

Онлайн версія на порталі
https://vue.gov.ua

ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

4

Б — Бер

Онлайн версія на порталі
https://vue.gov.ua

Київ
Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво»
2024

УДК 030 (477)
В27

«Велика українська енциклопедія» — перше за доби незалежності універсальне багатотомне енциклопедичне видання з усіх галузей знань.

У стислій і доступній формі представлено найвидатніші події та постаті світової історії, науки, культури; інтерпретовано найважливіші відкриття людського розуму і витвори людських рук, суспільні інституції та господарські структури, що вплинули на долю народів; відображено рух політичних і культурних ідей та динаміку наукових уявлень. Україна постає не лише органічним складником багатоманітного світу, а й суб'єктом його інтерпретації.

Видання призначене науковцям, студентам, школярам, а також усім, хто цікавиться енциклопедистикою.

Усі права застережено. Передрук дозволяється лише за згодою редакції.

Онлайн версія на порталі
https://vue.gov.ua

ISBN 978-617-7238-39-2

© Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво», 2024

Б

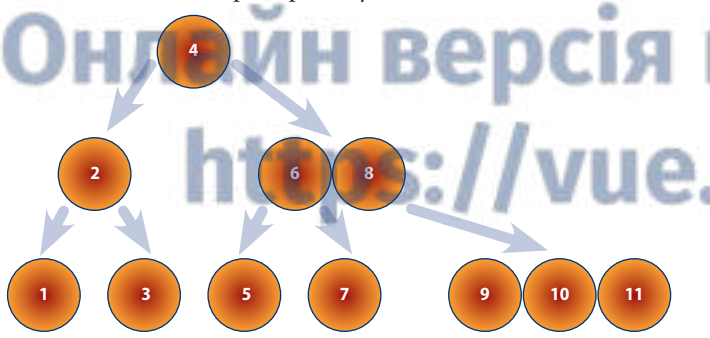
Системи письма	Розвиток літери *Б*
Давньо-єгипетська	
Сінайська	
Фінікійська	
Давньо-грецька	
Візантійська	
Латинська	
Романська	
Готична	
Кирилиця	
Глаголиця	
Українська	

Б — друга *літера* укр. *абетки*. Є також в ін. алфавітах, створ. на слов'яно-кирилич. основі. Назва походить від старослов'ян. кирилич. літери «буки» (старослов'ян. букы — родовий відмінок від букъве — літера), утвореної внаслідок видозміни грец. літери β («бета»). У старослов'ян. писемності літеру «буки» у *кирилиці* не використовували для написання чисел («буквена цифір»); у глаголич. писемності (див. *Глаголиця*) означала число 2. У 16 ст. з'явилася друк. форма для *великої літери* та *малої літери*, нею користуються і в 21 ст. На фонет. рівні літера позначає губно-губний проривний *приголосний звук* [б], що в різн. позиціях лишається дзвінким (брат, обсісти, хліб тощо). На лексико-синтакс. рівні літера слугує для позначення *частки* «б», яку використовують для вираження умов. *способу*. У реченні частка посідає позицію після *підмета*, *присудка* чи ін. слова, що закінчується *голосним звуком* (Тетяна б тебе повідомила вранці; Тетяна повідомила б тебе вранці, Тебе б Тетяна вранці повідомила; Тетяна вранці б тебе повідомила). Літеру Б використовують у нумерації різноманіт. об'єктів (1-Б клас, пункт б) тощо. Б позначає і скорочені назви *одиниць вимірювання*: Б — бел (од. гучності звуку), б — барн (позасистемна од. площі).

Літ.: Півторак Г. П. Б // Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2000; Горпинич В. О. Частка. Морфологія української мови. Київ, 2004; Леута О. Дві азбуки: кирилиця і глаголиця // Старослов'янська мова. Київ, 2007; Караман О., Караман С., Плющ М. Голосні і приголосні звуки // Сучасна українська літературна мова. Київ, 2011; Правила рубрикації тексту і розділові знаки для оформлення пунктів переліку // Український правопис / Ред.: Є. І. Мазніченко, В. Є. Македон, С. В. Шарабанова та ін. Київ, 2019; The International System of Units (SI). 9th ed. [W. p.], 2019.

О. В. Малаш

Б-де́рево, Бі-дерево (англ. B-tree) — структура *даних*, упорядкована як збалансоване дерево пошуку з високим ступенем розгалуження. Концепцію Б-д. 1972 запропонували вчені в галузі *інформаційних технологій* Р. Баєр (нар. 1939; Німеччина) та Е. Маккрейт (нар. 1971; США) для оптимізації довільн. доступу до вел. обсягів даних. Дерево пошуку збалансоване, якщо кількість з'єднань між листом і кореневим вузлом будь-яких двох його піддерев відрізняється не більше ніж на 1. Високий ступінь розгалуження свідчить про те, що вузли дерева містять вел. кількість ключ. значень і, відповідно, мають вел. кількість (від одиниць до тисяч) відгалужень (нащадків). Б-д. відрізняють від двійкового (бінар.) дерева, вузли якого мають не більше двох нащадків. Б-д. ефективні в роботі з даними, які зберігають на зовн. носіях, насамперед — на *накопичувачах* на магніт. дисках. Такі накопичувачі містять вел. обсяги *інформації* за повіл. доступу до неї. Б-д. широко використовують у системах управління *базами даних*, а також у файл. системах *комп'ютерів*.

Б-дерево

Літ.: Cormen T., Leiserson Ch., Rivest R. et al. Introduction to Algorithms. 3rd ed. Cambridge, 2009; Knuth D. The Art of Computer Programming : in 5 vol. 2nd ed. Upper Saddle River, 2012. Vol. 3; Petrov A. Database Internals: A Deep Dive Into How Distributed Data Systems Work. Sebastopol, 2019.

О. В. Арістов

Ба — у давньоєгипетській *картині світу* — могутність, життєва сила, що притаманна богам, царю та індивіду. Європейська *єгиптологія* трив. час перекладала термін Б. як «*душа*», за прикладом праць *Плутарха* та Гораполлона (5 ст.). Тепер застосовують переклад «душа-ба», бо *семантика* терміна відрізняється від звичного для зх. *цивілізації* розуміння «душі». Термін вживався у різн. грамат. формах, що вперше зафіксовано в написах Ранн. царства: в однині — від Першої династії, у двоїні (у значенні 2-х *божеств*) — від

Ба. Зображення з Книги мертвих

Другої, у множині — від Третьої. При цьому множина («бау») позначала могутність, притаманну богам, їхню силу або славу (не лише життєствердну, а й охоронну чи карально-руйнівну). Термін «бау» вживали і як збірне поняття на позначення надприрод. сутностей, істот Божеств. природи. Всі ці терміни (душа-Б.; бау-міць/слава; бау-духи) зафіксовані в *Текстах пірамід*, *Текстах саркофагів*, *Книзі мертвих* тощо. Кожне *божество*, зокрема і цар Єгипту, мало як бау-міць, так і множинну кількість душ-Б. Стародавні єгиптяни вважали окр. божества чи надприрод. істоти *душами* ін. божеств: так, птах *Бену*,

Онлайн версія на порталі
https://vue.gov.ua

культ якого діяв у м. *Геліополі*, вважали душею-Б. бога *Ра*, пізніше — й *Осіріса*; бика Апіс (*Апіс*) — душею-Б. бога *Птага*, пізніше — Осіріса та низки ін. богів, Осіріса — часом називали душею-Б. Ра. У окр. текстах терміни «Б.» і «бог» вживали як взаємозамінні. За Нов. царства бау стали частиною соляр. *ритуалів* та *іконографії*. У давньоєгипет. текстах зафіксовано також терміни: «ду́ші-бау» (збірне поняття на позначення душ чи *духів* окр. свящ. місць, зокрема міст Пе та Нехена, Геліополя, Гермополя), «східні душі-ба» та «західні душі-ба». Окремі предмети також могли мати свою Б.-міць, зокрема, згадано про Б. *пілонів* храму *Ісіди* в Філе та статуї Великого *сфінкса*. Як Б. тих чи тих богів розглядали й природ. явища та об'єкти: *Оріона сузір'я* вважали за Б. Осіріса, зорю *Сіріус* — Б. богині Ісіди, зорі — численні бау богині *Нут*, вітер — Б. бога Шу. Душа-Б., поряд із душею-*ка* (або двійником людини), ах (просвітл. духом), рен (іменем, пам'яттю), тілом, серцем та тінню, складали систему *індивідуальності* стародав. єгиптянина. Вірили, що після смерті Б. відділяється від тіла і стає носієм особності та житт. сили, забезпечує існування *мумії*, охороняє її. Для підтримки душі-Б. небіжчика здійснювали *ритуали* й складали пожертви. В іконографії душі-Б. богів зображували переважно у вигляді соколів, птахів, сокологолових істот, почасти — у подобі барана, або люд. постаті з головою барана. Душі-Б. міст Пе та Гієраконполя відомі в образах соколо- або шакалоголових постатей. У *солярних культах* душі-Б., що супроводжували Ра чи ін. богів, мали вигляд пташок із головою людини. Душа-Б. померл. людини в іконографії з'явилася лише за Нов. царства, зображали як пташку (напр., сокіл) із головою людини, іноді з люд. руками. Образ Б. у подобі людини в Єгипті не траплявся, але зафікс. у культурі *Куша* (стародав. Нубія). Присутні сюжети возз'єднання Б. із тілом, зокрема в живописі — зображення птаха з головою людини, що сходить на *мумію*, спускається до *гробниці* чи сидить поблизу неї. За Сімнадцятої династії у вжиток увійшли т. з. саркофагириші, які імітували пір'я душі-Б., що покривала антропоморф. домовину. Присутні й сюжети про те, як Б. подорожує світом живих. За грекорим. періоду концепт Б. вживали на позначення сходження божества у присвячені йому предмети культу, зокрема статуї, храм. зображення, свящ. тварин.

Дж.: Спір душі з тілом / Пер. М. Антонович // Сучасність. 1966. № 12 (76).

Літ.: Žabkar L. V. A Study of the Ba Concept in Ancient Egyptian Texts. Chicago, 1968; Kessler D. Die kultische Bindung der Ba-Konzeption 1. Teil: Die Tempelbindung der Ba-Formen // Studien zur altägyptischen Kultur. 2000. Bd. 28; Kessler D. Die kultische Bindung der Ba-Konzeption 2. Teil: Die Ba-Zitate auf den Kultstelen und Ostraka des Neuen Reiches // Studien zur altägyptischen Kultur. 2000. Bd. 29; Leitz Ch. Lexikon der Ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen : in 7 bd. Leuven; Paris, 2002. Bd. 2; Кеес Г. Заупокойные верования древних египтян. От истоков и до исхода Среднего Царства / Пер. с нем. И. В. Богданова; под ред. А. С. Чеверухина. Санкт-Петербург, 2005; Романова О. О. Доброчесна людина в Стародавньому Єгипті за автобіографічними текстами від Давнього до Середнього Царства. Київ, 2011; Сошніков А. О. Специфіка комплектування єгипетських колекцій музеїв Києва та Полтави // Культ. України. Сер.: Культурол. 2018. Вип. 62.

О. О. Романова

Ба Цзінь

Ба Цзінь [кит. 巴金, англ. Ba Jin; справж. ім'я — Лі Яотана (кит. 李堯棠, англ. Li Yaotang); інші псевд.: Лі Фейган, Фейган, Фейзі, Хейланг, Іце, Марат, Ренпінг, Ван Веньхуей, Пейган; 24.11.1904, м. Ченду, пров. Сичуань, тепер КНР — 17.10.2005, м. Шанхай, КНР] — письменник, перекладач, редактор, голова Китайської спілки письменників (1979), заст. голови Об'єднання китайських художників та літераторів, учасник міжнародного руху за мир. Писав кит. мовою та *есперанто*. Батько був землевласником-суддею. Б. Ц. навчався у Школі іноз. мов у м. Ченду. 1925 вступав до Пекін. ун-ту, проте через виявлений туберкульоз не зміг стати студентом. 1927–1929 навчався у Франції. Дорогою до Франції написав «Нотатки під час морської подорожі». 1929 повернувся до Китаю й оселився в м. Шанхаї, працював перекладачем. 1934–1935 навчався в Японії. 1944 одружився з перекладачкою Сяо Шань (1917–1972; КНР). 1957 став гол. ред. журн. «Шоухо» (кит. 收穫, «Врожай»). З 1922 до 1970-х активно перекладав. З усього доробку у 26 тт. не менше ніж 10 становлять переклади творів 59 авторів, зокрема Е. С. Блеквелл (1821–1910; Велика Британія), О. *Вайлда*, Е. Гольдман (1869; тепер Литва — 1940; Канада), М. Гольдсміт (нар. 1949; США), Р. Рокера (1873; Німеччина — 1958; США), С. Степняка (Кравчинського; 1851; тепер Україна — 1895; Велика Британія), А. Таркіані (1885–1964; Італія) та ін. Від 1990 х страждав від *Паркінсона хвороби*. 1921 опубл. нарис «Як створити суспільство рівних можливостей». Перші оповідання та публіцист. твори було надруковано в кількох випусках «Літературного десятиденника» (додаток до «Нового щоденника поточних справ»; 1922) та в «Жіночому журналі» (1923). Тематика творів — доля жебраків, дітей-сиріт, клас. розшарування та протистояння. 1927 у Франції під впливом звістки про несправедливо звинувачених та засуджених до страти робітників написав повість «Загибель», яка вийшла друком 1929 — уперше під псевдонімом Б. Ц. Найвідоміший вел. проз. твір автора — роман «Сім'я» (1933), що входить до трилогії «Стрімка течія» (1940). Роман має біогр. характер та викриває вади тогочас. сусп-ва й традиц. сімейної системи. Автор зб. оповідань «Помста» (1931), «Електричний стілець» (1933), «Боги, привиди та люди» (1935), «Маленькі люди, маленькі події» (1943), «Героїчні оповіді» (1953); повістей «Сонце, що вмирає» (1930), «Нове життя» (1931), «Рудокопи» (1933); трилогій «Стрімка течія» («Сім'я», 1933; «Весна», 1938; «Осінь», 1940); «Кохання» («Туман», 1931; «Дощ», 1933; «Блискавка», 1935); романів «Вогонь» (1941), «Маленькі справи маленьких людей» (1945), «Четверта палата» (1946), «Холодні ночі» (1947) та ін.; *автобіографії* та *мемуарів* «Спогади дитинства» (1984). Крім худ. творів, написав наук. пр. «Від капіталізму до анархізму» (1930), «Я звинувачую» (1937), «Дракони, тигри та собаки» (1941), «Нацистська фабрика смерті: Аушвіц» (1951), «Життя серед героїв» (1953). Нагороджений орденом Почес. легіону (Франція), премією Данте (1982), Азійськ. премією культури Фукуока (1990). Ім'ям письменника названо *астероїд* 8315 (відкритий 25.11.1997). Роман «Сім'я» в укр. перекладі І. Чирка (1922–2003; Україна) опубл. 1976.

Тв.: Рос. перекл. — Избранное / Сост. В. Сорокина. Москва, 1991; Укр. перекл. — Сім'я. Роман / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1976.

Цифрова версія на http://vue.gov.ua

Літ.: McDougall D., Louie K. The Literature of China in the Twentieth Century. Hong Kong, 1997; Tang T. History of Modern Chinese Literature. 2nd ed. Bejing, 1998; Pino A. Ba Jin as Translator // Modern China and the West. Translation and Cultural Mediation / Ed. by X. Peng, I. Rabut. Leiden; Boston, 2014.

О. В. Малаш

Бааде, Вільге́льм Ге́нріх Ва́льтер (нім. Baade, Wilhelm Heinrich Walter; 24.03.1893, с. Шреттінгаузен, тепер у межах м. Пройсіш-Ольдендорф, земля Вестфалія, Німеччина — 25.06.1960, м. Геттінген, Німеччина) — астроном, астрофізик. Нар. у сім'ї директора школи. З дитинства захоплювався *астрономією*, самостійно опанував початк. астроном. знання з наук.-популяр. книжок. 1912 закінчив школу. Вивчав математику, фізику та астрономію в ун-тах міст Мюнстера і Геттінгена. Під час навчання в Геттінген. ун-ті Б. три роки був помічником математика К. Ф. *Клейна*. З 1918 — астроном-спостерігач у Бергедорф. *обсерваторії*, де вимірював положення *комет* і *астероїдів*, вивчав закономірності кривих блиску *змінних зір*. 1919 отримав доктор. ступінь. 1928–1931 — викладач Гамбур. ун-ту. 1931 переїхав до США. 1931–1958 працював у обсерваторії Маунт-Вілсон (провадив спостереження на найбільшому в світі *телескопі* з діаметром дзеркала 254 см — 100 дюймів) та Паломар. обсерваторії. 1958 повернувся до Німеччини. Викладав у Геттінген. ун-ті. Перші роботи Б. виконані у Бергедорф. обсерваторії, присвячені вивченню комет, астероїдів, змін. зір. 1923 Б. відкрив нову комету, 1920 — астероїд Гідальго [перший з групи кентаврів, що перетинають орбіти *планет-гігантів*, див. *Кентаври* (*астрономія*)]. 1949 відкрив астероїд *Ікар*, *перигелій* орбіти якого знаходиться ближче за перигелій орбіти *Меркурія*. Загалом відкривач 10-ти астероїдів. Розпочав систем. спостереження найближ. *галактик*, зокрема *Андромеди туманності*. 1944 йому вдалося розділити на окремі *зорі* центр. частини деяких галактик і встановити, що зорі у спірал. рукавах галактики відрізняються від зір їхн. центр. частини. На підставі спотережень запропонував введення різн. популяцій зір спірал. галактик (Населення I і Населення II). До 1-ї популяції відносять молоді (10^6–10^8 р.) гарячі зорі, що сформувалися з *міжзоряного газу*, який їх оточує. 2-й тип становлять холодні зорі, які знаходяться у зонах, позбавлених пилу і є доволі стар. об'єктами (1×10^9–12×10^9 р.). Вміст *металів* у них у 10–100 разів менший, ніж у зорях Населення I. Спостерігав за відкритими ним змін. зорями в галактиці M 31, встановив існування 2 типів *цефеїд*. На основі емпірич. «період–світність» залежності Б. виконав оцінку розмірів відом. частини *Всесвіту*; 1952 запропонував розроблену Е. *Габблом* 1929 шкалу міжгалакт. відстаней подвоїти. Б. разом із астрономом Ф. *Цвіккі* першим виділив *наднові зорі* у самост. клас *астрономічних об'єктів*, до якого належать т. з. зорі Т. *Браге* (1572) та Й. *Кеплера* (1604). Б. ототожнив залишки цих спалахів із туманностями. Б. та Ф. Цвіккі 1934 висловили гіпотезу, що результатом спалаху наднової є компактна вироджена зоря, що складається з нейтронів, — *нейтронна зоря*. 1952 спільно з Р. *Мінковським* ототожнив декілька дискрет. джерел радіовипромінювання із залишками наднов. зір, зокрема джерело *Лебідь А* (Cygnus A). Виявив тонковолокнисту структуру *Крабоподібної туманності*. Нагороджений Зол. медаллю Лондон. королів. астроном. т-ва (1954), медаллю К. Брюс Тихоокеан. астроном. т-ва (1955), премією Г. Н. Рассела Амер. астроном. т-ва (1958). На честь Б. названо астероїд (1501 Baade), *кратер* та долину на *Місяці*, один із двох телескопів Магеллана. Область неба з відносно невел. кількістю міжзорян. пилу в напрямку на центр *Чумацького Шляху* в сузір'ї *Стрільця* наз. *Вікнами Бааде* (використовують для спостережень центру нашої Галактики, вільн. від хмар газу й пилу). *Пульсар* у центрі Крабоподіб. туманності названо зорею Б.

Бааде Франц

Бааде Вільгельм в обсерваторії

Пр.: Evolution of Stars and Galaxies. Cambridge, 1963.

Літ.: Donald E. Osterbrock, Walter Baade: A Life in Astrophysics. Princeton; Oxford, 2001; Osterbrock D. E. Walter Baade. Dynamical Astronomerat Goettingen, Hamburg, Mount Wilson, and Palomar Observatories. New York, 2002.

О. Г. Шевчук

Ба́адер, Франц Ксаве́р фон [нім. Baader, Franz Xaver von; повне ім'я — Бенедикт Франц Ксавер (Benedikt Franz Xaver); 27.03.1765, м. Мюнхен, Німеччина — 23.05.1841, там само] — філософ, богослов, представник німецького *романтизму*. Нар. у сім'ї придвор. лікаря. 1781–1784 вивчав *медицину* в ун-ті Інгольштадта та Ісп. шпиталі м. Відня, понад рік допомагав батькові у лік. практиці. Відмовився від медицини, вдався до вивчення *мінералогії* й *хімії*. 1786 захистив докт. дис. за темою «Про тепло, його розподіл, зв'язок і доставку, особливо при горінні тіла». У 1788–1892 вивчав гірничу справу у *Фрайберзькій гірничій академії*. Набував практ. досвіду в Англії та Шотландії (де мешкав 1792–1796). У цей же період зацікавився політ. знаннями та *філософією*. З 1797 — на різн. посадах у держ. службі. Розробив нову технологію вир-ва *скла* та провадив за нею практ. *експерименти*. Від 1807 почав читати лекції з гірн. справи в *Мюнхенському університеті Людвіга та Макиміліана*. 1820 вийшов у відставку, зосередився на філос. і богосл. розвідках. З 1826 — почес. професор філософії й теології Мюнхен. ун-ту. 1838 Мін-во внутрішніх справ Баварії заборонило Б. читати

лекції через критику папізму. Праці Б. були зібрані й видані учнями у 1851–1860. Зазнав впливу поглядів *Я. Беме*, *Л.-К. де Сен-Мартена*, *Ф. Шеллінга*. У філос. міркуваннях Б. прагнув пояснити характер містич. взаємозв'язків між *Богом*, людиною, *духом* і природою. Філос. погляди висловлював переважно в афорист. формі, застосовував *аналогії* й *символи*. Осн. формою *буття* визнавав органічне, Бог — першоджерело життя, первіс. тип органічного, вічн. процес, діяльність. Життя *Абсолюта* розумів як вічне самогенерування, самооновлення. Первинною ідеєю для ін. способів мислення є Божеств. *Трійця*, оприявнена у *тріадах*. Щодо сутності філософії тріадність постає як «Бог — дух — природа»; істот — як «дух — природа — тіло»; співвідношення істоти і *Творця* — як «діяч — співдіяч — інструмент» тощо. Заперечував протиставлення *віри* й *розуму*, вважав їх двома функціями люд. *духу*. Ситуацію конфлікту між ними вважав направду *протиріччям* між двома видами віри: релігійної та віри чист. розуму в знання. У кабаліст. традиціях (див. *Кабала*) Б. аналізував процес самопізнання: вихід із початк. моменту — самопокладання *суб'єкта* як *об'єкта* (відображення) — повернення в себе у самоусвідомленні. Розвинув вчення Я. Беме про *андрогіна*. В *етиці* спирався на ідеї морал. автономії особистості. Серед праць: «Думки про великий взаємозв'язок світового життя», «Обґрунтування етики за допомогою фізики» (обидві — 1813), «Fermenta cognitionis» (1822–1825), «Лекції зі спекулятивної догматики» (1828–1836, тт. 1–4) тощо. Погляди Б. часто характеризують як містико-теософські. Ідеї Б. набули розвитку в філософії Г. *Гегеля*, Ф. Шеллінга, С. *К'єркегора*, М. *Бердяєва*, В. *Беньяміна*, М. *Гайдеґґера* та ін.

Пр.: Vom Wärmestoff, seiner Vertheilung, Bindung und Entbindung, vorzüglich beim Brennen der Körper: Eine Probeschrift. Wien; Leipzig, 1786; Sämtliche Werke : in 16 bd. Leipzig, 1851–1860; Jugendtagebücher 1786–1793. Paderborn, 2017; Укр. перекл. — Баадер Б. Ф.-К. Сорок тез релігійної еротики // Мислителі німецького романтизму / Упоряд.: Л. Рудницький, О. Фешовець. Івано-Франківськ, 2003.

Літ.: Stammen Th. Franz von Baader (1765–1841) // Politische Theorien des 19. Jahrhunderts / Hrsg. von B. Heidenreich. 2 aufl. Berlin, 2002; Крохмальний Р. Крізь епохи та світи: трансфігурація і трансферність як форми когерентності художнього образу // Укр. літературознав. 2011. Вип. 73; Baaderiana : in 3 bd. Paderborn, 2014. Bd. 1: Bonchino A. Materie als geronnener Geist: Studien zu Franz von Baader in den philosophischen Konstellation seiner Zeit; Тарасюк Л. С. Андрогінізм як поєднання мікрокосму та макрокосму // Філос. і політол. в контексті сучас. культ. 2016. Вип. 4.

В. М. Слюсар

Бааду́рі [Баадур; з груз. ბაადური; також Бері Букнай Баадур — син Божий (груз. ბერი ბუქნაი ბაადურ — ღვთისშვილი)] — у грузинській *міфології* — напівбог, *монах*, захисник і покровитель людей, борець зі злом. Належав до напівбогів Хвтишшвілі (мол. покоління дітей Гмерті — бога неба, батька богів, світ. володаря). Один із найвідом. богів груз. *пантеону*, міфол. епітети якого — «Володар господарів імен», «Стовп неба» (співвідносить Б. із символом світ. вісі та надає космогон. характеру). Образ Б. належить до категорії добротворців, осн. місія яких — боротьба зі злом. Разом з ін. напівбогами-Хвтишшвілісами, з-поміж яких найближ. бойовим товаришем був Копала, очистив землю Пшав-Хевсуреті від злих демонів — *девів*. Виборовши землю і воду, сини Божі дали людям місце для життя. Легенди про битви Хвтишшвілісів із девами та *драконами* мають не лише космогон., а й топонім. мотиви — пояснення рельєфу як слідів ґерцю косміч. масштабу. Б. наділений рисами благородства та безкорисливості: безстраш. вершник рятує людей від монстра і полишає визволене місто невпізнаним. Разом з тим Б. не набув *конотації* культур. героя, позаяк не став пост. захисником міста, подавцем *законів* і *релігії*. За нар. піснями, Б. був озброєний луком. Культ Б. — один із найдавн. язичн. культів у високогір'ї Сх. Грузії. Зазнав християнізації, внаслідок чого Б. ототожнили зі святим *Георгієм Переможцем*. *Святилища* Б. збережені дотепер, зокрема на г. Сане-Геле: за легендами, тут Б. вперше зійшов із неба), Гуданське святилище (регіон Мцхета — Мтіанеті, Грузія).

Баадурі. Художнє втілення

Літ.: Сказания и легенды / Под ред. М. Я. Чиковани. Тбилиси, 1963; Katamadze T. Common and Distinctive Functions of the Protagonist Hero in Folktale and Fantasy (Based on Protagonist Heroes in the Works of J. R. R. Tolkien and Nato Davitashvili) // International Academy Journal Web of Scholar. 2019. № 10 (40).

О. В. Наумовська

Ба́ал, Ваал, Бааль, Бел (початково — Балу; загальносеміт. ba'l; фінік. 𐤁𐤏𐤋; давньоєвр. בעל або באל — пан, господар, володар, чоловік) — 1) У багатьох джерелах вжито як заг. *епітет* «Бог», «володар», «Господь» для різн. *божеств* у стародавніх зх. *семітів*.

2) Ассиро-вавилон. бог, шанований у *Фінікії*, *Ханаані*, *Сирії* як бог природ. стихій і погоди (Б.-Хадад — бог бурі і грому; Б.-Шамем — бог неба, Сонця тощо). Найцілісніше уявлення про Б. подають угарит. джерела, де бога наділено епітетом «силач», названо сином Дагона (Дагану) і чоловіком *Астарти*, покровителем *Угариту*. За *міфологією*, Б. визнавав верхов. владу угарит. бога Ілу, з яким, однак, постійно суперничав за вищість. В основі *релігійного культу* — цілковита залежність життя семіт. племен від вологи (дощу, роси), яку вважали милістю Б., а тому бога вшановували як покровителя родючості й плідності — землі, худоби, людей (Суд. 6:25;

Баал. Баал з булавою і блискавкою. Лувр, м. Париж

1 Цар. 16:31, 18:26). Відомі зображення Б. у подобі бика. Як *божество* землі та природ. циклів є *архетипом* бога, що помирає і воскресає. В угарит. *епосі* бог підзем. царства Муту підступно вбиває Б., але той, завдяки силі кохання його дружини — богині Анат, повертається до життя. Двобій між Муту і Баалом постійно повторюється: смерть бога супроводжує засуха, воскресіння — розквіт природи. Священне дерево Б. — кедр. Місцем його помешкання вважали г. Цапану (Цафон; тепер г. Джебелі-Акра, Туреччина). Б. вшановували і як божество війни. Відомий в образі героя-воїна або царя, що летить на хмарі — Б.-Зебула (звідси — *Вельзевул*).
3) У різн. ассиро-вавилон. спільнотах у поєднанні з *топонімом* означав місц. бога (напр., Б.-Хацор, Б.-Гад, Б.-Пеор); звідси — множина «баали» (1 Цар. 18:18). У Єгипті за часів гіксосів ототожнений із *Сетом*, у добу *еллінізму* — із *Зевсом*.
4) Титул Б. надавався також князеві (очільнику міста) як частина імені — напр., Балтазар, Ганнібал, Ешбаал та ін.
5) У староруську й укр. традиції термін поширився з грец. мови (від грец. Βάαλ) і набув значення *ідола* («бовван», «болван»). В укр. слововжитку закріпилася вимова з наголосом на 2-му складі (Баа́л, Ваа́л).

Літ.: Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. Київ, 1995; Ланглуа А., Муане Ле А., Спіс Ф. та ін. Святе Письмо в європейській культурі: Біблійний словник / Пер. з фр. З. Борисюк, Н. Лисюк. Київ, 2004; Рижкова С. А. Космо-етичні архетипи древніх індоєвропейців і семітів // Типологія релігій. Київ, 2005; Ayali-Darshan N. Baal, Son of Dagan: In Search of Baal's Double Paternity // Journal of the American Oriental Society. 2013. Vol. 133. № 4.

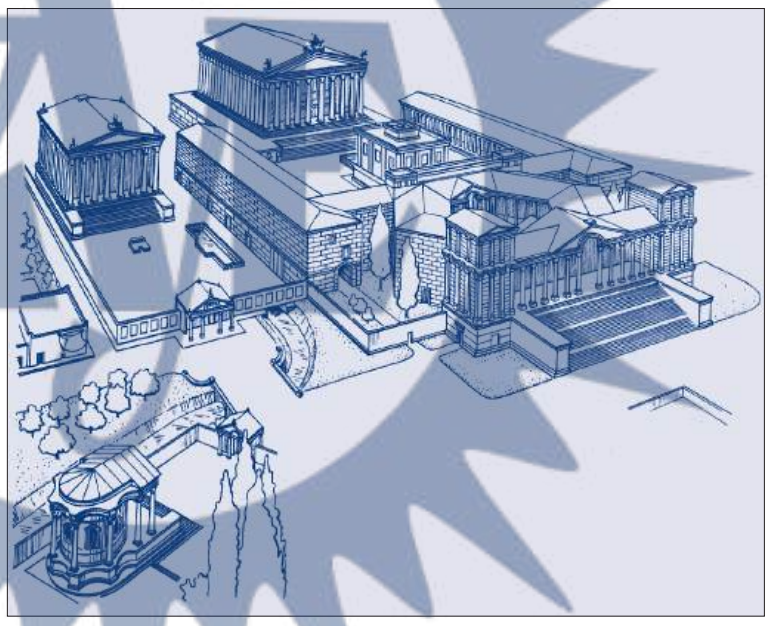
М. В. Луцюк

Баа́л Шем, балшем баалейшем, бальшем [івр. שֵׁם בַּעַל — володар (або пан, господар) імені (Божого)] — в *юдаїзмі* — термін на позначення людини, здатної творити чудеса та зцілювати, завдяки таємному знанню невимовних імен *Бога*. *Табу* на вимовляння імені Бога — вкорінене у традиції юдаїзму (право на це мав лише верхов. *священник* на свято *Йом-Кіпур* у Святому Святих *Єрусалимського храму*), живило уявлення про магіч. силу *сакрального* імені. Ці уявлення увібрали й розвинули *езотеричні* міст. течії в юдаїзмі, зокрема *кабала*. Від 17–18 ст. титулом «Б. Ш.» іменували популяр. *рабинів*, кабалістів, *цадиків* у Сх. Європі, котрі демонстрували чудеса, лікували травами й ін. нар. засобами, займалися *екзорцизмом*, виготовляли *амулети* з іменами Бога, практикували кабалу, *алхімію*. У нар. уяві балшемам приписували особл. здібності, зокрема створювати *големів*, зупиняти пожежі й *епідемії*, передбачувати майбутнє тощо. Зафіксовано «конкуренцію» між балшемами і лікарями, особливо у Польщі та Німеччині. Поряд із тим відомо про зверхнє, а то й глузл. ставлення до балшемів з боку рабин. влади та послідовників руху *Гаскали*. Так титулували, напр., рабина Еліаху Баал Шема з Вормса (16 ст.) та його учня Йоеля Баал Шема зі Замостя, рабина Елканана з Відня, рабина й містика Адама Баал Шема з Ропчиць (усі — 17 ст.), рабина Нафталі Когена з Острога (17–18 ст.), Хаїма Самуеля Якоба Фалька, Селіґа з Любліна (обидва — 18 ст.), Баал Шема з Міхельштадта (18–19 ст.) та ін. Найвідомішим серед Б. Ш. став реліг. лідер Ісраель Бен Еліезер, відомий як *Бешт* (засновник і натхненник *хасидизму* в Сх. Європі).

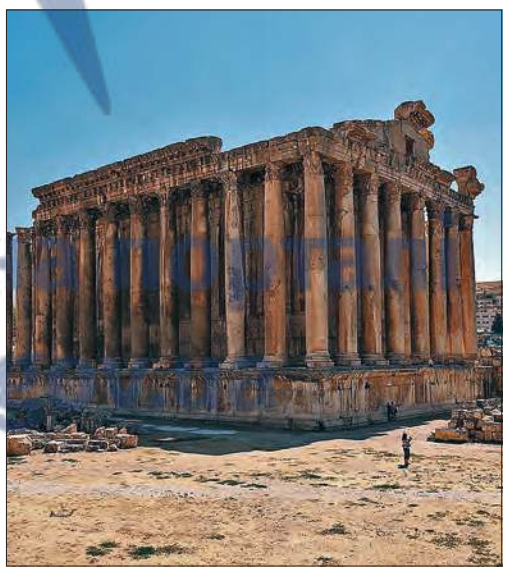
Літ.: Weiss J. Studies in East European Jewish Mysticism and Hasidism. Liverpool, 1997; Etkes I. The Besht: Magician, Mystic, and Leader / Trans. from hebrew by S. Sternberg. Waltham, 2012; Шолем Г. Основные течения в еврейской мистике / Пер. с англ. Москва; Иерусалим, 2016; Алексберн А. Бааль-Шем-Тов. Основатель хасидизма / Пер. с иврита. Киев, 2017.

Баа́л Шем Тов — див. *Бешт*.

Баальбе́к (араб. بعلبك) — храмовий *ансамбль*, пам'ятка *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1984, № 294) у м. Баальбеку, губернаторство Баальбек-Гермел, Ліван. Ансамбль *храмів* розташ. на висоті 1 150 м біля підніжжя пд.-зх. схилу гірського пасма Антиліван, що межує з рівниною Бекаа. Сучас. назва, відома в *античності* як Геліополіс (з грец. букв. — місто Сонця), пов'язана із заг.-семіт. божеством *Баалом* (Ваалом), шанованим

Баальбек. Реконструкція храмового ансамблю станом на кінець 3 ст.

Баальбек. Малий храм Вакха

Баальбек. Залишки великого храму Юпітера

у давніх Сирії, Фінікії та Палестині. Місто Б., відоме з 14 ст. до н. е., на поч. 1 ст. включено до складу *Римської імперії*, після чого досягло апогею свого розвитку. Його колос. ансамбль сакрал. *споруд* будували упродовж 1–3 ст. на вис. платформі стародав. храм. комплексу. Він перетворив місто на одне з найвідом. *святилищ* рим. світу та доверш. зразок імператор. рим. *архітектури*. Паломники прямували сюди, щоб ушанувати 3-х *божеств*, відомих під назвою Тріади Геліополіса, де фінік. культ Ваала, Хадала та Аторгатіс романізовано як культ *Юпітера*, *Меркурія* та *Венери*. Від 7 ст. Б. захопили *араби*, які в 13 ст. перетворили його на *фортецю*. Зазнав руйнувань унаслідок землетрусу 1759. Археол. дослідження розпочато 1898, масштабні реставрац. роботи виконано в 1960-х і 1980-х. Ансамбль не зазнав руйнувань під час військ. дій у Лівані 1973–2006. Руїни стародав. міста зосереджені навколо *акрополя*, що містить залишки вел. храму Юпітера (60 н. е.), з *колонами* 20 м заввишки, що оточували *целлу*; добре збережений малий храм *Вакха* (150 н. е.) з пиш. скульптур. *декором*; кругл. храм Венери (250), відзначається вишуканою архіт. пластикою. Перед храмом Юпітера були монум. *пропілеї* з 6-кутним внутр. двором та *вівтар* просто неба. Римські споруди побудовані на стародав. кам. платформі, у складі якої є 24 ретельно припасов. *моноліти*, найбільший з яких важить понад 800 т. У розташ. неподалік каменоломні зберігся опрацьований *моноліт* розмірами 21,5 × 4,8 × 4,2 м і вагою 1 170 т. Єдиним залишком храму Меркурія, що стояв на пагорбі Шейха Абдалли, є *сходи*, вирубані в скелі. *Одеон* на Пд. від акрополя також є частиною пам'ятки. Б. — одне з найвідоміших святилищ *античності*, де поєднано фінік. та рим. сакральні традиції. Його монум. ансамбль найяскравіше демонструє силу та багатство Рим. імперії. Тут містяться одні з найб. і найкраще збережених рим. храмів.

Літ.: Вечерський В. Курс історії архітектури. Київ, 2006; Fowlkes-Childs B., Seymour M. The World Between Empires: Art and Identity in the Ancient. New York, 2019.

В. В. Вечерський

Баа́с (араб. البعث — «відродження», «воскресіння»; скорочена назва Партії арабського соціалістичного відродження, ПАСВ — араб. حزب البعث العربي الاشتراكي) — соціалістична панарабістська *політична партія* на *Близькому Сході*, утв. 1947. Починала свою історію як рух, представники якого оголосили його загальнораб. і обстоювали ідеї звільнення *Сирії* від іноз. гноблення через відродження араб. нації. 07.04.1947 в м. Дамаску відбувся Установ. з'їзд, відтак цей день вважають офіц. днем заснування орг-ції. Засновниками руху і партії були М. Афляк (1910; тепер Сирія — 1989; Франція) та Салах ад-Дін Бітар (1912; тепер Сирія — 1980; Франція). 1943 вони назвали себе «Рухом арабського відродження» (Харакат аль-Баас аль-Арабій), пізніше поширилася коротка назва партії — Б. У серпні 1945 було подане клопотання щодо дозволу на легальну політ. діяльність. У травні 1946 партія почала друкувати власну газ. «Аль-Баас» (араб. البعث). У лютому 1953 Б. об'єдналася з Араб. соціаліст. партією. Союз назвали Партією араб. соціаліст. відродження (ПАСВ). Після виборів 1954 Б. отримала представництво в *парламенті* Сирії. Керівництво Б., зокрема М. Афляк, ініціювало об'єднання Сирії та *Єгипту*, яке відбулося 1958. Пізніше саме баасисти посприяли розриву цього союзу в 1961. Баасисти прийшли до влади в Сирії 1963 внаслідок т. з. Революції 8 березня. Періоду 1963–1970 властива акт. внутрішньопарт. боротьба. 1966 Б. фактично розкололася на дві гілки — ірак. та сир., оскільки керівництво партією, за підтримки військових, захопили С. Хатум (1928–1967) та С. Джадід (1926–1993; обидва — Сирія), відсторонивши перших парт. лідерів. Так, М. Афляк був змушений тікати до *Іраку*, оскільки в Сирії йому заочно винесено смерт. вирок. Згодом військ. крило Б. на чолі з міністром оборони Сирії *Хафезом аль-Асадом* заарештувало С. Джадіда, взяло під контроль низку держ. установ та перебрало на себе керівництво партією. Хафез аль-Асад встановив *диктатуру військову* та керував Сирією до своєї смерті в 2000, після чого влада в країні та керівництво Б. перейшло до його сина *Башара аль-Асада* (станом на 2024 є чинним правителем д-ви). У кін. 1940-х — на поч. 1950-х осередки заснованої в Сирії партії Б. з'явилися в більшості араб. країн, зокрема в Іраку, *Йорданії*, *Лівані*, *Лівії*, *Саудівській Аравії*, *Кувейті*, *Судані*, *Тунісі*, *Ємені* тощо. Проте очолити політ. керівництво баасисти змогли лише в Сирії та Іраку. Зокрема, у лютому 1963 унаслідок військ. перевороту, баасисти разом із військовими захопили владу в Іраку. Проте вже за кілька місяців військові зосередили в своїх руках всю владу, відсторонивши баасистів. 1968 під час військ. *заколоту* Б. знову здобула владу в д-ві, а один із її лідерів — С. *Хусейн* утримував її аж до 2003. Після повалення режиму С. Хусейна Б. в Іраку заборонили, хоча її активісти продовжують свою діяльність у країні. Станом на 2024 Б. за-

Баас. Емблема

лишається влад. партією в Сирії. *Доктрина політична* Б. (*баасизм*) сформована на основі *панарабізму*, пізніше з рецепцією ідей *соціалізму*. 1945 лідери Б. уперше офіційно оприлюднили осн. положення політ. програми партії, зокрема: боротьба за звільнення народів усіх араб. країн від будь-якого виду колоніал. панування і створення «єдиної незалежної арабської держави з національною арабською ідеологією», яка б забезпечувала «повне відродження арабської нації й здійснення її безсмертної місії»; проголошення свободи слова, друку, виступів та зібрань, однак за умови, що «вони не будуть використані проти ідеології та інтересів арабської нації»; боротьба за ухвалення законопроєктів, які спрямовані на «досягнення єдності, що відповідає духу арабізму та інтересам арабської нації» та ін. Фундам. чинниками об'єднання араб. нації засновники партії вважали мову, історію та релігію (*іслам*), осн. інструментом політ. перетворень в араб. країнах — революц. діяльність. Зорієнтовані на підтримку насамперед молоді.

Літ.: Островитянов Ю. Прошлое и настоящее национального социализма партии Баас // Мировая эк. и междунар. отношения. 1966. № 1; Devlin J. P. The Ba'th Party. A History from the Originsto 1966. Standford, 1976; Dam Van N. The Struggle for Power in Syria. Sectarianism, Regionalism and Tribalism in Politics, 1961–1978. New York, 1979; Каштанов К. Образ партії Баас в аналітичних документах ЦРУ та Держдепартаменту США (1961–1963 рр.) // Наук. зошити іст. ф-ту Львів. ун-ту. 2017. Вип. 18.

І. М. Вєтринський

Баб [перс. باب — двері, ворота, брама; справжнє ім'я — Сеїд (Сіїд) Алі-Мухаммад Ширазі (سید علی محمد); 20.10.1819, м. Шираз, тепер Іран — 09.07.1850, м. Тебріз, тепер Іран] — релігійний діяч, проповідник, реформатор, натхненник релігійно-політичного руху бабідів. Походив з родини шираз. купця. Рано втратив батька, закінчив початк. реліг. школу, навчався комерції. Ріс у середовищі *існа-ашаритів*. У юнацтві приєднався до торгов. бізнесу родини, з 1835 працював комерсантом у м. Буширі (тепер Іран). 1840 відбув у тривале *паломництво* до шиїт. *святинь* Іраку. З 1844 проповідував влас. ідеї, які синкретично сполучали погляди *ісмаїлітів*, зокрема й месіан. настрої шейхітів, сабаїтів, суфійськ. *містицизму*. Своє вчення уґрунтував на вірі в 12 імамів та *прихованого імама*. Проголосив себе «воротями», через які той передає віднення вірним. Пізніше видавав себе за самого імама аль-*Махді* і *месію*, пророка нов. і останніх часів, втілення *Бога*. Уславився харизмат. впливом на людей. Учив про дух. (а не тілес.) *воскресіння* в *Судний день*; втілення Бога в різн. людей; продовження ланцюга *пророків* після *Мухаммада*; боговстановлений розподіл часу на цикли; минущість *Святих Писань*. Вважав себе пророком нов. циклу, а книгу «*Байан*» — нов. *одкровенням*, яке покликане замінити *Коран* і *шаріат*. Закони шаріату оголосив уже недійсними для свого часу. Обстоював рівність людей, незалежно від їхніх *рас*, національностей, статі. Послідовники Б. фактично відвернулися від традиц. *ісламу*. Б. і 18 його учнів (19 — свящ. число в *бабізмі*) проповідували по всій Персії. Проповідь отримала знач. сусп. резонанс, призвела до сплеску апокаліпт. настроїв, зростання фанат. прихильників Б. та загострення ситуації в імперії. Наприкін. 1840-х Іраном прокотилася хвиля повстань радик. бабідів, учення Б. оголошено небезп. *єрессю*. 1847 (за ін. даними — 1848) Б. заарештовано та ув'язнено у фортеці Маку, згодом — у замку Чехрик, через 3 р. страчено. Акт розстрілу пов'язували з міст. чудесами. Висловлені Б. ідеї віротерпимості, шанування ін. релігій, подовження шереги пророків, спрощення *релігійного культу* вплинули на ідейні засади *Бахаї віри*. Віряни вшановують Б. як попередника пророка *Бахаулли*. 1899 рештки Б. були доправлені до м. Хайфи (тепер Ізраїль), 1909 поховані на г. Кармель. Над похованням зведене гол. святилище *бахаїв*. Храм Б. у м. Хайфі є місцем паломництва, *туризму*, входить до комплексу Всесвіт. центру Бахаї, є частиною об'єкта *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 2008).

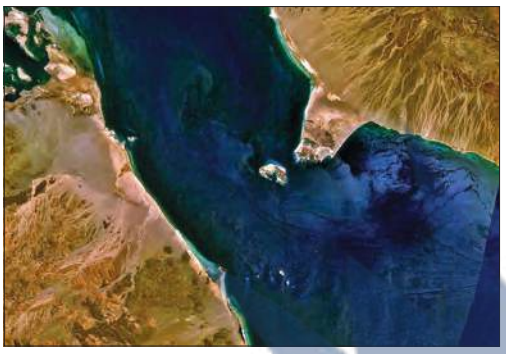
Баб. Храм-усипальниця Баба на г. Кармель, м. Хайфа, Ізраїль

Тв.: Франц. переклад. — Le Béyân persan : en 4 vol. Paris, 1911–1914.

Літ.: Momen M. The Bábí and Bahá'í Religions, 1844–1944. Some Contemporary Western Accounts. Oxford, 1981; Browne E. G. A Traveller's Narrative: Written to Illustrate the Episode of the Bab. Los Angeles, 2004; MacEoin D. The Messiah of Shiraz: Studies in Early and Middle Babism. Leiden, 2008; Smith P. A Concise Encyclopedia of the Bahá'í Faith. Oxford, 2013.

А. В. Арістова

Баб-ель-Мандебська протока — протока між *Африкою* та пд.-зх. краєм *Аравійського півострова* в *Азії*. З'єднує *Червоне море* з *Аденською затокою Аравійського моря* в *Індійському океані*. Назва Б.-ель-М. п. (від араб. باب المندب, букв. — ворота сліз, плачу) пов'язана із загибеллю людей через небезпеку плавання нею. Відповідно до араб. легенди, назва походить на вшанування тих, хто потонув внаслідок *землетрусу*. Через цей природ. катаклізм Арав. п-ів відділився від Афр. Рогу. На думку вчених, палеоекол. та тектон. події в епоху *міоцену* (23–5 млн р. т.) утворили перешийок Данакіль, який зв'язував Азію і Африку (тер. нинішніх *Ємену* та *Ефіопії*). За останні 100 тис. р. коливання рівня океану призводили до поперемін. відкриття та закриття протоки. Довжина протоки — 109 км, найменша

Баб-ель-Мандебська протока. Знімок з космосу

ширина — 26 км, глибина на *фарватері* — 182 м (найменша — 31 м). Острів Перім розділяє протоку на 2 проходи: сх. Баб-Іскандер (протока Олександра, 3 км завширшки) та зх. Дакт-ель-Маюн (25 км). У сх. проході є внутр. поверхнева течія, у зх. — сильна підводна течія. Біля афр. берега розташована група невел. островів, відома як Сім Братів. Б.-ель-М. п. та *Суецьким каналом* пролягає найкоротший вод. шлях з *Європи* до Сх. та Пд. Азії й *Австралії*.

Літ.: Climate in Earth History: Studies in Geophysics. Washington, 1982.

В. К. Хільчевський

Ба́ба-повиту́ха, баба, прийомна, родова бабка, баба-пупорізка, пупова, баба-бранка, різна та ін. — родопомічниця, носій спеціальних медичних знань у галузі народного *акушерства*. Термін вживають стосовно не «навченої» (у розумінні мед. підготовки) нар. лікарки, яка мешкала та практикувала в селах і мал. містечках; завжди — *жіночої статі*, *похилого віку*, досвідчена, «та, яка знає». Помічниця для породіллі та новонар. дитини, направляла родову діяльність жінки як рац., так і іррац. засобами (див. *Пологи*); використовувала лік. засоби (зокрема, зілля), могла частково виконувати функції шептухи або *знахарки*, діяла у сфері сімейно-родильних *обрядів*. Критерієм професіоналізму Б.-п. було забезпечення умов для успіш. народження дитини. Оскільки пологи — це природ. фізіол. процес, зазвичай практикувала «очікувальний метод» невтручання в перебіг подій, але в разі ускладнень активно застосовувала народно-мед., а також ритуально-магіч. прийоми родопомочі.

Літ.: Ігнатенко І. «Баба-повитуха» та її функції в народній медицині жителів Полісся наприкінці XIX — на початку XX ст. (за експедиційними матеріалами) // Етнічна іст. народів Європи. 2004. Вип. 17; Гілевич І. Баба-повитуха у селянському житті галицької Волині у XIX — першій половині XX ст. (за матеріалами зі с. Синькова та присілка Діброви Радехівського району) // Етнічна культура українців. Львів, 2006; Боряк О. О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. Київ, 2009; Сердюк І. Баба-повитуха у ранньомодерному суспільстві (за даними статистичних джерел та етнографічних досліджень) // Краєзнавство. 2009. № 3–4.

О. О. Боряк

Ба́ба-пупорі́зка — див. *Баба-повитуха*.

Ба́ба-Яга́, Яга; в укр. діалектах Баба-Язя, Язіба-ба, Єжи-Баба, Інжи-Баба, Гінджи-Баба; польськ. Jędza, Babojędza; чеськ. та словацьк. Ježibaba; хорв. Baba Roga; босн. Baba Zima та ін. — популярний персонаж народної чарівної *казки*, присутній у *фольклорі* усіх слов'янських народів. Етимологія *оніма* є полемічною. За гіпотезами, слово «яга»: 1) споріднене з лит. «angis» (гадюка) та праслов'ян. «ǫžь» (звідси — вуж), що підтверджує первіс. *семантику* образу Б.-Я. як змії та його хтонічну природу; 2) співвіднесене з праслов'ян. «(j)ęga» або «(j)ęza», що має *конотацію* задухи, хвороби, жахіття (пор. з болг. Енза — рана, хвороба; серб. језа — жах; польськ. jędza — відьма, злюка; словен. jeza — гнів тощо); 3) походить від санскр. «йога», серед значень якого — чари, чаклунство. Жіночий образ Б.-Я. має архаїч. природу, висхідний до матріарх. *божества*, генетично пов'яз. із давніми тотеміст. віруваннями (див. *Тотемізм*), уявленнями про царство мертвих. У чарів. казці Б.-Я. є господинею лісу, *медіатором* світів і належить до злотворців. *Топос* перебування Б.-Я. — хаща чи галявина казк. пралісу, «тридев'яте царство», тобто — за межами окультур. *Космосу*, на пограниччі *Хаосу*, що вказує на семантику *потойбіччя*, порубіжжя зі світом померлих. Часто її помешкання — хатинка на куряч. (качиних, гусячих) ніжках, повернута дверима в ін. бік, з черепами, настромленими на огорожу. Це свідчить про превалювання мортальних рис образу. Спорідненість із мерцем підкреслюють сліпота Б.-Я., що не бачить героя-*протагоніста* зі світу живих (а дізнається про нього за запахом — «руським духом тхне»), скуйовджене волосся, епітет «кістяна нога». Також Б.-Я. нерідко описано як стару, що живе сотні років, але ще «не зустрічала живої душі». Зовн. ознаки образу гіперболізовані: «ніс мало що не до стелі, а губа висить аж до землі». В услужінні у Б.-Я. — птахи, звірі й плазуни, які у міфол. уявленнях традиційно пов'язані з «нечистою силою»: чор. коти, миші, змії, жаби, ворони. Її *атрибутами* є предмети кухон. вжитку — ступа, помело, піч, коцюба («у ступі їздить, товкачем поганяє, мітлою слід замітає»); вона має здатність літати, що споріднює її з *відьмою*. За функціями у казк. сюжеті виокремлюють 3 типи образу: Яга-дарувальниця, Яга-викрадачка, Яга-войовниця. Дарувальниця — допомагає герою подолати шлях до потойбіччя і перейти межу. У казках те передано за допомогою обрядодій годування-напування, купання та вкладання спати; Б.-Я. також дає поради герою, чарів. предмет, що вказує шлях (часто — клубок, віник, хустину тощо), помічників — коня або птаха. Образ Яги-викрадачки властивий казкам, де конфлікт побудовано на *контрадикції* з персонажами-дітьми, яких Б.-Я. збирається підсмажити, але зазнає невдачі. Такі *сюжети* є відгомоном ритуалів *кремації* та давн. обрядів вік. *ініціації* юнаків і дівчат. Поряд із тим вони перегукуються з натальн. обрядами, які проводила *баба-повитуха* з недоношеними, хвор. та слабк. дітьми, підносячи їх на лопаті для хліба до тепл. печі. Яга-войовниця постає *антагоністом* героя, викликає його на бій; функціонально зближується з образом казк. Змія або заступає його (є свідченням пізніш. часу творення образу). Б.-Я. приписано здатність перетворювати людей на предмети, каміння тощо; володіння жив. і мертв. водою. При зображенні як злотвориці гіперболізовано нечесність, злість, хитрість, підступність тощо. Курячі ніжки хатинки часом вважають *реліктами* первіс. зооморфності образу, або ж трактують як *лексему*, похідну від

Баба-Яга. В. Войтович. Міфи та легенди давньої України

«курних» (обкурених димом) стовпів, на яких у 6–9 ст. дав. слов'яни ставили хатини-усипальні з прахом небіжчика (тобто Б.-Я. — живий мрець).

Літ.: Дунаєвська Л. Ф. Українська народна проза (легенда, казка): еволюція епічних традицій. 2-ге вид. Київ, 2009; Мушкетик Л. Г. Персонажі української народної казки. Київ, 2014; Альшевская Анна. Типологические вариации образа Бабы Яги в волшебных сказках // Фальклярыстычныя даследаванні: Кантэкст. Тыпалогія. Сувязі. 2019. Вып. 15.

О. В. Наумовська

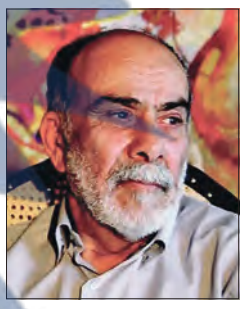
Бабаджаня́н, Арно́ Арутю́нович (вірм. Բաբաջանյան, Առնո; 22.01.1921, м. Єреван, тепер Вірменія — 11.11.1983, м. Москва, тепер РФ; похов. на Тохмахському цвинтарі в м. Єревані) — композитор, музичний педагог, піаніст, народний артист СРСР (з 1971). Батьки були педагогами. З 1928 навчався в серед. шк. ім. Горького, одночасно здобував муз. освіту при Єреван. консерваторії (тепер Єреван. держ. консерваторія імені Комітаса). 1935–1937 вчився в консерваторії на ф-ті фортепіано і композиції. 1938 зарахований на ост. курс до Держ. муз. учща ім. Гнесіних (тепер Муз. училище імені Гнесіних Рос. академії музики імені Гнесіних). Після закінчення вступив до Моск. консерваторії ім. П. І. Чайковського (тепер *Московська державна консерваторія імені Петра Ілліча Чайковського*). Під час *Другої світової війни* був мобілізований для буд-ва оборон. споруд м. *Смоленська*, потім евакуйований до м. Саратова. 1947 екстерном закінчив композитор. ф-т Єреван. консерваторії, 1948 — Моск. консерваторію, клас фортепіано К. М. Ігумнова (1873–1948; РФ). 1950–1956 викладав в Єреван. консерваторії (клас фортепіано). 1956 отримав звання *доцента*. З 1956 мешкав у м. Москві. У 1950-х захворів на лейкемію, помер від ускладнень хвороби. 1931 написав перш. муз. твір «Піонерський марш». Під час навчання в Єреван. консерваторії писав фортепіанні п'єси під керівництвом В. Тальяна (1896–1947; тепер Вірменія). 1944 відбувся перш. фортеп. концерт. Новими етапами у творчості було створення «Поліфонічної сонати» (1946) для ф-но, з віртуоз. 3-ю частиною — *токатою*. Визнання в концерт. жанрі мала «Героїчна балада» (1950), за яку був нагороджений Сталін. премією III ступеня. Всесвітню популярність здобув твір для двох роялів «Вірменська рапсодія» (1950; співавт. О. *Арутюнян*). Серед виконавців академ. музики Б.: Е. *Гілельс*, Д. *Ойстрах*, М. *Ростропович*, фортепіан. дует Riga piano duo (1968–2009) тощо. 1964 сформувалося творче тріо: композитор Б., поет Р. *Рождественський*, співак М. *Магомаєв*. Співпрацював із поетами — Є. *Євтушенком* (пісні «Не спіши»; «Чортове колесо»), А. *Вознесенським* (пісні «Рік любові»; «Поверни мені музику»). Мав вел. кількість пісень про Єреван («Пісня першої любові», «Мій Єреван» та ін.). Автор *мюзиклів* «Дядько Багдасар», «Наречена з Півночі», «У горах моє серце» тощо. Популярності набув лір. твір «Ноктюрн» (після смерті Б. слова до музики написав Р. Рождественський). До шедеврів камер. музики відносять «Фортепіанне тріо» (1952); «Соната для скрипки й фортепіано» (1959); «Струнний квартет пам'яті Д. Шостаковича» (1976), де композитор використав сучас. на той час муз. методи. Фортепіанна *сюїта* «Шість образів» (1963–1964) має яскраву нац. інтонацію. Нагороджений орденами Труд. Черв. Прапора (1956), Леніна (1981), Держ. премією Вірм. РСР [1967, 1983 (посмертно)]. Нар. артист Вірм. РСР (1962), нар. артист СРСР (1971). Здобув перший приз «Найкращий композитор світу» на Всесвіт. конкурсі пісні (м. Токіо, Японія) за пісню «Чортове колесо» (1973).

Бабаджанян Арно Арутюнович

Літ.: Григорян А. Арно Бабаджанян. Москва, 1961; Чемберджи В. Арно Бабаджанян // Музыкальная жизнь. 1971. № 4; Тероганян М. Арно Бабаджанян. Москва, 2001; Саркисян С. К. Армянская музыка в контексте XX века. Москва, 2002; Аршакян С. Арно Бабаджанян. 90-летний юбилей большого мастера // Музыкант-классик. 2011. № 11–12; Саркисян С. Современные черты музыки А. Бабаджаняна // Муз. акад. 2011. № 1; Айрапетян А. А. Неизвестный концерт Арно Бабаджаняна // Музыковедение. 2012. № 10; Арно Бабаджанян. Верни мне музыку: воспоминания современников. Москва, 2021; Буланов С. Мгновенья и года: к 100-летию Арно Бабаджаняна // Муз. жизнь. 2021. № 1.

Баба́єв, Расі́м Ганіфа́-огли́ (азерб. Babayev, Rasim Hənifə oğlu; 31.12.1927, м. Баку, тепер Азербайджан — 24.04.2007, там само) — художник, народний художник Азербайджанської РСР (з 1988). Закінчив 1949 ф-т живопису Азерб. держ. худ. уч-ща імені А. Азім-заде (м. Баку). Навчався 1949–1955 за фахом «живопис» у Моск. держ. худ. ін-ті імені В. І. Сурикова (тепер Московський державний академічний художній інститут імені В. І. Сурикова при Рос. академії мист-в). Був звинувачений у «формалізмі», через невідповідність диплом. картини «Рибалки» вимогам *соцреалізму* отримав лише свідоцтво про навчання. Член Спілки художників Азербайджану (з 1959). У 1960–1980-ті входив до «Апшеронської школи» художників, рисами якої є яскр. колорит, прагнення гострих композиц. рішень, шир. живописна техніка. Бував у творч. поїздках за кордоном, мав персон. виставки. Для творів Б. характерні синтез *реалізму* та *фантасмагорії*, *гротеск*, *езопова мова*, незвич. філос.-худ. спосіб мислення. Темою творів є боротьба добра і зла, світла й темряви. На світогляд митця вплинув азерб. фольклор. У роботах відчутний вплив *експресіонізму*, творів Ж. Міро, П. *Пікассо*. У ранній період творчості Б. займався лінограврою («Верблюди»; 1966) та *літографією*. Зображував пейзажі (переважно Азербайджану). Створював лінограври та картини на індустр. теми («Чорне місто», 1958; «Заправка нафти», 1960; «Земля», 1961; «Небо», 1962), теми

Бабаєв Расім Ганіфа-огли

людини, життя, смерті, минулого, загальнолюд. цінностей. Показував наслідки люд. діяльності, пов'язані з переробкою нафти, як жорстоку правду, без поетизації чи звеличення сили людини. Протистояння землі та люд. діяльності було в основі худ. образу. Від 1970-х зображував фантаст. антропоморф. істот («див», *ангелів*, монстрів, *драконів*), що відбивали різні духовні

Бабаєв Расім Ганіфа-огли. «Тисяча і одна ніч», 1980

та психол. стани, внутр. діалог митця. Створював композиції з використанням різн. технік із застосуванням темпери, акрилу, олії, бітуму. У 1970-ті художник також створив картини, спрямовані проти насилля, *фашизму*, навіяні подіями на Бл. Сході, у Лат. Америці («Військовий психоз», «Агресія», «Пам'яті Пабло Неруди», 1975 тощо); у цих творах справжні іст. події відображав за допомогою фантасмагор. алегор. образів. Філософські погляд на природу та життя втілено в алегор. картинах «Спогад про весну», «Весна» (обидві — 1975). Б. зображував і сцени з повсякден. життя («З лазні»; 1975) тощо. Автор ілюстрацій до нар. казок Азербайджану та літ. творів, зокрема, «Череп» Н. *Хікмета*, «Геній» Т. *Драйзера*, «Катастрофа» Р. *Тагора* (усі — 1958), книжок для дітей тощо. Роботи Б. експонували у Вел. Британії, Канаді, Німеччині, Туреччині, Фінляндії, Франції та ін. країнах. Роботи зберігаються в Худ. фонді Азербайджану (м. Баку), Азерб. держ. музеї імені Р. Мустафаєва (м. Баку), Третьяковській галереї, Держ. музеї мист-в народів Сходу (м. Москва, РФ), Рос. музеї (м. Санкт-Петербург, РФ), Галері де Франс (м. Париж, Франція), Куммерському музеї (м. Джексонвілл, США), галереї Форсблом (м. Гельсінкі, Фінляндія) тощо. Лауреат Держ. премії Азерб. РСР (1991).

Літ.: Hacıyev P. Ə. Rəssam, həyat, gözəllik. Bakı, 1974; Əfəndiyev R., Kərimov K., Rzayev N. et al. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, 1992; Сафарова А. Дерзкая живопись Расима Бабаева // Диалог искусств. 2011. № 2.

Бабай. Дід Бабай. Худ. Володимир Аржевітін

Баба́й (жін. відповідник — Бабайка; найімовірніше від слов'ян. баба, за ін. версією — від тюрк. Баба, букв. — поважний чоловік, дідусь) — персонаж *слов'янської міфології*, нічний *дух*, який викрадає неслухняних дітей. Уявна істота, якою батьки стримували або залякували непослухів. Зовнішність Б. зазвичай не описували. Діти уявляли його собі довільно, наділяли найстрашн. для себе рисами. Проте зрідка такі описи трапляються. Зокрема, в *казках* та нар. *повір'ях* Б. зображено старим, чорн. і кривобоким. Часто із фіз. вадами (назагал характерними для образів *нечистої сили*) — як німого, безрук. або кульгав. дідугана, що ходить із лантухом, у який забирає неслухн. дітей. Часом постає в образі страш. кривоногого діда, що блукає вулицею, попід вікнами будинків із ціпком у руках. Інколи — дідугана з драною торбиною, який ховається у кущах, у городині; а коли поночіє, підходить до вікон, вишукуючи неслухн. дітей (якщо дитина капризує, Б. стукає у шибку, шкрябає двері, лякаючи її). Закріплення образу Б. пояснюють властивим для дит. *психіки* страхом перед старими, особливо незнайомими, людьми.

Літ.: Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ, 2006; Кононенко О. А. Українська міфологія. Фольклор, звичаї, обряди. Харків, 2020.

Д. В. Базик

Ба́бай Вели́кий, Ба́ввай (бл. 550, с. Бет-Айната, тепер пров. Анатолія, Туреччина — бл. 628, *монастир* Мар-Авраам, тепер не існує, Туреччина) — релігійний діяч, богослов, письменник, представник святоотцівської традиції Церкви Сходу (див. *Ассирійська церква Сходу*). Походив з род. персів, підданих Сасанід. імперії. Навчався у христ. школі в м. Нусайбіні (тепер пров. Мардін, Туреччина), викладав. Прийняв *постриг* у монастирі Мар-Авраам на г. Ізлі, поблизу м. Нусайбіна. 604 став третім і останнім з відомих настоятелів монастиря. З ім'ям Б. В. пов'язують реформування *чернецтва*, уведення сувор. дисципліни, відновлення *безшлюбності* та аскет. способу життя, вигнання частини монахів (причини конфлікту лишились непроясненими). За свідченням Фоми Марзького (9 ст.), після смерті католикоса Григорія (бл. 609) та в умовах заборони шахіншахом Хосровом II Парвізом (570–628) виборів нов. предстоятеля Б. В. фактично перебрав управління Церквою Сходу (спільно з архідияконом Мар Абою, до 628). Був уповноважений *єпископами* наглядати за монастирями пн. провінцій. За його ініціативи були уславлені як *святі* екзегети і богослови Феодор Мопсуестійський, Діодор Тарський та *Несторій* (612). Після смерті шахіншаха, на Соборі 628 Б. В. відхилив пропозицію очолити церкву, залишився ченцем у монастирі, де невдовзі й по-

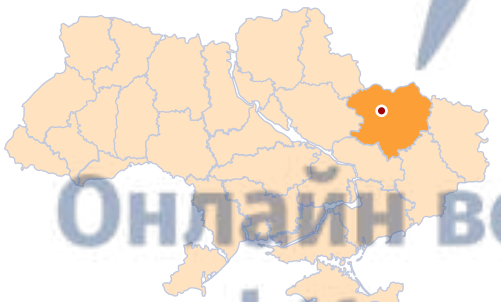

Бабай Великий. Вцілілі монастирі 5 ст. на г. Ізла (Туреччина)

мер. Прихильник христол. вчення Несторія, опонент *Оригена*, *монофізитства*, мессаліанства. Богословські погляди Б. В. про єдність двох *іпостасей* в *Ісусі Христі* (праця «Про єднання») здійснили вирішальний вплив на *христологію* Церкви Сходу. Був автором чи співавтором віросповідання перс. єпископів (612). Апологет чітк. розмежування двох природ та двох іпостасей в Христі; вважав, що їх сполучення в одному «лиці» відбулося у момент Благовіщення, а відтоді є пост., «вільним і особистим», у єднанні без змішування. Обстоював цілковиту *трансцендентність* божества (Бог не може відчувати страждання). *Спасіння* людства вбачав можливим винятково через люд. єство Христа, яке обожнилося у *воскресінні*. Морально-аскет. погляди Б. В. стали одним із гол. джерел сх.-сир. аскетики. За свідченнями митроп. Авдішо бар Бриха (пом. 1318), Б. В. написав понад 83 кн., серед них — праці екзегет., догмат., канонічні, історіографічного змісту. Серед гол. творів: тлумачення на *Святе Письмо* (не збереглися), книга реліг. гімнів, трактат «Про єднання», коментарі до творів Євагрія Понтійського та промов Марка Монаха, правила для послушників, канони для монахів (зокрема «Про життя в досконалості»), історія Діодора Тарського та його наступників, «Ватиканський трактат», *агіографії* тощо.

Літ.: Abramowski L. Babai der Grosse: Christologische Probleme und ihre Lösungen // Orientalia Christiana Periodica. 1975. Vol. 41; Guillaumont A. Le témoignage de Babai le Grand sur les Messaliens // Orientalia Christiana Periodica. 1975. Vol. 205; Chediath G. The Christology of Mar Babai the Great. Kottayam, 1982; Brock S. The Christology of the Church of the East in the Synods of the Fifth to Early Seventh Centuries: Preliminary Considerations and Materials // Aksum Thyateira: a Festschrift for Archbishop Methodios of Thyateria and Great Britain. London, 1985; Kitchen R. A. Babai the Great // The Orthodox Christian World / Ed. By A. Casiday. London; New York, 2017.

Бабаї́ — селище міського типу *Харківського району Харківської області* України. Розташ. у пн. частині області, на правому березі р. *Уди*. Відстань до м. *Харкова* — бл. 12 км. Тер. — 5,8 км². Перші згадки про Б. відносять до 1640-х. Назва утв. від прізвища одного з перших поселенців — Ф. Бабая. Після зведення храму Архангела Михаїла в 17 ст. село було також відоме як Архангельське. Пізніше стало центром Бабаїв. волості. Статус селища міськ. типу має від 1938. У роки *Другої світової війни* Б. було окуповано, остаточно звільнено 1943. Загальна кільк. нас. (2021, оцінка) — 6 594 особи, густота — 1 121 особа/км². Укр. мову вважали рідною 62,4 % осіб, рос. — 37,1 % осіб (2001, перепис).

Бабаї на карті України

Бабаї. Краєвид

Бабаї. Будинок культури

Бабаї. Наслідки обстрілу 22.04.2022

Бабаї. Герб

Нас. зменшується, зокрема через труд. міграцію. Клімат помірно континентальний. Серед. т-ра січня — −4 °С, липня — +23 °С. Середньорічна кільк. опадів — бл. 520 мм, найбільше опадів випадає влітку. Станом на 2021 були зареєстровані підприємства, що займаються наданням в оренду й експлуатацію нерухом. майна. Діяв завод із вир-ва металоконструкцій. Працювали заклади торгівлі (харч. продуктами, товарами для тварин тощо), поштові від-ня. Діяли ясла-садок і ліцей, школа мист-в, б-ка. У Б. розташований палац культури й мист-в. Є історико-краєзнавчий музей. Збереглася садиба Г. *Сковороди*. Щорічно проводиться культ.-мист. захід, фестиваль «Сад пісень Сковороди». Є футб. стадіон «Колос». Із початком повномасштаб. вторгнення рос. військ в Україну Б. зазнали ворож. обстрілів і руйнувань, були загиблі й поранені, пошкоджено та зруйновано житл. будівлі. У 18 ст. у Б. деякий час мешкав і працював над зб. «Байки Харківські» (1837) письменник і філософ Г. Сковорода.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1967. Т. 21: Харківська область; Бабаї: Збірник архівних документів і матеріалів / Гол. ред. Б. К. Мигаль. Харків, 1993; Мерник А. М. Порушення законів та звичаїв війни Збройними силами Російської Федерації на Харківщині під час російсько-української війни у лютому–березні 2022 року (історичний аспект) // The Russian-Ukrainian War (2014–2022): Historical, Political, Cultural-Educational, Religious, Economic, and Legal Aspects. Riga, 2022.

Баба́к (*Marmota*) — рід *ссавців* родини *вивіркових*. Походження назви точно не встановлено, можливо, з тюрк. мов (зокрема, татар. bajbak, первісно — ледар). Рід Б. налічує 14 сучас. видів, в Україні один — Б. степовий (*Marmota bobak*). З-поміж видів родини Б. мають найб. розміри. *Голова*, *тіло* та *кінцівки* кремезні, *хвіст* короткий, *вуха* короткі й округлі. Передні кінцівки з міцн. кігтями (див. *Кігті*), призначеними для

Онлайн версія на сайті
https://vue.gov.ua

Бабак

копання; на передніх кінцівках 4 пальці, а на задніх — 5. *Різці* міцні, їхня передня поверхня жовтувата. Волосяний покрив має різне забарвлення, часто це відтінок коричневого з прожилками чи плямами жовт., біл. або чорного. Б. живляться росл. їжею, зрідка *безхребетними*. Значну частину часу проводять у норах. Активні вдень. Набирають знач. запаси жиру наприкін. літа, щоб використати їх під час довгої зим. сплячки. Більшість Б. є високосоціал. тваринами. Шість видів поширені в *Північній Америці*, 8 — у *Євразії*. Більшість видів мешкає в кліматично сувор. регіонах. Живуть Б. у багатьох екосистемах (див. *Екологічна система*) від низин до високогір'я, уникаючи густ. *лісів* і болотист. місцевостей (див. *Болото*). Чисельність більшості видів зменшилася через наступ с. г., полювання заради м'яса й сала. Винятком є Б. лісовий (*Marmota monax*), поширенню якого сприяло вирубування лісів. Три види Б., згідно з даними *Міжнародного союзу охорони природи*, перебувають під загрозою зникнення — Б. ванкуверський, Б. монгольський і Б. Мензбіра.

Літ.: Barash D. P. Marmots: Social Behavior and Ecology. Stanford, 1989; Ruf T., Arnold W. Mechanisms of Social Thermoregulation in Hibernating Alpine marmots (Marmota marmota) // Life in the Cold. Berlin, 2000; Species of the World: A Taxonomic and Geographic Reference : in 2 vol. / Ed. by D. E. Wilson, D. M. Reeder. Baltimore, 2005; Bowers N., Kaufman K., Bowers R. Kaufman Field Guide to Mammals of North America. New York, 2007; A Guide to the Mammals of China / Ed. by A. Smith, Y. Xie, R. Hoffmann et al. Princeton, 2008.

С. В. Харчук

Бабак Віталій Павлович

Бабак, Віта́лій Па́влович (15.02.1954, м. Лубни Полтав. обл., тепер Україна) — учений у галузі енергетики, професор (з 1994), доктор тех. наук (з 1995), член-кореспондент НАН України (з 2003). Закінчив 1977 Київ. політех. ін-т (тепер *Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*) і почав у ньому труд. діяльність. 1981 захистив канд. дис. «Дослідження і розроблення завадостійких цифрових компенсаційних фазометрів», 1995 — докт. дис. «Методи підвищення розрізнювальної здатності ультразвукових систем неруйнівного контролю». З 1995 — заст. міністра з питань вищ. освіти Мін-ва освіти України, з 1998 — ректор Київ. міжнар. ун-ту цивіл. авіації (від 2000 — *Національний авіаційний університет*). З 2008 — в *Інституті технічної теплофізики НАН України*: гол. наук. співробітник, з 2011 — зав. відділу моніторингу та оптимізації теплофіз. процесів, з 2016 — заст. директора з наук. роботи. Наукові дослідження присвячено розпрацюванню теор. основ шумової *діагностики*, теорії тепл. вимірювань та інформ.-вимірюв. технологій на їхн. основі, систем комплекс. моніторингу теплоенергет. циклу — від вир-ва до споживання тепл. енергії, включно з використанням *безпілотних літальних апаратів*, наук.-практ. засад кондуктив. *калориметрії* на базі термоелектр. *сенсорів* тепл. потоку та еталон. бази забезпечення єдності вимірювань поверхн. густини тепл. потоку, що відповідає світ. рівню метрол. забезпечення вимірювань. Науково-практ. результатом цих досліджень стало створення систем діагностики для безпеки енергет. об'єктів, *авіації* та *космонавтики*, *будівництва*, *довкілля охорони*, конкурентноздат. на світ. ринку. У доробку — понад 650 наук. праць, серед них 22 моногр., 9 підручників, 7 словників, 120 патентів. Засновник наук. школи з тех. діагностики енергет. систем та інформ.-вимірюв. технологій, підготував 18 докторів, 30 канд. наук. Засл. діяч н. і т. України (1997). Держ. премія України в галузі н. і т. (2006). Орден «За заслуги» III (2003) і II (2006) ступенів. Премії НАН України ім. Г. Ф. Проскури (2017), ім. В. І. Толубинського (2020). Кращий винахідник НАН України (2015). Почесні грамоти КМ (1999) та ВР України (2004). Відзнаки НАН України «За підготовку наукової зміни» (2014) та «100-річчя НАН України» (2018). Медаль Нац. академії пед. наук «Володимир Мономах» (2018). Почес. доктор Ун-ту Кордови (Іспанія; з 2003), Вільнюс. тех. ун-ту ім. Гедимінаса (Литва), Авіац. ун-ту Ханкук (Республіка Корея), Груз. тех. ун-ту (усі — з 2004), Тех. ун-ту Мюнхена (Німеччина; з 2005), Ун-ту Пн. Дакоти (США; з 2006).

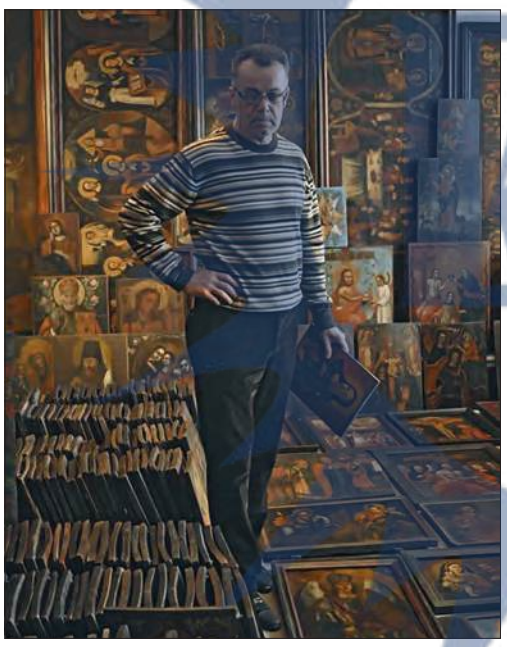
Пр.: Теоретичні основи захисту інформації. Київ, 2008; У співавт. — Microwave Technologies in Telecommunication Systems. Kyiv, 2002; Апаратно-програмне забезпечення моніторингу об'єктів генерування, транспортування та споживання теплової енергії. Київ, 2016; Теоретичні основи інформаційно-вимірювальних систем. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ, 2017; Information Provision of Diagnostic Systems for Energy Facilities. Kyiv, 2018; Diagnostic Systems for Energy Equipments. Cham, 2020; Systems, Decision and Control in Energy I. Cham, 2020.

Літ.: Бабак Віталій Павлович // Палій В. М., Храмов Ю. О. Національна академія наук України 1918–2013. Персональний склад. 6-те вид. допов. і випр. Київ, 2013; 60-річчя члена-кореспондента НАН України В. П. Бабака // Вісник Нац. акад. наук України. 2014. № 2; Долінський А. А., Халатов А. А., Авраменко А. О. та ін. Інститут технічної теплофізики НАН України. Історія та сьогодення / За ред. Ю. Ф. Снєжкіна. Київ, 2018.

С. І. Ковтун

Бабак, Мико́ла Пантелеймо́нович (10.06.1954, с. Воронинці, тепер Золотоніс. р-ну Черкас. обл., Україна) — художник, письменник, колекціонер, видавець, нар. художник України (з 2016). Нар. у селян сім'ї. Служив у Рад. армії (1972–1974). Від 1974 працював художником-оформлювачем на Черкас. об'єднанні «Азот», а згодом — на Черкас. комбінаті худ. реклами. Спільно з групою

художників — випускників Ленінград. вищого худ.-пром. Ін-ту ім. В. І. Мухіної (тепер Санкт-Петербур. держ. худ.-пром. академія імені О. Л. Штігліца) працював 1979–1985 над здійсненням різних монум. проєктів (*розписів*, *мозаїк*, *вітражів*) у містах Красноярську, Кемерово, Новокузнецьку, Якутську тощо (тепер усі — РФ). Здійснив подорож до Серед. Азії та Закавказзя (1985). У 1986 повернувся в Україну, розпочав творчу діяльність. Член *Національної спілки художників України* (з 1990). Один із засновників та гол. редактор журн. «Родовід» (з 1990), з 1995 працював у редколегії газ. «Місто» (м. Черкаси). Перша персон. виставка відбулася в Черкас. худ. музеї (1997). 2005 взяв участь у 51-му *Венеційському бієнале* сучас. мист-ва з проєктом «Діти твої, Україно». Персональні виставки: «Telluris» (*Національний художній музей України*, 1999); «Небесна хроніка» (Черкас. худ. музей, 2004); пересувна виставка «Діти твої, Україно» (2005). З 2014 працює у співавт. з

Бабак
Микола Пантелеймонович

Є. *Матвєєвим* в арт-тандемі БМ (Бабак — Матвєєв). Митці разом брали участь у виставках: «Фантазія і лють: мистецька подорож з Києва до Нью-Йорка» (2018; Галерея сучас. мист-ва О. Герцмана, м. Нью-Йорк); «Антракт», 17-та Міжнар. виставка сучас. мист-ва (2021; Черкас. обл. худ. музей), проєкт «13 кімнат COVID» (2021; Музей сучас. мист-ва Корсаків, м. Луцьк) та ін. Представник напрямів гіперреалізму, *неоекспресіонізму* та *трансавангарду*, Нової хвилі в образотв. мист-ві. Дотримується концепт. та стильових принципів поставангарду. Ранній період творчості представлений картинами: «Вечір тихої скорботи» (1986), «День ненароджених птахів» (1988), «Пора кільцювання» (1988), «Натюрморт» (1987), «Дві душі» (1989), «Межа», «Смерть воїна», «Повернення блудних синів» (усі — 1992) тощо. Створив серії графіч. робіт за мотивами творів М. *Гоголя*, Т. С. *Еліота* та В. *Симоненка* (1986); триптих «Де ви тепер, кати мого народу?» (1989); низку *асамбляжів*: «Сад божественних пісень» (1993), «Досвітня сублімація»

Бабак Рената Володимирівна

(1996), «Мистецтво належить народові» (2003). Серед характер. ознак асамбляжів — чіткість, структурність композиції. Залучає до влас. творів предмети нар. мист-ва. Роботи Б. зберігаються в Нац. худ. музеї України, Дирекції худ. виставок Міністерства культури України, Дирекції худ. виставок Нац. спілки худ. України та приват. колекціях. Видав *антологію* поетів Черкащини «Толока» (1990), де опублікував цикл своїх поезій. Був співорганізатором і координатором літ. гурту «Гідрокартізон» (1992). Видав збірки цієї групи «Боже, ми вільні», «Доба туманів» (обидві — 1992). Написав роман «Вільхова кров» (1998) і фразеол. містерію «Едемські біси» (2001). Автор проєкту і худ. оформлення моногр. «Народна ікона Середньої Наддніпрянщини в контексті селянського культурного простору» (2009). Книга здобула нагороди: на Львів. книжк. форумі — «Краще видання форуму»; на конкурсі «Мистецтво книги» — диплом імені І. Федорова; на XI Всеукр. рейтингу «Книга року — 2009» — гран-прі, найкраще видання у номінації «Візитівка». За ініціативи Б. укладено моногр. «Сільська фотографія Середньої Наддніпрянщини кінця 19–20 ст.» (2014), найкраще видання у номінації «Візитівка» Всеукр. рейтингу «Книжка року 2014». З 1990-х почав займатися колекціонуванням. У зібранні бл. 500 *ікон*, 600 нар. картин, понад 15 тис. сільськ. фотографій, ужиткові речі Серед. Наддніпрянщини. 2001 представив колекцію в *Національному центрі народної культури «Музей Івана Гончара»*, 2004 — у Черкас. обл. худ. музеї (виставка «500 шедеврів Українського народного іконопису Центрального Подніпров'я XVIII–XX ст.»), 2009 — в Укр. домі в м. Києві (виставка «Народна ікона Середньої Наддніпрянщини 18–20 ст. із приватної колекції М. Бабака»). 2016 передав частину своєї колекції ікон Серед. Наддніпрянщини Черкас. облас. худ. музею для пост. експозиції. 2017 заснував благодійн. фонд, який займається реалізацією проєктів у галузі культ. спадщини та сучас. мист-ва України. Лауреат Держ. премії України імені Т. Г. Шевченка (2010) разом із О. Найденом (автором тексту) за моногр. «Народна ікона Середньої Наддніпрянщини в контексті селянського культурного простору».

Тв.: Вільхова кров. Київ, 1998; Telluris: живопис, асамбляж. [Б. м.], 2000; Небесна хроніка. Київ, 2004; Народна ікона Середньої Наддніпрянщини в контексті селянського культурного простору. Київ, 2009; Сільська фотографія Середньої Наддніпрянщини кінця 19–20 ст. Київ, 2014. (у співавт.).

Літ.: Найден О. Микола Бабак. Пражучий вогонь та полинялі пустарінебесті // Сучасність. 1996. № 1; Сідлін М. Небесна хроніка. Проект Миколи Бабака // Образотворче мистецтво. 2004. № 3; Художники Шевченківського краю / Упоряд.: Ю. П. Іщенко, І. В. Фізер. Черкаси, 2008; Бабак М. П. // Історія української культури : в 5 т. Київ, 2011. Т. 5. Кн. 1; Спіркіна О. О. Микола Бабак: штрихи до портрету сучасника // Чорноморський літопис. 2011. Вип. 3; Городнюк Ю. Р. «День ненароджених птахів» Миколи Бабака // Музейний альманах. 2016. Вип. 6–7.

Бабак, Рената Володимирівна (англ. Babak, Renata; 04.02.1934, м. Харків, тепер Україна — 31.12.2003, м. Сілвер-Спрінг, шт. Меріленд, США) — оперна та концертно-камерна співачка (*мецо-сопрано*). Батько був військовим. 1958 закінчила Ленінград. (тепер *Санкт-Петербурзька державна консерваторія імені М. А. Римського-*

Корсакова) та 1961 Київ. (тепер *Національна музична академія імені П. І. Чайковського*) консерваторії. 1961–1964 була солісткою Львів. академ. театру опери та балету (тепер *Львівський національний академічний театр опери та балету імені Соломії Крушельницької*). Переведена до Вел. академ. театру в м. Москві (тепер Держ. академ. Великий театр Росії) та впродовж 1964–1971 співала на одній сцені із С. Лемешевим (1902–1977; тепер РФ), І. *Козловським*. Разом із *трупою* театру гастролювала країнами Європи (Німеччина, Польща, Фінляндія, Болгарія, Угорщина, Італія). 1973, під час гастролей в Італії, попросила політ. прихистку. Упродовж 8 міс. переховувалася від *радянської влади*. Від 1974 емігрувала (див. *Еміграція*) до Канади, пізніше до США (м. Вашингтон), де продовжила вок. діяльність до 1986: дебютувала в залі «Карнегі-хол» у м. Нью-Йорку; виступала з амер. симф. оркестрами; у Вашингтон. нац. опері; здійснила концерт. тур Європою. Брала участь у 19-му Муз. фестивалі Shenandoah Valley (м. Оркні Спрінгс, шт. Вірджинія, США) у супроводі симф. оркестру Ферфакс (1981), святкуваннях Тисячоліття Хрещення України-Руси в м. Вашингтоні (1988), добродійному концерті в м. Детройті (1975) для фін. підтримки каф. українознав. студій при *Гарвардському університеті*. Від 1980 працювала професором і деканом оперного від-ня Вашингтон. консерваторії. 1958 успішно дебютувала на сцені з партією Княгині з опери «Русалка» О. *Даргомижського*. За період роботи у м. Львові опанувала та виконувала оперні партії Кармен (однойм. опера *Ж. Бізе*), Оксани («Запорожець за Дунаєм» С. *Гулака-Артемовського*), Амнеріс, Еболі, Азучени, Маддалени («Аїда», «Дон Карлос», «Трубадур», «Ріголетто» *Дж. Верді*), Марини Мнішек, Марфи («Борис Годунов», «Хованщина» М. *Мусоргського*). За роки роботи у м. Москві стала примадонною театру, виконувала партії Любаші, Отрока, Ткачихи («Царева наречена», «Сказання про невидимий град Кітеж», «Казка про царя Салтана» М. *Римського-Корсакова*), Сантуцци («Сільська честь» П. Масканьї), Любові, Ольги, Поліни («Мазепа», «Євгеній Онєгін», «Пікова дама» П. *Чайковського*, Кончаківни («Князь Ігор» О. *Бородіна*). Усього виконала 50 опер. партій, з яких 30 — першого плану. В оперних *аріях* демонструвала феномен. силу, техніку й драматичність голосу, який поєднував фантастичність *легато*, прекр. м'які грудні ноти, вис. колоратурну вміліcть та блискучий дзвін верхніх *регістрів*. Під час концертів у США та Канаді широко пропагувала творчість укр. (Д. *Бортнянського*, М. *Лисенка*, Я. *Степового*, П. *Майбороди*, В. *Заремби*, Л. *Дичко*) та заруб. композиторів, митців діаспори, нар. пісні. Записала дві платівки у фірмах «Golden Age Recording» і «Gerald Lewis Recording». Співала укр., рос., нім. та англ. мовами.

Пр.: Бабак Р. Автобіографія // Музична культура України у спогадах, матеріалах, листах / Упоряд. І. Лисенка. Київ, 2008.

Літ.: Повстенко Ю. Рената Володимирівна Бабак // Наші дні. 1979. № 1 (347); Повстак В. Незабутній музичний фестиваль (Черговий успіх Ренати Бабак) // Нові дні. 1981. № 10 (380); Повстенко Ю. З приводу концерту Ренати Бабак у Торонто // Наші дні. 1984. № 12 (418); Михайловський М. Нова платівка Ренати Бабак. Золотий голос української співачки // Нові дні. 1986. № 3 (433); Савицький Р.-мол. Бабак Рената // Українська музична енциклопедія : в 5 т. Київ, 2006. Т. 1; Лисенко І. Співаки України. Енциклопедичне видання. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ, 2011; Карась Г. Музична культура української діаспори у світовому часопросторі XX століття. Івано-Франківськ, 2012.

Г. В. Карась

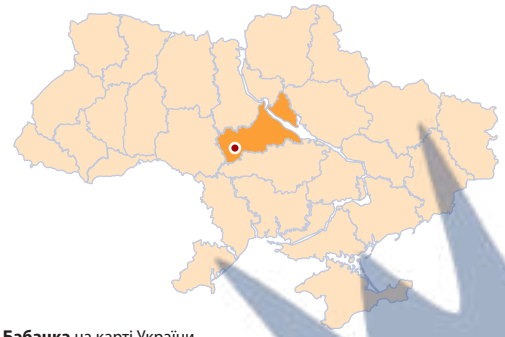
Бабакова Інга Альвідасівна

Бабако́ва, Ін́га Альвіда́сівна (уроджена Буткус, Інгрида Альвідасівна; нар. 27.06.1967, м. Ашгабат, тепер Туркменістан) — спортсменка (*атлетика легка*), тренер, засл. майстер спорту (з 1996), чемпіонка. Нар. у сім'ї військового. Спочатку займалася *баскетболом*. 1984 у м. Краснодарі (тепер РФ) перекваліфікувалася на легку атлетику (стрибки у висоту). Перший тренер — А. Чинченко. 1987 здобула звання майстра спорту та увійшла до складу юніор. збірної СРСР. 1989 переїхала до м. Миколаєва. Тренувалася 1990–1992 в І. Ковпака (1939–2002; Україна), від 1992 її особист. тренером став С. Бабаков (нар. 1965; тепер Україна). Закінчила 1990 ф-т фіз. виховання Миколаїв. пед. ін-ту (тепер *Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського*). На *Літніх Олімпійських іграх 1996* у м. Атланті здобула олімп. бронз. медаль зі стрибків у висоту з результатом 2,01 м; посіла 5-те місце на *Літніх Олімпійських іграх 2000* у м. Сіднеї, 9-те місце на *Літніх Олімпійських іграх 2004* у м. Афінах. Чемпіонка світу (1999; м. Севілья), срібна призерка чемпіонатів світу (1997, м. Афіни; 2001, м. Едмонтон) та чемпіонатів світу в приміщенні (1997, м. Париж; 2001, м. Лісабон), бронзова призерка чемпіонатів світу (1991, м. Токіо; 1995, м. Гетеборг), чемпіонатів світу в приміщенні (1993; м. Торонто). Переможець фіналу Гран-прі (1995, 1997). За підсумками міжнар. змагань визнана найкращою стрибункою у висоту в світі (1995). Виступала за Фізкультурно-спорт. т-во «*Динамо*». 2003 у м. Осло встановила світ. *рекорд* серед спортсменок віком понад 35 р., стрибнувши у висоту на 2,01 м. Після завершення спорт. кар'єри перейшла на тренер. роботу. Працювала тренером-викладачем Миколаїв. обл. школи вищої спорт. майстерності. Зокрема, тренувала бронзову призерку Олімп. ігор зі стрибків у висоту В. *Стьопіну*. Була інспектором спорт. команди Управління Мін-ва внутр. справ України в Миколаїв. області. Мала звання підполковника міліції. Була президентом Федерації легкої атлетики Миколаїв. обл., головою комісій «Спорт і навколишнє середовище», «Спорт і жінки» НОК України, членом Європ. комісії атлетів і комісії атлетів НОК України, а також членом Європ. комісій «Спорт і екологія», «Спорт і освіта», «Спорт і жінки». Нагороджена Почес. відзнакою Президента України (1996), повн. кавалер ордена «За заслуги» (2006). За підсумками Миколаїв. міськ. конкурсу «Людина року» визнана «Городянином року» (1996, 1999) у номінації «Фізкультура і спорт». Удостоєна звання «Людина року — 2001». Лауреат Всеукр. програми «Лідери регіонів» (2002). 2008 занесена до Книги пошани м. Миколаєва.

Літ.: Легка атлетика від олімпійського чемпіона Володимира Голубничого / Авт.-упоряд.: А. А. Боярко, О. В. Бріжатий, В. І. Підлісний. Суми, 2016.

Баба́нка — селище (до 2024 — смт), адміністративний центр Бабанської територіальної громади *Уманського району Черкаської області* України. Розташовано в пд.-зх. частині області, на бе-

Повна версія на сайті
https://vue.gov.ua

Бабанка на карті України

регах р. *Ревухи*. Відстань до м. *Черкас* — бл. 180 км. Тер. — 4,8 км². Ймовірно, назва походить від однойм. річки (тепер р. Ревуха). Заселено з давн. часів, зокрема тут виявлено вироби часів пізн. *палеоліту*, залишки поселень *трипільської культури*, доби пізн. *бронзового віку* тощо. Згадки про село трапляються в документах 17 ст. Мешканці брали участь у *Коліївщині*. 1768 тут налічували 193 кріпацькі госп-ва (1158 осіб). Після 2-го поділу Польщі (1793) — у складі *Російської імперії*. Б. входила до *Київської губернії*. У 1830-х була центром округу держ. маєтків, пізніше належала до військ. поселень. Від 1858 після скасування цієї системи — волос. центр Уман. повіту. 1917–1920 влада неоднора-

Бабанка. Амбулаторія

зово змінювалася. *Радянську владу* остаточно встановлено 1920. Від 1923 — адм. ц. Бабан. р-ну (до 1930 — *Уманської округи*; у лютому — жовтні 1932 — *Вінницької області*; із жовтня 1932 — *Київської області*, з 1954 — Черкас. обл.). Після ліквідації однойм. району 1959 — у складі Уман. р-ну. У роки *Другої світової війни* окуповано, звільнено 1944. Статус селища міськ. типу мало у 1991–2024. Згідно з адм.-тер. реформою від 2020 входить до новоутвореного Уман. р-ну. Того ж року затверджено адм. ц. Бабан. тер. громади (відповідно до розпорядження *Кабінету Міністрів України*). Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 2 187 осіб, густота — 453 особи/км². За статевими групами (2001, перепис): чоловіки (45,8 %), жінки (54,2 %). Укр. мову вважали рідною 98,5 % осіб, рос. — 1,2 %, вірм. — 0,08 % тощо. Нас. зменшується, 2001 становило 2,5 тис. осіб. Великих пром. підприємств немає (відомо, що у дореволюц. часи тут діяв перший у Київ. губернії паровий млин). Розвинено торгівлю. Є від-ня пошти, заклади громад. харчування. Наявні ясла-садок, ліцей та спец. школа, а також дит. муз. школа. Працювали бібліотека-філія, будинок к-ри, діяв музей побуту та етнографії. Популярні секції: *футбол*, *волейбол*, *баскетбол*. Є спорт. зали, багатофункц. спорт. май-

Бабаскін Юрій Захарович

данчик, футб. поле. У травні 2023 в Б. презентували мистецько-виставк. проєкт «Це моя війна», у межах якого відбувся благодійн. аукціон: зібрані 270 тис. грн спрямовані на допомогу постраждалим від ракет. влучань мешканцям м. Умані. Тут нар. актор театру та кіно, нар. артист України А. *Барчук*.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1972. Т. 17: Черкаська область; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2021 року. Київ, 2021.

Баба́скін, Ю́рій Заха́рович (16.03.1929, м. Мінськ, тепер Білорусь — 26.12.2015, м. Київ, Україна) — учений у галузі *матеріалознавства* і *металознавства*, доктор технічних наук (з 1980), професор (з 1982), член-кореспондент НАН України (з 1985). Закінчив 1953 Моск. ін-т сталі за фахом «металургія чорних металів». Розпочав труд. діяльність майстром сталеливар. цеху Омського сталеплавил. з-ду (тепер РФ). 1955–1957 працював майстром і технологом сталеливар. цеху Харків. з-ду трансп. машинобудування ім. В. Малишева. 1957–1959 — старш. наук. співробітник Укр. держ. НДІ металів (м. Харків), 1959–1961 — інженер Київ. ін-ту автоматики. 1961–2015 — в Ін-ті проблем литва АН УРСР (з 1996 — *Фізико-технологічний інститут металів та сплавів НАН України*): 1961–1974 — провід. інженер, мол. і старш. наук. співробітник, 1974–1980 — керівник лаб., 1980–2000 — зав. відділу, з 2000 — гол. наук. співробітник. У доробку — понад 450 друк. праць, 130 автор. свідоцтв і *патентів* на винаходи. Розвинув оригін. наук. напрям теорії металознавства, пов'яз. із одночас. вирішенням завдання корін. підвищення фіз.-мех. та експлуатац. властивостей конструкт. і спец. *сталей* та зниження ступеня й вартості *легування*. Основні наук. досягнення пов'язані з теорією й технологією отримання жароміц. та корозійностійких хромонікелевих аустеніт. (див. *Аустеніт*) ливар. сталей із вис. стійкістю до волого- й газопроникнення; технологією ефектив. рафінування сталей емульгов. струменями синтет. *шлаку*. Розробив теор. і технол. основи рафінування, модифікування, мікролегування, дисперс. та дисперсійн. зміцнення литих і деформів. сталей акт. і неакт. розчинними елементами і тугоплавкими дисперс. частинками. Досліджував вплив неакт. розчинних і високотемператур. дисперсних фаз на процеси *кристалізації*, формування первин. і вторин. структур. Вивчав розвиток *трансформації* структури за різн. умов експлуатації металовиробів. Наук. розробки вченого впроваджені у вир-во на підприємствах України і країн СНД.

Пр.: Структура и свойства литой стали. Киев, 1980; У співавт. — Экономное легирование стали. Киев, 1987; Экономичные стали с повышенной долговечностью для оснастки термического оборудования // Процессы литья. 2001. № 1; Конструкционные и специальные стали с нитридной фазой. Киев, 2005; Высокоуглеродистые стали с дисперсионным нитридным упрочнением для транспортного и других видов машиностроения // Металл и литье Украины. 2014. № 9.

Літ.: 80-річчя члена-кореспондента НАН України Ю. З. Бабаскіна // Вісник Нац. акад. наук України. 2009. № 3; Юрий Захарович Бабаскин (к 80-летию со дня рождения) // Металл и литье Украины. 2009. № 1–2.

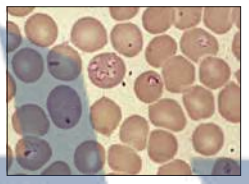
К. Л. Торопчинова

Електронна версія на сайті
http://vue.gov.ua/

Баба́шейх, бабашех (з єзид. — Отець шейхів, Святий отець) — духовний титул в *єзидизмі*; представник вищого адміністративного рангу духовної *касти* та очільник *богослужіння* у храмі єзидів — *Лалиші*. Традиційно в єзидизмі зберігся поділ на 2 ендогам. касти — дух. і світську, кож. з яких має внутр. родову й соц. ієрархію, успадковуваний статус, закріплені права та обов'язки. У межах дух. касти, своєю чергою, вирізняють щаблі шейхів, пірів та нижч. *духовенства*, які різняться «за благодаттю». Б., хоч і не є носієм централіз. дух. влади, але виконує важл. орг. та представницькі реліг. функції, слідкує за виконанням реліг. *обрядів* і приписів, керує богослужіннями в Лалиші — гол. святині єзидів.

Літ.: Ahmed S. S. The Yazidis: Their Life and Beliefs. Coconut Grove, 1975; Омархали Х. Р. Езидизм: из глубины тысячелетий. Санкт-Петербург, 2005; Полатов Д. Р. Езиды. Религия и народ. Москва, 2005; Rediscovering Kurdistan's Cultures and Identities: The Call of the Cricket / Ed. by J. Bocheńska. Cham, 2018.

Бабезіо́з — гостре інфекційне захворювання людини і тварин, спричинене *бабезіями*. Характеризується *інтоксикацією*, *лихоманкою*, розвитком *анемії* і важким прогрес. перебігом. Переносниками збудника є *кліщі*. Збудники Б. уражують *клітини крові — еритроцити*, де й відбувається їх *розмноження*. Вплив збудників і поява антиеритроцитар. *антитіл* спричиняють *лізис* еритроцитів. Клінічні прояви виникають, коли кількість ураж. еритроцитів досягає 3–5 %. Після руйнування еритроцитів у кров потрапляють продукти життєдіяльності паразитів і гетерогенні *протеїни*, що обумовлює токс. прояви. Наростання анемії супроводжується вираж. тканинною *гіпоксією* і порушеннями *мікроциркуляції*. У нирк. *капілярах* осідають кліт. оболонки еритроцитів і вільн. *гемоглобін*, що призводить до розвитку *гематурії* і гостр. *ниркової недостатності*. У людини Б. розвивається на фоні зниж. імунного статусу [характ. для осіб літн. віку, хворих на *синдром набутого імунодефіциту* (*СНІД*), пацієнтів, що перенесли важкі операт. втручання]. За норм. функціонування *імунної системи* перебіг безсимптомний. В осіб з імунодефіцит. станами (див. *Імунодефіцит*) Б. виражений трив. лихоманкою в поєднанні з анемією та гепатомегалією (патол. збільшенням розмірів *печінки*), часто ускладнений гострими нирк., нирково-печінк. і поліорганною недостатністю. Діагноз підтверджують виявленням гемопаразитів у мазку й товстій краплі крові, а також у реакції непрямої імунофлюоресценції. Диференц. діагностику проводять з троп. *малярією*, *сепсисом*, захворюваннями крові, *ВІЛ-інфекцією*, *геморагічними гарячками*. Для лікування використовують *антипротозойні засоби*. У важк. випадках необхідно *переливання крові*. Без етіотроп. (спрям. на усунення причини) лікування захворювання нерідко (50–80 % випадків) має летальні наслідки. За своєчас. початку антипаразитар. терапії прогноз сприятливий. Найчастіше на Б. хворіють туристи, пастухи в період активності кліщів (весняно-літ. і літньо-осін. сезони). Можлива передача *інфекції* шляхом гемотрансфузій (переливання крові) від інфік. осіб. Специфічна профілактика не розроблена. Першочерг. значення набуває знищення кліщів і гризунів на пасовищах, обробка тварин акарицидними препаратами; для людини — використання захис. одягу, зовн. протикліщових засобів.

Бабезія

Літ.: Титов М. Б., Герасун Б. А., Шевченко Л. Ю. та ін. Інфекційні хвороби / За ред. М. Б. Тітова. Київ, 1995; Чернуха В. К., Артеменко Ю. Г., Галат В. Ф. та ін. Паразитологія та інвазійні хвороби сільськогосподарських тварин / За ред. В. К. Чернухи. Київ, 1996; Lobo C., Cursino-Santos J., Singh M. et al. Babesia Divergens: A Drive to Survive // Pathogens. 2019. № 8 (3); Голубовська О. А., Андрейчин М. А., Шкурба А. В. та ін. Інфекційні хвороби / За ред. О. А. Голубовської. 3-тє вид. Київ, 2020.

В. А. Боднар, С. С. Руденко

Бабе́зія (*Babesia*) — рід патогенних *найпростіших* типу *апікомплексні*, що викликають *бабезіоз* хребетних тварин і людини. Б. уперше виявлено і описано 1888 мікробіологом В. Бабешем (1854–1926; Румунія) як бактерій-збудників піроплазмозу — інфекц. захворювання *великої рогатої худоби*. 1893 в США Т. Сміт (1859–1934) та Ф. Кілборн (1859–1934; обидва — США) з'ясували, що переносниками збудників є кліщі, а рід паразитичних найпростіших назвали на честь В. Бабеша. Рід Б. належить до род. бабезієвих (*Babesiidae*), ряду *піроплазміди* й включає понад 100 видів. До роду належать внутрішньоклітинні паразити *еритроцитів крові* корів, овець, ін. хребет. тварин (коней, свиней, собак) і людини. Розміри і форма цих найпростіших різноманітні. За формою круглі, овальні, на стадії трофозоїта — кільцепод. або грушоподібні. В еритроциті людини розміри Б. досягають 1–5 мкм завдовжки. Частина циклу розвитку Б. відбувається в орг-мі переносника на всіх стадіях його влас. розвитку, зокрема *личинки*, *німфи*, *імаго*. Нестатеве *розмноження* Б. (прост. поділ з утворенням 2–4 нов. особин на стадії мерозоїта) в орг-мі кліща відбувається як позаклітинно (в *кишківнику*), так і внутрішньоклітинно — в еритроцитах. У еритроцити хазяїна Б. потрапляє на стадії спорозоїта. На стадії трофозоїта розриває еритроцит. Руйнація еритроцитів спричинює сильну *анемію* в зараженого. Проміжний хазяїн Б. — полівка звичайна, ін. дріб. гризуни, які здебільших нечутливі до збудника і самі не хворіють. Джерелом зараження є хворі тварини та проміжні хазяї. Види Б. заражають худобу, диких і дом. хребет. тварин, а іноді й людей по всьому світу й викликають хворобу бабезіоз. Часто переносниками Б. є *іксодові кліщі*, зокрема собачий кліщ (*Ixodes ricinus*), який також переносить збудників ін. небезп. захворювань (бореліоз, кліщ. енцефаліт).

Літ.: Галат В. Ф., Березовський А. В., Сорока Н. М. та ін. Глобальна паразитологія. Київ, 2014; Azagi T., Jaarsma R., Docters van Leeuwen A. et al. Circulation of Babesia Species and Their Exposure to Humans through Ixodes Ricinus // Pathogens. 2021. № 10 (4); Onyiche T., Răileanu C., Fischer S. et al. Global Distribution of Babesia Species in Questing Ticks: A Systematic Review and Meta-Analysis Based on Published Literature // Pathogens. 2021. № 10 (2).

Бабе́к Хоррамді́н (Ба́бак Хоррамдін; фарсі بابک خرمدین, від пехл. Па́пак — батько; 795 або 798, с. Білалабад, остан Ардабіль, Іран — 07.01.838, м. Самарра, тепер Ірак) — військовий діяч, ватажок повстання проти *Арабського халіфату* й поширення *ісламу* (див. *Хуррамізм*). У більшості джерел Б. Х. фігурує лише під іменем «Бабек», однак *Масуді*, *Абуль-Хасан аль* стверджує, що справжнім іменем Б. Х. було Гасан. Це твердження набуло поширення в

Електронна версія на сайті https://vue.gov.ua

історіографії, однак не є загальноприйнятим. Б. Х. походив із родини мандрів. торговця, однак рано втратив батька (убитий грабіжникам біля г. Себелан). Після короткочас. життя в м. Тебрізі

Бабек Хоррамдін. Фортеця Бадз (Іран)

Б. повернувся до рід. села, де приєднався до ватажка однієї з груп хуррамітів Джавідана. Після загибелі останнього Б. Х. очолив його групу, став одночасно військ. і реліг. лідером. 816 підвладні Б. Х. (віком 18 або 21 р.) загони розгорнули повстання проти Араб. халіфату, яке тривало до 837. Під час найбільших успіхів повстання (кін. 820-х — поч. 830-х) під владою Б. Х. опинилися знач. частини тер. сучас. *Азербайджану*, *Ірану* (Іран. Азербайджан) і *Вірменії*. Повстання здійснювалося методами партизан. війни до 833, коли війська Б. вступили у відкр. бій із військами халіфату (бій при Хамадані). Після поразки повстання почало згасати. 837 Б. Х. залишив фортецю Бадз, яка була центром його повстання. Спробував утекти до *Візантії* через Вірменію, але був схоплений. Страчений у м. Самаррі, яка на той час була столицею Араб. халіфату (див. *Аббасиди*). У рад. історіографії до кін. 1930-х набуло поширення ставлення до Б. Х. як вождя класового повстання. З поч. 1940-х в азерб. рад. історіографії образ Б. було переосмислено під впливом популяризації рад. істориками й публіцистами патріот. сюжетів після поч. війни між Німеччиною й СРСР. Б. почали розглядати як нац. героя Азербайджану. Ця оцінка лишається панівною і в сучас. азерб. історіографії.

Дж.: ал-Мас`уди. Золотые копи и россыпи самоцветов / Сост., пер. с араб. Д. В. Микульского. Москва, 2002.

Літ.: Томара М. Бабек. Москва, 1936; Altstadt A. L. The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule. Stanford, 1992; Шнирельман В. Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье. Москва, 2003; Crone P. The Nativist Prophets of Early Islamic Iran: Rural Revolt and Local Zoroastrianism. Cambridge, 2014.

Бабель Ісак Еммануїлович

Ба́бель, Іса́к Емману́їлович (справжнє прізвище — Бобель; 12.07.1894, м. Одеса, тепер Україна — 27.01.1940, м. Москва, тепер РФ) — письменник і сценарист. Писав рос. мовою. Нар. в сім'ї торговця. З 1904 навчався у початк. класах Миколаїв. комерц. уч-ща ім. графа С. Ю. Вітте. 1911 закінчив Одес. комерц. уч-ще, 1917 — екон. відділення Київ. комерц. ін-ту (тепер *Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана*). Навчався на юрид. ф-ті Петроград. психоневрол. ін-ту (1915–1916; не закінчив). Опанував також *їдиш*, франц. мову, *Талмуд* і *Біблію*. 1917 служив в армії, на початку 1918 — у *Всеросійській надзвичайній комісії* (у м. Петрограді, тепер м. Санкт-Петербург), згодом працював у Нар. комісаріаті просвіти. На поч. 1920 жив у м. Одесі, працював у Держвидаві України. Улітку — восени 1920 був військ. кореспондентом і бійцем більшовиц. 1-ї Кінної армії. 1921–1923 співпрацював із різн. період. виданнями, що виходили у містах Одесі, Тифлісі (тепер м. *Тбілісі*). Після 1924 переважно мешкав у м. Москві. 1927–1928, 1932–1933 жив за кордоном (Німеччина, Бельгія, Франція), 1935 побував у м. Парижі на Міжнар. конгресі на захист культури. Заарештований 16.05.1939, обвинувачений в участі в контрреволюц. терорист. діяльності та *шпигунстві*. 26.01.1940 засуджений до розстрілу. Похований у заг. могилі Донського кладовища м. Москви 27.01.1940. Реабілітований 18.12.1954. Літ. спроби Б. розпочалися 1909 — спершу писав франц. (твори не збереглися), потім рос. мовою. Перше оповідання «Старий Шлойме» опублікував 1913 у київ. журн. «Вогні» («Огни»). Друкувався 1916 у м. Петрограді в журн. «Літопис» («Летопись»), 1923–1925 — у м. Москві у журн. «ЛІФ» (скорочення від «Лівий фронт»; «ЛЕФ»), «Червона новина» («Красная новь»); публікувався також в одес. газ. «Моряк», «Літературному додатку» до газ. «Вісті Одеського губвиконкому, губкому КП(б)У і губпрофради» [«Известия Одесского губисполкома, губкома КП(б)У и губпрофсовета»]. Був майстром коротк. *оповідання*. Для творчості Б. характерні стислість та експресивність оповіді, пройнятої внутр. драматизмом і водночас автор. *іронією*. Загалом написав понад 80 оповідань. «Одеські оповідання» («Одесские рассказы») виходили друком у 1923–1924 у різн. період. виданнях і були зібрані в окр. книжку 1931. Оповідання цієї збірки присвячені одеськ. кримін. світу, йдеться про місц. банду нальотчиків, що діяла 1904–1919. Прототипом гол. героя оповідань Бені Крика став Мишко Япончик (М. Вінницький; 1891–1919; Україна). Збірка «Кінармія» («Конармия»; 1926) складається з *новел*, в основі яких щоденник. записи Б. періоду його участі в бойових діях 1920. У зб. «Історія мого голубника» («История моей голубятни»; 1926) деякі оповідання мають частково автобіогр. характер, зокрема твір, що дав назву циклу. Б. — співавтор колект. роману-*буриме* «Великі пожежі» («Большие пожары») разом з О. *Гріном*, Л. *Леоновим*, М. *Зощенком*, *В. Каверіним* та ін. авторами (усього 25) — написав главу «На біржу праці!» («На биржу труда!»). Роман надруковано 1927 у журн. «Вогник» («Огонёк»), окр. книжкою виданий 2009. У 1930 Б. відвідав с. Велика Старіця (тепер Борисп. р-ну Київ. обл.) та на основі спостережень над проведенням і наслідками *колективізації* створив оповідання «Гапа Гужва» (опубл. 1931) та «Коливушка» («Колывушка»; за життя не опубл.), які мали ввійти до зб. «Велика Криниця» («Великая Криница»; не завершена). Як драматург написав п'єси «Присмерк» («Закат»; 1928) і «Марія» («Мария»; 1935). Працював також для кіно. Зокрема, за сценаріями Б. на Одес. кінофабриці ВУФКУ (тепер *Одеська кіностудія*) поставлено фільми «Сіль» (1925), «Беня Крик» (за мотивами «Одеських оповідань», 1927). 1926 створив кіносценарій для німого фільму «Ман-

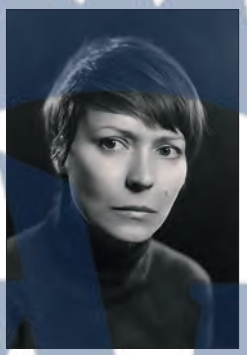
дрівні зорі» («Блуждающие звезды»; 1927, Одес. кінофабрика ВУФКУ) за мотивами одноймен. роману *Шолом-Алейхема*. Автор сценарію документ. фільму «Одеса» (1935), читав у ньому текст за кадром. Писав *діалоги* до фільмів «Льотчики» (1935), «Цирк» (1936); у титрах не згаданий. Частина доробку Б. (24 теки, зокрема продовження циклу «Кінармія») була вилучена 1939 під час арешту на дачі письменника в с-щі Переделкіно (тепер РФ). Твори Б. перекладені багатьма мовами світу. Зокрема, укр. переклад оповідання «Син Раббі» було надруковано у львів. журн. «Світ» (1927, № 17–18). Укр. мовою «Одеські оповідання» переклала К. Сінченко. П'єси «Присмерк», «Кінармія» (інсценізація книги оповідань, 1926) ішли в театрах міст Києва та Одеси. Перші Бабелівські читання відбулися 1989 у м. Одесі. На честь Б. у м. Одесі названо вулицю. На фасаді будинку, де 1909–1924 мешкав Б., встановлено мемор. дошку. У будинку розміщено клуб-кафе «Дім Бабеля». Пам'ятник Б. у м. Одесі створили скульптор Г. Франгулян, архітектор М. Рева (2011) за ініціативи Всесвіт. клубу одеситів. Документальний фільм «У пошуках Бабеля» зняв режисер Д. Новак (США) за ініціативи онука письменника А. Малаєва-Бабеля (2015). На честь Б. названо *астероїд* (відкритий 1987).

Тв.: Собр. соч. : в 4 т. Москва, 2006; Большие пожары: Роман 25 писателей. Москва, 2009; Англ. перекл. — The Complete Works of Isaac Babel / Trans. by P. Constantine; ed. by N. Babel. NewYork, 2005; Укр. перекл. — З «Одеських оповідань» // Скринька з червонного дерева. Єврейська проза Східної Європи другої половини XIX–XX століть / Пер. з івриту, їдишу, пол., рос. Київ, 2020.

Літ.: Левин Ф. М. И. Бабель. Очерк творчества. Москва, 1972; Маркиш Ш. Бабель и другие. 2-е изд., репр. Москва; Иерусалим, 1997; Абліцов В. Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті. Київ, 2007; Жулькова К. А. «Конармия». Время и пространство в системе миромоделирования И. Э. Бабеля (обзор) // Соц. и гуманит. науки. Отечеств. и зарубеж. лит. Сер. 7: Литературовед. 2018. № 4.

О. В. Малаш

Бабе́нко, А́лла Григо́рівна (26.12.1937, м. Дніпропетровськ, тепер м. Дніпро, Україна) — режисер, актриса, заслужений діяч мист-в УРСР (1988), нар. артистка України (з 1997). Навчалася в Львів. серед. шк. № 36. У 1963 закінчила Львів. держ. ун-тет ім. І. Франка (філологія; тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*); актор. студію при Львів. академ. укр. драмтеатрі ім. М. Заньковецької (1959–1961, курс Б. Тягна; тепер *Національний академічний український драматичний театр імені Марії Заньковецької*). 1966–1971 навчалася на режисер. ф-ті Вищ. театр. уч-ща імені Б. В. Щукіна (тепер Театр. ін-тут імені Бориса Щукіна) при Держ. академ .театрі ім. Є. Вахтангова (м. Москва, тепер РФ). Працювала артисткою (1961–1966): Львів. театру юн. глядача ім. М. Горького (тепер Перший театр), Липец. драмат. театру (тепер Липец. держ. академ. театр драми імені Л. М. Толстого), Дрогобиц. музично-драмат. театру (тепер Львів. академ. обл. музично-драм. театр ім. Юрія Дрогобича). 1971–1975 — режисер Казан. Вел. драм. театру ім. В. Качалова (тепер Казан. академ. рос. Великий драм. театр імені В. І. Качалова); режисер-стажист Моск. театру імені Мосради (1975–1977). З 1977 — режисер-постановник Львів. академ. театру імені Марії Заньковецької (тепер *Національний академічний український драматичний театр імені Марії Заньковецької*). 1960 Б. спільно з О. Д. *Гаєм* зняслась у телеверсії оповідання Е. *Хемінгуея* («Ніхто ніколи не вмирає»). Зіграла епізод у фільмі С. *Параджанова* «Українська рапсодія». Партнером Б. по сцені у Львів. театрі юн. глядача ім. М. Горького був Р. *Віктюк*, зокрема у виставі «Небезпечний вік» С. Наріньяні (1908; тепер Узбекистан — 1974; тепер РФ). 1964 зіграла роль Катрі у виставі «Не судилось» М. *Старицького*. Працювала з кінорежисерами: С. Параджановим (епізод у фільмі «Українська рапсодія»), *В. Денисенком* (стрічка «Сон»). 1979 однією з перших вистав Б. як режисера на сцені Львів. академ. театру імені Марії Заньковецької стала «Кафедра» В. *Врублевської*. *Комедія* «Філумена Мартурано» (1984) започаткувала етап постановки камер. вистав. Для режисер. стилю Б. характерний глиб. психологізм, тонке відчуття і розуміння характерів, уміння розкрити актора в конкр. ролі. У творч. доробку режисера вистави «Німий лицар», «Кафедра» (обидві — 1979), «Житейське море» (1981), «Розорене гніздо» (1982), «Лісова пісня» (1983), «Безприданниця» (1985), «Макбет» (1992), «Мадам Боварі» (1997), «Дама з собачкою» (2003), «Наречена» (2006), «Ромео і Джульєтта у кінці листопада» (2011), «Тринадцята жінка» (2018) та ін. 1992 вистава Б. «Брехня» за В. *Винниченком* брала участь у Міжнар. театр. фестивалі імені А. П. Чехова (м. Москва, РФ). За жанр. спрямованістю вирізняють 2 види постановок: психол. та інтелектуально-експериментальні. Провідна тема — світ жінки та театр Чехова. 15 вистав — інтерпретації Б. творів А. *Чехова*. Здійснила 131 постановку (станом на 2018). «Золота медаль» Нац. академії мист-в України за знач. творчі досягнення (2012). Приз за кращу режисуру за виставу «Дама з собачкою» А. Чехова (2003); диплом за «Кращу жіночу роль» (Наталія Боймук у виставі «Дім з мезоніном» А. Чехова, 2007), усі — Міжнар. фестиваль «Слов'янський вінець» (Москва). Почесна нагорода від мерії м. Вроцлава (Польща) за виставу «Божевільна» (2012).

Бабенко Алла Григорівна

Бабенко Костянтин Іванович

Літ.: Шашко С. Жіноча тема Алли Бабенко // Укр. театр. 1997. № 6; Веселка С. Духовні константи неявної новизни Алли Бабенко та її команди // Укр. театр. 2002. № 3; Паві П. Словник театру. Львів, 2006; Батицька Т. «Чеховський» театр Алли Бабенко // Укр. мистецтвознав.: матеріали, дослідж., рецензії. 2018. Вип. 18; Батицька Т. С. Режисура Алли Бабенко // Наук. вісник Київ. нац. ун-ту театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого. 2019. Вип. 24.

Бабе́нко, Костянти́н Іва́нович (21.07.1919, с-ще Брянський рудник, тепер м. Брянка Луган. обл., Україна — 10.06.1987, м. Москва, тепер РФ) — математик і механік, доктор фізико-математичних наук (з 1952), професор (з 1958), член-кореспондент АН СРСР (з 1976). Нар. в сім'ї мед. статистика. Закінчив 1941 Харків. держ. ун-т імені М. Горького (тепер *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*). 1941 призваний в армію та направлений вчитися на інженер. ф-т Військ.-повітр. академії імені М. Є. Жуковського (тепер Військ.-повітр. інж. академія ім. проф. М. Є. Жуковського та Ю. А. Гагаріна). 1944 був на військ. стажуванні в 175 штурм. авіаполку на 3-му Укр. фронті на посаді старш.

техніка ескадрильї. Брав участь у бойових діях. 1945 закінчив Військ.-повітр. академію і був залишений в *ад'юнктурі*. Кандидат тех. наук (з 1948), тема дис.: «Визначення сил і моментів, які діють на стрілоподібне в плані крило, що коливається, у надзвуковому потоці газу» (керівник — О. Путілов). Робота нагороджена сріб. медаллю та премією імені М. Є. Жуковського (1949). У 1948–1951 викладав вищу математику в Академії. 1951 за рекомендацією М. *Келдиша* працював в Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР. 1952 захистив докт. дис. «До теорії рівнянь мішаного типу». З 1953 до кінця життя працював в Ін-ті приклад. математики АН СРСР (тепер Ін-т приклад. математики імені М. В. Келдиша РАН). Водночас був професором каф. вищої геометрії та топології (1969–1970), каф. заг. проблем управління (1970–1987) Моск. держ. ун-ту імені М. В. Ломоносова (тепер *Московський державний університет імені М. В. Ломоносова*). Один із засновників сучас. обчислюв. математики. Осн. дослідження стосуються теорії *рівнянь диференціальних* з частин. похідними, теорії функцій, *функціонального аналізу*, чисельних методів, *динаміки газової*. Автор ґрунт. праць у галузі аерогідромеханіки, *математики обчислювальної*, *фізики математичної*. Спільно з І. *Гельфандом* поширив визначення стійкості Неймана на випадок несамоспряжених одновимір. крайових задач з двома боков. межами та вивів умови коректності гранич. задачі газодинаміки. Досліджував стійкість методу матрич. прогонки системи вектор. рівнянь. Фундаментальна моногр.-підручник «Основи чисельного аналізу» (1986) стала підсумком багаторіч. досвіду викладання, наук. та практич. діяльності у сфері чисельн. аналізу. Лауреат Держ. премії СРСР (1967). Нагороджений орденами Леніна (1971), Труд. Черв. Прапора (1955, 1956), Жовтн. революції (1971), медалями.

Пр.: Пространственное обтекание гладких тел идеальным газом. Москва, 1964. (у співавт.); О структуре вычислителя для решения задач обтекания. Комплексный подход к проектированию // Вычислительные процессы и системы. 1985. Вып. 2. (у співавт.); Основы численного анализа. Москва, 1986.

Літ.: Энеев Т. М., Забродин А. В., Афендиков А. Л. и др. Выдающийся математик нашего времени: К 80-летию со дня рожд. К. И. Бабенко // Вестник Рос. акад. наук. 1999. Т. 69. № 12.

Т. С. Клецька

Бабенко́, Наді́я Не́сторівна (30.09.1926, с. Вересоч, тепер Чернігів. р-ну, Чернігів. обл., Україна — 26.12.2009, м. Решетилівка Полтав. обл., Україна) — художниця декоративного мистецтва в галузі *килимарства* та *вишивки*. Заслужений майстер нар. творчості України (1976), член *Національної спілки художників України* (1979) та *Національної спілки майстрів народного мистецтва України* (1992). Нар. у сім'ї сільськ. учительки В. Семигановської та директора школи Н. Дурицького. У родині було 4 дітей. 1931 батька репресовано. Старший брат загинув під час *Другої світової війни*. Навчалася 1944–1948 у Кролевец. технікумі худ. промислів (*Сумська область*), отримала спеціальність техніка-художника-технолога з килимарства. Стажувалася 1948–1951 в Станіславів. міжоблхудожпромсоюзі (тепер м. *Івано-Франківськ*). 1951 переїхала до смт Решетилівки (з 2017 — місто), працювала інструктором килимарства в Решетилів. школі майстрів худ. промислів. 1953 вийшла заміж за О. Бабенка. Працювала художником (1958–1966), гол. художником (1966–1973) на Решетилів. ф-ці худ. виробів імені К. Цеткін (2004 закрита). Б. створювала *ескізи* та *шаблони* для мас. вир-ва килимів, розвивала і вдосконалювала інд. майстерність. 1973–1992 — інструктор виробн. навчання Решетилів. ПТУ (нині — Решетилів. худ. професс. ліцей). Після виходу на пенсію (1992) удома виготовляла унік. килими з *вовни*. Мисткиня була пост. учасницею обл., респ., всесоюз., міжнародних виставок. Найвизначніші персон. виставки: «Золота осінь» з нагоди 70-річчя в Нац. експоцентрі «Укр. дім» (м. Київ; 1996), виставки творів династії Бабенків в *Національному художньому музеї* (м. Київ; 2000) та Полтав. худ. музеї (галереї мист-в) ім. М. Ярошенка (2000). Її роботи зберігаються в *Національному музеї українського народного декоративного мистецтва* (м. Київ), Полтав. краєзн. музеї ім. В. Г. Кричевського, Сум. обл. худ. музеї ім. Н. Онацького, Нац. музеї Т. Г. Шевченка (м. *Канів*). Основні килим. твори: «Білий» (1960), «Голубий» (1969), «Древо Життя» (1969; Блакитна зала *ООН* у м. *Нью-Йорку*, США), «Осінь» (1971), «Дивоцвіт» (1973), «Паморозь» (1974), «Свято весни» (1978), «Калина» (1984), «Лелечине сонце» (1987), «Яблуневий цвіт» (1990), «Жоржини» (2000), «Птаха» (2001), «Мелодія осені» (2004); композиції монум. *панно*, вишитих у техніці рушник. шва: декор. *диптихи* «Міцна сім'я — міцна держава» (1983), 4 темат. панно «Присвята Кобзарю» (1989), *триптих* «Берегиня», «Пташина сім'я», «Пташина розмова» (усі — 1992). Срібні (1968, 1990) та бронз. (1973) медалі Всесоюз. виставки досягнень нар. госп-ва, медалі «За доблесну працю», «За труд. доблесть» та «Ветеран праці» (1981). Лауреат Держ. премії України ім. Т. Г. Шевченка (1986; за високохудожнє використання нар. традицій у творах декор.-ужитк. мист-ва). Кавалер ордена княгині Ольги III ступеня (2001). Із нагоди 90-річчя 2016 на фасаді Решетилів. худож. професс. ліцею відкрито мемор. дошку з *барельєфом*. 2021 *Національний банк України* випустив монети номіналом 5 та 10 грн «Решетилівське килимарство» з кольор. зображенням фрагмента килима «Голубий» авторства Б.

Літ.: Данилейко В. О, рідна земле — килимова // Народне мист. 1997. № 2; Щербак В. Заквітчала б килимами всю Україну // Народне мист. 2006. № 3–4; Бичкова Д., Бабенко О. Дерево життя Надії Бабенко // Рідний край. 2013. № 1; Ханко В. М. Енциклопедія мистецтва Полтавщини : у 2 т. Полтава, 2014. Т. 1.

О. О. Бабенко

Бабенцо́в, Ві́ктор Володи́мирович (05.02.1921, с. Литвинівка, тепер у складі м. Верхньодніпровська Дніпроп. обл., Україна — 23.02.2012, м. Київ, Україна) — художник, живописець, графік, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1977), народний художник України (з 2004). Навчався 1938–1939 в Дніпроп. держ. худ. уч-щі (тепер Дніпроп. фаховий мистецько-худ. коледж культури Дніпроп. обл. ради). Служив у Пролетар. дивізії у м. Москві (1939–1941). Учасник *Другої світової війни*, завершив бойовий шлях старш. сержантом у Німеччині. На фронті робив багато замальовок. Закінчив 1952 Київ. держ. худ. ін-т (тепер *Національна академія образотворчого мис-*

Бабенко Надія Несторівна

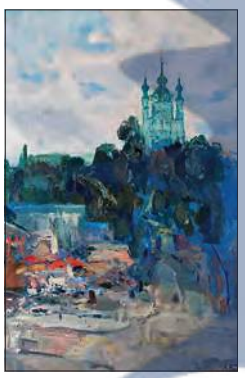
Бабенко Н. Килим «Древо життя», 1969

Бабенцов Віктор Володимирович

Бабенцов В. «Осінь в Криму», 1976

Бабенцов В. «Андріївська церква», 1985

Бабеф Гракх

тецтва і архітектури), клас К. *Трохименка*, В. Костецького (1905–1968; тепер Україна). З 1951 брав участь у всесоюз. і респ. виставках, а також виставках за кордоном: у Японії (1974–1076), Фінляндії (1977), Болгарії (1984). Член Нац. спілки художників України (з 1956). Персональні виставки відбулися в Херсон. худ. музеї ім. О. О. Шовкуненка, Дніпроп. худ. музеї, Виставковій залі Спілки художників (усі — 1982); Київ. музеї рос. мист-ва (тепер Національний музей «*Київська картинна галерея*») — «Скарби моєї спадщини» (2009), Ювілейна виставка з нагоди 90-річчя (2011). Працював у галузі темат. живопису, *портрета*, *пейзажу*. У 1950–1970 створював монум. живописні полотна на тему праці («Проба сталі», 1951, у співавт.; «Метробудівці», 1956; «Трудівники моря», 1959; «На будівництві Дніпродзержинської ГЕС», 1963), Другої світ. війни («Солдат. 1945 рік», 1974; «Брестська фортеця-герой», 1975; «На визволеній землі. Рік 1943», 1978). Від 1980-х переважали пейзажі («Весна», 1980; «Крим», 1981; «Квітучий мигдаль», 1991), зокрема морські (див. *Мариністика*), на яких зображене Балт., Касп., Чорне і Азовське моря. Писав також краєвиди європ. міст (*Парижа*, *Праги*, *Рима* тощо), *натюрморти*. Автор картин: «Леся Українка» (1952, 1962), «В науку» (1961), «Т. Г. Шевченко у Кам'янці-Подільському», «Спогади про Кармалюка» (обидві — 1964), «Париж. Набережна Сени вночі» (1970), «Стояла я і слухала весну…» (1970), «Біля стіни комунарів» (1971), «Портрет матері» (1984), «На площі Сан Марко. Венеція» (1997), «Причал» (2000) та ін. Твори зберігаються в *Національному художньому музеї України*, *Видатних діячів української культури музеї*, «Київській картинній галереї», Бердян., Дніпроп., Донецьк., Харків. худ. музеях, Херсон. та Севастоп. картин. галереях, Кам'янець-Подільському держ. іст. музеї-заповіднику, галереях та приват. колекціях у Вел. Британії, Німеччині, США, Франції, Японії тощо. Нагороджений орденами Черв. Зірки (1945), Вітчизн. війни II ступеня (1985), Дружби народів (1986), медалями.

Літ.: Затенацький Я. До нового піднесення // Мистецтво. 1963. № 4; Камінська К. Ю. Події Великої Вітчизняної війни у графіці, живописі, скульптурі (погляди митців різних поколінь) // Музейний альманах. Наук. матеріали: статті, есе. 2011. Вип. 2; Словник художників України. Біобібліографічний довідник. Кн. 1. / Гол. ред. Г. Скрипник. Київ, 2019.

Бабе́ф, Гракх [франц. Babeuf, Gracchus; справжнє ім'я — Франсуа-Ноель (франц. François-Noël); 23.11.1760, м. Сан-Кантен, тепер регіон О-де-Франс, Франція — 27.05.1797, м. Вандом, тепер регіон Центр — Долина Луари, Франція] — політичний діяч, журналіст і політичний теоретик, діяч *Великої французької революції*. Нар. у сім'ї колиш. офіцера. Батько дезертирував із франц. армії й виїхав до Австрії 1738, однак 1755 був амністований і повернувся. У ранн. віці Б. працював слугою, пізніше розпочав юр. підготовку як учень *нотаріуса*. 1781 відкрив власну юр. практику як фахівець із феод. права й *землеволодіння* (февдист). Упродовж 1780-х Б. написав перші тексти політ. і літ. тематики, які засвідчували вплив на нього ідей *Просвітництва* (Ж.-Ж. *Руссо*, Г. Б. де *Маблі* та ін.). 1789, після початку революції, Б. почав друкувати численні статті політ. змісту. 1790 заснував власн. журн. «Le Correspondant Picard» («Пікардійський кореспондент»). У перші роки революції Б. виступав проти непрям. оподаткування, майнов. виборчого цензу, запропонував егалітарист. аграр. програму, що передбачала ліквідацію вел. землеволодіння без викуп. платежів, поділ громад. земель, також поділ конфіск. церк. земель на правах *оренди* тощо. 1791 Б. опублікував *брошуру*, у якій назвав феод. землеволодіння «породженням експропріації й насильства». 1793 переїхав до м. Парижа й почав працювати у продовольч. управлінні париз. муніципалітету. Упродовж наступ. років Б. активно виступав як публіцист із ідеїями утопіч. *комунізму*, досягнення повн. майнової рівності людей. Заарештований 1793 і 1795. У 1795 виступив проти режиму, встановленого після Термідоріан. перевороту 1794 (див. *Термідор*). 03.09.1794 заснував «Газету свободи преси» («Le Journal de la liberté de la presse»), яку видавав до 01.10.1794. Від 04.10.1794 газета стала виходити під назвою «Народний трибун, або Захисник прав людини» («Le Tribun du peuple, où Le défenseur des droits de l'homme»). Публікував статті проти *Конвенту*. На поч. 1796 Б. разом із групою однодумців узяв участь у підготовці держ. перевороту (т. з. «Змова рівних»). У травні 1796 Б. та ін. учасників «Змови рівних» було викрито й заарештовано. Суд над Б. та ін. лідерами змови відбувся 02–05.1797. Б. страчений на *гільйотині* 27.05.1797 разом із О. Дарте. Інші лідери змови були вислані з Франції. Більшість обвинувачених виправдано. Ідеї Б. і його кола, відомі як бабувізм (зокрема, щодо майн. рівності, ліквідації приват. власності на землю, здобуття влади більнотою через повстання, підготовлене таєм. орг-цією тощо), розвивали С. *Марешаль*, Ф. Буонаротті (1761–1837; Франція) та ін. Бабувізм вплинув на розвиток *утопічного соціалізму* й комунізму 1-ї пол. 19 ст. і вчення Л. О. *Бланкі*.

Тв.: Œuvres : en 2 t. Paris, 2016–2018; Рос. перекл. — Сочинения : в 4 т. Москва, 1975–1977.

Літ.: Петров В. Напередодні: Гракх Бабеф // Життя і революція. 1933. Кн. 2; Daline V., Saitta A., Soboul A. Inventaire des manuscrits et imprimes de Babeuf. Paris, 1966; Rose R. B. Gracchus Babeuf: The First Revolutionary Communist. Stanford, 1978; Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки. Київ, 2007; Mazauric Cl. Gracchus Babeuf: sa vie, ses écrits, sa postérité. Montreuil, 2019.

Бабе́ць — див. у статті *Бабцеві*.

Бабе́шко, Володи́мир Андрі́йович (рос. Бабешко, Владимир Андреевич; 30.05.1941, станиця Новотитарівська Краснодар. краю, тепер РФ) —

математик і механік, доктор фізико-математичних наук (з 1975), професор (з 1977), член-кореспондент АН СРСР (з 1987), член РАН (з 1997), заслужений діяч науки РФ (з 1996). Закінчив з відзнакою фіз.-матем. ф-т Ростов. держ. ун-ту (тепер Південний федерат. ун-т) за спеціальністю «Механіка» (1964) та *аспірантуру*. 1966 під керівництвом проф. Й. Воровича захистив канд. дис. «Асимптотичні методи розв'язання контактних задач теорії пружності для шару», 1975 — докт. дис. «Метод факторизації в статичних і динамічних задачах теорії пружності». Працював 1966–1972 асистентом, старш. викладачем, доцентом каф. теорії пружності Ростов. держ. ун-ту, 1971–1982 — заст. директора Наук.-дослід. ін-ту механіки та приклад. математики Ростов. держ. ун-ту, 1982–2008 — ректором Кубан. держ. ун-ту. Водночас від 1982 — зав. каф. матем. моделювання Кубан. держ. ун-ту, з 1994 — директор Н.-д. центру прогнозування та профілактики геоекол. та техноген. катастроф цього ун-ту. Член Рос. нац. к-ту з теор. та приклад. механіки (з 1983). Член президії РАН (2000–2008), член президії Пд. наук. центру РАН (з 2004), заст. голови цього центру (з 2009). Займався громад. діяльністю: обирався нар. депутатом СРСР від т-ва «Знання» (1989), був членом Громад. палати РФ (2008–2010). Фахівець з механіки деформованого *тіла твердого*, приклад. математики, *рівнянь інтегральних* і *рівнянь диференціальних*, *геофізики*, *акустики*, *сейсмології*, *екології*. Він є творцем низки нов. наук. напрямів, одним із співавторів наук. відкриття — існування високо частот. *резонансу* в напівобмеж. середовищах з неоднорідностями. Наукові досягнення Б. сприяли розробці нов. підходів до вивчення динаміч. задач для слоїстих структур з нерів. границею та тіл скінчен. розміру. Б. запропонував нов. спосіб побудови гранич. інтегральних рівнянь у матем. фізиці, який ґрунтується на аналізі характеристич. *многочлена* оператора теорії пружності, що призводить до інтегральних рівнянь 1-го роду з гладкими ядрами. Такий підхід виявився ефект. для ін. класів операторів зі сталими та кусково-сталими коефіцієнтами. Автором і співавтор понад 700 наук. праць і *патентів*, зокрема 6 моногр. Засновник наук. школи, під його керівництвом захищено 16 доктор. і 55 канд. дисертацій. Лауреат Держ. премії РФ у галузі науки й техніки (2001), премії Ленін. комсомолу в галузі науки (1973). Почес. сенатор Вищої техніко-екон. школи Берліна (з 2006). Нагороджений орденами: «Знак Пошани» (1981), Дружби народів (1986), орден Пошани (2005), ім. А. Макаренка (2008), медалями «За заслуги перед вищою школою» (2001), «Герой праці Кубані» (2003) та ін. відзнаками.

Пр.: Обобщенный метод факторизации в пространственных динамических смешанных задачах теории упругости. Москва, 1984; У с п і в а в т. — Неклассические смешанные задачи теории упругости. Москва, 1974; Динамика неоднородных линейно-упругих сред. Москва, 1989; Динамика массивных тел и резонансные явления в деформируемых средах. Москва, 1999.

Літ.: Ватульян А. О., Пряхина О. Д. Штрихи к портрету // Известия высших учеб. заведений. Северо-Кавказский регион. Естеств. науки. 2011. № 3; Ватульян А. О., Пряхина О. Д. Талантливый ученый, просветитель, наставник (к юбилею В. А. Бабешко) // Известия высших учеб. заведений. Северо-Кавказский регион. Естеств. науки. 2016. № 2 (190).

Т. С. Клецька

Бабешко Володимир Андрійович

Ба́би кам'яні́ — стародавні скульптурні зображення людини з каменю (вис. до 4 м), поширені у кочових народів *Європи* та *Азії*. Ставили на могилах (пов'язано з *культом предків*). Б. к. відомі в степ. частині України від *енеоліту* (сер. 4 тис. до н. е. — сер. 3 тис. до н. е.) до *середньовіччя* (13 ст.). Енеолітичні Б. к. — примітивно оброблена кам. плита з виступом-головою чи без нього, інколи пофарбована черв. *вохрою*. *Статуї* ранн. та серед. етапів *бронзового віку* (30–17 ст. до н. е.) відомі переважно в підкурганному похов. обряді племен ямної, кемі-обинської археол. та катакомбної культур. Виділяють 5 морфол. типів Б. к. цього періоду: *стели*; антропоморф. стели; *менгіри*; фалоїдне каміння; *ідоли*. Трапляються Б. к., багато оздоблені склад. геометр. *орнаментом*, зооморф. та антропоморф. сюжетами, виконаними в техніці гравіювання та видовбування. Класифікують також на кіммер., скіф., сармат., слов'ян., тюркські Б. к. Кіммерійські (див. *Кіммерійці*) Б. к. — рельєфні

Баби кам'яні

та гравійовані неантропоморфні статуї (8 ст. — 1-ша пол. 7 ст. до н. е.), що мають монум., поздовжньо-овальні форми. Скіфські (див. *Скіфи*) скульптури (7–5 ст. до н. е.) виготовлено з граніт. та вапнякових плит. Серед них виділяють дві стилістично неоднорідні групи — стели та ідоли, знайдені у похов. пам'ятках і *святилищах*. Частину статуй виконано у схемат. манері. Решта — у досить реаліст. традиціях передає образ озброєної людини (ідол із с. Ольховчик, тепер у складі м. Шахтарська Донец. обл.; *Національний музей історії України*). На скіф. Б. к. пізнішого періоду відчутний вплив *античного мистецтва*. Сарматські (див. *Сармати*) Б. к. (3 ст. до н. е. — 4 ст. н. е.) нечисленні. Здебільшого це стели, на яких у схемат. манері зображено фігуру воїна. Слов'янські статуї (2–5 ст.) найпоширеніші в Подністров'ї та на Пд. Побужжі; стилістично дуже неоднорідні. Частина з них відома як ідоли та стели *черняхівської культури*, деякі пов'язані з похов. обрядом, ін. знайдено у святилищах (Іванків. святилище, *Збручанський ідол*). Скульптури тюрк. племен (10–13 ст.) переважно стелоподібні, є також круглі. Відомі чол. та жін. статуї, серед них — унікальна статуя жінки з дитиною (Чорнухин. мадонна із с-ща Чорнухиного Алчев. р-ну Луган. обл.). Характерні риси половец. (див. *Половці*) Б. к. — деталізація в зображенні одягу, прикрас, реч. інвентарю; певні *канони* зобра-

Баби кам'яні. Національний музей історії України, м. Київ

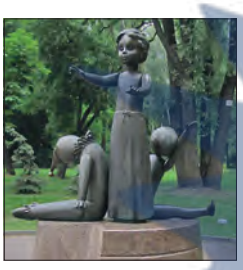
Онлайн версія на порталі
https://vue.gov.ua

женння люд. постаті та речей. Б. к. зберігаються в іст. музеях міст Києва, Дніпра та ін.

Літ.: Дашкевич Я., Трыярски Э. Каменные бабы Причерноморских степей: коллекция из Асканни-Нова. Wroclaw, 1982; Гераськова Л. С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. Київ, 1991; Телегін Д. Я. Вартові тисячоліть. Монументальна антропоморфна скульптура далеких епох. Київ, 1991; Довженко Н. Д. Найдавніші «кам'яні баби» України та проблеми їх етнокультурного вивчення // Наук. записки Нац. ун-ту «Києво-Могилянська акад.». Сер.: Іст. 1999. Т. 14.

Н. Д. Довженко

«Ба́бин Яр» Націона́льний істо́рико-меморія́льний заповідник — науково-дослідна та культурно-освітня установа (2007, м. Київ, Україна), створена на базі комплексу пам'яток історії на місці масового знищення мирного населення та *військовополонених* в урочищі *Бабин Яр* під час нацистської *окупації*. Перший пам'ят. знак планували встановити по закінченні *Другої світової війни*. 1945 складено проєкт Постанови Ради нар. комісарів УРСР «Про спорудження монументального пам'ятника на території Бабиного Яру» (не реалізовано). У зв'язку з антисеміт. кампанією 1949–1953 в СРСР питання встановлення пам'ятника відтерміновано. У 1950-х вирішено засипати яр і створити *парк. Греблі*, якими було загачено яр, прорвало 1961 (див. *Куренівська трагедія*). Станом на 2021 на тер. заповідника розташовано понад 30 пам'ятників і пам'ят. знаків, які відображають різні етапи й традиції меморіалізації (див. *Меморіал*). 1966 встановлено перший заклад. пам'ят. камінь. 1976 споруджено багатофігур. монумент «Пам'ятник радянським громадянам та військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими фашистами у Бабиному Яру» [скульптори О. Вітрик (нар. 1941), М. Лисенко (1906–1972), В. *Сухенко*, арх. А. *Ігнащенко* та ін.]. 1991 до 50-х роковин початку мас. розстрілів відкрито пам'ят. знак «Менора» — євр. семисвічник [арх. Ю. Паскевич (1931–2007), інж. Б. Гіллер, художники Я. Левич (1933–2019), І. Левич]. На тер. Бабин. Яру встановлено пам'ят. знаки: 1991 — в'язням Сирец. концтабору; 1992 — дерев. хрест у пам'ять про розстріляних членів *Організації українських націоналістів* (ОУН) та поетесу О. *Телігу*; скульпт. композицію рад. підпільниці-єврейці Т. Маркус; пацієнтам, розстріляним 1941–1942 (тер. Кирилів. психіатр. лікарні); 2000 — пам'ят. хрест розстріляним 1941 *священнослужителям* архім. Олександру (Вишнякову) та прот. Павлу; 2001 — розстріляним дітям (скульптор В. Медведєв, арх. Ю. Мельничук, Р. Кухаренко); 2005 — пам'ят. знак остарбайтерам «Пам'ять заради майбутнього»; 2006 — пам'ятник жертвам Куренів. трагедії (45-ті роковини); граніт. пам'ят. хрест страченим членам ОУН, 3 гранітні плити з іменами 62 загиблих; 2016 повторно встановлено створ. на поч. 1990-х пам'ятник «Ромська кибитка»; 2017 — пам'ятник О. Телізі. 1999 з ініціативи Президента Євр. ради України, голови фонду «Пам'ять Бабиного Яру» І. Левітаса Київ. міська держ. адміністрація створила комісію для уточнення місць мас. розстрілу нас., встановлення охорон. меж тощо. 2005 розпорядженням Президента України дано доручення *Кабінету Міністрів України* розглянути питання щодо створення Держ. іст.-культур. заповідника «Бабин Яр». 2007 Постановою КМ України № 308 «Про Державний історико-меморіальний заповідник "Бабин Яр"» комплекс пам'яток в урочищі Бабин Яр у м. Києві оголошено Заповідником із віднесенням його до сфери управління Мін-ва культури і туризму України. 2009 Заповідник переведено до сфери управління *Українського інституту національної пам'яті*. 2010 надано статус національного. Того ж року Київ. міськрада виділила зем. ділянку

«Бабин Яр» Національний історико-меморіальний заповідник. Пам'ятник розстріляним дітям

«Бабин Яр» Національний історико-меморіальний заповідник. Пам'ятник радянським громадянам та військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими фашистами у Бабиному Яру.

«Бабин Яр» Національний історико-меморіальний заповідник. Менора

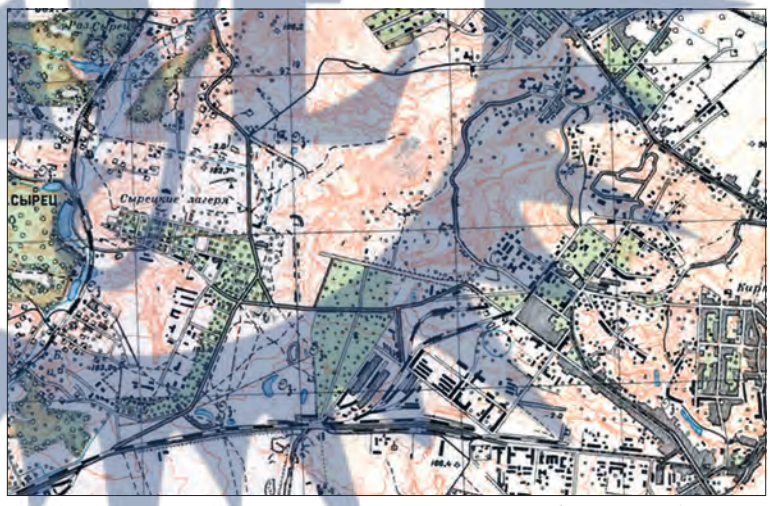

«Бабин Яр» Національний історико-меморіальний заповідник. Ромська кибитка

пл. 28,2 га для обслуговування заповідника. 2012 розпочато розроблення Концепції та ескіз. проєкту буд-ва Мемор. музею пам'яті жертв Бабин. Яру. 2019–2021 роб. група при Ін-ті історії України НАН України на замовлення Мін-ва культури України та «Б. Я.» Н. і.-м. з. розробила Концепцію комплекс. меморіалізації Бабин. Яру з розширенням його меж. Вона передбачає створення ціліс. мемор. комплексу, який включатиме парк «Бабин Яр — Дорогожицький некрополь»; Укр. музей Голокосту; Мемор. музей Бабин. Яру; пам'ят. місця, пам'ятники та пам'ят. знаки, пов'яз. із історією Бабин. Яру, що залишилися за межами мемор. парку. За концепцією, мемор. простір Бабин. Яру розглядають як багатошаровий, що охоплює пам'ятки, пов'язані з різн. періодами його історії. Станом на 2023 передбачено входження до складу Мемор. парку «Бабин Яр» місця мас. розстрілів євреїв м. Києва та ін. жертв нацизму, а також розташованих навколо цвинтарів [Кирилів. православне, Євр., Караїм., Магометан., Брат. кладовища (усі — зруйновано); Лук'янів. православне та Військ. діючі кладовища тощо].

Літ.: Коваль М. Бабин Яр (вересень 1941 — вересень 1943) // Укр. іст. журн. 1991. № 12; Король В. Ю., Кучер В. І., Мигрин Г. П. Без строку давності. Трагедія Бабиного Яру. Київ, 1991; Левитас Ф., Шимановский М. Бабий Яр: Страницы трагедии. Киев, 1991; Бабий Яр: Человек, власть, история: Документы и материалы : в 5 кн. Киев, 2004. Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий; Левитас И. Бабий Яр: Спасители и спасенные. Киев, 2005; Євстаф'єва Т. О. Трагедія Бабиного Яру крізь призму архівних документів Служби безпеки України // Архіви України. 2011. № 5 (275); Карамаш С. Бабин Яр — у трагічних подіях 1941–1943 років. Історія і сучасність (історико-архівне дослідження). Київ, 2014; Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» / Авт. кол.: Г. Боряк (голова), О. Лисенко, В. Нахманович та ін. 2-га ред., випр. та допов. Київ, 2021.

Ба́бин Яр — *урочище* в м. Києві, місце масового вбивства євреїв міста у вересні 1941 і розстрілів інших категорій киян і радянських *військовополонених* 1941–1943, один із символів «Голокосту від куль» на окупованій *Німеччиною* території СРСР (див. *Голокост*). До 1950-х Б. Я. являв собою мережу кількох глиб. ярів на Пн. Зх. міста (більшість урочища перебуває під сучас. мемор. парком «Бабин Яр», незнач. частина — під проїжджу. частиною вул. Олени Теліги). Безпосередньо поряд із Б. Я. знаходилися Лук'янів. євр. кладовище (ліквідоване у 1950-х — на поч. 1960-х), Лук'янів. кладовище (тепер *Лук'янівський державний історико-меморіальний заповідник*), Брат. кладовище (Лук'янів. брат. кладовище, ліквідоване під час *Другої світової війни*). Існують документально не підтверджені свідчення про використання Б. Я. у 1930-х для поховання жертв *Голодомору* та жертв політ. *репресій*. 27–28.09.1941 в м. Києві було розклеєно оголошення з вимогою до євреїв міста зібратися для *евакуації* на розі вулиць Мельникова (тепер вул. Юрія Іллєнка) й Дегтярівської. Упродовж 29–30.09.1941 у Б. Я. були розстріляні бл. 34 тис. євреїв м. Києва (без урахування мало літ. дітей, кільк. яких не встановлено) — усі євреї, які залишалися в місті, крім незнач. кількості тих, хто переховувався. У 1-й пол. жовтня 1941 у Б. Я. розстріляні бл. 17 тис. євреїв передмість Києва, сусід. міст і містечок. 18.10.1941 у Горіховій діброві (безпосередньо поряд із Б. Я.) розстріляно євреїв із числа пацієнтів Кирилів. психіатр. лікарні (бл. 300 осіб), пізніше — ще бл. 500 пацієнтів, які залишалися в закладі. Упродовж жовтня 1941–1943 у Б. Я. розстріляно від 70 до 120 тис. осіб, серед них — від 50 до 70 тис. євреїв, а також рад. військовополонені та учасники збройн. антинацист. підпілля, зокрема в'язні Сирецького табору (табір «Київ-Захід»), *роми* (бл. 150 осіб), учасники націоналіст. підпілля (кількість не встановлено, поширена в *історіографії* цифра 621 не підтверджена джерелами). Поширене твердження про вбивство у Б. Я. поетеси О. *Теліги* в історіографії піддають сумніву, з огляду на відсутність докум. підтверджень. Безпосередніми виконавцями вбивств 29–30.09.1941 були службовці зондеркоманди 4а Айнзатцгрупи С під командуванням штандартенфюрера СС П. Блобеля і 45-го батальйону нім. поліції. Допоміжну функцію (охорону периметру Б. Я.) виконував 303-й батальйон нім. поліції та співробітники Укр. допоміж. поліції, набрані з числа окр. рад. військовополонених і місц. мешканців. У 1942 окупац. влада використовувала примус. працю ув'язнених у Сирець. таборі військовополонених для поховання нов. жертв у Б. Я., а

Бабин Яр. Топографічна карта Бабиного Яру. Київ, 1937

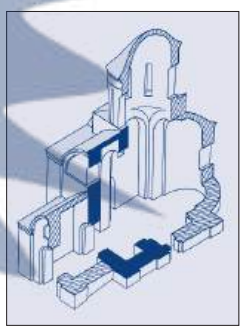
навесні 1943 — для *ексгумації* й подальшого спалення решток розстріляних у Б. Я. з метою приховання наслідків злочину. 1945 розпочато підготовку до меморіалізації пам'яті жертв Б. Я., однак плани побудови меморіалу не було втілено з огляду на розгортання антисеміт. кампанії в СРСР (кампанія проти «космополітів» 1948–1949, справа Євр. антифашист. комітету 1949, *Справа лікарів* 1953 та ін.). 1950 почалися роботи зі зміни *рельєфу* Б. Я. (ліквідація ярів) шляхом заповнення його відходами від Петров. цегл. з-дів. 13.09.1961 внаслідок прориву захис. *дамби*, що стався через технол. порушення під час її буд-ва, *селевий потік* затопив частину житл. масиву Куренівка. Кількість загиблих унаслідок цієї *катастрофи*, за різн. оцінками, становить від 250 до 550 осіб (за макс. оцінками — до 1500, не підтверджено джерелами). Було зруйновано 68 житл. і 13 адміністр. будівель, пошкоджено понад 160 будинків, зруйновано Копилов. кладовище, затоплено стадіон «Спар-

так» та ін. об'єкти. Внаслідок намиву *пульпи* ландшафт колиш. мережі ярів змінився на рівнинний. Перші літ. тексти, присвячені розстрілам у Б. Я., написано ще під час Друг. світ. війни. Найперший такий твір в укр. російськомов. л-рі на окупованій нацистами тер. України — поезія О. Анстей (1912–1985) «Кирилівські яри» («Кирилловские яры»; написано в грудні 1941, опубл. на еміграції після завершення Друг. світ. війни; частк. автопереклад українською — 1948). Перші твори про Б. Я. в укр. л-рі в СРСР — вірші М. *Бажана* «Яр» і В. *Сосюри* «Бабин Яр» (обидва — 1943). Дещо пізніше з'явилися перші літ. твори про Б. Я. у рос. л-рі: 1944 — вірш І. *Еренбурга* «Бабин Яр», 1944–1945 — однойменна поема Л. Озерова (опубл. 1946). Першим із київ. *шістдесятників* присвятив літ. твір Б. Я. російськомов. поет Ю. Каплан («Бабий Яр», 1959; текст поширювався в *самвидаві*). Дискусії щодо вшанування пам'яті жертв Б. Я. поновлено в 1960-х. Приводом стала поема Є. *Євтушенка* «Бабин Яр» (1961), яка того ж року вийшла друком у «Літературній газеті» («Литературная газета»), що її наклад в СРСР і за кордоном значно перевищував сукуп. тираж усіх попереднь. публікацій про Б. Я. Поему також розповсюджував самвидав; була перекладена десятками мов. 1966 тему пам'яті про розстріли в Б. Я. додатково актуалізувала публікація в журн. «Юність» («Юность») автобіогр. роману А. *Кузнецова* «Бабин Яр» (зі знач. скороченнями цензур. характеру). Роман передруковано з м'якш. цензур. втручаннями 1967. Після втечі А. Кузнецова з СРСР (1969) цей роман та ін. твори автора вилучено з книготорг. мережі та *бібліотек*. 1970 А. Кузнецов оприлюднив пов. версію книги в м. Франкфурті-на-Майні. З 1970-х до сер. 1980-х тема пам'яті про Б. Я. поза межами самвидаву звучала епізодично, хоча окр. твори набували розголосу [п'єса О. Борщаговського «Дамський кравець» («Дамский портной»); 1980]. 1940-ми датують і перші спроби відображення *трагедії* Б. Я. в образотв. мист-ві (А. *Страхов*) і *кінематографі* [М. *Донський*, фільм «Нескорені» («Непокоренные», 1945); події у фільмі відбуваються на *Донбасі*, однак реаліст. сцена мас. розстрілу євреїв побудована на основі свідчень про вбивства в Б. Я.]. Тоді ж зроблено перші спроби висвітлення трагедії Б. Я. у драматургії [п'єса О. Борщаговського «До кінця разом» («До конца вместе»; 1947), не поставлено] і музиці (Перша симфонія Д. *Клебанова* з присвятою «Пам'яті мучеників Бабиного Яру», 1946; у симфонію вмонтовано мелодику євр. реліг. пісень і траур. *вокаліз* на мотивах євр. помин. *молитов*; 1949 автора обвинувачено в «космополітизмі» й усунуто з посади голови Харків. орг-ції Спілки рад. композиторів України; перше публічне виконання твору відбулося 1990). 1962 композитор Д. *Шостакович* написав Симфонію № 13 сі-бемоль мінор («Бабин Яр»), що стала одним із його найвідом. творів. Основою 1-ої частини *симфонії* став текст поеми Є. Євтушенка «Бабин Яр» (перш. вип. запису симфонії на платівці вийшов 1967, другий — 1970, обидва — за кордоном; перш. вип. платівки в СРСР — 1972). Повторна актуалізація дискусії про вшанування пам'яті жертв убивств у Б. Я., місця Б. Я. в історії Голокосту відбулася в роки *перебудови*. 1990 знято фільм «Дамський кравець» («Дамский портной») Л. Горовця за п'єсою О. Борщаговського. 1991 в СРСР вийшло кілька видань роману А. Кузнецова «Бабин Яр». 1991 Є. *Станкович* написав однойменну кантату кадиш-реквієм для читців, солістів, мішан. хору та вел. симф. оркестру на слова «Кадишу-реквієму» Д. *Павличка*. Серед худ. творів ост. років помітне місце посіла поет. збірка М. *Кіяновської* «Бабин Яр. Голосами» (2017, *Національна премія України імені Тараса Шевченка* в 2020). 1945 ухвалено спільну постанову Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про спорудження монументального пам'ятника на території Бабиного Яру». Підготовчу роботу щодо його встановлення згорнуто наприкін. 1940-х у зв'язку з початком антисеміт. кампанії в СРСР. 1965 проведено закр. конкурс проєктів побудови меморіалу в Б. Я. Перемогу здобув проєкт, підготовлений архітекторами Й. *Каракісом* і А. *Мілецьким*, проте його не було втілено. 24 і 29.09.1966 у Б. Я. відбулися перші несанкціоновані д-вою мемор. мітинги. На другому з них виступили В. *Некрасов* та І. *Дзюба*. Надалі такі мітинги проходили в Б. Я. щороку. 1976 там встановлено перш. пам'ятник, у підписі до якого євреїв не згадано. 1989 напис укр. мовою на пам'ятнику доповнено написами рос. та *їдишем* (згадки про євреїв знову відсутні). Упродовж 1990-х — 2010-х у парку Б. Я. встановлено 25 пам'ят. знаків і пам'ятників, які вшановують різні категорії вбитих, частина з яких не має безпосеред. зв'язку з Б. Я. як місцем пам'яті й відсилає до трагедії Другої світ. війни назагал. Так, окрім пам'ятника загиблим євреям, у парку встановлено окр. пам'ятники убитим у Б. Я. *ромам* і дітям, пам'ятник остарбайтерам і жертвам нацизму, хрест у пам'ять про священнослужителів, страчених за заклики до опору нацистам та ін. Тематика кількох пам'ятників і пам'ят. знаків у ін. місцевостях м. Києва має безпосеред. зв'язок із темою Б. Я. Серед них центр. місце посідають: пам'ятник А. Кузнецову в образі хлопчика, який читає наказ до євреїв з'явитися до місця збору (скульптор В. Журавель, 2009) та пам'ят. знак розстріляним у Б. Я. пацієнтам Кирилів. психіатр. лікарні (на тер. лікарні). 2007 на тер. урочища засн. Нац. іст.-культ. заповідник (див. *«Бабин Яр» Національний історико-меморіальний заповідник*). Дискусії з приводу різн. концепцій ушанування пам'яті жертв Б. Я. й жертв Голокосту в Україні на рівні спорудження монументів, створення музейн. експозицій тощо тривають, щоразу активізуються під час черг. роковин трагедії (2011, 2016, 2021).

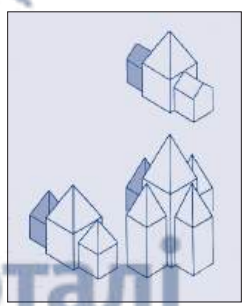
Літ.: Бабин Яр. Історія і пам'ять / За ред. П.-Р. Маґочія, В. Гриневича. Київ, 2016.

С. І. Гірік

Баби́нець — в українській архітектурі — приміщення в західній частині *храму*, де під час церковної служби стояли жінки. З 12 ст. був структур. елементом триділ. (*Іллінська церква в Чернігові*, сер. 12 ст.), пізніше — п'яти- та дев'ятиділ. дерев'яних і муров. храмів. Як термін відомий з 16 ст. У плані — прямокутник або квадрат, іноді — зі зрізаними 2-ма зовн. кутами, рідше — восьмикутник. У 12–16 ст. Б. перекривали плоскою стелею по дерев'яних балках, з 17 ст. — *верхами* (у муров. спорудах, як правило, *склепіннями*). У Б. влаштовували *хори*, тому з 16 ст. відомі двоярусні Б. На 2-му *ярусі* над Б. могла міститися *емпора*, що виконувала функцію каплички (див. *Каплиця*). З 16 ст. у зх. регіонах, у 19 ст. на всій тер. України над Б. споруджу-

Бабинець. Бабинець (виділено темною заливкою) Іллінської церкви в Чернігові.

Бабинець. Бабинець (позначено темною заливкою) у композиції українського храму: тридільного одноверхого; тридільного триверхого; п'ятидільного п'ятиверхого

Бабинець. Бабинець Михайлівської церкви із с. Дорогинка у Національному музеї народної архітектури та побуту України, м. Київ

вали *дзвіниці* каркас., рідше — зруб. конструкцій. В архітектурі *українського бароко* форми Б. ускладнювали прибудовами як у муров. храмах (*екседри* Успен. собору Дівочого монастиря в Глухові, кін. 17 ст.), так і в дерев'яних (2 *вежі* обабіч Б. *Вознесенської церкви в Березні*). У 19–20 ст. Б. перетворювали на широкі зх. *притвори*, подібні до рос. «*трапезних*» при храмах.

Літ.: Вечерський В. Бабинець // Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Тарас Я. Українська сакральна дерев'яна архітектура: словник-довідник. Львів, 2006.

В. В. Вечерський

Бабине́ць, Андрій Євти́хійович (30.11.1911, м. Київ, тепер Україна — 01.11.1982, м. Ленінград, тепер м. Санкт-Петербург, РФ; похов. на *Байковому кладовищі* в м. Києві) — гідролог, доктор геологічних наук (з 1961), член-кореспондент АН УРСР (з 1964), заслужений діяч науки УРСР (з 1981), засновник наукової школи в галузі *гідрогеології, геології інженерної* та морської. Походив із роб. родини. 1927–1931 навчався в Київ. меліоратив. технікумі, отримав диплом гідротехніка. 1932 вступив на друг. курс ф-ту гідрогеології Київ. гірничо-геол. ін-ту (тепер не існує), який закінчив 1935 з відзнакою. Направлений на роботу в Ін-т геол. наук АН УРСР (тепер *Інститут геологічних наук НАН України*, ІГН), де працював на різн. посадах до кін. життя. 1935–1948 обіймав посаду старш. наук. співробітника. Вів активну громад. діяльність. Був депутатом Київ. міськради нар. депутатів. Вступив до *аспірантури* ІГН (1939), завершив текст канд. дис. (присвячена водопостачанню м. *Львова*). Захисту завадила *Друга світова війна*. У роки війни займався військ.-геол. забезпеченням бойових дій Пд.-Зх., Сталінград., Пд. та 4-го Укр. фронтів, нагороджений бойов. орденами і медалями. 1945 після *демобілізації* повернувся на роботу в ІГН, захистив дис. (1946). Заввідділу гідрогеології (1948–1950), в. о. директора (1949–1953), заст. директора з наук. роботи (1950–1968). Захистив докт. дис. (1961), присвячену поширенню й умовам формування *вод підземних* пд.-зх. частини *Східно-Європейської платформи*. Від 1961 очолив новостворене Від-ня гідрогеології та інж. геології, що стало провід. багатопрофіл. центром гідрогеол. науки в Україні. 1968–1982 — заввідділу гідрогеол. проблем Від-ня. Водночас викладав від 1946 — доцент, 1953–1968 — завкафедри гідрогеології та інж. геології Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Завдяки адм. і орг. зусиллям Б. Від-ня гідрогеології та інж. геології ІГН отримало надсучас. для того часу обладнання. Це дало змогу заснувати нові напрями фундам. гідрогеол. та інж.-геологічних студій. Під керівництвом Б. у гідрогеол. дослідження впроваджено методи *мас-спектрометрії, резонансу ядерного магнітного*, ізотоп. аналізу, матем. моделювання, ядер. геофізики тощо. Від-ня розгорнуло експедиц. діяльність: *експедиції* охопили більшість регіонів України (*Карпати*, *Крим*, Причорномор'я, *Полісся*, *Український кристалічний щит*, *Донбас*). Започатковано мор. експедиц. дослідження в системі *Національної академії наук України*, метою яких було вивчення донних відкладів *Чорного моря*, *Середземного моря* та *Червоного моря*, *шельфів Індійського океану* та *Атлантичного океану*. Працював над шир. колом теор. та експерим. проблем. Аналізував ресурси підзем., пром., *мінеральних вод*, *термальних вод*; порові *розчини* глинистих порід (див. *Глини*); дослідив хім. та ізотоп. склад підзем. вод. Займався питаннями охорони підзем. вод (див. *Вод охорона*) і штуч. поповнення їхніх запасів. Описав режим *вод ґрунтових* та вологи в зонах аерації (див. *Аерація ґрунту*); *районування гідрогеологічне*. Характеризував водно-фіз. властивості ґрунтів і донних відкладень. Започаткував комплекс. методику дослідження підзем. водообміну, ресурсів і запасів підзем. вод за допомогою гідродинам., ізотоп. та гідрохім. методів, *моделей математичних* гідрогеол. систем України. Один із засновників мор. гідрогеології в Україні. Роботи Б. з формування балансу підзем. вод (див. *Баланс водний*) посушл. районів Пд. України отримали міжнар. визнання. Став піонером вивчення термал. вод України як джерел теплофікації *населених пунктів*, наслідків взаємодії захоронених рідких *відходів виробництва* з *гірськими породами* й підзем. водами. Під його керівництвом створено низку гідрогеол. приладів, першу в Україні пост. модель водонапір. системи Криму. Автор і співавт. бл. 400 наук. праць. Лауреат премії Ради Міністрів СРСР (1981), премії ім. В. І. Вернадського АН УРСР (1985).

Бабинець Андрій Євтихійович

Пр.: Подземные воды юго-запада Русской платформы (распространение и условия формирования). Киев, 1961; У співавт. — Гидрогеология СССР : у 46 т. Москва, 1971. Т. 5: УССР; Гидрогеологические и геохимические особенности глубоководных отложений Черного моря. Киев, 1973; Минеральные и термальные воды Советских Карпат. Киев, 1978; Состав и свойства минеральной воды «Нафтуся». Киев, 1978; Физико-механические свойства донных осадков Черного моря. Киев, 1981.

Літ.: Половко С. Г. Школа морської гідрогеології А. Є. Бабинця в дії // Геол. и полезные ископаемые Мирового океана. 2010. № 2; Шестопалов В. М., Онищенко І. П. Андрій Євтихійович Бабинець (до 100-річчя від дня народження) // Геол. журн. 2012. № 1; Професори Київського університету / Упоряд.: С. Ю. Алтухова, К. В. Бойко, І. В. Ващенко та ін. Київ, 2014.

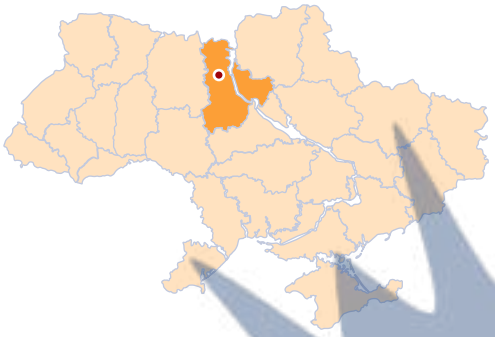

Бабинці. Прапор

Бабинці. Герб

Ба́бинці — селище (до 2024 — смт) *Бучанського району Київської області* України. Розташоване в пн. частині району. Відстань до м. *Києва* — до 50 км. Тер. — бл. 34 км². В іст. документах

Бабинці.
Бабинці на карті України

Б. уперше згадуються 1552. Статус селища міськ. типу — від 1938. У роки *Другої світової війни* його було окуповано, звільнено 1943. Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 2 789 осіб, густота — 82 особи/км². За вік. групами (2012, оцінка): до

Бабинці. Краєвид

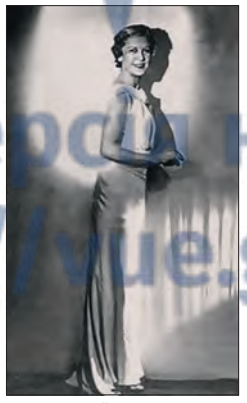
17 р. — 20 % осіб, 18–59 р. — 58 % осіб, 60 р. і більше — 22 % осіб. За статевими групами (2021, оцінка): чоловіки (47 %), жінки (53 %). Укр. мову вважали рідною 95,3 % осіб, рос. — 4,6 % осіб, білорус. — 0,04 % осіб (2001, перепис). Нас. зростає, 2001 становило 2,6 тис. осіб. Клімат помірно континентальний. Серед. т-ра січня — –4 °С, липня — +22 °С. Середньорічна кількість опадів — понад 600 мм. Є з-д із виготовлення виробів із бетону, гіпсу й цементу. Зареєстровано підприємство, що займається буд. роботами. Розвинена торгівля. Працюють заклади харчування. Є від-ня пошти. Діють заклад дошкільної освіти й загальноосвіт. школа. Наявна філія публ. б-ки Бучанської тер. громади. Є вуличний спорт. майданчик. Під час тимчас. окупації Б. у перші місяці повномасштаб. вторгнення РФ (2022) селище зазнало руйнувань, мародерства, мінування тер., зафіксовано факти знущань над цивільними мешканцями, тортур, убивств. Після звільнення Б., тут діяв волонтерський центр.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1971. Т. 10: Київська область.

Ба́бич, Андрі́й (англ. Babytsch, Andrij; 29.12.1921, м. Охтирка, тепер Сум. обл., Україна — 16.05.2018, м. Торонто, Канада; похов. у м. Оквілл, провінція Онтаріо, Канада) — живописець, декоратор кінотеатрів, громадський і мистецький діяч. Початкову мист. освіту отримав у проф. В. Чернова в м. Охтирці. Закінчив пед. ін-т, учителював. Під час *Другої світової війни* перебував у таборах полонених у Німеччині (1942–1945). Після звільнення переїхав до Австрії. 1945–1948 жив у таборі переміщених осіб у м. Інсбруці. 1946–1948 навчався в *Інсбруцькому університеті Леопольда і Франца*. 1946 брав участь у збір. виставці мистців із таборів переміщ. осіб м. Брегенца (Австрія). 1948 — емігрував до Канади, працював шахтарем (1948–1949) у копальні золота в Бірдмор поблизу м. Тандер-Бея. Переїхав до м. Торонто. Багато років працював декоратором кінотеатрів компанії «Феймос Плеєрс» («Famous Players») по всій Канаді. Відвідував вечір. курси мист-ва у Центр. тех. школі, Онтарійськ. коледжі мист-в у м. Торонто (1953–58), слухав вечір. курси історії мист-ва в Ун-ті Торонто. Член (1955–1996) і голова (1985–1996) літ.-мист. т-ва «Козуб» у м. Торонто. Член (1960–2018) і голова (1994–2002) *Української спілки образотворчих мистців* у Канаді. Член Об'єднання пастелістів Онтаріо (з 1986), Спілки мистців Канади, Об'єднання онтарійськ. мистців (обидва — з 1987), Спілки портретистів Америки (з 1999). В імпресіоністично-експресіоніст. (див. *Імпресіонізм*, *Експресіонізм*) стилі створював *пейзажі*, *портрети* та *натюрморти* олією, пастеллю. Найвідоміші картини: «Зимовий краєвид» (1980), «Водоспад Бурлей» (1987), «Бездомний» (1990), «Натюрморт із квітами» (1995), «Замріяна» (1997), «Перший сніг» (2014). Брав участь у колект. худож. виставках в Австрії (1946), США (м. Детройті, 1960, 1996; м. Нью-Йорку, 1974; м. Воррені, 1987), Канаді (м. Торонто, 1960, 1974, 1982, 1984–86, 1994–2016; м. Венніпег, 2015), Україні (Київ, 1994). 1987 — перша персон. виставка в галереї Канад.-укр. мист. фундації (м. Торонто). Інші персон. виставки: у Торонто (двічі — 2001, 2009), м. Ніагара-он-зе-Лейк (Канада, 2007). Спец. відзнака Інтернац. асоціації т-в пастелістів (1997, м. Канзас-Сіті, США) за пастель «Замріяна». Нагорода журі на виставці Об'єднання онтарійськ. мистців 1999 за картину «Гітарист». Звання «Майстер пастельної техніки» на 3-му з'їзді-бієнале 1999 (м. Альбукерке, США).

Бабич Андрій

Бабич Лідія Йосипівна

Літ.: Master Pastellists of the World. Canada Showcase: Andrij Babytsch // Pastel Artist International. 1999. № 68; Українська Спілка Образотворчих Мистців Канади. Ювілейне видання, 1956–2016 / За ред. Д. Даревич. Торонто, 2016.

Д. Даревич

Ба́бич, Лі́дія Йо́сипівна (сцен. псевд. — Хинку Лідія, румун. Hinku Lydia; 24.09.1897, с. Катеринівка, тепер м. Кипуче, Луган. обл., Україна — 07.08.1970, м. Кишинів, тепер м. Кишинеу, Молдова) — оперна співачка (колоратурне ліричне *сопрано*), примадонна Бухарестської опери 1930-х, музичний педагог. Закінчила 1915 Вищу муз. школу в м. *Кишиневі*, 1918 — Одес. консерваторію (тепер *Одеська національна музична академія імені А. В. Нежданової*). Навчалася в приват. Кишинів. консерваторії у Л. Липківської (1884; тепер РФ — 1958; Ліван), паралельно пробувала себе в Бессараб. опері (1918–1922). Закінчила Мілан. (італ. Conservatoriodi Musica «Giuseppe Verdi», 1925) та Кишинів. (1952) консерваторії. Ставила голос під керівництвом Я. Горського (справж. ім'я Файнберг; 1867, тепер РФ — 1935, Франція), В. М. Ванцо (1862–1945; Італія), Л. Гурова (1910; тепер РФ — 1993; Молдова). Була хористкою капели Т-ва румун. пісні (румун. Societatea Cântecului Românesc, 1925–1934), солісткою Румун. королів. опер. театру (румун. Opera Regală Română, 1926–1939), Молдав. держ. філармонії (1940–1941), ансамблю молдав. пісні

й танцю «Дойна» (1941–1944), викладачем Молдав. держ. консерваторії (1944–1964), консультантом із вокалу ансамблю «Дойна» (з 1958). Перша дружина засновника і директора Румун. театру опери та балету Е. Массіні (1894; Єгипет — 1966; Румунія). 27.12.1925 дебютувала в Румун. королів. опер. театрі партією Віолетти в опері «Травіата» Дж. *Верді*. Упродовж 14-річ. активн. сцен. діяльності виконувала гол. партії в творах В. А. *Моцарта*, Ш. *Гуно*, Ж. *Массне*, Л. *Деліба*, Дж. *Россіні*, Ж. *Оффенбаха*, Дж. *Пуччині*, М. *Глінки*, а також циклі Ф. *Шуберта*. Співала в бухарест. концертному залі «Атенеул» (румун. «Ateneul»). Виступала з диригентами І. Перля (1900; Румунія — 1970; США), А. Александреску (1893–1959; Румунія), І. Байном (1896–1990; тепер РФ), І. Н. Отеску (1888–1940; Румунія), Е. Массіні. На персон. запрошення гастролювала в містах *Берліні*, *Варшаві*, *Відні*, *Парижі*, *Празі*, *Римі*, *Софії*. Після приєднання Бессарабії та Пн. *Буковини* до СРСР (1940) опинилася в м. Кишиневі, де не було опер. театру, а відтак — роботи за фахом, виїзд — заборонений. Перша спроба влаштуватися до місц. консерваторії була невдалою, згодом займалася пед. діяльністю. За 20 р. викладання вокалу виховала плеяду співачок. Серед них — нар. арт. СРСР Т. Чобану, нар. арт. Молдав. РСР В. Савицька та П. Ботезат. Відзначена румун. орденом «За заслуги перед культурою» («Meritul cultural»; 1931), медаллю «За доблесний труд» (1945).

Літ.: Bobescu J. La pupitrul Operei. Bucureşti, 1964.

Н. П. Аврамчук, М. М. Сухомозський

Ба́бичев, Фе́дір Семе́нович (28.02.1917, с. Бобрикове, тепер Ровеньків. р-ну Луган. обл., Україна — 28.04.2000, м. Київ, Україна) — хімік-органік, доктор хімічних наук (з 1965), професор (з 1967), *академік* АН УРСР (з 1973), заслужений діяч науки і техніки України (1997). Після закінчення місц. школи (1936) вступив на хім. ф-т Київ. ун-ту (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Через *Другу світову війну* завершив навчання у 1944. Подальші роки пов'яз. із ун-том, працював на посадах: зав. хім. складу, старш. лаборанта й *асистента* хім. ф-ту (1948–1950), *доцента* каф. орган. хімії (1950–1967), *професора* (з 1967) та завідувача цієї ж кафедри (1971–1986). У 1968–1978 — декан хім. ф-ту Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. 1973 обраний академіком АН УРСР. У 1978–1988 — віце-президент АН УРСР, від 1988 — радник Президії НАНУ. Депутат *Верховної Ради* УРСР 10–11-го скликань. 1986–1990 — член ЦК КПУ. Тривалий час був заст. гол. редактора і гол. редактором (з 1985) *Української Радянської Енциклопедії* (УРЕ), заст. гол. редактора «Доповідей АН УРСР», членом редколегій журналів «Біоорганічна хімія», «Український хімічний журнал». До наук. розвідок Б. залучився ще в студ. роки в лаб. акад. В. П. *Яворського*; 25 р. співпрацював з акад. А. *Кіпріановим*. Працював у галузі тонк. орган. синтезу. Його численні теор. і прикл. праці були присвячені актуал. проблемам *органічної хімії*, особливо синтезу і дослідженням нітрогеновміс. *гетероциклічних сполук*. Найважливіші з них стосуються хімії бензотіазолу, тіазолу, *ізоіндолу* та хімії конденсованих аромат. і неароматичних гетероцикліч. сполук зі спільн. для циклів *атомом* Нітрогену. У наук. творчості Б. вдало поєднував талант органіка-синтетика і майстерність фахівця з ідентифікації просторово складних молекуляр. структур методами фіз. орган. хімії та *спектроскопії*. У наук. дослідженнях та експериментах конкурував з іноз. хіміками, зокрема випередив франц. і румун. учених у вивченні метиленових основ ряду похідних тіазолу. Ці досягнення лягли в основу канд. дис. (1948). У 1950 А. Кіпріанов та Б. при вивченні алкілування метилен. основ ряду бензотіазолу, тіазолу та нафтотіазолу галогеноалкілами, довели класич. хім. методами, що під час р-ції відбувається розкриття одного з тіазолін. кілець димер. молекули. Встановлення складу продукту алкілування ініціювало ревізію формули Мумма для метилен. основ ряду бензотіазолу, для яких була запропонована формула Б. 1956 обґрунтував ефектив. метод синтезу бензотіазолілалкіл(арил) *карбонових кислот* шляхом конденсації о-амінотіофенолу з *ангідридами* двохоснов. карбон. к-т. За цим методом з ангідридів дикарбонових к-т жир., аромат. та гетероциклічного рядів було отримано вел. кількість невідомих раніше карбон. к-т ряду бензотіазолу. Отриманий клас орган. кислот та *спиртів* став основою для синтезу 2,3-поліметиленбензотіазолієвих солей та ціанін. *барвників*. У кін. 1960-х — на поч. 1970-х Б. досліджував ізоіндол. 1971 разом з А. Тилтіним (1940–2021; Україна) запропонували оригін. метод одержання похідних ізоіндолу конденсацією о-хлорометилбензонітрилу з *амінами*. Синтетичні підходи, уперше розроблені при вивченні ізоіндолів, було успішно використано в дослідженні хімії ізохінолінів, зокрема й конденсованих по грані b. У сер. 1980-х Б. повернувся до вивчення метилен. основ, з ширшим підходом до вибору *субстратів*: α-ціанометильні похідні багатьох азагетероциклів — азинів та азолів, пізніше — α-сульфонілметилазагетероцикли та карбаніонні аналоги метиленових основ, що генеруються в процесі їх перетворень. Досліджував ацилування спочатку *естерами*, потім функціонально заміщеними OH-, SH-, NHR-карбоновими к-ми. Було синтезовано понад 60 нов. гетероцикліч. систем з вузловим атомом Нітрогену, які мають шир. спектр біол. дії — від бактерицид. до радіопротекторної. У 1980–1990-х робота Б. та його школи була спрямована на розроблення нових синтет. підходів, результатом якої став т. з. синтонний підхід, базований на вихідних якіс. моделях мех-мів реакції та кількіс. описі ефектів стабілізації акт. частинок. Б. та його учні запропонували низку нов. електрофільних C4- та C5-синтонів, за допомогою яких можна конструювати гетероцикліч. сполуки, довільні за розміром і кількістю циклів у молекулі. Якісно нов. етапом у розвідках Б. стало вивчення синтет. можливостей низки нових електрофіл. C4-синтонів заг. формули 8, можливостей гомологізації C4-синтонів та ін. Автор 394 наук. публікацій (з них понад 100 автор. свідоцтв), зокрема посібника з хімії для вчителів «Будова і властивості органічних сполук» (1971, у співавт.), 3-х моногр., 6 літ. оглядів. Виховав двох докторів та понад 30 канд. наук. Премія НАН України імені Л. В. Писаржевського (1985) за моногр. «Хімія ізоіндола» (у співавт.). Премія НАН України імені А. І. Кіпріанова (1995) за цикл праць «Синтез та реакційна здатність сполук ряду ізоіндолу та ізохіноліну» (у співавт.). Державна премія з н. і т. (1998) за цикл праць «Молекулярний дизайн гетероци-

Бабичев Федір Семенович

клічних сполук» (у співавт.). Почесний Соросівський професор (з 1994).

Пр.: У с п і в а в т. — Успехи химии изоиндола // Успехи химии. 1981. Т. 50. № 11; Ацилювання 2-ціанометилбензимідазолу // Доповіді АН УРСР. Серия Б. 1983. № 10; Химия изоиндола. Киев, 1983; Способы получения и свойства фенвалерата. Москва, 1984; Внутримолекулярное взаимодействие нитрильной и С-Н, О-Н и S-Н-групп. Киев, 1985; Внутримолекулярное взаимодействие нитрильной и аминогрупп. Киев, 1987; Квантовохимические методы в применении к реакции Дильса—Альдера // Успехи химии. 1988. Т. 57. № 5.

Літ.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Незабутні постаті / Авт.-упоряд.: О. Матвійчук, Н. Струк. Київ, 2005; Іщенко В. Бабичев Федір Семенович (До 100-річчя з дня народження) // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Хімія. 2017. Вип. 1; Хиля В. П. Федір Семенович Бабичев — людина, вчений, педагог (до 100-річчя від дня народження академіка НАН України Ф. С. Бабичева) // Вісник Нац. акад. наук України. 2017. № 4.

Бабишкін Олег Кіндратович

Баби́шкін, Оле́г Кіндра́тович (04.11.1918, м. Переяслав, тепер Київ. обл., Україна — 29.06.1991, м. Київ, тепер Україна) — літературознавець, літературний критик, мистецтвознавець, доктор філологічних наук (з 1963), професор (з 1965). Походив із селян. родини. 1922 сім'я переїхала до м. Борисполя, 1929 — до м. Києва. Після закінчення 8 класу серед. школи та фабрично-завод. уч-ща (фабзавучу) працював робітником-швейником на 4-й фабриці взуття м. Києва (бл. 1934–1935). Водночас продовжував навчання на робітфаку (1935–1936). Закінчив 1941 філол. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Учасник *Другої світової війни* (мобілізований у липні 1941). Служив у 75 запасн. арт. полку (1941–1942), 119 гвард. стрілец. полку 40 гвард. стрілец. дивізії (1942–1945): гвардії старшина, командир батареї (1942–1943), помічник *ад'ютанта* (1943), старший *писар* (1943–1944), літ. співробітник ред. дивізійної газ. «Гвардієць» («Гвардеец»; 1944–1945), інструктор політвідділу (1945). Мав поранення (коліна і біля серця). Бойовий шлях завершив у *Австрії*. Працював мол. наук. співробітником Комісії з історії Вітчизн. війни в Україні АН УРСР (1945–1949), згодом — в Ін-ті л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (тепер *Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*): мол. наук. співробітник (1946–1949), старш. наук. співробітник (1949–1960). Водночас за сумісництвом обіймав посаду зав. відділу критики «Літературної газети» (тепер газ. «Літературна Україна»; 1946–1948), публікував у ній *статті* та *рецензії*; був старш. редактором вид-ва ЦК ЛКСМУ «Молодь» (1948–1949), відп. секретарем комісії критики Спілки письменників України (1952). Працював зав. ред. мист-ва Гол. редакції Укр. Рад. Енциклопедії (1960–1965), очолюваної М. *Бажаном* (див. *«Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана*); водночас за сумісництвом (1964–1965) викладав історію зарубіж. кіно в Київ. держ. ін-ті театр. мист-ва ім. І. Карпенка-Карого (тепер *Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*). Працював на ф-ті журналістики Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (тепер *Інститут журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка*): професор каф. теорії та практики рад. журналістики (1965–1968), каф. історії журналістики (1968–1969), зав. каф. історії журналістики (1969–1970), професор каф. теорії та практики рад. преси (1970–1976), каф. історії л-ри і журналістики (1976–1988). Створив літ.-мист. критич. науковий гурток (кінець 1960-х — 1970-ті). Б. — фахівець у галузі *літератури* кін. 19–20 ст., кіно 20 ст., автор числен. рецензій, кінознавчих книг. Перша опубл. праця — «Ольга Кобилянська. Стенограма публічної лекції» (1950), останні видання — «Олександр Довженко — публіцист: літературно-критичний нарис» (1989); «Шевченкова слава: до 175-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка» 1989). Захистив *дисертації*: на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук — «Повість "Земля" О. Кобилянської (у зв'язку з еволюцією творчості письменниці в 90-х роках минулого століття)» (1949); докт. філол. наук — «Драматургія Лесі Українки» (1963). Автор праць про *Лесю Українку*, зокрема: «Леся Українка: життя і творчість» (1955, у співавт.; відзначено дипломом АН УРСР; уперше використано значну кільк. листів, *мемуарів* та ін. архів. матеріалів); «У мандрівку століть: слово про Лесю Українку» (1971). Кілька *монографій* видано рос. та груз. мовами. Наполіг на тому, щоб кн. «Леся Українка в Криму» (1955) вийшла в м. Сімферополі укр. мовою (1956 перевидана рос.). Написав кн. «Леся Українка в Грузії» (1953 вийшла в м. Тбілісі рос. мовою, 1957 груз.). Під час роботи в Ін-ті л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зібрав і опрацював вагомий джерельний масив для підготовки низки праць. Серед них: «Ольга Кобилянська: Літературно-критичний нарис» (1952) — *аналіз* життєв. й творч. шляху письменниці; «Ольга Кобилянська: Нарис про життя і творчість» (1963); «Володимир Самійленко: літературно-критичний нарис» (1963) — дослідження творчості В. Самійленка. Б. порушив питання повернення укр. л-рі О. *Олеся*, у відрядженні до Чехословаччини ним було підготовлено збірку *поезій* О. Олеся «Вибране» (у співавт.) та статтю «Олександр Олесь» (обидві — 1958). Був залучений до написання «Історії української літератури» (1954, тт. 1–2). У складі колективу авторів написав шкіл. підручник з укр. л-ри (1953), який зазнав 25 перевидань. Як текстолог готував до друку збірки творів письменників. Був упорядником, автором *передмов* або вступ. статей, *коментарів* і *приміток* до видань творів письменників: Лесі Українки (зібрань творів — «Твори» у 5 т., тт. 1 і 3, 1951, 1952; «Вибрані твори», 1952; «Поезії», тт. 1–2, 1961; збірників — «Публікації, статті, дослідження», тт. 1 –2, 1954–1956; «Про літературу: поезії, статті, критичні огляди, листи», 1955; «Про мистецтво», 1966; поетичних збірок «Досвітні огні», 1975; «Поеми і драми», 1980); О. Кобилянської («Твори», тт. 1–3, 1956; «Вибране» у перекладі російською, 1953); В. Самійленка (1958, тт. 1–2), поезій М. *Чернявського* (1959), А. *Кримського* (1968), С. *Черкасенка* (1990); зб. спогадів і статей «Олександр Довженко» (1959), зб. статей, промов, фрагментів із листів та *щоденників* «О. Довженко про красу» (1968), кн. «Микола Вороний. Театр і драма» (1989, у співавт.) тощо. Брав участь у підготовці видань творів І. *Франка*, М. Коцюбинського (т. 5 з «Творів» у 6 т., 1962), *Панаса Мирного* (зокрема, розшифровував рукопис 4-ї частини роману «Повія»). Автор моногр.: «Боротьба за реалізм в

українській літературі кінця XIX — початку XX ст. (на матеріалах літ. критики)» (1961); «Агатангел Кримський. Літературний портрет» (1967) — викладено біографію вченого-сходознавця, проаналізовано його оригінал. та перекладні поезії, *прозу*, наук. праці; «Олесь Гончар. Творчий шлях» (1968); «Вистояти і перемогти: Проблема морального випробування у творчості Василя Бикова» (1985, у співавт.); «З вірою в людину» (1987) — про Ч. *Айтматова*. Високо цінував творчість О. *Гончара*, зокрема його *роман* «Собор» (навіть у період сувор. критики твору). Спілкування з митцями (Ю. *Яновським*, М. *Стельмахом*) сприяло написанню кн. «Юрій Яновський» (1957), передмови до видання творів Ю. Яновського у 5 т. (1958), кн. «Михайло Стельмах» (1961) про творч. шлях, майстерність, особливості *стилю* письменника. У теорії мист-ва, зокрема кінематографа, досліджував укр. та зарубіж. кіно: «Сучасне кіномистецтво Заходу. Літературна кінопанорама» (1968); «Амвросій Бучма у кіно» (1966), «Українська література на екрані» (1966), «Кіномистецтво сьогодні» (1972), «Радянське багатонаціональне кіномистецтво» (1974), «Кінематограф сучасного Заходу: нотатки про буржуазне кіномистецтво» (1984). У кн. «Кіноспадщина Юрія Яновського» (1987) розглянуто його *сценарії*, *п'єси*, проаналізовано вплив *кіномистецтва* на формування стилю письменника. Літературно-критич. нарис «Українська література на екрані» (1966) написано під враженнями від прем'єри кінофільму «Тіні забутих предків» (1965; режисер С. *Параджанов*). Автор статей і рецензій про укр. та ін. л-ри народів СРСР, про кіно, опублікованих у наук., наук.-популяр., педагогічній періодиці, зокрема в газ. «Радянська Україна», «Літературна газета», «*Вечірній Київ*», журн. «Жовтень» (тепер «*Дзвін*»), «*Вітчизна*», «*Дніпро*», «Українська мова і література в школі», «Радянське літературознавство» (тепер «*Слово і час*») тощо. Нагороджений медалями «За відвагу» (1944, 1945), «За взяття Будапешта», «За взяття Відня», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні», орденом Вел. Вітчизн. війни II ступеня (1985).

Пр.: Леся Українка. Київ, 1955. (у співавт.); Юрій Яновський. Київ, 1957; Боротьба за реалізм в українській літературі кінця XIX — початку XX ст. Київ, 1961; Михайло Стельмах. Київ, 1961; Володимир Самійленко. Київ, 1963; Драматургія Лесі Українки. Київ, 1963; Ольга Кобилянська. Львів, 1963; Українська література на екрані. Київ, 1966; Агатангел Кримський. Київ, 1967; Олесь Гончар. Київ, 1968; У мандрівку століть: слово про Лесю Українку. Київ, 1971; Кінематограф сучасного Заходу. Київ, 1984; Вистояти і перемогти. Київ, 1985. (у співавт.); Кіноспадщина Юрія Яновського. Київ, 1987.

Літ.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Незабутні постаті / Авт.-уклад.: О. Матвійчук, Н. Струк. Київ, 2005; Вистраждане і пережите. Мемуари Олега Бабишкіна і спогади про нього / Упоряд.: І. Забіяка, М. Сорока. Київ, 2013; Мельничук Я. Олег Бабишкін — дослідник творчості Ольги Кобилянської // Укр. мова і літ. в шк. України. 2016. № 10.

Г. О. Гаджилова

Баб'ї́ди — учасники масового релігійно-політичного руху в Ірані (1848–1852), уґрунтованого на ідеях реформації *ісламу*. Назву отримали за свящ. ім'ям дух. лідера руху — *Баба*. Самоназва — байані. Рух Б. уплинув на утвердження *Бахаї віри*. Див. *Баб*, *Бабізм*.

Баб'і́зм, бабі, байані (перс. بابیه, від араб. باب — брама, ворота; назва утв. за свящ. ім'ям ідейного провідника руху — *Баба*) — європейський термін на позначення релігійної течії й соціально-політичного шиїтського руху в Ірані в сер. 19 ст. Самоназва — байані; ідеї руху стали підґрунтям появи бахаїзму. Заснований Сеїдом Алі-Мухаммадом Ширазі (1819–1850, Іран; див. *Баб*), що 1844 проголосив себе Бабом, тобто «брамою», «воротями», крізь які *прихований імам* передає свої веління вірним. Пізніше повчав про себе як

Бабізм. Будинок Баба в Ширазі, де він оголосив про свою місію 23.05.1844 (тепер зруйнований)

нов. пророка, *Махді*; а про кн. «*Байан*» — як нове *одкровення*, покликане замінити *Коран*. Пророкував прихід «Того, Кого явить Бог». Месіанські й апокаліпт. погляди Баба та його харизмат. вплив знайшли чимало прихильників в умовах криз. персид. сусп-ва. Збурення в шиїт. середовищі (див. *Шиїти*) викликали опір з боку офіц. *духовенства* і шах. режиму. Арешти, ув'язнення (1848) і страта Баба (1850) призвели до швид. радикалізації *бабідів*. Рух набув войовн. характеру, вибухнули збройні повстання проти перськ. влади. Активні переслідування бабідів почалися одразу по смерті іран. шаха — Мухаммада Шаха Каджара (пом. 05.11.1848). Повстання у містах Нейрізі (тепер пров. Фарс, Іран), Єзді (тепер пров. Єзд, Іран), Зенджані (тепер пров. Зенджан, Іран), у форті Табарсі (тепер пров. Мазендеран, Іран) тощо були швидко і жорстоко придушені. За різн. оцінками, у сутичках з уряд. військами загинуло від 2 до 20 тис. бабі. Прибічники Б. вірили в нове пророцтво Баба, у «священне царство бабідів», що буде встановлене після пришестя Махді; обстоювали *егалітаризм* (у радик. версії — аж до заперечення світських і реліг. авторитетів, зокрема Корану і *шаріату*). Соц. базу руху становили переважно селяни, ремісники, дріб. буржуазія. Серед екон. вимог Б. — послаблення *податків*, обмеження круп. землеволодінь, свобода торгов. діяльності тощо. Деінде бабідам на корот. час вдалося захопити владу й приступити до втілення принципів «священного царства», розподілу конфіск. майна. Влада оголосила Б. небезп. *єрессю*. Після придушення заколотів і повстань радик. крило бабідів продовжило боротьбу у підпіллі. Після замаху на шаха (1852) нова хвиля переслідувань практично знищила рух у Персії. Ідеї Баба розвинули далі представники помірк. крила, серед очільників якого — *Бахаулла*. Бахаї (див. *Бахаї віра*). вважають Баба і Б. своїми прямими попередниками. 1863 Бахаулла проголосив себе Богоявленням, прихід якого провіщував Баб. Більшість бабідів підтримали нов. дух. лідера, незгодні — утворили групу азалітів (за ім'ям

Собх-і-Азаля, зведеного брата Бахаулли). За висновком А. *Кримського*, рух бабідів уплинув на культ. оновлення Ірану, впровадження ідей і цінностей європ. *Просвітництва.*

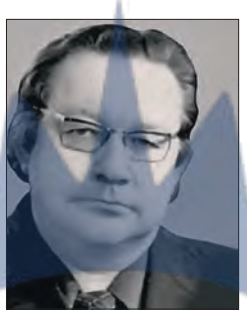
Літ.: Крымский А. Общий исторический очерк бабизма // Древности восточные. 1913. Т. 4; Momen M. The Bábí and Bahá'í Religions, 1844–1944. Some Contemporary Western Accounts. Oxford, 1981.; Afnan M. H. The Genesis of the Bábí-Bahá'í Faiths in Shíráz and Fárs / Ed. and trans. from persian by A. Rabbani. Leiden, 2008; MacEoin D. The Messiah of Shiraz: Studies in Early and Middle Babism. Leiden, 2008; Иоаннесян Ю. А. Бабизм: страницы истории, источники, вероучение. Санкт-Петербург, 2020.

А. В. Арістова

Бабій, Богда́н Теофи́лович (21.10.1936, м. Лодзь, тепер Польща — 12.11.1993, м. Львів, Україна) — астрофізик. 1958 закінчив Львів. ун-т (тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*). Під час навчання в *аспірантурі* працював у Пулков. обсерваторії АН СРСР (1958–1961). Повернувся до Львів. ун-ту, де працював до кін. життя: 1961–1964 — наук. співробітник астроном. обсерваторії ун-ту, 1966–1993 — зав. відділу фізики Сонця астроном. обсерваторії; 1964–1966 — асистент, 1966–1993 — *доцент* каф. теор. фізики. 1965 захистив канд. дис. Упродовж навчання в аспірантурі під керівництвом проф. В. Крата (1911–1983; тепер РФ) сформувалося коло наук. інтересів Б.: фізика *Сонця*, теорія перенесення *випромінювання*, утворення *Фраунгофера ліній* у соняч. спектрі, хім. склад *атмосфери* Сонця. На поч. 1970-х започаткував нов. напрям досліджень фіз. процесів у соняч. атмосфері — теор. розрахунок профілів ліній Фраунгофера. Це уможливило не тільки теоретично отримувати профілі ліній, а й уточнювати їхні параметри, доповнюючи емпір. моделі будови та хім. складу соняч. атмосфери. Виявив асиметрію профілів ліній поглинання у центрі диска Сонця. Показав, що асиметрія ліній поглинання має сонячне (не атмосферне) походження. Розвинув теорію коефіцієнта поглинання (див. *Поглинання коефіцієнт*) в лінії; розробив концепцію відхилення від локал. термодинам. рівноваги та вплив цього відхилення на мех-ми утворення ліній поглинання у соняч. атмосфері. Провів теор. аналіз впливу пост. загасання на форму профілів ліній поглинання; уточнив хім. склад атмосфери Сонця. Наукова діяльність Б. стала поштовхом для розвитку Львів. школи фізики Сонця. Був одним із співзасновників каф. астрономії Львів. ун-ту. Автор понад 100 наук. праць. Лауреат премії АН УРСР ім. М. Барабашова (1990).

Пр.: У с п і в а в т. — Исследование слабых фраунгоферовых линий солнечного спектра // Солнечные данные. 1963. № 5; Исследование изменений центр-край фраунгоферовых линий лития и его содержание в солнечной атмосфере // Солнечные данные. 1977. № 11; О слабых линиях ионизированного церия в фотосфере Солнца // Циркуляр Львов. астр. обсерватории. 1977. Т. 52; Определение содержания железа в атмосфере Солнца по профилям слабых линий поглощения ионов // Кинематика и физ. небесных тел. 1985. Т. 1. № 1; Оптичні глибини утворення фраунгоферових ліній сонячного спектру: результати обчислень та інтерпретація. Львів, 1996.

Літ.: Вакарчук І., Блажиєвський Л., Ключковський Ю. та ін. Пам'яті Богдана Теофіловича Бабія // Вісник Львів. ун-ту. Сер. фіз. 1993. Вип. 26; Бабій Богдан Теофілович // Астрономічний енциклопедичний словник / За заг. ред. І. А. Климишина, А. О. Корсунь. Львів, 2003.

Бабій Богдан Теофілович

Бабій Борис Мусійович

Бабій, Бори́с Мусі́йович (12.07.1914, с. Гурівці, тепер Хмільниц. р-ну Вінниц. обл., Україна — 19.09.1993, м. Київ, Україна) — правознавець і громадський діяч, доктор юридичних наук (з 1964), професор (з 1966), академік АН УРСР (з 1972), заслужений діяч науки і техніки УРСР (1974), лауреат Державної премії УРСР в галузі науки і техніки (1981). Нар. у селян. сім'ї. Закінчив 1931 Гуровец. семирічну школу, 1932 — обл. курси газет. працівників. Працював у район. газетах. У м. *Харкові* навчався на вечір. робітн. ф-ті та комсомол. від-ні Всеукр. комуніст. ін-ту журналістики, 1935 вступив до Всеукр. комуніст. ін-ту рад. буд-ва та права. 1936 перевівся на юр. ф-т Київ. держ. ун-ту (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), який закінчив 1940. Ще студентом почав працювати в органах *прокуратури*. Від вересня 1940 — пом. військ. прокурора Київ. особл. військ. округу, з червня 1941 — на прокурор. посадах у діючій армії: пом. прокурора Пд.-Зх. фронту, працівник апарату Гол. військ. прокуратури, заст. військ. прокурора 52-ї армії 2-го Укр. фронту, старший пом. (із виконанням обов'язків заст.) військ. прокурора 2-го Укр. фронту. Брав участь у визволенні *Правобережної України*, а також Молдавії (тепер *Молдова*), *Румунії*, *Угорщини*, *Чехословаччини* та *Австрії*. Після демобілізації від серпня 1947 викладач, згодом — заст. декана юр. ф-ту Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Від січня 1949 — в Академії наук, де призначений вченим секретарем, заст. директора Сектору держави і права АН УРСР, від 1969 — Ін-ту держави і права АН УРСР (тепер *Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України*), 1974–1988 — директор цього ін-ту. Від 1968 — член Президії АН УРСР, академік-секретар Відня економіки, історії, філософії і права (від 1976 — Від-ня історії, філософії і права). 1988–1993 — радник Президії АН України. Захистив канд. дис. «Встановлення Радянської влади у Західній Україні в 1939 і возз'єднання її з Українською РСР» (1950) і докт. дис. «Державне будівництво і право Української РСР у період відбудови народного господарства (1921–1925)». 1967 став *членом-кореспондентом*, 1972 — дійсним членом АН УРСР. Один із академіків-засновників *Академії правових наук України* 1993. Вагомими визнано заслуги Б. у становленні Ін-ту держави і права НАН України як провід. наук. юрид. закладу України. У масштабах СРСР ін-т визнано провід. координувальною установою у справі опрацювання наук. проблем удосконалення зак-ва союз. республік. Важливим є внесок Б. у розвиток фундам. досліджень в ін. соціогуманітар. ін-тах АН УРСР. Заснував наук. школу київ. істориків права. Серед учнів — О. *Копиленко*, І. Усенко (нар. 1957), В. Чехович (нар. 1953; обидва — тепер Україна). Фокус наук. інтересів Б. — переважно в галузі історії д-ви і права Рад. України. Був ініціатором створення і відп. ред. узагальнених курсів «Історія держави і права України» (1967; 1976, відзначено 1981 Держ. премією УРСР у галузі науки і техніки; 1987). Автор бл. 400 праць. Більшість із них не втратили наук. значення, хоча низку принцип. висновків, що в них містяться, згодом спростовано чи піддано сумніву. Важливими є здобутки Б. у дослідженні історії укр. юр. науки. У колі наук. зацікавлень — питання функціонування укр. правничої мови. Сприяв унормуванню нац. юр.

Онлайн-версія на сайті https://vue.gov.ua

термінології: під його керівництвом підготовлений «Російсько-український словник юридичної термінології» [«Русско-украинский словарь юридической терминологии» (Киев, 1985)]. Б. активно займався практ. законопроєктною роботою: 1963–1970 — член Юр. комісії при Раді Міністрів УРСР, згодом брав безпосередню участь у підготовці *Конституції* УРСР 1978 та низки Законів УРСР у галузі конституц. права. Член наук.-консультат. ради при Комісії з підготовки і видання Зводу Законів УРСР. Член *Постійної палати третейського суду* в м. *Гаазі* (Нідерланди), Комісії України у справах ЮНЕСКО, Укр. респ. К-ту захисту миру, виконкому Рад. асоціації політ. наук при АН СРСР, правління Укр. т-ва охорони пам'яток історії і культури, Комісії з рад. традицій, свят і обрядів при РМ УРСР, К-ту з Держ. премій у галузі науки і техніки при РМ УРСР, віцепрезидент Укр. від-ня Т-ва СРСР — Австрія. Обирався депутатом район. і Київ. міськ. рад нар. депутатів, членом вибор. органів КПРС (до якої вступив 1939). За військ. звитягу і внесок у розвиток юр. науки і практики нагороджений орденами, медалями, Держ. премією УРСР (1981).

Пр.: Возз'єднання Західної України з Українською РСР. Київ, 1954; Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917–1920-х рр. Київ, 1956; Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.). Київ, 1961; Союз РСР і роль України в його утворенні. Київ, 1972.

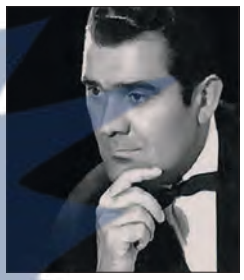
Літ.: Борис Моисеевич Бабий / Гл. ред. К. М. Сытник. Київ, 1984; Усенко І. Б. Б. М. Бабій — другий директор інституту // Флагман української юридичної науки (До 60-річчя Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. 1949–2009). Київ, 2009; Усенко І. Б., Нагребельний В. П. Борис Мусійович Бабій // Перемога одна на всіх: до 70-річчя Перемоги у Другій світовій війні / За ред. Ю. С. Шемшученко, В. П. Горбатенко, О. Ф. Андрійко. Київ, 2015; Академік Борис Мусійович Бабій: До 100-річчя від дня народження / Упоряд.: І. Б. Усенко, Є. В. Ромінський, О. О. Самойленко та ін. Київ; Херсон, 2016.

І. Б. Усенко

Бабі́й, Зіно́вій Йо́сипович (27.01.1935, с. Підсадки, тепер Львів. р-ну Львів. обл., Україна — 27.07.1984, м. Мінськ, тепер Білорусь) — оперний співак (лірико-драматичний *тенор*), народний артист Білоруської РСР (з 1964). Нар. у селян. сім'ї. Закінчив 1954 Львів. держ. муз. уч-ще (тепер Львів. муз. коледж імені С. П. Людкевича), клас педагога П. Колбіна (1904; тепер РФ — 1987; тепер Україна). Був солістом ансамблю пісні та танцю Прикарпат. військ. округу (1954–1957). Після демобілізації став солістом Київ. театру опери та балету імені Т. Г. Шевченка (тепер *Національна опера України імені Тараса Шевченка*). Водночас 1957–1959 навчався в Київ. консерваторії ім. П. Чайковського (тепер *Національна музична академія України імені П. Чайковського*), клас З. *Гайдай*; закінчив 1981 Білорус. держ. консерваторію ім. А. В. Луначарського. 1960–1963 був солістом Львів. опер. театру (тепер *Львівський національний академічний театр опери та балету імені Соломії Крушельницької*), 1963–1978 — Держ. театру опери та балету Білорус. РСР у м. Мінську. 1979 переніс операцію на серці. Через хворобу зрідка виступав на сцені. З 1981 викладав вокал у Мін. ін-ті культури. Мав сильний голос повн. *діапазону* та яскр. *тембру*. У період роботи у Київ. театрі опери та балету виконував партії: Радамес («Аїда»), Манріко («Трубадур»), Герцог («Ріголетто», усі — Дж. *Верді*), Рудольф («Богема»), Каварадоссі («Тоска», обидві — Дж. *Пуччині*), Хозе («Кармен» Ж. *Бізе*) тощо. Партнерами на сцені були Б. *Гмиря*, М. *Гришко*, М. *Роменський*, Л. *Руденко*. Серед партій, виконаних у Львів. опер. театрі під орудою диригента С. *Турчака*: Каніо («Паяци» Р. *Леонкавалло*), Пінкертон («Чіо-чіосан» Дж. Пуччині), а також у названих операх Дж. Верді тощо. Нові партії, які Б. співав у Держ. театрі опери та балету Білорус. РСР: Отелло («Отелло» Дж. Верді), Герман («Пікова дама» П. *Чайковського*), Молодий Фауст («Фауст» Ш. *Гуно*). У концерт. програмах Б. були *романси* Ф. *Шуберта*, Р. *Шумана*, Й. *Брамса*, М. *Глінки*, П. Чайковського, С. *Рахманінова* та ін., а також укр. та білорус. пісні, старовинна дух. музика 15–18 ст. Вів акт. концертну діяльність, здійснював записи на радіо, платівках. Гастролював містами СРСР і за кордоном: в Австрії, Болгарії, Вел. Британії, Іспанії, Канаді, Німеччині, Польщі, Румунії, США, Угорщині, Фінляндії, Франції, Швеції, Югославії, Японії та ін. країнах. Прощальним спектаклем Б. на сцені Держ. театру опери та балету Білорус. РСР стала опера «Сільська честь» П. *Масканьї* (партія Туріддy) у сезоні 1981. На знак вшанування пам'яті співака на будинку, де народився Б. (у с. Підсадках), та на будинку, де він мешкав (у м. Мінську), були встановлені мемор. дошки. Його ім'ям названо вулиці в м. Пустомитах. 1995 відбувся Міжнар. опер. фестиваль тенорів пам'яті Б.

Літ.: Гавалюк Р. Зіновій Бабій: в очікуванні відкриття // Соло спів. 2015. № 1; Кузьмич М., Супрун-Яремко Н. Незабутній голос України (творчий портрет Зіновія Бабія) // Укр. музика. 2017. № 4 (26); Філоненко Л., Турянський П. Служіння музиці: творчі обрії Зіновія Бабія // Молодь і ринок. 2017. № 2 (145).

Л. П. Філоненко

Бабій Зіновій Йосипович

Бабій Олесь Йосипович

Бабі́й, Оле́сь Йо́сипович (псевдоніми: Глум, Чмелик, Чмелик Олесь; криптонім: О. Б.; 17.03.1897, с. Середня, тепер Калус. р-ну Івано-Франків. обл., Україна — 02.03.1975, м. Чикаго, шт. Іллінойс, США; похов. на цвинтарі Св. Миколая в м. Чикаго) — поет, прозаїк, літературознавець, журналіст, перекладач, педагог, борець за незалежність України. Нар. у багатодіт. сім'ї. Парафіяльну одноріч. шк. закінчив у рід. селі, народну — у сусід. с. Войнилові. Здобував освіту в гімназіях міст *Стрия* та *Львова*. Через початок *Першої світової війни* перервав навчання. Пішов добровольцем у *січові стрільці*. Мобілізований до австр. армії, служив старшиною *Української галицької армії* (УГА). Після поразки укр. визв. змагань перебував у таборі інтернованих у м. Каліші (Польща). Діставшись до м. Львова, разом із В. *Бобинським*, Р. *Купчинським* і Ю. *Шкрумеляком*, організував групу поетів-символістів, що об'єдналася навколо журналу «Митуса» (1922). Група увійшла в історію укр. л-ри як явище, орієнтоване на поетику *символізму*. Через переслідування польськ. влади виїхав у Чехословаччину (тепер Чехія) до м. Праги. 1924–1929 здобув вищу освіту в Укр. вис. пед. ін-ті імені М. Драгоманова. *Доктор філософії* (літературознавство). 1926–1928 — гол. ред. часопису «Національна думка», який у м. Празі видавала Група укр. нац. молоді. За повернення до м. Львова

був заарештований польськ. владою за участь у Перш. конгресі *Організації українських націоналістів* 1929 у м. Відні. Чотирирічне покарання відбував у Дрогобиц. в'язниці (тепер Львів. обл.). На поч. *Другої світової війни* працював шк. інспектором на *Підляшші*, учителем гімназії в м. Холмі (Польща). У роки війни переїхав до Баварії (Німеччина; 1944). Перебував у таборах для переміщених осіб у м. Мюнхені. 1948 виїхав до США. Працював у *Чиказькому університеті*, редакції укр. часопису, викладав у школі українознавства. Член Об'єднання укр. письменників «Слово». У сер. 1919 вийшли друком перші твори Б. (вірші). Серед них — поезія «На Київ!», створена під час наступу об'єднаних Наддніпрян. й Галиц. укр. армій. Восени того ж року її опубліковано в газ. «Стрілецька думка» (м. Старокостянтинів, тепер Хмельниц. обл.). Текст покладено на мелодію *маршу*, увійшов до *репертуару* військ. оркестрів. У 1920–1930-х став найпопуляр. поетом у Зх. Україні. Писав філос. та любов. *лірику*, поеми, в яких змальовано визв. змагання укр. народу впродовж 1-ї пол. 20 ст., гостросюжет. *повісті*, оповідання й нариси про атмосферу походів січ. стрільців, ґрунтов. літературно-крит. праці, спогади про сучасників. Написав вступ. слово до львів. видання поеми «Енеїда» І. *Котляревського* (1936), монографію про літературознавця М. *Євшана*, спогади про художника П. *Ковжуна*. Співробітник «Літературно-наукового вісника», часопису «Діло» та ін. львів. видань. Автор низки поет. і проз. збірок, повістей, драмат. творів: книг «Ненависть і любов», «Шукаю людини» (обидві — 1921), «Поезії», «Прамати», «Під шум Прута», «Гнів» (усі — 1923), «Гуцульський курінь» (1927), «За щастя оманою», «Перехрестя» (обидві — 1930), «Перші стежі» (1931), «Остання офіра цісареві», «Пожнив'я» (обидві — 1937), «Дві сестри», «Останні» (обидві — 1938), «Світ і людина» (1947; 1969), «Жнива» (1946), «Повстанці» (1956), «Родинна тайна», «Воєнна любов», «Олена Степанівна» (усі — 1966), «Вибране» (1969), «Зродились ми великої години» (1997); літературозн. праць про творчість М. *Шашкевича*, О.-Ю. *Федьковича*, Б.-І. *Антонича* та ін. Автор тексту *гімну* укр. націоналістів «Зродились ми великої години», на основі якого створено «Марш української армії». Уперше прозвучав 2017 на честь дня Укр. добровольця у виконанні О. *Скрипки* та Ансамблю пісні і танцю Збройних сил України. 1997 у с. Середні на фасаді школи на честь 100-річчя від дня народження поета відкрито пам'ят. дошку. 2021 рішенням Київ. міськ. ради на честь Б. названо вулицю.

Тв.: Воєнна любов. Львів, 1921; Ненависть і любов, 1921; Поезії: Із циклів «Прамати», «Під шум Прута». Львів; Київ, 1923; Родинна тайна. Львів, 1926; Гуцульський Куринь. Прага. 1927; За щастя оманою. Львів, 1930; Перші стежі. Львів, 1931; Світ і людина. Авгсбург, 1947; Повстанці. Чикаго, 1956; Вибране з творів. Чикаго, 1969; Зродились ми великої години / Упоряд. В. Ганущак. Дрогобич, 1997.

Літ.: Боднарук І. Олесь Бабій, поет туги за державою // Київ. 1962. Ч. 1; Жулинський Г. Бабій Олесь // Укр. літ. енциклопедія : у 5 т. Київ, 1988. Т. 1; Ільницький М. Від «Молодої Музи» до «Празької школи». Львів, 1995; Утріско О. У магічному колі Івана Франка: поет Олесь Бабій // Слово і Час. 2011. № 7; Під небом чужини (письменники української еміграції) / Упоряд.: Д. Козак, С. Козак. Київ, 2017.

С. Б. Козак

Бабіру́са (*Babyrousa*) — рід ссавців із родини *свиневих.* Назва походить із малайської мови, у якій «babi» означає свиня, «rusa» — олень. Рід відносять до монотип. підродини бабірусових (*Babyrousinae*). У його складі розрізняють три сучас. види: Б. звичайна, Б. целебеська і Б. тогеанська. Довжина тіла разом з головою становить 85–110 см, хвоста — 20–32 см, висота в холці — до 80 см, вага — до 100 кг. Самці мають більші розміри. Порівняно з представниками підродини свинцевих (*Suinae*) Б. мають довші ноги, менші голови й *тіло* переважно позбавлене волос. покриву. Верхні ікла в самців дуже вел., до 30 см

Бабіруса

завдовжки, вигнуті й іноді, закручуючись, вростають у шкіру; ниж. ікла також великі, ростуть угору. Самці використовують ікла для боротьби з ін. самцями за спаровування з кількома самицями. У самиць верх. ікла малі або відсутні, нижні — малі. Шкіра часто має вел. складки або зморшки. Дорослі самці живуть переважно поодиноко, тоді як дорослі самиці — у невел. сімейних групах, які включають також їхнє потомство. Близько половини свого часу Б. проводять лежачи, зазвичай сплять. Максимум активності припадає на ранок і надвечір'я. Вони здатні швидко бігати й часто плавають у морі. *Вагітність* триває 150–157 днів, самиці народжують 1–2 поросят, що порівняно з ін. таксонами родини свиневих мало. Види роду поширені на о-вах Сулавесі, Буру, а також на Сульських і Тогеанських о-вах *Індонезії*. Б. населяють дощові ліси й зарості на берегах річок та озер. Живляться *листям*, опалими *плодами*, *грибами*, коренями рослин, а також тваринами: *безхребетними* й дріб. *хребетними*. Види роду потребують охорони. Полювання на цих тварин здебільшого заборонено, однак їхні *популяції* потерпають від браконьєрства й вирубування лісів. *Ареали* всіх трьох видів включають природоохоронні тер.

Літ.: The Genetics of the Pig / Ed. by M. Rotschild, A. Ruvinsky. Wallingford, 2011; Решетило О. Зоогеографія. Львів, 2013; Ecology, Conservation and Management of Wild Pigs and Peccaries / Ed. by M. Melletti, E. Meijaard. Cambridge; New York, 2018.

С. В. Харчук

Ба́бка — група видів *базидієвих грибів* роду красноголовець родини боровикових. У 1950-ті в укр. мову з рос. було штучно привнесено ін. назву Б. — підберезник, яка стала досить поширеною. Ця назва є нелогічною, оскільки Б. пов'язані не лише з *березою*, а й з ін. породами, і послуговуватися нею не варто. Для представників роду красноголовець (*Leccinum*) характерні болетоїдні *плодові тіла*, що складаються з ша-

Бабка. Бабка дрібна

Бабка. Бабка мармурова

пинки та ніжки і мають трубчастий *гіменофор* — спороносну частину плод. тіла. Б. вважають види роду, які мають відносно невел. плодові тіла переважно тьмяних кольорів. Решта видів, з більшими плод. тілами, яскраво забарвленими шапинками (найчастіше черв. чи помаранч., рідше біл., жовт. або корич.) в Україні традиційно вважають красноголовцями. В Україні відомо бл. 15 видів роду *Leccinum*, з них 8 вважають Б., 6 — красноголовцями. Особл. місце посідає *Leccinum duriusculum*, пов'яз. із *осикою* та *тополею*. Під осикою він утворює дрібні плод. тіла, що відповідають Б., а під біл. тополею є форма цього виду з дуже вел. плодовими тілами, яку можна розглядати і як красноголовець. За результатами молекулярно-філогенет. досліджень 2 види з тих, що трапляються в Україні (*Leccinum crocipodium* та *L. pseudoscabrum*), перенесені в рід *Leccinellum*. Шапинка 2,5–12 (–15) см у діам., у Б. тополевої — до 30 см, спочатку опукла, потім опукло-розпростерта, дещо товсто-м'ясиста, суха, гладка, ніжно-оксамит., з віком та у вологу погоду трохи липка. Її колір варіює від біл. через різні градації й відтінки сірого та коричн. до майже чорного. Шкірочка не знімається або ж знімається важко у старих плод. тіл. Шапинка складається зі стерильної (м'якуш) та спороносної (гіменофор) частин. Спороносна частина розміщена знизу шапинки і представлена шаром трубочок, спочатку біл., потім бежевих, з віком до коричнюв., на ниж. поверхні плод. тіла вони закінчуються порами. Пори округлі, або трохи кутасті, 0,3–0,5 мм у діам., того ж забарвлення, що й трубочки, біл. до брудно-біл. або тілесного кольору, за надавлювання буріють. Ніжка центр., здебільшого тонка й струнка, до сер. товщини вкрита темн. або світло забарвленими лусочками. Її м'якуш спочатку рівномірно щільний, пізніше стає волокн., біл., на зрізі колір не змінюється або ж у деяких видів синіє, чорніє, сіріє чи рожевіє за пошкодження. Спори веретеноподібно-циліндр. до широко-веретеноподіб., (10–)13–17(–22) × 4–6(–7) мкм завдовжки, гладкі. *Базидії* переважно 4-спорові. Пряжки зазвичай відсутні. Всі види Б. є облігат. мікориз. грибами, розвиваються в *симбіозі* переважно з коренями таких дерев. порід як береза, *граб*, *ліщина*. Один з видів групи (*Leccinum crocipodium*) пов'яз. також з *буком*, *дубом*, *липою*, тополею та осикою. Плодоносять у травні — листопаді, приурочені до лист. лісів. Представники роду *Leccinum* поширені здебільшого в лісах помір. зони Пн. півкулі. В Україні трапляються у ліс. регіонах: *Карпатах Українських*, на *Поліссі*, рідше — у *Лісостепу* й Гір. Криму. Усі види роду красноголовець, включно з Б., належать до добрих їстівних грибів. Відіграють позит. роль у природі, оскільки утв. *мікоризу* з важл. ліс. породами.

Літ.: Bresinsky A., Besl H. Beiträge zu einer Mykoflora Deutschlands — Schlüssel zur Gattungsbestimmung der Blätter-, Leisten- und Röhrenpilze mit Literaturhinweisen zur Artbestimmung // Regensburger Mykologische Schriften. 2003. Bd. 11; Гелюта В. П., Висоцька О. П., Беседіна І. С. Нові види роду Leccinum Gray (Boletaceae) в Україні // Укр. бот. журн. 2007. Т. 64. № 4; Гелюта В. П., Акулов О. Ю. Нові та рідкісні для України види роду Leccinum (Boletales, Basidiomycota) // Укр. бот. журн. 2012. Т. 69. № 6; Della Maggiora M. Nomenclatural novelties // Index Fungorum. 2014. № 171; Mikšík M. Nomenclatural novelties // Index Fungorum. 2017. № 338.

В. П. Гелюта

Ба́бки (Odonata) — ряд крилатих комах класу *комахи* типу *членистоногі*. У складі 3 сучас. підряди: рівнокрилі Б. (Zygoptera), різнокрилі Б. (Anisoptera) та анізозігоптери (Anisozygoptera). У світ. *фауні* відомо бл. 3 тис. видів рівнокрилих Б., що належать до понад 30 родин, та бл. 3 тис. видів різнокрилих Б. із 11 родин. В Україні загалом відомо 77 видів Б., з яких 50 — з 5 родин підряду різнокрилих Б., 27 — з 4 родин підряду рівнокрилих Б. *Тіло* видовжене й часто яскраво забарвлене, 4 *крила* мають густе жилкування, черевце довге й вузьке. Фасеткові *очі* бабок вел., *антени* малі. Б. є виключно *хижаками*, які

Бабки. Дозорець-імператор *(Anax imperator)*, бабка з родини коромислові

здебільшого полюють на комах. *Личинки* більшості видів розвиваються у воді. Розвиваються Б. з неповним перетворенням. Б. належать до амфібіотичних комах, розвиток яких відбувається спочатку у вод., а потім у назем. середовищах. Форма тіла й забарвлення личинок залежать від особливостей місця їхнього мешкання. Спектр здобичі залежить від розмірів личинки й охоплює водних *протистів*, *молюсків*, *плоских червів*, членистоногих, *амфібій* та *риб*. Б. проходять від 8 до 18 личинк. стадій (залежно від виду) розвитку, який триває від кільк. місяців до кільк. років, після чого перетворюються на крилату стадію. Окрилення відбувається в назем. середовищі, на рослинах, камінні або ґрунті, й може тривати кілька год. Залежно від виду дорослі Б. надають перевагу різн. типам прісн. і солонув. водойм: тимчас. та пост. *озерам*, *болотам*, *річкам*, *струмкам*, *заплавам*, копанкам та каналам, заповненим водою кар'єрам тощо. Крилаті комахи тримаються біля водойми, в яких розвивалися як личинки, або відлітають від неї на певну відстань. Деякі види здатні мігрувати на сотні й тисячі кілометрів у пошуках місць, придатних для *розмноження*. Б. поширені на всіх *континентах* окрім *Антарктиди*, найвище вид. різноманіття властиве тропікам. Анізозігоптери мешкають у гір. регіонах континент. *Азії* та в *Японії*. Б. є важл. *біоіндикаторами* стану *екосистеми* завдяки їхній чутливості до забруднення води органікою та *пестицидами*, деградації *оселищ* внаслідок зміни гідрол. режиму водойми, осушення боліт, знищення вод. і прибереж-

Бабки. Відбиток викопної бабки. Музей природознавства, м. Відень

новодної *рослинності*, *посуху* тощо. До *Червоної книги України* занесено 12 видів Б.

Літ.: Вестник зоологии. 2002. № 15: Горб С. М., Павлюк Р. С., Спурис З. Д. Бабки (Odonata) Украины: фаунистический обзор; Brooks S., Brooks St. Dragonflies. London, 2008; Червона книга України. Тваринний світ / За заг. ред. І. А. Акімова. Київ, 2009; Матушкіна Н. Бабки (Odonata) Центральної України. Польовий атлас-визначник найпоширеніших видів. Київ, 2019.

Н. О. Матушкіна

Бабкін Олександр Федорович

Ба́бкін, Олекса́ндр Фе́дорович (рос. Бабкин, Александр Фёдорович; 02.08.1914, м. Новочеркаськ, тепер Ростов. обл., РФ — 09.09.2000, м. Київ, Україна) — спортсмен, тренер (*атлетика легка*), арбітр, почесний арбітр з легкої атлетики (з 1980), заслужений тренер УРСР (з 1960), заслужений тренер України (з 1995), педагог. Нар. в сім'ї військового. Учасник *Другої світової війни*. Призваний з Житомир. обл. у січні 1944, був командиром міномета у Львів. гвард. міномет. полку (1-й Укр. фронт), гвардії мол. сержант. Наприкін. війни служив у м. Відні. Закінчив 1949 Вищу школу тренерів (м. Київ), 1954 — Київ. держ. ін-т фіз. культури (тепер *Національний університет фізичного виховання і спорту України*). Працював у цьому ін-ті: зав. відділу легкої атлетики (1949–1952), заст. нач. каф. легкої атлетики (1952–1953), викладач каф. легкої атлетики (1954–1990). З 1991 до кінця життя викладав у Вищій школі тренерів (м. Київ). Підготував шерегу спортсменів, серед яких олімп. чемпіонка В. *Крепкіна*, Ж. Безручко (чемпіонка СРСР в естафеті 4×100) та ін. Був суддею всесоюз. категорії (з 1959), зокрема судив легкоатлет. змагання на *Літніх Олімпійських іграх 1980*; був стартером всеукр. та міжнар. змагань. Нагороджений орденом Черв. Зірки (1945), Вітчизн. війни II ступеня (1985).

Пр.: Методические разработки. Легкая атлетика / Ред.: А. Ф. *Бабкин*, Н. А. Белых, П. Т. Богачик. Киев, 1970.

Літ.: Бабкін О. Ф. // Енциклопедія олімпійського спорту України / За ред. В. М. Платонова. Київ, 2005.

Бабко Анатолій Кирилович

Ба́бко́, Анато́лій Кири́лович (15.10.1905; с. Судженське, тепер м. Анжеро-Судженськ Кемеров. обл., РФ — 07.01.1968, м. Київ, тепер Україна) — хімік-аналітик, засновник наукової школи, професор (з 1943), член-кореспондент АН УРСР (з 1948), академік АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (1966). Батько був залізничником. 1908 род. переїхала до м. Сновська Чернігів. обл. Закінчив у 1927 хім. ф-т Київського політех. ін-ту (тепер *Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*); учень *М. Тананаєва*. 1928–1930 — аспірант каф. аналіт. хімії. Від 1934 — доц. каф. аналіт. хімії Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*); захистив канд. (1937) і докт. (1940) дисертації з хім. наук. 1941–1968 — зав. лаб. аналіт. хімії *Інституту загальної та неорганічної хімії імені В. І. Вернадського НАН України*; 1944–1960 — зав. та проф. (1960–1968) каф. аналіт. хімії Київ. держ. ун-у ім. Т. Г. Шевченка. Від 1946 — голова проблемної Наук. ради з хімії комплекс. сполук АН УРСР. 1958–1968 — відп. ред. «Українського хімічного журналу»; один із засновників Всесоюз. хім. т-ва ім. Д. І. Менделєєва, очолював секцію аналіт. хімії. 1958–1961 — голова Наук. ради з неорган. та аналіт. хімії АН УРСР. Наук. праці Б. присвячені координац. хімії, аналіт. хімії, особливо розвитку теорії й практики хім. аналізу, системат. дослідженням рівноваги забарвлених комплекс. сполук у розчинах. Обґрунтував заг. положення ступінчастої *дисоціації* в розчинах і методи визначення складу розчинених комплексів. Важливими є роботи в галузі потрійних комплексів, утворених у системі *йон металу* — аденд — орган. основа, дослідження стану та реакц. здатності високовалент. йонів у розчині, комплекс. гетерополікислот із двома центр. *атомами* у своєму складі. Одержані результати є основою високочутл. методів визначення неметалів (*фосфору*, *кремнію* та ін.). Досліджував різнолігандні комплексні сполуки та їхнє застосування в аналіт. хімії, розвивав фотометр., люмінесцент., хемілюмінесцент., екстракційні методи аналізу. Провів дослідження каталіт. р-цій та нов. методів визначення мікродомішок ряду елементів (*сірки*, *міді*, *кобальту*, *ванадію*, цирконію та ін.) у матеріалах вис. чистоти. Працю «Колориметричний аналіз» (у співавт. з А. *Пилипенком*) перекладено угор., кит. і польською мовами. Один із засновників та керівник київ. школи хіміків-аналітиків; автор понад 450 наук. праць, 9 моногр. і підручників із хімії для вищ. школи. Під керівництвом і за консультацією Б. підготовлено 50 кандидатів і 9 докторів наук. Нагороджений медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (1945), орденом «Знак Пошани» (1947), орденом Леніна (1956).

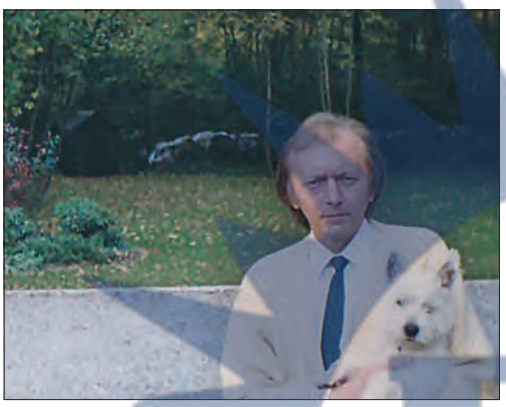
Пр.: Физико-химический анализ комплексных соединений в растворах. Киев, 1955; Количественный анализ. Москва, 1956; У с п і в а в т. — Колориметрический анализ. Москва; Ленинград, 1951; Хемилюминесцентный анализ. Киев, 1966; Физико-химические методы анализа. Москва, 1968; Фотометрический анализ: Общие сведения и аппаратура. Москва, 1968; Металл-индикаторный метод изучения комплексов в растворе. Киев, 1969; Фотометрический анализ. Методы определения неметаллов. Москва, 1974.

Літ.: Анатолий Кириллович Бабко // Журн. аналит. хим. 1968. Т. 23. Вып. 5; Ориент И. М. Наукометрическое исследование наследия А. К. Бабко // Укр. хим. журн. 1976. Т. 42. № 10; Баровский В. А., Тарковская И. А. Выдающийся химик-аналитик // Журн. аналит. хим. 1997. Т. 52. № 4; Анатолій Кирилович Бабко (1905–1968). Київ, 2005; Волков С. В., Зайцев В. М. Анатолій Кирилович Бабко (до сторіччя від дня народження) // Укр. хим. журн. 2005. № 9–10; Бабко Анатолій Кирилович // Палій В. М., Храмов Ю. О. Національна академія наук України 1918–2013. Персональний склад. 6-те вид., випр. і допов. Київ, 2013; Штокало М. Й. Анатолій Кирилович Бабко — гордість вітчизняної науки, видатний український хімік-аналітик // Наук. праці Нац. ун-ту харч. технол. 2013. № 48; Анатолій Кирилович Бабко. До 110-річчя від дня народження. Київ, 2015; Бабко Анатолій Кирилович // Особові архівні фонди вчених НАН України в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Авт. та упоряд.: С. В. Старовойт, А. І. Шаповал, Ю. В. Булгаков та ін. Київ, 2017.

Л. Б. Коваль

Бабова́л, Рома́н Олекса́ндрович (франц. Babowal, Roman; 02.09.1950, м. Льєж, Бельгія — 15.06.2005, там само) — поет, перекладач. Писав укр. і франц. мовами. Нар. у сім'ї емігрантів із *Галичини*. Учився писати й розмовляти укр. мовою в субот. пообід. школі (1956–1962). Закінчив Малу папську укр. семінарію в м. Римі (1968). По

поверненні до Бельгії, продовжив навчання на мед. ф-ті Лувенського катол. ун-ту, де здобув докторат і дипломи з двох спеціалізацій (1968–1975, 1975–1978, 1978–1980). Від 1980 працював лікарем — спеціалістом з *радіотерапії*, *онкології* та ядер. діагност. медицини у трьох клініках поблизу м. Шарлеруа. З 1987 став завідувачем цих

Бабовал
Роман Олександрович

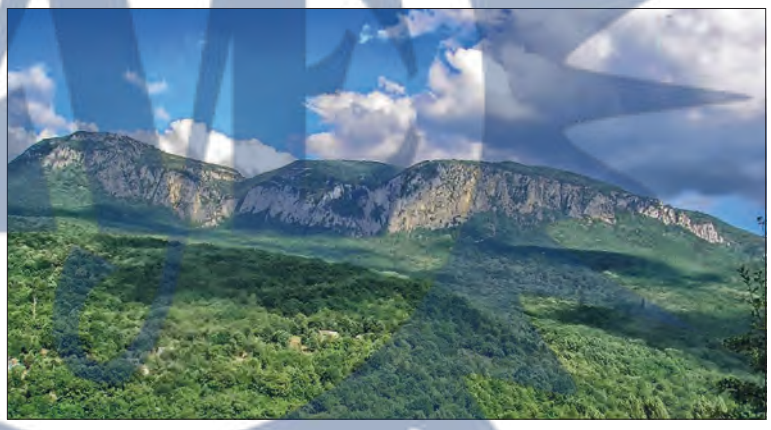
відділень. Був редактором літ. журн. «Світовид» (1990–1999; виходив у містах Києві та Нью-Йорку, згодом у м. Києві). Улітку 1992 уперше відвідав Україну (в межах програми лік. допомоги). Того ж року Б. прийняли до *Національної спілки письменників України*. Член *Асоціації українських письменників* (з 1998). Перші поет. спроби припадають на 1967 (переклад укр. мовою байки Ж. де *Лафонтена* та оригін. вірш «Смерть поета»). Після закінчення семінарії став членом «Європейської групи», що складалася з молодих поетів-початківців, які писали укр. мовою. 1969 видав першу поет. зб. «Навіщо про це згадую?». 1972 вийшла друга поет. зб. «Подорож поза форми». Наступні збірки опубліковано в сер. 1980-х — на поч. 1990-х: «Омана молока і Листи до коханок» (1985), «Нічні перекази» (1987), «Мандрівники ймовірного» (1993), «Пам'ять фраґментарна» (1994). Франц. мовою вийшли зб. поезій: «Пташина ніч» («La nuit des oiseaux»; 1972), «Мандрівка у буденність» («Voyage au quotidien»; 1992), «Залишкові» («Résiduelles»; 1992). Переклав і видав книгу поезій І. *Калинця* «Коронування опудала» («Le couronnement de l'épouvantail»; тт. 1–2, 1996); автор багатьох публікацій у бельг. франкомов. літ. пресі, перекладів сучас. укр. поетів франц. мовою. Близький до творчості *Нью-Йоркської групи*, від якої відрізнявся, на думку самого поета, тяжінням до екзистенц. тем. Для поет. манери Б. характерні внутр. динамізм, інтонац. виразність, вишукані барви тонів. Поетичні твори Б. сповнені ускладненим *синтаксисом*, спонтан. потоком *асоціацій*, вис. *елітаризмом*, трансцендент. самозаглибленістю поет. мислення. Лауреат перш. премії конкурсу «Різноманітне мистецтво» («Art Pluriel») за зб. поезій «Мандрівка у буденність» (1990).

Тв.: La Nuit les oiseaux. Paris, 1972; Résiduelles. Amay, 1991; Укр. перекл. — Мандрівники ймовірного. Київ, 1993; Пам'ять фраґментарна. Поезії. Бельгия, 1994.

Літ.: Бойчук Б. Навіщо про те згадую? // Сучасність. 1970. № 1; Івашко В. Однокритий янгол // Бабовал Р. Мандівники ймовірного. Київ, 1993; Ревакович М. Дещо про Нью-Йоркську Групу // Світовид. 1996. № 2; Сорока П. Роман Бабовал, або Однокрилий янгол. Тернопіль, 1998; Поети «Нью-Йоркської групи» / Упоряд.: О. Г. Астаф'єв, А. О. Дністровий. 2-ге вид. Харків, 2005; Карабович Т. Міфопоетика Нью-Йоркської групи. Київ. 2017.

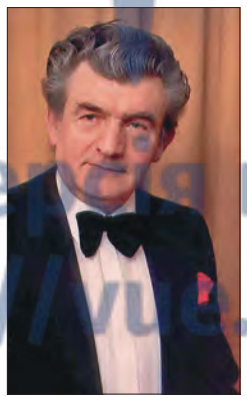
Є. М. Баран

Бабуга́н-яйла́ — гірський масив *головного пасма Кримських гір*. Розташований у пд. частині *Кримського півострова*, між с-щем *Гурзуфом* і м. *Алуштою*. На Пд. Зх. межує з *Гурзуфською яйлою*. Масив простягається прибл. на 9 км, його шир. — до 4,5 км. Серед. вис. становить 1 000–1 400 м, макс. — 1 545 м (г. *Роман-Кош*). Поверхня платоподібна. Поширені карстові (див. *Карст*) форми рельєфу, зокрема *печери*. Складається з *вапняків* і *конгломератів*. На Пн. Сх. *яйли* — г. Чамни-Бурун заввишки бл. 1 193 м, найвище інтрузивне (див. *Інтрузив*) утворення Крим. гір. У пн.-зх. частині розташ. хр. *Сипап-Даг*. Тут бере початок р. Улу-Узень (довж. — до 15 км). Поверхня вкрита *степами лучними*, зокрема різнотравно-типчаковими, злаково-різнотравними та *літофітами*. На схилах — *букові ліси*, *ліси грабові* та соснові, на висоті бл. 1 250 м — гай берези повислої. Входить до Крим. природ. заповідника (засн. 1913; пл. — 44 175 га).

Бабуган-яйла

Літ.: Дугаренко І. А., Яковенко І. М. Історико-географічні фактори розвитку процесу рекреаційного освоєння території гірсько-лісової зони Криму (кінець XIX — початок XX ст.) // Культ. народів Причорномор'я. 2011. № 217; Байцар А. Л. Географія Криму. Львів, 2014; Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України. Київ, 2014; Біотопи Гірського Криму / Ред. Я. П. Дідух. Київ, 2016; Національний каталог біотопів України / За ред. А. А. Куземко, Я. П. Дідуха, В. А. Онищенка та ін. Київ, 2018.

Бабуняк Ярослав Ілярійович

Бабу́їн — див. *Павіан бабуїн*.

Бабуня́к, Яросла́в Іля́рійович (02.01.1924, с. Вербів, тепер Терноп. р-ну Терноп. обл. Україна — 29.08.2012, м. Манчестер, Велика Британія) — хоровий диригент, співак (бас-баритон), бандурист, композитор, заслужений діяч мистецтв України (2001). Нар. у сім'ї громадсько-культ. діячів і педагогів. 1939–1941 навчався в гімназії в м. *Бережанах*. Із гімназійним хором, яким керував батько, дебютував як диригент у церкві Святої Трійці. Навики диригування та гри на скрипці перейняв від батька. Гри на *бандурі* навчався в А. Білоцького (1908–1968; Україна). 1942–1943 співав у профес. колективах концерт. бюро при Ін-ті нар. творчості у Львові: у хорі В. Осташевського (1906–1944; Україна) під керівництвом

М. *Колесси* та октеті «Бандура» Т. Лозинського. Із бандуристом В. Юркевичем (1923; тепер Україна — 1985; США) створив дует. Виступав у збір. капелі віртуоза-бандуриста Ю. Сінгалевича (1911–1947; Україна). 1943–1945 — у *дивізії* «*Галичина*». Із гімназистів-дивізійників організував хор, з яким як диригент і бандурист 1944 виступив на Концерті націй у м. Мюнхені (Німеччина). Від травня 1945 до липня 1947 перебував у таборі *військовополонених* у брит. полоні (м. Ріміні, Італія). Один з організаторів хору «Бурлака» [1-й диригент — С. Гумінілович (1917; Україна — 1985; Канада); з 1946 — Є. Пасіка]. Організував при хорі тріо, квартет бандуристів, вокал. октет з участю бандуристів, які з хором «Бурлака» концертували по Італії; у липні 1947 — грудні 1948 давали концерти в Шотландії та Англії. Наприкін. 1948 оселився в м. Манчестері. Працював на текстил. ф-ці в м. Болтоні, у фірмі з продажу газ. обладнання у м. Манчестері (38 р.). 1949 одружився з Т. Гриневич, виховали 3-х дітей. 1949–1957 навчався солоспіву в проф. Г. Дельні та Г. Тейлора. Заснував мішаний хор (08.02.1949) і чол. хор «Гомін» (20.05.1949), які успішно виступили в м. Манчестері на фестивалі під егідою принцеси Єлизавети (червень 1949). 1949–2003 — засновник, керівник (спільно з Є. Пасікою до 1957) та диригент репрезентант. чол. хору «Гомін» Союзу українців у Вел. Британії. 1957–1964 виступав як соліст і бандурист, акомпонував ін. солістам (І. Туєшину, В. Луціву), навчав гри на бандурі; створив мішану вокал. групу за участі неукраїнців і навчав їх укр. пісень. Із хором «Гомін» відбув концертні турне США та Канадою (1974, 1978); узяв участь у виступах у театрах Вел. Британії з нагоди ювілею перебування на троні королеви *Єлизавети II* (1977). У 1960–1970-х у Вел. Британії був організатором і диригентом збір. ювіл. пласт. (див. *Пласт*) хорів (1969, 1972, 1974). 1970–1980 працював із мішаним хором Спілки укр. молоді «Трембіта» (м. Олдгам, Вел. Британія). 1982 відбулося успішне європ. турне хору «Гомін» Німеччиною та Швейцарією спільно з бандуристом В. Луцівим. 1987–1988 — гол. диригент збір. хорів до 1000-ліття Хрещення Руси-України: «Хору Тисячоліття з Великої Британії» (230 осіб); ювіл. хорів міжнар. концертів у м. Лондоні в залі «Королівський Альберт-Хол» («Royal Albert Hall», 430 осіб) та м. Римі в залі Павла VI (630 осіб). 1995 ініціював спільне концерт. турне Україною та Вел. Британією з хором-побратимом «Гомін» зі Львова (диригент О. Цигилик, 1939; Україна) та мист. зустріч у центрі «Український дім» у м. Києві трьох хорів «Гомін»: манчестер. (диригент Я. Бабуняк), львів. (диригент О. Цигилик) і київського (диригент Л. *Ященко*). 1997 здійснив спільні концерти хору «Гомін» із хором «Бурлака» (Канада, диригент К.-Г. Зорич-Кондратська, 1944; Україна) містами Вел. Британії. Із хором «Гомін» записав 3 платівки, які 2002–2003 перевидано на компакт-дисках «Колядки та щедрівки», «Духовні твори», «Українські народні пісні». Випущено диски: «Рімінський ансамбль "Бурлака". Белярія — Ріміні — Італія, 1945–1947, Англія, 1947–1949» (звук записано 1948 на грамофон. пластинках у м. Лондоні; перевидано 2001 в м. Монреалі, Канада); «Ярослав Бабуняк — баритон, бандурист, Тамара Бабуняк — сопрано» (звук. запис із концертів 1952–1954 у Вел. Британії; видано 2001); «Пласт співає» (виконав збір. пласт. хор, диригент Б.; перевидано 2003). Відзначений званням «Добродій українського Пласту» (1974); Всеукр. преміями ім. братів Богдана і Левка Лепких (1999) та ім. Івана Огієнка (2002). Почес. член Всеукр. т-ва «Просвіта» (1999). Першим у Вел. Британії удостоєний звання засл. діяча мист-в України (2001).

Літ.: Луців В. Від Бистриці до Темзи: Спогади, документи, публікації, листи. Львів, 1999; Пласт у Великій Британії / Упоряд. О. Паращак. Львів, 1999; Пам'ятна книга відзначення Тисячоліття хрещення України / Гол. ред. С. М. Фостун. Лондон, 2001; Паньків Я. Рімінський ансамбль «Бурлака» в моїй пам'яті. Беллярія-Ріміні Італія 1945–1947. Англія 1947–1949. 3-тє вид. Київ, 2003; Гайдичук О. Історія репрезентативного хору «Гомін» Союзу українців у Великій Британії: до питань джерельної бази // Укр. культ.: минуле, сучасне, шляхи розвитку. 2017. Вип. 24; Гайдичук О. Творча діяльність бандуриста Ярослава Бабуняка в 1939–1947 роках: основні періоди // Міжнар. вісник: культурол., філол., музикознав. 2017. Вип. 2 (9).

О. С. Гайдичук

Бабу́р [фарсі: بابر; справж. ім'я — Загір-ад-Дін Мухаммад (араб. ظَهِيرْ اَلدّين مُحَمَّدْ بَابُرْ); 14.02.1483, м. Андіжан, тепер Узбекистан — 26.12.1530, м. Агра, тепер Індія; похов. у м. Кабулі, тепер Афганістан] — державний та військовий діяч, полководець, засновник династії *Великих Моголів*. Б. почав використовувати псевдонім «Бабур» (з фарсі — «тигр») через складність вимови справж. імені для солдатів його війська, більшість яких мала тюрк. та монгол. походження. Б. був сином еміра Фергани Умара-шейха мірзи, онуком ост. султана імперії *Тимуридів* Абу Саїда, прапраправнуком *Тимура* (Тамерлана). Після смерті батька (внаслідок нещас. випадку) 1494 успадкував владу над м. Ферганою. Невдовзі розпочав боротьбу за поширення володінь на сусід. землі колиш. імперії Тимуридів. У 14 р. Б. захопив 1497 м. *Самарканд* (колиш. столицю імперії), вигнавши звідти свого двоюрід. брата Байсункара-мірзу (сина Султана Махмуда-мірзи, онука Абу-Саїда). Унаслідок низки збройних конфліктів з ін. представниками династії Тиму-

Бабур. Фрагмент мініатюри, 1605 – 1615. Британський музей, м. Лондон

Версія на порталі
history.org.ua

ридів та засновником династії Шейбанідів Мухаммадом Шейбані Б. втратив владу над м. Самаркандом і мусив відступити на Пд. (до околиць міст *Кабула* й Газні — за кілька років перед тим правителя цих земель Абдураззака, двоюрід. брата Б., було скинуто внаслідок змови). Невдовзі Б. здобув владу в м. Кабулі. 1511 повернув собі владу над м. Самаркандом, при цьому увійшов у васальну залежність від перс. шаха Ісмаїла I (див. *Сефевіди*) і формально перейшов від *сунізму* в *шиїзм*. 1512 його війська було розгромлено, унаслідок чого Б. знову відступив до м. Кабула. Невдовзі відмовився від спроб завоювати Центр. Азію (*Мавераннахр*). З 1519 розпочав *експансію* на Пд. Упродовж 1520-х Б. встановив владу над знач. Тер. у Пн. Індії, об'єднав їх у єдину д-ву. Після його смерті кордони цієї д-ви розширилися, охопивши більшість тер. Індії та частину сусід. земель. В історіографії заснована Б. д-ва отримала назву Імперії Великих Моголів або д-ви Бабуридів (за назвою засн. Б. династії). Автор численних поет. творів, трактатів із мусульм. права, військ. справи, поет. мист-ва, а також автобіогр. книги «Бабур-наме» («Книга Бабура»), яка є одним із найцінн. джерел із історії Центр.Азії, Афганістану й Пн. Індії 15–16 ст. і відзначена вис. літ. рівнем. Більшість творів Б. написано середньоазійськ. варіантом мови тюркі (спільна літ. мова низки тюрк. народів, поширена від *середньовіччя* до *Нового часу*).

Тв.: Англ. перекл. — The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor. New Delhi, 2002; Рос. перекл. — Избранное : в 2 т. Ташкент, 1982; Бабур-наме: Записки Бабура. 2-е изд., дораб. Ташкент, 1993.

Літ.: Азимджанова С. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. Москва, 1977; Dale S. The Garden of the Eight Paradises. Bābur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483–1530). Leiden; Boston, 2004; Dale St. Babur: Timurid Prince and Mughal Emperor, 1483–1530. New Delhi, 2018.

Ба́бушкін, Серг|й В'ячесла́вович (10.04.1947, м. Свердловськ, тепер м. Єкатеринбург Свердлов. обл., РФ) — архітектор, головний архітектор м. Києва (1996–2003), заслужений архітектор України (1997), член-кореспондент *Академії мистецтв України* (2001). 1971 закінчив Урал. філію Моск. архіт. ін-ту. 1971–1981 працював у Латв. філії ін-ту «Союзкурортпроєкт» у м. Ризі (тепер Латвія). 1981–1984 — гол. архітектор проєктів Латв. філії ін-ту «Діпроторг». Переїхав до м. Києва: 1984–1990 — заст. нач. Гол. управління «Київпроєкт», 1990–1992 — директор малого архіт. підприємства «Піонер», 1992–1993 — заст. нач. Гол. управління архітектури та містобудування, заст. гол. архітектора м. Києва. З 1993 — керівник Творчої архіт. майстерні «С. Бабушкін». 1996–2003 — нач. Гол. управління містобудування та архітектури, гол. архітектор Києва. Від 2003 — на творч. роботі. Автор понад 70 реалізов. архіт. проєктів споруд різн. призначення (громад., житл., рекреац., інж.-транспортних тощо) в Україні (переважно у м. Києві), РФ, Білорусі, Латвії, Естонії. Авторська стилістика архітектури близька до світ. напряму *хай-тек* із вираз. впливом Н. *Фостера*. Б. відкинув властиві *постмодернізму* стилізаторство й діалог із традицією, заперечив необхідність підпорядковування нов. споруд традиц. характеру архіт. середовища. За його проєктами зведено споруди у м. Києві: будівлі банків «Україна», «АЖІО», «Інко», «Промінвестбанк»; Новоапостол. церкву (1995); будинок Держ. податк. інспекції (1998–2002); дитячо-юнац. розваж. комплекс (2005); бізнес-центри «Парус» (2007); житл. комплекс на вул. М. Грушевського (2007). За проєктом Б. 2000–2001 здійснено реконструкцію Майдану Незалежності зі створенням торг. комплексу «Глобус». Професор Міжнар. академії архітектури (1997). Лауреат Держ. премії України в галузі архітектури (2003).

Літ.: Виноградова М. В., Кальницький М. Б., Маляков Д. В. та ін. Головні та міські архітектори Києва. 1799–1999. Київ, 1999.

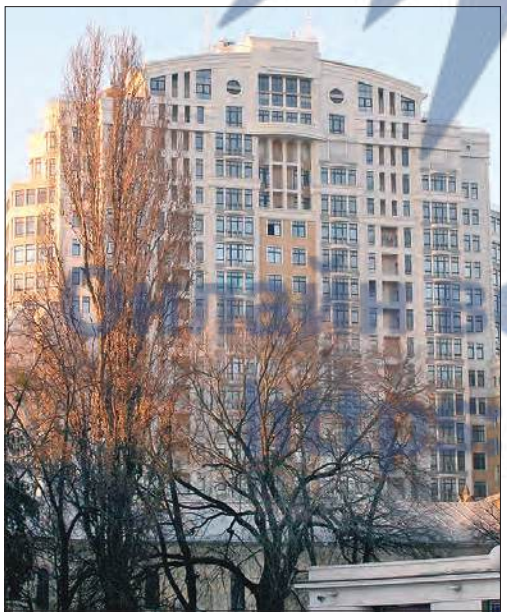
В. В. Вечерський

Бабушкін С. В. та ін. Дитячо-юнацький розважальний комплекс на площі Слави у м. Києві

Бабушкін Сергій В'ячеславович

Бабушкін С. В. та ін. Житловий комплекс на вул. Грушевського, 9-А у м. Києві

Бабце́ві, рогаткові (*Cottidae*) — родина класу *променеперих* риб з ряду *скорпеноподібних*. Відомі з олігоцену (див. *Олігоценова епоха і олігоценовий відділ*). У складі родини 67 родів, до яких належить 257 видів. *Тіло* часто голе, іноді вкрите пластинками або колючками, справжня луска відсутня; *око* зазвичай велике, розташоване високо на *голові*. Мають *бічну лінію*. Черевні *плавці* мають одну колючку та 2–5 розгалуж. променів. Анальний плавець без колючок. У дорослих риб родини *плавальний міхур* відсутній. Макс. довжина 78 см — у кабезона (*Scorpaenichthys marmoratus*). *Ікра* клейка, придонна. Самці охороняють

Онлайн-версія на порталі
http://vue.gov.ua

кладку. Представники Б. ведуть придон. спосіб життя. Б. — здебільшого мор. риби, але є й прісноводні та солонуватоводні види. Поширені в Пн. півкулі та поблизу *Нової Зеландії*. У *фауні* України є 3 види роду бабець (*Cottus*), поширені на Зх. країни в холод. гірських та передгір. річках і струмках, із добре насиченою киснем водою. Бабець європ. (*Cottus gobio*) внесений до Резолюції 6 Оселищної директиви Берн. конвенції.

Літ.: Kottelat M., Freyhof J. Handbook of European Freshwater Fishes. Cornol, 2007; Мовчан Ю. Риби України. Київ, 2011; Куцоконь Ю. К., Квач Ю. В. Українські назви міног і риб фауни України для наукового вжитку // Біол. студії. 2012. Т. 6. № 2; Nelson J. S., Grande T. C., Wilson M. V. Fishes of the World. 5th ed. Hoboken, 2016.

Ю. К. Куцоконь

Бабю́рен, Дірк Я́сперс ван — див. у ст. *Утрехтська школа*.

Бава́рія, Вільна держава Баварія (нім. Bayern, Freistaat Bayern) — земля *Німеччини*. Назва походить від назви герман. племені баварів, що населяли регіон від 6 ст.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Б. розташована на Пд. Сх. країни. Межує на Пн. із землею *Тюрингія*, на Пн. Зх. — із землею *Гессен*, на Пн. Сх. — із землею *Саксонія*, на Зх. — із землею *Баден-Вюртемберг*. Має також міжнар. кордони: на Сх. — із *Чехією*, на Сх. та Пд. — з *Австрією*, на Пд. Зх. — зі *Швейцарією*.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. Поділяється на 7 адм. (уряд.) округів: Верх. Б., Ниж. Б., Верх. Пфальц, Верх. Франконія, Серед. Франконія, Ниж. Франконія, Швабія. Включає також 71 земельний, 25 міськ. районів (округів). Тер. — бл. 70 542 км². Адм. ц. — м. *Мюнхен*.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Найдав. знахідки в регіоні датують епохою *палеоліту*. Сучас. Б. входила до ареалу розселення *кельтів*, яких пізніше витіснили *германці*. На поч. 1 ст. Пд. опинився під владою *Римської імперії*. Тоді м. *Аугсбург* стало центром провінції Реція. Перші згадки про Бавар. герцогство датують 6 ст. 778 *Карл I Великий* включив його тер. до *Франкської держави*. У цей період поширювалося *християнство*. У 1-й пол. 10 ст. Б. стала фактично незалежною та вступала в збройні конфлікти із сусід. д-вами і племенами. З 10 ст. входила до складу *Священної Римської імперії германської нації*. Було відновлено племін. герцогство. З 1180 встановилася династія *Віттельсбахів*, яка правила до 1918. Протягом 14–16 ст. Б. кількаразово розділяли на окр. герцогства, що тривало до її об'єднання під владою Альбрехта V (1528–1579). Один із відомих центрів руху *Контрреформації*. З 1623 — курфюрство, статус якого підтвердив *Вестфальський мир 1648*. Під час *Війни за іспанську спадщину 1701–1714* окуповано військами *Австрії*. У сер. 18 ст. у Б., що перебувала під владою курфюрста Максиміліана III (1727–1777), відбувався бурхливий культ. розвиток. Після його смерті розпочалася війна за бавар. спадщину. З кін. 18 ст. Б. брала участь у війнах проти *Франції*. Наслідком стала поразка бавар. військ і тер. втрати на користь Франції. Після зближення з нею виступала на боці *Наполеона I Бонапарта*. 1806–1813 входила до Рейн. Союзу. 1806 Б. стала королівством, статус якого було закріплено рішенням *Віденського конгресу 1814–1815*. Після остаточ. поразки Наполеона I Бонапарта ввійшла до *Німецького Союзу*. За *австро-прусської війни 1866* підтримувала *Австрію*. Через поразку потрапила в залежність від *Пруссії*. 1870–1871 взяла участь у *франко-німецькій війні* на її боці. 1871 Баварія стала частиною Нім. імперії зі збереженням особл. прав. За *Листопадової революції в Німеччині* король Людвіг III зрікся престолу. Б. проголошено вільною д-вою. У квітні — травні 1919 існувала *Баварська Радянська Республіка*. 1919–1933 перебувала в складі *Веймарської республіки*, мала права шир. автономії. У листопаді 1923 у м. Мюнхені відбувся «*Пивний путч*». З утвердженням влади А. *Гітлера* та встановленням *Третього Райху* федеративний устрій Німеччини було спершу обмежено, потім скасовано. У м. Мюнхені розташ. штаб-квартиру *Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини*. Після *Другої світової війни* належала до амер. зони окупації. 1946 ухвалено Конституцію Вільної держави Б. До складу ФРН увійшла 1949 як одна з її земель.

ПРИРОДА. Тер. переважно займають пагорби, плоскогір'я та гори. У пд. частині простягаються *Баварські Альпи*, у сх. — *Баварський Ліс*. На Пн. розташовані низькогір. масиви Франкон. Ліс та Франкон. Альб до 800 м заввишки. Найвища

Баварія. Прапор

Баварія. Герб

Баварія на карті Німеччини

Баварія. Місто Мюнхен

Онлайн версія на сайті
https://vue.gov.ua/

Баварія. Місто Нюрнберг

точка регіону та країни загалом — г. Цугшпітце (вис. — 2 962 м). Видобували *вугілля кам'яне* й *вугілля буре*. На Пн. Сх. відомі знач. запаси *глин* і *каоліну*. У Бавар. Альпах є малопотуж. поклади *сланців горючих*, у Бавар. Лісі — *графіту*. Виявлено також *уранові руди*. Ірунт. покрив різноманітний. Переважають *ґрунти бурі лісові*, у гір. регіонах — гірсько-лучні, у заплавах і річк. дельтах — *алювіальні ґрунти* тощо. Гол. вод. артерія — р. *Дунай* (довж. у межах Б. — 380,8 км). Серед ін. вел. річок — Майн (притока р. *Рейну*; 407,5 км), *Ізар* (270,5 км), Інн (обидві — притоки р. Дунаю; 218,7 км). Клімат континент., з океан. впливом. Загалом характерні прохолод. зима й помірно тепле літо. Суворіші клімат. умови спостерігають у Бавар. Альпах. Серед. т-ра січня — бл. 0 °С, липня — +18 °С. Середньоріч. кількість опадів — 700–1000 мм, найбільше в тепл. період року. *Флора* загалом налічує 4 тис. видів судин. рослин, 2/3 тер. землі вкрито лісами (Бавар., *Чеський Ліс*). Рослин. покрив представлений ялицевими, чистими ялиновими, буковими, мішаними лісами, лучними, болот., прибережно-вод. *фітоценозами*. У р-ні Фрайунг-Графенау (округ Ниж. Б.), уздовж кордону з Чехією, відомий перший нац. парк Німеччини «Баварський Ліс» (засн. 1970; пл. — 24,9 тис. га), що разом із чеським нац. парком «Шумава» (засн. 1991; пл. — понад 68 тис. га) утв. найб. природ. ліс. масив Центр. Європи. Нац. парк «Баварський Ліс» розташ. у зоні гранітів і гнейсів, покритих кислими ґрунтами, сприятливими здебільшого для дерев хвойних порід. Майже 95 % його тер. вкрито ліс. *рослинними угрупованнями*. Серед вищих рослин переважають різні види *ялиці*, що ростуть від пд. до крайніх пн. меж парку. Трав'яний ярус ялицевих лісів густий, але порівняно бідний, у його складі є низка видів *папоротеподібних*, *чорниця* звичайна, *підмаренник* запашний тощо. Пд. і пд.-зх. схили гір на вис. 650–1 200 м вкрито здебільшого мішаним лісом, у якому представлено *клен*, *в'яз*, *ясен*, *вільху*, *бук* і *липу* разом із *ялиною*, ялицею білою, зрідка старими деревами *тиса*. Трав'яний ярус різноманіт.: багато папоротеподібних, *вороняче око*, *тирлич* тощо. На тер. парку представлено також болот., наскельні, прибережно-вод. рослин. угруповання, фітоценози альп. лук. *Фауна* багата й різноманітна. У її складі *олень благородний*, популяції *копитних*, *рись*, *видра*, *куниця*, *пугач*, сич волохатий, сова довгохвоста, ворони, куріпки, *глушець*, *орябок*, мухоловка мала, щонайменше 4 види дятлів, зокрема *дятел трипалий*, тритон гірський, *бабки* (коромисло лускате) тощо. Моновид. хвойні ліси Б. потерпають від нашесть жуків родини *короїдів*. У м. Мюнхені працює бот. сад із дендропарком (засн. 1914; пл. — 21,2 га). Бл. 1/4 тер. займає оранжерейний комплекс із багатими колекціями (понад 2,5 тис. видів). Зокрема, представлено рослини тропіків, вічнозел. лісів і пустель: *орхідні*, *кактусові* та ін. *сукуленти*, *бромелієві*, папоротеподібні тощо. Загалом у колекції нараховують 19,6 тис. різн. таксонів рослин.

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 13 млн 176 тис. осіб, густота — бл. 187 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами: німці (86 %), румуни й турки (по 1,3 %) та ін. За реліг. групами: католики (бл. 47 %), протестанти (17,2 %) та ін. За віковими групами: до 18 р. — 16,7 % осіб, 18–65 р. — 62,4 %, 65 р. і більше — 20,9 %. За статевими групами: чоловіки (49,5 %), жінки (50,5 %). Переважає нім. мова. Нас. збільшується, 2010 становило понад 12,5 млн осіб; 2021 приріст нас. становив 0,12 %. Найбільші міста: Мюнхен (1,4 млн осіб), *Нюрнберг* (510 тис. осіб), Аугсбург (296 тис. осіб).

ГОСПОДАРСТВО. Значний індустр. та фін. регіон, на який припадає бл. 20 % *валового внутрішнього продукту* країни. Гол. пром. центр — м. Мюнхен, серед ін. — Аугсбург, Нюрнберг, Вюрцбург, Інгольштадт. Основні галузі пром-сті: машинобудування (автом., авіац., електротех. галузі), оброб. (нафтопереробл.), хім., лісова, полігр., харч., легка (текстильна, швейна) та ін. Розвиненою є сфера *інформаційних технологій*. Тут розташ. штаб-квартири компаній оборонно-пром. комплексу: «Ейрбас Дефенс енд Спейс»

Баварія. Підрозділ компанії «Ейрбас»

(«Airbus Defence and Space»; поблизу м. Мюнхена), «Краусс-Маффай Вегманн» («Krauss-Maffei Wegmann»; м. Мюнхен); автом. пром-сті: «Бе-Ем-Ве» («BMW»; м. Мюнхен), «Ауді» («Audi»; м. Інгольштадт); електротех. пром-сті: «Зіменс» («Siemens»); напівпровідник. пром-сті: «Інфінеон Текнолоджіс» («Infineon Technologies»; усе — м. Мюнхен) тощо. Один із найпотуж. агр. регіонів Німеччини. Землі с.-г. призначення становлять майже 3,1 млн га (бл. 44 % тер.), зокрема *рілля* — 2 млн га, пасовища — 1 млн га. Найбільше (57 %) угідь зайнято *зерновими культурами*, 22 % — *кукурудзою* тощо. Є вел. плантації *хмелю*. Зростає роль *органічного сільського господарства*. Розводять ВРХ, коней. Традиц. є *свинарство*, *вівчарство*. Популярне молоч. тваринництво. У сфері послуг загалом зайнято бл. 70 % населення (2019, оцінка). Розвинено внутр. і зовн. торгівлю, ресторан. і готельне госп-во, банків. справу, страхування тощо. Зокрема, м. Мюнхен є провід. центром фінансів, іннова-

Електронна версія енциклопедії
http://vue.gov.ua/

цій та бізнесу в Німеччині. Один із ключ. секторів економіки — туризм. Щороку Б. відвідують 35–40 млн осіб. Усього тут розташ. понад 10 тис. закладів для розміщення туристів. Є відомі терм., гірськолижні та ін. курорти, серед яких — Бад-Боклет, Бад-Грененбах, Бад-Вісзее, Гарміш-Партенкірхен. Діють міжнар. аеропорти «Мюнхен» ім. Ф. Й. Штрауса, «Нюрнберг» ім. А. Дюрера, а також аеропорт «Меммінген». Загальний річ. пасажиропотік становить понад 50 млн осіб. Наявна розгалужена мережа залізн. шляхів (понад 6 тис. км). Важливими транспорт. вузлами є міста Мюнхен і Нюрнберг. Нараховують понад 1 тис. станцій. Характерна щільна мережа автомагістралей та шосе, що забезпечують міжнар. і внутр. сполучення. Протяжність автом. шляхів — понад 40 тис. км. Виконуються перевезення внутр. вод. транспортом, найб. значення мають річки Майн і Дунай. Є низка портів, серед яких — Нюрнберг, Бамберг, Пассау.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. Бавар. АН (засн. 1759; м. Мюнхен) — гол. н.-д. центр. У м. Мюнхені базуються товариства сприяння розвитку наук ім. М. Планка (засн. 1948) та сприяння приклад. дослідженням ім. Й. фон Фраунгофера (засн. 1949). Є також Ін-т інтегральних схем (засн. 1985; м. Ерланген), центр інтегрованої науки про білок (засн. 2006; м. Мюнхен), низка обсерваторій. Освітній процес регулює Бавар. закон про освіту й навчання (1960). Станом на 2021 налічували 4 647 закладів заг. серед. освіти різн. типів та 1 721 проф.-тех. шк., де навчалися понад 1,6 млн осіб. Серед ЗВО — *Вюрцбурзький університет Юліуса та Максиміліана*, *Мюнхенський університет Людвіга та Максиміліана*, Ун-т Ерлангена — Нюрнберга (засн. 1743), Мюнхен. академія мист-в (засн. 1808), *Мюнхенська вища школа музики і театру*, *Мюнхенський технічний університет*, *Український вільний університет* (УВУ), Регенсбур. ун-т (засн. 1962), Мюнхен. ун-т ТБ і кіно (засн. 1966), Аугсбур. ун-т (засн. 1970) тощо. Баварську держ. б-ку в м. Мюнхені вважають однією з найбільших універс. б-к у Європі. Станом на 2021 її фонд становить понад 36 млн одиниць. Усього в Б. нараховують понад 1 тис. музеїв, які щороку відвідують понад 19 млн осіб. Найвідомішими є Нім. нац. музей (засн. 1852; м. Нюрнберг) — найб. культ.-іст. музей Німеччини (1,3 млн експонатів), Бавар. нац. музей (засн. 1855) — один із найб. у Європі музеїв образотв. мист-ва та історії, Музей п'яти континентів (засн. 1862) — найдавніший етнол. музей країни, Нім. музей (засн. 1903; усі — м. Мюнхен) — один із найбільших музеїв природознавства й техніки у світі. У центрі м. Мюнхена розташ. музейний квартал *Ареал мистецтв*. Серед ін. відомих музеїв — Максиміліана (засн. 1854; м. Аугсбург), Археол. держ. колекція (засн. 1885), Нім. театр. музей (засн. 1910; обидва — м. Мюнхен), Держ. музей мист-ва та історії культури (засн. 1913; м. Вюрцбург), Іст. музей м. Бамберга (засн. 1938), Нім. музей історії медицини (засн. 1973; м. Інгольштадт) тощо. У Мюнхен. нац. театрі (відкрито 1818) розташ. гол. майданчики Бавар. держ. оркестру (засн. 1523), опери (засн. 1653) і балету (засн. 1990). Працювали Аугсбур. держ. театр (засн. 1665), театр ім. Е. Т. А. Гофмана (засн. 1802; м. Бамберг), держ. театр на Гертнерплац (засн. 1865; м. Мюнхен), Мюнхен. театр маріонеток (засн. 1900), Мюнхен. камер. театр (засн. 1911), Нюрнбер. держ. театр (засн. 1905) та ін. Відомі Мюнхен. (засн. 1893) та Нюрнбер. (засн. 1922) філармонії, Мюнхен. (засн. 1945) та Бамбер. (засн. 1946) симф. оркестри, а також симф. оркестр Бавар. радіо (засн. 1949) тощо. Серед концерт. залів — Мейстерзингерхол (засн. 1963; м. Нюрнберг), Гаштайг (засн. 1985; м. Мюнхен), Бамбер. концерт. та конгрес-хол (засн. 1993). Б. має багату архіт. спадщину. Найвизначніші об'єкти занесено до *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*. Середньовіччя представлено Бамбер. собором Св. Петра та Св. Георгія (11–13 ст.). Збереглася комплекс. середньовіч. забудова низки вел. торг. міст: Аугсбурга, Бамберга, Вюрцбурга, Нюрнберга, Регенсбурга. Головний зразок бавар. *готики* — Регенсбур. собор (13–17 ст.). Для м. Мюнхена загалом характерно поєднання пізн. готики з *ренесансом* і *бароко*. Пізній *класицизм* представлено музейними та ін. громад. спорудами в м. Мюнхені, *неокласицизм* — меморіалом Вальгалла (Валгалла; 1842) поблизу м. Регенсбурга арх. Л. фон *Кленце*. Замки й палаци короля Людвіга II (1845–1886; тепер Німеччина), напр. Ліндергоф (1886), репрезентують *історизм*. У м. Нюрнберзі залишився комплекс для проведення мас. парт. заходів періоду *націонал-соціалізму*. На околицях м. Мюнхена зосереджено взірці різн. стильових напрямів повоєн. архітектури, зокрема відомою є телевежа (1968). Тут розташ. такі об'єкти всесвіт. спадщини ЮНЕСКО: *Альпійські доісторичні поселення на палях*; *Байройта маркграфський оперний театр*; *Бамберг, місто*; баухауз і його місця у Веймарі, Дессау й Бернау (див. у ст. *Баухауз*); *Віси паломницька церква*; *замок Нойшванштайн*; *Регенсбурга старе місто та Штадтамгоф*; *резиденція єпископа у Вюрцбурзі*. З-поміж традиц. фестивалів, що проходять у регіоні, — Октоберфест (з 1810; м. Мюнхен), Нюрнбер. фольклор. фестиваль (з 1826), Байройт. фестиваль (з 1876), Мюнхен. опер. фестиваль (з 1875), Мюнхен. міжнар. фес-

Баварія. Місто Вюрцбург

Баварія. Місто Гармiш

тиваль кіношкіл (з 1981), Мюнхен. кінофестиваль, дні Бавар. театру (обидва — з 1983), Міжнар. фестиваль фільмів про права людини (з 1999; м. Нюрнберг) та ін. З 1979 у м. Мюнхені щорічно проходить вручення Бавар. кінопремії. СПОРТ. Культивують *футбол*, *волейбол*, *баскетбол*, *бейсбол*, гімнастику, *теніс*, *гандбол*, зимові види спорту тощо. Серед знач. об'єктів спорт. інфраструктури в м. Аугсбурзі — Розенауштадіон (1951; 28 тис. місць), арена ВВК (2009; 30 тис. місць); у м. Мюнхені — Олімп. стадіон (1972; 69 тис. місць), «Альянц Арена» (2005; 75 тис. місць); у м. Нюрнберзі — стадіон М. Морлока (1928; 44 тис. місць) та ін. У Б. проходили різні міжнар. спорт. змагання, зокрема в м. Мюнхені — шахова олімпіада (1958), *Літні Олімпійські ігри 1972*, чемпіонати світу з футболу (1974, 2006), хокею із шайбою (1975, 1983, 1993), боксу (1982); у громаді Гарміш-Партенкірхен — *Зимові Олімпійські ігри 1936*; у м. Нюрнберзі — чемпіонати світу з футболу (2006) та хокею із шайбою (2001) тощо. У м. Мюнхені базується проф. ФК «*Баварія*».

Баварія. Краєвид

Б. ТА УКРАЇНА. Українсько-бавар. відносини, закладені 29.01.1990, є чільним складником співпраці України з Німеччиною. Від 1991 діє пост. роб. комісія для взаємодії на міжуряд. рівні. У м. Мюнхені розташ. Ген. консульство України. Знач. осередок *еміграції української*. Станом на 2021 тут проживало понад 27 тис. українців. Нас. зростає, 2012 становило 19,5 тис. осіб. Один із найб. торг. партнерів України серед усіх земель Німеччини, зокрема 2019 експорт становив 367,5 млн євро, імпорт — 525 млн євро. Від 2015 Україна бере участь у Мюнхен. конференції з безпеки, де розглядають питання *російсько-української війни*. Здійснюється культ. і гуманіт. співпраця. 2018 започатковано акцію «Тижні України в Б.». Зареєстровано різні ГО: скаут. орг-цію «Пласт», Спілку укр. молоді, Укр. лік. т-во в Німеччині, Укр. т-во «Рідна школа» та ін. Діють укр. заклади освіти, зокрема субот. школи в містах Мюнхені, Аугсбурзі тощо. Окрім того, з 1945 у м. Мюнхені розташ. УВУ. Тоді ж у м. Аугсбурзі засн. *Українську вільну академію наук*. З Б. пов'язано життя живописця О. *Мурашка*, історика В. *Щербаківського*, педагога Г. *Ващенка*, військ. діяча М. *Капустянського*, історика й держ. діяча Д. *Дорошенка*, священника І. *Гриньоха*, політ. діячів І. *Мазепи*, С. *Ленкавського*, С. *Бандери* та Я. *Стецька*, письменниці Е. *Андієвської* та ін.

ПЕРСОНАЛІЇ. Тут нар. живописець А. *Дюрер*, поет Г. *Сакс*, філософ Ф. фон *Баадер*, фізик Г. *Ом*, хімік Е. *Бухнер*, композитор Р. *Штраус*, письменник Л. *Фейхтвангер*, композитор К. *Орф*, поет Б. *Брехт*, фізик В. *Гейзенберг*, економіст В. *Леонтьєв*, біохімік Ф. *Лінен*, актор К. *Юргенс*, хімік Е. О. *Фішер*, Папа Римський *Бенедикт XVI*, фізики Р. Мессбауер та А. *Пензіас*, біохімік Р. *Губер* та ін. З регіоном пов'язано життя та діяльність композиторів В. А. *Моцарта* й Р. *Вагнера*, фізика В. *Рентгена*, письменників Г. *Манна* й Т. *Манна*, механіка Л. *Прандтля*, хіміка Г. *Віланда*, фізика А. *Айнштайна*, фізика М. *Планка* тощо.

Літ.: Hessler U. The Munich National Theatre: From Royal Court Theatre to the Bavarian State Opera. München, 1991; Кулинич І. М. Баварія // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Гол. редкол. В. А. Смолій. Київ, 2003. Т. 1; German Football: History, Culture, Society / Ed. by A. Tomlinson, Chr. Young. London; New York, 2006; Schiller K., Young Chr. The 1972 Munich Olympics and the Making of Modern Germany. Berkeley, 2010; Hubensteiner B. Bayerische Geschichte: Staat und Volk, Kunst und Kultur. 18 aufl. Rosenheim, 2013; Galicka I., Michalska K. Munich & the Bavarian Alps. London, 2014; Beudert B., Gietl G. Long-term Monitoring in the Große Ohe Catchment, Bavarian Forest National Park // Silva Gabreta. 2015. Vol. 21 (1); Гладченко М. М. Профільне навчання в середній школі Федеративної Республіки Німеччини. Київ, 2016; Křenová Z., Seifert L. The Silva Gabreta Project — Transboundary Cooperation in Monitoring of Biodiversity and Water Regime // Silva Gabreta. 2018. Vol. 24; Sport in Kultur und Gesellschaft: Handbuch Sport und Sportwissenschaft / Hrsg. von A. Güllich, M. Krüger. Berlin, 2021; Bayern: Eine Auswahl wichtiger statistischer Daten. Nürnberger, 2022.

Баварія Королівство. Прапор

Баварія Королівство. Герб

Бава́рія, Королівство Баварія (нім. Königreich Bayern) — держава, що існувала на тер. сучасної землі *Баварія* і в південній частині землі *Рейнланд-Пфальц* 1806–1918 (1806–1871 — як самост. д-ва, 1871–1918 — як королівство у складі *Німецької імперії*). На поч. 19 ст. до складу Б. також входили деякі прилеглі землі. Королівство Б. утв. 1806 унаслідок прийняття курфюрстом Б. Максиміліаном IV королів. титулу (під іменем Максиміліан I). 1808 Максиміліан I підписав Конституцію (перша Конституція Баварії), яка офіційно скасовувала *кріпацтво* (на той час фактично не існувало), проголосила рівність прав і обов'язків гр-н перед законом, гарантувала захист гр-н і власності, *свободу совісті* й релігії та свободу слова (з окр. обмеженнями). Після остат. поразки *Наполеона I Бонапарта* (1815) Б. увійшла до *Німецького Союзу*. 1818 Максиміліан I дарував нову Конституцію, яка залишалася чинною до падіння *монархії* (1918). Цей документ передбачав обмеження влади короля двопалат. *парламентом*. З моменту скликання перш. парламенту (1819) законодавчі акти короля набували чинності лише після їхн. затвердження обома палатами парламенту. Наслідком подій 1848 (див. *Весна народів 1848–1849*) стало включення до Конституції низки демокр. норм. Зокрема, *виборче право* отримали всі гр-ни чол. статі, які сплачували *податки*. Під час *австропрусської війни 1866* Б. була союзницею Австрії. Унаслідок поразки Б. потрапила в залежність від *Пруссії*. 1870 Б. вимушено підтримала Пруссію у *франко-німецькій війні*. 1871 король Б. Людвіг II визнав короля Пруссії Вільгельма I своїм *сюзереном* та *імператором* новоутв. *Німецької імперії*. 1871–1918 Б. перебувала у складі Нім. імперії. Її суверенітет обмежувався *внутрішньою політикою*. У 1870-х у короля Людвіга II розвинулися ознаки психіч. захворювання. Він почав витрачати вел. суми на буд-во замків у різн. місцевос-

тях Б. З 1876 король не відвідував публ. заходів і ухилявся від держ. справ. 08.06.1886 *консиліум* лікарів визнав його невиліковно хворим. Наступного дня уряд Б. визнав короля недієздат. і призначив *регентом* його дядька Луїтпольда. 12.06.1886 спец. комісія з лік. висновком примусово вивезла Людвіга II до замку Берг на березі Штарнберз. озера. Людвіг II загинув за нез'яс. обставин 13.06.1886 під час прогулянки наодинці з психіатром Б. фон Гудденом (керівником комісії, яка діагностувала божевілля Людвіга II) — тіла короля й лікаря виявили пізно вночі того ж дня. Оскільки мол. брат Людвіга II Отто I також виявляв *симптоми* божевілля, його було визнано недієздат., а Луїтпольд зберіг повноваження регента. Після смерті останнього 1912 факт. правителем Б. став син Луїтпольда Людвіг. 04.11.1913 до Конституції Б. було внесено зміни, які передбачали можливість позбавлення престолу короля, який був невиліковно хворим понад 10 р. 08.11.1913 присягу короля прийняв син колиш. регента Луїтпольда Людвіг III (двоюрід. брат Отто I). Після поразки Німеччини в *Першій світовій війні* Людвіг III зрікся престолу та виїхав до Австрії, потім — Швейцарії. Після смерті Людвіга III в сім. маєтку в Угорщині його разом із дружиною перепоховано в м. Мюнхені з держ. почестями.

Літ.: Beckenbauer A. Ludwig III. von Bayern 1845–1921. Ein König auf der Suche nach seinem Volk. Regensburg, 1987; Straub E. Die Wittelsbacher. Berlin, 1994; Till W. Ludwig II King of Bavaria: Myth and Truth. Vienna, 2010.

«Бава́рія» (нім. «Bayern») — професійний футбольний клуб (Німеччина). Базується в м. Мюнхені. Стадіон клубу — «Альянц Арена» (нім. Allianz Arena), вміщує 66 тис. глядачів. Клубні кольори — черв. і білий. Осн. домашня форма — футболки в черв. та білу смужку, черв. труси. Клуб засн. 27.02.1900 членами футб. секції Мюнхен. гімнаст. т-ва на чолі з Ф. Йоном (1872–1952; Німеччина), які вирішили відокремитися від гімнастів. Через фін. проблеми 1906 клуб «Б.» приєднався до Мюнхен. спорт. клубу, але зберіг юр. незалежність. «Б.» мала грати у формі цього клубу (біл. футболках і черв. трусах). 1910 «Б.» стала чемпіоном сх. округу Німеччини. Того ж року вперше гравця клубу було викликано до нац. збірної Німеччини. З 1920 «Б.» стала найбільшим спорт. клубом Мюнхена, тоді у складі було 700 осіб. 1926 клуб став чемпіоном Пд. ліги Німеччини, 1932 — уперше чемпіоном Німеччини (переміг у фіналі в м. Нюрнберзі франкфурт. «Айнтрахт» — 2:0). З приходом до влади нацистів у Німеччині та початком *Другої світової війни* розвиток клубу припинився, він опустився на 81 місце в рейтингу нім. клубів. На фронтах загинуло 56 членів клубу, багато зникло безвісти; 7 осіб страчено нацистами. Президент клубу К. Ландауер (1884–1961; Німеччина) був змушений 1933 піти у відставку, 1938 його було відправлено до концтабору *Дахау* через євр. походження. Наприкін. 1950-х почалося відродження клубу. 1957 «Б.» виграла Кубок Німеччини, перемігши у фіналі «Фортуну» з м. Дюссельдорфа (1:0). Від 1958 клуб очолив підприємець Р. Ендлер (1913–2003; Німеччина), якому вдалося врятувати клуб від фін. краху. Він запросив до команди іноозем. гравців, організовував матчі проти провід. зарубіж. клубів. З квітня 1962 клуб очолив бізнесмен-будівельник В. Нойдеккер (1913–1993; Німеччина). За часів його президентства (1962–1979) клуб досяг успіхів не лише в Німеччині, а й на міжнар. арені. Через складне фін. становище президент відмовився від запрошення зірок і поклав надії на вихованців клубу та мол. футболістів: Ф. *Беккенбауера*, Г. Мюллера (1945–2021; Німеччина), Й.-Д. Майєра (нар. 1944; Німеччина) та ін. Він залучив до роботи тренера З. Чайковського (1923; тепер Хорватія — 1998; Німеччина) і першого професс. менеджера клубу Р. Швана (1921–2002; Німеччина). За найуспішніший період в історії клубу (1965–1976) «Б.» здобула 4 перемоги в Чемпіонаті Німеччині (Бундеслізі), 4 Кубки Німеччини, 3 перемоги в Кубку європ. чемпіонів і одну — в Кубку володарів кубків. Гравці «Б.» становили основу складу збірної ФРН, яка виграла Чемпіонат Європи з футболу 1972 і Чемпіонат світу 1974. З 1979 ген. менеджером клубу був У. Хенесс (нар. 1952; Німеччина). Під його керівництвом (1979–2008) «Б.» стала найуспішн. клубом Німеччини: 16 разів вигравала Чемпіонат Німеччини, 9 разів — Кубок Німеччини, 6 разів — Кубок нім. ліги; 1996 перемогла у Кубку УЄФА і 2001 — у Лізі чемпіонів. Серед тренерів тих часів — У. Латтек (1935–2015), Ю. Хайкенс (нар. 1945), О. Хітцвельдт (нар. 1949), Ф. Магат (нар. 1953; усі — Німеччина) та ін. У травні 2005 «Б.» переїхала зі старого Олімп. стадіону на новий — «Альянц Арену». Було відкрито також тренув. центр. У сезоні 2012–2013 «Б.» стала сьомим європ. і першим нім. клубом, який виграв одразу три турніри — внутр. чемпіонат, кубок країни та Лігу Чемпіонів. 2013 «Б.» виграла також Клуб. чемпіонат світу. Одразу кілька здобутків мав

«Баварія». Емблема

«Баварія». Гравці клубу під час матчу, 2023

Дата	Матч	Рахунок
09.09.1975	«Баварія» — «Динамо» (Київ)	0:1
06.10.1975	«Динамо» (Київ) — «Баварія»	2:0
02.02.1977	«Баварія» — «Динамо» (Київ)	1:0
16.03.1977	«Динамо» (Київ) — «Баварія»	2:0
28.09.1994	«Баварія» — «Динамо» (Київ)	1:0
07.12.1994	«Динамо» (Київ) — «Баварія»	1: 4
07.04.1999	«Динамо» (Київ) — «Баварія»	3:3
21.04.1999	«Баварія» — «Динамо» (Київ)	1:0
07.12.1999	«Баварія» — «Динамо» (Київ)	2:1
22.03.2000	«Динамо» (Київ) — «Баварія»	2:0
17.02.2015	«Шахтар» (Донецьк) — «Баварія»	0:0
11.03.2015	«Баварія» — «Шахтар» (Донецьк)	7:0
29.09.2021	«Баварія» — «Динамо» (Київ)	5:0
23.11.2021	«Динамо» (Київ) — «Баварія»	1:2

«Баварія». Протистояння «Баварії» та українських клубів

Онлайн-версія енциклопедії
https://esu.com.ua

клуб 2020. «Б.» виграла всі матчі Ліги чемпіонів; встановила рекорд результативності (155 голів за сезон у всіх турнірах), перемогла в усіх турнірах, в яких брала участь (Чемпіонат Німеччини, Кубок Німеччини, Суперкубок Німеччини, Ліга чемпіонів, *Суперкубок УЄФА*, Клуб. чемпіонат світу). «Б.» — найбільший футб. клуб світу. У складі — 270 000 членів. Клуб має молодіж. академію, жін. футбольну команду, команду усіх зірок, підтримує розвиток мас. спорту. У клубі також є команди з *баскетболу*, *гандболу*, спорт. *боулінгу*, *настільного тенісу*, *гімнастики*, *шахів*. У колегії *суддів* клубу понад 100 осіб. Найвідоміші гравці за всю історію клубу: Ф. Беккенбауер (Німеччина, у клубі 1964–1977, захисник, 433 матчі, 60 голів), П. Брайтнер (Німеччина, у клубі 1970–1974 і 1978–1983, півзахисник, 255 матчів, 84 голи), О. Кан (Німеччина, у клубі 1994–2008, воротар, 632 матчі, не забивав), Б. Лізаразю (Франція, у клубі 1997–2004 і 2005–2006, захисник, 273 матчі, 8 голів), Й.-Д. Маєр (Німеччина, у клубі 1962–1979, воротар, 696 матчів, не забивав), Л. Матеус (Німеччина, у клубі 1992–2000, півзахисник, 258 матчів, 31 гол), Г. Мюллер (Німеччина, у клубі 1964–1979, форвард, 605 матчів, 570 голів), Ж.-М. Пфафф (Бельгія, у клубі 1982–1988, воротар, 156 матчів, не забивав), Ф. Рібері (Франція, у клубі 2007–2019; півзахисник, 273 матчі, 86 голів), А. Роббен (Нідерланди, у клубі 2009–2019, півзахисник, 201 матч, 99 голів), К.-Х. *Румменігге* (Німеччина, у клубі 1974–1984, форвард, 422 матчів, 218 голів), У. Хенес (Німеччина, у клубі 1970–1978, форвард, 239 матчів, 86 голів) та ін. Легендою «Б.» вважають К. Аугенлатера (нар. 1957; Німеччина), який усю кар'єру гравця (1976–1991) провів у цьому клубі (захисник, 404 матчі, 52 голи). У складі футб. клубу «Б.» 2009–2013 грав укр. футболіст, опорний півзахисник А. *Тимощук* (86 матчів, 4 голи). Разом із клубом він виграв Чемпіонат Німеччини (2010, 2013), Кубок Німеччини (2010, 2013), Суперкубок Німеччини (2010, 2012), Лігу чемпіонів (2013). Часто граючи у Лізі чемпіонів, клуб «Б.» зустрічався з укр. клубами.

Досягнення клубу «Б.» на міжнар. арені: володар Кубка європ. чемпіонів — Ліги чемпіонів (1974, 1975, 1976, 2001, 2013, 2020), Кубка УЄФА (1996), Кубка володарів кубків УЄФА (1967), Міжконтенент. кубка (1976, 2001), переможець Клуб. чемпіонату світу (2013, 2020), Суперкубка УЄФА (2013, 2020). На внутр. арені «Б.» вигравала: Чемпіонат Німеччини (1932, 1969, 1972–1974, 1980, 1981, 1985–1987, 1989, 1990, 1994, 1997, 1999, 2000, 2001, 2003, 2005, 2006, 2008, 2010, 2013–2020), Кубок Німеччини (1957, 1966, 1967, 1969, 1971, 1982, 1984, 1986, 1998, 2000, 2003, 2005, 2006, 2008, 2010, 2013, 2014, 2016, 2019, 2020), Суперкубок Німеччини (1982, 1987, 1990, 2010, 2012, 2016, 2017, 2018, 2020), Кубок Ліги (1997–2000, 2004, 2007).

Літ.: Ролан Т. Футбол. Все легендарные клубы мира / Пер. с фр. Москва, 2008; Іванов О. В., Миленко В. О., Панкратов Є. П. та ін. Кращі футбольні клуби Європи. Харків, 2010; Hesse U. Bayern: Creating a Global Superclub. London, 2017.

С. В. Глухова

Бава́рська Радя́нська Респу́бліка [нім. Bayerische Räterepublik; також Мюнхенська Радянська Республіка (нім. Münchner Räterepublik)] — самопроголошена невизнана держава в *Баварії*, що існувала з 06.04.1919 до 03.05.1919. Під час *Листопадової революції в Німеччині* (1918) ост. король Королівства *Баварія* Людвіг III зрікся престолу і виїхав із країни. 08.11.1918 бавар. соціаліст. діяч К. Айснер (1967–1919; Німеччина) очолив уряд Баварії, сформований Мюнхен. радою робіт. і солдат. депутатів. Він висунув ідею побудови помірк. *соціалізму* зі збереженням

Баварська Радянська Республіка. Захоплення Мюнхенського вокзалу 13.04.1919

власності приватної, демонстративно дистанціюючись від політики *більшовиків* у колиш. *Російській імперії*. Новий уряд перейменував Королівство Баварія на Народну Державу Баварія. 12.01.1919 в ній відбулися перші вільні, рівні, прямі й таєм. вибори за участі жінок. Після поразки на виборах Незалеж. соц.-дем. партії Німеччини (до якої належав К. Айснер) і формування нов. складу *парламенту* (ландтагу) К. Айснер вирушив до будівлі парламенту, щоб офіційно скласти повноваження. На шляху до парламенту він був убитий монархістом графом А. фон Валлеєм, який покладав на К. Айснера провину за поразку Німеччини у війні й падіння *монархії*. Наслідком убивства стали мас. заворушення місц. робітників (незалеж. соціал-демократів за підтримки анархістів), які оголосили про перехід влади у свої руки і проголосили Баварію рад. республікою. Сформовані ними органи влади встановили контроль над м. Мюнхеном і його околицями. Уряд і парламент Нар. Д-ви Баварія евакуювалися до м. Бамберга. Перший уряд Б. Р. Р. 06.04.1919 очолив письменник Е. Толлер (1893–1939; Німеччина). Цей уряд, що складався з окр. незалеж. соціал-демократів і анархістів, проіснував лише 6 днів. 13.04.1919 вжито спробу держ. перевороту з метою скинути Б. Р. Р. Після придушення цієї спроби Е. Толлер пішов у відставку. Того ж дня було сформовано нов. однопарт. (комуніст.) уряд Б. Р. Р. Його очолив рос. емігрант Є. Левіне. Цей уряд запровадив робіт. самоуправління на всіх підприємствах, проголосив *націоналізацію* банків, а також розпочав формування *Червоної армії* за зразком РСФРР для ведення бойових дій проти військ уряду Нар. Д-ви Баварія і бойовиків *Фрайкору*. Крім того, за зразком РСФРР було створено Надзвич. комісію для боротьби з *контрреволюцією*, яка розгорнула *репресії* проти супротивників нов. влади. Бойові дії між Бавар. черв. армією й уряд. військами відб. зі змінним успіхом. Перший бій відбувся побл. м. Дахау у Верх. Баварії — 30-тис. загони Черв. армії під

Баварська Радянська Республіка. Ернст Толлер — голова першого уряду республіки

Сайт великої України
Перегляд заборонено

командуванням Е. Толлера змусили відступити 8-тис. військо Нар. Д-ви Баварія. Зазнавши поразки, голова уряду Нар. Д-ви Баварія соціал-демократ Й. Гоффман уклав угоду з генерал-лейтенантом колиш. нім. армії Б. фон Офеном. Очолювані останнім загони Фрайкору чисельністю 20 тис. осіб приєдналися до військ Нар. Д-ви Баварія. Наприкін. квітня війська Фрайкору оточили м. Мюнхен. 26.04.1919 військ. комендант м. Мюнхена Р. Егельгофер узяв у заручники членів окульт. Т-ва Туле. Серед заручників опинилися впливові аристократи графиня Г. фон Вестарп і князь Г. Турн-і-Таксис. Незважаючи на протести Е. Толлера, 30.04.1919 Р. Егельгофер віддав наказ стратити заручників. 01.05.1919 бійці Фрайкору прорвали оборону м. Мюнхена. Упродовж наступ. трьох днів вони ліквідували всі осередки опору. Під час взяття міста війська Фрайкору застосовували *артилерію* й *авіацію*, унаслідок чого загинули 606 осіб. Понад половину *жертв* складали цивільні. Після завершення боїв Р. Егельгофер був страчений у позасуд. порядку за обвинуваченням у вбивстві заручників. Голова уряду Б. Р. Р. Є. Левіне був засуджений до страти й розстріляний. Інші лідери Б. Р. Р. засуджені до трив. термінів ув'язнення. Конфлікт між самопроголошеним урядом Б. Р. Р. і Нар. Д-вою Баварія та придушення Б. Р. Р. радикалізували політ. життя в Баварії та вплинули на майб. політ. події у Ваймарській республіці загалом. Одним із безпосер. наслідків стало зростання ворожості між новозасн. Комуніст. партією Німеччини (колиш. Незалеж. соц.-дем. партією Німеччини) і Соц.-дем. партією Німеччини. Падіння Б. Р. Р. і поширення інформації про євр. походж. її лідерів (переважно вигадане) призвело до зростання серед нас. Баварії проявів *антисемітизму*. Це стало одним із чинників, які вплинули на популярність засн. 1919 нацист. партії (див. *Націонал-соціалістична робітнича партія*).

Літ.: Hooglund E. J. The Munich Soviet Republic of April, 1919. Orono, 1966; Mitchell A. Revolution in Bavaria, 1918–1919: The Eisner Regime and the Soviet Republic. Princeton, 2015; Onken W. Silvio Gesell in der Münchener Räterepublik. Eine Woche Volksbeauftragter für das Finanzwesen im April 1919. 2 aufl. Oldenburg, 2018.

Бава́рський держа́вний музе́й етноло́гії — див. у ст. *П'яти континентів музей у Мюнхені*.

Бава́рський Ліс — гірський хребет на південному сході *Німеччини*. У його межах переважно виділяють Ліс Фалькенштайн, Зад. та Перед. Б. Л. Розташований у *Баварії*, між долиною р. *Дунаю* та *Чеським Лісом*. За різн. даними, простягається на 100–140 км. Найвища точка — г. Гросер-Арбер (вис. — 1 456 м). Формування Б. Л. відбулося в *палеозойську еру*. Складений *гранітами* та *гнейсами*. Під впливом *льодовиків* тут утворилися *цирки*, *озера* й *долини*. Є поклади *графіту*, різні *мінерали* тощо. Один із найб. ліс. масивів Європи. Зокрема, поширені *хвойні ліси*, у яких переважає *ялина*, та *ліси мішані*. У долинах — *луки* й пасовища. Тут розташ. однойм. нац. парк (перший у Німеччині, засн. 1970; пл. — 24,9 тис. га), природ. парки. Має рекреац., турист. значення. Відомий центр *спорту гірськолижного*.

Літ.: Richthofen F. von. Führer für Forschungsreisende: Anleitung zu Beobachtungen über Gegenstände der physischen Geographie und Geologie. Berlin, 1886; Rafferty J. P. Forests and Grasslands. New York, 2011.

І. С. Сарахман

Бава́рський націона́льний музе́й у Мю́нхені (нім. Bayerisches Nationalmuseum) — музей *мистецтва образотворчого*, *мистецтва декоративно-ужиткового* та історії культури в Європі. Розташ. у м. *Мюнхені*. Засн. 1855 за особ. ініціативи бавар. короля Максиміліана II як музей династії *Віттельсбахів*. Основу колекції становили предмети, пов'язані з історією *Баварії* та корол. династії, речі декор.-ужитк. характеру. 12.10.1867 відкрито першу будівлю музею на вул. Максиміліанштрассе, арх. Е. фон Рідель (1813–1885; тепер Німеччина). З 1900 *експозиції* розташ. в приміщенні в стилі історизму на вул. Принцрегентенштрассе, арх. Г. фон Зейдль (1848–1913; тепер Німеччина). Три однаково розміщені споруди з'єднані попереч. конструкціями, прикрашено індивід. фасадом у стилі нім. *Відродження*, *бароко* та *рококо*. Просторі зали було тематично оформлено *експонатами* з відп. меблями та декор. виробами. Незважаючи на часткові переробки та модернізації, осн. структуру концепції Г. фон Зейдля збережено дотепер. Музей зазнав знач. руйнувань під час *Другої світової війни*, але оригін. колекцію збережено. Реконструкцію музею розпочали одразу по закінченні війни, 1947 відкрито перші зали для відвідувачів, 1978 — завершено повну реконструкцію, під час якої збудовано нові приміщення для майстерень і студій. Філіали: Альп. музей Кемптен (нім. Das Alpinmuseum); Екумен. колекція Г. Вайнгольда в стар. палаці Шлейсгайм (нім. Ökumenische Sammlung Gertrud Weinhold im Alten Schloss Schleißheim); Князів. скарбниця Турн-і-Таксис в Регенсбурзі (нім. Fürstliche Schatzkammer Thurn und Taxis); Колекція предметів з історії та к-ри Сх. та Зх. Пруссії в стар.

Баварський національний музей у Мюнхені

палаці Шлейсгайм (нім. Sammlung zur Landeskunde Ost- und Westpreußens im Alten Schloss Schleißheim); Мейсен. порцелян. колекція Фонду Е. Шнайдера в палаці Люстгайм Обершлейсгайм (нім. Meißener Porzellan-Sammlung Stiftung Ernst Schneider in Schloss Lustheim); Музей кераміки Обернцелль (нім. Keramikmuseum Obernzell); Музей монастиря Асбах у Роттальмюнстері (нім. Museum Kloster Asbach); Палата мист-в та цікавинок у замку Траусніц у Ландсхуті (нім. Kunst- und Wunderkammer Burg Trausnitz); Франкон. галерея у Кронаху (нім. Die Fränkische Galerie in Kronach); Шк. музей Іхенгаузена (нім. Schulmuseum Ichenhausen). В основі колекції худ. зібрання династії Віттельсбахів. У музеї експонують твори різн. культ.-іст. епох від пізн. *античності* й *середньовіччя*, *Ренесансу*, *бароко*, 19 ст. до стилю *модерн*. Окремо репрезентовані вузькопрофільні експозиції *золотарства* та *зброї*, муз. інструментів, *порцеляни*, слон. кістки, текстилю, що характеризують розвиток європ. історії та мист-ва. Романський зал (1-й поверх, зал 1): представлено кам. скульптури з монастиря Вессобрунн (нім. Kloster Wessobrunn) із фрагментами первіс. худ. оформлення. В експозиції є також дерев. фігури з груп розп'яття в Бамберзі, Кауфбойрені та Шонгау. Європейське мист-во роман. стилю демонструє скринька Св. Кунігунди з дерева, бронзи, слон. кістки та зубу нарвала, виготовлена в Скандинавії (бл. 1000). Мармурові леви з Райхенгалля підкреслюють важл. роль, яку альп. передгір'я відігравало в розвитку мист-ва Баварії. Зал готики (1-й поверх, зали 2–17) містить найб. колекцію нім. скульптури доби пізн. середньовіччя. Знач. місце посідають твори Т. Ріменшнайдера (бл. 1460–1531; тепер Німеччина). Серед експонатів картини бавар. майстрів 14 — поч. 16 ст., роботи авгсбур. ткачів та меблярів. Готичний стиль представлений предметами зі слон. кістки, вітраж. (див. *Вітраж*) мист-вом, речами текстилю — єдиною відомою натепер *вишивкою* символіки угор. ордену Дракона. Період Відродження відображений творами мист-ва бавар. митців: *гобелени*, картини, мініатюрні скульптури К. Мейта (бл. 1480 — після 1550; тепер Німеччина); медалі; дерев. моделі справж. міст, що були створені майстрами на замовлення бавар. королів. Окрасою колекції є «Мадонна» (1430) невідом. майстра із м. Зеона. Зал бароко та рококо (1-й поверх, зали 21–31): серед експонатів ювелір. вироби, королів. меблі, годинники, зброя, *мініатюри*, муз. інструменти, окуляри, вироби зі слон. кістки та бронз. скульптури. Велике значення мають флорент. бронза род. *Медичі* та пастел. картина худ. Р. Каррієри (1675–1757; тепер Італія). У музеї зберігається найб. у світі колекція бавар. скульптури періоду рококо авторства І. Гюнтера (1725–1775; тепер Німеччина) та Й. Б. Штрауба (1704–1784; тепер Німеччина). Значне місце займають предмети з порцеляни вир-ва Німфенбурга та Мейсена, рідкіс. меблі з майстерні Авраама (1711–1793; тепер Німеччина) та Давида Рентгена (1743–1807; тепер Німеччина). Мист-во 19 ст. (2-й поверх): в експозиції предмети з особ. колекції Віттельсбахів — подарунки *Наполеона I Бонапарта*, вази, вироби Німфенбур. фарфор. *мануфактури*, алебастр. та бісквіт. рельєф. скульптури Й. П. Мельхіора (1747–1825; тепер Німеччина) та братів Еберґардів. «Чутлива німфа» Л. фон Шванталера (1802–1848; тепер Німеччина) є однією з найвідоміших сучас. мармур. скульптур на Пд. Німеччини. Колекція стилю модерн (див. *Ар-нуво*) складається з експонатів європ. та амер. походження: посуду Е. *Галле* та братів Даумів, провід. представників *Нансі школи*; вітраж. і мозаїч. виробів Л. К. Тіффані (1848–1933; США); ювелір. прикрас: роботи Р. Лаліка (1860–1945; Франція), Л. Гаяра (1861–1942; Франція), Л. Гаутрайта (1865–1937; Франція) тощо. Музей — культ.-освіт. установа, що займається збереженням і популяризацією нім. мист-ва різн. епох. Лауреат музейн. премії *Ради Європи* 1988.

Літ.: Das Bayerische Nationalmuseum 1855–2005: 150 Jahre Sammeln, Forschen, Ausstellen / Hrsg. von R. Eikelmann, I. Bauer. München, 2006; Museen in Bayern: Ein Führer durch die bayerische Museumslandschaft. 6., völlig neu bearbeitete aufl. Berlin; München, 2017.

Н. В. Бабкова

Бава́рські А́льпи — гірський хребет на півдні *Німеччини*, північно-східна частина *Альп*. Простягається прибл. на 110 км уздовж держ. кордону між Німеччиною та *Австрією*. Найвища точка — г. Цугшпітце (вис. — 2 962 м). Б. А. належать

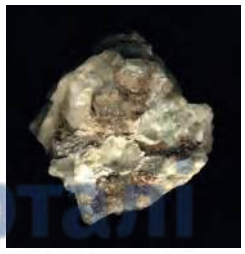

Баварські Альпи

до зони *альпійської складчастості*. Під впливом *льодовиків* тут сформувалися *цирки*, *озера*, типові U-подібні *долини*. Є *вапняк*, окр. поклади *вугілля викопного* і *сланців горючих* тощо. У пд. частині *Баварії* розташ. Берхтесгаден (засн. 1978; пл. — 20,8 тис. га) — єдиний нац. природ. парк Німеччини в Альпах. Відомий міжнар. центр *альпінізму* та *спорту гірськолижного*. Рекреаційне, турист. значення пов'язано з наявністю низки курортів.

Літ.: Muster Chr. Arachnological Evidence for Glacial Refugia in the Bavarian Alps // Ekológia. 1999. Vol. 19; Storch I., Leidenberger Chr. Tourism, Mountain Huts and Distribution of Corvids in the Bavarian Alps, Germany // Wildlife Biology. 2003. № 9 (4); Hagg W., Mayer Chr., Mayr E. et al. Climate and Glacier Fluctuations in the Bavarian Alps in the Past 120 Years // Erdkunde. 2012. № 66 (2).

Бавені́т, бовеніт, боуніт — *мінерал*, берилосилікат підкласу острівних *силікатів*. Відомо кілька версій назви Б.: названо Дж. Д. *Даною* у 1850 на честь хіміка й геолога Дж. Т. Бовена (1803–1828; США), який проаналізував Б. у 1822; уперше описано мінералогом Е. Артіні (1866–1928; Італія) у 1901 і названо так за місцем, де було знайдено Б., — комуна Бавено (Італія). Формула: $Ca_4[Be_2Al_2Si_9O_{26}](OH)_2$. Вміст BeO від 5,5 до 9,3 %. Домішки: Na, Fe^{3+}, Mn та ін. *Сингонія* ромбічна. *Густина* — 2,7 г/см³. *Твердість* за *шкалою твердості мінералів Мооса* — 5,5–6. Утворює голчас-

Бавеніт

ті і пластинчасті *кристали*. *Колір* білий, рідше — блідо-зел., салат., блідо-ліловий, блідо-рожевий. *Блиск* — скляний. Спайність довершена в одному напрямі. Відносно рідкісний. Трапляється в гідротерм., пегматитових (див. *Пегматит*) і скарнових родовищах. Асоціює з *карбонатами, берилом, флюоритом, польовими шпатами* та ін. У випадку знач. скупчень — потенц. *берилієва руда*. Станом на 2015 Б. знайдено у 239 місцях Земної кулі на різн. континентах; найб. родовища — у США та в Італії. В Україні виявлено в пегматитах Приазов'я. Використовують як виробний (див. *Виробне каміння*) та ювелір. камінь.

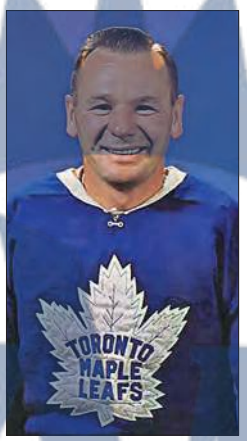
Літ.: Ardini E. Di una nuova specie minerale trovata nel granito di Baveno // Atti della Reale Accademia dei Lincei. 1901. Vol. 10; Юрк Ю. Ю., Гуров Є. П., Марченко Є. Я. Перша знахідка бавеніту в пегматитах України // Доповіді Акад. наук УРСР. Сер. Б. 1969. № 9; Anthony J., Bideaux R., Bladh K. et al. Handbook of Mineralogy : in 5 vol. Tucson, 1990–2003; Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004. Т. 1; Бавеніт // Мінералого-петрографічний словник : в 2 т. / Уклад.: В. С. Білецький, В. Г. Суярко, Л. В. Іщенко. Харків; Київ, 2018. Т. 1: Мінералогічний словник.

В. С. Білецький

Ба́вер, Джон Ві́льям [Джонні; англ. Bower, John William; прізвище та ім'я при народженні — Кішкан, Джон Вільям (англ. Kiszkan, John William); 08.11.1924, м. Принс-Альберт, пров. Саскачеван, Канада — 26.12.2017, м. Міссіссага, пров. Онтаріо, Канада) — спортсмен (*хокей із шайбою*). Нар. у сім'ї робітника укр. походження. Під час *Другої світової війни* у віці 15 р. записався до лав канад. армії. 1940–1943 служив у Вел. Британії в 2-й канад. армії. Через хворобу (ревматоїд. *артрит* рук) був звільнений та повернувся до Канади. З 1944 грав у юнац. хокейній команді на позиції воротаря. 1945 став профес. хокеїстом. Того ж року офіційно змінив прізвище. 11 сезонів грав у Амер. хокейній лізі, зокрема 1946–1953 — за команду «Клівленд Беронс». Тричі вигравав зі своїми командами чемпіон. трофей цієї ліги — Кубок Кодлера. У сезоні 1953–1954 дебютував у Нац. хокейній лізі (НХЛ) у стартовому складі команди «Нью-Йорк Рейджерс». Потім 4 сезони знову грав у нижч. лізі. З сезону1958–1959 виступав за команду «Торонто Мэйпл Ліфс» у НХЛ. Разом із командою 4 рази вигравав Кубок Стенлі — чемпіон. трофей НХЛ (1961–1962, 1962–1963, 1963–1964, 1966–1967). Двічі здобував нагороду найкращ. воротареві НХЛ — Трофей Візіна (1961, 1965), у сезоні 1960–1961 був обраний до символ. збірної усіх зірок НХЛ. У регуляр. чемпіонатах НХЛ провів 552 матчі. Останній матч зіграв 10.12.1969, оголосив про завершення кар'єри гравця 19.03.1970. Відтоді до 1990 працював у клубі «Торонто Мейпл Ліфс» на різн. посадах: скаутом, *тренером* воротарів, помічником гол. тренера. Уведений до Зали хокейної слави (1976). Володар Зірки на Алеї слави Канади (2007). Увійшов до списку «100 найвидатніших гравців Національної хокейної ліги» (2017).

Тв.: The China Wall: The Timeless Legend. Bolton, 2008 (у співавт.).

Літ.: Robson D. Bower: A Legendary Life. New York, 2018; Grimm G. Guardians of the Goal: A Comprehensive Guide to New York Rangers Goaltenders, from Hal Winkler to Ed Giacomin, Henrik Lundqvist, and All Those in Between. New York, 2019.

Бавер Джон Вільям

Бавниця і хустина. Львівщина

Бавовна

Бавнд Брук — див. у ст. *Савт Бавнд Брук*.

Ба́вниця (від *бавовна*) — частина традиційного жіночого головного убору. Обручеподіб. шматок полотна (30 × 60 см), складений у декілька разів, тканий або вишитий комбінов. стібком («бавничковий шов», «бавничковий стібок», «славна яворівка»). Б. пов'язували високо над чолом довкола голови; ззаду зав'язували стрічкою, рідше — зшивали. Косим настилом вишивали горизонт. краї (шир. 6–10 см). Поверх Б. жінки пов'язували *хустку*. Переважали черв. або жовтогарячі кольори, присутні сині, зел. нитки. Жалібну Б. (у вишивці домінували синій чи блідо-рожев. кольори, з додаванням чорного) одягали вдови. Композиція вишивки Б. — горизонт. стрічки: «кушнірки» (скісні стібки, що перетиналися по краю); «кіски» (скісні стібки переплетені по центру); «зубці» (пряма лінія із зубчиками); «прутики» (роздільні прості смуги). Посередині вишитих смужок на біл. тлі виконували ряд різнокольор. маленьких геом. фігур (ромб, хрест, трикутник). Викінчена Б. вовняними торочками висотою 1–1,5 см. Ареал поширення — *Яворівський район* Львів. обл., Україна.

Літ.: Чугай Р. Народне декоративне мистецтво Яворівщини. Київ, 1979; Український народний одяг / Пер. з англ. О. Пащак-Трач. Філадельфія, 1992; Куцир Т. Городоцький осередок народної вишивки: історія, сучасний стан, перспективи розвитку // Народознав. зошити. 2020. № 4 (154).

Бавов́на — текстильне *волокно* рослинного походження, яке отримують з *бавовнику*. За різн. джерелами, вперше Б. використали у *Єгипті Стародавньому* приблизно за 12 тис. до н. е. Перші зі знайдених археологами виробів із Б., які датують 5800 до н. е., виявлені у *Мексиці*. Однак офіц. батьківщиною Б. вважають *Індію*, бо перші згадки про зіткані полотна та їх продаж пов'яз. саме з цією країною. Під час археол. розкопок *Мохенджо-Даро* (тепер тер. *Пакистану*) виявлені бавовн. тканини, виткані від 3250 до 2750 до н. е. У Стародав. Єгипті за 2,5 тис. до н. е. із Б. робили тканини найвищ. якості: *мумії фараонів* того часу обгорнуті тканиною щільністю понад 500 ниток/дюйм (сучас. тканини подіб. типу мають щільність 350 ниток/дюйм). У *Перу* виявлено волокна, датовані 2500–1750 до н. е. Вирощували й використовували Б. також *ацтеки* та *майя*. В Європі Б. з'явилася бл. 350 до н. е. Її завезено з *Малої Азії* до *Греції*, звідти поширено до *Іспанії*, на Пд. *Італії* та до *Північної Африки*. Волокно — порожниста трубочка, завита навколо своєї осі (7–10 разів на 1 мм). Хім. склад Б.: *целюлоза* — 95 %, жирові та мінерал. домішки — 5 % . За міцністю Б. поступається *льону* та перевершує *вовну*. Невибагліва у використанні та обслуговуванні, довговіч. і міцна, стійка до розривів та дії високих т-р. Чутлива до тривал. впливу високих т-р, гігроскопічна. Під час всмоктування вологи волокно може збільшуватися до 40 %, однак, на відміну від ін. тканин, його міцність не знижується, а зростає до 15 %. Не розчиняється в органіч. розчинниках, але вражається дією неорган. *кислот*, *лугів* та *мікроорганізмів*. Має добрі гігієн. властивості, легко зминається і переться. Виробничий процес виготовлення бавовн. волокна починається зі збору врожаю бавовнику. *Коробочки* бавовнику під час дозрівання розкриваються, з них вилучають

Онлайн-версія на сайті
https://vue.gov.ua

Б.-сирець разом із насінням. Зібраний урожай доправляють на пункти прийому для тимчас. зберігання, звідти — на завод. перероблення. Процес перетворення сировин. бавовн. волокна на пряжу містить операції з розпушування, змішування, очищення, розчісування, протягування (ровінгу) та прядіння. Розроблено різні технол. процеси, метою яких є підвищення стійкості волокна до вологи та цвілі, фарб, вигорання, зменшення зминання та полегшення прасування. Для вир-ва суміш. (композит.) тканин використовують прядіння повітр. струменем: цим високошвидкіс. способом обмотують пухкі волокна навколо прямої серцевини. Такі композити отримують шляхом з'єднання витягнутої бавовн. основи з ін. речовинами (поліестер, *казеїн*). У ткац. вир-ві з пряжі шляхом переплетення ниток виготовляють тканини. Переплетення бавовн. тканин може бути полотн., сатин., сарж., візерунчастим (див. *Переплетення ткацькі*). У процесі завод. перероблення волокна відділяють від насіння й поділяють за довжиною: з довгого (20–55 мм) виготовляють тканини, з коротшого (т. з. лінту) — неткану Б. на потреби *хімічної промисловості*, де їх застосовують як сировину для штуч. волокон та ниток, плівок, *лаків*, *пластичних мас*, *вибухових речовин* тощо. Неткану Б., отриману пресуванням або склеюванням волокон, використовують для одноразових виробів: *рушників*, *скатертин*, прокладок, шліфув. тканин, пакетиків для чаю тощо. Із бавовн. пряжі виготовляють текстил. вироби: тканини (ситець, сатин, батист, бязь, фланель, вельвет, марлю), трикотаж, швац. нитки, *канати*, сітки тощо. Широко розповсюджені текстил. вироби з суміші Б. із хім. та натур. волокнами (льон — Б., льон — Б. — капрон, льон — Б. — лавсан, льон — Б. — лавсан — *віскоза* тощо).

Див. також *Бавовництво*.

Літ.: Wakelyn P. J. Cotton Fiber Chemistry and Technology. Boca Raton, 2007; Дрегуляс Е. П., Рибальченко В. В., Супрун Н. П. Текстильне матеріалознавство. Київ, 2011; Riello G. Cotton: The Fabric that Made the Modern World. Cambridge, 2015; Beckert S. Empire of Cotton: A Global History. London, 2014.

К. Л. Торопчинова

Бавóвник (*Gossypium*) — рід багаторічних рослин родини *мальвових*. Нараховує 54 види. Культурні форми промислово вирощують по всьому світу як прядильні рослини. Одно- або багаторічні трав'яні рослини, іноді чагарники. Всі частини нерівномірно вкриті темн. олійними залозами, опушені або голі. Листкові пластинки зазвичай 3–9–пальчастолопатеві, зрідка цілокраї. *Квітки* поодинокі, субтермінальні. *Квітконіжка* має залози під лопатями обгортки. Листочки обгортки (3–7) залозисті, вільні або зрослі біля основи, цілокраї або зубчасті до глиб. розсічених. *Чашечка* вкорочена до 5–лопатевої. *Віночок* біл. або жовт., іноді фіол. або червонув. всередині, вел.; *пелюсток* 5, верхівка округла. *Зав'язь* 3–5–гнізда; зародків від 2 до багатьох на гніздо; *маточка* коротка, паличкоподіб., *приймочка* булавоподіб., 5–жолобчаста. *Плід* — коробочка, куляста або еліпсоїдна, розкривається розтріскуванням. *Насінини* кулясті, густо опушені біл., довг. шерстистими, змішаними з корот., волосками, або без них. Короткі й пухнасті волоски називають лінт, бавовн. пух. Для Б. характерне *самозапилення*, проте відмічене й перехресне *запилення*. Види роду Б. поширені в троп. і субтроп. районах обох півкуль: в *Азії*, *Америці*, *Африці* та *Австралії*. Рослини короткого дня, світло- й теплолюбні. Економічно важл. рід як джерело *бавовни* та олії, яку добувають з насінин. Бавовник вирощують у 89 країнах світу. Для с. г. важливі 4 види: азійсько-афр. вид

Бавовник

Б. трав'яний (*Gossypium herbaceum*), або гуза; його волокно (бавовна) біл. кольору, найкоротше і цупке — шерстисте; Б. деревоподіб. (*Gossypium arboreum*), або індокит., з жовт. волокном вис. якості; Б. перуан. (*Gossypium barbadense*), або барбадоський, примор., довжина його волокон 38–44 мм; має дуже обмежене поширення як культивований у Америці; до цього ж виду відносять довговолокн. бурий єгипет. Б. з волокнами 35–44 мм завдовжки; Б. звичайний (*Gossypium hirsutum*), також мексик., кудлатий, волох.; найважл. і найпошир. у Пн. Америці, Серед. Азії та Закавказзі. Довжина волокна в різн. районах різна, серед. становить 5–13 мм. З волокна Б. виробляють тканини побут. призначення (сатин, ситець, батист, парашутну та ін.), кіноплівку, вибух. речовини. Лінт застосовують для виготовлення штучн. *шовку*, паперу, ізоляц. тканин. Насіння використовують для отримання харч. і техн. олій, а відходи йдуть на корм тваринам. *Стебла* придатні для виготовлення паперу, *лаків*, спирту. Зображення квітки Б. Стерта (*Gossypium sturtianum*) є символом Пн. Тер. Австралії.

Літ.: Pooley E. A Field Guide to Wild Flowers: Kwazulu-Natal and the Eastern Region. Durba, 1998; Schmidt E., Lötter M., McCleland W. Trees and Shrubs of Mpumalanga and Kruger National Park. Johannesburg, 2002; Fryxell P., Hill S. Gossypium Linnaeus // Flora of China. 2007. № 12; Wendel J., Brubaker C., Seelanan T. The Origin and Evolution of Gossypium // Physiology of Cotton / Ed. by J. Stewart, D. Oosterhuis, J. Heitholt et al. Dordrecht, 2010; Wyk B.-E. Van, Gericke N. People's Plants. 2nd ed. Pretoria, 2018.

С. Л. Жигалова

Бавóвництво — галузь сільськогосподарського виробництва, що займається вирощуванням *бавовнику* для добування з нього бавовни-сирцю — цінної тех. сировини для *текстильної промисловості*. Культивовані дотепер рослини різн. видів бавовника були одомашнені (див. *Доместикація*) в *Індії*, Центр. та *Південній Америці* тисячі років тому, їх вирощували по всьому світу. Бавовну-сирець уперше завезено в *Європу*

Бавовництво

(*Італія*) в 12 ст. *арабами* з Індії. Бавовна з Америки за якістю перевершувала привезену в Європу з *Близького Сходу* та Індії, тому що складалася переважно з довг. волокон, які підходили для виготовлення гладкої зруч. тканини. З винаходом прядильної машини з водян. двигуном, яка ефективно виробляла бавовн. нитки, та відкриттям Р. Аркрайтом (1732–1792; Англія) прядил. ф-к 1771, розвиток Б. інтенсифікувався, оскільки текст. промисловість потребувала сировини. Б. належить до *землеробства*. Бавовник вирощують понад 80 країн. Тепер щорічно виробляють майже 25 млн т бавовни-сирцю. До найб. виробників цієї сировини належать Індія, *Китай*, США, *Пакистан*, *Бразилія*, *Австралія*, *Узбекистан*, *Туреччина*, *Туркменістан*, *Буркіна-Фасо*, *Аргентина*, *Греція*. На тер. *України* з 1930-х бавовник вирощували на незрошуваних пд. землях: в Херсон., Запор., Микол., Одес., Дніпроп., Сталін. (тепер Донецькій) областях та в Криму. Посівні площі перед *Другою світовою війною* становили майже 500 тис. га. Проте успіш. розвиток Б. в азійських республіках СРСР спонукав до припинення вирощування бавовника в УРСР. Б. розвивається в районах зі спекот., сух. *кліматом*. Під час *росту* рослини потребують багато сонця, трив. спекотного літа, пожив. ґрунтів, достат. кількості води. Зокрема на 1 га посівів бавовника потрібно стільки ж води, як і для *пшениці* — 20 т на день. *Вегетаційний період* — 200 днів без морозів. Бавовна швидко виснажує ґрунт, тому для її вирощування необхідні сівозміни. Середній урожай становить бл. 270 кг з гектара. Способи вирощування бавовника залежать від регіону. Посіви бавовника потерпають від шкідників, зокрема жуків-*довгоносиків*. У багатьох країнах світу бавовну досі збирають вручну. Через нерівномір. дозрівання *коробочок* їх збирають кількаразово на одн. полі. Після збирання волокна відокремлюють від насіння, видаляють з них вологу, домішки та пил. Насіння зберігають як насін. матеріал або подрібнюють для вир-ва бавов. олії. Бавовняні волокна пресують у тюки вагою бл. 220 кг. На ф-ках бавовну очищують. Під час переробки волокна випрямляють і формують їх у мотузкові нитки, які спочатку витягують, потім скручують і знову витягують в ще тонші. З бавов. ниток на ткац. верстатах виготовляють тканину — бавовну, яку передають для остат. обробки: відбілювання, фарбування, попер. усадки. Найпошир. тканина з натур. волокна в одязі на сьогодні (бл. половини всього текстилю виготовляють з бавовни). Вегетативну масу рослин використовують для виготовлення пелет (див. *Пелетування*). З бавовника отримують *лимонну кислоту* та целюл. волокно — цінну сировину для хім. і оборон. галузей.

Літ.: Cotton Production and Uses: Agronomy, Crop Protection, and Postharvest Technologies / Ed. by S. Ahmad, M. Hasanuzzaman. Singapore, 2020; Cotton Production / Ed. by Kh. Jabran, B. Chauhan. Chichester, 2020; Jans Y., Bloh W., Schaphoff S., Müller C. Global Cotton Production under Climate Change — Implications for Yield and Water Consumption // Hydrology and Earth System Sciences. 2021. № 25.

Бавóвняне дéрево (*Ceiba pentandra*) — вид рослин родини *мальвових*. Відомий під ін. назвами: п'ятитичинкова сейба, цей-ба, сумаума, капок. Вид належить до підродини бомбаксових (Bombacoideae), яку раніше вважали родиною. Дерево заввишки 60 — 70 м, з прямим стовбуром, здебільшого горизонт. гол. гілками й дошкоподіб. коренями, що слугують підпорами.

Бавовняне дерево

Кора гладка, стовбур і вел. гілки густо вкриті коніч. шипами завдовжки до 1,5 см. Молоді гілки голі або опушені. *Листки* пальчасто-складні, складаються з 5–9 вузько-еліптич. обернено-яйцеподібних, ціліс., загострених, голих листочків до 20 см завдовжки. *Черешок* завдовжки 5,5–25 см, на верхівці розширений у майже кругл. диск. *Квітки* вел., двостатеві, поодинокі або зібрані в ґрона (до 15), розміщені між гілками дерева або на безлистих гілках. *Чашечка* завдовжки 9–15 мм, лопатева, гола зовні, всередині опушена. *Пелюстки* рожеві або білі, видовжені, 2–3,5 см завдовжки. Тичинкова трубка завдовжки 5–9 мм, пиляки спірально закручені або ниркоподібні. *Зав'язь* гола або майже гола; *приймочка* завдовжки 2,5–3,3 см. Дерева квітують до появи листків, у посушл. пору року, їх запилюють (див. *Запилення*) кажани. Дорослі дерева щоріч-

Електронна версія на сайті
http://vue.gov.ua

но дають декілька сотень *плодів* — вел. (15–26 см завдовжки) коробочок, видовжено-еліптич., більш-менш здерев'янілих, гладеньких, коричн. кольору. Внутр. стінки коробочок вкриті числен. пухнастими блиск. волосками жовтув., біл. або сіруватого кольору, що нагадують бавовну. Під час дозрівання плоду, волоски відриваються від стінки, прикріплюються до насінин, що є пристосуванням до *анемохорії*. *Насінини* майже кулясті, до 6 мм діаметром. Природне поширення Б. д. — троп. Америка, ймовірно, частково троп. Африка й Пд.-Сх. Азія. Проте в *тропіках* Африки, Пд.-Сх. Азії та Індії рослини інтродуковані (див. *Інтродукція*), їх широко культивують. Зростає на вис. 840–1 200 м над рів. м., у волог. лісах, поблизу річок та озер, у заростях ліан, на родючих ґрунтах. Волоски плодів Б. д. використовують для набивання м'яких меблів, виготовлення рятув. жилетів, кругів, іграшок, сидінь автомобілів тощо, а також — як звуко- і теплоізоляц. матеріал, зокрема для холодильників. З насіння отримують жирну олію, яку використовують у вир-ві мила, як добриво, або в медицині. Пелюстки квіток містять вітаміни, дубильні речовини, сапоніни і лігнін, що дозволяє застосовувати їх як протизапальний засіб у нар. медицині. Кору Б. д. використовують як сировину для виготовлення тех. коричн. барвника. У природ. місцезростаннях Б. д. є домівкою для багатьох *комах*, *птахів*, *земноводних* і *плазунів*, дрібн. видів мавп.

Літ.: The Families and Genera of Vascular Plants : in 15 vol. Berlin, 1990. Vol. 1: Pteridophytes and Gymnosperms; Wood J. R. A Handbook of the Yemen Flora. Kew, 1997; Flora of China : in 25 vol. / Ed. by Z. Wu, P. Raven, D. Hong. Beijing; St. Louis, 2007. Vol. 12: Hippocastanaceae through Theaceae; Flora of Bali an Annotated Checklist / Ed. by D. Girmansyah. Bogor, 2013; The Plants of Sudan and South Sudan / Ed. by I. Darbyshire, M. Kordofani, I. Farag et al. Kew, 2015; Sykes W. R. Flora of the Cook Islands. Kalaheo, 2016.

С. Л. Жигалова

Баг (від англ. bug — жук) — термін на позначення помилки, дефекту в *програмному забезпеченні* чи апаратному забезпеченні комп'ютерної системи, який під час оброблення *інформації* призводить до невірного результату, неочікуваної поведінки тощо. В англомов. країнах термін використовують в інж. справі. Ймовірно, його впровадив Т. А. *Едісон* в ост. чверті 19 ст. під час розроблення удосконал. обладнання для телеграфії (див. *Телеграф*). Щодо комп'ютер. систем термін «Б.» використовують з 1947, коли в одному з реле електромех. комп'ютера «Harvard Mark II» знайшли метелика, що порушило норм. роботу комп'ютера.

Літ.: Дибкова Л. М. Інформатика і комп'ютерна техніка. Київ, 2012; Буйницька О. Інформаційні технології та технічні засоби навчання. Київ, 2019.

О. В. Арістов

Баг

Багалій Дмитро Іванович

Багаж (франц. Bagage — дорожні речі, вантаж, від старофранц. Bagues — вузол зі скарбом) — предмети та матеріальні *цінності* пасажира, здані ним до транспортної орг-ції для перевезення за окрему плату. Оголошена пасажиром цінність Б. є обов'язковою для трансп. орг-ції. З моменту прийняття Б. і видачі пасажиру багаж. *квитанції* договір перевезення Б. вважається укладеним і трансп. орг-ція відповідає за його цілісність і збереження до видачі одержувачу. За втрату або пошкодження Б. трансп. орг-ція несе відповідальність у розмірі оголошеної цінності, а якщо нею буде доведено в установл. порядку, що оголошена цінність перевищує дійсну, то у розмірі дійсної *вартості*. Якщо цінність речей не було оголошено, відшкодування *шкоди* провадиться на основі дійсн. вартості. За пошкодження Б. відшкодовують суму, на яку зменшилася його вартість. У разі, коли пошкодж. Б. не може використовуватися за прямим призначенням, одержувач має право вимагати відшкодування його повн. вартості. Перевезення Б. регулюють спец. правила, які встановлюють на кож. виді *транспорту*.

Літ.: Медвідь Ю. О. Багаж // Митна енциклопедія : у 3 т. / Відп. ред. І. Г. Бережнюк. 2-ге вид. Хмельницький, 2014. Т. 1; Сумкін С. О. Загальна характеристика договору перевезення пасажира та багажу // Наук. вісник Ужгор. нац. ун-ту. Сер.: Право. 2016. Вип. 36 (1).

П. А. Чеберяк

Багалій, Дмитро́ Іва́нович (07.11.1857, м. Київ, тепер Україна — 09.02.1932, м. Харків, тепер Україна; похов. у м. Харкові, на Алеї почес. поховань 13-го міськ. цвинтаря) — історик, громадський діяч, академік УАН/ВУАН (тепер *Національна академія наук України*; з 1918), дійсний член *Наукового товариства ім. Шевченка* (НТШ; з 1923). Після закінчення 2-ї Київ. гімназії (1876) вступив на іст.-філол. ф-т Ун-ту Св. Володимира (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Закінчив ун-т зі ступенем кандидата з присудженням зол. медалі (1880), переїхав до м. Харкова, де був залишений для підготовки до професор. звання. 1882 захистив магістер. дис. з теми «Історія Сіверської землі до половини XIV ст.» («История Северской земли до половины XIV в.»); 1887 — докт. дис. «Нариси з історії колонізації і побуту степової околиці Московської держави» («Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства») у Імп. Моск. ун-ті (тепер *Московський державний університет імені М. В. Ломоносова*). У 1882–1883 — приват-доцент, 1883–1887 — штат. доцент, 1887–1889 — екстраординар., 1889–1906 — ординар. професор Імп. Харків. ун-ту (тепер *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*); у 1906–1911 — ректор цього ж ун-ту. У 1902 очолював наук. комітет XII Археол. з'їзду в м. Харкові. 1893–1906 — голова правління Харків. громад. б-ки (тепер *Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка*). Ініціатор створення муз. відділу, відділу рукописів і автографів, відділу *юдаїки* (усі — 1903) та укр. відділу (1906) у складі б-ки. Міський голова м. Харкова (1914–1917). 1918 — член Комітету з організації Укр. АН. Один із 12-ти перших членів УАН, призначених П. *Скоропадським* 14.11.1918. Після обрання академіком УАН працював у різн. установах у складі академії та наук. установах, підпорядкованих Нар. комісаріату освіти. 1919–1920 — голова іст.-філол. відділу УАН (з 1921 — ВУАН). У 1921–1932 — керівник Наук.-досл. каф. історії України (з 1926 — історії укр. культури) при Харків. ін-ті нар. освіти (ХІНО; тепер Харків. нац. ун т імені В. Н. Каразіна). 1923 обраний дійс. членом НТШ. 1926–1932 — директор Ін-ту Тараса Шевченка в м. Харкові. 1923–1924 — голова Центр. архів. управління УСРР. 1925–1932 — голова Центр. бюро секції наук. праців-

Онлайн версія на http://vue.gov.ua

ників УСРР (профспілка працівників науки). Член історично-філософіч. секції та археограф. комісії НТШ, Харків. іст.-філол. т-ва, Воронез. губернського й Кубан. обласного статист. комітетів, Катеринослав., Таврійськ., Чернігів., Воронез., Орлов., Рязан. і Тамбовської учених архів. комісій (див. *Архівні комісії губернські*), Моск. археол. т-ва й Моск. т-ва любителів природнич. наук, археології й етнографії.

Проблематика праць Б. охоплювала переважно історію *Слобожанщини* й м. Харкова [«Нариси з історії колонізації і побуту степової окраїни Московської держави»; «Нотатки й матеріали з історії Слобідської України» («Заметки и материалы по истории Слободской Украины»; 1893); «Матеріали для історії м. Харкова» («Материалы для истории г. Харькова»; 1905); «Історія міста Харкова за 250 років його існування (з 1655 по 1905 рік)» («История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год)», у співавт.; 1912); «Історія Слобідської України»; 1918 та ін.] та окр. питання історії ін. регіонів України [«Колонізація новоросійського краю» («Колонизация новороссийского края»; 1889); «Магдебурзьке право в Лівобережній Малоросії» («Магдебургское право в Левобережной Малороссии»; 1982) та ін.]. Крім того, Б. підготував низку праць із історії Харків. ун-ту (переважно у співавт.) і біограф. нарисів про Г. С. *Сковороду*, В. Н. *Каразіна*, Т. Г. *Шевченка* та ін.

1929–1934 діяв Н.-д. ін-т історії укр. культури імені акад. Дмитра Багалія. Від 1990-х розпочато перевидання праць Б. 1998 у Харків. гуманітар. ун-ті «Народна українська академія» (НУА) започатковані «Багаліївські читання», спрям. на вивчення та популяризацію наук. спадщини Б.; згодом подіб. наук. заходи підхопили ін. наук. та освіт. установи. Від 2006 при Харків. нац. ун-ті діє Центр укр. студій імені Д. І. Багалія. 2011 у Харків. держ. наук. б-ці імені В. Г. Короленка презентовано читально-експозиц. зал рідкіс. видань і рукописів ім. акад. Д. І. Багалія. На будинку, де мешкав Б., встановлено мемор. дошку; на іст. ф-ті Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна відкрито мемор. *аудиторію* ім. акад. Д. І. Багалія та засн. іменну стипендію. Від 1995 Харків. міськвиконком щорічно вручає премію імені Дмитра Багалія в галузі *краєзнавства*.

Пр.: История Северской земли до половины XIV в. Киев, 1882; Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. Москва, 1887; Історія Слобідської України. Харків, 1918; Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. Харків, 1926; Вибрані праці : у 6 т. Харків, 1999–2008. Т. 1–5.

Літ.: Оглоблін О. Пам'яті академіка Д. І. Багалія (1857–1932) // Україна. 1932. № 1–2; Кравченко В. Д. И. Багалей: Научная и общественно-политическая деятельность. Харьков, 1990; Богдашина О. М. Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій // Укр. іст. журн. 2008. № 1; Богдашина О. М. Д. І. Багалій у сучасній українській історіографії // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Іст. України. Українознав.: іст. та філос. науки. 2017. Вип. 25.

Бага́м — подвійна *зоря* θ у сузір'ї *Персея*. Назву офіційно схвалено 20.07.2016 *Робочою групою з найменування зір* Міжнар. астроном. союзу. Б. ніколи не заходить за *горизонт* під час спостережень з тер. України. Найкращі умови для спостережень зорі — у грудні — лютому. Екватор. *координати* зорі на епоху J2000,0: пряме сходження $02^h\ 44^m\ 11{,}99^s$; *астрономічне схилення* +49° 13′ 42,4″; видима *зоряна величина* (V) $+4{,}11^m$/10,00. Астрометр. характеристики: *променева швидкість* — +24,32 км/с; *власний рух* (μ): за прямим сходженням: 334,66 мілісекунд дуги/рік, за схиленням: (-89,99) мілісекунд дуги/рік; *паралакс* (π) (89,87 ± 0,22) мілісекунд дуги; відстань до зорі (36,24 ± 0,05) *світлових років* або (11,11 ± 0,01) парсека; *абсолютна зоряна величина* (M_V) $3{,}88^m$. Спектральні характеристики: Багам A — спектр. клас зорі F8V, *показники кольору* (B–V) = $0{,}00^m$; (U–B) = $0{,}49^m$; Б. B — спектр. клас зорі M1,5V, показник кольору (B–V) = $1{,}48^m$. Фіз. характеристики: Б. A — *маса* 1,138 $M_\odot$, болометрична (див. *Болометр*) *світність* зорі у 2,235 раза перевищує світність *Сонця*, *радіус зорі* в 1,319 раза більший за радіус Сонця, *ефективна температура* поверхні зорі — 6328 K, макс. швидкість осьового обертання — 40 км/с, вік — прибл. 4 млн р. Б. B — маса 0,521 $M_\odot$, болометр. світність зорі у 2,235 раза перевищує *світність* Сонця, радіус $0{,}498R_\odot$, ефективна т-ра поверхні зорі — 3 685 K, вік — прибл. 2,4 млн р. Орбіт. характеристики: період орбіт. руху — 2720 р.; вел. піввісь орбіти — 250,89 а. о.; *ексцентриситет* 0,13; аргумент періастру 100,64°; довгота висхід. вузла 128°. Обидві компоненти в системі θ Персея (Б. A та Б. B) належать до зір гол. послідовності. Компоненти системи A і B розділені між собою на серед. відстань 250 а. о. (кутова відстань 22,289″) і рухаються навколо заг. центра мас еліпт. орбітою з ексцентриситетом e = 0,13, здійснюючи повн. оберт навколо спільного центра мас за 2720 р. Орбіту взаєм. руху зір повернуто до зем. спостерігача під кутом 75,44°.

Літ.: Edwards T. W. MK Classification for Visual Binary Components // Astronomical Journal. 1976. Vol. 81; Nidever D., Marcy G., Fischer D. et al. Radial Velocities for 889 Late-Type Stars // The Astrophysical Journal Supplement Series. 2002. Vol. 141 (2); Tokovinin A. A., Smekhov M. G. Statistics of Spectroscopic Sub-Systems in Visual Multiple Stars // Astronomy & Astrophysics. 2002. Vol. 382 (1). Boyajian T., McAlister H., Gies D. et al. Stellar Diameters and Temperatures. I. Main-sequence A, F, and G Stars // The Astrophysical Journal. 2012. Vol. 746 (1).

О. Г. Шевчук

Бага́мський до́лар — національна *валюта Багамських Островів*. Поділяється на 100 центів. Позначення — $ або B$. Уведений до *обігу грошового* 1966; замінив багам. фунт за курсом 1 дол. — 7 *шилінгів*. Багам. фунт, що до цього перебував в обігу, дорівнював *фунту стерлінгів*

Багамський долар

Вел. Британії, поділявся на 20 шилінгів чи 240 пенсів. Натомість курс Б. д. прив'язаний до курсу *долара США* у співвідношенні 1:1. Цей курс дозволив встановити *паритет* із доларом США, оскільки курс стерлінгів до долара тоді був фіксований на рівні 1 фунт стерлінгів = 2,80 дол. США. Випуск перш. грошей з 1968 здійснювало Грошове управління Багам. О-вів. 1974 був створений Центр. банк Багам. О-вів, який узяв на себе випуск банкнот. В обігу перебувають монети *номіналом* 1, 5, 10, 15, 25, 50 центів, 1, 2 дол. та банкноти — ½, 1, 3, 5, 10, 20, 50, 100 дол. Номінали в 3 дол. та 15 центів було введено в перехід. період для спрощення *конвертації*, дорівнювали прибл. 1 фунту та 1 шилінгу відповідно. Проте їх випускають дотепер. Усі банкноти мають однак. фіз. розмір (як долар США). 20.10.2020 Багам. О-ви стали першою країною, яка запровадила цифр. валюту — піщаний долар (Sand Dollar). Це цифр. версія Б. д. Піщаний долар випускає центр. банк через уповноважені фін. установи.

Літ.: Голиш Г. М. Основи нумізматики. 2-ге вид. Черкаси, 2006; Зайцев Б. П., Мигаль Б. К. Монети — джерело історії. Харків, 2007; Корнелиус Л. Торговля на мировых валютных рынках / Пер. с англ. 2-е изд. Москва, 2010; Кошевар Д. В., Макатерчик А. Е. Деньги мира. Монеты и банкноты мира. Москва, 2014.

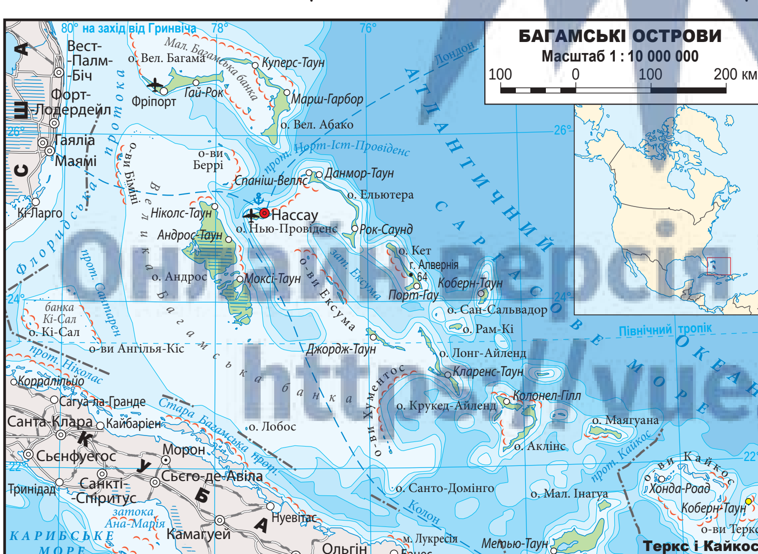
Багамські Острови. Прапор

Багамські Острови. Герб

Бага́мські Острови́, Співдружність Багамських Островів (англ. Bahamas, Commonwealth of the Bahamas) — держава у *Вест-Індії*. За однією з версій, назва походить від ісп. baja mar — мілководдя, неглибоке море.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Б. О. розташ. в зх. частині *Атлантичного океану*, на Пд. Сх. від п-ова *Флорида*, на Пн. Сх. від о. *Куба*. Країна займає одноим. *архіпелаг* (група з бл. 700 *островів*, що простягаються з Пн. Зх. на Пд. Сх., і понад 2 тис. *коралових рифів*). Не має сухопут. держ. кордону, найближчі країни-сусіди: *Сполучені Штати Америки* (США), *Куба*, *Гаїті*. Відокремлюється *Флоридською протокою* від США, Старою Багам. протокою (відома також як канал) — від Куби. Тер.: заг. — бл. 13 880 км² (зокрема, острови Андрос — 5 957 км², Абако — 1 681 км², Інагуа — 1 544 км², Вел. Багама — 1 373 км²); суходіл — 10 010 км²; вода — 3 870 км². *Води територіальні* — 12 мор. миль. Довж. *берегової лінії* — 3 542 км.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ. Включає 31 район, що утв. систему *самоврядування місцевого*: Аклінс, Острови Беррі, Біміні, Блек-Пойнт, Гарбор, Гоуп-Таун, Гранд-Кі, Ексума, Зх. Вел. Багама, Інагуа, Лонг-Айленд, Мангров-Кі, Маягуана, Острів Кет, Острів Мура, Острови Крукед, Пд. Ельютера, Пд. Абако, Пд. Андрос, Пн. Ельютера, Пн. Абако, Пн. Андрос, Рам-Кі, Реггід, Сан-Сальвадор, Спеніш-Велліс, Сх. Вел. Багама, Фріпорт, Центр. Ельютера, Центр. Абако, Центр. Андрос. Столиця — м. *Нассау*.

ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ. Державний гімн — «Вперед, Багами» (англ. «March On, Bahamaland»), затв. 1973. Авторів слів і музики — Т. Гібсон. Зберігається також королів. гімн «Боже, бережи короля» (англ. «God Save the King»).

Державний прапор. Полотнище складається із чор. рівнобедр. трикутника ліворуч і трьох рівних горизонт. смуг: аквамарин. вгорі та внизу, золотої посередині. Аквамарин. колір символізує море, золотий — сонце, чорний — енергію та силу об'єднаного народу. Трикутник вказує на заповзятливість і рішучість володіти й розвивати природ. ресурси. Пропорція — 1:2. Прапор затв. 1973.

Державний герб складається з декількох елементів. У центрі композиції — щит, на якому

Багамські Острови. Нассау, Будинок уряду

зображено корабель «Санта-Марія» Х. *Колумба* на блакит.-срібл. хвилях, над ним — сонце, що сходить, — уособлення м'якого клімату і світл. майбутнього. Зліва його тримає *марлин* (вітрильник) у морі, праворуч — фламінго на суші. Над щитом — мушля на пальм. листі, що відповідно позначають мор. життя й рослинність островів. У ниж. частині — золота стрічка з девізом «Уперед, угору, далі разом» (англ. «Forward, Upward, Onward Together»). Затв. 1971.

Державна мова — *англійська мова*.

Грошова одиниця — *багамський долар*. Запроваджено також цифр. валюту — піщаний долар.

Національне свято — День незалежності (10 липня).

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД. Згідно з Конституцією (ухвалено 1973 після здобуття незалежності), Б. О. — суверен. дем. д-ва. Член *Співдружності Націй*. Форма правління — *монархія конституційна*. Главою д-ви є король *Великої Британії*, представлений *генерал-губернатором*. Викон.

Онлайн версія https://vue.gov.ua

владу здійснює Кабінет міністрів, призначений генерал-губернатором. За Конституцією, уряд складається з *прем'єр-міністра* (лідер партії більшості в парламенті) та щонайменше 8 міністрів, одним із яких є ген. прокурор. Законодавча влада належить двопалат. парламенту: Сенату (16 осіб, призначаються генерал-губернатором, з яких 9 — за рекомендацією прем'єр-міністра, 4 — лідера опозиції, 3 — прем'єр-міністра після консультації з лідером опозиції; верх. палата) і Палаті зборів (38 осіб, обираються на термін 5 років від одномандат. округів; ниж. палата). Суд. влада представлена Верхов. і Апеляц. судами, Суд. комітетом Таємної ради (вища апеляц. інстанція, базується в м. *Лондоні*), магістрат. судами. Правова система ґрунтується на традиціях заг. права.

УЧАСТЬ У МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ. Б. О. — член *Організації Об'єднаних Націй* (з 1973) та ін.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Першими поселенцями, ймовірно, були *араваки*. Їхня кількість наприкін. 15 ст. становила бл. 35–40 тис. осіб. 1492 архіпелаг Б. О. відкрила експедиція Х. Колумба. З кін. 15 ст. — під владою *Іспанії*. У цей період корін. нас. експлуатували та активно вивозили до ін. регіонів, що призвело до його скорочення. Архіпелаг тривалий час залишався безлюдним. У 17 ст. *Англія* формально оголосила острови своїм володінням. Тут з'явилися перші англ. *колонії*. Поступово поширювалася *работоргівля*. Наприкін. 17 ст. — у 1-й пол. 18 ст. один зі знач.

Багамські Острови. Участь у міжнародних організаціях

Загальнополітичні організації	Організація Об'єднаних Націй; Рух неприєднання; Група 77; Співдружність Націй
Військово-політичні та правоохоронні організації	Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол); Організація із заборони ядерної зброї у Латинській Америці та Карибському басейні; Організація із заборони хімічної зброї
Міжнародні економічні об'єднання	Продовольча та сільськогосподарська організація; Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку; Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку; Міжнародна організація праці; Конференція ООН з торгівлі та розвитку; Міжнародна торгова палата; Багатостороння агенція з гарантування інвестицій
Регіональні організації	Країни Африки, Карибського басейну і Тихоокеанського регіону; Економічна комісія для Латинської Америки та Карибів; Альянс малих острівних держав; Організація американських держав; Співтовариство країн Латинської Америки і Карибського басейну; Карибська співдружність; Латиноамериканська та Карибська економічна система; Петрокарибе
Валютно-фінансові організації	Міжнародний валютний фонд; Міжнародний банк реконструкції і розвитку; Міжнародна фінансова корпорація; Карибський банк розвитку; Міжамериканський банк розвитку; Міжнародна асоціація розвитку
Гуманітарні організації	Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО); Міжнародна федерація товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця; Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця; Всесвітня організація охорони здоров'я; Міжнародна організація з міграції
Інші міжнародні організації	Міжнародна організація цивільної авіації; Міжнародне агентство з атомної енергії; Міжнародна морська організація; Міжнародний олімпійський комітет; Міжнародна організація зі стандартизації; Всесвітній поштовий союз; Всесвітня організація інтелектуальної власності; Всесвітня метеорологічна організація; Всесвітня туристична організація; Міжнародний союз електрозв'язку; Міжнародна організація супутникового зв'язку; Міжнародна організація мобільного супутникового зв'язку

Багамські Острови. Місто Нассау

центрів *піратства* в Атлант. ок. Під час *Війни за незалежність США 1775–1783* Б. О. короткочасно перебували під контролем Іспанії. 1783 відновлено владу *Британської імперії*. Рабство в колонії скасували 1834 після набуття чинності відп. закону. Відтоді частина нас. займалася *господарством натуральним*. Спостерігався занепад економіки. Пізніше в 19–20 ст. почав розвиватися *туризм*. 1964 Б. О. отримали внутр. самоуправління. 10.07.1973 відбулося проголошення незалежності.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ. Фактично діє двопарт. система. Провідні політ. партії: Прогресивна ліберальна партія (утв. 1953, керівна впродовж 1967–1992, 2002–2007, 2012–2017, від 2021) та Вільний національний рух (утв. 1971, формував більшість 1992–2002, 2007–2012, 2017–2021).

ПРИРОДА. Рельєф і корисні копалини. Острови складені здебільшого корал. *вапняками*. Поверхня переважно рівнин., подекуди горбиста. Найвища точка — пагорб Альвернія (вис. — 63 м) на о. Кет. Поширені карстові (див. *Карст*) форми рельєфу: *печери* і *гроти*. На *берегах*, спрямованих у бік океану, простежуються *тераси морські*. На *узбережжях* — піщ. *пляжі*. Є поклади окр. *корисних копалин* і *мінералів*, зокрема мор. *солі*, *арагоніту*.

Клімат тропічний, вологий та м'який завдяки впливу *Гольфстриму*. Виділяють два сезони: суху й теплу зиму, вологе та спекот. літо. Серед. т-ра січня — +20–22 °С, липня — +27–30 °С. Середньоріч. кількість опадів — 1000–1500 мм, найбільше на Пн., максимум випадає в травні — жовтні. Острови періодично потерпають від *циклонів тропічних*. Найпотуж. *ураган* Доріан зафіксовано 2019.

Внутрішні води. Єдина відома річка — Гус (довж. — до 24 км), що протікає на о. Центр. Андрос. Трапляються *кріки*. Поширені солоні *озера*, що сполучаються з морем.

Ґрунти. Переважають *солончаки* й родючі коричнево-червоні *латерити*. Землі с.-г. призначення займають 1,4 % тер., зокрема *рілля* — 0,8 %, багаторіч. насадження — 0,4 %, пост. пасовища — 0,2 %; *ліс* — 51,4 %; ін. — 47,2 % (2018, оцінка).

Рослинний світ. Спостерігають тенденцію до зменшення пл. ліс. насаджень. Острови були вкриті *лісами сухими тропічними*, сосновими (див. *Сосна*) лісами й *манграми*. Переважають зарості колючих вічнозел. *чагарників*. На узбережжях — гаї *кокосової пальми*. Культивують *агаву*, *ананас*, *апельсин*, *банан*, *цукрову тростину*.

Тваринний світ насамперед представлено *орнітофауною* (*фламінго*, *пелікан*), *плазунами* (ящірки, серед яких — *ігуана*), *земноводними* (жаби). Поширені *комахи*, зокрема *терміти*. З-поміж ссавців найчисельнішими є *кажани*. Відомий *ендемік* островів — єнот багамський. У навкол. водах — багато видів *риб*, *ракоподібні*, *молюски*. Є *морські черепахи* й *дельфіни*. Для

Онлайн-версія на сайті
https://vue.gov.ua

охорони *біорізноманіття* островів створено 32 нац. парки, серед яких найб. — Вест-Сайд (засн. 2002; пл. — 607 тис. га), Інагуа (засн. 1962; пл. — 74,3 тис. га).

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. (2010, перепис) — 351 461 особа, густота — 25 осіб/км². За етніч. групами: багамці (82,7 %), гаїтяни (11,1 %), ямайці (1,6 %) та ін. За реліг. групами: протестанти (70 %), римо-католики (12 %) тощо. За вік. групами: до 14 р. — 26,7 % осіб, від 15 до 24 р. — 16,4 %, від 25 до 54 р. — 43,5 %, від 55 до 64 р. — 6,7 %, від 65 р. — 6,7 %. Серед. вік нас. — 33 р. (2020, оцінка). За статевими групами (2010, перепис): чоловіки (48 %), жінки (52 %). Рівень урбанізації (2021, оцінка) — 83,4 %. Найб. місто — Нассау (понад 246 тис. осіб). Коефіцієнт народжуваності — 14,7 ‰, смертності — 6,3 ‰. Міграц. приріст — 0 на 1 000 осіб. Нас. зростає. За різн. оцінками, 2021 становило понад 352 тис. осіб.

ГОСПОДАРСТВО. Б. О. є однією з найбагатших країн Вест-Індії за рівнем *валового внутрішнього продукту* (ВВП) на душу нас. В основі економіки — турист., фін.-банків. діяльність. Пандемія *COVID-19* загострила питання залежності країни від *туризму*, її вразливості від різн. зовн. чинників, а також необхідності *диверсифікації* економіки. 1955 створено *вільної торгівлі зону*. Одна з найвідом. у світі *офшорних зон*. Реальний ВВП за паритетом купів. спроможності становив бл. 12,3 млрд дол. США (2021, оцінка). ВВП на душу нас. — 30,2 тис. дол. США. Рівень зростання ВВП — 13,7 %, інфляції — 2,9 %. Структура ВВП за секторами (2017, оцінка): пром-сть — 7,7 %, с. г. — 2,3 %, послуги — 90 %. Більшість нас. традиційно працює у сфері туризму. Рівень безробіття (2021, оцінка) — 13,2 %.

Промисловість. Провідні галузі пром-сті: суднобуд., нафтопереробл., добувна, фарм., харч., легка. Вел. пром. центри країни — міста Фріпорт і Нассау. Найбільш диверсифікована економіка характерна для о. Вел. Багама. Електроенергію виробляють з імпорт. нафти та зрідж. природ. газу. Суднобуд. підприємства м. Фріпорта спеціалізуються на ремонтуванні та обслуговуванні різн. суден: *яхт*, лайнерів і *контейнеровозів* тощо. На о. Вел. Багама розташ. нафт. термінал, здійснюють перероблення нафти. Там само виробляють *будівельні матеріали* (зокрема, *цемент*) і конструкції, а також *лікарські засоби* й фарм. інгредієнти. Добувають вапняк, сіль та арагоніт. На о. Нью-Провіденс розвинено вир-во алкогол. напоїв, консерв. фруктів і заморож. морепродуктів. Діють підприємства текстильної та швейної пром-сті. Поширено кустар. вир-во (сувеніри, ювелір. прикраси).

Сільське господарство. Масштабне агр. вир-во відсутнє. Потребу в харч. продуктах переважно задовольняють через імпорт. постачання, зокрема зі США. Клімат островів сприяє *рослинництву*. Вирощують *грейпфрут*, *банан*, *манго*, *цукрову тростину* тощо. *Тваринництво* слабко розвинуто. Осн. галузь — *птахівництво*. Окрім того, розводять овець, свиней, ВРХ. Поширено *рибальство*.

Сфера послуг. Третинний сектор економіки є ключовим. Усього до сфери послуг залучено половину *населення економічно активного*. Туризм традиційно забезпечує до 50 % ВВП. Так, Б. О. щороку відвідують понад 7 млн осіб. Розвинено пляж., круїз., спорт. та ін. види туризму. Однак, пандемія COVID-19 призвела до знач. скорочення турист. активності 2020–2021, коли кількість іноз. туристів становила 1,7–2 млн осіб. Фін. сфера є другим вел. складником екон. системи країни. 2020 нараховували 217 банків і траст. компаній. *Грошово-кредитне регулювання* здійснює центр. банк (засн. 1974). Розвинено сектор *страхування*. Усього 2020 працювали понад 150 ліценз. страх. компаній, брокерів та агентів. Окрім того, Б. О. — один із найб. світ. офшор. центрів.

Транспорт. Країна має розвинену трансп. інфраструктуру. Протяжність *автомобільних доріг* становить бл. 2,7 тис. км, з них до 1,6 тис. км із твердим покриттям (2011, оцінка). Серед гол. мор. *портів*, що мають значення для царин туризму й торгівлі, — Фріпорт і Нассау, які щороку відвідують численні пасажир. (зокрема, круїзні) та вантаж. судна. Працюють контейнер. термінали. Є нац. авіакомпанія «Багамасейр» («Bahamasair»; засн. 1973). Загалом на островах — понад 50 *аеропортів*, більшість з яких обслуговує внутр. авіарейси. Діють міжнар. аеропорти ім. Л. Піндлінга (м. Нассау), Вел. Багама (м. Фріпорт), ім. Л. М. Томпсона (м. Марш-Гарбор) та ін.

Торгівля. Обсяги *експорту* становили 3,2 млрд дол. США, *імпорту* — 4,9 млрд дол. США (2021, оцінка). Найб. торг. партнером є США. Основні товари експорту: нафтопродукти, хім. речовини, судна, харч. продукти (морепродукти, фрукти, овочі) тощо. Країни-експортери: США (26 %), Німеччина (16 %), Сінгапур (13 %), Польща (13 %), Таїланд (9 %) та ін. Основні товари імпорту: нафта, літаки, техніка й обладнання, плавзасоби. Країни-імпортери: США (37 %), Республіка Корея (12 %), Німеччина (9 %), Китай (7 %) та ін. Є зона вільної торгівлі — м. Фріпорт.

Багамські Острови. Краєвид

Зв'язок. На 2020 кількість моб. телефонів — 466 тис. (бл. 115 одиниць на 100 осіб), інтернет-користувачів — 342 тис. осіб (понад 90 %).

ОСВІТА ТА НАУКА. Загалом система освіти побудована за схемою 6–3–3: безкошт. обов'язкова поч. освіта для дітей віком від 5 до 11 р. та серед. освіта (включає молодші та старші класи) для дітей віком від 11 до 17 р. 2014 введено нац. диплом про серед. освіту, що встановив стандарт мін. баз. освіти нас. Система дошкільної освіти, своєю чергою, включає установи, призначені для виховання та навчання дітей віком до 5 р. Загалом нараховували 9 закладів дошкільної, 94 — поч., 24 — серед. освіти. Ун-т Б. О. (засн. 2016) — нац. ЗВО, у якому навчаються понад 4 тис. студентів, гол. кампус розташ. у м. Нассау. На

Офіційні портали інтернет-видання

о. Пн. Андрос працює Багам. ін-т с. г. і мор. наук (засн. 2014). Окрім того, діють філіали закорд. ун-тів, коледжі, юрид. школа. Рівень грамотності нас. віком від 15 р. — 95 % (2015, оцінка). Ун-т включає н.-д. установи: ін-т Джерачі — центр вивчення археології, біології, геології та океанології; центр досліджень адаптації та стійкості до зміни клімату тощо.

КУЛЬТУРА. На культуру Б. О. вплинули афр. та європ. традиції, народи *Америки* та островів *Карибського моря*. Відома публ. б-ка (засн. 1873; м. Нассау). Діє бібліотеч. система Нассау — консорціум із 54 б-к. Для збереження та охорони іст.-культ. спадщини утв. корпорацію старожитності, пам'ятників і музеїв (засн. 1999; м. Нассау). Працюють музей Багам. іст. т-ва (засн. 1959; м. Нассау), іст. музей ім. А. Лоу (засн. 1976; с-ще Нью-Плімут), музей рабства та емансипації ім. Помпея (засн. 1992), балкон. дім-музей (засн. 1994; обидва — м. Нассау) тощо. Об'єкти *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* відсутні. Популярними є традиц. муз.-танц. фестиваль «Джанкану» з карнавалом і театраліз. ходою. Розвинено ремесла: батик, соломоплетіння (виготовляють кошики, капелюхи, різні сувеніри), різьблення по дереву, коралах і каменю.

РЕЛІГІЯ. Конституція гарантує свободу віросповідання. Більшість нас. Б. О. — християни (див. *Християнство*). Переважають протестанти (70 %), зокрема баптисти — бл. 35 %, англіканці — 13,7 %, п'ятидесятники — майже 9 % тощо. Римо-католики становили 12 %. До ін. христ. деномінацій себе відносили 11,7 % осіб. Не сповідували жодної релігії 1,9 % нас. Діяли поодинокі мусульм., растафаріанські, юдейські громади, а також групи багаїв та індуїстів.

ПРЕСА, РАДІО, ТЕЛЕБАЧЕННЯ. Преса. Конституція гарантує свободу слова. Серед найдав. період. видань — газети «Нассау Гардіен» («The Nassau Guardian») і «Тріб'юн» («The Tribune»), перші номери яких опубл. 1844 та 1903 відповідно. Є спец. видання для туристів.

Радіо. Радіомовлення почалося 1936. Так, першу радіостанцію «Зі-Ен-Ес» («ZNS»; тепер «Зі-Ен-Ес-1») запустили для інформування нас. про стихійні лиха. Загалом нараховують понад 30 ліценз. постачальників послуг радіомовлення (2021, оцінка).

Телебачення запроваджено 1977. Держ. корпорація ТБ та радіомовлення Б. О. керує нац. телевіз. компанією «Зі-Ен-Ес» («ZNS»). Представлено декілька ТВ-провайдерів.

ЛІТЕРАТУРА. *Фольклор* є одним із компонентів культ. спадщини Б. О., що охоплює героїч. епос, казки й легенди, які передавалися з покоління в покоління. Барон Дж. Гамб'є (1756; тепер Б. О. — 1833; тепер Вел. Британія) — автор одного з перших відомих опубл. творів (1783). Піднесення багам. літератури позначила зб. «Вечір у Гуанімі: скарбниця народних казок Багам» («An Evening in Guanima: A Treasury of Folktales from The Bahamas»; 1993) письменниці П. Глінтон-Мейколас (нар. 1950). Загалом серед центр. літ. тем — колоніальна (див. *Колоніалізм*) історія, *расизм*, ідентичність народу, соц. справедливість тощо.

АРХІТЕКТУРА. Характерним є поєднання різн. *архітектурних стилів*. Перші поселенці використовували доступ. матеріали, зокрема дерево. Тут виник особл. тип будинку з дощок, адаптований до троп. клімат. умов. Знач. вплив на архітектуру мала колоніальна доба. Збереглися тогочасні адм. будівлі. З-поміж сучас. споруд — готельні комплекси, *вілли, котеджі*. У м. Нассау розташовані уряд. будинок (1803–1806) — офіц. *резиденція* генерал-губернатора, катол. собор Св. Франциска Ксаверія (1880-ті) — найдавн. у країні. 1836–1887 побудовано 11 *маяків*, які 2015 внесли до попер. списку *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО. Загалом мистецтво відбиває культ. та іст. аспекти розвитку суспільства, зв'язок із природою. Розвинено живопис, фотографію, скульптуру. Діє Нац. худ. галерея (засн. 1996; м. Нассау), мета якої — збереження творів багам. мист-ва та візуал. культури. До пост. колекції входять картини, фотографії та скульпт. твори, датовані поч. 20 ст. Відомі художники: А. Фергюсон (1920–2009), Б. Мелоун (1941–2004), Е. Мінніс (нар. 1949), Дж. Бідл (нар. 1964) та ін.

МУЗИКА. На Б. О. виникла самобут. муз. культура, на розвитку якої позначилися *блюз* і *спіри-*

Багамські Острови. Краєвид

Онлайн версія на порталі
https://vue.gov.ua

чуел. Популярні такі кариб. стилі, як-от каліпсо й соко. Традиційним вважають гумбей, гол. елементом якого є барабан, а також рейк-енд-скрейп, де поєднуються афр. та європ. муз. мотиви тощо. Відомими є гітарист і співак Дж. Спенс (1910–1984), композитор Е. Клемент Бетел (1938–1987), співак Дж. Кемп (1959; тепер Б. О. — 2015; Ямайка) та ін. Гурт «Бага Мен» («Baha Men») — лауреат премії «*Греммі*» (2001).

ТЕАТР. Працюють центр театр. мист-ва «Дундас» (засн. 1931; м. Нассау) і театр Ріджансі (засн. 1971; м. Фріпорт). Популярні драми, мюзикли й танц. вистави. Поширені аматор. театри. Один із найвідом. діячів — Дж. Каталін (1940–2018), який створив трупу «Джеймс Каталін і друзі», що з 1979 активно просувала багам. мист-во. Від 2009 у м. Нассау проходить міжнар. фестиваль «Шекспір у раю».

КІНО. Б. О. насамперед презентують як потенц. місце світ. кіновиробництва. Розвиток і піднесення кіноіндустрії спостерігають у 21 ст. Зокрема, 2004 було засн. Багам. міжнар. кінофестиваль, у межах якого показують фільми 20 країн світу. З Б. О. пов'язано життя С. *Пуатьє* — першого темношкір. актора, який став лауреатом премії «*Оскар*» (1964).

СПОРТ. Популярні види спорту: легка атлетика, плавання, вітрильний спорт, баскетбол, бейсбол, амер. футбол, крикет та ін. НОК засн. та визнано *Міжнародним олімпійським комітетом* 1952. Б. О. беруть участь у *Літніх Олімпійських іграх* від 1952 (окрім 1980), де загалом вибороли 8 золотих, 2 срібні та 6 бронз. медалей, найбільше — з легкої атлетики. У *Зимових Олімпійських іграх* участі не беруть. Країна також здобула 26 медалей на чемпіонатах світу з легкої атлетики.

УКРАЇНА ТА Б. О. Країни визнали незалежність одне одної та встановили дипломат. відносини 27.09.2003. Б. О. підтримали резолюцію «Агресія проти України» (2022) *Генеральної Асамблеї ООН*, долучилися до *санкцій* проти РФ та Білорусі через *російсько-українську війну* тощо.

Дж.: Census of Population and Housing. [W. p.], 2010; Gross Economic Contribution of the Financial Sector in The Bahamas. [W. p.], 2020.

Літ.: Bethel E. C. Junkanoo: Festival of the Bahamas. London, 1991; Glinton P., Huggins C., Smith B. Bahamian art, 1492–1992. Nassau, 1992; Craton M., Saunders G. A Islanders in the Stream: A History of the Bahamian People : in 2 vol. Athens, 1998–1999; Baker C. P. Bahamas, Turks and Caicos. Melbourne, 2002; Kuss M. Music in Latin America and the Caribbean: An Encyclopedic History : in 2 vol. Austin, 2004–2007; Офшорна зона Багамські Острови // Митна енциклопедія : у 2 т. / Відп. ред. І. Г. Бережнюк. Хмельницький, 2013. Т. 2; Currie D., Wunderle J., Freid E. Et al. The Natural History of The Bahamas: A Field Guide. Ithaca, 2019.

Ю. В. Богорадова, В. Ю. Пестушенко, Б. П. Яценко

Багамські Острови. Острів Голуба Лагуна

Багасо́з (bagassosis; франц. bagasse — макуха, відходи цукрової тростини + -оз) — професійна хвороба *легень*, алергічний альвеоліт. Спричинена вдиханням пилу продуктів переробки *цукрової тростини* (багаси), зараженого *спорами* патогенних (див. *Патогени*) *грибів*. Б. уперше виявлено 1941 в шт. *Луїзіана* в США. Патоморфні зміни в легенях у вигляді характер. множинних *інфільтратів* вперше описані 1944. До 1974 на тер. колиш. СРСР випадків Б. не зареєстровано. Суху цукр. тростину, яка здебільшого складається з *целюлози*, мін. речовин (4 %) і *протеїнів* (2 %), використовують як *будівельний матеріал*. За зберігання, особливо за вис. т-ри і вологості, цей матеріал є сприятл. середовищем для розвитку патоген. грибів, що здатні викликати Б. В ост. роки Б. відносять до групи екзоген. алергічних (див. *Алергія*) альвеолітів (див. *Пневмонія*), обумовлених чутливістю до органіч. пилу і грибів. Утворення інфільтратів за повтор. контакту з *алергеном* відбувається за типом феномена Артюса (реакції, пов'яз. із ушкодженням тканин імунн. комплексами, що відбувається за участі *імуноглобулінів* класів G та M). Ця концепція підтверджена наявністю в сироватці хворих на Б. (50 % випадків) *антитоксинів* до екстракту термофіл. *актиноміцета Micromonospora vulgaris*, який розвивається в жомі цукр. тростини. Початок хвороби зазвичай поступовий. Першими *симптомами* є задишка, почастішання дих. рухів, підвищення т-ри до 38°. Зрідка, здебільшого за важк. перебігу, відзначається *ціаноз*. За *аускультації* легень відзначається *крепітація* і дрібнопухирчасті хрипи, зазвичай у ниж. відділах. *Життєва ємність легень* знижується наполовину. Виражені ознаки порушення бронх. прохідності відсутні. За рентгенол. дослідження (див. *Рентгенографія*) спостерігають картину дифуз. ураження легень у вигляді дріб. інфільтратів, подібно до міліарного *туберкульозу*. Верхівки легень здебільшого не зазнають ураження. Після припинення контакту зі збудником зворот. розвиток інфільтратів відбувається повільно, протягом місяців. За продовження контакту зі збудником захворювання прогресує: наростають явища *фіброзу* легенів і хрон. *дихальної недостатності*. Діагноз встановлюють на підставі *анамнезу* (професс. контакт із жомом цукр. тростини), характерних клін. і рентгенол. симптомів. Специфічність позит. шкірно-алергічних тестів з екстрактом жому цукр. тростини остаточно не встановлена. За припинення професс. контакту з жомом цукр. тростини на ран. стадіях хвороби прогноз сприятливий. Лікування — припинення контакту з жомом цукр. тростини. За важк. перебігу призначають *кортикостероїди* в звич. дозах. Одним із важл. заходів запобігання та ранн. виявлення Б. є систем. профілакт. огляди вразл. категорій працівників. Також *профілактика* захворювання спрямована на зменшення забруднення пилом виробн. приміщень, дотримання правил зберігання жому цукр. тростини в умовах, що не сприяють її ураженню спорами патоген. грибів.

Літ.: Капустник В. А., Костюк І. Ф., Бондаренко Г. О. та ін. Професійні хвороби. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ, 2011; Охотнікова О. М., Усова О. І. Екзогенний алергічний альвеоліт: етіопатогенез, діагностика, клініка, лікування // Укр. мед. часопис. 2017. № 4.

Т. В. Настрога

Багатобо́жжя — див. *Політеїзм*.

Багатобо́рства морські́ — неолімпійський технічно-прикладний *вид спорту*, який включає морське п'ятиборство, чотириборство, триборство, двоборство (або акватлон). Перші офіц. змагання з Б. м. відбулись 1949 в СРСР, їх організатором було Добровільне т-во сприяння армії, авіації і флоту (ДТСААФ). Міжнародні змагання вперше пройшли 1956 у м. Гіжицько (Польща), перемогу здобула команда ДТСААФ СРСР. 1957

Онлайн версія на порталі https://vue.gov.ua

змагання відбулися у м. Варні (Болгарія), 1958 — у м. Одесі. У змаганнях брали участь команди з Болгарії, НДР, КНР, Польщі, Румунії. До 1961 до Б. м. входило 10 видів змагань. 1961 Б. м. включено до Єдиної всесоюз. спорт. класифікації, завдяки чому *спортсмени* змогли отримувати *розряди спортивні*. Програма скоротилася до 5 дисциплін. В Україні Б. м. активно розвиваються. Змагання з Б. м. включають: *плавання* (100 або 200 м вільним стилем); *біг* (400 або 800 м);

Багатоборства морські. Змагання у м. Маріуполі, 2021

стрільбу з пневмат. пістолета (10 залік. пострілів, відстань до мішені 10 м); веслування на мор. шлюпках ял-4 або ял-6 (500 м або 1000 м); вітрильні перегони на мор. шлюпках. Окрім традиц. мор. п'ятиборства, до програми Б. м. увійшло мор. двоборство — акватлон (біг, плавання). Б. м. не входять до переліку дисциплін, представлених на *Олімпійських іграх* чи Всесвіт. іграх. Цей вид спорту офіційно визнаний в Україні, його розвитком опікується Федерація мор. багатоборств та акватлону України.

Літ.: Вечирко Н. Ф., Гавриловский К. И. Гребля на ялах. Москва, 1983; Гребной спорт / Ред. И. Ф Емчук. Киев, 1986; Михайлова Т. В., Комаров А. Ф., Долгова Е. В. и др. Гребной спорт. Москва, 2006; Апариева Т. Г., Брюханов Д. А. Неолимпийские виды гребного спорта. Волгоград, 2010; Бондаренко І. Веслування в системі фізичного виховання студентів // Спортивний вісник Придніпров'я. 2010. № 3; Страшевич В. Лицарі п'яти якостей. Черкаси, 2017.

Багатобо́рство — 1) Дисципліна *легкої атлетики*, яка входить до програми *Олімпійських ігор*. Для чоловіків легкоатлетичне Б. включає 10 видів вправ. Змагання відбуваються упродовж 2 днів. Першого дня спортсмени змагаються у *бігу* на 100 метрів, *стрибках* у довж., штовханні *ядра легкоатлетичного*, стрибках у вис. та бігу на 400 м, а другого — у бігу на 110 м з бар'єрами, *метанні* диску, стрибках із жердиною, метанні списа та бігу на 1500 м. Для жінок до програми Літніх Олімп. ігор 1964–1980 входило легкоатлет. п'ятиборство. З 1984 олімп. дисципліною стало семиборство. Змагання включають: у перший день — біг на 100 м з бар'єрами, стрибки у вис., штовхання ядра, біг на 200 м; у другий день — стрибки у довж., метання списа, біг на 800 м. Світову славу здобули спортсмени-багатоборці з України: М. *Авілов* (десятиборець, олімп. чемпіон 1972), Л. *Литвиненко* (десятиборець, сріб. призер *Літніх Олімпійських ігор 1972*), Ю. Кутенко (1932–2003; десятиборець, чемпіон і рекордсмен Європи 1961), Н. *Ткаченко* (п'ятиборка, олімп. чемпіонка 1980), Н. *Добринська* (семиборка, олімп. чемпіонка 2008) та ін.
2) Вид спортивних змагань, який складається з комплексу вправ, що належать до одного (Б. важкоатлет., лижне, гімнастичне, ковзанярське, воднолижне) або кількох *видів спорту* (*сучасне п'ятиборство*, *триатлон*, *біатлон* тощо). Уперше змагання з Б. (*пентатлон*) увійшли до програми давньогрец. Олімп. ігор 708 до н. е. У *Греції Давній* Б. включало біг на одну *стадію* (192,27 м), стрибки в довж., метання списа та диска, поєдинки в *боротьбі*. Воно мало продемонструвати різнобіч. підготовку спортсмена. 1948 засн. Міжнар. спілку п'ятиборства і біатлону. У СРСР з 1974 відбувався Чемпіонат СРСР з Б. ГПО («Готовий до праці та оборони»). В Україні культивують різні види Б., зокрема прикладні (див. *Багатоборства морські*, *Багатоборство богатирське*, *Багатоборство тілоохоронців*). Відповідно до кількості вправ Б. називають двоборством, триборством, десятиборством тощо. Змагання з Б. проводять за певн. програмою в кор. строки (1–2 дні). Переможця визначають за кільк. очок, набраних в усіх вправах, або за результатами в окр. вправах.

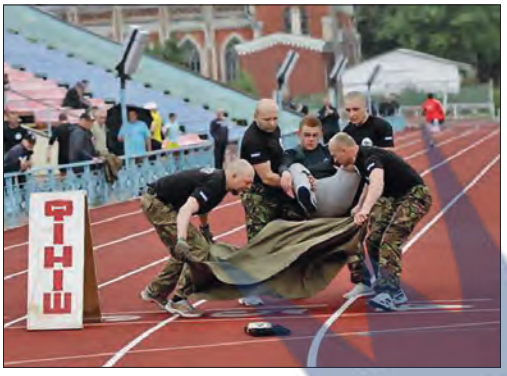
Літ.: Gardner P. The Pentathlon of the Greeks //Journal of Hellenic Studies. 1880. Vol. 1; Zarnowski F. The Pentathlon of the Ancient World. Jefferson. 2013; Дейнеко А. Х., Марченков М К., Красова І. В. Теорія та методика обраного виду спорту (спортивна гімнастика). Харків, 2018; Павленко Ю., Єгупов М., Бобр В. Розвиток спортивних багатоборств в олімпійському спорті (на матеріалі сучасного п'ятиборства) // Теорія і методика фіз. виховання і спорту. 2020. № 3; Бурла А. О., Бурла О. М., Возний А. П. та ін. Легкоатлетичне семиборство жінок. Суми, 2021.

Багатоборство богатирське

Багатобо́рство богати́рське — неолімпійський *вид спорту*, в якому найсильнішого *атлета* визначають у змаганнях з різноманітних силових вправ. Змагання відбуваються за програмою, тривають не більше двох днів. У виконанні кож. завдання *спортсмен* має продемонструвати свою силу, підняти значну *вагу*. Переможця визначають за сумар. кільк. очок, набраних у всіх вправах. Б. б. визнано в Україні на офіц. рівні. Входило до програми Перших Європ. спорт. ігор, організ. у м. Києві 19–23.07.2007. Цей вид спорту не представлений на *Олімпійських іграх* та Всесвіт. іграх. В Україні розвитком Б. б. опікується Федерація найсильн. атлетів України і перетягування канату (засн. 2001). Збірна України з Б. б. — чотириразова переможниця чемпіонатів світу та володарка звання «Найсильніша нація планети» (2003, 2004, 2006, 2007), виборола також срібні медалі команд. Чемпіонату світу 2005 і бронз. нагороди команд. Чемпіонату світу 2008. Член збірної України з Б. б. В. *Вірастюк*

Online-версія на сторінці https://vue.gov.ua

Багатоборство тілоохоронців. Чемпіонат України, 2021

здобув 2004 звання «Найсильніша людина світу».

Літ.: Маляренко А. Сучасні підходи до використання засобів функціонального багатоборства у процесі фізичної підготовки військовослужбовців-десантників // Теорія і методика фіз. виховання і спорту. 2018. № 4.

Багатобо́рство тілоохоро́нців — неолімпійський професійно-прикладний *вид спорту*, змагання, в якому *спортсмени* демонструють майстерність у виконанні низки вправ, пов'язаних із функціями охорони й захисту особи. Серед таких вправ: рукопаш. бій; прийоми захисту під час пішого супроводження охоронюв. особи; надання першої мед. допомоги та *евакуація* з зони ризику; стрілец. вправи; прийоми екстрем. водіння та подолання смуги перешкод на *автомобілі*; пошук вибух. пристроїв тощо. Професія особ. охоронця виникла ще за часів *античності*. Існували особ. охоронці *імператорів*, королів тощо. Найстарішу неуряд. міжнар. орг-цію охоронців — Міжнар. асоціацію охоронців — засн. 1957 у м. Парижі. Ця провідна орг-ція працює у понад 50 країнах світу. Під егідою асоціації 1994 у м. Ризі (Латвія) проведено перш. чемпіонат серед охоронців. У ньому взяли участь представники Вел. Британії, Італії, Латвії та Норвегії. З 1995 до участі у міжнар. змаганнях долучилася Україна. Перший Чемпіонат України серед охоронців проведено 1998. У 2001 Б. т. як вид спорту зареєстровано в Мін-ві юстиції України, а Держкомспорт України затвердив правила змагань і ввів дисципліну до єдиної спорт. класифікації. Тілоохоронці-багатоборці стали одержувати *розряди спортивні*, звання майстрів спорту України та майстрів спорту України міжнар. класу. Особистий охоронець відповідає за життя ін. людини. Він повинен уміти запобігти небезпеці, захистити охоронюв. особу і (за потреби) надати першу мед. допомогу, а також виявити вибух. пристрої, керувати трансп. засобом в екстрем. умовах тощо. Змагання з Б. т. проводять для популяризації та розвитку виду спорту; удосконалення рівня профес. підготовки охоронців. Місця в команд. змаганнях визначають за найб. сумою балів, набраних членами команди, або за найменш. часом двох членів команди. Особисті місця визначають за найменш. часом проходження *дистанції*. Заг. керівництво орг-цією та проведенням чемпіонату України здійснюють Мін-во молоді та спорту України та Федерація охоронців України за підтримки Управління держ. охорони України, Департаменту охорони *Національної поліції України*. До участі в чемпіонаті України з Б. т. допускають команди обл. федерацій охоронців, м. Києва, правоохорон. органів України. На Чемпіонаті світу в Грузії 2018 команда Управління держ. охорони України посіла 1-ше місце.

Літ.: Косенко В. А., Лисяк О. Л., Лебедев С. В. Підготовка охоронників. Львів, 2012; Кисиленко Д. П. Професійна підготовка фахівців з охоронної діяльності та безпеки: теорія і практика. Хмельницький, 2019.

Багатовале́нтність — див. у ст. *Валентність.*

Багатови́д — *див. Многовид.*

Багатови́мірна випадко́ва величина́ — упорядкована сукупність n ($n > 1$) (*випадкових величин*. Б. в. в. — система випадк. величин, що може бути представлена як *вектор*, який складається зі стохаст. компонент $X = (X_1, X_2, \ldots, X_n)$. Двовимірну випадк. величину геометрично можна представити як точку з координатами (X, Y) на *декартовій площині* або як вектор із такими ж координатами. Аналогічно тривимірна випадк. величина (X, Y, Z) задається випадк. точкою або стохаст. вектором у просторі. Розрізняють суто дискретні, суто неперервні та мішані Б. в. в. Задають Б. в. в. за допомогою *закону розподілу*. У найпростішому випадку двовимір. дискрет. випадк. величини (X, Y) перераховують усі можливі значення кож. компоненти та ймовірність суміс. появи для кож. пари випадк. величин: $P(X = x_i; Y = y_j) = p_{ij}$, $i = 1, \ldots, k$; $j = 1, \ldots, m$. Зруч. та наоч. є задання двовимір. дискрет. випадк. величини за допомогою таблиці. *Функція розподілу* імовірностей випадк. величини $F(x_1, x_2, \ldots, x_n)$ є універс. формою задання Б. в. в. Її визначають як імовірність спіл. настання n подій $X_1 < x_1$, $X_2 < x_2$, …, $X_n < x_n$: $F(x_1, x_2, \ldots, x_n) = P(X_1 < x_1, X_2 < x_2, \ldots, X_n < x_n)$. Суто неперервна випадк. величина може бути задана за допомогою суміс. *щільності* розподілу ймовірностей, що визначається як мішана похідна n-того порядку по всім змінним від функції розподілу ймовірностей. Щільність суміс. розподілу ймовірностей є вичерп. характеристикою двовимір. неперерв. випадкової величини. У випадку двовимір. неперерв. випадкової величини щільність розподілу ймовірностей визначають за формулою $f(x, y) = \frac{\partial^2 F(x, y)}{\partial x \partial y}$. Основними числ. характеристиками Б. в. в. є вектор *математичних сподівань*; вектор *дисперсій*; кореляц. таблиця. Б. в. в. вивчають теорія випадк. функцій та багатовимір. статистич. аналіз.

Літ.: Королюк В. С., Портенко Н. И., Скороход А. В. и др. Справочник по теории вероятностей и математической статистике. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 1985; Джалладова І. Стохастична математика. Київ, 2018.

Г. В. Мамонова

Багатови́мірний про́стір — див. *Простір багатовимірний.*

Багатови́мірність — у широкому розумінні — множинність незалежних і незвідних один до одного вимірів.

1) У *методології науки* — позначення стану об'єкта (системи), вимірність якого більша за три, а також принцип теор. аналізу й оцінки об'єкта з різн. боків, аспектів, ракурсів для розу-

Копія сторінки на порталі https://vue.gov.ua

мінення його глибин. зв'язків і відносин. Ідея Б. увійшла в наук. *дискурс* у 20 ст. разом зі змінами логіч., концептуал., методологічних засад наук. знання. З погляду історії науки першим упроваджено поняття «багатовимірний простір» [1921, фізик і математик Т. Калуца (1885–1954; Німеччина)] в межах розвитку *відносності теорії*, ідей 4- і 5-вимір. простору. *Розмірність* — кількість незалеж. параметрів (вимірів), необх. для опису стану об'єкта чи кількості *ступенів вільності* фіз. або абстракт. систем. Поняття розмірності, абстракт. багатовимір. простору було поширено й на інші сфери *буття*. Так, багатовимір. *час* — *гіпотеза* існування часу з розмірністю більше одного. Такі гіпотези висунуто у фізиці (як можливий теор. опис реальності або цікаву ймовірність), філософії, худ. л-рі.

2) У математиці — розмірність матем. простору (або об'єкта) неформально визначають як мін. кількість *координат*, необхідних для визначення положення будь-якої точки цього об'єкта. У *топології* цей термін використовують для *многовидів* розмірності ≥ 5. Частковим випадком простору вел. розмірності є N-вимірний *Евкліда простір*. Розмір є внутр. властивістю об'єкта і не залежить від розмірності простору, в якому об'єкт знаходиться або в який може бути вбудований. Напр., *коло* має розмірність один, оскільки положення будь-якої точки на *кривій* однозначно визначається відстанню вздовж кривої до фіксов. точки на ній (початку відліку). Це не залежить від того факту, що криву можна вбудувати в Евкліда простір розмірністю більше одного (двовимір., тривимірний тощо).

3) У *філософії історії* ідея Б. утверджувалась як спроба *екстраполяції* уявлень про абстракт. геометр. простори на соц. *феномени* (поняття «соціального простору» П. *Бурдьє*). М. *Барг* використав поняття Б. щодо іст. знання. Згодом його вжито в контексті застосування методів кільк. аналізу і множинних оцінок іст. явищ, у концепціях методології *пізнання соціального*, варіативності іст. процесу. У *соціології* теор. засади багатовимір. підходу розробили М. *Вебер*, П. *Сорокін* (зокрема, для вимірювання *стратифікації соціальної*). У філос. науках широко використовують поняття Б. розвитку (процесу, прояву), Б. *істини*, багатовимір. мислення та ін.

Термін також застосовують у *лінгвістиці*, екон. науках, *психології* тощо. У гуманітарній сфері поняття «Б.» є переважно *метафорою* для увиразнення складності, багатогранності *буття* і пізнання.

Літ.: Фрайман Х. П., Британ Б. У. Понятие многомерного пространства в геометрии и его философское содержание // Вопросы филос. 1963. № 1; Арон Р. Философия истории / Пер. с фр. // Филос. и об-во. 1997. № 1; Уварова Т. І. Багатовимірність культури в контексті розвитку ідей багатовимірності // Наук. записки Міжнар. гуманіт. ун-ту. 2019. Вип. 30.

Багатоголо́лкова колю́чка — див. у ст. *Колючкові*.

Багатоголо́сся — склад *музики*, заснований на поєднанні двох і більше самостійних голосів (як у *поліфонії*) або *мелодії* з *акомпанементом* чи акордовим супроводом (т. з. гомофонного або гомофонно-гармонічного). У муз. практиці часто трапляється Б., що поєднує ознаки гомофон. й поліфон. виконання. Б., як і одноголосся (див. *Монодія*), функціонує в нар. і профес. музиці. Перші іст. згадки про Б. у профес. музиці датовано 10–11 ст., його пов'язували з осн. видами богослужб. *співу* Зх. — амвросіан. і григоріанським. Ці ранні зразки є прикладами *органума*. Одна з перш. звісток про Б. в співі під назвою «органум» (лат. organum) трапляється в біографії *Карла І Великого* (ймовірно, поч. 9 ст.), де зазначено, що франк. співаки навчилися мист-ву виконання органума в Римі. Амвросіан. спів виник значно раніше за *григоріанський спів*. Йому не властиве повне *восьмиголосся*. *Амвросій Медіоланський* запозичив зі Сх. принцип співу «на гласи» та запровадив вживання 4-х голосів із грец. назвами: Protus, Deuterus, Tritus, Tetartus. Увів також запозичений зі Сх. антифонар. спів. Деякі *гімни* св. Амвросія *Католицька церква* використовує дотепер, а приписуваний йому гімн «Тебе, Бога, хвалимо» (лат. «Te Deum») іноді використовує і Правосл. церква. Остаточне становлення системи богослужб. співу на Зх. пов'язане з ім'ям Папи Римського *Григорія І Великого*, який додав до 4-х амвросіан. голосів ще чотири, внаслідок чого постала система, тотожна системі візант. *октоїха* з чотирма автент. та чотирма плагальними гласами. Основою органума, або діафонії, було додавання до канон. григоріан. мелодії супровідної мелодії, яку вважали друг. голосом. Григоріанський спів, який використовують в одному з голосів органума, отримав назву Cantus firmus (попередньо визначений, установлений мотив); вільний додатк. голос мав різні найменування, що залежало від роду Б. Одночасне поєднання двох або кількох мелод. ліній наз. «контрапунктним Б.» або «контрапунктом». У шир. розумінні поняття «контрапункт» трактують як «punctus contra punctum» («точка проти точки») або «nota contra notam» («нота проти ноти»). Його значення полягає в тому, що до кож. звука григоріан. монодії додано нов. придуманий звук, унаслідок чого виникають дві різні послідовності точок-звуків або дві мелод. лінії. Початково зразки Б. повністю відповідали поняттю контрапункту, оскільки кож. звукові григоріан. Cantus firmus відповідав один звук додатк. голосу. Правила поєднання голосів було прописано тільки для співаків; про *композицію* на той час не йшлося. Органум був лише манерою Б. замість одноголос. виконання григоріан. мелодії. Співаки ніби імпровізували за допомогою додатк. голосів, читаючи оригін. мелодію за одноголос. антифонарієм (див. *Антифон*). З часом кількість звуків у додатк. голосах збільшилася, і на один звук гол. голосу припадало кілька звуків друг. голосу. Такий різновид органума наз. фігуруванням, або мелізмат. органумом. Збільшилися не тільки число звуків додатк.

Багатоголосся. Cantus firmus

Онлайн версія енциклопедії
https://vue.gov.ua

голосів, а й кількість цих голосів. З'явилися триголос. й чотириголос. органуми, за мелізмат. візерунками додатк. голосів яких зовсім губилися тривалі звуки гол. голосу. Розвинене орнамент. Б. вже не могло залежати від співац. *імпровізації*, а вимагало завчасного обмірковування та запису. Практика такого твору, або композиції, спричинила появу нов. фігури в історії богослужб. співу (та й в історії музики назагал) — *композитора*, що створював вільні багатоголосні композиції. Одним із перш. європ. композиторів вважають магістра Леоніна (12 ст.; Франція), який склав на основі одноголос. антифонарія та градуала річний зб. літург. багатоголос. *піснеспівів* — «Велику книгу органумів» (лат. Magnus liber organi»). Його традицію продовжив Перотін Великий (12–13 ст; Франція), який доповнив працю Леоніна, а також, очевидно, створив і свою книгу (або навіть книги), куди входили триголос. й чотириголос. органуми. Леонін і Перотін Великий належать до т. з. поліфонічної школи Нотр Дам, уся їхня діяльність була пов'язана з Собором Париз. Богоматері (див. *Собор Нотр Дам у Парижі*), і саме звідти нове мист-во почало поширюватися на ін. країни катол. світу. У подальшому Б. стає панівним у профес. музиці та низці муз. *культур народних*. Різновиди Б.: поліфон. — форма виконання, у якій поєднано два або більше самост., але взаємозалеж. голосів; гомофон. (гомофон.-гармонічне) — форма, у якій основним є один голос, найчастіше верх., а решта голосів, незважаючи на більшу чи меншу самостійність, його супроводжують. Різновидом гомофон. Б. є гармонічне Б., для якого характерна ритм. узгодженість гол. голосу (мелодії) та супровід. голосів. При цьому Б. набуває акорд. фактур. звучання. У деяких зх. традиціях для позначення Б. як кількох голосів у муз. «вертикалі» і як особл. муз. складу використовують або одне й те саме слово (напр., англ. polyphonic), або різні *лексеми* (напр., нім. mehrstimmig і polyphon). В ост. випадку специфіку слововживання можна встановити лише з контексту.

Літ.: Юцевич Ю. Музика: словник-довідник. Тернопіль, 2009; Мороз М. О. Елементарна теорія музики. 2-ге вид., перероб. та допов. Одеса, 2019.

М. О. Мороз

Багатоголо́сся наро́дне — тип фактурного устрою народної *музики*, одночасне поєднання кількох мелодичних ліній у народній гуртовій (хоровій, ансамблевій) вокальній, інструментальній та вокально-інструментальній музиці. Зразки укр. Б. Н. почали досліджувати та записувати на слух у 19 ст. Збирання багатоголос. *фольклору* розвинулося у 20–21 ст. з появою звукотех. засобів аудіозапису. Збереглися такі типи укр. Б. н: *гетерофонія*; бурдонна *діафонія*; монофонія (*монодія*); кантове триголосся (*гомофонія*); підголосково-поліфон. функц. дво- та триголосся (підголоскова *поліфонія*). Різні принципи узгодження *голосів* у багатоголос. складі визначають ту чи ін. муз. *фактуру*, тому типи й різновиди Б. н. є фактично різновидами народнопісен. фактури. Гетерофонію, яка переважає у ранній обряд. пісенності, створює поєднання дещо відмінних, але споріднених між собою варіант. мелодич. ліній. Відсутність між ними інтонац. *контрасту*, незначна висотна відстань між голосами зумовлюють часте поєднання їх в *унісон* (спільний звук, в якому сходяться всі голосові лінії). Тимчасові унісонні фрагменти в гетерофон. фактурі зазвичай чергуються з різн. *інтервалами* (рідше *акордами*), утвореними висот. розходженнями голосів між унісон. сегментами наспіву. Гетерофонія поділяється на 2 осн. різновиди: невпорядк. та впорядкована. Невпорядкована (дисонантна) гетерофонія — найархаїчніший різновид Б. н. в Україні й загалом у *слов'ян*. Для неї характерне розгалуження мелодії на рівноправ. голоси, що звучать в одному *регістрі*, рухаються від унісону до унісону й розходяться, утворюючи дисонантні інтервали

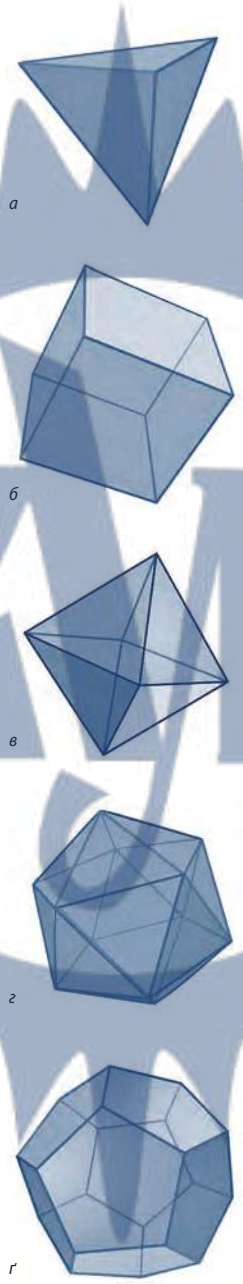
Багатоголосся народне. Виступ Волинського академічного народного хору

й співзвуччя. Дисонантна гетерофонія існує на Пн. Центр. *Поліссі*, муз. стиль якого передбачає багату орнаментацію наспіву. Упорядкована консонант. гетерофонія — пізніша стадія розвитку муз. мислення. Вона поширена на більшій частині укр. етніч. земель (за винятком пд.-зх. і зх., де питомим є одноголосся). Основна мелодична лінія розходиться на консонант. інтервали (найчастіше *терції*, у *кадансах* унісони). Бурдонна діафонія — другий архаїч. тип фактури, який зберігся у традиц. вокальній та інструмент. музиці багатьох народів світу. В Україні поширений у Центр. та Сх. Поліссі, на Лівобережжі (на Пн. Полтавщини) та в *Карпатах*. Провідною в цьому типі Б. н. є рельєфна мелодична лінія верх. голосу (у виконанні часто сольна), поєднана з гуртовим ниж. голосом, що має пост. висоту (ін. назва «педаль»). Цей звук повторюється синхронно з верх. голосом (часто з елементами орнаментики) у ритмі складів пісен. тексту (т. з. еквіритміч. *бурдон*). У неопор. частинах *мелодії* вертикаль утворює дисонантні інтервали, подібно до невпорядков. гетерофонії. Бурдонне двоголосся характерне і для давн. вокально-інструмент. та інструмент. музики (*дримба*, колісна *ліра*, *дуда*, деякі типи *аерофонів* тощо). Монофонія (*монодія*) — гуртовий унісон. (одноголосий) спів. Здавна поширений на Пд. Зх. укр. етніч. земель. Виявляє іст. зв'язок із європ. (Зх., Пд. й Сх.) муз. традиціями, зокрема *Середземномор'я*. В укр. етномузикознавстві гуртову монодію визнано типом багатоголосся. Оригінальні тер. стилі поширені на Наддністрянщині (Пд. *Поділлі*, *Буковині*, *Покутті*, *Закарпатті* та ін.). Різновидами унісон. співу є характерний для Поділля спів в *октаву* — поєднання унісону із сольним октав. фальцет. «тон-

чиком» (див. *Фальцет*) — або у дві октави, якщо співають водночас чоловічий і жін. гурти (Наддністрянщина). Гетерофонія, бурдонна діафонія та монофонія характерні переважно для давн. обрядових (лише частково для ранніх лірич.) пісень і є формами функц. одноголосся: у гетерофонії провід. голос розгалужується на спорідненні мелодичні лінії, у монофонії він єдиний і не допускає розгалужень, у бурдон. діафонії доповнюється ниж. голосом пост. висоти. Кантове триголосся (гомофонія) належить до гомофонно-гармоніч. європ. типу: до терцієвої «стрічки» двох верх. голосів, яка є провідною мелодич. лінією, долучено ниж. голос (функц.-гармоніч. *бас*). Традиція виконання місц. пісень у кантовій фактурі усталилася здебільшого на Лівобережжі (Полтавщина, *Слобожанщина*). Підголосково-поліфонічне функціональне двоголосся найхарактерніше для необряд. пісень. Сформувалося у 19–20 ст. На відміну від гетерофонного, підголоск. склад вважають *поліфонією*. Він утв. поєднанням самост. голосів (2–3), тобто є функц. двоголоссям. Провідним у двоголоссі є ниж. голос (його виконує гурт), збагачений гетерофон. розщепленням голосів. Окрасою нар. поліфоніч. співу є верх. сольний голос (підголосок). Ниж. і верх. голоси можуть бути інтонаційно спорідненими, не досить контрастними, що проявляється зазвичай у їхньому паралел. терцієвому русі — «стрічці». Такий вид підголоск. фактури наближається до розвиненої консонант. гетерофонії. Якщо голоси самостійні, контрастні за мелодією, це відповідає сутності поліфон. складу. Двоголосся поширене в Україні повсюдно; домінантними тер. є Серед. Наддніпрянщина, Лівобережжя, Сх. Поділля, Степ. У 20 ст. воно з'явилося на тих тер., де раніше не фіксувалося. Це зумовлено впливом церк. музики, створенням нар. академ. колективів тощо. Підголосково-поліфонічне функціональне триголосся (підголоскова *поліфонія*) є найпізнішою (20 ст.) і найбагатшою формою укр. підголоск. співу. Поширене на Лівобережжі (окр. села на Полтавщині, Слобожанщині). Найчастіше розвиває принципи кант. фактури. Демонструє тембровий (див. *Тембр*) контраст (як і двоголосся): ниж. голос виконує гурт (із можливими гетерофон. розщепленнями), два верхніх голоси — сольні, провідним є середній. Б. н. — важливий елемент муз. тканини, за яким іноді можна визначити жанр і геогр. походження твору.

Літ.: Ященко Л. Українське народне багатоголосся. Київ, 1962; Матвієнко В. Про деякі особливості українського народного багатоголосся // Укр. музикознав. 1967. Вип. 2; Єфремов Є., Пономаренко В. Дослідження локальної народнопісенної традиції як основа діяльності вторинного фольклорного ансамблю // Укр. музикознав. 1989. Вип. 24; Іваницький А. Українська народна музична творчість. 2-ге вид., доопрац. Київ, 1999; Єфремов Є. Про традиційну фактурну будову поліських ліричних пісень // Фольклористичні візії (учні — вчителеві І. В. Маціївському з нагоди 60-річчя). Тернопіль, 2001; Смоляк О. Народне багатоголосся Тернопільщини: історія і типологія. Тернопіль, 2008; Мурзина О. Минуле та сьогодення українського традиційного багатоголосся // Наук. вісник Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. 2009. Вип. 80; Мурзина О. Народне багатоголосся // Історія української музики : у 7 т. Київ, 2016. Т. 1: Від найдавніших часів до XVIII століття. Кн. 1: Народна музика; Шевчук О. Ще раз про українське народне багатоголосся (типи фактурного устрою) // Пробл. етномузикол. 2019. Вип. 14; Федун І. Композиційні особливості західноукраїнської традиційної інструментальної ансамблевої музики // Пробл. етномузикол. 2020. Вип. 15.

Г. О. Пеліна, О. Ю. Шевчук

Багатогранник. Правильні багатогранники: *а* – тетраедр (чотиригранник); *б* – куб (шестигранник); *в* – октаедр (восьмигранник); *г* – додекаедр (дванадцятигранник); *ґ* – ікосаедр (двадцятигранник).

Багатогра́нник, многогранник — геометричне тіло, частина тривимірного *Евклідового простору*, обмежена скінченним числом багатокутників, які є *гранями* Б., їхні сторони — ребрами, а їхні вершини — вершинами Б. Приклади багатогранників: *призма*, *піраміда*. Види Б.: опуклий, правильний. Опуклим називають Б., розташ. з одного боку від площини будь-якої з його граней. Правильним є Б., що задовольняє умовам: а) він опуклий; б) усі грані є рівн. правил. багатокутниками; в) у кож. його вершині збігається однак. кільк. граней; г) усі вершини рівновіддалені від певної точки, яку називають центром. Прикладом нескінчен. опукл. Б. є опукле тіло, обмежене двома *площинами* у просторі. Б. із *n* гранями називають *n*-гранником. *Евклід Александрійський* довів існування тільки 5 видів правил. Б.: тетраедра (чотиригранника); *куба* (шестигранника); *октаедра* (восьмигранника); *додекаедра* (дванадцятигранника); *ікосаедра* (двадцятигранника). Властивості правил. Б.: а) майже усі (за винятком тетраедра) мають центр симетрії; б) навколо кожного можна описати *сферу*; в) у них можна вписати сферу. Якщо центри граней правил. Б. прийняти за вершини нового Б., отримаємо правил. Б., двоїстий (дуальний) початковому. Правильний тетраедр двоїстий самому собі, куб двоїстий правил. октаедру, правил додекаедр — правил. ікосаедру. У двоїстих правил. Б. число вершин одного з них дорівнює числу граней другого й навпаки. Центри граней правил. Б. є вершинами двоїстого йому правил. Б. Для опукл. Б. справджується *Ейлера теорема*, що пов'язує число вершин (В), граней (Г) і ребер (Р) співвідношенням: В + Г = Р + 2. Об'єднання Б. називають *поліедром*.

Літ.: Бевз Г. П., Боголюбов О. М., Фільчаков П. Ф. та ін. Довідник з елементарної математики / Ред. П. Ф. Фільчаков. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ, 1975; Багатогранники // Шмиг Р. А., Боярчук В. М., Добрянський І. М. та ін. Термінологічний словник-довідник з будівництва та архітектури. Львів, 2010; Richeson D. Euler's Gem: The Polyhedron Formula and the Birth of Topology. Princeton, 2019.

Д. В. Польовий

Багатоді́тна сім'я́ — згідно з *законодавством* України, сім'я, у якій подружжя (чоловік і жінка) перебуває в зареєстрованому *шлюбі*, разом проживає та виховує трьох і більше дітей (зокрема, кожного з подружжя), або один із батьків (батько або мати), який проживає разом з трьома і більше дітьми та самостійно їх виховує. Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» (2001) до складу Б. с. включають дітей, які навчаються за денн. (або дуальн.) формою здобуття освіти у закладах заг. серед., профес. (профес.-тех.), фах. передвищої та вищої освіти, — до закінчення закладів освіти, але не довше ніж до досягнення ними 23 р. Документом, що підтверджує статус Б. с. і дітей з такої сім'ї та їхн. права на отримання *пільг*, є відп. посвідчення. Пільги для Б. с. та дітям з Б. с. визначені Законами України «Про охорону дитинства» (2001), «Про оздоровлення та відпочинок дітей»

(2008), «Про позашкільну освіту» (2000), *Житловим кодексом України* тощо. Матері, які народили 5 і більше дітей та виховали їх до 6-річ. віку, мають право на отримання пенсії за особл. заслуги перед Україною. До системи держ. відзнак входить Почесне звання України «*Мати-героїня*», яке присвоюють жінкам, котрі народили та виховали до 8-річ. віку п'ятьох і більше дітей (зокрема, усиновлених), з урахуванням вагом. особист. внеску у виховання дітей, створення сприятл. умов для здобуття ними освіти, розвитку їх творч. здібностей, формування кращих дух. і морал. якостей.

Дж.: Про охорону дитинства: Закон України № 2402-III від 26 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 30. Ст. 142.

Багатодо́мні рослини́ — див. *Домність*.

Багатоетні́чність — див. *Поліетнічність*.

Багатозада́чність — 1) В інформаційних технологіях — властивість *операційної системи* чи середовища *програмування* забезпечувати можливість паралельної (або псевдопаралельної) обробки кількох *процесів*. Термін «Б.» вперше з'явився в 1960-х. Його вживали стосовно комп'ютер. систем, які виконували кілька алгоритм. процесів одночасно. Пізніше поширився у *психології*. У процесі обробки даних Б. не означає виконання кількох дій водночас. Виконується одночасно більше однієї задачі, але одна задача обробляється, а ін. очікує своєї черги. Здійснюється перемикання *процесора* комп'ютера з одн. задачі на ін. Під час частих перемикань процесора виникає видимість паралел. виконання задач. Справжня Б. операц. системи можлива тільки в багатопроцесор. (кілька ядер. системах) або в розподілених обчислюв. системах.
2) У *психології* — виконання людиною водночас кількох завдань, справ тощо. Є ілюзією, оскільки насправді йдеться про пост. переключання з одн. справи на ін. Вчені з Нац. ін-ту здоров'я і мед. досліджень (м. Париж, Франція) довели, що наш *мозок* не може обробляти понад два склад. завдання одночасно. Наслідки пост. перемикань: мозок переключається за рахунок функцій, які контролюють процеси й визначають послідовність виконання завдань. Фактично людина працює повільніше. Мінуси багатозадачності: заважає зосередитися; мозок швидше втомлюється; знижує продуктивність.

Літ.: Буров Є. Комп'ютерні мережі. 2-ге вид., онов. і допов. Львів, 2003; Варій М. Й. Загальна психологія. 3-тє вид., випр. і допов. Київ, 2009; Mark G. Multitasking in the Digital Age. San Rafael, 2015.

Багатозна́чна ло́гіка — див. *Логіка багатозначна*.

Багатозна́чність, полісемія — наявність в одного *знака* двох і більше різних *тлумачень*, що мають між собою смисловий (див. *Смисл*) *зв'язок*. Б. властива як вербал. (словес.), так і невербал. знакам. Приклади невербал. Б.: відчинені двері крамниці означають, що до неї можна заходити, але можуть означати й те, що приміщення провітрюють. Якщо співрозмовник зчіплює пальці обох рук, це може означати або його неприязне ставлення до тих, хто поряд; або учасник *комунікації* намагається подолати хвилювання, масажуючи пальцями однієї руки долоню чи пальці іншої; або надворі чи в приміщенні занадто холодно й тому мета жесту — зменшення тепловтрати. Звуковий сигнал від водія *автомобіля* пішохід може трактувати і як прохання дати дорогу, і як пропозицію підвезти, і як неформ. привітання. Якщо італієць стукає себе по носі вказів. пальцем, це означає попередження про небезпеку. У *Нідерландах* цей жест означає «я (чи хтось інший) в нетверезому стані», у *Великій Британії* — «таємниця поміж нами». У *Греції* жест «великий палець догори», який у більшості країнах трактується як схвальний, означає небажання продовжувати розмову. У *соціальних мережах* значок використовують для схвалення (подобається, вподобайка, лайк, like). В *Ірані* «великий палець догори» — грубий натяк секс. характеру. При вербал. (словес.) Б. у більшості випадків розуміють саме лексичну Б., або лексичну *полісемію*. Напр., слово «супутник» означає: 1) особу або істоту, яка супроводжує ін.; 2) природне тіло, що обертається навколо *планети*; 3) апарат, що досліджує косміч. об'єкти; 4) пристрій для приймання теле- та інтернет-зв'язку. В усіх значень є спільне: «супутник» — предмет, особа, істота, що перебуває поряд, супроводжує, має певну несамостійність. Із часом деякі значення можуть зникати: «каруселі» нині означає *атракціон*, що обертається; раніше ж каруселлю називали кінні лицар. змагання з бігу по колу та влучання в ціль. Інколи слова з первіс. значенням лишаються вузькоспеціаліз., натомість із нов. значеннями входять до шир. вжитку: «планшет» у значенні «дошка з натягнутим на неї папером, на який наносять план місцевості» належить до фах. термінів у галузі *геодезії*; у значенні «плоска сумка з прозорим боком для карти» — до військ. термінології; «розбірна сцена» — до спеціалізов. лексики театру; натомість у значенні «кишеньковий персональний комп'ютер» — відомий шир. загалу. Інколи слово набуває нов. значень: «кімната» — приміщення у будівлі, а також віртуал. простір у соц. мережах — відеоконференція в режимі реал. часу. «Корона» — «вінець, символ влади монарха», з 2020 — народнорозмовна назва коронавірусу COVID-19. Слово має як пряме (осн.), так і перенос. (похід.) значення. Напр., «футболити» означає «штовхати ногою від себе м'яч або інший предмет»; переносно — «проганяти, не допускати до себе когось, відмовляти комусь, намір спекатися чийогось товариства». «Бобер» — назва тварини роду

Багатозначність

Онлайн версія на п
//vue.gov.

Castor L. (пряме, осн. значення); на військ. жаргоні бобрами називають воїнів-інженерів. Л. Лисиченко (1928—2022; Україна) визначила кілька типів лексич. Б.: 1) радіальна — усі непрямі значення походять від прямого [напр., «блиск» — яскраве сяяння, світіння (осн., пряме значення); переносно — багатство, розкіш, пишнота; яскравий прояв вис. якостей, таланту, розуму; складник назви деяких *мінералів*]; 2) ланцюжкова — кож. значення є похідним від найближч. попереднього [напр., «жменя» — долоня й пальці в зігнутому стані (осн., пряме значення); кільк. чого-небудь, що вміщується в жмені; незначна кільк. чого-небудь]; 3) радіально-ланцюжкова, що об'єднує обидва типи [напр., «дорога» — смуга землі, якою їздять і ходять (осн., пряме значення); перебування в русі; місце для проходу, проїзду; правил. напрямок руху].

Літ.: Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови (Семантична структура слова). Харків, 1976; Кочетков В. В. Психология межкультурных различий. Москва, 2001; Левицький В. В. Лексична полісемія та квантитативні методи її дослідження // Мовознавство. 2003. № 4; Nerlich B., Todd Z., Herman V. et al. Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language. Berlin; New York, 2003; Овчаренко Н. Термінотвірний потенціал багатозначності // Теор. й приклад. пробл. сучас. філол. 2019. Вип. 8 (1).

О. В. Малаш

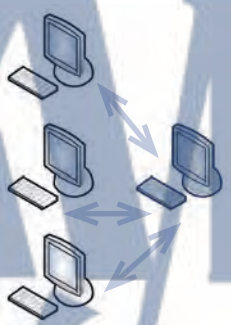
Багатозяброподі́бні (*Hexanchiformes*) — ряд *акул* класу *хрящових риб*. Ряд включає 2 родини (плащоносні акули та багатозяброві акули), 4 роди й 6 видів. Б. — найдавн. представники акул, відомі з пізнього *Крейдового періоду*. Загальна довж. *тіла* акул становить 1,5–5 м. Мають один спин. *плавець* без голки. Деякі види мають добре розвин. анальний плавець, розташ. ближче до хвост. плавця. Верхня лопать хвост. плавця подовжена, нижня — коротка або відсутня. *Голова* витягнута, морда дещо сплощена. Зябрових щілин 6–7. Біля зябр. апарату у плащонос. акул є шкір. виріст, що нагадує плащ. Очі (див. *Око*) без мигальної перетинки. Б. — виключно мор. тварини, поширені у водах *Атлантичного океану*, *Тихого океану* й *Індійського океану*. Зустрічаються на глибині 60–2300 м (залежно від виду). Ведуть придонний спосіб життя, вночі можуть підніматися ближче до поверхні. Активні *хижаки*, живляться рибою, *молюсками*. Яйцеживородні (див. *Яйцеживородіння*).

Багатозяброподібні. Гостроноса семизяброва акула

Літ.: Compagno L., Dando M., Fowler S. Sharks of the World. Princeton, 2005; Nelson J. S., Grande T. C., Wilson M. V. Fishes of the World. 5th ed. Hoboken, 2016; Daly-Engel T. S., Baremore I. E., Grubbs R. D. et al. Resurrection of the Sixgill Shark Hexanchus vitulus Springer & Waller, 1969 (Hexanchiformes, Hexanchidae), with Comments on its Distribution in the Northwest Atlantic Ocean // Marine Biodiversity. 2019. № 49.

Ю. К. Куцоконь, А. Є. Шух

Багатокористувацька система

Багатокліти́нні організ́ми — *тварини*, рослини, *гриби*, *лишайники*, тіло яких складається з багатьох клітин і міжклітинної речовини. На відміну від одноклі́т., клітини Б. о. високоспеціалізовані, диференційовані. Залежно від виконуваних ними функцій клітини Б. о. об'єднані в *тканини* й *органи*. У *філогенезі* Б. о. виникли пізніше і походять від одноклі́т., про що свідчить наявність в *онтогенезі* одноклі́т. стадії. У тварин цією стадією є *зигота*, у рослин і грибів — *спора*. Клітини Б. о. здебільшого мають однак. *геном*. Якщо орг-м розвивається з багатокліт. фрагмента материн. орг-му за допомогою *вегетативного розмноження*, то відбувається природне *клонування*. Виникнення багатокліт. стадій життєв. циклу в деяких примітив. Б. о. відбувається завдяки об'єднанню в єдиний орг-м клітин, які часто мають різні *генотипи*. Об'єднання клітин відбувається також для утворення колоній оргмів. Хоча деякі вчені вважають колоніальність примітив. формою багатоклітинності, проте ці явища мають відмінності. У колон. орг-мів відсутні справж. диференціація клітин і відп. поділ тіла на тканини. Межа між багатоклітинністю та колоніальністю в примітив. орг-мів нечітка. Так, у колоніях деяких одноклі́т. орг-мів присутня диференціація на генеративні і соматичні клітини.

Літ.: Bich L., Pradeu T., Moreau J.-F. Understanding Multicellularity: The Functional Organization of the Intercellular Space // Frontiers in Physiology. 2019. Vol. 10; Северцов А. С. Теории эволюции. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2020.

Багатокористува́цька систе́ма, багатотермінальна система (англ. multi-user system) — комп'ютерна система, що допускає одночасне незалежне використання її ресурсів (*процесорів*, пам'яті тощо) кількома користувачами за надання кожному з них свого набору пристроїв введення / виведення інформації (*термінал*). Основою функціонування Б. с. є концепція розподілу часу, яка зумовлена тим, що: а) за умови використання комп'ютера одним користувачем знач. частина часу витрачається на взаємодію людини з машиною; б) центр. процесор комп'ютера працює швидше, ніж його перифер. пристрої (*дисплеї*, пристрої пам'яті на магнітних стрічках тощо). Відтак період простою процесора в очікуванні реакції користувача або виконання операції введ. / вивед. інформації міг бути продуктивно використаний для вирішення задачі, створеної ін. користувачем. Б. с. отримали поширення в 1960–1980-х, у період акт. використання комп'ютерів заг. призначення — сімейства комп'ютерів IBM System / 360 і System / 370. Термінали, які складалися щонайменше з дисплея та *клавіатури*, підключали до комп'ютера переважно через спец. *канали зв'язку* (зокрема, й за допомогою телефон. ліній заг. призначення). Комп'ютери сімейства IBM System / 360 допускали підключення до 248 терміналів. Після появи *персональних комп'ютерів* (ПК) Б. с. втратили свою популярність. Для доступу до ресурсів потуж. комп'ютер. систем почали використовувати переважно спец. *програмне забезпечення*, яке працювало на ПК — звич. чи спеціаліз., що мали невеликі власні ресурси (т. з. тонких клієнтах). Завдяки відносно низ. вартості орг-ції окр. роб. місць (терміналів) і незнач. витратам на їхнє обслуговування, традиц. Б. с. ще використовують у

Онлайн версія на порталі https://vue.gov.ua

сфері освіти, торгівлі, у б-ках тощо. Проте конструкція більшості комп'ютерів дозволяє організувати системи лише з 10–15 терміналами.
Див. також *Апаратне забезпечення обробки інформації*.

Літ.: Harris D. M., Harris S. L. Digital Design and Computer Architecture. 2nd ed. Amsterdam; Boston, 2012.

О. В. Арістов

Багатокульту́рність — стан *суспільства* в поліетнічних країнах, якому притаманна активна державна політика щодо офіційного визнання і забезпечення прав різних категорій осіб і спільнот на культурну *ідентифікацію*, відмінність від інших етногруп. Поняття вживається при аналізові міжкульт. взаємодії, культ. розвитку людства та культ. наслідків в умовах *глобалізації*. Політ. напруження, *конфлікти*, етноконфес. протистояння, що є загрозою дезінтеграції сусп-ва, змушують д-ви шукати розв'язання цих проблем у політ. площині взаємин різнокульт. спільнот. Українське сусп-во є багатокульт. зі склад. структурою ідентифікацій. Більшість нас. представлена українцями, решта — росіянами та представниками ін. нац. меншин. *Верховна Рада України* ухвалила *Декларацію прав національностей України 1991*, в якій гарантувала всім народам, нац. групам, громадянам, які проживають на її тер., рівні політ., екон., соц. та культ. права. У декларації зазначено, що в Україні проживають громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями «становлять народ України». Довготривалість їх спільн. компакт. проживання в регіонах України, з одн. боку, сприяла формуванню етніч. *толерантності*, а з ін. — регіон. культ.-іст. різнорідності, що найбільше виявляється в особливостях геополіт., етнокульт. і реліг. орієнтацій. Феномен Б. є викликом для людства, потенц. джерелом конфліктів, тому потребує відповід. знань, умінь, цінніс. орієнтацій для його сприйняття та політ. регулювання. На думку А. Ручки (нар. 1940) та В. Танчера (нар. 1943; обидва — Україна), ресурсом розвитку Б. є культ. компетентність як специф. комплекс набутих рис, здатностей, знань, умінь і цінніс. орієнтацій, які дають можливість людям вільно брати участь у культ. житті сусп-ва. Розвиток культ. компетентності міцно пов'яз. із формуванням певної культ. *ідентичності*. Культ. компетентності можуть мати різні аспекти: від акт. культ. партиципації (культ. експресії, проявів норматив. культ. ідентичності) до пасивної — набуття тільки певн. сукупності знань про *культуру* та ролей переважно як глядачів, слухачів, споживачів культури. В умовах глобалізації та культ. різноманітності, коли гостро постають питання захисту і просування різнорід. культ. форм, особл. значення набуває кроскульт. компетентність. Базується на усвідомленні того, що різнорідність — це об'єкт. характеристика світ. культури і рушійна сила її сталого розвитку, повага до ін. поглядів, *традицій*, культур, а також готовність розв'язувати конфлікти мир. шляхом.

Багатокультурність

Літ.: Василенко А. М. Канадська багатокультурність та становлення етнополітичного права // Часопис Київ. ун-ту права. 2009. № 4; Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формуванняо. Київ, 2011; Бандурка А. С. Строката ковдра мультикультуралізму. Харків, 2013; Антагонізм і примирення у мультикультурних середовищах / За ред. Я. Кручевського, О. Герман. Київ, 2017; Ручка А., Танчер В. Багатокультурність: чинники, проблеми, нові перспективи суспільного розвитку // Укр. соціол. журн. 2017. № 1–2.

Багатоку́тник, многокутник, полігон — частина *площини*, обмежена *ламаною замкненою* лінією. Ланки ламаної називають сторонами Б., її вершини — вершинами Б. Кількість сторін Б. збігається з кількістю його вершин. За числом кутів розрізняють *трикутники*, *чотирикутники* (див. також *Квадрат*; *Октаедр*; *Паралелепіпед прямий*; *Прямокутник*) тощо. Многокутник із n вершинами називають n-кутником. Дві вершини, що є кінцями однієї сторони, називають суміж. вершинами; дві сторони, що мають спіл. вершину, — суміж. сторонами. *Відрізки*, що сполучають будь-які дві несуміжні вершини Б., наз. його *діагоналями*. *Кут* (внутр. кут) Б. — кут між двома його суміж. сторонами. Б., що не перетинає сам себе (ламана, що обмежує многокутник, не перетинається), наз. простим. Види Б.: 1) опуклий Б. — многокутник, який задовольняє одній з умов: Б. лежить з одного боку від будь-якої *прямої*, що містить його сторону; будь-яка пряма, що не містить сторін і вершин Б., перетинає границю Б. у двох точках; усі внутр. кути Б. менші 180°; 2) правильний Б. — опуклий многокутник, усі сторони та кути якого рівні; 3) вписаний Б. — многокутник, усі вершини якого лежать на одному *колі*; 4) описаний Б. — многокутник, усі сторони якого є *дотичними* до одного кола. *Сума* внутр. кутів опуклого n-кутника дорівнює $180°(n-2)$. Сума *кутів зовнішніх* опуклого n-кутника, взятих по одному при кож. вершині, не залежить від кількості кутів і дорівнює 360°. Кількість діагоналей довіл. n-кутника дорівнює $\frac{n(n-3)}{2}$. *Площу* довіл. простого n-кутника з вершинами в точках із *координатами* $(x_i; y_i)$, $i = 1, 2, 3, \ldots, n$, визначають за формулою: $S=\frac{1}{2}\left|\sum_{i=1}^{n}(x_i+x_{i+1})(y_i-y_{i+1})\right|$, де $(x_{i+1}; y_{i+1}) = (x_1; y_1)$.

Літ.: Бевз Г. П., Боголюбов О. М., Фільчаков П. Ф. та ін. Довідник з елементарної математики. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ, 1975.

Багатоку́тні чи́сла — послідовність, що вказує число точок, які можуть бути розставлені у вигляді правильного *багатокутника*. Є одним з видів *фігурних чисел* (заг. назва чисел, пов'язаних з тією чи ін. *фігурою геометричною*). Б. ч. легко створити за допомогою простого обчислюв. правила. Задають *арифметичну прогресію* з різницею d. Беруть просту послідовність *натуральних чисел* ($d = 1$). Наступні послідовності

Онлайн версія на порталі
Інтернет-видання

створюють додаванням одиниці до різниці *d*. Трикутні, чотирикутні, п'ятикутні числа є прикладами Б. ч.

Трикутні числа. Арифметична прогресія з різницею $d = 1$ дає ряд натуральних чисел 1 + 2 + + 3 + 4 + 5 + … . Суми членів цієї прогресії (з додаванням кож. наступ. числа): 1 + 2 = **3**, 1 + 2 + + 3 = **6**, 1 + 2 + 3 + 4 = **10**, … утворюють ряд трикут. чисел 1, 3, 6, 10, … Позначимо трикутні числа $T_1, T_2, T_3, \ldots, T_n$. Тоді $T_1 = 1$, а решту можна отримати за правилом: $T_2 = 3 = 1 + 2$; $T_3 = 6 = 1 + 2 + 3$; $T_4 = 10 = 1 + 2 + 3 + 4, \ldots$; $T_n = 1 + 2 + 3 + \ldots + n$. Отже формула для *n*-го трикут. числа: $T_n = \frac{n(n+1)}{2}$.

Чотирикутні числа. Різниця $d = 2$, тоді прогресія 1 + 3 + 5 + 7 + … . Часткові суми членів цієї прогресії: 1 + 3 = **4**, 1 + 3 + 5 = **9**, 1 + 3 + 5 + 7 = **16**, … утворюють ряд чотирикут. чисел 1, 4, 9, 16, … .

П'ятикутні числа. Різниця $d = 3$, отримаємо 1 + 4 + 7 + 10 + … , часткові суми членів цієї прогресії 1 + 4 = **5**, 1 + 4 + 7 = **12**, 1 + 4 + 7 + 10 = **22**, … утворюють ряд п'ятикут. чисел 1, 5, 12, 22. Аналогічно створюються семи-, восьми- та ін. багатокутні числа.

Літ.: Деза Е. И. Специальные числа натурального ряда. 2-е изд. Москва, 2017.

Багатомі́рність — *категорія*, що відображає множинність незалежних і незвідних один до одного вимірів (аспектів, *модусів*) *буття* та форм і принципів *пізнання*. Широке запровадження терміна у *філософії*, *психології*, різн. галузях знання й освіти (зокрема, «багатомірна людина», «багатомірне мислення», «багатомірна реальність», «багатомірність пізнання» тощо) пов'яз. зі зміною *парадигми* постнекласичної науки в бік дослідження нелінійн., віднос., конвенційних, поліваріативних процесів, відмовою від принципів класич. *монізму*. Переносно: багатомірне — таке, що передбачає різнобічні, різноаспектні підходи, оцінки, характеристики певного явища (події, проблеми).

Літ.: Богатая Л. Н. Многомерное мышление в контексте представлений о многомерности // Ученые записки Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер.: Филос. Культурол. Политол. Социол. 2010. Т. 23 (62). № 1; Огневюк В. О. Багатомірна людина. Епоха трансформацій. Освіта // Неперервна освіта: теорія і практика. 2013. Вип. 1–2; Панфілов О. Ю., Петрова Л. О. Багатомірність повсякдення у контексті життєвого світу // Вісник Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». Сер.: Філос. 2019. № 1.

Багатомо́вність — 1) Здатність людини або групи населення користуватися більше ніж двома *мовами*. Зокрема, може бути притаманна групам людей, які проживають у поліетніч. регіонах. Напр., це характерно для частини мешканців *Одеської області* України. За переписом нас. України (2001), вільно володіють, окрім рідної, мовою своєї національності 15,9 % нас. Одес. обл., укр. мовою — 31,5 %, рос. — 38,5 %.

2) Держ. мовна політика, відповідно до якої на тер. держави чи її адм.-тер. одиниці кілька мов мають офіц. статус (див. *Мова офіційна*). Багатомовною д-вою є *Швейцарія*. За ст. 70 Конституції Швейцарії, 4 мови мають статус офіційної (нім., франц., італ. і ретороманська). *Кантони* самостійно визначають свої офіц. мови. Поряд з офіц. Б. існує також неофіц. багатомовність, за якою всередині країни, крім *мови державної*, функціонують мови етніч. спільнот — меншин та корінних народів. Офіц. мовами *Канади* є англ. та французька (ст. 16 Конституц. акта Канади). Однак, за переписом населення 2011, громадяни вказали понад 200 мов як *мову рідну* чи «домашню» (зокрема, мови іммігрантів і корінних народів), бл. 20 % нас. повідомило, що говорять вдома ін. мовою, ніж англ. і французька.

3) У техніці — налаштування пристрою, які дозволяють користувачам послуговуватися більше ніж двома мовами, зокрема й обирати з-поміж них. Сучас. електрон. пристрої, незалежно від країни вир-ва, забезпечують можливість користувачеві обирати потрібну мову з переліку. Цю перевагу також надають *пошукові системи*, що дозволяють налаштувати пошук інформації відп. мовою.

4) У книговиданні — паралельне чи послідовне подання того самого тексту або різн. текстів у межах одного джерела більше ніж двома мовами. ДСТУ 3017:2015 визначає багатомовним видання, що містить текст кількома (багатьма) мовами. Прикладами багатомов. видань є: «Т. Г. Шевченко. Заповіт: романо-германськими мовами» (м. Київ; 1983), «Т. Г. Шевченко. Єретик: поема слов'янськими мовами» (м. Київ; 1991), «Т. Г. Шевченко. Кавказ: поема: переклади мовами народів світу» (м. Київ; 2003). Поширеною є практика публікування багатомов. інструкцій з експлуатації електрон. пристроїв.

5) У мережі «Інтернет» — подання сайту кількома мовами з можливістю перемикання на ін. мову. З огляду на європ. інтеграцію України важливо забезпечити доступ до *інформації* про неї не лише держ. укр. мовою, а й мовами міжнар. спілкування. Це відбивається у практиці створення в інтернеті сторінок не лише укр., а й англ. та ін. світ. мовами.

Див. також *Білінгвізм*.

Дж.: ДСТУ 3017:2015. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять. Київ, 2016.

Літ.: Bakker P. «The Language of the Coast Tribes is Half Basque»: A Basque-American Indian Pidgin in Use between Europeans and Native Americans in North America, ca. 1540 — ca. 1640 // Anthropological Linguistics. 1989. Vol. 31 (3/4); Тарасенко О. Л. Мовна політика у багатомовному суспільстві: досвід Європейського Союзу // Ек. та держава. 2010. № 9; Linguistic Characteristics of Canadians. Ottawa, 2011; Шишкін В. Мова як складник державотворення // Мовознавство. 2013. № 2–3; Михальчук О. І. Етномовні спільноти в Україні: інтеграція в загальнонаціональний контекст // Мовне законодавство і мовна політика: Україна, Європа, світ. Київ, 2019; Пономаренко В. П. Лінгвістична карта Європи і багатомовність // Мовне законодавство і мовна політика: Україна, Європа, світ. Київ, 2019.

О. В. Малаш

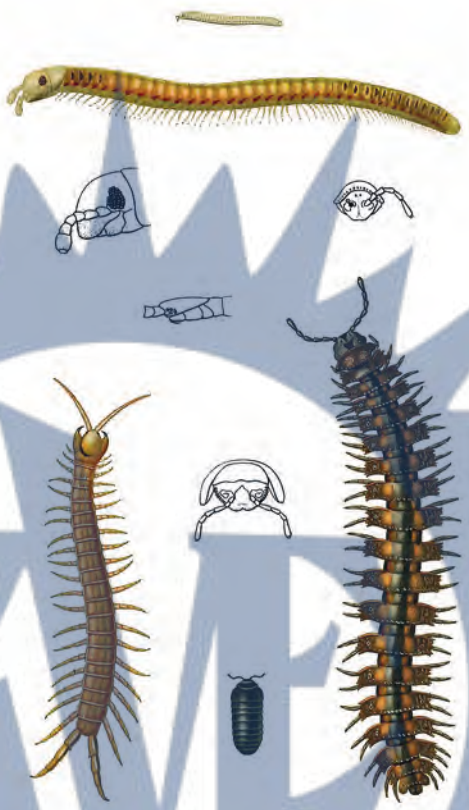
Багатоніжка

Багатоні́жка, солодиця (*Polypodium*; від грец. «πολύς» – «багато» і «πόδίον» – «ніжка») — рід *папоротеподібних* рослин родини *багатоніжкових*. У складі роду Б. бл. 75 видів *епіфітних* та наземн. папоротей, з них в Україні — 2: Б. звичайна та Б. проміжна. Багаторіч. трав'яні рослини (див. *Багаторічники*) з повзучим, розгалуж., вкритим клиноподіб. лусочками *кореневищем*. *Ваї* розташовані на кореневищі у два ряди, їхні *черешки* зчленовані з кореневищем, платівки перисті або перисто-надрізані, шкірясті; сегменти довгасто- або лінійно-ланцетні, цілокраї або

більш-менш дрібнозубчасті. *Соруси* округлі або овальні, розташовані рядами по обидва боки від центр. жилки на ниж. боці платівки, на спинці кінців її гілочок; *індузій* відсутній. *Спори* від овальних до довгастих, бородавчасті. Б. звичайна — рослини 8–50 см заввишки з вічнозел., шкірястими ваями, що розвиваються в другій половині весни. Спороносять в липні — вересні. *Б. проміжна* — рослини 30–60 см заввишки з довг. шкірястими ваями, які від середини літа засихають (нові розвиваються восени). Спороносять у серпні — жовтні, листопаді. Папороті роду Б. поширені в лісах і на скелях у троп., рідше субтроп. і помір. зонах Земної кулі. Б. звичайна поширена в лісах на затінених скелях і кам'ян. місцях, рідше на ґрунті переважно в *рослинних угрупованнях* наскельної та ліс. (хвойні та зміш.ліси) *рослинності*. Вид спорадично трапляється в ліс. і лісостеп., дуже рідко в степ. районах України. Б. проміжна зростає на скелях, переважно вапняк., рідше на глинистому ґрунті. В Україні трапляється дуже рідко на *Закарпатті* та *Кримському півострові*.

Літ.: Цвелев Н. Н. Краткий конспект сосудистых споровых растений Восточной Европы // Новости сист. высших растений. 2005. № 37; Мінарченко В. М., Тимченко І. А., Двірна Т. С. та ін. Лікарські папоротеподібні, плауноподібні та хвощеподібні України. Київ, 2018; Liu Sh., Wang Zh., Su Y. et al. Comparative Genomic Analysis of Polypodiaceae Chloroplasts Reveals Fine Structural Features and Dynamic Insertion Sequences // BMC Plant Biology. 2021. № 21 (31).

Л. В. Зав'ялова, В. В. Протопопова

Багатоніжки

Багатоні́жки (*Myriapoda*) — надклас наземних *членистоногих* тварин. Невел. за кількістю таксон. група членистоногих, що за різн. оцінками налічує 16–50 тис. видів. У її складі розглядають 4 класи: *губоногі*, двопарноногі (найб. за кількістю видів), *симфіли* та *пауроподи*. У *фауні* України відомо понад 150 видів Б. Тіло складається з двох відділів: *голови* й гомономно посегментованого *тулуба*. Довжина тіла — від 0,5 мм до 30 см. Найменші за розмірами серед Б. є пауроподи (0,5–1,5 мм), найб. — гігант. сколопендра (*Scolopendra gigantea*) з класу губоногих. Кількість сегментів навіть у межах одного виду не є сталою ознакою й варіює від 14 до 180. Більшість видів на кож. сегменті мають пару кінцівок, двопарноногі — дві пари. Голова відмежована від тулуба, утв. злиттям трьох або чотирьох його сегментів з акроном. На голові розміщені пара простих або розгалуж. вусиків (див. *Органи чуття*), ротові органи (*мандибули* й дві пари максил), очі: прості, лише в окр. видів — складні. Перша пара тулуб. кінцівок у губоногих перетворилася на ногощелепи із серпоподіб. кігтем і отруйн. залозою всередині, в ін. утв. мандибули. Кінцівки тулуба здебільшого однорідні, складаються з кількох члеників і закінчуються кігтиком. Тіло вкрите зовні хітинізованою *кутикулою*, яку виділяє гіподерм. *епітелій*. Нервова, травна, видільна системи багатоніжок — типові для членистоногих. Дихають за допомогою тонк. розгалужених трубочок ектодерм. походження — трахей, які відкриваються назовні дихальцями (числен. парними отворами на сегментах тулуба). Кровоносна система незамкнена. Б. — роздільностатеві тварини. Розвиток прямий або з *анаморфозом*. За анаморфозу з *яйця* розвивається *личинка* з непов. кільк. сегментів, які під час *линяння* поступово доростають. Зона росту розташована в зад. частині тулуба. Б. відкладають яйця в гнізда, або обвивають кладку своїм тілом, захищаючи її у такому стані декілька тижнів (у цей час не живляться). Б. — нічні тварини, які уникають денн. світла. За способом живлення — *сапротрофи* або *хижаки*. Б. поширені в усіх назем. *біомах* на всіх континентах, крім *Антарктиди*. Найбільше видове різноманіття зосереджено в тропіках і жарких районах помір. зони. Населяють *біотопи* з підвищ. вологістю. Найпоширенішими місцями існування Б. є ґрунт, підстилка рослин, кора і стовбури дерев в лісах, поля та пасовища, пустелі, печери та прибережні зони. Б., зокрема двопарноногі, утворюють ґрунт. і рослинну макрофауну в більшості назем. біомів, що виконує функцію розкладання, скорочення та фрагментації росл. підстилки. Губоногі є важл. хижаками, які контролюють *популяції* ін. членистоногих і дріб. *хребетних*.

Літ.: Щербак Г. Й., Царичкова Д. Б., Вервес Ю. Г. Зоологія безхребетних : у 3 кн. Київ, 1996. Кн. 2; The Myriapoda : in 2 vol. / Ed. by A. Minelli. Leiden; Boston, 2011. Vol. 1; Santos-Silva L., Golovatch S., Pinheiro T. et al. Myriapods (Arthropoda, Myriapoda) in the Pantanal of Poconé, Mato Grosso, Brazil // Biota Neotropica. 2019. № 19 (3).

Багатоні́жкові, солодицеві (*Polypodiaceae*) — родина *папоротеподібних* рослин. У складі род. Б. 30–64 родів і 1 000–1 600 видів *епіфітних* і назем. папоротей. В Україні родина представлена одним родом *багатоніжка* і двома або трьома видами. Багаторічні трав'яні рослини (див. *Багаторічники*). *Кореневища* повзучі, м'ясисті, вкриті лусочками й волосками. *Ваї* розміщені в два ряди на верхівці кореневища і з'єднані з ним, гомоморфні, дуже різном. за розсіченістю пла-

Багатоніжкові

тівки, характером жилкування, морфологією волосків і лусок. *Черешки* з 1–3 судин. пучками. *Соруси* округлі або еліпт., без *індузія*, розміщені на ниж. поверхні платівки, оточені волосками або лусочками. *Спорангії* відкриваються щілиною. *Спори* білатеральні. *Гаметофіт* пластинчастий, зел. Види родини Б. поширені по всій Зем. кулі, переважно в троп. (див. *Тропічні пояси*) і субтроп. (див. *Субтропічні пояси*) районах *Азії*, *Америки* й *Австралії*.

Літ.: Цвелев Н. Н. Краткий конспект сосудистых споровых растений Восточной Европы // Новости сист. высших растений. 2005. № 37; Мінарченко В. М., Тимченко І. А., Двірна Т. С. та ін. Лікарські папоротеподібні, плауноподібні та хвощеподібні України. Київ, 2018; Liu Sh., Wang Zh., Su Y. et al. Comparative Genomic Analysis of Polypodiaceae Chloroplasts Reveals Fine Structural Features and Dynamic Insertion Sequences // BMC Plant Biology. 2021. № 21 (31).

Л. В. Зав'ялова, В. В. Протопопова

Багатопарті́йність — спосіб організації політичного процесу в *державах* із демократичним режимом і відповідним типом *політичної системи*. Форма взаємовідносин між *політичними партіями*, за якої місця в *парламенті* розподіляють між трьома й більше партіями, *уряд* формується на коаліц. (див. *Коаліція*) основі. Гол. передумова виникнення Б. — процес *демократизації* політ. життя сусп-ва. В умовах *правової держави*, зрілого громадян. сусп-ва, розвин. *соціальної структури*, зрілості політ. інтересів і *плюралізму* політ. ідей Б. забезпечує *конкуренцію* в змаганні за владу та циркуляцію влад. *еліт* на вибор. засадах. На ґрунті Б. формується механізм макс. залучення громадян до політ. життя; опозиц. (див. *Опозиція*) партії беруть участь у процесі ухвалення держ. рішень. Б. усуває можливість трив. застою та глибин. переродження. Б. є важл. чинником динамізму сусп. розвитку дем. країн. Історично склалися 3 типи Б.: 1) біпартизм (двопарт. система) — наявність двох провід. партій, які здійснюють почерг. перебування при владі (*Австралія*, *Велика Британія*, США); 2) система «двох із половиною партій», коли жодна з двох найпотужніших партій не може здобути *більшості парламентської*, унаслідок чого одна з них утв. коаліцію з третьою задля формування уряду (*Німеччина*, гол. конкурентами на виборах є Християн.-дем. союз і соціалісти; тривалий час у ролі 3-ї партії виступали вільні демократи; після 1998 соціалісти стали влад. партією, вступивши в коаліцію із «зеленими»); 3) поліпартизм — три й більше партій із прибл. однаковою електорал. (див. *Електорат*) підтримкою, жодній із яких не вдається здобути більшість у парламенті, відтак формуються уряд. коаліції (*Бельгія*, *Італія*, *Нідерланди*, *Франція*). Б. пов'язана з наявною в д-ві *виборчою системою*: найкраще утворенню Б. сприяє *пропорційна виборча система*, мажоритарна — відповідає системі біпартизму, змішана — веде до розвитку поліпартійності. Залежно від кількості партій, що реально впливають на функціонування держ. ін-тів та ідеол. дистанції між ними, Дж. *Сарторі* розрізняв такі різновиди Б.: 1) парт. система помірков. (обмеж.) *плюралізму*, для якої характерно представництво в парламенті декількох (3–5) політ. партій, жодна з яких не має більшості *мандатів* і не може самостійно сформувати уряд, орієнтованість усіх партій на співпрацю, невел. ідеол. відмінності між партіями. Стабільність уряду залежить від стабільності (*Швейцарія*) чи нестабільності (Бельгія, Італія, Нідерланди, *Фінляндія*) парт. коаліції в парламенті; 2) парт. система крайн. (поляриз.) плюралізму, для якої характерно представництво в парламенті 6-ти й більше політ. партій, між якими є значне політ. та ідеол. розмежування за шкалою «ліві — праві»; відсутність сильних центрист. партій; прагнення до укладення недовговіч. парт. союзів, які дають змогу формувати уряд, стабільність якого залежить від міцності центрист. (уряд.) коаліцій; наявність позасистем. опозиц. партій (постсоціаліст. й пострадян. країни); 3) атомізов. парт. система, для якої характерно представництво в парламенті багатьох слабко пов'яз. між собою та нас. політ. партій (від 30 до 200), зокрема й позасистем., малочисел. і маловпливових; наявність безвідповідал. опозиції; уряд формується на основі шир. парт. коаліції або на позапарт. основі (характерно для д-в, які переживали поч. становлення парт. системи: *Білорусі*, Російської Федерації, *України*, постсоціаліст. країн Сх. *Європи* наприкін. 20 ст., *Болівії*, *Малайзії*). Залежно від характеру міжпарт. союзів Б. може бути: 1) блоковою, коли близькі за ідеологією політ. партії об'єднуються в блоки і йдуть на вибори зі спіл. кандидатами і спіл. програмою (напр., для Франції характерна двоблоковість: на президент. вибори партії йдуть лівим і правим блоками); 2) коаліц., близькою до поляризов. Б., коли жодна з партій не має більшості в парламенті, достатньої для самост. впливу на формування складу *кабінету міністрів*; лише союз з ін. парт. фракціями дозволяє

Багатопартійність. Розподіл місць в парламенті Німеччини за результатом виборів 26.10.2021

Електронна версія на сайті https://vue.gov.ua

сформувати *уряд коаліційний*. Залежно від реал. політ. впливу партії та кількості отриманих на виборах депутат. місць, виділяють такі багатопарт. системи: а) засн. на партіях із мажоритар. покликанням — за умови рівн. можливостей, які створює д-ва для всіх політ. партій, нас. тривалий час віддає перевагу лише одній партії (напр., партія Індійс. нац. конгресу, Лібер.-дем. партія Японії, Соціал-дем. партія Швеції); б) система з панів. партією, яка намагається набрати мін. 30 % голосів на виборах, але вимушена шукати союзників для формування уряду; в) система, що спирається на коаліцію міноритар. партій (функціонує як коаліц. Б). Недоліки Б. (особливо за системи поліпарт. типу): гостра міжпарт. боротьба; нестабільність; маніпулювання свідомістю нас.; багатощаблевість утвердження і реалізації соц.-політ. програм і ухвалення політ. рішень; політиканство, *демагогія*; ускладнення процесу політ. структурування сусп-ва; розпорошення голосів виборців; відчуження знач. кількості політ. партій від влади. Багатопарт. політ. система менш стабільна; створені нею уряди також нестійкі, розбіжності між партнерами по коаліції не завжди сприяють створенню ефект. й легітим. (див. *Легітимність*) уряду. Б. має знач. поширення: охоплює країни зони *Атлантичного океану*, 4/5 країн *Латинської Америки*, 2/3 Пд.- та Сх.-Азійських країн і лише третину д-в Серед. Сх. та *Африки*.

Літ.: Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем. Львів, 2004; Шведа Ю. Р. Політичні партії. Львів, 2005; Гонюкова Л. Багатопартійність // Політична енциклопедія / Гол. ред. Ю. Левенець. Київ, 2011; Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х — початок 2012 рр.) / За ред. М. Кармазіної. Київ, 2012; Меркотан К. Багатопартійності інститут // Денисенко В. М., Сорба О. М., Угрин Л. Я. та ін. Політологія. Львів, 2014.

Б. Л. Дем'яненко

Багатопе́р (*Polypterus*) — рід *риб* родини багатоперих. Включає 13 *видів*. Відомо з *крейдового періоду*. *Скелет* хрящовий. *Тіло* видовжене, завдовжки до 1 м, вкрите ромбоподіб. ганоїдною *лускою*. *Зябра* рудиментарні, призначені для отримання кисню з води. Риби роду здатні дихати повітрям за допомогою *легень*. *Плавальний міхур* є додатк. органом *дихання*. Завдяки подв. диханню можуть переповзати в повноводніші *водойми* в періоди *посухи*. Деякий час (поки покриви тіла лишаються волог.) можуть витримувати без води. Можуть переживати посуху, зарившись у *мул*. Спинний бік тіла корич., сірий або зеленув., черев. — біл. або жовтий. Розвиток із *метаморфозом*, *личинки* мають зовн. зябра. Прісноводні риби поширено у водоймах Зх. і Центр. *Африки*. Живуть у *струмках*, *заплавах*, *озерах* і *річках*. *Хижаки*, живляться дріб. рибою, *безхребетними*, *земноводними*. Серед видів роду деякі є об'єктами акваріумістики й *рибництва*. Усі види роду поліптер відповідно до переліку *Міжнародного союзу охорони природи* є рідк. з наймен. загрозою, каламоіхт (*Erpetoichthys calabaricus*) має статус близький до загроженого.

Багатопер

Літ.: Nelson J. S., Grande T. C., Wilson M. V. Fishes of the World. 5th ed. Hoboken, 2016; Wassenbergh S. van, Bonte C., Michel K. Terrestrial Capture of Prey by the Reedfish, a Model Species for Stem Tetrapods // Ecology and Evolution. 2017. Vol. 7. № 11; Куцоконь Ю. К., Романь А. М. Реофільні види риб басейну річки Тетерів // Біол. системи. 2018. Т. 10. Вип. 2.

Ю. К. Куцоконь, А. Є. Шух

Багатопероподі́бні (*Polypteriformes*) — ряд *риб* класу *променеперих*. Включає 1 родину (багатопері) і 2 роди (каламоіхт з 1 видом; поліптер — 10 видів). Відомо з *крейдового періоду*. *Скелет* хрящовий, *тіло* видовж., вкрите ганоїдною *лускою*. Спинний *плавець* складають 15–18 невел. плавців, кожен із яких має шип і кілька м'яких променів. Макс. довжина риб ряду становить бл. 1 м, більшість видів завдовжки 30–60 см. Мають парні *легені*, завдяки чому можуть дихати

Багатопероподібні. Каламоіхт калабарський

атм. повітрям і певн. час обходитися без води. Розмножуються (див. *Розмноження, відтворення, репродукція*) у період дощів, *ікру* відкладають на *ґрунт* або вод. рослини. Розвиток непрям., *личинки* мають зовн. *зябра*. *Хижаки*, живляться дрібн. рибою, водн. *безхребетними*. Прісноводні риби, поширені в *річках* і *озерах Африки*. Риби ряду є попул. об'єктом акваріумістики. Усі види роду поліптер відповідно до переліку *Міжнародного союзу охорони природи* є рідкіс. з наймен. загрозою, каламоіхт (*Erpetoichthys calabaricus*) має статус близький до загроженого.

Літ.: Nelson J. S., Grande T. C., Wilson M. V. Fishes of the World. 5th ed. Hoboken, 2016; Wassenbergh S. van, Bonte C., Michel K. Terrestrial Capture of Prey by the Reedfish, a Model Species for Stem Tetrapods // Ecology and Evolution. 2017. Vol. 7. № 11; Романь А. М., Паньков А. В., Куцоконь Ю. К. та ін. Сучасний стан іхтіофауни Рівненського природного заповідника // Збірник праць Зоол. музею. 2018. № 49.

Ю. К. Куцоконь, А. Є. Шух

Багатополя́рність — структурна характеристика міжнародної системи, для якої притаманна наявність декількох *акторів міжнародних*, що переважають інших за рівнем *потенціалу економічного* та *військового потенціалу* та є єдинорангові щодо один одного. Б. протиставляють *монополярності* та *біполярності*. У міжнар. відносинах стала наслідком появи групи держав —

Онлайн версії на порталі https://uve.gov.ua

полюсів сили, що вирізнялися екон. і військ. могутністю, унаслідок чого вони починали справляти довготрив. вплив на менш потужні д-ви в межах певн. геогр. регіону. Статус держави-полюса забезпечено так. показниками: військ. сила;

Багатополярність

екон. могутність; внутрішньополіт. стабільність; *потенціал науково-технічний*; демогр. потужність; якість *управління державного*; ідеол. вплив («*м'яка сила*»). Першими державами-полюсами на європ. континенті були *Афіни*, *Спарта*, *Римська імперія*, *Візантія*. Багатополярна міжнар. система почала формуватися внаслідок укладення *Вестфальського миру 1648*. Її ознакою стало виділення низки д-в (*Франції*, *Англії*, *Речі Посполитої*, *Пруссії*, *Швеції*), що почали відігравати провід. роль у європ. справах. У 2-й пол. 18 ст. до групи провід. д-в увійшла *Російська імперія*, наприкін. 19 ст. — *Німеччина* та *Сполучені Штати Америки*. Наприкін. 19 — поч. 20 ст. Б. міжнар. системи сприяла виникненню *Троїстого Союзу* (1882) та *Антанти* (1907). Розвитком Б. міжнар. системи стали Паризькі угоди 1919–1920 (див. *Паризька конференція 1919–1920)* і Вашингтонські угоди (1921–1922). Наприкін. 20 — на поч. 21 ст. міжнар. система набула характеру Б. за наявності таких провід. міжнар. акторів, як-от США, *Китай*, Росія, Німеччина. Багатополярна міжнар. система відзначається наявністю понад двох держав — полюсів сили; порівняно трив. існуванням показників, що дозволяють д-вам утримувати статус полюса сили; зістав. рівнем показників держав-полюсів; визнанням за д-вою статусу полюса сили з боку ін. держав-полюсів та ін. держав; наявністю багатостор. інституц. інструментів і механізмів узгодження інтересів між державами-полюсами у вигляді міжнар. орг-цій (*Організація Договору колективної безпеки*, ОДКБ) і неформ. об'єднань (*Велика сімка*); інструментів та засобів впливу держав-полюсів на влас. сателітів (*Співдружність Незалежних Держав*; ОДКБ). Б. перешкоджає встановленню *гегемонії* однієї д-ви, сприяє укладенню міждерж. *союзів військово-політичних* та розподілу *сфер впливу* між провід. д-вами. У такий спосіб вона тяжіє до формування *балансу сил*. Так, *Священний союз*, створ. на *Віденському конгресі 1814–1815* у складі Росії, *Австрії* та Пруссії, не лише об'єднував його учасників навколо ідеї боротьби проти антимонарх. революцій у *Європі*, але й допомагав підтримувати між ними баланс сил на основі розподілу сфер інтересів. Б. також сприяє розвитку суперництва провід. д-в за вплив на регіон. рівні. Прикладом може бути боротьба РФ і провід. д-в Зх. за вплив на тер. колиш. СРСР наприкін. 20 — на поч. 21 ст. Багатополярна система міжнар. відносин виявилася недостатньо ефект. для підтримання міжнар. миру та стабільності, не змогла запобігти поч. двох світ. воєн у 20 ст.

Літ.: Deutsch K. W., Singer J. D. Multipolar Power Systems and International Stability // World Politics. 1964. Vol. 16. № 3; Заремба О. В., Капітоненоко М. Г., Перепелиця Г. М. та ін. Асиметрія міжнародних відносин / За ред. Г. М. Перепелиці, О. М. Субтельного. Київ, 2005; Kaplan M. System and Process in International Politics. Colchester, 2005; Розумюк В. Модель багатополярної системи міжнародних відносин: стабільність і конфліктогенність // Європ. іст. студії. 2016. № 4.

С. Г. Федуняк

Багаторі́чники, багаторічні рослини — рослинні орг-ми, тривалість *життєвого циклу* яких довша за два *вегетаційні періоди*. Кількість вегет. періодів — гол. ознака, за якою поділяють і відрізняють рослини різн. груп для морфол. [див. *Морфологія (біологія)*] і *таксоном.* (див. *Таксономія*) досліджень. На відміну від *однорічників*, що завершують жит. цикл за один вегет. сезон, і дворічників, які завершують його за два сезони, Б. мають значно довший жит. цикл: від

Багаторічники. Кульбаба лікарська

кількох років до століть. Б. є всі *дерева*, *кущі*, напівкущі, а також більшість видів трав. рослин. Характерною рисою всіх Б. є наявність у них підзем. органів (*коренів*, *кореневищ*, *бульб*, *цибулин*), що довго функціонують. Деревні рослини мають добре розвинені багаторіч. здерев'янілі надзем. *пагони*, які існують із року в рік; серед них є також одне *стебло*, що добре вирізняється — це гол. *стовбур* дерева. Трав'яні Б. мають однорічні надзем. органи (відмирають щоосені й відновлюються наступ. року повесні). У багатьох трав. Б. надзем. пагони частково зберігаються та мають призем. *бруньки* поновлення (розетки, повзучі пагони, ниж. частини прямостійних стебел). Заг. особливістю трав. Б. є здатність до щоріч. відновлення і продовження циклу розвитку (росту, *цвітіння*, *плодоношення*). За допомогою органів, пристос. переживати не-

сприятл. умови існування (корінь, кореневище, цибулина, повзучі стебла тощо), здатні відновлювати повн. жит. цикл упродовж трив. часу. У деяких Б. *листки* зберігаються і функціонують після завершення вегет. періоду, протягом цілого року (вічнозел. Б.), в ін. — опадають у несприятливі для розвитку періоди (листопадні Б.).

Літ.: Зиман С. М., Мосякін С. Л., Булах О. В. та ін. Ілюстрований довідник з морфології квіткових рослин. Ужгород, 2004; Зиман С. М., Булах О. В. Анатомо-морфологічні дослідження судинних рослин в Україні: розвиток і сучасний стан // Укр. бот. журн. 2013. Т. 70. № 1; Friedman J. The Evolution of Annual and Perennial Life Histories: Ecological Correlates and Genetic Mechanisms // Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics. 2020. Vol. 51.

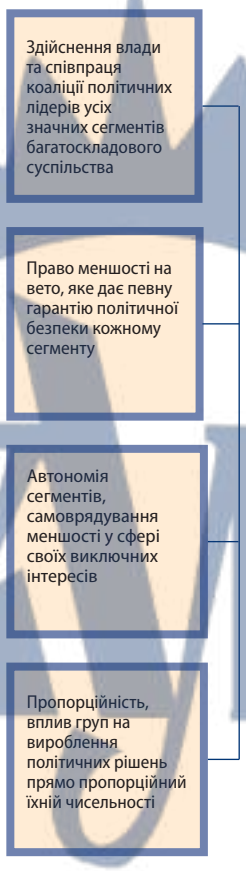
О. В. Булах

Багатоскладо́ве суспі́льство (англ. plural society) — складна багаторівнева цілісна система, різновид *суспільства*, що об'єднує різні етнокультурні, расові, ідеологічні, релігійні, лінгвістичні, регіональні та ін. групи. Сегментами Б. с. є групи нас., виокремлені на основі відмінностей. Лінії політ. протистояння частково або повністю збігаються з лініями соц. розподілу сегментів. Осн. *соціальні інститути* (*освіта*, *засоби масової інформації*, *культура*, *партії*, добровільні об'єднання) мають тенденцію консолідуватись уздовж лінії сегментар. політ. протистояння. Проблему Б. с. досліджували: Г. Екштейн (1924–1999; США), *Ж. Готтман*, Р. Туровський (нар. 1970), Р. Гартшорн (1899–1992; США), серед вітчизн. науковців — І. Кононов (нар. 1955), *І. Курас*, В. Плясов (нар. 1987) та ін. Цілісна концепція Б. с. була розроблена *А. Лейпхартом* у 1980-х (поділив сусп-во на сегменти — замкнуті, стабільні *спільноти* зі своїми соц. та політ. структурами). Політичну стабільність, яка уособлює *соціальний порядок*, *легітимність* та ефективність, забезпечують завдяки розподілу *влади*, що є запорукою безконфлікт. функціонування сегментованого сусп-ва. У межах Б. с. сегменти створюють консоціативну (англ. consociational) *демократію*, яку визначають за характер. для неї принципами: 1) здійснення влади та співпраця *коаліції* політ. лідерів усіх знач. сегментів Б. с.; 2) право меншості на *вето*, яке дає певну гарантію політ. безпеки кож. сегменту; 3) пропорційність, вплив груп на вироблення політ. рішень прямо пропорційний їхній чисельності; 4) автономія сегментів, самоврядування меншості у сфері своїх винятк. інтересів. У сегментованому сусп-ві умовою стабільності дем. правління є опора не на більшість, якій протистоїть сильна *опозиція* (напр., у США), а система збаланс. та інституціоліз. співучасті представників сегментів у здійсненні політ. влади. Деякі європ. дем. країни (*Бельгія*, *Швейцарія*, *Нідерланди*, *Австрія*) використовують консоціативну модель як форму орг-ції влади та є норматив. зразком для Б. с. ін. країн світу. У Б. с. складніше досягнути та підтримувати стабільне дем. правління. Центробіжні тенденції, які внутрішньо притаманні Б. с., врівноважують установки на взаємодію та відп. поведінка *еліт* різн. сегментів сусп-ва.

Дж.: Eckstein H. A Theory of Stable Democracy. Princeton, 1965; Lijphart A. Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration. 2nd ed. New Haven; London, 1980.

Літ.: Нджоку Р. Что такое консоционализм // Практика федерализма. Поиски альтернатив для Грузии и Абхазии. Москва, 1999; Кононов И. Социология и проблемы пространственной организации общества // Социол.: теория, методы, маркетинг. 2004. № 4; Панченко Т. В. Політична регіоналістика. Харків, 2011; Плясов В. Багатоскладове суспільство в умовах кризи та гібридної війни: проблема емпіричного вивчення // Вісник Луган. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. 2016. № 5 (302); Плясов В. Досвід регіональної трансформації в ЄС: прецеденти Іспанії та Італії // Грані. 2018. № 21 (9).

М. Н. Єнін

Багатоскладове суспільство. Принципи консоціативної демократії

Багатосторо́ннє аге́нтство з гара́нтій іноземних інвести́цій — див. *Агентство з багатостороннього гарантування інвестицій*.

Багатощети́нкові че́рви, поліхети (*Polychaeta*, від грец. πολύς — багато, χαίτη — волос) — клас *безхребетних* тварин типу *кільчастих червів*. Одна з найдавн. груп тварин: викоп. рештки Б. ч. відомі з відкладів *докембрію*. Клас налічує понад 10 тис. видів. У *фауні* України відомо бл. 200 видів. Розміри тварин варіюють від 1 мм до 3 м. Видовж. *тіло* складається з гол. відділу, анал. лопаті (непар. орган) і *тулуба* з вел. кількістю кілець-сегментів, у кож. з яких повторюється комплекс *внутрішніх органів*. Кожен сегмент тулуба має пару приміт. кінцівок — *параподій* з числ. еласт. щетинками (звідси назва — Б. ч.). На *голові* черви мають 2–4 складні *ока*, на тілі є органи дотику, хім. чуття, у деяких є органи рівноваги (*статоцисти*). Б. ч. дихають усією поверхнею тіла, також на параподіях розвиваються розгалуж. вирости тіла — *зябра*, наприклад, види роду *Arenicola*. Більшість Б. ч. роздільностатеві, *запліднення* зовн., розвиток з *метаморфозом*: з *яйця* виходить плаваюча *личинка* (*трохофора*), опускається на дно і перетворюється на сегмент. тварину. Серед Б. ч. є види, здатні до *нестатевого розмноження* шляхом поділу тіла на фрагменти. Здебільшого Б. ч. живуть у *морях*, лише окр. — у прісних *водоймах*, напр., в о. *Байкал*, зокрема види роду манаюнкія (*Manayunkia*). Відомі нечисл. форми, пристосовані до назем. умов. Дорослі особини зазвичай мешкають на дні водойм (трапляються на глиб. до 8 тис. м), вільно повзають або закопуються в ґрунт (роблять довгі нори). Є представники, що плавають в товщі води, при цьому мають прозоре тіло або

Багатощетинкові черви

будують захис. трубки різ. форми, у яких живуть. За типом *живлення* більшість Б. — збирачі *детриту* або *хижаки*, коменсальних (див. *Коменсалізм*) і паразит. (див. *Паразитизм*) видів мало. Б. ч. виконують роль одного з потуж. біофільтраторів водойм, очищуючи їх від орган. решток. Основа харч. раціону багатьох пром. *риб*, *ракоподібних* та ін. тварин. Окремі види Б. ч. вживає в їжу людина.

Літ.: Ушаков П. В. Многощетинковые черви дальневосточных морей СССР (Polychaeta). Москва, 1955; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. Москва, 1981; Кисе-

Версія на порталі http://vue.gov.ua

лева М. И. Многощетинковые черви (Polychaeta) Черного и Азовского морей. Апатиты, 2004; Dafforn K. A., Kelaher B. P., Simpson S. L. et al. Polychaete Richness and Abundance Enhanced in Anthropogenically Modified Estuaries Despite High Concentrations of Toxic Contaminants // Plos One. 2013. № 8 (9); Pamungkas J., Glasby C., Read G. et al. Progress and Perspectives in the Discovery of Polychaete Worms (Annelida) of the World // Helgoland Marine Research. 2019. № 73.

В. В. Аністратенко

Бага́тство націона́льне — сукупність створених працею всіх попередніх поколінь і накопичених матеріальних та нематеріальних *активів*, що належать країні або її *резидентам* і перебувають на економічній території цієї країни та за її межами. Один з індикаторів стану розвитку *економіки* країни. Першими почали використовувати термін «Б. н.» і досліджувати явище як наук. проблему представники *меркантилізму*: Дж. *Локк*, Ч. Давенант (1656–1714), Т. Ман (1571–1641), В. Стаффорд (1554–1612; усі — Велика Британія), А. де *Монкретьєн*; *фізіократії*: Ф. *Кене*, В. Р. *Мірабо*, А. Р. *Тюрго* та ін. Проте вони зосереджували увагу лише на окр. компонентах. Не зважали на нематер. елементи Б. н. у своїх розвідках засновник класич. *політичної економії* В. *Петті* та основоположник класич. екон. науки А. *Сміт*. Підгрунтя сучас. розуміння змісту і значення категорії з урахуванням усіх форм багатств заклав К. *Маркс*. Б. н. визначають як потенціал соц.-екон. розвитку країни, що є сукупністю наяв. у д-ві *ресурсів*, на які встановлено право *власності* д-ви або резидентів країни. Ці ресурси можуть бути використані для реалізації екон. інтересів *осіб фізичних* та *осіб юридичних* для сусп. розвитку, за винятком непогашених зовн. фін. зобов'язань. Б. н. є показником могутності та потенц. можливостей д-ви. Складники: сусп., створене працею, речове багатство; природ. багатства (*природні ресурси*); нематер. багатство (осв., кваліфікац., наук., культ., орг. потенціал). До Б. н. належать земля та її надра, вода, ліси. В умовах *постіндустріального суспільства* гол. формою сусп. багатства стає багатство люд. особистості, зростання її інтелект. потенціалу, що визначає розвиток економіки й сусп-ва. На поч. третього тисячоліття сукуп. багатство світу оцінено в 550 трлн дол. США, зокрема, люд. капітал — 365 трлн дол. США. Станом на кін. 2020 (за даними Credit Suisse) сукуп. багатство світу — 418 трлн дол. США. Більша частина світ. багатства належать країнам із найрозвинутішими *економіками ринковими* (країни Європи, США, Японія). Сукуп. багатство України (відповідно до Global Wealth Databook 2021) становить 454 млрд дол. США.

Літ.: Національне багатство України / За ред. С. І. Дорогунцова. Київ, 2005; Бобух І. М. Пропорції та перспективи формування національного багатства України. Київ, 2010; Чухно А. А. Економічна теорія : у 2 т. Київ, 2010; Хвесик М. А., Пирожков С. І., Лизун С. О. та ін. Економічна оцінка природного багатства України. Київ, 2015; Національні та глобальні детермінанти економічного зростання України / За ред. І. М. Бобух. Київ, 2018.

Н. Н. Петруха

Бага́тті, Каміло Беллармі́но (Баґатті; іт. Bagatti, Camillo Bellarmino; 11.11.1905, м. Ларі, тепер муніципалітет Кашіана-Терме-Ларі, пров. Піза, область Таскана, Італія — 07.10.1990, м. Єрусалим, Ізраїль) — археолог, історик релігії, священник-*францисканець*, член адміністративного округу-кустодії Охоронців Святої землі (лат. Custodia Terrae Sanctae) у *Палестині*. 1928 висвячений на *священника*. 1934 завершив навчання в Папському ін-ті христ. археології в м. Римі. Цього ж року захистив дис. з вивчення рим. *катакомб* св. Коммоділлі, здобув ступінь доктора христ. археології. Від 1935 працював професором н.-д. та освіт. закладу Францискан. бібл. дослідження (Studium Biblicum Franciscanum, SBF) у м. Єрусалимі, 1968–1978 був його очільником. Досліджував описані в *Біблії* маршрути гол. старозавіт. і новозавіт. персонажів, проводив археол. розкопки на місцях поселень ранн. християн на тер. сучасних Ізраїлю, Палестин. автономії, Йорданії. Під час *Другої світової війни* разом з ін. монахами-францисканцями італ. і нім. походження був інтернований брит. владою до табору в Еммаус-Кубейбе. 1941 Б. став співзасновником книжк. серії «Велика колекція Францисканських біблійних досліджень» («SBF Collectio Maior»), що оприлюднювала наук. результати археол. розкопок; 1951 — «Щорічника ФБД» («SBF Liber Annuus»), який видається дотепер і містить доробки з христ. археології, бібл. лінгвістики, біблеїстики; з 1961 — «Малої колекції ФБД» («SBF Collectio Minor»), що присвячено результатам досліджень конкр. археол. знахідок, текст. *артефактів* часів ранн. *християнства*. Серед осн. археол. експедицій і досліджень, у яких брав участь Б.: катакомбні поховання св. Коммоділлі (м. Рим, 1933–1934), Гора Блаженств на *Святій землі* (1936), церква Відвідин у с-щі. Ейн Карем (1938), с-ще. Аль-Кубейба (1940–1944), храм Різдва у м. Віфлеємі (1948), церква Сліз Господніх на Оливк. (Єлеонській) горі (1953–1955), м. Назарет (1954–1971), г. *Кармель* (1960–1961), монастир. комплекс на г. *Небо* (1935), яку, за бібл. традицією, вважають місцем поховання *Мойсея* тощо. За результатами розкопок видав понад 20 моногр. і кілька сотень наук. статей. Його гіпотези стали предметом наук. дискусій. Похов. на францискан. цвинтарі на г. Сіон.

Багатті Каміло

Пр.: Excavations in Nazareth : in 2 vol. Jerusalem, 1969; Antichi villaggi cristiani di Galilea. Gerusalemme, 1971; The Church from the Circumcision; History and Archaeology of the Judaeo-Christians. Jerusalem, 1971; Alle origini della Chiesa : in 2 vol. Città del Vatican, 1981–1982.

Літ.: Studia Hierosolymitana: in onore di P. Bellarmino Bagatti. Jerusalem, 1982; Padre Bellarmino Bagatti: Francescano, Sacerdote, Archeologo. Firenze, 1991; Un uomo di pace: padre Bellarmino Bagatti (1905–1990). Jérusalem, 2002.

С. І. Присухін

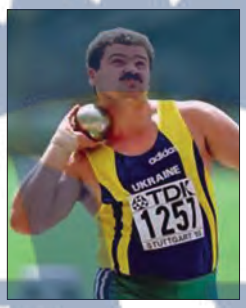
Багауди́ (лат. bagaudae, імовірно від кельт. baga — боротьба), також бакауди (лат. bacaudae) — учасники низки селянських повстань 3–5 ст. у *Галлії* (пн.-зх. частина) й Іспанії (пн.-сх. частина). Охоплені повстанням Б. регіони були найменш романіз. частинами відп. провінцій Західної *Римської імперії*. Рух Б. розвинувся в умовах послабл. імпер. влади під час т. з. кризи 3 ст. із частими змінами «*солдатських імператорів*» (235–284). Соціальний статус осіб, які брали участь у повстанні, не був сталим. Імовірно, серед них були як збідн. вільні селяни, так і раби-втікачі й дезертири з рим. легіонів. Римські автори, які згадували про Б., зокрема історик Аврелій Віктор (4 ст.) і богослов Сальвіан Марсельський (5 ст.), характеризують їх як

«розбійників». Імовірним приводом для виступів Б. було зростання податк. тягаря. Перші повстання Б. відб. у 230–240-х. Перше масштаб. повстання, що привернуло увагу центр. влади, відб. 284–285 під проводом Енея Сальвія Аманда й Еліана. Його жорстоко придушили війська імп. Максиміана (співправителя *Діоклетіана*) у 286. Наступна хвиля повстань Б. розпочалася в 430-х у Галлії, у 440-х поширилася на Іспанію. Останні осередки повстанців придушив король *вестготів* Аларіх II наприкін. 5 ст. в Іспанії.

Дж.: León J. C. S. Les sources de l'histoire des Bagaudes: traduction et commentaire. Besançon, 1996.

Літ.: León J. C. S. Las Bagaudas, rebeldes, demonios, mártires: revueltas campesinas en Galia e Hispania durante el Bajo Imperio. Jaén, 1996; Huesma Fr. Romanos, bárbaros y bagaudas: Hispania entre 408 y 456 D.C. [W. p.], 2011.

Ба́гач, Олекса́ндр Микола́йович (21.11.1966, с. Матусів, тепер Звенигород. р-ну Черкас. обл., Україна) — спортсмен (*атлетика легка*, штовхання ядра), заслужений майстер спорту (з 1994), тренер, заслужений тренер України, чемпіон. Почав займатися легк. атлетикою у школі с. Матусева [спеціалізувався на метанні *списа легкоатлетичного* (перший тренер — В. Оберемок)]. На фіналі Кубка України 1981 у м. Кіровограді (тепер м. Кропивницький) на спортсмена звернув увагу тренер В. *Шабленко* й запросив до Респ. спорт. школи-інтернату (м. Київ). Відтоді спеціалізувався на штовханні *ядра легкоатлетичного*. З 1983 тренувався в Київ. обл. школі вищої спорт. майстерності в м. Броварах (тренер — І. *Паламарчук*). Став 1984 майстром спорту, 1985 — сріб. призером Чемпіонату Європи серед юніорів. Служив у Рад. армії (1984–1986), у спорт. взводі при Київ. вищому військ. авіац. інженер. уч-щі, під час служби брав участь у чемпіонатах серед військовослужбовців. Був членом збірної СРСР з легкої атлетики, з 1988 — майстер спорту міжнар. класу. Навчався в Укр. с.-г. академії (тепер *Національний університет біоресурсів і природокористування України*) на зооінж. ф-ті за фахом зоотехнік-бджоляр (1991–1993), закінчив *Національний університет фізичного виховання і спорту України* (1999). Виборов звання чемпіона Європи (1992, 1994, змагання в приміщенні; 1998, 2000), володаря Кубка Європи (1993, 1995, 1998). Чемпіон світу (1999, змагання в приміщенні), бронз. призер чемпіонатів світу (1993, 1999). На *Літніх Олімпійських іграх 1996* (м. Атланта, США) завоював бронз. медаль (результат 20,75 м). На Чемпіонаті світу 1997 (м. Афіни, Греція) посів перше місце, але позбавлений зол. медалі через позитив. результат допінг-проби (виявлено *ефедрин*), чемпіоном проголошено Дж. Годіну (США). Вдалося довести випадковість вживання невідом. амер. препарату, тому Б. було дискваліфіковано лише на 3 місяці. Багаторазовий чемпіон України. Встановив рекорди України в штовханні ядра: 1992 — 21,32 м, 1999 — 21,36 м та 21,83 м (усе — у приміщенні). Перед *Літніми Олімпійськими іграми 2000* (м. Сідней, Австралія) був дискваліфікований на невизнач. термін через позитив. результат взятої в лютому 2000 допінг-проби. Виконав норматив майстра спорту з *пауерліфтингу* (2001), брав участь у змаганнях «Богатирські ігри». З 2002 перейшов на тренер. роботу. Працює тренером у Київ. регіональному центрі з фіз. культури і спорту інвалідів «Інваспорт» і старш. тренером з метань паралімп. збірної України. Серед учнів — О. Ясиновий (нар. 1966), чемпіон у змаганнях із метання диска і срібний призер зі штовхання ядра Паралімп. ігор 2004, бронз. призер Паралімп. ігор 2008 у змаганнях із метання диска. Б. — почес. гр-нин м. Бровари (з 1997). Нагороджено Почес. відзнакою Президента України (1996), медаллю «За працю і звитягу» (2008).

Багач Олександр Миколайович

Літ.: Багач Александр // Легкая атлетика : в 2 т. / Авт.-сост.: В. Б. Зеличенок, В. Н. Спичков, В. Л. Штейнбах. Москва, 2012. Т. 1; Легка атлетика від олімпійського чемпіона Володимира Голубничого / Авт.-упоряд.: А. А. Боярко, О. В. Бріжатий, В. І. Підлісний. Суми, 2016; Олексієнко Я. І., Ведмедюк А. Д., Меньших О. Е. Олімпійські ігри. Участь українських спортсменів в Олімпійських іграх: перемоги та поразки. Черкаси, 2016.

Багда́д — місто, столиця *Іраку*, адм. ц. *мухафази* Багдад. Розташовано в центр. частині країни, на р. *Тигр*. Тер. — 204,2 км², за ін. даними — 673 км². Місто адміністративно поділяється на райони: Адхамія, Кадхімія, Карада, Кархх, Мансур, Новий Багдад, Рашид, Русафа, Садр (Таура). У 2–1 тис. до н. е. на тер. сучас. Б. була низка сільських поселень, які з часом занепали.

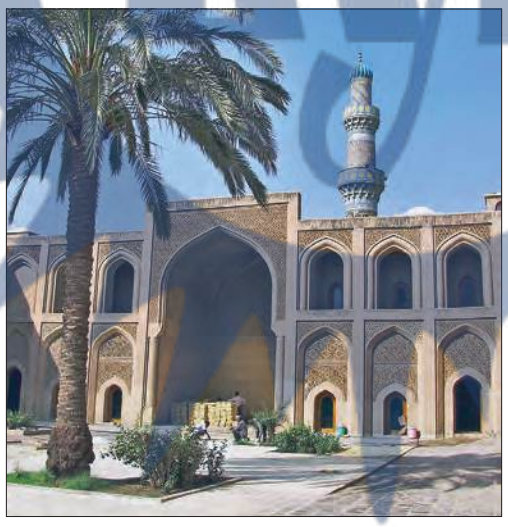
Багдад. Краєвид на мечеть Аль-Фідос

Засн. 762 за наказом халіфа династії *Аббасидів* як столицю *Арабського халіфату*. Місто було побудовано для забезпечення сполучення з різн. регіонами через його розташування в геогр. центрі країни. Упродовж декількох століть Б. був

Багдад

знач. осередком середньовіч. *арабської культури* й освіти та відомим торг. центром. 1258 місто завоювали монголи під проводом хана Хулагу (1217–1265). Пізніше зберігало значення центру провінції в д-ві Хулагуїдів, Джалаїр. султанату тощо. Б. кількаразово захоплював *Тамерлан* наприкін. 14 — на поч. 15 ст. Згодом у 16 ст. належав до д-ви *Сефевідів*. Упродовж 16–17 ст. за місто також боролися *османи*. Від 1638 Б. перебував у складі *Османської імперії*. Відтоді був центром однойм. еялету, після реформи 1864 — вілаєту. Одне з найб. міст *Близького Сходу* в 19 — на поч. 20 ст. 1917 Б. із прилеглими тер. окупували брит. війська (див. у ст. *Перша світова війна*). 1920 Велика Британія отримала мандат *Ліги Націй* на управління регіоном. 1921 утв. Королівство Ірак (зі збереженням брит. контролю), столицею якого став Б. Від 1932 — столиця незалеж. Королівства Ірак. Місто зберегло відповід. статус після падіння *монархії* та проголошення *республіки* 1958. У 1970-х на хвилі зростання цін на *нафту* та екон. піднесення Іраку госп. і культ. значення Б. посилилося. Його занепад у 1980-х спричинила криза внаслідок війни з *Іраном*. Під час військ. дій 1991 (операція «Буря в пустелі») та 2003 (див. *Війна в Іраку 2003–2011*) війська США й союзників здійснили бомбардування інфраструктур. об'єктів міста. У квітні 2003 відбулася битва за Б., перемогу здобули сили міжнар. коаліції. Упродовж 2000–2010-х тут неодноразово відбувалися мас. заворушення і терор. акти.

Багдад. Університет Аль-Мустансирія

Нас. зростає, 2010 становило понад 7 млн осіб. Заг. кількість нас. (2020, оцінка) — 8,5 млн осіб, густота — 41,9 тис. осіб/км² (за ін. даними — 12,7 тис. осіб/км²). За вік. групами: до 14 р. — 40 % осіб, 15–64 р. — 56,5 %, 65 р. і більше — 3,5 %. За статевими групами: чоловіки (50,8 %), жінки (49,2 %).

Клімат пустельний, жаркий. Характерні тепла зима й дуже спекот. сухе літо. Серед. т-ра січня — +10 °С, липня — +35 °С. Макс. т-ру (бл. +52 °С) зафіксовано в липні 2020. Середньоріч. кількість опадів — 120–150 мм, найбільше в листопаді — березні. Часто трапляються *бурі пилові*.

Значний індустр. центр Іраку. У Б. та однойм. мухафазі зосереджено бл. 50 % вир-ва країни. Осн. галузі пром-сті: обробна, буд. і буд. матеріалів, легка, харчова та ін. Діє нафтопереробн. з-д. Тут розташ. штаб-квартири Ірак. нац. нафт. компанії та Ірак. держ. орг-ції зі збуту нафти. Виробляють також *цеглу* й *цемент*, меблі, тютюн, харч. продукти та напої, текстиль тощо. Поширено кустар. вир-во (килими, ювелір. прикраси). Розвинено торгівлю (зокрема, є низка ринків), банків. справу, побут. обслуговування нас. Тут базуються Ірак. центр. банк і фонд. біржа, один із найб. банків країни з низкою філіалів «Аль-Рафідайн». Працюють пошт. від-ня. Розвиток туризму гальмує безпекова ситуація. Прибл. за 16 км від Б. розташ. міжнар. аеропорт, що обслуговує різн. авіаперевізників, зокрема нац. компанію «Іракські авіалінії». Кількість пасажирів становила 3,2 млн осіб (2018, оцінка). Значний залізн. вузол; налагоджено сполучення з містами на Пн. та Пд. Іраку, зокрема м. *Басрою*. Діє центр. вокзал. Характерна досить розгалужена мережа автом. шляхів. Б. проходить автомагістраль, що з'єднує країни *Перської затоки*. Розвинено річк. транспорт. Громад. транспорт представлено автобусами й таксі.

Місто історично відоме як центр середньовіч. мусульм. освіти й науки. Упродовж 9–13 ст. тут діяв Будинок мудрості (Бейт аль-Хікма) з однією з найб. б-к у світі. Академія була осередком перекладацької (араб. мовою відтворено праці *Аристотеля*, *Платона*, *Архімеда*, *Гіппократа*, *Галена із Пергама* та ін.) і наук. діяльності, астр. спостережень. Тут базувалася Ірак. АН (1948, зруйновано 2003). Серед провід. ун-тів — Багдад. (засн. 1957), Аль-Мустансирія (засн. в 13 ст. як медресе, реорганізовано 1963), Технол. (засн. 1975), Аль-Нахрейн (засн. 1987), Ірак. (засн. 1989) та ін. З 1987 діє об'єднана Багдад. нац. б-ка й *архів*. У Б. розташ. *Національний музей Іраку*, музей природ. історії (засн. 1946), Нац. музей сучас. мист-ва (засн. 1962), Багдад. музей (засн. 1970). Тут працювали Нац. театр Іраку (засн. у 20 ст., повторно відкрито 2009) та Нац. симф. оркестр (засн. 1959). З-поміж галерей виділяють Гевар (засн. 1992), Діджла (засн. 1997), Мадарат (засн. 2006) тощо. 2013 Б. обрано столицею араб. культури. 2015 включено до мережі креатив. міст ЮНЕСКО в галузі л-ри. Від 2004 тут проходить Багдад. кінофестиваль. Архітектуру Б. як столиці Аббасид. халіфату представлено збереженими вел. репрезентативними спорудами: суніт. *мечеттю* Абу Ханіфа (985–986), палацом Аббасидів (1179), *мавзолеєм* Зубайди (бл. 1202), будівлею медресе аль-Мустансирія (1227–1233), *караван-сараєм* хан Марджан (1358–1359) тощо. Відома шиїт. т. з. Золота мечеть (1-ша пол. 16 ст.) з купольними мавзолеями *імамів*. Нац. музей (1930-ті) є зразком місц. стилістики *історизму* з використанням давніх месопотам. архітект. мотивів.

Центр розвитку футболу в Іраку. Культивують також *баскетбол*, *боротьбу*, *плавання*, *атлетику важку*, *бокс*, *теніс*, *тхеквондо*, *кікбоксинг*. Має традиції розвитку кінних перегонів. Серед об'єктів спорт. інфраструктури — стадіони Аль-Шааб (1966; 34,2 тис. місць), Аль-Мадіна (2021; понад 30 тис. місць), Аль-Завраа (2022; бл. 15,5 тис. місць) тощо. У Б. базується найдавн. футб. клуб країни «Аль-Кува Аль-Джавія» (1931).

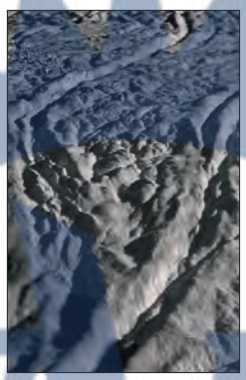
Тут нар. мандрівник *Ібн Фадлан*, географ аль-*Масуді*, учений-енциклопедист аль-*Багдаді*, король Іраку *Фейсал II бен Газі*, архітекторка

Онлайн-версія на порталі
https://vue.gov.ua

З. М. *Хадід* та ін. З містом пов'язано життя правознавців *Абу Ханіфа ан-Нумана ібн Сабіта аль-Куфі* та *Абу Юсуфа Якуба ібн Ібрагіма аль-Ансарі аль-Куфі*, поета *Абдулли Ібн аль-Му'тазза*, філолога *Абуль-Фараджа аль-Ісфагані*, вченого й богослова аль-*Бакіллані*, лікаря й філософа *Ар-Разі* та ін.

Літ.: Al-Kaissy A., Bernstein R. The Sheik of Baghdad: Tales of Celebrity and Terror from Pro Wrestling's General Adnan. Chicago, 2005; Akombo D. The Unity of Music and Dance in World Cultures. Jefferson, 2016; Rosenfeld-Hadad M. Judaism and Islam One God One Music: The History of Jewish Paraliturgical Song in the Context of Arabo-Islamic Culture as Revealed in Its Jewish Babylonian Sources. Leiden, 2020.

Багда́д — вибоїни (рельєф із борозен і кряжів, що чергуються) на поверхні супутника *Сатурна — Енцеладі*. Є однією із чотирьох характер. деталей поверхні Енцелада — т. з. тигр. смуг — регіони дії кріовулканів та кріогейзерів. Координати об'єкта: 86° 55' пд. ш., 230° 32' зх. д. (пд. поляр. область Енцелада). Сусідами Б. на Зх. є вибоїна Каїр, а на Сх. — вибоїна Дамаск. Назву вибоїни отримали на честь м. *Багдада*. Офіц. назву затвердив 2006 *Міжнародний астрономічний союз*. Довж. становить 176 км, глиб. оцінюють від 200 до 250 м. Шир. — 2 км, вис. стін — прибл. 100 м, перепад висот у районі вибоїн становить від 300 до 400 м. За даними спектрозон. зйомки, проведеної з автомат. міжпланет. станції «*Кассіні — Гюйгенс*», район вибоїн оточений відкладеннями свіж. крупнозернистого кристал. вод. льоду, з вис. значенням *альбедо* у видимій та близькій до інфрачервоної областях. Область у *геохронологічній шкалі* часу є досить молодою (до 1 000 років) і ще не встигла покритися дрібнозерн. льодом з Е-кільця Сатурна. Результати спектрофотометрії: відмінність будови та спектр. характеристик льоду в тигр. смугах від льоду ін. ділянок поверхні Енцелада пов'язано з викидами місц. кріовулканів і кріогейзерів.

Багдад. Вибоїна

Літ.: Waite J. H., Combi M. R., Ip W. H. et al. Cassini Ion and Neutral Mass Spectrometer: Enceladus Plume Composition and Structure // Science. 2006. Vol. 311. № 5766; Brown R., Clark R., Buratti B. et al. Composition and Physical Properties of Enceladus's Surface // Science. 2006. Vol. 311. № 5766; Howett C., Spencer J., Pearl J. et al. Thermal Inertia and Bolometric Bond Albedo Values for Mimas, Enceladus, Tethys, Dione, Rhea and Iapetus as Derived from Cassini/CIRS Measurements // Icarus. 2010. Vol. 206. № 2.

О. Г. Шевчук

Багда́ді, Абу́ Мансу́р, аль (Ібн Тахір аль-Багдаді; араб. أبو منصور البغدادي; повне ім'я — Абу Мансур 'Абд аль-Кахір ібн Тахір ібн Мухаммад аль-Багдаді аль-Ісфараїні ат-Тамімі; бл. 980, м. Багдад, тепер Ірак — 1037, м. Ісфараєн, тепер Іран) — мусульманський учений-енциклопедист, математик, ашаритський богослов, доксограф, правознавець. Освіту здобув у м. Нішапурі (пров. Хорасан) на Пн. Сх. Ірану під керівництвом відом. ашарит. богослова і правознавця шафіїт. *мазгабу* Абу Ісхака аль-Ісфараїні (пом. 1027) — учня Абу аль-Хасана аль-Бахілі (пом. 981, навчався у фундатора *ашаризму* Абуль-Хасана аль-*Ашарі*). Після смерті учителя Б. посів його місце. Пізніше перебрався до м. Ісфараєна, де прожив решту життя. Похов. поруч зі своїм учителем. Викладав право, богослов'я (*калам*), математику та ін. дисципліни, загалом 17 предметів. Уславився знаннями серед мешканців Хорасану. Мав чимало учнів, серед них і суфійськ. богослов Абу аль-Касим аль-Кушайрі (986–1074) та ін. У богосл. та доксограф. працях полемізував з *мутазилітами*, *шиїтами*, *хариджитами*. Полеміка з мутазилітами стосувалася, зокрема, ролі розуму та *об'явлення* в пізнанні добра і зла. Заперечував *атрибути* руху й нерухомості щодо *Аллаха*, застосовність до Нього категорії місця та будь-яких ін. обмежень, а також вважав Аллаха одноосіб. творцем *акциденцій* (див. *Арад*). Б. схарактеризував 8 категорій віруян-*сунітів* (аснаф), які співвідносив із різн. видами діяльності, особливо виділяв правників і засновників правових шкіл (мазгабів). Залишив доклад. опис розбіжностей між різн. мусульм. напрямами й сектами та піддав їх критиці. Б. доклав вагом. внесок у розвиток теорії числ. *ірраціональностей* і *сферичної тригонометрії*. Серед праць Б. особл. місце посідають богосл. та доксогр. трактати, зокрема «Основи релігії» («Усуль ад-дін»), «Відмінності між сектами» («Аль-Фарк бейна аль-фірак»), «Книга про релігії та секти» («Кітаб ал-міляль ва ан-ніхаль»). Відомі також матем. праці, серед яких — «Трактат про співмірні та неспівмірні величини».

Багенський
Іван Олександрович

Літ.: The Encyclopedia of Islam : in 12 vol. 2nd ed. Leiden, 1986. Vol. 1; Ислам: Энциклопедический словарь. Москва, 1991; Trimingham J. The Sufi Orders in Islam. New York, 1998; Якубович М. М. Ісламський традиціоналізм у контексті глобалізаційних процесів // Укр. релігієзнавство. 2011. № 57; Ibrahim M. R. Knowledge of Good and Evil According to Muslim Theologians // International Journal of Religion & Spirituality in Society. 2019. Vol. 9. Is. 3.

О. А. Ярош

Багда́дський халіфа́т — див. *Арабський халіфат* та *Аббасиди*.

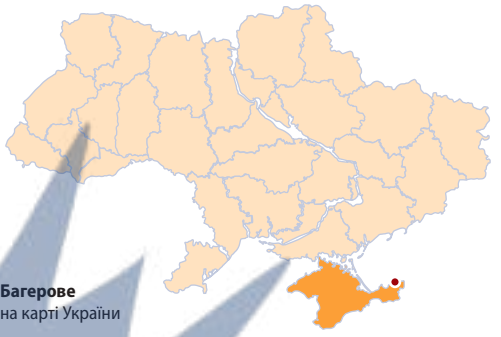
Баге́нський, Іва́н Олекса́ндрович (польськ. Bagieński, Jan Aleksander; 25.01.1883, м. Сороки, тепер Молдова — 12.06.1967, м. Львів, тепер Україна) — архітектор, педагог, науковець, член Польського політехнічного т-ва (з 1920), професор та член Спілки архітекторів УРСР (із 1941), член-кореспондент Академії будівництва та архітектури СРСР (із 1958), один із фундаторів архітектурної освіти Львівської архітектурної школи. Нар. у шляхет. польськ. родині. Після навчання в Олександрів. гімназії в м. *Керчі* 1902 вступив на фіз.-мат. ф-т Імператор. Варшав. ун-ту (тепер *Варшавський університет*). 1904 залишив навчання. 1905–1910 — студент архіт. ф-ту Львів. вищої політех. школи (тепер *Національний університет «Львівська політехніка»*). 1909–1914 — гол. архітектор буд. контори підприємця В. Дембінського (1880–1945; тепер Україна). 1913 виїздив на двомісячні курси до м. *Рима*, де вивчав архітектуру і мист-во *Відродження*. 2-й диплом. екзамен склав 1915 (отримав диплом інж.-архітектора з відзнакою). 1915–1918 — старший пом. і заст. цивільного інж. й архітектора О. Венсана (1871–1941; тепер Україна) під час спорудження комплексу будівель Мор. кадет. корпусу в м. *Севастополі*. 1918–1919 створив у Криму серію проєктів *вілл*, у яких відобразив глиб. розуміння природно-ландшафт. та іст.-культ. особливостей *Кримського півострова*. 1920 повернувся до м. *Львова*. Працював у Львів. політехніці:

1921–1924 — старший асист., 1925–1931 — ад'юнкт каф. архіт. проєктування, з 1929 — надзвич. проф. каф. архітектури. 1931–1932 — заст. проф., з 1932 — екстраординар. проф., з 1938 — ординар. проф. каф. архіт. проєктування, з 1941 — проф., зав. каф. архітектури житл. будівель; 1945–1946 — зав. каф. основ архіт. композиції та іст. основ зодчества, за сумісництвом 1946–1947 очолював каф. архіт. проєктування, 1947–1966 — зав. каф. архітектури. Відтоді на пенсії. До 1915 виконав проєкти й повний архіт. нагляд за буд-вом об'єктів: каплиця в с. Бабині (тепер с. Середній Бабин *Калуського району Івано-Франківської області*); заміський будинок у с-щі *Великому Любені*; *садиба* в с. Глядках (тепер *Тернопільського району Тернопільської області*); будівля Жін. реал. школи, багатоквартир. житл. будинки в м. Львові. 1920–1939 виконав проєкти та архіт. нагляд за буд-вом об'єктів: реконструкція інтер'єрів колиш. Польськ. пром. банку в м. Львові та його філії в м. *Дрогобичі*; перебудова палацу Бєльських, реконструкція фасаду палацу Бесядецьких (обидва — у м. Львові); санаторій у с-щі Великому Любені; вілла в маєтку побл. с. Дзвенигорода (тепер *Чортківського району* Терноп. обл.); житл. будинки Фонду військ. квартирування в м. *Коломиї*; палац на алеї Шуха в м. *Варшаві*; прибутк. будинок С.-г. банку в м. Тернополі. Конкурсні проєкти: костел у с. Комборня; костел у м. Рудник-над-Сяном (обидва — *Підкарпатське воєводство*); санаторій «Віктор» у с. Жегестові (*Малопольське воєводство*; обидва — Польща); будівля Т-ва соц. страхування у м. Львові. У цих проєктах відобразив засоби архіт.-худож. виразності на основі прийомів від *неокласицизму* до *конструктивізму*. Після 1945 виконав проєкти: кінотеатру в м. Дрогобичі, спорткомплексу Львів. політехніки, низки індивід. будинків, сільськ. клубу та ін. 1925 та 1926 обирався до правління Спілки польськ. архітекторів (Koło Architektów Polskich). Був членом Регіон. реставрац. комісії (Okręgowych Komisyj Konserwatorskich) з питань збереження *архітектурної спадщини* у Львів., Станіславів. і Тарнопол. воєводствах (від 1931). З 1941 — член Львів. від-ня Спілки архітекторів УРСР, створеного за його керівництва. Упродовж повоєн. років був членом архіт. ради обл. відділу у справах архітектури та містобудування; 1940, 1950, 1953 обирався депутатом Львів. міськради. З 1958 — чл.-кор. Академії буд-ва і архітектури СРСР. Похов. на Личаків. цвинтарі (див. *Личаківське кладовище-меморіал*). Медаль «За труд. доблесть» (1961).

Літ.: Багенський Іван Олександрович // Попов В. М., Полурез В. І., Дяченко Ю. П. Учені вузів Української РСР. Київ, 1968; Klimeniuk T. Jan Bagieński — architekt i konserwator // Ochrona Zabytków. 1993. № 46/2 (181); Багенський Іван Олександрович // Відомі вчені Державного університету «Львівська політехніка» (1844–1994 рр.). Львів, 1994; Багенський Іван Олександрович // Нові імена. Львівщина та львів'яни / Упоряд.: Л. С. Василенко, М. В. Войтович, В. М. Губенко та ін. Львів, 2004; Черкес Б. С., Клименюк Т. М. Життєвий і творчий шлях Івана Олександровича Багенського // Вісник Нац. ун-ту «Львів. політехніка». Сер.: Архіт. 2013. № 757.

Т. М. Клименюк

Баге́рове — селище (до 2024 — смт), тепер у складі *Керченського району Автономної Республіки Крим*, адміністративний центр Багерівської селищної ради. Розташовано на *Керченському півострові*. Відстань до м. *Керчі* — 15 км, до с-ща *Єди-Кую* — 60 км, до м. *Сімферополя* — 150 км. Тер. — 3,5 км². Поблизу знайдено залишки скіф. поселення і 2-х курган. могильників. Виникло наприкін. 19 ст. Імовірно, названо за прізвищем землевласника Баугера (купив тут землеволодіння). До *Жовтневого перевороту 1917* входило до Феодос. повіту *Таврійської губернії*. 1918 встановлено рад. владу. До 1930 — у складі Керчен. округу (від 1923 — р-ну), від 1930 — Ленін. р-ну (2016 Постановою ВР України перейм. на Єдикул., 2020 — на Керчен.). Від 1941 — смт. Під час *Другої світової війни* перебувало під ним. окупацією (1941–1944). У каменоломнях поблизу Б. базувалися партизан. загони. Від березня 2014 — на окупов. РФ території. Заг. кількість нас. (2013, оцінка) — 3 937 осіб, густота — 1 125 осіб/км². 2013 укр. мову вважали рідною 9,26 % осіб, рос. — 79,52 % осіб, кримськотатар. — 8,91 %, білоруську — 1,01 %. Нас. зменшується, 2001 становило 4 550 осіб. Клімат

Багерове
на карті України

Багерове. Прапор

Багерове. Герб

Багерове. Залізнична станція

помірно континентальний. Середня т-ра січня — –1,5 °С, липня — +23 °С. Середньорічна кільк. опадів — бл. 450 мм. У селищі діє Багерів. з-д мароч. коньяків. Розвинено торгівлю, є пошт. від-ня, філії банків. Діють 2 заг.-осв. школи, дитсадок, б-ка, будинок культури.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1974. Т. 12: Крымская область; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2021 року. Київ, 2021.

Ба́герхат, істори́чне мі́сто мече́тей (бенгал. মসজিদের শহর বাগেরহাট) — історико-архітектурний комплекс стародавнього м. Халіфатабада, тепер *Бангладеш*; об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1985). Історичне місто розташ. поруч із сучас. м. Багерхатом, у пд.-зх. частині Бангладеш, місці злиття річок *Ганг* і *Брахмапутри*. У сер. 15 ст. мусульм. правитель Хан Джахан Алі (відомий також як хан Джахан Алі, Улуг Хан, Хан-і-Азан; дата нар. невідома — 1459) заснував м. Халіфатабад на місці колиш. *монетного двору*.

Онлайн-версія на порталі http://vue.gov.ua

Після його смерті місто почало занепадати. Архіт. комплекс м. Халіфатабада нараховував бл. 360 *будівель* (збережено 50) переважно з обпал. цегли, серед них — *мечеті*, *мавзолеї*, *палаци*, громад. будівлі, житл. будинки. Міський простір мав налагоджені *інфраструктуру*, системи доріг та мостів, постачання та відведення пит. води, побудовано резервуари. Характерна щільна міська *забудова*, не притаманна містам Пд. Азії 15 ст., унікальний *архітектурний стиль* (Хан-е-Джахан). Пам'ятки м. Халіфатабада розділено на 2 осн. зони. Першу зосереджено навколо мечеті Шаїт Гумбад, серед ін. — мечеті Сингар,

Багерхат, історичне місто мечетей

Бібі-Бегні, Клумаккола. Мечеть Шаїт Гумбад (Шейт Гумбад; від бенгал. ষাট গম্বুজ মসজিদ — 60 куполів) — найб. із султан. мечетей у Бангладеш. Побудована переважно із цегли, утв. в основі прямокутник із масив. двоповерх. *вежами* на кутах. До мечеті ведуть двері (11 — на Сх., по 7 — на Пд. та Пн., 1 — на Зх.) у формі *арок*. Внутр. простір мечеті (43,89 × 26,82 м) розділено 6 рядами *колон*. Мечеть має 10 *міхрабів*, серед них центр. — більший. Центр. *нава* йде повздовж. лінією зі Сх. на Зх. та ділить внутр. частину мечеті на два рівн. крила. Будівля має 81 *купол* (4 — на кутових вежах, 70 — над бічними крилами, 7 *склепінь* — над центр. навою), які підтримують 60 колон (стовпів). Мечеть оздоблено *теракотою* та цеглою, *різьбленням* на камені (частину *орнаменту* знищено). 4 круглі вежі бастіон. типу, на зовн. кутах масивні та звужуються догори. На вершині кожної з них розташ. відкр. арочну камеру, яку увінчує невел. купол. На Сх. від мечеті Шаїт Гумбад на відстані 6,5 км — друга зона пам'яток: руїни мавзолею Улуг Хана Джахана із вел. *залою* для прийомів, розташ. на високому штуч. пагорбі. Навколо нього збудовано мечеті: Реза Хода, Зіндавір, Ранвіджойпур та ін. Б., і. м. м — залишки середньовіч. міста, де збереглися одні з найвизначніших будівель початк. періоду розвитку мусульм. архітектури в Бенгалії.

Літ.: The Islamic Heritage of Bengal / Ed. by G. Michell. Paris, 1984.

Баге́т (франц. baguette — палиця, жезл, від італ. bacchetta — паличка, з лат. baculum — палиця, ціпок) — 1) Різьблена та / або пофарбована дерев'яна, пластикова профільована планка для виготовлення рам картин, *естампів*, *дзеркал* або *карнизів*.
2) Профільов. обрамлення (*облямування*) *вікна* або *дверей*; виконують із дерева, каменю, *штукатурки*.
3) Форма огранювання *дорогоцінних каменів* у вигляді чотирикутника зі сходинками. Виділяють прямокут., квадрат. та трапеціеподібні види.
4) Хлібобулоч. виріб довгастої форми зі хруст. скоринкою і м'якою серединою.

Багет для виготовлення рам картин

Багет. Форма огранювання

Багет. Хлібобулочний виріб

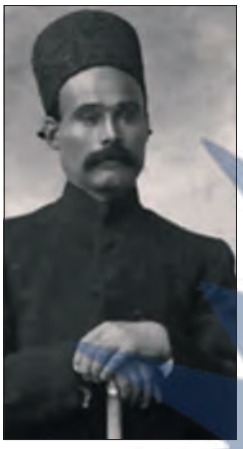
Багза́н — див. у ст. *Аїр і Тенере*.

Багі́рмі королі́вство, Султанат Багірмі (франц. Royaume du Baguirmi, Sultanat du Baguirmi) — держава, що існувала в Центральній *Африці* (на південний захід від о. *Чад*) з кін. 15 — поч. 16 ст. до 1897. Верховні правителі (королі, султани) Б. к. послуговувалися титулом «мбанг». Столицею Б. к. було м. Масенья (тепер адм. центр регіону Шарі-Багірмі в *Чаді*). Основне нас. д-ви становив народ багірмі, який говорить одноим. мовою. Тер. змінювалася, здебільшого обмежувалася пд. частиною сучас. Чаду. В окр. періоди охоплювала також прикордон. землі теперіш. *Центральноафриканської Республіки*. Відповідно до усної традиції народу багірмі, його предки мігрували на тер. д-ви Б. к. зі сходу. Мова багірмі належить до центральносуданських мов у складі ніло-сахар. макросім'ї. Найближчі до неї мови поширено в *Судані* далеко на схід від *ареалу* багірмі. Упродовж першого століття існування країна була держ. утворенням у формі племін. союзу. У 16 ст. на землях Б. к. поширився *іслам*, який наприкін. 16 ст. став держ. *релігією*, тоді в країні відбулася поступова *централізація* влади. У 17–18 ст. (з перервами) Б. к. перебувало у васал. залежності від д-ви *Борну*, яка існувала на тер. сучас. Чаду, *Нігеру* й *Нігерії*. У 18–19 ст. тер. Б. к. йшов експорт рабів, слон. кістки, шкір тварин і *бавовни* (переважно караван. шляхами далі через *Лівію* до *Середземного моря*). У сер. 19 ст. економіка Б. к. почала занепадати (знач. мірою внаслідок природ. причин: *посух*, *епідемій*). У 1860-х вона була об'єктом *експансії* султанату Вадаї, потрапивши під його контроль у 1870-х. Від 1897 Б. к. стало протекторатом Франції під приводом захисту д-ви від султанату Вадаї. На тер. Б. к. 1900 засновано франц. м. Форт-Ламі (тепер м. *Нджамена*, межує з регіоном Шарі-Багірмі, але не входить до його складу). 1900 д-ва Б. к. увійшла до складу франц. колонії Військ. тер. та протекторати Чаду, 1920 — до Франц. Екватор. Африки. При цьому Б. к. зберігало внутр. *автономію*, династія мбангів (султанів) не переривалася. Після проголошення незалежності Чаду (1960) Б. к. увійшло до його складу, зберігши внутр. племінну автономію. Султанат Б. к. продовжує існувати в межах регіону Шарі-Багірмі як племінна д-ва, інтегрована в держ. систему Чаду під владою династії мбангів Б. к. Султани (мбанги) Б. к. та члени султан. родини традиційно обіймають важливі уряд. та військ. посади в Чаді.

Літ.: Lebeuf A. Boum Massénia, capitale de l'ancien royaume du Baguirmi // Journal des Africanistes. 1967. T. 37. № 2; Lebeuf A. L'ancien royaume du Baguirmi // Mondes et Cultures. 1978. T. 38. № 3; N'Gare A. Le royaume du Baguirmi (XVe–XXe siècles) // Hemispheres. 1997. № 11; Encyclopedia of African History : in 3 vol. New York, 2005. Vol. 1.

Багі́р-хан (фарсі باقرخان; бл. 1870, м. Тебріз, тепер пров. Сх. Азербайджан, Іран — 12.11.1911, околиці м. Касре-Ширін, тепер пров. Керманшах, Іран) — політичний і громадський діяч, один із лідерів Іранської конституційної революції 1905–1911. Нар. у сім'ї робітника-каменяра, за походженням — іран. азербайджанець. Не міг здобути освіту через бідність, деякий час навчався в *мулли*. До поч. Іранської конституц. революції працював каменярем. Після 1905 включився в політ. життя. 1907 долучився до

Онлайн версія на портал

Багір-Хан

місц. *ополчення*. На чолі загонів ополчення брав участь у сутичках із підрозділами уряд. військ. У цей період м. Тебріз стало центром революц. антишах. виступів. Улітку 1908 вирушив до м. *Тегерана* після повідомлення про обстріл Перс. козачою бригадою (збройним формуванням, сформованим за зразком козач. військ у *Російській імперії* під командуванням рос. офіцерів) будівлі обраного 1906 першого іран. парламенту (*меджлісу*) і запровадження *воєнного стану*. Дорогою до м. Тегерана Б.-х. дізнався про виступ у бік м. Тебріза військ *шаха* Мохаммада Алі Шаха Каджара (1872, тепер Іран — 1925, тепер Італія; правив 1907–1909). Б. повернувся до м. Тебріза, керував обороною міста, яка врятувала повстанців від поразки й уможливила їхню перемогу наступ. року. Упродовж весни — літа збройні виступи проти шаха поширилися на ін. міста Ірану й охопили м. Тегеран. 30.06.1909 сформована повстанцями Тимчас. верх. рада зайняла будівлю меджлісу, оголосила про позбавлення шаха повноважень і передала владу його малоліт. сину Ахмаду Шаху Каджару (1898, тепер Іран — 1930, Франція; роки правління 1909–1925, фактично до 1923). Мохаммад Алі Шах Каджар за допомогою рос. дипломатів і військових виїхав до Рос. імперії. Новообраний меджліс другого скликання окр. постановою відзначив заслуги Б.-х. в перемозі революції. 1910 Б. виїхав до м. Тегерана. Під час збройної *інтервенції* Рос. імперії та Великої Британії до Ірану 1912, придушення революції й розпуску меджлісу другого скликання був тимчасово усунутий від актив. діяльності. Від 1915 долучився до К-ту нац. оборони, підтримав орієнтацію на *Троїстий союз* у *Першій світовій війні*. Б.-х. та ін. прихильники к-ту розраховували за підтримки Осман. імперії домогтися виведення брит. і рос. військ із Ірану. 1915 командував лояльними комітетові збройними формуваннями, провівши кілька операцій проти рос. військ. Під її тиском його загони відступили до околиць м. Керманшаха. 1916 у м. Керманшаху сформовано Тимчас. уряд, який виступив проти підконтрольн. Рос. імперії уряду в м. Тегерані. Був убитий, коли пересувався з групою сподвижників у бік кордону з Туреччиною. Похований у м. Тебрізі. На честь Б.-х. названо *мечеть*, вулицю в м. Тегерані (1978), встановлено пам'ятники в містах Тегерані, Тебрізі тощо.

Літ.: Fathi A. The Role of the 'Rebels' in the Constitutional Movement in Iran // International Journal of Middle East Studies. 1979. Vol. 10. № 1; Molavi A. The Soul of Iran: A Nation's Struggle for Freedom. New York, 2005; Bolat G. İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri: Settar ve Bâger Hanlar // Zeitschrift für die Welt der Türken. 2013. Vol. 5. № 1.

Багіянц Алла Миколаївна

Багія́нц, А́лла Микола́ївна (уроджена Серикова; 30.11.1938, м. Харків, тепер Україна) — спортсменка (*велосипедний спорт*), заслужений майстер спорту СРСР (з 1968), чемпіонка. Почала займатися велоспортом у 14 р. у спорт. т-ві «*Динамо*», у секції тренера О. *Чорного*. Спочатку тренувалася та змагалася в шосейних перегонах (тренер — Б. *Фурсенко*), виконала норматив майстра спорту під час багатоден. велогонки. Згодом спеціалізувалася на велотрекових гонках. З 1960 тренувалася в А. Багіянца. Закінчила 1973 Харків. держ. пед. ін-т імені Г. С. Сковороди (тепер *Харківський національний педагогічний університет імені Григорія Сковороди*). Увійшла до складу збірної СРСР 1968 після перемоги на відбіркових змаганнях «Матч міст». Чемпіонка світу (1968, м. Рим). Чемпіонка СРСР у команд. гонках переслідування на 3 км (1969), бронз. призерка Чемпіонату СРСР у спринті (1966, 1967) та гіті на 500 м з місця (1968). Володарка Кубка СРСР у спринті (1968–1969). Багаторазова чемпіонка України (спринт, командна гонка переслідування, групові перегони). Брала участь в естафеті олімп. вогню напередодні *Літніх Олімпійських ігор 1980* (м. Москва). Завершила спорт. кар'єру на початку 1980-х. Працювала з 1990 ст. лаборантом каф. велоспорту, з 1996 — каф. зимових видів спорту, велоспорту і туризму Харків. держ. ін-ту фіз. культури (тепер *Харківська державна академія фізичної культури*).

Літ.: Багиянц Алла Николаевна // Динамо. Энциклопедия / Сост.: Г. Л. Черневич, Е. А. Школьников. Москва, 2003; Уметь себя превзойти // Грот Ю. И., Александров Ю. В. Динамо: Годы побед и свершений. 1924–2004. Харьков, 2011; Грот Ю. Багіянц Алла Миколаївна // Харківщина. Енциклопедичний словник / Уклад.: С. Чернов, В. Бакіров, М. Тітов та ін. Харків, 2014.

Багле́й, Мико́ла Льво́вич (25.02.1937, м. Київ, тепер Україна — 03.03.1991, там само; похов. на Байк. кладовищі) — спортсмен, баскетболіст (нападник), майстер спорту міжнародного класу (з 1964), срібний олімпійський призер. Неодноразовий чемпіон України. Грав за команди «СКІФ», «*Будівельник*» (1953–1966), збірні Києва, України, СРСР. У 12 р. вступив до ДЮСШ № 2 у м. Києві. Перший тренер О. Петров. Загальну освіту здобув у школі тренерів при Київ. держ. ін-ті фіз. культури (тепер *Національний університет фізичного виховання і спорту України*). Закінчив Київ. держ. ін-тут фіз. культури (1967). Працював інструктором фізкультури в наук.-виробн. об'єднанні «Більшовик». 1977–1991 — викладач кафедри фіз. виховання у Київ. суднобуд. технікумі (з 1998 — Київ. держ. академія водн. траспорту; з 2016 внаслідок злиття кількох ЗВО — Держ. ун-т інфраструктури та технологій). У 16 р. дебютував у студент. команді «СКІФ» на першості України та у складі дорослої збірної м. Києва. 1954 під керівництвом тренера В. Шаблінського (1910–1993) поступилися місцем мол. команді другої хвилі. 1959 у складі студент. збірної України виборов зол. медаль у Всесвіт. універсіаді (м. Турин, Італія); був відзначений персон. призом. Друге золото отримав 1961 на Універсіаді в м. *Софії*. На 3-ій Спартакіаді народів СРСР 1963 у складі збірної України виборов срібло, після чого був запрошений О. Гомельським (1928–2005; РФ) до збірної СРСР. На *Літніх Олімпійських іграх 1964* у м. Токіо здобув сріб. медаль. На *чемпіонаті* Європи 1965 (м. Москва; РФ) виборов командне золото. У 28 р. став ветераном оновл. збірної СРСР. У складі БК «Будівельник» востаннє виходив на майданчик 1966. Нагороджений Почес. грамотою Президії Верх. Ради УРСР. На фасаді будівлі Академії вод. транспорту встановлено мемор. Дошку Б. Від 1992 щороку в м. Києві проходить турнір «Кубок пам'яті Б.».

Літ.: Гомельский А. Я. Энциклопедия баскетбола от Гомельского. Москва, 2003; Хромаєв З. М., Волошин А. П. Баскетбол: епоха В. Шаблінського. Київ, 2006; Волошин А. П., Шпак А. В. Володар баскетбольних кілець. Київ, 2015.

С. В. Вьюн, В. І. Хатнюк,

Багне́т (польськ. bagnet, від франц. baïonnette, з Bayonne — Байонна, назва міста, тепер у регіоні Нова Аквітанія, Франція, де винайдено цю зброю), байонет, штик — 1) Колюча та ріжуча *холодна зброя*, яку фіксують на дульній частині ствола ручної *вогнепальної зброї*; призначена для проведення рукопашного *бою*. Поява на полі бою вогнепал. зброї та її шир. використання у 16 ст. зумовили зростання значення вогнев. бою та потребували *модернізації* зброї. Постала необхідність поєднати властивості різн. зразків зброї: можливості колоти — рубати — стріляти. За одн. з версій, зброю з поєднанням таких властивостей — Б. (байонет, штик) винайдено 1523

Багнет. Гвинтівка Спрінгфілд з багнетом. США, 1873

під час облоги м. Байонни. Припускають, що спочатку назва стосувалася лише форми *кинджала*, згодом закріпилася і за «рушничним списом». Форма перших Б.: лезо та руків'я, яке перед рукопаш. боєм вміщували до каналу дула. Масове комплектування європ. армій Б. розпочалося з переходом від використання громіздких *рушниць* до легших зразків. Наприкін. 17 ст. винайдено кріплення у вигляді трубки (це дозволяло проводити стрільбу вже з примкнутим Б.). У 18–19 ст. поширилися втульчасті Б., у 20 ст. ними були озброєні бійці армій у роки світ. війн.

Багнет. Зразки, що використовувалися під час Другої світової війни

Під час *Другої світової війни* використовували також невід'ємні Б. (у похідн. положенні їх фіксували вздовж ствола). У 21 ст. поширеними залишаються Б.-ніж (кріпиться до *автомата* чи снайпер. *гвинтівки*) та невід'єм. клинковий Б. (кріпиться до *карабіна*). За принципом використання та військ. традицією (стрілец. *уставом*) Б. є не окр. зброєю, а лише складником довгоствол. вогнепал. зброї (*мушкета*, гвинтівки, автомата), яка пристосовує його до рукопаш. сутичок з ворогом. Через відсутність древка (штанги) Б. не належить до класич. колючої зброї. Значна частина типів Б. має смугу з колодкою, ефес-руків'я та піхви, тому Б. часто відносять до класу клинкової зброї у підгрупі «холодна зброя». Б. утв. окр. рід групи, що поділяють на кілька різновидів: Б.-ножі; Б.-кортики; кинджалоподібні Б.;Б.-тесаки.

2) Переносно — один воїн-піхотинець (при вказуванні на заг. кількість воїнів).

Літ.: Boeheim W. Handbuch der Waffenkunde. Leipzig, 1890; Weapons: An International Encyclopedia From 5000 B. C. to 2000. New York, 1990; Круликевич Т. История холодного оружия. Корды, кинжалы, ножи, штыки. Ростова-Дону, 2010; Сокунов І. О. Холодна та вогнепальна зброя кінця XIX — початку XX ст. з колекції Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі // Сіверщина в історії України : в 15 вип. Київ; Глухів, 2010. Вип. 3; Harriman B., Hook A., Gilliland A. The Bayonet. Oxford, 2021.

О. М. Даценко

Багно́ звича́йне (*Ledum palustre* або *Rhododendron tomentosum*) — вид судинних рослин родини *вересові*. Вічнозел. кущ 90–125 см заввишки. *Стебла* прямостійні, старі гілки з темно-сір. *корою*, мол. *пагони* з густ. рудим опушенням. *Листки* чергові, короткочерешкові, шкірясті, від лінійних до довгасто-еліпт., 1,5–5 см завдовжки, 0,2–0,8 см завширшки, із загорнутими донизу краями; угорі темно-зел., блискучі, голі або з жовтув. залозками, знизу рудувато-повстисті. *Квітки* на кінцях гілок у щиткоподіб. китицях, запашні. Квітконіжки тонкі, вдвоє або втроє довші за квітки, іржаво-білоповстисті, залозисто-клейкі. Квітки правильні, з подвійн. *оцвітиною*. *Чашечка* зрослолиста, з п'яти корот., іржастих, буро-пухнастих, по краю війчастих *чашолистків*, які залишаються при *плодах*. *Віночок* з 5 вільних біл. або жовтув.-біл. *пелюсток* (4–8 мм завдовжки, 2,5–4 мм завширшки). *Тичинок* 10, вони довші від пелюсток. *Маточка* 1, стовпчик 1, *зав'язь* верхня. Плід — довгасто-овал., залозисто-опушена, п'ятигніздна коробочка, 4–8 мм завдовжки. *Насіння* яскраво-жовте, дрібне, веретеноподіб., до 1,5 мм завдовжки. Цвіте у травні — липні. Уся рослина виділяє сил. різк. запах, що може спричинити *запаморочення* та гол. біль. Б. з. — голарктичний [див. *Голарктика (Голарктичне царство)*] бореальний (див. *Бореальна область*) вид з циркумполярним *ареалом*, поширений в Центр. і Пн. *Європі*, у пн. регіонах *Азії* та *Північної Америки* (*Канада*, *Аляска*), інтродукований (див. *Інтродукція*) у *Великій Британії*. В Україні Б. з. поширено на *Поліссі*, зрідка в *Українських Карпатах*. Вид приурочений до заболочених і сирих сосн. лісів, де часто утв.

Багно звичайне

знач. зарості та домінує в чагарник. ярусі. Рідше трапляється в мішан. дубово-сосн. лісах та на торф. болотах. Надає перевагу волог. кислим ґрунтам, зростає як у тіні або напівтіні, так і на відкр. ділянках. Рослина *мікотроф*, краще росте

за умови наявності в ґрунті певних асоціацій *грибів*. Вид не потребує охорони на світ. рівні, у Червоному списку *Міжнародного союзу охорони природи* має статус «Найменш загрожений». Скорочує ареал через осушення перезволож. тер., видобування торфу, с.-г. землекористування, надмір. заготівлю. У деяких країнах Європи охороняється на нац. (*Румунія*, *Чехія*) або регіон. (*Польща*, Україна) рівні. В Україні вид охороняється в *Закарпатській області*, *Львівській області*, *Хмельницькій області* та *Чернігівській області*. Б. з. — лік., ефіроолійна, інсектицидна, медоносна та отруйна рослина. Лікарською *сировиною* є пагони Б. з. Основною біологічно актив. речовиною є ефір. олія, до складу якої входять ледол, палюстрол, цимол, геранілацетат та ін. Рослини Б. з. містять *глікозиди*, кумарини, *флавоноїди*, *дубильні речовини*, смоли, тритерпенові сполуки. Завдяки наявності цих речовин препарати з Б. з. мають спазмоліт., відхарк., потогін., сечогін., дезінфік., знеболюв. і заспокійливі властивості. У *медицині* застосовують за хрон. *бронхіту*, *пневмонії*, *кашлюку*, *бронхіальної астми*, *туберкульозу* легень, риніту, *золотухи*, *дизентерії*, *малярії*. Використовують за *опіків*, *виразок*, укусів, під час лікування *подагри*, *ревматизму*, травм і болю в суглобах, хрон. хвороб *шкіри*. Використання Б. з. потребує обережності (через отруйність). Квітки багна виділяють багато *нектару* і тому є хорошим медоносом (див. *Медоносні рослини*). Рослина відома *інсектицидними* властивостями: її застосовують для знищення і відлякування *комах* (клопів, молі, *комарів*), виготовлення *репелентів*. Застосовується як декор. рослина у вересових садах, хоча культивування його складне. Використовують для фарбування тканин у зел. або жовт. кольори.

Літ.: Мінарченко В. М., Тимченко І. А. Атлас лікарських рослин України (хорологія, ресурси, охорона). Київ, 2002; Dampc A., Luczkiewicz M. Rhododendron tomentosum (Ledum palustre). A Review of Traditional Use Based on Current Research // Fitoterapia. 2013. Vol. 85; Judžentienė A. Review: Marsh Rosemary (Rhododendron tomentosum Harmaja (ex Ledum palustre Linn) Growing in Lithuania) Essential Oils and their Properties // Chemija. 2020. Vol. 31. № 4.

І. А. Тимченко

Баграмя́н, Іва́н Христофо́рович (вірм. Հովհաննես Քրիստափորի Բաղրամյան; справжні ім'я та по батькові — Ованес Хачатурович; 02.12.1897, с. Чардахли, тепер Чанлібель Шамкір. р-ну, Азербайджан — 21.09.1982, м. Москва, тепер Росія) — військовий діяч і полководець, маршал Радянського Союзу (з 1955). Нар. у сім'ї робітника залізн. станції. Навчався у залізн. і тех. училищах (м. Тифліс, тепер Тбілісі, Грузія). 1915 вступив добровольцем на військ. службу. Учасник *Першої світової війни*. 1917 закінчив школу прапорщиків. З 1920 — у *Червоній армії*: командував ескадроном, полком, був нач. штабу кавалер. дивізії, нач. операт. відділу штабу армії та військ. округу. 1924–1925 навчався у Вищій кавалер. школі (м. Ленінград, тепер Санкт-Петербург, РФ). У м. Москві 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1938 — Академію Генштабу Робітн.-Селян. Червоної армії. 1938–1940 — викладач Академії Генштабу. З 1940 — нач. операт. відділу штабу 12-ї армії та штабу Київ. особл. військ. округу. З червня 1941 — нач. операт. відділу — заст. нач. штабу Пд.-Зх. фронту. У липні — вересні 1941 брав участь у *Київській оборонній операції 1941*. Один із небагатьох із командування Пд.-Зх. фронтом, кому вдалося вийти з *Київського котла 1941* разом із ротою НКВС (150 бійців). З грудня 1941 — нач. штабу військ Пд.-Зх. напряму. Брав участь у розроблені планів успішно проведених Ростов. операції 1941 і контрнаступу під м. Москвою 1941–1942. Навесні 1942 як нач. штабу Пд.-Зх. напряму був одним з осн. розробників *Харківської операції 1942*. З 1942 — заст. командувача 61-ї армії, командувач 16-ї армії (11-ї гвард. армії), з кін. 1942 — командувач 1-м Прибалт. фронтом, з лютого 1945 — Земланд. операт. групою, з квітня 1945 — 3-м Білорус. фронтом. Брав участь у підготовці й проведенні Орлов., Городоц., Білорус., Сх.-Прус. та ін. операцій. Після війни — командувач Прибалт. військ. округом (1945–1954), з 1954 — гол. інспектор Мін-ва оборони. Заст. міністра оборони СРСР (з 1955), нач. Вищої військ. академії ім. К. Є. Ворошилова (з 1946). У 1958–1968 — заст. міністра оборони — нач. Тилу ЗС СРСР, з 1968 — у Групі ген. інспекторів Мін-ва оборони СРСР. Герой Рад. Союзу (1944, 1977). Нагороджений орденами Леніна (1944, 1945, 1947, 1957, 1967, 1972, 1977), Жовтневої революції (1968), Червоного Прапора (1941, 1944, 1951), Суворова I ступ. (1942, 1945), Кутузова I ступ. (1943), «За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР» III ступ. (1975), орденами іноз. держав, медалями, почес. зброєю із золотим зображенням Держ. герба СРСР (1968). У СРСР Б. було встановлено пам'ятники, його ім'ям названо школи, вулиці, проспекти різн. міст.

Пр.: Город-воин на Днепре. Москва, 1965; Так начиналась война. Москва, 1971; Так шли мы к победе. Москва, 1977; Мои воспоминания. Ереван, 1979.

Літ.: Сандалов Л. М. Путь советского полководца (К 70-летию Маршала Советского Союза И. Х. Баграмяна) // Воен.-ист. журн. 1967. № 11; Мержанов М. И. Солдат, генерал, маршал. Москва, 1974; Маршалы Советского Союза: личные дела рассказывают. Москва, 1996; Егоршин В. А. Фельдмаршалы и маршалы. Москва, 2000; Карпов В. В. Маршал Баграмян: Мы много пережили в тиши после войны. Москва, 2014; Мартиросян А. Маршал Баграмян: Жизнь. Служба. Любовь. Москва, 2017.

С. В. Сидоров

Баграмян Іван Христофорович. 1942

Багратіо́ні (груз. ბაგრატიონი) — династія, що правила в Грузії з раннього *середньовіччя* (бл. 8–9 ст.) до 19 ст. Деякі гілки князів. роду Б. існують дотепер. Походження династії не визначено. Є низка легендар. узаємосуперечливих версій, засвідчених усною традицією й писем. згадками в пізньосередньовіч. і ранньомодерн. груз. і вірм. джерелах. Деякі з них виводять родовід Б. з бібл. часів, пов'язуючи рід із євр. царем *Давидом* (ця версія почала поширюватися ще в 10 ст.). Найдавніші порівняно надійні відомості про родовід Б. датовано 7–8 ст. В історіографії й деяких середньовіч. джерелах поширена думка про зв'язок Гуарама I (2-га пол. 6 ст.; засновник династії Гуарамідів, який прийняв від Візантії титул куропалата, а згодом став іменувати себе царем) з пізнішими Б. Питання про ступені спорідненості його нащадків залишається дискусійним. Упродовж 6–9 ст. Б. правили в різн. частинах Грузії, деякі з них вживали щодо себе титул «цар» (груз. мепе). Після успадкування царем Багратом III (960–1014; тепер Грузія; роки прав-

Багратіоні. Герб

ління 1008–1014) влади над Картвелією (за батьків. лінією) й Абхазією (за материн. лінією), Б. прийняли титул царів Картлі. Династія Б. правила Грузією безперервно до поч. 19 ст. В окр. періоди Грузію було поділено між різн. гілками династії. Найвищ. розквіту країна під владою Б. досягла в 11–12 ст. *Давид IV Будівничий* відновив владу над Кахеті, звільнив м. *Тбілісі* від *сельджуків* і переніс туди столицю. Цариця *Тамара* поширила зовн. політ. вплив Грузії на сусід. країни Пд. Кавказу та частково на землі сучас. Туреччини й Ірану. Політ. занепад Грузії розпочався внаслідок вторгнення монголів у 13 ст., зверхність яких над собою вимушено визнали Б. Унаслідок розпаду д-ви Хулагуїдів у 1330-х Грузія під владою Георгія V (1286–1346; тепер Грузія; роки правління 1299–1302 та 1318–1346) відновила незалежність і тер. цілісність. Упродовж наступ. століть Грузія розпалася на дріб. царства та князівства, у яких правили нащадки різн. гілок Б. (усі поступово опинилися у васал. залежності від *Османської імперії* й *Персії*). У 2-ій пол. 18 ст. Картлі і Кахеті об'єдналися під владою царя Іраклія II (1720–1798; тепер Грузія; роки правління 1744–1798). Для покращення зовнішньополіт. становища Грузії 1798 він звернувся до рос. імператриці *Катерини II* з проханням про покровительство. 1783 цар визнав *протекторат* Рос. імперії над Грузією в обмін на збройну допомогу проти Осман. імперії. Після смерті Іраклія II новий цар Грузії Георгій XII (1746–1800; тепер Грузія; роки правління 1798–1800) звернувся до рос. імп. *Павла I* з проханням про прийом Грузії в рос. підданство зі збереженням внутр. *автономії*. Після смерті Георгія XII (грудень 1800) груз. престол успадкував Давид XII (1767; тепер Грузія — 1819; тепер РФ; роки правління 1800–1801). У січні 1801 Павло I оголосив про *анексію* Грузії Росією (обґрунтування — попер. клопотання Георгія XII). Рос. адміністрація не дозволила Давиду XII посісти престол (упродовж короткого періоду він фактично керував країною на правах *регента*). Через 3 міс. після смерті Георгія XII рос. емісари остаточно відсторонили Давида XII від влади. Так, усупереч бажанню Георгія XII, Грузію інкорпоровано до складу Рос. імперії як звич. провінцію під прямим управлінням із центру. 1810 Рос. імперія анексувала Імеретин. царство, яким правила ін. гілка династії Б. 1801–1832 син Іраклія II, брат Георгія XII Олександр (1770; тепер Грузія — 1844; тепер Іран) здійснив кілька спроб реставрації незалеж. Груз. царства і влади Б. за допомогою *Аварського ханства* й Персії. Представники роду Б. отримали права рос. дворянства. За деякими з них було визнано князів. титули. Частина ліній Б., які існували на поч. 19 ст., згасли в 19–20 ст. 1942 в м. Берліні кн. Ираклій Багратіон-Мухранський (1909; тепер Грузія — 1977; Іспанія; представник гілки Б., яка правила в князівстві Мухрані до 1801 і станом на 20 ст. є найстаршою живою гілкою роду Б.) заснував Союз груз. традиціоналістів. Ця політ. орг-ція мала на меті відновлення незалежності Грузії як *монархії конституційної* під владою Багратіонів-Мухранських. Ираклій став головою Груз. цар. дому 1957 після смерті батька Георгія (1884; тепер РФ — 1957; Іспанія). 1977 статус голови Груз. цар. дому успадкував син Іраклія Георгій (1944; Італія — 2008; Грузія), який 2004 отримав груз. *громадянство*. Поховано в усипальні груз. царів у соборі Светіцховелі (м. Мцхета). Станом на 2023 головою Груз. цар. дому є Давид Багратіон-Мухранський (1976; Іспанія), син Георгія, який 2004 прийняв громадянство Грузії разом із батьком. 2007 ідею реставрації *монархії* в Грузії публічно підтримав чинний Католікос-Патріарх усієї Грузії Ілля II (1933; тепер РФ) під час літургії за участі представників Груз. цар. дому.

Багри́м, Павло́ Йо́сипович (білорус. Багрій, Паўлюк; справж. прізвище — Багрій; 14.11.1812, присілок Крошин, тепер Барановиц. р-ну Брест. обл., Білорусь — 1891, там само) — поет. Нар. у сім'ї селянина-кріпака. Навчався в римо-катол. приход. школі присілка Крошин. За розповсюдження віршів антикріпосниц. характеру опинився серед рекрутів, де провів 25 р. По поверненні працював ковалем у рід. селі. Змалку захоплювався л-рою і поезією, зачитувався творами *Гомера* й *Езопа*. Писати вірші почав рано. Вони мали антифеодал. характер та народнопісен. колорит. Головні мотиви поезій: любов до рід. землі, співчуття кріпакам, прагнення до свободи (Б. іноді називають першим селян. поетом, «білоруським Шевченком і Бернсом»). Б. непокоїли виступи селян 1828. Односельцям читав заборонені вільнодумні вірші ін. авторів. Із творч. спадщини зберігся лише один — хрестоматійний для білорус. л-ри — вірш «Зайграй, зайграй, хлопча малы...». Він надрук. у м. Лондоні, у спогадах новогруд. адвоката І. Яцковського «Повість мого часу, або Литовські пригоди» («The story of my time, or Lithuanian adventures»; 1854). У сучас. літературознавстві трапляються різночитання біографії та творчості Б.: деякі дослідники стверджують, що йому належить значна кільк. віршів (зокрема й «Бесіди Данила зі Стефаном»), ін. вважають, що постать поета — міф, автором каноніч. вірша «Заграй, заграй, хлопча малый...» є Ю. Ласковський (1826–1900; тепер Україна). 1985 у присілку Крошин засн. Музей нар. мист-в і ремесел ім. Багрима. У м. Барановичах на його честь названо вулицю.

Багрим Павло Йосипович

Тв.: Рос. перекл. — Гей, берись, парнишка малый // Белорусские поэты (XIX — начала XX века). Ленинград, 1963.

Літ.: Белорусские поэты (XIX — начала XX века). Ленинград, 1963; Паўлюк Багрій / Пад рэд. А. Сабалеўскага. Мінск, 1994; Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : в 6 т. Минск, 2001. Т. 1; Запрудский И. М. К вопросу об атрибуции, поэтике и эстетике стихотворения «Играй, играй, мальчик…» // Очерки истории белорусской литературы XIX века. Минск, 2003; Маракоў Л. У. Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі, 1794–1991 : у 10 т. Мінск, 2003. Т. 1; Хаўстовіч М. В. Айчына здалёку і зблізку. Мінск, 2006.

Н. М. Сквіра

Багри́цький, Едуа́рд Геóргійович (справж. прізвище — Дзюбан, згодом Дзюбін; 03.11.1895, м. Одеса, тепер Україна — 16.02.1934, м. Москва, тепер Росія) — поет, перекладач, художник. Писав рос. мовою. Нар. у сім'ї міщан. 1905–1910 навчався в Одес. реальн. уч-щі Св. Павла, 1910–1912 — в Одес. реальн. уч-щі В. Жуковського, 1913–1915 — у землемір. школі. Служив діловодом у 25-му Східноперс. лікарняно-харч. загоні (1917–1918), інструктором політвідділу Особл. партизан. загону ім. ВЦВК (1918–1919). У серпні — жовтні 1923 працював у м. Миколаєві

Багрицький Едуард Георгійович

секретарем редакції газ. «Червоний Миколаїв» («Красный Николаев»), де публікував власні вірші. Згодом повернувся до м. Одеси. Друкувався в одес. газ. «Вісті Одеського губкому» («Известия Одесского губкома»), «Моряк» та ін. Брав участь у діяльності літ. орг-ції «Потоки Жовтня» та літ. гуртків. З 1925 жив у м. Москві, був членом літ. групи «Перевал», потім — Літ. центру конструктивістів, з 1930 — Рос. асоціації пролетар. письменників. Похов. на Новодівочому цвинтарі. Перші поет. твори Б. надруковано 1913 і 1914 в *альманасі* «Акорди» («Аккорды») під псевдонімами Едуард Д. і Дезі. З 1915 публікував вірші в одес. декадент. альманахах «Срібні труби» («Серебряные трубы»), «Авто в хмарах» («Авто в облаках»), «Сьоме покривало» («Седьмое покривало»), «Диво в пустелі» («Чудо в пустыне») тощо. Поезії 1914–1917 написані під впливом *акмеїзму*. З літа 1914 узяв псевдонім «Багрицький». Відомий також під «жіночою маскою», підписував твори як «Ніна Воскресенська». Серед псевдонімів — «Рабкор Горцев» і «Хтось Вася». Автор віршів: «Птахолов» («Птицелов»), «Тіль Уленшпігель» («Тиль Уленшпигель»), обидва — 1918, «Україна» («Украина»), «Олександрові Блоку» («Александру Блоку»), обидва — 1922, «Одеса» («Одесса»; 1924), «Контрабандисти» («Котрабандисты»; 1927), поем «Трактир» (1920), «Дума про Опанаса» (1926), «Смерть піонерки» («Смерть пионерки»; 1932), «Лютий» («Февраль»; 1933–1934), радіокомпозиції «Тарас Шевченко» (1933–1934) тощо. За мотивами поеми «Дума про Опанаса» написав лібрето однойм. опери. Б. належить авторство збірок: «Південний захід» («Юго-запад»; 1928), «Переможці» («Победители»), «Остання ніч» («Последняя ночь»), обидві — 1932. У поет. творах у дусі *романтизму* оспівував іст. події 1918–1920-х, оновлення та перетворення тогочас. сусп-ва, створював образи мужн. героїв. Перекладав вірші М. *Бажана*, В. *Сосюри*, Р. *Бернса*, Я. *Купали*, А. *Рембо*, Н. *Хікмета*. Б. вплинув на становлення В. Сосюри як поета, підтримував перші літ. спроби І. *Микитенка* (поеми «Ніч у монастирі» та «Іван Синиця» написані ними у співавт.). Укр. мовою окр. твори Б. перекладали М. Бажан («Дума про Опанаса» і «Смерть піонерки»), І. Микитенко («Дума про Опанаса»), Ю. *Яновський*. Графічна спадщина Б. становить понад 400 тв. (зберігаються в Ін-ті світової л-ри в м. Москві). Разом з Ю. *Олешею*, В. *Катаєвим*, В. *Нарбутом* брав участь у випуску агітплакатів Пд. від-ня Рос. телеграф. агентства. Створював також *автопортрети* й автошаржі, портрети вітчизн. і заруб. письменників, ілюстрації до влас. творів, замальовки птахів, риб, тварин тощо. У м. Одесі на будинках, де нар. і жив до 1900 Б. та де він мешкав 1922–1925, встановлено мемор. дошки (остання 2015). У 2015 в м. Одесі ім'я поета увічнено на Алеї зірок. Ім'ям Б. названо вулиці в містах Одесі, Дніпрі, Донецьку, Ярославлі, б-ка в м. Одесі.

Тв.: Собрание сочинений : в 2 т. Москва, 1938; Избранное. Москва, 1948; Стихотворения. Москва, 1956; Стихотворения и поэмы. Москва, 1964; Стихотворения и поэмы. Москва, 1984; Стихотворения и поэмы. Санкт-Петербург, 2000; Укр. перекл — Дума про Опанаса / Пер. М. Бажана // Бажан М. Твори : в 2 т. Київ, 1947. Т. 2; Смерть піонерки / Пер. А. Малишка // Слава Жовтню. Київ, 1948.

Літ.: Банковська Н. П. Едуард Багрицький і українська література // Рад. літературознав. 1974. № 11; Бажан М. Романтик мандрів і походів // Твори : в 4 т. Київ, 1985. Т. 3; Shrayer M. D. Russian Poet / Soviet Jew: The Legacy of Eduard Bagritskii. Lanham, 2000; Ковалів Ю. І. Соцреалізм — глухий кут історії літератури // Слово і Час. 2009. № 4; Воронин Л. Б. Эдуард Багрицкий. Москва, 2018.

А. В. Іщук

Багрій, Олекса́ндр Васи́льович (23.04.1891, м. Летичів, тепер с-ще Хмельниц. р-ну Хмельниц. обл., Україна — 22. 06. 1949, м. Баку, тепер Азербайджан) — літературознавець, фольклорист, бібліограф, педагог, доктор філологічних наук (з 1925). Закінчив іст.-філол. ф-т Імператор. ун-ту Св. Володимира (1912; тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Учень академіка В. *Перетця*. Викладав у Київ., Петроград. (тепер Санкт-Перербурз.) ун-тах (1912–1917), Самар. вищому пед. ін-ті (1917–1920; завідував каф. рос. л-ри), Кубан. держ. ун-ті (орієнтовно 1921–1923; тепер у м. Краснодарі, РФ). Ймовірно, між 1923–1924 з родиною змушений був переїхати до м. Баку, де й викладав на каф. рос. л-ри Азерб. ун-ту (тепер Бакинський держ. ун-т) до 1949. У 1923–1929 — голова бібліогр. секції «Товариства обстеження і вивчення Азербайджану», 1929–1932 — старший фахівець, бібліограф Азерб. держ. н.-д. ін-ту. Брав актив. участь у виданні наук. журн. «Вісті Товариства обстеження і вивчення Азербайджану». Упродовж 1933–1939 — директор фундам. б-ки Азерб. філії АН СРСР. Вивчав пам'ятки давньоруської писемності, *драматургію* 17–18 ст. і *поезію* 18 ст., *фольклор*. Головні праці: «Давньоруське сказання про птахів» («Древнерусское сказание о птицах: К вопросу о еврейском влиянии в древнерусской литературе»; 1912), «Київські списки сказання чорноризця Храбра про письмена слов'янські» («Киевские списки сказания черноризца Храбра о письменах славянских»; 1912), «Зі шкільних традицій старого часу» («Из школьных традиций старого времени»; 1913), «До питання про зібрання й вивчення азербайджанських казок» («К вопросу о собрании и изучении азербайджанских сказок»; 1923–1929), «До питання про шляхи поширення легенд про мудрого Соломона» («К вопросу о путях распространения легенд о мудром Саломоне»; 1926). За ред. Б. підготовлено літогр. серію «Фольклор Азербайджану і суміжних країн» («Фольклор Азербайджана и прилегающих стран», тт. 1–2; 1930). Досліджував творчість письменників М. *Костомарова*, О. *Грибоєдова*, І. *Тургенєва*, А. *Чехова*, П. *Романова*, фольклорну спадщину Л. *Лопатинського*. Уклав *антологію* азерб. л-ри в укр. «Молодий Азербайджан» (м. Харків, 1930) та рос. перекладах, збірку азерб.-тур. казок (1935). У доробку Б. низка праць з питань *джерелознавства* і методології *літературознавства*, *бібліографії*: зокрема, «Формальний метод у літературі. Бібліографія» («Формальный метод в литературе: Библиография»; 1924, 1927); «Народна словесність Кавказу» («Народная словесность Кавказа: Материалы для библиографического указателя Кавказа»; 1926); «Матеріали для бібліографії Азербайджану» («Материалы для библиографии Азербайджана», тт. 1–3; 1926) тощо. Упродовж 1923–1929 досліджував творчість Т. *Шевченка*: «Шевченківська студія. Вступ до вивчення Шевченка» («Шевченковская студия. Введение в изучение Шевченко»; 1923); «Т. Г. Шевченко у літературному середовищі»

Онлайн-версія
http://

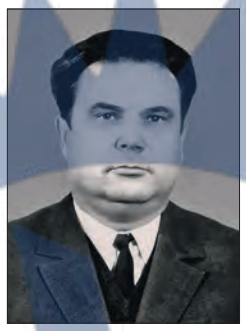
(«Т. Г. Шевченко в литературной обстановке»; 1925); «Т. Г. Шевченко у російських перекладах» («Т. Г. Шевченко в русских переводах»; 1925) тощо. Згодом Б. переглянув і суттєво доповнив попередні публікації про поета, об'єднавши їх у двотомне видання «Т. Г. Шевченко» (1930–1931). Частина доробку Б. зберігається в особистій б-ці І. *Айзеншто́ка* в *Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського*. Низка праць залишилася неопублікованою.

Пр.: Древнерусское сказание о птицах // Рус. филол. вестник. 1912. Т. 67. № 1–2; Киевские списки сказания черноризца Храбра о письменах славянских. Воронеж, 1912; В защиту ценностей духа. Самара, 1918; Критико-библиографический обзор литературы о Т. Шевченко // Известия Самарского университета. 1922. Вып. 3; К библиографии Т. Г. Шевченко (По поводу указателя М. Яшека) // Известия Горского Ин-та народ. образования. 1923. Т. 1; Т. Г. Шевченко в литературной обстановке. Баку, 1925; Т. Г. Шевченко в русских переводах. Баку, 1925; Народная словесность Кавказа. Баку, 1926; К рукописной традиции распространения «Кобзаря» Т. Г. Шевченко. Баку, 1927; Політична повість М. І. Костомарова // Записки Іст.-філол. відділу ВУАН. 1927. Кн. 13/14; К вопросу о путях распространения легенд о мудром Соломоне // Сборник Отделения рус. языка и словесности Акад. наук СССР. 1928. Т. 101. № 3; Г. Квітка-Основ'яненко й Шевченко // Квітка-Основ'яненко: Збірник на 150-річчя народження: 1778–1928. Харків, 1929.

Літ.: Айзенштóк І. З нової літератури про Шевченка // Червоний шлях. 1926. № 4; Шубравський В. Шевченко в критиці кінця XIX — початку XX ст. // Шевченкознавство. Підсумки і проблеми. Київ, 1975; Грицик Л. Шевченкіана О. Багрія в контексті національного відродження 20-х років // Шевченкознав. студії. 1994. Вип. 1; Грицик Л. Літературна спадщина О. Багрія (До проблеми наукового методу) // Література. Фольклор. Пробл. поетики. 1997. Вип. 3; Багрій Олександр Васильович // Укр. бібліографи. Бібліогр. відомості. Проф. діяльність. Бібліографія. 2011. Вип. 3; Калинчук А. Шевченкова творчість у науковому осмисленні Олександра Багрія // Літературознав. Фольклористика. Культурол. 2019. Вип. 33.

А. М. Калинчук

Багрі́й, Петро́ Іларіо́нович (05.11.1925, с. Тополівка тепер Гайсин. р-ну Вінниц. обл., Україна — 21.05.1981, м. Київ, тепер Україна) — учений-економіст, доктор економічних наук (з 1970), професор (з 1971), член-кореспондент АН УРСР (з 1972), академік АН УРСР за спеціальністю «Економіка» (з 1973). Закінчив 1954 Одес. ін-т нар. госп-ва (тепер *Одеський національний економічний університет*). З 1957 працював у Ін-ті економіки АН УРСР. Перебуваючи у служб. відрядженні, був співробітником статист. відділу соц.-екон. департаменту *Організації Об'єднаних Націй* (1961–1965, м. Нью-Йорк, США). Працював в Ін-ті економіки АН УРСР: 1965–1971 — заст. директора, 1971–1976 — директор, 1976–1981 — зав. відділу міжгалуз. комплекс. проблем соціаліст. відтворення. Наук. здобуток: розроблення методол. проблем *політичної економії*; питань структури та динаміки сусп. *відтворення*; демогр. й екон. прогнозування; ефективності капіталовкладень та чинників екон. зростання; пропорційності та ефективності сусп. відтворення; методики екон.-статист. досліджень; порівнял. аналізу статист. показників екон. розвитку СРСР та заруб. країн; методика включення соціаліст. країн в індекс світ. пром. вир-ва. Сформував новий напрям досліджень, що виявився затребуваним не тільки для планово-централізов. економіки, а й для становлення та розвитку нац. госп-ва незалеж. України, — аналіз чинників макроекон. динаміки (див. *Динаміка економічна*; *Макроекономіка*) та типів *економічного розвитку*. Автор наук. праць з актуал. питань екон. теорії, розвитку нац. економіки та екон. статистики. Член Гол. редколегії «Української Радянської Енциклопедії», редколегії «Енциклопедії народного господарства УРСР». Відп. ред. журн. «Економіка Радянської України». Премія ім. О. Шліхтера АН УРСР (1973).

Багрій Петро Іларіонович

Багряний Іван Павлович

Пр.: Обчислення і аналіз продуктивності праці в радгоспах. Київ, 1959; Об опыте включения социалистических стран в мировые экономические индексы. Москва, 1965; Динамика и структура общественного производства при социализме: Вопросы методологии и анализа. Киев, 1971; Пропорциональность и эффективность воспроизводства в условиях развитого социализма. Киев, 1980. (у співавт).

Літ.: Федоренко А. В. Академік П. І. Багрій: вчений, демократ, життєлюб (До 90-річчя від дня народження академіка АН України П. І. Багрія) // Іст. нар. госп-ва та економ. думки України. 2015. Вип. 48; Шаблиста Л. М. Пам'яті видатного дослідника проблем відтворення: до 90-річчя від дня народження академіка АН України П. І. Багрія // Ек. України. 2015. № 11.

В. В. Небрат

Багря́ний, Іва́н Па́влович [справжнє прізвище — Лозов'яга (*Лозов'ягін*); ін. псевдоніми — Іван Полярний, Сорок сорок; 02.10.1906, м. Охтирка, тепер Сум. обл., Україна — 25.08.1963, м. Новий Ульм, земля Баварія, Німеччина] — поет, прозаїк, драматург, публіцист, політичний діяч, художник, лауреат *Національної премії України імені Тараса Шевченка* (1992, посмертно). Нар. у сім'ї муляра П. Лозов'яги (Лозов'ягіна) та Є. Кривуші із замож. селян. роду. З 1912 навчався в церк.-парафіял. школі в м. Охтирці, від 1921 — у Краснопіл. худ.-керам. школі (тепер Сум. обл.). 1925 подорожував Україною. Побував у Криму, на Кубані, Донбасі. Жив у м. Кам'янці-Подільському (тепер Хмельниц. обл.), де у місц. газ. «Червоний кордон» працював репортером-ілюстратором і публікував свої вірші. 1926–1928 здобував освіту в Київ. худ. ін-ті (тепер *Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури*). Як автор «ідеологічно невитриманих» творів диплом не отримав. 16.04.1932 Б. безпідставно заарештовано у м. *Харкові* й відправлено на заслання з проживанням у спецпоселенні. Повернувся із заслання, відбувши термін. 16.06.1938 — повтор. арешт. 02.04.1940 звільнений (у зв'язку з хворобою легенів та недостатністю матеріалів для засудження). 1940–1942 проживав у м. Охтирці. Під час *окупації* редагував газ. «Голос Охтирщини». 1942 заарештований. Після звільнення вирушив у Зх. Україну, емігрував до *Німеччини*. Узимку 1945 у таборах переміщ. осіб брав участь у створенні *МУРу*. Член Спілки укр. письменників у м. *Львові* (1943–1944). У 2-й пол. 1940-х став одним із засновників Укр. рев.-дем. партії. Редагував газ. «*Українські вісті*». Б. обирали головою Укр. нац. ради, віцепрезидентом УНР у вигнанні. Учасник-засновник Об'єднання укр. письменників «*Слово*». Помер у санаторії «Сант-Блазієн» (гір. масив Шварцвальд, земля Баден-Вюртемберг, Німеччина). Писав вірші, новели, повісті, поеми, романи, п'єси. Автор політ. статей,

Онлайн-версія на сайті
http://vue.gov.ua

у яких розробляв осн. стратег. напрямки боротьби за незалежну Укр. Державу. Брошура Б. «Чому я не хочу вертатись до СССР?» є «першою політичною декларацією прав і гідності людини і нації…» (Ю. *Лавріненко*). Літ. діяльність розпочав як прозаїк: під псевд. Іван Полярний надрукував зб. новел «Чорні силуети» (1925) з влас. ілюстраціями. Ці відомості вперше подав О. Шугай у кн. «Іван Багряний, або Через терни Гетсиманського саду» (раніше вважали, що Б. дебютував як поет). У 1920-х його вірші публікували в журн. «*Всесвіт*», «*Гарт*», «*Глобус*», «*Життя й революція*», «*Плужанин*», «*Червоний шлях*». 1929 за власні кошти видав поет. зб. «До меж заказаних» та поему «Аве Марія». 1930 у Харків. вид-ві «Книгоспілка» надруковано іст. роман у віршах «Скелька», який засудила пролетар. критика. Письменник належав до літ. орг-ції «*МАРС*» (сюди входили Б. *Антоненко-Давидович*, Г. *Косинка*, Т. *Осьмачка*, В. *Підмогильний*, Є. *Плужник*, Д. *Фальківський* та ін.). У Зх. Україні друкував твори на сторінках газ. «Наші дні». У березні 1944 виступав із читанням своїх творів на засіданнях Літ.-мист. клубу. У м-ку Турка (тепер Львів. обл.) познайомився з композитором і керівником капели бандуристів Г. *Китастим*, який написав музику до його патріот. пісень та маршів: «Вперед, сини народу», «Ми об'їхали землю навколо», «Вставай, народе!», «Марш Україна», «Пісня про Тютюнника», «Марш поляглих», «Нема тої сили», «Колискова». На еміграції Б. видав поет. зб. «Золотий бумеранг» (1946); п'єсу «Генерал» (1948); повісті «Морітурі» (1947), «Розгром» (1948), «Огненне коло» (1953); романи «Тигролови» (1944; 1946), «Сад Гетсиманський» (1950), «Людина біжить над прірвою» (1965). Публікував статті в еміграц. періодиці («Українські вісті», «Літературний зошит», альманасі «МУР», «Наші позиції», «Звено», «Нові дні»). У творах змалював образ гордої людини із сильним почуттям влас. гідності та незлам. волею до життя (Григорій Многогрішний «Тигролови», Андрій Чумак «Сад Гетсиманський», Максим Колот «Людина біжить над прірвою»). Б. обстоював ідею Укр. незалеж. д-ви. Важливу роль відводив молодим парт. та комсомол. кадрам (за ці погляди його критикували деякі еміграц. діячі). У статтях, памфлетах, доповідях, інтерв'ю, промовах і виступах акцентував на об'єднанні укр. політ. сил, нац. виховання молоді. Автор ілюстрацій до влас. книжок «Антон Біда — герой труда», «Казка про лелек та Павлика-мандрівника», «Телефон», «Тигролови»; повістей та романів «Юність Василя Шеремети» У. *Самчука*, «Старший боярин» Т. Осьмачки, «Еней і життя інших» Ю. *Косача*, «Колгосп тварин» Дж. *Орвелла*, зб. оповідань «Щастя» П. Маляра, «І сміх, і горе» О. Шпильки; а також портретів Д. *Гуменної*, Г. *Китастого*, А. Кривецької та ін. Гуманіст. прозу Б. перекладено багатьма мовами. 1975 засн. Фундацію ім. Б. (шт. Пенсильванія, США), яка від 1996 присуджує щорічну міжнар. премію за літ. твори укр. мовою, наук. дослідження за визнач. внесок у розбудову держ. незалежності України та консолідацію сусп-ва. 2007 Нац. банк України у серії «Видатні особистості України» випустив ювіл. монету «Б.» (номіналом 2 грн). 2017 у м. Охтирці відкрито погруддя письменника (ініціатор ідеї — О. Шугай, арх. І. Чапенко, скульптор С. Куций) на кошти Фундації ім. Багряного. На честь письменника названо вулиці у містах Києві, Львові, Стрії (Львів. обл.), Борисполі (Київ. обл.).

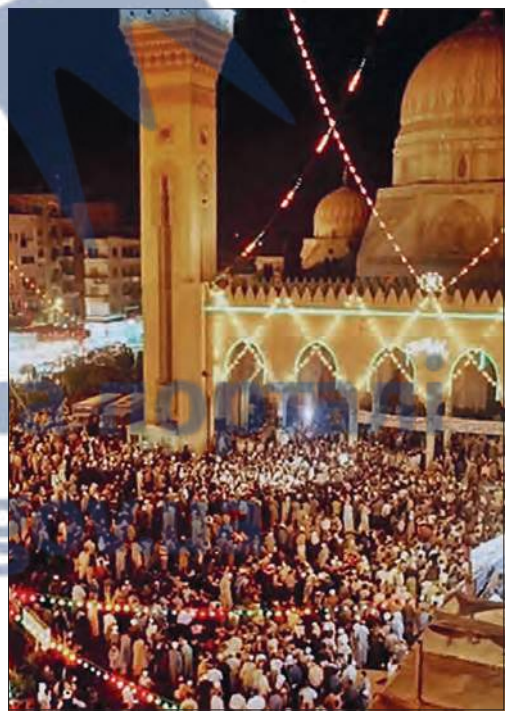
Тв.: Чорні силуети. Охтирка, 1925; До меж заказаних. Київ, 1929; Ave Maria. Охтирка, 1929; Скелька. Харків, 1930; Золотий бумеранг. Рештки загубленого, конфіскованого та знищеного. 1926–1946. [Б. м.], 1946; Розгром. [Б. м.], 1948; Сад Гетсиманський. Новий Ульм, 1950; Огненне коло. Новий Ульм, 1953; Антон Біда — герой труда. Мюнхен, 1956; Буйний вітер: роман. Мюнхен, 1957; Казка про Лелек та Павлика-мандрівника. Новий Ульм, 1958; Людина біжить над прірвою. Новий Ульм; Нью-Йорк, 1965; Листування 1946–1963 : в 2 т. / Упоряд. О. Коновал. Київ, 2002; Публіцистика. 2-ге вид. Київ, 2006; Тигролови. Морітурі. Київ, 2007.

Літ.: Лавріненко Ю. Іван Багряний // Листи до приятелів. 1963. Кн. 9–10. Ч. 127–128; Войчишин Ю. Іван Багряний. Вінніпеґ; Оттава, 1968; Костюк Г. Іван Багряний // У світі ідей і образів. Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми 1930–1980. Нью-Йорк, 1983; Жулинський М. Іван Багряний // Слово і Час. 1991. № 10; Шугай О. Іван Багряний, або Через терни Гетсиманського саду. Київ, 1996; Ковальчук О. Новітній українець у Саду Страждань // Дивослово. 1997. № 7; Клочек Г. Романи Івана Багряного «Тигролови» і «Сад Гетсиманський». Кіровоград, 1998; Шугай О. В. Іван Багряний: нове й маловідоме : в 2 кн. Київ, 2013; Лущій С. Романи Івана Багряного «Тигролови» та «Сад Гетсиманський» у світлі літературознавчих та читацьких рецепцій // Багряний І. Сад Гетсиманський. Тигролови. Київ, 2015; Від «Скелькі» до «Буйного вітру»: творча планета Івана Багряного / Упоряд. С. Козак. Київ, 2016.

С. І. Лущій

Багря́нки — див. *Червоні водорості*.

Бадаві́я, ахмадія (араб. الأحمدية) — суфійський *тарикат*, засн. Ахмадом аль-*Бадаві* у 13 ст. в Єгипті. Аль-Бадаві спершу належав до тарикату ріфая, був його представником (каліфа) у єгипет. м. Танті. Згодом, завдяки своїй побожності та *харизмі* чудотворця, згромадив власне коло

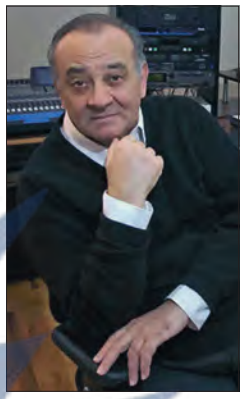
Бадавія. Релігійне свято на честь мавлюда (дня народження) Ахмада аль-Бадаві, м. Танта, Єгипет

послідовників. Серед найближчих сподвижників діяча, відомих як «мешканці даху», був ʻАбд аль-ʻАл (пом. 1332). За переказом, був зцілений А. аль-Бадаві ще в дитячому віці; пізніше посів місце каліфа. Йому тарикат завдячує подальшим становленням і розвитком. Б. поширювався переважно у сільськ. місцевості серед прост. люду, хоча серед послідовників були і мусульм. вчені, представники *еліти*. Набув знач. сусп. впливу. Серед найвідом. *шейхів* Б. — Мухаммад аш-Шиннаві (1430–1526), посвячений ним Абд ал-Ваххаб аш-Шаʻрані (1492–1565) — знаний ашарит. богослов (див. *Ашаризм*) і правник шафіїт. *мазгабу* (див. *Шафіїти*). За часів *Османської імперії* тарикат здобув вел. популярність, його *обителі* (завія) діяли також і в м. *Стамбулі*. Ритуальним кольором Б. став червоний. Послідовники вдягають плащі (хірка) і конусоподіб. ковпаки, прикрашають обителі прапорами черв. кольору. В основі ритуал. практики Б. — пост. поминання *Аллаха* в серці (хафі), з часом почали практикувати і гучний *зикр* (джахрі). Під час ритуал. зібрань Б. виконують зикри та вірди — рецитацію коранічних *аятів* і молитов (ду'а), що включають *сури* «Аль-Фатіха», «Йа. Сін», «Аль-Вакиа», Молитву Пророка *Ібрагіма* (Коран, сура «Ібрагім», 14:41) та салавати (благословення) Пророку *Мухаммаду*. Упродовж багатьох століть у містах Танті (осн. центр) та *Каїрі* відбуваються реліг. фестивалі (мавлід), які вшановують уродини святого. Фестиваль святкується тричі на рік, гол. свято припадає на сер. жовтня і триває 8 днів. Кульмінацією є п'ятнична процесія Б. до *мечеті*, поруч із якою похов. аль-Бадаві. Б. — один із найчисельніших тарикатів у Єгипті, наявний також у Йорданії, Палестині та Судані. За різн. оцінками, реліг. фестивалі Б. відвідують понад 2 млн паломників. У святкуванні беруть участь шейхи ін. суфійських тарикатів, Вел. муфтій Єгипту та єгипет. високопосадовці.

Літ.: Trimingham J. The Sufi Orders in Islam. New York, 1998; Mayeur-Jaouen C. The Mulid of al-Sayyid al-Badawi of Tanta: Egypt's Legendary Sufi Festival. Cairo, 2019; Abu Rumman M. S. Mystiries of the Sufi Path: The Sufi Community in Jordan and Its Zawiyas, Hadras and Orders / Trans. from arabic by W. Ward. Amman, 2020.

О. А. Ярош

Бадаламе́нті, А́нджело [англ. Badalamenti, Angelo; псевдонім — Енді Бедел (англ. Andy Badale); 22.03.1937, м. Нью-Йорк, США — 11.12.2022, м. Лінкольн-Парк, шт. Нью-Джерсі, США] — композитор, піаніст, аранжувальник і продюсер. Нар. у сім'ї торговця італ. походження. Брав уроки гри на ф-но з 8 р. Закінчив Істмен. школу музики (м. Рочестер, штат Нью-Йорк), де здобув ступінь бакалавра мист-в, 1960 — Мангеттенську школу музики; магістр мист-в із композиції, валторни та ф-но. Автор музики до кінофільмів та телесеріалів (понад 70). Перші композиції створив до бойовика «Війна Гордона» (1973, реж. Р. Девіс), комедійн. драми «Закон і безлад» (1974, реж. І. Пассер). Співпрацював з реж. Д. *Лінчем* (1986–2001 і 2017). Написав музику до детектив. трилера «Синій оксамит» (1986), зокрема пісню «Таємниці кохання» на слова Д. Лінча; зіграв у фільмі роль піаніста. Автор саундтреків до драм. телесеріалу «Твін Пікс» (1990–19991), його продовження «Твін Пікс: вогню, йди за мною» (1992), «Твін Пікс: Повернення» (2017); фільмів «Дикі серцем» (1990), «Загублене шосе» (1997), «Проста історія» (1999), «Малголленд Драйв» (2001, зіграв також епізод. роль), усі — реж. Д. Лінч. У доробку — музика до фільмів ін. режисерів: «Місто загублених дітей» (1995, реж. М. Каро і Ж.-П. Жене), «Секретарка» (2002, реж. С. Шейнберг), «Тривалі заручини» (2004, реж. Ж.-П. Жене), «Академія смерті» (2004, реж. Д. Ганзель), «Сталінград» (2013, реж. Ф. Бондарчук) тощо. Серед виконавців пісень — співаки Дж. Круз (нар. 1956, США), Т. Бут (нар. 1960; Вел. Британія), Б. Мейсон (нар. 1947; США) та ін. Створив муз. тему для відкриття *Літніх Олімпійських ігор 1992* (м. Барселона, Іспанія). Автор саундтреку до відеогри «Фаренгейт» (2005). Був продюсером альбому «Таємне життя» («A Secret Life»; 1995) співачки М. Фейтфулл (нар. 1946, Вел. Британія). Лауреат премії «*Греммі*» (1990) за найкращу інструмент. *попмузику* (саундтрек до телесеріалу «Твін Пікс»), амер. кінопремії «Незалежний дух» (1993), Всесвіт. премії саундтреків (2005), премії Г. Манчіні Амер. т-ва композиторів, авторів та видавців (2011).

Багдаламенті Анджело

Літ.: Tim Booth and Angelo Badalamenti // Encyclopedia of Popular Music : in 10 vol. 4th ed. Oxford, 2006.

Бада́н (*Bergenia*) — рід судинних рослин родини *ломикаменеві*. Нараховує 7–12 видів, в Україні 1 — Б. товстолистий. Вічнозел. трав. багаторічні (див. *Багаторічники*), рідше однорічні (див. *Однорічники*) рослини, заввишки 6–35 см. *Кореневище* товсте, горизонт., на зламі світло-рожеве. *Листки* зібрані в прикорен. розетку, вел. (10–40 см завдовжки та 5–20 см завширшки), округлі або серцеподіб., на довг. *черешках*, темно-зел., шкірясті, блискучі. Край листка цілісний хвиляст. або зубчастий. *Квітки* (до 120) дзвоникоподіб., лілово-черв., рожеві або білі, зібрані в щиткоподіб. *суцвіття* на верхівці *стебла*. *Оцвітина* подвійна, *чашечка* при основі зросла, *пелюстки* вільні. Квітки двостатеві, актиноморфні, 5-членні, *тичинок* 10, *зав'язь*

Бадан

2–3-гніздна з 2–3 стовпчиками. *Плід* — коробочка, *насіння* дрібне, темно-корич. Цвіте наприкін. весни — на поч. літа. Види роду поширені в горах Центр., Сер. та Сх. *Азії*, від *Афганістану* через *Гімалаї* до *Китаю* і *Кореї*. Найвище вид. різноманіття Б. зосереджено в Китаї (7 видів, з яких 3 — *ендеміки*). В Україні Б. товстолистий культивують як декор. рослину. Росте на скелях, осипах, в тріщинах скель, на кам'ян. схилах гір, по берегах гір. *річок*, у гір. тундрі альп., субальп. і верхн. гірсько-ліс. поясів, у хвойн. і зміш. лісах

з серед. зімкненістю крон, на узліссях. Світлолюбна рослина, але добре переносить тінь. Зростає на кам'ян., гірсько-ліс. і гірсько-лучн., добре дренованих ґрунтах. *Мезофіт*, *мезотроф*. У Червоному списку *Міжнародного союзу охорони природи* 2 види роду віднесено до категорії «Найменш загрожені». Б. угамський є рідкіс. вузьколокальним *реліктом* Зх. Тянь-Шаню, потребує збереження і включений до Черв. книги *Казахстану* (2006) та Черв. книги *Узбекистану* (2016). Види роду Б. є цін. *лікарськими рослинами*, в кореневищах і листках яких містяться *дубильні речовини*, *флавоноїди*, фенологлікозиди, карбон., жирні к-ти і *амінокислоти*, *вуглеводи*, каротиноїди, *мікроелементи й лектини*. В офіц. *медицині* використовують кореневища Б. товстолистого як в'яжуч., протизапал. та кровоспинний засоби. Застосовують для лікування шлунково-кишк. захворювань, інфекц. захворювань сечовивід. шляхів, за гострої бациляр. і хрон. *дизентерії*, *ентероколітах*, у лікуванні *ерозії* шийки *матки*, під час сильних *менструацій* тощо. Види роду Б. — декор. рослини, які висаджують у *парках*, *садах* і *альпінаріях* як морозостійкі ґрунтопокривні. Натепер відомі десятки *гібридів* та сортів. Б. використовують для *дублення шкіри* (завдяки вис. вмісту *дубильних речовин*).

Літ.: Pan J., Soltis D. Bergenia // Flora of China. 2001. Vol. 8; Мінарченко В. М., Тимченко І. А. Атлас лікарських рослин України. (хорологія, ресурси, охорона). Київ, 2002; Indian Medicinal Plants. An Illustrated Dictionary / Ed. by C. P. Khare. Berlin, 2007; Ruby K., Chauhan R., Sharma S. et al. Polypharmacological Activities of Bergenia Species // International Journal of Pharmaceutical Sciences Review and Research. 2012. № 13; Kumar V., Tyagi D. Review on Phytochemical, Ethnomedical and Biological Studies of Medically Useful Genus Bergenia // International Journal of Current Microbiology and Applied Sciences. 2013. № 2 (5); Державна фармакопея України : в 3 т. 2-ге вид. Харків, 2014. Т. 3; Koul B., Kumar A., Yadav D. et al. Bergenia Genus: Traditional Uses, Phytochemistry and Pharmacology // Molecules. 2020. № 25 (23).

І. А. Тимченко

Бадб — див. *Банші*.

Ба́дді-му́ві (від англ. buddy — приятель, дружище та movie — фільм) — художній фільм, у якому два (зрідка більше) головні герої (героїні) однієї статі пов'язані приятельськими, дружніми, братерськими (сестринськими) відносинами. Часто є субжанром (підвидом) пригодниц., комедійних (див. *Комедія*) жанрів, бойовика з героями-поліцейськими, *вестерна* або роуд-муві (дорож. фільму). Два герої Б.-м. зазвичай контрастують за характерами й зовнішністю, іноді за етніч., реліг., віковими ознаками, соц. походженням. У сюжетах Б.-м. *дружбу* часто випробовують, герої мають досягти взаєморозуміння попри особистіс. відмінності. Витоки Б.-м. — у дружбі літ. персонажів (напр., герої романів Дж. Ф. *Купера*, Том Соєр і Гек Фінн із творів *Марка Твена*). У *кіно німому* поч. 20 ст. героями *водевілів* нерідко ставали приятелі-чоловіки. З 1930-х на тривалий час набрали популярності комедійні чол. актор. дуети. У 1-й пол. 1950-х знято низку кінокомедій з елементами Б.-м. за участі комедійн. дуету Д. Мартіна та Дж. Льюїса. За версією Амер. ін-ту кіномист-ва (англ. The American Film Institute), прикладом Б.-м. є найкраща амер. комедія усіх часів «У джазі тільки дівчата» (1959; реж. Б. *Вайлдер*). Класич. зразком Б.-м. вважають вестерн (за осн. жанр. визначенням) «Бутч Кессіді і Санденс Кід» (1969; реж. Дж. Р. *Гілл*), сюжет якого засн. на реал. подіях та має *прообрази*. 1980

Бадді-муві. Кадр з фільму «У джазі тільки дівчата»

актор Р. Редфорд став співзасновником Ін-ту Санденс (англ. Sundance Institute), названого ім'ям героя фільму. Діяльність цього Ін-ту передбачала розвиток і підтримку незалеж. кіно, театру, музики та л-ри. 1981 Ін-т заснував Амер. (з 1985 — міжнар.) кінофестиваль незалеж. кіно «Санденс». Специфіці Б.-м. відповідають числен. роуд-муві. Серед них — «Безтурботний їздець» (1969; реж. Д. *Гоппер*), комедія «Літаком, потягом та автомобілем» (1987; реж. Дж. Гюз). В укр. кіно у жанрі комедійн. роуд-муві з характер. ознаками Б.-м. реж. Б. *Івченко* за мотивами ранніх творів М. *Гоголя* зняв худ. фільм «Пропала грамота» (1972), у якому козак Василь (актор

Бадді-муві. Кадр з фільму «Пропала грамота»

І. *Миколайчук*) і його побратим запорожець Андрій (актор Ф. *Стригун*) подорожують до м. Петербурга з гетьман. грамотою. Канонам Б.-м., зазвичай, відповідають і фільми про поліцейських-напарників: «48 годин» (1982; реж. В. Гілл), «Смертельна зброя» (1987; реж. Р. Доннер), телесеріал «Старскі і Хатч» (1975–1979; керівник проєкту В. Блінн). Можуть мати специф. сюжет. особливості Б.-м. й фільми хорор-жанрів: «Зомбі на ім'я Шон» (2004; реж. Е. Райт). Серед фільмів з елементами Б.-м. — «Опівнічний ковбой» (1969; реж. Дж. *Шлезінгер*); «Татусі» (1983; реж. Ф. Вебер); «Таксі» (1989; реж. Ж. Пірес); «Достукатися до небес» (1997; реж. Т. Ян); «Три ідіоти» (2009; реж. Р. Хірані); «Життя не може бути нудним» (2011; реж. З. Ахтар). Історично Б.-м. складався як різновид фільмів про чол. дружбу. Фільм Р. Скотта «Тельма та Луїза» (1991) поклав поч. вирізнення й «жін.» Б.-м. Серед фільмів про

Online-версія на сайті
http://vue.gov.ua

дружбу жінок — «Селін і Жулі зовсім забрехалися» (1974; реж. Ж. *Ріветт*), «Відчайдушно шукаю Сьюзен» (1985; реж. С. Зейделман), «Смажені зелені помідори» (1991; реж. Дж. Евнет), «В очікуванні видиху» (1995; реж. Ф. *Вітакер*), «Гуляючі та розмовляючі» (1996; реж. Н. Холофцінер), «Уявне життя ангелів» (1998; реж. Е. Зонка), «Малголленд драйв» (2001; реж. Д. *Лінч*), «Озброєні та небезпечні» (2013; реж. П. Фей), «Освіта» (2019; реж. О. Вайлд). Іноді у контексті субжанру Б.-м. можуть розглядати фільми про дружбу людини і тварини. Так, у фільмі «Тернер і Хуч» (1989; реж. Р. Споттісвуд) одним із друзів є пес. Кінокритик П. Голдштейн вважає, що загалом Б.-м. можуть мати 57 жанр. варіацій. Зумовлена відносинами дружби проблематика Б.-м. відрізняється від проблематики любов. стосунків. Б. м. передбачає можливість постановки й розв'язання комунікац., психол., соц. проблем і конфліктів ін. типу, ніж у відносинах героїв «чоловік — жінка». Іноді дует друзів за *фабулою* може перетворитися на конфлікт. тріо, коли персонаж ін. статі з'являється у сюжеті та стає об'єктом почуттів обох героїв і причиною їхн. конкуренції. Від 21 ст. один з особл. варіантів дружби між чоловіками нерідко означають терміном «*броманс*».

Літ.: Dela Mora S. Introduction. Macho Nation? // Cinemachismo. Austin, 2006; Dela Mora S. Pedro in fante Unveiled: Masculinities in the Mexican «Buddy Movie» // Cinemachismo. Austin, 2006; Greven D. Contemporary Hollywood Masculinity and the Double-Protagonist Film // Cinema Journal. 2009. Vol. 48. № 4; Locke B. The Blaxploitation Buddy Film // Racial Stigmaon the Hollywood Screen from World War II to the Present. New York, 2009; Casper D. Buddy Film // Hollywood Film 1963–1976: Years of Revolution and Reaction. Chichester, 2011; Beasley Chr., Brook H. The Cultural Politics of Contemporary Hollywood Film: Power, Culture and Society. Manchester, 2019.

Л. Л. Корнєєва

Баделеї́т — *мінерал* підкласу простих *оксидів*. Названо на честь геолога й мандрівника Дж. Бедделі (19 ст.; Вел. Британія), який його описав. Містить 96,5–99 % діоксиду *цирконію* (ZrO_2). *Кристали* коротко- або довгопризматичні, пласкі. Різновид Б. — цирконфавас — радіальнопроменисті коломорф. утворення (див. *Структура руд*) з концентрич. зональністю. *Густина* — 5,4–6,02 г/см³. *Твердість* за *Мооса шкалою твердості мінералів* — 6,5. У цих структурах Б. утв. тісні зростки з *цирконом* та ін. мінералами. *Колір* коричн., нерідко забарвлення плямисте або зональне, від темно-бур. до жовтувато-бурого, рідше — безбарв., жовт., зелений та ін. Крихкий. *Блиск* — жирний до скляного. Трапляється в магнетит-піроксенових і магнетит-форстерит-апатит. породах і *карбонатитах* та ін. разом із *пірохлором*, циркелітом, інколи *кліногумітом*. Б. — рідкіс. мінерал. Виявлений у вулкан. викидах *Везувію*. Концентрується в прибережно-мор. титано-циркон. розсипах. Добувають із гідротермал. *жил* і камафоритів. Найбільше у світі родовище Б. — Пхалаборва (пров. *Лімпопо*, ПАР). Б. є в *Бразилії*, РФ, на о. *Шрі-Ланка*, в Україні — на *Українському кристалічному щиті*. Збагачують гравітац. методами, а також магніт. і електричною *сепарацією*. Використовують у вир-ві *вогнетривів*, *абразивів*, *феросплавів*, для одержання метал. цирконію. Сировина для керам. пром-сті.

Літ.: Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Мінералого-петрографічний словник : в 2 т. / Уклад.: В. С. Білецький, В. Г. Суярко, Л. В. Іщенко. Харків; Київ, 2018. Т. 1; Mandarino J., Back M. Fleischer's Glossary of Mineral Species. 10th ed. Tucson, 2018.

В. С. Білецький

Ба́ден-Ба́ден — місто землі *Баден-Вюртемберг Німеччини*; бальнеологічний *курорт*. Розташовано на Пд. Зх. країни, у долині р. Оосу (притока р. Мургу, бас. р. *Рейну*). Відстань до м. *Штутгарта* — бл. 110 км, до м. *Берліна* — 710 км. Тер. — бл. 140,2 км². Місто адміністративно поділяється на 11 р-нів: Бальг, Вестштадт, Гавенеберштайн, Еберштайнбург, Зандваєр, Кернштадт, Ліхтенталь, Нойваєр, Оос, Фарнхальт, Штайнбах.

Ймовірно, назва походить від нім. слова «Baden» — купальня, купатися. Місцеві терм. джерела були відомі ще дав. римлянам, які збудували тут числ. *терми*. Перший наук. опис лікув. властивостей *вод термальних* датують 1489. Від 12 ст. — власність і *резиденція* маркграфів Баденських (Церінгенів). З кін. 18 ст. Б.-Б. став одним із провід. бальнеол. курортів. Перед *Першою світовою війною* місто щороку приймало до 70 тис. відвідувачів. Сучас. назву офіційно закріплено 1931.

Заг. кількість нас. (2020, оцінка) — 56 225 осіб, густота — 401 особа/км². Склад нас. за етніч. групами: німці (79,3 %), румуни (1,8 %), італійці (1,5 %), турки (1 %), українці (0,8 %) та ін. За реліг. групами: католики (37,2 %), протестанти (15,8 %) та ін. За віковими групами: до 18 р. — 14,5 % осіб, 18–65 р. — 59,1 %, 65 р. і більше — 26,4 %. За статевими групами: чоловіки (48 %), жінки (52 %). Переважає нім. мова. Нас. збільшується, 2010 становило 54,4 тис. осіб.

Клімат помірно морський. Характерні вологі м'яка зима й тепле літо. Серед. т-ра січня — +2 °С, липня — +20 °С. Середньоріч. кількість опадів — бл. 1 250 мм; рівномірно випадають упродовж року, максимум — у грудні.

Осн. галузі пром-сті: фармацевтична й косметична. Тут базуються виробники гомеопат. препаратів «Біологіше Хайльміттель Хеель» («Biologische Heilmittel Heel»), косметики «Сан Сусі» («Sans Soucis») та ін. Окрім того, у Б.-Б. розташ. штаб-квартира маш.-буд. підприємства «АРКУ Машиненбау» («ARKU Maschinenbau»). Діють бізнес-парки, серед яких найб. — Оос-Вест (пл. — 350 тис. м²), де сконцентровано пром. та сервіс. компанії. Провідним сектором економіки міста є сфера послуг. Переважає готельне й ресторан. госп-во, торгівля, банків. справа тощо. Зокрема, відомий постачальник фін. послуг «Гренке» («Grenke») із дочір. кредит. орг-цією, філіал «Дойче Банк» («Deutsche Bank») та ін. Один із гол. турист. і рекреац. центрів регіону. Щороку Б.-Б. відвідують понад 300 тис. осіб.

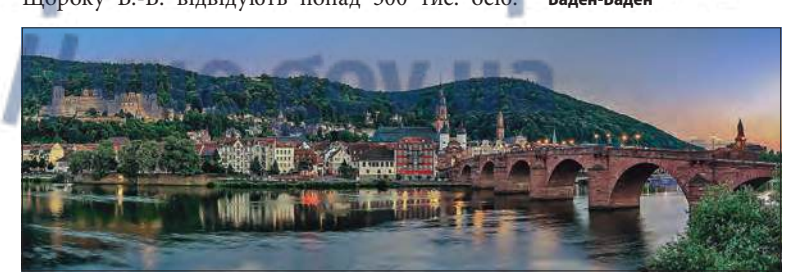
Баделеїт

Баден-Баден. Прапор

Баден-Баден. Герб

Баден-Баден

Усього тут нараховують понад 70 закладів розміщення. Розвинено курорт. інфраструктуру. Відомо понад 10 терм. джерел, т-ра води сягає до 68 °С. Популярні вел. комплекси «Фрідріхсбад» (1877) і «Терми Каракалли» (1985). Найближчий комерц. аеропорт розташ. приблизно за 15 км від міста; річ. пасажиропотік становить понад 1 млн осіб. Є однойм. залізн. станція. Виконуються перевезення в регіон. і далекому сполученні. Містом проходять автобан і два автошляхи федер. значення. Поблизу вокзалу — автобус. станція. Громад. транспорт представлено автобусами. Діє фунікулер.

Баден-Баден. Галерея

Станом на 2021 налічували 36 закладів дошкільної освіти, 24 — серед. освіти. Є муз. й профес.-тех. шк., центр навчання для дорослих. Працювало декілька приватних ЗВО. Наявна міська б-ка, фонд якої становить більш ніж 400 тис. одиниць зберігання. Міський музей Б.-Б. (засн. 1892) вміщує понад 50 тис. експонатів. Збережено й реставровано будинок (з 1968 має статус музею), де мешкав композитор Й. *Брамс*. Серед ін. закладів — музеї Ф. Бурди (засн. 2004), мист-ва й техніки (відомий як LA8), Фаберже (обидва засн. 2009). Діють міськ. театр (засн. 1862) і фестивальний зал (засн. 1998). Традиція пост. муз. ансамблів сягає 1460. Філармонія Б.-Б. (засн. 1854) — одна з найдав. у регіоні; з оркестром працювали Й. *Штраус*, Й. Брамс, Р. *Штраус* та ін. Відомим культ. закладом є держ. худ. галерея (засн. 1909). Традиційними стали фестивалі фільмів і серіалів (з 1989), нової попмузики (з 1994), Г. фон Караяна (з 1997), класич. музики (великод.; з 2013) тощо. Історичний центр міста зберіг старовинну забудову. До найцінн. пам'яток відносять руїни антич. рим. терм і середньовіч. замку Гогенбаден (12 ст.), монастир Ліхтенталь (13 ст.), Новий замок із парком (14 ст., пізніше перебудовано й розширено). Один із найбільш збережених курортів Німеччини. Характеризується визнач. зразками курорт. архітектури 19–20 ст.: курзалом із *казино*, галереєю, *бюветами*, *віллами* й готелями. Курортні споруди міста в стилі *історизму* є складником транснац. об'єкта *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (див. *Великі курортні міста Європи*). Сучас. архітектуру представлено конгрес-центром (1960-ті) і фестив. залом (1990-ті).

Культивують футбол, гандбол, теніс, шахи, скелелазіння тощо. Серед об'єктів спорт. інфраструктури — футб. стадіон Оматт (вміщує 6 тис. осіб), теніс. корти, басейни та ін. Скелі Баттерт — відома зона скелелазіння у Шварцвальді. У місті базуються шаховий клуб «ОСГ Б.-Б.» — багатораз. чемпіон Німеччини, найстаріший теніс. клуб країни «Рот-Вайс Б.-Б.» (засн. 1881) тощо.

Баден-Вюртемберг. Прапор

Баден-Вюртемберг. Герб

Тут нар. політ. діяч, принц та остан. канцлер *Німецької імперії* Максиміліан Баденський (1867–1929); віолончеліст Р. Крассельт (1879–1954); радник В. *Черчилля*, фізик Ф. Ліндеманн (1886; Німеччина — 1957; Велика Британія), письменник Р. Шнайдер (1903–1958) та ін. З Б.-Б. пов'язано життя письменника І. *Тургенєва*, співачки П. *Віардо*, композитора Й. Брамса тощо. Улітку 1836 дорогою в Італію тут кілька тижнів провів М. *Гоголь*. У правосл. церкві 11.11.1931 вінчався політ. діяч В. *Прокопович*.

Літ.: Coghlan Ch. Fr. Jr. Beauties of Baden-Baden and Its Environs Added a Treatise on the Mineral Waters. London, 1860; Statistisches Jahrbuch 2020. Stadtkreis Baden-Baden. Baden-Baden, 2020.

Ба́ден-Вю́ртемберг (нім. Baden-Württemberg) — земля *Німеччини*.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташовано на Пд. Зх. країни. Межує на Пн. із землею *Гессен*, на Пн. та Сх. — із землею *Баварія*, на Пн. Зх. — із землею *Рейнланд-Пфальц*. Має також міжнар. кордони: на Зх. — з *Францією*, на Пд. — зі *Швейцарією*.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. Поділяється на 4 адм. (уряд.) округи: Карлсруе, Тюбінген, Фрайбург, Штутгарт. Включає також 12 регіонів, 35 земельних і 9 міськ. районів (округів), 1 101 громаду (комуну). Тер. — 35 748 км². Адм. ц. — м. *Штутгарт*.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Земля складається з двох іст. регіонів — Бадена й *Вюртемберґу*. Обидва належали до ареалу розселення свевів, яких згодом витіснили алемани (див. у ст. *Алеманія*). На межі 5–6 ст. ці тер. входили до *Франкської держави*, пізніше — до Нім. королівства в складі *Священної Римської імперії германської нації*. Тоді на землях Бадену існувало графство Брайзахгау (Брайсгау), на землях Вюртемберґу — однойм. графство. 1112 утв. маркграфство Баден, окр. статус якого зберігався до поділу 1535 на маркграфства Баден-Баден і Баден-Дурлах. 1495 засн. Вюртембер. герцогство, столицею якою було проголошено м. Штутгарт. 1771–1803 існувало об'єднане маркграфство Баден зі

Баден-Вюртемберг на карті Німеччини

Електронна версія на порталі https://vue.gov.ua

столицею в м. Карлсруе. Після участі у війнах проти *Франції* з кін. 18 ст. курфюрст Вюртемберґу Фрідріх II (король Фрідріх I; 1754–1816) підтримав *Наполеона I Бонапарта* й пізніше отримав королів. титул. Згодом Королівство Вюртемберґ і Вел. герцогство Баден, проголошені 1806 (статуси зберігалися до встановлення республік 1918), належали до Рейн. Союзу, потім — до *Німецького Союзу*. 1871 Баден і Вюртемберґ стали частиною Нім. імперії зі збереженням особл. прав. Після *Листопадової революції в Німеччині* у Вел. герцогстві Баден було сформовано тимчас. уряд, який проголосив Нар. Республіку Баден. За ухваленою 1919 конституцією, Баден входив до *Веймарської республіки* із правами шир. автономії. У її складі перебувала також Вільна нар. д-ва Вюртемберґ. З утвердженням *Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини* на їхніх тер. було сформовано ґау Баден (від 1941 — Баден-Ельзас) і Вюртемберґ-Гогенцоллерн. Після *Другої світової війни* новоутворені землі Пд. Баден і Вюртемберґ-Гогенцоллерн належали до франц. зони окупації, Вюртемберґ-Баден — до американської. З 1949 — усі в складі ФРН. 1952 регіони офіційно об'єднано в землю Б-В.

ПРИРОДА. Рельєф різноманітний. Уздовж зх. кордону простягається Верхньорейн. низовина, далі на Сх. від неї — гір. масив *Шварцвальд*. На Пн. Зх. розташ. горб. місцевість Крайхгау, що переходить у гори Оденвальд. На Пн. Сх. пролягає рівнина Гогенлое. На Пд. Сх. — горб. місцевість Верх. Швабія. На Пн. від неї між річками *Дунаєм* і Неккаром простягається гір. масив Шваб. Альб. Найвища точка — г. Фельдберґ (1 493 м) масиву Шварцвальд. Запаси корис. копалин обмежені. Відомі родовища кам. солі, *гіпсу*, *ангідриту*, *вапняку*, *шпату плавикового* тощо. Ґрунтовий покрив строкатий. Найпошир. є бурі лісові ґрунти. Є також алюв., підзолисті, дерново-карбонат. та ін. ґрунти. Серед найб. річок, що протікають тер. Б.-В., — *Рейн* (437 км), Неккар (права притока р. Рейну; 367 км), Дунай (251 км), Ягст (203 км) і Кохер (обидві — праві притоки р. Неккару; 182 км). Клімат перехідний від помір. мор. на Зх. до континент. на Сх. Варіює також відповідно до рельєфу. Середня т-ра січня — +1 °С, липня — +20 °С. Середньорічна кільк. опадів — понад 900 мм, найбільше в гір. регіоні — до 2 000 мм. За різн. оцінками, тут представлено щонайменше 75 % (понад 50 тис. видів) *флори* й *фауни* Німеччини. Значна частка (до 40 %) перебуває під загрозою зникнення. Переважає ліс. рослинність (здебільшого ялин. та *букові ліси*), що займає 38 % тер. регіону. Гірський масив Шварцвальд переважно вкрито *хвойними лісами*, утвореними *ялиною* європейською, або смерекою, *ялицею* білою, *сосною* звичайною; схили г. Фельдберґ — чист. буковими лісами. Найпошир. серед рослин є *бук* лісовий, *ліщина* звичайна, *граб* звичайний, *дерен* звичайний, *черешня* та ін. Наявні всі осн. групи тварин: *ссавці* (*рукокрилі*, *вивірки*, *свиня дика* тощо), *птахи*, *плазуни*, *земноводні*, *комахи* тощо. Розвинена система охорони природи, зокрема екол. мережа, утв. системою *біотопів* (понад 1 тис. об'єктів).

Баден-Вюртемберґ. Шварцвальд

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 11 млн 124 тис. осіб, густота — 311 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами: німці (83,6 %), турки (2,3 %), італійці (1,6 %), румуни (1,5 %) та ін. За реліг. групами (2010, перепис): католики (37,6 %), протестанти (34,1 %) та ін. За вік. групами (2021, оцінка): до 18 р. — 17,1 % осіб, 18–65 р. — 62,1 %, 65 р. і більше — 20,8 %. За статевими групами: чоловіки (49,6 %), жінки (50,4 %). Переважає нім. мова. Нас. збільшується, 2010 становило понад 10,7 млн осіб. 2021 приріст нас. становив 0,2 %. Найб. міста (2021, оцінка): Штутгарт (626 тис. осіб), Мангайм (Мангейм; 311 тис. осіб), Карлсруе (306 тис. осіб).

ГОСПОДАРСТВО. Б.-В. — знач. індустр. регіон країни, один із найбільш інноваційних у *Європейському Союзі*. Пром-сть забезпечує бл. 38 % *внутрішнього валового продукту*. Виробн. центри зосереджено в долині р. Неккару, між містами Есслінген-ам-Неккар, Штутгартом і Гайльбронном. Високотехнол. підприємства сконцентровано в м. Штутгарті. Осн. галузі пром-сті: машинобудування (приладобудування, автом., електротех. галузі), полігр., харч., легка та ін. Зростає сектор *інформаційних технологій*. Тут розташ. штаб-квартири маш.-буд. компаній: «Трумпф» («Trumpf»; м. Дітцинген); «Путцмайстер Холдинг Ге-ем-бе-Ха» («Putzmeister Holding GmbH»; м. Айхталь); автом. пром-сті: «Порше АГ» («Porsche AG»), «Мерседес-Бенц Ґруп АГ» («Mercedes-Benz Group AG»; обидві — у м. Штутгарті), «Ауді Спорт Ге-ем-бе-Ха» («Audi Sport GmbH»; м. Неккарзульм); електротех. пром-сті: «Роберт Бош Ге-ем-бе-Ха» («Robert Bosch GmbH»; м. Герлінген); текстильної пром-сті: «Гуго Босс АГ» («Hugo Boss AG»; м. Метцинген)

Баден-Вюртемберґ. Завод «Мерседес-Бенц Ґруп АГ»

тощо. Станом на 2020 землі с.-г. призначення становили 1,4 млн га (бл. 40 % тер.), зокрема *рілля* — 810 тис. га, пасовища — 546 тис. га. Найбільше (майже 58 %) угідь зайнято *зерновими культурами*. Б.-В. — другий за значенням центр *виноградарства* в Німеччині, пл. виноградників

становить понад 27 тис. га. Розвиваються *садівництво* (генерує до 30 % заг. врожаю) та *плодівництво*. Зростає роль *органічного сільського господарства*. Вирощують ВРХ, свиней, овець і свійську птицю. Від 2010 збільшується вир-во яєць, 2021 їхня кількість становила 692 млн штук. У сфері послуг зайнято 67 % нас. (2019, оцінка). Розвинено торгівлю (внутр., зовн.), ресторан. і готельне госп-во, банків. справу, бізнес-консалтинг, страхування тощо. Динамічно зростає сектор ІТ-послуг. Серед провід. фін. інституцій, що базуються в м. Штутгарті, — один із найб. банків країни «Ландесбанк Б.-В.» («Landesbank Baden-Württemberg») та друга за значенням нім. *біржа фондова*. Чільна галузь економіки — туризм. Щороку регіон відвідують понад 20 млн осіб. Є низка відомих курортів, зокрема м. *Баден-Баден*. Діє міжнар. аеропорт «Штутгарт» (серед. річ. пасажиропотік — понад 6 млн осіб), невел. аеропорти, що обслуговують внутр. авіалінії. Розгалужена мережа залізн. шляхів (понад 4 тис. км). Важливий транспорт. вузол — м. Штутгарт. Характерна досить щільна мережа автомагістралей. Заг. протяжність автом. шляхів — понад 25 тис. км. Гол. вод. шляхи — річки Рейн і Неккар.

Баден-Вюртемберг. Музей мистецтв, м. Штутгарт

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. Гейдельбер. АН (засн. 1909; м. *Гейдельберг*) — осн. н.-д. центр. Усього більш як 100 наук. установ. Станом на 2021 налічували 4 004 заклади заг. серед. освіти, 787 проф.-тех. шк., де навчалися понад 950 тис. осіб. Серед ЗВО — *Гейдельберзький університет*, *Фрайбурзький університет*, *Тюбінгенський університет Ебергарда Карла*, Гоенгайм. ун-т (засн. 1818), Штутгарт. ун-т (засн. 1829) Штутгарт. вища шк. музики й театр. мист-ва (засн. 1857; усі — у м. Штутгарті), Констанц. ун-т (засн. 1966; м. Констанц), Мангайм. ун-т (м. Мангайм) та Ульм. ун-т (обидва засн. 1967; м. Ульм), кіноакадемія Б.-В. (засн. 1991; м. Людвігсбург) тощо. Вюртембер. земельну б-ку в м. Штутгарті вважають однією з найб. у Німеччині. Станом на 2021 її фонд становив більш як 6 млн одиниць зберігання. Баден. земельна б-ка в м. Карлсруе, містить понад 2 млн одиниць. Усього в Б.-В. нараховують понад 1 тис. музеїв, які щороку відвідують понад 14 млн осіб. Найвідомішими в м. Штутгарті є держ. музеї природничої історії (засн. 1791) та Вюртембергу (засн. 1862), галерея Штутгарта (засн. 1843); у м. Мангаймі — Кунстгалле (засн. 1909); у м. Карлсруе — Баден. держ. музей (засн. 1919); у м. Констанці — Археол. музей Б.-В. (засн. 1990) тощо. Баденський держ. театр (засн. 1808) у м. Карлсруе об'єднує оперу, балет, оркестр, нар. та молодіж. театри. Штутгартський держ. театр (засн. 1912) включає держ. оперу, оркестр, балет і театр. Одним із найстаріших у країні є Мангайм. нац. театр (засн. 1777). Загалом станом на 2017 діяло понад 40 театр. установ. Серед ін. відомих закладів — Штутгарт. філармон. оркестр (засн. 1924), Штутгарт. камер. оркестр (засн. 1945), камер. оркестр Пд.-Зх. Німеччини (засн. 1950; м. Пфорцгайм), Лідергалле — культ. конгрес-центр (засн. 1956; м. Штутгарт), Штутгарт. камер. хор (засн. 1968), центр мист-в і медіа (засн. 1989; м. Карлсруе) тощо. Архітектуру представлено добре збереженою іст. забудовою низки міст. Найвизначніші об'єкти занесено до *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*. Міста Карлсруе й Мангайм розпланово й забудовано як цілісні *ансамблі* в стилі *бароко*. У містах Брухзалі, Людвігсбургу, Раштаті, Штутгарті також збережено князів. палаци з парками. Готичний (див. *Готика*) собор у м. Ульмі, який будували 1377–1543 та 1844–1890, має найвищу у світі церк. *вежу* (161,5 м). Зразком *неоготики* є реконструйований середньовіч. замок Гогенцоллерн (1852–1867; арх. — Ф. Штюлер). Повоєнний *експресіонізм* представлено житл. комплексом «Ромео і Джульєтта» (1955–1959; арх. — Г. *Шарун*) у м. Штутгарті. Розвиток *постмодернізму* в Європі наприкін. 20 ст. завершує нова будівля Штутгарт. вищої шк. музики й театр. мист-ва (1993–1994; арх. — Дж. *Стірлінг*). Тут розташ. такі об'єкти всесвіт. спадщини ЮНЕСКО: *Альпійські доісторичні поселення на палях*; *Маульбронна монастирський комплекс*; *Райхенау*; *Великі курортні міста Європи*, *Римської імперії кордони*; *Ле Корбюзьє архітектурна спадщина — визначний внесок у становлення модернізму*; *Печери та мистецтво льодовикового періоду у Швабському Альбі*. 2014 до реєстру *нематеріальної культурної спадщини* Німеччини включено Шваб.-алеман. *карнавал*, що утвердився як самост. явище на поч. 20 ст. Традиційними вважають нар. фестиваль Канштаттер (з 1818; м. Штутгарт), Шветцинген. фестиваль класич. музики, МКФ Мангайм — Гейдельберг (обидва — з 1952), Штутгарт. міжнар. фестиваль анімац. фільмів (з 1982), Штутгарт. фестиваль бароко (з 1987, спочатку відомий як міжнар. фестиваль старовин. музики), міжнар. муз. фестиваль «Гейдельберзька весна» (з 1997), МКФ «Дні незалежності» у м. Карлсруе (з 1998) тощо.

СПОРТ. Культивують *футбол*, *гандбол*, *баскетбол*, *волейбол*, *теніс*, *атлетику легку*, *регбі*, автом. спорт, зимові види спорту та ін. Серед знач. об'єктів спорт. інфраструктури в м. Штутгарті — Мерседес-Бенц Арена (1933; 60,4 тис. місць); у м. Фрайбург-ім-Брайсгау — стадіон Європа-Парк (2021; 34,7 тис. місць); у м. Констанці — стадіон Бодензее (1935; 25 тис. місць); у м. Ульмі — Дунайський стадіон (1925; понад 19 тис. місць); у м. Тітізе-Нойштадті — лижний трамплін Хохфірст (1950); у громаді Гінтерцартен — Адлер. лижний стадіон (1924) тощо. Поблизу м. Гоенгайма є траса Гоккенгаймринг для перегонів, на якій проводили чемпіонати *Формули-1*. Окрім того, у Б.-В. проходили різні міжнар. спорт. змагання, зокрема чемпіонати світу з футболу (1974, 2006) та легкої атлетики (1993) тощо.

Б-В. ТА УКРАЇНА. У Б.-В. діє один із найактивн. у Німеччині осередків *української діаспори*. 1845 у м. Штутгарті надрук. *антологію* укр. пісень «Поетична Україна» (нім. «Die poeische Ukraine») першого директора Київ. муз. уч-ща (тепер Київ. муніцип. академія музики ім. Р. М. Глієра) Р. Пфеніґа (Й. А. Феніг, 1824; тепер Німеччина — 1899; тепер Узбекистан). Діє Спілка українців у м. Штутгарті (створ. 2015), Нім.-укр. академічне т-во (засн. 2016). Налагоджено академ. співпрацю між ЗВО Б.-В. та України. Від 2022 м. *Вінниця* — місто-побратим м. Карлсруе. Після повномасштаб. вторгнення РФ укр. студенти й викладачі отримали підтримку в Гейдельберз. і Тюбінген. ун-тах. Упродовж лютого 2022 — лютого 2023 у Б.-В. знайшли прихисток 150 тис. укр. біженців, створено координац. офіс «Швидкої допомоги Україні».

ПЕРСОНАЛІЇ. Тут нар. теолог Ф. *Меланхтон*, філософи Я. Ф. фон *Абель*, Г. *Гегель*, Е. *Целлер*, М. *Гайдеґґер* і М. *Горкгаймер*, поети Й. *Гельдерлін* і Г. *Гервег*, біолог К. Е. фон *Мартенс*, винахідник Р. *Бош*, політ. діяч К. *Кізінгер*, композитор Г. *Лахенман*, спортсмени Б. *Бекер* та Ш. *Граф* та ін. З регіоном пов'язано життя хіміка П. *Вальдена*, політ. діяча Ф. фон *Папена* та ін.

Літ.: Kullen S. Baden-Württemberg. 3 aufl. Stuttgart, 1989; Weber R., Wehling H.-G. Baden-Württemberg: Gesellschaft, Geschichte, Politik. Stuttgart, 2006; Bausinger H. Der herbe Charme des Landes. Gedanken über Baden-Württemberg. 4 aufl. Tübingen, 2011; Іванцова З. А. Організація місцевого самоврядування у ФРН. Загальна характеристика місцевого самоврядування у землі Баден-Вюртемберг // Наук. вісник Херсон. держ. ун-ту. Сер.: Юрид. науки. 2016. Вип. 6 (1); Дякова О. В. Внесок західноєвропейської української діаспори у розбудову незалежної України // Політол. вісник. 2014. Вип. 73.

Баде́ні, Казими́р Фе́лікс (польськ. Badeni, Kazimierz Feliks, 14.10.1846, с. Сурохів, тепер у гміні Ярослав Ярослав. повіту Підкарпат. воєводства, Польща — 09.07.1909, с. Красне, тепер с-ще Красне, Львів. обл., Україна; похов у м. Буську, тепер Львів. обл., Україна) — політик-консерватор, державний діяч, правник, землевласник, брат С. *Бадені*. Мав шляхет. походження. Рід походив з Волощини (див. *Румунія*), прибув до Польщі з дружиною короля *Сигізмунда Старого* Боною Сфорца у 16 ст., був нобілітов. у *Речі Посполитій* наприкін. 17 ст., граф. титул отримав від австр. уряду в 19 ст. Б. закінчив юрид. ф-т *Ягеллонського університету* в м. Кракові, здобув ступінь доктора (1867). Після цього перейшов на політ. роботу в делегатурі (представництві) Намісництва Королівства *Галичини і Лодомерії* в м. *Кракові*, потім — у Міністерстві внутрішніх справ у м. *Відні*. З 1871 — староста повіту в м. *Жовкві*, через два роки — повітовий староста в м. *Жешуві*, згодом знову працював у делегатурі Намісництва в м. Кракові. Б. виявив себе жорстким адміністратором і «майстром компромісу» в ґроні краків. консерваторів («станьчиків»), які орієнтув. на *Габсбургів*. На поч. 1880-х залишив службу й зайнявся маєтком (володів у Галичині понад 10 тис. га землі). 1888 за протекцією краків. консерваторів указом імп. *Франца Йосифа I* призначений намісником Галичини. Здійснив кілька реформ (сприяли пожвавленню екон. розвитку і модернізації життя). Допровадив до угоди «нової ери» в укр.-польськ. стосунках на провінції (1890–1894), що сприяла активізації культ. і громад. життя українців, усуненню впливів *москвофільства* в укр. сусп-ві краю, відкриттю укр. шкіл і *гімназій*, каф. історії України у Львів. ун-ті (тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*), створенню *Наукового товариства ім* (НТШ). *Т. Шевченка* тощо. 1895–1897 — *прем'єр-міністр* Австро-Угорщини, намагався розв'язати складні питання соц. конфліктів і міжнац. відносин в імперії, але зазнав невдачі і змушений був зійти з політ. арени. Одним з елементів його невдал. уряд. політики стали вибори до Галиц. крайового сейму 1895, особливо до австр. парламенту 1897 (за його наказом військо й поліція силою зброї розганяли мітинги й демонстрації проти реакц. виборчого закону, припускалися зловживань і чинили *репресії* під час голосування). 1897 під час виборів до австр. Держ. ради в Галичині 10 осіб було вбито, 19 — важко поранено, 769 — заарештовано. Ці вибори ввійшли в історію під назвою «баденівських», коли з 63 послів від Галичини було обрано лише 3 українці. Тема «баденівських виборів» була використана *коаліцією* нім. шовіністів та соціалістів в Держ. раді в листопаді 1897 під час повалення уряду на чолі з Б. (після впровадження урядом рівноправності чес. мови з нім. в чес. землях корони). Після відставки повернувся до краю, мешкав переважно в м. Буську, займався госп-вом, брав участь у громад. справах регіону. Багаторазово був послом Галиц. крайового сейму. Гостро виступав проти соц. і христ.-дем. руху. Повертаючись з лікування в м. Карлсбаді, помер від інфаркту у вагоні потяга побл. м. Буська. Похований у родин. гробівці Мірів-Бадені в м. Буську.

Бадені Казимир Фелікс

Нагороди: Вел. хрест Ордена Леопольда (1891), Командор Ордена Франца Йосифа з зіркою (1886), Орден Залізної корони III ступ. (1882; усі — Австро-Угорщина); Вел. хрест Ордена Черв. орла (1896; Пруссія); Вел. хрест Ордена Біл. орла (1896; Сербія); Вел. хрест Ордена Зірки (1897; Румунія); Вел. стрічка Ордена Білого орла (1896; Рос. імперія); Вел. стрічка Ордена Св. Олександра (1897; Болгарія); Вел. стрічка Ордена Біл. слона (1897; Сіам, тепер Таїланд). Доктор honoris causa Львів. ун-ту (1896). Одна з гол. вулиць м. Праги названа на честь Б.

Літ.: Dziubiński L. G. Poczet prezydentów, wiceprezydentów i obywateli honorowych miasta Lwowa. Lwów, 1896; Starzyński S. Badeni Kazimierz hr. (1846–1909) // Polski Słownik Biograficzny : w 54 t. Kraków, 1935. T. 1; Łazuga W. «Rody polskie» w Austrii: Gabinet Kazimierza hr. Badeniego. 1895–1897. Poznań, 1991; Аркуша О. Галицький сейм: Виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. Львів, 1996; Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego: stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908. Toruń, 1997; Łazuga W. Kalkulować... Polacy na szczytach c.k. monarchii. Poznań, 2013; Чорновол І. 100 видатних львів'ян. 2-ге вид. Львів, 2020.

Л. О. Зашкільняк

Баде́ні, Стані́слав Ма́рцін (польськ. Badeni, Stanisław Marcin, 07.09.1850, с. Сурохів, тепер у гміні Ярослав Ярослав. повіту Підкарпат. воєводства, Польща — 12.10.1912, м. Радехів, тепер Львів. обл., Україна; похов. у м. Радехові) — політичний і державний діяч, землевласник, правник, брат К. *Бадені*. Походив із магнат. родів Бадені–Мірів, граф. З дитинства наслідував шлях старш. брата К. Бадені. Закінчив філос. і юрид. ф-т *Ягеллонського університету* в м. Кракові. Захистив дві докт. дис. («Про різні правові завдан-

ня» на ступінь д-ра права, «Про сатиру в Польщі» на ступінь д-ра філософії). Після річної роботи в суді одружився з кузиною графинею Ц. Мір та осів у маєтку в м. Радехові, займався госп. діяльністю і місц. громад. справами. 1883 обраний послом (депутатом) Галиц. крайового

Бадені Станіслав Марцін

сейму. Політичну кар'єру почав у таборі польськ. консерваторів; двічі був маршалком (головою) сейму (1895–1901, 1903–1912), виявивши орг. здібності і прихильність до політики краків. консерваторів («станьчиків»). Став на шлях укр.-польськ. угоди в Галичині для витіснення з політ. життя галиц. *москвофілів*. З 1891 до кін. життя — член Палати панів Держ. ради (Райхсрату) *Австро-Угорщини*. Як один із керівників *Галичини і Лодомерії* упродовж трив. часу опікувався автономією провінції, піднесенням освіти й культури її нас., підтримував демократизацію виборів, намагався знаходити компроміси в склад. стосунках між українцями й поляками, сприяв розвитку укр. освіт. і культ.-кооп. установ. Провів закон про надання *українській мові* статусу урядової поряд із нім. і польськ., за що його критикували польські націоналісти. 1912 захворів; помер у маєтку в м. Радехові. Похований у родин. *склепі*.

Нагороди: Командор Ордена Св. Георгія (1893); Вел. стрічка Ордена Леопольда (1898). Почесний гр-нин міст Львова (1895), Жешува (1895) і Сянока (1912). Почесний член Польськ. пед. т-ва в м. Львові (1878).

Літ.: Dziubiński L. G. Poczet prezydentów, wiceprezydentów i obywateli honorowych miasta Lwowa. Lwów, 1896; Starzyński S. Badeni Stanisław Marcin hr. (1850–1912) // Polski Słownik Biograficzny : w 54 t. Kraków, 1935. T. 1; Łazuga W. «Rody polskie» w Austrii: Gabinet Kazimierza hr. Badeniego. 1895–1897. Poznań, 1991; Аркуша О. Галицький сейм: Виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. Львів, 1996; Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego: stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908. Toruń, 1997; Łazuga W. Kalkulować... Polacy na szczytach c.k. monarchii. Poznań, 2013; Чорновол І. 100 видатних львів'ян. 2-ге вид. Львів, 2020.

Л. О. Зашкільняк

Ба́денська шко́ла неокантія́нства — один із двох провідних осередків розвитку *неокантіанства* (поруч із Марбурзькою школою). Вирізняється переорієнтацією *філософії* на проблему *цінностей* і розробкою *методології* гуманітарних наук. Г. *Ріккерт*; інші (почасти самостійні): Е. Ласк (1875; тепер Польща — 1915; тепер Україна), Й. Кон (1869; Німеччина — 1947; Вел. Британія), Б. Баух (1877–1942; Німеччина), Р. Генігсвальд (1875; тепер Угорщина — 1947; США). Інституційними осередками Б. ш. н. були *Гейдельберзький університет* (В. Віндельбанд з 1903 очолив тут каф. філософії) та *Фрайбурзький університет* (де 1894–1915 викладав Г. Ріккерт). Обидва міста розташ. в іст. регіоні Баден (тепер земля *Баден-Вюртемберг*, Німеччина), звідси — назва школи. Характер. особливістю Б. ш. н. є розуміння філософії як системи «трьох основних наук» — *логіки, етики й естетики*, засн. на взаємопов'яз. принципах. За основу такого підходу неокантіанці брали поділ «критичної філософії» І. *Канта*, проте йшлося вже про систематику «загальнозначущих цінностей». Доводили, що *предикати* «істинності» та «хибності» не розширюють наше *пізнання*, а виражають схвалення чи несхвалення того, про що йдеться в *судженні* (при висловленні судження як істинного чи хибного ми здійснюємо оцінювання). Загальнозначущість таких теор. оцінювань забезпечує (за В. Віндельбандом) постульована «свідомість норми» — *трансцендентальна* умова будь-якого пізнання предмета. Усі наші уявлення та зв'язки уявлень неодмінно підпорядковані такому «припущенню нормативного мислення взагалі». Схожу позицію обстоював і Г. Ріккерт: розглядав теорію пізнання як «науку про теоретичні цінності», що відмежована від будь-яких наук про *буття*. У такому разі філософія поставала «критичною наукою про загальнозначущі цінності». Б. ш. н. чітко фіксує відмінність між цінністю та *дійсністю*, значущістю та існуванням. Помітний вплив Б. ш. н. справила на методологію гуманітар. наук. За В. Віндельбандом, протилежність між природнич. та іст. науками. виявлена у такий спосіб: науки про природу досліджують «загальне у формі закону природи», є «науками про закон», використовують «номотетичний» метод; натомість іст. науки мають справу з одинич., є «науками про подію», їхній метод — «ідіографічний». Г. Ріккерт описував цю протилежність через «індивідуалізувальний» метод історії та «генералізувальний» метод в науках про природу. Водночас замість уживанішого поняття «науки про дух» (нім. Geisteswissenschaften) чи «гуманітарні науки» віддавав перевагу поняттю «історичні науки про культуру». Для вивчення і викладання філософії істот. значення мав «Підручник з історії філософії» В. Віндельбанда (1892), у якому *історія філософії* викладена як історія проблем. Рецепція Б. ш. н. в Україні складна. Так, Б. *Кістяківський* після студій правознавства й філософії в містах Берліні та Страсбурзі (де він слухав курси Ґ. *Зіммеля* та В. Віндельбанда) 1898 захистив докт. дис. «Суспільство й індивід. Методологічне дослідження». У рад. часи ідеол. заангажованість філософії виключала будь-які немарксист. школи і традиції філософування (за винятком форми критики). Після *Першої світової війни* неокантіанство поступилося ін. напрямам: *феноменології*, *позитивізму логічному*, нов. онтології тощо. Вплив Б. ш. н. можна віднайти в творах раннього М. *Гайдеґґера*, формуванні концепту «соціології

розуміння» М. *Вебера*, творчості Г. *Плеснера*. Неокантіан. вчення про цінності опосередковано вплинуло на етич. дискусії 2-ї пол. 20 ст. щодо можливості обґрунтування морал. норм.

Літ.: Ollig H.-L. Neukantianismus. Stuttgart, 1979; Köhnke K. Ch. Entstehung und Aufstieg des Neukantianismus. Die deutsche Universitätsphilosophie zwischen Idealismus und Positivismus. Frankfurt am Main, 1993; Pascher M. Einführung in den Neukantianismus: Kontext, Grundpositionen, praktische Philosophie. München, 1997; Рьод В. Шлях філософії: XIX–XX століття / Пер. з нім. М. Д. Култаєвої, В. І. Кебуладзе, В. М. Терлецького. Київ, 2010; Marburg versus Südwestdeutschland. Philosophische Differenzen zwischen den beiden Hauptschulen des Neukantianismus / Hrsg. von Ch. Krijnen, A. Noras. Würzburg, 2012; Noras A. Geschichte des Neukantianismu / Übersetzt von T. Kubalica. Berlin, 2020.

В. М. Терлецький

Бадж (фарсі باج, bāj, bāž, bāz, wāj; пехлеві wāž, від давньоіран. wā / āk — слово, вислів) — 1) У *зороастризмі* — особлива молитовна формула, промовляння якої передує, супроводжує, або слідує за будь-якими щоденними діями (сном, вживанням їжі, купанням тощо), а також перед виконанням ритуалів. Неодмінний *атрибут* способу життя *священників* і *мирян*. Найчастіше формула Б. вимовляється на честь окремих язатів (*ангелів*) і фраваші, або фарохарів (духів живих та мертвих). Частини Б. слід проголошувати авест. мовою і безупинно. Після промовляння початк. частини («прийняття Б.»), яка передує дії, необхідно дотримувати мовчання до закінчення дії, відтак промовити заключ. частину («вихід з Б.»). Такі Б. наявні у «Хорде Авесті». Вважається, що певна дія перебуватиме під захистом сакрал. слів, але розмова після прийняття Б. зводить нанівець його захис. функцію.

2) Термін вживають на позначення приглушеного тону *молитви*, до якого звично вдаються під час проголошення тих уривків *Авести*, що записані пазендським письмом (варіант авест. алфавіту), зокрема текстів «Яшт» і «Нірангси».

3) У текстах *Авести* — позначення данини, податку. Вживається в контексті посмерт. ритуалу, у значенні виплати боргів предкам. Така семантика вперше трапляється в давньоперс. написі *Дарія I* в м. Персеполі (бл. 500 до н. е.).

Літ.: Anklesaria T. D., Bharucha S. D. Dādestān-e dīnī. Bombay, 1926; Šāyast-nē-šāyast: a Pahlavi text on religious costums / Ed. J. C. Tavadia. Hamburg, 1930; Modi J. J. Religious Ceremonies and Customs of the Parsis. 2nd ed. Bombay, 1937; Boyce M., Kotwal F. Zoroastrian bāj and drōn I–II // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. 1971. Vol. 34. № 1–2; Хачатуров Р. Л. Древневосточное право и его нравственные императивы (на примере Авесты) // Евразийский юрид. журн. 2019. № 1 (128).

О. В. Сарапін

Ба́дзьо, Ю́рій Васи́льович (25.04.1936, с. Копинівці, тепер Мукачів. р-ну Закарп. обл., Україна — 01.09.2018, м. Київ, Україна) — літературознавець, публіцист, політичний діяч, учасник укр. правозахисного руху. Представник покоління укр. *шістдесятників*. Політв'язень рад. тюрем і концтаборів (1979–1988). Закінчив 1958 філол. ф-т Ужгород. ун-ту. 1958–1961 — учитель, директор восьмиріч. школи на Мукачівщині, член бюро райкому *комсомолу*. 1961–1964 — аспірант, 1964–1965 — молодший наук. співробітник Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (тепер *Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*). В аспірантурі підготував канд. дис. «Критерій правди в оцінці літературно-художнього твору», проте через переслідування не міг її захистити. Брав актив. участь у правозахис. русі. Член ради Клубу творч. молоді «Сучасник», основу якої становили укр. шістдесятники (м. Київ, 1961–1964). Під час прем'єри фільму С. *Параджанова* «Тіні забутих предків» (м. Київ, 04.09.1965) підтримав протест проти арештів укр. *інтелігенції*. Це стало однією з причин виключення з КПРС, звільнення з посади, позбавлення можливостей для профес. реалізації. Працював літ. ред. журн. для сліпих «Заклик», у вид-ві «Молодь». 1974–1979 — приймальник хліба тресту «Київхлібторг». 1972–1979 Б. таємно працював над рукописом праці «Право жити», у якому викривав репрес. характер рад. нац. політики. Перший варіант викрадено 1977. У лютому 1979 під час обшуку вилучено другий незакінч. варіант рукопису цієї праці. Рукопис повернено автору після проголошення *незалежності* України, 1996 опубл. окремою книгою. 23.04.1979 заарештований, 21.12.1979 засуджений Київ. міськ. судом за ст. 62 ч. 1 Кримін. кодексу УРСР до 7-ми р. таборів сувор. режиму і 5-ти р. заслання. Б. інкримінували написання трактату «Право жити», зберігання та розповсюдження «Програми асиміляції українців і білорусів у Польщі» (видано в м. *Львові* 1937), машинопису М. *Руденка* «Економічні монологи», а також виступи 1965 на парт. зборах із протестами проти рад. репресій. Покарання відбував у таборі «Дубравлаг» у сел. Барашево в Мордовії (тепер РФ), куди прибув етапом 21.03.1980, з 1986 — заслання в сел. Хандига в Якутії (тепер Республіка Саха, РФ). У таборі Б. влаштовував голодівки; брав участь у політ. страйку під час Літніх Олімп. ігор 1980 в м. *Москві*; звертався із заявами до вищих держ. органів із критикою влади. Окремі його протест. заяви друкували на Зх., зокрема в липні 1980 щодо введення рад. військ до Афганістану (див. *Війна в Афганістані 1979–1989*). Відмовився подавати прохання про помилування. У грудні 1988 Б. звільнено, у січні 1989 повернувся до м. Києва, де відразу зайнявся громад.-політ. діяльністю. 1989–1990 — зав. відділу *Товариства української мови імені Т. Шевченка*. Один із засновників та автор Маніфесту Дем. партії України (ДемПУ). Обраний головою ДемПУ на її Установ. з'їзді (грудень 1990). Голова (1990–1992) та член (1992–1996) Нац. ради ДемПУ. Заст. голови Конгресу нац.-дем. сил України (1992–1995). Реабілітований 1991 згідно із Законом України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». З 01.06.1993 — наук. ред. в Ін-ті філософії НАН України (тепер *Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України*, м. Київ). Друкував у ЗМІ аналіт. статті на актуал. політ. теми. Член Нац. спілки письменників України (з 1996). Орден «За заслуги» III (2005) і II (2009) ступенів. Премія Фундації О. і Т. Антоновичів (США). Довічний стипендіат Фонду інтелектуал. співпраці «Україна — XXI століття» (з липня 2008).

Бадзьо Юрій Васильович

Пр.: Дійсність і позиція письменника // Дніпро. 1963. № 9; Слабкість епічного мислення // Вітчизна. 1970. № 6; The National Rights Issue in Ukraine (Звернення до ВР СРСР, іноземних комуністичних партій, демократичного

Онлайн версія порталі

суспільства світу) // Smoloskyp. 1979. № 4; Відкритий лист до російських та українських істориків // Сучасність. 1980. Ч. 11; The USSR is Nota Single State // Smoloskyp. 1985. № 26; Опозиція — держава в Україні сьогодні: думки проти течії. Київ, 1994; Право жити: Україна в складі СРСР. Людина в системі тоталітарного соціалізму. Київ, 1996; Національна ідея і національне питання. Київ, 2000; Підпільна нація: Нове завоювання України. Київ, 2003; Український вибір. Київ, 2004; Бойові генерали, сивоусі парубки з української вулиці і троянська кобила історичного процесу. Київ, 2010.

Літ.: Світлична Н. Справа Ю. Бадзя як барометр демократизації в СРСР // Сучасність. 1982. Ч. 1; Senkus R. Yurii Badzo's. A Biographical Note // Journal of Ukrainian Studies. 1984. № 16. Vol. 9; Навколо справи Ю. Бадзя // Український вісник. 1987. Вип. 7; 8; 9–19; Рух опору в Україні 1960–1990. Енциклопедичний довідник / Гол. ред. О. Зінкевич. 2-ге вид. Київ, 2012; Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага: Спогади. Київ, 2013; Кампо В. Інтелектуальний подвиг Юрія Васильовича Бадзя (1936–2019) // Світогляд. 2020. № 4 (84).

Бадмінто́н (англ. badminton, від Badminton — назва маєтку Бадмінтон у графстві Глостершир, Вел. Британія) — вид спорту, гра на *корті* з *воланом* і *ракеткою*. Входить до програми *Літніх Олімпійських ігор*. Б. походить від давн. гри у волан, яка існувала у Стародав. Греції, Китаї, Японії, Індії та країнах Африки. 1122 до н. е. у Китаї була поширена гра в м'яч із пір'ям («діздяу-ци»). У Японії подібна гра мала назву «ойбане» («літаюче перо»). Витоки сучас. спорт. Б. — в індійській грі «пуне». Група офіцерів англ. колоніал. військ, які повернулися з Індії, 1872 продемонструвала гру з воланом у маєтку Бадмінтон. Гра отримала свою назву від назви маєтку. На основі Б. згодом виник *теніс*. Перший бадмінтон. клуб утв. 1875, перші правила гри видано 1887, першу Міжнар. асоціацію Б. засновано 1893. Офіційні змагання з Б. започатковано 1898 в Англії. 04.04.1899 у м. Лондоні відбувся перший Всеангл. чемпіонат. Відтоді щорічно (крім років світ. воєн) проходить «Відкритий чемпіонат Англії», його вважають неофіц. чемпіонатом світу. 05.07.1934 створено Всесвіт. федерацію Б., її засновниками були Англія, Вельс, Данія, Ірландія, Канада, Нідерланди, Нова Зеландія, Франція, Шотландія. На 2021 Всесвіт. федерація включає асоціації 194 країн світу. Осн. турнірами з Б. є Кубок Томаса (Чемпіонат світу серед чол. нац. команд, відб. з 1948), Кубок Убер (Чемпіонат світу серед жін. нац. команд, з 1956), Кубок Судірмана (Чемпіонат світу серед мішан. нац. команд, з 1989). Від 1977 Всесвітня федерація організує офіц. особисті чемпіонати світу. Від 1992 змагання з Б. включені до програми Олімп. ігор. Відбуваються також особисті турніри — Суперсерії та Гран-прі. 1967 засн. Європ. конфедерацію Б., до неї увійшли Австрія, Бельгія, Велика Британія, Данія, Німеччина, Нідерланди, Норвегія, Фінляндія, Чехословаччина, Швеція, Швейцарія. На 2021 Європ. конфедерація включає федерації 52 країн. 1968 організовано перший Чемпіонат Європи. На 2021 у змаганнях з Б. на Олімп. іграх брали участь 75 країн світу. Провідні країни, які завоювали найбільше медалей, — Китай (41), Індонезія (19), Республіка Корея (19). Найтитульованіша спортсменка — Гао Лін (нар. 1979; Китай), володарка 4 олімп. нагород. У Б. грають через сітку, натягнену на вис. 1,55 м на прямокут. (13,4 × 6,1 м — для парної гри і 13,4 × 5,18 м — для одиночної) майданчику. Ракетка — типу тенісної (680 мм завдовжки та 230 мм завширшки), волан із натур. або синтетич. матеріалів (вагою 4,74–5,5 г). Мета гри — не допустити падіння волана на свій майданчик і приземлити його на боці противника. За технікою і тактикою Б. схожий з тенісом. Сучасні правила гри запроваджено 2006. Матч складається з трьох *геймів* і триває до виграшу двох геймів із трьох. Гейм виграє сторона, яка першою набрала 21 очко. Стороні, яка виграла гейм, зараховують очко. Сторона виграє розіграш, якщо суперник помилився або волан опинився поза грою, торкнувшись корту на стороні суперника. У разі рахунку «20:20» сторона, яка першою отримала перевагу у 2 очки, виграє гейм. За рахунку «29:29», сторона, яка виграла тридцяте очко, виграє гейм. Сторона, яка виграла гейм, першою подає в наступ. геймі. Б. — один із найпошир. засобів актив. відпочинку. За дослідженнями медиків належить до п'ятірки найкорисн. для здоров'я видів фіз. активності. Роком народження Б. в Україні вважають 1960, коли відбувся перший матч між командами міст Львова й Москви. 1961 УРСР увійшла до Федерації Б. СРСР, були організовані перші змагання за участю команд Києва, Харкова, Львова та ін. міст України. 1962 змагалися команди союз. республік: України, Білорусії, Росії, Азербайджану, Казахстану, Таджикистану. Того ж року в Україні відбувся перш. респ. чемпіонат, переможцями якого стали А. Карцуб (м. Львів) та В. Ліфшиць (м. Харків). 1963 пройшов перший чемпіонат СРСР, 1965 уперше чемпіонами СРСР стали укр. бадмінтоністи: пари А. Карцуб — О. Марчева (м. Львів) та В. Ліфшиць — Ю. Єрмолаєв (м. Харків). 1974 СРСР прийнято до Всесвіт. федерації Б., 1975 — до Європ. конфедерації. Відтоді укр. бадмінтоністи отримали можливість брати участь в офіц. змаганнях, організ. Всесвіт. та Європ. федераціями. Унікальне досягнення мав майстер спорту міжнар. класу К. Вавілов — 32-раз. чемпіон СРСР і 42-раз. чемпіон України, 2-раз. володар Кубка Європи. Розвитком Б. в Україні опікується Федерація Б. України (засн. 1992). Україна є членом Всесвіт. федерації Б. та Європ. конфедерації Б. 27–28.04.2019 у м. Києві вперше пройшов щоріч. конгрес Європ. конфедерації Б. Дім Б. (неформ. назва офісу Федерації Б. України) відкрив свої двері для всіх любителів Б. у березні 2018 у м. Києві. Щороку проводяться команд. та особисті Чемпіонати Украї-

Бадмінтон. Змагання за Кубок України, 2023

ни, спортсмени України беруть участь у міжнар. турнірах та чемпіонатах. Укр. спортсмени входять до сотні найкращих спортсменів світу та 6 разів брали участь в Олімп. іграх. 27.04–02.05.2021 відбувся Чемпіонат Європи з Б. в м. Києві, у ньому взяли участь 220 гравців із 36 країн Європи.

Літ.: Костин В. А. Азы бадминтона. Москва, 2007; Смирнов Ю. Н. Бадминтон. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2011; Weatherford L. Rule Book of Games: Badminton. Maroussi, 2018; Левенштейн В. Усе буде бадмінтон. Історія та постаті українського бадмінтону. Київ, 2021.

Ба́дняк (серб. *Ба́ђњак*; хорв. *Badnjak*; болг. *Бъ́дник*) — у календарних обрядах зимового циклу південних слов'ян — ритуальне поліно (або пеньок, гілка), яке спалюють у Різдвяну ніч, а також назва самого обряду й *Святвечора*. Обряди символіч. вітання, частування і спалення Б. поширені в Центр., Пд. і Зх. *Болгарії*, *Боснії та Герцеговині*, *Далмації*, *Македонії*, *Сербії*, *Словенії* та деяких областях *Хорватії* (зокрема на піво-ві Істрія). Уперше Б. згадується у 13 ст. (Дубровник), хоча сягає корінням доби міфол. *світогляду*, містить рефлексії тотеміст. уявлень. За Б. обирали дуб, сосну, ялину, бук, клен або ж плодове дерево (черешню, грушу тощо). Святково вбраний господар дому, один або із сином, напередодні *Різдва Христового* (до сходу або перед заходом сонця) пострілами з рушниці сповіщав про поч. обрядодійства, після чого урочисто вирушав по Б. Мав зрубати його мовчки одним чи трьома ударами сокири, попередньо здійснював *жертвоприношення* (ритуально вітав Б. зі святом, обсипав дерево зерном, «частував» хлібом, монетами), триразово хрестив із поминанням *Бога*, *святого* — покровителя родини і прийдеш. свята. У різн. регіонах могли готувати декілька Б. (за кількістю чоловіків чи жінок у господі), або два — «жіночий» та «чоловічий», часом ще один Б. зрубували для полазника (перш. гість, що завітав на свято). Удень Б. зазвичай ставили біля порогу, до хати господар заносив його ввечері, товст. кінцем уперед, і високо здіймав над головою, щоб уся родина могла під ним пройти. Господиня змащувала бадняк медом, олією, обсипала зерном, горіхами, монетами, заливала в спеціально зроблені отвори вино, розламувала на ньому калачі, різала ритуал. страву тощо. Діям надавали магічно-прогност. функцію — закликали добробут і багатство в прийдеш. році. Вирізування на стовбурі хрестиків — наслідок нашарування *християнства* на язичн. вірування. Потім Б. підпалювали, стежили за його горінням і тлінням. Саме багаття також іменують Б., або «баднеданска ватра». Найсакральніший момент — перегоряння Б. посередині. Тому, хто перший його помічав, призначали винагороду. Попіл і головню від Б. вважали чудодійн. і лікувальними (попіл розводили з водою і вживали при гол. болю, домішували в корм для свійськ. птиці й худоби, закопували під плод. деревами тощо; з головні робили клинці для рала чи сохи, хрести або кілки, які ставили в саду, серед винограднику, на пасіці тощо). Ритуальне спалення Б. має космогон. семантику й символізує народження нов. часу: Б. наз. ще «старим богом», на противагу «молодому» — Божичу. Б. пов'язують із поширеним у світ. міфології образом змія у корінні дерев; його спалення символізує знищення лиходійн. первня, хтоніч. символу *потойбіччя* (змія) за допомогою стихії вогню. Бадняк-вечір (серб. Бадњи дан, Бадње вече, хорв. Badnja večer, болг. Бъдни вечер) є неодмін. елементом підготовки до гол. зим. свята — Божича (назва Різдва у пд. слов'ян). Дотепер зберігається традиція палити Б. на майданах міст і сіл.

Бадняк

Бадовський Ян. Особиста печатка

Бадольйо П'єтро

Літ.: Зеленин Д. К. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. Москва; Ленинград, 1937; Йорданова Л. Изкуство и народни обичаи. София, 1988; Страхов А. Ночь перед Рождеством: народное христианство и рождественская обрядность на Западе и у славян. Cambridge, 2003; Nedeljkovic M., Nedeljkovic N. Godišnji običaji u Srba. Beograd, 2015.

О. В. Наумовська

Бадо́вський, Ян (польськ. Badowski, Jan; 1539, імовірно, м. Сохачів, тепер Мазовец. воєводства, Польща — 1608, місце невідоме) — перший *гетьман* («старший») реєстрового *козацтва* 1572–1575, шляхтич герба Порай із м. Сохачева. 05.06.1572 призначений командувачем (старшим) 1-го відділу реєстр. козаків, сформов. за розпорядженням *Сигізмунда II Августа коронним гетьманом* Є. Язловецьким (1510–1575; тепер Україна) у вересні 1571. Відділ реєстр. козаків під командуванням Б. складався з 300 осіб. Б. мав здійснювати адм. й суд. владу над реєстр. козаками. Відділ реєстр. козаків підпорядковувався безпосередньо корон. гетьману. Б. підлягав не лише військ., а й суд. владі корон. гетьмана й особисто короля. За клопотанням Є. Язловецького власність Б. у м. *Білій Церкві* (Київщина) як майно «старшого» козаків звільнено від сплати податків. Б. надано право продажу спирт. напоїв.

Літ.: Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. Київ, 1995. Т. 7; Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / Пер. з англ. С. Грачової. 2-ге вид., випр. Київ, 2006; Franz M. Idea panstwa kozackiego na ziemiach ukrainnych w XVI–XVII wieku. Torun, 2006; Plewczyński M. W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej Armii Koronnej w latach 1500–1574. Oświęcim, 2015.

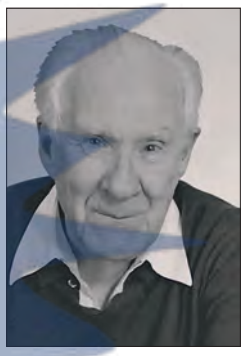
Бадо́льйо, П'є́тро (італ. Badoglio, Pietro; титули — герцог Аддис-Абебський, маркіз Саботіно; 28.09.1871, комуна Граццано Монферрато, тепер комуна Граццано Бадольйо, регіон П'ємонт, Італія — 01.11.1956, там само) — державний і військовий діяч. Нар. у сім'ї землевласників Маріо Бадольйо і Антоніетти Пінтареллі-Бадольйо. Після здобуття заг. освіти (1888) вступив до Королів. військ. академії в м. *Турині*. 1890 отримав звання другого *лейтенанта* (мол. лейтенанта); по закінченні академії (1892) був підвищений у званні до лейтенанта артилерії. Брав участь у Першій (1895–1896) і Другій (1935–1937) італо-ефіоп. війнах, італ.-турец. війні 1911–1912, *Першій світовій війні*, придушенні повстання в *Лівії* (1923–1932) і *Другій світовій війні*. У 1930-х обіймав низку уряд. посад у колон. адміністрації. 1943–1944 — *прем'єр-міністр Італії*, у 1944 — *міністр* закорд. справ і міністр у справах Італ. *Африки*. Після *відставки* відійшов від актив. діяльності. Помер у род. маєтку. 1896 у складі експедиц. корпусу воював у Перш. італо-ефіоп. війні, після тяжк. поранення отримав звання *капітана*. За участь в італ.-турец. війні здобув звання *майора*. На поч. Першої світ. війни обіймав посаду нач. операт. відділу штабу *армії*, згодом

нач. штабу *дивізії*. 1916 був двічі поранений, отримав звання *полковника* та очолив піхот. полк. Цього ж року став *генерал-майором*. 1917 командував артилер. корпусом, а також був призначений заст. нач. штабу Верхов. командування. Представляв Італію під час укладання перемир'я. 1919 став начальником *Генерального штабу*. 10.03.1919 призначений сенатором *Сенату* Італії за *квотою* офіцерів армії і *флоту* (безперервно зберігав місце в Сенаті до 27.08.1945). Восени 1919 призначений спец. військ. комісаром до пров. Венеція-Джулія (тепер *Фріулі — Венеція-Джулія*). Відвідував США й Румунію зі спец. військ. місіями. 1922 під час Маршу на м. Рим запросив дозволу короля Італії на застосування сили для придушення виступу фашистів (див. *Італійський фашизм*), проте отримав відмову. На поч. 1920-х вийшов у відставку, але 1926 за рішенням Б. *Муссоліні* викликаний до Італії і знову призначений головою Ген. штабу. 1926 здобув найвище військ. звання того часу — *Маршал* Італії, проте через принципові розбіжності з диктатором щодо підпорядкування Збройн. сил знятий із посади і призначений *губернатором* у Лівії (1929). Спільно зі своїм заст. Р. Граціані (1882–1955; Італія) організував жорст. придушення збройн. опору лівійців, окр. епізоди якого, на думку сучас. дослідників, мають ознаки *геноциду*. 1932 оголосив про повне придушення всіх осередків повстання. 1933 вчергове очолив Ген. штаб. 1935 об'єднав у своїх руках військ. посаду (військ. комісар Італ. Сх. Африки, *головнокомандувач* корпусу італ. військ в Ефіопії) з цивільн. посадами губернатора Ефіопії та Еритреї. Після остат. захоплення Ефіопії військами під командуванням Б. король Італії Віктор Емануїл III прийняв титул імператора Ефіопії та призначив Б. віце-королем Ефіопії і ген.-губ. Італ. Сх. Африки. Неодноразово вчиняв *воєнні злочини*, зокрема віддавав накази на газові атаки та бомбардування *шпиталів* Черв. Хреста (див. *Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця*). Під час *Громадянської війни в Іспанії 1936–1939* координував дії військ. корпусу, надісланого на допомогу ген. Ф. *Франко*. Після приходу Б. Муссоліні до влади вийшов у відставку і був призначений *послом* Італії у *Бразилії*. 1943 взяв участь у змові за участі короля з метою скинути Муссоліні. У день оголошення відставки й арешту останнього призначений прем'єр-міністром Італії (25.07.1943). Уповноважив ген. Дж. Кастеллано (1893–1977; Італія) провадити переговори з союзниками (див. *Антигітлерівська коаліція*) про *капітуляцію* Італії. У відповідь на вторгнення *Німеччини* до Італії оголосив війну Німеччині (13.10.1943), після чого уряд евакуювався з м. Рима. З 11.02.1944 поєднував повноваження прем'єр-міністра з посадами міністра закорд. справ і міністра в справах Італ. Африки. Після звільнення м. Рима військами США, *Великої Британії* й Італії (05.06.1944) вийшов у відставку (08.06.1944), оселився в род. маєтку в комуні Граццано Монферрато (тепер Граццано Бадольйо). 1944 Б. висунули обвинувачення у воєн. злочинах, здійснених у Лівії й Ефіопії. 1947 їх було знято. Похований у род. усипальні на цвинтарі Граццано Бадольйо.

Нагороди: 1916 за сміливість і військ. таланти, виявлені в 6-й битві при Ізонцо, отримав титул *маркіза* Саботіно. 1936 за командування операцією із захоплення Ефіопії — титул *герцога* Addис-Абебського. Кавалер Вел. хреста Савойського Військ. ордена (1918, найвища військ. нагорода Італії на час нагородження), Вел. хреста ордена Корони Італії (1919, найвища цивіл. нагорода Італії на час нагородження), Вел. хреста ордена Св. Маврикія та Лазара (1921), Вищ. ордена Св. Благовіщення (1928, найвища нагорода Італії на час нагородження), Вел. хреста Колон. ордена Зірки Італії (1930). Комуну, де нар. Б., 1939 перейменовано на його честь, наз. Граццано Бадольйо. Іменем Б. названо вулиці в кількох містах і комунах Італії.

Тв.: L'Italia nella seconda guerra mondiale (Memorie e documenti). Milano, 1946.

Літ.: Luna G. de. Badoglio: Un Militaire al Potere. Milano, 1974; Bertoldi S. Badoglio. Milano, 1982; Pieri P., Rochat G. Pietro Badoglio: maresciallo d'Italia. Milano, 2002; Amato M., Grazia O. di, Pirozzi N. Una storia sbagliata: Azzariti, Badoglio, Biancheri, Hudal, Orlandi, Costermano. Un secolo di bugie e di mezze verità. Sarno, 2018.

Бадью Ален

Бадью́, Але́н (франц. Badiou, Alain; 17.01.1937, м. Рабат, Марокко) — філософ, письменник, представник постмодерної філософії та культури. Навчався в ліцеї Луї-Ле-Ґран, отримав формал. філос. освіту у Вищій нормал. школі (1956–1961), одночасно відвідував *Паризький університет*. Від 1963 викладав у ліцеї в м. Реймсі (Франція). Працював з 1969 викл. в Ун-ті Париж VIII; з 1999 — у Вищій нормал. школі, ін. вишах Європи та світу. Захоплювався лівою *ідеологією*, став членом Об'єдн. соціаліст. партії, брав участь у комуніст. та маоїст. групах. 1969 був засновником франц. маоїст. групи — Союзу комуністів марксист.-ленін. Франції. З 2002 став одним із засновників Міжнар. центру досліджень сучас. франц. філософії. Почесний президент Глобал. центру перспект. досліджень (2014–2015). Погляди Б. сформувалася під впливом антич. учень (Платон, *Аристотель*), *марксистської філософії* (К. *Маркс*, В. *Ленін*, *Мао Цзедун*, Л. П. *Альтюссер*), творчості філософів Нового часу (Р. *Декарт*, Б. *Паскаль*, Ж.-Ж. *Руссо*, Н. *Мальбранш*), психоаналіт. теорії суб'єкта Ж. Лакана, *екзистенціалізму*, постгайдеггерів. філософії (Е. *Левінас*, Ж. *Дерріда*, Ф. *Лаку-Лабарт*), постструктураліст. теорії Ж. *Дельоза* й П.-Ф. *Ґваттарі*, сучас. софізму, поетів 19–20 ст., які розкрили суперечливу та багатоаспектну сутність сучас. людини (С. *Малларме*, А. *Рембо*, Ш. *Бодлер*, Ф. *Пессоа*, П. *Целан*, О. *Мандельштам*). Важливим джерелом ідей Б. було розуміння некласич. *математики* (зокрема *множин теорії*). Б. розумів гол. тенденції сучас. *постмодерної філософії* та культури, передусім загрози деконструктивіст. методології (Ж. Дерріда, Ж. *Бодріяр*, Ж.-Ф. *Ліотар*) для втрати предмета філософії («кінця філософії») та деконструювання культури. Вказав на гол. особливість сучасної культури — софістичність. Прагнув довести, що критика класич. й некласич. філософії за доби *постмодерну* не призведе до «кінця філософії», а є кроком на шляху до нової культури, в основі якої — повернення до *Платона* з урахуванням досягнень у царинах *психоаналізу*, *математики*, *соціології*, *політики* та *поезії*. Характеризував нову філософію як проєкт, у якому в нов. умовах існування культури потрібно шукати межі *софізму* й *релятивізму*. Окреслив нову філософію як філософію множинності буття *істини*, називав свою філос. систему «платонізм множинності». За реконструкції *античної філософії*, виявив

4 умови («родові процедури»), сполучення яких призвело до появи філософії: матема (опертя на математику), поема, політ. винахід і любов. Ці умови вважав актуальними для сьогодення. Вважав, що істина з'являється лише там, де виникає подія, і розкривається процесуально (відродження *Ісуса Христа* є подією істини — прорив трансценденції смерті). Будь-яка філос. система намагається поєднати *одиничне й загальне* (неіменоване), але їхнє поєднання стало можливим лише в сучас. культурі. Пов'язував іменування з продукуванням істини. Філософія формує істину (проявлену через «родову процедуру»), яка завдяки своїй операціональності розгортає в мисленні виключення (порожнечу), неіменоване. Така *онтологія* вир-ва істини є ключ. частиною концепції Б. та способом пояснення сутності сучас. філософії, політології, метаетики. За Б., будь-яка спроба іменувати неіменоване (напр., означувати спільність людей будь-яким обмежувальним її способом — іменами *капіталізм*, *демократія*, *соціалізм* або *комунізм*) призводить до катастроф. зла (*нацизму* або *сталінізму*). Як противага йому виникає добро (пов'язане із процесом істини). У такому контексті сучасні парламент. зх. держави, які вже втратили істину, стають релятив. та скептичними (*симулякрами*). Вони не спираються на справж. «родові процедури» і втрачають реальність буття. Політика, яка не спирається на суб'єкта (і на «родові процедури»), перестає генерувати істину і формується тільки завдяки держ. владі (капітало-парламентаризму). Основні праці: «Буття й подія» («L'Être et l'événement»; 1988), «Маніфест філософії» («Manifeste pour la philosophie»; 1989), «Умови» («Conditions»; 1992), «Століття» («Le Siècle»; 2005), «Логіки світів» («Logiques des mondes»; 2006), «Другий маніфест філософії» («Second manifeste pour la philosophie»; 2009), «Кінцеве й нескінченне» («Le Fini et l'Infini»; 2010), «Республіка Платона» («La République de Platon»; 2012). Написав декілька романів і п'єс.

Пр.: L'éthique. Essai sur la conscience du mal. Caen, 2003; Second manifeste pour la philosophie. Paris, 2010; Англ. перекл. — The Ignorant Schoolmaster: Five lessons in intellectual emancipation. Stanford, 1991; Being and Event. London, 2007; Укр. перекл. — Концепт моделі: вступ до матеріалістичної епістемології математики. Київ, 2009; Століття. Львів; Київ, 2014; Етика. Нарис про розуміння зла. Київ, 2019.

Літ.: Žiñek S. Psychoanalisis and Post-Marxism: The Case of Alain Badiou // The South Atlantic Quarertly. 1998. Vol. 97. № 2; Zammito J. H. A Nice Derangement of Epistemes. Post-Positivism in the Study of Science from Quine to Latour. Chicago; London, 2004; Groff R. Critical Realism, Post-Positivism and the Possibility of Knowledge. London; New York, 2007; Синиця А. С. Аналітична філософія. Львів, 2013; Окороков В. Б. Конструирование языкового пространства в творчестве А. Бадью // Вісник Дніпроп. ун-ту. Сер.: Філос. Соціол. Політол. 2014. Т. 22. Вип. 24 (1); Бурлачук В. Метамарксизм у політичній теорії Алена Бадью // Соціол.: теорія, методи, маркетинг. 2018. № 3; Kulyk O. V. A Brief Introduction to Analytic Philosophy. Dnipro, 2019.

В. Б. Окороков

Баé-Латýр, Анрí де (франц. Baillet-Latour, Henri de; 01.03.1876, м. Брюссель, Бельгія — 6.01.1942, там само) — діяч олімпійського руху, третій президент *Міжнародного олімпійського комітету* (1925–1942), граф. Нар. в аристократ. сім'ї колиш. губернатора провінції Антверпен. З ранн. дитинства займався спортом (*атлетикою легкою* та *кінним спортом)*. Навчався в єзуїт. школі, згодом вивчав право в Левен. катол. ун-ті (1895–1897). Після закінчення ун-ту вступив на дипломат. службу, працював у Нідерландах дипломат. представником. Обраний членом МОК (1903), співзасновник Олімп. к-ту Бельгії (1906). Відповідав за координацію участі Бельгії в *Літніх Олімпійських іграх 1908* (м. Лондон) та *Літніх Олімпійських іграх 1912* (м. Стокгольм). Один із організаторів *Літніх Олімпійських ігор 1920* (м. Антверпен). Б.-Л. був головою комісії МОК з вироблення правил для організаторів Олімп. ігор. За його головування представники Нац. олімп. к-тів отримали можливість відвідувати столицю майб. Олімп. ігор і ознайомлюватися з умовами перебування спортсменів, рівнем орг-ції змагань. Ініціатор видання спец. інформ. бюлетеня МОК чотирма мовами, призначення *аташе олімпійських* та створення в кожній країні окр. офісу НОК. 1925 обраний президентом МОК (після відставки П. де *Кубертена* — засновника сучас. олімп. руху). На віден. сесії МОК 1933 переобраний президентом ще на один термін. Відповідав за проведення *Літніх Олімпійських ігор 1936* в Німеччині. У червні 1939 МОК одноголосно проголосував за орг-цію Німеччиною *Зимових Олімпійських ігор 1940*, відібравши право на проведення в Японії (Олімпіаду скасовано через війну). Система управління МОК, створена за керівництва Б.-Л., діє дотепер. Докладав зусиль для розмежування понять аматор. і *професійного спорту* (наполягав на непорушності принципу аматорства й духу *фейр-плей* — основи олімп. руху). За його президентства з олімп. програми виведено *теніс*, *бейсбол*, *регбі*, що спричинило конфлікти між МОК і різн. спорт. федераціями. Б.-Л. активно підтримував ідею проведення Зимових олімп. ігор та участі жінок у змаганнях (почалося затвердження жін. дисциплін олімп. програми в легкій атлетиці, *фехтуванні*, *гімнастиці*, *плаванні*, *лижному спорті* та *ковзанярському спорті*). За його участі створено пост. олімп. та показова програми, олімп. нагороди стали єдиними для всіх видів спорту. Б.-Л. очолював МОК до кін. життя. У Левен. катол. ун-ті утворено каф. управління спорт. орг-ціями, якій присвоєно ім'я Б.-Л. (2005). У с. Латур 1969 засн. музей, в експозиції якого є матеріали про родину Б.-Л., 2010 тут відкрито тематичні зали.

Анрі де **Баé-Латур**

Літ.: Carpentier Fl. Le Comité international olympique en crises: la présidence de Henri de Baillet-Latour, 1925–1940. Paris, 2004; Goldstein E. S. Count Henri Baillet-Latour // Encyclopedia of the Mordern Olympic Movement. London, 2004; Carpentier F. Henri de Baillet Latour: Globalising the Olympic Mouvement // Global Sport Leaders. A Biographical Analysis of International Sport Management. Cham, 2018; Miller D. The Official History of the Olympic Games and the IOC. Athens to Pyeongchang 1894–2018. Lausanne, 2019; Krieger J. Power and Politics in World Athletics: A Critical History. London, 2021.

Баéв, Борúс Фéдорович [12.08.1923 (за ін. даними — 14.08.1923), с. Аполлонівка, тепер Красноград. р-ну Харків. обл., Україна — 07.01.1979 (за ін. даними — 05.09.1979), м. Київ, тепер Україна] — психолог, доктор психологічних наук (з 1967), один із перших у СРСР дослідників внутрішнього *мовлення*. Трудову діяльність по-

Офіційний вебпортал
https://vue.gov.ua

Баєв Борис Федорович

чав піонервожатим у школі. Учасник *Другої світової війни* (призваний до армії 20.12.1943 як рядовий червоноармієць). Закінчив філол. ф-т Київського держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (1950; тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Учителював у м. Жданові (тепер м. Маріуполь Донецької обл.). З 1951 — у НДІ психології УРСР (тепер Ін-т психології імені Г. С. Костюка Нац. академії пед. наук України): аспірант (1951–1954), наук. співробітник (1954–1965), зав. лаб. заг. психології (1965–1966), заст. директора з наук. роботи (1966–1972). Учень Г. *Костюка*. Захистив доктор. *дисертацію* «Психологія внутрішнього мовлення» (1967). В останні роки життя перебував на пед. роботі. З 1972 — професор, зав. каф. заг. та інженер. психології Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Був відп. редактором респ. наук.-метод. збірки «Психологія». Автор і співавтор навч. посібників із *психології*, історії психології. Досліджував індивід.-психол. особливості *особистості*, теоретично та експериментально розробляв проблеми *інтеріоризації мови*. На підставі емпірич. й теор. матеріалів вибудував власну концепцію функціонал. особливостей внутр. мовлення. Домінантою твор. доробку Б. стала психологія внутр. мовлення (генеза, природа, фізіол. механізми, функціонал.-динам. й структурно-грамат. особливості, роль у різних видах свідоміс. діяльності). Осн. праця — монографія «Психологія внутрішнього мовлення» (1966) — єдине фундам. дослідження у вітчизн. психології, у якому всебічно висвітлено проблему внутр. мовлення. Вважав внутр. мовлення одним із важливих засобів і механізмів психіч. діяльності, «пусковим механізмом» довіл. дій людини, механізмом свідомої регуляції зовн. та внутр. поведінки. Дослідним шляхом виявив залежність функцій внутр. мовлення від характеру та змісту мисленнєвої діяльності, включеність внутр. мовлення в усі види люд. діяльності. Головною специф. властивістю і характеристикою внутр. мовлення вважав функціонал. ознаку (виконує психологічно внутр. функції обдумування, планування, регуляції діяльності, внутр. підготовки процесу *спілкування* та обміну думками). Особливості внутр. мовлення перебувають у тісній залежності від змісту тієї діяльності, у яку це мовлення включається. Внутр. мовлення виникає з потреб пізнавал. діяльності та розвивається мірою її ускладнення. У розв'язанні питання механізмів внутр. мовлення вчений пропонував виходити із взаємодії мовно-рухового, мовно-слухового та мовно-зорового *аналізаторів*. Функціонально механізми внутр. мовлення пов'язані з характером тієї мовної діяльності, в якій формуються та розгортаються процеси внутр. мовлення. Вважав, що провід. роль у формуванні типів внутр. мовлення відіграють спосіб або форма мовної діяльності *індивіда*. Тип внутр. мовлення зумовлено об'єктив. умовами функціонування мовних аналізаторів: у кожного індивіда різний ступінь сталості та виразності, що може змінюватися суголосно змінам провід. діяльності. Внутр. мовлення є результатом диференціації функцій мови; воно вторинне, похідне від зовнішнього. Розвиток зовн. та внутр. мовлення відбувається в єдності (за провід. ролі зовнішнього). Передумови для виникнення внутр. мовлення з'являються тоді, коли в мозку людини утворюється «слід» на почуте нею слово, і вона може користуватися словом як означенням. В основі зовн. та внутр. мовлення лежать одні й ті самі тимчас. нерв. мовні зв'язки. Внутр. мовлення — необхідна ланка різних форм мовного спілкування. Воно не пориває зв'язків із мовленням зовн., не стає автономним, самобутнім чи протилежним зовн., хоч і набуває специф. особливостей відповідно до тих функцій, які виконує. Ці особливості внутр. мовлення перебувають у тісній залежності від змісту тієї діяльності, в яку це мовлення включається. Осн. роль внутр. мовлення виконує в мисленні, де стає безпосеред. носієм мисленнєвого змісту як форма існування понять, засіб здійснення мисленнєвих операцій. Участь внутр. мовлення в мисленні визначається тим, що воно є: засобом розуміння чужих думок, знаряддям власн. думання, самост. розв'язування мисленнєвих задач, засобом підготовки процесу обміну думками. Це специф. функції внутр. мовлення, якими забезпечується мисленнєва діяльність. Визначив нерозрив. зв'язок внутр. мовлення з емоц.-вольовою регуляцією діяльності особистості. Нагороджений орденом Слави III ступ. (1968), медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (1945).

Пр.: Внутрішнє мовлення і вольова регуляція діяльності // Психологія. 1966. Вип. 3; Психологія внутрішнього мовлення. Київ, 1966; Психологія навчання. Київ, 1972 (у співавт.); Навчальна активність школяра. Київ, 1977; Психологічне вивчення учнів. Київ, 1977; Чи знаєте ви свою дитину? Київ, 1979.

Літ.: Б. Ф. Баев: Некролог // Вопросы психологии. 1979. № 3; Ільїна Н. Н. Педагогічний аспект внутрішнього мовлення в науковій спадщині Б. Ф. Баєва // Пед. і психол. 1999. № 4 (25); Лила М. В., Лила М. М. Внесок Б. Ф. Баєва в розвиток психології внутрішнього мовлення // Психолінгвістика. 2012. Вип. 9; Савчин О. М. Проблема внутрішнього мовлення в психолінгвістичній спадщині Б. Ф. Баєва // Психолінгвістика. 2015. Вип. 17; Історія психології в Україні. XX століття / Упоряд. С. С. Гордей. Миколаїв, 2016.

А. М. Киридон

Ба́єр, Го́ттліб Зі́гфрід [нім. Bayer, Gottlieb Siegfried; рос. Байер, Готлиб Зигфрид; також Теофіл Зігфрід (нім. Theophilus Siegfried; рос. Феофил Зигфрид); 06.01.1694, м. Кенігсберг, тепер м. Калінінград, Росія — 10.02.1738, м. Санкт-Петербург, тепер Росія] — історик, філолог, сходознавець, археолог, фахівець із античних і далекосхідних старожитностей, колекціонер, академік Петербурзької академії наук (з 1725), Прусської академії наук (з 1730). Нар. в сім'ї художника. Батько походив із протестант. нім. меншини Угорщини та переїхав до м. Кенігсберга в дорасл. віці. Середню освіту здобув у Королів. колегії Фрідеріціанум у м. Кенігсберзі (1709). Навчався у Кенігсберз. ун-ті (1710–1715), де спеціалізувався на класич. філології; захистив дис. з євангел. теми. Водночас працював учителем і вивчав *іврит*. 1716–1718 завдяки спец. стипендії від прусс. уряду поглиблював освіту в різн. містах Німеччини, зосередився на вивченні сх. мов (кит., араб., геез, арамейські мови). 1717 підготував каталог сх. рукописів Б-ки при ратуші м. Лейпцига (тепер Лейпциз. міська б-ка). *Магістр* Лейпциз. ун-ту (з 1717). 1718 повернувся до м. Кенігсберга, де працював бібліотекаром міськ. б-ки. Викладав у школі при міськ. соборі: конректор (з 1720), проректор (з 1721). У грудні

1725 отримав запрошення від Академії наук і мист-в у м. Санкт-Петербурзі (тепер РАН) очолити каф. східних мов і старожитностей. У січні 1726 прибув до м. Санкт-Петербурга. З 1727 працював директором Академ. гімназії. Під час роботи в м. Санкт-Петербурзі зблизився з Ф. *Прокоповичем*, викладав у семінарії та організ. ним школі для бідних сиріт. Присвятив йому працю у 2 т. «Китайський музей» (лат. «Museum sinicum»; 1730) — опис граматики та підготов. матеріали до словника *китайської мови*. У цей період поглиблено вивчав монгол. мови й *санскрит*. 1737 вийшов у відставку. Збирався повернутися до Німеччини, але смертельно захворів; похов. у м. Санкт-Петербурзі.

Б. опублікував понад 60 праць з кит. філології, історії *скіфів* і греко-бактр. д-ви (див. *Бактрія*), історії *Китаю*, кит. і давньорим. *нумізматики*, окр. праці з історії *Давньої Русі*, уклав словник кит. мови у 15 т. (залишився в рукописі, відповідно до заповіту науковця переданий до Б-ки при ратуші м. Лейпцига). У дослідженнях із історії Давн. Русі, ґрунтованих переважно на скандинав. і візант. джерелах, одним із перших висловив тези, які перегукуються з пізнішим *норманізмом*. Серед праць — «Про варягів» («De varagis»; 1732), «Про перший похід русів на Константинополь» («De russorim prima expeditione Constantinopolitana»; 1734) та «Про походження Русі» («Origines Russicae»; 1736). Усі праці Б. написано латиною, частина виходила в містах Санкт-Петербурзі та Лейпцигу паралельно латиною та в рос. перекладі. Окремі праці також видано німецькою. Через особист. конфлікт із секретарем Академії наук і мист-в у м. Санкт-Петербурзі, керівником академ. б-ки (тепер Б-ка РАН у м. Санкт-Петербурзі) та Кунсткамери (тепер Музей антропології і етнографії імені Петра Великого в м. Санкт-Петербурзі) Й. Д. Шумахером (1690; тепер Франція — 1761; тепер РФ) на поч. 1730-х мав складнощі з доступом до музейн. і бібліотеч. колекцій, що практично паралізувало його дослідниц. працю. Особисті рукописи Б. і частину його листування вдова дослідника після його смерті передала до Академії наук і мист-в у м. Санкт-Петербурзі. Б. зібрав цінну б-ку (бл. 200 сх. середньовіч. і ранньомодер. рукописів і кит. стародрук. ксилогр. книг). За кілька місяців до смерті відправив колекцію та частину свого листування до Німеччини, готуючись до виїзду з Росії. Після його рапт. смерті вдова дослідника продала зібрання теологу, бібліотекарю й бібліофілу Г. Ф. Гердесу (1690; тепер Німеччина — 1742; Вел. Британія), який з 1723 був *пастором* Шведської церкви в м. Лондоні. Після його смерті колекцію Б. придбав у його вдови лікар і анатом В. Гантер (1718–1783; Вел. Британія). 1807 спадкоємці останнього продали колекцію *Університету Глазго*, де вона зберігається як ціліс. зібрання дотепер.

Пр.: De muro Caucaseo // Acta Eruditorum. 1726. Vol. 1; Elementa Litteratvrae Brahmanicae Tangvtanae Mvngalicae // Commentaria Academiae scientarum Petropolitanae. 1728. Vol. 3; Museum Sinicum, in quo sinicae linguae et litteraturae ratio explicatur : in 2 vol. Petropolitanae, 1730; De re numaria sinorum // Miscellanea Berolinensia ad incrementum scientiarum ex scriptis Societati Regiae Scientiarum. 1737. Vol. 5; Conversiones rerum Scythicarum temporibus Mitrhridatis Magni et paullo post Mithridatem // Commentaria Academiae scientarum Petropolitanae. 1738. Vol. 5.

Літ.: Dubowoj S. Gottlieb Siegfried Bayer (1694–1738): From Königsberg to the Imperial Academy of Sciences in St. Petersburg // Canadian Slavonic Papers. 1985. Vol. 27. № 2; Lundbak K. T. S. Bayer, 1694–1738: Pioneer Sinologist. London, 1986; Костин А. А., Костина Т. В. «Русский автор» в 1739 году: Г. З. Байер, И. И. Тауберт и формирование русского школьного канона // Slověne. 2019. Vol. 8. № 2.

Ба́єр, Йога́нн (нім. Bayer, Johannes; 1572, м. Райн, тепер земля Баварія, Німеччина — 07.03.1625, м. Аугсбург, тепер земля Баварія, Німеччина) — астроном і правознавець. Навчався в лат. школі в м. Райні. За деякими відомостями, пізніше вступив до серед. школи в м. Аугсбургу. 1592 почав вивчати філософію та право в Ун-ті м. Інгольштадта (тепер *Мюнхенський університет Людвіга та Максиміліана*). Наприкін. 16 ст. переїхав до м. Аугсбурга, щоб працювати як «ліценціат права» (адвокатом). 1612–1625 — юрисконсульт у міськраді м. Аугсбурга. Мав декілька захоплень, у яких досяг професіоналізму: *археологія*, *математика*, *астрономія*. Осн. наук. праця — атлас зоряного неба «Уранометрія» (лат. «Uranometria: omnium asterismorum continens schemata, nova methodo delineata, aereis laminis expressa»), опубл. 1603 у м. Аугсбургу; містить 51 карту зоряного неба. На перших 48 аркушах розміщено алегор. зображення 48 *сузір'їв*, які увів астроном *Птолемей Клавдій*. На окр. аркуші — зображення 12 нов. сузір'їв Пд. півкулі зоряного неба; на остан. двох — навколополюс. ділянки неба. Це перший атлас зоряного неба сучас. типу. Зображення зір наведено з урахуванням їхніх *астрономічних координат*, засн. на дуже точ. вимірюваннях (з точністю до 1′) астронома Т. *Браге*, хоча Б. включив до атласу ще бл. 1 000 зір, визначивши їхні екватор. координати. У зоряному атласі Б. використав відомості про 135 зір пд. неба з найб. блиском, недоступних для спостереження в Пн. півкулі *Землі*, нанесені 1598 на небес. глобус ученого-богослова П. Планціуса (1552–1622; Нідерланди). У атласі «Уранометрія» Б. увів систему позначень зір грец. і лат. літерами (див. *Баєра позначення*). На його честь названо ударний *кратер* на *Місяці*. У м. Райні — вулиці Йоганнес-Баєр-штрассе (1946) і Йоганнес-Баєр-Ґрундшуле (1994).

Баєр Йоганн

Пр.: Uranometria. Augsburg, 1603.

Літ.: Bruhns K. Bayer Johann // Allgemeine Deutsche Biographie : in 5 bd. Leipzig, 1875. Bd. 2; Zerbe Chr. Der Astronom Johannes Bayer (1572–1625). Lebenund Werk. Eine Annäherung // Grenzüberschreitungen zwischen Altbayern und Schwaben. Geschichte, Politik und Kunst zu beiden Seiten des Lechs. Regensburg, 2016; Kanas N. Star Maps: History, Artistry and Cartography. 3rd ed. Cham, 2019.

Ба́єр, Йога́нн Фрі́дріх Вільге́льм Адо́льф фон (нім. Baeyer, Johann Friedrich Wilhelm Adolf von; 31.10.1835, м. Берлін, тепер Німеччина — 20.08.1917, м. Штарнберг, тепер земля Баварія, Німеччина) — хімік-органік, лауреат *Нобелівської премії* з хімії (1905), член Берлінської академії наук, іноземний почесний член Американської академії мистецтв та наук (обох — з 1884). Нар. у сім'ї капітана топогр. служби прусс. генштабу. Після закінчення гімназії 1853 вступив до Берлінського університету, де навчався 2 р. Відслужив рік у війську. Вступив до *Гейдельберзького університету*, спеціалізувався з експерим. хімії у Р. В. *Бунзена*. Згодом студіював в А. *Кекуле*. За дослідження орган. сполук *Арсену* 1858

Баєр Йоганн Фрідріх

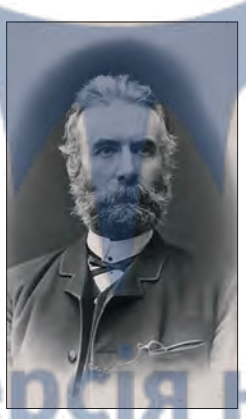
Б. присуджено ступінь доктора. 1860 — *доцент* Берлін. вищої тех. школи. Один із засновників (1867) Нім. хім. т-ва. З 1872 очолював каф. хімії *Страсбурзького університету*, від 1875 — каф. орган. хімії *Мюнхенського університету Людвіга та Максиміліана*. Понад 40 р. проводив дослідження в м. Мюнхені та виховав плеяду учнів: К. *Гребе*, К. Т. Лібермана (1842–1914), В. Маєра (1848–1897; обидва — Німеччина), В. *Шленка*, Г. О. *Віланда* та ін. Здійснив повний синтез *індиго* й визначив його структуру. Вивчав пірольні основи та піридинові основи, сполуки групи *сечової кислоти*. Дослідив реакції *конденсації*, зокрема фталевого ангідриду з *фенолами*. Дослідження Б. у галузі ацетиленових (див. *Ацетилен*), *вуглеводнів ароматичних* та *аліциклічних сполук* призвели до створення теорії напруження циклів (1885). Суть: через наявність ін. *атомів* у *молекулі* зв'язки між атомами *Карбону* перебувають під «напругою», яка визначає форму та стабільність молекули. Це напруження названо кутовим, або баєрів. напруженням. Завдяки відкриттю Б. розроблено практ. пром. синтез індиго. Медалі Деві Лондон. королів. т-ва (1881) за синтез індиго; Лібіха Нім. хім. т-ва (1903) за знач. розвиток хімії; Е. Крессона (1912). З 1911 присуджують премію та пам'ятну медаль імені Б.

Літ.: Willstätter R. Adolf von Baeyer // Buch der großen Chemiker : in 2 bd. / Hrsg. von G. Bugge. Berlin, 1930. Bd. 2; Partington J. Adolf von Baeyer, 1835–1917 // Nature. 1935. № 136; Farber E. The Evolution of Chemistry: A History of Itsideas, Methods, and Materials. 2nd ed. New York, 1969; Sztejnberg A. Adolf von Baeyer (1835–1917) — The Most Distinguished German Chemist of the Second Half of the XIX Century and the Beginning of the XX Century // Cenic. 2022. Vol. 53.

Ба́єр, О́тто Геóрг Вільге́льм (нім. Bayer, Otto Georg Wilhelm; 04.11.1902, м. Франкфурт-на-Майні, тепер земля Гессен, Німеччина — 01.08.1982, м. Буршайд, земля Північний Рейн — Вестфалія, Німеччина) — хімік, хімік-технолог, винахідник синтезу *поліуретану*. Закінчив 1924 Франкфурт. ун-т, здобув ступінь *доктора наук*. Вчителем і керівником доктор. дис. був хімік Ю. фон Браун (1875; тепер Польща — 1939; Німеччина). За його рекомендацією Б. прийнято на роботу на підприємство барвників «Касселла» (нім. «Cassella») компанії «Інтересенгемайншафт Фарбеніндустрі» (нім. Interessengemeinschaft Farbenindustrie»). Наук. роботи цього періоду присвячено темі сірчистих і кубових *барвників*. З 1931 працював керівником відділу досліджень. Від 1933 очолював гол. наук. лаб. фірми «Баєр Аксенгезельшафт» (нім. «Bayer Aktiengesellschaft») у м. Леверкузені. 1951–1963 — член правління і директор відділу досліджень фірми, з 1963 — член нагляд. ради, з 1964 — голова. Осн. дослідження Б. присвячено хімії і технології *поліуретанів*. 1937 синтезував поліуретани з диізоціанатів і гліколей, відкривши ступеневу *полімеризацію*. Отримав жорсткий *полімер* реакцією 1:8 октандиізоціанату з 1:4 бутандіолом. Цей полімер використовували для вир-ва високоякіс. щіток. 1937 винайдену реакцію запатентовано. 1941 отримав спінений продукт як результат використання в реакції неочищ. поліестеру з карбоксил. групами й малої кількості води в інгредієнтах. Так винайшов еласт. піну (поролон). Запропонував застосовувати поліуретани для виготовлення піноматеріалів, *клеїв* і *покриттів*. 1950–1952 отримав еласт. поліуретани. 1952–1954 розробив безперерв. метод пром. вир-ва еласт. поліуретанів на основі диізоціанатів та *естерів*. Нагороджений пам'ят. медаллю А. фон Баєра від Т-ва нім. хіміків (1951), медаллю ім. Ч. Гудіра від Амер. хім. т-ва (1975), каблучкою ім. В. фон Сіменса (1960). За заповітом Б. засн. Фонд імені Б. та щорічну однойм. премію для вчених-хіміків і біохіміків з Німеччини (1984). Медаль Б. отримують співробітники однойм. компанії.

Баєр Отто

Баєр Фредрік

Літ.: Meyer-Thurow G. The Industrialization of Invention: A Case Study from the German Chemical Industry // Isis. 1982. Vol. 73. № 3; Soentgen J. Making Sense of Chemistry: Synthetic Rubber in German Popular Scientific Literature (1929–2009) // From Bench to Brand and Back: The Co-Shaping of Materials and Chemists in the Twentieth Century. Nantes, 2017.

Ба́єр, Фре́дрік [дан. Bajer, Fredrik; прізвище при народженні — Беєр (дан. Веуг), 1865 змінив написання; 21.04.1837, парафія Вестер-Егеде, тепер муніципалітет Факсе, регіон Зеландія, Данія — 22.01.1922, м. Копенгаген, Данія] — політик, письменник, педагог, діяч пацифістського руху. Нар. в сім'ї священника. Навчався в серед. школі-інтернаті Академія Соре (1848–1854) у м. Соре. Захоплення історією та особистістю *Наполеона I Бонапарта* сприяло вибору військ. професії. Отримав офіцер. підготовку в Нац. кадет. корпусі в м. Копенгагені, 1856 йому присвоєно звання *лейтенанта*. 8 р. служив в *армії*. Пройшов підвищення кваліфікації в одній з військ. шкіл (1860). Цікавився соц. проблемами. Вивчав франц., норвез., швед. мови. Брав участь у Другій Шлезвізькій війні (1864) між Данією та *коаліцією* Пруссії та Австрії, командував військами. За виявлену мужність підвищений до звання старшого лейтенанта. Однак побачені на власні очі жахи *війни* змусили його відмовитися від романтич. поглядів на військ. фах і звернутися до ідей *пацифізму*. У червні 1865 під час заг. скорочення армії був відправлений у відставку. Працював учителем, журналістом, перекладачем. Опублікував низку *статей*, *брошур*. Завдяки вивченню мов ознайомився з працями діячів пацифіст. руху (зокрема Ф. *Пассі*). Під їхнім упливом 1867 намагався створити в Данії Т-во миру. Заснував Асоціацію скандинав. вільних д-в (1870), метою якої було об'єднання народів Пн. Європи у *федерацію*. Редагував журн. асоціації «Друг народу» («Folkevennen»). З 1870-х активно займався *політикою*. Обирався до Палати представників Фолькетингу (*парламенту*) Данії (1872–1895) від партії «Об'єднані ліві». Як політик виступав за пропорц. представництво, вільну *торгівлю*, зниження витрат на армію тощо. Вважав, що скандинав. країни мають бути нейтральними та проводити спільну зовн. політику. Виступав за міжнар. договір, який гарантував би *нейтралітет* скандинав. країн. Заснував Т-во сприяння нейтралітету Данії (1882; з 1885 — Данська асоціація миру) і був президентом цієї орг-ції (до 1892). Брав участь у Європ. конгресі миру в м. Берні (1884), першому Всесвіт. конгресі миру в м. Парижі (1889) та регулярно до 1914 представляв Данське Т-во миру на міжнар. конгресах. Був присутній на першому засіданні Міжпарламент. союзу (1889) у м. Парижі. Обраний до Ради Міжпарламент. союзу (1893) як

представник Данії, Норвегії та Швеції. На другому Всесвіт. конгресі миру в м. Лондоні (1890) запропонував створити постійне *бюро* зі штаб-квартирою в м. Берні. Ця пропозиція була схвалена на конгресі в м. Римі (1891), і він був призначений першим президентом правління Бюро миру. Від 1907 — почес. президент Бюро. Крім пацифіст. руху, виступав також на захист прав жінок, займався проблемами орг-ції школи. Був співорганізатором Данської асоціації жінок (1871), членом ради Пед. т-ва. Лауреат *Нобелівської премії миру* (1908) разом із журналістом К. П. *Арнолдсоном* «за їхню багаторічну працю на благо миру як політиків, лідерів руху за мир, ораторів і письменників». Пам'ятник Б. (1923; скульптор Е. Утзон-Франк) встановлено у Фелледпарку в м. Копенгагені.

Пр.: Nordens politiske Digtning 1789–1804. Kjøbenhavn, 1878; Klara-Rafael-Fejden. Kjøbenhavn, 1879; Nordiske Nevtralitetsforbund. Kjøbenhavn, 1885; Fredsvennernes Krigsplan. Kjøbenhavn, 1891; Dansk Fredsforenings Historie. Kjøbenhavn, 1894; Årsager til Krig og Voldgift i Europa siden År 1800. Kjøbenhavn, 1896; Ideen til Nordens særlig Danmarks vedvarende Nevtralitet, dens oprindelse og udvikling i kort overblik. Kjøbenhavn, 1900; Livserindringer. Kjøbenhavn, 1909; Nordens, særlig Danmarks, neutralitet under Krimkrigen. Kjøbenhavn, 1914; Da det danske Slesvig gik tabt. 3 udg. Kjøbenhavn, 1919; Samlinger Til Jævnførende Nordisk Lyd- Og Retskrivningslære... Charleston, 2012.

Літ.: Der Friedens-Nobelpreis von 1901 bis heute : in 13 bd. Zug, 1988; Skou K. R. Dansk politik A-Å. Copenhagen, 2005.

Ба́єра позна́чення, Баєра система — сукупність найменувань *зір* у межах одного *сузір'я* (з урахуванням їх *блиску*) літерами грец. або лат. *абетки*. Упроваджено астрономом Й. *Баєром*. Уперше оригін. систему позначень Й. Баєр опублікував 1603 у зоряному атласі «Уранометрія» (лат. «Uranometria»). Початковий список позначень містив 1564 зорі. Й. Баєр каталогізував та позначив кілька десятків зір Пд. півкулі неба, тому пізніші астрономи (Н. Л. де *Лакайль*, Б. А. *Гулд*) доповнили позначеннями Б. с. зорі пд. сузір'їв. У найпростішому наближенні Б. п. подають як спадну відповідність блиску зорі та малої літери грец. абетки. Б. п. — розташування зір за зменшенням блиску (збільшенням візуал. видимої *зоряної величини*) із наданням їм букв. позначень грец. абетки від поч. до кінця: зоря з найб. блиском (найменшою візуал. видимою зоряною величиною) отримала позначення α; зоря з дещо меншим блиском — β і так до зорі, що має 24-й за рангом блиск, яка й отримала позначення ω. До позначення зорі в Б. с. додано родову форму лат. назви сузір'я, у яке входить зоря, що часто скорочено до трибукв. літерації (α And, μ Boo, β Pic). Учений часто відступав від запропонов. ним правила, навіть якщо літер грец. абетки вистачало для позначення всіх зір сузір'я. У випадках прибл. однакового за величиною блиску зір сузір'я Й. Баєр брав до уваги їхнє відносне положення. Напр., у сузір'ї *Велика Ведмедиця* зорі *астеризму* Ківш позначені не за спаданням блиску, а за розташуванням в астеризмі (від «черпака» до «ручки» Ковша). Якщо в сузір'ї є близькі за блиском зорі, позначення α отримала та, яка мала більше схилення. Так, у сузір'ї *Близнюки* більший блиск має *Поллукс*. Зоря з меншим блиском — *Кастор* — розташована на Пд. від Поллукса, тому Поллукс позначено Й. Баєром як β Близнюків, а Кастор — α Близнюків. З-поміж 88-ми сучас. сузір'їв у 28-ми позначення α отримала зоря, яка має не найб. блиск, у 4-х випадках у межах одн. сузір'я жодна із зір не має позначення α: *Малий Лев*, *Косинець*, *Корма*, *Вітрила*. За часів Й. Баєра сузір'я Киль, Корма, Вітрила були частинами сузір'я Корабель Аргонавтів. Й. Баєр позначив зорі єдиного тоді сузір'я грец. літерами, позначення α отримала зоря *Канопус*, що належить сучас. сузір'ю Киль. 1922 сузір'я Корабель Аргонавтів розділили, у сузір'ях Корма та Вітрила не виявилося зір із позначенням α. Часом міркування, якими керувався Й. Баєр за позначення зір, важкозрозумілі. Так, порядок позначень зір у сузір'ї *Великий Пес* суттєво відрізняється від їхнього ранжування за блиском (окрім *Сіріуса*). Можливо, він враховував деталі *міфу* про мисливця Оріона та його супутників — Малого та Вел. Псів. Відхиленням від Б. с. є використання числ. надрядк. індексів для розрізнення сусід. зір, які астроном позначив заг. літерою. Зазвичай, це подвійні зорі α^1 та α^2 *Гончих Псів* (Кор Каролі, Серце Карла), але є ланцюжки зір із позначеннями: π^1, π^2, π^3, π^4, π^5 і π^6 Оріона. Деякі зорі Й. Баєр позначив лат. літерами (малими від a до z і вел. від A до Q): B *Центавра*, G *Скорпіона*, g Великої Ведмедиці (*Алькор*), P *Лебедя*. Позначення вел. літерами лат. алфавіту від R до Z належать до позначень *змінних зір* і не входять у Б. п. Учений *Птолемей Клавдій* у трактаті «Альмагест» (лат. «Almagest») позначив 4 зорі як «прикордонні», кожна з яких одночасно належить 2 сузір'ям: *Альферац* (*Андромеда*, Пегас), Ельнат (*Телець*, *Візничий*), Ну Ботіс (*Волопас*, *Геркулес*) і *Фомальгаут* (*Південна Риба*, *Водолій*). З огляду на це Й. Баєр присвоїв першим трьом зорям різні літери грец. абетки в кож. сузір'ї: Альферац (α Андромеди = δ Пегаса), Ельнат (β Тельця = γ Візничого), Ну Ботіс (ν Волопаса = ψ Геркулеса). 1930 *Міжнародний астрономічний союз* (МАС), встановлюючи межі сучас. сузір'їв, вирішив, що зорі та ін. небес. об'єкти можуть належати лише до одного сузір'я. Відтоді друге позначення в Баєра системі «прикордонних зір» вийшло з ужитку. Б. п. широко використовують дотепер.

Літ.: Bayer J. Uranometria. Augsburg, 1603; Delporte E. Délimitation scientifique des constellations. Cambridge, 1930; Swerdlow N. M. A Star Catalogue Used by Johannes Bayer // Journal for the History of Astronomy. 1986. Vol. 17 (50); Patrick Moore's Observer's Year: 366 Nights of the Universe. 3rd ed. Cham, 2015.

О. Г. Шевчук

Ба́єс, То́мас (Бейз, Баєс, Беєс; англ. Bayes, Thomas; 1702, м. Лондон, Велика Британія — 07.04.1761, м. Роял Танбрідж Веллс, графство Кент, Велика Британія) — математик, *священник*, член *Лондонського королівського товариства* (з 1742). Нар. у сім'ї пресвітеріан. священника, представника нонконформіст. роду з м. Шеффілда. Здобув приват. домаш. освіту. За припущеннями дослідників, наставником Б. був математик А. де Муавр (1667; Франція — 1754; Вел. Британія). 1719 Б. вступив до *Единбурзького університету*, де вивчав *логіку* та *богослов'я*. Після повернення додому 1722 допомагав батькові в *каплиці*, у 1730-х став священником пресвітеріан. церкви. 1734 переїхав до м. Роял Танбрідж Веллс. 1752 вийшов у відставку. Гол. сферою матем. вподобань Б. була *теорія ймовірностей*.

Баєс Томас

Сформулював і розв'язав одну з осн. задач цього розділу *математики*. *Баєса формула* (або теорема Баєса) дає можливість оцінити ймовірність подій емпірич. шляхом, застосовується в сучас. матем. статистиці та теорії ймовірностей. Праця Б. «Нариси до розв'язання проблеми доктрини шансів» стосується теорії ймовірностей, оприлюднена вже після його смерті (1763) математиком Р. *Прайсом*. Рукопис було відредаговано, доповнено, опубліковано в журн. «Філософські праці Лондонського королівського товариства» (англ. «Philosophical Transactions of the Royal Society»). Книга містила підсумки багаторіч. роботи Б. в галузі теорії ймовірностей, зокрема й Б. теорему. Б. належить також праця з теології «Божа милість, або Спроба довести, що основною метою Божественного провидіння та правління є щастя його творінь» (1731).

Літ.: Dale A. Most Honourable Remembrance: The Life and Work of Thomas Bayes. New York; London, 2011.

Ба́єса стати́стика, Баєсова статистика — теорія в галузі *статистики*, яка використовує баєсову інтерпретацію *ймовірності* для *моделювання* та *аналізу* невизначеності. Названо на честь математика Т. *Баєса*. Б. с. застосовує статист. методи, які базуються на припущеннях та оновлюють *вірогідності* на основі нов. *інформації*. Це дозволяє моделювати та оцінювати невизначеність емпірич. шляхом — із врахуванням поперед. (апріор.; див. *Апріорі*) *знань* і нових *спостережень*. У частот. інтерпретації вірогідність є межею віднос. частоти випадання події після знач. кількості випробувань. Б. с. застосовують у багатьох галузях *науки* та технологій, де знач. роль відіграють вилучення інформації з даних і прогнозна *аналітика*: машин. навчання та *штучний інтелект*, *медицина*, *фінанси*, *криміналістика*, *екологія*, *епідеміологія*, *космологія*, *психологія*, *лінгвістика* та ін. Б. с. надає основу для оцінки невизначеності, ухвалення рішень і прогнозування з використанням статист. методів.

Літ.: Hjort N., Holmes C., Muller P. et al. Bayesian Nonparametrics. Cambridge, 2010; Dale A. Most Honourable Remembrance: The Life and Work of Thomas Bayes. New York; London, 2011; Maritz J., Lwin T. Empirical Bayes Methods. Milton, 2018.

Ба́єса фо́рмула, теорема Баєса — теорема класичної *теорії ймовірностей*. Названа на честь її автора — математика Т. *Баєса*. Використовує ймовірність для вираження ступеня довіри до події, що може змінюватися залежно від отрим. даних. Нехай подія A може настати лише за умови появи однієї з подій B_1, B_2, …, B_n, що утв. повну групу попарно несуміс. подій. Такі події називають *гіпотезами*, оскільки невідомо, яка саме з них відбувається. Ймовірність $p(A)$ визначається за формулою повної ймовірності:

$$p(A) = p(B_1)p(A/B_1) + p(B_2)p(A/B_2) + \ldots + p(B_n)p(A/B_n),$$

де $p(A/B_i)$ — умовні ймовірності події при всіх гіпотезах. Припустимо, що проведено випробування, і в цьому випробуванні подія настала. При цьому невідомо, яка саме з гіпотез була реалізована. Тоді ймовірність гіпотези B_i може бути обчислена за Б. ф.:

$$p(B_i/A) = \frac{P(B_i)P(A/B_i)}{p(B_1)p(A/B_1) + p(B_2)p(A/B_2) + \ldots + p(B_n)p(A/B_n)},$$

де $P(A)$ та $P(B)$ — ймовірності подій A та B безвідносно одна до одної, $p(A/B_i)$ — умовна ймовірність події A за умови істинності гіпотези B_i. Ймовірність спільн. появи двох залеж. подій A і B_i можна записати двома способами за означенням умовної ймовірності:

$$P(AB_i) = P(A)P(B_i/A) = P(B_i)P(A/B_i),$$

звідки

$$P(B_i/A) = \frac{P(AB_i)}{P(A)} = \frac{P(B_i)P(A/B_i)}{p(B_1)p(A/B_1) + p(B_2)p(A/B_2) + \ldots + p(B_n)p(A/B_n)},$$

Б. ф. дозволяє «переставити причину і наслідок»: з відом. факту події обчислити ймовірність того, що її зумовлено вказ. причиною. Але заг. інтерпретація Б. ф. залежить від інтерпретації ймовірності, на яку в ній спираються. Виокремлюють дві осн. інтерпретації ймовірності. За першою, Баєсова ймовірність обчисл. як міра переконання в справедливості твердження A. Її можна розглядати як підрозділ *логіки висловлювань*, що дає можливість працювати з гіпотезами, тобто твердженнями, чиї істинність та хибність досліджуються. Б. ф. у такому разі пов'язує міру впевненості у висловлюванні до та після появи нових фактів. За другою, частотна інтерпретація пов'язує ймовірність події з частотою її появи. Тобто $P(A)$ — це та частина з заг. кількості результатів, яка відповідає події A. Б. ф. тоді розглядає всі можливі результати для події A за всіх гіпотез і оцінює, яку частину становить суміс. поява події A з шуканою гіпотезою B_i серед усіх можл. результатів випробування.

Літ.: Жлуктенко В. І., Наконечний С. І. Теорія ймовірностей і математична статистика : в 2 ч. Київ, 2000. Ч. 1; Огірко О. І., Галайко Н. В. Теорія ймовірностей та математична статистика. Львів, 2017; Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases / Ed. by D. Kahneman, P. Slovic, A. Tversky. 27th ed. Cambridge, 2017; Гмурман В. Е. Теория вероятностей и математическая статистика. 12-е изд. Москва, 2019.

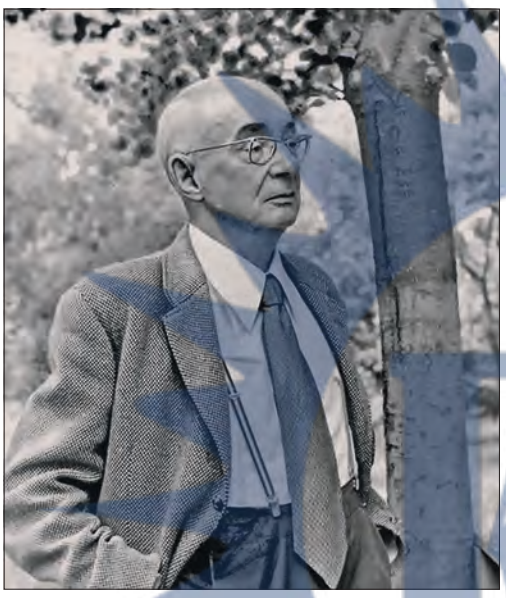
Бажан Вадим Іванович

Бажа́н, Вади́м Іва́нович (01.03.1970, м. Караганда, тепер Казахстан — 28.08.1996, м. Кривий Ріг, тепер Дніпроп. обл., Україна) — спортсмен, важкоатлет, майстер спорту міжнар. класу (з 1991). Закінчив 1994 Дніпроп. держ. ін-т фіз. культури і спорту (тепер *Придніпровська державна академія фізичної культури і спорту*). Здобув звання чемпіона Європи (1994) на Чемпіонаті Європи у м. Соколові (Чехія) у сумі двоборства (ривок і поштовх) у ваговій категорії до 83 кг. Чемпіон України (1991, 1993, 1994). Виступав за спорт. товариства «Буревісник», «Гарт», «Україна» (тренери Г. Кривонос, І. Послушной). Трагічно загинув (на полюванні).

Бажа́н, Мико́ла Плато́нович (09.10.1904, м. Кам'янець-Подільський, тепер Хмельниц. обл., Україна — 23.11.1983, м. Київ, тепер Україна) — поет, державний та громадський діяч, культуролог, перекладач, літературознавець, публіцист, сценарист, академік АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1966), заслужений діяч мистецтв Грузинської РСР (з 1964), народний поет Узбецької РСР (з 1974). Нар. у сім'ї офіцера, військ. топографа. Навчався в Київ. кооператив. ін-ті (1921–1923) та на краєзнав. ф-ті (близькосх. цикл) Київ. ін-ту зовн. зносин (1923–1925). Вод-

Доступна версія на порталі Енциклопедія України

ночас з 1923 — репортер у газ. «Більшовик». Від 1925 працював зав. сценар. відділу *Всеукраїнського фотокіноуправління* (ВУФКУ) у м. Харкові, заст. редактора журн. «Кіно» (1926–1928), згодом — сценарист і редактор Київ. кінофабрики ВУФКУ (тепер *Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка*). За-

Бажан Микола Платонович

відував літ. частиною Харків. театру опери та балету (1932–1934; тепер *Харківський національний академічний театр опери та балету імені М. В. Лисенка*). У роки *Другої світової війни* перебував на фронті, 1941–1942 — відп. редактор газ. «За Радянську Україну!» (видавали для партизанів і нас. тимчасово окупов. р-нів республіки). 1943–1949 — заст. Голови Раднаркому України у справах культури. На 1950–1970-ті припадає кульмінація орг.-творчої праці Б. в галузі л-ри й науки: діяльність як голови Спілки письменників України (1953–1959), віцепрезидента Європ. співдружності письменників (1960–1972), академіка АН УРСР і гол. редактора *Української радянської Енциклопедії* (з 1958 до кін. життя). 1958 на першому Установч. конгресі Європ. співдружності письменників обраний віцепрезидентом від країн Сх. Європи. Депутат Верх. Ради СРСР 2–5-го скликань, депутат Верх. Ради УРСР 6–11-го скликань.

Друкуватися почав з 1923. У ран. період творчості зазнав впливу авангардист. естетики й поетики — *експресіонізму* (театр Л. *Курбаса*), *футуризму* (М. *Семенко*, В. *Маяковський*), неоромант. інтелектуалізму (О. *Довженко*). Входив до створеної М. Семенком у м. Києві Асоціації панфутуристів, реорганіз. 1924 в *Асоціацію комункульту*. Перші поет. збірки Б. — «17-й патруль» (1926) і «Різьблена тінь» (1927). Перша збірка виявила героїко-драм. й трагічне експресіоніст. світовідчуття, друга — інтимні, мінорні, елегійні мотиви, посилені літ. та соц. конфліктами. Водночас відбувся поворот до першоджерел, витоків нац. та західноєвроп. культури, до традицій *бароко*, народної *міфології* (вірші «Папороть», 1925; «Розмай-зілля», «Любисток», обидва — 1926), епізодів нац. історії (цикл «Залізнякова ніч»; 1925–1927). Мотиви шукань влас. творч. шляху відбились у низці поет. творів і статей кін. 1920-х (вірш «Дорога», 1927; поема «Розмова сердець», 1928; ст. «Одягніть окуляри!», 1927). Поетичний триптих «Будівлі» (1928), поема «Гофманова ніч» (1929), низка лірич. віршів («Елегія атракціонів», 1927; «Фокстрот», «Нічний рейс», обидва — 1928 та ін.) засвідчили появу унік. худ. стилю, засн. на кількох парадоксах: виразно нац., але позбавленого просвітян. сентиментальності, урбаністич., але без футурист. «машинізації», пристрасного, бурхл., але переважно у вияві думок, а не почуттів. У триптиху «Будівлі» зіставлено три стилі в історії укр. *архітектури*; сучас. культура розглядається як пряме продовження культури попереду. епох. На межі 1920–1930-х кристалізується епічна система в поезії Б. Якщо рання ліро-епіка витримана в традиц. балад. дусі («Боєць 17-го патруля»; 1926), у подальших творах («Розмова сердець», 1928; «Гофманова ніч», «Сліпці», обидві — 1929; «Число», 1931; «Смерть Гамлета», 1932; «Трилогія пристрасті», 1933; «І сонце таке прозоре…», 1934) з'являється новий тип *поеми*, де не *сюжет*, а концепт. образи, «драма ідей» організують структуру твору. Одним із перших в укр. л-рі викрив *фашизм* («Смерть Гамлета»; 1932), проаналізував його морал. та ідеол. корені. Ідейні та стиліст. зміни помітні в епіч. трилогії «Безсмертя. Три повісті про товариша Кірова» (1935–1937), де переважає не умовно-асоціат., а побутове письмо, що характерно для творів кін. 1930-х (поеми «Батьки й сини», 1938; «Мати», 1939 та ін.). Пластичність зображення, сконцентрованість думки зберігаються в «Грузинських поезіях» (1935–1958) та «Узбекистанських поезіях» (1938). У роки війни у перш. номері газ. «За Радянську Україну!» опубл. вірш Б. «Клятва» (1941); його слова, покладені на музику Г. *Верьовкою*, набули шир. популярності. Першою іст. поемою в укр. л-рі воєн. часу став ліро-епіч. Твір Б. «Данило Галицький» (1942), у якому йдеться про перемож. двобій східнослов'ян. дружин з нім. нападниками (1238). На основі безпосеред. вражень від подій героїч. битви з нацист. агресорами на р. Волзі створена кн. поезій «Сталінградський зошит» (1943), у ній постав героїч. образ рядового солдата, визволителя Вітчизни. Загалом за роки війни видано 5 поет. зб.: «Гнів Отчизни», «Клятва» (обидві — 1941), «Данило Галицький» (1942), «Сталінградський зошит» (1943), «В дні війни» (1945). Кінець 1940-х — період творчої кризи, що відбилося на худ. рівні окр. творів (зб. «Біля Спаської вежі»; 1952). Зб. «Міцкевич в Одесі» (1957) відкрила нові грані

Бажан Микола Платонович. Перше видання «Української радянської енциклопедії»

Електронна версія не повна
http://vue.gov.ua

творч. хисту поета у мист-ві перевтілення та імпровізації. Під впливом вражень від поїздок Італією була створена одна з книжок *лірики* Б. «Італійські зустрічі» (1961–1962), де оспівано творчий геній людини, мист. скарби італ. *Відродження*. Низка поем 1960–1970-х вирізняється соц.-філос. змістом, гуманіст. проблематикою та новаторством епіч. форми. Поема «Політ крізь бурю» (1964; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1965) — твір про драм. шлях народу крізь катаклізми історії. У наступ. творах Б. розробляє оригін. жанр. форму епіч. циклу — комплекс епіч. оповідань або новел, об'єдн. заг. задумом. Так, цикл поем «Чотири оповідання про надію. Варіації на тему Р. М. Рільке» — *діалог* і разом з тим філос. *полеміка* з Р. М. *Рільке* і Ж.-П. *Сартром* (близькість гуманіст. мотивів і водночас трактування Бога як «речника не потойбічних, а живих, дійових людських надій»). У найб. епіч. циклі «Уманські спогади» (шість поем: «Боги Еллади», 1968; «Дебора», 1968; «Сіль», 1969; «Дощовий прелюд»,1970; «Іскра», 1972; «27 січня»; 1973) поет повертається до днів юності. Динаміка сюжет. перипетій, *антитези*, наскрізна символіка свідчили про посилення *неоромантизму* в творчості Б., хоча не ослабли й неореаліст. тенденції (в поемі «Нічні роздуми старого майстра»; 1975–1976). Неоромантич. настроєм овіяна пізня лірика поета, зокрема філос. лірич. цикл «Нічні концерти» (1977). Мист-во музики осмислене в ньому як вищий, універс. вияв людської творчості. Б. показав низку талантів (М. *Леонтовича*, Л. *Грабовського*, Е. *Вілла-Лобоса*, Е. *Піаф*, Ф. *Шуберта*, Я. *Сібеліуса*, Д. *Шостаковича*). Вірші ост. збірки лірич. поезій «Карби» (1978; Ленін. премія, 1982), куди увійшли й «Нічні концерти», вирізняються особл. лірич. суб'єктивністю і разом з тим потуж. струмом філос.-аналіт. думки й трагізмом. Ніжним, щемливим сердеч. почуттям пронизані останні вірші кін. 1970-х — 1983 — справжні зразки інтим., любовної лірики («Перший сніг», «На луг лягло благословення снігу…», обидва — 1977; «Чебрець і верес, і вологий мох…», 1978; «Пройшли ми всілякі дороги удвох…», 1979). У поезії «Подзвін конвалій» (1983) мотив смерті відступає перед мотивом невмирущої краси світу, що асоціюється з музикою і дарує відчуття щастя.

З 1930-х Б. звертався до мист-ва худ. перекладу. Одним із найб. його досягнень став переклад поеми Ш. *Руставелі* «Витязь в тигровій шкурі» (завершений 1937 до 750-річчя поеми); його вважають найкращим із перекладів цього твору слов'ян. мовами (Держ. премія Грузин. РСР ім. Ш. Руставелі, 1937). Успіх надихнув Б. на переклади творів ін. поетів Грузії, а також поезій О. *Пушкіна*, В. Маяковського, Г. *Гейне* та ін. У 1940-ві Б. переклав поему-дастан А. *Навої* «Фархад і Ширін» (1947). Другий пік перекладац. хвилі, що збіглась з періодом заг. розквіту укр. перекладу, припадає на 1970-ті — поч. 1980-х, коли Б. заглибився у світ європ. поезії, особливо польськ. (Ц. *Норвід*, Я. *Івашкевич*) і німецькомов. (Ф. *Гельдерлін*, Й. *Гете*, Р. М. Рільке, П. *Целан*). До 2-го тому чотиритомника Б. (1985) включено переклади з 13 мов народів світу, зокрема з білорус., болгар., грузин., італ., нім., польськ., рос., словац., узбец., чеської тощо. Важливою ланкою творчої спадщини Б. були критика і *публіцистика*. У 1920-х він створив понад десяток *сценаріїв* худ. і док. фільмів, виступав як кінокритик і теоретик кіномист-ва. Був першим із кінокритиків, хто відкрив О. *Довженка*, показав неповторність, нац. своєрідність його кінопоетики (нарис «О. Довженко»; 1930). У 1950–1960-і вийшли 3 книжки *критики літературної*: «Дружба народів — дружба літератур» (1954), «Люди, книги, дати» (1962) і «Путі людей» (1969). Вінцем літ.-критич., публіцист., мемуар. прози Б. стали «Думи і спогади» (1982). Коло літ. інтересів Б. надзвичайно широке: від *середньовіччя* (А. Навої, Ш. Руставелі) та *Відродження* (Я. *Кохановський*, Ф. *Петрарка*) до 18–19 ст. (Д. *Гурамішвілі*, А. *Міцкевич*, Ц. Норвід, О. Пушкін, Л. *Толстой*, *Леся Українка*, І. *Франко*, В. *Стефаник*, *Шолом-Алейхем*) і 20 ст. (П. *Антокольський*, Г. *Белль*, О. *Гончар*, І. *Драч*, Л. *Костенко*, Т. *Манн*, Я. *Райніс*, Ж.-П. Сартр, М. Семенко, Є. *Чаренц* та ін.). Остання його літ.-критич. ст. «Світ героїв романів Олеся Гончара» (1983) приваблює ґрунтов. аналізом текстів романів письменника і творчою енергією, що наснажує кож. слово спостережень і роздумів.

Бажан Микола Платонович. Друге видання «Української радянської енциклопедії»

Б. був одним з ініціаторів ухвалення 30.10.1944 постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про видання Української Радянської Енциклопедії в 10 томах і одного тому настільної енциклопедії» (заг. накладом 550 тис. примірників, обсягом у межах 330 друк. аркушів). Проєкт вдалося реалізувати лише 1958, коли Б. очолив Гол. редакцію УРЕ. Мав вагомий вплив на розвиток укр. енциклопед. культури: за його участю підготовлено і видано майже 150 томів енциклопед., словник. та ін. суспільно значущої л-ри. Справжньою школою для наук. редакторів були засідання Гол. ред. колегії, у яких брали участь О. *Білецький*, В. *Глушков*, І. *Гуржій*, К. *Гуслистий*, В. *Касіян*, А. *Петрицький*, Л. *Ревуцький*, М. *Рильський*, П. *Тичина* та ін. Серед підготовл. видань: УРЕ, 1-ше вид. в 17 т. (1959–1965), 2-ге вид. у 12 т. (1977–1985); «Український радянський енциклопедичний словник» у 3 т. (1-ше вид., 1966–1968); низка галуз. енциклопедій, 1-ша в світі «Енциклопедія кібернетики» (1973, тт. 1–2), 1-ше в СРСР біогр. (персон.) енциклопед. видання — «Шевченківський словник» (1976–1977; тт. 1–2), фундам. «Історія українського мистецтва» в 6 т. (1966–1968). Чотирьом виданням присуджено премії: 6-том. «Історії українського мистецтва» — Держ. премію УРСР (1971); 26-том. «Історії міст і сіл Української РСР» (голова редколегії — П. *Тронько*) — Держ. премію СРСР (1976); 2-том. «Енциклопедії кібернетики» — Держ. премію УРСР (1978); 2-том. Шевченків. словнику — Держ. премію УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1980). Діяльність в УРЕ не поглинула усіх зацікавлень поета у сфері книговидання. Б. стояв біля витоків багатотом. «Бібліотеки української літератури». Шість перших томів вийшли за його безпосеред. редактор. участі, ще з десяток томів, до роботи над якими він долучився, з'явилися після його смерті. Він був ініціатором підготовки й випуску кількох унік. літ.-худ. видань, серед них — двотомна «Антологія польської поезії» (1979) в укр. перекладах. Найдовершенішим із задуманих і реалізов. Б. видань став збірник «Мікеланджело» (1975). Б. добирав текст. матеріал та ілюстрації, запрошував перекладачів, уклав примітки, у книжці вміщено його 13 перекладів. Професор *Гарвардського університету* О. *Пріцак* запропонував 1970 Нобелів. к-ту розглянути кандидатуру Б. на прису-

дження йому *Нобелівської премії*. Пропозиція не була реалізована через недостатню кільк. перекладів творів Б. у Європі, а також через незгоду самого поета. Б. — лауреат Держ. премії Грузин. РСР (1939), Держ. (Сталін.) премії СРСР (1946, 1949), Держ. премій Укр. РСР ім. Т. Шевченка (1965), Держ. премії УРСР в галузі н. і т. (1971), Ленін. премії (1982). Герой соціаліст. праці (1974). Нагороджений 5 орденами Леніна (1939, 1954, 1960, 1964, 1974), орденами Жовтн. революції (1971), Черв. Прапора (1943), двома орденами Труд. Черв. Прапора (1948, 1967), медалями. На будинку в м. Києві, де жив Б., 1984 встановлено мемор. дошку (скульптор І. Макогон, арх. О. Стукалов), у жовтні 2004 до 100-річчя від дня народження відкрито Київ. літ.-мемор. музей-квартиру Б., філіал Нац. музею л-ри України.

Тв.: Твори : в 4 т. Київ, 1984–1985; Вибрані твори : у 2 т. Київ, 2003–2004; Маловідомі мистецькі сторінки / Упоряд. М. Г. Лабінський. Київ, 2014.

Літ.: Адельгейм Є. Микола Бажан. Київ, 1974; Новиченко Л. М. На магістралях часу // Бажан М. П. Твори : в 4 т. Київ, 1984. Т. 1; Костенко Н. В. Подвижник української культури // Бажан М. П. Вибрані твори : у 2 т. Київ, 2003. Т. 1; Костенко Н. В. Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршостилістики. Київ, 2004; Черниш Н. Видавничий доробок Миколи Бажана. Львів, 2012; Кодак М. Семіосфера Миколи Бажана: роздуми над творчістю Майстра. Луцьк, 2013; Холодинська С. М. Микола Бажан: від «футуристичної молодості» до «соцреалістичної зрілості» // Культурол. думка. 2017. № 12.

Н. В. Костенко

Бажа́ння — 1) У *психології* — особливий мотиваційний і вольовий стан, етап переживання й чіткого усвідомлення *особистістю* актуальної *потреби* та співвіднесення її з предметом задоволення і власними діями. Пов'язане з підвищ. емоц. потягом до бажаного, потрібного об'єкта (прагненням, стремлінням до нього, націленням). Має спонукал. силу, актуалізує усвідомлення не лише об'єкта потреби, а і шляхів її задоволення, мети й перебігу майб. дій. Один зі структур. компонентів розвитку вольового процесу, усвідомлене уявлення про те, що людина прагне здійснити. Розвиток Б. визначено як його предметом, способами й умовами задоволення, так і стійкістю, тривалістю самого Б. Співвідношення вольового, емоц., інтелектуал. компонентів Б. залишається предметом *полеміки*.

2) У *психоаналізі* — вияв вродж. потягів, одна з форм прояву сфери *несвідомого*. Придушені або витіснені Б. оприявнюються у *сновидіннях*, обмовках, різних формах розладу *психіки* тощо.

3) У *філософії* — інтеграл. поняття, що сформувалося в контексті осмислення фундам. психофіз. проблеми — співвідношення *душі* й *тіла*. В історії філософії до пояснення природи Б. та його значення в структурі особистості з різн. методол. позицій зверталися *Аврелій Августин*, Р. *Декарт*, Б. *Спіноза*, Т. *Гоббс*, Е. Б. де *Кондільяк*, представники *філософії свідомості*, *феноменології* та ін.

4) У *соціальній психології* та *етиці* — феномен, зумовлений соц. *нормами* і *цінностями*; об'єкт соц. регулювання, виховання і самовиховання; спонука до досягнення мрії, *ідеалу*.

5) У шир. розумінні — воління, хотіння, прагнення щось отримати або здійснити; пристрасть.

Літ.: Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків, 2007; Коваль О. А., Алушкін С. В. Становлення концепції бажання в контексті вирішення психофізичної проблеми // Актуальні пробл. філос. та соціол. 2018. Вип. 21.

Бажа́нський, Порфи́рій Іва́нович (22.02.1836, с. Белелуя, тепер Коломийськ. р-ну Івано-Франків. обл., Україна — 29.12.1920, м. Львів, тепер Україна; похов. у родинному склепі на Личаків. цвинтарі в м. Львові) — священник *Української греко-католицької церкви*, *композитор*, фольклорист, музикознавець, музичний просвітник. Походив із родини *дяка*, яка переїхала до Карпат із Наддніпрянщини. 1846–1856 здобував серед. освіту в гімназіях міст *Бучача*, Станіславова (тепер м. *Івано-Франківськ*) і *Чернівців*. 1864 закінчив Львів. греко-катол. духовну семінарію (тепер Львів. духовна семінарія Святого Духа). Музики навчався приватно в М. *Вербицького*, С. *Воробкевича*, І. Лаврівського (1823–1873; тепер Польща). Упродовж 1863–1871 був учителем музики у м. *Львові*. Працював *регентом* церк. хору, викладав композицію, контрапункт, інструментування. Серед найкращих учнів Б. був В. *Матюк*. 1871 висвячений на священника в м. Львові. До 1920 очолював *парафії* в селах Сороки (тепер Сороки-Львівські Львів. обл.) та Жаб'є (тепер с-ще Верховина Івано-Франків. обл.). З 1883 — член обряд. комісії *Синоду*, консистор. радник. Записав разом з ін. збирачами фольклору понад 4 тис. укр. нар. *мелодій* у містах та селах Зх. Поділля, Покуття, Галичини. Вивчав і характеризував місц. спів. репертуар. У музикозн. працях пропагував використання укр. муз. фольклору в профес. творчості, закликав композиторів звертатися до *народної пісні*, плекати нац.-самобут. стиль. Серед творів: 8 «простонар.» опер-мелодрам — «Довбуш, чорногорський ватажок» (м. Львів, 1907; 2-га ред. — «Олекса Довбуш», м. Перемишль, 1913), «Олеся», «Біла циганка» (*клавір* видано 1908), «Уляна», «Весілля під свято Йвана», «Марійка, татарська бранка з Коломиї» (усі — м. Львів; 1908), «Болюча трагедія» (м. Львів; 1914), «Глухе село»; 6 *оперет* — «Параня», «Сибірячка», «Сузанна», «Німа», «Сирітка», «Маруся» (усі — на власні *лібрето*); музика до драм «Покійний Опанас» (1869), «Гнат Приблуда», «Марійка», «Галя», а також оркестр., хор. твори (зокрема 4 літургії; II–IV, 1907–1911). Б. — один із перших укр. музикознавців, автор праць переважно з історії вітчизн. музики: «Історія руського церковного пінія» (1890), «Малоруський музикальний народний тон», «Русько-народна поетична і музикальна ритміка» (обидві — 1891), «Малоруська народна мелодика» (1892), «Русько-народна музикальна опера», «Русько-народна музикальна гармонія» (обидві — 1900), «Ціха і будова стародавньої музикальної гармонії» (1904), «Нова метода записування русько-народної мелодії» (1904), «Русько-народний музикальний стиль» (ч. I, 1907; ч. II, 1911), «Русько-народна натуралістична музика» (1913), а також посібників «Повна інструментація європейських і руських народних інструментів» (1914), «Школа церковного пінія» та ін. Уклав першу в Галичині зб. творів укр. композиторів «Кобзар» (чол. вокал, квартети; разом з А. *Вахнянином*, 1885). Скомпонував фундамент. зб. пісень «Русько-народні галицькі мелодії» в 10 вип. — «сотнях» (вид. 1905–1912). У межах жанр.-темат. класифікації застосував прийом кільк. тотожності: кожен ви-

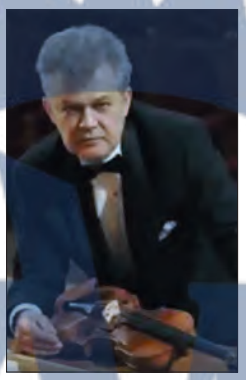

Бажанський Порфірій Іванович

пуск складався зі 100 зразків, поділених на розділи з 10 пісень. Зокрема, перша сотня мала десять розділів: обряд. пісні (I), весільні (II), дівочі (III, IV), парубочі (V, VI, VII), госп. (VIII), *коломийки* (IX, X); у наст. випусках аналог. класифікацію скориговано: VII розділ містив вояц. та козац. пісні. У зб. зафіксовано переважно твори обряд. й лір. типу (пісні обряд., побут. й соц.-побут.). Окремими розділами представлено зразки найпошир. у регіоні жанру нар. творчості — коломийки. Останні доповнені жанрово подібними танц. *гуцулками*, *шумками*, козачками [див. *Козак (танець)*], *арканом*. Поділ на «десятки» був формальним, оскільки для такої класифікації не вистачало пісень за жанр.-род. ознаками. Тому до розділу обряд. пісень упорядник умістив коляди, *щедрівки*, маланки, *гаївки*, *веснянки*, русал., купал., обжинкові, толоку, вечорниці. Б. фіксував геогр.-тер. належність того чи ін. зразка, імен. покажчик виконавців пісен. матеріалу, позначав особливості темпу й характеру виконання. Для популяризації власних теор.-музикозн. ідей у *фольклористиці* Б. вдавався до пояснень у вигляді корот. реферування, супроводжуючи ними кожну сотню пісен. зразків. Творча спадщина Б. дістала неоднозн. оцінку з боку діячів мист-ва. Зокрема, І. *Франко*, С. *Людкевич* та ін. відзначали дилетант., поверх. характер праць митця. Муз. твори, які надходили до Б., не були позбавлені суб'єктивізму й помилок (їх фіксували на слух записувачі-аматори з різн. рівнем муз. підготовки). 1986 в с. Белелуях на честь Б. відкрито пам'ят. знак.

Літ.: Колесса Ф. Кілька слів про збирані і гармонізоване українських народних пісень з доданем листів Миколи Лисенка // Артистичний вісник. 1905. № 2–5; Загайкевич М. П. Музичне життя Західної України другої половини IX ст. Київ, 1960; Мистецтво України : в 5 т. Київ, 1995. Т. 1; Кушлик Н. Порфирій Бажанський — сторінки життя і творчості // Вісник Прикарпатського ун-ту. Мистецтвознав. 2003. Вип. 5; Українська музична енциклопедія : в 5 т. Київ, 2006–2018; Грица С. Українська фольклористика XIX — початку XX століття і музичний фольклор. Київ; Тернопіль, 2007.

Баже́нов, Анато́лій Іва́нович (02.12.1945, м. Дніпропетровськ, тепер Дніпро, Україна) — скрипаль, педагог, нар. артист УРСР (з 1989). Нар. в сім'ї музиканта. Закінчив 1963 Дніпроп. муз. училище ім. М. Глінки (тепер *Дніпровська академія музики*), клас скрипки М. Лібермана (1924; тепер Україна — 2017; Ізраїль), 1968 — Моск. держ. консерваторію ім. П. І. Чайковського, клас Б. Бєлєнького (1911–1987; тепер РФ), 1971 — асистентуру-стажування в Київ. держ. консерваторії (тепер *Національна музична академія України імені П. І. Чайковського*), клас О. *Криси*. Працював 1968–1969 артистом Держ. симф. оркестру УРСР (тепер *Національний заслужений академічний симфонічний оркестр України*), з 1970 — перша скрипка Квартету імені М. Лисенка, тепер при *Національному будинку органної та камерної музики України*. Працює в Нац. муз. академії України ім. П. І. Чайковського (Київ. консерваторія): викладач (1983–1990), доцент (1990–1996), професор (1996–2009 і від 2014), зав. каф. скрипки (2009–2014). Викладає також у Дніпровській академії музики. Концертмейстер і соліст Міжнар. оркестру Чорномор. країн (з 2000). Гастролював і проводив майстер-класи в Алжирі, Вел. Британії, Данії, Ірані, Канаді, на Кубі, у Німеччині, Польщі, США, Туреччині, Фінляндії, Франції, Японії тощо. Був членом журі міжнар. конкурсів. Виконує твори класич. і сучас. репертуару як соліст і в складі ансамблів. У репертуарі — тв. В. *Барвінського*, Д. *Бортнянського*, Л. ван *Бетховена*, П. *Чайковського*, Д. *Шостаковича* та ін. У виконанні Б. вперше в Україні прозвучали тв. А. *Веберна*, Е. В. *Елгара*, А. *Шнітке* та ін., відбулися світ. прем'єри композиторів України — В. *Зубицького*, Б. *Лятошинського*, І. *Карабиця*, В. *Сильвестрова*, М. *Скорика*, Є. *Станковича*. Має записи у фондах Нац. радіокомпанії України (понад 2 000 хв), на платівках і компакт-дисках (зокрема, з ансамблем «*Київська камерата*»). Брав участь у зйомках документ. фільмів: «Квартет імені Миколи Лисенка» (1974, реж. О. *Бійма*), «Б. Лятошинський» (1985), «Євген Станкович» (1993, обидва — реж. В. Скворцов), «Симфонія пасторалей» (2000, реж. О. Бійма), фільмів-концертів. Лауреат Держ. премії ім. Т. Г. Шевченка (1977) за концертні програми 1974–1976; Респ. конкурсу скрипалів (м. Київ, 1968), дипломант всесоюз. конкурсу (м. Ленінград, тепер Санкт-Петербург, 1969), міжнар. конкурсу «Празька весна» (1972). Нагороджений орденом «За заслуги» II (2015) та III (2011) ступенів — за знач. особистий внесок у розвиток нац. культури й мист-ва, вагомі творчі здобутки та високу профес. майстерність.

Баженов Анатолій Іванович

Баженов Василь Іванович

Літ.: Баженов Анатолій Іванович // Митці України / За ред. А. В. Кудрицького. Київ, 1992; Баженов Анатолій Іванович // Мистецтво України : в 5 т. Київ, 1995. Т. 1; Бекетова В. Баженов Анатолій Іванович, скрипаль, педагог, лауреат Шевченківської премії 1977 р. — наш земляк // Бористен. 2015. № 3 (284).

Баже́нов, Васи́ль Іва́нович (рос. Баженов, Василий Иванович; 12.03.1738, с. Дольське, тепер Малоярославец. р-ну Калуз. обл., Росія — 13.08.1799, м. Санкт-Петербург, тепер Росія) — архітектор, представник *класицизму*, автор *архітектурних пам'яток* у м. Москві й околицях. Нар. у сім'ї дячка парафіял. церкви. Через переведення його як причетника до придвор. церкви Св. Іоанна Предтечі родина переїхала до м. Москви. Мав хист до малювання, тому 1751 Д. Ухтомський (1719–1775; тепер РФ) узяв на навчання у свою архіт. школу. Навчався 1755–1758 в Імператор. Моск. ун-ті (тепер *Московський державний університет імені М. В. Ломоносова*); перевівся в Імператор. академію мист-в (тепер *Санкт-Петербурзький державний академічний інститут живопису, скульптури та архітектури імені І. Ю. Рєпіна*), де був признач. помічником архітектора на спорудженні *дзвіниці* Микіл. мор. собору в м. Санкт-Петербурзі. 1760 Б. отримав звання гезеля архітектури (пом. архітектора), чин прапорщика і 09.09.1760 разом з А. *Лосенком* виїхав на навчання до м. *Парижа*. 1760–1762 навчався в архітектора Ш. де Ваї (1730–1798; Франція). 1762 отримав диплом архітектора. 1762–1764 вивчав *архітектурну спадщину* Італії в містах Римі, Генуї, Пізі, Флоренції, Пармі, Венеції. 1765 повернувся до м. Санкт-Петербурга, де влаштував резонанс. виставку своїх проєктів. З 1767 працював архітектором Артилер. відомства у чині капітана. 1768 направлений у м. Москву для перебудови *Московського кремля* та ін. архіт. робіт. Очолив Експедицію буд-ва Великого кремлів. палацу. За його

проєктом зруйновано *забудову* 15–17 ст., частину кремлів. мурів і *башт* уздовж *набережної* р. Москви й розпочато спорудження *палацу*, припинене 1773 через загрозу руйнування кремлів. *соборів*. З 1775 проєктував палац. комплекс підмоск. садиби Царицино (через архіт. символіку *Катерина II* наказала його знести; виконано частково). Опальний Б. 1785 пішов у відставку, зосередився на приват. замовленнях — проєктах пан. *садиб*, *будинків* і *церков*. 1790 намагався створити приватну мист. школу в м. Москві. 1792 як масон (див. *Масонство*) був під слідством у справі М. Новікова (1744–1818; тепер РФ). Тоді ж на запрошення великого князя Павла Петровича (майб. *Павла I*) став гол. архітектором м. Гатчини (тепер Ленінгр. обл., РФ) й розпочав проєктування *резиденції* майб. імператора — *Михайлівського* (*Інженерного*) *замку* в м. Санкт-Петербурзі, насиченого масон. *символікою*. 1799 як віцепрезидент Імператор. академії мист-в організував створення «Увража російської архітектури» — першої збірки графіч. інформації про визначні архіт. *споруди* на теренах Рос. імперії (не завершено у зв'язку зі смертю Б.). Б. — ключова постать у розвитку рос. класицизму, засновник його моск. школи. Проєктуючи громад., сакрал. й цивіл. будівлі, запровадив у рос. архітектуру новатор. на той час монум. *стилістику* вис. класицизму, запозичену з Франції. Проєкт Вел. кремлів. палацу справив вплив на формування містобуд. (див. *Містобудування*) принципів класицизму, що позначилося на перепланування більшості міст Рос. імперії наприкін. 18 — 1-й пол. 19 ст. Для сучасників проєкт палацу в чужих формах греко-рим. класики, що мав зайняти всю тер. знесеного Моск. кремля, за величиною та пишністю перевершив усе, відоме від часів *Римської імперії* до *Версаля Людовика XIV*, символізував повн. розрив із моск. провінційністю і зухвалий прорив Росії у цивіліз. європ. майбутнє. Водночас Б. є родоначальником *романтизму* в рос. архітектурі, поєднуючи у своїх творах класицизм із *неоготикою* та традиц. для м. Москви та її околиць нац. формами *зодчества* 17 ст. 1762 отримав найвищу нагороду Париз. академії — Рим. приз. 1764 обраний членом Рим. академії Св. Луки, Флорент. і Болон. академій. З 1765 — акад. Імператор. академії мист-в, з 26.02.1799 — її віцепрезидент. З 1796 — дійс. стат. радник із правом спадк. дворянства. Вважають, що саме Б. залучив до масонства спадкоємця, великого князя Павла Петровича, що викликало гнів Катерини II. Сучасники вважали баженов. проєкт Вел. кремлів. палацу протиприродним, саме це викликало в них найб. захоплення. Творчий доробок Б.: проєкт Смол. ін-ту в м. Санкт-Петербурзі, 1767 (не реалізовано); Вел. кремлів. палац, 1768–1773 (не реалізовано); будинок Долгова, 1770; палац. комплекс у садибі Царицино, 1775–1785 (збережено окр. споруди); будинок Пашкова, 1783–1787; дзвіниця і трапезна церкви Ікони Божої Матері «Всіх скорбящих радість», 1783–1791 (усі — м. Москва); Вознесен. церква і садиб. будинок І. Орлова у с. Головкіно, тепер Старомайн. р-ну Ульянов. обл., 1785 (не збережено); Михайлів. (Інж.) замок у м. Санкт-Петербурзі 1792–1797; реалізовано проєкт, переопрацьов. арх. В. Бренна (1747; Італія — 1820; тепер РФ).

Літ.: Грабарь И. Э. Василий Иванович Баженов // История русского искусства. Архитектура : в 6 т. Москва, 1914. Т. 3; Чернов Е. Г., Шишко А. В. Баженов. Москва, 1949.

В. В. Вечерський

Бажо́в, Павло́ Петро́вич (рос. Бажов, Павел Петрович; 27.01.1879, с-ще Сисертський завод, тепер Свердловської області, Росія — 03.12.1950, м. Москва, тепер Росія) — письменник, фольклорист, публіцист, журналіст, член Спілки письменників СРСР (з 1939), лауреат Сталінської премії (1943). Закінчив 1893 Єкатеринбур. дух. училище, 1899 — Перм. духовну семінарію. Учителював у містах Єкатеринбурзі та Камишлові. У 1920-х працював у ред. газ. «Окопна правда» («Окопная правда») Урал. дивізії, після демобілізації писав для низки газет. 1924 опубліковано нариси «Уральські бувальщини» («Уральские были»), 1934 — «Бійці першого призову» («Бойцы первого призыва»), понад 40 сказань, присвяч. урал. робітничому фольклору. Фольклор урал. старателів і гірників Б. збирав до кін. життя. 1939 письменник опублікував книжку «Малахітова шкатулка» («Малахитовая шкатулка»), у якій через тему праці подано історії урал. трудівників: рудокопів («Мідної гори Хазяйка» — «Медной горы Хозяйка»), каменерізів («Кам'яна квітка» — «Каменный цветок»), чеканників («Іванко-Крилатко» — «Иванко-Крылатко»). Казкові персонажі мають прообрази та символізують красу й багатство рід. краю; фольклорна оповідь колорит. мовою насичена соц.-побут. деталями, *фантастикою*, нар. мудрістю та переказами, розмислами про мист-во, щастя, земн. шлях людини. «Малахітова шкатулка» містила 14 сказань, згодом доповнювалася нов. циклами — «Ключ-камінь» («Ключ-камень»; 1942), «Сказання про німців» («Сказание о немцах»; 1943), «Російські майстри» («Российские мастера»; 1946). Книжку перекладено сотнею мов світу, за її мотивами створено кінофільм «Кам'яна квітка» (1946; РФ), муз. твори, опери тощо. 1965 на сцені Київ. театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка (тепер *Національна опера України імені Тараса Шевченка*) поставлено балет С. Прокоф'єва «Кам'яна квітка». Б. також написав автобіогр. повість для дітей «Зелена кобилка» («Зеленая кобылка»; 1939), мемуарну книгу «Далекеблизьке» («Дальнее-близкое»; 1949). Укр. мовою окремі твори Б. переклали *О. Іваненко*, Д. Бобир, М. Рубашов. Похований у м. Свердловську (тепер Єкатеринбург, РФ).

Бажов Павло Петрович

Тв.: Сочинения : в 3 т. Москва, 1952; Публицистика. Письма. Дневники. Свердловск, 1955; Собрание сочинений : в 3 т. Москва, 1986; Укр. перекл. — Малахітова шкатулка / Пер. з рос. О. Іваненко. Київ, 1949; Зелена кобилка / Пер. з рос. О. Іваненко. Київ, 1952; Малахітова шкатулка. Вибрані уральські сказання / Пер. з рос. О. Іваненко. Київ, 1952; Орлине перо / Пер. з рос. Д. Бобиря, М. Рубашова. Київ, 1953; Срібне копитце / Пер. з рос. О. Іваненко. Київ, 1953; Вибране / Пер. з рос. О. Іваненко. Київ, 1958; Дороге ім'ячко. Харків, 2003.

Літ.: Скорино Л. Павел Петрович Бажов. Москва, 1947; Батин М. А. Павел Бажов. Жизнь и творчество. 2-е изд., перераб. Москва, 1963; Слобожанинова Л. М. Сказы — старины заветы: Очерк жизни и творчества Павла Петровича Бажова (1879–1950). Екатеринбург, 2000; Неизвестный Бажов. Малоизвестные материалы о жизни писателя / Сост. Н. В. Кузнецова. Екатеринбург, 2003; Бажовская энциклопедия / Ред.-сост.: В. В. Блажес, М. А. Литовская. Екатеринбург, 2007; Литовская М. А.

Взрослый детский писатель Павел Бажов: конфликт редактур // Детские чтения. 2014. № 2 (6).

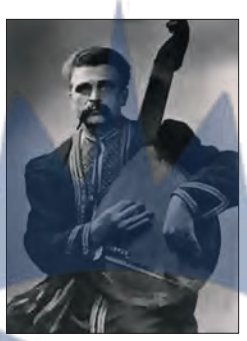
Н. М. Сквіра

Бажу́л, Григо́рій Іва́нович (англ. Baschul, Georg; псевдонім — Келеберда; 22.01.1906, х. Ладижене, тепер у складі с. Василівки Полтав. р-ну Полтав. області — 17.10.1989, м. Сідней, Австралія) — бандурист, фундатор кобзарських колективів в Австралії. 1911 переїхав із батьками до м. Харкова, де здобув освіту агронома. Навчався в Харків. муз.-драм. ін-ті (існував до 1934) у класі *Г. Хоткевича*; виконував сольні та ансамблеві тв. Г. Хоткевича, популяризував харків. спосіб гри на *бандурі*. Заарештований 29.05.1934 за антирадян. *агітацію*. Спецколегією Харків. обл. суду 15.06.1935 був засуджений на два роки позбавлення волі, які провів у Бердянській с.-г. труд. колонії. Перебував на засланні на Пн. Кавказі, у *Сибіру*, Тайшеті (РФ). 1938 повернувся в м. Харків. У період *Другої світової війни* виступав як соліст-бандурист. Разом із Л. Гайдамакою (1898; тепер Україна — 1991; США) намагався створити капелу бандуристів у м. Харкові під час *окупації*. Друкував в окупац. пресі статті про знущання *радянської влади* над укр. культ. діячами та про знищення владою кобзарів та бандуристів у 1930-ті. 1944 виступав для воїнів *Української повстанської армії* у складі ансамблю бандуристів на Зх. Україні разом із *З. Штокалком*, В. Юркевичем (1923; тепер Україна — 1985; США), С. *Ганушевським*, С. *Ластовичем-Чулівським*, С. Малюцою (1915; тепер Україна — 1991; США), Г. Смирним (дата й місце нар. невідомо — 1944; тепер Україна). 1944–1947 перебував в еміграції в Німеччині. Був учасником Капели бандуристів ім. Т. Шевченка, організатором та худ. керівником ансамблю «Братство кобзарів ім. О. Вересая». Від 1948 проживав в Австралії. Організатор Ансамблю бандуристів ім. Г. Хоткевича (1964), школи юних бандуристів (1970; усе — м. Сідней). Перший секретар дирекції Фундації українознав. студій в Австралії, фундатор каф. українознавства в Австралії. Реабілітований 26.04.1994. Разом із дружиною був співробітником і меценатом газ. «Вільна думка». Автор статей про Г. Хоткевича, популяризатор його мист. спадщини. Справу Б. продовжив В. *Мішалов*.

Пр.: Про бандуру // Нова Україна.1942. № 25 (12); Гнат Хоткевич // Новий обрій (Мельбурн, Австралія). 1960. № 2; З бандурою по світу // Бандура. 1984. № 9/10; Альфа і омега мистецької одиниці в Сіднеї // Бандура. 1985. № 13–14.

Літ.: Дутчак В. Бажул Григорій // Українська музична енциклопедія : в 5 т. Київ, 2006. Т. 1; Карась Г. Музична культура української діаспори у світовому часопросторі XX століття. Івано-Франківськ, 2012; Дутчак В. Бандурне мистецтво українського зарубіжжя XX — початку XXI століття. Івано-Франківськ, 2013; Мішалов В. Ю. Харківська бандура. Культурологічно-мистецькі аспекти ґенези і розвитку виконавства на українському народному інструменті. Харків, 2013.

Г. В. Карась

Бажул Григорій Іванович

База колони персидського ордера з Персеполя (тепер Іран)

Ба́за (франц. base, від лат. basis — основа, з грец. βάσις — хід, рух, крок, підставка, основа) — 1) основа, фундамент, основне положення, опора чого-небудь, опорний пункт.

2) Склади, майстерні або частина тер. з приміщеннями й запасами для постачання армії, флоту, експедицій, підприємств (див. *База військова*).

3) Підприємство, установа, орг-ція з обслуговування певн. галузі (див. *База туристична*).

4) Місце тимчас. розташування групи осіб (під час роботи, походу тощо).

4) Відстань між осями колісних транспорт. засобів (*автомобілів*, тракторів, *вагонів* тощо).

5) В *архітектурі* — нижня опорна профільована частина *п'єдесталу*, *колони*, *напівколони*, *пілястри*. Як архітект. елемент відома з *Єгипту Стародавнього*, застосовували в егейському *ордері архітектурному* 3–2 тис. до н. е. (див. *Кносський палац*), у перс. ордері (5 ст. до н. е). У *Греції Давній* розвинені Б. мали колони *коринфського ордера* й *іонічного ордера* [відомі 2 варіанти Б.: аттична (тричастинна, складається з *плінта*, *валу* й *викружки*), іонічна (значно вища, з розвиненим скульпт. декором)]. У *Римі Стародавньому* колони всіх 5 архіт. ордерів мали Б., що спиралися на п'єдестали. У *середньовіччі* в роман. та готич. архітектурі колони й пілони також мали профільовані Б. Використовують Б. в усіх *архітектурних стилях* і напрямах, що ґрунтуються на принципах антич. архітектури (*ренесанс*, *бароко*, *класицизм*, *історизм*, *постмодернізм*).

Літ.: Тимофієнко В. Архітектура і монументальне мистецтво: терміни і поняття. Київ, 2002; Chitham R. The Classical Orders of Architecture. London, 2015.

В. В. Вечерський

6) В *економіці* — інформація, що стосується конкретного часового відтинку та використовується як основа для зіставлення і аналізу подальших змін. За базовий може бути узятий якийсь певний період або той, що передує поточному. Екон. показники баз. періоду порівнюють із показниками наступного. *Динаміка економічна* відображатиме результат розвитку економіки: зростання або спадання. Такі зіставлення важливі для спостереження за змінами (позитив. або негатив.) в економіці. На підставі досліджених показників можуть ухвалювати стратег., тактичні (поточні), операт. управлін. рішення. В економіці використовують також низку термінів, пов'язаних із поняттям «Б.». Б. біржового бюлетеня — список товарів, які котуються на біржі. У біржовому *бюлетені* зазначають типовий (стандарт.) обсяг товар. партії, що становить основу для укладання певних лотів. Б. дохідна мінімальна — гарантоване д-вою *органам місцевого самоврядування* наповнення доходів для формування *бюджетів місцевих*, достатнє для того, щоб здійснювати фінансування послуг нас. на рівні мін. держ. соц. стандартів. Б. капітальна — власні кошти комерц. *банку*, його цінні папери, різні резерви, фонди й нерозподілений прибуток за звіт. і минулі періоди. Б. контракту — назва, вид, сорт або марка товару, на який є дозвіл щодо постачання на ринок за бірж. *контрактом* та оплату за ціною, що дорівнює бірж. *котируванню*. Усі ін. назви, види, сорти або марки такого товару продаватимуться на ринку за вищ. чи нижч. цінами залежно від їхньої вищої або нижчої якості щодо баз. назви, виду, сорту чи марки. Б. оподаткування — конкрет. (кількіс., фіз., вартісна тощо) характеристика певн. об'єкта оподаткування, до якої застосовується податк. ставка та яка використовується для обчислення суми податк. зобов'язання. Один об'єкт оподаткування може утв. кілька Б. оподаткування для різних

Ознайомлювальна версія на сайті
https://vue.gov.ua

податків. Б. монетарна (грошова) — грошові кошти, що становлять основу *грошової системи* д-ви: *банкноти*, випущені центр. банком в нац. *валюті*; готівк. кошти, що перебувають в обігу; гроші в касах комерц. *банків*; обов'язкові банк. резерви, передбачені *законодавством* і постановами центр. банку; грошові кошти, що перебувають на відп. кореспондент. рахунках у комерц. банках. Облікова Б. — грошова сума (у нац. або іноз. валюті), за якою в бух. *балансі* відображають певний вид *активу*.

Дж.: Статистичний щорічник України за 2016 рік / Відп. за Вип. О. А. Вишневська. Київ, 2017; Податковий кодекс України: станом на 27 січня 2021 р. Харків, 2021.

Літ.: Економічна енциклопедія : у 3 т. / Відп. ред. С. В. Мочерний. Київ, 2000. Т. 1; Загородній А. Г., Вознюк Г. Л. Фінансово-економічний словник. 3-тє вид., допов. та перероб. Львів, 2011.

В. А. Дерій

7) База технологічна — підготовлена вихідна поверхня *виробу* (деталі), яка визначає положення його у процесі обробки.

Див. також *Матеріально-технічна база виробництва*, *Сировинна база*.

Ба́за військо́ва — спеціально обладнана, вигідно розташована в стратегічному чи тактичному відношенні *територія*, на якій зосереджені *військові формування*, *зброя*, *військова техніка*, *боєприпаси*, продовольство, ін. матеріальні засоби, необхідні для вирішення бойових завдань локального характеру або для забезпечення розгортання численніших *контингентів* військ. Б. в. відповідно до призначення та видів розміщ. там військ бувають сухопут., військ.-повітр., військ.-мор., а також зміш. типу. Вони можуть бути розташ. як на нац. тер., так і на тер. іноз. д-ви. Можливе також спільне використання однієї бази нац. та іноз. *збройними силами*. Розміщення Б. в. за межами нац. тер. зумовлено спрямованістю *зовнішньої політики* д-ви, наявністю її нац. інтересів у тому чи ін. регіоні, залежить від екон. спроможності утримання баз. Зазвичай присутність Б. в. на тер. ін. суверен. д-в слугує інтересам зміцнення колект. оборони, а прав. статус та умови перебування визначено міждерж. договорами. Б. в. можуть бути розташ. на окупов. тер. іноз. д-ви для її утримання під контролем держави-окупанта. *Миротворчі сили* утв. бази на тер., де необхідне сприяння щодо запобігання чи припинення *конфлікту збройного*. За термінами функціонування Б. в. бувають тимчас., періодичного та довгострок. використання. Найбільшу кількість Б. в. на тер. іноз. д-в мають США. Це зумовлене як реалізацією політики захисту нац. інтересів та інтересів держав-союзників, так і намаганням США відігравати роль глобал. лідера та гол. арбітра в сучас. системі *міжнародних відносин*. Заруб. Б. в. мають також деякі країни Європи. На 2021 Україна має такі власні Б. в.: Гол. військ.-мор. база «Намив» (м. Очаків); Військ.-мор. база «Південь» (м. Одеса); Військ.-мор. база «Схід» (м. Бердянськ). Згідно з *Конституцією України* (ст. 17) на тер. України не допускається розташування іноз. Б. в. Пункт 14 розд. XV «Перехідні положення» Конституції України встановлював, що використання наявних Б. в. на тер. України для тимчас. перебування іноз. військ. формувань можливе на умовах оренди в порядку, визначеному міжнар. договорами України, ратифікованими *Верховною Радою України*. Прийняття цієї норми зумовлено тим, що на момент ухвалення Конституції України діяла Б. в. Чорномор. флоту РФ, дислокована в м. Севастополі. РФ 2014 використала її для *окупації Криму*. У лютому 2019 ВР України ухвалила зміни до Конституції України: вилучено п. 14 Перехід. положень, що допускав розташування іноз. Б. в. на тер. України.

База військова. Одне з місць розташування військ США в Сирії

Літ.: Городиський І. Міжнародно-правові засади створення іноземних військових баз // Вісник Львів. ун-ту. Сер.: Міжнар. відносини. 2012. Вип. 31; Пелих А. О. Концепції застосування військової сили в системі державної політики національної безпеки США // Державне управління: теорія та практика. 2013. № 2; Воносович О. С. Американська військова база на території України: міф чи реальність? // Гілея. 2017. Вип. 125.

М. П. Губочкін

Ба́за да́них — сукупність спеціально організованих *даних*, розрахованих на застосування в різних прикладних *програмах*. *Програмне забезпечення* та методи керування Б. д. утв. систему керування. Сукупність Б. д. і систем керування ними, а також тех., мов. та орг. засобів, призначених для централіз. нагромадження і колект. багатоаспект. використання даних, називають *банком даних*. Гол. особливість даних у Б. д. — їх структурованість. Заг. опис структури даних називають концептуал. моделлю (схемою) Б. д. У схемах виділяють опис деяких її частин (*файлів*), що обслуговують групи приклад. програм. Структурні частини даних мають найменування: елемент, сегмент, запис, файл. елемент — найменша структур. одиниця, сегмент складається з елементів, запис — із сегментів, файл — із записів. Система керування Б. д. реалізує два *інтерфейси*: між логіч. структурами даних у програмах і Б. д.; між логіч. та фіз. структурами Б. д. За ступенем універсальності розрізняють загальноцільові та спеціаліз. системи керування Б. д. Перші використовують у різн. автоматиз. системах, другі орієнтовано на застосування в автоматиз. системах певн. призначення, напр., у системах автоматиз. проєктування (САПР). Залежно від масштабів використання розрізняють Б. д. усієї САПР (заг. чи інтегрована) або її частин (локальна). За місцем зберігання інформ. фонду — централіз. та розподілені Б. д. Централ. Б. д. зберігається в пам'яті центр. обчисл. комп-

База даних. Художнє втілення

лексу САПР, розподілена — у термін. комплексах. Залежно від ступеня спеціалізації розрізняють проєктно-незалеж. та проєктно-залеж. Б. д. За структурою інформ. фонду — дескрипт., об'єктно-характеристичні, тріадні, ієрархічні, мережеві та реляційні Б. д. У дескрипторних інформ. фондом є сукупність текст. документів, в об'єктно-характеристич. — одна або кілька не пов'яз. між собою таблиць. Рядки таблиць відповідають різновидам об'єктів, стовпці — характеристикам. У клітинах таблиць записують значення характеристики. Тріадні Б. д. — різновид об'єктно-характеристич. таблиць, заданих з урахуванням їх розрідженості у формі списку, де кож. рядок містить відомості про один з елементів: назву об'єкта й характеристики, її значення. В ієрарх. Б. д. структуру інформ. фонду подають у формі дерева *графа*. Кожен елемент такого фонду, крім гол., має лише один поперед. елемент. Елементи характеризуються низкою ознак (ключів), що відображають ієрарх. зв'язки. У мереж. Б. д. інформ. фонд має структуру Б. д. з бінар. зв'язками (див. *Бінарні відношення*) різн. типів, зокрема з контурами й циклами. У реляц. Б. д. інформ. фонд представлено як сукупність таблиць, у яких рядки відповідають записам, стовпці — різн. ознакам і характеристикам об'єктів предмет. галузі (*атрибутам*). Записи різняться значеннями ключа. Ключем може бути будь-який із атрибутів.

Літ.: Трегуб В. Проектування систем автоматизації. Київ, 2019; Е. Фрімен. Патерни проєктування / Пер. з англ. Київ, 2020.

Є. А. Мачуський

Ба́за знань — сукупність систематизованих основних відомостей, що стосуються певної галузі *знань* і засобів, за допомогою яких відбуваються накопичення, збереження, оновлення та використання знань. Відмінністю Б. з. від *бази даних* є можливість формування нових знань. Гол. функції Б. з. щодо систем автоматизов. проєктування (САПР): опис предмет. галузі САПР; підтримка інтелект. методів розв'язання завдань, що входять до складу САПР; реалізація можливостей експерт. аналізу проєкт. завдань. Знання в Б. з. описують на деякій внутр. *мові програмування* як такі об'єкти: поняття; індивід. об'єкти; відношення; факти; закономірності. Поняття — заг. опис предметів і подій, які характеризуються однак. наборами властивостей та можуть залежати один від одного. Найзагальніше поняття є базовим. Кожне загальніше (щодо сусіднього) поняття відіграє роль надпоняття. Індивідуальні об'єкти подаються описами найнижч. рівня ієрарх. структури понять і характеризують термінал. значення властивостей. Відношення виражають зв'язки між предметами й діями. Конкретизація відношень є фактом. Закономірності описують процедури, що відображають різні актуал. знання. Для опису об'єктів використовують спец. мови Б. з., які мають відповідати осн. вимогам: агрегування для забезпечення легкого опису предмет. галузі Б. з.; можливості визначення складу знань у мові; впорядкування знань; характер подання знань має бути придатним для розв'язання інтелект. завдань автоматизов. проєктування широкого класу.

Літ.: Трегуб В. Проектування систем автоматизації. Київ, 2019; Ладанюк А. П., Заець Н. А., Власенко Л. О. Сучасні технології конструювання систем автоматизації складних об'єктів. Київ, 2020.

Є. А. Мачуський

Ба́за сигна́лу — кількісна характеристика складності *сигналу*, представлена добутком тривалості сигналу T_c на ширину Δf_c його спектра: $M = T_c \Delta f_c$. Для *радіосигналу* під Δf_c розуміють шир. спектра відповідного аналіт. сигналу чи матем. спектра його комплексної *обвідної*. За цієї умови база радіосигналу набуває змісту відношення шир. спектра $\Delta f_{р.с}$ радіосигналу до шир. спектра $\Delta f_{м.с}$ модулювального сигналу: $M = \Delta f_{р.с} / \Delta f_{м.с}$. Сигнали з базою, сумірною з одиницею, наз. простими, з базою, що перевищує одиницю (у 2–5 разів), — складними.

Літ.: Трегуб В. Проектування систем автоматизації. Київ, 2019.

Є. А. Мачуський

Ба́за спорти́вна — заклад фізичної культури і спорту та *комплекс* споруд, призначених для навчально-тренувальних занять *спортсменів* із наданням їм помешкання та харчування. Залежно від призначення Б. с. бувають навч.-тренувальними (бази клубів, закладів освіти), спорт.-оздоровчими. Залежно від видів спорту — лижними, водно-веслувальн., кінно-спорт., літніх видів спорту, кіберспорту тощо. Один із різновидів — база олімп., паралімп. та дефлімп. підготовки. Це заклад фіз. культури і спорту та комплекс споруд з належ. спорт. інвентарем і обладнанням, призначений для проживання, харчування, проведення змагань, навч.-тренув. занять і зборів членів збірних команд. В Україні

База спортивна. Навчально-спортивна база зимових видів спорту «Тисовець», Львівська область, Україна

бази олімп., паралімп. та дефлімп. підготовки розташ. на відведеній тер., використовуються для підготовки членів збірних команд України до участі в нац. і міжнар. змаганнях, *Олімпійських іграх* і *Паралімпійських іграх*. Статус бази

олімп., паралімп. та дефлімп. підготовки спорт. комплексам надає *Кабінет Міністрів України*, який вносить їх до відп. переліку закладів фіз. культури і спорту та затверджує постановою. Клопотання про внесення Б. с. до Переліку подає до *Міністерства молоді та спорту України* орг-ція, у підпорядкуванні якої перебуває Б. с. Міністерство своєю чергою подає таке клопотання до КМУ. На 2021 в Україні діють 75 баз олімп. паралімп. та дефлімп. підготовки, розподілених територіально по областях і видах спорту. Бази олімп., паралімп. та дефлімп. підготовки мають пільги з *оподаткування*: вони не є об'єктом оподаткування, звільняються від сплати зем. податку тощо. Держава забезпечує їх підтримку шляхом надання фін. допомоги на поточ. утримання (оплата комунал. послуг, поточ. ремонти, трансп. витрати тощо), реконструкцію та придбання інвентарю та обладнання.

Дж.: Про підтримку олімпійського, паралімпійського руху та спорту вищих досягнень в Україні: Закон України № 1954-III від 14 вересня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 43. Ст. 370.

Літ.: Решетило С. Спортивно-фізкультурні споруди та обладнання. Львів, 2010.

А. Ю. Бордюгова

База туристична. «Бойковський двір», Львівська область, Україна

Ба́за туристи́чна, турбаза — засіб розміщення, установа і будинок або комплекс будинків готельного типу з необхідним побутовим обслуговуванням та прокатом туристського спорядження. Призначена для відпочинку туристів, що подорожують за певн. *туристичним маршрутом*. Б. т. розташ. у рекреац. зонах, приміськ. зонах відпочинку, місцевостях зі сприятл. природ. умовами, на поч., наприкін. чи на перетині турист. маршрутів. Вони переважно орієнтовані на актив. відпочинок — походи, *екскурсії*, *змагання спортивні*. За профілем можуть бути пізнавально-екскурсійн., гірськолиж., альпініст. та ін. Функціонують увесь рік або сезонно. Б. т. можуть обслуговувати 100–1 500 осіб. В *інфраструктурі* вел. Б. т. можуть бути спорт. й танц. майданчики, *басейни*, тренажери, мед. пункт тощо.

Дж.: Про туризм: Закон України № 324/95-ВР від 15 вересня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. 1995. № 31. Ст. 24.

Літ.: Ведмідь Н. Методологічні основи типізації суб'єктів санаторно-курортної діяльності / Вісник Київ. нац. торг.-екон. ун-ту. 2012. № 6; Мельниченко О. А., Шведун В. О. Особливості розвитку індустрії туризму в Україні. Харків, 2017.

Базавлу́к — річка в *Кам'янському районі*, *Криворізькому районі* та *Нікопольському районі Дніпропетровської області* України, права притока р. *Дніпра*. Довж. — 157 км, Пл. басейну — 4 200 км². Бере початок із джерел біля с. Козодуба Кам'ян. р-ну. Впадає в Каховське водосховище за 199 км від *гирла* р. Дніпра. Долина трапецієподіб., шир. до 2 км. Річище звивисте, прав. берег по всій довж. крутий, лів. у нижній течії пологий. Шир. річища — 8–10 м, глиб. — до 1,5 м. Похил річки — 1,3 м/км. Живлення переважно снігове. Льодостав триває з грудня до березня. У посушл. роки мілковод. ділянки можуть пересихати й перемерзати. Найб. права притока — р. Кам'янка, ліва — р. Солона. У заплаві налічують понад 500 видів рослин, зокрема 11 видів, занесених до *Червоної книги України*, 35 видів — до Червоного списку Дніпроп. обл. Мешкають понад 100 видів птахів. *Берегова лінія* вкрита густ. заростями вищої вод. рослинності (очерет звичайний, лох вузьколистий, верболози, рогіз, осокові трави). Улітку мілковод. ділянки вкривають макрофіти, ряска та латаття, плесо з повільн. течією майже повністю затягують нижчі водорості (спірогира та ін.). Велике різноманіття вод. і коловод. тварин. Водяться крижні, лиски, водяні курочки, очеретянки, сірі та білі чаплі. Добре розвинена іхтіофауна. По всій довж. річища трапляються золоті та сріблясті карасі, плітки, верховодки, краснопірки, окуні, щуки, сазани, пічкури, щипавка та ін. На поч. 21 ст. акліматизувалися сонячн. окунь, риба-голка, чебачок амурський. Триває регулярне зариблення водойми рибами-біомеліораторами для покращення стану водойми. Річка несудноплавна. Воду використовують для *зрошування*. На лів. березі розташ. м. *Покров*. Гідрол. пост біля с. Катерино-Наталівки (Кривор. р-н). Споруджено *Шолохівське водосховище*. Неподалік від впадіння річки в р. Дніпро раніше був відомий о. Базавлук, де розташ. *Базавлуцька Січ*.

Базавлук

Літ.: Географічна енциклопедія країни : в 3 т. Київ, 1989. Т. 1; Кобяков Д. О., Ремез А. О., Полєва Ю. Л. Дослідження гідрологічних змін середньої ділянки річки Базавлук під впливом природних та антропогенних факторів // Питання степового лісознав. та лісової рекультивації земель. 2020. Т. 40.

Базавлуцька Січ. Прапор

Базавлу́цька Січ, Стара Січ, Чортомлицька Січ — укріплення *Запорозької Січі*, яке існувало впродовж 1593–1638 на о. Базавлук (Чортомлик). Козацьку січ на о. Базавлук закладено восени 1593 після зруйнування татарами *Томаківської Січі*. Вибір місця зумовлено важкодоступністю місцевості для тур.-татар. нападів, оскільки Січ займала підвищ. частину острова. Із Б. С. козаки майже щороку здійснювали військ. експедиції: до *Очакова*, *Кілії*, *Ізмаїла*, *Кафи* та ін. тур. фортець Пн. Причорномор'я. Козацькі *чайки* (зокрема під проводом П. *Конашевича-Сагайдачного* та М. *Дорошенка*) досягали й берегів п-ова Мала Азія. Часто практикувалися піші експедиції в степ і сусід. д-ви. Від 1625 Б. С. стала центром орг-ції козац. повстан. загонів, що боролися за права козац. стану, а також проти посилення нац.-реліг. гноблення в Україні з боку *Речі Посполитої* (повстання М. *Жмайла* 1625, повстання Т. *Федоровича* 1630, *Павлюка повстання 1637*). Із Січі виходили перші письм. звернення ватажків *козацтва* до укр. народу, що містили гасла нац.-визвольної боротьби. Найпізніші свідчення про Б. С. належать до часу козац. повстання 1638 під керівництвом Я. Острянина (рік нар. невідомо — 1641; тепер Україна), згодом — Д. *Гуні*. Навесні польськ. загін та залу-

Базавлуцька Січ. Герб

чені до каральн. походу реєстровці спробували заволодіти козац. твердинею. Однак, військ. експедиція, метою якої було запобігання новим виступам козацтва, перешкоджання орг-ції козац. мор. походів на тур. узбережжя, закінчилася невдало через небажання реєстр. козаків воювати проти влас. народу. Лише після *капітуляції* повстанців на р. Старці (серпень 1638) польному гетьману коронному М. Потоцькому (1590–1651; тепер Україна) вдалося зруйнувати Б. С. із вел. військ. силами.

Літ.: Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994; Щербак В. О. Базавлуцька Січ (1593–1638) // Козацькі січі: Нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст. Київ; Запоріжжя, 1998; Щербак В. О. Запорізька Січ на Базавлуці // Наук. записки НаУКМА. Іст. науки. 2011. Вип. 117.

В. О. Щербак

Базаліо́ма — злоякісна *пухлина шкіри*, яка розвивається з *клітин епідермісу*; базальноклітинний *рак*. Серед злоякіс. пухлин шкіри частка Б. складає 60–80 %, що найчастіше зустрічаються у людей старших за 40 років. Типова локалізація Б.: обличчя (лоб, ніс, внутр. кут ока, носогуб. складка), шия. Згідно з *Міжнародною класифікацією хвороб* десятого перегляду Б. належать до (C00-D48) Класу II. Новоутворення: C00-C97 Злоякісні новоутворення; C43-C44 *Меланома* та ін. злоякісні новоутворення шкіри. Характерні ознаки злоякіс. процесу: швид. ріст пухлини з *інфільтрацією*; *деструкція* підлеглих *тканин*; здатність до *рецидиву* (навіть після правил. лікування). На відміну від ін. злоякіс. пухлин за Б. практично відсутнє *метастазування*. Чинники, що сприяють виникненню Б.: підвищ. *інсоляція* (жителі пд. країн і люди, що працюють на сонці, більше схильні до захворювання; люди зі світл. шкірою хворіють частіше за темношкірих); йонізувальна *радіація*; контакт із токсич. і *канцерогенними речовинами*; пост. травматизація ділянки шкіри (рубці, *опіки*); зниження *імунітету* на тлі *терапії імунодепресантами* або трив. перебіг захворювання. Виникнення Б. у дітей чи підлітків малоймовірне. Макроскопічно Б. має вигляд плоск. бляшки, вузлика, або поверхн. *виразки*, іноді — вел. глибокої виразки з темно-черв. дном. Мікроскопічно для Б. характерне утворення тяжів і комплексів, що складаються з дрібн., інтенсивно забарвл. клітин. Залежно від особливостей мікроскоп. будови розрізняють кілька типів Б.: поверхневу мультицентричну, солідну, кістозну, аденоїдну. Майже в кож. Б. є ділянки солід., кістоз. і залозистої будови. За формою розрізняють Б.: вузликово-виразкові; пробідні; бородавчасті; нодулярні (крупновузликові); пігментні; склеродерміформні; рубцево-атрофіч.; плоскі поверхневі; пухлину Шпіглера («тюрбанна» пухлина, циліндроми). Симптоми й локалізація Б. залежать від типу та форми новоутворення. Залежно від розмірів пухлини і глибини ураження тканин виділяють п'ять стадій Б. (0–IV). За прост. класифікацією виділяють початк. (відповідає 0 і I стадіям), розгорнуту (II і початок III) і термінальну (III–IV) стадії Б. На термін. стадії розвиваються числ. ускладнення, що спричиняють руйнування органів. Діагностику Б. проводять за допомогою цитол. (див. *Цитологія*) і гістол. (див. *Гістологія*) дослідження (зішкріб або мазок-відбиток беруть з поверхні пухлини). Інформативність методики становить близько 88–98 %. Важливу роль в діагностиці має клін. і цитол. диференціальна діагностика з ін. шкірними захворюваннями. Плоску поверх. Б. диференціюють від *червоного вовчака*, черв. плоск. лишаю, себорейного *кератозу*, хвороби Бовена. Склеродерміформну Б. диференціюють від *склеродермії* і *псоріазу*, пігмент. форму — від меланоми. За необхідності проводять додат. лаб. дослідження, спрямовані на виключення схожих з Б. захворювань. Спосіб лікування Б. підбирають індивідуально, залежно від розмірів пухлини, її розташування, клін. форми і морфол. типу, ступеня проростання в сусід. тканини. Визначальним чинником є первин. або рецидивне виникнення пухлини. Види лікування: операт. (хірург.) під місцевою *анестезією*; *рентгенотерапія*; кріодеструкція (руйнування пухлини з використанням холоду: т-ра — 180–2000 °С, 1–2 аплікації); місц. *хіміотерапія*; лазерна *коагуляція* пухлини; комбінов. метод — один з найефект. методів щодо рецидиву Б., що полягає в *опроміненні* з наступ. видаленням новоутворення. Для людей похил. віку важливо дотримуватися профілакт. заходів, зокрема уникати перебування на сонці в години його найвищої активності (11:00 — 16:00). Улітку слід користуватися сонцезахис. засобами, захищати обличчя і шию. Треба уникати травмування стар. рубців, особливо якщо вони знаходяться в місцях пост. тертя або ін. впливу. Завдяки відсутності метастазування прогноз захворювання сприятл., особливо за ранн. лікування. Через схильність Б. до рецидивів (25–80 % випадків), пухлину понад 20 мм вважають занедбаною. Якщо лікування проведено до досягнення пухлиною таких розмірів і проростання в підшкірну клітковину, у 95–98 % випадків воно успішне.

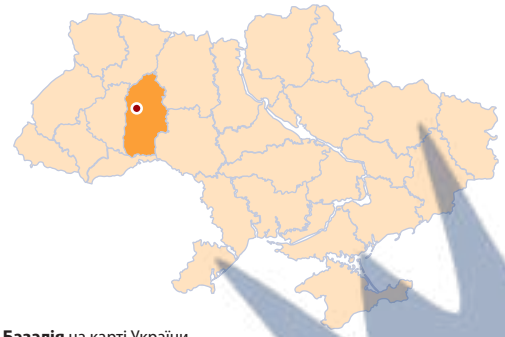
Літ.: Білинський Б. Т. Онкологія. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ, 2004; Пухлини шкіри // Щепотін І. Б., Ганул В. Л., Кліменко І. О. та ін. Онкологія. Київ, 2006; Антіпова С. В. Злоякісні новоутворення шкіри // Вибрані лекції з клінічної онкології / За заг. ред. Г. В. Бондаря, С. В. Антіпової. Луганськ, 2009; Шевченко А. І., Попович О. Ю., Колесник О. П. Онкологія. Запоріжжя, 2009; Боднар Г. В., Думанський Ю. В., Попович О. Ю. та ін. Онкологія. Київ, 2013; Попова М. Л., Бодяка В. Ю. Випадок лікування базаліоми шкіри лобної ділянки // Буковинський мед. вісник. 2019. Т. 23. № 3 (91); Peris K., Fargnoli M., Garbe C. et al. Diagnosis and Treatment of Basal Cell Carcinoma: European Consensus–Based Interdisciplinary Guidelines // European Journal of Cancer. 2019. Vol. 118.

К. В. Васильєва

Базалі́я — Селище (до 2024 — смт) в *Хмельницькому районі Хмельницької області* України. Входить до Теофіпол. територ. громади. Розташ. приблизно за 60 км на Пн. Зх. від м. *Хмельницького* у верхів'ї р. *Случі*. Тер. — 4,7 км². Першу згадку про Б. датовано 1574. Заснована бл. 1570 князем К.-В. *Острозьким*. Названа за його ім'ям спочатку Базилія, потім Б. 1578 С. *Баторій* затвердив містечку *Магдебурзьке право*. У володінні Острозьких перебувала до 1620. Пізніше належала князям *Заславським*, Любомирським, *Сангушкам* та ін. Наприкінці 16 — на поч. 17 ст. містечко не раз зазнавало спустошень від набігів татар. Нас. брало участь у визв. війні укр. народу 1648–1654 під проводом Б.-З. *Хмельницького*. На поч. 20 ст. Б. стала волос. центром Старокостянтинів. пов. У лютому 1918 у м-ку встановлено *радянську владу*. 1923–1931 та 1935–1959 Б. була

Базалія. Герб

Базалія на карті України

Базалія.
Будинок селищної ради

адм. ц. Базалійського р-ну. У роки *Другої світової війни* Б. окуповано, звільнено 1944. Статус селища міського типу — від 1957. Входило до Мануїл. (з 1959), Волочис. (з 1962), Теофіпол. (з 1966) р-нів Хмельниц. обл. 2020 затверджено

Базалія.
Малюнок худ. Н. Орди, 19 ст.

адм. центром Базалійс. селищ. ради (відповідно до розпорядження *Кабінету Міністрів України*). Заг. кількість нас. (2019, оцінка) — 1 541 осіб, густота — 328 осіб/км². Укр. мову вважали рідною 97,95 % осіб, рос. — 1,29 % осіб. Нас. зменшується, 2001 становило понад 2 тис. осіб. Клімат помірно континентальний. Серед. т-ра січня — -5 °С, липня — +18 °С. Середньорічна кількість опадів — бл. 600 мм. Діють фермер. госп-ва, комунал. підприємство Базалійськ. селищ. ради «Водопостач», місц. пожежна охорона, автозаправна станція. У селищі є від-ня двох банків, крамниці. Діє будинок-інтернат для громадян похилого віку та інвалідів, розрах. на 50 осіб. У селищі є дитсадок, заг.-освітня школа I–III ст., від-ня Теофіпол. профес. аграрно-пром. ліцею. Є публічна б-ка, будинок культури. Серед творч. колективів — нар. хори, дит. театр. У селищі розташ. *храми*, пам'ятні знаки й *пам'ятники*, бот. пам'ятка природи «Група вікових дерев» пл. 3,5 га. Зареєстровано громад. орг-цію — місц. представництво Орг-ції ветеранів України.

Літ.: Гуменюк К. С., Мещишин А. І. Хмельницька область. Львів, 1968; Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1971. Т. 23: Хмельницька область; Рибачок І. О. Базалія — місто Василя Острозького // Літопис Волині. 2010. Ч. 7; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2019. Київ, 2019.

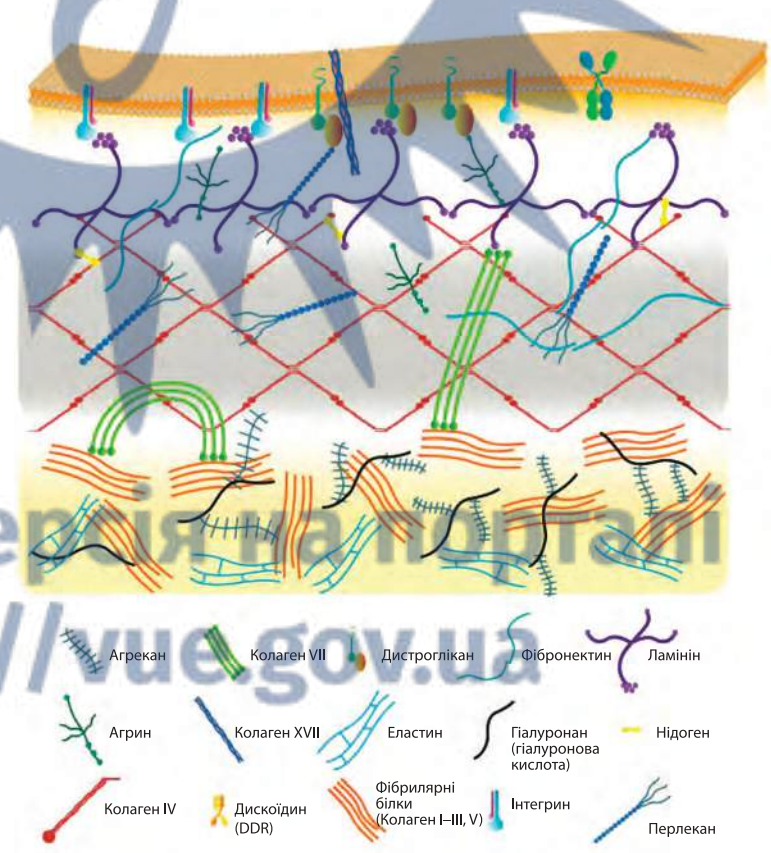
База́льна гру́па — у *філогенетичній систематиці* — сукупність організмів, що дає початок еволюційній історії *клади*, спільний предок або основа *філогенетичного дерева*. Розгалуження філоген. дерева характеризують евол. взаємини певн. *таксонів* чи таксон. груп упродовж різних істор. періодів. Термін «базальний» вказує на розташування вузла біля кореня філоген. дерева і не описує його розгалуження (гілки). На вкоріненому філоген. дереві Б. г. вважають першу, розташовану біля кореня; на невкоріненому — поблизу міжвузля. Базальна клада — це частина філоген. дерева (*кладограми*), що закінчується у вузлі перед двома або кількома кінцев. таксонами й уособлює остан. спільного предка. Базальний таксон — гіпотетичний родовий вид стовбур. лінії, зображений нерозгалуж. лініями, які еволюціонували від кореня рано. Термін «базальний» не має однознач. трактування у філогенетиці, часто є предметом дискусій науковців, які вивчають еволюц. взаємозв'язки таксонів і таксоном. груп.

Літ.: Kitching I. J., Forey P. L., Humphries C. J. et al. Cladistics: The Theory and Practice of Parsimony Analysis. 2nd ed. Oxford, 1998; Krell F.-T., Cranston P. S. Which Side of the Tree is More Basal? // Systematic Entomology, 2004. № 29 (3); Gregpry T. R. Understanding Evolutionary Trees // Evolution: Education and Outreach. 2008. № 1; Omland K. E., Cook L. G., Crisp M. D. Tree Thinking for All Biology: the Problem with Reading Phylogenies as Ladders of Progress // Bioessays. 2008. № 30 (9); Queiroz K. de. Nodes, Branches, and Phylogenetic Definitions // Systematic Biology. 2013. № 62 (4).

О. М. Оптасюк

База́льна мембра́на — щільний тонкий шар позаклітинної речовини, що вистилає більшість епітеліальних та ендотеліальних *тканин*. Б. м. має сітчасту структуру та складається з переплетених *білків*. Осн. білками є *колаген* IV типу, ламінін, нідогени й різні протеоглікани, зокрема колаген типу XVIII, агрин і перлекан. Їх кодують бл. 10 еволюційно (див. *Еволюція*) консерват. *генів*, наявних у багатьох *багатоклітинних орга-*

Базальна мембрана.
Структура

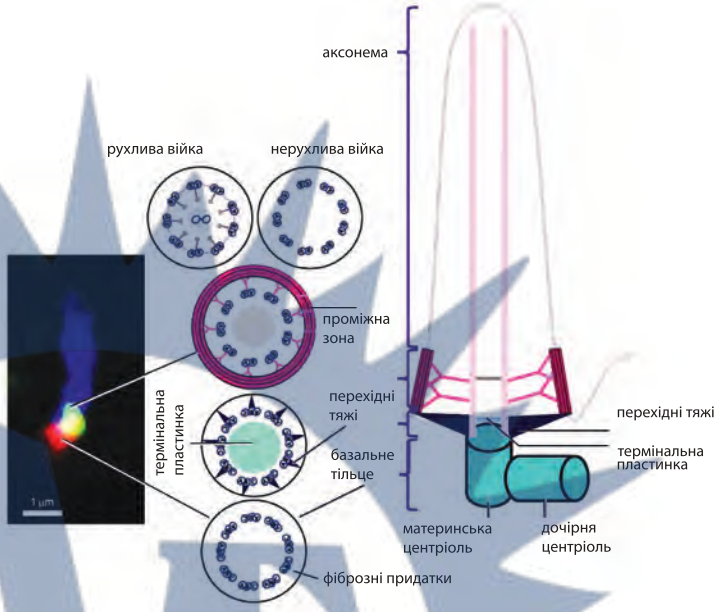
Офіційний репозиторій
https://vue.gov.ua

нізмів. Найпошир. білок Б. м. — ламінін, з'єднаний з клітинами через розташовані на їх поверхні трансмембранні *рецептори* інтегрини. Сітчаста структура, утв. колагеном IV, прилягає до ламініну. Нідоген нековалентно з'єднує ламінін і колаген IV. Б. м. може містити зв'язані з протеогліканами фактори росту, напр., фактор *росту ендотелію судин* (VEGF) і плацентарний фактор росту (PDGF). Товщина Б. м. може варіювати як у різн. типах тканин, так і в межах однієї тканини. Напр., у найтонш. відділі *молочної залози* Б. м. має шир. бл. 100 нм, у найтовщ. — 1,4 мкм. Б. м. виконує опорну й бар'єр. функції: відокремлює від *сполучної тканини* клітини *епітелію*, ендотелію, *жирової тканини*, Шванівських клітин *нервової тканини*, *кардіоміоцитів*. Електростатично Б. м. має багато негативно заряджених білків. Це дозволяє їй брати участь у фільтрації негативно заряджених *аніонів* з *крові*, напр., у нирк. клубочках. Свідченням пошкодження гломерулярної Б. м. є надлишок *альбумінів* у *сечі*. Б. м. контролює ріст епітелію, а за *канцерогенезу* вона відмежовує клітини *пухлини*. Прорив Б. м. є однією з ланок *метастазування*. Вивчення цілісності Б. м. є важл. у дослідженні пухлин, тому що клітини пухлин пробивають Б. м. під час злоякіс. трансформації новоутворення. Оскільки Б. м. вистилає ендотелій, проникнення певних клітин через неї є важл. для фізіол. процесів. Напр., *лімфоцити* регулярно проходять крізь стінки *кровоносних судин*. Цілісність і проникність є важл. характеристиками Б. м. Проникність Б. м. часто зумовлена протеазною активністю, яка забезпечує ферментат. розщеплення білків мембран. Для проникності слугують і специф. пори в Б. м., які залежно від типу тканини мають діаметр 10–112 нм. Пори забезпечують проникнення лише невел. молекул речовин.

Літ.: Kelley L. C., Lohmer L. L., Hagedorn E. J. et al. Traversing the Basement Membrane in vivo: A Diversity of Strategies // Journal of Cell Biology. 2014. Vol. 204. № 3; Mak K., Mei R. Basement Membrane Type IV Collagen and Laminin: An Overview of Their Biology and Value as Fibrosis Biomarkers of Liver Disease // Anatomical Record. 2017 № 300 (8); Козак Г. І., Запривода Л. П., Остапенко О. В. та ін. Гістологія. Короткий курс. 2-ге вид., випр. і допов. Вінниця, 2018; Chang J., Chaudhuri O. Beyond Proteases: Basement Membrane Mechanics and Cancer Invasion // Journal of Cell Biology. 2019. Vol. 218. № 8; Лакатош П., Стеченко Л., Лакатош В. та ін. Електронно-мікроскопічні особливості децидуальної оболонки у жінок з передлежанням плаценти // Репродуктивне здоров'я жінки. 2021. № 7–8.

К. Л. Гулак

База́льне тільце́, кінетосома (від грец. *κίνησις* — рух, *σῶμα* — тіло) — білкова структура, що формує основу *джгутика* або війки джгутикових мікроорг-мів чи війчастих *клітин*. Війчасті клітини є в різн. *тканинах багатоклітинних організмів*. Війки (джгутики) є в *одноклітинних* і *бактерій*. Різниця між війкою та джгутиком в *еукаріотів* нечітка: здебільшого останній не вважають окр. структурою, виділяють рухл. і нерухл. війки. Джгутики бактерій структурно відокремлюють на підставі відмінностей мол. будови. Б. т. прикріплене до *мембрани* клітини й виконує роль центру організації *мікротрубочок*. Центр каталізує ріст мікротрубочок аксонеми — основного тіла джгутика або війки. Аксонема і Б. т. — гол. структури війки. Будова аксонеми рухл. і нерухл. війок відрізняється, натомість

Базальне тільце. Схематична будова війок

Б. т. має консерват. структуру в усіх війок. Б. т. за будовою нагадує *центріолі*, з'єднане з аксонемою, розташ. в основі війки, прикріплене до мембрани клітини. Переважно складається з 9-ти розташ. по колу триплетів мікротрубочок білка γ-тубуліну, як і в центріолі. На відміну від центріолі, до складу Б. т. входять дистальні (з'єднують триплети мікротрубочок з мембраною клітини) та субдистальні (занурені в *цитоплазму*) придатки. Між Б. т. і аксонемою є перех. (проміж.) зона, утворена 9 диплетами мікротрубочок. У проміж. зоні відб. перехід від триплетів до диплетів мікротрубочок. Аксонема, яка виростає з Б. т. через перех. зону, має 9 диплетів мікротрубочок. Залежно від типу війки аксонема не має або має (напр., у рухливих війок) додатк. центр. пару мікротрубочок. У Б. т. центр. пари мікротрубочок немає. Кількість мікротрубочок Б. т. описує формула (9+0), аксонеми — (9+2). Під час утворення війки або джгутика Б. т. є матрицею для формування їхніх компонентів. Утворення Б. т. залежить від *клітинного циклу*. Порушення формування Б. т. призводить до неправ. формування війки і є причиною числ. циліопатій (є *спадковими хворобами*). Такі порушення впливають на функціонування як рухл., так і нерухл. війок. Перші забезпечують локомоцію клітин (напр., рух *сперматозоїдів*), рух зовнішньокліт. рідини (рух рідини у фалопієвих трубах), вичищення слизу *епітелію легень*. У *ссавців* нерухл. війки (первинні) поширені в клітинах, які перебувають в G0-стадії клітин. циклу. Здебільшого виконують функцію сприйняття сигналу, напр., нюхов. війчастий епітелій.

Літ.: Kobayashi T., Dynlacht B. Regulating the Transition from Centriole to Basal Body // Journal of Cell Biology. 2011. Vol. 193. № 3; Lattao R., Kovács L., Glover D. The Centrioles, Centrosomes, Basal Bodies, and Cilia of Drosophila melanogaster // Genetics. 2017. Vol. 206. № 1; Reiter J. F., Leroux M. R. Genes and Molecular Pathways Underpinning Ciliopathies // Nature Reviews Molecular Cell Biology. 2017. Vol. 18. № 9; Луцик О. Д., Чайковський Ю. Б., Білий Р. О. та ін. Гістологія. Цитологія. Ембріологія. Вінниця, 2020.

К. Л. Гулак

Онлайн-версія на сторінці http://vue.gov.ua/

База́льний (від грец. βάσις — крок, основа) — пов'язаний з основою, розташований поблизу основи, або той, що складає основу чого-небудь. Використовується в різн. галузях знань, зокрема в *біології*, *геології*, *географії* тощо. Термін пошир. у різ. галузях біології: *анатомії*, *гістології*, *клітинній біології*, філогенет. систематиці тощо. В анатомії Б. називають органи чи групи клітин, розташ. ближче до центру тіла або органа, в основі видовж. частини тіла, на противагу віддаленим від основи чи центру і ближчим до верхівки органам (апікальні, дистальні). Напр., *базальні ядра* (гангліїї) *мозку головного* розташ. ближче до центру мозку, на відміну від більш перифер. кори. Б. шар *епідермісу* або ін. багатошар. *епітелію* лежить під ін. шарами *шкіри*. У *ссавців* у процесі розвитку формується Б. пластинка *плаценти*, розташ. в основі цього органа, а також Б. пластинка нерв. трубки — частина, розміщена ближче до центру тіла, у якій утворюються моторні *нейрони* вентр. рогів *мозку спинного*. У клітин. біології та гістології Б. наз. структури, розташ. в основі ін. структури. В основі джгутиків або війок розташ. *базальні тільця*. В основі епітел. клітин розташ. *базальна мембрана*. *Базальною групою* наз. спільноту, яка еволюційно виникла раніше за ін., більш просунуті групи й розташ. найнижче на філогенет. дереві. У геології термін використовують для позначення структур і процесів у ниж. шарах *літосфери*. Б. зоною називають місцевість у підніжжі гір. Б. ковзанням називають рухи *льодовика* під впливом талої води, що утв. між ниж. шаром криги та підстильної породи. *Базальний конгломерат* залягає в основі товщі породи. Б. *ангідрит* лежить в основі товщі евапоритових порід. У *літології* виділяють Б. цемент та Б. цементування уламк. порід, які становлять осн. частину породи. Часом термін «Б.» використовують як синонім до «базовий», «основний».

Літ.: Krell Fr. T., Cranston P. S. Which Side of the Tree is More Basal? // Systematic Entomology. 2004. Vol. 29. № 3; Черкасов В. Г., Бобрик І. І., Гумінський Ю. Й. та ін. Міжнародна анатомічна термінологія. Вінниця, 2010; Луцик О. Д., Чайковський Ю. Б., Білий Р. О. та ін. Гістологія. Цитологія. Ембріологія. Вінниця, 2020.

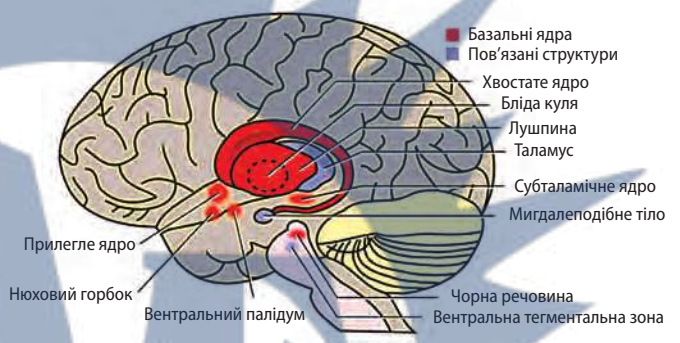
О. І. Болдирєв

База́льний конгломера́т — пласт *осадової гірської породи* в основі осадової товщі — світи. Залягає з кутовим або паралел. неузгодженням (див. *Залягання гірських порід*) на поверхні древніших утворень. Має вираз. ознаки розмивів і розривів. Свідчить про руйнування *суші* на нов. етапі осадоутворення, спричиненому наступом моря. Б. к. зазвичай присутні в основі послідовностей, закладених під час мор. *трансгресій* вище неузгодженого залягання. Вони показують положення *берегової лінії* в певний час і є діахронними (відповідають певним простор. та темпор. координатам). Матеріал Б. к. добре відсортований, літологічно (див. *Літологія*) однорідний. Утворює ниж. стратигр. одиницю осад. ряду, спирається на поверхню *ерозії*. Частіше трапляється у вигляді порівняно тонк., місцями розмитого, шару кварц. *пісковику*.

Літ.: Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004. Т. 1; Allaby M. A Dictionary of Geology and Earth Sciences. 5th ed. Oxford, 2020.

В. С. Білецький

База́льні я́дра, основні ядра, базальні гангліїї — комплекс підкіркових нейронних вузлів *сірої речовини* в товщі *півкуль головного мозку хребетних* тварин. Б. я. — назва комплексу за попер. анатом. номенклатурою зумовлена його заляганням у товщі біл. речовини, ближче до основи *кінцевого мозку*. За сучас. Міжнар. анатом. номенклатурою виділено 2 нов. підрозділи: осн. частину кінцевого мозку; осн. ядра й структури утворів. До осн. частини кінцевого мозку входять *мигдалеподібне тіло*, огорожа, вентральні палідум і стріатум, перифер. частина нюхов. мозку, передня нюхов. частка. До осн. ядер та структур утворів відносять *хвостате ядро*, сочевицеподіб. ядро, смугасте ядро, внутр. капсулу, променистий вінець, асоціативні й спайкові волокна кінцевого мозку. До Б. я. належать смугасте тіло (складається з хвостатого і сочевицеподіб. ядер), огорожа, мигдалеподіб. тіло. Б. я. — це підкірк. рух. центри, які формують стріопалідарну систему, що є осн. частиною *екстрапірамідної системи*, яка складається з 2 частин: стріатума і палідума. До стріатума належать хвостате ядро й лушпина, до палідума — бічні, сер. бліді кулі. У шир. значенні функціонально до Б. я. додатково відносять субталамічне ядро й чорну речовину в *середньому мозку*. Вхід імпульсів у Б. я. здійснюється через смугасте тіло. Воно отримує імпульси з *кори великих півкуль*, чорної речовини, ядра шва, *ретикулярної формації*. Б. я. забезпечують регуляцію рух. і вегет. функцій, беруть участь в здійсненні інтеграц. процесів *вищої нервової діяльності*. У *ссавців* асоційовано з *мисленням*, *емоціями*, *навчанням*. Структури стріопалідарної системи відповідають за звич., автомат. рухи (біг, ходіння тощо); *тонус* м'язів (див. *М'язова система*); деякі автоном. (вегет.) реакції, зокрема *терморегуляцію* та *вуглеводний обмін*. Структури стріатума відповідають за сповільнення, палідума — прискорення рухів. Функції Б. я. визначає їхня взаємодія з ін. частинами *центральної нервової системи*. Вони формують нейрон. петлі, що з'єднують *таламус* і найважл. зони кори півкуль мозку: моторну, соматосенсорну й лобову. Б. я. зв'язані між собою і з деяк. областями *стовбура мозку*. Розмір і стан окр. Б. я. впливає на емоц. поведінку, довільні й мимовільні рухи людини, а також вищу нерв. діяльність.

Базальні ядра та пов'язані з ними структури

Літ.: Плахтій П., Кучерук О. Фізіологія людини. Нейрогуморальна регуляція функцій. Київ, 2006; Маруненко І. М., Неведомська Є. О., Волковська Г. І. Анатомія, фізіологія, еволюція нервової системи. Київ, 2019; Ярошенко Д. С. Токсичні моделі паркінсонізму: історія та перспективи // Укр. журн. мед., біол. та спорту. 2021. Т. 6.

№ 3 (31); Orpella J., Mas-Herrero E., Ripollés P. et al. Language Statistical Learning Responds to Reinforcement Learning Principles Rooted in the Striatum // PLoS Biology. 2021. № 19 (9).

База́льт — виливна кайнотипна *гірська порода*, основна порода дна *океану*. Серед. хім. склад Б., % (за Р. *Делі*, США): SiO_2 — 49,06; TiO_2 — 1,36; Al_2O_3 — 15,70; Fe_2O_3 — 5,38; FeO — 6,37; MgO — 6,17; CaO — 8,95; Na_2O — 3,11; K_2O — 1,52; MnO — 0,31; P_2O_5 — 0,45; H_2O — 1,62. Вміст SiO_2 коливається від 44 до 53,5 %. *Текстура* масивна або пориста. Забарвлення — від темн. до чорного. Ефузивний (див. *Ефузивні гірські породи*) аналог *габро*. Складається переважно з осн. *плагіоклазів*, моноклінного *піроксену*, *олівіну*, *скла вулканічного* і *мінералів акцесорних — магнетиту*, *ільменіту*, *апатиту* та ін. Структури Б. — інтерсертальна, *афірова*, рідше — гіалопілітова. *Густина* — 2,52–2,97 г/см³. Залежно від величини зерна розрізняють: найбільш грубозернистий — *долерит*, дрібнозернистий — анамезит, тонкозернистий — власне Б. Палеотипні (див. *Породи гірські палеотипні*) аналоги Б. — *діабази*. За хім. і мінерал. складом виділяють такі Б.: олівінові, ненасичені *кремнеземом* (SiO_2 бл. 45 %), і безолівінові Б. толеїтові (SiO_2 бл. 50 %). Фіз.-мех. властивості Б. дуже різні, що зумовлено їхньою різною *пористістю*. Толеїтові Б. займають широкі площі на *платформах* (трапові формації *Сибіру*, *Південної Америки*, *Індії*). З породами трапової *формації* пов'язані родовища руд *заліза*, *нікелю*, *платини*, *шпату ісландського* (Сибір). У мигдалевокам'яних базальт. *порфіритах* у р-ні оз. *Верхнього* у США відомі родовища самородної *міді*. Родовища Б. зосереджені у *Вірменії*, Сх. Сибіру, на *Далекому Сході*. Базальтові покривала у сх. р-нах США утв. вел. родовища в штатах *Нью-Йорк*, *Нью-Джерсі*, *Пенсильванія*, *Коннектикут*. В Україні Б. поширено в *Рівненській області*, *Закарпатській області*, *Донецькій області*. Б. — *будівельний матеріал*, сировина для кам. литва.

Літ.: Ryka W., Maliszewska A. Słownik petrograficzny. Warszawa, 1982; Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Maresch W., Schertl H.-P., Medenbach O. Gesteine: Systematik, Bestimmung, Entstehung. Stuttgart, 2014.

В. С. Білецький

База́льтова оболо́нка — див. *Кора земна*.

База́нова, Мари́на Ві́кторівна (25.12.1962, м. Омськ, тепер Росія — 27.04.2020, м. Бремен, Німеччина) — спортсменка, гандболістка, заслужений майстер спорту СРСР (з 1982), чемпіонка. Почала займатися *гандболом* у шкільн. віці, перший тренер — Г. Попов. Перед закінченням 7-го класу переїхала тренуватися до спорт. інтернату в м. Ростові-на-Дону (РФ). У 16 р. тренувалася разом із зірками світового *гандболу*: З. *Турчиною*, Т. *Макарець*, Л. *Бережною*. Згодом переїхала з омською командою тренуватися в м. Бровари з жін. гандбол. клубом «Автомобіліст». Повернулася з командою додому, але за два тижні отримала запрошення від тренера І. *Турчина* та знов прибула до м. Києва. Виступала за клуб «Автомобіліст» (м. Бровари), потім — «Спартак» (м. Київ). У складі «Спартака» 7 разів вигравала чемпіонати СРСР (1983–1988). Володарка Кубка європ. чемпіонів (1981, 1983, 1986, 1987, 1988).

Базальт

Базанова Марина Вікторівна

Закінчила 1983 Київ. держ. ін-т фіз. культури (тепер *Національний університет фізичного виховання і спорту України*). Чемпіонка світу (1982, 1986, 1990) у складі збірної СРСР. Готувалася до *Літніх Олімпійських ігор 1980* (м. Москва), однак через отриману травму спини участі в змаганнях не брала. Через бойкот Рад. Союзом *Літніх Олімпійських ігор 1984* (м. Лос-Анджелес) знов не змогла виступити на Олімпіаді. Збірна команда взяла участь у міжнар. мультиспорт. змаганнях «Дружба-84» у м. Тренчині (Словаччина) та здобула перемогу. У складі збірної СРСР на *Літніх Олімпійських іграх 1988* (м. Сеул) завоювала бронз. медаль. Зіграла всі 5 матчів і забила 13 м'ячів. На *Літніх Олімпійських іграх 1992* (м. Барселона, Іспанія) була членом об'єдн. команди країн СНД, яка виборола бронз. медаль. Зіграла всі 5 матчів і забила 19 м'ячів. 1991–1995 була гравцем клубу «Валле» (Бремен), потім — тренером-гравцем клубів «Валле» і «Вердер». У складі команд цих клубів стала 4-разовою чемпіонкою Німеччини (1992, 1994, 1995, 1996), переможницею Кубка володарів кубків (1994). Після завершення гандбол. кар'єри навчалася в м. Кельні (Німеччина) на персон. тренера. Працювала в реабілітац. центрі кардіології та ортопедії. Нагороджена орденом «Знак Пошани» (1985).

Літ.: Цыганкова Н. С мячом на «ты». Ростов-на-Дону, 1990. Гончарук. А., Бенедис А. Ступени гандбола. 1966–2009. Чернівці, 2009.

База́р (від перс. بازار) — 1) Суб'єкт господарювання, торговельний центр, функціональними обов'язками якого є надання послуг і створення для продавців та покупців належних умов у процесі купівлі-продажу *товарів* за *цінами*, що складаються залежно від попиту і *пропозиції*.

Базар у м. Стамбулі, Туреччина

Зазвичай Б. утв. на людному місці або у спеціаліз. приміщеннях. Залежно від критеріїв Б. поділяють: за конструкцією — криті, відкриті, комбіновані; за часом діяльності — постійні або сезонні, ранкові та вечірні, передсвяткові, різдвяні тощо; за місцем — міські, селищні, сільські; за видами екон. діяльності — з гуртової та роздріб. *торгівлі*; за товар. спеціалізацією — з продажу продовол. або непродовол. товарів, тварин і птахів, квітів, книг тощо, а також змішані. Див. також *Ринок*, *Ярмарок*.

2) Переносно — безлад, суперечка, сум'яття.

Літ.: Ніколенко Ю. В., Демківський А. В., Євтушевський В. А. та ін. Основи економічної теорії : в 2 кн. Київ, 1998. Кн. 1; Семюелсон П. А., Нордгауз В. Д. Мікроекономіка / Пер. з англ. Київ, 1998; Кіштайні Н. Коротка історія економіки / Пер. з англ. Київ, 2022.

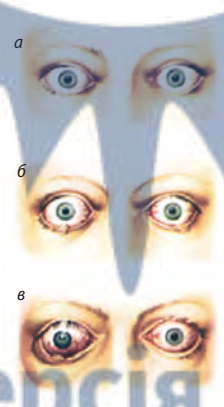
База́рська траге́дія 1921 — розстріл більшовицькими військами 359 полонених вояків *Української Народної Республіки* 21.11.1921 поблизу с. Базара (тепер Коростен. р-ну Житомир. обл., Україна). Під час Друг. *Зимового походу армії УНР* Волин. група, що перебувала під безпосереднім командуванням очільника операції ген.-хорунжого Ю. *Тютюнника*, протистояла окупац. військам *Червоної армії*. Виснажливі бої точилися на теренах Волин. губ. (тепер *Житомирська область*). Погано озброєні та споряджені укр. вояки потрапили в оточення сил 9-ї Крим. кавалер. д-зії Г. *Котовського*, що мала майже потрійну кількіс. перевагу над підрозділами армії УНР. 17.11.1921 відбувся бій поблизу с. Малі Міньки Овруц. повіту (згодом Народиц. р-ну Житомир. обл.; 1991 знято з обліку). Кіннота Г. Котовського розбила укр. відділи. Загинуло 400 бійців; кілька старшин наклали на себе руки, щоб уникнути полону. Противник захопив 537 козаків і старшин (серед них були поранені). Під час бою червоноарм. загони також зазнали знач. втрат (точні дані невідомі). Полону уникла невел. штаб. група, одна кінна сотня й частина поранених, які перебували на санях (загалом бл. 120 осіб). Цим бійцям вдалося переправитися за р. *Збруч*. Г. Котовський запропонував полоненим перейти на службу до Червоної армії. Після заг. відмови всіх захоплених судили. За даними протоколу Надзвич. комісії, на час суду живими залишалися 400 полонених. 359 козаків і старшин судили на місці, 41 представника старшини відправили для подальш. допитів у тил. Після швидк. допиту полонених засуджено до *смертної кари*. Масовий розстріл із застосуванням кулеметів відбувся в с. Базарі. Для залякування місц. нас. розстріляли укр. вояків публічно, у присутності мешканців с. Базара й сусід. сіл. 2000 на місці розстрілу воїнів УНР на пожертви, зібрані Об'єднанням укр. вояків і Укр. автокефал. правосл. церкви Великої Британії, встановлено пам'ятник. На честь страчених у с. Базарі воїнів наз. вул. Героїв Базару в м. Житомирі. Закордонні частини *Організації українських націоналістів* випустили непоштові марки «Підпільної пошти України», присвячені Б. т. (1951 до 30-річчя). 2021 АТ «Укрпошта» випустила пам'ят. конверт «100 років трагедії Базару» з репродукцією мал. Л. Перфецького (1901; тепер Україна — 1977; Канада) «Останні набої».

Базарська трагедія 1921. Могили героїв

Літ.: Базар 1921–1931. Каліш, 1932; Другий Зимовий похід: Листопадовий рейд. Базар / Упоряд. Б. Тимошенко. Київ, 1995; Руккас А. Другий зимовий похід армії УНР // Руккас А., Ковальчук М., Папакін А. На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років. Харків, 2016.

Базе́дова хворо́ба, дифузний токсичний зоб, хвороба Грейвса — генетичне *аутоімунне захворювання* з вродженим дефектом в системі імунологічного виживання, обумовлене надлишковою *секрецією тиреоїдних гормонів* (T_3, T_4) дифузно збільшеною *щитоподібною залозою*. Трапляється повсюдно, частіше виникає у 20–50 р., здебільшого в жінок (у співвідношенні 1:10). Уперше *екзофтальм*, *тахікардію* та збільшення щитоподіб. залози як симптоми одного захворювання 1786 пов'язав К. Паррі (1755–1822; Вел. Британія). 1835 Р. Грейвс (1796–1853; Ірландія) детально описав трьох пацієнтів із серцебиттям і збільшенням щитоподіб. залози. Окуліст К. Базедов (1799–1854; Німеччина) 1840 виділив у клін. картині захворювання осн. ознаки (тріаду): *зоб*, витрішкуватість (екзофтальм) і тахікардію. Першу в світі операцію з приводу дифуз. токс. зобу (далі — ДТЗ), або Б. х. 1871 провів *Дж. Лістер*, в Україні — 1894 *М. Волкович*. Серед чинників, що спричиняють Б. з., чільне місце посідає *травма* (хірур. втручання на щитоподіб. залозі або ін. органах), психол. травма, емоц. *стрес*, *інфекції*, *вагітність*, *пологи*, радіойодтерапія, припинення лікування. Щитоподіб. залоза дифузно збільшена найчастіше до II–III ступеня, помірно щільна, рухома, безболісна. Кровопостачання залози підвищено, і під час натискання на неї стетоскопом прослуховується систол. шум. В основі патогенезу — два механізми: значне надходження тиреоїдних гормонів у *кров*; розвиток віднос. наднирк. недостатності (супроводжується підвищенням швидкості обміну *кортикостероїдів* в орг-мі, посиленням їх розпаду, виведення і переважним утворенням менш актив. сполук). У клін. картині Б. х. виражене психомотор. збудження аж до розвитку гостр. *психозу* або, навпаки, сонливість, дезорієнтація, можливо коматоз. стан, вис. т-ра (понад 38 °С), задуха, болі в області *серця*, тахікардія (до

Базедова хвороба. Ступені офтальмопатії за Базедової хвороби;
а — I ступінь (легка форма);
б — II ступінь (середньої тяжкості);
в — III ступінь (важка форма)

Базедова хвороба. Критерії для оцінки ступеня тяжкості тиреотоксикозу

Ступінь тяжкості	Клінічні прояви
Легка форма, I ст.	Підвищена нервова збудливість, дещо знижена працездатність, схуднення (на 10–15 % від початк. маси тіла), постійна тахікардія (до 100 ударів на хв). Основний обмін не перевищує +30 %.
Середня форма, II ст.	Значно підвищена нервова збудливість, знижена працездатність, маса тіла зменшується на 20 % і більше від належної, тахікардія від 100 до 120 ударів на хв. Основний обмін зростає від +30 до + 60 %.
Важка форма, III ст.	Різко підвищена нервова збудливість, повна втрата працездатності, втрата маси тіла досягає 50 % від належної, тахікардія нерідко перевищує 120 ударів на хв. Основний обмін нерідко перевищує +60 %. До цієї групи входять також хворі, у яких перебіг хвороби ускладнений розвитком миготливої аритмії, серцевою недостатністю (тиреотоксичне серце), а також тиреотоксичним ураженням печінки, психозами.

150 ударів на хв.), можлива миготлива аритмія (див. *Аритмії серця*). Болі в животі, що супроводжуються *нудотою*, діареєю. Найнебезпечнішим для життя хворого є тиреотокс. криз, понад половина смертей внаслідок якого пов'яз. із розвитком гострої серц.-судин. недостатності. Характерний майже виключно для жінок, частіше трапляється в теплу пору року (літо), у 70 % випадків розвивається гостро. Клінічну картину зумовлено біол. ефектом тиреоїд. гормонів, вміст яких у крові хворих вищий. Порушення функції *центральної нервової системи* виражені дратівливістю, занепокоєнням, підвищ. збудливістю, втратою здатності концентрувати увагу; розлади сну, психози зустрічаються зрідка. У 80 % випадків розвивається ендокринна офтальмопатія — збірне поняття, яке включає екзофтальм і офтальмоплегію (повний *параліч* всіх або декількох м'язів ока). 1977 В. Баранов (1900–1988; СРСР) запропонував критерії для оцінки ступеня тяжкості тиреотоксикозу.

Діагностують захворювання за низкою показників [заг. тироксин (T_4), заг. трийодтиронін (T_3), тиреотроп. гормон (ТТГ) в сироватці крові; визначення осн. обміну тощо]. За допомогою *ультразвукової діагностики* щитоподіб. залози визначають розміри, структуру, а також наявність вузлів в її тканині, у нормі розміри часток становлять 4–8 см^3, перешийок — до 2 см^3. До методів лікування належать медикаментозний [призначають тиреостатики (див. *Антитиреоїдні засоби*)], препарати йоду, *глюкокортикоїди*, β-блокатори; *антигістамінні засоби й седативні лікарські засоби*, *транквілізатори*), хірург. (*резекція* щитоподібної залози), радіаційний (лікування радіоактивним йодом-131).

Літ.: Бондар П. М., Приступюк О. М., Щербак О. В. та ін. Ендокринологія. Київ, 2002; Ahmed A. M., Ahmed N. H. History of Disorders of Thyroid Dysfunction // Eastern Mediterranean Health Journal. 2005. Vol. 11. № 3; Рыбаков С. И. Забытые имена и первые операции по поводу зоба в Украине // Ендокринологія. 2019. Т. 24. № 2.

Л. Є. Бобирьова

Базель. Прапор

Базель. Герб

Ба́зель (нім. Basel, франц. Bâle, італ. Basilea, ретороман. Basilea) — місто, адм. ц. кантону *Базель-Штадт Швейцарії*. Розташ. на Пн. Зх. країни, на берегах р. *Рейну*, біля кордону з *Німеччиною* та *Францією*. Відстань до м. *Берна* — бл. 100 км. Тер. — 23,85 км^2.

Базель

Залишки неукріплених сільс. поселень герман. племен на тер. Б. датовано 5–1 ст. до н. е. Від 8 ст. — центр єпископства, що 1032 здобуло статус дух. князівства у складі *Священної Римської імперії германської нації*. 1431–1448 тут відбувся *Базельський собор*. 1499 Б. став місцем підписання Базел. мир. договору, що затвердив незалежність Швейцар. Союзу. З 1501 перебував у її складі, відтоді адм. ц. однойм. кантону. У 16 ст. місто було одним із центрів *Реформації*. Тут укладено *Базельські мирні договори 1795*. Упродовж 1798–1803 Б. належав до Гельвет. республіки. Потім увійшов до відновленої конфедерації. Після поділу однойм. кантону 1833 є частиною Базель-Штадту. 1897 тут відбувся 1-й сіоніст. (див. *Сіонізм*) конгрес, скликаний з ініціативи Т. *Герцля*.

Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 173,8 тис. осіб, густота — бл. 7 290 осіб/км^2. Склад нас. за етніч. групами: швейцарці (61,8 %), ін. (38,2 %). За реліг. групами (2018, оцінка): нереліг. (50,6 %), католики (16 %), реформати (15,3 %), мусульмани (8 %) та ін. За вік. групами (2021, оцінка): до 19 р. — 16,7 % осіб, 20–64 р. — 65 %, 65 р. і більше — 18,3 %. За статевими групами: чоловіки (48,8 %), жінки (51,2 %). Нім. мову вважали рідною 75,6 % осіб (2019, оцінка). Нас. збільшується, 2012 становило 170,9 тис. осіб.

Клімат помір., із м'якою зимою та тепл. вологим літом. Серед. т-ра січня — +2,2 °С, липня — +20,2 °С. Середньоріч. кількість опадів — понад 840 мм, максимум у травні — серпні.

Великий екон. центр міжнар. значення. Усього у вторин. секторі зайнято 18,2 % нас. (2020, оцінка). Основні галузі пром-сті: хім., фарм., харчова. Б. вважають гол. європ. осередком розвитку *біотехнологій* та біофармацевтики. Тут базуються штаб-квартири компаній хім. пром-сті «БАСФ Швайц» («BASF Schweiz») фарм. пром-сті: «Новартіс» («Novartis»), «Ф. Хоффманн-Ля Рош» («F. Hoffmann-La Roche»), «Лонза» («Lonza»), «Базілея Фармацевтика» («Basilea Pharmaceutica»), «Актеліон Фармасьютикалз» («Actelion Pharmaceuticals»); харч. пром-сті: «Белл Фуд Груп» («Bell Food Group») тощо. У сфері послуг було зайнято 81,8 % нас. (2020, оцінка). Б. — провід. центр фінансів, бізнесу та *інновацій*, з низкою банків, страхових, консалтинг. та інвестиц. компаній тощо. Розвинено торгівлю, ресторан. і готельне госп-тво. Тут розташ. штаб-квартири міжнар. інвестиц. банку «ЮБС Груп» («UBS Group») і Банку міжнар. розрахунків тощо. Переважає культ.-розваж., подієвий та професійно-діловий туризм. Діє міжнар. аеропорт «Б. — Мюлуз — Фрайбург» (Євроаеропорт), яким спільно керують Швейцарія та Франція. Середній річ. пасажиропотік становить понад 7 млн осіб. Великий залізн. вузол Європи. Базельська транснац. залізниця (357 км) забезпечує сполучення з ін. містами Швейцарії, Франції та Німеччини. Частина центр. вокзалу перебуває під юрисдикцією Франції, другий має екстериторіал. статус та належить Німеччині. Загалом виконуються перевезення в приміськ., далекому й міжнар. сполученні. Розвинено річк. транспорт. Значення має вантаж. судноплавство. Так, Базел. порт на р. Рейні є важливим логіст. вузлом, що забезпечує зв'язок із портом м. Роттердама (Нідерланди). Через Б. проходять європ. автом. шляхи, автобани, які пов'язують його з ін. містами Швейцарії (*Цюрих*, Люцерн), Франції та Німеччини. Громад. транспорт представлено автобусами, трамваями (зокрема, діють міжнар. лінії).

Відомими є Базел. ентомол. т-во (засн. 1905), Центр турист. медицини Швейцар. ін-ту троп. та громад. здоров'я (засн. 1943), Ін-т біомед. досліджень ім. Ф. Мішера (засн. 1970), фонд ім. П. Захера (засн. 1973) — муз. архів і дослід. центр. Працюють держ. та міжнар. школи. Є Базел. муз.

академія (засн. 1867). Серед ЗВО — *Базельський університет*, незалежний від д-ви Базел. технол. ун-т (засн. 1970), а також підрозділи Ун-ту приклад. наук Пн.-Зх. Швейцарії (засн. 2006). При Базел. ун-ті діє найб. б-ка Швейцарії, її фонд становить 7,5 млн одиниць. Загалом до міськ. бібліотеч. мережі входять 14 б-к. Усього нараховують бл. 40 музеїв, з-поміж яких — *Базельський художній музей*; *Базельський історичний музей*; *Базельський музей культур*; *Швейцарський музей паперу*; *Тенглі музей*; Базел. природ. музей (засн. 1821); анатом. музей Базел. ун-ту (засн. 1824); Базел. музей античності та зібрання Людвіга (засн. 1966) тощо. Працюють Базел. театр (засн. 1834) з драм., опер. і балет. трупами, молодіж. театр (засн. 1977), «Казарми Базеля» (засн. 1980) — центр сучас. театру, танцю, перформансу й музики. У концерт. залі Штадтказино виступають колективи Базел. симф. оркестру (засн. 1876), симфоніети (засн. 1980) та камер. оркестру (засн. 1984). Базел. худ. галерея (засн. 1872) проводить виставки сучас. мист-ва, кінопокази, концерти. У місті також розташ. Базел. артцентр, виставковий та конгрес-центр. Базел. карнавал — один із найб. у Швейцарії, 2017 включений до репрезентат. списку нематеріальної культ. спадщини людства. Серед традиц. заходів — міжнар. худ. виставка «Арт Б.» (з 1970), джазовий фестиваль (з 1984), міжнар. літ. фестиваль (з 1998), Базел. фестиваль блюзу (з 2000). Від 2003 вручають премію швейцар. блюзу, від 2008 — поет. премію. Історичний центр міста зберіг старовинну забудову, найцінішими пам'ятками вважають готично-ренесанс. *ратушу* (1514, потім розширено), собор (11 ст., зруйновано землетрусом 1356, наново збудовано в стилі *готики* в 14–15 ст.), надбрам. башту Шпалентор (14 ст.), браму Сен-Альбан-Тор (1400). Серед об'єктів нац. значення — *синагога* (1868), церква Св. Павла (1901). Переважає забудова в стилях готики, *бароко* та *історизму*. У стилістиці історизму — більшість громад. і трансп. споруд: фонд. біржа (1866), поштамт (1853, розширено 1881), вокзали тощо. Сучасну архітектуру представлено 31-поверх. хмарочосом Мессетурм (2003), роботами арх. М. *Ботта*: банком «ЮБС» (1995), музеєм Тенглі (1996) тощо.

Культивують *футбол*, *хокей із шайбою*, *баскетбол*, *гандбол* та ін. Серед об'єктів спорт. інфраструктури — найб. у Швейцарії стадіон «Санкт-Якоб Парк» (2001; понад 38 тис. місць), хокейна арена (2002; понад 6 тис. місць) тощо. Тут проходили різні міжнар. спорт. змагання: фінали *Кубка володарів кубків* (1969, 1975, 1979, 1984), чемпіонати світу з хокею із шайбою (1998) та Європи з футболу (2008), фінал *Ліги чемпіонів УЄФА* (2016). У Б. розташ. штаб-квартиру Міжнар. федерації гандболу.

Базель. Залізничний вокзал

Тут нар. вчені династії *Бернуллі*, математик Л. *Ейлер*, історик мист-ва Я. *Буркгардт*, живописець А. *Беклін*, фізіолог Ф. *Мішер*, дослідник О. *Піккар*, реліг. та громад. діяч К. *Барт*, психолог М. *Люшер*, фізик і лауреат Нобелів. премії А. *Мюллер*, арх. П. *Цумтор*, спортсмен Р. *Федерер* та ін. З Б. пов'язано життя вченого-гуманіста *Еразма Роттердамського*, філософів Ф. *Ніцше* і К. *Ясперса*, психіатра К. *Юнга*, хіміка й лауреата Нобелів. премії К. *Вютріха* тощо.

У Б. діє осередок Укр. т-ва Швейцарії, УТШ (назва з 1951, утв. з 1945). Основні напрями діяльності: налагодження контактів між українцями в країні, збереження та підтримка укр. культури, поширення інформації про Україну та її репрезентація в швейц. сусп-ві, волонтер. і благодійна, проведення гуманітар. та іміджевих акцій тощо. Спільно з Літ. т-вом Б. проводяться укр. літературні вечори (укр. та нім. мовами). 2016 у Б. засн. укр. школу «Барвінок» (дошкільна і шк. групи). Після поч. *російсько-української війни*, згідно з нац. системою розподілу, до кантону Базель-Штадт приписано 2,3 %біженців з України, до сер. 2023 розміщено понад 2,5 тис. осіб, до шкіл Б. прийнято понад 400 дітей з України. Реалізовано федер. програму інтеграції з дозволом на роботу, навчання іноз. мов, мед. страхування, місц. програму з побудови в Б. контейнер. м-ка, шк. павільйону тощо.

Літ.: Нудьга Г. Перші магістри і доктори: Українські студенти в університетах Європи XIV–XVIII ст. // Жовтень. 1982. № 3; Art Basel Year 50. 1970–2020 / Ed. by Cl. Dirié, M. Spiegler. Zürich, 2020; Health Panorama 2020. Basel, 2020.

Базель-Ландшафт. Прапор

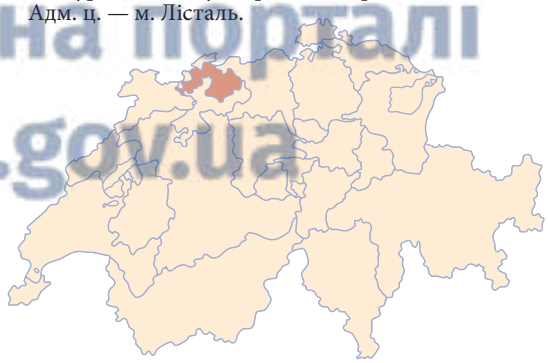

Базель-Ландшафт. Герб

Ба́зель-Ландша́фт (нім. Basel-Landschaft, франц. Bâle-Campagne, італ. Basilea-Campagna, ретороман. Basilea-Champagna), Базель-Ланд (нім. Baselland) — кантон Швейцарії Базель-Ланд — кантон *Швейцарії*.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташовано на Пн. Зх. країни. Межує на Пн. з кантоном *Базель-Штадт*, на Пн. Сх. та Сх. — з кантоном *Аарґау*, на Пд. — з кантоном *Золотурн* і на Зх. — з його *ексклавами*, на Пд. Зх. — з кантоном *Юра*. Має також міжнар. кордони: на Пн. Зх. та Зх. — з *Францією*, на Пн. Сх. — з *Німеччиною*.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. Включає 5 округів (Арлесхайм, Лауфен, Лісталь, Зіссах, Вальденбург) і 86 комун (громад). Тер. — 517,67 км². Адм. ц. — м. Лісталь.

Базель-Ландшафт на карті Швейцарії

Версія на порталі
http://vue.gov.ua

Базель-Ландшафт. Краєвид

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. За *античності* тут мешкали племена алеманів. З 1 ст. тер. сучас. кантонів Базель-Штадт і Б.-Л. входила до провінції Верх. Германія в складі *Римської імперії*. Пізніше в *середньовіччі* регіон належав до князівства-єпископства Базель *Священної Римської імперії германської нації*. Світ. і дух. владу мали базел. *єпископи*. Унаслідок реформи від 1495 перебував у складі Верхньорейн. округу. 1501 тер. регіону ввійшла до Швейцар. Союзу як окр. кантон Базель. Згодом він став одним із центрів *Реформації*. У 16–18 ст. тут також відбулися повстання, спричинені нерівноправністю селян пор. з мешканцями м. *Базеля*. Після розпаду Швейцар. Союзу 1798 кантон належав до Гельвет. республіки. 1815 Базель увійшов до відновл. конфедерації. Недостатнє представництво нас. сільської місцевості в політ. системі та фактична відсутність громадян. прав призвели до мас. повстань. 1832 у м. Лісталі скликано спец. нараду, яка склала текст конституції регіону як окр. адм.-тер. одиниці. Б.-Л. утв. 1833 унаслідок поділу Базелю на 2 кантони. 1969 відбувся *референдум* про возз'єднання напівкантонів, що не отримало підтримки серед мешканців.

ПРИРОДА. Із Пд. Зх. на Пн. Сх. Б.-Л. перетинає гір. масив *Юра*. Найвища точка — г. Гінтері Егг (1 169 м). Тер. кантону протікають р. *Рейн* (кордоном із Німеччиною) та її притоки Бірсіг (бл. 20 км), Ергольц (бл. 30 км), Бірс (усі ліві; бл. 75 км) тощо. Клімат помір., із м'якою зимою та теплим вологим літом. Серед. т-ра січня — +1,5 °С, липня — +21,5 °С. Середньоріч. кількість опадів — понад 800 мм, найбільше в теплу пору року.

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. (2019, оцінка) — 289 468 осіб, густота — 559 осіб/км². За етніч. групами: швейцарці (76,9 %), ін. (23,1 %). За реліг. групами: нереліг. (32,5 %), реформати (27,6 %), католики (26,2 %) та ін. За вік. групами: до 19 р. — 19,1 % осіб, 20–64 р. — 58,7 %, 65 р. і більше — 22,2 %. За статевими групами: чоловіки (49 %), жінки (51 %). Нім. мову вважали рідною 86,2 % осіб. Нас. зростає, 2015 становило 278 тис. осіб.

ГОСПОДАРСТВО. Б.-Л. вважають одним із найбільш економічно розвинених регіонів Швейцарії. Розташування в центрі Європи сприяє розміщенню тут міжнар. компаній. 2018 ВВП на душу нас. становив 75,5 тис. швейцар. франків. У первин. секторі економіки зайнято 2 % осіб, у вторин. — 26,5 %, у третин. — 71,5 % (2018, оцінка). Основні галузі пром-сті: приладобудування, оброб., хім., фармацевтична. Тут розташ. штаб-квартири приладобуд. компанії «Ендресс+Гаузер» («Endress+Hauser»; м. Райнах), виробників електр. батарейок «Рената» («Renata»; м. Ітінген) і годинників «Ронда» («Ronda»; м. Лаузен), компаній хім. пром-сті «Кларіант» («Clariant»; м. Муттенц) та фарм. «Рікола» («Ricola»; м. Лауфен). Розвинено торгівлю, ресторан. і готельне госп-во, банків. справу тощо. Один із чільн. секторів економіки — туризм. Щорічно Б.-Л. відвідують 140–150 тис. осіб. Нараховують понад 50 закладів для розміщення. Найближчий міжнар. аеропорт «Базель — Мюлуз — Фрайбург» (Євроаеропорт), яким спільно керують Швейцарія та Франція, розташ. за 23 км від м. Лісталя. Найб. залізн. станція — Ліcталь; виконуються перевезення в далекому й міжнар. сполученні. Загальна протяжність автом. доріг становить 425 км. Є порти на р. Рейні, через які надходить 10–12 % усього імпорту Швейцарії.

ОСВІТА ТА КУЛЬТУРА. Б.-Л. спонсорує *Базельський університет*. Тут діють Вища шк. мист-в і дизайну (засн. 1999; м. Мюнхенштайн) і підрозділи Ун-ту приклад. наук Пн.-Зх. Швейцарії (засн. 2006; м. Муттенц). Найб. інформ. центр регіону — кантон. б-ка в м. Лісталі. Там само працюють музей Б.-Л. (засн. 1836), поет. та міський музей (засн. 1946), у комуні Аугст — рим. археол. музей Августа (Аугуста; засн. 1955). Серед традиц. заходів — щоріч. карнавал Фастнахт.

СПОРТ. Культивують *футбол*, спорт. біг, *гольф* та ін. Популярний скаут. рух. Є низка майданчиків, відкр. басейнів тощо. Усього нараховують понад 700 спорт. клубів.

ПЕРСОНАЛІЇ. Тут нар. письменник і лауреат Нобелів. премії К. *Шпіттелер*, учений і архітектор Й. *Бальмер*, інженер-будівельник К. В. Ріттер (1847–1906) тощо.

Літ.: Rudolf S. Vom Brauchtum und Trachtenwesen im Kanton Basel-Landschaft // NIKE-Bulletin. 2018. Vol. 33 (4); Der kanton in kürze 2021/22. Liestal, 2021.

Ба́зельський істори́чний музе́й (нім. Das Historische Museum Basel) — культурно-історичний заклад, розташований у центрі м. *Базеля* з 1849. Входить до списку об'єктів *культурної спадщини* нац. значення (2009) та є одним із п'яти держ. *музеїв* м. Базеля. Предтечею музею стало відкриття 1671 для шир. загалу приват. кабінету-музею колекціонера Б. Амербаха (1533–1591; Швейцарія), першої музейн. будівлі «Музею на Августингассе» (1849) та середньовіч. колекції (з 1856 розміщено в госп. будівлях Базел. собору). Музей відкрито 21.04.1894; із 1916 має сучасну назву. Основа колекції — середньовіч. *старожитності*, фонди Базел. *арсеналу*, частина приват. зібрань Б. Амербаха та проф. *Базельського університету* Р. Фаеша (1595–1667; Швейцарія). Фондова колекція (див. *Музейний фонд*) налічує понад 25 тис. предметів, які збирали з перш. третини 16 ст. Будівлі: 1) Музей історії в Барфюссеркірхе (нім. Barfüsserkirche) функціонує у францисканському (див. *Францисканці*) готич. церкві кін. 13 ст. Основою сучас. експозиції стала колекція середньовіч. предметів із госп. будівель Базел. собору, речі із зібрань Б. Амербаха та Р. Фаеша. Музейні експонати висвітлюють повсякденне життя, історію та культуру м. Базеля

та регіону Верх. Рейну від *середньовіччя* до *Відродження* і *бароко*. У *нефі* церкви представлено експозицію «Історія міста та Базел. регіону» від *неоліту* до сучасності. Серед раритетів — навершя бронз. сокири (12 ст. до н. е.), глин. *ваза* (150–80 до н. е.), рим., кельт. та фракійські монети (1 ст. до н. е. — 1 ст. н. е.), лицар. шолом (сер. 14 ст.) тощо. У вівтар. частині розміщено виставку «Вірування середньовіччя — спільне коріння», на якій представлено частину церк. скарбу з Базел. собору (13–15 ст.), серію картин із зображенням Танцю Смерті — частини *фрески* з Базел. домінік. собору (сер. 15 ст.; див. *Домініканці*), великий *вівтар* із церкви Санта-Марія-ін-Каланка (поч. 16 ст.), церк. скульптури, зокрема вівтарні: *Мадонна* з немовлям Ісусом на престолі (1370), Христос на віслюку (1500), *Діва Марія* з півмісяцем (1550). У галереї музею оприлюднено *експозицію* «Гільдії та т-ва Базеля», де презентовано частину лицар. обладунків (17 ст.), прапори базел. гільдій (16 ст.), цех. скриню базел. каменярів (1592) та ін. 2) Музей домаш. *декору* в палаці 18 ст. має назву «Біля вишневого саду» (нім. Das Haus zum Kirschgarten). Міститься в колиш. *резиденції* виробника шовк. стрічок Й. Р. Буркхарда (1750–1813; Швейцарія), яку нащадки купця 1923 заповіли місту. На перш. поверсі розташ. вел. кімнату для *гобеленів*, блакит. салон, салон та кабінет *Людовіка XV*, камерну кімнату та ін. Серед оригін. експонатів портрет Й. Р. Буркхарда (1786) роботи А. Граффа (1736; Швейцарія — 1813; Німеччина), дубовий альков (1750), гобелени з міст Базеля та Страсбурга (найдавн. датовано 1468). На друг. поверсі — літ. будиночок, кабінети, кімнати тощо. Серед унік. предметів — оригін. облицювання із *будуара* з трояндами 1780, меблі для салону К. Меріана (1800–1858; Швейцарія) 1855, чорнил. набір 17 ст., обід. стіл 1780 тощо. На трет. поверсі — колекція *іграшок*. У експозиції іграшки та ляльк. будиночки 15–21 ст. 3) Музей музики (нім. Das Musikmuseum) розташ. в приміщенні кол. міськ. в'язниці. Як музейна установа функціонує з 2000. Колекція нараховує 3 тис. експонатів 15–20 ст. Перший поверх — експозиція «Музика в Базелі» висвітлює розвиток муз. інструментів і т-в міста з 16 ст. Серед найцін. речей — *орган* у формі стола (перш. пол. 17 ст.), *гармоніка* (1858) фірми Ф. Ж. Трейсера (1811–1895; США), *арфа* з подвійною педаллю (1815) Ф. Дж. Дізі (1780, Бельгія — 1840, Франція), бас віола да гамба (1708) роботи І. Тільке (1641–1719; Німеччина). Другий поверх — експозиція «Концертна, хорова і танцювальна музика», у якій показано еволюцію європ. муз. інструментів (15–20 ст.). Серед значущих музейних предметів — *верджинел — клавесин* зі струнами 1572 з *Нідерландів*, орган для столу (кін. 16 ст.) Аб Іберга (1506–1576; Швейцарія), *гітара* в стилі бароко з п'ятьма струнами (друга пол. 17 ст.) тощо. Третій поверх — експозиція «Музика парадів, фестивалів та сигналів». У її основі — колекція духових інструментів і *барабанів*, яку доктор Х. С. В. Бернуллі-Прейсверк (1904–1980; Швейцарія) заповів музею 1980. Найціннішими експонатами є пост *горн* (19 ст.), клавішна труба (1823) А. Дюке (дата нар. невідома — після 1830; Австрія), сріб. сигнальний ріг (1860) Г. Дістіна (1819; Вел. Британія — 1903; США) та ін. Музей має вел. залу для навч. семінарів, музейних вистав та ін. заходів. Відвідувачам дозволено грати на різн. муз. інструментах. Музей зберігає найб. колекцію муз. інструментів Швейцарії, житл. *інтер'єри* м. Базеля 18 ст. та розкриває іст.-культ. процеси на тер. Верх. Рейну.

Базельський історичний музей

Літ.: Lanz H. Die Neueinrichtung des Historischen Museums // Basler Stadtbuch. 1981. Basel, 1981; Roda B. von. Neue kulturelle Institutionen. Das neue Musikmuseum ist eröffnet // Basler Stadtbuch. 2000. Basel, 2000.

Н. В. Бабкова

Ба́зельський комите́т з ба́нківського на́гляду (англ. The Basel Committee on Banking Supervision) — міждержавна організація з регулювання діяльності банківських послуг. Перші спроби регулювання ринку банків. послуг (див. *Банк*) здійснено 17.05.1930 шляхом створення Банку міжнар. розрахунків у м. Базелі (Швейцарія). 1944 Бреттон-Вудська конференція (Валют. конференція Об'єднаних Націй) ухвалила резолюцію про створення *Міжнародного валютного фонду* і ліквідацію Банку міжнар. розрахунків. 1948 *банк* повернув союзникам награбовані під час *Другої світової війни* зол. запаси, які були розміщені Рейхсбанком, і ліквідацію банку було відкладено. Банк міжнар. розрахунків виступав *агентом* Міжнар. валют. фонду і Європ. фонду валют. співпраці (1950–1973). У грудні 1974 «великою десяткою» на основі структури Банку міжнар. розрахунків створено Базел. комітет з банків. регулювання та спостереж. практики, який 1989 перейменовано на Б. к. з б. н. Перше засідання членів к-ту відбулося в лютому 1975. Б. к. з б. н. включає 45 членів: центральні банки та спостережні органи з 28 країн світу. 2022 після повномасштаб. вторгнення РФ в Україну (див. *Російсько-українська війна*) доступ Центр. банку РФ до всіх сервісів, нарад та ін. діяльності к-ту призупинено. Метою створення та функціонування Б. к. з б. н. є підвищення фін. стабільності шляхом міжнар. співпраці у сфері регулятор. політики банків на світ. арені, встановлення стандартів банків. нагляду (див. *Базельські угоди*). Осн. завданням Б. к. з б. н. є посилення банків. регулювання та впровадження єдиних стандартів банків. діяльності в усьому світі. До структури Б. к. з б. н. входять група управителів і керівників з нагляду; комітет — директив. орган; секретаріат; групи, робочі групи тощо. Група управителів і керівників з нагляду затверджує статут і зміни до нього, роб. програму к-ту, обирає голову (терміном на 3 р., може бути обраним не більше ніж на два терміни). К-т розробляє роб. програму, стан-

дарти банків. нагляду, створює роб. та цільові групи. Звітує перед групою управителів і керівників. Збирається тричі на рік; за необхідності може бути ухвалено рішення про проведення менш. або більш. кількості засідань. Рішення к-ту затверджують більшістю голосів і оприлюднюють на *вебсайті*. У період між засіданнями діє секретаріат, представником якого є Банк міжнар. розрахунків. Секретаріат очолює ген. секретар, він керує кадрами, фін. та матеріал. активами. Секретаріат розташ. в м. Базелі. Працюють групи, що складаються зі співробітників, які є членами комітету, а також роб. групи — експерти, що є членами Б. к. з б. н. Цільові (тимчас.) групи створюють для вирішення окр. питань упродовж певного періоду. Голова Б. к. з б. н. (з 2022) — економіст Ф. Вільруа де Гало (нар. 1959; Франція), управитель Банку Франції (з 2015).

Літ.: Арбузов С. Г., Колобов Ю. В., Міщенко В. І. та ін. Банківська енциклопедія. Київ, 2011; Єпіфанов А., Школьник І., Райхлінг П. та ін. Базель II: проблеми та перспективи використання в національних банківських системах. Суми, 2011; Науменкова С. Базель I, II, III: розвиток підходів для зміцнення регуляторної основи // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. 2015. № 12 (177); Peihani M. Basel Committee on Banking Supervision : in 2 pt. Leiden, 2016.

Ба́зельський папе́ровий млин — див. *Швейцарський музей паперу.*

Ба́зельський університе́т (нім. Universität Basel, франц. Université de Bâle, італ. Università di Basilea, лат. Universitas Basiliensis) — державний заклад вищої освіти в м. *Базелі*, один із найстаріших *університетів* світу. Профільний

Базельський університет

ун-т, один із провід. дослідн. ун-тів у світі. Основну увагу приділяють фундамент. дослідженням, також проводять приклад. та клініч. дослідження, підтримуються *інновації* та підприємн. діяльність. Відомий також як осердя європ. *гуманізму* завдяки інтелект. спадщині *Еразма Роттердамського*. Витоки Б. у. пов'язані з тимчас. ун-том та окр. університет. радою, створеною в період діяльності *Базельського собору*. Папа Римський *Пій II* підписав 12.11.1459 папську *буллу* про заснування Б. у. Офіційна церемонія відкриття відбулася 04.04.1460 у Базел. соборі. Першим *ректором* став настоятель собору Г. фон Андлау (1390; тепер Франція — 1466; тепер Швейцарія), призначений *єпископом* м. Базеля Й. фон Веннінгеном (1409; місце невідоме — 1478; тепер Швейцарія). Спочатку відповідно до класич. орг. моделі в Б. у. було 4 ф-ти: богослов., юрид., мед. та мист-в. Навчалися в ун-ті лише представники чол. статі. Жінки отримали доступ до навчання лише 1890 (першою студенткою ун-ту була лікарка Е. Фрей). 1494 Б. у. опинився в стані кризі; через зменшення кількості студентів Вел. рада м. Базеля 1497 порушила питання про його закриття. 1501 після приєднання м. Базеля до Швейцар. Союзу рішення про закриття відхилене, але фінансування ун-ту помітно зменшено. У розпал *Реформації* діяльність Б. у. дещо занепала (деякі викладачі та професори переїхали до м. Фрайбурга; у червні 1529 реформ. рада тимчасово зупинила діяльність ун-ту й конфіскувала *скіпетри*, *печатки*, *хартії*, *грамоти*, кошти). У вересні 1532 ун-т отримав новий *статут* (діяв до 1818), який обмежував його попереч. юрид. незалежність і підпорядковував раді. У листопаді 1532 фактично відбулося перевідкриття ун-ту. Від 1539 права на *самоврядування* були дещо розширені. 1659 створено першу каф. *історії*, реорганізовано викладання *логіки*. З 1688 професорів почали обирати шляхом таєм. *голосування*. У 17–18 ст. загалом спостерігалося послаблення діяльності, зменшення престижу ун-ту, зменшення кількості студентів (у 1600 кількість студентів перевищувала тисячу, 1785 знизилася до 60 осіб, професорів — до 18 осіб). Водночас у європ. наук. середовищі набули визнання дослідження вчених Б. у. (зокрема Л. *Ейлера*, членів родини *Бернуллі* та ін.). У 19 ст. відбулися суттєві зміни в орг-ції діяльності: 1818 ун-т втратив ост. привілеї та цілком підпорядковувався д-ві; реорганізовано ф-т вільних мист-в (створено філос. ф-т, який 1866 буде розділено на філос.-іст. і матем.-наук.); ун-т відмовився від середньовіч. навч. програми; 1822 з переліку обов'язкових курсів вилучено *латинську мову*; з'явилися нові ф-ти гуманітар. та природничого циклу; розширено викладац. склад. Помітно зросла кількість студентів. З огляду на ускладнення ситуації з фінансуванням та відносинами ун-ту та влади в 1830-х (спричинені поділом 1833 *кантону* Базель), 1835 створено Добровільне академ. т-во для підтримки ун-ту. У сер. 19 ст. обговорювалися ідеї реорганізації (перетворення Б. у. на центр. швейцар. ун-т; проєкт створення торг. школи замість ун-ту тощо), які було відхилено. Унаслідок зростання значення і розвитку природничих наук з 2-ї пол. 19 ст. Б. у. підвищив *репутацію* на місц. рівні, а також здобув міжнар. популярність. Після захоплення в Німеччині влади нацистами (1933) окр. нім. професори емігрували до м. Базеля та почали працювати в Б. у. Повернулися також кілька учених, які раніше тут працювали [1933 — професор права А. Баумгартен (1884; тепер РФ — 1966; тепер Німеччина), 1935 — теолог К. *Барт*, 1948 — філософ К. *Ясперс* із *Гейдельберзького університету*, 1952 — хірург Р. Ніссен (1896; тепер Польща — 1981; Швейцарія) та ін.]. 14.01.1937 ухвалено новий закон про ун-т (передбачалося функціонування 51 кафедри; створювався ф-т *філософії* та природничих наук). Після *Другої світової війни* Б. у. розширився: станом на 1946 у ньому вперше було понад 2 000 студентів, 1963 — понад 3 000, 1974 — 5 000, 1981 — 6 000 осіб. 1971 утворено Біоцентр Б. у. (концепція розвитку міждисциплінар. біол. дослідн. центру була уні-

кальною в Європі). У 1970–1980-х впроваджувалися нові *дисципліни наукові* (напр., *мікробіологія*, науки про *довкілля* тощо). Статус орг. та фін. автономії ун-ту надав Закон про ун-ти (набув чинності 01.01.1996). З 2000 впроваджувалася Болон. система навчання (див. *Болонський процес*). З огляду на характер попиту в навч. процесі та орг. структурі відбували відп. зміни: з 2008 вилучено викладання *астрономії*, впроваджено нові предмети (з 2001 — *медіаосвіту*, від 2002 — *гендерні дослідження*), 1988 створено Центр екон. наук, 1997 — ф-т бізнесу й економіки, 2003 засн. ф-т *психології*. Б. у. — один із класич. кантонал. ун-тів. Підпадає під *юрисдикцію* двох кантонів — *Базель-Штадт* і *Базель-Ландшафт*. Є першим ун-том, який фінансують 2 кантони. Вищим керів. і нагляд. органом є Рада ун-ту (відповідає за управління ун-том, виконання повноважень кантонів і дотримання бюджету). Станом на 2023 функціонують 7 ф-тів: бізнесу та економіки, мед., психол., теол., філос.-природничий, філос.-іст., юридичний. Діють 9 міждисциплінар. центрів та ін-тів, зокрема в Ін-ті Європи, Ін-ті біомед. етики, Ін-ті освіти, центрах юдаїки, «Людина — суспільство — довкілля», афр. досліджень, культ. менеджменту та гендер. досліджень тощо. Функціонують філії (асоційовані ін-ти): Швейцар. ін-т троп. та громад. охорони здоров'я, Ін-т біомед. досліджень ім. Ф. Мішера, Базел. ін-т управління, Швейцар. центр порятунку, екстрен. допомоги та медицини катастроф. Працює гуртожиток для студентів на 100 місць, спорт. центр (програми з понад 100 спорт. дисциплін). Є хори та оркестри. В ун-ті діє Консультац. центр для студентів (щодо програм отримання академ. ступенів і можливостей кар'єр. зростання). Студент. служба на-

Базельський університет. Бібліотека

дає інформацію про заявки, *гранти*, *академічну мобільність*, обміни й послуги для людей з обмеж. можливостями тощо. Працюють орг-ції, які обслуговують іноз. студентів, а також *асоціації*, які надають громад. послуги. Діють асоціація закордон. справ, модельна команда ООН. Університет. б-ка засн. 1470 (ін. дата — 1622). На поч. існування б-ка поповнювалася книжк. фондами монастирів, націоналізованих Реформацією в 1-й пол. 16 ст. (інтегровано 2 700 книг із колиш. монастир. б-к). Станом на 2023 це одна з найб. академ. б-к Швейцарії: фонд нараховує 7,5 млн друк. та електрон. видань. Ун-т забезпечує підготовку бакалавр., магістер., доктор. програм. Упродовж 20–21 ст. кількість студентів зростала: 1918 становила 1 тис. осіб, 1994 — 8 тис., 2010 — бл. 12 тис. На поч. осін. семестру 2021 до Б. у. зараховано бл. 10 тис. студентів, здобувачів ступенів *бакалаврів* і *магістрів* та бл. 3 тис. докторантів. Частка жінок становила 56,9 % (річ. звіт, 2021). Разом зі студентами університет. курсів, програм обміну та аудиторів заклад налічував бл. 13 тис. студентів, з них 25 % — з-за кордону. Ун-т має найвищу частку докторантів серед ун-тів Швейцарії (22,7 % від усіх студентів). Наук. діяльність провадиться за 5 стратег. напрямами: у галузі сталого розвитку та *енергетики*, у *нанотехнологіях*, візуал. експериментах, науці про життя, європ. і глобал. дослідженнях. Ун-т публікує власний наук. онлайн-журнал «Уні Нова» («UNI NOVA»), інформ. бюлетень «Уні Ньюс» («Uni News»); здійснює видавничі проєкти, серед яких — листування родини Бернуллі, пізня спадщина Ф. *Ніцше*, повне видання творів А. фон *Веберна* тощо. Ун-т є членом Асоціації європ. ун-тів, Європ. конфедерації ун-тів Верх. Рейну, Асоціації ун-тів Європи Утрехт. мережі, а також Корпорації швейцар. ун-тів. Станом на 2023 діють програми європ. співпраці «Евкор» («Eucor»), програма партнерства «ЕПІКУР» («EPICUR»). Серед викладачів і випускників ун-ту — мікробіолог В. *Арбер*, культуролог Я. *Буркгардт*, натураліст О. *Ворм*, хімік К. *Вютріх*, юрист Ш. А. *Гоба*, біофізик Ж. *Дюбоше*, математик Л. *Ейлер*, хімік і біолог Ф. *Мішер*, хімік П. Г. *Мюллер*, філософ Ф. Ніцше, біолог К. *Нюсляйн-Фольгард*, письменник і філософ Р. К. *Ойкен*, хімік і ботанік Т. *Райхштайн*, імунолог Р. *Цинкернагель*, психолог і філософ К. Г. *Юнг*, філософ К. Ясперс та ін.

2017 започатковано україністичні студії у Швейцарії, що реалізується за фін. підтримки Держ. секретаріату освіти, досліджень та інновацій Швейцарії. Мета ініціативи — розвиток *україністики* у Швейцарії, заохочення й підтримка молод. науковців, сприяння в розбудові мережі університет. досліджень про Україну. Щорічно проводять конкурси на отримання двох *грантів* для вчених із наук. ступенем у галузях гуманітар. і соц. наук та культурознавства. Зокрема, у січні 2020 укр. історики взяли участь у наук. конференції в Б. у., присвяченій історії укр.-швейцар. відносин. В умовах повномасштаб. *російсько-української війни* Швейцарія 12.03.2022 активізувала особл. правовий статус, дозвіл на перебування типу S (статус тимчас. захисту) для громадян України, які залишили її через війну.

Дж.: Higher Education and Research in Switzerland. Bern, 2019; Higher Education and Research in Switzerland. Bern, 2023.

Літ.: Bonjour E. Die Universität Basel von den Anfängen bis zur Gegenwart 1460–1960. Basel, 1960; Kreis G. Die Universität Basel 1960–1985. Basel, 1986; Мак-Ірат А. Інтелектуальні витоки європейської Реформації / Пер. з англ. М. Климчука, Т. Цимбала. Київ, 2008; König M. In eigener Sache. Die Universität Basel unterwegs zu Autonomie und neuer Trägerschaft 1985–2010. Liestal, 2010; Радченко Т. А. Міжнародна співпраця університетів Швейцарії як чинник полікультурності навчального процесу // Вісник Дніпроп. ун-ту ім. А. Нобеля. Сер.: Пед. і психол. 2012. № 2 (4).

А. М. Киридон

Ба́зельський худо́жній музе́й (нім. Das Kunstmuseum Basel, франц. Le Musée d'art de Bâle, італ. Il Museo d'arte di Basilea) — мистецько-художній заклад, розташований у м. *Базелі*. Вхо-

Електронна версія енциклопедії
http://vue.gov.ua

дить до списку об'єктів культ. спадщини нац. значення (2009), є одним із 5 держ. музеїв кантону *Базель-Штадт*. Музей засн. завдяки худ. *колекції* родини Б. Амербаха (1533–1591; Швейцарія), що 1661 стала власністю м. Базеля і отримала статус публ. зібрання. У 2-й пол. 17 ст. колекцію музею передав проф. *Базельського університету* Р. Фаеш (1595–1667), у 19 ст. — худ. та видавець С. Бірман (1793–1847; обидва — Швейцарія). 1904 керівництво м. Базеля в бюджеті

Базельський художній музей

передбачило спец. статтю витрат на придбання творів худ. мист-ва. Постійне поповнення колекції спонукало до зведення нової музейної будівлі на вул. Санкт Альбан-Ґрабен 1936. Відділ сучас. мист-ва 1980 перетворено на Музей сучас. мист-ва — першу у світі окр. установу такого напряму. 2016 відбулося розширення музейних площ: навпроти гол. будівлі зведено нову, призначену для спец. виставок і колекцій. Споруджено спіл. зусиллями фондів Е. Гофмана (1896–1932), К. Меріана (1800–1858; обидва — Швейцарія) й кантону Базель-Штадт. Колекція налічує понад 300 тис. експонатів: картин, *ескізів* та *графіки*, *скульптур*, *інсталяцій* і відео. На перш.

Базельський художній музей. Експозиція

поверсі центр. будівлі розміщено роботи європ. майстрів 16–19 ст.: К. Віца (бл. 1400–1445, за ін. даними 1446; Швейцарія), сім'ї *Гольбейн*, А. *Дюрера*, Л. *Кранаха* (старшого), Г.-Н. М. Грюневальда, П. П. *Рубенса* й *Рембрандта*. *Імпресіонізм* 19 ст. представляють твори В. *Ван Гога*, П. *Гогена*, П. *Сезанна* та П. О. *Ренуара*. У музейних залах демонструють полотна худ. 18–19 ст.: Куно Аміє (1868–1961), П. Бірманна (1758–1844), С. Гутцвіллера (1800–1872), Ф. Годлера (1853–1918), Р. Цюнда (1826–1909; усі — Швейцарія). Творчість худ.-символіста А. Бьокліна (1827; Швейцарія — 1901; Італія) представлено першою версією полотна «Острів мертвих», а також роботами «Битва кентаврів», «Гра наяд» та «Чума». Скульптуру й *живопис* 20 ст. розміщено на друг. поверсі. Співробітники першими серед європ. колег почали збирати та експонувати твори амер. майстрів. Відділ нового мист-ва репрезентує історію розвитку осн. світ. шкіл живопису протягом ост. 100 років. Серед експонатів музею: колекція творів кубістів (див. *Кубізм*): Ж. *Брака*, Х. *Гріса* і П. *Пікассо*; експресіоністів (див. *Експресіонізм*): О. *Кокошка*, Ф. *Марка*, Е. *Мунка*, Е. *Шиле* та Е. Нольде (1867–1956; Данія — Німеччина). У фондах є полотна конструктивістів (див. *Конструктивізм*), дадаїстів (див. *Дадаїзм*) М. *Ернста*, В. *Кандинського*, П. *Мондріана*, сюрреалістів (див. *Сюрреалізм*) С. *Далі* та І. *Тангі*. У гол. будівлі розміщено також Кабінет графіки, у якому зберігають твори південнонім., верхньорейн. і швейц. майстрів 15–16 ст. та ін. світ. шкіл 15–20 ст. У відділі сучас. мист-ва представлено твори з 1960-х і до наших днів. Осн. фокус колекції — на роботах Й. *Бойса*, Б. Наумана (нар. 1941; США), Р. Троккель (нар. 1952; Німеччина), фотографа Дж. Волла (нар. 1946; Канада) та сучас. амер. мист-ві: Р. Гобер (нар. 1954), Е. Пейтон (нар. 1965), М. Барні (нар. 1967; усі — США). Музей — провід. худ.-виставк. комплекс Швейцарії. У квітні 2023 Б. х. м. розмістив 49 полотен 18–20 ст., привезених з України. Виставку організовано спільно з Нац. музеєм України «*Київська картинна галерея*».

Літ.: Нессельштраус Ц. Искусство Западной Европы в средние века. Москва; Ленинград, 1964; Гуревич А. Культура и общество средневековой Европы глазами современников. Москва, 1989; Сидор-Гібелинда О. Арнольд Бьоклін у художньо-побутовому українському контексті XX століття // Худ. культ. Актуальні пробл. 2005. Вип. 2; Пуликова Л. Художественный музей. Базель. Москва, 2012; Райнгардт Ф. Історія Швейцарії: від початку до сьогодення. Київ, 2013; Bürgi B., Christ E., Widrich M. Kunstmuseum Basel, Neubau. Basel, 2016.

Н. В. Бабкова

Ба́зельські ми́рні договори́ 1795 — договірно-правовий комплекс із трьох мирних *угод*, укладених Французькою Республікою в м. *Базелі*: з *Пруссією* (05.04), *Іспанією* (22.07), ландграфством Гессен-Кассель (28.08). Мирна угода з Пруссією стала наслідком домовленості між *Російською імперією* та *Австрійською імперією*, укладеною 05.01.1795. Пруссія не брала участі в поділі Польщі (див. *Поділи Польщі*). У відповідь прус. король вийшов із *коаліції*, створеної 1793 проти Франц. Республіки (за участі Вел. Британії, Австрії, Пруссії, Росії, Іспанії, Нідерландів, Сардин. та Неаполітан. королівств, нім. князівств). Пруссія не лише відмовилася від *війни* з Францією, а й оголосила про протегування нім. державам, які припинять *бойові* дії проти Франції впродовж наступ. 3 місяців. Пруссія поступилася зарейнськими володіннями на користь Франц. Республіки. Майже вся пн. частина Німеччини (відокремлена демаркац. лінією) проголошено нейтральною. Особл. таєм. пунктом передбачалося: якщо лівий берег р. *Рейну* за заг. мирною угодою відійде до Франції, Пруссія отримає відп. *компенсацію*. Мирна угода з Іспанією передбачала, що Франція має повернути Іспанії раніше зайняті тер. *Басків країни* в Ісп. Наваррі та Гіпускоа. Іспанія, своєю чергою, поступилася на користь Франції частиною о. Сан-Домінго (о. *Гаїті*). Представники Франції також наполягали на передачі Франції міст Сан-Себастьяна й Фуентеррабії (тепер Іспанія) та Ісп.

Луїзіани (частини тер. сучас. штатів США — *Луїзіани*, *Міннесоти*, *Північної Дакоти*, *Південної Дакоти*, *Монтани*, *Вайомінгу*, *Колорадо*, *Нью-Мексико* й *Техасу*, а також усієї площі тепер. штатів *Міссурі*, *Айови*, *Небраски*, *Канзасу*, *Арканзасу* й *Оклагоми* та прикордон. пд. районів сучас. *Альберти* й *Саскачевану*). Після укладення союз. угоди з Францією Іспанія зобов'язувалася негайно розпочати мирні переговори з *Нідерландами* — Республікою Батавією (перебувала під франц. *протекторатом*). Угода стала першим кроком на шляху до подальш. *союзу* двох країн. Мирна угода, укладена ландграфом Гессен-Кассельським Вільгельмом IX (1743–1821; тепер Німеччина; роки правління 1785–1805) і ландграфом Гессен-Дармштадту Людвігом X (1753–1830; тепер Німеччина; роки правління 1790–1830) із Франц. Республікою, стала відповіддю на укладену Пруссією мирну угоду від 05.04.1795. Наслідок цієї домовленості — покровительство Пруссії над ландграфством Гессен-Кассель. Раніше Людвіг X придбав герцогство Вестфалію, 12 майнц. і 3 пфальцські округи, імпер. місто Фрідберг і церк. округ Вімпфен, із яких утворив провінції Штаркенбург, Обергессен та Вестфалію. Цією угодою він закріпив їх придбання як *компенсацію* за втрати на лівому березі р. Рейну та відмову від Бадена і Нассау-Узінгена. Б. м. д. завершили війну революц. Франції (див. у статті *Французька революція 1789–1799*) проти Першої європ. коаліції.

Дж.: Herzog Albrecht von Sachsen-Teschen als Reichs Feldmarschall Ein Beitrag zur Geschichte des Reichsverfalls und des Baseler Friedens : in 2 bd. Wienna, 1864–1866.

Літ.: Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів, 2002; Маковський С. О. Базельський мир 1795 // Українська дипломатична енциклопедія : в 2 т. / Редкол.: Л. В. Губерський, В. А. Вергун, В. І. Головченко та ін. Київ, 2004. Т. 1; Eckhart F. G. Das Haus Hessen. Eine europäische Familie. Stuttgart, 2005; Лакомб П., Белоусов А. История Франции. Москва, 2009; Нова історія країн Західної Європи та Північної Америки (1492–1918 рр.): хронологія подій / Авт.-укл. О. С. Акунін. Миколаїв, 2013; Войтович Л., Голубко В. Історія війн і військового мистецтва : в 3 т. Харків, 2019. Т. 2.

С. С. Троян

Базель-Штадт. Герб кантону

Ба́зель-Штадт (нім. Basel-Stadt, франц. Bâle-Ville, італ. Basilea-Città, реторомн. Basilea-Citad) — кантон *Швейцарії*.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташований на Пн. Зх. країни. Межує на Пд. та Зх. з кантоном *Базель-Ландшафт*. Має також міжнар. кордони: на Пн. — з *Францією* та *Німеччиною*, на Сх. — з Німеччиною.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. Включає м. *Базель*, комуни (громади) Беттінген і Рієн. Тер. — 36,95 км². Адм. ц. — м. Базель.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Утворений1833 унаслідок поділу іст. кантону Базель на 2 кантони. Передумовою був конфлікт, що 1832–1833 набув характеру збройн. повстання, між нас. м. Базеля та сільської місцевості. 1969 відбувся *референдум* про возз'єднання напівкантонів (підтриманий мешканцями Б.-Ш.).

ПРИРОДА. Кантон розташ. у пд. частині Верхньорейн. низовини, між гір. масивами *Юра* і *Шварцвальд*. Найвища точка — г. Санкт-Хрішона, відома також як місц. гора Базеля (522 м над рів. м.). Територією протікає р. *Рейн*, напрямок течії якої тут змінюється зі зх. на пн., а також її притоки Бірсіг (бл. 20 км), Бірс (обидві ліві; бл. 75 км), Візе (права; бл. 58 км). Клімат помірний, із м'якою зимою та теплим вологим літом. Серед. т-ра січня — +2 °С, липня — +21 °С. Середньоріч. кількість опадів — понад 800 мм, найбільше в теплу пору року.

НАСЕЛЕННЯ. Загальна кільк. нас. (2019, оцінка) — понад 195 800 осіб, густота — 5 300 осіб/км². За етніч. групами: швейцарці (63,4 %), ін. (36,6 %). За реліг. групами: нереліг. (52,8 %), католики (14,9 %), реформати (14,6 %) та ін. За вік. групами: до 19 р. — 17,3 % осіб, 20–64 р. — 62,9 %, 65 р. і більше — 19,9 %. За статевими групами: чоловіки (48,5 %), жінки (51,5 %). Нім. мову вважали рідною 76,8 % осіб. Нас. зростає, 2015 становило 191,8 тис. осіб.

ГОСПОДАРСТВО. Значний екон. центр Швейцарії зокрема та Європи загалом, з потуж. фін. сектором. 2018 ВВП на душу нас. становив 203,9 тис. швейцар. франків. У вторин. секторі економіки було зайнято 18,6 % осіб, у третин. — 81,4 % (2018, оцінка). Осн. галузі пром-сті: хім., фармацевтична. Так, у м. Базелі базуються штаб-квартири компаній хім. пром-сті «БАСФ Швайц» («BASF Schweiz»); фарм. пром-сті: «Новартіс» («Novartis»), «Ф. Гоффманн-Ла Рош» («F. Hoffmann-La Roche»), «Лонза» («Lonza»), «Базілея Фармацевтика» («Basilea Pharmaceutica»), «Актеліон Фармасьютикалз» («Actelion Pharmaceuticals»). Сфера послуг є провідною. Розвинено

Базель-Штадт

банків. справу, страхування, торгівлю, ресторан., готельне госп-во тощо. Один із ключ. секторів економіки — туризм. Щорічно Б.-Ш. відвідують бл. 750 тис. осіб. (є понад 60 закладів для розміщення). Найближчий міжнар. аеропорт «Базель — Мюлуз — Фрайбург» (Євроаеропорт), яким спільно керують Швейцарія та Франція, розташ. прибл. за 3,5 км від м. Базеля. Діє низка вокзалів; транснац. залізниця (357 км) забезпечує сполучення з ін. містами Швейцарії, Франції

Базель-Штадт на карті Швейцарії

Online версія на порталі
http://vue.gov.ua

та Німеччини. Заг. протяжність автом. доріг становить 305 км. На р. Рейні розташ. порт.

ОСВІТА ТА КУЛЬТУРА. Провідним ЗВО регіону є *Базельський університет*. Є незалежний від держави Базел. технол. ун-т (засн. 1970) та ін. Центр культ. життя Швейцарії. Відома Базел. бібліотеч. мережа. Усього налічують бл. 40 музеїв, серед яких у м. Базелі — *Базельський художній музей*; *Базельський історичний музей*; Базел. музей культур; у м. Ріені — музей культури та ігор (засн. 1972) та ін. Проводять міжнар. худ. виставку «Арт Базель» (з 1970) та літ. фестиваль «БухБазель» (з 1998), Європ. молодіж. хоровий фестиваль (з 1992), Базел. фестиваль блюзу (з 2000), Базел. кінофестиваль «Більдрауш» (з 2011) тощо.

СПОРТ. Культивують *футбол*, *хокей із шайбою*, *баскетбол*, *гандбол*, *гімнастику спортивну* та ін. Серед об'єктів спорт. інфраструктури — найб. у Швейцарії стадіон «Санкт-Якоб Парк» (2001; понад 38 тис. місць), хокейна арена (2002; понад 6 тис. місць) тощо.

ПЕРСОНАЛІЇ. Тут нар. вчені династії *Бернуллі*, математик Л. *Ейлер*, живописець А. *Беклін*, фізіолог Ф. *Мішер*, дослідник О. *Піккар*, реліг. та громад. діяч К. *Барт*, фізик і лауреат Нобелів. премії А. *Мюллер*, імунолог та лауреат Нобелів. премії Р. *Цинкернагель* та ін.

Літ.: Fauna und Flora auf dem Eisenbahngelände im Norden Basels / Red.: D. Burckhardt, B. Baur, A. Studer. Basel, 2003; Reinhardt V. Die Geschichte der Schweiz. Von den Anfängen bis heute. 2 aufl. München, 2014.

Базелян Лазар Львович

Базен Ерве

Базеля́н, Ла́зар Льво́вич (05.10.1926, м. Златопіль, тепер у складі м. Новомиргорода Кіровогр. обл., Україна — 05.04.2001, м. Харків, Україна) — астроном і геліофізик, доктор фіз.-матем. наук (з 1989). У 1944 мобілізований до *Червоної армії*, брав участь у *Другій світовій війні*. Закінчив школу екстерном, 1955 — Всесоюз. заоч. політех. ін-т (м. Москва). 1953–1957 працював техніком, інж.-електротехніком інж.-електротех. лабораторії Всесоюз. НДІ організації та механізації шахтар. вир-ва (м. Харків). З 1957 — в Ін-ті радіофізики та електроніки АН УРСР (тепер *Радіофізики та електроніки інститут імені О. Я. Усикова НАН України*): старший інж., провід. інж., мол. наук. співробітник, від 1973 — старший наук. співробітник. 1989 захистив дис. «Дослідження декаметрового радіовипромінювання Сонця та навколосонячної плазми», здобув ступінь доктора фіз.-мат. наук. 1986–2001 — у *Радіоастрономічному інституті НАН України*: від 1989 — провід. наук. співробітник. Осн. напрями наук. діяльності Б.: розроблення нових типів і побудова декаметр. *радіотелескопів* та *поляриметрів*; радіоастрон. дослідження косм. джерел; спостереження за активністю *Сонця* в радіодіапазоні; фізика навколосоняч. плазми; спостереження черв. карлик. зір, що спалахують (еруптивні зорі). Удостоєний премії ім. М. Барабашова АН УРСР (1991).

Пр.: Управляемая антенна круговой поляризации. Расчетные соотношения // Известия ВУЗов. Радиофизика. 1987. Т. 30. № 4; Search for Local Sources of the S-Component at Decametric Wave Lengths // Solar Physics. 1987. Vol. 112. Is. 1; у співавт. — Scattering of Radio Waves from Cosmic Sources in the Solar Corona // Solar Physics. 1971. Vol. 17. Is. 1; Опыт разработки двухмерных антенных решеток со случайным размещением излучателей // Антенны. 1972. Вып. 15; Гармоническая структура декаметрового излучения III типа и групповая задержка радиоволн в солнечной короне // Астр. журн. 1993. Т. 70. № 4; Декаметровое радиоизлучение вспыхивающих красных карликовых звезд // Радиофиз. и радиоастр. 2001. Т. 6. № 1.

Базе́н, Ерве́ [франц. Bazin, Herve; справжні прізвище та ім'я — Ерве-Базен, Жан П'єр Марі (Hervé-Bazin, Jean Pierre Marie); 17.04.1911, м. Анже, тепер регіон Пеї-де-ла-Луар, Франція — 17.02.1996, там само] — письменник, член *Академії Гонкур* (з 1958). Писав франц. мовою. Двоюрідний онук Р. *Базена*. Нар. у сім'ї адвоката. Відмовився вступати на юрид. ф-т Католицького ун-ту в м. Анже. Переїхав до м. Парижа, навчався на літ. ф-ті *Паризького університету*. Одночасно працював журналістом, службовцем на пошті, камердинером тощо, вільн. час присвячував творчості. 1946 заснував поет. журн. «Кокій» («La Coquille»; «Мушля»), вийшло лише 8 номерів. З 1949 брав участь у Русі за мир. Був обраний президентом Академії Гонкур (1973). На цій посаді переорієнтував місію академії, вніс нові ініціативи в роботу закладу. Захищав авторитет Гонкурів. премії; сприяв створенню Гонкурів. премії, присуджуваної ліцеїстами (1988). Мешкав 1984–1992 у м. Монт-Сент-Еньян (тепер регіон Нормандія), останні роки життя — у с. Шенютт-Трев-Кюно (тепер Женн-Валь-де-Луар, регіон Пеї-де-ла-Луар). Перша поет. збірка Б. «День» («Jour»; 1947) здобула премію Аполлінера. Згодом вийшла друга збірка «У гонитві за Іріс» («À la poursuite d'Iris»; 1948). За порадою П. *Валері* полишив поезію та опублікував автобіогр. роман «Гадюка в кулаці» («Vipère au poing»). Роман схвально оцінили деякі критики, але скандальн. образ матері письменника (через деспотизм якої Б. полишив батьків. дім) не дозволило отримати Гонкурів. премію. Серед романів Б.: «Головою об стіну» («La Tête contre les murs»; 1949) — історія про знищення особистості молодої людини під час трив. перебування в психіатр. клініці; «Смерть конячки» («La Mort du petit cheval»; 1950) — продовження історії «Гадюки в кулаці»; «Зведись і йди» («Lève-toi et marche»; 1951) — трагіч. досвід жінки-інваліда; «Олія на вогонь» («L'Huile sur le feu»; 1965) — про батька-підпалювача; «Кого я наважуюсь любити» («Qui j'ose aimer»; 1956) — про розлучену жінку, яка вирішує взяти другий шлюб. Роман «В ім'я сина» («Au nom du fils»; 1960) засвідчив поворот у творчості Б.: він спрямував погляд на сьогодення та став т. з. сімейним романістом. У романах «Крик сови» («Cri de la chouette»; 1971), «Мадам Екс» («Madame Ex»; 1974), «Опівнічний демон» («Le Démon de minuit»; 1988), «Школа батьків» (1991) розповідає про еволюцію буржуаз. звичок у 20 ст. Обстановку *терору* в Чилі після перевороту відтворив у романі «І вогонь пожирає вогонь» («Un feu dévore un autre feu»; 1978). Б. опублікував також роман «Щасливці з острова Розпуки» («Les Bienheureux de La Désolation»; 1970) — про переселенців з острова на півдні Атлантики, які не можуть інтегруватися до сучас. сусп-ва Англії. Письменник розмірковує над питаннями краси природи, місця людини в *цивілізації* та її відповідальності за наслідки втручання в *екосистему*. Роман «Гадюка в кулаці» двічі екранізовано: для телебачення реж. П. Кардіналєм (1971) та кінореж. Ф. де Брока (2004). Укр. мовою окр. твори Б. переклали В. Коптілов, Я. Кравець, П. Соколовський, Я. Коваль, С. Фомін. Б. — лауреат літ.

премії князя Монако (1957), Міжнар. Ленін. премії «За зміцнення миру між народами» (1980). Вел. офіцер ордена Почес. легіону (1994).

Тв.: La Mort du petit cheval. Paris, 1976; Cri de la chouette. Paris, 1991; Vipère au poing. Paris, 2021; Укр. перекл. — Нічого не трапляється // Всесвіт. 1984. № 2; Щасливці з острова Розпуки. Вогонь пожирає вогонь. Львів, 2013.

Літ.: Heriat Ph. Un écrivain de scandale // Revue Des Deux Mondes (1829–1971). 1966. Vol. 1; Moustiers P. Hervé Bazin ou le romancier en mouvement. Paris, 1973; Molard J. La vie sublimée d'Hervé Bazin. Sury-en-Vaux, 2011.

О. В. Романова

Базе́н, Рене́ Франсуа́ Нікола́ Марі́ (франц. Bazin, René François Nicolas Marie; 26.12.1853, м. Анже, тепер регіон Пеї-де-ла-Луар, Франція — 20.07.1932, м. Париж, Франція) — письменник, журналіст, член Франц. академії (з 1903). Писав франц. мовою. Двоюрідний дід Е. *Базена*. Нар. у сім'ї адвоката, який згодом став комерсантом. Закінчив 1872 катол. колеж Монгазон у м. Анже, 1875 — ф-т права Катол. ун-ту м. Анже. Викладав у цьому ун-ті цив. і кримін. право (1876–1919), з 1877 — доктор права. Співпрацював з журн. «Ревю де Де монд» («Revue des Deux Mondes») та низкою газет. Розпочав творчість із передмови до праць Ж. де *Местра* (1880). У 1883 в рояліст. газ. «Юньйон» («*L'Union*») опублікував перший *роман* «Стефанетта» («Stéphanette»). Згодом вийшли друком ін. романи: «Моя тітка Жирон» («Ma Tante Giron»; 1885), «Чорнильна пляма» («Une tâche d'encre»; 1888), «Ноелле» («Les Noëllet»; 1889), «Земля, що помирає» («La Terre qui meurt»; 1899), «Оберле» («Les Oberlé»; 1901), «Донасьєнна» («Donatienne»; 1903), «Самотня» («L'Isolée»; 1905), «Земля, що відроджується» («Le Blé qui lève»; 1909), «Давіде Біро» («Davidée Birot»; 1912) тощо. Романи Б. присвячені соц. і морал. питанням. Обирав сюжети з тогочас., здебільшого провінц. життя. «Чорнильна пляма» розповідає про париз. студентів і артистів, «Оберле» — про трагедію Ельзасу і Лотарингії після *анексії* Німеччиною, «Давіде Біро» — про склад. проблеми, які постали перед світськ. та катол. вчительками після відокремлення д-ви від церкви тощо. Найбільше уславився романами про життя селян («Земля, що помирає», «Земля, що відроджується» та ін.). Письменник бачить розв'язання проблем у поверненні до землі, родин. цінностей. Писав також дорож. хроніки: «Італійці сьогодні» («Les Italiens d'aujourd'hui»; 1893), «Земля Іспанії» («Terre d'Espagne»; 1895), «Мандрівка до Англії» («Voyages en Angleterre»; 1908) тощо; *біографії*: «Герцог де Немур» («Le duc de Nemours»; 1905), «Шарль де Фуко» («Charles de Foucauld»; 1921) тощо. Ще за життя Б. його твори перекладено іноз. мовами. Укр. мовою окр. твори переклала В. Богацька. Лауреат Монтіонів. премії (1889, 1893), премії Віте (1896). Був номінований на Нобелів. премію (не отримав). Нагороджений орденом Почес. легіону: кавалер (з 1900), офіцер (з 1920). На будинку в м. Анже, де жив Б., встановлено мемор. дошку (1934). У м. Анже 12.03.2016 відбувся міжнар. колоквіум «Відкрити заново Рене Базена».

Базен Рене Франсуа Нікола Марі

Тв.: La Terre qui meurt. Romorantin, 2015; Le Blé qui lève. Allaire, 2020; Les Oberlé. Marly, 2021; Рос. перекл. — У сестер милосердия. Санкт-Петербург, 1891; Возрождающаяся земля. Санкт-Петербург, 1908; Умирающая земля. Ленинград, 1926; Укр. перекл. — Галілейські щиглики: Оповідання тітки Перетти // Світ дитини. 1928. № 6.

Літ.: Mauriac F. René Bazin. Paris, 1931; Duhamelet G. René Bazin: Romancier catholique et Français. Paris, 1935; Moreau A. René Bazin. Paris, 1957; Germain M. Bazin René // Beaumarchais J., Couty D., Rey A. Dictionnaire des écrivains de langue française : in 4 vol. Paris, 1984. Vol. 1.

С. В. Глухова

Ба́зи олімпі́йської, па́ралімпійської та де́флімпійської підгото́вки — див. у статті *База спортивна*.

Базиге́н (від *базис* і *ген*) — ділянка *хромосоми*, яку займають трансгени. Б. є часткою спадкового матеріалу в структурі гена, що складається з окр. ділянок, або центрів, які назвали трансгенами. Між трансгенами одного гена існують такі ж алельні відносини, як і між функціонально різн. генами. Виокремлення певних функціон. одиниць у структурі гена безпосередньо пов'язано з вивченням *спадковості* та будови гена як її носія. Відповідно до *хромосомної теорії спадковості* ген уявляли як елемент. одиницю спадковості, *мутації* та *рекомбінації*. Подальше вивчення показало, що ген є ділянкою хромосоми й контролює розвиток конкр. ознаки. Він має певну довжину, складається з окр. різн. за функцією одиниць, які можуть розділятися *кросинговером* і самостійно мутувати. Відкриття явища ступінч. *алелізму* й обґрунтування центр. теорії гена дозволило остаточно спростувати усталене уявлення про неподільність гена як одиниці функції, мутації й рекомбінації та неможливість його поділу шляхом кросинговеру. Дослідженнями М. Дубініна (1901–1993), О. Серебровського (1892–1948; обидва — тепер Росія) та ін. учених цієї групи 1929–1930 було доведено, що ген має склад. будову і не є неподільним. Унаслідок подальш. вивчення рад. вченими структурно-функціон. орг-ції гена окр. його частки почали називати Б. Фізик і генетик С. Бензер (1921–2001; США) 1957 запропонував розрізняти в межах гена різні функціон. одиниці й увів їхні назви: *рекон*, *мутон* і цистрон. За основу виділення дослідник узяв різні функції цих одиниць, відмінності будови (зокрема, різну кількість нуклеотидів). Найменша неподіл. одиниця функції генів — цистрон. С. Бензер так назвав ділянку хромосоми, у межах якої виявляється цис-транс-ефект і яка визначає 1 функцію. Терміни «трансген» і «Б.», які вживали генетики в СРСР з 1930-х, відповідають мутону і цистрону в значеннях, запропонованих С. Бензером у 2-й пол. 20 ст.

Літ.: Portin P. The Concept of the Gene: Short History and Present Status // The Quarterly Review of Biology. 1993. Vol. 68. № 2; Пішак В. П., Бажори Ю. І., Брагін Ш. Б. та ін. Медична біологія / За ред. В. П. Пішака, Ю. І. Бажори. Вінниця, 2004; Барціховський В. В., Шерстюк П. Я. Медична біологія. 4-те вид., випр. Київ, 2017; Portin P., Wilkins A. The Evolving Definition of the Term «Gene» // Genetics. 2017. Vol. 205 (4).

Базиді́єві гриби́ (*Basidiomycota*) — відділ підцарства *гриби* царства справжні гриби (*Nucletmycea*). Термін «базидіомікотові гриби», який часто подають як укр. назву цього *таксону*, помилковий (містить тавтологію). Відділ ділять на 3 підвідділи: Agaricomycotina, Pucciniomycotina, Ustilaginomycotina. Клас валеміоміцети (Walle-

Електронна версія книги
http://vue.gov.ua

miomycetes) у межах відділу поки має невизнач. таксоном. статус. Загалом об'єднує 15 класів, 52 порядки, 177 родин, 1 589 родів і понад 30 тис. видів. Таксономічний склад є прибл. (науковці постійно описують нові види, роди й родини). Б. г. — здебільшого нитчасті орг-ми, які складаються з розгалуж. циліндричних гіф, розділених попереч. клітинними перегородками — *міцелію*. Частина представників внаслідок втор. спрощення набула дріжжоподіб. будови. *Статеве розмноження* відбувається завдяки мейоспорам, які утв. на спец. клітинах міцелію — *базидіях*. Спори (зазвичай по 4, іноді по 2, 3, або 8) формуються на стеригмах (зовн. виростах базидій). Життєвий цикл починається з проростання спор з наступ. утворенням монокаріот. (у кожній клітині по 1 ядру) гаплоїдного (див. *Гаплоїд*) міцелію. Досить швидко гаплоїд. міцелій унаслідок соматогамії (стат. процес багатьох грибів) перетворюється на дикаріотичний (з подвійн. набором ядер в кожн. клітині). Після соматогамії ядра об'єднуються в пари — дикаріони, які згодом синхронно діляться, утворюючи дикаріот. міцелій. Клітини, що беруть участь в соматогамії, можуть бути як генетично однаковими (у гомоталіч. видів), так і генетично різнорідними (у гетероталіч. видів). Поняття статі як такої у Б. г. відсутнє. Більша частина жит. циклу Б. г. проходить саме у формі дикаріот. міцелію. У різн. представників відділу його тривалість варіюється від кількох тижнів до сотень років. Базидії у різн. представників відділу формуються як на вегетат. міцелії, так і на спец. структурах різн. будови. Специф. ознакою Б. г., є наявність на дикаріот. міцелії т. з. пряжок — особл. дугоподіб. клітин (розташ. біля попереч. перегородки гіфи й з'єднують 2 сусід. з нею клітини). Вони забезпечують збереження дикаріотичності клітин міцелію. Крім стат., Б. г. формують і нестат. спороношення внаслідок *мітозу*, що можуть відрізнятися будовою у різн. системат. групах відділу. Трапляється і вегет. розмноження: частинами міцелію та спец. клітинами, що утв. внаслідок

Базидієві гриби. Білий гриб

фрагментації гіфів — телейтоспорами, уредоспорами або спочивальними товстостін. клітинами (хламідоспорами). Частина Б. г. утв. виключно нестат. спороношення, а тому їх належність до відділу можна встановити лише завдяки молекулярно-генет. дослідженням. Представники відділу трапляються на всіх *континентах* і практично в усіх типах назем. оселищ, а також багатьох водн. *біотопах*. За способом живлення Б. г. різноманітні: *сапротрофи* на різн. неживих субстратах, а також симбіотрофи, які живляться за рахунок ін. жив. орг-мів. Серед них числ. небезпечні *патогени* рослин, зокрема іржасті та сажкові гриби, збудники хвороб тварин. Симбіотичні (див. *Симбіоз*) Б. г. вступають у взаємовигід. відносини з різн. орг-мами, напр., судин. рослинами, комахами (мурахами-листорізами, термітами, жуками-короїдами тощо). Є також і симбіонти водоростей, *базидієві лишайники*, хоча їх кількісно менше, ніж серед а*скоміцетів*. Б. г. відіграють ключ. роль у мінералізації росл. решток (це має важл. значення для функціонування *екосистем*). Серед них багато їстів. видів і продуцентів різн. біол.-акт. речовин. Відомі отруйні види, руйнівники пром. деревини, небезп. шкідники с.-г. культур, збудники *мікозів* людини.

Літ.: Kirk P. M., Cannon P. F., Minter D. W. Et al. Dictionary of the Fungi. 10th ed. Wallingford, 2013; Ruggiero M. A., Gordon D. P., Orrell T. M. Et al. A Higher Level Classification of All Living Organisms // PLoS ONE. 2015. № 10 (4); McCarthy C. G., Fitzpatrick D. A. Chapter six — Multiple Approaches to Phylogenomic Reconstruction of the Fungal Kingdom // Advances in Genetics. 2017. № 100; He M. Q., Zhao R. L., Liu D. M. Et al. Species Diversity of Basidiomycota // Fungal Diversity. 2022. Is. 114; Mattila H., Österman-Udd J., Mali T. Et al. Basidiomycota Fungi and ROS: Genomic Perspective on Key Enzymes Involved in Generation and Mitigation of Reactive Oxy // Frontiers in Fungal Biology. 2022. Vol. 3.

М. П. Придюк

Базиді́єві лиша́йники — нетаксономічна група ліхенізованих грибів, грибний компонент яких належить до відділу *базидієвих грибів*. У світі відомо до 50 видів, що є підставою вважати їх рідкіснішими, пор. із сумчаст. лишайниками. Б. л. належать до різн. родин і порядків класу *агарикоміцетів*, більшість представників яких неліхенізовані. Так, роди акантоліхен, ліхеномфалія та семіомфаліна належать до род. гідрофорові порядку *агариковых*. Види цієї родини здебільшого *сапротрофи* або мікоризні (див. *Мікориза*) симбіотрофи. Те саме стосується роду мультиклавула з порядку кантарелові, а також роду ателопсис родини ателієві однойм. порядку. В обох порядках переважають сапротрофи або мікоризотвірні види. Винятком є порядок Lepidostromatales, усі представники якого (із родів *Ertzia*, *Lepidostroma*, *Sulzbacheromyces*) є Б. л. *Талом* більшості Б. л. має вигляд лусочок (роди кора й лепідострома) або скупчень дрібн. кульок (рід семіомфаліна), причому обидва типи можуть бути представлені навіть у межах одн. роду (як у випадку родів ліхеномфалія й мультиклавула). Фотобіонтом бувають як *ціанобактерії* родів сцитонема й ризонема, так і *зелені водорості* з роду коккомікса. Для більшості Б. л. характерні стат. спороношення, за винятком деяк. родів (напр., акантоліхен). Форма плод. тіл різна. Часто трапляються клавариоїдні плод. тіла (у вигляді вертик. ріжок або стовпчиків), як у родів *Ertzia, Lepidostroma, Multiclavula* або *Sulzbacheromyces*. У деяк. родів плод. тіла мають форму пластинок (нагадують карпофори грибів роду стереум), як напр., у видів родів кора й диктіонема. Для роду ліхеномфалія характерні тип. агарикоїдні карпофори, поділені на ніжку й шапинку з пластинч. гіменофором. Вегетативне розмноження у Б. л. трапляється відносно рідко, відбувається за допомогою спец. виростів на таломі — сорédіїв (зокрема, у грибів роду акантоліхен), або ізидій — у видів родів лепідострома й мультиклаву-

Онлайн версія не повна
http://vue.gov.ua

ла. Більшість Б. л. (роди *Acantholichen*, *Cora*, *Ertzia*, *Lepidostroma*, *Semiomphalina*, *Sulzbacheromyces*) розповсюджені в троп. і субтроп. районах, у Європі трапляються представники родів дiктіонема, ліхеномфалія та мультиклавула. В Україні відомі такі види: *ліхеномфалія Гудсонова* (занесена до *Червоної книги України*), ліхеномфалія парасолькова (*Lichenomphalia umbellifera*), мультиклавула слизиста (*Multiclavula mucida*), мультиклавула весняна (*Multiclavula vernalis*).

Літ.: Oberwinkler F. Basidiolichens // Fungal Associations / Ed. by B. Hock. New York, 2012; Kirk P. M., Cannon P. F., Minter D. W. Et al. Dictionary of the Fungi. 10th ed. Wallingford, 2013; Hodkinson B., Moncada B., Lücking R. Lepidostromatales, a New Order of Lichenized Fungi (Basidiomycota, Agaricomycetes), with Two New Genera, Ertzia and Sulzbacheromyces, and One New Species, Lepidostroma winklerianum // Fungal Diversity. 2014. № 64 (1); Marcano V. Eight New Species of Lichenized Basidiomycota in the Genera *Acantholichen*, *Cyphellostereum* and *Dictyonema s.str.* (Agaricales, Hygrophoraceae) from Northern South America // Phytotaxa. 2022. Vol. 574. № 3.

М. П. Придюк

Базилевич Анатолій Дмитрович

Бази́дія (франц. baside, від лат. basis — основа, з грец. βάσις — крок, хода, стопа) — мікроскопічна споротвірна структура, засіб *розмноження статевого базидієвих грибів*. Термін увів 1837 Ж.-А. Левеє (1796–1870; Франція). Б. утв. з поодинок. клітин у стані спокою — *телейтоспор* (у сажкових та іржастих грибів) або з верхівк. клітин гіфів дикаріотичного *міцелію* (в *агарикоміцетів*). Для розвитку Б. необхідне злиття двох ядер дикаріот. клітини (з попарно зближеними гаплоїд. ядрами) в одне диплоїдне з подальшим *мейозом* і утворенням 4 гаплоїд. ядер, які мігрують з тіла Б. в базидіоспори через спец. вирости — стеригми. За розвитку Б. з телейтоспор її дикаріон. ядра зливаються в ній, телейтоспора проростає вже диплоїд. Б., у якій далі відбувається мейоз і формування гаплоїд. базидіоспор. За розвитку з дикаріон. гіфів міцелію Б. утв. з його верхівк. клітин. У деяких базид. грибів утв. дво- чи навіть восьмиспорові Б., зрідка — одно- або триспорові). Б. бувають поодинокі (якщо вони розвиваються з телейтоспор) або утв. у вел. кількостях на гіфах розвиненого дикаріон. міцелію, формуючи суц. шар — гіменій. Б. бувають однокліт. (голобазидії) або септов. (фрагмобазидії). За характером розташування веретена поділу під час мейозу й рівнями розташування ядер після другого *мітозу*, Б. поділяють на хіастичні й стихічні. За типом відділення зрілих спор Б. ділять на балістоспорові (вихідний, найпошир. тип) і статоспорові. Зрілі спори з Б. цього типу вистрілюють від стеригм на певну відстань, що сприяє їх поширенню. Статоспорові Б. — похідний тип, який розвивався незалежно у багатьох неспорід. груп базид. грибів із закритими (гастероїдними) плод. тілами. Зрілі спори відламуються від Б., часто зі шматочком стеригми. Б. у більшості видів з голобазидіями (поділ ядра відбувається без утв. перегородки) булавоподібні, з чотирма стеригмами на верхівці. У деяких представників форма значно варіює (напр., у гастероїдних видів): від мішкоподіб. до округлої або, навпаки, сильно витягнутої. Фрагмобазидії з попереч. перегородками здебільшого циліндрично-веретеноподіб. з бічн. стеригмами; з поздовж. перегородками — округлі з дуже довг. стеригмами.

Літ.: Clémençon H. Cytology and Plectology of the Hymenomycetes. Berlin; Stuttgart, 2004; Калинець-Мамчур З. Словник-довідник з альґології та мікології. Львів, 2011; Kirk P. M., Cannon P. F., Minter D. W. et al. Dictionary of the Fungi. 10th ed. Wallingford, 2013; Naranjo-Ortiz M., Gabaldón T. Fungal Evolution: Diversity, Taxonomy and Phylogeny of the Fungi // Biological Reviews. 2019. Vol. 94. Is. 6; Halbwachs H., Harper C., Krings M. Fossil Ascomycota and Basidiomycota, With Notes on Fossil Lichens and Nematophytes // Encyclopedia of Mycology / Ed. by Ó. Zaragoza, A. Casadevall. Amsterdam, 2021.

М. П. Придюк

Базиле́вич, Анато́лій Дми́трович (07.06.1926, м. Жмеринка, тепер Вінницької області, Україна — 30.06.2005, м. Київ, Україна) — графік, живописець, засл. діяч мист-в УРСР (з 1969), нар. художник України (з 1993). Навчався в худ. студії Будинку піонерів Іллічів. р-ну м. *Маріуполя* (керівник — К. Бендрик), 1953 закінчив Харків. худ.-пром. ін-т (тепер Харків. держ. академія дизайну і мист-в; учителі: Г. Бондаренко, Й. *Дайц*, А. Страхов, І. Філонов). Ілюстратор літ. творів (з 1951). Від 1953 мешкав у м. Києві. Співпрацював із вид-вами «Молодь», «*Веселка*», «*Дніпро*», «Мистецтво», «*Радянський письменник*», «*Радянська школа*», «*Прапор*», естамп. цехом Комбінату монум.-декор. мист-ва та редакцією діафільмів студія «*Укркінохроніка*». Член Спілки художників СРСР (з 1956). Похований на *Байковому кладовищі*. Працював у галузях книжк. та станк. *графіки*, монум. живопису. У студент. роки вподобав художню манеру Є. *Кібрика*, застосовану під час ілюстрування 1943–1945 повісті «Тарас Бульба» М. *Гоголя*. У книжк. графіці прагнув максимально розкривати характер. риси літ. персонажів. *Ілюстрації* вугіл. олівцем до роману «Піднята цілина» М. *Шолохова* (1954) були першою серйоз. роботою. Ілюстрування романів «Пригоди бравого вояка Швейка» Я. *Гашека*

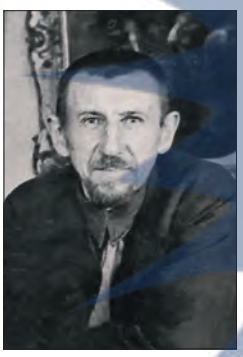
Базилевич Анатолій Дмитрович. Ілюстрація до поеми «Енеїда» І. Котляревського

(1957) та «Пан Халявський» Г. *Квітки-Основ'яненка* (1959) розкрило майстерність Б. у створенні книжк. ансамблю. Ілюстрував поему «*Енеїда*» І. *Котляревського* (1968). Створив числен. цикли малюнків, візуалізувавши твори (див. *Візуалізація творча*) О. *Вишні*, *Марка Вовчка*,

Я. Гашека, М. Гоголя, В. Голобуцького, О. *Гончара*, Є. *Гребінки*, Ю. *Збанацького*, Г. Квітки-Основ'яненка, О. *Ковіньки*, І. Котляревського, М. *Кропивницького*, Леся *Мартовича*, І. *Нечуя-Левицького*, С. *Руданського*, А. *Свидницького*, В. *Симоненка*, М. *Стельмаха*, І. *Франка*, Т. *Шевченка*, М. Шолохова. Ілюстрував казки Г. К. *Андерсена*, братів *Грімм*, Ш. *Перро*, О. *Пушкіна*, укр. нар. та казки народів світу. Брав участь в ілюструванні ювіл. вид. «*Кобзар*» Т. Шевченка (Київ, 1964), оформив видання «Малий Кобзар» (Київ, 1969). Створив малюнки для пошт. листівок за мотивами укр. нар. пісень. Персон. виставки — у м. Києві (1961, 1996). Учасник всесоюз., респ. і міжнар. виставок (з 1956). Критики відзначали лаконізм у вираженні худ. форми, поєднаний із глибоким проникненням у літ. зміст твору, і притаманне українцям почуття гумору й сатири. Нагороджений всеукр. премією «Визнання» (2001).

Літ.: Шевченківський словник : у 2 т. Київ, 1978. Т. 1; Могильовський В. По той бік ілюстрації: Анатолій Базилевич. Оформлення та ілюстрації до поеми Івана Котляревського «Енеїда» // Від задуму до втілення. Київ, 1989; Базилевич Анатолій Дмитрович // Мистецтво України / Упоряд.: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський. Київ, 1997; Перевальський В. Істинно народний. Слово про Анатолія Базилевича // Образотв. мист-во. 2005. № 4; Превар-ська М. І. Видатні українці. Культура. Мистецтво. Освіта. Київ, 2016.

А. Л. Щербань

Базилевич Василь Митрофанович

Базилевич Іван Вікторович

Базиле́вич, Васи́ль Митрофа́нович (12.01.1893, м. Київ, тепер Україна — грудень 1942, м. Таганрог Ростов. обл., тепер Росія) — історик, архівіст, музеєзнавець. Навчався в Першій київ. гімназії. 1915 закінчив іст.-філол. ф-т Імператор. ун-ту Св. Володимира (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Залишений при ун-ті для підготовки до професор. звання. У студент. роки був членом університет. іст.-етногр. гуртка (керівник — М. *Довнар-Запольський*). Під час навчання опублікував низку наук.-популяр. і краєзнав. статей у газ. «Киянин» («Кіевлянинъ»). Після заснування 1917 Київ. археол. ін-ту (ліквідований 1924) викладав там курси, присвяч. допоміж. іст. дисциплінам, працював асистентом каф. юрид. старожитностей. Заст. керівника (1919–1924), наук. співробітник (1925–1926) Музею війни й революції при Київ. ін-ті нар. освіти (тепер Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка). Секретар Київ. крайової інспектури охорони пам'яток культури і природи при Наркомосі УСРР (1927–1932). У 1920-х працював над історією *декабристів* в Україні. Підготував до друку низку документів і кілька досліджень із цієї теми. На поч. 1930-х виявив документи про перебування О. де *Бальзака* в Україні. Опублікував декілька біогр. праць про М. *Гоголя*, О. *Грибоєдова* та ін. 1933–1934 викладав спец. іст. дисципліни на Всеукр. музейних курсах у м. Києві. Після арештів 1923 і 1932 звільнений за відсутністю складу злочину. Після арешту 1935 відбув короткотермінове ув'язнення в Іркут. обл. (тепер РФ) і заслання в Євр. автоном. обл. Член (від 1917) і секретар *Історичного товариства Нестора Літописця* при Ун-ті Св. Володимира (1917–1920 т-во не працювало). Після відновлення діяльності (1921) як т-ва при Укр. АН (тепер *Національна академія наук України*) залишився членом і секретарем до закриття т-ва 1930. Вів протоколи засідань т-ва (зберігалися в архіві дослідника, вилучені під час арешту 1935). Звільнений 1940 без реабілітації і права мешкати в УРСР. Оселився в м. Таганрозі, працював у міськ. іст.-краєзн. музеї. Залишився в місті після початку нім. окупації. Розстріляний нім. карал. органами за «приховування» музейних цінностей.

Пр.: Из истории московско-крымских отношений во второй половине XVII века. Киев, 1914; Декабристи на Київщині. 1825–1925. Київ, 1926; Декабристы. Очерки. I–III. Киев, 1926; Декабрист О. П. Юшневський: спроба біографії // Декабристи на Україні: Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні : в 2 т. Київ, 1930. Т. 2.

Літ.: Матяш І. Василь Базилевич: грані таланту й трагізм долі // Особа в українській архівістиці. Київ, 2001; До 120-річчя від дня народження історика, краєзнавця, музеолога, архівіста, бібліофіла Василя Базилевича // Краєзнавство. 2013. № 1.

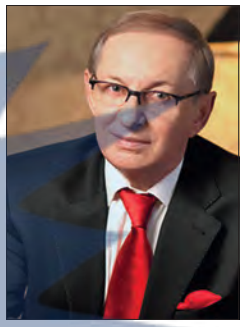
Базиле́вич, Іва́н Ві́кторович (30.10.1899, с. Селець, тепер Сарнен. р-ну Рівнен. обл., Україна — 11.12.1965, м. Провіденс, шт. Род-Айленд, США) — лікар-терапевт, фізіолог, геронтолог, доктор медицини (з 1928), професор (з 1938), член *Української вільної академії наук* (з 1946), дійсний член НТШ (з 1949). У 1917 закінчив гімназію в м. Ставрополі (тепер РФ). Вступив на мед. ф-т Імператор. ун-ту Св. Володимира (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Студентом 3-го курсу працював фельдшером у Київ. військ. шпиталі, одночасно відвідував вечірні курси іноз. мов при Ін-ті зовн. зносин. Після одержання диплома лікаря 1922 став наук. співробітником каф. внутр. хвороб Київ. мед. ін-ту (тепер *Національний медичний університет імені О. О. Богомольця*), де розпочав дослідження з *біохімії* та *фізіології*. 1926 на 1-му Всеукр. з'їзді терапевтів у м. Харкові виголосив доповідь «До питання про клінічне значення поверхневого натягу сечі при хворобах серця». 1927–1929 у журн. «Українські медичні вісті» вміщено статті Б. про мієлоїдну *лейкемію* та хвороби *гіпофіза*. 1927–1930 — співробітник каф. терапії Київ. мед. ін-ту. Вивчав проблеми жовчовиділення за різн. захворювань, займався фіз.-хім. дослідженнями поверхн. натягу біол. рідин; сконструював прилад «клінічний капіляриметр». 1928 захистив доктор. дис. «Поверхневий натяг сечі та його клінічне значення», підготував працю «До питання про синдром вірилізму». 1928–1934 — консультант-терапевт Київ. психіатр. лікарні. 1930 заарешт. за сфабриков. Об'єднаним держ. політ. управлінням справою «Спілки визволення України», згодом звільнений без права роботи в мед. ін-ті. 1931–1934 — ст. наук. співробітник, заст. зав. клін. відділу Київ. ін-ту патології і гігієни праці (тепер Ін-т медицини праці ім. Ю. Кундієва); доцент клініки внутр. хвороб Київ. ін-ту вдосконалення лікарів, де викладав клін. біохімію і *фармакологію*, розпочав дослідження гемодинаміки людини у фізіол. умовах і за патології. З 1934 — наук. співробітник Ін-ту клін. фізіології в м. Києві, очолюваного О. *Богомольцем*, де працював над темами «Особливості водно-сольового обміну в осіб старшого віку» та «Гемодинамічні порушення у гіпертонічних хворих». 1936 опублікував «Нарис клінічної ферментології» — першу в Україні і світ. медицині монографію з мед. *ензимології*. З 1936 — зав. від-

ділу Ін-ту эксперим. медицини АН УРСР. 1937 видав книгу «Недокрів'я», де описав різні види *анемій*. Осн. наук. дослідження: *фізіологія людини*, водно-сольовий обмін орг-му, процеси біол. *старіння*. 1927 зацікавився проблемою старіння орг-му людини. Від 1934 проводив спостереження в м. Києві. 1937–1938 організував дві наук. експедиції в *Грузію* для обстеження довгожителів *Абхазії*, очолив групу науковців із вивчення фізіології *довголіття*. 1938–1941 — професор і зав. каф. шпитал. терапії 2-го Київ. мед. ін-ту. Сформував власну наук. групу дослідників і створив при Ін-ті клін. фізіології спец. «клініку старості», що стала першим клін. геронтол. і геріатричним (див. *Геріатрія*) центром в Україні. Досліджуючи різні прояви метаболізму в орг-мі довгожителів, дійшов висновку, що старість — термінал. стадія нормал. розвитку людини, а не патол. процес. Був одним з осн. доповідачів на 1-й наук. конференції у Сх. Європі з питань генезису старості та профілактики передчас. старіння орг-му (17–19.12.1938). Свою теорію старіння виклав у працях «Синдром нормальної старості» (1939) та «Про жиро-ліпоїдний обмін у довголітніх стариків» (1940), що стали одними з перших наук. досліджень у ділянці *геронтології* в Україні. Під час нім. окупації м. Києва працював лікарем-терапевтом і викладав курс внутр. хвороб у мед. ін-ті, 1943 емігрував до Німеччини. Спочатку працював лікарем у шпиталі переміщ. осіб у Тюрингії, завідував поліклінікою в м. Єні та відділом у шпиталі у м. Швайнфурті. З 1946 — дійсний член УВАН у Європі, член бюро мед. відділу УВАН, член проводу Укр. мед.-санітар. об'єднання. Виступав на 1-му (04–05.05.1946, м. Карлсфельд) та 2-му (26–28.12.1947, м. *Регенсбург*) Наук.-професс. з'їздах укр. лікарів Зх. Німеччини — із доповідями про створення Укр. мед. центру в Зх. Німеччині та про специф. «недугу біженців». 27.07.1949 за рекомендацією Матем.-природописно-лікар. секції (МПЛС) НТШ обраний дійсним членом НТШ Європи. 1949 емігрував до США, де працював терапевтом-геріатром, зав. геріатр. від-ня держ. лікарні, що тепер у м. Кранстоні (округ Провіденс, шт. Род-Айленд). Доопрацював і перевидав монографію про біол. процес старіння. Від 1953 — член МПЛС НТШ у США. 1954–1959 — член редколегії вид. «Лікарський вісник» у США. З 1958 — член Амер. геронтол. т-ва, Амер. мед. асоціації, Укр. лікар. т-ва в Пн. Америці.

Пр.: До питання про клінічне значення реакції Норгаарда // Укр. мед. вісті. 1928; До питання про синдром вірилізму // Укр. мед. вісті. 1928. № 2; Поверхностное натяжение мочи и его клиническое значение. Киев, 1928; Нове в терапії Арпое // Укр. мед. вісті. 1929. № 1; Нові досягнення у вивченні передньої частки гіпофіза: літературний огляд // Укр. мед. вісті. 1929. № 7–10; Нарис клінічної ферментології. Київ, 1936; Диференціальна сфігмографія як метод дослідження пружних властивостей артерій // Мед. журн. 1936. № 3; Про гемодинамічні зрушення в серцево-судинних хворих при втомі // Мед. журн. 1936. № 2; Про гемодинамічні зрушення при розладах кровообігу // Мед. журн. 1936. № 2; Про зміни в організмі у ниркових хворих при втомі // Мед. журн. 1936. Т. 6. № 1; Про зміни в організмі осіб з хворою печінкою при втомі // Мед. журн. 1937. № 4; Про водний обмін у довголітніх стариків // Мед. журн. 1940. № 1; Про perspiratio insensibilis і основний обмін у довголітніх стариків // Мед. журн. 1940. № 4; Спостереження таборового лікаря // Сьогочасне й минуле. 1949. Ч. 1–2; The Medical Aspects of Natural Old Age. An Introduction to Clinical Gerontology. Munich, 1959; Міокардіяльний інфаркт (історичний огляд) // Лікар. вісник. 1961. Ч. 21; Біологічний процес старіння // Лікар. вісник. 1968. Ч. 2.

Літ.: Хроніка НТШ. 1954. Ч. 77; Розгін І. Професор доктор Іван Базилевич // Лікар. вісник. 1964. № 2 (33); Freeman J. T. Ivan Basilevich: a Gerontologist in Transit // Journal of American Geriatric Society. 1978. Vol. 26. № 7; Плющ В. Нариси з історії української медичної науки та освіти (XIX і XX ст.) : в 2 кн. Мюнхен, 1983. Кн. 2; Мовчан Ю. Науково-професійні з'їзди українських лікарів у Німеччині (1946–1947) // Матеріали до історії української медицини : в 2 т. Чикаго, 1988. Т. 2; Плющ Н. Діяльність українських лікарів на еміграції в Німеччині (1945–1958) // Матеріали до історії української медицини : в 2 т. Чикаго, 1988. Т. 2; Пундій П. Українські лікарі : в 2 кн. Чикаго, 1994. Кн. 1; Ганіткевич Я. В. Іван Базилевич — український клінічний фізіолог, терапевт-геронтолог: до 100-річчя від дня народження // Фізіол. журн. 2000. Т. 46. № 4; Ганіткевич Я. В. Українські лікарі-вчені першої половини XX століття та їхні наукові школи. Львів, 2002; Ганіткевич Я. В. Історія української медицини в датах та іменах. Львів, 2004.

В. П. Боряк

Базилевич Олег Петрович

Базиле́вич, Оле́г Петро́вич (06.1938, м. Київ, тепер Україна — 16.10.2018, там само) — спортсмен, футболіст (крайній нападник), тренер, заслужений тренер України (з 1972), засл. тренер СРСР (з 1975), засл. працівник фіз. культури і спорту України (з 2008), канд. пед. наук (з 1983), один з розробників новаторської системи *футболу*. Нар. у сім'ї інженера-будівельника і викладачки ун-ту. З дитинства захоплювався футболом, від 1952 грав у дит. команді «Будівельник» (перший тренер А. Камзолов), з 1954 тренувався і грав у Футбол. школі молоді (м. Київ), тренер В. Балакін (1913–1992; тепер Україна). Закінчив 1963 Київ. ін-т фізкультури (тепер *Національний університет фізичного виховання і спорту України*). Був запрошений до клубу *«Динамо» (Київ)*, з 1957 грав у складі команди дублерів, з 1959 до лютого 1966 — в осн. складі команди на позиції правого крайн. нападника. Був швидкісним гравцем з хор. *дриблінгом*. Часто забивав м'ячі після подачі кутових чи штраф. ударів В. *Лобановським*. За «Динамо» зіграв у 161 матчі, забив 53 м'ячі. У березні 1966 — березні 1967 грав за клуб *«Чорноморець»*, у травні 1967 — червні 1968 — за *«Шахтар» (Донецьк)*. Усього в Чемпіонатах СРСР зіграв у 228 матчах, забив 68 м'ячів. Був у списках кращих футболістів СРСР (1960–1965). До збірної СРСР не викликався. Чемпіон СРСР (1961), сріб. призер (1960, 1965), володар Кубка СРСР (1964) у складі «Динамо» (Київ). У *Кубку володарів кубків* — 5 матчів, 4 голи. У 30 р. завершив кар'єру гравця. З 1968 працював старш. викладачем Київ. ін-ту фізкультури. Від серпня 1969 — старш. тренер футбол. клубу «Десна» (м. Чернігів). Намагався запровадити новатор. методику тренувань, яку розробляв у співпраці з науковцем А. Зеленцовим (1934; тепер РФ — 2006; Україна). Однак керівництво області 1970 ухвалило рішення розформувати команду. 1971 тренував клуб 2-ї ліги «Шахтар» (м. Кадіївка), у якому також втілював ідеї раціоналізації тренув. режимів. Команда з нижн. рядків турнір. таблиці піднялася на 4-те місце. На поч. 1972 (до березня) тренував футбол. клуб «Автомобіліст» (м. Житомир). У березні 1972–1973 і 1986 був гол. тренером клубу «Шахтар»

(м. Донецьк). Під його керівництвом «Шахтар» повернувся з першої ліги до вищої, наступ. року увійшов до найкращих команд СРСР. Найбільшим досягненням як тренера була робота у «Динамо» (м. Київ) у співпраці з В. Лобановським. Працював начальником команди «Динамо» (1974–1976). Разом з В. Лобановським розробив і впровадив систему орг-ції гри та підготовки футболістів високої кваліфікації. Стояв біля витоків створення клубної наук. лаб., яка реформувала традиції, що тоді існували у вітчизн. футболі. Команда була однією з небагатьох в Європі, які почали грати в «тотальний футбол». Під керівництвом тренер. тандема Б. і В. Лобановського «Динамо» стало чемпіоном СРСР (1974, 1975), завоювало Кубок СРСР (1974), Кубок володарів кубків і Суперкубок УЄФА (обидва — 1975). За підсумками виступів київ. «Динамо» 1975 визнано Міжнар. асоціацією спорт. журналістів найкращою спорт. командою світу, В. Лобановського і Б. — найкращ. тренерами світу. Начальник команди збірної СРСР (1975 — липень 1976), основу якої становили футболісти «Динамо». Команда поступилася у чвертьфіналі збірній Чехословаччині (0:2; 2:2). На *Літніх Олімпійських іграх 1976* (м. Монреаль) був тренером олімп. збірної команди СРСР, яка здобула бронз. медалі. Надалі працював тренером клубів: «Динамо» (м. Мінськ) — 1977 — липень 1978, «Пахтакора» (м. Ташкент) — червень — жовтень 1979, ЦСКА (м. Москва) — 1980 — серпень 1982, «Зоря» (м. Ворошиловград, тепер м. Луганськ) — 1984 (до вересня), «Славія» (м. Софія) — 1987–1988, «Кувейта» (м. Ель-Кувейт) — 1997. Старший тренер юнац. збірної України (1985), яка під його керівництвом стала переможницею Всесоюз. юнац. ігор (1985). Гол. тренер олімп. збірної Болгарії (липень 1988 — березень 1989), гол. тренер збірної України (листопад 1992 — вересень 1994), тренер олімп. збірної Кувейту (1995–1996). Був головою Комітету збірних команд України Федерації футболу України (2001). Працював у клубі «Динамо» (м. Київ): начальником команди (з 2002), віцепрезидентом т-ва «Динамо» (2004), керівником відділу селекції клубу (до грудня 2006), начальником Н.-д. центру т-ва «Футбольний клуб "Динамо" Київ» (грудень 2006 — липень 2012). Захистив дисертацію на тему: «Управління підготовкою висококваліфікованих футболістів на основі моделювання тренувального процесу» (1983). Уперше в практиці футболу обґрунтував методику вибірк. впливу тактико-тех. вправ на орг-м футболістів. Тактики та стратегії футболу обґрунтував у працях: «Організація гри та підготовка футболістів високої кваліфікації» (2011), «Система, або Роздуми про футбол» (2013; перевид. 2017). Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2004), II ступеня (2011).

Пр.: Организация игры и подготовка футболистов. Київ, 2011; Система, или Размышления о том, каким был, стал и может стать футбол. Киев, 2017; Укр. перекл. — Система, або роздуми про футбол. Київ, 2018.

Літ.: Базилевич Олег Петрович // Динамо. Энциклопедия. Москва, 2003; Талиновский Б. Х., Франков А. В., Панкратов Е. П. Чемпионаты Европы : в 7 т. Киев, 2012. Т. 2.

Базиле́вич, Фе́дір (27.12.1897, м. Київ, тепер Україна — 30.06.1931, м. Львів, за ін. даними — м. Станіславів, тепер м. Івано-Франківськ, Україна) — актор, співак (тенор), режисер, театральний діяч. У складі Укр. респ. капели під диригуванням О. *Кошиця* гастролював у країнах Європи. 1920 перебував у таборі військовополонених Армії УНР у Чехії. Грав у табор. театрі, навчався в Праз. консерваторії. 1923 прибув до м. Ужгорода (тепер Україна), де 1927–1929 працював у «Руському театрі» т-ва «Просвіта» як співак, реж., адміністратор і директор. Через тиск чес. поліції переїхав до м. Станіславова. 1930–1931 працював у театрі ім. І. Тобілевича (м. Львів). Б. переклав для «Руського театру» окремі драм. твори з польськ, франц., чес. мов. Як реж. поставив вистави: «На перші гулі» С. *Васильченка*, «Маруся Богуславка» М. *Старицького*, «Комедія на мості» В. Кліцпера, «Ляльки Віолети» А. Адама та ін. Зіграв ролі: Гриця («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького), Миколи («Наталка Полтавка» І. *Котляревського*), Омелька («Мартин Боруля» І. *Карпенко-Карого*), Степана («Дай серцю волю, заведе в неволю» М. *Кропивницького*). Серед партій — Андрій («Катерина» М. *Аркаса*), Фауст (однойм. опера Ш. Ф. *Гуно*), Йожі («Циганський барон» Й. *Штрауса*), Каньо («Паяци» Р. *Леонкавалло*).

Літ.: Романюк С. Афіші українських драматичних колективів кінця XIX — першої половини XX ст. у фондах Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника // Записки Львів. Нац. наук. б-ки України ім. В. Стефаника. 2017. Вип. 9; Пересунько Т. Культурна дипломатія Симона Петлюри: «Щедрик» проти «русского мира». Місія Капели Олександра Кошиця (1919–1924). Київ, 2019.

Базилевич Олег Петрович. У складі «Динамо» (Київ)

Балилевич Федір

Базиле́вський, Бори́с Васи́льович (07.06.1885, м. Кам'янець-Подільський, тепер Хмельн. обл., Україна — 24.02.1955, м. Новосибірськ, тепер Сибір. федер. округ, Росія) — астроном. Нар. у дворян. сім'ї. 1904 закінчив гімназію в м. Єкатеринбурзі, куди переїхали батьки. 1904 вступив на фіз.-мат. ф-т *Санкт-Петербурзького університету*. Після його закінчення (1910) деякий час працював у магнітно-метеорол. *обсерваторії* в м. Слуцьку (тепер Білорусь), а також викладав фіз. дисципліни у *Варшавському університеті*. 1918 переїхав до м. Смоленська, де з 1919 працював у Смолен. пед. ін-ті (згодом Смолен. ун-т): викл. фізики, зав. каф. фізики і астрономії, 1919–1938 — декан ф-ту, виконував обов'язки заст. директора з наук.-навч. роботи. 1922–1926 — голова астрономо-фіз. комісії цього ун-ту. Під його керівництвом 1925–1926 відреставровано будівлі обсерваторії ун-ту та модернізовано її обладнання. Від 1926 — директор обсерваторії; з 1929 — проф. каф. астрономії Смолен. ун-ту. 1929–1931 — гол. редактор зб. «Труди астрономічної обсерваторії Смоленського пединституту» (рос. «Труды астрономической обсерватории Смоленского пединститута»). Був головою Смолен. від-ня Всесоюз. астрономо-геодезич. т-ва при АН СРСР. Під час окупації м. Смоленська 25.07.1941–01.10.1942 був заст. *бургомістра* міста. Урятував декілька десятків військовополонених від загрози розстрілу, молодь — від відправлення до Німеччини на примус. роботи. Після звільнення міста дав свідчення Комісії з розслідування *Катинського розстрілу*. *Радянська влада* не переслідувала Б., що дало підстави для поширення чуток про його співпрацю з органами НКВС / МДБ. Восени 1946

Архівна версія на сайті
https://vue.gov.ua

виступив на Нюрнбер. трибуналі (див. *Нюрнберзький процес 1945*) як свідок щодо злочинів нацистів. У лютому 1944 переїхав до м. Новосибірська. Працював у Новосибір. пед. ін-ті та Новосибір. ін-ті інж. геодезії, аерозйомки і картографії (тепер Сибір. держ. ун-т геосистем та технологій): проф. каф. астрономії, декан фіз.-мат. ф-ту, зав. каф. астрономії та геодезії. Осн. наук. інтереси стосувалися теорії фігури *Землі*, *геофізики*, сферич. астрономії, *астрометрії*, *механіки небесної*.

Пр.: Вывод формул влияния аберрации неподвижных звезд на основании векториального сложения скоростей // Научные известия Смоленского гос. ун-та. 1929. Вып. 1; Геометрический вывод законов ньютонианского притяжения из законов Кеплера // Научные известия Смоленского гос. ун-та. 1929. Вып. 1; Наблюдения полного лунного затмения 8 декабря 1927 г. на обсерватории Смоленского университета // Научные известия Смоленского гос. ун-та. 1929. Вып. 1; Астрономия в системе математического образования // Научные известия Смоленского гос. ун-та. 1930. Вып. 2; Лунное затмение 2 апреля 1931 г. в свете теории DANJON'A // Труды астр. обсерватории Смоленского пединститута. 1931. Вып. 1.

Літ.: Смоленский государственный педагогический институт имени К. Маркса. 1918–1968 / Под. общ. ред. А. А. Кондрашенкова. Смоленск, 1968; Меньшагин Б. Г. Воспоминания. Смоленск… Катынь… Владимирская тюрьма… Париж, 1988.

Базиле́вський, Володи́мир Олекса́ндрович (14.08.1937, с-ще Павлиш, тепер Олександр. р-ну Кіровогр. обл., Україна) — письменник, критик, перекладач, есеїст, публіцист. Пише укр. мовою. Дитинство пройшло в с. Байдаковому (за 7 км від с-ща Павлиша). 1962 закінчив філол. ф-т Одес. держ. ун-ту (тепер *Одеський національний університет імені І. І. Мечникова*). Працював робітником сцени в драмтеатрі, будівельником. Був членом обл. літ. об'єднання «Степ», кореспондентом газ. «Чорноморська комуна» (м. Одеса), «Кіровоградська правда» (м. Кіровоград, тепер м. Кропивницький), старш. ред. вид-ва «Промінь» (м. Дніпропетровськ, тепер м. Дніпро), керівником літ. студії «Сівач» (м. Кіровоград). Друкуватися почав з 1954. Перші зб. «Ятрань» і «Рівновага» з'явилися 1968. Член *Національної спілки письменників України* (з 1972). Член комітету з присудження *Національної премії України імені Тараса Шевченка* (з вересня 1999). Автор поет. кн.: «Світлиця» (1970), «Гони» (1971), «Пора перельоту» (1974), «Поклик простору» (1977), «Допоки музика звучить» (1982), «Світлом єдиним», «Чуття землі небесне» (обидві — 1983), «Труди і дні» (1984), «Вибране» (1987), «Колодязь» (1988), «Вертеп» (1992), «Вокзальна площа» (1995), «Украдене небо» (1999), «Тумани Ітаки» (2001), «Крик зайця», «Віварій» і «Кінець навігації» (видані однією книгою, усі — 2004), «Читання попелу» (2007), «Шляхами вітру» (2011) та ін. Писав крит. прозу та *есеїстику*: «І зав'язь дум, і вільний лет пера» (1990), «Лук Одіссеїв» (2005), «Холодний душ історії» (2008), «Тепер і тут» (2012), «Замах на Бога» (2014), «Лук і Ліра» (2016), «Замінований рай» (2018), «Євтерпа в снігах» (2020), «У садах Вернадського й Шардена», «Талант і талан» (обидві — 2021) та ін. Автор док. повістей і *нарисів* «Делегат конгресу» (1975), «Земля двох морів» (1978), «Обриваю тривогу» (1982) тощо. Твори Б. перекладено рос., болг. та угор. мовами. Лауреат Держ. премії України ім. Т. Г. Шевченка (1996, за кн. «Вертеп»), літ. премій: ім. Ю. Яновського (1972, за *поему* «Пора перельоту»); ім. Павла Тичини (1990, за кн. «Колодязь»); «Березоль» (2002, за цикл крит. мініатюр «Імпресії та медитації»); ім. В. Свідзінського (2004, за зб. «Віварій» і «Кінець навігації»); ім. Є. Плужника (2006, за кн. «Крик зайця»); міжнар. літ.-мист. премії ім. П. Куліша (2012, за кн. «Холодний душ історії»); ім. Є. Маланюка за статті в літ. часописі «Вежа» в номінації «Літературознавство та публіцистика» (2019).

Базилевський Володимир Олександрович

Базиликут Богдан Омелянович

Тв.: Світлиця. Київ, 1970; Колодязь. Київ, 1988; Вертеп: Вибрані твори. Київ, 2004; Холодний душ історії. Київ, 2008; Шляхами вітру. Київ, 2011; Замах на Бога. Київ, 2014; Лук і Ліра. Київ, 2016.

Літ.: Кодак М. Не дати душу на поталу: роздуми про поезію Володимира Базилевського // Київ. 2001. № 9–10; Шевченківські лауреати 1962–2001 / Авт.-упоряд. М. Г. Лабінський. Київ, 2001; Вознюк Т. Граматичні групи авторських метафор: на прикладі поезій Володимира Базилевського та Петра Перебийноса // Дивослово. 2010. № 9; Жулинський М. Коли душа розпускається словом, або Що відчуває поет у володіннях Протея: ювілейні рефлексії з нагоди 80-річчя Володимира Базилевського // Літ. Україна. 3 серпня. 2017; Сорока П. Поезія — пташине ремесло: до 80-річчя Володимира Базилевського // Дзвін. 2017. № 8.

Базилику́т, Богда́н Омеля́нович (24.08.1938, с. Гадинківці, тепер Чортків. р-ну Терноп. обл., Україна — 17.08.2020, м. Львів, Україна) — співак (ліричний тенор), педагог, нар. артист України (з 1992), професор (з 1994). Вступив 1955 на філол. ф-т Львів. держ. пед. ін-ту (нині Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. І. Франка) на спеціальності «учитель української мови та літератури», «учитель музики і співів». Вокалу вчився у В. Кобржицького (1906–1985), теор. предмети опановував під керівництвом музикознавця М. Антькова (1923–1993), композитора Є. Козака (1907–1988; усі — тепер Україна). Після закінчення навчання 1960 працював викладачем вокалу в тому ж ін-ті. Одночасно займався співом у М. Копніна (1903–1984; тепер Україна). 1971 закінчив вечірнє від-ня Львів. держ. консерваторії імені М. Лисенка (тепер *Львівська національна музична академія імені М. В. Лисенка*) у класі М. Шелюшка (1912–1983; тепер Україна). 1984–1990 працював у Дрогоб. пед. ін-ті. 1999–2005 — проф. каф. театрознавства та актор. майстерності, з 2005 — на каф. муз. мист-ва ф-ту культури та мист-в *Львівського національного університету імені Івана Франка*. З 2004 водночас викладав у Львів. нац. муз. академії ім. М. Лисенка. Спеціально для Б. композитор М. Костецький на слова О. Новицького написав пісню «Люблю я тебе, Україно!». Уперше виконав її 05.07.1968 у м. Києві. Наприкін. 1960-х — на поч. 1970-х з оркестром «Харків'янка» та засл. ансамблем танцю України «Юність» гастролював містами УРСР, СРСР, Бельгії, Болгарії, Куби. З 1971 — соліст Львів. академ. театру опери та балету ім. І. Франка (тепер *Львівський національний академічний театр опери та балету імені Соломії Крушельницької*). Дебютував партією Андрія («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського). У репертуарі — понад 20 провід. опер. партій, зокрема Петро («Наталка Полтавка» М. *Лисенка*), Герцог Мантуанський («Ріголетто» Дж. *Верді*), Рудольф, Пінкертон («Богема», «Мадам Баттерфляй» Дж. *Пуччіні*), Ленський («Євгеній

Онєгін» П. *Чайковського*), Князь Голіцин («Хованщина» М. *Мусоргського*). Від 1979 брав участь у концертах в Україні, Австрії, Бельгії, Данії, Естонії, Латвії, Литві, Польщі, РФ, Угорщині, колиш. Югославії. 1979 фірма грамзапису «Мелодія» випустила підготовлену ним платівку «Пісні 15 союзних республік мовою оригіналу». Записав аудіокасети із концерт. програмами «Христос Родився! Коляди на Різдво Христове» (1991), «Стрілецькі пісні Р. Купчинського» (1993) та ін. На Львів. обл. телебаченні 2000–2002 записано концерти циклу «У вінок Кобзареві» у виконанні студентів разом із професором. У фонді Нац. телерадіокомпанії України — 73 фонд. записи (5 програм) у виконанні Б. у супроводі оркестру Держтелерадіокомпанії та Нац. оркестру нар. інструментів України (нині *Національний академічний оркестр народних інструментів України*). Серед них — «Маловідомі українські народні пісні та романси», «Українські колядки в обробці Д. Січинського», «Стрілецькі пісні Р. Купчинського в обробці Я. Ярославенка», «Пісні вояків УПА». Видав зб. «Педагогічний репертуар вокаліста: Романси та обробки народних пісень українських композиторів: Тенор» (1994), «Педагогічний репертуар вокаліста: Бас» (1997), «Українські пісні та романси з репертуару Богдана Базиликута» (2003; увійшли бойків., лемків. пісні, старовинні романси Поділля, пісні січових стрільців); навч. посібники «Орфоепія в співі» (2001), «Українські народні пісні для мецо-сопрано» (2010), «Ліричні пісні українських композиторів для мецо-сопрано» (2018) та ін. Серед учнів: Г. Смолій (нар. 1956) — соліст Льєж. опери (Франція), В. Загорбенський (нар. 1975) — соліст Львів. нац. театру опери та балету ім. С. Крушельницької, Б. Малаба (нар. 1989; усі — тепер Україна) — соліст Лондон. міського опер. театру. Лауреат першої премії респ. фестивалю молодіж. пісні (1969, м. Краснодон, тепер м. Сорокине Луган. області, Україна).

Літ.: Терещенко А. К. Львівський державний академічний театр опери та балету імені Івана Франка. Київ, 1989; Ігнатенко В. Базиликут Богдан Омелянович // На сцені Львівської опери. Львів, 1998; Пиц Б. Базиликут Богдан Омелянович // Українська музична енциклопедія : в 5 т. Київ, 2006. Т. 1; Юзюк Н. Шляхами журавлиної долі : Проекція успіху // Дзвін. 2006. № 4 (738); Паламарчук О. Музичні вистави львівських театрів (1776–2001). Львів, 2007; Лисенко І. Базиликут Богдан Омелянович // Співаки України. Енциклопедичне видання. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ, 2011; Юзюк Н. Маестро Богдан Базиликут: творчий портрет // Просценіум. 2014. № 1–3 (38–40); Юзюк Н.Ф. Пам'яті народного артиста України, професора Богдана Базиликута // Українська музика: науковий часопис. Львів, 2021. Чис. 2 (40).

Н. Ф. Юзюк

Базиликут Богдан Омелянович. У ролі Івана Хованського в опері М. Мусоргського «Хованщина» (1973)

Базиліани (лат. Basiliani) — див. *Василіяни*.

Базили́к — див. *Васильки*.

Бази́ліка [лат. basilica, від грец. βασιλική (στοά), букв. — портик (стоя), де перебуває цар (архонт)] — витягнута в плані прямокутна *споруда* громадського призначення, розділена по довжині рядами вертикальних опор (*колон*, *пілонів*, *стовпів*) на непарну кількість (3–5) *нав* (нефів) різної висоти. Середня нава закінчується *апсидою*, завжди ширша і вища, ніж бічні, що уможливлює влаштування *вікон* у горіш. частині її стін над *дахами* біч. нав для кращого освітлення *інтер'єру*. Вхід через приміщення *нартексу*. Спочатку нави перекривали дерев. *кроквами*, пізніше — муров. *склепіннями* й вивершували двосхилими дахами. Як окр. тип громад. будівлі призначення для торгівлі, суду, зборів, прийомів тощо, Б. сформувалася в *Римі Стародавньому* (Б. Емілія в *Римі*, 179 до н. е.) на основі запозичень з *Греції Давньої* (Б. на о. Делос, 210 до н. е.). Найдавнішою частково збереженою спорудою цього типу є Б. 120 до н. е. у м. Помпеях. Остан. монум. спорудою рим. імператорів є *Базиліка Костянтина і Максенція в Римі*. З огляду на зручність розміщення вел. кількості людей Б. стала гол. типом ранньохрист. *храму* (Б. Святого Петра в Римі, 324–349; Б. Студійс. монастиря в *Константинополі*), пізніше — катол. храму в роман., готич., ренесанс. та барок. архітектурі *Європи*, *Близького Сходу*, із 16 ст. також *Америки*. Б. мали як зх., так і сх. орієнтації. Ще у 4 ст. у м. Римі *композиція* Б. збагатилася попереч. навою — *трансептом*, яку влаштовували перед апсидою. Згодом на перетині серед. нави з трансептом стали зводити *вежі*. У 9 ст. з'явився *вестверк* і сформувався тип розвиненої роман. Б. (церква Св. Михаїла в Гільдесгаймі, 1010–1033, тепер Німеччина). Більшість вел. цегл. і кам'яних готич. соборів Зх. Європи належать до базилікал. типу [собор Діви Марії в Кракові, 1392–1397; церква Св. Миколая (Нігулісте) в м. *Таллінні*, 1230–1275]. Ця традиція продовжилася в 19 ст. у вел. базилікал. церквах у стилі *неоготики*

Базиліка. Схема ранньохристиянської п'ятинефної базиліки

Базиліка. Руїни найдавнішої збереженої базиліки в м. Помпеях (Італія), 2 ст. до н. е.

Онлайн версія на порталі
http://vue.gov.ua

[Пам'ятна церква (Вотивкірхе) у м. *Відні*; 1853–1879]. На тер. України найперші Б. з'явилися в Криму (Уваров. Б. 6–10 ст. у *Херсонесі*), розповсюдилися з 15 ст. у катол. сакрал. буд-ві на зх. землях: Петропавлів. костел 1428–1430 у *Кам'янці-Подільському*, *костел єзуїтів у Львові*, костел *Бернардинського монастиря у Львові* та ін. Наприкін. 19 ст. через розповсюдженням стилістики *історизму* базилікал. костели з'явилися й у Наддніпрянщині (костел Св. Миколая 1899–1909 у м. *Києві*). У інтер'єрі Б. опори, що розділяють нави, можуть нести або *балку архітрава*, або

Базиліка. Базиліка готична цегляна — собор Діви Марії в м. Кракові (Польща), 1392–1397

арки (в *готиці* — стрілчасті), що є опорами для розташ. вище стін. Над пониженими біч. навами можуть бути *галереї-емпори*. Серед храмів базилікал. типу розрізняють Б. купольні та ротондальні. Б. купольна має трансепт, на перетині якого із серед. нефом влаштовано на *пандативах* або на *тромпах купол* (глухий або на *підбанніку* з вікнами). Виникла бл. 6 ст. у *Середземно-*

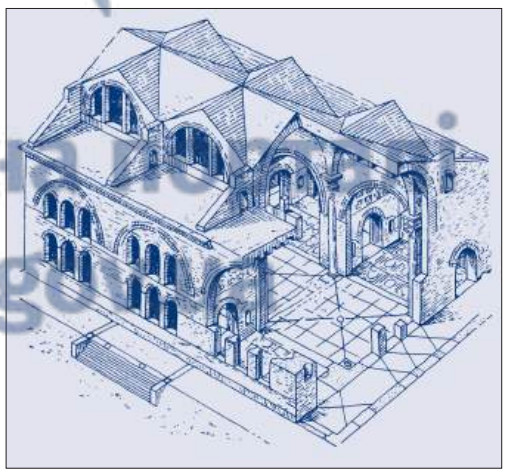
Базиліка. Базиліка купольна — собор Санта-Марія-Ассунта в м. Пізі (Італія), бл. 1062–1092

мор'ї в країнах візант. культ. кола як перехід. форма між базилікал. і хрестовокупольним типами христ. храмів (церква Св. Іоанна в Багавані, 639, тепер Вірменія). Розповсюдилася в архітектурі *готики* (собор Санта-Марія-Ассунта у Пізі, див. *Собор, дзвіниця і баптистерій у Пізі*), *ренесансу* і *бароко*, зокрема в Україні (костел в ансамблі *Кременецького колегіуму*, собор *Почаївської Свято-Успенської лаври*). Б. ротондальна — *ротонда* з внутр. круговою *колонадою*, яка підтримує підбанник, увінч. куполом. Виникла бл. 4 ст. в архітектурі пізньої *Римської імперії*, поширилася в ранньохрист. та роман. архітектурі як зруч. тип *мавзолею* (мавзолей Констанції в м. Римі, 324–326), *капели* (Св. Михаїла в м. Фульді, 820–822, тепер Німеччина), придвор. храму *імператора* (Палацова капела в м. *Аахені*, 798–805; див. *Аахенський собор*) чи *єпископа* (церква Св. Доната в м. Задарі, 9 ст., тепер Хорватія). В Україні не набув поширення, представлений одинич. зразками (церква Св. Іоанна Воїна у с. Куянівці, 1812, тепер Сум. р-ну Сум. обл).

Літ.: Вечерський В. Базиліка // Мардер А. П., Євреїнов Ю. М., Пламеницька О. А. та ін. Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Вечерський В. Базиліка // Мистецтво України : в 5 т. Київ, 1995. Т. 1; Doig A. A History of the Church Through Its Buildings. Oxford, 2020.

В. В. Вечерський

Базили́ка Костянти́на і Максе́нція в Ри́мі (італ. Basilica di Constantino e Massenzio) — антична *архітектурна пам'ятка* в Італії. Міститься в іст. центрі м. *Рима*, неподалік від *Колізею*, у складі комплексу форумів (див. *Форуми в Римі*) між найстародав. рим. вулицями. Спорудження *базиліки* навпроти храму *Венери й* Роми, на місці знесених складів перцю, спецій та ліків, розпочав 308 імп. *Максенцій*; завершив 313 переможець Максенція імп. *Костянтин I Великий* (звідси — множинність назв пам'ятки: базиліка Максенція, базиліка Костянтина, базиліка Максенція та Костянтина). З 6 ст. наз. міськ. храмом, пізніше — Новою базилікою. Це була громад. будівля, призначена для суд. засідань і публіч. діяльності міськ. префекта. Зазнала перебудов і руйнувань: 312–313 за розпорядженням Костянтина I Великого на пн. *фасаді* прибудували *апсиду*, пд. вирішили двоповерх. *аркадою* з чотириколон. вхід. *портиком*, в якому *колони* виготовлені з *порфіру*. Покриття *даху* з бронз. позолоч. пластин у 7 ст. демонтували й використали для влаштування даху на базиліці Св. Петра в м. Римі (не збережено). *Склепіння* серед. і пн. *нав* зруйновано під час землетрусів 847 та 1349. Збережено лише пн. наву з монум. *арками*. Мармурове обличкування стін зовні та в інтер'єрі, мозаїч. мармур. підлоги і декор утрачено. У 20 ст. після виконання робіт із *реставрації* та *музеєфікації* пам'ятки її використовують для проведення різном. громад. заходів — від змагань з боротьби під час *Літніх Олімпійських ігор 1960*, які проходили в м. Римі, до вокал. і симф. концертів просто неба (збережена пн. нава базиліки слугує сценою). Це була найбільша з рим. базилік розмірами в плані 100 × 65 м, пл. понад 6 тис. м²: тринавова, з *трансептом* і двома апсидами, з чотирма внутр. *пілонами*, що несли систему великопрогонових хрестових і циліндр. склепінь. Ширина серед. нави 25 м, її склепіння сягало висоти 35 м. Бічні нави були вужчими й нижчими. Це дало можливість улаштувати вел. вікна вгорі серед. нави, що разом із 2-ма ярусами числен. аркових вікон на фасадах забезпечили добру

Базиліка Костянтина і Максенція в Римі. Схема

Базиліка Костянтина і Максенція в Римі. Вигляд з вул. Віа-деї-Форі-Імперіалі

освітленість пишно декоров. інтер'єру. Для надання конструкт. жорсткості хрестовим склепінням серед. нави їх зовні підпирали *контрфорси*. У зх. апсиді було встановлено колос — скульп. зображення Костянтина I Великого (сидячи) 12 м заввишки (залишки експонують у *Капітолійських музеях*). Це остання монум. споруда *Римської імперії*. Вона поєднала розпланувал. схему традиц. рим. базилік Юлія (див. *Юлій Цезар*) і Ульпія (див. *Траян*) із великопрогон. склепінчастими конструкціями *Терм Каракалли*. Композиція та архіт. форми цієї базиліки вплинули на формування христ. базиліки як окр. типу сакрал. споруд (5–20 ст.). Входить до складу пам'ятки *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*: *Рима історичний центр, власність Святого престолу в Римі з правами екстериторіальності та Сан-Паоло-Фуорі-ле-Мура*.

Літ.: Тимофієнко В. І. Історія архітектури Стародавнього світу. Київ, 2006.

В. В. Вечерський

Базиліката. Прапор

Базиліката. Герб

Базиліка́**та** (італ. Basilicata) — область *Італії*.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташована на Пд. країни. Межує на Пн. і Сх. з *Апулією*, на Пд. — з *Калабрією*, на Пн. і Зх. — з *Кампанією*. Омивається на Пд. Зх. *Тірренським морем* (зат. Полікастро), на Пд. Сх. — *Іонічним морем* (Тарантська зат.).

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. Включає провінції Матера й Потенца, у складі яких 131 комуна. У складі провінції Потенца від 1975 є окр. регіон. округи Мельфі та Лагонегро. Тер. — 10 тис. км². Адм. ц. — м. Потенца.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Поселення на тер. Б. з'явилися за часів верх. *палеоліту*. Перші давньогрец. колонії виникли у 8 ст. до н. е. (міста Метапонт і Сіріс). Від 272 до н. е. — частина *Римської республіки*. Після падіння *Римської імперії* землі регіону перебували під владою короля Одоакра (476–493), остготів (493–535), потім — у складі *Візантійської імперії*. У 6–9 ст. Б. належала до герцогства Беневенто, після його розпаду 847 увійшла до князівства Салерно, згодом тер. захопили араби. 891–1064 перебувала під контролем Візант. імперії, від 968 до 1050 — як окрема візант. фема Луканія. Після завоювання норманами Пд. Італії було утв. спочатку графство, потім герцогство Апулії та Калабрії, яке існувало в 11–12 ст., зі столицею в м. Мельфі. Вважають, що назву «Б.» вперше вжито у 12 ст. 1231 *Фрідріх II* проголосив Конституцію Мельфі *Сицилійського королівства*. Тоді ж у його складі утв. окрему юрисдикцію Б., з 1442 — це провінція Неаполітан. королівства. Від 1504 Б. була частиною *Королівства обох Сицилій*, з 1861 — Королівства Італії, від 1946 — Італійської Республіки. За *античності*, 1799–1820 і 1932–1947 регіон наз. Луканією (від назви племені, що з 5 ст. до н. е. мешкало в гір. частині).

ПРИРОДА. Тер. переважно займають гори — Лукан. *Апенніни*, відгалуження Пд. Апеннін. Від них на Сх. і Пд. простягається хвиляста пагорбована акумулятивна (див. *Акумуляція*) *рівнина*. Уздовж Тарант. зат. — Метапонтська рівнина (20–30 км завширшки), на Пд. Зх. — вузька примор. низовина. Узбережжя Тарант. зат. бл. 30 км завдовжки, низьке, піщане й заболочене, зат. Полікастро — бл. 15 км завдовжки, скелясте, з крутими урвищами. Характерна сейсмічна активність. На Пн. розташ. згаслий вулкан Вультуре. На Сх. видобувають *газ природний* і *нафту*. Ґрунтовий покрив різноманітний. Наявні *алювіальні ґрунти*, корич. піщані та кам'янисті ґрунти. На узбережжі зат. Полікастро — типові червоні середземномор. ґрунти (див. *Тера росса*). Загалом річки належать до бас. Іонічного м., зокрема Агрі, Брадано, Базенто, Кавоне й Сінні впадають у Тарант. затоку. Лише річки Ноче і Платано впадають у Тірренське м., Офанта — в *Адріатичне море*. Найдовшою серед річок, що повністю протікають тер. Б., є Базенто (149 км). Створено водосховища, серед яких найбільше в Італії за об'ємом води (530 млн м³) — Монте-Котуньо на р. Сінні (1983). Клімат типовий середземномор. біля побережжя й субконтинент. у гір. районах із виразною *поясністю висотною*. Літо зазвичай спекотне й сухе, зима тепла й волога. Серед. т-ра січня — +8 °С, липня — +25 °С. У горах на висоті понад 1 000 м знижується до –15 °С. Середньорічна кільк. опадів — від 600 мм у долині р. Брадано й на узбережжі Іонічного м. до 1 500 мм у горах на Сх. Опади здебільшого у вигляді дощу, переважають у холодну пору року. До кін. травня на найвищих гір. вершинах зберігається сніг. покрив. Типові природні *ландшафти* збережені в нац. парках. На низовині домінує маквіс (чагарники), вище (400–1 000 м над рів. м.) — *листяні ліси* з переважанням *дуба* й *каштана*, на висоті 1 000–2 000 м — *букові ліси*. У гір. р-ні Полліно *хвойні ліси* переходять в *альпійські луки*. Природні ліси збереглися в горах і частково на вершинах пагорбів. Фауна типова

Базиліката на карті Італії

Онлайн-версія на порталі
history.org.ua

для Апеннін. Є числ. види *плазунів* і *земноводних*. Серед *ссавців* — олень, лань, сарна, лисиця, борсук, видра, куниця, вовк та ін. Характерна різноманітна *орнітофауна*. Національні парки Лукан. Апеннін — Валь д'Агрі Лагонегрезе (засн. 2007; пл. — 69 тис. га) і Полліно (засн. 1988; заг. пл. — бл. 192,6 га, з них 88,6 тис. га в Б.) — найбільші в Італії. Від 2015 останній має статус *глобального геопарку ЮНЕСКО*. Крім того, є регіон. парки й заповідники.

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. (2020, оцінка) — 548 тис. осіб, густота — 54 особи на км². Кількість іноземців, які постійно проживають у регіоні, — 22,5 тис. осіб (бл. 4 % нас.). Найчисленнішими іноз. громадами є румунська (38 %), албанська (9,1 %), марокканська (7,7 %); укр. громада незначна (3,2 %). Домінує держ. мова, також поширені місц. говірки. У реліг. структурі переважає *католицизм*. Склад нас. за вік. групами: до 17 р. — 14,5 %, від 18 до 64 р. — 62 %, 65 р. і більше — 23,5 %. За статевими групами: жінки (50,8 %), чоловіки (49,2 %). Характерна виразна *депопуляція*. На 2019 приріст нас. від'ємний. У 20 ст. відбулася значна міграція: 1950–1970 регіон покинули майже 200 тис. осіб. Рівень *урбанізації* високий. Найбільші міста (2020, оцінка): адм. центри провінцій Матера (60 тис. осіб) і Потенца (66 тис. осіб).

ГОСПОДАРСТВО. Розвиваються нафто- і газовидобування, машинобудування, а також легка й харч. пром-сті тощо. Зберігає значення ремісництво. Нац. значення мають центри автомобілебудування, зокрема з-д «ФІАТ» («FIAT»), і харч. пром-сті [макаронна ф-ка «Барилла» («Barilla»)] у м. Мельфі, кластер Матера — Барі з вирва м'яких меблів, розлив мінер. вод (м. Ріонеро-ін-Вультуре). У комуні Бальвано розташована кондитерська ф-ка корпорації «Ферреро» («Ferrero»). Діють ТЕС, найпотужнішою є Меркуре. Б. є агр. регіоном. Спеціалізоване с. г. (*садівництво*, *ягідництво*) переважно зосереджено на меліорованих землях Метапонтської рівнини. У структурі вир-ва переважає *рослинництво*. Традиційно розвинені *виноградарство й виноробство*. Вирощують абрикоси, персики, груші, сливи, полуниці, цитрусові, оливи тощо. З-поміж *зернових культур* культивують пшеницю, кукурудзу, ячмінь та овес, з тех. культур — *цукровий буряк*. У р-ні м. Мельфі вирощують і збирають їстів. каштан. Переважає *вівчарство*, *козівництво* і *свинарство*. Розвинене *бджільництво*. Нас. займається роздріб. торгівлею, соц. послугами, страхуванням тощо. Рівень розвитку *туризму* є найнижчим в Італії після *Молізе*. Кількість ночівель за рік — 261 тис. (2019, оцінка). Осн. місце відпочинку влітку — пос. Маріна-ді-Маратеа на узбережжі Тіррен. моря. Аеропортів немає, діє лише приват. мале літовище в м. Пістіччі. Дістатися Б. можна залізницею або автошляхами із сусід. регіонів. Зокрема, її тер. у напрямку до *Сицилії* проходять лінії від м. *Неаполя* вздовж зат. Полікастро та від м. Таранто (Апулія) уздовж Тарант. затоки. Єдина автострада, що сполучає міста Салерно (Кампанія) і Реджо-ді-Калабрію (Калабрія), має відгалуження на м. Потенца. У містах Маратеа, Пістіччі, Полікоро є мор. *рейди* для приват. яхт і катерів, але регуляр. мор. сполучення немає.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. Є кілька н.-д. установ нац. значення. Функціонують дослід. центр Нац. агентства нових технологій, енергетики і сталого екон. розвитку (від 1962; м. Ротонделла), центр косм. геодезії імені Дж. Коломбо (від 1983; м. Матера), центр онкол. обстеження Б. (2008 визнаний спец. наук. ін-том; м. Ріонеро-ін-Вультуре). У містах Кастельгранде й Анці — астр. *обсерваторії*. У комунах діють заклади серед. освіти. Держ. ун-т Б. (засн. 1982; м. Потенца) має також відділення в м. Матері. В обох містах є *консерваторії*. У регіоні розташ. такі нац. археол. музеї: Сірітіде (засн. 1969; м. Полікоро), Мельфезе (засн. 1976; м. Мельфі), Веноза (м. Веноза), Метапонто (обидва засн. 1991; м. Бернальда), Альта Валь д'Агрі (засн. 1995; м. Ґрументо Ново), Б. (засн. 2005; м. Потенца). 2019 за об'єднання Нац. археол. музею імені Д. Ридоло (засн. 1911) та Нац. музею середньовіч. й сучас. мист-ва Б. (засн. 2003) утв. Нац. музей Матери. Є театр імені Ф. Стабіле (засн. 1881), концерт. зал консерваторії імені К. Дж. да Веноза (побудований 1986; обидва — м. Потенца) та ін. Пам'ятки нац. значення включено до складу нац. археол. музеїв. *Сассі й парк печерних церков Матери* є об'єктом *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1993). Збереглися руїни антич. міст Метапонта, Гераклеї та ін., палаців і замків. Багато культових споруд, зокрема кафедральні собори Матери (побудований 1270) і Венози (1502). 2019 *Європейський Союз* на рік проголосив м. Матеру культ. столицею Європи. Від 2001 вручають літ. премію імені К. Леві. З 1995 щорічно проходить міжнар. фестиваль *хеві-метал* (див. *Рок-музика*), з 1999 — незалеж. міжнар. кінофестиваль «Луканія» тощо.

Базиліката. Історичний центр м. Матери

СПОРТ. Найпопулярніші види спорту: *футбол*, *баскетбол*, *волейбол*, *велоспорт*, *кінний спорт*, *шахи* та ін. Найбільший стадіон у регіоні розташ. у м. Матері (відкрито 1934; вміщує понад 7,5 тис. осіб). З 1990 проводять міжнар. футбол. турнір серед юніорів (м. Матера). Жіноча волейбол. команда «Матера» (1976–2000) двічі перемогла в Кубці європ. чемпіонів (1993, 1996) і здобула срібло Чемпіонату світу серед клубних команд (1994).

Літ.: La Genière J. de. Contribution à l'étude des relations entre Grecs et indigènes sur la mer Ionienne // Mélanges d'archéologie et d'histoire. 1970. Vol. 82. № 2; Poncet J. La politique italienne de l'eau et le Mezzogiorno // Méditerranée. 1971. №°5–6; Vivarelli P. Pittura rupestre nell'alta Basilicata: la Chiesa di S. Margherita a Melfi // Mélanges de l'Ecole française de Rome. 1973. Vol. 85. № 2; Guilaine J. Trasano (Matera): habitat néolithique // Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité. 1986. Vol. 98. № 1; L'Atlante per la scuola : in 3 vol. Milano; Bologna, 1988. Vol. 1: Italia; Neboit-Guilhot R. Les contraintes physiques et la fragilité du milieu méditerranéen // Annales de Géographie. 1990. Vol. 99. № 551; Neboit-Guilhot R. Les mouvements de terrain en Basilicate (Italie méridionale) // Bulletin de l'Association de géographes français. 1990. Vol. 67. № 2; Bergeron R. L'après-séisme de 1980 en Basilicate // Bulletin de l'Association de géographes français. 1991. № 68 (3); Bergeron R. La Basilicate. Changement social et changement spatial dans une région du mezzogiorno. Rome, 1994; Bergeron R. La Fiat à Melfi, chance et défi pour la Basilicate // Méditerranée. 1995. Vol. 81. № 1–2; Koninck H. L. de. Les villes du Patrimoine mondial (2e partie) // Cahiers de géographie du Québec. 1996. Vol. 40. № 111; L'Italia verso il 2000. Milano, 1996; Malpas N. Destination : Montréal. L'étude de l'émigration en provenance de Casacalenda (Molise) // Cahiers québécois de démographie. 1997. Vol. 26. № 2; Enciclopedia della geografia. Novara, 2005; Atlante geografico De Agostini moderno. Novara, 2007; Case e torri medievali : in 4 vol. / Ed. by E. De Minicis. Rome, 2014. Vol. 4; Bonin G. La végétation des montagnes d'Italie méridionale et ses caractéristiques biogéographiques // Ecologia mediterranea. 2018. Vol. 44. № 2.

І. І. Савчук

Базильський Гаврило Макарович

Бази́льський, Гаври́ло Мака́рович (25.03.1880, с. Соколівка, тепер Уман. р-ну Черкас. обл., Україна — 17.10.1937, м. Каліш, тепер Великопол. воєводства, Польща) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий *Армії Української Народної Республіки*. Вступив на військ. службу рядовим 175-го піхот. Батурин. полку (1900). Закінчив Чугуїв. піхотне юнкер. уч-ще у званні підпоручика (1905). Учасник *Першої світової війни*: капітан (із листопада 1915), підполковник (із червня 1916), полковник (із червня 1917). Двічі контужений. 1917 виступив ініціатором українізації 65-ї піхот. дивізії, у березні 1918 передав її укр. командуванню, до червня 1918 виконував обов'язки її начальника у складі військ *Української Держави* П. *Скоропадського*. З липня 1918 командував 42-м пішим Сум. полком, із грудня 1918 очолював 11-ту пішу дивізію, з червня 1919 — 8-му Запороз. дивізію. У грудні 1919 інтернов. польс. урядом. У травні — липні 1920 командував Запасовими військами Армії УНР. У жовтні 1920 отримав звання генерал-хорунжого. Від 12.10.1920 — начальник 1-ї Запороз. стрілец. дивізії Армії УНР. Помер і похов. у м. Каліші. Відзначений орденом Св. Георгія IV ступеня, Георгіїв. зброєю, відзнакою Св. Георгія IV ступеня, всіма бойовими орденами до Св. Володимира III ступеня. Рішенням Соколів. сільс. ради 2012 на честь Б. названо центр. площу села.

Літ.: Літопис Червоної Калини. 1938. Ч. 3; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) : в 2 кн. Київ, 2007. Кн. 1; Шатайло О. Спадкоємці козацької слави. Біографії генералів Армії Української Народної Республіки — уродженців Черкащини. Дрогобич, 2009; Коваленко С. Чорні Запорожці: історія полку. 2-ге вид., випр. й допов. Київ, 2015.

А. О. Науменко

Базипета́льний ро́звиток (від лат. basis — основа, з грец. βάσις — крок, хода, стопа та лат. petere — прямувати, наближатися) — утворення бічних гілок або окремих органів рослин у напрямі від верхівки до основи. Під час Б. р. (на відміну від акропетального) наймолодші органи рослини містяться в основі особини, відповідно наростання відбувається у зворот. напрямку: від верхівки, де розташ. найстарші органи, до основи. Для більшості рослин характерний акропет. розвиток, Б. р. трапляється значно рідше [властивий, напр., *водоростям* і окр. органам (здебільшого *листкам*) квіткових рослин].

Літ.: Пінчук Н. В., Коваленко Т. М., Вергелес П. М. Садово-паркова фітопатологія. Вінниця, 2020; Станкевич С. В., Положенець В. М., Кабанець В. М. та ін. Засоби захисту рослин від шкідливих організмів. Житомир, 2023.

Ба́зис (лат. basis — основа, від грец. βάσις — крок, хода, стопа, з βαίνω — йти, крокувати, мати опору) — 1) У *математиці* — мін. упорядкований набір елементів деякої *множини*. Через них за допомогою певн. правил можна виразити будь-який ін. елемент цієї множини. Мінімальність означає, що жоден елемент Б. не може бути виражено через ін. базис. елементи; впорядкованість — що має значення порядок, у якому задають базис. елементи. Найпоширенішим прикладом є Б. *векторного простору*. Кожен вектор однозначно задають його координати (див. *Декартова система координат*). Б. є ортогональним, якщо скалярні добутки усіх базис. елементів дорівнюють нулю. Б. називають нормованим, якщо норми всіх базис. елементів дорівнюють одиниці. У випадку тривимір. простору нормою є довжина вектора. Базис. вектори одинич. довжини називають ортами. Ортогонал. нормов. Б. називають ортонормованим. У деяких випадках умову мінімальності можна зняти. Напр., стандарт. Б. для *булевих функцій* не є мінімальним.

Літ.: Ильин В. А., Позняк Э. Г. Аналитическая геометрия. 7-е изд., стер. Москва, 2004.

А. Ю. Андрейцев

2) У *філософії* — одна з основних *категорій* соц. філософії *марксизму* (див. у ст. *Базис і надбудова*); засадове, фундам. положення, на якому угрунтована теорія, концепція, доктрина.

3) У *геодезії* — виміряна з високою точністю лінія на *місцевості* для визначення сторін *геодезичної сітки* в *тріангуляції*. Б. геодезичний (далі — Б. г.) також слугує для перевірки, тестування та атестації *геодезичних приладів*. Б. г. класифікують за точністю, діапазоном вимірювань і призначенням.

Літ.: Геодезичний енциклопедичний словник / За ред. В. Літинського. Львів, 2001; Тельнов В. Г. Геодезія. Дніпро, 2019.

4) У *геології* — див. у статтях *Базис ерозії*, *Денудація*.

Ба́зис ерозії — поверхня Землі, на рівні якої *водотік* втрачає свою силу і не може далі поглибити своє *русло*. Розрізняють заг. та місц. Б. е. Загальний (гол.) Б. е. — рівень *Світового океану*. Процеси *ерозії* можуть також проявлятися в районах *суші*, розташ. нижче *рівня моря* (*безстічні області*). Тоді роль заг. Б. е. відіграє рівень розташ. у *западині* безстіч. *озера*. Місцевий Б. е. —

Онлайн-версія на порталі
https://vue.gov.ua

озеро, місце впадіння *притоки* в осн. *річку*, виходи твердих порід, що уповільнюють глибин. ерозію і спричиняють утворення *порогів* та ін. Зміни Б. е. (коливання рівня моря або озера, вікові рухи *земної кори*, зміщення порогів та ін.) призводять до посилення глибин. ерозії та врізання *долин* або її ослаблення та заповнення *долин* річк. відкладами. Зміна цих процесів зумовлює утв. *терас річкових*.

Літ.: Хільчевський В. К., Ободовський О. Г., Гребінь В. В. та ін. Загальна гідрологія. Київ, 2008.

В. К. Хільчевський

Ба́зис і надбудо́ва — *категорії* соціальної філософії *марксизму*, що відображають суттєвий, системоутворювальний зв'язок і взаємозалежність між первинними, визначальними (Б.) і вторинними (Н.) складниками в структурі *суспільно-економічної формації*. При цьому під Б. розуміють екон. структуру *суспільства*, сукупність історично сформ. *виробничих відносин*; під Н. — сукупність політ., прав., реліг., моральних тощо відносин і відп. форм *суспільної свідомості*. За допомогою зазнач. понять у межах *історичного матеріалізму* здійснено спробу схарактеризувати структуру сусп.-екон. формації, якіс. своєрідність і процес діалект. взаємодії її складників та заг. *закономірності* розвитку. Стислу характеристику Б. і Н. сформулював К. *Маркс* у передмові до кн. «До критики політичної економії» (1859). За К. Марксом, Б. породжує й зумовлює Н. — властиві конкр. сусп-ву форми ідеол. й політ. життя, держ. ладу, поширені в ньому правові, філос., морал., худ. та реліг. погляди, норми, взірці, відносини, а також орг-ції та установи. У *марксизмі* Б. і Н. — поняття співвідносні: лише через взаємодію одне з одним розкривають у найзагальн. вигляді механізм *детермінації* сусп. явищ і відносин. У діалект. взаємозв'язку визнач. роль відіграє Б. (виробн. відносини). Н. є порівняно самост. і справляє на Б. зворот. потуж. вплив. Кожен історично визначений Б. має специф. Н., яка здебільшого йому відповідає. Характерні риси політ. і правової Н. узалежнені від природи екон. Б. певн. сусп-ва. Докорінні якіс. зміни в екон. структурі сусп-ва (Б.) зумовлюють зміни в усій Н. Водночас Н. може відставати від Б. або випереджати його в розвитку. За К. Марксом, Н. виконує важл. соц. функції (закріплює екон. відносини й форми власності за допомогою певн. правових і політ. норм та установ, відображає їх у формах сусп. свідомості). Проте в кожному сусп-ві є елементи Н., які виконують руйнів. функції щодо Б. і сприяють зародженню в його надрах нової екон. структури. В. *Ленін* схарактеризував Б. як «економічний кістяк» сусп.-екон. формації; упровадив тезу про поділ сусп. відносин на «матеріальні» та «ідеологічні» . Структурні елементи Б.: форми власності на засоби вир-ва; становище різних соц. груп (класів) у вир-ві та їхні взаємовідносини; форми розподілу благ. Н. — сукупність ідеол. відносин і поглядів (ідей), а також функціонально пов'язані з ними орг-ції й установи (д-ва, партії, церква). У марксист. філософії принцип домінування Б. над Н. постав у двох осн. версіях: а) жорстке домінування (Б. завжди первинний щодо Н. і визначає її); б) вислідна детермінація (Б. є визначал. чинником Н. лише у кінц. підсумку; Н. здійснює зворот. вплив на Б.). Невідповідність Б. і Н. розглядали у марксист. філософії як осн. закономірність і рушій соц. зрушень (зокрема *революцій*) та переходу від однієї сусп.-екон. формації до ін. Концепцію Б. і Н. піддали критиці опоненти марксизму як занадто спрощену й однобіч. спробу матеріаліст. розуміння (див. *Матеріалізм*) іст. процесу. К. Маркса, його послідовників та вульгар. екон. матеріалізм критикували за схематизацію структури сусп. відносин, *редукцію* їхньої складності й різноманітності переважно до відносин економічних. Зазнало критики й віднесення до Б. лише тієї підсистеми сусп. вироб. відносин, які безпосередньо характеризують панівну для того періоду систему матеріал. вир-ва, а також нехтування ін. підсистемами. Проблемність категорій «Б.» і «Н.» у нео- і постмарксист. традиції особливо увиразнилася наприкін. 20 ст. У ситуації переходу від *індустріального суспільства* до *постіндустріального суспільства* та *інформаційного суспільства* відбулися докорін. зміни характеру співвідношення і взаємовпливу Б. і Н., а також усієї структури сусп. відносин і взаємозв'язків, відображенням яких постали ці концепти. Неомарксисти (див. *Неомарксизм*) у спробі подолати редукціоніст. і моніст. перегин у бік екон. детермінації іст. процесу, розробили концепцію актив. ролі Н. Водночас у зх. соц. філософії набули поширення різном. концепції *технологічного детермінізму*. Вони суголосні з концепцією Б. і Н., відтворюють деякі її підходи до осмислення діалектики макроструктур сусп-ва. Разом із занепадом формаційн. підходу в соц. філософії та зростанням інтересу до *парадигми* цивілізаційного, світ-системного, монадологічного та ін. підходів теорія Б. і Н. поступово втратила популярність. Розпрацювання концепції Б. і Н. у марксизмі, з одного боку, стало однією з перших спроб аналізу сусп-ва як склад., ціліс. й внутрішньо суперечл. системи, з ін. — оприсутнило надто спрощ. спосіб матеріаліст. розв'язання т. з. *основного питання філософії*. У сучас. суспільствознавстві концепція Б. і Н. має обмеж. застосування. Еврист. потенціал цих понять в умовах ускладнення структури сусп. відносин незначний.

Дж.: Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Маркс К., Енгельс Ф. Повне зібрання творів : у 50 т. / Пер. з рос. Київ, 1959. Т. 3; Маркс К. До критики політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. Повне зібрання творів : у 50 т. / Пер. з рос. Київ, 1963. Т. 13; Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Том 3. Книга 2 // Маркс К., Енгельс Ф. Повне зібрання творів : у 50 т. / Пер. з рос. Київ, 1965. Т. 25. Ч. 2; Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? / Пер. з рос. Київ, 1976; Енгельс Ф. Листи про історичний матеріалізм 1890–1894 / Пер. з нім. Київ, 1980; Белик А. П., Гурьев Д. В., Гончарук С. И. и др. Очерки по историческому материализму. Москва, 1981; Марксистско-ленинская теория исторического процесса. Москва, 1981; Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом / Пер. с нем. 2-е изд. Москва, 2015.

Літ.: A Dictionary of Marxist Thought / Ed. by T. Bottomore, L. Harris, V. Kiernan et al. 2nd ed. Oxford, 1991; Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної утопії / Пер. з пол. Київ, 1999; Лукач Г. История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике / Пер. с венг. Москва, 2003; Johnson E., Walker D., Gray D. Historical Dictionary of Marxism. 2nd ed. London, 2014; Білий О., Бистрицький Є., Головаха Є. та ін. Ідеологія і утопія. Спадщина марксизму і сучасна політична реальність // Філос. думка. 2018. № 2.

М. А. Козловець

Ба́зисна величина́ — 1) У *будівництві* — числовий показник, виражений в одиницях опору, у встановленій для кожного інструмента *класифікації*, що застосовують під час випробувань. Використовують у держ. документах, зокрема Держ. стандарті України (ДСТУ 3892-99. Засоби інж.-тех. укріплення та захисту об'єктів).
2) У *статистиці* — *число*, кількісне значення різноманіт. екон., соц., психол. та ін. показників; осн. одиниця для *порівняння*. Використовують для визначення динаміки, характеристики кількіс. співвідношень різнойменних чи однойм. показників, їх *порівняння*.
3) В *економіці* поняття тотожне до бази порівняння — кількіс. значення, з яким порівнюють той чи той показник. Б. в. є незмінною, базовим рівнем порівняння. Відносну величину (ВВ) завжди одержують шляхом *ділення*; її можна подати як *дріб*, де чисельник — показник, який вивчається (фактична / звітна величина), а Б. в. є знаменником відношення:

$$\text{ВВ} = \frac{\text{порівнювана величина}}{\text{база порівняння}}$$

або

$$\text{ВВ} = \frac{\text{порівнювана величина}}{\text{база порівняння}} \cdot 100\ \%.$$

Якщо Б. в. беруть за 1, то ВВ буде *коефіцієнтом* і показуватиме, у скільки разів більший або менший той чи ін. показник (результатом є наслідок порівняння). Якщо за базу порівняння узяти 100, то й зіставлення буде у відсотках (%), 1 000 — у *проміле* (0 / 00), 10 000 — у продециміле (0 / 000). Напр., проміле і продециміле застосовують під час обчислення демогр. коефіцієнтів (для характеристики народжень, *смертності*, природ. приросту, *шлюбів*, розлучень).

Дж.: ДСТУ 3892-99. Засоби інженерно-технічного укріплення та захисту об'єктів. Терміни та визначення. Київ, 1999; Системи тривожної сигналізації. Київ, 2003; ДСТУ 4012.1:2005. Засоби безпечного зберігання. Вимоги, класифікація та методи випробування на тривкість щодо зламування. Частина 1. Сховища, двері сховищ, сейфи і АТМ-сейфи. Київ, 2006.

Літ.: Ковалевський Г. В. Статистика. Харків, 2010; Костюк В. О., Мількін І. В. Статистика. Харків, 2015; Пирожков С. І., Рязанцева В. В., Моторин Р. М. та ін. Статистика. Київ, 2020.

Ба́зисний прибу́ток, балансовий прибуток — сума *чистого прибутку*, яка стосується утримувачів звичайних (простих) *акцій*, поділена на середньозважену кількість звичайних акцій, що перебувають в обігу протягом певного періоду. Б. п. розраховують як суму різниць між доходами від різн. видів діяльності та відповідно їхніми витратами. Б. п. без податку на прибуток — чистий прибуток. Сума чистого прибутку на одну акцію свідчить про якість *інвестицій*, впливає на *котирування* (вартість) акцій на фонд. ринку. Б. п. відображається в 1-му розділі *пасиву балансу* в рядку «Прибутки (збитки) звітного періоду» і в 1-му та 3-му розділі звіту про фін. результати. Прибуток, що припадає на одну звич. (просту) акцію, вважають одним із найважл. показників оцінки якості інвестиц. діяльності та суттєво впливає на ринк. ціну акцій.

Літ.: Економічна енциклопедія : у 3 т. / Відп. ред. С. В. Мочерний. Київ, 2000. Т. 1; Ткаченко Н. М. Бухгалтерський фінансовий облік на підприємствах. 6-те вид. Київ, 2002; Загородній А. Г., Вознюк Г. Л. Фінансово-економічний словник. 3-тє вид., допов. та перероб. Львів, 2011.

Ба́зисні лі́нії — див. *Вихідні лінії*.

Базифіка́ція (від лат. basis — основа, з грец. βάσις — крок, хода, стопа і лат. …ficatio, від facio — роблю) — 1) Природний процес збагачення гірських порід *магнієм*, *залізом*, *титаном*, *фосфором*, *марганцем* та *кальцієм* поряд із винесенням *кремнію*. Передує просторово і в часі *гранітизації*, завдяки вищій рухливості вказ. хім. компонентів відносно значно повільнішого руху фронту гранітизації. Фронт Б. виражається як у формуванні окаймування з темноколір. *мінералів* на контакті з пегматоїд. і гранітоїд. породами, так і в збільшенні концентрації в гір. породах заліза й магнію, зменшення вмісту *кремнезему* й *натрію* при зменшенні ступеня *метаморфізму*.
2) Б., океанізація — гіпотет. процес повного фіз.-хім. перероблення граніт. (див. *Граніт*) шару *кори земної* та перетворення його в базальтовий (див. *Базальт*). За гіпотезою Б. континентал. земної кори, до кін. *палеозою* — поч. *мезозою* на місці *океанів* існувала континент. (материк.) кора. Унаслідок занурення її вел. ділянок виникли *океани*. Водночас відбувався процес Б. материк. кори, тобто заміна її кислої та серед. речовин ультраосн. речовиною *мантії*. За гіпотезою, цей процес охоплював і верх. мантію, трансформуючи її з материк. щита на океанічний. Кінц. результатом Б. є океанізація, тобто утв. океанів на місці *материків*. За припущенням геолога і геофізика В. Бєлоусова (1907–1990; тепер РФ), Б. континентал. земної кори — наслідок щосильнішого нагрівання *Землі*.

Літ.: Геологический словарь : в 2 т. / Гл. ред. К. Н. Паффенгольц. Москва, 1973. Т. 1; Belousov V. V. Geotectonics. Moscow; Berlin, 1980; Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004. Т. 1.

В. С. Білецький

Базифі́льні органі́зми — див. *Ацидофобні організми*.

Ба́зіль, Жан Фредері́к (франц. Bazille, Jean Frédéric; 06.12.1841, м. Монпельє, тепер регіон Окситанія, Франція — 28.11.1870, комуна Бонла-Роланд, тепер регіон Центр — Долина Луари, Франція; похов. у м. Монпельє) — художник, представник *імпресіонізму*. Нар. в сім'ї сенатора. За наполяганням родини вивчав медицину. Захопився живописом під впливом картин Е. *Делакруа*. Від 1859 брав уроки малювання в Музеї Фабра. 1862 переїхав до м. Парижа. 1862–1864 навчався живопису в майстерні художника Ш. Глейра (1806; Швейцарія — 1874; Франція). Тут познайомився з К. *Моне*, П.-О. *Ренуаром*, П. *Сезанном*, А. *Сіслеєм* та ін. 1864 орендував майстерню, згодом ділив її з К. Моне та П.-О. Ренуаром. Захоплювався музикою, навчався гри на ф-но в Г. *Форе*. З початком *франко-німецької війни* пішов добровольцем на фронт. Загинув у битві при Бон-ла-Роланді. Створював *пейзажі*, *портрети*, *натюрморти*, жанр. сцени. Від академ. манери роботи Б. відрізнялись зображенням людей в оточенні природи. Вдало передавав колір та світло, простір. Значну кількість полотен присвячено пейзажам *Нормандії*. Писав картини для виставок у Париз. салоні («Рожева

Базіль Жан Фредерік. Автопортрет, 1865–1866, Чиказький художній інститут, м. Чикаго (США)

сукня», 1864, *Д'Орсе музей*, Париж). Для участі в Париз. салоні 1866 представив журі полотна «Дівчина за фортепіано» та «Натюрморт із рибою». Одну з найвідом. автобіогр. робіт — «Родина Базіль (У колі сім'ї)» (1867; Музей д'Орсе) експоновано на Париз. салоні (1868). Раніше за ін. імпресіоністів почав зображувати оголені фігури [«Літня сцена (Купальщики)», закінчено 1869, виставлено 1870]. У 1870 написав картини «Туалет», «Негритянка з піонами». Залишив бл. 60 закінч. робіт, які вперше показали на Осін. салоні в м. Парижі (1910). Роботи зберігаються в Музеї Фабра (передала родина Б.), *Вашингтонській національній галереї мистецтва*, Музеї д'Орсе.

Літ.: Michel Fr.-B. Frédéric Bazille: réflexions sur la peinture, la medicine, le paysage et le portrait, les origines de l'Impressionnisme, la vraie nature de Claude Monet, la mélancolie et la société provincial. Paris, 1992; Базиль Жан Фредерик // Энциклопедия импрессионизма / Под ред. М. и Я. Серюлля; пер. с фр. Н. Матяш. Москва, 2005; Hilaire M., Perrin P., Fabre M. Et al. Frédéric Bazille (1841–1870): la jeunesse de l'impressionnisme. Paris, 2016.

Ба́зін, Серг|́й Микола́йович (17.05.1959, с. Боскол, тепер Корабаликського р-ну Костанайської обл., Казахстан) — спортсмен (*велосипедний спорт*), тренер, майстер спорту СРСР (з 1983), засл. тренер України (з 1997), засл. працівник фіз. культури та спорту України (з 2000). Закінчив 1990 Харків. держ. ін-т фіз. культури (тепер *Харківська державна академія фізичної культури*). Працював інструктором Спорт. т-ва «Спартак» (1980–1984), тренером-викладачем із велоспорту Спорт. т-ва профспілок України (1984–1993). З 1993 — тренер-викладач Луган. обл. школи вищої спорт. майстерності. Був гол. тренером жін. збірної України з велоспорту, наставником двох олімп. бронз. призерок у змаганнях велотрекових — І. *Янович* (*Літні Олімпійські ігри 2000*, м. Сідней; спринтер. гонка 1000 м) та Л. *Калітовської* (*Літні Олімпійські ігри 2008*, м. Пекін; індивід. гонка переслідування). Серед вихованців — учасниці Олімп. ігор Л. *Басова* (сріб. призерка Чемпіонату світу 2008, чемпіонка Європи 2016), А. Соловей (сріб. призерка Чемпіонату світу 2014), С. Галюк (сріб. призерка Чемпіонату світу 2008) та ін. В Україні багаторазово визнавався найкращим тренером місяця. Нагороджений орденом «За заслуги» ІІІ ступеня (2008) за знач. особист. внесок у розвиток олімп. руху, підготовку спортсменів міжнар. класу.

Базін Сергій Миколайович

Літ.: Энциклопедия олимпийского *спорта* : в 5 *т.* Київ, 2002. Т. 1.

Ба́зова особи́стість — сукупність рис, типових для представників певної *культури*, які пройшли схожі процеси *соціалізації*. Б. о. становить фундам. основу культури, забезпечує її відтворення. Поняття «Б. о.» використовують у кроскульт. дослідженнях, де розглядають вплив різн. культур на *особистість*, що формується в результаті *інтеріоризації* різном. факторів культ. середовища. Проблему співвідношення культури та особистості вперше порушив Ф. *Боас* у 1930-х у США. Під впливом ідей одного із фундаторів соц. психології В. *Вундта* він вважав, що *соціальний прогрес* є односпрямованим, а можлива конфігурація культур не є необмеженою. Р. Бередікт (1887–1948; США) висунула теорію «Культура й особистість», яку розкрила в статті «Конфігурація культур» («Configuration of cultures»; 1932). Обстоювала позицію кардин. відмінностей між культурами; стверджувала, що кож. культура має комплекс (домінанту) специф. рис, який розкривається в носіях культури — особистостях, сформов. у певн. умовах. Окремі приклади навела у кн. «Хризантема і меч. Моделі японської культури» («Chrysanthemum and sword. Models of Japanese culture»; 1944). В антропол., психол. і соціол. виданнях 1930-х розглядали ідею психол. типів особистості. Новий напрям очолив психоаналітик А. Кардинер (1891–1981; США). На його погляд, з моменту народження на дитину впливає її безпосер. оточення, зокрема практики догляду, істотно розбіжні в різн. культурах. Це накладає відбиток на особистість дорослого, формуючи схильності, уявлення, способи взаємодії з іншими. Так *індивід* стає максимально сприйнятливим та адаптованим до певн. культури з чинним у ній порядком. Б. о. — не мех. відтворення *соціальних інститутів*, а відображення реал. досвіду культури. На думку А. Кардинера, соц. ін-ти дають викривлене уявлення про соц. реальність. Так, об'єктивно однакове відсоткове співвідношення католиків у Франції та Бразилії не свідчить про культ. однаковість — на практиці у Бразилії характер *релігійності* інакший (глибший, афективний). Тому особистість бразильця кардинально відрізнятиметься від француза. У межах школи працювали К. Е. Дюбуа (1903–1991), Р. Лінтон (1983–1953; обидва — США), М. *Мід*, проте на поч. 1950-х її популярність спала. Ідеї впливу середовища на формування структури особистості прослідковують у працях низки вчених. К. *Лоренц* відкрив механізм психіки, відомий як імпринтинг — затаврування в пам'яті ознак об'єктів у процесі формування поведінки. Відбувається в певн. період життя, переважно в дитинстві (сенситив.

період), його наслідки часто незворотні. У рад. період Л. *Виготський* увів поняття «соц. ситуація розвитку» — специфічну для кож. віку систему відносин між дитиною та дорослими, що визначає форми і способи набуття дитиною нових особистіс. якостей. У схожих напрямах працювали К. К. Клакхон (1905–1960) — теорія цінностей та рис, Х. Кантріл (1906–1969; обидва — США) — теорія цінностей, Ч. *Морріс* — виділення культ. типів. Для розкриття Б. о. здебільшого використовують не статист., а нестрогі опис. методи та проєктивні методики. Осн. методики для визначення Б. о.: метод семант. диференціалу Ч. Осгуда (1916–1991; США); «Особистісний опитувальник Айзенка»; п'ятифакторна модель особистості «Велика п'ятірка».

Літ.: Стефаненко Т. Г. Этнопсихология. 3-е изд., испр. и доп. Москва, 2004; Benedict R. The Chrysanthemum and the Sword. Patterns of Japanese Culture. New York, 2005; Выготский Л. С. Психология развития человека. Москва, 2006; Москаленко В. В. Культура і особистість // Актуальні пробл. психол.: Збірник наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка НАПН України. Т. 11: Психол. особистості. Психол. допомога особистості. 2015. Вип. 12.

М. П. Кухта

Ба́зовий навча́льний план — документ, у якому визначено зміст *загальної середньої освіти*. Б. н. п. є складником Держ. стандарту заг. серед. освіти (див. *Державні стандарти освіти*), що визначає структуру й перелік освіт. галузей, погодин. співвідношення між ними, загальноріч. кількість годин, гранично допустиме навантаження здобувачів. Містить заг. засади побудови змісту заг. серед. освіти, на основі яких *Міністерство освіти і науки України* (МОН) розробляє і затверджує типові навч. плани для різн. типів освіт. закладів. Місцеві органи управління освітою можуть доповнювати їх навч. предметами й курсами, які є спец. для певн. регіону, за рахунок годин варіат. складника. Згідно з типовими навч. планами, заклади заг. серед. освіти створюють власні роб. плани на поточ. навч. рік з огляду на особливості орг-ції освіт. процесу установи. Для учнів з особл. освіт. потребами (з порушеннями зору, слуху, опор.-рух. апарату, інтелект. розвитку, тяжк. порушеннями мовлення, затримкою псих. розвитку), які здобувають початк. освіту в спеціаліз. закладах (або класах заг. серед. школи), Б. н. п. також визначає кільк. годин для проведення корекц.-розвитк. роботи. У структурі Б. н. п. у галузі заг. серед. освіти є 2 складники: інваріантний і варіативний. Інваріантний формують на держ. рівні, він є обов'язковим для всіх закладів заг. серед. освіти незалежно від підпорядкування, типу й форми власності. Варіативний складник передбачає години, які можна використати додатково на вивчення освіт. галузей інваріант. складника, інд. *консультації* та груп. заняття зі здобувачами освіти. Варіативний складник *змісту освіти* формують заклади освіти з урахуванням інтересів, здібностей, житт. планів учнів. Б. н. п. закладу заг. серед. освіти складається з трьох частин: заг., освіт. галузі, кільк. годин на тиждень за предметами й курсами. Документ окреслює освіт. галузі й розподіл годин між ними за роками навчання, визначає тижн. навантаження учнів для кож. класу тощо. У типов. навч. плані час розподіляють між предметами й курсами згідно зі співвідношенням, визнач. у Б. н. п. На основі типового навч. плану заклад заг. серед. освіти створює влас. робочий навч. план, у якому конкретизує, які предмети чи освіт. галузі включає варіат. складник. Робочий навч. план розробляє управлін. команда школи на основі типового навч. плану, затвердженого МОН України. Навчальний план закладу заг. серед. освіти — це документ, що містить перелік предметів, їх розподіл за роками навчання, кількість годин на кож. предмет. Розробка навч. планів — одна з найскладніших проблем пед. науки і шкіл. практики, що розв'язується через уведення нових навч. предметів, які відображають процес розвитку науки, техніки, зміни в сусп. житті, через пошук *балансу* між різн. компонентами освіти (обов'язк. й факультат.), а також між циклами навч. предметів.

Дж.: Про повну загальну середню освіту: Закон України № 463-IX від 16 січня 2020 р. // Відомості Верховної Ради. 2020. № 31. Ст. 226.

Літ.: Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття) // Історія української школи і педагогіки / Уклад. О. О. Любар. Київ, 2003; Загородня А. А. Диференціація змісту навчання у старшій школі як ефективна умова реалізації особистісно-орієнтованої парадигми освіти // Педагогічна освіта: теорія і практика. Серія: Педагогіка. 2018. Вип. № 25 (2-2018).

Г. М. Тимошко

Базофі́ли (від лат. basis — основа, з грец. βάσις — крок, хода, стопа і грец. φίλος — любитель, прихильник) — клітини, у *цитоплазмі* яких містяться зернисті структури, що здатні забарвлюватися осно́вними барвниками на гістологічних препаратах під світловим мікроскопом. Здебільшого Б. наз. одну з форм *лейкоцитів крові* хребет. тварин, а також клітини сполуч. тканини (тканинні Б.) або клітини перед. частки *гіпофіза*.

Літ.: Oliveira S. de, Cerri P., Sasso-Cerri E. Impaired Macrophages and Failure of Steroidogenesis and Spermatogenesis in Rat Testes with Cytokines Deficiency Induced by Diacerein // Histochemistry and Cell Biology. 2021. № 156.

Базофіли́я (від лат. basis — основа, з грец. βάσις — крок, хода, стопа і грец. φιλέω — любити) — 1) У *гістології* — здатність структ. елементів клітин і тканин фарбуватися осно́вн. (лужними) барвниками на гістол. препаратах під світл. мікроскопом. Найчастіше використовують такі барвники: *гематоксилін*, який фарбує базофіл. структури (див. *Базофіли*) в синьо-фіолет. колір, кармін — у світло-червоний, сафранін — у темно-червоний, азур — у синій. Базофільними структурами в клітинах є *кислоти нуклеїнові* (здебільшого *рибонуклеїнові кислоти*), *рибосоми*, *ядро клітинне*, гранули базофіл. *гранулоцитів*. Високий вміст базофіл. структур свідчить про інтенс. *біосинтез білків*. Б. властива тканинам, які перебувають на стадії акт. росту, зокрема тканинам *пухлин*.

2) Анормальне збільшення кількості *базофілів* у *крові*, що спостерігають за *мікседеми*, виразк. *коліту*, певних типів *анемії* та ін. станів. Ін. назва — базофіл. *лейкоцитоз*.

Літ.: Ілюстрований медичний *словник Дорланда* : у 2 т. / Ред. П. Джуль, Б. Зіменковський. Львів, 2003; Seal I., Sil S., Das A. et al. Assessment of Toxicity and Genotoxic Safety Profile of Novel Fisetin Ruthenium-p-Cymene Complex in Mice // Toxicological Research. 2023. № 39.

М. К. Прилуцький

«Базу́ка» (англ. «Bazooka») — див. у статті *Гранатомет*.

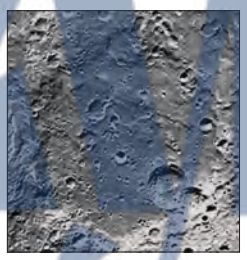
Ба́зяк, Евге́ніуш Ю́ліуш (польськ. Baziak, Eugeniusz Juliusz; 08.03.1890, м. Тернопіль, тепер Україна — 15.06.1962, м. Варшава, Польща; похов. у м. Кракові) — церковний діяч, архієпископ-митрополит Львівський, апостольський адміністратор Краківської архідієцезії, теолог. З 1908 навчався на теол. ф-ті Ун-ту Франца I (тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*) й одночасно у Львів. дух. семінарії. 14.07.1912 рукоположений на *пресвітера*; як *вікарій* та катехит працював у містах *Жовкві* й *Тернополі*. Під час *Першої світової війни* служив *капеланом* в австр. армії. 1921 захистив дис. з теології. Від 1919 — префект, 1924 — віцеректор, 1933 — ректор Львів. дух. семінарії, з 1931 — настоятель колегіального костелу в м. Станіславові (тепер м. Івано-Франківськ). 1933–1944 — єпископ-помічник Львів. архідієцезії, з листопада 1944 — архієпископ-митрополит Львівський. Від 03.07.1951 — апостол. адміністратор Краків. митрополії, з 1958 одночасно керував Краків. єпархією. Разом зі львів. митрополитом Б. Твардовським (1864–1944; тепер Україна) вів актив. діяльність з поширення *католицизму* серед різн. верств нас. Співзасновник Ін-ту вищої реліг. культури (1937; м. Львів), що мав на меті залучити широкі кола *інтелігенції* до *релігійних практик*. При Ін-ті діяли б-ка й читальня. З вересня 1937 Б. опікувався у Львів. архідієцезії діяльністю секретаріату у справах доброчинності «Карітас». Вів підготовчу роботу з відкриття курсів для членів Катол. т-ва мол. чоловіків і Катол. курсів жін. молоді. Зусиллями Б. і Б. Твардовського 1939 розпочав роботу Катол. нар. ун-т. В умовах переслідувань з боку рад., а потім гітлер. влади, таємно проводив навчання в дух. семінарії. Після закінчення *Другої світової війни* перевів семінарію, курію та архів до Польщі. У квітні 1946 під тиском рад. органів залишив м. Львів і переніс осідок у м. Любачів (Польща). 23.07.1951 після смерті Краків. митрополита А. Сапєги став апостол. адміністратором Краків. митрополії; від 1958 керував Краків. єпархією. 25.06.1950 висвятив майб. наступника — кардинала *Мар'яна Яворського*. Зазнав переслідувань із боку комуніст. влади: 1952 перебував деякий час в ув'язненні в м. Кракові, а також під забороною перебувати на тер. архідієцезії. 28.09.1958 висвятив на краків. єпископа-помічника о. Кароля Войтилу — майб. Папу Римського *Івана Павла II*. Папа *Іван XXIII* повідомив про рішення призначити Б. архієпископом-митрополитом Краківським, проте Б. не дожив до офіц. номінації через раптову смерть від інфаркту. Похований у *крипті* кафедрал. Вавельського собору в м. Кракові.

Літ.: Kukiz T. Madonny Kresowe i inne obrazy sakralne z Kresów w dziejach Polski (poza Śląskiem). Część I. Warszawa, 2000; Остащук І. Б. Історія та сучасність релігійного життя Прикарпаття // Ділова Івано-Франківщина. Івано-Франківськ, 2011; Кучерепа Н. та ін. Проект «Україна». Галичина і Волинь у складі міжвоєнної Польщі. Харків, 2017.

І. Б. Остащук

Базяк Евгеніуш Юліуш

Баї

Баї́ (лат. Bailly) — *кратер* на пд.-зх. краї видимої півсфери *Місяця*. За пропозицією астронома Й. І. *Шретера*, названо на честь астронома Ж. С. Баї (1736–1793; Франція). Назву офіційно затверджено *Міжнародним астрономічним союзом* (МАС). Б. — древ. кратер імпакт. походження. Вік оцінюють у понад 3 млрд р., тому краї за цей час зазнали сильної руйнації від числен. ударів *метеоритів* та під впливом добових перепадів т-р (бл. 350 °С). Селенографічні координати центру кратера: 66.82° пд. ш., 68.90° зх. д. Діаметр — 300 км, найб. глиб. — 4,13 км. Завдяки вел. розмірам, знач. площі (бл. 72 000 км²), а також положенню на поверхні Місяця (кратер знаходиться на межі між полями, зайнятими «класичними» кратерами, та специф. деталями геол. структури — басейнами), Б. іноді розглядають як один із бас. на поверхні Місяця. За номенклатурою МАС, Б. належить до кратерів. У пн. та пн.-сх. частинах вал кратера втратив зовн. схил і перетворився на пологий уступ. Краще збереглася зх. частина внутр. схилу кратера як залишки терас. Дно містить багато ін. кратерів різн. за формою та розміром, всіяне невел. хребтами, гребенями, подекуди містить залишки розламів і невел. тріщин. Імпактні кратерні структури знач. розмірів, зазвичай, містять центр. пік (горку), яка є наслідком реакції *літосфери*. У кратера Б. центр. пік відсутній. Причиною такої *аномалії* може бути еволюц. руйнація піку від числен. ударів метеоритів та під впливом добових перепадів т-р. Проте не виключено, що пік ніколи й не існував. У пд.-сх. частині кратера — кратер Б. А (Bailly A) і вел. кратер Б. В (Bailly B). Вал кратера Б. А частково перекриває вали кратерів Б. В та Б.

Літ.: Menzel D., Minnaert M., Levin B. et al. Report on Lunar Nomenclature by the Working Group of Commission 17 of the IAU // Space Science Reviews. 1971. Vol. 12 (2); Andersson L. E., Whitaker E. A. NASA Catalogue of Lunar Nomenclature. Springfield, 1982; Cocks E. E., Cocks J. C. Who's Who on the Moon: A Biographical Dictionary of Lunar Nomenclature. Greensboro, 2009; Bussey B., Spudis P. The Clementine Atlas of the Moon. Cambridge, 2012.

О. Г. Шевчук

Баї́я. Прапор

Баї́я. Герб

Баї́ри́кі (англ. Bairiki) — див. у статті *Кірибаті*.

Баї́я (порт. Bahia) — штат *Бразилії*.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташований на Сх. країни. Межує на Пн. зі штатами *Піауї* та *Пернамбуку*, на Пн. Сх. — зі штатами *Алагоас* і *Сержипі*, на Пд. — зі штатами *Мінас-Жерайс* і *Еспіриту-Санту*, на Зх. — зі штатами *Токантінс* і *Гояс*. На Сх. омивається *Атлантичним океаном*.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. Поділяється на 417 муніципалітетів. Тер. — 564 760 км². Адм. ц. — м. *Салвадор*.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. До *колонізації* європейцями тут проживали представники декількох корін. народів: тупінікім, тупінамба й айморес (ботокуди). 1500 мореплавець П. А. Кабрал (бл. 1467–1520; Португалія) досяг узбережжя Б. та оголосив відкриті землі власністю *Португалії*. 1501 А. *Веспуччі* висадився в *бухті* Тодуз-ус-Сантус на Сх. 1509 почалася актив. колонізація. 1534 король Португалії Жуан III (1502–1557) розділив тер. Б. на 3 *капітанства*, 1548 утв. генерал-губернаторство Бразилія. 1549 засн. м. Салвадор — першу столицю Бразилії та центр катол. *єпархії*. 1572–1613 існувало окр. генерал-губернаторство Б. У 17–18 ст. найрозвиненіший економічно регіон. З 1815 — у складі Сполуч.

Королівства Бразилії, Португалії та Алгарве як провінція. Після проголошення Бразил. імперії 1822 Б. була об'єктом протистояння між португ. і бразил. військами, 1823 остаточно увійшла до Бразилії. 1889 Б. отримала статус окр. штату.

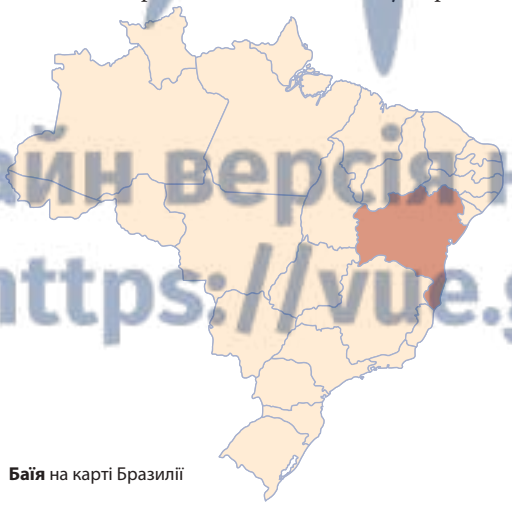
ПРИРОДА. Штат розташ. в сх. частині *Бразильського плоскогір'я*. Рельєф підвищений, переважають *плато* і *плоскогір'я*. Центр. частину займає гір. регіон Шапада-Діамантина. На Сх. простягається прибереж. *рівнина*. На узбережжі — піщані *пляжі*. Серед осн. корис. копалин — *нафта*, *уранові руди*, *магнезит* і *тальк*. Видобувають також різні *дорогоцінні камені*: *смарагд*, *аметист*, *турмалін*, *топаз*. Ґрунт. покрив строкатий. Найпоширенішими є червоні та червоно-жовті фераліт., червоно-корич. ґрунти. У *долинах* річок — глинисті та вапняк. ґрунти. Нараховують бл. 100 річок, серед гол. — *Сан-Франсиску*, Контас (620 км), Парагуасу (бл. 600 км). Клімат переважно троп., теплий та вологий. У центр. і пн. районах — напівзасушливий клімат, більш спекотний та сухий. Серед. т-ра січня — +26 °С, липня — +22 °С. Середньоріч. кількість опадів — 500–1500 мм; випадають нерівномірно, сезон дощів варіює в різн. частинах штату. У рослин. покриві домінують вологі *ліси тропічні* та троп. напівширолистяні ліси. Здебільшого представлено 4 яруси *рослинності*, з деревами понад 35 м заввишки. Під їхнім пологом — багате фіторізноманіття: низка видів род. *бобових*, багато ін. *квіткових рослин*, *вічнозелені рослини* тощо. Найбільш флористично вивченим є Пд., де зростає мінімум 727 видів рослин. Атлант. ліси (один із найбільш загрожених *біомів* світ. значення) простягаються вздовж узбережжя Атлант. ок., їхня заг. пл. — до 25,2 тис. км². Є вел. тіньові плантації *какао* (місц. назва — каброка). Тварин. світ різноманітний. Наявні осн. групи тварин: *ссавці*, *птахи*, *плазуни*, *земноводні*. Багато *ендеміків*. У вологих лісах атлант. узбережжя мешкає один із найрідкіс. птахів світу макуквіно вел., занесений до Червоного списку *Міжнародного союзу охорони природи*. Кабруки є місцем існування *рукокрилих*, зокрема зафіксовано 44 види з 28 родів із 4 родин. Серед найб. нац. парків — Бокейран-да-Онса (засн. 2018; пл. — 346,9 тис. га), Шапада-Діамантина (засн. 1985; пл. — бл. 152 тис. га). Загалом нараховують понад 200 природоохорон. об'єктів.

Баїя. Краєвид

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. (2022, оцінка) — 14 млн 136 тис. осіб, густота — 25 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами (2010, перепис): бразильці (99 %), зокрема натуралізов. бразильці (0,02 %) тощо. За реліг. групами: католики (65,3 %), євангелісти (17,5 %), нереліг. (11,9 %) та ін. За віковими групами: до 15 р. — 25,6 % осіб, 15–65 р. — 67,2 %, 65 р. і більше — 7,2 %. За статевими групами: чоловіки (49,1 %), жінки (50,9 %). Нас. збільшується, 2010 становило 14 млн осіб. Рівень урбанізації — 72 %. Найб. місто — Салвадор (2,6 млн осіб).

ГОСПОДАРСТВО. Станом на 2020 ВВП штату становив 305,3 млрд бразил. реалів. Пром-сть забезпечує бл. 20 % ВВП. Найбільш диверсифікована (див. *Диверсифікація*) економіка характерна Салвадор. *агломерації міській*. Діють *гідроелектричні станції* та *електростанції теплові*. Осн. галузі пром-сті: добув., нафт., лісова, буд., хім. тощо. Серед індустр. осередків столич. регіону з низкою підприємств — Арату й Камасарі. У муніципалітеті Сан-Франсиску-ду-Конді розташ. нафтоперероб. з-д, у м. Камасарі — нафтохім. комплекс «Браскем» («Braskem»). Землі с.-г. призначення становили 28 млн га. Усього в структурі агр. галузі працювало 762,8 тис. підприємств. Пл. посіву *бавовнику* — 275 тис. га, *кукурудзи* — 617 тис. га, *сої* — 1,6 млн га тощо (2021, оцінка). Найб. частка вир-ва належить какао (зібрано 137 тис. т; другий за значенням виробник Бразилії) та каві (210 тис. т). Вирощують також *цукрову тростину*, *агаву*, *маніок* та ін. Зростають обсяги *органічного сільського господарства*. Розвинено *тваринництво*. Зокрема, Б. є лідером країни за поголів'ям овець (4,2 млн) і кіз (3,3 млн). Загалом найбільше вирощують ВРХ (бл. 11,8 млн голів) та свійську птицю (зокрема, курей — 50,2 млн голів). Сфера послуг традиційно забезпечує до 70 % ВВП. Розвинено торгівлю, побут. обслуговування нас., ресторан., готельне госп-во тощо. Ключова галузь економіки — туризм. Так, Б. вважають провід. турист. центром Бразилії. Щороку штат відвідують бл. 6 млн осіб. Діє низка аеропортів та аеродромів. Найбільшим є міжнар. аеропорт «Салвадор», річ. пасажиропотік якого становить бл. 8 млн осіб. Залізниця не відіграє знач. ролі, багато ліній ліквідовано. Характерна щільна мережа автом. шляхів, їхня заг. протяжність — 28 тис. км. Через Б. проходить декілька автошляхів федер. значення. Відомі мор. порти Салвадор, Арату та Ільєус. Наявні також річк. порти й вод. термінали.

Баїя на карті Бразилії

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. Діють Ін-т географії та історії Б. (засн. 1894), астр. обсерваторія Антарес (засн. 1971), АН Б. (засн. 2010) та ін. Станом на 2021 налічували 12,9 тис. закладів

Онлайн версія
https://vue.gov.ua

початк. освіти, 1,6 тис. — серед. освіти. 1808 у м. Салвадорі відкрито перший ЗВО в Бразилії — хірург. шк. (тепер мед. ф-т Федер. ун-ту Б., засн. 1946). Серед сучас. ЗВО — держ. унти Фейра-ді-Сантани (засн. 1976), Пд.-Зх. Б. (засн. 1980), Б. (засн. 1983), Санта-Крус (засн. 1991). У м. Салвадорі розташ. центр. б-ку, фонд якої становить понад 150 тис. одиниць зберігання. Серед музеїв у м. Салвадорі — худ. музей Б. (засн. 1918), музей сакрал. мист-ва Федер. ун-ту Б. (засн. 1959), музей сучас. мист-ва Б. (засн. бл. 1960), міський музей (засн. 1973), музей ім. А. Родрігеса (засн. 1981), афро-бразил. музей (засн. 1982) тощо. Там само працюють театри Кастру Алвіс (засн. 1967), що об'єднує симф. оркестр і балет, та Віла Велья (засн. 1964). Є також худ. галереї, культ. центри. Збережено числен. пам'ятки та іст. забудову, характерні для спадщини португ. колоніал. архітектури в стилі *бароко*. Упродовж 17–18 ст. тут сформувалася самобут. архітектура бразил. бароко, представлена цив. та сакрал. спорудами й комплексами. Будівлі 19 ст. виконано в стилістиці *класицизму* та *історизму*, 20–21 ст. — *модернізму*, *постмодернізму* й *хай-теку*. Є пам'ятка *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО — Салвадора-ді-Баї історичний центр*. Салвадор. карнавал, започаткований у 2-й пол. 19 ст., занесено до «*Книги рекордів Гіннеса*» як найб. вулич. карнавал світу.

Баїя. Панорама м. Салвадора-ді-Баї

Баїя. Історичний центр м. Салвадора-ді-Баї

СПОРТ. Найпопулярніший вид спорту — футбол. Відповід. змагання регулює Федерація футболу Б. (засн. 1913). Культивують також мініфутбол, баскетбол. Серед найб. об'єктів спорт. інфраструктури — стадіони Фонте-Нова (2013; бл. 50 тис. місць), ім. Р. Сантоса (1979; бл. 32 тис. місць), ім. М. Баррадаса (1986; до 30 тис. місць). У Б. проходив Чемпіонат світу з футболу 2014.

ПЕРСОНАЛІЇ. Тут нар. письменник Ж. *Амаду*, композитор і лауреат премії «*Греммі*» К. Велозу (Велозо; нар. 1942), спортсмени й медалісти *Олімпійських ігор* Р. Сантуш (Сантос; нар. 1975), А. Араужо (нар. 1981), Р. Консейсао (нар. 1988), Б. Феррейра (нар. 1992) тощо.

Літ.: Selka St. Religion and the Politics of Ethnic Identity in Bahia, Brazil. Gainesville, 2007; Handbook of Contemporary Brazilian Religions / Ed. by S. Engler, B. Schmidt. Leiden, 2016; Atlas dos Remanescentes Florestais da Mata Atlântica. São Paulo, 2019; Tavares L. H. D. História da Bahia. 12th ed. São Paulo, 2019; Dawson A. New Era — New Religions Religious Transformation in Contemporary Brazil. London; New York, 2021; Pimenta F. M., Speroto A. T., Costa M. H. et al. Historical Changes in Land Use and Suitability for Future Agriculture Expansion in Western Bahia, Brazil // Remote Sensing. 2021. № 13 (6).

Бай (тюрк. baj — багач), бей, бек, бег, бі, бій — титул місцевої знаті у багатьох тюркських народів; багатий скотар, землевласник, торговець; заможна, впливова людина. Слово «Б.» могло прийти у слов'ян. мови з *тюркських мов* від татар *Золотої Орди*. Воно присутнє, зокрема, у Куманському кодексі (лат. Codex Cumanicus; 1303), в орхонській мові та низці тюрк. мов. Слово «Б.» має *когнати* в усіх тюрк. мовах. Пов'язане зі словом «бек» («бег»), що походить від давньотюрк. beg (найдавн. фіксація — в орхон. написах 8 ст. у формі «bäg» у значенні «вождь племені»). Дослідники висловлювали думку про запозичення цього *кореня* в дописем. добу з *індоєвропейських мов* (для порівняння — середньопер. «баг», давньопер. «бага» — володар) або кит. (伯, сучас. вимова — «пьо», гіпотетично реконструйована давня вимова — «пек»). Слово «Б.» або його когнати здебільшого вживають після імені людини. У різн. тюрк. мовах слово «Б.» та його відповідники набули різн. значення залежно від соц. структури відп. народу. Досить формаліз. використання терміна в ранній *Новий час* стало в *Османській імперії*, де слово «Б.» («бей») вживали як назву дворян. *титулу* (у такому разі його передавали у спадок). У системі титулів Б. був другим після *паші* та приблизно відповідав титулу *князя*. Крім того, титул «бей» (або похід.) автоматично присвоювався призначеним на деякі посади в осман. *ієрархії*. Напр., правитель Алжиру під владою Осман. імперії носив титул «бейлербеї» («беглербегі»), тобто «бай над баями». Упродовж 19 ст. *статус* титулу «Б.» в Осман. імперії знизився, у цей період його часто носили представники дрібної знаті. У ранньомодер. ханствах на тер. сучас. *Азербайджану* титул «бек» (когнат слова «Б.») носили всі представники місц. знаті, які мали власні зем. володіння. Таке значення цей термін має в деяких ін. тюрк. народів Кавказу (також як запозич. термін у деяких нетюрк. народів регіону). У деяких кочових народів Центр. Азії (*каракалпаки*, *киргизи*) титул «бій» («бі») носив старійшина, який мав право чинити суд відповідно до норм *права звичаєвого*. У *Бухарському ханстві*, Хівін. та *Кокандському ханстві* термін «бек» (когнат слова «Б.») означав призначеного ханом керівника беклику (області). У *кримських татар* слово «бей» втратило первіс. значення вже на поч. раннього Нового часу. У сучас. *кримськотатарській мові* його іноді вживають як ввічливе звертання (аналог укр. «пане»). У сучас. *турецькій мові* деякі назви військ. звань мають у складі корінь «Б.» (тур. albay — полковник, від alay — полк і bay — багатий). Корінь «Б.» (та його когнати) вживають також як складники влас. імен людей (Кунанбай, Джанібек тощо).

Літ.: Collins K. The Political Role of Clans in Central Asia // Comparative Politics. 2003. Vol. 35. № 2; History of civilizations of Central Asia : in 6 vol. Delhi, 2003. Vol. 5.

Електронна версія на сайті https://vue.gov.ua

Бай Амур Огюст Жозеф де. Портрет, худ. С. Щербатов, 1909

Байан. Сторінка Арабського Байану

Бай, Аму́р Огю́ст Жозе́ф де [Бей; франц. Baye, Amour Auguste Louis Joseph de; повне прізвище — Бертло де Бай (Berthelot de Baye); 31.01.1853, м. Париж, Франція — 31.05.1931, там само] — археолог, етнограф, історик і мандрівник, колекціонер, маркіз. Нар. в аристократ. дворян. сім'ї. Успадкував від батька титул барона де Б., графа де Сен-Лоран. Освіту здобував у *священників* Т-ва Діви Марії, з 1865 — у засн. *єзуїтами* колежі непороч. зачаття. У 1870-х навчався приватно в абата А. Борде (1824–1899; Франція), який був його наставником і допомагав з першими археол. дослідженнями. Після *франко-німецької війни* проводив дослідження у болотах Сен-Гонд (тепер регіон Гранд-Ест). Відкрив у *Шампані* бл. 100 гротів доби *неоліту*, палеоліт. стоянки (див. *Палеоліт*) і могильники. Вивчав походження коштов. мист. виробів доби *Великого переселення народів* і падіння *Римської імперії*. Мін-во нар. освіти Франції доручило йому 1873 *розкопки археологічні* в околицях замку Бай. Потім провів серію розкопок у Франції та Європі, результатам яких присвятив працю «Доісторична археологія» («L'Archéologie préhistorique»; 1880). Організовував виставки та поширював свої теорії в період. виданнях і брошурах, ілюстрованих влас. малюнками. Відкрив безкоштов. музей у крилі свого замку. Займався *археологією*, *етнографією* та історією окр. регіонів *Російської імперії*, зокрема України. Офіц. представник франц. мін-ва нар. освіти на Восьмому археол. з'їзді в м. Москві 1890 (див. *Археологічні з'їзди*), звіт про який і свої реферати на ньому опублікував 1893. Від 1892 щороку виїжджав з археол., етногр. та іст. місією в різні регіони Рос. імперії. Зокрема, перетнув *Кавказ*, Поволжя, Сибір. Член Імператор. іст. музею в м. Москві (з 1897). У 1897–1902 здійснював розкопки в *Грузії*. 1898 відкрив палеоліт. стоянку біля станиці Ільської (тепер смт Ільський Краснодар. краю, РФ). Одним із перших почав масштабно фотографічно документувати археол. розкопки. Був членом низки наук. т-в: Франц. іст. т-ва, Франц. археол. т-ва, К-ту іст. і наук. праць (1875–1915), Моск. археол. т-ва (з 1890), Т-ва любителів давн. письменства (з 1898), Тавр. губерн. ученої архів. комісії (з 1906) тощо. Президент Нац. т-ва антикварів Франції (з 1906). Ще з 1894 передавав свої колекції д-ві. Зокрема, предмети, датовані *залізним віком*, галло-рим. і меровінгським (див. *Меровінги*) періодами, а також предмети із Сибіру, Кавказу, Скандинавії передано Нац. музею археології (м. Сен-Жермен-ан-Ле), де 21.01.1909 на честь вченого відкрито кімнату. У липні 1914 вирушив до м. Петрограда (тепер м. Санкт-Петербург). Початок *Першої світової війни* змусив його залишитися в Росії. Читав *лекції*, збирав іст. документи, працював в Іст. музеї в м. Москві. Після 1917 двічі був заарештований. Виїхав до Франції в жовтні 1920. Його замок зруйновано й розграбовано німцями. Автор присвячених Україні праць з етнографії та археології. Неодноразово бував в Україні, вивчав побут українців. Організовував *конференції* та лекції з укр. історії. Зокрема, прочитав лекцію про м. Київ княжої доби у м. Реймсі (Франція) і двічі в м. Парижі (1896). Досліджував гот. (див. *Готи*) культуру в Криму. На 6-й виставці предметів, вивезених із Росії (1901), експонував речі з розкопок В. *Хвойки* і влас. розкопок, зокрема дукачі, дві старовин. вишиті жін. сорочки. Писав про *фібули* 7 ст. в Україні (1908). Цікавився особистістю й творчістю Т. *Шевченка*. У праці «В Малоросії. Спогади про одну місію» (1903) писав про твори поета крізь призму історії України та становища селянства. Описав подорож в Україну в праці «Відвідання Гавронців, біля Полтави» (1902–1903). Кавалер ордена Почес. легіону (1921). Нагороджений вел. хрестом ордена Св. Станіслава, орденом Св. Анни (обидва — Росія), орденами Карлоса III (Іспанія), Корони (Італія), Ваза (Швеція), офіцер ордена Корони (Румунія), кавалер ордена Сантьягу (Португалія).

Пр.: Rapport sur le Congrés international d'Anthropologie de Moscou. Paris, 1893; Souvenir du congrés international d'Anthropologie et d'archéologie préhistoriques. XIe session. Moscou 1892. Paris, 1893; Études sur l'archéologie de l'Ukraine antérieure à notre ère. Paris, 1895; Kiev: La mère des villes russes. Paris, 1896; En Petite-Russie: Souvenirs d'une Mission. Paris, 1903.

Літ.: Волков Ф. Выставка барона де Бая в Musee Guimet в Париже // Киев. старина. 1901. Т. 74; Кравець Я. Барон де Бей // Шевченківська енциклопедія : в 6 т. Київ, 2012. Т. 1; Charpy J.-J. Le baron de Baye et Augustin Roland, les débuts de leurs relations. L'Archéologie préhistorique dans les marais de Saint-Gond au début du XXe siècle // Études marnaises. 2015. Т. 130.

С. І. Білокінь

Байа́н (перс. بیان; араб. بيان — роз'яснення, розтлумачення) — у *бабізмі — Святе Письмо*, твори *Баба*, які вважали переданим через пророка Божим *об'явленням*; у *бахаїзмі* — частина *Святого Переказу*. Назву вживають на позначення двох осн. праць — т. з. Перс. Б. та Араб. Б.; також є збір. назвою для всіх рукописів Баба (з 1843 по 1850). Початок декламації й фіксації Б. відносять до 23.05.1844. Перс. Б. записано або в 2-й пол. 1847, або в перші місяці 1848, коли Баба було ув'язнено у фортеці Маку. Араб. Б. — бл. 1848. Перс. Б. — одна з найперш. праць Баба, у якій він претендував на місію імама *Махді* (приходу якого чекали *шиїти*) та пояснював, що вона пов'язана з переглядом і скасуванням законів і приписів *ісламу*. Мав ключове віроповч. значення: у книзі викладено основи нов. віровчення, на якому уґрунтований бабізм, пізніше — бахаїзм. Містить виклад тлумачення Бабом есхатол. пророцтв *Корану*. Більша частина книги обіцяє пришестя майб. пророка («Того, кого з'явить Бог», «Сонця Правди»), щодо якого Баб вважав себе предтечою, «зіркою». Пророк не вважав книгу завершеною та, ймовірно, навмисне залишив її такою. Б., за задумом, мав символічно втілювати Божеств. число, яким у вченні Баба є 19. Так, структурно складається з 19 частин-розділів (вахідів), кож. з яких містить 19 параграфів (матем. добутком є 361, або «число всіх речей»). Баб написав 11 частин, ін. залишив для наступника, який, за вченням, буде у належ. час закликаний *Богом* і завершить *доктрину*. Більшу частину Перс. Б. перекладено англ., франц., рос. мовами. Араб. Б. (аналогіч. за змістом, але менший за обсягом) часом характеризують як «скорочений» Перс. Б. Послідовники віри Бахаї вважають обіцяним пророком-наступником *Бахауллу*, завершенням Б. — книгу Бахаулли «Кітаб-і-Іган» (1861).

Дж.: Англ. перекл. — Selections from the Writings of the Báb. Wilmette, 1982.

Літ.: Momen M. The Bábí and Bahá'í Religions, 1844–1944. Some Contemporary Western Accounts. Oxford, 1981;

Momen M. Selections from the Writings of E. G. Browne on the Babi and Baha'i Religions. Oxford, 1987; Иоаннесян Ю. А. Очерки веры Баби и Бахаи: Изучение в свете первичных источников. Санкт-Петербург, 2003; Saiedi N. Gate of the Heart: Understanding the Writings of the Bab. Waterloo, 2010; Иоаннесян И. А. Учение Баба о грядущем вслед за ним великом пророке (о «Том, кого явит Бог») // Письменные памятники Востока. 2018. Т. 15. № 1 (32).

А. В. Арістова

Байбу́за, Ти́хон Миха́йлович (Тихін; дата і місце народження невідомі — не раніше 1598, місце смерті невідоме) — ватажок *запорозького козацтва*. Син черкаського боярина, старости черкас. і канів., шляхтича, охрещеного татар. *мірзи* Михайла Байбузи (2-га пол. 16 ст., дата і місце народження та смерті невідомі). Батько володів маєтностями в бас. р. *Сули* та її прит. р. *Удаю* і Солониці (ін. назва — Войниха) на Лівобережжі р. *Дніпра*. Б. був *писарем* у м-ку *Брацлаві* (тепер с-ще Тульчин. р-ну Вінниц. обл). 1597–1598 очолював військо реєстр. козаків (див. *Реєстри козацькі*), брав участь у мор. експедиціях запорожців. У політ. поглядах був прихильником домовленостей з *Річчю Посполитою*, що викликало незгоду серед нереєстр. козаків. Улітку 1598 з *Базавлуцької Січі* разом із *кошовим отаманом* Ф. *Полоусом* здійснив похід, який через суперечності серед козаків завершився невдало. Сини Б. Федір і Остафій брали участь у козацько-селян. повстаннях 1620–1630-х і *Хмельниччині*.

Літ.: Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. Київ, 1994; Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. Київ, 1995. Т. 7.

В. О. Щербак

Ба́йда — див. Д. *Вишневецький*.

Ба́йда-Сухові́й, Дмитро́ Миха́йлович (08.11.1882, с. Нагірне, тепер Полтав. р-ну Полтав. обл., Україна — 1974, м. Геленджик, тепер Краснодар. краю, Росія) — актор, режисер, бандурист, збирач і пропагандист українських *пісень народних*, один із засновників українського *кіно*. Нар. в сім'ї робітників. Родина переїхала до м. Харкова. З 14 р. працював на заводі. Від 1899 працював реквізитором в театрі, 1901 розпочав сцен. діяльність у трупі О. Суходольського (1863–1936; тепер Україна). З 1905 працював у трупах О. Суслова (1857–1929; тепер Україна), М. *Садовського*, Д. Гайдамаки (1864; тепер РФ — 1936; Україна), Л. Сабініна (1874; тепер Україна — 1955; тепер РФ). Виступав 1907–1912 як бандурист в дуеті з Д. Гамалієм. 1910–1914 працював у кіно (займався кінодекламацією, виступав як сценарист, режисер, актор і водночас виконавець на бандурі). Під час *Першої світової війни* 1914 був мобілізований. Служив музикантом у тил. запас. полку. Згодом до 1917 працював формувальником ливар. цеху Обухів. оборон. сталеливар. заводу. Водночас 1916 почав вчитися гри на бандурі та виступати на сцені як бандурист. З 1917 проходив службу в нар. міліції м. Петрограда (тепер м. Санкт-Петербург, РФ), був керівником червоноарм. самодіяльності. У 1920-х розпочав актив. гастрольну діяльність, концертував переважно як артист Краснодар. держ. філармонії (тепер Краснодар. філармонія ім. Г. Ф. Пономаренка). Заснував укр. муз.-драм. театр (м. *Геленджик*). Під час *Другої світової війни* знову створив у м. Геленджику театр, який діяв 1941–1942. Виступав у концертах перед солдатами й матросами. З 1952 постійно жив у м. Геленджику, працював у район. будинку культури, відродив нар. театр. Грав на діатоніч. *бандурі* на слух. Нот не знав. Освоїв гру на бандурі за допомогою бандуристів М. *Кравченка*, І. Кучугури-Кучеренка (1978–1937; тепер Україна). У репертуарі — укр. та рос. нар. пісні. Виконував пісні до 90 р. Зіграв ролі Дмитра («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. *Старицького*), Вакули («Ніч перед Різдвом» за М. *Гоголя*), Лейби («Жидівка-вихрестка» І. Тогобочного). Поставив фільми: «Кума Феська» за *водевілем* В. Дмитренка «Кум мірошник, або Сатана в бочці» (1910 або 1911; зіграв всі чол. ролі; один з перших знімав фільм не в сюжет. послідовності, а окр. кадрами), «Змія підколодна» (екранізація вірша І. *Нікітіна*), «Сватання на вечорницях» за п'єсою С. Карпенко-Паливоди (роль Телепня), «Три кохання в мішку» (усі — 1911), «Навкруги зрада» (1912; влас. сценарій, втілив усіх персонажів фільму), «Шельменко-денщик» за комедією Г. *Квітки-Основ'яненка* (1912), «Запорізький клад» за п'єсою К. Ванченка-Писанецького (1912 або 1913), «Спіть, орли бойові, або Війна і життя» (1914 або 1916).

Байда-Суховій Дмитро Михайлович

Літ.: Шимон О. Байда-Суховій та його фільми // Прапор 1973. № 5; Нирко О. Ялтинський музей кобзарства Криму та Кубані. Кочерга С. Олексій Нирко — організатор Ялтинського музею кобзарства // Етнічна іст. народів Європи. 2002. Вип. 13; Нирко О. Кобзарство Криму та Кубані. Київ, 2008; Байда-Суховій Дмитро: (Решетилівський Байда) // Козюра І. В., Козюра В. М. Історія крізь долі (Абетка славетних краян). Полтава, 2016.

Байда́к — річкове плоскодонне парусне дерев'яне судно. Походження слова точно не встановлено. Можливо, запозичення з певн. сх. мови. Дослідники припускають спорідненння зі словом «байда» — довбаний човен або з дієсловом «йти». У 16–18 ст. запороз. *козаки* використовували Б. як військ. судно. У 17–19 ст. на Б. перевозили вантажі річками *Дніпром*, *Доном*, *Сіверським Дінцем*. Б. мало палубу та одну *щоглу*

Байдак

з *вантами*, на якій ставили вел. вітрило, *стаксель* або *клівер*. Керували Б. за допомогою вел. кермових весел — потісей. Довж. Б. становила 40–60 м, шир. — 15–25 м, вантажність — 160–250 т.

Літ.: Морской энциклопедический словарь : в 3 т. Ленинград, 1991–1994; Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ, 2003. Т. 1.

Байда́рка (від *байдак* або байда — довбаний човен) — вузький легкий *човен* без кочетів (пристосувань для кріплення *весел*). Весляр сидить обличчям до напрямку руху, діє дволопатевим веслом, *стерно* повертає (користуючись *троса-*

Електронна версія енциклопедії
http://vue.gov.ua

ми) ногами. Розрізняють Б. спорт., навч., слаломні (без стерна) і туристські. Останні мають вел. прохідність дрібн. і вузькими вод. шляхами; їх використовують для озер. плавання. Від спорт. Б. відрізняється більшою шириною, місткістю та вантажністю. Б. виготовляють із водостійкої *фанери*, *шпону* й пластич. матеріалів; турист. (розбірні) — з водонепроник. тканини,

Клас човна	К-1	К-2	К-4
Максимальна довжина (см)	520	650	1100
Мінімальна вага (кг)	12	18	30
Марафон, мінімальна вага (кг)	8	12	30

Байдарка. Технічні параметри

Чоловіки		Жінки	
Олімпійські дистанції			
200 м	К1 (Б.-одиночка)	200 м	К1 (Б.-одиночка)
500 м	К4 (Б.-четвірка)	500 м	К1 (Б.-одиночка)
1000 м	К1 (Б.-одиночка)	500 м	К2 (Б.-двійка)
1000 м	К2 (Б.-двійка)	500 м	К4 (Б.-четвірка)
Неолімпійські дистанції			
200 м	К2 (Б.-двійка)	200 м	К2 (Б.-двійка)
200 м	К4 (Б.-четвірка)	200 м	К4 (Б.-четвірка)
500 м	К1 (Б.-одиночка)	1000 м	К1 (Б.-одиночка)
500 м	К2 (Б.-двійка)	1000 м	К2 (Б.-двійка)
1000 м	К4 (Б.-четвірка)	5000 м	К1 (Б.-одиночка)
5000 м	К1 (Б.-одиночка)	естафета	К1 (Б.-одиночка)
5000 м	К2 (Б.-двійка)	марафон	К1 (Б.-одиночка)
естафета	К1 (Б.-одиночка)	марафон	К2 (Б.-двійка)
марафон	К1 (Б.-одиночка)		

Байдарка. Дистанції

200 (мікс)	К2 (Б.-двійка)
500 (мікс)	К4 (Б.-четвірка)

Байдарка. Змішані чоловічі та жіночі

якою обтягують *каркас*. Б. (у спорті) — човен із закр. верхом, у якому є отвори (люки) для 1, 2, 4 веслувальників. Спортсмени пересуваються на Б. за допомогою весел (див. *Веслування на байдарках і каное*). На офіц. всеукр. змаганнях Б. повинні відповідати певн. тех. параметрам.

Байдарка

Літ.: Brinck W. The Aleutian Kayak: Origins, Construction, and Use of the Traditional Seagoing Baidarka. Camden, 1995; Русанова О. М., Чередниченко О. О. Особливості розвитку веслування на байдарках і каное в Україні на сучасному етапі // Слобожанський наук.-спорт. вісник. 2013. № 2.

Байда́рська доли́на — міжгірна *улоговина* на *Кримському півострові*. Розташована на Пд. Сх. від м. *Севастополя*, на Пн. Зх. від *Головного пасма Кримських гір*. Довж. становить бл. 16 км, шир. — 8 км. Має пласке дно. Виділяються окр.

Байдарська долина

пагорби. Тип *рельєфу* в ландшафтах улоговини ероз.-денудаційного (див. *Ерозія*, *Денудація*) характеру. У ландшафті переважають відклади Широків. і Новобобрівської товщ: *глини* сірі й темно-сірі з прошарками *сидеритів*. Поширені також відклади Байдар. світи: *вапняки* сірі, кремові, рожеві, місцями брекчійовані (див. *Брекчія*). Подекуди трапляються глини, *алевроліти*, *мергелі*, *пісковики*. Характерні відклади яйлин. світи: вапняки сірі й світло-сірі біогенні, піщанисті, глинисті. На тер. долини є знач. запаси *артезіанських вод*. Глибина залягання ґрунт. вод 3–10 м — у долині р. Чорної. На схилах ґрунт. води залягають близько до поверхні лише в окр. невел. за площею місцях, де утв. зсуви. У Б. д. є 3 типи рельєфу: хвилясті з окр. вершинами поверхні плато; субгоризонт., ерозійно почленовані поверхні долин; східчасті макросхили, почленовані ероз. формами (*ярами*, *балками*, *ущелинами*). У центрі розташ. Чорнорічен. *водосховище* (створено 1956; макс. об'єм — 64 млн м^3), яке забезпечує питн. водою м. Севастополь і с-ще *Форос*. Рослинний покрив загалом добре збереж., представлений ліс. *фітоценозами*. Схили вкриті розрідж. ялівцево-дубовими лісами. У центр. частині Б. д., здебільшого антропогенно трансформованій та урбанізованій (див. *Урбанізація*), розташ. с.-г. *угіддя*, а також післялісові *рослинні угруповання* шиблякового (див. *Шибляк*) типу. Серед найб. населених пунктів Б. д. — села Орлине, Широке, Передове, Тилове Балаклав. р-ну м. *Севастополя* тощо. Долиною проходить нац. автом. дорога *Ялта* — Севастополь. Сполучається *Байдарськими воротами* з узбережжям *Чорного моря*, входить до складу *Байдарського заказника*.

Літ.: Шеляг-Сосонко Ю. Р., Дідух Я. П. Рідколісся ялівцю високого (Junipereta excelsae) Криму та аналіз їх флори // Укр. бот. журн. 1975. Т. 32. № 6; Ларина Т. Г. Природно-антропогенный комплекс заказника «Байдарский». Симферополь, 2008; Шевчук О. А. Палінологічне обґрунтування стратиграфічного розчленування крейдових відкладів Гірського Криму // Збірник наук. праць Ін-ту геол. наук НАН України. 2009. Вип. 2; Кравченко Е. А. Кизилкобинська культура у Західному Криму. Київ; Луцьк, 2011; Байцар А. Л. Географія Криму. Львів, 2014; Біотопи Гірського Криму / Ред. Я. П. Дідух. Київ, 2016; Національний каталог біотопів України / За ред. А. А. Куземко, Я. П. Дідуха, В. А. Онищенка та ін. Київ, 2018; Василюк О., Донець А., Ярошенко Є. Довкілля Криму: зміни і втрати за час окупації : в 2 ч. Київ, 2021.

Байда́рська яйла́ — платоподібний масив *Кримських гір*. Розташована на Пд. Зх. *Головного пасма*. Серед. висота — 500–600 м, макс. — 740 м (за ін. версією, 682 м). З Пн. *яйла* обмежена глибин. розломом, на Пд. обривається уступом 150–200 м заввишки. Поширені карстові (див. *Карст*) форми рельєфу. У *рослинному покриві* переважають трав'яні *фітоценози*. Характерною особливістю травостою є його строкатість, мозаїчність, пов'язані з неоднорідністю

Онлайн версія на сайті https://vue.gov.ua

умов місцезростань. На полог. вершинах гір переважає гірсько-лучна *рослинність*, подекуди є дубово-соснове *рідколісся*, незнач. площі займає лучна рослинність. Пологі схили, платоподіб. ділянки, шир. улоговини здебільшого вкриті степ. *рослинними угрупованнями* з домінуванням *костриці* скельної. У складі петрофітної рослинності переважають *чагарнички* й *напівчагарнички* (види *чабрецю*, *дроку*, *сонцецвіту*, самосилу), а також види ксерофітного (див. *Ксерофіти*) різнотрав'я, серед яких багато рідкісних: занесені до *Червоної книги України* (асфоделіна жовта, *сон* крим., роговик Біберштейна, *ковила* каменелюбна, тринія Біберштейна та ін.), а також *ендеміки* (залізниця крим., бедринець каменелюбний, *маренка* дерниста, *жабриця* камеденосна, *переломник* крим. тощо).

Байдарська яйла

Літ.: Ларина Т. Г. Природно-антропогенный комплекс заказника «Байдарский». Симферополь, 2008; Шевчук О. А. Палінологічне обґрунтування стратиграфічного розчленування крейдових відкладів Гірського Криму // Збірник наук. праць Ін-ту геол. наук НАН України. 2009. Вип. 2; Кравченко Е. А. Кизил-кобинська культура у Західному Криму. Київ; Луцьк, 2011; Байцар А. Л. Географія Криму. Львів, 2014; Біотопи Гірського Криму / Ред. Я. П. Дідух. Київ, 2016; Василюк О., Донець А., Ярошенко Є. Довкілля Криму: зміни і втрати за час окупації : в 2 ч. Київ, 2021.

Байда́рські воро́та — перевал через *Головне пасмо Кримських гір*. Розташований на висоті 527 м над рів. м., на Пн. від смт *Фороса*. Сполучає *Байдарську долину* з узбережжям *Чорного моря*. Через перевал проходить тер. автошлях Старе Севастопольське шосе (Т-27-09), побудоване майже паралельно до нац. автодороги Південнобережне шосе (Н-19). Об'єкт *туризму*. Зокрема, відомою тут є однойм. пам'ятка архітектури нац. значення (1848), спроєктована арх. К. І. Ешліманом (1808; Швейцарія — 1893; тепер Україна) як кам'яна *арка*. Над брамою є огляд. майданчик, що відкриває краєвиди на Байдар. долину й храм Воскресіння Христового (Фороська церква, збудована на Червоній скелі 1892). У межах перевалу, який входить до складу *Байдарського ландшафтного заказника*, відомі *біотопи* з петрофітно-степ. *рослинними угрупованнями* за участі рідк. видів рослин: асфоделіни жовтої, ковили каменелюбної, півонії крим., а також з рідк. грибом-*аскоміцетом* аспіцилією кущистою.

Літ.: Байцар А. Л. Крим. Нариси історичної, природничої і суспільної географії. Львів, 2007; Ларина Т. Г. Природно-антропогенный комплекс заказника «Байдарский». Симферополь, 2008; Кравченко Е. А. Кизил-кобинська культура у Західному Криму. Київ; Луцьк, 2011; Байцар А. Л. Географія Криму. Львів, 2014; Біотопи Гірського Криму / Ред. Я. П. Дідух. Київ, 2016.

Ба́йден, Джо [англ. Biden, Joe; повні прізвище та ім'я — Байден, Джозеф Робінетт молодший (Biden, Joseph Robinette, Jr.); 20.11.1942, м. Скрентон, шт. Пенсильванія, США] — політичний і державний діяч, 46-й *президент США* (з 20.01.2021). Нар. у сім'ї підприємця. Через невдачі в бізнесі батька 1953 родина переїхала до місцевості Клеймонт, 1954 — до с. Ардена, 1955 — до м. Вілмінгтона (усі нас. пункти — у шт. Делавер). Б. навчався в катол. початк. школах: Сент-Пол у м. Скрентоні, згодом — Гоулі Розері у Клеймонті (переписна місцевість), Сент-Гелен у м. Вілмінгтоні. Закінчив катол. підготовчу шк. «Академія Арчмер» (1961) у Клеймонті. Захоплювався спортом, грав у *американський футбол* і *бейсбол*. 1965 закінчив Делавер. ун-т у м. Ньюарку (здобув ступінь *бакалавра* з історії та політології), 1968 — юрид. коледж Сіракуз. ун-ту в шт. Нью-Йорк зі ступенем доктора права. З липня 1968 працював як *аторней* в юрид. фірмі в м. Вілмінгтоні. Через хворобу (астма) залишив гру в футбол, не був відправлений на війну у В'єтнам (див. *В'єтнамська війна 1955–1975*). У 1969 вступив до Адвокат. колегії Делавера, працював держ. захисником. Був одним із засновників адвокат. фірми «Байден і Волш» («Biden and Walsh») у м. Вілмінгтоні. 1970 успішно балотувався від *Демократичної партії США* до місц. ради округу Нью-Касл у шт. Делавер, її член 1970–1972. Був сенатором від штату Делавер (1973–2009; обирався до Сенату США 7 разів — 1972, 1978, 1984, 1990, 1996, 2002, 2008): член К-ту з питань міжнар. відносин Сенату (з 1974), голова К-ту з питань суд. влади (1987–1995), Комітету з питань міжнар. відносин (2001–2003, 2007–2009), Групи Сенату з міжнар. контролю над *наркотиками* (2007–2009). Прихильник бомбардування колиш. Югославії (1999) силами *Організації Північноатлантичного договору* (НАТО), війни в Афганістані (2001), застосування США воєн. сили проти Іраку (2003, див. *Війна в Іраку 2003–2011*). Займався питаннями політики щодо наркотиків, запобігання *злочинності* та громадян. свобод; доклав зусиль для прийняття «Закону про боротьбу з насильницькою злочинністю» та «Закону про насильство щодо жінок» (обидва — 1994) тощо. Автор Програми «Діти 2000», що сприяла розвитку комп'ютер. грамотності дітей. Водночас із діяльністю сенатора працював

Байден Джо

Інтернет-версія на порталі https://vue.gov.ua

ад'юнкт-професором філії юрид. ф-ту Вайденер. ун-ту в м. Вілмінгтоні (1991–2008), викладав *конституційне право*. 1988 та 2008 балотувався у президенти від Дем. партії США (обидва рази змушений зняти свою кандидатуру). За президентства Б. *Обами* обіймав посаду *віцепрезидента* (20.01.2009–20.01.2017), був 47-м віцепрезидентом США. За цей час неодноразово представляв *адміністрацію* на переговорах із республіканцями в *Конгресі США*. Йдеться про обговорення «Закону про бюджетний контроль» (2011, запобіг борговій кризі) та «Закону про звільнення від додаткових податків платників США» (2012, запобіг «фіскальному обриву» та запровадив найбільше в історії зниження податків для серед. класу). Очолював нац. програму боротьби з *раком* (з 2016). У зовн. політиці був радником президента. З 2009 побував з візитами у 50 країнах світу, зокрема здійснив 16 закорд. подорожей до країн Зх. півкулі. У промові на Мюнхен. конференції з безпеки (2015) виступив за посилення НАТО, розвиток дем. інституцій в Європі, пріоритет *інвестицій* для зміцнення енергет. безпеки, розширення торгівлі та інвестиц. зв'язків з європ. країнами. Відіграв провід. роль у плануванні виведення військ США з Іраку (2011), створенні нов. інклюз. уряду Іраку (2014), діалозі між ірак. та курд. лідерами, заохоченні повн. відновлення *дипломатичних відносин* між Туреччиною та Ізраїлем, розвитку конструкт. перемовин з *Сі Цзіньпіном* (2011 і 2012) тощо. Очолював роботу адміністрації з підтримки суверен., дем. України; відвідував Україну 2009, 2014, 2016. Здобув перемогу на президент. виборах 2020 (відб. 03.11.2020, вел. *виборщики* проголосували 14.12.2020, конгрес підтвердив 07.01.2021). *Інавгурація* відбулася 20.01.2021. З приходом до влади Б. змушений був зосередитися на реалізації плану подолання наслідків *пандемії коронавірусу* та поточ. *рецесії*. Ухвалив рішення, що змінили низку підходів адміністрації Д. *Трампа*: повернення США до Париз. угоди про зміну клімату (2015); відмова від буд-ва стіни на кордоні з *Мексикою*; надання дозволу на в'їзд до США гр-н із деяких країн із більшістю мусульм. нас.; призупинення процесу виходу країни зі Всесвіт. орг-ції охорони здоров'я тощо. Запропонував план, аспекти якого надалі включено до «Закону про інвестиції в нову інфраструктуру та робочі місця» (підписано 15.11.2021). Рішення Б. у сфері зовн. політики стосувалися низки питань як дво- і багатостор. відносин, так і безпекового характеру. Адміністрація Б. визначила гол. критерієм спрямування своєї міжнар. політики дотримання *прав людини*. Президент неодноразово виступав із жорсткою критикою *Росії* та особисто В. *Путіна* за порушення цих прав. Критики зазнала також нац. політика *Китаю*. США наклали санкції на *М'янму*. Опублікували доповідь про відповідальність принца *Саудівської Аравії* Мухаммеда ібн Салмана за вбивство журналіста Дж. Хашоггджі (1958; Сауд. Аравія — 2018; Туреччина). Б. завершив виведення амер. військ з *Афганістану* до вересня 2021, що призвело до падіння афган. уряду і захоплення влади талібами (див. *Талібан*). Важливе місце в політиці адміністрації Б. посіло зміцнення євроатлант. єдності та посилення позицій США в регіоні *Тихого океану*. 15.09.2021 утв. трьохстор. оборон. пакт *Австралії*, *Великої Британії* та США. Офіційний Вашингтон продовжив і досяг позитив. зрушень у переговорах з *Іраном*, які стосувалися зняття санкцій з офіц. Тегерана замість відмови від розробки *ядерної зброї*. 23.05.2022 висунув ініціативу міжнар. екон. угоди під назвою «Індо-Тихоокеанська економічна основа для розквіту». Б. провів низку зустрічей і переговорів із президентом РФ В. Путіним для недопущення рос. *ескалації* в Європі та відвернення війни РФ проти України. Скасував амер. санкції щодо буд-ва і введення в дію газогону «Північний потік — 2», мотивуючи це завершеністю проєкту й бажанням не завдавати шкоди європ. союзникам (санкції відновлено після поч. повномасштаб. вторгнення РФ в Україну). Б. став першим президентом США, який визнав *вірмен геноцид*. За президент. каденції Б. США підтримали тер. цілісність і *суверенітет* України, підписали Хартію стратег. партнерства США — Україна (10.11.2021), надали Україні знач. військ. та фін. допомогу. Б. ініціював введення екон. та фін. *санкцій* проти РФ після розв'язання нею війни проти України, надав дозвіл на постачання зброї на суму понад 1 млрд дол. та фін. допомоги для України, 09.05.2022 підписав «Акт про ленд-ліз на захист демократії в Україні». Нагороджений почес. медаллю о-ва Елліс (1992), медаллю Лаетаре Університету Нотр-Дам (2016), президент. медаллю Свободи з відзнакою (2017), усі — США; орденом Хреста Землі Марії (2004; Естонія), орденом Пакистану (2009), орденом Перемоги імені Святого Георгія (2009; Грузія), орденом Трьох Зірок (2011; Латвія), медаллю «За заслуги перед Іраком» (2011), орденом Боякі (2016; Колумбія), Орденом Свободи (2017; Україна). Лауреат Премії Афінагора в галузі прав людини (2015).

Пр.: Promise Me, Dad. New York, 2018; Promises to Keep. Melbourne; London, 2021.

Літ.: Баран З. А., Кипаренко Г. М., Козицький А. М. та ін. Новітня історія країн Західної Сиропи та Північної Америки (1945 р. — початок XXI ст.). Львів, 2011; History of American Presidential Elections, 1789–2008 : in 3 vol. / Ed. by G. Troy, A. Schlesinger, Fr. Israel. 4th ed. New York, 2011–2012; Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2013). Київ, 2014; Реміні Р. Коротка історія США / Пер. з англ. І. Андрущенко. Київ, 2022.

С. С. Троян

Ба́йка — різновид ліро-епічного *жанру*, коротке, переважно віршоване алегоричне оповідання повчального змісту. Засновником жанру вважають *Езопа*. Традицію продовжив *Федр*. Для байкарів наступних епох джерелом тем, мотивів, *сюжетів* стали твори антич. авторів і санскрит. збірка «Панчатантра» («П'ятикнижжя», 3 ст.; в араб. перекладі — «Каліла і Дімна», бл. 750) та її переспів «Гітопадеша» («Дружня настанова», 10–14 ст.). Б. живилася також фольклор. мотивами. У *середні віки* авторами Б. були Одон (Ед) Шеритонський (1185 — бл. 1247; Велика Британія), Марія Французька (12 ст.; Франція — Велика Британія), Іоанн Капуанський (Джованні да Капуа; 1250–1310; Італія) та ін., в епоху *Відродження — Леонардо да Вінчі*, Ф. *Рабле* та ін. Б. реформував Ж. де *Лафонтен*, він надав жанру вигляду елегантно-дотеп., іроніч. *новели*. До Б. зверталися Е. Мур (1712–1757; Вел. Британія), С. Трембецький (1739–1812; Польща), А. *Міцкевич*, І. *Крилов*, П. Славейков (1827–1895; Болгарія), Ж. *Ануй*, Ж. Б. *Монтейру Лобату*, К. *Чуковський*, Дж. Тербер (1894–1961), А. Лобел (1933–

Байка. Ілюстрація до байки Л. Глібова «Коник стрибунець». Худ. С. Іпатьєва

1987; обидва — США), С. Михалков (1913–2009; РФ), П. Гамарра (1919–2009; Франція), брати Х. М. і В. Атаукурі Гарсіа (нар. 1957; Перу) та ін. За допомогою персонажів Б. (звірів, птахів, рослин, предметів) автор розкриває та висміює люд. вади, невідповідність домагань реаліям, порушення громад. і морал. принципів. Герої Б. уособлюють різні люд. якості: вовк — жорстокість, лисиця — хитрість, хмара — непостійність тощо. Б. має частину, близьку до *казки*, новели чи *анекдоту*, та афорист. повчання, переважно наприкінці твору. Двочленною структурою відрізняється від *притчі*. Переважають *сюжети мандрівні*, здатні розгортатися в інтертекстуал. просторі, рідше — авторські. Є піджанри: Б.-памфлет, Б.-пародія, Б.-приказка. Різновидом є *апологи*. В укр. л-рі Б. поширилася в 17–18 ст. завдяки А. *Радивиловському*, *Феофанові (Прокоповичу)*, М. *Довгалевському*, *Георгію (Конисько му)* та ін., розвинулася у творчості Г. *Сковороди* [«Байки харківські» («Басни харковскія»; 1753–1785)], П. *Гулака-Артемовського*, Л. Данькевича (1791–1867), П. *Білецького-Носенка*, Л. *Боровиковського*, Є. *Гребінки*, С. Писаревського. Набула класич. взірця в доробку Л. *Глібова*, який, крім переосмислення мандрів. *фабул*, створив автор. сюжети на кшталт «Мальованого стовпа» (1891). У жанрі Б. працювали С. *Руданський*, Олена *Пчілка*, В. *Самійленко*, М. Стечишин (1888–1964), С. *Пилипенко*, М. *Козоріс*, М. *Годованець*, С. *Олійник*, П. *Ключина*, П. Сліпчук (1914–1979), А. Косматенко (1921–1975), І. Манжара (1930–2004), П. *Глазовий*, М. Тищук (1924–1985), П. Красюк (1924–2008), П. Гришко (1925–2003), Р. Болюх (1930–2014), В. Грабоус (1935–2004), І. Січовик (1945–2021), О. Лупул (нар. 1950) та ін.

Дж.: Українська байка / Упоряд. Б. А. Деркача, В. Т. Косяченка. Київ, 1983; Українські байки. Харків, 2017.

Літ.: Байки в українській літературі XVII–XVIII ст. Київ, 1963; Главацька Ю. Л. Становлення байки як жанру // Півд. архів. Філол. науки. 2005. Вип. 30; Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ, 2007; Prichard S. Aesop: The Life of Aesop and Aesop's Fables. Wells, 2014; Джурбій Т. О. Байкарські традиції Поділля: типологічні особливості // Іван Огієнко і сучас. наука та освіта. Сер.: Філол. 2018. Вип. 15; Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Басня, пословица, поговорка. Москва, 2021.

Ю. І. Ковалів

Байка́л (від тюрк. baiköl — багате озеро) — озеро в *Росії*. Найглибше й найбільше у світі за обсягом прісної води. Об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1996). Розташоване на півдні Сх. *Сибіру*, на кордоні *Іркутської області* та Республіки *Бурятія*. Сучас. назва закріпилася в 17 ст. Після буд-ва 1956 греблі Іркут. ГЕС на р. *Ангарі* Б. є частиною *акваторії* Іркут. *водосховища*. Серед. рівень озера підвищився на 0,8–1,4 м і відтоді залежить від інтересів гідроенергетики. Після створення на р. Ангарі Братського (1967) та Усть-Ілімського (1977) водосховищ Іркут. водосховище утв. з ними Ангар. каскад. Площа озера у природ. умовах (за серед. рівня 455,5 м) становила 31,7 тис. км², довж. — 636 км, шир. — до 79 км, об'єм води — 23,6 тис. км³ (бл. 20 % світ. і понад 85 % рос. запасів поверхневої прісн. води). Серед. глибина — 744 м, макс. у серед. частині *улоговини* — 1 642 м (за ін. даними — 1 637 м). *Западина* Б. (віком бл. 25 млн р.) є центр. ланкою *Байкальської системи рифтів* і розширюється зі швидкістю майже 4,5 мм на рік. Поширені сліди минулої вулкан. діяльності. Селенгинське підняття дна й підвод. Академічний хребет із глибинами над гребенями до 400 м розділяють улоговину озера на 3 глибоковод. частини: пд., серед. і північну. Поперечний профіль западини асиметричний. Зх. схил крутий, у підвод. частині мало розчленований, *шельф* розвинений слабо. Сх. схил більш пологий та мілкий, шельф розвиненіший, підвод. частина почленована вел. *каньйонами*. На дні — озерні осадові

Байкал. Озеро Байкал влітку

товщі потужністю до 7–7,5 км у серед. і пд. частинах. Б. — єдина прісновод. водойма, що містить у дон. відкладах газові *гідрати*. Так, у пд. і серед. частинах озера постійно відбуваються викиди *метану* у водну товщу. Розвинений грязьовий *вулканізм* (див. *Сальза*), напр., у районі дельти р. Селенги, поблизу о. Ольхон. *Берегова лінія* слабо звивиста, бл. 2 100 км завдовжки. Найбільші *затоки*: Баргузинська, Чивиркуйська, Провал; *бухта* — Соснівка. На Б. є понад 20 островів, найбільші з них — Ольхон (пл. — бл. 730 км²) і Вел. Ушканій (пл. — 9,4 км²). Перший відокремлює від зх. узбережжя вел. ділянку акваторії — т. з. Мале Море. Найзначніший серед півостровів — Святий Ніс (пл. — майже 600 км²). Пл. водозбірного бас. становить бл. 545 тис. км² (за ін. даними — до 571 тис. км²). У Б. впадає понад 300 річок, серед найб. — Селенга (прибл. 50 % середньоріч. заг. припливу річк. вод), Верхня Ангара, Баргузин, Сніжна, Турка. Витікає лише р. Ангара, яка виносить у середньому 60,4 км³ води на рік. Період повн. заміщення озерних вод річковими — майже 400 р. Характерними є високий уміст *кисню* та низька *мінералізація води*. Течії охоплюють всю товщу вод Б., унаслідок чого глибинні води заміщуються поверхневими в середньому за 8 р. Макс. висота *вітрових хвиль* — 5 м, прозорість води — до 40 м (у червні та листопаді). У січні — травні озеро вкрите льодом товщиною 50–120 см. Б. розташ. майже в центрі *Азії* із суворим, різко континент. кліматом, але його величезна водна маса пом'якшує клімат *узбережжя*. Серед. т-ра повітря січня — –17 °С, липня — +16 °С. На Пд. т-ра в січні вища на 4–6 °С, у липні нижча на 5–6 °С, ніж за 50–70 км від озера. *Атмосферні опади* в серед. та пн. частинах акваторії становлять 200–350 мм, у пд. — бл. 400 мм; на сх. узбережжі — до 1 000 мм; на тер. *водозбору* — майже 400 мм на рік. За тривалої *еволюції* в озері сфор-

мувався комплекс *водоростей*, що нараховує бл. 1 100 видів і різновидів, з яких 195 — *ендеміки*. Найбільш різноманітні та численні *діатомові водорості*. Фауна Б. налічує 2 595 видів і підвидів, понад 50 % з них ендемічні. В озері мешкає 61 вид і підвид риб. Осн. пром. значення має *омуль* байкальський. Серед ін. пром. риб — харіус, ялець, окунь, язь, щука, минь і сиг. Найб. представник іхтіофауни — *осетер* байкальський, який перебуває під загрозою зникнення. Єдиний представник *ссавців* — нерпа байкальська.

Байкал. Гори на півострові Святий Ніс, Забайкальський національний парк, Бурятія

Унікальний природ. комплекс Б. і прилеглих тер. охороняється в нац. парках Прибайкальському (пл. — 417,3 тис. га) і Забайкальському (обидва засн. 1986; пл. — бл. 269 тис. га); держ. природ. біосферних заповідниках Баргузинському (засн. 1916; пл. — 366,8 тис. га), Байкальському (засн. 1969; пл. — 167,8 тис. га) і Байкало-Ленському (засн. 1986; пл. — бл. 660 тис. га). Протяжність судноплав. шляхів становить бл. 1,5 тис. км. З Пн. озеро огинає *Байкало-Амурська магістраль*. Відома іст. пам'ятка — побудована 1899–1905 Навколобайкальська з-ця (Слюдянка — порт Байкал) з 53 *тунелями* та інж. переходами. Прибайкалля багате на джерела *вод термальних* і *вод мінеральних* із цілющими властивостями. Гол. багатством озера вважають запаси пріс. води високої якості. У пром. масштабах виробляють пляшкову глибин. воду. Б. і його околиці — район *туризму* й відпочинку. Розвивається гірськолиж. та вітрильний спорт. Значні курорти: Горячинськ, Хакуси. На берегах озера розташ. такі міста: Слюдянка, Байкальськ (обидва — Іркут. обл.), Бабушкін, Северобайкальськ (обидва — Республіка Бурятія).

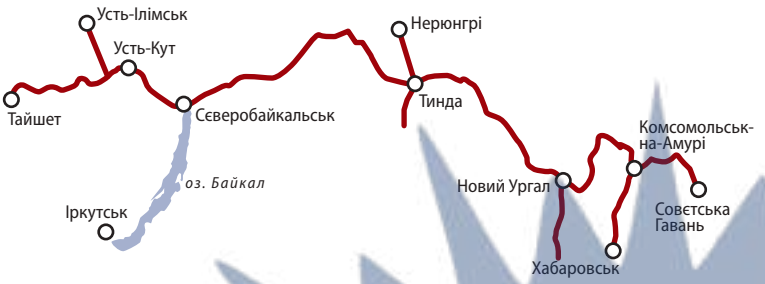
Літ.: Вотинцев К. К. Гидрохимия озера Байкал. Москва, 1961; Галазий Г. И. Байкал в вопросах и ответах. Иркутск, 1987; Грачёв М. А. О современном состоянии экологической системы озера Байкал. Новосибирск, 2002; Экологический атлас бассейна озера Байкал. Иркутск, 2015.

В. К. Хільчевський

Байка́ло-Аму́рська магістра́ль, БАМ — *залізниця* в Російській Федерації, що проходить територією Східного *Сибіру* та *Далекого Сходу* від м. Тайшета (*Іркутська область*) до м. Совєтська Гавань (*Хабаровський край*). Довж. бл. 4,3 тис. км. Сх. частина БАМ на 2020 є частиною Далекосх. з-ці, зх. частина — Сх.-Сибір. з-ці РФ. Для обґрунтування траси забайкал. частини Транссибір. залізничної магістралі 1888 була направлена експедиція залізничного інж. О. П. Вяземського (1839–1910); практичні пошукування здійснював полк. М. А. Волошинов (1854–1893). Його група пройшла від Усть-Кута (тепер Іркут. обл.) трасою сучасної БАМ понад тисячу км і виявила надзвичайно складні геол. та геоморф. умови буд-ва. Більш доцільною виявилася траса Китайсько-Сх. з-ці, яка 1901 поєднала Транссибір. з-цю з містами Владивостоком і Порт-Артуром. 1916 була збудована сх. ділянка Транссибір. з-ці (пройшла до м. Владивостока тер. Росії південніше траси БАМ). У 1928 радян. уряд прийняв рішення про буд-во Великого пн. залізничного шляху (не був здійснений), сх. частиною якого була БАМ. Топогр. розвідку траси проводили з 1926 залізничні війська *Червоної армії*. З огляду насамперед на військ. потреби, в 1932 Рада нар. комісарів СРСР ухвалила рішення «Про буд-во Байкало-Амурської з-ці». Для здійснення проєкту 1932 організували БАМЛАГ (Байкало-Амур. виправно-труд. табір). На його базі 1938 було створено шість залізничних виправно-труд. таборів (працювало 150 тис. ув'язнених, очолював буд-во Н. *Френкель*). У 1938 завершено буд-во першої ділянки від ст. Бам до с-ща Тинда (*Амурська область*) довж. 180 км. У 1942 рейки на цій ділянці були зняті для буд-ва тимчас. рокадної з-ці (див. *Рокада*) для оборони Сталінграда (див. *Сталінградська битва 1942–1943*). У кін. 1930-х розпочато буд-во ділянок Комсомольськ-на-Амурі — Совєтська Гавань (введена в експлуатацію в 1947) і Тайшет — Усть-Кут (введена в експлуатацію 1958). У 1967 були відновлені проєктно-пошукові роботи на центр. ділянках, остаточно визначено трасу з-ці. 1974 вийшла постанова ЦК КПРС і радян. уряду «Про буд-во Байкало-Амур. залізничної магістралі». Труд. ресурси значною мірою забезпечували організаційні структури *комсомолу* і потужні пропаганд. заходи (БАМ була оголошена всесоюз. ударним комсомол. буд-вом), найбільші станції і селища були закріплені за союз. республіками (напр., за Україною — смт Новий Ургал Хабаров. краю), участь у буд-ві брали військ.-буд. формування *Радянської армії*. Серед будівельників бл. 70 % складала молодь у віці до 30 років. Буд-во осн. частини магістралі було завершене 1984 (Північномуйський тунель — у 2003). Траса магістралі проходить пересіченою, гористою місцевістю, перетинає 11 річок, перерізує 7 гірських хребтів і містить 10 тунелів, серед яких найбільший у Росії Північномуйський тунель (довж. понад 15,3 км). Найвища точка шляху — Муруринський перевал (1 323 м). Понад 1 000 км траси прокладено в р-нах *вічної мерзлоти* та високої *сейсмічності*. Магістраль проходить через 200 залізничних станцій, 60 міст і селищ. Концепція БАМ передбачала комплексне освоєння прир. ресурсів прилеглих р-нів. Із запланованих дев'яти тер.-пром. комплексів був створений лише один — Південно-Якутський вугіл. комплекс (див. *Південно-Якутський вугільний басейн*) з потужним Нерюнгрінським вугіл. розрізом. Заплановано освоєння Ельгінського вугіл. родовища у *Саха* (*Якутія*) (роботи розпочато 2011), Чинейського родовища поліметалів і Удоканського мідного родовища в *Забайкальському краї* та ін. За обсягами асигнувань БАМ стала найбільш витратним інфраструктурним проєктом колишнього СРСР.

Літ.: Байкало-Амурская магистраль // Вопросы географии / Отв. ред. Ф. В. Дьяконов, О. А. Кибальчич. Москва, 1977; Yates A. Yates A. Siberian BAM Railway Guide: the Second Trans-Siberian Railway. Hindhead, 1995; Зуев В. Ф.

Онлайн версія на
https://esu.com.ua

Байкало-Амурська магістраль. Схема

Первопроходцы восточных магистралей России. Хабаровск, 2001; Андреева Т. С. БАМ: путь из прошлого в будущее. Москва, 2014.

Г. І. Гайко

Байка́льська систе́ма рифті́в — глибиний розлом *кори земної* в континентальній частині *Євразії* протяжністю бл. 2 000 км; система *грабенів* глибинного закладення, розташованих на пд.-зх. околиці гір. обл. Прибайкалля. Дивергентна межа між Євраз. та Амур. *плитами*, яка прямує в бік *Японії* зі швидкістю 4 мм/рік. Найбільші з опущених її ланок — грабен-улоговини: Байкал., Тункін., Баргузин., Хубсугульська. На Пн. Сх. та Сх. ця система продовжується в напрямку *Станового хребта*, на Пд. Зх. — через Тункін. улоговину до оз. *Хубсугул* (*Монголія*). В одній з цих тектон. западин розташ. найглибша континент. водойма світу — оз. *Байкал*, оточене гір. хребтами вис. до 2 000 м. Западина цього озера вирізняється асиметрією попереч. профілю з вел. крутістю схилів зх. берегів і більш пологих сх.; глибина кристал. фундаменту — 4 500 м. Грабени Б. с. р. подібно до ін. рифт. (див. *Рифт*) зон *Землі* пов'язані з шир. виразно лінійним підняттям амплітудою до 3000–4000 м над рів. м., що геоморфологічно виділилося в пліоцен-плейстоцен. періоді — епоху гороутворення на тер. внутр. *Азії*. Для глибин. структури Б. с. р. притаманне деяке зменшення густини матеріалу та підйом розігрітої осн. *магми* з верх. *мантії*, що може спричинити високу рухливість зем. кори в цьому регіоні. Розвиток Б. с. р. відбувався протягом неогену (див. *Неогеновий період і неогенова система*), місцями супроводжувався вулкан. (див. *Вулкан*) діяльністю (тепер згаслою) і триває дотепер. Рифтові структури успадковують положення та простягання більш ранніх, олігоцен-ранньонеоген. *прогинів*. Б. с. р. активна, в її околицях постійно відбуваються *землетруси*. У Б. с. р. широко представлено сучас. вулканізм післяльодовик. періоду неоген-четвертин. часу. Проявляється лавовими потоками й молодими, часто добре збереженими шлак. конусами. У Б. с. р. — вулкан. р-ни неоген-четвертин. часу: Саян., Тункін., Джидин., Удокан., Вітімський. У Саянах розташовані вулкан. Окін. плато з вулканами Кропоткіна, Перетолчина і втоплений у базальт. (див. *Базальт*) потоці *кратер* вулкана Старий. Власне Окін. вулкан. плато утв. виливами по тріщині глибин. розлому базальт. потоком завдовжки понад 75 км, який заповнив долини річок Хі-Гол і Жом-Болок, вилився в долину р. Оки (Саянської). Далі на Пн. Зх. від Окін. вулкан. плато лежить малодосліджена вулкан. обл. з вел. кількістю мол. вулканів післяльодовик. часу. Розташована між озерами Хубсугул і Байкал Тункін. улоговина — незатоплена частина рифту — колишнє озеро, ложе якого заповнено делювіал. й алювіал. відкладами, продуктами вулкан. діяльності четвертин. віку: вилив. базальтами та *шлаками*. На Пд. Зх. від оз. Байкал на пн. борту Тункін. улоговини на лівому березі р. Іркут розташ. вулкан Черського та свіжі сліди вулкан. діяльності ін. підзем. вогнищ. Джидинська вулкан. область, розташ. на Пд. Сх. від Тункінської в долині р. Джиди, відзначена шлак. конусами. Вулкан. зона на плато Удокан лежить прибл. за 400 км на Пн. Сх. від пн. краю оз. Байкал. На Сх. від нього на правому боці долини р. Вітім у верх. течії виявлено вулкан. конуси та невел. базальт. потоки. Імовірно, частина вулкан. р-нів Монголії та Пн. *Китаю* також можуть бути сформовані геофіз. процесами, що відбуваються в Б. с. р.

Дж.: Meyer R., Freeman Ph. Siberian Platform: Geology and Natural Bitumen Resources. Reston, 2006.

Літ.: Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004. Т. 1; Radziminovich N. A., Gileva N. A., Melnikova V. I. et al. Seismicity of the Baikal Rift System from Regional Network Observations // Journal of Asian Earth Sciences. 2013. Vol. 62.

В. С. Білецький

Байка́льська скла́дчастість, Байкальська епоха тектогенезу — цикл формування планетар. складчастості пізнього *рифею — кембрію*. Зумовив утв. зон особл. масивів геосинклінал. складчастості — байкалідів. Назву в наук. обіг 1932 увів акад. М. *Шатський*, який пов'язував із цією епохою області пд. та пд.-зх. обрамлення *Сибірської платформи* з утворенням Байкал. складчастої області, складчастих структур Єнісейського кряжа та пн.-сх. частини Саянів. До Б. с. також відносять Південно-Баренцево-Тиман. складчасту систему, яка обрамляє з Пн. Сх. *Східноєвропейську платформу*. Байкальський тектогенез часто пов'яз. з *акрецією* давніх *континентів* (Сибір., Східноєвроп. та ін.) шляхом прирощування до їхніх окраїн пізньорифейських острів. дуг і мікроконтинентів. Одновікові аналоги Б. с. розвинені на всіх континентах: кадомська, або асинтська (Зх. Європа); панафр., або катанзька (Африка); гадринська і бразил. (Америка); луїнська (Австралія). Із Б. с. пов'яз. розвиток родовищ мід. пісковиків, гідротермал. родовищ руд *золота*, *міді*, *олова*, *вольфраму* та ін. рідкіс. металів.

Літ.: Шатский Н. С. Рифейская эра и байкальская складчатость // Избранные труды : в 4 т. Москва, 1963. Т. 1; Постельников Е. С. Байкальский орогенез. Москва, 1973.

Ба́йко, Даніїла Я́ківна — див. у статті *Байко*.

Ба́йко, Марія Я́ківна — див. у статті *Байко*.

Ба́йко, Ні́на Я́ківна — див. у статті *Байко*.

Ба́йко, сестри — співачки (вокальне тріо), нар. артистки УРСР (з 1979). Нар. у с. Яблониці (тепер гміна Венява Пшисуськ. пов. Мазовец. воєводства, Польща). Закінчили 1958 Львів. консерваторію ім. М. Лисенка (тепер *Львівська національна музична академія імені Миколи Лисенка*; клас вокалу О. *Бандрівської*; клас бандури В. *Герасименка*). Даніїла Яківна Б. (20.08.1929 — 26.04.2019, м. Львів, Україна) — співачка, викладач 1968–1969 Львів. культ.-освітнього уч-ща (тепер Львів. фах. коледж

культури і мист-в), 1969–1984 — Львів. пед. уч-ща (тепер Пед. фах. коледж Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка). Марія Яківна Б. (02.03.1931 — 18.11.2020, м. Львів, Україна) — співачка (виступала також із сольн. концертами), професор (з 1982) каф. сольного співу Львів. нац. консерваторії ім. М. Лисенка, серед учнів — Л. *Кондрашевська*, І. Попович (нар. 1949; тепер Україна), Г. Чорноба (нар. 1948; тепер Україна); упорядник нот. збірників. Ніна Яківна Б. (нар. 25.08.1933) — співачка, викладала (1953–1956 і 1966–1980) у дит. муз. школі у м. Львові, з 1982 до виходу на пенсію — у Київ. ун-ті культури (з 1992 — доцент, з 1996 — професор; тепер *Київський національний університет культури і мистецтв*) та з 1991 — у Стрітівській вищій пед. школі кобзар. мист-ва (тепер Комун. заклад Київ. обл. ради «Стрітівський педагогічний фаховий коледж кобзарського мистецтва»). Тріо спільно виступало 1953–2001, від 1958 його члени стали солістками Львів. філармонії (тепер *Львівська національна філармонія ім. М. Скорика*). У репертуарі були укр. нар. пісні, твори (понад 300) вітчизн. та заруб. композиторів. Співали *a капела* та у супроводі ф-но. Для тріо Б. спеціально писали композитори О. *Білаш*, В. *Верменич*, М. *Колесса*, А. *Кос-Анатольський*, П. *Майборода*, І. *Шамо* та ін. Гастролювали містами Польщі (1957–1969), Бельгії (1957), Канади (1968), США (1974, 1979), Чехії, Словаччини, Німеччини (усі — 1995), Франції (1992, 1999) тощо. Мають фондові записи на укр. ТБ та радіо. Вийшли 3 репертуар. збірники (1959, 1972, 1976), 5 платівок та компакт-диск «Співають сестри Байко» (2002). Узяли участь у зйомках муз. фільмів: «Сійся, родися, жито-пшениця» (1969; реж. Р. Олексів), «Співають сестри Байко» (1977), «Пісні П. Майбороди» (1982), «На три голоси», фільм-концерт «Українська баркарола» (обидва — 1984), «Нові пісні львівських композиторів» (1987), «Сестри Байко сьогодні» (у 2 ч., 2001; усі — реж. О. *Бійма*), «Старогалицькі композитори» (2007). Лауреати Держ. премії України ім. Т. Шевченка (1976; за концертні програми 1973–1975), Всесвіт. фестивалю молоді та студентів (м. Москва, 1957; Золота медаль та Диплом I ст.). Нагороджені орденом княгині Ольги III ст. (2008).

Байко, сестри. Марія, Ніна та Даніїла Байко, А. Авдієвський, А. Кушніренко, С. Турчак у кулуарах концертної зали, 1973

Байков Олександр Олександрович

Тв.: Його пісні заполонили наші серця // Платон Майборода. Слово про композитора. Київ, 1988.

Літ.: Катрич О. Індивідуальний стиль музиканта-виконавця (теоретичні та естетичні аспекти): дослідження. Дрогобич, 2000; Бандрівська О. Рецензія на творчий звіт Марії Байко і старшого викладача Тетяни Лаголи від 10 травня 1962 р. // Науково-методичні праці, статті, рецензії. Львів, 2002; Фільц Б. Байко Марія Яківна // Українська музична енциклопедія : в 5 т. Київ, 2006. Т. 1; Макара М. С. Принципи інтерпретації народної пісні Марії Байко та їх значення для піаніста-концертмейстера // Теоретичні та практичні аспекти роботи піаніста-концертмейстера / Упоряд. Л. Ніколаєва. Львів, 2010; Жишкович М. Легенда камерної сцени: Марії Байко 85 літ // Укр. музика. 2016. № 2 (20).

Байко́в, Олекса́ндр Олекса́ндрович (рос. Байков, Александр Александрович; 06.08.1870, м. Фатеж, тепер Курської обл., Росія — 06.04.1946, м. Москва, тепер Росія) — хімік-металург, доктор хім. наук (з 1903), професор (з 1903), академік (з 1932) і віцепрезидент АН СРСР (1942–1945), заслужений діяч науки і техніки (з 1934), засновник класичної теорії металургійних процесів, один з фундаторів Таврійського університету. Нар. в сім'ї присяж. повіреного (*адвоката*). Навчався в Курській гімназії. Закінчив 1893 матем. від-ня фіз.-мат. ф-ту *Санкт-Петербурзького університету* з дипломом 1-го ступ. Відтоді працював на каф. фіз. хімії цього ун-ту. На запрошення Д. *Коновалова* 1897–1902 викладав у Петербур. ін-ті шляхів сполучення. 1899–1902 перебував у м. Парижі у лаб. проф. А. Л. ле Шательє (1850–1936; Франція), де поглиблював знання з хімії та металографії, у проф. Г. Вирубова (1843; тепер РФ — 1913; Франція) — з *кристалографії*. Повернувся до політех. ін-ту, склав іспити на звання *ад'юнкта* з *металургії* та *хімії*. 1902 перейшов працювати у Санкт-Петербур. політех. ін-т (тепер Санкт-Петербур. політех. ун-т Петра Великого). 1903 захистив дис. «Дослідження сплавів міді та сурми та явищ загартування, що спостережувані в них» («Исследование сплавов меди и сурьмы и явлений закалки, в них наблюдаемых»). Читав лекції із заг. металургії та металографії. Розробив низку курсів із різном. розділів металургії, металографії, хімії та технології *вогнетривів*. Одночасно читав лекції в Ін-ті інженерів шляхів сполучення (1906–1908), на Вищих жін. (Бестужев.) курсах (1909–1917). Член і секретар (1899–1905) рельс. комісії в Інж. раді Мін-ва шляхів сполучення. 1903–1910 — член Бюро рос. цемент. техніків та заводчиків, редактор журн. «Цемент». Ініціатор створення і *вчений секретар* 1910–1919 Рос. металург. т-ва. 1917 мав чин статського радника. Переїхав 1918 до м. *Сімферополя*. З 1918 — зав. каф. хімії (яку створив і очолював до 1923), у 1921–1923 — ректор Тавр. ун-ту (тепер *Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського*). Заснував лаб., де вивчав карадаз. траси; проводив фіз.-хім. дослідження вод соляних озер *Криму* і *Чорного моря*. 1923 повернувся в Санкт-Петербур. політех. ін-т, очолив каф. і поновив читання лекцій із заг. металургії та металургії міді, від 1925 — із металографії. 1923 обраний проф. каф. неорган. хімії при Петрогр. ун-ті. 1927 обрано членом-кореспондентом АН СРСР. 1925–1928 — ректор Ленінгр. політех. ін-ту. Одночасно читав курси лекцій у Військ.-тех. академії та Артилер. академії. Професор металографії в електрозварюв. ін-ті (1932–1934). 1934–1941 — зав. каф. неорган. хімії, декан хім. ф-ту Ленінгр. ун-ту. Під його керівництвом створено рентгеногр. лабораторію. 1937 затвер-

джений у вченому званні професора на каф. «Загальна металургія». 1934 його обрали депутатом Ленінгр. міськради депутатів трудящих, 1937 — депутатом від м. Ленінграда (тепер Санкт-Петербург) до ВР СРСР. Працював в Ін-ті металургії АН СРСР (тепер Ін-т металургії та матеріалознавства ім. О. О. Байкова РАН у м. Москві), якому 1948 присвоєно його ім'я. Наукові праці присвячені питанням фізико-хімії металург. процесів і приклад. *неорганічної хімії*; розробленню *теорії* окиснення та відновлення *металів* і *дисоціації хімічних сполук* за вис. т-ри; основ металургії кольор. металів; безпосеред. добуванню *заліза* з *руд*; комплекс. використанню сировини; виробництву рейкового металу. Під керівництвом Б. досліджено вплив неметал. включень на властивості *сталі*; розроблено *технологію* одержання високоякіс. малолегованої *хромом* йодистої сталі. Вивчав процеси твердіння в'яжучих матеріалів і *корозії*, вогнетривів. Розробив теорію затвердіння *цементів*. Досліджував в'яжучі речовини, проводив роботи в галузі технологій та вивчення властивостей цементів, розчинів та *бетону*. Герой Соціаліст. Праці (з 1945). Нагороджений орденами Св. Володимира IV ступ. та Св. Анни II і III ступ., Леніна (1940; 1945; 1945), Труд. Черв. Прапора (21.02.1944; 29.05.1944). Лауреат Держ. премії СРСР (1943). До 100-річчя від народження 1970 в СРСР випущено пошт. марку. На честь Б. 1975 в м. Ленінграді названо вулицю, 1978 встановлено мемор. дошку.

Пр.: Исследование сплавов меди и сурьмы и явлений закалки, в них наблюдаемых: доклад на заседании металлографической комиссии при императорском русском техническом обществе 7 марта 1901 г. // Записки Императорского Рус. тех. об-ва. 1903. № 10; О продуктах разрушения портландцемента в морской воде // Цемент. 1905. № 11–12; Введение в металлографию железа, стали и чугуна // Известия Санкт-Петербургского политех. ин-та. 1911. Вып. 15; Портландцемент и теория твердения гидравлических цементов // Технико-эконом. вестник. 1923. Т. 3. № 6–7; Программа курса общей металлургии и курса огнеупорных материалов. Программа курса металлографии. Программа занятий по горнозаводскому анализу. Программа курса металлургии меди // Программы металлургического факультета (Ленинградский политехнический институт имени М. И. Калинина). Ленинград, 1929; Теория металлургических процессов. Ленинград, 1934; Политехнический — Индустриальный институт за двадцать лет советской власти // Научно-информ. бюллетень Лен. индустр. ин-та. 1937. № 10–11; Академия наук СССР за 25 лет // Вестник Акад. наук. 1942. № 11–12; Успехи советской металлургии. Москва; Ленинград, 1946; Собрание трудов : в 5 т. Москва; Ленинград, 1948–1952; Избранные труды. Москва, 1961.

Літ.: Тумарев А. С. Александр Александрович Байков — выдающийся металлург и химик. Москва, 1954; Макареня А. А., Поздышева В. А. Байков Александр Александрович. Ленинград, 1971; Карев В. М., Наринский М. М. Энциклопедическая хроника советской эпохи, 1917–1991 : в 3 т. Москва, 2015. Т. 2.

Ба́йкове кладови́ще, Байковий цвинтар — найбільший меморіальний *некрополь* України; пам'ятка історії національного значення (з 2001). Розташоване у Голосіїв. р-ні м. *Києва*. Назва походить від прізвища дворянина, генерал-майора С. Байкова (1772–1848) — учасника *Вітчизняної війни 1812* та рос.-турец. війни 1828–1829 (див. *Російсько-турецькі війни*). Він отримав дозвіл на купівлю землі пл. 70 га на схилі прав. берега р. *Либеді* в р-ні Протасового яру. Цю місцевість наз. х. Байкова, поряд розташ. г. Байкова. 1833 на цій тер. за розпорядженням В. *Левашова* відкрито нове міське кладовище для поховання лютеран (див. *Лютеранство*), правосл. (див. *Православ'я*) та римо-католиків (див. *Католицизм*). Причиною стало закриття Звіринецького, Лютеран. цвинтарів та кладовища на *Аскольдовій могилі*. 1834 відбулися перші поховання лютеран. громадою м. Києва, надалі тут ховали представників усіх *віросповідань*. Одночасно дозволено переносити поховання зі старих кладовищ. У перші роки існування цвинтар називали Димитрівським, Либідським, Новостроєвським, згодом закріпилася назва «Байковий». Станом на 2021 пл. — 74 га; на Стар. кладовищі — 7 ділянок, на Новому — 51. У 1841 споруджено дерев. церкву Димитрія Ростовського (Дмитрієв. церкву; проіснувала на тер. Стар. кладовища до 1897). Тер. цвинтаря 1876 розширено й поділено вул. Байкова на Старе та Нове. 1884–1889 на кошти, зібрані від продажу місць під захоронення, на Нов. Б. к. за проєктом арх. В. *Ніколаєва* збудовано кам'яну церкву Вознесіння Господнього. При Б. к. працювала майстерня з виготовлення надгроб. пам'ятників. З'явилися перші *склепи* та каплиці-усипальниці різн. форми, яких налічується понад 30. Серед. пл. склепу — 9 м², висота — 2–6 м. У склепі була невел. кімната, куди заходили родичі пом'янути померлих, та огороджене ґратами підземелля з домовинами. Склепи та *каплиці* побудовані за давн. традиціями відповідно до віросповідання померлих. Збереглися склепи роботи київ. арх. В. *Городецького*, М. Іконникова (1818–1897), В. Ніколаєва, надгробки скульпторів і арх. Е. Білостоцького (1921–1993; обидва — Україна), В. *Бородая*, І. *Гончара* та ін. Більшість склепів занедбано, усипальниці пограбовано. Наприкін. 19 ст. прокладено *водогін* та огороджено тер. цегл. парканом. Побудовано 4 в'їздні брами: Стару (вела до Стар. кладовища); Лютеран. (або Нім.); Катол. (або Польську); Православну. 1872 м. Київ охопила епідемія *холери*, цвинтар почав швидко розши-

Байкове кладовище. Головний вхід

Байкове кладовище. Схема з номерами ділянок

Байкове кладовище. Лютеранська брама

Копія сторінки на порталі https://uk.wikipedia.org

рюватися (1879, 1889, 1905, 1908, 1915). Відвели 10-ту та 12-ту ділянки для поховання професорів Імператор. ун-ту Св. Володимира (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Після *Першої світової війни* та *Другої світової війни* на Б. к. виділено ділянки для поховань військовослужбовців. 1909 усю тер. цвинтаря разом із Байк. горою за рішенням Київ. міської думи включено в межі м. Києва. За *радянської влади* на гол. алеї Нов. частини кладовища ховали парт. діячів та уряд. керівництво *Української Радянської Соціалістичної Республіки*. Є могили Д. *Коротченка*, Д. *Мануїльського*, П. *Шелеста*, В. *Щербицького*. 1968–1981 поруч із Б. к. споруджувався мемор.-обряд. комплекс «Парк пам'яті» [арх. В. Мельниченко (1932–2023; Україна), А. *Мілецький*, А. *Рибачук*]. Відкрито 1975 *крематорій* із 3-ма прощальними залами, 1983 — *колумбарій*. У різні роки тут знайшли ост. притулок відомі діячі укр. культури (А. *Бучма*, М. *Заньковецька*, *Леся Українка*, М. *Лисенко*, Б. *Лятошинський*, І. *Миколайчук*, М. *Рильський*, М. *Садовський*, В. *Сосюра*, Б. *Ступка*, П. *Тичина*, Н. *Ужвій*, Т. *Яблонська*); вчені (М. *Амосов*, О. *Антонов*, О. *Білецький*, Б. *Патон*); громад. та політ. діячі (М. *Грушевський*, М. *Міхновський*, В. *Чорновіл*). 1989 тут перепоховано борців за самостійність України (О. *Тихий*, Ю. *Литвин* і В. *Стус*). 2001 Б. к. внесено до *Державного реєстру нерухомих пам'яток України* як пам'ятку історії нац. значення. Від 1968 закрито для мас. поховань.

Літ.: Київ. Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. Київ, 1981; Проценко Л. А. Київський некрополь. Київ, 1994; Рибаков М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. Київ, 1997; Жадько В. О. Байковий некрополь. Київ, 2004.

І. Н. Войцехівська

«Байкону́р» (казах. байқоңыр — плодюча земля, від бай — багатий, численний і қоңыр, букв. — коричневий) — перший і один з найбільших *космодромів* світу, *полігон* для випробування нових зразків ракетної техніки та зброї.

«Байконур». Стартова позиція ракет «Союз»

Розташований у Кизилордин. обл. *Казахстану* на правому березі р. *Сирдар'ї*. Відстань до м. Байконура — 30 км, м. Кизилорди — 203 км, м. Астани — 1 200 км. «Б.» створювали як військ. полігон для випробувань *ракети балістичної* Р-7, розробл. під керівництвом С. *Корольова*. Перші рад. ракети виробляв Дніпропетр. машинобуд. завод № 586 (тепер Держ. підприємство «Виробниче об'єднання Південний машинобудівний завод імені О. М. Макарова», «Південмаш»; м. Дніпро, Україна). Це були аналоги ракети ФАУ-2 (А-4), які 1946 вивезено з Німеччини разом з устаткуванням і документацією. Їх випробовували на військ. полігоні *Капустин Яр*, але нова міжконтинент. ракета потребувала кращого місця для стартів. Буд-во полігону «Б.» розпочато за Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.02.1955 про створення Наук.-дослід. випробув. полігону № 5 Мін-ва оборони СРСР. Перший запуск ракети здійснено 15.05.1957. Перший начальник космодрому — генерал-лейтенант О. Нестеренко (1908–1995; РФ). Випробувальні запуски ракет проходили в травні — вересні 1957, три перші були аварійними, четвертий і п'ятий — успішними. 04.10.1957 ракетою Р-7 було виведено на орбіту перш. *супутник штучний* Землі ПС-1. С. Корольов переконав керівництво СРСР в доцільності розвитку *космонавтики* (усі ракет. системи до цього розглядали виключно з позиції військ. потреб). 12.04.1961 з космодрому «Б.» було виведено на орбіту «*Восток*» — перший пілотований *корабель космічний* з першим космонавтом Ю. *Гагаріним*. 12.09.1959 стартувала «Луна-2» — перша рад. *автоматична міжпланетна станція*, що досягла поверхні *Місяця*. З Б. стартували усі косм. кораблі типу «Восток», «*Восход*», «*Союз*», «*Прогрес*», запущено орбіт. станції «*Салют*» і «*Мир*», орбіт. корабель багатораз. використання «*Буран*», косм. ракет. комплекс «Зеніт», модулі *міжнародних космічних станцій*, штучні супутники Землі серії «Космос» тощо. Паралельно з косм. запусками, Б. використовували за баз. призначенням — вдосконалення військ. ракет. техніки. Правий фланг космодрому був полігоном випробувань бойових ракет КБ «Південне» (тепер «*Південне*», *Державне підприємство «Конструкторське бюро імені М. К. Янгеля»*). Розроблені колективом під керівництвом М. *Янгеля*, вони стали основою Ракет. військ стратег. призначення СРСР. На зх. фланзі від 1967 випробовували косм. ракет. комплекс «Циклон», який також було розроблено в КБ «Південне» і виготовлено на заводі «Південмаш». З кін. 1991 — у власності Казахстану. Від 1994 перебуває в *оренді* у РФ (до 2050). З кін. 1990-х проводилася модернізація. «Б.» розташ. у напівпустел. місцевості з важк. клімат. умовами. Клімат різко континент., з малою кількістю опадів (у середньому 120 мм на рік). Т-ра влітку вдень +30…+40 °С, узимку — –20…–30 °С. Навесні та влітку частими є пилові (піщані) бурі, потуж. вітри сягають понад 25 м/с. Територія є горбист. рівниною, яку в пд. частині зі Сх. на Зх. перетинає р. Сирдар'я. Абсолютні відмітки поверхні — від 80 до 150 м. Відносна вис. пагорбів — 10–20 м, вершини куполоподіб., схили положисті, з багатьма промоїнами. Рослинність, характерна для зони азійських пустель: *тамарикс*, жузгун, *полин*, *верблюжа колючка*, *тугаї* в *заплавах* р. Сирдар'ї. Запуски ракет з «Б.» негативно впливають на екологію тер., над якою пролягають траси ракет, що злітають із космодрому. Забруднення довкілля переважно зумовлено падінням перших ступенів ракет, що призводить до пошкодження рослин. покриву на локал. ділянках. Головні та допоміж.

об'єкти та служби розташ. на пл. 6 717 км². «Б.» має 12 пуск. установок (з них експлуатують 6) і 11 монтажно-випробув. корпусів для збирання, випробування та передстарт. підготовки ракетносіїв, косм. апаратів; 4 заправ. станції, вимірюв. комплекс, киснево-азот. завод; 2 *аеродроми* першого класу, мережу *автомобільних доріг* (1 тис. км) і *залізниць* (400 км), 600 трансформатор. підстанцій, 6 тис. км ЛЕП, 2,5 тис. км ліній зв'язку. На космодромі працюють понад 10 тис. співробітників. Тут розташ. також музей космодрому «Б.», зали включають експозицію з історії розвитку ракетобудування, косм. технологій, освоєння космосу. Є зали, присвячені К. *Ціолковському* і С. Корольову. Експозиція просто неба — косм. корабель «Буран», повномір. макет корабля «Союз», техніка, що використовували на космодромі. Неподалік розташ. будиночки С. Корольова і Ю. Гагаріна з інтер'єром 1960-х. Здійснюють запуски ракет-носіїв: «Союз-ФГ» (з 2001), «Союз-2.1а» (з 2006), «Союз-2.1б» (з 2006), «Протон-М» (з 2001). Проводились запуски рос.-укр. «Дніпро» (1999–2015; з шахтної пуск. установки МБР РС-20), на базі якої створено косм. ракетау «Зенит-3SLB» (2008–2013; у межах проєкту «Наземний старт»). Загалом виконано бл. 5 тис. стартів різн. ракет, зокрема бл. 3 тис. косм. призначення. 2,5 тис. косм. запусків здійснив СРСР (1957–1991). У період 1992–2016 відбулося 495 запусків ракет-носіїв. З «Б.» стартувало бл. 150 космонавтів і астронавтів, серед них 7 косм. туристів. За виконання н.-д., оборон. і господар. завдань космодром було нагороджено рад. орденами Черв. Зірки (1960), Леніна (1965), Жовтн. революції (1976).

Літ.: Стражева І. Тюльпани з космодрому / Пер. з рос. В. Азархіна, С. Забужко, В. Плачинда. Київ, 1978; Сквозь пространство и время: записки ветерана космодрома Байконур / Сост.: Б. В. Журахович, А. П. Завалишин. Дніпропетровськ, 1997; Понамарев Г. П. Байконур. Прыжок в космическую бездну. Киев, 2011; Берег Вселенной. Воспоминания ветеранов космодрома Байконур / Ред.-сост. А. С. Болтенко. Киев, 2014.

Байку́рт, Факі́р [тур. Baykurt, Fakir; справжнє ім'я — Тахір (тур. Tahir); 15.06.1929, с. Акчакей, р-н Єшилова, пров. Бурдур, Туреччина — 11.10.1999, м. Ессен, земля Північний Рейн — Вестфалія, Німеччина; похов. у м. Стамбулі, Туреччина] — письменник, громадський діяч. Писав тур. мовою. Нар. в селян. сім'ї. Після смерті батька (1938) змушений був із дитинства працювати. Закінчив пед. училище-інтернат у м. Генені (1948). Під час навчання захопився *літературою*. Особливо на нього вплинули вірші поета *Назима Хікмета*, твори якого читав таємно (письменник був ув'язнений за комуніст. погляди). Почав писати влас. поезії. Після закінчення уч-ща вчителював у селах р-ну Єшилова. Був одним із організаторів Федерації асоціацій вчителів тур. сіл регіону Егейського моря та озер. Закінчив від-ня тур. л-ри Ін-ту освіти Газі в м. Анкарі (1955). Відтоді працював учителем у серед. школі у м. Сівасі, згодом у р-ні Хафіку. Під час служби в армії (1957) викладав в унтерофіцер. уч-щі. З 1960 працював інспектором початк. освіти в м. Анкарі. Пройшов підготовку в США в Ун-ті Індіани (1962–1963). З 1966 — експерт Нац. ін-ту фольклору. Водночас займався громад. та профспілк. діяльністю. Був одним із засновників Спілки вчителів Туреччини, 1965 обраний першим головою *профспілки*. Представник лівих дем. сил. За актив. громад. діяльність зазнавав переслідувань. 1969 відсторонений від роботи за участь у протест. акції — *бойкоті* вчителів. Рішенням Держ. ради повернувся на службу. Працював у Близькосхідному тех. ун-ті у м. Анкарі менеджером зі зв'язків з громадськістю та вид-вами. Під час держ. перевороту 1971 був заарештований разом з ін. профспілк. діячами за обвинуваченнями в «таємній організації», «розпалюванні анархії» тощо. Військовий суд засудив його до 8 р. 10 міс. ув'язнення, але Касаційний військ. суд 1975 скасував це рішення. Нетривалий час був радником Мін-ва культури Туреччини (1978). Від 1979 працював у м. Дуйсбургу (Німеччина) фахівцем з питань освіти в «Іноземній дитячій та регіональній агенції з працевлаштування», брав участь у програмі, започаткованій для дітей тур. робітників у басейні Рур. Викладав також у школі Песталоцці у Німеччині. Помер в університет. клініці м. Ессена, де проходив лікування від *раку* підшлунк. залози. Похов. на кладовищі Зінджирлікую в м. Стамбулі. Автор бл. 50 творів. Творчість поєднує реаліст. зображення життя з широкими *узагальненнями* та сатир. елементом. Представник соціально-крит. сільськ. напряму в л-рі. Писати почав 1942, перші твори були поетичними. Вірші опубл. 1943 у журн. «Слово до турка» («Türke Doru»), що виходив у м. Ескишехірі. Став відомим після видання першого *роману* «Помста змій» («Yılanların Öcü»; 1954), який зображує життя тур. селянства. Ця книга і романи «Життя Ірасджи» («Irazca'nın Dirliği»; 1961) та «Дестан Кара Ахмеда» («Kara Ahmet Destanı»; 1977) становлять трилогію, об'єднану образом селянки Ірасджи. Автобіогр. елементи присутні в романі «Десяте село» («Onuncu Köy»; 1961), гол. *персонажем* якого є вчитель. Б. порушує проблеми спільн. навчання хлопчиків і дівчат, а також *хабарництва* і *корупції*. Роман «Коса» («Tırpan»; 1970) розповідає про дівчину, яку насильно видають заміж за стар. багатія. Роман «Куріпка» («Keklik»; 1975) зображує панораму тур. дійсності. Життю тур. емігрантів у Німеччині, драмі людей, відірваних від влас. коренів, присвятив 2 зб. *оповідань* «Нічна зміна» («Gece Vardiyası») і «Коровай миру («Barış Çöreği»; обидва — 1982) та роман «Доменні печі» («Yüksek Fırınlar»; 1983). Автор дослідження з тур. *фольклору*. Твори Б. перекладено іноз. мовами, зокрема болгар., нім. Лауреат літ. премій Ю. Наді (1958), С. Фаїха (1974), О. Кемаля (1978), Федерації нім. пром-сті (1985), С. Семаві (1997) та ін. Від 2014 що два роки м. Дуйсбург присуджує працівникам культури та митцям Культ. премію «Факір Байкурт» за видат. досягнення в галузі міжкульт. діалогу.

Байкурт Факір

Байлова Меланія Володимирівна. 1966, США

Тв.: Yılanların Öcü. İstanbul, 1959; Irazca'nın Dirliği. İstanbul, 1961; Onuncu Köy. İstanbul, 1961; Keklik. İstanbul, 1975; Kara Ahmet Destanı. İstanbul, 1977; Tırpan. 10 basım. İstanbul, 1980.

Літ.: Andaç F. Fakir Baykurt: hayatı, eserleri, sanat yaşamı. İstanbul, 1997; Akdoğan H. Fakir Baykurt'un kaleminin izinde romancının serüveni. İstanbul, 2020.

Ба́йлова, Мела́нія Володими́рівна (англ. Baylova, Melanie; уроджена Доскоч; 1896, с. Сівка Войнилівська, тепер Калус. р-ну Івано-Франків. обл., Україна — 03.02.1979, м. Нью-Йорк, США) — піаністка, педагог. Батько вчителював,

був директором укр. школи в м. Долині Івано-Франків. обл. 1916 закінчила Вищий муз. ін-т ім. М. Лисенка (тепер *Львівська національна музична академія імені М. В. Лисенка*) у м. Львові. 1916–1922 продовжувала навчання в м. Відні у класах С. Дністрянської (1882; тепер Україна — 1956; тепер Чехія), П. Вайнгартена (1886–1948; тепер Австрія). Після повернення до м. Львова (1922) виступала в камер. концертах, акомпанувала співакам і скрипалям міст Львова, Калуша, Стрия. Виступала на Львів. радіо. 1925–1927 навчалася у консерваторії Галиц. муз. т-ва (тепер Львів. нац. муз. академія ім. М. В. Лисенка). Від сер. 1920-х почала приват. пед. діяльність. 1930–1939 працювала викладачем у Вищому муз. ін-ті ім. М. Лисенка у м. Львові та його філії у м. Стрию. 1939–1941 — директор дит. муз. школи у м. Львові. 1944 емігрувала до Зх. Європи: проживала в таборах для переміщених осіб, де в табір. укр. гімназіях викладала ф-но та теор. музики. Брала участь у табір. концертах, акомпанувала в муз. виставах у складі оркестру з музикантів-емігрантів, виголошувала реферати про укр. музику. 1947–1949 поглиблювала теор. студії в *Моцартеумі* в м. Зальцбурзі. 1950 емігрувала до США. Відкрила приват. студію у м. Нью-Йорку. 1952 була співзасновницею Укр. муз. ін-ту (УМІ) в м. Нью-Йорку, де працювала до кін. життя (1952–1960 — заст. директора, 1970–1979 — президент). Була членом Союзу укр. проф. музик (СУПроМ) у м. Львові, членом амер. муз. спілок. Як і в Галичині, у США брала актив. участь в укр. муз. житті: акомпанувала на імпрезах діаспори, виступала зі вступ. словом на концертах, писала про цікаві муз. заходи до укр.-амер. преси: короткі доповіді на концерті пам'яті *В. Барвінського* (1964), автор. вечорі І. Соневицького (1926; Україна — 2006; США) в м. Нью-Йорку (1974), на концерті УМІ до 150-ї річниці смерті Д. *Бортнянського*, на ювіл. вечорах УМІ 1972 та 1973, на пресовій конференції до відкриття Укр. музею в м. Нью-Йорку 1976 та ін. Автор музикозн. статей в амер. пресі.

Літ.: Витвицький В. Михайло Гайворонський: життя і творчість. Нью-Йорк, 1954; Рудницький А. Українська музика: Історико-критичний огляд. Мюнхен, 1963; Савицький Р. мол. Музика як представник народу (до 50-річчя Українського музичного інституту Америки) // Альманах Українського Народного Союзу. Нью-Йорк; Парсиппані, 2002; Савицький Р. мол. Байлова Меланія // Українська музична енциклопедія : в 5 т. Київ, 2006. Т. 1; Карась Г. Музична культура української діаспори у світовому часопросторі ХХ століття: монографія. Івано-Франківськ, 2012; Максим'юк Г. Меланія Байлова // Укр. музика. 2017. № 1 (23).

Г. В. Карась

Ба́йлянь-цзя́о (кит. 白莲教 — вчення Білого Лотоса) — узагальнена назва для різноманітних китайських товариств, *сект* і *концепцій*, пов'язаних з ідеєю звільнення праведників через їх переродження у «цзін-ту» — Чистій землі. До Б-ц. синологи зазвичай включають: а) секти будд. спрямування, *адепти* яких вдавалися до спрощення вчення «Чистої землі» (див. *Буддизм*; *Амідаїзм*); б) елітар. групи *ченців*, які вивчали переважно *езотеричні* будд. та даоські (див. *Даосизм*) тексти; в) масові синкрет. спільноти будд. походження, діяльність яких орієнтувалася на змирщення космогон., есхатол. і сотеріол. концепцій байлянь. Секти будд. спрямування початково діяли як реліг. об'єднання, братства зі слабк. орг. структурою. Серед ранніх виділялося байлянь-ше («Товариство Білого Лотоса»), створ. на поч. 5 ст. Його ідейною основою були погляди будд. мислителя Хуей-юаня (334–416; Китай). У вченні особливо значущим був культ будди *Майтреї* (Міле), з пришестям якого пов'язували настання царства блаженства. Проповідники сект Б-ц. нерідко називали себе втіленням Майтреї або його провісниками. Сповідували звільнення через належну морал. поведінку, доброчинність, дотримання чистоти внутр. помислів і багатораз. повторення імені будди *Амітабги*. Культивували обов'язкове *вегетаріанство*, *аскезу*, безшлюбність, заборону позбавляти життя. В основі космогон. уявлень громад Б-ц. — положення про створення світу з універс. дух. субстанції *ці*, появі якої передувала *сюй*, кун (надбуттєва порожнеча). Ці стає лоном для народження У-шен лао-му (Споконвічної праматері), яку ототожнювали з Амітабгою або Майтреєю. Учення про міф. історію людства (остаточно сформовано в традиції Б-ц. у 16 ст.) уґрунтовано на тезі про три стадії, кож. з яких відповідає свій будда-світоправитель. У колиш. стадію правив будда Каш'япа (Кашба), престолом якого був синій лотос («доба Синього сонця»); у теперішню — *Будда Шакьямуні* на престолі з черв. лотоса («доба Червоного сонця»); у майб. — будда Майтрея на троні з біл. лотоса («доба Білого сонця»). На подальшу синкретизацію Б-ц. вплинуло вчення Ло Ціна (1443–1527; Китай), що поєднало ідеї будд. шкіл цзін-ту і чань, даоської *космології*, конфуціан. *етики* та неоконфуціан. форм філос. *дискурсу*. Прикладом такого *синкретизму* стала праця «У бу цін» («Канон у п'яти книгах»), що стала канон. текстом більшості сект Б-ц., які з'являлися в різ. періоди імператор. Китаю. Перші чернечі езотер. угрупування Б-ц. виникли упродовж 12 ст. Фундатором традиційно визнають ченця школи тяньтай (букв. — Небес. престол) Мао Цзи-юаня (1086–1166; Китай), який мав титул «Байлянь да-ші» («Великий вчитель Білого Лотоса»). Мао Цзи-юань повчав про відсутність розрізнення між *нірваною* тта *сансарою*, ченцями і *мирянами*, чоловіками й жінками. Ймовірно, на цю добу припадає виникнення в середовищі Б-ц. таєм. практик *ушу*, акупунктури, масажу. Послідовники езотер. груп Б. не виявляли опозиц. налаштованість до влад. династій. У 13 ст. відбувався процес доктрин. збагачення Б-ц. вченнями будд. секти міле-цзяо («вчення Майтреї») і маніхейської секти мінцзяо («вчення світла»). Наслідком стали відчутна синкретизація і навіть еклектичність учення. Хоча, за свідченнями джерел епохи Цзінь, аж до сер. 14 ст. владні структури не вирізняли Б-ц. від офіц. *буддизму*. Упродовж 14 — поч. 17 ст. ті об'єднання, що діяли від імені «вчення Білого Лотоса», набули знач. поширення як опозиційні до влади осередки. У 1320–1330-х в різн. регіонах Китаю спалахнули повстання т. з. черв. військ, ватажками яких ставали члени сект Б-ц. Виразну патріот. налаштованість адептів Б-ц. виявляли вимоги відновити на престолі хан. династію (на противагу монгол. династії Юань та маньчжур. Цін). Як наслідок, за правління династії Юань едикти імператорів неодноразово забороняли діяльність сект Б-ц. А за правління династії Мін Б-ц. і всі ідейно близькі до них угрупування було оголошено поза законом

Онлайн-версія
не є повною
версією

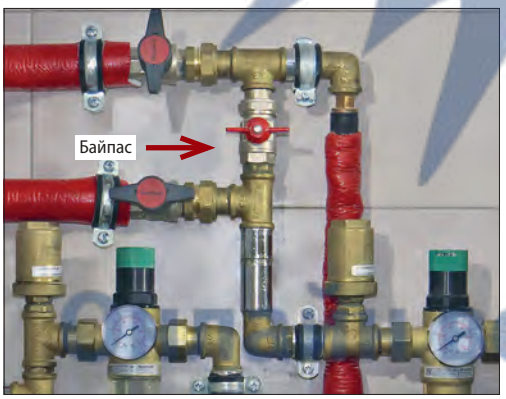
(1620). До сер. 17 ст. секти «вчення Білого Лотоса» фактично припинили діяльність. Проте упродовж 17–18 ст. діяли різном. синкрет. громади, адепти яких позиціонували себе прибічниками Б-ц. З-поміж них: секти баян-цзяо («вчення Білого сонця»), хуньян-цзяо («вчення Червоного сонця»), багуа-цзяо («вчення восьми триграм») та її відгалуження, ігуаньдао (букв. — шлях усепроникної єдності). Послідовники Б-ц. були ініціаторами нар. повстання 1796–1804 в регіонах Пн. Китаю. Прихильники багуа-цзяо очолили повстання 1813. Поступово термін «Б-ц.» став означником усіляких еретич. реліг. орг-цій. Чимало принципів «вчення Білого Лотоса» збереглося в доктринах і практиках різном. синкрет. сект сучас. Китаю.

Літ.: Тайные общества в старом Китае. Москва, 1970; Поршнева Е. Б. «Учение Белого лотоса» — идеология народного восстания 1796–1804 гг. Москва, 1972; Haar B. J. ter. The White Lotus Society and the White Lotus Teachings. Reality and Label. Leiden; New York; Koln, 1992; Тертицкий К. М. Китайские синкретические религии в XX веке. Москва, 2000; Dai Y. The White Lotus War: Rebellion and Suppression in Late Imperial China. Seattle, 2019.

О. В. Сарапін

Байоне́т (франц. baïonnette, від Bayonne — Байонна, назва міста, тепер у регіоні Нова Аквітанія, Франція, де винайдено цю зброю) — 1) Те саме, що й *багнет*, штик.
2) У *фотографії* — вид кріплення *об'єктива* на фотокамеру.

Байпа́с (англ. bypass, букв. — обхід, від by — повз, поряд і pass — проходити) — 1) У техніці — обвід. *трубопровід*, за потреби доповнений регулювал. пристроями; признач. для перепуску транспортов. середовища (*рідини*, *газу*, *пульпи* тощо) повз осн. трубопровід і для повернення потоку в мережу наприкін. ділянки без припинення подачі потоку. Напр., такий обхід. пристрій у системі *опалення* забезпечує відключення потоку теплоносія в окр. батареях, не перешкоджаючи *циркуляції* в системі.

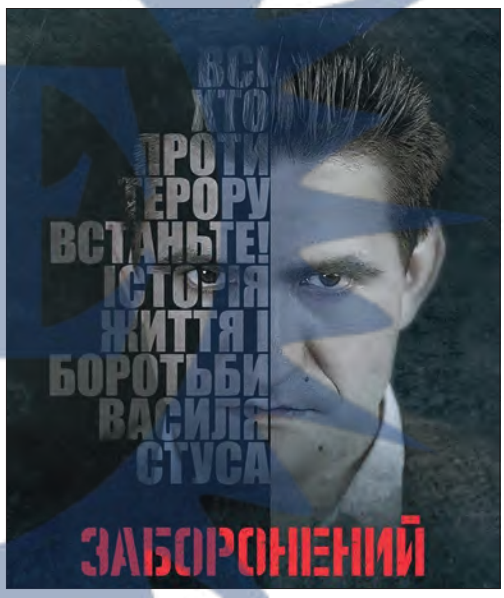

Байпас. Байпас у системі водопостачання

2) В електротехніці — функція електр. пристрою, яка в разі виникнення *аварійної ситуації* уможливлює комутацію електропостачання чи сигналу безпосередньо зі входу на вихід поза функціон. блоками. За принципом роботи буває електрон. (автомат.) і мех. (ручним). Б. використовують у *стабілізаторах напруги*, *джерелах безперебійного живлення*, перетворювачах частоти, пристроях плав. пуску *двигунів*.

Літ.: Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Співак В. М., Гуржий А. М., Нельга А. Т. та ін. Загальна електротехніка і основи електроніки. Київ, 2020.

Ба́йопік [англ. biopic, від bio(graphical) pic(ture) — біографічна картина], біографічний фільм — кіножанр, у якому йдеться про життя реальної відомої особи загалом або про окремі епізоди її *біографії*. Термін «Б.» як синонімічний до терміна «біографічний фільм» увійшов у обіг з 1950-х. Становлення та популярність Б. як кінематогр. жанру пов'язані з підвищеним інтересом до життя неординар. особистостей. *Міфи* та *епос*, а потім *агіографії*, життєписи, присвячені видатним постатям твори худ. л-ри проклали шляхи до формування Б. як кіножанру. Біогр. фільми почали з'являтися вже в епоху *кіно німого*, були витримані переважно в мелодрам. або панегір.

Байопік. Постер кінострічки «Заборонений» (2019; реж. Р. Бровко) про життя В. Стуса

тональностях. Першим Б., ймовірно, була 10-хвилинна стрічка Ж. *Мельєса* «Жанна д'Арк» (1900). Б. часто є субжанром (підвидом) *драми*, утім, деякі з них можуть мати суттєві ознаки *комедії*, *бойовика* та ін. жанрів. Б., з одного боку, може суттєво впливати на бачення і розуміння глядачами заг. історії люд. сусп-ва, з іншої — привертати увагу до проблем цінності та сенсу окр., індивід. людського життя. Увага кінематографа певн. країни та певн. іст. періоду до того чи ін. типу особистостей, представників певн. прошарку, верстви або навіть роду занять, професії людей, яких обирають гол. героями Б., може характеризувати й *цінності* та специфіку самого сусп-ва. Окремий аспект — достовірність Б., відповідність *сценарію* реальним подіям. Зазвичай глядачі очікують від Б. точності та правдивості. Але фільми, навіть біогр. жанру, є насамперед худ. творами, де можлива зміна деяких подій на користь виразності, яскравості, привабливості сюжет. лінії. Однією з проблем є актор. *кастинг*. Б. поділяють на підвиди з огляду на діяльність, рід занять гол. героя, підстави та причини його популярності: а) фільми, героями яких є лідери, іст. особи — політики, монархи, очільники нар. рухів, револ. вожді, реліг. діячі,

воєначальники тощо: «Страсті Жанни д'Арк» (1928; реж. К. Т. *Дреєр*), «Чапаєв» (1934; реж. Г. Васильєв і С. *Васильєв*), «Лоуренс Аравійський» (1962; реж. Д. *Лін*), «Ганді» (1982; реж. Р. *Аттенборо*), «Хоробре серце» (1995; реж. М. *Гібсон*), «Гамільтон» (2020; реж. Т. Кейл) та ін.; б) фільми про життя вчених, винахідників, дослідників, мандрівників, відкривачів: «Дерсу Узала» (1975; реж. А. *Куросава*), «Зліт» (1979; реж. С. *Куліш*), «Поема про крила» (1979; реж. Д. Храбровицький), «Ігри розуму» (2001; реж. Р. *Говард*), «Вимірюючи світ» (2012; реж. Д. Бук), «Гра в імітацію» (2014; реж. М. Тільдум), «Небезпечний елемент» (2019; реж. М. Сатрапі) тощо; в) фільми, присвячені життю та творчості митців — художників, скульпторів, музикантів, кінематографістів, письменників, представників ін. творчих професій: «Андрій Рубльов» (1966; реж. А. *Тарковський*), «Гоя, або Тяжкий шлях пізнання» (1971; реж. К. Вольф), «Амадей» (1984; реж. М. *Форман*), «Караваджо» (1986; реж. Д. Джармен), «Каміла Клодель» (1988; реж. Б. Нюйттен), «Піаніст» (2002; реж. Р. *Полянські*), «Фріда» (2002; реж. Дж. Теймор), «Життя у рожевому кольорі» (2007; реж. О. Даан), «Віолетта вирушила на небо» (2011; реж. А. Вуд), «Ренуар. Останнє кохання» (2012; реж. Ж. Бурдо), «Ейзенштейн в Гуанахуато» (2015; реж. П. *Гріневей*), «Дикун» (ін. назва «Гоген. У пошуках раю»; 2017, реж. Е. Делюк) та ін.; г) фільми, присвячені *спортсменам*, бізнесменам і підприємцям, представникам *мас-медіа*, індустрії *моди* тощо, які досягли успіху або популярності: «Народ проти Ларрі Флінта» (1996; реж. М. Форман), «Авіатор» (2003; реж. М. *Скорсезе*), «Гонка» (2013; реж. Р. Говард), «Святий Лоран. Страсті великого кутюр'є» (2014; реж. Б. Бонелло), «Дангал» (2016; реж. Н. Тіварі), «Пеле. Народження легенди» (2016; реж. Дж. Цимбаліст і М. Цимбаліст) тощо; ґ) фільми, героями яких є звич., пересіч. люди, вчинки яких у певн. ситуаціях або особисті досягнення в чомусь можуть бути взірцем для інших: «Список Шиндлера» (1993; реж. С. *Спілберг*), «Перед класом» (2008; реж. П. Вернер), «З міркувань совісті» (2016; реж. М. *Гібсон*); д) фільми про складну люд. долю, негат. події та проблем. ситуації та покликані пробудити співчуття або привернути увагу сусп-ва до певн. проблеми (судові помилки, різні види *насильства*, упередження, *дискримінації* тощо; зазвичай належать до категорії фільмів, що ґрунтуються на реальних подіях): «Людина-слон» (1980; реж. Д. *Лінч*), «В ім'я батька» (1993; реж. Дж. Шерідан), «Скафандр і метелик» (2007; реж. Дж. Шнабель), «У центрі уваги» (2015; реж. Т. Мак-Карті), «Зелена книга» (2018; реж. П. Фарреллі). До цього ж підвиду біогр. фільмів належать і квір-Б., які з'явилися наприкін. 20 ст. й порушують проблеми *секс-меншин, трансгендерів* та ін. Серед них — «Гарві Мілк» (2008; реж. Г. Ван Сент), «Дівчина з Данії» (2015; реж. Т. Гупер). Особл. субжанром є Б. з проблемними, неоднознач., скандально відомими або навіть відверто негатив. героями (невдахи, *авантюристи*, *аферисти, шахраї*, самозванці, злочинці, бандити, *маніяки* тощо). Деякі з цих стрічок іноді наз. пародійними Б. або антибайопіками: «Впіймай мене, якщо зможеш» (2002; реж. С. Спілберг), «Монстр» (2003; реж. П. Дженкінс), «Бункер» (2004; реж. О. Гіршбігель), «Тепер я йду у дику далечінь» (2007; реж. Ш. *Пенн*), «Вовк з Волл-стріт» (2013; реж. М. Скорсезе). Низка Б. є екранізаціями автобіогр. літ. творів. Напр., знятий за мотивами *мемуарів* боксера чемпіона світу Дж. Ламотти (1922–2017; США) фільм «Скажений бик» (1980; реж. М. Скорсезе) або знятий на основі автобіографії аболіціоніста С. Нортапа (бл. 1807–1863; США) фільм «12 років рабства» (2013; реж. С. *Макквін*). Зрідка знімають і т. з. автобіогр. фільми, тобто фільми, у яких гол. герой грає роль самого себе (*камео*). З-поміж таких кінокартин — «Наймогутніший» (1977; реж. Т. Гріс) — автобіогр. фільм про життя боксера М. *Алі*; «Частини тіла» (1997; реж. Б. Томас) — комедійна екранізація автобіогр. *бестселера* з однойм. назвою, що розповідає про життя телеведучого Г. Стерна (нар. 1954; США). Найкасовішим Б. (станом на 2022) вважають фільм «Богемна рапсодія» (2018; реж. Б. Сінгер) про гурт «Квін» та події з життя його учасників. Серед укр. Б. — «Іван Франко» (1956; реж. Т. *Левчук*) — іст.-біогр. фільм про життя і діяльність класика укр. л-ри І. *Франка*; «Григорій Сковорода» (1958; реж. І. *Кавалерідзе*) — про життя філософа Г. *Сковороди*; «І в звуках пам'ять відгукнеться…» (1986; реж. Т. Левчук) — про основоположника укр. класич. музики М. *Лисенка*; «Поет і княжна» (1999; реж. С. Клименко) — про романт. епізод з життя Т. *Шевченка*; «Богдан-Зиновій Хмельницький» (2006; реж. М. *Мащенко*) — про події *Хмельниччини*; «Незламна» (2015; реж. С. Мокрицький) — біогр. драма часів *Другої світової війни* про снайперку Л. Павличенко (1916; тепер Україна — 1974; тепер РФ), «Заборонений» (2019; реж. Р. Бровко) — про життя В. *Стуса* та ін.

Літ.: Custen G. Fr. Bio/pics: How Hollywood Constructed Public History. New Brunswick, 1992; Bingham D. Whose Lives Are They Anyway? The Biopic as Contemporary Film Genre. New Brunswick, 2010; Дор-Заде В. Ф. Актуальность жанра биографических фильмов // Науч. палитра. 2014. № 1 (3); Воронецкая-Соколова Ю. Г. «Андердог» на пути к успеху или «особый человек» в актантной структуре байопика // Концепт. 2015. № Т30; Кошелєв А. Голлівуд і публічна історія: формування образу особистості в американській культурі першої половини XX століття за допомогою біографічних фільмів // European Philosophical and Historical Discourse. 2019. Т. 5. № 4; Автухович Т. Жанр байопика в современной культуре как маркер нового стиля // Вопросы семантики и стилистики текста: лингвистический дискурс. Łódź, 2021; Нікоряк Н., Матійчак А. Літературна специфіка біографічної кіноповісті: до питання жанрової спадковості // Питання літературознав. 2021. № 104.

Л. Л. Корнєєва

Байра́к (від тур. bayir — горб, зарослий деревами схил гори або від тур. buyrak — ущелина, прірва) — сухий *яр* із деревною або чагарниковою рослинністю, переважно дубовими лісами.

Байрак

Улоговина з пологими задернов. чи вкритими ліс. *рослинністю* (байрач. лісами) схилами і плоским днищем, здебільшого без пост. водотоку. Як форма *рельєфу* виникає внаслідок ероз. процесів (див. *Ерозія*) і припинення розвитку яру. Характерний пн.-степ. *природний територіальний комплекс* на зразок *урочища*. Поширені переважно у верхів'ях ероз. форм рельєфу *степової зони* та в лісостеп. зоні України, у місцевостях із глиб. *базисом ерозії* та добре розвинутими схилами. Б. є типов. формою рельєфу для центр. і пн. частин *Донбасу*. Відповідно до карт, описів, ін. літ. відомостей 2-ї пол. 18 ст. в усіх ланках гідрогр. мережі цієї тер. росли байрачні ліси, які часто виходили за межі балок у бік вододілів. Разом з байрач. лісами в цьому р-ні значну площу займали вододільні масиви, які частково збереглися дотепер. За деякими лісорозл. районуваннями в межах степ. зони виділяють окр. підзону — байрачностепову або північностепову. Одиницею ін. районування є Донбас. байрач. степ, до якого належить, напр., Великоанадольський ліс. Цей ліс. масив, утворений штуч. ліс. *фітоценозами*, розташ. поблизу м. *Волновахи*. Байрачними лісами було вкрито знач. за площею частину *регіонального ландшафтного парку* «Донецький кряж», проте їх майже повністю знищили пожежі, спричинені бойовими діями (див. *Антитерористична операція на Сході України*). Байрачні ліси є одним з осн. типів рослинності *Луганського природного заповідника НАН України*. Так, 20 % тер. Провальського степу (одне з трьох відділень Луган. природ. заповідника) займають саме байрач. ліси, сформовані *дубом* звич., *ясеном* звич. і *кленом* польовим.

Літ.: Остапенко Б. Ф., Ткач В. П. Лісова типологія. Харків, 2002; Стецюк В. В., Ковальчук І. П. Основи геоморфології. Київ, 2005; Ковальчук А. І., Ковальчук І. П. Атласне картографування річковобасейнових систем. Львів, 2018; Національний каталог біотопів України / За ред. А. А. Куземко, Я. П. Дідуха, В. А. Онищенка та ін. Київ, 2018; Яковлєва-Носарь С. О., Бессонова В. П. Дендрофлора балки Широка (острів Хортиця) // Наук. вісник Нац. лісотех. ун-ту України. 2018. Т. 28. № 2; Біотопи степової зони України / За ред. Я. П. Дідух. Київ; Чернівці, 2020.

Байра́чки — селище (до 2024 — смт) *Алчевського району Луганської області* України. Розташоване в пд.-зх. частині області. Відстань до м. *Луганська* — бл. 60 км. Тер. — 0,79 км².

Назва походить від слова «*байрак*», пов'язана з характером місц. рельєфу. Засн. в 1950-х, коли було закладено шахту «Комісарівська». Статус селища міського типу малоо з 1959. Підпорядковувалося Зорин. міськ. раді Перевал. р-ну (тепер ліквідований). Від 2014 — тимчасово окупована РФ тер. України (див. *Російсько-українська війна*). За розпорядженням *Кабінету Міністрів України* 30.10.2014 Б. увійшли до переліку населених пунктів, де здійснювали *антитерористичну операцію на Сході України*. Згідно з адм.-тер. реформою від 2020 входять до Алчев. р-ну.

Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 785 осіб, густота — бл. 994 особи/км². За статевими групами (2001, перепис): чоловіки (46,5 %), жінки (53,5 %). Укр. мову вважали рідною 32,9 % осіб, рос. — 66,7%, білорус. — 0,4 %. Нас. зменшується, 2001 становило 1 065 осіб.

Працювали 2 шахти з видобутку кам. вугілля, закриті станом на 2022.

Була загальноосвіт. школа. Діяв селищ. клуб.

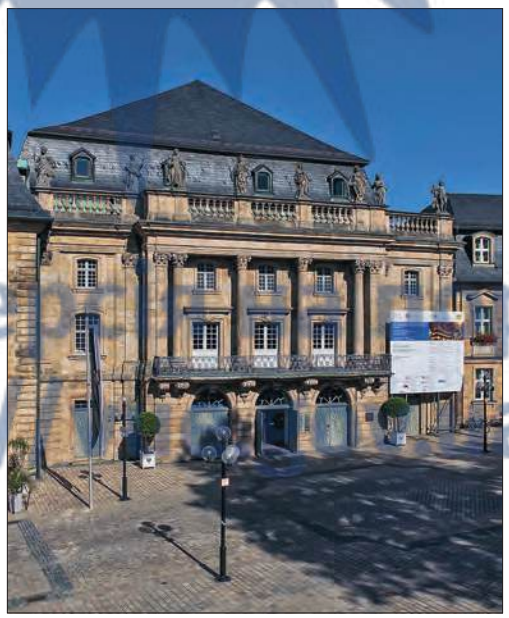
Серед об'єктів спорт. інфраструктури — спорт. зал і футб. майданчик школи.

Літ.: Чисельність наявного населення України на 1 січня 2021 року. Київ, 2021.

Байрачки. Будинок культури

Байро́йта маркгра́фський о́перний теа́тр (нім. Markgräfliches Opernhaus Bayreuth) — театральна споруда в м. Байройті (земля Баварія, Німеччина), пам'ятка *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 2012). Театр збудовано 1745–1750 на замовлення маркграфині Вільгельміни Прусської (1709–1758), дружини маркграфа Фрідріха III Бранденбург-Байройтського (1711–1763). Проєкт розробив сценограф і театр. арх. Дж. Галлі да Бібієна (1696; Італія — 1757; Німеччина) разом з арх. Ж. Сен-П'єром (1709; Франція — 1754; Німеччина). Ж. Сен-П'єр створив *фасад* у стилі франц. *бароко* класич. напряму, Дж. Галлі да Бібієна — *інтер'єр* театр. зали в стилі динаміч. бароко. Перший опер. спектакль у недобудов. театрі відбувся наприкін. вересня 1748. У 1806, під час *Наполеонівських воєн*, театр припинив роботу, приміщення використовували у військ. цілях. Р. *Вагнер* проводив тут репетиції, готуючи перший Байройт. фестиваль 1876. З 2000 щовересня тут відб. муз. фестиваль «Байройтське бароко». 2012–2018 виконано *реставрацію* театру, яка коштувала бл. 30 млн євро. Споруда театру міститься в іст. центрі м. Байройта в суц. ряду *забудови*, серед якої вона не виділяється ні розташуванням, ні розмірами, ні *декором*. Має скромний триповерх. фасад, прикрашений чотириколон. *портиком* в *антах*

Байройта маркграфський оперний театр. Фасад

Байрачки на карті України

Онлайн-версія порталі
https://

коринфського ордера, поставленим на *аркаду*, три *арки* якої є входами в театр. Вінчає фасад *антаблемент* із *балюстрадою*, прикраш. скульптурами. Дерев'яна конструкція вальмового *даху* є унікальною для свого часу й повністю

Байройта маркграфський оперний театр. Інтер'єр

збереженою. Споруда мурована з каменю-пісковику. Триярусна театр. зала на 500 місць виконана з дерева й полотна, на яке нанесено поліхромні розписи в стилі пізн. бароко. *Плафон* зали прикрашено живопис. композицією «Аполлон і десять муз», по периметру якої розміщено міфол. сцени з «Метаморфоз» *Овідія*. Пл. охоронюв. тер. — 0,19 га, пл. буфер. зони — 4,22 га. Б. м. о. т. — унікальне джерело візуал. інформації про європ. культуру сер. 18 ст. Це єдина у світі театр. зала, що не зазнала перебудов і зберігає первіс. акуст. якості, притаманні театрам доби бароко. Попри те, що це придвор. театр, він розміщений не в палаці правителя, а в міськ. публ. просторі. Таке розташування характеризує початок розвитку театр. справи в Європі в напрямі створення вел. міськ. опер. театрів 19 ст.

Літ.: Krückmann P. Markgräfliches Opernhaus Bayreuth. München, 2003.

В. В. Вечерський

Ба́йройтський фестива́ль (нім. Bayreuther Festspiele) — музичний фестиваль, заснований 1876 Р. *Вагнером*. Задум створення виник ще 1850 і мав втілити ідею митця про «сукупний твір мистецтва» (нім. «Gesamtkunstwerk»). 22.05.1872 розпочато буд-во Байройтського Фестшпільхаусу (нім. Bayreuth Festspielhaus) за індивід. проєктом Р. Вагнера, того ж року композитор створив асоціацію меценатства для фінансування майб. фестивалю. Ідея архіт. задуму: стрімкі підйоми, схожі на *амфітеатр*; темрява гляд. залу; глибока оркестр. яма («невидимий оркестр»). Перший фестиваль (13.08.1876), названий Ф. В. *Ніцше* навколосвіт. подорожжю в царину мист-ва, преса оцінила негативно. Представлено *тетралогію* «Перстень Нібелунга» (нім. «Der Ring des Nibelungen»; сценографія М. Брюкнера і Г. Брюкнера, диригент Г. *Ріхтер*). Через фін. дефіцит Фестшпільхаус закрили на 6 р. На другому фестивалі (26.07.1882) презентовано оперу «Парсифаль» (нім. «Parsifal»). Захід мав стати не світською, а мист. подією. Сенсацією стало інновац. використання сцен. техніки: мінливі декорації на довгих рулонах, що розгортаються. Серед запрош. гостей — Ф. *Ліст*, А. *Брукнер*, Л. *Деліб*, К. *Сен-Санс*, Г. *Малер* та ін. Під час ост. вистави прем'єр. серії (29.08.1882) Р. Вагнер сам диригував «Парсифалем» від сер. 3-ї дії. Б. ф. отримав фін. успіх. Після смерті Р. Вагнера, за його заповітом, керували заходом найближчі родичі. 1883–1906 вдова композитора Козіма (1837; тепер Італія — 1930; Німеччина) займалася режисурою та вид-вом журн. «Байройтер Блаттер» («Bayreuther Blätter»). У ці роки «Байройтський стиль» почав вирізнятися натуралість. *декораціями* й інтер'єрами 19 ст., драпуванням, урочисто-патет. статикою, вел. дистанцією між героями на сцені. Від 1888 Козіма здійснила прорив із прем'єрою «Нюрнберзьких майстерзингерів» (нім. «Die Meistersinger von Nürnberg»). Б. ф. увійшов до переліку найважл. подій мист. та соц. життя. Завдяки візиту *Вільгельма II* захід став подією нац. значення. 1906–1930 керівництво Б. ф. продовжив син Вагнерів — З. Вагнер, який запроваджував тех. інновації (циклорама, прожектор. освітлення), залучав закорд. диригентів. Особливість — участь А. *Тосканіні* (1931; «Тристан і Ізольда»). *Інфляція* та події *Першої світової війни* призвели до *банкрутства* Б. ф. Від 1921 проведення Б. ф. відновлено. Асоціація Вагнер-патронату засн. «Німецьку фестивальну фундацію Байройта» (нім. «Deutsche Festspielstiftung Bayreuth»). Нововведення З. Вагнера — розвиток маркетинго-стратег. напряму, зміна складу диригентів. Керівництво (1930–1939) продовжила вдова З. Вагнера Вініфред Вагнер (1897; Велика Британія — 1980; Німеччина). Її радником став Г. Тітьєн (1881–1967; Німеччина), який разом зі сценографом Е. Преторіусом (1883–1973; Німеччина) звільня-

Байройтський фестиваль. Байройтський Фестшпільхаус, м. Байтройт (Німеччина)

ли фестиваль від сцен. естетики 19 ст. В. Вагнер займалася інструменталізацією творчості Р. Вагнера. Від 1933 бізнес. партнером Б. ф. став А. *Гітлер* (уперше відвідав 1923) і виділяв додатково від 50 тис. до 100 тис. марок на кожну нову постановку. Мін-во пропаганди *Третього Рейху* щорічно купувало понад третину квитків. Заслуга В. Вагнер — заборона використання *свастики* й будь-яких парт. знаків у сценографії, співу нац. гімну націонал-соціалістів (див. *Націонал-соціалізм*), завдяки чому вдалося зберегти вис. мист. рівень фестивалю. 1937 відбувся дебют Віланда Вагнера (сина З. та В. Вагнерів) —

художника-постановника нового «Парсифаля». На поч. *Другої світової війни* В. Вагнер склала повноваження директора фестивалю; на цю посаду А. Гітлер призначив Віланда. Байройтський Фестшпільхаус закрили 10.08.1944. Після війни амер. військ. уряд конфіскував віллу Ванфрід, Фестшпільхаус і все майно В. Вагнер, яка була засуджена *трибуналом* і отримала заборону на керівництво Б. ф. До 1949 Фестшпільхаус використовували для церк. служб, італ. опер. *вистав*, *п'єс*, *оперет*, *концертів*, *вар'єте*, шоу для розваги військових. Уперше після війни Б. ф. відновлено 30.07.1951; керівники — Віланд і Вольфганг Вагнери (Віланд відповідав за режисуру та сценографію, Вольфганг займався орг. і фін. питаннями). *Квінтесенція* нової режисер. *естетики* Віланда Вагнера — сцен. *абстракція*, психол. підтексти, демітологізація, подовження інновацій сценографа А. *Annia*, традицій Б. *Брехта*, П. *Пікассо* тощо, створення простору для експресіоністської (див. *Експресіонізм*) хореографії; залучено масштаб. міжнар. склад співаків і диригентів. На Б. ф. збиралися політики, культ. діячі, бізнесмени, спонсори, ЗМІ. Бавар. радіо почало транслювати прем'єри. Після смерті Віланда Вагнера (1966) керівництво Б. ф. успадкував Вольфганг Вагнер, який ставив вистави, але з 1969 залишив байройт. сцену для відом. режисерів: А. Евердінга (1928–1999; Німеччина), Г. Фрідріха (1930–2000; Німеччина). Г. Фрідріх 1972 представив соц.-крит. режисуру «Таннгойзера» (нім. «Tannhäuser»). 1976 «Перстень Нібелунга» П. *Шеро* увійшов в історію як «Перстень століття». Вольфганг Вагнер залучав до участі у фестивалі непересічних диригентів: П. *Булеза*, Дж. Сінополі (1946; Італія — 2001; Німеччина), Д. *Баренбойма*, Г. Шолті (1912; Угорщина — 1997; Франція). Від 1987 В. Вагнера оголошено довіч. директором, єдиним акціонером Товариства з обмеженою відповідальністю «Фестиваль» (нім. «Festspiel GmbH»); керував компанією 50 р. (до 29.04.2008). Під його егідою Б. ф. перетворився на один із найуспішніших фестив. компаній світу. Одне з гол. досягнень — заснування Фонду Р. Вагнера (нім. «Richard Wagner Stiftung»), членами якого стали ФРН, Вільна Земля Баварія, м. Байройт, меценати «Товариства друзів Байройта», Бавар. держ. фонд, Фонд Верх. Франконії, округ Верх. Франконії та члени родини Вагнерів. Б. ф. перестав бути лише сім. бізнесом Вагнерів. 01.09.2008 опікун. рада обрала рівноправ. керівниками фестивалю Є. Вагнер-Паск'є (1945; Німеччина) та К. Вагнер (1978; Німеччина). Від 2015 К. Вагнер стала єдиним директором. Її дебюти з екстраординар. трактуванням «Нюрнберзьких майстерзіргерів» і «Трістана і Ізольди» супроводжували скандали, гостра критика преси та обурення консерват. публіки фестивалю. Серед нових постановок — політ. версія тетралогії «Перстень Нібелунга» Ф. Касторфа (1951; Німеччина), «блакитно-помаранчевий» живопис. *естетизм* неореаліста Н. Рауха (1960; Німеччина), дискусія навколо єврейства «Нюрнберзьких майстерзингерів» Б. Коскі (1967; Австралія) тощо. 2020 фестиваль скасовано через *пандемію* COVID–19. На вершині успіху від 2019 залишається «Таннгойзер» із режисурою Т. Кратцера (1980; Німеччина). 2022 фестиваль тривав від 25.07 до 01.09. У програмі заявлено 8 опер, п'ять із яких — прем'єри. Окрім осн. заходів традиц. програми, заплановано виставки (зокрема «Народний Вагнер. Популяризація — апропріація — кітч») та події на свіж. повітрі, уперше заплановано 2 безкошт. програми-сюрпризи просто неба за участю музикантів із опер. постановок поза творчістю Р. Вагнера, у музеї створено спец. екскурсії «Фестиваль для початківців» за ініціативи директора музею С. Фрідріха (1974; Німеччина). Б. ф. — один із найпрестижніших фестивалів світу, орг-цією якого дотепер опікуються нащадки Р. Вагнера. Концерт. зала вміщує бл. 2 тис. глядачів. Вражає *акустика* театру завдяки глибині оркестр. ями (12 м). «Байройтський канон» із десяти творів Р. Вагнера («Летючий голландець», «Таннгейзер», «Лоенгрін», тетралогія «Перстень Нібелунга», «Тристан і Ізольда», «Нюрнберзькі майстерзингери», «Парсифаль») залишається непорушним. Першою жінкою-диригентом на фестивалі 2021 стала О. *Линів*, яка разом із Д. Черняковим (1970; РФ) виступила з новою постановкою «Летючого голландця» до відкриття Б. ф. (25.07.2021). Перед бюстом Р. Вагнера в парку неподалік Фестшпільхаусу створено виставку «Голоси, що замовкли. Байройт і євреї з 1876 по 1945 роки». На стендах зафіксовано біографії 53 євр. музикантів (співаків, диригентів, оркестрантів), які емігрували або загинули в нацист. концтаборах. Зокрема, є особи, народжені в Україні.

Літ.: Letters of Richard Wagner to Emil Heckel: With a Brief History of the Bayreuth Festivals. Cambridge, 2015; Bauer O. G. Die Geschichte der Bayreuther Festspiele : in 2 bd. Berlin, 2016; Die ersten Bayreuther Festspiele 1876. Würzburg, 2022.

А. Г. Єфіменко

Ба́йрон, Джордж Го́рдон Но́ел (англ. Byron, George Gordon Noel; 22.01.1788, м. Лондон, Велика Британія — 19.04.1824, м. Месолонгіон, тепер Греція) — поет, представник *романтизму*. Писав англ. мовою. Належав до давнього аристократ. роду. Після смерті двоюрід. діда успадкував

Байрон Джордж Гордон Ноел. Портрет худ. Томаса Філліпса, 1813

Онлайн-версія на порталі
http://vue.gov.ua

титули *лорда* та *барона* (з 1798). Навчався в шк. Герроу (1801–1805) у м. Лондоні та Триніті-коледжі *Кембриджського університету* (1805–1808). Перші зб. віршів Б. «Швидкоплинні картини» («Fugitive Pieces»; 1806), «Вірші на різні випадки» («Poems on Various Occasions»), «Години дозвілля» («Hours of Idleness»; обидві — 1807) включають поезії різн. тематики. Значну кількість передруковано з першої збірки до другої, а потім до третьої (її назву часто використовують для означення всієї ранн. лірики Б.). У січні 1808 на сторінках впливового журн. «Единбурзький оглядач» («The Edinburgh Review») опубліковано різку й негатив. рецензію на «Години дозвілля». Відповіддю Б. стала сатир. поема «Англійські барди та шотландські оглядачі» («English Bards and Scotch Reviewers»; 1809). Після досягнення повноліття (1809) отримав місце в Палаті лордів. У 1809–1811 відвідав Португалію, Іспанію, Мальту, Албанію, Грецію і Туреччину. Повернувся до Великої Британії в липні 1811. Враження від подорожі країнами Європи лягли в основу поеми у 4 частинах-піснях «Паломництво Чайльд Гарольда» («Childe Harold's Pilgrimage»; 1812–1818) — романт. поемою з новим романтичним героєм. У творі описані подорожі та роздуми розчарованого юнака, який шукає розваг у чужих краях. Перші дві пісні (1812) виражають *меланхолію*, яку відчувало покоління, втомлене війнами наполеонів. епохи. Поезії принесли Б. заг. визнання. Його стали ототожнювати з Чайльд Гарольдом через схожість деяких деталей їхніх біографій. Б. брав участь у політ. житті країни. У лютому 1812 виступив з першою промовою в Палаті лордів із закликом проти жорст. заходів *торі*, зокрема проти закону про *смертну кару* для луддитів (бунтів. ткачів, які знищували текст. обладнання). Став на захист ірланд. католиків. Засуджував *тиранію* та *деспотію*, був прихильником респ. форми правління. Невдоволення реакц. політикою уряду втілив у сатир. «Оді до авторів білля проти машиноборців» («An *Ode* to the Framers of the Frame *Bill*»; 1812), у «Пісні для луддитів» («*Song* for the *Luddites*»; 1816) та ін. віршах і *епіграмах* 1812–1816. Упродовж 1814–1815 створив лірич. вірші т. з. наполеонів. циклу — «Ода до Наполеона Бонапарта» («Ode to Napoleon Buonaparte»), «На втечу Наполеона з острова Ельба» («On Napoleon's Escape From Elba») та ін. Як тексти для майб. муз. партитур композиторів І. Натана (1790; Велика Британія — 1864; Австралія) та Дж. Брема (1774–1856; Велика Британія) написано «Єврейські мелодії» («Hebrew Melodies») — 23 поезії на бібл. мотиви. Цикл т. з. сх. поем «Гяур» («The Giaour»), «Абідосська наречена» («The Bride of Abydos»; обидві — 1813), «Корсар» («The Corsair»), «Лара» («Lara»; обидві — 1814), «Облога Коринфа» («The Siege of Corinth»), «Паризина» («Parisina»; 1816) ствердив тип нової поеми (органіч. поєднання особливостей лірики, *епосу* та *драми*), яку пізніше назвали байронічною. Через переслідування та цькування з боку представників вищ. світу був змушений 1816 залишити Вел. Британію. Оселився у Швейцарії, де познайомився з П. Б. *Шеллі*. Написав поему «Шільйонський в'язень» («The Prisoner of Chillon»; 1816), у якій оспівав мужність швейцар. республіканця 16 ст. Ф. Бонівара. Згодом жив у Італії (1817–1823), брав участь у боротьбі *карбонаріїв*. Роботу над філос. драмою «Манфред» («Manfred») закінчив 1817 у м. Венеції. Автор низки поем, памфлетів, драм і сатир у віршах, зокрема: «Скарга Тассо» («The Lament of Tasso»; 1817), «Беппо» («Beppo»; 1818), «Мазепа» («Mazeppa»; 1819), «Пророцтво Данте» («The Prophecy of Dante»; 1819), «Маріно Фальєро» («Marino Faliero»; 1820), «Двоє Фоскарі» («The Two Foscari»; 1821), «Каїн» («Cain»; 1821), «Сарданапал» («Sardanapalus»; 1821), «Вернер» («Werner»; 1822), «Небо і земля» («Heaven and Earth»; 1821; закінчено лише першу частину задуманої трилогії), «Острів» («The Island»; 1823) та ін. 1818 розпочав роботу над романом у віршах «Дон Жуан» («Don Juan»; 1819–1924, написано 16 пісень), який не встиг завершити. Останні місяці життя перебував у Греції, де боровся за визволення країни з-під осман.-тур. влади. Взяв на себе особисте командування бригадою солдатів. Захворів на пропасницю, від якої помер. Став символом доби, уособленням романт. героя, людини-борця, вільної та незалеж. Особистості. Постать Б. міфологізували ще за його життя. Став прототипом лорда Гленарвона в романі «Гленарвон» («Glenarvon»; 1816) К. Лем, Лодорау в романі «Лодор» («Lodore»; 1835) М. Шеллі, лорда Кадурціса у романі «Венеція» («Venetia»; 1837) Б. Дізраелі та ін. Сприйняли *естетику* та філософію *байронізму*: у Франції — А. де *Віньї* та А. де *Мюссе*; у німецькомов. країнах — Г. *Гейне* та Н. *Ленау*; у Польщі — А. *Міцкевич* і З. *Красинський*; у Росії — О. *Пушкін* і М. *Лермонтов*; у Італії — Дж. *Леопарді*; в Іспанії — Х. де *Еспронседа*; в Україні — П. *Куліш*. Творчість Б. мала вплив на розвиток укр. л-ри. Т. *Шевченко* називав Б. поетом «великим» і «знаменитим». Укр. переклад. байроніану започаткував М. *Костомаров* віршами з циклу «Єврейські мелодії», які були опубліковані в харків. альманасі «Сніп» (1-й вип.; 1841). Окр. твори Б. перекладали І. Наумович, О. *Конисський*, І. *Верхратський*, О. *Навроцький*, М. *Старицький*, Б. *Грінченко*, *Леся Українка* та ін. Найвизначнішими є переклади П. Куліша (перша пісня «Дон Жуана», 1891; «Чайльд-Гарольдова мандрівка», 1894, опублікував І. *Франко*, 1905), П. *Грабовського* («Шільйонський в'язень»; 1894), І. Франка («Каїн», 1879; уривок з роману «Дон Жуан» — «Новогрецька пісня», 1885). У 1889 вийшла філос. поема І. Франка «Смерть Каїна», у якій він інтерпретує бібл. образи Б. й водночас полемізує з ними. Твори Б. перекладали Є. *Тимченко*

Байрон Джордж Гордон Ноел. Ілюстрація до поеми «Мазепа». Худ. Джон Фредерік Герринг старший, 1843

(«Каїн»), Д. *Загул* («Мазепа»), М. Рошківський («Манфред»), Ю. Корецький («Трагедії»), Д. Паламарчук («Лірика»), М. Кабалюк («Шільйонський в'язень» та ін.), С. *Голованівський* («Дон Жуан»), В. Богуславська та ін. Творчість Б. досліджували І. Франко (ст. «Лорд Байрон», 1894 та ін.), К. Лукачівський (реферат. огляд творчості поета, 1888), згодом — П. *Филипович*, С. Родзевич, І. Журавська, Д. Кузик, Л. Герасимчук та ін.

Тв.: Don Juan. London, 2004; Selected Poems. London, 2006; Укр. перекл. — Чайльд-Гарольдова мандрівка. Львів, 1905; Мазепа. Харків, 1929; Трагедії. Київ, 1939; Лірика. Київ, 1982; Дон Жуан. Харків, 2001; Твори. Київ, 2004; Драматичні твори. Київ, 2007.

Літ.: Елистратова А. Байрон. Москва, 1956; Кузик Д. М. «Пісня поета» з поеми Байрона «Дон Жуан» у перекладі І. Франка // Укр. літературознав. 1973. Вип. 20; Бех П. А. Переводы произведений Байрона на Украине // Вестник Киев. ун-та. Романо-германская филол. 1979. Вып. 13; Франко І. Лорд Байрон // Франко І. Я. Зібрання творів : в 50 т. Київ, 1981. Т. 29; Raphael F. Byron. London, 1982; Зорівчак Р. П. Британця пісня голосна... Роздуми над рядками українського Байрона // Україна. 1984. № 22; Павличко С. Д. Байрон: Нарис життя і творчості. Київ, 1989; McGann J. Byron and Romanticism. Cambridge, 2002; MacCarthy F. Byron: Life and Legend. London, 2014; Вечірко О. Дж. Г. Байрон і Україна // Наук. записки. Сер.: Філол. науки (мовознав.). 2016. Вип. 145.

І. В. Пупурс (Арендаренко)

Байроні́зм, байронічна течія літератури романтизму — ідейно-естетична концепція, яка виокремилася в 1810–1830-х; найповніше й завершене втілення отримала у творчості Дж. *Байрона*. Основою Б. став концепт *індивідуалізму*, його гол. принципом — «ідеалізація заперечення». На найвищ. духов. щабель було піднесено стани та настрої, породжені розчаруванням навкол. світом. Літ. Б. репрезентував новий тип ліро-епіч. поеми (її наз. байронічною) та героя (байронічного). Провід. лір. мотивами стали *меланхолія*, розчарування, сплін, «світова скорбота», депресія і т. ін. На худ. рівні цій течії властиве домінування поетики контрасту. У 1-й пол. 19 ст. в жанрі ліро-епіч. поеми байрон. типу працювали письменники: О. *Пушкін* («Кавказький бранець», «Брати-розбійники», «Вадим», «Бахчисарайський фонтан»); М. *Лермонтов* («Кавказький бранець», «Мцирі», «Корсар», «Демон»); А. *Віньї* («Елоа»); А. *Мальчевський* («Марія»), Г. Зелінський (1809–1881; тепер Польща; «Степи», «Киргиз») та ін. Серед укр. романтиків ця жанрова модель не набула популярності. Відлуння поетики байрон. поеми відчутні у «Відьмі», «Тризні» та «Слепой» Т. *Шевченка*. Своєрід. укр.-романт. вираженням «світової скорботи» стала «національна туга». Започаткований образом Чайльда Гарольда й чітко окреслений худ. постатями Гяура, Селіма, Корсара, Лари, Альпа, Уго, Манфреда, байрон. герой є втіленням крайнощів і поєднання протиріч. Якщо в добу *класицизму* виразно виокремлювалися позитив. та негатив. персонажі, то новий різновид романт. героя презентував комбінацію діаметрально протилеж. рис (ніжності та жорстокості, меланхолійності та нестрим. енергії, жертовності та *егоїзму*). Байрон. герої — бунтівники, які повстали проти всього світу, керуючись жагою помсти за особисті образи; волелюбці, які заради влас. свободи, порушуючи морал. норми й закони сусп-ва, руйнують щастя чужих і близьких їм людей; демони, приречені на загибель; однолюбці, які в коханні та боротьбі за нього бачать цінність життя; сильні особистості, безпорадні в прагненні змінити світ на краще. У площині укр. романт. поезії певні риси байрон. героя, як-от волелюбність, хоробрість, величність, демонічність, мають образи козака, гайдамаки, опришка. Поетика Б. наявна в «*Історії Русів*», у творчості Л. *Боровиковського* («Волох», «Палій», «Козак»), М. *Маркевича* («Козак», «Палій»), Є. *Гребінки* («Утешение», «Недуг»), В. *Забіли* (зб. «Співи крізь сльози»), М. *Петренка* (зб. «Думи та співи»), *Лесі Українки* («Камінний господар», «Оргія») та ін. Прояви Б. в укр. л-рі досліджували В. *Петров*, П. *Филипович*, Є. *Маланюк*, М. *Зеров*, А. *Шамрай*, Д. *Наливайко*, Р. Зорівчак (1934–2018), С. Павличко (1958–1999), І. Арендаренко (нар. 1975), усі — Україна та ін.

Літ.: Thorslev P. L. The Byronic Hero: Types and Prototypes. Minneapolis, 1962; Ткачов Ю. Байронізм // Лексикон загального та порівняльного літературознавства / Гол. ред. А. Волков. Чернівці, 2001; Арендаренко І. В. По дорозі й назустріч (англійська та українська романтичні поезії: порівняльна типологія і поетика). Київ, 2004; Ніколенко О. Байронізм у творчості Т. Шевченка («Катерина») // Філол. науки. 2017. Вип. 25.

І. В. Пупурс (Арендаренко)

Байса́ров, Леоні́д Володи́мирович (19.07.1947, с. Микитівка, тепер Ровеньк. р-ну Луган. обл., Україна) — політик і промисловець, заслужений шахтар України (з 1995), канд. тех. наук (з 2004), *Герой України* (з 2004). У 1972 закінчив Дніпроп. гірн. ін-т (тепер *Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»*), де здобув спеціальність «гірничий інженер»; 1999 — *Донецький національний університет* за спеціальністю «фінансист». 1972–1975 — гірн. майстер, заст. нач. дільниці, нач. дільниці шахтоуправління 39-го комбінату «Шахтарськантрацит» (м. Шахтарськ Донец. обл.). 1975–1990 — гірн. майстер, заст. начальника дільниці, нач. дільниці, заст. директора з вир-ва шахти ім. О. Стаханова ВО «Красноармійськвугілля» (м. Димитров, тепер Мирноград Донец. обл.). 1990–2002 — директор шахти «Красноармійська-Західна № 1» (м. Красноармійськ, тепер Покровськ Донец. обл.). Водночас 1996–2002 — голова правління відкр. АТ «Вугільна компанія "Шахта Красноармійська-Західна № 1"». Захистив дис. «Обґрунтування параметрів і розробка технології комбінованого способу підтримки виробок, що використовуються повторно» (2004). З 2010 — ген. директор приват. АТ «Шахтоуправління "Покровське"». 2002–2006 — нар. депутат України 4-го скликання. Очолював підкомітет з питань стратегії розвитку галузі та інвестицій К-ту ВР України з питань паливно-енергет. комплексу, ядер. політики та ядер. безпеки. 2012–2014 — нар. депутат України 7-го скликання. Член К-ту ВР України з питань пром. та інвестиц. політики. Удостоєний звання Героя України із врученням ордена Держави (2004). Нагороджений орденами «За заслуги» III (1997), II (2000), I (2003) ступеня; князя Ярослава Мудрого V ступ. (2012); медаллю «За трудову відзнаку» (1986); знаками «Шахтарська слава» і «Шахтарська доблесть» (обидва — I–III ступ.). Лауреат Держ. премії України в галузі науки і техніки (2003).

Байсаров Леонід Володимирович

Літ.: Байсаров Леонид Владимирович (к 65-летию со дня рождения) // Уголь Украины. 2012. № 7; Почесні імена України — еліта держави : в 5 т. / Авт.-упоряд. Я. Білейчук. Київ, 2013. Т. 2.

В. С. Білецький

Байт, бейт (від араб. بيت, букв. — будинок) — в *єзидизмі* — ритуальні піснеспіви під акомпанемент традиційних музичних інструментів. Присвячені переважно *архангелам*, пророкам, *святим*. Століттями передавалися через покоління усно (мовою курманджі, частково араб., фарсі). Пізніше були письмово зафіксовані (знач. частина — лише в 19 ст.) й перекладені різн. мовами. Разом із *кавлами* (реліг. гімнами) належать до найважливіших жанрів молитов. поезії та джерел віровчення єзидів.

Літ.: Омархали Х. Р. Йезидизм: из глубины тысячелетий. Санкт-Петербург, 2005; Авдал А. Культы и верования курдов-езидов (очерки) / Пер. с армян. Ереван, 2006; Пирбари Д., Щедровикий Д. Тайна жемчужины. Езидская теософия и космогония. Тбилиси, 2016.

Байт (англ. byte, від bite — частина, шматок) — одиниця цифрової інформації, зазвичай рівна 8 *бітам*. Термін виник, імовірно, у 1950-х у лаб. компанії Ай-Бі-Ем (англ. IBM, International Business Machines — один із найб. світ. виробників усіх видів комп'ютерів і програм. забезпечення) під час розробки комп. системи IBM Stretch (7030). Уведено на позначення групи бітів, які використовували для *кодування* одного *символу* або передавали паралельно з пристрою / на пристрій вводу-виводу. Б. зазвичай був найменш. адресованою одиницею пам'яті. Таке групування бітів використовували і в ін. комп. системах, хоча водночас могли застосовувати ін. назви (напр., «склад»). Б. (склади), залежно від *архітектури комп'ютера*, могли містити різну кількість бітів. Так, у системі IBM Stretch розмір Б. становив від 1 до 8 бітів, у комп'ютері *ракетоносія* Сатурн V (Saturn V; див. у статті «*Аполлон*») — 14 бітів. Після появи сімейства комп'ютерів IBM System/360 (1964), яке отримало широке розповсюдження, використаний у ньому розмір Б. у 8 бітів став, де-факто, стандартом. 1993 термін «Б.» стандартизувала *Міжнародна організація зі стандартизації*, проте в ост. ред. стандарту (ISO/IEC 2382:2015) його розмір у 8 біт, як і раніше, означений тільки як «звичний». Для усунення формал. неоднозначності в деяких галузях (зокрема, для опису *протоколів телекомунікаційних систем*) використовують термін «октет». Б. є відносно мал. одиницею інформації: його розмір дозволяє закодувати в ньому лише 1 символ, у сучас. комп. системах один символ може кодуватися двома чи більше Б. Тому набули поширення похід. одиниці: кілобайт (kB), мегабайт (MB), гігабайт (GB) тощо. Є кілька систем для визначення таких похід. одиниць. Крім традиц., що використовує степені числа 10, у якій 1 kB = 1000 (тобто 10^3) Б., від 1970 діє альтернат. система, що застосовує степені числа 2. Відповідно, 1 kB = 1024 (тобто 2^{10}) Б., при цьому вживання стандарт. префіксів системи одиниць СІ «кіло-», «мега-» є не вповні коректним. Таку систему, базовану на степенях числа 2, використовують, напр., в операц. системі «*Віндовз*» («Windows») транснац. компанії «Майкрософт» («Microsoft») при позначенні операт. пам'яті *електронних обчислювальних машин* та в деяких ін. випадках. 1996 для усунення різночитань *Міжнародна електротехнічна комісія* (МЕК, англ. IEC) запропонувала вживати префікси «кібі-» (Ki), «мебі-» (Mi), «гібі-» (Gi) тощо, пізніше рекомендовані в стандарті IEC-60027-2.

Байчжан

Літ.: Planning a Computer System. Project Stretch / Ed. by W. Buchholz. New York; Toronto; London, 1962; Bardin H. Stretch // Computer Usage Communiqué. 1963. Vol. 2. № 3; Буйницька О. Інформаційні технології та технічні засоби навчання. Київ, 2019.

О. В. Арістов

Байт-ко́д (від *байт* і *код*), Пі-код (англ. p-code, від portable code — портативний код) — різновид системи *команд*, призначений для ефективного виконання команд *інтерпретатором*. Команди Б. кодують числ. кодами розміром 1 байт, звідки й назва. Одна з перших реалізацій Б. — віртуал. машина О-кода (англ. O-codemachine), розроблена наприкін. 1960-х у *Кембриджському університеті* вченим з інформатики М. Річардсом (нар. 1940; Вел. Британія). Найпоширені платформи, які використовують Б., це віртуал. машини Java (Java Virtual Machine, JVM) та Microsoft.NET. Проводять експерим. розробки центр. *процесорів*, для яких Б. є машин. кодом [напр., picoJava, розробл. компанією «Сан майкросістем» («Sun Microsystems»; США)]. Процес створення *програмного забезпечення* часто містить стадію компіляції в машин. код (перетворення зруч. для написання вихід. коду на систему команд, які можуть бути безпосередньо виконані центр. процесором обчислюв. системи). Оскільки системи команд різн. обчислюв. систем мають відмінності, можливість використання отриманого машин. коду обмежена вибраною під час компіляції системою. Альтернатива компіляції — *інтерпретація* — технологія, за якої команда-інтерпретатор перетворює вхід. код на машинні команди безпосередньо під час виконання програми. Недоліком такого методу є необхідність аналізу й перетворення вхід. коду при кож. виконанні програми, що істотно впливає на продуктивність системи. Б. займає проміжне місце між цими підходами. Він також є результатом компіляції, але не в машин. код, а в попередньо аналізов. і оптимізов. компакт. код, який виконує програма-інтерпретатор. Отриманий Б. теоретично може виконуватися на всіх обчислюв. системах, для яких існує відповід. інтерпретатор, без знач. витрат ресурсів на аналіз вхід. коду.

Літ.: ECMA-335. Common Language Infrastructure (CLI). 6th ed. [W. p.], 2012; Lindholm T., Yellin F., Bracha G. Et al. The Java. Virtual Machine Specification. 8th ed. Upper Saddle River, 2015.

Ба́йчжа́н [Бай-чжан; кит. 百丈, букв. — сто сажнів; справж. ім'я — Хуайхай (Хуай-хай; кит. 懷海); 720 або 749, ймовірно м. Юечжоу, тепер міськ. округ Шаосін, пров. Чжецзян, Китай, за ін. версією — м. Фучжоу, тепер міськ. округ Фучжоу, пров. Фуцзянь, Китай, — 814, г. Байчжан, тепер пов. Фенсінь міськ. округу Ічунь, пров. Цзянсі, Китай] — *чернець*, один із відомих наставників школи чань (чань-цзун) за династії Тан, засновник чаньського *чернецтва*. Походив із роду Чжу, тому після посвяти вченці в *монастирі* Даюньси рідного міста отримав ймення Дачжу (букв. — Велика перлина). Пізніше став мандрів. ченцем, не приписаним до конкрет. мо-

настиря. Від 776 — учень чаньс. наставника Мацзу Даої, який вів Б. до пробудження грубими чаньс. прийомами. Після смерті наставника оселився на г. Байчжан у гір. місцевості Сінь-у. За назвою гори отримав прізвисько. Започаткував створення окр. чаньс. монастирів. Склав влас. монастир. статут «Байчжан цін гуй» («Чистий статут [наставника з гір] Байчжан»). У статуті Б. подано регламентацію 5 осн. правил чаньс. способу життя («життя у послуху», «життя у праці», «життя в служінні», «життя в молитві й вдячності», «життя в медитації»), яких дотепер дотримуються ченці кит. монастирів. Традиційно саме Б. приписують принцип: «день без роботи — день без їжі», покладений в основу співжиття в чаньс. монастирях. Статут містив деталізов. опис ритуал. дій ченців (напр., системи ритм. ударів у барабани і дзвіночки). Уславився і як автор шастри «Дунь у жудао яомень лунь» («Міркування про головну браму, котра веде до Дао через миттєве осягнення»). Пізніше його висловлювання упорядковано в зб. «Байчжан Хуайхай чаньші юй лу» («Запис промов чаньського наставника Байчжан Хуайхая») і «Байчжан Хуайхай чаньші гуан лу» («Розширений запис промов чаньського наставника Байчжан Хуайхая»). У творах особл. увагу приділяв вченню *магаяни* про тотожність природи всіх живих істот із «природою Будди», осягнення якої потребує відмови від довіл. мислення. Осн. способом самовдосконалення вважав цілковите абстрагування від текстів і думок для зосередженості на певн. предметах: тим досягається ефект звільнення свідомості від концентрації на собі. Після смерті вчителя його послідовники утворили т. з. хунчжоус. школу *чань-буддизму*. Став одним із персонажів класич. *коанів*. 1335 правила Б. відновив і письмово зафіксував чернець Дехуей. Відтоді вони отримали назву «Сю Байчжан цін гуй» («Відновлені чисті правила Байчжана») і стали гол. регламентом кит. *сангхи* та взірцем для пізніших монастир. статутів. Сентенції Б. про «серце, подібне до каменю і дерева» (тобто звільнене від ілюзій) та про стремління до стану *Будди* як «пошук буйвола, сидячи верхи на буйволі» стали хрестоматійними. Автор афоризмів «Шукати природу Будди, шукати пробудження, взагалі шукати будь-що, існуюче чи неіснуюче — означає забути про корені й гнатися за гіллям», «Не чіпляйтесь за те, що відбувається, не ототожнюйте себе ні з чим, зберігайте свідомість завжди безмовною та абсолютно чистою, наче порожнечу, і тоді досягнете звільнення».

Тв.: Рос. перекл. — О внезапном просветлении // О внезапном просветлении. Донецк, 1995; Трактат о созерцании ума. Учение дзен о мгновенном пробуждении. Москва, 1996; Учение Чань о мгновенном постижении // Врата Дзэн. Москва, 2006.

Літ.: Абаев Н. В. Чань-буддизм и культурно-психологические традиции в средневековом Китае. 2-е изд. Новосибирск, 1989; Мумонкан. Застава без ворот. Сорок восемь классических коанов дзэн с комментариями Р. Х. Блайса / Пер. с яп. А. Мищенко. Санкт-Петербург, 2000; Письмена на воде. Первые наставники Чань в Китае / Пер. с кит. А. А. Маслова. Москва, 2000; Кобзев А. И. Хуай-хай // Духовная культура Китая : в 5 т. / Гл. ред. М. Л. Титаренко. Москва, 2007. Т. 2: Мифология. Религия; Чань-буддийские притчи. Москва, 2009; Heine S., Wright D. Zen Masters. New York, 2010; Dumoulin H. A History of Zen Buddhism. New Delhi, 2011.

О. В. Сарапін

Ба́йшлаґ, Віллібáльд [нім. Beischlag, Willibald; повне ім'я — Йоганн Генріх Крістоф Віллібальд (Johann Heinrich Christoph Willibald); 05.09.1823, м. Франкфурт-на-Майні, Німеччина — 25.11.1900, м. Галле, Німеччина] — релігійний і громадський діяч, протестантський теолог. Походив із лютеран. родини серед. класу (батько — підприємець); був старшим сином у багатодіт. сім'ї. Вивчав теологію в *Берлінському університеті* та *Боннському університеті*. Служив пом. пастора (1849; м. Кобленц), пастором (1850; м. Трір); від 1851 — учитель релігії в гімназіях м. Майнца. 1856 призначений придвор. проповідником у м. Карлсруе (тепер земля Баден-Вюртемберг, Німеччина). 1860 здобув ступінь доктора теології в *Кенігсберзькому університеті*. Від 1860 — проф. практ. богослов'я та екзегези *Нового Завіту* в Ун-ті м. Галле (тепер Галле-Віттенбер. ун-т Мартіна Лютера; земля Саксонія-Ангальт, Німеччина), де працював до кін. життя; у 1890-х обіймав посаду проректора. Брав акт. участь у розбудові держ. Євангел. церкви Пруссії (ЄЦП), призначений об'єднати нім. лютеран і кальвіністів, був ревним прибічником єдності нім. *протестантизму*. 1873 став одним із співзасновників церк. партії «Євангелічна асоціація» у пров. Саксонія, створеної з метою здобути представництво в заг. синоді ЄЦП (1877 об'єдналася з ін. провінц. асоціаціями в регіон. церк. євангел. об'єднання; під різн. назвами існувала до 1933). Серед цілей орг-ції — сприяння розвитку міжпротестант. союзу, розробка пресвітеріально-синодал. конституції церкви, захист *свободи віросповідання* протестант. *конфесій* та ідейне протистояння з *Католицькою церквою*. 1876 разом з А. Вольтерсом (1822–1878; тепер Німеччина) заснував журн. «Німецькі євангелічні аркуші» («Deutsch-evangelische Blätter») як церк.-парт. друк. орган. 1886–1887 — співзасновник і актив. діяч «Євангелічної асоціації захисту інтересів німецьких протестантів». Підтримував антикатол. політику О. фон *Бісмарка* (див. *Культуркампф*). Був гострим критиком *ультрамонтанізму*, водночас підтримував старокатоликів (див. *Старокатолицькі церкви*). У теол. розвідках посів проміжну, поміркувано-раціоналіст. позицію між ортодокс. *лютеранством* і раціоналізмом *біблійної критики*. Критикував погляди Е. *Ренана*. У кн. «Життя Ісуса» («Das Leben Jesu»; 2 Bd., 1885–1886), що витримала 33 видання лише нім. мовою, обстоював думку про можливість сполучення наук.-іст. та реліг. підходів до вивчення *Нового Завіту* й життєпису *Ісуса Христа*. Серед ін. відомих праць — «Теологія Нового завіту, або Історичний виклад вчення Ісуса і раннього християнства за новозавітними джерелами» («Neutestamentliche Theologie, oder, geschichtliche Darstellung der lehren Jesu und des Urchristenthums nach den neutestamentlichen Quellen»; 1891; англ. переклад 1895); «Християнська теологія Нового завіту: Біблійний богословський нарис» («Die Christologie des Neuen Testaments: ein biblisch-theologischer Versuch»; 1866); «Старокатолицизм: Меморандум і захисний лист для євангельської Німеччини» («Der Altkatholicismus: eine Denk- und Schutzschrift an das evangelische Deutschland»; 1882), «Теодицея паулінізму» («Die paulinische Theodicee»; 1868). Видав біографію свого брата Ф. Байшлаґа та двотомну *автобіографію* «З мого життя» («Aus meinem Leben»; тт. 1–2, 1896–1899). Опублікував проповіді, вірші та числен. попу-

Байшлаґ Вілібальд

ляр. праці. Книги Б., поціновані серед шир. кола представників тогочас. зх. бібл. критики, були відомі й професорам Київ. духов. академії. Критичні зауваження щодо раціоналіст. життепису Ісуса Христа висловлював Д. *Богдашевський*. Б. відносять до когорти чільних представників «середньої течії» євангел. теології. Нагороджений орденом Червоного орла III ступ. (1895).

Пр.: Das Leben Jesu. Paderborn, 2013; Zur deutsch-christlichen Bildung. Paderborn, 2013; New Testament Theology, or: Historical Account of The Teaching of Jesus and of Primitive Christianity According to the New Testament Sources : in 2 vol. London, 2018.

Літ.: Богдашевский Д. И. О Евангельских чудесах (Заметка против рационалистов и в частности против графа Л. Толстого) // Труды Киевской духовной академии. 1900. № 8; Goldingay J. Approaches to Old Testament Interpretation. Toronto, 2002; Fuller R. H. The Foundations of New Testament Christology. Cambridge, 2003.

А. В. Арістова

Бак Лінда Браун

Бак Перл

Бак, Лі́нда Бра́ун (англ. Buck, Linda Brown; 29.01.1947, м. Сіетл, шт. Вашингтон, США) — нейробіолог, генетик, лікар-імунолог, лауреат *Нобелівської премії* з фізіології або медицини (2004), член Національної академії наук США (з 2003), Національної медичної академії США (з 2006), Американської академії мистецтв і наук (з 2008), почесний доктор наук *Гарвардського університету* (з 2015). Нар. у сім'ї інженера-електрика й винахідника та домогосподарки. Ступінь бакалавра з *мікробіології* отримала 1975 у *Вашингтонському університеті*. Того ж року вступила до *аспірантури* у відділ мікробіології Пд.-зх. мед. центру *Техаського університету* в м. Далласі. У цій найб. мед. школі шт. Техас розпочала н.-д. діяльність у галузі *імунології*. 1980 здобула ступінь *доктора філософії*. Переїхала до м. Нью-Йорка, де 1980–1984 продовжила дослідження в постдокторантурі *Колумбійського університету*. 1984–2001 — на різн. дослід. посадах у Мед. ін-ті Говарда Г'юза в Колумб. ун-ті (м. Нью-Йорк). 1991–1996 — асоційов. професор (доцент), 2001–2002 — професор кафедри нейробіології Гарвард. мед. школи в м. Бостоні, заснувала лаб.; 2002 — пост. співробітник відділу фундам. наук Центру дослідження раку Фреда Гатчинсона, м. Сіетл. Від 2003 — афілійов. професор кафедри фізіології та біофізики Вашингтон. ун-ту. У постдокторантурі Колумб. ун-ту вивчала білк. молекули гол. комплексу гістосумісності класу II, які перебувають на поверхні В-*лімфоцитів*. Згодом опанувала методи *молекулярної біології* в лаб. Р. *Ексела*, який на той час уже кілька років проводив нейробіол. дослідження разом з Е. *Кенделом*. Долучилася до науковців у молек. дослідженні *нервової системи* мор. равлика аплізії. Паралельно Б. шукала спосіб сканування *геному* на наявність *генів*, які зазнали перегрупування, або конверсії генів у *нейронах*. Один із розробл. методів був перспект. для *дрозофіли*, але недостатньо чутл. для геному *ссавців*. Разом із Р. Екселем Б. вдалося виділити понад 1 тис. генів, що відповідають за будову нюх. *рецепторів* (бл. 3% від заг. кількості генів). 1991 Б. і Р. *Ексел* опубл. статтю про відкриття нов. класу генів. Цим було започатковано дослідження генет. і молекуляр. механізмів *нюху*, що згодом дозволило отримати глиб. знання про *нюховий аналізатор* та механізми відтворення запахів. Механізми реакції *головного мозку* на сигнали нюх. рецепторів Б. з'ясовувала у створ. нею лаб. Гарвард. мед. школи упродовж 10 р. Б. вивчає механізми старіння і ефект. методи збільшення тривалості життя. Нобелівську премію отримала за дослідження нюх. рецепторів і орг-ції системи органів нюху; лауреат Міжнар. премії фонду Гайднера (2003).

Пр.: Unraveling the Sense of Smell (Nobel Lecture) // Angewandte Chemie. 2005 № 44 (38); У співавт. — A Dichotomy Between the Expression of IgD on B Cells and its Requirement for Triggering Such Cells with Two T-Independent Antigens // Journal of Experimental Medicine. 1979. № 149 (4); A Novel Multigene Family May Encode Odorant Receptors: A Molecular Basis for Odor Recognition // Cell. 1991. № 65 (1); Olfactory Receptor Patterning in a Higher Primate // Journal of Neuroscience. 2014. № 34 (37).

Літ.: Фатула М. І., Машура Г. Ю. Жінки-лауреати Нобелівської премії // Наук. вісник Ужгор. ун-ту. Сер.: Мед. 2013. Вип. 1 (46); Barwich A.-S. What Makes a Discovery Successful? The Story of Linda Buck and the Olfactory Receptors // Cell. 2020. Vol. 181. Is. 4.

Бак, Перл [англ. Buck, Pearl; уроджена Сайденстрикер (англ. Sydenstricker); 26.06.1892, м. Гілборо, шт. Зх. Вірджинія, США — 06.03.1973, м. Денбі, шт. Вермонт, США] — письменниця, лауреат *Нобелівської премії* з літератури (1938), член Американської академії мистецтв і наук (з 1951). Писала англ. мовою. Нар. у сім'ї пресвітеріан. місіонерів, дитинство провела в Китаї. Навчалася 1907–1910 у пансіоні в м. Шанхаї. Закінчила 1914 Рандолф-Мансонський жін. коледж (шт. Вірджинія, США), де вивчала *психологію*. Відтоді викладала в Китаї, зокрема з 1921–1933 — англ., амер. л-ру в Ун-ті м. Нанкіна. 1925 у Корнелльському ун-ті (США) здобула ступінь магістра гуманіт. наук і л-ри. Повернулася в Китай. З 1934 мешкала в США. Брала участь у роботі асоціації «Схід — Захід», яка займалася культ. зв'язками. Співфундаторка (1949) благодійної орг-ції «Велкам Хаус» («Welcome House»), що сприяла усиновленню дітей зі всього світу прийомними сім'ями в США. Перші твори Б., написані ще в дитинстві, з'явилися в дит. додатку до газ. «Шанхай Івнінг Пост енд Мерк'юрі» («Shanghai Evening Post & Mercury»). На поч. 1920-х публікувала статті про Китай у різних амер. журналах. Роман Б. «Східний вітер, західний вітер» («East Wind: West Wind»; 1930) розповідає про життя простих китайців. Це любов. роман, який порушує проблему батьків і дітей. За роман «Земля» («The Good Earth»; 1931) Б. здобула *Пулітцерівську премію*. Твір, написаний простим стилем у традиціях кит. нар. л-ри, розповідає про бідну селян. родину. Згодом роман «Земля» та його продовження — романи «Сини» («Sons»; 1932) і «Розділений будинок» («A House Divided»; 1935) об'єднано та опубл. разом під заголовком «Будинок землі» («The House of Earth»; 1935). Загалом у творч. доробку Б. 80 творів: романи — «Мати» («The Mother»; 1934), «Китайське небо» («China Sky»; 1941) тощо; *біографії*, зокрема, матері — «Вигнання» («The Exile»), батька — «Янгол, що бореться» («Fighting Angel»; обидві — 1936); *автобіографії*, *радіоп'єси*, книги для дітей, переклад з кит. класич. роману — «Усі люди браття» («All Men Are Brothers»; 1933) тощо. Твори Б. перекладено багатьма мовами світу; укр. мовою переклали М. Чапельков, Л. Копенська, Е. Райцин. Б. здобула Нобелів. премію першою з письменниць США «за багато-

гранний справді епічний опис життя китайських селян і за біографічні шедеври». Нагороджена медаллю В. Д. Гоуеллса від Амер. академії наук і мист-в (1935). Уведена до Нац. зали слави жінок США (1973). У будинку в шт. Пенсильванія, де з 1934 до кінця 1960-х мешкала Б., 1980 відкрито музей. На честь Б. наз. кратер на Венері.

Тв.: The Mother. New York, 1934; The House of Earth. New York, 1935; Рос. перекл. — Сыновья. Москва, 1935; Мать. Москва, 1936; Земля. Москва, 2018; Укр. перекл. — На перехресті вітрів // Нова хата. 1937. Ч. 1–23.

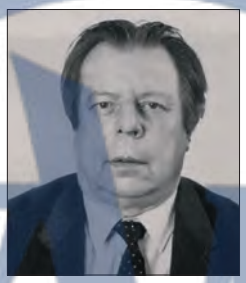
Літ.: Stirling N. Pearl Buck, a Woman in Conflict. Piscataway, 1983; Бак Перл // Лауреаты Нобелевской премии : в 2 кн. / Пер. с англ. Москва, 1992. Кн. 1; Parot J. Buck Pearl // Le nouveau dictionnaire des auteurs de tous les timpes et des tous les pays : en 3 t. Paris, 1994. T. 3; Ліпіна В. І. «Китайская жемчужина» американской литературы: феномен творчества Перл Бак // Англістика та американістика. 2011. Вип. 8; Lipina V. I. Pearl S. Buck's Comparative Poetics: The Chinese Novel Versus the Western Canon // Англістика та американістика. 2014. Вип. 11.

Бака́єв, Олекса́ндр Олекса́ндрович (11.04.1927, м. Миколаїв, тепер Україна — 28.11.2009, м. Київ, Україна; похов. на *Байковому кладовищі*) — економіст, доктор економічних наук (з 1968), професор (з 1969), академік АН УРСР (з 1990; тепер *Національна академія наук України*), *заслужений діяч науки і техніки України* (з 2001). Брав участь у *Другій світовій війні*. 1957 закінчив Всесоюз. заоч. ін-т інж. залізн. транспорту (тепер Держ. ун-т інфраструктури та технологій, м. Київ). Працював економістом у Держ. план. комісії при РМ УРСР та гол. інж. Обчислюв. центру АН УРСР, 1962–1963 — в Ін-ті кібернетики АН УРСР (тепер *Кібернетики інститут імені В. М. Глушкова НАН України*). Водночас навчався в *аспірантурі*. 1963 захистив канд. *дисертацію*. З 1965 — зав. відділу Ін-ту кібернетики. Від 1997 — зав. відділу Міжнар. наук.-навч. центру інформ. технологій та систем НАН України та *Міністерства освіти і науки України*. Автор понад 250 наук. праць (зокрема 23 монографій), присвяч. економіці, матем. методам, моделям та інформ. технологіям в економіці, економіці транспорту, алгоритмізації процесів планування, проєктуванню транспорт. систем, створенню автоматизов. систем управління в нар. госп-ві. Лауреат Держ. премії УРСР у галузі н. і т. (1973), Держ. премії СРСР (1981), премії ім. О. Шліхтера (1986), Держ. премії України в галузі н. і т. (1998), ім. В. Михалевича (2006).

Пр.: У співавт. — АСУ матеріально-технічним постачанням. Київ, 1972; Мікроекономічне моделювання і інформаційні технології. Київ, 2003; Теоретичні засади логістики : у 2 т. Київ, 2003–2005; Макроекономічне моделювання економічного розвитку України. Київ, 2004; Економіко-математичні моделі економічного зростання. Київ, 2005; Методи, моделі і інформаційні технології в управлінні економічними системами різних рівнів ієрархії. Київ, 2008.

Літ.: 80-річчя академіка НАН України О. О. Бакаєва // Вісник Нац. акад. наук України. 2007. № 4; Бакаєв Олександр Олександрович // Відділення економіки НАН України. Історико-біографічний довідник. Київ, 2014; Державна премія України в галузі науки і техніки: погляд на понад пятидесятирічну історію. Київ, 2020.

Бака́й, Олекса́ндр Степа́нович (16.09.1938, м. Харків, тепер Україна) — фізик-теоретик, фахівець із фізики реакторів 4-го покоління, доктор фіз.-мат. наук (з 1972), професор (з 1987), академік НАН України (з 2009), дійсний член НТШ (з 2007). Закінчив 1961 Харків. держ. ун-т (тепер *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*). Відтоді працював у Нац. наук. центрі «Харків. фіз.-тех. ін-т»: від 1976 — зав. лаб. теор. фізики, від 1981 — зав. відділу теор. фізики; одночасно професор Харків. (1977–1999) та Бєлгород. (тепер РФ; 1994–1998) ун-тів. Доклав вагомий внесок у створення сучас. уявлень про *аморфний стан* твердих тіл та переохолодж. рідин. Сформулював полікластер. модель аморф. твердих тіл, дослідив фіз. властивості полікластерів. Побудував структурно-фаз. діаграми бідар. сплавів, що перебувають в умовах реактор. опромінювання. Розвинув теорію нелінійн. багатохвильових явищ у суціл. середовищах (*плазма*, іоносфер. плазма, тверде тіло); побудував теорію помірков. *турбулентності* в плазмі. Встановив зв'язок адіабат. інваріантів з інваріантами Пуанкаре — Картана; довів, що ентропія стохаст. динам. системи є адіабат. інваріантом. Разом із О. *Ахієзером* запропонував теорію стохаст. прискорення частинок на основі моделі Фермі — Улама; з В. *Бар'яхтаром* вивчав процеси параметр. збудження звуку однорід. магніт. полем у феромагнетиках. Наук. праці стосуються теор. і матем. фізики, зокрема радіац. фізики твердого тіла, багатохвильової нелінійн. динаміки, адіабат. інваріантів, фізики переохолодж. рідин і скла, наук. основ створення матеріалів для *реакторів ядерних* нового покоління. Дійсний член *Наукового товариства ім. Шевченка* (з 2007), Соросівський професор (1996), лауреат стипендії ім. К. Синельникова (2003), член секції Комітету з Держ. премій України. Член редколегій журналів «Металофізика та новітні технології», «Журнал фізичних досліджень», «Питання атомної науки і техніки», «Успіхи фізики металів», «Фізика низьких температур», «Фізична інженерія поверхні». Роботи Б. з теорії полікластер. аморф. тіл відзначено Держ. премією України (1992), роботи з ядер. енергетики — премією ім. О. Лейпунського НАН України (2008).

Бакаєв Олександр Олександрович

Бакай Олександр Степанович

Пр.: Адиабатические инварианты. Киев, 1981. (у співавт.); The Multifaceted Turbulence // Journal of Fluid Mechanics Research. 1995. Vol. 22. (у співавт.); On the Nature of Long-Range Correlations of Density Fluctuations in Glass-Forming Liquids // Journal of Chemical Physics. 2004. Vol. 120. (у співавт.); Combined Effect of Molten Fluoride Salt and Irradiation on Ni-based Alloys // Materials Issues for Generation IV Systems: Status, Open Questions and Challenges / Ed. by V. Ghetta, D. Gorse, D. Maziere et al. Dordrecht, 2008; Поликластерные аморфные тела. 2-е изд., перераб. и доп. Харьков, 2013.

Літ.: 70-річчя дійсного члена НТШ, члена-кореспондента НАН України, професора О. Бакая // Фізичний збірник НТШ. 2008. Т. 7; 80-річчя академіка НАН України О. С. Бакая // Вісник Нац. акад. наук України. 2018. № 9.

В. Г. Бар'яхтар

Бакала́вр (пізньолат. baccalarius — юнак, студент, від bacca — ягода, плід і laureatus — увінчаний лавровим вінком) — 1) Передбачений *Болонським процесом* освітній або науковий ступінь, що здобувається на першому рівні *вищої освіти*. Через перехід на двоступ. систему здобуття вищ. освіти в Україні відповідно до європ. стандартів уніфіковано *освітньо-кваліфікаційні рівні освіти*. У 2006/2007 навч. році в *закладах вищої освіти* (ЗВО) України на всіх програмах

Онлайн-версія на порталі
www.vue.gov.ua

підготовки фахівців першого (бакалаврат) і другого (*магістратура*) циклів запроваджено *Європейську кредитну трансферно-накопичувальну систему* (ЄКТС). Підготовку фахівців здійснюють за *освітньо-професійними програмами* чи наук. програмами на таких рівнях вищ. освіти: початк. — із присвоєнням освіт.-проф. ступеня «молодший Б.»; перший (бакалавр.) — із присвоєнням ступеня «Б.»; другий — із присвоєнням ступеня «магістр»; третій (освіт.-наук. / освіт.-творч.) — із присвоєнням ступеня «доктор філософії»; вищ. науковий — із присвоєнням ступеня «доктор наук». Молодший Б. — освіт. або освіт.-проф. ступінь, який отримує *здобувач* на початк. рівні вищ. освіти. Його присуджує ЗВО за результатами успіш. виконання освіт. програми, обсяг якої становить 120 кредитів ЄКТС. Для здобуття освіт. ступеня мол. Б. на основі фах. передвищої освіти ЗВО має право визнати й перезарахувати кредити ЄКТС, макс. обсяг яких визначено стандартом вищ. освіти (див. *Стандарт освіти*). Необхідною умовою для отримання ступеня мол. Б. є наявність повної *загальної середньої освіти* у здобувача. Освітньо-проф. ступінь фахового мол. Б. здобувач отримує на рівні фах. передвищої освіти. Підготовка фах. мол. Б. здійснюється за освіт.-проф. програмами, розробленими відповідно до тих самих галузей знань і спеціальностей, що й підготовка фахівців з вищ. освітою. Навчають фах. мол. Б. зазвичай заклади фах. передвищої освіти (фахові коледжі), а також заклади проф.-тех. освіти (проф. уч-ща, ліцеї) та вищ. освіти (ін-ти, ун-ти) за наявності *ліцензії*. Освітній ступінь Б. присуджує ЗВО після успіш. виконання здобувачем вищ. освіти освіт.-проф. програми, обсяг якої становить 180–240 кредитів ЄКТС. Для здобуття освіт. ступеня Б. на основі освіт. ступеня мол. Б. або на основі фах. передвищої освіти ЗВО має право визнати й перезарахувати кредити ЄКТС. Макс. обсяг кредитів визначено стандартом вищ. освіти, передбачає набуття відп. фах. компетентностей, що забезпечать доступ до проф. кар'єри та подал. навчання. Документ про вищу освіту видає ЗВО лише за освіт. програмою, акредитованою відповідно до *Закону України* «Про вищу освіту». У *дипломі* Б. зазначено назву ЗВО, що видав документ, назву освіт. програми, а також проф. кваліфікацію. Додаток до диплома Б. європ. зразка містить інформацію про результати навчання, освіт. компоненти, отримані оцінки та кількість кредитів ЄКТС здобувача. Систему підготовки Б. у ЗВО багатьох країн світу й в Україні називають бакалаврат. Програма передбачає здебільшого 3- або 4-річ. початк. фундамент. підготовку в обраній сфері діяльності. Програми бакалаврату — широкопрофільні, мають загальнонаук. і загальнопроф. характер.

2) У Франції та деяких ін. країнах — ступінь, що присуджується випускникам середніх *шкіл* після складання відповідних *іспитів* і дає право на *навчання* в *університеті*.

Дж.: Про вищу освіту: Закон України № 1556-VII від 1 липня 2014 р. // Відомості Верховної Ради. 2014. № 37–38. Ст. 2004; Про фахову передвищу освіту: Закон України № 2745-VIII від 6 червня 2019 р. // Відомості Верховної Ради. 2019. № 30. Ст. 119; Про повну загальну середню освіту: Закон України № 463-IX від 16 січня 2020 р. // Відомості Верховної Ради. 2020. № 31. Ст. 226.

Літ.: Освітні реформи: місія, дійсність, рефлексія / За ред. В. Кременя, Т. Левовицького, В. Огнев'юка та ін. Київ, 2013; Сердюк Н. Ю. Основні напрями реформування сучасної вищої освіти України // Проф. освіта: методол., теорія та технол. 2017. № 5; Дічек Н. П., Саух П. Ю., Євтух М. Б. та ін. Парадигми розвитку та тенденції реформування шкільної освіти в Україні у добу незалежності. Київ, 2022; Біловус Л. І., Гомотюк О. Є., Яблонська Н. М. Формування комунікативної компетентності бакалаврів із використанням інформаційних технологій під час навчання // Бібліотекознав. Документознав. Інформол. 2023. № 1.

Г. М. Тимошко

Бакалавра́т, бакалавріат (пізньолат. baccalaureatus, первісно — ранг дебютанта в кавалерії, згодом в університетській ієрархії, від baccalarius — юнак, студент, з bacca — ягода, плід і laureatus — увінчаний лавровим вінком) — див. у ст. *Бакалавр*.

Бака́льське о́зеро, Бакал — солоне озеро в *Перекопському районі Автономної Республіки Крим*. Входить до Тарханкут. групи озер. Розташоване на п-ові *Тарханкут*. Від *Каркінітської затоки Чорного моря* відокремлене Бакальською *косою* на Пн. Сх. та пересипом на Зх. Довжина — 4 км, шир. — 3,5 км, пл. — 7,1 км². Серед. глиб. — 0,4 м, макс. — 0,8 м. Солоність води — до 110 ‰. Рівень Б. о. змінюється впродовж року; улітку пересихає. *Береги* здебільшого пологі, пд. — стрімкий (до 11 м). Озеро лиманного (див. *Лиман*) типу. Живиться переважно *атмосферними опадами* (середньоріч. кількість — 350–400 мм) і завдяки *інфільтрації* мор. води. *Фауна* бідна. Є місцем відпочинку переліт. птахів. Використовується для *рекреації*. Входить до *регіонального ландшафтного парку* «Бакальська коса» (засн. 2000; пл. — 1 520 га).

Бакальське озеро

Літ.: Байцар А. Л. Географія Криму. Львів, 2014.

А. С. Івченко

Бакара́сєв, Олекса́ндр Миха́йлович (04.02.1954, с. Ілліч, тепер Кемінського р-ну Чуйської обл., Киргизстан) — спортсмен (*академічне веслування*), майстер спорту СРСР міжнародного класу (з 1978), тренер, заслужений тренер України з академічного веслування (з 1988), заслужений працівник фізичної культури і спорту (з 2019). Нар. у робітн. сім'ї. В юнац. роки захоплювався *баскетболом*. Служив у Рад. армії (1972–1974). Навчався 1980–1984 у Київ. держ. ін-ті фіз. культури (тепер *Національний університет фізичного виховання і спорту України*), здобув кваліфікацію тренер-викладач з академ. веслування. Виступав за юнац. збірну Казахстану з баскетболу (1969–1971). Від 1974 почав займатися академ. веслуванням. 1975 потрапив до збірної СРСР з

Бакарасєв Олександр Михайлович

академ. веслування, виступав у її складі до 1981. Перший тренер — М. Злобін (нар. 1933–2023). У 1977 переїхав до м. Херсона. На чемпіонатах СРСР з академ. веслування ставав призером, чемпіоном СРСР, був також чемпіоном *Спартакіади* народів СРСР (останні два звання — 1979). Після завершення спорт. кар'єри 1982 перейшов на тренер. роботу: тренер-викладач з академ. веслування Херсон. обл. ради «*Динамо*» (1982–1986), Херсон. школи вищої спорт. майстерності (1986–1990), учитель фіз. культури з академ. веслування Херсон. вищого уч-ща фіз. культури (1990–2000). Від 2001 працює тренером-викладачем з академ. веслування комун. закладу «Херсонська школа вищої спортивної майстерності» Херсон. обл. ради. Серед вихованців Б. — бронз. призер *Літніх Олімпійських ігор 1988* в м. Сеулі О. *Марченко*, чемпіонка Європи (2007, 2008) Є. *Олефіренко*, чемпіони світу та Європи (2014) Д. *Міхай*, А. *Морозов* та ін. Нагороди: дві Грамоти Президії Верховної Ради УРСР (1989). Визнаний найкращим тренером Херсонщини (2002, 2003, 2007, 2008, 2009, 2015, 2018).

Літ.: Lambert Cr. Mind over Water: Lessons on Life from the Art of Rowing. Boston, 1999.

О. Є. Мошин

Бакачи́к-Кия́т — див. *Комсомольське*.

Бакбо́ (в'єтнам. Vịnh Bắc Bộ — північна затока) — див. *Тонкінська затока*.

Ба́келанд, Ле́о Ге́ндрік А́ртур (англ. Baekeland, Leo Hendrik Arthur; 14.11.1863, м. Гент, Бельгія — 23.02.1944, м. Бікон, шт. Нью-Йорк, США) — хімік і винахідник, член Національної АН США (з 1936). Після закінчення Гент. ун-ту (1884) кілька років працював лаборантом і викладачем *хімії*. 1889 переїхав до США, де працював у компанії з вир-ва *фотоматеріалів*. 1893 заснував власну фірму з вир-ва винайденого ним фотопаперу «Велокс» [можна було проявляти при штуч. освітленні (червоному світлі)]. 1899 продав фірму і права на вир-во фотопаперу фірмі «Істмен Кодак» («Eastman Kodak»). Семестр Б. провів у Вищій тех. школі в м. Шарлоттенбурзі (Німеччина). Основні напрями досліджень — хімія і технологія *полімерів*. Після повернення до США шукав замінник *шелаку* — воскоподіб. речовини, що виділяється деякими тропіч. комахами. Провів реакцію конденсації *формальдегіду* і *фенолу*, отримав практично нерозчин., непровід. полімер. 13.07.1907 Б. повідомив про отриманий ним матеріал, який назвав *бакелітом*. 07.12.1909 отримав *патент* США. 1910 відкрив власну бакелітову фабрику «Дженерал байкелайт К°» (англ. «General Bakelite Co»; м. Перт-Ембой, шт. Нью-Джерсі). Ця фенолформальдегідна *смола* стала першим синтет. реактопластом — *пластиком*, який не розм'якшувався при високій т-рі. Б. увів уточнювальні назви бакелітів: новолак — олігомер, синтез. при надлишку фенолу в кисл. середовищі; резол (Бакеліт А) — із надлишком формальдегіду в луж. середовищі; ресимол (Бакеліт В) — отверджувана пресована маса з резолу; резит (Бакеліт С) — затверділа високомолекуляр. сполука, яку експлуатують як пластик. Роботи Б. стимулювали дослідження *органічного синтезу* і створення нов. *пластмас*. Був президентом Хім. та Електрохім. т-в, Ін-ту інженерів-хіміків і Клубу хіміків, Амер. хім. асамблеї (1924). Член низки АН і наук. т-в. За винаходи нагороджений медалями Дж. Скотта (1910), Дж. В. Гіббза (1913), С. Чендлера (1914), В. Г. Перкіна (1916), Франкліна (1940).

Бакеланд Лео Хендрік

Бакен

Літ.: Farber E. Great Chemists. London, 1961; 100+ Years of Plastics: Leo Baekeland and Beyond / Ed. by E. Th. Strom, S. C. Rasmussen. Washington, 2011; Mercelis J. Beyond Bakelite: Leo Baekeland and the Business of Science and Invention. Cambridge, 2020.

Бакелі́т — див. *Смоли фенолформальдегідні*.

Ба́кен (нідерланд. baken, baak — знак, сигнал, від лат. bucina — сигнальний горн) — навігаційний знак для позначення *фарватеру* та небезпечних місць на *водних шляхах*. Б. зазвичай встановлюють на *якорі* тривалого закріплення (т. з. мертвий якір). У темну пору доби Б. підсвічують сигнал. кольорами: червоним — праву межу фарватера, білим (іноді зеленим) — ліву. Залежно від призначення Б. різняться за кольором та формою: черв. циліндричні обмежують прохід судна праворуч, конусоподіб. білі або чорні — ліворуч. Смугасті Б. вказують на рекомендов. безпечну точку повороту суден. У особливо небезпеч. місцях (мілини, затоплені судна, *рифи* тощо) Б. оснащують приладами *сигналізації звукової*.

Літ.: Завітаєв В. Лоція та навігаційно-гідрографічне обладнання водних шляхів. Київ, 2019.

Ба́кер, Га́ррієт (норв. Backer, Harriet; 21.01.1845, м. Холместранн, Норвегія — 25.03.1932, м. Осло, Норвегія) — художниця, одна з перших професійних художниць *Скандинавії*. Нар. у сім'ї торговця. У 12 р. переїхала з родиною в м. Крістіанію (тепер м. Осло). 1857–1860 навчалася в жін. школі. З 1860 вивчала живопис у худ. шк. Й. Ф. Екерсберга, 1863 закінчила одноріч. курс у шк. Х. Ніссена. Продовжила здобувати худ. освіту в шк. К. Бруна (1867–1869) та К. Бергслієна (1871–1874). Подорожувала Європою разом із сестрою — піаністкою А. Бакер-Грендаль (1847–1907; Норвегія). Вивчала живопис у м. Мюнхені (1874–1878); брала приватні уроки у Л. Ліндера (1874), Е. Петерсена (1875). Жила 1878–1888 в м. Парижі (Франція), відвідувала худ. школу Л. Бонна (1833–1922; Франція). 1880 дебютувала картиною «Самотність» на виставці в «Паризькому салоні» (Франція). Повернулася 1888 до Норвегії, де 1889–1912 керувала худ. школою. Учасниця Всесвіт. виставок у містах Парижі (1889), Чикаго (США, 1893). Перша персон. виставка відбулася 1907 в Худ. т-ві м. Крістіанії. На роботи Б. вплинули традиції *реалізму*, *натуралізму*, раннього *імпресіонізму*. У ранньому періоді виявила інтерес до портрет. жанру («Сестра А. Баккер», 1874; «К. Нільсен», 1876). Помітно вплив Мюнхен. школи, переважала іст. тематика («Прощання», 1878). Від сер. 1880-х зображувала пейзажі. Входила до т-ва худ. «Флескумське літо» (1886). Характерна пленерна техніка (див. *Пленер*). Серед картин — «Самотність» (1880), «Синій інтер'єр» (1883), «При світлі лампи», «Дружина шиє» (обидві — 1890), «Вхід» (1892). Від 1890-х розписувала інтер'єри церков («Хрещення немовлят у церкві Танум», 1892; «Хрещення немовлят у церкві Штанге», 1903). Створила бл. 180 творів мист-ва. Деякі роботи Б. зберігаються в Нац. галереї в м. Осло,

Ознайомча версія не для продажу
https://vue.gov.ua

Бакер Гаррієт. «Синій інтер'єр», 1883, Національний музей мистецтва, архітектури та дизайну в м. Осло (Норвегія)

Берген. худ. музеї (обидва — Норвегія) та ін. Нагороджена сріб. медаллю Всесвіт. виставки в м. Парижі (1889), золотою Королів. медаллю за заслуги (1908), орденом св. Олафа I класу (1925). У м. Холместранні 1982 встановлено бронз. скульптуру на честь сестер (1982, скульптор А. Мадсен).

Літ.: Wichstrøm A. Kvinner ved staffeliet: Kvinnelige malere i Norge før 1900. Oslo, 1983; Person B-A. Lysets malere: nordisk malerkunst fra klassicisme til modernisme. Tølløse, 1999.

Бакеу́ (рум. Bacău) — *жудець Румунії*.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташований у сх. частині країни. Межує на Пн. із жудцем *Нямц*, на Сх. — з *Васлуй*, на Пд. — з *Вранча*, на Зх. — з *Ковасна* й *Харгіта*.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. Включає 3 *муніципалітети* (Бакеу, Онешті, Мойнешті), 5 міст (Бухуші, Коменешті, Дерменешті, Сленік-Молдова, Тиргу-Окна), 85 комун. Тер. — 6 622 км². Адм. ц. — м. Бакеу.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. За *Римської імперії* тер. сучас. Б. перебувала за межами пров. Дакія. Населення регіону (*даки*, карпи) мало тісні зв'язки з рим. світом, що підтверджують знахідки відповід. *кераміки* й монет. Однойменне місто вперше згадується 1408 у грамоті, виданій купцям із м. *Львова*, які відвідали тут ярмарок; за ін. версією — ще 1399. Численні археол. знахідки від 12–14 ст. вказують на існування в цей період міськ. поселення та пов'яз. із ним розвиток довколиш. земель. Подальше екон. піднесення було пов'яз. з торг. привілеями м. Бакеу, що приваблювало іноз. купців. Протягом 16–19 ст. регіон залишався одним із найбільш економічно розвинених у *Молдавському князівстві*. У 2-й пол. 19 ст., після *об'єднання Дунайських князівств*, опинився в складі Королівства Румунія. 1864 землі довкола м. Бакеу об'єднано в нову адм.-тер. одиницю — жудець Б. У 20 ст. зберігав екон. значення. 1938–1940 його тер. входила до складу *цинуту* Прут. Згодом відбулося відновлення статусу Б. як окр. жудеця.

Бакеу. Герб

Бакеу на карті Румунії

ПРИРОДА. Виділяють гір. регіон (34 %), Сх. *Прикарпаття* (28 %), Молдав. *височину* (11 %), *долину* Сіретулуй (27 %). Зокрема, на Зх. розташ. гір. масиви Сх. *Карпат*, що далі на Сх. переходять у пагорби і *плоскогір'я*. Загалом діапазон висот становить від 95 м до понад 1 600 м. Найвища точка — пік Ґріндуш (1 664 м). Відомі родовища сирої *нафти* й *газу природного*, *вугілля бурого*, *солі кам'яної*, поклади *глини*, *гіпсу*, *піску*, *гравію* тощо. Виявлено *води мінеральні*. Ґрунтовий покрив строкатий, зокрема переважають бурі лісові та алювіальні ґрунти. Характерна розвинена *гідрографічна мережа*. Серед річок, що протікають тер. Б., — *Сірет* (145 км), його прит. Бистриця (40 км) і Тротуш (обидві праві; 118 км), а також Тазлеу (ліва прит. р. Тротушу; 59 км), Бергеч (права прит. р. Бирладу; 70 км), Зелетін (ліва прит. р. Бергечу; 59 км); усі належать до бас. р. *Дунаю*. Клімат помірно континентальний, із прохолод. зимою та тепл. вологим літом. Середня т-ра січня — –2 °С, липня — +22 °С. Середньорічна кільк. опадів (за спостереженнями 2015–2022) — від 477 мм до 867 мм, найбільше у травні — вересні. Основу *рослинного покриву* становить лісостеп. *рослинність*, переважно представлена угрупованнями букових, дуб., грабово-дуб., заплав. *лісів* із домінуванням *вільхи* чорної. Поширені справж. луки та степи з типовими *асоціаціями рослинними*. У гір. місцевості водяться ведмеді, вовки, лисиці, дикі кабани, вивірки, олені, куниці, косулі та ін. Виділено 23 природоохоронні тер. нац. рівня пл. 9 725 га. Серед найб. природ. заповідників — Неміра (3 491 га), Бучаш (обидва засн. 2004; 471 га) тощо.

НАСЕЛЕННЯ. Загальна кільк. нас. (2021, оцінка) — 575,5 тис. осіб, густота — 87 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами (2011, перепис): румуни (90,6 %), роми (2,4 %), угорці (0,6 %) та ін. За реліг. групами: православні (76 %), римо-католики (15 %), п'ятидесятники (0,9 %) та ін. За вік. групами: до 14 р. — 18 %, 15–64 р. — 65 %, 65 р. і більше — 17 %. За статевими групами (2021, оцінка): чоловіки (49,4 %), жінки (50,6 %). *Румунську мову* вважали рідною бл. 92 % осіб (2011, перепис). Нас. зменшується, 2011 становило 616 тис. осіб. Рівень *урбанізації* на 2021 — 43 %. Найбільше місто (2001, перепис) — Бакеу (144 тис. осіб).

ГОСПОДАРСТВО. Один із найкрупн. пром. центрів країни. Основні галузі пром-сті: нафтопереробна, нафтохім., хім. (зокрема, вир-во пластмас), деревообробна, легка (текстильна, швейна, взуттєва), харчова (м'ясна і хлібопекарська). Серед провід. підприємств — «ГС Тімбер Груп» («HS Timber Group»), «Діана Форест» («Diana

Онлайн версія https://vue.gov.ua

Forest»), «Унілем» («Unilem»; усе — деревооброб. пром-сть); «Кімкомплекс» («Chimcomplex»), «Металбак енд Фарбе» («Metalbac & Farbe»; усе — хім. пром-сть); «Стофе Бухуші» («Stofe Buhuşi»), «Дан Інтернаціонал» («Dan International»), «Джеліконф» («Geliconf»), «ТротусТекс» («TrotusTex»; усе — легка пром-сть); «Агрікола Інтернаціонал» («Agricola Internaţional»), що включає групу компаній «Памбак» («Pambac»), «Кроко» («Croco»; усе — харч. пром-сть). Має досить сприятл. умови для розвитку с. г. Провідний напрям — рослинництво (55,6 % продукції), представлене здебільшого овочівництвом. На 2014 с.-г. угіддя займали понад 320 тис. га. Орні землі становили 58,1 %, луки — 26,9 %, сіножаті — 12,3 %, виноградники й розсадники — 1,9 % тощо. Головна продукція: зернові, кормові, олійні культури. Розвинені вівчарство, скотарство, птахівництво. Сфера послуг вважається провідною. Розвинена торгівля; обсяг експорту товарів 2020 становив бл. 700 млн євро. Представлені вел. торг. мережі з іноз. капіталом, локальні магазини. Діють понад 50 банків, страх. і лізингових компаній, а також компанії, що надають послуги пошт. і моб. зв'язку, інтернет-провайдери. Працювали 16 лікарень, 390 стоматол. кабінетів.

Бакеу. Собор святого Миколая в м. Бакеу

Розвивається *туризм*, зокрема лікув.-оздоровчий. Відомі турист. напрямки: бальнеол. курорти Сленік-Молдова й Тиргу-Окна. Сукупно було понад 150 закладів для розміщення, з них 21 готель. Кількість туристів 2021 — бл. 100 тис. осіб, переважно румуни. У м. Бакеу розташ. Міжнар. аеропорт ім. Дж. Енеску. 2021 пасажиропотік становив 379 тис. осіб. Виконуються регуляр. рейси до Великої Британії, Ірландії, Бельгії, Іспанії, Італії тощо. Довж. автом. шляхів заг. користування — 2 456 км (із них 1 048 км модернізовано, 382 км із легким дорож. покриттям), нац. доріг — 450 км. Розвинена мережа залізниць, заг. довж. шляхів — 221 км. Є н.-д. станції овочівництва, розведення овець і кіз.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. Усього нараховують 14 дит. садочків, 130 закладів початк., серед. і спец. освіти. Низка закладів післядиплом. освіти, мережа нац. коледжів (тех., екон., пед. тощо), духовні заклади освіти (зокрема, римо-катол. шк. Св. Йосипа). Серед ЗВО — держ. та приват. ун-ти ім. В. Александрі (засн. 1961) та Дж. Баковії (засн. 1992; обидва в м. Бакеу). Діють 336 б-к, зокрема 65 публ., найбільше в муніципалітетах. Відомі філармонія ім. М. Жора (засн. 1956), муніцип. театр ім. Дж. Баковії (засн. 1948; обидва в м. Бакеу). Є будинки культури, культ. центри, кінотеатри. Станом на 2020 працювали 26 музеїв. Зокрема, у м. Бакеу розташ. музейн. комплекс ім. Ю. Антонеску (з підрозділами; засн. 1957), у м. Онешті — музей історії (засн. 1958), у м. Коменешті — музей етнографії та сучас. мист-ва (засн. у 1980-х) тощо. Наявні мемор. будинки. Серед традиц. заходів — фестивалі Дж. Енеску (від 1958), монодрами (від 1972). Усього зареєстровано 224 архіт. пам'ятки. Відомі ансамбль королів. двору (15–16 ст.), адм. палац (усе — у м. Бакеу; 1891), церква Успіння Пресвятої Богородиці (м. Онешті; 1493–1494), дерев. церква Св. Миколая (м. Бухуші; 1729–1730), залізн. станція (м. Коменешті; 1899), казино (м. Сленік-Молдова; 1894) та ін.

СПОРТ. Культивують *футбол*, *гандбол*, *гімнастику*, *атлетику легку*, *теніс*, *баскетбол* тощо. Загалом налічували понад 170 спорт. секцій. У м. Бакеу є муніцип. стадіон, розрах. на 17,5 тис. осіб (1966), басейн (раніше олімп.; 1986). ПЕРСОНАЛІЇ. Тут нар. зоолог Й. Борча (1879–1936), поети *Трістан Цара* і Дж. Баковія (1881–1957), математик Г. Вренчану (1900–1979), актор Р. Беліган (1918–2016), спортсменки, олімп. чемпіони В. Пушкашу (вільна боротьба; нар. 1956), Є. Хорват (веслування; нар. 1958), Н. *Команечі*, М. Рошу (спорт. гімнастика; нар. 1987) та ін.

Літ.: Oprea A., Sîrbu C. The Vegetation Around Osoi Lake (Bacău County) // Journal of Plant Development. 2009. № 16 (1); Rusai (Ferenţ) L., Lazar I., Faciu M-A. et al. Assessment of Anthropogenic Activity Impact on the Oil-field Exploitations near Moinesti city, Bacau County, Romania // Romanian Biotechnological Letters. 2020. № 25 (1); Anuarul Statistic al judeţului Bacău: ediţia 2022. Bacău, 2022.

Баки́нський нафтогазоно́сний райо́н — економічний регіон із видобутку нафти й газу на *Апшеронському півострові* та прилеглій акваторії *Каспійського моря* з центром у м. *Баку* (Азербайджан). Нафта й газ. родовища містяться в покладах *пісків* і пластах *пісковиків* неогенового (див. *Неогеновий період і неогенова система*) та палеогенового (див. *Палеогенова система*) віків, зім'ятих у складки (брахіантикліналі) із розривами й порушеннями. Глибина розповсюдження родовищ нафти й газу — до 4 500 м. Видобуток нафтопродуктів на Апшерон. п-ві розпочався в 1-му тис. до н. е. і, за свідченнями перс. і араб. джерел, майже не припинявся впродовж усього *середньовіччя*. Перші згадки про процес перегонки нафти на Апшероні датовано 12–13 ст.; процеси видобутку, зберігання та застосування бакин. нафти описав *Марко Поло* (1264); у 17 ст. є згадки Кятіба Челебі (1609–1657; тепер Туреччина). Перший ґрунт. опис бакин. нафт. промислу зробив 1683 Е. Кемпфер (1651–1716; тепер Німеччина). 1803 вперше у світ. досвіді Гаджи К. Мансурбеков (1768–1835; тепер Азербайджан) розпочав мор. видобуток нафти колодязями в Бібі-Ейбатській бухті. Винахід 1853 *гасу* й гас. лампи (Й. Зег, І. Лукасевич; м. Львів) спричинили різке зростання потреб на нафтопродукти й започаткували формування *нафтової промисловості*, одним зі світ. лідерів якої став Б. н. р. Перший нафтопереробний завод на Апшероні (у с-щі Балаханах, тепер смт) збудовано 1837 за проєктом директора бакин. і ширванських нафт. і соляних промислів М. Воскобойникова (1803 — після 1846; тепер РФ). 1870 в м. Баку

Онлайн версія на сайті
https://vue.gov.ua

функціонували 47 нафтопереробних заводів. До 1880-х осн. частину видобутку давали нафтові колодязі, пізніше — свердловинна технологія (першу нафтову свердловину пробурено 1846–1848 у передмісті м. Баку Бібі-Ейбаті). 1868 інженери Л. де Бур (1840–1889) та О. фон Бурмейстер (1832–1886) почали перші буріння нафтових свердловин способом інж. О. Ленца (1835–1906; усі — тепер РФ). Роботи проводила акційна нафтова компанія «Бакинське нафтове товариство» В. Кокорева (1817–1889; тепер РФ). Перша фонтануюча свердловина пробурена 1871 у с-щі Балаханах компанією «Товариство братів Мірзоєвих»; управитель нафтових промислів — гірничий інж.

Бакинський нафтогазоносний район. Свердловинні нафтопромисли Бакинського району, с-ще Балахани, 1890-ті

С. Квітка (1855–1917; тепер Україна). 1879 засн. «Товариство нафтового виробництва "Брати Нобель"» (див. *Нобель* А. Б.), яке посіло провідну роль завдяки системним *модернізаціям* промислів і впровадженню низки винаходів і новацій, зокрема Д. *Менделєєва*, К. Лисенка (1836–1903; тепер РФ), В. *Шухова*: транспортування нафти *трубопроводами* з паровими помпами та вагонами-цистернами, металевих циліндрових *резервуарів-нафтосховищ*, нових бурових штанг, парового й електричного обладнання *бурильних робіт*, перший у світі залізний *танкер*-пароплав «Зороастр» (започаткував наливний спосіб перевезення нафти та нафтопродуктів), застосування мазутових форсунок (т. з. нобелівська форсунка Шухова) тощо. 1899–1901 Б. н. р. тримав світове лідерство з нафтовидобутку (бл. 11,5 млн т, 49 % світового видобутку), проте вже з 1902 спостерігається відставання від нафтопромисловості США. 1897–1907 збудовано трубопровід від Баку — Батум (тепер м. Батумі, Грузія) протяжністю понад 800 км, який відкрив нафтопродуктам (гасу) Б. н. р. світові ринки. Найбільші нафтові компанії очолювали підприємці та меценати Ш. Асадулаєв, А. Мамедов, М. Мухтаров, М. Нагієв, Г. Тагієв (усі — Азербайджан); промисловці П. Губонін, К. Зубалов, В. Кокорєв (усі — Росія); фінансисти й підприємці М. Арамянц, С. Ліаносян (Ліанозов), О. Манташев, О. Мірзоян (Мірзоєв; усі — Вірменія), а також родини Вішау, Нобелів, Рильських, Ротшильдів та ін. Утвердження більшовицької влади в Азербайджані (1920) призвело до *націоналізації* та занепаду нафтопромисловості. Утворена компанія «АЗНАФТА» (1920) стабілізувала видобуток лише в сер. 1930-х. 1924 в смт Суруханах пробурена перша у світі свердловина глиб. 600 м за допомогою турбобура (двигуна, розміщ. безпосередньо у свердловині над буровим долотом) конструкції М. Капелюшникова (1886–1959; тепер РФ). 1926 розпочала роботу перша крекінг-установка для отримання високоякісного *бензину* за способом С. Квітки. 1929–1931 у м. Баку побудовано завод для крекінг-процесу за проєктом М. Капелюшникова, В. Шухова та Ф. Рустамбекова (1867–1946; тепер РФ). 1932 засипано Бібі-Ейбатську бухту (роботи тривали з 1909) і видобуток прибереж. нафти розпочався зі штучного насипу. У роки *Другої світової війни* Б. н. р. забезпечував рад. армію і пром-сть пальним і нафтопродуктами. 1946 за 42 км від берега Каспію відкрито найбільше нафтове родовище Б. н. р. Нафтові Камені («Нефт-Дашлари») і розпочалося буд-во першої у світі стаціонарної мор. платформи за межами прибережної смуги. 1949 тут видобуто першу нафту, 1958 розпочато буд-во на палях та *естакадах* навколо платформи селища на воді — мор. нафтової бази. До 1951 Б. н. р. посідав перше місце в колишньому СРСР за видобутком нафти. 1971 видобуто мільярдну тонну нафти від початку пром. розробки Б. н. р. 1992 — засн. Держ. нафтову компанію Азерб. Республіки SOCAR (SOCAR), яка комплексно об'єднала видобуток, переробку, транспортування, проєктування та буд-во інфраструктури нафти й газу. 2005 розпочав роботу нафтопровід Баку — Тбілісі — Джейхан протяжністю 1770 км.

Бакинський нафтогазоносний район. Морська нафтовидобувна база «Нафтові камені»

Літ.: Мир-Бабаев М. Ф. Краткая история азербайджанской нефти. Баку, 2009; Білецький В. С., Гайко Г. І., Орловський В. М. Історія та перспективи нафтогазовидобування. Львів, 2019; Haiko H., Biletsky V. The History of Industrial Oil Extraction in Azerbaijan (the 19th — beginning of the 20th centuries) // Схід. 2019. № 4 (162).

Г. І. Гайко

Бакиха́нов, Аббаскули́-ага́ [азерб. Bakıxanov, Abbasqulu ağa; повне ім'я та по батькові — Аббаскулі-ага мірза Мухаммад-огли (Abbasqulu ağa Mirzə Məhəmməd oğlu); псевдонім Гудсі (Qüdsi); 21.06.1794, с. Амірджани, тепер смт Амірджан у адм. підпорядкуванні м. Баку, Азербайджан — 31.05.1847, оаза Ваді Фатіма, тепер околиця м. Мекки, пров. Мекка, Саудівська Аравія] — письменник, історик, мовознавець, один із засновників нової азербайджанської літератури та основоположник азербайджанської наукової *історіографії*. Писав азерб., перською та араб. мовами. Син *хана* Бакинського ханства мірзи Мухаммада-хана II (1770–1836; тепер Азербайджан). Отримав домаш. освіту. У дитячі роки вивчив перс. мову (див. *Фарсі*). З 1819 перебував

на службі в рос. армії у званнях: прапорщика (з 1820), поручика (з 1826), штабс-капітана (з 1827), капітана (з 1828), майора (з 1829), підполковника (з 1832), полковника (з 1842). Переважно виконував особ. доручення полководця О. Єрмолова (1777–1861; тепер РФ), працював як військ. перекладач і перекладач при дипломат. місіях, брав участь у боях під час рос.-перської (1826–1828) та рос.-турецької (1828–1829) війни (див. *Російсько-турецькі війни*). Працював (1829–1832) редактором перс. видання газ. «Тифліські відомості» («Тифлисские ведомости»; з 1828 виходила рос. і груз., а з 1829 також перс. мовами). Був автором числен. публікацій з історії *Азербайджану* в цій газеті, а також перекладав більшість матеріалів з рос. для перської версії (публікував під псевдонімом Гудсі). 1833–1834 жив у містах Варшаві та Санкт-Петербурзі. Від 1843 до кінця життя — на цивіл. службі. 1847 вирушив у *хадж*, помер від холери (під час подорожі з м. Мекки до м. Медини). Перший літ. твір Б. — реліг. *поема в прозі* «Священні квітники» (азерб. «Riyazül-Qüds»; 1820), присвяч. життю та діянням гол. святих шиїт. *ісламу* (див. *Шиїзм*). Це один з його перших вел. епіч. творів (14 розділів). До прозового тексту твору вставлені вірші. Другий прозовий худ. твір — *оповідання* «Книга про Аскера» (азерб. «Kitabi-Əsgəriyyə»; 1837, опубл. посмертно 1861). Прозові тв. Б. часто мають сатир. характер, на відміну від його поет. творів, де переважають любовна й філос. *лірика* (з традиційними для перс. поезії вірш. розмірами). Наукові й наук.-популяр. праці писав переважно перською й арабською, окр. з них — азербайджанською. Їхня форма зазвичай компілятивна, з огляду на відсутність у автора форм. освіти і слабку обізнаність з європ. наук. л-рою. Найважливіше дослідження Б. — *нарис* історії Пд. Кавказу від найдавн. часів до 1813 «Райський квітник» (1841), написаний перс. мовою (1844 перекладений автором рос., опубл. 1926, азерб. — 1951, англ. — 2009; перше вид. мовою оригіналу — 1970). Попри компілятивність цієї праці, окремі її фрагменти зберігають цінність: описи автором *пам'яток* історії й культури, із якими він ознайомився особисто, і які були втрачені або зазнали змін після нього. «Коротка граматика перської мови» (1828) — перший системат. грамат. нарис мови фарсі в *Російській імперії*. Б. також написав низку наук.-популяр. книжок — нариси сучас. авторові уявлень із *географії й астрономії* (усі на фарсі). Нагороджений орденами: Святої Анни III ступ., Святого Володимира IV ступ. (обидва — 1828), Святої Анни II ступ. (1829), Святого Станіслава III ступеня (усі — Рос. імперія), Сонця і Лева (1829; Іран).

Пр.: Сочинения, записки, письма / Сост. Э. М. Ахмедов. Баку, 1983; Англ. перекл. — The Heavenly Rose-Garden: A History of Shirvan & Daghestan. Washington, 2009.

Літ.: Ахмедов Э. М. А. К. Бакиханов: эпоха, жизнь, деятельность. Баку, 1989; Gould R. R. The Persianate Cosmology of Historical Inquiry in the Caucasus: ʿAbbās Qulī Āghā Bākīkhānūf's Cosmological Cosmopolitanism // Comparative Literature. 2019. Vol. 71. № 3.

Бакиханов Аббаскулі-ага

Бакієв Курманбек Салійович

Баки́єв, Курманбе́к Сали́йович (киргиз. Бакиев, Курманбек Салы уулу; 01.08.1949, с. Масадан Сузакського р-ну Джалалабадської обл., тепер Киргизстан) — державний і політичний діяч, президент *Киргизстану* 2005–2010. Закінчив Куйбишев. політех. ін-т (тепер м. *Самара*, РФ). За часів СРСР обіймав керівні посади в парт. і адм. апаратах. 1991 — заст. голови Джалалабад. ради нар. депутатів; 1992 — голова держадміністрації Тогуз-Тороуз. р-ну Джалалабад. обл.; 1994 — заст. голови Фонду держмайна Киргизстану. 1997–2001 — голова Чуйської облдержадміністрації. *Прем'єр-міністр* Киргизстану (2001–2002). У березні 2002 в Аксийськ. р-ні Джалалабад. обл. відбулися зіткнення місц. жителів із міліцією, в результаті яких загинули 5 осіб і понад 90 отримали поранення. Ці події викликали низку мас. виступів *опозиції*, яка 12.02.2002 почала безстрок. акцію *протесту* в кількох р-нах Киргизстану. 22.05 на засіданні Ради безпеки республіки Б. поставили в провину нездатність вирішити ситуацію — і він подав у *відставку*. У жовтні 2002 Б. обраний депутатом Законодав. зборів (Жогорку Кенеш) Республіки Киргизстан. У лютому 2003 увійшов до складу центрист. депутат. групи «Регіони Киргизстану». 2004 обраний головою Центр. ради об'єднання політ. сил «Народний рух Киргизстану» (в лютому 2005 увійшло до створеної лідерами 5 опозиц. блоків коаліції для протидії адм. ресурсу на парламент. виборах 2005). У березні 2005 в ході черг. парламент. виборів, підсумки яких опозиція на чолі з Б. не визнала, в Киргизстані відбулася *Тюльпанова революція*. Президент країни А. *Акаєв* (представляв владу мешканців Пн.), був вимушений втекти до *Казахстану*. Після його відставки Верх. суд країни скасував підсумки виборів у Жогорку Кенеш 3-го скликання. Жогорку Кенеш 2-го скликання обрав Б. головою уряду і тимчас. президентом д-ви. 10.07.2005 Б. обраний президентом Республіки Киргизстан (за нього віддали голоси 88,65 % виборців). Наслідком Тюльпан. революції став *компроміс* щодо розподілу впливу і посад з ін. лідером опозиції — Ф. Куловим (нар. 1948; тепер Киргизстан). *Двовладдя* було тактич. і нетривалим. 02.10.2006 представники руху «За реформи!» поклали на Б. персон. відповідальність «за кризову ситуацію, яка складається в країні, за умисне затягування конституційної й інших реформ». Учасники руху заявили про початок 02.11.2006 безстрок. мітингу з вимогами відставки президента Киргизстану Б. і прем'єр-міністра Ф. Кулова. 30.12.2006 парламент Киргизстану прийняв нову ред. Конституції держави: президент країни був наділений правом призначати керівників відомств без узгодження їхніх кандидатур із *парламентом*. Режим Б. щодалі набирав обрисів єдиновладдя. Це супроводжувалося концентрацією ресурсів навколо родини президента. У вересні 2007 Б. виніс на всенар. *референдум* проєкт конституц. змін, що значно посилювали президент. владу (попередньо Конституц. суд Киргизстану відмінив дію прийнятих у листопаді і грудні 2006 конституц. поправок). За місяць до парламент. виборів сформовано президент. партію «Ак-Жол» (пізніше монополізувала майже весь політ. спектр у нац. законодавчому органі). Поворотним моментом для президента Б. стали вибори до парламенту 2007. Для перемоги партія влади використала відкриті *фальсифікації* волевиявлення гр-н, покарання протестувальників, звуження інформ. простору, переслідування членів найпопуляр. партій. *ОБСЄ* вибори не визнала. Б. сформував режим

одноосіб. влади, осн. опертям якого стали числ. родичі президента. Отримав упевнену перемогу на президент. виборах 2009 (набрав 76,4 % голосів виборців). Своїми діями Б. фактично підготував підґрунтя для нов. революції 2010, наслідком якої стало повалення режиму 2-го президента країни. У квітні 2010 після низки заворушень у країні Б. подав у відставку й емігрував із Киргизстану, оселився у *Білорусі*. 12.02.2013 Б. визнано винним у зловживанні служб. повноваженнями й заочно засуджено до 24 р. позбавлення волі у колонії сувор. режиму. 2016 Б. заочно засудили до довіч. ув'язнення (через загибель демонстрантів 07.04.2010). Верховний суд Киргизії 2016 змінив вирок до 30 р. ув'язнення.

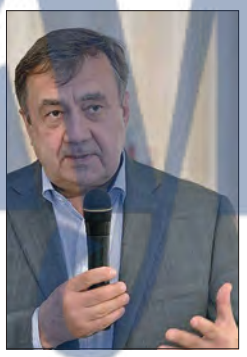
Літ.: Дорошко М. С. Країнознавство. Країни СНД. Київ, 2007.

М. С. Дорошко

Ба́кіллані, Абу Бакр Муха́ммад, аль [аль-Бакіллані; повне ім'я — Абу Бакр Мухаммад ібн ат-Таїб Мухаммад ібн Джафар аль-Бакіллані (араб. أبو بكر محمد بن الطيب الباقلاني); дата народження достеменно невідома, бл. 940–950, м. Басра, тепер Ірак — 05.06.1013, м. Багдад, тепер Ірак] — мусульманський учений, богослов, правознавець, систематизатор і популяризатор учення ашаритської школи *каламу*. Навчався каламу й філософії в учнів *аль-Ашарі*; правознавству — у вчених-*малікітів*. Продовжив навчання у м. Багдаді, де вивчав *хадиси*, опанував мистецтво полеміки. Після повернення до м. Басри вчителював; поширював і захищав основи *ашаризму*. Уславився як ритор, оратор, полеміст. У добу правління Адуда ад-Даули (949–983) з династії Буїдів (Бувейхідів) був запрошений до м. Шираза взяти участь у теол. дискусіях при дворі еміра (бл. 970). Набув авторитету полемікою з *шиїтами* й *мутазилітами*; був призначений учителем сина еміра — Самсама ад-Даули. Згодом за дорученням Адуда ад-Даули був направлений посланником до візант. імператора. Дійшли згадки про подорож Б. з офіц. посольством до м. *Константинополя* для участі у дебатах (бл. 981–983). Полемізував з христ. теологами у присутності імп. Василія II. Після смерті Адуда ад-Даули переїхав до м. Багдада. Учителював у гол. *мечеті* міста — аль-Мансур (тепер не існує), мав знач. кількість учнів. Був суддею (*каді*) у м. Багдаді, уславився як знавець *фікху*. Похований у м. Багдаді, неподалік від могили засновника ханбаліт. мазгабу (див. *Ханбаліти*) Ахмада ібн Ханбаля (780–855; Ірак). Захищав погляди ашаризму щодо сутності й видів Божеств. *атрибутів*, нествореності *Корану*, онтол. атомістики, концепції «привласнювання» дій людиною, співвідношення розуму й віри, можливості бачити *Бога* тощо. Виклав перше систем. формулювання ашарит. *доктрини*. Автор понад 50-ти праць (зберігся перелік), але до нашого часу дійшли лише 6. Богословські погляди найсистемніше викладені у «Пропедевтиці» («Вступній книзі для початківців»), де піддав критиці віровчення *християнства*, *зороастризму*, *юдаїзму* та низки мусульм. шкіл, виклав філос.-метафіз. основи суніт. *ісламу*, уявлення про *Аллаха* та Його імена тощо. Обстоював *сунізм* у полеміці з ін. ідейн. течіями (*хариджитами*, шиїтами, мутазилітами, джагмітами). Заслужив почес. титули та епітети «*муджаддід*» (реформатор, оновлювач віри), «шейх аль-Сунна», «Лісан аль-умма» («Рупор громади»), «Імад ад-дін» («Стовп віри»), «Насір аль-Іслам» («Хранитель ісламу») та ін. Б відводять провід. роль у систематизації й популяризації ашаризму, хоча його влас. внесок у доктрину та оригінальність міркувань є предметом дискусій. Завдяки учням Б. вчення ашаризму поширилося в країнах *Леванту*, *Магрибу* та в *Андалусії*.

Бакіллані Абу Бакр Мухаммад аль. Запис імені вченого арабською каліграфією

Бакіров Віль Савбанович

Літ.: Ibish Y. Life and Works of al-Bakillani. Beirut, 1966; Ibish Y. The Political Doctrine of al-Baqillani. Beirut, 1966; Wolfson H. A. The Philosophy of the Kalam. Cambridge, 1976; Grunebaum G. E. Von. A Tenth Century Document of Arabic Literary Theory and Criticism: The Sections on Poetry of Al-Baqillani's I'Jaz Al-Qur'an. Literary Licensing, 2011; Бакіллані // Ісмагілов С. В., Козловський І. А., Халіков Р. Х., Якубович М. М. Іслам: Енциклопедичний словник. Київ, 2021.

Баки́ров, Віль Савба́нович (08.06.1946, м. Уфа, тепер Башкортостан, Росія) — соціолог, доктор соціологічних наук (з 1991), академік *Національної академії наук України* (з 2012), член-кореспондент *Національної академії педагогічних наук України* (з 2006); заслужений діяч науки і техніки України (2001). У 1950–1966 мешкав у м. Житомирі. Закінчив Харків. юрид. ін-т (тепер *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*) за фахом «правознавство» (1970). У 1976 здобув наук. ступінь канд. філос. наук. 1972–1982 працював у Харків. ін-ті радіоелектроніки (тепер *Харківський національний університет радіоелектроніки*). Від 1982 працює у Харків. держ. ун-ті (тепер *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*). Тут у 1990 організував і очолив (до 1994) перший в Україні соціол. ф-т (став одним із осн. центрів соціол. науки та освіти в Україні). 1992 створив і очолив каф. соц. технологій; обіймав посаду першого проректора (1994–1996) та ректора (1998–2021). Президент Соціол. асоціації України (з 2007). Президент Харків. від-ня *Малої академії наук України* (з 2001). Член Колегії *Міністерства освіти і науки України* (з 2010). Член К-ту з Держ. премій України у галузі науки і техніки (з 2019). Член нагляд. ради *Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця* (2020). Наукові дослідження Б. зосереджені на аналізі ролі класичних ун-тів в інтелект. розвитку сусп-ва, вивченні особливостей класич. університет. освіти в контексті глоб. і постіндустр. викликів, реформуванні вищої освіти і науки. Керівник наук. школи «Соціальні комунікації у світі, що змінюється», а також магістер. програми «Цифровий соціум» на соціол. ф-ті Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Спільно з колегами та учнями реалізував наук. проєкти приклад. характеру, спрямовані на вдосконалення *місцевого самоврядування*, розвитку університет. *демократії*, *студентського самоврядування*, *ринку праці*, порівняльн. аналізу життєвих умов, способу життя та стану здоров'я нас. у постраждян. країнах. Головний ред. «Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна» (серія «Соціологія») та ін. наук. журналів і зб. праць. Член редколегій різних наук. журналів, зокрема «Вища освіта України», «Український соціум», «Соціологія: теорія, методи, маркетинг». До 2022 опубл. бл. 200 наук. та метод. праць. Підготував 8 докторів наук та 15 кандидатів наук. За ініціативи Б., у Харків. нац. ун-ті імені В. Н. Каразіна було започатковано 15 нових сучас. спеціальностей; створено:

Остаточна версія на сайті
https://vue.gov.ua/

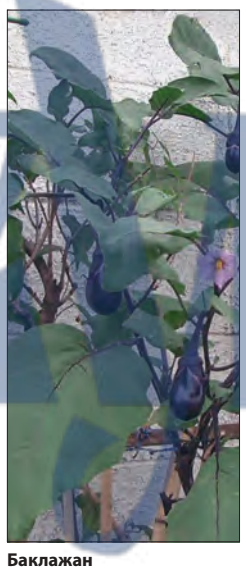
4 навч.-наук. та наук.-дослідн. ін-ти, 49 кафедр, 20 наук. і навч. центрів, 7 культ.-просвітн. підрозділів та локацій; відкрито 8 нових ф-тів. Лауреат Держ. премії України в галузі науки і техніки (2017). Нагороджений медаллю НАН України «За наукові досягнення» (2010). Почесний професор *Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова* (2009), Моск. держ. ун-ту ім. М. В. Ломоносова (2010); засл. професор Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна (2009); почес. доктор *Одеського національного університету імені І. І. Мечникова* (2016). *Почесний громадянин міста* Харкова (2009). Ім'ям Б. названо астероїд 18731 (Vil'bakirov).

Пр.: Університет і суспільство. Харків, 2011; У співавт. — Город и государство: проблемы, тревоги, надежды горожан востока Украины. Харьков, 1996; Політологія. Київ, 2002; Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира. Харьков, 2005; Якість життя населення постраждянських країн у соціологічному вимірі. Харків, 2008. Університет і суспільство. Харків, 2011; У співавт. — Социокультурные барьеры модернизации высшей школы Украины. Харків, 2015. Класика, що випереджає час: до 215-річчя Каразінського університету. Харків, 2020.

Літ.: Бакіров Віль Савбанович // Соціологія: терміни, поняття персоналії / За заг. ред. В. М. Пічі. Київ; Львів, 2002; Бакіров Віль Савбанович // Професори Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків, 2009; Бакіров Віль Савбанович // Вкарбовані в літопис науки / Уклад. О. І. Вовк, А. В. Григор'єв, С. М. Куделко. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків, 2020.

О. С. Мурадян

Баклажа́н (*Solanum melongena*) — вид судинних рослин родини *пасльонових*. Б. культивували ще в стародав. часи і дотепер він є культурою світ. значення. Питання походження Б. дискусійне. М. *Вавилов* визначив вид як типовий для «індокитайського центру походження». Вторинними центрами походження є Бл. Схід і Середземномор'я. До *Європи* Б. завезений ймовірно араб. торговцями, згодом, із ранніми європ. поселенцями потрапив до *Північної Америки*. Одно- чи багаторічна трав'яна рослина 20–90 см заввишки. Коренева система на поч. розвитку рослини слабка, згодом сильно розростається у верх. шарі ґрунту (на глибині 20–30 см). *Стебло* розгалужене, прямостійне, густо опушене зірчастими волосками, іноді з міцн. загнутими колючками. *Черешок* 2–4,5 см завдовжки. *Листки* прості, чергові, іноді також з гостр. колючками, від яйцеподіб. до ромбічно-яйцеподіб. форми, 5–20 х 4–15 см. Колір листк. пластинок від зел. до різн. відтінків фіолетового. *Квітки* поодинокі, вел., двостатеві, від фіол. до блідо-фіол. забарвлення, інколи зібрані в невел. *суцвіття* — волоті. *Пилок* Б. важкий, тому *вітром* переноситься на відстань до 1 м. Переважає *самозапилення*. *Плід* — фіолетова ягода, від циліндрич. до яйцеподібної за формою, до 1 кг вагою. На одній рослині формується 3–15 плодів. М'якоть від біл. до бурого забарвлення, іноді має гіркув. смак, зумовлений вмістом соланіну М. *Насіння* дрібне, численне (150–200), до 3 мм завдовжки, зберігає схожість впродовж 3–6 років. Цвіте в червні — липні. Плодоносить у липні — серпні. Культивується по всьому світу. Найбільша різноманітність місц. сортів зафіксована в *Азії* (*Індія*, *Китай* і Пд.-Сх. Азія). Б. — світло-, тепло- вологолюбна рослина короткого дня. Вирощується по всій Україні як однорічна овоч. культура. На 2022 до Державного реєстру сортів рослин, придатних для поширення в Україні, занесено 79 сортів і гібридів Б. вітчизн. та інозем. селекції. Б. — важлива пасльон. овочева культура поруч з *картоплею* і *помідором*. Плоди Б. містять низку *мікро-* та *макроелементів* (K, Ca, Mg, S, P, Cl, Al, B, Fe, I, Co, Mn, Cu, Zn), *вуглеводи* й спорідднені сполуки, *вітаміни* B_1, B_2, B_6, цукор 3,2–4,6 %, *білки* 0,6–1,4 %, *жири* 0,1–0,4 %, клітковину 1,4 %, рутин, нікотинову кислоту (вітамін РР). Хімічний склад обумовив його використання в *медицині*. Так, у *народній медицині* Б. застосовують для лікування *цукрового діабету*, *артриту*, *астми бронхіальної*, *бронхіту*, для стимуляції кровотворення за *анемії*. Екстракти Б. мають знач. вплив на зниження рівня *холестерину* в *крові*. Наявність знач. кількості калію підсилює роботу *серця* та сприяє виведенню надлишк. рідини з орг-му.

Баклажан

Баклажан. Ягода

Літ.: Лікарські рослини: енциклопедичний довідник / Відп. ред. А. М. Гродзінський. Київ, 1992; Knapp S., Vorontsova M., Prohens J. Wild Relatives of the Eggplant (Solanum melongena L.: Solanaceae): New Understanding of Species Names in a Complex Group // PLoS ONE. 2013. № 8 (2); Ісакова Т. І. Баклажан // Фармацевтична енциклопедія / За ред. В. П. Черних. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ, 2016.

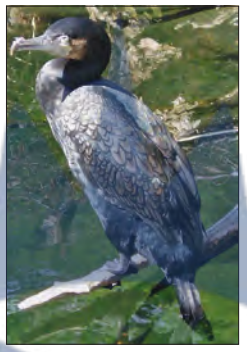
Т. С. Двірна

Бакла́нові (*Phalacrocoracidae*) — родина птахів ряду сулоподібних (*Suliformes*). Раніше Б. розглядали у складі ряду *пеліканоподібних*. За результатами сучас. таксоном. досліджень родина увійшла до ряду олушеподібних, або сулоподібних разом із *фрегатовими*, *олушевими* та змієшийковими (*Anhingidae*). У складі Б. 1–3 родів (*Phalacrocorax*, *Leucocarbo*, *Microcarbo*) і 8–40 видів; в *орнітофауні* України — 3 види: баклан великий, баклан малий, баклан чубатий. Б. — це особл. група вел. водоплавних птахів із довг. *дзьобами*, переважно однотонним (білим і темно-чорн., сірим, корич.) *оперенням* і перетинч. лапами. Тіло завдовжки до 1 м, вагою 0,6–4 кг. Оперення щільне, якщо темне, то має метал. полиск. Дзьоб тонкий, з гачком на кінці, здатний дуже широко розкриватися для заковтування вел. здобичі. Живляться мор. тваринами: рибою, *голкошкірими*, зокрема *морськими зірками* тощо. Добре літають, їжу добувають пірнаючи. Гніздяться переважно по берегах водойм. Утворюють колонії (налічують десятки й сотні особин). У кладці 3–4 білих із зеленкув. відтінком яєць, які насиджують самець і самиця по черзі упродовж 4–7 тижнів. Б. тепл. широт ведуть осіл. спосіб життя. Види, що гніздяться в краях з прохолод. кліматом, здійснюють сезон. міграції: відлітають зимувати на Пд., летять характер. ключем. Про-

Онлайн версія на сторінці https://vue.gov.ua

тяжність сезон. перельотів інколи становить до 2 тис. км. Баклан великий (*Phalacrocorax carbo*) в Україні гніздиться по берегах річок *Дунаю* і *Дніпра*, на мор. узбережжі — де також зимує; подекуди місця гніздівлі є на Зх. країни. Під час міграцій трапляється на більшій частині суходолу. Поширені по мор. узбережжях і вел. прісновод. водоймах майже по всьому світу. Є важл. хижаками дріб. риби як у мор., так і в прісновод. середовищах. У місцях вел. скупчень можуть завдати знач. шкоди рибн. госп-вам і природ. угрупованням риб, особливо розплідникам. Два види Б. орнітофауни України (баклан чубатий і баклан малий) — рідкісні, занесені до Черв. списку *Міжнародного союзу охорони природи*, Додатків до Боннської та Бернської конвенцій, *Червоної книги України*. В Україні гніздяться на Азово-Чорномор. узбережжі, баклан малий зрідка трапляється в *Київській* та *Закарпатській* областях. Охороняються у *Дунайському біосферному заповіднику*, *Чорноморському біосферному заповіднику*, *Нижньодністровському національному природному парку* (баклан малий), *Карадазькому природному заповіднику*, *Опукському природному заповіднику* (баклан чубатий). У багатьох країнах Європи перебувають під частк. або повн. охороною.

Літ: Фесенко Г. В., Шидловський І. В. Зоогеографічні особливості поширення птахів. Частина 1. Нотогейська і Неогейська суші // Біологічні студії. 2012. Т. 6. № 3; Jarvis E. D., Mirarab R., Aberer A. J. et al. Whole-genome Analyses Resolve Early Branches in the Tree of Life of Modern Birds // Science. 2014. Is. 346; Kennedy M., Spencer H. G. Classification of the Cormorants of the World // Molecular Phylogenetics and Evolution. 2014. Vol. 79; Gatesy J., Springer M. S. Phylogenomic Coalescent Analyses of Avian Retroelements Infer Zero-Length Branches at the Base of Neoaves, Emergent Support for Controversial Clades, and Ancient Introgressive Hybridization in Afroaves // Genes (Basel). 2022. Vol. 13. № 7; Фесенко Г. В. Різноманіття сучасної орнітофауни України. Київ, 2022.

Бакланові. Баклан великий

Бакли́цький, Вудо́н Іва́нович (16.01.1942, с. Нова Єловка, тепер не існує, Казахстан — 07.07.1992, м. Київ, Україна) — художник, представник *андеграунду*. Нар. у робітничій сім'ї. Під час *Другої світової війни* родина евакуювалася до Казахстану, 1949 — повернулася до м. Києва. 1955 Б. перевівся на вечір. навчання, паралельно почав працювати. Навчався малювати самостійно, копіював твори відом. художників. Часто змінював місце роботи: працював на Річфлоті, екскурсоводом, вантажником, оформлювачем, декоратором на Київ. кіностудії ім. Довженка (тепер *Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка*), був учасником археол. експедиції. 1964 спільно з М. *Трегубом* заснував об'єднання «New Band». Влаштовували неформальні худ. виставки. Належав до представників *нонконформізму*. Картинам характерне вільне трактування кольору й форми. Протягом 1960–1970-х у творах тяжів до філос. узагальнень. У картині «Економіка» (*Національний художній музей України*, м. Київ) застерігав людство про небезпечність бездум. втручання в гармонію природи. Піднімав тему *буття*, руйнації та творення в різн. проявах. У 1970-х остаточно сформувалася індивід. манера художника. Упродовж 1977–1978 був членом андеграунд. об'єднання «Рух», яке заснували Ю. Косін (1948–2022), М. Недзельський (нар. 1951; обидва — тепер Україна). 1978 К-т держ. безпеки конфіскував роботи художника. 1980 відправлений до лікув.-труд. профілакторію. Згодом працював натурником у Респ. худ. серед. шк. ім. Т. Г. Шевченка, давав уроки учням. Переймався станом навкол. середовища, питання *екології* було одним із ключових («Чорнобильська Мадонна», кін. 1980-х). Часто зображував зруйновані будинки. Сформував власне бачення *колориту* — його палітра базувалася на червоному та жовтогарячому, які увиразнювали холодні відтінки блакитного («Трійця», кін. 1980-х). У 1990–1992 входив до групи незалеж. митців «Стронцій-90», брав участь у виставках у Музеї Леніна (тепер Нац. центр «Український Дім») тощо. За життя його робіт офіційно не визнавали, а виставки організовували незалеж. об'єднання. Серед учнів М. *Вайсберг*, Л. Колодницький (нар. 1961; тепер Україна) та ін. Роботи зберігаються в Нац. худ. музеї України, Художньому музеї Зіммерлі (м. Нью-Брансвік, шт. Нью-Джерсі, США), приват. колекціях в Україні, Австралії, Ізраїлі, Італії, Канаді, Польщі, Росії, США тощо.

Баклицький Вудон Іванович. «Чорнобильська Мадонна», 1980-ті, приватна колекція

Тв.: Баклицкий В. Автобиография // Доля М. Сиротские песни. Киев, 1998.

Літ.: Доля М. Вудон Баклицкий: портрет художника // Collegium. 1993. № 1; Вайсберг В., Леоненко М. Вудон Баклицький і Микола Тригуб // Art Ukraine. 2011. № 1 (20); Яринич С. Другая ветвь киевского андеграунда (Интервью с О. Билоус) // Антиквар. 2011. № 12; Голуб О. Свято непокори та бідні андеграунду. Київ, 2017; Осадча О. Авангардові інспірації в інтерпретації християнської тематики в українському мистецтві 1960-х — 1980-х рр. // Народознав. зошити. 2017. № 6 (138).

Ба́клунд, Оскар Андрійович [справжнє прізвище та ім'я — Баклунд, Йоган Оскар (швед. Backlund, Johan Oskar), також Йонс Оскар (Jöns Oskar); 28.04.1846, Ленгхем, тепер р-н м-ка Транему, Швеція — 29.08.1916, с-ще Пулково, тепер у складі м. Санкт-Петербурга, Росія] — астроном, дійсний член Російської академії наук (з 1883) та Санкт-Петербурзької академії наук (з 1883), почесний член Шведської королівської академії наук (з 1897) та *Лондонського королівського товариства* (з 1911). Закінчив 1872 ун-т в м. Уппсалі (Швеція). Працював 1872–1874 у Сток-

гольм. *обсерваторії*. Після отримання доктор. ступеня 1876 емігрував до *Російської імперії*. 1874–1879 працював у Дерпт. (тепер Тартус.) обсерваторії, від 1879 — у Пулков. обсерваторії (м. Санкт-Петербург). 1881–1883 — член-кореспондент Імператор. Санкт-Петербур. АН. З 1895 — директор Гол. астрон. обсерваторії (с-ще Пулково). Під керівництвом Б. відкрито філіали Пулков. обсерваторії в містах *Одесі* (1898), *Миколаєві* та с-щі *Сімеїзі* (1908–1912). Викладав у 1890–1916 на посаді професора на вищих жін. *Бестужівських курсах* (м. Санкт-Петербург). Сфери наук. діяльності Б. — *механіка небесна* та *геодезія*. Вивчав нерівності в русі короткоперіодич. *Енке комети*. Довів, що нерівності обумовлені гравітац. збуреннями внутрішніх планет і кінетич. взаємодією *комети* із *метеороїдами*, які входять до складу метеорних роїв (потоків), що перетинають *орбіту* комети. З аналізу нерівностей у русі комети Енке Б. отримав одну з перших оцінок мас внутр. планет *Сонячної системи* — *Меркурія* і *Венери*. Брав участь у декількох наук. експедиціях: 1889–1890 — дослідження Тиманського кряжа, 1896 — на *Новій Землі* для спостереження за *сонячним затемненням*. 1899–1901 на *Шпіцбергені* проводив геодез. дослідження для уточнення форми геоїда. Кавалер орденів Святого Станіслава I ступ. (1898) та Святої Анни I ступ. (1902), Святого Володимира II ступ. (1906). Нагороджений зол. медаллю Лондон. Королів. астроном. т-ва (1909). медаллю Кетрін Брюс (1914). Лауреат премії Лаланда (1915). На честь вченого названо *кратер* на *Місяці* та *астероїд* (856, відкр. 1916).

Літ.: Колчинский И. Г., Корсунь А. А., Родригес М. Г. Астрономы: Биографический справочник. 2-е изд., перераб. и доп. Киев, 1986; Баклунд // Астрономічний енциклопедичний словник / За заг. ред. І. А. Климишина, А. О. Корсунь. Львів, 2003; Hockey T. The Biographical Encyclopedia of Astronomers. New York, 2007; Backlundtoppen // Norsk Fjelleksikon. Arendal, 2009.

Баклунд Оскар Андрійович

Ба́конь (угор. Bakony, від buk — жолудь, бук) — карстовий *масив гірський* у центральній частині *Угорщини*. Розташований у Центр.-Задунайському краї, більша частина — у медьє *Веспрем*, інші — у медьє Дьєр-Мошон-Шопрон і Феєр. Простягається з Пд. Зх. на Пн. Сх. Гірське пасмо переривчасте. Площа масиву — бл. 4 тис. км². Ширина *хребта гірського* — бл. 40 км, довж. — 80 км. Найвища вершина — г. Керіш-хедь (709 м). Масив розділений розломом на дві частини: Пн. Б. та Пд. Б. (проходить між містами Девечером та Варпалотою з Зх. на Сх.). Кестхейське плато відокремлене від масиву Пд. Б. Балатонським нагір'ям і Тапольцайською улоговиною, однак також вважається частиною Б. Масив більшою мірою складений з мор. *відкладів* (*вапняків*, *доломітів*, *мергелів*) тріасового (див. *Тріасовий період і тріасова система*) та юрського (див. *Юрський період і юрська система*) періодів. У його пд. районах також з'являється вулканіч. *базальт*. Основні сучас. форми гір. хребта сформувались бл. 45 млн р. тому. У регіоні Б. є вел. кількість *печер*, серед яких 15 перебувають під охороною. *Вітер* у регіоні здебільшого дме в пн.-зх. напрямі (перпендикулярно масиву), тому найбільше *опадів атмосферних* випадає у пн.-зх. р-нах Б. (подекуди понад 800 мм на рік). Пд.-сх. частина масиву (особливо плато Веспрем) сухіша (опадів менше 600 мм на рік). Середньорічна т-ра в Пн. Б. становить +8,5 °С, а в Пд. Б. — до +10 °С. На схилах, що виходять до озера *Балатон*, переважає середземномор. вплив, тому літо тут ще спекотніше, а зима ще м'якша. Більшість тер. вкрита ліс. масивами. На Пд. ростуть запашна цибуля, папороть, косарики болотні. У тепліших тер. Балатонської височини вирощують *інжир* і *виноград*. В областях з більшою кільк. опадів дерева утв. густу й висотну лісосмугу (важко прохідна). Платоподібні вершини масиву та їхні пологі схили вкриті дубово-буковими лісами або використовуються як пасовища. Тут водяться *олені*, *муфлони*, кабани, *рисі*, 190 видів *птахів* (з 350, що живуть в Угорщині). У бас. р. Марцаль є місця *гніздування* лелек. Характерними галузями *економіки* у регіоні Баконю є *тваринництво*, деревообробка, *лісове господарство*, а на тер., що переходить у Малу Середньодунайську рівнину, — орне *землеробство*. У районі Балатонської височини розвинуті *виноградарство* та землеробство.

Баконь. Гора Керіш-хедь

Літ.: Bakony szócikk // A magyar nyelv szótára : 6 k. Pest, 1864. K. 2.

О. М. Лейберюк

Баксáнська нейтри́нна обсервато́рія Інститу́ту я́дерних досліджень РАН (повна назва — Філіал Баксанська нейтринна обсерваторія Федеральної державної бюджетної наукової установи Інституту ядерних досліджень Російської академії наук, БНО ІЯД РАН) — науковий комплекс у складі РАН; фізична обсерваторія з вивчення *нейтрино*. Розташована поблизу г. *Ельбрус* у с. Нейтрино (Ельбруський район, *Кабардино-Балкарія*, суб'єкт РФ). Буд-во комплексу розпочали 1967. Наприкінці 1970-х — на поч. 1980-х у тунелі під г. Андирчі облаштували 2 роб. камери для експериментів з атмосфер. нейтрино та нейтрино, що генеруються в надрах *Сонця*. Тунелі збудовано зі спец. низькорадіоакт. *бетону* (для уникнення перешкод у показаннях *телескопів* від випромінювання). Установки почали працювати у жовтні 1977. З грудня 2008 у БНО введено в експлуатацію нову підземну лаб. Підземні споруди обсерваторії розміщено у двох тунелях завдовжки 3 670 м під г. Андирчі. Постійний персонал живе у с-щі Нейтрино, засн.

Баксанська нейтринна обсерваторія

під час створення обсерваторії. Підземні *телескопи* БНО включено у всесвіт. мережу спостережень за процесами в космосі. У складі БНО: Баксан. підзем. сцинтиляційний телескоп (найб. приміщення — зал у 4 поверхи); «КОВЕР» — установка для реєстрації широких атмосфер. злив (ШАЗ); «КОВЕР-2» — комплексна установка для дослідження косміч. променів і реєстрації ШАЗ; «Андирчі» — нагірна установка для реєстрації ШАЗ; галій-германієвий нейтрин. телескоп; 2 низькофонові лабораторії. БНО є центром для різном. експериментів у галузі *фундаментальних та прикладних досліджень*. У БНО проводять наук. дослідження за напрямами: вивчення внутр. будови та еволюції *Сонця*, *зір*, ядра *Галактики* та позагалакт. об'єктів засобами *нейтринної астрономії*; пошук нов. частинок, зокрема таких, які б розширювали та доповнювали Стандартну модель; вивчення косміч. променів високих і надвисоких енергій; розвиток ідей та методів у галузі *гамма-астрономії*.

Літ.: Баксанська нейтринна обсерваторія // Астрономічний енциклопедичний словник / За заг. ред. І. А. Климишина, А. О. Корсунь. Львів, 2003; Кузьминов В. В. Баксанская нейтринная обсерватория // Земля и Вселенная. 2011. № 1.

Бакст, Лев Самі́йлович [Леон; справжні прізвище та ім'я — Рабинович, з 1870 — Розенберг, Лейб-Хаїм Ізраїлевич (Самуїлович); 10.05.1866, м. Гродно, тепер Білорусь — 28.12.1924, м. Рюей-Мальмезон, тепер регіон Іль-де-Франс, Франція] — художник, живописець, графік, сценограф, член Петербурзької Академії мистецтв (з 1914). Нар. у сім'ї дріб. комерсанта. Батько (Ізраїль Самуїл Барух Рабинович, звідси — різні варіанти по батькові) був шанованим у євр. громаді знавцем *Талмуду*. 1867 родина переїхала до м. Санкт-Петербурга. Після розлучення батьків прізвище Б. було замінене на дівоче матері — Розенберг. З 1874 навчався у класич. гімназії в м. Санкт-Петербурзі. 1883 переміг у гімназич. конкурсі на найкращий портрет В. *Жуковського*. Протягом 1883–1887 був вільн. слухачем Імператор. Академії мист-в (тепер Санкт-Петербур. академія мист-в імені І. Ю. Рєпіна), серед викладачів — П. *Чистяков*, К. Веніг (1830–1908; тепер Росія). 1889 на своїй першій виставці узяв псевдонім Бакст (1903 отримав вис. дозвіл офіційно замінити на прізвище). Після смерті батька (1890) утримував сім'ю, виконуючи на замовлення *ілюстрації* для преси та книг. *Акварелі* Б. привернули увагу А. Бенуа (1852; тепер Росія — 1936; Франція), який очолював Т-во акварелістів. Став учасником модних у світс. колах «акварельних п'ятниць», у березні 1890 познайомився з О. Бенуа (1870; тепер Росія — 1960; Франція). Викладав малювання дітям вел. кн. Володимира Олександровича (1847–1909). З 1891 мандрував Європою (Франція, Іспанія, Швейцарія). 1893–1896 жив у м. Парижі, де працював над картиною «Зустріч адмірала Авелана в Парижі» (1898). Удосконалював своє мист-во у студії худ. та скульптора Ж.-Л. Жерома (1824–1904; Франція) та у худ. А. Едельфельта (1854–1905; Фінляндія). З 1898 брав участь у виставках живопису в містах Берліні, Венеції, Відні, Мюнхені, Парижі, Празі, Римі. Увійшов до гуртка митців, літераторів і мистецтвознавців, що утворився навколо О. Бенуа та С. *Дягілєва*. На основі гуртка 1899 створено творче об'єднання «Світ мистецтва» («Мир искусства») з однойм. журналом (1899–1904), на сторінках якого публікував *графіку*. Журнал популяризував європ. мист-во *модерну* в Рос. імперії. Б. викладав 1906–1910 у приват. школі худ. Є. Званцевої (1864–1921) у м. Санкт-Петербурзі, з-поміж учнів був М. *Шагал*. У травні 1907 Б. мандрував Грецією, влітку 1909 відвідав м. Венецію. 1910 оселився в м. Парижі, де мешкав решту життя. Помер під час роботи над оформленням балету «Іштар» на музику В. *д'Енді* для трупи актриси І. Рубінштейн (1883; тепер Україна — 1960; Франція), для цього балету також написав *лібрето*. Похований на цвинтарі Батіньоль у м. Парижі. У ранніх творах Б. відчутний вплив творчості О. Бенуа, традицій *реалізму* 19 ст. Після навчання в м. Парижі сформувався як представник модерну. Роботам Б. притаманний відхід від *академізму*, похмура та загадкова атмосфера. Перші театр. роботи Б. — декорації та костюми до балету «Сільвія» Л. *Деліба* (1901; постановка не здійснена), п'єси «Іполіт» *Еврипіда* (1902), трагедії «Едіп у Колоні» *Софокла* (1904), обидві — *Александринський театр*. Створені ним костюми вирізнялися новаторством. Перше публ. визнання як театр. художник здобув після прем'єри балету «Фея ляльок» Й. Баєра (1903, *Маріїнський театр*), міжнар. визнання — як театр. декоратор і дизайнер костюмів балет. постановок М. Фокіна (1880; тепер Росія — 1942; США) під час Рос. сезонів у м. Парижі (1908–1910), організов. С. Дягілєвим. Зруйнував усталену традицію використовувати однаково умовні для всіх вистав декорації та костюми. Надав сенсу сценографії, синхронізував її з музикою та рухами акторів, чим підняв статус художника до рівня співавтора сценіч. твору та показав перспективи розвитку *театру* як синтет. мист-ва. Використовував колір як виражальний засіб для передачі атмосфери твору та особливостей *персонажа*. Комбінував кольори, які в естетиці модерну вважалися непоєднуваними: жовтогаряч. і зел., ліловий і малин., синій і золотий. Залучав до костюмів елементи нац. одягу країн Сходу і Давн. Греції, завдяки цьому відображав індивідуальність героїв і наповнював твори містикою та екзотикою. Співпрацю-

Бакст Лев (Леон) Самійлович. Автопортрет, 1893, Державний Російський музей, м. Санкт-Петербург, Росія

Бакст Лев (Леон) Самійлович. Злива, 1906

вав також із експеримент. *трупою* І. Рубінштейн і театрами міст Брюсселя, Лондона, Нью-Йорка, Рима. Крім творів для театру, створив низку *портретів*: «Портрет Олександра Бенуа» (1898), «Портрет Ісака Левітана» (1899), «Портрет Вацлава Ніжинського» (1903), «Портрет Андрія Білого» (1905), «Портрет Анни Павлової» (1908), «Портрет Жана Кокто» (1911), «Портрет Іди Рубінштейн» (1921) та ін. У портретах поєднував ескізну техніку (див. *Ескіз*) з аквареллю, детально відтворював зовнішність моделі або схематично передавав сутнісні властивості зовнішності олівцем чи кольором. Писав статті про мист-во, був дизайнером ювелір. виробів, розробляв малюнки для тканин мас. вир-ва. Упровадив моду на сх. мотиви й «боярську екзотику» в одязі та *дизайні* інтер'єрів. Офіцер ордена Почес. легіону (1913). У 2015–2016 з нагоди 150-річчя від дня народження Б. були організовані виставки у містах Санкт-Петербурзі, Москві, Мінську, Парижі, д-ві Монако тощо. На честь Б. названо вулицю у м. Гродно.

Тв.: Моя душа открыта : в 2 кн. Москва, 2012.

Літ.: Ingles E. Bakst: The Art of Theatre and Dance (Temporis). New York, 2000; Беспалова Е. Р. Бакст в Париже. Москва, 2016; Васильев А. Театральные художники русской эмиграции // Вестник культурол. 2016. № 4 (79); Усова Н М. «Трехфамилие» Бакста: Рабинович, Розенберг, Бакст. От Лейбы Рабиновича до Леона Бакста // Вестник Академии русского балета им. А. Я. Вагановой. 2016. № 5 (46); Махлина С. Т. Лев Бакст — художник балетных спектаклей // Вестник Санкт-Петербургского гос. ин-та культ. 2017. № 2 (31).

Н. Є. Шолухо

Ба́кстер, Во́рнер Леро́й (англ. Baxter, Warner Leroy; 29.03.1882, за ін. даними — 1889, м. Колумбус, шт. Огайо, США — 07.05.1951, м. Беверлі-Гіллз, шт. Каліфорнія, США) — кіноактор, лауреат премії «*Оскар*» у номінації «Найкращий актор» (1930). Нар. у сім'ї торговця. Батько помер, коли Б. не було ще й 5 місяців. Мати з сином переїхала спочатку до м. Нью-Йорка, а 1898 — до м. Сан-Франциско. Закінчив місц. політех. школу. Під час навчання зацікавився драматургією, брав участь у шкіл. постановках, відвідував вистави. 1908 повернувся в м. Колумбус. Початок актор. кар'єри (1910) пов'яз. із виступами у *водевілях*. Дебют відб. на сцені в м. Колумбусі, коли Б. замінив травмованого танцюриста. Кінокар'єру почав з *кіно німого*. Знявся в епізод. ролі у фільмі «Її власні гроші» (1914). Першу гол. роль зіграв у картині «Захищені дочки» (1921). Упродовж 1920-х знявся в 48 фільмах. Найвідоміші німі фільми за участі Б.: «Жахлива правда» (1925) з А. Ейрс (1898–1940; США), «Великий Гетсбі» (1926) із Л. Вілсон (1894–1988; США), «Захід Занзібару» (1928) з Л. *Чейні*. «Великий Гетсбі» є одним із багатьох утрач. фільмів німої епохи. Це була перша екранізація однойм. роману Ф. С. *Фіцджеральда*. Жодної копії фільму не знайдено (єдиним доказом його існування залишається однохвилин. *трейлер*). Утраченими вважають також фільм «Алома південних морів» (1926), де Б. зіграв з акторкою та танцівницею Гільдою Грей (1901; тепер Польща — 1959; США), «Втікачка» (1926), у дуеті з зіркою нім. кіно К. Боу (1905–1965; США). Популярний також завдяки ролі пілота Расса Кейна в пригодниц. *мелодрамі* «Авіапошта» (1935). Був актором, який здійснив успіш. перехід від німого кіно до *кіно звукового*. Найвідоміші звук. стрічки Б.: «42-га вулиця» (1933), «Корабель рабів» (1937), «Викрадений» (1938) та 20-хвилин. короткометраж. фільм «Слизькі перли» (1931), «Гран-Канарія» (1934), «Бродвей Білл» (1934) та ін. Найбільш яскравою та успішною в кар'єрі Б. стала роль злочинця Малюка Сиско в першому звук. *вестерні* «У старій Аризоні» (1928), за яку 03.04.1930 отримав премію «Оскар» в номінації за найкращу чол. роль. Знявся в ролі лікаря Семюеля Александра Мадді в іст. *драмі* режисера Дж. *Форда* «В'язень Острова акул» (1936). Кінокритик Л. Малтін (1950; США) називав цю роль найкращою актор. грою Б. 1938 став найвище оплачуваним актором *Голлівуду*. Завершив кар'єру роллю доктора Роберта Ордвея в серіалі «Кримінальний лікар», який випустила компанія «Коламбія Пікчерз» («Columbia Pictures») у 1943–1949. Знявся у понад ста фільмах, половину з яких утрачено. Похований на кладовищі Форест-Лаун (м. Глендейл, США). За внесок у кіноіндустрію отримав зірку на Голлівуд. алеї слави (1960, посмертно).

Бакстер Ворнер Лерой

Літ.: Driscoll J. Reflections of a «B» — Movie Junkie: A Tribute to, and Homage of, the «B» — Movie Genre Films of the Saturday Matinees, of primarily the '40's and '50's. [W. p.], 2008; Кучмий В. Старый новый Голливуд: 1903–2010 : в 2 т. Москва, 2010. Т. 2; Hoffmann H. Western Movie References in American Literature. Jefferson, 2012; Mathis A. Warner Baxter: 162 Success Facts — Everything You Need to Know About Warner Baxter. [W. p.], 2014; Blottner G. Columbia Noir: A Complete Filmography, 1940–1962. Jefferson, 2015.

Бактерици́ди, бактерици́дні речови́ни (від *бактерії* та лат. caedere — вбивати) — хімічні сполуки, здатні вбивати *бактерії* та інші *мікроорганізми*. До цієї групи речовин належать *феноли*, *спирти*, формалін, перекис водню, гази (окис *етилену*, бромистий метил тощо, а також *антибіотики*, *фітонциди*, цитолітичні *ферменти* (*лізоцим*, мурамідаза). Бактерицидні властивості мають імунні *антитіла*, що утворюються в оргмі людини й тварин. Б. мають різ. механізм дії: одні блокують акт. центри ферментів, ін. спричиняють *денатурацію білків* тощо. Б. застосовують для *стерилізації*, *дезінфекції* або як *антисептичні засоби*, для *хіміотерапії*.

Літ.: Хрокало Л. А., Черниш І. В., Єфімова В. Г. Бактерицидні компоненти гігієнічних і косметичних засобів // Наукові доповіді НУБіП України. 2017. Т. 69. № 5; Лебединець В. Т., Лебединець А. І. Використання рослинної сировини з антимікробними властивостями у виробництві активних упаковок // Вісник Львів. торг.-екон. ун-ту. Технічні науки. 2020. № 23.

Бактеріа́льна культу́ра — сукупність життєздатних *бактерій*, штучно вирощених на рідкому або густому поживному середовищі в лабораторних умовах. Культивування бактерій — один з осн. методів мікробіол. діагностики (золотий стандарт) *інфекційних хвороб* людини, тварин і рослин; його використовують також для саніт.-гіг. характеристики *довкілля*, в наук. дослідженнях. Першим вирощувати бактерії на штуч. пожив. середовищах, які містили всі необхідні для розвитку речовини, запропонував Л. *Пастер*. Але рідкі середовища, які він використовував, були недостатньо зручні. У 1887 бактеріолог Р. *Кох* увів метод культивування бактерій на *Петрі чашках* зі щільн. пожив. середовищами.

У такий спосіб можна було отримувати чисту культуру бактерій у вигляді ізольов. колоній з певн. ознаками для окр. видів. Це мало вирішальне значення для подальш. прогресу в лаб. діагностиці та діагностиці інфекц. хвороб. Розрізняють чисті й змішані Б. к. Чисті Б. к. — бактерії того самого виду, вирощені на штуч. пожив. середовищі in vitro (лат. — у склі, тобто у пробірці), є нащадками однієї бакт. клітини. Їх використовують у наук. дослідженнях; для діагностики інфекц. захворювань; як вихід. матеріал для вир-ва *вакцин*, *ферментів*, *антибіотиків*, *вітамінів*, *гормонів* тощо; у *промисловості* (молочнокислі закваски, пивні й звич. дріжджі тощо). Змішані Б. к. — сукупність бактерій різн. видів. Їх використовують для вивчення поведінки бактерій в об'єктах довкілля лише в *симбіозі* з ін. видами мікроорг-мів. У лаб. умовах для отримання Б. к. використовують різні за складом, консистенцією і призначенням пожив. середовища (натур., синт., рідкі й щільні, універс. прості, складні — спец., елективні, диференційно-діагност., комбіновані). Рідкі середовища (пептонна вода, м'ясо-пептон. бульйон тощо) зазвичай використовують для первин. накопичення і визначення швидкості росту бактерій. У цих середовищах вирощують т. з. бульйонні Б. к. Б. к. може бути статичною (якщо в процесі вирощування бактерій не додають пожив. речовин і не видаляють кінц. продукти обміну) і безперервною (якщо додають свіже пожив. середовище). Ріст бактерій на рідк. середовищах має такі послідовні фази: лаг-фазу (адаптація до середовища, характеризується відсутністю ознак росту, вис. швидкістю *біосинтезу* ферментів і акт. транспорту); логарифмічну, фазу експонент. зростання (характеризується пост. макс. швидкістю поділу клітин, кільк. яких збільшується в *прогресії геометричній*); стаціонарну (характеризується зменшенням швидкості росту бактерій внаслідок виснаження пожив. речовин, появою відмерлих клітин); фазу відмирання (настає внаслідок накопичення кисл. продуктів обміну, автолізу під впливом влас. ферментів). Ознаками росту Б. к. на рідк. середовищі є придон. осад, поверх. плівка, пристін. ріст, дифуз. помутніння середовища, ріст у вигляді «грудочок вати» тощо. Ці ознаки використовують як діагностичні для визначення бактерій на вид. рівні. Первинно виділена із певн. об'єкту Б. к. зазвичай є змішаною. За подальших багаторазових пересівів на щільн. середовищах виділяють т. з. чисту Б. к. — ізольовані колонії клітин бактерій певн. виду. Це агарова культура, для вирощування якої на щільн. середовищі використовують полісахарид *агар*. У бакт. лаб. застосовують також елективні середовища з додаванням речовин, які сприяють зростанню певн. виду бактерій, пригнічуючи ріст ін., що прискорює їхнє визначення (напр., лужна пептонна вода для холерн. вібріона). Для визначення фермент. особливостей бактерій використовують диференц.-діагностичні середовища (Ендо, Гісса тощо). Усі Б. к., які виділяють або зберігають у лаб., підлягають реєстрації згідно зі спец. інструкціями.

Літ.: Філімонова Н. І., Сілаєва Л. Ф., Дика О. М. та ін. Мікробіологія. 2-ге вид. Харків, 2019; Пирог Т. П., Пенчук Ю. М. Біохімічні основи мікробного синтезу. Київ, 2019.

Л. Ф. Сілаєва

Бактеріальна культура

Бактеріа́льні препара́ти — лікарські засоби, активними інгредієнтами яких є живі або інактивовані *бактерії*, окремі компоненти бактеріальної клітини, продукти бактеріального походження. У 1869 мікробіолог Р. Еммеріх (1852–1914; Німеччина) з грамнегативної анаеробної (див. *Анаероби*) бактерії палички синьогнійної (*Pseudomonas aeruginosa*) уперше отримав *антибіотик* бакт. походження піоціаназу. У 1939 мікробіолог Р. Ж. Дюбо (1901; Франція — 1982; США) із продуктів життєдіяльності бактерій *Bacillus brevis* отримав тиротрицин — комплекс. антибіотик бакт. походження, що складається з граміцидина й тироцидина. У 1943 біохімік Е. Абрагам (1913–1999; Вел. Британія) визначив структуру антибіотика бацитрацину, отриманого із бактерій *Bacillus subtilis*. Б. п. класифікують за складом і за призначенням. За складом їх поділяють залежно від діючої субстанції, якою можуть бути: живі бактерії (живі *вакцини*, пробіотики, симбіотики тощо); інактив. бактерії (інактив. вакцини, *антигени*, бакт. *лізати*, діагностикуми тощо); окр. компоненти бакт. клітин (протективні антигени, алергени та ін.); продукти життєдіяльності бактерій (нативні й знешкод. *токсини*, бакт. *ферменти* та пігменти тощо). За призначенням виділяють: а) профілактичні (для запобігання *інфекційних хвороб*: вакцини, *анатоксини*, протективні антигени, бакт. лізати тощо); б) лікувальні (антибіотики, отримані з бактерій — піоцианін, субтилін, граміцидин, нізин, коліформін, біоспорин; пробіотики й симбіотики — колібактерин, лактобактерин, біфідумбактерин та ін. препарати, отримані на основі норм. *мікрофлори*; *автовакцини* — індивід., для лікування хрон. *інфекцій*; сироватки й *гамма-глобуліни* — для специф. лікування інфекц. захворювань; *бактеріофаги* — для лікування гостр. кишкових і гнійно-септ. інфекцій різн. локалізації; компоненти бакт. клітин — пірогенал, ферменти й пігменти бакт. походження — піоцинін, продигіозан; стрептоакіназа, *амілаза*, фібринолізин); в) діагностичні (бакт. діагностикуми, токсини, алергени, бактеріофаги, сироватки, рестриктази, *еритроцити*, сенсибілізовані бакт. антигенами або *антитілами* тощо). Б. п. випускають у рідк. або сухому (ліофілізов.) вигляді в *ампулах*, флаконах або у вигляді таблеток і драже (для ентерал. застосування). Виготовляють, контролюють і застосовують відповідно до інструкцій, затверджених держ. органами регулювання (в Україні — *Міністерством охорони здоров'я України*). Б. п. застосовують для профілактики, лікування, діагностики інфекц. хвороб

людини, тварин і рослин; їх також використовують у *харчовій промисловості*, *сільському господарстві*.

Літ.: Войцехівська Л. У., Лизова В. Ю., Недорізанюк Л. П. Вплив бактеріального препарату на формування структури ферментованого суцільном'язового продукту зі свинини // Вісник аграр. науки. 2013. №3; Asif M. Review on Antimicrobial Agents // Organic and Medicinal Chemistry. 2017. Vol. 1. № 5; Філімонова Н. І., Сілаєва Л. Ф., Дика О. М. та ін. Мікробіологія. 2-ге вид. Харків, 2019; Медична мікробіологія, вірусологія та імунологія / За ред. В. П. Широбокова. 3-тє вид., оновл. та допов. Вінниця, 2021.

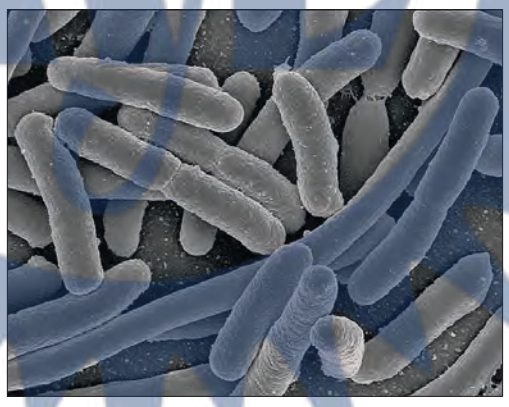
Л. Ф. Сілаєва

Бактеріємі́я (від *бактерії* та грец. αἷμα — кров) — наявність життєздатних *бактерій* у *крові* людини чи тварини. Патологічний стан, пов'яз. із проникненням мікроорг-мів у кров з місць їхньої локалізації. Перебіг Б. може бути як безсимптомним, так і з клініч. проявами. Залежно від походження, особливостей перебігу виділяють такі різновиди Б.: транзиторна, ендогенна, екзогенна, ятрогенна, первинна, вторинна тощо. Транзиторна Б. розвивається внаслідок фіз. навантажень і стрес. ситуацій (важкі фіз. вправи, *безсоння*, *переохолодження*, перегрів тощо). Не має клініч. проявів, перебіг безсимптом., короткочасний. На підставі числ. досліджень встановлено факт циркуляції в кровотоці практично здорових людей низки грампозитив. чи грамнегатив. бактерій. Здебільшого такі мікроорг-ми є частиною норм. *мікробіоти*, однак за певн. умов стають *патогенами*. До таких бактерій належать *стафілокок* епідермальний, анаеробні бактерії з групи *бактероїдів* (*Prevotella melaninogeniса*), клостридія перфрінгенс. Ендогенна Б. може бути ланкою патогенезу інфекц. захворювання, тобто вираженням генералізації інфекц. процесу. Наприклад, Б. спостерігають за черевн. *тифу*, *паратифів* А і Б, рикетсіозів, *сифілісу*, *лептоспірозу* та ін. ендогенних *інфекційних хвороб*. У більшості випадків Б. спричиняє клініч. симптоматику, характерну для даного захворювання. Незалежно від *етіології* осн. клініч. проявом є *лихоманка*. За первинної Б. збудник проникає у кров, напр., зі шкірних покривів. За вторинної Б. — з наявн. вогнища, зокрема *абсцесів* різн. локалізації. Б. екзоген. походження найчастіше виникає внаслідок травмат. ушкоджень, що призводять до безпосеред. проникнення мікроорг-мів із зовн. середовища в кров. Ятрогенні Б. розвиваються як ускладнення під час операт. втручань, катетеризації, інфузії, *ін'єкцій* тощо. Грампозитивні й грамнегатив. Б. розрізняють за типом збудників: грампозитив. чи грамнегатив. бактерій. Найчастіше грампозитив. Б. спричиняє потрапляння в кров різн. видів стафілококів, грамнегатив. Б. часто викликають *сальмонели*.

Літ.: Медична мікробіологія, вірусологія та імунологія / За ред. В. П. Широбокова. 3-тє вид., оновл. та допов. Вінниця, 2021.

В. П. Полянська

Бакте́рії (*Bacteria*) — домен, що об'єднує мікроскопічні, здебільшого одноклітинні, організми з *клітинною стінкою*, *цитоплазмою*, окремими *органелами*, клітинними включеннями, але без оформленого *ядра клітинного*, *мітохондрій* і *пластид*. Для всіх Б. властивий прокаріот. тип клітини: відсутні компартменти, відокремлені від цитоплазми клітини внутрішньокліт. ліпопротеїдними *мембранами*; ядерна структура — нуклеоїд (представлений макромолекулою *дезоксирибонуклеїнової кислоти* із *білками* без гістонів); *геном* організ. в одну кільц. *хромосому* (єдиний реплікон, що не поділяється *мітозом*); додатк. реплікони можуть бути представлені кільцев. *молекулами* плазмідних ДНК; містить 1 тип *рибосом*, частина рибосом асоційована з цитоплазмат. мембраною; клітинна стінка містить муреїн і характерний лише для Б. біополімер пептидоглікан, що забезпечують її міцність. Хімічний склад і будова клітин. стінки є пост. ознаками для певн. виду Б., їх використовують як діагностичні. Залежно від будови клітин. стінки Б. поділяють на 2 групи: грампозитивні (забарвлюються за *Грама методом* осн. барвником, генціаном фіолет, у темно-фіолет. колір) й грамнегативні (забарвлюються за методом Грама додатк. барвником, фуксином, у черв. колір). Б. дуже дрібні: їх вимірюють у мікрометрах (1 мкм = 10^{-6} м), розміри внутр. структур бакт. клітин — у нанометрах (1 нм = 10^{-9} м). Розміри Б., які є *патогенами* людини, перебувають у межах $0{,}1^{-10}$ мкм. Типові коки — бл. 1 мкм у діаметрі, більшість паличок — 2–5 мкм завдовжки і 0,5–1,0 мкм завтовшки, спірохети відповідно 3–20 мкм і 0,1– 0,5 мкм. Діаметр більшості клітин не перевищує 1 мкм, довжина варіює від

Бактерія Бактерія *Escherichia coli,* збільшена в 25 000 разів

кількох до 500 мкм. Деякі Б. (напр., мікоплазми) настільки дрібні (0,1–0,3 мкм), що здатні пройти бакт. фільтри. Типова бакт. клітина має такі елементи будови (включно з поверхн. структурами): капсула, клітин. стінка, *мембрана плазматична*, мезосоми, цитоплазма, нуклеоїд, плазміда, рибосоми й полісоми, джгутики, пілі (фімбрії, ворсинки, війки), гранули *глікогену*, *ліпідів*, волютину, включення сірки. До осн. форм (були першими одиницями класифікації) Б. належать: стафілококи, стрептококи, сарцини, гонококи, пневмококи, коринебактерії дифтерії, клостридії, бацили, вібріони, спірили, трепонеми, борелії, лептоспіри. Визначають Б. за морфол. (будовою, формою, рухливістю, спороутворенням, наявністю спор, капсул тощо), тинкторіальними (відношення до барвників), фізіол. (характером росту *мікроорганізмів* на живил. (пожив.) середовищі й здатністю мікроорг-мів виділяти *ферменти*), антигенними (антигенну структуру мікроорг-мів визначають за допомогою серологічних реакцій), молекулярно-біол. та ін. озна-

Онлайн-версія порталі
https://

ками. За формою розрізняють такі Б.: кулясті (коки, сферичні, залежно від кільк. клітин і розташування: диплококи, стрептококи, тетракоки, сарцини); нитчасті; паличкоподібні, бацили; звивисті (вібріони, спірили, спірохети). За фізіологією живлення серед Б. розрізняють *гетеротрофів* і *автотрофів*; за здатністю синтезувати необх. для норм. життєдіяльності ростові речовини — *ауксотрофів* і гетероауксотрофів. За типом дихання — аеробні, анаеробні, факультативні. Аеробні Б. (облігатні *аероби*) потребують кисню для вир-ва енергії, росту на пожив. середовищі. Анаеробні Б. (облігатні *анаероби*) не потребують кисню, не ростуть на пожив. середовищі за наявності повітря. Факультативні Б. можуть рости незалежно від наявності кисню. Б. також класифікують за відношенням до різн. чинників *довкілля*. Напр., щодо температур. умов Б. поділяють на 3 групи: психрофіли, мезофіли, термофіли. Психрофіли — холодолюбні мікроби. Мінімальні т-ри для них знаходяться у межах від –10 до 0 °С, оптим. — від 10 до 15 °С і макс. — бл. 30 °С. Психрофіли живуть у ґрунтах поляр. країн, хол. морях і океанах, льодах, на заморож. продуктах тощо. Мезофіли — мікроорг-ми, мін. т-ри для яких перебувають у межах від 0 до 10 °С, оптим. — бл. 25–35 °С, макс. — 40–50 °С. До них належать більшість сапрофіт. і патогенних мікроорг-мів (кишкова паличка, протей, стафілокок тощо). Термофіли — група теплолюб. мікробів, які можуть розвиватися за відносно вис. т-р. Б., які ростуть за звич. та підвищ. гідростатичного тиску — баротолерантні, за високого тиску — барофільні. Мікроорг-ми, які добре розвиваються в лужн. середовищі, належать до алкалифільних, у кислому — до ацидофільних. Більшість Б. краще розвиваються в нейтр. або слабколужн. середовищі. Добре витримують кислотність оцтовокислі, молочнокислі та деякі ін. види Б. Чутливі до вис. кислотності гнильні бактерії. Поживні речовини в бакт. клітину надходять без енергет. витрат, за рахунок пасив. дифузії (за градієнтом концентрації) або полегшеної дифузії (за допомогою ферментоподіб. білків — пермеаз). Більшість пожив. речовин транспортуються в клітину акт. шляхом, за допомогою специф. пермеаз, локаліз. у цитоплазмат. мембрані, проти градієнта концентрації. Розмножуються попереч. поділом, деякі — брунькуванням. Несприятливі умови переносять у вигляді спор, зберігають життєздатність упродовж досить трив. терміну. Б. трапляються на всіх *континентах*, у всіх *біомах*, усіх типах *біотопів*. Значна роль Б. у *колообігу речовин*, *біогенних елементів* (вуглецю, водню, фосфору, сірки та ін.). Лише за участі Б. можливі *біогеохімічні цикли*, що мають вагоме значення у формуванні й підтриманні усіх *біогеоценозів* Землі. Біосинтетичну активність мікроорг-мів використовують у промисловості, с. г., *біології*, *медицині*. Існують штами мікроорг-мів, які є продуцентами *амінокислот*, *вітамінів*, *антибіотиків*, ін. лікарських речовин. Багато видів Б. спричиняють захворювання людини, тварин, рослин.

Літ.: Партика В. П., Пасічник Л. А. Фітопатогенні бактерії: фундаментальні й прикладні аспекти // Вісник Уманського нац. ун-ту садівництва. 2014. № 2; Зезекало В. К., Передера С. Б., Щербакова Н. Оновлення таксономічної класифікації мікроорганізмів порядку Chlamydiales // Вісник Полтавської держ. аграр. акад. 2019. № 1; Медична мікробіологія, вірусологія та імунологія / За ред. В. П. Широбокова. 3-тє вид., оновл. та допов. Вінниця, 2021.

Л. В. Зав'ялова

Бакте́рії баротолера́нтні — див. у статті *Бактерії*.

Бактеріовло́влювачі — прилади для вловлювання і *концентрації* завислих у повітрі *мікроорганізмів* із метою визначення характеру і ступеня бактеріального забруднення *повітря*. Основне джерело забруднення *повітря атмосферного* мікроорг-мами — *ґрунт* та поверхні *водойм*. Бактерійне обсіювання приміщень перевищує обсіювання атм. повітря. Принцип роботи Б. полягає у пропусканні повітря і виділенні з нього завислих мікроорг-мів за допомогою фіз. методів. Найчастіше з цією метою використовують седиментаційні та аспіраційні методи. В основі седиментац. методу — здатність осідання мікробів на поверхню твердого живил. середовища під дією *сили тяжіння* і руху повітря. Для дослідження повітря приміщень *Петрі чашки* з середовищем відкривають на 5–10 хв (для визначення заг. обсіювання повітря) і на 40 хв (для обліку патоген. флори). Мікроби, що осіли з повітря, упродовж доби підрощують в *термостаті* за т-ри 37 °С, потім на 1–2 доби залишають при кімнат. т-рі. Ступінь забруднення повітря визначають за кільк. колоній, що виросли на живил. середовищі. Метод дає оціночне значення забрудненості та непридатний для дослідження бакт. забрудненості атм. повітря. Більш досконалий — аспірац. метод, заснований на примус. просмоктуванні повітря через рідкі та сухі вбирачі або на спрямуванні струменя повітря на щільні живил. середовища чи в уловлювальну рідину. Типи Б., засновані на цьому методі: апарат Кротова; Б. Речменського; прилади Кіктенка, Андерсена, Дьяконова.

Літ.: Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004. Т. 1; Порєв В. А., Дашковський О. А., Миндюк Я. Л. та ін. Аналітичні екологічні прилади та системи. Вінниця, 2009; Старикович Л. С., Дудок К. П., Любас Н. М. Прилади і методи дослідження стану довкілля. Львів, 2014.

Бактеріо́зи (від *бактерії*) — бактеріальні хвороби рослин, спричинювані бактеріями. Б. проявляються у вигляді гнилей, плямистостей, наростів, в'янення, усихання частини або всієї рослини тощо. Особливо небезпечні гомоз бавовнику, Б. помідорів, багаторічних бобових трав, огірків, квасолі, кісточкових плодових дерев, мокра гниль картоплі тощо. Заходи боротьби: добір стійк. сортів, знезаражування насіння, садив. матеріалу, ґрунту в парниках і теплицях; знищення решток хворих рослин; обприскування й обпилювання рослин хім. речовинами тощо.

Бактеріо́ліз (від бактерії та грец. λύσις — розпад, руйнування, розчинення) — руйнування клітинної оболонки *бактерій* і вихід вмісту клітин в зовнішнє середовище, що призводить до їхньої загибелі. Явище Б. уперше описано 1893 вченими Е. *Бухнером* і Р. Пфайфером (1858–1945; Німеччина) за допомогою свіж. сироватки, яка спричинила *лізис* деяких видів бактерій. Це явище вчені пов'язали із можливим мех-мом захисту орг-му проти збудників *інфекційних хвороб*.

Онлайн-версія енциклопедії
https://esu.com.ua

У 1922 А. *Флемінг* описав роль бактеріоліт. *ферменту* лізоциму в процесі мікроб. лізису. 1969 А. Глинн (1923–2014; Вел. Британія) вивчав послідовність комплементу *лізоциму* під час імунн. Б. грам-негатив. *кишкової палички*. Дослідник висунув припущення, що система комплементу людини має вплив на зовн. ліпопротеїновий шар стінки бакт. клітини, руйнує його і дозволяє лізоциму вплинути на глиб. шари пептидоглікан, спричиняє тим загибель мікроорг-му. Б. спричинюють: порушення норм. *розмноження* бактерій внаслідок неконтрольов. активації автолітичних (див. *Автоліз*) ферментів (наприклад, лізоциму), які відповідають за контроль процесів мультиплікації; вплив неспецифічних чинників, зокрема хім. або фіз. агентів; вплив специф. чинників: *бактеріофагів*, бактеріолізинів, компонентів комплементу, ферментів, *антибіотиків*. Фермент лізосомального походження *лейкоцитів крові* лізоцим (муромідаза) є індуктором Б. Молекула лізоциму має високі бактеріол. властивості за рахунок розщеплення β-1,4-глікозидного зв'язку між N-ацетилглюкозаміном і N-ацетилмурамовою к-тою, які є осн. компонентами клітин. стінки бактерій. Б. *in vitro* (лат. — у склі, тобто у пробірці) встановлюють за ростом бактерій у середовищі з 3Н N-ацетилглюкозаміном, підраховуючи рівень лізису клітин. стінки. На гістол. зразках тканин Б. визначають за допомогою трансмісійного електр. мікроскопа. Вироблення нових антитіл проти мікроорг-мів зовн. середовища вимагає вивільнення шляхом Б. їхніх антигенів. До них належать капсульні полісахариди, ендотоксин грам-негат. бактерій, ліпотейхоєва кислота (LTA) грам-позитив. бактерій і пептидоглікан клітин. стінки обох груп мікроорг-мів. Не всі мікроорг-ми зазнають Б. під впливом лейкоцитарних чинників людського орг-му. Клітинні оболонки бактерій можуть залишатись інтактними (непошкодженими) протягом трив. періоду, що спричиняє розвиток хроніч. запалення. Одним з пояснень такого явища є *інактивація* мікроб. автолітичних (див. *Автоліз*) ферментів у деяких колоніях.

Літ.: Theisen E., Sauer J. Listeria Monocytogenes and the Inflammasome: from Cytosolic Bacteriolysis to Tumor Immunotherapy // Current Topics in Microbiology and Immunology. 2016. № 397; Primo E., Otero L., Ruiz F. Et al. The Disruptive Effect of Lysozyme on the Bacterial Cell Wall Explored by an In-Silico Structural Outlook // Biochemistry and Molecular Biology Education. 2018. № 46 (1); Bhagwat A., Collins C., Dordick J. Selective Antimicrobial Activity of Cell Lytic Enzymes in a Bacterial Consortium // Applied Microbiology and Biotechnology. 2019. № 103 (17); Медична мікробіологія, вірусологія та імунологія / За ред. В. П. Широбокова. 3-тє вид., оновл. та допов. Вінниця, 2021.

І. С. Попова

Бактеріологі́чна збро́я — див. *Біологічна зброя*.

Бактеріоло́гія (від *бактерії* та грец. λόγος — слово, вчення) — розділ *мікробіології*, що вивчає морфологію, фізіологію, біохімію, систематику, генетику й еволюцію *бактерій*, а також їхню роль і поширення в природі. Появу Б. як науки пов'язують з відкриттями А. *Левенгука*, який уперше виявив і описав одноклітин. орг-ми. Його праці стали основою подальших досліджень в Б., а період її становлення отримав назву «морфологічного» або «початкового». Другий етап розвитку Б. — «фізіологічний», пов'яз. із дослідженнями Л. *Пастера*: 1857 вчений показав, що *бродіння* можливе завдяки *дріжджам*, 1859–1864 вивчав теорію самозародження *мікроорганізмів*. Встановлені фізіол. властивості мікроорг-мів Пастер почав використовувати в практ. медицині. Зокрема, описав особливості спалахів *сибірки*, провів експерименти з посівами пташ. *холери* й експерим. ін'єкції *імунізації* (1881 *вакциною* проти сибірки із послабленим збудником; 1885 завдяки вакцині проти *сказу* вперше врятовано людину). З відкриттям Д. *Івановським* у 1892 *вірусів*, Б. стає частиною мікробіології. Остання (крім дослідження морфології окр. прокаріотів) охоплює вивчення імунол. реакцій, епідеміол. властивостей шир. спектру бактерій, генет. особливостей і еволюції різн. класів мікроорг-мів. Як наук. напрям Б. включає в себе кілька підрозділів (мед., заг., пром., саніт., с.-г. Б.). Медична Б. вивчає біол. особливості бактерій, які спричиняють *інфекційні хвороби* людини. Розробляє методи виділення бактерій, діагностики, спец. профілактики й лікування інфекц. хвороб, пов'язані з ними проблеми *імунітету*. Основними методами напряму є бактеріол. (посів *бактеріальних культур*, виділення чист. культур), серологічний (дослідження *антигенів* і *антитіл*), експерим. і бактеріоскопічний. Загальна Б. вивчає морфол., фізіол., евол., генет., таксон. особливості бактерій та їхнє поширення в природі. Промислова Б. вивчає певні групи бактерій, які мають практ. значення для технол. процесів пром. виготовлення продуктів харчування, *вітамінів*, *антибіотиків*, стимуляторів росту, *кислот органічних*, *ферментів* тощо. Санітарна Б. вивчає *мікрофлору* харч. продуктів, розробляє заходи щодо покращення її якості й профілактики гостр. інфекцій і токсикоінфекцій. Ветеринарна Б. вивчає особливості збудників інфекц. хвороб тварин. Роль бактерій у формуванні ґрунтів, їхній родючості, живленні с.-г. рослин, переробці с.-г. продукції — предметне поле с.-г. Б. В Україні Б. розвивала ціла плеяда дослідників. Над вивченням *чуми* й виділенням її збудника працював Д. *Самойлович*, розвідки якого стали фундаментом для розвитку *епідеміології* як окр. галузі *медицини*. Збудника амебної *дизентерії* відкрив Ф. Леш (1840–1903; тепер Росія). 1886 в м. Одесі була створена друга в світі (після Паризької) бактеріол. станція, яку очолив

Бактеріологія. Ілюстративне фото

Онлайн версії енциклопедичних порталів Київ Енциклопедія

І. *Мечников*. Заснування станції стало можливим після відрядження М. *Гамалії* до м. Парижа з проханням до Л. Пастера про допомогу в орг-ції бактеріол. станції в м. Одесі. Пастер передав до м. Одеси матеріал для *щеплення* проти сказу *великої рогатої худоби*. У створенні станції брав участь також Я. Бардах (1857; тепер Росія — 1929; тепер Україна). У лаб. І. Мечникова працював мікробіолог та імунолог О. Безредка (1870; тепер Росія — 1940; Франція), який 1897 отримав ступінь доктора медицини в *Паризькому університеті*. З 1916 Безредка обіймав посаду заступника директора *Інституту Пастера* — провідної дослід. установи світу в галузі мікробіології, імунології, вивчення інфекц. хвороб. Мечников уперше описав *фагоцитоз*, розробив фагоцит. теорію імунітету, досліджував *сифіліс* у мавп; за праці про вакцинацію проти черевного *тифу* нагороджений *Нобелівською премією*. Незалежно від лаб. Л. Пастера у м. Парижі організував лаб. та виготовлення *вакцини* проти сибірки Л. *Ценковський*. Він також уперше описав низку мікроорг-мів. В. *Хавкін* досліджував можливості створення вакцин проти холери й чуми в Ін-ті Пастера; згодом вивчав безпечність введення цих вакцин і практ. застосування в Індії; у м. Бомбеї (тепер м. *Мумбаї*) організував протичумну лаб. (створив найдієвішу протичумну вакцину). Досліджував мікрофлору ґрунту, вивчав збудників небезп. інфекцій, зокрема чуми, С. *Виноградський*. Основоположником вчення про епідеміологію чуми є Д. *Заболотний*. Він також досліджував холеру, сифіліс, *дифтерію* та збудників цих інфекц. хвороб; вивчав *фосфоресценцію* одеських лиманів, мікроорг-ми снігу та біологію сірковод. бактерій. Д. Заболотний 1928–1929 очолював у м. Києві Ін-т мікробіології (тепер *Інститут мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного НАН України*). В. *Високович* уперше довів протиепідем. ефект вакцини від черев. тифу, розробив експерим. модель інфекц. *ендокардиту*. Праці Л. *Громашевського* присвячені заг. теорії епідеміології, епідеміології висип. й черев. тифів, холери, мех-мам передачі інфекцій. В. *Смірнов* досліджував пробіотики, антимікробні речовини бактерій і вищих рослин.

Літ.: Lenart K. Bacteriology and Sanitation: From the History and Archives Collection // Delaware Journal of Public Health. 2018. № 4.2; Чернуха О., Демочко Г. Діяльність Данила Заболотного на посаді голови Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН) // Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2018. № 27; Andersen B. M. Dangerous Microbes // Springer. Cham. 2019. № 1021; Jenjins R, Maddocks S. Bacteriology Methods for the Study of Infectious Diseases. Academic Press, 2019; Сидорчук Л. І., Попович В. Б., Міхєєв А. О., Сидорчук І. Й., Джуряк В. С. Один із п'яти геніїв світової мікробіології та імунології — Володимир Аронович Хавкін // Буковинський мед. вісн. 2020. № 24.3(95); Іванько О. Г. Людина, яка перемогла дві епідемії (до 160-річчя з дня народження епідеміолога В. А. Хавкіна) // Здоров'я дитини. 2020. Т. 15. № 7–8; Luis M., et al. Color atlas of medical bacteriology. John Wiley & Sons, 2020.

І. С. Попова

Бактеріори́за (від *бактерії* та грец. ῥίζα — корінь) — *симбіоз коренів* вищих рослин із бульбочковими *бактеріями*, які зв'язують атмосферний *азот* і переводять його у розчинні сполуки, збагачуючи при цьому *ґрунт*. Корені бл. 90 % квіткових рослин вступають у симбіоз з бактеріями (напр., з родів *Rhisobium, Bradirhisobium*) і формують Б. *Мікроорганізми* входять до складу *ризосфери*, що оточує *кореневу систему* рослин. Скупчення вел. кількості бактерій у ризосфері пов'яз. із виділенням коренями речовин, якими живляться ці мікроорг-ми. Чисельність мікроорг-мів у ризосфері може в 50–100 разів перевищувати їх уміст у навколиш. ґрунті. Сумарна маса всіх мікроорг-мів у орному шарі становить 6–7 т на 1 га. Система «корінь — мікрофлора ризосфери» формується відразу після проростання насіння. З метою адаптації до умов ґрунт. середовища, корен. система рослин може не лише змінювати морфол. характеристики, а й впливати на ризосферні процеси. Зокрема, через регуляцію фізіол. активності коренів, виділення орган. сполук (*кислот*, *вуглеводів*, *ферментів* та ін. сигнал. молекул), вивільнення *протонів* або зміну окислювально-відновного потенціалу. Ріст коренів і ризосфер. процеси позначаються на трансформації ґрунт. запасів елементів, їх мобілізації й ефект. використанні рослинами. Найбільш поширений і вивчений симбіоз бульбочк. бактерій з коренями рослин родин *бобових*, *розових*, *березових*, *капустових*, *тонконогових*. У корк. *паренхімі* кореня бобових рослин оселяються ґрунт. бактерії, що живляться орган. речовинами рослин. Скупчення їх на коренях викликає значне (гіпертрофічне) розростання корк. паренхіми у вигляді бульбочок специф. форми. Бульбочку формує бактеріал. гніздо, зв'язане з *провідними тканинами* кореня (*флоемою* і *ксилемою*). Бульбочкові бактерії здатні фіксувати атм. азот і перетворювати його в азотисті орган. сполуки, які під час мінералізації використовують рослини. Така взаємодія є симбіозом, оскільки бактерії беруть у рослини вуглеводи, а дають їм азотисті сполуки. Найґрунтовніше досліджені бобово-ризобіальні симбіози, що утворюють бобові рослини *люцерни*, *буркуна*, гуньби сінної з бульбочк. бактеріями. Мікроорг-зми, що розкладають орган. рештки, забезпечують рослини доступ. формами елементів *живлення* та, завдяки виділенню продуктів *метаболізму*, опосередковано впливають на *ріст* рослин. Процес біол. фіксації молекул азоту *прокаріотами* — ґрунт. мікроорг-мами-азотфіксаторами важливий для збагачення ґрунтів азотом і має вирішальне значення для *землеробства*.

Літ.: Шевчук О. А. Ботаніка. Морфологія рослин. Вінниця, 2014; Гадзал Я. М., Патыка А. С., Зарышняк А. С. Агробиология ризосферы растений. Київ, 2015; Борисюк Б. В., Швець В. В., Копій М. Л. Мікробіологічна активність у ризосфері травосумішей на рекультивованих землях // Наук. вісник Нац. лісотех. ун-ту України. 2020. Т. 30. № 3; Jamil F., Mukhtar H., Fouillaud M. et al. Rhizosphere Signaling: Insights into Plant–Rhizomicrobiome Interactions for Sustainable Agronomy // Microorganisms. 2022. № 10; Ling N., Wang T., Kuzyakov Y. Rhizosphere Bacteriome Structure and Functions // Nature Communications. 2022. № 13.

Р. П. Мельник

Бакте́ріоскопі́я (від *бактерії* та грец. σκοπέω — спостерігати, розглядати) — виявлення та вивчення *бактерій* за допомогою *мікроскопа*. Є основою мікроскоп. методу для лаб. діагностики багатьох *інфекційних хвороб*: *гонореї*, менінгококового *менінгіту*, *туберкульозу*, *лепри*, *сифі-*

Онлайн-копія https://vue.gov.ua

лісу, поворотного *тифу*, *лептоспірозу* тощо. Проводять зорове дослідження різн. дрібних об'єктів (від 0,2 мм до 0,0000002 мм) за допомогою звич. світлового мікроскопа та сучас. приладів (зі збільшенням від декількох десятків до сотень тисяч разів). Мікроскопічний метод, на

Бактеріоскопія

якому засн. сучас. Б., базується на застосуванні мікроскопів різн. модифікації: імерсійного, фазово-контраст., аноптрального, темнопольного, люмінесцент., поляризаційного, інтерференційного, електр. та імуноелектронного. Перевагою перед ін. методами лаб. діагностики є швидкість отримання рез-тів дослідження (30–60 хв.). Звичайний світл. мікроскоп використовують для визначення морфол. і тинкторіальних (особливості фарбування бактерій: інтенсивність, рівномірність тощо) властивостей мікроорг-мів у випадках, коли структури об'єкта досить контрастні й добре помітні. Найчастіше застосовують світл. мікроскопію з імерсійним об'єктивом. Морфологію та взаємне розташування бактерій враховують у процесі ідентифікації збудника захворювання, що є частиною ін. методів мікробіол. діагностики інфекц. захворювань.

Літ.: Медична мікробіологія, вірусологія та імунологія / За ред. В. П. Широбокова. 3-тє вид., оновл. та допов. Вінниця, 2021.

О. В. Ганчо

Бактеріофа́г λ, фаг ля́мбда — помірний *бактеріофаг* кишкової палички, що використовується як вектор для конструювання рекомбінантних ДНК. Відкритий (випадково) 1951 подружжям Е. Ледерберг (1922–2006) і Дж. Ледербергом (1925–2008; обоє — США) у процесі дослідження кон'югації (форма статев. процесу) *кишкової палички*. Б. λ належить до порядку хвостат. бактеріофагів (*Caudovirales*). Складається з головки і хвоста. *Геном* представлений двохнитк. лінійною ДНК, з надлишк. нуклеотидними, комплементарними одна одній, послідовностями на протилеж. кінцях ниток, яка може переходити в кільцеву структуру, необхідну для включення в *хромосому* клітини-хазяїна. ДНК фагу λ має молекуляр. масу бл. 30 МД, містить 46,5 тис. нуклеотид. пар, несе 32 гена, 7 з яких кодують головку, 11 — хвіст, а решта відіграють регуляторну роль.

Літ.: Birge E. Bacterial and Bacteriophage Genetics. Springer Science & Business Media, 2013; Медична мікробіологія, вірусологія та імунологія / За ред. В. П. Широбокова. 3-тє вид., оновл. та допов. Вінниця, 2021; Kasman L. M., Porter L. D. Bacteriophages. Treasure Island (FL), 2022.

Бактеріофа́ги (від *бактерії* та грец. φάγος — пожирач, ненажера), фа́ги — бактеріальні *віруси*, що спричинюють розчинення мікроорганізмів, облігатні внутрішньоклітинні паразити *бактерій*. Ще 1898, задовго до відкриття Б. у 1917, М. *Гамалія* спостерігав явище бактеріофагії (*лізису* бактерій фагами). Однак пріоритет цього відкриття належить Ф. д'Еррелю (1873–1949; Франція), співробітнику Ін-ту Пастера у м. Парижі. Згодом учений запропонував використовувати Б. для лікування *інфекційних хвороб* — метод, що стали називати фаготерапією. Пізніше були відкриті віруси, здатні руйнувати не лише клітини бактерій, але й *синьо-зелених водоростей*, *актиноміцетів*, тому цю групу вірусів стали називати фагами. Визнання Б. як корис. інструментів *молекулярної біології* з'явилося із розумінням їхньої природи і властивостей ближче до кін. 20 ст. Б. — найб. група вірусів з усіх відомих. Це високовірулентні специф. віруси, розмірами в діапазоні наночастинок. Відомо 13 родин, понад 140 родів і понад 5300 видів Б.: 96 % складають представники ряду хвостаті Б. (*Caudovirales*). У основу номенклатури фагів покладена вид. назва мікроба-хазяїна: дизентерійні фаги, стафілококові, сальмонельозні, дифтерійні тощо. Сучасна класифікація Б. ґрунтується на особливостях будови *віріонів*. Вони складаються з *капсида* і *нуклеїнової кислоти*. Більшість має ікосаедрич. головку й спірал. хвіст, кінцеві відділи якого мають здатність приєднуватись до специф. молекул на поверхні клітини-мішені. У головці міститься геномна ДНК, у середині хвоста — хвостов. канал, по якому здійснюється інфікування клітини хазяїна. У деяких фагів хвостов. відросток дуже короткий або взагалі відсутній. За формою фаги бувають: ниткоподіб, сферич., сперматозоїдні. За розміром — дрібні, серед. розміру, великі. Розмір фаг. часточки становить 20–200 нм, діаметр головки — у серед. 60–100 нм, довжина відростка — 100–200 нм. Більшість має дволанцюгову геномну ДНК, рідше — одноланцюгову ДНК, є також фаги з дво- й одноланцюговою РНК. За специфічністю розрізняють: видові фаги, які паразитують у клітинах тільки одн. виду бактерій (холерн., дифтерійний); полівалентні, що паразитують у клітинах близьких видів бактерій, які належать до одн. роду (полівалентний дизентер. фаг); типові, які паразитують у клітинах окр. варіантів одного виду мікроорг-мів (стафілококові, черевнотифозні). За допомогою тип. фагів проводять детальну диференціацію бактерій всередині одн. виду, поділяючи їх на фаговаріанти, що має важливе діагност. й епідеміол. значення. Розрізняють фаги інфекційні — здатні проникати у мікробну клітину, і неінфекційні, або незрілі (перебувають у стадії розмноження). Інфекційні фаги поділяють на вірулентні (здатні репродукуватися в мікроб. клітині й спричинювати її лізис) і помірні (здатні проникати в мікроб. клітину й інтегруватися в її геном). Б. інфікують і руйнують лише мол. клітини мікроорг-мів. Поза живою клітиною фаги перебувають у стадії спокою. Для проникнення в клітину бактерії та виходу з неї більшість Б. використовують пептидоглікаліазисні ферменти (ПЛФ), які вибірково руйнують клітин. стінки тих видів бактерій, проти яких спрямовані фаги, що кодують ці ферменти. Залежно від можливих життєвих циклів є літичні (вірулентні) й лізогенні (помірні) Б. У природі

Б. поширені скрізь, де є бактерії: в ґрунті, воді, повітрі, продуктах харчування; рослини й тварини містять мільйони фаг. частинок. Б. стійкіші до фіз. і хім. чинників довкілля, ніж вегетатив. форми бактерій, у яких вони розмножуються. Витримують нагрівання до 75 °С, заморожування, висушування, коливання *водневого показника* (pH) від 5,0 до 8,5. Не чутливі до *антибіотиків*, хлороформу, фенолу, розчинів *гліцерину* й *спирту етилового*, що використовують для виділення фагів. Кислоти, формалін, ультрафіол. та йоніз. радіаційне випромінювання мають згуб. вплив на Б. Відіграють ключ. роль у трансляції генет. інформації від однієї бактерії до ін., сприяють *еволюції* бактерій і поширенню певн. ознак *вірулентності*. Їх використовують: як вектори *клонування* в *інженерії генній*; в управлінні *популяціями* бактерій, зокрема в природ. водоймах; для лікування і профілактики інфекц. захворювань, спричин. *патогенами*, стійкими до антибіотиків. Б. не токсичні, не мають протипоказань, побіч. реакції не зареєстровані. Фаготерапію можна поєднувати з будь-якими ін. лікув. препаратами, включно з антибіотиками. Джерелом фагів є хворі люди й тварини, носії й реконвалесценти (люди або тварини, що не одужали остаточно, вже не мають клініч. проявів), об'єкти довкілля. Добувають Б. із фільтрату дослідж. матеріалу, або із бульйонної культури мікроорг-мів, до якої додають виробн. фаг та інкубують за т-ри 37 °С протягом доби. За цей час кількість фаг. часточок різко зростає. Культуру фільтрують через бакт. фільтр, перевіряють на чистоту, стерильність, нешкідливість і активність фага. Наявність вірулент. фага виявляють за його здатністю спричинювати лізис тест-культури. Зберігають фаги у запаяних *ампулах* у рідкому й ліофілізованому стані упродовж 5–6 і навіть 13 років за т-ри 6±4 °С у місці, захищ. від світла.

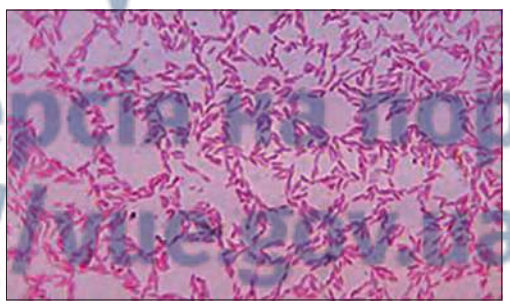
Літ.: Жмінько П. Г., Федченко О. В., Зінов'єва М. Л. Бактеріофаги: актуальні питання безпечного застосування (огляд літератури) // Сучасні проблеми токсикології, харчової та хімічної безпеки. 2015. № 3; Simmonds P., Aiewsakun P. Virus Classification – where do you Draw the Line? // Archives of Virology. 2018. Vol. 163. Is. 8; Медична мікробіологія, вірусологія та імунологія / За ред. В. П. Широбокова. 3-тє вид., оновл. та допов. Вінниця, 2021; Kasman L. M., Porter L. D. Bacteriophages. 2022.

Бактеріурі́я (від *бактерії* та грец. οὖρον — сеча) — наявність бактерій у *сечі*. Спостерігається під час запал. захворювань *нирок* і сечовивід. шляхів, інколи за *лептоспірозу* й *бруцельозу*. Для оцінки бакт. збудника й чутливості до *антибактеріальних засобів* проводять бакт. дослідження сечі. За справж. Б. вміст бактерій у 1 мл сечі становить понад 10^5 (100 тис.) колоній. Менша кількість бактерій свідчить про несправжню Б., спричинену зовн. забрудненням сечі. Справжня Б. спостерігається під час інфекц. запальн. захворювань органів сеч. системи й супроводжується підвищ. вмістом *лейкоцитів* (більше 8 в полі зору) у сечі. Низхідний (гематогенний) шлях інфікування реалізується під час систем. інфекційних запал. процесів внаслідок метастат. заносу бактерій із віддал. вогнищ (*тонзиліт*, *остеомієліт*, *мастит*, фурункульоз тощо). Провідна роль у гематоген. інфікуванні належить *стафілококу* й *стрептококу*. Висхідний (уриногенний) шлях інфікування відбувається через уретру й міхурово-сечовідно-мискові рефлюкси. Провідна роль в уриноген. інфікуванні належить *ентеробактеріям* (*кишкова паличка*, протей та ін.). Уриногенному інфікуванню сприяють інфекц. запальні процеси товст. кишки, *піхви*, недотримання *гігієни*. Порушення евакуації сечі, наявність сечових дренажів і *адгезія* бактерій до уротелію (багатошар. *епітелію*, що вкриває сечовивід. шляхи від *ниркової миски* до уретри) стають умовою персистенції (трив. збереження) сеч. інфекції. Механізмами захисту виступають *бар'єрна функція* слиз. оболонки сеч. шляхів, плин сечі та негайна неадаптив. запальна реакція. Антибактеріальну терапію інфекц. запального процесу в нирках і сеч. шляхах проводять під контролем антибіотикограми. Безсимптомна Б. характеризується низькою *вірулентністю* уропатогенів або ослабленою відповіддю макроорг-му на бактер. агресію. Частіше *трапляється* під час *імунодефіцитних станів*, у вагітних, людей похил. і стареч. віку. Безсимптомна Б. зрідка призводить до розвитку інфекц. запального процесу в нирках і сечов. шляхах. Виключення становлять вагітні, у яких гостр. *пієлонефрит* без лікування Б. розвивається в 20–40 % випадків. Лікування безсимптом. Б. під час *вагітності* знижує ризик гостр. пієлонефриту до 0–5,3 %. Б. реєструють у 20 % жінок і 10 % чоловіків старших за 65 р. Питання відносно доцільності лікування безсимптом. Б. у людей похил. і стареч. віку залишається відкритим. У літн. людей безсимптом. Б. має доброякіс. характер, нерідко виявляє протектив. дію. Необґрунтоване призначення антибакт. препаратів зрідка буває успішним, сприяє колонізації сеч. шляхів патоген. *штамами* мікроорг-мів. Лікуванню підлягає безсимптом. Б. за виділення патоген. мікроорг-мів, напр., протея дивовижного (*Proteus mirabilis*), що розщеплюють *сечовину* й сприяють утворенню сеч. конкрементів.

Літ.: Урологія / За ред. С. П. Пасєчнікова. Вид. 3-тє, випр. і допов. Вінниця, 2019.

Л. П. Саричев

Бактеро́їди (*Bacteroidaceae*) — родина грамнегативних паличкоподібних поліморфних бактерій У складі 2 роди і 27 видів: *Bacteroides* (22), *Leptotrichia* (5). Усі є представниками норм. мікрофлори людини і тварин. Найбільше Б. міститься в товст. кишці, кількісно вони значно переважають аеробну (див. *Аероби*) *мікрофлору*. Палички з біполяр. забарвленням, значно варіюють за розмірами (0,5–0,8·1–3 мкм), нерухомі або рухомі

Бактероїди. *Bacteroides biacutis*

(рух — за допомогою джгутиків). Ріст багатьох видів значно стимулюють *гемін* і *вітамін К*, які завжди додають в середовище для вирощування Б. Ростуть за т-ри 25 і 37 °С, каталазонегатив-

ні. За типом дихання — облігатні *анаероби*, не утворюють *спори*. Часто мають полісахаридну капсулу, яка є важл. чинником вірулентності. У рот. порожнині осн. місцем проживання Б. є ясенна рідина і ясен. жолобок. У складі мікрофлори порожнини рота їх виявляють у новонароджених у перші дні життя. Найпоширені мікроорг-ми, що разом з ін. з'являються у травн. тракті дитини під час переходу на зміш. вигодовування. Належать до агресив. мікрофлори рот. порожнини. Активізуються за *дисбактеріозу*. Разом з ін. мікробами є компонентом зміш. *інфекцій* (мікст-інфекцій) за внутрішньолікар. хірургічних інфекцій. Б. є парадонтопатоген. мікроорг-ми шир. спектру *патогенності*, зокрема, виділяють летючі сірч. сполуки, які збільшують проникність слиз. порожнини рота. Завдяки вмісту специф. ліпополісахаридів можуть стати причиною імунопатол. мех-мів, які призводять до руйнування кістк. тканини. Б. нерідко спричинюють гнійно-запал. процеси, запалення м'як. тканин навколо зубів (*парадонтоз*), також ін. небезпеч. захворювання, такі як газова гангрена. Багато видів Б. здатні продукувати *ферменти*, які інактивують *антибіотики*, що ускладнює лікування. Для лікування хвороб, викликаних облігат. анаеробами, як-от Б., використовують *барокамери*, в які подають кисень під тиском 1–3 атм.

Літ.: Warren E. Levinson. Review of Medical Microbiology and Immunology, 12 ed. New York, 2012; Нормальна мікрофлора та мікрофлора при патологічних процесах порожнини рота / упоряд. Н. І. Коваленко. Харків, 2021; Медична мікробіологія, вірусологія та імунологія / За ред. В. П. Широбокова. 3-тє вид., оновл. та допов. Вінниця, 2021.

Бактріа́н, верблюд двогорбий (*Camelus bactrianus*) — вид *ссавців* роду *верблюд* родини *верблюдових*. Раніше двогорб. верблюдів (*Camelus bactrianus* і *Camelus ferus*) відносили до одного виду. За результатами філогенет. досліджень з'ясовано, що дикий бактріан є окр. лінією, а не прямим предком одомашненого (див. *Доместикація*) Б. Згідно з археол. даними, Б. був одомашнений у *Монголії* та *Китаї* бл. 5–6 тис. років тому з форми верблюда (дотепер збереглася лише як

Бактріан

викопна). Б. — велика тварина. Висота в холці становить 180–230 см, довжина *голови* й *тулуба* 225–345 см, довжина хвоста 35–55 см, вага 300–690 кг. Самці більші за розмірами. Волосяний покрив від корич. до темно-коричневого; улітку корот., взимку довг. і вовнистий; найтемн. і найдовший волосяний покрив — на шиї та верх. частинах голови, горбів і ніг, особливо у самців. Два вираз. великі горби складаються з волокн. тканини й жиру. Товсті *ноги* мають шир. двопалі ступні, амортизовані подушечками. На довг. вигнутій шиї розміщена невел. голова з випуклою мордочкою. Тварина має кілька пристосувань для захисту від піску й пилу під час піщаних *бур пилових* у *пустелі*: подвійний ряд довг. вій, які захищають глибоко посаджені *очі*; *ніздрі*, які можуть закриватися, і *вуха*, захищені шерстю. Б. мають мало *потових залоз*, натомість вони добре переносять підвищення т-ри тіла на 6°С (це допомагає запобігти *зневодненню* орг-му). Б. соціальні й не територіальні тварини; всеїдні, але здебільшого травоїдні. Б. із насич. горбами може прожити кілька тижнів без їжі та води. Поширені передусім у степ. і пустельній центр. смузі Азії: *Казахстані*, *Узбекистані*, *Монголії*, пн.-сх. *Афганістані*, пн. *Китаї*. Великі ферми з розведення Б. є в Росії. Значно менше поголів'я є в *Пакистані*, *Ірані*, *Індії*, *Туреччині*, а також в Україні (на тер. АР Крим). Б. використовують у домогосп-вах як худобу: для трансп. потреб, отримують молоко, м'ясо, шерсть тощо. З молока верблюдів виготовляють кумис (кисломол. напій), з верблюжої шерсті — одяг, ковдри тощо.

Літ.: Schaller G. B. Wildlife of the Tibetan Steppe. Chicago : University of Chicago Press, 1998; Ji R., Cui P., Ding F. et al. Monophyletic Origin of Domestic Bactrian Camel (Camelus bactrianus) and its Evolutionary Relationship with the Extant Wild Camel (Camelus bactrianus ferus) // Animal genetics. 2009. Vol. 40. Is. 4; Burger P. A., Ciani E., Faye B. Old World Camels in a Modern World – a Balancing Act between Conservation and Genetic Improvement // Animal genetics. 2019. Vol. 50. Is. 6.

С. В. Харчук

Бактрійська мо́ва (бактр. αριαο) — мертва мова східно-іранської підгрупи іранської групи індо-іранської гілки індоєвропейської сім'ї мов. Була поширена в *Бактрії*, офіц. мова Кушанського царства (1 ст. до н. е. — 3 ст. н. е.) і кочової д-ви ефталітів (4–6 ст.). Почала формуватися в 4 ст. до н. е., остаточно вимерла в 9 ст. н. е. Близькими до Б. м. з тогочас. літ. мов були *согдійська мова* та *хорезмійська мова*. Серед сучас. мов іран. групи найближчими до Б. м. є мови *пушту*, а також малочисельні мови їдга (бл. 6 тис. носіїв, поширена в пров. Хайбер-Пахтунхва в *Пакистані*) й мунджанська (бл. 5 тис. носіїв, поширена в Бадахшанському вілаяті *Афганістану*). Б. м. мала писемність на основі модифікованого грец. алфавіту, який поширився в Бактрії після завоювання регіону *Александром Македонським*. Зберігся також фрагмент бактр. тексту, записаний маніхейським письмом (сформувалося на основі арамейської писемності). Система приголосних Б. м. мало досліджена через непристосованість грец. графіки до передачі деяких її звуків (зокрема *африкат*). Серед особливостей приголосних — перехід праіран. проривних задньоязикових у фрикативні задньоязикові; одзвінчення праіран. *p, *t, *č і *k у позиціях між голосними, після носових приголосних і після *r. Голосні розрізнялися за довготою. Іменники поділяли на два роди (чол. і жін.) та відмінювали за двома відмінками (прямий і непрямий). Дієслова мали теперіш., минулий час і *плюсквамперфект*. Сис-

тема числення — десяткова. Корпус збереж. текстів Б. м. незначний, що ускладнює її вивчення. Представлений переважно написами на монетах і короткими епіграф. пам'ятками. У 1990-х відкрито невел. кількість бактр. рукопис. матеріалів (юрид. й госп. документи та окремі тексти реліг. характеру).

Літ.: Davary G. J. Baktrisch: ein Wörterbuch auf Grund der Inschriften, Handschriften, Münzen und Siegelsteine. Heidelberg, 1982; Gershevitch I. Bactrian Literature // Cambridge History of Iran : in 7 vol. / Ed. by E. Yarshater. Cambridge, 1983. Vol. 3; Sims-Williams N. Bactrian Documents from Northern Afghanistan : in 3 vol. Oxford; New York, 2012; Sims-Williams N., Blois Fr. de, Falk H. et al. Studies in the Chronology of the Bactrian Documents from Northern Afghanistan. Wien, 2018.

Ба́ктрія — *історична область* у Центральній *Азії*. Займає пн. частину *Афганістану* та прикордонні регіони *Пакистану*, *Китаю*, *Таджикистану*, *Узбекистану* й *Туркменістану*. Історичний центр обл. — м. Бахтри (також Бактри, тепер м. Балх, Афганістан), яке в різні епохи було столицею різних держ. утворень на тер. Б. Населення регіону розмовляло *бактрійською мовою*. Формування окремої етнокульт. спільності в Б. розпочалося у *бронзовий вік*. Тоді у майбут. Б. й сусід. землях поширилася культура, відома як Бактрійсько-Маргіан. археол. комплекс (кін. 3 — поч. 2 тис. до н. е.). Проте дані сучас. досліджень свідчать про ймовірну приналежність тогочас. населення Б. до доіндоєвроп. субстрату. Упродовж 2–1 тис. до н. е. у регіоні розселилися іранці, які повністю асимілювали давнє населення. У 6 ст. до н. е. Б. завойовано *Ахеменідами*. У складі д-ви Ахеменідів Б. мала статус окр. *сатрапії*. З огляду на стратегічне військове й важл. екон. значення Б. її сатрапом традиційно призначали першу (або другу) в черзі наслідування цар. престолу Ахеменідів особу. Б. завойовано військами *Александра Македонського* 329–327 до н. е. У складі його імперії Б. зберегла статус окр. сатрапії. Її значення підкреслено призначенням на місце бактр. сатрапа согдійського вельможі Оксіарта — батька дружини Александра Роксани. У 320-х у Б. поширився грец. культур. вплив. В останні роки життя Александра Македонського засновано низку грец. військ. поселень із централіз. управлінням. Грецький культ. вплив (див. *Еллінізм*) зберігався в регіоні упродовж декількох століть після смерті Александра — для бактр. мови пристосовано грец. писемність, упродовж трив. часу *грецька мова* була державною в регіоні. Після остаточного розпаду імперії Александра (бл. 300 до н. е.) Б. увійшла до складу держави *Селевкідів*. У ній регіон не відігравав настільки важливого екон. й військ. значення, як у часи Ахеменідів. Він зберігав статус окр. сатрапії; контроль центру д-ви над ним поступово послаблювався. Близько 255 до н. е. Б. остаточно відокремилася від д-ви Селевкідів. На її тер. утворилося Греко-Бактрійське царство. Першим царем (басилевсом) став ост. Бактр. сатрап Діодот Бактрійський, поширивши владу також на Согдіану. Населення Б. у цей час було сх.-іранським (бактр.), еліти — переважно греко-македонськими. Скориставшись занепадом д-ви Селевкідів, Греко-Бактрійське царство поширило свої впливи на сусід. регіони. У 200-х до н. е. (часи правління Євтидема I) бактр. війська захопили тер. на Пд. від Б. (Арахозія, Пд. сучас. Афганістану), згодом (190–180-ті до н. е., часи правління Деместрія I) — увійшли на землі Пн. *Індії* (пакистан. та інд. частини сучас. *Пенджабу*). У 170–160-х до н. е. унаслідок внутр. конфліктів усередині царства воно розкололося на пн. (власне Б.) й пд. (Індо-Грец. царство на нещодавно приєднаних тер.) частини. У 140–130-х Б. як д-ва занепала (внаслідок кількох вторгнень кочових племен *саків* і *тохарів*). Змішаний характер місц. культури зі знач. кількістю грец. елементів зберігався й у наступні століття. На поч. 1 ст. н. е. тер. Б. стала ядром *Кушанської імперії* (її держ. мовою спершу була давньогрец., згодом — бактрійська). Елементи давньої греко-бактр. культури знайшли вияв у с. г., містобудуванні та грош. системі Кушан. імперії. Із поч. розпаду цієї імперії під тиском *Сасанідів* Б. почала занепадати і як культурне ціле (згадки про цей регіон як сучасну авторам текстів реалію зникли у 4 ст.).

Літ.: Rawlinson H. Bactria. The History of a Forgotten Empire. Yardley, 2013; Iliakis M. The Bactrian Mirage. Iranian and Greek Interaction in Western Central Asia. Edinburgh, 2015; Alexander the Great and the East: History, Art, Tradition / Ed. by Krz. Nawotka, A. Wojciechowska. Wiesbaden, 2016.

Баку. Прапор

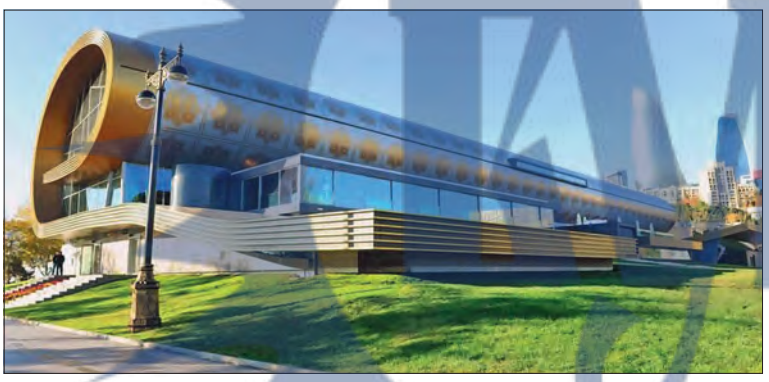
Баку. Герб

Баку. Центральна частина міста

Баку́ (азерб. Bakı) — місто, столиця *Азербайджану*. Розташоване на Сх. країни, на зх. узбережжі *Каспійського моря*. Тер. — 2 140 км². Включає 59 с-щ; адміністративно поділяється на 12 р-нів. На тер. міста виявлено окр. знаряддя доби *палеоліту*, предмети пізн. *античності* та ран. *середньовіччя* тощо. У 6–9 ст. Б. перебувало в складі пров. Ширван у д-вах *Сасанідів* та *Аббасидів*. З 2-ї пол. 9 ст. — частина д-ви Ширваншахів, столицею якої стало 1192. Статус зберігався до завоювання тер. *Сефевідами* 1538. Потім Б. входило до вілаєту Ширван. Із 1580-х — під контролем *Османської імперії*. 1607 повернулося під владу Сефевідів. Від 1747 — центр Бакин. ханства. Б. приєднано до *Російської імперії* 1806; на тер. ханства утв. однойм. провінцію. 1840–1846 місто мало статус повіт. центру Касп. обл., 1846–1859 — Шемахин. губ. Далі було центром Бакин. губ. З 2-ї пол. 19 ст. тут розпочався видобуток *нафти*. Столиця Азерб. Дем. Республіки 1918–1920. Потім місто проголошено столицею Рад. Соціаліст. Республіки Азербайджан (з 1922 — частина *Закавказької федерації*). З 1936 — столиця Азерб. Рад. Соціаліст. Респу-

бліки в складі СРСР. Центр боротьби за незалежність Азербайджану 1989–1990. Для придушення *опозиції політичної* та ліквідації осередків опору в ніч проти 20.01.1990 у Б. введено підрозділи *Радянської Армії*. Від 1991 — столиця незалеж. Азербайджану. Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 2,3 млн осіб, густота — 1 075 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами (2009, перепис): азербайджанці (90,3 %), росіяни (5,3 %), лезгини й татари (по 1,2 %), українці (1 %) тощо. За реліг. групами: мусульмани (бл. 94 %) та ін. За віковими групами (2021, оцінка): до 15 р. — 20,4 % осіб, 15–65 р. — 70,9 %, 65 р. і більше — 8,7 %. За статевими групами: чоловіки (49,7 %), жінки (50,3 %). *Азербайджанську мову* вважали рідною бл. 90 % (2009, перепис). Нас. збільшується, 2009 становило 2,04 млн осіб. Клімат напівпустельний, із м'якою зимою та спекот. сухим літом, сильн. вітрами впродовж року. Серед. т-ра січня — +4,5 °С, липня — +26,4 °С. Середньорічна кільк. опадів — понад 200 мм, найбільше в жовтні — грудні. Значний екон. центр Азербайджа-

Баку. Музей Азербайджанського килима

ну та Пд. Кавказу. Пром-сть забезпечує до 50 % ВВП, її осн. галузі: добувна, маш.-буд., металург., легка й харчова тощо. Відомий *Бакинський нафтогазоносний район*. Працюють з-ди з нафт. машинобудування й перероблення нафти. Тут базуються штаб-квартири Держ. нафт. компанії Азерб. Республіки, нафтогаз. компанії «Азпетрол» («Azpetrol»), металург. компанії «Баку Стіл Компані» («Baku Steel Company»), виробника харч. продуктів «Азерсун Холдинг» («Azərsun Holding») тощо. Фінансовий центр країни з низкою відповід. інституцій. Розвинено торгівлю, побут. послуги, ресторан. та готельне госп-во. Тут розташ. штаб-квартири Міжнар. банку Азербайджану, Бакин. банку, «АксессБанк» («AccessBank»), філіали міжнар. банків. З 2000 діє Бакин. фонд. біржа. Один із провід. секторів — туризм. Щороку місто відвідують 4–5 млн осіб. Працюють понад 200 закладів для розміщення. Найб. трансп. вузол Азербайджану. Міжнар. аеропорт ім. Г. Алієва розташ. прибл. за 25 км від Б.; серед. річ. пасажиропотік — понад 4 млн осіб. Досить розгалужена мережа залізн. шляхів. Діє центр. вокзал. Виконуються перевезення в приміськ., далекому й міжнар. сполученні. До 2020 курсував пасажир. потяг Київ — Харків — Б. Через місто проходить кілька автом. шляхів держ. значення, європ. автошлях; протяжність доріг заг. користування — 139 км (2020, оцінка). Діє найб. на Касп. м. міжнар. торг. порт. Відомі пором. переправи Б. — Туркменбаші (*Туркменістан*), Б. — Актау (*Казахстан*). Громад. транспорт представлено автобусами, метрополітеном (з 1967; усього 27 станцій), фунікулером (1960). У Б. працює гол. наук. інституція країни — Нац. АН Азербайджану (засн. 1945). Загалом станом на 2021 нараховували 459 дошкільних та 380 загальноосвіт. закладів. Серед ЗВО — Бакин. держ. ун-т (засн. 1919), Азерб. держ. ун-т нафти і пром-сті, Бакин. муз. академія ім. У. Гаджибекова (усе — засн. 1920), Азерб. держ. пед. ун-т (засн. 1921), Азерб. держ. ун-т культури й мист-в (засн. 1923), Азерб. держ. екон. ун-т, Азерб. мед. ун-т (обидва засн. 1930), Азерб. тех. ун-т (засн. 1950, як технікум — 1887) тощо. На 2020 налічували 98 б-к, заг. фонд яких — понад 9 млн одиниць. Зокрема, тут базується найб. в країні Азерб. нац. б-ка ім. М. Ф. Ахундова. Усього в Б. працюють 35 музеїв, серед яких — Нац. музей історії Азербайджану (засн. 1920), Азерб. держ. театр. музей ім. Дж. Джаббарли (засн. 1934), Азерб. держ. худ. музей ім. Р. Мустафаєва (засн. 1936), Музей азерб. л-ри ім. Нізамі Гянджеві (засн. 1939), Азерб. держ. музей килима й нар. приклад. мист-ва ім. Л. Керімова, Азерб. держ. музей муз. культури (обидва засн. 1967) та ін. Відомо 11 профес. театрів: Азерб. держ. академ. драм. театр (засн. 1919), Азерб. театр опери й балету ім. М. Ф. Ахундова (засн. 1920), Азерб. держ. ТЮГ (засн. 1928), Азерб. держ. театр ляльок ім. А. Шаїга (засн. 1931) тощо. Є кіностудія «Азербайджанфільм» ім. Дж. Джаббарли (засн. 1923). У складі Азерб. держ. філармонії ім. М. Магомаєва (засн. 1936) діють держ. симф. (засн. 1920) та камер. (засн. 1964) оркестри та ін. Загалом є 11 концерт. закладів. Працюють Азерб. держ. худ. галерея (засн. 1972), культ. центр ім. Г. Алієва (засн. 2006), Бакин. виставк. центр (засн. 2010) тощо. Серед традиц. заходів — Бакин. міжнар. фестиваль короткометраж. фільмів (з 2004), Бакин. міжнар. джаз. фестиваль (з 2005), Міжнар. фестиваль докумен. кіно «ДокуБаку» (з 2017), Міжнар. фестиваль анімації «Анімафільм» (з 2018) та ін. Тут відбувся міжнар. пісенний конкурс «*Євробачення*» (2012). Б. проголошено столицею ісламської культури 2009. Давню *архітектуру* представлено оборон. й сакрал. *спорудами*. Символ міста — Дівоча вежа, конструкцію якої вважають унікальною в середньовіч. фортифікац. архітектурі Євразії. *Мінарет* Синик-Кала є зразком сакрал. архітектури 11 ст. Мінарет Джума-мечеті зведено бл. 1437. Ансамбль палацу Ширваншахів — пам'ятка ар-

Баку. Центр Гейдара Алієва

хітектури 15 ст., композиц. центр Б. Серед об'єктів цив. архітектури 16–17 ст. — *каравансарай*, торг. комплекс і хамами. Після входження до складу Рос. імперії місто зазнало перепланування і реконструкції з буд-вом за тип. проєктами в стилі *класицизму*. У 2-й пол. 19 ст. — на поч. 20 ст. переважала стилістика *історизму й еклектики* (неогот. палац Мухтарова 1912). У стилістиці рад. ретроспективізму 1930–1969 споруджено гол. адм. будівлі, респ. стадіон, пантеон «26 бакин. комісарів» тощо. Сучасну архітектуру представляє культ. центр ім. Г. Алієва (2007–2012; арх. — З. *Хадід*; лауреат премії «Дизайн року» 2014). Мечеть Гейдара (2014) вважають однією з найб. на Пд. Кавказі. Наймасштабнішим містобуд. проєктом в історії Азербайджану є створення р-ну «Біле місто Б.» (з 2011; пл. — 16,5 км²). Серед об'єктів *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО — Баку, місто за мурами, палац Ширваншахів і Дівоча вежа*; *Гобустана наскельного мистецтва культурний ландшафт*. Культивують спорт. боротьбу, *велосипедний спорт*, *волейбол*, *гімнастику спортивну*, *шахи*, *теніс*, *футбол*. Серед об'єктів спорт. інфраструктури — респ. стадіон (1951; 31,2 тис. місць), спорт.-концерт. комплекс ім. Г. Алієва (1990; 7,8 тис. місць), Баксель Арена (2012; 11 тис. місць), Бакин. олімп. стадіон (2015; 68,7 тис. місць). У Б. проходили міжнар. спорт. змагання: чемпіонати світу з худ. гімнастики (2005, 2019), боротьби (2007), боксу (2011), дзюдо (2018), спорт. акробатики (2022); Європ. ігри (2015); шахова олімпіада (2016); етапи *Формули-1* (Гран-прі Європи 2016 та Гран-прі Азербайджану з 2017) тощо. Місто-побратим м. *Києва*. Угоду про співробітництво підписано 1997, меморандум про побратимство — 2021. Тут нар. письменник А.-К. *Бакиханов*, воєначальник І. *Омелянович-Павленко*, біолог-генетик С. *Аліханян*, фізик і лауреат Нобелів. премії Л. *Ландау*, філософ М. *Блек*, композитор К. *Караєв*, живописець М. *Абдуллаєв*, віолончеліст і лауреат премії «Греммі» М. *Ростропович*, художник Р. *Бабаєв*, композитор А. *Меліков*, опер. та естрад. співак М. *Магомаєв*, держ. діяч і президент Азербайджану І. *Алієв*, шахіст Г. *Каспаров* тощо. З Б. пов'язано життя мовознавця Л. *Лопатинського*, політ. діяча С. *Сулькевича*, співака І. *Алчевського*, літературознавця О. *Багрія*, держ. діяча Л. *Берії*, фізика Г. *Абдуллаєва*, держ. діяча Г. *Алієва*, космонавта В. *Жолобова*, держ. діяча А. *Ельчибея* та ін.

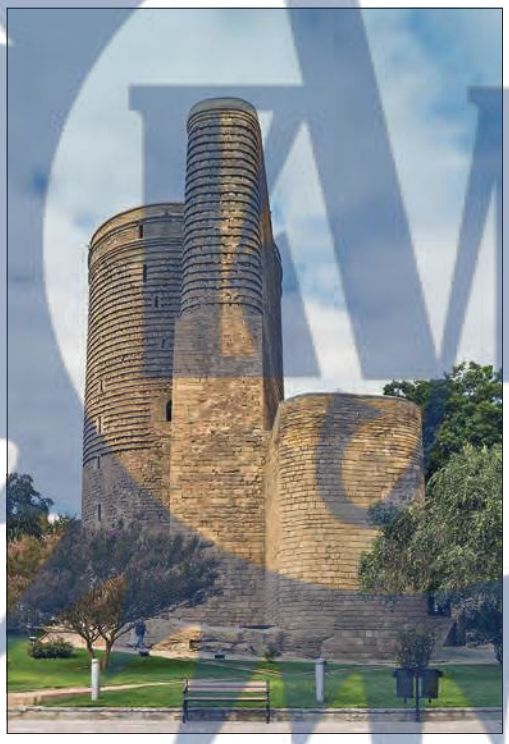
Літ.: Сумбатзаде А. С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку, 1990; Алиев Р. Религия в независимом Азербайджане // Центральная Азия и Кавказ. 2002. № 3 (21); Юнусов А. С. Ислам в Азербайджане. Баку, 2004; Rollberg P. Historical Dictionary of Russian and Soviet Cinema.Rowman & Littlefield, 2016.

Баку́, мі́сто за му́рами, пала́ц Ширваншаха́х і Дівоча ве́жа (азерб. Bakının köhnə qalası, Şirvanşahlar saray və Qız qalası; англ. Walled City of Baku with the Shirvanshah's Palace and Maiden Tower) — історико-архітектурний комплекс у м. Баку, об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 2000); *Азербайджан*. Ічері-шехер (старе місто) — комплекс іст.-архіт. споруд у межах середньовіч. кам'яних мурів вис. 8–10 м., шир. 3,5 м. Найстаріша заселена частина м. Баку (11–20 ст.). 1977 Ічері-шехер оголошено іст.-архіт. заповідником. Початок укріплень Ічері-шехера датовано 11 ст., араб. напис на стіні — 12 ст. Згідно з написом — побудувати фортеч. мури наказав ширваншах Абуль-Хідж Менучохр III (1098–1160) із династії Кесранідів (1027–1382). 861 араб. намісник Ширвану Хайсама ібн Халід (дата нар. невідома — 880) проголосив незалежність від Аббасид. халіфату (див. *Аббасиди*). Він присвоїв собі титул ширваншаха та започаткував династію Маз'яздідів (Язидідів). На поч. 11 ст. за правління ширваншаха Язіда ібн Ахмада (дата нар. невідома — 1027) в д-ві розпочалися усобиці. Родина ширваншахів проголосила себе нащадками іран. династії *Сасанідів* через шахиншаха Ормізда IV (540–590) — сина Хосрова I Анушірвана (501–579). Арабізована форма імені Хосров, Кісра лягла в основу назви нов. правління ширваншахів Кесранідів. На поч. 15 ст. м. Баку стало резиденцією ширваншахів, а фортеч. мури набули сучас. вигляду. До комплексу Ічері-шехер (заг. пл. — 221 тис. м²) належать споруди: Дівоча вежа, мечеть Мухаммеда, Мечеть Ашура, Мечеть Джомада Герея, караван-сараї Ічері-шехер, Палацовий комплекс Ширваншахів. Дівоча вежа — найстаріша кам'яна споруда м. Баку з архаїч. архітектурою та оздобленням. Розташована в пд.-сх. частині «старого міста» Баку, на виступі берег. скелі. Назва, що поширилася з 19 ст., пов'язана з легендами. Вежа циліндр. форми, вис. 28 м, діам. 16,5 м. Стіни зведено з місц. сірого вапняку, товщиною 5 м біля основи і 4 м — на висоті восьмого поверху. Час буд-ва Дівочої вежі дотепер не встановлено. Серед найпопулярн. припущень — 10–7 ст. до н. е., 5–6 ст. н. е. та 8–11 ст. н. е. Різняться думки щодо призначення споруди: оборонне, культове тощо. Упродовж 18–19 ст. Дівочу вежу використовували як *маяк*. Вежа має вісім *склепінь* із куполами з кругл. отвором посередині, які поділяють її на вісім поверхів-ярусів. Зі сх. сторони до неї дотична прямокут. будівля у формі *контрфорсу* на всю висоту, яка органічно поєднана з вежею і разом у плані нагадує *мушлю* равлика. З Пд. Сх. до споруди дотичні дві прямокут. із заокругленнями напіввежі. Кладка Дівочої вежі відрізняється, ниж. частина — гладка, у верх. — каміння переміно виступає та відступає. На кожному поверсі є вузькі вікон. *бійниці*. У товщі стіни по всій висоті прокладена гончарна труба (діам. бл. 30 см). Усередині башти є колодязь, видовба-

Баку, місто за мурами. Палац Ширваншахів

ний у скелі (глиб. понад 20 м). Мечеть Мухаммеда, або Синик-кала, згідно з буд. написом була споруджена 1078–1079 раїсом (майстром-начальником) Мухаммедом ібн Абу-Бакром (дати нар. і смерті невідомі) за правління ширваншаха Фарібурза I (дата нар. невідома — 1096). Стовбур *мінарету* (найраніший із датованих архіт. пам'ятників) складений із ретельно обтес. каменю. Грубуваті, ніби потовщені сталактити *карнизу*, підтримують «шерефе» — огороджений кам'ян. плитами балкон для *муедзина*. Башту завершує ребристий *купол*. *Парапет* балкона оздоблено геом. *орнаментом* і підкарнизним архаїчним араб. «куфі» коранічного напису. Мінарет дотичний до сучасної йому *мечеті*, що була побудована на місці давнішої. Будівлю вважають родоначальницею пн.-азерб. архіт. стилю *культових споруд*, пов'яз. із перемогою

Баку, місто за мурами. Дівоча вежа

ісламу. Назву «Синик-кала» мечеть отримала після подій 1723, коли рос. ескадра бомбила м. Баку. Мечеть Ашура, або Лезгінська мечеть, розташ. у пд.-сх. частині фортеці, поблизу Дівочої вежі. У плані є подовж. чотирикут. кімнатою, перекритою стрілчастим *склепінням*, без мінарету. Побудована з добре обтес. каменів. Розміщений у сер. мечеті над *міхрабом* напис повідомляє, що його зробив 1171–1172 майстер худ. різьблення Ашур син Ібрагіма Бакуї (дати нар. і смерті невідомі). Мечеть Джомада Герея, або Гілек мечеть, уособлює собою епоху панування монгол. ханів (див. *Монгольська експансія*). Написи на стіні свідчать, що її спорудили в 13 ст. та відреставрували 1308–1309. Споруда виділяється своїм плануванням та кам'ян. орнаментованими ґратами. Караван-сараї Ічері-шехер: Малий *караван-сарай* або Ханський; Бухарский; караван-сарай Мултані та Касум-бека. Зберігали характер оборон. споруд — фортеч. типу, глухі стіни з масив. напівважами з контрфорсами на з'єднаннях. Палацовий комплекс Ширваншахів посідає центр. місце в архітектурі Ічері-шехіра, він синтезував найкращі риси азерб. архітектури 15–19 ст. Розташований на пагорбі праворуч від Шемахінських воріт та займає пл. в 1 га. Комплекс уміщує збережені споруди: палац Ширваншахів і Диван-хане (*павільйон*); мавзолей *дервіша* і Сх. портал або ворота Мурада; палац. мечеть і усипальню; руїни лазні й овдан, які групуються навколо взаємопов'яз. двориків, розташованих на різн. рівнях. У 19 ст. комплекс споруд огородили фортеч. стінами. Частини комплексу поставали в різн. час. Зовнішність одномасштабних, але функціонально відмінних будівель ріднить *вапняк* вис. якості. Художня цілісність ансамблю має стиліст. єдність, властиву Ширванському архіт. колу. Двоповерхова будівля палацу налічує понад 50 приміщень. До гол. будівлі палацу добудований Диван-хане. Він складається з восьмигранної *зали*, перекритої кам'яним куполом. До нього дотичне прямокут. приміщення *вестибюля*. Функціональне призначення цієї споруди залишається не з'ясованим. До палацу Ширваншаха належить декор. *портал* Сх. воріт, або воріт Мурада (1585–1586), які стоять відносно окремо від усього комплексу. З їх спорудженням було завершено формування архіт. ансамблю. Ворота зведено за розпорядженням знатного місц. жителя Раджаба-баби Бакуві (дати нар. і смерті невідомі) на честь тур. султана Мурада III (1546–1595), війська якого оволоділи м. Баку. Будівельником порталу був зодчий, устад Амір-шах Валйанкухі (дати нар. і смерті невідомі). Портал має типову для будівель 15 ст. композицію, але відрізняється менш багатим декором. Серед ін. споруд Ічері-шехер: Шемахінські ворота і ворота Шаха-Аббаса, які наз. «Парними фортеч. воротами»; чотирикутна оборон. вежа; лазні Гаджі Гаіба (15 ст.), лазня Ага Мікаіла (18 ст.), лазня Касум-бея (кін. 18 ст.); мавзолей Сеїда Ях'я Бакуві (1460-ті), мечеті тощо. Огороджене м. Баку є прикладом поєднання зороастрійського, араб., перс., ширван., османського та рос. впливів на культ. спадщину Азербайджану.

Літ.: Бретаницкий Л. С. Баку. Ленинград; Москва, 1970; Бретаницкий Л. С., Веймарн Б. В. Искусство Азербайджана IV–XVIII веков. Москва, 1976; Ахундов Д. А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, 1986; Ашурбейли С. А. История города Баку. Период средневековья. Баку, 1992; Тагиев И. А. оглы. Дворец Ширваншахов или Ханака С. Я. Бакуви? Баку, 2003; Гасанов Г. А. оглы. Девичья башня. Бакинская Девичья Башня. Языческий комплекс. 2-е изд. Баку, 2014; Руфат А. Баку. Краткий очерк истории города по памятникам зодчества. Баку, 2015; Мехтиева А. А. кызы Девичьи башни — редкие исторические памятники в евразийской культуре // Ученые записки Алтайской гос. акад. культ. и иск-в. 2018. № 2 (16); Mehdiyev A. The Ancient Mosques of Baku // Сучас. ісламознав. 2019. № 1 (1).

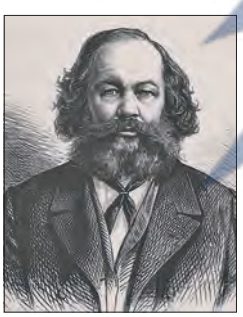
Ю. О. Гоман

Бакуло́віруси (*Baculoviridae*) — родина *вірусів*, які спричиняють захворювання *членистоногих*. Назва «бакуловірус» пов'язана з формою нуклеокапсиду. У складі родини 4 роди (альфабакуловірус, бетабакуловірус, гаммабакуловірус, дельтабакуловірус), 85 видів різних патоген. вірусів. Інфікують понад 600 видів комах-господарів з рядів *лускокрилих*, *перетинчастокрилих*,

Онлайн-версія Енциклопедії Сучасної України

двокрилих, *прямокрилих*, *твердокрилих*, *сітчастокрилих*, *волохокрильців*. Більшість видів Б. було виділено з лускокрилих. ДНК-віруси із замкнут. кільцевими дволанцюг. *геномами* ДНК розміром від 80 до 180 кб. Геноми упаковані в нуклеокапсиди (сер. діаметр становить 30–60 нм, довжина — 250–300 нм) у формі бацили. Секвеновано геноми щонайменше 29 видів. Характеризуються склад. реплікаційним циклом, який завершується включенням *віріонів* у кристал. білкову матрицю. *Експресія генів* Б. відбувається за типом транскрипц. каскаду, в якому кож. наступ. етап залежить від експресії генів на попер. етапі. Основою для класифікації Б. стали варіації в кількості нуклеокапсидів усередині кож. віріону й кількості віріонів усередині тілець включення. Залежно від тілець включення бакуловіруси поділяють на три субгрупи (A, B, C). Б. звичайно називають за ім'ям хазяїна, з якого їх одержано. Відіграють важл. екол. роль: регулюють чисельність *популяцій* комах. Тривалий час їх застосовують як цільові агенти біоконтролю проти шкідників *лісового господарства* й *сільського господарства*. Заходи щодо біоконтролю із використанням Б. розроблені здебільшого для боротьби з комахами-шкідниками з рядів лускокрилих і перетинчастокрилих (зокрема *пильщиків*). Бакуловірусні *інсектициди* виявили ефективність проти комах-шкідників, зокрема гусені троп. метелика антикарсії гемматаліс (*Anticarsia gemmatalis*), совки кукурудзяної (*Helicoverpa zea*) і шовкопряда непарного (*Lymantria dispar*).

Літ.: Строковська Л. І., Кіхно І. М., Мелешко Р. А. Структурно-функціональна організація геномів бакуловірусів // Біополімери і клітина. 2002. Т. 18. № 1; Slack J., Arif B. M. The Baculoviruses Occlusion-Derived Virus: Virion Structure and Function // Advances in Virus Research. 2006. Vol. 69; Медична мікробіологія, вірусологія та імунологія / За ред. В. П. Широбокова. 3-тє вид., оновл. та допов. Вінниця, 2021.

Бакунін Михайло Олександрович

Баку́нін, Миха́йло Олекса́ндрович (30.05.1814, с. Прямухіно, тепер Кувшинівського району Тверської обл., Росія — 01.07.1876, м. Берн, Швейцарія) — мислитель і революціонер, один із теоретиків і засновників *анархізму*, *народництва* та *панславізму*. Походив із дворян. родини, батько — губерн. маршалок (рос. предводитель дворянства). 1833 закінчив Санкт-Петербур. артилер. училище. 1836 вийшов у відставку, оселився у м. Москві, де познайомився з В. *Бєлінським* і М. Станкевичем (1813–1840; тепер Росія), став членом створеного ними гуртка. У ці роки активно вивчав новочасну нім. *філософію* (особливо праці Й.-Г. *Фіхте* і Г. В. Ф. *Гегеля*). 1840 Б. виїхав за кордон для продовження освіти. 1840–1842 навчався у Берлінському університеті, зокрема слухав лекції Ф. *Шеллінга*. Знайомство з Г. *Гервегом*, А. Руге (1802–1880; Німеччина), В. *Вейтлінгом*, П. Ж. *Прудоном*, К. *Марксом* і Ф. *Енгельсом* 1842–1847 сприяло переходу Б. до лав лівих гегельянців (див. *Гегельянство*) та захопленню політ. проблематикою і профес. рев. діяльністю. Брав акт. участь у рев. подіях 1848–1849 у містах Парижі, Празі, Дрездені, за що йому двічі — у Саксонії (квітень 1850) та Австрії (травень 1851) — винесено смерт. вирок (в обох випадках замінено довіч. ув'язненням). 1851 Австрія видала Б. як небезпеч. держ. злочинця Росії, де він кілька років перебував у в'язниці (спочатку Петропавлів., з 1854 — у Шліссельбур. фортеці). 1857 вислано на вічне поселення до Сибіру. 1861 втік через Японію до США, перебрався у м. Лондон (Велика Британія). В Європі Б. співпрацював з О. *Герценом* і М. *Огарьовим*, задіяний у рев. русі. 1864 вступив до Міжнар. т-ва робітників (*Першого Інтернаціоналу*). Невдовзі став опонентом Маркса, якого звинуватив у використанні робітн. руху у власних честолюб. цілях. Наслідком протиборства стало виключення Б. 1872 з Інтернаціоналу. Брав участь у рев. подіях 1870 у Франції. Після поразки *Паризької комуни* відійшов від акт. політ. діяльності. 1872–1876 мешкав у Швейцарії. Помер у м. Берні в лікарні для робітників, куди його помістили за влас. бажанням. Похований на Бремгартенському кладовищі. Основні погляди Б. сформувалися у сер. 1860-х, рев. події у Франції утвердили його в анархіст. *світогляді*. У 1860–1870-х зараховував себе до матеріалістів і атеїстів, але в розумінні ролі й завдань філософії був близьким до *позитивізму* О. *Конта*. Запропонував анархіст. філософію дії, побудовану на запереченні всього чинного порядку речей. Історія, за Б., — еволюц. процес, поступ людства із «царства тваринності» у «царство свободи». *Атрибутами* нижчого ступеня є *релігія* і *держава*, остання втілює тиранію й *експлуатацію*, спирається на фікцію *Бога*. Майбутнє людства — сусп. лад нічим не обмеженої свободи, незалежності людини від будь-якої влади, розвитку всіх її здібностей. У *марксизмі* Б. вбачав насамперед «матеріалізм економічний», який ігнорує соц. *інстинкти* людини. Мета *прогресу* і його критерій — постійне нарощення свободи особистості. Вважав гол. гнобителем людства д-ву, що створена меншістю для панування над більшістю, є антиподом *громадянського суспільства*, осн. джерелом пригнічення мас та соц. лих. В ідейній еволюції Б. прийшов до цілковитого заперечення релігії як *соціального інституту* та культ. феномену. У релігії вбачав одну з гол. перешкод на шляху людини до свободи, наполягав на ліквідації релігії та д-ви і принципу влади як такого. За Б., влада володіє унік. властивістю розбещувати кожного незалежно від клас. належності, тому виступав проти будь-якої *державності* (включно з *диктатурою пролетаріату*). Будь-які *уряд* і *парламент*, навіть сформовані з пролетаріїв, трансформуються у гнобителів та експлуататорів. За Б., всяка форма легітимної політ. поведінки тільки зміцнює держ. владу. Знищити її здатен лише стихійний бунт. Анархічну *ідеологію* розглядав як спосіб запобігти держ. рабству в будь-яких формах. Мріяв про *соціальну революцію*, осн. надії покладав на селянство і ремісничо-напівпролетар. верстви міста, *люмпен-пролетаріат*. Ідеал Б. — створення вільної федерації землевласницької й ремісничо-фабрич. асоціацій, самоорг-ція вільних спілок знизу догори. У підсумку — знищення світ. цивілізації бурж. типу й заміна її вільним союзів народів на засадах *автономії* та *федералізму*. *Анархія* у Б. — не безвладдя і знищення соц. інституцій взагалі, а пошук нов. антиавторитарних форм життя. Серед гол. творів: «Гімназійні промови Гегеля. Передмова перекладача» («Гимназические речи Гегеля. Предисловие переводчика»; 1838), «Про філософію» («О философии»; 1840), «Реакція в Німеччині» («Реакция в Германии»; 1842), «Основи нової слов'янської політики» («Основы

новой славянской политики»; 1848), «Звернення до слов'ян» («Воззвание к славянам»; 1848), «Кнуто-Німецька імперія та соціальна революція» («Кнуто-Германская империя и социальная революция»; 1871), «Державність та анархія» («Государственность и анархия»; 1873), «Бог і держава» («Бог и государство»; вперше опубл. 1882, не закінчений). Погляди Б. вплинули на теорію і практику *народництва* в Росії та міжнар. анархіст. рух. На поч. 21 ст. увиразнено тенденцію до переосмислення традиц. спрощено-критичного підходу до теорії анархізму загалом, поглядів Б. зокрема. Теорію анархізму Б. розглядають як різновид антиетатич. течії в європ. політ. філософії, що містить знач. гуманіст. зміст, ідеї орг-ції соц. буття на засадах громадян. сусп-ва, тяжіє до розуміння свободи як загальнолюд. цінності.

Пр.: Письма к А. И. Герцену и Н. П. Огареву. Женева, 1896; Исповедь. Санкт-Петербург, 2010; Pro et contra. 2-е изд., испр. Санкт-Петербург, 2015.

Літ.: Стеклов Ю. Михаил Александрович Бакунин, его жизнь и деятельность. 1814–1876 : в 4-х т. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 1926–1927; Франко І. Я. «Основи нової слов'янської політики» Бакуніна // ФранкоІ. Я. Зібрання творів : у 50 т. Київ, 1986. Т. 47; Сысоев В. Бакунины. Тверь, 2002; Демин В. Н. Бакунин. Москва, 2006; Кембаев Ж. М. Федералистские идеи М. А. Бакунина относительно объединения народов Европы и всего мира // Право и политика. 2010. № 11; Пирумова Н. М. Социальная доктрина М. А. Бакунина. 2-е изд., доп. Москва, 2017; Коломоєць Ю. І. Конфлікти в середовищі російської політичної еміграції в Швейцарії 1870 р. // Проблеми політ. іст. України. 2019. Вип. 14; Pedroso J. A. Mikhail Bakunin's True-Seeking: Anti-Intellectualism and the Anarchist Tradition // Anarchist Studies. 2019. Vol. 27. № 1.

М. А. Козловець

Бакшта́єв, Леоні́д Гео́ргійович (10.05.1934, с. Добринь, тепер Гомельська обл., Білорусь — 29.07.1995, м. Київ, Україна) — актор театру та кіно, педагог, нар. артист УРСР (з 1987). Закінчив із відзнакою Білорус. театр-худ. ін-т у м. Мінську (1958, курс Д. Орлова; тепер Білорус. держ. академія мист-в). Працював у рос. драм. театрах міст Ферган (1958–1959; Узбекистан), Майкопа (1959–1960; тепер РФ), Миколаєва (1960–1962), Дніпропетровська (1962–1966; тепер Дніпро, Україна). 1966–1995 — актор Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки (тепер *Національний академічний театр російської драми імені Лесі Українки*). З 1973 — викладач Київ. держ. ін-ту театр. мист-ва ім. І. К. Карпенко-Карого (тепер *Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*). Перша вистава — «Крила» (1958) О. Корнійчука у Ферган. обл. рос. драм. театрі. У м. Києві дебютував у виставі «Далекі вікна» В. Собка. Серед ролей у театрі — Платон («Платон Кречет» О. *Корнійчука*), Микита («Влада темряви» Л. Толстого), Іванов, Шамраєв (однойм. вистава, «Чайка» А. Чехова), Телєгін («Ходіння по муках» за О. Толстим), Карл Моор («Розбійники» Ф. *Шіллера*). Дебютував у фільмі «На Київському напрямку» (1967; реж. В. *Денисенко*). Зіграв понад 50 ролей у кіно: Остап («Білий птах з чорною ознакою»; реж. Ю. *Іллєнко*, 1970), Костянтин («Ати-бати, йшли солдати…»; реж. Л. *Биков*, 1976), Альохін («Історія одного кохання»; реж. А. Войтецький, 1981), Горєлов («Штормове попередження»; реж. С. Омельчук, 1988), Сосницький («Записки кирпатого Мефістофеля»; реж. Ю. Ляшенко, 1994; усі — Київ. кіностудія); Бєлов («Петля Оріона; реж. В. Левін, 1981, Одес. кіностудія) та ін. Автор кн. спогадів «Перервана сповідь: Повість-спогад» (рос. «Прерванная исповедь: Повесть-воспоминание»; 1996, опубл. посмертно).

Бакштаєв Леонід Георгійович

Тв.: Попереду багато роботи: до 60-річчя театру // Укр. театр. 1986. № 2; Прерванная исповедь. Киев, 1996.

Літ.: Велимчаниця О. Над безкрайнім полем. Спогади про Леоніда Бакштаєва // Кіно–театр. 2014. № 5.

Балабан Діонісій

Ба́ла, Ллін-Тегід — прісноводне озеро у *Великій Британії*. Розташоване на тер. нац. парку «Сноудонія» («Ерирі»; засн. 1951; пл. — понад 213 тис. га) у пн. частині *Вельсу*. Довж. — бл. 6 км, шир. — до 1 км, пл. — 4,8 км² (найб. у Вельсі). Макс. глиб. — 42 м. Було відомо як Пенмелесмір у 12 ст. Сучасну валл. назву «Ллін-Тегід», що інтерпретують як «озеро краси», зафіксовано в 16 ст. у праці картографа Г. Лльвіда (1527–1568; тепер Вел. Британія). Англійський *гідронім* пов'язують із назвою міста поблизу. Б. має льодовик. походження. Утворене у *долині*, перекритою *мореною*, після відходу *льодовика* вздовж лінії геол. розлому (див. *Дислокація*). Тип живлення — змішаний. Головна річка, яка втікає та витікає з озера, — Ді (110 км). *Рослинність* бідна. Усього налічують 14 видів *риб*, зокрема тут водяться *окунь звичайний*, *щука звичайна*, *форель струмкова* тощо. Відомий *ендемік* — гвініад (риба род. *лососевих*), занесений до Черв. списку *Міжнародного союзу охорони природи*. Б. належить до водно-болотних угідь міжнар. значення, що охороняється Рамсар. конвенцією (з 1991). Частина системи регулювання стоку р. Ді. Відомий район *туризму*. Є *кемпінги* й комплекси відпочинку. Розвинено *спорт водний*, *рибальство*. Довкола Б. розташ. низку нас. пунктів, найб. серед яких є м. Бала.

В. А. Сержан

Балаба́н, Діоні́сій (чернече ім'я — Іларіон; дата і місце народження невідомі, ймовірно Волин. воєводство Речі Посполитої, тепер Україна — 10.05.1663, м. Корсунь, тепер Корсунь-Шевченківський Черкас. обл., Україна; похов. у Корсун. Онуфріїв. монастирі, тепер Спасо-Преображен. жін. монастир) — церковний і політичний діяч, письменник, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (1657–1663). Походив із правосл. шляхет. роду (відомий з 15 ст. на теренах *Волині*, *Галичини*, Брацлавщини). Навчався у Києво-Могилян. колегіумі (див. у ст. *Києво-Могилянська академія*). Після закінчення навчання прийняв чернеч. *постриг* під ім'ям Іларіона. 12.01.1650 митроп. Київський, Галицький і всієї Русі *Сильвестр Косів* благословив Б. на Холм. єпископ. кафедру; 24.09.1650 Б. висвячено в єпископ. сан. У 1650–1652 — єпископ Холмський, 1654–1655 — єпископ Луцький і Острозький. 06.12.1657 (через 2 міс. після смерті митроп. Сильвестра Косова) за сприяння гетьмана *Української козацької держави* *І. Виговського* соборно обраний митрополитом Київ., Галиц. і всієї Русі. *Інтронізація* відб. 28.02.1658 в м. Києві. Рішуче відмовився прийняти посвяту від Моск. патріарха, яку вважав неканонічною. Митрополичий сан Б. був підтверджений Константиноп. патріархом Парфенієм. Вважається 5-м *екзархом* Константиноп. престолу (див. *Вселенський патріархат*). Цер-

ковна діяльність Б. припала на складні для козац. д-ви роки гетьманування І. Виговського та Ю. *Хмельницького*. Підтримував пропольську політику гетьмана Виговського, відстоював церк. незалежність України від Московії. Брав участь у складанні *Гадяцької угоди* із *Річчю Посполитою* (1658), в якій знач. частина статей стосувалися церкви (зокрема, Київ. митрополит мав отримати місце в сенаті; маєтності, відібрані католиками в православних, підлягали поверненню; отримували дозвіл на діяльність правосл. училища, друкарні, б-ки та ін.). Підтримав заходи уряду щодо припинення виступу М. Пушкаря (1658), загрожуючи повстанцям *відлученням від церкви*. Був рішуч. опонентом Ю. Хмельницького, який від перших днів свого гетьманування проводив промоск. реліг. політику (зокрема, 1959 на Переяслав. раді ухвалено, що київ. митрополит мусить отримувати благословення від моск. патріарха). Відстоював канонічну єдність *Київської митрополії* із Константинопольським патріархією. 1658 змушений був перебратися на *Правобережну Україну*, до м. Чигирина, щоб уникнути *репресій* з боку моск. воєводства. Безпосередня влада митрополита поширювалася на м. Львівську, Перемиську, Холмську, Луцьку та Мстиславо-Могилянську *єпархії*. Того ж року цар. уряд призначив *місцеблюстителем* Київ. митрополії єпископа *Лазаря (Барановича)*; у 1661 — москвофіла Методія (Филимоновича), висвяченого у м. Москві на єпископа Мстиславського. Б. не визнав цього призначення й висвятив (1661) на Мстислав. кафедру архім. *Йосипа Нелюбовича-Тукальського* (митроп. Київський у 1667–1775), ігноруючи втручання Моск. патріархату як неканонічне. Наказний гетьман *Лівобережної України* Я. *Сомко*, козацька старшина та вище *духовенство* також відмовилися підтримати Методія, відстоювали законність митрополичої влади Б. 1662 гетьман Ю. Хмельницький склав булаву, а 1663 — був пострижений Б. у *ченці* (за одн. із версій постриг відбувся у Чигирин. Свято-Троїцькому чол. монастирі, за ін. — у Канів. монастирі). Останні роки Б. провів у м. Корсуні, в Онуфріїв. (Гуляницькому) монастирі (засн. в 1-й пол. 17 ст.). До кін. життя не зміг повернутися до своєї резиденції в м. Києві.

Літ.: Огієнко І. І. Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви : в 2 т. Київ, 1993; Мицик Ю. Чигирин. Гетьманська столиця. Київ, 2007; Коваленко С. Діонісій Балабан // Україна під булавою Б. Хмельницького. Енциклопедія : в 3 т. Київ, 2008. Т. 2; Сигидин М., Петраш А. Українська церква в період «Руїни» // Карпати: людина, етнос, цивілізація. 2014. Вип. 5; Перепелица А. Київські митрополити в Чигирині у середині ІІІ чв. XVII ст. // Історія релігій в Україні : в 2 кн. Львів, 2015. Кн. 1; Мицик Ю. прот, Дмитрій (Рудюк) митроп. Київські митрополити XVII–XVIII ст. Харків, 2018.

А. І. Перепелиця

Балабан Меєр

Балаба́н, Ме́єр [польськ. Bałaban, Meir (Majer); івр. מאיר בלבן; 20.02.1877, м. Львів, тепер Україна — листопад 1942, м. Варшава, тепер Польща] — історик, педагог, редактор. Основоположник *історіографії* польськ. єврейства. Походив із львів. родини *рабинів*, акт. діячів євр. громади. 1887–1895 навчався в гімназії ім. Яна Длугоша в м. Львові. Отримавши серед. освіту, вступив до Львів. ун-ту (тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*), де впродовж двох років вивчав право. Через скрутне матер. становище перервав навчання. Працював учителем євр. *Закону Божого* в поч. і серед. шк. Львівщини та м. Львова. 1902 поновив навчання в ун-ті, студіював історію в професорів Л. Фінкеля (1858–1930; тепер Україна) і Ш. Ашкеназі (1865, за ін. даними 1866–1935; Польща). Захистив докт. дис. на тему «Львівські євреї на межі XVI–XVII ст.». Праця вийшла друком у м. Львові 1906 та була нагороджена першою премією мецената І. Вавельберга (1843; тепер Польща — 1901; тепер Німеччина). 1905–1906 — ред.-видавець органу союзу вчителів євр. Закону Божого в Галичині, щомісячника «Га-Ор» (івр. «האור» — «Світло»). Перші бібліогр. та іст. нариси вийшли друком у львів. часописах «Пшишлосць» (польськ. «Przyszłość», «Майбутнє»), «Всхуд» (польськ. «Wschód»), «Квартальнік хісторични» (польськ. «Kwartalnik historyczny»), «Кур'ер львовскі» (польськ. «Kurjer lwowski»), «Рочнік жидовскі» (польськ. «Rocznik żydowski»). 1909–1913 написав низку статей для санкт-петерб. журн. «Еврейська старовина» (рос. «Еврейская старина»), який редагував Ш. *Дубнов*, і підготував понад 100 гасел для «Єврейської енциклопедії Брокгауза і Ефрона» (м. Санкт-Петербург, 1908–1913). Під час *Першої світової війни* викладав у м. Відні для євр. *біженців* із Галичини (1914). Наступні три роки служив у м. Любліні в офісі австр. ген.-губернатора з євр. питань. Був польовим *рабином* австр. армії на окупованих тер. 1919 опубл. дослідження «Єврейське місто в Любліні». Автор підручника «Єврейська історія й культура з особливою увагою на історії євреїв Польщі» (1 ч. — 1916, 2 ч. — 1920). Праця користувалася значним попитом і вийшла трьома вид. (2-ге вид.: 1 і 2 ч. — 1924, 3 ч. — 1925; 3-тє вид. — 1929). 1920–1929 керував Шк. рабинів у м. Варшаві. 1927 став співзасновником і керівником Ін-ту вивчення юдаїзму в м. Варшаві. З 1928 також працював професором євр. історії у *Варшавському університеті*. У 1920–1930-х актив. співпрацював із нім., австр. й польськ. наук. часописами та вид-вами: «Щомісячник з історії та науки юдаїки» (нім. «Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums»), «Журнал історії євреїв у Німеччині» (нім. «Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland», «Щоквартальник історії євреїв у Польщі» (польськ. «Kwartalnik dla historii żydow w Polsce»), а також із газетами сіоніст. (див. *Сіонізм*) спрямування «Хвіля» (польськ. «Chwila», м. Львів) і «Наш пшеґльонд» (польськ. «Nasz Przegląd», м. Варшава). 1931 і 1936 видав двотомну «Історія євреїв у Кракові і на Казімежі від їхнього прибуття до другої половини XIX ст.», а 1939 — «Бібліографію історії євреїв у Польщі за 1900–1930». Автор 20 кн., понад 100 наук. статей і рецензій у наук. вид., а також чисельних наук.-популяр. нарисів і публіцист. розвідок у періодиці польськ., нім., рос. мовами, їдишем та івритом. Проаналізував минуле євр. громад на польськ. і укр. землях. Описав різні сфери євр. життя, розвиток економіки, госп-ва, реліг., осв. і культ. інституцій, їхній правовий статус, діяльність *кагалів* та ін. Дослідження Б. ґрунтувалися на широкому залученні документів і писем. джерел із польськ. архівів, насамперед львів., а також общинних архівів євр. громад. Помер у листопаді 1942 перед знищенням *Варшавського гетто*. Похований на євр. цвинтарі в м. Варшаві. 1992 іменем Б. назвали вулицю в Краків. передмісті м. Львова — р-ні

Онлайн версія на сторінці
http://esu.com.ua

масового проживання євреїв до *Другої світової війни*.

Пр.: Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki. Lwów, 1909; Dzieje Żydów w Galicyi i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1868. Lwów, 1916; Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu, 1304–1868 : w 2 t. Kraków, 1931–1936; Z zagadnień ustrojowych żydostwa polskiego. Lwów, 1932.

Літ.: Biderman I. M. Mayer Bałaban: Historian of Polish Jewry: His Influence on the Younger Generation of Jewish Historians. New York, 1976; Goldberg J. Majer Bałaban — czołowy historyk polskich Żydów // Kwartalnik Historyczny. 1991. T. 98. Z. 3; Müller M. G. Majer Bałaban (1877–1942) und das Konzept einer polnisch-jüdischen Geschichte // Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts. 2003. T. 2; Dold M. «A Matter of National and Civic Honour»: Majer Bałaban and the Institute of Jewish Studies in Warsaw // East European Jewish Affairs. 2004. T. 34. Z. 2; Wierzbieniec W. Z badań nad lwowskim okresem życia i działalności Majera Bałabana // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. : w 5 t. Rzeszów, 2005. T. 3; Aleksiun N. Training a New Generation of Jewish Historians: Majer Bałaban's Seminar on the History of Polish Jews // Zwischen Graetz und Dubnow. Jüdische Historiographie in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Leipzig, 2009; Сидорчук Т. Маєр Балабан і «Chwila»: двадцять років співпраці // Judaica Ukrainica. 2013. Т. 2; Сидорчук Т. Співпраця Маєра Балабана з «Єврейською енциклопедією» // Judaica Ukrainica. 2014. Т. 3.

Т. М. Сидорчук

Балаба́н — див. *Соколові.*

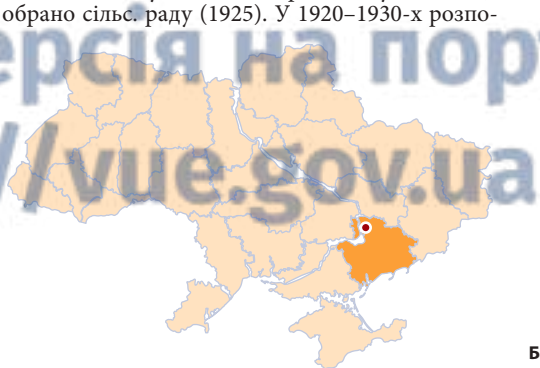
Балаба́нова, Га́нна Сергі́ївна (у заміжжі — Непитаєва; 10.12.1969, м. Вінниця, тепер Україна) — спортсменка, веслувальниця (*веслування на байдарках і каное*), майстер спорту міжнародного класу (з 1988), заслужений майстер спорту України (з 2004), чемпіонка. Дружина тренера А. *Непитаєва*. Веслуванням почала займатися в дев'ятиріч. віці у спорт. клубі «Спартак» (м. Вінниця). Перший тренер — С. Безверха. На Чемпіонаті світу серед юніорок 1987 (м. Белград) виступала у жін. четвірці у складі збірної СРСР (тренер П. Рудевич) і стала чемпіонкою світу. Переїхала 1991 до м. Херсона, де 4 р. навчалась у Херсон. шк. вищої спорт. майстерності у тренерів С. Глущенка та А. Непитаєва. Закінчила 2001 Вінниц. пед. ун-т (тепер *Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*). Тренувалася у спорт. клубі ВМС України, спорт. т-вах «Динамо» (Херсон), «Спартак» (Вінниця). Займалась також на базі Вінниц. обл. дитячо-юнац. школи олімп. резерву з веслування ім. Юлії Рябчинської. Тренери — С. *Сергун*, А. Непитаєв. Б. — багаторазова чемпіонка України. Призерка Кубка світу (1994, 2001, 2002). На Чемпіонаті світу з веслування на байдарках і каное 2001 (м. Познань, Польща) Б. стала бронз. призеркою у веслуванні на байдарці-четвірці на дистанції 1000 м. На Чемпіонаті Європи веслування на байдарках і каное 2001 (м. Мілан, Італія) виборола золоту медаль у веслуванні на байдарці-четвірці на дистанції 1000 м (разом із І. *Осипенко-Радомською*, Т. *Семикіною* та Н. *Фесклісовою*). На Чемпіонаті Європи 2004 (м. Познань, Польща) завоювала золоту нагороду на байдарці-четвірці на дистанції 500 м (разом із І. *Осипенко-Радомською*, Т. *Семикіною* та О. *Череватовою*) і здобула олімп. ліцензію. Б. — учасниця трьох Олімпіад — *Літніх Олімпійських ігор 1996* (м. Атланта, США), *Літніх Олімпійських ігор 2000* (м. Сідней, Австралія) та *Літніх Олімпійських ігор 2004* (м. Афіни, Греція). На Літніх Олімп. іграх 2000 у змаганні четвірок на дистанції 500 м посіла п'яте місце. На Літніх Олімп. іграх 2004 виступала в складі екіпажу байдарочниць жіночої четвірки разом із О. Череватовою, Т. Семикіною та І. Осипенко-Радомською, завоювала бронз. медаль. На фініш. прямій 500-метрової дистанції екіпаж збірної команди України зумів на 15–20 см випередити судно спортсменок Польщі, поступившись лише командам Німеччини та Угорщини. Після завершення спорт. кар'єри 6 р. працювала інспектором у тренінговому центрі Гол. управління міліції (поліції) Вінниц. обл., дослужилася до звання капітана. Згодом працювала старш. тренером збірної України серед юніорок, з 2020 — тренер з резерву (байдарка, жінки) нац. збірної України з веслування на байдарках і каное. Нагороджена Орденом княгині Ольги III ступ. (2004), Почес. грамотою Кабінету Міністрів України (2004).

Літ.: Лозовський І. Тернистий шлях до Олімпу. Вінниця, 2005; Лозовський І., Козлова К. Інституту фізичного виховання і спорту Вінницького державного педагогічного університету — 50. До 50-річчя заснування. Вінниця, 2006.

Балабанова Ганна Сергіївна

Бала́бине (ін. назви — Петрівка, Балабино-Петровськ, Петрівське, Строганове) — селище (до 2024 — смт) в *Запорізькому районі Запорізької області* України. Входить до складу Кушугумської селищ. тер. громади (від 17.07.2020); Україна. Б. розташ. на лівому березі р. *Дніпра* у верхів'ях *Каховського водосховища*. Від річки селище відокремлюють *затоки* Кушугум, Балабинська та ін. затоки й озера. Примикає вище за течією до м. *Запоріжжя* (за 4 км), нижче за течією — с-ще *Кушугум*. Поруч проходять автошлях Н08 і залізниця, зупин. пункт Б., станція Кушугум за 1,5 км. На поч 18 ст. уперше згадані запороз. зимівник і церква (відкрита 1777). Царський уряд 1805 наділив генерал-майору Балабину 13 тис. десятин землі. За насел. пунктом закріплено назву Балабино-Петровськ, в якому проживало 272 родини (переважно кріпаки з *Полтавської губернії* та *Харківської губернії*). У 1-й пол. 19 ст. власники села змінювалися (графи Бутурлін, Строганов). 1859–1900 працювала церк.-приход. школа. Після 1861 граф Строганов продав частину землі в общину, яка здавала її в оренду селянам. Більшість селян працювали в Катеринів. залізнич. майстерні (м. Олександрівськ, тепер Запоріжжя). Перед *Першою світовою війною* у с. Петрівка у 247 дворах мешкало 1182 жителі. Від 1903 діяла чотирикласна земська школа для хлопчиків. Від 1917 село називалося Б., в якому встановили рад. владу (від 1921), обрано сільс. раду (1925). У 1920–1930-х розпо-

Балабине на карті України

Електронна версія на порталі
http://vue.gov.ua

чали діяльність: труд. школа, ГСОЗ «Допомога» і «Зелений Гай», т-во «Червоний плугатар», згодом об'єднані в колгосп імені «90 Уральського полку» (очолив А. Батраченко). Під час *Другої світової війни* село перебувало в *окупації* від 04.10.1941 до 14.10.1943. За період війни загинуло 190 мешканців. 1956 встановлено пам'ятник, 1975 — мемор. дошки загиблим. 1957 укрупнено колгоспи з сусід. селами — утв. «Запорожець» (від 1965 радгосп «Кушугумський»). 1960–1976 побудовано понад 80 цегляних будинків, двопо-

Балабине. Відкриття пам'ятного знака, 2023

Балабине. Наслідки ворожого обстрілу. Червень, 2023

верх. школу, Б. повністю електрифіковане. Нас. 5 657 осіб (2001, перепис): українці — 83 %, росіяни — 15 %; проживають євреї, німці, болгари, греки. Кількість населення — 6 400 (2021, оцінка). Клімат р-ну помірно-континентальний, зі спекот. літом і малосніжною, переважно теплою зимою, характеризується чітко означеною посушливістю. Середня т-ра липня — +23 °С, січня — –4 °С. Максимум опадів буває влітку, часті зливи. Переважає вітер сх. напрямку. У квітні–травні — суховії, періодично — «чорна буря». На тер. насел. пункту знаходиться 351,6017 га вод. поверхонь (струмки, плавні). Більшу частину площі території с.-г. призначення займають городи. Осн. напрями вироб. і невироб. діяльності с.-г. підприємств і господарств є: рослинництво (вирощування зернових і тех. культур, збирання та зберігання с.-г. продукції); тваринництво (скотарство); оренда земел. паїв. У межах вироб. тер. розташ. ділянки діючих підприємств з ремонту та тех. обслуговування; механізов. майстерню та гаражі; госп. двір зі зберігання с.-г. техніки; склади харч. продукції. Станом на 2020 на тер. насел. пункту відсутні заклади охорони здоров'я, мешканці користувалися послугами таких закладів у м. Запоріжжі. Діють продовольчі магазини, дит. майданчики, пошт. відня, кіоски, кафе, ресторан, філія «Ощадбанку», автозаправні станції, олійниця, готель, цех КП «Водоканал», ТОВ «Біозахист». Транспортні зв'язки на тер. зони впливу с-ща Б. забезпечує достатньо розвинута мережа автом. доріг заг. користування: держ. значення — нац. М-18 (Харків — Сімферополь — Алушта — Ялта); Н08 (Бориспіль — Дніпро — Запоріжжя — Маріуполь); місц. значення: обл. — О080514 (/Н–15/ — Наталівка — Новолександрівка — Малотернівка); районні — С080711 (Кушугум — до а/д Н-08). Залізничні вантажно-пасажир. перевезення здійснюються через станції Регіон. філії Запоріз. дирекції «Придніпровська залізниця», у селищі знаходиться станція Б. У Б. працює міжміський громад. транспорт. Сполучення з сусід. селами та м. Запоріжжям здійснюють маршрут. таксі (автомобільною дорогою Н08). Громадський транспорт виконує маршрут Запоріжжя — Б. На тер. Б. діють заклади освіти: Комунал. заклад заг. серед. освіти Балабин. гімназія «Престиж» Кушугум. селищ. ради Запоріз. р-ну Запоріз. обл.; Комунал. дошкіл. навч. заклад «Теремок». Є Будинок культури та б-ка, дит. худ. студії. На тер. та за межами селища знаходяться пам'ятки культурної спадщини місц. значення, взяті на облік відповідно до Закону УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури»: іст.-культ. призначення (охоронювані археол. тер. курганних могильників «Могила Баба»). Серед архіт. пам'яток — будинок селищ. ради (1893) та будинок повіт. школи (1904). У грудні 2018 відбулося відкриття сучас. футбол. поля; у травні 2019 — зони пляжного відпочинку на Балабинській косі. Після повномасштаб. вторгнення рос. військ в Україну в результаті ворожого обстрілу із *реактивних систем залпового вогню* в Б. зазнали руйнувань житл. будинки, пошкоджено розподільні газопроводи, постраждали цивільні мешканці. У червні 2023 через підрив рос. окупантами *Каховської ГЕС імені П. С. Непорожнього* у Балабин. затоці суттєво впав рівень води, що потягло за собою екологічно-загрозливі наслідки.

Літ.: Запорізький район: витоки і сьогодення. Запоріжжя, 2019; Розширений розділ охорони навколишнього середовища в обсязі звіту про стратегічну екологічну оцінку містобудівної документації «Внесення змін до Генерального плану смт Балабине Запорізького району Запорізької області. Оновлення з розширенням меж населеного пункту та плану зонування смт Балабине Запорізького району Запорізької області» (у складі Генерального плану). Запоріжжя, 2021.

Балабуєв Петро Васильович

Балабу́єв, Петро́ Васи́льович (23.05.1931, хут. Валуйськ, тепер Станично-Луган. р-ну, Луган. обл., Україна — 17.05.2007, м. Київ, Україна) — авіаконструктор, генеральний конструктор *Державного підприємства «Антонов»* (1984–2007), доктор технічних наук (з 1993), професор (з 1994), Герой Соціалістичної Праці (з 1975), *Герой України* (з 1999), заслужений діяч науки і техніки України (з 1991). Після закінчення 1954 Харків. авіац. ін-ту (тепер *Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»*) отримав направлення в Дослідне конструкторське бюро (ДБК), яке очолював О. *Антонов* (тепер ДП «Антонов»), де працював упродовж усього життя. 1955–1965 — інж.-конструктор, нач. складальної майстерні (з 1956), нач. складального цеху (з 1959), провідний інженер із льот. випробувань (з 1960), заст. гол. конструктора і нач. ДБК на серійному заводі в м. Ташкенті (тепер Узбекистан) на час запуску в серію літака АН-22 «*Антей*». Від 1965 — директор Київ. мех. заводу (тепер — ДП Київ. мех. завод М-ва оборони України). Від 1968 — заст. гол. конструктора, у 1974–1984 під час створення та випробувань літака АН-124 «*Руслан*» обіймав посади гол. конструктора та першого заст. гол. конструктора. Від 1984 — гол. конструктор

Електронна версія на сайті https://vue.gov.ua

авіац. техніки, очільник ДП «Антонов». Брав участь у створенні бл. 100 типів та модифікацій літаків *АН*, серед яких: АН-8, АН-10, АН-12, АН-14, АН-22, АН-24, АН-26, АН-28, АН-30, АН-32, АН-72, АН-74. Був гол. конструктором літака АН-124 «Руслан». За безпосеред. керівництва Б. створено літаки: АН-225 «*Мрія*», АН-70, АН-38, АН-140. Розробив і впровадив методи автоматизов. проєктування й конструювання літаків на етапах створення, що стало підґрунтям для формування вітчизн. школи в цій галузі. Під його керівництвом у ДП «Антонов» проведено фундам. дослідження, вирішено низку засадн. проблем, рез-ти яких відіграли важл. роль у розвитку трансп. авіації. Зокрема, було розроблено основи проєктування багатоцільових літаків госп. застосування, важких трансп. літаків, що використовують ґрунтові *злітно-посадні смуги*, сформовано концепцію аеродинаміч. й вагового компонування широкофюзеляжних трансп. літаків, яка вперше була впроваджена на літаках АН-124 «Руслан». Зусилля Б. були спрямовані на зміцнення позицій України в міжнар. повітр. трансп. перевезеннях великогабарит. і надважких вантажів. Виникла потреба в літаках, більших за «Руслан», що спричинило створення найб. у світі літака надвисокої трансп. ефективності — АН-225 «Мрія» — та забезпечення його підготовки до комерц. експлуатації. Депутат Верх. Ради УРСР 11-го скликання (1985–1988). Автор понад 100 наук. праць, серед яких: «Система автоматизованого проєктування транспортних літаків» (1977); «Концепція створення важкого транспортного літака» (1987); «Аеродинаміка літака АН-24» (1989); «Нові авіаційні технічні рішення і технологія в літаку АН-140» (1998); «Основні наукові основи методології формування компонентів системи і обладнання літаків у середовищі тримірної графічної системи CAD/CAM» (1999). Нагороджений орденами: Труд. Черв. Прапора (1966), Леніна (1975), «За заслуги» II (1997) та I (1998) ступенів, Дружби (РФ; 1998), «За розвиток науки та освіти» Міжнар. кадр. академії (2000), Князя Ярослава Мудрого V ступ. (2001); Зол. медаллю «Серп і молот» (1975). Лауреат Держ. премії СРСР (1973), Держ. премії УРСР (1979), премії НАН України ім. О. К. Антонова (2000), премії ім. Е. Ворнера (найвища нагорода Міжнар. орг-ції цивіл. авіації, ІКАО; 2001), премії ім. Петра Великого (РФ; 2001). Почесний громадянин м. Києва (з 1998). 1999 удостоєний звання Героя України за винятkові заслуги перед Укр. державою в розвитку авіації, визначні досягнення у створенні новіт. трансп., пасажир. та спец. літаків. 22.05.2011 до 80-річчя від дня народження Б. на будинку в м. Києві, де він мешкав, було встановлено мемор. дошку-барельєф.

Літ.: Савин В. С. Авиация в Украине: Очерки истории. Харьков, 1995; Кубальський О.Н. Балабуєв Петро Васильович // Енциклопедія історії України : в 10 т. Київ, 2003. Т. 1; Харук А. І. Нарис історії авіаційної промисловості України (1910–1980-ті рр.). Львів, 2010; Анисенко В. Від «Голуба» — до «Руслана» // Крила України. 2016. № 5.

К. Л. Торопчинова

Балаве́нський, Фе́дір Петро́вич (12.01.1865, слобода Люботин, тепер місто Харків. р-ну Харків. обл., Україна — 08.11.1943, с-ще Ліанозово, тепер у складі м. Москви, РФ) — скульптор, член *Наукового товариства ім. Шевченка* (НТШ, з 1913), *Товариства прихильників української літератури, науки і штуки* (з 1904). Закінчив 1896 *Київську рисувальну школу* М. *Мурашка*, 1903 — Петербурзьку академію мист-в (тепер Санкт-Петербур. держ. академ. ін-т живопису, скульптури й архітектури імені І. Ю. Рєпіна), клас скульптора В. Беклемішева (1861; тепер Україна — 1919; тепер РФ). Викладав у Тбіліському (1905–1906) і Київ. (1907–1922) худ. уч-щах, Миргород. худ.-кераміч. технікумі (1922–1930; тепер Миргород. фаховий коледж імені Миколи Гоголя Нац. ун-ту «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»). Був членом журі конкурсів на проєкт пам'ятника Т. *Шевченкові* для м. Києва (1910, 1912); отримав другу премію (1911; першу не присуджено нікому). Працював у галузі портрет., станкової та монумент.-декоратив. *пластики*. Творчості притаманна емоційна, психол. характеристика образу. Створив понад 40 скульпт. портретів Т. Шевченка (гіпс, глина), портрети М. *Лисенка*, І. *Котляревського* (обидва — 1903, гіпс), надмогильне погруддя М. *Кропивницького* на цвинтарі м. Харкова (бронза, 1914). Автор гіпс. погруддя Т. Шевченка (1919), бюст встановлено у м. Києві на місці демонтов. пам'ятника *Олександру II* і того ж року зруйновано денікінцями (див. *Денікінщина*). Керував роботою учнів І. *Кавалерідзе* та П. Сніткіна (1890–1946; тепер Україна) під час створення пам'ятника княгині Ользі у м. Києві (арх. В. *Риков*, 1911). Автор алегоричних (див. *Алегорія*) *горельєфів* на прибутковому будинку І. Ісерліса (1909; створив разом з учнями композицію «Тріумф Фріни»), Бесарабського ринку (1910), гол. будинку Маріїнської громади сестер-жалібниць Червоного Хреста (1912–1913, тепер Ін-т медицини праці імені Ю. І. Кундієва Нац. академії мед. наук України; статуї Медицини, Життя, Милосердя та Любові) та *іподрому* (1915–1916; скульптури юнаків-візників і дівчат з вінками), усі — у м. Києві. Брав участь у здійсненні «Ленінського плану монументальної пропаганди» (1918–1919, погруддя В. Леніна та К. Маркса).

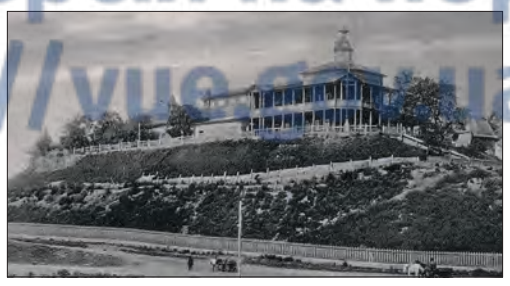

Балавенський Федір Петрович

Літ.: Богданович Г. Федір Петрович Балавенський. Київ, 1963; Німенко А. В. Пам'ятники Тарасові Шевченку. Київ, 1964; Антонович Д. Українська скульптура // *Українська культура*: Лекції *за редакцією Дмитра Антоновича*. Київ, *1993*; Шльонський Д., Браславець О. Андріївський узвіз, його історія та путівник по Музею Однієї Вулиці. Львів; Київ, 2008; Скібіцька Т. Декоративне оздоблення архітектурних споруд Києва 1900–1910-х років // Студії мистецтвознавчі. 2016. Ч. 2.

А. Л. Щербань

Балага́н (від перс. بالاخانه — горішня кімната) — тимчасова легка, зазвичай збита з дощок *споруда* для демонстрації театральних, циркових вистав під час *ярмарків*, народних гулянь, а також для муз. концертів, танців, показу *кінофільмів* (з поч.

Балаган Літнього театру на Валу в м. Чернігові, Україна. Фото поч. 20 ст.

20 ст.), торгівлі, ремісничих занять, тимчасового перебування сторожів, робітників. Театральні Б. ставили на ярмарк. чи базар. площах міст або в парках; були поширені в Україні у 2-й пол. 18 — на поч. 20 ст. Невибагливість *архітектури* цих споруд, а також театр. вистав, які в них відбувалися, зумовила появу зневажл. *конотації* слова зі значенням чогось примітив., маловартіс. й хаотичного, позбавленого естетич. смаку.

Літ.: Тимофієнко В. Архітектура і монументальне мистецтво: терміни і поняття. Київ, 2002.

В. В. Вечерський

Бала́да (франц. ballade, від давньопрованс. ballada — пісня, яку співають у танці, з ballar — танцювати) — жанр епіко-ліричної народної та професійної пісні й поезії.

1) У *літературі* — жанр ліро-епіч. поезії фантастичного, іст.-героїч. чи соц.-побутового змісту з драматично-напруж. сюжетом, у якому наявні елементи надзвичайного. За жанр. ознаками Б. споріднена з *думою*, *романсом*, *поемою*, віршов. оповіданням. У прованс. л-рі 12–13 ст. це була любовна пісня до танцю. У такому значенні вперше назву «Б.» вжив прованс. *трубадур* Пон де Шаптей (1180–1228). У 13–14 ст. в італ. л-рі (*Данте Аліг'єрі*, Ф. *Петрарка*) Б. відокремилася від танцю. У 14–15 ст. у франц. л-рі усталена т. з. канонічна балада, що мала пост. кількість *строф* (три), звертання до певн. особи і сталу схему римування — аб, аб, бв, бв та обов'язковий *рефрен* (балади Ф. *Війона*). Тільки у 2-й пол. 18 ст. в англ. л-рі термін «Б.» набув того значення, яке закріпилося у творах поетів-романтиків і збереглося до наших днів. Романтична Б. — розповід. жанр, якому притаманні пристрасні характери, незвичайна *фабула*, часто з елементами трагізму й таємничості, драматично напружена дія, уривчастий діалог, раптова розв'язка. Їй властиве тяжіння до *фантастики*, яскравої *метафори*. Саме така балада зародилася у *фольклорі* європ. народів: у данців — 12 ст., англійців і шотландців — 13–14 ст., у слов'ян — 14 ст. Перші записи англ. Б. збереглися з 13 ст., дан. — з 16 ст., укр. нар. Б. («Дунаю, Дунаю») — з 2-ї пол. 16 ст. У л-рі жанр Б. цього типу почали розробляти європ. поети 2-ї пол. 18 — поч. 19 ст.: Р. *Бернс*, С. *Колрідж*, Р. Сауті, Л. *Уланд*, Й. В. *Гете*, Ф. *Шиллер*, А. *Міцкевич*, В. *Жуковський* («Людмила»), О. *Пушкін* («Пісня про віщого Олега»). В укр. л-рі перші спроби опрацювати сюжети нар. Б. належать до поч. 17 ст. («Кулина» невідом. автора, опубл. 1625). На поч. 19 ст. до романт. Б. зверталися П. *Гулак-Артемовський* («Твардовський»), П. *Білецький-Носенко* («Івга»), Л. *Боровиковський* («Маруся»), І. *Вагилевич* («Жулин і Калина»), М. *Костомаров* («Пан Шульпіка»), А. *Метлинський* («Смерть бандуриста»), Т. *Шевченко* («Причинна», «Русалка»). Романтичну баладу розробляли і поети 2-ї пол. 19 ст. — С. *Руданський* («Верба»), Ю. *Федькович* («Рекрут»), Б. *Грінченко* («Матільда Аграманте») та ін. Тривалий час Б. вважалася жанром віршов. форми, однак ще в 19 ст. Л. Боровиковський писав Б. прозою. Сюжети нар. Б. були джерелом для багатьох укр. поетів, прозаїків («У неділю рано зілля копала» О. *Кобилянської*), драматургів («Лимерівна» П. *Мирного*). У 20 ст. висохуд. зразки жанру Б. створили П. *Тичина* («Три сини»), М. *Рильський* («Бенкет»), М. *Бажан* («Балада про подвиг»), О. *Влизько* («Балада про "Летючого голландця"»), П. *Воронько* («Партизанська балада»), Л. *Костенко* («Балада про дим»), Б. *Олійник* («Балада про вогонь»), І. *Драч* («Крила») та ін.

Літ.: Нудьга Г. Українська балада (З теорії та історії жанру). Київ, 1970; Єременко О. Р. Метаморфози в українських баладах XIX ст. // Філол. науки. 1998. № 1; Ганіч О. М. Проблема походження української народної балади. Донецьк, 2007; Дуда Л. І. Трансформація жанру балади в творчості бандуристів України й українського зарубіжжя // Укр. культ.: минуле, сучас., шляхи розвитку. 2014. Вип. 20 (1).

2) У музиці — вокальний або інструмент. твір розповідного характеру. Спочатку в ранн. *середньовіччі* у Зх. Європі — жвавий танець, подіб. до *рондо*, у супроводі *бубна* та співу (*соло*, *хор*). У 12–14 ст. Б. поширилась у Данії, Англії, Шотландії, серед слов'ян. народів. У цей час формувалися сталі риси Б.: розповідність, динаміч. сюжет, наявність конфлікту. Жанр поступово втрачав танцювальність, виокремлювалися напрями — героїко-іст., любов., казково-фантастичний. Основні риси жанру склалися у творчості трубадурів і *труверів*. В епоху *Відродження* Б. набула переважно лірич. рис, втратила танцювальність. В основі її змісту вагомими ставали історії з життя героїв, їхні драми кохання, подвиги, часто з казково-фантастич. рисами. З'явилися зразки поліфоніч. (див. *Поліфонія*) балади (Г. де *Машо*). Після 15 ст. цікавість до жанру спадала. Б. відродилася у сер. 18 ст. у профес. музиці у вигляді перекладення текстів поетич. Б. для співу у супроводі *фортепіано*. В Англії з'явилася баладна опера — різновид коміч. опери, де замість традиц. арій звучать Б. Першим зразком стала «Опера жебраків» [1728, музика Й. Пепуша (1667; тепер Німеччина — 1772; Вел.

Балада. Ілюстрація до балади Т. Г. Шевченка «Причинна», худ. І. Їжакевич, 1890 ті

Британія), текст Дж. Гея (1685–1732; Вел. Британія)]. Розквіт вокальної Б. спостерігався на поч. 19 ст. в Австрії та Німеччині. Його пов'язують з творчістю романтика Ф. *Шуберта* («Лісовий цар», 1815). Його Б. — зразок поєднання реальн. і фантастич. у напруж., конфлікт. сюжеті з персонажами, сильн. емоціями; переважно мають наскріз. розвиток. Еволюція романт. вокальної Б. втілена у творчості О. *Бородіна*, Й. *Брамса*, М. *Глинки*, Ф. *Ліста*, М. *Мусоргського*, М. *Римського-Корсакова*, Р. *Шумана*, П. *Чайковського*. Хорові Б. писали Ф. *Мендельсон* та Р. Шуман. В епоху *романтизму* з'явилася інструм. Б. У ній збереглася епічна розповідність у поєднанні з гостр. динамікою розвитку образів, зміст яких зосереджений на лірико-меланхолійних, мрійливо-фантастич. та героїч. проявах. Засновник — Ф. *Шопен*, який заклав у структуру вільно трактовану сонатну (див. *Соната*) форму. В жанрі інструм. балади творили Й. Брамс, Е. *Гріг*, Ф. Ліст, А. Лядов (1855–1914; тепер Росія), Г. *Форе* та ін. Еволюція Б. привела до появи сонати-балади, симфонії-балади, концерту-Б. Б. може бути також частиною *сюїти*, *симфонії*, *опери* тощо. У 20 ст. Б. набула розвитку в сучас. пісен. напрямах: *авторській пісні* та рок-музиці. Сформувався жанр рок-Б. Виконують рок-Б. у супроводі ансамблю типових для такого виду музики інструментів. В Україні була поширена фольклорна Б. («Бондарівна», «Ой, Морозе-Морозенку», «Ой не ходи, Грицю», «Ой на горі вогонь горить», «Козака несуть»). Українська муз. Б. дістала розвитку у творчості Й. Витвицького (1813–1866; тепер Україна), П. *Сокальського* і В. *Сокальського*, Я. Лопатинського (1871–1936; тепер Україна), Д. *Січинського*, І. *Воробкевича* та ін. під впливом Ф. Шопена, Ф. Ліста, Р. Шумана, мала характер п'єс для домаш. музикування. Зразки укр. профес. Б. створили В. *Барвінський*, В. *Кирейко*, М. *Колесса*, В. *Косенко*, М. *Лисенко*, С. *Людкевич*, Б. *Лятошинський*, Л. *Ревуцький*, Я. *Степовий* та ін.

Літ.: Нудьга Г. Українська балада (З теорії та історії жанру). Київ, 1970; Виеру Н. Драматургия баллад Шопена // О музыке. Поблемы анализа. Москва, 1974; Грица С. Семантика народного мелосу і конкретне середовище його побутування // Нар. творчість та етн. 1976. № 3; Історія української музики : в 6 т. Київ, 1992. Т. 4: 1917–1941; Верещагіна О. Є, Холодкова Л. П. Історія української музики XX століття. 2-ге вид. допов. Тернопіль, 2010; Історія української музики : в 7 т. / Гол. ред. Г. А. Скрипник. Київ, 2016. Т. 1. Кн. 1; Вавшко І. В. Рок-балада в українській музиці // Наук. вісник Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. 2019. Вип. 124; Сидір Н. Еволюція жанру фортепіанної балади в українській музиці // Музикознав. універсум. 2019. Вип. 45.

Н. М. Кушка

Бала́ж, Бе́ла [Балаш; угор. Balázs Béla; справжні ім'я та прізвище — Бауер, Герберт Бела (Bauer, Herbert Béla); 04.08.1884, м. Сегед, Угорщина — 17.05.1949, м. Будапешт, Угорщина] — письменник, поет, сценарист, теоретик кіно, доктор гуманітарних наук (з 1908). Писав угор., нім. та рос. мовами. Нар. у сім'ї викладачів. 1890 батьки переїхали до м. Левоча (тепер Словаччина). 1899 після смерті батька повернувся з матір'ю у м. Сегед. Закінчив 1906 Будапешт. королів. угор. наук. ун-т ім. П. Пазманя (тепер Будапешт. ун-т ім. Л. Етвеша). Продовжив навчання восени 1906 у Берлін. ун-ті, де відвідував лекції з філософії Г. *Зіммеля* та В. *Дільтея*. У м. Берліні працював над першою книгою «Естетика смерті» (опубл. 1908). На поч. 1908 відвідав м. Париж, з осені цього ж року викладав у освіт. закладах м. Будапешта. 1911–1912 подорожував Європою (Італія, Франція, Німеччина). У цей час вийшли перші збірки його віршів. На поч. *Першої світової війни* 1914 добровольцем пішов на фронт, був поранений, 1915 направлений на службу до тилу. У щоденниках (видані 1916) змалював картини армійських буднів. Підтримував встановлення в Угорщині рад. влади. Входив до складу Директорії революц. письменників, працював у Наркоматі освіти *Угорської Радянської Республіки*. Після падіння Угор. Рад. Республіки емігрував до м. Відня (Австрія), де працював у німецько- та угорськомов. виданнях, публікував поет. твори та праці з *кінознавства*. З 1926 жив у м. Берліні, співпрацював із Г. В. *Пабстом*, А. *Кордою*, Л. *Ріфеншталь*. Вступив до Компартії Німеччини (1931). Наприкін. 1931 на запрошення кінофабрики «Міжрабпомфільм» приїхав до м. Москви, де залишився до завершення *Другої світової війни*. Викладав у Держ. ін-ті кінематографії (тепер *Всеросійський державний інститут кінематографії імені С. А. Герасимова*). Після повернення до м. Будапешта (1945) став фундатором Угор. ін-ту кіно. Читав лекції як запрошений викладач в освіт. закладах міст Праги та Рима. Уперше вірші Б. були опубліковані в антології «Завтра» (угор. «A Holnap»; 1908). Друкувався також у засн. Е. *Аді* журн. «Захід» (угор. «Nyugat»). Автор драм. творів: п'єси «Доктор Маргіт Сельпаль» (угор. «Doktor Szélpál Margit»; поставлена 1909), одноакт. *містерії* у віршах «Замок герцога Синя Борода» (угор. «A kékszakállú herceg vára»; 1910), за якою написана опера Б. *Бартока*. Співпраця з Бартоком продовжилася створенням *лібрето* балету «Дерев'яний принц» (угор. «A fából faragott királyfi»; поставл. 1917). Писав також *казки* — збірка «Плащ мрії» (нім. «Mantel der Träume»; 1922). Романи «На долоні Бога» (угор. «Isten tenyerén»; 1921), «Неможливі люди» (нім. «Unmögliche Leute»; 1930) присвячені проблемам *інтелігенції*. У 1930–1940-х сформувалися реаліст. позиції письменника, відображені в автобіогр. романі «Юність мрійника» (угор. «Az álmodozó fiatalsága»; 1948), п'єсі «Моцарт» (угор. «Mozart»; 1941), збірках віршів «Лети, моє слово» (угор. «Repülj, szavam»; 1944), «Мій шлях» (угор. «Utam»; 1945) та ін. творах. Б. був одним із авторів *сценаріїв* фільмів: «Тригрошова опера» (1931, реж. Г. В. Пабст за мотивами однойм. п'єси Б. *Брехта*); «Десь у Європі» (1948; реж. Г. фон *Радваньї*). Спільно з Л. Ріфеншталь написав сценарій та поставив фільм «Блакитне світло» (1932), який мав успіх у Німеччині та Великій Британії. Однак 1933 після приходу до влади нацистів ім'я Б. (через євр. походження) було знято з *титрів* фільму. 1933 працював над *екранізацією* роману Б. Іллеша (1895–1974; тепер Словаччина — Угорщина) «Тиса горить» (угор. «A tiszafa ég»; 1929) про угор. революцію 1919 (фільм на екрани не вийшов). У книгах про кіно «Видима людина, або Культура кіно» (1924), «Дух фільму» (1930), «Мистецтво кіно» (1945) виділяв крупний план і *монтаж* як два гол. естетичні елементи, на яких ґрунтується кіно як мист-во. Крупний план вважав необх. умовою міміч. гри кіноактора (на відміну від театр. дійства). Монтаж називав «креативними ножиця-

Балаж Бела

ми». Завдяки можливості вирізати, а потім з'єднувати між собою різні *кадри*, створюється певний *темп*, *ритм*. На думку Б., ритм у кіно — те саме, що й *стиль* у літературі. Виокремив та описав різні форми монтажу: асоціатив., інтелектуал., формальний, без склейки. Ще до появи *кіно звукового* проголошував, що людина з появою кіно стає «видимою», пізнає себе попри мовні відмінності. Стверджував, що вигляд предмета залежить від *ракурсу*. «Суб'єктивний погляд кіноапарата» може бути перенесений у простір фільму, простір самої дії. Писав про *кіно кольорове*, сутність якого назвав «рухом фарб». Закликав досліджувати мист-во кіно як окр. напрям. Уперше зробив спробу систематизувати естетичні проблеми кіно. Цінність кіно вбачав у тому, що воно дає змогу людині краще пізнати себе. Ідеї Б. мали вплив на формування *естетики* кіно в країнах Центр. Європи. У статтях, а також у розділі «Соціалістичний реалізм» до книги «Дух фільму» (1935), розглянув кінострічки «Іван» і «Земля» О. *Довженка*. Згадки про фільми О. Довженка є і в кн. Б. «Кіно. Становлення й суть нового мистецтва» (опубл. 1968). Повість Б. «Карлусь Бруннер» (1937) укр. мовою переклала М. *Пригара*. Лауреат Премії імені Л. Кошута (1949). У 1960-х в Угор. Нар. Республіці засновано студію імені Б., 1958 — премію Б. за досягнення у кінематографі.

Тв.: Doktor Szélpál Margit. Budapest, 1909; Az utolsó nap. Budapest, 1913; Рос. перекл. — Моцарт. Москва, 1938; Любовь земная и небесная. Москва; Ленинград, 1945; [Стихи] // Антология венгерской поэзии. Москва, 1952; Укр. перекл. — Карлусь Бруннер. Одеса, 1939.

Пр.: A látható ember. A film szelleme. Budapest, 1958; A Film. Budapest, 1961; Lehetetlen emberek. Budapest, 1984; Рос. перекл. — Дух фильма. Москва, 1935; Кино. Становление и сущность нового искусства. Москва, 1968; Физиогномия // Искусство кино. 1986. № 2.

Літ.: Буров С. Бела Балаш — теоретик и критик кино // Искусство кино. 1947. № 1; Эйзенштейн С. Бела забывает ножницы // Избранные произведения : в 6 т. Москва, 1964. Т. 2; Аристарко Г. История теорий кино / Пер. с ит. Г. Богемского. Москва, 1966; Мегела І. Багатогранність обдарування // Всесвіт. 1984. № 8; Файналова Е. Князья тишины // Иностранная лит. 2010. № 4; Брюховецька Л. І. Кіномистецтво. Київ, 2011; Ронен О. Balázs // Звезда. 2011. № 3; Зайцева Л. Становление выразительности в российском дозвуковом кинематографе. Москва, 2013.

Ба́лак (польськ. Bałak) — *соціолект польської мови*, поширений серед представників польського й полонізованого населення Східної *Галичини*, які не володіли *літературною мовою* на достатньому рівні (більшість міського населення, крім *інтелігенції* й *аристократії*). Львівську «*ґвару*» часто розглядають як один із різновидів Б. Проте у м. *Львові* «ґвара» була не повноцін. соціолектом, а *арго*, поширеним серед окр. соц. прошарків. Вона була більш віддаленою від літ. польск. мови, ніж Б. більшості міст (із огляду на помітну більшу кількість лексич. запозичень з *української мови*, наявність числен. запозичень *їдишу* і меншу кількість запозичень із літ. німецької). Серед рис, які відрізняли Б. від літ. стандарту, найпомітнішими є: фонет. вплив укр. мови («і» у частині випадків, коли він в укр. мові на місці давнього «ѣ», напр., у слові «chleb» — «хліб»; відсутність переходу м'яких свистячих у пом'якшені шиплячі); численні лексичні запозичення з укр., передусім у побут. лексиці; запозичення з літ. німецької (переважно *канцеляризми*). Залежно від співвідношення польського й укр. населення в конкр. насел. пункті кількість укр. елементів змінювалася. У містечках із вел. питомою часткою укр. нас. Б. становив безсистемну суміш польської й укр. (аналог *суржику* як суміші укр. й російської). У польськ. л-рі середини і 2-ї пол. 20 ст. елементи Б. із худ. метою використовували у прямій мові персонажів у творах, дія яких відбувається в Галичині міжвоєн. періоду.

Літ.: Kurzowa Z. Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku. Kraków, 2006; Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т. та ін. Лексикон львівський: поважно і нажарт. Львів, 2009.

Бала́кірєв, Мі́лій Олексі́йович (рос. Балакирев, Милий Алексеевич; 02.01.1837, м. Нижній Новгород, тепер Росія — 29.05.1910, м. Санкт-Петербург, тепер Росія) — композитор, диригент, піаніст, музично-громадський діяч. Нар. у сім'ї збідніл. дворянина. Гри на ф-но навчався приватно в О. Дюбюка (1812–1898; тепер Росія) у м. Москві (1846) і К. Ейзріха в м. Нижньому Новгороді (1850–1851). У 1853–1855 — слухач матем. ф-ту Казан. ун-ту (тепер Казан. федерат. ун-т). Був знайомий з М. *Глинкою* (від 1855), Т. *Шевченком* (з 1859). 1856 дебютував як піаніст у м. Санкт-Петербурзі. Організатор і керівник (1862–1872) творч. співдружності «Могутня купка». 1862 спільно з Г. Ломакіним (1812–1885; тепер Росія) заснував «Безкоштовну музичну школу», якою керував (1862 — поч. 1870-х; 1881–1901). У 1867–1869 — гол. диригент *Російського музичного товариства*. У 1870-ті — службовець на Варшав. залізниці. 1883–1894 — керівник Придвор. співац. капели (тепер Держ. академ. капела) в м. Санкт-Петербурзі, розробив програми наук. класів. У творч. доробку Б. переважає інструм. музика. Звертався до жанрів романт. фортепіан. музики. Розвивав жанр нар. симфонізму (симф. поема «Тамара»; 1882; на текст Ю. Лермонтова). Із Б. пов'язують зародження жанру рос. епіч. *симфонії*. Цікавився муз. культурами ін. країн (польс., чес., ісп. тощо). Популяризував рос. нар. образи, природу («Увертюра на три російські теми»; 1858). Один із творців оригін. рос. фортепіан. стилю («Ісламей»; 1869). Сприяв популяризації опер М. Глинки, завідував постановкою «Життя за Царя» («Іван Сусанін»; 1866), «Руслан і Людмила» (1867) у м. Празі. Створив *камерні ансамблі — октет* для флейти, валторни, скрипки, альта, віолончелі, контрабаса, фортепіано (1850–1856); для оркестру — «Увертюра на тему іспанського маршу» (1857; 2-га ред. — «Іспанська увертюра»; 1886), «Чеська увертюра» (1867; 2-га ред. 1905), *Сюїту* в 3 частинах [1901–1909; закінчив С. Ляпунов (1859; Росія — 1924; Франція)], 2 симфонії (1864–1897; 1907–1906); для голосу з ф-но — 20 *романсів* (1857–1865), 10 романсів (1895–1896), романси (1903–1904); для ф-но в 2 руки — *фантазію* «Ісламей» (1869), 2 сонати (1905; 1909), 3 *скерцо*, 7 *мазурок*, 3 *ноктюрни*, 7 вальсів; для хору з оркестром — «Кантата пам'яті М. Глинки» (1904). Видано його «Збірник російських народних пісень» («Сборник руских народных песен»; 1866), «Повне зібрання духовних творів» («Полное собрание духовных сочинений»; 2015). Нагороджений орденом Св. Станіслава II ступ. 1978 у м. Нижньому Новгороді в будинку, де він

Балакірєв Мілій Олексійович

народився, відкрито музей (діяльність відновлено 2018). На його честь 1989 названо *астероїд* 6777 гол. поясу.

Літ.: Кунин И. Ф. Милий Алексеевич Балакирев: жизнь и творчество в письмах и документах. Москва, 1967; Балакірєв Милій Олексійович // Мистецтво України : у 5 т. Київ, 1995. Т. 1; Зайцева Т. А. Милий Алексеевич Балакирев: Истоки. Санкт-Петербург, 2000; Мастера музыки, искусства и архитектуры / Сост. Н. Б. Сергеева. Москва, 2008.

Балаклáвська бýхта — *бухта Чорного моря* в межах м. *Севастополя*. Розташована в Балаклав. р-ні міста. Відома з *античності* як Сюмболон-Лімне, тобто «бухта знаків (символів, прикмет)». Закладена не пізніше 5 ст. до н. е. Від 15 ст. наз. Балик-Юве (Балик-Лава; «садок для риби»), що трансформувалося в сучас. назву. Має тектон. походження. Бухта вигнута, за формою схожа на *фіорд*. Простягається в субмеридіональному напрямку. Оточена скелястими, подекуди стрімк. *берегами*. Вхід розташ. між *мисами* Георгія та Курона. Непомітно з боку моря. Довж. — бл. 1 500 м, шир. — 200–400 м.

Балаклавська бухта

Глиб. варіює від 5 до 35 м. *Фарватер* звивистий. Б. б. розвивалася, зокрема, як центр вод. *туризму*. Наявні *причальні споруди*.

Літ.: Гриневецкий С. Р., Жильцов С. С. Черноморская энциклопедия. Москва, 2006; Балаклава, мыс Айя, мыс Фиолент / Авт.-сост. М. Г. Новиков. Севастополь, 2007.

А. С. Івченко

Балаклáвське підняття́ — тектонічна структура в Україні на південному заході *Кримського півострова*. Локалізована в Балаклав. р-ні м. *Севастополя*. Складена *пісковиками*, *алевролітами*, *аргілітами*, глинистими *сланцями* тавр. серії верхньотріасово-нижньоюр. періоду та грубоуламковими утвореннями нижньо- і середньоюр. періоду. На зх. фланзі підняття під рівнем *Чорного моря* спостережено зменшення шир. *шельфу* й згущення *епіцентрів* слабких *землетрусів*. В орогр. відношенні породи тріасово-середньоюр. періоду утворюють зниження в *рельєфі* між пасмами верхньоюр. *вапняків*.

Літ.: Очерки геологии Крыма. Москва, 1997; Юдин В. В. Геологическое строение Крыма на основе актуалистической геодинамики. Симферополь, 2001; Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013.

В. С. Білецький

Балаклі́йський райо́н — див. *Ізюмський район*.

Балаклі́я — місто, адміністративний центр Балаклійської територіальної громади *Ізюмського району Харківської області* України. Розташоване на лівому березі р. *Сіверського Дінця*, на Пд. Сх. від м. *Харкова*. Відстань до м. Харкова — бл. 90 км. Тер. — бл. 24 км². Заселено з давніх часів. Поблизу знайдено сліди неоліт. (див. *Неоліт*) стоянок, кочових племен (*салтівсько-маяцької культури*, *сарматів*) тощо. Б. засн. 1663 як козац. *слободу*. Названо, ймовірно, за місц. річкою (тепер р. Балаклійка, ліва притока р. Сіверс. Дінця). Назва річки тюрк. походження, означає «невелика річка» або «рибна річка». Було споруджено фортецю, що перетворилася на важл. укріплений пункт для захисту *Слобожанщини* й пд. тер. *Московського царства* від нападів ногайських і *кримських татар*. З 1699–1670 — центр Балакл. полку, 1677 усю тер. віднесено до Харків. полку. Згодом Б. стала основою утв. у 1680-х Ізюм. полку. Пізніше у 18 ст. була відомим торг. центром. Від 1765 — центр комісарства Ізюм. провінції *Слобідсько-Української губернії*. Від 1782 — волос. центр Зміїв. пов. 1817–1857 перебувала в статусі військ. поселення. За назвою розквартир. полку перейменовано на Новосерпухів (до 1891). У ході революц. подій 1917–1919 влада неодноразово змінювалася. У ході наступу рад. військ проти *Армії Української Народної Республіки* встановлено *радянську владу*. Б. стала район. центром 1923. Статус міста має від 1938. У роки *Другої світової війни* окуповано, звільнено 1943. Упродовж 1991–2020 — адм. ц. Балакл. р-ну (тепер ліквідовано) Харків. обл. України. 2020 Б. затверджено адм. ц. Балакл. тер. громади. Після поч. повномасштаб. вторгнення РФ в Україну 24.02.2022 (див. *Російсько-українська війна*) почалися обстріли міста. Від 03.03.2022 Б. тимчасово окуповано. Звільнено 08.09.2022 за контрнаступу *Збройних сил України* в Харків. обл. Надалі перебуває під обстрілами. Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 26 921 особа, густота — бл. 1 122 особи/км². Склад нас. за етніч. групами (2001, перепис): українці (80,4 %), росіяни (18 %), білоруси (0,4 %) та ін. За статевими групами: чоловіки (45,6 %), жінки (54,4 %). Укр. мову вважали рідною 70,8 % осіб, рос. — 28,7 % осіб тощо. Нас. зменшується, 2001 становило 32 тис. осіб. Клімат помірно континентальний. Серед. т-ра січня — –5 °С, липня — +23 °С. Середньорічна кількість опадів — до 500 мм. Розвинений пром. центр. Поблизу міста розташ. *Шебелинське газоконденсатне родовище*. Основні пром. підприємства: філія «Хенкель Баутехнік (Україна)» (вир-во буд. сумішей), «Балцем» (вир-во цементу), Балакл. ремонт. з-д, Балакл. молзавод та ін. Є від-ня пошти, низка закладів торгівлі (харч.

Балаклія. Герб

Балаклія на карті України

Електронна версія на порталі
http://vue.gov.ua

продуктами, технікою, буд. матеріалами тощо) і громад. харчування. Діє центр соц. служб. Наявні клінічна багатопрофільна лікарня інтенс. лікування, центр первин. медико-сан. допомоги, амбулаторії. У Б. розташ. однойм. пасажир. залізн. станцію, автостанції. Здійснюються автобус. перевезення, зокрема є маршрути до міст Харкова, *Ізюма*. Працюють заклади дошкільної (дит. садок, ясла-садки) та заг. серед. (6 ліцеїв, спец. шк.) освіти. Діє Балакл. пед. фах. коледж

Балаклія. Центр міста невдовзі після визволення від окупантів, вересень 2022

(засн. 1995). Є міжшкільний ресурс. центр, ДЮСШ, муз. школа, станція юних натуралістів. У місті розташ. кілька б-к, зокрема центр. районна. Є Балакл. район. краєзн. музей (1988), будинок культури. Налічують 9 пам'яток історії місц. значення, зокрема брат. могили, пам'ятник воїнам-землякам, меморіал пам'яті. Серед архіт. об'єктів — садиб. будинок із флігелем у стилі *класицизму* (1818–1821; тепер використовується як музей) і полкова церква (1-ша пол. 19 ст.). Є район. дитячо-юнацький спорт.-оздоров. комплекс зі стадіоном (2021 розпочато реконструкцію), невел. спорт. майданчики. У місті нар. геолог і географ Я. *Едельштейн*, опер. співачка й нар. артистка України О. *Петрусенко*, історик А. *Шевелєв*.

Літ.: Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків, 1918; Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1967. Т. 21: Харківська область; Гошовська В. А. Балаклія. Харків, 1991; Ряполов В. М., Кацанов М. Т., Хесін В. О. та ін. Історія досліджень археологічних пам'яток на території м. Балаклія та використання їх результатів у процесі розробки історико-архітектурного опорного плану міста для Балаклійської міської ради // Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Сер.: Іст. 2018. Вип. 54.

Балалайка

Балала́йка (від праслов'ян. Bolboliti — балаболити) — народний щипковий музичний *інструмент*. Походить від старовин. *домри*. Відома з 18 ст. Дослідники вважають, що Б. виникла в побуті скоморохів *Давньої Русі*. Час появи Б. залишається дискусійним питанням. Поширена з 18 ст. Наприкінці 19 ст. музикант В. Андрєєв (1861–1918; тепер Росія) удосконалив і модернізував інструмент, створив його різновиди. Інструмент був поширений здебільшого на тер. Росії та Білорусі. Б. має дерев. корпус трикут. форми, довг. гриф з дещо відтягнутою назад головкою й трьома (раніше двома) *струнами*. Звук видобувають брязканням, торкаючись струн кінчиками трьох пальців правої руки, складеними особл. способом; а також щипком, подвійним щипком, дробом, зривом, *вібрато*, тремоло. Грають також на Б. за допомогою медіатора (див. *Плектр*). Репертуар: обробки нар. пісень, перекладення класич. творів, автор. музика. В Україні Б. пов'яз. із діяльністю виконавця і педагога Є. Блінова (1925; тепер Росія — 2018; Україна) та його учнів. З 1920-х Б. стала складником нар. оркестрів. У повоєн. час вийшла на естраду як сольн. інструмент. Композитор Г. Таранов (1904–1989) написав концерт для Б. і *бандури* з оркестром (1954); К. Мясков (1921–2000) — Сюїту для Б. та *фортепіано* (1966). Автором статей із питань майстерності гри на Б. був Ю. Алексик (1941; усі — тепер Україна). В. Ілляшевич (1939–2004; Україна) 1993 створив Київ. квартет балалаєчників, з яким виконував нар. мелодії, твори композиторів-класиків і сучасників. Мав сольні виступи з *оркестрами симфонічними* України, Німеччини. В укр. репертуарі твори композиторів К. Мяскова, О. Канерштейна (1933–2006), Я. Лапинського (1928–2020), В. Польового (1927–1986), А. Мухи (1928–2008; усі — Україна) та ін.

Літ.: Давидов М. Історія виконавства на народних інструментах (українська академічна школа). Київ, 2005; Юцевич Ю. Є. Музика. Словник-довідник. 2-ге вид., перероб. і допов. Тернопіль, 2009.

Баламáндська деклара́ція 1993, Баламандський документ — підсумковий документ *Міша-ної комісії з теологічного діалогу* між Католицькою та Православною церквами. Б. д. під назвою «Уніатизм, метод єдності в минулому та теперішній пошук повного сопричастя» оприлюднено 23.06.1993 у Баламанд. монастирі (Ліван) під завершення 7-ї пленар. сесії Комісії. Актуальність питання *уніатизму* в екуменіч. діалозі (див. *Екуменізм*) кін. 1980-х — на поч. 1990-х знач. мірою була зумовлена виходом із підпілля *Української греко-католицької церкви* (УГКЦ) та загостренням відносин між греко-католиками і православними в Зх. Україні. Концепція Б. д. уґрунтована на таких положеннях: минулі спроби досягти єдності між Зх. і Сх. церквами не мали успіху, але загострили відносини між ними; унійні ініціативи у різн. регіонах Сходу, які з'єднали окр. христ. спільноти з *Католицькою церквою*, одночасно призвели до розриву з материнськими *Православними автокефальними церквами*; уніатизм надалі не може бути прийнятним ані як «метод для застосування», ні як «модель досягнення єдності між Церквами», але став склад. екуменіч. проблемою; Катол. і Правосл. церкви взаємно визнають себе Церквами-Сестрами, екуменіч. зусилля яких спрямовані на досягнення «повного і цілковитого сопричастя»; *Східні католицькі церкви* мають право існувати й діяти для задоволення дух. потреб своїх *вірян*, але у перспективі — сх. *католицизм* стане зайвим як окреме явище. Поряд із тим Б. д. містила практ. настанови катол. церквам лат. і сх. обрядів щодо входження в екуменіч. процес: відмова від *прозелітизму* серед правосл. вірян; спільні консультації катол. і правосл. *єпископів*, юрисдикція яких поширюється на одну тер., у плануванні душпастир. заходів; підготовка кадрів нових *священнослужителів* тощо. Наголошено на важливості поняття «Церкви-Сестри» як основи для *еклезіології* міжцерк. єдності; взаєм. визнанні апостол. наступництва, *хрещення*, *Євхаристії* та ін. *таїнств*. Рецепція Б. д. з боку церков була різною — від схвалення до категорич. засудження. Звертали увагу на укр. контекст проблеми: сх. унійні церкви, зокрема й УГКЦ, спричинили *Ватикану* труднощі в екуме-

ніч. діалозі та дипломат. контактах з *Вселенським православ'ям*. У підсумку Б. д. не задовольнила остаточно жодну зі сторін, проблематика уніатизму з еклезіал. погляду лишилася невирішеною, а ступінь нормативності документа для різн. церков — спірним.

Дж.: Заява Змішаної міжнародної комісії з богословського діалогу між Римо-Католицькою та помісними Православними Церквами на VII пленарній сесії (Баламанд, 17–24 червня 1993 р.) [Баламандська декларація] // Знаки часу: До проблеми порозуміння між Церквами / Упоряд. З. Антонюк, М.Маринович. Київ, 1999.

Літ.: Borelli J. The Quest for Unity: Orthodox and Catholics in Dialogue: Documents of Joint International Commission and Official Dialogues in the United States 1965–1995. Crestwood, 1996; Catholiques et orthodoxes: les enjeux de l'uniatisme. Dans le sillage de Balamand. Paris, 2004; Яроцький П. Л. Баламандський документ: основні положення, практичні висновки // Релігієзнавство. Сучасні релігійні процеси у світі й Україні. Київ, 2013; Говорун К. Метаекклезіологія: Хроніки самоусвідомлення Церкви / Пер. з англ. О. Панич. Київ, 2018; Курилець Т. Поняття уніатизму: історія та сучасність // Наук. записки Укр. Католицького Ун-ту. Сер.: Богослов'я. 2019. Ч. 12. Вип. 6; Ранця І. Баламандська декларація 1993 року та її рецепція в різних церковних середовищах: до 25-річчя історії документа // Наук. записки Укр. Католицького Ун-ту. Серія: Богослов'я. 2019. Ч. 12. Вип. 6.

П. Л. Яроцький

Балами́р (Баламбер; бл. 313 н. е., місце невідоме — бл. 388, місце невідоме) — перший згаданий у джерелах вождь *гунів*. Етимологію імені не визначено. На думку історика й сходознавця О. *Пріцака*, оригін. гунська форма цього імені — «Баламур» (лат. Balamur). Він вважав її спорідненою з монгол. «баламуд» («баламад») — «дикий», «сміливий». Перша писем. згадка про Б. міститься у трактаті хроніста *Йордана* «Про походження та діяння гетів» («Гетика»; лат. «De origine actibusque Getarum», «Getica»; поч. 550-х). Ім'я Б. навів у романізов. формі «Баламбер». У різних списках «Гетики» і деяких похідних від неї текстах вжито форми: лат. «Balaber», «Balamber», «Balamur», «Balambyr», «Balamir». Імовірно, Б. став вождем гунів у сер. 4 ст. Згідно з повідомленням Йордана, король *остготів* Вінітарій (можливо, викривлене ім'я короля остготів Витимира), здобувши перемогу над *антами*, стратив вождя антів Божа (Буса) з його синами і старійшинами антів. На той час анти перебували в залежності від гунів, і, щоб помститися за Божа, Б. пішов походом на Вінітарія, убив його, одружився з його племінницею Вадамеркою. Таким чином підкорив остготів гунам. Згадки про Б. в ін. джерелах спираються на повідомлення Йордана. Дослідник Хьон Дзінь Кім (нар. 1982, Корея; мешкає і працює в Австралії) висловив сумнів у існуванні Б. Він припустив, що його ім'я є результатом плутанини з іменем остгот. короля Валамира (бл. 420–469; правив з 447): грец. написання імен Валамира й Б. збігається, а свідчення Йордана записане через 200 р. після гіпотет. періоду життя Б.

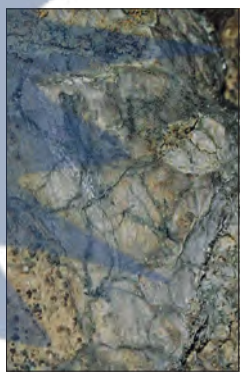
Дж.: Jordanes. «Romana» and «Getica» / Trans. from lat. by P. Van Nuffelen, L. Van Hoof. Liverpool, 2020.

Літ.: Pritsak O. The Hunnic Language of the Attila Clan // Harvard Ukrainian Studies. 1982. Vol. 6. № 4; Heather P. The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians. New York; Oxford, 2007; Kim H. J. The Huns, Rome and the Birth of Europe. Cambridge, 2013.

Баламу́тівська пече́ра з наске́льними малю́нками — комплексна природна (карстово-спелеологічна) і культурна (археологічна та історична) *пам'ятка* загальнодержавного значення (від 1975), розташована на північно-східній околиці с. Баламутівка *Чернівецького району Чернівецької області*, Україна. Уперше вхід. *грот* Б. п. описали 1949 учасники об'єдн. карстово-спелеол. експедиції Київ. держ. ун-ту ім. Т. Шевченка (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) та Моск. держ. ун-ту імені М. В. Ломоносова. Перше топогр. знімання грота виконали 1978 В. Коржик і В. Кабашнюк (обидва нар. 1949; тепер Україна). 1980 спелеологи В. Андрейчук (нар. 1959) і Б. Рідуш (нар. 1961; обидва — Україна) відкрили продовження — обводнену *галерею*. У 1951 під час розвідок Дністров. археол. експедиції Ін-ту сусп. наук Львівської філії АН УРСР О. Черниш (1918–1993; тепер Україна) у Б. п. (вхід. гроті) відкрив давні зображення. 1968 ця ж експедиція провела додатк. обстеження Б. п. У наступ. роки більша частина малюнків зникла внаслідок обвалювання ділянок стін і стелі. Окремі фрагменти віднайшов О. Черниш під час обстеження грота (липень, 1985). Б. п. закладена у 20-метр. товщі міоценових світло-сір. та біл. прихованокристалічних жовнових *гіпсів*. Висота входу над рівнем р. *Дністра* — 70–75 м. Б. п. починається об'єм. гротом завдовжки 16 м і завширшки до 14 м. Його сумарна довжина (разом із декількома відгалуженнями) — 40,5 м; площа — 163 м^2; об'єм — 978 м^3. Середня висота грота — 6–7 м при ширині 8–12 м. У кінці грота за грубобриловим завалом починається галерея завширшки 1,5–2,0 м та заввишки 1,0–1,5 м (іноді до 2,0 м). Дном галереї протікає *струмок*, який у залі вхід. грота губиться серед нагромадження великих брил, що впали зі стін та стелі. За 85 м від грота галерея разом зі струмком розгалужується на 2 витоки. Правий витік через 30 м, де підзем. потік утворює *водоспад* висотою 1,2 м, закінчується непрохід. горизонт. щілиною; лівий — через 40 м закінчується першою кальцитовою *греблею*. Три таких греблі (висотою від 0,5 м до 0,8 м) загачують струмок і утворюють три озерця заг. довжиною бл. 16 м. Поверхня озерець (їхня глибина 0,4–0,6 м) на 20–30 см відстає від стелі. Наприкінці остан. запруди — невелика камера діаметром до 3 м, за якою витоки підзем. струмка губляться у кам'яному завалі. У суглинистих відкладах вхід. грота знайдені рештки викоп. *фауни* дрібних *хребетних*. Малюнки на стінах Б. п. та частково на стелі виконані на гіпсі чорною фарбою — *сажею*, змішаною з жиром,

Баламутівська печера. Вхідний грот

Баламутівська печера. Наскельний малюнок

і вкриті тонкою кіркою вторин. гіпсу. Також відмічені ділянки зі зображеннями у вигляді різн. прокреслених ліній, виріз. на поверхні гіпсу. У Б. п. знайдено понад 60 малюнків, розташ. переважно групами. Розміри цих чор. малюнків не перевищували 25 см. Давні зображення складалися з антропоморф., зооморф. та лінійно-геом. малюнків. Серед них є зображення мислив. сцен, тварин, люд. постатей із луком. У центрі — постать *шамана*. За припущенням О. Черниша, Б. п. була місцем, де проводили ритуал. магічні церемонії мезоліт. (див. *Мезоліт*) племена, які мешкали довкола. Основною галуззю їхнього госп-ва було *мисливство*. О. Черниш відніс малюнки за стилем виконання до умовно реалістичних (як такі, що відображають початок *стилізації*): живі реал. фігури людей і тварин передавали різн. лініями схемат. характеру. На час створення настінні малюнки Баламутів. грота знаходилися на знач. відстані від тодіш. входу до Б. п., перебували у констант. мікроклімат. умовах (*температура* та *вологість*), що уможливило їх збереження. Унаслідок *регресії* схилу грот був розкритий та опинився в зоні добових і сезон. коливань т-ри, вологості; активізувалися процеси фіз. *вивітрювання*. Ймовірно, що розкриття грота сталося наприкін. 19 — на поч. 20 ст. Інтенсивний характер руйнування вхід. грота в наш час може бути пов'яз. також з активізацією антропоген. впливу на *ландшафт*. У Б. п. збереглися лише декілька малюнків (через вивітрювання та *вандалізм*). Пам'ятка потребує *консервації, реставрації*.

Літ.: Черниш О. П. Нова пам'ятка первісного мистецтва. Матеріали дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Київ, 1959. Т. 2; Рідуш Б. Т., Купріч П. П. Печери Чернівецької області: Кадастр. До XII з'їзду Української спелеологічної асоціації. Чернівці, 2003; Рідуш Б. До питання про вік малюнків Баламутівської печери // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2000. Т. 2; Кононенко О. М., Рідуш Б. Т., Поп'юк Я. А. Палеолітичні пам'ятки в околицях с. Баламутівка на Дністрі // Археологія та давня історія України. 2022. Вип. 4 (45); Ridush B. The Quaternary Vertebrate Fauna of Cave Deposits of the Podillia-Bukovynian Karst-Speleological Area (Western Ukraine) // Stratigraphy & Timescales (Ed. M. Montenari). 2022. № 7.

Б. Т. Рідуш

Баландін Олексій Олександрович

Бала́ндін, Олексі́й Олекса́ндрович (рос. Баландин Алексей Александрович; 20.12.1898, м. Єнісейськ, тепер Красноярського краю, Росія — 22.05.1967, м. Москва, тепер Росія) — хімік-органік, фізико-хімік, член-кореспондент АН СРСР (з 1943), дійсний член АН СРСР (з 1946), академік АН СРСР (з 1946), творець мультиплетної *теорії* гетерогенного *каталізу*, засновник наукової школи в галузі каталізу. Нар. у сім'ї науковців, фахівців з природничих наук (мати вивчала *хімію* в *Інституті Пастера* у Франції, відкрила в Єнісейську хім. лаб.). 1908 родина переїхала до м. Москви для освіти дітей. 1916 Б. закінчив із зол. медаллю приват. гімназію Попової. Навчався на мед. ф-ті в Моск. ун-ті (1916–1917; тепер Моск. держ. ун-т імені М. В. Ломоносова), хімічному — в Томському (1917–1920; тепер Том. держ. ун-т) та Петроград. ун-тах (1921–1922; тепер Санкт-Петербурз. держ. ун-т). 1923 закінчив Моск. держ. ун-т (МДУ), отримав диплом природничого від-ня фіз.-мат. ф-ту за спеціальністю «Фізична хімія». На запрошення акад. М. *Зелінського* залишився (1924) як наук. співробітник працювати в лаб. орган. та аналіт. хімії, 1925–1927 був асистентом відділу. Одночасно навчався в *аспірантурі*. 1928 захистив дис. на тему «Кінетика каталітичної дегідрогенізації циклогексану та циклогексанолу». З 1929 — доцент каф. орган. та аналіт. хімії МДУ. Створив і розробив мультиплетну теорію каталізу (1929), яка встановлює структурну і енергет. відповідність між каталізатором та молекулами реагуючих речовин. Теорія дозволяє в певн. випадках точно передбачити оптим. *каталізатор* для реакції. Її використовували в дослідженнях реакцій гідрогенізації, дегідрогенізації, дегідратації тощо. Досліджував енергії активації гетерокаталіт. реакцій. Упродовж 1929–1930 перебував у відрядженні в Німеччині та Франції, працював у лаб. М. *Боденштейна*. Після повернення завідував лаб. Ін-ту орган. хімії. З 1930 читав курс з орган. каталізу на хім. ф-ті МДУ. 1934 без захисту дис. удостоєний наук. ступеня докт. хім. наук та звання професора каф. орган. хімії МДУ. Одночасно 1934–1936 керував лаб. орган. каталізу Ін-ту орган. хімії АН СРСР. Запропонував (1936) рівняння кінетики реакцій у проточ. системах. 1936 Б. заарештували та заслали на 5 р. до м. Чкалова (тепер м. Оренбург, Росія), де він працював у аналіт. лаб. з-ду «Автотракторделаль», а з березня 1938 до червня 1939 — вчителем фізики й хімії в серед. школі. Після звільнення (1939) повернувся до м. Москви, де організував лаб. орган. каталізу на хім. ф-ті МДУ. Розробив (1932–1942) принципи класифікації орган. каталіт. реакцій, що дозволяли прогнозувати реакції дегідрогенізації, за якими були синтезовані мономери для синт. *каучуку*. Під його керівництвом 1943–1944 було завершено роботу з вивчення реакції дегідрогенізації *вуглеводнів* із відкр. ланцюгом, що дозволило одержати з газів, утворених під час крекінгу нафти, синт. каучук. Був деканом хім. ф-ту МДУ (1948–1949). У 1949 Б. вдруге заарештували та засудили на 10 р., відбував заслання в Норильлазі (Норил. виправно-труд. табір). Працював днювальним по цеху, пізніше створив лаб. з одержання акт. нікелевого порошку. Розробив (1950) методи визначення енергій зв'язку реагентів з каталізаторами. Після звільнення й реабілітації (1953) повернувся до м. Москви, завідував каф. орган. каталізу на хім. ф-ті МДУ. З 1954 — голова мемор. лаб. ім. М. Д. Зелінського при Ін-ті орган. хімії АН СРСР. Розвинув (1956) теорію хім. міграції поверхневих *атомів* тверд. каталізаторів під впливом базис. реакції. Розробив (1960) методи розрахунку кривих гідрогенізації *сумішей*, розподілення *гідрогену* при гідрогенізації сумішей, попередні визначення вибірковості каталізаторів. Завідував лаб. кінетики контакт. орган. реакцій в Ін-ті орган. хімії АН СРСР, був головою ради з наук. основ підбору каталізаторів при Президії АН СРСР (1953–1967) та секції каталізу Вченої ради Ін-ту орган. хімії ім. М. Д. Зелінського АН СРСР. Автор 1200 наук. робіт, зокрема 8 наук.-теор. оглядів та 4 монографій. Член редколегії наук. журн. «Журнал фізичної хімії» (рос. «Журнал физической химии») АН СРСР, міжнар. часопису «Досягнення каталізу» (англ. «Advances in Catalysis»). Похований на Новодівичому цвинтарі в м. Москві. Нагороджений орденами Леніна (1954), Труд. Черв. Прапора (1945; 1958); медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній

війні» (1945). Лауреат премій ім. Д. І. Менделєєва АН СРСР (1936), ім. С. В. Лебедєва АН СРСР (1946), Сталін. премії II ступ. (1946). Ім'ям ученого названо кратер на зворот. боці *Місяця* (1976); у корпусі хім. ф-ту МДУ відкрито мемор. дошку (1973). 1991 РАН на його честь заснувала премію.

Пр.: К теории гетерогенных каталитических реакций. Модель гидрошенизационного катализа // Журн. Рос. физ.-хим. об-ва. 1929. Т. 61. Вып. 6; Мультиплетная теория катализа : в 3 ч. Москва, 1963–1970; Современное состояние теории гетерогенного катализа. Москва, 1968.

Літ.: Трепнел Б. Вклад А. А. Баландина в теорию гетерогенного катализа // Катализ. Вопросы теории и методы исследования. Москва, 1955; Волков В. А., Вонский Е. В., Кузнецова Г. И. Выдающиеся химики мира. Москва, 1991; Алексей Александрович Баландин. Очерки. Воспоминания. Материалы / Отв. ред. В. М. Грязнов. Москва, 1995; Клабуновский Е. И., Соловьев Ю. И. Алексей Александрович Баландин. 1898–1967. К 100-летию со дня рождения. Москва, 1998; Янчук О. М., Марчук О. В. Фізична хімія. Хімічна кінетика та каталіз. Луцьк, 2023.

Баландьє́, Жорж Ле́он Емі́ль (франц. Balandier, Georges Léon Emile; 21.12.1920, муніципалітет Айвілле-е-Ліомон, департамент Верхня Сона, тепер регіон Бургундія — Франш-Конте, Франція — 05.11.2016, м. Париж, Франція) — соціолог і соціальний антрополог, основоположник *антропології політичної* у Франції. Нар. у сім'ї залізничника, соціаліста за переконаннями. Під час *Другої світової війни* брав участь у *Русі Опору*. Після війни зблизився з письменником та етнологом М. Лейрісом (1901–1990; Франція), із яким 1945 заснував у містах Парижі та Дакарі (Сенегал) літ.-громад. журн. «Африканська присутність» (франц. «Presence Africaine»; 1947). Б. був серед акт. противників франц. *колоніалізму*. Від 1946 працював в Африці (Сенегал, Мавританія, Гвінея, Габон, Республіка Конго та ін.). Разом із А. Сові (1898–1990; Франція) 1956 увів до наук. та публіцист. дискурсу поняття *третій світ*. 1957 заснував Центр афр. досліджень у Нац. центрі наук. досліджень. 1962 Б. відкрив першу каф. афр. соціології в Сорбонні. З 1978 завідував від-ням соціології *Паризького університету*. 1982 разом із М. Маффесолі (нар. 1944; Франція) організував Центр досліджень сучасності та повсякденності. Гол. ред. журн. «Міжнародні соціологічні зошити» (франц. «Cahiers internationaux de sociologie»). Найвідомішою роботою Б. є «Політична антропологія» (франц. «Anthropologie politique»; 1967). Основний напрям наук. досліджень — *соціальні зміни* в Африці у сучас. епоху. На противагу «статичній» соціології, що фокусується на стійких, пост. елементах *соціального*, «динамічна» соціологія прагне підкреслити не просто *трансформації*, а самий факт принцип. незавершеності будь-якого соц. устрою. Незавершеність і крихкість характеризують кожний соц. порядок, що робить його здатним до самозміни. На переконання Б., сусп-во постійно здійснює вибір між можл. варіантами розвитку, між традицією (див. *Традиційне суспільство*) і «мутацією», проєктуючи себе. Обґрунтував існування *політики* в племенних соц. утвореннях, з відсутнім держ. апаратом. *Етнологію* включив у соціологію, *антропологію* розглядав як порівнял. та якісну соціологію. Порівняльно-іст. аналіз розглядав як головний в антропології. Б. виділив «елементарні» підстави *соціальної нерівності*: *спорідненість*, *вік*, *стать*, *національність*, *професію* та складніші, засн. на політ. ієрархії (*рабство*, *феодалізм* тощо). Вважав, що в результаті краху системи колоніалізму та створення нов. політично незалеж. д-в поділ на «традиційні» й «бюрократичні» типи панування (за М. *Вебером*) виявився несумісними з реаліями; тиск «знеособленого» рац. *бюрократизму* колонізаторів призвів до деформації та руйнування «традиц.» моделі *влади*, її десакралізації та формування «світської» влад. системи; витворилася своєрідна «подвійна» *політична культура*, в якій паралельно з офіц. органами управління присутні традиц. форми влади (таке співіснування може мати як мирний, так і антагоніст. характер — нац.-визв. і/або реліг. рухи); для колоніал. та постколоніал. спільнот характерна розбіжність адм.-тер. поділу та меж тер. проживання традиц. племен. структур. Значення досліджень Б. пов'язують зі внеском у вивчення *країн, що розвиваються*, прагненням подолати *європоцентризм*, увагою до аналізу динаміки і суперечливості сусп. розвитку.

Баландьє Жорж Леон Еміль

Пр.: L'anthropologie appliquée aux problèmes des pays sous-développés. Paris, 1955; Sens et puissance: les dynamiques sociales. Paris, 1971; Anthropo-logiques. Paris, 1974; Le pouvoir sur scènes. Paris, 1980; Le détour: pouvoir et modernité. Paris, 1985; Le désordre: éloge du mouvement. Paris, 1988; Le dédale: pour en finir avec le XXe siècle. Paris, 1994; Le Grand Système. Paris, 2001; Civilisation et Puissance. Paris, 2005; Le Grand dérangement. Paris, 2005; Le dépaysement contemporain: l'immédiat et l'essentiel. Paris, 2009; Рос. перекл. — Политическая антропология. Москва, 2001.

Літ.: Les nouveaux enjeux de l'anthropologie. Autour de Georges Balandier / Sous la direction de G. Gosselin. Paris, 1993; Клакхон К. Зеркало для человека. Введение в антропологию / Пер. с англ. Санкт-Петербург, 1998; Fifty Key Anthropologists / Ed. by R. Gordon, H. Lyons, A. Lyons. Abingdon; New York, 2010; Copans J. Georges Balandier: un anthropologue en première ligne. Paris, 2014.

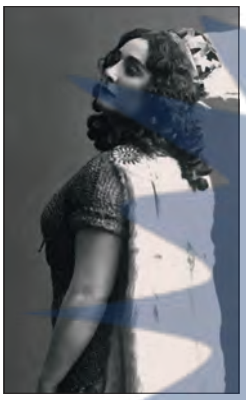
М. Н. Єнін, О. В. Нехаєнко

Балані́т (від грец. βάλᾰνος — головка) — запалення голівки статевого члена. Часто супроводжується запаленням крайн. плоті (посттитом) і має назву баланопостит. Захворювання зазвичай зумовлене недотриманням *гігієни*. Часто спостерігається на фоні *діабету цукрового*. Рецидивуючий перебіг запал. процесу закінчується розвитком *фімозу* — рубцевими змінами, тріщинами слиз. оболонки крайн. плоті, неможливістю відкрити голівку. Збудником Б. є кандида біліюча (*Candida albicans*), після зараження якою приєднується бакт. *інфекція*. Клінічні прояви: свербіж, печія, болючість, почервоніння і набряк голівки та крайн. плоті. Іноді спостерігаються поверхн. ерозії та виразк. зміни внутр. листка крайн. плоті й голівки стат. члена з виділенням гною із препуціального мішка (трубч. шкірного утвору, в якому міститься стат. член). Діагностика включає бакт. дослідження, визначення рівня цукру *крові*. Лікування Б. полягає у дотриманні дієти (кисломол. продукти з виключенням виробів із борошна), гігієни, догляду голівки та крайн. плоті. Рекомендується декілька разів на день промити голівку та крайню плоть тепл. водою з гігієн. милом, висушити, потім промити розвед. (1:5) розчином цітеалу, нанести протигрибк. і антибакт. крем. За рецидив. Б. пісфундаментальні енциклопедії

ля усунення гостр. запал. процесу рекомендується обрізання крайн. плоті по колу.

Літ.: Пасєчніков С. П., Возіанов С. О., Лісовий В. М. та ін. Урологія / За ред. С. П. Пасєчнікова. 2-ге вид., випр. і допов. Вінниця, 2015.

Л. П. Саричев

Балановська Леоніда Миколаївна в опері «Валькірія» Р. Вагнера

Балано́вська, Леоні́да Микола́ївна (у заміжжі — Екскузович; 07.11.1883, с. Шпола, тепер місто Черкас. обл., Україна — 28.08.1960, м. Москва, тепер Росія) — оперна і камерна співачка (драматичне сопрано), педагог. Нар. в сім'ї бухгалтера та піаністки. Навчалася 1902–1906 у Петербур. консерваторії (тепер Санкт-Петербур. держ. консерваторія імені М. А. Римського-Корсакова), у класі С. Цехановської (бл. 1864; тепер Росія — дата смерті невідома; США). Солістка Київ. рос. опери (1907–1908; тепер *Національна опера України*), Великого театру (1908–1918, 1925–1926; тепер Держ. академ. Великий театр Росії), Севастоп. (1919–1922) та Сибірської (1922–1923, м. Новомиколаївськ, тепер Новосибірськ) опер, Харків. держ. театру опери і балету (1926–1928; тепер *Харківський національний академічний театр опери та балету ім. М. В. Лисенка*). Гастролювала в Австрії, Великій Британії, Франції (1911–1914), Сибіру та Китаї (1924–1925). Займалася викладацькою діяльністю. Працювала 1921–1922 викладачем Севастоп. муз. уч-ща, 1927–1933 — Бакинської консерваторії (тепер Бакин. муз. академія, Азербайджан), 1935–1955 — Моск. консерваторії (тепер Моск. держ. консерваторія імені П. І. Чайковського, Росія), з 1941 — професор. У роки *Другої світової війни* разом зі студією Моск. консерваторії перебувала в евакуації в м. Уфі (1941–1943), де навчала мол. виконавців. У 1944–1948 — педагог хору Великого театру. Мала голос шир. діапазону, співала також партії *меццо-сопрано*. Дебютувала партією Джоконди в однойм. опері А. Понк'єллі на сцені Петербур. «Нової опери» (1905). Відома як виконавиця партій в операх Р. *Вагнера* — Ортруда, Брунгільда, Гутруна («Лоенгрін», «Валькірія», «Загибель богів») тощо. Серед ін. партій: Ганна, Мілітриса («Майська ніч», «Казка про царя Салтана» М. *Римського-Корсакова*), Наташа («Русалка» О. *Даргомижського*), Марина Мнішек («Борис Годунов» М. *Мусоргського*), Франческа («Франческа да Ріміні» С. *Рахманінова*), Тетяна і Ольга, Ліза і Поліна, Оксана, Марія («Євгеній Онегін», «Пікова дама», «Черевички», «Мазепа» П. *Чайковського*), Поппея («Нерон» А. *Рубінштейна*), Амнеріс («Аїда» Дж. *Верді*), Кармен («Кармен» Ж. *Бізе*) тощо. Партнерами на сцені були І. *Алчевський*, А. *Нежданова*, Л. *Собінов*. Брала активну участь у діяльності муз.-драм. т-ва «Кобзар» у м. Москві (1910–1917), виконувала укр. нар. пісні, романси М. *Лисенка* (зокрема, на слова Т. *Шевченка* — «Чого мені тяжко», «Минають дні», «Нащо мені чорні брови») та Я. *Степового*. У м. Москві на вечорі-концерті, присвяченому 50-річчю з дня смерті Т. Шевченка (1911), зіграла роль Хазяйки на вечорницях у п'єсі «Назар Стодоля». Популяризувала укр. вокальну музику. Записала 6 платівок (арії з класич. опер).

Літ.: Лисенко І. Видатна співачка // Вітчизна. 1984. № 7; Лисенко І. М. Балановська Леоніда Миколаївна // Мистецтво України : в 5 т. Київ, 1995. Т. 1; Лисенко І. М. Балановська Леоніда Миколаївна // Словник співаків України. Київ, 1997.

Бала́нс (франц. balance, букв. — терези, рівновага, від пізньолат. bilancia — ваги з двома чашами, з лат. bis — двічі та lanx — чашка, шалька) — багатозначний термін.

1) У економіці — форма фін., статистичної звітності. Див.: *Баланс (економіка)*, *Баланс платіжний*, *Баланс торговельний*, *Баланс трудових ресурсів*, *Балансові моделі*.

2) У політології, міжнар. праві — концепція співвідношення сил (паритету) політ. суб'єктів, блоків, коаліцій д-в тощо. Див.: *Баланс сил*.

3) У соціології — система спец. показників, яку використовують для вивчення соц. процесів і явищ (напр., баланс часу, баланс довіри та ін.).

4) У природничих науках — система показників, що характеризують кільк. і структуру *природних ресурсів*, їх розподіл та використання. Див.: *Баланс водний*, *Баланс запасів корисних копалин*, *Екологічний баланс*, *Енергетичний баланс*.

5) У спорті, танцях, фізичній культурі — динамічна рівновага спортсмена, виконавця, здатність зберігати орієнтацію та утримувати різні пози тіла та його частин у просторі в умовах зменшеної опори. Див. *Рівновага*.

Термін широко використовують у різн. галузях знань, зокрема медицині, психології, педагогіці, правознавстві тощо.

Бала́нс во́дний — співвідношення за проміжок часу надходження, витрат та акумуляції (зміни запасу) води для території або *водного об'єкта*. Найчастіше Б. в. характеризують щодо *басейну річки* (або його частини), окр. водних об'єктів (*озеро*, *водосховище*), а також *морів* і *континентів*, планети в цілому. Обліку підлягають *атмосферні опади*, *конденсація* вологи, поверхневий і підзем. приплив, *випаровування*, поверхн. і підзем. *стік*, зміна запасу вологи в ґрунтах і породах та ін. Засобом аналізу водобаланс. співвідношень є рівняння Б. в., яке має заг. вигляд: $X = Y + Z \pm \Delta S$, де X — кількість атм. опадів; Y — водний стік; Z — випаровування; ΔS — зміна запасу вологи в ґрунтах і породах. Видозмінене рівняння: $0 = X - Y - Z \pm \Delta S$. У рівнянні використовують принципи збереження маси в замкн. системі, згідно з якими будь-яка вода, що потрапляє в систему (через атм. опади), повинна або випаровуватися, або переходити на поверхн. стік (зрештою досягаючи русла й залишаючи його як річк. стік), або зберігатися в ґрунтах і породах. Рівняння вимагає, щоб система була замкнутою. У разі розімкн. системи, напр., коли поверхн. стік потрапляє в ін. басейн, необхідно враховувати цей фактор. Б. в. тер. може бути негатив. у клімат. відношенні, якщо річне випаровування перевищує кількість опадів за один рік (степи, пустелі): $Z > X$. Позитивний Б. в. виникає в разі переважання кільк. опадів над випаровуванням, тому на тер. можливий поверхн. стік і проникнення води в ґрунти і породи (ліс. зона, тундра): $Z < X$. Докладний облік усіх складників Б. в. не завжди доцільний. Напр., якщо водобаланс. розрахунки проводять стосовно великих вод. об'єктів, можна не враховувати конденсацію вологи через її відносно невел. значення. З усієї тер. *суші* Земної кулі (в межах серед. за тривалий час річного Б. в.) випаровується кільк. води (Z), що дорівнює кільк. опадів (X) за вирахуванням річк. стоку (Y): $Z = X - Y$. Необхідність детал. обліку складників Б. в. постає для певн. водних об'єктів за конкр. умов і за коротші пері-

Онлайн-версія
http://esu.com.ua

оди часу. Напр., у Б. в. водосховищ, особливо сезонному, крім припливу, атм. опадів і випаровування, істот. значення можуть мати: скиди води через *гідротехнічні споруди* (*ГЕС*, *шлюзи*), забір води на госп. потреби, фільтрація в ниж. *б'єф* у *створі* гідротех. споруди; тимчас. втрати на фільтрацію води в береги водосховища й повернення цих вод назад за умови зміни рівня води у водосховищі. За річ. період такі складники Б. в., як втрати на фільтрацію в береги водосховища, компенсуються протилежно спрямованими процесами і тому на річний Б. в. не впливають. Метод Б. в. застосовують для управління *водними ресурсами*. На його підставі складають водогосп. баланс — кількісне зіставлення вод. ресурсів та потреб у воді всіх галузей *економіки* певної тер. Водогосподарські баланси формують здебільшого для умов серед. за водністю року та маловодних років. Якщо вод. ресурси в країні тер. розміщені нерівномірно (зокрема, в Україні), то виникає необхідність у регулюванні водогосп. балансів через перекидання води *каналами* в малозабезпечені регіони. Методом Б. в. послуговуються під час проєктування та реалізації заходів зі *зрошення* та *осушення* тер., боротьби з *поводями*, забрудненням вод. об'єктів *стічними водами*.

Літ.: Вуглинский В. С., Клейн Г. С., Образцов И. Н. и др. Методы изучения и расчета водного баланса / Под ред. Г. А. Плиткина. Ленинград, 1981; Козинцева Л. М., Галущенко Н. Г., Ревера О. З. и др. Гидрологические и водно-балансовые расчеты / Под ред. Н. Г. Галущенко. Киев, 1987; Xu C.-Y., Singh V. A Review on Monthly Water Balance Models for Water Resources Investigations // European Water Resources Management. 1998. № 12 (1); Хільчевський В. К., Ободовський О. Г., Гребінь В. В. та ін. Загальна гідрологія. Київ, 2008; Кожем'якін Д. В., Чорноморець Ю. О. Водний баланс басейнів річок Дністра до міста Заліщики // Гідрол., гідрохім. і гідроекол. 2018. № 1 (48).

В. К. Хільчевський

Бала́нс (економіка), баланс бухгалтерський, балансовий звіт — форма фінансової *звітності*, що узагальнено відображає *активи*, зобов'язання і власний капітал *підприємства*, *організації*, *банку тощо* на певну дату. Згідно з дослідженням Р. де Рувера (1904; Бельгія — 1972; США), уперше термін «Б» був застосований до фін. *звітів* 1427. Як екон. категорію термін почали застосовувати у зв'язку з потуж. розвитком *акціонерних товариств*. За нац. стандартами *бухгалтерського обліку* Б. ще наз. звітом про фін. стан. Мета складання Б. — надання користувачам повної, неупередженої інф. про фінанс. стан підприємства на звітну дату. Б. складається з активу (ліва частина) і *пасиву* (права частина). Б. має рівновагу: активи = влас. капітал + зобов'язання ($А = К_{вл.} + К_{з}$). В активі відображають необорот. та оборот. активи; необорот. активи, утримувані для продажу, та групи вибуття. У пасиві — влас. *капітал*; довгострок. та поточ. зобов'язання і забезпечення; зобов'язання, пов'язані з необорот. активами, утримуваними для продажу, та групами вибуття. У Б. можна спостерігати чотири типи змін: а) зміни в активі Б. без зміни його заг. підсумку (А+ А–); б) зміни в пасиві Б. без зміни його заг. підсумку (П+ П–); в) збільшення сум в активі та пасиві Б. зі зміною його заг. підсумку (А+ П+); г) зменшення сум в активі та пасиві Б. зі зміною його заг. підсумку (А– П–). За будовою Б. може бути: горизонт. (двосторон.); вертик. (односторон.). Різновиди: Б. виробничої потужності; Б. вир-ва, споживання і нагромадження сукуп. сусп. продукту; Б. грош. доходів і видатків підприємств; Б. економіки (нар. госп-ва); Б. компанії; Б. матеріалів; Б. попиту і пропозиції; Б. поточ. *операцій*; Б. руху капіталів і *кредитів*; Б. труд. ресурсів; ліквідаційний; Б. оборот. засобів; міжгалуз. Б. вир-ва і розподілу продукції; об'єднавчий; платіж.; розрахунковий; розподільчий; торг.; сальдовий; шаховий; щоденний. Інформація, що міститься у Б., має ключове значення як для управління, так і для прогнозування діяльності фінансових підприємств. Облікова інформація Б. використовується у процесі прийняття та виконання управлінських рішень.

Дж.: Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України № 996-XIV від 16.07.1999 // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 40. Ст. 365.

Літ.: Економічна енциклопедія : у 3 т. / Відп. ред. С. В. Мочерний. Київ, 2000. Т. 1; Загородній А. Г., Вознюк Г. Л. Фінансово-економічний словник. 3-тє вид., допов. та перероб. Львів, 2011; Кулинич М. Б. Бухгалтерський облік. Луцьк, 2015.

В. А. Дерій

Бала́нс запа́сів кори́сних копа́лин — державний облік запасів у надрах усіх *корисних копалин*, що виявлені, розвідані або перебувають на стадії розроблення. Містить відомості про кільк., якість і рівень вивченості корис. копалин у родовищах, що мають пром. значення, про розташування родовищ, рівень їхнього пром. освоєння, видобуток і втрати. Характеризує забезпеченість пром-ті розвіданими запасами корис. копалин, а також зміну їхнього стану за звіт. рік унаслідок погашення, переоцінки, списання або приросту в рез-ті геологорозвід. робіт. Балансові запаси корис. копалин — група запасів корис. копалин, які згідно з тех.-екон. розрахунками на час оцінки можна екон. ефективно видобути й використати (за відп. техніки і технології видобування). Передбачають запаси, що задовольняють вимогам кондицій за якістю, кільк., технол. властивостями *мінеральної сировини* та гірничо-тех. умовами експлуатації родовища.

Дж.: Кодекси України: про надра, водний, лісовий. Суми, 2016.

Літ.: Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004. Т. 1.

В. С. Білецький

Бала́нс когніти́вний (пізнава́льний) — див. *Когнітивного балансу теорія*.

Бала́нс плати́жний — статистичний звіт, у якому відображають імпортно-експортні операції країни з *нерезидентами* протягом певного періоду або на певну дату. Термін уперше застосував економіст Дж. Стюарт (1712–1780; Велика Британія) у праці «Дослідження щодо принципів політичної економії» (1767–1770, тт. 1–2). На той час Б. п. ототожнювали з поняттям *сальдо* зовн. *торгівлі* країни. Перший офіц. Б. п. опубл. 1923 в США. 1924 *Ліга Націй* оприлюднила дані Б. п. 13 капіталіст. (див. *Капіталізм*) країн за 1922. Від сер. 20 ст. розроблення методики складання Б. п. належить до компетенції *Міжнародного валютного фонду* (МВФ). Розділи: *баланс торговельний*; баланс послуг і некомерц. платежів; ба-

Баланс сили. «Баланс сили», худ. Дон Мейц, 1994

ланс руху *капіталів* і *кредитів*. За класифікацією МВФ містить два осн. *рахунки*: рахунок поточ. операцій; рахунок операцій з капіталом і фін. операцій. Рахунок поточ. операцій відображає *вартість* послуг і *товарів*, величину доходів між *резидентами* й нерезидентами та поточ. *трансферти*. Вартість *експорту* товарів обліковують за цінами ФОБ. Вартість *імпорту* товарів обліковують за цінами СІФ (CIF — вартість товару за винятком вартості перевезення тер. України та *страхування* вантажів). Складники ст. «Послуги» — *транспорт*, подорожі та ін. послуги. Вартість трансп. послуг формують з витрат на перевезення пасажирів і вантажів. Стаття «Подорожі» передбачає вартість товарів і послуг, придбаних іноземцями, які перебували в країні не більше року, і витрати труд. *мігрантів* у країнах їхн. працевлаштування. Інші послуги — витрати *транспорту морського*, *транспорту повітряного* тощо, послуги зв'язку, буд., страхові, фін., комп'ютерні та інформ. послуги, *роялті* та ліцензійні (див. *Ліцензія*) послуги, послуги *рекламні* та *маркетингу*, наук. та конструкторські розробки, ін. ділові послуги, а також урядові послуги, яких немає в ін. категоріях. Джерелом інформації є банк. звітність, квартальна статист. звітність Держ. комітету статистики (в Україні) про експорт — імпорт послуг. Стаття «Доходи» включає оплату праці та інвест. доходи. Оплата праці — *заробітна плата*, ін. доходи, отримані резидентами країни за роботу, виконану за її межами. Доходи від *інвестицій* — доходи від прямих, портфел. та ін. інвестицій, а також надходження від резерв. активів. Поточні трансферти — передавання матер. і фін. цінностей резидентам від нерезидентів і навпаки. Рахунок операцій із капіталом охоплює операції, що включають одержання або оплату капітальних трансфертів між резидентами і нерезидентами, а також операції з придбання або реалізації нефінанс. активів і прав *власності*. Б. п. має дві частини — *дебет і* кредит (принцип подвійн. запису). За кредитом відображено відтік цінностей і приплив *валюти* до країни. За дебетом — використання валюти в обмін на придбання цінностей. Якщо грош. надходження перевищують платежі, Б. п. вважають активним, якщо сума платежів більша від надходжень — пасивним. Важливим показником при цьому є сальдо Б. п. Його величина входить в обчислення *валового національного продукту* та *національного доходу* й впливає на вартість і стабільність нац. валюти, на вибір інструментів зовн. та внутр. *політики економічної*. Відповідальність за складання Б. п. покладено на *Національний банк України* (НБУ), у функції якого входить розроблення методол. та метод. бази складання, аналізування та прогнозування Б. п. Його оприлюднюють на сторінці Офіц. інтернет-представництва НБУ (розділ «Статистика — Статистика зовн. сектору — платіж. Б.»). Це один із осн. інструментів (див. *Інструмент фінансовий*) *аналізу макроекономічного й прогнозування*.

Дж.: Про Національний банк України: Закон України № 679-XIV від 20 травня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 29. Ст. 238.

Літ.: Steuart J. An Inquiry into the Principles of Political Economy : in 2 vol. Chicago; Edinburgh; London, 1966; Голіков А. П., Довгаль О. А., Беренда С. В. та ін. Світова економіка. Харків, 2015; Марена Т. В. Розвиток міжнародного ринку фінансово-платіжних послуг в умовах глобальної нестабільності // Причорноморські екон. студії. 2016. Вип. 5; Шнирков О. І., Філіпенко А. С., Заблоцька Р. О. та ін. Світова економіка. Київ, 2018; Бурковська А. В., Параконний Д. В. Зовнішньоекономічна діяльність та її вплив на стан платіжного балансу України // Modern Economics. 2020. № 23.

Т. В. Марена

Бала́нс си́л — зовнішньополітична *концепція*, основною засадою якої є ідея закономірності розвитку відносин між державами в межах певних циклів упродовж світової історії. Початки теорії Б. с. наявні в роботі давньогрец. історика *Фукідіда* «Історія Пелопоneської війни» (5–4 ст. до н. е.), де описано боротьбу між Делоським і Пелопонеським союзами *полісів*. Він трактував війну в контексті підтримання Б. с. між двома *коаліціями* д-в, очолюваних Афінами і Спартою. У період *середньовіччя* політику Б. с. здійснювали д-ви Пн. Італії, що намагалися зберегти незалежність на тлі суперництва Франції та імперії *Габсбургів* за вплив у регіоні. Класичну політику Б. с. здійснювала Англія в 17–19 ст., щоби запобігти домінуванню на європ. континенті однієї д-ви чи групи д-в. Принцип Б. с. ліг в основу *коаліцій* європ. д-в проти *Наполеона I Бонапарта* (кін. 18 — поч. 19 ст.). Б. с. є відносно нестійким станом системи *міжнародних відносин* і наслідком цикл. розвитку відносин між д-ми. Ситуація Б. с. передбачає рівність (*паритет*) екон. і військ.-політ. потенціалів д-в, що примушує їх утримуватися від використання насамперед військ. засобів впливу. Йдеться не про повну рівність д-в, а про відносну *рівновагу* сил. Порушення Б. с. виникає внаслідок спроби д-ви підвищити влас. силовий потенціал. Наслідком порушення Б. с. може стати воєн. *конфлікт*, який часто призводить до зміни військ.-політ. і екон. потенціалів залучених д-в і зрештою сприяє відновленню Б. с. Мета політики Б. с. — уникнути домінування в системі міжнар. відносин однієї д-ви чи групи країн. Порушення Б. с. із боку окр. д-в стало причинами двох світ. воєн (див. *Перша світова війна*, *Друга світова війна*) у 20 ст. Невійськовим інструментом відновлення Б. с. є створення військ. блоків (союзів) для урівноваження сили порушника *балансу*. На поч. 20 ст. сформовано союз між Вел. Британією, Росією і Францією (*Антанту*) з метою урівноваження щоразу більшого військ. потенціалу Німеччини та її союзників — Австро-Угорщини, Італії. Створення *Організації Північноатлантичного договору* (НАТО; 1949) стало відповіддю зх. д-в на активність СРСР по розширенню впливу в Сх. Європі та ін. регіонах світу. Б. с. складає основу теорії неореалізму (див. *Неореалізм у міжнародних відносинах*). Б. с. між США і СРСР на основі гарантованого взаєм. знищення покладено в основу біполяр. системи міжнар. відносин (див. *Біполярність*), що дозволило підтримувати довготривалий міжнар. мир і стабільність на європ. континенті. Б. с. у системі міжнар. відносин поч. 21 ст. ґрунтується на військ.-політ. потенціалі США, зростанні екон. і військ. впливу Китаю на регіон. і глобал. рівнях, а також діяльності формал. (ООН, НАТО) та неформальних (*Велика сімка*, *Велика двадцятка*) міжнар. ін-тів.

Літ.: Morgenthau H. Politics Among Nations: The struggle for Power and Peace. 5th ed. New York, 1973; Walt S. The Origins of Alliances. Ithaca, 1990; Sheehan M. The Balance of Power: History and Theory. London, 2004; Waltz K. N. Theory

of International Politics. Long Grove, 2010; Манжола В., Божко С. Баланс сил // Політична енциклопедія / Гол. ред. Ю. Левенець. Київ, 2011; Mearsheimer J. J. The Tragedy of Great Power Politics. New York; London, 2014; Баланс сил у світовій політиці // Політологічний енциклопедичний словник / Уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. Харків, 2015; Simon L. The spectre of a Westphalian Europe? Abingdon, 2018.

С. Г. Федуняк

Бала́нс торгове́льний — частина *балансу платіжного*, що характеризує торговельні відносини країни за певний період часу (рік). Поняття Б. т. ввели в обіг представники школи *меркантилізму*. Економіст Е. Місселден (1608–1654; Вел. Британія) у трактаті «Коло торгівлі» (1623) відобразив перші розрахунки Б. т. для Англії 1621. Економіст Т. Ман (1571–1641; Вел. Британія) у пр. «Багатство Англії в зовнішній торгівлі» (1628) застосовував поняття «загального торговельного балансу». Він зазначив, що *дефіцит* у *торгівлі зовнішній* з одними країнами може компенсуватися додатним *сальдо* торгівлі з ін., тобто сальдо Б. т. розраховується на основі загального Б. т. У цілому представники пізн. меркантилізму (друга пол. 16 ст. — сер. 17 ст.) розвивали теорію Б. т., згідно з якою д-ва стає тим багатшою, чим більшою є різниця між *вартістю* вивез. і ввез. товарів. Вони виступали за досягнення та збереження акт. сальдо Б. т., д-ва при цьому має стимулювати вир-во товарів на *експорт*, обмеження *імпорту*, як наслідок, забезпечувати приплив золота і срібла з-за кордону. Види Б. т.: *баланс* товарів; баланс послуг; баланс товарів і послуг. У структурі Б. т. виділяють дві частини: а) актив — надходження від експорту товарів, послуг, вироблених або здобутих у країні, а також товарів, що раніше були ввезені з-за кордону і піддалися переробці; б) пасив — платежі за імпорт товарів іноз. походження для внутр. вжитку або переробки з метою їх подальш. вивозу. Різниця експорту та імпорту становить сальдо торг. Б. Розрізняють акт. (додатне) та пасивне (від'ємне) сальдо. Якщо експорт товарів країни перевищує імпорт, вона має акт. (додатне) сальдо. Якщо країна ввозить іноз. товарів більше, ніж вивозить своїх, її Б. т. буде пасивним (від'ємним, дефіцитним). Б. т., акт. і пасив. частини якого рівні, наз. нетто-балансом. За рекомендаціями Статист. комісії *Організації Об'єднаних Націй* щодо дотримання єдин. методології відносно системи і бази обліку вартіс. показників у зовн. торгівлі, під час складання Б. т. вартість товарів, що імпортуються, розраховується на базі цін СІФ, а товарів, що експортуються, — на базі цін ФОБ. Б. т. складається відповідними статист., фін. і зовнішньоторг. органами кож. країни для оцінки її зовнішньоекон. позиції, рівня *конкурентоспроможності* товарів нац. вирва, купівельної здатності нац. валюти. Методологія підрахунку вартості експорту та імпорту в різн. країнах має свою специфіку. В Україні Б. т. складається та відображається як частина платіж. балансу *Національним банком України* відповідно до «Керівництва з платіжного балансу та міжнародної інвестиційної позиції». Головним джерелом даних із зовн. торгівлі товарами є інформація Держ. служби статистики України, яка формується на підставі даних вантаж. митних декларацій, звітів підприємств про товари, що не проходять митне декларування, та товари, придбані в портах перевізниками. Стан Б. т. країни відображає її конкурентоспроможність на міжнар. *ринках*. Пасивний Б. т. — негатив. явище, що виявляє недостатню конкурентоспроможність товарів країни на світ. ринку (але для споживачів торг. дефіцит не є несприятливим, адже в країні з'являється більше імпорт. товарів, що частіше є якіснішими та дешевшими).

Дж.: Balance of Payments and International Investment Position Manual. 6th ed. Washington, 2010.

Літ.: Булатова О. В., Марена Т. В. Міжнародні фінанси. Маріуполь, 2013; Голіков А. П., Довгаль О. А., Берендa С. В. та ін. Світова економіка. Харків, 2015; Якобчук В. П., Богоявленська Ю. В., Тищенко С. В. Історія економіки та економічної думки. Київ, 2015; Шнирков О. І., Філіпенко А. С., Заблоцька Р. О. та ін. Світова економіка. Київ, 2018.

О. В. Захарова

Бала́нс трудови́х ресу́рсів — прогнозно-економічний документ, що характеризує кількісний та якісний склад *ресурсів трудових*, їхній розподіл за видами зайнятості, сферами й галузями *економіки*, *соціальними групами*. Перші розрахунки Б. т. р. зроблено під час складання *балансу* нар. госп-ва за 1923–1924. До цього балансу увійшли показники: а) робоча сила, зайнята у фабрично-завод. пром-ті та на залізнич. транспорті; б) рух найманої роб. сили (*сальдо* на поч. і кін. року); в) середньоріч. кільк. працівників і відпрацьованих ними людино-днів. Під час складання перш. п'ятиріч. плану С. *Струмилін* (1928) розробив перспективний Б. т. р. із розподілом на міську та сільс. місцевості, поділом осіб найманої праці за галузями нар. госп-ва і з виділенням кількості незайнятості міськ. працездат. населення. Основи сучас. Б. т. р. закладено 1939. З кін. 1950-х почали розроблення щоріч. Б. т. р. У структурі Б. т р. — дві частини: ресурсна (наявність і склад труд. ресурсів); розподільна (структура їхнього розподілу); обидві частини мають кореспондувати. Система балансу і баланс. розрахунків є осн. інструментом планування використання труд. ресурсів, що містить: звед. Б. т. р. (звіт. і прогнозний); баланс. розрахунок потреби в роб. силі відповідної професійно-кваліфікац. підготовки; баланс. розрахунок перерозподілу роб. сили тощо. Розроблення Б. т. р. здійснюють у два етапи. На першому складають попер. баланс за укрупненими показниками, що встановлюють на основі аналізу використання труд. ресурсів у звіт. періоді, зміни кількості та статево-вік. складу роб. сили в прогнозному періоді. На другому етапі, з огляду на прогнозні обсяги сусп. вир-ва й чисельності труд. ресурсів, здійснюють ув'язування потреби в *кадрах* із наяв. ресурсами праці та напрямами їх перерозподілу. Б. т. р — особливий статист. інструмент для макроекон. аналізу та планування розвитку труд. ресурсів, визнаний Міжнар. орг-цією праці на 13-й Міжнар. конференції статистиків.

Літ.: Федотова Т. А. Ринок праці. Дніпропетровськ, 2012; Грішнова О., Дорош О., Шурпа С. Інвестування в людський капітал у системі чинників забезпечення гідної праці / За наук. ред. О. А. Грішнової. Київ, 2015; Нижник В. М., Мартинова Л. Б., Зуб М. Я. та ін. Оцінка людського потенціалу: регіональний аналіз і прогноз / За наук. ред. В. М. Нижника. Хмельницький, 2015; Ушаков Д. С. Державне регулювання трудової міграції: чинник національної ефективності та регіональної конкурентоспроможності: (на прикладі м. Паттайя, Таїланд) //

Актуальні пробл. ек. 2016. № 6; Цимбалюк С. О. Детермінанти трудової активності персоналу в системі мотивації // Актуальні пробл. ек. 2017. № 1.

Т. А. Федотова

Балансир механічного годинника

Балансі́р (франц. balancier, від balance, букв. — терези) — противага, що слугує для урівноваження сили *інерції*.
1) Важіль, що здійснює коливальні рухи щодо нерухомої осі та передає зусилля на приєднані до нього тяги та *шатуни* в *насосах*, бурових верстатах (див. *Верстат-гойдалка*), вагах тощо.
2) Регулятор ходу годинник. механізму у вигляді кільця з поперечиною, закріпленого на осі; виконує роль *маятника* в наруч. мех. *годинниках*.
3) Штучна риболов. принада, *блешня*, конструкція якої дозволяє їй зберігати горизонт. положення у процесі занурення.
4) У кораблебудуванні — поплавець або невел. корпус, винесений убік від осн. корпусу судна, призначений для поліпшення остійності. Ін. назва — аутригер.
5) У цирк. мист-ві — довга жердина, за допомогою якої канатоходець зберігає рівновагу.

Бала́нсовий ме́тод — універсальний спосіб *аналізу* та *планування*, заснований на встановленні залежності між витратною і прибутковою частинами, зіставленні наявних *потреб* і *ресурсів* для їх задоволення. Зміст методу полягає в розпрацюванні та зіставленні системи показників — *балансів*, де одна частина характеризує ресурси за джерелами надходжень, та дорівнює ін., яка відображає їх розподіл (використання) за різн. напрямами. Результати баланс. розрахунків є визначальними під час формування структур., соц., фін.-бюдж., грош.-кредитної тощо політики, а також внутр. та зовн. екон. діяльності. За допомогою Б. м. досліджують закономірності використання в *національному господарстві* природ., фін., труд., матер., час. та ін. ресурсів; вивчають міжгалузеві, внутр. і міжрегіон. взаємозв'язки та способи їх оптимізації; визначають обсяги вир-ва, *пропорції* та *диспропорції* у вир-ві й розподілі різном. ресурсів; здійснюють планування та прогнозування діяльності *підприємства*, галузі, регіону, міжрегіон. систем, комплексного розвитку країни в цілому, міжнар. економіці. Метод застосовують у *бухгалтерському обліку*, *статистиці*, екон. теорії, управлінні (зокрема тер. розвитком), різн. галузях пром-сті, *географії економічній*, *землекористуванні*, *логістиці* тощо. Важливість Б. м. зросла в умовах *економіки ринкової*, яка актуалізує проблему збалансов. розвитку соц.-екол. систем різн. рівня. Завдання, які вирішує Б. м., багатоаспектні: встановлення співвідношення між ресурсами, вир-вом певн. виду *продукції* та потребами в ній нас. і нац. госп-ва; обґрунтування рац. госп. спеціалізації окр. регіонів; оптимізація розвитку міжрегіон. трансп. зв'язків; визначення впливу тих чи тих факторів на результатні показники (*собівартість*, *ціну*, обсяги реалізованої продукції та послуг, доходи нас. та ін.); виведення баланс. рівнянь геосистем; складання прогноз-планів тощо. Б. м. має знач. потенціал як допоміж. засіб, напр., при перевірці вихід. даних, побудові детермінованих адитивних *моделей*, оператив. аналізі ефективності використання матер. ресурсів, перевірці правильності аналіт. розрахунків тощо.

Літ.: Економічна енциклопедія : у 3 т. / Відп. ред. С. В. Мочерний. Київ, 2000. Т. 1; Серединська В. М., Загородна О. М., Федорович Р. В. Економічний аналіз. 2-ге вид., перероб. і допов. Тернопіль, 2010; Шаповалова О. М., Рябченко А. С. Балансовий метод у розвитку регіональної економіки // Вісник Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля. 2013. № 16; Нємець К. А., Нємець Л. М. Теорія і методологія географічної науки: методи просторового аналізу. Харків, 2014; Чайка Т. Ю. Можливості і сфера застосування балансового методу при плануванні матеріально-технічного забезпечення // Пробл. екон. 2014. № 4.

Бала́нсові моде́лі — система рівнянь, кожне з яких виражає залежність між об'ємом ресурсів, які виробляють суб'єкти економічної діяльності, та сукупною потребою у цих ресурсах. Прообразом Б. м. є екон. таблиця 1758 Ф. Кене, що містить осн. пропорції кругообігу сукупного суспільного продукту між класами, на які поділяли нас. того періоду. Автор сучас. Б. м. — економіст В. Леонтьєв, який 1966 розробив модель міжгалуз. балансу. Найважливіші види Б. м.: часткові матеріальні, трудові та фінансові баланси для економіки в цілому та окр. її галузей; міжгалузеві баланси; матричні баланси підприємств і фірм. Загальний принцип побудови Б. м. ґрунтується на положенні, що сукупна потреба будь-якого ресурсу в екон. системі не перевищує суму спожитих витрат. Б. м. будують як числові матриці у формі прямокут. таблиць, що містять коефіцієнти витрат ресурсів за певн. напрямами їх використання та належать до типу статично-динаміч. матричних економіко-матем. моделей. Такі моделі мають спільні екон. характеристики окр. розділів, що дозволяє досліджувати структуру, зміст та осн. залежності матриц. моделей на прикладі моделі міжгалуз. балансу. Модель міжгалуз. балансу — макрорівнева, відображає виробництво та розподіл сусп. продукту в галуз. розрізі, міжгалузеві вироб. зв'язки, використання ресурсів матеріальних і ресурсів трудових, створення та розподіл доходу національного. Б. м. широко використовують в економічних дослідженнях, аналізі, плануванні.

Літ.: Leontief W. W. Input-Output Economics. New York, 1966; Вітлінський В. В. Моделювання економіки. Київ, 2005; Копич І. М., Сороківський В. М., Стефаняк В. І. Математичні моделі в менеджменті та маркетингу. Львів, 2011; Ляшенко О. І. Міжгалузеві балансові моделі багатоукладної економіки // Пробл. екон. 2013. № 2; Загірняк М. В., Перерва П. Г., Маслак О. І. та ін. Економіка підприємства : в 2 ч. Кременчук, 2015. Ч. 2; Білан Т. Р. Балансово-оптимізаційна модель визначення обсягів власного видобутку вугілля та його імпортування з урахуванням впливу заходів з модернізації та реконструкції на техніко-економічні показники функціонування вуглевидобувних підприємств // Пробл. заг. енергетики. 2017. № 4 (51).

Т. В. Шабельник

Балантидіа́з (лат. balantidiasis, від грец. βᾰλάντιον, букв. — мішок, гаманець), дизентерія інфузо́рна — антропонозна протозойна хвороба з виразковим ураженням товстої кишки й симптомами загальної *інтоксикації*. Збудником Б. є балантидій кишковий (*Balantidium coli*). Поширений повсюдно, інфіковано менше 1 % людської *популяції*. Головним резервуаром *інфекції* є свині, зараженість яких досягає 60–80 %. Зрідка джерелом зараження може бути людина. Збудник паразитує у вегетат. і цистовій стадіях. Вегетативні форми нестійкі в зовн. середовищі і

Онлайн-версія на портал
https://esu.com.ua

швидко гинуть, *цисти* зберігають життєздатність кілька тижнів. Найбільше випадків Б. описано в країнах Азії, Європи й Америки. Механізм зараження — фекально-оральний. Передача балантидій відбувається через забруднені руки, воду, овочі, фрукти, ін. харч. продукти. Частіше заражаються сільс. жителі під час догляду за свинями. У осередках інвазії можливе також безсимптом. носійство збудника. Проковтнуті цисти балантидія кишк. досягають висхід. відділів товст. кишки. Перетворюючись на вегетат. форми, розмножуються здебільшого в сліпій кишці. Здатність синтезувати гіалуронідазу забезпечує балантидіям проникнення в слиз. оболонку товст. кишки, унаслідок чого розвивається *гіперемія* ураж. ділянок, утворюються ерозії і *виразки* площею до декількох кв. сантиметрів. Навколишні ділянки слиз. оболонки гіперемійовані, набряклі. У патол. процес часто залучається *апендикс* із розвитком гнійн. і некрот. *апендициту*. Описані ураження *міокарда*, *печінки*, тонкої кишки. Виділяють субкліні ч., гостру, хрон. та рецидив. форми Б. Інкубаційний період триває 1–3 тижні. Перебіг гостр. Б. тяжкий або сер. тяжкості. Хвороба починається з підвищення т-ри тіла, ознобу, гол. болю, *метеоризму*, іноді *нудоти* й *блювання*. У розпалі захворювання хворі скаржаться на болі в животі, пронос до 15–20 разів на добу. Кал рідкий, смердючий, з домішками слизу й *крові*. Хворі швидко худнуть, стають кволими. Хронічний рецидив. Б. триває 5–10 р. і більше, *ремісії* змінюються періодами загострення. Загальна інтоксикація орг-му слабковиражена, т-ра тіла залишається нормальною. Хронічна безперерв. форма Б. відб. з вираженими токсич. і кишк. проявами і за кілька років може призвести до *кахексії*. Б. може ускладнитись перфорацією стінки кишки, кишк. кровотечею, кишк. абсцесами, випадінням прям. кишки, гіпохромною *анемією*. *Летальність* в ендем. осередках сягає 1 %. Б. діагностують на підставі паразитол. досліджень і клін. проявів з урахуванням епідеміол. даних (контакти зі свинями). Методом паразитоскопії досліджують свіжі випорожнення. Під час мікроскопії нативних мазків можна побачити живі балантидії, які швидко рухаються. Застосовують й ін. методи (виділення балантидій на штуч. поживних середовищах, серол. реакції, преципітації в агарі, іммобілізації). Диференціюють Б. з неспецифічним виразковим *колітом*, *дизентерією*, *амебіазом*. Діагноз встановлюють на підставі результатів ректороманоскопії, колоноскопії або іригоскопії. Лікують хворих переважно в умовах стаціонару. Використовують *антибіотики* й протистоцидні препарати, *антипротозойні засоби*. За своєчас. розпізнавання і адекват. терапії прогноз зазвичай сприятливий. Обов'язкові профілакт. заходи передусім поширюються на осередки захворювання. Серед них дотримання правил особист. гігієни персоналом свиноферм та ін. підприємств з ризиком зараження. Упроваджується обов'язкове кип'ятіння води, забраної з відкритих водойм для приготування їжі. Виявляють і лікують людей, хворих на Б.; носіїв не допускають до роботи в закладах громад. харчування. Дезінфекція як при амебіазі. За реконвалесцентними (тими, хто одужує і не має клін. проявів) встановлюється спостереження строком на 1 рік. Протягом цього часу проводять 2–3 контрол. дослідження випорожнень на балантидії.

Літ.: Діагностика терапія і профілактика інфекційних хвороб в умовах поліклініки / За ред. М. А. Андрейчина. 2-ге вид., перероб. і допов. Львів, 1996; Markell E. K., John D. T., Krotoski W. A. Markell and Voge's Medical Parasitology. 8th ed. Philadelphia, 1999; Marquardt W. C., Demaree R. S., Grieve R. B. Parasitology and Vector Biology. 2nd ed. London, 2000; Schuster F. L., Ramirez-Avila L. Current World Status of Balantidium coli // Clinical Microbiology Reviews. 2008. Vol. 21. Is. 4; Nalbone L., Giarratana F., Napoli E. Balantidiasis: A Neglected Tropical Disease Used as a Study Model for a Holistic Approach to Sustainable Development in the Framework of Agenda 2030 Goals // Sustainability. 2021. Vol. 13. Is. 22; Stefaniak J., Kłudkowska M. Balantidiasis. McMaster Textbook of Internal Medicine. Kraków, 2023.

В. Д. Шейко

Баланчи́н, Джордж (англ. Balanchine, George; справжні прізвище та ім'я — Баланчівадзе, Георгій Мелітонович; груз. ბალანჩივაძე, გეორგი მელიტონის; 22.01.1904, м. Санкт-Петербург, тепер Росія — 30.04.1983, м. Нью-Йорк, шт. Нью-Йорк, США) — хореограф, засновник американського класичного *балету* 20 ст., піонер *хореографії* для кіно та музичного театру. Нар. у сім'ї композитора, одного з фундаторів сучасної груз.

Баланчин Джордж

муз. культури М. Баланчівадзе (1863–1937; тепер Грузія), брат А. *Баланчівадзе*. Від 1913 навчався в Імператор. училищі при *Маріїнському театрі* (м. Санкт-Петербург). Після його закриття 1917 деякий час працював тапером (грав на танц. вечорах). 1921–1924 навчався в Петрогр. консерваторії (тепер Санкт-Петербур. держ. консерваторія імені М. А. Римського-Корсакова). На поч. 1920-х став одним з організаторів експерим. групи «Молодий балет». Був з-поміж перших артистів балету, які виїхали з СРСР: 1924 на гастролях у Німеччині залишився в Європі. Згодом опинився в м. Парижі, де в червні 1925 приєднався до балет. трупи «Російський балет» («Ballets Russes») С. *Дягілєва*. За його порадою Б. адаптував ім'я за зх. зразком. 1925–1929 — балетмейстер «Російського балету». Поставив 9 великих балетів, низку невел. окр. номерів. У світ. репертуарі збереглися балети «Аполлон» І. *Стравінського* (1928; 1-й зразок його індивід. неокласич. стилю) і «Блудний син» С. *Прокоф'єва* (1929). Через травму коліна Б. не зміг продовжити кар'єру танцівника, тому зосередився на хореографії. Співпрацював із композиторами

С. Прокоф'євим, І. Стравінським, К. *Дебюссі*, Е. *Сamі*, М. Ж. *Равелем*. Від 1929 працював із «Данським королів. балетом» («Den Kongelige Ballet»). 1932–1933 — гол. балетмейстер «Російського балету Монте-Карло» (франц. «Ballet Russe de Monte-Carlo»). Один із засновників авангард. трупи «Балет 1933» («Les Ballets 1933»). Під враженням роботи цієї трупи меценат Л. Кірстайн (1907–1996; США) запросив Б. організувати Школу амер. балету та амер. балетну трупу. У жовтні 1933 переїхав до США. 1934 за підтримки Л. Кірстайна та Е. Ворберга (США) відкрито Школу амер. балету. Викладаючи у ній, Б. відкрив талант Г. Кіркланд (нар. 1952; США), а також запросив М. Стюарт (1900; Вел. Британія — 1991; США), А. *Тумковську* та Х. Дудін (1919; Україна — 2008; США), які в його балет. трупі виховали декілька поколінь артистів амер. балету. 1934 заснував «Американський балет», який з 1935 став пост. балет. трупою *Метрополітен-опера* у м. Нью-Йорку. 1938 трупу тимчасово розформовано через несхвалення нетрадиц. хореографії Б. За безпосеред. підтримки Л. Кірстайна створено «Балет-Караван» (англ. «Ballet Caravan»; 1936–1941), «Балетне товариство» («Ballet Society»; 1946–1948). Постановками для цих труп Б. заклав основи свого впізнаваного «неокласичного» стилю. 1948 на базі «Балетного товариства» створено одну з провід. балет. компаній США та світу — «Нью-Йорк сіті балет» (англ. «New York City Ballet»). Для нього Б. ставив балети упродовж життя, багато з них стали класикою 20 ст. З 1964 її пост. сценіч. базою є театр у Лінкольн-центрі (з 2008 — ім. Д. Коха). Хореограф неодноразово проводив із своєю трупою фестивалі на честь П. Чайковского, І. Стравінського, М. Ж. Равеля та ін. Тривалий час активно та плідно співпрацював із І. Стравінським. Значну кількість балетів Б. поставив на музику П. *Чайковського*, роздуми про якого вилилися в книгу «Пристрасті за Чайковським (Розмови з Джорджем Баланчином)» С. Волкова. Б. став піонером-хореографом для бродвейних мюзиклів та голлівуд. фільмів, зокрема балет «Бійка на Десятій авеню» у фільмі «На пальцях ніг» (1936; реж. Р. Енрайт). Працюючи у різних стилях, створив понад 150 творів для трупи «Нью-Йорк сіті балет». Серед хореогр. робіт — постановки «Лускунчик» П. Чайковського (стала різдвяною традицією у США) та «Дон Кіхот» Л. *Мінкуса*. Найвідомішими за кордоном є його інтерпретації муз. композицій: «Західна симфонія» Г. Кея (1954), «Лібесліедерські вальси» Й. *Брамса* (1960), «Танці давидсбюндлерів» Р. А. *Шумана* (1988). Для зміцнення профес. балету в США 1964 «Фонд Форда» надав майже 8 млн дол., передавши кошти «Нью-Йорк сіті балет», його дочір. школі та шести ін. балет. компаніям під керівництвом Б. (залишався худ. керівником і балетмейстером до 1982). Похований на цвинтарі Окленд у м. Нью-Йорку. Кавалер ордена Почес. легіону (1975, Франція), ордена Данського прапора (1978). Лауреат премії Нац. ін-ту мист-ва та л-ри «За видатні заслуги в мистецтві» (1975, США). Нагороджений золотою медаллю «За заслуги» амер. Нац. т-ва мист-ва та л-ри (1980), австр. почес. знаком «За науку й мистецтво» 1-го класу (1980), президент. медаллю Свободи (1983, США) тощо. Ім'я Б. записано в Залі слави Нац. музею танцю (1987) та Залі слави амер. театру (1988).

Літ.: Taper B. George Balanchine: A Biography. 2nd ed. Berkeley, 1996; Joseph Ch. Stravinsky and Balanchine: A Journey of Invention. New Haven; London, 2002; Gottlieb R. George Balanchine: The Ballet Maker. New York, 2010; Goldner N. More Balanchine Variations. Gainesville, 2011; Propst A. The 100 Most Important People in Musical Theatre. Lanham, 2019.

Баланчіва́дзе, Андрі́й Мелітóнович (груз. ბალანჩივაძე ანდრია მელიტონის ძე; 01.06.1906, м. Санкт-Петербург, тепер Росія — 28.04.1992, м. Тбілісі, Грузія) — композитор, педагог, громадський діяч, професор (з 1924), народний артист Грузинської РСР (з 1957), Абхазької автономної РСР (з 1963), народний артист СРСР (з 1968), один з основоположників грузинської композиторської школи. Брат Дж. *Баланчина*. Нар. у сім'ї композитора М. Баланчівадзе (1863–1937; тепер Грузія). 1918 навчався у муз. уч-щі в м. Кутаїсі (Грузія), засн. його батьком. У 1921–1927 навчався в Тифліс. консерваторії (тепер Тбіліс. консерваторія ім. Вано Сараджишвілі; клас композиції М. Іполітова-Іванова; клас ф-но І. Айсберга). Водночас працював муз. оформлювачем театр. вистав. 1931 закінчив Ленінгр. консерваторію ім. М. А. Римського-Корсакова (тепер Санкт-Петербур. держ. консерваторія імені М. А. Римського-Корсакова; клас композиції О. Житомирського, клас ф-но М. Юдіної). 1931–1933 — композитор та муз. керівник Груз. драм. театру (тепер Тбіліс. академ. театр ім. К. Марджанішвілі). 1941–1948 — худ. керівник Держ. симф. оркестру Груз. РСР. Від 1935 — викладач, із 1942 — професор Тбіліс. консерваторії. Член (з 1932) і почес. голова (1973–1979) Союзу композиторів Груз. РСР. Почесний голова Муз.-хореогр. т-ва Груз. РСР (з 1957). Член правління Союзу композиторів СРСР (1957–1991). Депутат ВР Груз. РСР (1–5 скликання). Депутат ВР СРСР (8 скликання, 1970–1974). Сприяв розвитку *балету*, симф. та фортеп. музики. Для творч. манери характерні поетичність муз. образів, використання фольклор. традицій Грузії. Автор 1-го нац. груз. балету «Серце гір» (1936, 2-га ред. — 1963; Груз. театр опери і балету імені Паліашвілі, м. Тбілісі; тепер Тбіліс. держ. опер. театр ім. З. Паліашвілі), в якому використав ритми груз. нар. танців (зокрема сачідао, перхулі), а також 1-ї груз. симфонії (1944). Один із перших композиторів ігрового, докум., анімац. та лялькового груз. кіно. Розвивав інструм. муз. жанр. Перший твір — Фортеп. концерт № 1 (1936, перший зразок такого жанру в груз. музиці) з використанням інтонацій груз. фольклору. Створив 4 симфонії (1-ша, 1944; Сталін. премія, 1946); симф. поеми; опери «Арсен» (1935; не завершена), «Мзія» (1950), «Золоте весілля» (1970); балети «Серце гір» (1936), «Сторінки життя» (1961), «Мцирі» (1964); оперу-балет «Ганга» (1986); 4 концерти для ф-но з оркестром (1936; 1946 — Сталін. премія, 1947; 1952; 1968); камерно-інструм. твори; музику для понад 40 вистав і більше 20 фільмів (зокрема «Скала Аршаула», 1935, реж. Д. Ронделі, студія «Держкінпром Грузії»; «Прометей», 1936, реж. І. Кавалерідзе, студія «Українфільм»; «Малахів курган», 1944, реж. Й. Хейфиц, С. Дерев'янський, студія «Ленфільм»; «Клятва», 1946, реж. М. Чіаурелі, «Тбіліська кіностудія»; «Мамлюк», 1958, реж. Д. Ронделі, студія «Грузія-фільм»). Заслужений діяч мист-в Груз. РСР (1941). Герой Соц. Праці (1986). Лауре-

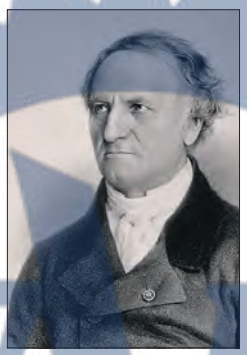

Баланчівадзе Андрій Мелітонович

ат Держ. (Сталін.) премії (1946, I ступ.; 1947, II ступ.), Держ. премії Груз. РСР ім. Шота Руставелі (1969). Нагороджений орденами «Знак Пошани» (1941), Труд. Черв. Прапора (1944, 1946, 1966, 1971), Леніна (1958, 1986), Дружби народів (1976), медаллю «За трудову доблесть» (1953) та ін.

Літ.: Торадзе Г. Г. Композиторы Грузии. 2-е изд., расш. и доп. Тбилиси, 1973; ენციკლოპედია «საქართველო» : 4 ტომ. თბილისი, 1997. ტომი 1; Вачнадзе Ю. Джордж Баланчин и Андрей Баланчивадзе — контрапункт по-грузински // Рус. иск-во. 2013. № 1; Кезевадзе Т. Г. Советская фортепианная музыка Грузии (1921–1945) // Соврем. пед. образование. 2019. № 3. 2019.

Бала́р, Антуа́н Жеро́м (франц. Balard, Antoine-Jérôme; 30.09.1802, м. Монпельє, тепер регіон Окситанія, Франція — 30.03.1876, м. Париж, Франція) — хімік-неорганік, член Паризької академії наук (з 1844), першовідкривач *Брому*. Нар. у сім'ї винороба. Навчався у Королів. колежі (згодом ліцей Жоффре) у м. Монпельє. Закінчив Фармацевт. школу (1826), отримав диплом *фармацевта*. 1828 заснував власну аптеку, яку продав 1838. Викладав 1834–1836 в Ун-ті Монпельє, 1836–1845 — у *Паризькому університеті* (з 1842 — професор), 1846–1851 — у Вищій норм. школі в м. Парижі, з 1851 — у Колеж де Франс. Основна сфера наук. досліджень — *неорганічна хімія*. Вивчаючи розсоли середземномор. соляних промислів, 1826 відкрив новий *хімічний елемент*, який назвав «Мурід» (від лат. muria — розсіл). Згодом комісією Париз. АН на чолі з хіміком і фізиком Ж. Л. *Гей-Люссаком* перейменовано на Бром. 1834 Б. встановив склад жавелевої води та хлор. вапна. Відкрив світлочутливість аргентум броміду. Основна тема досліджень — знесолення мор. води. Студентами Б. були хіміки М. Бертло (1827–1907; Франція) та Л. *Пастер*. Нагороджений орденом Почес. легіона: кавалер (1837), офіцер (1855), командор (1863).

Балар Антуан Жером

Літ.: Roger D. Balard. Sa vie et son œuvre à Montpellier de 1802 à 1840 // Revue d'Histoire de la Pharmacie. 1977. № 232; Charlot C. Antoine Jérôme Balard (1802–1876), le découvreur du brome // Revue d'Histoire de la Pharmacie. 2007. № 356; Lestel L. Antoine-Jérôme Balard (1802–1876) // Itinéraires de chimistes, 1857–2007: 150 ans de chimie en France avec les présidents de la SFC. Paris, 2008.

Бала́сса, Бе́ла Алекса́ндр (англ. Balassa, Bela Alexander; 06.04.1928, м. Будапешт, Угорщина — 10.05.1991, м. Вашингтон, США) — економіст, доктор філософії (з 1959), почесний доктор наук (з 1990), член Французької (з 1980) та Угорської (з 1990) академій наук. Нар. у сім'ї офіцера угор. армії. Середню освіту здобув у цистерціан. гімназії м. Будапешта. 1946 вступив на ф-т юриспруденції та політології Будапешт. ун-ту та Академії зовн. торгівлі, закінчив обидва заклади з відзнакою. У Будапешт. ун-ті під впливом наук. поглядів свого наставника, проф. І. Варги (нар. 1943; Угорщина), зацікавився екон. проблематикою. У співпраці з ним отримав досвід викладання економіки та статистики у Будапешт. ун-ті та роботи в Угор. н.-д. ін-ті економіки. З 1951 працював проєктувальником в одному з найбільших буд. трестів м. Мішкольца (Угорщина). За роботу відзначений керівництвом компанії та планував очолити відділ проєктування. Однак за наказом комуніст. влади підданий внутр. депортації на 2 р. до сх. частини Угорщини, де працював на бавовн. полях. 1953–1956 — співробітник буд. компанії у м. Сталінвароші (тепер м. Дунауйварош, Угорщина), керівник фінанс. відділу ф-ки алкогол. напоїв у зх. частині Угорщини. 1956 брав участь в антикомуніст. Угор. повстанні (Будапешт. заколоті), після невдачі якого виїхав до Австрії. 1957 емігрував до США, вигравши грант від Фонду Рокфеллера на навчання в *Єльському університеті*, де здобув наук. ступінь *магістра* (1958) та *доктора філософії* з економіки (1959). Захистив дис. «Планування в теорії та практиці: досвід Угорщини». 1959–1962 — викладач, 1962–1966 — доц. Єльського ун-ту. 1966–1991 — проф. каф. політичної економії в *Джонса Гопкінса університеті*. Водночас 1963–1964 як запрош. професор викладав у Каліфорн. ун-ті та *Колумбійському університеті*; 1971–1972 та 1984–1991 — у *Паризькому університеті*; 1983–1991 — у франц. Ін-ті політ. наук; 1986–1991 — в Ун-ті Клермон-Ферран. 1966–1987 — радник *Банку світового* з питань екон. розвитку та торг. політики, очолював низку н.-д. програм фінанс. орг-ції. Одночасно був радником урядів *країн, що розвиваються*, наук. співробітником академ. установ, консультантом ООН, Орг-ції екон. співробітництва та розвитку (ОЕСР). Голова Асоціації порівнял. економіки (1970–1971) та Асоціації порівнял. екон. досліджень (1979–1980). Наук. співробітник Міжнар. екон. ін-ту (1985–1990). Входив до редколегії наук. видань «Американський економічний огляд» («The American Economic Review»; 1973–1976), «Журнал міжнародної економіки» («Journal of International Economics»; 1981–1984), «Журнал порівняльної економіки» («Journal of Comparative Economics»; 1984–1986). Представник «неоліберальної» школи екон. розвитку, досліджував проблематику міжнар. екон. відносин, міжнар. торг. політики, госп. розвитку країн, що розвиваються. Автор 23 монографій та понад 270 статей, серед яких: «Теорія економічної інтеграції» (англ. «The Theory of Economic Integration»; 1961), «Структура виробництва в країнах, що розвиваються» (англ. «The Structure of Production in Developing Countries»; 1971), «Нові індустріальні країни у світовій економіці» (англ. «The Newly Industrializing Countries in the World Economy»; 1981), «Японія у світовій економіці» (англ. «Japan in the World Economy»; 1988), «Нові напрями розвитку світової економіки» (англ. «New Directions in the World Economy»; 1989). Отримав світ. визнання як аналітик європ. екон. інтеграції. Автор періодизації розвитку інтеграц. об'єднань, зокрема обґрунтував 5 етапів взаємодії: *вільної торгівлі зона*, *митний союз*, спіл. ринок, екон. союз, політ. союз. Займався дослідженнями у сфері теорії міжнар. торгівлі між країнами, що не мають порівнял. переваг. 1965 запропонував метод оцінки порівнял. переваг країн на основі коефіцієнта «виявленої порівняльної переваги» — «індекс Баласса», який показує співвідношення частки товару (галузі) у нац. вивозі до частки у світ. експорті. Найбільшої відомості зажив дослідженням питання диференціації цін та доходів у країнах різн. рівня розвитку залежно від показника продуктивності вир-ва товарів, що торгуються, та товарів, що не торгуються, на основі якого 1964 спільно з економістом П. Е. *Самуельсоном* вивів «ефект Баласса — Самуельсона». Лауреат

Баласса Бела Алекспндр

Електронна версія енциклопедії
http://vue.gov.ua/

премій Дж. П. Еддісона (Єльс. ун-т, 1959), Б. Гармса (Кільс. ін-т світ. економіки, 1984). Почесний доктор Париз. (1990) та Будапешт. (1991) ун-тів.

Пр.: The Theory of Economic Integration. Homewood, 1961; Trade Prospects for Developing Countries. Homewood, 1964; Trade Liberalization among Industrial Countries: Objectives and Alternatives. New York, 1967; The Structure of Production in Developing Countries. Baltimore, 1971; The Newly Industrializing Countries in the World Economy. New York, 1981; Change and Challenge in the World Economy. Basingstoke, 1985; Toward Renewed Economic Growth in Latin America. Washington, 1986; Japan in the World Economy. New York, 1988; Economic Policies in the Pacific Area Developing Countries. New York, 1991; New Directions in the World Economy. London, 1991.

Літ.: Sapir A. European Integration at the Crossroads: A Review Essay on the 50th Anniversary of Bela Balassa's «Theory of Economic Integration» // Journal of Economic Literature. 2011. Vol. 49. № 4; Бела Баласса — аналітик європейської економічної інтеграції // Європейське право. 2012. № 2–4; Restout R. Revisiting the Balassa-Samuelson Model with Markup Variations // Louvain Economic Review. 2013. Vol. 79. № 3; Lein-Lein Chen L.-L., Choi S., Devereux J. Explaining Price Level Differences: New Evidence on the Balassa-Samuelson Effect // Southern Economic Journal. 2015. Vol. 82. № 1.

Т. Л. Боднарчук

Бала́ст (англ., франц., нідерланд. ballast, від дан. або швед. barlast, букв. — порожній вантаж) — 1) будь-який матеріал, що використовується для забезпечення сталості транспортного засобу, конструкції тощо.
2) Вантаж, що поліпшує морехідну якість судна. Буває постійним і тимчасовим; рідким (вода) і твердим (напр., каміння).
3) На підводних човнах, батискафах та інших підводних плавучих засобах додатковий вантаж, призначений для поліпшення остійності, для зміщення центру ваги в потрібному напрямку і для збалансування сили плавучості і сили тяжіння (тяжіння).
4) Гравій, щебінь тощо, насипані на земляне залізничне полотно. Створює пружну основу для шпал, сприяє швидк. відведенню від них води, забезпечує плавний рух потягів.
5) Вантаж, яким регулюють підйомну здатність повітроплавальних апаратів.
6) П е р е н о с н о — непотрібна річ, зайвий вантаж.

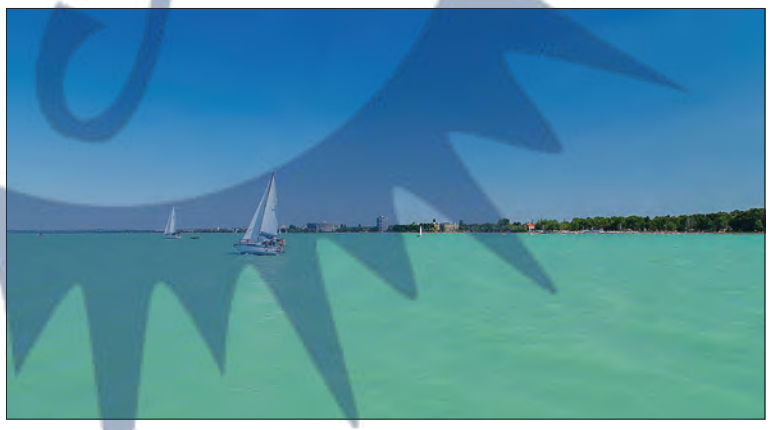
Бала́стер (від англ., франц. ballast — гравій або щебінь, що використовують як основу для залізничних шпал, з дан. або швед. barlast, букв. — порожній вантаж) — колійна машина, призначена для формування *залізничної колії*. Перші Б. з пневмомех. приводом робочих органів створено у 1930-х, машини з електрифіков. приводом (електробаластери) — у 1950-х. На невел. швидкості (10–15 км/год) Б. послідовно виконує піднімання рейко-шпал. решітки на висоту баласт. прошарку (зазвичай до 30 см), рихтування (пересування) і надання прошарку призмової форми (так звана баластна призма). Б. може вирізати забруднений баласт спец. вигріб. ножами, здійснювати розпушування баласту, планування узбіччя земляного полотна та формування й ущільнення укосів. Баластом слугує спец. суміш (основою є щебінь із домішками *азбесту* та гравійно-галечно-піщаної суміші). Підйомна рама захоплює залізн. полотно, піднімає його над баласт. прошарком, після чого полотно закріплюють на баластер. рамах за допомогою тросів. Баласт, попередньо вивантажений на узбіччя або міжпуття, насипають у проміжки шпал (шпал. ящики). Б. обладнують дозатором, серед. щит якого закріплений на заданій висоті. Під час руху щит розрівнює баласт, який подають бічні крила дозатора, утворюючи шар заданої товщини.

Баластер

Літ.: Бондаренко І. О., Баль О. М. Надійність залізничної колії. Київ, 2018.

Ба́латон (угор. Balaton, від давньослов'ян. Блато — болото) — озеро в *Угорщині*. Найбільше озеро в Центр. *Європі*. Розташоване на *Середньодунайській рівнині* біля пд.-сх. підніжжя гір. масиву *Баконь* на висоті 106 м. Відстань від пн.-сх. краю озера до м. *Будапешта* — бл. 100 км. Пл. — 594 км², довж. — 75 км, шир. — 1,5–12 км. Найбільша глибина — 11,0 м, середня — 3,3 м. Об'єм води — 1,9 млрд м³. В озеро впадає багато невел. річок, найбільша — р. Зала. Стік з озера відбувається через р. Шіо, перетворену на *канал* римлянами 292 (перебудовано у 19 ст.), яка сполучена з р. *Дунай*. П-ів Тихань (площа 12 км²) врізається в озеро на 5 км і розділяє його на 2 частини, з'єднані *протокою*. *Западина* озера тектон. походження. Береги переважно низькі (місцями заболочені); звернені до гір Баконь — круті, високі, місцями сильно порізані. Деякі ділянки крутого берега і вершини вулкан. походження і є шапками застиглої базальт. (див. *Базальт*) лави. Особливість озера — невелика глибина. Найглибше місце — Тихан. западина поблизу п-ва Тихань (11,0 м). Профіль глибини різний для пн. і пд. берегів: у пн. частині озера на відстані 20–30 м від берега глибина досягає 2,0 м; біля пд. берега і на відстані 200–300 м від берега — бл. 1,0 м. Характерні сейшеподібні коливання

Балатон. Краєвид

Онлайн версія на сайті
http://vue.gov.ua

рівня. Льодостав триває з листопада по квітень, товщина льоду досягає 20 см (у сувору зиму 1928–1929 — 70 см). Т-ра води влітку бл. 20 °С, іноді прогрівається до 26 °С. За досить доброго екол. стану вода в озері має невисоку прозорість через вміст у ній *планктону*. *Мінералізація води* становить 450 мг/дм^3, хім. склад — сульфатно-карбонатний. В озері водяться 25 видів риб, дозволений її обмежений пром. вилов. Розвинене спорт. *рибальство*. На Б. живе вел. кількість лебедів, наглядом за їхньою популяцією займається спец. служба. На берегах озера, особливо на Кіш-Балатоні (Малому Б.) і внутр. озерах п-ва Тихань, гніздиться чимало переліт. птахів — лелек, чапель, диких гусей і качок. Малий Б. — заболочена тер. на Пн. Захід від Б. недалеко від м. Кестхей, у гирлі р. Зала, має статус біосфер. резервату. На п-ві Тихань розташ. ландшафт. заказник. Береги Б. і Кіш-Балатону на знач. відстані заросли очеретом, який вкриває 2 % поверхні і відіграє важл. роль у процесі самоочищення води озера. У заростях очерету гніздяться птахи, нереститься риба. Узимку ведуть обмежене прибирання очерету, який іде на експорт. Тривалий час Б. був курорт. центром угор. аристократії. Наприкінці 19 ст. із розвитком залізн. транспорту курорти на берегах озера почала відвідувати більша кількість нас. Наприкінці 20 ст. місцевість навколо Б. перетв. на низку курортів міжнар. значення: Шіофок, Кестхей, Балатонфюред, Замарді. По озеру виконують регулярні пасажир. рейси на суднах малої осадки і *катамаранах*. Розвинено *вітрильний спорт*. За 11 км від м. Кестхея розташ. міжнар. аеропорт Балатон-Шармеллек.

Літ.: Kutics K. Evolution of Water Quality of Lake Balaton // Ecocycles. 2019. Vol. 5. № 2; Kutics K., Kravinszkaja G. Lake Balaton Hydrology and Climate Change // Ecocycles. 2019. Vol. 6. № 1.

В. К. Хільчевський

Балато́нська опера́ція 1945 — оборонна операція радянських військ у період *Другої світової війни*. Проведена 6.03–15.03 1945 у р-ні оз. *Балатон* (Угорщина) військами 3-го *Українського фронту* за участі 1-ої болг. і 3-ої югосл. армій з метою відбити контрнаступ нім. військ (нім. Unternehmen Frühlingserwachen — «Весняне пробудження»). Проти 3-го Укр. фронту за командування Маршала Рад. Союзу Ф. Толбухіна (1894–1949; тепер Росія) у складі 4-ої гвард. армії, 26-ої, 27-ої, 57-ої армій і 17-ої повітр. армії; усього понад 467 тис. осіб, бл. 7 тис. гармат і мінометів, понад 400 танків і САУ і бл. 1 тис. літаків противник зосередив війська групи армій «Південь» за командування ген. піхоти О. Велер (1894–1987; тепер ФРН) і групи «Ф» ген.-фельдмаршала М. Вейхса (1881–1954; тепер ФРН), які налічували 430 тис. осіб, 5600 гармат і мінометів, бл. 900 танків і штурм. гармат, 900 БТР і 850 літаків. Війська 3-го Укр. фронту створили оборону на глиб. 25–30 км, її осн. були сильні протитанк. р-ни і арт. протитанк. резерви. Головного удару нім. угруповання завдало 06.03.1945 по військах 4-ої гвард. армії і 26-ої армії, вклинившись в оборону рад. військ на 12–30 км. Однак це принесло лише певні тактичні результати. Втративши бл. 40 тис. осіб, до 500 танків і штурм. гармат, 300 гармат і мінометів, 15.03.1945 нім. війська припинили наступ і перейшли до оборони. Втрати рад. військ: безповоротні — 8 492 осіб, санітарні — 24 407 осіб. Б. о. завадила спробам нім. командування зупинити наступ Черв. армії на пд. крилі рад.-нім. фронту і стала останньою з переліку вел. оборонних операцій *Червоної армії* періоду Другої світ. війни. Успішне завершення Б. о. дозволило відразу приступити до підготовки *Віденської операції*. Б. о. — приклад ведення оборони силами одного фронту на двох значно віддалених напрямках, маневру резервами і другими ешелонами, створення міцної протитанк. оборони, застосування для боротьби з танками всієї *артилерії*.

Літ.: Guderian G. Erinnerungen eines Soldaten. Heidelberg, 1951; Тарасов С. П. Бои у озера Балатон. Москва, 1959; Шарохин М. Н., Петрухин В. С. Путь к Балатону. Москва, 1966; Maier G. Drama Between Budapest and Vienna: The Final Fighting of the 6th Panzer-Armee in the East, 1945. Winnipeg, 2004; Васильченко А. Последнее наступление Гитлера. Разгром танковой элиты Рейха. Москва, 2008; Мощанский И. Б. Сокрушение врага. Балатонская стратегическая оборонительная операция 6–15 марта 1945 г. Москва, 2013; Лисенко О., Пилявець Р. Балатонська битва // Віче. 2015. № 5.

Р. І. Пилявець

Бала́хівка — селище (з 26.09.2024 — Інгулецьке) *Олександрівського району Кіровоградської області*, Україна. Розташоване в пд. частині області. Відстань до м. *Олександрії* — 25 км. Пл. — 0,905 км^2. На тер. сучасного селища був хутір із 5 дворів. Походження назви пов'язують із прізвищем селянина Артема Балахова (жив на хуторі, поч. 20 ст.). Поряд із поселенням розвідали поклади *вугілля бурого*. Б. засновано 09.05.1955 відповідно до Постанови Ради нар. комісарів «Про будівництво вуглерозрізу "Балахівський" ВО "Олександріявугілля"». У 1960-х під час вибухових робіт у відкр. кар'єрі утв. водойма глиб. до 30 м — Блакитне (Голубе) озеро. Статус смт —

Балахівка. Краєвид

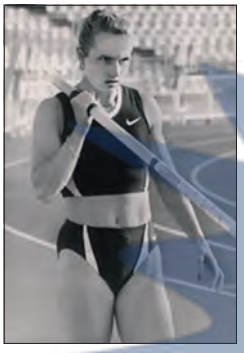

Балахівка на карті України

Копія з порталу
https://vue.gov.ua

від 1968. Вуглерозріз закрито на поч. 1994. У 2004 «Балахівський» ліквідовано у зв'язку із завершенням робіт. Нас. — жителі навкол. сіл, переселенці з різн. регіонів кол. СРСР. Кількість нас. зменшується: 983 особи (2001), 749 осіб (2019), 748 осіб (2021). Склад за етніч. групами (2001, перепис): українців 97 %, росіян — 2 %, білорусів — 1 %. Клімат помірно континентальний. Діють підприємства з вирощування зерн. і боб. культур, насіння олійних культур; ТОВ «Кіровоградський комбікормовий завод»; фотовольтаїчна (сонячна) електростанція. Працюють магазини, відділення зв'язку. Функціонують заклад дошкіл. освіти, загальноосв. школа, Макіївське проф. уч-ще соц. реабілітації ім. А. Макаренка, Будинок культури, амбулаторія сімейної медицини. Діє храм на честь преп. Олексія, чоловіка Божого.

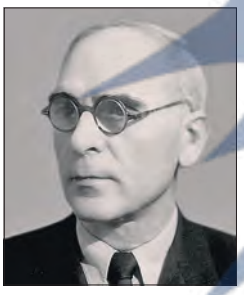
Літ.: Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1972. Т. 11: Кіровоградська область.

Балахонова Анжела Анатоліївна

Балахо́нова, Анже́ла Анато́ліївна (18.12.1972, м. Шахтарськ Донец. обл., тепер Україна) — спортсменка, легкоатлетка (*стрибки* з жердиною, *біг*), майстер спорту міжнародного класу (з 1994), заслужений майстер спорту України (з 2004), чемпіонка. Почала займатися спортом 1978, спочатку (до 1988) — *спортивною гімнастикою*. Навчалася і тренувалася в Білоцерків. ДЮСШ № 1 (тренер — А. Кольцов). Згодом стала майстром спорту з гімнастики та *акробатики*. Закінчила 1994 ф-т фіз. виховання Тернопіл. пед. ін-ту (тепер *Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка*). Ще студенткою стала майстром спорту із двох дисциплін *атлетики легкої*: спринту і стрибків у довжину (1993, тренер — Ф. Бурбан). Найкращі результати: 60 м у залі — 7,38 с, 100 м — 11,49 с, стрибки в довжину — 6 м 42 см. Згодом завоювала Кубок Європи 1995 серед молоді (біг 200 м — 23,63 с). Головні досягнення Б. мала в стрибках із жердиною, цією дисципліною займається з 1995. Переможниця Кубка Європи з легкої атлетики 1997 (м. Мюнхен, Німеччина) — 4,25 м та Кубка Європи 2004 (м. Бидгощ, Польща), Кубка європ. чемпіонів серед клубів з легкої атлетики 1998 — 4,40 м, Чемпіонату Європи 1998 (м. Будапешт, Угорщина) — 4,31 м; срібна призерка Чемпіонату світу 1999 (м. Севілья, Іспанія) — 4,55 м; багаторазова чемпіонка України 1996–2005. Неодноразова переможниця міжнар. змагань серії «Гран-Прі». На зим. чемпіонаті Європи 1998 (м. Валенсія, Іспанія) Б. встановила світ. рекорд для закр. приміщень — 4,45 м (золота медаль). Установила 6 рекордів Європи (на стадіонах): 4,34 м; 4,35 м; 4,36 м; 4,37 м; 4,54 м; 4,55 м (1997–1999). Багаторазова рекордсменка України (1996–2004). Особистий рекорд для стрибків із жердиною — 4,57 м (2004). Тренери — Ю. Часюк (стрибки із жердиною) та В. Балясников (біг). Виступала за Спорт. т-во «*Динамо*» (Київ). Б. брала участь у *Літніх Олімпійських іграх 2000* (м. Сідней, Австралія; фіналістка) та *Літніх Олімпійських іграх 2004* (м. Афіни, Греція; посіла 6-те місце — 4,40 м). Працювала інструктором зі спорту спорт. команди *Національної гвардії України* (1996–2000), спортсменом-інструктором у *Міністерстві внутрішніх справ України* (2000–2008). Мала звання майора, 2008 вийшла у відставку. Кілька разів була обличчям спорт. фірм «Нордік» («Nordic»; Швеція) та «Спіріт» («Spirit»; США). З 2010 працювала тренером у Київ. обл. ліцеї-інтернаті фіз. культури і спорту (м. Біла Церква). З 2015 працює в ДЮСШ «Старт» (м. Київ) тренером вищ. категорії зі стрибків з жердиною. Серед її вихованців є чемпіони і рекордсмени України у своїх вікових категоріях, фіналісти чемпіонатів світу та Європи серед юніорів, учасниця *Літніх Олімпійських ігор 2020* тощо. Нагороджена орденами «За заслуги» III ступ. (1998), княгині Ольги III ступ. (1999).

Літ.: Орлов Р. В. Легкая атлетика. Москва, 2011; Балахонова Анжела // Легкая атлетика: Энциклопедия : в 2 т. Москва, 2012. Т. 1; Степанюк О. І. Легка атлетика Тернопільщини: Історичний аспект. Тернопіль, 2016; Чумаченко О. Ю., Решетілова Н. В. Легка атлетика та сучасний спорт. Миколаїв, 2019.

Балацький Дмитро Євменович

Бала́цький, Дмитро́ Євме́нович (26.10.1902, м. Гайсин, тепер Вінниц. обл., Україна — 15.03.1981, м. Полтава, тепер Україна) — хоровий *диригент*, *композитор*. Організував *капелу* «Зірка» (м. Гайсин) та керував нею (1922–1925). У 1925–1929 навчався в Держ. муз.-драм. ін-ті ім. М. *Лисенка* (м. Київ). 1927 став одним з ініціаторів створення «Хорансу» — об'єднаного хору *закладів вищої освіти* міста. Після закінчення ін-ту працював диригентом ансамблю Радіокомітету (тепер не існує), обіймав посаду методиста із самодіяльного *хорового мистецтва*. Співпрацював із багатьма митцями м. Києва, зокрема, М. *Рильським*. 1937–1938 — худ. керівник Держ. капели бандуристів УРСР (тепер *Національна заслужена капела бандуристів України імені Г. Майбороди*). Наприкінці 1938 Б. заарештували й вислали до *Казахстану*. Після *Другої світової війни* жив у м. Одесі, 1947–1946 керував хор. капелою Одес. філармонії (тепер Одес. обл. філармонія). Від 1949 жив і працював у м. Києві. Призначений *хормейстером* Ансамблю пісні і танцю УРСР (тепер *Національний заслужений академічний ансамбль танцю України імені Павла Вірського*). За рік переїхав до м. Полтави. Працював у вечір. муз. школі при Полтав. філармонії (1951–1961), де організував зі своїх учнів чол. вокал. ансамбль (згодом хор працював під його керівництвом у міськ. Будинку творчості). Був диригентом хору паровозоремонт. заводу. Реабілітований 13.07.1956. У 16 р. написав пісню «Копав, копав криниченьку» (в наступній ред. «Розпрягайте, хлопці, коней»). Диригентську працю поєднував із композицією: аранжував хор. *партитури* для різн. складу колективів, обробляв *пісні народні*. Популяризував укр. нар. пісню.

Літ.: Кауфман Л. С. Пісня знаходить автора. Київ, 1966; Балацький Дмитро Євменович // Митці України / За ред. А. В. Кудрицького. Київ, 1992; Муха А. Блацький Дмитро Євменович // Композитори України та української діаспори. Київ, 2004; Ротач П. Рядки за рядками, літа за літами. Полтава, 2005; Гамкало І. Балацький Д. Є. // Українська музична енциклопедія : в 5 т. Київ, 2006. Т. 1; Семенко Л. І. Балацький Дмитро Євменович // Їх поєднала пісня Леонтовича. Вінниця, 2007; Кушка Н. Балацький Дмитро Євменович // Музична Вінниця. Вінниця, 2020.

Н. М. Кушка

Балая́н, Вале́рій Вазге́нович (30.08.1960, м. Суми, тепер Україна) — режисер, сценарист неігрового кіно. Народився в сім'ї представників *інтелігенції*: батько був викладачем і журналістом, мати

за фахом економіст. 1982 закінчив Ленінград. фін.-економ. ін-т (тепер Санкт-Петербур. держ. економ. ун-т). Під час навчання захопився *кіно*, працював різноробом на *кіностудії* «Ленфільм» (1980–1982). Від 1982 — асистент оператора Ленінград. студії документ. фільмів (тепер Санкт-Петербур. студія документ. фільмів «Лендок»). 1987 закінчив Вищі дворічні курси сценаристів і режисерів Держкіно (тепер Вищі курси сценаристів і режисерів ім. Г. М. Данелії) за спеціальністю «драматург неігрового кіно», майстерня Л. Гуревича (1932; тепер Росія — 2001; США). Навчався на цих курсах також за фахом «режисер неігрового кіно», але 1989 не зміг захистити диплом. Дипломною роботою як режисера був фільм «Англетер» (1988) — документ. розслідування загибелі поета С. *Єсеніна*. Фільм отримав негатив. оцінку керівництва курсів (звинувачений в *антисемітизмі*). Б. працював у компанії «РЕН-ТВ», створював *ток-шоу* для дітей та циклові передачі в жанрі *репортажу* (1998–2000). Був гол. режисером у телекомпанії «Альма-Матер»; режисером телеканалів «Культура», «РТР», «ТВ Центр» і «АСС-ТВ». Публікується з 2002 на «Радіо "Свобода"». Від 2008 — власний кореспондент «Радіо "Свобода"» в Криму, з 2015 працює в телепроєкті «Крим. Реалії» (від «Радіо "Свобода"»). Водночас провадить викладацьку діяльність. З 2003 викладав кінодраматургію у Всеросійс. держ. ін-ті кінематографії імені С. А. Герасимова. З 2012 — керівник майстерні режисури та продюсування документ. фільму Вищої школи журналістики Нац. дослідного ун-ту «Вища школа економіки» (м. Москва). Після тимчас. окупації Криму 2014 переїхав до м. Києва, отримав *громадянство* України. Співзасновник громад. орг-ції «Центр дослідження та розвитку громадських ініціатив» (2018; м. Київ), викладач громадян. освіти в Центрі освіти дорослих (м. Суми). Член Спілки кінематографістів РФ, Спілки журналістів РФ, Нац. спілки кінематографістів України, правління її Крим. відділення, член Гільдії кінодраматургів, Гільдії неігрового кіно, Гільдії кінорежисерів РФ. З творчістю Б. пов'язані пошуки неігрового кіно у сфері оновлення способу кінорозповіді та мови кіно. Дипломною роботою був сценарій (у співавторстві) документ. фільму «Земля і вода» (1986; реж. М. Макаров) — публіцист. стрічка, спрямована проти проєкту перекидання частини стоку пн. річок на південь. Автор сценаріїв понад 40 документ. кіно- і телефільмів. Серед них кінофільми: «Розкинулося море широко» (1987; у співавт.; реж. М. Макаров, «Леннаукфільм»); «У пошуках портрета» (1987), «Життя за лімітом», «Четвертий сон Анни Андріївни» (обидва — 1988, у співавт.; усі — реж. М. Обухович; Ленінград. студія документ. фільмів), «Про повітряне літання в Росії» (1989, у співавт.; реж. О. Балабанов; кіностудія «Київнаукфільм»); «У пошуках Мнемозіни» (1989; реж. А. Мартиненко; «Леннаукфільм»); «Знак тире» (1992, у співавт.; реж. С. *Буковський*; компанія «Давінічфільм») та ін. Як режисер Б. зняв понад 60 неігрових кіно- і телефільмів. Водночас є сценаристом більшості своїх фільмів, в окр. випадках також оператором і продюсером. З-поміж творів — біогр., пізнавальні телефільми: «Володимир Набоков. Таємна пристрасть» (1997; телекомпанія «Альма матер» для каналу ТВ Центр); стрічки циклу «Острови» — «Ісаак Шварц» (2002), «Донатас Банйоніс» (2003); «Отар Іоселіані» (2004), «Ігор Померанцев» (2004), «Мераб Мамардашвілі» (2005), «Віктор Некрасов» (2006); «Лев Копелєв» (2007), усі — Держ. телерадіоканал «Культура» (Росія); фільми циклу «Бесіди з мудрецями» — «Григорій Померанц», «Наталія Бехтерєва» (обидва — 2003), «Сос Саркісян», «Олександр П'ятигорський. Чисте повітря твоєї свободи» (обидва — 2004), усі — студія СВС на замовлення Держ. телерадіоканалу «Культура» (Росія); «Відлуння великих голосів (2012, студія СВС, телерадіоканал «Культура») та ін. Серед кіно- і телефільмів: «Східна пісня, або Телебачення в зоні» (2004, Рос. центр. кіновідеостудія хронікально-документ. і навч. фільмів»), «Той самий Ваня Солнцев» (2004, кінокомпанія «Майстер-фільм), «Олександр Аскольдов. Доля Комісара» (2006; група компаній «Сприяння»), «Глобальний переділ» (2006; студія «Острів»), «Урга 1912. Спогади про неминуле» (2007, Федер. агентство з культури та кінематографії), «Історія без строку давності» (2011, телеканал RTVC, Канада), «Ностальгія за віконним склом» (2011, власне вир-во), «Володимир Войнович. Залишитися собою» (2012; кіностудія «Мірабель»), «Остання поема» (2015; VBStudio), «Родинна справа» (2019; «Добранічфільм», м. Київ) та ін. Фільм «Любіть мене, будь ласка» (2010, власне вир-во) розповідає про вбивство журналістки-антифашистки А. Бабурової (1983; Україна — 2009; Росія). Герої стрічки — друзі, колеги, батьки журналістки. У фільмі на ґрунтов. джерельному матеріалі розкрито масштаби *неонацизму* в сучас. Росії. Стрічка «Вірменська спадщина Європи» (2011; Благодійний фонд «Ренесанс») — про трагічну долю вірмен. народу у світ. історії, відносини вірмен та українців, а також ін. народів, які тривалий час мешкали на тер. України. Документальна стрічка «Райдуга над Каракумами» (2014; Кінокомпанія «Магіка-фільм» за підтримки Держкіно України) присвячена фільму «Райдуга» реж. М. *Донського*, який знімався в м. Ашгабаті 1943, де Київ. кіностудія перебувала в *евакуації*. Використано спогади та архів. кіноматеріали. Документальний фільм «Хуізмістер-путін?» (2016, власне вир-во) засн. на розслідуваннях журналістів А. Кириленко та В. Іванідзе (обидва — Росія, тепер Франція) про прихід до влади президента Росії В. *Путіна*. Фільм «Enjoy» (2016, виробн. студії «Inspiration films», м. Київ) присвячено неординар. крим. вулич. художнику на ім'я «Enjoy». Фільм показували на кількох міжнар. фестивалях, зокрема в США, Польщі, Румунії. У циклі телепередач «Кримські татари та українці. Віхи спільного шляху та боротьби» (2021; 5 передач, телеканал ATR) висвітлено осн. епізоди спільної боротьби двох народів від часів *середньовіччя* до сьогодення, зокрема повернення кримськотатар. народу на іст. батьківщину після *депортації* та поч. протиправної рос. окупації Криму 2014. Б. — лауреат Гран-прі фестивалю «Молодість» (м. Київ; 1986) та премії Міжнар. федерації кінокритиків (м. Краків, Польща; 1987) за фільм «Земля і вода». Приз Відкритого фестивалю неігрового кіно в м. Єкатеринбурзі (Росія) за фільм «Китайська Атлантида» (1990). Нагороджений спец. призом «Пам'яті майстрів, які пішли» (м. Єкатеринбург) за фільм «Знак тире» (1991); спец. призом журі фестивалю у м. Кракові за фільм «Між небом і землею» (1996). Фільм «Олександр Аскольдів. Доля Комісара»

Балаян Валерій Вазгенович

2006 здобув Гран-прі відкритого фестивалю «Росія» в м. Єкатеринбурзі, спец. приз журі фестивалю «Література і кіно», приз Гільдії кінознавців і кінокритиків РФ, приз газети «Культура» (усі — 2006). Нагороджений спец. призом журі в м. Празі (Чехія) на фестивалі «One World» за фільм «Любіть мене, будь ласка» (2011), спец. призом імені Павла Когана — на Міжнар. фестивалі «Послання до людини» в м. Санкт-Петербурзі за фільм «Ностальгія по віконному склу» (2011). Лауреат премії Нац. спілки кінематографістів України за найкращий неігровий фільм «Хуїзмістерпутін?» (2015). Здобув приз і диплом «За віру в любов» Ялтин. міжнар. фестивалю «Євразійський міст» (2016) за фільм «Остання поема».

Літ.: Тримбач С., Пащенко А., Авраменко А. та ін. Українське кіно від 1960-х до сьогодні. Проблема виживання / Упоряд. Л. Брюховецька. Київ, 2010; Тримбач С. Кіно народжене Україною. Київ, 2016.

Балаян Роман Гургенович

Балая́н, Рома́н Гурге́нович (вірмен. Ռոման Գուրգենի Բալայան; 15.04.1941, с. Неркін Оратаг, тепер Ашагі Оратаг Тартерського району, Азербайджан) — кінорежисер, сценарист, *продюсер*, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1990), народний артист України (з 1997), академік *Національної академії мистецтв України* (з 2001), член Європейської кіноакадемії, ін. кіноакадемій. Виховувався під опікою матері, яка працювала лікарем і брала участь у самодіял. театр. гуртках. Батько із серпня 1940 служив у лавах *Червоної армії*, пропав безвісти в липні 1942 під час *Другої світової війни*. У роки навчання в школі Б. захопився *театром*. Був актором (статистом) Степанакертського держ. драм. театру ім. М. Горького (1959–1961; тепер театру присвоєно ім'я В. Папазяна). Навчався 1961–1964 на режисер. ф-ті Єреванського театр. ін-ту (тепер Єреван. держ. ін-т театру і кіно). Закінчив 1969 ф-т кінематографії Київського держ. ін-ту театр. мист-ва ім. І. К. Карпенка-Карого (тепер *Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*; режисер. курс Т. *Левчука*). Дипломною роботою була короткометраж. стрічка «Злодій» за оповіданням М. *Черемшини* (1964). Під час навчання 1967 працював асистентом режисера в С. *Параджанова*, якого вважав одним зі своїх учителів (згодом присвятив митцю документ. фільм «Ніч у музеї Параджанова», 1998). Від 1970 працював режисером на Київ. кіностудії худ. фільмів ім. О. Довженка (тепер *Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка*). Член *Національної спілки кінематографістів України* (з 1977). Був членом правління Фонду 100-річчя світ. кіно та президентом фестивалю «Фільм-фест» (з 1995). Працював директором Телекінорадіокомпанії «Ілюзіон-фільмз» (1998–2014). Надавав пост. підтримку Єреван. МКФ «Золотий абрикос» (засн. 2004). Був членом журі низки фестивалів, головою журі фестивалю «Кіно-Ялта 2007». Творчим дебютом як режисера була телевіз. муз. комедія «Ефект Ромашкіна» (1973). Згодом екранізував класич. *сюжети* рос. л-ри: «Каштанка» (1975) і «Поцілунок» (1983) за мотивами оповідань А. *Чехова*, «Бірюк» (1977) за оповіданням І. *Тургенєва* (на *Берлінському міжнародному кінофестивалі* стрічку номіновано на премію «Золотий ведмідь»), «Леді Макбет Мценського повіту» (1989) за мотивами однойм. повісті М. *Лєскова*, «Перше кохання» (1994) за однойм. повістю І. *Тургенєва*. Одним із перших у кінематографі України зацікавився зображенням глибин. особистіс. конфлікту сучасника. У фільмі «Польоти уві сні та наяву» (1982) гол. *персонаж* — чоловік серед. віку, який почувається відчужено в сусп-ві. Картину сприйняли як критику «застою» Л. *Брежнєва*. У прокаті фільм подивилися понад 6 млн глядачів. Стрічку відзначено Держ. премією СРСР (1987). До 150-річчя з дня смерті О. *Пушкіна* зняв фільм «Бережи мене, мій талісмане» (1986). У картині зіграли популяр. актори: О. *Янковський*, Т. Друбич (нар. 1960; тепер Росія), О. *Абдулов*, О. Збруєв (нар. 1938; тепер Росія), М. *Козаков*, Б. *Окуджава*. Стрічка увійшла до осн. програми *Венеційського міжнародного кінофестивалю* (1986). Художня драма «Два місяці, три сонця» (1998) брала участь в осн. конкурсі МКФ у м. Карлових Варах (Чехія), здобула премію МКФ фільмів про права людини «Сталкер» (1998). Мелодрама «Ми є... Ми поруч» — перший українськомов. фільм Б. з А. *Сеітаблаєвим* і К. Молчановою (нар. 1988; Україна) в гол. ролях. Прем'єра стрічки відбулася 24.08.2020 на Київ. МКФ «*Молодість*» (у прокаті з 2021). Фільм цілком чорно-білий, знімали в м. Києві на унік. камеру. Кінокартина розповідає про небайдужість до чужого болю, про співчуття та любов. У багатьох фільмах Б. є також автором або співавтором сценарію. Знімав також телеверсії вистав Моск. театру «Сучасник»: «Хто боїться Вірджинії Вульф?», «Анфіса» (обидві — 1992). Лауреат Держ. премії СРСР (1987), премії «Золотий Дюк» Одес. МКФ (2020) за внесок у кіномист-во, премії «Золота дзиґа» (2021)

Балаян Роман Гургенович. Кадр з фільму «Ми є... Ми поруч»

за внесок у розвиток укр. кінематографу. Повний кавалер ордена «За заслуги» (2001; 2008; 2016). Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого V ступ. (2020), медаллю Мовсеса Хоренаці (2022; Вірменія). Фільм «Бережи мене, мій талісмане» отримав приз «Золотий тюльпан» за найкращий іноз. фільм Стамбул. МКФ (1987). Лауреат премії «Золотий овен» (1996) за найкращу режисер. роботу (фільм «Перше кохання»). Фільму «Райські птахи» присуджено рос. кінопремію «Ніка» у номінації «Найкращий фільм СНД і Балтії» (2009). Фільм «Ніч світла» здобув на фестивалі «Вікно в Європу» приз ім. А. Тарковського за худ. втілення високих морал. позицій (2004). Нагороджений спец. призом МКФ «Золотий абрикос» за пропаганду *духовних цінностей* і внесок у кінематограф (2016). Здобув нагороду «Єгіці луйс» («Най буде світло»), запо-

чатковану *Вірменською апостольською церквою* (2016).

Пр.: Траектория полета // Искусство кино. 1983. № 9. (у співавт.); Страдания немолодого режисера // Искусство кино. 1986. № 8.

Літ.: Хлоплянкіна Т. Згадки про польоти // Новини кіноекрана. 1983. № 2; Маслобойщиков С. Балаян — добрий продавець чудес // KINO-КОЛО. 2001. № 9; Лемешева Л. Роман Балаян: (до 60-річчя від дня народж.) // Мистецькі обрії'2001–2002 : в 19 вип. Київ, 2003. Вип. 4/5; Зубавіна І. Роман Балаян: польоти як еманація свободи // Худ. культ. Актуальні пробл. 2006. Вип. 3; Зубавіна І. Кінематограф незалежної України: тенденції, фільми, постаті. Київ, 2007; Свято Р. Режисер однієї метафори // Українське кіно від 1960-х до сьогодні. Проблема виживання. Київ, 2010; Зубавіна І. Роман Балаян: до 70-річчя від дня народження // Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки: Мистецькі обрії '2012 : в 19 вип. Київ, 2012. Вип. 4 (14/15); Тримбач С. Кіно народжене Україною. Київ, 2016.

Балдахі́н (італ. Baldacchino, букв. — шовкова тканина з м. Багдада, від тоскан. діалектизму Baldacco — Багдад) — парадний стаціонарний або пересувний намет чи навіс із тканини, закріплений на горизонтальній рамі, опертій на жердини, стовпчики чи *колони*. Відомий з *античності* як символ цар. влади й небес. заступництва у *Вавилонському царстві*, *Ассирії*, *Персії Давній*, *у Греції Давній* та *Римі Стародавньому*. В Європі в мист-ві *романського стилю*, *готики*, пізніших стилів Б. влаштовували в церк. та репрезентатив. світ. *спорудах* над престолами, *вівтарями*, тронами, похованнями. Їх виготовляли з дерева, каменю, металу; іноді вони сягали вел. розмірів (бронз. Б. над похованням *Петра* (*апостола*) в *Соборі Святого Петра в Римі* 28,5 м заввишки). У таких Б. *стелю* розмальовували як небо з зірками й голубом у сяйві по центру (символ *Святого Духа*). Невеликі кам'яні Б. влаштовували над скульпт. зображеннями святих в *інтер'єрах* католи. *храмів*. Б. встановлювали над *криницями*, важл. реліквіями (Б. над фрагментом руїн *Успенського собору Києво-Печерської лаври*). Б. вінчали наметовим або купольним (див. *Купол*) *дахом*. У православ. *церквах* і *монастирях Давньої Русі* Б. називали *ківорієм* або сінню. У репрезентатив. житл. *будівлях* (*палацах*, *замках*) Б. влаштовували в спальнях над парад. ложами, із шовк. та парч. завісами для збереження тепла. Як окр. архіт. *конструкція* Б. є хрестовим *склепінням*, що спирається на 4 кутові колони.

Літ.: Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Тимофієнко В. Архітектура і монументальне мистецтво: терміни і поняття. Київ, 2002; Клименюк Т., Проскуряков В., Ковальчук Х. Ілюстрований словник архітектурних термінів. 3-тє вид., допов. і перероб. Львів, 2019.

В. В. Вечерський

Балдахін над фрагментом руїн Успенського собору Києво-Печерської лаври

Балеарські острови. Прапор

Балеарські острови. Герб

Балеа́рські острови́ — *архіпелаг* у західній частині *Середземного моря*. Належить *Іспанії* (авт. спільнота *Балеарські Острови*). Розташ. поблизу сх. узбережжя *Піренейського півострова*. Архіпелаг відокремлює Балеар. м. від осн. *акваторії* Середзем. моря. Серед найб. *островів* — Ібіса, Мальорка, Менорка, Форментера. Простягаються з Пд. Зх. на Пн. Сх. Заг. тер. — 4,9 тис. км². Б. о. розташ. на піднесеній *платформі*. Прорізані низкою розломів (див. *Дислокація*). Для рельєфу загалом характерні *рівнини* й *височини*. На о. Менорка є *плато* Ель-Торо до 358 м заввишки. На Пн. Зх. о. Мальорка простягається гір. хр. Серра-де-Трамунтана (включає найвищу точку островів — г. Пуч-Майор; вис. — 1 445 м), на Сх. — Серра-де-Леванте. Розвинено *карст*, є числен. *печери*. Характерна протяжна берегова лінія (понад 1 720 км), з *пляжами* й *бухтами*. Клімат середземномор., із рисами напівсухого на островах Форментера та Ібіса, зі спекот. посушливим літом і теплою зимою. Серед. т-ра січня — +11 °С, липня — +26 °С. Середньоріч. кількість опадів — 400–500 мм, найбільше в жовтні та листопаді. Характерна різном. *флора* й *фауна* з низкою *ендеміків*. Поширені *квіткові рослини*, *папоротеподібні* та інші. Наявні *земноводні*, *плазуни*, *комахи*, *птахи*. Відомий турист. регіон *Європи*. Розвинено також *сільське господарство*.

Літ.: Безуглий В. В. Економічна і соціальна географія зарубіжних країн. Київ, 2007; Tisdall N. Mallorca. 3rd ed. Peterborough, 2008; Adams J. Species Richness: Patterns in the Diversity of Life. Berlin, 2009; Хільчевський В. К. Гідрографія та водні ресурси Європи. Київ, 2023.

Балеа́рські Острови́ (ісп. Islas Baleares, каталон. Illes Balears) — автономна спільнота *Іспанії*.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташовано поблизу сх. узбережжя *Піренейського півострова*, у зх. частині *Середземного моря*. Не має сухопут. кордону. Найближчі сусіди на Зх. та Пн. Зх.: авт. спільноти *Валенсія* та *Каталонія*.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. Включає однойм. провінцію. Тер. — 4 992 км², за ін. даними — 4 984 км². Адм. ц. — м. Пальма.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Найдавніші сліди перебування людей датують 6–5 тис. до н. е. Перші пост. поселення з'явилися в 3 тис. до н. е. Поступово розвивалося примітив. с. г. (*землеробство*, *тваринництво*). Упродовж 1 тис. до н. е. острови колонізували фінікійці (див. у ст. *Карфаген*). 123–122 до н. е. завойовано військами *Риму Стародавнього* та приєднано до пров. Тарракон. Іспанія. Від 4 ст. — окр. пров. Балеаріка. У сер. 5 ст. острови захопили *вандали*, у 530-х — війська *Візантійської імперії*. На поч. 8 ст. визнали владу *Омеядів*, водночас зберігши внутр. самостійність. Від поч. 10 ст. формально належали Кордов. емірату. Регіон зазнав руйнувань унаслідок масштаб. *хрестового походу* 1113–1115. Згодом острови стали частиною д-ви *Альморавідів*. У 13 ст. за *Реконкісти* тут сформувалося королівство Мальорка, яке перебувало у васальній залежності (див. *Васалітет*) від королівства *Арагон*. У 2-й пол. 14 ст. остаточно включено до складу Арагону. Значна внутр. автономія зберігалася до 1715. За *Утрехтським миром 1713–1715* о. Менорка потрапив у залежність від

Балеарські острови
на карті Іспанії

Онлайн-версія на порталі
//vue.gov.ua

Британської імперії. 1756–1763 перебував під контролем *Франції*, 1781–1782 — об'єднаних військ Франції та Іспанії. За умовами *Ам'єнського мирного договору* повернувся під владу Іспанії. Під час *Громадянської війни в Іспанії 1936–1939* Б. О. перебували далеко від осн. театру бойових дій. У серпні 1936 респ. війська встановили контроль над островами Форментера та Ібіса, а також здійснили висадку на о. Мальорка, у вересні звідти евакуювалися. Пізніше перебував під контролем *Італії*. У вересні війська націоналістів десантувалися на о. Ібіса. Водночас о. Менорка залишався під владою респ. військ до лютого 1939. Статут автономії Б. О. було затверджено 1983.

ПРИРОДА. Рельєф островів різном., переважають рівнини й височини. Є також гір. хребти, серед яких найб. — Серра-де-Трамунтана на Пн. Зх. о. Мальорка. Поширені карстові (див. *Карст*) форми рельєфу, зокрема є низка *печер*. Характерна протяжна берегова лінія (понад 1 720 км), з *пляжами* й *бухтами*. Найвища точка — г. Пуч-Майор (вис. — 1 445 м). Видобувають вапняк, доломіт, глину, сіль та ін. Наявні ґрунти з незнач., слабким розвитком горизонтів. На о. Ібіса протікає р. Санта-Еулалія (17 км, за ін. даними — понад 20 км). Клімат середземномор., зі спекот. посушливим літом і теплою зимою. Серед. т-ра січня — +11 °С, липня — +26 °С. Середньоріч. кількість опадів — 400–500 мм, найбільше в жовтні та листопаді. Заг. флорист. багатство

Балеарські Острови. Готичний кафедральний собор Діви Марії у м. Пальма

становить 1 551 вид *рослин*, 140 з яких — *ендеміки*. Найвищий рівень ендемізму мають острови Мальорка (18,6 %) і Менорка (12,6 %). Ендеміки переважно належать до родин *кермекових*, *бобових*, *глухокропивових*, *айстрових* і *окружкових*. На кожному острові відомо бл. 440 природ. видів. Найб. видове багатство *папоротеподібних* (32,4 %) характерно для о. Мальорка. Знач. кількості таксонів (180 видів) *судинних рослин* загрожує зникнення. 55,5 % загрожених видів, серед яких більшість ендем., не перебувають під юрид. охороною. Тваринний світ також характеризує високий рівень ендемізму: понад 300 таксонів тварин, серед яких *комахи*, равлики та ін. *безхребетні* тварини, а також *земноводні* (жаба-повитуха балеарська), *плазуни* (стінна ящірка Лілфорда, або ящірка балеарська, стінна ящірка пітіусенська, або ящірка ібіська), *птахи* (буревісник балеарський, кропив'янка балеарська та ін.). *Солончаки* й водно-болот. угіддя є оселищем переліт. птахів, зокрема *фламінго*. Національний мор. та назем. парк архіпелагу Кабрера (засн. 1991; пл. — 90,8 тис. га) є найб. в Іспанії.

НАСЕЛЕННЯ. Загальна кількість нас. (2021, оцінка) — 1 млн 173 тис. осіб, густота — бл. 235 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами: іспанці (81,2 %), марокканці (2,5 %), італійці (1,8 %), німці та англійці (по 1,5 %) та ін. За реліг. групами (2012, оцінка): римо-католики (68,7 %), нереліг. (23,4 %) та ін. За віковими групами (2021, оцінка): до 15 р. — 14,6 % осіб, 15–65 р. — 69,4 %, 65 р. і більше — 16 %. За статевими групами: чоловіки (49,8 %), жінки (50,2 %). Переважають ісп. й каталон. мови. Нас. зростає, 2011 становило бл. 1 млн осіб. Найб. місто — Пальма (понад 415 тис. осіб).

ГОСПОДАРСТВО. Станом на 2018 *валовий внутрішній продукт* Б. О. становив понад 32 млрд євро. Внесок пром-сті у ВВП — 5–7 %. *Теплові електростанції* забезпечують вир-во енергії. Працюють підприємства легкої промсті, зокрема текстильної. Землі с.-г. призначення становили понад 160 тис. га (2021, оцінка). Переважають *зернові культури* (28 тис. га) та *культури кормові* (23 тис. га). Зростає роль *органічного сільського господарства*. Розвивається молоч. *скотарство*. Поголів'я ВРХ — більш як 31 тис. голів, овець — 275 тис. голів. У сфері послуг загалом зайнято бл. 70 % нас. Забезпечує бл. 80 % ВВП. Домінує ресторан., готельне госп-во, зокрема налічують понад 2,5 тис. закладів для розміщення. Розвинено фін. сектор, є низка *банків*. Відомий *курорт* міжнар. значення. Відповідно, гол. роль в економіці відіграє *туризм*. Щороку Б. О. відвідують понад 15 млн осіб. Діють міжнар. аеропорти «Пальма-де-Мальорка» (найб., середньоріч. пасажиропотік — понад 20 млн осіб), «Ібіса» та «Менорка». Залізн. мережа о. Мальорка включає 3 лінії. Відома підзем. інтермодальна ст. Пальма. Розвинена мережа автом. шляхів, їхня заг. протяжність становить бл. 2,3 тис. км (2018, оцінка). Є порти Алькудії, Ібіси, Мао, Пальми, Ла-Савіни. Налагоджено поромне сполучення між островами й материком.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. Серед наук. центрів — Середземномор. ін-т перспектив. досліджень (засн. 1986), Ін-т міждисциплінар. фізики та склад. систем (засн. 2007). Усього діють понад 2,3 тис. закладів дошкіл. освіти та 2 тис. закладів обов'язкової серед. освіти тощо.

Балеарські Острови. Готичний замок Бельвер у м. Пальма

Відомий Ун-т Б. О. (засн. 1978; м. Пальма). Загалом налічують 130 б-к, однією з найзнач. вважають б-ку Корт у м. Пальмі, фонд якої становить бл. 20 тис. одиниць зберігання. Станом на 2020 працювали 58 музеїв, з-поміж яких — музеї Менорки (засн. 1889; м. Мао) та Мальорки (засн. 1961; м. Пальма), фонд Косме Бауса (засн. 1962; м. Феланіч), єпарх. музей Санта-Марія (засн. 1965; м. Ібіса), замок-музей Сан-Карлос (засн. 1981; м. Пальма), археол. музей Сон-Форнес (засн. 2001; м. Монтуїрі), музей сучас. мист-ва Ес-Балуард (засн. 2004; м. Пальма) та ін. Провідними є гол. театри Пальми (засн. 1667) та Мао (засн. 1829). У м. Пальмі базуються муніцип. муз. оркестр (засн. 1966) і симф. оркестр Б. О. (засн. 1988). Є фонд Пілар і Хоана Міро (Х. *Міро-і-Ферра*; засн. 1981) у м. Пальмі, що включає понад 6 тис. робіт. Один з осн. осередків культури — м. Ібіса, де, зокрема, відомі культ. центри Кан-Вентоза та Ісуса, конгрес-палац та ін. Збережено окр. пам'ятки *мегалітичної архітектури* 2–1 тис. до н. е. (*композиції* з *менгірів* і *гробниць*, зокрема Навета), а також археол. залишки поселень, портів та укріплень фінікійців, *Риму Стародавнього*, *Арабського халіфату*. *Середньовіччя* представлено готич. *замками й соборами*, стилістично близькими до каталон. (див. *Каталонія*) *готики*: кафедр. собором Св. Марії в м. Пальмі (13–17 ст.; найб. на Пд. *Середземномор'я*), унікальним за композицією циліндр. замком Бельвер із 4 *баштами* (поч. 14 ст.; обидва — у м. Пальмі) тощо. Поєднання спадщини араб. архітектури з європ. впливами демонструє королів. *палац* Альмудайна (13–14 ст.) поряд із собором у м. Пальмі. Там само збережено *історичний центр міста* 15–16 ст., включно з монастирями Св. Франциска, Св. Клари, церквою Монті-Сіон, ін. громад. спорудами (біржа Ла-Льоджа сер. 15 ст., мор. консульство 17 ст.), майстернями й будинками з внутр. двориками. Замість оборон. мурів прокладено *проспекти* довкола іст. центру. Архітектуру 19 ст. — поч. 20 ст. характеризує домінування репрезентативних будівель стилістики *історизму* й декор. *модерну* (під впливом творчості арх. Л. *Доменек-і-Монтанера*). Після 20 ст. міста зазнали *реконструкції*; збудовано низку готелів і спорт. комплексів у стилістиці *архітектури сучасної* та *хай-теку*. У м. Пальмі з 2007 діє найб. у Європі *акваріум*. Серед об'єктів *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО — Ібіса*, *Серра-де-Трамунтана*. До традиц. заходів відносять Вальдемоський фестиваль ім. Ф. Шопена (з 1930), Польєн. міжнар. фестиваль класич. музики (з 1962), кінофестиваль «Атлантида» (з 2011), МКФ «Еволюція» на Мальорці (з 2012) тощо.

СПОРТ. Культивують велосипед. спорт, *атлетику легку*, *баскетбол*, *триатлон*, вітрил. спорт, *гольф* та ін. Серед об'єктів спорт. інфраструктури в м. Пальмі — стадіон Сон Муа (1991; 23 тис. місць), велодром Б. О. (2007; 8 тис. місць). Тут проходили Універсіада (1999), чемпіонати світу з трекових велоперегонів та Європи з баскетболу (Євробаскет; обидва — 2007) тощо.

ПЕРСОНАЛІЇ. Тут нар. філософ Р. *Луллій*, баскетболіст і призер *Олімпійських ігор* Р. Фернандес (нар. 1985), тенісист і чемпіон Олімп. ігор Р. *Надаль*, футболіст М. Асенсіо (нар. 1996) та ін.

Літ.: Murray I., Jover-Avellà G., Fullana O. et al. Biocultural Heritages in Mallorca: Explaining the Resilience of Peasant Landscapes within a Mediterranean Tourist Hotspot, 1870–2016 // *Sustainability.* 2019. Vol. 11. Is. 7; Deacon A. Wild Guide Balearic Islands. Bath, 2022.

Бале́га, Ю́рій Ю́рійович (08.09.1953, с. Кольчине, тепер с-ще Кольчино Мукачів. р-ну Закарп. обл., Україна) — астрофізик, доктор фізико-математичних наук (з 1996), член-кореспондент РАН (з 1997), академік РАН (з 2016), лауреат Державної премії СРСР в галузі науки і техніки (1991), Державної премії України в галузі науки і техніки (2003). Закінчив 1974 Ужгород. держ. ун-т (тепер *Ужгородський національний університет*). Працював 1974–1975 на підприємстві «Ужгородприлад». 1975–1991 — наук. співробітник, 1991–1993 — зав. лаб. методів астрономії високого розділення Спец. астрофіз. обсерваторії (САО) АН СРСР (тепер НДІ РАН), 1993–2015 — директор САО РАН. Захистив дисертації на здобуття наук. ступенів кандидата (1985) і доктора (1996) фіз.-мат. наук. Працював над розробленням та впровадженням методів високого простор. розділення для вивчення подвійн. і кратних зоряних систем. Один із розробників нов. методів реєстрації та оброблення астр. зображень у видимому та інфрачерв. діапазонах. Серед ін. сфер наук. діяльності — фіз. процеси в регіонах зореутворення; походження та еволюція крат. зоряних систем; будова та кінематика газопил. оболонок зір на кінц. стадіях їхньої еволюції; фізика зоряних *атмосфер*; застосування методів спекл-інтерферометрії в астр. спостереженнях. Нагороджений орденом Пошани (2010).

Балега Юрій Юрійович

Пр.: У співавт. — The Angular Diameter of Betelgeuse // Astronomy and Astrophysics. 1982. Vol. 115; First Diffraction-Limited Speckle Masking Observations of the Mira Variable R Cas weth the 6 m SAO Telescope // Astronomy and Astrophysics. 1996. Vol. 316; Diffraction-Limited 76 Mas Speckle Masking Observations of the Core of NGC 1068 with the SAO 6 m Telescope // Astronomy and Astrophysics. 1998. Vol. 329; The Dynamical Evolution of the Fragmented, Bipolar Dust Shell Around the Carbon Star IRC+10216 // Astronomy and Astrophysics. 2000. Vol. 357.

Ба́лей, Ві́рко (англ. Baley, Virko; ім'я при народженні — Вірослав Петрович; 21.10.1938, м. Радехів, тепер Червоноград. р-ну Львів. обл., Україна) — композитор, диригент, піаніст, музичний діяч, лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка (тепер *Національної премії України імені Тараса Шевченка*; 1996). Після закінчення *Другої світової війни* опинився в Німеччині, від 1949 — у США. 1962 закінчив Лос-Анджелес. консерваторію (тепер Каліфорнійський ін-т мист-в) як піаніст [клас Е. Вурґіса (1912–2006)] і композитор [клас М. Г. Ругера (1902–1974)]. Викладав у Каліфорнійському ін-ті мист-в, згодом — Ун-ті шт. Невада в м. Лас-Вегасі (класи ф-но, теорії та історії музики, від поч. 2000-х — клас композиції). Заснував Щоріч. фестиваль сучас. музики (1971). Диригент і керівник (з 1974) камер. ансамблю «Камералісти Лас-Вегаса» («Las Vegas Chamber Players»), міського симф. оркестру (1980–1996; усі — у м. Лас-Вегасі). Виступав у США як піаніст і диригент. Виконував класико-романт. репертуар, твори композиторів 20 ст., зокрема укр. — В. *Бібіка*, В. *Годзяцького*, Л. *Грабовського*, І. *Карабиця*, Б. *Лятошинського*, В. *Сильвестрова*, М. *Скорика*. 1974 і 1976 відвідав міста Київ, Харків, Львів. Від 1988 гастролював в Україні. Зарубіжний член *Національної*

Балей Вірко

спілки композиторів України. 1990 разом із І. Карабицем заснував фестиваль сучас. класичної музики «КиївМузикФест». Видає у США компакт-диски, зокрема укр. композиторів і виконавців. Отримував гранти і замовлення від низки амер. орг-цій і виконав. колективів. За стилістикою музика Б. тяжіє до *модернізму* й помірков. *авангарду* 20 ст. (розширена тональність і модальність, вільна атональність, дисонантна гармонія, барвисте інструм. письмо з елементами сонорики і розширеної інструм. техніки), проте в ній наявна експрес. мелодика широк. дихання. Основа композиції — рельєф. тематизм (часто ґрунтується на укр. *фольклорі*). У формотворенні переважає експозиційність і контрастне зіставлення яскравих звук. образів. Вільно сполучає естетично далекі прийоми письма, уникаючи поверх. *еклектики*. Його музиці притаманні відкрита емоційність, продуманість композиції. Провідною для Б. є укр. тема: симф. «портрети» М. *Березовського*, А. *Веделя*, Д. *Бортнянського* і Б. Лятошинського в Симфонії № 1; події *Голодомору 1932–1933* в опері «Червона земля. Голод» (версія з камер. оркестром 1985–2013; версія із симф. оркестром 1985–2022); мист. опрацювання укр. фольклорного й церк. *мелосу* в камер. композиціях. Створив для симф. оркестру: Концерт для скрипки з оркестром «Quasi una fantasia» (1987); Симфонію № 1 «Священні пам'ятки» (1997–1999); Симфонію № 2 «Червона земля» (2004–2007); для камерних ансамблів: Партиту № 1 для трьох тромбонів і трьох ф-но (1970–1976); сюїту «Різьблені птахи» для кларнета і фортепіано (1978–1984); «Ляментації» I–IV для двох віолончелей і сопрано (1996–1999; 2-га ред. 2002); «Сночасся» для семи виконавців (1993–1995); для голосу: «Книги пісень Емілі Дікінсон» для сопрано і ф-но (кн. 1, 2; 2000–2009; кн. 3; 2018); для фортепіано: 7 ноктюрнів (1958–2014); музику до фільмів: «Лебедине озеро. Зона» (1989–1990), «Молитва за гетьмана Мазепу» (2001; обидва — реж. Ю. *Іллєнко*; *Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка*). Автор низки статей про укр. музику 20 ст.

Пр.: Orpheus Unleashed // Soviet Ukrainian Affairs. 1988. № 3; 4; Contemporary Etudes for Violin: An Update // American String Teacher. 1983 Vol. 33. Is. 2. (у співавт.)

Літ.: Кузишин О. Вірко Балей — піаніст і композитор // Сучасність. 1986. № 3 (299); Гармель О. Dreamtime и виртуальные реальности в симфонии «Священные памятники» Вирко Балея // Час. Простір. Музика. Наук. вісник Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. 2003. Вип. 25; Грабовський В. Вірко Балей — «український Орфей Америки» // Укр. музика. 2012. Ч. 2; Гармель О. Феномен діаспори в аспекті пам'яті культури (на прикладі творчості Вірка Балея) // Наук. вісник Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. 2018. Вип. 121; Щетинський О. Вірко Балей: ювілейні підсумки (до 80-річчя від дня народження) // Критика. 2018. Ч. 11–12 (253–254); Щетинський О. Вірко Балей: музичний міст між світом і Україною // Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. 2019. № 2 (43).

О. С. Щетинський

Балей Степан Володимирович

Бале́й, Степа́н Володи́мирович (справжнє ім'я — Стефан-Максим; польськ. Baley, Stefan; 04.02.1885, с. Великі Бірки, тепер с-ще Терноп. р-ну Терноп. обл., Україна — 13.09.1952, м. Варшава, Польща) — філософ, психолог, лікар, педагог, доктор філософії (з 1911), доктор медицини (з 1923), член НТШ (з 1917), Варшавського наукового товариства (з 1945), Польської АН (з 1952). Нар. у сім'ї вчителів. 1903 закінчив гімназію у м. Тернополі, 1907 — філос. ф-т Львів. ун-ту (тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*). 1908 склав держ. екзамен на вчителя серед. школи. Навчався 1912–1914 у Берлін. ун-ті (тепер Берлін. ун-т імені Гумбольдта) та *Паризькому університеті*. Працював у держ. гімназіях з укр. мовою викладання в містах Перемишлі (1908, вересень 1912), Тернополі (1908–1910), Львові (1910–1912, 1915–1927); викладав руську (укр.) та польську мови; в окр. роки — лат. та нім. мови; математику, фізику і *пропедевтику* філософії (з розділами з *психології* та *логіки*). Від 1918 працював доцентом Кам'янець-Подільськ. держ. укр. ун-ту (тепер *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*). З 1920 викладав водночас у Таєм. укр. ун-ті (м. Львів). Викладацьку діяльність 1923–1927 поєднував з лікар. практикою в Крайовому заг. шпиталі в м. Львові (тепер Обл. клінічна лікарня), у від-ні нервових і псих. захворювань, а також із приват. лікар. практикою. З 1928 до кін. життя — зав. каф. пед. психології *Варшавського університету*. Водночас очолював Варшав. міську психотех. лабораторію (1928–1934). З 1929 співпрацював як експерт з дит. психології зі Слідчим управлінням у м. Варшаві. 1934 викладав психологію виховання на пед. ф-ті Вільного Польськ. ун-ту (тепер не існує). З 1936 очолював Пед. ін-т Спілки польськ. учителів. Перед *Другою світовою війною* керував Центром психол. досліджень Мін-ва юстиції. Під час нацист. окупації працював у Варшав. та Краків. підпільних ун-тах. У повоєнний час долучився до розбудови польськ. психол. освіти. 1947 став першим стипендіатом спільн. проєкту ЮНЕСКО і фонду «Ротарі». Один із членів-засновників Польськ. психол. т-ва та його від-ня в м. Варшаві (з 1949). Похований на Повонзків. кладовищі (Старі Повонзки) в м. Варшаві. Наукові погляди формувалися під впливом філос. традиції К. *Твардовського*. Під його керівництвом Б. написав дис. «Про потребу реконструкції поняття психологічної основи почувань» (1911). Досліджував індивід. процес поступальних змін у *психіці* людини на стадії дитинства і дорослішання. Висунув ідею іманентно-природ. характеру процесу формування психіки людини та сформував концепцію психофіз. цілісності процесу становлення та розвитку *особистості*. З'ясовував можливості інтенціонального (див. *Інтенціональність*) формування псих. явищ та їхню роль у виховних діях. Виокремив спец. галузь *психології загаль-*

ної — виховну (*педагогічну психологію*). Описав *патологію соціальну*, її вплив на сусп-во, розглянув діяльність наук. осередків, які вивчали джерела цього явища і способи його профілактики. Вивчав вплив матер. умов життя на психіку людини та процес руйнації сімейн. життя. Наук. доробок Б. охоплює різном. галузі знання: *психологію гендерну*; *психологію експериментальну*, психотехніку; заг. психологію; соц.-філос. *антропологію*; психологію дитини віку дозрівання; *психологію кримінальну*; *психологію мистецтва*; психологію особистості; пед. психологію; психологію розвитку; психологію самопізнання та самовиховання, психологію самоосвіти; *психологію соціальну*; *філософію*, історію філософії, *філософію освіти* та виховання, філософію війни. Нагороджений Офіцер. хрестом ордена Відродження Польщі (1951). Іменем Б. названо вулиці в містах Польщі.

Пр.: Про поняттє психольогічної основи почувань // Записки Наук. тов-ва ім. Шевченка. 1911. Т. 105. Кн. 5; З психольогії творчости Шевченка. Львів, 1916; Нарис психольогії. Львів; Київ, 1922; Нарис льогіки. Львів, 1923; Psychologja wiekud ojrzewania. Lwów; Warszawa, 1931; Osobowość. Warszawa, 1939; Zarys psychologji w związku z rozwojem psychiki dziecka. Lwów; Warszawa, 1935; Drogi samopoznanie. Kraków, 1946; Psychologia wychowawcza w zarysie. 3 wyd. Warszawa, 1958; Wprowadzenie do psychologii społecznej. Warszawa, 1959; Зібрання праць : у 5 т. Львів; Одеса, 2002–2009.

Літ.: Верніков М. М. Життя і наукова діяльність академіка Степана Балея // Балей Б. Зібрання праць : у 5 т. Львів; Одеса, 2002. Т. 1; Гончаренко О., Іваник С., Малецький В. та ін. Степан Балей у світлі провідних філософських напрямів XX століття. Львів, 2014; Honcharenko O. Koncepcja samopoznania Stefana Baleya // Studia z Historii Filozofii. 2016. № 6 (4); Фаненштель Н. Концепція виховання Степана Балея: з турботою про становлення особистості // Пол. студії. 2017. Т. 10; Малецький В. Мотиви соціально-філософської антропології в працях Степана Балея. Одеса, 2020.

О. А. Гончаренко, Н. В. Фаненштель

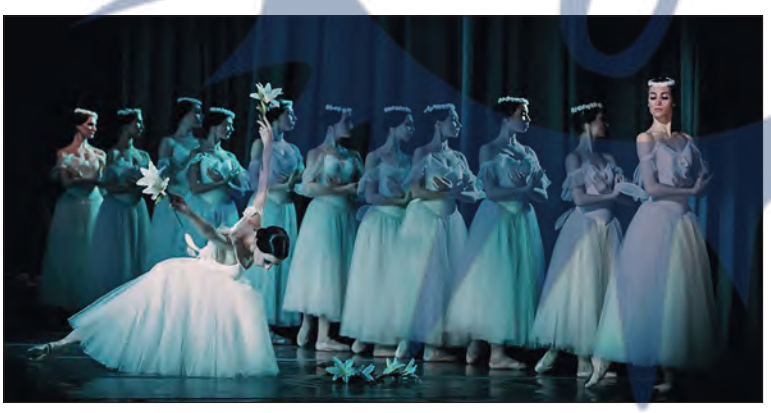
Бале́т (франц. ballet, від італ. balletto, букв. — маленький бал, з лат. ballare — танцювати) — вид музично-театрального мистецтва, у якому зміст вистави втілюється в музично-хореографічних образах. Б. належить до синтет., просторово-часових мист-в. Основні компоненти Б.: *лібрето* (або *сценарій*), в якому викладено заг. чинники *драматургії* Б. (сюжет, характеристику дійових осіб та ін.), балет. музика (як оригін., написана спеціально для втілення певн. лібрето, так і компілятивна), хореогр. дія, що відтворюється засобами балетмейстер. мист-ва і силами балет. виконавців (*артистів балету* — солістів і *кордебалету*), худ. оформлення (декорації, костюми, освітлення тощо). За жанрами Б. поділяють на Б.-трагедію, Б.-комедію, Б.-п'єсу, Б.-симфонію та ін. Б. може становити хореогр. *мініатюру*, бути одно- і багатоактним, сюжет. або безсюжетним тощо. Перші мандрівні (або пересувні) балет. трупи з'явилися у 15 ст. у країнах Європи (Іспанії, Португалії, Франції). Б. ставили при королів. дворах після урочистих обідів. За правління *Карла IX*, *Генріха III* і *Генріха IV*, *Людовика XIII Справедливого* у Франції відбувалися *маскаради*. Розпочалася доба вел. і склад. Б. з точ. розподілом на дію і хореогр. картини. Італійський Б. доби *Відродження* є зразком нового виду хореогр. мист-ва. 1581 при дворі королеви Франції Луїзи Лотаринзької (1553–1601) з нагоди весілля герцога А. де Батарне де Жуайоза (1561–1587) та сестри королеви Маргарити Лотаринзької (1564–1625) хореограф Бальтазар де Божойо (справжні ім'я та прізвище — Бальтазере де Бельджойозо або Бальтасаріні; 1535, Італія — 1587, Франція) створив першу оперу-Б. «Комічний балет королеви» на музику Ж. де Больйо (дата і місце смерті невідомі — після 1589, місце невідомо). Від її постановки

Балет. «Артисти балету», худ. Е. Деґа, 1872

15.10.1581 розпочалася балет. ера у Франції. За Людовика XIII у вел. Б. власне танці були відсунуті на задній план. Сюжети ставали заплутанішими, їхній зміст затьмарювався числен. *алегоріями*. За часів правління *Людовіка XIV Сонце* Б. розвинувся. Людовик XIV сам танцював у 27 Б. («Королівський нічний балет», 1653; «Закоханий Геркулес», 1662; «Розкішні коханці», 1670 та ін.). 1661 за наказом Людовика XIV у м. Парижі засн. Королів. академія танцю. Виникли жанри комедія-Б., трагедія-Б., після 1671 розвинувся жанр опера-Б. 1681 в Б. «Тріумф Амура» на публ. підмостках уперше з'явилися жінки, які доти брали участь лише у придвор. святах. Балет. репертуар при дворах Італії, Німеччини, Англії, Швеції і насамперед у Франції 16–18 ст. складався переважно з п'єс антич. змісту (див. *Античність*). У 18 ст., яке стало підготов. періодом для подальш. розвитку хореографії, балетмейстер франц., рос., австр. і вюртенберзьких дворів Ж. Ж. Новерр (1727–1810; Франція) здійснив реформу балет. мист-ва. У 2-й пол. 19 ст. поширилася думка, що балет. театр віджив як вид мист-ва. У країнах, які мали власні давні балет. традиції (Італія та Франція), він втратив популярність. У Паризькій опері Б. перетворилися на *дивертисмент*, або короткі вистави перед опер. *спектаклями*. У 1890-х досяг розквіту Б. хореографа М. *Петіпа* на музику П. *Чайковського*, О. *Глазунова*. У перші десятиліття 20 ст. цей «старий» Б. уже не відповідав новим худ. і сусп. запитам. Виник «Новий російський балет», представлений балетмейстером М. Фокіним (1880; Росія — 1942; США). Він був естетично пов'яз. із т-вом «Світ мистецтва» (діяло з кінця 1890-х). На поч. 20 ст. постало явище автор. танц. театру: А. *Дункан*, Р. Сен-Дені (1879–1968;

США) та ін. Це сприяло реформуванню академ. Б. та виникненню сучас. Б. «Російські сезони» С. *Дягілєва* 1909–1910 у м. Парижі продемонстрували перші зразки сучас. Б. на оперно-театр. сцені («Шопеніана», «Жар-птиця», «Петрушка», хореограф М. Фокін). На Зх. формувалися самост. балет. колективи замість балет. *труп* при опер. театрах. «Російські сезони» вплинули на Б. Франції. Танцівник *С. Лифар* здійснив реформу балет. трупи Нац. паризької опери, поставив новий репертуар, відновив низку спектаклів класич. спадщини. У Великій Британії Н. де Валуа (1898–2001; Велика Британія) заснувала 1931 трупу (з 1957 — Королів. Б. Великої Британії). 1920 М. Рамбер (1888; тепер Польща — 1982; Велика Британія) відкрила в м. Лондоні школу, 1930 заснувала першу англ. балет. трупу. У США, де тоді не було влас. балет. традицій, 1919 відкрив школу М. Фокін. Одна з перших амер. труп була створена М. Мордкіним (1880; тепер Росія — 1944; США). У 1930-х стали виникати балет. колективи, які складалися з амер. танцівників і керувалися американцями. Найважливішою подією в історії Б. США був приїзд у 1933 Дж. *Баланчина*, який створив школу і трупу «Нью-Йорк Сіті балет». Протягом 20 ст. у США та країнах Європи розвивався сучас. Б., гол. вираз. засобами якого стали нові стильові напрями театр. танцю. Виникли нові форми Б. — безсюжетний і Б.-симфонія: «Шопеніана» (балетмейстер М. Фокін), «Серенада» (балетмейстер Дж. Баланчин), «Сюїта в білому» (балетмейстер С. Лифар) та ін.; моновистави, фольк-Б., хореографи яких пропонували ін., ніж у Б. класич. спадщини, принцип взаємовідносин між музикою і танц. рухом. Мист-во сучас. Б. у хореогр. театрах М. Ґрехем (1894–1991; США), Д. Гамфрі (1895–1958; США), Р. фон Лабана (1879; тепер Словаччина — 1958; Велика Британія), М. Вігманн (1886–1973), К. Йосса (1901–1979; обидва — Німеччина), Р. *Петі*, М. *Бежара*, Л. Якобсона (1904–1975; тепер Росія), Б. *Ейфмана*, Дж. Ноймайера (нар. 1939; США), Е. Ейлі (1931–1989; США) та ін. збагачується новими прийомами композиції танцю та *балетної техніки*. Джерела Б. в Україні — в у. хореогр. творчості, фольклорно-театралізов. обрядах, муз.-танц. *інтермедіях* шкільного театру (17–18 ст.). Перші балет. вистави поставлено в Харків. аматор. театрі у 1780-х. Балет. трупа театру під керівництвом П. Іваницького виконувала сюжетні дивертисменти з елементами укр. нар. танцю (вперше в Б.). За спогадами Г. *Квітки-Основ'яненка*, серед виконавців була танцюристка на прізвисько Малярівна. Перша вистава як зразок класич. балет. культури була показана 1801 у виконанні театр. трупи поміщика Д. Ширая, що складалася з підготовлених танцюристів і кріпацького оркестру. У репертуарі таких театрів в Україні були переважно театр. *пантоміми* на міфол. сюжети («Амур і Психея» та ін.), а також дивертисменти, у яких виконувалися укр. нар. танці з віртуоз. стрибками й обертаннями. 1780 відкрито міський театр м. Харкова, де ставились уривки з Б., що були в репертуарі *Маріїнського театру*. З 1-ї пол. 19 ст. на зміну кріпацькому прийшов «вільний» театр. В Україні працювали місц. театр. трупи (О. Ленковського та ін.) та заїжджі з міст Санкт-Петербурга і Москви, які ставили на сцені класич. Б. На формування характер. рис нац. Б. і балет. музики вплинули спроби укр. хореографів і композиторів театралізувати різні жанри та види *фольклору*. В укр. класич. Б. у 1920–1930-х переглядали традиц. балет. форми, образи, техніку («Коппелія» Л. *Деліба*, «Дон Кіхот» Л. *Мінкуса*, «Футболіст» В. Оранського тощо). Активний розвиток укр. Б. почався з відкриттям театрів опери й Б . в містах Харкові (1925; тепер *Харківський національний академічний театр опери та балету імені М. В. Лисенка*), Києві [1926; тепер *Національний академічний театр опери та балету України імені Т. Г. Шевченка* (Національна опера України)] та Одесі (1926; тепер *Одеський національний академічний театр опери та балету*). Перший укр. Б. «Пан Каньовський» М. *Вериківського* (балетмейстери — В. *Верховинець* і В. Литвиненко) створено 1930. Серед укр. нац. Б. — «Лілея» К. *Данькевича* (балетмейстер — Г. Березова; 1940); «Лісова пісня» М. *Скорульського* (балетмейстер — С. Сергєєв; 1946) тощо. У 1960-ті та протягом двох наступ. десятиліть на сценах укр. театрів опери та Б. з'явилися Б., позначені пошуками нових виражальних засобів: «Кам'яна квітка», «Попелюшка», «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва (постановники — О. Дадішкіліані, М. Арнаудова, А. Пантикін); «Прометей» Е. Аристакесяна; «Дон Жуан» В. *Губаренка* (обидва — постановник М. Арнаудова); «Панночка і хуліган» Д. *Шостаковича* (постановник — К. Боярський); «Створення світу» і «Берег надії» А. Петрова (постановник — М. Газилев); «Північна казка, або Пригоди Нільса» І. Ковача (постановники — В. Попов, В. Гудименко); рок-Б. «Орфей та Еврідіка» на музику рок-опери О. Журбіна (балетмейстер — М. Боярчиков); вечори Б. у постановці Н. Риженко та М. Ліепи (зокрема, «Танці для Айседори» з хореографією Х. Лімона, «Видіння троянди» з хореографією М. Фокіна); Б. на музику І. *Стравінського* «Жар-птиця» (балетмейстер — А. Асатурян), «Петрушка» і «Весна священна» (обидва — балетмейстер А. Рубіна). Від 1990-х в укр. балет. мистві пожвавилося експериментаторство й актив. опанування нових стильових напрямів театр. танцю, насамперед у фольк-Б. і фольк-операх-Б. (фольк-опера-Б. «Цвіт папороті» та Б. «Майська ніч» Є. *Станковича*; фольк-Б.-містерія «Обранець сонця» О. Шимка; Б. «Натхнення» («Катерина Білокур») на музику Л. *Дичко* (хореограф-постановник — А. Рубіна); Б. «Ніч перед Різдвом» на музику В. Калиновського, Б. «Княжна Ольга» і фольк-опера-Б. «Колиска життя», обидва — на музику Є. *Станковича* (усі — балет-

Балет. Балет «Жізель». Національна опера України. Жізель — К. Алаєва, Мірта — М. Степанченко

мейстер О. Ніколаєв) та ін. Синтез різних пластич. систем сучас. Б. (контемпорарі-денс, експресіоніст. танець, контактна імпровізація, стиліз. нар. і побут. танець, пластична імпровізація, «вільний» танець) для розкриття худ. образів використовували: Д. Омельченко в Б. «Закулісся» на музику П. Чайковського, А. *Дворжака*, Е. *Елгара*, М. *Равеля* (м. Дніпро; 2010); А. Рубіна в Б. «Натхнення» на музику Л. Дичко (м. Київ; 2014); А. Меркур'єв у Б. «Крик» на музику композиторів С. Упена, Ж. Вандербрука, Е. Меллека, Р. *Вагнера* та ін. (м. Одеса; 2014); Д. Матвієнко в балет. проєкті «Великий Гетсбі» на музику К. Меладзе (м. Київ; 2014); Д. Клявін у хореогр. композиції «Два фавни» на музику К. *Дебюссі* (м. Київ; 2017); О. Абдукарімов у одноакт. Б. «Діти ночі» на музику А. *Вівальді* та М. *Ріхтера* (м Київ; 2018); Г. Герус у виставі «Варіації життя» на музику А. *Шнітке*, Г. *Перселла*, О. Арнальдса, С. Андерсена та М. Ріхтера (м. Київ; 2017) та ін.

Літ.: Танцы, их история и развитие с древних времен до наших дней. Санкт-Петербург, 1902; Ванслов В. В., Суриц Е. Я. Балет // Балет / Под ред. Ю. Н. Григоровича. Москва, 1981; Станішевський Ю. О. Балетний театр Радянської України (1925–1985): шляхи і проблеми розвитку. Київ, 1986; Станишевский Ю. А. Украинский балетный театр: история и современность. Киев, 2008; Худеков С. Н. Всеобщая история танца. Москва, 2009; Anderson J. Ballet & Modern Dance a Concise History. 3rd ed. Trenton, 2018; Погребняк М. М. Нові напрями театрального танцю XX — початку XXI ст.: історико-культурні передумови, кроскультурні зв'язки, стильова типологія. Київ; Полтава, 2020.

М. М. Погребняк

Балетме́йстер (нім. Ballettmeister — постановник балету, від Ballett — балет і Meister — майстер, вчитель), хореограф, танцмейстер — автор і постановник *балетів*, *танців*, хореографічних номерів, танцювальних сцен в *опері*, *оперети*, драматичному театрі тощо. Професійні функції Б. передбачають постановку як окр. номерів, так і вел. сценіч. творів, що базуються на створенні системи рухів у просторі *сцени*, танц. майданчика тощо. Постановки мають бути цілісними, підпорядкованими осн. ідеї Б. У процесі роботи Б. безпосередньо взаємодіє з виконавцями (*артистами балету*, танцівниками, акторами), режисером вистави (якщо Б. — співавтор при створенні драм. вистави, *мюзиклу* тощо), *композитором* (на перших етапах розвитку професії функції Б. і композитора часто були пов'язані) та ін. Становлення професії пов'язано з появою балету. Першим майстром танцю вважають Доменіко з П'яченци, відомого також як Доменікіно з Феррари (бл. 1400 — бл. 1470; Італія). Він уперше сформулював принцип навчання танцю, його створення та виконання. Його трактат «Про мистецтво танцю й танцювальні рухи» (1425) вважають першим відомим посібником з танцю в Європі. У витоків професії стояв Бальтазар де Божойо [справжні ім'я та прізвище — Бальтазере де Бельджойозо або Бальтасаріні (1535; Італія — 1587; Франція)], автор «Комічного балету королеви» — постановки, яку вважають першим балетом в історії. Хореограф П. Бошан (бл. 1636–1705; Франція) уперше сформулював правила виконання танців у балеті, розподілив рухи танцівників на групи, винайшов 5 позицій для ніг і 3 позиції для рук. Ідеї попередників були реформовані у творчості Ж.-Ж. *Новерра.* Серед найвідоміших Б. — Ш. Дідло (1767; Швеція — 1837; тепер Україна), який зробив переворот у хореографії, вдосконалив виконав. техніку артистів балету; М. *Петіпа*, автор правил балет. *академізму*; Дж. *Баланчин*, засновник амер. балету, та ін. Основоположницею вільного танцю, авторкою танц. системи, що ґрунтується на давньогрец. танці, була А. *Дункан*. Експериментувала в галузі сучас. танцю, створила новий жанр

Балетмейстер. У репетиційній залі Національної опери України.

танцопери П. Бауш (1940–2009; тепер Німеччина). З-поміж хореографів 20 ст. — піонер використання комбінації академ. та беспуант. хореографії в СРСР Б. *Ейфман*; представник напряму *модерн* В. Форсайт (нар. 1949; США); Б.-філософ, відомий феномен. музичністю, І. Кіліан (нар. 1947; Чехія); Б., театр. і опер. режисер М. *Бежар*; Б.-експериментатор О. *Ратманський*. Вагомий внесок у розвиток хореогр. мист-ва в Україні та за її межами В. *Ніжинського*, С. *Лифаря*, Б. Ніжинської (1891; тепер Білорусь — 1972; США). Створення укр. нац. балет. репертуару пов'язане з творчістю Б.-фольклористів В. *Верховинця*, В. *Авраменка*, П. *Вірського*, Я. Чуперчука (1911–2004; Україна) та ін., які в хореогр. композиціях спиралися на фольклорні (див. *Фольклор*) традиції. Серед сучас. Б. — засновниця першого профес. «Єврейського балету» А. Рубіна (нар. 1944), постановник-експериментатор Г. Ковтун (нар. 1950), засновник «Київ модерн-балету» Р. *Поклітару*; автор вистав, побудованих на синтезі хореогр. та драм. мист-ва, М. Булгаков (нар. 1982; усі — тепер Україна) та ін.

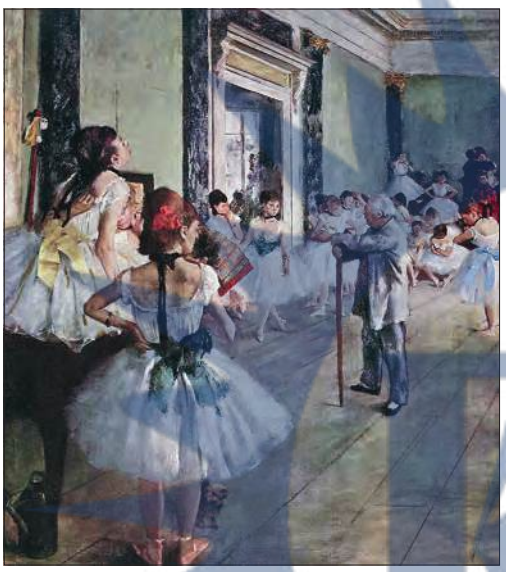
Літ.: Станішевський Ю. О. Павло Павлович Вірський: народний артист СРСР. Київ, 1962; Станішевський Ю. О. Хореографічне мистецтво. Київ, 1969; Красовская В. М. Западноевропейский балетный театр: Очерки истории: От истоков до середины XVIII века. Ленинград, 1979; Красовская В. М. Западноевропейский балетный театр: Очерки истории: Эпоха Новерра. Ленинград, 1981; Мессерер А. М. Танец. Мысль. Время. 2-е изд., доп. Москва, 1990; Станішевський Ю. О. Балетний театр України: 225 р. історії. Київ, 2003; Станішевський Ю. О. Українець Серж Лифар — зірка світового балету. Київ, 2009; Масяк Н., Гураль Е. Мистическийлабиринт Сержа Лифаря. Киев, 2015.

Д. В. Шестакова

Бале́тна те́хніка — сукупність прийомів, застосовуваних у театральному *танці* (класичному, характерному, неокласичному, *танці модерн*, джаз-танці та ін. стильових напрямах). Основи техніки класич. танцю вироблено у Франції (17 — поч. 19 ст.): *апломб* — майстерність танцівника утримувати рівновагу; виворотність ніг

Офіційний портал https://vue.gov.ua

як анатом. необхідність для свободи віртуоз. руху; точні позиції рук і ніг; епольман ефасе, епольман круазе (франц. epaulement effacé, epaulment croisé) — відкрите та закрите положення корпусу відносно глядацької зали; пліє (франц. plié) — присідання; *ан-деор* і *ан-дедан* — рух робочої ноги назовні та всередину відносно

Балетна техніка. «Урок танців», худ. Е. Деґа, 1873–1876, музей д'Орсе, м. Париж (Франція)

опор. ноги; техніка стрибка тощо. Технічне виконання класич. стрибків (партерних і повітряних) стримує *інерцію* падіння. *Елевація* класич. стрибка складається з власне елевації (злету) і балона (здатності затримуватися у повітрі в певній позі). У жін. танці значну роль відіграє техніка танцю «на пальцях» (у пальцевих туфлях). На поч. 20 ст. виникла техніка нових стильових напрямів театр. танцю (неокласич., модерн, джаз-танцю). Вона базується на ідеї Ф. *Дельсарта* про «безумовний рух», породжений безпосередньо емоц. посланням; спирається на ін. принципи: колапс, поліритмію, поліцентрію, *імпульс*, хвилю, напруження, *релаксацію*. Руки перебувають у русі, мають безліч різних положень. З'явилася техніка стрибка, що не стримує інерцію падіння. Ускладнилася техніка танцю на пальцях. Виникли нові тех. прийоми виконання рухів: зі скороч. стопою; на різних рівнях сценіч. простору (сидячи, лежачи тощо). Постала техніка різном. кроків, обертань (зокрема, зі зміщенням центру чи вісі обертання). Упродовж 20 ст. з'явилися індивід. техніки танцю модерн — Р. фон Лабана (1879; тепер Словаччина — 1958; Велика Британія), К. Йосса (1901–1979; Німеччина), М. Грехем (1894–1991; США), Е. Ейлі (1931–1989; США) та ін., джаз-танцю — К. Данем (1909–2006; США), Р. Л. *Фосс* та ін. На тер. СРСР, зокрема УРСР, від 1970–1980-х із розширенням міжнар. контактів митців підвищився рівень інформованості хореографів про нові техніки театр. танцю, *балетмейстери* почали активно засвоювати заруб. надбання. Синтез технік контемпорарі-денс, експресіоністич. танцю, контакт. імпровізації, «вільного» танцю використовували для розкриття худ. образів: Г. Ковтун (нар. 1950), А. Рубіна (нар. 1944; усі — тепер Україна), О. Ніколаєв (нар. 1954; тепер Росія — Україна), А. Рехвіашвілі (1963–2019), Д. Клявін (нар. 1965; усі — тепер Україна)

Балик

та ін. Формами презентації театр. джаз-танцю в Україні є хореогр. оформлення і доповнення вокальних партій у *мюзиклах*; танц. мюзикли — «А6 на Бродвеї» (2008, режисер-хореограф Н. Атанасова), 3D-шоу «Барон Мюнхгаузен» (2010, режисер-постановник К. Томільченко); лірико-драм. балети — «Це танго у червні» (2005, балетмейстер-постановник О. Ніколаєв); хореогр. оформлення драм. вистав (танц. сценки з мінідією, пластичні характеристики героїв).

Літ.: Блок Л. Д. Классический танец. История и современность. Москва, 1987; Ваганова А. Основи классического танца. 6-е изд. Санкт-Петербург, 2000; Никитин В. Ю. Модерн-джаз-танец. История. Методика. Практика. Москва, 2000; Погребняк М. М. Танець «модерн» XX ст.: витоки, стильова типологія, панорама історичної ходи, еволюція. Полтава, 2015; Anderson J. Ballet & Modern Dance a Concise History. 3rd ed. Trenton, 2018.

М. М. Погребняк

Бале́ту міжнаро́дний ко́нкурс і́мені Се́ржа Лифаря́ — див. *Сержа Лифаря імені Міжнародний конкурс балету*.

Бали́к (від тюрк. balьq, кримськотатар. balyk, тур. balik — риба) — просолені та після цього пров'ялені на повітрі спинні (рідше — бокові та черевні — теші) частини великої та жирної *риби* (здебільшого *осетрових*, *лососевих*, іноді сома, вел. оселедця тощо). Найвищі гастроном. якості мають ніжні, напівпрозорі провісні Б. Називають провісними, оскільки в процесі в'ялення Б. тривалий час висять на вишках. Висота вишок сягає 10 м, вони мають дах, замість стін — *жалюзі*. Шматки риби омиває повітря, але не прогрівають прямі соняч. промені. Після в'ялення Б. іноді ще й підкопчують холод. способом. Подають Б. як холод. закуску. Зачищені та нарізані навкіс широкі шматки кладуть на тарілку з *лимоном* та зеленню *петрушки*. Згодом назва «Б.» поширилась і на м'ясні в'ялені вироби. В'ялені товари є малостійкими продуктами, які псуються у волог. приміщенні. Баличні вироби необхідно зберігати в чистих, сухих, добре вентильов. приміщеннях за т-ри +5 °С упродовж 30 днів. Б. корисні завдяки пожив. властивостям. До складу риб. Б. входить більшість корис. макро- і мікроелементів, які містить риба (*магній*, *кальцій*, калій, *молібден*, *фтор*, *залізо*, *фосфор*), *вітаміни* А, Е, В і РР, природні насичені кислоти Омега-3 і Омега-6.

Дж.: ГОСТ 6481-97. Вироби баличні з осетрових риб холодного копчення і в`ялені. Технічні умови.

Літ.: Рибні товари. Коломия, 2015.

Бали́ки — рід заможних київських *міщан*, відомий із документів 16–17 ст. Брали діяльну участь у роботі київ. *магістрату* і відіграли важл. роль у протистоянні прихильників збереження *православ'я* і прихильників *унії церковної* з Римом у м. Києві. Прізвище «Б.» утворено від тюрк. balьq — риба. Це дає підстави припустити, що вони походили від охрещених *кримських татар*, які мігрували до *Речі Посполитої*. Перший відомий представник роду — міщанин Павло (згаданий у ревізії Київ. замку 1552). Його син Хатян у 2-й пол. 16 ст. був райцею (членом) магістрату м. Києва, 1577–1579 — бурмістром (керівником) магістрату м. Києва. Представник роду Яцько був райцею (1575–1578), бурмістром (1578–1592), *війтом* (з 1593) магістрату м. Киє-

ва. Після затвердження на посаді королем (13.06.1593) він обіймав цю посаду до 1613, неодноразово перемігши на виборах конкурента Федора Ходику (війт м. Києва 1613–1618 і 1621–1625). У протистоянні між православними і прихильниками унії Б. представляли правосл. крило київ. міщанства. Роди Б. і Ходиків тривалий час ворогували й конкурували за вплив на київ. містян. Однак завдяки спільним зусиллям Созона (син Яцька; бурмистр київ. магістрату) і Федора Ходики (представник проунійного крила, київ. війт) король *Сигізмунд III Ваза* передав у юрисдикцію київ. магістрату гору *Щекавицю*, Кудрявець і долину Юркового ставка (частина урочища Юрковиця). Созон був бурмистром київ. магістрату (1611–1628) і війтом м. Києва (1628–1629). Разом із братами Олександром і Богданом брав участь у поході польськ. військ на м. Москву 1612. Богдан залишив записки про похід (опубл. В. *Антонович*, 1882). У 1615 Б. відіграли вагому роль у заснуванні *Київського братства* та створенні *Київської братської школи*. Упродовж 17 ст. кілька представників роду брали участь у роботі київ. магістрату як бурмистри, райці або лавники (члени суд. колегії).

Літ.: Антонович В. Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. // Киев. старина. 1882. Т. 3. № 7; Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. Київ, 1995. Т. 7.

Бали́цький, Все́волод Аполло́нович (27.11.1892, м. Верхньодніпровськ, тепер Кам'ян. р-ну Дніпроп. обл., Україна — 27.11.1937, м. Москва, тепер Росія) — державний і партійний діяч, один з організаторів *терору політичного* в УСРР / УРСР кін. 1920-х — 1-ї пол. 1930-х та *Голодомору 1932–1933*. Нар. у сім'ї бухгалтера. 1912 закінчив гімназію в м. *Луганську*. 1912–1915 — студент юрид. ф-ту Імператор. Моск. ун-ту (тепер Моск. держ. ун-т імені М. В. Ломоносова), водночас 1913–1915 — вільний слухач Лазарев. ін-ту сх. мов (тепер у складі Моск. ін-ту сходознавства). Навчання не завершив через мобілізацію до армії. У студент. роки долучився до революц. руху. 1913–1915 — член *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (*меншовиків*). Після мобілізації пройшов прискор. курс Тифліс. школи прапорщиків (тепер м. *Тбілісі*). У жовтні 1915 спрямований на Кавказ. фронт. Після потрапляння на фронт у листопаді 1915 перейшов до *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (*більшовиків*). Перебував на службі. У лютому 1917 став головою полкового парт. ком-ту РСДРП(б) 114-го запас. піхот. полку Кавказ. фронту (розквартиров. у м. Тебризі, тепер *Іран*). Від жовтня 1917 — голова ради солдат. депутатів у м. Тебризі. 1918 працював у більшов. підпіллі у Грузії. У вересні 1918 заарештований, після звільнення у листопаді того ж року делегований до м. *Москви*. Під час переїзду через *Українську Державу* заарештований. Після звільнення залишився в Україні. Від грудня 1918 працював у складі створеної більшовиками *Всеукраїнської надзвичайної комісії* (ВУНК). Був організатором *червоного терору 1918–1920* в містах *Одесі* та *Гомелі*. З травня 1920 — заст. голови Центр. управління надзвич. комісій УСРР, член колегії НКВС УСРР. Від квітня 1921 — заст. керівника ВУНК. Після її реорганізації на *Державне політичне управління УСРР* (ДПУ УСРР; березень 1922) — заст. голови цього карал. органу (до вересня 1923). У вересні 1923 — червні 1931 та від лютого 1933 до липня 1934 — голова ДПУ УСРР. Від грудня 1924 до грудня 1930 та з липня 1934 до травня 1937 — нар. комісар внутр. справ УСРР. Б. був одним з організаторів справи членів ЦК УПСР (1921) і фабрикації 1930 *Спілки визволення України процесу*. 1931–1933 — заст. голови Об'єднаного держ. політ. управління (ОДПУ) при Раді Нар. Комісарів СРСР. У листопаді 1932 спрямований до УСРР як «особливо уповноважений ОДПУ» із завданням забезпечити хід хлібозаготівель. Узимку 1932–1933 — один з організаторів карально-репресив. заходів проти укр. селян. 1925–1937 — член ЦК КП(б)У. 1927–1930 — кандидат у члени, 1930–1937 — член Політбюро ЦК КП(б)У. 1934–1937 — член ЦК ВКП(б). Усунутий від справ в Україні від травня 1937. Відправлений до м. *Хабаровська*, де обійняв посаду керівника Управління НКВС РРФСР по Далекосх. краю. У червні 1937 відкликаний до м. Москви й виключений з партії. Заарештований у липні 1937 за обвинуваченням у «військово-фашистській змові». Формальним приводом для арешту стали показання Й. *Якіра* (заарештованого за справою М. *Тухачевського*), який свідчив про причетність Б. до змови з метою повалення влади. 27.11.1937 засуджений до страти «в особливому порядку». Розстріляний того ж дня.

Літ.: Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. Київ, 2002; Шаповал Ю. И., Золотарёв В. А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. Москва, 2017.

Ба́лич, Усе́їн Вели́ (Баличієв; крим.-тат. Baliç, Üsein Veli; 1884, с. Корбек, тепер с. Ізобільне Алуштин. міської ради, АР Крим, Україна — після 1939, за ін. даними — 1950-ті, точне місце смерті невідоме, імовірно Узбекистан) — громадський і державний діяч, педагог, один із чільних діячів кримськотатарського культурного відродження 1920-х. Походив із селян. родини. Середню освіту і фах учителя поч. школи здобув у Сімфероп. татар. учит. шк. (1897–1902). Працював учителем поч. шкіл у м. *Алушті* й с-щі *Сімеїзі* (1903–1907, з перервами). 1907 заарештований за участь у революц. русі (парт. належність не встановлено). Після позасуд. арешту висланий за межі Криму в адм. порядку. Після короткого перебування в еміграції в *Османській імперії* повернувся до Криму. До 1917 мешкав у м. *Бахчисараї*, працював у міськ. управі. Після падіння *Російської імперії* долучився до крим.-тат. нац. руху, став членом партії *Міллі-Фірка*. 1917 упродовж кількох місяців — зав. повіт. відділу нар. освіти в м. *Ялті*. 1918 переїхав до м. *Сімферополя*, брав актив. участь у діяльності партії Міллі-Фірка. Працював у відновленій у квітні 1918 *Директорії Криму* (виконавчого органу *Курултаю*, який на той час не мав реал. влади) до її розпуску 23.08.1919. Після переходу партії Міллі-Фірка в підпілля (вересень 1919) співпрацював із Рос. комуніст. партією (більшовиків), РКП(б). Після встановлення в Криму *радянської влади* вступив до РКП(б), працював у Крим. революц. комітеті. 1922–1923 — офіц. представник *Кримської АСРР* у Нар. комісаріаті у справах національностей РСФРР у м. Москві. 1924–1928 — нар. комісар освіти Крим. АСРР. У цей час активізувалася робота зі створення поч. і серед. шкіл із *кримськотатарською мовою*

викладання. З ініціативи Б. 1924 до м. Сімферополя переведено Крим. татар. пед. технікум, засн. 1922 в с. Тотайкой (тепер с. Ферсманове Сімфероп. р-ну, АР Крим) — єдиний заклад освіти, який провадив підготовку для вчителів шкіл із крим.-тат. мовою викладання. Розгорнуто роботу короткотермінових літніх учит. курсів, створено від-ня татар. (крим.-тат.) мови й л-ри в Крим. пед. ін-ті (на той час єдиному ЗВО в Криму). Був одним із організаторів Перш. всекрим. мовної конференції (1927). Результатом заходу став початок формування нового стандарту крим.-тат. літ. мови на основі середньокрим. *діалектів* (замість ближчих до осман. турецької пд. діалектів, які лежали в основі класич. крим.-тат. літ. мови). Звільнений із посади й виключений із партії 1928 через справу проти В. *Ібраїмова* (сфабриковано проти колиш. членів партії Міллі-Фірка). Формальним приводом стало «приховування контрреволюційного минулого». Одночасно зі звільненням Б. відбулася чистка апарату Наркомату освіти Крим. АСРР, наслідком якої стало звільнення бл. 75 % співробітників (переважно *кримських татар*). Після звільнення Б. почалося поступове згортання *коренізації* в Криму, зокрема 1931 закрили Крим. татар. пед. технікум. Заарештований 1929. Засуджений на 3 р. позбавлення волі. Під час перебування в ув'язненні повторно засуджений на 10 р. Відбував покарання в *Соловках*. За непідтверд. свідченнями звільнений 1939, після чого мешкав в Узбекистані до 1950-х (документ. підтверджень звільнення й перебування в Узбекистані не виявлено).

Літ.: Урсу Д. Судьба крымских национал-коммунистов: на культурном фронте в эпоху террора // Къасевет. 1999. № 27; Кондратюк Г. Система образования крымских татар в 1921–1941 гг. // Культ. народов Причерноморья. 2002. № 31.

Ба́лі, Балійське море — міжострівне *море* в західній частині *Тихого океану* на кордоні з *Індійським океаном*. Розташоване між сх. краєм о-ва *Ява* та о-вами *Балі*, Ломбок, Сумбава на Пд., о-вом Мадура — на Зх., о-вами Кангеан — на Пн., о-вами Тенга — на Сх. омиває береги *Індонезії*. Пл. — 45 тис. км², об'єм — 32 тис. км³, серед. глибина — 800 м, найб. — 1 590 м. Через дрібні *протоки* (глибиною бл. 200 м) Балі, Ломбок та ін. сполучається з Інд. океаном; невел. кількістю мілковод. проток — із морем *Флорес*; неглибокою протокою — з Макасар. проходом, протокою Мадура та ін. — з *Яванським морем*. Б. часто об'єднують на геогр. картах із морем Флорес, проте на мор. картах для *навігації* Б. вказано окремо. Характеризується незнач. розчленуванням і переважанням невеликих глибин. Море оконтурює *шельф*, який особливо розвинений у зх. і трохи менше — у пн. частинах. Материковий схил відносно рівний та пологий, простежується лише в найглибшій (до 1 500 м) пд. частині. В *улоговині* переважають глибини понад 500 м. У пн. частині моря — корал. (див. *Корали*) *банки* з низькими корал. о-вами. У центр. частині — підвод. височина з глибинами бл. 300 м над поверхнею. Розташ. у субекваторіал. *кліматичній зоні* з мусон. (див. *Мусон*) циркуляцією *атмосфери* та властивою їй спекот. і дощовою *погодою*. Різні райони моря характеризуються місц. особливостями *клімату* залежно від *рельєфу* гористих берегів. Від грудня до березня триває вологий сезон. Найбільшого розвитку в січні й лютому досягає пн.-зх. мусон, у відкритих р-нах моря швидкість вітру досягає 3–4, біля берегів під час *шквалів* — 10–15, у разі *шторму* — 20–25 м/с. *Температура* повітря в січні — лютому — бл. 28 °С над усім простором

Балі. Узбережжя Балійського моря

моря. Погода — спекот., волога з хмарами, зливами і грозами. Із травня до жовтня діє пд.-сх. мусон і триває сухий період із переважанням пд. та пд.-сх. вітрів. Т-ра повітря в липні — серпні становить 28–29 °С. Переважає спекотна й волога погода, менш дощова, ніж у період пн.-зх. мусону, але з травня до жовтня можливі сильні дощі. *Гідрологічний режим* Б. формується в умовах його малого розміру, невел. глибин, утрудненого водообміну із сусід. *басейнами*. Для *вод поверхневих* (0–50 м) характерні серед. т-ра 26–28 °С (у травні у прибереж. *бухтах* до 30,5 °С), солоність — 32,0–34,0 ‰. Для підповерхн. вод на глибинах (50–300 м) т-ра води — 25–26 °С, солоність — 34,5 ‰. Для проміж. вод, що формуються в умовах ізоляції улоговини від *западин* сусід. басейнів, на глибинах понад 300 м відзначаються т-ра 3–11 °С і підвищена, порівняно з проміж. водами пд. частини Тихого ок., солоність — 34,6 ‰. Загальна циркуляція вод Б. формується під дією мусон. вітрів, водообміну через протоки й вертикал. перемішування. Течії поверхн. вод із грудня до березня спрямов. на Сх. (швидкість 0,7–1,0 м/с), із червня до жовтня — на Зх. (1,5–1,8 м/с). На глибинах простежується переміщення тихоокеан. вод через моря *Банда* і Флорес у сх. частину Б., де вони поширюються всією глибоковод. зоною. Припливи (див. *Припливні ритми*) півдобові, їхня величина досягає 1,5–2 біля берегів і бл. 1 м у *морі відкритому*. В іст. довідках зафіксовано кілька *цунамі* в морі Б. 1815 цунамі виникло внаслідок одного з найбільш катастроф. виверження вулкана *Тамбора* на о. Сумбава. Через подальшу вулкан. активність цунамі виникло 1818. Ще 2 цунамі у Б. зареєстров. 1857 і 1917 з макс. висотою 3 м і 2 м відповідно. У Б. розвинене *рибальство*, отримання мор. солі в космет. і лікув. цілях. Омиває пн. частину о. Балі — відомого міжнар. центру *туризму*. Морем прокладено маршрути круїз. лайнерів.

Літ.: Limits of Oceans and Seas. Special Publication № 23. 3rd ed. Monte-Carlo, 1953; Залогин Б. С., Косарев А. Н. Моря. Москва, 1999; Хільчевський В. К., Дубняк С. С. Основи океанології. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ, 2008; Berlianty D., Yanagi T. Tide and Tidal Current in the Bali Strait, Indonesia // Journal of Marine Research. 2011. Vol. 36 (2).

В. К. Хільчевський

Електронна версія на сайті http://vue.gov.ua

Ба́лі — острів у складі Малих *Зондських островів*. Належить *Індонезії* (провінція *Балі*). Розташований прибл. за 2 км на Сх. від о. *Ява*. Омивається на Пн. морем *Балі*, на Пд. — *Індійським океаном*. Простягається із Зх. на Сх. прибл. на 150 км. Загальна тер. — бл. 5,5 тис. км². Більшу частину Б. займають гори. На *узбережжі* характер рельєфу рівнинний, на Пд. від центр. гір простягається *низовина*. Найвища точка — *стратовулкан* Агунг (3 142 м). Острів оточено *кораловими рифами*. *Береги* круті. Є піщані *пляжі*. Тут розташ. декілька *вулканів*. Зона сейсм. та вулкан. діяльності. Клімат тропіч. мусонний (див. *Мусон*). Середня т-ра січня — +26 °С, липня — +25 °С. Середньорічна кількість опадів — бл. 2 000 мм, виділяють вологий (листопад — березень) та сухий (червень — жовтень) сезони. Гори вкрито *лісом тропічним*. Зростає *кокосова пальма*. Поширені *бананові*, *бамбук*, *акація* та інше. Є плантації *рису*, *какао*, *кавового дерева*. Характерна різном. *орнітофауна*, зокрема відомий *ендемік* острова — шпак балійський. Представлені *плазуни*. Серед *ссавців* — *вивірки*, *рукокрилі*, *мавпи* тощо. Ключова галузь економіки Б. — *туризм*. Популярними є *серфінг* і *дайвінг*. Розвинено також *сільське господарство* й *рибальство*.

Літ.: Robinson G. The Dark Side of Paradise: Political Violence in Bali. Ithaca, 1995; Ecology of Insular Southeast Asia / Ed. by Fr. Goltenboth, Kr. Timotius, P. Milan et al. Amsterdam, 2006; Statistik Indonesia 2020. Jakarta, 2020; Hoffman L., Reader L., Ridout L. The Rough Guide to Bali & Lombok. London, 2022.

Л. О. Риндіч

Балі. Прапор

Балі. Герб

Ба́лі — провінція *Індонезії*.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташовано в зх. частині Малих *Зондських островів*. Займає о. *Балі*, а також прилеглі о-ви Нуса-Пеніда, Нуса-Лембонган, Нуса-Ченінган. Відокремлено від пров. *Східна Ява* прот. Балі (на Зх.), від пров. *Західна Південно-Східна Нуса* — прот. Ломбак (на Сх.). Омивається на Пн. Балійським морем, на Пд. — *Індійським океаном*.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. Включає 8 регентств (Бадунг, Банглі, Булеленг, Гіаньяр, Джембрана, Карангасем, Клункунг, Табанан), 1 місто. Тер. — 5 780 км², за ін. даними — бл. 5 590 км². Адм. ц. — м. Денпасар.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Найдавніші знахідки кам. знарядь датують добою *палеоліту*. Виявлено числен. зразки кам. і кістяних знарядь часів *мезоліту*. За *неоліту*, прибл. 3 тис. р. т., почалася *міграція* австронез. народів на Б., розвиток *землеробства* з вирощуванням *рису*. Писемні пам'ятки (глиняні таблички), пов'язані з *буддизмом*, датують 8 ст. Пізніше поширився *індуїзм*. Наприкінці 9 ст. — на поч. 10 ст. на Б. виникло королівство, що мало тісні екон. та культ. зв'язки з д-вами на о. *Ява*. Від 1343 до 1520-х його тер. входила до індуїст. імперії Маджапагіт. Відповідна династія зберігала вплив над Б. до 20 ст., його було поділено на декілька королівств. Перші контакти місц. нас. з європейцями відбулися у 16 ст. На поч. 17 ст. на сусід. островах розгорнула діяльність *Голландська Ост-Індська компанія*, роль Б. у торгівлі була обмежена. Після декількох військ. експедицій острів 1908 увійшов до Нідерланд. Ост-Індії (колонія *Нідерландів*). Від 1920-х розпочався розвиток *туризму*. У роки *Другої світової війни* Б. окуповано *Японією* впродовж 1942–1945. Від 1946 — у складі Д-ви Сх. Індонезія, від 1949 — Сполуч. Штатів Індонезії, від 1950 — Індонезії. Статус провінції було закріплено 1958.

Балі на карті Індонезії

ПРИРОДА. Рельєф здебільшого гористий, на узбережжі — рівнинний. Зокрема, гори простягаються в центр. частині о. Балі із Зх. на Сх. Є декілька *вулканів*. Найвища точка — *стратовулкан* Агунг (3 142 м). Зона сейсм. та вулкан. діяльності. Трапляються *землетруси* й *виверження вулкана* Агунг (1963–1964, 2017–2019). Серед *корисних копалин* — польовий шпат, глина, вапняк, андезит. Поширені червоні ґрунти з високим умістом заліза й алюмінію, родючі вулкан. ґрунти тощо. Серед найб. річок, що протікають тер. Б., — Аюнг (62,5 км), Йех Абе (55,1 км), Панг (46 км), Дос (45,5 км), Пенет (45,3 км). Клімат троп. мусонний, із сухим і вологим сезонами. Серед. т-ра січня — +26 °С, липня — +25 °С. Середньорічна кількість опадів — бл. 2 000 мм, максимум зі зміною *мусону* в грудні — березні. У рослинн. покриві представлені мангрові зарості, тропічні ліси й болота. На пд. провінції поширені мусонні ліси, в горах — вологі тропічні ліси, а на пн. схилах сезонні сухі тропічні ліси. Територія Б. властиве дуже вис. біол. різноманіття. Серед рослин багато гігант. дерев (зокрема, пальми, акації, баньян, джекфрут тощо), *папоротеподібних*, *мохів*, *лишайників*, бамбуки, хижі рослини, десятки видів *орхідних*, *бугенвілія*, *олеандр звичайний*, *лотос* та ін. У складі *фауни* відомо 952 види риб, 393 види коралів. Представлені різном. морські мешканці, напр.: бісса або справж. каретта, гігант. сонячна риба, велетен. скат *манта*, мурена гігантська, *риби-папуги*, *акули-молоти*, *баракудові*, мор. змії тощо. Серед змій також представлені королівська кобра і пітон сітчастий. Налічують бл. 280 видів птахів (зокрема, *ластівка сільська*, *вивільга* чорноголова, змієїд великий чубатий, ластівка південноазійс.,

Балі. Краєвид

Online версія на сторінці https://vue.gov.ua/

дрімлюга савановий, гуріал смарагдовокрилий тощо), включно з *ендеміками* (шпак балійський — перебуває під загрозою зникнення). Із ссавців є *вивіркові*, зокрема мусанг азійс. та рідкіс. вид ратуфа двокольорова, числ. *рукокрилі*, *котові* тощо; серед рідкіс. ссавців: бенгал. кіт, *панголін* малайський, ендем. лутунг яванський. На пн. узбережжі трапляються дельфіни. Багато представників фауни Б. занесені до Черв. списку *Міжнародного союзу охорони природи*. Є нац. парк «Б.-Барат» (засн. 1995; пл. — бл. 19 тис. га), найб. бот. сад Індонезії (засн. 1959; пл. — 1,5 тис. га).

Балі. Курортна зона

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. (2020, перепис) — 4,4 млн осіб, густота — 763 особи/км². Склад нас. за етніч. групами (2010, перепис): балійці (85,7 %), яванці (9,6 %), мадурці (0,7 %), малайці (0,5 %) та ін. За реліг. групами (2018, оцінка): індуси (86,9 %), мусульмани (10 %), християни (2,3 %) та ін. За віковими групами (2020, перепис): до 15 р. — 20,8 % осіб, 15–65 р. — 70,3 %, 65 р. і більше — 8,9 %. За статевими групами: чоловіки (50,2 %), жінки (49,8 %). Переважають балійська, індонез. та англ. мови. Нас. зростає, 2010 становило понад 3,8 млн осіб. Рівень урбанізації — 66,8 %. Найб. місто — Денпасар (726 тис. осіб).

ГОСПОДАРСТВО. Номінальний *валовий внутрішній продукт* провінції 2021 становив 219,8 трлн індонез. рупій. Пром-сть традиційно відіграє незнач. роль в економіці. За оцінкою 2017–2021, вторин. сектор забезпечував 15–18 % ВВП. Працюють понад 350 малих і серед. підприємств, найбільше в м. Денпасарі. Серед осн. галузей — харчова й легка. Для Б. традиц. галуззю є с. г., внесок у ВВП — 15–16 %. Землі с.-г. призначення становили 407,5 тис. га (2017, оцінка). Станом на 2020 найб. частка вир-ва належала *манго* (57 тис. т), кокосу (67 тис. т), *чайоту* (84 тис. т), *банану* (242 тис. т), рису (бл. 300 тис. т) та *апельсину* (490 тис. т). Вирощували *капусту* (26 тис. т), *перець* чилі (43 тис. т) тощо. Високогірний р-н Кінтамані поблизу г. Батур є регіоном виробництва кави арабіки. Провінція є одним із лідерів країни за поголів'ям свиней (398 тис. голів) та ВРХ (550 тис. голів). Обсяг вир-ва яєць — понад 39 тис. т яєць. Популярне також *рибальство*. Сфера послуг забезпечує понад 65 % ВВП. Розвинено торгівлю (зокрема, є низка торг. центрів) та ресторан. госп-во (станом на 2020 працювало понад 3,2 тис. ресторанів). Відомий міжнар. *курорт*. Ключову роль в економіці відіграють туризм і готельне госп-во. Щороку Б. відвідують понад 15 млн осіб, зокрема 2019 кількість іноз. туристів становила понад 6,2 млн осіб, внутр. — 10,5 млн осіб. Нараховували 380 класифік. *готелів*, з них 5 зірок мали 62 заклади (2020, оцінка). Міжнародний аеропорт Нгурах Рай, розташ. за 13 км від м. Денпасара, є другим за значенням в Індонезії. Середній річ. пасажиропотік — понад 17 млн осіб. Загальна протяжність автом. доріг становить 8,6 тис. км (2020, оцінка). Найбільша автобус. станція — у м. Денпасарі. Популярні персон. трансп. засоби: автомобілі, авторикші, мопеди та ін. Є 4 мор. порти, які щороку обслуговують прибл. 5 млн пасажирів. Громад. транспорт представлено автобусами, мікроавтобусами, таксі тощо.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. Діють центр вивчення с.-г. технологій (засн. 1995), міжнар. центр дослідження бананів (засн. 2017) тощо. Станом на 2020 у Б. працювало більш як 1 500 закладів дошкільної освіти, 2 441 заклад поч. освіти, 414 непов. серед. шк., 160 старших серед. шк., 165 профес. серед. шк. та понад 100 *медресе*. Нараховували 63 ЗВО (світ., дух.), серед яких — коледжі, академії, інститути. Відомі такі держ. ун-ти: Удаяна (засн. 1962; м. Денпасар та ін.), Тербука з дистанц. навчанням (засн. 1984), пед. Ганеша (засн. 2006; м. Сингараджа) тощо. Стародавній центр індонез. культури й нар. мист-ва. Працюють музеї Гедонг Киртя (засн. 1928 як б-ку; с. Пакет Агунг округа й регентства Булеленг), Б. (засн. 1931; м. Денпасар), Пурі Лукісан (засн. 1956); худ. музеї Нека (засн. 1976; обидва — у м. Убуді), Рудана (засн. 1995; с. Пеліатан р-ну Убуд регентства Гіаньяр) та Агунг Рай (засн. 1996); музей відродження Бланко (засн. 1998; обидва — у м. Убуді); музей Пасифіка (засн. 2006; с. Беноа р-ну Кута Селатан регентства Бадунг) тощо. Є різні театр. майданчики. Відомі худ. галереї Рудана (засн. 1974; с. Пеліатан), у колекції якої — понад 8 тис. об'єктів, та Гента (засн. 1998; с. Лодтунду, обидва — р-ну Убуд). У м. Денпасарі розташ. культ. парк пров. Б. (засн. 1973). Серед культ.-мист. заходів — Балійський фестиваль мист-в (з 1979), Санур. сільський фестиваль (з 2006), Балійський МКФ «Балінале» (з 2007), Денпасар. фестиваль (з 2008), фестиваль одягу «Піка Фест» (з 2014) та ін. На формування *стилістики* місц. архітектури найб. вплив мала архітектура *Індії* за поширення індуїзму.

РЕЛІГІЯ. За даними Мін-ва у справах релігії Індонезії, з понад 4,2 млн вірян, що мешкають у провінції: індуїстів — понад 3,68 млн, мусульман — бл. 426 тис., конфуціанців — 72 тис., християн — майже 66 тис. (зокрема, католиків — 33,35 тис.), буддистів — 28,6 тис. (2018, статис-

Балі. Краєвид

Версія на порталі
Енциклопедія України

тика). Балі — єдина провінція мусульм. Індонезії, де індуїсти складають абс. більшість нас. Історично тут сформувалася синкрет. релігія (див. *Синкретизм*), де нашаровано традиц. місц. вірування (*культ предків*, розвинутий *анімізм*), *індуїзм* Пд. Індії (переважно *шиваїзм*), впливи буддизму *Ваджраяни*, австронез. *космології даосизму* тощо. Відома під назвою «балійський індуїзм» (індонез. Agama Hindu Bali), офіційно позиціонована як монотеїстична (адаптація до держ. *законодавства*). *Релігійні практики* надзвичайно різноманітні, включають щоденні магіч. ритуали і *жертвоприношення*. Священні *церемонії* охоплюють всі сфери життя, прив'язані до склад. (сонячно-місячної) календар. системи. Кастовий устрій сусп-ва вплинув на формування двох осн. категорій *жрецтва*: педанта (походять з касти *брагманів*, проводять храмові церемонії) і пеманхку (виконавці ритуалів для нижч. каст). На Б. нараховують прибл. 20 тис. *храмів* (пура) різн. призначення. Відомі вирубані в скелях печер. храми Гунунг Каві (11 ст.), Гоа Гаджа (печера слонів; 9–11 ст.). Найбільшим храм. комплексом індуїстів є Бесакіх (час спорудження точно невідомий, першу згадку датують 1284). З-поміж ін. — Пенатаран Агунг Лемпуянг (бл. 11 ст., відновлено 2001), Далем Сегара Мадху (Джагарара; 12 ст., перебудовано в 19 ст.), Беджи Сангсіт (15 ст.), Улун Дану Братан (бл. 1633), Таман Аюн (1634) із парком, Улун Дану Батур (17 ст., перебудовано 1926) тощо. Поєднання сакрал. і світ. чинників формування *композиції архітектурної* представлено в королів. палаці Клунгкунг (поч. 18 ст.). *Балі культурний ландшафт* — відомий об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*.

СПОРТ. Культивують плавання, серфінг, дайвінг, *бадмінтон* і *футбол*. Є декілька об'єктів спорт. інфраструктури, найб. — багатоцільовий стадіон Діпта (2003; понад 18 тис. місць). Тут проходили Азійські пляж. ігри 2008.

ПЕРСОНАЛІЇ. Тут нар. нац. герої Індонезії: військовослужбовець І Густі Нгурах Рай (1917–1946) та політ. діяч Іда Анак Агунг Где Агунг (1921–1999) тощо.

Літ.: Tenzer M. Gamelan Gong Kebyar: The Art of Twentieth-Century Balinese Music. Chicago; London, 2000; Hinduism in Modern Indonesia / Ed. by M. Ramstedt. Routledge, 2004; Pringle R. A Short History of Bali. Crows Nest, 2004; Kewarganegaraan Suku Bangsa Agama dan Bahasa Sehari-hari Penduduk Indonesia. Jakarta, 2010; McDaniel J. Agama Hindu Dharma Indonesia as a New Religious Movement: Hinduism Recreated in the Image of Islam // 2010. Nova Religio. Vol. 14 (1); Picard M. Balinese Religion in Search of Recognition: From «Agama Hindu Bali» to «Agama Hindu» (1945–1965) // Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde. 2011. Vol. 167. № 4; McDaniel J. A Modern Hindu Monotheism: Indonesian Hindus as «People of the Book» // Journal of Hindu Studies. 2013. Vol. 6. Is. 1; Vickers A. A History of Modern Indonesia. 2nd ed. Cambridge, 2013; Heim E. Flora and Vegetation of Bali Indonesia. Norderstedt, 2015; Suardi I., Arisena G., Sukewijaya I. et al. Status of Agriculture Resources Sustainability and Agricultural Policy in Denpasar City, Province of Bali, Indonesia // African Journal of Food, Agriculture, Nutrition and Development. 2023. № 23 (3); Sutomo, Etten J. B. van. Fire Impacts and Dynamics of Seasonally Dry Tropical Forest of East Java, Indonesia // Forests. 2023. № 14 (1).

Ба́лі культу́рний ландша́фт: система субак як прояв філософії «Три джерела блага» (індонез. Lanskap Kultur Provinsi Bali: Sistem Subak sebagai perwujudan dari filosofi Tri Hita Karana) — традиційна для острова *Балі* система *іригації* (*зрошення*) заливних рисових полів; об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 2012). У широкому розумінні — соц.-екон. модель балійс. с.-г. громади, об'єднаної єдиною системою іригації та реліг.-філос. ученням «Три джерела блага». *Субак* відома від 9 ст. як спільна система управління вод. ресурсами *каналів* і водозливів. Уже тоді були сформовані її госп. та ідеол. компоненти. Характерною особливістю життя таких громад у межах різн. держ. утворень була їхня відносна автономність у питаннях внутр. устрою. Виняток —

Балі культурний ландшафт. Іригаційна система субак

період перебування Балі у складі яван. д-ви Маджапагіт (14–16 ст.), коли були створені чиновн. структури для нагляду за роботою землероб. громад. Господарська і громад. автономія субаків, законодавчо закріплена *Голландською Ост-Індською компанією*, зберігалася в період нідерланд. *колонізації* о. Балі від поч. 20 ст. до *Другої світової війни*. У період яп. *окупації* Балі (1942–1945) істот. змін общин. устрою та іригац. інфраструктури субаків не відбулося. Після проголошення незалежності влада Індонезії не робила цілеспрям. кроків щодо ліквідації системи субак. Однак агр. політика президента А. *Сукарно* в 1950-х — 1-й пол. 1960-х, спрямов. на централізацію управління *сільським господарством* за соціаліст. зразком, негативно позначилася на стабільності балійської традиц. громади. Субаки штучно об'єднували в с.-г. підприємства вищого рівня. За президента Х. М. *Сухарто* відбувся перехід на капіталіст. методи господарювання, від 1966 існування субаків підтримано на законодавч. рівні. Однак розвиток на о. Балі плантац. с. г., пром-сті, індустрії *туризму* призвели до підриву традиц. основ субака та виведення знач. частини земель із с.-г. використання. Відбулося значне скорочення кількості субаків. 1981 створено Музей рису субак. У 1990–2000-х індонез. влада запровадила низку заходів щодо збереження субаків і стимулювання їхн. діяльності. Законодавчу базу для захисту власності субаків створено Указом провінції 2008 щодо збереження та простор. планування запропонов. місць. Спеціальну правову базу створено Меморандумом про взаєморозуміння між урядом Балі та регентствами Балі щодо створення стратег. тер. Балі. Ця угода юридично кодифікує збереження та просторове планування для 5 об'єктів, включно з матер. і нематер. спадщиною, а також с.-г. та лісові екосистемами в межах тер. 06.07.2012 субак внесено до списку всесвіт. спадщини ЮНЕСКО. Б. к. л. складається з 5 рис. терас та їхніх вод. *храмів*, які займають

19,5 тис. га. Компонентами субака є ліси, які захищають водопостачання, терасовий рис. ландшафт, рис. поля, з'єднані системою *каналів*, тунелів і *гребель*, села та *храми* води (різн. розміру й важливості), які позначають або джерело води, або її прохід для зрошення субакських земель. Вода з джерел і каналів протікає через храми і виходить на рис. поля. *Рис*, вода, яка його підтримує, і субак (кооп. соц. система, що контролює воду) сформували сучас. *ландшафт* упродовж ост. тисячоліття. Зрошуване терас. землеробство, організоване системою субак, залишається дієздатним і стійким. На о. Балі діють бл. 1200 водогосп. колективів. Водопостачанням з одного джерела води управляють від 50 до 400 фермерів. Крім іригац.-госп. складника, другим системоутворюв. чинником субака є реліг. об'єднання навколо общин. храму, який також здійснює управління вод. ресурсами громади. Загальна система субак є прикладом балійського філос. принципу «Три джерела блага», який об'єднує сфери духу, люд. світ і природу. *Ритуали* вод. храмів сприяють гармон. способу відносин між людьми й довкіллям, підкреслюють залежність людини від життєзабезпечувал. сил природ. світу. Рис розглядають як дар *Бога*, система субак є частиною храм. культури. Останню століттями живлять стародавні реліг. традиції, зокрема *шіваїзм* (Шайва-сіддганта), *санкх'я*, буддизм *Ваджраяни* та австронез. космологія. Б. к. л. складається з 5 ділянок, які є прикладом взаємопов'язаних природ., реліг. і культур. компонентів традиц. системи субак: Верхов. храм води Пура Улун Дану Батур на березі оз. Батур; оз. Батур, яке вважають першоджерелом усіх джерел і річок; ландшафт Субак на вододілі Пакерісан, найстаріша відома іригац. система на о. Балі; ландшафт Катур Ангга Батукару з терасами, згаданими в написі 10 ст., що робить їх одними з найстаріших на о. Балі; Королів. вод. храм Пура Таман Аюн, найб. і найвідоміший регіонал. вод. храм, який є прикладом макс. розширення системи субак у складі Королівства Балі 19 ст. Б. к. л. є частиною природ., реліг. та культ. спадщини Індонезії. Унікальність системи субак посилює самобутність образу регіону на нац. і міжнар. рівнях, що сприяє розвитку туризму.

Дж.: Salamanca A., Nugroho A., Osbeck M. et al. Managing a Living Cultural Landscape: Bali's Subaks and the UNESCO World Heritage Site. Stockholm, 2015.

Літ.: Iwahara H. Cultural Landscape of Bali in Indonesia: World Heritage and Community Resilience // Japanese Journal of Cultural Anthropology. 2020. Vol. 21. № 2.

І. П. Мандрик

Балієв Євген Якович

Балі́єв, Євге́н Я́кович (31.12.1912, м. Пенза, тепер Росія — 15.11.2006, м. Київ, Україна) — актор театру та кіно, народний артист УРСР (з 1976). Нар. у сім'ї акторів. Закінчив у м. Нижньому Новгороді (тепер Росія) труд. школу I–II ст. (1928). Працював 1930 у Ярослав. театрі ім. Ф. Волкова (тепер Рос. держ. академ. театр драми ім. Ф. Волкова), Театрі ім. А. Луначарського (1931–1932; тепер Севастоп. академ. рос. драм. театр ім. А. Луначарського), Крим. Держ. драм. театрі ім. М. Горького (1932–1933; м. *Сімферополь*), Саратов. театрі драми ім. К. Маркса (1933–1936; тепер Саратов. академ. театр драми ім. І. Слонова). 1936–2002 — актор Київ. держ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки (тепер *Національний академічний драматичний театр імені Лесі Українки*). Дебютував у ролі хлопчика у виставі «Великий день Киршона» (1936) у Київ. держ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Б. зіграв понад 120 ролей. Для створених ним образів характерний гострий сценічний малюнок. Виконав різнохарактерні ролі: Аркадій («Дочка прокурора» Ю. *Яновського*), Міша, Олександр («Діти сонця», «Останні» М. *Горького*), Фредді («Пігмаліон» Дж. Б. *Шоу*), Тім («Дивна місіс Севідж» Д. Патріка), Коваленко («Далекі вікна» В. *Собка*), Мишко Япончик («Світанок над морем» за Ю. *Смоличем*), Батько («Затюканий апостол» А. *Макайонка*), Збишек («Мораль пані Дульської» Г. Запольської — у виставі та фільмі, 1957), Рішар Верньє («Загадка дому Верньє» Р. Тома) та ін. Виконав епізод. ролі в кіно: «Щорс» (1939; реж. Ю. *Солнцева*, О. *Довженко*), «Мати» (1955; реж. М. *Донською*), «Коли співають солов'ї» (реж. Є. Брюнчугін), «Під золотим орлом» (реж. М. Афанасьєва), «Правда» (реж. І. Шмарук, В. Добровольський; усі — 1957), «Криниця для спраглих» (1965; реж. Ю. *Іллєнко*; усі — *Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка*) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани» (1960), Почес. грамотою КМ України (2002). Похований на Лук'янів. цвинтарі.

Літ.: Балієв Євген Якович // Мистецтво України : в 5 т. Київ, 1995. Т. 1.

Балі́ста (лат. ballista — каменемет, від грец. βάλλω — кидати) — двоплечова метальна машина торсіонної дії, призначена для *стрільби настильної* (горизонтальної); вид військової метальної техніки в *античності* та ранньому *середньовіччі* (до кін. 5 ст.). Б. відома з 399 до н. е. (від часів *Александра Македонського*). Спочатку так наз. машину для метання каменів; у 1 ст. н. е. термін використовували для позначення стрілометів. Б. — механізм, що перетворював м'язові зусилля людини в енергію польоту снаряда. Складалася з горизонт. рами з жолобом і вертикал. рами з тятивою, яку приводили в дію силою пружності скруч. волокон (сухожиль, мотузок, волосся тощо). Різновиди Б.: невел. давньорим. скорпіон; полібол; *аркбаліста* (токсобаліста, станк. самостріл). Дальність метання снарядів (каменів до 30 кг; важких стріл, обков. залізом, або загостр. колод до 3,5 м завдовжки, що могли пробивати 4 ряди щільного частоколу; бочок із запаленою смолою тощо) — 400–800 м; легших стріл — до 1 000 м). Б. призначалися для руйну-

Баліста. Реконструкція римської балісти на місці розкопок стародавнього міста Гамла (Голанські висоти)

вання мурів, ураження захисників *фортець* та для *бою* в польових умовах. Часто входили до складу польових військ, утв. своєрід. аналог польової *артилерії*.

Літ.: Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (Лук и стрелы, самострел). VIII–XIV вв. Москва, 1966; Контамин Ф. Война в средние века / Пер. с фр. Санкт-Петербург, 2001; Трубников Б. Г. Метательное оружие / Ред. Е. Мигунова. Санкт-Петербург, 2004; Бережинський В. Г. Мілітарія Київської Русі. Київ, 2014; Rossi C., Russo F. Ancient Engineers' Inventions: Precursors of the Present. Cham, 2017.

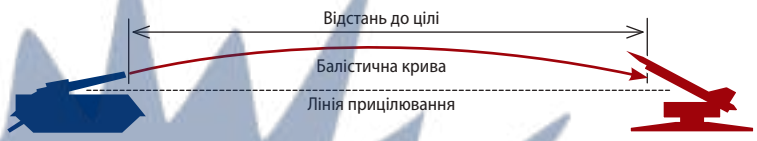
І. С. Печенюк

Бали́сти, балістохори (лат. ballistes, від ballista — каменемет, ядро, з грец. βάλλω — кидати) — група рослин за карпоекологічною класифікацією. *Плоди* Б. мають спец. пристосування для актив. масової ближньої *дисемінації*. Такий тип актив. розкидання насіння ще наз. балістохорією або автомеханохорією. У широкому розумінні Б. належать до автохорів (див. *Автохорія*) із певною будовою плодів та оболонок насінин, що забезпечують ефективне поширення насіння на невел. відстані. Такі пристосування перешкоджають мимовіл. дочасному висипанню насіння, а після його дозрівання саморозкидання відбувається лише за мех. розхитування стебел рослин.

Літ.: Чорна Г. І. Поширення діаспор гідрофітів і гелофітів у зв'язку з проблемами синантропізації // Пром. бот. 2006. Вип. 6; Гревцова Г. Т., Калашнікова Л. В. Морфологічні особливості плодів та насіння рідкісних видів деревних рослин в умовах дендропарку Олександрія» НАН України // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Біол. 2014. Вип. 20. № 1100; Treep J., Jager M. de, Bartumeus F. et al. Seed Dispersal as a Search Strategy: Dynamic and Fragmented Landscapes Select for Multi-Scale Movement Strategies in Plants // Movement Ecology. 2021. № 9 (4).

Л. В. Зав'ялова

Бали́стика (нім. Ballistik, від ballista — каменемет, ядро, з грец. βάλλω — кидати) — воєнно-технічна наука, що вивчає закони руху снаряда (*кулі*, *бомби*, *ракети* тощо) у каналі ствола й *повітрі*. Ґрунтуючись на *вищій математиці*, *теоретичній механіці*, *динаміці газовій*, *термодинаміці* та ін. науках, Б. визначає залежність траєкторії *польоту* від швидкості згоряння *пороху*, *сили тяжіння*, опору повітря, *тертя* та ін. чинників. Виділяють внутр. і зовн. Б. Внутрішня Б. вивчає закономірності явищ і процесів, що проходять у каналі ствола *вогнепальної зброї* при пострілі. Загальне завдання внутр. Б. — керування пострілом. Вона встановлює *закономірності*, які пов'язують різном. умови заряджання (розміри заряд. камери й каналу ствола; будова його нарізки; маса ствола; маса й будова снаряда; тиск форсування, залеж. від будови ведучого пояска й нарізки ствола; маса заряду, марка пороху й термодинам. характеристики порохових газів) із величинами, залежними від них, — балістич. елементами пострілу (шлях і швидкість снаряда у каналі ствола, тиск порох. газів, т-ра газів і їхня кількість на цей момент). Закономірності горіння пороху в постійно замкненому об'ємі вивчає піростатика, рух снарядів і розширення порохових газів — піродинаміка. Зовнішня Б. вивчає рух снаряда у повітрі в умовах дії *поля гравітаційного Землі* та її обертання з моменту його вильоту з каналу ствола (пуск. пристрою) до закінчення польоту (попадання в ціль, розриву снаряда тощо). Зовнішню Б. спрямовано на одержання вихід. даних для проєктування артилер. систем і ракет. комплексів, снарядів і ракет для них; забезпечення випробувань нов. систем; оброблення результатів дослід. стрільб; визначення дальності, висоти, швидкості, часу польоту

Балістика

снарядів, точності, купчастості стрільби; визначення сил і моментів, які діють на снаряд у польоті; розрахунки траєкторії; оцінювання впливу різн. чинників на політ снаряда; складання таблиць стрільби (пуску ракет).

Літ.: Вентцель Д. А. Внутренняя баллистика. Москва, 1948; Шапорев Ю. Н. Внешняя баллистика. Киев, 1968; Тарасов В. М., Тимошенко Р. І., Сорока В. С. Основні положення зовнішньої балістики ракет і снарядів. Київ, 2002; Телелим В. М., Тарасов В. М., Сорока В. С. та ін. Теоретичні основи стрільби і управління вогнем артилерії. Київ, 2004; Carlucci D. E., Jacobson S. S. Ballistics: Theory and Design of Guns and Ammunition. 3rd ed. Boca Raton, 2018.

В. П. Медвідь, А. В. Ремез

Балісти́чна раке́та — див. у ст. *Ракетна зброя*.

Балістокардіогра́фія (від грец. βάλλω — кидати, *кардіо…* та грец. γράφω — писати), БКГ — метод дослідження скорочувальної здатності *міокарда* на основі графічної реєстрації рухів людини, зумовлених серцевою діяльністю і *кровообігом* у магістральних *судинах*. За допомогою чутл. датчиків і підсилювачів рухи людини записує спец. прилад — балістокардіограф. Результатом запису є балістокардіограма — крива, що складається з період. і синхр. із серц. діяльністю хвиль різн. амплітуди, тривалості й спрямованості. Виділяють 2 осн. методи реєстрації балістокардіограми: прямий — фіксація коливань тіла обстежуваного, який лежить на статич. поверхні; непрямий — запис коливань рухом. платформи, на якій лежить обстежуваний. Аналіз балістокардіограми дає можливість виявити особливості низки інтегр. показників: силу й координованість серц. скорочень, об'єм і швидкість систол. (див. *Систола*) вигнання, особливості заповнення порожнин серця під час *діастоли*, тобто показників *гемодинаміки*. Оскільки на якість балістокардіограми впливає багато різном. сторон. чинників, діагност. можливості Б. обмежені. До різновидів методу відносять низку способів реєстрації мех. коливань *грудної клітки*, пов'яз. із серцев. діяльністю (локальна Б.) — динамокардіографія (реєстрація переміщень центру тяжіння груд. клітки), сейсмокардіографія (реєстрація струсів грудн. стінки), кінетокардіографія (реєстрація низькочастот. коливань груд. стінки — 1–10 Гц). Результати Б. використовують як допоміжні в заг. комплексі кардіол. клін.-функціон. обстежень. Завдяки можливості отримувати інформацію про силу й координованість серц. скорочень і характер реакцій на різні функціон. навантаження, Б. є ефективною для оцінки різн. лікув. впливів і прогнозу за серц.-судин. захворювань. Упровадження *ехокардіографії* як точнішого методу діагностики призвело до втрати практ. значення Б. та її різновидів.

Балістокардіографія

Інтернет-версія енциклопедії
http://vue.gov.ua

Літ.: Маліков М. В., Сватьєв А. В., Богдановська Н. В. Функціональна діагностика у фізичному вихованні і спорті. Запоріжжя, 2007; Inan O., Migeotte P.-F., Park K.-S. et al. Ballistocardiography and Seismocardiography: A Review of Recent Advances // IEEE Journal of Biomedical and Health Informatics. 2015. Vol. 19. № 4; Корнющенко Г. С., Швець У. С., Суходуб Л. Ф. Медична та біологічна фізика : у 2 ч. Суми, 2017. Ч. 1; Аврунін О. Г., Семенець В. В., Абакумов В. Г. та ін. Основи реєстрації та аналізу біосигналів. Харків, 2019; Марценюк В. П., Качур І. В., Сверстюк А. С. та ін. Моніторинг стану здоров'я за функціональними показниками за допомогою сенсорів у реабілітаційній медицині: систематичний огляд // Вісник наук. дослідж. 2019. № 2; Steffensen T. L., Schjerven F. E., Flade H. M. Wrist Ballistocardiography and Invasively Recorded Blood Pressure in Healthy Volunteers During Reclining Bike Exercise // Frontiers in Physiology. 2023. Vol. 14.

І. П. Катеренчук

Ба́лка (нідерланд. balk, нім. Balken — колода, з грец. φάλαγξ — стовбур) — у будівництві — опорний прямолінійний конструктивний елемент у вигляді горизонтального *бруса*, що працює на вигин у вертикальній площині, спирається на

Балка. Перехресні балки в конструкції перекриття будинку Губернського земства в м. Полтаві

дві та більше опор, передаючи на них навантаження. Застосовують у перекриттях і *покриттях* цив. та пром. *будівель* і *споруд* самостійно (у збір. перекриттях) та як частину складнішої *конструкції* (у моноліт. перекриттях, рамах тощо), а також у конструкціях *мостів*, *естакад*, платформ, верстатів, машин. За призначенням Б. бувають гол. (перекривають прогін між опорами) та допоміж. (спираються на гол.). В укр. нар. буд-ві гол. Б. називають *сволоком*. Б. у рамних і каркас. конструкціях — *ригель*. Б. виготовляють із каменю, дерева, металу, залізобетону (моноліт., збірні, збірно-моноліт., зокрема попередньо напружені). Залізобетонні Б. виробляють як на заводах збір. конструкцій, так і безпосередньо на буд. майданчиках. Матеріал зумовлює розмір Б. і відстань між опорами (найменша для кам. балок, найбільша — для сталевих). Б. можуть мати прямокут., тавровий, двотавровий, швелер., коробчастий перерізи, постійний і змінний (по довжині); можуть бути суціл. і з наскріз. отворами, цільними, складеними; металеві — прокат., звар., на заклепках. За кількістю опор і характером опертя на них Б. бувають одно- і багатопрогонові, консольні, розрізні й нерозрізні, вільно оперті та із затиснутими кінцями. Теорію деформації згину Б. розробив С. *Тимошенко*.

Літ.: Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Тимофієнко В. Архітектура і монументальне мистецтво: терміни і поняття. Київ, 2002.

В. В. Вечерський

Ба́лка (від лит. balà — болото, лат. Bala — глиниста долина) — форма *рельєфу*; *долина* з пологими схилами і плескатим дном, без постійного *водотоку*. Є ост. стадією розвитку *яру*. Схили

Балка

задерновані, часто заростають *лісом* або *чагарниками*. У місцях, де порушено росл. покрив, розвивається *ерозія*. Дно сухе, зволожене або заболочене, подекуди з тимчас. водотоком. На тер. України Б. поширені здебільшого в *лісостеповій зоні* та *степовій зоні*, зокрема на правих *берегах корінних*. Є низка заказників, зокрема держ. значення «*Гайдамацька балка*», «*Власівська балка*» та ін.

Балканіза́ція (від *Балканський півострів*) — геополітичний термін на позначення процесу розпаду багатонаціональних держав певного регіону на частини; атомізація регіону (див. *Атомізація соціальна*). Походить від процесу розпаду *Османської імперії* та *Австро-Угорської імперії* та утворення нових д-в на Балкан. п-ові в 19 — на поч. 20 ст. Б. здебільшого супроводжується етніч. суперечками, конфліктами з приводу тер. і становища *меншин національних*, зовн. втручанням. На відміну від *сепаратизму* або сецесіонізму (див. *Сецесія*), Б. означає мас. процес відокремлення складників від д-ви. У міжнар.-політ. *дискурсі* протилежністю Б. наз. процеси *європеїзації*. Причини Б.: різноманіття етніч., культур. та реліг. груп нас. одного регіону; застарілі нерозв'язані конфлікти, що виникають між цими групами. У сучас. вжитку «Б.» часто означає негатив. наслідки розпаду багатоетніч. держав. Балкани презентують складну модель іст. розвитку, де тривалий час змішувалися різні нац. ідеї, релігії та культури, що зумовлювало конфлікт. характер розвитку народів півострова, розбіжність політ. цілей, ідей. Це зробило Балкани конфліктоген. регіоном. Населення Балкан. п-ова боролося за існування, а також власні релігії, мови й культури на тлі боротьби вел. держав Сх. та Зх. Унаслідок склад. історії регіону в колект. свідомості закарбовано знач. конфлікт. потенціал, поведінка балкан. народів часто є важко передбачуваною. Балкани незмінно вважалися регіоном нестабільності, характеризувалися як «пороховий льох» або «уразливе підчерев'я» *Європи*. Складностей розвитку регіону додав чинник «гри» вел. д-в на суперечностях між балкан. народами, очевидний від сер. 19 ст. Особливий інтерес до Балкан у провід. європ. д-в (які тоді були *наддержавами*) сформу-

Онлайн-версія на порталі
http://vue.gov.ua

вався в 19 ст. Під впливом нац.-визв. революцій там завершувався 500-літ. період панування Осман. імперії. На відміну від центр.-європ. регіону, поділеного на сфери впливу в межах рівноваги сил, встановленої *Віденською системою міжнародних відносин*, коаліції вел. європ. країн у боротьбі за Балкани вбачали можливість покращити позиції або шляхом безпосеред. захоплення тер., які мала залишити Осман. імперія, або шляхом залучення новоутв. незалеж. Балкан. д-в до сфери влас. зовн.-політ. впливу. Упродовж 19 ст. та перших десятиліть 20 ст. Балканам приділяли особл. увагу всі європ. держави. Гол. гравцями стали *Австро-Угорщина* та *Російська імперія*. Після *Першої світової війни* на півострові формувалася найб. держава пд. слов'ян — Королівство Сербів, Хорватів та Словенців (з 1929 — Королівство Югославія). Зі зміною геополіт. ситуації у період між двома світ. війнами за вплив на Балканах боролися *Велика Британія*, *Франція*, *Італія* та *Німеччина*. Перші дві країни намагалися зберегти положення, яке склалося після Першої світ. війни, дві інші — змінити сфери впливу. Після *Другої світової війни* відбулося помітне зменшення геостратег. значення Балкан з огляду на кардинал. зміну глобал. військ.-політ. ситуації. СРСР та США стали гол. суб'єктами балкан. політики після 1947. З ухваленням *Трумена доктрини* США взяли на себе відповідальність за колиш. сферу впливу Вел. Британії, зокрема й на Балканах. 1948–1949 відбулася зміна становища Югославії в системі *міжнародних відносин*. Балкани набули статусу «сірої зони» — тер. нечітко розмежов. інтересів блоків. Цей статус регіон зберігав до закінчення періоду *«холодної війни»*. У період *постбіполярної системи* міжнар. відносин відновилися внутр. збройні конфлікти на Балканах (див. *Балканська криза 1991–2002*). Умиротворення на Балканах відбувалося за втручання багатьох держав, міжнар. орг-цій за актив. використання політ., екон., військ. та поліц. методів. Конфлікти кін. 20 ст. у *Хорватії*, *Боснії та Герцеговині*, *Косово* та *Македонії* стали окр. виявами потенц. вогнищ конфліктності на Балканах. Прояви Б. були притаманні *Піренейському півострову* періоду середньовіччя, *Африці* після розпаду колоніал. імперій у 1950–1960-х, д-вам Закавказзя. Специфіка явища Б. спричинила перенесення цього поняття на явища у сфері держ. політики щодо світ. інформ. системи. З'явився термін «Б. інтернету» — спроби окр. д-в побудувати т. з. суверен. інтернет, процес відокремлення д-в від глобал. інформ. мережі.

Літ.: Rezun M. Europe and War in the Balkans: Toward a New Yugoslav Identity. London, 1995; Каменецький М. С. Колишня Югославія — конфліктогенний простір // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти в посткомуністичному світі. Київ, 1997; Crises in the Balkans. View from the Participants / Ed. by C. P. Danopoulos, K. G. Messas. London, 1997; Международные организации и кризис на Балканах. Документы : в 3 т. Москва, 2000; Центральноевропейские страны на рубеже XX–XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник / Отв. сост. Ю. С. Новопашин. Москва, 2003; Юго-Восточная Европа в эпоху кардинальных перемен / Под ред. А. А. Языковой. Москва, 2007; Каменецький М. С. Косовська проблема: Від Маркса до Буша. Історичний аспект через призму емоційної відстороненості // Зовнішні справи. 2008. № 5–8; Міжнародні відносини та світова політика / Кер. авт. кол. В. Ю. Кришинський; за ред. В. А. Манжоли. Київ, 2010; Bobic N. Balkanization and Global Politics. Remaking Cities and Architecture. London, 2020.

М. С. Каменецький

Балкані́стика — міждисциплінарна галузь, пов'язана з вивченням *історії*, *культури*, *суспільства*, *мов* і *політики* країн балканського регіону. Об'єднання вивчення різн. країн і народів регіону в одну міждисциплінарну галузь зумовлено інтенс. взаємовпливами культур нас. регіону та його зміш. характером. Б. як наука почала формуватися у 1-й пол. 19 ст. (мовознавчі студії Є. *Копітара* і Ф. *Міклошича*, які присвятили низку праць взаєм. впливам слов'ян. і неслов'ян. мов балкан. регіону). У 19 ст. Б. розвивалася переважно як сукупність напрямів *мовознавства порівняльно-історичного*, *фольклористики* й *літературознавства*. Менш активно розвивалися іст. й етногр. дослідження. Перший дослідник укр. походження, який зробив внесок у розвиток Б., — Ю. *Венелін (Гуца)*. 1823–1829 він підготував перше комплексне дослідження історії й культури *болгар* — «Стародавні й сучасні болгари в політичному, етнографічному, історичному й релігійному їхньому стосунку до росіян» (рос. «Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам»; 1829; опубл. 1856). Праця ненаук. характеру містила бездоказ. твердження (зокрема, приписування *гуннам* слов'ян. походження). Під час подорожі *Болгарією*, *Валахією* й *Молдовою* 1829–1830 зібрав колекцію середньовіч. і ранньомодер. болгар. та волос. документів [опубл. 1840 як окр. зб. «Влахо-болгарські, або Дако-слов'янські грамоти, зібрані й пояснені на утриманні Імператорської Російської академії Юрієм Венеліним» (рос. «Влахо-болгарские, или Дако-славянские грамоты, собранные и объясненные на иждивении Императорской Российской академии Юрием Венелиным»)] і пам'ятки болгар. фольклору. У сер. 19 ст. Б. розвивалася в ун-тах *Російської імперії*, здебільшого обмежуючись дослідженням мов, історії та культури пд.-слов'ян. народів (праці І. *Срезневського*, О. *Бодянського* та ін.), поступово охоплюючи нові теми у 2-й пол. 19 ст. (дослідження О. *Пипіна*, В. *Ламанського*, Т. *Флоринського*, Ю. *Кулаковського* та ін.). Аналогічні процеси відб. також в ун-тах *Австро-Угорщини*, де одну з чільних ролей у розвитку Б. відіграв К. Й. *Іречек*. Поштовх розвитку Б. дала поява влас. ун-тів у балкан. країнах — Ясського (1860) й Бухарест. (1864) ун-тів у *Румунії*, Софійського ун-ту в Болгарії (1888), перетворення Белград. ліцею 1863 на *заклад вищої освіти* університет. типу (Велика школа в м. Белграді, тепер Белград. ун-т) тощо. Вагому роль відіграла поява влас. літ.-наук. т-в (Матиця сербська, 1826; Матиця хорватська, 1842; Болгар. наук. т-во, 1869, у 1911 реорганізовано у *Болгарську академію наук*; Румун. літ. т-во, 1866, у 1867 перейменовано на Румун. академ. т-во, з 1879 — *Румунська академія*). Процес інституціоналізації Б. відбувався у 20 ст. 1963 у м. *Бухаресті* засн. Міжнар. асоціацію дослідженнь Пд.-Сх. Європи (англ. International Association of South-East European Studies, франц. Association internationale d'études du Sud-Est européen, AIESEE), яка об'єднує дослідників-балканістів із десятків країн. Конгреси асоціації відбуваються раз на 5 р. (2019 відбувся 12-й конгрес

AIESEE у м. Бухаресті, 13-й конгрес заплановано на 2024 у м. *Скоп'є*). Окремі інститути Б. існують у складі АН і наук. т-в кількох країн: Ін-т Б. та фракієзнавства Болгар. АН (з 1964), Ін-т балкан. досліджень Серб. АН і мист-в (з 1969), Ін-т балкан. досліджень у складі Т-ва македон. досліджень (м. *Фессалоніки*, з 1953) та ін. Кафедри, центри й окр. навч. програми з Б. діють у низці ун-тів США, *Великої Британії*, *Франції*, *Австрії*, *Польщі*, *Чехії*, Республіки *Корея*. В Україні діє Центр болгаристики та балкан. досліджень ім. М. Дринова (у складі *Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, з 2006). Історики, мовознавці й літературознавці-балканісти працюють також в ун-тах міст *Києва*, *Чернівців*, *Одеси*, *Черкас* та *Ізмаїла*.

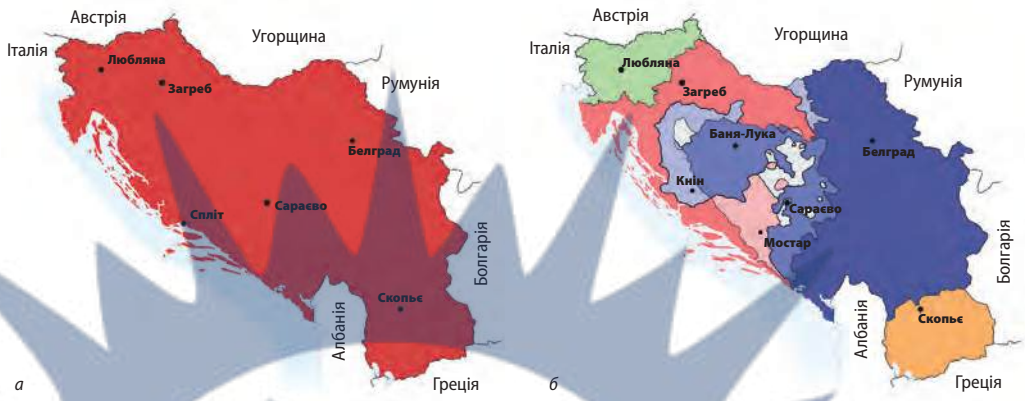
Літ.: Palavestra A. Balkanology, Archaeology and Long-term History // Balcanica. 1994. Vol. 25. № 1; Štěpánek V. Slavistická balkanistika — nové výzvy // Славистика. Београд, 2010. Т. 14. Ч. 1.

Балка́но-рома́нські мо́ви — підгрупа у складі романської групи (див. *Романські мови*) *індоєвропейських мов*. Походять від сх. *діалектів* нар. *латини*, що відокремилися від зх. *говорів* у сер. 1 тис. н. е. До балкано-роман. підгрупи належать *румунська мова*, мегленорумун., арумун. й істрорумун. мови. Румунська мова є держ. в *Румунії* та *Молдові*. Поряд із назвою «румун. мова» на її позначення в Молдові та Україні використовують термін «*молдавська мова*». Найпоширенішою мовою підгрупи є румунська. Кількість носіїв — бл. 23–26 млн осіб (2016, оцінка) як першої мови (Румунія, Молдова, сільс. місцевість у прикордон. р-нах України) і бл. 4 млн носіїв як другої мови (угорсько- й німецькомов. регіони Румунії, пд. та сх. р-ни Молдови, прикордон. р-ни *Хорватії* й України). Мегленорумунська (5–20 тис. носіїв; поширена в сільс. місцевості *Греції*), арумун. (бл. 130 тис. носіїв; поширена в сільс. місцевості Греції, *Північної Македонії*, *Болгарії*, *Сербії*, *Албанії*) й істрорумун. (бл. 1 тис. носіїв; поширена в Хорватії) мови перебувають під загрозою зникнення. Усі носії мегленорумун., арумун. й істрорумун. мов є білінгвами (див. *Білінгвізм*). Б.-р. м. мають числен. *запозичення* зі слов'ян. мов на фонет., лексич. і грамат. рівнях. В арумун. мові також наявні числен. запозичення з *новогрецької мови*. Історично всі Б.-р. м. (окрім арумун.) використовували *кирилицю*. Арумунська мова мала *писемність* на основі грец. алфавіту. Після переведення румун. мови на *латиницю* у сер. 19 ст. її використання поширилося і в ін. мовах підгрупи. На переваж. частині тер. сучас. Молдови кирилицю використовували до 1918 (приєднання *Бессарабії* до Румунії) і 1940–1989 (з перехід. періодом до 1993). У прикордон. із Україною р-нах (адм.-тер. одиниці Лівобережжя Дністра, які контролює невизнана Придністровська Молдавська Республіка) кирилицю продовжують використовувати, для місц. літ. стандарту румун. використовують назву «молдавська мова».

Літ.: Agard F. B. A Course in Romance Linguistics : in 2 vol. Washington, 1984. Vol. 2: A Diachronic View; Posner R. The Romance Languages. Cambridge, 1996; The Cambridge Handbook of Romance Linguistics / Ed. by A. Ledgeway, M. Maiden. Cambridge, 2022.

Балка́нська кри́за 1991–2002 — сукупність подій, процесів, явищ, зумовлених розпадом Соціалістичної Федеративної Республіки *Югославія* (СФРЮ; 1991) та виникненням на її колишній державній території нових суверенних держав. Термін «Б. к.» може також охоплювати події пізнішого часу: розпад Югославії у складі *Сербії* і *Чорногорії* та проголошення *незалежності* кожною з них (2006), а також Косов. кризу 1998–1999 і проголошення незалежності серб. автономією *Косово* і Метохії (2008). Криза взаємопов'язана з діахрон. тенденціями історії (зокрема, Берлін. конгресом 1878, анексією *Австро-Угорщиною* 1908 *Боснії та Герцеговини*, *Балканськими війнами 1912–1913*, *Першою світовою війною*, *Другою світовою війною* та ін.). Оприсутнює насамперед трансформац. загострення та заг. процес зміни системи *суспільного ладу* й системи управління, перерозподілу сфер компетенції та впливу між держ.-політ. елітами СФРЮ. Її гол. подією є дезінтеграція держ. простору й розпад федерат. югослав. д-ви, утвореної за підсумками Першої світ. війни. Після Другої світ. війни її перетворено на *федерацію* за нац. принципом. Причини виникнення: екон. криза; застарілі міжетніч. суперечності між пд.-слов'ян. народами; колапс «імперсько-авторитарної» системи держ. управління СФРЮ після смерті Й. Б. *Тіто* (1980); зміни в системі *міжнародних відносин* унаслідок перемоги Зх. у *холодній війні*; структурно-інституц. та ідеол. чинники; реліг. нетерпимість, *фанатизм*; інтереси нових еліт та лідерів кожного із суб'єктів югосл. федерації. Внутрішні суб'єкти Б. к. налаштов. на *сецесію*, мали потужну закордон. підтримку. Прихильники збереження СФРЮ опинилися в ізоляції. Безпосереднім приводом кризи стало проголошення держ. незалежності *Словенією* та *Хорватією* (червень 1991). Події в колиш. СФРЮ зумовлені передусім причинами й обставинами внутр. характеру. Водночас вони є частиною глобал. кризи перехід. етапу світ. історії. Ці події також уведені до контексту перерозподілу *сфер впливу* за підсумками холод. війни, *глобалізації*, розпаду біполяр. (див. *Біполярність*) світу та початку формування нового світ. устрою. «Нульовий» цикл Б. к. припадає на 1980-ті, коли після смерті Й. Б. Тіто в СФРЮ поглибилася соц.-екон. криза, втратила залишки ефективності система держ. управління, девальвувалася ідеологія «самовряд. соціалізму», загострилися відносини між деякими з республік (Словенія, Хорватія) та федерат. центром. Основним змістом початк. етапу є протистояння нових еліт, які сформувалися в суб'єктах югослав. федерації після смерті Й. Б. Тіто, з одного боку, зі старими нац. елітами, з ін., — із федер. центром. Сутність конфліктів полягала в прагненні до перерозподілу влади й ресурсів на користь нових *акторів політичних*. Після завершення громадян. війни у Боснії та Герцеговині (1992–1995) підписанням Дейтон. угоди (1995) Б. к. перетворилася на конфлікт між керівним режимом у м. *Белграді* на чолі зі С. *Мілошевичем* та міжнар. коаліцією на чолі зі США. Його розв'язання настало з усуненням С. Мілошевича від влади за підсумками дочас. виборів президента Югославії (2000), його арешту серб. владою та передачею до Міжнар. трибуналу щодо колиш. Югославії в м. *Гаазі* (2003). Активна фаза конфлікту розпочалася з моменту проголошення держ. незалежності Словенією та Хорватією, їхнього подальшого виходу зі складу СФРЮ (жовтень 1991). Після цього остаточно знято ключове пи-

Онлайн-версія доступна на
http://vue.gov.ua

Балканська криза. Стан Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії на 1989 (*а*) та на 28 квітня 1992 (*б*)

тання поперед. етапу: визначення можл. шляхів удосконалення держ. устрою СФРЮ (зокрема через перехід від федерації до *конфедерації*). Найтривалішою, трагічною, з огляду на кількість жертв і постраждалих серед учасників збройн. формувань і мирного нас., виявилася фаза, пов'язана з громадян. війною в Боснії та Герцеговині (1992–1995). Після її завершення криза увійшла в латент. стадію. У серпні 1995 уряд Хорватії провів військ. операцію «Буря» проти самопроголош. Республіки Серб. Країна, наслідком якої стало повернення м. *Загребом* тимчасово втрач. контролю над тер. історично закріпленого компакт. проживання серб. меншини. До 230–250 тис. «хорватських» сербів залишили країну. Їхнє повернення до місць колиш. пост. перебування є однією з вимог із боку *Європейського Союзу* до хорват. влади, проте реал. передумов для практ. реалізації цього плану немає. Різке загострення ситуації на Балканах відбулося восени 1998 через серб.-албан. протистояння в Косово й Метохії під час Косов. кризи та військ. втручання США й *Організації Північноатлантичного договору* (березень — червень 1999). У січні — листопаді 2001 в *Македонії* відбулися збройні зіткнення між уряд. армією й албан. сепаратистськи налаштов. терорист. угрупованнями. Конфлікт урегульовано підписанням *Охридської угоди 2001* після втручання зовні та долучення до переговор. процесу міжнар. посередників. Наслідки кризи: призвела до дезінтеграції СФРЮ, розпаду сформов. у поперед. час держ. ладу, держ.-політ. та соц.-екон. систем; виникнення нових незалеж. д-в (Словенії, Хорватії, Боснії та Герцеговини, Македонії, Сербії, Чорногорії та невизнаного держ. утворення Косово); ускладнення ситуації в Балкан. регіоні; зниження рівня соц.-екон. розвитку в усіх нових д-вах (окрім Словенії); помітне падіння рівня життя нас. країн регіону; гуманітарна стагнація; *екологічна катастрофа*; відставання в розвитку від решти країн *Європи* та розвиненого світу; запізніле приєднання колиш. югослав. республік (окрім Словенії та Хорватії) до участі в проєкті європ. інтеграції шляхом підписання угод про асоціацію з ЄС та приєднання до нього. У регіоні відбулася зміна політ. й геополіт. конфігурації. Попереднім модель «2 + 2 + 2 + 1» включала двох членів НАТО, двох — Варшав. договору, дві нейтр. країни та *Кіпр*. Натомість з'явилася модель «11 + 2» з остаточно не оформленою рухливою внутр. структурою. Вона характеризувалася підвищ. ступенем динаміки в позиціюванні окр. країн регіону за нових геополіт. умов. Одним із найважл. наслідків стала поява в регіоні д-в і тер. під юридично оформленим або фактично встановленим міжнар. управлінням [здійснювалося за присутності інтернац. військ. контингентів із мандатами *Організації Об'єднаних Націй* та визначальної ролі НАТО (Боснія та Герцеговина, Косово, частково — Македонія). Ця модель міжнар. управління стала принципово новим для сучас. іст. доби феноменом. Заг. рівень проблемності й конфліктності в Балкан. регіоні залишається критично високим.

Літ.: Рудяков П. «Балканська криза» (1991–2001 рр.): характер, особливості, наслідки // Політ. думка. 2001. № 1–2; Jovic D. Jugoslavija — drzava koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990). Zagreb, 2003; Рудяков П. М. Конфліктні вузли цивілізаційної «карти» Європи у XX ст.: характер і витоки Балканської кризи // Діалог. Іст., політ., ек. 2004. № 5: Сучас. цивілізація: гуманіт. аспект; Руда В. В. Основні аспекти участі України в розв'язанні Балканської кризи к. XX ст. // Грані іст. 2011. Вип. 2011; Шимкевич К. О. Основні напрямки діяльності міжурядових та громадських організацій щодо подолання наслідків воєнних злочинів на теренах колишньої Югославії (1991–2008 рр.) // Наук. праці іст. фак. Запоріз. нац. ун-ту. 2015. Вип. 44 (2).

П. М. Рудяков

Балка́нський мо́вний сою́з — сукупність віддалено споріднених між собою мов індоєвропейської сім'ї (див. *Індоєвропейські мови*) і не споріднених із ними *тюркських мов*. Мови, що складають Б. м. с., набули спіл. рис через тривалі *контакти міжмовні* внаслідок побутування в одному геогр. регіоні, хоча належать до різн. груп однієї сім'ї. У *мовознавстві* висловлювали різні *гіпотези* щодо часу поч. формування союзу. Взаємовпливи різн. мов у балкан. регіоні могли спостерігатися ще в догрец. добу, однак ступінь поширеності субстрат. явищ (див. *Субстрат мовний*) тієї епохи в сучас. мовах визначити неможливо. Найпоширенішим є погляд про взаємне накладання різночас. і перехрес. взаємовпливів від пізн. *античності* до раннього *Нового часу*. До Б. м. с. зараховують *новогрецьку мову* (єдиний живий представник грец. групи мов), *албанську мову* (окр. гілка у складі індоєвроп. сім'ї), усі живі *південнослов'янські мови*, усі балкано-роман. мови (див. *Романські мови*), балкан. діалекти *ромської мови*, а також деякі діалекти *турецької мови* (та літ. тур. мову, в основі якої лежить стамбул. діалект). Мови Б. м. с. мають низку спільних рис на всіх мовн.

рівнях. Більшість рис спільні лише для окр. мов союзу. Фонетичні особливості: наявність звука [ə] (шва) у всіх мовах союзу; зачатки *гармонії голосних* у рум., албан., грец. і болг. мовах; *чергування звуків* [n] і [r] у деяких позиціях в албан. і рум. мовах; редукція [o] у слабких позиціях в албан., болг., рум. і балкан. діалектах ром. мовах та ін. Граматичні особливості: витіснення *інфінітива* ін. формами дієслів або його збереження лише в окр. висловах або в деяких діалектах; спрощення парадигми *відмінювання* (менша кількість *відмінків*, ніж у спорід. мовах за межами союзу, зокрема злиття форм давального й родов. відмінків); поява *артиклів* (у постпозиції); наявність спільн. *морфем* (запозичений зі слов'ян. мов зменш.-пестл. *суфікс* [-itsa] набув поширення в новогрец., албан., рум. і балкан. діалектах ром. мови) та ін. У мовах Б. м. с. наявні числ. лексичні *запозичення* в шарах *лексики* різн. часу, які є спільними для більшості мов союзу (*грецизми* візант. доби, *тюркізми* тощо), та спільні *фразеологізми*, які різні балкан. мови запозичували одна з одної через калькування (див. *Калька у мовознавстві*). Спільні риси мов Б. м. с., поширеність яких не зумовлена *спорідненістю мовною*, наз. балканізмами.

Літ.: Асенова П. Балканско езикознание. Основни проблеми на Балканския езиков съюз. София, 1989; Comparative Syntax of the Balkan Languages / Ed. by M.-L. Rivero, A. Ralli. Oxford, 2001; Topolińska Z. The Balkan Sprachbund from a Slavic Perspective // Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku. 2010. Vol. 53. № 1.

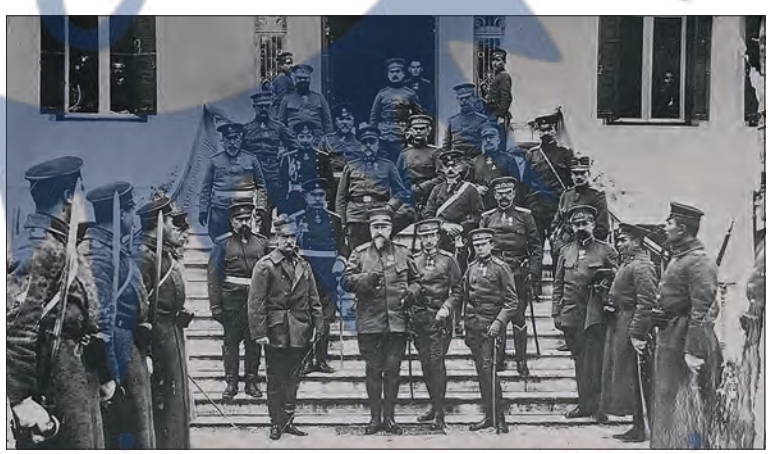
Балка́нський півóстрів — півострів на південному сході *Європи*. Пн. межу умовно проводять від м. *Трієста* або Трієст. зат. (частини *Венеційської затоки*) по річках *Саві* та *Дунаю*. Омивається на Пн. Зх. *Адріатичним морем*, на Пд. Зх. — *Іонічним морем*, на Сх. — *Чорним морем*, на Пд. Сх. — *Егейським морем* і *Мармуровим морем*. Довжина з Пн. на Пд. — 950 км, із Зх. на Сх. — бл. 1 260 км. За різн. оцінками, пл. становить бл. 470 тис. км². Переважає гір. рельєф, зокрема тут розташ. *Динарське нагір'я*, *Пінд*, *Балканські гори*, *Родопи*, *Рила* (найвищий масив; макс. вис. — 2 925 м, г. Мусала). У периферійних районах — *рівнини*. Поширено *карст*. *Береги* складні та сильно порізані, здебільшого високі та стрімкі. Є піщані, піщано-галькові *пляжі*. Серед корис. копалин — *мідні руди*, *марганцеві руди*, *цинкові руди*, *олов'яні руди*, *залізні руди*, *боксити*, *хроміт* тощо. Запаси *нафти* й *газу природного* незначні. Відомі джерела *вод мінеральних*. Річки переважно гірські, з найб. — Іскир (368 км), *Морава* (Вел. Морава), Струма (бл. 415 км), прикордон. Сава та Дунай. Багато *озер карстових*. У центр. та пн. частинах Б. п. клімат помірно континентальний, з теплим літом і холод. зимою; у пд. та зх. — середземномор., зі спекот. літом і м'якою зимою. Середня т-ра січня коливається від 0 °С до +11 °С, липня — +22–27 °С. Середньорічна кількість опадів — 500–1500 мм. Характерна різном. *флора* й *фауна*. Майже третина видів — *ендеміки*. Значну частину тер. займають *ліси*, зокрема поширені *бук*, *дуб*, *сосна*, *ялиця*. Є також зарості чагарників (*маквіс* і *фригана*). Багато *птахів*, *плазунів*, *земноводних*. З-поміж *ссавців* — олень, свиня, заєць, лисиця, вовк, ведмідь та ін. На Б. п. повністю або частково розташ. такі д-ви: *Албанія*, *Болгарія*, *Боснія та Герцеговина*, *Греція*, *Косово*, *Північна Македонія*, *Румунія*, *Сербія*, *Словенія*, *Туреччина*, *Хорватія*, *Чорногорія*. Країни регіону мають значний екон. потенціал. Розвинено *туризм*, зокрема рекреац. та культурно-пізнавальний. Є багато *курортів*. Збережено числ. пам'ятки історії та культури.

Дж.: Regional Human Development Report 2019. New York, 2019.

Літ.: Bideleux R., Jeffries I. The Balkans: A Post-Communist History. Abingdon, 2006; Everyday Life in the Balkans / Ed. by D. Montgomery. Bloomington, 2019; Conflict Areas in the Balkans / Ed. by P. Yürür, A. Özkan. Lanham, 2020; Stojanović S. The Geopolitics of Renewables and the Place of the Western Balkans // The Review of International Affairs. 2022. Vol. 73. № 1186.

С. М. Мойсей

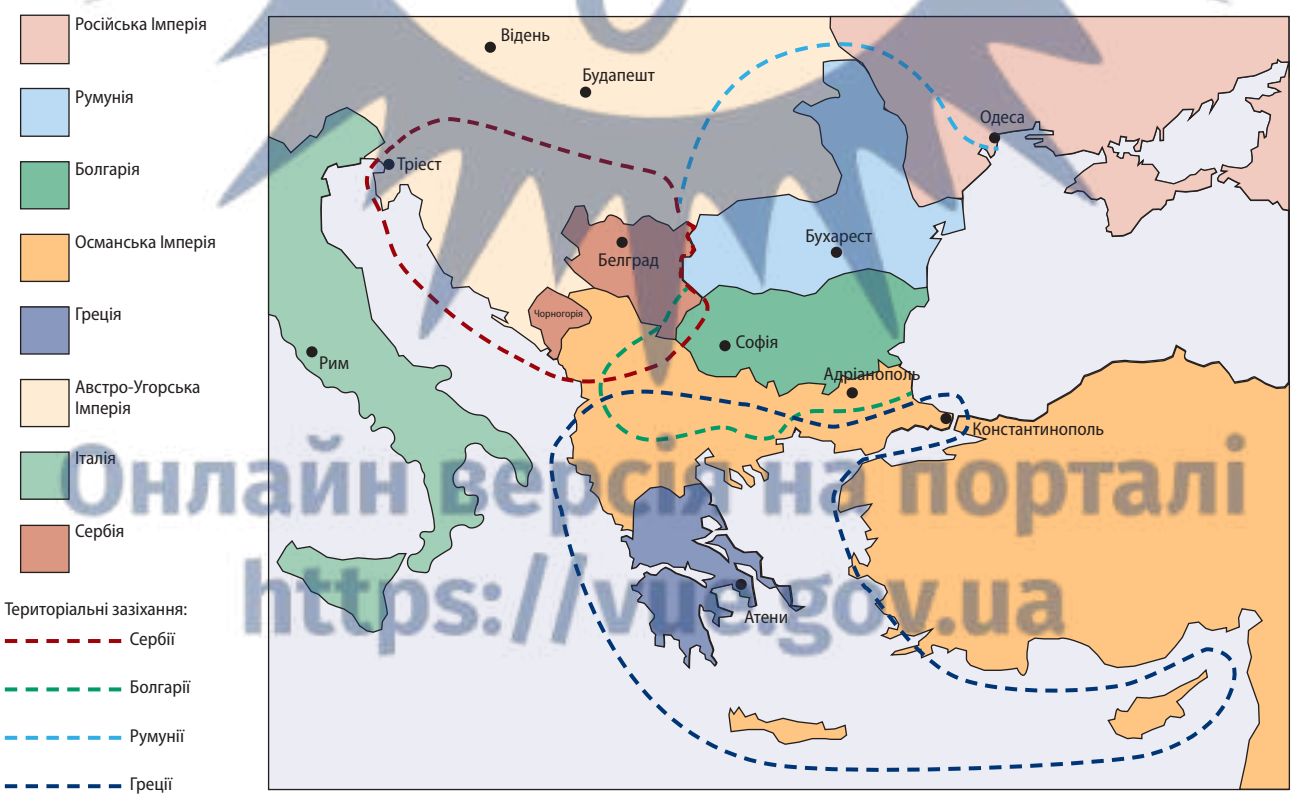
Балка́нські ві́йни 1912–1913 — два *конфлікти збройні* (1912–1913 і 1913), що передували *Першій світовій війні*. Перша війна (09.10.1912–30.05.1913) — збройне протистояння країн створеного 1912 Балкан. союзу (*Сербії*, *Болгарії*, *Чорногорії* та *Греції*) проти *Османської імперії*. Уряд *Російської імперії* намагався спрямувати Балкан. союз проти *Австро-Угорщини*, руйнація якої стала одним із пріоритетів зовн. політики Рос. імперії та Сербії після *Боснійської кризи*. Рос. імперію турбувало зростання активності Австро-Угорщини на Балканах й *Німеччини* в Осман. імперії. Балканські союзники прагнули звільнити від Осман. імперії підвладні їй європ. тер. Вони приблизно визначили територ. частки європ. володінь Осман. імперії, які мала отримати кожна з них після перемоги за можл. *арбітражем* Рос. імперії. У м. *Санкт-Петербурзі* на це вимушено погодилися. Формальним приводом до війни стала відмова Осман. імперії провести

Балканські війни 1912–1913. Король Греції Георг I і цар Болгарії Фердинанд в Салоніках грудень 1912

реформи у своїх європ. володіннях із можливістю надання *автономії Македонії й Фракії*. Італійсько-тур. війна 1911–1912 засвідчила слабкість Осман. імперії, жорстоке придушення *повстання в Албанії* підштовхнули країни Балкан. союзу до виступу. 09.10.1912 Чорногорія першою оголосила війну Осман. імперії. 18.10.1912 це зробили Сербія, Болгарія та Греція. У союз. країнах оголошення війни супроводжувалося патріот. піднесенням, відбулася швидка *мобілізація*, для участі у бойових діях поверталися заробітчани з ін. країн. Армія Осман. імперії виявилася недостатньо підготовленою та мотивованою. Перші

масштаб. бойові дії розгорнулися в Сх. Фракії між болгар. й осман. військами. Поблизу фортеці Лозенград (Кирк-Кілісе) 22–24.10.1912 осман. армія зазнала поразки. 28.10–03.11.1912 її сили розгромлено в битві за м. Люлебургаз (тепер м. Аркадіополь, Туреччина). 07.11.1912 болгар. війська розпочали *облогу* м. Адріанополя (тепер м. *Едірне*). Залишки осман. армії відійшли до заздалегідь укріпленої Чаталджийс. оборон. лінії за 40 км від м. *Константинополя*, де сподівалися зупинити *болгар*. Цей задум реалізовано. Через значні втрати 17–18.11.1912 болгар. війська відступили. Сили сторін серйозно послабили спалахи *холери* й *тифу*. Болгарське командування зберігало шанси взяти м. Константинополь. Це суперечило поглядам Рос. імперії, влада якої з недовірою ставилися до політики болгар. царя Фердинанда I Кобурга (1861; тепер Австрія — 1948; Німеччина): його звинувачували в проавстр. політиці. Можливе захоплення м. Константинополя болгарами викликало негатив. реакцію офіц. Санкт-Петербурга (Росія виступала за контроль Осман. імперії над м. Константинополем і Протоками). Міністр закордон. справ Росії С. Сазонов (1860; Росія — 1927; Франція) обіцяв болгарам тер. компенсації і наполягав на збереженні суверенітету *султана* над європ. берегом Проток. Він також намагався стримати Болгарію через союзників. Проте офіц. *Велика Британія* і *Франція* відмовилися від тиску, аби не відштовхнути Болгарію від д-в *Антанти* (що сталося згодом). Російська дипломатія попередила: якщо болгар. армія увійде в м. Константинополь, Рос. імперія спрямує до осман. столиці Чорномор. флот. Російський уряд почав обговорювати плани відправлення бойових кораблів або навіть *ескадри* і підготовку до висадки *десанту*. Велика Британія і Франція рішуче виступили проти десанту. Болгари не змогли подолати Чаталджийс. укріплення. Чорногорська армія в жовтні 1912 здійснила невдалий *наступ* на м. Скадар (м. Шкодер, тепер Албанія) за 12 км від *Адріатичного моря*. Османська армія утримувала цей насел. пункт до січня 1913. Наступ у Новіпазар. санджаку і Метохії призвів до визволення чорногорцями в жовтні 1912 низки містечок Пн.-Сх. Чорногорії. У Метохії серб.-чорногор. війська вступили до м. Дьяково (Джяковіця), яке тепер перебуває під контролем частково визнаної Республіки *Косово*. Сербська армія провадила наступ у Македонії, землі якої були гол. об'єктом планів союзників, а також у Новіпазар. санджаку і Косово. Станом на 14.11.1912 серб. війська зайняли всю Македонію. Важливе місце в серб. планах посідала проблема виходу до моря. Його можна було забезпечити через албан. тер. До кін. листопада серб.-чорногор. війська зайняли албан. міста Ельбасан, Дурес і *Тирану*, дійшли до узбережжя Адріат. м. у Пн. Албанії. Союзники розглядали перебування своїх армій в Албанії як *окупацію* тур. тер., що підлягали поділу між ними. У рамках цієї війни розгорталися 2 масштаб. міжнар. кризи: Адріат. (пов'язана з прагненням Сербії отримати вихід до моря через албан. землі) та Шкодринська (вилилася в спроби Чорногорії захопити албан. фортецю Шкодер і приєднати р-н Шкодрин. Малесії). У м. *Відні* вважали, що *серби* могли здобути вільн. вихід долиною р. Вардара до *Егейського моря* замість окупації албан. земель на узбережжі Адріат. моря. Австро-Угорщина мала на меті не допустити виходу Сербії до Адріат. м. (це могло становити загрозу Дунайській монархії). У м. Санкт-Петербурзі навпаки схилялися до підтримки Сербії. На противагу діям Сербії Австро-Угорщина погодилася на

Балканські війни 1912–1913. Територіальні зазіхання Сербії, Болгарії, Румунії та Греції

Онлайн версія на порталі
https://vue.gov.ua

проголошення 28.11.1912 незалежності Албанії та розглядала її як можливого союзника проти Сербії та Чорногорії. Вона оголосила часткову мобілізацію та розпочала підготовку до війни проти Сербії. У відповідь Сербія вимушено вивела війська з узбережжя Албанії. Грецька армія провадила наступ від Фессалії та Епіру до Македонії. 27.10.1912 звільнила м. Козани (Пн. Греції) і просунулася до м. Монастира (тепер м. Бітола, *Північна Македонія*). 08.11.1912 грец. армія взяла в облогу сильну тур. фортецю Яніну в Епірі. 09.11.1912 м. *Салоніки* капітулювали перед грец. військами. Греція була єдиною мор. д-вою серед союзників. На неї покладалося завдання знищити мор. комунікації османів в Егейському морі. На поч. листопада грец. флот встановив мор. блокаду Дарданелл. протоки. У битвах 03.12.1912 при Еллі (мис поблизу пд. входу в протоку) і 18.01.1913 поблизу о. Лемнос (пд.-сх. частина Егейського м.) грец. флот переміг. Османські кораблі відійшли до прот. *Дарданелли*, де перебували до кін. війни. 03.11.1912 Осман. імперія звернулася до вел. д-в із проханням посприяти припиненню військ. дій. 13.11.1912 вона попросила *перемир'я* в Болгарії. Спершу влада Болгарії відмовилася, проте після невдалого штурму тур. позицій на Чаталджийс. лінії погодилася. 03.12.1912 перемир'я підписали Сербія, Болгарія, Чорногорія та Туреччина. Греція приєдналася до перемир'я пізніше. Так завершився 1-й період війни. Після держ. перевороту молодотурків новий уряд Осман. імперії відкликав перемир'я. 03.02.1913 осман. війська поновили бойові дії проти Сербії й Болгарії. 08.02.1913 осман. армія і флот завдали удару болгарам на Галліполійс. п-ові. 05.03.1913 грец. війська після 4 місяців облоги зайняли м. Яніна. 24–26.03.1913 відбувся штурм фортеці Адріанополь болгар.-серб. військами й капітуляція тур. гарнізону. Після цих поразок Осман. імперія погодилася на нове перемир'я: підписала його з Болгарією 16.04.1913, із Сербією і Грецією — 20.04.1913. Чорногорські війська після трив. облоги 23.04.1913

Балканські війни 1912–1913. Епізод війни

зайняли фортецю Скадар (м. Шкодер). Під тиском вел. д-в Чорногорія 05.05.1913 змушена передати місто під міжнар. контроль до формування уряду Албанії. Мирний процес відбувався в межах двох міжнар. форумів у м. *Лондоні*: конференції учасників Балкан. союзу з укладення миру з Осман. імперією 16.12.1912–13.01.1913; наради послів 6 вел. д-в, які контролювали перебіг мир. переговорів. 30.05.1913 конференція підготувала мир. договір. Він позбавив Осман. імперію майже всіх європ. володінь на користь союзників. На переговорах позначилися непорозуміння щодо розподілу тер. Македонії між Болгарією, з одн. боку, і Сербією та Грецією — з ін. Розподіл звільн. тер. не конкретизувався в договорі. Сербія не отримала виходу до Адріат. моря. Нарада послів вел. д-в засідала від грудня 1912 до липня 1913. Її гол. увагу зосереджено на політ. статусі та кордонах Албанії. Останню проголошено незалеж. д-вою, проте фактично вона залишалася під *протекторатом* вел. д-в. Мирний договір не задовольнив балкан. д-ви й Туреччину, не сприяв стабілізації міжнар. ситуації на Балканах, а призвів до її ускладнення. Це наблизило поч. Другої Б. в. Друга Балкан. (Міжсоюзниц.) війна (29.06–10.08.1913) відбувалася між союзниками Балкан. союзу 1912 — Сербією, Грецією, Чорногорією та Болгарією. Три перші країни підтримали Осман. імперія й *Румунія*. За підсумками першої війни Фракія й Македонія стали спірн. територіями. Кожна з балкан. країн виношувала амбітні великодерж. плани. Македонію розділено демаркац. лінією між Грецією, Болгарією і Сербією. Нові кордони не були визначені. Не отримавши виходу до Адріат. м. через албан. землі, Сербія вимагала значно більшої тер. компенсації в Македонії, ніж передбачалося договором 1912. Болгарія вважала македонців мовно й культурно найближчим до болгар народом, обґрунтовуючи цим претензії на більшість тер. Македонії. У 1912 там мешкали 2 млн осіб: 1 млн 150 тис. вважали себе болгарами, 400 тис. були *турками*. У регіоні також жили *албанці*, серби та *євреї*. Відносини двох д-в загострювалися. 13.05.1913 Сербія повідомила Болгарію про денонсування союз. договору 1912. 01.06.1913 Греція та Сербія підписали в м. Салоніках договір, що передбачав спільне ведення військ. дій проти Болгарії в разі її нападу. Цей документ також містив пункти щодо поділу Македонії між цими двома д-вами після перемоги над Болгарією. Австро-нім. дипломатія сприяла розколу Балкан. союзу. Росія була проти посилення Болгарії та розпаду Союзу, пропонувала скликати спец. конференцію для розв'язання питання кордонів. Молодотурки в Осман. імперії планували повернути всі втрачені тер. 29.06.1913 болгар. війська перейшли македон. кордон. Наступ болгар був успішним: вони знищили всі передові позиції греків у напрямку до м. Салонік і всі позиції сербів у долині р. Вардару. 30.06.1913 Сербія, Греція та Чорногорія оголосили війну Болгарії. 11.07.1913 у війну проти Болгарії вступила Румунія. Росія підштовхнула Румунію до війни підтримкою її тер. претензій на Пд. Добруджу. Румун. армія без перешкод дійшла до м. *Софії*. Серби завдали болгарам поразки на р. Брегальниці. 10.07.1913 війну Болгарії оголосила Чорногорія. Чорногор. війська вирушили до Македонії на допомогу сербам. Осман. армія скористалася становищем болгар і розпочала наступ. До 22.07.1913 осман. війська зайняли м. Адріанополь і майже всю Сх. Фракію. 20.07.1913 Болгарія запросила перемир'я. 29.07.1913 його підписано. 30.07.1913 в м. *Бухаресті* розпочала роботу мирна конференція (без

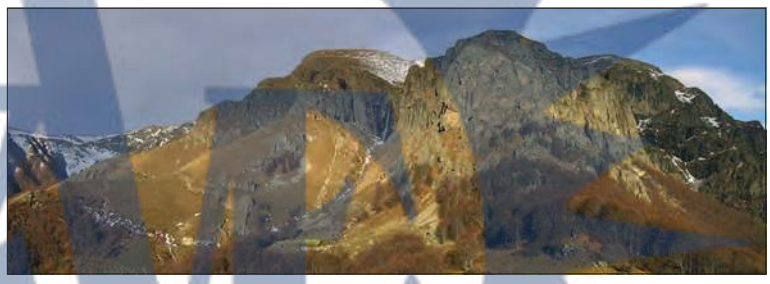
Онлайн-версія
https://vue.gov.ua

участі Осман. імперії). Вона розробила умови мир. урегулювання. 10.08.1913 Болгарія підписала мир. договір із Грецією, Сербією, Чорногорією та Румунією. Майже всю тер. Македонії поділили між собою Греція та Сербія. Греція отримала її пд. частину (Егейську Македонію) з м. Салоніками, частину Зх. Фракії із містами Кавалою, Драмою і Серре, Пд. Епіром із м. Яніною і більшість островів в Егейському м., що збільшило її тер. удвічі. Сербія отримала зх. і центр. частини Македонії, поділила з Чорногорією Новіпазар. санджак, а також домовилася про спільн. кордон. До складу Румунії увійшли Пд. Добруджа й Силістрія. Болгарія залишила невел. частину Македонії — Пірін. край. Відповідно до Константиноп. мир. договору від 26.06.1913 між Болгарією та Осман. імперією Болгарія втрачала переважну частину Сх. Фракії з м. Адріанополем, які повертала Осман. імперія. У Фракії Болгарія зберігала частину узбережжя Егейського м. з портом Дедегач (тепер м. Александруполіс, Греція). Підсумки Другої війни сприяли зближенню Румунії з Антантою, Болгарії — з Австронім. блоком. Територіальні амбіції балкан. країн зробили їх заручниками стратег. розрахунків вел. д-в. Антиболгарський курс Рос. імперії підштовхнув Болгарію до союзу з Австро-Угорщиною та Німеччиною, посиливши їхні позиції на Балканах і *Близькому Сході*. У стратег. розрахунках Рос. імперії Сербії відводили гол. роль можл. удар. сили у зведенні рахунків з Австро-Угорщиною.

Літ.: Schurman J. G. The Balkan Wars 1912–1913. 3rd ed. Princeton, 1916; Троцкий Л. Перед историческим рубежом. Балканы и балканская война // Сочинения : в 21 т. Москва; Ленинград, 1926. Т. 6; Ђуришић М. Први балкански рат 1912–1913. Операције црногорске војске : у 3 кн. Београд, 1959–1960; Жебокрицкий В. А. Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг. Киев, 1960; Виноградов К. Б. Боснийский кризис 1908–1909 гг. — пролог первой мировой войны. Ленинград, 1964; Скоко С. Други Балкански рат 1913 : у 2 кн. Београд, 1975. Кн. 2; Картов В. За карактерот на Балканските војни во однос на Македонија // Македонија во војните 1912–1918. Скопје, 1991; Анчев С. Румънският неутралитет по време на Балканската война // Балканските войни 1912–1913. Велико Търново, 1995; Hall R. C. The Balkan Wars, 1912–1913: Prelude to the First World War. London, 2000; Димитров Б. Войните за национлно обединение 1912–1913, 1915–1918. София, 2001; Erickson E. J., Bush Br. C. Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913. Westport, 2003; Vachkov A. The Balkan War 1912–1913. Sofia, 2005; Despot I. Balkanski ratovi 1912–1913. i njihov odjek u Hrvatskoj. Zagreb, 2013; Сухушина О. Друга Балканська війна 1913 року: ціна амбіцій і стратегічних розрахунків // Вісник Черкас. ун-ту. Сер.: Іст. науки. 2014. № 35; Овчаренко О. На шляху до Балканських війн 1912–1913 рр. // Овчаренко О., Сухушина О., Земзюліна Н. З історії війн першої половини XX століття: деякі питання міжнародних відносин. Черкаси, 2018; Сухушина О. Світло і присмерк першої Балканської війни 1912–1913 рр. // Овчаренко О., Сухушина О., Земзюліна Н. З історії війн першої половини XX століття: деякі питання міжнародних відносин. Черкаси, 2018; Машевський О. П., Купчик О. Р. Османсько-російське дипломатичне протистояння в період Другої Балканської війни 1913 // Східний світ. 2022. № 1; Joll J. The Origins of the First World War. 4th ed. Abingdon, 2022; Mashevskyi O., Kondratenko O. Russian Imperialism in the Balkans During the First Balkan War of 1912–1913 // East European Historical Bulletin. 2022. № 24.

О. В. Сухушина

Балка́нські го́ри, Стара Планина — гірська система в Південно-Східній *Європі*. Розташовані в пн. частині *Балканського півострова*. Західні відроги — у межах *Сербії*. Далі гори простягаються на Сх. тер. *Болгарії* та сягають *Чорного моря* біля *мису* Еміне. Довж. — бл. 555 км, шир. — 15–50 км. Загальна пл. — прибл. 11 596 км². Найвища точка — г. *Ботев* (вис. — 2 376 м). Б. г. відносять до області *альпійської складчастості*. Складаються з паралел. *хребтів гірських* зі згладж. вершинами, пологими пн. та стрімкими пд. *схилами*. Умовно виділяють зх., центр. і сх. частини гір. Утворені кристал. *сланцями*, *гранітами*, *вапняками*, *пісковиками* й *конгломератами* тощо. Поширено *карст*. Є бл. 20 перевалів. Наявні родовища *вугілля кам'яного*, *мідних руд*, *залізних руд*, *поліметалічних руд* тощо. Б. г. утв. *вододіл* між бас. Чорного м. та *Егейського моря*.

Балканські гори. Центральні Балкани

Тут протікає р. Іскир (бл. 352 км, за ін. даними — 368 км), формуючи *ущелину*. Беруть початок річки Огоста (бл. 142 км), Луда-Камчия (180 км, за ін. даними — 200 км), Нішава (218 км) та ін. У Зх. і Центр. Б. г. розташ. багато *водоспадів*, зокрема Райско Прискало (124,5 м). Клімат помірно континент., досить вологий, але в різн. частинах гір умови можуть варіювати. Середня т-ра січня коливається від 0 °С до –10 °С, липня — від +8 °С до +20 °С. Середньорічна кількість опадів — від 550 мм на пд. схилах до 1200 мм на пн. Сніговий покрив тримається до декількох місяців. Характерна різном. флора й фауна. Схили гір вкрито *листяними лісами* та *хвойними лісами* тощо. Зростають *сосна* боснійська, сосна румелійська, або сосна македонська, *ялиця* македонська тощо. На вершинах — *луки*. Наявні осн. групи тварин: *ссавці*, *плазуни*, *земноводні* тощо. Зокрема, тут мешкають *ведмідь бурий*, *кіт лісовий*, *куниця лісова*, *перев'язка*. Серед *птахів* — *балабан*, *пугач*, *сич волохатий*, *сова довгохвоста*. У межах Б. г. відомі різні природоохорон. тер. *Букові ліси* Нац. парку «Центральний Балкан» (засн. 1991; пл. — бл. 72 тис. га) входять до транскордон. об'єкта *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (див. *Стародавні й первісні букові ліси Карпат й інших регіонів Європи*). Є джерела *вод мінеральних*. Б. г. — район *туризму* й відпочинку, де працює низка *курортів*.

Літ.: Todorova M. N. Imagining the Balkans. New York, 2009.

І. І. Петровський

Балка́рці (самоназва таулу — горець) — народ, який живе в південній та південно-західній частині *Кабардино-Балкарії* (Росія). Б. населяють переважно гір. та передгір. райони. Кількість у Росії (2010, перепис) — 112,9 тис. осіб, з них в Кабардино-Балкарії — 108,6 (12,7 % нас. республіки). Проживають також у *Казахстані*, *Узбе-*

Онлайн-версія на порталі
https://vue.gov.ua

кистані, *Туреччині*, США та ін. В Україні — 206 осіб (2001, перепис). Чисельність Б. у світі становить бл. 125 тис. осіб (2010). В *етногенезі* Б. брало участь давнє нас. *Кавказу*, іраномовні *алани*, тюркомовні племена — *кипчаки* (половці) та ін. До складу Росії Б. офіційно увійшли 1827. У 1922 утворено Кабардино-Балкар. а. о., 1936 — Кабардино-Балкар. АРСР. 1944 Б. депортовано в *Середню Азію* та Казахстан. 1957 *автономію* відновлено, Б. повернулися на батьківщину. 1992 утв. Кабардино-Балкар. республіку. *Карачаєво-балкарська мова*, якою говорять Б., належить до тюрк. групи алтайської мовної сім'ї. Панівна релігія — *іслам* (мусульмани-суніти). Головна галузь традиц. госп-ва — відгінне *скотарство*. Займалися також гір. терас. *землеробством*. З промислів були розвинені обробка шкіри й вовни, виготовлення виробів із них, повстяне вир-во тощо. Традиц. муз. інструменти: кобуз (смичковий), саз (щипковий). Збереглися іст. та героїчні пісні, *нартський епос*.

Літ.: Унежев К. Х. История Кабарды и Балкарии. Нальчик, 2005; Мамбетов Г. Х. Из истории культуры и быта кабардинцев и балкарцев (начало XVII — 70-е годы XX в.). Нальчик, 2006; Сабанчиев Х.-М. А. Балкарцы: выселение и возвращение. Нальчик, 2008; История Балкарии и Карачая в трудах Исмаила Мизиева : в 3 т. Нальчик, 2010; Карачаевцы. Балкарцы / Отв. ред.: М. Д. Каракетов, Х.-М. А. Сабанчиев. Москва, 2014; Тетуев А. И. Зарубежная диаспора карачаевцев и балкарцев: история и современность. Нальчик, 2016; Османов Х. Балкария сквозь века. Пятигорск, 2017.

О. П. Гончаров

Балко́н (франц. balcon, італ. balcone, від давньоверхньонім. Balko — колода) — огороджений майданчик, що виступає з площини зовнішньої стіни *будинку* вище першого *поверху* і сполучається з внутрішніми приміщеннями. Конструктивно вирішений у вигляді консол. плити (див. *Консоль*), закладеної в стіну або суміщеної з плитою перекриття, чи плити, що спирається на консолі (*кронштейни*) або *колони*. Винос і довж. Б. залежать від його *конструкції* та клімат. умов району буд-ва. Оскільки Б. слугує для відпочинку в теплу пору року, то найпоширенішим він є у країнах із теплим кліматом. Б. обов'язково має суціл., наскрізну (ґратчасту) або комбінов. огорожі у вигляді *парапету*, *балюстради*, ґрат. Може бути зімкненим, тобто розташ. уздовж декількох приміщень. Французьким (або фальш.) Б. наз. засклені *двері* з наскріз. парапетом, що виступає вперед із площини *фасаду*. Б. влаштовують також в *інтер'єрі споруди* (оркестр. Б. у бальному чи танц. *залах*). У вел. глядацьких залах (*театр*, *цирк*, *кінотеатр*) та на спорт. трибунах *стадіону*, *іподрому*, *велодрому* Б. наз. горішні *яруси* місць для глядачів, що конструктивно вирішені як консол. плита, плита на консол. *балках* або перекриття на колонах. Такі Б. мають суціл. парапет.

Літ.: Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Тимофієнко В. Архітектура і монументальне мистецтво: терміни і поняття. Київ, 2002.

В. В. Вечерський

Балкон. Балкон на фасаді будинку Земської бібліотеки в м. Полтаві

Балла Джакомо. Автопортрет, 1902, приватна колекція

Ба́лла, Джако́мо (італ. Bálla, Giacómo; 18.07.1871, м. Турин, тепер область П'ємонт, Італія — 01.03.1958, м. Рим, Італія) — живописець, скульптор, один із фундаторів *футуризму*. Нар. у сім'ї аптекаря, навчався в муніцип. школі. Працював у майстерні *літографії* та вивчав живопис на курсах при вечір. школі. 1891 через надмірні навантаження залишив майстерню, вчився в Академії Альберті, на курсах *фотографії*. 1893 переїхав до м. *Рима*, створював реклам. плакати, ілюстрації, *дизайн* пакування харч. продуктів, *карикатури*. 1900 вивчав живопис у м. *Парижі*, захопився *пуантилізмом* і *неоімпресіонізмом*. Виставляв роботи в містах *Берліні*, *Дюссельдорфі*, *Мюнхені*, *Парижі*, *Роттердамі*. 1901 оселився в м. Римі. 1904 одружився зі швачкою Елізою Маркуччі. Їхні доньки Люсі Балла (1904–1994) та Еліка Балла (1914–1995) стали художницями у стилі футуризму. 1906, 1929, 1930 брав участь у *Венеційському бієнале*. 1935 став членом Нац. академії св. Луки. Заснував футуризм у живописі та переніс його на скульптуру, сценографію, дизайн. На поч. творчості наслідував *імпресіонізм* і пуантилізм («Автопортрет», «Луна Парк. Париж», обидва — 1900; «Божевільна», 1905). У 1901 познайомився з фундатором футуризму в л-рі Ф. Т. Маринетті (1876; Єгипет — 1944; Італія), а також експерим. фотографіями М. Е. Марк (1940–2015; США) та Е. Майбріджа (1830–1904; Велика Британія), чим сформував влас. стиль. Поєднував перенесені з л-ри в зображув. мист-во принципи футуризму та досягнення ефекту реальності життя як пост. руху. 1910 разом зі своїми учнями та послідовниками У. *Боччоні* й Дж. *Северіні* написав 2 маніфести худ. футуризму. Рубіжним твором у професс. становленні та історії футуризму стала картина «Вуличний ліхтар» (1910), яка зберегла манеру пуантилізму, але вже відтворила наміри нов. стилю. Найпліднішa фаза творчості тривала до сер. 1920-х. Викликав ажіотаж навколо себе й футуризму роботами «Динамізм собаки на повідку» (1912), «Політ ластівок» (1913), «Анотація швидкість + звук» (1914). Намагався відтворити в живописі світло, звук і рух. Залучав прийом симультанності — нашарування зображення в різних стадіях руху. Ефект фрагментарності та кадрування картин — в основі ідеї анімац. фільмів (див. *Анімація*). У річищі футурист. позитив. ставлення до прогресу зображував рух техніки, машин, громад. транспорту як проявів розвитку сусп-ва та можливості показати динаміку життя. Заперечував футурист. уявлення про людину як досконалу машину. Ігнорував мотиви жорстокості й насильства. Зображував героїв відповідно до правил *реалізму*, але в динаміці та без портрет. деталізації («Хода», 1912; «Дівчина-дерево», 1915; «Монахині та краєвид», 1925). У пошуках зображення руху світла дійшов до експерименту з відтворенням його як спектра, частини якого можна показати окремо за допомогою геом. фігур, ліній, кольору з умов. сенсом, чим заклав основи мист-ва *абстракціонізму* («Трансформації форми — духу», 1918; «Зламана розмова», 1920). У 1920-ті захопився *спіритизмом* і намагався зображувати не лише фіз. світло, але й косм. випромінювання, міст. зв'язок Землі з ін. вимірами та потойбіч. силами («Песимізм та оптимізм»; 1923), зображення ландшафту з висоти пташ. польоту («Лінії поведінки»; 1926). Підписав 1929 маніфест аерживопису, зміст якого перегукувався з влас. міст. пошуками та поглядами на зображення простору й руху. На завершал. етапі творчості повернувся до традиц. сюжет. мист-ва («Давай, уже запізно», 1934; «Ми четверо в дзеркалі», 1945).

https://vue.gov.ua

Створював *інсталяції* з картону, паперу, дротів, які на ранньому етапі творчості відображали поєднання світла, звуку й кольору («Швидкість і шум»; 1915). Композиції футурист. періоду передавали рух і множинність світу («Силові лінії кулака Боччоні»; 1915). Окремі роботи зберігаються в музеях, галереях і приват. колекціях *Італії*, *Австрії*, *Великої Британії*, США, *Швеції*.

Літ.: Бенюк О. Б. Експеримент в європейському та українському футуризмі // Гілея. 2017. Вип. 118.

Н. Є. Шолухо

Ба́лойфоссен, Балоїфоссен, Балайфоссен (норв. Balåifossen, від Balåi — Балой, назва річки, та foss — водоспад) — водоспад у *Норвегії*. Розташований на р. Балой у пд.-зх. частині країни, за 95 км на Сх. від м. Бергена (адм. ц. фюльке Вестланн). Один із найвищих водоспадів *Європи*: вис. заг. — 850 м (за ін. даними — 700 м), найбільшого із 3-х *каскадів* — 452 м. Середня шир. — бл. 8 м. Живиться талим *снігом*, улітку й восени може пересихати. Клімат регіону вологий. Середня т-ра січня — –5 °С, липня — +12 °С. Середньорічна кількість опадів — понад 1 600 мм.

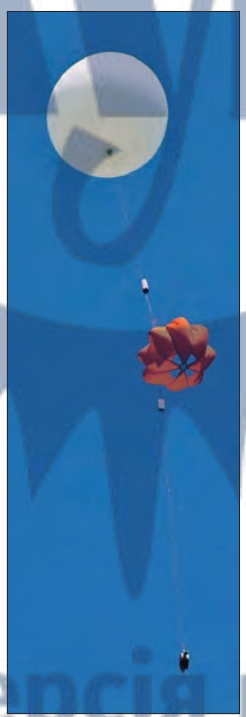
Балойфоссен

Бало́н (франц. ballon, від італ. palla — куля, сфера) — 1) У *техніці*: а) скляна, метал. або гумова посудини круглої чи циліндр. форм для зберігання газів або рідин; зазвичай обладнані пристроєм із випуск. отвором та запір. *вентилем*; б) гумова автомобільна, мотоциклетна, велосипедна та ін. *шини*, наповнені стисненим *повітрям*; в) скляна або метал. газонепроникні оболонки *електровакуумного приладу*; г) газонепроникна оболонка *аеростата* або *дирижабля*, наповнена легшими за повітря газами.

2) У *метеорології* — Б.-зонд (метеозонд) — безпілот. сферич. *аеростат* із метеорол. приладами, признач. для вивчення верх. шарів *атмосфери*.

3) У *балеті* — здатність під час стрибка затримуватися в повітрі в певній позі; елемент класич. танцю (див. *Балетна техніка*).

Літ.: Савицький О. М., Мандрик О. М., Савицький М. М. Особливості конструкції і надійність зварних комбінованих балонів високого тиску // Розвідка та розробка нафт. і газових родовищ. 2013. № 2; Водчиць О. Г., Затула В. І. Основи метеорології і кліматології. Київ, 2017.

Балон. Метеозонд

Бало́нна астроно́мія — підрозділ спостережної *астрономії*, який об'єднує комплекс методів і засобів, призначених для проведення астрономічних спостережень, за допомогою *аеростатів* (стратостатів). *Телескоп* у Б. а. підвішують до одного або кількох стратостатів. Фактично, телескоп на повітр. кулі — тип борт. телескопа. Верхня межа підйому аеростатів (стратостатів) — до 50 км. Але досягнення навіть таких незнач. висот дають змогу підвищити межу проникної здатності телескопа та проводити дослідження в смугах частот за межами вікон прозорості земної *атмосфери*. Переваги Б. а.: значно менші фін. та матер. витрати, простіша орг-ція спостережень. Максимальна вис. підняття стратостатів (аеростатів) набагато вища, ніж гранична вис. борт. телескопів. Серед недоліків використання Б. а. — невел. проміжки часу (кілька днів), протягом яких аеростати можуть забезпечувати необхід. вис. польоту; тех. складність безпеч. приземлення аеростат. телескопів без пошкодження їхніх мех. або оптич. частин; повітр. шар (балон) закриває від об'єктива телескопа навколозенітну область небес. сфери, що унеможливлює спостереження в цій ділянці (навіть використання довгих лагів не дозволяє досягти кутового розміру недоступ. ділянки меншим за 2°); телескоп має бути стабілізований від руху стратосфер. вітрів, а також *рухів оберта́льних* (ротаційних) та маятникових повітр. кулі й лагів (особливо за використання довгих лагів). Азимутальне *юстування* телескопа може бути забезпечене використанням *магнітометра* разом із *гіроскопом* або використанням *астрокомпаса* (астровізиру).

Літ.: Boggs S., Jean P., Slassi-Sennou S. et al. Balloon Flight Test of Pulse Shape Discrimination (PSD) Electronics and Background Model Performance on the HIREGS Payload // Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section A. 2002. Vol. 491. № 3; Chen C., Baumgartner W., Chonko J. et al. In-Flight Performance of the Balloon-Borne High Energy Focusing Telescope // Bulletin of the American Astronomical Society. 2006. Vol. 38; Rabii B., Winant C., Abroe M. et al. MAXIMA: A Balloon-Borne Cosmic Microwave Background Anisotropy Experiment // Review of Scientific Instruments. 2006. Vol. 77. Is. 7; Tueller J., Krimm H., Okajima T. et al. InFOCμS Hard X-Ray Imaging Telescope // Focusing Telescopes in Nuclear Astrophysics. Dordrecht, 2014.

О. Г. Шевчук

Балотува́ння (від італ. Ballottare — обирати кулями для голосування, з ballòtta — куля) — *голосування* під час обрання особи на виборну посаду або до складу колегіального органу шляхом підняття руки чи опускання до урни *бюлетенів*. Назва історично походить від процесу обрання венеційських *дожів*. Цю процедуру проводили шляхом опускання в урну чорн. та білих куль, що означали голоси «за» чи «проти». В Україні — реалізація *громадянином* свого пасив. *виборчого права* як кандидата в *народні депутати України*, *Президента України*, депутата місц. рад, сільського (селищного) чи міськ. голови тощо. Балотуватися — висувати свою кандидатуру для Б.

Дж.: Виборчий кодекс України: набрав чинності 1 січ. 2020 р. Харків, 2020.

Літ.: Нестерович В. Ф. Виборче право України. Київ, 2017.

Ба́лта — місто, адм. ц. Балтської тер. громади *Подільського району Одеської області* України. Розташовано на Пн. області, на р. *Кодими*. Відстань до м. *Одеси* — бл. 230 км. Тер. — 22,9 км². Відома з 16 ст. Наприкін. 17 ст. у долині р. Кодими відбулося спорудження замку, навколо якого виникло поселення Юзефград. Згідно з *Ясським мирним договором 1791*, *слобода* Б. відійшла до *Російської імперії* та була включена до Катеринослав. *намісництва*. Поселення Юзефград

Балта на карті України

Електронна версія на порталі
http://vue.gov.ua

Балта. Герб

пізніше наз. Єленським, 1797 об'єднали зі слободою. Відтоді повіт. центр *Подільської губернії* із сучас. назвою. Згодом місто активно розвивалося як торг. і ремісн. центр. 1865 відкрито залізн. лінію Одеса — Б., одну з перших на тер. України. 1923 за новим адм. поділом стала центром однойм. округу й району. 1924–1929 — столиця Авт. Молдав. Соціаліст. Рад. Республіки (див. *Молдавська АРСР*). 1940 у складі Балт. р-ну включено до Одес. обл. У роки *Другої світової війни* окуповано, звільнено 1944. Занесено 2001 до списку іст. населених місць. 2016 віднесено до категорії міст обл. значення. 1991–2020 — адм. ц. Балт. р-ну (тепер ліквідовано) Одес. обл. України. Згідно з адм.-тер. реформою від 2020 входить до Поділ. р-ну. Того ж року затверджено адм. ц. Балт. тер. громади.

Балта. Панорама міста

Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 18 079 осіб, густота — бл. 790 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами (2001, перепис): українці (82,7 %), росіяни (13,5 %), молдовани (1,7 %) та ін. За статевими групами: чоловіки (46 %), жінки (54 %). Укр. мову вважали рідною 81 % осіб, рос. — 17,4 %, молд. — 0,99 % тощо. Нас. зменшується, 2001 становило понад 19 тис. осіб.

Балта. Колишній палац Любомирських

Клімат помірно континентальний. Серед. т-ра січня — –5 °С, липня — +21 °С. Середньорічна кількість опадів — бл. 450 мм, найбільше улітку. Розвинені важка й легка галузі пром-сті. Здійснюється вир-во електроенергії, виготовлення машин і устаткування для с. г. Серед підприємств — верстаторемонт., цегельний з-ди, швейна й хутрова ф-ки, буд. компанії тощо. Переважають торгівля, зокрема роздріб., ресторан. госп-во. Наявні провід. банки України й пошт. від-ня. Є однойм. залізн. станція, розташ. за 8 км від Б. Виконуються перевезення у приміськ. і далекому сполученні (міста *Запоріжжя*, *Дніпро*, *Львів*, *Харків*). Містом проходять автом. дороги регіон. значення. Діє автостанція. Організовано міські та приміські автобус. маршрути. Налагоджено сполучення між нас. пунктами тер. громади й області. Найпоширенішим є автотранспорт.

Наявні ясла-садки, заклад початк. освіти, 3 ліцеї, спец. школа. Діє Балт. пед. фах. коледж (засн. 1930). Є центр дит. творчості, дит. школа мист-в, ДЮСШ, інклюзивно-ресурс. центр. Працюють Балт. іст. музей (засн. 2014), центр культури й дозвілля. Відкрито кінотеатр. Серед архіт. пам'яток — костел Св. Станіслава (18 ст.), Свято-Успен. собор, комплекс Балтсько-Феодосіїв. чол. монастиря (обидва кін. 19 ст. — поч. 20 ст.), пожеж. каланча 27 м заввишки (1920-ті) тощо. Популярні футбол, волейбол, баскетбол тощо. Є спорт.-оздоров. комплекс, спорт. майданчики для занять легкоатлет. видами спорту й силовими вправами, скейт-парки.

Тут нар. бібліотекознавець і бібліограф К. *Рубинський*, реж. В. М. *Шевченко* та ін. З Б. пов'язано життя письменника К. *Гордієнка*, космонавта Г. *Шоніна* тощо.

Літ.: Бойко Е. А., Ухожанский М. П., Цванг С. Р. Балта: Путеводитель. Одесса, 1981; Балта // Чисельність наявного населення України на 1 січня 2022. Київ, 2022; Івченко А. Міста України: 30 років незалежності. Київ, 2022.

Балтаро́вич, Володи́мир Симео́нович (справж. прізвище — Стон; 08.06.1904, м. Золочів, тепер Львів. обл., Україна — 11.10.1968, м. Прага, Чехія; похов. у м. Вейпрти, Чехія) — композитор, співак (тенор), музичний діяч. Нар. у сім'ї поштового працівника, батько з 1908 виїхав на заробітки до США, де помер (1919). Хлопчика всиновив адвокат М. Балтарович. Член 15-го куреня ім. гетьмана П. Орлика в м. Золочеві. Для золочів. пластунів уклав «Пластовий гімн» та пісні на слова Р. *Купчинського*. 1922 закінчив Терноп. укр. гімназію. Після переїзду до м. Львова належав до 1-го куреня Уладу укр. старших пластунів ім. Ф. Черника. 1922 Б. за порадою батьків вступив на мед. ф-т Львів. ун-ту (тепер *Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького*). Водночас навчався в Драм. школі при *Львівському таємному українському університеті*. 1922–1925 — у Вищому муз. ін-ті у м. Львові (тепер *Львівська національна музична академія імені Миколи Лисенка*; клас ф-но — у В. *Барвінського*, клас скрипки — у Й. Москвичева). 1925 переїхав до м. Праги, де продовжив мед. студії в *Карловому університеті*. Водночас став студентом муз. відділу Укр. високого пед. ін-ту ім. М. Драгоманова (1931 закінчив із відзнакою). 1928 відвідав *Закарпаття*, де записав чимало нар. пісень, що стали основою його творів, зокрема фортеп. сюїти «Різдво в Ясіні». Був актив. організатором муз. життя. Член Союзу укр. профес. музик, соліст хору «Львівський Боян», опер. співак. Разом із Н. *Нижанківським* (1893; тепер Україна — 1940; Польща) став співзасновником мист. групи «Богема» та однойм. жін. квартету (1936–1939). Співав у чол. квартеті «Ревелерси» під проводом Є. Козака (1907–1988; Україна). 1937–1939 брав участь у муз. радіопередачах. Виступав у концертах як співак. Опублікував низку статей у журн. «Українська музика». Від 1933 співпрацював із чол. вокал. квартетом «Євген», для якого скомпонував джаз. пародії «Де ти бродиш?», «Всіх вас очаруєм», танго «Ти не питай». Успішною була

Онлайн-версія видання
history.gov.ua

співпраця з польськ. вокал. квартетом «Хур Еріяна» (1934–1939); здійснив обробку понад 10 муз. творів. Наприкін. 1930-х працював у туберкульоз. відділі Львів. лікарні. Від 1939 — на військ. службі в польській армії. Був у нім. полоні, з 1940 — на роботі в Німеччині. Працював див. лікарем у м. Хемніці (Німеччина). З 1946 жив у м. Празі. На хвилі «Праз. весни» разом із дружиною піаністкою та балериною Г. Голубовською отримав від влади дозвіл на виїзд до м. Нью-Йорка (США), де Б. запропонували посаду керівника й диригента хору при Укр. муз. ін-ті (тепер Укр. муз. ін-т Америки). У репертуарі — твори зх.-укр. композиторів, власні твори, укр. нар. пісні. Створив оперети «Мефістіада» (1931), «Подружжя в двох помешканнях», «Жабуриння» (у співавт.; обидві — 1932–1934); солоспіви і хори на вірші Т. *Шевченка*; пісні «Карі очі» (слова В. Куссого, 1920-ті), «Борімося, брати-галичани» (слова Р. *Купчинського*), «Я вдячний тобі» (слова Л. *Лепкого*), «Твої очі» (слова О. *Олеся*), «Пісня про Довбуша», «Зелені гори» та «Ноктюрн вулиці» (слова *Лесі Українки*); пісні на власні вірші; для дух. оркестру — марші «Похід медиків» (1937), присвяч. Т-ву Червоного Хреста (1955); соната для скрипки і ф-но. Деякі рукописи творів Б. зберіг І. Соневицький (1926; Україна — 2006; США). Празький архів врятував проф. М. *Мушинка*. Б. трагічно загинув.

Літ.: Наш театр. Книга діячів українського театрального мистецтва. 1915–1975 : у 2 т. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1975. Т. 1; Медведик П. Діячі української музичної культури: Матеріали до біобібліографічного словника // Записки Наук. тов-ва ім. Шевченка: Пр. музикознав. комісії. 1993. Т. 226; Мушинка М. Маловідомий український композитор Володимир Стон-Балтарович // Записки Наук. тов-ва ім. Шевченка: Пр. музикознав. комісії. 1996. Т. 232; Симоненко В. Українська енциклопедія джазу. Київ, 2004.

Балтача Сергій Павлович

Балтача́, Серг|́ій Па́влович (17.02.1958, м. Жданов, тепер м. Маріуполь Донец. обл., Україна) — спортсмен, футболіст (центральний захисник), тренер, майстер спорту СРСР міжнародного класу (з 1980), заслужений майстер спорту СРСР (з 1986), чемпіон. Починав займатися *футболом* у дит. команді клубу «Азовець» (тренер — В. Сидоров), грав у турнірі «Шкіряний м'яч» як *форвард* і отримав приз найкращого бомбардира. З 14 р. навчався в Харків. спортінтернаті (тепер Харків. респ. ліцей-інтернат спорт. профілю; тренер — М. Кольцов). Там був переведений на позицію опор. півзахисника, згодом захисника. Закінчив 1983 Київ. держ. ін-т фізкультури (тепер *Національний університет фізичного виховання і спорту України*). У червні — жовтні 1976 виступав за команду клубу «*Металіст*», зіграв 18 матчів, 1977–1988 — за «*Динамо» (Київ)* під керівництвом тренера В. *Лобановського*. У чемпіонатах СРСР за ФК «Динамо» зіграв у 245 матчах, забив 6 м'ячів. Чемпіон СРСР 1980, 1981, 1985, 1986, сріб. призер — 1978, 1982. Володар Кубку СРСР 1978, 1982, 1985, 1987. Входив до списку найкращих футболістів СРСР 7 разів. У єврокубках зіграв у 37 матчах, забив 1 м'яч. Володар Кубку володарів кубків (1986). У складі юніор. збірної СРСР став чемпіоном світу (1977), молодіж. збірної СРСР — чемпіоном Європи (1980), олімп. збірної — бронз. призером *Літніх Олімпійських ігор 1980* (м. Москва). Був членом збірної команди СРСР (1980–1988), провів 45 матчів, забив 2 м'ячі. Учасник Чемпіонату світу 1982 (5 матчів, 1 гол). Автор ювілейного, 1 100 м'яча, забитого за всю історію на чемпіонатах світу. Срібний призер Чемпіонату Європи 1988 (грав лише у фіналі). Першим з футболістів СРСР поїхав грати до клубу Великої Британії; був гравцем осн. складу клубу «Іпсвіч Таун» (м. Іпсвіч, Англія; серпень 1988 — червень 1990; 28 матчів, 1 гол). Виступав за клуби «Сент-Джонстон» (Перт, Шотландія; липень 1990 — червень 1993; 90 матчів, 1 гол), «Інвернесс Каледоніан Тісл» (м. Інвернесс, Шотландія; 1993–1995; 9 матчів, тренер-гравець). Як гравець-захисник вирізнявся надійністю, вольов. якостями, здатністю врівноважено обрати необх. рішення, безпомилк. виконанням тактико-тех. прийомів. Після завершення кар'єри гравця розпочав кар'єру тренера в Україні як асистент гол. тренера клубу «ЦСКА — Борисфен» (м. Київ; 1995–1998). Згодом повернувся до Шотландії, працював асистентом гол. тренера футбол. клубу «Сент-Міррен» (1998–1999). Навчався 1999–2000 в *Единбурзькому університеті*, де здобув сертифікат викладача. Був співробітником із розвитку футболу Шотланд. футбол. асоціації (1999–2001). Працював гол. тренером в коледжі Бекона (м. Лондон; 2008–2012). Працює тренером в Академії футбол. клубу «Чарлтон Атлетик» (м. Лондон; 2002–2008 і з 2012). Нагороджений орденом «За заслуги» III ступ. (2016).

Літ.: Балтача Сергій Павлович // Динамо. Энциклопедия. Москва, 2003; Балтача Сергій Павлович // Футбол. Энциклопедия : в 3 т. Москва, 2012. Т. 1; Талиновский Б. Х., Франков А. В., Панкратов Е. П. Чемпионаты Европы : в 7 т. Киев, 2012. Т. 5.

С. В. Глухова

Ба́лти — представники народів, які розмовляють мовами балтійської групи (див. *Балтійські мови*) балто-слов'янської гілки *індоєвропейських мов*. Населяють тер. сучас. *Литви* й *Латвії*, розмовляють *литовською*, *латиською* та латгал. мовами (відповідно до зак-ва Латвії латгал. мова — літ. варіант латис. мови). Деякі лінгвісти вважають окр. балт. мовою жемайтську, проте зазвичай її класифікують як *наріччя* лит. мови. У ран. *середньовіччі* Б. населяли знач. тер. за межами їхн. сучас. ареалу. Зокрема, пд. й пд.-сх. узбережжя *Балтійського моря* (тер. сучас. Польщі та Калінінград. обл. Росії), більшу частину тер. сучас. Білорусі та всіх прикордон. із нею областей Росії. У 9–10 ст. низка балт. племінних союзів — голядь (Пд. сучас. Моск. обл., Калуз. і Смолен. обл.), курші (Зх. сучас. Литви й Латвії), *ятвяги* (межиріччя річок *Західного Бугу*, Нарви й *Німану*) і литва (бас. р. Вілії, серед. та верх. течія р. Німану й серед. течія р. Західного Бугу) — визнавала зверхність давньорус. князів і сплачувала їм *данину*, що згадано в «*Повісті минулих літ*». *Слов'яни* остаточно асимілювали балт. племена на тер. сучас. Польщі, Білорусі та Росії (крім пруссів у сучас. Калінінград. обл.) у пізн. середньовіччі (до 15 ст.). Нім. хрестоносці (див. *Тевтонський орден*) підкорили племена пруссів у 13 ст. З кін. 13 ст. розпочався інтенс. процес асиміляції пруссів німцями. Останні відомі носії прус. мови померли під час епідемії чуми 1709–1711. Існування балт. племен далеко за межами сучас. Литви й Латвії засвідчено впливом балт. *субстрату* на *слов'янські мови* (передусім на білорус.) і числ. *топонімами* балт. походження в

Польщі, Білорусі, Росії (Курс., Брян., Смолен., Калуз., Тульс., Моск., Новгород. і Псков. областей) та Україні (Київ., Житом. й Чернігів. області).

Літ.: Gimbutas M. The Balts. London, 1963; Денисова Р. Антропология древних балтов. Рига, 1975; Bojtár E. Foreword to the Past. A Cultural History of the Baltic People. Budapest, 1999; Рудич Т. О. Балти на території України за доби Київської Русі. Антропологічний аспект // Археол. і давня іст. України. 2020. Вип. 2.

Ба́лтимор, Балтімор — місто штату *Меріленд Сполучених Штатів Америки*. Розташ. в центр. частині штату, на р. Патапаско, на зх. березі Чесапік. зат. Відстань до м. Аннаполіса — 48 км. Тер. — 209,6 км², разом з *акваторією* — 238,4 км². Найдавніші сліди люд. поселень датують 10 тис. до н. е., зокрема виявлено стоянку палеоіндіанців, а також декілька стоянок архаїчного (8–2 тис. до н. е.) і вудленд. періодів (1 тис. до н. е. — 1 тис. н. е.). Перші поселення європейців з'явилися в сер. 17 ст. 1706 у межах сучас. міськ. р-ну Локаст Пойнт закладено *порт*. Б. засн. 1729, наз. на честь 2-го барона Балтимор С. Калверта (1605–1675; тепер Велика Британія). Від 1786 — адм. ц. одной. округу. У період *війни за незалежність США 1775–1783* тут проходили засідання 2-го Континент. конгресу (грудень 1776 — лютий 1777), тоді Б. був факт. столицею США. 1796–1797 офіційно зареєстровано як місто. У вересні 1814 відбулася Балтимор. битва — одна з осн. в англо-амер. війні 1812–1814, що завершилася поразкою брит. військ. На поч. *Громадянської війни в США 1861–1865* Б. зайняла федер. армія США. 1968 місто стало осередком заворушень, спричинених убивством реліг. діяча М. Л. *Кінга*.

Балтимор. Прапор

Балтимор. Печать

Балтимор. Панорама міста

Заг. кількість нас. (2020, перепис) — 585,7 тис. осіб, густота — бл. 2 794 особи/км². Склад нас. за етніч. групами (2021, оцінка): афроамериканці (61,9 %), білі (27,3 %), іспаноамериканці та латиноамериканці (5,6 %) та ін. За реліг. групами (2015, оцінка): протестанти (50 %), нереліг. (18 %), римо-католики (15 %) та ін. За віковими групами (2021, оцінка): до 18 р. — 20,5 %, 18–64 р. — 65,4 % 65 р. і більше — 14,1 %. За статевими групами: чоловіки (47,1 %), жінки (52,9 %). Англ. мову вважали рідною 90,9 % осіб (2010, перепис). Нас. зменшується, 2010 становило 620,9 тис. осіб.

Клімат вологий субтроп., з м'якою зимою та тривалим спекот. літом. Серед. т-ра січня — +2 °С, липня — +26 °С. Середньоріч. кількість опадів — понад 1 100 мм, найбільше в липні — вересні. Узимку можливий крижаний дощ.

Сучасна пром-сть не має знач. впливу на економіку, від поч. 21 ст. місто зазнало *деіндустріалізації*. До виробн. сфери залучено бл. 3 % населення (2021, оцінка). Працюють металург. «БА Стіл» («BA Steel»), судноремонт. «Дженерал Шіп Репейр» («General Ship Repair»), текстильна «Андер Армор» («Under Armour») компанії, цукр. з-д «Доміно Шугар» («Domino Sugar») та ін. Є також окр. індустр. та бізнес-парки. Третинний сектор економіки є провідним. Діє Балтимор. всесвіт. центр торгівлі. Розвинено також сферу охорони здоров'я, ресторан., готельне госп-во, банків. справу, страхування, нерухомість тощо. Зокрема, тут базуються міжнар. компанії з управління інвестиціями «Т. Роу Прайс Груп» («T. Rowe Price Group») і «Легг Мейсон» («Legg Mason»), мед. корпорація «Лайф-Бридж Хелз» («LifeBridge Health») та ін. Один із чільних секторів економіки — *туризм*. Щороку місто відвідують понад 25 млн осіб. Міжнар. аеропорт «Б. / Вашингтон» розташ. прибл. за 15 км від міста, серед. річ. пасажиропотік становить понад 20 млн осіб. Станція Б. Пенн — гол. залізн. вузол, пасажиропотік становить понад 400 тис. осіб. Належить до лінії пн.-сх. коридору. Балтимор. порт вважають одним із найб. у США за вантажообігом. Працюють 5 держ. і 12 приват. вантаж. *терміналів* та пасажир. круїз. термінал, який щороку обслуговує понад 200 тис. осіб. Місто розташ. на перетині автом. доріг, що є частиною системи міжштат. *автомагістралей*. Громад. транспорт представлено автобусами, швидкіс. трамваєм, метрополітеном (з 1983; включає 14 станцій), вод. таксі.

Відомий осередок розвитку *біотехнологій* та *медицини*. Зокрема, тут діють Меріленд. наук. центр (засн. 1797 як академія), біопарк Меріленд. ун-ту (засн. 2003), парк науки й технологій Ун-ту Дж. Гопкінса (засн. 2006). Станом на 2021 нараховували 37 закладів поч. освіти, 59 серед. або комбін., 16 старших шкіл. Серед ЗВО — коледж мист-в Меріленд. ін-ту (засн. 1826), міський громад. коледж (засн. 1947); Ун-т Дж. Гопкінса (засн. 1876; приват.); держ. ун-ти Моргана (засн. 1867), Коппіна (засн. 1900), Б. (засн. 1925) тощо. Є бібліотеч. мережа ім. Е. Пратта, наук. б-ка Дж. Пібоді. У місті працюють Археол. музей ім. Дж. Гопкінса (засн. 1882), Балтимор. музей мист-в (засн. 1914), Волтер. худ. музей (засн. 1934), Балтимор. музей пром-сті (засн. 1977), Амер. музей візіонер. мист-ва (засн. 1995) та ін. Виділяють 4 райони мист-ва й розваг, де зосереджено різні заклади культури. З-поміж театр. установ — «Іподром» (засн. 1914), Балтимор. центр. сцена (засн. 1963) тощо. Давню історію має центр виконав. мист-ва «Лірик Б.» (засн. 1894). Відомі Балтимор. симф. оркестр (засн. 1916) та Балтимор. опера (засн. 2009). Меріленд. центр історії та культури (засн. 1844 як іст. т-во) вважають найстарішим у штаті відповід. закладом. Діють Балтимор. конференц-центр, Меріленд. артплейс, культ. центр Юбі Блейка. Серед традиц. заходів — фестиваль наук. фантастики й фентезі «Балтикон» (з 1966), худ. фестиваль «Артскейп» (з 1982), фестиваль «Гонфест» (з 1994), Балтимор. книжк. фестиваль (з 1995), Меріленд. кінофестиваль (з 1999) та ін. Традиційну житл. *забудову* з 1790 формують цегл. малоповерх. зблоковані *будинки*. До списку пам'яток Б. занесено понад 200 об'єктів, з-поміж яких — каплиця семінарії Св. Марії (1806–1811),

Електронна версія на сайті
https://vue.gov.ua/

особняк Керролла (бл. 1811), будинок-музей Е. А. *По* (бл. 1830), ратуша (1867–1875), сх. жін. вища шк. (1869–1870), амер. пивоварня (1887), станція Маунт-Роял (1896), готель «Бельведер» (1902–1903), митниця США (1903–1907), будинок Ганса (1911), театр «Сенатор» (1939) та ін. Найвизначніші споруди — у стилістиці *історизму* в різних модифікаціях від *неокласицизму* до *необароко*, *неоготики* та різном. стиліст. поєднань у межах *еклектики*. Сакральні споруди вирішено в стилях *класицизму* (Балтимор. базиліка — перший катол. собор у США; 1806–1821); неоготики (лютеран. кірха, 1807–1808; методист. церква Маунт-Вернон-Плейс, 1870–1872); *ардеко* (катол. собор Пресв. Богородиці; 1954–1959). У 1960–1970-х збудовано багато *хмарочосів*, які сформували сучас. *панораму* міста. Спо-

Балтимор. Вид на місто з Часопікської затоки

руда Балтимор. траст. компанії (1920-ті; тепер Амер. банк) — одна з перших у стилі ар-деко. Балтимор. всесвіт. центр торгівлі є найвищою п'ятикутною в плані рівнобіч. спорудою у світі (1973–1977; вис. — 123 м). З кін. 1970-х до поч. 2000-х тривала реконструкція *історичного центру міста*. Було споруджено Балтимор. конференц-центр (1979), нац. акваріум (1981) та ін.

Культивують бейсбол, футбол, регбі, лакрос, кінний спорт тощо. Серед осн. об'єктів спорт. інфраструктури — стадіон Дж. Юнітаса (1978; 11 тис. місць), бейсбольний стадіон Оріол Парк (понад 44 тис. місць), стадіон «Ем енд Ті Банк» (1998; 71 тис. місць) тощо. Є іподром Пімліко (1870). Відомий акваклуб Пн. Б., де тренувалися призери *Олімпійських ігор*.

Місто-побратим м. *Одеси* (з 1975).

Тут нар. вчений Дж. *Іддінгс*, спортсмен і переможець Олімп. ігор Р. Гаррет (1875–1961), спортсмен Дж. Рут (Бейб Рут; 1895–1948), учений і лауреат Нобелів. премії М. *Родбелл*, політ. діячка Н. Пелосі (нар. 1940), кінорежисер і лауреат премії «*Оскар*» Б. *Левінсон*, астронавти М. *Айвінс*, Т. Джонс (нар. 1955), Р. *Кербім* та Г. Вайсман (нар. 1975), спортсмен і призер Олімп. ігор М. *Фелпс* та ін. З Б. пов'язано життя письменника Е. А. По.

Літ.: Beirne Fr. F.The Amiable Baltimoreans. Baltimore, 1984; The History of Baltimore // The Comprehensive Master Plan. Baltimore, 2006; Crenson M. Baltimore: A Political History. Baltimore, 2017; Whitehorne J. The Battle for Baltimore 1814. Berwyn Heights, 2020.

Балти́стика — сукупність гуманітарних дисциплін, які займаються дослідженням мов і культур балтійських народів. Здебільшого терміном «Б.» позначають порівняльне дослідження мов балт. народів, рідше — вивчення балт. *культури народної* фольклористами й етнографами. Становлення Б. датують 17 ст.: 1653 опубл. грамат. нарис *литовської мови* «Литовська граматика» («Grammatica Litvanica») лютер. пастора Д. Клейна (1609–1666; тепер Росія). У 18 ст. розпочалося наук. дослідження *латиської мови*: перш. грамат. нарис «Латиська граматика» («Lettische Grammatik»; 1783) уклав Г. Ф. Штендер (1714–1796; тепер Латвія). Із 1718 лит. мову викладали на університет. рівні (у *Кенігсберзькому університеті* до 1944 проводили окр. семінар). На поч. 19 ст. наявність архаїч. рис у лит. мові привернула увагу дослідників-індоєвропеїстів, які почали залучати дані цієї мови до студій із *порівняльно-історичного мовознавства* (Ф. *Бопп*). У сер. 19 ст. Б. виокремилася в комплекс. дисципліну. Цьому сприяв аналіз збережених пам'яток прус. мови. Зокрема, лінгвіст Г. Г. Ф. Нессельман (1811; тепер Польща — 1881; тепер Росія) першим описав *граматику* й *лексику* вимерлої прус. мови, уклав словник лит. мови та опубл. збірку лит. нар. пісень. Науковець запровадив у вжиток термін «*балтійські мови*». Основоположником Б. як наук. дисципліни вважають проф. Кенігсбер. ун-ту А. Бецценбергера (1851; тепер Німеччина — 1922; тепер Росія) за його класич. праці з історії лит., латис. й вимерлої прусської мов. Частини Б.: литуаністика (дослідження лит. мови), летоністика (дослідження латис. мови) і прутеністика (дослідження вимерлої прус. мови). Кафедри й навч. програми з Б. є в ун-тах Латвії, Литви, Польщі й Німеччини. Від Б. як сукупності філол. дисциплін відмежовують балт. студії як міждисциплінарний наук. напрям, який займається вивченням історії, культури, а також сусп-ва й політики сучас. країн Балтії.

Літ.: Aktuelle Probleme der Baltistik / Hrsg. von R. Eckert. Essen, 1996; Baltistik: Aufgaben und Methoden / Hrsg. von A. Bammesberger. Heidelberg, 1998; Ажогіна Н. Історико-культурний аспект відносин України і Балтії: мовно-літературні комунікації у світлі Балтистики // Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. 2022. Вип. 64.

Балти́йська нафтогазоно́сна о́бласть — сукупність структур. зон нафтогазонакопичення, що охоплюють *акваторії* центр. і пд. районів *Балтійського моря*, зокрема *шельфи* Латвії, Литви, Польщі, Росії (Калінінгр. обл.) та Швеції, а також континент. частини цих країн. Планомірна геол. розвідка — з 1946, перше родовище *нафти* відкрито 1968, видобуток нафти — з 1975. Виявлено бл. 30 порівняно невел. нафт. родовищ. Загальна пл. обл. становить понад 170 тис. км², із них акваторій — бл. 70 тис. км². Найбільші центри нафтовидобутку: м. Черняховськ (Калінінград. обл., Росія) та с. Жарновець (Помор. воєводство, Польща). Приурочена до Балт. *синеклізи Східно-Європейської платформи*. Підмурівок синеклізи — архей-середньопротероз., гетерогенний. Платформенний чохол представлено комплексами териген., карбонат. і галогенних, континент. та мор. відкладів *венду* — ниж. кембрію (див. *Кембрійський період і кембрійська система*), серед. кембрію — ниж. девону (див. *Девонський період*), серед. девону — ниж. *карбону*, верх. пермі (див. *Пермський період і пермська система*) — *мезозой* — *кайнозою*. Глибина осадоч. чохла — 6 км. Продуктивні відклади серед. кембрію розташ. на глиб. 1,1–2,7 км. Поклади нафти пластові склепінч., тектонічно

екрановані. Нафти малосірчисті, малосмолисті з невисок. умістом *парафіну*, густ. — 810–860 кг/м³. Характерна змінність колектор. властивостей порід пластів.

Літ.: Бакиров А. А., Бакиров Э. А., Варенцов М. И. Нефтегазоносные провинции и области зарубежных стран. Москва, 1971; Каламкаров Л. В. Нефтегазоносные провинции и области России и сопредельных стран. Москва, 2005.

Балті́йська прото́ка — вузький водний простір у *Калінінградській області* (*Росія*), що з'єднує Гданську затоку *Балтійського моря* та

Балтійська протока

Калінінградську й Віслинську затоки. Б. п. відокремлює Земланд. п-ів та Вислин. косу. Б. п. утв. 1497 унаслідок шторм. (див. *Шторм*) нагону. Пізніше її багаторазово поглиблювали, укріплювали *береги*, востаннє — у 1960-х через потреби військ.-мор. флоту. Шир. — 400 м, глибина — 12 м. Б. п. є важл. шляхом для зв'язку з *морем відкритим* рос. портів Балтійськ, *Калінінград* та польських Ельблонг, Бранево, Толькмицько, Фромборк, Штутово, Криниця-Морська, Нова-Пасленка.

Літ.: Bugajski D. R. Prawo do żeglugi w Cieśninie Piławskiej a praktyka międzynarodowa // Prawo Morskie. 2008. Vol. 24.

В. К. Хільчевський

Балті́йське мо́ре (у давніх слов'ян — Варязьке море) — внутрішньоматерикове море басейну *Атлантичного океану*. Назва походить від пізньолат. Balticum mare, що пов'язують із лат. balteus — пасок, смуга та давньоісланд. belti, швед., дан., норв. bälte — пасок. Є ще кілька ін. теорій, зокрема походження від рос. «болото». Б. м. розташ. між *Скандинавським півостровом* і берегами Пн.-Зх. *Європи*. Омиває береги *Швеції*, *Фінляндії*, *Росії*, *Естонії*, *Латвії*, *Литви*, *Польщі*, *Німеччини*, *Данії*. На Пд. Зх. сполучається *Данськими протоками* з *Північним морем*. Морський кордон проходить пд. входами проток *Ересунн*, Вел. Бельт і Малий Бельт. Площа — бл. 419 тис. км² (за ін. джерелами — від 370 тис. км² до 390 тис. км²), об'єм — 21,5 тис. км³. Середня глиб. — бл. 55 м, найб. — 470 м (за ін. даними — 459 м). Глибини над порогами Дан. проток незначні: Дарсер — 18 м, Дрогда — 7 м. Це обмежує водообмін із Пн. морем. Б. м. мілководне, цілковито лежить у межах *шельфу*. Найменш глибокі його частини: *Фінська затока*, *Ботнічна затока* й *Ризька затока*. Рельєф дуже розчленований. Багато *западин*: на Зх. — Борнхольмська (105 м) і Арконська (53 м), у центрі — Готландська (249 м) і Гданська (116 м); на Пн. від о. *Готланд* із Пн. Сх. на Пд. Зх. простягається найглибша — Ландсортська. Дно вкрито піском і глинист. мулом. Є численні кам. пасма й уступи. Б. м. глибоко вдається в материк *Євразія*. Порізана *берегова лінія* утв. численні *затоки* й *бухти*. Береги на Пн. високі, скелясті, переважно шхерного (див. *Шхери*) та фіордового (див. *Фіорд*) типів, на Пд. та Пд. Сх. — здебільшого низовинні, лагунного (див. *Лагуна*) типу, з *дюнами*, піщаними й гальков. *пляжами*. Найбільші острови: Готланд, Борнгольм, Сааремаа, Муху, Гіюмаа, *Еланд* і Рюген. Уздовж пн. берегів розташ. багато шхер, зокрема в групі *Аландських островів* — понад 6 тис. Гідрологічні умови Б. м. визначено його кліматом, знач. надходженням пріс. вод і обмеж. водообміном із Пн. морем. У нього впадає бл. 250 річок. Загальний середньоріч. *стік річковий* становить 472 км³, зокрема *Неви* — 83,5 км³, *Вісли* — 30 км³, *Німану* — 21 км³, *Західної Двіни* — 20 км³; надходить здебільшого в Ботнічну зат. Прісніші води поверхн. стоковими течіями переносяться в Пн. море, звідки, своєю чергою, з придон. течіями через протоки надходить солона вода. Характерні незначні припливи (до 0,2 м), згінно-нагінні явища (у вершинах заток — до 2 м), сейшеві (див. *Стоячі хвилі*) коливання рівня з періодом 24–26 год (від 0,3 м у відкр. морі до 1,5 м у Фінській зат.). Т-ра води на поверхні Б. м. змінюється від сезону до сезону. У серпні у Фін. зат. — до +15–17 °С, у Ботніч. зат. — +9–13 °С, у центр. частині — +14–18 °С, у пд. районах — +20 °С. У лютому у відкр. частині моря т-ра становить +1–3 °С, у затоках і бухтах — до 0 °С. Солоність біля виходу з Дан. проток — 11 ‰, у центрі — 6–8 ‰, у вершинах Ботніч. та Фін. заток — 2 ‰ і менше. Утворення льоду починається в листопаді, танення — наприкін. березня. За суворих зим криж. покрив займає всю пн. частину моря і прибережні води центр. і пд. його частин. Тов-

Балтійське море. Супутниковий знімок

щина припайного льоду сягає 1 м, того, що дрейфує, — 0,4–0,6 м. Клімат помірний мор., із рисами континентального. Середня т-ра повітря в лютому: на Пд. — –1,1 °С, у центр. частині моря — –3 °С, на Пн. та Сх. — –8 °С, у пн. частині Ботніч. зат. — до –10 °С. У липні в Ботніч. зат. — +14–15 °С, в ін. районах моря — +16–18 °С. Середньорічна кількість опадів — від 400 мм на Пн. до 800 мм на Пд. Рибні ресурси складаються з прісновод. видів, що мешкають у розпріснених водах заток (карась, лящ, щука, судак, головень) та суто мор. видів, поширених переважно в центр. частині моря (тріска, *салака*, корюшка, ряпушка, *шпроти*). Водиться *сьомга* балтійська. Б. м. є районом *рибальства*. Промислове значення мають салака, шпроти, оселедець, корюшка, тріска, камбала, окунь та ін. Унікальний об'єкт рибн. промислу — вугор. На узбережжі поширені розсипи *бурштину*, видобуток ведуть поблизу м. Калінінграда (Росія). На дні моря виявлено запаси *нафти*, розпочато пром. розробку. Біля берегів Фінляндії видобувають *залізну руду*. Через Б. м. здійснюється значна частина зовн. торгівлі країн регіону. У вантажообігу переважають *нафтопродукти*, *вугілля*, *лісоматеріали*, целюлоза й папір, заліз. руда, а також машини й обладнання. Розвинено мор. пасажир., поромне сполучення. Є переправи через протоки Вел. Бельт і Малий Бельт (Данія), Ересунн (Данія — Швеція). Найбільші порти: Санкт-Петербург, Калінінград, Виборг, Балтійськ (усе — Росія); Таллінн (Естонія); Рига, Лієпая, Вентспілс (усе — Латвія); Клайпеда (Литва); Гданськ, Гдиня, Щецин (усе — Польща); Варнемюнде, Любек, Кіль (усе — Німеччина); Копенгаген (Данія); Мальме, Стокгольм, Лулео (усе — Швеція); Турку, Гельсінкі та Котка (усе — Фінляндія). На пд. і пд.-сх. узбережжі багато *курортів*.

Балтійське море

Літ.: Alhonen P. Baltic Sea // The Encyclopedia of Oceanography. New York, 1966; Гидрометеорологические условия шельфовой зоны морей СССР : в 13 т. Ленинград, 1983–1994. Т. 1. Вып. 1; Т. 3. Вип. 2; Хільчевський В. К. Гідрохімія океанів і морів. Київ, 2003; Хільчевський В. К., Дубняк С. С. Основи океанології. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ, 2008; Koivurova T., Ringbom H., Kleemola-Juntunen P. et al. The Baltic Sea and the Law of the Sea. Finnish Perspectives. Wien; Zürich, 2019.

В. К. Хільчевський

Балті́йський щит — виступ докембрійського фундаменту на південному заході *Східно-Європейської платформи*. Займає пд.-сх. половину *Скандинавського півострова*, *Кольський півострів* та *Карелію*. На пн.-зх. межує зі складчаст. спорудами *каледонідів Скандинавії*, які насунені на кристал. породи щита; у пд. та пд.-сх. напрямках *метаморфічні гірські породи* занурюються під чохол *осадових порід Російської плити*. У будові щита виділяють три вел. частини — геоблоки (сегменти): сх. (Кольсько-Карельський), центр. (Свекофенський) і зх. (Пд.-Скандинавський). Найдавнішими утвореннями фундаменту Б. щ. є архейські (див. *Архей*) породи (2700–2500 млн р.), які зазнали числен. деформацій через тектон. активність (див. *Тектоніка літосферних плит*). Широко розвинені молодші, протерозойські (див. *Протерозой*) утворення. Геологи виділяють 5 провінцій Б. щ.: Свекофенська і Свеконорвезька (пд.-зх. *гнейс*) у Фенноскандії; Карельська, Біломорська та Кольська провінції в Росії. Останні три розділені на кілька комплексів і містять гір. породи віком 2500–3100 млн р. Б. щ. формують важл. пром. *корисні копалини* та *руди*: *залізо*, *нікель*, *мідь* та метали платин. групи. Через схожість із *Канадським щитом* і *кратонами* Пд. Африки й Зх. Австралії довго припускали наявність у ньому *алмазів* та золота. Невивченою зоною є зеленокам'яний пояс Центр. Лапландії, який має потенціал для зберігання корис. копалин.

Літ.: Schönenberg R., Neugebauer J. Einführung in die Geologie Europas. 7 aufl. Freiburg im Breisgau, 1996; Faupl P. Historische Geologie. Eine Einführung. 2 aufl. Wien, 2003; Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013.

В. С. Білецький

Балті́йські мо́ви — група *мов* у складі балтослов'янської гілки *індоєвропейських мов*. До Б. м. належать сучас. *литовська мова* й *латиська мова*, латгальс. мова (за латв. *законодавством* — паралел. літ. варіант латиської). Деякі дослідники вважають окр. мовою також жемайтську (має окр. літ. стандарт, нею друкують *пресу*, ведуть трансляції на *радіо*), однак більшість лінгвістів визначають її як одне з *наріч* литов. мови. До Б. м. також належать мови, які зникли внаслідок асимілятив. (див. *Асиміляція*) процесів у пізн. *середньовіччі* та ранн. *Новому часі*. Із мертвих Б. м. найкраще досліджено прус. мову, яка зникла на поч. 18 ст. (ост. відомі носії померли під час *епідемії чуми* 1709–1711). Письмово засвідчено два її діалекти: самбійський (у 16 ст. надруковано 3 видання лютеран. *катехизису* цим *діалектом* у перекладі з нім.) і помезан. (збережено рукопис. словничок цього діалекту на 812 слів). Знайдено фрагментар. писем. пам'ятки ятвяз. мови (декілька фраз у німецькомов. документах 16 ст. і словничок на 215 слів «Язичницькі говірки з Нареву» (польс. «Pogańske gwary z Narewu»; рукопис виявлено у 1970-х, опубл. 1984) і, ймовірно, курш. мови [переклад молитви «Отче наш» у «Прусській хроніці» (нім. «Preußische Chronik») 1517–1521 С. Ґрюнау (бл. 1470 — 1530, за ін. даними 1537; тепер Польща)]. Дані про ін. вимерлі Б. м. (земгальська, селонська, галіндська) відомі лише зі збереж. *топонімії*. Б. м. поділяють на 3 підгрупи: сх. Б. м. (до них належать усі живі Б. м., а також вимерлі селон., земгал., куршська); зх. Б. м. (вимерлі прус., галінд., ят-

Ознайомча версія на сайті https://vue.gov.ua

вязька); дніпров.-балтійська (вимерла голяд., існування якої засвідчено згадкою племені глядів у «*Повісті минулих літ*» і числен. балтійськими коренями в топонімії). Найближчою до Б. м. групою індоєвроп. мов є *слов'янські мови*, з якими об'єднуються у спіл. гілку (надгрупу) балто-слов'ян. мов. Дискусійним є питання про існування єдиної балто-слов'ян. прамови або походження балтійської та слов'ян. мов від близьких діалектів індоєвроп. прамови. Б. м. мають порівняно незнач. відсоток запозич. лексики (див. *Запозичені слова*), серед якої переважають *германізми* і слов'янізми. Б. м. (передусім литов. мова) зберегли архаїч. риси, що робить їх одним із важл. джерел для реконструювання *праіндоєвропейської мови*. Комплексним дослідженням Б. м. займається *балтистика*, яка остаточно сформувалася в 19 ст. Загальна кількість носіїв Б. м. — бл. 4,75 млн осіб, серед них — латиська мова (бл. 1,9 млн; із них бл. 1,5 млн володіють нею як першою мовою і бл. 400 тис. — як другою); литов. мова (бл. 3 млн); латгал. мова (до 200 тис.; усі носії знають латис. мову); жемайт. мова (400–500 тисяч; усі носії володіють литов. мовою).

Літ.: Gimbutas M. The Balts. London, 1963; Dini P. U. Baltų kalbos: lyginamoji istorija. Vilnius, 2000; Gelumbeckaitė J. The Evolution of Baltic // Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics : in 3 vol. / Ed. by J. Klein, B. Joseph, M. Fritz. Berlin; Boston, 2018. Vol. 3.

Балтімор Девід

Ба́лтімор, Де́від (англ. Baltimore, David; 07.03.1938, м. Нью-Йорк, шт. Нью-Йорк, США) — молекулярний біолог, вірусолог, імунолог, лауреат *Нобелівської премії* з фізіології або медицини (1975) спільно з Р. *Дульбекко* та Г. *Теміном*, іноземний член *Лондонського королівського товариства* (з 1987), *Французької академії* (з 2000). Нар. у сім'ї Г. і Р. Балтіморів. Закінчив Свортмор. коледж у шт. Пенсильванія з дипломом бакалавра з хімії (1960). Відтоді навчався в аспірантурі з *біофізики Массачусетського технологічного інституту* (МТІ). Після 2 р. навчання в коледжі провів літо в лаб. Колд Спрінг Гарбор, працював із доктором Дж. Стрейзінгером (1927; Угорщина — 1984; США) в галузі *молекулярної біології*. З 1961 влітку проводив дослідження з вірусологом Ф. Маркусом (1927–2013; США) у Мед. коледжі Альберта Ейнштейна в Бронксі в м. Нью-Йорку, зацікавився вивченням *вірусів* тварин. 1961 перейшов до Ун-ту Рокфеллера, де 1964 здобув ступінь доктора філософії. Продовжив займатися *вірусологією* в постдокторантурі в Унті Рокфеллера. 1965 деякий час вивчав вірусоспецифік. ферменти й навчався ензимології в постдокторантурі в доктора Дж. Гурвіца (1928–2019) в Мед. коледжі Альберта Айнштайна. 1965–1968 працював на посаді наук. співробітника Ін-ту біол. досліджень Солка (м. Сан-Дієго, шт. Каліфорнія). 1968 повернувся до МТІ на посаду асоц. професора (доцента) з мікробіології, з 1972 й дотепер працює професором біології. Від 1973 і дотепер — професор мікробіології Амер. онкол. т-ва. 1997–2006 — президент Амер. асоціації сприяння розвитку науки. 1982–1990 — директор-засновник Ін-ту біомед. досліджень Вайтхеда, незалеж. дослідн. центру, пов'язаного з МТІ. 1982–1990 — президент Ун-ту Рокфеллера; з 1997 — президент, з 2006 — почес. президент Каліфорн. технол. ін-ту. Вивчав мех-ми розмноження вірусів у клітинах тварин. Б. намагався з'ясувати, як відбувається *реплікація* генет. системи в жив. клітинах, і продовжував досліджувати вірус *поліомієліту*. Намагався підтвердити існування заг. гіпотези реплікації будь-яких вірус. систем, однак згодом прийшов до висновку про існування кількох таких систем. Г. Темін припустив, що деякі віруси в білк. оболонці мають фермент, що полегшує подвоєння вірус. генів у *дезоксирибонуклеїновій кислоті* клітин тварин. 1970 Б. і Г. Темін незалежно один від одного виділили такий фермент, який назвали РНК-залежна ДНК-полімераза. Згодом цей фермент став відомий як зворот. транскриптаза. Разом із колегами в МТІ Б. здійснив частк. синтез гена, який відповідає за біосинтез *гемоглобіну* у *ссавців*. Це досягнення стало важл. кроком до штуч. рекомбінації генів. Б. побоювався можл. наслідків неправ. застосування деяк. методів *генної інженерії*. Це спонукало його приєднатися до колег у галузі молек. біології, які запропонували оголосити *мораторій* на деякі експерименти з ДНК. Продовжуючи дослідження зворот. транскриптази в ін. канцероген. вірусах, виявив ще 8, які мали такий фермент. Тепер вони відомі як *ретровіруси*, що спричиняють деякі форми раку в людини, *гепатит*, а також *синдром набутого імунодефіциту* (СНІД). Найвизначнішим відкриттям в імунології стала ідентифікація білк. пари, яка переставляє гени *імуноглобулінів*, т. з. білків RAG (від англ. recombination activating gene — ген, що активує рекомбінацію). Унаслідок подальш. вивчення чинників транскрипції, які модулюють розвиток В-лімфоцитів, Б. з аспірантами виявив ключ. фактор транскрипції NF-kB (від англ. nuclear factor kB — ядерний фактор каппа-бі). Під час досліджень здатності вірусу *лейкемії* мишей Абельсона викликати трансформацію клітин і рак було встановлено, що його онкопротеїн є тирозин-специфічною протеїнкіназою, що зумовило розробку одного з найуспішн. протипухлин. препаратів і першої невел. молекули, спрямованої на активність онкобілка. Нобелівську премію (1975) розділив із Р. Дульбекко та Г. Теміном за відкриття, які стосувалися взаємодії між канцероген. вірусами й генет. матеріалом клітини. Національна наук. медаль США (1999). Член Нац. академії наук США та Амер. академії мист-в і наук (з 1974). Лауреат числ. премій в галузі вірусології, мікробіології та імунології. На честь ученого наз. *астероїд*.

Пр.: Evolution of Rna Viruses // Annals of the New York Academy of Sciences. 1980. № 354; Gene Conversion: Some Implications for Immunoglobulin Genes // Cell. 1981. № 24 (3); Molecular Immunology: Growth into Adolescence // Trends in Biochemical Sciences. 1984. № 9 (4); Intracellular Immunization // Nature. 1988. № 335; Vaccine Trial Provided Valuable Information // Nature. 2008. № 452; У співавт. — Localization of the Abelson Murine Leukemia Virus Protein in a Detergent-insoluble Subcellular Matrix: Architecture of the Protein // *Journal of Virology*. 1981. № 40 (2); Joining of V K to J K Gene Segments in a Retroviral Vector Introduced into Lymphoid Cells // *Nature*. 1984. № 308; A New Homeobox Gene Contributes the DNA Binding Domain of the t(1;19) Translocation Protein in pre-B ALL // Cell. 1990. № 60 (4); Identification of 3BP-1 in cDNA Expression Library by SH3 Domain Screening // Methods in Enzymology. 1995. № 256; Antibody Gene Transfer with Adeno-associated Viral Vectors as a Method for HIV Prevention // Immunological Reviews. 2017. № 275 (1).

Літ.: Під знаком Нобеля: лідери наукового прогресу / Уклад. В. М. Данилова. Київ, 2020; Scientists and Science : in 3 vol. / Ed. by J. Crelin. Ipswich, 2022.

Балтруша́йтіс, Ю́ргіс Казими́рович (лит. Baltrušaitis, Jurgis; 02.05.1873, с. Паантварджиай, тепер с. Паантвардис Юрбаркського р-ну Тауразького пов., Литва — 03.01.1944, м. Париж, Франція) — поет, перекладач, дипломат, представник *символізму*, почесний доктор Університету Вітовта Великого (з 1932). Писав рос. та лит. мовами. Нар. у селян. сім'ї. Закінчив 1893 Ковенську гімназію (тепер Каунаська університет. гімназія ім. Майроніса), 1898 — природниче від-ня фіз.-мат. ф-ту Імператор. Моск. ун-ту (тепер Моск. держ. ун-т ім. М. В. Ломоносова). Під час навчання паралельно відвідував лекції на іст.-філол. ф-ті, вивчав іноз. мови. Разом із меценатом і перекладачем С. Поляковим (1874–1943; тепер Росія) і поетами К. *Бальмонтом*, В. *Брюсовим* заснував вид-во «Скорпіон» («Скорпион»; 1899), яке стало центром «нового мистецтва», публікувало твори представників символізму та *декадентства*. Співпрацював у період. виданнях: газеті «Русь» (1903–1908, м. Санкт-Петербург), журн. «Правда» (1904–1906, м. Москва), «Золоте руно» («Золотое руно»; 1906–1909, м. Москва) і «Терези» («Весы»; 1904–1909, м. Москва) тощо. Був членом літ. бюро кількох *театрів* м. Москви. До *Першої світової війни* мандрував країнами Європи, жив деякий час в Італії та Норвегії. Очолював Моск. орг-цію Спілки письменників (1919). Брав участь у роботі вид-ва «Всесвітня література» («Всемирная литература»), засн. 1919 у м. Петрограді (тепер м. Санкт-Петербург). Від 1920 радник, з квітня 1921 — повірений у справах посольства Литви в РСФРР. Як дипломат 14.02.1921 був уповноваженим від Лит. Дем. Республіки під час підписання мир. договору між Литвою та РСФРР. З 1922 — надзвич. і повноваж. посол Литви в СРСР. Водночас був представником Литви в Туреччині (1932) і Персії (тепер Іран). З 1939 — радник посольства Литви у Франції. Похований у м. Парижі на цвинтарі Монруж. Був однією з центр. фігур символіст. руху. Перший *вірш* опубл. 1899 у «Журналі для всіх» («Журнал для всех»). У віршах поєднував філос. роздуми про сенс буття з образами сільс. життя та природи. Для творів характерні філософічність і органіч. музичність тексту. Моральна філософія поета пов'язана з культом страждання. Рос. мовою вийшли збірки віршів «Земні ступені» («Земные ступени»; 1911) і «Гірська стежка» («Горная тропа»; 1912). Посмертно в м. Парижі опубл. збірку «Лілія та серп» («Лилия и серп»; 1948). Ввів у рос. л-ру тему катол. релігійності. Вірші лит. мовою публікував з 1927. Перша збірка — «Вінок сліз» («Ašarų Vainikas») вийшла 1942 у м. Каунасі. Посмертно вийшли: у США — солід. том «Поезія» («Poezija»; м. Бостоні, 1948), у рад. Литві — найповніше видання «Поезія» («Poezija»; м. Вільнюс, 1967, передмова В. Кубілюса). Працював над підготовкою видання рос. мовою збірки творів лит. л-ри та лит. нар. пісень (1915–1917; не опубл.). Був *поліглотом*, знав понад 10 мов. Переклав твори Дж. Г. *Байрона*, Г. *Ібсена*, К. *Гамсуна*, Г. *Гауптмана*, М. *Метерлінка*, О. *Вальда* та ін. Виступав на сторінках журналів як популяризатор нової зх. л-ри. П'єси заруб. авторів у перекладах Б. були в репертуарі театрів. Вірші Б. перекладено англ., італ., польськ. та ін. мовами. Поетичні твори публікувалися з 1900 у київ. збірниках «Читець-декламатор» («Чтец-декламатор»), входили до «Антології сучасної поезії» («Антология современной поэзии»; 1909, 1912), *антології* «Хвилі вічності в російській художній літературі» («Волны вечности в русской художественной литературе»; 1914), виданих у м. Києві. У журн. «Церква і життя» (м. Харків; 1928, № 4) опубл. укр. мовою вірш «Великодній дзвін» («Пасхальный звон») у перекладі А. Лепського. У м. Вільнюсі іменем Б. наз. вулицю. 2001 створено Лит.-рос. культ. фонд ім. Б., який 2006 заснував премію його імені.

Балтрушайтіс Юргіс Казимирович

Тв.: Земные ступени: Элегии, песни, поэмы. Москва, 1911; Натан Венгров // Художественное слово. Временник Литературного отдела НКП : в 2 кн. Москва, 1920. Кн. 1; Безмолвие («Я в жизни верую в значенье…») // Жар-Птица. 1922. № 6; Ašarų vainikas : dv. 2 d. Kaunas, 1942; Lelija ir pjautuvas. Vilnius, 1996; Укр. перекл. — Великодний дзвін // Церква й життя. 1928. № 4.

Літ.: Брюсов В. Далекие и близкие. Москва, 1912; Дауётите В. Юргис Балтрушайтис. Вильнюс, 1983; Daujotytė V. Su Jurgiu Baltrušaičiu.Vilnius, 1994; Казак В. Лексикон русской литературы XX века. Москва, 1996.

Ба́лтська рівни́на — алювіально-дельтова височинна рівнина на межиріччі річок *Дністра* та *Південного Бугу* в межах Одеської, Миколаївської та Вінницької областей України. Формувалася протягом неогенового періоду (див. *Неогеновий період і неогенова система*). Геоструктурно відповідає відносно зануреній пд.-зх. частині *Українського кристалічного щита*. На кристал. фундаменті залягають неоген. *морські відклади*, що фаціально заміщуються алювіально-дельт. піщано-глинистими утвореннями балт. світи міоценово-пліоцен. віку. Характерна лінійна та

Балтська рівнина

площинна ерозії поверхні, зсуви, суфозійні явища. Розчленована числен. *річковими долинами* з пологими схилами й *балками* переважно субширот. напряму. Клімат помірно континентальний, середньоріч. кількість опадів — бл. 500 мм. Переважають лісостеп. *ландшафти*. Ґрунти темно-сірі лісові, темно-сірі опідзолені, *чорноземи* глибокі та звичайні. У межах Б. р. розташ. Савран. (дубовий ліс), Петрів. та Дальниц. (мішані ліси) заказники, коса Стрілка.

Літ.: Амброз Ю. А. К вопросу об эволюции «Балтской дельты» и об особенностях развития рельефа в ее пределах // Труды Одес. гос. ун-та. Сер.: Геол. и геогр. наук. 1962. Т. 152. Вып. 8; Стецюк В. В., Рудько Г. І., Ткаченко Т. І. Екологічна геоморфологія України. Київ, 2010.

Ба́лтський райо́н — див. *Подільський район*.

Балудя́нський, Миха́йло Андрі́йович (Балуґ'янський; 07.10.1769, с. Верхня Ольшава, тепер Пряшів. краю, Словаччина — 15.04.1847,

Балудянський Михайло Андрійович

м. Санкт-Петербург, тепер Росія) — правознавець, економіст, державний діяч, доктор права (з 1797), перший ректор *Санкт-Петербурзького університету* (1819–1821). Нар. у сім'ї греко-катол. *священника*. Походив із закарп. українців (русинів). 1787 закінчив філос. ф-т Королів. академії правознавства в м. Кошице (тепер Словаччина), 1789 — юрид. ф-т *Віденського університету*. Учень правознавця Й. Зоннефельса (1732–1817; тепер Австрія). Від 1789 — викладач політ., камерал. наук і діловодства Юрид. академії в м. Надьвараді (тепер м. Орадя, Румунія). Був актив. учасником (за ін. даними, одним із керівників) підпіл. угор. якобін. орг-ції «Свобода і рівність». За цю діяльність заарештов. і відданий під суд, проте 02.03.1795 виправданий. 1797 у Пешт. ун-ті захистив розгорнуті тези «з усіх правових і політ. наук» і дис. «Про зерносховища», здобув ступінь доктора права. З 1800 — заст. декана, від 1802 — декан юрид. ф-ту цього ун-ту. Від 1803 — на рос. держ. службі. З 1804 — проф. політ. наук Пед. ін-ту в м. Санкт-Петербурзі, де викладав політ. економію, фінанси й дипломатику. Кілька разів обирався деканом юрид.-філос. ф-ту ін-ту. 1811–1820 читав публ. лекції для осіб, які перебували на держ. службі. 1812–1821 співпрацював із Мін-вом фінансів, підготував проєкти щодо утворення держ. кредит. установ і банків, облаштування держ. селян, реорганізації мін-в. 1813–1817 викладав природне, публ. та нар. право вел. князям Миколі Павловичу (майб. царю *Миколі I*) та Михайлу Павловичу. 1821 через незгоду з реакц. політикою Мін-ва освіти подав у відставку з посад ректора та професора. 1828 обраний почес. членом ун-ту, але до викладання не повертався. Водночас працював у Комісії зі складання законів (1807–1826, з перервою), був найближчим соратником директора комісії М. *Сперанського*. З квітня 1826 — начальник 2-го відділення «власної Його Імператорської величності канцелярії». Статс-секретар (з 1827), таєм. радник (з 1828), сенатор (від 1839). Б. був одним із попередників і засновників наук *права господарського*, *права фінансового* і *аграрного права*, провідників прогрес. ідей у сфері *права податкового* в *Російській імперії*. Автор напрацювань, що стосувалися пропорц. *оподаткування*, свободи *торгівлі зовнішньої* та внутр., ліквідації прямих *податків*. У наук. поглядах Б. послідовно обстоював ідеї освіч. *абсолютизму*. Як прибічник *раціоналізму* вважав, що уряд має керуватися принципами розуму й законності. Запропонував низку помірков. реформ, що мали сприяти раціоналізації та зміцненню держ. апарату й *державного управління*. За екон. поглядами Б. був близьким до послідовників А. *Сміта*, виступав за невтручання д-ви в розвиток економіки, ліквідацію кріпацтва й використання вільн. праці в с. г. та пром-сті. Цінність та новація праць Б. полягає в спробах створити систему «держ. економіки» Росії. Його діяльність сприяла поширенню на теренах Рос. імперії камерального права (регулювало держ. госп-во) та *права поліцейського*. За акт. участі Б. під егідою 2-го від-ня реалізовано план підготовки перших рос. докторів права (С. *Богородський*, К. *Неволін*, С. *Орнатський*, П. *Редкін*, О. *Федотов-Чеховський* та ін.), які згодом стали фундаторами університет. юрид. освіти в містах Києві та Харкові. Творчий доробок здебільшого не опубліковано. В архівах збережено конспект лекц. курсу «Основ державного господарства» та знач. кількість підготовлених Б. служб. документів наук.-правозн. характеру. За життя опубліковано «Національне багатство. Зображення різноманітних господарських систем» (1806), «Про розподіл та обіг багатства» (1808). У зб. Рос. іст. т-ва (1894, т. 90) надруковано його пропозиції щодо вдосконалення держ. управління: «Міркування про засоби виправлення установ та законодавства в Росії», «Міркування про заснування губерній». Очолював роботу зі створення Зведення військ. постанов у 12 т. (1839). Брав участь у підготовці багатотом. Повного зібрання законів (виходило 1830–1884) і Зведення законів Рос. імперії (1832). Помер у чині таєм. радника. Почесний член Ботанічного т-ва в м. Альтенбурзі (з 1808), Мінерал. т-ва в м. Єні (з 1810; обидва — Німеччина), Санкт-Петербур. ун-ту (з 1828). Ордени Св. Володимира III (1819) і II (1826) ступенів, Св. Анни (1828), Білого орла (1833), Св. Олександра Невського (1841). У 1837 Б. надано спадк. рос. дворянство. 1874 у Санкт-Петербур. ун-ті засн. стипендію його імені.

Пр.: Национальное богатство. Изображение различных хозяйственных систем // Стат. журн. 1806. Т. 1. Ч. 1; О народном богатстве (продолжение) // Стат. журн. 1806. Т. 1. Ч. 2; О разделении и обороте богатства // Стат. журн. 1808. Т. 2. Ч. 2; Рассуждение о средствах исправления учреждений и законодательства в России // Сборник Императорского рус. ист. об-ва. 1894. Т. 90; Рассуждение об учреждении губерний // Сборник Императорского рус. ист. об-ва. 1894. Т. 90; Черты судебного устройства (проект преобразования 1828 г.) // Сборник Императорского рус. ист. об-ва. 1894. Т. 90.

Літ.: Баршев Я. И. Историческая записка о содействии второго отделения собственной его императорского величества канцелярии развитию юридических наук в России. Санкт-Петербург, 1876; Баранов П. И. М. А. Балугьянский, статс-секретарь, сенатор, тайный советник (1769–1847). Санкт-Петербург, 1882; Медем М. М. Мои воспоминания об отце моем Михаиле Андреевиче Балугьянском // Рус. архив. 1885. № 3; Фатеев А. Н. Академическая и государственная деятельность М. А. Балугьянского в России. Ужгород, 1931; Tardy L. Balugyánsky Mihály. Budapest, 1954; István Cs. Balugyánszky Mihály élete és munkássága // Századok. 1957. № 1–4; Fedor M. Michail Andrejevič Balugjanskij: príspevky k medzislovanským vzťahom v československých dejinách. Bratislava, 1960; Косачевская Е. М. Михаил Андреевич Балугьянский и Петербургский университет первой четверти XIX века. Ленинград, 1971; Данилюк Д. Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.). Ужгород, 1997; Голубка С. «Економічна система» М. А. Балудянського. Львів, 1998; Дронов М. Ю. Михаил Андреевич Балугьянский: «свой» среди «чужих», «чужой» среди «своих» // Слав. мир в третьем тысячелетии. 2013. Т. 8–1; Вахрушева Е. А., Руденко В. В. Реформаторские идеи и государственная деятельность М. А. Балугьянского: к 250-летию со дня рождения // Русин. 2020. № 60; Жуковская Т. Н. М. А. Балугьянский — университетский профессор, ректор и государственный деятель // Петербургский ист. журн. 2020. № 2 (26).

В. В. Олейников, І. Б. Усенко

Балу́к, Марія (16.07.1933, м. Беріссо, Аргентина — 25.02.1995, м. Буенос-Айрес, Аргентина) — оперна та концертно-камерна співачка (драматичне сопрано). Походила з родини укр. емігрантів. Вокальну освіту здобула приватно в А. Матріолі в м. Буенос-Айресі. У 1950-х виступала на радіостанціях «Аріель», «Содре» (м. Мон-

Онлайн-версія
history.gov.ua

тевідео, Уругвай). З 1960 — солістка театру «Колон» (м. Буенос-Айрес). 1962 уперше виступила в США. Гастролювала із сольними концертами в Аргентині, Канаді, США, Уругваї та ін. У репертуарі — твори Дж. *Верді*, В. *Заремби*, М. *Лисенка*, В. А. *Моцарта*, О. Нижанківського, Дж. *Пуччіні*, Р. *Шумана*, А. Джінастери, У. Наполітана та ін. Виконала партії Леонори, Аїди («Трубадур», «Аїда» Дж. *Верді*), Тоска, Мімі, Баттерфляй («Тоска», «Богема», «Мадам Баттерфляй» Дж. Пуччіні).

Літ.: Рудницький А. Українська музика. Мюнхен, 1963; Лисенко І. М. Балук, Марія // Словник співаків України. Київ, 1997.

Балха́ш (казах. Бала́ш, від татар, казах. balkaš — болотиста місцевість, вкрита купинами) — безстічне *озеро* на Пд. Сх. *Казахстану*, одне з найбільших в *Азії*. Розташовано в Балхаш-Алакольській улоговині. За умови багаторіч. рівня водної поверхні 342 м пл. озера становить 18,2 тис. км², довж. — понад 600 км; серед. шир. — 30 км, макс. — 70 км. Об'єм водної маси — 105 км³. Середня глиб. — 5,8 м, найб. — 26,5 м. Балхаська улоговина входить до Джунгар. системи розломів, продовженням якої є *западини* з озерами Алаколь, Сасикколь, Жаланашколь, Ебі-Нур та ін. Формування системи було зумовлено розвитком скидних *дислокацій*, які перетворили її на склад. ступінчастий *грабен*. У його провалах уже в юрському періоді (див. *Юрський період і юрська система*) існували озера. Оформлення Балхаш-Алакольської озер. системи як окр. западини почалося наприкін. *неогену*, завершилося за альп. орогенезу (див. *Альпійська складчастість*). Південні береги низовин., піщані, вкриті густ. заростями очерету, пн. — високі та скелясті, особливо в тих місцях, до яких близько підходять відроги *Казахського дрібносопковика*. *Берегова лінія* досить звивиста, розчленована числ. півостровами й мілковод. *затоками*. Далеко в озеро вдається п-ів Сариєсик та розділяє його на зх. і сх. частини, з'єднані вузькою прот. Узинарал 6 м завглибшки. Є 43 острови заг. пл. 66 км², найб. з них — Басарал і Тасарал. Серед. багаторіч. приплив води до Б. становить 15 км³, понад 80 % надходить у зх. частину зі стоком р. Ілі. На Сх. у нього впадають невел. річки Каратал, Аксу, Лепси та Аягуз. Розміри озера значно варіюють через коливання рівня води (макс. амплітуда — 14 м). Зазвичай замерзає наприкін. листопада, скресає в сер. квітня. Характерна порівняно низька *мінералізація води* (серед. значення — бл. 2,9 г/дм³). Клімат різко континентальний, пустельний. Середня т-ра повітря січня — −8 °С, липня — +24 °С. Т-ра води в поверхневому шарі змінюється від 0 °С у грудні до +28 °С у липні. Середньорічна кількість опадів — 150–250 мм. *Фітопланктон* представлено числен. видами *водоростей* (домінують діатомові водорості), *зоопланктон* — коловертками, веслоногими раками й найпростішими. В озері мешкає 21 вид риб, з *ендеміків* — окунь балхаський, маринка балхаська та ін., решта акліматизовані (сазан, лин, лящ, карась, судак, сом тощо). Б. входить до ареалу баклана великого, білої чаплі тощо. Воду використовують для пит. та пром. *водопостачання*. Розвинено *рибальство*. Здійснюється регуляр. *судноплавство*, перевезення риби, транспортування мінерально-буд. матеріалів і продукції с. г. Загальна протяжність *водних шляхів* становить 978 км, тривалість навігації — 210 діб. На пн. березі розташ. м. Балхаш, де діє Балхаський гірничо-металург. комбінат.

Літ.: Тарасов М. Н. Гидрохимия озера Балхаш. Москва, 1961; Абросов В. Н. Озеро Балхаш. Ленинград, 1973; Дерибизова С. Б., Соколов А. А., Цыценко К. В. и др. Гидрологические и водохозяйственные аспекты Или-Балхашской проблемы / Под ред. А. А. Соколова. Ленинград, 1989; Проблемы гидроэкологической устойчивости в бассейне озера Балхаш / Под ред. А. Б. Самаковой. Алматы, 2003; Kezer K., Matsuyama H. Decrease of River Run off in the Lake Balkhash basin in Central Asia // Hydrological Processes. 2006. Vol. 20. Is. 6; Турсунов Э. А., Мадибеков А. С., Кулебаев К. М. Современные морфометрические характеристики оз. Балхаш // Ученые записки Рос. гос. Гидрометеоролог. ун-та. 2014. № 34.

В. К. Хільчевський

Баль Андрій Михайлович

Балхаш. Супутниковий знімок

Баль, Андрій Михайлович (16.02.1958, с-ще Розділ, тепер Стрийського р-ну Львів. обл., Україна — 09.08.2014, м. Київ, Україна) — спортсмен, футболіст (захисник, півзахисник), майстер спорту міжнародного класу (з 1977), заслужений майстер спорту (з 1986), тренер, заслужений працівник фізичної культури і спорту України (з 2004), заслужений тренер України (з 2006). Почав займатися *футболом* 1969 у ДЮСШ у м. Новому Розділі (тренер О. Михайлович). З 1971 навчався на від-ні футболу Львів. обл. загальноосвіт. школи-інтернату спорт. профілю (тепер Львів. фах. коледж спорту), тренер — Ф. Бушанський. У 16 р. був зарахований до дублюв. складу команди футб. клубу «*Карпати*» (м. Львів), 1975 розпочав офіц. виступи за дублерів (тренер Е. Юст), 1977–1980 виступав за осн. склад команди. За клуб «Карпати» зіграв у 52 матчах у вищій лізі та у 82 матчах у першій лізі, забив 3 м'ячі у вищій лізі, 9 — у першій. На запрошення тренера В. *Лобановського* перейшов до клубу «*Динамо» (Київ)*, за який грав з 1981 до серпня 1991. За «Динамо» (Київ) зіграв у 258 матчах, забив 13 м'ячів. Усього в Чемпіонаті СРСР — 292 матчі, 14 м'ячів. Чемпіон СРСР 1981, 1985, 1986, 1990. Володар Кубка СРСР 1982, 1985, 1987, 1990. Переможець Кубку володарів кубків 1986, фіналіст Суперкубка УЄФА 1986. У єврокубках зіграв у 33 матчах, забив 1 м'яч. Закінчив 1983 Львів. держ. ін-т фізкультури (тепер *Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського*). Виступи за збірну СРСР розпочав на рівні юніорів. У складі юніор. збірної СРСР виборов звання чемпіона Європи серед юніорів (1976), чемпіона світу серед юніорів (1977). У складі молодіж. збірної СРСР став чем-

піоном Європи серед молодіж. команд (1980 і 1990). За дорослу збірну СРСР зіграв у 20 матчах, забив один м'яч. У складі збірної взяв участь у Чемпіонаті світу 1982 в Іспанії та Чемпіонаті світу 1986 у Мексиці. На Чемпіонаті світу 1982 забив м'яч, який став першим голом збірної СРСР у ворота збірної Бразилії в офіц. матчах. Був одним із перших рад. футболістів, які поїхали грати до Чемпіонату Ізраїлю. Грав за провід. ізраїл. клуби: «Маккабі» (1990–1991), «Бней-Єгуде» (1991–1993), обидва — м. Тель-Авів. Завершив кар'єру гравця в 35 р. Тренерську роботу розпочав як асистент гол. тренера футб. клубу «Маккабі» (м. Хайфа), де працював 1993–1998. Згодом перейшов на самост. роботу: працював 1998–1999 тренером клубу «Маккабі» (м. Герцлія), 1999–2000 — клубу «Хакоах Маккабі Амідар» (м. Рамат-Ган). 2000 упродовж місяця тренував клуб «Жальгіріс» (м. Каунас). Згодом повернувся до «Динамо» (Київ), де працював тренером-селекціонером (2000–2001). Був 2001–2003 гол. тренером футб. клубу «Ворскла» (м. Полтава). Співпрацював з О. *Блохіним*. Очолював штаб збірної України (2003–2007), на Чемпіонаті світу 2006 команда дійшла до чвертьфіналу. Співпраця двох тренерів продовжилася, Б. був асистентом О. *Блохіна* у клубі «Москва» (2008), гол. тренером клубу «*Чорноморець*» (м. Одеса; 2009–2010), спорт. директором якого був О. Блохін. Згодом 2012 Б. знову входив до тренер. штабу О. Блохіна в збірній Україні (під час його хвороби виконував обов'язки гол. тренера), а також 2012–2113 — у «Динамо» (Київ). Помер під час товариськ. матчу ветеранів футболу. Нагороджений орденом «За заслуги» III ступ. (2006), II ступ.(2011), I ступ. (2016, посмертно). В Україні проводять турнір пам'яті Б. серед юнац. команд.

Літ.: Баль Андрей Михайлович // Динамо. Энциклопедия / Сост.: Г. Л. Черневич, Е. А. Школьников. Москва, 2003; Таліновський Б. Х., Франков А. В., Панкратов Е. П. Все чемпионаты мира по футболу : в 9 т. Киев, 2010. Т. 5; Баль Андрей Михайлович // Футбол. Энциклопедия : в 3 т. Москва, 2012. Т. 1; Легенди українського спорту : в 2 кн. / Уклад.: С. А. Карасєвич, М. П. Карасєвич. Умань, 2017. Кн. 1.

Бальбо́а, панамське бальбоа (ісп. Balboa, Balboa panameño; знак: B/.; міжнародне позначення: PAB) — офіційна *валюта Панами* (поряд із *доларом США*). В *обігу грошовому* з 1904, введено замість *песо колумбійського*. Прикріплено до дол. США (офіційно в Панамі з 1904) за *валютним курсом* 1:1. Банк-*емітент* — Нац. банк Панами. Б. наз. на честь дослідника, конкістадора В. Нуньєса де Бальбоа (1475–1519; Іспанія). Поділяється на 100 сентесимо. Як обігові, так і пам'ят. *емісії* Б. здійснюються лише у формі *монет*. Для відзначення важл. іст. подій Панами карбуються пам'ят. монети *номіналом* 5, 10, 20, 50, 75, 100, 150, 200 та 500 Б. Оскільки Панама не має влас. *монетного двору*, *карбування* монет на замовлення здійснюють у США і Великій Британії. 1904 випустили сріб. монети 2½, 5, 10, 25 і 50 сентесимо. Вага монет мала відношення до їхн. вартості 1:2, відповідно 50 сентесимо важили 25 г. 1907 ввели мідно-нікел. монети ½ і 2½, 1929 — 5 сентесимо. 1930 ввели 10, 25 та 50 сентесимо, 1931 — 1 Б., ідентичні за розмірами і хім. складом монетам США аналог. номіналів (0,1, 0,25, 0,5 дол. і 1 дол.). 1935 виготовили бронз. монети 1 сентесимо, 1940 — 1¼ сентесимо. Стандартні обігові монети в 1 Б. зі срібла карбувалися до 1947, колекц. стандарт. дизайну й пам'ят. — до 1982. З 1975 розпочали паралел. випуск необіг. монет в 1 Б. з мідно-нікел. сплаву. Мідно-нікелеві обігові монети цього номіналу карбують з 1982. У 1966 змінили склад сріб. монет на мідно-нікел. у монетах 10 та 25 сентесимо через аналог. заміну хім. складу монет в 0,1 і 0,25 дол. у США (1965). У 1973 випустили мідно-нікел. 50 сентесимо. 1941, за часів президента А. Аріаса Мадрида (1901; Панама — 1988; США), надрукували банкноти в 1,5, 10 і 20 Б., але вже через кілька днів їх відкликали, за що вони дістали назву «семиденних доларів». Середньозваж. курс станом на 06.07.2023: 1 000 грн — 27,0036 PAB; 1 дол. США — 1 PAB; 1 євро — 1,0863 PAB.

Літ.: Grigore J. Coins and Currency of Panama. Iola, 1972; Ферґюсон Н. Еволюція грошей. Фінансова історія світу / Пер. з англ. К. Диса. Київ, 2017; Дмитренко В. В., Відейко М. Ю. Історія грошей. Харків, 2019; Шаров О. М. Грошова глобалізація. Історіософський трактат з питань геоекономічного поширення грошових відносин. Київ, 2020; Мошенський С. Більше ніж гроші. Фінансова історія людства. Київ, 2021.

Бальбоа

Бальдр (давньоскандинав. Baldr, англосаксон. Bealder — володар, принц, від давньогерман. balþaz — сміливий, хоробрий або від праіндоєвроп. Bhel — білий) — у давньоскандинавській *міфології* — представник *асів*, улюблений син верховного божества *Асгарду* — *Одіна* та *Фрігг*, божество чеснот і родючості. Зображений як найблагород., чистий душею, прекрас. на вигляд; мав прізвисько «Добрий». Дружина Б. — Нанна (букв. Панна, ненька), син — божество справедливості та покровитель тінґів (нар. зібрань) Форсеті (букв. — голова судочинства). Обійстям Б. й Нанни були Палати Брейдаблік (Широкосяйні). Основний еддич. сюжет (див. «*Старша Едда*», «*Молодша Едда*») оповідає про загибель Б. від стріли з омели. Найдокладніше переказаний *Сноррі Стурлусоном*. Не виключено, що саме автор «Молодшої Едди» додав до первин. міфу влас. деталі. Так, ін. згадки не дозволяють дізнатися справж. ролі у вбивстві Б. шахрая *Локі* (відомо лише, що він винен, і через нього Б. залишився у світі мертвих назавжди); лише в оповіді Сноррі *антагоніст* Геd постає братом Б., до того ж сліпим. За переказом, ас Гермод Завзятий поїхав визволяти брата з володінь Гель (див. *Гельгейм*) на чарів. коні *Слейпнірі*,

Бальдр. Гед та Локі вбивають Бальдра. Ілюстрація з ісландського рукопису У. Брінельвссона, 1760

але його мандрівка виявилася марною. Мотив сходження жив. героя до світу померлих (див. *Катабасис*) має чимало паралелей у *міфах* народів світу (пригоди *Гільгамеша*, сходження *Орфея* до *Аїда* тощо). За переказом, загибель Б. спричинила у світі розбрат, що відтоді наближають *Рагнарок*. Потому, як він станеться, Всесвіт чекатиме оновлення, а з палат Гель вийдуть замирені Б. і Гед. Постать Б., із сучас. погляду, є радше спадщиною культу героїв-вождів, ніж складником язичниц. *пантеону* (як вважали представники класич. школи): за доби вікінгів чимало легендар. предків-героїв набули рис божеств родючості *ванів*.

Літ.: Sturluson Sn. Edda. København, 1900; Krappe A. H. The Myth of Balder. A Study in Comparative Mythology // Folklore. 1923. Vol. 34. № 3; Molenaar H. A. Concentric Dualism as Transition Between a Lineal and Cyclic Representation of Life and Death in Scandinavian Mythology // Journal of the Humanities and Social Sciences of Southeast Asia. 1982. № 138 (1); Ellis-Davidson H. R. Gods and Myths of Nortern Europe. 2nd ed. London, 1990; Lindow J. The Tears of the Gods: A Note on the Death of Baldr in Scandinavian Mythology // The Journal of English and Germanic Philology. 2002. Vol. 101. № 2; Liberman A. S. Some Controversial Aspects of the Myth of Baldr // Alvíssmál. 2004. № 11; Негреев И. О. Образ Бальдра в контексте древнескандинавского культа Одина // Евразия: духовные традиции народов. 2012. № 4; Toporova T. V. «Baldr's Draumar» as a Sample of Poetry «Beyond the Grave» // Scientific Journal Modern Linguistic and Methodical-and-Didactic Researches. 2018. № 1.

Д. О. Король

Ба́льдунг, Ганс (нім. Baldung, Hans; 1484 або 1485, м. Швебіш-Гмюнд, тепер земля Баден-Вюртемберг, Німеччина — вересень 1545, м. Страсбург, тепер регіон Гранд-Ест, Франція) — художник, гравер. Нар. в замож. сім'ї адвоката. Незабаром родина переїхала до м. Страсбурга. Навчався в майстерні в А. *Дюрера* у м. Нюрнберзі (1503–1507). Роботи підписував прізвиськом «Грін» (нім. Grien або Grün). Дослідники пояснюють це домінуванням зеленого кольору в його творах (нім. Grün — зелень, зел. колір) або пов'язують із нім. grienen — насміхатися. Під час від'їзду А. Дюрера до м. Венеції був керівником майстерні. Після закінчення навчання мандрував Німеччиною та Європою. 1510 повернувся до м. Страсбурга, отримав *громадянство* та місце магістра в *гільдії* художників. Відкрив майстерню, мав багато замовлень, які підписував *монограмою* «HGB», був офіц. художником єпископату. Сформувався під впливом творчості А. Дюрера та М. *Грюневальда*. Творчість Б. стилістично відповідала натураліст. верхньонім. худ. школі та пн. *маньєризму*, проте художник відходив від усталених композиц. рішень і залучав автор. бачення. Творчості властиві натурал. зображення людей, деталізація природи, висока майстерність виконання, передача світлотіней, алегоричність (див. *Алегорія*), еротизм (див. *Еротика*), серйоз. тон і відсутність сатиричності. Серед робіт на реліг. тему виділяють традиц. бібл. сюжети (див. *Біблія*), виконані як окр. *полотна* та частини *вівтарів* («Благовіст», «Поклоніння волхвів», «Святе сімейство», «Богородиця з немовлям», «Успіння Богородиці», «Розп'яття» тощо), сюжети із *житій святих* («Смерть Святого Себастьяна», 1507; «Святий Іоанн на о. Патмос», 1515; «Мучеництво Святої Доротеї», 1520). Для портретів характерне яскраве зображення особистості («Портрет імператора Максиміліана I», 1501; «Портрет графа Людвіга Левенштайна», 1513; «Портрет маркграфа Кристофа I Баденського», 1515; «Автопортрет», 1526 тощо). Автор *ескізів* голів, замальовок люд. тіла, малюнків тварин, природи тощо. Уперше відкрито використовував мотив відьомства (див. *Відьма*) та еротич. сцен з моралізатор. змістом. Еротичні мотиви демонструють плинність життя та неминучість старості («Три віки жінки та Смерть», 1514; «Смерть, яка цілує жінку», 1517; «Жінка та Смерть», 1519–1520; «Сім періодів життя жінки», 1544). Найвідомішим є твір «Адам і Єва» (1533) у неканоніч. позах, де чоловік обіймає жінку. Через вплив *Реформації* майже відійшов від реліг. сюжетів і звернувся до античних («Венера та Амур», 1525; «Юдит з головою Олаферма», 1525; «Двобій Геркулеса з Антеєм») та алегор. [«Жінка з кішкою (Музика)», 1529; «Жінка з дзеркалом та змією (Розсудливість)», 1529; «Причарований конюх», 1544], перейшов до створення книжк. гравюр. Автор *вівтарів* соборів у містах Кельні, Ліхтенталі, Мюнстері, Франкфурті, Фрайбургу [бокову частину «Втечі до Єгипту» (1514) оцінюють як найкращий твір]. Твори зберігаються в держ. музеях і приват. колекціях країн Європи та США.

Бальдунг Ганс. Автопортрет, 1526, Музей витончених мистецтв, м. Страсбург (Франція)

Літ.: Мезенцева Ч. А. «Околдованный конюх» Ганса Бальдунга Грина // Музей: Художественные собрания СССР : в 10 т. Москва,1984. Т. 5; Постникова О. В. Маньеризм в творчестве Ханса Бальдунга Грина // Культура Возрождения XVI века / Отв. ред. Л. С. Чиколини. Москва, 1997; Вёрман К. Немецкая живопись XVI столетия // Вёрман К. История искусств всех времён и народов : в 3 т. / Пер. с нем. Москва, 2001. Т. 3; Hans Baldung Grien: Neue Perspektiven auf sein Werk / Hrsg. von H. Jacob-Friesen, O. Jehle. Berlin; München, 2019.

Н. Є. Шолухо

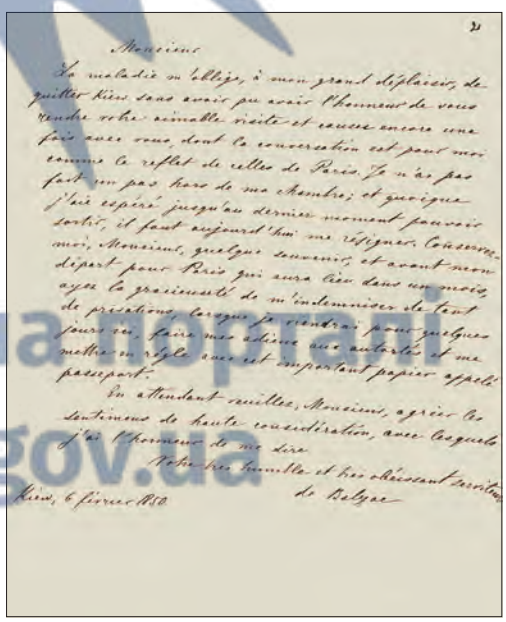
Бальза́к, Оноре́ де (франц. Balzac, Honoré de; 20.05.1799, м. Тур, тепер регіон Центр — Долина Луари, Франція — 18.08.1850, м. Париж, Франція) — письменник, основоположник реалістичного роману. Писав франц. мовою. Нар. в сім'ї чиновника. Навчався у Вандомському колежі

Онлайн версія на сайті
https://vue.gov.ua

Бальзак Оноре де

(1807–1813), згодом у колежі у м. Турі (1814). У листопаді 1814 разом із родиною переїхав до м. Парижа. Завершував серед. освіту в приват. закладах Лепітра (1814–1815), абата Гансера (1815–1816), водночас відвідував ліцей Карла Великого, усі заклади — у м. Парижі. З листопада 1816 за наполяганням батька працював клерком у нотаріал. конторі та вивчав право. Закінчив Паризьку школу права (1819). Водночас слухав лекції з історії л-ри в *Паризькому університеті* (1817–1819), відвідував б-ки, захоплювався *театром*. Оголосив родині, що стане письменником, а не юристом. Почав писати філос. праці, які залишилися незавершеними. З вересня 1819 працював над *трагедією* «Кромвель» («Cromwell») у 5 актах, написаною *александрійським віршем*. За порадою акад. Ф. *Андрійо* вирішив обрати ін. жанр — *роман*. Перші юнац. романи Б. не були опубл. за життя автора або виходили під *псевдонімами*, деякі написані в співавт.: «Стені, або Філософські помилки» («Sténie ou les erreurs philosophiques»; розпочав бл. 1820, опубл. 1868), «Фальтюрн» («Falthurne»; розпочав бл. 1822, опубл. 1951), «Спадкоємиця Бірага» («L'Héritière de Birague»; 1822), «Клотильда де Люзіньян» («Clotilde de Lusignan»; 1823), «Століття, або два Берінгельда» («Le Centenaire ou les Deux Beringheld»; 1824) тощо. З 1823 зайнявся *журналістикою*. Співпрацював із низкою журналів: «Пілот» («Le Pilote»), «Корсер» («Le Corsaire»), «Фейлетон літірер» («Le Feuilleton littéraire») та ін. 1825 вирішив стати видавцем і друкарем. У березні 1826 придбав друкарню в м. Парижі. Видав зібр. творів Ж. де *Лафонтена* і Ж.-Б. *Мольєра*. У його вид-ві вийшли також романи «Сен-Мар» («Cinq-Mars») *А. де Віньї*, «Жакерія» («La Jacquerie») *П. Меріме* та ін. Після невдач у видавничій справі передав свої права (1828) та повернувся до літ. творчості. Перші твори, які мали успіх, — аналітич. етюд «Психологія одруження» («Physiologie du mariage») та роман «Шуани» («Les Chouans»; обидва — 1829). Співпрацював і публікувався у газ. «Мод» («La Mode»), «Волер» («Le Voleur»), «Карікатюр» («La Caricature»), журн. «Ревю де Парі» («Revue de Paris») та ін. Мандрував (Швейцарія, Австрія, Італія, Рос. імперія, зокрема Україна). Багаторазово у період 1825–1848 відвідував замок Саше (тепер у регіоні Центр — Долина Луари), працював там над своїми творами. Був головою Т-ва літераторів (з 1839), почес. головою цього т-ва (з 1841). Творча спадщина Б. вел. і різном. за жанрами: романи, *повісті*, драми, статті. В історію світ. худ. л-ри увійшов як один із засновників *реалізму критичного*. Реалістичний період його творчості розпочався з іст. роману «Шуани» (1829). За плідний період 1829–1841 опублікував понад 90 романів і *новел*, 30 казок, 5 п'єс для театру. Більшість романів і повістей Б. об'єднані спільним задумом і становлять багатотом. *епопею* «Людська комедія» («La Comédie humaine»). В епопеї (написав 97 творів із 143 задуманих) відтворено широку реаліст. картину франц. сусп-ва 1-ї пол. 19 ст. Виведено і з детальною точністю описано 2472 *персонажі*. Автор поділив епопею на 3 розділи: «Етюди про звичаї» («Études de mœurs»), «Філософські етюди» («Études philosophiques») та «Аналітичні етюди» («Études analytiques»). Найбільшим є розділ «Етюди про звичаї», в якому налічується 72 романи, серед них — «Гобсек» («Gobseck»; 1830), «Ежені Гранде» («Eugénie Grandet»; 1833), «Батько Горіо» («Le Père Goriot»; 1834), «Втрачені ілюзії» («Illusions perdues»; 1837–1843), «Кузина Бета» («La Cousine Bette»; 1847) та ін. У романі «Батько Горіо» вперше з'являються персонажі, вже відомі читачам. Повернення персонажів і перехід з одного роману до ін. дозволяє створити циклічність усієї епопеї. Перу Б. належать пройнята духом *Відродження* збірка «Сто пустотливих оповідань» («Les Cent Contes drolatiques»; 1832–1837), а також п'єси «Вотрен» («Vautrin»; 1840), «Надії Кіноли» («Les Ressources de Quinola»; 1842), «Мачуха» («La Marâtre»; 1848) та ін. Б. відтворював дійсність із позицій історизму, розкривав зумовленість життя і характеру людини сусп. відносинами. Це й визначило реаліст. силу його романів, їхній вплив на світ. л-ру, зокрема українську. Центральна тема творчості Б. — згубна влада грошей, ненаситна гонитва за наживою, що спотворюють стосунки між людьми, роблять предметами торгу любов, дружбу, сім'ю, мист-во, науку. Б. двічі приїздив в Україну. У листопаді 1847 і 1848, січні, лютому і березні 1850 побував у м. Києві. Узимку 1850 відвідав контракт. ярмарок. З 13.09.1847 по 02.02.1848 і з кін. 1848 до 25.04.1850 майже весь час перебував у маєтку польськ. поміщиці Е. Ганської (1801; тепер Україна — 1882; Франція) у с. Верхівні (тепер Бердичів. р-ну Житом. обл.). Тут працював 1847 над драмою «Мачуха» і повістю «Утаємничений» («L'Initié»; залишилась у рукописі), написав подорож. нотатки «Лист про Київ» («Lettre sur Kiew»; вид. 1927). Цікавився життям селян, із захопленням писав рідним про кріпака-умільця із с. Верхівні, який із заліза створював гідні подиву портрети й картини. У березні 1850 у м. Бердичеві відбулося вінчання Б. з Е. Ганською. У с. Верхівні в будинку, де жив Б., 1959 створено *Бальзака Оноре де літературно-меморіальний музей*. Цей період життя і творчості Б. відтворено Н. *Рибаком* у романі «Помилка Оноре де Бальзака» (1940). Твори Б. відомі в Україні з 1830-х. Про них згадується в повісті Т. *Шевченка* «Музикант» («Музыкант»).

Бальзак Оноре де. Лист О. де Бальзака до М. Юзефовича

Онлайн-версія на портал
history.gov.ua

І. *Франко* у статтях називав Б. одним з найвидат. представників реаліст. традиції в світ. л-рі. *Леся Українка* в листі до брата М. Косача наприкін. 1889 серед творів визнач. письменників, які бажано було б перекласти укр. мовою, радила членам гуртка «*Плеяда*» перекласти й романи Б. «Тридцятирічна жінка», «Втрачені ілюзії», «Селяни». Багато творів Б. перекладено укр. мовою. 1885 у м. Львові вийшов роман «Батько Горіо» в перекладі М. Подолинського. Твори Б. перекладали С. Родзевич, В. *Вражливий*, В. *Підмогильний*, Є. *Дроб'язко*, Є. Старинкевич, Т. Воронович, В. Шовкун, Г. Філіпчук, А. *Перепадя* та ін. В Україні за творами Б. здійснено вистави: «Мачуха» [1940 — Одес. рос. драм. театр, реж. В. *Вільнер*; 1944 — Чернівец. укр. муз.-драм. театр, 1979 — Полтав. обл. укр. муз.-драм. театр, а також в Кіровоград. (1948), Ніжин. (1954), Запоріз. (1955), Терноп. (1960), Кримському (1965) укр. драм. театрах]; «Євгенія Гранде» (за однойм. романом, інсценізація Ю. *Смолича*; 1940 — Харків. укр. драм. театр, реж. М. *Крушельницький* і Р. *Черкашин*, в гол. ролях — В. *Чистякова*, І. *Мар'яненко*, О. *Сердюк*); «Провінціальна історія» (за романом «Життя холостяка», 1939 — Харків. рос. драм. театр, режисер В. *Арістов*; 1960 — Криворіз. рос. муз.-драм. театр) та ін. У листопаді 2017 Нац. центр театр. мист-ва ім. Л. Курбаса у співпраці з Київ. молодіж. інтерактив. сучас. театром (МІСТ) представив виставу «Ігри вовків бальзаківського віку» за п'єсою О. Миколайчука та Н. Нежданої «Оноре, а де Бальзак?», присвячену укр. сторінкам життя Б. За мотивами роману Н. Рибака «Помилка Оноре де Бальзака» на Київ. кіностудії ім. О. Довженка знято однойм. фільм (1968; реж. — Т. *Левчук*). Б. присвятили свої твори скульптор В. *Бородай*, живописець В. *Одайник* та ін. митці. У м. Бердичеві відкрито пам'ятник Б. (2011; скульптор — В. Фещенко). У Франції митці створили низку скульптур Б. Зокрема, перший монумент Б. було споруджено у м. Турі (1889; скульптор — П. Фурньє; знищено під час *Другої світової війни*), пам'ятники Б. в м. Парижі створили скульптори О. *Роден* (1897) та А. Фальг'єр (відкр. 1902). До 100-річчя з дня народження Б. на його будинку в м. Турі встановлено бронз. горельєф (скульптор — Ф. Сікар). Будинок постраждав від пожежі 1940 під час Другої світ. війни. Горельєф зберігається в замку Саше, який перетворено на музей Б. (1951). До 220-річчя з дня народження Б. (2019) у саду перед префектурою м. Тура встановлено 5 статуй, що зображують персонажів його творів (скульптор — Н. Міле). У м. Парижі в будинку, де письменник жив 1840–1847, відкрито музей Б. (1908). Тут, зокрема, організовано виставку «Бальзак у Російській імперії» (1993). Іменем Б. наз. вулиці міст різн. країн світу, зокрема кількох в Україні. На честь Б. випущено марки багатьох країн. За творами Б. створено низку кінофільмів і телефільмів, написано кілька опер. Б. зображений на монеті 10 євро, випущеній 2012, де репрезентує свій регіон. Іменем Б. наз. *астероїд* (відкр. 1994) і кратер на планеті *Меркурій* (1976).

Тв.: Œuvres completes : in 28 vol. Paris, 1956–1963; Lettres à madame Hanska : en 4 t. Paris, 1967–1971; Укр. перекл. — Бідні родичі. Кузина Бета. Харків; Київ, 1929; Вибрані твори. Київ, 1953; Спадкоємець диявола. Київ, 1958; Твори. Київ, 1971; Думки про мистецтво. Київ, 1981; Шуани, або Бретань 1799. Батько Горіо. Київ, 1983; Втрачені ілюзії. Київ, 1986; Серафіта // Всесвіт. 1990. № 9; Шагренева шкіра. Батько Горіо. Гобсек. Київ, 1998; Етюди про звичаї: сцени приватного життя. Харків, 2013; Ежені Ґранде. Львів, 2015; Філософські етюди. Харків, 2017; Розкоші і злидні куртизанок. Київ, 2019.

Літ.: Вядро Ш. Бальзак на Україні // Дніпро. 1970. № 12; Marceau F. Balzac et son monde. Paris, 1971; Якимович Т. Бальзак і естетичний прогрес // Всесвіт. 1974. № 5; Моруа А. Прометей, або Життя Бальзака / Пер. з фр. Київ, 1977; Rey P.-L. La comédie humaine de Balzac: analyse critique. Paris, 1979; Наливайко Д. С. Оноре Бальзак. Життя і творчість. Київ, 1985; Козельський Я. Бальзак у Верхівні. Стара Синява, 1992; Gengembre G. Balzac. Le Napoléon des lettres. Paris, 1992; Pierrot R. Honoré de Balzac. Paris, 1994; Berthier Ph. La vie quotidienne dans «La Comédie humaine» de Balzac. Paris, 1998; Herschberg-Pierrot A. Balzac et le style. Paris, 1998; Satiat N. Balzac ou La fureur d'écrire. Paris, 1999; Sipriot P. Honoré de Balzac: 1799–1850. Paris, 1999; Храповицька Г. Бальзак Оноре де // Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник : у 2 т. Тернопіль, 2005. Т. 1; Іваненко О. А. Бальзак Оноре де // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник : в 5 вип. Київ, 2014. Вип. 5; Ступак Ф. Я. Бальзак і Україна // Грані. 2014. № 6.

Бальза́ка Оноре́ де літерату́рно-меморія́льний музе́й — пам'ятка історії, архітектури та садово-паркової культури кін. 18 — поч. 19 ст. нац. значення, занесена до *Державного реєстру нерухомих пам'яток України*; с. Верхівня Бердичів. р-ну Житом. обл. (Україна). До 17 ст. селом володів рід Любомирських до зубожіння. Від сер. 18 ст. надано в оренду Я. Ганському (бл. 1750-х — невідомо); з 1780 володів В. Ганський (1782–1841; тепер Україна), який виконував обов'язки маршалка волин. шляхти і збудував садибно-парк. ансамбль (збережено). 1819 В. Ганський подарував с. Верхівню дружині Е. Ганській (1801; тепер Україна — 1882; Франція). 1847–1850 тут проживав письменник О. де *Бальзак*, її другий чоловік. Остан. власник садиби — А. Ржевуський (1801–1888; тепер Україна). Під час револ. подій 1917 палац і *склеп* розграбовано. 1921 на тер. садиби відкрито агрошколу, з 1932 — агротехнікум (тепер Верхівнян. філія Житом. агротех. коледжу). 1959 створено кімнату-музей О. де Бальзака (на громад. засадах). 1999 відкрито літ.-мемор. музей як відділ Житом. обл. літ. музею. 1999 у музеї проведено реставрац. роботи, розчищено парк та підзем. хід. Маєток Ганських — пам'ятка історії, архітектури та садово-парк. культури кін. 18 — поч. 19 ст., занесена до Держ. реєстру нерухомих пам'яток. Склад садиби: двоповерх. палац, 2 одноповерх. флігелі (кухня і будинок управителя), родинна церква, винний льох, госп. споруди,

Бальзака Оноре де літературно-меморіальний музей. Маєток Ганських (с. Верхівня Бердичівського району Житомирської області України)

Остання версія на сайті
https://vue.gov.ua/

парк. 1800 невідомими майстрами збудовано палац у стилі *ампір* на 30 кімнат. Пл. — 2 077 м². Оздоблений ліпниною на *античні сюжети*. Один із флігелів (кухня) з'єднано з пан. будинком підзем. переходом, такий самий хід вів до родин. усипальниці Ганських (каплицю збудовано 1810). Пам'ятка садово-парк. мист-ва (1780–1790-ті). Статус парк отримав згідно з постановою № 22 Колегії держ. к-ту РМ УРСР з охорони природи від 26.07.1972. Пл. — 33,75 га. Має іст. значення. У парку викопано яр, через нього збудовано аркоподіб. місток. У парку був мислив. павільйон, оранжерея, фазарня. Музей — 3 кімнати на 2-му поверсі (пл. — 55,5 м²): вітальня, робочий кабінет, спальня. У цих апартаментах проживав О. де Бальзак. У вітальні стояли круглий картяр. стіл, шафа-сервант, ф-но 18 ст. Тут письменник написав твори: «Депутат від Арсі» (франц. «Député d'Arcy»), «Мадемуазель де Віссар, або Франція за часів Конституції» (франц. «Mademoiselle de Vissar ou la France sous la Constitution»), «Дрібні буржуа» (франц. «La petite bourgeoisie»), «Жінка-письменниця» (франц. «Femme écrivain»), «Театр, який він є» (франц. «Le théâtre qu'il est»). Музей перебуває у складі обл. турист. маршрутів «Троянди та виноград» і «Коло Житомирщини».

Літ.: Кострица М. М., Кострица М. Ю. Житомирщина туристична / За заг. ред М. Ю. Кострици. Житомир, 2009.

Бальза́м (лат. balsamum — бальзамове дерево, від грец. βάλσαμον — бальзамін, з араб. مسلّ — бальзамове дерево, бузина) — 1) Ароматичний сік, що складається із суміші *смол* з *ефірними оліями*. Виділяється зі стовбурів деяких порід дерев спекот. *клімату* (рідше — із рослин пн. і помір. широт) самопливом або через штуч. надрізи. Іноді добувають виварюванням та вичавлюванням насіння або ін. частин рослин. Має антисепт. властивості, завдяки чому його застосовують у медицині як протигнил. засіб та для *бальзамування*. Деякі види Б. (зокрема, канад. — із кори ялиці) твердне, зберігаючи прозорість і добре розчиняється в органіч. розчинниках. *Заломлення показник* затверділої маси такого Б. близький до показника заломлення *скла оптичного*. Це зумовило його використання в оптич. пром-сті для склеювання скла й виготовлення препаратів.

2) Лікеро-горілчана *настоянка* міцністю від 35 % до 45 %. Виготовляють на основі спирт. настоїв пряних та лікар. трав, корінців, листя, плодово-ягід. соків із додаванням ефір. олій, меду, цукру та ін. натурал. смак. добавок, що надають напою приєм. гармонійн. *смаку* й *аромату*. *Колір* — темно-коричн. або темно-червоний. Концентрація екстрактив. речовин — від 7 до 30 г/100 см³. Має стимулювальну й тонізувальну дії, збуджує *апетит*. В Україні на основі лікар. трав виготовляють Б. терапевт. дії: «Вігор», «Златогор», «Козацький», «Цілющий», «9 сил», «7 небес» та ін.

3) Засіб для інтенс. догляду за *волоссям* після миття. Складники: воски, олії, силіконові та росл. екстракти, регулятор *водневого показника* (pH), парфумерні композиції, *барвники*, *консерванти*. Застосовують для покращення структури волосся, надання шовковистості та блиску. Сприяє легкому укладанню волосся, позитивно впливає на шкіру голови, має лікувал.-профілакт. дію.

4) Переносно — цілющий засіб; усе, що заспокійливо діє на люд. почуття.

Дж.: ДСТУ 3297:95. Лікеро-горілчана промисловість. Терміни та визначення понять. Київ, 2004.

Бальзамі́нові (*Balsaminaceae*) — *родина* квіткових рослин порядку *вересоцвітих*. У складі родини є 2 роди: гідроцера (*Hydrocera*) — моновидовий, розрив-трава (*Impatiens*), що включає бл. 500 видів. У *флорі* України — 1 рід (розрив-трава) і 4 види. *Однорічники* й *багаторічники*; трав'яні, напівсукулентні, прямостійні рослини, які ніколи не дерев'яніють, рідше напівчагарники. *Листки* прості, біля основи мають *залози*. Край листк. пластинки від ціліс. до різноманітно-городч. або зубчастого. Листкові пластинки м'ясисті, коли висихають — плівчасті; прилистки відсутні. *Жилкування* перисте. *Квітки* зигоморфні, поодинокі або в *суцвіттях*; *чашолистків* 5, часто забарвлені, 1 з них витягнутий у шпорець; *віночок* 5-членний, *пелюстки* вільні або попарно зрослі, непарна пелюстка розташ. навпроти шпорця. *Тичинок* 5, зрослі між собою *пиляки* утворюють кришечку, яка відпадає в період дозрівання *приймочки*, що забезпечує *перехресне запилення*. *Гінецей* утворюють 5 *плодолистків* з корот. стовпчиком і 1–5 приймочок. *Плід* — соковита коробочка у видів роду розрив-трава, ягодоподіб. коробочка у видів роду гідроцера. Насіння кругле, глад., матове, коричневе. Представники Б. мають низку пристосувань до *запилення* й захисту квіток. Спосіб запилення Б. — орнітофілія (птахозапилення). Деякі троп. види мають яскраво-черв. квітки та багато пилку, що приваблює птахів і забезпечує рослинам запилення перехресне. Ще однією особливістю рослин Б. є акт. розкидання насіння. За

Бальзамінові (*Balsaminaceae*). Розрив-трава залозиста (*Impatiens glandulifera*)

найменш. дотику плоди розкриваються з тріском, 5 стулок, що швидко скручуються в спіраль, вистрілюють насінням, яке розлітається на відстань до 2 м. Насіння розносять тварини тінистих лісів на вел. відстані. Для розрив-трави звичайної та розрив-трави дрібноквіткової характерна *клейстогамія*. Види Б. поширені в помір. і троп. зонах Європи, Азії, Пн. Америки та Африки.

Літ.: Бурда Р. І. Адвентивний вид Impatiens parviflora DC. (Balsaminaceae) у міських лісах Києва // Укр. бот. журн. 2012. Т. 69. № 3; Janssens S., Smets E., Vrijdaghs A. Floral Development of *Hydrocera* and *Impatiens* Reveals Evolutionary Trends in the Most Early Diverged Lineages of the Balsaminaceae // Annals of Botany. 2012. Vol. 109. № 7; Голівець М. О. Адаптивна стратегія Impatiens parviflora (Balsaminaceae) у вторинному ареалі. І. Закономірності організації популяцій на еколого-ценотичному градієнті // Укр. бот. журн. 2014. Т. 71. № 2; Cafa G., Baroncelli R., Ellison K. et al. Impatiens glandulifera (Himalayan balsam) Chloroplast Genome Sequence as a Promising Target for Populations Studies // PeerJ. 2020. № 8; Luo C., Huang W., Sun H. et al. Comparative Chloroplast Genome Analysis of Impatiens Species (Balsaminaceae) in the Karst Area of China: Insights into Genome Evolution and Phylogenomic Implications // BMC Genomics. 2021. № 22.

Р. П. Мельник

Бальзамува́ння (від *бальзам*) — насичення тканин *трупа* антисептичними розчинами та консервантами, що запобігають діяльності мікроорганізмів, які спричиняють процеси гниття і пригнічують процеси *автолізу* тканин. Б., яке ставило за мету збереження тіл померлих на тривалий термін, виникло як реліг. обряд. Перші відомості про Б. походять з часів *Єгипту Стародавнього*. Давні єгиптяни вірили в *переселення душ*. Вони вважали, якщо після смерті людини тіло зберегти від розкладання, то її душа уникне переміщення в тіло тварини. Тому наз. набальзамовані тіла святозбереженими. Б. у давні часи практикували індуси, ассирійці, ефіопи, перси, греки та скіфи, які жили на тер. України (обливали тіло померлого розтопл. воском). З поширенням *християнства* й *мусульманства* звичай зберігати тіла померлих поступово втратив значення. У серед. віки Б. майже не практикували. Інтерес до Б. виник за доби *Відродження*, коли почали закладати основи наук. *анатомії*. У 16–17 ст. в Європі Б. здійснювали, переважно насичуючи труп різн. складн.розчинами, які містили кухон. або мор. *сіль*, *галуни*, *алое*, терпентин (див. *Терпентинова олія*) і аромат. смоли. При цьому трупи або занурювали в розчини, або їхні порожнини наповнювали складн. порошками. Набальзамовані трупи покривали шаром воску, лаку й натирали кедр. олією. У 18 ст. для Б. широко застосовували вин. спирт. У цей період уперше почали використовувати судин. *ін'єкції*. У 19 ст. запропоновано багато різн. способів Б., що ґрунтувалися на хім., фіз. і біол. властивостях винайдених речовин. До складу входили сулема, миш'як, ефір, галуни, креозот, хлорид цинку, хлороформ, оцтовокислий алюміній, оцтовокислий свинець, карбол., борна й саліцил. кислоти, гліцерин, камфора, тимол, оцтовокислий калій. Важливу роль у Б. відіграв введений у практику анатом. і патанатом. досліджень формалін (ущільнює тканини, інактивує тканин. ферменти, є потуж. антисептиком, добре розчиняється у воді, не має кольору, доступний), який швидко став найпопулярнішим серед речовин, придатних для Б. В Україні школи патологоанатомів і анатомів, які розробляли методи Б., з'явилися в 19 ст. Майстерності Б. досяг хірург і анатом М. *Пирогов*. Його учень В. Грубер (1814; тепер Чехія — 1890; тепер Австрія) бальзамував тіла імп. *Олександра II* та імп. Марії Олександрівни (1824; тепер Німеччина — 1880; тепер Росія). Другий учень Д. Виводцев (1830; тепер Молдова — 1896; тепер Росія) запропонував для Б. оригін. розчин (рідина Виводцева) і сконструював апарат, за допомогою якого відбувається заповнення ним *артерій*. Д. Виводцев забальзамував тіло М. Пирогова, який помер 1881. Це Б. визнане найуспішн. в Україні й одним із найвидатніших в історії анатомії. Забальзамоване тіло М. Пирогова зберігається дотепер у склян. *саркофазі* в музеї-садибі Вишня (м. *Вінниця*). Відкриттям у царині Б. був винахід харків. патологоанатома М. *Мельникова-Разведенкова*. 1896 він запропонував спосіб збереження прижиттєвого забарвлення *органів* і *тканин* забальзамованого трупа. Цей спосіб Б. складається з трьох стадій: фіксація тканин у розчині формаліну; насичення їх у 96 % спирті (відбувається відновлення первин. кольору тканини або органу); насичення в розчині гліцерину та оцтовокислого калію на дистильованій воді (остаточно відновлюється та закріплюється забарвлення органів і тканин). Новим етапом у Б. були роботи харків. анатома В. *Воробйова*, який разом із біохіміком Б. *Збарським* 1924 розробив метод Б. тіла для довготривалого зберігання в умовах, доступних для огляду (метод дає можливість зберігати портрет. подібність). Його використали для збереження тіл В. *Леніна* й Г. *Димитрова*. 1980 під керівництвом київ. топографоанатома К. Кульчицького (1922–1997; Україна) ребальзамовано тіло М. Пирогова. Б. сприяє збереженню протягом трив. періоду тіл померлих людей та тварин. Його виконують, згідно із сан.-епідеміол. умовами для знезараження трупів, за виготовлення наук. і навч. препаратів. Бальзамують також тіла померлих відом. людей, видат. держ. діячів, зокрема з метою збереження їх у *мавзолеях*. Інструменти, які використовують під час Б.: звич. секційний набір, шприци місткістю 500 мл та 10 мл з тонк. і товст. голками, іригатор або кухоль Есмарха, канюлі різн. розмірів, свинц. і гум. трубки, голки порожнисті довгі, канюлі довж. від 15 до 125 см, затискачі Мора, голку Дешампа, пінцети Пеана, ванни звич., лігатури і нитки тонкі і товсті (шпагат). Реактиви для Б.: формалін, хлоралгідрат, хлористий цинк, сулема, спирт етил. ректифікат, оцтовокислий калій і натрій, гліцерин, карбол. кислота, перекис водню, тимол, бертол. сіль, азотнокислий калій, карлсбад. сіль штучна, кухон. сіль, сірчанокислий натрій, сірчанокисла магнезія, селітра калійна, ацетон, метил. спирт без запаху, одеколон, еозин, кармін, олії — бергамот., лаванд., аніс., троянд., ориган., парафінова. Найпростіший, але дієвий розчин для Б.: 10 г сулеми; 100 мл формаліну; 900 мл води. Для кращ. проникнення рідини в тканини застосовують такий розчин: 10 г сулеми; 100 мл формаліну; 200 мл спирту; 700 мл води. Для запобігання висихання до розчинів додають гліцерин. Рідина Виводцева: 1 700 мл гліцерину; 1 000 мл води; 5 г тимолу (попередньо розчинити в спирті). Гліцерин-формалін. розчин: 600 мл гліцерину; 200 мл спирту; 200 мл формаліну; 30 г оцтовокислого калію.

Літ.: Выводцев Д. И. Бальзамирование и способы сохранения анатомических препаратов и трупов животных. Санкт-Петербург, 1881; Mayer R. G. Embalming History, Theory and Practice. 4th ed. New York, 2006; Гунько П. М., Гайдуков В. О., Мартинова З. С. Ребальзамування тіла М. І. Пирогова: історіографічний зріз // Вісник Вінниц. нац. мед. ун-ту. 2019. Т. 23. № 2; Дзевульська І. В., Маліков О. В. Деякі історичні аспекти збереження тіла людини // Південноукр. мед. наук. журн. 2021. № 29; Іонов І. А., Теремецька Н. Ф., Лютенко М. А. та ін. Життєвий шлях та здобутки Рафаїла Давидовича Синельникова // Клініч. анат. та оперативна хірургія. 2021. Т. 20. № 1 (75).

І. І. Старченко

Бальї́ (франц. bailli, від давньофранц. baillir — правити, керувати, з bail — намісник, правитель, від лат. bajulus — носій, вісник) — у середньовічній *Франції* — представник *короля* або сеньйора в окремому регіоні (бальяжі), якому було делеговано адміністративні, військові та судові функції. За межами Франції точні або прибл. відповідники посаді Б. мали ін. назви (на Пд. Франції — *сенешаль*, у *Священній Римській імперії германської нації* — амтманн, у деяких нім. д-вах — фогт або ландфогт, у *Речі Посполитій* — ландвійт). Посади або *титули* Б. (давньофранц. baillif, baillis) існували з 9 ст., проте чітке коло повноважень не окреслювалося. Під час кожного призначення король делегував Б. конкрет. функції. Постійна посада Б. з чітко визнач. функціями запроваджена 1190. Вирушаючи в Третій Хрест. похід (див. *Хрестові походи*), король *Філіпп II Август* поділив королівство на бальяжі, призначив Б. та делегував їм суд. функції. Б. становили другу суд. *інстанцію* між *судом* міськ. *прево* та судом регент. ради. Крім того, Б. були делеговані адм. та військ. функції. Король призначав Б. винятково в межах королів. *домену*. Сеньйори, які були васалами (див. *Васалітет*) короля, за потреби призначали влас. Б. у своїх доменах. Для уникнення можливості *узурпації* Б. влади над регіонами, управління якими було їм доручено, у 13 ст. запроваджено низку обмежень. Зокрема, Б. заборонялося володіти *майном* і брати *шлюб* у цій місцевості, після виходу у відставку вони були зобов'язані впродовж корот. часу виїхати з неї. Згодом через ускладнення суд. та адм. системи посади цив. Б. (суд. й адм. функції) та військ. Б. (командування місц. військами) було розділено. У пізн. *середньовіччі* повноваження Б. звузилися до виконання військ. функцій. У середньовіч. Англії прибл. відповідником посаді Б. була посада «бейліф» (англ. bailiff, від давньофранц. baillif). В англосаксон. період аналог. функції в Англії виконували «ріфи» або «ріви» (англосакс. reeve). Після норман. завоювання ця назва посади залишилася за представниками короля в судах на рівні графств-ширів (*шерифами*), яким, окрім суд., делегувалися також деякі адм. функції та функції виконання рішень судів. Повноваження бейліфів (термін принесено *норманами)* були аналогічні до повноважень шерифів, однак поширювалися на суди нижчої *інстанції*. Як і у випадку франц. Б., на посади бейліфів призначали осіб з ін. місцевостей. На *Нормандських островах* посада бейліфа дотепер поєднує адм. й суд. функції в бейлівіках *Гернсі* і *Джерсі* (призначені брит. монархом бейліфи одночасно є головами королів. судів Генрсі та Джерсі й головами *парламентів* цих тер.). Посади бейліфів Гернсі та Джерсі існують із 13 ст. До поч. 17 ст. бейліфи Гернсі та Джерсі командували місц. ополченнями. Згідно з рішенням Таєм. ради Англії 1617 військ. повноваження делеговано лейтенант-губернаторам островів, за бейліфами залишено винятково цив. функції. До поч. 21 ст. бейліфи також мали виконав. владу. Унаслідок конституц. реформ 2004 (Гернсі) і 2005 (Джерсі) у бейлівіках запроваджено окр. підзвітні парламентам посади голів виконав. влади (на обох тер.) і сформовано уряд (тільки на Джерсі).

Літ.: Cantor N. F. The Civilization of the Middle Ages. New York, 1993.

Бальма́, Жак (франц. Balmat, Jacques; 19.01.1762, с. Пелларен, тепер у складі м. Шамоні-Монблан, регіон Овернь — Рона — Альпи, Франція — вересень 1834, долина Сікст, тепер у регіоні Овернь — Рона — Альпи, Франція) — гірський провідник, один із перших альпіністів у світі. Нар. у селян. сім'ї землероба. В юності займався полюванням і пошуком *кристалів* та *мінералів*, які продавав мандрівникам, ювелірам і науковцям. Натураліст О.-Б. де Соссюр (1740–1799; Швейцарія) уперше відвідав с. Шамоні (тепер у складі м. Шамоні-Монблан) 1760 і запропонував винагороду першим людям, які підкорять однойм. вершину гір. масиву *Монблан*. Після невдалої спроби 07.06.1786 Б. об'єднався з місц. лікарем М. Г. Паккаром (1757–1827; тепер Франція) і 07.08.1786 вони разом вирушили на г. Монблан. Після ночі, проведеної між двома льодовиками Боссон і Таконна на вершині Монтань-де-ла-Кот вони розпочали підйом. 08.08.1786 без жодн. спорядження (мотузок, кригорубів чи захисту від сонця для очей), лише з дерев. палицями вони йшли від *бівуаку* впродовж 19 год туди й назад. Спуск відбувався вночі при світлі повн. місяця. Історики вважають цей перший підйом на висоту 4 808 м початком ери *альпінізму*. Саме після нього сходження на вершини стало приваблювати сміливців, з'явилася особл. діяльність і *вид спорту*, які отримали назву «альпінізм». Після підкорення г. Монблан Б. отримав винагороду, обіцяну О. Б. де Сосюром. Король *Сардинії* (від неї тоді залежала Савоя) Віктор Амадей III наказав офіційно додати до його імені «прозваний Монблан». Б. ще не менше 6 разів підіймався на вершину, зокрема 03.08.1787 разом із О. Б. де Соссюром і групою з 17 осіб (для Б. це було 3-тє сходження), а також 14.07.1808 з першою жінкою-альпіністкою М. Параді (1779–1839; тепер Франція). Паккар повернувся до діяльності лікаря. Під час *наполеонівських воєн* Савоя потрапила під контроль Франції, Б. став членом ради комуни. Він спробував також розводити *мериносів* у долині Шамоні. Загинув, упавши зі скелі під час пошуків золота в долині Сікст. На честь Б. у м. Шамоні-Монблан встановлено два пам'ятники: медальйон із портретом (1878; скульптор — Е. Сансон), статую — Б. указує О. Б. де Соссюру шлях на г. Монблан (1887; скульптор — Ж. Сальмсон), розташ. на площі, наз. на його честь. Портрет Б. виконав худ. О. Верне (1789–1863; Франція), про нього писав А. *Дюма*, який 1832 відвідав с. Шамоні. Вулиці в містах Женеві (Швейцарія) та Безьє (Франція) наз. іменем Б. День першого підйому на г. Монблан (8 серпня) відзначають як Міжнар. день альпінізму.

Бальма Жак

Літ.: Carrier M. Notice biographique sur Jacques Balmat, dit Mont-Blanc. Genéve, 1854; Arve S. Jacques Balmat, le premier guide au Mont-Blanc. Notice biographique. Annecy, 1878; Canac R. Jacques Balmat, dit «Mont-Blanc». Grenoble, 2009; Spilmont J.-P. Jacques Bamat héros du mont Blanc. Chamonix, 2014; Grévoz D. Jacques Balmat. Les ultimes traces d'un chercheur d'or. Les Houches, 2018.

Бальме́ни де (англ. Balmen de) — аристократичний рід шотландського походження в *Російській імперії*. Сформувався в *Шотландії* в пізн. *середньовіччі* як одна з молодших гілок роду Ремзі (англ. Ramsey), відомого з 12 ст. Додаток до прізвища «де Б.» одна з гілок роду отримала 1625, коли король *Карл II Англійський* дарував їй *титул* баронетів Балменських (англ. Ramsey of Balmain, франц. Ramsey de Balmain). Титул утв. від назви місцевості Балмен поблизу м. Абердина (Шотландія).

Деодат де Б. (Богдан Антонович або Богдан Андріанович; дата й місце народження невідомі — 23.08.1741, фортеця Вільманстард, тепер м. Лаппеенранта, Фінляндія) — військовий. Після вступу на престол *Вільгельма III Оранського* (1689) відмовився визнати його права на англ. корону та вступив на військ. службу у Франції. Був католиком і прихильником *якобітів*. Згодом перейшов на службу в армію *Османської імперії*, де дослужився до звання *полковника*. З 1736 отримав рос. підданство та перейшов на службу в армію Рос. імперії з пониженням звання (у ранзі *майора*). Цим часом датують перші згадки про наявність у роду титулу *графа* (документів про дарування не виявлено). У Рос. імперії прийняв *православ'я*. Загинув під час рос.-швед. війни. На той момент був полковником, командиром Троїц. полку.

Антон Богданович де Б. (15.07.1740, місце нар. невідоме — 15.10.1790, м. Георгієвськ, тепер Ставропол. краю, Росія) — військовий. Син Деодата де Б. З 1751 був записаний до Лейбгвардії Ізмайлов. полку. З 1768 — полковник, командир Ростов. карабінер. полку. З 1774 — генерал-майор армії Рос. імперії, брав участь у ліквідації *Запорозької Січі* (1775), *Кримського ханату* й захопленні Криму (1783). В ост. роки життя (1786–1789) — *генерал-губернатор* Курського й Орловського намісництв. Нагороджений орденом Св. Анни I ст. (1777) і Св. Олександра Невського (1783).

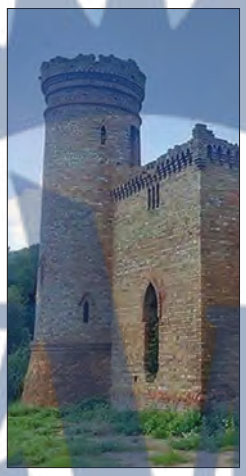
Олександр Антонович де Б. (1777, місце нар. невідоме — 17.04.1848, м. Санкт-Петербург, тепер Росія) — військовий, дипломат. Син Антона Богдановича де Б., онук Діодата де Б. Після закінчення Пажеського корпусу служив у Лейбгвардії Кінного полку. З 1801 — на дипломат. службі. Повернувся на військ. службу 1813. Перебував на о. Святої Єлени поряд із висланим туди *Наполеоном I Бонапартом* (1815–1820). З 1828 брав участь у бойових діях у *Туреччині*, з 1831 — у *Литві*. Вийшов у відставку 1837. Нагороджений орденами.

Карл Антонович де Б. (1786, місце нар. невідоме — 20.04.1812, м-ко Картуз-Береза, тепер м. Береза Брест. обл., Білорусь) — військовий. Син Антона Богдановича де Б., онук Діодата де Б., брат Олександра Антоновича де Б. Після закінчення Пажес. корпусу (1801) зарахований до Лейбгвардії Преображ. полку. Брав участь у війні з Наполеоном I Бонапартом (1806–1807; див. *Наполеонівські війни*), рос.-тур. війні (див. *Російсько-турецькі війни*). Дослужився до звання генерал-майора (1810). Був командиром Софійс. піхот. полку (з 1811).

Петро Антонович де Б. (дати й місця нар. і смерті невідомі) — військовий. Син Антона Богдановича де Б., онук Діодата де Б., брат Олександра Антоновича та Карла Антоновича де Б., батько Я. де *Бальмена*. Закінчив Пажес. корпус. Після одруження (1780) отримав у посаг маєток у с. Линовиці (тепер с-ще Линовиця Прилуц. р-ну Чернігів. обл., Україна), що став родовим помістям де Б. У 1820–1850-х його відвідували О. *Котляревський*, Т. *Шевченко*, О. *Афанасьєв-Чужбинський*, Є. *Гребінка*, П. *Куліш* та ін.

Олександр Петрович де Б. (1819, тепер Полтав. обл., Україна — 1879, місце смерті невідоме) — військовий. Син Петра Антоновича де Б., брат Якова Петровича де Б. З 19 р. служив у Охтир. полку. Дослужився до звання генерал-лейтенанта, брав участь у Кавказ. війні та рос.-тур. війні 1877–1878.

Віктор Георгійович де Б. (17.09.1895, місце нар. невідоме — 28.10.1949, Франція) і Яків Олександрович де Б. (27.09.1885, місце нар. невідоме — 14.09.1932, Франція) — військові, офіцери. Брали участь у *Білому русі* (Збройні сили Пд. Росії під командуванням А. *Денікіна*, згодом — П. *Врангеля*). З 1920 в еміграції у Франції, де й померли. Поховані на кладовищі в м. Сент-Женев'єв-де-Буа (регіон Ільде-Франс). Кілька представників роду дотепер мешкають у Франції.

Бальмени де. Залишки садиби де Бальменів, с-ще Линовиця (Чернігівська обл.), кін. 18 ст.

Ба́льмен, Я́ків Петро́вич де (28.07, за ін. даними — 10.08.1813, с. Линовиця, тепер с-ще Прилуц. р-ну Чернігів. обл. — 26.07.1845, місце смерті невідоме, Шуанійські висоти Кавказ. гір, тепер Чечен. Республіка, Росія) — художник-*аматор*, літератор, ілюстратор Т. *Шевченка*. Писав рос., франц., укр. мовами. Походив з аристокр. франц. родини, граф. 1832 закінчив Ніжин. гімназію вищих наук (тепер Чернігів. обл.). Служив у армії,

Яків де **Бальмен**. Ілюстрація до поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки»

з 1833 — офіцером. 1838–1839 служив у Польщі. Перекладав рос. мовою заборонену «Книгу народу польського» А. *Міцкевича*. Рукопис 1844 передано М. *Костомарову*. 1843 — ад'ютант нач. штабу 5-го піхот. корпусу в м. Одесі. 1844–1845 — на Кавказ. війні. Загинув у Даргин. поході. 1843 познайомився та зблизився з Т. Шевченком, який бував у його маєтку. З художником

М. *Башиловим* проілюстрував рукопис. «*Кобзар*» (1844, 39 ілюстрацій, зокрема для поем «Гайдамаки», «Гамалія»). Т. Шевченко присвятив Б. поему «Кавказ» (1845, після загибелі художника). Автор альбому малюнків «Гоголівський час» (видано 1909), щоденника мандрівки Кримом із 300 малюнками в тексті (1842), кількох повістей. За життя вийшла друком повість «Ярмарок» («Ярмарка»; 1843») у журн. «Вітчизняні записки» («Отечественные записки») під псевдонімом С. Закревська. Решта повістей та альбом автор. малюнків на різну тематику опубл. посмертно. Авторство ілюстрацій М. Башилова та Б. до зб. «Кобзар» Т. Шевченка вперше атрибутовано мистецтвознавцями 1924.

Тв.: Повести / Сост. и коммент. А. Е. Кузьменко. Харьков, 1988.

Літ.: Норов В. Н. Кавказская экспедиция в 1845 году. Поход графа Воронцова в 1845 году в Анди, к аулу Дарго и в Ичкерию: Рассказ очевидца В. Н. Н...ва. Санкт-Петербург, 1907; Шевченківський словник : у 2 т. Київ, 1976–1978; Сиротенко В. Яків де Бальмен — саме йому присвятив Шевченко свою поему «Кавказ» // Україна. 2005. № 6/7; Згадай мене, брате! Тарас Шевченко в контексті свого часу / Авт.-упоряд. Ю. Іванченко. Київ, 2018.

Бальмер, Йоганн Якоб (нім. Johann Jakob Balmer, 01.05.1825, м. Лаузен, кантон Базель-Ланд, Швейцарія — 12.03.1898, м. Базель, Швейцарія) — математик і фізик, архітектор, педагог, громад. діяч. Батько був головою верховного суду. У м. *Лісталі* (кантон Базель-Ланд) отримав поч. освіту. Продовжив навчання у м. Базелі. Вивчав математику й архітектуру в *Базельському університеті*, Політехнічній шк. Карлсруе (тепер Технологічний ін-т Карлсруе, Німеччина) та *Берлінському університеті*. 1849 захистив дисертацію (присвячена *циклоїдам*) та отримав від Базельського ун-ту докторський ступінь. 1850–1898 викладав математику та ін. дисципліни у Базельській жін. школі. У Базельському ун-ті 1865 здобув ступінь з нарисної геометрії, 1865–1890 викладав її та читав лекції з ін. галузей. Був членом Вел. ради Базеля (законодавчий орган міськ. самоуправління), обіймав посаду інспектора шкіл. Вів громад. і просвітницьку роботу. Більшість відомих праць Б. присвячено архітектурі, переважно питанням проектування соц. житла. 1853 опубл. звіт «Про житло для робітників у Базелі та міських околицях» (нім. «Über Arbeiter-Wohnungen in und um Basel»; 1853) із планами буд-ва та розрахунками його вартості. Цікавився вивченням культових споруд та їхнього оздоблення: «Обличчя пророка Єзикіїла з храму» (нім. «Des Propheten Ezechiel Gesicht vom Tempel»; 1858). Головне досягнення Б. — емпіричне виведення формули для розрахунку довжин хвиль спектральних ліній водню (перша пол. 1880-х). Результати цієї праці викладено у статтях: «Нотатки про спектральні лінії водню» (нім. «Notiz über die Spektrallinien des Wasserstoffs»; 1885) та «Нова формула для спектральних хвиль» (нім. «Eine neue Formel für Spektralwellen»; 1887), вміщених у «Журналі Товариства природничих досліджень у Базелі» (нім. Verhan dlungen der Naturforschenden Gesellschaft in Basel). На його честь названо низку термінів у фізиці та астрономії: *Бальмера серія*, *бальмерівський стрибок*, бальмерівський декремент. Ім'я Б. присвоєно астероїду гол. поясу 12 755 та місячному кратеру.

Бальмер Йоганн Якоб

Літ.: Balmer H. Johann Jakob Balmer // Elemente der Mathematik. 1961. Bd. 16. № 3; Biographical Encyclopedia of Astronomers : in 4 vol. 2nd ed. New York, 2014. Vol. 1.

О. В. Арістов

Ба́льмера се́рія — спектральна серія в спектрі *гідрогену*, яка складається з ліній видимої та близької ультрафіолетових областей. Наз. на честь математика й фізика Й. Я. *Бальмера* (1825–1898; Швейцарія). 1885 він опублікував формулу для опису цієї серії: $\nu = R\left(\frac{1}{2^2} - \frac{1}{n^2}\right)$, де n = 3, 4, 5, … , де R — стала Рідберга (див. *Рідберга формула*). Походження ліній Б. с. пов'язано з енергет. переходами *електрона* між другим збудженим рівнем $n_k = 2$ та ін. рівнями $n_j = 3, 4, ...$, вищими за нього. Для позначення серії застосовують лат. літеру H. Перехід між 2-м і 3-м енергет. рівнями записують грец. літерою α, між 2-м та 4-м — літерою β тощо. Аналіз інтенсивностей ліній Б. с. дає розраховувати т-ру *зір*, оскільки для отримання інтенс. ліній необхідно, щоб в їхн. утворенні брала участь достат. кількість нейонізованих збудж. атомів водню.

Літ.: Banet L. Evolution of the Balmer Series // American Journal of Physics. 1966. № 34 (6); Sommerfeld A. On the Theory of the Balmer Series // The European Physical Journal H. 2014. Vol. 39.

Ба́льмерівський стрибо́к — стрибкоподібна зміна в бік зменшення чи збільшення розподілу *енергії* в неперервному спектрі *астрономічних об'єктів* на довжинах хвиль, близьких до 3646 *ангстрем*, яка відповідає межі *Бальмера серії*. Спектральний розподіл густ. неперерв. електромагніт. *випромінювання* різн. астр. об'єктів (*зір*, зон H II, ядер *галактик*) можна з достат. точністю апроксимувати функцією *Кірхгофа* для тепл. випромінювання *абсолютно чорного тіла* з *ефективною температурою*, що відповідає оптич. глибині τ = 0,64. Водночас неперервне електромагніт. випромінювання формується на оптич. глибинах 0 < τ < 1. На довж. хвиль, менших за межу серії Бальмера, *фотони* здатні йонізувати атоми *гідрогену*, у яких *електрон* перебуває на 2-му енергет. рівні. Б. с. виникає через стрибкоподіб. зменшення коефіцієнта поглинання атомами водню неперерв. випромінювання при збільшенні довж. хвилі поблизу межі серії Бальмера. Зменшення коефіцієнта поглинання призводить до збільшення геом. глибини тих шарів, яким відповідають оптич. глибини τ = 1 та τ = 0,64. Під час зростання геом. глибини занурення в надра зорі зростає її т-ра, що призводить до суттєв. зростання інтенсивності спектрал. розподілу густ. неперерв. електромагніт. випромінювання зір відповідно до *Планка закону*. Таке явище є позитивним Б. с. Максимально виражений Б. с. для зір спектр. класу A. Довж. хвилі, що відповідає Б. с. у спектрах зір, зміщена від 3 646 ангстрем у бік довших хвиль і розмита як через розширення спектр. ліній унаслідок зростання газ. тиску з глибиною, так і завдяки вияву *Доплера ефекту*. Поблизу межі серії Бальмера спектр. лінії зливаються, продовжуючи бальмерів. *континуум* до більших довж. хвиль. Емісійні лінії серії Бальмера малопотуж., тому злиття ліній при їхньому розширенні поблизу межі серії призводить до утв. прогалини в неперерв. спектрі перед Б. с. У холод. зорях із невел.

ефектив. т-рою на величину Б. с. суттєво впливає серед. густ. зорі та ефект. потенціал її гравітац. (див. *Гравітація*) поля. У гарячіших зорях на величину Б. с. т-ра впливає більше, ніж гравітація на поверхні; ефект Б. с. у таких зорях менше виражений. Б. с. спостерігають у спектрах *туманностей* (зони H II); знак стрибка протилеж. до знака стрибка в спектрах зір і має значно більшу *амплітуду*. Часто зовн. межі зон H II є удар. фронтами, мають набагато вищу т-ру, ніж внутр. частини зон, і значно більшу густину. Стрибкоподібне зменшення коефіцієнта поглинання поблизу межі серії Бальмера призводить до збільшення геом. глибини шарів, у межах яких формується неперервне електромагніт. випромінювання. Зменшення ефектив. т-ри з глибиною зумовлює зменшення інтенсивності спектр. розподілу густ. неперерв. електромагніт. випромінювання — негатив. за знаком Б. с.

Літ.: Slettebak A., Stock J. Classification of Early Type Stars of High Luminosity with Objective Prism Spectra of Low Dispersion. With 7 Figures // Zeitschrift für Astrophysik. 1957. Vol. 42; Mihalas D. Statistical-Equilibrium Model Atmospheres for Early-Type Stars. I. Hydrogen Continua // Astrophysical Journal. 1967. Vol. 149; Liu X.-W., Danziger J. Electron Temperature Determination from Nebular Continuume Missionin Planetary Nebulae and Theim Portance of Temperature Fluctuations // Monthly Notices of the Royal Astronomical Society. 1993. Vol. 263; Knigge Chr., Long Kn., Wade R. et al. Hubble Space Telescope Eclipse Observations of the Nova-like Cataclysmic Variable UX Ursae Majoris // The Astrophysical Journal. 1998. Vol. 499; Bessell M. Measuring the Balmer Jump and the Effective Gravityin FGK Stars // Publications of the Astronomical Society of the Pacific. 2007. Vol. 119 (856).

О. Г. Шевчук

Бальмо́нт, Костянти́н Дми́трович (справжнє прізвище — Ба́льмонт; рос. Бальмонт, Константин Дмитриевич; 15.06.1867, с. Гумнищі, тепер Іванов. обл., Росія — 23.12.1942, м. Нуазі-ле-Гран, тепер регіон Іль-де-Франс, Франція) — поет-символіст, перекладач, есеїст, член-кореспондент Чеської академії наук (з 1930). Писав рос. мовою. За однією з версій, прадідом поета був херсон. поміщик І. Баламут, чий син Костянтин змінив прізвище споч. на Бальємунт, а потім на Б. Навчався в гімназіях міст Шуї (1876–1884, відрахований за участь у революц. гуртку), Владимира (1885–1886). Перші поезії опубл. 1885. За 5 р. видав «Збірку віршів» («Сборник стихотворений»), більшу частину накладу якої невдовзі знищив. Добірку віршів передав В. *Короленку*, який відгукнувся про неї критично, але підбадьорливо. З 1886 здобував освіту на юрид. ф-ті Моск. ун-ту (тепер Моск. держ. ун-т ім. М. В. Ломоносова). 1887 відраховано за участь у студент. заворушеннях; 1888 знову прийнято в ун-т, але Б. полишив навчання. Вчився в юрид. ліцеї м. Ярославля (1889; полишив). У 1-й пол. 1890-х публікував здебільшого переклади з різн. європ. л-р: франц. (А. де *Мюссе*, Р. *Сюллі-Прюдом*), нім. (Е. Т. А. *Гофман*, Г. *Гейне*), норв. (Г. *Ібсен*, Б. *Б'єрнсон*), англ. (П. Б. *Шеллі*, пізніше — В. *Блейк*, Дж. Г. *Байрон*, А. *Теннісон*, О. *Вайлд*) та амер. (Е. А. *По*); згодом до них додалася ісп. (Л. Ф. де *Вега*, *Тірсо де Моліна*, П. *Кальдерон де ла Барка*), польськ., лит., болг., груз., індійської та ін. У 1890-ті жив у містах Москві та Петербурзі (тепер Санкт-Петербург), де познайомився з представниками ранн. рос. *символізму*. Раннім зб. «Під північним небом» («Под северным небом»; 1894), «У безмежності» («В безбрежности»; 1895), «Тиша» («Тишина»; 1898) притаманний *песимізм*, що поєднує традиції тогочас. рос. поезії з європ. *декадентством* та *імпресіонізмом*. У 1890-ті наполегливо працював над музичністю вірша, вибудовував звукопис. 1892, 1896–1897 мандрував Європою, 1897 прочитав цикл лекцій про рос. поезію в *Оксфордському університеті*. 1901 за розповсюдження антиуряд. вірша Б. на 2 р. заборонено перебування в столич. та університет. містах. Вершиною поет. творчості стали зб. поч. 1900-х: «Палаючі будинки» («Горящие здания»; 1900), «Будьмо як сонце» («Будем как солнце»), «Тільки любов» («Только любовь»; обидві — 1903), «Літургія краси» («Литургия красоты»; 1905). Створив влас. поет. *міфологію*. Естет. погляди Б. сформулював пізніше в ст. «Поезія як чародійство» («Поэзия как волшебство»; 1915). Подорожував Європою та Пн. Америкою (1902, 1904 і 1905). На поч. 1906 через загрозу арешту разом із родиною нелегально виїхав до Франції. Кілька книжок Б. 1906–1907 конфіскувала поліція або заборонила *цензура*. Твори ост. десятиліть життя відверто вторинні щодо його ранішої поезії, однак у зб. «Злі чари» («Злые чары»; 1906), «Жар-птиця» («Жар-птица»; 1907), «Заклики давнини» («Зовы древности»; 1908), «Зелений вертоград» («Зеленый вертоград»; 1909) прикметним було звернення поета до світ. міфології та *фольклору*. 1912–1913 здійснив навколосвіт. мандрівку. Після оголошеної рос. урядом *амністії* політ. емігрантів 1913 повернувся на батьківщину. Під час лекц. турне Б. кілька разів відвідував Україну: міста Київ, Одесу й Харків (у березні — квітні 1914), Харків, Полтаву й Суми (у лютому — березні 1916). Мав успіх у місц. публіки; у м. Харкові пройшов «Тиждень Б.». У м. Полтаві вдруге побачився з В. Короленком. Вітав *Лютневу революцію 1917* і не сприйняв *Жовтневий переворот 1917* як нову загрозу свободі (був анархо-індивідуалістом за переконаннями). Б. справив поміт. вплив на укр. символістів: О. *Олеся*, Г. *Чупринку*, М. *Вороного*, раннього П. *Тичину*. Укр. поезії Б. перекладали Г. Супруненко (1883–1962; тепер Україна), Д. *Загул*, Г. *Кочур*, Р. *Лубківський*, М. Стріха (нар. 1961; тепер Україна). Єдина книга, видана укр., — зб. «В світі понад чуття» (1918) в пер. і з передмовою М. Мухіна (1894; тепер Україна — 1974; Франція). Вірш Б. «Коваль» у перекладі Г. Супруненко (1908) вміщено в альманахах «Терновий вінок» та «Українська муза». Переспіви Б. є у Д. Загула (вірші «В столиці», «Скандинавська пісня», «Човен утоми» та ін., 1918). У 1920 назавжди залишив Росію. Від 1920-х до кін. життя мешкав переважно у Франції, часто подорожував Європою. Продовжував літ. діяльність, хоча ост. роки його життя затьмарила психіч. хвороба. Мемор. дошки на честь Б. встановлено в містах Шуї та Москві. Пам'ятники поету стоять у містах Шуї та Вільнюсі.

Бальмонт Костянтин Дмитрович

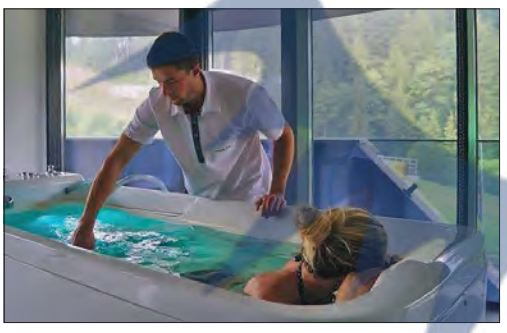
Тв.: Собрание стихов : в 2 т. Москва, 1904–1905; Полное собрание стихов : в 10 т. Москва, 1907–1914; Собрание лирики : в 2 т. Москва, 1917–1918; Собрание сочинений : в 7 т. Москва, 2010; У к р. п е р е к л. — [Твори] // Терновий вінок, 1908; В світі понад чуття. Київ, 1918.

Літ.: Markov V. Kommentar zu den Dichtungen von K. D. Baimont: 1890–1909. Köln; Wien, 1988; Молчанова Н. А. Поэзия К. Д. Бальмонта 1890-х — 1910-х годов: Проблемы творческой эволюции. Москва, 2002; Молча-

нова Н. А. «Всю жизнь хочу создать из света, звука...». Вопросы поэтики лирики К. Д. Бальмонта. Воронеж, 2011; Константин Бальмонт глазами современников / Сост. А. Ю. Романов. Санкт-Петербург, 2013; Лаврухина В. Л. Поэтическая картина мира и психологический тип поэта // Наук. записки Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Сер.: Літературознав. 2013. Вип. 2 (2); Куприяновский П. В., Молчанова Н. А. Бальмонт. Москва, 2014; Азадовский К. М., Дьяконова Е. М. Бальмонт и Япония. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург, 2017.

М. Й. Назаренко

Бальнеоло́гія (від лат. balneum — лазня, ванна, купання та грец. λόγος — слово, вчення) — галузь *медицини* (розділ *курортології*), що вивчає фізико-хімічний склад, походження, дію на орг-м *вод мінеральних* і грязей, можливості їх застосування для лікування та профілактики захворювань. Згадки про лікув. й профілакт. застосування мінер. вод (мор. ванни й купання, сірчані ванни) є в працях *Геродота* й *Гіппократа* (5 ст. до н. е.). Перші спроби встановити фіз.-хім. властивості мінер. вод і механізм їхнього впливу на орг-м людини належать *Парацельсу*. Як розділ науки Б. відома з 1742, від часу 1-ї публікації в Німеччині даних про хім. склад мінер. вод. Початок їх цілеспрям. вивчення пов'яз. із розвитком *курортів* у Зх. Європі (міста *Аахен*, *Баден-Баден*, Екс-ле-Бен та ін.). Б. тісно пов'язана з ін. науками й наук. напрямами, передусім *гідрогеологією*, *хімією*, *біохімією*, *біологією*, *фізіологією*, *гігієною*, *фізіотерапією*, клін. медициною. Охоплює бальнеографію (опис курортів), *бальнеотерапію*, бальнеотехніку (галузь техніки й Б.,

Бальнеологія. Бальнеологічне лікування на курорті Буковель

що забезпечує охорону природ. бальнеол. ресурсів від виснаження, забруднення і псування), грязелікування. Широкому використанню мінер. вод із лікув.-профілакт. метою сприяло проведення геолого-розвідув. робіт і виведення мінер. вод на поверхню землі за допомогою методу глиб. *буріння*. Виявлено й вивчено гол. родовища лікув. мінер. вод і грязей; процеси, що зумовили їхнє виникнення; їхній газ., йонно-сольов., орган. склад. Розроблено теор. основи зовн. та внутр. використання мінер. вод; вдосконалено методики застосування як заг. і місц. ванн, інгаляцій, зрошувань тощо; створено штуч. аналоги мінер. вод на прісній і мор. воді; визначено перелік лікув. і столових мінер. вод, придат. для розливу в пляшки, побудовано з-ди для розливу. Мінеральні лікув. води різн. складу виявлено майже в усіх областях України; найб. кількість джерел зосереджено на Зх., зокрема в Закарп. обл. Багато джерел мінер. води розвідано в Луган., Дніпроп., Полтав., Рівнен. обл., відкрито джерела в Харків., Донец., Запоріз., Черкас., Київ., Житомир., Вінниц., Хмельниц. та Івано-Франків. обл. Лікувальні грязі сформувалися під впливом геол., клімат., гідрогеол., біол., фіз.-хім. та ін. природних чинників. До їхнього складу входять різні мікроелементи, гази, орган. й неорган. речовини, біологічно актив. сполуки тощо. На базі гряз. покладів діють найстаріші в Україні курорти: *Бердянськ*, *Євпаторія*, Куяльник, Сасик тощо.

Бальнеотерапія. Пам'ятник «Чоловік, який ламає милицю» — символ курортного міста П'єштяни (Словаччина)

Літ.: Панасюк Е. Н., Федореев Я. Н., Модылевский В. М. Общая физиотерапия и курортология. Львов, 1990; Серебрина Л. А. Немедикаментозное лечение в клиники внутренних болезней / Под ред. Л. А. Серебряной, Н. Н. Середюка, Л. Е. Михно. Киев, 1995; Здравницы профсоюзов Украины / Глав. ред. М. В. Лобода. Киев, 1997; Сокрут В. Н., Козаков В. Н., Поважная Е. С. и др. Медицинская реабилитация в терапии. Донецк, 2001; Архієреєв С. І., Баранова В. В., Варава К. М. Розвиток бальнеологічного туризму в Україні // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Міжнар. відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм. 2019. Вип. 9; Advancements and Innovations in Health Sciences / Ed. by M. Pokorski. Cham, 2019; Adıgüzel T., Arslan B., Gürdal H. et al. Evaluation of the Therapeutic and the Chemical Effects of Balneological Treatment on Clinical and Laboratory Parameters in Knee Osteoarthritis: A Randomized, Controlled, Single-blinded Trial // International Journal of Biometeorology. 2022. № 66 (6).

С. В. Шуть

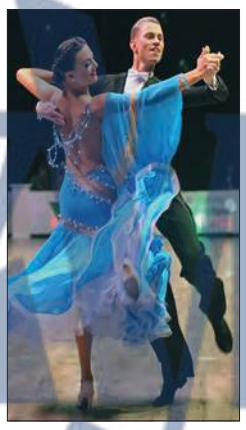
Бальнеотерапі́я (від лат. balneum — лазня, ванна, купання і *терапія*) — метод лікування, профілактики й відновлення порушених функцій організму природними та штучно виготовленими *водами мінеральними* на *курортах* і в позакурортних лікувально-профілактичних закладах. Частина *бальнеології*. Перші наук. праці щодо фізіол. впливу Б. на орг-м з'явилися в 19 ст. у *Франції*, *Німеччині* та *Російській імперії*. Б. ґрунтується на зовн. застосуванні мінер. вод (заг. й місц. ванни, витяжіння хребта в мінер. воді, купання і плавання в лікув. басейнах тощо) та внутр. (питне лікування, зрошення *кишківника*, крап. клізми, промивання *шлунку*). Найчастіше в курорт. й позакурорт. лікуванні використовують такі види мінер. вод: сульфід., вуглекислі, радон., азот., кремнієві, терм., хлорид., натрієві, йодобром., миш'якові. Одні впливають переважно на процеси *обміну речовин (метаболізм)*, ін. — на функції *вегетативної нервової системи*, *ендокринної системи*, вищ. регулят. центрів *нервової системи*. Застосування мінер. води з різн. т-рою і концентрацією хім. речовин впливає на *терморегуляцію*, підвищуючи або знижуючи теплообмін та рівень окисно-віднов. процесів у орг-мі. Б. — ефект. засіб підвищення захис. сил орг-му. Відповідь орг-му на дію Б. має 3 форми: фізіол. бальнеореакція; патол. реакція; бальнеореакція. Показання для зовн. застосування Б.: а) захворювання серц.-суд. системи (стан після перенесення *міокардиту*; *міокардіодистрофія*; кардіосклероз міокардитичний або атеросклеротичний; вади мітрального й аорт. клапанів; гіпертон. або гіпотон. хвороби тощо); б) захворювання опорно-рух. апарату (крім туберкульоз.); в) хвороби *периферійної нервової системи* та *центральної нервової системи*; г) хвороби органів *травлення*; ґ) хрон. запалення органів жін. стат. системи; д) хвороби обміну речовин і ендокр. залоз; е) захворювання сечовивід. шляхів; є) захворювання *шкіри*; ж) хронічні проф. отруєння *важкими металами*. Протипоказання:

усі захворювання в гостр. періоді; серц.-суд. з порушенням кровообігу 2–3-го ступеня; явища *атеросклерозу* з ураженням судин *серця* та *мозку головного*; *тромбози* та *емболії*; *стенокардія*; гіпертон. хвороба 2–3-го ступеня; *аневризма серця*, злоякіс. новоутворення; *кровотеча*; *туберкульоз легень*; *інфекційні хвороби*; *глаукома*; деякі захворювання шкіри; друга пол. *вагітності*. Із лікув. метою використовують води з малою (до 5 г/л), серед. (5–15 г/л) та вис. (15–35 г/л) мінералізацією; для питного лікування — води мал. і сер. мінералізації (2–15 г/л). Води з мінералізацією до 2 г/л є лікув. за вис. вмісту будь-яких специф. компонентів. Т-ра питних мінер. вод коливається в шир. межах, найчастіше використовують теплі (субтермальні) — 20–35 °С і гарячі (термальні) — 35–42 °С, слабколужні (pH 7,2–8,5). Фізіологічна й лікув. дія залежить від хім. складу мінер. води. Питне лікування проводять біля джерела або використовують бутил. мінер. воду. Рекомендовано пити мінер. воду повільно, невел. ковтками, безпосередньо в *буветах*. Внутрішній прийом нормалізує секрет. і моторну функції шлунку й кишківника, має протизапальну, спазмоліт., знеболюв. дію, сприяє нормалізації жовчоутв. і жовчовидільної функцій, посилює *діурез*. В Україні майже в кож. області є кілька бальнеол. курортів, які використовують для лікування шир. спектру захворювань.

Літ.: Панасюк Е. Н., Федореев Я. Н., Модылевский В. М. Общая физиотерапия и курортология. Львов, 1990; Серебрина Л. А. Немедикаментозное лечение в клиники внутренних болезней / Под ред. Л. А. Серебряной, Н. Н. Середюка, Л. Е. Михно. Киев, 1995; Самосюк И. З., Мавродий В. М., Фисенко Л. И. Физиотерапия, физиопунктура и бальнеологические гастроэнтерологических и некоторых сопутствующих заболеваний (сердечно-сосудистых, сахарного диабета, ожирения и др.). Киев, 1998; Федунь О. В. Бальнеологічні ресурси Передкарпаття. Львів, 1999; Сокрут В. Н., Козаков В. Н., Поважная Е. С. и др. Медицинская реабилитация в терапии. Донецк, 2001; Advancements and Innovations in Health Sciences / Ed. by M. Pokorski. Cham, 2019; Архієреєв С. І., Баранова В. В., Варава К. М. Розвиток бальнеологічного туризму в Україні // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Міжнар. відносини. Екон. Країнознав. Туризм. 2019. Вип. 9.

Н. І. Чекаліна

Ба́льні та́нці — вид *танців*, що виконується парами або більшою кількістю учасників з дотриманням встановлених кроків на танцювальних вечорах (балах). Історично Б. т., на відміну від нар. або сільс. танців, асоціювалися з еліт. *класами соціальними* та запрошеннями на танц. заходи. Зародилися в *Італії* у 15 ст., поширилися у *Франції*, яка в 16–17 ст. стала їх законодавицею. За наказом франц. короля *Людовика XIV* у м. Парижі створено Королів. академію танцю (1661). На поч. 19 ст. поширилися *кадриль* (зокрема, її різновид — лансьє), *галоп*, *канкан*, *полька*, *мазурка*, *полонез*, у яких поєднуються елементи мас. і парн. танцю, із сер. 19 ст. — *вальс*. З поч. 20 ст. на розвиток Б. т. почав впливати танц. *фольклор* Пн. та Пд. Америки, з'явилися вальс-бостон, *тустеп*, *ванстеп*, *фокстрот*, *румба*, *танго*, *чарльстон*, після *Другої світової війни* — *джайв*, *твіст*. У 21 ст. Б. т. практикують у багатьох частинах світу, в усіх верствах сусп-ва. Сучасні Б. т. виконують на публ. танц. заходах, профес. танц. виставах та офіц. змаганнях. Їх поділяють на масові та конкурсні. Останні регламентовано програмами конкурсів, які проходять під егідою міжнар. орг-цій: Всесвіт. ради танцю та Міжнар. федерації спорт. танців. Найпрестижнішим змаганням вважають Блекпул. фестиваль танцю (м. Блекпул, Вел. Британія). В Україні Б. т. з'явилися в 17 ст. у середовищі польськ. та укр. верхівки. Популярними того часу були *менует*, *гавот*, *алеманда*, *сарабанда*, буре, *жига*, з 18 ст. — *ригодон*, *екосез* та ін. З 18 ст. в Україні Б. т. активно взаємодіяв з *балетом*. Викладання Б. т. на основі класич. танцю було запроваджено з 18 ст. у більшості освіт. закладів: ун-тах, гімназіях, військ. уч-щах, ін-тах шляхет. дівчат. Так, у Харків. ун-ті 1810–1814 Б. т. викладав артист балету І. Єропкін (1764; тепер Росія — 1814; тепер Україна). Деякі фігури Б. т. зафіксував худ. Д. Гр. *Левицький* у портретах вихованок Смольного ін-ту шляхет. дівчат Н. Борщової (1776), О. Левшиної (1775), К. Нелідової (1773). Б. т. набули в різн. країнах певних нац. особливостей. З'явилися укр. варіанти вальсу, польки, кадрилі тощо. Створено нові танці на нац. основі: «Український ліричний» (О. Бердовський), «Українська коловерть» (В. Захарченко), «Український бальний» (Л. Онищенко) тощо. З 1970 у колиш. СРСР проводилися всесоюз. конкурси Б. т., з 1980 в УРСР — республіканські. Практичні питання Б. т. в Україні розробляли А. Кривохижа (нар. 1925), О. Литвинов (1954–2014), Г. *Чапкіс* та ін. Б. т. широко застосовують у творчості профес. *балетмейстерів*, композиторів, виконавців, у танц. жанрах *естради*. Див. також *Спортивні танці*.

Бальні танці. Таньцюють Віталій Бесараб та Валерія Дібрівна, Україна

Літ.: Школьников Л. Рассказы о танцах. Москва, 1966; Sarikojumu dejas. Riga, 1954; Ритми : у 3 вип. / Упоряд.: В. Островський, В. Михайлов. 2-ге вид., випр. і допов. Київ, 1973–1974; Дени Г., Дассвиль Л. Все танцы / Пер. с фр. Киев, 1983; Dabrowska G. Tancujze dobrze: tance polskie. Warszawa, 1991; Теорія і методика сучасного бального танцю / Уклад. В. А. Сизоненко. Умань, 2017; Вакуленко О. М. Новаторство сценічних бальних танців початку XXI століття // Мистецтвознав. записки. 2019. Вип. 36.

Ба́льсас — річка в *Мексиці*. У верх. течії відома як р. Атояк, у серед. — р. Мескала. Довж. — бл. 770 км. Пл. басейну — 112 039 км². Утв. унаслідок злиття річок Сан-Мартін і Зауапан у шт. *Пуебла*. Впадає в *Тихий океан* неподалік від

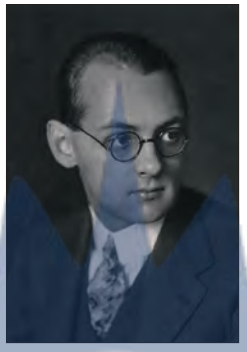
Бальсас

м. Ласаро-Карденаса. Тече на Пд. Зх., потім переважно в зх. напрямку тер. шт. *Ґерреро*. Формує природ. кордон між штатами Ґерреро та *Мічоакан*. Перетинає хр. Пд. *Сьєрра-Мадре*. Русло

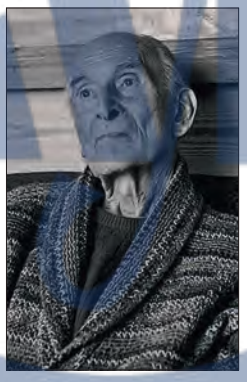
звивисте. Є багато *порогів*. Течія швидка. Живлення переважно дощове. Серед. витрата води — 440 м³/с, у сезон посухи — 15–17 м³/с. Характерна зимова *межень*. Осн. *притоки*: ліві — Містеко, Тлапанеко; праві — Нехапа, Куцамала, Такамбаро, Тепалкатепек та ін. На річці розташ. греблі Ель-Караколь, Ель-Інфернільо та Ла-Вілліта з *гідроелектричними станціями* тощо. Воду використовують для потреб *промисловості* (текстильної, металург.), *водопостачання* нас., *зрошування*. Розвинено рибне (зокрема, *рибальство*) та *сільське господарство*. Долину Б. вважають одним із найдав. регіонів вирощування кукурудзи. Культивують також бавовну, рис, плод. культури та ін. Наявні *ресурси мінеральні* та *ресурси лісові*. На берегах річки розташ. різні нас. пункти, зокрема міста *Пуебла* (р. Атояк), Тлапеуала, Сьюдад-Альтамірано, Ласаро-Карденас та ін.

Бальтаза́р — див. *Валтасар*.

Ба́льтазар, Ганс Урс фон (нім. Balthasar, Hans Urs von; 12.08.1905, м. Люцерн, Швейцарія — 26.06.1988, м. Базель, Швейцарія; похов. у м. Люцерні) — релігійний і церковний діяч, католицький теолог, *кардинал*, видавець, член-кореспондент Британської академії (з 1973), іноземний член французької Академії моральних і політичних наук (з 1974). Походив з аристокр. катол. родини. Навчався в ун-тах Цюриха, Відня, Берліна, вивчав германістику й філософію. 1928 захистив дис. «Історія есхатологічної проблеми в сучасній німецькій літературі», здобув ступінь д-ра філософії. 1929 під час вправ із дух. самовдосконалення пережив міст. досвід, після чого вступив у *новіціат* ордену *єзуїтів*. Готуючись до прийняття *сану*, студіював філософію у вищ. шк. єзуїтів у м. Пулласі (Німеччина), теологію — на теол. ф-ті в м. Ліоні (Франція). 1936 висвячений у *священники*. З 1940 викладав і виконував обов'язки *капелана* студентів у м. Базелі. У цей період Б. познайомився з письменницею, місткинею А. фон Шпайр (1902–1967; Швейцарія). Посприяв її наверненню до катол. віри, став її *духівником*. 1945 спільно з нею заснував Т-во Св. Івана («Johannesgemeinschaft»), згодом — однойм. видво «Йоганнес Верлаг» («Johannes Verlag»), яке спеціалізувалося на виданні праць *Отців церкви* та богосл. книг. 1950 Б. вийшов з ордену єзуїтів через конфлікт із керівництвом, зосередився на теол. студіях, літ. і перекладац. діяльності. Від сер. 1950-х постійно мешкав у м. Базелі. 1969 призначений папою *Павлом VI* членом Міжнар. теол. комісії. 1972 очолив редколегію новозасн. міжнар. катол. щоквартальника «Комуніо» («Communio»; видається 17 мовами). 28.05.1988 папа *Іван Павло II* надав Б. сан кардинала, за 2 дні до офіц. церемонії вручення кардинал. *атрибутів* Б. раптово помер. Перша вагома праця Б. — «Апокаліпсис німецької душі» (т. 1–3; 1937–1939), присвячена проблемам нім. філософії. Досліджував твори *Оріґена*, *Григорія Ніського*, *Максима Сповідника* та ін. Розвідки з *патристики* виклав у моногр. «Космічна літургія» (1941, 1961). Цікавився шир. колом богосл. питань із царин *есхатології*, *еклезіології*, *маріології*. Чимало праць присвятив проблемам і постатям модерної богосл. і філос. думки (К. *Барт*, М. *Бубер*, К. *Ранер*, А.-М. де *Любак*, Р. *Шнайдер*, Г. *Кюнг* та ін.). Під впливом А. фон Шпайр уклав низку

Бальтазар Ганс Урс фон

Бальтюс

найвідом. богосл. праць: «Сяйво слави. Теологічна естетика» (т. 1–7; 1961–1969), «Божественна драма» (т. 1–5; 1973–1983), «Божественна логіка» (т. 1–3; 1985–1987). Праці сформували 15-том. трилогію, присвячену Бож. об'явленню, символ. розкриттю *краси*, *блага* та *істини Святого Письма*. Був автором бл. 90 книг, понад 500 статей і есеїв, майже 100 перекладів. Поціно-ваний *Католицькою церквою* як один із найзначніш. теологів 20 ст. Нагороджений Зол. хрестом Св. Гори Афон (1965); премією Романо Гвардіні від Бавар. катол. академії (1971), Моцартів. премією (1987) тощо. Першим серед реліг. діячів отримав Міжнар. премію Павла VI (1984) за внесок у *богослов'я*. 28.03.2018 розпочато процес *беатифікації* Б.

Пр.: Apokalypse der Deutschen Seele: Studien zu Einer Lehre von Letzten Haltungen : in 3 bd. Einsiedeln, 1998; Theo-Dramatik : in 5 bd. 2 ed. Einsiedeln, 2009; Theologik : in 3 bd. 2 aufl. Einsiedeln, 2015; Herrlichkeit: Eine theologishe Ästhetik : in 7 bd. 4 aufl. Einsiedeln, 2019; У к р. п е р е к л. — Насамперед Царство Боже. Львів, 2005; Пасхальне таїнство. Львів, 2011; Варта віри лише любов. Київ, 2015.

Літ.: Scola A. Hans Urs von Balthasar: Uno stile teologico. Milano, 1991; Schindler D. L. Hans Urs von Balthasar: His Life and Work. San Francisco, 1992; Oakes E. T. Pattern of Redemption: The Theology of Hans Urs von Balthasar. 2nd ed. New York, 1997; Peterson P. S. The Early Hans Urs von Balthasar: Historical Contexts and Intellectual Formation. Berlin; Munich; Boston, 2015; Gordon J. R. The Holy One in Our Midst: An Essay on the Flesh of Christ. Minneapolis, 2016.

С. І. Присухін

Бальтю́с [франц. Balthus; справжнє прізвище та ім'я — Клоссовскі де Рола, Бальтазар (Klossowski de Rola, Balthasar); 29.02.1908, за ін. даними — 1909, м. Париж, Франція — 18.02.2001, с. Россіньєр, кантон Во, Швейцарія] — художник, член Лондонської королівської академії (з 1981), почесний доктор Варшавського ун-ту (з 1998). Брат філософа П. *Клоссовскі*. Нар. у сім'ї митців. Батько був художником та істориком мист-ва, родина якого походила з Польщі, мати — ученицею худ. П. *Боннара*. З 1914 сім'я мешкала в м. Цюриху, потім у м. Берліні. Після розлучення батьків (1917) Б. жив із матір'ю у Швейцарії, у передмісті м. Женеви. Першим помітив талант Б. та заохотив до малювання поет Р. М. *Рільке*. Перша ілюстр. книга «Мітсу» (1921) вийшла під псевдонімом і з передмовою Е. М. Рільке, панів. мотивом було зображення кішки. Надалі кішка стала образом, який Б. постійно інтегрував у картини

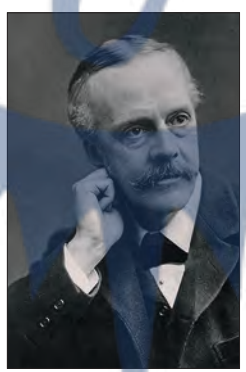

Бальтюс. «Вулиця», 1933, Музей сучасного мистецтва в м. Нью-Йорку (США)

чи малюнки. 1924 Б. разом із матір'ю та братом прибув у м. Париж, навчався живопису в П. Боннара. Копіював полотна в *Луврі* та створював перші картини, улітку 1926 їздив до Італії вивчати живопис епохи *Відродження*. 1927 реалізував перший проєкт — *фрески* в церкві с. Беатенберга (кантон Берн, Швейцарія). 1931 служив у франц. армії в *Марокко*. Перші виставки творів Б. відбулися 1929 у м. Лейпцигу, 1934 — у м. Парижі. На виставці в м. Парижі були, зокрема, представлені картини, що зображували мрійл. юначок у неоднознач. позах, що зумовило скандал і популярність Б. Художнику дорікали за *сюрреалізм*. Б. виконував також ілюстрації до книг, *декорації*, зокрема постановок А. *Арто*. До творів цього періоду належить написаний у темн. тонах *автопортрет* «Король котів» (1935). У м. Нью-Йорку 1938 вперше відбулася виставка творів Б. Під час *Другої світової війни* був тимчасово мобілізований. Після демобілізації жив у Швейцарії, 1943 картини Б. представлено на виставці в м. Женеві. З 1953 облаштувався в замку Шассі (тепер регіон Бургундія — Франш-Конте), створював *пейзажі* та портрети. Мав успіш. виставку в Музеї сучас. мист-ва в м. Нью-Йорку (1956). Міністр культури А. *Мальро* призначив Б. директором Франц. академії в м. Римі (1961–1977). На цій посаді займався оновленням іст. будинку вілли Медічі, орг-цією виставок франц. художників в Італії тощо. Після завершення цієї роботи з 1977 до кін. життя мешкав у Швейцарії. 1983 Нац. музей сучас. мист-ва (Центр Ж. Помпіду) представив вел. огляд творчості Б. Ретроспектива його творів відбулася 2001–2002 у Палаццо Грассі в м. Венеції. У січні 2001 Б. створив власну фундацію, яка 2017 перетворена на фонди архівів художника. Б. — автор понад 350 картин (багато з них не датовані) та бл. 1 тис. малюнків. Робив низку підготов. етюдів. З перш. творів Б. свідомо відвернувся від *авангарду* 20 ст., орієнтувався на вел. майстрів *класики*, досконалу техніку й точність *композицій*. Картини Б. поділяють за тематикою на спокійні та інерт. пейзажі, портрети й жанр. сцени, а також сповнені відчуттями бурі, смерті, *епідемії*. На картинах «Вулиця» (1933), «Пасаж дю Комерс Сент-Андре» (1952–1954) зобразив звич. моменти сучас. життя, використав традиц. техніки живопису. На поч. творч. шляху, до 1950-х, твори позначені впливом Г. *Курбе* і Т. *Жеріко*, пізніше — митців епохи Відродження. Найвідоміші його картини зображували дівчат-підлітків, які для художника втілювали майбутнє та таємницю: «Урок гітари» (1934), «Аліса» (1933), «Тереза, що мріє» (1938), «Оголена перед дзеркалом» (1955), «Катя, що читає» (1974) та ін. Б. вважають найзагадков. художником 20 ст. Лауреат Імператор. премії Японської худ. асоціації (1991).

Бальтюс. «Катя, що читає», 1974, приватна колекція

Бальфур Артур Джеймс

Тв.: Mémoires de Balthus. Monaco; Paris, 2016.

Літ.: Roy C. Balthus. Paris, 1996; Weber N. F. Balthus. Une biographie. Paris, 2003; Aubert R. Le paradoxe Balthus. Paris, 2005; Vircondelet A. Les Chats de Balthus. Paris, 2013; Aubert R. Balthus, l'antimoderne. Gollion, 2019.

С. В. Глухова

Ба́льфур, А́ртур Джеймс (англ. Balfour, Arthur James; 27.07.1848, с. Віттінгем, тепер округ Сх. Лотіан, Шотландія, Вел. Британія — 19.03.1930, м. Вокінг, графство Суррей, Англія, Вел. Британія) — державний і політичний діяч, дипломат, член *Лондонського королівського товариства* (з 1888), *Британської академії* (з 1902). Нар. в аристокр. сім'ї; батько і дідусь були землевласниками й політиками. Закінчив Ітон. коледж (1866) і Триніті-коледж *Кембриджського університету* (1869) зі ступенем *бакалавра*. Обраний членом *парламенту Великої Британії* від Консерват. партії (1885–1922). Навесні 1878 (зокрема, на Берлін. конгресі 1878) виконував обов'язки особист. секретаря міністра закорд. справ Вел. Британії Р. А. Т. Гаскойна-Сесіла, маркіза Солсбері (1830–1903; Вел. Британія). До складу уряду вперше увійшов 1886, обійняв посаду міністра у справах *Шотландії*. 1887–1891 — міністр у справах Ірландії. Виступав проти руху за *автономію* Ірландії (Гомруль), через що отримав від ірландців прізвисько «кривавий Б.». Був першим лордом казначейства (1891–1892, 1895–1905). Тимчасово обіймаючи посаду міністра закордон. справ, 1898 домігся встановлення *модус вівенді* з *Російською імперією* в *Китаї*. Уклав договір, за яким *Маньчжурія* відходила до сфери впливу Росії, долина Янцзи Цзян — Вел. Британії. Під час Англо-бур. війни 1899–1902 (див. *Англо-бурські війни*) вимагав повної *мобілізації* для успіш. ведення бойових дій. Був прем'єр-міністром Вел. Британії (12.07.1902–04.12.1905). У роки, коли Б. очолював уряд, ухвалено Закон про освіту (1902), який створив нац. систему серед. освіти. 1904 заснував К-т із питань оборони імперії. Сприяв укладенню англо-франц. угоди, згідно з якою *Франція* визнала контроль Вел. Британії над *Єгиптом*, Вел. Британія — контроль Франції над *Марокко*. Пішов у відставку через непопулярність. З кін. 1905 до 1911 — лідер *опозиції*. Під час *Першої світової війни* перший лорд Адміралтейства (1915–1916), згодом увійшов до коаліц. уряду Д. *Ллойд Джорджа* як міністр закордон. справ (1916–1919). Активно виступав проти *пацифізму*, підтримуючи сформульовану політику «нищівного удару». У квітні 1917 очолював місію в США, метою якої була координація воєн. дій у Європі. Особливу популярність здобув як автор *Бальфура декларації 1917*, що обіцяла євреям створення нац. дому в *Палестині*. Як представник Вел. Британії взяв участь у виробленні та підписанні умов *Версальського мирного договору 1919* з переможеною Німеччиною. Двічі входив до уряду як лорд — голова Ради (1919–1922 і 1925–1929). Представляв Вел. Британію на міжнар. заходах: 1920 — на асамблеї *Ліги Націй*, 1921–1922 — на Вашингтон. конференції з обмеження мор. озброєнь, тихоок. і далекосхідних питань. Очолював уряд. комісію «зі з'ясування умов та перспектив брит. індустрії та торгівлі» (1924–1926). Керував роботою над текстом *Бальфура декларації 1926* — підсумк. документу Імпер. конференції з питання самоврядування *домініонів*. Був президентом Брит. академії (1921–1928). У 1928 здоров'я Б. погіршилося, відійшов від справ, хоча формально залишався на посаді лорда — голови Ради до завершення каденції другого уряду С. Болдвіна (1929). Через повну втрату працездатності (параліч) наприкін. 1929 виїхав до будинку брата в м. Вокінгу. Похований на цвинтарі с. Віттінгема. Характерною рисою Б. як дипломата була схильність до *компромісу*. Б. зазвичай наводив усі можливі аргументи «за» і «проти», не висловлюючи свого погляду, незмінно виконував уже ухвалені рішення. Відчував глибокий інтерес до *філософії*. Написав кілька відповід. праць: «За-

Друкована версія на https://vue.gov.ua

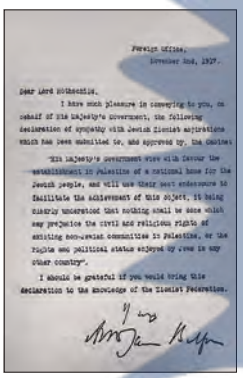
хист філософського сумніву» (1879), «Основи віри» (1895), «Теїзм і гуманізм» (1915) та ін. Нагороджений орденом Заслуг (1916), Хрестом Свободи (між 1919–1925; Естонія). Лицар ордену Підв'язки (з 1922). Почесний доктор права Ліверпул. (з 1909), Шеффілд. (з 1912) ун-тів, почес. доктор л-ри ун-тів Торонто (з 1917) і Лідса (з 1924), почес. доктор гуманітар. наук Вельс. ун-ту (з 1921), граф (з 1922). На честь Б. названі с-ще (мошав) Бальфурія (Ізраїль) та м. Бальфур (ПАР), вулиці в містах Вел. Британії, Канади, Австралії та Ізраїлю.

Тв.: A Defence of Philosophic Doubt: Being an Essay on the Foundations of Belief. London, 1879; The Foundations of Belief: Being Notes Introductory to the Study of Theology. London; New York, 1895; Chapters of Autobiography. London, 1930.

Дж.: Malcolm I. Lord Balfour: A Memory. London, 1930; Lloyd George D. War Memoirs of David Lloyd George : in 6 vol. London, 1936.

Літ.: Zebel S. H. Balfour: A Political Biography. Cambridge, 1973; Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки 1918–1945 рр. 2-ге вид., допов., перероб. Київ, 2003; Павлюк В. В. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки (1918–1945 рр.) Львів, 2010; Adams R. J. Q. Balfour: The Last Grandee. London, 2013; Hart B., Carr R. The Global 1920s: Politics, Economics and Society. London; NewYork, 2016.

С. С. Троян

Foreign Office,
November 2nd, 1917.

Dear Lord Rothschild,

I have much pleasure in conveying to you, on behalf of His Majesty's Government, the following declaration of sympathy with Jewish Zionist aspirations which has been submitted to, and approved by, the Cabinet.

"His Majesty's Government view with favour the establishment in Palestine of a national home for the Jewish people, and will use their best endeavours to facilitate the achievement of this object, it being clearly understood that nothing shall be done which may prejudice the civil and religious rights of existing non-Jewish communities in Palestine, or the rights and political status enjoyed by Jews in any other country".

I should be grateful if you would bring this declaration to the knowledge of the Zionist Federation.

Бальфура декларація 1917

Бальфура деклара́ція 1917 (англ. Balfour Declaration of 1917) — документ, що схвалював створення єврейського національного осередку в *Палестині*. Оприлюднено 02.11.1917 як лист міністра закордон. справ *Великої Британії* А. *Бальфура* до політ. діяча й лідера англ. сіоніст. руху лорда Л. В. Ротшильда (1868–1937; Вел. Британія). У документі йшлося про схвалення урядом Вел. Британії ідеї створення в Палестині «національного осередку для єврейського народу» та зазначено, що «уряд докладе всіх зусиль для сприяння та досягнення цієї мети». Водночас брався до уваги захист «громадських та релігійних прав» неєвр. громад, що мешкали в Палестині, а також «прав і політичного статусу, якими користуються євреї в будь-якій іншій країні». 1918 Б. д. визнали Франц. Республіка, *Італія*, США, та ін. союз. уряди. Її включено до *Севрського мирного договору 1920* з *Османською імперією*, 1922 — до мандата на Палестину, отриманого Вел. Британією (що надало їй характер міжнар. зобов'язання). Б. д. зберігала юрид. чинність упродовж усього терміну дії брит. мандата на Палестину (офіційно до 14.05.1948). Проголошення Б. д. відкрило шлях до актив. переселення євреїв до Палестини (див. *Алія*) та утв. д-ви *Ізраїль* (1848), наслідком чого стало тривале євр.-араб. протистояння.

Літ.: Покровська І. С. Бальфура декларація 1917 // Українська дипломатична енциклопедія : в 2 т. / Гол. редкол. Л. В. Губерський. Київ, 2004. Т. 1; Caplan N. The Israel-Palestine Conflict: Contested Histories. 2nd ed. Hoboken, 2019; Bickerton I. J., Klausner C. L. A History of the Arab-Israeli Conflict. 9th ed. New York, 2022.

Бальц Володимир Степанович. Портрет. Худ. Т. Дворников, 1913, Національний художній музей України, м. Київ

Бальфура деклара́ція 1926 (англ. Balfour Declaration of 1926), «Доповідь Комітету міжімперських відносин, матеріали та меморандум» (англ. «Inter-Imperial Relations Committee Report, Proceedings and Memoranda») — підсумковий документ Імперської конференції країн *Британської імперії* від 25.10.1926 з питань міжімперських відносин. Наз. за ім'ям укладача — А. *Бальфура*. Імперська конференція відбулася в м. *Лондоні* 19.10–22.11.1926, її приймав король-імператор *Георг V*. У ній брали участь представники Вел. Британії, *Австралії*, *Канади*, *Індії*, *Ірландії*, *Ньюфаундленду*, *Нової Зеландії*, Пд.-Афр. Союзу. Декларацію укладено в умовах зростання політ. та дипломат. незалежності *домініонів* від *метрополії* після *Першої світової війни*. Визначає засад. принципи відносин між різн. частинами Брит. імперії та цих частин з іноз. д-вами. Складається зі вступу й розділів, присвячених *статусу* Вел. Британії та її домініонів (розд. 2), особл. позиції Індії (розд. 3), відносинам між різн. частинами Брит. імперії (розд. 4), відносинам з іноз. країнами (розд. 5), системі *комунікацій* та консультацій (розд. 6), частк. аспектам зовн. зносин (розд. 7). Керівним принципом міжімпер. відносин визначено рівність статусів Вел. Британії та її домініонів. Домініони означено як авт. та самовряд. частини Брит. імперії, рівні за статусом, що не підпорядковані один одному в жод. аспекті внутр. і зовн. справ, але зберігають вірність короні, є членами вільної асоціації — Брит. співдружності націй (тепер *Співдружність Націй*). Серед цілей ост. — вільна співпраця держав-членів, мир, *безпека*, *прогрес*. Уперше запропоновано принцип, за яким скасовано повноваження *генерал-губернаторів* як глав держав-домініонів і дипломат. представників Вел. Британії. Усі країни Співдружності, що за формою держ. правління є *монархіями*, уперше отримували можливість мати власного монарха, не визнавати монарха Вел. Британії главою своєї д-ви (але водночас особа монарха залишалась єдиною, символічною для всіх). Декларацію одностайно схвалено прем'єр-міністрами країн Брит. співдружності. Документ покладено в основу *Вестмінстерського статуту* (1931).

Дж.: Inter-Imperial Relations Committee Report, Proceedings and Memoranda. [W. p.], 1926.

Літ.: Hall H. D. The Genesis of the Balfour Declaration of 1926 // Journal of Commonwealth Political Studies. 1962. Vol. 1 (3); Zebel S. H. Balfour: A Political Biography. Cambridge, 1973; Holland R. F. Britain and the Commonwealth Alliance, 1918–1939. London, 1981; Valkoun J. Dominions, Great Britain and Questions Related to Imperial Foreign Policy Implementation and Direction in the 1920s and at the Beginning of the 1930s // West Bohemian Historical Review. 2016. Vol. 6. Is. 2.

Бальц, Володи́мир Степа́нович (13.06.1864, м. Одеса, тепер Україна — 20.01.1939, там само) — живописець-мариніст, педагог. Походив із купец. родини. Батько був вихідцем із *Німеччини*, мав нот. магазин у м. Одесі. Б. навчався в Одес. худ. школі (1881–1883; тепер *Одеський художній фаховий коледж ім. М. Б. Грекова*), Імператор. академії мист-в у м. Санкт-Петербурзі (1883–1889) у П. *Чистякова*. Член *Товариства південноросійських художників* (з 1890), Т-ва художників ім. К. Костанді (з 1922). Багато подорожував Чорн. і Середзем. морями, Індійським ок. на Дал. Схід (1893), р. Волгою (у 1905–1907), побував у Криму й на Кавказі. Від 1890 брав участь у виставках, зокрема як учасник передвижниц. руху (див. *Пересувних художніх виставок товариство*). Викладав рисунок і чистописання в гімназіях м. Одеси. 1917 організував першу в

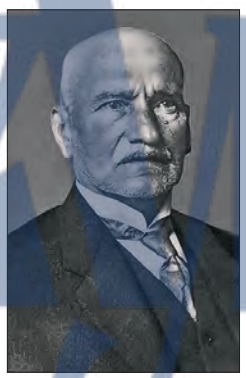
Копія презентації на сайті
https://vue.gov.ua/

Бальц Володимир Степанович. «Місяць. Прибій», 1918, Національний художній музей України, м. Київ

м. Одесі труд. школу-інтернат для дітей депутатів місц. рад. 1939 відбулася персональна виставка художника в Держ. музеї укр. мист-ва в м. Києві (тепер *Національний художній музей України*). Один із засновників перш. худ. музею в м. Одесі. Провідна тема творчості — море, узбережжя м. Одеси, Криму. Мариніст, зажив популярності реалістичністю *пейзажу*, віртуозністю рисунка, колористикою. Серед відомих картин — «Морський вид біля м. Одеси» (1895), «Мис Фіолент. Крим» (1895–1896), «Місяць. Прибій» (1918), «Загибель крейсера "Очаків"», «Броненосець "Потьомкін" проходить перед царською ескадрою в 1905 році», «Криголам "Літке"» (усі — 1930-ті), «Морський пейзаж» (1938) та ін. Картини зберігаються в Нац. худ. музеї, *Одеському художньому музеї*, приват. колекціях.

Літ.: Мистецтво України : в 5 т. Київ, 1995. Т. 1; Товариство південноросійських художників : у 2 ч. / Упоряд.: В. А. Афанасьєв, О. М. Барковська. 3-тє вид., випр. та допов. Одеса, 2021.

Бальцер Освальд Маріан

Ба́льцер, О́свальд Маріа́н (польськ. Balzer, Oswald Marian; 23.01.1858, м. Ходорів, тепер Стрийського р-ну Львів. обл., Україна — 11.01.1933, м. Львів, тепер Україна; похов. на Личаків. цвинтарі) — історик, архівіст, доктор права (з 1885), науковий і освітній діяч, дійсний член *Наукового товариства імені Тараса Шевченка* в м. Львові (з 1926). Нар. у сім'ї австр. урядовця. Після закінчення гімназії в м. Львові (1878) навчався на юрид. ф-ті Львів. ун-ту ім. Франца Йосифа (тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*). З 1880 працював аплікантом (стажером) у Львів. архіві. 1881 Б. перевівся на 4-й курс юрид. ф-ту *Ягеллонського університету*, де продовжив навчання до 1882. Навчався 1882–1883 на філос. ф-ті Львів. ун-ту. Склав у м. Кракові (Польща) іспити для ступеня доктора права. 1885 захистив доктор. дис. «Генеза Коронного трибуналу». Цього ж року йому призначено держ. стипендію для поглиблення знань з нім. права в Берлін. ун-ті. 1885 надано титул габілітов. доктора права й доручено читати курс «Історія польського права» у Львів. ун-ті: приват-доц., з 1887 — екстраординар. професор, 1890 — професор, 1890 — зав. каф. польськ. права, 1892–1893 і 1913–1914 — декан юрид. ф-ту, 1895–1896 — ректор ун-ту. Б. постійно обирали до складу сенату ун-ту. Викладав історію права, питання держ.-політ. устрою Польщі, окр. курс польськ. суд. права, історію держ. устрою Австрії. Член (1888), віцеголова (1900), голова (1915) екзаменац. суддів. комісії суд. департаменту Галиц. намісництва. З 1891 — директор Львів. архіву грод. і зем. актів (тепер *Центральний державний історичний архів України, м. Львів*). Досліджував переважно першоджерела польськ. середньовіч. права (частково *Нового часу*), питання держ. устрою Польщі й Австрії, історію суд. права, зокрема кримінального, в її зв'язку з політ., екон. та мов. проблемами. З 1894 входив до складу Держ. архівал. ради в м. Відні. Після поч. *Першої світової війни* став одним з ініціаторів та організаторів Польськ. військ. архіву. Від 1901 — засновник і довголіт. голова Т-ва підтримки польськ. науки. 1919 Б. призначено членом Польськ. держ. архівал. ради. Член 23 польськ. і закордон. наук. орг-цій і т-в. Почесний доктор Львів. (з 1903), Карлового (м. Прага, з 1909), Варшав. (з 1921), Познан. (з 1926) ун-тів, Ун-ту Стефана Баторія в м. Вільнюсі (з 1928). Нагороджений орденом Білого Орла (1921), Золотим Хрестом Заслуги (1928). У 1926 професор Львів. ун-ту П. *Домбковський* (учень і послідовник Б.) подав його кандидатуру до номінації на Нобелів. премію миру. Почесний громадянин м. Львова (1928). На честь Б. сенат Львів. ун-ту назвав лекц. зал, у вестибюлі — таблиця з його *барельєфом* (за рад. часів знято). У містах Львові та Ходорові на честь діяча наз. вулиці.

Пр.: Kancelarye i akta grodzkie w wieku XVIII. Lwow, 1882; Studja nad prawem polskiem. Poznań, 1889; O następstwie tronu w Polsce. Krakow, 1897; Z powodu nowego zarysu historii ustroju Polski // Kwartalnik Historyczny. 1906. № 20; Skarbiec i Archiwum koronne w dobie przedjagiellocskiej. Lwów, 1917; Krylestwo Polskie 1295–1370 : w 3 t. Lwow, 1919–1920.

Літ.: Nowacki R. Oswald Balzer (1858–1933). Opole, 1998; Nowacki R. Badania i osiągnięcia naukowe Oswalda Balzera. Opole, 2014.

І. Й. Бойко, Б. Й. Тищик

Бальцерович Лешек Генрік

Бальцеро́вич, Ле́шек Ге́нрік (польськ. Balcerowicz, Leszek Henryk; 19.01.1947, м. Ліпно, тепер Куявсько-Помор. воєводство, Польща) — економіст, політик, доктор економічних наук (з 1975), ідеолог та організатор програми економічних *реформ* у Польщі. Закінчив ф-т зовн. торгівлі Гол. школи планування і статистики в м. Варшаві (1970; тепер *Варшавська школа економіки*). Залишився на посаді наук. співробітника й викладача. 1972–1974 навчався в Ун-ті Св. Івана в м. Нью-Йорку (США). 1975 захистив доктор. дис. з економіки. Наук. співробітник Ін-ту баз. проблем марксизму-ленінізму в м. Варшаві (1978–1980). Б. очолював групу екон. радників Голови РМ Польськ. Нар. Республіки (ПНР) П. Ярошевича (1978–1980). На поч. 1980-х став членом групи екон. експертів незалеж. профспілки «*Солідарність*». 1989 увійшов до складу 1-го уряду «Солідарності» та очолив програму радик. екон. реформ у Польщі. Віцепрем'єр і міністр фінансів в урядах Т. *Мазовецького* (1989–1991), Я. К. Белецького (1991) та Є. Бузека (1997–2000). У 1991 обраний професором Варшав. шк. економіки, 1992 очолив каф. міжнар. порівнял. студій. У квітні 1994 Б. став співорганізатором (з Т. Мазовецьким, Я. К. Белецьким та ін.) політ. партії «Унія Свободи» (польськ. «Unia Wolności»), 1995–2000 — голова партії. Член *Сейму* (1997–2000; вийшов у відставку 08.06.2000). Голова Нац. банку Польщі (10.01.2001–10.01.2007). Послідовний критик *соціалізму й тоталітаризму*, прихильник швид-

Онлайн-версія енциклопедії
http://vue.gov.ua

ких і радикал. ринк. реформ як основи ліберал. *демократії* в колиш. соціаліст. країнах. Фахівець з *аналізу порівняльного* екон. розвитку транзит. країн. Автор програми реформ, відомої як «План Б.», «шокова терапія» (1989), мета якої — якнайшвидший перехід Польщі від монополії держ. власності та план. економіки до ринк. засад. «План», реаліз. 1990–1991, передбачав *реструктуризацію* економіки; розвиток сфери приватно-власниц. відносин; істот. скорочення бюджет. дотацій; залучення іноз. *інвестицій*; реформу *банківської системи* та *податкової системи*; стримування *інфляції* та встановлення єдин. курсу *злотого*; стабілізацію внутр. ринку тощо. Наслідки реформ (попри стратег. успіх) спочатку спричинили негатив. сусп. резонанс, зростання *безробіття* та соц. напруженості, рекорд. падіння пром. вир-ва. Згодом програма довела ефективність. 1992–2000 очолював вчену раду Фонду «Центр соціально-економічних досліджень». Працював як запрош. науковець в Ун-ті Брауна та Центрі аналізу європ. політики в м. Вашингтоні. Брав участь як радник із питань екон. реформ при урядах країн-членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*. У жовтні 2008 увійшов до складу Європ. експерт. групи, що випрацьовувала рекомендації з подолання наслідків світ. фін. кризи. Характеризував екон. лад Росії як політ. (або політизов.) *капіталізм*, із щобільшим посиленням ролі держави й відсутністю екон. конкуренції. Вважав, що «путінізація» (див. *Путінізм*) рос. економіки нівелює ін. важелі екон. розвитку країни. Автор понад 100 публікацій. Неодноразово відвідував Україну після *Революції гідності*, виступав із лекціями, давав інтерв'ю щодо реформування укр. економіки. Запрошений 2015 Президентом України П. *Порошенком* як екон. радник. 2016–2017 — представник президента в *Кабінеті Міністрів України*, співголова Стратег. групи радників із підтримки реформ (SAGSUR). Відіграв провід. роль у розробці Плану дій уряду та пакету ключ. реформ (вересень 2016), спрям. на стабілізацію укр. економіки, подолання кризи, боротьбу з *корупцією*. Пропоновані реформи стосувалися держ. ін-тів (*децентралізація* влади, електрон. адміністрування, реформи прокуратури й суд. системи, антикорупц. програма), публ. фінансів, структур. змін економіки (*приватизація*, дерегуляція, *демонополізація*, реформи енергет. сектора й ринку газу, зем. реформа), системи охорони здоров'я. Критикував владу України за непослідовність і нерішучість екон. змін, *популізм*, відсутність дієвої політ. команди. Кавалер ордена Білого Орла (2005). Нагороджений Вел. хрестом ордена «За заслуги» (Чилі; 2000). Лауреат премій Л. Ергарда (1992), Ф. фон Гаєка (2000), Полоніка «за видатні досягнення в економіці ринк. перетворень у Польщі» (2016). Почес. доктор ун-тів Сассекса (1994), Стаффордшира (1998; обидва — Вел. Британія), Братислав. екон. ун-ту (1999, Словаччина), *Варшавського університету* (2008), Ун-ту Нового Пд. Вельсу (2010, Австралія). Отримав неформ. титули «найбільшого реформатора в країнах Євросоюзу», «архітектора системних реформ».

Пр.: Socjalizm kapitalizm transformacja Szkice z przełomu epok. Warszawa, 1997; Zagadki wzrostu gospodarczego. Siły napędowe i kryzysy — analiza porównawcza. Warszawa, 2010; Odkrywając wolność. Przeciw zniewoleniu umysłów. Poznań, 2012; Trzeba się bić z PiS o Polskę. Warszawa, 2016; Wolność, rozwój, demokracja. Warszawa, 2017; Англ. перекл. — Post-Communist Transition. London, 2002; Укр. перекл. — Свобода і розвиток: економія вільного ринку. Львів, 2000.

Літ.: Dudek A. Historia polityczna Polski 1989–2012. Krakyw, 2013; Шаров І. Ф. Від мрії — до дії. Київ, 2016.

Бальчіко́ніс Юозас. Пам'ятник діячу в м. Паневежисі (Литва). Скульптор А. Вітенас, 1996

Бальчіко́ніс, Юо́зас (лит. Balčikonis, Juozas; псевд.: J. Bajoro, J. Bijūnėlio, Esero, Molio Motiejaus та ін.; 24.03.1885, с. Єришкяй, тепер Паневежиського р-ну Паневежиського пов., Литва — 05.02.1969, м. Вільнюс, тепер Литва; похов. у с. Єришкяї) — мовознавець, дослідник і стандартизатор *литовської мови*, професор (з 1944), дійсний член АН Литовської РСР (з 1946). Нар. у селян. сім'ї. Закінчив Паневеж. реал. уч-ще (1906). Дописував у газети, перекладав лит. мовою оповідання Л. *Толстого*, писав вірші, статті з *мовознавства*. 1906–1911 навчався на філол. ф-ті Санкт-Петерб. Імператор. ун-ту (тепер *Санкт-Петербурзький державний університет*). Був учнем О. *Шахматова*, О. *Соболевського*, етнографа, археолога й фольклориста Е. Вольтера (Вальтер, Вольтеріс, 1856–1941; Латвія). Спілкувався зі співвітчизниками-лінгвістами, зокрема К. Бугою (1879–1924; Литва). Зацікавився нар. мовою та *діалектами*. Від 1909 ввійшов разом із К. Бугою до утв. у м. Вільнюсі комісії, що займалася збиранням *фольклору*. З 1910 за спонукою Е. Вольтера почав збирати лит. фольклор. 1911–1913 працював у вільнюс. газ. «Віltес» (лит. «Vilties», укр. «Надія»). Опубл. низку статей, *фейлетонів*, перекладів. Твори й переклади підписував *псевдонімами*. З 1913 викладав лит. та лат. мови: у Вільнюс. чол. гімназії А. Каволюка (1913), на курсах для т-ва «Сауле» у м. Вільнюсі (1914–1915), у Воронез. лит. гімназії (1915–1918). 1918 призначений до Паневеж. чол. гімназії, з 1921 — директор Паневеж. учит. семінарії. 1925 працював професором лит. мови на ф-ті гуманітар. наук Лит. ун-ту (тепер Ун-т Вітовта Великого), 1927–1931 — доцент богосл. ф-ту. Один з укладачів і гол. ред. (1930–1953) академ. «Словника литовської мови» — найб. *тезаурусу* такого типу, визнаного однією з наймасштаб. лексикогр. праць у світі. Залучив громадськість до збирання та ведення словник. покажчика. Під проводом Б. визначено принципи укладання, написання та ред. словника. 1941 опубл. перш. том (літери А–В). Роботу над 2-м томом завершили після *Другої світової війни* (1947). Зміст словника викликав негативно-крит. реакцію з боку рад. ідеологів, парт. органів через залучення знач. кількості «буржуазних» і реліг. термінів, обмаль рад. *лексики*. Наклад двох томів було конфісковано, натепер книги стали бібліогр. *раритетами*. Досліджував *топоніми* м. Вільнюса, Вільнюс. обл. Один з укладачів і ред. «Словника топонімів Вільнюського краю» (1939). У 1944–1960 викладав курс лит. мови, *фонетики*, *морфології* та *синтаксису* у *Вільнюському університеті*, зайнявся громад. діяльністю. З 1944 — директор Ін-ту лит. мови. 1950 звільнився з посади зав. каф. ун-ту, лишився на посаді професора, читав заг. курс лит. мови. 1952, після об'єднання ін-тів лит. мови й л-ри, залишив посаду директора. Роком пізніше з ідейних міркувань пішов із посади гол. ред. «Словника литовської мови». Один із ред. «Словника сучасної литовської мови» (1954). Опубліковані на поч. 1956 статті з питань мовн. практики наразилися на гостру

критику, позаяк висловлені думки суперечили засадам «партійної» рад. *ідеології*. 1959 через розбіжності з ідеол. авторитетами наук. спільноти припинив викладати в ун-ті, зосередився на дослідн. праці. Особливу увагу приділяв практ. питанням правильного слововживання, боровся за чистоту лит. мови, корекцію помилок, поширених у публ. *дискурсі*, пресі, журналістиці. Переклав з польськ. «Граматику литовської мови» філолога Я. Щ. Отрембського (1889–1971; Польща); казки і твори худ. л-ри. Підготував і записав зб. «Друскінінкайські пісні» у виконанні співачки Ю. Юрконєне (1910–1972; тепер Литва), що побачила світ лише 1972 після смерті вченого. Твори Б. у 2-х томах вийшли друком 1978–1982. У м. Паневежисі встановлено пам'ятник Б. (1996, скульптор А. Вітенас). У м. Вільнюсі на будинку, де мешкав учений, відкрито мемор. дошку (1971).

Пр.: Drabužiai. Odezhda. Vilnius, 1974; Rinktiniai raštai : 2 t. Vilnius, 1978–1982.

Літ.: Vitkauskas V. Juozas Balčikonis. Kaunas, 1985; Dėk žodį prie žodžio — turėsi žodyną: atsiminimai apie kalbininką Juozą Balčikonį / Sud. B. Goberienė, A. Pupkis. Vilnius, 2006; Grybauskienė P. Juozas Balčikonis // Tarp knygų. 2010. № 2; Čaplinskas A. R. Balčikonis Juozas // Vilniaus atminimo knyga: mieste įamžintos asmenybės. Vilnius, 2011; Pupkis A. Juozas Balčikonis ir didysis «Lietuvių kalbos žodynas». Vilnius, 2013; Ivanauskienė M. Juozas Balčikonis (1885–1969) // Literatų gatvė: kultūrinis gidas. Vilnius, 2014.

Балю́к, Володи́мир Петро́вич (31.08.1996, с. Сереховичі, тепер Ковел. р-ну Волин. обл., Україна — 05.04.2022, побл. с. Нововознесенського Берислав. р-ну Херсон. обл., Україна; похов. 08.05.2022 у с. Сереховичах) — військовослужбовець, головний сержант *Збройних сил України* (ЗСУ), учасник *російсько-української війни, Герой України* (2022, посмертно). 2011 закінчив Сереховичів. ліцей ім. Ю. А. Ярощука, 2013 — Луцьк. правознав. ліцей з посиленою фіз. підготовкою. Закінчив *Луцький національний технічний університет* (2017), магістратуру Ун-ту банків. справи в м. Львові (2019). Займався спортом, брав участь у змаганнях із практ. стрільби та кросфіту. Учасник *Антитерористичної операції на Сході України* (АТО) та *Операції об'єднаних сил* (ООС). Був гол. сержантом десантно-штурм. роти 80-ї окр. десантно-штурм. бригади Десантно-штурм. військ ЗСУ. Мав високу проф. підготовку. Брав участь у міжнар. навчаннях. Позивний «Балу». Після повномасштаб. вторгнення Росії в Україну брав участь у бойових діях на тер. Херсон. та Миколаїв. областей. 05.04.2022 підрозділ, у складі якого Б. командував десантно-штурм. групою, вів наступ. дії на Пд. України. Бійцям вдалося зупинити контрнаступ противника, що мав знач. перевагу в живій силі та техніці. Б. особисто знищив 2 *бойові машини десанту* за допомогою протитанк. комплексу «Javelin» та перенос. протитанк. керов. ракети «NLAW». Під час бою отримав смертельне осколк. поранення. За особисту мужність і героїзм, виявлені в захисті держ. *суверенітету* та тер. цілісності України, вірність військ. присязі Б. присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (12.04.2022, посмертно).

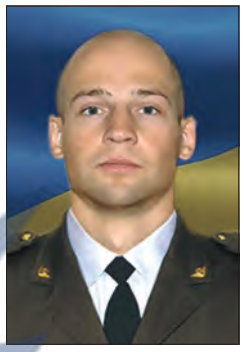
Балю́к, Олекса́ндр Олекса́ндрович (19.03.1974, с. Пилиповичі, тепер Звягельського р-ну Житомир. обл., Україна — 20.02.2014, м. Київ, Україна; похов. у с. Пилиповичах) — будівельник, учасник *Революції гідності*, Герой *Небесної Сотні*, *Герой України* (2014, посмертно). Нар. у сім'ї інженера. Закінчив Пилиповиц. заг.-освітню шк. I–III ст. Працював на буд-ві. Узимку 2014 взяв участь у мас. протестах у м. *Києві*. 20.02.2014 під час наступу мітингувальників на вул. Інститутській (тепер алея Героїв Небесної Сотні) одним із перших отримав смерт. вогнепал. поранення. 2014 посмертно присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» за громадян. мужність, патріотизм, героїчне обстоювання конституц. засад демократії, прав і свобод людини, самовіддане служіння Укр. народу, виявлені під час Революції гідності. Нагороджений медаллю Укр. православ. церкви Київ. патріархату «За жертовність і любов до України» (2015, посмертно). На фасаді Пилиповиц. школи 18.02.2016 встановлено мемор. дошку. Відзначено Грамотою Верхов. архієпископа Києво-Галиц. Святослава (*Українська греко-католицька церква*; 08.05.2016, посмертно).

Літ.: Терейковська С. Небесна Сотня. Життєписи : в 3 кн. Київ, 2018. Кн. 1.

К. В. Романова

Балюстра́да (франц. balustrade, італ. balaustrata, від італ. balaústra — поруччя, з лат. balaustrium, грец. βᾰλαύστιον — квітка дикого граната) — невисока наскрізна огорожа *балконів*, *галерей*, *дахів*, *лоджій*, *сходів*, *терас* у вигляді ряду фігурних стовпчиків (балясин), з'єднаних зверху плитою, *балкою*, поруччями. Унизу Б. спирається на влас. профільов. *цоколь*. Довгу Б. через однакові проміжки розділяють тумби, які можуть увінчувати *вазами*, *скульптурами*, *обелісками*. Б. є антропометр. архіт. формою: її вис. завжди відповідає фіз. розмірам людини та, на відміну від *колони* чи ін. елементів *ордера архітектурного*, не змінюється залежно від заг. розмірів *споруди*. Б. виконують з каменю, бетону, цегли, дерева, металу, в *інтер'єрах* — з гіпсу, алебастру. Основним елементом Б. є балясина чи баляса — невисокий круглий стовпчик, що підтримує поруччя; має веретеноподіб. профіль із перехватами. У класич. ордер. архітектурі балясини іноді виконували у вигляді колонок *ордера тосканського*, *ордера доричного*, *ордера коринфського*. В архітектурі *бароко* та *історизму* балясини могли бути квадрат. у плані. В архітектурі укр. *модерну* застосовували балясини у формі куманців (керам. фігур. посудин). Це винахід арх. В. Г. *Кричевського* (Б. парад. сходів в інтер'єрі *Губернського земства будинку в Полтаві*).

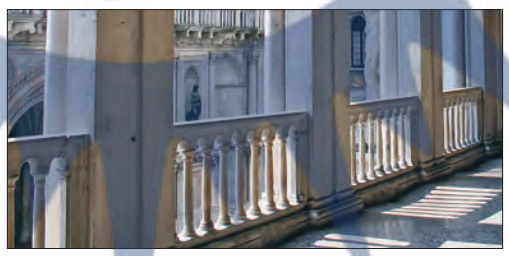
Літ.: Мардер А. П., Євреїнов Ю. М., Пламеницька О. А. та ін. Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Тимофієнко В. Архітектура і монументальне мистецтво: терміни і поняття. Київ, 2002; Клименюк Т., Про-

Балюк Володимир Петрович

Балюк Олександр Олександрович

Балюстрада Палацу дожів у м. Венеції (Італія)

Балюстрада буд. Биковських на вул. Костянтинівській, 6/8 у м. Києві

скуряков В., Ковальчук Х. Ілюстрований словник архітектурних термінів. 3-тє вид., допов. і перероб. Львів, 2019.

В. В. Вечерський

Баляс Володимир Олексійович

Баляс Володимир Олексійович. «Манюсінька» (ілюстрація), 1943

Ба́ляс, Володи́мир Олекси́йович (29.08.1906, м. Рогатин, тепер Івано-Франків. обл., Україна — 18.04.1980, м. Сан-Дієго, шт. Каліфорнія, США) — живописець, графік, скульптор. Нар. у сім'ї кравців. Закінчив Рогатин. гімназію (1927; тепер Рогатин. ліцей «Гімназія імені Володимира Великого»). Першим учителем малярства був Ю. Панькевич (1863–1933; тепер Україна). 1929–1932 навчався на Заг. відділі Львів. політехніки (тепер *Національний університет «Львівська політехніка»*). 1933–1937 вивчав графіку у Варшав. академії мист-в (тепер Академія образотв. мист-в у м. Варшаві, Польща). 1936 уперше експонував свої роботи в м. Львові на виставці Асоціації незалеж. укр. мистців, присвяч. *Андрею Шептицькому, митрополиту*, 1938 переїхав до м. Львова. 1939–1944 працював у Держ. ін-ті пластич. мист-ва в м. Львові; у Львів. пром.-мист. школі викладав проєктування кольор. ужитк. графіки. Під час *Другої світової війни* оформлював підручники, дит. видання, журнали, поет. збірки. Потім жив у Німеччині (звинувачений рад. владою у «формалізмі»), опинився в англ. зоні окупації (табір біженців ім. Лисенка біля м. Ганновера). 1947 брав участь у виставці, що проходила в Нім. нац. музеї м. Мюнхена. 1947 переїхав до Канади. Працював над оформленням укр. видань, виготовив *панно* для фірми «Ітон» («Eaton»). Брав участь у створенні *іконостаса* й розписі Укр. правосл. кафедр. собору Св. Володимира в м. Торонто (Канада; 1952–1953). Переїхав 1956 до США, продовжив працювати в жанрі сакрал. мист-ва (іконостас і запрестол. ікона в греко-катол. церкві Різдва Пресвятої Богородиці, м. Лос-Анджелес). Працював кінохудожником. Був членом Ін-ту мист-ва м. Сан-Дієго та Нью-Йорк. асоціації укр. мистців. Винайшов папер. *скульптуру*. Створив низку скульптур із цементу й папер. маси («Весна», «Балерина»), мозаїки. Працював у сфері живопису, залишив понад 400 творів. Майстер станк. *гравюри* (лінорити й дереворити). Переважають сюжети укр. сільського побуту. Серед лінориторів — «Боротьба когутів», «Сироти», «Ікар», «Самітня фігура», «Сліпці». Оформлював плакати. Роботи 1970-х позначені психологізмом. Оформив книжки для «Українського видавництва»: «Буквар», «Льодова царівна» Р. Завадовича, «Терпке вино» Б. Нижанківського (1942), «Прелюдії» І. *Ковалів*а, «Сучасний Львів» О. *Степанів*, «Географія України і сумежних земель» В. *Кубійовича* (усі — 1943). Брав участь у виставках у містах Львові, Києві, Варшаві, Гельсінкі, Москві, Мюнхені, Нью-Йорку, Лос-Анджелесі та Сан-Дієго, Римі, Софії, Оттаві й Торонто. Понад 50 ліногравюр зберігаються в Рогатин. ліцеї «Гімназія імені Володимира Великого». Окремі твори експонують у Рогатин. худ.-краєзнав. музеї, Б-ці Конгресу США (м. Вашингтон), Музеї мист-в Голлівуду (м. Лос-Анджелес), Канад. укр. мист. фундації в м. Торонто, Укр. музеї в м. Нью-Йорку.

Літ.: Кейван І. Нариси з історії української культури : в 3 кн. Едмонтон, 1984. Кн. 3.

Бам і його́ культу́рний ландша́фт (перс. کرمان استان ، فرهنگی فضای و بم ارگ) — історико-культурний комплекс у м. Бамі (провінція Керам, *Іран*), пам'ятка *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 2004). Бам розташ. в *оазі* на пд. околиці іран. високого *плато*, у центрі *долини*, оточеної горами Кафут і Джебаль-е-Барезі. Ця долина утв. широкий культ. ландшафт округу Б. За горами — вел. *пустеля* Деште-Лут. Проживання в цій місцевості стало можливим завдяки системі підзем. каналів «канат», археол. знахідки датують поч. 2 ст. до н. е. Точний час виникнення міста невідомий. Ймовірно, перший форт в оазі збудовано за часів династії *Ахеменідів*. За правління парфян. династії Аршакідів (247 до н. е. — 224 н. е.) його було розширено. 212 форт захопив цар Арташир (224–241) — засновник династії *Сасанідів*; під час правління цієї династії зміцнено старі укріплення та побудовано нові стіни, у місті був зороастр. (див. *Зороастризм*) храм. Після араб. завоювання (645) Бам, завдяки розташуванню на *Великому шовковому шляху*, перетворився на центр транзит. торгівлі між *Китаєм*, *Індією*, *Пакистаном* і *Середземномор'ям* та *Європою*. У 11 ст. Бам увійшов до складу тюрк. д-ви *сельджуків*, з 12 ст. став резиденцією принца-спадкоємця *султана* Кермана. Наприкін. 14 ст. Бам завойовано військами еміра Тимура (1370–1405). У 16 ст. перейшов під владу іран. шах. династії *Сефевідів*, за часів правління якої відбулося осн. буд-во фортеці. 1722 Бам захопили й пограбували війська афган. (гільзайс.) еміра Махмуда (1722–1725). Поселення перебувало в запустінні майже століття. Гільзайські хани зберігали владу над Бамом до поч. 19 ст. 1841 став центром повстання ісмаїлітів (див. *Ісмаїлізм*). Наприкін. 19 ст. в офіц. документах Бам наз. містом (до цього — «фортеця», «замок» або «селище»). Збільшення присутності військових та їхні режими призвели до того, що цив. мешканці почали селитися за межами фортеч. укріплень.

Онлайн версія на порталі
https://

Бам і його культурний ландшафт. Цитадель Арг-е-Бам після реконструкції

1880 іран. міністр закордон. справ, принц Фіруз Мірза (1818–1886) зазначив, що на тер. *цитаделі* проживають лише військові. 1900 розпочато буд-во нового Бама. 1953 старе місто визнано іст. пам'яткою нац. значення, розпочато *археологічні розкопки*. З 1973 відновлювали архіт. споруди. Після *Ісламської революції* 1979 Арг-е-Бам перейшов у відання Орг-ції культур. спадщини Ірану. 26.12.2003 у 5 год 26 хв за місц. часом у Бамі стався потуж. *землетрус*. Зруйновано 70 % будівель (зокрема, фортецю Арг-е-Бам та 80 % фортеч. муру), загинуло 26 200 осіб. За відновлення центр Бама змістили щодо старого міста на Пд. Зх. Репрезентат. приклад укріпл. міста середньовіч. Ірану, побудований у специф. техніці *саману* з використанням шарів *глини*, висушених на сонці неопалених цеглин (хешт) і сух. пальм. листя, а також склепін. та куполоподіб. конструкцій. Центр. елемент комплексу — цитадель Арг-е-Бам (пл. — прибл. 180 тис. м²). Містить такі споруди: фортецю Калех Дохтар («Дівочу фортецю»), збудовано прибл. у 7 ст.; укріплення — сухий рів, стіни 6–7 м заввишки та 1 815 м завдовжки, 38 дозор. веж та 4 брами, які будували й оновлювали в 7–17 ст.; *мавзолей* Емамза де Зейда, 11–12 ст.; мавзолей Емамзаде Асир, 12 ст.; *мечеть* Джамі — засн. 866–903, перебудовано в 15 ст.; вежу Чахар-Фасл («чотирьох пір року», її обдуває вітер, який змінює напрямок 4 рази на рік); «Крижаний палац» — унік. гідротех. споруду, де виробляли та зберігали лід; зурхану (гімнаст. зала); *караван-сарай*; казарми; млин; криницю глиб. бл. 40 м; стайню на 200 коней; бл. 400 житл. будинків; Хосейн — ритуал. будівлю для скорботи за імамом *Хусейном*; мавзолей астронома Мірзи Наїма (усі — 17 ст.); євр. квартал; іст. системи зрошення (канали), що простягаються на Пд. Сх. від Арг-е-Баму. 2004 внесено до списку об'єктів всесвіт. спадщини, а також списку об'єктів, що перебувають під загрозою зникнення. 2013, завдяки зусиллям уряду Ірану з відновлення пошкодж. землетрусом будівель Бама, його видалили зі списку загрожених об'єктів. Давні канали, поселення та форти як матер. пам'ятки розвитку торг. міста в пустел. середовищі свідчать про взаємодію людини з природою в *Азії*.

Літ.: Fallahi A. Lessons Learned from the Housing Reconstruction Following the Bam Earthquake in Iran // Australian Journal of Emergency Management. 2007. Vol. 22 (1).

А. О. Сошніков

Бамако́ (франц. Bamako; бамбара Bàmakɔ̌) — місто, столиця *Малі*. Розташ. у пд.-зх. частині країни, на берегах р. *Нігеру*. Має особл. статус як столич. район, включає 6 комун. Тер. — 267 км², за ін. даними — 245 км². Перші поселення на тер. Б. датують епохою *палеоліту*. Час заснування міста відносять до 16–17 ст. За осн. версією, його назва перекл. з мови бамбара як «затон крокодилів». Після встановлення *протекторату Франції* на поч. 1880-х — торг. факторія. Від 1908 — адм. ц. Верх. Сенегалу й Нігеру (з 1920 — Франц. Судану), *колонії* Франції. Від 1960 — столиця Малі. 1977 місто отримало сучас. статус та устрій, 1993 — особл. прав. суб'єктність і фін. автономію. Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 2,6 млн осіб, густота — понад 9 800 осіб/км². За вік. групами (2009, перепис): до 15 р. — 44 %, 15 р. і більше — 56 %. За статевими групами (2021, оцінка): чоловіки (51 %), жінки (49 %). Нас. зростає, 2009 становило 1,8 млн осіб. Клімат троп., із сухою зимою та дощ. літом. Найспекотніші місяці — березень, квітень і травень. Серед. т-ра січня — +25 °С, липня — +26 °С. Середньоріч. кількість опадів — 800–1000 мм, найбільше в серпні, у листопаді — березні майже відсутні. Головний екон. центр країни, де розташ. понад 50 % усіх пром. підприємств. Працювали підприємства видобув., металооброб., хім., харч., текстильної галузей пром-сті тощо. Серед вел. компаній, що мають тут представництва, — «Енержі дю Малі» («Energie du Mali»; вир-во й постачання електроенергії), «Інтер-Майнінг Сервісез» («Inter-Mining Services»; видобування корис. копалин), «Соманап» («Somanap»; вир-во пластмас. виробів) та ін. Сфера послуг — найбільш розвин. сектор економіки. Третина нас. працює в галузях торгівлі та ремонту. Популярні також традиц. ремесла, зокрема ткацтво, *різьблення* та ін. Представлена низка *банків*. Є заклади громад. харчування, готелі. Міжнар. аеропорт ім. М. Кейта, розташ. за 15 км від центру Б., є гол. летовищем країни. Виконувалися рейси до міст *Алжира*, *Стамбула*, *Туніса*, *Парижа* тощо. Серед. пасажиропотік становить понад 500 тис. осіб. З'єднано залізницею *Дакар* — Нігер (заг. довж. шляхів — 1 287 км) з ін. містами Малі та *Сенегалу*; станом на 2020 потребує реконструкції, перевезення зупинені. Розташ. на перетині автомагістралей. Налагоджено сполучення з низкою міст країни (Кулікоро, Сікассо тощо). Зберігається трансп. значення р. Нігеру. Поблизу Б. є річк. порт. Громад. транспорт представлено мікроавтобусами. Н.-д. робота здійснюється переважно на базі ЗВО. Працювали школи, зокрема міжнародні. Відомі держ. ун-ти науки, техніки й технологій; юрид. і політ. наук; соц. наук і менеджменту; філології та гуманітар. наук (усі — засн. 2011); Нац. ін-т мист-в (засн. 1933); Вища школа тех. і комерц. досліджень (засн. 2004); Афр. ін-т авіац. професій (засн. 2005) тощо. У Б. розташ. Нац. б-ка Малі. Нац. музей Малі (засн. 1953 археол. Ю. *Шумовським*) експонує археол. та антропол. пам'ятки, предмети культури різн. етніч. груп країни. Жіночий музей Мусо Кунда (засн. 1995) орієнтований на захист прав жінок у Малі. Палац культури ім. А. Ба — гол. культ. центр міста, що об'єднує традиц. театр котеба, інструм. ансамбль, оркестр і балет. Працює Франц. ін-т Малі, де проходять кінопокази, вистави та ін. Традиц. є *бієнале* афр. фотографії (від 1994). За рішенням міністрів культури держав — членів *Організації ісламського співробітництва* Б. проголошено однією

Бамако. Герб

Бамако. Вежа Африки

Бамако

зі столиць ісламської культури 2020. Архітектура репрезентує франц. колоніал. вплив і оригін. місц. судано-сахельський *архітектурний стиль* на основі глинобит. технології *будівництва*. У ретроспект. *стилістиці* європ. *історизму* зведено римо-катол. кафедр. собор Святого Серця Ісуса (1925–1936; романо-готич. *стилізація*) і споруду центр. ринку (1923). У судано-сахел. стилі, орієнтованому на архіт. форми *мечетей* у містах *Тімбукту* і Дженне — більшість мечетей, 20-поверх. *хмарочос* Центр. банку д-в Зх. Африки (1994), споруду Нац. музею Малі (1956, реконструйовано 2001–2002) та уряд. будівлі (2003–2010). Відомим є Нац. парк Малі (засн. 2010; пл. — 103 га), де представлено лік. росл. тощо. Культивують *футбол*, *баскетбол*, *атлетику легку*, традиц. види боротьби. Найб. спорт. спорудами є стадіони М. Кейта (1967; вміщує 35 тис. осіб) та 26 березня (2001; вміщує 55 тис. осіб), де проходив Кубок афр. націй із футболу 2002. Тут відбувався також Чемпіонат Африки з баскетболу серед жінок 2017 (Афробаскет під егідою ФІБА). Найб. аматор. *ралі* у світі проходить за маршрутом Будапешт — Б. (з 2005). Тут нар. перший президент країни М. Кейта (1915–1977), футболіст, перший володар титулу «Афр. футболіст року» С. Кейта (нар. 1946), футболіст збірної Франції та тренер Ж. Тігана (нар. 1955), музикант і лауреат премії «Греммі» Т. Діабате (нар. 1965) та ін. У Б. деякий час мешкав і працював археолог, дослідник Ю. Шумовський.

Літ.: Villien-Rossi M.-L. Bamako, capitale du Mali // Les cahiers d'outre-mer. 1963. Vol. 16. № 64; Шумовський Ю. По слідах давноминулого Африки. США; Нью-Йорк, 1989; Philippe S. Une histoire de Bamako. Paris, 2009; Доброчинська В. А. Юрій Шумовський: віхи життя та діяльності (1908–2004) // Актуальні пробл. вітчизн. та всесв. іст. 2010. Вип. 19; Bigon L. French Colonial Dakar: the Morphogenesis of an African Regional Capital. Manchester, 2016.

Ба́мберг, мі́сто (нім. Stadt Bamberg) — історико-архітектурний комплекс м. Бамберга (*Баварія*), пам'ятка *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1993); Німеччина. Уперше Бамберг згадано у «Всесвітній хроніці» (лат. «Chronicon»; 902) Регіно Прюмського (бл. 840 — бл. 915; тепер Німеччина). У документі зазначено про розміщене на пагорбі Домберг укріплення (лат. castrum Babenberch). Імператор *Священної Римської імперії германської нації Оттон II* подарував (973) місто родичу — бавар. герцогу Генріху, який залишив його у спадок синові Генріху II (973–1024). У 1004 у статусі імп. Генріх II розпочав буд-во Імператор. собору, з 1007 місто стало центром нов. *єпископату* (до 1802). Бамберг проминув усі стадії розвитку середньовіч. (див. *Середньовіччя*) міста, найб. розквіту набув за епохи *бароко*. Збереглися міські будівлі роман. (див. *Романський стиль*) та ранньогот. (див. *Готика*) стилів, пам'ятки архітектури *ренесансу* й бароко. До *Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* внесено об'єкти в 3-х іст. частинах міста: Нагірній (нім. Bergstadt), Острівній (нім. Inselstadt) і Сад. містечку (нім. Gärtnerstadt). Загальна пл. — 142 га, буфер. зона — 444 га. На Собор. пл. розташ. Імператор. собор, Старий двір (нім. Alte Hofhaltung), єпископська Нова резиденція (нім. Neue Residenz) та розарій (нім. Rosengarten). Імператорський собор (Бамбер. собор Св. Петра та Св. Георгія 11–13 ст.) поєднує елементи роман. й гот. стилів. Архітектурно вирізняються Княжі ворота (нім. Fürstentor) — гол. вхід із фігурами *апостолів* і *пророків* та рельєф *Страшного суду*. На тер. собору поховано *Папу Римського Климента II*, імп. Генріха II, першого короля Німеччини з династії Штауфенів — *Конрада III*. Будівлю прикрашає статуя «Бамбер. вершника» (1230–1235). Старий придвор. штат від 1024 був резиденцією єпископів. 1602 поряд розпочали зводити Нову резиденцію, яку збудували у два етапи: 1605–1611 і 1697–1703. У 18 ст. перед Нов. резиденцією за проєктом арх. Б. Неймана (1687–1753; тепер Німеччина) створили розарій, прикрашений скульптурами з тематики *античної міфології*. Стару *ратушу* споруджено на штуч. острові посеред р. Регніцу. Згідно з легендою, місц. князь-єпископ не хотів виділяти під неї землю, тому довелося будувати на воді. Фахверкову (див. *Фахверк*) прибудову зведено в 14 ст. на місці, де раніше пильнувала міська варта. Ратушу перебудовано в стилі бароко 1744–1756. Із 1995 в залах Старої ратуші розміщено зібрання *фаянсу* та *порцеляни* колекціонера й мецената П. Людвіга (1925–1996; Німеччина). За Стар. ратушею розташ. «Маленька Венеція» (нім. Klein-Venedig) — поселення рибалок 17–18 ст., яке складається з фахверк. будинків. На пагорбі Міхельсберг розташ. Абатство Св. Михайла —

Бамберг, місто. Прапор

Бамберг, місто. Герб

Бамберг, місто. Бамберзький собор Святого Петра та Святого Георгія, 11–13 ст.

Бамберг, місто. Стара ратуша

кол. бенедикт. (див. *Бенедиктинці*) монастир, засн. 1015. У 18 ст. монастир. церкву перебудовано. Вхід прикрашає статуя імп. Генріха II. На *фресках* церкви, які отримали назву «Райський сад» (завершено 1617), з енциклопед. точністю відтворено 578 ендем. (див. *Ендеміки*) та екзот. рослин. На тер. монастиря є Каплиця Гробу Господнього (оформлена 1729–1731). Історико-архіт. комплекс Б. — репрезентат. приклад ранньосередньовіч. міста в Центр. *Європі* як щодо планування, так і щодо уцілілих церк. та світ. будівель.

Літ.: Wussmann W. Bamberg-Lexikon. Bamberg, 1996; Бучатская Ю. В. «Город мечты»: культура и атмосфера как ресурсформирования имиджа городов (на примере южнонемецкого города Бамберг) // Журн. социол. и соц. антроп. 2018. № 21 (4); Aspects of Management Planning for Cultural World Heritage Sites: Principles, Approaches and Practices / Ed. by S. Makuvaza. Cham, 2018.

І. Ю. Слюсаренко

Бамбоччанті (італ. bamboccianti, від bamboccio — карапуз, пузань, опудало) — когорта живописців, які працювали в сер. 17 ст. у м. Римі (Італія). Гуртувалися навколо художника П. ван Лара (1599–1642; Нідерланди) під час його перебування 1625–1639 в Італії (за низьк. зріст і огрядність отримав прізвисько Bamboccio — Пузанчик, звідси й назва групи). Об'єднавчим чинником стало спіл. захоплення т. з. низьким *жанром* живопису — образами і сценами з повсякден. побут. життя. До групи увійшли брати А. Бот (бл. 1612; Нідерланди — 1642; Італія) та Я. Бот (бл. 1618–1652; Нідерланди), С. Бурдон (1616–1671; Франція), К. Дюжарден (1626; Нідерланди — 1678; Італія), Я. Міль (1599; Бельгія — 1663; Італія), Й. Лінгельбах (1622; Німеччина — 1674; Нідерланди), М. Черквоцці (1602–1660; Італія) та ін. Митці склали своєрід. опозицію *караваджизму*: писали невел. картини (звідси назва «малі караваджисти»), *офорти* з побут. сценками («бамбочатти», або «бамбошади»), що зображували (часто з елементами гумору, *гротеску*) життя міськ. низів, селян, дітей, мандрів. акторів, солдатів, жебраків, шахраїв, мисливців та ін. Попри критику з боку *апологетів* вис. мист-ва, твори живописців привернули увагу *меценатів*, серед яких були рим. та неапол. аристокр. родини, вищі церк. кола (зокрема, *кардинали* Л. Медічі, Дж. *Мазаріні*, Ф. дель Монте, пап. родина Барберіні). Успіх жанру поширився на *Флоренцію*, *Францію*. Б. вважають попередниками *побутового жанру* в нідерл. та італ. мист-ві 18 ст.

Бамбук

Бамбоччанті. Ян Бот «Гравці в мору», 1637. Музей мистецтв, м. Будапешт (Угорщина)

Літ.: Haskell F. Patrons and Painters: Art and Society in Baroque Italy. New Haven, 1980; Briganti G., Trezzani L., Laureati L. I Bamboccianti: pittori della vita quotidiana a Roma nel Seicento. Roma, 1983; Levine D. A. The Roman Limekilns of the Bamboccianti // The Art Bulletin. College Art Association. 1988. Vol. 70 (4); Slive S. Italianate and Classical Painting // New Haven, 1995; Weick-Joch K. Kulturtransfer im Rom des 17. Jahrhunderts: die Malerei der Bamboccianti. Weimar, 2015.

Бамбу́к (*Bambusa*) — рід судинних рослин підродини бамбукові (*Bambuseae*) родини *тонконогові*. Налічує бл. 140 видів. Багаторічні вічнозел. рослини тип. для злаків будови. *Стебла* Б. (соломини) здерев'янілі, з числен. вузлами, у верх. частині розгалужені, до 11 м заввишки. Характерна особливість усіх рослин підродини бамбукових — дуже швидке, до 0,75 м на добу, наростання стебла, що не властиво жодним ін. рослинам на Землі. *Листки* ланцет., з дуже корот. *черешками*. *Листкові пластинки* різні за розмірами, мають добре розвин. поперечні *анастомози* між паралел. осн. жилками й бамбузоїдний тип анатом. будови. Колоски багатоквіткові, розташ. по одному або групами на гілках із лише лускоподіб. листям. *Квітки* двостатеві, тип *запилення* — *анемофілія*. Зернівки здебільшого випадають із квітк. лусок, поширюються водою (див. *Гідрохорія*) або тваринами (див. *Зоохорія*). Кожна група, *клон* або вся *популяція* певн. локалітету квітує 1 раз упродовж кількох десятиліть, причому одночасно й дуже рясно, після плодоношення зазвичай відмирає повністю або гинуть лише назем. пагони, кореневища зберігаються. Види роду поширено здебільшого в троп. і субтроп. поясах Землі. Найбільше видове різноманіття Б. зосереджено в пров. *Юньнань* Китаю, де поширено також ендемічні (див. *Ендеміки*) види й бамбук. ліси. Рослини Б. широко використовують у *будівельній індустрії* та мебл. пром-сті. Більшість видів — джерело *целюлози* для вир-ва паперу. Місцеві мешканці пров. Юньнань виготовляють з Б. побут. речі шир. вжитку: від дрібн. кухон. приладдя і посуду до елементів оздоблення будинків, дошок для підлоги й бамбук. інструментів. Пагони багатьох видів Б. їстівні, їх вживають у свіж. і консервов. вигляді. Харчова цінність зумовлена знач. вмістом *білка* (до 15,23 %), багатьох *амінокислот*, *мікроелементів*, *вітамінів*, низ. вмістом жирів (до 2,4 %) і вис. вмістом *клітковини* (бл. 6–8 %).

Літ.: Yuming Y., Kanglin W., Shengj P. et al. Bamboo Diversity and Traditional Uses in Yunnan, China // Mountain Research and Development. 2004. № 24 (2); Liu W., Huo Ch., Wang F. et al. Review of the Resources and Utilization of Bamboo in China // Bamboo. London, 2018; Biotechnological Advances in Bamboo. The «Green Gold» on the Earth / Ed. by Z. Ahmad, Y. Ding, A. Shahzad. Singapore, 2021.

Т. С. Двірна

Бамбу́ко (ісп. bambuco, від кечуа wampu puku — посудина у формі маленького човна або wampu ku — човнярі) — традиційний музичний і танцювальний жанр у країнах *Латинської Америки*, передусім *Венесуелі* та *Колумбії*. Сформувався в Анд. регіоні як синтез корінних індіан. (*кечуа*), ісп., афр. стилів. Набув популярності у 1920–1930-х, насамперед у Колумбії. Вкорінився в колумб. культурі, *фольклорі*; вплинув на ін. сучас. жанри регіону. Ритмічну структуру порівнюють з європ. муз. жанрами

Електронна версія на порталі
http://vue.gov.ua

вальсу й *полонезу* (метрика 3/4 або 6/8). Музику Б. зазвичай виконують *дуетами* або *тріо*. Б. поєднує гру на різн. *гітарах* та спів. Поряд із гітарою (як осн. інструментом) для творення мелодії використовують ін. струнні, ударні та

Бамбуко

духові інструменти: типле (12-струнна гітара), *бандолу*, бубни (тамбурини), флейти з тростини, тамбору, місц. різновиди малих *барабанів* тощо. У Б. виділяють піджанри (категорії), відомі в Анд. регіоні: торбелліно (ісп. torbellino); санхуанеро (ісп. sanjuanero); гуабіна (ісп. guabina); пасільо (ісп. pasillo); бунде (ісп. bunde). Як танц. жанр Б. — пар. танець. Постає пластич. втіленням етапів розгортання кохання, роману: запрошення — флірт — погоня — союз. Виконують у традиц. костюмах: жінки танцюють у довг. біл. спідницях, прикрашених квітами, кольор. оздобленням; чоловіки — у біл. сорочці, чор. штанах, капелюсі, важл. *атрибутом* також є червона бандана. Музиканти, гурти, танцюристи, які працюють в стилі Б., мають переважно локал. та регіон. відомість. Водночас музику й танець Б. розглядають як частину нац. *ідентичності*. Фестиваль Б. на честь Св. Івана та Петра щорічно проводять у м. Нейві (Колумбія) протягом ост. двох тижнів червня.

Літ.: Aretz I. El Folk loremusical deVenezuela // Revista Musical Chilena. 1968. № 22; Brill M. Music of Latin America and the Caribbean. Ondon; New York, 2017.

Бамбу́ковий ведмі́дь, велика панда (*Ailuropoda melanoleuca*) — вид ссавців родини *ведмедевих* ряду *хижих*. Тривалий час вид розглядали в складі роду панда (*Ailurus*) род. пандових (*Ailuridae*). Тепер Б. в. є єдиним сучас. видом підродини *Ailuropodinae* род. ведмедевих. Має вел. круглу голову, товстий тулуб і корот. хвіст. Висота в холці — 65–70 см, довж. голови й тулуба — 120–150 см, хвоста — 13 см, вага тіла — 75–160 кг. Волосяний покрив щільний, вовнистий. Кінцівки, очі, вуха й плечі чорні, а решта тіла біла. Великі й малі кутні зуби ширші й пласкіші, ніж у ін. видів ведмедевих, з вел. виступами й горбками для подрібнення міц. *бамбука*. На зад. лапах не мають п'ятк. подушечок. Раціон на 99 % складається з пагонів і коренів бамбука — низькокалор. їжі, що погано перетравлюється. Щоденна потреба — до 12,5 кг. На пошуки й споживання їжі витрачає 10–14 год щоденно. Б. в. не впадає в *сплячку*, але взимку спускається на нижчі висоти гір. Не будує пост. лігвищ, а ховається на деревах і в печерах. Наземні тварини, що добре лазять по деревах і здатні плавати, ведуть поодин. спосіб життя, за винятком сезону розмноження, який триває з березня до травня. Репродуктивної зрілості досягають у 5,5–6 р. Майже завжди самиці народжують 1 дитинча, найчастіше в серпні — вересні. Великі панди народжують кожні 2–3 р., малят вирощують у скел. печерах, порожнинах дерев. Новонароджені сліпі та безпорадні, важать 85–140 г, відкривають очі у віці 3 тижнів, не можуть самостійно пересуватися до 3–4 міс. Тривалість життя в дикій природі невідома, у неволі — до 26 р., макс. зафіксований вік — 34 р. Б. в. мешкає в гір. лісах, зокрема мішаних хвойних і широколист. з бамбуком. Раніше вид був широко поширений на Пд. *Китаю*, тепер обмежений провінціями *Сичуань*, *Шеньсі* та *Ганьсу*. Плейстоценові (див. *Плейстоцен*) зміни *ареалу* пов'язані зі зникненням бамбука через потепління *клімату*, швидке його скорочення за ост. кілька сотень років пояснюють інтенс. рубками бамбук. лісів. Б. в. сприяє поширенню насіння бамбука, забезпечує захист багатьом ін. видам, які проживають у створених для його охорони заповідниках. Б. в. занесено до Черв. списку *Міжнародного союзу охорони природи*, категорія «уразливий» (VU). З 1988 в Китаї законодавчо заборонено полювання на Б. в. Затверджено також Нац. проєкт зі збереження виду та його оселищ, створено систему заповідників. Дослідження 2000–2004 і 2011–2014 засвідчили збільшення чисельності особин виду в багатьох областях.

Бамбуковий ведмідь

Літ.: Chorn J., Hoffmann R. Ailuropoda melanoleuca // Mammalian Species. 1978. № 110; Nowak R. M. Walker's Carnivores of the World. Baltimore, 2005; Byghan Y. Sacred and Mythological Animals: A Worldwide Taxonomy. Jefferson, 2020.

С. В. Харчук

Бамбу́кові щури́ — див. у статті *Сліпакові*.

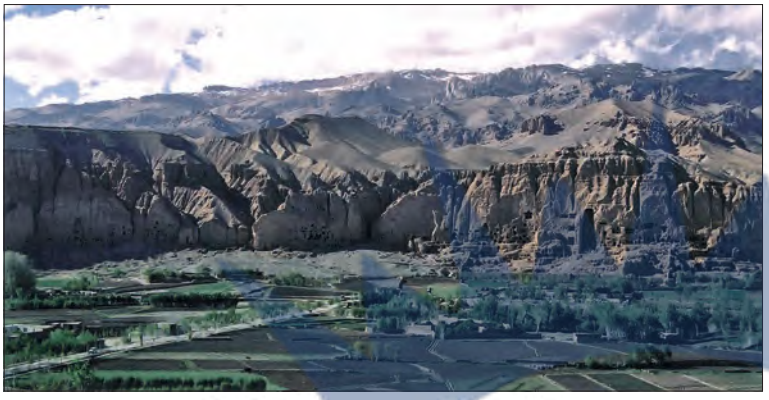
Бамбукоподі́бні — див. у статті *Тонконогові*.

Баміа́нської доли́ни культу́рний ландша́фт та археологі́чні па́м'ятки (пушту بودایي پڑی د بامیانو) — історичні споруди Баміанської долини на тер. *Афганістану*, об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 2003). Баміанська долина розташ. у центр. високогір. частині Афганістану вздовж р. Баміану. Історично долина слугувала торг. коридором, тут пролягав *Великий шовковий шлях* через гори *Гіндукуш*. Заселення розпочалося із 3 ст. до н. е. На тер. *Бактрії* у 1 ст. утв. Кушан. царство. У цей період набув поширення *буддизм*, виникали будд. *монастирі*. Монахи оселялися в долині, де їхні нащадки проживали до 10 ст. Кушанська культура поєднувала традиції племен Центр. *Азії*, еллініст. (див. *Еллінізм*) *Середземномор'я* та ідеологію будд. *Індії*. У 10–12 ст., за мусульм. д-ви тюрк. династії *Газневідів*,

Баміанської долини культурний ландшафт та археологічні пам'ятки. Статуя Будди до і після (2001) руйнації

Електронна версія на сайті
https://vue.gov.ua/

Баміанської долини культурний ландшафт та археологічні пам'ятки. Краєвид Баміанської долини

тут було засн. м. Гаугале. Буддійський комплекс отримав назву «Кафіркала» («місто невірних»). Монгольські війська *Чингісхана* 1221 пограбували монастирі та зруйнували міста. Під час облоги пос. Баміан був убитий онук Чингісхана, за що місто дощенту зруйновано. З 15 ст. царі династії Тимуридів розпочали модернізацію міста. Долина стала центром афган. монархії. За правління імп. *Аурангзеба* (17 ст.) статуї *Будди* було пошкоджено. У 19 ст. Баміан. долина перетворилась на с.-г. угіддя. Прибічники руху *талібан* 2001 підірвали та зруйнували статуї, вважаючи їх язичн. *ідолами*. До списку всесвіт. спадщини ЮНЕСКО включено іст. споруди Баміан. долини, зокрема будд. монастирі, статуї Будди (зруйновані та вцілілі), залишки м. Гаугале, укріплення мусульм. фортець Шахрі-Гулгула та Шахрі-Зухаку. Охоронювані об'єкти долини р. Баміану та її *приток* перебувають у держ., частина буфер. зони — у приват. власності. Руїни середньовіч. міста-фортеці Шахрі-Гулгула (6–10 ст.) розташ. на вис. бл. 2 400 м над рів. м. на місці зруйнованого пос. Баміан. 2008–2009 проведено роботи з *консервації* ниж. ярусу стін для збереження кладки. Далі на Сх. уздовж Баміан. долини збереглися залишки фортифікац. мурів, поселень (6–8 ст.) та міста-фортеці Шахрі-Зухак. Печери, висічені в скелях, утв. вел. ансамбль будд. монастирів, *каплиць* і святилищ, розташ. у передгір'ях долини (3–5 ст. н. е.). У кількох печерах і нішах є залишки настін. живопису й фігур Будди, що сидить. До будд. спадщини належать дві висічені в скелях ніші зі статуями Будди, що стоїть (вис. 55 м і 38 м; 6 ст.). Після руйнування статуй талібами ЮНЕСКО вирішила не проводити *реконструкції* (2011). У долинах приток р. Баміану розташ. ін. групи печер, зокрема печери долини Какрак, прибл. за 3 км на Пд Сх. від скель Баміан. Там серед понад 100 печер 6–13 ст. є фрагменти фігури Високого Будди (вис. — 10 м) та *святилище*. Культурний ландшафт та археол. пам'ятки Баміан. долини презентують еліг. та мист. життя 1–13 ст., які характеризували стародав. Бактрію та вплив гандхар. школи будд. мист-ва. Мистецькі та архіт. рештки долини Баміан, будд. центру на Вел. шовк. шляху, є свідченням взаємозв'язку інд., елліністич., рим. та сасанід. впливів як основи розвитку певн. течії в школі Гандхаран.

Літ.: История Афганистана с древнейших времён до наших дней / Отв. ред. Ю. В. Ганковский. Москва, 1982; Baker P. H., Allchin F. R. Shahr-i Zohak and the History of the Bamiyan Valley, Afghanistan. Oxford, 1991; Голубець Ю. Культурне розмаїття світу крізь призму журналу «Кур'єр ЮНЕСКО» // Вісник Львів. ун-ту. Сер.: Журналістика. 2006. Вип. 28; Morgan L. The Buddhas of Bamiyan. Cambridge, 2015.

Ба́мія їстівна́, окра, гібіск їстівний (*Abelmoschus esculentus*) — вид рослин родини *мальвових*; тропічна або субтропічна овочева культура. Б. ї. — культивована рослина, точне походження якої невідоме, здебільшого його пов'яз. із Пд. та Пд.-Сх. *Азією*, звідки походить рід бамія. Батьківщиною вважають троп. *Африку* (*Ефіопія*, *Судан*, пн.-сх. країни), де її культивували протягом століть. Відомо, що Б. ї. вирощували в *Єгипті Стародавньому* ще у 2 тис. до н. е. З 2009 всі види роду абельмош (*Abelmoschus*), включно з Б. ї., віднесено *Групою з філогенії покритонасінних рослин* до роду *гібіск* род. мальвових. Завдяки результатам подальш. досліджень доведено самостійність роду абельмош або бамія. Трав'яна *рослина, однорічник* заввишки від 20–40 см (карлик. сорти) до 2 м (високорослі форми). *Стебло* товсте, соковите, гіллясте, опушене жорстк. волосками. *Листки* черешкові, пальчастолопатеві,

Бамія їстівна

лопаті вузькі, довгі, 25 см завдовжки. Листкові пластинки по краю пилчасті, основа клино- або серцеподіб., *черешок* до 30 см завдовжки. *Прилистки* довгі, до 15 мм, ниткоподіб., густоопушені жорст. волосками. *Квітки* — до 8 см в діаметрі, квітконіжка — 1–4 см завдовжки, міцна, при *плодах* потовщена. *Чашолистки* — 3–4 см завдовжки, *пелюстки* — 7–8 см, жовті, по центру фіолетові. Плід — *коробочка* 14–20 см завдовжки, опушена притиснутими волосками, еліптична до вузькоеліптичної. Поширена в країнах Пд. *Європи*, *Америки*, *Африки*, *Азії*. Культура тепло- та світлолюбна, тому її вирощують частіше в пд. районах. У природі види роду бамія збереглися на *Антильських островах*. Є 3 види, які вважають природ. для тропіків *Старого Світу* (палеотропіків), 2 види трапляються на цих тер. як у природі, так і в культурі, а також 2, серед яких і Б. ї. — лише в культурі. У тропіках Нов. Світу ці види також культивують, подекуди вони дичавіють і натуралізуються (див. *Натуралізація*), через що їх заносять до переліку інвазійних чужорід. рослин.

Літ.: Позняк О. В., Харицкий М. В., Маленко А. М. Бамія (гібіск їстівний). Ніжин, 2007; Кір'ян В. М., Глущенко Л. А., Богуславський Р. Л. Генофонд рослин Лісостепу України // Генетичні ресурси рослин. 2018. № 23; Durazzo A., Lucarini M., Novellino E. et al. Abelmoschus esculentus (L.): Bioactive Components' Beneficial Properties — Focused on Antidiabetic Role — For Sustainable Health Applications // Molecules. 2019. № 24 (1); Машталер О., Луценко А., Мікуліч Л. Дослідження біоекологічних характеристик та фенологічних особливостей деяких сортів виду

Електронна версія на порталі //vue.gov.ua

Abelmoschus esculentus (L.) Moench в умовах Вінницької області // Біол. та екол. 2021. Т. 7. № 2; Elkhalifa A., Alshammari E., Adnan M. et al. Okra (Abelmoschus esculentus) as a Potential Dietary Medicine with Nutraceutical Importance for Sustainable Health Applications // Molecules. 2021. № 26 (3).

Л. В. Зав'ялова

Ба́мпер (англ. bumper, первісно — повна склянка, від bump — випинатися, сильно вдаряти) — конструктивний елемент автотранспортного засобу (АТЗ), призначений для мінімізації пошкоджень і травмувань у разі зіткнення з пішоходом, ін. транспортним засобом або нерухомою перешкодою. Уперше Б. з'явилися на *автомобілях* на межі 19–20 ст. як додатк. декор. елемент. У 1900-х промисловець Ф. Р. Сіммс (1863–1944; Вел. Британія) запатентував гумовий Б., який виконував функції елемента *безпеки*. Увійшов у шир. вжиток у 1920-х. Прообразом сучас. автом. Б. стала П-подібна метал. деталь, якою 1930 (за розпорядженням Г. *Форда*) обладнано автомобіль спереду. Функція Б. полягає в поглинанні енергії удару за умови руху автомобіля з порівняно невел. швидкістю. Разом з автом. Б. з'явилося поняття швидкості безпеч. удару (за якої Б. нівелює наслідки зіткнення для водія, пасажирів і власне автомобіля). Стандарт, ухвалений у США в 1980-х (пізніше поширився в ін. країнах), зобов'язує автовиробників оснащувати автомобілі Б., здатними витримувати безпеч. удар на швидкості 4 км/год. Їх розташовують у перед. і зад. частинах автомобіля; пристрій також є елементом *дизайну*. Умови розміщення Б. та низку ін. характеристик регулюють законодавчо. Розташовані на різн. висоті, у разі зіткнення автомобілів можуть не виконати призначення. Для виготовлення Б. використовують різном. матеріали: пластич. маси (суцільнолиті конструкції), *вуглепластик*, *склопластик*, *метал* (поступово витісняється з вир-ва), *поліпропілен*, *поліуретан* тощо. Для збільшення жорсткості та міцності пластик. Б. застосовують метал. підсилювач. У 21 ст., виконуючи вимоги щодо посилення захисту пішоходів від травмування під час наїзду, виробники АТЗ продовжують удосконалювати конструкції Б. із використанням новіт. матеріалів.

Дж.: Єдині технічні приписи щодо офіційного затвердження транспортних засобів стосовно встановлення на них передніх та задніх захисних пристроїв (бампери тощо) (Правила ЕЭК ООН № 42:1980, IDT). Київ, 2009.

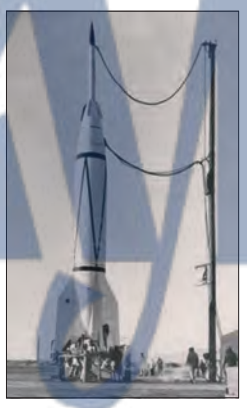
Літ.: Кисликов В., Лущик В. Будова й експлуатація автомобіля. 8-ме вид. Київ, 2018.

О. В. Арістов

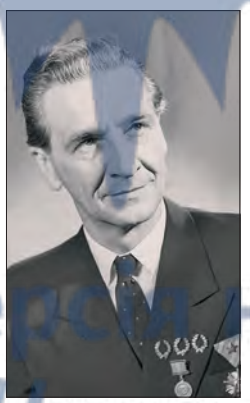
«Ба́мпер» (англ. «Bumper», від bump — випинатися, сильно вдаряти) — серія дослідницьких двоступеневих ракет на рідкому паливі, які випускали у США в 1947–1950. У роботі над проєктом брали участь н.-д. центр «Лабораторія реактивного руху» («Jet Propulsion Laboratory», JPL), фірми «Дженерал Електрик» («General Electric») і «Дуглас Ейркрафт Компані» («Douglas Aircraft Company»; усі — США). Головним результатом було успіш. розв'язання проблем, пов'яз. із поділом ступенів і запуском їхніх *двигунів* на вел. висотах, що стало основою для подальших розробок багатоступеневих ракет. Серія «Б.» створена на базі трофейн. ракет «Фау-2» («V-2»; Німеччина) і ракет «ВАК Корпорел» («WAC Corporal»; США). «Фау-2» зі встановленою в її нос. частині легкою «ВАК Корпорел» використовували як ракету перш. ступеня. З досягненням визнач. висоти стиснуте повітря виштовхувало вбудовану легку ракету, після чого запускався її двигун. Ракета «ВАК Корпорел» була облаштована *парашутами*, що уможливило повернення на поверхню Землі дослідн. апаратури для вивчення даних. Перші багатоступеневі ракети, які працювали на рідк. паливі. У межах проєкту здійснено 8 запусків, 3 з яких успішні. Ракета «Б.-5», запущена 24.02.1949, досягла рекорд. на той час висоти (бл. 400 км). Запуск «Б.-8» був першим, здійсненим із *космодрому* на мисі *Канаверал*.

Бампер. Зразки сучасних автомобільних бамперів

«Бампер». На стартовій позиції

Бан Фрідьєш

Літ.: Ordway F. I., Wakeford R. C. International Missile and Spacecraft Guide. New York; Toronto; London, 1960; Corliss W. R. NASA Sounding Rockets, 1958–1968 A Historical Summary. Washington, 1971; Alway P. Rockets of the World. 3rd ed. Ann Arbor, 1999.

О. В. Арістов

Бан, Фрі́дьєш [угор. Bán, Frigyes, справжні прізвище та ім'я — Баллер, Фрідьєш Шандор (угор. Beller, Frigyes Sándor); 19.06.1902, м. Кашау, тепер м. Кошице, Словаччина — 30.09.1969, м. Будапешт, Угорщина] — кінорежисер, сценарист, актор, народний артист Угорської Народної Республіки (з 1966). Нар. у сім'ї торговця. Закінчив військ. уч-ще у м. Кашау, але військовим не став. З 1921 знімався в кіно. Від 1922 працював асистентом режисера на Будапешт. кінофабриках «Зірка» і «Фенікс». Після припинення вир-ва *кіно німого* став театр. актором, грав ролі другого плану. Повернувся в *кінематограф* 1934, відтоді працював редактором, режисером звукозапису, сценаристом, асистентом режисера, з 1939 — режисером. Зняв 32 повнометраж. фільми. Перша самост. стрічка — *комедія* під назвою «Матяш наводить порядок» (1939). Б. часто звертався до екранізації творів нац. літ. класики. Фільм «П'ядь землі» (1948) за романом П. Сабо (1893–1970; тепер Угорщина) мав міжнар. успіх. Популярним серед глядачів (7,2 млн переглядів за рейтингом 1996 лише в Угорщині) був іст. фільм «Лейтенант Ракоці» (у рад. прокаті «Наречена героя»; 1953). Режисер і сценарист драм. стрічки «Парасолька святого Петра» (1958), пригод. «Бідні багачі» (у рад. прокаті «Під чорною маскою»; 1959), комедії «Піду до міністра» (1962) тощо. Разом із В. Гертлером (1901–1969), М. Келеті (1905–1973) входив до тріади кінорежисерів, які створили найуспішніші угор. фільми 1950–1960-х. У 1967 почав знімати фільм «Безхмарні канікули», але потрапив у автом. аварію, після якої згодом помер. Стрічку завершив реж. К. *Макк*. Фільми Б. здобували нагороди міжнар. кінофестивалів: Кубок Бієнале Венец. МКФ (1941, фільм «Мутна ніч»); премію кінофестивалю в м. Маріанське-Лазне (тепер *Карловарський міжнародний кінофестиваль*; 1949, фільм «П'ядь землі»); премії Карловар. МКФ (1951, фільм «Бойове хрещення»; 1953, фільм «Земмельвейс»). Лауреат Премії імені Л. Кошута (1950, 1952, 1954).

Літ.: A magyar film 1948–1963 / Ed. by J. Homoródy. Budapest, 1964; Nemes K. A magyar filmművészet története 1957 és 1967 között. Budapest, 1978; Magyar életrajzi lexikon: 1978–1991. Budapest, 1994.

Бан, Шіге́ру (яп. 坂 茂; 05.08.1957, м. Токіо, Японія) — архітектор, винахідник будівельних кон-

струкцій з паперових трубок, розробник розбірних структур доступного тимчасового житла. Нар. у сім'ї бізнесмена. Захоплювався роботою буд. теслярів і вирішив стати архітектором. Вражений статтею про «папер. архітектуру» Дж. К. Гейдука (1929; Чехія — 2000; США), вирішив здобувати освіту в США. 1978–1980 навчався в Пд.-Каліфор. ін-ті архітектури, перейшов до Архіт. школи Купер Юніон у м. Нью-Йорку (1984 отримав диплом *бакалавра* архітектури), де викладав Дж. К. Гейдук. Працював 1982–1983 у м. Токіо в майстерні А. *Ісодзакі.* 1985 відкрив у м. Токіо власне архіт. бюро «Архітектори Шігеру Бан» («Shigeru Ban Architects»), перші роботи якого пов'яз. із проєктами дизайну архіт. виставок. Завдяки цьому розвинув і застосував на практиці влас. оригін. ідеї. Станом на 2020 фірма займається тимчас. архітектурою, зведенням стаціонар. автор. будівель у всьому світі, пром. дизайном. Працював ад'юнкт-професором у Худ. ун-ті Тама в м. Токіо (1993–1995), Йокогам. нац. ун-ті (1995–1999), Ун-ті Ніхон у м. Токіо (1996–2000); професором Ун-ту Кейо в м. Токіо (2001–2008 і з 2019) та Кіот. ун-ту мист-ва й дизайну (з 2011), спеціально призначений професором Міжнар. НДІ наук про катастрофи у м. Сендаї (з 2020). Б — носій властивого Японії розуміння *естетики* мінімалізму, плинності та несталості навкол. світу. Його творчість грунтується на традиц. для Японії ідеях: використання природ. матеріалів, насамперед деревини й паперу, можливість трансформації внутр. простору будівель, доступність, орган. поєднання з довкіллям. У його творах первин. є роль архіт. конструкції, що стає основою *композиції* та формує худ. образ. Водночас Б. є одним з архітекторів-новаторів сучас. Японії, що експериментує з нов. формами й конструкціями. Архіт. структури з папер. трубок стали початком та основою його роботи. Надійність цих конструкцій доведено на практиці після землетрусу 17.01.1995 в м. Кобе. За лютий — серпень звів 22 тимчас. будинки для потерпілих. Створив також розбірну «папер. церкву» для тимчас. заміни зруйнов. римо-катол. храму. 2005 її розібрано й перевезено в *Тайвань*, замість неї Б. спроєктував у м. Кобе стаціонар. катол. церкву Такаторі (2007). Розбірні тимчас. житла схожого типу Б. використав після природ. катаклізмів у *Туреччині* (1999), Зх. *Індії* (2001), *Шрі-Ланці* (2004), *Гаїті* (2010), *Непалі* (2015). Після Сичуан. землетрусу (2008) Б. побудував у м. Ченду тимчас. школу. Після вел. землетрусу в Японії (2011) створив бл. 1800 папер. розподіл. систем — своєрід. розбір. кімнат, що було встановлено в понад 50 місц. громад. притулках для надання родинам потерпілих більше приват. простору. 2011 створив концерт. зал у м. Л'Аквілі (Італія). Після землетрусу в Нов. Зеландії 2013 звів у м. Крайстчерчі картон. собор як символ відродження міста. Спорудив низку будинків із папер. трубок: галерею студії Міяке Дизайн у м. Токіо (1994), Папер. будинок у префектурі Яманаші (1995; папер. трубки вперше використав як опор. конструкцію стаціонар. будівлі). Створив у всій Японії експерим. серію максимально відкритих житл. будинків на основі сучас. екон. конструкцій: Стовп. будинок (1992), Будинок із подвійн. дахом (1993), Мебл. будинки (1995, 1996, 1998), Будинок із фірчаст. стінами (1995), Безстін. будинок (1997), Голий будинок (2000), Будинок вікон-картин (2002). У співавторстві з інж. і арх. Ф. П. *Отто* звів вел. сітчасту оболонку з папер. трубок для яп. павільйону Всесвіт. виставки «Експо–2000» у м. Ганновері (Німеччина). Розробляючи конструкт. системи з різн. матеріалів, звів будівлі з ламінов. бамбука (Бамбук. мебл. будинок у Китаї, 2002), конструкцій із вантаж. контейнерів (Кочів. музей у м. Нью-Йорку, США, 2005), дерев. архіт. структур без метал. з'єднань (Центр Помпіду — Мец у м. Меці, Франція, 2010; Музей мист-в м. Аспені, США, 2014; залізн. станція в м. Онагава, префектура Міягі, Японія, 2015; Муз. сцена у м. Булонь-Б'янкурі, Франція, 2017). Б. експериментує з нов. концепціями архіт. простору, в його творах присутнє змішування понять зовн. і внутр., рухомого й нерухомого, напр., у будівлях б-ки Ун-ту Сейкей в м. Токіо (2006), Центру Ніколаса Г. Хайека в м. Токіо (2007), Музею мист-в префектури Оїта в Японії (2014), Центру *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* гори Фуджі в м. Шідзуока, Японія (2017). Серед нових (на 2020) оригін. робіт — штаб-квартира фірми «Свотч» («Swatch») у м. Білі, Швейцарія

Бан Шігеру

Бан Шігеру. Центр Помпіду — Мец, м. Мец (Франція)

(2019), Музей мист-в у м. Тайнані, Тайвань (2019). Лауреат премії Яп. т-ва оброб. технологій (2001), премії О. Перре (2011), Прітцкерів. премії (2014), премії Йоміурі з міжнар. співробітництва (2019). Нагороджений відзнакою Світ. архіт. т-ва (2001, 2002), Вел. медаллю Франц. академії архітектури (2004), медаллю Т. Джефферсона в галузі архітектури (2005). Великий офіцер Нац. ордену Заслуг (2008) та ордена Мист-в і л-ри (2010; обидва — Франція). Почесний член Амер. ін-ту архітектури (з 2004), Королів. архіт. ін-ту Канади (з 2006), почес. д-р Тех. ун-ту Мюнхена (з 2009), Яп. ін-ту архітектури (з 2014), Архіт. школи Купер Юніон (з 2014).

Літ.: Shigeru Ban: Paper in Architecture / Ed. by R. Miyake, I. Luna, L. Gould. New York, 2009; Jodidio Ph. Shigeru Ban. Köln, 2013; Jodidio Ph. Shigeru Ban: Complete Works 1985–2015. Köln, 2015; Hinchman M., Yoneda E. Interior Design Masters. New York, 2018.

Г. В. Шевцова

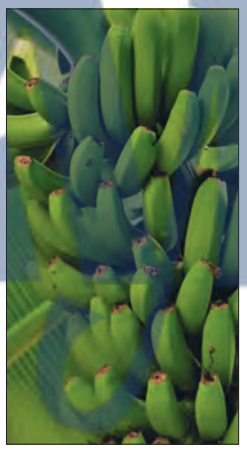
Баналіте́т (франц. banalité, від banal, тут — те, що належить сеньйорові, з ban — юрисдикція сеньйора) — феодальний *привілей* у середньовічній Західній *Європі*. Передбачав монопольне право *феодалів* надавати селянам у користування виробн. будівлі та інвентар: *млини*, *печі* для випікання хліба, виногр. преси тощо. Мешканці такого феод. володіння могли послуговуватися лише цими засобами за *ціну*, встановлену їхнім

власником. Б. передбачав також право утримувати бика чи кабана для спарювання. Найбільшого поширення Б. набув у Пн. Франції, де відомий з 10 ст. У *Новий час* зберігався обов'язок на використання пан. млина. Остаточно Б. скасовано під час *Великої французької революції*, у ніч проти 04.08.1789, коли *Установчі збори* анулювали *привілеї* знаті. Б. діяв як держ. послуга, разом із тим обмежував право селян на володіння засобами вир-ва, суперечив свободі торгівлі та засадам ринк. економіки.

Літ.: Гуржій О. І. Баналітет // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Гол. ред. В. А. Смолій. Київ, 2003. Т. 1; Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час) / За ред. Б. Й. Тищика. Львів, 2006.

Бана́льне (франц. banal — звичайний, від ban — юрисдикція сеньйора, згодом у широкому значенні — доступне кожному) — у філософії, літературі, комунікації — типове, неоригінальне, загальновідоме; зрозумілий вислів або ідея, думка, твір, подія, ситуація тощо. Вирізняють три семант. аспекти терміна: а) пересіч., тривіал., заяложене, позбавлене оригінальності, часто повторюване, а тому невиразне й нецікаве; б) стереотипне, шаблонне, звич., уґрунтоване на типов. прийомах і рішеннях; в) примітивне, наївне, просте, нерозумне. Протилежне — унікальне, оригінальне.

Бана́н (*Musa*) — рід багаторічних трав'яних рослин родини *бананові*. Рід налічує 40–80 видів. Рослини 2–9 м заввишки, що створює хибне уявлення про належність Б. до дерев. видів. Найвищим вважають Б. юньнанський, зокрема його варіацію Б. юньнанський гігантський (*Musa itinerans var. gigantea*) до 12 м заввишки. Підземні *стебла* (бульбоцибулини) кореневищні, короткі, псевдостебла скупчені. Розмір «крони» — до 6 м. *Листкові пластинки* нелопатеві, (старі листки часто розщеплюються до сер. жилки), довгасті або довгасто-еліпт., м'які, гладкі, з паралел. жилкуванням. *Листкорозміщення* спіральне. Зазвичай листки зел., у деяких сортів знизу червонуваті; неміцні (за сильн. вітру легко пошкоджуються, рвуться по жилках, що є адаптацією до виживання в умовах троп. клімату). Старе листя внизу стовбура Б. засихає, щойно виростають

Банан

Банан. Ягода

нові листки вгорі стебла. *Суцвіття* прямостійні, нагадують видовж. бруньку, фіолет. або зел., утворені чол. і жін. *квітками*. Маточкові (жін.) квітки скупчені, численні; тичинкові (чол.) дрібніші. Усі квітки трубчасті, неправ. форми, 3-членні, зрослопелюсткові. *Тичинок* 6, 1 з них недорозвинена і не має *пиляків*. *Гінецей* синкарпний, *зав'язь* 3-камерна. Квітування чол. квіток швидке, після чого пелюстки опадають, відкриваючи частину суцвіття. Квітки розташ. ярусами. Квітування починається на 8–10 місяці фази акт. росту. Квітують або вночі (*запилення* — кажанами), або вранці (у запиленні беруть участь *птахи*, дріб. *ссавці*). *Плід* — циліндр. ягода, зазвичай увігнута, 20–35 см завдовжки, 2–8 см завтовшки, м'ясиста, м'яка. Колір шкірки плодів Б. залежно від сорту — жовт., зел., черв., сріблястий. М'якуш переважно білий. Плоди культур. сортів не мають насіння. У природі Б. розмножуються вегетативно або насінням. Види роду поширені в троп. Пд. *Азії*, на островах *Малайського архіпелагу*, *Новій Гвінеї*, у Пн.-Сх. *Австралії*, на островах *Тихого океану*. Крайня пд. межа поширення Б. проходить шт. *Квінсленд*. Центром походження, вид. різноманіття Б. та його культ. форм вважають п-ів *Індокитай*, де відомо бл. 20 видів, о-ви Малайськ. арх. з дещо меншою кількістю *таксонів*. Б. — теплолюбні, віддають перевагу добре зволож. місцям, деякі види зростають на висоті 2 000 м над рів. м. Оптимальна т-ра росту й плодоношення становить +25–35 °С. Налічують бл. 500 сортів, більшість — з неїстів. плодами. Найпоширенішими сортами є бебі-Б. (пальчиковий, або міні); синій Б. о. Ява; Б. Барро; Б. Кавендіш (Cavendish); Б. Мансано (Manzano); Б. Плантайн (Plantain); червоний Б. тощо. Б. мають важл. екон. значення у волог. тропіках. Плоди кількох видів їстівні; солодкі або крохмал., їх споживають сир. або вареними. Десертні сорти містять низку *мікроелементів* і *макроелементів* (*калій*, *кальцій*, *натрій*, *цинк*, *залізо*, *мідь*, *фосфор*, *магній*), *вітамінів* (B1, B2, B3, B9, A, C, E, PP). Завдяки багатому хім. складу Б. використовують в *медицині народній* — під час лікування *гіпертонії*, *депресії*, *печії*, захворювань *нирок*, *печінки*, *анемії*, *атеросклерозу*, *закрепу*. За *діабету цукрового* рекомендовано вживати лише недостиглі плоди, оскільки Б. має вис. вміст *фруктози*, *цукрози* та *глюкози*. Надмірне вживання може спричинити *гіпервітаміноз вітаміну* К. Деякі види є важл. джерелами волокна, особливо *абака*. Псевдостебла використовують для буд-ва плотів, виготовлення подушок для сидінь тощо. Низку сортів роду вирощують як декор. рослини в субтроп. і троп. регіонах.

Літ.: Simmonds N., Shepherd K. The Taxonomy and Origins of the Cultivated Bananas // Journal of the Linnean Society of London, Botany. 1955. № 55 (359); Häkkinen M., Väre H. Typification and Check-list of Musa L. Names (Musaceae) with Nomenclatural Notes // Adansonia. 2008. № 30 (1); The Biology of Musa L. (banana). [W. p.], 2016; Hinge V. R., Shaikh I. M., Chavhan R. L. et al. Assessment of Genetic Diversity and Volatile Content of Commercially Grown Banana (Musa spp.) Cultivars // Scientific Reports. 2022. № 12 (1); Sardos J., Breton C., Perrier X. et al. Hybridization, Missing Wild Ancestors and the Domestication of Cultivated Diploid Bananas // Frontiers in Plant Science. 2022. Vol. 13.

Т. С. Двірна

Бананá́л — річковий острів у середній течії р. *Арагуаї*. Розташовано в центр. частині *Бразилії*. Адміністративно входить до шт. *Токантіс*. Утворено розгалуженням р. Арагуаї на два рукави. Довжина — бл. 350 км, шир. — 55 км. Заг. тер. — 19,1 тис. км² (один із найб. у світі). Відкрито 26.07.1773. Спочатку Б. був відомий як Санта-Ана. Згідно з припущеннями, отримав сучас. назву від заростей *бананових*. Клімат троп., із вологим (листопад — квітень) та сухим

Онлайн версія на порталі https://vue.gov.ua

(травень — жовтень) сезонами. Серед. т-ра січня — +27 °С, липня — +26 °С. Середньорічна кількість опадів — бл. 2 тис. мм. Під час *паводків* у січні — березні спостерігають *затоплення* частини острова. Укритий *лісами*, зокрема *сельвами*. Фауна різном., наявні *ссавці*, *птахи*, *риби*. Об'єкт екотуризму (див. *Туризм*). На Пн. розташ. Нац. парк Арагуая (пл. — 555 тис. га; засн. 1959). На Пд. — земля (*резервація*) корін. народів; нараховують бл. 15 поселень. Водно-болотне угіддя міжнар. значення, що охороняється Рамсар. конвенцією (з 1993).

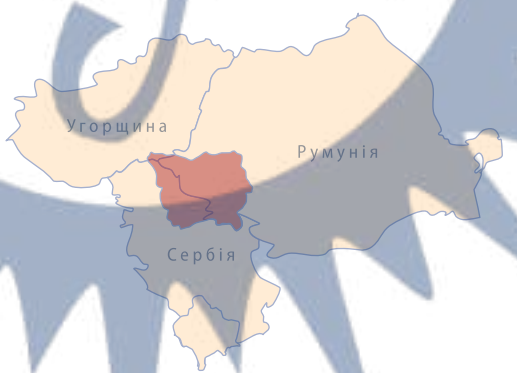
Бана́нові (*Musaceae*) — невелика палеотропічна родина однодольних рослин порядку *імбироцвітих*. Родина налічує 2 роди: *банан* і енсета (*Ensete*). Деревоподібні багаторіч. трав. рослини, з потуж. *кореневищем* і вкороч. бульбоподіб. *стеблами*, які майже не виступають над поверхнею субстрату та несуть спірально розташовані вел. *листки* з довг. піхвами. Піхви, охоплюючи одна одну, утв. щільну багатошар. трубку псевдостебла, яка може сягати до 15 м заввишки. Справжні надзем. стебла відсутні. Листки вел., до 3 м завдовжки й 0,5 м завширшки. Листки Б. розвиваються всередині піхви попереднього листка, згорнуті трубкою, і тому несиметричні. У природі Б. майже завжди мають розірв. листя, яке часто вкрите воск. нальотом. *Продихи* аномоцитного типу. Ростуть представники родини дуже швидко: псевдостебла 7–8 м заввишки формуються за 8–10 місяців, і тоді рослини переходять у репродукт. фазу. Після квітування і плодоношення вся надзем. частина відмирає. Види енсети є *монокарпічними рослинами*. Зазвичай відмирають без утв. нащадків. Квітки Б. зигоморфні, зазвичай одностатеві. Сегменти *оцвітини* пелюсткоподібні, білув. або жовті, 5 зрослих, 1 — вільний. *Тичинок* 5, шоста (біля основи вільн. пелюстки) перетворена на *стамінодій*. *Гінецей* синкарпний, із 3-х *плодолисткiв*; *зав'язь* нижня, 3-гнізда, з числен. анатроп. *насінневими зачатками*. Стовпчик з 3- або 6-лопатевою головч. приймочкою. *Плід* — ягода зі шкір. оболонкою, соков. м'якушем, числен. насінням. Деякі види мають корот. овальні, майже круглі або, навпаки, тонкі, довгі, рогоподіб. загострені плоди. Під час достигання плоди жовтіють або червоніють. *Суплідця* Б. може бути дуже вел. за кількістю плодів і вагою. Напр., мадагаскар. енсета Перр'е дає суплідця вагою 25–30 кг, що містить до 200 плодів, суплідця культ. сортів банана може складатися із 300 плодів заг. вагою 50–60 кг. Насіння сплющене, округле або неправ. форми, з твердою темно-коричн. або чорн. оболонкою. Б. віддають перевагу соняч., відкритим галявинам, ліс. узліссям, берегам річок. Утворюють зарості у вторинних формаціях, на вирубках, занедб. *плантаціях*, узбіччях доріг. У глибині тінистих лісів перестають плодоносити, поступово гинуть. Більшість Б. поширені в умовах вологого троп. клімату, віддають перевагу невел. висотам. Первинним *ареалом* поширення є троп. райони *Африки*, *Азії*, *Австралії*, *Океанії*; часто зберігаються навколо садів і плантацій у вологих тропіках; види широко інтродуковані (див. *Інтродукція*). Банан — найважл. культура троп. *землеробства*. У багатьох країнах їхній *експорт* є основою економіки. Світове вир-во плодів становить бл. 24 млн т, переважно зосереджено в країнах *Латинської Америки*. Майже чверть урожаю припадає на *Індію*, *Малайзію* та *Індонезію*. Понад 1 млн т бананів вирощують країни Африки. Плоди стол. сортів містять бл. 75 % води, 22 % *цукру*, 1,3 % *білків*, бл. 10 % *вітамінів* і є цінними дієт. фруктами. Важливою тех. культурою тропіків є *абака*. Міцне волокно з розщеплених піхов стійке до гниття, є цін. сировиною для вир-ва канатів і тех. тканин. Таке застосування має банан японський, з якого в *Японії* виготовляють різні плетені вироби. Види родини мають потенціал як джерело лігноцелюлоз. волокон і крохмалю з пучків та псевдостебел рослин. Ці матеріали, які традиційно вважали відходами, можуть використовуватися за вир-ва повністю біол. композитів для заміни нафт. синтет. *пластмас* у деяких галузях (пакування, *автомобільна промисловість*, імплантати). Волокна Б. мають мех., терміч. і фіз.-хім. властивості конкурентні до ін. натур. волокон, як-от сизаль або генекен, фіке та *джут*.

Літ.: Andersson L. Musaceae // Flowering Plants Monocotyledons. 1998. Vol. 4; Castañeda Niño J., Mina Hernandez J., González A. Potential Uses of Musaceae Wastes: Case of Application in the Development of Bio-Based Composites // Polymers. 2021. № 13 (11).

Т. С. Двірна

Бананоїди — див. *Туракові*.

Ба́на́т (рум. Banat, серб. Банат, угор. Bánság) — історична область на Пд. Сх. Європи, між річками *Дунаєм*, *Тисою*, Мурешом (ліва притока р. Тиси) і Трансільванськими *Альпами*. Пл. — бл. 28 тис. км². Як феод. володіння входив до

Банат

складу *Першого Болгарського царства* (з 9 ст.), Угор. королівства (з 11 ст.), у сер. 16 ст. Б. завойовано *Османською імперією*, у 17 ст. — *Австрійською імперією*. У 18 ст. — у складі Королівства Угорщини, згодом *Австро-Угорщини*. Історичний і культ. центр регіону — м. Тімішоара (Румунія). 1918–1920 проголошено Банат. республіку. За *Тріанонським мирним договором 1920* більша (бл. 18,7 тис. км²) сх. частина Б. увійшла до *Румунії*, менша (бл. 9,3 тис. км²) зх. — до *Югославії*. Після розпаду останньої ця частина земель іст. Б. опинилася в складі *Сербії*, крім того, невел. ділянка на Пн. належить *Угорщині*.

Ба́нах, Сте́фан (польськ. Banach, Stefan; 30.03.1892, м. Краків, Польща — 31.08.1945, м. Львів, тепер Україна; похов. на Личаків. цвинтарі в м. Львові) — математик, член Польської академії мистецтв і наук (з 1924), один із засновників *Львівської математичної школи* і творців сучасного

функціонального аналізу. Батьки Б. не могли взяти шлюб офіційно, віддали сина на виховання в ін. родину (батько став офіц. опікуном підлітка з 5-го класу гімназії). Про обставини народження Б. довідався дорослим. Закінчив Краків. гімназію. 1910 вступив на ф-т машинобудування Львів. політех. школи, 1911 перевівся на ф-т інженерії за спеціальністю «сухопутна інженерія». Документальних підтверджень продовження навчання в наступ. роки немає. На поч. 1916 зустрівся з математиком Г. Д. Штайнгаузом (1887–1972; Польща) у м. *Кракові*. Став співавтором першої наук. публікації Г. Д. Штайнгауза. За його клопотанням Б. запрошено 1920 на посаду асистента каф. математики Львів. політехніки (тепер *Національний університет «Львівська політехніка»*). Того ж року захистив дис. і здобув ступінь д-ра філософії. Праця Б. стала однією з перших у галузі нов. матем. дисципліни «функціональний аналіз», де сформульовано означення *функціонального простору*. На прикладах показав, що поняття «простору типу B» охоплює всі відомі тоді функціон. простори, і водночас довів *теорему* про нерух. точку. 1921 став ст. асистентом і в. о. професора механіки, читав лекції з *теоретичної механіки*. Після 2-х р. викладання вирішив пройти процес *габілітації* для отримання права читання лекцій у Львів. ун-ті (тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*). На поч. 1922 подав наук. роботу, пройшов колоквіум; проте французькомов. текст публіч. лекції став підставою для відмови мін-ва одразу затвердити габілітацію. Пізніше Рада ф-ту надала габілітацію на право читання франц. мовою та рекомендувала Б. на позицію екстраординар. професора. Затверджений на цій посаді 1922, очолив каф. математики ун-ту. 1927 здобув звання і посаду ординар. професора. 1939–1941 — декан фіз.-мат. ф-ту Львів. ун-ту. 1940–1941 — керівник Львів. філії Ін-ту математики АН УРСР (тепер *Інститут математики НАН України*); водночас депутат Львів. міськради. Під час нім. окупації м. Львова (1941–1944) й закриття ун-ту був позбавлений роботи за фахом, 1944 повернувся в ун-т на посаду зав. каф. математики. Співзасновник (1919), віцепрезидент (1932–1936) і президент (1939–1945) Польськ. матем т-ва. Б. створив теорію лінійн. нормованих просторів (див. *Банахів простір*). Основні результати наук. праць стали класич. та увійшли в підручники й монографії з функціон. аналізу. Від 1929 публікував підручники для вищ. і серед. шкіл, серед них — «Диференціальне та інтегральне числення» (1929; т. 1). Автор і співавтор 10 шкільних підручників. Заклав фундамент функціон. аналізу монографією «Теорія лінейних операцій» (1932; укр. переклад М. *Зарицького* «Курс функціонального аналізу», 1948): запропоновані підходи й термінологія здобули шир. визнання та застосування. Свідченням світ. визнання стало запрошення Б. до виголошення пленар. доповіді на Міжнар. матем. конгресі 1936 в м. *Осло*. У складі Львів. матем. школи були переважно учні та колеги Б. і Г. Д. Штайнгауза. Результати обговорень нотували в зошит, який після смерті Б. опубл. під назвою «Шкоцька книга». Дотепер не всі задачі з неї розв'язані. Періодично проводять наук. конференції, присвяч. «Шкоцькій книзі», кожен розв'язок стає подією у матем. світі. Лауреат вел. премії Польськ. академії знань (1939). Нагороджений орденом Білого Орла (2018, посмертно). Польське матем. т-во 1946 заснувало премію імені Б.; 2009 — Міжнар. премію імені Б. за найкращі докт. дис. в галузі матем. наук. 1992 Ін-тут математики Польської АН заснував медаль ім. Б. за видат. досягнення в матем. науках. 2001 на його честь наз. малу планету 16856 Б. (відкрито 1997). У 2012 Нац. банк Польщі випустив серію пам'ят. монет.

Банах Стефан

Банахевич Тадеуш

Пр.: Rachunek różniczkowy i całkowy : w 2 t. Lwów; Warszawa, 1929–1930; Théorie des operations linéaires. Warszawa, 1932; Укр. перекл. — Курс функціонального аналізу (лінійні операції). Київ, 1948.

Літ.: Стефан Банах // Успехи матем. наук. Новая серия. 1946. Т. 1. Вип. 3–4; Притула Я. Г. Банах Стефан: сторінки біографії // Матем. вісник Наук. тов-ва ім. Шевченка. 2013. Т. 10; Urbanek M. Genialni: Lwowska szkoła matematyczna. Warszawa, 2014; Самойленко А., Банах Т., Притула Я. Стефан Банах і математика у Львові в першій половині XX століття (до 125-річчя від дня народження) // Вісник Нац. акад. наук України. 2017. № 11.

Банахе́вич, Тадеу́ш (польськ. Banachiewicz, Tadeusz; 13.02.1882, м. Варшава, тепер Польща — 17.11.1954, м. Краків, Польща) — астроном, геодезист, математик, почесний член Польської АН (з 1952). У 1904 закінчив фіз.-матем. ф-т Імператор. Варшав. ун-ту (тепер *Варшавський університет*). 1910–1915 вів дослідження в Астр. обсерваторії ім. В. П. Енгельгардта (тепер Республіка Татарстан, Росія). 1915 захистив габілітаційну (див. *Габілітація*) дис. в Юр'ів. ун-ті (тепер *Тартуський університет*), упродовж 1915–1918 викладав, із 1918 — екстраординар. професор і директор Юр'ів. обсерваторії (тепер обсерваторія Тарту, Естонія). 1919 запрошений на посаду професора астрономії *Ягеллонського університету*; керував кафедрою і Краків. астр. обсерваторією (до 1954). Співорганізатор і перш. голова (1923–1930) Польськ. астр. т-ва. Засновник і перший ред. наук. щоквартальника «Acta Astronomica» (з 1925). Упродовж 1932–1938 — віцепрезидент *Міжнародного астрономічного союзу*. У листопаді 1939 заарештований нацистами, кілька місяців перебував у концтаборі *Заксенхаузу*. Автор бл. 230 наук. праць з астрономії, математики, астрофізики, небес. механіки, геодезії й геофізики. Залишив серію цінн. геліометр. спостережень фіз. *лібрації Місяця*. Розвинув методи визначення парабол. та еліпт. *орбіт* (метод Б. — Ольберса); висунув нов. метод передбачення покриття зір Місяцем. 1925 розробив нове матрич. числення (т. з. краковіани, або краківське числення), яке істотно спростило матем. розрахунки в небес. механіці. Завдяки краковіанам Б. відкрив заг. формули й заклав основи сферич. *полігонометрії*. 1927 винайшов хронокінематограф для точн. спостереження повн. *сонячних затемнень*, здійснив першу кінематогр. зйомку затемнення. За керівництва Б. обсерваторія Ягеллон. ун-ту стала міжнар. центром дослідження затемнень *змінних зір*. 1931 презентував перші розрахунки орбіти *Плутона*. Член Варшав. наук. т-ва (з 1908), Польськ. академії знань (з 1922), почес. доктор Варшав. ун-ту (1929), Ун-ту ім. А. Міцкевича в м. Познані (1936; усе — Польща), Софійськ. ун-ту св. Климента Охридського (1948, Болгарія); командор Ордену відродження Польщі (1929). У 2007 на честь Б. наз. обсерваторію на г. Любомирі побл. м. Кракова. Його ім'я надано *кратеру* на Місяці, *астероїду*

Електронна версія на порталі
http://vue.gov.ua

гол. поясу № 1286. У 1955 рештки діяча було перепоховано в крипті-пантеоні церкви Св. архангела Михаїла і Св. Станіслава (м. Краків).

Пр.: Sur la résolution de l'équation de Gauss dans la détermination d'une orbite planétaire // Извѣстія Императорской Академіи Наукъ. 1916. VI серія. № 10 (9); Maszyny do rachowania // Rocznik Astronomiczny Obserwatorium Krakowskiego na rok 1923. Kraków, 1923; Obserwatorium krakowskie w okresie 1919–1927. Kraków, 1928; Rachunek krakowianowy. Warszawa, 1959.

Літ.: Witkowski J. The Life and Work of Prof. Dr Tadeusz Banachiewicz // Acta Astronomica. Seria C. 1955. Vol. 5; Witkowski J. Tadeusz Banachiewicz — uczony, nauczyciel, autor, wydawca, człowiek. Warszawa, 1969; Dworak T. Z., Kreiner J. M. Tadeusz Banachiewicz — twórca krakowianów. Kraków, 1985; Колчинский И. Г., Корсунь А. А., Родригес М. Г. Астрономы. 2-е изд., перераб. и доп. Киев, 1986; Bujakiewicz-Korońska R., Koroński J. Krakowiany i inne idee matematyczne Tadeusza Banachiewicza // Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Series: Matematyka — Fizyka. 1996. № 76; Dworak T., Kreiner J., Mietelski J. Tadeusz Banachiewicz (1882–1954) // Złota Księga Wydziału Matematyki i Fizyki UJ / Pod red. B. Szafirskiego. Kraków, 2000; Bujakiewicz-Korońska R., Koroński J. The Life of Tadeusz Banachiewicz and His Scientific Activity // Studia Historiae Scientiarum. 2016. Vol. 15.

Ба́нахів про́стір — повний нормований *векторний простір* або простір, у якому кожна *фундаментальна послідовність* є збіжною. Наз. на честь математика С. *Банаха*, який з 1920-х систематично вивчав такі простори. Б. п. — осн. об'єкт вивчення *функціонального аналізу*.

Літ.: Банах С. Курс функціонального аналізу (лінійні операції). Київ, 1948; Самойленко А., Банах Т., Притула Я. Стефан Банах і математика у Львові в першій половині XX століття (до 125-річчя від дня народження) // Вісник Нац. акад. наук України. 2017. № 11.

Банві́ль, Теодо́р де [франц. Banville, Théodore de; повні прізвище та ім'я — Фоллен де Банвіль, Етьєнн Клод Жан Батіст Теодор (Faullain de Banville, Étienne Claude Jean Baptiste Théodore); 14.03.1823, м. Мулен, тепер регіон Овернь — Рона — Альпи, Франція — 13.03.1891, м. Париж, Франція] — поет, драматург, критик, один із засновників і теоретиків групи «Парнас». Нар. у сім'ї мор. офіцера. У дитинстві приїхав у м. Париж. Навчався з 1830 у ліцеї Кондорсе, 1838 здобув ступінь бакалавра л-ри. Працював як літ. і театр. критик у газ. «Пувуар» («Le Pouvoir»; 1850), «Національ» («Le National»; 1869), журн. «Ревю фантазіст» («La Revue fantaisiste»; 1861). У першій поет. збірці «Каріатиди» («Les Cariatides»; 1842) виступав проти вдаваного фальш. ліризму, неправди в культурі та історії, поставив за мету «атакувати королів століття, газетярів і куплетистів, що безчестять мистецтво…». Автор поет. збірок «Сталактити» («Les Stalactites»; 1846), «Оделети» («Les Odelettes»), «Акробатичні оди» («Les Odes funambulesques»; обидві — 1856–1857), «Аметисти» («Améthystes»; 1862), «Вигнанці» («Les Exilés»; 1867), «Західні» («Occidentales»; 1869), «Прусські ідилії» («Idylles prussiennes»; 1871), «Тридцять шість радісних балад» («Trente-Six Ballades joyeuses»; 1873), збірки *сонетів* «Принцеси» («Les Princesses»; 1874) та ін. Поезії Б. вирізняються віртуоз. технікою, позначені ліризмом естета, зачарованого *античним мистецтвом*, поета, якого хвилюють спогади про рід. місто, «старий Мулен, збудований з рожевої цегли», «вигнанця», що стає на бік «усіх бідних, усіх мрійників, усіх про́клятих». Б. прагнув досконалої поет. форми й порівнював свою творчість із роботою скульптора, який поступово виявляє жест, рух, що є проявом почуття. Намагався відродити стародав. поет. форми (*тріолети*, *ронделі*, *балади* тощо). Писав також віршов. п'єси: «Грінгуар» («Gringoire»; 1866), «Флоріз» («Florise»; 1870), «Цілунок» («Le Baiser»; 1888) та ін. У «Маленькому трактаті про французьке віршування» («Petit Traité de poésie française»; 1872) стверджував, що мета поезії — зробити так, аби враження увійшли у душу читача, і для цього достатньо лише слова. Вважав *риму* основою *гармонії* вірша. Приділяв увагу *ритмомелодиці* та музичності вірша. Про твори Б. схвально відгукувалися В. *Гюго*, А. де *Віньї*, Т. *Готьє*, Ш. *Бодлер*. Укр. мовою окр. поезії Б. переклали М. *Драй-Хмара*, В. *Щурат*, М. *Орест*, М. Терещенко, В. Ткаченко. Кавалер (з 1858), офіцер (з 1886) ордена Почес. легіону. Пам'ятники поету встановлено в Люксембур. саду м. Парижа (скульптор Ж. Руло; 1892), у м. Мулені (скульптор Ж. Кулон; 1896).

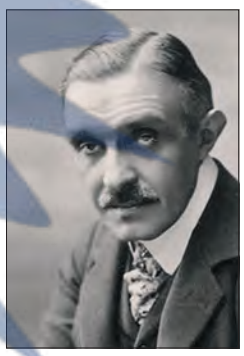
Тв.: Poésies complètes : en 2 t. Paris, 1878–1879; Critiques. Paris, 1917; Укр. перекл. — [Вірші] // Поезія XIX віка. Львів, 1903; Мертва // Драй-Хмара М. Вибране. Київ, 1969; Тріолет // Сузір'я французької поезії : в 2 т. Київ, 1972. Т. 2; Галантна прогулянка // Сад божественних поезій: тисячоліття французькомовної любовної лірики : в 2 т. Київ, 2011. Т. 1.

Літ.: Fuchs M. Theodore de Banville. 1823–1891. Paris, 1912; Rince D. Banville Theodore de // Beaumarchais J., Couty D., Rey A. Dictionnaire Des Litteratures De Langue Francaise : en 3 t. Paris, 2001. T. 1; Andres Ph. Théodore de Banville, un passeur dans le siècle. Paris, 2009; Schaller L. Parodie et pastiche dans l'oeuvre poétique de Théodore de Banville. Paris, 2017.

С. В. Глухова

Банвіль Теодор де. Портрет. Худ. Б. Массон, 1862

Банг Герман Йоахім

Банг, Ге́рман Йоахі́м (Банґ; дан. Bang, Herman Joachim; 20.04.1857, о. Альс, Данія — 29.01.1912, м. Огден, шт. Юта, США) — письменник-імпресіоніст, критик, театральний діяч. Писав дан. мовою. Нар. у сім'ї *священника*. 1875 вступив до *Копенгагенського університету*, щоб вивчати юриспруденцію та держ. справи; мав намір стати дипломатом. 1877 полишив навчання, після числен. невдалих актор. спроб почав працювати як журналіст і критик. Був директором театрів у містах *Берліні*, *Мюнхені* та *Копенгагені*. Підтримував друж. стосунки з Г. *Ібсеном*. Став *аутсайдером* у дан. літ. колах через сексуальні вподобання. Хоч і поділяв погляди культ.-політ. руху «Сучасний прорив» з устремлінням до реаліст. зображення тогочас. сусп-ва, мав складні стосунки з Г. *Брандесом* і його братом Едвардом (не сприймали *гомосексуальність* літератора). Б. виїхав за кордон. Помер під час лекц. туру в США. Б. наз. найяскравішим письменником-імпресіоністом Данії. Його худ. стиль надміру алюзивний (див. *Алюзія літературна*), значення часто складні для *інтерпретації*. Описував дійсність ніби побіжно, даючи читачеві можливість поглянути на людину чи ситуацію через натяки, часто непояснені. У романах відображено риси *гуманізму* й *емпатії*, підтримки слабших, хто перебуває на соц. узбіччі або є сусп. вигнанцем. Як письменник зазнав впливу франц. *натуралізму*, що сприяв оприявненню об'єкт. техніки оповіді й крит. ставлення до соц. процесів. Рома-

ни Б. вирізняв песиміст. *детермінізм*, що передбачав поєднання впливу середовища, генетики, статі (тілесності, сексуальності) з мотивом віри в найвищі сенси життя. Писав п'єси, вірші, оповідання, крит. статті, але визнання здобув передусім як прозаїк, деякі романи перекладено англ. мовою. Перший роман «Безнадійне покоління» («Håbløse slægter»; 1880) конфісковано (твір визнали аморал. через зображення життя декадент. письменника-гомосексуаліста). Твори періоду 1886–1890 [зокрема зб. оповідань «Тихе існування» («Stille existenser»; 1886)], вважають найкращими в худ. плані. Персонажі Б. опиралися лицемірству й зарозумілості навкол. світу. Письменник прагнув викликати співчуття до аутсайдерів і невдах, яким складно вижити у світі конкуренції та підлості. У романах та оповіданнях гол. героєм часто був невираз. персонаж: балерина-невдаха, яка заробляла викладанням танців у віддалених селах; дочка господарки, що працювала від світанку до вечора. У автобіогр. творах багато *гумору*, самоіронії. У прозі міг бути саркастич., але водночас співчутливим спостерігачем за представниками різних соц. класів. У пізн. роботах Б. натураліст. репрезентація дійсності трохи пом'якшена, дарвіністсько-песиміст. погляд на світ поєднано з *містицизмом*, що передбачав *спіритуалізм* і *хіромантію*. Найвиразніші імпресіон. твори Б. написав у 2-й пол. 1880-х. У пізн. романах — «Білий дім» («Det hvide hus»; 1898) і «Сірий дім» (дан. «Det graa hus»; 1901) — простежують відсторонений *імпресіонізм*, відтворення внутр. рефлексій персонажів і велемудрого наратора. Б. — автор оповідань і повістей, як-от «На узбіччі» («*Ved Vejen*»; 1886), у яких портретував тихе життя тих, хто перебував «на узбіччі» соц. дійсності. На його худ. стиль мали вплив твори Г. де *Мопассана* й А. *Чехова*. Складна природа сексуальності була темою багатьох оповідань, напр., у «Чотири дияволи» («Les quatre diables»; 1885). За життя творчість Б. була відома в європ. країнах, особливо Німеччині. В англомов. світі не мав знач. впливу (зокрема через гомосексуальність, за яку його переслідували й піддавали *остракізму*). Б. виявив обдарованість у різн. жанрах: був визнаним журналістом, гострим аналітиком соц. процесів і драм. подій у Данії. Укр. мовою твори Б. не перекладали.

Тв.: Stille Existenser. København, 1886; Det hvide hus. København, 1898; Det graa hus. København, 1901.

Літ.: Jacobsen H. Herman Bang. København, 1957; Torbjörn N. Impressionisten Herman Bang: studier i Herman Bangs författarskap till och med Tine. Stockholm, 1965; Greene-Gantzberg V. Biography of Danish Literary Impressionist Herman Bang (1857–1912). Lewiston, 1997; Gremler C. «Fern im dänischen Norden ein Bruder»: Thomas Mann und Herman Bang. Göttingen, 2003; Dahl P., Dalsgård B. Herman Bang: Romaner og noveller : in 7 bd. København, 2010. Bd. 7; Nielsen L., Jørgensen J. In Search of Vitality. Herman Bang's Hopeless Generations in the Context of Contemporary Bio-political Movements // Neophilologus. 2010. Vol. 94. № 2; Müller L. Herman Bang. Berlin; München, 2011; Jørgensen J. De elegante: portrætter af elleve danske prosaister. Hellerup, 2018.

Д. І. Дроздовський

Бангало́р (англ. Bangalore) — див. *Бенгалуру*.

Бангвеу́лу (з мови банту — велика вода або місце, де зустрічаються вода і небо) — озеро у верхів'ях р. Луапули (бас. р. *Конго*) на Пн. Сх. *Замбії*. Довж. — 72 км, шир. — 38 км. Пл. у сухий сезон — бл. 4 тис. км², у сезон літ. дощів — до 10–15 тис. км². З-поміж європейців першовідкривачем озера вважають Д. *Лівінгстона* (1868,

Бангвеулу

під час експедиції з пошуку витоків р. *Нілу*). Розташ. на вис. понад 1 140 м над рів. м. Має трикутникоподіб. форму, мілководне (глиб. — до 5 м), береги переважно нечіткі. Пн., сх. і пд.-сх. ділянки сильно заболочені, зарослі *очеретом* та *осокою*. Навколо Б. є числен. затоки, менші озера й *лагуни*, з'єднані вузьк. *протоками* чи *болотами*. Водна система Б. живиться числен. річками, найб. — Чамбеші (480 км). У сезон дощів між листопадом і березнем тер. затоплюється. В озері водяться понад 50 видів риб і крокодили. Є 3 знач. заселені *острови*, нас. займається переважно *рибальством* і риб. промислом. На пд.-зх. березі (найдовша ділянка з чітк. узбережжям) розташ. м. Самф'я (центр однойм. району). Облаштовано піщані *пляжі*.

Ба́нгі (франц. Bangui, санго Bangî) — див. у статті *Центральноафриканська Республіка*.

Бангієфі́ієві, бангійофіієві (Bangiophyceae) — клас багатоклітинних водоростей відділу *червоні водорості*. У складі класу 1 порядок бангіальні (Bangiales), 2 род. [бангієві (Bangiaceae) та грануфілієві (Granufilaceae)], 17 родів, що об'єднують станом на 2023 бл. 184 видів. Таксономічна ідентифікація Б. складна через відсутність чітких морфол. відмінностей і морфол. пластичність видів. Види род. бангієвих (Bangiaceae) — переважно мор. червоні водорості прост. будови. Загалом для порядку бангіальні характерні 2 морфол. типи *гаметофітів*: представлений здебільшого одно- або двошар. пластинчастим (паренхімат.) *таломом* — один тип. Інший — талом представлений багаторяд. нерозгалуж. нитками. Групу з пластинч. таломами зазвичай відносили до роду порфіра (*Porphyra*), тоді як нитчастих — до роду бангія (*Bangia*). Від 2011, унаслідок застосування нов. методів аналізу ДНК, описано багато нов. родів Б. Зокрема, чимало видів, включно з комерційно важл., віднесені до роду піропія (*Pyropia*). Клітина водоростей містить 1 *ядро клітинне*, зірч. *хлоропласт* з 1 *піреноїдом*. У циклі

Онлайн-версія на порталі https://vue.gov.ua

розвитку є чергування 2-х *поколінь* — гаметофіта та *спорофіта*. *Нестатеве розмноження* відбувається за допомогою моноспор (у деяких видів — поліспор), або додатк. «пагонів». Статевий процес відомий: *гамети* утв. у вегетат. клітинах, що виконують функцію *гаметангіїв*. Редукція *зиготи* відбувається одразу після *запліднення яйцеклітини*. Родина грануфілієві (Granufilaceae) представлена моновид. родом грануфілум (*Granufilum*). Таломи мікроскоп., ниткоподібні, зі справж. розгалуженням; хлоропласти пристінні, пластинч. або кільцеподіб., з 1–3 піреноїдами; нестат. розмноження — моноспорами; стат. розмноження — за участю сперматангіїв, які утв. з вегет. клітин, і карпогоній (див. *Оогоній*), що розвиваються в карпоспорангії (див. *Спорангій*). Здебільшого Б. — мор. види, поширені в прибереж. зоні *літоралі* та *субліторалі* всіх морів. Ведуть прикріпл. спосіб життя: ростуть на камінні, мушлях, ін. твердих субстратах чи таломах макроводоростей. У род. бангієвих лише бангія чорно-пурпурова є прісноводною. Єдиний вид род. грануфілієвих, грануфілум річковий (*Granufilum rivularis*) — винятково прісноводний. В Україні є 3 види Б., які трапляються в *Чорному морі* й *Азовському морі* (бангія буропурпурова, пиропія білопоцяткована), а також прісн. водоймах і лиманах (бангія чорно-пурпурова). Б. економічно цінні, здебільшого їх використовують у *харчовій промисловості*. Усі представники, які мають комерц. значення, уведені в пром. *аквакультуру*. Порфіра є їстівною. Декілька видів роду пиропія культивують в країнах Азії та використовують для виготовлення норі. Осн. індустрію (вартістю 2 млрд дол. США) зосереджено в *Китаї*, *Кореї* та *Японії*.

Літ.: Saunders G. W., Hommersand M. H. Assessing Red Algal Supraordinal Diversity and Taxonomy in the Context of Contemporary Systematic Data // American Journal of Botany. 2004. № 91 (10); Костіков І. Ю., Джаган В. В., Демченко Е. М. та ін. Ботаніка. Водорості та гриби. 2-ге вид., перероб. Київ, 2006; Yoon H. S., Muller K. M., Sheath R. G. et al. Defining the Major Lineages of Red Algae (Rhodophyta) // Journal of Phycology. 2006. № 42 (2); Seckbach J., Chapman D. Red Algae in the Genomic Age. Dordrecht, 2010; Бойко М. Ф. Ботаніка: Систематика несудинних рослин. Київ, 2016; Yoon H., Nelson W., Lindstrom S. et al. Rhodophyta // Handbook of the Protists. 2nd ed. Cham, 2017; Vis M. L., Necchi Jr. O. Freshwater Red Algae: Phylogeny, Taxonomy and Biogeography. Cham, 2021.

С. С. Садогурська

Ба́нгка, Банка — острів у складі *Великих Зондських островів*. Належить *Індонезії* (пров. *Бангка-Белітунг*). Розташ. в центр. частині *архіпелагу*, на Сх. від о. *Суматра*. Омивається на Пн. морем Натуна (частина *Південно-Китайського моря*), на Пд. — *Яванським морем*, на Зх. — прот. Бангка, на Сх. — прот. Гаспара. Простягається з Пн. Зх. на Пд. Сх. прибл. на 220 км. Заг. тер. — 11,6 тис. км². Рельєф рівнин., переважають *низовини*. Є заболочені (див. *Болото*) ділянки, місцевості з невел. пагорбами. Найвища точка — г. Марас (699 м). Наявні піщані *пляжі*. Клімат троп., вологий. Серед. т-ра січня та липня — +26 °С. Середньоріч. кількість опадів — бл. 3000 мм, найбільше в листопаді та грудні. Вкрито *лісом тропічним*, *мангрови*. Поширені *пальмові*, *каучуконоси* та ін. Представлені *птахи*, *плазуни*, *ссавці*. Багато *риб*, зокрема тут відомі ендем. (див. *Ендеміки*) види. Переважають *гірнича промисловість* і *промисловість обробна*. Від 18 ст. Б. вважають одним зі світ. центрів видобутку й перероблення *олов'яних руд*. Розвинено також *сільське господарство* й *рибальство*.

Літ.: Lamoureux F. Indonesia. A Global Studies Handbook. Santa Barbara, 2003; Phillips D. A. Indonesia. Philadelphia, 2005; Routledge Handbook of Contemporary Indonesia / Ed. by R. W. Hefner. London; New York, 2020.

А. С. Івченко

Бангка-Белітунг. Прапор

Бангка-Белітунг. Герб

Ба́нгка-Беліту́нг, Острови Бангка-Белітунг — провінція *Індонезії*.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташовано на Сх. від о. *Суматра*. Займає 575 островів, найбільші з яких — Бангка й Белітунг, розділені прот. Гаспар. Відокремлено від пров. *Південна Суматра* прот. Бангка (на Зх.), від пров. *Західний Калімантан* прот. *Карімата* (на Сх.). Омивається на Пн. морем Натуна, на Пд. — *Яванським морем*.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. Включає 6 регентств (Бангка, Зх. Бангка, Пд. Бангка, Центр. Бангка, Белітунг, Сх. Белітунг), 1 місто. Тер. — 16 424,06 км². Адм. ц. — м. Панкалпінанг.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. У 7–13 ст. о-ви Бангка й Белітунг належали будд. (див. *Буддизм*) королівству Шривіджая. Із 7 ст. також відомо про поширення *індуїзму*. Від 13 ст. острови почали заселяти *китайці*. У 14–15 ст. перебували під впливом індуїст. імперії Маджапагіт, о. Белітунг був елементом системи мор. оборони. Згодом підвладні султанату Палембанг. У 15 ст. на о. Белітунг засн. королівство Бадау, у 17 ст. — Балок. Наприкін. 17 ст. — на поч. 18 ст. утвердилося королівство Белунту, з якого виокремилося королівство Будінг. Прибл. 1709–1710 тут було виявлено *олов'яні руди*, що становили інтерес для

Бангка-Белітунг. Узбережжя острова Бангка

Голландської Ост-Індської компанії. 1812 о. Бангка перейшов під контроль *Британської імперії*. За умовами англо-голланд. договорів 1814 та 1824 о-ви Бангка й Белітунг відійшли до *Нідерландів*. У роки *Другої світової війни* окуповано *Японією* впродовж 1942–1945. Від 1948 — у складі Сполуч. Штатів Індонезії, від 1950 — Індонезії. З 1956 регіон був частиною пров. Пд. Суматра. Провінцію Б.-Б. засн. 2000.

Бангка-Белітунг на карті Індонезії

Електронна версія на сайті
http://vue.gov.ua

ПРИРОДА. Переважають *низовини*, є місцевості з горбистим рельєфом. Серед. вис. — 50–60 м над рів. м. Найвища точка — г. Марас (699 м). Видобувають олов. руди, граніт, кварцовий пісок, каолін, глину. Поширені слабкорозвинені регосолі, кам'янисті та алюв. ґрунти. Серед річок — Лаянг (32,5 км), Батуруса (31,2 км), Мендук (26,5 км). Клімат троп., вологий, із характер. впливом *мусонів*. Серед. т-ра січня та липня — +26 °С. Середньоріч. кількість опадів — до 3000 мм, рясні протягом року, найбільше в листопаді та грудні. Острів Белітунг вкрито низин. *тропічними лісами*. Є унік. *екосистеми* верес. лісів, відомих як керангас, що перебувають під загрозою зникнення. Представлені також чагарник. *рослинними угрупованнями* — падангами (пасовищ., чагарник. рослинність, що росте на *пісковику*). Фіторізноманіття рослин о. Белітунг невисоке, тут зростають мінімум 77 видів *покритонасінних рослин*, зокрема 7 видів *непентесів* (*Nepenthes gracilis* — найпошир.). *Фітоценози* за участю непентесів занесено до Черв. списку *Міжнародного союзу охорони природи*. У їхньому складі — до 13 ін. видів рослин, зокрема беккея чагарникова (*Baeckea frutescens*), *комахоїдні рослини*: *росичка* Бурмана (*Drosera burmannii*), види *пухирника* тощо. У центр. частині о. Бангка є унік. біотоп — Пелаванський заповід. ліс, утв. деревами пелаван (*Tristaniopsis obovata*) із цінною деревиною. Тут трапляються *епіфіти*, зокрема непентес, мешкають рідкіс. *птахи*, як-от красняк чорноголовий (*Prionochilus thoracicus*) і монаршик гіацинтовий (*Hypothymis azurea*). З-поміж ін. дерев — улін, або борнейське залізне дерево (*Eusideroxylon zwageri*), види род. *пальмових* (зокрема, ротангова пальма, ін. представники роду каламус). Серед тварин відомі як рідкіс., так і звич. представники *фауни* Індонезії: ящірки, *морські змії*, *примати* (напр., *Cephalopachus bancanus*), *оленеві* з родів аксис і руса, *свиня дика*, *беркут*, товстий *лорі* банківський (*Nycticebus bancanus*), товстий лорі повільний (*N. coucang*), лутунг яванський (*Trachypithecus auratus*), *панголін* яванський (*Manis javanica*), крокодил гребенястий (*Crocodylus porosus*) та ін. Є нац. парк «Гунунг Марас» (засн. 2016; пл. — 16,8 тис. га). Парк «Белітонг» (пл. суходолу — 480 тис. га) має статус глоб. геопарку ЮНЕСКО з 2021.

Бангка-Белітунг. Риболовецьке поселення на острові Бангка

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. (2020, перепис) — 1,4 млн осіб, густота — 91 особа/км². Склад нас. за етніч. групами (2010, перепис): суматранці (бл. 69 %), яванці (8,3 %), китайці (8,1 %), буги (2,7 %), малайці (1,5 %) та ін. За реліг. групами (2020, оцінка): мусульмани (89,9 %), буддисти (4,4 %), християни (3,4 %) та ін. За віковими групами (2020, перепис): до 15 р. — 24,2 % осіб, 15–65 р. — 70,3 %, 65 р. і більше — 5,5 %. За статевими групами: чоловіки (51,3 %), жінки (48,7 %). Переважає індонез. мова. Нас. зростає, 2010 становило 1,2 млн осіб. Рівень урбанізації — 57,6 %. Найб. місто — Панкалпінанг (218 тис. осіб).

ГОСПОДАРСТВО. Номінальний *валовий внутрішній продукт* 2021 становив 85,9 трлн індонез. рупій. Від поч. 18 ст. о. Бангка був одним зі світ. центрів видобутку й переробки олов. руд. Добувають також глину, кварц тощо. Натепер *гірнича промисловість* забезпечує бл. 10 % ВВП, *промисловість обробна* — бл. 20 %. Одним із центрів *металургії* є м. Мунток (регентство Зх. Бангка), де розташ. один із найб. у світі заводів із перероблення руди «Ті-Ес-Ел Аусмелт» («TSL Ausmelt»). Працюють понад 100 малих і серед. підприємств. Виробляють хім. продукцію, буд. матеріали, харч. продукти тощо. Сільське й ліс. госп-во — традиц. галузі Б.-Б., внесок у ВВП становить бл. 20 %. Землі с.-г. призначення становили бл. 1 млн га (2019, оцінка). Розвинено *рослинництво*, переважають плантац. (див. *Плантація*) культури, зокрема *каучуконоси* (вир-во станом на 2020 — 54,6 тис. т). Вирощували *кавун* (4,1 тис. т), *огірок* (4,4 тис. т), *перець* чилі (6,9 тис. т.) та *рис* (57 тис. т). Найб. частка вир-ва належала *олійній пальмі* (158,4 тис. т). Експортують *прянощі*, мед тощо. *Тваринництво* зосереджено на *птахівництві*, розведенні ВРХ, свиней. Зокрема, найб. є поголів'я *бройлерів* (11,3 млн голів). Популярне також *рибальство* та *аквакультура*. Розвивається сфера послуг. Торгівля традиційно забезпечує до 15 % ВВП. Зростає ресторан., готельне госп-во, зокрема налічують бл. 50 класифік. готелів. *Туризм* переважно внутр., 2019 Б.-Б. відвідало 438 тис. осіб. На о. Белітунг у м. Танджунгпандані розташ. аеропорт Хананджуддін (серед. пасажиропотік — бл. 1 млн осіб), на о. Бангка в м. Панкалпінангу — Депаті Амір (до 2 млн осіб). Характерна розвинена мережа автошляхів. Заг. протяжність автом. доріг становить 4 тис. км (2020, оцінка). Діють 7 осн. портів, які обслуговують до 500 тис. осіб, найб. є Пангкал Балам. Громад. транспорт представлено автобусами, мікроавтобусами.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. Наявні дослідн. центри при ЗВО. На 2020 у провінції працювало понад 370 закладів дошкільної освіти, 822 — поч. освіти, 218 непов. серед. шкіл, 69 старших серед. шкіл, 58 профес. серед. шкіл та понад 50 *медресе*. Усього нараховували 20 ЗВО (світ., дух.), статус держ. мають виробн. політех. ін-т Б.-Б. (засн. 1994; м. Сунгайліат) та ун-т Б.-Б. (засн. 2006; неподалік від м. Панкалпінанга). Культура й мист-во пов'язано з традиціями різн. етніч. груп, часто реліг. обрядами. У м. Панкалпінангу діють музеї олова (засн. 1997) та ткацтва (засн. 2017), у м. Мунтоку — індонез. музей олова (засн. 2013) та ін. У Мунток. музеї також є галерея, присвячена подіям *Другої світової війни*, історії соц.-культ. розвитку міста. Популярний лялькoвий театр із використанням дерев. маріонеток, що поєднує спів, музику й танці. До спис-

ку об'єктів культ. спадщини занесено будівлю штаб-квартири гірничодобув. компанії (1915; м. Мунток; тепер музей олива). Є також бл. 730 мечетей, понад 450 мусалл, бл. 90 протестант. і 30 катол. церков, 48 буддист. монастирів тощо. Відомий щоріч. фестиваль «Танджунг Келаянг» на о. Белітунг (з 2018).

СПОРТ. Культивують легку атлетику, футбол, бадмінтон, мотокрос, триатлон та ін. Поширене бойове мистецтво силат, яке традиційно супроводжується музикою. Серед об'єктів спорт. інфраструктури — стадіон Депаті Амір (2005; 15 тис. місць).

ПЕРСОНАЛІЇ. Тут нар. політ. діяч, ген. секретар Комуніст. партії Індонезії Діпа Нусантара Айдіт (1923–1965) та ін.

Літ.: Somers Heidhues M. F. Bangka tin and Mentok Pepper: Chinese Settlement on an Indonesian Island. Singapore, 1992; Music and the Racial Imagination / Ed.by R. M. Radano, Ph. V. Bohlman, H. A. Baker. Chicago, 2000; The Territories of Indonesia / Ed. by I. Brown. London, 2009; Kewarganegaraan Suku Bangsa Agama dan Bahasa Sehari-hari Penduduk Indonesia. Jakarta, 2010; Irawan A., Chikmawati T., Sulistijorini. Diversity and Zonation of Mangrove Flora in Belitung Island, Indonesia // Biodiversitas. 2021. Vol. 22. № 5; Jähnichen G. Sustaining Musical Instruments. Food and Instrumental Music. Berlin, 2021; Statistik Pertanian Provinsi Kep. Bangka Belitung Tahun 2020. Pangkalpinang, 2021.

Бангко́к, Крунг Тхеп Маха Накхо — місто, столиця *Таїланду*. Розташовано в пд. частині країни на р. *Чаопхраї*, прибл. за 30 км від *Сіамської затоки*. Тер. — 1 568,7 км². Місто адміністративно поділяється на 50 районів (кхет).

За часів м. Аютії (див. у ст. *Аютія, історичне місто*) Б. був відомий як торг.-ремісн. поселення та митний форпост. 1782 проголошено столицею королівства Раттанакосін. Зростав завдяки міжнар. торгівлі, зокрема з *Китаєм*. У 19 ст. — центр реформування країни. 1932 тут відбулася Сіам. революція. За часів *Другої світової війни* Б. зазнав бомбардування. Набув сучас. кордонів 1972. Активно розвивався впродовж 1980–1990-х. Про зміну офіц. назви міста на Крунг Тхеп Маха Накхо оголошено 2022.

Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 5,5 млн осіб, з агломерацією — понад 10 млн осіб, густота — 3 523 особи/км². Склад нас. за етніч. групами (2010, перепис): тайці — 91,4 %, бірманці (2,6 %), китайці (0,9 %) та ін. За реліг. групами: буддисти (92,5 %), мусульмани (4,6 %), християни (1,9 %) та ін. За віковими групами (2021, оцінка): до 18 р. — 16,2 % осіб, 18–64 р. — 69,6 %, 65 р. і більше — 14,2 %. За статевими групами: чоловіки (46,8 %), жінки (53,2 %). Тайську мову вважали рідною 92,4 % осіб (2010, перепис). Нас. міста зменшується, 2012 становило 5,6 млн осіб.

Клімат тропічний, жаркий упродовж року, з вираженим вологим (травень — жовтень) і сухим (листопад — квітень) сезонами. Серед. т-ра січня — +26 °С, липня — +28 °С. Середньорічна кількість опадів — бл. 1650 мм, найбільше у вересні.

Головний екон. центр Таїланду, один із провід. фін. центрів Пд.-Сх. Азії. Забезпечує третину *валового внутрішнього продукту* країни. Тут розташ. бл. 50 % усіх компаній. Осн. галузі промсті: машинобудування, нафтопереробна, хім., нафтохім., електрон., харч., текстильна тощо. Серед найб. підприємств — «Бангкок Док Компані» («Bangkok Dock Company»; суднобудування), «Тай Ойл» («Thai Oil»; переробка нафти), «Пі-Ті-Ті Глобал Кемікал» («PTT Global Chemical»), «Індорама Венчурс» («Indorama Ventures») та «Бангкок Синтетікс» («Bangkok Synthetics»; усе — нафтохімія), «Кей-Сі-І Електронкікс» («KCE Electronics»; вир-во електрон. продукції), «Чароен Покфанд Фудс» («Charoen Pokphand Foods»; вир-во харч. продуктів), «Тай Бевередж» («Thai Beverage»; вир-во напоїв). Тут розташ. штаб-квартири філіалів міжнар. компаній із вир-ва автомобілів «Міцубісі» («Mitsubishi»; Японія) та «Бе-Ем-Ве» («BMW»; Німеччина), програм. та апарат. забезпечення «Ай-Бі-Ем» («IBM»; США) тощо. Сфера послуг є провідною в економіці міста. Переважає торгівля, банків. сфера, страхування, готельне й ресторан. госпво. Тут базуються центр. банк і фонд. біржа Таїланду, найб. комерц. банк країни «Бангкок Банк» («Bangkok Bank») та ін. Один із чільних секторів — туризм. Щороку Б. відвідують понад 15 млн осіб. Розвивається сучас. турист. інфраструктура. Діють міжнар. аеропорти «Дон Муанг» (пасажиропотік до 2020 — понад 30 млн осіб) та «Суварнабхумі» (від 50 млн осіб). Налагоджено сполучення з понад 50 країнами світу. Ключовий залізн. вузол Таїланду. Крунг Тхеп Афіват — центр. залізн. станція, одна з найб. в Азії (26 платформ). Щільна мережа автомагістралей. Працюють автовокзали Чатучак, Еккамай, Сай Тай Май, що обслуговують різні напрямки. Є однойм. річк. порт. Розвинено вод. транспорт. Громад. транспорт представлено автобусами, моторикшами, таксі тощо. До швидкіс. рейкового транспорту належать системи метрополітену й монорейки (усього понад 150 станцій).

Бангкок. Прапор

Бангкок. Герб

Бангкок. Панорама міста. На передньому плані — Королівський палац

Бангкок. Станція міської залізниці

Копія з Порталу https://e-gov.ua

Діє Королів. т-во (засн. 1926) — нац. АН Таїланду. На 2020 в агломерації Б. налічували понад 1 500 закладів освіти. Є низка міжнар. шкіл. Серед ЗВО — Будд. ун-т Махамакут (засн. 1893), ун-ти Чулалонгкорн (засн. 1917), Таммасат (засн. 1934), Касертарт, Махідол і Сілпакорн (усі засн. 1943), Рамакхамхаенг (засн. 1971) та ін. Відома Нац. б-ка Таїланду, фонд якої становить понад 3 млн одиниць зберігань. Діють *Бангкока Національний музей*, музеї Королів. ВПС Таїланду (засн. 1952), кераміки Пд.-Сх. Азії (засн. 2000), сучас. мист-ва (засн. 2012) тощо. Королівський (засн. 1933) і Нац. театр Таїланду (засн. 1965) вважають гол. театр. майданчиками. У Б. розташ. Нац. галерею (засн. 1977), галереї сучас. мист-ва «Ардель», «Ла Ланта» (обидві засн. 2006) та ін. Є Нац. конференц-центр, культ. центр Таїланду, центри мист-ва й культури, творчості та дизайну тощо. Серед традиц. заходів — міжнар. фестиваль танцю та музики (з 1999), всесвіт. кінофестиваль (з 2003) та ін. Проголошено всесвіт. столицею книги ЮНЕСКО 2013. Історичний центр Б. розташ. на штуч. о. Раттанакосін, включає комплекс королів. палаців і храмів. Зокрема, відома колиш. королів. резиденція — Вел. палац (1782). У храмі Ват Пхра Кео (1780-ті) розміщено статую Смарагд. Будди (15 ст). У 1800-х відновлено храм Ват Пхо. На поч. 20 ст. побудовано палац Віманмек, одну з найб. у світі споруд із тикового дерева.

Культивують футбол, тайський бокс, волейбол, сепактакрау. Серед об'єктів спорт. інфраструктури — Нац. стадіон легкої атлетики (1938; бл. 20 тис. місць), стадіон Раджамангала (1998; понад 50 тис. місць). У Б. проходили Азійські ігри (1966, 1970, 1978, 1998), Універсіада (2007), Чемпіонат світу з футзалу (2012).

Тут нар. принц Чула Чакрабонґсе (1908, Таїланд — 1963, Велика Британія; мав укр. походження), спортсменка та призерка *Олімпійських ігор* Яовапа Бураполчай (нар. 1984) та ін.

Літ.: Cornwel-Smith Ph. Very Bangkok: In The City Of The Senses Bangkok. Bangkok, 2020; Demographia World Urban Areas. 18th ed. [W. p.], 2022.

Бангкок. Оздоблення одного з храмів міста

Бангкока Національний музей. Королевська колісниця

Бангко́ка Націона́льний музе́й, Королівський музей (тайськ. พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร) — центральний національний музей *Таїланду*, один із найбільших музеїв Пд.-Сх. *Азії*. Розташ. у м. *Бангкоку*. Перший музей Таїланду створено за правління короля Рами IV (1851–1868), який 1859 наказав виділити частину Вел. (Королів.) палацу для розміщення приват. колекції *артефактів*, творів *мистецтва*. 1874 Рама V (1868–1910) відкрив колекцію для публіки. Від 1887 музей перевезено до Перед. палацу (Ван На, 1782–1885 був резиденцією віцекоролів). 1926 перейменовано на Бангкок. музей, від 1933 — сучас. назва (під управлінням Департаменту образотв. мист-в). На поч. 2010-х розпочато трив. ремонт музейних зал для осучаснення *експозиції* та надання їй структурованості. Понад 30 тис. експонатів (2019, оцінка), що презентують нац. історію Таїланду, історію мист-ва та *археологію*, тайське мист-во, *етнологію* тощо. Постійні експозиції розміщено в будівлі палацу та павільйонах на тер. комплексу. Серед приміщень музею — галерея історії Таїланду, що презентує періоди ранн. королівств — Дваравaті (4–9 ст.), Шривіджая (7–12 ст.), Сукхотай (13–15 ст.; див. *Сукхотай та прилеглі історичні містечка*), Аюттхая (Аютая; 12–18 ст.), де зберігається колекція регіон. будд. мист-ва; зала для прийомів (переформатовано на будд. молитов. залу, де розміщено скульптуру Пхра Будда Сіхінг, якого шанують жителі Таїланду); трон. зала, яку використовують для спец. виставок. На Пд. від палацу розташ. Тамнак Даенг («Червоний будинок»); на Пн. — сучас. залу для церемоніал. колісниць [використовували переважно для похорон. процесій (кремацій, остання відбувалася 1996)]. У будівлях палац. комплексу розміщено колекції декор.-ужитк. мист-ва та етногр. (одяг, костюми сіам. двору, муз. інструменти, зброю, метал. вироби, серед ін. експонатів — вироби із золота і коштов. каміння, королів. емблеми, вироби із різьбл. кістки, королів. порцеляна, колекція віял). Перший публ. музей Таїланду зберігає інформацію про історію та створення бангкок. д-ви.

Літ.: Yupho Dh. The Development of National Museums in Thailand. 3rd ed. Bangkok, 1990; Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу. Київ, 2002; Lenzi I. Museums of Southeast Asia Paperback. Singapore, 2004; Підберезних І. Є. Країни Південно-Східної Азії: історичний, політичний, культурний екскурс. Миколаїв, 2016.

Бангкока Національний музей

Бангко́кський до́говір 1995 — міжнародна угода країн *Асоціації держав Південно-Східної Азії* (АСЕАН) про *без'ядерну зону* в Пд.-Сх. *Азії*. Ідею створення без'ядер. зони в Пд.-Сх. Азії озвучено ще 1971 на зустрічі АСЕАН у м. *Куала-Лумпурі*. Її учасники підписали декларацію про тер. Пд.-Сх. Азії як зони миру, свободи й нейтральності (Куала-Лумпур. декларація АСЕАН). Договір підписано 15.12.1995 в м. *Бангкоку*, набув чинності 28.03.1997. Остання країна, яка ратифікувала договір, — *Філіппіни* (21.06.2001). Учасниками Б. д. 1995 стали тогочас. країни АСЕАН: *Бруней*, *В'єтнам*, *Індонезія*, *Малайзія*, *Сінгапур*, *Таїланд*, Філіппіни, а також *Камбоджа*, *Лаос*, *М'янма*. Умови договору: заборона вир-ва, зберігання та випробування *ядерної зброї*; заборона на захоронення ядер. відходів на суші чи в морі; заборона на будь-які ядер. вибухи; реалізація мир. ядер. програм відповідно до стандартів *Міжнародного агентства з атомної енергії*. Умови перевезення ядер. зарядів іноз. суднами чи літаками залишено на розсуд країн — учасниць договору. У без'ядер. зону входять тер. держав,

шельфи континентальні, а також *виключна економічна зона* сторін. Для нагляду за виконанням умов договору створено спец. Комісію на рівні міністрів закордон. справ і Викон. к-т. Передбачено контроль із боку МАГАТЕ. Б. д. 1995 містить окр. протокол, відкритий для підписання ядер. д-вами: *Великою Британією*, *Китаєм*, *Росією*, США та *Францією*. Протокол зобов'язує їх не сприяти будь-якому порушенню договору й не застосовувати або погрожувати використанням ядер. зброї в межах зони та із зони проти цілей за її межами. Однак ядер. д-ви не підписали протокол, з огляду на можливість обмеження пересування їхніх військ. кораблів і літаків через тер. Пд.-Сх. Азії.

Літ.: Міжнародні регіональні організації / За ред. Б. І. Гуменюка. Київ, 2001; Хьеп Ч. История Ассоциации государств Юго-Восточной Азии (АСЕАН) 1967–2000 гг. Москва, 2002; Frost E. Asia's New Regionalism. London, 2008; Disarmament and Related Treaties. New York, 2015.

Бангладе́ш, Народна Республіка Бангладеш [Банґладеш; бенг. বাংলাদেশ, গণপ্রজাতন্ত্রী বাংলাদেশ (Bangladesh, Gana Prajatantri Bangladesh)] — держава на півдні *Азії*. Назва означає «країна бенгальців» [від бенг. বাংলা (bānglā) — бенгалець і দেশ (desh) — країна].

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташовано в Пд. Азії, у дельтах річок *Гангу* і *Брахмапутри*. Межує на Зх., Пн. та Сх. з *Індією* (4 156 км, за ін. даними — 4 142 км), на Пд. Сх. — з *М'янмою* (271 км). Омивається водами *Бенгальської затоки*. Тер.: заг. — 148 460 км² (за ін. даними — 147 570 км²), суходіл — 130 170 км², вода — 18 290 км². Довжина сухопут. кордону — 4 427 км (за ін. даними — 4 413 км), *берегової лінії* — 580 км. *Води територіальні* — 12 мор. миль.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ. Складається з 8 адм.-тер. одиниць (бібхагів): Барісал, Дакка, Кхулна, Майменсінгх, Раджшахі, Рангпур, Сілхет, Читтагонг. Кожен бібхаг поділено на 64 округи (зіли). Столиця — м. *Дакка*.

ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ. Державний гімн — «Моя золота Бенгалія» (перші 10 рядків; бенг. আমার সোনার বাংলা), ухвалено 1971 та затверджено 1972. Автор слів — Р. *Тагор*, сучасного аранжування — С. Дас.

Державний прапор. Полотнище складається із червоного диска, зміщеного від центру ліворуч, на темно-зеленому тлі. Червоний колір уособлює сонце, що сходить, жертву заради незалежності, зелений — ландшафт. Пропорція — 10:6. Затв. 1972.

Державний герб складається з кількох елементів жовто-помаранч. кольору. У центрі круглої емблеми — *латаття* (нац. квітка) на воді, облямоване рис. колоссям та увінчане трилисником джуту з двома зірками з кожного боку. *Рис* і *джут* символізують економіку, осн. с.-г. культури. Зірки позначають принципи, закріплені в 1-й ред. Конституції д-ви: *націоналізм*, *соціалізм*, *демократія*, *секуляризація*. Затв. 1971.

Державна мова — *бенгальська мова*.

Грошова одиниця — *така*.

Національне свято — День незалежності (26 березня).

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД. Згідно з Конституцією (ухвалено 1972), Б. — унітарна, незалеж., суверен. республіка. Форма правління — *республіка парламентська*. *Президент* — глава д-ви, обраний членами *парламенту* на 5 р., верхов. головнокомандувач Збройних сил Б. Діє за рекомендаціями *прем'єр-міністра*, якого призначає за результатами парламент. виборів як особу, що має підтримку більшості депутатів. Виконавчу владу здійснює прем'єр-міністр, який очолює Кабінет Б. *Уряд* діє від імені президента та несе колектив. відповідальність перед парламентом. Законодавча влада належить однопалатній Нац. асамблеї. Складається з 350 депутатів, обраних шляхом прямих виборів на 5 р., 50 місць зарезервовано для представництва жінок. Парламент очолює *спікер*. Верховний суд Б., очолюваний гол. суддею за призначенням президента, — найвища суд. інстанція, включає Апеляц. палату, Високий суд. Належить до *англосаксонської правової системи*.

УЧАСТЬ У МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ. Б. — член *Організації Об'єднаних Націй* (з 1974) та ін.

Бангладеш. Прапор

Бангладеш. Емблема

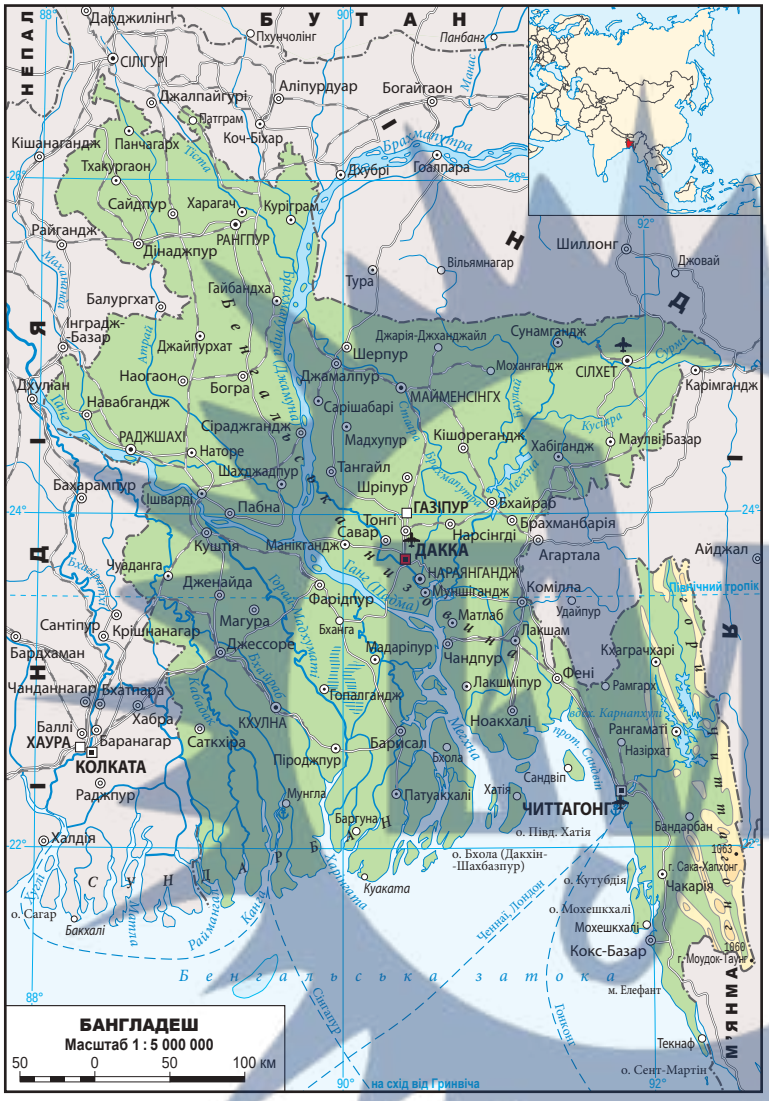
Загальнополітичні організації	Організація Об'єднаних Націй; Рух Неприєднання; Група 48; Група 77; Співдружність Націй; Міжпарламентський союз
Військово-політичні та правоохоронні організації	Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол); Міжнародний кримінальний суд; Організація із заборони хімічної зброї
Міжнародні економічні об'єднання	Світова організація торгівлі; Продовольча та сільськогосподарська організація ООН; Всесвітня митна організація; Міжнародна асоціація розвитку; Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку; Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО); Міжнародна організація праці; Міжнародна конфедерація профспілок; Всесвітня федерація профспілок; Всесвітня конфедерація праці; Конференція ООН з торгівлі та розвитку; Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій
Регіональні організації	Організація ісламського співробітництва; Асоціація регіонального співробітництва Південної Азії; Ініціатива країн Бенгальської затоки щодо багатогалузевого технічного та економічного співробітництва; Ісламська вісімка
Валютно-фінансові організації	Азійський банк розвитку; Ісламський банк розвитку; Міжнародна фінансова корпорація; Міжнародний валютний фонд; Міжнародний банк реконструкції і розвитку
Гуманітарні організації	Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО); Міжнародна федерація товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця; Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця; Всесвітня організація охорони здоров'я; Всесвітня туристична організація; Програма екологічної співпраці Південної Азії; Міжнародна організація з міграції
Інші міжнародні організації	МАГАТЕ; Міжнародна організація цивільної авіації; Міжнародна гідрографічна організація; Міжнародний союз електрозв'язку; Міжнародна морська організація; Міжнародний Олімпійський комітет; Всесвітній поштовий союз; Всесвітня організація інтелектуальної власності; Всесвітня метеорологічна організація; Міжнародна організація зі стандартизації

Бангладеш. Участь у міжнародних організаціях

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Перші держ. утворення виникли в 7–6 ст. до н. е. Зокрема, відома д-ва Ванга (пізніше — Бангла; звідси сучас. назва країни). У 4 ст. до н. е. — 5 ст. н. е. тер. Б. входила до складу різних давньоінд. імперій. У 6 ст. утв. феодальну (див. *Феодалізм*) бенгал. д-ву, у якій панував *індуїзм*. Подальше поширення *ісламу* зумовлено утвердженням *Делійського султанату*. У 16 ст. завойовано *Акбаром Великим*. Початок 18 ст. ознаменувався фактичною незалежністю Б. З 1757 — під владою Брит. Ост-Інд. компанії, згодом — у складі колонії *Британської імперії* (див. також у ст. *Індія*). У 1860-х розпочався *національно-визвольний рух*. Після проголошення незалежності Індії 1947 Сх. Бенгалію, заселену переважно *мусульманами*, було включено до *Пакистану* як його провінцію. Нерівно-

Бангладеш. Печатка

Бангладеш. Гори на півдні країни

правне сусп.-політ. становище бенгальців зумовило посилення нац.-визв. руху. 26.03.1971 проголошено незалежність, війна за яку тривала до грудня 1971. У 1975 відбулася серія *переворотів державних*. Влада перейшла до тимчас. адміністрації *воєнного стану*; політ. діяльність перебувала під забороною. 1981 стався військ. *заколот*, 1982 — черговий переворот. Парламент. демократію відновлено в 1990-х. Утім, політ. ситуація кількаразово загострювалася наприкін. 20 ст. — на поч. 21 ст.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ. Фактично діє двопарт. система. Домінують такі політ. партії: Авамі Ліг (Нар. ліга; утв. 1949; керівна впродовж 1973–1975, 1996–2001, від 2009) та Націоналіст. партія Б. (утв. 1978, формувала більшість 1979–1982, 1991–1996, 2001–2006). Однією з провід. партій є Джатія (Нац. партія; утв. 1986; урядуща 1986–1991, формувала *коаліцію парламентську* з Авамі Ліг).

ПРИРОДА. Рельєф і корисні копалини. До 90 % тер. займає Бенгал. рівнина, яка є сх. частиною *Індо-Гангської рівнини*. У прибереж. районах — заболочена (див. *Болото*) низовина, розчленована числен. рукавами річок і протоками. У пн.-зх. та центр. частинах країни виокремлюються пагорби й *височини*. На Пн. і Пд. Сх. простягаються пагорби Сілхет і *гірські хребти* Читтагонг. Однією з найвищих точок вважають г. Сака Хафонг (1 052 м; Моудок) на кордоні з М'янмою. Є поклади *кам'яного вугілля*, *природного газу*, *залізної руди*, *титанової руди*, *каоліну*, *торфу*, *будівельних матеріалів*.

Клімат субекватор. мусонний та тропічний. Зима м'яка й суха (жовтень — березень), літо спекотне й вологе (березень — червень). Серед. т-ра січня — +15–25 °С, липня — +26–34 °С. Середньорічна кількість опадів — бл. 2 000 мм, на Сх. — понад 3 000 мм, максимум у сезон *мусонів* (червень — жовтень). Характерні *тропічні циклони*, *урагани*.

Внутрішні води. Розвинена річк. мережа. Виділяють гол. річк. системи: Джамуна — Брахмапутра (заг. довж. — 150 км), Падма — Ганг (355 км), Мегхна — Сурма (575 км). Нараховують понад 500 річок, серед яких 57 — міжнар. або транскордонні. Характерні часті *повені*. Найбільше озеро Каптай є штучним, пл. непостійна, у сезон дощів сягає бл. 740 км^2.

Ґрунти. Домінують потужні *алювіальні ґрунти* (переважно супіщані, піщані та суглинисті), родючі. Є також червоноземи й жовтоземи. Подекуди ґрунти заболочені.

Рослинний світ. *Рослинний покрив* значно трансформ., має знач. частку рудеральних *рослинних угруповань*. Серед природ. комплексів найб. пл. займають ліс. та водно-болот., з антропогенних — с.-г. *угіддя*. Рослинний світ різном.: флору становлять більш як 6 тис. видів, з яких понад 3,5 тис. видів *покритонасінних* і 7 видів *голонасінних*. Представлені також ін. групи, зокрема 250 видів *папоротеподібних*, бл. 250 видів *мохоподібних*, мінімум 300 видів прісновод. *водоростей*, 275 видів *грибів*. Понад 300 видів рослин вважають екзот., малопоширеними на ін. тер., серед них — 8 *ендеміків*. 95 рідкіс. видів перебувають під загрозою зникнення. Бл. 320 видів *квіткових рослин* мають госп. цінність, практ. значення для економіки — 150 культур. Природний рослин. покрив здебільшого утв. ліс. *рослинністю* з вологих *лісів тропічних*, *вічнозелених лісів* і напіввічнозел. із лист. порід дерев, мангрових (див. *Мангри*) та прісновод. болот. лісів, а також *фітоценозами* саван, що формуються на місцях, які зазнали *антропогенного тиску*. Зростають *ліани*, багато *епіфітів*, *орхідних*, деревні папороті з роду ціатея (*Cyathea*) тощо. Водні та водно-болот. *екосистеми*, широ-

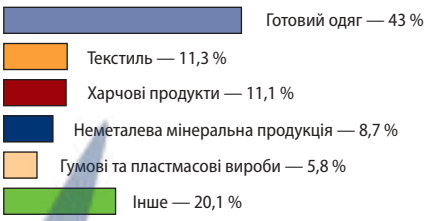
Онлайн версія
https://vue.gov.ua

ко представлені в Б., є оселищами числен. квітк. рослин-*гідрофітів*. Серед них види таких родів, як-от *рдесник* (*Potamogeton*), *ряска* (*Lemna*), вод. салат (*Pistia*); *комахоїдні рослини* з роду *пухирник* (*Utricularia*); плавучі папороті *сальвінія плаваюча* (*Salvinia natans*), *азола* (*Azolla*) тощо. Повсюдно в штуч. і природ. водоймах зростає інтродук. (див. *Інтродукція*) у Б. вод. гіацинт (*Eichornia crassipes*). У назем. екосистемах представлені різні види *пальмових* і *бамбука*, представники род. *тонконогових* тощо.

Тваринний світ характеризує знач. таксоном. різноманіття *безхребетних* і *хребетних* (повністю не інвентаризовані). У *фауні* Б. є паразит. (див. *Паразити*) види *найпростіших*, прісновод. і мор. губок, *коралів*, багато паразит. *нематод* і *гельмінтів*. В ентомофауні також представлені 30 видів попелиць, 18 видів бджіл (включно з медоносними), 35 видів жуків-гнойовиків (найбільше з роду *Onthophagus*) род. *пластинчастовусих*. Наявні також 113 видів комарів, понад 400 видів павуків, 80 видів корисних сонечок і бл. 13 видів сонечок-фітофагів. Поширені промислово важливі *ракоподібні*: мінімум 10 прісновод. та 19 мор. видів *креветок*, 6 видів *омарів*, з яких *Panulirus polyphagus* і *Thenus orientalis* — комерційно найцінніші. У зоопланктоні переважають *веслоногі раки* (20 видів). Фауна хребет. тварин нараховує бл. 1 600 видів, багато з них перебуває під критичною загрозою або зникло протягом ост. століття. Усього 54 види риб, 8 — *земноводних*, 58 — *рептилій*, 41 — *птахів*, 40 — *ссавців* було занесено до Черв. списку Міжнар. союзу охорони природи.

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. (2022, перепис) — 165 158 616 осіб, густота — 1 112 осіб/км². За етніч. групами нас.: бенгальці (близько 99 %) та ін. За реліг. групами: мусульмани (91 %), індуїсти (бл. 8 %) тощо. За віковими групами: до 14 р. — 28,6 % осіб, від 15 до 24 р. — 19,1 %, від 25 до 54 р. — 39,5 %, від 55 до 64 р. — 6,9 %, від 65 р. — 5,9 %. Серед. вік нас. — 27,9 р. (2020, оцінка). За статевими групами (2022, перепис): чоловіки (49 %), жінки (51 %). Рівень урбанізації — бл. 32 %. Найб. місто — Дакка (10 млн осіб). Коефіцієнт народжуваності (2022, оцінка) — 17,7 ‰, смертності — 5,5 ‰. Міграц. приріст — –2,9 на 1 000 осіб. Нас. зростає, 2011 становило 144 млн осіб.

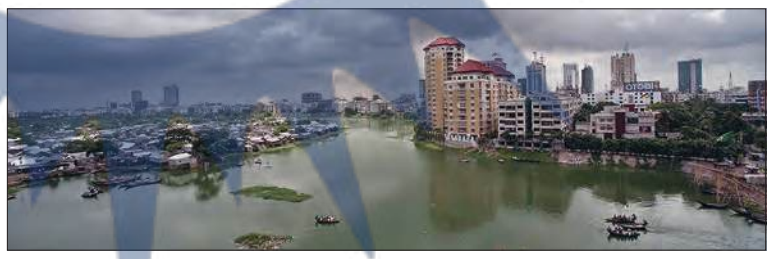
ГОСПОДАРСТВО. Економіка спирається переважно на *промисловість* і *сільське господарство*. З 1990-х характерне знач. екон. зростання та

Бангладеш. Валовий випуск продукції 2019

зниження рівня *бідності*. Натепер пріоритетним вважають *індустріалізацію*, орієнтовану на *експорт*, і *диверсифікацію* економіки. За класифікацією ООН, Б. відносять до категорії найменш розвинених країн. Реальний *валовий внутрішній продукт* (ВВП) за паритетом купів. спроможності становив бл. 1 трлн дол. США (2021, оцінка). ВВП на душу нас. — 5,9 тис. дол. США. Рівень зростання ВВП — 6,9 %, інфляції — 5,5 %. Структура ВВП за секторами (2017, оцінка): пром-сть — 29,3 %, с. г. — 14,2 %, послуги — 56,5 %. Більшість нас. працює в агропром. секторі. Рівень безробіття (2021, оцінка) — 5,2 %.

Промисловість. Провідні галузі пром-сті: металургійна, хім., фарм., харч., легка та ін. Ключову роль в екон. розвитку Б. відіграють швейна, текстильна та шкіряна галузі. Так, Б. посідає 2-ге місце після *Китаю* за експортом текстилю, що становить від 80 % відповід. надходжень. Розвинено автомобілебудування, суднобудування, пром-сть буд. матеріалів, лісову й електротех. галузі тощо. Налічують понад 46 тис. підприємств, з них 12,7 тис. виробників текстилю, 9 тис. — харч. продуктів, 5 тис. — неметал. мінер. продукції, 3 тис. — меблів тощо. Серед міпровід. металург. компаній — «Бі-Ес-Ер-Ем» («BSRM») і «Абул Хайр Стіл» («Abul Khair Steel»; усе — м. Читтагонг); суднобуд. — «Кхулна Шип'ярд» («Khulna Shipyard»; м. Кхулна) і «Читтагонг Драй Док» («Chittagong Dry Dock»; м. Читтагонг); електротех. — «Волтон Гай-Тек Інда-

Бангладеш. Столиця країни — Дакка

стріз» («Walton Hi-Tech Industries»); фарм. — «Бексімко Фармасьютікалз» («Beximco Pharmaceuticals») і «Сквейр Фармасьютікалз» («Square Pharmaceuticals»); текстильних — «Дрегон Груп» («Dragon Group») і «Га-мім Груп» («Ha-meem Group»); харч. — «Іспахані Фудз» («Ispahani Foods»; усі — у м. Дацці) та ін. Є низка вел. *конгломератів*: «Партекс Груп» («Partex Group»; охоплює харч., текстильну, хім., меблеву та ін. галузі пром-сті), «Рангс Груп» («Rangs Group»; автом., електрон., фарм. галузі), «Габіб Груп» («Habib Group»; текстильна, металург., цемент. галузі), «Джамуна Груп» («Jamuna Group»; текстильна, шкір., хім. галузі), «Мегна Груп» («Meghna Group»; хім., цемент. галузі) тощо.

У Бангладеш також є підрозділи відомих міжнародних компаній «Юнілевер» («Unilever»), «Бритіш Американ Тобакко» («British American To-

Бангладеш. Одна з вулиць столиці

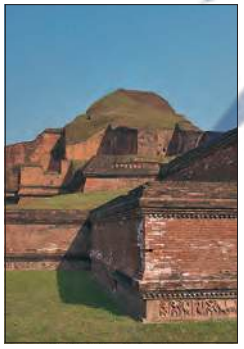
bacco»; обидві — Велика Британія), «Проктер енд Гембл» («Procter & Gamble»), «ПепсіКо» («PepsiCo»), «Кока-Кола Компані» («Coca-Cola Company»; усі — США), «Нестле» («Nestlé»; Швейцарія) та ін. Наявні з-ди з вир-ва електроніки й техніки «Самсунг» («Samsung»), «ЕлДжі» («LG»; усе — Пд. Корея), «Віво» («Vivo»; Китай). Поширено кустарне вир-во (килими, посуд, прикраси, сувеніри тощо). Розвивається *електроенергетика*, працюють ТЕС, де генерують понад 90 % електроенергії, ГЕС. Заг. встановлена потужність — понад 22 тис. МВт. Водночас посилюється роль *альтернативної енергетики*.

Сільське господарство. Розвинений агр. сектор. Б. має багаті *генетичні ресурси* деяких важливих у світі культур, як-от рис, джут, *цукрова тростина*, *чай*, *картопля*, *амарант*, *банан*, *баклажан*, *перець* чилі, бавовна, *боби*, лайм, лічі, *таро*, *ямс*, *бамбук* тощо. Пл. орних земель — 8,2 млн га (2011, оцінка). Переважають *зернові культури* (рис, *пшениця*, *ячмінь* і деякі види *проса*). Економічно вигідними є джут, чай та цукр. тростина. Цінними також вважають насіння *олійних культур*, картоплю, *батат*, *тютюн*, *бавовник* і кілька видів *бобових*. Поширені *плодові культури*, зокрема джекфрут і *манго*. Вирощують ожину, *гуаву*, *ананас*, лічі, банан, кокос,

Культура/рік	2017–2018	2018–2019	2019–2020
Рис	36 278	34 718	36 604
Картопля	9 725	9 655	9 606
Джут	8 895	8 576	8 045
Цукрова тростина	3 639	3 141	3 683
Цибуля	1 738	1 803	1 953
Пшениця	1 099	1 016	1 029

Бангладеш. Виробництво основних сільськогосподарських культур (тис. т)

зизифус, *папаю*, деякі *цитрусові*, *кавун*, *гранат* тощо. До найцін. олійних рослин належать *льон*, *ріпак*, *кунжут*, чорний горіх, *арахіс* і *сафлор*. Найпоширенішими овочевими (див. *Овочі*) культурами є *гарбуз*, баклажан, *помідор*, *бамія*, нут, *шпинат*, *редька*, *капуста*, цвіт. капуста, амарант, ямс. Серед гол. *прянощів* — *імбир*, *часник*, *цибуля*, *мигдаль*, *коріандр*, чорний *кмин*, чилі, чорний перець, касія. Розвинено *рибальство*. Провідні експорт. товари: заморожена риба, креветки.

Бангладеш. Руїни буддійського монастиря Сомапура Магавігара (Великий монастир) у Пагарпурі

Сфера послуг є важливим компонентом економіки Б. Зокрема, 2021 гуртова й роздріб. торгівля забезпечила 15,2 % ВВП, операції з нерухомим майном — 8,1 %, фін.-страх. діяльність — 3,2 %, готельне й ресторан. госп-во — 1 % тощо. Змішана *банківська система*, центр. інституція — Банк Б. (засн. 1971). Діють понад 9 тис. банків. установ, бл. 80 страх. компаній. Туризм не відіграє знач. ролі, Б. відвідують бл. 500 тис. осіб щороку. Від 2016 спостерігають збільшення кількості іноз. туристів.

Транспорт. Країна має розвинену трансп. інфраструктуру. Станом на 2018 протяжність *автомобільних доріг* під управлінням Департаменту автом. шляхів — 21,1 тис. км (з них 19,4 тис. км із твердим покриттям), органів місц. самоврядування — 353,3 тис. км (116,4 тис. км). Розгалужена залізн. мережа. Довжина шляхів — бл. 3 094 км (2021, оцінка); усі перебувають у власності д-ви. Загалом діють понад 450 станцій, найб. є Камалапур у м. Дацці. На 2018 Б. мав 4,3 тис. км судноплав. *водних шляхів*, придат. до використання в сухий сезон, і 6 тис. км — у період мусонів. Серед осн. мор. портів — Читтагонг і Монгла, річк. — Дакка й Барисал. Більшість вантаж. перевезень здійснюють вод. шляхами. Є нац. авіакомпанія «Біман Бангладеш Ейрлайнс» («Biman Bangladesh Airlines»; засн. 1972). Усього 15 аеропортів, зокрема міжнар. «Хазрат Шахджалал» (м. Дакка; має найб. пасажиропотік — понад 6 млн осіб на рік), «Шах Аманат» (м. Читтагонг), «Османі» (м. Сілхет).

Торгівля. Характерний дефіцит. *баланс торговельний*. Обсяги експорту становили 49,3 млрд дол. США, *імпорту* — 85,3 млрд дол. США (2021, оцінка). Найбільші торг. партнери — Китай та США. Осн. товари експорту: джутові та шкір. вироби, одяг і взуття. Країни-експортери (2019, оцінка): США (15 %), Німеччина (14 %), Вел. Британія (8 %), Іспанія та Франція (по 7 %). Осн. товари імпорту: нафта, пластмаси, чавун і сталь, зернові культури. Країни-імпортери: Китай (31 %), Індія (15 %), Сінгапур (5 %).

Зв'язок. На 2021 кількість моб. телефонів — 181 млн (107 одиниць на 100 осіб), інтернет-користувачів — 66,3 млн осіб (39 %).

ОСВІТА ТА НАУКА. Початкова й серед. освіта обов'язкова й безоплатна. Тривалість навчання — 12 р. Виділяють поч. (1–5 класи), серед. (мол. серед. — 6–8 класи, серед. — 9–10 класи, вищий серед. — 11–12 класи), третин. (вища освіта) рівні. Усього станом на 2021 нараховували 18,8 тис. закладів серед. освіти, 3,3 тис. коледжів, бл. 9,3 тис. *медресе*, 821 заклад профес. освіти, 160 ЗВО (з них 50 — держ., 108 — приват., 2 — міжнар.). Університет Дакки (засн. 1921) є найстарішим у Б., найб. за кількістю студентів — Нац. ун-т (засн. 1992; м. Газипур), де навчаються понад 2 млн осіб. До ін. провід. закладів відносять ун-ти Раджшахі (засн. 1953) та Читтагонга (засн. 1966). Рівень грамотності нас. віком від 15 р. (2020, оцінка) — 75,6 %. Серед гол. наук. установ країни — Азійське т-во Б. (засн. 1952), Бенгал. академія (засн. 1955), Банглад. АН, Банглад. рада наук. та пром. досліджень (обидві засн. 1973) тощо.

КУЛЬТУРА. Найвідоміші музеї: Варендра дослідн. музей (засн. 1910; м. Раджшахі), Нац. музей Б. (засн. 1913), Нац. музей науки й техніки (обидва — у м. Дацці), Етнол. музей Читтагонга (обидва засн. 1965), музеї З. Абедіна (м. Майменсінгх) та нар. мист-ва й ремесел (обидва засн. 1975; м. Сонаргаон), Ахсан Манзіл (засн. 1992; м. Дакка), Кхулнський дивіз. музей (засн. 1998) та ін. Загалом нараховують понад 80 музеїв. У м. Дацці розташ. Нац. б-ку Б. (засн. 1973; бл. 500 тис. одиниць зберігання), Нац. б-ку охорони здоров'я та центр документації (засн. 1974). Станом на 2022 Б. має 3 найменування в списку об'єктів *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*: *Багерхат, історичне місто мечетей*; *Сундарбан*; *Руїни буддійського монастиря в Пагарпурі*. До традиц. худ. промислів належить розпис сувоїв, ткацтво, плетіння кошиків, кераміка, обробка слонової кістки тощо.

РЕЛІГІЯ. Конституція визнає *іслам* держ. релігією, водночас декларує обов'язки д-ви забезпечити рівний політ. статус різн. релігій, свободу віросповідання тих релігій, що дотримуються закону, громад. порядку та моралі; забороняє дискримінацію меншин. Реліг. спільноти, конфесії мають право створювати відповід. орг-ції. Групи, які прагнуть створити асоціації з кілько-

ма храмовими (культ.) центрами, мають зареєструватися як неуряд. орг-ції. Уряд провадить спрямов. політику серед *імамів* (інструкції до п'ятничних *проповідей*, контроль за *мечетями*, вплив на призначення та усунення імамів) для запобігання *нетерпимості релігійної*, підбурювання до конфліктів тощо. Утім, реліг. ситуація в країні залишається складною. Правозахисні неуряд. орг-ції, міжнар. центри з моніторингу *релігійної свободи* систематично повідомляють про факти дискримінації та порушення прав представників різн. меншин, соц. ізоляції, мусульмано-індуїст. та мусульмано-христ. конфлікти тощо. Діють об'єднання реліг. меншин, найб. із яких є Банглад. рада індуїстсько-буддійсько-христ. єдності (засн. 1988). Станом на 2020 реліг. меншини мало представлені в політ. структурах та держ. органах. 2020 бюджет Мін-ва в справах релігій становив 16,93 млрд така (199,2 млн дол. США). Так, 8,12 млрд така (95,5 млн дол. США) скеровано на розвиток Ісламського фундації (засн. 1975), мета якої — утвердження впливу ісламу, поширення мусульм. освіт. і наук. центрів, інституцій, мечетей. Індуїст. благодійний фонд отримав бл. 1,4 млрд така (16,9 млн дол. США), Будд. благодійний фонд — 46,8 млн така (551 тис. дол. США), христ. інституцію не профінансовано. Щороку в Б. проходить кількаденна молитов. зустріч Бішва Ійтема в м. Тонгі, де збираються мусульмани з-понад 150 країн світу.

ПРЕСА, РАДІО, ТЕЛЕБАЧЕННЯ. Преса. Станом на 2021 виходило 3 140 друк. ЗМІ, з яких 1 255 — щоденні *газети*. «Протом Ало» (засн. 1998; «Prothom Alo») і «Бангладеш Пратідін» (засн. 2010; «Bangladesh Pratidin») є провід. газетами країни з найб. накладами.

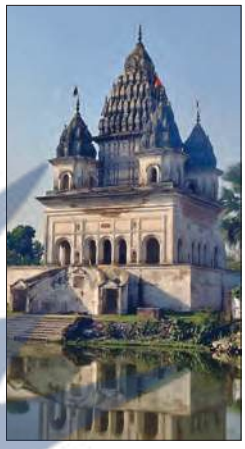
Радіо. Радіомовлення почалося 1939. Діє держ. радіомов. компанія «Бангладеш Бетар» («Bangladesh Betar»), до 1996 відома як «Радіо Бангладеш». Провідне FM-радіо — «Ей-Бі-Сі Радіо» (засн. 2009; «ABC Radio»). На 2019 нараховували понад 20 радіостанцій.

Телебачення. Бангладеське ТБ запроваджено 1964. Кольорове ТБ в країні з'явилося 1980. Усього понад 30 телевіз. каналів. Доступні міжнар. канали, зокрема *Британської телерадіомовної корпорації*.

Інформаційні агентства та медіакомпанії. Національне інформ. агентство Б. (Bangladesh Sangbad Sangstha) засн. 1972.

ЛІТЕРАТУРА. Поширена *бенгальська література*.

АРХІТЕКТУРА. Джерелами монумент. архітектури є стародав. індуїст. та будд. архітектура бенгал. регіону Інд. субконтиненту. Серед пам'яток імперії Пала 8–12 ст. залишилися вел. архіт. комплекси будд. *монастирів*, з яких найб. — Сомапура Магавігара (781–821), пам'ятка всесвіт. спадщини ЮНЕСКО. У відповід. комплексах центром є вел. *ступа*, навколо якої на квадрат. у плані основі розташ. чернечі *келії* та ін. Мури декор. теракотовими *барельєфами* зі зображенням *Будди*. Ці споруди зазнали руйнувань під час завоювання Бенгалії в 13 ст. Відтоді з'явилися муровані із цегли багатоколон. *мечеті* унік. стилю, у декорі яких відбилися давні бенгал. традиції. Розквіт припадає на сер. 15 ст. Традиції місц. ісламської архітектури отримали розвиток із 2-ї пол. 16 ст., коли Бенгалія перейшла під контроль імперії *Великих Моголів*. Велике буд-во з 1608 зосередилося в м. Дацці, де за *Шах-Джахана* збудовано (1644–1646) резиденцію правителя Бара Катра, мечеті (Чоук Базар, Саат, Чото Котра), *мавзолеї*, палаци та перебудовано оборон. споруди (форт Лалбаг). Основний буд. матеріал — *цегла*, застосовувався скульпт. *декор*. Розрізняють 10 архіт. типів храмів 18–19 ст. Від поч. 19 ст. бенгал. тип житл. будинку став основою *бунгало*. У брит. колоніальний період поширилася еклектична (див. *Еклектика*) архітектура, що поєднувала європ. *класицизм* та мотиви англ. *неоготики* з формами інд. та ісламської архітектури, що іноді наз. індо-сарацин. стилістикою. Її представляють уряд. та репрезентативні будівлі: Рожевий палац (палац Ахсан Манзила; 1859–1872) у м. Дацці; палац Таджхат (початок 20 ст.) у м. Рангпурі, збудований для місц. магараджі. Найвидатніший архітектор Б. — М. Ісламський (1923–2012), який працював у стилістиці *архітектури сучасної* (*модернізму*, *функціоналізму*) та є автором публ. б-ки (1955), ф-ту мист-в (1953–1954), Ін-ту держ. управління (1964), Нац. архіву (1981; усі — у м. Дацці). Він залучав провід. архітекторів та урбаністів: Р. *Нойтру*, П. Рудольфа (1918–1997; США), К. Доксіадіса (1914–1975; Греція). Так, у 1960-х Р. Буї (нар. 1940; США) створив у м. Дацці споруди Нац. музею, вокзалу. За проєктом К. Доксіадіса 1961 збудовано викладацько-студент. центр ун-ту в м. Дацці. Архітектор Луїса Кана (1901–1974; тепер Росія — США) створив знакову для країни будівлю Нац. асамблеї в м. Дацці (1962–1984), вирішену в напрямі *бруталізму*.

Бангладеш. Храм Шіви у м. Путхія

Бангладеш. Національна асамблея Бангладеш у м. Дацці, архітектор Луїс Кан

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО. Зачинателем сучас. мист-ва є З. Абедін (1914–1976), який разом з ін. художниками 1948 засн. худ. школу (тепер ф-т образотв. мист-в Ун-ту Дакки). 1974 створено Банглад. академію Шилпака — гол. культ. центр країни, який організовує регуляр. мист. заходи, з Нац. худ. галереєю. Приват. мист. фонд Самдані (засн. 2011; м. Дакка) налагоджує худ. зв'язки між Б. та ін. країнами, підтримує сучас. художників та архітекторів. Фонд нар. мист-ва й ремесел Б. (засн. 1975) займається збереженням *мистецтва декоративно-ужиткового*. Відомі худ. галереї «Дрік (засн. 1993) та «Читрак», Бенгал. галерея витончених мист-в (усі засн. 2000) Бенгал. фонду, «Акварель» (засн. 2007), «Афіна» (2012; усі — у м. Дацці). *Скульптуру* було започатковано ліпленням. Популярна *теракота*. Поширено виготовлення кам. скульптур *божеств* і класич. сюжетів із міді, бронзи, латуні.

МУЗИКА. Музика Б. вирізняється традицією баулів — бенгал. *менестрелів*-містиків, пісні яких 2008 включено до Репрезентативного списку нематеріальної культ. спадщини людства. Серед відомих митців — співак К. Бояті (нар. 1947), відомий як суперзірка нар. музики Б.; співак і композитор А. Р. Бояті (1939–2013); співачка А. Анаділь (нар. 1977), засновниця гурту нар. музики «Бангла» («Bangla»), що поєднує банглад. нар. жанри із *джазом*, *блюзом*, *роком* тощо.
ТЕАТР. Бере поч. у 4 ст. н. е. у формі санскрит. драми. Завоювання Бенгалії династією Гуптів призвело до проникнення пн. інд. культури в стародав. банглад. культуру. У театр. мист-ві Б. помітний вплив європ. театру та місц. нар. культури. Виконання також включає танець, інструм. музику. Джатра — найпоуляр. форма бенгал. нар. театру, тепер переважно поширена в сільській місцевості. Деякі записані пісні з джатри стали популяр. піснями.
КІНО. Першу кінокомпанію в Бенгалії засн. 1898. «Добра дівчина» (1928) — перший бенгал. короткометраж. німий (див. *Кіно німе*) фільм, знятий у регіоні. Від 1930-х почалося вир-во звук. кіно. Центром банглад. кіноіндустрії, відомої як Даллівуд, є м. Дакка. У 1950-х розвивався жанр паралельного кіно, закладено основи *неореалізму*. У 1970-ті помітний вплив інд. фільмів, випущено низку відповід. неофіц. *римейків*. Відома документ. стрічка — «Зупиніть геноцид» (1971; реж. — З. Райхан). Від поч. 21 ст. спостерігають тенденцію до співпраці з реж. ін. країн. Так було створено документ. фільми «Людський масштаб» (2012; реж. — А. Дальсгор) та «Реальна ціна моди» (2015; реж. — А. Морган). Попри актив. розвиток кінематографа фільми Б. не мають світ. популярності. Знімають переважно малобюджет. стрічки, зокрема *мелодрами*. Характерними елементами є танці та пісні, що споріднює банглад. кіно з індійським. З 1992 проходить МКФ у м. Дацці.
СПОРТ. Культивують футбол, крикет, кабадді, плавання, хокей, настільний теніс, шахи, волейбол, баскетбол, гандбол, легку атлетику. Набувають також поширення гольф, дзюдо, карате, стрільба, тхеквондо, сквош, серфінг та ін. НОК було засн. 1979 та визнано *Міжнародним олімпійським комітетом* 1980. Б. бере участь у *Літніх Олімпійських іграх* від 1984. Станом на 2020 медалей не має. У *Зимових Олімпійських іграх* участі не бере. Відомий нац. вид спорту — кабадді, також відомий як га-ду-ду. Від 1978 проходять Банглад. ігри — найб. мультиспорт. турнір країни.
УКРАЇНА ТА Б. 29.12.1991 Б. визнав незалежність України; дипломат. відносини було встановлено 24.02.1992; політ. відносини розбудовують у межах міжнар. орг-цій. Ратифіковано угоду про торг.-екон. співробітництво (2008). Товарообіг між країнами 2021 становив 435,4 млн дол. США. Україна має позитив. *сальдо* торг. балансу. Експортують підіймально-транспорт., електр. обладнання тощо. Імпортують харч. продукти, джут, текстиль.

Дж.: Bangladesh Population & Housing Census 2011. Dhaka, 2014; Bangladesh Statistics 2020. Dhaka, 2020; Population & Housing Census 2022. Preliminary Report. Dhaka, 2022; Statistical Yearbook Bangladesh 2022. Dhaka, 2023.

Літ.: Paniker A. K. Medieval Indian Literature : in 4 vol. New Delhi, 1997–2000; Юрківський В. М. Країни світу. Київ, 1999; The Oxford India Anthology of Bengali Literature : in 2 vol. / Ed. by K. Bardhan. New Delhi, 2010; South Asian Folklore: An Encyclopedia / Ed. by P. Claus, S. Diamond, M. Mills. New York, 2015; Resounding Transcendence: Transitions in Music, Religion, and Ritual / Ed. by J. Engelhardt, Ph. Bohlman. New York, 2016; Raju Z. H. Bangladesh Cinema and National Identity: In Search of the Modern? London, 2017; Sen N. Family, School and Nation. The Child and Literary Constructions in 20th-Century Bengal. New Delhi, 2017; Economic and Social Development of Bangladesh: Miracle and Challenges / Ed. by Y. Sawada, M. Mahmud, N. Kitano. Cham, 2018; Islam Md. Z. Appraisal of Domestic and International Legal Institutions for Promoting Wildlife Conservation in Bangladesh // Biodiversity and Conservation. 2023. № 32 (2).

Бангпутис. Скульптор Петрас Бальсіс

Бангпу́тис (прусськ. Bangputtis, лит. Bangpūtys, букв. — той, що дме на хвилі, від banga — хвиля і pūsti — дути) — у литовській і прусській *міфології* — чоловіче *божество*, ймовірно пов'язане з морською стихією. Новочасний історик Маттеус Преторій (бл. 1635 — бл. 1704; Німеччина) трактував Б. як бога бурі й води, протиставлення вогню. Фольклористи Дж. Бродовскіс і П. Руйгіс (18 ст.; тепер Литва) наз. Б. богом моря. На думку сучас. дослідників лит. *міфології*, Б. наділений функціями піклування про моря, озера й річки, а також вітри, шторми й повені. Незначна залежність литовців від моря, рідкіс. шторми і традиційно шанобл. ставлення до природи надали Б. *конотацію* особливо доброго до Литви бога. Разом із тим вважали, що Б. ставав мстивим, суворим і невблаганним до тих, хто забруднює води чи завдає ін. шкоди, і позбавляв їх сприятл. вітру. Здатен навіть потопити зухвальців: за легендами, ледь не втопив Аустрараса — бога сх. вітру, який купався в морі та спричинив шторм. Згідно з міфол. уявленнями, Б. плавав морем на човні із золот. якорем, його зброя — шторми, урагани, смерчі, повені тощо. Його сини — боги-вітри: Ритис (сх.), Вакарис (зх.), П'єтис (пд.) і Шяурис (пн.). Зображався як дволикий чоловік із бородою і крилами, рибою в лів. руці, келихом у правій та півнем на голові. Литовці мали дерев. ідоли Б. Бог згадується в лит. народній пісні «Išbėg išbėgo iš Rusnės kiemo» («Втікач, який утік із двору Русне»).

Літ.: Straižys V., Klimka L. Gods and Goddesses of the Ancient Balts // Journal for the History of Astronomy. Archaeoastronomy. 1997. Vol. 28 (22); Balsys R. Lietuvių ir prūsų dievai, deivės, dvasios : nuo apeigos iki prietaro. Klaipėda, 2006; Dundulienė P. Pagonybė Lietuvoje: Moteriškosios dievybės. 3 leid. Vilnius, 2018.

О. В. Наумовська

Ба́нда, бандон (середньогрец. βάνδον, множина βάνδα, від пізньолат. bandum, гот. bandwō — прапор) — основна військова і територіально-адміністративна одиниця *Візантійської імперії*.

Ба́нда (італ. banda, нім. Bande, франц. bande, первісно — загін воїнів під одним прапором, згодом — зібрання осіб, від гот. bandwō — прапор) — 1) у добу *середньовіччя* та *Відродження* — іст. назва загонів лицар. та ін. кінноти, часом і піхотинців (зокрема *ландскнехтів*), а також найманих дружин, що надавали військ. послуги за плату або трофеї, здобич; у мир. час вдавалися до мародерства, грабіжництва, поборів з місц. мешканців (у *Російській імперії* термін закріпився після польськ. повстання 1863, за самоназвою повстан. загонів).
2) У кримінальному праві низки держав — стале озброєне угрупування, члени якого пов'язані

Електронна версія не повна
https://vue.gov.ua/

спільн. цілями злочин. діяльності й навмисне зорганізовані для вчинення нападів на держ. чи громад. установи, підприємства, окр. осіб (див. *Бандитизм*).
3) Невеликий оркестр чи ансамбль мід. духових інструментів, що в деяких оперних виставах супроводжує дію на сцені або за сценою (приклад використання — Марш із фіналу 2-ї дії опери «Аїда» Дж. Верді); у симф. музиці — додатк. ансамбль, розташ. окремо від осн. складу оркестру.

Ба́нда, гбанда — етнічна група, що мешкає на тер. *Центральноафриканської Республіки*, а також *Демократичної Республіки Конго*, *Камеруну*, *Південного Судану*. Станом на поч. 21 ст. Б. становить бл. 1,3 млн осіб. Осн. рід занять — скотарство й землеробство.

Ба́нда мо́ре — міжострівне море в зх. частині *Тихого океану* на кордоні з *Індійським океаном* між островами *Малайського архіпелагу*. Названо на честь архіпелагу Банда. Розташ. між архіпелагом Бангай, о-вами Сула, *Буру* й Серам на Пн.; о-вами Таянду, Ватубела, Горонг на Сх.; о-вами Барат-Даля, Алор, Солор, пн.-сх. узбережжям о. *Флорес* на Пд.; пд.-сх узбережжям зх. частини о. *Сулавесі*, о. Салаяр на Зх. Омиває береги *Індонезії*. Із сусід. морями Б. м. з'єднане пор. глибокими *протоками*, найглибші з них (понад 1 000 м) на Пн. і Пн. Сх. — з морем Серам, на Пд. Зх. — з морем *Флорес*. Менш глибокі пд. протоки ведуть в *Арафурське море*, Саву й *Тиморське море*, пн.-зх. — у *Молуккське море*. Пл. — 714 тис. км², об'єм — 1 954 тис. км³. Серед. глиб. — 2 737 м, найб. — 7 440 м. Рельєф дна складний та нерівний. *Шельф* простежено лише на окр. ділянках сх. і пд. узбереж о. Сулавесі та на зх. околиці; окреслюється *ізобатою* 200 м. Материковий схил майже повсюдно крутий і занурюється до глиб. 2 500–3 000 м. Біля сх. берега о. Сулавесі пологий материк. схил утв. уступ на глибині бл. 1 000 м, далі глибини різко збільшуються до 2 500 м. Ложе (3 000–5 000 м) складається з кількох глиб. *улоговин* із крут. схилами й підвод. хребтами. Найглибші в індонез. морях улоговини (понад 5 000 м) виявлено в сх. і пн. районах. Тут розташ. жолоб Банда з макс. глибиною. У центр. і зх. частинах є невел. замкнені улоговини й заглиблення до 4 500 м, розділені *височинами* і хребтами. Околиці моря небезпечні для судноплавства через числ. малі скелясті острови. Трапляються групи невел. островів, зокрема Банда. Є *бухти*. Геотектон. умови району зумовлюють часті *землетруси*. Для *вод поверхневих* (0–50 м) характерні серед. т-ра +27–28 °С і солоність 33,6–34,0 ‰, у пн. частині показники близькі до тихоокеан. екватор. поверхневої води. Значення т-ри для підповерхн. вод (50–200 м) становить +14–25 °С, солоності — 34,4–34,6 ‰. Для проміж. вод (200–1 500 м) характерні т-ра +4–14 °С і солоність 34,6 ‰. Глибинна вода (від 1 500 м) має постійну т-ру +3,3–4,0 °С. Т-ра води на поверхні у відкр. частині моря протягом року змінюється від +27 °С до +29 °С, у захищ. бухтах — +30,5 °С. Заг. циркуляцію вод формують поверхн. течії, водообмін через протоки й вертик. перемішування. Течії поверхн. вод зумовлено вітрами (мусонною циркуляцією) у відкр. морі та припливами в прибереж. зоні. З грудня до березня за пн.-зх. *мусону* течії спрямовані на Пд. Сх. і Сх., з квітня до листопада в сезон пд.-сх. мусону — на Пн. Зх. і Зх. Приплив неправильний пів добовий (заввишки бл. 1 м у відкр. морі, до 1,5 м біля берегів). Б. м. розташ. в екватор. і субекватор. клімат. областях. Клімат прибереж. районів залежить від *орографії* берегів, їхніх обрисів і вулкан. діяльності на деяких островах. Над морем відзначено мусонну *атмосферну циркуляцію*, сформовану під впливом Азійського максимуму (див. *Азійський антициклон*) та Австрал. мінімуму в зимові місяці, Пд.-Азійського мінімуму й Австрал. максимуму в літні. У квітні — листопаді середньоміс. т-ра повітря над морем — +28–29 °С. На Пд. погода зазвичай спекот., із сильн. зливами, на Пн. — волога. У грудні — березні т-ра — +27–28 °С. Тоді у всій *акваторії* зазвичай спекотна, волога, хмар. погода зі зливами і грозами. Згідно з визначенням *Всесвітнього фонду дикої природи*, Б. м. є окремим мор. екорегіоном. Це складник Коралов. трикутника з найб. різноманітністю *коралових рифів* в Індо-Тихоок. регіоні.

Банда море. Острови, ліворуч о. Ран

Острови, що оточують Б. м., належать Індонезії та є частиною Воллесії — біогеогр. регіону між Азією і Австралією. Острови Воллесії умовно поділено на 2 частини: в одній *флора* й *фауна* подібні за видовим складом до троп. Азії, в ін. — до Австралії та *Нової Гвінеї*. Фауна різном., представлена числ. мор. видами *безхребетних* (*черви*, *головоногі* молюски, *голкошкірі*, *ракоподібні*, медузи) і *хребетних* тварин (*риби*, *плазуни*, *ссавці* тощо). Серед вел. риб — види роду *тунець*, риба-меч, вітрильник індо-тихоокеанський, *акули*, *скатоподібні*; із ссавців — *дельфінові* та ін. види *китоподібних*, зокрема смугач блакитний, або синій кит — одна з найб. тварин на Землі. Розвинено *рибальство*. Б. м. пролягають маршрути круїз. лайнерів. Деякі о-ви, зокрема Банда й Кай, відвідують заради відпочинку й занять *сноркелінгом*. Одним із найб. портів є Амбон (адм. ц. провінції *Малуку*).

Літ.: Limits of Oceans and Seas. 4th ed. Monaco, 1986; Tomascik T., Mah A., Nontji A. et al. The Ecology of the Indonesian Seas. Oxford, 1997; Spalding M. D., Fox H. E., Allen G. R. Marine Ecoregions of the World : A Bioregionalization of Coastal and Shelf Areas // BioScience. 2007. Vol. 57. Is. 7; Хільчевський В. К., Дубняк С. С. Основи океанології. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ, 2008; Muripto I. Analyses of Water Dynamics in Banda Sea and Its Influences on Continental Shelf Fishing Area // International Journal on Advanced Science, Engineering and Information Technology. 2016. Vol. 6. № 5.

В. К. Хільчевський

Банда́ж (франц. bandage, від bander — перев'язувати, з bande — пов'язка, стрічка) — спеціальна пов'язка для підтримання внутрішніх органів у нормальному положенні за наявності грижевих дефектів черевної стінки або для її зміцнен-

Інформаційний портал
https://ue.gov.ua

ня. Виділяють 2 осн. різновиди: грижеві; поперекові. Грижеві Б. застосовують щодо вправних гриж черев. стінки (пахов., стегнов., пупков., післяопер.). Носіння Б. не ліквідує *грижу*. Застосування показане за неможливості опер. втручання. Поперекові Б. застосовують за вісцероптозу (*опущення нутрощів*), *атонії* перед. черевної стінки, а також із профілакт. метою — для підтримання живота протягом ост. місяців *вагітності*, для запобігання виникненню післяопер. гриж черев. стінки. Показання до застосування Б.: схильність до появи грижі в дітей; профілактика *рецидиву* грижі; наявність протипоказань до хірург. лікування грижі; підтримка черев. стінки в період вагітності. Тривале носіння Б. може спричинити: розширення гриж. воріт; зрощення вмісту гриж. мішка з його стінками; *фіброз* стінок гриж. мішка, що значно ускладнює проведення операції. Осн. протипоказання до носіння Б.: відкриті рани на шкірі; хрон. дерматол. захворювання; гнійне ураження *шкіри*, порізи; виражена *серцева недостатність* або *дихальна недостатність*. Призначає Б. і визначає час його носіння виключно лікар. Показання до застосування залежать від клін. перебігу патол. процесу.

Літ.: Sheth N. P. Elastic Bandaging for a Ventral Hernia // Pediatric Surgery International. 2004. Vol. 20; Rothman J., Gunnarsson U., Bisgaard T. Abdominal Binders May Reduce Pain and Improve Physical Function after Major Abdominal Surgery — a Systematic Review // PubMed. 2014; Barnouti H. N, Zhang L. Y. The Effect of Different Types of Abdominal Binders on Intra-Abdominal Pressure // Saudi Medical Journal. 2016. Vol. 37 (7).

В. Д. Шейко

Бандаж

Бандама́ — річка в Західній *Африці*, найдовша в *Кот-д'Івуарі*. Довж. — 1 050 км. Пл. бас. — 98,5 тис. км². Бере поч. на Пн. країни в межах адм. окр. Саван. Впадає в лагуну Тагба *Івінейської затоки*. У верхів'ях тече в сх. напрямку, далі переважно на Пд. Річище звивисте, порожисте (особливо в сухий сезон), здебільшого залісене, з пологими невисокими *берегами*. Судноплавна протягом 60 км від *гирла* через числен. *пороги* й різке зниження рівня води в сухий пері-

Бандама

од. Серед. річ. витрата води — 263 м³/с. Живлення переважно атм. Найбільші притоки: праві — Боу, Марахуе; ліва — Нзі. Нараховують понад 120 видів *риб*. Річка має значення для економіки Кот-д'Івуару.

Літ.: Fuchs R. Ivory Coast. Chalfont St Peter, 1991; Cushing C. E., Cummins K. W., Minshall G. W. River and Stream Ecosystems of the World. Berkeley, 2006.

А. С. Івченко

Ба́ндар-Сері́-Бегава́н — див. у статті *Бруней*.

Бандаранаї́ке, Сірима́во Раттва́те Ді́ас (сінгал. සිරිමාවෝ රත්වත්තේ ඩයස් බණ්ඩාරනායක; 17.04.1916, м. Балангода, округ Ратнапура, тепер Шрі-Ланка — 10.10.2000, м. Коломбо, Шрі-Ланка) — *прем'єр-міністр* Шрі-Ланки (1960–1965, 1970–1977 та 1994–2000), перша у світі жінка на посаді прем'єр-міністра країни. Нар. в багатодіт. аристократичній будд. сім'ї. Здобула освіту в катол. монастирі Св. Бригіди в м. *Коломбо*, навчалася англ. мовою. Працювала в соц. проєктах. До 1940 була скарбником Ліги соц. служб. 1940 вийшла заміж за юриста й політ. діяча С. Бандаранаїке (1899–1959; тепер Шрі-Ланка). У травні 1960 Б. обрали лідером Партії свободи. 21.07.1960 після перемоги Партії свободи на заг. виборах Б. стала

Бандаранаїке
Сірімаво, 1960

прем'єр-міністром країни, міністром оборони та закорд. справ. Увійшла до верх. палати *парламенту* — Сенату країни. Продовжила політику чоловіка щодо *націоналізації* ключ. секторів економіки, як-от банк. і страхова система, націоналізувала нафт. компанії, 1961 — усі школи, зокрема й церковні. У січні 1961 запровадила закон, який затвердив *сингальську мову* офіційною замість англ. США і Вел. Британія, невдоволені націоналізацією нафт. компаній, припинили екон. допомогу Шрі-Ланці. Б. змінила прозахідну *політику економічну* країни, наблизивши її до СРСР і *Китаю*, водночас домагалася політики неприєднання. 1962 сталася невдала спроба військ. перевороту, організ. групою офіцерів християн. меншини. Перший термін перебування Б. на посаді голови уряду тривав до 27.05.1965 і завершився відставкою після поразки проуряд. коаліції на виборах 1965. Створена Б. парт. коаліція Об'єд. фронту перемогла на виборах 1970, і вона вдруге стала прем'єр-міністром до 23.07.1977 (з перервами через гостру політ. боротьбу й воєн. протистояння різн. сил). 22.05.1972 ухвалено першу після отримання статусу *домініону* 1948 *конституцію* країни. Цейлон перейменовано на Республіку Шрі-Ланка. Державною мовою проголошено сингальську, гарантовано держ. підтримку *буддизму*. Країна утвердила респ. устрій, отримала пов. незалежність від Вел. Британії. Після світ. нафт. кризи 1973 Шрі-Ланка зблизилася з *Неприєднання рухом*. 1976 Б. обрана секретарем об'єднання, провела міжнар. конференцію за участю багатьох світ. лідерів. Уряд Шрі-Ланки підтримував добрі відносини з *Індією* та особисто з тогочас. прем'єр-міністром І. *Ганді*. Б. пішла у відставку після поразки її політ. сили в липні 1977. Перебувала в опозиції

Онлайн-версія на https://vue.gov.ua

17 р. Її звинуватили в незакон. продовженні терміну виборів і перебування на посаді прем'єр-міністра 1975–1977, виключили з парламенту та впродовж 7 р. (з 1980) заборонили посідати будь-які держ. посади. 1994 президент Шрі-Ланки Ч. Кумаратунга (нар. 1945), дочка Б., умовила її обійняти посаду прем'єр-міністра. Утретє очолювала уряд із 14.11.1994 до 10.09.2000, кола подала у відставку через стан здоров'я. Упродовж трьох термінів вивела країну з колоніал. минулого до політ. незалежності як республіки.

Літ.: Seneviratne M. Sirimavo Bandaranaike, the World's First Woman Prime Minister: A Biography. Colombo, 1975; Nissanka H. S. S. The Foreign Policy of Sri Lanka Under S.W.R.D. Bandaranaike: A Turning Point in the History of a Newly Independent Country in Asia. Colombo, 1976; Ігнатьєв П. М. Бандаранаїке // Українська дипломатична енциклопедія : в 2 т. / Редкол.: Л. В. Губерський, В. А. Вергун, В. І. Головченко та ін. Київ, 2004. Т. 1; Козицький А. М. Новітня історія Азії та Африки. Львів, 2005; Ігнатьєв П. М. Індія на шляху до лідерства в Південній Азії. Чернівці, 2006; Ігнатьєв П. М. Країнознавство. Країни Азії. 2-ге вид. Чернівці, 2006; Осьодло В. І., Савінцев В. І. Підсумки внутрішнього збройного конфлікту у Шрі-Ланка, етнопсихологічний та гуманітарний аспекти // Вісник Нац. ун-ту оборони України. 2010. Вип. 6; Gold Cl. Women Who Ruled: History's 50 Most Remarkable Women. London, 2015.

С. С. Троян

Ба́ндвідс — див. *Діапазон динамічний.*

Банде́лло, Маттéо (італ. Bandello, Matteo; 1480, за ін. даними — 1485, м-ко Кастельнуово-Скривія, тепер регіон П'ємонт, Італія — 1561, м. Базан, тепер область Нова Аквітанія, Франція, за ін. даними — 1565, м. Ажен, там само) — католицький *єпископ*, письменник. Писав італ. мовою. Походив, імовірно, з дворян. роду. Батько жив при дворі Людовіко Сфорца (1452; тепер Італія — 1508; Франція). 1497 перебував у м. *Мілані*, де вступив до домінік. ордену (див. *Домініканці*), яким керував його дядько Вінченцо (1435–1507; тепер Італія). 1500 взяв *постриг*. Для завершення навчання переїхав до ун-ту в м. *Павії*. У м. *Генуї* закінчив навчання в монастирі Санта-Марія-дель-Кастелло. Був учнем і другом Дж. Б. Каттанео (дата й місце нар. невідомі — 1504; тепер Італія), на передчас. смерть якого відгукнувся 1504 своїм перш. твором «Блаженнішому Джованні Баттіста Каттанео…» («*Religiosissimi Beati Fratis Joannis Baptistae Cattanei Genuensis, Ordinis Praedicatoris novitii Vita*»). 1505 подорожував із дядьком. У Флоренції закохався в Віоланте Борромео, яку під іменем Віола, уже після смерті дівчини (1506), увічнив у «Пісні XI» (італ. «Canti XI»). У м. *Неаполі* ознайомився з працями ренесанс. *гуманіста* Дж. *Понтано* «Про розсудливість» («De prudentia») і «Про долю» («De fortuna»), з яких запозичив ідею першості розуму в люд. учинках і намірах. У *Калабрії*, в монастирі Альтомонте, 27.08.1506 В. Банделло раптово помер, Б. перевіз його тіло для поховання до церкви Сан-Доменіко-Маджоре в м. Неаполі. Пригнічений ще й новиною про смерть Віоланте, Б. захворів. Одужавши, на поч. 1507 повернувся до монастиря Санта-Марія-делле-Граціє в м. Мілані, де перебував до 1526. Тут 1507–1512 вивчав л-ру й латину, брав участь у диспутах *гуманістів*, салонах аристокр. і бурж. родин міста. Втік із м. Мілана 1515 після битви біля Мариньяно. 1538–1541 перебував при дворі маркіза А. Гонзага (1494–1549; тепер Італія), секретарем якого став. Листувався з королевою *Маргаритою Наваррською*. Зокрема, в листі від 20.07.1538 присвятив їй переклад *трагедії* «Гекуба» («Ἑκάβη») *Евріпіда*. На диплом. службі Б. скористався знайомством із франц. королем *Генріхом II* (при дворі якого прожив 2 р.), щоби 1550 стати єпископом Ажена. Пішов у відставку 1555. За однією з версій, помер у м. Базані, похов. у сусід. домінік. монастирі Порт-Сент-Марі (зруйновано 1562 під час реліг. війн). Творчість Б. мала знач. вплив на європ. письменників *Ренесансу* та ін. культ.-іст. періодів. Найвідоміша зб. — «Новели» («Novelle»), що налічує 214 новел (типологічно близька до «Декамерона» Дж. *Боккаччо*). Перші три частини опубл. 1554, четверта — 1573. Найповніше видання (у 9 т.) вийшло друком у м. Мілані 1813–1814. Деякі з новел опубл. в 2-му томі «Скарби італ. новелістів» («Tesoro dei Novellieri Italiani»; Париж, 1847). У кн., призначеній для придвор. аудиторії, Б. кож. новелу присвятив видат. людині того часу. Присвяти містили опис того, за яких умов автор почув про ту чи ту історію. Читачі мали сприймати оповіді як реал. *хроніку* тогочас. життя. Збірка продемонструвала оригінальність сюжетів і письмен. майстерність автора. У творах найчастіше репрезентовано описи різн. драм. подій у житті героїв (убивство одного купця ін.; поховання коханця живцем і його порятунок тощо). Багато з новел перекладено англ. мовою, вони стали джерелом тем і сюжетів для англ. драматургів єлизавет. періоду епохи Ренесансу. Напр., В. *Шекспір* на основі сюжетів Б. створив влас. твори. Зокрема, трагедію «Ромео і Джульєтта» («Romeo and Juliet») — з новели 6, ч. 2 [Б. запозичив сюжет з твору Луїджі да Порто (1485–1529; тепер Італія) «Свіжознайдена історія двох благородних закоханих» («Historia nuovamente ritrovata di due nobili amanti»; 1530)]; *комедію* «Багато галасу з нічого» («Much Ado About Nothing») — новели 22, ч. 1; *трагікомедію* «Цимбелін» («Cymbeline») — новели 19, ч. 1; «Дванадцята ніч, або Як собі хочете» («Twelfth Night, or What You Will») — новели 28, ч. 2. Дж. *Вебстер* написав п'єсу «Герцогиня Мальфі» («The Duchess of *Malfi*») на основі сюжету з новели Б. Новели мали вплив також на творчість *Лопе де Вега*, *Сервантеса*, Дж. *Байрона*. Інші тв.: «Пісні на пошану пані Лукреції Гонзага» («Canti delle lodi della S. Lucrezia Gonzaga»; 1545), «Три Парки» («Le tre Parche», 1531), «Деякі фрагменти віршів» («Alcuni fragmenti delle Rime», 1544), присвяч. королеві Маргариті Наваррській (знайдено 1816).

Банделло Маттео

Тв.: Novelle Di Matteo Bandello : in 9 v. Milano, 1813–1814; Tutte le opere di Matteo Bandello : in 2 v. Milano, 1934–1935.

Літ.: Masi E. Matteo Bandello o Vita italiana in un novelliere del Cinquecento. Bologna, 1900; Fiorato A. Ch. Bandello entre l'histoire et l'écriture. La vie, l'expérience sociale, l'évolution culturelle d'un conteur de la Renaissance. Florence, 1979; Matthaei Bandelli Opera latina inedita vel rara / Ed. by C. Godi. Padua, 1983; Pirotta G. Bandello narratore. Florence, 1997; Ferguson G. Queer (Re)readings in the French Renaissance: Homosexuality, Gender, Culture. Aldershot, 2008; Canova A. Matteo Bandello, letterato e testimone del Rinascimento // I Domenicani e la letteratura. Pisa; Rome, 2016.

Д. І. Дроздовський

Матеріал розміщено на порталі енциклопедії сучасної України

Бандера Степан Андрійович

Бандера Степан Андрійович. Могила діяча в м. Мюнхені (Німеччина)

Банде́ра, Степа́н Андрі́йович (псевдо: Баба, Старий, Бийлихо, Власт; 01.01.1909, с. Старий Угринів, тепер Калуського р-ну Івано-Франків. обл., Україна — 15.10.1959, м. Мюнхен, Німеччина) — політичний діяч, провідник українського націоналістичного руху. Нар. у сім'ї греко-катол. *священника* А. Бандери. 1919–1927 навчався в укр. гімназії в м. Стрию, 1928–1933 — на агроном. відділі Львів. політехніки (тепер *Національний університет «Львівська політехніка»*). Не закінчив навчання внаслідок арешту. 1922 вступив до *«Пласту»*. Член підпільних *Української військової організації* (УВО; з 1928) та *Організації українських націоналістів* (ОУН; з 1929). З 1931 — член Крайової екзекутиви ОУН на Західноукр. землях (ЗУЗ), а з 06.1932 — заст. крайового провідника і референт пропаганди. Від 06.1933 — крайовий провідник ОУН на Західноукр. землях і крайовий командант УВО. У 1933–1934 Б. організував низку політ. замахів (атентатів): на віце-консула СРСР у м. Львові М. Голуба, унаслідок якого було вбито співробітника консульства О. Майлова; убивства міністра внутр. справ Польщі Б. Перацького та директора укр. *Академічної гімназії у Львові* І. Бабія. У червні 1934 заарештований польськ. поліцією. Був підсудним на Варшав. процесі 1935–1936 і Львів. процесі 1936, засуджений до смерт. кари, заміненої на довіч. ув'язнення. Після нападу Німеччини на Польщу у вересні 1939 опинився на волі, невдовзі оселився у м. Кракові. Очолив опозицію в ОУН до *Проводу українських націоналістів* (ПУН) під керівництвом А. *Мельника*. Боротьба прибічників Б. та А. Мельника призвела до розколу орг-ції. 10.02.1940 в м. Кракові на противагу ПУН було створено Рев. провід ОУН на чолі з Б. На Другому Вел. зборі ОУН у квітні 1941 Б. обрано провідником ОУН. Щоб відрізняти нову орг-цію від ОУН під проводом А. Мельника, першу стали неофіційно називати ОУН Б. (ОУН-Б) або ОУН бандерівців [ОУН(б), див. *Організація українських націоналістів (революційна)*]. Напередодні нападу Німеччини на СРСР (див. *Друга світова війна*) Б. зустрівся з керівником *Абверу* адміралом В. *Канарісом* і обговорив умови співпраці, зокрема навчання укр. добровільн. підрозділів при *Вермахті*. ОУН(б) намагалася використати напад Німеччини на СРСР для відновлення укр. *державності*. З цією метою було сформовано 3 похідні групи ОУН та укр. батальйони «Нахтіґаль» і «Роланд», підпорядковані Абверу. 30.06.1941 ОУН(б) без погодження з гітлерівцями проголосила в м. Львові *Акт відновлення Української Держави* і сформувала Укр. держ. правління на чолі з Я. *Стецьком*. У липні 1941 Б. затримали й поселили під наглядом *гестапо* в м. Берліні. Не домігшися скасування Акту відновлення Української Держави, у вересні того ж року гестапо ув'язнило Б.: спершу — у м. Берліні, згодом — у концтаборі *Заксенгаузен*, у спец. блоці «Целленбау», де тримали важл. політ. в'язнів. Звільнений восени 1944 разом із кількома сотнями укр. націоналістів. Після війни Б. мешкав у ФРН та очолював провід Закордон. частин ОУН, який намагався підтримувати зв'язок з підпіллям ОУН в Україні та *Українською повстанською армією*. Проти нього виступила опозиція (Д. *Ребет* і Л. *Ребет*, В. *Стахів* та ін.), яка звинувачувала Б. та його прибічників у *тоталітаризмі* й *вождизмі* та вимагала демократизації ОУН. Результатом внутр. боротьби став другий розкол ОУН і утворення в 1954 ОУН за кордоном [«двійкарів», див. *Організація українських націоналістів (двійкарів)*] під проводом З. *Матли* та Л. Ребета. Убитий 15.10.1959 у м. Мюнхені агентом *Комітету державної безпеки* СРСР Б. Сташинським. 20.01.2010 указом Президента України В. *Ющенка* Б. присвоєно звання *Героя України*; указ скасовано рішенням Донец. обл. суду 04.04.2010.

Пр.: Перспективи української революції. Київ, 1999.

Дж.: Життя і діяльність Степана Бандери: документи і матеріали / Ред. і упоряд. М. Посівнич. Тернопіль, 2008; Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959) : в 3 т. / За заг. ред. В. Сергійчука. Київ, 2007–2009.

Літ.: Rossoliński-Liebe G. Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist: Fascism, Genocide, and Cult. Stuttgart, 2014; Zaitsev O. De-Mythologizing Bandera: Towards a Scholarly History of the Ukrainian Nationalist Movement // Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society. 2015. Vol. 1. № 2; Плохій С. Убивство у Мюнхені. По червоному сліду / Пер. з англ. М. Климчука. Харків, 2017; Зайцев О. Дарія Ребет і боротьба за демократизацію ОУН // Ребет Д. Спогади. Львів, 2018; Посівнич М. Степан Бандера. Дрогобич, 2018.

О. Ю. Зайцев

Ба́нджо (англ. banjo, ймовірно з мови банту mbanza або чилуба mbanzi) — народний струнний щипковий інструмент, споріднений з *гітарою*. Аналоги Б. здавна побутували в Зх. Африці, звідки завезені на Пд. США бл. 17 ст. Були поширеним муз. інструментом серед афроамер. нас. Б. початково мало дерев'яний, тепер переважно метал. резонатор. корпус, схожий на *бубон* зі шкір. мембраною; довгу шийку з грифом; від 4 (найдавн.) до 9 струн (спершу із жил, згодом металу). Чотири струни налагоджено як у *скрипки* (соль-ре-ля-мі) чи *альта* (до-соль-ре-ля). Стандартне Б. має п'ять метал. струн, п'яту струну зафіксовано на колк. коробці на грифові. Грають пальцями або за допомогою *плектра* (найчастіше), техніка гри аналогічна до гітарної. Через особливості мембрани звук різк., дзвінк., гостр., швидко згасає. Найвідоміші виконав. прийоми гри на Б. — тремоло та арпеджування. Інструмент використовували як сольно, так і для *акомпанементу* співу чи ритміч. та гармонійн. супроводу. Набув шир. використання у традиц. *джазі*, особливо поширився серед джаз. груп у Нов. Орлеані. Поряд з тим застосовують у *блюзі*, *госпелі*, *регтаймі*, в нар. амер. музиці (*кан-*

Банджо

Матеріали на порталі history.in.ua gov.ua

трі, *блюграс*). Часто фігурує в ансамблі зі скрипкою, плоск. *мандоліною* та гітарою. У різн. регіонах США сформувалися розбіж. стилі гри на Б. Від кін. 19 — поч. 20 ст. з'явилися різновиди Б. — бас, тенор, пікколо та його модифікації — Б.-укулеле (банджолеле), Б.-мандоліна (банджоліна), Б.-гітара тощо з відп. кількістю струн. Натепер Б. використовують також і в попмузиці, кельт. панку, панк-році, фольк-році, гардкорі. Відомі оригін. переклади для Б. творів муз. класики: Й. *Баха*, П. *Чайковського*, Л. *ван Бетховена*, Л. *Боккеріні*, В.-А. *Моцарта*, Р. *Шумана*, Ф. *Шуберта*, Д. *Россіні*. Водночас Дж. *Гершвін*, Х. В. Хенце, Д. Мейсон включали звук Б. до своїх симф. творів.

Літ.: Bardinet N. Une histoire du banjo. Paris, 2003; Carlin B. The Birth of the Banjo. Joel Walker Sweeney and Early Minstrelstry. Jefferson, 2007; Юцевич Ю. Музика: словник-довідник. Тернопіль, 2009; Browder R., Traynham M. Old Time Banjocraft: 5 String Open Back Banjo Making. Radford, 2010; Carlin B. Banjo, An Illustrated History. Milwaukee, 2016.

Бандику́тові (*Peramelidae*) — *родина сумчастих ссавців* ряду *бандикутоподібних*. У складі Б. є 3 підродини, 6 сучас. родів і 1 викопний, 21 сучас. вид. Найдавніші скам'янілості знайдені в *Австралії*, відомі від *міоцену*. Довжина *голови* й *тулуба* 15–56 см, *хвоста* 10–34 см; вага від 100 г (*Microperoryctes murina*) до 5 кг (*Peroryctes broadbenti*). Зубна формула: 4–5/3, 1/1, 3/3, 4/4=46–48. *Різці* малі. *Череп* відносно сплощений. Мордочка витягнута. *Вуха* невел., округлі чи загострені. Тіло компактне. Хвіст серед. довжини, не чіпкий. Задні *кінцівки* видовжені, 4-ті пальці зад. лап найбільші. Волосяний покрив може бути як грубим, так і м'яким, переважно зверху темн., а знизу світлим, у деяких видів верх. частини тіла смугасті. Самиці мають добре розвинені сумки, що відкриваються ззаду. Б. — назем. тварини, живуть поодинці, ведуть ніч. спосіб життя. Вдень сплять у гніздах із гілок, трави й листя, облашт. серед *коренів* дерев, у порожн. колодах, гущавині лісу, чи занедб. норах ін. тварин. Б. — комахоїдно-всеїдні; поживою для них є дріб. *тварини* (насамперед *комахи*, черв'яки, равлики, дрібні *хребетні*), *плоди* й *насіння* рослин, *гриби*. Поживу з ґрунту тварини викопують за допомогою сильних вигнутих кігтів на перед. лапах і видовж. мордочки. Види Б., які мешкають у тепл. регіонах, можуть розмножуватися (див. *Розмноження*) будь-якої пори року. Період *вагітності* дуже корот., у деяких видів — лише 12,5 діб. Народжується до 8 дитинчат, частіше 2–4. Тривалість життя становить кілька років. Б. поширені в Австралії, на о. *Нова Гвінея* та навкол. *островах*. Різні види займають різні оселища: від низин. дощових лісів або приболот. луків до сух. пустищ і субальп. луків. До переліку *Міжнародного союзу охорони природи* включено 19 видів Б., з яких 5 є уразливими, 3 — під загрозою вимирання (див. *Вимирання організмів*), для 1 — даних недостатньо, 1 — вимер після 1500. Основними загрозами є знищення або порушення середовища проживання, інтродуков. (див. *Інтродукція*) хижаки (здебільшого *лисиці* й *коти*), пожежі; на о. Нова Гвінея загрозою також є надмірне полювання.

Літ.: Walker's Mammals of the World : in 2 vol. / Ed. by R. M. Nowak. 6th ed. Baltimore, 1999. Vol. 1; Vaughan T., Ryan J., Czaplewski N. Mammalogy. 6th ed. Burlington, 2013; Харчук С., Загороднюк І. Родини ссавців світу: огляд таксонів та їхні українські назви // Geo & Bio. 2019. Т. 17.

С. В. Харчук

Бандику́топоді́бні (*Peramelemorphia*) — ряд *ссавців* інфракласу *сумчастих*. У сучас. *фауні Австралазії* ряд Б. налічує 2 родини, 7 родів та 22 види. До його складу входять також кілька *таксонів* (видів, родів, родин) викоп. тварин. Скам'янілості виявлено в *Австралії*. Знахідки датовано олігоценом (див. *Олігоценова епоха і олігоценовий відділ*). *Голова* й *тулуб* завдовжки 15–56 см, *хвіст* — 10–34 см, вага — від 100 г (*Microperoryctes murina*) до 5 кг (*Peroryctes broadbenti*). Для ссавців ряду характерний стат. *диморфізм*, властивий більш. за розміром видам і значно менше вираж. або відсутній у дріб. ссавців ряду. Самці за розмірами можуть бути більшими. Тіло компактне, шия коротка, мордочка витягнута. *Вуха* у представників род. *бандикутових* невел., у видів родини *білбових* — вел., схожі на кролячі. Зубна формула: 4–5/3, 1/1, 3/3, 4/4 = 46–48. *Хвіст* серед. довжини, не чіпкий. Задні *кінцівки* видовжені, з найб. 4-м пальцем. Волосяний покрив може бути як грубим, так і м'яким, переважно зверху темн., знизу світлим. У деяк. видів є смуги на верх. частинах тіла. Самиці мають добре розвинені сумки, що відкриваються назад. Б. — назем. тварини, які живуть поодинці й ведуть ніч. спосіб життя. Б. — комахоїдно-всеїдні; поживою для них є дріб. тварини (*комахи*, черв'яки, равлики, *хребетні*), *плоди*, *насіння*, іноді *гриби*. Передні лапи мають сильні вигнуті кігті, які разом із видовж. мордочкою необхідні тваринам для викопування поживи з ґрунту. Види, що живуть у тепл. регіонах, можуть розмножуватися будь-якої пори року. Період *вагітності* дуже кор., у окр. видів — лише 12,5 діб. Народжується до 8 дитинчат, найчастіше 2–4. Тривалість життя становить кілька років. Б. поширено в Австралії, на о. *Нова Гвінея* та навкол. о-вах. Середовище проживання: від низин. дощових лісів чи заболочених луків до сух. пустищ і субальп. луків. Майже всі види рідкісні, перебувають під охороною. Із 21 виду, наведеного на вебсайті *Міжнародного союзу охорони природи*, 6 є уразливими (VU), 3 — під загрозою вимирання (EN), для 1 — даних недостатньо (DD), 2 — вимерли після 1500. Осн. загрозами існування Б. є порушення середовища проживання, інтродуков. *хижаки* (*лисиці* й коти), пожежі, надмір. полювання (зокрема на о. Нова Гвінея).

Бандикут

Літ.: Walker's Mammals of the World : in 2 vol. / Ed. by R. M. Nowak. 6th ed. Baltimore, 1999. Vol. 1; Vaughan T., Ryan J., Czaplewski N. Mammalogy. 6th ed. Burlington, 2013; Харчук С., Загороднюк І. Родини ссавців світу: огляд таксонів та їхні українські назви // Geo & Bio. 2019. № 17.

С. В. Харчук

Бандити́зм (франц. banditism, від італ. banda — загін, зграя) — злочин проти громадської *безпеки*, що полягає в організації озброєної *банди* для нападу на підприємства, установи, орг-ції чи окремих осіб, участь у банді, здійсненому нею нападі. Злочин передбачений ст. 257 КК України. Аналогічний злочин був передбачений КК УРСР 1960 (ст. 69) та ін. кодексами рад. часу як злочин проти д-ви з політ. контекстом. Упродовж кількох десятиліть карався трив. позбавленням волі або *смертною карою*. У кримін. зак-ві більшості д-в світу такого злочину немає; відповідальність

Електронна версія на порталі
www.encyclopedia.kiev.ua

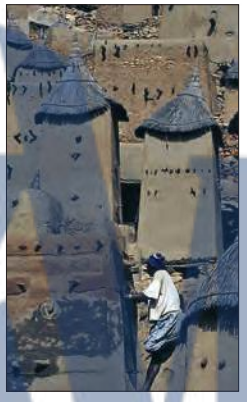
за дії настає за ст. про *розбій*, *грабіж*, захоплення заручників, *терористичний акт* тощо. Поняття «Б.» у КК України охоплює 3 форми злочин. діяльності: а) орг-ція озбр. банди; б) участь в озбр. банді із зазнач. метою; в) участь у вчинюваному бандою нападі (ст. 257 КК України). Дії щодо орг-ції банди вважаються закінч. злочином лише тоді, коли озброєну банду вдалося створити. Орг. діяльність зі згуртування осіб у банду чи пошуку зброї треба кваліфікувати як підготовки до Б. Для кваліфікації діяння як Б. кільк. учасників банди не має значення (зазвичай їх декілька). Банда може бути створена як для систематичного вчинення нападів, так і для одного; як з корисл. мотивом, так і з мотивом помсти або перешкоджання певн. діяльності. Озброєність банди означає наявність у ній хоча б однієї одиниці *зброї*, яка придатна або може бути пристосована для смерт. враження людини чи заподіяння шкоди її здоров'ю (знищення чи пошкодження матер. об'єкта) та має спец. прав. режим — вилучена з цив. обороту або є предметом дозвіл. системи. Належність предмета до зброї визначають за результатами *експертизи криміналістичної*. Суб'єктом Б. може бути фіз. осудна особа, яка до моменту вчинення відп. злочину досягла 14-річ. віку. Суб'єктом злочину у формі участі у вчинюваному бандою нападі визнається особа, яка не є учасником банди. Суб'єктно злочин характеризується прямим *умислом*: особа усвідомлює протиправність вчинюваних дій щодо орг-ції озбр. банди, участі в ній чи у вчиненому нападі та хоче діяти відповідно, створюючи загрозу громад. безпеці. Учасники банди ставлять за мету досягнути або фактично досягають злочин. результату шляхом застосування до певн. осіб раптов. фіз. насильства чи відповід. погрози. Кожен з учасників банди й нападу розуміє свою роль. Особа, яка не бере участі в бандит. нападі, але сприяє учасникам банди (*інформацією*, *транспортом*, *боєприпасами* тощо, усуває перешкоду в доступі до об'єкта нападу), відповідальна за *пособництво*. Б. карається позбавленням волі на строк від 5 до 15 р. із *конфіскацією майна*.

Дж.: Кримінальний кодекс України: станом на 15 січ. 2022 р. Харків, 2022.

Літ.: Плужнік О. І. Бандитизм: кримінально-правова характеристика // Південноукр. правничий часопис. 2013. № 4; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., перероб. і допов. Київ, 2019; Миргород В. О., Володіна О. О. Бандитизм (ст. 257 КК України), розбій (ст. 187 КК України), вимагання (ст. 189 КК України) і проблеми співвідношення цих складів злочинів // Ек. Фінанси. Право. 2021. № 5 (2).

М. І. Хавронюк

Бандіага́ри нагі́р'я, земля́ дого́нів (франц. Falaises de Bandiagara, pays dogon) — природно-ландшафтна та історико-етнографічна пам'ятка в Пн.-Зх. *Африці* в Республіці *Малі*; об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1989). Назва *плато* пов'язана з однойм. містом, засн. бл. 1770 мисливцем Нангабану Йоробуге Тембелі. Мовою *догонів* букв. означає «велика чаша». Заселення Бандіагари первіс. людиною розпочалося понад 130 тис. р. т. У цьому регіоні активно відб. *міграції* нас. 3–2 ст. до н. е. тут з'явилися поселення племені толой. Назва культури походить від висохл. русла річки, неподалік сучас. комуни Сангха, де вперше було знайдено скел. будівлі.

Бандіагари нагір'я, земля догонів

Дотепер збереглися рештки жител і зерносховищ, поховання. Житла будували шляхом нашарування шматків глини. У 10 ст. носіїв культури толой витіснила людність, яку пізніші догони назвали «теллем» («ті, хто були до нас») або «бана» («маленькими червоними людьми»). Вони споруджували будівлі із сирц. цегли навколо основи стрімчака Бандіагари та на самій скелі. Займалися *мисливством*, *рибальством*, *збиральництвом*, *землеробством* мотич. типу. Дослідники вважають теллем творцями найдавн. в цьому регіоні *скульптури*, що збереглася дотепер. Скульптура висічена з каменю та тверд. порід дерева, втілює серію масок та статуеток, серед яких чітко розрізняють жін., чол. та *зооморфні* зображення. Окр. явищем є скульптури *андрогінів* із піднятими догори руками. Скульптура теллем лягла в основу культури народу догонів. Заг. пл. — 400 тис. га, включає 289 сіл догонів (2012, оцінка). Регіони, що перебувають під охороною: нагір. плато Бандіагара між сел. Амба на Пн. Сх., сел. Гані на Пд. Сх.; стрімчак. Нагірне плато сформовано ланцюгом прямовис. скель із *пісковику* вис. до 500 м і протяжністю бл. 150 км понад 2 млрд р. т. Найвища точка (до 700 м) — над піщ. рівниною Сено-Гондо на вис. 200–300 м над рів. м. Стрімчак складається з майже вертик. укосу, який нависає над осипами пісковику під нахилом бл. 25° та долиною передгір'я. Укіс має змінну висоту, яка збільшується із Пд. на Пн. Пісковик Бандіагари кремнієвий (див. *Кремній*), має яскраво виражену фракційність, що в умовах інтенс. *корозії* сформувало унік. *фації*. Він багатий тріщинками та печер. утвореннями, які є джерелом інтенс. циркуляції ґрунт. вод і прихистком для людей в різні іст. часи. Стрімчак розташ. у зоні афр. напівпустелі Сахель. Дощі з кін. червня до жовтня, заг. кількість опадів — 500–700 мм. Формування етнополіт. об'єднання, яке тепер наз. догонами, розпочалося із 10–13 ст. і тривало до 15 ст. Їхнє походження залишається достеменно не з'ясованими. Більшість догонів сповідують різні форми *анімізму* та *тотемізму*. Основу соц.-політ. ладу становлять родові громади, які походять від одного прабатька й мають рівноправ'я. Більшість догонів належать до 4-х племен: ару, домно, діон, оно. Верховним правителем є вел. Гогон (Хогон; верх. жрець змієподіб. бога сонця і вогню), якого

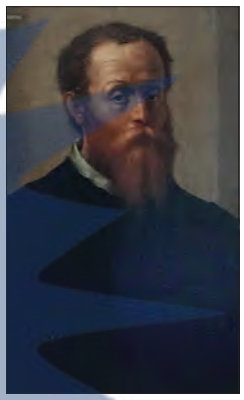
Бандіагари нагір'я, земля догонів

обирають обов'язково з племені ару. Архіт. комплекси представлені будівлями прямокут. форми з конусоподіб. солом. дахами. Стіни складають із почергов. шарів цегли й каміння, фасади житл. будинків прикрашають малюнками, орнаментом та скульпт. композиціями. Збори громади — тогу-на — відбуваються у видовж. призем. спорудах на стовпах без стін із плоск. дахом із соломи та гілля. Особливою частиною культури стало вирізання з дерева ритуал. масок для міст. танців під час *церемоній* спілкування з померл. предками. Учені виділяють 78 типів традиц. масок, які символізують різні аспекти вірувань. Особливим сакрал. змістом догони наділяють майстрів-ковалів, які не лише виробляють дерев. та метал. скульптуру, а й виготовляють із заліза госп. знаряддя, інструменти для роботи з деревом. Нас. упродовж багатьох століть зазнавало тиску з боку *ісламу* й *католицизму*, але догони зберегли архаїч. звичаї, традиції, вірування та побут. На плато й уздовж скель відомі залишки матер. культури людини від часів *палеоліту* до поч. 20 ст. Малі стало центром політ. кризи 2012, було зруйновано або частково пошкоджено бл. 30 селищ, половина з яких перебувала в межах охорон. тер.

Літ.: Palau-Marti M. Les Dogon. Paris, 1957; Bilot A., Bohbot M., Calame-Griaule G. et al. Serrures du pays Dogon. Paris, 2003; Huysecom E., Sanogo Kl. 1907–1997–2007: un siècle de travaux historiques et archéologiques en «Pays dogon», une décennie de recherches du programme «Peuplement humain et évolution paléoclimatique en Afrique de l'Ouest» // Etudes maliennes. 2006. Vol. 65; Ozainne S. Pulsations sahariennes et premiers cultivateurs: le Néolithique récent du plateau dogon (3500–500 av. J.-C.) // Etudes maliennes. 2006. Vol. 65; Cissé L., Joffroy Th., Guindo P. Le temple d'Arou. Falaises de Bandiagara, Pays Dogon. Grenoble, 2010; Blom H. Dogon. Images & Tradition. Brussels, 2011.

Ю. О. Гоман

Бандіне́ллі, Ба́ччо [італ. Bandinelli, Baccio; справжні прізвище та ім'я — Брандіні, Бартоломео (Brandini, Bartolomeo); 07.10.1488, за ін. даними — 1487 або 12.11.1493, м. Флоренція, тепер область Тоскана, Італія — 07.02.1560, там само] — скульптор, різьбяр, живописець, представник *маньєризму*. Походив із родини ювеліра. Навчався спершу в майстерні батька, потім (ймовірно, до 1508) у скульптора Дж. Ф. Рустічі (1474; Італія — 1554; Франція). Захопився *живописом* і антич. *скульптурою*, робив замальовки з антич. статуй і тв. попередників — *Донателло*, А. дель *Верроккйо*, *Мікеланджело Буонарроті*. Мармур. скульптура ап. *Петра*, створена Б. на замовлення для кафедр. собору Санта-Марія-дель-Фйоре (1514 або 1515), уперше привернула увагу до його творчості. 1515 запрошений папою *Левом X* Медічі до м. Рима, вивчав антич. пам'ятки, знайдені під час археол. досліджень. Перебував під протекцією род. *Медічі*; з 1530-х — на посаді придвор. скульптора герцога Козімо I Медічі (1519–1574; тепер Італія), отримував усі важл. архіт. та скульпт. проєкти. Через політ. події, які змусили Медічі полишити Флоренцію, перебрався у м. Лукку (1527), працював у м. Генуї (1527–1530). Кількаразово приїжджав до м. Рима. Намір *Карла V Габсбурга* удостоїти лицар. звання ордену Сантьяго ді Компостелла спонукав митця приписати собі знат. походження та прийняти прізвище Б. (1530). Заснував Академію рисунка у ватикан. Бельведер. палаці (1531) та згодом м. Флоренції (у 1550-х). У флорент. майстерні Б. навчалися *Б. Амманаті*, Ф. Сальвіаті (1510–1563; тепер Італія), В. де Россі (1525–1587; тепер Італія), кілька місяців — Дж. *Вазарі*. Б. увійшов до історії мист-ва як наслідувач і ревн. конкурент Мікеланджело Буонарроті та Б. *Челліні*. Зазнав гостр. критики від Дж. Вазарі. Створив статуї персонажів класич. *античної міфології*: у 1510–1520-х — *Меркурія*, *Орфея*, у 1550-х — *Венери*, *Леди*, Вакха, *Церери* й *Аполлона*, *Нептуна* (незавершена) та ін. Реставрував і скопіював рим. скульпт. групу 1 ст. до н. е. «Лаокоон» (1520–1525; тепер в *Уффіці галереї*). Серед ін. творів — скульп. група «Геракл і Какус», встановлена на пл. Синьйорії у м. Флоренції (1530–1534). Виконав статуї *святих* (Петра, *Павла*, *Івана Богослова*, *Івана Хрестителя*) та *рельєфи* для надгробків рим. пап Лева X та *Климента VII* в церкві Санта-Марія-сопра-Мінерва в м. Римі (1536–1541). У 1540-х оздоблював Приймальну залу палаццо Веккйо, для якої виконав скульптури Лева X і Климента VII, герцогів Алессандро і Козімо I Медічі, Л. ді Дж. Медічі на прізвисько Джованні делла Банде Нере. Збереглися *автопортрети* Б. Найкращим витвором Б. вважають рельєфи хору в соборі Санта-Марія-дель-Фйоре (розпочато 1547, завершено учнями, ймовірно, за малюнками Б.). Багато проєктів не реалізував, щоразу захоплюючись новими. Останнім твором стала *п'єта* для надгробка померл. сина Клементе (1559; капела Пацці церкви Сантіссіма-Аннунціата, м. Флоренція, де пізніше і сам був похований). Мист-во Б. відобразило зміну естет. смаків світ. та церк. *аристократії* після доби вис. *Відродження* та палітру суперечностей маньєризму як худ. стилю. Нагороджений орденом Зол. шпори. Палац (кам'яницю) Бандінеллі у м. Львові, пам'ятку архітектури кін. 16 ст., названо за ім'ям його власника — флорент. купця Р. Бандінеллі, родовід якого, за однією з версій, безпосередньо пов'яз. із митцем.

Бандінеллі Баччо. Автопортрет, 16 ст., Галерея Уффіці, м. Флоренція (Італія)

Літ.: Виппер Б. Р. Борьба течений в итальянском искусстве XVI века (1520–1590). Москва, 1956; Pope-Hennessy J. Italian High Renaissanse and Barock Sculpture : in 3 vol. London, 1963; Avery C. Florentine Renaissance Sculpture. London, 1970; Bush V. The Colossal Sculpture of the Cinquecento. New York, 1976; Vasari G. Le vite dei più eccellenti pittori, scultori e architetti. Roma, 2015.

Банду́ла (ісп. bandola, від пізньолат. pandura, з грец. πανδοῦρα — триструнна лютня) — струнний музичний інструмент у країнах *Латинської Америки*, різновид *бандурії*. Термін належить до розмаїття інструментів-*хордофонів* серед. і вис. регістрів. Особливої популярності Б. набула в *Мексиці*, а також *Венесуелі* та *Колумбії*. Має грушоподіб. корпус, коротку шийку, найчастіше від 4 до 10 метал. і нейлон. струн (в окр. модифікаціях — 12–18 струн, що подвоюються і потроюються). Звук видобувають за допомогою *плектра*. Трапляється в різном. формах і конструкціях. Застосовують в ансамбл. грі, а також спільно зі *скрипкою* та *флейтою*. Традиційно Б. мала до 7 ладів, але з розвитком майстерності музикантів їхня кількість зросла до 21. Інтерес до інструмента відродився у 20 ст. після адаптації технік гри на класич. *гітарі*; набув популярності в *Північній Америці* та *Європі*. Серед різновидів — бандолааандіна, орієнтальна (сх.) Б., бандолалланера, бандолагуаянеза тощо. Продовжує зазнавати трансформацій у формі та використанні.

Бандола

Літ.: Romero A. Eljoropollanero y eljoropocentral. Caracas, 2004; The Garland Handbook of Latin American Music / Ed. by D. Olsen, D. Sheehy. 2nd ed. New York, 2008; Юцевич Ю. Музика: словник-довідник. Тернопіль, 2009; McDonald Gr. The Mandolin: A History. Jamison, 2016.

Бандоле́т (польськ. bandolet, bandolier, від франц. bandoulière — ремінь, портупея) — ручна *вогнепальна зброя*, різновид короткої гладкоствольної *рушниці*, поширена в Сх. Європі й Україні наприкін. 16 — на поч. 18 ст. Завдяки зменшеній довж. ствола (бл. 60–80 см), *калібру* (10–12 мм) та наявності прицілу й мушки, Б. був альтернативою *пістолета*. Оснащувався іскр. механізмом — ударно-кремін. замком нідерл. типу з внутр. пружиною. У верхню грань приклада поміщали коробочку для запас. кременів.

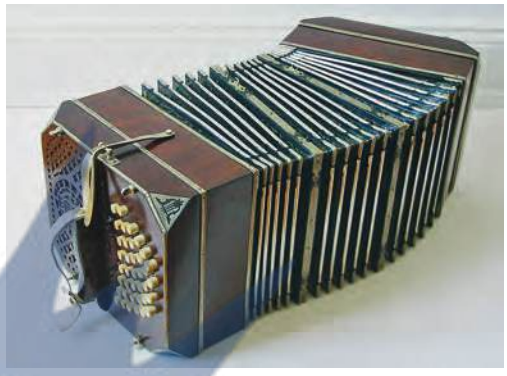
Бандолет

Зрідка Б. вважають варіантом *карабіна*, що мав спец. скобу, до якої він за допомогою кільця та гака чіплявся на ремінь. Перев'язь-ремінь, яку носили через плече, мала назву «бандольєра», звідки й походить термін. Б. використовували здебільшого в *кавалерії*. У польськ. *гусарів* траплявся коліщатковий варіант Б. У 17 ст. ця зброя набула популярності серед укр. *козаків*, зокрема перебувала на озброєнні козац. війська за *Національної революції 1648–1676*. Інколи Б. користувалася також дворян. кавалерія Моск. д-ви.

Літ.: Kobielski S. Polska broń. Broń palna. Wrocław, 1975; Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. Львів, 1992; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття : в 2 кн. Дніпропетровськ, 1996. Кн. 1; Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Відп. ред. Д. Я. Телегін. Київ, 1997; Історія українського козацтва: Нариси : у 2 т. Київ, 2006–2007; Романько І. І. Воєнна історія України : в 2 ч. Кропивницький, 2021. Ч. 1.

О. М. Даценко

Бандонео́н [ісп. bandoneón, нім. Bandoneon, від Band — прізвище винахідника і (Akkord)eon — *акордеон*] — клавішно-духовий язичковий музичний інструмент; різновид ручної *гармоніки*. Особливо популяр. в *Аргентині* та *Уругваї*, типовий для більшості *танго*-оркестрів. Призначено для створення поліфон. музики (див. *Поліфонія*). Має відмінне від акордеонів звучання через звич. відсутність перемикачів регістра. Тон звучання змінюють завдяки різн. тиску міха й наддуву, уможливлюючи виразність звуку й різноманітність тембрів. Б. став символом танго. Так, музика аргент. танго набула нового, щемлив. звучання та шир. популярності. Виняткову роль у піднесенні Б. з танц. зали на концерт. сцену зіграв виконавець і композитор А. *П'яцолла*. За осн. версією, Б. бл. 1840 сконструював продавець муз. інструментів і викладач музики Г. Банд (1821–1860; Німеччина) на основі квадрат. нім. *концертини* як діатонічний, пізніше хромат. інструмент. За ін. версіями, Б. бл. 1834 винайшов К. Ф. Уліг (1789–1874; Німеччина) у м. Хемніці,

Бандонеон

коли Г. Банд лише змінив і розширив оригін. розкладку кнопк. панелі, або К. Ф. Циммерман (1817; Німеччина — 1898; США), який 1849 презентував винахід на Пром. виставці в м. Парижі. Визнано роль Г. Банда як промоутера Б.: від 1854 він організував у м. Карлсфельді вир-во та продаж разом зі спеціально написаною музикою. Спершу інструмент був відомий як «карсфельдська концертина» («Carlsfelder Konzertina»), назву «Б.» утв. 1882 від прізвища Г. Банда. Початково використовували для виконання дух. музики (як заміну *органа*) в церквах та невел. реліг. громадах Німеччини. Проте складність гри на ньому завадила шир. впровадженню. З 1920-х уживаний у популяр. музиці. Поширилися Б.-оркестри: інструменти настроєні як пікколо (*октавою* вище), норм. і бас (октавою нижче). До 1939 в Німеччині діяло вже 686 таких оркестрів. Наприкін. 19 ст. завезений в Уругвай та Аргентину, де увійшов до складу танго-оркестрів, практично повністю витіснив акордеон. Від 1911 Б. виготовляли в Німеччині виключно для ринку в Лат. Америці (тільки 1930 до Аргентини експортовано 20 тис. од.). Дизайн інструмента поступово змінювався, кількість тонів зросла до 142 (часом — 152), мав 5 рядів кнопок для лів. руки і 6 рядів для правої; тоді ж закріпився ісп. варіант назви. Руйнування нім. вир-ва під час *Другої світової війни* призвело до припинення мас. вир-ва Б. (як наслідок, до 2000-х вінтаж. Б. стали рідкіс. і високовартісними). 2014 Нац. ун-т Лануса в Аргентині оголосив про плани розроблення доступ. Б. аргентин. вир-ва.

Літ.: Dunkel M. Bandonion und Konzertina. Ein Beitrag zur Darstellung des Instrumententyps. München, 1996; Judkovski J. El tango: una historia con judíos. Buenos Aires, 1998; Zucchi O. El tango, el bandoneón y sus intérpretes : in 4 vol. Buenos Aires, 1998–2007; Юцевич Ю. Музика: словник-довідник. Тернопіль, 2009.

Бандрівська Дарія-Софія Карлівна

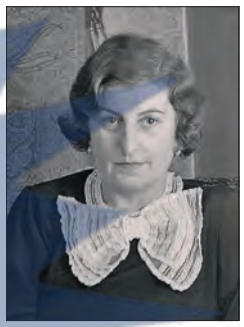
Бандрі́вська, Да́рія-Софі́я Ка́рлівна (Одарка; 17.03.1902, м. Грибів, тепер Малопольського воєводства, Польща — 05.05.1981, м. Львів, тепер Україна) — камерна співачка (драматичне *сопрано*), піаністка, педагог. Нар. у сім'ї співачки О. Крушельницької (1867–1958) та правознавця, громад. діяча К. Бандрівського (1855–1931). У 1922 закінчила Вищий муз. ін-т у Львові (тепер *Львівська національна музична академія імені Миколи Лисенка*) за двома фахами (клас ф-но М. Криницької; клас сольного співу З. Козловської), 1927 — гуманітар. ф-т Львів. ун-ту (тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*). 1924–1928 навчалася співу в консерваторії Польськ. муз. т-ва (тепер Львів. нац. муз.

академія ім. М. Лисенка) у проф. З. Козловської. Удосконалювала виконав. піаніст. майстерність 1922–1923 у Віден. академії музики та виконав. мист-ва (тепер *Віденський університет музики й виконавського мистецтва*), вокал. — у тітки С. *Крушельницької* (1928–1929; м. Мілан та м. Віа-Реджо, Італія). 1929 повернулася до м. Львова. У Львів. держ. консерваторії ім. М. Лисенка (тепер Львів. нац. муз. академія ім. М. Лисенка): 1931–1939 — викладач сольного співу, 1940–1963 — доц. вокал. ф-ту. У роки *Другої світової війни* працювала в держ. муз. школі з укр. мовою викладання (м. Львів). Гастролювала як співачка й піаністка 1929–1949 в Україні, Польщі, Австрії. У камерно-вокал. репертуарі — твори В. *Барвінського*, Й.-С. *Баха*, Р. *Вагнера*, М. *Вербицького*, Й. *Гайдна*, К. *Дебюссі*, М. *Колесси*, В. *Косенка*, С. *Людкевича*, В. *Матюка*, Г. *Малера*, М. *Мусоргського*, Л. *Ревуцького*, Д. *Січинського*, Я. *Степового*, К. *Стеценка*, Р. *Штрауса*, Ф. *Шуберта* та ін. Їй акомпанували В. Барвінський, Г. Левицька-Крушельницька (1901; Польща — 1949; Україна) та ін. Авторка статей та спогадів у періодиці про С. *Крушельницьку* та її родину, зокрема нарисів «Слухаючи її концерти...» (1956), «Соломія Крушельницька» (1963), «Слово про мою улюблену вчительку» (1976), «Уточнення до спогадів Ванди Вермінської про Соломію Крушельницьку» (1977), а також про С. Людкевича, І. *Франка*, Г. Левицьку-Крушельницьку, О. *Карпатського*; низки наук.-метод. праць. Зібрала та зберегла архів тітки, на основі якого створено Муз.-мемор. музей С. Крушельницької в м. Львові (відкрито 1991). Від 1929 Б. почала формувати пед. міркування. Метод навчання С. Крушельницької визначила як типовий для італ. вокал. педагогіки — слуховий, емпіричний (з голосу). Б. обстоювала переваги практ. основи у викладац. процесі, створила багатомір. *концепцію* камер. співу, започаткувала виконав. традицію укр. солоспіву шир. стильов. діапазону. У наук. працях означено особливості виконання камерно-вокал. лірики слов'ян., європ. композиторів, принципів вокал. шкіл різн. століть. Створила влас. вокал. школу. Серед її вихованців — соліст Віден. опери М. *Антонович*, солісти Львів. опери — Т. Дідик (1935; Польща — 2023; Україна), П. Криницька (1922–2004; Україна), сестри Д., М. і Н. Байко (див. *Байко, сестри*), Л. Дороніна (1923; Узбекистан — 2006; Україна), І. *Мацюк*, М. Процев'ят (1936–2023; Україна).

Літ.: Людкевич С. Дослідження, статті, рецензії, виступи : в 2 т. Львів, 2000. Т. 2; Антонюк В. Українська вокальна школа: етнокультурологічний аспект. Київ, 2001; Процев'ят М. Значення творчості М. Лисенка для концертної і педагогічної діяльності Одарки Бандрівської // Наукові збірки Львів. нац. муз. акад. ім. М. В. Лисенка. 2013. Вип. 27; Дзюба О. А. Одарка Бандрівська: творчий портрет видатної української вокалісти // Вісник Київ. нац. ун-ту культ. і мист. Сер.: Мистецтвознав. 2017. Вип. 37; Дзюба О. А. Вокально-педагогічна спадщина Одарки Бандрівської // Імідж сучас. педагога. 2018. № 3.

О. А. Дзюба

Бандро́вська-Ту́рська, Е́ва (польськ. Bandrowska-Turska, Ewa; 20.05.1894, м. Краків, тепер Польща — 25.06.1979, м. Варшава, Польща) — співачка (лірико-колоратурне *сопрано*), педагог. Виховувалася в муз. середовищі. 1911–1913 навчалася співу в дядька О. Бандровського-Саса (тенор) у м. Кракові, згодом містах Відні (Австрія) та Мілані (Італія). 1916 — 1-й виступ як співачки в м. Відні. Сценічний опер. дебют відбувся 19.02.1917 на сцені Вел. театру м. Варшави (партія Маргарити в опері «Фауст» Ш. *Гуно*). У США вперше виступила 1935 у концерт. залі «*Карнегі-хол*» (м. Нью-Йорк). 1918–1919 (за ін. даними — до 1922) та 1926–1928 — солістка Вел. міського театру у м. Львові (тепер *Львівський національний академічний театр опери та балету імені Соломії Крушельницької*). 1923–1925, 1928–1930 — солістка в опер. театрах міст Познані та Варшави. До 1937 (з перервами) та 1949–1961 — солістка Вел. театру м. Варшави. Гастролювала 1930–1960 в багатьох країнах світу, зокрема Франції, СРСР, Болгарії, Німеччині, Швеції. 1934 та в повоєнні роки виступала в містах Києві, Харкові та Одесі, 1939 — у м. Львові. Від 1946 — професор вокал. мист-ва в Держ. муз. академії в м. Кракові, 1949–1951 — викладач Опер. академії в м. Познані. Тривалий час була президентом Спілки засл. членів Асоціації польськ. театральних і кіномитців. Співала 6 мовами. У репертуарі — твори від ранніх до класич. музики, тогочас. польськ. і франц. композиторів. Для її виконав. майстерності характерні глиб. ліризм, точність у пасажах і трелях, багатство динам. градацій. Уславилася як виконавиця камер. вокал. лірики, зокрема інтерпретацією вокал. творів К. *Шимановського* та М. Ж. *Равеля*. Виконала партії: Леонора, Джільда («Трубадур», «Ріголетто» Дж. *Верді*), Графиня, Галька («Графиня», «Галька» С. Монюшка), Розіна («Севільський цирульник» Дж. *Россіні*), Манон Леско («Манон» Ж. *Массне*), Лакме (однойменна опера Л. *Деліба*), Маргарита де Валуа («Гугеноти» Дж. *Меєрбера*), Констанца («Викрадення із сералю» В. А. *Моцарта*), Лейла («Шукачі перлин» Ж. *Бізе*) та ін. Сценічну кар'єру завершила у вересні 1961 (гол. роль у коміч. опері «Графиня» С. *Монюшка* у Вел. театрі м. Варшави). Лауреат Держ. премії Польщі I ступ. (1952), нагороджена Офіцер. хрестом ордена Відродження Польщі (1937), ін. мист. і нац. відзнаками.

Бандровська-Турська Ева

Літ.: Bieske Z. Ewa Bandrowska-Turska: wspomnienia artystki. Warszawa, 1989; Świątek T., Chwiszczuk R. Od Sawy do Kamy, czyli kobiecy ruch społecznikowski. Warszawa, 2011.

Банду́ра (від пізньолат. pandura, з грец. πανδοῦρα — триструнна лютня) — український народний струнно-щипковий *інструмент*. Первинні *кобзу* та Б. вважають різновидами одного інструмента, хоча друга — пізніша й досконаліша. Перша згадка про Б. (1498) пов'язана з бандуристом Чурилом. Широко почали використовувати із 16 ст. Відтоді кобза-Б. стала загальновжив. інструментом в Україні, що засвідчує пісен. та іст. матеріал. Кобзу часто згадують у нар. *думах*, побут. і лірич. піснях. Пізніше в піснях трапляється нова назва інструмента — Б. Аналогічні муз. інструменти були в ін. країнах, що доводять їхні назви: англ. «бандоре», ісп. «бандурріа», груз. «пандурі». Музикантів, які грають на Б., наз. бандуристами чи кобзарями. На Б. грали гетьмани (К. *Розумовський*, І. *Мазепа*, І. *Самойлович*). За царювання *Катерини II* нар. виконавців на Б. переслідували. Практика гри на Б. до 20 ст. розвивалася в межах кобзар. мистецтва й аматорства. Найбільша з колекцій Б. зберігається в *Національному музеї народної архітектури та побуту України* в м. Києві. У Б. грушеподіб., несиметр. форма: права сторона ширша й

округліша. Завдяки цьому на Б. розташовують найдовші *струни*, що забезпечує найб. гучність *звука*. Довжину струн поступово зменшують до краю інструмента, тому вони дають рівномір. звучання в усьому *діапазоні*. Б. складається з корпусу, грифа (ручки). Основою корпусу є спідняк (нижня *дека*), який найчастіше роблять із цілого шматка дерева тверд. породи (груші, клена). До спідняка зверху приклеюють деку з тонкошар. ялини. Струни на грифі Б. наз. *басами*; на корпусі — приструнками. Гриф (вузька верх. частина інструмента) закінчується головкою з поріжком і кілочками для кріплення бас. струн,

Бандура. «Бандурист і дівчина», худ. А. Михайлюк, 1954

що йдуть уздовж грифа. Басові струни найдовші, обвиті мід. дротом — канителлю. Праворуч над декою — приструнки, закріплені вгорі на кілочках шемстка (верхня частина деки). Знизу всі струни кріплять на спец. штифтах. Зовн. вигляд Б. змінювали й вдосконалювали. Із часом кількість струн збільшували. У бандурі О. *Вересая* було 6 басів і 6 приструнків, у Б. кобзаря та лірника Г. Бондаренка — 5 басів і 5 приструнків, у Г. *Хоткевича* — 4 баси і 19 приструнків. У сучас. Б. — 10–14 бас. струн і 40–50 приструнків. Діапазон: до вел. *октави* — соль або ля 3-ї октави. Інструменти, зроблені різн. майстрами, відрізняються за розмірами й формою, що зумовлює необхідність добирати струни до кож. Б. відповідно до її звук. якостей. Спочатку використовували кишк. струни, які поступово замінили стійк. металевими. Звук видобувають щипком пучки з нігтем (природ. або штуч., *плектром*). Інструмент передбачає виконав. прийоми та штрихи: щипок, удар, тремоло, флажолет, стакато, глісандо; гамоподіб. ходи (одноголосі, паралел. терціями, секстами, октавами); гра трий чотиризвуч. акордами. Історично усталилися 3 способи гри на Б.: чернігів. (Б. тримають між колінами, лів. рукою беруть бунти, правою, вказів. і серед. пальцями — приструнки); полтав. (трохи розгорнуту назовні Б. тримають між колінами, лів. рукою беруть бунти, іноді переходять на приструнки); харків. (сучас. спосіб гри, коли лів. рукою беруть і бунти, і приструнки). Чернігів. спосіб гри не був властивий виконавству кобзарів стародав. часів, є пізнішим і походить від зрячих *аматорів*-бандуристів; пов'яз. із хроматизацією Б. (конструктор. експерименти в цьому напрямі почалися на зламі 19–20 ст.), яка унеможливила гру на приструнках лів. рукою. Після хроматизації Б. перетворилася з побут. інструменту на суто концертний. Б. має виконав. можливості подібні до *фортепіано*: можна грати всіма пальцями й видавати акорди. Інструмент тримають вертикально, притиснувши до грудей, грають по всіх струнах обома руками (харків. спосіб). Майстри-винахідники [В. *Герасименко*, О. *Корнієвський*, Т. Нечипоренко, Г. Палііївець (?–1938), І. Скляр (1906–1970), С. Снєгірьов (?–1955), В. Тузиченко (1906–1975)] знач. увагу приділяли хроматизації *звукоряду*, стабілізації форми Б. І. Скляр створив київ. Б. із хроматич. перестроюванням і розробив нову конструкцію Б., у якій поєднав київ. і харків. способи гри. 1954 розпочалося серійне вир-во Б. із перемикачами на Чернігів. муз. ф-ці. У м. Львові В. Герасименко створив Б. «Львів'янка» (з 1964 виготовляють на Львів. ф-ці муз. інструментів). Один із перших класів гри на Б. відкрито 1908 у Київ. муз.-драм. школі М. Лисенка (тепер Київс. держ. муз. ліцей імені М. В. Лисенка). Співаків-бандуристів, майстрів кобзар. мист-ва та викладачів музики готує Стрітів. пед. фаховий коледж кобзар. мист-ва (від 1989, Київ. обл.). Основа репертуару виконавців на Б. — укр. нар. пісні, *думи*, твори профес. композиторів. Серед укр. авторів концерт. творів для Б. — композитори Г. Хоткевич (героїч. поема «Байда», думи «Буря на Чорному морі», «Невільницький ринок у Кафі»), А. *Коломієць* («Українська соната» для Б. та ф-но, 1968; соната для двох Б., 1982), М. *Дремлюга* (концерт для Б. із симф. оркестром, поема-рапсодія, 1981; 3 сонати, 3 сюїти), К. Мясков (1921–2000; 4 фантазії та концерт для Б. з оркестром нар. інструментів, п'єси для Б. соло), В. *Кирейко*, М. Сільванський (1916–1985), В. *Зубицький*, В. *Губа*. Серед кобзарів-бандуристів — Ф. Гриценко-Холодний (1814–1889), В. Кабачок (1892–1958), І. Кучугура-Кучеренко (1878–1937), Ф. *Кушнерик*, Є. *Мовчан*, В. Перепелюк (1910–2000), М. Полотай (1897–1993), Г. Хоткевич. У 1950-х відроджено сольне концерт. виконання на Б. Зросла плеяда бандуристів — концерт. виконавців, деякі з них поєднують гру зі співом: нар. артисти УРСР А. *Бобир*, Г. *Нещотний*, Г. *Менкуш*, С. Баштан. Лауреати міжнар. і держ. конкурсів: Н. *Писаренко*, А. Омельченко (1926–1981), Л. Коханська (нар. 1958), К. Новицький (нар. 1948), Р. *Гриньків*, Л. Посікіра (нар. 1952) та ін. Серед укр. бандуристів в *еміграції* — В. *Ємець*, Г. *Китастий*, П. Потапенко (1914; тепер Україна — 1998; США). Б. почали широко використовувати не лише для *акомпанементу*, а також як сольний та ансамблево-оркестр. інструмент. Входить до складу *оркестрів* та *ансамблів* укр. нар. інструментів. Утворили *капели* й ансамблі: *Українську капелу бандуристів імені Тараса Шевченка* (м. Київ, 1918; з 1949 діє у м. Детройті, шт. Мічиган, США); *Національну заслужену капелу бандуристів України імені Г. Майбороди* (м. Київ, 1918); тріо бандуристок «Українка» (з 1968); Канад. капелу бандуристів (заснував 1991 В. *Мішалов*). 1981 засн. літ.-муз. квартальник «Б.» (видання Школи кобзар. мистецтва у м. Нью-Йорку, США). Проводять Міжнар.

Бандура. Сучасний вигляд

конкурс бандуристів ім. Г. Хоткевича (від 1993), Всеукр. конкурс бандуристів і кобзарів ім. В. Кабачка, Всеукр. фестиваль-конкурс бандур. мистецтва «Кобзар. роду нема переводу!» (м. Кам'янець-Подільський Хмельн. обл.), Всеукр. конкурс бандуристів «Кубок Києва» тощо. 1995 у м. Києві засн. Всеукр. спілку кобзарів (від 2002 — Нац. спілка кобзарів України).

Літ.: Кабачок В., Юцевич Є. Школа гри на бандурі. Київ, 1958; Гуменюк А. І. Українські народні музичні інструменти. Київ, 1967; Скляр І. М. Київсько-харківська бандура. Київ, 1971; Баштан С. В., Омельченко А. Ф. Школа гри на бандурі. Київ, 1984; Немирович І. О. Взяв би я бандуру. Київ, 1986; Хоткевич Г. М. Музичні інструменти українського народу. 2-га ред. Харків, 2018.

М. В. Чорна

Банду́ра, Альбе́рт (англ. Bandura, Albert; 04.12.1925, м. Мандер, пров. Альберта, Канада — 26.07.2021, перепис. місцевість Стенфорд, округ Санта-Клара, шт. Каліфорнія, США) — учений-психолог, професор (з 1964), засновник *соціально-когнітивної теорії*, член Американської академії мист-в і наук (з 1980). Був 6-ю дитиною в родині фермерів, емігрантів з України й Польщі. Навчався на ф-ті мист-в *Британської Колумбії Університету*, де захопився додатк. курсом із *психології*. 1949 отримав ступінь *бакалавра*. Переїхав до США, продовжив навчання в Ун-ті Айови (м. Айова-сіті), де діяв осередок психол. студій. 1951 закінчив *магістратуру*, 1952 здобув ступінь д-ра філософії (з клініч. психології). 1953–2021 працював у *Стенфордському університеті*. 1956 отримав громадянство США. З 1964 — професор, член Амер. психол. асоціації, 1974 обраний її президентом. Коло наук. зацікавлень: питання *вікової психології*, *педагогічної психології*, *соціальної психології*, *психотерапії* тощо (зокрема, підлітк. *агресія*, соц. та когніт. аспекти розвитку *особистості*, здатність дітей до *саморегуляції* та *самоконтролю*, процеси *соціалізації*, взаємовплив людини й соц. оточення). Провів цикл пед. *експериментів* для дослідження ролі *спостереження* та імітації поведінк. моделей у навчанні; механізмів формування агресії; опанування людиною соц. та емоц. реакцій; впливу моделювання на люд. поведінку; саморегулювання учнів у процесі навчання та ролі суб'єкт. чинників в академ. досягненнях. Багаторічні розвідки Б. вплинули на переорієнтацію психол. науки від тогочас. панів. парадигм *психоаналізу* й *біхевіоризму* до когніт. психології та теорії соціалізації. Істотно розвинув *соціального навчання теорію* (у 1980-х перейменував її на соц.-когнітив. теорію), радикально переглянувши засад. принципи біхевіоризму. Доводив, що зміни люд. поведінки зумовлені не так впливом *покарань* і *нагород*, як опосередковані мотивами, когніт. актами, саморефлексією. Вказував на діяльну активність людини у процесі навчання, важл. роль самоконтролю, самопідкріплення (самопідтримки чи самоосуду), цілепокладання, самоефективності (здатності впоратися зі склад. ситуацією). Розгорнув теорію соц.-когніт. навчання як складн. процесу взаєм. детермінації особистіс. рис людини, когніт. процесів і соц. оточення, т. з. реципрокний (від лат. reciprocus — зворотний) зв'язок суб'єкт. та середовищних чинників. Основні дослідження: «Принципи модифікації поведінки» (1969), «Агресія: аналіз соціального навчання» (1973), «Теорія соціального навчання» (1977), «Соціальні засади думки і дії. Соціально-когнітивна теорія» (1986). Від 1970-х досліджував явище самоефективності, способи її розвитку та значення для подолання *стресів*, *фобій*, психотерапевт. підтримки («Самоефективність: здійснення контролю»; 1997). Почесний президент Канад. психол. асоціації. За новатор. наук. досягнення нагороджений відзнаками *Національної академії наук США*, Амер. психол. асоціації (1980; 1999 премія Торндайка), Амер. психол. т-ва. Кавалер ордена Канади (2014). Нац. наук. медаль США (2016). Отримав 16 почес. звань від різн. ун-тів (Рим., Лейден., Нью-Йорк., Афін., Ун-ту Оттави тощо).

Бандура Альберт

Пр.: Social Learning through Imitation // Nebraska Symposium on Motivation, 1962. Lincoln, 1962; Principles of Behavior Modification. New York, 1969; Psychological Modeling: Conflicting Theories. Chicago, 1971; Aggression: A Social Learning Analysis. Englewood Cliffs, 1973; Social Learning Theory. Englewood Cliffs, 1977; Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Englewood Cliffs, 1986; Self-Efficacy: The Exercise of Control. New York, 1997; Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves. New York, 2016.

Літ.: Evans R. I. Albert Bandura: The Man and His Ideas: A Dialogue. New York, 1989; Haggbloom S. J. The 100 Most Eminent Psychologists of the 20th Century // Review of General Psychology. 2002. № 6 (2); Educational Psychology: A Century of Contributions / Ed. by B. J Zimmerman, D. H. Schunk. Mahwah, 2003; Абліцов В. Г. Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті. Київ, 2007; Столяренко О. Б. Психологія особистості. Київ, 2012; Кожушна Т. В. Самомотивація в навчальних досягненнях. Роль самоефективних переконань та постановка особистісних цілей // Міжнар. Челпанів. психол.-пед. читання. 2013. Т. 6.

Бандури́ст — див. у статті *Кобзар*.

Банду́рі, Ансе́льм [лат. Banduri, Anselmo; справжні прізвище та ім'я — ймовірно, Бандурович (Бандурич), Матій (хорв. Bandurovic, Matija); бл. 1671 або 1675, м. Рагуза, тепер м. Дубровник, Хорватія — 04.01.1743, м. Париж, Франція] — чернець-бенедиктинець, патролог, філолог, історик; з його ім'ям пов'язують т. з. Бандурієву легенду (грец. рукопис про *хрещення Русі*). Походив з аристокр. родини. Двоюрід. брат Б. Іван Алетін обіймав посаду секретаря Республіки Рагуза, володів археол. й нумізмат. колекціями. У молоді роки (1692) Б. вступив до ордену *бенедиктинців*, узяв чернече ім'я Ансельм. Навчався в монастир. школі в м. Неаполі. 1696 переїхав у м. Рим, до Колегії св. Ансельма. Потім мешкав у м. Флоренції, цікавився іст. пам'ятками, *архіва-*

Бандурі Ансельм

Бандурія

ми. Познайомився з Б. *де Монфоконом*. За його клопотанням Вел. герцог Тосканський Козімо III Медічі направив Б. в *абатство* Сен-Жермен-де-Пре (тепер у м. Парижі) для поглиблення знань з церк. історії. Там працював з грец. *рукописами* королів. б-ки, перекладав. Розпочав із *патрології*: вивчав праці Константиноп. патріарха Никифора I (806–815), Теодора Мопсуестійського (350–428), ін. грец. церк. авторів. Перший текст опублікував 1705. Далі цікавився переважно джерелами з історії *Візантії*. Серед рукописів б-ки віднайшов текст «Патріа, або Про походження міста Константинополя» («Patria seu Origines Urbis Constantinopoleus»). Підсумком дослідн. праці стало видання 1711 обшир. ілюстр. зб. «Східна імперія, або Древнощі Константинопольські» («Imperium Orientale, sive, Antiquitates Constantinopolitanae», тт. 1–2). Праця поцінована як *компендіум* багатьох раніше не опублік. і невідом. джерел. Серед них, окрім «Патріа», — список праці імп. *Костянтина VII Багрянородного* «Спостереження в книгах Костянтина Багрянородного про теми та про управління імперією» («Animadversiones in Constantini Porphyrogeniti libros de Thematibus et de Administrando imperio») та «Історія про навернення русів у віру Христову» («De Russorum ad fidem Christi conversione historia»). В оригін. грец. *манускрипті* «Історії…» назва й початок тексту були відсутні, автор — невідомий. У джерелознавстві текст (укладений між 12 ст. й 1-ю пол. 15 ст.) відомий як «Анонім Бандурі», або «Бандурієва легенда». Вважається *компіляцією* не менше трьох грец. і давньорус. джерел, що ахронічно сполучила відомості про просвітн. місію *Кирила й Мефодія*, подій за патріарха *Фотія*, хрещення Русі за князя *Володимира Святославича*. Містить пролог, оповідь про «вибір віри» Володимиром Святославичем, відправлення посольств у Рим і Візантію, друге руське посольство до імператора *Василія I Македонянина* з проханням надіслати *архієреїв* для хрещення руського люду, появу нової азбуки (наведено т. з. Бандуріїв абецедарій) тощо, завершується переказом про диво неспалимого *Євангелія*. Документ отримав розбіжні оцінки в наук. й церк. середовищах. 1718 Б. видав у м. Парижі двотомник «Монети Римських імператорів від Траяна Деція до Палеолога Августа» («Numismata Imperatorum Romanorum a Trajano Decio usque ad Palaeologos Augustos») із описом рим., грец., єгипет., візант. монет від часів імп. Траяна Деція до ост. імператора з династії *Палеологів* (249–1453). Як додаток до книги уклав *бібліографію* «Про нумізматичну бібліотеку та авторів, що писали на тему нумізматики» («Accesit Bibhotheca nummaria, sive auctorum qui de re nummaria scripserunt»), дотепер поціновану в *нумізматиці*. З 1724 до кін. життя працював бібліотекаром при дворі герцога Орлеанського. 1715 обраний почес. членом Франц. академії надписів і красн. письменства. Документи, що стосуються життя й доробку Б., зберігаються в Держ. архіві Флоренції, *Національній бібліотеці Франції*; його листи — у *Ватиканській апостольській бібліотеці* та Королів. б-ці в м. Гаазі.

Пр.: Imperium orientale, sive, Antiquitates Constantinopolitanae : in 2 vol. Paris, 1711; Numismata imperatorum romanorum a Trajano Decio ad Palaeologos Augustos : in 2 vol. Lutetiae Parisiorum, 1718; Bibliotheca nummaria sive auctorum qui de re nummaria scripserunt. Hamburgi, 1719.

Літ.: Голубинский Е. История русской церкви : в 2 т. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 1901. Т. 1; Anselmo Banduri // Catholic Encyclopedia : in 17 vol. New York, 1913. Vol. 1; Dujčev I. Medioevo Bizantino-Slavo : in 3 vol. Roma, 1968. Vol. 2; Lepissier J. La légende de Banduri et sa valeur historique: le frère de Constantin-Cyrille s'appellait-il Athanase? // Slavia. 1969. Vol. 38; Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси / Отв. ред. М. В. Попович. Київ, 1989; Никитенко Н. Крещение Руси в свете данных Софии Киевской // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. 2013. Вип. 3.

А. В. Арістова

Банду́рія (ісп. bandurria, від грец. πανδοῦρα — триструнна лютня) — традиційний струнний музичний інструмент в *Іспанії*; різновид *мандоліни*. Б. була відома в Іспанії з 16 ст. Поширена також у колиш. ісп. колоніях у *Латинській Америці*, зокрема на *Кубі*, у *Гватемалі*, *Перу*, *Колумбії*, *Чилі*, а також на *Філіппінах*. Різновидами Б. у Лат. Америці є *бандола*, каплеподібна *лютня* в Центр. та *Південній Америці*. На Філіппінах Б. наз. лаудом, на *Балеарських островах* — мандурією. Муз. теоретик Х. Бермудо (1510 — після 1560; Іспанія) у трактаті «Початок книги під назвою декларування музичних інструментів» (ісп. «Comiença el libro llamado declaraciõ de instrumentos»; 1555) описав муз. інструменти, зокрема Б. Інструмент використовували для виконання мелодій у струн. ансамблях рондала, які виникли у середньовіч. Іспанії, особливого поширення набули в Арагоні. Пізніше цю традицію перенесено в Лат. Америку та на Філіппіни. Теоретик музики і композитор П. Мінгет-е-Іроль (1733–1778 чи 1801; Іспанія) написав трактат «Правила та загальні застереження: як навчитися грі на всіх найпоширеніших інструментах, як-от гитара, типль, венола, цитара, клавікорд, орган, арфа, гуслі, бандурія, скрипка, флейта-траварса, флейта-дукле та флаутілла: з різними звуками, танцями, контрадансами та іншими подібними речами» (ісп. «Reglas, y advertencias generales: que enseñan el modo de taner todos los instrumentos majores, y mas ususales, come son la guitarra, tiple, vendola, cythara, clavicordis, organo, harpa, psalterio, bandurria, vilin, flauto traversa, flauta ducle y la flautilla: con varios tanidos, danzas, contradanzas, y otras cosas semejantes, etc.»; 1752–1754) для навчання гри на інструменті без вчителя. Ф. А. Барб'єрі (1823–1894; Іспанія) у сарсуелі (1864) одним із перших композиторів використав Б. на сцені. Серед композиторів, які писали твори для Б., були І.-М.-Ф. *Альбеніс*, А. *Барріос*, Х. Турина (1882–1949; Іспанія). У 1-й пол. 19 ст. роль і значення Б. в Іспанії були подібними до мандоліни в *Італії*. Б. часто поєднували з *гітарою*. 1878 у м. Мадриді створено гурт «Іспанські студенти» (ісп. «Estudiantes Españoła»), учасники якого грали на Б. і гітарах. Гастролювали *Європою* та Пн. і Пд. Америкою. Їхні виступи викликали величез. сусп. інтерес до інструмента, що був маловідомим. Б. належить до сімейства лютні. Дизайн походить від цистри та гітари. Сучасна Б. має невел. грушоподіб. дерев'яний корпус, дві плоскі *деки*, коротку шию з натягнутими 5–7 (зазвичай 6) здвоєними *струнами*, яка закінчується лопаткоподіб. головкою. Налаштовують інструмент по квартах або квінтах. Гриф має 12 ладів. Звук видобувають за допомогою корот. твердого *плектра*. Грають на Б. характерним для подіб. інструментів прийомом

звуковидобування, який наз. тремоло (див. *Мелізми*). Б. часто використовують в ісп. нар. музиці, у багатьох стилях нар. та популяр. музики.

Літ.: Esses M. Dance and Instrumental Diferencias in Spain During the 17th and Early 18th Centuries: History and Background, Music and Dance. Stuyvesant, 1992; Sparks P. The Classical Mandolin. New York, 2005; Irving D. R. M. Colonial Counterpoint: Music in Early Modern Manila. New York, 2010; Gymez M. H. Instrumentos musicales en San Salvador de Atienza. Madrid, 2014; Schechter J. M. Bandurria // The Grove Dictionary of Musical Instruments : in 5 vol. 2nd ed. New York, 2014. Vol. 1.

Ба́нер (англ. banner, первісно — прапор, від давньофранц. baniere — знамено, штандарт, з прагерман. bandwa — розпізнавальний знак, прапор, штандарт) — 1) Спеціально виготовлене розтягнуте полотно, *транспарант* із написом рекламного або інформаційного змісту. Використовують у місцях торгівлі, проведення мас. заходів (напр., політ. мітингів, форумів), на об'єктах культ. і спорт. *інфраструктури*, переважно для зовн. *реклами*.
2) Заголовок реклам. характеру на всю шпальту друк. продукції.
3) В інтернет-рекламі — статич. або анімований граф. блок (рідше відеофайл), пов'язаний *гіперпосиланням* із *вебсайтом* рекламодавця (або сторінкою з додатк. інформацією) і призначений для залучення трафіку на цей вебсайт (див. *Веббанер*).

Банерджі́, Абгіджі́т Вінаяк (бенгал. অভিজিৎ বিনায়ক বন্দ্যোপাধ্যায়; англ. Banerjee, Abhijit Vinayak; нар. 21.02.1961, м. Бомбей, тепер м. Мумбаї, шт. Махараштра, Індія) — економіст, член Американської академії мист-в і наук (з 2004). Чоловік Е. *Дюфло*. Закінчив 1981 бакалаврат Президент. коледжу в Калькутті (Індія) та магістратуру Ун-ту Джавахарлала Неру в м. *Делі* (1983). У 1988 здобув ступінь д-ра наук з економіки в *Гарвардському університеті*. З 1991 викладав у Гарвард. ун-ті, *Принстонському університеті* та *Массачусетському технологічному інституті*. Сфера наук. зацікавлень — економіка *розвитку* та економіка *бідності*. Разом з Е. Дюфло проводили польові *експерименти* для виявлення причиново-наслідк. зв'язків в економіці. Досліджували ефективність прост. точк. заходів щодо покращення життя людей у бідн. р-нах. Для цього використовували *рандомізовані контрольовані дослідження*, вивчаючи окр. чинники, які впливають на якість *освіти*, *медицини*, доступ до питн. води та якіс. харчування. 2003 Б. став одним із засновників «Лабораторії боротьби з бідністю імені Абдула Латіфа Джаміля» («Abdul Latif Jameel Poverty Action Lab.») — н.-д. центру з напрацювання наук. бази мех-мів боротьби з *бідністю*. Лаб. створено для проведення рандоміз. оцінювання, за допомогою якого визначають заходи протидії бідності в різн. сферах: від с. г. та охорони здоров'я до управління й освіти. Ці дослідження дозволяють отримати обґрунт. дані щодо ефективності певн. заходу з протидії бідності. Учасники лаб. провели бл. 1000 рандоміз. експериментів у понад 80 країнах. Унікальність роботи Б. полягає у використанні нетип. для екон. наук польових експериментів, а також практ. характері досліджень. Напрацювання науковця використав уряд Індії для профілактики *анемії*, поширеної серед бідн. нас. країни (уряд. програма з субсидіювання солі, збагаченої *залізом* і *йодом*). Висновки Б. стали підґрунтям інд. програми «Начитана Індія» («Reed India»), спрямованої на покращення навичок читання дітьми, у якій взяли участь понад 34 млн дітей (2019, оцінка). Залучення до шкіл додатк. вчителів і *волонтерів* сприяло підвищенню рівня грамотності. Досвід Б. дав поштовх до використання в сусп. науках рандоміз. досліджень, які до того були поширені переважно в природн. студіях (насамперед у *медицині доказовій*). 2013 *Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун* запросив Б. до групи експертів, які займалися оновленням *Цілей розвитку тисячоліття* на період після 2015. Лауреат Нобелів. премії з економіки (2019) разом з економістами Е. Дюфло та М. *Кремером* за «експериментальний підхід до вирішення проблеми глобальної бідності», премії Б. Хармса Кільського ін-ту світ. економіки (2014) та ін. премій. Почесний доктор літератури Університету Калькутти (з 2020).

Пр.: У співавт. — Poor Economics: A Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty. New York, 2012; Good Economics for Hard Times. New York, 2019; У кр. перекл. — Економіка бідності. Як звільнити світ від злиднів. Київ, 2017; Дієва економіка для важких часів. Київ, 2021.

Банерджі Абгіджіт Вінаяк

Банжу́л, Банджул (англ. Banjul) — див. у статті *Гамбія*.

Банжу́льська ха́ртія — див. *Африканська хартія прав людини і народів 1981*.

Баніо́ніс, Дона́тас Юо́зович (лит. Banionis, Donatas; 28.04.1924, м. Каунас, Литва — 04.09.2014, м. Вільнюс, Литва) — актор театру та кіно, режисер, народний артист Литовської РСР (з 1973), народний артист СРСР (з 1974). Нар. у сім'ї кравця. 1932–1937 навчався в серед. школі, тоді захопився *театром*, займався в драм. гуртках. 1937 вступив до Каунас. шк. ремесел, став спеціалістом із *кераміки*. Закінчив 1945 актор. студію реж. Ю. Мільтініса (1907–1994; Литва), який навчав молодих акторів вживатися в роль, передавати на сцені справж. почуття, грати вел. планом. 1941–2001 — актор Паневежиського драм. театру (тепер Драм. театр Ю. Мільтініса). Паралельно вступив до муз. шк., навчився грати на ф-но та акордеоні. 1980–1988 — режисер Паневеж. театру. 1982–1984 навчався на заоч. від-ні Держ. консерваторії Лит. РСР (тепер Лит. академія музики й театру). На сцені зіграв понад 100 ролей. Зокрема, Івана Шпекіна в «Ревізорі» М. *Гоголя* (1946); Колена в «Жоржі Дандені» Ж.-Б. *Мольєра* (1947); Октавія в «Брехуні» К. *Гольдоні* (1952); Павла Корчагіна в «Як гартувалася сталь» М. *Островського* (1952); Дорна в «Чайці» А. *Чехова* (1954); Банко в «Макбеті» В. *Шекспіра* (1961); міністра в «Золотому коні» Я. *Райніса* (1963); Бризгалова в «Кафедрі» В. *Врублевської* (1980). Самостійно вивчив нім. мову, згодом під час зйомок у Німеччині озвучував свої ролі. Володів також яп. та англ. мовами. Співпрацював з багатьма кінорежисерами, зокрема, з В. Жалакявічюсом (1930–1996; Литва), Г. *Козінцевим*, А. *Тарковським*, Е. *Рязановим*, М. *Калатозовим*, К. Вольфом (1925–1982; Німеччина), А. Бренчем (1929–1998; Латвія), Х. Земаном (1937; тепер Чехія — 2000; Німеччина) та ін. Кар'єру в *кінематографі* розпочав 1959 в

Баніоніс Донатас

кінострічці «Адам хоче бути людиною» реж. В. Жалакявічуса. Знімався в лит., рос. та нім. фільмах. Стрічка «Ніхто не хотів помирати» (1965; реж. В. Жалакявічюс) принесла акторові міжнар. славу. 1968 зіграв радян. розвідника К. Ладейнікова (роль озвучив О. Дем'яненко; 1937–1999; Росія) у фільмі С. *Куліша* «Мертвий сезон». Акторські роботи принесли Б. вел. популярність. 1969 знявся в спільному радян.-брит.-італ. худ. фільмі «Червоний намет» М. Калатозова. Працював з акторами Ш. *Коннері*, Л. Вануччі (1930–1978; Італія) та П. *Фінчем*. Серед ролей у кіно: пастор («Бережись автомобіля», 1966; реж. Е. Рязанов); герцог Олбані («Король Лір», 1970; реж. Г. Козінцев); Гоя («Гоя, або Тяжкий шлях пізнання», 1971; реж. К. Вольф, за романом Л. *Фейхтвангера*); Кріс Кельвін («Соляріс», 1972; реж. А. Тарковський, за мотивами роману С. *Лема*); Л. ван *Бетховен* («Бетховен. Дні життя», 1976; реж. Х. Земан). Загалом у творчій біографії понад 70 кінофільмів. На поч. 2000-х переїхав до м. Вільнюса, виступав у Лит. нац. драм. театрі. 2014 до 90-річчя актора реж. М. Ананьєв (нар. 1969; Росія) зняв док. телефільм «Донатас Банионіс. Я залишився самодин». За актор. роботу у фільмі «Ніхто не хотів помирати» (1965) нагороджений призами на МКФ в Карлових Варах (1966) і Всесоюз. кінофестивалі. На МКФ пригодниц. фільмів у м. Софії 1969 отримав премію як виконавець гол. ролі («Мертвий сезон», 1968), у 1999 — приз «Пані удача» ім. П. Луспекаєва: «За мужність і видатні заслуги у творчості» на Відкр. рос. фестивалі кіно країн СНГ і Балтії «Кіношок» у м. Анапі; 2004 — приз Фонду Р. Бикова на МКФ дит. кіно в м. Москві. Лауреат Держ. премії СРСР (1967, за фільм «Ніхто не хотів помирати»; 1977, за фільм «Втеча містера Мак-Кінлі», 1975), Нац. премії НДР (1972; за фільм «Гоя, або Тяжкий шлях пізнання», 1971), Нац. премії Литви в галузі культури та мист-ва (2013). Почесний громадянин м. Паневежиса (з.1999). Нагороджений орденами Вел. князя Литовського Гедиміна III ступ. (1994) і «За заслуги перед Литвою» (2004).

Пр.: Memuarai. Vilnius, 2004.

Літ.: Волошин Ю. Вечір патріарха. Донатас Банионіс: «Усе на світі вічне... крім дружби СРСР і НДР» // Дзеркало тижня. 2006. 2 червня; Nochimson M. World on Film: An Introduction. Chichester; Malden, 2010; Бабій О. Донатас Банионіс: «Я вже в тому віці, коли приймаєш усі закони життя» // Кіно. Театр. 2013. № 2; De Forest S. Must-SeeSci-fi: 50 Movies That Are out of This World. Philadelphia, 2018; Kelly C. Soviet Art House: Lenfilm Studio Under Brezhnev. New York, 2021.

Банíція (пізньолат. bannitio, від bannire — засудити на вигнання), виволання — вигнання особи за межі держави або окремої її частини (краю) з позбавленням громадянських прав; вид покарання у *Великому князівстві Литовському*, зокрема в українських землях, що входили до його складу. Згідно зі Статутом Вел. князівства Литов., у такий спосіб карали за деякі тяжкі злочини, насамперед зловмис. невиконання суд. рішень. Вигнання було довіч. і тимчас. (на певн. строк), гол. (коли виганяли за межі д-ви) і «меншим» [з певн. частини (краю) д-ви]. Особи, піддані такому покаранню, наз. виволанцями, баніованими, банітами. Виволання здійснювали на підставі великокняж. грамоти — т. з. листа виволаного, що зазвичай забороняли жителям Вел. князівства Литов. надавати банітованій особі притулок, мати з нею будь-які стосунки. У певн. випадках виволанці отримували великокняжі охорон. листи (глейти), які дозволяли їм безперешкодно переміщуватися тер. д-ви в пошуках доказів невинуватості. Ці глейти, так само як і листи виволані, оголошували возні, їх також вивішували на ярмарках та в ін. людних місцях. Для представників *шляхти* Б. означала позбавлення честі, що обмежувало у правах обіймати певні посади. Для нижч. соц. прошарків, які уникли *смертної кари* за злочин, застосовували бичування, після чого кат виводив засудженого за стіни міста при світлі ліхтаря.

Літ.: Статут Вялікага княства Літоускага 1588. Тэксты. Даведнык. Каментары / Гал. рэд. І. П. Шамякін. Мінск, 1989; Виволання // Юридична енциклопедія : у 6 т. / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ, 1998. Т. 1.

Л. А. Сухих

Банк (франц. banque, від італ. banco — лава, конторка) — кредитно-фінансова *інституція*, що здійснює залучення та нагромадження вільних грошових коштів (вкладів) юридичних і фізичних осіб, а також платіжні грошові операції та операції з цінними паперами, проводить кредитування орг-цій, підприємств і населення (надає *кредити*, *позики*). Законом України «Про банки і банківську діяльність» визначено, що Б. — юрид. особа, яка на підставі банків. *ліцензії* має виключне право надавати банків. послуги. Банківські структури започатк. у 14 ст. (*Італія*, *Німеччина*, *Нідерланди*). Перший акціон. Б. засн. у м. *Лондоні* (1694). В Україні до кін. 18 ст. кредит провадився лише у формі лихвар. операцій (позики грошей у поміщиків, купців, а на Правобережжі також і в катол. *монастирів*). *Кредитна система* на тер. сучас. Україні почала складатися наприкін. 18 ст. Із 1783 розгорнув діяльність Дворян. Б., який давав дворянам позички під заставу «душ» (1786 реорганіз. у позичковий Б.). 1806 у містах *Одесі* та *Феодосії* відкрилися дисконт. контори (філії засн. 1798 у м. Санкт-Петербурзі Дисконтної контори); 1817 їх реорганізовано в Держ. комерц. Б., що мав контори в містах Одесі (з 1819), *Києві* (з 1839), *Харкові* (з 1843), *Полтаві* (з 1852). Після *селянської реформи 1861* виникло кілька місц. земельних Б., які мали такий осн. *капітал*: Бессарабсько-Тавр. в м. Одесі — 6,5 млн крб, Харків. — 8 млн крб, Київ. — 5 млн крб, Полтав. — 4 млн крб, Херсон. земський в м. Одесі — 8 млн крб. Поряд з установами держ. Б. діяли також приват. «банкіри» та «дисконтери». Крім того, провадили операції з дисконту *векселів* і видавали позички під заклад майб. врожаю на т. з. київ. контрактах. Більшість місц. Б., що виникли у 1870–1890-х, були

Банк. Одне з відділень «Ощадбанку». Україна

Електронна версія на порталі http://vue.gov.ua

поглинуті вел. «столичними». До 1917 в Україні діяло лише 3 місц. комерц. акціон. Б.: Київ. приват. комерц., Одес. купецький і Одес. дисконт., осн. капітал яких становив бл. 10 млн крб. До *Української революції* гол. позиції в економіці посідали імперські Б.: Держ. (на його контори припадало бл. 13–15 % всіх вексел. і комерц. операцій), Петербурз. міжнар. (1914 на тер. України діяло 35 філій), Об'єднаний (31 філія), Азовсько-Донський (23 філії), Рос. для зовн. торгівлі (17 філій). У 1890-х із розвитком монополіст. капіталу відбулось інтенс. зрощування банків. капіталу з промисловим. Так, Петербурз. міжнар. і дисконт. Б. були зв'язані з укр. *металургією* і кам'яновуг. *Донбасом*. Азовсько-Донський контролював більшість підприємств цукр. пром-сті України. Значне місце серед кредит. установ посідали іпотеч. Б., які переважно обслуговували поміщиків. Наприкін. 19 — на поч. 20 ст. в Україні утв. т-ва взаєм. кредиту (1915 їх було 418), а також позичково-ощадні каси. Т-ва акумулювали кошти серед. та дрібн. *буржуазії* міст; каси — верхівки ремісництва, крамарів, селян. *Банківська система* в Україні базувалася на внутр. нагромадженні капіталів. Після *Жовтневого перевороту 1917* серед важл. заходів більшовиц. влади (див. *Більшовизм*) було завдання *націоналізації* Б. Банківську справу оголосили держ. *монополією*, усі приват. акціон. комерц. Б. націоналізовано. У рад. добу функціонувала одноріневна централіз. банків. система, де провід. роль відігравав Держбанк СРСР. Крім того, діяли Будбанк СРСР, Зовнішторгбанк та ощад. каси. У незалеж. Україні створено дворівневу банків. систему, основу якої становлять *Національний банк України* (НБУ) та комерц. Б. (див. *Банківська система України*). НБУ веде Держ. реєстр Б., що містить визначені НБУ відомості про Б. та їхні відокремл. підрозділи, а також філії та представництва іноз. Б. в Україні.

Основною функцією Б. є посередництво при перерозподілі вільн. грош. ресурсів: залучення коштів від тих, хто ними тимчасово не користується, й передача тим, хто їх потребує. Відповідно до забезпечення осн. цілей і завдань, покладених на Б., виділяють такі групи функцій: платіжно-розрахункова, ощадно-капіталотворча, кредитно-інвестиційна. Серед прибл. 200 операцій, які виконують сучас. Б., виділяють кілька базових, що й визначають первинну сферу банків. діяльності: а) приймання вкладів (*депозитів банківських*) від юрид. і фіз. осіб; б) відкриття та ведення поточ. рахунків клієнтів і Б.–кореспондентів, зокрема переказ грош. коштів із цих рахунків за допомогою платіж. інструментів та зарахування коштів на них; в) розміщення залуч. коштів від свого імені, на влас. умовах та на влас. ризик. Б. також має право здійснювати такі операції та угоди: а) операції з валют. цінностями; б) *емісію* влас. *цінних паперів*; в) орг-цію купівлі-продажу цінн. паперів за дорученням клієнтів; г) операції на ринку цінн. паперів від свого імені; ґ) надання *гарантій* і *порук* та ін. зобов'язань від третіх осіб, які передбачають їх виконання у грош. формі; д) придбання права вимоги на виконання зобов'язань у грош. формі за поставлені товари чи надані послуги з ризиком виконання таких вимог і прийом платежів (факторинг); е) *лізинг*; є) послуги з відповідал. зберігання та надання в оренду *сейфів* для зберігання *цінностей* та документів; ж) випуск, купівлю, продаж і обслуговування *чеків*, *векселів* та ін. оборот. платіж. інструментів; з) випуск банків. платіж. карток і здійснення операцій з використанням цих карток; і) надання консульт. та інформ. послуг щодо банків. операцій тощо. У *ринковій економіці* функціонують різні види Б. За формою власності: держ. (100 % статут. капіталу яких належать д-ві); приват.; кооперативні. За масштабами операцій: роздрібні; оптові. За тер. охопленням: міжнар.; регіон.; локальні. За колом виконуваних операцій: універс., спеціалізовані. В Україні більшість Б. універсальні. Спеціалізовані Б. орієнтуються на: а) обслуговування певн. категорії клієнтів; б) обслуговування переважно юрид. та фіз. осіб у межах певн. галузі (Б. з галузевою спеціалізацією); в) наданні невел. кола послуг для більшості своїх клієнтів (Б. із функціонал. спеціалізацією). Так, в Україні за функціонал. спеціалізацією виділяють ощад., іпотеч., клірингові, інвестиційні Б. За порядком формування статут. фонду комерц. Б. поділяють на публічні акціон. т-ва та приватні. Залежно від екон. змісту всі види діяльності Б. «другого рівня» (див. *Банківська система*) поділяють на 3 групи: акт. операції, пасив. операції, банків. послуги. У багатоманітті функцій Б. стали осн. рушійною силою розвитку економіки та забезпечення реалізації необх. госп. зв'язків.

Дж.: Про банки і банківську діяльність: Закон України № 2121-III від 7 грудня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 5–6. Ст. 30.

Літ.: Альтерзон С. Г. Нарис розвитку київської кредитової системи. Київ, 1929; Савлук М. І. Вступ до банківської справи. Київ, 1998; Стельмах В. С., Шаповалов А. В., Кротюк В. Л. та ін. Кредитна система України і банківські технології : у 3 кн. Львів, 2002; Васюренко О. В. Банківські операції. 6-те вид., перероб. і допов. Київ, 2008; Холодна Ю. Є., Рац О. М. Банківська система. Харків, 2013; Благун І. І. Банківська система України в умовах турбулентності фінансового ринку: теорія, методологія, практика. Івано-Франківськ, 2020.

Банк біологі́чний, біобанк, біорепозитарій — місце або установа, призначена для збору, обробки, зберігання і розповсюдження біологічних матеріалів. У таких установах за спец. умов зберігають зразки *тварин*, *рослин*, біол. матеріалів людини, ін. живих орг-мів. Здебільшого формою зберігання є організ. *колекції* біол. зразків, а також *картотеки* або *бази даних* із супровід. інформацією. Б. використовують у *генетиці* й *селекції* або для збереження ресурсів чи діагностики. Збір і зберігання *органів*, *тканин*, *клітин* та біол. продуктів (ДНК, *протеїнів*, *гормонів*) з метою терапії, діагностики й лікування забезпечують спец. лабораторії в закладах охорони здоров'я. Біологічні зразки людини для досліджень отримують з різн. ресурсів на підставі попереднього згоди для використання в конкр. біол. дослідженні. Здебільшого зразки одержують після проведення маніпуляцій під час надання мед. допомоги. На світ. рівні діяльність Б. б. координує Міжнар. т-во біол. та екол. репозитаріїв (англ. International Society for Biological and Environmental Repositories, ISBER). Б. б. поділяють за низкою критеріїв: за призначенням (архівні, музейні, клін., суд.-мед., дослідницькі, трансплантаційні); спеціалізацією добору біоматеріалу [біобанк захворювань (кардіол., ендокрин., онкол.), популяц., стовбурових клітин,

Банк біологічний

пупов. крові, генет. інформації); за формою власності (приватні, публічні); за метою проведення госп. діяльності (комерц., некомерц.); за формою існування (вірт., реальні) тощо. Б. б. виконують функції посередника між донорами біоматеріалу та фарм., діагност., біотехнол. компаніями, дослідн. орг-ціями, наук. установами, освіт. закладами, дослідниками. Генетичні банки — це сховище насіння, *меристем*, статев. і сомат. клітин, придат. для відтворення представників видів, сортів і порід. Найбільше всесвіт. сховище насіння — Свалбардський глоб. банк насіння рослин на о. Шпіцберген у Норвегії. В Україні Б. б. представлені банками пупов. крові (стовбур. клітин), окр. колекціями біол. зразків тканин на рівні закладів охорони здоров'я, мед. *закладів вищої освіти* й наук. установ, а також генбанками насіння. Підрозділом Ін-ту проблем кріобіології і кріомедицини НАН України є Низькотемператур. банк біол. об'єктів (НТББО), що має статус Нац. надбання (з 2002). Тут зберігаються біол. зразки різн. видів і рівнів орг-ції: фракції крові, тканини й суспензії клітин твар. походження, ген. ресурси росл., ксено- й аллоген. походження, мікроорг-ми тощо. До 2022 в Україні існував Нац. центр генет. ресурсів рослин України (НЦГРРУ) Ін-ту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН України, що здійснював наук.-метод. керівництво й координацію роботи з формування та ведення Нац. генбанку рослин України. Загалом в Україні зберігається понад 150 тис. генет. матеріалів рослин, що належать до 544 видів с.-г. культур і 1802 зразків рослин (2021, оцінка). Колекція містить 39 тис. унікальних генет. зразків, які походять з України. У Нац. центрі генет. ресурсів рослин було сформовано Генбанк польов. культур обсягом 65,7 тис. зразків, що становив Нац. надбання (з 1999). У цьому генбанку були представлені зразки насіння *зернових*, *зернобобових культур*, *круп'яних культур*, *олійних культур*, *кормових культур*. Серед них — зразки селекц. сортів, місц. сортів і форм, селекц. ліній, синтет. *популяцій*, диких родичів культ. рослин тощо. Загалом у НЦГРРУ зберігалося понад 160 тис. сортів і гібридів з усього світу, включно зі старовинн. сортами *ярих культур*. У травні 2022 установа постраждала під час боїв за м. *Харків* (див. *Російсько-українська війна*), колекції частково втрачено.

Літ.: Вороніна І. С. Правові засади створення та функціонування біологічних банків (біорепозитаріїв) в Україні // Право та інноваційне сусп-во. 2014. № 2 (3); Новак Ж. М., Коцюба С. П. До історії створення та стану генетичних банків рослин // Генетичні ресурси рослин. 2017. № 21; Coppola L., Cianflone A., Grimaldi A. et al. Biobanking in Health Care: Evolution and Future Directions // Journal of Translational Medicine. 2019. Vol. 17. Is. 1; Angeles N. A., Catap E. S. Challenges on the Development of Biodiversity Biobanks: The Living Archives of Biodiversity // Biopreservation and Biobanking. 2023. Vol. 21. Is. 1.

Банк да́них — інформаційно-довідкова система, організована за допомогою технічних, мовних, програмних засобів і певним чином пристосована для забезпечення використання споживачами та орг-ціями. Б. д. є важл. складником *інформаційних систем автоматизованих*, функціонування яких пов'яз. із обробленням знач. масивів даних. Призначення Б. д.: накопичення та підтримання в роб. стані інформ. бази автоматиз. системи; надання колект. доступу до *інформації*, що зберігається в ньому; забезпечення користувачів навігацією керування відомостями з інформ. бази. Ефективність орг-ції функціонування Б. д. залежить від таких властивостей: оперативності автомат. підтримки та поповнення *каталогу* даних, а також доступу користувачів до інформації; гнучкості — можливості змінювати склад і форму видачі інформації, який зацікавить користувачів даних; цілісності — упорядкованості та узгодженості даних; захищеності — наявності та характеристики засобів (апарат., програм., орг., технол., юрид. тощо) щодо запобігання або виключення доступу до інформації осіб, які не мають відповід. дозволу (щоб уникнути навмис. або ненавмис. руйнування чи зміни даних). Прикладом Б. д. є Нац. банк соціол. даних «Київський архів», що містить дані досліджень гол. виробників соціол. інформації в Україні.

Банк даних

Літ.: Енциклопедія кібернетики : в 2 т. / Відп. ред. В. М. Глушков. Київ, 1973; Грицунов О. В. Інформаційні системи та технології. Харків, 2010.

Банк кро́ві — медична установа, яка займається збором, обробкою та зберіганням *крові* у вигляді препаратів для подальшого переливання. Після забору кров перевіряють на відповідність критеріям безпечності (особливо наявність *інфекційних хвороб*), визначають групу й *резус-фактор*, потім обробляють і зберігають. Сучасні Б. к. проводять забір крові, розділяють її на окр. компоненти (кріопреципітат, плазма крові, еритроцитарна маса та ін.), які надалі використовують під конкр. клініч. потреби пацієнтів. Заснування і розвиток Б. к. тісно пов'язано із переливанням крові. Перша вдала спроба переливання крові задокументована 1667 у *Франції*. Уперше переливання крові від людини до людини зафіксовано 1818: лікар-гінеколог Дж. Блондел (1790–1878; Вел. Британія) увів пацієнту з внутр. *кровотечею* внаслідок ускладнень *раку шлунку* кров від декількох *донорів*. Одним із перш. він визначив гол. показання до переливання — крововтрату. Відкриття 1901–1902 *груп крові* сприяло успіху процедури переливання крові для порятунку життя пацієнтів із крововтратами. 1922

Банк крові

у м. Лондоні організовано перш. у світі сервіс донорів крові. Згодом аналог. орг-ції створ. у багатьох країнах, здебільшого на базі лік. лаб. У 1936 в м. *Барселоні* створено Службу переливання крові, яка проводила її забір, аналіз, скринінг, сортування за групами, зберігання у спец. тарі в умовах охолодження. За потреби (за допомогою трансп. засобів, оснащ. холодильниками) транспортувала її до передових шпиталів під час *Громадянської війни в Іспанії 1936–1939*. У 1937 лікар Б. Фантус (1874; тепер Угорщина — 1940; США) заснував у м. Чикаго першу лікарню — Б. к., визначив його як установу, що мала відп. комплектацію і персонал для зберігання матеріалів донор. крові; офіційно увів термін «Б. к.». Подальший розвиток і орг-ція закладів Б. к. пов'яз. із відкриттям *резус-фактора* й резус-конфлікту (1939–1940), фіксацією перших клініч. випадків *гепатитів* після трансфузій (1943), розробкою спец. пластик. контейнерів для зберігання і переливання крові (1948), відкриттям кріопреципітату (заморож. продукту крові, вигот. із плазми) для пацієнтів з *гемофілією* (1965). Лікарняний Б. к. в закладі охорони здоров'я повинен бути оснащений спец. обладнанням. Оснащення залежить від об'ємів і потреб закладу чи закладів охорони здоров'я, з якими співпрацює Б. к. Здебільшого воно поділяється на матеріали для забору крові, зберігання крові, опрацювання і скринінгу крові, охолодження препаратів крові, а також комп'ютер. оснащення для зберігання та обліку інформації. Зберігання і транспортування компонентів крові, а також внутр. випуск і розподіл компонентів крові повинні здійснюватися з дотриманням вимог «холодового ланцюга»: за відпов. т-ри, в належ. умовах від місця заготівлі до місця їх використання, що починається від моменту забору крові від донора і триває аж до трансфузії компонентів крові реципієнту. За даними МОЗ України, щорічно донорами крові стають бл. 500 тис. людей. В Україні служба крові включає Ін-т гематології та трансфузіології НАМН України, регіон. обласні й міські станції переливання крові, Б. к., відділення переливання крові при лікарнях, кабінети й пункти переливання крові. Лікарняний Б. к. функціонує при закладі охорони здоров'я та забезпечує орг-цію надання трансфузіол. допомоги пацієнтам закладу, замовляє та отримує з регіон. установи нац. системи крові компоненти й препарати крові, зберігає, розподіляє їх, забезпечує контроль за проведенням імуногематол. досліджень перед трансфузіями. В Україні (станом на 2023) налагоджено вир-во гемокоректорів-кровозамінників і плазмозамінників.

Літ.: Вороніна І. С. Правові засади створення та функціонування біологічних банків (біорепозитаріїв) в Україні // Право та інноваційне сус-во. 2014. № 2 (3); Тимченко А. С., Сміянов В. А., Любчак В. П. та ін. Термінологія процедур забору крові та отримання її компонентів // Лікарська справа. 2015. № 5–6; Grecuccio C., Ferraro M., Colafelice M. et al. Blood Transfusion Practice: State of the Art on Promoting Blood Donation in Italy // Biomedicine & Prevention Issues. 2017. Vol. 1 (89); Guide to the Preparation, Use and Quality Assurance of Blood Components: Recommendation № R (95) 15. 19th ed. Strasbourg, 2017; Yadav A., Swami A., Kher G. Blood Bank Supply Chain Inventory Model for Blood Collection Sites and Hospital Using Genetic Algorithm // Selforganizology. 2019. Vol. 6. № 3–4; Ngo A., Masel D., Cahill C. et al. Blood Banking and Transfusion Medicine Challenges During the COVID-19 Pandemic // Clinics in Laboratory Medicine. 2020. Vol. 40. Is. 4; Singh A., Saxena R., Saxena S. A Study on the Working of Blood Bank // Journal of Medicine and Health Research. 2022. Vol. 7. Is. 1.

І. С. Попова

Банк тканин — медична установа, що здійснює зберігання консервованих органів і тканин, призначених для *трансплантації*. 1869 лікар Ж.-Л. Реверден (1842–1929; Швейцарія) оприлюднив результати дослідження пересадки алоген. шкірних фрагментів. 1881 вперше використано кістк. *алотрансплантат* для реконструкції плеч. кістки, а також оприлюднені дані використання трансплантації труп. тканин. Згодом відбулося удосконалення методів забору й пересадки тканин; доведено, що деякі тканини зберігають свою життєздатність протягом доби з моменту настання смерті людини. 1903 встановлено, що шкір. трансплантати, які зберігаються в холод. умовах після забору, життєздатні ще протягом 14 діб. Ці результати експерим. дослідженнь стали основою орг-ції Б. т. у 20 ст. У 1991 засн. Європ. асоціацію Б. т., за допомогою якої узгоджували уніфікацію правил забору й консервації тканин, створення бази звітності. Зберігання тканин за низ. т-ри визнано одним із найкращих методів консервації матеріалу. Окрім зберігання, сучас. Б. т. відповідають за обробку, заготівлю та якісне зберігання тканин для клін. використання. Б. т. створені для зберігання матеріалу, який може бути використаний для заміщення ткан. дефектів органів людини. Наявність біол. зразків дає можливість модифікувати отрим. матеріал або виростити аналог. за допомогою стовбур. клітин, що сприяє кращій виживаності реципієнта. До найпоширеніших алогенних тканин для клін. використання відносять *шкіру*, *рогівку* ока, кістк. й хрящ. тканини, серц. клапани. Б. т. активно розвиваються в багатьох країнах світу, діяльність регламентує відп. законодавча база, якою дозволено забір, дослідження, трансплантацію матеріалу, регулює орг-цію й експерт. складники їхнього функціонування. В Україні з 2013 функціонує Асоціація «Банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини», яка об'єднує клініки, наук.-досл. інститути, приват. орг-ції. Ці установи займаються переробленням, маркуванням, кріоконсервуванням, перевіркою, зберіганням тканин і клітин людини; розробляють наук. методи кріозберігання і модифікації тканин. Діють Клітин. банк ліній з тканин людини та тварин (*Інститут експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р. Є. Кавецького НАН України*); Низькотемпературн. банк біол. об'єктів (Ін-т проблем кріобіології і кріомедицини НАН України); Кріобанк Ін-ту клітин. терапії; кріобанк «Дева Кріобанк» («Deva Cryobank»); банк пуповин. крові «Гемафонд».

Літ.: Міщук І. В. Інформаційна регламентація міжнародно-правових актів трансплантації органів і тканин людини // Правова інформатика. 2011. № 3–4 (31); Narayan R. P. Development of Tissue Bank // Indian Journal of Plastic Surgery. 2012. Vol. 45. Is. 2; Dolmans M., Jadoul P., Gilliaux S. et al. A Review of 15 Years of Ovarian Tissue Bank Activities // Journal of Assisted Reproduction and Genetics. 2013. Vol. 30. Is. 3; Golemovic M., Skific M., Haluzan D. et al. Ten-Year Experience with Cryopreserved Vascular Allografts in the Croatian Cardiovascular Tissue Bank // Cell and Tissue Banking. 2022. Vol. 23. Is. 4.

І. С. Попова

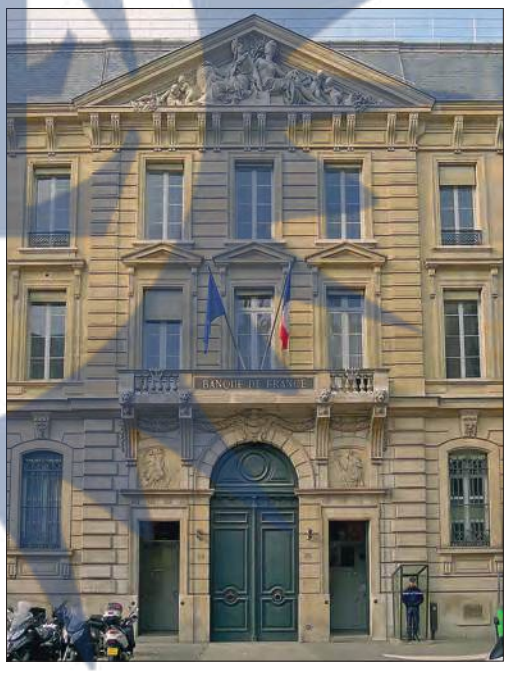
Доступ до перегляду цієї сторінки на порталі Енциклопедії України

Банк транснаціона́льний, ТНБ — сектор *корпорацій транснаціональних*, що здійснює банківську (див. *Банк*) діяльність у різних регіонах світу. ТНБ як новий тип міжнар. банку й посередник у міжнар. *капіталу міграції* набув поширення наприкін. 1960-х — на поч. 1970-х і пов'яз. із розвитком *транснаціональних корпорацій* (ТНК), які поглинали міжнар. ринки торгівлі. Значно розвинувся на поч. 1980-х — 1990-х. Для цього періоду характерні криз. явища в *економіці* країн світу, посилення регулювання банків. діяльності, що вплинуло на інвестиційну (див. *Інвестиції*) і кредитну (див. *Кредит*) діяльність Б. т. У 1990-х і на поч. 2000-х для функціонування ТНБ характерні концентрування й об'єднання міжнар. банків. капіталу, утв. єдиного європ. *ринку фінансового*, посилення *конкуренції* з боку нефін. структур. За методикою *Організації Об'єднаних Націй* транснац. вважають банки з обсягом активів (у фін. справі) не меншим від 2 млрд дол. США та влас. мережею *філій* щонайменше в 5 іноз. д-вах. Для діяльності характерні вис. питома вага міжнар. операцій (понад 50 %), *глобалізація*, універсальність послуг. ТНБ функціонують в осн. фін. центрах світу й обслуговують передусім процес переливання (вилучення переважно у формі фін. активів) капіталу, а також зовнішньоторг. (див. *Торгівля зовнішня*) операції. Надають міжнар. *позики* під *цінні папери*, торгують активами, забезпеченими управлін. функціями різн. міжнар. фондів, спекулюють (див. *Спекуляція*) *валютою*, інвестують на світ. ринку. ТНБ відкривають числен. філії за кордоном, повністю відповідальні за дії банку-засновника, перераховують частину отрим. прибутків. В Україні станом на 2021 представлено 2 ТНК, у складі яких є банків. сектор, що відповідає вимогам методики ООН: «Науково-виробничо-інвестиційна група "Інтерпайп"» і Приватне акц. т-во «Систем Кепітал Менеджмент». Стратегічне позиціювання міжнар. банків. груп у бізнес-середовищі України показало, що ключ. імпортерами капіталу в Україну станом на 2021 були європ. та рос. банків. групи.

Літ.: Вергун В. А., Кредісов А. І., Ступницький О. І. та ін. Міжнародний бізнес. Київ, 2014; Голіков А. П., Довгаль О. А., Беренда С. В. та ін. Світова економіка. Харків, 2015; Лук'яненко Д. Г., Поручник А. М., Кальченко Т. В. та ін. Глобальна економіка. Київ, 2017; Рокоча В. В., Одягайло Б. М., Терехов В. І. Глобальна економіка: парадигми та парадокси розвитку: монографія. Київ, 2017; Глобальні тенденції і перспективи: світова економіка та Україна / За ред. В. Юрчишин. Київ, 2018; Шнирков О. І., Філіпенко А. С., Заблоцька Р. О. та ін. Світова економіка. Київ, 2018.

О. А. Беззубченко

Банк Фра́нції (франц. Banque de France) — центральний банк Франції, незалежна установа, діяльність якої регламентується французьким та європейським *законодавством*. Б. Ф. засн. 18.01.1800 на основі акціон. банку «Фонд поточних рахунків» (франц. Caisse des comptes courants) Наполеоном (див. *Наполеон I Бонапарт*). Відповідно до Закону від 16.04.1803 банк отримав виключ. право здійснювати грош. *емісію* в м. Парижі, 1848 — у всій країні, став єдиним емісійним центром д-ви. Націоналізовано 1945. Відповідно до закону «Про Статут Банку Франції» (1993), Б. Ф. перетворився на незалеж. фін. ін-т, метою якого є забезпечення цін. стабільності в країні. 1998 Б. Ф. став членом Європ. системи центр. банків. Виконує осн. функції центр. банку: а) виступає емісійним центром країни; б) є банком д-ви, здійснюючи фін. обслуговування казначейства й держ. підприємств; в) виконує функції банку банків; г) реалізує монетар. політику. Специфічною для Б. Ф. є функція обслуговування юрид. та фіз. осіб (склалася історично, коли він був приват. кредит. установою; наразі діяльність обмежено Статутом банку 1993, який забороняє відкривати нові рахунки). Гол. завдання Б. Ф.: реалізація грошово-кредит. стратегії, підтримка фін. стабільності, надання фін. послуг. Керує Б. Ф. Ген. рада банку на чолі з керівником (керівник і 2 його заступники призначають терміном на 6 р. без права звільнення і не можуть обіймати ці посади понад 2 терміни). Функції поточ. управління діяльністю Б. Ф. покладено на Виконавч. к-т. Б. Ф. входить до складу Ради керівників Європ. центр. банку (ЄЦБ). До компетенції Ген. ради входять: розгляд заг. питань управління банком, зокрема кадр. політики і штат. розкладу; схвалення бюджету банку і змін до нього; складання і затвердження

Банк Франції

баланс. звіту; розробка проєкту розподілу прибутку; визначення *дивідендів*, які відраховуються д-ві тощо. Структура Ген. ради: Рада з питань грош. політики, представник Держ. казначейства і представник від службовців Б. Ф. До *компетенції* Ради з питань грош. політики входить розробка грош. стратегії та тактики д-ви, визначення осн. грош. агрегатів та ін. показників, що забезпечують досягнення цілей монетар. політики. До складу Ради з питань грош. політики входять 8 членів, очолює Раду керівник Б. Ф. Організаційно мережа Б. Ф. складається зі штабквартири в м. Парижі, 95 відділень (13 регіон. офісів включно), 20 екон. центрів, 3 центри валют. управління та 6 центрів із питань боргу домогосподарств.

Літ.: Кравець В. М., Кравець О. В. Західноєвропейський банківський бізнес: становлення і сучасність. Київ,

Онлайн-версія на сторінці https://vue.gov.ua

2003; Мельник П. В., Тарангул Л. Л., Гордей О. Д. Банківські системи зарубіжних країн. Київ, 2010; Діденко О. М. Гармонізація інтересів держави та бізнесу при регулюванні банківської діяльності: теорія, світовий та вітчизняний досвід. Суми, 2015; Ковбаса В. А. Перспективи формування нових регулюючих інститутів світової валютної системи // Ек. та держава. 2017. № 11; Ковбаса В. А. Сучасні тенденції та перспективні напрями реформування міжнародного валютного фонду // Інвестиції: практика та досвід. 2017. № 22.

Т. В. Марена

Ба́нка (нім. Bank, нідерланд. bank — мілина) — мілководна ділянка *ложа океану*; окреме підвищення морського дна. Розташ. зазвичай у межах підвод. окраїни *материка*. На вузьк. шельфах уздовж горист. узбереж трапляються скелясті Б. Розрізняють також піщані Б., які під впливом течії можуть змінювати обриси й розташування. В океанах мають вулкан. або корал. походження. З огляду на невел. глибину можуть становити небезпеку для судноплавства. Завдяки прогріванню та освітленню води на мілині інтенсивно розвивається *планктон*. Вважаються важл. рибопром. районами, зокрема відомі *Велика Ньюфаундлендська банка*, Доггер-Б. у *Північному морі*.

Банк-д'Арге́н національний парк (араб. المنتزه دارغوين بانك الوطني, франц. Parc national du banc d'Arguin) — природно-заповідна тер. у *Мавританії*; об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1989). Природ. парк пл. 12 000 км² створено 1976, статус нац. має з 1978, водно-болот. угідь міжнар. значення — з 1982. Тер. Б. н. п. 1986 розширено на 210 га завдяки включенню до його складу природ. заповідника Кап-Блан. Розташ. у Пн.-Зх. Мавританії в регіоні Дахлет-Нуадібу. Охоплює тер. зх. узбережжя *Атлантичного океану* та прибереж. мілководдя — від пд. краю п-ова Рас-Нуадібу (мис Кап-Блан) на Пн. до мису Тіміріс на Пд. Б. н. п. є частиною тропіч. *шельфу* Гольф-д'Арген завширшки до 150 км. Шельф, утв. припливами, відокремлює зат. Арген від Атлантики. Узбережжя д'Арген сформоване піщаними *дюнами*, водно-болот. угіддями, прибереж. мілководдями, невел. островами, найб. серед яких — Арген, Кидії, Нірумі, Найр, Тідра. Упродовж року переважають океан. пасати з *Канарських островів*, які пом'якшують вплив гарматану (сух., пилового, пн.-сх. пасату) із *Сахари* та створюють вологий помір. клімат із серед. т-рою від +16–19 °С до +28–32 °С та відсутністю опадів. На тер. Б. н. п. постійно проживають до 500 осіб, які можуть займатися виключно традиц. видами господарювання. Фауна прибереж. мілководь Б. н. п. багата й різноманітна. Тут мешкають численні види *риб*, *молюсків*, мор. черепахи, *дельфіни* та багато видів ін. мор. тварин, але найб. значення вони мають для сезон. міграцій птахів. Б. н. п. — місце зимівлі та гніздування для багатьох палеарктичних і афротроп. видів птахів (щонайменше 108). На зимівлю до Б. н. п. злітаються понад 3 млн птахів, включно з сотнями тисяч чор. крячка (*Chlidonias nigra*) та *фламінго*, грицика малого (*Limosa lapponica*), побережника ісланд. (*Calidris canutus*), пісочника великого (*Charadrius hiaticula*), сивки морської (*Pluvialis squatarola*) і травника (*Tringa totanus*). На цій тер. зимують *косарі*. Серед місц. птахів у Б. н. п. поширені баклан африканський (*Phalacrocorax africanus*), *пелікан рожевий*, *крячок каспійський*, крячок чорнодзьобий (*Gelochelidon nilotica*), крячок королів. (*Thalasseus maximus*), чапля берегова (*Egretta gularis*), а також підвиди чаплі сірої (*Ardea cinerea monica*), косаря (*Platalea leucorodia balsa ci*). У Б. н. п. постійно мешкають *популяції* 15 видів водоплав. птахів чисельністю до 40 тис. пар. Рослинний світ бідний. У піщаних дюнах рослинності майже немає, біля підніжжя скеляс. пагорбів поширені тамарикс, карлик. акація, ластовень. У центр. р-нах поширено молочаєве

Банк-д'Арген національний парк

різнотрав'я та колючі чагарники. Б. н. п. — екосистема, багата на біорізноманіт. пожив. й орган. речовини завдяки природно-клімат. умовам, що забезпечує підтримку мор. та прибереж. середовищ.

Літ.: Wolff W., Land J. van der, Nienhuis P. et al. The Functioning of the Ecosystem of the Banc d'Arguin, Mauritania: A Review // Hydrobiologia. 1993. Vol. 258; Michel J., Westphal H., Hanebuth T. Sediment Partitioning Andwinnowingin a Mixedeolian-Marine System (Mauritanian Shelf) // Geo-Marine Letters. 2009. Vol. 29. Is. 4; Araujo A., Campredon P. Banc d'Arguin (Mauritania) // The Wetland Book / Ed. by C. Finlayson, G. Milton, R. Prentice et al. Dordrecht, 2016; Claudino-Sales V. Banc D'Arguin National Park, Mauritania // Coastal World Heritage Sites. Dordrecht, 2019.

Банке́й, Йота́ку (яп. 盤珪永琢; 1622, с. Хамада, тепер префектура Хьоґо, Японія — 1693, там само) — філософ *дзен*, монах, художник, поет і каліграф. Нар. у багатодіт. сім'ї, був наймолодшим з трьох синів, мав 4 сестри. Батько — вільний *самурай* (ронін) з о. Сікоку, лікар, послідовник *конфуціанства* (пом. 1632). Б. з дитинства демонстрував бунтів. норов, кинув школу, підлітком був вигнаний з дому. Від 13 р. навчався на *священника* сімейного храму. Зацікавився *буддизмом*, практикував школу Чистої Землі (див. *Амідаїзм*), тантр. буддизм, отримав перший досвід відлюд. життя. У 16 р. став учнем Умпо Дзенсе (1572–1653) з Дзуіодзі — учителя дзен із гілки мьосіндзі шк. ріндзай-сю, бл. 1640 отримав від нього чернечу посвяту та реліг. ім'я Йотаку (букв. «тривале полірування геми розуму»). Відбув 4-річ. *паломництво*, практикував *медитацію* та сувору *аскезу*. 1651 був учнем кит. вчителя Тао-че в монастирі Софукудзі в м. *Нагасакі*, отримав від нього визнання спадкоємності (інка), але відмовився від престиж. монастир. посади. Повернувся на батьківщину. Після смерті вчителя Умпо удостоєний інки від його спад-

коємця та вис. статусу в мьосіндзі (1659). Друзі дитинства заснували храм для Б. в рід. селі, відомий як Ремондзі — Храм Брами Дракона. Мірою зростання популярності Б., серед знат. самураїв (*даймьо*) ставало престижним прийняти в себе мудреця й надати йому храми в маєтках. У 1660–1670-х багато подорожував, вів бесіди, навчав, проповідував, часто усамітнювався в *обителях*. Після 1679 проводив масові публ. проповіді, цикли лекцій, на які збиралися слухачі з усіх регіонів і прошарків яп. сусп-ва, а також монахи різн. будд. шкіл. Стрижнем філософії Б. є концепт абс. *буття* як Ненародженого, через який він інтерпретує всі традиц. проблеми будд. *філософії*. Ненароджене, або Ненароджений розум *Будди* — істин., споконвіч., нествор., витоковий розум, який є в кож. людині. Визначав Ненароджене як завжди-діюче, живе, просвітлювальне, всім-керуюче, позачасове, безсмерт., безмеж., досконале, утримувача *гармонії*. За вченням Б., розум Будди не треба набувати (вища мудрість притаманна людині від народження), але варто навчитися «перебувати в ньому», «користуватися ним», бути собою, природ. і безпосереднім, мислити і діяти спонтанно, відчувати *істину*. Повчав про звільнення від *егоцентризму*, прив'язаності до імен, *ідентичностей*, ілюзій, набутих шкідл. звичок. Серед найвідом. *заповідей*: «Не народжуйся», «Перебувай у Ненародженому». На відміну від традиції, яка вважала дзен неприступним для пересіч. людей, Б. стверджував, що сутність вчення дзен — проста і зрозуміла, не вимагає вченості, знань класич. кит. мови і спец. *термінології*, обов'язк. дотримання сувор. аскет. приписів, монастир. життя, читання *сутр* тощо. У зрілий період вчителювання відмовився від методики *коанів*, вживав повсякденну мову. Гол. центрами поширення вчення Б. були храми Ремондзі в с. Хамаді, Ньоходзі в м. Одзу (тепер префектура Ехіме) й Коріндзі в м. Едо (тепер м. Токіо). Сам Б. за своє життя майже нічого не написав, окрім нечислен. листів і бл. 50 поезій. Записи бесід і лекцій, виголошених Б. 1690 в храмі Ремондзі (60 лекцій) і храмі Хосіндзі в м. Маругаме (тепер префектура Кагава), лягли в основу відтворення його вчення. Після смерті Б. його учні (зокрема, Іцудзан) записали низку спогадів про бесіди, розмови й зустрічі Б. в ост. роки його життя.1690 отримав від імператора Японії титул «Вчитель Благої Просвітленої Мудрості». 1740 посмертно нагороджений титулом «Кокусі» — Вчитель нації. Постать і вчення Б. відіграли важл. роль у популяризації дзен і одночасно вийшли поза межі ортодокс. традиції. Після періоду забуття інтерес до вчення Б. відродився у 20 ст. Записи його вчення були зібрані з провінц. храмів, видані й перекладені різн. мовами.

Банкей

Дж.: Англ. перекл. — The Unborn: the Life and Teachings of Zen Master Bankei, 1622–1693 / Trans. by N. Wadell. Rev. ed. New York, 2002.

Літ.: Buddhist Spirituality. Later China, Korea, Japan and the Modern World / Ed. by T. Yoshinori. Delhi, 2003; Dumoulin H. Zen Buddhism: A History : in 2 vol. Bloomington, 2005. Vol. 2: Japan; Хаскел П., Хакеда Ё. Дзэн Банкэя / Пер. с англ. О. Т. Тумановой. Москва, 2009; McDaniel R. B. Zen Masters of Japan: The Second Step East. North Clarendon, 2016.

А. В. Арістова

Банке́т (франц. banquette, від провансал. banqueta, з banc — лава) — 1) У військовій справі (*фортифікація*) — додатковий насип з внутр. боку *бруствера*, що призначався для розміщення стрілків; висота насипу мала забезпечити зручність стрільби, за необхідності до нього прилаштовували сходи (використовували і як спостереж. пункт, зокрема для коригування арт. вогню).
2) Невисокий земл. вал або канава, що захищає залізн. колії від стікання дощ. води.
3) Підвищення на судні для встановлення компасів.

Банке́т, бенкет (франц. banquet, від італ. banchetto — маленька лава, з banco — лава) — урочистий званий обід чи вечеря, учта (бенкет) на честь певн. особи, ювіляра, знамен. події, дати.

Ба́нківська офшо́рна зо́на — різновид *офшорної зони*, яку використовують економічні суб'єкти для здійснення банківських операцій з *нерезидентами* на вигідніших (порівняно з національними) умовах із метою збільшення *капіталу*. Для залучення іноз. капіталу в Б. о. з. встановлено особливо сприятл. режим проведення банків. операцій, податкові та ін. *пільги*: екон. суб'єкти звільнені від обов'язк. внесків до Фонду захисту банків. вкладів; не встановлено величину банків. капіталу та ін. банків. нормативи; мін. або повна відсутність вимог резервування *депозитів*, обмежень щодо конвертованості *валюти*; забезпечено вис. рівень банків. секретності. Проведення банків. операцій регулює *держава* на умовах лояльності. 2015 рівень офшоризації укр. банків (частка *капіталу статутного*, сформов. у країнах, які вважають офшор. центрами) становив 3 % за укр. списком офшорів (розпорядження *Кабінету Міністрів України* № 143-р «Про віднесення держав до переліку офшорних зон» від 23.02.2011, зі змінами) та 12 % — за списком офшорів *Організації економічного співробітництва та розвитку*. У контексті наближення укр. норм до європ. висунуто завдання переглянути чинний список Б. о. з. (станом на 2020 містив 42 країни і тер.) та налагодити тіснішу співпрацю з міжнар. інституціями, які протидіють відмиванню коштів.

Дж.: Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України № 361-IX від 6 грудня 2019 р. // Відомості Верховної Ради України. 2020. № 25. Ст. 171.

Літ.: Баймуратов М. О., Зоріна О. І. Офшорні зони у сучасному всесвіті: питання теорії та практики. Одеса, 2010; Вергун В. А., Ступницький О. І. Іноземні інвестиції: офшорні зони та їх інституції в міжнародному бізнесі. Київ, 2012; Шереметинська О. В., Савчук І. В. Вплив офшорних зон на економіку України // Екон. простір. 2016. № 105.

Ба́нківська систе́ма — сукупність різних за організаційно-правовою формою та спеціалізацією *банків*, інститутів, кредитних установ, а також структурних зв'язків і організаційно-правових відносин, що діють у межах єдиної фінансової системи та загальнодержавного грошово-кредитного механізму. Б. с. є складним, відносно автоном., законодавчо визначеним, структурно організованим, саморегульованим госп. оргмом. Виділяють заг. та специф. риси Б. с. До перших належать: внутр. складність і структурова-

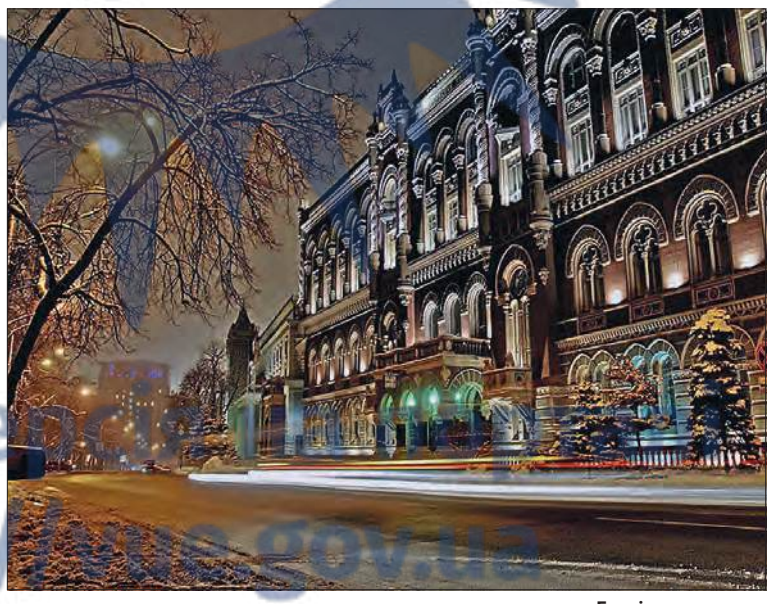
Онлайн-версія на порталі
hrushevsky.com

ність Б. с.; динамічність (пост. розвиток, адаптація до зміни екон. ситуації в країні, нов. вимог *ринкової економіки*, зміна методів та інструментів банків. діяльності, розширення кола банків. операцій тощо); закритість; саморегуляція. Серед осн. складників Б. с. виділяють: Нац. банк як конституц. орган; держ. банки; акціон. банки; кооперат. банки; філії та представництва іноз. банків; загальносистемну інфраструктуру, що забезпечує функціон. взаємодію окр. банків; небанків. фін. установи, виключною діяльністю яких є прийняття вкладів, розміщення *кредитів* або ведення рахунків клієнтів; фонд гарантування вкладів фіз. осіб. Б. с. забезпечує функціонування грош. ринку та економіки назагал. Впливає на перебіг всіх екон. процесів у сусп-ві та життєдіяльність сусп-ва загалом. Фін. стан Б. с. безпосередньо впливає на екон. *безпеку* д-ви і, як наслідок, на екон. *суверенітет*. На розвиток Б. с. діють такі чинники: нац.-іст. особливості її становлення, рівень екон. розвитку країни, ступінь зрілості ринк. відносин, політ. і суд. системи, внутр. і зовн. політика д-ви. Б. с. тісно взаємодіє з бюджет. (див. *Бюджетна система України*), *податковою системою* та *валютною системою*. Розрізняють такі моделі Б. с.: централіз., децентраліз. та вільна. У межах централіз. Б. с. єдиний банк має повну або частк. *монополію* на емісійну (див. *Емісія*) діяльність та можливість здійснювати регулювальну функцію центру. Право на моноп. емісійну діяльність є основою для виникнення функції контролю центр. банку над забезпеченням нагромадження та зберігання *золотовалютних резервів* та запасів у д-ві, здійснення операцій із ними й банків. металами. Це дає змогу регулювати заг. фін.-кредит. ситуацію та забезпечувати стабільність нац. *грошової одиниці*. Децентралізована Б. с. розподіляє функції центру між кількома банками (характерна, наприклад, для США, де Б. с. очолюють 12 резерв. банків). За вільної Б. с. законодавчі умови уможливлюють створення емісійних банків на тих підставах, що й фірм у будь-якій ін. сфері бізнесу; банки здійснюють діяльність на комерц. засадах для одержання прибутку в умовах вільн. *конкуренції*. За характером взаємозв'язків Б. с. класифікують на дворівневі (складається з центр. банку і комерц. банків) та одноріневі (такою була, до прикладу, Б. с. СРСР, що складалася з Держ., Будівел. і Зовнішньоторг. банків та ощад. кас). Дворівнева система — найпошир. вид Б. с., який діє у більшості розвинутих країн. На центр. банк покладено відповідальність за вирішення макроекон. завдань у грош.-кредит. сфері, насамперед забезпечення сталості нац. грошей та стійкості функціонування всієї Б. с. Решта банків (комерц., кооперат., приватні тощо; т. з. банки другого рівня) — юридично й економічно відокремлені, здійснюють увесь комплекс баз. операцій та створені на акціон. основі. Одноріневий принцип побудови характер. для країн з *адміністративно-командною системою* управління, переважно з нерозвин. економікою. Передбачає горизонт. зв'язки між банками, універсалізацію їхніх операцій та функцій, відсутність ринк. системи функціонування. Осн. функції Б. с.: створення грошей та регулювання грош. маси (ключова); посередницько-трансформац. (банки можуть змінювати розмір грош. *капіталів* та фін. ризики); стабілізац. (забезпечення сталості банків та грош. ринку). В Україні сформовано дворівневу Б. с., яка передбачає владно-організац. статус *Національного банку України* як емісійного центру і провідника грош.-кредит. політики в д-ві та діяльність комерц. банків різн. видів і форм власності.

Див. *Банківська система України.*

Літ.: Савлук М. І. Вступ до банківської справи. Київ, 1998; Савелко Т. В. Банківська система як найважливіший організаційний механізм фінансової системи // Інвестиції: практика та досвід. 2011. № 23; Холодна Ю. Є., Рац О. М. Банківська система. Харків, 2013; Благун І. І. Банківська система України в умовах турбулентності фінансового ринку: теорія, методологія, практика. Івано-Франківськ, 2020.

Ба́нківська систе́ма Украї́ни — сукупність банківських установ, що функціонують на тер. України. Б. с. У. започатковано 1991 з ухваленням *Закону України* «Про банки та банківську діяльність», але фактично діяльність комерц. банків. установ на тер. України почалася раніше. 1988–1991 утв. комерц. банки у складі банк. системи СРСР. У 2-му півріччі 1991 — 1-му півріччі 1992 відбулася перереєстрація комерц. банків, що формували Б. с. У. як незалеж. д-ви. У 2-му півріччі 1992 — 1998 у Б. с. У. формувалися зв'язки, через які реалізувалися екон. реформи. Період 1998–2013 це функціонування Б. с. У. в ринк. умовах, для цього етапу характерно збільшення кількості банків, концентрація банків. капіталу й залучення іноз. інвестування. З 2013 відбувалося скорочення банків через *банкрутства*, криз. явища у світ. фін. секторі, подальшу концентрацію капіталу і впливу політ. чинників. Концентрація банків. капіталу в Україні призвела до монополізації банків. сектору, де на 20 найбільших фін. установ припадає 90,7 % чист. активів (2018, оцінка). Б. с. У. мала таку структуру станом на 2018: 51,25 % банків з іноз. капіталом і 48,75 % банків з вітчиз. капіталом, зокрема 5 % — частка держ. капіталу. Основу Б. с. У. становлять *Національний банк України* (НБУ) та комерц. банки, тобто *банківська система* є дворівневою. НБУ є центр. банком України, банком

Банківська система України. Національний банк України

банків, банком уряду та емісійн. центром країни. Комерц. банк — це автономне, економічно самост., незалежне комерц. підприємство, яке функціонує за умов повн. екон. самостійності, партнер. взаємовідносин з клієнтами в межах держ. контролю за його діяльністю з боку органів банків. нагляду. Діяльність банків всеосяжна. Гол. функція Нац. банку України — це стабільність нац. грош. одиниці та її емісія, саме тому НБУ належить монопольне право на випуск в обіг грошей. НБУ є представником інтересів України у відносинах із центр. банками ін. країн, у міжнар. банках та ін. фін.-кредит. організаціях, де міжнар. співробітництво передбачене на рівні центр. банків. НБУ виконує функції регулятора банків. сектора, тобто проводить реєстрацію комерц. банків і заносить їх до Держ. реєстру банків, надає *ліцензії* та дозволи на проведення окр. операцій, встановлює ліміти щодо проведення операцій відповідно до розміру регулятив. капіталу банків. Веде рахунки *Державного казначейства України*, виконує операції з обслуговування держ. боргу. Осн. функціями банків. установ є кредитування суб'єктів госп. діяльності та громадян через залучення коштів підприємців, установ, орг-цій, нас. й ін. кредит. ресурсів, касове та розрахунк. обслуговування, валют., траст. послуги та ін. банків. операції. Останні нові впровадження в банків. справі: обслуговування кредит. карток, бухг. послуги й застосування інтернет-технологій. Законодавче регулювання відб. на основі *Конституції України*, Законів України «Про Національний банк України», «Про банки і банківську діяльність» та підзаконних актів. Банківське зак-во — багатогран. термін, що охоплює не лише заг. принципи орг-ції та діяльності банків, а й певн. перелік норм, які регулюють порядок надання фін. послуг та пов'яз. із ними операцій. Від 2013 НБУ започаткував впровадження нов. вимог у банків. зак-во до капіталу та ліквідності банків відповідно до норм *Європейського Союзу* та Базеля III. Особливості функціонування полягають у таких специф. функціях Б. с. У.: а) створення грошей і регулювання грош. маси (стосується всіх напрямів банків. діяльності, у реалізації цієї функції беруть участь усі ланки банків. системи) — Б. с. У. оперативно змінює масу грошей в обігу в бік збільшення або зменшення, відповідно до зміни попиту на гроші; б) трансформац. функція — можливість змінювати величину й строки грош. капіталів та фін. ризики; в) стабілізаційна функція — забезпечення сталості банків. діяльності та грош. ринку. Для банків. діяльності характерна вис. ризикованість, і банки працюють в умовах пост. і підвищ. загрози втрати грошей та *банкрутства*, тому боротьба з ризиками є важл. завданням не лише окр. банків, а й усієї Б. с. У.

Дж.: Аналітичний огляд банківської системи України за 2013 рік. Київ, 2013; Аналітичний огляд банківської системи України за 1 квартал 2014 рік. *Київ*, 2014; Аналітичний огляд банківської системи України за результатами 2016 року. Київ, 2016; Стратегія розвитку банківської системи 2016–2020: «Синергія розвитку банків та індустріалізації економіки». Київ, 2016.

Літ.: Стельмах В. С., Шаповалов А. В., Кротюк В. Л. та ін. Кредитна система України і банківські технології : у 3 кн. Львів, 2002; Гетманцев Д. О., Щукліна Н. Г. Банківське право України. Київ, 2007; Васюренко О. В. Банківські операції. 6-те вид., перероб. і допов. Київ, 2008; Благун І. І. Банківська система України в умовах турбулентності фінансового ринку: теорія, методологія, практика. Івано-Франківськ, 2020.

І. В. Кучерук

Ба́нківське пра́во — сукупність правових норм, що регулюють порядок орг-ції та діяльності *банків*, їхні взаємовідносини з клієнтами, а також порядок здійснення банків. операцій. Правові норми, що регулюють банків. відносини, містяться у заг. і спец. *нормативних актах*. До них належать *Конституція України*, закони, постанови *Верховної Ради України*, укази й розпорядження *Президента України*, постанови *Кабінету Міністрів України*, постанови та інструкції *Національного банку України* (НБУ) й *Міністерства фінансів України*, статути банків. Особл. значення мають норми Б. п., що містяться в Законі України «Про банки і банківську діяльність» (2000). Цей закон визначає заг. принципи *банківської системи* д-ви; порядок створення і принципи діяльності комерц. банків різн. видів та форм *власності*; встановлює правову природу взаємовідносин із клієнтами; передбачає порядок захисту їхніх інтересів. Правовий статус НБУ визначає Закон України «Про Національний банк України» (1999). Предметом Б. п. є сусп. відносини, що виникають у процесі банків. діяльності, порядок здійснення банками різних *послуг*, держ. контроль банків. діяльності. Методи правов. регулювання банків. діяльності неоднорідні. З одного боку, використовують владні приписи, властиві *адміністративному праву*: у банків. відносинах інтереси д-ви представляють органи, наділені влад. повноваженнями (в Україні — КМ України, НБУ), а також владні відносини між Нац. банком і комерц. банками. З ін. боку, відносини банків із клієнтурою ґрунтуються на юрид. рівності сторін, тобто застосовують цив.-правовий метод регулювання сусп. відносин. Б. п. регулює також правові основи розрахунків, виходячи з принципу, що всі підприємства, установи та орг-ції різн. форм власності зобов'язані зберігати кошти на рахунках у банках і дотримуватися встановл. порядку здійснення безготівк. розрахунків. У зак-ві чітко визначено порядок відкриття рахунків у кредит. установах, правові форми розрахунків та порядок розрахунків за цими формами. Б. п. встановлює правові основи банків. кредитування, визначає правове становище кредит. установ і принципи їхніх відносин з одержувачами *кредитів* на умовах поворотності, строковості та платності, а також основи валют. (див. *Валюта*) відносин України з іноз. державами та правила валют. операцій на її тер. Б. п. є предметом відповід. навч. дисципліни в юрид. ЗВО.

Дж.: Про банки і банківську діяльність. Про Національний банк України: станом на 5 вересня 2019 р. Харків, 2019.

Літ.: Карманов Є. В. Банківське право України. Харків, 2000; Гетманцев Д. О., Шукліна Н. Г. Банківське право України. Київ, 2007; Кадала В. В., Хайлова Т. В., Гузенко О. П. Банківське право. Львів, 2020.

О. А. Костюченко

Банки́вський пі́вень — див. у статті *Курка* (*Gallus*).

Ба́нківські біле́ти, банкноти — грошові знаки, які випускає в обіг центральний *банк* країни для заміни металевих *грошей* як засіб обігу і плате-

Онлайн-версія енциклопедії
history.vue.gov.ua

Банківські білети. Банкноти української гривні

жу. Б. б. виникли на базі обігу метал. грошей. Перші папер. гроші почали використовувати в *Китаї* у 8 ст. за часів династії Тан. У Європі Б. б. вперше випущено 1694 після заснування Англ. банку. У Франції *емісію* Б. б. здійснено 1783, у Пн. Америці — наприкін. 17 ст. Спочатку Б. б. були простою *розпискою* банку, що засвідчувала прийняття від клієнта золота. Згодом банки видавали розписки при дисконтуванні *векселів*. Банкнота перетворилася на вексель банкіра й набула подвійного забезпечення: золотого й вексельного (товар.). Такі банкноти наз. «класичними», їхні характерні ознаки: випуск емісійним банком замість комерц. векселів; обов'язк. обмін на золото на першу вимогу власника; подвійне забезпечення — золоте (зол. запасом банку) і товар. (комерц. векселями банку). На відміну від векселя, Б. б. є безстрок. зобов'язанням, не пов'язаним з конкр. торг. операцією. Банкноти можуть випускати в різн. *купюрах*, перебувають в обігу впродовж будь-якого часу. Класичні банкноти існували до світ. екон. кризи 1929–1933; у нових умовах втратили золоте забезпечення та гарантію обміну на золото. Офіційно банкнота стала осн. видом грошей після скасування золотого *паритету* в січні 1976 на конференції *Міжнародного валютного фонду* в м. Кінгстоні (Ямайка). Це значно змінило сутність сучас. банкнот, які зберігають кредит. основу. Виокремлюють осн. канали *емісії* сучас. банкнот: а) банків. кредитування суб'єктів господарювання, що забезпечує зв'язок грошового обігу з динамікою сусп. відтворення; б) банків. кредитування д-ви, коли Б. б. емітують замість держ. борг. зобов'язань. Сучасні Б. б. мають лише товар. забезпечення. Функціонування тісно пов'язане з емісією грошей. Українські банкноти вперше випущено 1917 з утворенням *Української Народної Республіки*. У незалеж. Україні 1991–1996 використовували *карбованець*. З вересня 1996 як нац. грошову одиницю запроваджено *гривню*.

Літ.: Банкноти, банківські білети // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Гол. ред. В. А. Смолій. Київ, 2003. Т. 1; Арбузов С. Г., Колобов Ю. В., Міщенко В. І. та ін. Банківська енциклопедія. Київ, 2011; Киричок Т. Ю. Зносостійкість банкнотної продукції. Київ, 2014.

Т. В. Марена

Банкно́ти (англ. bank-note, banknote — банківський білет, від bank — банк і note — нотатка) — див. *Банківські білети*.

Банкно́тно-моне́тний двір Націона́льного ба́нку Украї́ни — відокремлений структурний підрозділ, що виготовляє *банкноти* й *монети* в *Україні*. Історію підприємства ведуть з 1991, від ухвалення постанов *Кабінету Міністрів України* «Про створення потужностей по виготовленню національної валюти та цінних паперів» та Президії *Верховної Ради України* «Про національну валюту в Україні». Проєктування виконували ін-т «ДіпроНДІполіграф» і Дніпров. проєкт. ін-т, буд-во — компанія «Київінвестбуд». Розміщено в м. *Києві*. Б.-м. д. НБУ функціонує з 01.10.1994 на підставі постанови Правління *Національного банку України* від 28.09.1994 № 157. Складається з трьох виробн. підрозділів: Банкнот. ф-ки, *Монетного двору*, Ф-ки банкнот. паперу. Із введенням в експлуатацію 1-ї друкар. лінії 22.03.1994 на Банкнот. ф-ці розпочато випуск нац. *валюти — гривні*. 1994–1995 змонтовано і введено в дію ще 3 друкар. лінії та 2 лінії автоматиз. оброблення

Банкнотно-монетний двір НБУ. Друк банкнот

банкнот. Банкнотну ф-ку НБУ оснащено найновішим обладнанням провід. фірм *Швейцарії*, *Німеччини*, *Австрії* та *Італії*. Під час її створення

Банкнотно-монетний двір НБУ. Карбування монет

Україна співпрацювала із 79 іноз. фірмами з 11 країн світу. За *якістю*, рівнем *захисту*, *дизайном* продукція ф-ки відповідає *стандартам міжнародним*. Наявне обладнання дає змогу застосовувати для випуску банкнот усі засоби захисту. Виробничі потужності дають змогу випускати бл. 1,8 млрд банкнот на рік. Підприємство виготовляє *цінні папери*, сувенірну та ін., захищену від *підроблення*, друк. продукцію. Від 1997 Банкнот. ф-ка виконує замовлення ін. країн. У листопаді 1997 введено 1-шу чергу вирва Монет. двору. Українські монети карбують на влас. вироб. базі з 1998. Монетний двір унікальний, оснащений тех. і технол. устаткуванням, зокрема гідравліч. пресами «Гребенер» (нім. «Gräbener»), «Шулер» (нім. «Schuler»), копіювально-гравірувал. машинами «Імпала» (нім. «Impala»). За рік підприємство може випускати 1,5 млрд розмін. (обіг.) монет, 1 млн — пам'ятних (інвестиц.) монет, 100 тис. *державних нагород України* і презентац. виробів. Першими 1997 на Монет. дворі відкарбовано золоті монети «Київський псалтир», «Т. Г. Шевченко», «Києво-Печерська лавра», «Оранта». 2013 впроваджено технологію тамподруку (нанесення на монети кольор. зображення). Виготовлені монети дістали вис. оцінку на нумізмат. виставках і форумах у містах *Базелі*, *Денвері*, *Нью-Йорку*, *Чикаго*, *Шанхаї*, *Штуттгарті*, *Празі*. Фабрику банкнот. паперу введено в дію 09.04.1999 в м. *Малині*. Проєктну документацію розробив Укр. держ. ін-т з проєктування підприємств целюлозно-папер. промсті. Генеральний підрядник буд-ва — корпорація «Укрбуд». Підприємство повністю задовольняє потреби України в папері для друку банкнот із сучас. елементами захисту, виконує комерц. замовлення ін. країн. Виготовляють також спец. папір для *паспортів*, *бюлетенів виборчих*, лікарн. листків, залізн. квитків, акциз. марок, нотаріал. бланків, марок герб. збору, ін. види захищ. паперу. 2010–2018 на підприємствах Б.-м. д. НБУ проведено тех. переоснащення. Нове обладнання встановлено в цеху виготовлення друкар. форм, друкар. цеху й цеху оброблення продукції Банкнот. ф-ки. Із 12 друкар. машин замінено 7. Деяке обладнання ексклюзивне: створене в одинич. екземплярах на замовлення НБУ (напр., аркушева машина орлов. офсет. друку «Супер Орлов симултан IV»). Завдяки цьому ф-ка увійшла до трійки найкращих аналог. підприємств світу за матер.-тех. забезпеченням і можливостями. На Монет. дворі за реконструкції замінено парк карбувал. пресів із виготовлення розмін. монет: встановлено 16 нових високошвидкіс. сучас. карбувал. пресавтоматів фірм «Гребенер» і «Шулер». Реконструкцію папероробн., листорізал. машин та ін. устаткування 2010 проведено на Ф-ці банкнот. паперу. Із введенням Банкнот. ф-ки, Ф-ки банкнот. паперу й Монет. двору в Україні створено замкнутий цикл із виготовлення нац. *грошей* — банкнот і монет.

Літ.: Крохмалюк Д. І. Банкнотно-монетний двір Національного банку України // Енциклопедія банківської справи України / Гол. редкол. В. С. Стельмах. Київ, 2001; Банкнотно-монетному двору Національного банку України — 20 років! // Вісник Нац. банку України. 2014. № 9; Матвійчук Ю. Банкнотно-монетний двір Національного банку України відзначив 20-річчя // Вісник Нац. банку України. 2014. № 11.

Д. І. Крохмалюк

Банко Нанні ді. Святий Еліджіо, 1417–1421, музей Орсанмікеле, м. Флоренція (Італія)

Банкомат

Ба́нко, На́нні ді [італ. Banco, Nanni di; повні прізвище та ім'я — Джованні ді Антоніо ді Банко (італ. Banco, Giovanni di Antonio di); бл. 1380–1390, м. Флоренція, тепер регіон Тоскана, Італія — 1421, там само] — скульптор, представник флорентійської школи. Батько був скульптором, імовірно в нього Б. навчався ремесла. Обидва працювали у Флорент. соборі (див. *Церква Санта-Марія-дель-Фйоре у Флоренції*). 1405 вступив до *гільдії* каменярів і різьбярів по дереву. Разом із батьком були лідерами у гільдії, кілька разів обіймали посаду консулів. Брав участь в оздобленні фасаду церкви Санта-Марія-дель-Фйоре спільно з ін. митцями, які мали виготувати 14 скульптур покровителів *Флоренції*. Між 1407 і 1409 разом із *Донателло* працював над оздобленням порталу «Порта делла Мандорла». Між 1408 і 1413 виконав статую євангеліста св. *Луки*, яка тепер зберігається в Музеї Опера-дель-Дуомо. Оздоблював церкву Орсанмікеле, створив статуї св. Філіппо (1410–1412) та св. Еліджіо (1417–1421). Вершиною творчості була група з 4-х коронованих *святих* (1409–1416/1417) з елементами позолоти, виріз. із трьох блоків мармуру (усі — Музей Орсанмікеле, фасад церкви прикрашають копії). 1418 обраний одним із 12 старійшин. Із Ф. *Брунеллескі* і Донателло 1419 брав участь у відновленні моделі втраченого купола церкви Санта-Марія-дель-Фйоре. Монументальна *скульптура* Б., Донателло та Л. *Гіберті* є першими повністю реалізованими витворами мист-ва епохи *Відродження*, що наділені індивідуальністю та *реалізмом*. Захоплювався творами рим. мист-ва, підкреслював індивід. фізіономічне зображення персонажів, їхні рухи й елементи одягу. Його скульптури часто нагадували антич. (див. *Античність*) філософів. Серед учнів — Лука делла Роббіа (1400–1481; тепер Італія). Разом із Донателло Б. вважають одним з осн. майстрів епохи Відродження. Дж. *Вазарі* згадує його у фундамент. праці «Життєписи найзнаменитіших живописців, скульпторів та архітекторів».

Літ.: Лазарев Н. Происхождение итальянского Возрождения : в 3 т. Москва, 1979. Т. 3; Смирнова И. А. Искусство Италии конца XIII–XV вв. Москва, 1987; Данилова И. Е. Брунеллески и Флоренция. Творческая личность в контексте ренессансной культуры. Москва, 1991; Дюбі Ж. Доба соборів: Мистецтво та суспільство 980 — 1420 років / Пер з фр. Г. Філіпчук, З. Борисюк. Київ, 2003; Campbell St., Cole M. Italian Renaissance Art : in 2 vol. 2nd ed. New York, 2017.

Банкома́т [від банк(івський) (авт)омат], АТМ (від англ. automated teller machine — автоматичний касовий апарат) — програмно-технічний *пристрій*, що здійснює автоматизовані приймання та видавання готівкових коштів за *карткою кредитною* (платіжною) у межах *ліміту*, визначеного для власника картки. Б. — комп'ютер, поєднаний із *сейфом*. Вага Б. — від 400 до 1 000 кг. Прототип винайшов 1939 Л. Дж. Симджан (1905; тепер Туреччина — 1997; США). Пристрій видавав *готівку*, але не міг списати її з *рахунку*. Апарат не мав поширення, оскільки не був пов'язаний із *банком*. Розробкою АТМ незалежно займалися кілька осіб. У сер. 1960-х у компанії «Кельвін Хагз» (англ. «Kelvin Hughes»), підрозділі корпорації «Смітс Індастріз» (англ. «Smiths Industries») працював інж., винахідник Дж. Гудфеллоу (нар. 1937; Велика Британія), який отримав завдання винайти

спосіб видавати кошти після завершення роб. дня. Патент на прототип Б. він зареєстрував 02.05.1966. Перший створений за його прототипом автомат встановлено 1967 у від-ні «Вестмінстерського банку» (англ. «Westminster Bank»; пізніше перейменовано на «NatWest»). Приблизно в той самий час концепт Б. розробив і втілив Дж. Шеперд-Баррон (1925; Індія — 2010; Велика Британія), який працював у компанії-виробнику банкнот «Де Ла Рю» (англ. «De La Rue»). Перший Б. встановлено 27.06.1967 в м. Лондоні у від-ні банку «Барклайс» (англ. «Barclays). Вартість створення перевищувала 18 тис. дол. США, товщина корпусу зі сталі становила 16 мм. Перші моделі Б. за т-ри –10–15 °С могли відключатися, також міг замерзнути механізм видачі *грошей*. Апарат здійснював лише видачу готівки за *ваучером*, отриманим у від-ні банку. У сер. 1980-х з'явилися Б., що працювали в режимі *онлайн*, і банки змогли зіставляти запити клієнта з його *балансом* на картці. На тер. пострад. простору перші 4 Б. встановлено в м. Москві у від-нях «Сбербанку». В Україні перший Б. з'явився 1991 в м. Києві. Проте використання цих Б. було передбачено тільки для іноземців із картками VISA. Перший Б. для мас. використання на пострад. просторі з'явився 1994, в Україні — 1996. Вартість одного сучас. Б. — бл. 16 тис. дол. США. Сучасні Б. дозволяють знімати готівку та вносити кошти на рахунок, сплачувати послуги комунал. служб, стільник. операторів, гасити й отримувати *кредити*, здійснювати валютно-обмін. операції та грош. *перекази*, отримувати виписки про стан рахунку, змінювати персон. індентифікац. код — ПІН-код (англ. PIN code, personal identification number, букв. — персональний ідентифікаційний номер) картки. Б. видає кошти за умови *ідентифікації* власника розрахунк. картки через комп'ют. мережу, пов'язану з розрахунк. центром банку. Процедура містить набір із *клавіатури* Б. ПІН-коду власника картки. Для підвищення інформ. безпеки банки можуть використовувати біометр. технології, коли особу додатково ідентифікують автомат. пристроєм (голос, відбитки пальців, сканування очей). Б. зазвичай установлюють в банках, торг. і розважал. центрах, на вокзалах, вулицях. Станом на 2011 кількість Б. у світі становила 2,3 млн, 2017 — понад 3,5 млн. У світі встановлено понад 1000 *біткойн*-Б., у яких можна придбати *криптовалюту* або продати її та отримати нац. валюту готівкою. В Україні станом на 2023 найб. кількістю Б. володіють «ПриватБанк» (понад 7 300) та «Ощадбанк» (понад 3 300).

Літ.: Іващенко Л. В. Моделювання процесу надійного функціонування банкоматної мережі комерційного банку // Моделювання та інформ. системи в ек. 2011. Вип. 83; Копилюк О. І., Музичка О. М. Банківські операції. Київ, 2020.

К. Л. Торопчинова

Банкру́тство (від франц. banqueroute, італ. bancarotta, від banca rôtta — розбитий банк; італ. banca rotta — поламана лава) — 1) Визнана *господарським судом* нездатність боржника відновити свою *платоспроможність* за допомогою процедури *санації* та *реструктуризації* й погасити грошові вимоги кредиторів інакше, ніж через застосування ліквідаційної процедури або процедури погашення боргів боржника. Б. як ін-т *права господарського* формувалося впродовж тривал. часу. У поч. період розвитку *права* акцентом на забезпеченні боргу було не майно боржника, а він сам. У *римському праві* виконавче провадження передбачало реалізацію процедури Б. протягом 30 днів. Якщо боржник упродовж цього часу не задовольняв вимоги кредитора, ост. здобував право власності на боржника як раба. Поступово в цив. та торг. *законодавстві* більшості країн було запроваджено норми, спрямовані не на тілес. покарання банкрута, а на стягнення його майна з метою задовольнити *позови* та претензії кредиторів. Еволюція норм закона про Б. пов'язана з процесами, які скеровані не так на ліквідацію боржника, як на його фін. оздоровлення. Ін-т Б. в Україні відновлено 1992 (з ухваленням Закону України «Про банкрутство»). Етапом розвитку системи держ. регулювання сфери *неплатоспроможності* стало ухвалення Закону України «Про відновлення платоспроможності божника або визнання його банкрутом» (1999). Процес і процедуру Б. описано й урегульовано в Кодексі України з процедур Б. (2018, набув чинності 21.04.2019), *Господарському процесуальному кодексі* та ін. 2023 процедура Б в Україні зазнала змін із ухваленням законів «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (15.04.2023) і «Про внесення змін до

Банкрутство. «Платіж» Худ. Жорж де Латур, 17 ст. Львівська національна галерея мистецтв імені Бориса Возницького (Україна)

Кодексу України з процедур банкрутства щодо застосування процедур банкрутства у період дії воєнного стану» (13.07.2023). Це було зумовлено потребами узгодити норми відповідно до стандартів *Європейського Союзу* та врахувати виклики, спричинені *воєнним станом* (див. *Російсько-українська війна*). Нововведення спрямовано на спрощення та автоматизацію процедури Б., а також усунення неузгодженостей і тех. недоліків у Кодексі України з процедур Б. Держ. органом із питань Б. є *Міністерство економіки України*. Суб'єктами Б. є *особи юридичні* та *особи фізичні*, зокрема фіз. особа-підприємець, неспроможна виконати свої грош. зобов'язання, строк виконання яких настав. Види Б.: реал. (повна нездатність підприємства відновити фін. стійкість і платоспроможність через реал. втрати *капіталу*, які воно використовує); тех. (стан неплатоспроможності підприємства, зумовлений істот. простроченням його *заборгованості дебіторської*); навмис. (свідоме створення / або збіль-

Онлайн версія порталі Енциклопедія України

шення керівником чи власником підприємства його неплатоспроможності); фіктивне (свідомо помилкове оголошення підприємством про неплатоспроможність для введення в оману кредиторів для одержання відстрочки виконання кредит. зобов'язань або знижки із суми кредит. заборгованості; такі дії передбачають карне переслідування). Процедури Б.: розпорядження майном боржника; мирова угода; *санація* (відновлення платоспроможності) боржника; ліквідація банкрута. Залежно від категорії боржника, виду його діяльності та наявності майна госп. суд задіює порядок провадження: а) заг. — застосовують процедуру розпорядження майном із переходом до процедур санації, ліквідації або мирової угоди; б) спец. — залучення до справи додатк. учасників, продовження строків санації, збігу процедур розпорядження майном і санації; в) спрощ. — застосовують під час ліквідації банкрута без використання процедур розпорядження майном і санації. Етапи Б.: розпорядження майном боржника; санація боржника; ліквідація банкрута; реструктуризація боргів; погашення боргів. Процедури Б. юрид. особи: а) за заявою про Б. (суд у справах про Б. розглядає формал. та матеріал. передумови для прийнятності заяви; процедуру починають відповідно до суд. наказу про Б. за умови його не оскарження, для цього складають опис вимог, визначають склад і стан конкурс. маси, її ліквідацію та задоволення вимог кредиторів); б) після оголошення Б. (з дати оголошення Б. настає строк виконання грош. зобов'язань банкрута, термін реалізації яких ще не збіг; усі зобов'язання боржника підлягають оплаті, водночас враховують втрату боржником можливості управляти *активами*; його права забезпечує конкурс. керівник). Моделі прогнозування залежать від способу формування узаг. висновку щодо кризи й загрози Б. та методології аналізу оцін. показників. Виокремлюють підходи: коефіцієнт. (із переліком коефіцієнтів, які визначають фін. стан підприємства), індекс. (зважають на динамічні показники зміни стану об'єкта дослідження), агрегат. (пов'язаний із формування баланс. моделей оцінки фін. стану підприємства) тощо. Моделі прогнозування Б.: тест на банкрутство Тамарі (1964), модель Бівера (1966), модель Альтмана (1968), модель Р. Ліса (1972), модель Беєрмана (1976), модель Таффлера й Тішоу (1977), модель Спрінгейта (1978), модель Краузе (1993), модель Терещенка (2004), модель Матвійчука (2005).

2) Примусова *ліквідація підприємства* для поділу *майна* боржника між кредиторами.

3) Переносно — неспроможність, крах планів, провал, розорення, нездатність виконати взяті зобов'язання.

Дж.: Кодекс України з процедур банкрутства: станом на 10 лютого 2021 р. Харків, 2021; Кодекс України з питань банкрутства. Науково-практичний коментар. Київ, 2022; Науково-практичний коментар Кодексу України з процедур банкрутства. Київ, 2022.

Літ.: Бланк И. А. Финансовый менеджмент. 2-е изд., перераб. и доп. Киев, 2004; Терещенко О. О. Фінансова санація та банкрутство підприємств. Київ, 2004; Джунь В. В. Інститут неспроможності: світовий досвід розвитку і особливості становлення в Україні. 2-ге вид., випр. і допов. Київ, 2006; Терещенко О. О. Управління фінансовою санацією підприємств. 2-ге вид. Київ, 2009; Лігоненко Л. О., Хіленко О. О, Дянков І. І. Банкрутство та санація суб'єктів господарювання в Україні. Київ, 2011; Бутирська І. А. Правовий статус учасників справи про банкрутство. Чернівці, 2017; Возняковська К. А. Право неспроможності банків: проблеми теорії та практики. Чернівці, 2018; Грабован Л. І. Погашення вимог кредиторів у процедурі банкрутства: теорія і практика. Одеса, 2018; Застосування норм Кодексу України з процедур банкрутства / За заг. ред. С. В. Жукова. Київ, 2019; Поляков Р. Б. Інститут банкрутства (неплатоспроможності) в юридичній доктрині України. Київ, 2021.

Банкс, Бенкс — острів у складі *Канадського Арктичного архіпелагу*. Належить до *Північно-Західних територій* Канади. Розташовано на Зх. архіпелагу. Омивається на Зх. водами *Бофорта моря*. Відокремлюється прот. Макклур від островів Принца Патріка й Мелвіл на Пн., прот.

Банкс. Озера на північному сході острова влітку

Принца Уельського — від о. *Вікторія* на Сх., зат. Амундсена — від материк. частини на Пд. Простягається з Пн. на Пд. прибл. на 400 км, довж. *берегової лінії* — 1 920 км. Заг. тер. — 70 028 км². *Плато* на Пд. та Пн. острова розділяє пласка центр. *низовина*, вкрита *льодовиковими відкладами*, з шир. *річковими долинами* й окр. пагорбами. У пд. частині Б., складеній *вулканічно-осадовими породами*, розташ. *скелі*. Є декілька *бухт*. Найвища точка — г. Дарем-Гайтс (730 м, за ін. даними — 724 м, 760 м). Клімат арктичний. Серед. т-ра січня — –28 °С, липня — +3 °С. Середньорічна кількість опадів — до 200 мм, найбільше в серпні та вересні. У *рослинному покриві* переважають *мохи* й *чагарники*, відома *верба* арктична. Поширені *птахи* (зокрема, *гуска біла*), *ссавці* (*ведмідь білий*, *вовк*, *вівцебик* тощо). Господарство обмежено через природ. умови.

Літ.: Канадский Арктический архипелаг // Арктическая энциклопедия : в 2 т. Москва, 2017. Т. 1.

А. С. Івченко

Банкс, Бенкс — півострів на східному узбережжі Південного острова *Нової Зеландії*. Належить до регіону Кентербері. Омивається водами *Тихого океану*. Заг. пл. — 1 150 км². Півострів вулкан.

Банкс. Півострів

Онлайн версія енциклопедії
https://

походження, складається з еродованих (див. *Ерозія*) залишків вел. композитних щитових *вулканів* Літтелтон та Акароа. Має округлу форму, порізану *берегову лінію*, ускладнену двома глибокими *гаванями* на Пн. Зх. та Пд. і багатьма *бухтами*. Найвища точка — г. Герберт (919 м). Розвинено *туризм*. На узбережжі працюють господарства з пром. розведення і вирощування *мідій* та ін. видів *марикультури*. Є різні природохоронні тер, зокрема мор. заповідник Акароа (засновано 2014; пл. — 512 га).

Літ.: Wilson H. D. Natural History of Banks Peninsula. Christchurch, 2009; Ogilvie G. Place Names of Banks Peninsula and the Port Hills. Christchurch, 2017.

А. С. Івченко

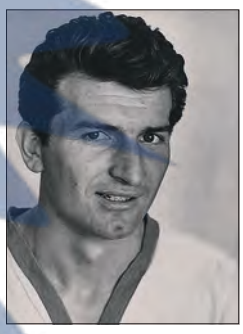
Ба́нник, банниха (рос. банник, баенник, банный, байник, байнушко, банный бес, банный хозяин, від баня — лазня), лазник (білорус. лазнік, лазеннік; польськ. łaźnik, łaziebnik, від łaźnią — лазня) — у слов'янській *міфології* — демонічний персонаж, *дух* або особливе хатнє *божество*, що мешкає в лазні. Дослідники відносять Б. до нижчих міфол. істот, хатньої *нечистої сили* (поряд із *домовиком*, овинником, хлівником тощо). За нар. повір'ями, оселяється в лазні, живе переважно за піччю-кам'янкою або під полоком. Зазвичай є невидимим, часом набуває вигляду мал. брудного дідуся з довг. волоссям (бородою) і вел. руками, з діжкою або лазневим віником. Може обертатися на тварин: кота, собаку, зайця, жабу тощо; прикидатися людиною. За уявленнями, Б. полюбляє митися після черги людей ввечері або після заходу сонця, опівночі (повір'я про небезп. «четверту чергу» або «четвертий пар», які Б. вважає своїми, набули знач. поширення в Росії та Білорусі). Є недобрим до людей, може налякати, обварити паром, плескати окропом, кидати розжарене каміння в печі, стукати в стіну, але знач. шкоди (аж до смерті) завдає лише тим, хто порушує заборони. У лазні забороняли гучно розмовляти, лаятися, реготати, вживати міц. напої, аби не розсердити хазяїна. Щоб задобрити Б., приносили шматок хліба, густо посипаний сіллю, лишали в діжках воду, свіж. віник і мило. Вірували, що Б. може наслати хвороби, якщо лазня складена на місці, яке йому не до вподоби. У міфології між мати й жін. подобу (банниха, баєнна матінка, обдериха тощо). З Б. пов'язані ритуали *ворожіння*. Вірування в Б. зберігалися і після поширення *християнства* на теренах Росії та Білорусі, звідси звичаї не заходити в лазню без *молитви*, знімати натільні хрестики, не розміщувати всередині *ікон*; прислів'я «Хрещений на полок — нехрещений з полока» тощо.

Літ.: Міфы Бацькаўшчыны: Літаратурна-мастацкае выданьне / Уклад. У. Васілевіч. Менск, 1994; Коваль У. І. Народныя ўяўленні, павер'і і прыкметы: даведнік па ўсходнеславянскай міфалогіі. Гомель, 1995; Левкиевская Е. Е. Мифы русского народа. Москва; Владимир, 2010; Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов : в 3 т. Москва, 2013; Коваль В. И. Мифологические верования восточных славян. Гомель, 2016.

Ба́ннiков, Ві́ктор Макси́мович (28.04.1938, смт Лугини, тепер Коростен. р-ну Житомир. обл., Україна — 25.04.2001, м. Київ, Україна) — спортсмен, футболіст (воротар), заслужений майстер спорту СРСР (з 1991), тренер, заслужений працівник фізичної культури і спорту України (з 1998); перший президент Федерації футболу України (1991–1996), перший віцепрезидент (з 1996 до кін. життя). У дитинстві залишився сиротою (батько загинув під час *Другої світової війни*), перебував у *евакуації*, 1946 повернувся до м. Житомира. Підлітком працював на взуттєвій ф-ці та навчався у вечір. школі. Займався *атлетикою легкою* (був майстром спорту зі *стрибків* у висоту, брав висоту 195 см), а також *баскетболом* і *волейболом* (грав у захисті). Почав грати у футбол як воротар у віці 20 р. Грав за заводську команду, перший тренер — Л. Місіожник. Виступав за команди клубів: «Авангард» (Житомир; 1959), «Шахтар» (Коростишів, 1960), «Десна» (Чернігів; 1960–1961). За запрошенням тренера клубу *«Динамо» (Київ)* В. Соловйова (1925–1996; тепер Росія) перейшов до київ. клубу. Виступав 1961–1969 за *«Динамо» (Київ)*, зіграв у 151 матчі у чемпіонаті СРСР, загалом у 170 матчах. У складі «Динамо» став чемпіоном СРСР (1966, 1967, 1968), володарем Кубка СРСР (1964, 1966). Брав участь (02.09.1965) у першому єврокубковому матчі в історії клубу та загалом рад. футболу: «Колрейн» (Пн. Ірландія) — «Динамо» (Київ) — 1:6. Встановив кілька голкіпер. рекордів. Упродовж 1 122 хв поспіль (понад 11 матчів) не пропускав голів. За увесь сезон 1967 пропустив лише 5 м'ячів у 22 матчах. Закінчив 1967 Київ. держ. ін-т фізкультури (тепер *Національний університет фізичного виховання і спорту України*). Восени 1969 отримав травму (перелом зап'ястка правої руки), через що тривалий час лікувався. За запрошенням тренера В. *Лобановського* 1970 перейшов до клубу «Дніпро» (Дніпропетровськ, тепер м. Дніпро), де відновлювався і був фактично тренером воротарів. У квітні 1970–1973 виступав за «Торпедо» (Москва), зіграв 107 матчів. У складі «Торпедо» став володарем Кубка СРСР (1972), у фінал. матчі в серії післяматч. *пенальті* відбив два удари суперників. Загалом у Чемпіонатах СРСР зіграв у 258 матчах. Був членом збірної СРСР (1964–1972), зіграв у 14 матчах. Учасник Чемпіонату світу 1966, в якому команда СРСР посіла 4-те місце. Під час чемпіонату на поле не виходив, був дублером Л. *Яшина*. Брав участь у Чемпіонаті Європи 1972, в якому збірна СРСР завоювала срібні медалі, однак у фінальній частині (тоді складалася лише з півфіналів та фіналу) ворота захищав Є. *Рудаков*. Завершив кар'єру гравця 1973. Двічі визнавався найкращим воротарем СРСР, здобував приз журн. «Огоньок» («Огонёк») — 1964 і 1972, причому як гравець двох різн. клубів. Отримав прізвисько «летючий воротар» за самобутню та ефектив. манеру гри. Вирізнявся стрибучістю, швид. реакцією та вис. рівнем техніки. Член символіч. «Клубу Льва Яшина» — 138 матчів без пропущених м'ячів. Після завершення кар'єри гравця з серпня 1973 працював інструктором з футболу клубу «Торпедо» (Москва). Був на тренер. роботі: 1976 — нач. команди клубу «Зоря» (Ворошиловград, тепер м. Луганськ), 1977–1978 — гол. тренером клубу «Спартак» (Житомир). Працював у т-ві «Зеніт», зокрема на посаді заст. голови респ. ради, був нач. відділу футболу і хокею при респ. раді Спорт. т-ва профспілок. За його керівництва в Україні з'явилися свій чемпіонат і збірна,

Банник. Ілюстрація П. Зиха

Банніков Віктор Максимович

Україна стала членом УЄФА і ФІФА. Нагороджений Рубіновим орденом УЄФА «За заслуги» (1999) за внесок у розвиток футболу. На честь Б. названо Навч.-тренувальний комплекс імені Віктора Баннікова (відкрито 2005). З 2002 в Україні проводяться міжнар. змагання — меморіал Б., у яких беруть участь юнац. команди.

Літ.: Банников Виктор Максимович // Футбол. Энциклопедия : в 3 т. Москва, 2012; Случевский С. Первопроходцы. Иллюстрированная история украинского футбола. Киев, 2018.

Ба́нська Штя́вниця, істори́чне мі́сто і техні́чні па́м'ятки на його́ око́лицях (словац. Historické mesto Banská Štiavnica a technické pamiatky jeho okolia) — *історичний центр міста* Банська Штявниця (тепер *Банськобистрицький край*, Словаччина), давнього великого осередку гірничого промислу, та гірничотехнічні пам'ятки міста й околиць, пам'ятка *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1993). Найстаріші *гірничі роботи* археологи датують 3 ст. Уперше Б. Ш. згадують як поселення рудокопів у хроніках 1156. Суттєвому прогресу місц. *рудників* сприяло переселення на ці землі в сер. 13 ст. гірників із Саксонії й Тіролю, яких запросив на спустошені монг. навалою гірн. терени угор. король *Бела IV*. У Б. Ш. (нім. назва — Шемниць) був введений *берг-привілей* — «Шемницьке право» (1572), який регулював правові відносини на рудниках Центр. Європи. Період найб. розвитку припав на 17–18 ст. Річний видобуток *срібла* в той час становив бл. 24 т, *золота* — до 600 кг. З Б. Ш. пов'яз. перша у світі писемна згадка про підрив. роботи в рудниках, яка збереглася в «Книзі гірничого суду» міста (зазначено, що «тірольський гірник Каспар Вайндаль 08.02.1627 провадив у *штольні* вибух, використовуючи чорний порох»). Цю дату офіційно вважають початком застосування в гірництві вибух. технології (див. *Вибухові роботи*). 1400 завершено спорудження дренаж. (див. *Дренаж*) *штольні* довж. понад 6 км, яка пройшла безпосередньо під містом; 1765 — буд-во водовідлив. штольні довж. 30 км, названої на честь імп. *Священної Римської імперії германської нації* Франца I (1708–1765). У 19 ст. споруджено ще дві штольні довж. 20 км. Частини цих раритет. виробок пізніше стала підзем. турист. трасою гірн. музею. Історичне місто Б. Ш. й тех. пам'ятки на його околицях — приклад шахтар. поселення, що виникло в *середньовіччі*. Законом охороняється ділянка пам'ятки пл. 20 632 га, яка включає центр міста та довколиш. *ландшафт* із важливими *реліквіями* гірничодобув. та металург. діяльності. Поліметалічне родовище Б. Ш. представлене переважно гідротерм. кварц. *жилами* довж. до 7 км і товщиною рудних пачок до 10–15 м. Кут залягання жил — 60–70°. Розкриття покладів здійснювали за допомогою *стовбурів* і штолень, від яких відходили численні *штреки*. Давні підготовчі виробки зазвичай мали форму трапеції заввишки 2,3–2,5 м, шир. — у підошві 0,9–1,2 м, у покрівлі — 0,7–0,8 м. Підземні роботи поєднували з *відкритою розробкою* поліметал. *руд* на гір. схилах. Тут вперше впроваджено «вогнедіючі» й водостовпові машини (прообрази водовідлив. помп). Щоб залучити підданих до вивчення гірництва, імп. *Марія Терезія* заснувала тут 1762 першу Вищу гірн. школу, яка 1770 дістала статус Академії (див. *Гірнича академія в Банській Штявниці*). З кін. 18 ст. місто поступово втратило екон. та пром. значення. На 2020 один із турист. центрів Словаччини, місто-заповідник із нас. бл. 11 тис. осіб.

Банська Штявниця. Типові підготовчі виробки поліметалічних рудників середньовіччя (підземна траса Словацького гірничого музею, м. Банська Штявниця, Словаччина)

Банськобистрицький край. Прапор

Банськобистрицький край. Герб

Літ.: Rybar P. Historia banickeho vysokeho skolstva na uzemi Slovenska. Kosice, 2001; Гайко Г. І., Білецький В. С. Історія гірництва. Київ; Алчевськ, 2013; Chovanová I., Herianová S. Banská Štiavnica a región. Banská Bystrica, 2016.

Г. І. Гайко, Ю. Дюрове

Банськобистрицький край — адміністративно-територіальна одиниця *Словаччини*.

ГЕОГРАФІ́ЧНЕ ПОЛОЖЕ́ННЯ. Розташовано на Пд. в центр. частині країни. Межує на Пн. із *Жилінським краєм*, на Пн. Сх. — з *Пряшівським краєм*, на Сх. — з *Кошицьким краєм*, на Пн. Зх. — з *Тренчинським краєм*, на Зх. — з *Нітранським краєм*. Має також міжнар. кордони з *Угорщиною* на Пд.

АДМІНІСТРАТИ́ВНИЙ ПОДІ́Л. Поділяється на 13 окресів, що включають 516 громад (муніципалітетів), 24 міста. Тер. — 9 454 км². Адм. ц. — м. Банська Бистриця.

ІСТОРИ́ЧНА ДОВІ́ДКА. Найдавніші сліди люд. поселень на тер. Б. к. датують 3–2 тис. до н. е. Відомі поселення *лужицької культури* й пухов. культури. Перші постійні слов'ян. поселення виникли в 9 ст. Після завоювання угорцями в 9 ст. регіон входив до Угор. королівства. Від 14 ст. до поч. 20 ст. знач. частина тер. сучас. краю належала до комітату Зольом (Зволен). Після *Першої світової війни* та розпаду *Австро-Угорщини* регіон увійшов до складу *Чехословаччини* в складі Зволен. жупи. За адм.-тер. реформою Першої Словацької республіки (сателіт *Німеччини*) 1940–1945 тер. краю входила до Погрон. жупи. 1948 засн. Б. к. Ліквідовано 1960, його землі включено до Середньословацького краю, що існував 1960–1969, 1971–1990. Повторне утворення Б. к. затв. 1996.

ПРИРО́ДА. Рельєф переважно гористий. На Пн. розташ. масив Низькі *Татри*, на Пд. від якого простягаються Словацькі Рудні гори (див. у ст. *Карпати*). У пд. частині — рівнини. Найвища точка — г. Дюмб'єр (2 045 м). Осн. корисні копалини: заліз., марганцеві, поліметал. руди. Поширені дерново-карбонат., бурі лісові ґрунти тощо. Серед найб. річок — Грон (298 км) та Іпель (232 км; ліві притоки р. *Дунаю*). Клімат помірно континент., варіює відповідно до рельєфу. Серед. т-ра січня — –4 °С, липня — +19 °С. Середньоріч. кількість опадів — понад 900 мм, найбільше влітку. Переважає ліс. *рослинність* (бук., термофільні дуб., ялицево-бук. *ліси* з домішкою *ялини* або з домінуванням смереки, липово-клен., ялинові та змішані ліси з ялиною та *буком*). Збереглися реліктові (див. *Релікти*) сосн. та модринові ліси. Типові для *флори* види: бук звичайний, ялина звичайна, *ялиця* біла, клен-

Банськобистрицький край на карті Словаччини

Електронна версія на сайті
http://vue.gov.ua

явір, *граб* звичайний, *сосна* звичайна, *ясен* звичайний. Локально поширені *в'яз* гірський, *модрина* європейська, *горобина* гірська. Для трав. ярусу *букових лісів* характерними є *зубниця* бульбиста, копитняк європейський, *плющ звичайний* тощо. Подекуди зростають рідкіс. для регіону та країни види, що перебувають під охороною, зокрема *тис ягідний*, горобина мушмулоподібна, *жимолость* альпійська, а також низка видів род. *орхідних*. Характерне високе видове різноманіття *фауни*. Є представники як *безхребетних*, так *хребетних*, зокрема *ведмідь*, *вовк*, *рись* та ін. *котові*, *бабак*, *видра*, *куниця* тощо. Багато *птахів*, серед яких — куріпка, *фазан*, *качка*, *лелека* та ін. З-поміж рідкіс. видів, що перебувають під охороною, в *орнітофауні* краю — *голуб-синяк*, *жовна зелена*, дрізд співочий, дрізд чорний, кропив'янка чорноголова тощо. Є нац. парки «Низькі Татри» (засн. 1978; пл. — 72,8 тис. га), «Словацький рай» (засн. 1988; пл. — 19,4 тис. га), «Мураньска полонина» (засн. 1997; пл. — 18,5 тис. га), «Велька Фатра» (засн. 2002; пл. — 40,3 тис. га) та ін.

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. (2021, перепис) — 625,6 тис. осіб, густота — 66 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами: словаки (82,1 %), угорці (10,5 %), роми (1,3 %) та ін. За реліг. групами: римо-католики (50,2 %), нереліг. (28,2 %) тощо. За віковими групами: до 14 р. — 15 % осіб, 15–64 р. — 67,1 %, 65 р. і більше — 17,9 %. За статевими групами: чоловіки (48,6 %), жінки (51,4 %). Словацьку мову вважали рідною 80,8 % осіб, угор. — 12,1 % тощо. Рівень урбанізації — 51,9 %. Найб. місто — Банська Бистриця (74 тис. осіб). Нас. зменшується, 2011 становило 660 тис. осіб.

ГОСПОДАРСТВО. Один із найменш розвинених регіонів, на який припадає бл. 8 % *валового внутрішнього продукту*. Давній центр *гірничої промисловості*, зокрема до її осередків відносять міста Банську Штявницю, Кремницю. Натепер пром-сть забезпечує 25 % ВВП. Осн. галузі: металургія (продукція становить понад 50 % пром. *експорту*), машинобудування, ліс., хім., фарм., харчова. Серед провід. металург. компаній — «Словалко» («Slovalco»), «Немак» («Nemak»; усе — окрес Ж'яр-над-Гроном), «Железярне Подбрезова» (Železiarne Podbrezová»; окрес Брезно); автомобілебуд. — «Контінентал Отомотів Сістемс» («Continental Automotive Systems»); деревооброб. — «Бучина ДДД» («Bučina DDD»); харч. — «Гідіна Словенско» («Hydina Slovensko»; усі — окрес Зволен). Землі с.-г. призначення становили 407,4 тис. га (2019, оцінка). Внесок с. г. у ВВП — бл. 5 %. Найб. частка вир-ва належала *зерновим культурам* (308 тис. т). Вирощують також овочі, фрукти. Один із лідерів країни за поголів'ям ВРХ (73 тис. голів), овець (99 тис. голів) і свійських птахів (2,7 млн голів). Економіка орієнтована на сферу послуг. Розвинено торгівлю, банків.справу, страхування, готельне й ресторан. госп-во. Діють філіали найб. банків країни, зокрема Нац. банку Словаччини в м. Банській Бистриці. Нараховували понад 80 класифік. *готелів* і 120 пансіонів. Зростає *туризм*, зокрема внутрішній; до 2020 регіон щороку відвідувало понад 500 тис. осіб. Аеропорт «Сляч», розташ. поблизу міст Зволена та Банської Бистриці, закрито для цив. авіації. Розгалужена мережа залізн. шляхів; осн. трансп. вузлами є Банська Бистриця, Брезно, Зволен і Лученець. Характерна щільна мережа автом. шляхів, їхня заг. протяжність — 3,2 тис. км. Переважає автотранспорт.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. У м. Банській Бистриці є наук. центр (засн. 2008) Словацької АН. На 2019 нараховували 382 заклади дошкільної освіти, 268 — поч., 28 — серед. (гімназій), 59 — серед. профес.-тех. З-поміж ЗВО — Ун-т Матея Бела (засн. 1992), Банськобистрицька академія мист-в (засн. 1997; усе — у м. Банській Бистриці). Загалом діють понад 200 філіалів публ. б-к.; Держ. наук. б-ка (засн. 1926; м. Банська Бистриця) — провід. культ. та наук.-інформ. центр. Станом на 2019 налічували 35 музеїв, які відвідало понад 500 тис. осіб. Найвідоміші музеї: Гемерсько-Малогон. (засн. 1882; м. Римавська Собота), Центр. словацький (засн. 1889; м. Банська Бистриця), Погрон. (засн. 1952; м. Нова Баня), Новоград. (м. Лученець), Словацького нац. повстання (обидва засн. 1955; м. Банська Бистриця), Горегрон. (засн. 1960; м. Брезно), Словацький гірн. (засн. 1964; м. Банська Штявниця)

Банськобистрицький край

тощо. Державна опера (засн. 1959; м. Банська Бистриця) — один із провід. закладів Словаччини, де ставлять опери, оперети, мюзикли й балети. Працюють 12 театрів, зокрема ім. Й. Г. Тайовського (засн. 1949; м. Зволен), театр ляльок (засн. 1960), «З пасажу» (засн. 1995) і театр-студія танцю (засн. 1998; усі — у м. Банській Бистриці) та ін. 2014 відновлено роботу одного з найб. *амфітеатрів* у країні. Є 4 галереї, зокрема Центр. словацька галерея (засн. 1956; м. Банська Бистриця). Має багату архіт. спадщину. *Середньовіччя* представлено замковим комплексом м. Кремниці (13–15 ст.) і Зволен. замком (14 ст.), епоху *Відродження* — садибою Радванських (поч. 16 ст.) у м. Банській Бистриці. Відомий символ *історичного центру міста* — Банськобистрицький міськ. замок (15–16 ст.) із церквою Успіння Богородиці (13 ст., потім реконструйовано). *Готику* й *бароко* поєднано в ратуші м. Нової Бані (14 ст., потім перебудовано). У стилі *модерн* зведено Кам'яну віллу (1920), до напряму *функціоналізму* відносять Нац. дім (1927–1928; усе — у м. Банській Бистриці). Найвища будівля м. Банської Бистриці — Європ. бізнес-центр 87 м заввишки (2008). Тут розташ. пам'ятки *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*: *Банська Штявниця*, *Дерев'яні церкви словацьких Карпат*. З-поміж

традиц. заходів — Міжнар. літній театр. фестиваль «Ігри Зволенського замку» (з 1974), Міжнар. фестиваль сучас. ляльк. театру для дітей та дорослих «Бабкарська Бистриця: подвійний імпульс» (з 1977) та ін.

СПОРТ. Культивують футбол, легку атлетику, велосипед. спорт, біатлон, хокей тощо. Серед об'єктів спорт. інфраструктури — зимовий стадіон Тіпспорт (1956; 3 тис. місць) і стадіон СНП (1959; 7 тис. місць) у м. Банській Бистриці, а також зимові стадіони в містах Зволені (1969; понад 5 тис. місць) та Брезно (2009; 3 тис. місць) та ін. У Б. к. проходили чемпіонати світу із хокею із шайбою серед молоді (1977) та біатлону (1997), Європ. юнацький олімп. фестиваль (2022) тощо.

ПЕРСОНАЛІЇ. Тут нар. енциклопедист і педагог М. Бел (1684–1749), гірн. інж. Й. *Гелл*, композитори В. Фігуш-Бистрий (1875–1937) та Я. Ціккер (1911–1989), актор і реж. П. Бєлік (1910–1983), шахіст і гросмейстер Я. Маркош (нар. 1985) та ін.

Літ.: Banskobystrický kraj v číslach 2020. Bratislava, 2021.

Бантиш-Каменський
Дмитро Миколайович

Бантиш-Ка́менський, Дмитро́ Микола́йович (рос. Бантыш-Каменский, Дмитрий Николаевич; 16.11.1788, м. Москва, тепер Росія — 06.02.1850, м. Санкт-Петербург, тепер Росія; похов. на Старому Донському цвинтарі в м. Москві) — історик, архівіст, перекладач, дипломат, чиновник-адміністратор. Походив із роду молдав. бояр, нащадків князів Кантемирів. Батько був істориком. Б. виховувався в м. Москві, у род. батьків. товариша сенатора О. Теплова (1757–1826; тепер Росія), слобід.-укр. (1796–1798) та київ. (1800) губернатора. Початкову освіту здобув удома, зокрема вивчив кілька іноз. мов. Від 1800 служив у Моск. *архіві* Колегії іноз. справ під керівництвом батька серед «архівних юнкерів», від 1801 як перекладач. 1807 був ад'ютантом нач. 7-ї ополченської обл., кн. Ю. Долгорукого (1740–1830; тепер Росія), проте повернувся до служби в архіві. 1808 відряджений із дипломат. (кур'єр.) місією перевезти святі *мощі* до м. Белграда. За її виконання отримав чин надвір. радника. 1812 евакуювався з архівом до м. Нижнього Новгорода. 1813 слухав лекції в Моск. ун-ті (тепер Моск. держ. ун-т ім. М. В. Ломоносова), але покинув навчання через смерть батька. Від 1814 служив у Колегії іноз. справ. Учасник *Віденського конгресу 1814–1815* у складі місії, яку очолював граф К. Нессельроде (1780; Португалія — 1862; тепер Росія). 1816 отримав призначення до рос. дипломат. місії в м. Неаполі — столиці *Королівства Обох Сицилій*. Однак став чиновником з особл. доручень, управителем (1816–1822) канцелярії малорос. військ. ген.-губ., кн. М. Рєпніна-Волконського (1778; тепер Росія — 1845; тепер Україна). Завдяки протекції останнього став одним із кандидатів на посаду *губернатора*. Тобольський цив. губернатор (1825–1828). У 1828 потрапив у жорна боротьби між ген.-губ. Зх. Сибіру П. Капцевичем (1772; тепер Україна — 1840; тепер Росія) і графом, держ. діячем М. Сперанським (1772–1839; тепер Росія). За результатами сенатор. ревізії опинився під слідством (1828–1833). Описав свої митарства в записках «Шемякін суд у XIX столітті». 1833 виправданий із зарахуванням терміну слідства як часу служби. Віленський цив. губернатор (1836–1838). Від 1838 — у штаті Мін-ва внутр. справ, від 1839 — член міністер. ради, від 1840 — член Департаменту уділів. Таємний радник (з 1841). Як науковець сформувався під впливом канонів рос. *історіографії*, передусім М. *Карамзіна*. Репрезентував тип історика-чиновника, прихильного *парадигмі* пізньопросвітниц. *раціоналізму* й літ. *сентименталізму*. Негативно сприймав ранньоромант. впливи, зокрема рефлексії історика М. Полевого (1796–1846; тепер Росія). Здебільшого відомий як автор біогр. жанру. Його студії оцінювали як архаїчні з огляду на числен. *компіляції*, хоч окремі перекладено англ., франц. та нім. мовами. Найвідоміші пр.: «Діяння знаменитих полководців і міністрів, які служили за царювання імператора Петра Великого» (1812–1813), «Життя преосвященного Амвросія, архієпископа Московського й Калузького, убитого в 1771-му році» (1813), «Життя М. М. Бантиша-Каменського» (1818), «Словник достопам'ятних людей Російської землі» (1836, ч. 1–5; 1847, ч. 1–3), «Біографії російських генералісимусів і генерал-фельдмаршалів з 48-ма портретами» (1840–1841, ч. 1–4) та ін. Спілкувався з В. *Капністом*, В. *Каразіним*, Г. *Квіткою-Основ'яненком*, І. *Котляревським*, полтав. маршалком С. Кочубеєм (1778–1835; тепер Україна), А. *Чепою*, О. *Шафонським*, чернігів. маршалком С. Шираєм (1761–1841; тепер Україна), істориком М. *Берлинським*, етнографом З. *Доленгою-Ходаковським* та ін. Від багатьох із них отримав старожит. *рукописи* й матеріали, зокрема «*Історію Русів*». За дорученням кн. М. Рєпніна-Волконського написав «Історію Малої Русі» (1822, ч. 1–4; частини; друге перероб. й допов. вид. — 1830, ч. 1–3). Спирався на всебіч. сприяння князя, котрий особисто описав *Берестецьку битву* 1651 як своєрід. рекламу для видання. Перебував на перехресті рос. великодерж. традиції та ностальгійно-культур. устремлінь лівобереж. панства. На підготовку 2-го. вид. праці значний вплив справила анонім. *рецензія* автора втраченої кількатом. історії України О. Мартоса (1790–1842; тепер Росія). Врахував закиди О. Мартоса щодо недостат. представлення історії культури, освіти, церкви та ігнорування праць іноземців, зокрема Г. Л. де *Боплана*, П. *Шевальє*, Й. фон Енгеля (1770; тепер Словаччина — 1814; тепер Австрія) та ін., вказівки на схожість викладу з козац. літопис. традицією тощо. Видання вирізнялися одноманітністю представлення минувшини з моралізатор. й повчал. вкрапленнями. Смислові опозиції *архаїка* / сучасність, *варварство* / *цивілізація* добре окреслені до *Хмельниччини*, проте далі марковані невиразно. Низку важл. періодів, як-от *монголо-татарської навали*, *Великого князівства Литовського* зрівняно за значенням зі звич. подіями. Кілька розділів 3-ї частини (вид. 1830) опубл. у скороч. вигляді під назвою «Життя Мазепи» (1834; 1835 видана в пер. нім. мовою). Нагороджений орденами Св. Анни I ступ. (1826); Св. Володимира II ступ. (1846) та ін.

Пр.: История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края : в 4 ч. Москва, 1822; Письмо к издателю (8/II. 1823, Москва) // Сын Отечества. 1823. Ч. 83. № 7. Отд. 2; Жизнь Мазепы. Москва, 1834; Источники малороссийской истории : в 2 ч. Москва, 1858–1859; Шемякин суд в XIX столетии: Записки // Рус. старина. 1873. Т. 7. № 6.

Літ.: Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. Edmonton, 1985; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відро-

Онлайн-версія Енциклопедії
https://doi.org/10.54333/ese/2023/1

дження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Харків, 1996; Дорошенко Д. Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «История Малой России» // Ейдос. 2006. Вип. 2. Ч. 2; Ясь О. В. «Свій» серед «чужих», «чужий» серед «своїх». «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя (до 220-річчя Дмитра Бантиша-Каменського) // Укр. іст. журн. 2009. № 2; Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.) : у 2 ч. Київ, 2014; Грушевський М. «Историограф Малой России» // Грушевський М. Твори : у 50 т. / Упоряд. О. Юркова. Львів, 2015. Т. 10. Кн. 2; Ясь О. Історіографічна дискусія 1823 р. // Історіографічна класика. Антологія української історичної думки XIX–XX ст. Київ, 2020.

О. В. Ясь

Ба́нтінг, Фре́дерік Грант (англ. Banting, Frederick Grant; 14.11.1891, ферма неподалік пос. Аллістон, пров. Онтаріо, Канада — 21.02.1941, біля м-ка Масгрейв-Гарбор, пров. Ньюфаундленд і Лабрадор, Канада; похов. на цвинтарі Маунт-Плезент, м. Торонто, пров. Онтаріо, Канада) — фізіолог, фармаколог, лікар, доктор медицини (з 1922), доктор наук (з 1923), один із винахідників *інсуліну*, лауреат *Нобелівської премії* з фізіології або медицини (1923). Нар. у селян. сім'ї. Записався на заг. курс мист-в Коледжу Вікторії *Торонтського університету* (1910) з наміром (стати священником *методистської церкви* (за бажанням батьків). Ще до закінчення 1-го курсу залишив коледж. Зацікавився *медициною*, восени 1912 вступив на мед. ф-т Торонт. ун-ту на спеціальність «хірургія». Під час *Першої світової війни* добровольцем вступив до лав мед. корпусу Королів. канад. армії (1915). Закінчив ун-т зі ступенем *бакалавра* медицини у грудні 1916 за спец. програмою. Після закінчення служив військ. хірургом у канад. госпіталі в Англії. З червня 1918 — на передовій у Франції, був поранений у битві при Камбре (28.09.1918). Після війни працював інтерном-хірургом у дит. лікарні у м. Торонто (1919–1920). Займався приват. лікар. та хірург. практикою в м-ку Лондон (пров. Онтаріо; 1920). Обіймав посаду асистента професора і викладав *ортопедію* в Ун-ті Зх. Онтаріо (1920–1921), *фармакологію* в Торонт. ун-ті (1921–1922). Одночасно займався лікар. практикою та проводив наук. дослідження. Захистив доктор. дис., здобув ступінь доктора медицини з відзнакою, нагороджений золотою медаллю (1922). Під час *Другої світової війни* разом зі вченими Канади й Великої Британії досліджував вплив надмір. висот, швидкості на орг-м людини, що сприяло розвитку *авіаційної медицини*. Офіцер зв'язку військ.-повітр. сил Канади (з 1940), доставляв повідомлення з Пн. Америки до Великої Британії. Загинув у авіакатрощі. Першим у світі виділив *інсулін* із *підшлункової залози* тварин і застосував його для лікування людей. Із помічником-лаборантом Ч. Г. Бестом (1899; США — 1978; Канада) почав від 1921 працювати над ідеєю отримання *екстракту* клітин острівців. апарату підшлунк. залози, вільного від руйнівн. впливу *трипсину* та ін. ферментів залози, якщо перев'язати її протоку і дати час для *дегенерації* ацинозних клітин (див. *Ацинус*). Поштовхом для експерименту стала стаття проф. М. Баррона (1884; тепер Росія — 1974; США) з описом *блокади* панкреат. протоки жовч. каменями з подальшим розвитком *атрофії* ациноз. клітин. Під час дослідження введено вод. екстракт 10 мл, отриманий із *острівців Лангерганса*, собаці з *діабетом цукровим*, унаслідок чого рівень *глюкози* в крові за годину знизився майже вдвічі. Дослідження завершилися виділенням інсуліну. Б. уперше успішно застосував інсулін у дит. лікарні м. Торонто (1922), коли ввів екстракт острівців Лангерганса ВРХ 14-річ. хлопчику з цукр. діабетом. З'ясував біол. вплив інсуліну та розробив рекомендації щодо терапевт. і гранич. його доз. Про результати експерименту Б. і Ч. Бест повідомили членам наук. клубу при «Фізіологічному журналі» Ун-ту Торонто і Амер. фізіол. т-ва в м. Нью-Гейвені (шт. Коннектитут, США; 1921). Про відкриття інсуліну на засіданні Амер. мед. асоціації лікарів у м. Вашингтоні доповів проф. каф. фізіології ун-ту Дж. *Маклеод* (1922). Наприкін. 1922 нов. препарат з'явився на ринку. Відкриття інсуліну історично важливо тим, що це перша білкова *молекула*, для якої повністю встановлено первинну структуру (1953). Нобелівську премію Б. розділив із Дж. Маклеодом. Лауреат премії Ріва Торонт. ун-ту (1922), премії Камерона *Единбурзького університету* (1927). Нагороджений Військ. хрестом за героїзм (1919), посвяч. у лицарі як лицар-командор Ордена Брит. імперії (1934). Нагороджений медаллю Флейвелла Королів. наук. т-ва Канади. Почесний доктор Ун-ту Торонто, Зх. Онтаріо, Єльськ., Мічиганського ун-тів (усіх — з 1924) та ін. У Торонт. ун-ті владою пров. Онтаріо було засн. від-ня мед. досліджень імені Б. і Беста (1923). На честь Б. у м. Торонто засн. Дослідниц. фонд ім. Б., Ін-т ім. Б. (1930), Бантінгів. меморіал. читання; названо кратер на *Місяці* (1973; відкритий 2000) та *астероїд*. На знак пошани перед заслугами Б. 14 листопада відзначають Всесвіт. день боротьби з діабетом.

Пр.: У с п і в а в т. — The Effects of Pancreatic Extract (Insulin) on Normal Rabbits // American Journal of Physiology. 1922. № 62; The Effect Produced on Diabetes by Extracts of Pancreas // Transactions of the Association of American Physicians. 1922. Vol. 37; The Internal Secretion of the Pancreas // Journal of Laboratory and Clinical Medicine. 1922. № 7; Discussion on Diabetes and Insulin // British Medical Journal. 1923. № 2; Insulin in the Treatment of Diabetes Mellitus // Journal of the American Medical Association. 1946. № 132 (9).

Літ.: Barron M. Relation of the Islets of Langerhans to Diabetes with Special Reference to Cases of Pancreatic Lithiasis // Surgery, Gynecology and Obstetrics. 1920. Vol. 3; Rosenfeld L. Insulin: Discovery and Controversy // Clinical Chemistry. 2002. Vol. 48 (12); Бантінґ // Універсальний словник-енциклопедія. 4-те вид., перероб. і допов. Київ, 2006; Резніков А. Г. Фредерік Бантінг та відкриття інсуліну (До 75-річчя від дня трагічної загибелі) // Міжнар. ендокринол. журн. 2016. № 5; Tan S., Merchant J. Frederick Banting (1891–1941): Discoverer of insulin // Singapore Medical Journal. 2017. № 58 (1); Виноградова Р., Данилова В., Комісаренко С. Розвиток знань з біохімії гормонів у роботах нобелівських лауреатів першої половини XX ст. Ф. Бантинг, Д. Маклеод, Г. Віланд, А. Віндаус, А. Бутенандт, Л. Ружичка, Е. Кендалл, Ф. Хенч, Т. Рейхштейн // Укр. біохім. журн. 2019. Т. 91. № 3; Циммерман Я. С. Лікарське кредо // Вісник клубу панкреатологів. 2021. № 3.

В. В. Харченко

Бантінг Фредерік Грант

Ба́нту мо́ви (мовою зулу Bâ-ntu — людство, від ba… — префікс множини та ntu — людина, особа) — група або надгрупа у складі сім'ї *бенуе-конголезьких мов*, які частина дослідників

Банту мови. Ареал поширення (Африка)

— ареал поширення Банту мов

— ареал поширення інших груп сім'ї бенуе-конголезьких мов

зараховує до гіпотетичної макросім'ї *нігеро-конголезьких мов*, поширених у центральній і південній частині *Африки*. Найбільша та найчисел. підгрупа пд. бантоїдних мов. Нараховують від 440 до 680 мов (відповідно до класифікації кожн. як мови чи *діалекту*). 1659 чернець-місіонер Дж. Брусчотто (дати й місця нар. невідомі; Італія) опубл. *граматику* мови конго, яку написав *латинською мовою*. Становлення наук. бантуїстики припадає на сер. 19 ст. Термін «банту» (Bântu) уперше вжив лінгвіст В. Блік (1827–1875; Німеччина) у праці «Порівняльна граматика південноафриканських мов» (1862–1869). *Порівняльний метод* до досліджень Б. м. використовували мовознавці К. Майнгоф (1857–1944; Німеччина) та його послідовники, а також К. М. Дока (1893–1980; Велика Британія). Лінгвіст М. Гасрі (Гатрі; 1903–1974; Велика Британія) у праці «Порівняльний аналіз мов банту» (1967–1971, т. 1–4) представив ареал. класифікацію Б. м. (із 15 зонами) та реконструював їхню *прамову*. Від 1970-х уряд *Габону* фінансує дослідження Б. м. Увагу сучас. бантуїстів привертають порівн.-іст. аспекти дослідження, а також соціолінгвіст. проблематика. Прамовою всіх Б. м. вважають протобанту, яка мала семичлен. систему *голосних* і просту систему *приголосних*, тенденцію до переважання *відкритих складів*. Типологічно Б. м. відносять до *аглютинативних мов* з елементами *флективних мов*. Характерна риса *граматики* — наявність узгоджених *іменних класів* із префікс. показниками. Кількість класів варіює за мовами: зулу — 13, суахілі — 15, ганда — 18 тощо. Б. м. охоплюють тер. від Пд. *Камеруну* до майже всієї Пд., а також Сх. та Центр. Африки. Кількість мовців, за різн. джерелами, нараховує від 220 до 310 млн осіб. Країною з найб. кількістю Б. м. є *Конго* (*Демократична Республіка Конго*). Б. м. з найб. кількістю носіїв — *суахілі*. Б. м. послуговуються в повсякден. спілкуванні в Камеруні, *Нігерії*, Габоні, *Екваторіальній Гвінеї*, *Конго* (*Республіка Конго*), Дем. Республіці Конго, ЦАР, *Анголі*, *Руанді*, *Бурунді*, *Уганді*, *Кенії*, *Танзанії*, на Пд. *Сомалі*, у *Замбії*, *Малаві*, *Мозамбіку*, *Зімбабве*, *Намібії*, *Ботсвані*, *Лесото*, *Свазіленді*, ПАР, на Комор. о-вах. Невел. групи представників Б. м. є поза Африкою, напр., носії діалекту суахілі — сіді, що осіли в *Пакистані*. Не в усіх країнах Б. м. мають статус *офіційних мов*. Чимало з них функціонують зі статусом регіональних.

Літ.: Bleek W. H. A Comparative Grammar of South African Languages : in 2 pt. London, 1862–1869; Meihof C. Grundzuge einer vergleichenden Grammatik der Bantusprachen. 3 aufl. Berlin, 1948; Guthrie M. Comparative Bantu : in 4 vol. Farnborough, 1967–1971; Шумлянський Ст. Державна мовна політика у багатомовних країнах: плюралістичний тип (на прикладі Південно-Африканської Республіки та Республіки Індія) // Магістеріум. Політ. студії. 2002. Вип. 10; Doke C. M. The Southern Bantu Languages. London, 2019; Guthrie M. The Classification of the Bantu Languages. London, 2019; Авраменко О. Запозичення з бантоїдних мов у мультикультурному англомовному просторі Південної Африки // Лінгвістичні студії. 2021. Вип. 41.

Бану́ Муса́ (перс. بنو موسی — сини Муси) — Абу Джафар Мухаммед ібн Муса ібн Шакір (бл. 803 — лютий 873), Абу аль-Касім Ахмад ібн Муса ібн Шакір (9 ст.) та Аль-Хасан ібн Муса ібн Шакір (9 ст.) — брати, вчені *Арабського халіфату*. Займалися вивченням геометрії, астрономії, механіки (9 ст.); заклали основи араб. матем. школи. Брати Мухамед, аль-Хасан та Ахмад — сини астронома Муси ібн Шакіра, перс. походження — відомі під одним ім'ям Б. М. Працювали здебільшого в м. *Багдаді*. Старший брат Мухамед працював переважно у сфері *геометрії* та *астрономії*, Ахмад цікавився *механікою*, аль-Хасан — геометрією. Знали праці грец. учених, а також індійських, кит. та пер. інженерів. Халіф Аль-Мамун (786; тепер Ірак — 833; тепер Туреччина) визнав талант братів і записав їх до Будинку мудрості (у м. Багдаді) — заснованої ним першої наук. установи в *імперії*. У створеній обсерваторії Будинку мудрості 850–870 брати проводили астр. спостереження, створили астр. таблиці. На замовлення Халіфа Аль-Мамуна здійснили виміри широти в пустелі на Пн. *Месопотамії Давньої*. Вели задокументов. системат. спостереження за *Сонцем* і *Місяцем* із м. Багдада. Мухамед і Ахмад виміряли тривалість року, отримавши значення 365 днів і 6 год. Братам доручали проєктувати нові канали й міста, оцінювати чисельність ворож. армії. Одними з перших вивчали грец. матем. праці. З-поміж багатьох праць авторства Б. М., найважливішим є геом. трактат «Книга про вимірювання плоских і сферичних фігур» (застосували антич. прийоми *вимірювання*, користувалися *алгеброю*). Методом вичерпування (антич. метод для дослідження площі чи об'єму криволін. фігур) довели низку припущень з трактатів *Архімеда* («Вимірювання круга», «Про кулю і циліндр»). Зміст книги запозичено з грец. та елліністич. джерел, частина доведень і трактування поняття «число» належать Б. М. Рукописи трактату зберігаються у містах *Оксфорді*, *Парижі*, *Берліні*. Був добре відомим у серед. віки в ісламських країнах та *Європі*. Підтвердженням цього є лат. переклад Герарда Кремонського (12 ст.) «Liber trium fratrum de geometria». Брати Б. М. розробили понад 100 різних пристроїв, серед винаходів — фонтани зі зміною висоти струменів через певні інтервали часу, годинник із незвич. оснащенням, посудини-автомати для напоїв, «чайна дівчина» (найпростіший робот-автомат) тощо. Братам належать обробка «Конічних перерізів» Аполлонія Перзького, «Книга виміру плоских і кульових фігур», «Книга про витягнуте коло», «Книга механіки», «Книга про рух першої сфери», «Книга про початок світу», «Книга градусів про природу знаків зодіаку», «Книга про побудову астролябії» та ін.

Літ.: Античная цивилизация / Отв. ред. В. Д. Блаватский. Москва, 1973; Матвиевская Г. П., Розенфельд Б. А. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII–XVII вв.) : в 3 т. Москва, 1983; Starr S. F. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane. Princeton, 2015; Rashed R. Founding Figures and Commentators in Arabic Mathematics. London, 2019.

Ба́нуш, банош, балмуш [рум. balmoș, balmuș — їжа з яєць і кукурудзяного борошна; від болг. балмуш (бял мъж, бел муш) — каша з бринзи і борошна; з турец. bulamaz — борошняна каша для дітей; турец. belmuh, belmih — солодка їжа з прісної бринзи] — страва української національної кухні з кукурудзяного *борошна* на *вершках* чи сметані. Поширена в карпат. регіоні, зокрема належить до гуцул. (див. *Гуцули*) кухні. Відома також у болгар, поляків, румун, турків. Кукурудзяна каша спочатку набула поширення серед селян-скотарів, які випасали худобу. Згодом увійшла в повсякден. раціон мешканців *Гуцульщини* в різн. варіантах приготування. У *гуцульському говорі* присутні слова «Б.» і «банош». Приготування супроводжується низкою *звичаїв*. За традицією, Б. мають готувати тільки чоловіки в чавун. казані на відкр. багатті. Вершки або сметана для Б. повинні бути обов'язково триденні. Помішувати можна лише дерев. ложкою, в один бік. Б. готують на розвед. сметані з овечого *молока* або на вершках. Спочатку в чавун. казані доводять рідину до *кипіння*. Поступово додають кукурудз. борошно та готують до загустіння. Помішують дерев'яною ложкою, доки не виступить жир зі сметани, а каша почне відставати від стінок посудини. Б. посипають шкварками із сала, підсмаж. грибами та *бринзою*. Споживають Б. гарячим. У гуцул. кухні страву готують як на щодень, так і на свята. Б. є елементом гастрон. *туризму* в Україні. Серед фестивалів, де готують цю нац. страву, — «Берлибаський банош» (с. Костилівка Рахів. р-ну Закарп. обл.), «Гуцульська бринза» (м. *Рахів*).

Бануш

Літ.: Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія : історико-етнографічні дослідження / Ред. В. Ф. Горленко. Київ, 1977; Словник українських говірок Карпатського регіону: пояснення та походження слів / Уклад. Д. П. Савчук. Київ; Косів, 2012; Гавука П., Масляник О. Гуцульська кухня. Львів, 2016.

Банч, Ральф Джо́нсон (англ. Bunche, Ralph Johnson; 07.08.1904, за ін. даними — 1903, м. Детройт, шт. Мічиган, США — 09.12.1971, м. Нью-Йорк, шт. Нью-Йорк, США) — політолог, політик і дипломат, лауреат *Нобелівської премії миру* (1950). Закінчив *Каліфорнійський університет у Лос-Анджелесі* (1927) та *Гарвардський університет* (магістр політ. наук — 1928, доктор. ступінь із політології — 1934). Гроші на навчання Б. в *аспірантурі* зібрала афроамер. спільнота м. Лос-Анджелеса. Став першим афроамериканцем, який здобув ступінь доктора політ. наук у США. 1928–1950 — викладач, зав. каф. політ. наук у Говард. ун-ті у м. Вашингтоні. Зробив внесок у Говард. школу міжнар. відносин розвідкою щодо впливу *расизму* та *імперіалізму* на глоб. екон. системи й міжнар. відносини. 1936 опублікував першу роботу «Світовий погляд на раси» («World View of Race»). Соціальну концепцію *раси* розглядав як деструктивну, придатну для використання для збурення соц. емоцій, поширення груп. упереджень. 1940 Б. був гол. наук. співробітником у дослідженні Г. *Мюрдаля* «Американська дилема» щодо рас. динаміки у США. 1936–1938 проходив постдокторат у *Північно-Західному університеті*, *Лондонській школі економіки й політичних наук* та Ун-ті Кейптауна, вивчав *антропологію*. 1953–1954 — президент Амер. асоціації політ. наук. Під час *Другої світової війни* працював старшим аналітиком в Управлінні стратег. служб, з 1943 — у Держдепартаменті США. 1944 брав участь у плануванні створення *Організації Об'єднаних Націй* на конференції в м. Вашингтоні. Загалом роботі в структурах ООН Б. присвятив 25 р. 1945 брав участь у підготовці *установчої конференції* ООН у м. Сан-Франциско, а також розробці *Статуту ООН* (розділи про несамоврядні тер. та міжнар. систему опіки). З 1946 — керівник департаменту опіки ООН. Б. брав участь у створенні та ухваленні *Загальної декларації прав людини*. З 1947 — у Спец. підк-ті ООН із палестин. питання. Від 1948 — помічник дипломата Ф. Бернадота (1895; Швеція — 1948; Ізраїль), керівника комісії ООН із врегулювання *арабо-ізраїльського конфлікту* (після його вбивства Р. Банч очолив комісію). 1949 за результатами склад. переговорів вдалося домогтися припинення вогню (Нобелів. премію миру отримав за зусилля з врегулювання арабо-ізраїл. конфлікту в *Палестині*). Заступник *Генерального секретаря ООН* з особл. політ. питань (з 1957). Займався миротворч. місіями, зокрема питаннями врегулювання *Суецької кризи* (1956), криз у Конго (1960), Ємені (1963), Кіпрі (1964) та Бахрейні (1970). У 1968 став заст. Ген. секретаря ООН. Під час роботи в структурах ООН Б. залишався актив. прихильником руху за громадян. права у США. Брав участь в антирасист. демонстрації в березні 1963 у м. Вашингтоні, де М. Л. *Кінг* виголосив промову «Я маю мрію». На знак протесту проти законів про расову *сегрегацію* («Закони Джима Кроу»), які діяли в окр. штатах США, Б. відмовився від пропонов. посад в адміністраціях президентів Г. *Трумена* та Дж. Ф. *Кеннеді*. Нагороджений медаллю Спінгарна Нац. асоціації сприяння прогресу кольор. населення (1949), президент. медаллю Свободи (1963), премією ім. В. Донована Т-ва Управління стратег. служб (2004, посмертно). На його честь наз. кілька стипендій, шкіл та університет. кампусів, парки в містах Нью-Йорку та Маямі.

Банч Ральф Джонсон, 1951

Пр.: A World View of Race. Washington, 1936; The Political Status of the Negro in the Age of FDR. Chicago, 1973. (у співавт.); A Brief and Tentative Analysis of Negro Leadership. New York, 2005.

Літ.: Urquhart B. Ralph Bunche: An American Odyssey. New York, 1998; The Nobel Prize: The First 100 Years / Ed. by A. Levinovitz, N. Ringertz. London, 2001; Gavins R. The Cambridge Guide to African American History. New York, 2016.

В. Л. Бабка

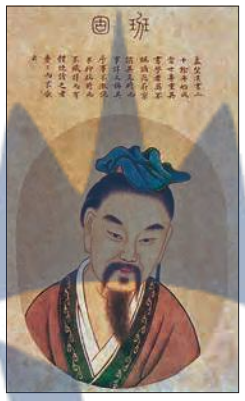
Бань Гу (кит. 班固; 32 н. е., с. Аньлін, тепер околиця м. Сяньяна, пров. Шеньсі, Китай — 92 н. е., м. Лоян, тепер пров. Хенань, Китай) — історик; один із перших авторів, які писали в жанрі династичних *хронік*. Походив зі знат. родини, кілька поколінь якої обіймали високі чиновн. посади в д-ві Хань. Батько Бань Бяо (3 н. е. — 54 н. е.) — поет, історик, наближ. до двору династії *Хань*. Брат Бань Чао (32–102) — полково-

Електронна версія на порталі https://vue.gov.ua

дець і дипломат. Б. Г. продовжив розпочату батьком роботу над історією династії Хань — «Ханьшу», або «Цянь ханьшу» (кит. «漢書»). Це припало на політ. кризу, пов'язану з падінням першої та становленням нов. династії Хань. Почав доповнювати працю після смерті батька без *санкції* двору. 60 н. е. про це дізнався *імператор* Мін-ді (28–75; правив 57–75). Б. Г. заарештовано, сімейну б-ку родини конфісковано. Звільнений завдяки втручанню брата. 64 н. е. одержав доручення від двору підготувати офіц. історію правління Гуан У (5 до н. е. — 57 н. е.) на основі імператор. архіву й б-ки. 66 н. е. імператор Мінь-ді дозволив Б. Г. поновити працю над династ. історією. Працював над доповненням «Ханьшу» до кін. життя, поєднував роботу з чиновн. службою в м. Лояні. 92 н. е. заарештований унаслідок особист. конфлікту з *префектом* м. Лояна. Помер в ув'язненні. Роботу Б. Г. на доручення імп. Хе-ді (79–106.; правив 88–106) завершила його сестра Бань Чжао (45–116), перша відома жінка-історик Китаю. Викладала історію та класич. кит. л-ру дочкам і придвор. дамам імператора. Після смерті імператора стала радницею регентки Ден Суй і керівницею імператор. б-ки. Декілька фрагментів для роботи написав брат Бань Чао. Написана Б. Г. із використанням чернеток батька і доповнена кількома розділами Бань Чао і Бань Чжао династ. історія «Ханьшу» складається з біогр. нарисів про імператорів першої династії Хань, держ. і військ. діячів д-ви Хань, декількох трактатів госп. і юрид. змісту, генеалог. таблиць. «Ханьшу» — перша династ. історія у класич. розумінні цього жанру. Усі написані пізніше династ. історії, від упорядков. у 3 ст. кн. «Записи про Три царства» («國志»), створювали за її зразком. Пізніше «Ханьшу» об'єднано з ін. династ. історіями і кн. «Історичні записи» («史記») у цикл «Двадцять чотири історії» («十四個故事»). Після завершення кн. «Історія династії Мін» («明朝历史») у 18 ст. цикл набув остаточ. вигляду.

Пр.: 漢書 : 第12卷. 北京, 1962.

Літ.: Sprenkel O. B van der. Pan Piao, Pan Ku, and the Han History. Canberra, 1964; Clark A. E. Ban Gu's History of Early China. Amherst, 2008.

Бань Гу

Баньє Антуан

Баньєс Доміно.Титульний аркуш праці Д. Баньєса, 1586

Баньé, Антуáн (франц. Banier, Antoine; 02.11.1673, с. Далем, тепер у складі комуни Мюр-сюр-Алльє, регіон Овернь — Рона — Альпи, Франція — 02.11.1741, за ін. даними — 19.11.1741, м. Париж, Франція) — перекладач, історик релігії, міфограф, *абат*, член Академії написів і красного письменства (з 1713 — асоційований член, з 1728 — пансіонер). Нар. у незамож. дворян. сім'ї. Навчався з 1681 в єзуїт. колежі м. Клермона (тепер у складі м. Клермон-Феррана). Завершив освіту в м. Парижі. Давав уроки латини й л-ри, працював вихователем та бібліотекаром у род. Дюметц. Увесь вільн. час присвячував дослідженню та інтерпретації *міфології*. Автор одного з перших системат. досліджень міфології, здійсненого порівн. методом, — «Історичне пояснення байок, де ми знаходимо їхнє походження та відповідність давній історії» (т. 1–2; 1711). За життя Б. вийшло три видання (третє у 1738–1740 під назвою «Міфологія та байки, пояснювані історією»). У праці доводив, що всі байки мають іст. підґрунтя, а їхні герої — реальних *прототипів*. Стверджував, що *міфи* ґрунтуються на справж. іст. фактах, прикраш. або спотворених через незнання. Тим самим обстоював принцип *евгемеризму*. Був співавт. книг «Третя мандрівка пана Поля Люка, здійснена 1714 р. до Туреччини, Азії, Сирії, Палестини, Верхнього та Нижнього Єгипту» (1719), «Релігійні церемонії усіх країн» (1723; перевид. 1741, т. 1–7), редагував і коментував «Мандрівку на Схід» (т. 1–5; 1725) К. де Брюйна і перевидав із нотатками та коментарями «Суміш історії та літератури» (1725) Н. Бонавантюра д'Аргонна. Праця «Релігійні церемонії усіх країн» є першою просвітниц. енциклопедією *релігій світових*: понад половина тексту присвячена історії *християнства*, містить окр. розділи про *юдаїзм* та *іслам*. Б. — також автор «Додатку до Гомера пані Дасьє, що містить життєпис Гомера, написаний пані Дасьє з працею стосовно тривалості облоги Трої» (1731) та числ. робіт для Академії написів і красного письменства. Переклав «Метаморфози» *Овідія* (1732–1738), «Поетичну історію» П. Гатрюша (1738). Помер у бідності.

Тв.: La mythologie et les fables expliquées par l'histoire : en 8 t. Paris, 1738–1764; *Histoire générale des cérémonies, mœurs et coutumes religieuses de tous les peuples du monde : en 7 t. Paris, 1741.

Літ.: Biographie universelle, ancienne et moderne, ou histoire, par ordre alphabétique, de la vie publique et privée de tous les hommes qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes : in 85 vol. Paris, 1811. Vol. 3; Aygon J.-P., Bonnet C., Noacco C. La Mythologie de l'Antiquité à la Modernité. Appropriation, Adaptation, Détournement. Rennes, 2009.

С. В. Глухова

Баньєс, Домíнго [ісп. Ба́ньєz, Domingo; псевдонім — Мондрагоненсіс (ісп. Mondragonensis), від м. Мондрагона, звідки походила родина; 29.02.1528, м. Медіна-дель-Кампо, тепер муніципалітет у складі авт. спільноти Кастилія-і-Леон, Іспанія — 22.10.1604, там само] — чернець-домініканець, теолог-схоласт, один із провідних представників Саламанської теологічної школи. Походив зі знат. родини, отримав еліг. виховання. У 15 р. взявся до вивчення вільн. мист-в і філософії в *Саламанки університеті*. 1546 вступив до домінікан. колегіуму *монастиря* Сан-Естебан, вивчав *теологію* та *право* в професорів Саламан. теол. школи. Від 1955 викладав теологію мол. студентам, часом заміняв професорів. З 1561 — професор теології в ун-ті Авіли, потім обіймав низку викладац. та адм. посад в містах Алькала-де-Енаресі, Вальядоліді, Торо. Наприкін. 1570 повернувся до колегіуму Сан-Естебан. 1583 отримав кафедру теології «де пріма» в Ун-ті Саламанки — найпрестиж. посаду в закладі. До 1600 викладав, написав більшу частину праць, особл. увагу приділяв коментуванню «Суми теології» *Томи Аквінського*. Останні роки провів у монастирі Св. Андрія в м. Медіна-дель-Кампо. Був виразником домінікан. теолог. традиції, спрямованої на актуалізацію *томізму*; прислужився посиленню впливу *домініканців* у Саламан. ун-ті над лінією *францисканців*. Розвинув фундамент. метафіз. положення томізму; вважав захист цілісності та глибини доктрини св. Томи одним із чільн. завдань. Відіграв непересіч. роль в академ. диспутах, передусім про Божеств. *провидіння* та *свободу волі*, який точився протягом 20 р. з теологами-*єзуїтами*. Відомий публ. дебатами й дискусіями з богословами

П. де Монтемайором, Л. де *Моліною*, Ф. *Суаресом* з проблем передвизначення, *благодаті*, люд. свободи, *безсмертя душі*, дух. і тілесного. Обстоював, зокрема, нетлінність душі, можливість обґрунтувати її безсмертя метафіз. аргументами, рац. засобами та культ. фактами. Осн. праці: «Схоластичні коментарі» до різн. частин «Суми» св. Томи («Scholastica commentaria in primam partem angelici doctoris D. Thomæ vsque ad sexagesimam quartam quæstionem complectentia», 1584; «Scholastica commentaria super cæteras Iae partis quæstiones», 1588; «Scholastica commentaria: in secundam secundae angelici doctoris D. Thomae: quibus ad fidem spem & charitatem spectant clarissimè explicantur», 1584 тощо). Серед ін. праць — «Апологія братів-проповідників» («Apologia fratrum praedicatorum»; 1595), «Про справжнє і законне узгодження вільного вибору» («De vera et legitima concordia liberi arbitrii»; 1600) тощо. Постать Б. завершила плеяду визнаних представників Саламан. теол. школи. Праці Б. вважають віхою в домінікан. *богослов'ї* після *Тридентського собору*.

Тв.: Comentarios inéditos a la primasecundae de Santo Tomás : in 3 vol. Madrid, 1942–1948.

Дж.: Domingo Báñez y las controversias sobrela gracia: Textos y documentos / Ed. by V. Beltrán de Heredia. Madrid, 1968.

Літ.: García-Cuadrado J. A. Domingo Báñez (1528–1604): Introducion a su obra filosofica y teologica. Pamplona, 1999; Belda Plans J. La Escuela de Salamanca y la renovación de la teología en el siglo XVI. Madrid, 2000; Куадрадо Х. А. Г. Дух и свобода в учении Доминго Баньеса / Пер. с исп. Г. В. Вдовина // Вестник Рус. христ. гуманит. акад. 2007. Т. 8. № 2; Matava R. Divine Causality and Human Free Choice. Domingo Báñez, Physical Premotion, and the Controversy De auxiliis Revisited. Leiden, 2016; Sánchez H. La consolidación del Tomismo en Domingo Báñez. Madrid, 2017.

А. В. Арістова

Ба́ня — завершення *купола* або *вежі* як опуклої поверхні обертання: півсфери, шолома, *конуса* або центричного багатогранника-парасольки, *піраміди* чи складніших форм, нерідко багатоярусних. Застосовують для збільшення пластич. виразності веж і споруд, перекритих куполами, та як *дах* для захисту конструкції купола від *атмосферних опадів*. Найширше вживають у сакрал. *архітектурі*: христ. (*собори*, *церкви*, *каплиці*, *дзвіниці* — *собор Сан Марко у Венеції*) та мусульм. (купольні *мечеті*, *медресе*, *мавзолеї* — *мечеть Куббат ас-Сахра в Єрусалимі*, *мавзолей Тадж-Махал в Агрі*). У *Давній Русі* церк. Б. були шоломоподіб., за формою — наближеними до куполів (*Софійський собор у Новгороді*). Із 17 ст. з'являлися розвиненіші форми Б.: цибулясті, грушоподіб., багатоярусні. Їх вінчали хрестом або *маківкою* з хрестом (собор *Михайлівського Золотоверхого монастиря*). У багатоярус. Б. невел. горішню маківку наз. банькою. В укр. архіт. традиції Б. ніколи не могла бути ширшою за *підбанник*. У добу *класицизму* Б. робили наближеними до сферич. форми (*Спасо-Преображенський собор у Болграді*).

Літ.: Мардер А. П., Євреїнов Ю. М., Пламеницька О. А. та ін. Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Тарас Я. Українська сакральна дерев'яна архітектура: ілюстрований словник-довідник. Львів, 2006.

В. В. Вечерський

Ба́о Гун, Бао Лунту, суддя Бао (кит. 包公 — пан Бао) — персонаж народної китайської *міфології* та *фольклору* — справедливий суддя, символ відданості обов'язку та безкорисливості, один із суддів потойбічного світу. Вважають, що прообразом Б. була реальна іст. особа — суддя Бао Чжен (999–1062), уславлений розкриттям хитромудр. злочинів, чесністю, принциповістю і непідкупністю. Обіймав посаду придвор. радника за династії Сун (звідси прізвисько Лунту — від назви павільйону в імператор. палаці). Виголошував справедл. вироки, незалежно від статусу та знатності винного, карав високопосадовців за зловживання. Зажив вел. авторитету серед прост. людей. Після смерті отримав прізвисько Б. Г. З часом навколо постаті Б. Г. склався корпус легенд і фантаст. переказів: про чудес. народження, зішестя в підзем. царство для розслідування злочинів, здійснених на землі тощо. У пізніх уявленнях Б. Г. — суддя в *потойбіччі*, що карає духів, *божество* справедливості. Зображався з темн. обличчям (символ непідкупності), довг. бородою, білою родим. плямою у формі півмісяця на лобі. Серед його рис — пильність, готовність боротися зі злом, чесність, безпристрасність, некорумпованість. Від 13–14 ст. Б. Г. став популяр. літ. героєм. Персонаж цінує обов'язок і справедливість більше за родин. зв'язки. Притягає до відповідальності вельмож, навіть близьких до *імператора*; виконує вирок, ризикуючи влас. життям. Найб. популярності набули п'єси про Б. Г. та театр. вистави. Образ судді втілено, зокрема, у повістях, оповіданнях, романах (напр., Ши Юй Куня) 14–19 ст. З 20 ст. — персонаж кінофільмів, серіалів та відеоігр. Метафорично Б. Г. — чесний чиновник, законослухн. і некорисл. держ. службовець; етич. взірець. Культурний символ *справедливості* в кит. сусп-ві.

Літ.: Sung Biographies : in 4 vol. / Ed. by H. Franke. Wiesbaden, 1976. Vol. 2; Королев К. М. Китайская мифология. Санкт-Петербург; Москва, 2007; Китай и окрестности: Мифология, фольклор, литература: к 75-летию академика Б. Л. Рифтина / Сост. Н. Р. Лидова. Москва, 2010; Рыжченко О. С. Китайский детектив в европейском вари-

Бао-гун. Погруддя судді Бао Чжена (ймовірний прообраз) у м. Шицзячжуані (Китай)

Баня. Співвідношення купола і бані на поздовжньому розрізі Церкви святого Карла Борромея у Відні. Гравірований авторський кресленик архітектора Й. Б. Фішера фон Ерлаха.

Повна версія на порталі https://vue.gov.ua

анте // Вісник Житом. держ. ун-ту ім. І. Франка. Сер.: Філол. науки. 2017. Вип. 1 (85).

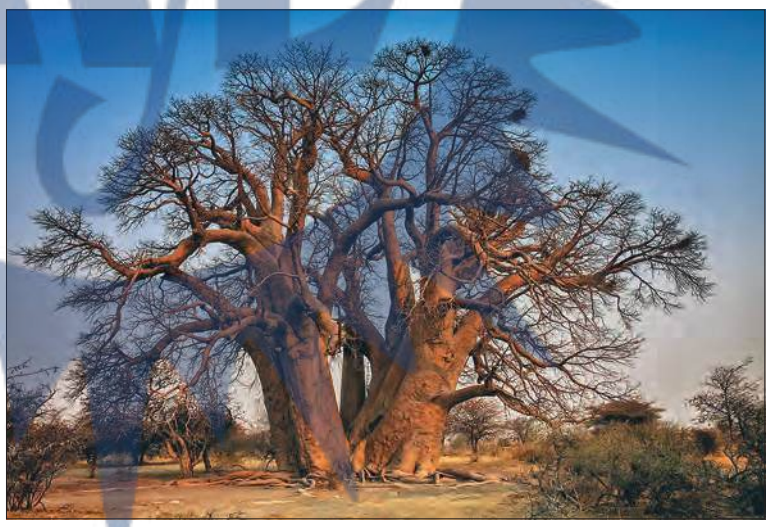
Ба́о Дай [в'єтнам. Bảo Đại або 保大帝; справж. ім'я — Нгуєн Фук Вінь Тхюї (в'єтнам. Nguyễn Phúc Vĩnh Thụy або 阮福永瑞); 22.10.1913, м. Хюе, В'єтнам — 31.07.1997, м. Париж, Франція] —державний діяч, останній *імператор* Аннаму (*В'єтнаму*) з династії Нгуєн. Нар. у сім'ї 12-го імператора з династії Нгуєн Кхай Діня (1885–1925; тепер В'єтнам). Після оголошення 1922 спадкоємцем *престолу* відправлений на навчання до м. Парижа. 1931–1932 навчався у Вільній школі політ. наук (тепер Париз. ін-т політ. наук). 1925 успадкував владу, проте до 1932 залишався в м. Парижі для завершення освіти. У цей період його повноваження виконував *регент* Тон Тхат Хан (1854–1944; В'єтнам). Фактична влада належала франц. колоніал. адміністрації, повноваження імператора мали номінал. характер. Після повернення до В'єтнаму 1932 офіційно перебрав повноваження. Після поразки *Франції* на 1-му етапі *Другої світової війни*, падіння м. Парижа та проголошення Франц. д-ви із тимчас. столицею в м. *Віші* (1940) франц. колоніал. адміністрація в Аннамі декларувала *лояльність* новоутвореній Франц. д-ві та її голові — маршалу А. Ф. *Петену*. У вересні 1940 яп. війська здійснили вторгнення у Франц. *Індокитай* і встановили контроль над його тер. включно з *протекторатом* Аннам. Французька цивіл. колоніал. адміністрація і Б. Д. як в'єтнам. імператор зберігали формал. владу. Після звільнення Франції військами союзників, під час перебування колабораціоніст. уряду Франц. д-ви у вигнанні в м. Зігмарінгені (тепер Німеччина) яп. військ. командування висунуло Б. Д. вимогу припинити форм. зв'язок із Францією. 11.03.1945 оголосив про розірвання укладеної 1884 угоди з Францією про протекторат і відновлення *незалежності* Аннаму. 04.05.1945 новосформов. уряд Аннаму офіційно перейменував д-ву на В'єтнам [повна назва — В'єтнам. імперія (в'єтнам. Đế quốc Việt Nam), об'єднавши традиц. назву Пн. країни (Дай В'єт, букв. — Великий В'єт; назву регіону утворено від назви народу в'єт) і Пд. країни (Аннам, букв. — мирний Південь)]. 13–15.08.1945 прорад. загони *Хо Ши Міна* розпочали заг. *повстання* на Пн. В'єтнаму, 23.08.1945 увійшли в м. Хюе. 25.08.1945 на їхню вимогу Б. Д. зрікся престолу. 30.08.1945 повторно оголосив про зречення престолу й ліквідацію *монархії* під час *мітингу*. 02.09.1945 проголошено Демокр. Республіку В'єтнам зі столицею в м. *Ханої* (контролювала Пн. країни, на Пд. відновлено франц. колоніал. адміністрацію). Б. Д. переїхав до нової столиці. 1945–1946 обіймав посаду верх. радника нового уряду. 1946 Б. Д. виїхав до м. *Гонконга*, потім до Франції. 1946–1949 проводив перемовини з Францією про умови реставрації влади. 09.03.1949 підписав Єлисейський договір із президентом Франції В. *Оріолем*, що передбачав створення на Пд. В'єтнаму формально незалеж. Д-ви В'єтнам зі столицею в м. Сайгоні (тепер м. *Хошимін*). Головою д-ви став Б. Д., однак без титулу імператора. Після короткого перебування в м. Сайгоні Б. Д. повернувся до Франції, зберігши за собою форм. статус голови д-ви. 23.10.1955 організовано *референдум*, за результатами якого у В'єтнамі ліквідовано монарх. форму правління, В'єтнам став республікою (Республіка В'єтнам). У наступні роки Б. Д. відійшов від публ. життя, переїхав до *Ельзасу*. Винятком стало його звернення 1972 до в'єтнам. народу із закликом припинити «братовбивчу війну». Б. Д. засудив дії союз. зі США уряду Пд. В'єтнаму (Республіки В'єтнам) і дії США у В'єтнамі. Висловлювався за створення у В'єтнамі нейтрал. мир. д-ви й ліквідацію як антикомуніст. Республіки В'єтнам на Пд., так і прорад. Демокр. Республіки В'єтнам на Пн. 1980 у м. Парижі видано його книгу спогадів «Дракон Аннама» («Le dragon d'Annam»). Нагороджений Вел. хрестами Ордена Почес. легіону (Франція), Ордена Корони (Бельгія), Ордена Мільйона слонів і Білої парасольки (Лаос), Королів. ордена Камбоджі, Ордена Алауїт. трону (Марокко). Кавалер Славет. ордена Королів. дому Чакрі (Таїланд), королів. ордена Джохору I ступ. (Султанат Джохор у складі Малайзії).

Бао Дай, 1940-ві роки

Літ.: Nguyên Thê A. The Vietnamese Monarchy under French Colonial Rule 1884–1945 // Modern Asian Studies. 1985. Vol. 19. № 1; Chapuis O. The Last Emperors of Vietnam: From Tu Duc to Bao Dai. Westport, 2000; Szalontai B. The «Sole Legal Government of Vietnam»: The Bao Dai Factor and Soviet Attitudes toward Vietnam, 1947–1950 // Journal of Cold War Studies. 2018. Vol. 20. № 3.

Баоба́б (*Adansonia*) — рід рослин родини *мальвових*. У складі роду 8–10 видів. Найпоширенішим є африк. Б., або мавп'яче хлібне дерево (*Adansonia digitata*) — єдиний тетраплоїд. вид

Баобаб

роду, решта видів є диплоїдними (див. *Плоїдність*). 25 м заввишки, бл. 20 м в обхваті. *Листки* пальчасті, *квітки* вел., білі. *Плоди* звислі, довгі, подібні до величез. огірка, з їстів. солодким м'якушем. Живе Б. до 5 тис. років. Природний *ареал* роду охоплює *Африку*, о. *Мадагаскар* та *Австралію*. Географічне поширення розрізнене: 6 видів є *ендеміками* о. Мадагаскар, 2 види ростуть в Африці, 1 — у Австралії. Африканський вид Б. кіліма (*Adansonia kilima*) є диплоїд., росте в межах помір. висот (650–1500 м), на відміну від поширенішого в Африці мавп'яч. хлібного дерева, яке віддає перевагу висотам до 800 м. Обидва види подібні морфологічно, їх відрізняють за будовою квітки, *пилку* та кількістю *хромосом*. З кори Б. добувають луб'яні волокна для виготовлення паперу, грубих тканин тощо. Дерева Б.

Онлайн версія на сторінці http://vue.gov.ua

культивують у троп. країнах: *Індії*, *Бразилії*, *Єгипті*, *Ефіопії*.

Літ.: Pettigrew J., Bell K., Bhagwandin A. et al. Morphology, Ploidy and Molecular Phylogenetics Reveal a New Diploid Species from Africa in the Baobab Genus Adansonia (Malvaceae: Bombacoideae) // Taxon. 2012. Vol. 61. № 6; Rasoamanana E., Razanamaro O., Ramavovololona P. et al. Pollen Wall Ultrastructure of the Genus Adansonia L. Species // Plant Systematics and Evolution. 2015. № 301.

Л. В. Зав'ялова

Баоді́н, Баодінг — місто провінції *Хебей* Китаю. Має статус міста-префектури. Розташовано в центр. частині провінції. Відстань до м. *Пекіна* — бл. 150 км. Тер. заг. — 22,1 тис. км², міська — 2 564,8 км². Місто-префектура адміністративно поділяється на 5 районів, 4 міські повіти, 15 повітів. У 4–5 ст. поблизу сучас. Б. було розташ. столицю держави Пізня Янь (тепер у межах міськ. пов. Дінчжоу). Наприкін. 10 ст. споруджено укріплене поселення, яке у 12 ст. увійшло до складу імперії Цзінь та на поч. 13 ст. було зруйноване монголами. 1227 побудовано нове укріплене місто, що через стратег. значення — захист підступів до м. Ханбалика (столиця імперії Юань; тепер м. Пекін) — отримало назву «Б.». За династії Мін залишалося центром регіону Баодін Фу. Під час правління династії *Цін* Б. був центром пров. Чжилі (тепер Хебей). У роки *японо-китайської війни 1937–1945* окуповано. Унаслідок війни між *Гоміньданом* та армією *Мао Цзедуна* 1948 захоплено військами комуністів. Від 1949 — центр однойм. особл. району. 1960 Б. і населені пункти району тимчасово об'єднано в єдиний міськ. округ, який до відновлення особл. району 1961 перебував під управлінням пров. Хебей. З 1968 — центр однойм. округу. Від 1983 підпорядковано провінції. 1994 засн. місто-префектуру Б. Заг. кількість нас. міста-префектури (2020, перепис) — 11,4 млн осіб, густота — 515 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами (2010, перепис): китайці (98,1 %) та ін. За віковими групами: до 14 р. — 17,1 %, від 15 до 64 р. — 74,8 %, 65 р. і більше — 8,1 %. За статевими групами: чоловіки (50,5 %), жінки (49,5 %). Переважає кит. мова. Нас. зростає, 2010 становило 11,1 млн осіб. Клімат помірний мусон., із холод. сухою зимою та спекот. вологим літом. Серед. т-ра січня — –3 °С, липня — +27 °С. Середньоріч. кількість опадів — понад 500 мм, максимум улітку. Великий екон. центр, *валовий внутрішній продукт* становив 322,4 млрд юанів (2019, оцінка). Традиційно пром-сть забезпечує бл. 35 % ВВП, осн. галузі: автом., електронна, фотоелектр., хім., полігр., текстильна, харчова. Серед найб. підприємств — «Ґрейт Волл Мотор» («Great Wall Motor») і «Зет-Ікс Авто» («ZX Auto»; усе — вирво автомобілів), «Баодін Тяньвей Баобіан» («Baoding Tianwei Baobian»; електрообладнання), «Чайна Лакі Філм» («China Lucky Film»; світлочутл. матеріали), «Інглі Солар» («Yingli Solar»; сонячн. панелі), «Бадіон Свон Файбер» («Baoding Swan Fiber»; текстиль і хім. волокна) та ін. Відома однойм. пром. зона високих технологій (засн. 1992). Центр фінансів, інновацій. Сфера послуг забезпечує від 50 % ВВП. Розвинено торгівлю, банків. справу, страхування, ресторан. і готельне госп-во. З 2010-х зростає *туризм*. 2019 Б. відвідало 202 тис. іноз. та 130 млн внутр. туристів. Серед найближчих аеропортів у межах 150 км від Б. — Шицзячжуан Чжендін, Пекін Шоуду, Пекін Дасин, Тяньцзінь Біньхай. Є однойм. залізн. станція, Сх. залізн. вокзал. Місто пов'язано високошвидкіс. залізницями з містами Пекіном, *Тяньцзінем* тощо. Характерна щільна мережа автом. шляхів заг. протяжністю 19 тис. км, зокрема швидкіс. дороги становлять 10 тис. км (2019, оцінка). Громад. транспорт представлено автобусами та тролейбусами. Діють понад 200 інж.-технол. дослідн. центрів, лабораторії, індустр.-інновац. наук. об'єднання. Станом на 2021 у межах префектури нараховували більш як 2,4 тис. дит. садків, понад

Баодін. Центральна частина міста

1,6 тис. закладів поч. освіти і 450 закладів серед. освіти. З-поміж ЗВО — Хебейський с.-г. ун-т (засн. 1902), Хебейський ун-т (засн. 1921), Хебейський фін. ун-т (засн. 1952) та ін. Працює 21 публ. б-ка. У префектурі є понад 20 музеїв, серед яких найвідом. — Баодін. військ. музей (засн. 1993). Великий театр ім. Ґуань Ханьціна (засн. 2019) — провід. театр. майданчик. На 2019 налічували 19 будинків культури й понад 20 культ. центрів. Серед архіт. пам'яток — павільйон Даці (13 ст.), резиденція намісника Чжилі (18 ст.), військ. академія (поч. 19 ст.) та ін. Найвизначніші об'єкти занесено до *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*: *Палаци імператорів династій Мін і Цін у Пекіні та Шеньяні*, окр. ділянки *Великої китайської стіни*. Культивують бойові мистецтва, стрільбу з лука, плавання, гімнастику та шахи. З об'єктів спорт. інфраструктури — нар. стадіон (1939, потім реконструйовано та розширено; 3 тис. місць) із майданчиками для занять фітнесом і баскетболом. Тут нар. спортсмени: чемпіонка світу із шахів серед жінок Се Цзюнь (нар. 1970); чемпіони *Олімпійських ігор* Цян Хун (нар. 1971), Го Цзінцзін (нар. 1981), Пан Вей (нар. 1986), Ван Хань (нар. 1991) та ін.

Літ.: Сіройч З., Новіков В. Розвиток сучасних китайських мегаполісів // Demography and Social Economy. 2020. № 3 (41).

Бао́пу-цзи — див. *Ге Хун*.

Бапти́зм (від грец. βαπτίζω — занурювати у воду, тобто хрестити) — напрям у *протестантизмі*, який вирізняє здійснення таїнства *хрещення* вірян у дорослому віці, на знак свідомого й добровільного сповідання віри в *Ісуса Христа*. Одна з найчисел. протестант. *конфесій* у світі (від 70 до 100 млн осіб). Більшість світ. спільноти баптистів мешкають у США (бл. третини усіх

Версія на порталі
kyiv.gov.ua

Баптизм. Джон Сміт (бл. 1554–1612)

вірян-протестантів країни). Значною є кільк. послідовників Б. (понад 0,5 млн осіб) у Нігерії, Конго, Танзанії, Кенії, Ефіопії, Руанді, Бразилії, Індії, М'янмі, Пд. Кореї, Філіппінах тощо. Великі спільноти — у країнах Європи: Німеччині, Вел. Британії, Україні, Росії, Румунії тощо. Найб. серед міжнар. орг-цій — *Всесвітній баптистський альянс* (The Baptist World Alliance, BWA; засн. 1905). За даними альянсу, станом на 2022 організація об'єднала 176 тис. церков у 128 країнах і тер. світу, 51 млн вірян. Співіснують розбіж. погляди на витоки Б. Релігійний принцип усвідомл. і вільн. акту прийняття віри був притаманний ще радикал. рухам ранн. етапу *Реформації*. Домінує підхід, за яким Б. зародився наприкін. 16 ст. під впливом сепаратист. церк. руху в Англії (переважно *пуритан і конгрегаціоналістів)*. Згідно з ін. версією, Б. — іст. відгалуження *анабаптизму* (спільність назви і практик). Йдеться також про сполучення обох векторів впливу. На формування Б. помітно вплинули погляди *менонітів*, а також *армініанство*, *кальвінізм*. Засновник — *священник* Дж. *Сміт*, який разом з однодумцями вийшов із Англікан. церкви (див. *Англіканство*) і створив незалеж. громаду в м. Гейнсборо (графство Лінкольншир, Англія). Рятуючись від переслідувань, одновірці перебралася до м. Амстердама, де 1609 було створено першу *конгрегацію*. За декілька років частина вірян повернулася в Англію, де 1611–1612 заснували першу церкву т. з. *баптистів загальних*. З нею пов'язують оформлення *віровчення* Б. та утвердження назви *конфесії*. Поряд із тим у 1-й пол. 17 ст. переслідувані в Європі анабаптисти емігрували в англ. колонії в Пн. Америці. Перша громада т. з. *баптистів особних* виникла в Пн. Америці з англ. переселенців під проводом Р. *Вільямса* 1639 (за ін. версіями — 1635, 1638), у новій колонії в місц. Род-Айленд (тепер штат США). Цього ж року церква особ. баптистів заснована і в Англії, у Саутворку (тепер р-н м. *Лондона*). Відтак у межах Б. вже на ранн. етапі виокремилися 2 осн. течії: а) заг. (або ген.) баптисти, які під впливом армініанства дотримувалися вчення про універс. *благодать* спасіння (жертовна смерть Ісуса Христа спокутувала *гріхи* всього людства); б) особні (або партикулярні, реформатські) баптисти, які сповідували кальвініст. вчення про передвизначення та обраність до спасіння (Ісус постраждав не за всіх, а лише за обраних *Богом* людей), вважали особисту віру наслідком дії *Святого Духа* й свідоцтвом обраності людини. Після поразки *Англійської революції* й реставрації *монархії* баптисти були піддані жорсток. гонінням. Державну політику щодо них пом'якшив Акт про віротерпимість 1689. У 1891 засн. Баптист. союз Вел. Британії та Ірландії — першу добровіл. конгрегацію ген. і партикуляр. баптистів на нац. рівні. У Пн. Америці мас. поширення Б. припало на кін. 18 ст. — поч. 19 ст., як серед європейців-переселенців, так і афроамериканців. До поч. *Громадянської війни в США 1861–1865* вже діяли регіон. і нац. орг-ції баптистів. У реліг. середовищі ідеям *фундаменталізму* в пд. штатах (напр., Півд. Баптист. конвенція, 1845), протистояли лібер. настрої — у північних. Серед найб. баптист. об'єднань, що натепер діють у США, — Нац. баптист. конвенція США (National Baptist Convention USA; 1880–1895), Амер. баптист. церкви США (American Baptist Churches USA; 1907), Амер. баптист. асоціація (American Baptist Association; 1924), Прогрес. нац. баптист. конвенція (Progressive National Baptist Convention; 1961) та ін. Від поч. 19 ст. зусиллями амер. і брит. місіонерів Б. поширився в континент. Європі, на Індостані, в Австралії (так, у Бірмі баптист. церкви виникли вже 1814, в Австралії — 1831, у Нов. Зеландії — 1854). У 1840–1880-х поміт. роль у поширенні Б. з Німеччини в ін. європ. країни (зокрема, і в Україну) відіграв Й. Г. *Онкен*. З 2-ї пол. 19 ст. набув послідовників у *Російській імперії* (ширився переважно з Пд. України, Закавказзя, Прибалтики), Пд. Америці, країнах Африки, Дал. Сходу (напр., у Японії — з 1860, Китаї — з 1870, Бразилії — з 1880 тощо). 1905 на І Міжнар. конгресі баптистів у м. Лондоні засн. Всесвіт. альянс баптистів, 1949 — Європ. баптист. федерацію. Доктрину заг. баптистів вперше викладено в «Ортодоксальному віровченні генеральних баптистів» (1678); особних — у «Лондонському сповіданні віри» (1644), «Сповіданні віри партикулярних баптистів» (1677). Єдиним джерелом віри баптисти визнають *Святе Письмо* (66 книг *Біблії*), поділяють учення про *виправдання вірою*. Віровчення суголосне ортодокс. христ. догматиці 4–6 ст.: визнання триєдності Бога (див. *Трійця*), спокут. жертви боголюдини Ісуса Христа, Його *воскресіння* та вознесіння, *Другого пришестя* і *Царства Небесного*. Людину розуміють як істоту, природа якої зіпсована *гріхом*, і чиє спасіння можливе лише завдяки Божій благодаті (а не власн. силами). Щире покаяння перед *Богом*, рішення утриматися від гріха й почати нове життя за христ. *заповідями* вважають зламним у бутті людини, її навернення до Христа, «новим народженням». Заг. та особні баптисти практикують водне хрещення через занурення в дорасл. віці (а не в дит., немовлям), після катехитич. навчання. Гол. складники *богослужіння*: читання Біблії, *проповідь* реліг.-мор. змісту, *молитви*, співи дух. пісень. З церков. *таїнств* визнають хрещення і *причастя* (ламання хліба на згадку про *Таємну вечерю*), що символізують дух. єднання з Христом. Серед практик — молитва з рукопокладенням (при посвяті *пресвітерів*, при вступі у шлюб, над тяжко хворими тощо). З-поміж христ. свят баптисти відзначають ті, що пов'язані з Ісусом Христом (Різдво, Стрітення, Вхід в Єрусалим, Воскресіння, Вознесіння та ін.), мають і власні, передусім *Жнив свято*. Заперечують авторитет Свящ. переказу, особл. статус *духовенства* як посередників між вірянами й Богом, не визнають культу *Богородиці* та богородич. свят, а також *мощей*, *ікон*, чернецтва тощо. Центром реліг. і сусп. життя є церква-громада, членами якої є «наново народжені». Кожна громада є незалеж. від світ. влади, автоном. у розв'язанні внутр. питань, її члени — рівноправними. Вважається частиною невидим. Всесвіт. церкви Ісуса Христа. Баптистські церкви організовані на пресвітер.-конгрегаціоналіст. засадах: *загальне священство*, допуск усіх одновірців (і жінок) до проповіді, виборність пресвітерів (яким допомагають *диякони* і проповідники). Обов'язком кож. вірянина є акт. *євангелізація*. Особливу увагу приділяють дотриманню христ. мор. норм, принципів взаємодопомоги і служіння, регуляр. участі в молитов. зборах; утримуються від алкоголю, тютюну. Баптистські конфесії поділяють цінності *релігійної свободи*, відокремлення церкви від д-ви, міжкон-

фес. діалогу. Провадять акт. доброчинну, культ.-освітню, громадську діяльність, соц. служіння (мед., капелан., піклування про сиріт, реабілітація осіб з алко- та наркотич. залежністю тощо).

На теренах України Б. стає відомим (спочатку під назвою «*штундизм*») від 1860-х завдяки нім. поселенцям. Перша громада виникла 1867 в с. Карлівці (тепер Кропивн. р-ну Кіровоград. обл.), першим прийняв хрещення від нім. одновірців Юхим Цимбал. Практично одночасно (1861–1862) на Одещині зароджується автентич. євангел. рух серед православ. селянства (Ф. Онищенко, М. Ратушний). Через схожість реліг. практики з нім. «штундизмом» отримав назву «української штунди». Наприкін. 19 ст. Б. поширився з Пд. України в Катеринослав., Київ., Волин., Полтав., Чернігів. та ін. губернії, попри протидію цар. уряду та *Російської православної церкви*. На кін. 19 ст. кільк. баптистів сягала до 5 тис. осіб. 1884 у м. Санкт-Петербурзі утв. Союз рос. баптистів (поділяв засади партикуляр. Б. і катехизис Онкена), до якого увійшли й укр. віряни. Того ж року в Тавр. губернії утв. Союз баптистів Пд. Росії та Кавказу. 1905 делегація з України взяла участь у І Міжнар. конгресі баптистів у м. Лондоні. Одночасно з Пн. імперії поширювалися ідеї ген. Б., цей рух у Росії та Україні дістав назву євангельського християнства (див. *Євангельські християни*). Перша церква в Україні з такою назвою діяла в м. Севастополі з 1898. Від 1908 збиралися з'їзди церков євангел. християн, 1910 утв. Союз євангел. християн з центром у м. Санкт-Петербурзі. Взаємодія партикуляр. Б. і євангел. християнства визначила своєрідність традиції вітчизн. Б. *Перша світова війна* спричинила гоніння на вірян, акт. проповідь *Євангелія* стала можливою після *Лютневої революції 1917*. У 1918 в м. Києві відбувся І Всеукр. з'їзд баптистів (110 делегатів); 1921 у м. Єлисаветграді (тепер м. Кропивницький) — ІІ з'їзд, де проголошено створення Всеукр. союзу баптистів з центром у м. Києві. Серед вірян переважало укр. нас., проповіді та служіння проводили укр. мовою. У 1-й пол. 1920-х баптист. церкви з'явилися і в Зх. Україні, де ідеї Б. поширювали українці, що повертались зі США. З кін. 1920-х євангел. віряни були піддані систем. переслідуванням, депортаціям до Сибіру, Казахстану, Дал.-Схід. регіону. Керівництво баптист. та євангел. союзів, пресвітери й актив. віряни були репресовані, реліг. громади масово знімали з реєстрації, позбавляли культових приміщень. Під час *Другої світової війни* з дозволу влади в м. Москві відбулося об'єднання Союзу євангел. християн і Союзу баптистів (а також деяких спорід. за віросповіданням конфесій — п'ятидесятників, меноніт) у Всесоюз. раду євангел. християн-баптистів (ВР ЄХБ; 1944). Друга хвиля переслідувань була в 1950–1960-х. Керівництво ВР ЄХБ вимушено погодилося на макс. поступки владі. Ухвалення 1959 «Положення про ВР ЄХБ» та «Інструктивного листа старшим пресвітерам» потягло розкол орг-ції та утв. незалеж. і незареєстрованих громад, які піддавалися гонінням. Значна частина таких громад 1961 об'єдналися в нов. Союз церков ЄХБ, ін. діяли автономно. ВР ЄХБ діяла до розпаду СРСР, потім розділилася на нац. об'єднання, які увійшли до Євраз. федерації союзів ЄХБ. Союз церков ЄХБ зберіг єдину структуру на пострад. просторі (перейменований на Міжнар. союз церков ЄХБ, МСЦ ЄХБ). Відродження вільн. діяльності баптист. та євангел. церков відбулося в переддень *незалежності* України, за утвердження її *державності*. На поч. 1990-х діяло понад 1 100 церков, що об'єднували, за оцінками, понад 95 тис. вірян. Станом на 2021 Б. — найб. серед протестант. конфесій у країні. За офіц. статистикою, на 01.01.2021 діяло 3 034 реліг. орг-ції баптистів і 382 орг-ції євангел. християн, 59 дух. закладів освіти (50 і 9 відповідно), 1 435 недільних шкіл (1 355 і 80), 116 місій (102 і 14). Богослужіння в церквах євангельсько-баптист. братства відвідують бл. 300 тис. осіб. Найчисельніша з деномінацій (і з-поміж баптист. союзів Європи) — Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів (див. *Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів*, ВСЦ ЄХБ), охоплює 2 672 орг-ції. ВСЦ ЄХБ є членом Всесвіт. баптистс. альянсу, Європ. баптист. федерації, співзасновником *Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій* та Ради євангел. протестант. церков України. Діють також реліг. орг-ції Міжнар. ради церков ЄХБ (39), Братства незалеж. церков і місій ЄХБ України (29), Асоціації місіонер. церков євангел. християн України (22), ін. реліг. орг-ції баптистів та євангел. християн. Б. поширений і серед *української діаспори*, зокрема в Німеччині, Канаді, США, Австралії.

Баптизм. Дім Євангелія, м. Вінниця

Літ.: McBeth H. L. A Sourcebook for Baptist Heritage. Nashville, 1990; Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні. 2-ге вид., допов. і випр. Київ, 1995; Митрохин Л. Н. Баптизм: история и современность. Санкт-Петербург, 1997; Головащенко С. Історія християнства. Київ, 1999; Савинский С. Н. История Евангельских христиан–баптистов Украины, России, Белоруссии : в 2 т. Санкт-Петербург, 1999–2001; Решетніков Ю., Санников С. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине. Одесса, 2000; Johnson R. E. A Global Introduction to Baptist Churches. New York, 2010; Вітчизняний єван-

гельський протестантизм: історія, досвід, проблеми / За наук. ред. А. Колодного, О. Панич. Київ, 2011; Черенков М. Баптизм без кавычек. Черкассы, 2012; Kidd Th., Hankins B. Baptists in America: A History. Oxford, 2015; Панич О. Інституалізація євангельського протестантизму в Україні // Укр. релігієзнав. 2016. Вип. 77; Beale D. Baptist History in England and America: Personalities, Positions, and Practices. Maitland, 2018.

Баптизманський Вадим Іполитович

Баптизма́нський, Вади́м Іполи́тович (05.11.1918, м. Одеса, тепер Україна —17.03.1995, м. Дніпропетровськ, тепер м. Дніпро, Україна) — інженер-металург, доктор технічних наук (з 1962), професор (з 1963), член-кореспондент АН УРСР (з 1978). Закінчив 1940 Дніпроп. металург. ін-т (тепер *Національна металургійна академія України*). Учасник *Другої світової війни*. Від 1945 працював у Дніпроп. металург. ін-ті: асист., з 1949 — доцент, з 1962 — професор, 1965–1991 — зав. каф. металургії *сталі*, 1991–1995 — радник-консультант. Наук. дослідження стосуються фіз.-хім. і технол. *закономірностей* конвертор. процесів, розроблення нових сталеплавил. процесів. Розробив теорію продування *металу киснем* та інтенсифікації киснево-конвертор. процесу. Розвивав теорію та практику безперерв. розливання сталі. 1940 опублікував свою першу статтю про утв. тріщин на зливках спокійн. сталі. Після Другої світ. війни виклав теор. аналіз питання в кандидат. дис. «Тріщини від температурних напружень у сталевих зливках» (1948). Проводив лаб. та пром. *експерименти* і теор. зіставлення конвертор. процесів донного повітр. дуття та верх. кисн. продування. Результати досліджень виклав у доктор. дис. «Механізм і кінетика процесів в конверторній ванні» (1960). Розробив теорію, технологію та устаткування безперерв. сталеплавил. процесу конвертор. типу, який через оригінальність і переваги є одним із найперспект. у вир-ві сталі. Розробив механізм виникнення дефектів заготівель, що дало змогу визначити безпеч. швидкості розливання та підвищити продуктивність машин безперерв. лиття. Колектив каф. металургії сталі під керівництвом Б. одним із перших почав дослідження і розроблення інновац. технологій для позапіч. оброблення сталі. Під наук. керівництвом ученого захищено 76 кандидат. і 20 доктор. дис. Відзнач. орденами Вітчиз. війни I ступ. та Черв. Зірки (1942). Лауреат Держ. премії УРСР у галузі н. і т. (1978), премії Ради Міністрів СРСР (1991), Держ. премії України в галузі н. і т. (1999, посмертно). На будівлі Нац. металург. академії України в м. Дніпрі встановлено мемор. дошку.

Пр.: Механизм и кинетика процессов в конвертерной ванне. Москва, 1960; Теория кислородно-конвертерного процесса. Москва, 1975; У с п і в а в т. — Металлургия стали. Москва, 1973; Физико-химические основы кислородно-конвертерного процесса. Киев; Донецк, 1981; Конвертерные процессы производства стали. Киев; Донецк, 1984; Внепечная обработка стали. Киев, 1988; Розливання і кристалізація сталі. Київ, 1988; Тепловая работа кислородных конвертеров. Москва, 1988; Повышение эффективности производства стальных слитков. Москва, 1992; Сталеплавильне виробництво. Київ, 1996.

Літ.: Палій В. М., Храмов Ю. О. Національна академія наук України 1918–2013. Персональний склад. 6-те вид., випр. і допов. Київ, 2013; Величко О. До 100-річчя від дня народження В. І. Баптизманського (1918–1995) // Кадри металургії. 2018. № 10 (2733).

Баптисте́рій (лат. baptisterium — водойма для купання, від грец. βαπτιστήριον — купель, з βαπτίζω — занурювати у воду, хрестити) — у *християнстві* — споруда або спеціальне приміщення в *храмі*, призначене для здійснення таїнства *хрещення*. У *Римі Стародавньому* термін первісно позначав ванну (басейн) із прохолод. водою у фриґідарії (одне з приміщень у класич. рим. *термах*); пізніше — басейн для купання та плавання. У сучас. значенні вживається від 3–4 ст. Трапляється назва «фотистерій» (грец. φωτιστήριον — місце просвітлення). Залежно від розташування Б. класифікують на споруджені окремо, неподалік від храму (автономні); розміщені впритул до храм. споруди; в інтер'єрі храму (переважно в *нартексі*). Наймовірніше, у 1–4 ст. хрещення здійснювали у відкр. водоймах, джерелах або термах. Із початком костянтин. епохи (див. *Костянтин I Великий*), разом зі швидким приростом кількості *неофітів*, почали будувати окр. приміщення для проведення таїнства. Ще за життя Костянтина I Великого зведено авт. споруду Б. як частину Латеран. комплексу в Римі (див. *Латеранський палац*). Серед ранніх авт. Б. переважали прямокутні в плані споруди, але траплялись і центральнокупольні. Басейн для занурення із давньорим. часів мав назву «пісцина» (лат. piscina, від piscis — риба). У центральнокупол. або квадратних Б. пісцину розміщували в центрі, у напівкруглих — в *апсиді*. Басейн мав глибину 80–130 см; до нього вели від 3 до 7 сходин. Сходження вниз символізувало закінчення життя для *гріха* (також зречення гріха, зла і сатани); підйом вгору — визнання віри в Пресв. *Трійцю*. Крім того, трійковість сходів у контексті *теології* церк. таїнства символізувала дух. участь у містерії страждань, смерті й воскресіння *Ісуса Христа*. Форма басейну могла бути різн.: 6-кутна (символ 6 бібл. днів творіння); 8-кутна (повноти й досконалості), а також квадрат., хрестоподіб., кругла тощо. У ранн. церкві в басейні використовували протічну воду. Збереглося бл. 1 тис. Б., споруджених між 4 та 9 ст. З плином часу обряд хрещення спрощувався, традиція здійснення таїнства на свято *Пасхи* зникла, тому авт. Б. поступилися тим, які розміщували у нартексі храму (або у приміщенні поруч із ним). У *літургії* доби *середньовіччя* важл. роль відігравали ритуал. процесії, тому Б. деколи складалися з двох або трьох приміщень (т. з. процесійний тип). Кожне приміщення відповідало окр. частині обряду: для *оглашенних* (оголошених, катехуменів), для таїнства (із купіллю), для *миропомазання*. Переносні моноліт. кам. та мармур. купелі збереглися в Малій Азії, Італії, районах візант. культ. впливу (Вірменія, Грузія). Б. прикрашали мармур. *інкрустацією*, *рельєфами*, *фресками*, мозаїками, що передавали сотеріол. (див. *Сотеріологія*) зміст хрещення. Поширеними були євангел. сюжети чудес Ісуса Христа, образи Доброго Пастиря, Христа-Рибалки, Ісуса в оточенні *апостолів*, жінок біля *Гробу Господнього*, а також старозавіт. сюжети. В оздобленні Б. вживали числен. *алегорії* та *символи*: прикрашеного хреста-дерева життя, Агнця, оленя, лані біля джерела, *фенікса* (символу безсмертя) та ін. Відхід від традиції хрещення дорослих через повне занурення зумовив згасання потреби в Б., їх замінюють т. з. хрестильниці (хрестильні купелі; поширюються на Зх. від 9–10 ст.). Станом на 2019 найдавн. Б. (не пізніше 230-х) знайдено в

Онлайн-версія
hurnal.ge.ua

Баптистерій Святого Йоана в м. Пізі

домовій церкві в антич. м. Дура-Європос у Сирії (тепер не існує). За свідченням істориків, у м. Херсонесі 8–10 ст. було щонайменше 6 Б., найвідоміший — т. з. «ротонда», з якою рос. іст. наука й пропаганда пов'язує хрещення князя *Володимира Святославича*. У монумент. архітектурі *Давньої Русі* Б. часто споруджували всередині храму (*Софійський собор у Києві*, *Спаса на Берестові церква у Києві*, *Іллінська церква в Чернігові* тощо).

Літ.: Січинський В. Ротонда в Херсонесі з 600 р. // Пам'ятки української архітектури. Філадельфія, 1952; Forstner D. Świat symboliki chrześcijanskiej. Leksykon. Warszawa, 2001; Хрушкова Л. Баптистерий // Католическая энциклопедия : в 5 т. Москва, 2002. Т. 1; Szetelnicki W. Symbolika stopni w fons baptismi — przesłanki historyczno-teologiczne // Theologos. Theologial revue. 2014. № 2; Степовик Д. Володимирський собор. Історія, архітектура, малярство собору у Києві. Київ, 2015.

І. Б. Остащук

Баптисти́ загальні, баптисти генеральні, баптисти-армініани — одна з двох основних (поряд із *баптистами особливими*) течій в *баптизмі*. Обидві течії виникли в Англії на поч. 17 ст., практично незалежно одна від одної. Перша громада Б. з. утв. 1609 в м. Амстердамі переселенцями з Англії під проводом Дж. *Сміта*. 1611 частина одновірців на чолі з Т. Хелвісом і Дж. Мертоном повернулися в Англію. У 18–19 ст. громади Б. з. активно ширилися в США; від поч. 19 ст. — в країнах Європи. За поширенням та кільк. послідовників Б. з. значно поступаються особливим (або партикулярним) баптистам. Доктрину Б. з. вперше викладено в «Ортодоксальному віровченні генеральних баптистів» (1678), уґрунтовано на вченні *армініанства*. Вірували, що *Ісус Христос* своєю смертю спокутував *гріхи* всього людства (а не тільки обраних); подальша доля кож. людини залежить від її свободи волі, добров. рішення прийняти (чи не прийняти) дар *спасіння*. Передвизначення тлумачили як «умовне обрання», тобто передзнання *Богом* тих людей, які приймуть Христа в своє серце, увірують в Нього як Спасителя. Припускали можливість втратити спасіння, якщо людина відмовляється від Божого заклику або добровільно зрікається Христа. В Україні ідеї Б. з. поширилися з 2-ї пол. 19 ст., рух дістав назву *євангельського християнства*. Див. у ст. *Баптизм*.

Літ.: Решетников Ю., Санников С. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине. Одесса, 2000; Johnson R. E. A Global Introduction to Baptist Churches. New York, 2010; Вітчизняний євангельський протестантизм: історія, досвід, проблеми / За наук. ред. А. Колодного, О. Панич. Київ, 2011; Черенков М. Баптизм без кавычек. Очерки и материалы к дискуссии о будущем евангельских церквей. Черкассы, 2012; Панич О. Інституалізація євангельського протестантизму в Україні // Укр. релігієзнав. 2016. Вип 77; Beale D. Baptist History in England and America: Personalities, Positions, and Practices. Maitland, 2018.

Баптисти́ осі́бні, баптисти партикулярні, реформатські баптисти, баптисти-кальвіністи — одна з двох основних (поряд із *баптистами загальними*) течій в *баптизмі*. Обидві течії виникли на поч. 17 ст. Перша громада Б. о. засн. в Англії у 1630-х (за різн. даними — 1633, 1638, 1639) у Саутворку (тепер р-н м. *Лондона*); за ін. версією — у Пн. Америці з англ. переселенців під проводом Р. *Вільямса* в місц. Род-Айленд (тепер штат США). На поч. 19 ст. Б. о. — найвпливовіша й найчисельніша серед протестант. *деномінацій* в США. Зусиллями місіонерів партикуляр. баптизм поширився в континент. Європі, країнах Індостану, Австралії, пізніше — у *Російській імперії*, Пд. Америці, Африці тощо. За кількістю послідовників є панівним напрямом у баптизмі. Доктрину Б. о. вперше викладено в «Лондонському сповіданні віри» (1644), уґрунтовано на вченні *кальвінізму*. Так, усі люди за непізнаванною Бож. волею поділені на обраних і засуджених. *Ісус Христос* хресною смертю спокутував гріхи не всього людства, а обраних (звідси — «особність», «партикулярність»), які й передвизначені до *спасіння*. Особиста віра є наслідком дії *Духа Святого*, а не влас. зусиль гріхов. людини, і свідчить про обраність *вірянина*. На відміну від заг. баптистів, повчали про неможливість втратити спасіння, позаяк воно є виявом передвіч. Божої *благодаті*; обраним одночасно даровані схильність і здатність до добра. Б. о. відрізняють суворіші вимоги до морал. норм і поведінки вірних. В Україні ідеї Б. о. поширилися від 1860-х, з Пд. земель (Херсонщини, Одещини), рух початково дістав назву *штундизму*. Див. у ст. *Баптизм*.

Літ.: Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні. 2-ге вид., допов. і випр. Київ, 1995; Johnson R. E. A Global Introduction to Baptist Churches. New York, 2010; Beale D. Baptist History in England and America: Personalities, Positions, and Practices. Maitland, 2018.

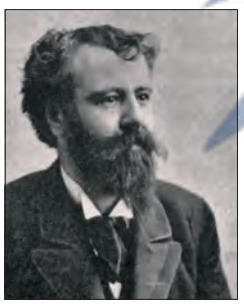
Баптисти́ сьо́мого дня (англ. Seventh Day Baptists) — течія в *баптизмі*, яку відрізняє вшанування суботи як біблійної заповіді. Течія відокремилася від баптизму в 17 ст., коли П. Чемберлен у м. Лондоні (1651), а пізніше С. Мамфорд, Т. Бемпфілд та Дж. Кларк у м. Ньюпорті (1671)

Копіювання порталі
http://rue.gov.ua

заснували, відповідно, англ. та амер. громади. Завдяки *еміграції* вірян у брит. колонії в Пн. Америці та місіонер. діяльності, конгрегації Б. с. д. поширилися в різн. штатах (зокрема, у Пенсильванії, Нью-Джерсі, Вірджинії та ін.). 1801 було створено Ген. конференцію Б. с. д. (тепер Ген. конференція Б. с. д. США і Канади; центр у м. Джейнсвіллі, шт. Вісконсин, США), яка відтоді збирається щорічно. Станом на 2021 об'єднує 74 церкви. 1964–1965 утв. Всесвіт. федерацію Б. с. д. На 2021 об'єднує понад 520 церков, бл. 45–50 тис. вірян. За вченням, шанування суботи як 7-го дня тижня було заповідано людині *Богом* ще до *гріхопадіння*; суботи дотримувалися *Ісус Христос*, *апостоли* й перші християни. Вважають, що святкування неділі було заведено вже після смерті апостолів, під впливом *язичництва*. Основи віровчення є спільн. для баптист. церков: віра у триєдність Бога (див. *Трійця*); абс. авторитет *Святого Письма*; визнання Ісуса єдиним посередником між людиною і Богом; *спасіння* не залежить від діянь, а відбувається винятково за *благодаттю* через щиру й глибоку віру; умовою спасіння є усвідомлене *хрещення* й «горнє народження» (навернення); благовістя заповідано всім християнам і має бути зреалізоване на всій землі; віра в *Друге пришестя* Христа, Страш. суд і воскресіння. Серед *таїнств* визнають хрещення та *причастя*, притому хрещення немовлят та ідею присутності Христа в причасті заперечують. Відкидають поклоніння *Діві Марії*, *святим*, *мощам* та *іконам*. Вважають *Декалог* незмінним і обов'язковим Божим законом, що містить припис шанування суботи. Б. с. д. організовані за принципом конгрегаціон. форми правління: кожна *помісна церква* — авт., самостійно обирає *пасторів* і *дияконів*. Членство в нац. асоціаціях є добровільним. Географія Б. с. д. широка: Австралія, Нова Зеландія, США, Канада, Мексика, Бразилія, Аргентина, Нідерланди, Німеччина, Польща, Філіппіни, Індія, Бірма, ПАР, Мозамбік (загалом понад 20 країн).

Літ.: Nuttall G. F. Visible Saints: the Congregational Way, 1640–1660. Oxford, 1957; Torbet R. A History of the Baptists. London, 1966; Brown R. The English Baptists of the 18th Century. London, 1986; Seventh Day Baptist World Federation. The First Fifty Years 1965–2015. [W. p.], 2017; Kidd T. S. Baptists in America: A History. Oxford, 2019.

А. І. Лукашенко

Бар Герман

Бар, Ге́рман (нім. Bahr, Hermann; 19.07.1863, м. Лінц, тепер Австрія — 15.01.1934, м. Мюнхен, тепер Німеччина) — письменник, драматург, публіцист, літературний та театральний критик. Писав нім. мовою. Ключова постать сусп.-літ. руху «Молодий Відень». В юності захоплювався творчістю та ідеями Р. *Вагнера*. 1881 вступив до *Віденського університету*. 1883 виголосив промову під час похорону Р. Вагнера, де підтримав ідеї композитора щодо великонім. *націоналізму*. Це стало підставою відрахування з ун-ту. У жовтні 1883 поїхав навчатися до ун-ту в м. Чернівцях (тепер *Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*). Провчився семестр. 1888–1890 провів у м. Парижі, де ознайомився з сучас. *французькою літературою*, що вплинуло на низку ключ. праць: «До критики модернізму» («Zur Kritik der Moderne»; 1890), «Подолання натуралізму» («Die Überwindung des Naturalismus»; 1891), «Студії до критики модернізму» («Studien zur Kritik der Moderne»; 1894). З весни 1890 жив у м. Берліні. Співпрацював із реж. і театр. критиком О. Брамом (1856–1912; тепер Німеччина) у редакції журналу «Фрае бюне» («Freie Bühne», «Вільна сцена»). Спілка та журнал стали рупором ідей *натуралізму* в Німеччині. Однак це суперечило поглядам Б., тому вже в липні того самого року він припинив співпрацю. Повернувшись до м. Відня, став співвидавцем тижневика «Ді цайт» («Die Zeit», «Час»; 1894–1904), де активно публікувався й І. *Франко* (27 статей з 1895 до 1904). Працюючи в тижневику «Ді цайт», Б. став провідником і наставником для низки авторів (Г. фон *Гофманнсталя*, А. *Шніцлера*, Ф. *Зальтена* та ін.), сприяв відходу від ідей натуралізму та зверненню до *естетизму*. 1906–1907 працював режисером у Нім. театрі в м. Берліні з М. *Рейнгардтом*, з яким також співпрацював над концепцією *Зальцбурзького фестивалю*. Один із засновників угрупування «Молодий Відень», яке впливало на австр. л-ру поч. 20 ст., зокрема на творчість Р. *Музіля*, Й. *Рота*, К. *Крауса*, Е. фон *Горвата*, С. *Цвейга* та ін. Відіграв важл. роль у становленні *модернізму* в Австрії та Німеччині. У програм. публікації «Модернізм» («Die Moderne»; 1890) відійшов від ототожнення «модернізму» й «натуралізму», зауважив про багатоетапність процесу становлення модернізму, у якому «натуралізм» був лише першою сходинкою. 1916 в праці «Експресіонізм» («Expressionismus») не лише одним із перших описав нове потуж. явище в л-рі, але й стверджував про появу нов. способу вираження актуал. світосприйняття, пов'яз. також із *філософією* та *соціологією*. Межа 19 та 20 ст. стала найуспішн. періодом на творч. шляху Б. Писав театр. рецензії: «Віденський театр (1892–1898)» [«Wiener Theater (1892–1898)»; 1899], був актив. учасником культ. життя столиці, долучився до *Віденської сецесії*: «Сецесія (Есеї)» («Secession»; 1900), «Промова про Клімта» («Rede über Klimt»; 1901). Автор п'єс, зокрема драм «Матір» («Die Mutter»; 1891), «Діти» («Die Kinder»; 1911), комедій «Віденські жінки» («Wienerinnen»; 1900), «Крампус» («Der Krampus»; 1902). Особливо популяр. у театрі впродовж 20 ст. була комедія «Концерт» («Das Konzert»; 1909). Написав *романи* «Вознесіння» («Himmelfahrt»; 1916), «Австрія на віки» («Österreich in Ewigkeit»; 1929) та ін. 1897 у часописі «Ді цайт» вийшла друком стаття І. Франка «Поет зради» про А. *Міцкевича*. Автор зазнав жорст. критики в листі від Б. 1898 в праці «Із секретів поетичної творчості» у «Вступній увазі про критику» І. Франко назвав Б. видат. критиком, але засудив його суб'єкт. стиль літ. і театр. крит. статей про творчість П. *Верлена* та М. *Метерлінка*. *Леся Українка* згадала Б. в статті «Новейшая общественная драма» (1901) як одного з авторів поширеного в Австрії жанру «народної п'єси», зауваживши публіцист. характер його творів та їхню короткотрив. популярність.

Тв.: Zur Kritik der Moderne. Zürich, 1890; Die Überwindung des Naturalismus. Dresden, 1891; Renaissanse. Berlin, 1897; Wiener Theater. Berlin, 1899; Das Konzert. Berlin, 1909; Himmelfahrt. Berlin, 1916; Die Rotte Korahs. Berlin, 1919; Selbstbildnis. Berlin, 1923.

Літ.: Kindermann H. Hermann Bahr: ein Leben für das europäische Theater. Köln, 1954; Затонський Д. Феномен австрійської літератури // Вікно в світ: Наук. дослідж., іст., методика викладання. 1998. № 1; Шахова К. Австрійська культура на межі сторіч // Вікно в світ: Наук.

дослідж., іст., методика викладання. 2000. № 2 (11); Simonek St. Franko, Mickiewicz, Bahr — Spielarten galizischer Subalternität um 1900 // Historyka. Studia metodologiczne. 2012. Vol. 42; Traditionsbrüche: Neue Forschungsansätze zu Hermann Bahr / Hrsg. von T. Zelic. Frankfurt am Main, 2016; Das Junge Wien — Orte und Spielräume der Wiener Moderne / Hrsg. von W. Hemecker, C. Mitterer, D. Österle. Berlin; Boston, 2020; Beißlich B. Das Junge Wien im Alter. Spätwerke (neben) der Moderne (1905–1938). Wien, 2021.

М. Л. Ліпісівіцький

Бар. Прапор

Бар. Герб

Бар — місто, адміністративний центр Барської територіальної громади *Жмеринського району Вінницької області* України. Розташовано на Зх. області, на березі р. *Рову*. Відстань до м. *Вінниці* — бл. 70 км. Тер. — бл. 6 км². Заселено здавна, зокрема тут було виявлено поселення *скіфів*. Уперше згадується під назвою Рів 1425. За ін. версією, перша письм. згадка датується 1401. У 1430-х Б. відійшов до *Королівства Польського* та був включений до *Подільського воєводства*. Сучасну назву має з 1537, коли королева *Бона Сфорца* перейменувала його на честь м. Барі (Італія). Від 1540-х — центр *староства*. У 16–18 ст. мешканці міста брали акт. участь у козацько-селян. повстаннях (*Наливайка повстанні*, під проводом С. *Палія* тощо), а також *гайдамацькому русі*. У період *Хмельниччини* за Б. точилися запеклі бої, зокрема відомою є *облога* в липні 1648. За *Бучацьким мирним договором 1672* перейшов до *Османської імперії*. 1699 повернувся до *Речі Посполитої* (див. *Карловицький конгрес 1698–1699*). У 1768 тут було проголошено *Барську конфедерацію*. Після 2-го поділу Польщі (1793) у складі *Російської імперії*. Спочатку входив до Брацлав. *намісництва*, з 1797 — Могилів. пов. *Подільської губернії*. 1917–1920 влада неодноразово змінювалася. *Радянську владу* остаточно встановлено 1920. Від 1923 — адм. ц. Бар. р-ну. Статус міста має від 1938. У роки *Другої світової війни* окуповано, звільнено 1944. Занесено до списку іст. населених місць 2001. Упродовж 1991–2020 — адм. ц. Бар. р-ну (тепер ліквідовано) Вінниц. обл. України. Згідно з адм.-тер. реформою від 2020 входить до Жмерин. р-ну. Того ж року затверджено адм. ц. Бар. тер. громади. Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 15 563 особи, густота — бл. 2 594 осіб/км². За статевими групами (2001, перепис): чоловіки (46 %), жінки (54 %). *Українську мову* вважали рідною 95,9 % осіб, рос. — 3,8 %, польську — 0,1 %. Нас. зменшується, 2001 становило 17 тис. осіб. Клімат помірно континентальний, з м'якою зимою та теплим літом. Серед. т-ра січня — −3 °С, липня — +20 °С. Середньоріч. кількість опадів — бл. 500 мм, найбільше в теплу пору року. Провідні галузі пром-сті: маш.-буд., харч., легка. Серед підприємств — Бар. маш.-буд. з-д (вир-во газ. котлів, обладнання для харч. пром-сті), ТОВ «Пфаннер Бар» (вир-во фрукт. і овоч. соків), ТОВ «Альтаїр» (вир-во мінер. води), Бар. швейна ф-ка. Розвинені торгівля, ресторан. госп-во й побут. обслуговування. Наявні провід. банки України й пошт. від-ня. Працюють готелі. Є однойм. залізн. станція за 7 км. Виконуються перевезення в приміськ., далекому (зокрема, до міст Вінниці, *Києва*), міжнар. сполученні (до м. *Кишинева*). Містом проходять автом. дороги тер. значення. Діє автостанція. Налагоджено сполучення між нас. пунктами тер. громади, з містами Вінницею, *Жмеринкою*, *Тульчином*, *Ямполем* тощо. Найпоширенішим є автотранспорт. Працюють заклади дошкільної та заг. серед. освіти (3 загальноосвіт. шк., ліцей, обл. наук. ліцей-інтернат), профес. буд. ліцей. Серед закладів фах. передвищої освіти — Бар. фах. коледж транспорту та буд-ва *Національного транспортного університету*, вищої — Бар. гуманітарно-пед. коледж ім. М. Грушевського (засн. 1985). Наявні інклюзивно-ресурс. центр, міськ. центр позашкільної роботи з дітьми й підлітками, дит. муз. шк., ДЮСШ. Є публ. б-ка з філією для дітей, міськ. будинок культури. Працюють Бар. іст. музей (засн. 1985), фонд якого становить до 9 тис. одиниць зберігання; етногр. музей «Світлиця» (засн. 1989), фонд — бл. 3 тис. одиниць зберігання; вірт. музей бар. кераміки (засн. 2021). Діють також Бар. міськ. худ. аматор. театр («Барський МХАТ»; засн. 2016), творча майстерня-студія нар. худ. промислів, 15 хор. і танц. об'єднань. Серед пам'яток *архітектури* — греко-катол. храм (1616, перебудовано 1902 і 2002), Кармеліт. монастир (16 ст., пізніше зруйновано, відбудовано 1787), залишки Бар. фортеці (сер. 17 ст.), собор Успіння Пресвятої Богородиці (1757), костел Св. Анни (1811), будинок М. *Коцюбинського* (19 ст.) тощо. Культивують футбол, волейбол, баскетбол, легку атлетику та ін. Є стадіон «Колос», спорт. майданчики для ігр. видів спорту. Тут нар. математик В. *Буняковський*, дипломат О. Война (1907–1957; тепер Україна) та ін. З Б. пов'язано життя письменника М. Коцюбинського, електрохіміка Ю. *Делімарського* тощо.

Бар. Панорама міста

Бар на карті України

Літ.: Подолинний А. М. Місто Бар. Одеса, 1990; Стратегія розвитку Барської міської територіальної громади 2021–2030 роки. Бар, 2021; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2021 року. Київ, 2021; Івченко А. Міста України: 30 років незалежності. Київ, 2022.

Бар (від грец. βάρος — вага) — позасистемна одиниця *тиску* в абсолютній системі механічних одиниць СГСЕ. Б. дорівнює тискові, якого зазнає пласка поверхня розміром 1 см² під впливом рівномірно розподіл. навантаження 10^6 дин. Одиниця звук. тиску «дина на квадратний метр» у минулому мала назву «Б.». У *Німеччині* та деяких ін. країнах цю одиницю звук. тиску назива-

Онлайн версія на сайті
https://vue.gov.ua

ють «мікробар», у *Франції* — «барія». За рішенням міжнар. метрол. установ одиниці тиску 10 Н/м² надано назву «Б.», одиниці звук. тиску в системі СГСЕ — «дина на квадратний сантиметр». 1 бар = 10^5 Па = 10^6 дин/см² = 1,01972 атм = = $1{,}02 \cdot 10^4$ мм вод. ст. = $7{,}5024 \cdot 10^2$ мм рт. ст. У метрології *атмосферний тиск* часто виражають дроб. одиницею мілібар (мбар): 1 мбар = 0,001 бар = 10^3 дин/см² = $0{,}986923 \cdot 10^3$ атм.

Літ.: Бурдун Г. Д., Базакуца В. А. Единицы физических величин. Харьков, 1984; Thompson A., Taylor B. Guide for the Use of the International System of Units (SI). Gaithersburg, 2008.

В. А. Базакуца

Бар (англ. bar, від давньофранц. barre, пізньолат. Barra — перешкода, бар'єр), пересип — вузька, витягнута уздовж *узбережжя річки*, *озера*, *моря* чи *океану* наносна смуга мілини або *суходолу*. Тіло Б. становлять переважно *пісок*, *гравій*, *черепашник*. Виникають у місцях, де течія *водного об'єкта* сприяє відкладенню *осадів* і зернист. матеріалу. Це призводить до локал. обмеління. Мілини можуть виглядати як прибереж. форма *рельєфу* в морі. Їх класифікують як тип океан. *узбережжя* або річк. форми рельєфу в річках, *струмках* та озерах. Б. може сезонно відокремлювати меншу *водойму* від моря. Термін «Б.» також застосовують до об'єктів рельєфу, що охоплюють знач. діапазон розмірів, — від довжини в декілька метрів (у невел. струмку) до мор. відкладень, що простягаються на сотні кілометрів уздовж *берегової лінії*. Їх часто наз. бар'єр. островами. Б. може змінювати свій стан (між мілиною і суходолом) залежно від припливу й відливу (див. *Припливні ритми*).

Літ.: Sedimente und Sedimentgesteine / Hrsg. von H. Füchtbauer. 4 aufl. Stuttgart, 1988; Мала гірнича енциклопедія : в 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004. Т. 1; Schuurman F., Marra W., Kleinhans M. Physics-based Modeling of Large Braided Sand-bed Rivers: Bar Pattern Formation, Dynamics, and Sensitivity // Journal of Geophysical Research: Earth Surface. 2013. № 118 (4); Ahnert F. Einführung in die Geomorphologie. 5 aufl. Stuttgart, 2015.

В. С. Білецький

Бар гала́ктики (англ. bar, від давньофранц. barre, пізньолат. Barra — перешкода, бар'єр) — елемент структури спіральних і неправильних *галактик*. Ця структура візуально виглядає як витягнуте ущільнення із *зір* та міжзоряного *газу*, що лежить у площині диска галактики, проходячи через центр деяких спірал. галактик. Якщо в спірал. галактики є бар, то спірал. рукави починаються від кінців бару, а не з центру галактики. Б. г. мають різном. морфологію: від корот. і широких до довгих та вузьких; від клочкуватих структур до однорідних. Зазвичай поверхн. яскравість барів є неоднаковою, спадає від центр. частин до країв та кінців. Градієнт падіння яскравості в радіал. напрямку менший, ніж поперечному, однак трапляються бари з рівномір. або плямисто-смугастим розподілом поверхн. яскравості. За гіпотезами, бари утв. за допомогою орбітал. резонансу хвиль ущільнення міжзоряного пилу й газу. Дослідження 2008 засвідчили, що тільки 20 % спірал. галактик, для яких величина черв. зміщення перевищує 0,2, мають бар порівняно з прибл. 65 % для близьких спірал. галактик такого ж типу. Наявність є ознакою морфологічно сформов. галактики (старшого віку), ніж її молодші аналоги на стадії формування. Область бару пропускає газ зі спірал. рукавів до центра галактики, де він ущільнюється та формує регіони актив. зореутворення. Цим пояснюють, чому багато спірал. галактик із баром мають актив. ядра. Наявність бару вважають тимчас. явищем у житті спірал. галактик. Із накопиченням маси в центр. областях галактики резонансні явища затухають, що призводить до поступ. дисиміляції речовини бару та його руйнування. Розрахунки оцінюють типовий час існування бару в 1–2 млрд р. Спіральні галактики з баром класифікують як SB-тип. Детальнішу класифікацію ґрунтовано на закрученості спірал. рукавів. У галактик підтипу SBa спірал. рукави сильно закручені. Підтип SBc галактик із баром має слабко закручені. Галактики типу SBb мають спірал. рукави, закрученість яких є проміжною щодо двох попер. типів. Тип SBm належить до неправил. галактик із баром, тип SB0 є номенклатурою лінзоподіб. галактик із баром.

Бар галактики. Галактика NGC 1365

Літ.: Eskridge P. B., Frogel J. A. What is the True Fraction of Barred Spiral Galaxies? // Astrophysics and Space Science. 1999. Vol. 269; Bournaud F., Combes F. Gas Accretion on Spiral Galaxies: Bar Formation and Renewal // Astronomy & Astrophysics. 2002. Vol. 392 (1); Knapen J., Pérez-Ramírez D., Laine S. Circumnuclear Regions in Barred Spiral Galaxies II. Relations to Host Galaxies // Monthly Notices of the Royal Astronomical Society. 2002. Vol. 337 (3).

О. Г. Шевчук

Бар Дайса́н [Бардайсан, Бардесан, Вардесан; сир. ܒܪ ܕܝܨܢ, Bar-Daiṣān (Bardaiṣān), букв. — Син Дайсана (річки, на якій було розташоване м. Едеса); лат. Bardesanes; 22.07.154, м. Едеса, тепер м. Шанлиурфа, Туреччина — бл. 222, ймовірно м. Ані, тепер не існує, Туреччина] — філософ, богослов, поет, творець сирійської літературної мови. Походив зі знатн. парфян. родини, батьки дотримувалися традиц. *язичництва*. Через політ. заворушення родина тимчасово переїхала до м. Єраполіса (тепер м. Манбідж, пров. Алеппо, Сирія). Ймовірно, там зазнав сильн. впливу ідей вавилон. *астрології* та *міфології*; за деякими свідченнями, був *священнослужителем* у храмі богині-матері Атаргатис. Близько 180 н. е. навернутий у *християнство* єпископом Едеси Гістаспесом. За ін. згадками, навчався і товаришував з принцом, майб. королем Абгаром VIII Великим (правив у 202–212), який також прийняв християнство; згодом перебував при дворі його спадкоємця — Абгара IX бар Ману (правив у 212–216). За припущеннями, після захоплення римлянами м. Едеси та усунення від влади Абгара IX рушив до вірмен. фортеці Ані, де пропо-

Онлайн версія
http://vue.gov.ua

відував і провів ост. роки життя. Точна реконструкція вчення Б. неможлива. Перехрещення впливів гностич., зороастрійс. традицій, сх.-христ. течій та власна світоглядна еволюція упродовж життя суперечливо позначилися на його поглядах. Різні джерела відносять діяча як до гностиків (валентиніан), носіїв дуаліст. філософії, попередників *маніхейства*, так і до представників христ. *гетеродоксії*. Ймовірно, поділяв уявлення про *еманацію Бога*; світ як суміш добра і зла, світла й темряви; свободу люд. волі для здійснення *спасіння*; майб. кінець визначеного періоду буття земн. світу та його остат. очищення від зла; заперечував *воскресіння* тіла, хоча визнавав за Христовим тілом дар нетлінності. Був автором числен. прозових і поет. творів, які набули поширення серед сх. церк. письменників. Більша частина доробку втрачена. Відомо, що Б. написав низку полеміч. діалогів (за взірцем діалогів *Платона*), зокрема проти Маркіона і Валентина, «Книгу псалмів», що налічувала 150 поезій (за прикладом Давидових псалмів), працю про Індію. Йому приписують також укладання історії вірмен. царів, здійснене у період вигнання. Найбільшу славу зажили його церк. *гімни*, які використовував, зокрема, *Єфрем Сирин.* Серед поезій, що збереглися, Б. з певністю приписують тільки «Гімн душі» («Гімн перлини»), включений в *апокриф* «Діяння Томи», *атрибуція* інших є сумнівною. До наших часів дійшла одна з найважл. пам'яток ранньосир. л-ри — «Книга законів країн», написана, ймовірно, учнем Б. Пилипом. Гол. постаттю твору є саме Б., з промов якого висновують про його вчення (твір було перекладено грец. і латиною, цитати з нього наводить *Євсевій Кесарійський*). Б. відводять важл. роль у поширенні християнства в сирійськомов. регіоні Бл. Сходу. Першим почав писати філос. і богослов. праці сир. мовою. Став засновником шк. бардайсанітів, яка кілька століть зберігала свій вплив у м. Едесі та на Пд. Месопотамії. Погляди Б. та його наступників вплинули на формування маніхейства, можливо й на окр. течії шиїт. *іслам*.

Дж.: Англ. переклад —The Book of the Laws of Countries: Dialogue on Fate of Bardaisan of Edessa / Ed., trans. from syriac by H. J. W. Drijvers. Piscataway, 2007; Л а т. переклад — Liber legum regionum / Ed. by F. Nau // Patrologia Syriaca : in 50 vol. Paris, 1907. Vol. 2.

Літ.: Nau F. Une biographie inédite de Bardesane l'astrologue. Tirée de l'histoire de Michel le Grande, Patriarche d'Antioche, 1126–1199. Paris, 1897; Schaeder H. H. Bardesanes von Edessa in der Überlieferung der griechischen und der syrischen Kirche // Zeitschrift für Kirchengeschichte. 1932. Bd. 51; Winter F. Bardesanes von Edessa über Indien. Thaur, 1999; Griffith S. H. Christianity in Edessa and the Syriac-Speaking World: Mani, Bar Daysan, and Ephraem, the Struggle for Allegiance on the Aramean Frontier // Journal of the Canadian Society for Syriac Studies. 2002. Vol. 2; Drijvers H. J. W. Bardaisan of Edessa. Piscataway, 2014.

Бар Е́брей [Бар Гебрей, Бар Ебройо; сир. Bar ʿEbrāyā; справж. ім'я — Абуль-Фарадж бін Гарун аль-Малаті (сир. Abū'l-Faraj bin Hārūn al-Malaṭī); ім'я, отримане при *хрещенні* — Іоанн, при висвяченні на *єпископа* — Григорій; бл. 1226, м. Мелітена, за ін. версією — с. Ебра побл. цього міста, тепер м. Малатья, Туреччина — 30.06.1286, м. Марага, тепер Мераге, Іран; похов. у монастирі Мар-Маттай побл. м. Мосула, тепер Ірак] — релігійний діяч, учений-*енциклопедист*, історик, філософ, богослов-екзегет, письменник, перекладач. Нар. у сім'ї лікаря Гаруна (Аарона) аль-Малаті, батько навернувся у *християнство*. Прізвисько Б. Е. юнак отримав, за традиц. версією, як вказівку на своє етніч. походження (з сир. — син еврея), за альтернат. версією — на згадку про місце народження (виходець з Ебри). Набув різнобіч. освіту. Опановував професію батька, також вивчав мову, *філософію* та *богослов'я*. Володів сир. та араб. мовами, можливо й *івритом*, пізніше опанував грец. й перську, ймовірно вірменську та *діалекти* монг. мови. 1244, після монг. завоювання регіону, родина перебралася в м. Антіохію. Тут Б. продовжив освіту. Прийняв чернечий *постриг* у сиро-яковит. монастирі в м. Триполі (тепер Ліван). 1246

Бар Ебрей. Монастир Мар-Маттай поблизу м. Мосула, Ірак (місце поховання мафріана Григорія бар Ебрея)

висвячений патріархом Ігнатієм II на єпископа *єпархії* Губос (при *хіротонії* обрав ім'я Григорій), 1253 посів єпископ. кафедру Халеба (Алеппо). Внаслідок розколу в *Сирійській православній церкві* та поразки групи *кліриків*, яку Б. Е. підтримував, був тимчасово позбавлений сану. Згодом відновлений в сані єпископа, 1258 знову посів Халеб. престол. 1264 обраний мафріаном Сходу (главою Сир. церкви в Месопотамії) й затверджений патріархом Ігнатієм III, обіймав цю посаду до кін. життя. Багато мандрував, відвідував єпархії та монастирі в різн. регіонах Бл. і Серед. Сх. (Сирії, Ірані, Закавказзі тощо). Заснував кілька монастирів, церков. Неодноразово відвідував міста Марагу й Табріз, був посередником між *паствою* і монг. правителями, намагався захистити інтереси всіх християн, що опинилися під владою монголів. Останні роки провів у м. Марага. Суміщав обов'язки мафріана з дослідн., наук., богосл., літ. діяльністю. Працював у Маразькій *обсерваторії*. Б. Е. цікавився практично усіма відомими на той час галузями знань — астрономією, математикою, фізикою, медициною, історією, філософією, граматикою, риторикою, поезією тощо. Прагнув поширити серед сир. християн здобутки мусульм. вченості. Перекладав з араб. і грец., для арабомов. пастви, чимало писав і арабською. Зібрав, систематизував і підсумував накопичені в сир. (а також антич., перс., арабській) культурі знання в різн. царинах науки й л-ри; залишив, по суті, енциклопедію надбань своєї епохи. Цим, зокрема, пояснюють компілят. характер багатьох його праць. Як церк. і громад. діяч зажив авторитету серед різн. христ. конфесій — яковитів, *несторіан*, вірян греко-візант. та вірмено-апостол. традиції. Залишив по собі багату й різном. писемну спадщину — філос., богосл., наук., іст., літературну тощо. Автор низки поем, що вирізняються живою, образн. мовою та *епіграм*; трактатів з

медицини, коментарів на твори *Гіппократа*, *Галена із Пергама*; праць з астрономії та космографії («Сходження розуму», «Астрономічні таблиці для початківців»); філос. праць «Вершки премудрості» (з розлогим викладом учення *Аристотеля*), логіко-філос. трактатів «Книга про мову мудрості», «Книга зіниць»; тлумачень до текстів *Старого Завіту* й *Нового Завіту*; богосл. компендіумів «Світильник святилища» (у 12 т.) і «Книга променів» (у 10 ч.); правил і дух. напучувань для монахів-відлюдників («Книга етики», «Книга про голубку»); «Путівника, чи Номоканону» — правов. керівництва у дух. і світських справах тощо. Здійснив переклади книги про лік. мист-во Діоскорида, філос. і мед. праць *Ібн-Сіни*. Укладач низки граматик сир. мови (від стисл. курсу до найповнішого), а також обшир. «Загальної історії» (або «Книга хронографії») в 2-х осн. частинах — «Світської історії» (у кін. життя уклав й арабомовну версію під назвою «Стисла історія династій») та «Церковної історії», виклад подій довів до 1285–1286. Над збіркою повч. *афоризмів*, мудрих і дотеп. висловів та історій «Смішні оповідки» працював роками, завершив у 1286. Чимало сир. праць Б. Е. популярно виклав арабською його мол. сучасник Данило бар Гаттаб. Твори Б. Е. були пошановані як християнськими, так і мусульм. письменниками, істориками. Праця «Загальна історія» є цінним джерелом відомостей з історії, етнографії, культури середньовіч. Сх. Завдяки лат. перекладам праць став відомим на Зх. під ім'ям Абульфарадж (лат. Abulpharagius). Твори Б. Е. перекладені європ. мовами та мовами сх. народів. А. *Кримський* назвав Б. «вінцем» усіх яковит. письменників, «світилом усієї сирійської літератури». Канонізований Сир. православ. церквою, день пам'яті святого — 30 липня.

Пр.: Англ. перекл. — The Ecclesiastical Chronicle / Transl. from syrian by D. Wilmshurst. Piscataway, 2016.

Літ.: Крымский А. Семитские языки и народы Теодора Нельдеке в обработке А. Крымского (с участием академика П. К. Коковцова) : в 3 ч. Москва, 1903–1912; Budge E. A. W. The Chronography of Gregory Abû'l Faraj 1225–1286, the Son of Aaron, the Hebrew Physician, Commonly known as Bar Hebraeus : in 2 vol. London, 1932; Гусейнов Р. А. Бар-Эбрей и его «Всеобщая история» // Сирийские источники XII–XIII вв. об Азербайджане / Пер. с сир. Р. А. Гусейнов. Баку, 1960; Conrad L. I. On the Arabic Chronicle of Bar Hebraeus: His Aims and Audience // Parole de l'Orient. 1994. № 19; Teule H. G. B. Gregory Barhebraeus and his Time: The Syrian Renaissance // Journal of the Canadian Society for Syriac Studies. 2003. № 3; Takahashi H. Barhebraeus: A Bio-Bibliography. Piscataway, 2013; Mazzol M. From High Priest to Patriarch: History and Authority in the Ecclesiastical History of Bar Ebroyo. Louvain, 2020.

Бар Ко́хба, Шимон, Симон [арам. שמעון בר כוכבא — Симон, Син Зірки; справж. ім'я — Шимон бен Косева (бен Косба; івр. שמעון בן כוסבא) або Шимон бар Косева (бар Косба; שמעון בר כוסבה); дата і місце народження невідомі — 135 н. е., фортеця Бетар (Бейтар), тепер Зх. берег річки Йордан, Палестина] — бунтівник, політичний діяч, лідер антиримського повстання єврейського народу в *Юдеї* (відоме як Друга юдейська війна). Достовірних відомостей про життєпис Б. К. бракує. У сувоях, віднайдених у 1950-х у т. з. Печері листів у Юдейс. пустелі (переважно листи адм. та екон. характеру) його ім'я зазначене грец. як «Σιμων Χωσιβα». Головним іст. джерелом є праця

Бар. Кохба. Образ Бар Кохби на Менорі поблизу Кнессета, м. Єрусалим (Ізраїль)

Бар. Кохба. Срібні монети, карбовані за Бар Кохби, 2 ст.

рим. консула та історика Діона Кассія «Римська історія» (між 194 і 216; розд. 69). Згадки в *Талмуді* та *Мідраші* мають характер легенд. Ім'я, ймовірно, є *псевдонімом* або прізвиськом. За панів. версією, так він уособив давні месіан. сподівання євр. народу — згідно з *Торою* (Чис. 24:17), прийдешній *Месія* Ізраїля зветься «зорею [від] Якова». Низка відомих *рабинів*, зокрема *Аківа бен Йосиф*, вважали Б. К. Месією. За ін. версією, зміна справж. імені діяча на «Б. К.» відбулася вже після поразки юдейського повстання і в негатив. розумінні, таврування Шимона як псевдо-Месії («Бар Козба» чи «Бар Козива» — «Син брехні»). Б. К. очолив повстання проти римлян за часів імп. *Адріана*, найімовірніше влітку 132. Приводом стала розбудова за наказом імператора рим. колонії на місці зруйнованого (70 н. е.) м. *Єрусалима* та храму *Юпітера* Капітолійського на місці *Єрусалимського храму*. Організував партизан. армію, 132–135 вів успіш. боротьбу з рим. легіонерами. На звільненій від римлян тер. (можливо, і в м. Єрусалимі) карбував влас. *монети*. Назвав себе «царем» Ізраїлю. Перемогу над бунтівниками здобув рим. полководець Юлій Север (дата народження невідома — після 136). Останній бойовий рубіж бунтівників — фортеця Бетар — впала під облогою римлян. Усі її оборонці, за винятком Шимона Бен-Гамліеля II із Явне (майб. законовчитель і глава *Синедріону* в 140–160-х), були жорстоко страчені. Смерть Б. К. оповита ореолом легенд, обставини достеменно невідомі. Наслідком поразки повстання стали *репресії* та знач. жертви (більшу частину євр. нас. Юдеї було знищено), вигнання євреїв з Ізраїл. землі, офіц. заборона *юдаїзму* до смерті Адріана 138. Постать Б. К. потрапила в епіцентр суперечок: від звинувачень у *трагедії* євр. народу до звеличення як символу свободолюбства й боротьби за незалежність, *архетипу* євр. героїзму (особливо в 19 ст., у річищі сіоніст. руху). Ім'я Б. К. обирали назвою різні орг-ції, спілки, т-ва в Європі та Ізраїлі; образ діяча використовували в пропагандист. цілях. Міфи про нього лягли в основу літ. творів різн. жанрів (від романів до п'єс), творів мист-ва (опер, скульптур, полотен тощо), театр. вистав, кінофільмів та ін. Три частини драм. поеми Я. Врхліцького «Бар-Кохба» (1897) переклав І. *Франко*. Оперу «Бар-Кохба» створив С. *Людкевич*, муз. твір за цими мотивами написав Яків Білянський (Леванон) та ін.

Літ.: Yadin Y. Bar-Kokhba. The Rediscovery of the Legendary Hero of the Second Jewish Revolt against Rome. New York, 1971; Schäfer P. The Bar Kokhba War Reconsidered: New Perspectives on the Second Jewish Revolt against Rome. Tübingen, 2003; Mor M. The Second Jewish Revolt: The Bar Kokhba War, 132–136 CE. Leiden, 2016; Münter F. Der Jüdische Krieg Unter den Kaisern Trajan und Hadrian. London, 2018.

П. Ю. Павленко

Бар-міцва́ (івр. בַּר מִצְוָה, букв. — син заповіді) — в *юдаїзмі* та єврейській традиції — досягнення підлітками релігійного і правового повноліття, що настає в 13 р. По досягненні цього віку підліток вважається фізично дорослим, а отже і зобов'язаним виконувати всі реліг. *заповіді*, дотримувати Закону та самостійно відповідати за свої вчинки перед *Богом*. У *Торі* термін «іш» (муж, чоловік) вжито щодо синів Якова, молодшому з яких було 13 р. За *Мішною*, той, хто досяг

Онлайн-версія на порталі
www.vue.gov.ua

віку 13 р. і 1-го дня, мусить дотримуватися всіх реліг. заповідей. У *Талмуді* термін позначає особу, на яку поширюється дія Закону. Вважали, що до 13-річ. віку — межі між дитинством і дорослістю — відповідальність за вчинки (зокрема, *гріхи*) дитини несуть батьки, після її перетину підліток здатен зрозуміти цінність і сенс заповідей і сам відповідає за скоєне перед Всевишнім. У 15 ст. термін стали вживати також на позначення особл. події, *церемонії* вступу хлопчика в повноліття. Пізніше введено поняття «*бат-міцва*». Від моменту досягнення віку Б. повнолітні набували обов'язки і права дорослих членів євр. громади: дотримання всіх 613 приписів; право бути закликаним до читання Тори та увійти до *міньяну*; право володіти власністю, укладати угоди, відповідати в суді, одружуватися тощо. За тривалої підготовки до Б. (під керівництвом *рабина* або спец. учителя) підліток вчиться прийомів правил. читання Тори, значення заповідей і приписів, ритуал. використання *тфілін*, євр. календарю тощо. У деяких течіях юдаїзму підлітка допускають до Б. тільки після складання іспитів з *івриту* та основ релігії. Актом, що символізує прийняття хлопчиком прав і обов'язків члена громади, є запрошення його до читання Тори в *синагозі*. Часто повнолітній виголошує підготовл. промову (розмірковування на одну з тем Тори, нац. історії, культури), демонструючи освіченість громаді; у деяких *конфесіях* — молитву перед відкр. *ковчегом*. Від дня Б. він мусить виконувати щоденний ритуал накладання тфілін під час ранк. молитви. З 1967 в *Ізраїлі* поширилася практика проводити ритуал. частину Б. біля *Стіни Плачу*, що тепер є метою спец. *паломництва* з усієї діаспори. Відзначення Б. та бат-міцви має особливості в громадах прогрес., реформіст., консерват., ортодоксального юдаїзму.

Літ.: Oppenheimer M. Thirteen and a Day: The Bar and Bat Mitzvah across America. New York, 2005; Today I Am a Woman: Stories of Bat Mitzvah around the World / Ed. by B. Vinick, Sh. Reinharz. Bloomington, 2011; Єврейська цивілізація. Оксфордський підручник з юдаїки : в 2 т. / Пер. з англ. Київ; Дніпропетровськ, 2012; Hilton M. Bar Mitzvah: A History. Lincoln; London, 2014.

Бара́ат, ніч Бараат, Лайлат аль-Бараа, Шаб-і-Барат, Берат Канділі (араб. ليلة البراءة — очищення, звільнення, відокремлення) — в *ісламі* — вшанована *мусульманами* ніч, яка вважається часом сходження особливого милосердя *Аллаха* і звільнення від *гріхів*. Припадає на сер. 8-го місяця мусульм. місяч. календаря (шаабан), відзначається проти 15 числа. Відома також як Ніч Милосердя, Благословенна ніч. Мусульмани вірять, що в Б. можна отримати від Аллаха як прощення гріхів (окрім «великих», як-от віровідступництво, гординя, заздрість, чаклунство, вживання алкогол. напоїв, неповага до батьків тощо), так і відплату. Поширеними є вірування, що в ніч Б. Аллах пише долі всіх чоловіків і жінок на майб. рік, з огляду на вчинки, які вони здійснювали в минулому; сходить на найближчі до землі небеса, щоби надати вірним особл. милість і *благодать*. Б. проводять за ніч. чуванням, читанням *Корану* й *молитвами*, просять у Всевишнього сприяти благочест. намірам, зарахувати добрі вчинки і пробачити гріхи, каються у вчиненому, бажають милості та прощення померл. предкам. Вважають, що в цю ніч Аллах надав *Мухаммаду* право заступництва за всіх мусульман. У різн. мусульм. регіонах і країнах сформувалися розбіжні *традиції* відзначення Б. У *хадисах* згадано про чесноту постування наступ. дня. Поширеним є *звичай* молитися за померлих на цвинтарях, біля гробниць праведників (за хадисами, Мухаммад в цю ніч молився за похованих мусульман на кладовищі аль-Бакі). Заведено роздавати милостиню та їжу бідним, ласощі дітям. У *сурі* «Ад-Духан» стверджується, що *Коран* був зісланий «у благословенну ніч» (Коран 44:3). Деякі з мусульм. учених вважають, що йдеться саме про Б. (а не про т. з. Ніч Могутності, ніч аль-*Кадр*). Відомі тлумачення, що весь Коран зійшов на ближ. небо у ніч Б., але поступове об'явлення віршів почалося з ночі аль-Кадр в міс. *рамадан*. Окр. дослідники вказують на доіслам. корені свята, пов'язані з ритуал. споминами пращурів та молитвами за щастя і спокій їхніх *душ*.

Літ.: Бараат // Ісмагілов С. В., Козловський І. А., Халіков Р. Х., Якубович М. М. Іслам: Енциклопедичний словник. Київ, 2021.

А. В. Арістова

Бараба́н (від татар. дарабан) — 1) У музиці — ударний музичний інструмент із родини мембранофонів. Здавна використовували для супроводу *танців*, військ. походів, *обрядів релігійних*. Історично Б. застосовували як сигнал. інструменти для передачі повідомлень, у деяких народів — у реліг. обрядах. В окр. культурах вважають священ., наділеними магіч. (див. *Магія*) властивостями. Їх виготовлення передбачало певний *ритуал*. Б. виявляють під час археол. розкопок. Найдавніший Б. на тер. України знайдено на *Межиріцькій стоянці*, датовано 13 тис. до н. е. Декорований Б. із черепа *мамонта* знайдено поряд з ін. муз. інструментами в одному з жител того часу. Гігантський Б. використовували бл. 3 000 до н. е. в храмах стародав. *Шумеру*. На ранніх єгипет. *артефактах* (бл. 4 000 до н. е.) зображено Б. зі шкірою, натягнутою мережею ремінців. Б. із поясом у формі *годинника пісковог*о можна побачити в Бгаргуті — найстарішому інд. храм. комплексі (2 ст. до н. е.). В *Індії* особл. поширення набули Б. бочкоподіб. форми. В *Японії* Б. тайко (6–7 ст.) різн. розмірів із прибитими цвяхами або мотузками використовували на полі бою для залякування та приголомшення супротивника. Різновиди Б. трапляються в багатьох народів світу, особл. поширення набули в *Африці*. До *Європи* потрапили із *Близького Сходу*, з іслам. (див. *Іслам*) культурою вони поширилися також в Африці та *Азії*. Згодом увійшли до складу військ. оркестрів. В академ. музиці використовують у симф., дух., дит. оркестрах, ансамблях удар. інструментів, а також мас. муз.

Барабан (музичний інструмент)

культурі. В укр. нар. музиці Б. почали застосовувати від сер. 19 ст. Із розвитком мас. муз. культури Б. став одним з осн. інструментів *джаз* і *рок-музики*. Б. складається з порож. корпусу, або рами (резонатора), обтягнутого з одного, частіше з двох боків, шкірою або пластик. плівкою. Має невизначену висоту *звука*. Грають на Б., ударяючи паличками або колотушкою, інколи — руками. У сучас. муз. культурі використовують 2 види Б.: вел. та малий. Малий (військ.) Б. — невел. за розміром, має вис. звук сухого, тріскучого, різкого забарвлення, який видобувають за допомогою двох дерев. паличок. Це двомембран. інструмент із метал. корпусом, висотою 13–18 см, діам. 35 см. Уздовж ниж. мембрани розташ. струни (у концерт. — 4–6, у джаз. — до 18), які вібрують від ударів і надають інструменту характер. брязкання. На ньому можна грати зі струнами і без (за допомогою перемикача). Може мати сурдину (пристосування для послаблення або приглушення звучності чи зміни тембру), розміщену зазвичай на підставці. Звук видобувають завдяки легким дерев. паличкам. Музиканти *оркестру духового* під час руху вдягають Б. на ремінь. Великий (турец.) Б. — знач. за розміром інструмент із могут. низьким глухим, густим, похмурим, сильним звуком, який видобувають за допомогою колотушки. В оркестрі виконує ритм. або шумову функції. Буває двостороннім (двомембранним), рідше одностороннім (одномембранним); вис. — 35–40 см, діам. — 50–60 см. Б. зазвичай розміщують на підставці. У дух. оркестрах використовують ремені для розміщення на грудях у виконавця. Видобувають звук за допомогою дерев. стукалки із кругл. м'яким наконечником. Інколи барабанщики акцентують ритм за допомогою педалі, щоб вивільнити руки для гри на ін. інструментах. У нар. музиці Б. поділяють на: вел. (діам. — 70–75 см); серед. (55–65 см, переважно зх.-укр. регіон); менші (40–45 см). Для укр. нар. музики характерне використання Б. з тарілкою. Широко застосовують в ансамблях *троїстих музик* та оркестрах нар. інструментів. Залежно від регіону має різні назви: на *Поділлі* — бухало, у Центр. і Сх. Україні — Б., на *Гуцульщині* та *Бойківщині* — бубон.

Літ.: Українська музична енциклопедія : в 5 т. Київ, 2006. Т. 1; Юцевич Ю. Музика: словник-довідник. Тернопіль, 2009; Brennan M. Kick It: A Social History of the Drum Kit. New York, 2020; The Cambridge Companion to the Drum Kit / Ed. by M. Brennan, J. Pignato, D. Stadnicki. Cambridge, 2021.

2) У техніці — циліндрична, конічна або циліндрично-конічна частина *механізмів*, *машин*, *агрегатів*, порожниста всередині. Унаслідок обертання (безперерв. або періодичного) приводить у *рух відносний* матеріали, *речовини*, *сировину* або вироби. За способом дії та призначенням розрізняють очис., мийні, сушильні, логіст., Б. для підйомно-трансп. механізмів та змішування, млини барабанні тощо. Очисні Б. застосовують у ливар. вир-ві для очищення зовн. і внутр. поверхонь виливків від залишків формувальн. суміші, пригару й нерівностей; у с. г. на *елеваторах* для очищення зерна від домішок (барабан. *сепаратор*). Мийні (промивні) Б. застосовують у побут. і пром. техніці: пральних машинах; шкір. і хутр. пром-сті; для миття сировини в харч. пром-сті; для промивання від домішок *корисних копалин* (*скрубер*, *дезінтегратор* барабан., промив. барабан. *грохот* та ін.); барабан. сита, напр., для попереднього очищення виробн. *вод стічних*. Сушильні Б. (Б. сушильн. агрегатів) призначені для сушіння після миття (промивання) сипких матеріалів (*піску*, *щебеню*) на буд-ві, напр., в асфальтозмішувальн. установках; текстил. виробів. У підйомно-трансп. техніці застосовують такі види Б.: вантажні — з гладкою чи гвинт. канавкою, на яку навивають *канат* або *ланцюг* для підйому / переміщення вантажу; приводні й натяжні — для стрічки *транспортера*, *конвеєра*; гальмівні — на зовн. чи внутр. поверхню яких діють гальмів. колодки або гальмів. стрічка. Барабанні млини застосовують для подрібнення *гірничої маси* в технології *збагачення корисних копалин*; енергет. *вугілля* для подальшого спалювання в *електростанціях теплових*. У циліндр. барабан. млинах для подрібнення застосовують подрібнювальні тіла (стал. кульки, стрижні, трубки), у технології самоподрібнення — шматки *руди*. Логістичні Б. — котушка вел. розміру, на яку намотують канати, дріт, гнуч. труби тощо. Б. як роб. орган використовують у змішув. техніці (зокрема автобетонозмішувачах).

Літ.: Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004. Т. 1; Сокур М. І., Кіяновський М. В., Воробйов О. М. та ін. Дезінтеграція мінеральних ресурсів. Кременчук, 2014.

Барабан (у зброярстві). Револьвер «Adams M1868»

3) У військовій справі (зброярстві) — обертальна частина *зброї стрілецької* циліндричної форми, що слугує для постачання боєприпасів, кожен з яких міститься в окремій комірці. Використовують у *револьверах*, револьвер. *рушницях* і *гарматах*.

4) В інформаційних технологіях — світлочутливий циліндр (картридж) лазерного *принтера*, на якому формується образ сторінки. Див. у ст. *Принтер*.

5) У будівництві — див. *Підбанник*.

Бараба́нна пере́тинка — тонка еластична тришарова *мембрана*, що відмежовує зовнішній слуховий просвіт від *барабанної порожнини*. Увігнута в барабан. порожнину, має вигляд плаской лійки. Утворена *сполучною тканиною* та *епітелієм*. Ззовні вистелена тонк. *епідермісом*, зсередини — слизов. оболонкою барабан. порожнини. Захищає структури *вуха середнього* від зовн.

впливу, осн. функція — передача звук. коливань. Звукові хвилі, досягаючи Б. п., спричиняють її коливання, які передаються здебільшого через слух. кісточки до внутр. вуха. Є в *безхвостих земноводних*, назем. і вторинновод. хребет. тварин (крім *хамелеонів*, карлик. рийних сцинків та деяких ін.) та людини.

Літ.: Лайко А. А., Заболотний Д. І., Борисенко О. М. та ін. Хронічні хвороби середнього вуха. Київ, 2018; Неттер Ф. Г. Атлас анатомії людини з латинською термінологією / Пер з англ.; За ред. Л. Матешук-Вацеби, Л. Смольської, Д. Ковалів-Гнатів. 7-ме вид. Київ, 2023.

Бараба́нна порожни́на — частина *вуха середнього*, простір між *барабанною перетинкою*, кістковим лабіринтом внутрішнього вуха й однією чи кількома кісточками *черепа*. У Б. п. містяться слухові кісточки: *молоточок*, *коваделко*, *стремінце*. Заповнена повітрям, сполучається з порожниною глотки. Є в *безхвостих земноводних*, назем. і вторинновод. хребет. тварин (крім *хамелеонів*, карлик. рийних сцинків та деяких ін.) та людини.

Літ.: Лайко А. А., Заболотний Д. І., Борисенко О. М. та ін. Хронічні хвороби середнього вуха. Київ, 2018; Неттер Ф. Г. Атлас анатомії людини з латинською термінологією / Пер з англ.; За ред. Л. Матешук-Вацеби, Л. Смольської, Д. Ковалів-Гнатів. 7-ме вид. Київ, 2023.

Бараба́ш, Дмитро́ Богда́нович (бл. 1578–1580, місце невідоме — після 1617, місце невідоме) — військовий діяч, *гетьман* нереєстрового *козацтва* 1616–1617. Батько І. *Барабаша*. 1616–1617 Б. організував і командував мор. походом запороз. козаків (див. *Запорозька Січ*) на міста на чорномор. узбережжі *Османської імперії* та м. *Константинополь* (тепер м. *Стамбул*). 1616 (1-й похід під проводом Б.) розграбовано та частково зруйновано міста *Кафу* (тепер м. *Феодосія*), Синоп і Трапезунд (тепер м. *Трабзон*). У березні 1617 вирушив до м. Константинополя (2-й похід під проводом Б.), розграбувавши і спаливши його передмістя. Відповіддю Османської імперії на похід Б. став демонстрац. похід військ *Ахмеда I* на *Правобережну Україну* під командуванням паші Темешвар. (Тімішоар.) еялету Іскандер-паші та облога ним фортеці Рашків на р. *Дністрі* (тоді в *Брацлавському воєводстві*, тепер с. Рашків, *Молдова*; тер., контрольов. невизнаною Придністровською Молдавською Республікою). Наслідком цих дій стало укладання Бушан. угоди 1617 (підписано 23.09.1617 у с. Буші, тепер Могилів-Поділ. р-ну Вінниц. обл.) між Осман. імперією та *Річчю Посполитою* (втрачала м. *Хотин*, відмовлялася від втручання в справи *Молдавського князівства*, *Валахії*, *Трансильванії*).

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. Київ, 1995. Т. 7.

Бараба́ш, Іва́н Дми́трович (дата і місце народження невідомі — 03–05.05.1648, поблизу Кодацької фортеці, тепер Дніпроп. обл., Україна) — військовий діяч, *осавул* реєстрового *козацтва*, черкаський полковник, наказний *гетьман* реєстрового козацтва. Син Д. *Барабаша*. У сер. 1630-х обрано черкас. полковником. 1636 із Б.-З. *Хмельницьким* брав участь у делегації козаків до короля *Владислава IV* щодо утисків козаків із боку королів. старост. 1646 і 1647 спільно з Б. З. Хмельницьким та І. *Караїмовичем* двічі провадив перемовини з королем Владиславом IV. За їхніми результатами реєстр мав бути збільшений удвічі (до 12 тис. осіб). Б. отримав від короля 6 тис. талерів на буд-во *чайок* для майб. походу проти *Османської імперії* та обіцянку подальшої виплати 60 тис. талерів. 1647 король призначив Б. наказ. гетьманом реєстр. козацтва. Б. — представник пропольського крила *старшини козацької*. Частина козац. старшини відмовилася підпорядковуватися Б. У *думі козацькій* «Хмельницький і Барабаш», *Самовидця літописі*, пам'ятці іст. прози «*Історія Русів*» записано, що наприкін. 1647 Б.-З. Хмельницький викрав королів. привілеї Б., які передбачали збільшення козац. реєстру і дозвіл здійснити похід на Осман. імперію. Існування привілеїв ін. джерелами не підтверджено. Із поч. *Хмельниччини* Б. спрямовано на придушення повстанців із загоном під командуванням чигирин. полковника реєстр. козацтва М. Кричевського (дата народження невідома — 1649; тепер Україна). Убитий козаками з його загону поблизу Кодац. фортеці.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. Київ, 1995. Т. 8.

Барабаш Іван Дмитрович

Барабаш Тібор

Ба́рабаш, Ті́бор (угор. Barabás, Tibor; 27.08.1911, м. Пецел, тепер Угорщина — 01.05.1984, м. Будапешт, Угорщина) — письменник. Писав угор. мовою. Походив з робітн. родини. Закінчив Будапешт. торг. ін-т. У 1930-х включився в робітн. рух. У роки *Другої світової війни* за режиму М. *Горті* перебував у труд. роті (1940–1944), був відправлений туди примусово. Працював літ. директором книжк. вид-ва І. Черепфалві (1945), згодом культ. оглядачем газ. «Стабад неп» («Szabad nép»). Генеральний секретар Спілки письменників Угорщини (1946–1949). Обіймав посаду директора Вид-ва худ. л-ри (1949–1951). Очолював пресслужбу Угор. соціаліст. робітн. партії (1957–1966). Автор іст. та біогр. прози, творчість розпочав у 1930-ті. Визнання здобув завдяки іст. та біогр. романам: «Вогнище у Флоренції» («Máglyák Firenzében»; 1942), «Підпоручик князя Ракоці» («Rákóczi hadnagya»; 1953), «Бетховен» («Beethoven»; 1956), «Паризька подорож Моцарта» («Mozart párizsi utazása»; 1957), «Генуезьке побачення» («Génuai randevú»; 1961), «Шопен» («Chopin»; 1963), «Життя Мікеланджело» («Michelangelo élete»; 1970), «Хрест на горі» («Kereszt a hegytetőn»; 1973), «Урієль» («Uriel»; 1974) та ін. Писав також оповідання, п'єси та сценарії. Автор праць: «Аттіла Йожеф — співець бідноти» («József Attila, a szegénység költője»; 1942), «Література і прогрес» («Irodalom és haladás»; 1948), «Сила книги» («A könyv hatalma»; 1961) тощо. Виступав із доповідями на вечорах, присвячених пам'яті Т. *Шевченка* в м. Будапешті (1954, 1964). Переклав «Заповіт» Т. Шевченка (1961), уривок з поеми «Гайдамаки» (1961, у співавт.). Автор статей «Шевченкова слава» (1959), «Т. Шевченко. До 100-річчя з дня смерті» (1961), «Тарас Шевченко» (1964). У них проаналізував поезію Т. Шевченка, підкреслив її нар. характер, указав на деякі спільні риси в історії укр. та угор. народів. Особливу увагу звернув на революц.-дем. погляди поета. На думку Б., спільними рисами творчості Т. Шевченка та Ш. *Петефі* були народність, ліризм, нерозр. зв'язок із визвол. боротьбою народу. Лауреат Премії Йожефа Аттіли (1953), Премії Кошута (1954). Нагороджений

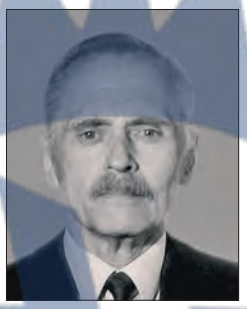
Онлайн версія на сайті
http://vue.gov.ua

орденами «За заслуги перед працею» (1955, 1965, 1970), Кирила і Мефодія (1974), «За заслуги перед соціалістичною Батьківщиною» (1973), «За заслуги перед соціалістичною Угорщиною» (1981); Мемор. медаллю Лафонтена (1940), Болгар. антифашист. медаллю (1947), зол. медаллю «За болгарську культуру» (1970) тощо.

Тв.: Beethoven. Budapest, 1955; Mozart párizsi utazása. Budapest, 1957; Рос перекл. — Бетховен. Подпоручик князя Ракоци. Москва, 1958.

Літ.: Стець І. Кобзар в Угорщині // Всесвіт. 1975. № 3; Герасимова Г. Барабаш Тібор // Шевченківська енциклопедія : в 6 т. Київ, 2012. Т. 1.

Бараба́ш, Ю́рій Я́кович (рос. Барабаш, Юрий Яковлевич; 10.08.1931, м. Харків, тепер Україна) — літературознавець, публіцист, історик і теоретик літератури, літературний критик, доктор філологічних наук (з 1969), професор (з 1971), лауреат *Національної премії України імені Тараса Шевченка* (2004). Пише укр. та рос. мовами. Закінчив 1955 ф-т журналістики Київ. держ. ун-ту імені Т. Г. Шевченка (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Член Спілки рад. письменників України (з 1957; тепер *Національна спілка письменників України*). Працював 1960–1961 гол. редактором журн. «Прапор», 1961–1963 — заст. гол. редактора «Литературной газеты» («Литературной газеты») у м. Москві. Перебував на парт. роботі: зав. сектору, згодом — консультант відділу культури ЦК КПРС (1965–1973). Захистив канд. дис. про літ. творчість О. *Довженка* (1964), доктор. дис. «Принцип народності та деякі актуальні питання літератури (нариси історії та сучасного розвитку радянської української літератури)» (1969). Директор Ін-ту історії мист-в (1973–1975) та Ін-ту світової л-ри АН СРСР (1975–1977), перший заст. міністра культури СРСР (1977–1983), гол. редактор газети «Радянська культура» («Советская культура»; 1983–1986). З 1989 — гол. наук. співробітник відділу л-р народів Росії та СНД Ін-ту світ. л-ри імені О. М. Горького РАН. Друкується з 1954. Автор понад 35 книг і числ. публікацій у наук. виданнях. Теми досліджень: історія укр. л-ри, методологія *літературознавства*, творчість О. Довженка, В. *Чумака*, О. *Гончара*, М. *Гоголя*, Т. *Шевченка*, письменників *української діаспори* тощо. Серед праць — «Поет і час» (1958), «Крилатий реалізм» (1961), «“За” та “проти”: полемічні нотатки» (1965), «Довженко: деякі питання естетики і поетики» (1968), «Про народність: літературно-критичні нариси» (1970), «Питання естетики та поетики» (1973), «Алгебра та гармонія: про методологію літературознавчого аналізу» (1977), «Знаю людину. Григорій Сковорода: поезія, філософія, життя» (1989), «Тарас Шевченко: імператив України. Історико- і націософська парадигма» (2004), «Т. Г. Шевченко: семантика і структура поетичного тексту» (2011) та ін. Національну премію України імені Т. Шевченка отримав за моногр. «“Коли забуду тебе, Єрусалиме...”. Гоголь і Шевченко: Порівняльно-типологічні студії» (2001). Лауреат Держ. премії РРФСР імені М. Горького (1976; за книгу «Питання естетики і поетики»), Міжнар. премії фонду О. і Т. Антоновичів (1999; США), *Міжнародної літературної премії імені Г. Сковороди* (2012). Нагороджений орденами Труд. Черв. Прапора (1967), Дружби народів (1981), «За заслуги» III ступ. (2011, Україна), медалями.

Барабаш Юрій Якович

Барабаш Яків Федорович

Пр.: Поет і час. Київ, 1958; Крилатий реалізм. Харків, 1961; Довженко. Некоторые вопросы эстетики и поэтики. Москва, 1968; Алгебра и гармония. Москва, 1977; «Знаю человека...». Григорий Сковорода: поэзия, философия, жизнь. Москва, 1989; Гоголь. Загадка «Прощальной повести». Москва, 1993; Почва и судьба. Гоголь и украинская литература. Москва, 1995; «Коли забуду тебе, Єрусалиме…». Гоголь і Шевченко. Харків, 2001; Гоголь у літературній свідомості українського зарубіжжя. Нариси сприйняття та інтерпретацій // Нові гоголезнавчі студії. 2004. Вип. 1 (12); Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма. Київ, 2004; Вибрані студії: Сковорода. Гоголь. Шевченко. Київ, 2006; Просторінь Шевченкового Слова. Текст — контекст, семантика — структура. Київ, 2011; Дух животворить… Читаємо Сковороду. Київ, 2014; У напрямку до Гоголя. Студії різних літ. Київ, 2015; Вулиця Крокодилів / Невський проспект. І поза ними. Письменник на етнокультурному пограниччі. Київ, 2017.

Літ.: Яковлев Б. Г. Записки счастливого неудачника. Москва, 2011; Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості / Упоряд. В. А. Просалова. Донецьк, 2012.

І. В. Сажинська

Бараба́ш, Я́ків Фе́дорович (дата і місце народження невідомі — 21.09.1658, м. Чигирин, тепер Черкас. обл., Україна) — військовий діяч, *кошовий отаман Запорозької Січі* 1657–1658. Онук Д. *Барабаша*, племінник І. *Барабаша*. У вересні 1657 (невдовзі після смерті Б.-З. *Хмельницького*) обраний кошовим отаманом Запороз. Січі. Під час виборів нового *гетьмана* на Корсун. раді у жовтні 1657 виступив проти обрання І. *Виговського*. Із козаками Запороз. Січі відмовився підпорядковуватися гетьману, обраного, зокрема, без урахування думки «голоти». У листопаді — грудні 1657 напруга між І. Виговським і лоял. до нього частиною козацтва та Запороз. Січчю зростала, перейшовши на поч. 1658 у *конфлікт збройний* [*повстання* під проводом Б. і М. *Пушкаря* (1598–1658) проти І. Виговського]. У травні 1658 загони повстанців розбито військами І. Виговського. Після поразки Б. затримав бєлгород. воєвода Г. Ромодановський (дата народження невідома — 1682; тепер Росія), який узяв його під захист і відмовився видати його І. Виговському. У серпні 1658 після звернень І. Виговського, згідно з указом царя Олексія Михайловича Романова (1629–1676; тепер Росія; див. *Романови*), Б. вислано в м. *Київ* до київ. воєводи В. Шереметєва (бл. 1622–1682; тепер Росія). Указом передбачено передачу затриманого І. Виговському на військ. суд. Дорогою до м. Києва перехоплено загонами І. Виговського й доставлено до м. *Чигирина*. 21.09.1658 страчено.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. Київ, 1993. Т. 3; Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність / Пер. з рос. Н. Єговець. Київ, 2015.

Барабашо́в, Мико́ла Па́влович (30.03.1894, м. Харків, тепер Україна — 29.04.1971, там само) — астроном, астрофізик, планетолог, доктор фізико-математичних наук (з 1936), академік АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки УРСР (з 1941). Нар. у сім'ї лікаря. Батько був професором, завідував офтальмол. клінікою та кафедрою Харків. ун-ту (тепер *Харківський національний університет імені В. Каразіна*). Мати закінчила Харків. консерваторію. З дитинства

Офлайн-версія на порталі
http://vue.gov.ua

захоплювався *астрономією*. Від 1912 навчався на фіз.-матем. ф-ті Юр'єв. ун-ту (тепер Тартуський ун-т, Естонія), працював у *астрономічній обсерваторії* м. Юр'єва (тепер м. Тарту). Через хворобу перервав навчання. Продовжив здобувати освіту 1915–1919 на фіз.-мат. ф-ті Харків. ун-ту. Учителями Б. в ун-ті були астрономи професори Л. Струве (1858; тепер Росія — 1920; тепер Україна), М. Євдокимов (1868–1941; тепер Україна) та В. *Фесенков*. Після закінчення ун-ту (1919) був залишений при каф. астрономії для підготовки до професор. звання. Відтоді працював в Астр. обсерваторії Харків. ун-ту (тепер *Науково-дослідний інститут астрономії Харківського національного університету імені В. Каразіна*): завгосп (1919–1922), астроном-спостерігач (1922–1930), директор (з 1930). Перші наук. праці, присвячені дослідженням *Сонця*, *Місяця* та ін., опублікував у журналах Франц. астр. т-ва «Астрономія» («L'Astronomie») та у «Вістях Російського товариства світобачення» («Известиях Русского общества любителей мироведения»). Працював також зав. астр. відділу Всеукр. соц. музею ім. Артема (1925–1926), зав. фотометр. відділу Харків. палати мір і вимірних приладів (1929–1933). Водночас 1930–1933 — зав. каф. Харків. ун-ту комуніст. освіти. З 1933 — зав. каф. астрономії, 1943–1945 — *ректор* Харків. ун-ту. Засновник харків. школи планетознавства. 1936 без захисту дисертації (за сукупністю наук. праць) здобув наук. ступінь доктора фіз.-матем. наук. Під час *Другої світової війни* записався добровольцем у народне *ополчення* (1941). Учив льотчиків і зенітників відрізняти сигн. вогні літаків від деяких зір. Сконструював для зенітників прилад для точ. враження цілей. Згодом в *евакуації* очолював каф. астрономії та теор. механіки Об'єдн. укр. держ. ун-ту в м. Кзил-Орді (тепер м. Кизилорда, Казахстан), організ. там 1942 на базі Київ. та Харків. ун-тів. У перші повоєн. роки з ініціативи Б. було створено відділ фізики планет у Гол. астр. обсерваторії АН УРСР (тепер *Головна астрономічна обсерваторія НАН України*) у м. Києві. За участю Б. з 1953 розпочалося видання «Вістей Комісії з фізики планет» («Известий Комисии по физике планет»), з 1967 регулярно почав виходити новий журн. «Астрономічний вісник» («Астрономический вестник»), присвяч. дослідженню тіл *Сонячної системи*. Депутат ВР СРСР 4-го і 5-го скликань (1954–1962). У 1960-х домігся буд-ва Чугуїв. спостереж. станції НДІ астрономії Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна (неподалік с. Іванівки, тепер Чугуїв. р-ну Харків. обл.). В обсерваторії встановлено 700-мм дзеркальний *телескоп* АЗТ-8 для спостереження планет, хромосфер. телескоп АФР-2, побудований лаб. корпус. Проводив пед. та громад. роботу, займався просвітн. діяльністю: заснував «нар. обсерваторію», для якої виготовив частину інструментів, зокрема п'ятидюймовий *рефлектор*. За ініціативи Б. відкрито Харків. планетарій ім. Ю. О. Гагаріна (1957). Один із засновників Харків. обл. орг-ції т-ва «Знання» України. Голова к-ту з дослідження фізики планет Астроном. ради АН СРСР (з 1949), голова Астр. ради АН СРСР (з 1952). Член комісії з фіз. спостережень планет *Міжнародного астрономічного союзу* (з 1946), член комісії з дослідження Сонця (з 1946). Автор бл. 600 наук. праць, а також наук.-популяр. книг. Наукові праці Б. присвячені вивченню фотометр. властивостей поверхонь Місяця, *Марса*, атмосфер *Венери* та *Юпітера*, Сонця, змінних та нових зір, спостереження *метеорних потоків* і *комет*. 1918 Б. встановив, що місячні «моря» мають однакову *яскравість* при *фазі* Ф = 1 (незалежно від їх положення на диску Місяця) — саме в цей момент яскравість досягає макс. значення. Це дало підстави для висновку: поверхня Місяця складена переважно вулкан. породами базальт. типу, пористість яких сягає (60–70) %, розмір зерен — від часток до кількох міліметрів.

Барабашов Микола Павлович

Проводив інтенс. дослідження в галузі *астрометрії* та *фізики* Сонця. Встановив, що оптич. товщина шару атмосфери Юпітера над хмар. покривом невел., а світлі та темні смуги розташ. приблизно на тій самій висоті. Виявлено існування *речовини* у внутр. зоні кілець Сатурна до його поверхні. На основі візуал. спостережень Марса склав карту його поверхні. 1933 і 1939 виконав фотогр. фотометрію поверхні Марса в різн. променях, це дозволило визначити її оптич. характеристики. Було встановлено двокомпонентну (поверхн. та атмосферну) природу поляр. шапок на Марсі, зроблено оцінку атм. тиску на Марсі. 1932 із застосуванням методу фотогр. фотометрії виявив «квазідзеркальний» характер відбивання світла від поверхні Венери. Сконструював спектрогеліограф, що значно покращило роботу Служби Сонця (1935, у співавт.). Один з авторів і редактор першого «Атласу зворотної сторони Місяця» (1960), укладеного на основі фотографій, які отримала *автоматична міжпланетна станція* «Луна-3». Герой Соціаліст. Праці (1969). Нагороджений 4 орденами Леніна (1948, 1953, 1961, 1969), орденом Труд. Черв. Прапора (1944), медалями. Іменем Б. названо *астероїд* і *кратер* на Марсі (відкр. 1978). НАН України запроваджено премію ім. Б. (з 1992). На честь Б. наз. станцію Харків. метрополітену (з 1984).

Пр.: Про склад поверхні місяця // Вісник природознав. 1928. № 3–4; Фотографічна фотометрія Юпитерового диска // Публікації Харків. астр. обсерваторії. 1931. № 3; Об изменениях на поверхности Юпитера // Учені записки Харків. держ. ун-ту. 1941. Т. 23; Об атмосфере и поверхности Марса // Астр. журн. 1946. Т. 23. Вып. 6; Об изменении цвета «морей» Марса // Астр. журн. 1947. Т. 24. Вып. 3; Фотометрия светлых и темных зон Юпитера // Ученые записки Харьков. гос. ун-та. 1948. № 28; Исследование физических условий на Луне и планетах. Харьков, 1952; О методах фотографического фотометрирования планет. Харьков, 1966; Природа небесных тел и их наблюдения. Харьков, 1969; У співавт. — Фотографическая

фотометрия Марса в красных в синих лучах // Астр. журн. 1940. Т. 17. Вып. 5; Фотографическая фотометрия Марса со светофильтрами во время великого противостояния в 1956 г. Харьков, 1959; О микроструктуре лунной поверхности // Астр. журн. 1962. Т. 39. № 2.

Літ.: Сластенов А. И. Академик Н. П. Барабашов: К 70-летию со дня рождения // Вестник Харьков. ун-та. Сер.: Астрономия. 1965. Вып. 1. № 4; Шумский Д. Л. Герой социалистического труда Н. П. Барабашов. Харьков, 1971; Александров Ю. В. Українська наукова школа планетознавства (до 100-річчя від дня народження академіка М. П. Барабашова // Вісник Акад. наук України. 1994. № 2; Лупишко Д. Ф., Лупишко Т. А. Николай Павлович Барабашов (К 100-летию со дня рождения) // Земля и Вселенная. 1994. № 4; Барабашов Микола Павлович // Вкарбовані в літопис науки / Уклад.: О. І. Вовк, А. В. Григор'єв, С. М. Куделко; гол. ред. В. С. Бакіров. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків, 2020.

О. Г. Шевчук

Бара́бинський степ — рівнина в південній частині Західного *Сибіру* в межах *Новосибірської області* та *Омської області* Росії. Вис. — 100–150 м, заг. пл. — бл. 117 тис. км². Простягається на Пд. Сх. Західносибір. рівнини між долинами річок *Іртиш* на Зх. та *Об* на Сх. На Пн. обмежено Васюган. рівниною. Має хвилястий характер. У природ. районуванні Б. с. виділяють болотно-лісову (пн. частина), лугово-болотно-лісову (центр.), лугово-степову (пд.) зони. У пониженнях *рельєфу* є понад 2 тис. переважно безстічних прісн. та солонув. озер. Клімат континентальний, порівняно сухий. Серед. т-ра січня — –20 °С, липня — +18 °С. Середньорічна кількість опадів — від 300 мм на Пд. до 450 мм на Пн. Характерні берез. *колки*, болот. і лучно-степова *рослинність*. Розвинено *землеробство*, молоч. *тваринництво*, маслоробство.

Літ.: Панадиади А. Д. Барабинская низменность. Природа, хозяйство и перспективы развития. Москва, 1953.

А. С. Івченко

Бараба́й — річка в *Одеському районі Одеської області* України. Довжина — 71 км, за ін. даними — 93 км. Площа басейну — 652 км². Бере початок побл. сіл Кам'янки й Секретарівки. Впадає

Барабой

в *Чорне море*, неподалік від с. Грибівки. Тече здебільшого на Пд. Сх., подекуди в пд. напрямку. *Долина* трапецієподібна (1,5–2 км завширшки). Річище нерозгалужене (10–20 м завширшки), у серед. течії частково випрямлене (до 10 км), у ниж. — переважно звивисте, місцями заболочене. Похил річки — 1 м/км. Живлення снігове й дощове. Улітку міліє та місцями пересихає. Льодостав нестійкий, триває від поч. грудня до сер. березня. Має 3 малі *притоки*. Є частиною Нижньодністров. *зрошувальної системи*. Для накопичення полив. води створено Барабойське *водосховище*. Менші водосховища та *стави* використовують також для розведення риби й водоплав. птахів. На берегах річки розташ. м. *Теплодар* і низка сіл. У гирл. частині, на узбережжі Чорного м. побудовано комплекси відпочинку.

Літ.: Природа Одесской области. Ресурсы, их рациональное использование и охрана / Под ред. Г. И. Швебса, Ю. А. Амброз. Киев; Одесса, 1979; Гоголев И. Н., Баер Р. А., Кулибабин А. Г. и др. Орошение на Одещине: Почвенно-экологические и агротехнические аспекты. Одесса, 1992; Даус М. Є., Яров Я. С. Особливості гідрохімічного режиму річки Барабой // Укр. гідрометеоролог. журн. 2012. № 10; Осадчий В. С., Блажко А. П. Екологічне оцінювання стану поверхневих вод в басейні р. Барабой // Вісник Одес. держ. акад. буд-ва та архіт. 2016. Вип. 64.

А. С. Івченко

Барабу́леві, султанкові, барбуни (*Mullidae*) — родина риб ряду *окунеподібних* класу *променеперих*. У складі — 6 родів і 100 видів прісновод. і мор. риб. На родов. рівні таксони мають значну морфол. подібність. У *фауні* України відомо 2 види: барабуля звичайна (*Mullus barbatus*) і барабуля смугаста (*Mullus surmuletus*). Тіло видовж., сплюснуте, яскраве, забарвлення специф., розчленоване (смуги і плями темн. кольору на голові й тулубі), здебільшого матове кармін.-черв. Макс. довж. — до 60 см. Мають 2 спин. плавці віддалені один від одного. Перший спин. плавець має 6–8 колючок, друг. спинний, коротший за анальний, має 1 колючку й 8–9 м'яких променів, анальний плавець — 1–2 колючки, 5–8 м'яких променів. Хвостовий плавець роздвоєний. Передня частина *голови* й горло не вкриті лускою, решта голови й увесь *тулуб* вкриті вел., дрібно зазубленою лускою. На підборідді є пара довг. вусиків, прикріплених на перед. кінці під'язик. кістки. Вони містять хемосенсорні органи (див. *Органи чуття*) та використовуються для дослідження піску чи отворів у рифі на наявність бентос. *безхребетних* або дрібних риб. Рило довгасте, рот, розташ. внизу, малий. Зуби дрібні, нечисленні. Барабуля звичайна (*Mullus barbatus*) — типова донна мор. риба, поширена в *Середземному морі* та *Чорному морі*, до 40 см завдовжки. Має яскраве забарвлення: тіло черв., з жовт., сріблясті. смугами. Мешкає в межах *шельфу континентального* на глиб. 15–30 м (до 100 м). Не піднімається в товщу води, тримається м'як. мулистих, піщан. ґрунтів. Дорослі особини живляться бентос. дрібними тваринами, молодь — *планктоном*, здебільшого *веслоногими раками*. *Нерест* відбувається на глиб. до 50 м. Молодь протягом 1,5–2 місяців на знач. віддалі від берега веде пелагіч. спосіб життя. Після підростання (досягнення довж. тіла 3,5–6 см) підходить до берега, опускається на дно, переходить на жив-

Барабулеві. Барабуля звичайна

Онлайн версія на порталі
history.gov.ua

лення бентос. орг-ми. Тривалість життя барабулі звич. становить 10–12 років. Б. збираються вел. зграями, які налічують кілька тисяч особин, мало кочують. Нерестяться в сер. літа на полог. піщаних прибереж. місцях. Живляться дрібн. *ракоподібними* й *молюсками*, а також гнил. рештками рослин і тварин, риючись у піску. У пошуках їжі часто глибоко зариваються в пісок і на вел. площі дна каламутять воду на мілководдях. Поширені в троп., субтроп. і частково помірних *акваторіях Атлантичного океану*, *Тихого океану* та *Індійського океану*, сусід. морях, зрідка в солонуватих водах. Б. — типові донні риби, середовище існування — мілководдя, нерестяться в *пелагіалі*, ікра пелагічна. Є поживою для ін. риб. Мають госп. значення. Промислово найцін. є зубата барабуля червономорська (*Parupeneus forsskali*). М'ясо Б. має високі смак. якості, виловлюють їх здебільшого за допомогою різн. пасток і сітей. Деякі види зубатих барабуль отруйні. У складі родини є рідкіс. види, зокрема зубата барабуля японська (*Parupeneus chrysopleuron*) — найб. вид, що сягає 50 см завдовжки, занесений до Черв. списку *Міжнародного союзу охорони природи* в категорії «Найменш загрожений» (LC).

Літ.: Мовчан Ю. Риби України. Київ, 2011; Куцоконь Ю. К., Квач Ю. В. Українські назви міног і риб фауни України для наукового вжитку // Біол. студії. 2012. Т. 6. № 2; Nelson J. S., Grande T. C., Wilson M. V. Fishes of the World. 5th ed. Hoboken, 2016; Echreshavi S., Esmaeili H., Teimori A. et al. Otolith Morphology: A Hidden Tool in the Taxonomic Study of Goatfishes (Teleostei: Perciformes: Mullidae) // Zoological Studies. 2021. Vol. 60. № 36; Присяжнюк Н. М., Гриневич Н. Є., Хом'як О. А. та ін. Спеціальна іхтіологія. Біла Церква, 2022.

Бара́к (франц. baraque — халупа, від каталон. barraca — хатина) — легка дерев'яна одноповерхова *будівля*, призначена для тимчасового мешкання робітників, інфекційних хворих, військових, поранених, полонених, в'язнів (зокрема у

Барак на території Канівського природного заповідника Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Канівський р-н Черкаської обл.

концентраційних таборах і таборах системи *ГУЛАГ*), переселенців, *біженців*, жертв стихійних лих. З огляду на мету — прихистити значну кількість людей в екстремал. умовах — Б. будували здебільшого каркас. конструкції, швидко й за найдешевшими *технологіями*, без належ. *теплоізоляції*, інж. забезпечення, благоустрою з розрахунку на 10–20 р. експлуатації. У СРСР Б. були осн. типом робітн. житла в 1920–1960-х.

Літ.: Тимофієнко В. Архітектура і монументальне мистецтво: терміни і поняття. Київ, 2002.

В. В. Вечерський

Ба́рака (араб. بركة — благословення, благодать) — в *ісламі* — благословення, яким *Аллах* може наділяти свої творіння, найперше *посланців*; благодіяння. Термін згадується у кількох аятах *Корану.* В ортодокс. ісламі джерелом благословення є тільки Аллах. За Кораном, благословенням наділені «зіслане Писання» (6:155), *Кааба* («перший дім, зведений людьми», 3:96), «оливове дерево» (24:35) тощо. В ісламі. *містицизмі*, передусім *суфізмі*, розвинуто вчення про те, що Божеств. благословення може передаватися через *пророків* святим, засновникам суфійс. *тарикатів*. Святі можуть вділити Б. пересіч. вірянам, причому не тільки за життя, а й після смерті. Відтак у суфізмі сформувався культ святих, а похов. споруди над їхн. могилами, гробниці ставали об'єктом *паломництва*. Поклоніння в день уродин святого набуло характеру реліг. свята. Пряме «перетікання» Б. від *шейха* до учня знайшло символ. вираз у ритуалі передання *хірки*. У *шиїзмі* носієм Б., поряд із *Мухаммадом*, є його двоюрід. брат і зять *Алі ібн Абу-Таліб* та його нащадки. Через це Алі та його спадкоємцям приписані виняткові права на керівництво *уммою*. Побажання благословення Аллаха є частиною традиц. виразу вдячності в мусульман.

Дж.: Коран. Переклад смислів українською мовою / Пер. з ар. М. Якубовича. Київ, 2017.

Літ.: Hoffman V. J. Sufism, Mystics, and Saints in Modern Egypt. Columbia, 1995; Meri J. W. Aspects of Baraka (Blessings) and Ritual Devotion among Medieval Muslims and Jews // Medieval Encounters. 1999. № 5 (1); Schimmel A. Mystical Dimensions of Islam. Chapel Hill, 2011.

Бараку́да, сфірена (*Sphyraena*) — рід великих хижих *риб* родини баракудових ряду *окунеподібних*. У складі відомо 53(54) види, з них 28(29)

Баракуда

сучас. риб і 25 — викопних. В іхтіофауні України є 2 сучас. види: Б. європейська (*Sphyraena sphyraena*) і Б. червона (*Sphyraena pinguis*). Зовні Б. подібна до прісновод. *щуки* й уперше була описана К. *Ліннеєм* саме як вид цього роду риб — щука сфірена (*Esox sphyraena*), відтак відомі ще й як мор. щуки. У 20 ст. в Італії було знайдено скам'янілості викопної Б. віком бл. 45 млн р. *Тіло* Б. обтічної форми, циліндр., видовжене, від 45 см до 3 м завдовжки, найчастіше 0,6–1 м. Вага може становити до 46 кг. До хвертi довж. тіла займає загострена *голова*. У Б. є зовн. і внутр. ряди *зубів*. Забарвлення залежить від виду й умов життя: верх тіла риб здебільшого темн. (сірий, темно-зел., чорн., синій), проте боки сріблясті (світло-сірі з метал. блиском). Черевце біле. У деяк. видів на тілі розташ. нерегул. темні плями. *Плавці* коричн., іноді жовті. Посередині голови — очі. *Зябра* закриті кришками, на яких відсутні зубці. На спині розташ. 2 плавці. Уздовж корпусу проходить вираж. бічна лінія. У нижн. частині розташ. грудні та анальні плавці. *Тулуб* закінчується потужн., чітко розгалуж., симетричним *хвостом*. Дрібні риби роду плавають зграями; вел.зазвичай тримаються усамітнено. Живляться дрібнішими видами, зокрема, полюють на лавраків, мор. півників, *ляців*, *ставрид*, *анчоусових*, *сардину європейську*, креветок та ін. *ракоподібних* і навіть молод. особин свого виду (див. *Канібалізм*). Мають відмін. зір, чудово пла-

Електронна версія не повна
https://vue.gov.ua

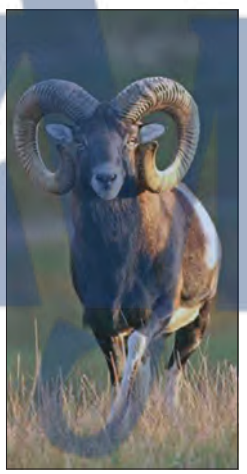
вають у каламут. воді, де бачать краще, ніж їхня потенц. здобич. Атакують із засідки, блискавично, міцно хапають її гостр. зубами. Під час спільн. полювання Б. атакують рибу, що плаває зграями. Нерестяться в неглиб. акваторіях, на мілинах. Сезон *нересту* різн. для різних популяцій. Настання періоду розмноження пов'язано зі змінами т-ри води в районі проживання. Розмножуються з 2 р. Молода самиця продукує бл. 50 тис. ікринок, дорослі — до 200 тис. У *популяціях*, що мешкають у *манграх*, метання ікри відбувається не у відкритій воді, а в *заплавах*. Тривалість життя Б. залежно від виду становить 12–20 р. Представників роду вважають одними з найагресив. мор. хижаків, що населяють субтроп. акваторії *Атлантичного океану*, *Тихого океану* та *Індійського океану*. Полюють на глиб, до 100 м. На тер. поширення віддають перевагу мангр. заростям і рифам, включно з вел. *рифом бар'єрним*. В ареалах поширення Б. є об'єктами рибн. промислу (як традиц. *рибальства*, так і пром. вилову).

Літ.: Мовчан Ю. Риби України. Київ, 2011; Куцоконь Ю. К., Квач Ю. В. Українські назви міног і риб фауни України для наукового вжитку // Біологічні студії. 2012. Т. 6. № 2; Nelson J. S., Grande T. C., Wilson M. V. Fishes of the World. 5th ed. Hoboken, 2016; Ferri J., Brzica A. Age, Growth, and Utility of Otolith Morphometrics as Predictors of Age in the European Barracuda, Sphyraena sphyraena (Sphyraenidae): Preliminary Data // *Fishes*. 2022. Vol. 7. № 2.

Барамі́дзе, Олекса́ндр Гео́ргійович (грузин. ალექსანდრე გიორგის ძე ბარამიძე; 09.04.1902, с. Джунджуаті, тепер Ланчхут. муніципалітету, Грузія — 30.12.1994, м. Тбілісі, Грузія) — літературознавець, доктор філологічних наук (з 1936), академік АН Грузії (1960), заслужений діяч науки Грузії (з 1946). Нар. в сім'ї сільськ. священника. Навчався в гімназіях міст Поті та Хашурі (1914–1920). Закінчив філол. ф-т Тбіліс. держ. ун-ту (1925) та *аспірантуру* (1927). Відтоді працював у цьому ун-ті: був доцентом, деканом ф-ту, проректором (1927–1949), завідував каф. історії давньогрузин. л-ри (1962–1970). Очолював Ін-т історії грузин. л-ри ім. Шота Руставелі АН Грузії (1966–1985). Похований у Дідубійському пантеоні грузин. письменників та громад. діячів у м. Тбілісі. Досліджував грузин. світ. л-ру 11–18 ст., грузин.-перс. літ. відносини. Автор моногр. «Шота Руставелі та його час» (1966); у співавт. з академіком К. Кекелідзе (1879–1962; Грузія) створив повний курс історії давньогрузин. л-ри. Серед праць — «Нариси з історії грузинської літератури» (1945–1985, т. 1–8), «Сулхан-Саба Орбеліані» (1959), «Проблеми давньогрузинської літератури» (1980) та ін. Неодноразово бував в Україні, брав участь у різном. літ. та наук. заходах. Опублікував кн. «З недавнього минулого» (1983), куди, зокрема, увійшли спогади про зустрічі з письменниками України. Досліджував грузин.-укр. літ. зв'язки, творчість Т. *Шевченка*, *Лесі Українки*. Був одним з консультантів М. *Бажана* під час перекладу поеми Ш. *Руставелі* «Витязь в тигровій шкурі» та збірки віршів і поем Д. *Гурамішвілі* «Давитіані». Написав передмову до ювілейного тримов. видання останньої (1980). Співавтор разом з літературознавцями Л. Асатіані (1900–1955) та В. Жгенті (1903–1976; обидва — Грузія) кн. «З історії культурних взаємин Грузії та України» (1954).

Барамідзе Олександр Георгійович

Баран

Баран Володимир Данилович

Пр.: შოთა რუსთაველი. თბილისი, 1958 (у співавт.).

Літ.: საუბილეოკრებული (ალ. ბარამიძესდაბადების 70 წლისთავზე). თბილისი, 1974 ლიტერატურულიძებანი (ეძღვნებაალ. ბარამიძისდაბადების 80 წლისთავს). თბილისი, 1983; ალექსანდრე ბარამიძე : ბიობიბლიოგრაფია / რედ.: გ. მიქაძე, ს. ხადური. თბილისი, 1988.

Р. Ш. Чілачава

Бара́н (*Ovis*) — рід *ссавців* родини *бикових*. Розрізняють 7 сучас. видів (із яких 1 — с.-г. тварина), з них в Україні представлені 2: *адвентивний вид* — Б. муфлон (*Ovis gmelini*) і одомашнений (див. *Доместикація*) — Б. свійський (*Ovis aries*). Довжина *голови й тіла* становить 120–190 см, хвоста — 7–17 см, вис. в холці — до 127 см, вага — до 200 кг. Самці помітно більші. Волосяний покрив — від білув. до темно-корич., подекуди чорн. забарвлення, що може змінюватися залежно від сезону. Самці часто мають на шиї своєрід. гриву; борода відсутня. Роги є в обох статей: у самиць значно менші, у самців із віком загинаються спіралеподібно й можуть сягати до 30 кг. Харчуються переважно травою, а *лишайники*, листя й гілки є додатк. кормом. Тварини ведуть денн. спосіб життя, однак за сильної спеки харчуються після смеркання. Самиці й молодняк утв. невел. стада, які іноді об'єднуються в більші. Самці здебільшого живуть окремо від самиць, поодиноко або належать до чолов. групи. Усередині такої групи існує *ієрархія*, яка встановлена на основі розмірів рогів або за результатами поєдинків. Поширені на Зх. *Північної Америки*, у Зх., Центр. і Пн.-Сх. *Азії*. Більшість Б. живе в гір. районах, але є й такі, що мешкають у *пустелях*. Поїдаючи осоки (див. *Осокові*), Б. сприяють розвитку ін. рослин. *Архар* є здобиччю ірбіса (*Panthera uncia*), що дуже важливо для збереження *популяцій* цього уразл. виду. Б. свійський є с.-г. твариною, яку вирощують задля *вовни*, м'яса, сала й молока. До переліку *Міжнародного союзу охорони природи* включено 6 видів роду, серед яких 1 (*Ovis vignei*) має категорію «Уразливий» (VU) і 2 (*Ovis ammon*, *Ovis gmelini*) — «Майже під загрозою» (NT). Найб. небезпеку для видів роду становлять *браконьєрство*, конкуренція зі свійськими тваринами (худобою) за корм, а також втрата середовища проживання.

Літ.: Fedosenko A. K., Blank D. A. Ovis ammon // Mammalian Species. 2005. № 773.

С. В. Харчук

Бара́н, Володи́мир Дани́лович (09.08.1927, с. Дем'янів, тепер Івано-Франків. р-ну Івано-Франків. обл., Україна — 05.11.2019, м. Київ, Україна) — археолог, історик, *член-кореспондент Національної академії наук України* (з 1995). 1944–1946 навчався в Рогатин. пед. уч-щі (заклад ліквідовано 1956). 1950 закінчив іст. ф-т Львів. держ. пед. ін-ту (тепер *Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка*). До 1953 працював у Держ. архіві Львів. обл. Від 1953 в Ін-ті сусп. наук АН УРСР (тепер *Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України*). 1959 захистив канд. дис. на тему «Поселення першої половини І тисячоліття н. е. біля с. Черепин Львівської області». 1967–1969 — доцент Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка (тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*). 1969 переїхав до м. Києва, працював в Ін-ті археології АН УРСР (тепер *Інсти-*

тут археології НАН України). Був заст. директора ін-ту (1969–1972), в. о. директора (1972–1973), гол. ред. журналу «Археологія» (1970–1973). Відкрив низку поселень *черняхівської культури* й керував *розкопками археологічними* на їхніх тер. (пос. Бовшів II, Ріпнів II, Дем'янів II, Куропатники, Хлопків, Черепин, Теремці), досліджував поселення праз.-корчац. (див. *Корчацька культура*) і *райковецької культури*. Після захисту 1973 докт. дис. (тема: «Давні слов'яни між Дністром і Прип'яттю») заснував відділ слов'ян. археології (1974), яким завідував до 2002. 1981–1991 провадив розкопки в складі міжнар. нім.-укр. експедиції на городищах полаб. слов'ян 7–13 ст. в Німеччині (у землях *Нижня Саксонія* і *Шлезвіг-Гольштейн*), 1991–2002 керував розкопками давнього м. *Галича*. До 2010 — гол. наук. співробітник ін-ту. За сумісництвом 1994–2003 очолював відділ етнології НДІ українознавства при *Київському національному університеті імені Тараса Шевченка* (тепер НДІ українознавства МОН України). З 2004 до кінця життя — гол. наук. співробітник цієї установи.

Пр.: Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. Київ, 1961; Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. Київ, 1972; Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). Київ, 1988; Походження слов'ян. Київ, 1991 (у співавт.); Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. Київ, 2008.

Літ.: Фігурний Ю. С. Дослідник історії України // Баран В. Д. У пошуках джерел українського народу. Київ, 2011; Абашина Н. С. Баран Володимир Данилович // Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014. Київ, 2015; Абашина Н. С., Петраускас О. В. До 90-річчя Володимира Даниловича Барана // Археологія. 2017. № 3.

Бара́н, Миха́йло Луки́ч (20.10.1884, с. Скала, тепер с-ще Скала-Подільська Чортків. р-ну Терноп. обл., Україна — 13.11.1937, урочище Сандармох, тепер Республіка Карелія, Росія) — політичний і військовий діяч, один із засновників *Комуністичної партії Західної України* (КПЗУ). Закінчив природниче від-ня філос. ф-ту Чернівец. ун-ту ім. Франца Йосифа (тепер *Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*). З 1903 член *Української соціал-демократичної партії*. 1905–1906 служив в армії Австро-Угорщини (підофіцер). На поч. *Першої світової війни* в серпні 1914 вступив до *Легіону Українських січових стрільців* (підофіцер, командир сотні). У грудні 1914 потрапив у полон. Зблизився з активістами *Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків)*. Після падіння монархії в лютому 1917 і звільнення з полону вступив до більшовиц. партії (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*). Після укладення *Берестейського миру* працював у прикордон. з Україною губерніях РСФРР, брав участь у підготовці більшовиц. підпільників для роботи в Україні. У лютому — квітні 1920 — командувач 1-ї бригади *Червоної української галицької армії* (до розформування бригади). У квітні 1920 був членом Галиц. орг. комітету Комуніст. партії (більшовиків) України (Галоргкому). У серпні 1920 разом з ін. членами Галоргкому кооптований до ЦК Комуніст. партії Сх. Галичини (КПСГ; 1923 — КПЗУ), член політбюро КПСГ. З липня 1920 — член і заст. голови Галиц. революц. комітету (Галревкому) — органу влади *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки* (Галиц. СРР), що існувала на контрольованій черв. військами частині Галичини в липні — вересні 1920 до відступу *Червоної армії* з регіону. Один з осн. ідеологів Галревкому, автор ключ. ідеол. текстів та низки законодавч. актів. У кін. 1920 — на поч. 1921 входив до делегації Галиц. СРР на Ризькій мирн. конференції (див. *Ризький мирний договір 1921*). Упродовж 1922–1923 — зав. Київ. губерн. відділу нар. освіти, 1923–1925 — директор Уман. агрополітехнікуму (тепер *Уманський національний університет садівництва*), 1925–1927 — ректор Київ. ін-ту нар. госп-ва (тепер *Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана*), 1927–1928 — проректор Комуніст. ун-ту ім. Артема в м. Харкові. 1928–1933 працював у київ. філії Ін-ту Тараса Шевченка (тепер *Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*), 1932–1933 — керівник філії. Заарештований 30.08.1933 за справою «Української військової організації». Засуджений до 5 р. виправно-труд. таборів. 09.10.1937 окр. трійка УНКВС Ленінград. обл. переглянула справу та засудила Б. до страти. Розстріляли 03.11.1937 в урочищі Сандармох разом з ін. представниками укр. інтелігенції. Реабілітовано 1956 відповідно до рішення ВС Карело-Фін. РСР. Повторно реабілітувала Суд. колегія ВС УРСР 1958.

Літ.: Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. Львів, 1995; Дерев'янко С. М. Баран Михайло Лукич // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія. До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки : в 4 т. Івано-Франківськ, 2018. Т. 1.

Баран Михало Лукич

Бара́н, Миха́йло Микола́йович (03.03.1928, с. Хмелиська, тепер Терноп. р-ну Терноп. обл., Україна — 15.01.2004, м. Львів, Україна) — бандурист, композитор, художник, поет, заслужений працівник культури України (з 1988). Батько Т. *Барана*. Нар. у сім'ї січового стрільця (див. *Українські січові стрільці*), вояка *Української Галицької Армії*, заарешт. 1949. Родина зазнавала постійн. утисків із боку польськ., нім., рад. окупац. (див. *Окупація*) структур. Дитинство та юність провів у с. Жеребках (тепер Терноп. р-ну Терноп. обл.). 1942–1944 навчався в гімназії м. Тернополя. Опанував гру на *скрипці*, *гітарі*. Від 1944 проживав у м. Львові, де брав уроки живопису в Р. Хробака та Р. Чистоганова. Служив 1949–1953 у рад. армії. 5 разів успішно складав вступні іспити до Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка (тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*). Від 1958 захопився грою на *бандурі*, навчався в композитора-пісняра В. Листопада. Закінчив Львів. культурно-освіт. уч-ще (тепер Львів. фах. коледж культури і мист-в; 1969, спеціальність — керівник оркестру нар. інструментів), 1979 — Дрогоб. держ. пед. ін-т ім. І. Франка (диплом учителя музики та співів). Заступник голови правління Львів. обл. від-ня Муз. т-ва УРСР (1971–1988). На пенсії — від 1990. Виступав як соліст-бандурист та у складі ансамблів, *капел*. Від 1962 організував ансамблі та капели бандуристів при трудових колективах; із львів. студентів — ансамбль (згодом капела) «Діброва». Створив мист. колективи «Троянда» (1964–1969), «Зірниця» (1969–1973), «Вишиванка» (1970–1987), «Тополенька» (1970–1971), «Калина» (1973–1976), «Срібні струни» (1986–1989). Із синами Орестом і Тарасом висту-

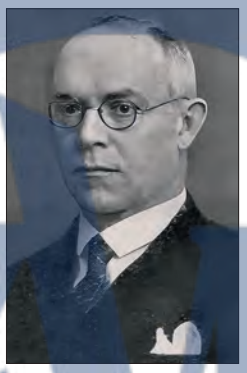

Баран Михайло Миколайович

пав у тріо «Жайвори» (вперше 1964) містами України. Після відновлення *незалежності* України змогли гастролювати в Австралії, Грузії, Німеччині, Польщі, США, Чехії, Словаччині. У репертуарі Б. — понад 200 пісень різних жанрів та їхні обробки для бандури, нар. пісні та думи, 30 пісень на слова Т. *Шевченка*, твори укр. композиторів, власні твори («Ген-ген тумани гори вкрили»). Організовував Шевченків. вечори в Україні та містах Австралії, Канади, Польщі, Словаччини, Чехії, США, РФ. Малював у стилі графіки (пером і тушшю). Значну увагу приділяв іст. тематиці, намалював портрети *Лесі Українки*, Б.-З. *Хмельницького*, І. *Франка*, М. *Шашкевича*, Т. Шевченка (понад 20 портретів, зокрема скульпт.). Займався сакрал. живописом. 1960 реставрував церкву Покрови (с. Підгайчики, тепер Львів. р-ну Львів. обл.) з елементами укр. декор. розпису, відновив 90 *ікон* і 32 візерунки. Літ. спадщина: поезії, пісні, проз. твори, есе. Публікував статті про діячів мист-ва та історії, пропагував кобзар. спадщину. Автор випуску зб. «Щедрінь» (1998). Брав участь у створенні на Львівщині понад 10 музеїв видат. діячів укр. культури, зокрема Ф. *Колесси*, С. *Крушельницької*, М. *Менцинського*, О. *Мишуги*, М. *Шашкевича*, Н. *Нижанківського*. Відреставрував надгробок О. Мишузі (с. Новий Витків Червоноград. р-ну Львів. обл.). Брав участь у відновлення могили М. *Вербицького* (с. Млини Підкарпат. воєводства, Польща).

Пр.: Посвята героям що впали в борні за волю Вкраїни в Новомуселі // Гомін волі. 1992. 6 лист.; Повернення додому… Був такий маестро — Юрій Цимбора // Русалка Дністрова. 1994. № 12; А щоб наша пісня і дума не меркла й не в'яла // Русалка Дністрова. 1995. № 21; 75-річчя пом'янули і словом, і піснею // Бандура. 1995. № 53–54; Чарівник бандури // Русалка Дністрова. 1995. № 13; Кобзарський батько // Русалка Дністрова. 1997. № 1.

Літ.: Гуцал П. Баран Михайло Миколайович // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / Редкол.: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін. Тернопіль, 2004. Т. 1; Жеплинський Б. М. Баран Михайло Миколайович // Жеплинський Б. М., Ковальчук Д. Б. Українські кобзарі, бандуристи, лірники. Львів, 2011.

Баран Степан Іванович

Баран Тарас Михайлович

Бара́н, Степа́н Іва́нович (25.01.1879, с. Крукеничі, тепер Яворів. р-ну Львів. обл., Україна — 04.07.1953, м. Мюнхен, земля Баварія, Німеччина) — громадський і політичний діяч, журналіст, адвокат, голова уряду *Української Народної Республіки* на еміграції (1952–1953), дійсний член *Наукового товариства ім. Шевченка* (з 1930). Від 1902 навчався одночасно на юрид. і філос. ф-тах Львів. ун-ту (тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*). Зі студент. років розпочав журналіст. діяльність у газ. «*Діло*», де публікувався з 1902 до 1939 (часу припинення вид.). Після здобуття вищ. освіти займався *юридичною практикою*, готувався до захисту дисертації. 1909 здобув ступінь доктора права у Львів. ун-ті. 1909–1913 студіював у *Віденському університеті* та *Берлінському університеті*. Після повернення до м. Львова (1913) займався адвокат. практикою. З 1913 член *Української національно-демократичної партії* (з 1919 — Укр. нар. труд. партія, УНТП). 1914–1918 редагував газ. «Свобода» — центр. орган цієї партії. У березні 1916 як адвокат уклав заповіт І. *Франка*. Після проголошення *Західноукраїнської Народної Республіки* у листопаді 1918 став членом *Української національної ради* ЗУНР і держ. секретарем (міністром) земел. справ у перш. уряді ЗУНР. Автор тексту перш. проєкту Земел. закону ЗУНР. Після поразки ЗУНР 1919 виїхав до м. *Кам'янця-Подільського*. У січні 1920 увійшов до складу координац. міжпарт. органу (Укр. нац. ради) в м. Кам'янці-Подільському від УНТП. Заступник голови ради. Із 1920 жив у м. Відні, працював у ред. газ. «Український прапор» (офіц. орган уряду ЗУНР на еміграції). 1922 повернувся до України. Оселився в м. Тернополі. Провадив адвокат. практику. 1922–1924 очолював місц. філію Т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти в Україні*). 1925 після об'єднання УНТП та ін. партій в *Українське національно-демократичне об'єднання* (УНДО) — член і один із лідерів УНДО. Член ЦК УНДО (1925–1939). Депутат Сейму Республіки Польща (1928–1939) від Терноп. й Чортків. виборчих округів, член Укр. клубу. Працював у бюджет., адм. і земел. комісіях Сейму. Під час *Другої світової війни* мешкав у містах Кракові й Холмі (обидва — тепер Польща). Публікувався в газ. «Краківські вісті». 1942–1944 — гол. ред. газ. «Холмська земля» (м. Холм). 1944 емігрував до Німеччини. Як *переміщена особа* перебував у таборі «Міттенвальд», пізніше — у м. Мюнхені. Після утворення 1948 Укр. нац. ради (законодавчого органу Держ. центру УНР на еміграції) був членом її президії. З 12.01.1952 до кін. життя — голова уряду УНР на еміграції. Автор числ. статей юрид. й політ. тематики, спогадів, низки розділів заг. частини *«Енциклопедії українознавства»*.

Пр.: Історія української адвокатури // Союз Українських. Адвокатів. Львів, 1934; Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Мюнхен, 1947; Земельні справи в Галичині. Авсбург, 1948; З моїх спогадів про Івана Франка: В 36-ті роковини з дня смерти (28.5.1916–28.5.1952). Новий Ульм, 1952.

Літ.: Шептицька Л. Степан Баран — державний секретар земельних справ ЗУНР // Україна: культ. спадщина, нац. свідомість, державність. 2009. Вип. 18; Шептицька Л. Степан Баран // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / Упоряд.: М. Литвин, І. Патер, І. Соляр. Львів, 2009; Павлишин О. Українська Національна Рада в Кам'янці на Поділлі (1920) // Пробл. вивчення іст. Укр. революції 1917–1921 років. 2015. Вип. 11.

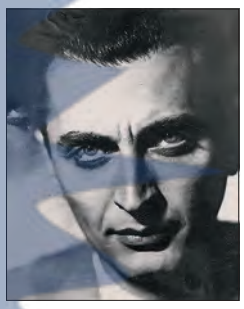
Бара́н, Тара́с Миха́йлович (05.08.1959, м. Львів, тепер Україна — 17.01.2018, там само) — музикант, цимбаліст, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1990), кандидат мистецтвознавства (з 2003), народний артист України (з 2009). Син музиканта М. *Барана*. Закінчив Львів. держ. муз. уч-ще (тепер Львів. муз. фах. коледж ім. С. П. Людкевича) по класу *бандури й цимбалів*, 1982 — з відзнакою Львів. держ. консерваторію ім. М. Лисенка (тепер *Львівська національна музична академія імені М. В. Лисенка*) по класу цимбалів Г. Казакова (1914–1998; тепер Україна). Відтоді працював у консерваторії: викладач класу цимбалів (з 1982), доцент (з 2006), професор каф. нар. інструментів та муз. *фольклористики* (з 2011). Захистив канд. дис. зі спеціальності «музичне мистецтво» на тему «Концертні цимбали: історико-теоретичний та методологічно-виконавський підходи» (2003) в *Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України*. Поєднував викладац. діяльність з творч. роботою.

Творчу кар'єру розпочав у 5 р. як сопілкар і бандурист. Від сер. 1960-х із батьком і братом грав у тріо «Жайвори». Як виконавець на нар. інструментах (цимбали, бандура, *сопілка*, жоломига, кувиця, свиріль) представляв Україну на XII Всесвіт. фестивалі молоді та студентів у м. Москві (1985). З 1985 працював муз. керівником та гол. диригентом засл. ансамблю танцю України «Юність» (тепер при Львів. держ. палаці естет. виховання учнів. молоді). Член президії Світ. асоціації цимбалістів (з 1999). Організатор 6 Світ. конгресу цимбалістів (2001, м. Львів). Виконував на цимбалах музику найрізноманітн. муз. стилів — від сучас. *авангарду* і *джазу* до *фольклору* та музики *бароко*. Як соліст-цимбаліст багато гастролював в Україні та в понад 30 країнах світу (Австрія, Бельгія, Греція, Словаччина, Угорщина, Франція, Німеччина, Швеція, Чехія та ін.). Пропагував укр. цимбали як повноправ. муз інструмент поряд з усталеними класич. зразками досконалого муз. інструментарію *оркестру симфонічного*. Великі та малі концерт. цимбали, виготовлені Б., були висунуті Нац. спілкою кобзарів України на здобуття *Національної премії України імені Тараса Шевченка* в галузі нар. і декор.-приклад. мист-ва. Займався також наук. роботою. Автор низки праць, зокрема моногр. «Світ цимбалів» (1999, видана укр., нім., англ. і франц. мовами). Написав підручник для ЗВО «Цимбали та музичний професіоналізм» (2008). Розробляв укр. музикознавчу *термінологію*. Запропонував використовувати на означення засобу добування звуків на цимбалах слово «пальцятка», до загальновжив. у муз. виконавстві терміна «аплікатура» запропонував укр. відповідник — новотвір «пальцівка». Останньою грунт. працею Б. стала збірка його *аранжувань* класич. творів для ансамблю цимбалістів із сопілкою «Концертні твори» (2017). Лауреат премії «Інтер-Ліра» (Угорщина, 2000). Лауреат міжнар., всесоюз., всеукр. фестивалів та конкурсів. Удостоєний Вагнерів. стипендії в Німеччині.

Тв.: До питання становлення української музичної терміносистеми. Особливості цимбальної термінології // Українські термінологічні словники з мистецтвознавства й етнології. Київ, 1999; Світ цимбалів. Львів, 1999; Цимбаліст Тарас Баран. Коментарі. Львів, 2001; Цимбали та музичний професіоналізм. Львів, 2008; Концертні твори для ансамблю цимбалістів з сопілкою в аранжуванні Тараса Барана : в 2 ч. Львів, 2017.

Літ.: Незовибатько О. Українські цимбали. Київ, 1976; Котюк Б. Тріо-соната для цимбалів, альта та контрабаса. Редактор і автор супровідних міркувань Баран Тарас Михайлович. Львів, 2006; Жеплинський Б. М., Ковальчук Д. Б. Українські кобзарі, бандуристи, лірники. Енциклопедичний довідник. Львів, 2011; Сливка О., Гулянич Ю. Тарас Баран: музикант, педагог-науковець і майстер-винахідник // Актуальні питання гуманіт. наук. 2021. Вип. 44. Т. 3.

Бара́нга, Ауре́л (рум. Baranga, Aurel; справж. прізв. — Лейбович; 20.06.1913, м. Бухарест, тепер Румунія — 10.06.1979, там само) — поет, драматург, перекладач, лауреат Державних премій Румунської Народної Республіки (1951, 1954). Писав рум. мовою. 1930–1931 редагував журн. «Алдже» («Alge»). 1931 закінчив серед. шк. Матея Басараба в м. Бухаресті. 1934–1940 працював над *репортажами*, памфлетами та *хронікою* для часописів «Факла» («Facla», «Відблиск»), «Кувинтул лібер» («Cuvântul liber», «Вільне слово»), «Репортер» («Reporter»),«Азі» («Azi»,«Сьогодні»). Вищу освіту здобув 1938 на мед. ф-ті Ун-ту медицини й фармакології «Кароль Давіла». Був редактором видань «Люмеа романеска» («Lumea românească», «Румунський світ», 1937–1939), «Романіа лібера» («Romania liberă», «Вільна Румунія», 1944–1948), заст. гол. редактора «Віата романеска» («Viaţa românească», «Румунське життя», 1962–1967). Співпрацював з антифашист. та авангард. періодикою. 1949–1979 — гол. ред. сатир.-гумор. журн. «Урзіка» («Urzica», «Кропива»). Працював на Рум. радіо (1945) та в Нац. театрі І. Л. Караджале в м. Бухаресті (1949–1952 — літ. секретар, 1958–1962 — худ. керівник). 1954 відвідав міста *Київ* і *Харків*, де виступав з лекціями про рум. культуру. Літературний *дебют* відбувся 1928 (за ін. даними — 1929) у журн. «Білете де папагаль» («Bilete de papagal») етюдом «Біла ніч» («Noaptea alba»). 1933 опубл. збірку авангард. поезії «Вірші зі сліпими» («Poeme cu orbi»). Автор зб. віршів «Велика буря» («Marea furtună»; 1946) та «Голос Америки» («Vocea Americii»; 1949). У 1945 опубл. репортажі «Снігопад над Україною» («Ninge peste Ucraina»), де відображено трагедію *Голокосту* в *Трансністрії*. Автор тексту «Зламані кайдани» («Zdrobite cătuşe»; 1948), який був держ. *гімном* Румунії в період з 1948 до 1953. У драматургії дебютував *комедією* «Бал у Фегедеу» («Bal în Făgădău»; 1946). Автор п'єс (переважно комедій і *драм*), натхненних сучас. йому історією: «Рецепт щастя, або те, про що не говорять» («Reţeta fericirii sau despre ceea ce nu se vorbeşte»; 1957), «Сицилійський захист» («Siciliana»; 1961), «Адам і Єва» («Adam şi Eva»; 1963), «Святий Митике Блажину» («Sfântul Mitica Blajinu»; 1966), «Громадська думка» («Opinia publică»; 1967), «Загальний інтерес» («Interesul general»; 1971), «Життя жінки» («Viaţa unei femei»; 1975) та ін. Творам властива оригін. колізія, динамізм дії. У п'єсах відображено зіткнення різн. політ. поглядів в умовах післявоєн. перетворення рум. сусп-ва, звучить *сатира* на адресу тогочас. політиканства. Порушував сусп. та морал.-етич. проблеми, засуджував *бюрократизм*, *демагогію*. 1978 опубл. «Цеховий щоденник» («Jurnal de atelier») — вибране з особистих нотаток за 30 р. Перекладав В. *Маяковського*, Л. *Леонова*, В. *Катаєва*, Л. *Штейна*, Ж.-П. *Сартра*. 1978 Закарп. муз.-драм. театр поставив комедію «Не втрачай розуму, Христофоре!». 2008 у *Національному академічному українському драматичному театрі імені Марії Заньковецької* відбулася прем'єра вистави «Комедіанти» за комедією Б. «Травесті» в перекладі укр. Ж. Макаренка (1934–2018; Україна). Лауреат держ. премій Румун. Нар. Республіки (1951, 1954). Першу Держ. премію отримав за п'єсу «За щастя народу» («Pentru fericirea poporului», 1951; у співавт. з Н. Морару, дати й місця нар. та смерті невідомі), другу премію — за комедію «Скажене ягня» («Mielul turbat»; 1954). Лауреат премії Асоціації письменників Бухареста (1975).

Баранга Аурел

Тв.: Bal în Făgădău. Bucureşti, 1946; Mielul turbat. Bucureşti, 1954; Comedii : 3 vol. Bucureşti, 1971.

Літ.: Садовник Ш. Велич і краса героїв Баранги // Всесвіт. 1964. № 3; Popa M. Dicţionar de literatură română contemporană. 2-a edita a revizuită şi adăugită. Bucureşti, 1977; Enciclopedia identităţii româneşti. Personalităţi. Bucureşti, 2011.

Онлайн Енциклопедії Історії України

Баране́ць звича́йний (*Lycopodium selago*) — вид плаунів родини *баранцевих*. Вічнозелений повзуч. трав'яний споровий *багаторічник* 6–30 см заввишки зі слабкорозвин. кореневою системою. Стебла висхід. або прямостійні, галузяться дихотомічно, за наростання біля основи стеляться по землі та укорінюються. Утворює округлі пухкі куртини до 1,5 м у діаметрі, вік яких

Баранець звичайний

може перевищувати 100 р. Річний приріст становить 1–4 см. *Філоїди* темно-зел., ланцетні, загостр., шкірясті, жорсткі; розташовані спірально, густо, більш-менш притиснуті до осі стебла. Ниркоподібні *спорангії* містяться в пазухах *спорофілів*, які за формою, розміром і кольором не відрізняються від вегетат. філоїдів. Спорофіли утв. споронос. зони у верх. і серед. частині пагонів. Іноді на їх місці формуються потовщ. виводкові *бруньки*. Спори дозрівають у серпні — вересні, *спороношення* закінчується навесні наступ. року. Вегетативне розмноження — вкоріненням частини стебла й за допомогою виводкових бруньок. *Ареал* Б. з. частково охоплює Європу, Сх. й Центр. Азію, *Далекий Схід*, *Північну Америку*. В Україні поширений в *Карпатах Українських*, на *Поліссі*, Розточчі, пн. частині *лісостепової зони*. Типові місцезростання пов'язані з темнохвойн. лісами на кисл. опідзолених ґрунтах. Росте також у ялинов. лісах та волог. змішаних березово-різнотрав. угрупованнях, рідше в соснов. лісах, вільшняках по днищах лісов. ярів, околицях сфагнов. боліт. У горах на альп. луках, скелях, кам'янис. схилах до верх. гір. поясу. Б. з. занесено до *Червоної книги України*, його охороняють у низці об'єктів природно-заповід. фонду України, серед яких *Карпатський біосферний заповідник*; *«Горґани», природний заповідник*; *Рівненський природний заповідник*; *«Розточчя», природний заповідник*; *Черемський природний заповідник*; *Карпатський національний природний парк*; *«Вижницький», національний природний парк*; *«Деснянсько-Старогутський», національний природний парк*; *«Мезинський», національний природний парк*.

Літ.: Ayer W., Browne L., Orszanska H. et al. Alkaloids of Lycopodium selago. On the Identity of Selagine with Huperzine A and the Structure of a Related Alkaloid // Canadian Journal of Chemistry. 1989. Vol. 67. № 10; Мінарченко В. М., Тимченко І. А. Атлас лікарських рослин України (хорологія, ресурси та охорона). Київ, 2002; Staerk D., Larsen J., Larsen J. et al. Selagoline, a New Alkaloid from Huperzia selago // Natural Product Research. 2004. Vol. 18. № 3; Мінарченко В. М., Махиня Л. М., Середа П. І. Медична ботаніка. Київ, 2009; Сербін А. Г., Сіра Л. М., Слободянюк Т. О. Фармацевтична ботаніка. 2-ге вид., стер. Вінниця, 2015; Yin D., Pang B., Li H. et al. The Complete Chloroplast Genome of the Medical Plant Huperzia crispata from the Huperziaceae Family: Structure, Comparative Analysis, and Phylogenetic Relationships // Molecular Biology Reports. 2022. Vol. 49. № 12.

Р. П. Мельник

Ба́рані, Ро́берт (угор. Barany Robert; 22.04.1876, м. Відень, тепер Австрія — 08.04.1936, м. Уппсала, Швеція) — лікар-оториноларинголог, нейробіолог, один із засновників *отіатрії*, спеціаліст у галузі отохірургії, дослідник *вестибулярного апарату*, лауреат *Нобелівської премії* з фізіології або медицини (1914), член Німецької академії дослідників природи *«Леопольдина»*. Нар. у сім'ї управителя маєтком, який згодом став банків. службовцем. Закінчив мед. ф-т *Віденського університету* (1900). Доктор медицини (дисертація присвячена явищу теплового ністагму — ритм. коливальних рухів *очного яблука*). Упродовж декількох років проводив дослідн. роботу у шпиталях міст *Франкфурта-на-Майні*, Гейдельберга, Фрайбурга. 1903 у м. *Відні* прослухав курс лекцій З. *Фройда*. Хірургічну практику проходив у Віден. госпіталі. З 1905 — асистент в отіатричній клініці зачинателя *отології* в *Австрії* А. Політцера (1835–1920; тепер Австрія). З 1909 — доцент, згодом — професор Віден. ун-ту. На поч. *Першої світової війни*, попри нерухомість колін. суглоба (через перенесений *туберкульоз* кісток), записався добровольцем на фронт: служив хірургом в австр. армії, зокрема у фортеці в м. *Перемишлі*, де вивчав поранення *черепа*. Під час визнання його досліджень вестибуляр. апарату і оголошення лауреатом Нобелів. премії перебував у рос. полоні в *Туркестані*, у м. Мерві (руїни міста розташ. поблизу сучас. м. Мари в *Туркменістані*), де лікував полонених і надавав мед. допомогу місц. населенню. За клопотанням *Міжнародного руху Червоного Хреста* був переведений у табір для військовополонених у м. *Казань* з правом працювати у клініці. Нагороду отримав лише 1916. Погодився очолити кафедру *оториноларингології* мед. ф-ту *Уппсальського університету* 1917, де працював до самої смерті. Ініціатор створення Академії політики й соц. наук у Швеції (1929). Свою бібліотеку, яку збирав усе життя, заповів Єврейській нац. та університет. б-ці (тепер *Національна бібліотека Ізраїлю*). Захоплювався *альпінізмом* і *тенісом*, грав на *піаніно*. Похований на Пн. цвинтарі в м. *Стокгольмі*, місце знаходження могили невідоме. В умовах військ. госпіталю розробив нов. спосіб лікування проник. кульових уражень *мозку* — глухий шов після хірург. обробки вогнепальн. ран (1915). Подальші осн. дослідження стосувалися всіх аспектів фізіології та патології *внутрішнього вуха*. Світове визнання принесли оригін. праці з фізіології та патології вестибуляр. апарату. Головним відкриттям за результатами клініч. вивчення захворювань вуха є метод сепарат. дослідження вестибуляр. апарату. Довів важливість зв'язків між вестибуляр. апаратом і *нервовою системою* для підтримки рівноваги й координації рухів, що стало основою для розвитку нов. напряму — отоневрології. Запропонував нові методи досліджень, що згодом наз. його ім'ям: калоризацію вуха за Б., вказівну пробу Б. для діагностики патології *мозочка* (1916). Винайшов крісло обертання Б., особл. апарат для дослідження ефекту «протиобертання» очей,

Барані Роберт

прилад для акуст. ізоляції одного вуха шляхом виключення ін. — заглушувач або тріскачка Б. Ефективніше діагностувати й лікувати захворювання вестибуляр. апарату дозволяють синдром Б. і тест Б. Як хірург запропонував низку оператив. втручань, зокрема розробив оригін. методи нейрохірург. операцій на скроневій кістці, *лабіринті* та лобній пазусі, першим описав успішну операцію за *отосклерозу*. Дав оригін. пояснення походження *морської хвороби*. Лауреат премії Гійо (1914). Медаль Нім. невролог. т-ва (1913), медаль Швед. мед. т-ва (1925). Почесний доктор медицини Каролін. ун-ту (1924). Почесний член низки наук. медич. т-тв. Мед. центр м. Уппсали заснував ювілейний фонд і Золоту медаль ім. Б., якою раз на 5 років нагороджують учених за особл. внесок у вестибулологію. Створено Наук. т-во ім. Б. До століття з дня народження Б. в Австрії видали пошт. марку (1976). До століт. ювілею визнання Б. нобелів. лауреатом в *Угорщині* випустили монету номіналом 2 тис. *форинтів* (2014).

Пр.: Physiologie und Pathologie des Bogengangapparates bei Menschen. Leipzig; Wien, 1907; Primäre Exzision und primäre Naht akzidenteller Wunden. Leipzig; Wien, 1919; Die Radikaloperation des Ohres. Leipzig; Wien, 1923.

Літ.: Joas G. Robert Barany (1876–1936): Leben und Werk. Frankfurt am Main, 1997; Life Sciences in the Twentieth Century / Ed. by E. Mendelsohn, Br. Baigrie. New York, 2001; Онопрієнко В. І. Нобеліана Уппсали. Частина І. Учені-нобеліанти // Вісник Нац. акад. наук України. 2014. № 9; Bracha A., Yong Tan S. Robert Bárány(1876–1936): The Nobel Prize-Winning Prisoner of War // Singapore Medical Journal. 2015. № 56 (1).

С. М. Булах

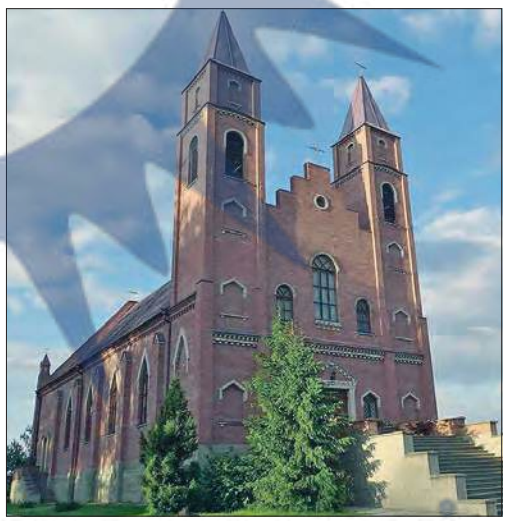

Баранівка. Прапор

Баранівка. Герб

Бара́нівка — місто, адміністративний центр Баранівської територіальної громади *Звягельського району Житомирської області* України. Розташовано на Зх. області на р. *Случі*. Відстань до м. *Житомира* — 77 км. Тер. — 22,3 км². Уперше згадується в документах 1565 як поселення, що входило до *Великого князівства Литовського*. З кін. 16 ст. — у складі *Волинського воєводства* Речі Посполитої. Після 1796 Б. стала волос. центром Новоград-Волин. пов. *Волинської губернії* Рос. імперії. 1802 тут було засн. порцеляновий завод, один із перших в Україні. 1923–1962, з 1966 — центр Баранів. р-ну. Статус смт мало від 1938. У роки *Другої світової війни* Б. було окуповано, звільнено на поч. 1944. Статус міста район. значення — від 2001. Постановою *Верховної Ради України* від 2008 змінено його межі (збільшено тер.). 2020 затверджено адм. ц. Баранів. тер. громади (відповідно до розпорядження *Кабінету Міністрів України*). 1991–2020 — адм. ц. Баранів. р-ну (тепер ліквідовано) Житомир. обл. України. Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 11 343 особи, густота — 508 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами (2001, перепис): українці (94,5 %), поляки (2,6 %), росіяни (2,1 %) та ін. За віковими групами (2021, оцінка): до 14 р. — 24 %, 15–35 р. — 36 %, 36–60 р. — 26 %, 60 р. і більше — 14 %. За статевими групами (2001, перепис): чоловіки (46 %), жінки (54 %). Українську мову вважали рідною 98 % осіб, рос. — 1,7 % осіб тощо. Нас. зменшується, 2001 становило 12,5 тис. осіб. Клімат помірно континентальний. Серед. т-ра січня — –4 °С, липня — +20 °С. Середньоріч. кількість опадів — понад 600 мм, найбільше влітку. Є держ. підприємство «Баранівське лісомисливське господарство». Розвинені харч. (виробляють масло й сир, м'ясо), легка (взуття), склоробна й керамічна галузі пром-сті. Тут розташ. низка закладів громад. харчування й торгівлі. Відкрито торгов.-розваж. центр. Є від-ня пошти й банків. Стимулють *туризм*, місто включено до розробленого громадою турист. маршруту. Є готелі. Найближча залізн. станція розташ. за 24 км. Б. проходять 2 тер. автом. дороги. Наявна автостанція. Є регулярне автобус. сполучення з містами *Звягелем*, *Житомиром* та ін. Переважає автотранспорт. З-поміж закладів освіти — ясла-садок, дит. садок, початкова школа, 2 ліцеї, Баранів. професс. ліцей. Працюють школа мист-в, ДЮСШ. Є б-ка для дорослих та дітей. У Б. розташ. музей порцеляни (засн. 1952; включає понад 8 тис. експонатів), історико-краєзнав. нар. музей (засн. 1970). При міськ. будинку культури ім. А. Пашкевича — різні колективи й гуртки: нар. хор, чол. нар. квартет та ін. Наявний кінотеатр. Побудовані Хрестовоздвиженська церква, церква Різдва Богородиці, костел Св. Станіслава Костки. Є стадіон, фізкультурно-оздоровч. та парково-спорт. комплекси тощо. Популярні футбол, волейбол, важка й легка атлетика. У с. Жабориці, яке тепер є частиною Б., у 1870-х відпочивала *Леся Українка* із родиною. Тут проживав хор. диригент, нар. артист України А. Пашкевич (1938–2005).

Баранівка. Костел Св. Станіслава Костки

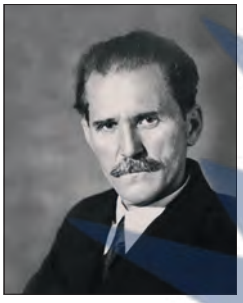
Баранівка на карті України

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1973. Т. 6: Житомирська область; Кострица М. М., Кострица М. Ю. Житомирщина туристична / За заг. ред. М. Ю. Кострици. Житомир, 2009; Мо-

Онлайн версія на порталі
https://vue.gov.ua

крицький Г. Баранівка, місто // Цікава Житомирщина : в 4 т. Житомир, 2011. Т. 1.

Бара́нівський райо́н — див. *Звягельський район*.

Баранников Олексій Петрович

Бара́нников, Олекси́й Петро́вич (21.03.1890, м. Золотоноша, тепер Черкас. обл., Україна — 04.09.1952, м. Ленінград, тепер м. Санкт-Петербург, Росія) — літературознавець, мовознавець, перекладач, академік АН СРСР (з 1939), фундатор наукової школи вчених-індологів. Нар. в сім'ї теслі. 1898–1900 навчався в місц. параф. школі, 1901–1907 — у міськ. уч-щі. 1907 екстерном склав іспити при Золотоніс. зем. прогімназії. 1910 закінчив Черкас. класич. гімназію; 1914 — три від-ня (слов'яно-рос., романо-герм., сх.) іст.-філол. ф-ту Імператор. ун-ту Св. Володимира (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Учасник наук. семінару В. *Перетца* (разом із Л. *Білецьким*, С. *Масловим*, П. *Филиповичем*, М. *Драй-Хмарою* та ін.). Володів бл. 40 іноз. мовами. Працював у Самар. ун-ті (тепер Самар. нац. дослідн. ун-т імені академіка С. П. Корольова, Росія): на посаді доцента (з 1917), професора (1919–1921). Викладав *санскрит* і порівняльне мовознавство. 1921–1936 — професор Петроград. (з 1924 — Ленінград.) ін-ту живих сх. мов, 1922–1952 — Ленінград. держ. ун-ту (ЛДУ; тепер Санкт-Петербурз. держ. ун-т). Обіймав посаду зав. каф. інд. філології ЛДУ (1932–1952), 1936–1939 таку ж посаду — у Моск. ін-ті сходознавства. Із 1934 працював в Ін-ті сходознавства АН СРСР (тепер Ін-т сходознавства РАН) на посадах старш. наук. співробітника, 1936–1938 — зав. Новоіндійського кабінету, 1938–1940 — директора, 1941–1950 — зав. сектору інд. філології. Похований на Комаров. селищ. цвинтарі (тепер передмістя м. Санкт-Петербурга). Автор бл. 250 наук. праць і перекладів. Досліджував давню та нову *індійську літературу*: «Короткий нарис літератури урду» (1930), «Короткий начерк новоіндійських літератур» (1933), «Проблема індійського епосу» (1945), «Художні засоби індійської поезії» (1947), «Індійська філологія. Літературознавство» (1959). Звертався до аналізу мовознав. проблем: «Складновербальні дієслова гіндустані та їх смислові еквіваленти в російській мові» (1927), «Гіндустані (урду і гінді)» (1934), «Флексія й аналіз у новоіндійських мовах» (1949). Вивчав мову, побут, *фольклор* циган, припускав, що існують укр. діалекти циган. мови. Результати спостережень виклав у працях «Українські цигани» (1931), «Цигани в СРСР. Короткий історико-етнографічний нарис» (1931), «Українські та південноросійські циганські діалекти» (1933), «Українські цигани» (1931); був одним з укладачів «Циганско-російського словника» (1938) та ін. Автор перекладів багатьох худ. творів. Зокрема, укр. мовою переклав оповідання *Премчанда* «Савт» і Азіза уд Діна Ахмеда «Ганготрі» (обидва — 1926). Пізніше рос. мовою — епічні твори Лаллу джі Лала «Прем Сагар» (1937) і Тулсідаса «Рамаяна або Рамачаріманаса» (1948) та ін. Почесний член наук. т-в у Пакистані, Індії, Великій Британії. 1990 Б. визнали в Індії *святим* за переклад класич. твору інд. середньовіч. письменства «Рамаяна, або Рамачаріманаса». У м. Золотоноші зберігся будинок батьків Б., де встановили пам'ятну мемор. дошку; у місц. краєзнав. музеї йому присвятили окр. експозицію. На честь Б. наз. вулицю в м. Золотоноші та провулок у м. Черкасах.

Баранов Борис Олександрович

Літ.: Пономаренко М. Творець радянської школи індологів // Краєзнавець Черкащини. 1990. Вип. 1; Черненко С. Феномен Олексія Баранникова почався в Золотоноші // Черкаський край — земля Богдана і Тараса. Київ, 2002; Бравада О. Індуський святий із Золотоноші був професором і академіком, а ще — чудово володів… тюремним жаргоном // Прес-Центр. 2010. 24 лют.; Черненко С. Українець Олексій Баранников, індолог, який став святим // Науковий Світ. 2010. № 8; Поліщук В. Індуський святий із семінару Перетца: до 125-річчя академіка Олексія Баранникова // Літ. Україна. 2015. № 16.

В. Т. Поліщук

Бара́нов, Бори́с Олекса́ндрович (11.11.1940, с. Созінови Шабалінського р-ну Кіровської обл., тепер Росія — 06.04.2005, м. Київ, Україна) — інженер-теплоенергетик Чорнобильської АЕС (ЧАЕС), ліквідатор наслідків *Чорнобильської катастрофи*, почесний енергетик України (з 2004), *Герой України* (2019, посмертно). Нар. в сім'ї вчительки. Батько загинув на фронті під час *Другої світової війни*. Після закінчення строк. служби в лавах *Радянської армії* переїхав до м. Кривого Рогу Дніпроп. обл. 1966–1976 працював слюсарем у турбін. цеху завод. теплоелектростанції (ТЕЦ) Криворіз. металург. з-ду (тепер «АрселорМіттал Кривий Ріг»). 1974 закінчив Укр. заоч. політех. ін-т (тепер *Українська інженерно-педагогічна академія*), здобув фах інженера-теплоенергетика. Працював черговим *інженером*, потім нач. зміни теплоелектростанції (ТЕЦ) Криворіз. металург. з-ду. З 1976 — на ЧАЕС: старш. інженер управління турбінами реакторно-турбін. цеху, заст. нач. зміни станції, від 1983 до 2005 — нач. зміни станції. З перш. днів аварії на ЧАЕС, у квітні — травні 1986, брав активну участь у ліквідації її наслідків: вимірював рівень *радіації* в приміщеннях станції, відновлював роботу енергоблоків, удосконалював технол. процес. Після вибуху в руїни для охолодження безперервно подавали воду, яка потуж. валом затопила підвал. приміщення станції, сполучені між собою. Припускали, що в *активній зоні* реактора після вибуху залишилося 180 т розжар. до 1800 °С *ядерного палива*. Під вагою 5 тис. т матеріалів, які скинули з вертольотів, ядер. паливо могло досягнути басейну-барботера під *реактором*, де було майже 4 тис. т води. Завдяки діям Б. вдалося запобігти загрози нового потуж. водневого вибуху. 1990 побував з візитом на АЕС Три-Майл-Айленд (США), де 28.03.1979 сталася аварія п'ятого рівня за шкалою INES (її вважали найб. в історії світ. *атомної енергетики* до Чорноб. аварії). Похований на Ліс. кладовищі (м. Київ). За героїзм і самовіддані дії, виявлені під час ліквідації аварії на ЧАЕС, присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (27.06.2019, посмертно). Нагороджений орденами Труд. Черв. Прапора (1989) і «За мужність» III ступ. (25.04.2018, посмертно).

Літ.: Иллеш А. В., Пральников А. Е. Репортаж из Чернобыля. Записки очевидцев. Комментарии. Размышления. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 1988; Миколюк В. М., Базиленко А. Г., Десятников П. М. та ін. Чорнобильська катастрофа в документах, фактах та долях людей: 1986–2006. 2-ге вид., доопрац. Київ, 2006; Копчинский Г. А., Штейнберг Н. А. Чернобыль: Как это было. Предупреждение. Москва, 2011.

Г. В. Королевська

Онлайн-версія видання
https://esu.com.ua

Бара́нов, Ві́ктор Фе́дорович (14.10.1950, с. Кривуші Кременчуц. р-ну Полтав. обл., тепер Україна — 30.07.2014, м. Київ, Україна) — письменник, перекладач, заслужений діяч мистецтв України (з 2006). Писав укр. мовою. Закінчив філол. ф-т *Київського національного університету імені Тараса Шевченка* (1974). У 1974–1983 працював у редакціях різних журналів («Дніпро», «Радянський письменник», «Молодь» та ін.). З 1983 — секретар Спілки рад. письменників України (тепер *Національна спілка письменників України*), 2011–2014 — голова. Тривалий час був на посаді гол. ред. мист. журн. «Київ», віцепрезидентом т-ва «Україна — Румунія». Очолював наглядову раду Міжнар. конкурсу з укр. мови ім. П. Яцика. До творчого доробку Б. належать поет. зб. «Народження полум'я» (1978), «У середу рано» (1981), «Жоржини в маминім саду» (1986), «Поворожи на вранішній зорі» (2001), «Хата синьоока» (2006). Поезія «До українців» (1998) принесла славу автору. Серед проз. зб. — оповідання та повісті «Переступаючи поріг» (1985), «Смуга біла, смуга чорна» (1988), гумор. твори й літ. *пародії* «Вічний двигун» (1980), сатир. роман «Презент» (1989), романи «Притула» (2003), «Не вір, не бійся, не проси» (2005), «Смерть по-білому» (2013) та ін. Також Б. є автором багатьох літ.-крит., публіц. та мистецтвознавчих публікацій, які укладено в зб. «Тут і сьогодні» (2013). Перекладав з румун. твори М. *Емінеску*, Т. Аргоза, Ф. Нягу, Дж. Кашбука, Л. *Блага* та ін. Лауреат премії ім. Є. Плужника, премії ім. О. Гірняка, Міжнар. літ. премії «Тріумф», Міжнар. літ. премії «Сад божественних пісень» ім. Сковороди (2007), літ.-худ. премії ім. Коцюбинського. Нагороджений орденом «За заслуги» III ступ. (2012).

Тв.: Я світ перевертав — і світ корився!.. Київ, 2018.

Літ.: Мироненко І. Поворожи на зірці в міському тупику // Березіль. 2002. № 3; Письменники України. Дніпропетровськ, 1996; Шпиталь А. Г. Баранов Віктор Федорович // Українська літературна енциклопедія : в 3 т. Київ, 1988. Т. 1; Цишевська Л., Коновалюк Л., Давиденко Л. та ін. «... Лечу, горю, згораю і люблю»: поетична година: творчість Віктора Баранова // Дивослово. 2010. № 10; Слабошпицький М. До питання про переінакшення світу: Диптих про Віктора Баранова // Київ. 2014. № 7/8; Лучканин С. Рецепція Тараса Шевченка в творчості та публіцистиці Віктора Баранова й Ольги Страшенко // Шевченкознав. студії. 2017. Вип. 20.

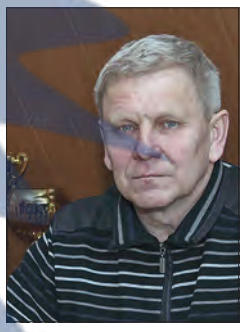
Бара́нов, Мико́ла Миколайович (17.03.1960, м. Кременчук Полтав. обл., тепер Україна) — спортсмен, веслувальник (*веслування на байдарках і каное*), заслужений майстер спорту СРСР (з 1983), чемпіон. Закінчив 1983 Дніпроп. держ. ін-т фіз. культури (тепер *Придніпровська державна академія фізичної культури і спорту*). Виступав за Спорт. т-во «Буревісник» (м. Дніпропетровськ, тепер м. Дніпро; 1977–1984). Був членом збірної команди СРСР (1980–1985). На поч. 1980-х тричі завоював золоті медалі Чемпіонатів світу в байдарці-четвірці (каяк-4) на дистанції 10 000 м у містах Ноттінгемі (Велика Британія; 1981), Белграді (тепер Сербія; 1982), Тампере (Фінляндія; 1983). Срібний призер Чемпіонату світу 1981 у байдарці-четвірці на дистанції 1000 м. 7-разовий чемпіон СРСР (1977–1984). Тренери — О. Коломійцев, А. Морозов. Працював 1979 інструктором зі спорту обл. ради Спорт. т-ва «Буревісник», 1980–1986 — інструктором зі спорту Дніпроп. обл. к-ту з фіз. культури та спорту, 1986–1994 — учителем фіз. культури обл. школи-інтернату спорт. профілю. З 1994 — директор комунал. підприємства «Водно-спортивний комбінат» Дніпроп. міськ. ради. Водночас від 1998 — голова Дніпроп. обл. федерації з веслування на байдарках і каное. З 2015 — віцепрезидент Громад. орг-ції «Федерація каное України».

Літ.: Платонов В. М., Аксютін В. В., Белокопитова Ж. А. та ін. Енциклопедія олімпійського спорту України. Київ, 2005.

Бара́нов, Серге́й Мики́тович (14.11.1918, м. Кустанай, тепер м. Костанай, Казахстан — 23.06.2000, м. Донецьк, Україна) — хімік-органік, вуглехімік, фахівець у галузі *гетероциклічних сполук*, доктор хімічних наук (з 1963), професор (з 1963), член-кореспондент НАН України (з 1965). Після закінчення школи в м. Пржевальську (тепер м. Каракол, Киргизстан) вступив до Ленінград. держ. ун-ту (тепер Санкт-Петербург. держ. ун-т) на хім. ф-т, який закінчив із відзнакою 1941. У липні 1941 вступив до лав *Червоної армії*. 1942 закінчив зенітно-прожектор. уч-ще в м. Омську (Росія). Брав участь у боях на Моск. та Центр. фронтах як командир взводу, заст. командира роти, пом. начштабу полку, черговий команд. пункту прожекторів. Працював у Львів. мед. ін-ті (тепер *Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького*): від 1946 — асистент і доцент каф. неорган. та аналіт. хімії, 1953–1966 — зав. каф. орган. хімії. 1952 захистив канд. дис. «Термічний розпад окисей олефінів та їх конденсація з амоніаком в присутності каталізаторів», 1962 — доктор. дис. «Дослідження реакційної здатності метиленової групи у похідних азолідинів, хіноксалінів та птеридинів». Автор першого підручника укр. мовою «Органічна хімія» (1970) для студентів мед. ЗВО. 1966 став одним з організаторів і співробітником Донец. від-ня фізико-орган. хімії Ін-ту фіз. хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР (див. *Фізико-органічної хімії і вуглехімії інститут імені Л. М. Литвиненка НАН України*): 1967–1993 — кер. відділу спецметодів вуглехім. та орган. синтезу, водночас з 1989 — радник при дирекції. З ініціативи вченого 1966 в Донец. держ. ун-ті (тепер *Донецький національний університет імені Василя Стуса*) створено каф. вуглехімії. Основний напрям розвідок Б. — синтез і реакц. здатність гетероцикліч. сполук; розроблення реакції гетерилювання; дослідження *хімії* різних *класів речовин*. У мед. практиці застосовують препарат-анестетик «Ротилан» і «Склад для анальгезії та наркозу». На основі ксантановодню розроблено *стабілізатори* полімерних матеріалів для з-ду «Азовсталь» (м. *Маріуполь*). У галузі вуглехімії Б. досліджував структуру й хім. властивості *вугілля*. Одержав низку *інгібіторів* сірководневої корозії *металів* на основі азотист. компонентів кам'яновугіл. смоли й налагодив вир-во полістирол. композиції для захисту шахт. обладнання від корозії. Значним досягненням стало розроблення молекулярно-комплекс. теорії будови вугілля (клатратна теорія будови вугілля). Разом зі своїми співробітниками опублікував понад 350 наук. праць, серед них — 100 винаходів. Голова секції хімії Донец. наук. центру НАН України та МОН України. Очолював Донец. обл. орг-цію т-ва

Баранов Віктор Федорович

Баранов Микола Миколайович

Баранов Сергій Микитович

«Знання». Нагороджений орденами Черв. Зірки, Вітчизн. війни, Труд. Черв. Прапора та ін.

Пр.: Органічна хімія. Київ, 1970.

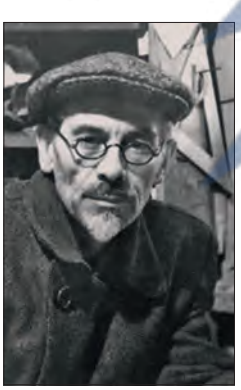
Літ.: Зіменковський Б. Баранов Сєргєй Нікітовіч // Зіменковський Б. С., Ґжеґоцький М. Р., Луцик О. Д. Професори Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького: 1784–2009. Львів, 2009.

Баранóвич, Лазар — див. *Лазар Баранович*.

Баранóвський, Анатóлій Максúмович (07.02.1906, м. Київ, тепер Україна — 09.11.1988, там само) — державний діяч, дипломат. Нар. у сім'ї чиновника. 1920 після здобуття непов. серед. освіти працював у столич. міліції. 1922 вступив до Ленін. комуніст. спілки молоді України (ЛКСМУ; див. *Комсомол*). 1922–1927 працював у комсомол. орг-ціях різного рівня Овруц. та Коростен. округ (тепер *Житомирська область*). 1927 — секретар Базар. райвиконкому (тепер у складі *Коростенського району*). 1927–1928 — заст. голови Городниц. райвиконкому (тепер *Звягельський район*). Під час строк. служби в армії (1928–1930) вступив до *Комуністичної партії України* (1929). У 1930 спрямов. на навчання до *Харківського планового інституту Держплану УСРР* (припинив роботу внаслідок окупації м. *Харкова* під час *Другої світової війни*; його діяльність не відновлено). Закінчив ін-т 1933. Відтоді працював в органах Держплану УСРР / УРСР. 1940–1941 — голова Держплану УРСР. 05.06.1941 призначений заст. голови *Ради Народних Комісарів УРСР* (РНК). Брав участь в орг-ції *евакуації* пром. підприємств та їхнього переведення на вир-во військ. продукції. Від 1942 — на дипломат. роботі: експерт із екон. питань при Нар. комісаріаті закордон. справ СРСР. Водночас 1944–1953 — заст. голови РНК УРСР / *Ради Міністрів* УРСР. Представляв УРСР на сесіях Міжнар. орг-ції допомоги постраждалим від війни, перемовинах щодо встановлення кордонів між УРСР, *Румунією* і Чехословаччиною (1945–1946) та Белград. конференції 1948 про судноплавство на р. *Дунаї*. 1946 обраний депутатом *Верховної Ради УРСР* (переобирався до 1980). У 1952–1954 — міністр закордон. справ УРСР; за сумісн. 1952–1953 — заст. голови РМ УРСР. Член Центр. ком-ту КПУ (1952–1981). Голова делегації УРСР в *Організації Об'єднаних Націй* (1950–1954). Повернувся до роботи в Держплані УРСР: від 1954 — голова, 1957–1961 — заст. голови. 1961–1979 до виходу на *пенсію* — міністр фінансів УРСР. Нагороджений орденами Леніна, Жовтн. революції, трьома орденами Труд. Червоного Прапора.

Барановський Анатолій Максимович

Барановський Петро Дмитрович

Літ.: Симоненко Р. Барановський Анатолій Максимович // Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ, 2003. Т. 1; Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник : в 6 вип. / Ред. кол.: М. М. Варварцев (відп. ред.), С. В. Віднянський (кер. авт. кол.), О. М. Горенко та ін. Київ, 2014. Вип. 5; Дізанова А. Вплив зовнішньополітичних чинників на повоєнний розвиток УРСР // III Дунайські наукові читання. Голод 1946–1947 рр.: історичні, філософсько-психологічні та педагогічні аспекти. Ізмаїл, 2017; Рід Барановських (Баранівських): історія, видатні постаті, сучасність / За заг. ред. В. Ф. Баранівського. Київ, 2020.

Баранóвський, Петрó Дми́трович (рос. Барановский, Пётр Дмитриевич; 14.02.1892, с. Шуйське, тепер Вяземського р-ну Смоленської обл., Росія — 12.06.1984, м. Москва, тепер Росія) — архітектор, реставратор, пам'яткознавець, заслужений діяч мистецтв РРФСР, музеєзнавець, автор реалізованих проєктів *реставрації* найвизначніших пам'яток України та Росії. Нар. у сім'ї селянина-ремісника. 1912 закінчив приват. Моск. буд.-тех. уч-ще М. Пріорова, 1918 — відня історії мист-в Моск. археол. ін-ту (тепер у складі Моск. держ. ун-ту імені М. В. Ломоносова). З 1911 за дорученням Моск. археол. т-ва розпочав дослідження давніх *архітектурних пам'яток* Болдин. монастиря в м. Дорогобужі (тепер Смолен. обл., Росія). 1911–1918 працював пом. архітектора в містах Москві, Тулі, Ашхабаді (тепер м. *Ашгабат*), під час *Першої світової війни* служив на Зх. фронті. 1918–1932 керував реставрацією пам'яток у містах Ярославлі, Угличі, Ростові (тепер усі — Росія). 1919–1922 — професор історії рос. архітектури Ярославл. від-ня Моск. археол. ін-ту. 1922–1923 — викладач Моск. ун-ту. 1923–1933 — директор створеного ним Музею нар. архітектури в с. Коломенському (тепер у складі м. Москви). 04.10.1933 заарешт. і 02.04.1934 засуджений Особливою нарадою при колегії Об'єднаного Держ. політ. управління до 3 р. таборів за ст. 58-10, 11 («антирадянська агітація»). Покарання відбував у м. Маріїнську (тепер Кемеров. обл., Росія), де запроєктував с.-г. музей і працював нач. буд-ва *електростанції*. Звільнений достроково 1936, працював у музеї м. Александрова (тепер Владимир. обл., Росія), з 1937 — у музеї Троїце-Сергієвої лаври. 1938–1941 досліджував архіт. пам'ятки Закавказзя (переважно *Азербайджану*). Під час *Другої світової війни* евакуював на схід музейні цінності та виконував протиаварійні роботи на пам'ятках м. Владимира (тепер Росія). Як член Надзвич. держ. комісії зі встановлення і розслідування злодіянь нім.-фашист. загарбників обстежував зруйнов. пам'ятки міст Смоленська (тепер Росія), Вітебська, Полоцька (тепер обидва — Білорусь), *Києва* й *Чернігова*; 1943–1944 наполіг на відбудові багатьох пам'яток, поруйнов. під час війни в Україні (у містах Києві, Чернігові, *Керчі*, *Феодосії* та ін.). Працював у К-ті в справах архітектури при РМ СРСР, в Ін-ті історії мист-в АН СРСР. 1966 разом з І. *Козловським*, О. *Антоновим* та ін. ініціював створення Всерос. т-ва охорони пам'яток історії та культури. Засновник наук. реставрації архіт. пам'яток у СРСР. Як найстарший за віком і найдосвідченіший в СРСР архітектор-реставратор справив визначал. вплив на формування укр. школи реставрації в 1940–1970-х. Дослідив і реставрував понад 100 пам'яток у Росії, Україні, Білорусі, Азербайджані, Вірменії, Грузії. Здійснив 17 вел. експедицій з дослідження пам'яток СРСР. В Україні 1943–1944 досліджував *Спасо-Преображенський собор у Чернігові*, *Борисоглібський собор у Чернігові*, Успен. собор *Єлецького Успенського монастиря*, Колегіум, *П'ятницьку церкву в Чернігові*; 1957–1970 — київ. церкву Спаса на Берестові, руїни *Успенського собору Києво-Печерської лаври*, *ротонду* 12 ст. у с. Побережжя (тепер Івано-Франків. р-ну Івано-Франків. обл.). Уперше в СРСР: сформулював наук. методи *консервації руїн* архіт. пам'яток; сформулював і застосував методику відновлення пам'яток, зруйнов. вибухом; розробив методику реставрації втрач. фасад. цегл. декору; застосував метод фрагментар. реставрації пам'яток; запропону-

вав створювати комплекс. охорон. зони для груп пам'яток. 1923 створив Музей нар. архітектури просто неба в с. Коломенському. 1947 встановив точне місце поховання *Андрія Рубльова* і створив 1949–1960 його музей у Спасо-Андроніковому монастирі (м. Москва). За 1918–1933 виконав реставрацію таких архіт. пам'яток: Георгіїв. собору в м. Юр'єві-Польському Владимир. обл., Петропавлів. храму в м. Смоленську, пам'яток Болдин. монастиря в м. Дорогобужі Смолен. обл., пам'яток Александров. слободи в м. Александрові Владимир. обл., Казан. собору на Червоній пл. у м. Москві та палаців князя Голіцина й боярина Троєкурова в Охот. ряду там само (усі — у Росії). 1944–1962 за проєктом Б. реставрували П'ятниц. церкву в м. Чернігові; 1964–1980 — архіт. ансамбль Крутиц. подвір'я в м. Москві.

Пр.: О времени и месте погребения Андрея Рублева. 1947; Собор Пятницкого монастыря в Чернигове // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР / Под ред. И. Грабаря. Москва; Ленинград, 1948; О методах консервации и реставрации руин архитектурных памятников по работам кавказских экспедиций ИИИ АН СССР 1946–1947 гг. 1949; Свидетель восьми веков (реставрация древнейшего памятника смоленской архитектуры). 1963.

Літ.: Бычков Ю. А. Житие Петра Барановского. Москва, 1991; Нижник Л. Реставрація П'ятницької церкви в Чернігові у 1943–1972 роках і створення музею (за письмовими документами архітектора-реставратора П. Д. Барановського) // Ніжинська старовина. 2012. Вип. 14 (17).

В. В. Вечерський

Барано́вський, Полика́рп Па́влович (15.04.1897, м. Немирів, тепер Вінниц. обл. — 27.02.1963, м. Київ, тепер Україна) — акустик, музикознавець, інженер-винахідник, фізик. Брав участь у *Першій світовій війні*, був рентгенотехніком Чорномор. військ. флоту. 1925 закінчив Київський рентген. ін-т (тепер Нац. ін-т раку), 1938 — Київ. енергет. ін-т (тепер *Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*). 1932–1938 — зав. акуст. лаб. Київ. муз. комбінату; старший радіотехнік тонолаб. Київ. кіноф-ки (тепер *Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка*). 1938–1944 — наук. співробітник Ін-ту електрозварювання АН УРСР (евакуйований під час *Другої світової війни* до м. Нижнього Тагілу; тепер *Інститут електрозварювання імені Є. О. Патона НАН України*). Паралельно працював на авіац. і танк. з-дах, у Бежецькому маш.-буд. технікумі (тепер Бежецький пром.-екон. коледж, Росія). 1944–1963 — зав. лаб. звукозапису Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (тепер *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії імені М. Т. Рильського НАН України*); старш. наук. співробітник НДІ психології УРСР Мін-ва освіти УРСР (тепер Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України). Від 1945 — член Спілки композиторів України. Працював у галузі вивчення якостей муз. звуку й *акустики*. Розробляв проблеми «дуалізму інтервалів», «еластичного звукоряду». На основі аналізу укр. *пісень народних* у їхньому жив. звучанні довів, що муз. система укр. нар. музики має в собі не 12 ступенів, близьких до темперації (від лат. temperatio, букв. — співмірність; муз. стрій, який сформувався внаслідок розвитку звуковисот. системи у бік рівномір. розподілу інтервалів *звукоряду*), а 22 ступені. Доводив, що у живій нар. мелодії, у логіці її інтонац. розвитку знач. роль відіграє зміст, худ. образ, експресія почуттів. Дослідження Б. заклали основу новим галузям науки: інтонометрії (науки про звуковисотні виміри в музиці) та аудіографії (науки, яка базується на методах дослідження якості слуху та інтонування мелодії шляхом граф. фіксації). 1947 винайшов і розробив інтонометр, пізніше — аудіограф та апарати, які з макс. точністю налаштовували звук чи цілий комплекс звуків, визначали якість інтонування інструменту, музиканта-інструменталіста, співака. Ці відкриття допомогли у вивченні проблем нар. та проф. *мистецтва музичного*. Сам апарат і методи аналізу можна було застосовувати для вивчення муз. слуху та слух. апарату людини загалом, а також *гармонії*, *поліфонії*, ладових структур. Удосконалив перший укр. магнітофон «Україна», методику *сурдопедагогіки* та акуст. мікросинхронізації. Листувався з Д. *Шостаковичем*, співпрацював із П. *Вороньком*, М. Гордійчуком (1919–1995; Україна), М. *Грінченко*, І. *Козловським*, Б. *Лятошинським*, М. *Микишем*, Н. *Рахліним*, М. *Рильським*, В. *Сосюрою*, кобзарями Є. *Адамцевичем*, Є. *Мовчаном*, П. Носачем (1890–1966; Україна), лірниками А. *Гребенем* та В. Перепелюком (1910–2000; Україна). Записував їхні голоси та гру на муз. інструментах.

Пр.: Основи дуалізму інтервалів. Київ, 1947; Звуковысотный анализ свободного мелодического строя. Киев, 1956. (у співавт.).

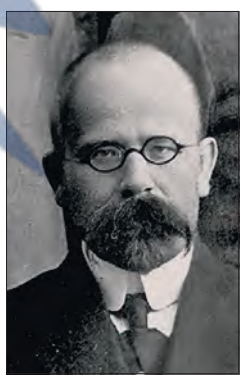
Літ.: Луганська К. З епістолярної спадщини Д. Шостаковича. Листи Шостаковича до П. Барановського (1950–1962) // Музика. 1986. № 2; Луганська К. Барановський П. П. // Українська музична енциклопедія : в 5 т. Київ, 2006. Т. 1; Немкова О. Українська музикознавча наука Наддніпрянської України 1930-х років: (погляд крізь призму логіки її історії) // Українська художня культура в умовах інформаційного суспільства / Гол. ред. Г. Скрипник. Київ, 2019; Рід Баранівських (Барановських): історія, видатні постаті, сучасність / За заг. ред. В. Ф. Баранівського. Київ, 2020.

Н. М. Кушка

Барановський Полікарп Павлович

Барано́вський, Христофо́р Анто́нович (31.12.1874, с. Немиринці, тепер Бердичів. р-ну Житомир. обл., Україна — 07.05.1941, м. Сан-Паулу, Бразилія) — економіст, діяч українського кооперативного руху кінця 19 — початку 20 ст., державний діяч, міністр фінансів *Української Народної Республіки* (1920). Походив із селян. родини. Мріяв стати вчителем, але не вступив до Острозької вчител. семінарії, зацікавився кооп. справою (офіц. серед. освіти так і не отримав). Від 1995 — рахівник Дзензелів. ощадно-позичк. т-ва (надавало довгострок. *кредити* під заставу майна; с. Дзензелівка, тепер Уман. р-ну Черкас. обл.). Засновник перш. сільського споживч. т-ва в Україні (1898). Від 1907 — голова ради Київ. союзу кредит. т-в. Ініціатор створення та голова правління «Київського кооперативного банку (Союзбанк)» (1907–1917; до 1911 правління діяло в с. Дзензелівці, з 1911 — у м. Києві, банк став центр. установою дрібних *позик*). 1908 організував перші на Київщині кооп. курси. Брав участь у розпрацюванні нового Типового статуту союзу кооп. т-в. 1917–1918 — гол. ред. друк. органу кооператорів «Комашня» (1912–1918, до 1917 видавали рос. та укр. мовами), публікував рекомендації щодо кооп. роботи,

Барановський Христофор Антонович

інформ. звіти, нариси про діячів кооп. руху. Товариш (заступник) голови Другого Всерос. кооп. з'їзду (1913). Член виконавчого губерн. комітету Київщини (з березня 1917). На *Всеукраїнському національному конгресі 1917* Б. обрали членом *Української Центральної Ради* від кооп. орг-цій, на Перш. Заг. зборах УЦР (21.04.1917) — членом її комітету. У червні — серпні 1917 був першим Ген. секретарем фін. справ *Генерального секретаріату Української Центральної Ради*. Головний радник Центр. укр. с.-г. союзу, Всеукр. кооп. страх. союзу. Вів дипломат. діяльність: член делегації Ген. секретаріату УЦР на переговорах з *Тимчасовим урядом Росії* (червень — липень 1917), делегації *Української Держави* на мирних рос.-укр. переговорах щодо укладання торг. договорів (травень 1918). Учасник усіх орг. заходів трьох Всеукр. кооп. з'їздів (1917–1918). 1918 організував і очолив правління (до 1920) «Українського народного кооперативного банку (Укрaїнбанку)» — центр. фін. інституції укр. кооперації. З 1919 — голова ради Центр. укр. кооп. союзу. За доби *Директорії* був міністром фінансів УНР в уряді В. *Прокоповича* (кін. травня — жовтень 1920) у м. Кам'янці-Подільському, з червня 1920 — голова Заг. укр. т-ва економістів. 1920 виїхав з урядом УНР на *еміграцію*. Після короткого перебування в Європі вирушив до Бразилії. Решту життя провів у м. Сан-Паулу. Очолював представництва всіх укр. кооп. спілок за кордоном. Брав участь у міжнар. конгресах і конференціях. Прихильник *кооперації* як основи нац. *економіки*. Вважав, що кооперація сприятиме самоорганізації та культ. розвитку народу. Розглядав союзи кооп. т-в як противагу й конкурента вел. *капіталу*. Був поборником ідеї створення представ. орг-цій кооператорів у загальнодерж. масштабі. 27.07.2013 відкрито мемор. дошку в с. Дзензелівці, 2016 іменем Б. наз. провулок у м. *Житомирі*. 2018 *Кабінет Міністрів України* заснував іменну академ. стипендію для студентів-магістрів, що здобувають освіту за спеціальністю «Фінанси, банківська справа та страхування».

Літ.: Павловський М. Христофор Антонович Барановський. Київ, 1919; Пришляк Я. Шляхами кооперації — до економічного відродження України. Монреаль; Стрий, 1994; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Київ, 1998; Українські кооператори: Історичні нариси. Львів, 1999; Ленченко Ф. І. Христофор Барановський — визначна постать кооперативного руху в Україні // Гілея. 2012. Вип. 70. № 3; Шандра І. О. А. Барановський — провідний діяч українського кооперативного руху // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Іст. України. Українознав.: іст. та філос. науки. 2019. Вип. 29.

Бар'є́р (франц. barrière — перешкода, огорожа, від barre — колода, планка) — 1) Природна або штучна перешкода (загорода, споруда, огорожа тощо), що заважає вільному проходу, проїзду.
2) У спорті — штучна перешкода в змаганнях з *легкої атлетики* й *конкуру*. Легкоатлетичний Б. застосовують у дисциплінах, які входять до програм найб. легкоатлет. змагань і *Олімпійських ігор*: *біг з бар'єрами*, біг із перешкодами (стипль-чез), десятиборство (чоловіки), *семиборство* (жінки). Б. відрізняються висотою залежно від виду дистанцій: для жінок — від 0,762 (біг на 400 м) до 0,84 м (біг на 50, 100, 200 м); для чоловіків — від 0,914 (біг на 400 м) до 1,067 м (біг на 50, 100, 200 м). Б. завжди розташовують ніжками в напрямку, протилеж. до руху бігуна, аби в разі збиття перешкода не травмувала *спортсмена*. Для подолання Б. виділяють окр. біг. техніку — бар'єрн. крок. У стипль-чезі Б. встановлюють перед штуч. перешкодою «яма з водою». У спорті є також такі поняття: швидкісн. Б. — стабілізація макс. швидкості спортсмена, що досягається виконанням із макс. швидкістю знач. кількості вправ за відсутності варіативності; психол. Б. — психіч. стан спортсмена, що перешкоджає певн. діяльності чи виконанню дій через *страх*, *тривожність*, *сором* тощо. У конкурі Б. — заг. назва всіх видів штуч. перешкод, кожна з яких має окр. назву, характеристики, особливості подолання.

Бар'єр легкоатлетичний

Літ.: Словник термінів та понять зі спортивних дисциплін / Уклад.: О. О. Момот, Є. Ю. Шаповал, Ю. В. Зайцева та ін. Полтава, 2019.

3) Культурний, соц., психол. чинник, що перешкоджає *соціальній мобільності*, *комунікації*, *самореалізації*, вільному виявленню почуттів та ін., закріплює соц. дистанцію між індивідами (див. *Бар'єри комунікаційні*; *Бар'єри соціальні*).
4) Граничний показник, долання якого означає зміну фіз. характеристик об'єкта, явища (див. *Бар'єр звуковий*; *Потенціальний бар'єр*), перехід на новий етап розвитку, набуття нових ознак, статусу (див. *Бар'єр виборчий*).

Бар'є́р ви́борчий, виборчий поріг, відсотковий бар'єр, прохідний бар'єр — мінімальна частка *голосів* виборців, які *політична партія* (блок партій) повинні набрати на *виборах* для проходження в *парламент*. Уперше запроваджено 1963 в *Німеччині*. Б. в. становив 5 %, що було зумовлено політ. ситуацією повоєнних років, завданням обмежити потрапляння до парламенту

№ з/п	Області України	Відсоток виборців
1	Вінницька область	11
2	Волинська область	8
3	Дніпропетровська область	12
4	Житомирська область	5
5	Закарпатська область	4
6	Запорізька область	20
7	Івано-Франківська область	13
8	Київська область	35
9	Кіровоградська	11
10	Львівська область	14
11	Миколаївська область	19
12	Одеська область	12
13	Полтавська область	14
14	Рівненська область	18
15	Сумська область	24
16	Тернопільська область	20
17	Харківська область	11
18	Херсонська область	15
19	Хмельницька область	9
20	Черкаська область	26
21	Чернівецька область	25
22	Чернігівська область	3

Примітка: без урахування тимчасово окупованих територій Донецької, Луганської областей та АР Крим

Бар'єр виборчий. Відсоток виборців, які голосували за партії, що не подолали виборчий бар'єр в обласні ради, Україна, 2022

Онлайн-версія на порталі https://vue.gov.ua

екстремістських (див. *Екстремізм*) груп і неонацистів (див. *Неонацизм*), які б своїми радикал. політ. рішеннями стримували дем. (див. *Демократія*) розвиток. Позитивний досвід застосування Б. в. у ФРН сприяв його знач. популярності та подальш. застосуванню в країнах із пропорційними *виборчими системами*. Величина Б. в. зазвичай невисока: в *Ізраїлі* — 1 %, *Данії* — 2 %, *Швеції* — 4 %, Німеччині — 5 %, *Ліхтенштейні* — 8 %. В *Україні* Б. в. за роки незалежності змінювався тричі: спочатку — 4 %, з 2004 — 3 %, з 2011 — 5 %. Б. в. належить до осн. методів виборчої інженерії: від його величини безпосередньо залежить представництво політ. партій у парламенті. Застосовують для *консолідації* парламенту з метою обмеження присутності знач. кількості дріб. політ. партій. Виділяють два способи такого обмеження: природ. і легальний Б. в. Природний (прихований, ефектив., неофіц.) бар'єр — відсоток голосів, необхідний для отримання одного місця у *виборчому округі*. Рівень залежить від способу розподілу голосів; розміру і кількості округів; чисельності законодавців, обраних у кож. округі. Величину легал. Б. в. встановлює *норма права*, згідно з якою політ. партію або список кандидатів допускають до участі в розподілі мандатів. Може встановлюватися в *державі* (загальнонац. виборчий округ) або окр. виборчому округі (вступає у взаємодію з природ. бар'єром, спричиненим магнітудою округу). Електоральний Б. в. 4–5 % змушує невел. партії шукати об'єднання з вагомішими організаціями чи блокуватися одна з одною. Осн. причини введення Б. в.: недопуск у парламент екстреміст. партій; унеможливлення потрапляння партій, які отримують підтримку виборців на рівні «галасу»; недопуск надмір. впливу малих партій на ухвалення рішень, зокрема формування *уряду*; уникнення надмір. фракційн. дроблення депутат. корпусу; створення працездат. фракцій у парламенті. В Україні розподіл голосів у мандати в парламенті відбувається за квотою Т. Хейра (1806–1891; Велика Британія). Відповідно, партії з найб. залишком отримують додатк. *мандати* за рахунок тих політ. сил, які не подолали Б. в. Осн. недолік використання Б. в. полягає в довільності визначення його величини. Будь-який Б. в. є серйоз. порушенням принципу рівноправності щодо виборців і кандидатів, а також тих, хто має право висування кандидатів на виборах (партій). Негативним наслідком використання Б. в. є автомат. перехід голосів, відданих за партії, що його не подолали, до партій-переможниць, які часто можуть дотримуватися протилеж. *ідеології*. Це зазвичай призводить до викривлення результатів виборів. Б. в. порушує гол. принцип пропорц. виборчої системи — спотворює пропорційне представництво. Як наслідок, *електорат*, який віддав голоси за партії, що не подолали Б. в., взагалі не має представлення в парламенті. Це спричинює розчарування виборців (а не зміну їхніх політ. симпатій), що може призвести до неучасті їх у наступ. виборчому процесі (див. *Абсентеїзм політичний*). Б. в. є ефектив. механізмом викривлення результатів виборів, може сприяти або заважати приходу до *влади* певн. політ. сил. Зміна величини Б. в. зазвичай має політ. характер і пов'язана з інтересами панів. партій.

Дж.: Виборчий кодекс України: набрав чинності 1 січ. 2020 р. Харків, 2020.

Літ.: Пономарьова Г. Правова оцінка застосування загороджувального бар'єра в пропорційній виборчій системі // Вісник Центральної виборчої комісії. 2005. № 2 (2); Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010; Ключковський Ю. Виборчі системи та українське виборче законодавство. Київ, 2011; Афанасьєва М. В. Виборча інженерія в Україні. Одеса, 2014; Пирога І. С. Виборчий бар'єр і представництво виборців // Прикарпатський юрид. вісник. 2017. Вип. 6 (1).

Б. Л. Дем'яненко

Бар'є́р звукови́й — різка зміна повітряного опору, що виникає за умови досягнення об'єктом певної швидкості, близької до *швидкості звуку*. Зазвичай термін застосовують до *літальних апаратів* (*ракет*, надзвук. *літаків*). Швидкість звуку варіативна, залежить від вис. об'єкта: понад 1 200 м/год на вис. *рівня моря*, бл. 1 000 км/год — на вис. 15 км. Коли літальний апарат досягає швидкості звуку, значно змінюється характер обтікання (див. *Аеродинамічна сила*) його повітр. потоком (див. *Течія повітряна*). У момент подолання Б. з. перед літаком створюється звук. ударна хвиля (див. *Акустика нелінійна*), яку спостерігач сприймає як потуж. *вибух*. Під час переходу на надзвук. обтікання (див. *Течія надзвукова*) літак вібрує внаслідок аеродинам. удару. Після досягнення швидкості, більшої за швидкість звуку, *вібрація* припиняється. Літак отримує додатк. навантаження, тому надзвук. літаки мають конструкт. особливості, зокрема спец. аеродинам. крило (ромбовид. або трикут. профілю).

Бар'єр звуковий

Літ.: Anderson J. D. Fundamentals of Aerodynamics. New York, 2017.

Бар'є́р кулó нівський — *енергія потенціальна* кулонівського відштовхування однойменно заряджених частинок поза областю дії *ядерних сил*. Реалізується за умови, що *сила F взаємодії* між двома зарядж. частинками описується *Кулона законом:*

$$F = k\frac{e_1 e_2}{R^2},$$

де e_1, e_2 — *заряд* частинок, R — *відстань* між частинками, k — коеф. пропорційності, що залежить від вибору одиниць. Поняття Б. к. тісно пов'язане з яд. реакціями синтезу. Б. к. виникає при зіткненні двох зарядж. частинок, зокрема двох *ядер*, що мають позитив. заряд. Для того, щоб відбулася реакція синтезу, два ядра (напр., два протони — ядра легкого водню) повинні зблизитися на відстань радіуса *взаємодії сильної* — бл. 10^{-15} м. Щоби підійти так близько один до одного, вони мають подолати електростат.

Версія на порталі

(кулонів.) відштовхування, що зростає та досягає максимуму при найб. зближенні. Так, при зіткненні двох ядер *дейтерію* виникає Б. к. вис. бл. 200 кеВ, що перешкоджає реакції синтезу цих ядер, унаслідок чого може виділитися енергія 24 МеВ. Перебороти цей Б. к. вдається тоді, коли енергія зіткнення дозволяє ядрам наблизитися на таку відстань, що стає помітним тунельн. ефект (див. *Тунелювання*). Б. к. реалізується на межі *тіла твердого* з *вакуумом* і визначає *роботу* виходу *електрона* з *металу* та зовн. роботу виходу (енергію споріднення електрона) *напівпровідників*. Фізичною причиною виникнення Б. к. в цьому випадку є сила Кулона між електроном та ефектив. позитив. зарядом, що залишається у тверд. тілі при виході електрона. Б. к. на межі металів добре описується силою дзеркал. зображення:

$$F = k\frac{e^2}{4R^2},$$

де R — відстань від *поверхні* металу. Б. к. на поверхні тверд. тіла визначає термоелектрон., фотоелектрон., *автоелектронну* та ін. види *емісії* електронів з тверд. тіла. Б. к. виникає також на *контактах* двох тіл із різн. роботою виходу (контакт. різниця *потенціалів*) внаслідок обміну зарядами між цими тілами, що в умовах рівноваги призводить до вирівнювання *потенціалу електрохімічного*. Висота Б. к. U_m у цьому випадку визначається різницею робіт виходу φ цих тіл:

$$U_m = \varphi 1 - \varphi 2.$$

Б. к. на контакті двох тіл розташ. по обидва боки від контакту, його характер. розмір по обидва боки від контакту визначається товщиною шару об'єм. заряду:

$$L = \left(\frac{\varepsilon U}{2\pi e^2 n}\right)^{1/2},$$

де n — *концентрація* носіїв *струму*, ε — діелектр. стала, U — частина висоти Б. к., що припадає на кожне з тверд. тіл. Б. к. на контакті двох тіл широко використовують на практиці. Так, контакт метал — метал істотно впливає на роботу плазм. та *електровакуумних приладів*, зокрема термоелектрон. (плазм.) перетворювача *енергії теплової* в *електричну*, а контакт метал — *напівпровідник* здатний ефективно випрямляти струм (*діоди* з бар'єром Шотткі; див. *Шотткі ефект*). Особливо широке застосування мають контакти напівпровідник — напівпровідник, які бувають: а) з різн. типами провідності та однак. шир. заборон. зони (*гомопереходи*); б) з одним або різн. типами провідності та різн. шир. заборон. зони (*гетеропереходи*). Саме на цих контактах, що реалізуються за допомогою новіт. технології в одному *монокристалі*, створені сучас. радіотех., електротех., енергетич. та ін. типи *напівпровідникових приладів*.

Літ.: Стриха В. И. Контактные явления в полупроводниках. Киев, 1982; Попик Ю. В. Фізика напівпровідників. Ужгород, 2014.

Ю. І. Чутов

Бар'є́р культу́рний — особливі елементи *культури*, що ускладнюють та в екстремальних випадках унеможливлюють взаємозв'язок і *контакти соціальні* представників різних культурних середовищ. Основою взаємодії в будь-якій культурі є правила *поведінки*, визначені ціннісн. орієнтаціями, переконаннями, *нормами*. Належність до однієї культури полегшує процес *комунікації*, до різних — ускладнює. Б. к. — найскладніші для подолання і профілактики види неузгодженості в *спілкуванні* та поведінці. Їхні витоки знаходять як в історії культур тих народів, до яких належить суб'єкт взаємодії, так і в нац.-конфес. законах і правилах поведінки, спілкування та діяльності. Поширеною причиною відсутності ефектив. комунікації є культ. відмінності: люди, які живуть у різн. культурах та іст. епохах, спілкуються по-різному і мають розбіжні моделі мислення, що зумовлено різним досвідом та іст. контекстом. Б. к. у спілкуванні виникає тоді, коли відбувається спілкування представників різн. культ. середовищ. До джерел Б. к. відносять мову, культ. норми та ціннісн. зразки, *стереотипи*, *цінності* та переконання (впливовими чинниками можуть бути *релігія*, традиції, політ. середовище, колект. досвід тощо), *кінесику* (*міміка*, *жести*, пози) тощо. Типи Б. к. визначають за наявністю в процесі міжкульт. комунікації 4 осн. сфер, у межах яких розгортається взаємодія учасників: мовної, етнокульт., комунікат. і психологічної. Відповідно, виділяють 4 осн. групи бар'єрів культ. компетентності, кожну з яких характеризують специф. особливості, тому для їх подолання не існує універс. способів.

Літ.: Giddens A. Modernity and self-Identity. Self and Society in Late Modern Age. Cambridge, 1991; Скокова Л. Г. Культурна партиципація в Україні: бар'єри та стимули // Укр. соціум. 2018. Вип. 2 (65); Меєр Е. Культурна карта. Бар'єри міжкультурного спілкування в бізнесі / Пер. з англ. О. Дубчак. Київ, 2020.

О. В. Нехаєнко

Бар'є́ри комунікаці́йні — перепони різного походження, які учасник *комунікації* встановлює на шляху небажаної, набридливої чи небезпечної *інформації*; перешкоди на шляху до порозуміння між людьми. Б. к. мають різне походження: індивід. психол. особливості комунікантів (недовіра, образа, підозра та ін.); комуніканти приписують різні смисли тим самим фактам, подіям, вбачають різні їхні причини; вікові бар'єри; майнові; фіз. (геогр.) тощо. Б. к. перешкоджають партнерству між учасниками комунікації, можуть призводити до *конфліктів*. Виразно виявляються в стосунках дітей та дорослих, у спілкуванні між представниками різн. *культур*, соц. прошарків тощо.

Літ.: Козирєв М. П. Комунікативні бар'єри спілкування та шляхи їх подолання // Науковий вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Сер.: Психол. 2014. Вип. 1; Березовська Л. Комунікативні бар'єри у спілкуванні соціального працівника: шляхи подолання // Укр. пед. журн. 2020. № 2.

Бар'є́р митний — завищення ввізного мита з метою перешкодити ввезенню імпортних товарів і таким чином обмежити імпорт загалом.

Бар'є́р потенціа́льний — див. *Потенціальний бар'єр*.

Бар'є́ри соціа́льні — соціальні чинники, що ускладнюють проникнення *індивідів* у певні *суспільства*, *класи*, верстви чи *соціальні групи*, обмежують *соціальну мобільність* та відносини між *спільнотами*, закріплюють соціальну дистанцію між ними (див. також *Апартеїд*; *Каста*; *Соціальна мобільність*). Б. с. спричинені соціокульт. відмінностями і зумовлені належністю індивіда до тих чи тих екон., профес., мовних,

Онлайн-версія на портал
https://vue.gov.ua

етніч., культ. тощо спільнот. Б. с. пов'язані з проблемою *нерівності*, ґрунтуються на відмінностях у *соціальних статусах*, рівні доходу, *власності*, *влади*, *престижу*, *освіти*. Б. с. зумовлені також соц. установками певних соц. груп, *стереотипами*, упередженнями, *дискримінацією* окр. категорій нас. на основі нац., расової належності, соц. походження, політ. і реліг. поглядів, статі, віку, детермінант здоров'я тощо.

Літ.: Скорик М. М. Гендерна дискримінація у доступі до праці й послуг: оцінка стану впровадження Україною антидискримінаційних Директив Ради ЄС. Київ, 2017; Молодь на ринку праці: навички XXI століття та побудова кар'єри. Київ, 2019; Гуляєва Л., Головко Я., Філь Г. та ін. Молодь з інвалідністю і соціальні медіа: державна політика, проєктна діяльність, інклюзія. Київ, 2021.

О. В. Нехаєнко

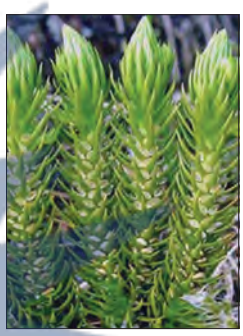
Бар'є́рна фу́нкція — здатність живих організмів за допомогою особливих пристосувань забезпечувати вибіркове проникнення речовин із зовнішнього середовища у внутрішнє і навпаки. Б. ф. виникла як пристосування живих орг-мів у процесі *еволюції*, поєднує захис. і регуляторну функції. *Розвиток* живих орг-мів і поступ. перехід від приміт. форм до найскладнішої орг-ції потребував формування механізмів захисту від шкідл. впливу чинників *довкілля* та підтримання сталого функціонування внутр. середовища. Складність будови живих орг-мів зумовлює їхню залежність від зміни умов зовн. середовища (що простішою є будова орг-му, що примітивніша система захисту). Досконаліші, високорозвинені орг-ми виробили складн. пристосування для підтримання процесів обміну між зовн. і внутр. середовищами та у внутрішньому. Виконання Б. ф. у тварин і людини забезпечують зовн. (зокрема, покриви: *шкіра*, *кора* тощо) та внутр. (фізіол., здебільшого представлені системою різн. типів *мембран*) бар'єри, завдяки яким також відб. підтримання *гомеостазу* внутр. середовища. Внутрішні бар'єри переважно регулюють обмін між певн. тканинами або рідинами в орг-мі: здійснюють забезпечення пожив. речовинами і виведення продуктів обміну. Зокрема, обмін між кров'ю і тканин. рідиною регулюють гістогематичні бар'єри. Осн. структур. елементами гістогемат. бар'єра є стінки кровонос. капілярів з особливостями будови їх ендотеліальних клітин, осн. речовини та *базальної мембрани* судин. Виділяють такі типи внутр. бар'єрів: гематоенцефалічний [відокремлює кров від ліквору (цереброспінальної рідини) і внутр. середовища *центральної нервової системи*]; гематогепатичний (визначає віднос. постійність складу і властивостей внутр. середовища *печінки*); гематолабіринтний (забезпечує норм. функціонування звук. і вестибул. аналізаторів); гематолієнальний (між кров'ю і тканин. рідиною *селезінки*); гематоофтальмічний (обмін між кров'ю та внутрішньоочною рідиною); гематопульмональний (між кров'ю і *легенями*, забезпечує сталість внутр. середовища легень); гематоренальний (між кров'ю і судин. системою *нирки*, забезпечує обмін речовин і електролітів); гематотестикулярний (між кров'ю і яєчком) тощо. Найгрунтовніше вивченим є гематоенцефал. бар'єр. Порушення Б. ф. систем орг-му призводить до розвитку патол. процесів і різн. захворювань.

Літ.: Клевець М. Ю., Манько В. В., Гальків М. О. та ін. Фізіологія людини і тварин (фізіологія нервової, м'язової і сенсорних систем). 2-ге вид. допов. Львів, 2011; Kadry H., Noorani B., Cucullo L. A Blood–Brain Barrier Overview on Structure, Function, Impairment, and Biomarkers of Integrity // Fluids and Barriers of CNS. 2020. № 17; Борисюк І. Ю., Замкова А. В., Кампі Ю. Ю. Гематоенцефалічний бар'єр як унікальний внутрішній простір нервової системи // Лікар. справа. 2022. № 1–2 (1162).

Баранце́ві (Huperziaceae) — родина судинних спорових рослин порядку *плауноподібних*. У складі родини 3 роди — баранець (*Huperzia*), флегмаріурус (*Phlegmariurus*) і філоглосум (*Phylloglossum*) та, за різн. даними, бл. 450 видів. У флорі України представлено 1 вид — *баранець звичайний*, занесений до *Червоної книги України*. Б. — вічнозелені багаторіч. трав'яні спорові рослини. Стебла рослин дихотомічно розгалужені, вкорінюються біля основи. *Листки* дрібні, ланцетоподібні. Листкорозміщення спіральне. *Спорангії* ниркоподіб., поодинокі, містяться в пазусі листків або на їхн. поверхні. Спори з неглиб. жолобками. *Гаметофіти* не фотосинтезують, мікоризні, підземні, нерозгалуж., лінійної або ближче до еліпт. форми. Усі частини рослин містять *алкалоїди*. Поширені здебільшого в ліс. зоні Пн. півкулі. В Україні — у *Карпатах Українських*, на *Поліссі* та *Розточчі*, у пн. частині *Лісостепу*. У родині є як наземні рослини, так і *епіфіти*. Типові місцезростання Б. пов'язані з темнохвойн. лісами на кислих опідзолених ґрунтах, ялинов. лісами, рідше ростуть у соснов. лісах і вільшняках, днищами лісов. ярів, околицями сфагнових боліт. У горах — на альпійських луках, скелях, щебен. схилах до верх. гір. поясу. Завдяки вел. вмісту жирів у спорах (бл. 50 %) Б. застосовують у традиц. медицині, *медицині народній*.

Літ.: Мінарченко В. М., Тимченко І. А. Атлас лікарських рослин України (хорологія, ресурси та охорона). Київ, 2002; Сербін А. Г., Слободянюк Т. О. Фармацевтична ботаніка. 2-ге вид., стер. Вінниця, 2015; Yin D., Pang B., Li H. et al. The Complete Chloroplast Genome of the Medical Plant Huperzia Crispata from the Huperziaceae Family: Structure, Comparative Analysis, and Phylogenetic Relationships // Molecular Biology Reports. 2022. № 49 (12).

Р. П. Мельник

Баранцеві. Баранець звичайний

Баранюки́ — родина народних майстрів художньої *кераміки*.

І в а́ н Б а р а н ю́ к (1806, с. Москалівка, тепер у складі м. Косова Івано-Франків. обл., Україна — 1860, там само) — народний майстер художньої кераміки, один з основоположників косівської

Баранюки. Керамічні вироби Івана Баранюка

школи керамічного розпису. Біографічна інформація про митця відсутня. Розквіт творчості припав на 1840–1850, хоча виявлена невел. частина майолікових (див. *Майоліка*) виробів 1830-х. Серед учнів — *О. Бахматюк*. Спершу виготовляв окр. види мальован. посуду (дзбанки, миски, полумиски) та свічники на одну свічку («поставники»). В оздобленні виробів поєднував техніки ритування (на побілкованій поверхні дерев. паличкою, цвяхом, голкою або гачком «дряпали» узори), ріжкування (нанесення кольор. глини за допомогою ріжка) та фляндрування (розпису по сирому черепку). У ріжкованому розписі мисок та полумисків переважають широкі мазки зел., жовт. і брунатн. кольорів на білому тлі. У прикрашенні фляндров. мисок на дні та боках містяться композиції центрич. типу з мотивами багатопелюстк. і чотирипелюстк. *розет*, кіл із потрійн. крапок, виноград. «грон», «гусячих лапок», широких смуг, кривульок на білому, рідше брунат. тлі. Свічники Б. невисокі, з корот. шийкою, тарілк. виступом та округлою основою, оздоблені ріжкованими горизонт. смугами, кривульками, «гусячими лапками» або фляндров. мотивами з поєднанням кривульок, крапок та поясків зел. і брунат. кольорів на білому тлі. Ймовірно, наприкін. 1840-х почав займатися кахлярством. У спадщині майстра найбільше збереглося *кахлів* різних видів і навіть цілих печей, більшість із яких датовано (роки ставилися на кахлях із зображенням *Миколи Чудотворця*, двоголового орла, рідше — на площинах кахлів із побут. сценками). У оздобленні кахлів переважали сюжет. композиції, зокрема з вершником, орачем, мірошником, жовнірами, двома жінками під парасольками, сценками «водіння ведмедя», «виїзд» (на одній кахлі) чи «панський виїзд» (на двох кахлях), «в корчмі» (із зображенням одного, двох або трьох учасників застілля, музик, пар, які танцюють, або чоловіків, що б'ються), «у писаря», малюнки *церков* і *дзвіниць*, *священників* і дзвонарів тощо. Траплялися також геометр. (ромб, «шахова дошка», хрести), рослин. (гілка, «вазон») мотиви, зображення птахів (пави, півні) та тварин (цапи, олені, бики, леви).

Миха́йло Іва́нович Бараню́к (1834, с. Москалівка, тепер у складі м. Косова Івано-Франків. обл., Україна — 1902, там само) — народний майстер художньої кераміки, представник косівської школи кераміки. Син І. Баранюка. Навчався в батька. Згодом разом із ним виготовляв кахлі, свічники та ужитк. посуд у техніках ритування, ріжкування та фляндрування. З 1858 осн. увагу майстри зосередили на виготовленні посуду (дзбанків, мисок, полумисків). Дзбанки декорували горизонт. смугами або вертикал. композиціями («вазон»). В оздобленні берегів полумисків використовували геометр. *орнамент*, дна та боків — рослинний з поєднанням мотивів розет, дзвінків, тюльпанів. Часто площини полумисків заповнювали зображеннями Миколи Чудотворця, церков та дзвіниць, жанр. композиціями із життя *гуцулів*, малюнками риб, раків, волів, корови з телятком тощо.

Йо́сип Миха́йлович Бараню́к (1863, с. Москалівка, тепер у складі м. Косова Івано-Франків. області — 1942, там само) — народний майстер художньої кераміки. Син М. Баранюка, онук І. Баранюка. Навчався в батька, продовжував традиції косів. школи кераміки. Виготовляв миски, дзбанки, кухлі та свічники, перевагу надавав мискам та полумискам. У їхн. оздобленні сюжет. розпис поступається геометр. і рослин. композиціям. У розписі берегів майстер застосовував мотиви малих і вел. трикутників, крапок, «сердечок», «підков». В оздобленні дна і боків здебільшого використовував мотиви «вазона» з різн. заповненням розет і листків або хрещат. хреста. Композиції переважно однотипні, деякі елементи декору часто виконані циркулем. У декорі деяких дзбанків поч. 20 ст., оздоблених рослинно-геометр. орнаментом, є ритовані автор. підписи. Посуд вкривав поливою. Лоби розписував черв., зел. і жовтою фарбами на білому тлі в техніках ритування та ріжкування. Глиняні вироби родини митців зберігають у музеях України, Австрії та Польщі, зокрема Нац. музеї нар. мист-ва Гуцульщини і Покуття, Косів. музеї нар. мист-ва Гуцульщини, *Етнографії та художнього промислу музеї* Ін-ту народознавства НАН України (м. Львів), *Національному музеї українського народного декоративного мистецтва*, *Національному музеї народної архітектури та побуту України*, *Національному музеї у Львові імені Андрея Шептицького*, Етногр. музеї «Замок Кіттзее» (Австрія), Етногр. музеї ім. С. Удзелі та Нац. музеї, обидва — у м. Кракові (Польща), приват. колекціях.

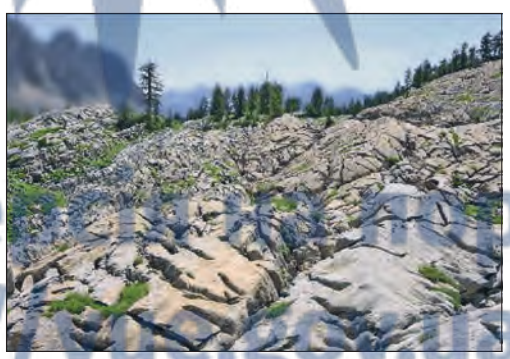
Тв.: Мальована кераміка Косова та Пістиня XIX — початку XX століть / Упоряд.: Г. Івашків, Т. Лозинський. Львів, 2012.

Літ.: Матейко К. І. Народна кераміка західних областей Української РСР. Київ, 1959; Гоберман Д. Н. Гуцульщина — край искусства. Москва; Ленинград, 1966; Лащук Ю. Косівська кераміка. Київ, 1966; Соломченко О. Г. Народні таланти Прикарпаття. Київ, 1969; Баранюки // Мистецтво України. Біографічний довідник. Київ, 1997; Івашків Г. Баранюки // Мала енциклопедія українського народознавства. Львів, 2007; Івашків Г. Декор української народної кераміки XVI — першої половини XX століть. Львів, 2007; Івашків Г. Феномен косівської кераміки // Пам'ятки України. Іст. і культ. 2018. № 10–12.

Г. М. Івашків

Бара́нячий горо́х — див. *Нут*.

Бара́нячі ло́би — округлі відшліфовані виступи з подряпинами і шрамами на поверхні. Утворені льодовик. *денудацією* корін. порід в областях покрив. четвертин. зледеніння. Схил, який

Баранячи лоби

збігається з напрямом руху *льодовика*, зазвичай пологий, добре відшліфований, протилежний — крутіший та нерівний, зі слідами виламування окр. брил породи. Довжина — до кількох сотень метрів, вис. — до 50 м. Скупчення Б. л. утв. своєрідний тип *рельєфу* — «кучеряві скелі». Харак-

терний для *Карелії* та *Скандинавії*. Терміни «Б. л.» та «кучеряві скелі» є калькою з франц. мови (франц. roches moutonnées, букв. — скелі, кучеряві, мов овеча вовна, від roche — скеля та mouton — баран). Увів 1786 натураліст О.-Б. де Соссюр (1740–1799; Швейцарія), який побачив у скелях хвилястої форми схожість із перуками, модними серед *аристократії* 18 ст. Щоб утримувати перуку на місці, використовували бараняч. жир, що також пояснює *асоціацію* з баранами.

Літ.: Benn D. I., Evans D. J. Glaciers & Glaciation. London; New York, 2003; Павловська Т. С., Ковальчук І. П. Геоморфологія. Луцьк, 2022.

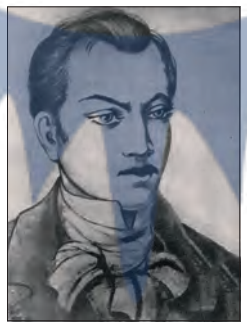
І. С. Сарахман

Барасинга (*Rucervus duvaucelii*) — вид ссавців родини *оленевих* ряду парнопалих (*Artiodactyla*), або *оленеподібних*. Назва «Б.» походить з мови *гінді* (гінді बारहसिंगा, букв. — дванадцять рогів; йдеться про зубці рогів). Латинська видова назва — на честь натураліста А. Дювоселя (1793;

Барасинга

Франція — 1824; Індія). Тривалий час вид розглядали у складі роду *олень*, від поч. 21 ст. — увійшов до роду *Rucervus*. Традиційно виділяють 3 підвиди: *Rucervus duvaucelii duvaucelii* (пн. *Індія*, пд. *Непал* і вимерла *популяція* в *Пакистані*), *Rucervus duvaucelii branderi* (центр. Індія) та *Rucervus duvaucelii ranjitsinhi* (Пн.-Сх. Індія, вимерла популяція в *Бангладеш*). Б. — кремез. тварина з густ. вовнистою шерстю, коротк. хвостом і вел. заокругленими *вухами*. Довжина *голови й тулуба* — 180–190 см; самці заввишки 120–135 см у холці, вагою 170–200 кг, самиці дрібніші — 115 см і 140–145 кг відповідно. Дорослі олені мають роги до 1 м завдовжки, переважно з 10–15 зубцями. Волосяний покрив від червонувато-коричн. чи золотаво-коричн. до сірувато-коричневого, з білув. нижньою частиною тіла і внутр. частиною вух; на спині є темно-коричн. смуга. У дорослих самців шерсть темніша, до майже чорної, є слабко розвинена грива на шиї. Шерсть оленят одразу після народження коричн. і плямиста, з віком плями зникають. Денні тварини, пік активності яких припадає на ранок і вечір, у полудену спеку відпочивають. Формують стада здебільшого з 10–20 членів, однакових за статтю та віком. У вологий сезон розосереджуються, у сухий — формують вел. стада. Живляться наземн. трав'яними рослинами, а підвиди *Rucervus duvaucelii duvaucelii* та *Rucervus duvaucelii ranjitsinhi* — ще й водними. Б. полігінні (див. *Полігінія*): панів. олень збирає гарем до 30 самиць. У розмноженні

Бараташвілі Ніколоз Мелітонович

беруть участь самиці віком від 2–3 р., самці — від 4. Сезон розмноження — з жовтня до лютого. *Вагітність* триває 240–250 днів, більшість оленят народжуються протягом вересня та жовтня. Самиці народжують 1, зрідка 2 оленят, яких вигодовують молоком упродовж 6–8 міс. У дикій природі тривалість життя тварин становить до 20 р., у неволі — максимально 23. Гинуть Б. здебільшого через напади хижаків, *повені*, *браконьєрство*. Полюють на Б. *тигр* і *леопард*, для яких вони є поживою. Є повідомлення і про ін. хижаків, як-от куон гірський або дхол (*Cuon alpinus*) і *шакал звичайний*. Середовище проживання: відкр. ліс (від листопад. до вічнозел.), заплав. високі луки, узлісся *мангрів*, найчастіше поблизу водойм. Як копит. тварини, суттєво впливають на структуру й *сукцесії* трав'яних рослин. угруповань. За класифікацією *Міжнародного союзу охорони природи* Б. належить до категорії «Уразливий». Б. охороняють на держ. рівні в Індії, Непалі, Бангладеш. Головним чинником збереження цього таксона є його охорона в межах заповід. територій.

Літ.: Mammal Species of the World / Ed. by D. E. Wilson, D. M. Reeder. 3rd ed. Baltimore, 2005; Menon V. Indian Mammals: A Field Guide. Gurgaon, 2014; Волох А. Гібридизація у роді Cervus // Novitates Theriologicae. 2021. Вип. 12.

С. В. Харчук

Бараташві́лі, Ніколо́з Мелито́нович (грузин. ნიკოლოზ მელიტონის ძე ბარათაშვილი; 04.12.1817, м. Тифліс, тепер Тбілісі, Грузія — 21.10.1845, м. Гянджа, тепер Азербайджан) — поет. Писав грузин. мовою. Нар. у збіднілій князів. родині. Був правнуком царя *Ераклія II*. Закінчив 1835 Тбіліс. гімназію, де викладав філософ С. *Додашвілі*. Здобути подальшу освіту не дозволила фін. скрута. З 1835 працював чиновником у суд. відомстві. 1844 призначений помічником нач. Нахічеван. повіту, через рік — на аналог. посаду в м. Гянджу. Помер, тяжко захворівши на малярію. Похований спочатку в м. Гянжі. 1893 прах перевезено до м. Тбілісі, перепоховано в Дідубійському пантеоні письменників і громад. діячів. Втретє тіло Б. перепоховали 1938 в пантеоні Мтацмінда. За життя не опублікував жодн. рядка, був відомий лише у вузьк. колах. Поетичний талант Б. відкрив І. *Чавчавадзе*, який опублікував його поезії спочатку 1852 та 1858 у журн. «Ціскарі» («Вранішня зоря»), потім видав збірку, яка налічує 36 віршів і 1 поему «Доля Грузії» («ბედი ქართლისა»). Творчість Б. вважають вершиною грузин. *романтизму*. Для неї характерні внутр. енергія та філос. багатоплановість роздумів, косміч. масштаби світобачення, образне розмаїття, витонченість форми та інтонац. багатство, поєднання особистого із загальнолюд. із наданням останньому нац. форми. Б. став безпосеред. попередником І. Чавчавадзе та А. *Церетелі*, предтечою нової реаліст. грузин. л-ри. Він європеїзував грузин. вірш, звільнив його від пишних сх. оздоб і наповнив роздумами над внутр. світом людини [вірші «Присмерк на Мтацмінді» («შემოღამება მთაწმინდაზედ»), 1833–1836; «Дума на березі Кури» («ფიქრნი მტკვრის პირას»), 1837]. Оспівуючи кохання, поет надає перевагу душев. красі над красою тілесною, «бо досконалість дана небом», — вірші «Чому, красуне, докоряєш…» («რადჰყვედრიკაცსა, ბანოვანო, პირუმტკიცობას?»), «Блакитний колір» («ცისა ფერს»). У творах Б. відчувається і

Онлайн-версія на сайті
https://vue.gov.ua

певна трагіч. роздвоєність, і дух. криза [«Таємничий голос» («ხმა ადუმალი»), 1836; «Злий дух» («სულო ბოროტო»), 1843]. Водночас у вірші «Мерані» («მერანი»; 1842) автор переконаний, що у відчайдуш. боротьбі з *фатумом* полягає найвищий сенс люд. існування. Сюжет поеми «Доля Грузії» побудований на суперечці царя Ераклія II з радником щодо приєднання Грузії до Росії. Останній — проти, і симпатії 22-річ. поета цілком на його боці, але цар одноосібно ухвалює рішення, мотивує його загрозою захоплення країни Персією. Поезія Б. зберігає худ.-естет. цінність, емоц. свіжість і неповторність, увійшла до скарбниці світ. класики. Знайомство із творчістю грузин. поета укр. читач почав ще в 19 ст., коли П. *Грабовський* переклав вірш «Молитва» («ჭემი ლოცვა»). У рад. час творчістю Б. зацікавився поет І. *Кулик*, який за допомогою грузин. колег переклав і 1935 видав його повну збірку укр. мовою. До 150-річчя від дня народження автора вона вже стала раритетом і тому була перевидана за участю і ред. М. *Бажана*, який удосконалив працю попередника, а також заново переклав кілька віршів, зокрема «Мерані». Цей вірш у збірці подав у перекладах ще двох поетів — Ю. Карського та Д. Паламарчука. Наприкін. 1960-х після подорожі до Грузії своєрід. переспів «Мерані» зробив М. *Вінграновський*, якому належить також переклад вірша «Молитва». Будинок-музей Б. відкрито 1982 у м. Тбілісі. Іменем Б. наз. вулиці у різн. містах Грузії.

Тв.: Укр. перекл. — Поезія грузинського народу : в 2 т. / За ред.: М. Бажана, О. Новицького, С. Чіковані. Київ, 1961; Поезії. Київ, 1968; Поезії // Бажан М. Твори : в 4 т. Київ, 1985. Т. 2: Переклади; Золотий виноградник. Антологія грузинської поезії. Київ, 2005.

Літ.: Гацерелиа А. Николай Бараташвили. Жизнь и творчество / Пер. с груз. Н. Аккермана. Тбилиси, 1945; Абашидзе И. В. О поэзии: статьи, воспоминания, очерки / Пер. с груз. Москва, 1985; Никитин В. А. Исповедальный монолог поэта: о грузинском поэте Николозе Бараташвили // Наука и религия. 2017. № 11.

Р. Ш. Чілачава

Барба́дос — держава у *Вест-Індії*.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташовано в пд.-сх. частині *Карибського моря*, на Пн. Сх. від *Венесуели*. Займає о. *Барбадос*. Не має сухопут. держ. кордону, найближчі країни-сусіди: *Сент-Вінсент і Гренадини*, *Сент-Люсія*. Тер.: заг. — 430 км², суходіл — 430 км², вода — 0 км². Довж. *берегової лінії* — 97 км. *Води територіальні* — 12 мор. миль.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ. Складається з 11 парафій: Крайст-Черч, Сент-Джеймс, Сент-Джозеф, Сент-Джон, Сент-Джордж, Сент-Ендрю, Сент-Люсі, Сент-Майкл, Сент-Пітер, Сент-Томас, Сент-Філіп. Столиця — м. *Бриджтаун*.

ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ. Державний гімн — «У достатку та в час потреби» (англ. «In Plenty and In Time of Need»), затв. 1966. Автор слів — І. Берджі, музики — К. Ван Роланд Едвардс.

Державний прапор. Полотнище складається із чорного тризубця в центрі, 3-х рівних вертик. смуг: ультрамаринової ліворуч і праворуч, золотої посередині. Ультрамариновий колір позначає море, золотий — пісок. Тризубець є символом *Нептуна* та уособлює незалежність після минулого колоніал. зв'язку Б. з *Великою Британією*. Пропорція — 2:3. Затв. 1966.

Барбадос. Прапор

Барбадос. Герб

Державний герб складається з декількох елементів. У центрі — золотий щит, на якому зображено вид *фікуса*, з яким пов'язують походження назви країни, і 2 квітки, відомі як червона гордість Б. (див. *Цезальпінія*). Зліва його тримає корифена, праворуч — пелікан, які уособлюють тварин. світ острова. Над щитом розташ. лицар. шолом і червоно-жовтий вінок, увінчані рукою, що тримає 2 стебла *цукрової тростини*, осн. *культуру сільськогосподарську*. У ниж. частині — золота стрічка з девізом «Гордість і працьовитість» (англ. «Pride and Industry»). Затв. 1966.

Державна мова — *англійська мова*.

Грошова одиниця — *барбадоський долар*.

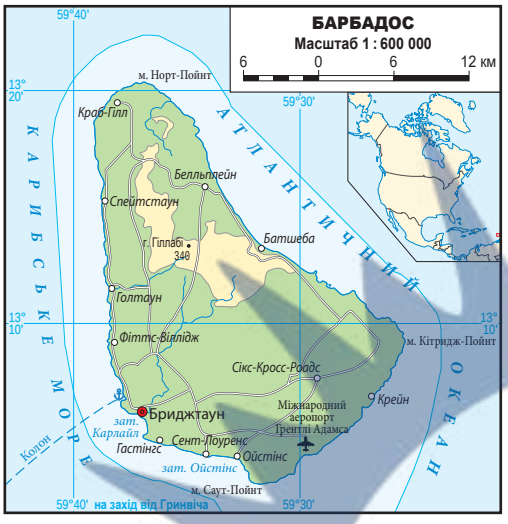
Національне свято — День незалежності (30 листопада).

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД. Унітарна *республіка парламентська*, до 2021 — конституц. монархія. Конституцію ухвалено 1966, редакція від 2021 закріпила чинну форму держ. правління. *Президент* — голова д-ви, обраний *парламентом* терміном на 4 р. із можливістю переобрання, верхов. головнокомандувач Збройних сил. Виконавча влада належить президентові, який діє за рекомендаціями *прем'єр-міністра*, якого призначає, та Кабінету міністрів. Законодавча влада належить парламенту, що складається із Сенату (верх. палата; включає 21 особу) і Палати зборів (ниж. палата; 30 осіб), президента. Термін повноважень органу становить 5 р. Судову владу представлено Кариб. судом, Верхов. судом (складається з Апеляц. суду й Високого суду), магістрат. судами. Правова система ґрунтується на традиціях заг. права.

УЧАСТЬ У МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ. Б. — член *Організації Об'єднаних Націй* (з 1966) та ін.

Загальнополітичні організації	Організація Об'єднаних Націй; Рух Неприєднання; Група 77; Співдружність націй
Військово-політичні та правоохоронні організації	Регіональна Система Оборони; Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол); Організація із заборони ядерної зброї у Латинській Америці; Міжнародний кримінальний суд; Організація із заборони хімічної зброї
Міжнародні економічні об'єднання	Організація Східнокарибських держав; Продовольча та сільськогосподарська організація ООН; Міжнародний Фонд Сільськогосподарського розвитку; Міжнародна організація праці; Міжнародна конфедерація профспілок; Всесвітня федерація профспілок; Світова організація торгівлі; Конференція ООН з торгівлі та розвитку; Багатостороння агенція з гарантування інвестицій
Регіональні організації	Країни Африки, Карибського басейну і Тихоокеанського регіону; Карибська Співдружність (КАРІКОМ); Асоціація Карибських Держав, Організація Американських Держав; Альянс Малих Острівних Держав
Валютно-фінансові організації	Карибський Банк Розвитку; Міжнародний валютний фонд; Міжнародна фінансова корпорація; Міжнародний банк реконструкції і розвитку
Гуманітарні організації	Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО); Міжнародна федерація товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця; Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця; Всесвітня організація охорони здоров'я; Міжнародна організація з міграцій
Інші міжнародні організації	Міжнародна організація цивільної авіації; Міжнародна морська організація; Міжнародний Олімпійський комітет; Міжнародна організація зі стандартизації; Всесвітній поштовий союз; Всесвітня організація інтелектуальної власності; Всесвітня метеорологічна організація; Міжнародна організація рухомого супутникового зв'язку

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Перші сліди міграції через Б. датують сер. 4 ст. н. е. Постійне нас. сформувалося на межі 8–9 ст. унаслідок переміщення *араваків* із сучас. Венесуели. У 13 ст. їх витіснили та асимілювали племена карибів. Точ-

на дата відкриття європейцями невідома. На поч. 16 ст. позначено як володіння ісп. корони. У 1530-х тут висадилися португальці, зокрема 1536 датують першу згадку сучас. назви острова. *Британська імперія* почала госп. освоєння. Перші англ. поселення засн. 1627–1628. У 17 ст. сюди мігрували *англійці*, шотландці та ірландці. У цей період Б. мав шир. автономію, зокрема законодавчу. 1639 було сформовано парламент, який діє дотепер. Острів став одним із центрів цукр. пром-сті. Для обробки плантацій завозили чорношкірих рабів з *Африки*. Рабство скасували 1834 після набуття чинності відповід. закону. Упродовж 1958–1962 Б. входив до Вест-Інд. Федерації. Незалежність проголошено 30.11.1966. Форму держ. правління офіційно змінено 2021.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ. Фактично діє двопарт. система. Домінують такі політ. партії: Лейборист. партія Б. (лівоцентр., утв. 1938, керівна 1954–1961, 1976–1986, 1994–2008, з 2018), Дем. лейборист. партія (лівоцентр., утв. 1955, формувала більшість 1961–1976, 1986–1994, 2008–2018).

ПРИРОДА. Рельєф і корисні копалини. Рельєф переважно рівнин., із підвищенням від *узбережжя* до центр. частини острова. Поширені карстові (див. *Карст*) форми рельєфу. Найвища точка — Маунт Гіллабі (336 м, за ін. даними — 340 м). Є незнач. запаси *нафти й газу природного*, поклади *будівельних матеріалів*.

Клімат тропічний пасат., помірно спекот. упродовж року. Виділяють 2 сезони: сухий (грудень — травень), дощів (червень — листопад). Серед. т-ра січня — +25 °С, липня — +27 °С. Середньоріч. кількість опадів — 1000–1400 мм, найбільше в центр. регіонах. Можливі *урагани* й *землетруси*.

Внутрішні води. Постійні *водотоки* фактично відсутні. Є декілька невел. річок, найб. серед яких є р. Конституції.

Ґрунти. Переважають родючі коричнево-червоні латеритні (див. *Латерит*) ґрунти. Для прибереж. рівнин характерні малопотуж. чорноземи.

Рослинний світ. Природна *флора* Б. налічує бл. 700 видів *квіткових рослин*, з яких 100 є деревами. За остан. час виявлено 28 нових видів злаків і 79 видів трав'яних рослин ін. системат. груп. *Біорізноманіття* острова також становлять 222 види *водоростей*, 37 — *папоротеподібних*, 22 — *мохів*, 9 — *грибів*, по 4 — *печіночників* і *лишайників*. Представлені 8 рідкіс. і зникомих видів, 38 — рідкіс. для Б., 2 — *ендеміків*. Господарську цінність для місц. ремісництва мають 49 видів флори.

Тваринний світ становлять різні системат. групи, зокрема *комах* та ін. *членистоногих* відомо 1 320 видів; переважно належать до *бабок*, твердокрилих, *напівтвердокрилих*, *двокрилих*. З *безхребетних* є 90 прісновод. видів: равлики, *креветки* й комахи. *Земноводних* відомо 2 види: *ага* й листкова жаба-свистун (*Eleutherodactylus johnstonei*). *Плазуни* представлені 4 видами змій (*Leptotyphlops carlae*, *Ramphotyphlops braminus*, *Liophis perfuscus* і *Mastigodryas bruesi*) і 8 видами ящірок. До остан. належить листоносий гекон барбадоський (*Phyllodactylus pulcher*) — один з ендем. видів *хребетних* острова; занесено до Черв. списку *Міжнародного союзу охорони природи*, перебуває під загрозою зникнення. У складі *орнітофауни* Б. зареєстровано 261 вид *птахів*, з яких понад 230 мігрують, 34 гніздяться, включно з екзот. видами й ендем. — вівсянкою-снігурцем барбадоською (*Loxigilla barbadensis*). Визнано рідкіс. 31 вид птахів. Є 6 орнітол. тер. заг. пл. 185 га суходолу й акваторії. Серед ссавців — 6 видів *рукокрилих* (*Artibeus jamaicensis*, *Brachyphylla cavernum minor*, *Molossus molossus*, *Monophyllus plethodon plethodon*, *Myotis martiniquensis*, *Noctilio leporinus*), зелена мавпа африканська (*Chlorocebus sabaeus*), мангуст (*Herpescus javanicus*) і заєць капський (*Lepus capensis*).

Барбадос. Місто Бриджтаун. Будівля парламенту

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 270,2 тис. осіб, густота — 628 осіб/км². За етніч. групами нас. (2010, перепис): афр. (92,4 %) та зміш. (3,1 %) походження тощо. За реліг. групами: християни (72,6 %), нереліг. (20,6 %) та ін. За віковими групами: до 14 р. — 19,8 % осіб, від 15 до 24 р. — 13,3 %, від 25 до 54 р. — 43,5 %, від 55 до 64 р. — 10,8 %, від 65 р. — 12,6 %. Серед. вік

Барбадос. Краєвид узбережжя

Онлайн версія на порталі

нас. — 39,5 р. (2020, оцінка). За статевими групами (2010, перепис): чоловіки (47,8 %), жінки (52,2 %). Рівень урбанізації (2021, оцінка) — 31,2 %. Найб. місто — Бриджтаун (понад 100 тис. осіб). Коефіцієнт народжуваності — 10,9 ‰, смертності — 7,9 ‰. Міграційний приріст — –0,3 на 1 000 осіб. Нас. зменшується, 2010 становило 277 тис. осіб.

ГОСПОДАРСТВО. Відома *офшорна зона*, центр інформ. і фін. послуг, а також *туризму*. Має одну з найб. економік у Кариб. регіоні. За класифікацією Світ. банку, країна з високим рівнем доходу. Реальний *валовий внутрішній продукт* за паритетом купів. спроможності становив бл. 3,8 млрд дол. США (2021, оцінка). ВВП на душу нас. — 13,8 тис. дол. США. Рівень зростання ВВП — –0,13 %, інфляції — 4,1 % (2019, оцінка). Структура ВВП за секторами (2017, оцінка): пром-сть — 9,8 %, с. г. — 1,5 %, послуги — 88,7 %. Більшість нас. працює у сфері послуг. Рівень безробіття (2021, оцінка) — 10,4 %.

Барбадос. Місто Бриджтаун. Порт

П р о м и с л о в і с т ь. Провідні галузі: харчова й легка. Переважає вир-во цукру (домінувало до 1950-х) і напоїв. Серед підприємств харч. промсті — «Бі-Ай-Сі-О» («BICO»), «Зе Вест Індія Бісквіт Компані» («The West India Biscuit Company»; усе — у м. Бриджтауні) тощо. Добувна пром-сть обмежується видобутком нафти й газу; гол. палив. компанія — «Барбадос Нешнл Ойл» («Barbados National Oil»; с. Вудборн парафії Сент-Філіп). Є також підприємства деревообробної та хім. пром-сті. Налагоджено вир-во буд. матеріалів і запас. частин до комп. техніки. Наявні 4 *електростанції* (одна з яких — сонячна), підпорядковані компанії «Барбадос Лайт енд Павер Компані» («Barbados Light & Power Company»). Посилюється роль *альтернативної енергетики*.

Барбадос. Центральна частина міста Бриджтаун

С і л ь с ь к е г о с п о д а р с т в о. Землі с.-г. призначення займали 32,6 % тер. Б., рілля — 25,6 %, пост. пасовища — 4,7 % (2018, оцінка). Загалом с. г. і *рибальство* забезпечують до 2 % ВВП. Осн. культура — цукр. тростина, зокрема 2020 вир-во становило 90 тис. т. Популярні *батат*, *цитрусові*, *бавовник*. Розводять овець, свиней та ВРХ. Поширено *птахівництво*.

С ф е р а п о с л у г. Третинний сектор економіки є ключовим. До сфери послуг залучено понад 70 % *населення економічно активного*. Станом на 2018 внесок гуртової та роздріб. торгівлі у ВВП становив 10,3 %, страхування — 10,8 %, готельного й ресторан. госп-ва — 15,7 %, фін. і бізнес-послуг — 19,1 % тощо. Розвинено туризм, зокрема пляж. та круїзний. Так, Б. щороку відвідують понад 500 тис. осіб. Пандемія *COVID-19* спричинила скорочення турист. активності 2020–2021 зі зменшенням кількості туристів до 200 тис. осіб. Органом *грошово-кредитного регулювання* є Центр. банк Б. (засн. 1972). Працюють філії міжнар. банків. Діє одна з найб. у Кариб. регіоні фонд. бірж (засн. 1987). Б. — знач. офшор. центр, зокрема 2010 налічували 45 офшор. банків. Має також спец. зони з магазинами безмит. торгівлі.

Т р а н с п о р т. Протяжність *автомобільних доріг* становить 1,7 тис. км (2015, оцінка), усі з твердим покриттям. Бриджтаун — багатоцільовий мор. порт, що обслуговує пасажир. та вантаж. судна, зокрема 2018 порт прийняв понад 1 500 суден. Є також порт Сент-Чарльз. Єдиний міжнар. аеропорт ім. Г. Адамса за 13 км від м. Бриджтауна, є осн. трансп. вузлом сх. частини Кариб. басейну. Серед. пасажиропотік становить понад 2 млн осіб.

Т о р г і в л я. Характерний дефіцит. *баланс торговельний*. Обсяги *експорту* становили 357 млн дол. США, *імпорту* — 2,1 трлн дол. США (2021, оцінка). Найб. торг. партнерами є США та країни Кариб. співдружності. Осн. товари експорту: алкогольні напої, хім. і фарм. продукція, різні пром. товари. Країни-експортери: США (20 %), Ямайка (12 %), Гаяна (8 %), Тринідад і Тобаго (7 %). Осн. товари імпорту: нафта, трансп. засоби, пром. обладнання. Країни-імпортери: США (33 %), Гаяна (13 %), Китай (11 %), Тринідад і Тобаго (6 %).

З в ’ я з о к. На 2021 кількість моб. телефонів — 316,6 тис. (113 одиниць на 100 осіб), інтернет-користувачів — 240,8 тис. осіб (86 %).

ОСВІТА ТА НАУКА. Систему освіти Б. встановлено за взірцем Великої Британії. Початкова (6 р.) і серед. (5 р.) освіта обов’язкова й безоплат. для дітей віком до 16 р. Виділяють також післясеред. та вищий рівні. Станом на 2015 працювали 10 держ. закладів дошкільної освіти, 68 — поч., 22 — середньої. З-поміж ЗВО — Ун-т Вест-Індії в Кейв-Гіллі (засн. 1963; поблизу м. Бриджтауна), а також Ердистонський пед. коледж (засн. 1948), Барбадоський громад. коледж (засн. 1968), Технол. ін-т С. Дж. Прескода (засн. 1969; усі — м. Бриджтаун). Один із найстаріших закладів *Америки* — англікан. теол. ко-

ледж Кодрингтон (засн. 1745) у парафії Сент-Джон. Рівень грамотності нас. віком від 15 р. (2015, оцінка) — 99 %. Серед наук. установ — Беллерський н.-д. ін-т (засн. 1954), від-ня Кариб. ін-ту с.-г. досліджень і розвитку (засн. 1975).

КУЛЬТУРА. Найвідоміші музеї: Барбадоський музей (засн. 1930), Нац. галерея героїв Б. (засн. 2001), будинок Дж. Вашингтона (засн. 2007), Ізраїл. музей Нідге (засн. 2008), музеї крикету «Легенди Барбадосу» (засн. 2010), бірж (засн. 2018; усі — у м. Бриджтауні) та вітряка (засн. 1962; с. Моргана Льюїса парафії Сент-Ендрю) тощо. Нац. культ. фонд Б. (засн. 1983; с. Вест-Террас парафії Сент-Джеймс) організовує Нац. незалеж. фестиваль творчих мист-в (засн. 1973). Діє Нац. бібліотеч. служба (засн. 1847) із центр. філіалом (засн. 1906) у столиці. Станом на 2022 Б. має одне найменування в списку об'єктів *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* — *Бриджтауна історичний центр та гарнізон*. До традиц. худ. промислів належать *батик*, кераміка, виготовлення сувенірів і прикрас.

РЕЛІГІЯ. Конституція гарантує свободу віросповідання, включно з правом змінювати релігію, забороняє дискримінацію за реліг. ознакою, а також надає право реліг. орг-ціям створювати й утримувати освіт. заклади та провадити відповід. навчання. Освітня програма держ. шкіл передбачає розвиток дух. цінностей. За переписом 2010, панівна християнська спільнота представлена вірянами різних конфесій. Найбільші групи: англікани (23,9 %, діоцезія Барбадоса діє з 1824); п'ятидесятники (19,5 %); адвентисти сьомого дня (5,9 %); методисти (4,2 %); католики (3,8 %). Близько 20,6 % населення релігійно неафілійовані. Решта — нечисельні спільноти мусульман (1,5 %), юдеїв, растафаріанців, індуїстів (0,46 %), буддистів, бахаїв тощо.

ПРЕСА, РАДІО, ТЕЛЕБАЧЕННЯ. Преса. Найдавніше період. видання — щоденна газета «Барбейдос Адвокейт» («Barbados Advocate»; засн. 1895), найб. — «Нейшн» («The Nation»; засн. 1973). Директиви, юрид. повідомлення, парламент. декрети та ін. оприлюднює «Офішал Газет» («The Official Gazette»; засн. 1966).

Радіо. Радіомовлення почалося 1934. Діє нац. компанія «Карибська радіомовна корпорація» («Caribbean Broadcasting Corporation»; засн. 1963 як «Радіо Барбадос») із 3 радіостанціями. До провід. комерц. мережі «Старком» («Starcom»; засн. 1934) входять 4 радіостанції.

Телебачення запроваджено 1964. Нац. телевіз. канал контролює «Карибська радіомовна корпорація». Б. став першою країною Вест-Індії, де 1971 з'явилося кольорове ТБ.

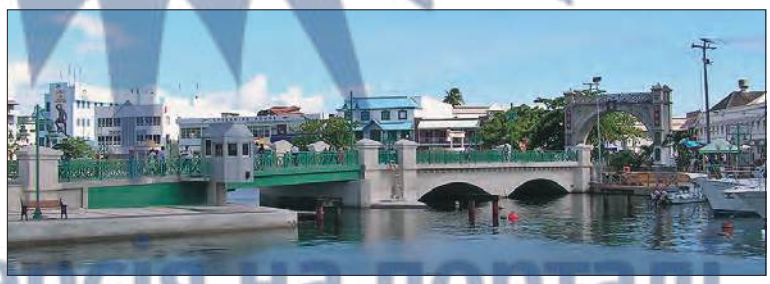
Інформаційні агентства та медіакомпанії. У м. Бриджтауні базується інформ. агентство країн Кариб. регіону «Карибська медіакорпорація» («Caribbean Media Corporation»; засн. 2000).

ЛІТЕРАТУРА. Література Б. є частиною кариб. л-ри, що розвивається здебільшого англ. мовою. Серед центр. тем — вимушена *міграція*, колоніал. (див. *Колоніалізм* і *Деколонізація*) історія, *ідентичність* та ін. *Фольклор* є одним із компонентів культ. спадщини, що охоплює оповідання, казки, легенди, вірші, пісні. Від 16 ст. до сер. 19 ст. переважала поезія та *автобіографія*. Становлення та розквіт письм. л-ри припали на 1940–1950-ті. Твори письменників регіону публікував літ. журн. «Бім» («Bim»), перший номер якого вийшов у Б. 1942. Серед відомих письменників — Ф. Коллімор (1893–1980), Дж. Леммінг (1927–2022), Е. К. Бретвейт (1930–2020), О. Кларк (1934–2016) та ін.

АРХІТЕКТУРА. У місц. нар. архітектурі *аборигени* використовували дерево, камінь, а також корали для некапітальних одноповерх. будинків. Завезені на острів з Африки раби споруджували моб. дерев'яні житла з яскр. оформленням. Монументальна архітектура є спадщиною Брит. імперії, що найвиразніше представлено в забудові м. Бриджтауна 17–19 ст. Переважала стилістика *класицизму* та *історизму* з домінуванням архіт. форм англ. *неоготики*. До визнач. споруд міста відносять склади для зберігання рому (18 ст.), собор Св. Михайла та всіх янголів (1789), синагогу (1832), собор Св. Павла (1833), будівлю парламенту (1870–1874), Чемберлен. міст (1872), собор Св. Патрика (1899) тощо. Більшість репрезентативних споруд зосереджено довкола центр. площі. На околиці м. Бриджтауна збереглося військ. м-ко 18–19 ст., особливістю якого є вільна ландшафт. система розпланування, із числен. мур. спорудами. У 20 ст. архітектура розвивалася під впливом *модернізму*, відповідно вирішено лікарню королеви Єлизавети (1963–1964) та ін.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО. Діє Барбадоська нац. худ. галерея (засн. 1996; м. Бриджтаун). Поширено *мурали*, що відображають історію, культуру та традиції острова. Популярна техніка *фрески*. Частину зображень виконано з уламків місцевої *кераміки*.

МУЗИКА. Характерно поєднання нар. та популяр. музики, із зх. класич. і реліг. елементами. Основа сучас. музики — *реггі*, рагга, сока. З провід. стилів — каліпсо, жанрів — сучас. фольк-музика. До місц. стилів відносять барбадоське каліпсо — комедійну форму пісні під супровід *гітари й банджо*, спуж — суміші ямайського сока й каліпсо. Один із центрів кариб. *джазу*. Популярні такі удар. інструменти: *барабан*, *гонг*, *трикутник*, шак-шак (схожий на *маракас*), *конга*, *бонго*, *бубон*. Струнні та духові муз. інструменти відіграють важливу роль у барбадоській нар. культурі, особливо *скрипка*, банджо, акуст. гітара. Відома співачка Ріанна (нар. 1988) — багатораз. лауреатка премії «*Греммі*» (2008, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2018).

Барбадос. Місто Бриджтаун. Міст Чемберлен

ТЕАТР. Театральна діяльність країни є компонентом культ. спадщини Кариб. регіону. У 1940-х тут відкрито спец. офіси для розвитку відповід. майстерень. Піднесенню драматургії сприяла продюсерка Д. Джозеф-Гакетт (1915–1988), на честь якої Нац. культ. фонд Б. заснував найвищу премію за досягнення в драмі. Театр ім. Д. Джозеф-Гакетт (засн. 2017) — один із гол. центрів виконав. мист-в.

КІНО. Кінематограф Б. є молодою індустрією. Країну також представляють як потенц. місце для кіновир-ва. На поч. 1950-х тут почали діяти моб. кінотеатри. З 2016 проходить Міжнар. фестиваль незалеж. кіно. Відомий кінореж., піонер у розвитку незалеж. т. з. брит. чорного кіно М. Шабаз (1954–2021).

СПОРТ. Популярні легка атлетика, крикет, плавання, вітрильний спорт, футбол, регбі, баскетбол, волейбол, поло та ін. НОК було засн. й визнано *Міжнародним олімпійським комітетом* 1955. Як незалеж. д-ва Б. бере участь у *Літніх Олімпійських іграх* від 1968 (окрім 1980); у 2020 спортсмен О. Томпсон (нар. 1976) виборов першу олімпійську медаль (бронзу) Барбадосу (біг на дистанції 100 м). У *Зимових Олімпійських іграх* участі не бере. Від 1963 Б. виступає на Панамер. іграх. Станом на 2020 має 16 медалей, з них 1 — золота, 4 — срібні, 11 — бронзових. Б. бере участь у мультиспортивних змаганнях — Панамериканських іграх, Іграх Центральної Америки і Карибського басейну, Іграх Співдружності, Юнацьких іграх Співдружності. Б. — учасник *Паралімпійських ігор* від 2000. Поширеним видом спорту є крикет. Б. приймав чемпіонат світу з крикету 2007. Баскетбол набуває популярності серед молоді, поло — еліти. Щоліта відбуваються змагання з мотоспорту Rally Barbados. Гоночна траса Bushy Park Circuit (2,012 км, 1971); 2014 відбулися змагання Гонки Чемпіонів (Rase of Champions) і Global Rallycross.

УКРАЇНА ТА Б. 1993 Б. визнав незалежність України; дипломат. відносини було встановлено 13.04.1993 із підписанням Спільного комюніке. Б. підтримав резолюції «Територіальна цілісність України» (2014), «Агресія проти України» (2022) *Генеральної Асамблеї ООН* тощо.

Дж.: 2010 Population and Housing Census. Barbados, 2013.

Літ.: Rogozinski J. A Brief History of the Caribbean: From the Arawak and Carib to the Present. New York, 2000; Storr J. Journalism in a Small Place Making Caribbean News Relevant, Comprehensive and Independent. Calgary, 2016.

Барба́дос — острів у складі Малих *Антильських островів*. Розташовано в пд.-сх. частині *Карибського моря*, прибл. за 430 км від *Венесуели*. Омивається водами *Атлантичного океану*. Простягається з Пн. на Пд. на 34 км, із Зх. на Сх. — на 23 км. Заг. тер. — 430 км². Острів має корал. походження, оточений *кораловими рифами*. Поверхня здебільшого плоска, підвищується від *терас* на *узбережжі* до центр. частини. Пн.-сх. *берег* круто обривається в бік океану. Поширено також *карст*. Найвища точка — Маунт Гіллабі (336 м, за ін. даними — 340 м). Уздовж узбережжя — піщані *пляжі*. Є незнач. запаси *нафти* й *газу природного*, поклади *будівельних матеріалів*. Клімат тропічний пасат., помірно спекотний. Виділяють 2 сезони: сухий (грудень — травень), дощів (червень — листопад). Серед. т-ра січня — +25 °С, липня — +27 °С. Середньоріч. кількість опадів — до 1400 мм, найбільше в центр. регіонах. Переважає троп. *рослинність*. Трапляються *кокосова пальма*, *махагонієве дерево*, *мангрове дерево*. Серед *квіткових рослин* — *гібіск*, *бугенвілія*, *герань* та ін. Відомий символ Б. — *цезальпінія*. Характерна різном. *орнітофауна*, зокрема тут живуть *колібрі*, *голуб*, *пелікан*, *чапля*. Є *комахи* і *плазуни*. З-поміж ссавців — *мангуст*, інтродукований (див. *Інтродукція*) наприкін. 19 ст. До сер. 20 ст. Б. залежав від вирощування *цукрової тростини* та цукр. пром-сті. У 21 ст. ключовою галуззю економіки є *туризм*.

Літ.: Speed R., Cheng H., Speed Chr. et al. Emergence and Evolution of Barbados. Boulder, 2021.

Д. В. Кириченко

Барба́доський до́лар (англ. Barbadian dollar) — офіційна *валюта Барбадосу*. Поділяють на 100 *центів*. Уведено в обіг 1973 замість *долара східно-карибського*. Курс фіксований, прикріпл. до *долара США* за курсом 2 : 1. Банк-емітент — Центр. банк Барбадосу. Знак: Bbd$ або BB$; код валюти: BBD. В обігу перебувають *банкноти* номіналом 100, 50, 20, 10, 5 і 2 дол.; *монети* номіналом 1 дол., 25, 10 і 5 центів. 1973–1991 монету номіналом 1 цент карбували з *бронзи*. З 1987 карбували також монети з *цинку* з мідним (див. *Мідь*) покриттям (1992–2007 — лише монети такого складу). 2007–2012 монети в 1 цент

Барбадоський долар. Банкнота номіналом 10 доларів. Серія 2022, вип. «Вертикальний полімер»

карбували зі *сталі* з мід. покриттям. З 2014 монету номіналом 1 цент поступово вилучають з обігу, хоча вона залишається офіц. платіж. засобом. Монету номіналом 5 центів 1973–2007 карбували з *латуні*, з 2007 виготовляють зі сталі з мід. покриттям. Три наступні номінали виготовляють із *мельхіору*. Монета номіналом в 1 дол. — 7-гранна рівносторонньовигнута. Її обіг. варіант з одного боку прикраш. зображенням летючої риби, з ін. — держ. гербом. Більшість монет, які перебувають в обігу, викарбував Королів. *монетний двір* Канади. Окремі випуски пам'ят. і ювіл. монет зі *срібла* й *золота* номіналами від 1 до 500 дол. на замовлення Центр. банку Барбадосу виготовляють ін. монет. двори. З 1988 банкноту номіналом 1 дол. не випускають. Станом на 2023 в обігу перебувають банкноти серій 2013 з осучасненим *дизайном* (паперові) та серії 2022 (полімерні з вертикал. орієнтацією). Зображення на *реверсі* банкнот змістово пов'язане з постаттю, портрет якої розміщено на *аверсі*. Середньозваж. курс станом на 10.07.2023: 1 000 грн — 54,0073 BBD; 1 дол. США — 2; за 1 євро — 2,1932.

Літ.: Collecting World Coins, 1901–Present: Standard Catalog of Circulating Coinage / Ed. by G. Cuhaj, T. Michael. 15th ed. Iola, 2015; Ферґюсон Н. Еволюція грошей. Фінансова історія світу / Пер. з англ. Київ, 2017; Дмитренко В. В., Відейко М. Ю. Історія грошей. Харків, 2019; Standard Catalog of World Paper Money. Modern Issues: 1961–

Present / Ed. by T. L. Schmidt. 25th ed. Iola, 2019; Шаров О. М. Грошова глобалізація. Історіософський трактат з питань геоекономічного поширення грошових відносин. Київ, 2020; Мошенський С. Більше ніж гроші. Фінансова історія людства. Київ, 2021.

Барбака́н [від франц. barbacane — отвір, фортифікаційна споруда з бійницями, з перс. برجوبارو (bālāḫāna) — верхній поверх або араб. مرقب (bāb-al-báquara) — ворота для корів, оскільки Б. захищав проміжну огорожу між укріпленням і головною стіною, де тримали худобу] — мурована оборонна *споруда* перед *брамою* середньовічних *фортеці* чи *замку* з зовнішнього боку. Б. мав вигляд вел. оборон. *башти* з брамою або двох спарених башт із брамою між ними. Від брами осн. укріплення до Б. йшов муров. із каменю чи цегли *коридор* із бійницями в мурах. Якщо між осн. укріпленням і Б. був рів, то коридор робили по *мосту*. Б. призначався для захисту підступів до

Барбакан. Барбакан перед Флоріанською брамою міських укріплень м. Кракова (Польща)

фортеч. брам та забезпечення ведення фланг. обстрілу вздовж ліній укріплень (*мурів*, *валів*, ровів). Характерні для європ. фортифікації доби *готики*. У Польщі збережено Б. міськ. укріплень у містах *Кракові* та *Варшаві*. В Україні Б. збудовано 1476 перед міськ. брамами м. *Львова* (не збережено).

Літ.: Шперк В. Фортификационный словарь. Москва, 1946; Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995.

В. В. Вечерський

Ба́рбар, Арка́дій Олекси́йович (1879, с. Попівщина, тепер Ромен. р-ну Сум. обл., Україна — 03.11.1937, урочище Сандармох, тепер у Медвеж'єгор. р-ні Республіки Карелія, Росія) — терапевт, один з організаторів системи охорони здоров'я *Української Народної Республіки*. Нар. у сім'ї землевласника. Закінчив мед. ф-т Імператор. ун-ту Св. Володимира (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Співорганізатор Всеукр. т-ва лікарів (1918). Працював у *Товаристві Червоного Хреста України*. Обіймав посади віцедиректора мед. департаменту Мін-ва охорони здоров'я за *Гетьманату*, директора департаменту того самого мін-ва за часів *Директорії УНР*. Долучився до орг-ції служби мас. мед. обслуговування. Працював у Київ. мед. ін-ті (тепер *Національний медичний університет імені О. О. Богомольця)*: асистент (з 1921), старш. асистент (з 1924) каф. внутр. хвороб. Водночас був наук. співробітником Мед. секції *Всеукраїнської академії наук*, з березня 1924 — членом президії секції. Певний час був

Барбар Аркадій Олексійович

членом Укр. соціал-дем. робітн. партії. Заарештований 18.08.1929 у м. Києві (обвинувачений у належності до контрреволюц. орг-ції). Проходив у справі *Спілки визволення України*. Засуджений 19.04.1930 Верхов. судом УРСР за статтею 54-2-11 Кримін. кодексу УРСР (збройне повстання) до 8 р. позбавлення волі. Відбував покарання в Ярослав. політізоляторі, згодом переведений на *Соловки* (до спецізолятора «Савватьєво»). Під час ув'язнення завідував мед. пунктом, консультував у медчастині табору. Постановою окр. трійки Управління НКВС СРСР у Ленінград. обл. від 09.10.1937 засуджений до найвищої міри покарання (розстрілу), страчений. Реабілітований 11.08.1989 рішенням Пленуму Верховного Суду УРСР.

Літ.: Плющ В. Медична наука в Україні у першій половині 20 сторіччя // Матеріяли до історії української медицини : в 2 т. Нью-Йорк; Мюнхен, 1975. Т. 1; Шульц Г. Охорона здоров'я в Україні // Лікарський вісник. 1988. Ч. 2 (118); Репрессированое «возрождения» / Сост.: А. И. Сидоренко, Д. В. Табачник. Киев, 1993; Мирський М. Українські вчені-медики — жертви сталінських репресій // Агапіт. 1995. № 2; Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Київ, 1995; Криштопа Б. П. Органи управління та керівництва охороною здоров'я в період української державності 1917–1919 рр. // Агапіт. 2000. № 12; Ганіткевич Я. Українські лікарі-вчені першої половини XX століття та їхні наукові школи. Львів, 2002; Последний адрес: Расстрелы соловецких узников из Украины в 1937–1938 годах : в 2 т. 2-е изд., дораб. и доп. Киев, 2003; Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах. Львів, 2004; Чернобров И. В. Возвращенные имена ученых-медиков // Сумська старовина. 2009. № 26–27; Шевченко С. Соловецький реквієм. Київ, 2013.

Н. О. Ляхова

Барбаре́ум, Королівська греко-католицька Генеральна семінарія у Відні при Святій Варварі (лат. Barbareum, Regium generale Seminarium Graeco-Catholicum Viennae ad Sanctam Barbaram) — греко-католицька Генеральна духовна семінарія, заснована імператрицею *Марією Терезією* 1774 у м. *Відні* при церкві Св. Варвари. Згідно з декретом, Ген. семінарія засн. «для сприяння надзвичайно важливій справі унії греко-уніатської й неуніатської конфесій, успіх якої залежить насамперед від вищої освіти уніатського духовенства». Початково заклад планували для румун., серб. і хорват. студентів. За наполяганням *єпископів* Мукачів., Львів. та Перемишльського контингент слухачів було розширено для вихідців з укр. земель, а також студентів-*василіян*. Марія-Терезія подарувала Б. церкву Св. Варвари та будівлю *духовної семінарії*, які належали ордену *єзуїтів* і були конфісковані владою у період антиєзуїт. кампанії (1773–1814), виділила кошти на реконструкцію. Б. відкрито 15.10.1775, перший набір складався з 22 студентів; перше греко-катол. *богослужіння* в церкві Св. Варвари відбулося 15.10.1776. Положення (статут) Ген. семінарії укладені за зразком Грец. коледжу *Оксфордського університету*. Б. діяв 1775–1784, ліквідовано 01.05.1784 за розпорядженням імп. *Йосифа II* (церква Св. Варвари діяла як парафіяльна для греко-католиків м. Відня). Спадкоємницею Б. стала Львів. греко-катол. дух. семінарія (засн. 1783, тепер *Львівська духовна семінарія Святого Духа*), що перебрала функції провід. навч. центру для греко-католиків *Австрійської імперії*. Другу фазу розвитку віден. освіт. осередку

Барбареум. Церква Св. Варвари з прилеглими будівлями

(«другий Б.») пов'яз. із діяльністю Центр. греко-катол. дух. семінарії (1852–1893), відкритої за імп. *Франца Йосифа I*. До Б. вступали випускники гімназій; вже у 1779/1780 контингент слухачів зріс з 22 до 48 осіб. Місця для кандидатів були розподілені залежно від греко-катол. *єпархій* (так, для кандидатів від Львів. і Перемишл. єпархій виділено 14 стипендіал. місць: по 6 — для представників кож. єпархії, 2 — для слухачів-василіян). Навчання тривало 7 р., за програмою прирівняне до європ. *університетів*. Низку курсів слухачі вивчали у *Віденському університеті* (зокрема мови, богослов'я), користувалися універс. б-кою. Заклад утримувався за кошти фонду єзуїтів, а також внески єпархій (відповідно до кількості направлених учнів). За існування Б. посаду ген. інспектора обіймав Крижевец. єпископ Василь Божичкович (1719–1785; тепер Хорватія); першим префектом був Йосафат Баставшич (у 1775–1780), останнім — Атанасій Гвоздановић (у 1783–1784; усі — василіяни, з Крижевец. єпархії, тепер на тер. Хорватії); віцеректором (з 1781) — о. Михайло Щавницький (згодом — ректор Львів. греко-катол. дух. семінарії). Студентів добирали й рекомендували до навчання єпископи, студентів-василіян — провід ЧСВВ, остат. рішення ухвалював гофканцлер. Слухачів могли відрахувати з Б. за відсутність здібностей, порушення порядку, «політичну ненадійність». Усього до семінарії прийняли 116 студентів, з яких 58 закінчили навчання у Б., 33 — в ін. семінаріях після його закриття (зокрема, 25 осіб у м. Львові). Серед заг. числа вихованців 32 були направлені із Закарпаття, 29 — з Галичини. Чимало з них знані як церк. та світ. діячі, провідники освіти і культури (підраховано, що 6 випускників стали єпископами, 16 — каноніками, 10 — викладачами ун-тів, 8 — ректорами семінарій, 8 — письменниками тощо). Серед вихованців Б. — митроп. *Антін (Ангелович)*, єпископи Олексій Повчій, Григорій Таркович, Микола Скородинський, історики Й. Базилович, М. *Гарасевич*, освіт. діячі К. Сабатовський, Я. Лабчинський, Ф. Фединкевич, І. Ольшавський, І. *Бартошевський*, І. *Пулюй* та ін. Б. започаткував систему греко-катол. богосл. освіти: 1779, на зразок «філій», засн. єпархіал. семінарії у містах *Львові*, *Галичі*, Кам'янці (тепер *Кам'янець-Подільський*), *Барі* та *Перемишлі*, які зробили внесок у формування нац. еліти. Через Б. укр. слухачі долучалися до європ. культ. і політ. життя, ознайомлювалися з історією, мовою, л-рою, мист-вом ін. народів, налагоджували життя парафіял. центру *діаспори*. Історію Б. та його значення для церк. життя й освіти в Україні вивчали дійсні члени НТШ А. *Андрохович*, В. *Щурат*, *Йосиф Сліпий*, *митрополит* та ін.

Літ.: Андрохович А. Віденське Babrareum. Історія королівської Ґенеральної Греко-Католицької семінарії при церкві св. Варвари у Відні з першого періоду її існування (1775–1784) // Греко-католицька духовна семінарія у Львові : в 2 ч. / Уклад. Й. Сліпий. Львів, 1935. Ч. 1; Plöchl W. St. Barbara zu Wien: die Geschichte der griechisch-katholischen Kirche und Zentralpfarre : in 2 bd. Wien, 1975; Blažejovskyj D. Byzantine Kyivan rite students in Pontifical Colleges, and Seminaries, Universities and Institutes of Central and Western Europe (1576–1983). Rome, 1984; Паславський І. Галицька митрополія. Історичний нарис. Львів, 2007; Пилипів І., Десятинський Р. Становлення Богословської освіти Греко-католицької церкви в першій половині XIX ст. // Наук. записки Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер.: Іст. 2016. Вип. 2. Ч. 2.

А. В. Арістова

Барбари́с звича́йний (*Berberis vulgaris*) — вид роду барбарис родини *барбарисових*. Чагарник, дуже гіллястий, до 3 м заввишки, з повзуч. *коренями*, що дерев'яніють. Дугоподібні *пагони* сірі, ребристі. Молоді пагони жовтув. або жовтув.-червоні. Пагони і *стовбури* вкриті *колючками* у формі тризубців (три-, зрідка п'ятироздільні) 2 см завдовжки. *Бруньки* до 1 мм завдовжки, гострі, голі, оточені розшир. піхвами *листків*, що залишаються. На вкорочених пагонах розвиваються норм. листки, на видовж. — видозмінені (колючки). Листки чергові, тонкі, оберненояйцеподіб. або еліпт., до 4 см завдовжки, до 2 см завширшки, до основи клиноподібно звужені, зі заокругл., рідше дещо загостр. верхівкою. Лист-

Барбарис звичайний

Барбарис звичайний

ки по краях зубчасті, зел., до осені — червоні. *Суцвіття* — 15–25-квіткові *китиці*, завдовжки до 6 см, розміщені на верхівках укороч. пагонів. *Квітки* жовті, діам. 6–9 мм. Кожна квітка має по 6 обернено-яйцеподіб. *чашолистків* і *пелюсток*. В основі квітки — яскраво-помаранчеві *нектарники*. *Маточка* 1, *тичинок* 6, розташ. навпроти пелюсток. *Зав'язь* верх., одногнізда з сидячою головчастою *приймочкою*. *Плід — ягода*, довгасто-еліпт., яскраво-черв. або пурпурна, до 12 мм завдовжки, кисла на смак. *Насінина* 4–7 мм завдовжки, дещо сплюснута і звужена у верх. частині. Вага 1 тис. насінин становить 11–13 г, 1 кг насіння містить 83,3 тис. насінин. Квітує у квітні — травні. Плоди дозрівають у вересні — жовтні. Розмножується насінням і вегетативно. Морозостійка, світлолюб. рослина. Природний *ареал* — Перед. *Азія*, Закавказзя, Центр., Сх. і Пд. *Європа*. Поширений у всій Україні, як природно, так і в культурі. Росте на світл. і сух. узліссях, схилах, галявинах; у горах доходить до 2000 м над рів. м. Трапляється на крейд. відслоненнях та річк. галечниках. Б. з. — харчова, декор., медонос., лік., фарбув. рослина. Містить *ефірну олію*, *дубильні речовини*, *алкалоїди* тощо. Плоди містять 3,5–6 % орган. к-т (яблуч., лимонна, винна та ін.), є цукри (до 7,7 %), пектин (0,4–0,6 %), аскорб. к-та (20–55 мг %), дубильні речовини, *барвники*, *флавоноїди*, фенокислоти. Плоди й листки містять лютеїн і *вітамін* К1. Препарати Б. з. виявляють седат., протизапальну, жовчо- й сечогінну дію. Сік із плодів поліпшує *кровообіг*, має слаб. проносний ефект., добре тамує спрагу, збуджує *апетит*, знижує т-ру тіла. Б. з. є *хазяїном проміжним* іржастого гриба, що викликає стеблову (лін.) іржу злаків (див. *Тонконогові*). Відповідно, вирощування поблизу полів із *зерновими культурами* є неприпустимим. Завдяки наявності колючок Б. з. є однією з найкращих рослин для створення важкопрохід. живоплотів.

Літ.: Кархут В. В. Ліки навколо нас. 3-тє вид., випр. і допов. Київ, 1993; Липа Ю. І. Ліки під ногами: Про лікування рослинами. Київ, 1996; Носаль М. А., Носаль І. М. Лікарські рослини і способи їх застосування в народі. Київ, 2013; Rahimi-Madiseh M., Lorigoini Z., Zamani-Gharaghoshi H. et al. Berberis Vulgaris: Specifications and Traditional Uses // Iranian Journal of Basic Medical Sciences. 2017. Vol. 20. № 5; Yaşar Eroğlu A., Çakir Ö., Sağdıç M. et al. Bioactive Characteristics of Wild Berberis Vulgaris and Berberis Crataegina Fruits // Journal of Chemistry. 2020 № 2.

Р. П. Мельник

Барбари́сові (Berberidaceae) — родина квіткових рослин порядку *жовтецевоцвітих*. У складі — 3 підродини, 19 родів і бл. 700 видів. У *флорі* України Б. представлені 3 родами (оставник, барбарис, магонія) і 6 видами. Чагарники і трав'яні рослини-*багаторічники*. Чагарники сягають до 5 м заввишки. *Листки* прості, чергові, іноді лише прикореневі, трійчасті або перисторозсічені. *Прилистки* часто нерозвинені, іноді колючі або видозмінені на колючки. *Квітки* правильні, двостат., зібрані у верх. чи пазушні китицеподіб., парасолеподібні *суцвіття* або розміщені поодиноко. Частки квітки розміщені тричленними колами, які чергуються між собою. *Оцвітина* подвійна. *Чашолистків*, *пелюсток* і *тичинок* по 3-4-5. Пелюстки й тичинки розташ. супротивно щодо чашолистків. Між пелюстками й тичинками іноді буває ще 2 кола *нектарників*. *Маточка* складається з 1 *плодолистка*. *Зав'язь* 1, верхня. *Плід — ягода* або *коробочка*. Поширені переважно в Сх. *Азії*, на Сх. *Північної Америки*, у *Південній Америці*, подекуди — в *Африці*. Оставник одеський (*Gymnospermium odessanum*) з родини Б. занесений до *Червоної книги України*.

Літ.: Terebayashi S. The Comparative Floral Anatomy and Systematics of the Berberidaceae. I. Morphology // Memoirs of the Faculty of Science, Kyoto University. Series of Biology. 1985. № 10; Loconte H., Estes J. Phylogenetic Systematics of Berberidaceae and Ranunculales (Magnoliidae) // Systematic Botany. 1989. № 14; Loconte H. Berberidaceae // The Families and Genera of Vascular Plants : in 15 vol. Berlin, 1993. Vol. 2; Матусяк М. В., Василевський О. Г., Прокопчук В. М. Декоративна дендрологія. Вінниця, 2015; Меженський В., Меженська Л. Систематика покритонасінних деревних рослин України. Київ, 2021.

Р. П. Мельник

Ба́рбаро, Умбе́рто (італ. Barbaro, Umberto; 03.01.1902, м. Ачіреале, регіон Сицилія, Італія — 19.03.1959, м. Рим, Італія) — письменник, теоретик кіно, сценарист, кінорежисер, перекладач, один із засновників *неореалізму* в кіно. Творчу діяльність розпочав у 1920-ті як письменник, журналіст і драматург. 1922 разом з А. Дж. *Брагалья* відкрив у м. Римі «Театр Незалежних». 1923 як редактор вид-ва «Терези» (італ. «La bilancia») співпрацював з архітектором і теоретиком мист-ва В. Паладіні (1902; Росія — 1971; Італія) та ін. 1927 Б. був серед лідерів руху імажиністів (див. *Імажинізм*) та одним із футуристів (див. *Футуризм*) із лівими поглядами. 1935 спільно з Л. К'яріні (1900–1975; Італія) заснував Експерим. центр кінематографії — один із найстаріших кіноінститутів (кіношкіл) Зх. Європи. Викладач (1936–1943), директор (1944–1947) цього центру. Працював у Польщі. 1948–1950 викладав у Лодзин. кіношколі (тепер Держ. вища шк. кіно, телебачення і театру ім. Л. Шиллера). Першим в Італії переклав і популяризував праці С. *Ейзенштейна*, В. *Пудовкіна*, Б. *Балажа* та ін. теоретиків кіно. У 1930-х переклав дослідження В. Пудовкіна, називав їх відкриттям для творців нового італ. кіно. Б. стверджував, що композиц. структура фільму, монтаж, що узагальнює перший план і кадр, є естет. основою не лише кіно, а й кож. мист-ва. Постійний кінокритик газ. «Уніта» (італ. «L'Unita», «Єдність»; 1945–1947), тижневика «Віє нуове» («Vie nuove e a Filmcritica», «Нові шляхи»; 1950-ті). Співзасновник (разом із Л. К'яріні) і гол. ред. (1945–1948) журн. «Б'янко е Неро» («Bianco e Nero», «Біле і чорне»), де формували передову кінематогр. думку, працювали над підвищенням кінематогр. культури в країні. 1939 Б. висловив думку, що кіно має живитися традиціями нар. мист-ва, зразками якого можуть бути регіон. театр Пд. Італії та веристська л-ра, живопис *Караваджо*. Ці тези сприйняли реж. М. Сольдаті (1906–1999; Італія), Р. *Кастеллані*, А. *Латтуада* (члени гуртка «каліграфістів», створеного на поч. 1940-х на противагу реалістам). Центральною проблемою стала кіномова: діячі прагнули перетворити кіно на засіб висловлення найскладніших думок і почуттів. У праці «Фільм: сюжет і сценарій» (італ. «Film: soggètto e sceneggiatura»; 1939) виклав власну теорію про функцію монтажу й актора як творч. елементу. Пропагував рад. німе кіно та його майстрів, теоретик *неореалізму*. Опікувався сценарі-

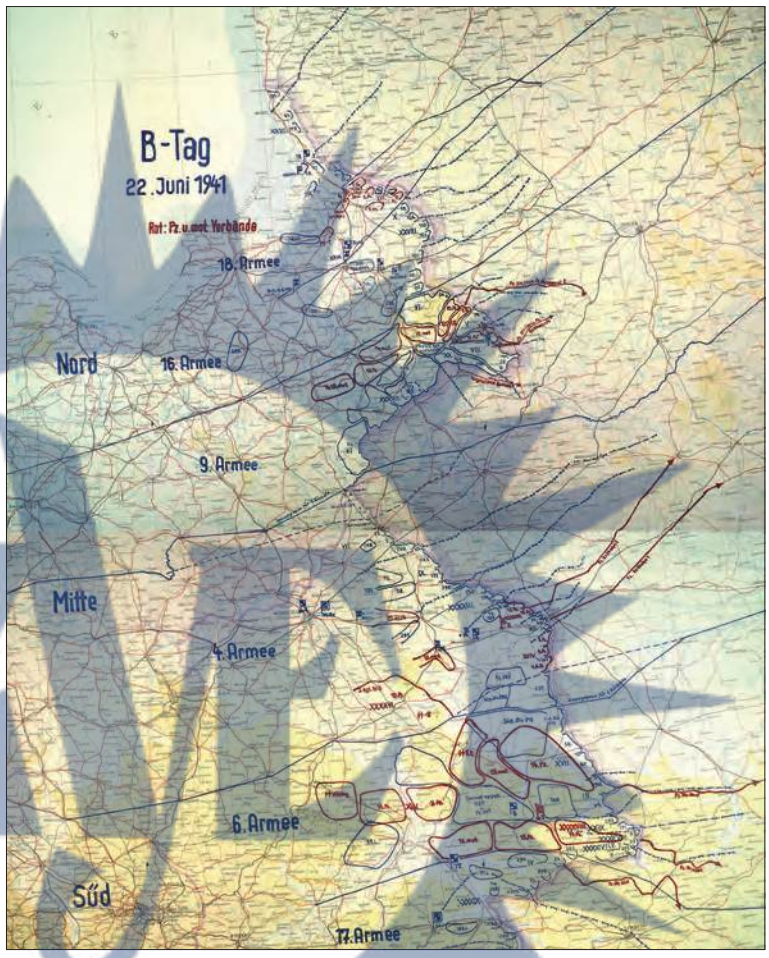
Барбаро Умберто

єм, монтажем і актором-творцем у рефератах та на уроках у Експеримент. центрі кінематографії. Знімав докум. фільми; боровся проти упереджень, які заперечували худ. природу фільму. У 1930–1940-х брав участь у створенні сценаріїв фільмів «Трагічне полювання» (1947; реж. Дж. *Де Сантіс*). Тоді ж поставив худ. фільм «Останній ворог» (1937) та докум. фільми «Верфі на Адріатиці» (1933), «Карпаччо» (1947; із Р. Лонгі; 1890–1970, Італія), «Караваджо». Автор багатьох книг та статей із проблем кіномист-ва, укладач низки збірників із питань кіно. Узяв участь у створенні фільму «Чортова ущелина» (1950; реж. А. Вергано; Польща). Посмертно видано книги «Фільм і марксистське лагодження мистецтва» («Il film e il risarcimento marxista dell'arte»; 1960), «Підневільність і велич кіно» («Servitù e grandezza del cinema»; 1962), «Німецьке кіно» («Il cinema tedèsco»; 1972). На честь Б. наз. Кінематогр. б-ку в м. Римі та Нац. премію, яку присуджують теоретикам кіно й кінокритикам.

Пр.: Servitù e grandezza del cinema. Roma, 1962; Il cinema tedesco. Roma, 1973; Il film e il risarcimento marxista dell'arte. Roma, 1974; Neorealismo e realismo : in 2 v. Roma, 1976.

Літ.: Аристарко Г. История теорий кино / Пер. с ит. Москва, 1966; Liehm M. Passion and Defiance: Italian Film from 1942 to the Present. Berkeley, 1986; Кино Италии: Неореализм 1939–1961 / Пер. с ит. Москва, 1989; Landy M. Italian Film. Cambridge, 2000; Ben-Ghiat R. Fascist Modernities: Italy, 1922–1945. Berkeley, 2004; Брюховецька Л. І. Кіномистецтво. Київ, 2011; Billiani Fr. National Cultures and Foreign Narratives in Italy, 1903–1943. Cham, 2020; Billiani Fr. Fascist Modernism in Italy: Arts and Regimes. London, 2021.

«Барбаро́сса» план (нім. «Barbarossa» Fall, від імені Фрідріха I Барбаросси — імператора Священної Римської імперії германської нації) — кодова назва плану *війни* нацистської *Німеччини* проти *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* (СРСР). 21.07.1940 військ. командування *Третього Райху* отримало від А. *Гітлера* вказівку розпочати розроблення плану *кампанії воєнної* проти СРСР. Усього підготовлено понад 10 операт. проєктів. Остаточний варіант викладено в директиві Верхов. командування *Збройних сил* Німеччини № 21, затвердженій 18.12.1940 А. Гітлером. У директиві Гол. командування сухопут. військ № 050/41, підписаній 31.01.1941 генерал-фельдмаршалом В. фон Браухічем (1881–1948; Німеччина), конкретизовано й уточнено завдання і способи дій збройн. сил у війні проти СРСР. В основу «Б.» п. покладено ідею «бліцкригу» («блискавичної війни») — передбачалося завдати поразки СРСР у швидкоплин. кампанії ще до завершення війни з *Великою Британією*. Осн. сили *Червоної армії* мали бути знищені на Зх. від лінії р. *Дніпро — Західна Двіна*, що унеможливлювало їх відхід углиб країни. Надалі намічено захопити м. *Київ*, *Донбас*, Центр. пром. р-н, міста *Ленінград* (тепер м. *Санкт-Петербург*), *Москву*. Остаточною метою передбачено створення загороджув. бар'єра проти азійської Росії за лінією Астрахань — *Волга* — Архангельськ (т. з. лінія А — А). Було детально викладено завдання військ (сил), порядок взаємодії між ними, питання співпраці д-в фашист. блоку, заходи щодо досягнення раптовості нападу тощо. Здійснення нападу планували на сер. травня 1941, проте через продовження Балкан. кампанії перенесено

«Барбаросса» план

на 22.06.1941. Напередодні вторгнення в СРСР завдання військ було уточнено. Розробники плану недооцінили воєнно-екон. та морал.-політ. потенціал СРСР, насамперед мобілізац. можливості Черв. армії. Ціною знач. люд. жертв та матер. втрат «Б.» п. був зірваний наприкін. 1941.

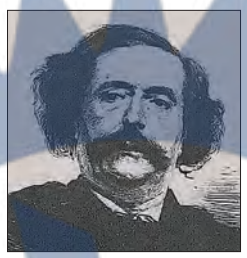
Літ.: Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) : in 4 bd. Frankfurt am Mein, 1965. Bd. 1; Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939–1942 гг. : в 3 т. / Пер. с нем. Москва, 1968–1971; Moritz E. Fall Barbarossa: Dokumente zur Vorbereitung der faschistischen Wehrmacht auf die Aggression gegen die Sowjetunion (1940/41). Berlin, 1970; Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма: Исторические очерки, документы и материалы : в 2 т. Москва, 1973. Т. 2; Fugate B. Operation Barbarossa. Strategy And Tactics On The Eastern Front, 1941. Novato, 1984; Коваль В. С. «Барбаросса»: Истоки и история величайшего преступления империализма. 2-е изд., доп. Киев, 1989; Безыменский Л. А. Гитлер и Сталин перед схваткой. Москва, 2000; Kühne S. Der Fall «Barbarossa»: Der deutsche überfall auf die Sowjetunion. [W. p.], 2014.

Р. І. Пилявець

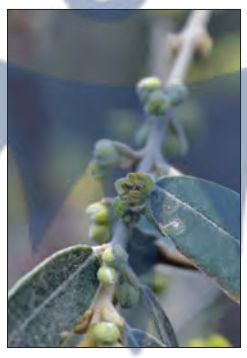
Барбе́ д'Оревільї́, Жюль-Амаде́ (Барбе д'Орвії; франц. Barbey d'Aurevilly, Jules Amédée; справж. прізвище — Барбе; 02.11.1808, м. Сен-Совер-ле-Віконт, тепер регіон Нормандія, Франція — 23.04.1889, м. Париж, Франція; перепохов. 1926 у м. Сен-Совер-ле-Віконт) — письменник, пред-

Офлайн-версія на порталі
https://vue.gov.ua

ставник пізнього *романтизму*, літературний критик, журналіст. Писав франц. мовою. Походив із дріб. *дворянства*. Закінчив 1829 Колеж Станіслас у м. Парижі, 1833 — ф-т права Ун-ту Кана (тепер регіон Нормандія), де захистив дис. «Причини, які припиняють дію розпорядження». Заснував у м. Парижі журн. «Ревю крітік де ла філософі, де сьянс е де ла літератюр» («Revue critique de la philosophie, des sciences et de la littérature»; 1834). Згодом працював у ін. засн. ним журналах — «Ревю дю монд католік» («La Revue du Monde catholique»; з 1847), «Ревей» («Le Réveil»; з 1858), працював у різних ін. газетах і журналах (понад 40), писав статті. Дебютував як критик 1842 у газеті «Глоб» («Globe»). З 1852 понад 10 р. писав політ. та літ.-критичні статті до газ. «Пеї» («Pays»). Від 1868 працював разом із Ш. О. де *Сент-Бевом* літ. критиком у впливовій газ. «Конститусьйонель» («Constitutionnel»), а з 1869 після смерті де Сент-Бева став єдиним літ. критиком цього видання. Б. д'О. називали «конетаблем літератури». Популяризував твори О. *Бальзака*, *Стендаля*, Ш. *Бодлера*. Піддавав критиці *реалізм*, *натуралізм* і представників парнаської школи (див. *Парнасизм*). Твори Б. д'О. належать до двох літ. напрямів: романтизму й *символізму*. Починав як поет, перший твір — елегія «Героям Фермопіл» («Aux héros des Thermopyles»; 1823), присвячена поету і драматургу К. Делавіню (1793–1843; Франція). Першу поет. збірку (1824–1825) спалив. 1831 написав першу *новелу* «Оніксова печатка» («Le Cachet d'onyx»; опубл. посмертно 1919), 1832 — другу «Леа» («Léa»), яку опублікував у засн. ним респ. журн. «Ревю дю Кан» («La Revue de Caen»). Зажив успіху після опублікування нарису «Про дандізм і Джорджа Бреммеля» («Du dandysme et de George Brummel»; 1845) — твір змальовує англ. аристократа, який завоював вплив у вищ. світі. Писав також *поеми в прозі*, вірші, *романи*: «Неможливе кохання» («L'Amour impossible»; 1841), «Каблучка Аннібала» («Bague d'Annibal»; 1842), «Стара коханка» («Une vielle matresse»; 1849), «Зачарована» («L'Ensorcelée»; 1852), «Шевальє де Туш» («Le Chevalier des Touches»; 1863), «Одружений священник» («Un Prêtre marié»; 1864), «Історія без назви» («Une histoire sans nom»), «Сторінка історії» («Une page d'histoire»; обидва — 1882), «Те, що не вмирає» («Ce qui ne meurt pas»; 1883), збірку новел «Чортовиння» («Diaboliques»; 1874). У 1849–1850 у письменника з'явився проєкт серії романів під заголовком «Захід» («Ouest»). Зрештою написав лише два романи: «Зачарована», «Шевальє де Туш», які ґрунтуються на реальних іст. фактах, але з елементами вигадки, *фантастики*, розповідають про боротьбу шуанів і роялістів проти *Великої французької революції* 1789–1794. У низці творів домінують теми нещасл. кохання, самотності, занепокоєння. Збірка «Чортовиння» зображує панування зла в сусп-ві; в оповіданнях лунають песиміст. мотиви (письменника вважають попередником *декадансу*). У романах «Історія без назви» і «Сторінка історії» автор розповів про злочини, скоєні дворянами та священниками. Б. д'О. був одним із перших представників жанру, який згодом наз. «метафізичним романом». *Українською мовою* окр. твори Б. д'О. переклала Е. Рудинська. У м. Сен-Совер-ле-Віконт відкрито музей Б. д'О. (1925). На честь письменника наз. авеню в м. Парижі (1907).

Барбе д'Оревільї Жюль-Амаде

Барбеєві

Тв.: Œuvres : en 17 t. Paris, 1926–1927; Œuvres romanesques complètes : en 2 t. Paris, 1991; У к р. п е р е к л. — Карамазинова завіска // Діло. 1934. 14 січ.; 4 лют.; Поза партією віста / Діло. 1935. 21 черв.; 3 лип.

Літ.: Canu J. Barbey d'Aurevilly. Paris, 1945; История французской литературы : в 4 т. Москва, 1959. Т. 3; Boschian-Campaner C. Barbey d'Aurevilly. Paris, 1989; Malandain P., Djourachkovitch A. Barbey d'Aurevilly // Beaumarchais J.-P., Couty D., Rey A. Dictionnaire des écrivains du langue français. Paris, 2001; Lécureur M. Barbey d'Aurevilly. Paris, 2008; Liederkerke A. de. Talon rouge, Barbey d'Aurevilly: Le dandy absolu. Paris, 2019.

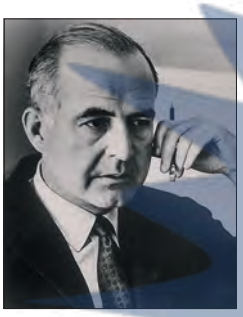
С. В. Глухова

Барбе́єві (Barbeyaceae) — родина дводольних *покритонасінних* рослин порядку *розоцвітих*. Родина включає 1 рід барбея (*Barbeya*) з 1 видом барбеєю маслиноподібною (*Barbeya oleoides*). Невеликі дерева до 5–7,8 м заввишки, понад 25 см в обхваті. *Крона* сильно розгалуж., з більш-менш поникл. або дугоподіб. гілками. Молоді *пагони* густо біло-опушені. *Листки* супротивні, прості, ланцетні або видовжено-еліпт., 2–6 × 0,5–2,3 см; заокруглені до клиноподібних біля основи, гострі на верхівці, цілокраї, з часом голі й більш-менш блискучі зверху, знизу густо біло-волокнисті; *черешок* 2–5 мм завдовжки. Рослини дводомні (див. *Домність*). *Квітки* запилює вітер (див. *Анемофілія*), не мають *пелюсток*. Чоловічі *суцвіття* напівсидячі, близько 6 мм завдовжки, опушені, на квітконіжках завдовжки 2–5 мм, *чашолистки* — 3 мм, яйцеподібні до еліптичних; *пиляки* — бл. 2 мм. Жіночі суцвіття сидячі, опушені, на квітконіжках 7–10 мм завдовжки (подовжуються до 23 мм у *плодів*); *чашолистки* еліптично-видовжені, завдовжки 7–10 мм; *зав'язь* верхня. Плід — горіх, однонасінний, 6–10 мм завдовжки, з чітким швом у місці розтріскування. Природний *ареал* Б. охоплює пн.-сх. тропічну *Африку* й Пд. Зх. *Аравійського півострова*. Зростають у перехід. зоні між сухими вічнозел. лісами й вічнозел. чагарниками на тер. *Еритреї*, *Ефіопії* (гори), *Саудівської Аравії*, *Сомалі* (гори) та *Ємену*. Місцеве нас. використовує рослини барбеї як нар. засіб для лікування лихоманки, *інфекції*, набряків або запальн. захворювань. Завдяки вмісту біологічно актив. сполук рослини зменшують ріст *міцелію* та пригнічують проростання спор 5 грибів, що є *патогенами* й викликають *мікози* овочев. культур.

Літ.: Dickison W. C., Sweitzer E. M. The Morphology and Relationships of Barbeya oleoides // American Journal of Botany. 1970. Vol. 57. Is. 4; Гладкова В. Н. Порядок барбеевые (Barbeyales) // Жизнь растений : в 6 т. / Гл. ред. А. Фёдоров. Москва, 1980. Т. 5. Ч. 1: Цветковые растения; Flora Somalia : in 4 vol. London, 1999. Vol. 2; Ahmed B., Al-Rehaily A., Mossa J. Barbeyol: a New Phenolic Indane Type Component from Barbeya oleoides // Journal of Biosciences: Zeitschrift für Naturforschung C. 2002. Vol. 57. Is. 1–2; Byng J. W., Chase M. W., Maarten J. M. et al. An Update of the Angiosperm Phylogeny Group Classification for the Orders and Families of Flowering Plants: APG IV // Botanical Journal of the Linnean Society. 2016. Vol. 181. Is. 1.

С. Л. Жигалова

Ба́рбер, Се́мюел О́смонд (англ. Barber, Samuel Osmond; 09.03.1910, м. Вест-Честер, шт. Пенсильванія, США — 23.01.1981, м. Нью-Йорк, США) — композитор, піаніст, диригент, співак (ліричний *баритон*), педагог, член Американської академії мистецтв і наук (з 1961). Нар. в

Барбер Семюел Осмонд

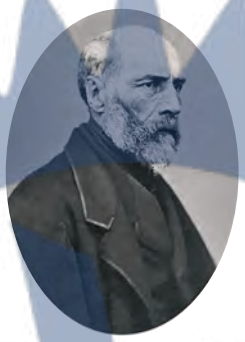
сім'ї лікаря та піаністки. Музику почав опановувати в ранн. віці (гру на *фортепіано*, *віолончелі* та *органі*). Навчався в Муз. ін-ті Кертіс у м. Філадельфії (1924–1932), спочатку — на підготовчих курсах, потім — як студент, вивчав *композицію* у Р. Скалеро (1870–1954; Італія), ф-но — І. Венгерової (1877; тепер Білорусь — 1956; США), диригування — у Ф. Райнера (1888; тепер Угорщина — 1963; США), спів — у Е. де Гогорца (1872–1949; США). За Сонату для віолончелі та ф-но (1932) і «Музику до сцени із Шеллі» (1933) був нагороджений амер. Рим. премією з можливістю продовження навчання в Європі. Навчався 1935–1937 в Амер. академії у м. Римі. Викладав інструментування та хор. диригування в Муз. ін-ті Кертіс (1939–1942). Під час *Другої світової війни* служив у частинах Військ.-Повітр. сил амер. армії (1943–1945; службу проходив на тер. США). У квітні 1945 обраний почес. членом Мемор. фонду Дж. Ґуґґенхайма. Протягом літ. сезонів 1947 та 1948 був муз. консультантом Амер. академії у м. Римі. 1978 у Б. виявлено *мієломну хворобу*, від якої згодом помер. Б. — класик амер. музики. Увійшов в історію як композитор традиц., консерват. типу мислення, хоча технічно володів усіма сучас. (зокрема, авангардними) прийомами й техніками. Розвивав музику у традиціях західноєвроп. пізньоромант. тенденцій, у струмені творчості пізн. романтиків — Й. *Брамса*, Е. *Гріга*, Я. *Сібеліуса*, Р. *Штрауса* та ін., з опорою на традиц. жанрові та структурні муз. форми. Віддавав перевагу сонат. формі, *фузі* та ін. ортодокс. формам. Музика Б. має індивід. автор. почерк і стиль, хоча в ній можна почути вплив, напр., естетики Р. *Вагнера* — у підвищ. емоц. чуттєвості, напруж. експресивності; мелодійна вишуканість та інтонац. протяжність зближує його з муз. культурою Ф. *Мендельсона Бартольді* та Й. Брамса; динамізм, ритм. складність, нестандартні ритм. прийоми й гостро дисонантні гармонійні рішення свідчать про вплив музики І. *Стравінського*, С. *Прокоф'єва*; розмиті тонально-гармоніч. контури в деяких творах межують з атональн. принципами *авангардизму*. У зрілих творах (1940–1970-х) виходив за межі чіткої тональн. системи, його складна, місцями гостро дисонантна тонально-гармонійна мова, розкриває Б. як митця 20 ст. Однак розширена тонально-гармонійна мова музики була завжди тональною, не зближалася з радикал. тенденціями *додекафонії* та явної *атональності*. Попри те, що творчість митця розвивалася в контексті різних стильов. напрямів, Б. залишався вірним сплаву пізньоромант. експресії та неокласицист. стриманості. Б. — послідовник розвитку європ. муз. традиції в іст. зрізі амер. муз. культури 20 ст. В історії амер. музики Б. вважають одним з найуспішн. композиторів. Усі твори ставали широко виконуваними й репертуарними, практично всі записані, викликали стабіл. інтерес шир. аудиторії слухачів. Серед перших виконавців творів — піаністи В. *Горовиць*, Дж. *Браунінг*, танцівниця М. Грем (1894–1991; США), диригенти А. *Тосканіні*, Д. *Мітропулос*, Б. *Вальтер*, Л. Стоковський (1882–1977; Велика Британія), С. Кусевицький (1874; тепер Росія — 1951; США), Л. Бернстайн, А. Родзинський (1892; тепер Хорватія — 1958; США), Ю. Орманді (1899; тепер Угорщина — 1985; США) та ін. За ранній опус — Скрипк. сонату (1928) був нагороджений 1929 премією Дж. Г. Бернса (соната втрачена або знищена Б.). Увертюра для оркестру (1931) до комедії Р. *Шерідана* «Школа лихослів'я» зробила Б. відом. композитором, за неї також нагородж. премією Дж. Г. Бернса (1933; уперше виконана Філадельф. симф. оркестром). Світову популярність Б. принесло його Адажіо для струнних (1936), написане на замовлення диригента А. Тосканіні. Твір є аранжуванням для струн. оркестру другої частини Першого струн. квартету (опус 11), створеного 1936 (до написання квартету підштовхнуло прочитання дидакт. поеми *Вергілія* «Георгіки»). Прем'єра відбулася 05.11.1938 у м. Нью-Йорку Симф. оркестром Ен-Бі-Сі (NBC) під керуванням А. Тосканіні. Концерт для скрипки з оркестром з'явився 1940, прем'єру провів 1941 Філадельф. симф. оркестр під керуванням Ю. Орманді. Концерт записали скрипалі: Л. Кауфман (1905–1994; США), Р. Річчі (1918–2012; США), Л. *Коган*, Е. А. Меєрс (нар. 1970; США), Дж. Белл (нар. 1967; США), Г. Шмідт (нар. 1983; США), Дж. Енес (нар. 1976; Канада), Г. Ган (нар. 1979; США), І. Перлман (нар. 1945; Ізраїль), Г. Шагам (нар. 1971; США), І. Стерн (1920, тепер Україна — 2001, США) та ін. Другу симфонію Б. написав за завданням кураторів ВПС. У симфонії образно відображені бойові дії. Для відтворення муз. засобами використано спеціально сконструйовані прилади, які передають звуки радіосигналів, що вказують траєкторію польоту винищувачів. Прем'єра відбулася 03.03.1944 у м. Бостоні у виконанні Бостон. симф. оркестру під керуванням С. Кусевицького. 1947 Б. створив нову редакцію Другої симфонії, у якій прибрав штуч. звук. прийоми. У новій редакції симфонія прозвучала 21.01.1948 у виконанні Філадельф. симф. оркестру під керуванням Ю. Орманді. Післявоєн. період (1945–1970) — найплідніший у творчості Б. Концерт для віолончелі з оркестром (1945) написав на замовлення С. Кусевицького для віолончелістки Р. Гарбузової (1906, тепер Грузія — 1997, США), прем'єра відбулася 05.04.1946 у виконанні симф. оркестру м. Бостона під керуванням С. Кусевицького. Концерт для ф-но з оркестром (1962) створив на замовлення муз. вид-ва Г. Ширмера («G. Schirmer Inc.») на честь століття від дня заснування, прем'єра відбулася 24.09.1962 під час урочист. відкриття Філармон. холу (тепер Девід-Геффен-хол), першої зали, збудованої в Лінкольн-центрі на Мангеттені. Прем'єру провів симф. оркестр м. Бостона під управлінням Е. Лайнсдорфа (1912–1993; Австрія), соліст — Дж. Браунінг (1933–2003; США). Б. звернувся також до жанру муз. театру, створив 2 одноакт. балети («Медея», 1946; «Сувенір», 1952), 3 опери — дві великоформатні («Ванесса», 1958; «Антоній і Клеопатра», 1966) та камерну одноактну «Партія в бридж» (1953). Балет «Медея» та опера «Ванесса» — найвідоміші, репертуарні театр.-сценічні твори Б. В одноакт. камер. опері «Партія в бридж» (тривалість бл. 10 хв; лібретист Дж. Менотті) Б. постає як майстер-драматург у розробці ансамбл. сцен (в опері 4 персонажі) та подачі образ. ролей героїв твору. Прем'єра відбулася 17.06.1959 на міжнар. (літньому) фестивалі мист-в «Два світи» у м. Сполето (Італія). Прем'єра опери «Антоній та Клеопатра» за п'єсою В. *Шекспіра* (лібретист і реж. Ф. *Дзеффіреллі*) присвячена відкриттю 16.09.1966 нової будівлі *Метрополітен-опера*. Через несумісність тонкої психол. музики та видовищного постановоч. ряду опера не була

прийнята публікою та муз. критиками. Згодом Б. відредагував оперу за допомогою Дж. Менотті. Прем'єра цієї версії відбулася в Амер. опер. центрі Джульярда 06.02.1975, європ. прем'єра — 1980 у концерт. версії в Театрі Єлисейських полів у м. Парижі. За останні роки життя написав кілька творів для оркестру: «Зблідла фотографія з давньої сцени» (за «Поминками по Фіннегану» Дж. Джойса; 1971), «Третє есе» (1978) і Канцонету для гобоя та струнних (1977–1978), Баладу для ф-но (1977). Крім великожанр. творів, Б. писав також камер. музику. Найпопулярніші: «Кеприкорнський концерт» (або «Концерт Козерога») для флейти, гобоя, труби та струнних (1944), 2 струнні квартети (1936, 1948), «Літня музика» для квінтету дерев'яних духових (1955), Соната для віолончелі та ф-но (1932), Соната для ф-но (1949), Ноктюрн для ф-но (1959). Б. написано вокальні та хор. твори на вірші поетів М. Арнольда, Дж. *Джойса*, *Еврипіда*, Дж. Ейджі, С. *К'єркегора*, П. *Неруди*, Р. М. *Рільке*, С. Спендера, Дж. *Стівенса*. Іноді диригував влас. творами, а також сам виконував власні вокал. опуси. Лауреат амер. Рим. премії (1935), Пулітцерів. премії за найкращий муз. твір (1958, 1963), Премії муз. критиків (1964).

Літ.: Barber, Samuel // The New Grove Dictionary of Music and Musicians : in 29 vol. 2nd ed. London, 2001. Vol. 2; Brévignon P. Samuel Barber, un nostalgique entre deux mondes. Paris, 2011; Heyman B. B. Samuel Barber: The Composer and His Music. 2nd ed. New York, 2020.

А. Є. Луніна

Барбе́с, Арма́н (франц. Barbès, Armand; 18.09.1809, м. Пуент-а-Пітр, тепер замор. департамент Гваделупа, Франція — 26.06.1870, м. Гаага, Нідерланди; похов. у муніципалітеті Вілланьє, тепер департамент Од, регіон Окситанія, Франція) — політичний діяч, революціонер. Нар. у сім'ї військ. лікаря, ветерана походу *Наполеона I Бонапарта* до *Єгипту*, який 1801 отримав призначення до *Гваделупи*. 1818 родина повернулася до Франції та оселилася в м. Капандю (тепер департамент Од). Під час *Липневої революції 1830* Б. командував місц. батальйоном Нац. гвардії. 1831 Б. виїхав до м. *Парижа* здобувати освіту лікаря. Через гематофобію перейшов із мед. на юрид. ф-т Сорбонни. 1834 Б. вступив до Т-ва прав людини (франц. Société des Droits de l'Homme), яке сповідувало радикально респ. позиції (розпущено поліцією). Тоді ж уперше заарештований. Звільнений на поч. 1835. У суді представляв інтереси 164-х заарештованих за участь у республікан. повстанні 1834. У липні 1835 організував втечу з в'язниці 28-ми заарештованих. Після звільнення з в'язниці Б. заснував конспіративну орг-цію — Т-во месників (Société des vengeurs). Став співзасновником Т-ва родин (Société des familles), де працював із революціонером Л. О. Бланкі (1805–1881; Франція). 1836 заарештовані разом із ним. Помилуваний і звільнений наступ. року. Кілька місяців провів із родиною у м. Каркассоні. 1838 повернувся до м. Парижа, де разом із Л. Бланкі і М. Бернаром (1808–1883; Франція) заснував *Товариство пір року* (La Société des Saisons), яке 12.05.1839 здійснило невдалу спробу *перевороту державного*. Учасники повстання (бл. 400 осіб) захопили будівлі Нац. асамблеї, Міської ради й Палацу правосуддя. Через брак людей, зброї, боєприпасів їхній виступ придушили. Б. засудили до *смертної кари*. За клопотанням В. *Гюго* король Луї Філіпп I (правив 1830–1848) помилував засудженого, замінивши страту на довічне ув'язнення. Під час *Лютневої революції 1848* Б. вийшов на свободу. Вважав уряд *Другої Республіки* недостатньо радикальним. 15.05.1848 узяв участь у спробі захоплення влади. Після поразки заарештований, засуджений до довіч. ув'язнення. 1854 амністований імп. *Наполеоном III Бонапартом*. Після звільнення емігрував. Іменем Б. у Франції наз. бульвари, вулиці, проспекти, станцію метрополітену в м. Парижі, школу в м. Каркассоні, дит. садок у м. Тулоні. 1886 у м. Каркассоні йому встановлено пам'ятник.

Барбес Арман

Пр.: Deux jours de condamnation à mort. Villelongue-d Aude, 2005.

Літ.: Claretie J. Armand Barbès. Étude historique et biographique. Paris, 1870; Merle R. Armand Barbès: un révolutionnaireromantique. Toulouse, 1977; Tirand P. Armand Barbès: L'indigné permanent 1809–1870. Paris, 2016.

Барбіє́р Леонід Файфелевич

Барбіє́р, Леоні́д Файфе́левич (09.04.1937, м. Київ, тепер Україна — 15.01.2023, м. Москва, Росія) — спортсмен, плавець (*плавання* на спині), заслужений майстер спорту СРСР (з 1958), чемпіон. Навчався в серед. шк. у м. Києві. Виступав за спорт. клуб «Водник» (1956–1959) і Спорт. клуб армії (1960–1964), обидва — м. Київ. Чемпіон Європи в комбінованій естафеті 4 × 100 м (1958; м. Будапешт) та на дистанції 200 м на спині (1962; м. Лейпциг). Срібний призер Чемпіонату Європи з водних видів спорту 1958 (м. Будапешт) на дистанції 100 м на спині. На *Літніх Олімпійських іграх 1960* (м. Рим) посів 5-те місце в плаванні на 100 м на спині, а також 5-те місце в комбінов. естафеті 4 × 100 м. Установив 6 рекордів Європи, зокрема 2 — у комбінов. естафеті, 15 рекордів СРСР. П'ятиразовий чемпіон СРСР: у плаванні на спині на дистанції 200 м (1957, 1959, 1961, 1962); у комбінов. естафеті 4 × 100 м (1961). Срібний призер Чемпіонату СРСР (1958, 1960 на дистанції 100 м у плаванні на спині, 1960 — у комбінов. естафеті 4 × 100 м. Тренер — О. Журавльова. Завершив спорт. кар'єру 1964. Закінчив 1960 Київ. держ. ін-т фізкультури (тепер *Національний університет фізичного виховання і спорту України*), 1968 — Київ. вище інж. радіотех. уч-ще ППО. Служив офіцером у Рад. армії. Переїхав до м. Москви. Узяв участь у Першому чемпіонаті СРСР серед ветеранів спорту (1989) у м. Києві, де встановив 2 рекорди Європи у цій віковій групі (50–54 р.). Був членом громад. ради старійшин Всерос. федерації плавання.

Барбізо́нська шко́ла (франц. École de Barbizon) — група французьких художників-пейзажистів, які працювали в 1830–1860-х у с. Барбізоні поблизу лісу Фонтебло (тепер регіон Ільде-Франс, Франція). На поч. 19 ст. у Франції розпочалося протистояння між представниками *академізму* й *романтизму*. Барбізонці протиставляли «історичному пейзажу» періоду академізму естет. цінність реал. природи Франції — лісів, полів, річок, долин, поселень тощо. Появу творів художників Б. ш. умовно пов'язують із виставкою 1831 у Паризькому салоні. Фундаментом для їхньої творчості стали роботи нідерл. (17 ст.) та англ. (поч. 19 ст.) пейзажистів. Барбізонці «звільнили» *пейзаж* від норматив. схем, безпосередньо спостерігали та вивчали

Онлайн-версія на http://vue.gov.ua

різні місцевості Франції (у Бургундії, Оверні, Нормандії). Митці зображували різні стани природи, світла, повітря (див. *Пленер*). Розробили методику тонал. живопису, спокійні коричн., бурі, зелені тони «пожвавлювали» окр. акцентами. Старше покоління барбізонців (Т. *Руссо*, Ж. *Дюпре*, Н. В. *Діаз де ла Пенья*) зберігало певний зв'язок із романт. школою. Представник

Барбізонська школа. «Ранок у лісі Фонтебло». Худ. Теодор Руссо, 1849–1851, Зібрання Воллеса, м. Лондон (Велика Британія)

нов. покоління Ш.-Ф. *Добіньї* більше уваги приділяв безпосередності враження, точ. фіксації станів світло-повітр. середовища. Серед живописців 18 — поч. 19 ст., які розвивали реаліст. тенденції пейзаж. живопису, — Е. *Делакруа*, Т. *Жеріко*. Б. ш. справила знач. вплив на розвиток реаліст. пейзажу в мист-ві Франції (Г. *Курбе*, Е. *Буден*) та ін. країн.

Літ.: Яворская Н. Пейзаж Барбизонской школы. Москва, 1962; Логінський Я. Малярські традиції В. І. Забашти в контексті європейської національної пленерної школи живопису // Актуальні питання гуманіт. наук. 2021. Вип. 36. Т. 2.

Барбіро́ллі, Джон [англ. Barbirolli, John; ім'я при народженні — Джованні Баттіста (італ. Giovanni Battista); 02.12.1899, м. Лондон, Велика Британія — 29.06.1970, там само] — музикант, диригент і віолончеліст, почесний доктор музики Національного університету Ірландії (з 1952), почесний академік Національної академії святої Цецилії (з 1960). Нар. у сім'ї професс. музикантів. Батько був емігрантом з *Італії*. Б. почав грати на *скрипці* у віці 4 р. (згодом перейшов на *віолончель*), у віці 10 р. став стипендіатом Муз. коледжу Триніті. Навчався в Королів. муз. академії (1912–1916). Потім працював у оркестрі Квінсхоллу (був наймолодшим учасником). Професійний сольний дебют як віолончеліста відбувся 1917 в концерт. залі Еоліан-холл у м. Лондоні. В останній рік *Першої світової війни* вступив до брит. армії. Служив у Саффолкському полку, диригував оркестром, волонтер. за складом. Після закінчення служби 1919 грав з багатьма різн. муз. колективами, зокрема з Лондон. симф. оркестром і Ковент-Гарден. оркестром. 1924 створив влас. камер. оркестр. 1926 Б. запросили диригувати оркестром у галереї «Шеніл» у лондон. р-ні Челсі. Колектив спершу мав назву «Камерний оркестр Шеніл», згодом перейменований на «Камерний оркестр Джона Барбіроллі». 12.12.1927 вперше диригував Лондон. симф. оркестром, замінивши Т. Бічема (1879–1961; Велика Британія). Був запрошеним диригентом королів. театру «Ковент-Гарден» (1928–1933). Від 1933 протягом 3-х сезонів працював пост. диригентом Шотланд. симф. оркестру. Водночас отримував запрошення диригувати ін. оркестрами у Вел. Британії та за кордоном. У сезоні 1936–1937 був запрошеним диригентом Нью-Йорк. філарм. оркестру, 1937–1942 — гол. диригентом цього оркестру (змінив на посаді А. *Тосканіні*). Під час перебування в м. Нью-Йорку диригував виконанням творів сучас. композиторів, зокрема, дав світ. прем'єри Концерту для скрипки з оркестром і Симфонії-реквієму Б. *Бріттена*, який тоді мешкав у м. Нью-Йорку. Виступав також з різними амер. та канад. оркестрами. Після повернення до Вел. Британії перебував на посаді диригента оркестру «Галле» в м. Манчестері (1943–1970). Працював гол. диригентом Г'юстон. симф. оркестру (1961–1967), співпрацював із Берлін. філарм. оркестром (1961–1970). Погіршення здоров'я не завадило Б. продовжувати диригувати, записувати музику й гастролювати з вел. оркестрами. Провів вел. концерт. тури Лат. Америкою (з оркестром «Філармонія», 1963) та СРСР (Симф. оркестр Бі-Бі-Сі, 1967). Останній концерт відбувся за кілька днів до смерті Б. Останнім твором, яким він диригував публічно, була Симфонія № 7 Л. ван *Бетховена*. Творчість пов'язана насамперед із музикою англ. композиторів: Е. *Елгара*, Ф. *Діліуса*, Р. Воан-Вільямса (1872–1958; Вел. Британія). Зокрема, 02.05.1956 у Залі вільної торгівлі в м. Манчестері відбулася прем'єра Симфонії № 8 Р. Воана-Вільямса з оркестром «Галле» під його керуванням. У репертуарі диригента були переважно твори пізн. композиторів-романтиків (Г. *Малера*, А. *Брукнера*, Я. *Сібеліуса*), а також більш ранніх композиторів (Ф. *Шуберта* та ін.). Перші записи Б. (ще як віолончеліста) відносять до 1911, останні — зроблені за кілька міс. до смерті. Серед його записів як диригента — твори Е. Елгара: «Концерт для віолончелі з оркестром мі мінор» з віолончелісткою Ж. Дю Пре (1945–1987; Велика Британія), ораторія «Сон Геронтія», а також твори Й. *Брамса*, Г. Малера, Я. Сібеліуса. Переклав для струн. оркестру низку творів Г. *Перселла* та ін. композиторів. Наприкінці кар'єри зробив декілька записів опер, найвідоміший — «Мадам Баттерфляй» Дж. *Пуччині*, записана 1967 в м. Римі силами Рим. опери для компанії EMI (англ. EMI). Б. був посвячений в лицарі (1949), нагороджений орденами Кавалерів Пошани (1969; Велика Британія), Білої Троянди (1963; Фінляндія), «За заслуги перед Італійською Республікою» (1964), Золотою медаллю Королів. філармон. т-ва (1950), ін. відзнаками. Офіцер ордена Мист-в та л-ри (1966) і ордена Заслуг (1968), обидва — Франція. У м. Манчестері на честь диригента наз. площу і встановлено бюст (2000, скульптор Б. Говард). Введений до Зали слави журн. «Грамофон» (2012). За результатами опитування, проведеного в листопаді 2010 брит. журналом про класич. музику «Бі-Бі-Сі Мюзік Мегезін» («BBC Music Magazine»), посів 12-ту сходинку в списку з 20 найвидатніших диригентів усіх часів.

Барбіроллі Джон

Літ.: Reid Ch. John Barbirolli: A Biography. London, 1971; Holden R. Barbirolli: A Chronicle of a Career. Uttoxeter, 2016; Lorenzo Barbirolli (1798–1867): un musicista tra due patrie / A cura di N. Badolato, C. Mezzetti, A. Molinari. Ferrara, 2016.

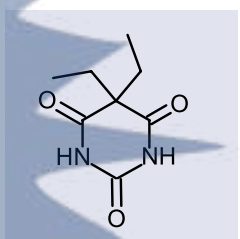
Барбіта́л (нім. Barbital, від Barbitursäure — барбітурова кислота і грец. οὖρον — сеча) — *снодійний лікарський засіб*; 5,5-діетилбарбітурова кис-

Електронна версія друкованого видання
http://vue.gov.ua

лота, $C_8H_{12}N_2O_3$, *молярна маса* — 184,193 г/моль. Хімік Г. Е. *Фішер* і доктор медицини Й. фон Мерінг (1849–1908; тепер Німеччина) розробили 1903 ліпофільну похід. барбітур. к-ти — Б.; виявили, що він викликає *сон* у собак та має седат. властивості. Б. став першим *седативним лікарським засобом* на основі *барбітуратів*, з 1904 під торг. маркою «Веронал» виготовлявся компанією «Баєр» («Bayer»). Розчинну *сіль* Б. під назвою «Мединал» випускала компанія «Шерінг» («Schering»). З 1903 і до сер. 1950-х препарат використовували як снодійне. Б. — білий кристал. порошок, злегка гіркий на смак. Малорозчинний у *воді*, розчиняється в *спирті етиловому*, хлороформі, ефірі. Легко розчиняється в *лугах* і *розчинах* карбонату натрію з утв. *солей*. Т-ра *плавлення* — 189–191 °С. При сплавленні препарату з NaOH виділяється *амоніак*. Якщо сплав розчинити у воді та підкислити розчин розбавл. сульфат. к-тою, спостерігається виділення бульбашок *вуглекислого газу*, з'являється запах згіркл. масла. Як фарм. препарат застосовують і натрієву сіль Б. Схема синтезу Б. включає 2 етапи: отримання відповід. *естеру малонової кислоти*; *конденсація* отрим. естеру із *сечовиною* у присутності натрію *алкоголяту* в розчині абс. спирту. Ідентифікацію Б. проводять фіз.-хім. методами (інфрачерв. *спектроскопією*, визначенням т-ри плавлення, *хроматографією* у тонк. шарі тощо). Б. також виявляють шляхом утв. комплекс. солей з *катіонами* важк. металів (у реакції з *купрум* (II) *сульфатом* у присутності *калію* гідрокарбонату й калію *карбонату* дає синє забарвлення і осад черв.-бузк. кольору), реакцією утв. забарвл. продуктів під час конденсації, утв. солей дизаміщених похідних *оцтової кислоти* та реакціями на функціон. групи. Б. є традиц. снодійним і седат. лік. засобом. Його призначають при *епілепсії*, *правцеві*, *атеросклерозі*; застосовують для місц. знеболювання, як заг. і внутрішньокістк. *наркоз*. Б. повільно всмоктується у шлунк.-кишк. тракті — через пів години в *плазмі крові* міститься 20–40 % препарату. Повільно виводиться з орг-му: період напіврозпаду триває від 2,5 до 3,5 діб (залежно від віку), Б. виявляють і через 10 діб після вживання. Більша частина дози виводиться *нирками* в незмін. вигляді, незнач. частина Б. виділяється із *сечею* у вигляді *метаболітів*. Протипоказання: *чутливість* до медикаменту, печінк. порфірія, особливо її гострі форми, хрон. *алкоголізм*, печінк. *кома*, ниркова, наднирк. та/або *печінкова недостатність*, захворювання *дихальної системи* (*бронхіальна астма*, *дихальна недостатність*, *тахікардія*), *гіпотензія артеріальна*, *атеросклероз* у вираж. стадії, *анемія*, *діабет цукровий*, *депресія* із суїцид. схильністю, різні види *гіперкінезу й дискінезії*, *тиреотоксикоз*. Не рекомендують вживати під час *вагітності* та *лактації*, що зумовлено вис. проникненням через *плаценту* і в материн. молоко. У вис. концентрації накопичується в мозку й печінці *плода*, що негативно впливає на його розвиток. Побічні ефекти: заг. слабкість, кволість, *нудота*, *блювота*, *головний біль*. Одним із побіч. впливів є звикання до препарату (за 15 днів звичка переростає у психол. *залежність*, через 1–3 місяці виникає залежність, що призводить до потреби збільшувати щоден. дозу). Втрата контролю над дозуванням спричиняє *інтоксикацію* та загрожує пригніченням дих. і серцево-судинних центрів. За передозування виникає стан заг. *анестезії* з подальш. зупинкою *серця* або *дихання*. Летальною для людини є доза від 2 г Б.

Літ.: Shidate M., Watanabe M., Odashima S. Effect of Barbital on Carcinogenic Action and Metabolism of 4-dimethylaminoazobenzene // GANN Japanese Journal of Cancer Research. 1967. № 58 (3); Туркевич М., Владзімірська О., Лесик Р. Фармацевтична хімія. Вінниця, 2003; Мороз А. С., Луцевич Д. Д., Яворська Л. П. Медична хімія. Вінниця, 2008; Norn Sv., Permin H., Kruse E. et al. On the History of Barbiturates // Dansk Medicinhistorisk Arbog. 2015. № 43.

Барбітура́ти (нім. Barbiturate, від Barbitursäure — барбітурова кислота і грец. οὖρον — сеча) — похідні барбітурової кислоти; лікарські препарати заспокійливої, снодійної, протисудомної, наркотичної дії; пригнічують діяльність *центральної нервової системи*. В основі структури барбітурової к-ти ($C_4H_3O_3N_2$), яку можна розглядати як цикл. уреїд, лежить піримідиновий цикл. Тому Б. — піримідин-2,4,6 (1*H*, 3*H*, 5*H*)-тріон. 1863–1864 Й. Ф. *Баєр* вивчав продукти розщеплення *сечової кислоти*, 04.12.1864 відкрив барбітур. к-ту, запатентована компанією «Баєр» («Bayer»). Барбітурова к-та не ліпофільна, не впливає на активність ЦНС. 1903 Г. Е. *Фішер* і доктор медицини Й. фон Мерінг (28.02.1849 — 05.01.1908; тепер Німеччина) синтезували ліпофільну похід. барбітур. к-ти — 5,5-діетилбарбітур. к-ту (див. *Барбітал*). 1912 компанія «Баєр» під торг. назвою «Люмінал» («Luminal») представила седатив., снодійний засіб фенобарбітал — ін. похідна барбітур. к-ти, 1916 — пентобарбітон. 1923 Х. Шонле (14.05.1892 — 24.02.1947; США) з компанії «Ліллі» («Lilly») синтезував амілобарбітон (Амітал). 1928 амілобарбітон уперше використали як внутрішньовенний анестетик. 1934 Е. Г. Волвілер (22.08.1893 — 03.10.1992) і Д. Л. Таберн (27.01.1900 — 31.12.1974; обидва — США) покращили ліпофільність Б., синтезувавши тіобарбітурати — тіопентал натрію (пентотал). 1936 доктор Д. С. Лунді (06.07.1894 — 26.04.1973; США) застосував пентотал натрію для неінгаляц. *наркозу*. Під час *Другої світової війни* Б. використовували для допомоги солдатам справлятися з бойов. умовами (через призначення висок. доз зростала *залежність*). У 1950-х визнано поведінкові розлади та виникнення фіз. залежності від прийому Б., їх внесли до списку контрольованих препаратів. Для регулювання *психотропних засобів* (амфетамінів, Б. та ін. синтет. речовин) і запобігання їх. незаконному обігу 1971 у м. *Відні* підписано Конвенцію про психотропні речовини (набула чинності 16.08.1976), до якої станом на 2008 приєдналися 183 д-ви. У *Нідерландах* «Закон про опіум» класифікує всі Б. як ліки зі Списку II (речовини, що мають вел. адитив. потенціал і зловживання якими широко поширене; водночас мають властивості, що дозволяють використовувати їх у терапевт. цілях), за винятком секобарбіталу [його включено до Списку I (речовини, що мають галюцинаторні властивості, дозволені до застосування в наук. та обмежено мед. цілях)]. 1970 у США видано «Закон про контрольовані речовини», відповідно до якого регулюється *виробництво*, *імпорт*, зберігання, використання та розповсюдження певн. речовин. Більшість Б. класифіковано як контрольовані речовини. Барбітурова к-та має кислотні влас-

Барбітал. Структурна формула барбіталу

тивості завдяки рухливості атомів *гідрогену* метиленової та імідної груп. Для барбітур. к-ти характерні два види *таутомерії*: кето-енольна, зумовлена рухливістю гідрогену метилен. групи; лактам-лактимна, зумовлена рухливістю гідрогену імідної групи. Здатність до лактам-лактимної таутомерії визначає наявність Б. двох типів: у кислот. (лактам.) формі — слаборозчинні у *воді*; у сольовій (лактим.) — водорозчинні. Препарати кислот. (лактам.) форми переводять у сольову (лактим.) додаванням еквівалент. кількості натрій гідроксиду. Барбітурова к-та — кристал. речовина, т-ра *плавлення* — 245 °С (розкладання), розчинна в гарячій, погано розчинна в холод. воді. Б. — білі кристал. речовини, або біла піноподіб. маса (гексенал), або суха пориста маса жовтуват. кольору зі своєрід. запахом (тіопентанал-натрій), гіркі на смак. У кислот. формі Б. практично нерозчинні або малорозчин. у воді, розчинні або важкорозчин. у *спирті етиловому* та ін. органічних *розчинниках*, легкорозчинні в розчинах *лугів*. У сольовій формі Б. гігроскопічні, розчинні або легкорозчин. у воді та спирті, практично нерозчин. в ефірі. Барбітурова к-та в 5–6 разів сильніша за *оцтову кислоту*, тоді як внаслідок лактам-лактимної таутомерії Б. є слабкими *кислотами* або *солями* слабк. кислот. 5-монозаміщені барбітур. к-ти — також досить сильні к-ти (напр., 5-етилбарбітурова к-та), а 5,5-дизаміщені (напр, 5,5-діетилбарбітурова к-та) — дуже слабкі к-ти, слабші за карбонатну. Кислі властивості Б. дозволяють отримувати сольові форми, які, на відміну від кислот. форм, розчинні у *воді*. Б. як циклічні уреїди здатні до гідролітич. розщеплення в різн. умовах. У м'яких умовах можливий розрив амідних зв'язків у положеннях 1–2 і 1–6 з утворенням урових кислот. У жорстких умовах, напр., при *сплаві* Б. з кристал. лугом, відбувається повніша деструкція *молекули*. У синтезі похідних барбітур. к-ти можна виокремити такі етапи: отримання відповід. естеру *малонової кислоти*; введення відповід. замісників у метилен. групу; *конденсація* отриманого естеру із сечовиною в присутності натрію *алкоголяту* в *розчині* абсолют. спирту. *Ідентифікацію* Б. проводять фізико-хім. методами (*інфрачервона спектроскопія*, визначення т-ри плавлення, *хроматографія* в тонк. шарі тощо). Ідентифікують також шляхом утв. комплекс. солей із катіонами *важких металів*, реакцією утв. забарвл. продуктів під час конденсації, утв. солей дизаміщених похід. оцт. к-ти та реакціями на функціон. групи. Для кількісн. визначення препаратів кислот. (лактам.) форми використовують метод кислотно-осн. титрування. Диметилформамід використовують як протофільний розчинник, титрант — розчин натрій гідроксиду в суміші *метанолу* та *бензолу*, в якості *індикатора* — тимоловий синій. Алкаліметрію у водно-спиртовому середовищі застосовують для кислот. форм. Для кількісного визначення натрієвих солей Б. застосовують ацидиметрію у водн. середовищі, індикатор — метиловий оранжевий. Ін. методами кількіс. визначення Б. є аргентометрія (для кислот. і сольової форм) і *гравіметрія* (для кислот. форм). Фотометричні методи застосовуються під час дослідження біол. рідин. Препарати зберігають у добре закупор. склянках. Фенобарбітал і бензонал — у склянках із тем. скла в захищеному від світла місці. Гексенал і тіопентал-натрій — у скл. флаконах по 0,5–1,0 г, герметично закритих гум. пробками, обтиснутими алюмін. ковпачками, в сухому, прохолодному, захищ. від світла місці. До гексеналу як стабілізатор додають 0,05–0,25 % натрію гідроксиду; тіопентал-натрію — 5–6 % натрію карбонату. Натрієві солі деяких Б. (гексенал, тіопентал натрію), виробляють у гермет. *ампулах* із додаванням стабілізаторів. Б. підсилюють дію *гамма-аміномасляної кислоти* — осн. гальмівного *медіатора* ЦНС. Виявляють периферійні ефекти: пригнічення *міокарда*, функції шлунково-кишк. тракту, зниження активності *вегетативної нервової системи*, розвиток слабкості скелет. мускулатури. Вживання у вел. дозах викликає побіч. реакції: *головний біль*, *блювоту*, затьмареність *свідомості*, слабкість, порушення *координації* рухів. Летальна доза становить прибл. 10 разових лікув. доз кожного з препаратів або їх. сумішей. Передозування може призвести до *коми* і навіть смерті внаслідок сильн. пригнічення центр. нервової та *дихальної систем*. Лікування при гостр. *отруєннях* проводять на заг. принципах. У разі тривал. прийому виникає *звикання* до Б. Наразі отримано понад 2500 *сполук* похідних барбітур. кислоти, які мають фармакологічно актив. властивості. Б. застосовуються в мед. практиці як *снодійні*, *седативні*, *протисудомні лікарські засоби*. Похідні барбітур. кислоти (барбітал натрій, фенобарбітал, етамінал-натрій) є снодійно-седатив. засобами. За тривалістю дії снодійні препарати Б. поділяються на три категорії: тривалої дії (діють через 1 год., тривалість дії 8–12 год.) — фенобарбітал (люмінал), барбітал (веронал), барбітал-натрій (меднал); серед. тривалості (діють через 45–60 хв., тривалість дії 6–8 год.) — етамітал-натрій (барбаміл), циклобарбітал; короткої тривалості (діють через 10–15 хв., тривалість дії 4–6 год.) — гексобарбітал, етамінал-натрій (нембутал). Б. (гексенал і тіопентал натрію) використовують для неінгаляційного (ін'єкц.) наркозу. Тіопентал і гексенал пригнічують вищі відділи *головного мозку* (однак при вел. концентраціях можуть блокувати центри продовгуватого мозку і зупиняти *дихання*). Тіопентал використовують для *індукції фізіологічної* знеболюваної дії фторотану — після внутрішньовен. *ін'єкції* пацієнт засинає через 15 сек. Б. для ін'єкц. наркозу часто комбінують з інгаляційними, це зумовлено використанням більш низьких доз обох компонентів. Як ін'єкц. знеболюючі засоби Б. мають ряд переваг: на перш. стадії наркозу вони надають заспокійл. дію, позбавляють пацієнтів від тривоги та зменшують можливість анестезуючого шоку. Основним недоліком ін'єкц. анестетиків є складність контролю глибини та тривалості наркозу. Б. також використовують при таких захворюваннях, як *рак*, *психоневрологія* та травмат. захворювання. Б. входять до складу комбінов. препаратів (тардил, беласпон, вародон, бромітал, андипал, дипасалін, камфатал, корвалол та валокордин). Протипоказання — підвищ. *чутливість* до діюч. речовин або до будь-якого ін. компонента лікар. засобу, виражені порушення функції *печінки* та/або *нирок*, гостра печінк. порфірія, тяжка *серцева недостатність*, гостр. *інфаркт міокарда*, виражена *гіпотензія артеріальна*, *діабет цукровий*, *міастенія*, респіратор. захворювання із *задишкою* та/або обструктивним синдромом, *депресія* та депрес. розлади зі схильністю хворого до *суїцидальної поведінки*, *алкоголізм*, наркотична і меди-

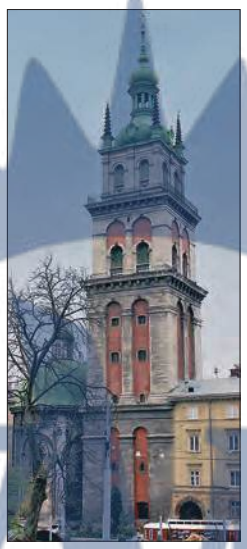
каментозна залежність (у тому числі в *анамнезі*), період *вагітності* та годування груддю.

Літ.: Coupey S. M. Barbiturates // Pediatrics in Review. 1997. № 18 (8); Туркевич М. М., Владзімірська О. В., Лесик Р. Б. Фармацевтична хімія. Вінниця, 2003; Мороз А. С., Луцевич Д. Д., Яворська Л. П. Медична хімія. 2-ге вид. Вінниця, 2008; Gudzenko L. V., Pantaler R. P., Blank A. B. Fast Method for Detection and Quatitative Determination of Barbituric Acid Derivatives // Farmatsevtychnyi Zhurnal. 2008. № 4; Чекман І. С., Горчакова Н. О., Туманов В. А. та ін. Фармакологія. 4-те вид. Вінниця, 2017.

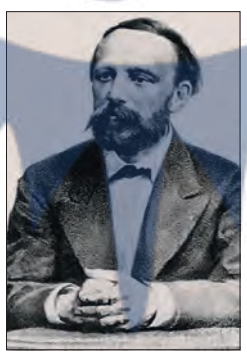
Барбо́н, Петро́ (італ. Barbone, Pietro; di Barbona, Pietro; поч. 16 ст., м. Барбона поблизу м. Падуї, тепер регіон Венето, Італія — 1588, м. Львів, тепер Україна) — архітектор, автор низки споруд ренесансної стилістики в м. *Львові*. У сер. 16 ст. переїхав на пост. мешкання до м. Львова. Працював буд. підрядником та архітектором, без вступу до Львів. ремісн. цеху будівничих. Відомі його роботи з кін. 1560-х, зокрема надбудова стар. дзвіниці *Успенської церкви у Львові*, яка зруйнувалася 1570, що стало предметом суд. розгляду. Працював на замовлення львів. купців К. Корнякта (1520–1603) і Т. Альберті (дата народження невідома — 1589). Виконував буд. роботи в ансамблі *Вірменського собору у Львові*, а також на замовлення львів. старости М. Гербурта (1544–1602) у м. *Добромилі* та Фельштині (тепер с. Скелівка; обидва — Львів. обл.). З 1570-х працював зі своїм учнем П. *Римлянином*, який, згідно із заповітом, завершував буд-во об'єктів після смерті архітектора. Б. став першим архітектором з *Італії*, який працював у м. Львові в стилістиці пізнього італ. *ренесансу*, і чиї твори збереглися й визначили переважно ренесансну стилістику забудови іст. центру міста разом із *площею Ринок у Львові*. Автор як сакрал. споруд (*дзвіниць*), так і житл. будівель, зокрема «італійського дворика» в будинку К. Корнякта (Королів. кам'яниці) на пл. Ринок, 6. Основою архіт. мови Б. був *ордер архітектурний* у пізньоренесанс. трактуванні. Для вирішення фасадів використовував *руст*, *аркади* й орнам. *різьблення* на білому камені; для вирішення внутр. дворів — багатоярусні аркадні *галереї тосканського ордера*. Проєктуючи дзвіницю в м. Львові, орієнтувався на архіт. форми церк. дзвіниць, характерні для м. *Венеції*. У м. Львові за влас. проєктами Б. спорудив: горіш. поверх стар. дзвіниці Успен. церкви, 1560-ті (не збережено); дзвіницю Успен. церкви (вежа Корнякта), 1572–1578, із П. Римлянином; будинок К. Корнякта (Королів. кам'яниця) на пл. Ринок, 6, 1580, із П. Римлянином; будинок Т. Альберті (Чорна кам'яниця) на пл. Ринок, 4, 1586–1589, завершив П. Римлянин; міський *колодязь* на пл. Ринок, 1588–1589, завершив П. Римлянин (не збережено). Б. був одним із перших італ. архітекторів, які визначили засади ренесанс. стилістики в архітектурі м. Львова і Зх. України остан. третини 16 — 1-ї третини 17 ст. Вплинув на творчість арх. П. Римлянина та А. *Прихильного*.

Літ.: Вуйцик В. С. Вибрані праці // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». 2004. № 14; Архітектура Львова: Час і стилі. XIII–XXI ст. Львів, 2008.

В. В. Вечерський

Барбон Петро. Дзвіниця Успенської церкви в м. Львові (вежа Корнякта)

Барбот де Марні Микола Павлович

Барбо́т де Марні́, Мико́ла Па́влович (12.02.1829, тепер Пермський край, Росія — 16.04.1877, м. Відень, тепер Австрія; похований у м. Санкт-Петербурзі, тепер Росія) — геолог, гірничий інженер, керівник низки геологічних експедицій на території України. Нар. у сім'ї вихідця з Франції, гірнич. офіцера. 1852 закінчив *Корпус гірничих інженерів* із відзнакою. Здобув звання інженера-лейтенанта. Геологічну дослідн. діяльність розпочав у Тульській губ. під керівництвом Х. Пандера (1794–1865). У 1853 переведений на Урал, де взяв участь у геол. експедиції, очолюваній геологом Е. К. фон Гофманом та палеонтологом М. Грюневальдом (1827–1873; тепер Естонія). Захід мав на меті геол. зйомку казенних гірнич. округів. 1860–1862 керував масштаб. експедицією басейном р. Манич. За геолого-геогностичне (див. *Геогнозія*) вивчення Калмиц. степу був нагороджений зол. медаллю Рос. геогр. т-ва. 1862 вивчав геол. явища та збирав дані про геол. музеї в Бельгії, Німеччині та Франції. Після повернення отримав посаду викладача геології та геогнозії в Санкт-Петербурз. гірнич. ін-ті (тепер ун-т). 1866 здобув звання професора. 1864 провів дослідження геол. будови Вологод. та Перм. губ. 1865 здійснював геол. дослідження Галичини [див. *Галичина (історична область)*], *Волині* та *Поділля*. Виконав перший наук. геол. опис залізних руд *Криворізького залізорудного басейну*. 1869 опублікував «Геологічний нарис Херсонської губернії». 1874 склав наук. опис Закасп. краю (тепер тер. *Туркменістану*, частини *Казахстану* та *Узбекистану*).

Пр.: Путевые заметки по Тульской губернии // Библиотека для чтения. 1853. Т. 118; Геогностический очерк некоторых замечательных золотоносных россыпей хребта Уральского // Горный журн. 1857. Кн. 6; О минералах, встречающихся в Турьинских медных рудниках на Урале // Горный журн. 1857. Кн. 5; Геологические исследования в губерниях Волынской и Подольской в 1865 году // Горный журн. 1867. Кн. 6; Отчет о поездке в Галицию, Волынь и Подолию в 1865 году // Сборник, изданный С.-Петербургским минералогическим обществом в память совершившегося пятидесятилетия его существования. Санкт-Петербург, 1867; Геогностическое путешествие в северные губернии Европейской России. Санкт-Петербург, 1868; Геологический очерк Херсонской губернии. Санкт-Петербург, 1869; Месторождение лабрадора на Украине // Записки Санкт-Петербургского минералогического об-ва. 1869. Ч. 4; Барбот-де-Марни Н. П. Геологические исследования от Курска через Харьков до Таганрога // Горный журн. 1870. Кн. 11; О геологических картах Киевской губернии и города Киева, составленных проф. К. М. Феофилактовым и представленных им на конкурс для соискания премии Санкт-Петербургского минералогического общества по геологии // Записки Санкт-Петербургского минералогического об-ва. 1877. Ч. 12; Через Мангышлак и Усть-Урт в Туркестан. Дневник геологического путешествия. Санкт-Петербург, 1889.

Літ.: Памяти Н. П. Барбот-де-Марни. Некролог // Горный журн. 1877. Т. 2; Феофилактов К. М. Барбот-де-Марни Н. П. // Записки Киев. об-ва естествоиспытателей. 1877. Т. 5. Вып. 2; Poggendorff J. C. Barbot-de-Marni N. P. // Biographisch-Literarisches Handwörterbuch : in 8 bd. Leipzig, 1898. Bd. 3; Гайко Г. І., Білецький В. С. Історія гірництва. Київ; Алчевськ, 2013.

В. С. Білецький

Барботе́р (франц. barboteur, від barboter — чалапати по багнюці, борсатися у воді, з bourbe — бруд, мул) — див. у ст. *Барботування*.

Барботува́ння (франц. barbotage, первісно — ляскання по воді, від barboter — чалапати по

Архівна версія на сайті https://vue.gov.ua

багнюці, борсатися у воді, з bourbe — бруд, мул) — продавлювання (пропускання) газу через шар рідини. Застосовують для паров. нагрівання рідини, перемішування агрес. рідин і абразив. *пульп*, пиловловлення. Б. також супроводжує процеси *абсорбції, флотації, ректифікації, флокуляції*. Під час ректифікації та абсорбції Б. відбувається на тарілках т. з. барботажних колон. У процесі утв. розвинена міжфазна поверхня на стику рідини й газу, що сприяє інтенсифікації тепло- і масообмінних процесів, а також повнішій хім. взаємодії. Проштовхування газу крізь товщу рідини застосовують також для гомогенізації гідросумішей і *суспензій*. Б. повітрям використовують за мембран. дистиляції для зменшення впливу температур. поляризації. Для пропускання крізь шар рідини бульбашок газу або пари застосовують спец. пристрій — барботер. У ньому газові часточки диспергуються зануреними в рідину конструкт. елементами — перфоров. трубами чи чашами, ковпачками тощо.

Літ.: Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Вашкурак Ю. З., Онисик С. Б. Дослідження методу утворення паро-газових сумішей за допомогою барботування // Вісник Нац. ун-ту «Львів. політех.». 2011. № 712.

В. С. Білецький

Барбу́єві (Barbeuiaceae) — родина дводольних *покритонасінних* рослин порядку *гвоздикоцвітих*. Родина включає 1 рід барбуя (*Barbeuia*) та 1 вид барбуя мадагаскарська (*Barbeuia madagascariensis*) — *ендемік* о. *Мадагаскар*. Деревоподібна ліана. *Листки* розташовані почергово, еліпт., цілокраї; *черешки* зі зчленуванням біля основи. *Квітки* зібрані у *суцвіття* — пазушні щитки, двостат., актиноморфні, мають 5 *пелюсток*, 30–100 *тичинок*. *Чашолистків* 5, округлі, увігнуті. *Зав'язь* двогнізда, з 2 зросл. *плодолистиків*. *Плід* — двокамер. коробочка; насінини частково вкриті м'ясист. арилусом. На о. Мадагаскар зростають у волог. або напівволог. лісах (до вис. 1 499 м над рів. м), де відомо бл. 10 *популяцій* виду. Великі деревоподіб. ліани барбуї мадагаскарської чорніють унаслідок підсихання.

Літ.: Carlquist S. Wood Anatomy, Stem Anatomy, and Cambial Activity of Barbeuia (Caryophyllales) // IAWA Journal. 1999. № 20 (4); Hernandez-Ledesma P., Berendsohn W., Borsch T. et al. A Taxonomic Backbone for the Global Synthesis of Species Diversity in the Angiosperm Order Caryophyllales // Willdenowia. 2015. Vol. 45. Is. 3; Byng J. W., Chase M. W., Maarten J. M. et al. An Update of the Angiosperm Phylogeny Group Classification for the Orders and Families of Flowering Plants: APG IV // Botanical Journal of the Linnean Society. 2016. Vol. 181. Is. 1.

С. Л. Жигалова

Ба́рбус — див. *Кропові*.

Барбю́с, Адріе́н Гюста́в Анрі́ (франц. Barbusse, Adrien Gustave Henri; 17.05.1873, м. Аньєр, тепер Аньєр-сюр-Сен, регіон Іль-де-Франс, Франція — 30.08.1935, м. Москва, тепер Росія; похов. у м. Парижі, Франція) — письменник і громадський діяч. Писав франц. мовою. Нар. у сім'ї журналіста. Навчався 1883–1889 у колежі Роллен (м. Париж), де його вчителями були С. *Малларме* і А. *Бергсон*. Потім зайнявся журналістикою. Закінчив філол. ф-т *Паризького університету*, захистив там дис. з філософії (1894). У 1892 взяв участь у поет. конкурсі газети «Еко де Парі» («L'Écho de Paris»). Перші збірки віршів «Таємниця Адама» («Le Mystère d'Adam»; 1894), «Плакальниці» («Pleureuses»; 1895) привернули увагу поціновувачів «чистої поезії». Перелом у житті та творчості стався в роки *Першої світової війни*, у якій добровільно взяв участь як солдат, згодом лейтенант. У повоєн. роки розгорнув антимілітарист. діяльність. 1919 заснував міжнар. об'єднання письменників «Кларте» («Світло»), 1920 — журнал під тією ж назвою. Був членом Франц. компартії (з 1923). Один із організаторів створення міжнар. орг-ції «Друзі СРСР» (1927). Був літ. директором газети «Юманіте» («L'Humanité»; 1926–1929), одним із директорів журналу «Коммюн» («Commune»; 1933–1939). У 1828 засн. журнал «Монд» («Monde»). Ініціатор проведення Світ. антивоєн. конгресу (1932, м. Амстердам), Європ. конгресу проти фашизму (1933, м. Париж). Вірші Б. близькі до творів символістів і поетів групи «Парнас». Надалі у творчості Б. відбувалася еволюція у бік *натуралізму*. Роман «Благаючі» («Les Suppliants»; 1903) пройнятий песиміст. настроями. Роман «Пекло» («L'Enfer»; 1908) — соц. фреска, за манерою схожа на романи Е. *Золі*. У романах «Вогонь» («Le Feu»; 1916, Гонкур. премія), «Ясність» («Clarté»; 1919) засудив війну, зобразив її жахи. 1920 вийшла збірка публіцист. статей Б. «Слово бійця» («Paroles d'un combattant»), 1921 — «З ножем у зубах» («Le Couteau entre les dents»). Твори 1920–1930-х присвячені сусп. проблематиці: роман «Ланки» («Les Enchaînements»; 1925), збірки повістей, оповідань, нарисів «Сила» («Force»; 1926), «Кати» («Les Bourreaux»; 1926), біогр. твори «Золя» («Zola»; 1932), «Сталін» («Staline»; 1935) та ін. 1927, 1928–1929, 1932, 1933, 1934, 1935 приїздив до СРСР. Відвідував також Україну: 1927 — дит. колонію ім. М. Горького під м. *Харковом*, 1928 — піонер. табір «Артек», 1929 — м. *Одесу*. Виголосив промову на відкритті *Дніпрогесу* (1932). У публіцист. книзі «Росія» («Russie»; 1930) дав високу оцінку фільмові О. *Довженка* «Арсенал». Укр. мовою твори Б. переклали М. Терещенко, Е. Ржевуцька, Н. Андріанова, С. Шевель, В. Свідзинський та ін. За новелою Б. «Ніжність» композитор В. *Губаренко* написав монооперу «Ніжність (Листи кохання)» (1971), яку виконувала, зокрема, Є. *Мірошниченко*.

Барбюс Адріен Гюстав Анрі

Тв.: Le Feu. Paris, 2016; Œuvres. [W. p.], 2016; Укр. переклад. — Справжні історії. Харків, 1928; Жан-плаксій і Жан-сміхотун. Харків, 1930; Вибране. Київ, 1953; Кривава нафта. Київ, 1960; Вогонь. Київ, 1974; Шкільний учитель // Репертуарний збірник. Київ, 1985.

Літ.: Савченко С. В. «Вогонь» Барбюса // З історії зарубіжної літератури. Київ, 1975; Пащенко В. І. Анрі Барбюс: життя і творчість. Київ, 1980; Relinger J. Henri Barbusse écrivain combattant. Paris, 1994; Baudorre Ph. Barbusse, Le Pourfendeur de la Grande Guerre. Paris, 1995. Гуменний М. Х. Антивоєнний роман А. Барбюса, Е. Ремарка й О. Гончара: специфіка формотворчого аспекту // Наук. вісник Микол. держ. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. Сер.: Філол. науки. 2015. № 2.

Барвінкі́вський райо́н — див. *Ізюмський район*.

Барві́нкова пі́сня — див. у ст. *Барвінковий обряд*.

Барві́нкове — місто, адм. ц. Барвінків. тер. громади *Ізюмського району Харківської області* України. Розташовано на Пд. Сх. області, у до-

Онлайн версія енциклопедії
http://vue.gov.ua

лині р. Сухого Торця (притока р. *Казенного Торця*). Відстань до м. *Харкова* — бл. 170 км. Тер. — 22,1 км². Заселено здавна, про що свідчать кургани *царських скіфів* та печенізькі *баби кам'яні*. За переказами, поселення заснували козаки на чолі з отаманом І. Барвінком (бл. 1620–1668) у 2-й пол. 17 ст. Згодом було утв. *слободу* Барвінкова Стінка (перша згадка належить до 1653; за умов. назвою берега річки — «пристін»), знищену після *Полтавської битви* 1709. Поселення поступово відновлювали. Пізніше у 18 ст. — центр однойм. *паланки*. З 1775 Б. входило до *Азовської губернії*, від 1802 — до *Катеринославської губернії*, від 1835 — до *Харківської губернії*. Після *селянської реформи 1861* — волос. центр в Ізюм. пов. Харків. губ. *Радянську владу* остаточно встановлено 1919. Упродовж 1923–1962, з 1965 — центр Барвінків. р-ну. Статус міста має від 1938. За *Другої світової війни* окуповано, остаточно звільнено 1943. Було проведено *Барвінково-Лозовську операцію 1942* та *Ізюмсько-Барвінківську операцію 1943*. Постановою *Верховної Ради України* від 2012 збільшено тер. Б. 1991–2020 — адм. ц. Барвінків. р-ну (тепер ліквідовано) Харків. обл. України. 2020 затв. адм. ц. Барвінків. тер. громади. Після поч. повномасштаб. вторгнення Росії в Україну 24.02.2022

Барвінкове. Прапор

Барвінкове. Герб

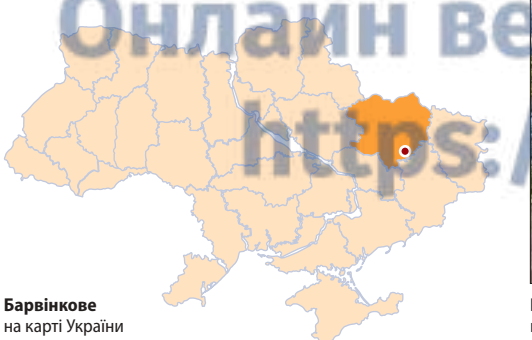

Барвінкове. Річка Сухий Торець

(див. *Російсько-українська війна*) почалися обстріли міста, зокрема касет. *боєприпасами*, унаслідок чого Б. зазнало знач. руйнувань. Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 8 110 осіб, густота — бл. 367 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами (2001, перепис): українці (91 %), росіяни (7 %), цигани (0,9 %) та ін. Укр. мову вважали рідною 91,3 % осіб, рос. — 7,4 %, ромську — 0,73 % тощо. Нас. зменшується, 2001 становило 12,7 тис. осіб. Клімат помірно континентальний. Серед. т-ра січня — –6,5 °С, липня — +21,8 °С. Середньоріч. кількість опадів — бл. 500 мм, найбільше навесні та влітку. Є осучас. млин із вир-ва борошна, комбінат хлібопродуктів, підприємства, що займаються буд-вом, ремонтом і тех. обслуговуванням машин і устаткування. Розвинено гуртову й роздрібну торгівлю. Діяли заклади громад. харчування, готель, від-ня пошти, банків. Наявна однойм. залізн. станція. Через Б. проходять тер. автом. дороги. Організовано автобус. маршрути, зокрема до м. Харкова. Працювали 4 заклади дошкільної освіти й 4 заклади серед. освіти, профес. агр. ліцей, а також ДЮСШ, будинок творчості для дітей та юнацтва, шк. мист-в. Діють міська б-ка, будинок культури, краєзнав. музей (засн. 1936). Серед пам'яток архітектури — церква Успіння Пресвятої Богородиці (1884) і приміщення аптеки (19 ст.), збудоване за кошт письменника Г. *Данилевського*. Найпопулярніші види спорту: футбол, баскетбол, карате, важка атлетика. Є стадіон і спорт. майданчики. Тут нар. спортсменка І. *Деха*; деякий час мешкали держ. діяч М. О. *Скрипник* та ін.

Літ.: Калашник А. М., Касьянов В. П. Барвінкове // Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1967. Т. 21: Харківська область; Горлач Ф. С., Касьянов В. П. Барвінкове. Історико-краєзнавчий нарис. Харків, 1970; Карпов М. Г. Барвінківський зошит. Харків, 1971; Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии : в 2 т. Харьков, 2011; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2021 року. Київ, 2021.

Ю. О. Коловрат-Бутенко

Барвінкове
на карті України

Барвінкове. Пам'ятник козаку Івану Барвінку

Барві́нковий обря́д — елемент українського традиційного весільного обрядового комплексу. Здавна українці вважали *барвінок* рослиною-символом. У *Давній Русі* традиційно символізував віру у свої сили, усеперемож. природу і дівочу красу. Збирання барвінку перед *весіллям*, коли з нього плели *вінки* на стіну чи стелю, на голову княгині — молодої, було *ритуалом*. *Дружки* з дівчатами йшли в город, де спеціально вирощували барвінок, чи в сад або до грабово-буков. лісу, де були барвінк. місця, зістригали листя, співаючи пісні. Барвінком прикрашали *короваї* на весіллях, з вірою, що *шлюб* буде міцний. Про барвінок співали на весіллях. Б. о. характерний здебільшого для зх. регіонів України: *Закарпаття*, *Карпат*, Подністров'я. За значенням і *символікою* зближається з коровайним (див. *Коровай*) обрядом, характерним для переваж. більшості областей. Охоплює низку обрядодій, пов'яз. із виготовленням барвінк. вінків для наречених, *бутоньєрок* для *дружок* і дружб, а також невел. букетиків («косиць») із барвінку для гостей. Відбувається в передвесіл. дні (найчастіше — у понеділок, вівторок, четвер чи суботу) одночасно в домівках нареченої за участі весільн. гостей кожної зі сторін. Структура обряду включає кілька етапів: запросини на *вінкоплетини* гостей — учасників обряду, ритуал. санкціонування обрядодій («благословення»), збирання барвінку, пришивання вінків, частування. Уся *церемонія* супроводжується магіч. текстами, обряд. піснями та багатою ритуал. атрибутикою (весільні хліби, персні нареченої чи нареченого, *хустка*, *рушник*, монети, ніж, нова голка, свячена вода, *мед*, горілка, гроші, зерно вівса чи пшениці тощо). На весіллі виконували цикл пісень, які наз. барвінковими, що

Онлайн версія доступна на https://ue.

супроводжували обряд. дії, пов'яз. із приготуванням барвінку для «весільного *гільця*» та «весільної шабельки». У селах Запруття (див. *Прут*), ближчих до *Гуцульщини*, у барвінк. піснях обов'язковим був поч. рядок: «Лежь или берви бервінковії» або «Ба й лежі берви бервінковіє». Ці «бервінкові» пісні мали кілька *мелодій* і вірш. розмірів. Поєднання дворівн. *символіки* — хрещат. барвінку (перехід від одного стану життя до ін., невмирущість, життєва сила, молодість, перше кохання, чистий шлюб тощо) і вінка (сонце, вічний коловорот життя, нескінченність роду, доля тощо) та вербально-акціонал. супровід сприяють забезпеченню молодим охорони від злих сил та щасливої подруж. долі, а залучення широкого кола осіб має на меті санкціонування шлюбу громадою. Важливу роль відіграє вікова *градація* учасників різних обрядодій церемонії.

Барвінковий обряд

Так, на запросини на вінкоплетини йдуть молода з дружкою чи молодий із дружбою. У лісі (архаїчніший варіант) чи на *обійстях* добропоряд. господарів (сучасніший варіант) натщесерце перші три галузки барвінку найчастіше зрізає 6–12-річн. хлопчик; збирають барвінок дружки молодої. Пришивання шлюб. вінків у домі молодої чи молодого виконують жінки, які живуть у першому шлюбі та мають гармонійні сімейні взаємини. Важливу роль відіграють мати нареченої та нареченого, хрещена мати (див. у ст. *Хрещені батьки*), староста. Упродовж усього обряду дотримуються низки заборон: не брати барвінок в обійсті вдовиці чи вдівця, не різати «мертвий» барвінок (який використовують у похорон. обрядах), не переходити через воду дорогою додому зі зріз. барвінком, не залучати вдовиць до шиття вінків тощо). Нашивають барвінок на суціл. нитку без вузликів, вкладаючи зубчик *часнику*, монети, галузки вівса та інші обереги. Готовий вінок оздоблюють (листки барвінку змащують медом, щоб позолотити сухозліткою; пришивають намистини, штучні квіти тощо). Обов'язковою умовою для забезпечення майб. щаслив. шлюбу є використання всіх зібран. галузок барвінку. Вінки урочисто покладають на голови наречених. Б. о. характеризується високим рівнем *варіативності* (часом навіть у межах сусід. сіл), що свідчить про архаїчність. Виконується лише для тих, хто бере шлюб уперше. У деяких селах обряди, пов'яз. зі збиранням барвінку, плетенням і пришиванням шлюб. вінків, побутували ще в остан. десятиліття 20 ст. В ін. — давні *традиції* поступово вийшли з живого побутування, самороб. барвінк. вироби поступилися місцем сучас. весільн. *атрибутам* (фата, нагруд. букети) пром. вир-ва.

Барвінкові (*Apocynaceae*). Барвінок малий (*Vinca minor*).

Літ.: Гнатюк В. Бойківське весілє в Мшанци (Старосамбірського повіта) // Матеріали до українсько-руської етнології : в 22 т. Львів, 1908. Т. 10; Кміт Ю. Бойківське весілє в Гвіздци (Турчанського повіта) // Матеріали до українсько-руської етнології : в 22 т. Львів, 1908. Т. 10; Шевчук Т. М. «Не Раз Барвінком Зацвіте...» // Культ. слова. 1982. Вип. 23; Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні. Київ, 1988; Болібрух Л. Барвінковий обряд у весільній обрядовості Богородчанщини (За етнографічними матеріалами експедиції 2008 р.) // Народознав. зошити. 2008. № 3–4; Від Зеленої неділі до Пилипівки. Звичаї, традиції, пісні, роботи літньо-осіннього циклу, які записав упродовж 1974–2009 років Микола Савчук у селі Великому Ключеві Коломийського району Івано-Франківської області. Коломия, 2012; Леньо Т. Бойківсько-закарпатський барвінковий обряд середини XX століття (за матеріалами експедицій) // Нар. творчість та етнол. 2013. № 1; Барвінок // Енциклопедичний словник символів культури України / За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, В. В. Куйбіди. 5-те вид. Корсунь-Шевченківський, 2015; Пастух Н, Гузій Р. Із бойківських весільних традицій: барвінкові обряди на Старосамбірщині // Народознавчі зошити. 2017. № 3 (135).

О. В. Наумовська

Барві́нкові (Apocynaceae) — родина квіткових рослин порядку *тирличецвітих*. Космополітна [див. *Космополіти (біологія)*] род. Б. в сучас. розумінні — одна з найчисел. за кількістю видів із 5 родин порядку тирличецвітих. На підставі сучас. молек.-філоген. досліджень у складі Б. розглядають 5 підродин, 395 родів, бл. 5 100 видів. У *флорі України* Представлені 2 підродинами, 7 родами, 24 видами. У троп. і субтроп. зонах представники Б. — це *дерева*, *кущі*, *ліани*, у помір. широтах — перев. трав'яні *багаторічники*. *Листки* прості, супротивні або кільчасті, цілісні (часто містять молоч. сік), іноді шкірясті, вічнозелені. *Квітки* двостатеві, радіально-симетричні, 5-членні, зібрані в китицеподіб. *суцвіття*. *Чашечка* 5-роздільна, залишається при плодах. *Віночок* з 5-роздільним, до розпускання скрученим, відгином і видовж. трубочкою. *Андроцей* складається з 5 *тичинок*, *тичинкові нитки* зрослі з трубкою віночка. *Пиляки* часто з відростком. *Гінецей* з 2 маточок, зрослих стовпчиками або *зав'язями*. Зав'язь верх. або напівнижня, з 2–5 *нектарниками* в основі. *Плід* — *кістянка*, *ягода*, багатолистянка (див. *Листянка*), *коробочка* або *стручок*. *Насінина* іноді з пучечком волосків на верхівці. Види род. Б. запилюють переважно *комахи* (див. *Ентомофілія*; *Комахозапилення*), зрідка *птахи* (див. *Орнітогамія*). Б. поширені на всіх континентах, крім *Антарктиди*, поляр. і приполяр. зон. Центри вид. різноманіття родини — в *Африці* та *Південній Америці*. В *Європі* найпошир. серед Б. є види родів *барвінок* і *ластовень*, у *Середземномор'ї* — *олеандр*. Кендир венеційський (*Trachomitum venetum*) — вид род. Б. занесений до *Червоної книги України*. Наявність спектра біологічно актив. речовин у складі рослин зумовила використання у медицині. З барвінку рожев. отримують *алкалоїди* вінкристин і вінбластин (незамінні у лікуванні *лімфом* у дітей). З рослин ін. видів род. Б. одержують *каучук*, волокно, цінну деревину, *дубильні речовини*, *барвники*, *ефірні олії*. Плоди й квітки деяких видів їстівні. Серед Б. є види, які культивують як декор. рослини.

Літ.: Stearn W. T. Vinca L. // The Vinca Alkaloids: Botany, Chemistry and Pharmacology / Ed. by W. I. Taylor,

Інтернет-версія на сайті https://vue.gov.ua

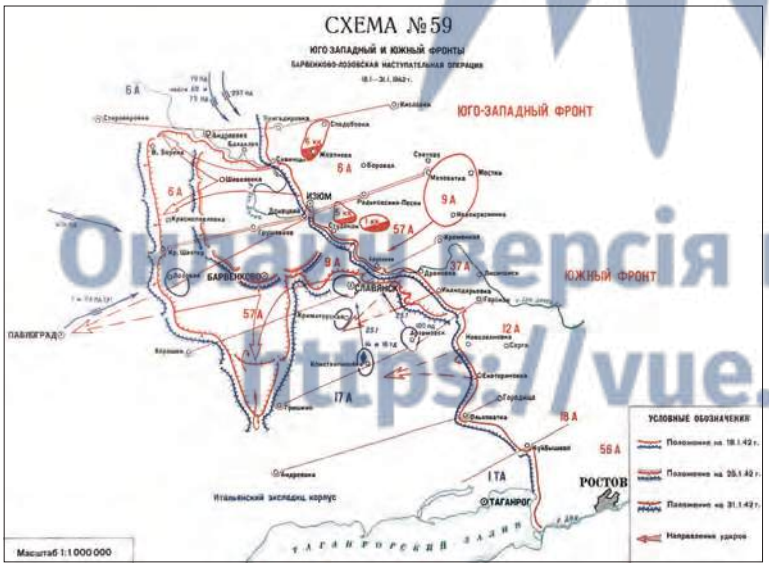
N. R. Farnsworth. New York, 1973; Takhtajan A. L. Diversity and Classification of Flowering Plants. New York, 1997; Sennblad B., Bremer B. Classification of Apocynaceae s.l. According to a New Approach Combining Linnaean and Phylogenetic Taxonomy // Systematic Biology. 2002. Vol. 51. № 3; Червона книга України. Рослинний світ / За ред. Я. П. Дідуха. Київ, 2009; Коломійчук В. П. Trachomitum venetum (L.) Woodson subsp. Sarmatiense (Woodson) Avetisjan (Apocynaceae) у Приазов'ї // Укр. бот. журн. 2013. Т. 70. № 2; Çelemli Ö. G. Insight into Palynological Characteristics of Vinca Species in Turkey and Their Taxonomic Relationship // Palynology. 2022. Vol. 46. № 1; Vrabec R., Maříková J., Ločárek M. et al. Monoterpene Indole Alkaloids from Vinca minor L. (Apocynaceae): Identification of New Structural Scaffold for Treatment of Alzheimer's Disease // Phytochemistry. 2022. Vol. 194.

Р. П. Мельник

Барвінко́во-Лозовська́ опера́ція 1942 — наступ радянських військ під час *Німецько-радянської війни 1941–1945*. Проводили 18–31.01.1942 Пд. і частина сил Пд.-Зх. *фронтів* під час заг. наступу *Червоної армії* 1941–1942 з метою знищення донбас.-таганроз. угруповання групи армій «Південь» (6-ї та 17-ї польових, 1-ї танк. армій; генерал-фельдмаршал Ф. Бок, 1880–1945; Польща — Німеччина). Після успіш. відбиття наступу нім. військ під м. *Москвою* Й. *Сталін* і Ставка Верх. Головнокомандування вирішили почати наступ на всіх ділянках фронту від м. Ленінграда (тепер м. *Санкт-Петербург*) до *Чорного моря* для досягнення рішуч. перемоги упродовж 1942. Підготовку до операції на пд. крилі рад.-нім. фронту розпочали на поч. 1942. Її мали проводити сили Пд.-Зх. та Пд. фронтів під заг. керівництвом командувача Пд.-Зх. напрямком маршала Рад. Союзу С. Тимошенка (1895–1970; тепер Росія). Скориставшись відсутністю суціл. оборони противника поблизу міст *Балаклії*, *Лозової* та *Барвінкового*, планували спіл. ударом двох фронтів прорвати оборону між містами *Балаклією* та Артемівськом, вийти в тил донбас.-таганроз. нім. угруповання, відтіснити його до узбережжя *Азовського моря* та знищити. Силами лів. крила Пд.-Зх. фронту (ген.-лейтенант Ф. Костенко, 1896–1942; тепер Україна) планували завдати удару на м. *Красноград*. Від Пд.-Зх. фронту до операції були залучені 38-ма та 6-та армії, 6-й кавалер. корпус; від Пд. фронту (ген.-лейтенант Р. Малиновський, 1898; тепер Україна — 1967; тепер Росія) 57-ма, 37-ма, 12-та і 9-та армії, 1-й і 5-й кавалер. корпуси, а також осн. сили ВПС фронтів. Унаслідок наступу вдалося прорвати фронт протяжністю 100 км і просунутися на 90–100 км на Зх. і Пд. Зх., що загрожувало комунікації донбас. угруповання противника. Німецьке командування змушене було тримати тут знач. сили. Проте завдання фронтів не були повністю виконані через повільн. розвиток прориву та несвоєчас. дії з його розширення в бік флангів, недоліки в орг-ції взаємодії між фронтами й арміями, в артилер. та матер.-тех. забезпеченні операції. Втрати рад. військ — до 41 тис. осіб (безповоротні — понад 11 тис., санітарні — бл. 30 тис.), нім. — бл. 5 тис. осіб (безповоротні — бл. 1 300 осіб). Війська двох фронтів Пд.-Зх. напряму не полишили спроб наступу до кін. березня, проте прорвати нім. оборону на стратег. глибину не вдалося. Наприкін. березня через веснян. бездоріжжя наступ зупинили, відновили лише у травні.

Барвінок (*Vinca*)

Барвінково-Лозовська операція 1942. Схема операції за матеріалами Генерального штабу Червоної армії

Літ.: Савин М. В. Барвенково-Лозовская операция (18–31 января 1942 г.). Москва, 1943; Glantz D. Soviet Military Operational Art: In Pursuit of Deep Battle. London; Portland, 1991; Горєлов В. І. Барвінково-Лозівська наступальна операція 1942 року // Панченко П. П., Уткін О. І., Горєлов В. І. та ін. Україна в полум'ї війни. 1941–1944. Київ, 2005; Исаев А. Наступление маршала Шапошникова. История ВОВ, которую мы не знали. Москва, 2005; Glantz D. Colossus Reborn: The Red Army at War, 1941–1943. Lawrence, 2005; Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. Київ, 2010; Soviet Documents on the Use of War Experience : in 3 vol. / Ed. by D. M. Glantz, H. S. Orenstein. London, 2015. Vol. 2: The Winter Campaign, 1941–1942.

Р. І. Пилявець

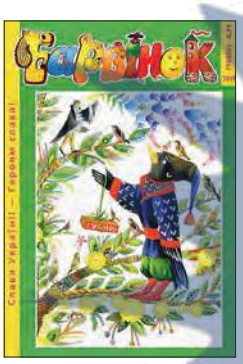
Барві́нок (*Vinca*) — рід квіткових рослин родини *барвінкових*. Рід налічує 5–7(12) *видів*. У *флорі* України представлений 3 видами: Б. малий (*Vinca minor*), Б. великий (*Vinca major*), Б. трав'яний (*Vinca herbacea*). Вічнозелені або листопад. *чагарники*, трав'яні *багаторічники* з розгалуж., повзуч. або лежачими вегетат. *пагонами*. Генеративні пагони здебільшого прямостійні, після квітування пониклі, вкорінюються у вузлах у верх. частині. *Листкорозміщення* супротивне. *Листки* прості, шир., ланцетоподіб. або овальні. *Квітки* досить вел., переважно сині, поодинокі, у пазухах листків. *Оцвітина* складна. *Чашечка* мал., глибоко 5-надрізана, лопаті вузькі, гострі, при основі або трохи вище з двома мал. зубчиками. *Віночок* зрослопелюстковий, лійкоподіб., із 5-роздільним колесоподіб. відгином, лопаті якого зігнуті вліво, з довгою циліндр. тонкою трубкою, усередині трохи розширеною. *Тичинок* 5, з товст. зігнутими тичинк. нитками, прикріпленими до сер. трубки віночка; *пиляки* короткі, розширені, прилягають до шир. *приймочки*, *нектарників* 2, округлі, зрослі з *зав'яззю*. *Маточка* з двох *плодолистків*. Зав'язь із 6–8 *насінними зачатками*. *Плід* — 2 циліндр. *листянки*. *Насіння* без чубчика, циліндричне з прямим зародком, оточене *ендоспермом*. Види роду Б. поширені в помір. широтах Пн. півкулі: в *Європі*, Пн.-Зах. *Африці*, Зах. і Центр. *Азії*. Більшість видів роду зосереджені в *Середземномор'ї*. Рослини Б. отруйні, з них отримують *алкалоїди* вінкристин

Онлайн-версія
https://vue.gov.ua

і вінбластин (незамін. в лікуванні *лімфом* у дітей). Як *лікарські рослини* види роду Б. використовують у *медицині народній* для лікування *проносу*, *кровотеч*, цинги, зубн. болю. У *гомеопатії* застосовують *есенцію* зі свіж. рослин, які збирають на поч. квітування. Види роду Б. — декор., зокрема декор.-листк., красивоквітучі рослини популярні в ландшафт. дизайні.

Літ.: Stearn W. T. Vinca L. // The Vinca Alkaloids: Botany, Chemistry and Pharmacology / Ed. by W. I. Taylor, N. R. Farnsworth. New York, 1973; Hensen K. J. Taxonomie en Nomenclatuur van het Vincasortiment // Groen. 1980. Vol. 36; Barnes P. Trial of Vinca cultivars // Garden. 1984. Vol. 109; Кархут В. В. Ліки навколо нас. 3-тє вид., випр. і допов. Київ, 1993; Ciorîță A., Zăgrean-Tuza C., Moț A. et al. The Phytochemical Analysis of Vinca L. Species Leaf Extracts is Correlated with the Antioxidant, Antibacterial, and Antitumor Effects // Molecules. 2021. № 26 (10); Mayer S., Keglevich P., Hazai L. Vinca Hybrids with Antiproliferative Effect // Medical Research Archives. 2022. № 10 (3).

Р. П. Мельник

«Барвінок»

«Барві́нок» — 1) Літературно-мистецький журнал для дітей молодшого й середнього віку; виходив у м. Києві (1945–2019) *українською мовою*. Попередня назва — «Жовтеня» (1928–1941; м. Харків). 1950–1999 дублювався рос. мовою. Ред.: В. *Дюшен*, Н. *Забіла*, О. *Іваненко*, Б. *Чалий*, А. Давидов (1938–2002), В. Моруга (1947–1989), В. Воронович (1947; усі — тепер Україна). Серед авторів були М. *Рильський*, А. *Малишко*, М. *Стельмах*, Н. Забіла, О. Іваненко, М. *Пригара*, В. Бичко (1912–1994; тепер Україна), П. *Воронько*, Д. *Павличко*, В. *Нестайко*, А. Костецький (1948–2005; тепер Україна) та ін.

2) Літературний збірник творів для дітей (1918; м. Київ) з ілюстраціями І. *Падалки* й Т. *Бойчука*. До видання ввійшли вірші «Веснянки» О. Перебенді (псевд. О. *Кониського*), «Заспів» П. *Куліша*, «Березень» А. *Казки*, оповідання «Онука» Л. *Яновської* тощо. Була надрукована ст. «Наш славний Панько Куліш (до століття роковин з дня народження)».

Літ.: Струшляк О. В. Історичні аспекти зародження і розвитку періодичних видань для дітей // Актуальні пробл. слов'ян. філол. Сер.: Лінгв. і літературознав. 2009. Вип. 21; Якубовська М. Г., Татакі О. О. Журнал «Барвінок» у контексті типології сучасних періодичних видань для дітей // Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька акад.». Сер.: Філол. 2017. Вип. 67.

Ю. І. Ковалів

Барвінок Володимир Іванович

Барві́нок, Володи́мир Іва́нович (22.06.1879, с. Охрамієвичі, тепер Корюків. р-ну Черніг. обл., Україна — 1943, м. Київ, тепер Україна) — візантолог, історик церкви та книги, бібліограф. Після здобуття домаш. освіти навчався в Черніг. дух. семінарії, яку закінчив 1901 (атестат за першим розрядом). 1905 закінчив *Київську духовну академію* зі ступенем кандидата богослов'я. 1905–1909 навчався в Санкт-Петербур. археол. ін-ті, 1908–1911 — вільнослухач Санкт-Петербур. ун-ту (тепер Санкт-Петербур. держ. ун-т). Підготував *дисертацію* на здобуття ступеня *магістра* богослов'я, який присуджено 1911 Київ. дух. академією за дослідження «Никифор Вламмід і його твори». Опублікував його як окр. *монографію*, яку 1912 відзначено почес. відгуком *Священного Синоду* й Ахматов. премією Імператор. АН. 1905–1917 працював у канцелярії обер-прокурора Свящ. Синоду (м. Санкт-Петербург), де пройшов шлях від пом. столоначальника до діловода II відділу Поміс. собору РПЦ. 1909 отримав клас. чин титуляр. радника (чин 9 кл., який давав право на особисте *дворянство*), 1911 — колез. асесора (чин 8 кл.). Одночасно викладав історію в Реал. училищі О. Гельда в м. Санкт-Петербурзі / Петрограді: 1912–1915 — поза штатом, 1915–1917 — як штат. викл. Після падіння *монархії* 1917 переїхав до м. *Києва*. 1917–1918 працював нач. Київ. софійс. дух. училища. 1918 у Мін-ві сповідань *Української Держави*: травень — липень — нач. відділу інослав. справ, липень — листопад — віцедиректор Департаменту інославія та іновірія. У червні 1918 брав участь у роботі комісії з повернення культ. цінностей з Росії в Україну на мир. перемовинах між Укр. Державою та РСФРР. Продовжив працювати в мін-ві після падіння П. *Скоропадського* наприкін. 1918 — на поч. 1919. З 1919 займався наук. роботою в установах Укр. / Всеукр. АН (УАН / ВУАН; тепер *Національна академія наук України*). Залишився в м. Києві після евакуації *Директорії УНР* й уряд. установ. Співробітник відділу охорони пам'яток церк. старовини й секції мист-в *Українського наукового товариства* (з 1918), старш. наук. співробітник Іст.-філол. відділу УАН / ВУАН (1919–1928). У 1924 — секретар ком-ту з відзначення 350-річчя друкар. справи в Україні при Археогр. комісії ВУАН. Співробітник комісії та *Всеукраїнського археологічного комітету* (ВУАК) 1924–1933. Від 1924 також працював у Всенар. б-ці України (тепер *Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського*, НБУВ) та *Українському науковому інституті книгознавства* як позаштат. працівник. 1926–1930 — член Візантол. комісії ВУАН. Секретар Софійс. комісії ВУАК (1928–1930). Брав участь у створенні та формуванні фондів Нац. б-ки Укр. Держави (тепер НБУВ). У сер. 1930-х передав власну б-ку й колекцію *стародруків* Б-ці Київ. держ. ун-ту (тепер Б-ка ім. М. Максимовича *Київського національного університету імені Тараса Шевченка*). Почав друкувати наук. й наук.-популяр. праці з історії церкви від 1909 у журн. «Церковні відомості» («Церковныя вѣдомости»), «Місіонерський огляд» («Миссіонерское обозрѣніе»; обидва — м. Санкт-Петербург) та окр. відбитками. Після поч. *Першої світової війни* опублікував пропагандист. розвідку «Давня боротьба росіян із німцями» (рос. «Давняя борьба русских с немцами»; 1915), низку статей такого ж змісту в журн. «Парафіяльне читання» («Приходское чтеніе»; м. Петроград). Дослідження Б. 1920-х — 1930-х присвячено історії укр. *книгодрукування*, візантиністиці та історії укр. мист-ва 16–17 ст., оглядам діяльності сучас. йому наук., музейн. і бібліотеч. установ. Значна частина праць не опублікована, зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ [фонд X: «ВУАН (1918–1933)»].

Пр.: Никифор Влеммид и его сочинения. Киев, 1911; Загальний огляд стародруків київських бібліотек. Київ, 1924; Роля балканських слов'ян в історії Візантії за IV-го хрестового походу // Юбілейний збірник на пошану академика Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльности. Київ, 1927.

Літ.: Рева Л. Роль В. І. Барвінка в бібліографії церковно-слов'янських стародруків // Четверті бібліографічні студії, присвячені 120-річчю Михайла Ясинського. Харків, 2009; Рева Л. Г. Володимир Барвінок — автор зводу

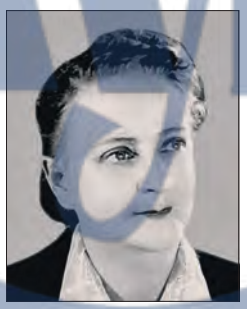
бібліографії українських рукописних книг і стародруків // Ніжинська старовина. 2012. Вип. 14 (17); Ковальчук Г. Український науковий інститут книгознавства (1922–2036). Київ, 2015.

Барві́нок, Га́нна (справж. прізвище та ім'я — Білозерська, Олександра Михайлівна; ін. псевд. — А. Нечуй-Вітер; 05.05.1828, х. Мотронівка, тепер у складі с. Оленівка Ніжин. р-ну Чернігів. обл., Україна — 05.08.1911, там само) — письменниця. Писала укр. мовою. Сестра В. *Білозерського* й М. *Білозерського*, дружина П. *Куліша* (від 1847). Батько походив із козац. сотників, був поміщиком, маршалком дворянства, працював у суді. Освіту Б. здобувала вдома та у приват. пансіонатах (тепер с. Кропивна Черкас. обл. та м. *Конотоп*). У 14 р. вільно володіла франц. та нім. мовами та основами хатньої економіки. Захоплювалася кулінарією. Разом із П. Кулішем 1847 вирушила до м. *Варшави*, де його було заарештовано. Згодом разом поїхали до м. Тули (тепер Росія). З 1850 отримали дозвіл на проживання в м. *Санкт-Петербурзі*. Б. почала хворіти нерв. хворобами, які часто загострювалися, межували з божевіллям. Від 1857 повернулася на батьк. хутір, де з 1883 мешкала постійно. 1858 і 1861 подорожувала Європою. 1864–1868 жила в м. Варшаві. 1871 відвідала м. *Відень*. Останні роки життя займалася виданням творів П. Куліша, створенням музею чоловіка. Перше оповідання «Жидівський кріпак» написане 1847 у жанрі подорож. нотаток. Перші друк. оповідання «Лихо не без добра» та «Восени літо» опубл. в альманасі «*Хата*» (1860 обидва). Під псевд. А. Нечуй-Вітер з'явилися 1861 повісті «Сирітський жаль», «Не було змалку, не буде й до останку», «Хатнє лихо». Друкувалася в часописах «*Руська хата*» («Трудящий шукає частку, а частка шукає трудящого», «Чорт у фортеці»; 1877), «*Основа*» («Наш дід і піп»; 1862), «*Правда*» («Домонтар»; 1969), «*Літературно-науковий вісник*» та альм. «*Рада*» («Квитки зі сльозами, сльози з квитками»; 1884), «*Перший вінок*» («Перемогла!», «Жіноче бідування»; 1887), «*Наша доля*». Опублікувала етногр. оповідання «З Волині», «З дороги», «Життя в одному селі», «Молотники», «Половинник», «Русалка» в журн. «Київська старовина» (рос. «Киевская старина», № 6 та 12, 1888 і № 7, 1889). За підписом «Ганна Барвінок» було надруковано єдину прижиттєву зб. «З народних уст» (1902), яка складалася із 30 оповідань, укладених Б. *Грінченком*. Тематика творів часто торкалася долі жінки, сфери її діяльності та род.-побут. проблем селян загалом. Мова була насичена деталями, приказками й нар. виразами, піснями. За жанром переважають психолог.-побут. оповідання. Тогочасна критика звинувачувала Б. у стенограф. відтворенні життя та зараховувала її до «етнографічно-побутової школи» прозаїків. Еволюціонувала від етногр. *реалізму* до *імпресіонізму* в ескізі «Садовнича школа» (1904) й афабульному оповіданні «Малюнок» (1906). Лишила спогади про П. Куліша, Т. *Шевченка*, М. *Костомарова*, *Марка Вовчка* та ін. Від 1927 твори не видавалися. Епістолярна спадщина (див. *Епістолярій*) зберігається в Чернігів. літ.-мемор. музеї М. Коцюбинського та в *Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*.

Тв.: Вибрані твори. Київ, 1927; Збірник до 170-річчя від дня народження. Київ, 2001; Зібрання творів : у 2 т. Львів, 2011. Т. 1.

Барвінок Ганна

Барвінська Феодосія Андріївна

Літ.: Мельник В. Ганна Барвінок і модерністи // Слово і Час. 1995. № 9/10; Зеленська Л. І. Ганна Барвінок: життєпис на основі епістолярної спадщини. Чернігів, 2001; Барабаш Н. О. Рід Білозерських і культурний світ України XIX — початку XX століть. Київ, 2007; Сюндюков І. Беатріче з хутора Мотронівка: життя Ганни Барвінок // Пам'ять століть. 2008. № 3; Андросова-Байда Д. О., Барабаш Н. О. Інтелектуальні зв'язки Ганни Барвінок із західноукраїнською інтелігенцією (за матеріалами епістолярної спадщини) // Сіверщина в іст. України. 2011. Вип. 4; Яременко В. «Забута тінь» української літератури: до 100-річчя від дня смерті Ганни Барвінок — Олександри Михайлівни Куліш-Білозерської // Укр. мова та література (Шкільний світ). 2011. № 29–30; Ковалів Ю. Ганна Барвінок. Літературні силуети // Слово і Час. 2018. № 4.

Ю. І. Ковалів

Барві́нська, Феодо́сія Андрі́ївна (11.06.1899, м. Суми, тепер Україна — 12.10.1966, м. Київ, тепер Україна) — актриса, народна артистка УРСР (з 1943). Дружина Т. *Юри*. Нар. в актор. сім'ї. Сцен. діяльність розпочала 1913 у трупі О. Суходольського (1863; тепер Україна — 1936; тепер Росія), грала в ін. мандрів. трупах, Олександр. театрі «Сурма» (тепер Кіровоград. обл.). 1921–1959 — актриса Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка (тепер *Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка*). Під час *Другої світової війни* організовувала при цьому театрі, евакуйов. до міст Семипалатинська (тепер Казахстан) і Ташкента (тепер Узбекистан), жін. вокал. ансамбль, який виступав у військ. частинах, шпиталях тощо. Б. створила різноманітні образи: героїчні (Лауренсія у «Фуенте овехуна» Л. Ф. де *Веги*), ліричні й романтичні (Мірандоліна у «Господині заїзду» К. *Гольдоні*; Оксана у «Гайдамаках» за Т. *Шевченком*, Софія у «Безталанній» І. *Карпенко-Карого*, Мавка і Долорес у «Лісовій пісні» та «Камінному господарі» *Лесі Українки*), лірико-комедійні (Ганна Андріївна, Сваха у «Ревізорі» та «Одруженні» М. *Гоголя*). Відобразила багатогранні люд. характери: Ваніна, Наташа («Житейське море», «Суєта» І. Карпенко-Карого), Зося, Ліда («Богдан Хмельницький», «Платон Кречет» О. *Корнійчука*), Ірина, Коринкіна («Остання жертва», «Без вини винні» О. *Островського*). Знімалася також у кіно: Жінка обивателя («Іван», 1932; реж. О. *Довженко*), Гувернантка («Червона хустина», 1934; реж. Л. Френкель; обидва — кіностудія «Українфільм»), Фрау Мільх («Під золотим орлом», 1957; реж. М. Афанасьєва, Київ. кіностудія ім. О. Довженка). Нагороджена орденом Труд. Черв. Прапора.

Літ.: Поляков А. Феодосія Андріївна Барвінська. Харків, 1940; Мистецтво франківців. Київ, 1970; Барвінська Феодосія Андріївна // Мистецтво України : в 5 т. Київ, 1995. Т. 1; Барвінська Феодосія Андріївна // Сумщина в іменах / Гол. ред. В. Б. Звагельський. 2-ге вид., перероб. та допов. Суми, 2004.

Барві́нський, Богда́н Олекса́ндрович (псевд. і крипт.: Теодот Вінковський, Т. Вінковський, б., -Б-, Б. Б., Барв. Б., Барв-ий Б.; 15.07.1880, м. Тернопіль, тепер Україна — 08.02.1958, м. Львів, тепер Україна) — історик, архівіст, *педагог*, бібліотекознавець, дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (з 1914). Нар. у сім'ї О. *Барвінського* та піаністки, хор. диригентки, громад. діячки Є. Барвінської [уродженої Любович (1854–1913; тепер Україна)]. Брат В. *Барвінського*. Початкову освіту здобув у м. *Тернополі* (1886–

Електронна версія на порталі //vue.gov.ua/

Барвінський Богдан Олександрович

Барвінський Василь Олександрович

1888). Продовжив навчання у Всенар. школі ім. М. Шашкевича (1888–1890), *Академічній гімназії у Львові* (1890–1898). У 1898 вступив на філос. *факультет* Львів. ун-ту (тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*), студіював історію України (під керівництвом М. *Грушевського*), історію права (керівник — О. *Бальцер*). 1901–1902 навчався у *Віденському університеті* за стипендією Мін-ва освіти й віровизнань Австрії (Цислейтанії). Водночас стажувався в Архіві град. і земських актів у м. *Львові*. 1907–1908 коштом землевласника з Одещини К. Володковича (1828–1909) доповнював освіту в Берлін. ун-ті (тепер *Гумбольдтський університет Берліна*), де вивчав історію стародав. світу, *Східної Європи*, нім. право. 1904–1905 відбував військ. службу в австро-угор. армії. 1907 у Львів. ун-ті захистив доктор. дис. «Жиґимонт Кейстутович, Великий князь литовсько-руський (1432–1440)». Працював волонтером (1908–1909), практикантом (1909–1913), асист. (1913–1919) у б-ці Львів. ун-ту. Брав участь у роботі іст.-філос. секції НТШ, до 1918 був її секретарем. Під час *Першої світової війни* опублікував низку брошур про Україну і українців, займався збереженням укр. архівів і книгозбірень. Двічі був заарешт. рос. владою 1914–1915 під час окупації м. Львова. 1918–1919 — делегат *Української Національної Ради Західноукраїнської Народної Республіки* від *Християнсько-суспільної партії*. Після окупації *Галичини* польськ. військами відмовився скласти присягу польськ. уряду. Звільнений з ун-ту. 1923 заарешт. за роботу професором *Львівського таємного українського університету* (1919–1925). Директор б-ки «Народного дому» в м. Львові (1918–1922), Тех. б-ки Львів. дирекції публ. робіт (1928–1929), б-ки львів. «Студіону» (1937–1939; створена *Андреєм Шептицьким, митрополитом* для розвитку укр. освіти й науки на базі книгозбірні монастиря Св. Йосифа). 1921–1939 викладав історію, географію та філософію у Приват. жін. гімназії сестер-василіянок, Приват. жін. учител. семінарії *Українського педагогічного товариства* в м. Львові, Приват. жін. гімназії «Рідна школа». 1939–1942 — директор, заст. директора Наук. б-ки Львів. ун-ту. Депутат Нар. зборів Зх. України, які «проголосували» за приєднання до СРСР. Німецька окупація Галичини розвіяла ілюзії Б. щодо політики тогочас. Німеччини стосовно України. 1943–1944 — бібліотекар об'єднаної б-ки т-ва «Нар. дім» і НТШ. Після війни залучений до роботи в рад. установах. 1944–1947 — ст. наук. співробітник, зав. відділу рукописів Львів. філії б-ки АН УРСР (тепер *Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника*), де 1946 організував Кабінет І. Франка. За підтримки науковців із м. *Києва* без успіху клопотався про переатестацію наук. ступеня *доктора наук*. 1947 почалося цькування й арешти укр. *інтелігенції* м. Львова за обвинуваченнями у приналежності до «школи Грушевського», «українському буржуазному націоналізмі», «співпраці з гітлерівцями». Б. звільнили з роботи, братів відправили до рад. концтабору. Після війни Б. не опублікував жод. матеріалу. Член-кореспондент Архів. ради в м. *Відні*, польськ. Геральдич. т-ва в м. Львові (1909), Нумізмат. т-ва в м. *Кракові* (1909), Т-ва охорони укр. пам'яток минувшини в м. Львові (1914), член *Ставропігійського інституту* (1919). Б. вивчав історію міжнар. відносин України, археол. джерела з історії України, матеріали *нумізматики*, *геральдики* і *сфрагістики*. Публікував документи, статті та рецензії в укр. і закордон. виданнях, підручники з історії України й Галичини для закладів серед. й вищої освіти, огляди історії укр. народу та його *державності*, біографії укр. громад., культур. і політ. діячів. Досліджував історію освіти, церкви, *духовенства*. Виступав на захист укр. шкіл, які були відкриті завдяки боротьбі укр. громадськості за нац. школу за Австро-Угорщини й міжвоєн. Польщі. Цікавився історією бібліотеч. справи, книжк. колекцій і музейних зібрань, зокрема б-к Нар. дому й львів. Ставропіг. ін-ту. Почав упорядковувати сім. архів Б. (зберігається у Львів. нац. наук. б-ці України ім. В. Стефаника), опрацьовувати «Літопис роду Барвінських». Підготував іст.-генеалог. студії: «Рід Айхінґерів в Польщі й на Руси в XVI–XVIII ст.» (1928), «Рід Хмельницьких» (1930-ті), «Родовід гетьмана Петра Сагайдачного» (1930). Написав біогр. розвідки про діячів укр. нац. руху. Підтримував наук. і громад. зв'язки з М. *Грушевським*, В. *Гнатюком*, М. *Павликом*, У. *Кравченко*, О. *Маковеєм*, С. *Томашівським*, І. *Крип'якевичем*, К. *Студинським*, *Андреєм Шептицьким*, І. *Свєнціцьким*, В. *Липинським*, Д. *Дорошенком*, а також польськ., чес. та нім. ученими.

Тв.: З'їзд галицького князя Данила з угорським королем Бєлою IV в Прешбурзі 1250 року : Істор.-крит. аналіз. Львів, 1901; Жиґимонт Кейстутович, Великий князь литовсько-руський (1432–1440). Жовква, 1905; Історичні причинки: розвідки, замітки, матеріали до історії України-Руси : в 2 т. Жовква; Львів, 1908–1909; Історичний розвій імени українсько-руського народу. Львів, 1909; Оповіданя з рідної істориї. Жовква, 1911; Історичні права українського народу до його народнього імени. Відень; Київ, 1918; Бібліотека і музеї «Народного Дому» у Львові 1849–1919 р. Львів, 1920; Історія українського народу: оповіданя з рідної історії (з 57 образками і 2 картами). 2-ге вид., поправ. і допов. Львів, 1922; Д-р Юліан Целевич (23.III.1843–24.XII.1892). Його наукова діяльність на полі української історіографії і етнографії в світлі давніших та новіших дослідів. Львів, 1927; Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. // Записки Наук. Товариства ім. Шевченка. 1930. Т. 100. Ч. 2; Коротка історія Галичини продовж тисячоліття 907–1941. Львів, 1941.

Літ.: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923; Павлишин С. Сага роду Барвінських. Рід Барвінських в історії української культури // Вісник Наук. Товариства ім. Шевченка. 1993. Ч. 6–7; 1994. Ч. 8–9; Герасимова Г. Барвінський Богдан Олександрович // Українські історики XX століття: біобібліографічний довідник : в 3 вип. Київ, 2004. Вип. 2. Ч. 2; Сварник Г. Барвінський Богдан Олександрович // Українські архівісти (XIX–XX ст.). Київ, 2007; Колосовська О. «Нагорода за кривду» чи «сповнення обов'язку» : бібліотечна діяльність Богдана Барвінського (1908–1947) // Вісник Львів. ун-ту. Сер.: Книгознав., бібліотекознав. та інформ. технології. 2008. Вип. 3; Колосовська О. Діяльність Богдана Барвінського в Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові // Бібліографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1909–1939): напрями діяльності та постаті. Львів, 2010.

Л. О. Зашкільняк

Барві́нський, Васи́ль Олекса́ндрович (20.02.1888, м. Тернопіль, тепер Україна — 09.06.1963, м. Львів, тепер Україна) — композитор, піаніст, музичний критик, педагог, диригент. Син О. *Барвінського*,

Онлайн-версія
http://enc.lviv.ua

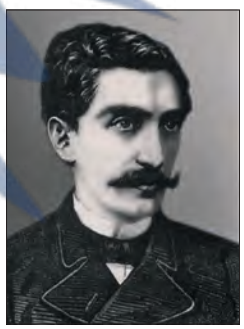
мати була піаністкою та співачкою. 1911 закінчив філос. ф-т *Карлового університету*. Навчався композиції в В. Новака (1870–1949), фортепіано — Я. Гольфельда (1835–1920; обидва — тепер Чехія). 1916 одружився з піаністкою Н. Пулюй (1886–1965; тепер Україна), донькою І. *Пулюя*. Повернувся до м. Львова, 1915 очолив Вищий муз. ін-т ім. М. Лисенка (тепер *Львівська національна музична академія імені М. В. Лисенка*); викладав до 1948. Керував хором співацького т-ва «Боян» у м. Львові. Виступав як піаніст-соліст із виконанням влас. творів та в *ансамблі* зі співаками та інструменталістами. У 1930-х — ініціатор заснування, а згодом голова Союзу укр. профес. музик у Львові, член *Наукового товариства ім. Шевченка*. З 1940 — директор Львів. держ. консерваторії ім. М. Лисенка. 1948–1958 зааррешт. на підставі сфабрик. звинувачення; відбував заслання в Мордов. АРСР. Рукописи його творів спалили за наказом рад. влади. Після ув'язнення частину творів Б. відновив із пам'яті. Б. звертався листом до О. *Корнійчука* про потребу вшанувати С. *Людкевича* й М. *Лисенка* Шевченків. премією. 1964 посмертно реабілітований. У 1920–1940-х разом із С. Людкевичем розбудовував укр. муз. життя в Галичині. Домігся вис. якості муз. освіти, профес. рівня концерт. життя, систематичності та фаховості муз. критики, підтримував молодих композиторів. У композитор. творчості переважали камерно-інструм. жанри. Використовував нар. пісні та пов'язував укр. традицію з актуал. тенденціями європ. музики. Одним із перших укр. композиторів здобув визнання у світі: його твори видавалися в *Німеччині*, США, *Японії*, звучали з багатьох світ. сцен, у радіо- та телепередачах із міст *Відня*, *Лондона*, *Берліна*, *Стокгольма*, *Праги*, *Варшави*, *Нью-Йорка*, *Буенос-Айреса* тощо. Учнями Б. в Україні були піаністи й педагоги: *Р. Савицький*, Д. Гординська-Каранович (1908; тепер Україна — 1999; США), О. Криштальський (1930–2010), О. П'ясецька-Процишин (1909–1998). У 1930-ті Б. увійшов до редколегії журн. «Українська музика» (видавався в м. Львові). У виданні публікував музикознавчі статті та рецензії на концерти укр. виконавців. Як муз. референт співпрацював із часописами-щоденниками «*Діло*» та «*Новий час*» (бл. 300 оглядів, рецензій). Серед творів — оркестрово-симфонічні — «Українська рапсодія» (1911), «Увертюра-поема» (1930, втрачено), вокально-симфонічні — «Українське весілля» (1914); кантати «Заповіт» (1917, на слова Т. *Шевченка*), «Наша пісня, наша туга» (1933; на слова С. *Черкасенка*) та ін.; для голосу з оркестром: «Псалом Давида» (на слова П. *Куліша*, 1918), «Сонет і Ноктюрн» (на слова І. *Франка*, 1933); для ф-но з оркестром — «Концерт фа мінор» (1937); для камерно-інструм. ансамблю — 2 фортеп. тріо (1910–1911, втрачено), 2 струнні квартети (1912, 1935), фортеп. секстет (1915), фортеп. квінтет (1953–63); для ф-но — 8 прелюдій (1908), Соната до-дієз мажор (1910), Пісня, Серенада, Імпровізація (1911), Укр. сюїта (1915), цикл «Любов» (1914–1915) та ін.; для віолончелі та ф-но — Варіації на укр. народну тему (1918), Соната фа-дієз мінор (1926), Сюїта на укр. нар. мотиви (1927), Концерт (1956) та ін.; хори; солоспіви тощо. 1993 у м. Львові на честь Барвінських було перейменовано вулицю, на фасаді буд. № 5 встановлено мемор. дошку, присвяч. Б. (1991; скульптор В. Одрехівський). Пам'ятну таблицю Б. відкрито у фоє Львів. філармонії (2017; скульптор Л. Романюк). Іменем Б. наз. Дрогобиц. муз. фаховий коледж, муз. шк. у містах Івано-Франківську та Тернополі. На вшанування пам'яті Б. організовані конкурси піаністів-виконавців: міжнар. у м. Дрогобичі (від 1998), обл. конкурси юних піаністів у містах Івано-Франківську, Тернополі.

Пр.: Враження з побуту на Україні // Новий час. 1929. № 38–100; 60-ліття чеського композитора і педагога Вітезслава Новака // Новий час. 1930. 19 груд.; В обороні доброго імені української музичної культури (відповідь А. Рудницькому) // Новий час. 1935. 21 січ.; Беля Барток у Львові // Укр. музика. 1937. № 5–6; Мої спомини про М. Лисенка // Укр. музика. 1937. № 9–10; Огляд історії української музики // Історія української культури. Львів, 1937; З музично-письменницької спадщини. Дослідження, публіцистика, листи / Упоряд. В. Грабовський. Дрогобич, 2004; Статті. Листи. Спогади / Упоряд. В. Грабовський. Дрогобич, 2008.

Літ.: Павлишин С. Василь Барвінський. Київ, 1990; Лист композитора Василя Барвінського Президії Верховної Ради СРСР у зв'язку із звинуваченням його в антирадянській діяльності. Серп. 1956 р. // Культурне життя в Україні. Західні землі : в 3 т. Львів, 1996. Т. 2: 1953–1966; Людкевич С. Василь Барвінський. У 30-ліття музичної діяльности // Людкевич С. Дослідження, статті, рецензії, виступи : в 2 т. Львів, 1999. Т. 1; Витвицький В. Василь Барвінський у моїх спогадах // Витвицький В. Музикознавчі праці. Публіцистика. Львів, 2003; Kyyanovska L. Die Briefe von Vassyl Barvins'kyj aus Prag als Spiegel des Musiklebens vor dem Ersten Weltkrieg (1905–1914) // Musikgeschichte in Mittel- und Osteuropa. 2005. Heft 10; Кашкадамова Н. Авторські вказівки до виконання фортепіанних творів Василя Барвінського в контексті сецесійного стилю // Записки Наук. тов-ва ім. Шевченка. Праці Музикознав. комісії. 2009. Т. 258; Василь Барвінський і сучасна українська музична культура / Упоряд.: В. Грабовський, Л. Філоненко, О. Німилович. Дрогобич, 2012; Дика Н. Василь Барвінський і сьогодення: до 125-річчя від дня народження // Дзвін. 2013. № 5/6.

Н. Б. Кашкадамова

Барві́нський, Ві́ктор Олекса́ндрович (09.11.1885, с. Базаліївка, тепер Чугуїв. р-ну Харків. обл., Україна — бл. 1940, Тайшетлаг, Іркут. обл., тепер Росія) — історик, архівіст. Нар. у сім'ї сільс. вчителя. 1904 закінчив Другу харків. чол. гімназію. 1904–1909 навчався на іст.-філ. ф-ті Харків. ун-ту (тепер *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*). Отримав зол. медаль за диплом. дослідження «Селяни в Лівобережній Україні 17–18 ст.» (наук. керівник — Д. *Багалій*). Залишився на каф. рос. історії для підготовки до професор. звання. 1915–1919 — пом. бібліотекаря, з 1919 — приват-доцент Харків. ун-ту. Тоді ж очолив архівно-бібліотеч. секцію Всеукр. ком-ту охорони пам'яток мист-ва. Приват-доцент, професор в установах-правонаступницях Харків. ун-ту після його реорганізації — Академії теор. знань (1920–1921) і Харків. ін-ті нар. освіти (ХІНО; 1921–1924). Від 1922 — дійсний член Н.-д. каф. історії укр. культури при ХІНО (з 1929 — НДІ історії укр. культури ім. акад. Д. Багалія, ліквідовано 1934). Очолював підсекцію історії України в її складі (1923–1926). З 1921 працював у Центр. архів. управлінні (ЦАУ) УСРР. 1921–1925 — зав. відділу архівознавства архівно-бібліотеч. секції Всеукр. ком-ту охорони пам'яток мист-ва та старовини (орган-правонаступник архівно-бібліотеч. секції Всеукр. ком-ту

Барвінський Віктор Олександрович

охорони пам'яток мист-ва, якою керував від 1919). Керівник відділу архівознавства ЦАУ (1924–1927). Водночас 1922–1929 — пом. старш. бібліотекаря Центр. наук.-навч. б-ки в м. *Харкові* (колиш. університет. б-ка), 1926–1927 — позаштат. співробітник Комісії для виучування західнорус. та укр. права при Всеукр. АН (тепер *Національна академія наук України*). З 1929 — у Харків. центр. іст. архіві. 1931 на 2-му Всеукр. з'їзді архів. працівників Б. і низку ін. харків. і київ. архівістів обвинуватили у «просуванні буржуазних історичних концепцій». 1932 очолив засн. за реорганізації Всеукр. центр. архів давніх актів у м. Харкові. Працював старш. наук. співробітником цієї установи. 1933 — позаштат. професор відновленого Харків. держ. ун-ту. Член *Харківського історико-філологічного товариства* й Полтав. губерн. ученої архів. комісії (див. *Архівні комісії губернські*). У 1910–1920-х досліджував питання екон. історії *Гетьманщини*. У 1920-х — на поч. 1930-х підготував праці з історії й теорії архів. справи, більшість із яких надруковано в журн. «Архівна справа», «Радянський архів», «Архів Радянської України». 1934 звільнений з усіх посад. Улітку 1937 заарештований. 26.08.1937 засудж. до 10 р. виправно-труд. таборів. У лютому 1940 розгляд справи поновлено за браком доказів. Під час її перегляду виявлено, що засуджений помер; 30.12.1940 закрито. Точна дата смерті невідома. Реабілітований 1959 постановою Президії Харків. обл. суду.

Пр.: Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. // Записки Харьков. ун-та. 1909. № 1–3; Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіва за 1924 р. // Архівна справа. 1925. Кн 1; Українські архівні фонди в межах Р.С.Ф.Р.Р. // Архівна справа. 1925. Кн. 1. (у співавт.); Замітки до історії мануфактури в Лівобережній Україні XVIII ст. // Наук. збірник Харків. наук.-дослід. кафедри іст. укр. культ. 1926. № 2–3; До історії архівної справи в гетьманщині за часів Розумовського // Рад. архів. 1931. № 2; Всеукраїнський центральний архів стародавніх актів у Харкові: історія та короткий огляд фондів // Архів Рад. України. 1932. № 6. (у співавт.).

Дж.: Дело В. А. Барвинского / Сост. О. Л. Рябченко // Харків. історіографічний збірник. 1995. Вип. 1. С. 111–118.

Літ.: Бутич І., Коваль О. Барвінський Віктор Олександрович // Українські архівісти : в 3 вип. Київ, 1999. Вип. 1; Маслійчук В. Віктор Барвінський, історик Гетьманщини // Січеславський альманах. 2005. Вип. 1; Глибицька С. Історик та архівіст Віктор Барвінськийі бібліотека Харківського університету // Бібл. форум: іст., теорія і практика. 2022. № 2 (28).

Барвінський Володимир Григорович

Барві́нський, Володи́мир Григо́рович (псевд. і крипт. — Василь Барвінок, Василь Барвінський, Василь Б., Maurycy, О-га, Римидович, Римидолов, Ришмидинов, Б. В., В., В. Б., Р., В-р Б-й та ін.; 25.02.1850, с. Шляхтинці, тепер Терноп. р-ну Терноп. обл., Україна — 03.02.1883, м. Львів, тепер Україна) — громадсько-політичний діяч, правознавець, журналіст, письменник, видавець. Брат О. *Барвінського*. Нар. у сім'ї *священника Української греко-католицької церкви*. Був молодшим із 8 дітей. Навчався в нар. школі рідн. села, Терноп. гімназії (1861–1867). Після переїзду до м. *Львова* завершував навчання у Львів. гімназії. У 14 р. впав із коня та пошкодив *хребет*, що позначилося на його здоров'ї та ізоляції від ровесників, захопленні *літературою*. 1869–1872 навчався на правнич. ф-ті Львів. ун-ту (тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*). Служив в адвокат. канцеляріях м. Львова. Разом із братом узяв участь у формуванні народовец. (україно́філ.) течії (див. *Народовство*), її ідейних підстав і програми на засадах «органічної праці» за взірцем польськ. і чеськ. консерваторів. Це передбачало розвиток і поширення серед нас. нац. освіти і культури, госп. життя і соц. солідарності для збереження народу від поглинання чи *асиміляції*. Завдяки *ерудиції* та соц. активності став одним із лідерів молод. народовців, які почали організовувати культ.-осв. т-ва і пропагувати укр. *ідентичність* на противагу діяльності мовсквофіл. орг-цій (див. *Москвофільство*) у провінції. Став одним із засновників т-ва «*Просвіта*» (1868) і пропагандистом ідей *соборності* українців, необхідності розгортання культ.-просвітн. роботи серед *селянства*. Встановив і підтримував контакти з діячами *Наддніпрянської України*, зокрема П. *Кулішем*, М. *Драгомановим*, М. *Костомаровим*. Результатом співпраці з П. Кулішем стало видання в м. Львові *Псалтиря* укр. мовою (1871). Провадив громад.-політ. роботу, виступав із лекціями і промовами на зібраннях укр. т-в. 1876–1880 редагував укр. часопис «Правда». 1880 створив влас. коштом першу укр. газ. «*Діло*» для поширення укр. слова і знань. У додатку до газети «Бібліотека найзнаменитіших повістей» вийшли перші переклади укр. мовою творів Ч. *Дікенса*, Е. *Золя*, В. *Скотта*, Г. *Флобера*, Е. *Ожешко*, І. *Тургенєва*, М. *Гоголя* та ін. Виявив активність у пропагуванні ідей єдності укр. народу, відновлення його історії та культ. традицій. 1868–1883 опублікував понад 100 статей у часописі «Правда» і понад 230 — у газ. «Діло». Їх присвячено історії, освіті, господарюванню, правовим питанням і політ. завданням укр. руху. Був одним із провід. ідеологів народовец. течії. Брав участь у створенні програми піднесення культ.-осв. рівня українців, здобуття ними рівноправ. становища з ін. націями в *Австро-Угорщині* на засадах «органічної праці». Остання мала забезпечити українцям збереження нац. *ідентичності* та формування сильного нац. орг-му, спроможного використати шанс на сусп. *автономію*. 30.11.1880 організував перше укр. нар. *віче* в м. Львові. Було оголошено програму руху, що передбачала використання легал. можливостей для зміцнення матер. та інтелект. сил народу, впровадження його в контекст європ. цінностей. До 1882 дотримувався думки про співпрацю з галиц. москвофілами в інтересах єдності українців *Галичини*. Після процесу 1882 над провідниками москвофіл. партії, звинуваченими у співпраці з рос. структурами («процес Ольги Грабар»), перейшов на позиції пошуку угоди з польськ. консерваторами й демократами (не встиг реалізувати, справу продовжив брат). У публіцистиці приділяв увагу іст. питанням (із романт. позицій): історію України трактував як конфлікт місц. високорозвинутої європ. *цивілізації* з антицивілізац. азійськими силами, що досягнув кульмінації в період *Козаччини*; знач. частину відповідальності за занепад України покладав на недалекоглядність *старшини козацької*; укр.-польськ. відносини в *Речі Посполитій* тлумачив як боротьбу непримирен. протилежностей — вільнолюб. «руського народу» і «свавільного польського панства», перехід Галичини під вла-

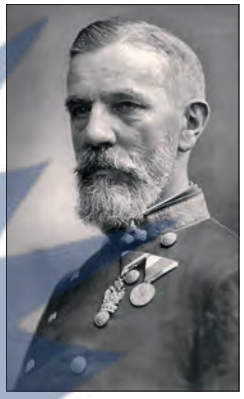
ду монархії *Габсбургів* — як початок матер. і дух. відродження після глиб. занепаду («Погляди на історію руського народу»; 1876). Переживання дитинства й надії змалював в автобіогр. повістях «Скошений цвіт» (1877) і «Сонні мари молодого питомця» (1879), висловивши прагнення служити правді, добру і піднесенню свого народу. Автор проз. і поет. творів романтично-сентимент. характеру з елементами соц.-побут. письменства, зображення життя верств Галичини, нац. моралізаторства (пов. «Безталанне сватання», оповідання «Мужик і пан», «Трийцять літ тверезости», «Химерні любощі»). Їх згодом критикував І. *Франко* за сентименталізм і «патріотичне багатослів'я». У творч. доробку — переспіви серб. нар. пісень «Косове Поле», «Сон цариці Милиці». Помер унаслідок запалення легень; похов. на *Личаківському цвинтарі*. Частина архіву зберігається у фонді Барвін. Відділу рукописів *Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України*.

Тв.: Вексель и лихва — наша біда! Львів, 1875; Трийцять літ тверезости. Львів, 1876; Скошений цвіт (Виїмок з галицьких образків). Львів, 1877; Безталанне сватання. Образок з галицького життя // Діло. 1880. № 63–97; 1881. № 1–13; 58–93; В столітні роковины вступленя на австрійскій престол Цісаря Іосифа II (1780–1880). Львів, 1880; Сонні мари молодого питомця. Львів, 1884; Досліди з поля статистики. Київ, 1993.

Літ.: Споминки про житє и діяльність Володимира Барвіньского. Львів, 1884; Барвінський О. Спомини з мого життя : в 2 ч. Львів, 1912–1913; Barwiński B. Barwiński Włodzimierz (1850–1883) // Polski Słownik Biograficzny : w 52 t. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1935. T. 1; Левицький К. Українські політики: сильвети наших давніх і політичних діячів : в 2 ч. Львів, 1936–1937; Павлишин С. Сага роду Барвінських. Рід Барвінських в історії української культури // Вісник Наук. тов-ва ім. Шевченка. 1993. Ч. 6–7; 1994. Ч. 8–9; Качкан В. А. Українське народознавство в іменах : в 2 ч. Київ, 1995. Ч. 2; Визначні постаті Тернопілля / Уклад.: О. Бенч, В. Троян. Київ, 2003; Франко І. Володимир Барвінський (1883) // Франко І. Я. Додаткові томи до зібрання творів у 50 т. Київ, 2008. Т. 53; Янишин Б. М. Українська міська політична еліта в Галичині та народовський рух останньої третини XIX ст.: становлення та інституційний розвиток. Київ, 2008; Чорновол І. 100 видатних львів'ян. 2-ге вид. Львів, 2020.

Л. О. Зашкільняк

Барві́нський, Олекса́ндр Григо́рович (псевд.: Подолянин, Австрієць, Verax та ін.; 08.06.1847, с. Шляхтинці, тепер Терноп. р-ну Терноп. обл., Україна — 25.12.1926, м. Львів, тепер Україна) — громадсько-політичний діяч, історик, *педагог*, голова НТШ (1892–1897). Брат В. Г. *Барвінського*, батько Б. *Барвінського* та В. О. *Барвінського*. Нар. у сім'ї *священника Української греко-католицької церкви*. Родина вирізнялася освіченістю та плеканням укр. *ідентичності*. Навчання розпочав у місц. сільс. школі, продовжив у нім. гімназії в м. *Тернополі*. У гімназії опинився в колі укр. патріот. молоді, яка популяризувала життя і творчість Т. *Шевченка* (молодіж. «Громада»). Відтоді продовжував активно поєднувати профес. розвиток із громад. діяльністю на користь укр. справі. 1865–1869 навчався на філос. ф-ті Львів. ун-ту (тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*), де надавав перевагу вивченню *історії* та *філології*. Працював на вчител. посадах у гімназії в м. *Бережанах* (1868–1871), Терноп. (1871–1888) і Львів. (1888–1909) чол. учительських семінаріях. 1888 після переїзду до м. *Львова* розгорнув актив. політ. діяльність. Депутат австр. парламенту (Райхсрату; 1891–1907) та *Галицького сейму* (1894–1904). Б. здобув найвищі титули в Австр. д-ві — уряд. радника (1906), радника двору (1910), довіч. члена Палати панів (1917). Спрямовував політ. діяльність на захист інтересів українців у Галичині, піднесення їхнього культ. рівня й *свідомості національної*, забезпечення рівноправ. становища австро-угор. українців серед ін. народів імперії. Від 1870-х із братом був актив. діячем «народовецького» табору (див. *Народовці*), який формував і здійснював політ. програму укр. нац. руху, усував із політ. арени москвофіл. елементи (див. *Москвофільство*). Налагодив стосунки і співпрацю з діячами київ. «*Громади*» для поширення ідеї *соборності*, здобутків укр. культури, мови та іст. знань, орг-ції просвітниц. т-в і період. видань, європеїзації укр. сусп-ва, поборювання москвофіл. впливів у Галичині. Був одним з ініціаторів австро-польсько-укр. угоди і політики «нової ери» (1890–1894), яка стала першим визнанням ідеї окремішності та соборності укр. нації на офіц. рівні, дозволила розширити права українців у громад.-політ. і культ. житті д-ви. Йдеться, зокрема, про впровадження фонет. правопису укр. мови, заснування каф. історії України (букв. — каф. «всесвітньої історії з руською мовою викладання») у Львів. ун-ті на чолі із запрошеним із м. *Києва* М. *Грушевським* (1894), реформування *Наукового товариства імені Тараса Шевченка* (НТШ) за зразком АН, збільшення держ. фінансування укр. освіти й культури, створення укр. гімназій, госп. і культ.-спорт. т-в. Після невдачі «нової ери» через спротив польськ. політикуму продовжував підтримувати консерват. політику «органічної праці» і «реальних справ», спрямовану на піднесення рівня політ. культури українців, покращення соц.-екон. становища (особливо селянства), освіти. Вбачав останню засобом перетворення українців на вагомий політ. чинник у монархії *Габсбургів* і підготовки до створення влас. д-ви. 1896 очолив Катол. руcько-нар. союз (1901 реорганізовано в політ. т-во «Руська громада», 1911 — у *Християнсько-суспільний союз*). Редагував орган цього консерват. політ. напряму — часопис «*Руслан*» (1897–1914). Керував діяльністю провід. укр. культ.-освіт. та наук. т-в у Галичині: голова НТШ (1892–1897) та Укр. пед. т-ва (1891–1896); в. о. голови і заст. голови т-ва «*Просвіта*» (1884–95); член Крайової шкіл. ради (1893–1918), у якій обстоював укр. інтереси у шкільництві. Редагував низку укр. період. видань, публікував укр. підручники з історії, л-ри й мови, зокрема спільно з київ. громадівцями (В. *Антонович*, О. *Кониський*) підготував 24 т. дослідження «Руська історична бібліотека» (1886–1904) — перше серійне видання іст. л-ри укр. мовою. У цій серії надруковано переклади праць з історії України В. Антоновича, Д. *Багалія*, М. *Владимирського-Буданова*, М. *Дашкевича*, О. *Єфименко*, М. *Костомарова* та ін. Проте консервативні ідеї Б. у період переходу до політ. фази нац.-визв. змагань на поч. 20 ст. викликали ворожість до нього та його прихильників з боку укр. громад. діячів нового покоління, які вимагали актив. політ. боротьби за нац. права. Позиції Б. спричинили звинувачення його у «зраді», «угодовстві». Під час *Першої світової війни* продовжував активну сусп.-

Барвінський Олександр Григорович

політ. діяльність, публікував статті («Світова війна і українська проблема», «Національні і культурні здобутки українців» та ін.; обидві — 1915). За доби *Української революції* — делегат Укр. Нац. Ради *Західноукраїнської Народної Республіки* (1918–1919). Очолював Держ. Секретаріат освіти й віросповідань в уряді К. *Левицького*. Після окупації Галичини польськ. військом відмовився від будь-якої співпраці з поляками, відійшов від політ. діяльності та зайнявся літ. працею. Похований на *Личаківському цвинтарі*. Б. залишив томи спогадів, лише частину з яких опубліковано. Значний докум. *архів* зберігається у Відділі рукописів *Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України* та є джерелом до історії укр. нац. руху кін. 19 — поч. 20 ст.

Пр.: Ілюстрована історія Руси : у 5 ч. Тернопіль, 1880–1884; Літопис суспільної роботи і сили русинів австрійських. Львів, 1885; Ілюстрована історія Руси від найдавніших до нинішніх часів після руських і чужих істориків. Львів, 1890; Історія України-Руси. Львів, 1904; Історичний огляд засновин Народного Дому у Львові. На основі джерел. Львові, 1908; Цісар і король Франц-Йосиф I, 1848–1908: Картини з єго житя на спомин 60-літного володарства. Львів, 1908; Dzieje Powszechne dla seminariów nauczycielskich : w 2 t. Lwów, 1910–1912; Спомини з мого життя : в 2 ч. Львів, 1912–1913; Історія української літератури : в 2 т. Львів, 1920–1921; Оповідання з всесвітньої історії : в 2 ч. Берлін, 1923–1924.

Літ.: Barwiński B. Barwiński Aleksander (1847–1926) // Polski Słownik Biograficzny : w 52 t. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1935. T. 1; Аркуша О. Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). Львів, 1997; Павлишин С. Олександр Барвінський. Львів, 1997; Гречин Б. П. Громадсько-просвітницька та педагогічна діяльність Олександра Барвінського. Івано-Франківськ, 2001; Чорновол І. Тягар прагматизму, або Олександр Барвінський у світлі сучасності // Барвінський О. Спомини з мого життя : в 2 т. Київ, 2004. Т. 1; Аркуша О. Олександр Барвінський // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. Львів, 2009; Нахлік Є. Барвінський (Барвіньскій, Барвінський) Олександер (Александер, Олександр) Григорович // Франківська енциклопедія : у 7 т. Львів, 2016. Т. 1; Чорновол І. 100 видатних львів'ян. 2-ге вид. Львів, 2020.

Л. О. Зашкільняк

Барвники́ — інтенсивно забарвлені *сполуки органічні*, придатні для фарбування різних матеріалів. Вибірково поглинають частину світл. хвиль видимого спектра, решту відбивають. Хім. будова характерна наявністю в *молекулах* т. з. хромофорів — ланцюгів спряження (чергування простих і подвій. зв'язків) і ароматич. або гетероцикліч. ядер з ауксохромами (див. *Ауксохромна група*). Залежно від способу перетворення *енергії*, що поглинається, Б. створюють *колір*, *люмінесценцію* чи здатність впливати на фотохім. процеси. Застосовують для підвищення або зниження світлочутливості фотоматеріалів — оптич. *сенсибілізатори* й десенсибілізатори. Торг. назви Б. містять: клас Б. за застосуванням, колір (напр., Ж — жовтий, С — синій, З — зелений, О — осн. тон), іноді — стійкість забарвлення, відтінок (на інтенсивність кольору вказує цифра перед літерою) та ін. властивості. До сер. 19 ст. використовували природні Б. рослин. і тварин. походження: орган. сполуки, які утв. живими орг-мами й забарвлюють тварин. та рослин. клітини і тканини. Найважливіші з них — алізариновий червоний та *індиго* синій. 1842 М. *Зінін* синтезував *анілін*, що дало поштовх для отримання синтет. Б. Наприкін. 1850-х отримано перші синтез. Б. з *вуглеводнів* кам'яновугіл. смоли. 1856 В. Г. *Перкін* (*старший*) відкрив перший синтез. Б. — *мовеїн*, 1858 Ф.-Е. Верген (1814–1864; Франція) синтезував *фуксин*. 1869 К. *Гребе* і К. Ліберман (1842–1914; Німеччина) синтезували з антрацену алізарин. 1870 К. *Енглер* та А. Еммерлінг (1842–1906; Німеччина) синтезували індиго. Потім відкрито *азобарвники* й сірчисті Б. Дослідження анілін. Б. А. фон *Гофмана* стали основою для їхнього пром. вир-ва. 1876 О. *Віттт* запропонував хромофорну теорію орган. Б., за якою колір сполук зумовлений присутністю певних ненасич. груп, названих О. Віттом *хромофорами*. Наприкін. 19 ст. природні Б. повністю замінено синтетичними. Виникла нова анілінофарб. пром-сть, яку до *Першої світової війни* повністю монополізувала *Німеччина*. 1914 вона забезпечувала 3/4 світ. вир-ва синтез. Б. На поч. 1970 кількість найменувань Б. у світі перевищувала 9 000, всесвіт. вир-во становило понад 600 тис. т на рік. На тер. *України* пром. вир-во Б. почалося в 1920-х. Станом на 2023 на укр. ринку представлені Б. переважно європ. вир-ва. Випуск натурал. харч. Б. малопотуж. із невел. асортиментом. Б. хлорофільно-каротиноїд. комплексу в Україні не виробляють. За хім. будовою Б. поділяють на: азо-, нітро- та нітрозобарвники; триарилметанові; індигоїдні; антрахінонові; арилметанові; фталоціанінові; хінонімінові; ціанінові та ін. За способами застосування виокремлюють Б.: кислот.; кубові; осн.; *пігменти*; протрав.; прямі. Б., що утв. *дисперсії* у *воді* або плівкоутворювал. речовини, наз. пігментами. Вони нерозчинні у воді та матеріалах, які фарбують. Під час використання пігментів фарбується лише поверхня матеріалу. Розрізняють також сірчисті Б., нерозчинні у воді, які фарбують волокно у вод. розчинах сульфіду натрію; Б. для холод. фарбування — *сполуки*, які утв. безпосередньо на волокні нерозчинні у воді азобарвники. Застосовують Б. для штуч. волокна, що фарбують *віскозу*, або синтет. *полімери* (розчиняються у них або утв. тонку *суспензію*); індуліни й нігрозини — сині та чорні Б. з аніліну. За *розчинністю* у воді орган. Б. поділяють на: розчинні (прямі, протрав., актив., кислот., катіонні); нерозчинні (дисперсні, кубові). Дисперсні Б. розроблено для фарбування

Барвники рідкі

ацетату *целюлози* (див. *Ацетатне волокно*). Їх використовують як тонкі *дисперсії* для фарбування поліестеру, нейлону та акрил. волокон. Для фарбування кубові Б. переводять відновлювачами в розчинні лейкоформи або випускають як стійкі похідні (кубозолі). За тех. призначенням розрізняють такі групи Б.: кислот.; осн.; прямі; протрав.; актив.; кубові; сірчисті; Б., утв. на волокні; Б. для *вовни*; Б. для *шкіри* й овчини; дисперсні; Б. жиро- і спирторозчинні; пігменти; *лаки*. За метою застосування: харч.; пром. (нехарчові). Харч. Б. — група природ. або синтет. Б. для фарбування харч. продуктів. Поділяють на: натурал.; неорган. (мінерал.); синтетичні. Виокремлюють також Б., ідентичні до натуральних. Харч. Б. бувають прямими, протрав., кубовими. Використання контролює *законодавство*. Харч. Б. класифікують як *харчові добавки* й виробляють відповідно до стандартів. Для гармонізації використання харч. добавок *Європейська Рада* розробила рац. систему цифр. кодифікації харч. добавок, де зазначено всі харч. Б. [кодекс *Всесвітньої організації охорони здоров'я* (ВООЗ) для харч. продуктів «Кодекс Аліментаріус» (англ. «Codex Alimentarius»)]. Для вироблення єдиних критеріїв для харч. добавок при Орг-ції з продовольства і сільс. госп-ва при *Організації Об'єднаних Націй* і ВООЗ створено Об'єднаний ком-т експертів із харч. добавок (англ. Joint Expert Committee on Food Additives; JECFA), в *Європейському Союзі* — Наук. ком-т із продуктів харчування (англ. Scientific Committee on Food; SCF). Ці орг-ції дають дозвіл щодо застосування чи заборони тієї чи ін. добавки, а також визначають для кожної добавки величину допустимої добової дози (англ. Acceptable Daily Intake; ADI) та кількіс. характеристики (вміст осн. речовини, важких металів, домішок, токсикол. характеристики тощо). З огляду на рекомендації міжнар. орг-цій д-ви ухвалюють законодавчі рішення про застосування добавок на тер. своєї країни. Сферу використання харч. добавок регулюють відповідно до Закону України «Про якість та безпеку харчових продуктів» (2018), контроль над вир-вом та застосуванням харч. добавок покладено на Держ. сан.-епідеміол. службу України та *Міністерство охорони здоров'я України*. В Україні дозволеними для використання у харч. пром-сті є 36 природ. і синтет. Б. Серед синтет. Б. дозволеними є *рибофлавін*, хіноліновий жовтий, тартразин (жовті); азорубін, Понсо 4R (червоні); індигокармін, синій патентований V (сині); зелений S (зелений). Для запобігання *фальсифікаціям* в Україні є певна категорія продуктів, яка не підлягає забарвленню: *борошно*, крупи, *крохмаль*, *цукор*, *хліб*, хлібобулочні й макаронні вироби, *вода мінеральна*, *молоко*, кисломолочні неароматизовані продукти, *вершки*, *мед бджолиний*, *чай*, *кава*, томатний соус і паста, *м'ясо*, риба, *молюски* та ін. Реактивні Б. — синтет. речовини, молекули яких містять полярні угруповання [хлорзаміщені азагетероцикли, $SO_2(CH_2)_2OSO_3Na$, $nNHCOCH{=}CH_2$ та ін.], які реагують із функціонал. групами волокон (OH, SH, NH_2) з утв. ковалент. зв'язків. Б. з однією функціонал. групою іноді мають низький ступінь фіксації. Для усунення цього розроблено Б., що містять 2 (або більше) різні реакційноздатні групи (біфункціонал. Б.). Завдяки ковалент. зв'язку, який виникає під час фарбування, реактивні Б. стійко і міцно утримуються на волокні. Реактивні Б. добре розчинні у воді, відрізняються яскравістю та глибиною забарвлення, стійкі до дії *світла*, мокрих обробок та орган. *розчинників*. Їх використовують для фарбування *бавовни*, *льону*, *віскози*, *шовку*, вовни, поліамід. матеріалів та ін. волокон. Реактивне фарбування є найважливішим методом фарбування целюлоз. волокон. Порівняно з ін. типами реактив. Б. мають низький ступінь використання, оскільки під час фарбування або довгострокового зберігання актив. група Б. реагує з водою або вологою повітря і гідролізується (див. *Гідроліз*) — втрачає хім. активність. Для досягнення міцного фарбування необхідно після закінчення фарбування видаляти з волокна гідролізов. Б. за допомогою кип'ятіння в розчині поверхнево-актив. речовини. У *мікробіології* Б. використовують для класифікації *бактерій*. П. *Ерліх* продемонстрував, що метиленовий синій забарвлює живі нерв. клітини, але не прилеглу до них тканину. 1884 мікробіолог Г. К. Грам (1853–1938; Данія) виявив, що кристаліч. фіолетовий забарвлює певні бактерії. Відтоді методика фарбування за Г. К. Грамом є стандарт. процедурою в мед. мікробіології. Залежно від забарвлення бактерії поділяють на грампозитивні (темно-фіолетове забарвлення з генціаніном фіолетовим) та грамнегативні (червоне забарвлення з фуксином). Розрізняють прості та складні диференціал. способи фарбування *мікроорганізмів*. Бензидинові, акридинові, анілінові, хінолінові, тіазинові Б. виявляють біоцидні властивості. Б. (діамантовий зелений, риванол, трипафлавін і метиленовий синій) мають вибіркову антибактеріал. активність і діють переважно на грампозитивні бактерії. Вони відрізняються низькою *токсичністю* для людини. Б., як кольор. допоміжні речовини, що мають дрібнодисперс. стан і здатні рівномірно розподілятися по всій поверхні ліків, однорідно їх забарвлюючи, використовують у фармацевтиці. Додаючи до фарм. системи відповід. коригентів кольору, вирішують такі завдання: запобігання ймовір. помилок під час застосування подібних, але різних за фармакотерапевтич. спрямованістю дії ліків, які виготовлені в однак. лікар. формах; маскування неприєм. кольору деяких лікувал. препаратів; захист світлочутл. актив. фарм. складників від шкідл. руйнування дії світла, що відповідно сприяє збільшенню терміну придатності. Найчастіше Б. додають до лікувал. препаратів для внутр. застосування (сиропи, мікстури, желатин. капсули, драже, таблетки); для застережувал. забарвлення — до препаратів з отруйними й сильнодійними речовинами, а також до дезінфекційн. розчинів. Вимоги до коригентів

Барвники акрилові

кольору: повинні бути нешкідливими в застосов. дозах; мають бути біологічно неактивними, зокрема неканцерогенними (див. *Канцерогенні речовини*); не взаємодіяти й не змінювати біол. доступність діючих речовин; не мати неприємного *смаку й запаху* (див. *Аромат*); розчинятися або рівномірно розподілятися в дисперс. середовищі; витримувати *стерилізацію* до 120 °С; володіти високою світловитривалістю і фарбувал. здатністю. Для забарвлення фарм. препаратів застосовують мінерал., природні й синтет. Б. До мінерал. Б. (пігментів) належать: кальцію карбонат, титан(IV) оксид, ферум гідроксид, ферум оксид, вугілля медичне, *алюміній*, *срібло*, які використовують як тонкодисперговані порошки у складі захис. покриттів (цукр. і плівкових) лікар. препаратів із твердим дисперс. середовищем, а також для надання забарвлення й непрозорості твердим і м'яким желатиновим капсулам. Натурал. Б. одержують із різних частин рослин. Колір зумовлений наявністю в складі *антоціанів*, каротиноїдів, *флавоноїдів*, *хлорофілів* та ін. Перспективними є каротиноїди й хлорофіли, які використовують для забарвлення у жовтий, оранжевий, темно-червоний кольори таблеток із цукр. покриттям і м'яких желатинових капсул. Ширше у фармац. практиці використовують синтет. Б. (азобарвники, трифенілметанові, індигоїдні, ксантенові, хінолінові). Кольор. речовини нового типу, у яких хромофори хімічно зв'язані з різними мінерал. й орган. полімер. сполуками, також дозволені до застосування у фарм. вир-ві. Б. використовують у текстил., шкіряній, хутр., папер., харч., кондитер., парфумер., полігр. та ін. галузях пром-сті, медицині, фотографії, вир-ві *пластичних мас* тощо. Б. відповідають за колір продукту чи виробу. Водночас окр. синтет. Б., які використовують у харч. промсті, негативно впливають на люд. організм. Небезпеч. харч. Б. визнані: Е102 — тартразин; Е104 — жовтий хініліновий (хінолон); Е110 — жовтий «соняч. захід» (сансет); Е122 — азорубін (кармуазин, кармін); Е124 — Понсо 4Р (яскраво-червоний); Е129 — червоний чарівний АС. Продукти з вел. вмістом небезпеч. харч. Б. можуть викликати в дітей і дорослих алергічні (див. *Алергія*) реакції; дисбіоз (*дисбактеріоз*) кишківника, гіперактив. поведінку, легку збудливість, неможливість сконцентрувати увагу, порушення процесу навчання (у дітей), перепади настрою. Б., вироблені текстил., полігр. і папер. пром-стями, є джерелом забруднення *річок* та вод. шляхів. Особл. увагу надають *утилізації* Б. із використанням хім. і біол. методів очищення *довкілля*.

Літ.: Базель Я. Р. Аналітична хімія основних барвників. 2. Іонометрія // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Хімія. 2001. Вип. 6; Фармацевтичні та медико-біологічні аспекти ліків / І. М. Перцев, О. Х. Пімінов, М. М. Слободянюк та ін. Вінниця, 2007; Безуглий П. О. Фармацевтична хімія. Вінниця, 2008; Лучкевич Є. Р., Матківський М. П. Хімія проміжних продуктів і органічних барвників. Івано-Франківськ, 2016; Хімія барвників / Уклад.: П. І. Ягодинець, О. В. Скрипська, Ю. М. Андрійчук. Чернівці, 2019.

Баргузи́нський хребе́т — гірський хребет у *Росії*. Розташований в *Бурятії*. Простягається на 280 км уздовж пн.-сх. берега оз. *Байкал*. Висота — до 2 841 м (пік Байкал). Характерні альп. форми *рельєфу*. Є сліди зледеніння. Складений переважно *гранітами*. Перемежований числен.

Баргузинський хребет

Бардах Юліуш

ущелинами. Круто обривається на Сх. Схили вкриті сосново-модринов. та ялицево-кедровими лісами (до 1200–1400 м), вище — рідколісся. На зх. схилах Б. х. розташ. Баргузин. держ. природ. біосферний заповідник (засн. 1916; пл. — 366,8 тис. га).

Літ.: Тиваненко А. В. Вокруг Байкала. Улан-Удэ, 1979; Черникин Е. М. Баргузинский заповедник // Заповедники Сибири : в 2 т. Москва, 1999. Т. 1; Кравчук П. А. Книга рекордів природи. Луцьк, 2011; Хассан А., Рассказов С., Чувашова И. и др. Структурное развитие центральной части Байкальской рифтовой системы: сходство и отличие Баргузинской и Тункинской долин // Геол. и окружающая среда. 2017. Т. 1. № 1.

Ба́рдах, Ю́ліуш (польськ. Bardach, Juliusz; 03.11.1914, м. Одеса, тепер Україна — 26.01.2010, м. Варшава, Польща) — історик права, *професор*, академік Польської АН (з 1983), іноземний член Національної академії деї Лінчеї (з 1974). Нар. у сім'ї дантиста. Дитинство та юність провів у м. *Володимирі*, куди родина переїхала на поч. 1920-х. Навчався в гімназії ім. М. Коперника. 1933 вступив до Вілен. університету (тепер *Вільнюський університет*) на від-ня права і сусп. наук, де на семінарах із литов. права проф. С. Еренкройца (1880; Польща — 1945; Литва) зацікавився іст.-правовими дослідженнями. З 1935 — член Польськ. соціаліст. партії. 1938–1939 — ред. вілен. газ. «Робітник» («Robotnik»). На поч. *Другої світової війни* повернувся до м. Володимира. Переїхав до м. Львова, де в червні 1941 призваний до лав *Червоної армії*. Після невдалої спроби потрапити до польськ. військ. формування «Армія Андерса» восени 1943 вступив до 1-ї Польськ. армії. 1946 отримав звання полковника. 1946–1948 — військ. *аташе* посольства *Польщі* в м. *Москві*. 1950 звільнився з Армії Польської. 1948 здобув доктор. ступінь із права в *Ягеллонському університеті*. Основою дис. стала опубл. 1938 праця «Усиновлення в литовському праві XV–XVI ст.». 1948 викладав курс «Історія Польщі» в Академії Ген. штабу в м. *Варшаві*. З 1950 — у *Варшавському університеті*: на юрид. ф-ті, зав. каф. історії держави та польськ. права, з 1955 — надзвич., 1960 — ординар. професор; 1954–1968 — директор Ін-ту історії права. Одночасно 1957–1959 — віцедиректор Ін-ту прав. наук; 1961–1969 — зав. відділу історії держави і права Ін-ту історії (обидва — Польськ.

Онлайн-версія на https://vue.gov.ua

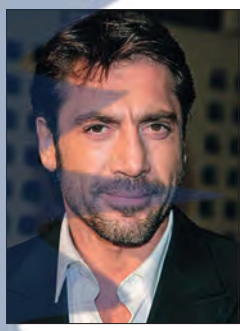
АН). 1960–1968 — віцепрезидент, 1968–1981 — член президії Польськ. іст. т-ва. За критику рад. системи як «політично неблагонадійний» у 1960-х усунутий із посад у Польськ. АН. Залишався професором Варшав. ун-ту. У 1980–1990-х співпрацював з академ. ін-тами АН УРСР та СРСР. 1986–1996 очолював Комісію істориків Росії та Польщі. Брав участь в іст. та іст.-прав. конференціях у містах *Києві*, *Вільнюсі*, *Мінську*, *Казані*. Автор бл. 600 праць з історії держави і права Польщі та *Литви*, знач. частину яких присвятив держ.-правовим інституціям *Великого князівства Литовського*, зокрема «Дослідження державного ладу та права Великого князівства Литовського XIV–XVII ст.» (1970), «Про стару і недавню Литву» (1988), «Литовські статути та римське право» (1999). Головний редактор фундамент. п'ятитом. видання «Історія держави і права Польщі» (1957–1982), особисто підготував 1-й, у співавт. — 4-й томи. Співавтор вид. «Історія польського сейму» (1984). У розвідках з історії державотворення і права Вел. князівства Литовського, значну увагу приділив висвітленню впливу давньорус. права на прав. устрій литовсько-рус. д-ви: «З найновіших досліджень "Руської правди"» (1990), «Поляки і народи історичної Литви — спроба системного аналізу» (1994). Нагороджений Лицар. та Офіцер. хрестами, орденом «Хрест Ґрюнвальда» III ступ. (усі — 1946), Вел. хрестом ордена Відродження Польщі (2002), Офіцер. хрестом ордена пошани «За заслуги перед Литвою» (2006). Почесний доктор Лодзинського (1995), Варшав. (1996), Вільнюс. (1997), Ягеллонського (1999) ун-тів.

Пр.: Historia sejmu polskiego : w 2 t. Warszawa, 1984–1989. (у співавт.); O dawnej i niedawnej Litwie. Poznan, 1988; Statuty litewskie a prawo rzymskie. Warszawa, 1999.

Літ.: Зачараваны Вялікім Княствам. Размова з прафэсарам Ю. Бардахам // Беларускі Гістарычны Агляд. 1995. Т. 2. Сш. 1; Zasztowt L. Profesor Juliusz Bardach doktorem honoris causa Uniwersytetu Warszawskiego // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. 1997. Т. 42. № 1; Косман М. Да 90-годдзя прафесара Юліюша Бардаха // Беларускі Гістарычны Агляд. 2004. Т. 11. Сш. 1–2; Olszewski H. Wspomnienie o Juliuszu Bardachu (1914–2010) // Nauka. 2010. № 1; Szlachta B. Juliusz Bardach (1914–2010) // Uczeni żydowskiego pochodzenia we współczesnych dziejach Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków, 2014; Сокальська О. В. Юліуш Бардах — історик права на перехресті епох і держав (до витоків родоводу вченого) // Вісник Пенітенціарної асоціації України. 2017. № 2; Bucholc M. Juliusz Bardach and the Agenda of Socialist History of Law in Poland // Socialism and Legal History. The Histories and Historians of Law in Socialist East Central Europe / Ed. by V. Erkkilä, H.-P. Haferkamp. London; New York, 2020.

О. В. Сокальська

Барде́м, Хав'є́р [ісп. Bardem, Javier; повні прізвище та ім'я — Енсінас Бардем, Анхель Хав'єр (Encinas Bardem, Ángel Javier); 01.03.1969, м. Лас-Пальмас-де-Гран-Канарія, пров. Лас-Пальмас, Іспанія] — *актор*, перший серед акторів Іспанії лауреат премії «*Оскар*» за найкращу чоловічу роль. Чоловік актриси П. *Крус*. Нар. у сім'ї бізнесмена. Мати була актрисою, походила з родини, пов'яз. із *кіномистецтвом* і *театром*. Батьки розлучилися 1972. Уперше знявся в кіно у 6 р. в ісп. телесеріалі «Крутій» (1974; реж. Ф. Фернан Гомес). З дитинства захоплювався малюванням, упродовж 4 р. вивчав живопис у Мадрид. школі мист-в і ремесел. Займався спортом, до 1990 грав за регбійний клуб «Лісео Франсес» (Мадрид) на позиції нападника й був залучений до складу молодіж. збірної Іспанії з *регбі*. У 23 р. повністю присвятив себе кіномист-ву. Першу невел. роль у повнометраж. кіно виконав у еротич. драмі «Роки Лулу» (1990; реж. Х. Х. Бігас Луна). Успіх стрічки приніс Б. нові пропозиції ролей. Згодом отримав роль у *мелодрамі* «Високі підбори» (1991; реж. П. *Альмодовар*). Став відомим завдяки ролі Рауля Гонсалеса в еротич. *комедії* «Шинка, шинка» (1992; реж. Х. Х. Бігас Луна). Серед фільмів 1990-х, у яких знімався Б. — «Двомовний коханець» (реж. В. Аранда), «Золоті яйця» (реж. Х. Х. Бігас Луна), «Втікачі» (усі —1993; реж. Ф. А. Санчо Грасія), «Детектив і смерть» (1994; реж. Г. Суарес), «Жива плоть» (199; реж. П. Альмодовар). Дебют Б. в амер. кіно відбувся 1997. Першою англомов. роллю була роль грабіжника і наркоторговця Ромео Долороса в кримінал. *бойовику* «Пердіта Дуранго» (1997; реж. А. Де ла Іглесія). Фільм було нагороджено кількома призами, Б. здобув міжнар. визнання та отримав за цю роль ісп. нагороду «Срібні кадри» як найкращий актор. За роль поета Р. Аренаса Фуентеса (1943; Куба — 1990; США) у біогр. фільмі «Доки не настане ніч» (2000; реж. Дж. Шнабель) Б. удостоєний призу *Венеційського міжнародного кінофестивалю*. Він також став першим іспанцем, номінованим на премію «Оскар» за найкращу чол. роль. Знявся в ролі детектива Августина Рехаса у кримін. драмі «Та, що танцює нагорі» (2002; реж. Дж. *Малкович*). У драм. фільмі «Море всередині» (2005; реж. А. *Аменабар*) зіграв роль Рамона Сампедро, паралізов. чоловіка, який бореться за право на *евтаназію*. Стрічка здобула «Оскар» за найкращий іноз. фільм. В іст. фільмі «Привиди Гої» (2007; реж. М. *Форман*) виконав роль священника ісп. *інквізиції*. Зіграв гол. роль посильного Флорентіно Аріса у фільмі «Кохання під час холери» (2007; реж. М. Ньюелл). Виконав гол. роль колумбійського наркобарона у біогр. стрічці «Ескобар» (2017; реж. Ф. Леон де Араноа). Грав також у фільмах: «Старим тут не місце» (2007; реж. Дж. *Коен* та І. *Коен*), «Вікі Крістіна Барселона» (2008; реж. В. *Аллен*), «Б'ютифул» (2010; реж. А. Гонсалес Іньярріту), «Їсти, молитись, кохати» (2010; реж. Р. Мерфі), «007: Координати "Скайфолл"» (2012; реж. С. Мендес), «До дива» (2012; реж. Т. Малік), «Останнє обличчя» (2016; реж. Ш. *Пенн*), «Пірати Карибського моря: Помста Салазара» (2017; реж. Ю. Роннінг, Е. Сандберг), «Мати!» (2017; реж. Д. *Аронофскі*), «Усі знають» (2018; реж. А. Фархаді), «Бути Рікардо» (реж. А. Соркін), «Найліпший бос» (обидва — 2021; реж. Ф. Леон де Араноа) та ін. Партнерами на знімальн. майданчику були такі актори: Б. *Аффлек*, Дж. *Депп*, Д. Крейг (нар. 1968; Велика Британія), А. Бандерас (нар. 1960; Іспанія), П. Крус, Дж. *Робертс*, Н. *Портман*, Н. *Кідман* та ін. Лауреат премії «Оскар», премії Брит. кіноакадемії, премії «Золотий глобус» і премії Гільдії кіноакторів за найкращу чол. роль другого плану у фільмі «Доки не настане ніч» (2007). Лауреат премії «Гоя» (1995, 1996, 2003, 2005, 2011, 2013, 2022), Європ. кінопремії (1997, 2004), Нац. премії кінематографії Іспанії (2008). Лауреат премії Канн. кінофестивалю за найкращу чол. роль (2010). Володар Кубка Вольпі Венеційс. МКФ за найкращу чол. роль (2000, 2004). Удостоєний імен. зірок на мадрид. «Алеї слави» (2011) та гол-

Бардем Хав'єр

лівуд. «Алеї слави» (2012). Нагороджений зол. медаллю «За заслуги в красних мистецтвах» (2021).

Літ.: Perriam Chr. Stars and Masculinities in Spanish Cinema: From Banderas to Bardem. Oxford, 2003; Mira A. Historical Dictionary of Spanish Cinema. 2nd ed. Lanham, 2019.

Барджéлло націона́льний музéй (італ. Museo Nazionale del Bargello) — національний музейний заклад, що містить зібрання італійської *скульптури* 14–17 ст., у м. *Флоренції*. Палац Барджелло будувався 1256–1345 як перша флорент. *ратуша*. З 1261 став резиденцією подеста (керівника міськ. адміністрації та гол. судді м. Флоренції). 1574–1865 будівля використовувалась як в'язниця, де, зокрема, відбувалися страти засуджених. 22.06.1865 у палаці Барджелло, за наказом короля *Віктора Емануїла II*, організовано перший італ. нац. музей мист-ва *середніх віків* і *Відродження*. Основу музейн. колекції становить зібрання вел. герцогів *Медічі* та антиквара Ж. Л. Каррана (1827; Франція — 1888; Італія). Мистецьке зібрання розташ. на трьох поверхах будівлі палаццо Барджелло. На першому поверсі (зали № 1–3) розміщені внутр. дворик, зала *Мікеланджело* та зала для тимчас. виставок. У залі Мікеланджело представлено скульпт. роботи митця: «Бахус» (1496–1497), «Аполлон-Давид» (1530), *барельєф* «Тондо Пітті» (1503–1505) та *бюст* «Брут» (1537–1538). Серед скульптур ін. авторів — «Меркурій» (1580) *Джамболоньї*, «Леда та лебідь» (16 ст.) Б. Амманнаті (1511–1592; тепер Італія). На другому поверсі (зали № 4–12) представлено скульптуру й вироби декор.-ужитк. мист-ва від ранн. середньовіччя до Відродження. У залі слонової кістки — вироби візант. та європ. походження. Серед унік. предметів зі слон. кістки — *диптих* «Адам у земному раю та сцени з життя святого Павла» (4 ст.), панно «Цар Давид на троні» (9 ст.), панно «Агнець Божий в оточенні символів євангелістів» (11 ст.), гребінь (14 ст.) тощо. У залі Тріченто — скульптура й живопис 13–14 ст. Серед експонатів — мармур. скульптури «Мадонна з немовлям» (бл. 1318) Т. ді Камаіно (1285–1337), «Три аколіти» (1265–1267) *Арнольфо ді Камбіо* тощо. Зала *майоліки* репрезентує керам. вироби італ. та заруб. походження періоду середньовіччя. З-поміж різном. експонатів — майолік. тарелі (1520–1525) Ніколи да Урбіно (бл. 1480 — бл. 1538; тепер Італія), барельєф «Мадонна з немовлям між двома янголами» (1475) Л. делла Роббіа (1400–1481; тепер Італія), майолік. блюдо «Самогубство Лукреції Урбінської» (16 ст.) невідом. майстра, предмети фарфору Медічі (1575–1587). Лоджію прикрашають скульптури 16 ст.: «Ясон» (1589) П. Франкавілли (1548–1615; Франція) та скульпт. група «Пташки» (1567) Джамболоньї. Салон *Донателло* (зала № 8) присвячено творчості митця та його сучасників. У залі представлено скульптури Донателло: «Давид» із мармуру (1408–1409) та бронзи (бл. 1440), мармур. статую «Св. Георгій» (1415–1418), бронз. скульптуру «Амур-Атіс» (1440–1443); медальйон Ф. Брунеллескі (1377–1446; тепер Італія) «Жертвоприношення Ісаака» (1401) та однойм. панно (1401) Л. *Гіберті*. Зала ісламського мист-ва (№ 9) експонує предмети декор.-ужитк. призначення мусульм. культури: іран. шахові фігурки (9–10 ст.), чашу з плавленої латуні, оздобл. сріблом (12–14 ст.), кахлі з декором (12–14 ст.), лампу з емальов. скла (14 ст.), зброю (15–17 ст.) тощо. Серед колекції Зали Карранда (№ 10) — частина шолома короля *лангобардів* Агілульфа (7 ст.), фібула у вигляді бабки (7 ст.), єпископ. перстень (14 ст.) тощо. У Каплиці Магдалини (зала № 11) та *ризниці* (зала № 12) експонуються цикл *фресок* із зображенням історії Марії-Магдалини з портретом *Данте Аліг'єрі* (1330–1337) майстерні *Джотто ді Бондоне*, триптих «Мадонна з немовлям зі святими; Благовіщення, коронація Діви Марії; Св. Тома отримує пояс від Мадонни» (сер. 15 ст.) Дж. ді Франческо (1412–1458; тепер Італія) тощо. На 3-му поверсі (зали № 13–18) розміщено роботи італ. майстрів, медалі та *амуніцію*. Зала № 13 присвячена творчості Дж. делла Роббіа (1469–1529; тепер Італія) і презентує роботи флорент. скульптора, серед яких *рельєфів* (1515), композиція «Святий Августин» (1520), «Мадонна з юним Іваном Хрестителем» (1525), «Різдво» (1521), «Оплакування Христа» (1500). У залі № 14 А. делла Роббіа (1425–1525) представлені «Мадонна з лілеями» (1490–1495), «Мадонна з яблуками» (1460), «Благовіщення» (1505–1510), «Поклоніння немовляті зі святим Іваном» (1495–1500). Зала виробів з бронзи (№ 15) експонує предмети бронз. пластики, зокрема бюст Козімо I Медічі (1545–1547) роботи Б. *Челліні*, «Індичка» (1565–1570) Джамболоньї тощо. У залі Верроккйо (№ 16) розміщено роботи цього майстра (див. *Верроккйо, Андреа дель*) та його сучасників. До відомих експонатів належать «Давид» (1475), «Дама з букетом квітів» (1475–1480) тощо. Зала барокової скульптури та медалей родини Медічі (№ 17) містить роботу Дж. Л. *Бернініні* «Бюст Констанції Бонареллі» (1636–1638), медаль «Мойсей добуває воду зі скелі» (1534) Б. Челліні, медаль імператора *Іоанна VIII Палеолога* (1438) *Пізанелло* тощо. Зала зброї (№ 18) презентує предмети з колекції Медічі, серед яких меч «Сторте» (14 ст.), парад. шолом штурмак (1570), пістолет-гребінка (1635), франко-фламанд. гобелен із зображенням лицарів (1470). Відповідно до Декрету Міністерства культ. спадщини, культ. діяльності та туризму Республіки Італія від 23.12.2014, Б. н. м. має філіали: музей Каплиця Медічі; музей Церква Орсанмікеле; музей Палаццо Даванцаті; музей Палаццо Мартеллі. Музей зберігає, експонує та популяризує шедеври світ. скульптури та декор.-ужитк. мист-ва з акцентом на роль Флоренції в естет. розвитку людства.

Барджело національний музей

Барджело національний музей. Експозиція

Літ.: Ciaroni A., Avery Ch. Dai Medici al Bargello: Il Bronzi del Rinascimento, il Quattrocento. Pesaro, 2007; Yunn A. The Bargello Palace: The Invention of Civic Architecture in Florence. London; Turnhout, 2015.

Н. В. Бабкова

Ба́рди (ірланд. bárd, валлійськ. bardd, бретон. barz, галл. Bardos, від протоіндоєвроп. Gwredho — той, що вихваляє) — 1) Мандрівні поети-співці в *кельтів*, що мешкали на території сучасних *Бретані*, *Вельсу*, *Франції*, *Ірландії*, *Шотландії*. В *античності* Б. називали кельт. співців-поетів, які складали та виконували реліг. й військ. *гімни*, *панегірики* та сатир. *пісні*. Таке визначення дали *Діодор Сицилійський* і *Страбон*. Пісні Б. сприймали як магічні. У 1 ст. н. е. галл., валлійський та ірланд. Б. мав досить вис. статус. *Князь* або *король*, якому адресували поезії та чию велич уславлювали, мав щедро винагородити Б. Діодор Сицилійський стверджував, що мист-во Б. використовували як для прославляння чеснот, так і для паплюження супротивників короля чи певн. *цінностей* (Б. могли іноді вдаватися до *діатриби* чи *сатири*). Б. у Галлії та Бретані за кілька століть до рим. завоювання посідали третій ранг у жрец. *ієрархії* після *друїдів* і оватів (жерці, що відповідали за *жертвоприношення*, практикували медицину). Б. могли виконувати також низку ін. ключ. функцій, зокрема освіт., реліг. і світськ. примирення, єднання. Співали під акомпанемент інструмента, схожого на *ліру*, вихваляли предків свого покровителя і героїч. минуле країни, були хранителями *традицій*. Із християнізацією статус Б. знизився. У 12–13 ст. у феод. системі, що склалася внаслідок *Нормандського завоювання Англії 1066*, Б., спадково прикріплені до князів. або знатних родин, знову набули вис. статусу. Кожен аристократ вважав за честь приймати Б. у своєму замку. У *середні віки* Б. були професс. поетами-співцями, мандрівними або придворними, об'єднувалися в *цехи*. У середньовіч. Ірландії виокремлювалися Б.-поет, Б.-читець і Б.-музикант. Костюм Б. складався з туніки вище коліна, бриджів або штанів, вел. хламиди чи пальто, облямов. фестонами або бахромою. До муз. інструментів Б. належали крота (смичкова ліра), *арфа*, *лютня*, *волинка* і *флейта*. Поступово зникли в Галлії та захопленій римлянами частині Бретані (римляни переслідували їх як носіїв патріот. духу), тоді як в Ірландії та Вельсі традиції бардів. мист-ва ще тривалий час існували. Б. зберігали пам'ять про велич предків, у творах збуджували любов до *незалежності* та ненависть до іноз. завойовників. *Едуард I* прагнув знищити їх, щоб забезпечити завоювання Вельсу (1283). У підкореній Англією Ірландії за часів *Генріха V* і *Генріха VI* проти Б. вживали жорсткі заходи. У 1570-ті королева *Єлизавета I* проводила політику повн. вигнання ірланд. Б. і відправляла їх на шибеницю за звинуваченнями в підбурюванні народу до заворушень. У 2-й пол. 17 ст. бардів. мист-во занепало. Серед Б. найвідоміше ім'я легендар. воїна-поета Оссіана (Ойсіна; 3 ст., Ірландія). 1762 поет Дж. *Макферсон* нібито відкрив та опублікував його поеми у влас. перекладі. Насправді, хоча твори частково ґрунтуються на справж. кельт. *баладах*, багато в чому вони були винаходом Дж. Макферсона. Останнім Б. вважають сліпого арфіста, композитора, співака Турло О'Каролана (Турлух О'Керолан; 1670–1738; Ірландія). Його творчість поєднує риси, властиві європ. класич. музиці (А. *Вівальді*, А. *Кореллі*), демонструє тісний зв'язок із кельт. та давньоірланд. муз. традиціями. Після смерті Турло О'Каролана традиції Б. були забуті. Інтерес до кельт. давньої та середньовіч. музики відновився у 19 ст.

Барди. «Бард», худ. Мартін Джон, 1817, Єльський центр британського мистецтва (США)

Бардіж Кіндрат Лукич

2) Майстерний, талановитий поет, зокрема той, що оспівує героїв та їхні подвиги. Б. наз., напр., В. *Шекспіра* (бард з Ейвона), Дж. *Мільтона*, А. *Поупа*, Дж. *Байрона*.

3) У 20–21 ст. — автори й виконавці *авторської пісні*.

4) Переносно — людина, що прославляє когось, що-небудь.

Літ.: O'Sullivan D. The Life Times and Music of an Irish Harper. 2nd ed. Oscars, 2005; Guéhennec Y. Les éléments du barde. Histoire de bardisme celtique. Ploudalmézeau, 2011; Murphy D. Cromwell in Ireland: A History of Cromwell's Irish Campaign. London, 2012; Соколова А. В. Музична культура стародавньої та середньовічної Ірландії та її паралелі в українській музичній культурі // Актуальні питання гуманіт. наук. 2020. Вип. 31. Т. 1; Соколова А. В. Традиції лицарсько-аристократичної культури Британії-Англії та Русі-України. Одеса, 2020.

Бардіж, Кіндра́т Луки́ч (рос. Бардиж, Кондрат Лукич; 09.03.1868, станиця Брюховецька, тепер Брюховецького р-ну Краснодар. краю, Росія — 09.03.1918, м. Туапсе, тепер Краснодар. край, Росія; перепохов. у м. Катеринодарі, тепер м. Краснодар, Росія) — політичний і державний діяч, міністр внутрішніх справ *Кубанської Народної Республіки* 1918. Навчався в Кубан. військ. чол. гімназії (м. Катеринодар). 1885 виключений із неї як неблагонадійний. 1886–1888 навчався у Ставропольськ. козачому юнкер. училищі. Після випуску отримав звання *хорунжого*. Упродовж 12 р. служив у 1-му Полтав. козачому полку на Пд. Кавказі. 1900 вийшов у відставку у званні під'єсаула (відповідник сучас. звання *капітана*). Повернувся до станиці Брюховецької. 1903 став отаманом (керівником органу місц. самоуправління) станиці Брюховецької. 1906 обраний до *Державної Думи Російської імперії* I скликання. Вступив до *Конституційно-демократичної пар-*

Остання версія на сайті
https://vue.gov.ua

тії та увійшов до її фракції. Переобраний до Держ. Думи II (1907), III (1907–1912) і IV (1912–1917) скликань. Як депутат займався справами, пов'яз. із інтересами козац. стану на Кубані. Після зречення *Миколи II* признач. комісаром *Тимчасового уряду* на Кубані, виїхав до м. Катеринодара. Співпрацював із Кубан. Радою, обраний її представником при Тимчас. уряді. Через його падіння залишився в м. Катеринодарі. Був одним з ініціаторів створення Кубан. Радою як становим органом заг.-обл. передпаламенту — Кубан. Законодав. Ради (КЗР; 24.09.1917), яка мала перебрати владу в умовах відсутності легітим. уряду в столиці. Його сформовано за «паритетним» становим принципом — 46 депутатів від козачого стану, 46 депутатів від «іногородніх» (переселенці з України й центр. регіонів Росії, які не належали до козачого стану) і 8 «горців» (представників корін. народів Пн. Кавказу). У листопаді 1917 КЗР обрала зі свого складу Кубан. краєвий уряд за аналог. принципом (5 козаків, 5 «іногородніх», 1 «горець»). Б. став міністром внутр. справ у новосформов. уряді, залишився на цій посаді після проголошення незалежності Кубан. Нар. Республіки (28.01.1918). Узимку 1918 Черв. гвардія розгорнула наступ на м. Катеринодар. У лютому 1918 Б. евакуювався з міста на чолі козачого загону, до якого увійшли його сини В. Бардіж (1892–1918) і М. Бардіж (дата народження невідома — 1918). Загін був розбитий, Б. заарештували червоногвардійці. Розстріляний у м. Туапсе разом із синами. У грудні 1918 перепохов. у м. Катеринодарі.

Літ.: Бардіж Кіндрат Лукич // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Гол. ред. В. А. Смолій. Київ, 2003. Т. 1; Сергеев В. Н., Шапсугов Д. Ю. Парламентская деятельность депутатов российского казачества (1906–1917). Ростов-на-Дону, 2003; Звездова Н. В. Временное правительство и казачество (участие министров в формировании вертикали власти). Ростов-на-Дону, 2004; Музаев Т. М. Союз горцев. Русская революция и народы Северного Кавказа, 1917 — март 1918 г. 2-е изд. испр., доп. Нальчик, 2012.

Бардіїв, мі́сто-запові́дник (словац. Mestská pamiatková rezervátia Bardejov) — середньовічний історико-архітектурний комплекс у центрі м. Бардіїва (Пряшівський край, *Словаччина*); об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 2000). Місто розташ. у сх. частині країни, на заплав. терасі р. Топлі (поблизу польськ. кордону). Засновано в 12 ст. Перша писем. згадка про м. Бардіїв фігурує в *Іпатіївському літописі* (1241). Згадки про держ. належність міста до сер. 13 ст. є суперечливими. Деякий час входило до *Галицько-Волинського князівства*. Було прикордонним торг. центром, розташ. на шляху з Угорщини до Польщі. На поч. 1320-х місто захопив король *Карл I Роберт*. Воно отримало право проводити щоріч. 8-денний *ярмарок*, відбувалися також щотижн. *базари*. 1376 м. Бардіїву надано статус вільного королів. міста. Активно розвивалися ремісництво (переважно вир-во полотна) й торгівля винами. Протягом 14–15 ст. для оборони міста зводили кам'яні мури, укріплення з *бастіонами*, ровами тощо. На остан. етапі були споруджені *барбакани*. Фортифікаційна система на час її буд-ва була однією з найдосконаліших у Центр. Європі. Збереглося планування з регуляр. поділом вулиць навколо ринк. площі — ознака європ. *цивілізації* 13–14 ст. З трьох боків площі споруджували кам'яниці в стилі готич. та ренесанс. архітектури. Місто зазнало знач. руйнувань під час пожеж (16–17 ст.), але зберегло середньовіч. вигляд і вис. рівень *автентичності*. Історичний центр міста оголошений міськ. заповідником 1950, після 1967 розпочалися систематич. *реконструкції*. Від 1970-х відновлено Бардіїв. ярмарок. Місто було нагороджене зол. медаллю за збереження архіт. пам'яток (1986), згодом внесене до списку всесвіт. спадщини ЮНЕСКО. У Словаччині ухвалено спец. закон про захист і розвиток м. Бардіїва (2002). Охорону пам'яток контролюють Мін-во культури та Рада пам'яток Словац. Республіки. *Історичний центр міста* оголошено міськ. заповідником, більшість будівель на його тер. та в євр. передмісті охороняються як нац. культ. пам'ятки. Охоронна площа об'єкта становить 23,6 га, буфер. зона — 12,83 га. Історико-архіт. комплекс включає оборон. систему; центр. площу з церквою та *ратушою*; євр. квартал. Історичний центр міста оточений оборон. мурами й баштами (Груба, Велика, Червона, Квадратна, Ренесансна, Шкільна, Кляшторна). Фортифікаційна система є однією із добре збереж. міськ. укріплень. Товщина мурів сягає 3,5 м. На поч. 15 ст. місто мало 5 в'їзних брам. Ратушна площа прямокут. форми (260 × 80 м) з 3-х боків оточена кам'яницями з готич. дахами (46 шт.). Буд-во розпочато в 1-й пол. 15 ст. Пізніші модифікації в ренесанс. або барок. стилі відбувались після пожеж. Домінантою центр. площі є готич. парафіяльна церква — *базиліка* Св. Егідія — вежа 72 м

Бардіїв, місто-заповідник

заввишки (разом із хрестом — 76 м) — один із найвищих *костелів* Словаччини. Побудована на місці кол. цистерціан. (див. *Цистерціанці*) монастир. комплексу. Має 3 *нави*, 11 оригін. готич. *вівтарів*. Припускають, що церкву на цьому місці почали будувати в 13 ст., сучас. базиліку — у 2-й пол. 15 ст. Базиліка була пошкоджена кількома пожежами, землетрусом (1725). Реконструйована 1879–1899 за проєктом арх. І. Штейндля (1839–1902; тепер Угорщина). 23.11.2000 Папа *Іван Павло II* в апостол. посланні надав храму титул і ранг малої базиліки. Міська *ратуша* збудована 1505–1511 у готично-ренесанс. стилі. Її вважають першою ренесанс. будівлею Словаччини. Будівельні роботи розпочав майстер Александр, завершив Ян із Прешова (збудував високі *фронтони*, будівля набула рис пізн. *готики*). Ратушу перебудовували упродовж 17–19 ст. Після пожежі 1902 була реставрована (1904–1905), також засн. музей Шаришського пов. (1903). Тепер музей налічує понад 700 тис. експонатів і є одним із найб. і найстаріших музеїв Словаччини. Відомий природнич. та іст. експозиціями та однією з найб. у Європі галерей карпат. *ікони*. Будівлю ратуші реставрували в 1980–1990-х, 1985 набула статусу пам'ятки культури нац. значення. Поруч з іст. центром міста, в оточенні сучас. забудови розташ. залишки євр. передмістя, частково збережений комплекс *синагоги* й *мікви*, бет-гамідраш (місце для зборів). Квартал збудований у 18 ст. за правилами *Талмуду*. Станом на 2023 у м. Бардіїві не залишилося євр. громади, але вона була важл. частиною міста від 18 ст. до *Другої світової війни*. Укріплене м. Бардіїв є добре збереженим прикладом екон. та соц. структури торг. міст у середньовіч. Центр. Європі. План, будівлі та укріплення ілюструють міськ. комплекс, який розвинувся в Центр. Європі в серед. віки уздовж вел. торг. шляхів.

Літ.: Січинський В. Архітектура міста Бардієва // Записки Наук. тов-ва ім. Шевченка. Праці Іст.-філос. секції. 1931. Т. 151; Збруцький О. Словацький Бардіїв — історична оаза в сучасному міському ландшафті // Відлуння віків. 2009. № 1 (11); Management Plan of the World Heritage Site 2013–2020. Historic Center of the Town of Bardejov. Prostredná, 2013.

Н. А. Гаврилишина

Бардін, Джон (англ. Bardeen, John; 23.05.1908, м. Медісон, шт. Вісконсин, США — 30.01.1991, м. Бостон, шт. Массачусетс, США) — фізик, член Національної академії наук США (з 1954) двічі лауреат *Нобелівської премії* з фізики (1956, 1972), іноземний член *Лондонського королівського товариства* (з 1973). Закінчив *Вісконсинський університет в Медісоні* (1928), аспірантуру *Принстонського університету*. 1935–1938 працював у *Гарвардському університеті*. 1936 отримав докторський ступінь з матем. фізики. 1938–1941 вів дослідн. діяльність у *Міннесотському університеті*. Під час *Другої світової війни* очолював дослідн. групу арт. лаб. ВМС США. З 1945 вів дослідження в нововідкритому відділі фізики твердого тіла Лабораторії Белла. З 1951 — професор електротехніки й фізики *Іллінойського університету в Урбана-Шампейн*. 1959–1962 входив до складу Наук.-дорад. к-ту при президенті США. Обирався віцепрезидентом (1966) і президентом (1968) Амер. фіз. т-ва. Основні праці — з *теорії твердого тіла*, *надпровідності* та *фізики низьких температур*. 1948 (спільно з

Бардін Джон

Бардін Джон. Копія першого транзистора Бардіна, Шоклі та Браттейна

Бардін Іван Павлович

В. *Браттейном* та В. *Шоклі*) відкрив транзистор. ефект і створив транзистор (за що здобув першу Нобелів. премію). З Дж. Пірсоном (1905–1987; США) дослідив числ. зразки кремнію з різн. умістом фосфору й сірки, розглянув механізм розсіювання на донорах та акцепторах (1949). У 1950 з В. Шоклі ввів поняття *деформаційного потенціалу*. Незалежно від Г. *Фреліха* передбачив (1950) притягання між *електронами* шляхом обміну віртуал. фононами. 1951 намагався побудувати теорію надпровідності з огляду на електрон-фононну взаємодію. 1952 провів розрахунки притягання між електронами, зумовленого обміном віртуал. фононами. 1957 спільно з Л. *Купером* і Дж. *Шріффером* побудував мікроскоп. теорію надпровідності, відому як теорія Б. — Купера — Шріффера (друга Нобелів. премія). Розвинув теорію *Мейснера ефекту* на основі моделі з енергет. щілиною, узагальнив (1958) теорію електромагн. властивостей *надпровідників* на випадок полів довіл. частоти. 1961 запропонував метод ефектив. *гамільтоніана* в *тунелювання теорії* (модель тунелювання Б.). 1962 розрахував крит. поля та струми для тонких плівок. Лауреат премії ім. О. Баклі (1954), Ф. Лондона (1962). Нагороджений нац. наук. медаллю США (1965), Медаллю пошани Ін-ту інженерів електроніки та електротехніки США (1971), медаль Б. Франкліна (1975), Президент. медаллю свободи (1977) та ін. Почесний професор Іліноїськ. ун-ту (з 1975), почес. доктор низки ун-тів.

Пр.: Conductivity of Monovalent Metals // Physical Review. 1937. Vol. 52. Is. 7; У співавт. — The Transistor, a Semi-Conductor Triode // Physical Review. 1948. Vol. 74. Is. 2; Electron-Phonon Interaction in Metals // Physical Review. 1955. Vol. 99. Is. 4; Microscopic Theory of Superconductivity // Physical Review. 1957. Vol. 106. Is. 1; Theory of Superconductivity // Physical Review. 1957. Vol. 108. Is. 5; Effective Interaction of He^3 Atoms in Dilute Solutions of He^3 in He^4 at Low Temperatures // Physical Review. 1967. Vol. 156. Is. 1; Model for an Exciton Mechanism of Superconductivity // Physical Review B. 1973. Vol. 7. Is. 3.

Літ.: Hoddeson L., Daitch V. True Genius: The Life and Science of John Bardeen, the Only Winner of Two Nobel Prizes in Physics. Washington, 2002; Храмов Ю. А. История физики. Киев, 2006; Worek M. Nobel: A Century of Prize Winners. Richmond Hill, 2010; Goldberg R. The 100: A Ranking of the Most Influential People in American History. Boston, 2017.

Ба́рдін, Іва́н Па́влович (13.11.1883, с. Широкий Уступ, тепер Калінін. р-ну Саратов. обл., Росія — 07.01.1960, м. Москва, тепер Росія) — учений-металург, академік АН СРСР (з 1932), Герой Соціалістичної Праці (з 1945), член Німецької академії наук (з 1932), Національного географічного товариства США (з 1949), Інституту заліза і сталі Англії (з 1950), Угорської академії наук (з 1953), Академії наук Соціалістичної Республіки Румунії (з 1958), почесний член Французького науково-дослідного інституту чорної металургії (з 1956), іноземний член Чехословацької академії наук (з 1957). Нар. у сім'ї сільс. шевця. 1891 родина переїхала до м. Саратова (тепер Росія). Закінчив міське Олександрів. ремісн. уч-ще (1896), Маріїн. хлібороб. уч-ще (1902). Працював управителем маєтку. 1903 вступив до Ново-Олександрійського с.-г. ін-ту (тепер м. Варшава, Польща), звідки був відрахований 1905 за участь у студент. революц. виступах. Закінчив 1910

Київ. політех. ін-т (тепер *Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*) з дипломом інженера-технолога за спеціальністю «металургія». 1910–1911 працював у США робітником на маш.-буд. й металург. з-дах. З 1912 — на Юзів. металург. з-ді (тепер м. Донецьк): кресляром, інженером домен. цеху, помічником нач. цеху. 1916–1923 — на Єнакіїв. металург. з-ді: нач. домен. цеху, гол. інженером, директором з-ду і рудників. 1923–1924 перебував у відрядженні на металург. підприємствах Німеччини, Англії та Бельгії. 1924–1929 — гол. інженер Макіїв. металург. з-ду та з-ду ім. Дзержинського в м. Кам'янському. 1929–1937 був тех. директором і гол. інженером буд-ва Кузнецького металург. комбінату (тепер м. Новокузнецьк Кемеров. обл., Росія). За тех. розробки і впровадження нов. технологій удостоєний звання академіка АН СРСР без опубл. наук. праць і присвоєння звання члена-кореспондента. З 1937 на керів. посадах: гол. інженер Управління чор. металургії Наркомату важкої пром-сті СРСР, з 1938 — голова Тех. ради наркомату, з 1939 — заступник наркома важкої пром-сті СРСР. За *Другої світової війни* очолював Урал. філію АН СРСР. Директор Ін-ту металургії АН СРСР (1939–1960) і Центр. наук.-досл. ін-ту чорної металургії при Держплані СРСР (1945–1960), який 1960 наз. його ім'ям. З 1942 і до кін. життя — віцепрезидент АН СРСР. 1940–1946 керував колективом із розробки проєкту буд-ва Череповецького металург. з-ду (Вологод. обл., тепер Росія) і брав актив. участь у його будівництві. З 1942 — дійс. член АН СРСР. 1943–1960 — зав. каф. економіки й орг-ції чорної металургії в Моск. ін-ті сталі та сплавів. Після Другої світ. війни зосередив зусилля на наук. роботі в галузі чорної металургії, приділяв увагу зв'язку науки й вир-ва. Наукові дослідження охоплюють питання проєктування нових металург. з-дів з повн. автоматизацією процесів, інтенсифікації металург. процесів, створення досконалих металург. агрегатів, комплекс. підготовки й використання металург. сировини й палива. 1937–1960 був депутатом ВР СРСР 1–5 скликань. Герой Соціаліст. Праці (з 1945), семираз. кавалер ордена Леніна (1934, 1943, 1945, 1945, 1953, 1953, 1958). Лауреат Сталін. премії (1942, за роботи з мобілізації ресурсів Уралу для потреб оборони СРСР; 1949, за роботи з інтенсифікації мартен. процесу внаслідок застосування кисню); Ленін. премії (1958, за роботи зі створення перших пром. установок безперерв. розливання сталі). Нагороджений медаллю Франц. н.-д. ін-ту чорної металургії (1965, посмертно).

Пр.: Избранные труды : в 2 т. Москва, 1963–1968.

Тв.: Воспоминания о Енакиевском металлургическом заводе. Днепропетровск; Донецк, 2008.

Літ.: Мезенцев В. А. Бардин. Москва, 1970; Бардин И. П. в воспоминаниях современников. Москва, 1985; Мезенин Н. А. «Сталь доброты превосходной...»: очерки из истории отечественной металлургии. Нижний Тагил, 2001.

К. Л. Торопчинова

Бардо́ (тибет. བར་དོ་ — інтервал) — у *тибетському буддизмі* — інтервал між одним життям і наступним, період часу між смертю та перероджденням. У широкому розумінні — проміжок між одним явищем та іншим. За традицією школи ньінґма (однієї з найдавн. шкіл тибет. буддизму, 8 ст.), виділяють 6 видів Б.: «бардо Життя» (період від зачаття до вмирання); «бардо Сновиддя» (стан між сном та періодом бадьорості); «бардо Медитації» (стан свідомості між буденною та просвітленою); «бардо вмирання» (стан між початком смерт. хвороби і самим моментом смерті, відділенням тіла від *свідомості*); «бардо Дгармати» (відокремлення свідомості від тіла та стан «ясного світла», коли людина переходить у стан тимчас. сну/трансу до наступ. народження, або досягає *просвітлення*); «бардо Становлення» (стан свідомості виходу з трансу попереднього бардо і до моменту нов. народження). Учення про Б. у *буддизмі* тісно пов'язано з *етикою*, оскільки ідеал *бодгісаттви* передбачає наявність чесноти співчуття. Уся концепція Б. стосується того періоду, коли індивід, згідно з буддизмом, «спійманий» у *сансарі* через незнання істини, невідання (*авідью*). Учення про Б. було описано будд. мислителями *Асангою* та *Васубандгу*. Вони стверджували, що людина, яка не досягла *нірвани*, після смерті стає гандгарвою, тобто безтілес. мислячою істотою. Протягом певн. часу вона шукає місце свого нов. втілення, відповідно до *карми*. Перебувати в Б. гандгарва може до 49 днів. Узріти таких істот можуть винятково ін. гандгарви або *йоги* з надзвич. здібностями. У тибет. буддизмі вчення про Б. набуло важл. значення й розвитку, позаяк пов'язане з пошуками нових втілень бодгісаттв, зокрема *далай-лам*.

Літ.: Griffin M. The Bardo Thodol: The Golden Opportunity of Death. Los Angeles, 2008; Padmasambhava L. K. The Tibetan Book of the Dead: Awakening Upon Dying / Trans. from tibetan by E. Guarisco. Berkeley, 2013; Тибетська книга мертвих / Пер. зі тібет. Л. Дудченко. 2-ге вид. Київ, 2023.

І. В. Петленко

Бардо́ націона́льний музе́й (франц. Le musée national du Bardo, араб. المتحف باردو الوطني) — музей римської *мозаїки* та античного *образотворчого мистецтва* в м. Бардо (вілает Туніс, *Туніс*). Функціонує з 1888. Розташований у палаці 13 ст. — одній із резиденцій *беїв* Тунісу. У 19 ст. палац утратив значення, з 1840 тут діяла офіцер. школа, з 1847 — *монетний двір*. 07.11.1882 франц. влада заснувала в приміщенні «Музей Алауї» на честь правителя бея Алі III (1817–1902). 07.07.1888 Алі III та ген. резидент Франції

Бардо національний музей. Експозиція

в Тунісі Д. Массіко (1838; Франція — 1892; Туніс) офіційно відкрили музей. 1899 до музею перейшли приміщення Малого палацу, 1900 — покої Садак Бея (1813–1882). Сучасну назву використовують із 1957, після здобуття Тунісом незалежності. Основою музейного зібрання стали археол. знахідки франц. учених із Дугги, *Карфагену*, Тунісу, Утіки та ін. стародав. міст і особиста колекція міністра фінансів Тунісу М. Хазнадара (1817–1878). Загальна пл. — 8 тис. м². На перш. поверсі 12 залів. Доісторичний період (зал № 1) містить предмети ранн. палеоліт. культур (див. *Палеоліт*) до 12 ст. до н. е. В експозиції представлено реконструкцію найдавн. культ. споруди у світі — Гермаеон ель Гуетар (40 тис. до н. е.), приміт. кам'яні *маски*-підвіски (8–5 тис. до н. е.), черепи первіс. людей від *австралопітека* до *кроманьйонця* (3 млн — 35 тис. до н. е.). Пунійський період об'єднує зали № 2–5. Експонати підібрані за тематикою: пунійс. археологія, предмети похов. інвентарю, реконструкція *склепу* пунійс. поховання і *артефакти* пунійсько-лівійс. цивілізації. У вітринах розміщені похов. гротеск. маски й маски-*амулети* з кольор. *скла* (9–2 ст. до н. е.), скарабеї-печатки зі слон. кістки, золота, дорогоцін. каміння (8–6 ст. до н. е.), квадр. *стела* з найстарішим пунійс. написом (7 ст. до н. е.), надгроб. стела із зображенням «знаку Таніт» (4 ст. до н. е.), свящ. бритви-топірці (4–3 ст. до. н. е.), теракот. статуї бога *Баала* та богині Таніт (1 ст.), стели з Мактара (2 ст.). Період ранн. *християнства* представлений у залах № 6 та 8, де здебільшого експонують ранньохрист. мозаїку візант. періоду (533–698) Тунісу з *базилік*, *баптистеріїв*, *гробниць*: «Церква матері» (4–5 ст.), «Давид в ямі з левами», «Банкір та його дочка» (усі — 5 ст.), мозаїч. баптистерій із Келібії (540–670), *барельєф* «Добрий пастир» (5–6 ст.). Предмети антич. (див. *Античність*) епохи розміщено в залах № 7, 9–12. Переважають археол. знахідки рим. часу зі стародав. міст Булли Регіа, Карфагена, Тубурбо Мажус та ін. Вирізняються експонати — мозаїч. панно «Звільнення Андромеди Персеєм» (3 ст.), мармур. статуї імп. *Марка Аврелія* (2 ст.), Аполлона Кифареда (3 ст.), *бюсти* імп. Августа (1 ст.), Траяна (1–2 ст.), портрет Клеопатри VII Філопатри (1 ст. до н. е.), рим. *саркофаги* з «геніями чотирьох сезонів» (поч. 4 ст.) та «Дев'ять муз» (3 ст.), мозаїч. панно «Мир дому твоєму» (2 ст.). На 2-му поверсі в 19 залах представлено предмети культури рим. часу, мозаїки на мор. та ін. тематики. Римський період репрезентовано в залах, присвячених окр. містам антич. періоду Тунісу: «Альтибурос», «Дугга», «Ель Жем», «Карфаген», «Сусс», «Удна» та «Вергілій». Найвідомішими експонатами є мармур. статуї сором'язливої *Венери*, *Геркулеса* зі шкірою немейського лева (усі — 1 ст.), «Дами в туніці» (2 ст.), *Юпітера*-Сераписа (3 ст.); підлог. мозаїка «Вакх, що дарує виноградну лозу легендарному селянину Ікарію, за присутності царя Аттики», «Нільський пейзаж», «Тріумф Нептуна на колісниці» (усі — 2 ст.), мозаїч. панно «Кортеж Нептуна», «Вергілій, якого надихають музи», «Полювання на зайця», «Орфей, що заспокоює диких тварин» (усі — 3 ст.), «Жертвоприношення Діані та Аполлону і сцени полювання на диких звірів» (4 ст.); мозаїч. картина «Сцени сільського життя сеньйора Лабіріуса» (5 ст.). Зал «Скарби пунійського періоду» містить ювелір. вироби, що були віднайдені під час археол. розкопок *некрополів* стародав. міст: гребінь зі слон. кістки із зображенням *сфінкса* та квітів лотоса (6 ст. до н. е.), золота кіраса з Ксурес-Сефу (3 ст. до н. е.), золоті намиста (2-га пол. 7 ст. до н. е.), тримач для *амулета* із зображенням Сехмет (6 ст. до н. е.), золотий перстень із сапфіром (2 ст. до н. е.). Зали № 21–26 присвячені скарбам періоду «Махдійської кораблетрощі» (80 до н. е.). Підводні археол. розкопки грец. корабля проводили 1908–1913, 1948 та 1952 (за участі Ж.-І. *Кусто*). Серед артефактів бронз. фігури *Агона* й Герма з головою *Діоніса* (3 ст. до н. е.); мармур. бюст *Афродіти*; статуетка карлиці, яка танцює; канделябр юнак-факелоносець; бронз. «п'яний *Геракл*»; мармур. капітелі для колон із зооморф. зображенням; «Ерос з кіфарою в танці»; прикраси прори корабля з головами Діоніса й *Аріадни* (усі —1 ст. до н. е.). Зал мозаїки на мор. тематику зберігає рим. мозаїч. панно із зображенням моря. Серед найб. — «Морські монстри» (2 ст.), «Нептун і пірати» (3 ст.), «Морські вілли» (4 ст.). Зал мавзолею (зал № 28) відтворює реконструкцію карфаген. мавзолею 2 ст. Зали мозаїки (зали № 29–33) містять різнотемат. рим. мозаїч. панно: «Музичний диспут» (2 ст.), «Одіссей і Сирени» (3 ст.), «Весільний бенкет Діоніса та Аріадни», «Коронування Венери кентаврами», «Павич, що розпушив хвоста, і чотири коні у стійлі» (усі — 4 ст.). Третій поверх має 7 виставк. залів. Зал предметів дріб. пластики з *бронзи*, *теракоти* і скла: бронз. статуетка Діоніса-дитини, теракот. ваза у вигляді собаки з нашийником, статуетка богині Таніт у циліндр. тіарі та скляні флакони для парфум. олії (усі — 2 ст.), теракот. статуетка Венери з діадемою та маска «щокатої дитини» (усі — 3 ст.). У залі декор. типів мозаїки невеликі твори: «Тезей, що вбиває Мінотавра в Лабіринті» (3–4 ст.), «Діоніс в оточенні чотирьох сезонів» (4 ст.) тощо. Зал «Ашолла» містить твори першої афр. мозаїч. школи із терм Ашолли: «Тріумф Діоніса», «Битва звірів і кентаврів», «Забави Сатира й Німфи і «гротески», «Парадний в'їзд Нереїди», «Титан Океан» (усі — 2 ст.). У залі *фресок*: «Півень» (2 ст.), «Календар і знаки зодіаку» (3 ст.). «Діоніс на пантері» (2–3 ст.) та ін. Музей зберігає найб. у світі колекцію рим. мозаїк, які є цінним джерелом дослідження повсякден. життя в рим. Африці. За багатством зібрання є другим на афр. континенті після *Єгипетського музею в Каїрі*.

Літ.: Купча Н. Музей Бардо: «От мифа к мифу». Тунис, 2006; Zaiane S. Le musée national du Bardo en métamorphose Pour une nouvelle image du tourisme culturel tunisien et de nouveaux visiteurs // Téoros. Revue de recherche en tourisme. 2008. № 27–3; Coslett D. E. Heritage, Tourism, and the Challenges of Postcolonial Globalization at Tunis' Bardo Museum // Neocolonialism and Built Heritage: Echoes of Empire in Africa, Asia, and Europe. New York, 2020.

Н. В. Бабкова

Бардо Бріжіт

Бардо́, Бріжі́т Анн-Марі́ (франц. Bardot, Brigitte Anne-Marie; 28.09.1934, м. Париж, Франція) — актриса, співачка, фотомодель, громадська діячка. Нар. у сім'ї промисловця. У дитинстві захоплювалася класич. танцем і мріяла стати балериною. З 1949 навчалася в Нац. консерваторії музики й танцю (м. Париж). У 15 р. стала фотомоделлю, на обкладинці журн. «Елль» («Elle», «Вона») демонструвала молодіж. моду. Фото привернули увагу режисерів, 1950 її вперше запросили на кінопроби. Дебютувала в ролі Жа-

вотт Лемуан у кінокомедії «Нормандська діра» (1952; реж. Ж. Буайє), гол. роль у якій грав *Бурвіль*. Режисер А. Барсак (1909–1973; Франція) запросив її на роль у п'єсі Ж. *Ануя*, яку ставив у Театрі «Ательє» (1953). Зіграла невел. ролі у низці фільмів: «Акт любові» (1953; реж. А. *Літвак*), «Якби мені розповіли про Версаль» (1954; реж. С. *Гітрі*), «Великі маневри» (1955; реж. Р. *Клер*) та ін. Стала всесвітньо відомою завдяки гол. ролі Жюльєтти у фільмі «І Бог… створив жінку» (1956; реж. Р. *Вадим*). Стрічка мала рекордні касові збори в Європі та США. Згодом зіграла ролі в бл. 50 фільмах: «Парижанка» (1957; реж. М. Буарон), «У разі нещастя» (1958; реж. К. Отан-Лара), «Бабета йде на війну» (1959; реж. Крістіан-Жак), «Істина» (1960; реж. А.-Ж. *Клузо*), «Приватне життя» (реж. Л. *Маль*), «Відпочинок воїна» (обидва — 1962; реж. Р. Вадим), «Зневага» (1963; реж. Ж.-Л. *Годар*), «Віва Марія!» (1965; реж. Л. Маль), «Ведмідь і лялька» (1970; реж. М. Девіль), «Ромовий бульвар» (1971; реж. Р. *Енріко*), «Дон Жуан 73» (1973; реж. Р. Вадим) та ін. Б. також відома як виконавиця пісень (понад 80), виступала в муз. шоу, записувала диски. Співала легкі композиції, виконувала жартівл. та лірич. пісні, серед них: «Sidonie» («Сідоні»; музика Ж. М. Рів'єра і Я. Спаноса, вірш Ш. Кро) для фільму «Приватне життя» (реж. Л. Маль), «C'est rigolo» («Це смішно»; музика Ж. Буржуа, слова Ж. М. Рів'єра), «La Madrague» («Мадраг»; усі — 1962, ті самі автори) тощо. Перший альбом «Brigitte» («Бріжіт») записала 1963; до нього увійшли пісні композиторів К. Боллінга [1930–2020; Франція, Ж. М. Рів'єра, Ж. Буржуа, а також С. *Генсбура*, який згодом присвятив їй пісню «Initials B. B.» («Ініціали Б. Б.»; 1968]. Саме завдяки співпраці з С. Генсбуром і його авторству в репертуарі Б. з'явилися її найпопуляр. пісні «Harley Davidson» («Гарлі Девідсон»; 1967), «Bonnie & Clyde» («Бонні та Клайд»; 1968), які вони виконували дуетом. Для неї С. Генсбур написав також першу версію відвертої та скандально відомої пісні «Je t'aime… moi non plus» («Я тебе кохаю… я теж ні»; 1967); через незгоду Б. на оприлюднення ця версія з'явилася лише 1986. Популярними в її виконанні були також пісні «La fille de paille» («Солом'яна дівчина»; 1969), написана для Б. Ж. Ленорманом (нар. 1945; Франція), «Tu es le soleil de ma vie» («Ти — сонце мого життя»; 1973), яка з'явилася завдяки співпраці з С. *Дістелем* тощо. Б. була культовою фігурою, її образ вплинув не лише на історію кіно, а й на історію костюма. Президент Франції генерал Ш. де *Голль* обрав Б. як модель для бюста Маріанни (символу Франції, який стоїть у кож. мерії). Б. залишила кіно й виступи на сцені 1973, присвятила себе захисту тварин. Усамітнилася у влас. маєтку Мадраг, неподалік м. Сан-Тропе. Заснувала 1986 у м. Сан-Тропе Фундацію Б., яка 1988 переїхала в м. Париж (на 2017 налічує понад 75 тис. членів). Фундація бореться проти утримування в неволі диких тварин (цирки та зоопарки); проведення дослідів на тваринах; *мисливства* та *браконьєрства*; кривавих видовищ (корида та бої півнів); китобійн. промислу та полювання на тюленів; стерилізації собак і кішок; використання хутра тощо. 2006 Б. пожертвувала фонду 3 га землі та свій будинок у с. Базош-сюр-Гійон (регіон Іль-де-Франс) для притулку собак, кішок і свійс. тварин. Авторка кількох книг: мемуари: «Ініціали Б. Б.» («Initiales B.B.»; 1996), «Крик посеред тиші» («Un cri dans le silence»; 2003), «Я граю» («Moi, je joue»; 2017, у співавт.) та ін. Лауреатка премії Давіда ді Донателло (1961), премії «Кришталева зірка» Академії франц. кіно (1966), премії «Тріумф» франц. кіно (1967–1969) та ін. Нагороджена орденом Почес. легіону (1985; відмовилася). У м. Сан-Тропе встановлена статуя Б. (2017).

Тв.: Initiales B. B. Paris, 1996; Le Carré de Pluton. Paris, 1999; Un cri dans le silence. Moncton, 2005; У співавт. — Moi, je joue. Paris, 2017; Larmes de combat. Paris, 2018.

Літ.: Bardot, Brigitte // Saka P., Plougastel Y. La Chanson française et francophone. Paris, 1999; Брюховецька Л. І. Кіномистецтво. Київ, 2011; Лельевр М.-Д. Брижит Бардо. Непредвзято / Пер. с фр. Москва, 2013; Vincendeau G. Brigitte Bardot: The Life, The Legend, The Movies. London, 2014; Fottorino E., Vey F. Légende № 6. Brigitte Bardot. Paris, 2021.

Барельєф. Пам'ятний знак на місці садибного будинку, де народився композитор Д. Бортнянський, м. Глухів

Барельє́ф (франц. bas-relief, букв. — низький *рельєф*, від bas — низький і relief — рельєф, калька з італ. bassorilièvo, від basso — низький та rilièvo — рельєф) — виконана на площині скульптурна композиція з опуклим зображенням, що виступає з площини тла менш ніж на половину свого об'єму. Цим Б. відрізняється від високого рельєфу — *горельєфу*, від заглибл. рельєфу — контррельєфу. Барельєфні зображення відомі з *палеоліту*, присутні в усіх відомих культурах на всіх континентах. Виконують із глини, гіпсу, алебастру, каменю, дерева, металу, орган. скла. Буває орнаментал., декорат., фігуративним, а також монохром. або поліхромним. Є поширеним видом *декору* архіт. споруд як на *фасадах*, так і в *інтер'єрах*. Широко використовують в *монументальному мистецтві* (*пам'ятники*, пам'ят. знаки, *стели*, *надгробки*, мемор. дошки), *мистецтві декоративно-ужитковому* та дріб. пластиці (*медалі*, *монети*, *геми*, камеї). В Україні найдавн. античні (див. *Античність*) Б. відомі в *Херсонесі Таврійському*, *Ольвії*, *Неаполі Скіфському*. З часів *Давньої Русі* збереглися Б. *Києво-Печерської лаври*, *Михайлівського Золотоверхого собору*, *Борисоглібського собору в Чернігові*, *Успенського собору в Галичі*. Майстри Б. — скульптори: І. *Мартос*, Л. *Позен*, І. *Кавалерідзе*, Л. *Молодожанин*, В. Луцак (нар. 1928; Україна), В. *Прядка*.

Літ.: Мардер А. П., Євреїнов Ю. М., Пламеницька О. А. та ін. Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Мистецтво України : в 5 т. Київ, 1995. Т. 1; Тимофієнко В. Архітектура і монументальне мистецтво: терміни і поняття. Київ, 2002; лименюк Т., Проскуряков В., Ковальчук Х. Ілюстрований словник архітектурних термінів. 3-тє вид., допов. і перероб. Львів, 2019.

В. В. Вечерський

Ба́ремський вік і я́рус, барем — середній вік та 4-й знизу геологічний *ярус* ранньокрейдової епохи *крейдового періоду*. Термін походить від назви м. Баррема (тепер регіон *Прованс — Альпи — Лазуровий Берег*, Франція), в околицях якого ярус уперше виділив 1873 геолог А. Кокан (1811 або 1813–1881; Франція). Баремському ярусу передує Готерів. ярус, за ним — Аптський ярус. Містить породи, утв. упродовж барем. віку, який тривав від 129,4 до 125,0 млн р. т. Відклади потужністю від 1 до 250 м складені переважно *глинами*, *аргілітами*, *алевролітами*, *пісковиками*, *вапняками*, *конгломератами*.

Електронна версія на порталі http://vue.gov.ua

Система	Відділ	Ярус	Вік
Крейдова	Верхній	Маастрихт	72,1—66,0
		Кампан	83,6—72,1
		Сантон	86,3—83,6
		Коньяк	89,8—86,3
		Турон	93,9—89,8
		Сеноман	100,5—93,9
	Нижній	Альб	113,0—100,5
		Апт	125,0—113,0
		Барем	129,4—125,0
		Готерів	132,9—129,4
		Валанжин	139,8—132,9
		Беріас	145,0—139,8

Баремський вік і ярус. Підрозділи крейдової системи згідно ICR (Міжнародна стратиграфічна комісія)

Скам'янілості, що трапляються найчастіше, — *амоніти* (*Simbirskites decheni, Macroscaphites yvani, Heteroceras astierianum, Oxyteutis*) і *белемніти* (*Belemnites jasikowianus* та ін.). В Україні відклади Барем. віку поширені в *Карпатах*, на *Кримському півострові* та в межах *Дніпровсько-Донецької западини*.

Літ.: Cossmann M., Pelat E. Le Barrémien supérieur à faciès Urgonien de Brouzet-lès-Alais (Gard) // Mémoires de la Société Géologique de France. Paléontologie. 1907. T. 15 (37); Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Gradstein F. M., Ogg J. G., Smith A. G. A Geologic Time Scale 2004. Cambridge, 2005; Murawski H., Meyer W. Geologisches Wörterbuch. Heidelberg, 2010.

В. С. Білецький

Баренбо́йм, Даніе́ль (ісп. Barenboim, Daniel; івр. דניאל בארנבוים; 15.11.1942, м. Буенос-Айрес, Аргентина) — музикант, піаніст, визнаний диригент. Нар. в євр. сім'ї. Батьки — вихідці з *Російської імперії*, профес. піаністи, дали синові муз. та естет. освіту. Почав грати на ф-но з 5 р. 1950 зіграв 1-й концерт у рід. місті. Поїхав до м. *Відня*: грав і спостерігав за диригент. класом І. Маркевича (1912; Україна — 1983; Франція). Батьки переїхали до Ізраїлю. Сім'я отримувала допомогу від дядька з Бразилії. Б. проживав в Ізраїлі 1952–1954, 1956 — на поч. 1960-х. 1954 став наймол. учасником диригент. майстер-класів І. Маркевича в м. Зальцбурзі (Австрія). Грав у В. *Фуртвенглера*, який запросив його виконати з оркестром Берлін. філармонії Концерт Л. ван *Бетховена* для ф-но з оркестром № 1. Упродовж 1955–1956 вивчав у м. Парижі (Франція) контрапункт і композицію — у Н. *Буланже*. Дебютував у м. Парижі з диригентом А. Клюїтанс (1905; Бельгія — 1967; Франція): виконав Концерт для ф-но з оркестром № 9 мі-бемоль мажор В. А. *Моцарта*. З 15 р. подорожував як музикант. Виступав із концерт. турами у містах *Цюриху*, *Амстердамі*, Борнмуті (Велика Британія). 1956–1957 у «Карнегі-холі» (м. Нью-Йорк, США) відбувся фортепіан. дебют із Л. Стоковським («Симфонія повітря», Концерт № 1 С. *Прокоф'єва*). Виступав із членами Нью-Йорк. філармоніч. оркестру та Д. Мітропулосом (1896; Греція — 1960; Італія). 1960 у м. Тель-Авіві виконав повн. цикл фортеп. сонат Л. ван Бетховена. 1962 у м. Тель-Авіві виступав як піаніст з оркестром «Халле» під керівництвом Дж. *Барбіроллі*. 1964 у м. Берліні відбувся фортеп. дебют із Берлін. симф. оркестром (диригент П. *Булез*, фортеп. концерт № 1 Б. *Бартока*). Цього ж року у Великій Британії вперше диригував Англ. камер. оркестром. Виступав та диригував у Європі, США, Австралії та Індії, Японії. 1975–1989 очолював Оркестр Парижа. 1991–2006 керував Чиказ. симф. оркестром. Від 1992 — ген. муз. директор Берлін. держ. опери. 1998 у м. Лондоні виконав цикл Л. ван Бетховена (симфонії та фортеп. концерти), який 2000 повторив у містах Відні, Берліні та Нью-Йорку. 1999 у м. Севільї (Іспанія) Б. разом з літ. критиком, інтелектуалом Е. *Саїдом* створив з араб. та євр. музикантів оркестр «Західно-східний диван». Виступив із ним 2011 у Корейс. демілітаризов. зоні. 1999–2001 очолив Берлін. держ. оперу та Берлін. філармонію в циклі опер та фортеп. концертів В. А. Моцарта. 2001 отримав Канн. класичну премію за записи Симфоній Л. ван Бетховена та опери «Вибір нареченої» Ф. Бузоні (1866; Італія — 1924; Німеччина). 2001 підписав п'ятиріч. контракт із Берлін. держ. капелою. Провів фестиваль «Р. Вагнер і модернізм» у м. Чикаго (США). 2002 виступив на чолі Берлін. держ. опери в Японії. Провів марафон Р. Вагнера в Берлін. держ. опері. Виконав цикл сонат Л. ван Бетховена в Театрі Колон у м. Буенос-Айресі. Виступив із концертом у м. Рамаллі (Палестина). 2005 читав лекції в *Колумбійському університеті*. Вирушив у турне з Чиказ. симф. оркестром у США та країни Європи; з Берлін. держ. капелою — в Іспанію та Японію. 2006 диригував Берлін. філармон. оркестром на традиційному щорічному «Європаконцерті» у м. Празі. 2006 запрош. керівником оркестру, від 2011 — муз. керівник оркестру театру *«Ла Скала»* (м. Мілан, Італія). Відкрив сезон новою постановкою муз. драми «Трістан і Ізольда» Р. *Вагнера* (реж. П. *Шеро*). 2007 виконав усі фортеп. концерти Ф. *Ліста* в містах Парижі, Мілані, Болоньї, Флоренції та Римі. Виступив як піаніст і диригент у циклі фортеп. концертів Л. ван Бетховена з Берлін. держ. капелою. Диригував концертним виконанням оркестром Віден. філармонії опери «Євгеній Онєгін» П. *Чайковського* на Зальцбур. фестивалі та з концертами в містах Зальцбурзі, Лондоні. Гастролював Китаєм та Японією. 2008 провів світ. прем'єру Концерту для флейти Е. К. *Картера* з Е. Пахудом (нар. 1970; Швейцарія) в м. Єрусалимі. Диригував у Метрополітен-опера («Трістан і Ізольда» Р. Вагнера). Виконав світ. прем'єру «Інтервенцій для фортепіано з оркестром» Е. К. Картера та прем'єру в м. Нью-Йорку. Виступав у Метрополітен-опера. 2014 записав повні фортеп. сонати Ф. П. *Шуберта* для «Дойче Граммофон» («Deutsche Grammophon»). Доклав знач. внесок у розвиток театру. Автор автобіографії «Життя в музиці» (англ. «A life in music»; 1992). Посол миру ООН (з 2007). Почесний прапороносець олімп. прапора на відкритті *Літніх Олімпійських ігор 2012* у м. Лондоні. Лауреат премії «*Греммі*» (1976, 1991, 2003 — як диригент; 1990, 1994, 2001 — як піаніст), премій В. Фуртвенглера (2003), Вольфа за досягнення в інтересах людства і справі миру між народами (2004, Ізраїль), Р. Шумана (2005), Е. фон Сіменса (2006), премії Свободи за внесок у сприяння взаєморозуміння на Бл. Сході від Вільного ун-ту м. Берліна (з 2013). Командор ордена Почес. легіону (2007). Нагороджений орденом «За заслуги перед Федеративною Республікою Німеччина» (2002), зол. медаллю Королів. філармонії (2008). Почесний лицар-коман-

Баренбойм Даніель

дор Найвидат. ордена Брит. імперії (2011). Почесний громадянин м. Берліна (2023). На честь Б. наз. астероїд. 2015 журн. «Форчун» (англ. «Fortune», «Фортуна»; США) назвав Б. одним із «50 найбільших лідерів світу».

Пр.: Parallels and Paradoxes: Explorations in Music and Society. London, 2004 (у співавт.); Everything is Connected: The Power of Music. London, 2008; Music Quickens Time. London; New York, 2009; A Life in Music. New York, 2013.

Літ.: Encyclopedia of Contemporary Latin American and Caribbean Cultures / Ed. by D. Balderston, M. Gonzalez, A. Lopez. London, 2000; Kennedy R. The Power of Music: Psychoanalytic Explorations. Bicester, 2020.

Ба́ренц, Ві́ллем (нідерл. Barentsz, Willem; 1550, о. Терсхеллінг, пров. Фрисландія, Нідерланди — 20.06.1597, арх. Нова Земля, тепер у складі Архангел. обл., Росія) — мореплавець, дослідник *Арктики*, конструктор морських суден. Про ранні роки життя відомостей бракує. Ймовірно, був незнат. походження. Отримав спеціальність картографа. Подорожував до Іспанії, *Середземним морем*. Спільно з П. Планціусом (1552–1622; Нідерланди) склав атлас *Середземномор'я*. Керівник трьох арктич. експедицій з пошуку пн.-сх. мор. шляху «в царство Китайське» (1594–1597). За експедицій Б. відкрив арх. *Шпіцберген*, о. Ведмежий, обійшов *Нову Землю*, досяг *Карського моря*. Уперше закартографував окр. р-ни о. Вайгач і Кар. м., зх. береги Нової Землі, проміряв глибини в багатьох місцях Мурман. м. (з 1863 — *Баренцове море*), дослідив Кольс. зат., зібрав цінні арктич. метеорол. дані річ. циклу. Під час 3-ї експедиції (1596–1597) Б. обійшов Нову Землю з Пн., але непрохідні криги змусили експедицію зимувати в Льодовій гавані. Із деревини, викинутої на мор. берег, моряки спорудили дерев. однокімнат. будинок із кам. вогнищем і витяж. димарем, навколо вогнища розмістили столи й лежаки. Із затиснутого кригою корабля доставили провіант. Полювання на *білих ведмедів* і поляр. лисиць забезпечило теплий одяг і ковдри. У червні 1597 на двох шлюпках вирушили вздовж берегів Нової Землі до *Кольського півострова*. Знесилений цингою, Б. помер за тиждень з поч. плавання. Експедиція дісталася Кольс. п-ва, 01.11.1597 прибула в м. *Амстердам*. 1871 китобій Е. Карлсен відшукав у Льодовій гавані дерев. будинок зимування експедиції Б. та зібрав речі експедиції, зокрема мапи та щоденник (зберігаються в колекції Держ. музею м. Амстердама). 1876 англ.-норвез. експедиція знову відвідала це місце й зробила цінні знахідки, передані Нідерландам. 1933 геол. партія Арктич. ін-ту під керівництвом Б. Мілорадовича (1907–1948; тепер Росія) знайшла тут уламки дерев. будівлі. 1977–1980 експедиції під керівництвом Д. Кравченка знайшли в Льодовій гавані на Пн. Нової Землі залишки корабля Б. й понад 100 предметів голланд. експедиції (зберігаються в Музеї Арктики й Антарктики, м. Санкт-Петербург). 1993–1995 місце зимування експедиції ретельно досліджували нідерл. і рос. археологи. На честь Б. наз. море в *Північному Льодовитому океані*, острів арх. Шпіцберген і порт Баренцбург на о. Зх. Шпіцберген. Письменник Г. Конінг (справжнє прізвище Кенігсбергер; 1921, Нідерланди — 2007, США) присвятив Б. книгу для дітей «Золоті ключі» (англ. «The Golden Keys»; 1956). Про експедицію Б. у Нідерландах знято іст. худ. фільм «Нова земля» (2011; реж. Р. Урлеманс).

Баренц Віллем

Літ.: Пасецкий В. М. Виллем Баренц. Москва, 1956; Крючкин В. По следам экспедиции Баренца // Полярный круг. Москва, 1982; Старков В. Ф., Державин В. Л. Экспедиция Виллема Баренца на Новой Земле (1596–1597 гг.). Москва, 2003; Beke Ch., Beynen K. The Three Voyages of William Barents to the Arctic Regions, 1594, 1595, and 1596. 2nd ed. London, 2010; Лайнема М., Нурминен Ю. Арктические исследования. Хельсинки, 2014.

Г. І. Гайко

Ба́ренцове мо́ре — окраїнне море *Північного Льодовитого океану*. Розташовано між берегами Пн.-Зх. *Європи*, о. Вайгач, архіпелагами *Нова Земля*, *Земля Франца-Йосифа*, *Шпіцберген* і о. Ведмежий. Природна пд. межа Б. м. проходить берегом *материка* від мису *Нордкап*, уздовж узбережжя *Скандинавського півострова* й *Кольського півострова*, лінією мис Св. Ніс — прот. Югорський Шар. На Сх. обмежене узбережжями о. Вайгач та архіпелагів Нова Земля і Земля Франца-Йосифа. В ін. напрямках межами *акваторії* є умовні лінії, встановлені за гідрометеорол. й геол. ознаками: на Зх. — від о. Зх. Шпіцберген через о. Ведмежий до мису Нордкап, на Пн. — пн. околицею архіп. Земля Франца-Йосифа, далі через о-ви *Вікторія* та Білий до арх. Шпіцберген. Омиває береги *Норвегії* та *Росії*. Межує на Зх. з *Норвезьким морем*, на Пн. — з Пн. Льодовитим ок., на Сх. — з *Карським морем*, на Пд. — з *Білим морем*. Площа — 1 424 тис. км^2 (найб. в Пн. Льодовитому ок.), об'єм — 316 тис. км^3. Середня глиб. — бл. 200 м, найб. — 600 м (Зх. жолоб). Південну частину моря почали освоювати *вікінги* (скандинави) і рос. помори в 9–11 ст. У 16 ст. ним зацікавилися англійці та голландці. За третьої експедиції (1596–1597) мореплавця В. *Баренца* відкрито о. Ведмежий в арх. Шпіцберген тощо. Серед давніх назв Б. м. — Північне, Сіверське, Московське, Льодовите, Печорське, Мурманське (від «мурман, урман» — помор. назви норманів, норвежців). 1853 наз. на честь В. Баренца. Початком вивчення *гідрологічного режиму* вважають рос. експедиції 1899–1909 під керівництвом М. *Кніповича*. Було встановлено закономірності температур. режиму мор. вод, солоності, льодових явищ, виявлено розгалуження течій *Гольфстріму*. Сучасні дослідження присвячені циркуляції водних мас, фіз., хім. і біол. процесам, екол. умовам. Геофізичні дослідження шельфу здійснюють для виявлення перспект. родовищ *газу природного*. Б. м. розташ. у межах шельфу, глиб. — переважно 300–400 м. Дно є складно розчленованою підвод. рівниною, характерне чергування підвод. височин із жоло-

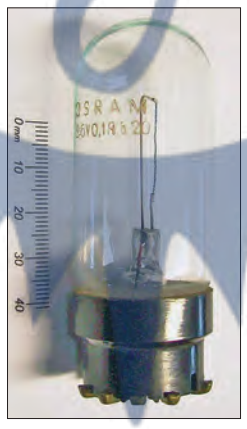
Баренцове море. Акваторія

Онлайн-версія
https://vue.gov.ua

бами. Має невел. ухил зі Сх. на Зх., де розташ. найглиб. райони. На Пд. вирівняний рельєф, глиб. — до 200 м. *Берегова лінія* загалом сильно порізана численн. *мисами*, *затоками*, *бухтами* й *фіордами*. Окремі ділянки належать до різн. морфол. типів. Є багато островів, які належать до архіпелагів Земля Франца-Йосифа й Нова Земля. Береги Скандинав. п-ова, архіпелагів Шпіцберген і Земля Франца-Йосифа високі та скелясті. На Кольському п-ові — менш розчленовані. Західне узбережжя Нової Землі невисоке й горбисте, на Пн. до моря підходять *льодовики*. Найбільші затоки: Варангер-фіорд, Кольська, Мотовська, *Печорська губа*, Порсангер-фіорд, Чеська (Чоська) губа. Серед найб. річок, що впадають у Б. м. — *Печора*, Індига, Вороняча, Териберка. Заг. *стік річковий* — бл. 163 км³ на рік; надходить здебільшого в пд.-сх. частину. Особливості гідрол. режиму зумовлені розташуванням моря між *Атлантичним океаном* і Аркт. басейном. Т-ра води в пд.-зх. частині вища, що зумовлено впливом теплих атлант. вод. У лютому — березні т-ра на поверхні — +3–5 °С, у серпні — до +7–9 °С. На Пн. від 74° пн. ш. і на Пд. Сх. узимку т-ра води на поверхні — до –1 °С. Улітку на Пн. коливається від 0 до +4 °С, на Пд. Сх. — +4–7 °С. Солоність поверхн. шару води у відкр. морі протягом року становить 34,7–35 ‰ на Пд. Зх., 33–34 ‰ на Сх., 32–33 ‰ на Пн. У прибереж. смузі навесні та влітку знижується до 30–32 ‰, до кінця зими зростає до 34–34,5 ‰. Поверхневі течії утв. кругообіг проти годинник. стрілки. Припливи правильні півдобові, найбільші (6,1 м) біля берегів Кольського п-ова. Льодовий покрив тримається впродовж року всюди, крім пд.-зх. частини. Переважає лід, що дрейфує. Трапляються *айсберги*. Клімат формується під впливом теплого Атлант. і холодного Пн. Льодовитого океану. Це зумовлює мінливу похмуру погоду з незнач. річ. *амплітудою температур*, коротким хол. літом і тривалою, порівняно тепл. зимою, сильн. вітрами й вис. відносною вологістю повітря. Клімат пд.-зх. частини пом'якшений впливом Нордкап. течії. Середня т-ра повітря в березні (найхолодн. місяць) — від –22 °С на Пн. до –2 °С на Пд. Зх., у серпні (найтепліший) — від +4–6 °С на Пн. до +9 °С на Зх. і в центрі. Середньорічна кількість опадів на Пн. — 300 мм, на Пд. Зх. — до 500 мм. Море багате на *планктон* і *бентос*. Рослинний світ Б. м. бідний, що зумовлено його розташуванням. Макроводорості поширені на пд. узбережжі Кольського п-ова. У складі альгофлори Б. м. — 80 видів *бурих водоростей*, 75 — *червоних водоростей*, 39 — *зелених водоростей*. Донна фауна налічує понад 1 500 видів — це переважно *голкошкірі*, *молюски*, поліхети, *ракоподібні*, *губки* та ін. У складі фауни — 114 видів риб, 20 мають пром. значення (оселедець атлантичний, *пікша*, зубатка звичайна й зубатка плямиста, тріска атлантична, види роду мор. окунь). Природні ресурси поповнюються також аркт. рибами (*навага*, полярна акула атлантична, полярна камбала, палтус чорний, *корюшка*), їхня роль незначна. Багато *пташиних базарів*, зокрема на Кольському п-ові — понад 80. Налічують більш як 25 видів птахів, серед яких найпоширеніші — чистун арктичний та види родів кайра, трипалий мартин із род. *алькові*. Із ссавців водяться *ластоногі* (нерпа, гренландський тюлень, морський заєць) і *китоподібні* (*білуха*, нарвал, кит гренландський, *косатка*). На пн. узбережжі трапляються *ведмеді білі*. Б. м. має значення як мор. шлях, що з'єднує європ. частину Росії із *Сибіром* і Зх. Європою. Район інтенс. рибальства. Розробляють вел. нафтогаз. родовища: Штокманівське, Прирозломне (Росія); Голіаф (Норвегія). Серед гол. портів — Мурманськ, Індига, Нар'ян-Мар (усі — Росія); Вардьо, Вадсьо, Кіркенес (усі — Норвегія).

Баренцове море. Хоннінгсвог — найпівнічніше рибальське селище в Норвегії

Баретер

Літ.: Limits of Oceans and Seas. 4th ed. Monaco, 1986; Залогин Б. С., Косарев А. Н. Моря. Москва, 1999; Матишов Г. Г., Денисов В. В., Дженюк С. Л. и др. Проблемы и методы экологического мониторинга морей и прибрежных зон Западной Арктики. Апатиты, 2001; Хільчевський В. К., Дубняк С. С. Основи океанології. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ, 2008; Ожигин В. К., Ившин В. А., Трофимов А. Г. и др. Воды Баренцева моря: структура, циркуляция, изменчивость. Мурманск, 2016.

В. К. Хільчевський

Баре́тер (англ. barretter, від давньофранц. Bareter — міняти, обмінювати) — *електровакуумний прилад* для підтримання сталості *струму* в *колі електричному*, *стабілізатор струму*. Складається зі склян. балона з *воднем*, в якому вміщено крицеву (заліз., вольфрамову) нитку. За т-ри 500–700 °С криця має дуже вел. температур. коефіцієнт *опору електричного*. Під час підвищення *напруги*, прикладеної до Б., його опір у деяких межах напруги зростає майже пропорційно, тож струм на виході приладу залишається практично незмінним.

Літ.: Левитський С. М. Основи радіоелектроніки. Київ, 2007.

С. М. Левитський

Бариба́л (*Ursus americanus*) — вид ссавців родини *ведмедевих* ряду *хижих*. Походження назви Б. точно не встановлено, можливо, з однієї з індіан. мов. Ведмідь серед. розміру. Висота в холці до 91 см, довжина голови й тулуба — 150–180 см, хвоста — 12 см, вага самців 115–270 кг, самиць — 90–140 кг. Волосяний покрив чор., шоколадно-коричн. чи корицевого забарвлення. Зазвичай морда бліда і контрастує з темн. хутром. Іноді є біла пляма на грудях. Б. Зх. *Північної Америки* зазвичай світліші; з деяких *популяцій* прибереж. Британської Колумбії — кремово-білі, прибереж. *Аляски* — блакитнувато-сірі. Можуть бути актив. в будь-який час доби, найбільше — у сутінках. Добре плавають і лазять по деревах. Б. — переважно усамітнені тварини; інд. ділянки самців перекриваються з ділянками кількох

Інтернет-версія видання
http://vue.gov.ua

самиць. Багаточисленні групи Б. із соц. ієрархією зосереджені в районах з вел. кормовою базою. Тварини всеїдні із шир. спектром поживи: трав. рослинність, *корені*, *бруньки*, м'ясисті *плоди*, горіхи, *комахи* й *хребетні* тварини від *риб* до *ссавців*, включно з падаллю. Їдять і продукти

Барибал

пов'яз. із діяльністю людини: залишки харчів на смітниках, продукцію *садівництва*, *рослинництва* й пасік. Можуть мігрувати на кількасот кілометрів у пошуках багатшої корм. бази, особливо наприкін. літа й восени, перед *сплячкою*. На Пн. *ареалу* всі Б. впадають у сплячку, однак у тепл. *кліматі* на Пд. це роблять тільки вагітні самиці та матері з одноріч. дитинчатами. Самці й самиці на короткий час зустрічаються для спарювання. Після бл. 220 днів *вагітності* зазвичай під час сплячки ведмедиця народжує 1–5 (зазвичай 2–3) гол. і сліп. ведмежат вагою 200–450 г. Вигодовуються молоком 6–8 міс., у перше своє літо вчаться здобувати їжу, другу зимівлю проживають із матір'ю. У 17 міс. їхня вага сягає 7–49 кг, ведмедиця змушує молоде потомство покинути свою тер. У дикій природі Б. здебільшого живуть до 10 р., але можуть досягати 30. При цьому понад 90 % потомства Б. у віці після 18 міс. гине через людей, зокрема внаслідок відстрілу, потрапляння в капкани, зіткнення з транспортом тощо. Поширені від Пн. Аляски й знач. частини *Канади* через більшу частину США до центр. *Мексики*. Заселяють місця з порівняно важкодоступ. *рельєфом*: сухі мексикан. пустелі, чагарники, болота шт. *Луїзіана*, дощ. ліси Аляски й лабрадор. *тундру*, однак більшість є мешканцями різном. листяних і хвойн. лісів. Важливі для *екосистем* через вплив на популяції комах і плодов. дерев; сприяють розповсюдженню насіння рослин (див. *Зоохорія*), які їдять, споживають вел. кількість комах і личинок молі. Раніше Б. був об'єктом інтенсив. полювання. Конфлікти з людьми були загрозою для Б. із часів європ. *колонізації* Пн. Америки. Натепер у більшості штатів США та провінцій Канади полювання на тварин цього виду регульоване, у Мексиці заборонене з 1985. Б. можуть завдавати незнач. збитків с. г.: здійснюють набіги на худобу, шкодять вир-ву ягід і меду. Здебільшого полохливі, на людей нападають зрідка. Занесений до Черв. списку *Міжнародного союзу охорони природи* як «найменш загрожений». Для охорони виду створюють вел. природоохор. тер. з відповід. середовищем проживання, що сприяє зростанню чисельності популяцій.

Літ.: Nowak R. M. Walker's Carnivores of the World. Baltimore, 2005; Bowers N., Kaufman K., Bowers R. Kaufman Field Guide to Mammals of North America. New York, 2007; Krause J., Unger T., Noçon A. et al. Mitochondrial Genomes Reveal an Explosive Radiation of Extinct and Extant Bears near the Miocene-Pliocene Boundary // BMC Evolutionary Biology. 2008. № 8; Решетило О. Зоогеографія. Львів, 2013; Bears of the World: Ecology, Conservation and Management / Ed. by V. Penteriani, M. Melletti. Cambridge, 2021.

С. В. Харчук

Барика́да (франц. barricade, первісно — нагромадження бочок, що утворює перепону, від barrique — бочка, діжка) — штучна перешкода, яку споруджують із підручних матеріалів упоперек вулиць (шляхів, мостів, гірських перевалів тощо) для унеможливлення просування сил противника й захисту від його атак. Відомі здавна, зокрема їх активно застосовували у вулич. боях під час *воєн*, повстань і *революцій*. Слово «Б.» з'явилося у франц. мові у 1570-х, пов'язане з іменем військ. діяча, маршала Франції Б. де Монлюка (1500–1577; тепер Франція), який вжив поняття в мемуарах під назвою «Коментарі» («Commentaires»; опубл. посмертно 1592). Згодом події в м. Парижі 12.05.1588 під час *воєн релігійних* увійшли в історію як «День Б.». У Франції Б. будували з порожніх винних діжок, наповнених ґрунтом. Особливого поширення Б. набули під час *Французької революції 1830* та

Барикада. Барикада з бруківки, м. Париж, 1871

Барикада часів Революції гідності, м. Київ, 2014

Французької революції 1848. За *Другої світової війни* Б. використовувалися жителями тих європ. міст, які повставали проти *окупації*. У новіт. історії України Б. активно споруджували під час *Революції гідності («Євромайдану»)* для перешкоджання діям проурядових сил.

Літ.: Сутюшев Т. А., Полупан Л. П., Кірвас В. В. Тактика подолання інженерних загороджень у вигляді барикад // Честь і закон. 2018. № 4.

І. В. Красота

Баринова-Кулеба Віра Іванівна. «Автопортрет у квітчастій хустці», 1998.

Ба́ринова-Куле́ба, Ві́ра Іва́нівна (01.12.1938, с. Римарівка, тепер Миргород. р-ну Полтав. обл., Україна) — живописець, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1989), народний художник України (з 2009), дійсний член (академік) *Національної академії мистецтв України* (з 2017). Нар. у селян. сім'ї. 1954–1959 навчалася в Харків. худ. уч-щі (тепер Харків. фах. вищий худ. коледж). Серед викладачів були А. *Константинопольський*, А. Луценко (1928–1993; Україна) та ін. 1959–1965 здобувала освіту в Київ. держ. худ. ін-ті (КДХІ; тепер *Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури*). Педагоги з фаху — О. Будников (1914–1982), В. Вородова-Готьє (нар. 1934), В. Костецький (1905–1968), С. Подерв'янський (1916–2006; усі — Україна), В. *Пузирков*, О. *Сиротенко*, М. *Стороженко*, К. *Трохименко*, І. *Штільман*. 1965–1968 стажувалася у творч. майстернях Академії мист-в СРСР; керівники — С. *Григор'єв*, М. *Дерегус*. З 1968 на пед. роботі в КДХІ. Викладацьку роботу розпочала в майстерні В. *Касіяна*, де з О. *Яблонською* викладала *живопис* і *рисунок* студентам-графікам. Член *Національної спілки художників України* (з 1970). Із 1995 — професор кафедри живопису і композиції. Творчий доробок налічує десятки циклів, різних за манерою візуалізації та стилізації образів: реалістично-академічні твори (див. *Реалізм*) — масштаб. полотна, умовно-декор. картини-притчі. У творч. та пед. роботі розкриває укр. фольклор. мотиви, досліджує історію укр. вбрання. Магістральними у творчості є такі теми, як-от батько й мати, дитинство, любов, родина: «1945 (з мого дитинства)», 1971; «Автопортрет з дітьми», 1973; «1941 (роки війни)», 1978–1980; «Моя мама і брат», 1989; «Батько і стебельце», 1992; «Синок мій», 2000; «Батько», 2001; «Мої батьки», 2006; «Щаслива сім'я», 2007–2008; «Мій батько в полі», 2010 тощо. Приділяє увагу висвітленню нар. свят та обрядів. Цикли творів присвятила відзначенню *Великодня*, Івана Купала, жнив, запросин на весілля, танцям: «Дівчата», 1965; «Запрошення на весілля», 1968; «Великдень», 1989; «Бабине літо», 1999; «Сину, це твоя земля», 1999; «Запрошення», 2001, 2019; «На Сорочинському ярмарку», 2007; «Радість у танцях», 2006; «Свято врожаю», 2011 та ін. Картини зберігаються в музеях (*Національний художній музей України*) і приват. колекціях в Україні, Великій Британії, Німеччині, США, Угорщині, Франції, Швейцарії. 1989 їх продавали на аукціонах *Крістіз* та *Сотбі*. Нагороджена Орденом кн. Ольги III ступ. (2008), срібн. медаллю НАМ України (2008), Золотою медаллю НАМ України (2018), зол. медаллю НАОМА (2018). Почесний професор Нанкінського худ. ін-ту «Сяочжуан», КНР (з 2011).

Пр.: Пам'ять // Українська академія мистецтва. 2004. Вип. 11; На хуторі залишились садки з хрестами // Вічє. 2008. № 21 (234); Так думається мені (монолог мисткині) // Образотворче мистецтво. 2008. № 1; Спогади про… майбутнє // Вічє. 2012. № 15–16.

Літ.: Придатко Т. Віра Баринова-Кулеба: «Мої картини — то моя душа» // Образотворче мист. 2009. № 4; Денисюк О., Поліщук А. Тема материнства у творчості В. І. Баринової-Кулеби // Актуальні питання гуманіт. наук. 2019. Вип. 26. Т. 1; Петрук Р. Творча й педагогічна іпостасі професора В. І. Баринової-Кулеби // Актуальні питання гуманіт. наук. 2020. Вип. 34. Т. 4; Петрук Р. Пасторальні мотиви у творчості Віри Баринової-Кулеби // Актуальні питання гуманіт. наук. 2021. Вип. 37. Т. 3.

Р. І. Петрук

Баринова-Кулеба Віра Іванівна. «Тридцять третій рік», 1998

Бари́т, баритин (від грец. βαρύς — важкий) — *мінерал* класу *сульфатів*, білого або сірого кольору зі скляним блиском. Назву «Б.» уперше згадує мінералог Д. Карстен (1768–1810; Німеччина) у 1-му виданні мінерал. таблиць (м. Берлін; 1800). Найпоширеніший мінерал *барію* (*руда* барію). *Сингонія* ромбічна, вид симетрії ромбо-дипірамід. *Густина* — 4,5 г/см^3. Твердість за *Мооса шкалою твердості мінералів* — 3,5–3,75. Хімічний склад: $Ba(SO_4)$. Містить (%): BaO — 65,7; SO_3 — 34,3; як домішки наявні Ca, Sr, Pb і Ra. Спайність досконала по (001) і менш досконала по (210) і (001) (від спайності *кальциту* відрізняється прямим кутом між площинами); утв. спайні виколювання по ромб. призмі. Злам нерівний. Крихкий. Для Б. характерні *друзи* добре утворених кристалів, які можуть досягати вел. розмірів. Кристали Б. часто витягнуті по першій осі або пластинчасті по пінакоїду {010}. У витягнутих кристалів переважають площини призми 110, разом з якою відзначають пінакоїд {010} і призму {102}. Кристали здебільшого пластинчасті або мають форму таблетки, трапляються правильні багатогранні, рідше — призмат. і голчасті та їхні пучки. Агрегати зернисті, радіально-променисті, тонковолокнисті ниркоподібно-сферолітові, вел. ниркоподібно-пластинчасті, щільні суцільні маси. Відомі паралельні зростання Б. з англезитом, *вітеритом* і кальцитом. Б. із високим умістом *стронцію* наз. баритоцелестином, з умістом *свинцю* і *радію* — хокутолітом. Трапляється в гідротермал. низькотемператур. жильних рудних *родовищах*, в *осадових гірських породах*, у зонах вивітрювання *гірських*

Барит

порід і рудних родовищах. Розрізняють також волокнистий (різновид Б. у формі волокн. *агрегатів*), вонючий (різновид Б. з домішками бітуміноз. речовини), Б.-гедифан (різновид мінералу гедифану з вмістом BaO до 8 %); звич. (зайва назва Б.), землистий (землисті агрегати Б.), зернистий (зернисті агрегати Б.), кальцієвий (різновид Б., містить до 2 % Ca), кременистий (суміш Б. з кварцом), оптич. (прозорий різновид Б., який застосовують в оптиці), пластинчастий (агрегати Б., які складаються з пластинч. індивідів), прихованокристал. (агрегати Б., які складаються з прихованокристал. індивідів), радіїстий (різновид Б., який містить радій); свинц. ромбоедричний (застаріла назва *піроморфіту*), Б. свинцевистий (різновид Б., який містить до 18 % PbO), Б.-*стронціаніт* (суміш стронціаніту з Б.), стронціїстий (різновид Б., який містить до 15 % SrO), щільний (унікально щільні агрегати Б.). Розрізняють баритин геміпризматичний (те ж саме, що й баритокальцит); баритин ромбічний (застаріла назва альстоніту). Баритизація — гідротерм. метасомат. процес заміщення *карбонатів* та ін. мінералів Б. До найважл. родовищ належать скупчення вел. кристалів Б. у графствах Камберленді, Корнуоллі, Вестморленді, Нортумберленді (*Велика Британія*), з *антимонітом* у містах Бая-Спріє і Кавніку (жудець *Марамуреш*, Румунія), як *конкреції* в *мергелях* — у г. Патерно поблизу м. *Болоньї*, масивні поклади в штатах *Каліфорнія*, *Джорджія*, *Теннессі*, *Міссурі*, *Арканзасі* США та як «троянди пустелі» поблизу м. Нормана (шт. *Оклахома*) та в окрузі Салін (шт. *Канзас*). В Україні трапляється на *Закарпатті* та *Донбасі*. Використовують для вир-ва білої *фарби*, барієвих препаратів, *паперу*, *гуми*, а також як обважнювач буров. розчину чи рідини глушіння, для виготовлення азбестотех. виробів (див. *Азбест*), *цементу*, *лаків*, *емалі*, у медицині, рентгенотехніці. Є єдиною сировиною для отримання сполук барію для *хімічної промисловості*, у *піротехніці*, *металообробці*, *машинобудуванні* та ін. галузях госп-ва.

Літ.: Лазаренко Є. К., Винар О. М. Барит // Мінералогічний словник. Київ, 1975; Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Okrusch M., Matthes S. Mineralogie: Eine Einführung in die spezielle Mineralogie, Petrologie und Lagerstättenkunde. Berlin, 2014; Мінералого-петрографічний словник : в 2 т. / Уклад.: В. С. Білецький, В. Г. Суярко, Л. В. Іщенко. Харків; Київ, 2018. Т. 1.

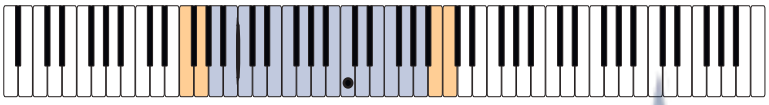
В. С. Білецький

Бари́тові ру́ди — природні мінеральні утворення, що містять *барит* у концентраціях, за яких технічно можливе й економічно доцільне його вилучення та використання. Б. р. поділяють за мінер. складом (власне баритові та комплексні) і за умовами утворення [гідротермал, метасоматичні, утв. шляхом вивітрювання (елювіальні і делювіал. розсипи) та стратиформні (див. *Стратифікація*)]. Власне Б. р. (встановлені світ. запаси на поч. 21 ст. — бл. 300 млн т) — руди, у яких барит єдиний або найголовн. корис. компонент. Виокремлюють істотно баритові (або монобаритові), кальцит-баритові, кварц-баритові тощо. Іноді містять частку вітериту до кількадесятьох відсотків. Домішками також можуть бути оксиди *заліза*, *сульфіди свинцю*, *цинку*, *міді*, а також *золото*. Якщо концентрація домішок значна, їх можна добувати у процесі комплекс. переробки руд. Комплексні Б. р. — руди, у яких барит поєднується із ін. природ. мінералами. Виокремлюють барито-флюоритові, барито-колчеданні, барито-поліметалічні, барито-целестинові тощо. Технологічна схема переробки Б. р. включає 2–3 стадії *дроблення, відсаджування*, концентрацію на столах і *флотацію*. Серед найважл. родовищ — скупчення вел. кристалів бариту в графствах Камберленд, Корнуолл, Вестморленд, Нортумберленд (*Велика Британія*), із *антимонітом* поблизу м. Бая-Спріє (жудець *Марамуреш*, Румунія), у вигляді *конкрецій* у *мергелях* — у г. Падерно поблизу м. *Болоньї*, поклади у штатах *Каліфорнія*, *Джорджія*, *Теннессі*, *Міссурі*, *Арканзас* (США), у вигляді «троянд пустелі» поблизу м. Нормана (шт. *Оклахома*) та в окрузі Салін (шт. *Канзас*). В Україні поклади Б. р. розвідані на Біганському родовищі (*Закарпатська область*). Верхня товща покладів містить власне Б. р., а нижня — комплексні. Барит в Україні трапляється в гідротерм. родовищах Закарпаття, у Нагольному кряжі та ін. місцях *Донбасу*, а також на Прикарпатті. 2000 в м. Брюсселі країни, що володіють барит. ресурсами, копальнями або потужностями для збагачення бариту, заснували Міжнар. барит. асоціацію. Станом на 2020 її членами є компанії з понад 25 країн, зокрема *Бразилії*, *Болгарії*, *Китаю*, *Німеччини*, *Індії*, *Мексики*, *Марокко*, *Нідерландів*, *Іспанії*, *Туреччини*, *Об'єднаних Арабських Еміратів*, Великої Британії, США, *Швейцарії*.

Літ.: Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Гурський Д. С. Неметалічні корисні копалини // Гурський Д. С., Єсипчук К. Ю., Калінін В. І. та ін. Металічні і неметалічні корисні копалини : в 2 т. Київ, 2006. Т. 2.

В. С. Білецький

Баритон́ (італ. baritono, від грец. βαρύτονος — низького тону, з βαρύς — важкий, низький і τονος — тон) — 1) Чоловічий голос, проміжний (середній) між *басом* і *тенором*. Класичне трактування типу голосу пов'язане з тембр. характеристиками «ліричний / високий», «драматичний / низький», «центральний». *Діапазон* співац. голосу перебуває в межах двох *октав* (від ля-великої октави до соль–соль-дієз першої). У співац. практиці трапляються голоси, які мають 2,5–3 октави. За нейрохронаксич. (нейромоторною) теорією вченого Р. Юссона (1901–1967; Франція), *тембр*, теситура (від італ. tessitura — тканина — переважне розташування звуків у муз. творі за висотою відповідно до діапазону вокалу чи муз. інструмента) голосу зумовлюються фізіол. чинниками голосотвір. системи співака. Це пов'язано зі збудливістю і провідністю зворот. нерва гортані співака та іннервацією голос. м'язів. Вони надають голосові індивід. характеристик у виконав. техніці (яскравості, м'якості, густоти, драматизму, рухливості, насиченості, зокрема феноменал. властивостей). Традиційно Б. ділять на: а) ліричний — найвищий серед Б. тип голосу, тембрал. забарвлення якого наближається до драм. тенора, світлий, яскравий і рухливий за природою; межі діапазону — від ля-великої до соль-дієз 1-ї октави (Дон Жуан у однойм. опері В. А. *Моцарта*, Жермон в опері «Травіата» Дж. *Верді*, Валентин в опері «Фауст» Ш. *Гуно*); б) лірико-драматичний, який поєднує вокал.-тех. можливості високого і нижчого го-

Баритон. Вокальний діапазон

лосу в межах того ж діапазону; за звучанням насиченіший, але світлий і рухливий, успішно виконує партії і лірич., і драм. Б.; в) драматичний (бас-Б.) — сильний, міцний, густий, менш рухливий, на ниж. нотах за звучанням наближається до *баса*; діапазон — від ля-великої до соль 1-ї октави (Скарпіа в опері «Тоска» Дж. *Пуччині*, Ріголетто в однойм. опері Дж. *Верді*, Грязной в опері «Царева наречена» М. *Римського-Корсакова*). У хор. практиці Б. виконують басові партії, у концертно-камер. виконанні трапляються голоси, які складно класифікувати за визначеним типом. Для формування благород., однорегістр. баритон. звучання голосу найважл. ділянку роботи над розвитком техніки співу становлять «перехідні ноти» діапазону голосу, які вимагають «згладжування» і вирівнювання регістрів голосу. Голос ділиться на грудний (нижній, центр., осн.) і фальцетний (верх.) регістри. У Б. перехідні ноти — ре–мі-бемоль, мі–фа-дієз 1-ї октави (верх. регістру Б.), що вимагає виховання техніки прикриття верх. нот для усунення строкатості і крикливого напруженого звучання. Грудне чи фальцетне звучання голосу залежить від характеру роботи голос. зв'язок (складок, волокон). При груд. механізмі голос. складки щільно змикаються всією товщиною, при фальцетному — тільки легко торкаються, утворюючи веретеноподіб. щілину, крізь яку постійно проходить струмінь повітря. За переходу до верх. регістру в голос. системі відбувається сублімація енергії від іннервації голос. зв'язок при їхньому посиленому натягу. Перехід від одного виду змикання до ін. потребує опанування техніки зміш. (мікстового) звукоутворення, пов'яз. зі збереженням на вис. нотах повноцін. вібрації всієї маси голос. складок — техніки імпедансу (сильного / слабкого підзв'язк. опору, що урівноважує тиск повітря на голосові зв'язки) у надстав. трубці гортані, як особливого характеру роботи голос. зв'язок. Висока позиція співу в лірич. Б. пов'яз. з артикуляц. чіткістю та імпедансуванням ротоглотк. порожнини (методом примар. тону — підняттям м'якого піднебіння), у драм. — з імпедансуванням грудей (використання резонансу трахеї та грудей) за збереження низьк. положення гортані. Теситурні труднощі Б. зумовлюються індивід. властивостями *хронаксії* зворот. нерва гортані та фіз. можливостями співаків, які в сольн. практиці надають голосам неповтор. якостей. Коливання звука в співі модулюються надгортан. рупором, частотні характеристики якого здатні пропускати тільки ті гармоніки, що збігаються з його влас. резонансом. Тому підсилення звуку може відбуватися: резонанс. способом — шляхом підсилення коливань в резонаторах (кінет. енергія) та «турбулентним» — за рахунок підсилення підзв'язк. тиску (фіз. енергія). Кінетична сила при резонанс. підсиленні надає звучанню летючості (політності), що забезпечує тривал. спів без втоми. При турбулентному необхідні фіз. зусилля і треноване тіло. Серед відомих співаків — М. *Богданов*, В. *Буймістер*, Д. *Гнатюк*, М. *Гришко*, П. *Кармалюк*, М. *Кондратюк*, Р. *Майборода*, М. *Манойло*, О. *Таранець*.

Баришева Наталія Здиславівна

2) Мідний духовий інструмент; різновид *туби*.

Літ.: Юссон Р. Певческий голос: исследование основных физиологических и акустических явлений певческого голоса. Москва, 1974; Микиша М. Практичні основи вокального мистецтва / Літ. виклад М. Головащенка. 2-ге вид. Київ, 1985; Юцевич Ю. Музика: словник-довідник. Тернопіль, 2003; Стасько Г., Шуляр О., Сливоцький М. та ін. Голос людини та вокальна робота з ним. Івано-Франківськ, 2010; Кушка Я. С. Методика навчання співу. Тернопіль, 2013; Стасько Г. Основи технології звукоутворення у сучасній практиці виховання голосу. Івано-Франківськ, 2018.

Г. Є. Стасько

Бари́чна депре́сія — область зниженого *атмосферного тиску*. Пов'язано зі зміною *погоди*, часто супроводжується сильним *вітром* і знач. *атмосферними опадами*. Див. також у ст. *Циклон*.

Бари́чна улого́вина — витягнута область зниженого *атмосферного тиску* з незамкненими *ізобарами*. Вісь улоговини з'єднує точки з найб. кривизною *ізолінії*. Поверхнева Б. у. може позначати *атмосферний фронт*, пов'язаний з *атмосферними опадами*, зміною напрямку *вітру* тощо. Має орієнтацію щодо *полюсів*.

Літ.: Проценко Г. Д. Метеорологія та кліматологія. Київ, 2007.

Д. В. Кириченко

Бари́чний градіє́нт — фізична величина, що характеризує напрямок і зміну *атмосферного тиску* на одиницю відстані. Позначає відношення зміни тиску в напрямку, у якому зменшується найшвидше. Відповідно, вектор спрямовано по *нормалі* до *ізобари* в бік низького тиску. Одиниця виміру — *паскаль* на *метр* (Па/м). У *метеорології* виділяють горизонт. (простор. компонент, зміна атм. тиску на одиницю відстані) та вертикал. (зміна атм. тиску на одиницю висоти) Б. г., барич. ступінь (зміна висоти, необхідна для підвищення або зниження тиску на 1 гПа).

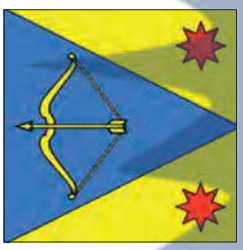
Літ.: Fleagle R. G., Businger J. A. An Introduction to Atmospheric Physics. 2nd ed. San Diego, 1993; Potter Th. D., Colman Br. R. Handbook of Weather, Climate and Water: Dynamics, Climate, Physical Meteorology, Weather Systems, and Measurements. New York, 2003; Christopherson R. W., Birkeland G. H. Elemental Geosystems. 9th ed. Hoboken, 2019.

К. О. Кулик

Ба́ришева, Ната́лія Здисла́вівна (22.07.1946, м. Одеса, тепер Україна) — балерина, педагог, народна артистка УРСР (з 1979). Почала займатися *балетом* у танцюв. гуртку Одес. будинку вчених, де її помітила балерина А. Риндіна (1917–2005; Україна). Закінчила 1963 Одес. хореогр. школу (педагог М. Черткова), 1984 — Держ. ін-т театр. мист-ва ім. А. В. Луначарського (тепер Рос. ін-т театр. мист-ва) за фахом педагог-балетмейстер. Стажувалася у Вел. театрі (тепер Держ. акад. Вел. театр Росії) у класі М. Семенової (1908–2010; тепер Росія). 1963–1989 — солістка Одес. театру опери та балету (тепер *Одеський національний академічний театр опери та балету*). Працює в цьому театрі: балетмейстер-репетитор (1986–1994 та від 2000), худ. керівник балету (1995–1999). Водночас із 1997 — завідувач відділу хореографії та викладач класич. танцю каф. класич. хореографії Одес. уч-ща мист-в і культу-

ри ім. К. Ф. Данькевича (тепер Одес. фах. коледж мист-в ім. К. Ф. Данькевича). Учні Б. є лауреатами міжнар. конкурсів, працюють у театрах міст Києва, Одеси, Санкт-Петербурга. Б. у танці поєднувала чіткість і м'якість переходів, класич. лінії з емоційністю, артистичністю, вирізнялася пластичністю, легкістю та витонч. технікою. Серед виконаних партій — донна Анна («Камінний господар» В. *Губаренка*), Одетта-Оділлія, Фея Бузку («Лебедине озеро», «Спляча красуня» П. *Чайковського*), Раймонда (однойм. балет О. Глазунова), Жізель і Мірта («Жізель» А. *Адана*), Фрігія та Егіна («Спартак» А. *Хачатуряна*), Фані («Великий вальс» Й. *Штрауса*), Фея («Попелюшка» С. *Прокоф'єва*), Кітрі, Нікія («Дон Кіхот», «Баядерка» Л. *Мінкуса*), Зарема («Бахчисарайський фонтан» Б. *Асаф'єва*), Жаклін («Я ім'я твоє пишу» Ф. *Пуленка*), Кармен («Кармен-сюїта» Ж. *Бізе* — Р. Щедрина) та ін. З трупою Одес. театру опери та балету гастролювала в Болгарії, В'єтнамі, Греції, Єгипті, Іспанії, Італії, Канаді, Китаї, Португалії, Фінляндії та ін. Виконала роль баронеси Штраль у фільмі-балеті «Маскарад» (1985; реж. Ф. Слідовкер), зіграла в короткометраж. фільмі «Властивості дев'ятки» (1996; реж. М. Крилов). Удостоєна почес. звання «Жінка десятиліття» в номінації «Культура та мистецтво» (2000). Нагороджена Золотою медаллю «Незалежність України» (2003), орденом княгині Ольги III ступ. (2007), почес. відзнакою одес. міськ. голови «Трудова слава» (2013).

Літ.: Кузнецова І. Балерина // Театр. 1973. № 1–2; Станішевський Ю. Український радянський балетний театр, 1925–1975. Київ, 1975; Станішевський Ю. Балетний театр Радянської України 1925–1985: шляхи і проблеми розвитку. Київ, 1986; Максименко В. С. Два века Одесского городского театра. Одесса, 2005; Максименко В. С. Городской театр Одессы. 1809–2009. Одесса, 2010.

Баришівка. Прапор

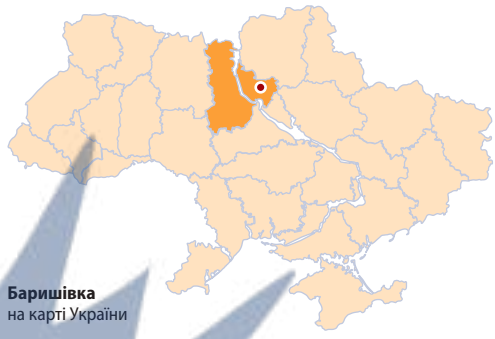

Баришівка. Герб

Баришівка. Панорама селища

Баришівка — селище (до 2024 — смт), адм. ц. Баришів. тер. громади *Броварського району Київської області* України. Розташовано в сх. частині області, на правому березі р. *Трубежа*. Відстань до м. *Києва* — бл. 67 км. Тер. — 13 км², за ін. даними — 5 км². Імовірним є ототожнення з літопис. городищем Баруч, уперше згадується 1125–1126. На думку М. *Арандаренка*, тут існувало середньовіч. поселення Борисівка. 1603 датують згадку про городище Баришівське, 1630 — місто, укріплений пункт Баришове. Реєстром Війська Запорозького 1649 (див. *Реєстри козацькі*) зафіксовано Баришів. сотню Переяслав. полку із центром у Б. У джерелах 18 ст. фігурує як містечко. На поч. 1780-х Б. увійшла до Остер. пов. Київ. намісництва, 1796 — Переяслав. пов. *Малоросійської губернії*. З 1802 належала до Переяслав. пов. *Полтавської губернії*, була центром Баришів. волості. Від 1917 до 1920 влада неодноразово змінювалася. У 1920-х Б. втратила статус м-ка, згадувалася як село. 1921 у складі повіту включено до *Київської губернії*. Від 1923 (з перервою 1962–1965, тоді частина Переяслав-Хмельниц. р-ну) — адм. ц. Баришів. р-ну, що декілька разів змінював підпорядкування. У роки *Другої світової війни* окуповано, звільнено 1943. Від 1958 мала статус селища міського типу. 1991–2020 — адм. ц. Баришів. р-ну (тепер ліквідовано) Київ. обл. України. 2020 затверджено адм. ц. Баришів. тер. громади. Після поч. повномасштаб. вторгнення Росії в Україну 24.02.2022 (див. *Російсько-українська війна*) у березні 2022 *Збройні сили України* зупинили просування рос. військ поблизу Б. Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 10,4 тис. осіб, густота — 802 особи/км². Склад нас. за етніч. групами (2001, перепис): українці (94 %) та ін. За статевими групами: чоловіки (46,1 %), жінки (53,9 %). Укр. мову вважали рідною 94,5 % осіб тощо. Нас. зменшується, 2001 становило бл. 11 тис. осіб. Осн. галузі промсті: харчова та легка. Серед підприємств — ТОВ «Виробничо-зовнішньоторговельна фірма Євро» (вир-во масла й сиру), ТОВ «Булат СВК» (хліб), ТОВ «Баришівказернопродукт» (продукти борошномельно-круп'яної пром-сті), Баришів. шкіряний з-д, ПрАТ «Молнія» (швейна фурнітура) тощо. Розвинено торгівлю. Є банків. та пошт. від-ня. Працюють селищ. тер. центр соц. обслуговування, центр надання соц. послуг. Діють 3 заклади дошкільної освіти, 2 — серед. освіти (ліцеї). Наявні також інклюзивно-ресурс. центр, ДЮСШ, дит. муз. школа тощо. Працюють 2 б-ки для дорослих і дітей, культ.-мист. центр. Є Баришів. іст.-краєзнав. музей (засн. 1977), Баришів. музей Т. Шевченка (засн. 1987). Популярні футбол, волейбол, легка атлетика, настільний теніс, шахи та ін. Серед об'єктів спорт. інфраструктури — стадіон, зали й майданчики. Діяв спорт. комплекс. Тут нар. друкар і підприємець С. *Кульженко*, поет О. Сорока (1901–1941), письменник П. Колесник (1905–1987), учений та лікар Ф. Тишко (нар. 1936) та ін. У 1840-х Б. відвідав Т. *Шевченко*. З Б. також пов'язано життя та діяльність М. *Зерова*, В. *Петрова*, О. Бургардта (*Юрій Клен*).

Баришівка
на карті України

Літ.: Чисельність наявного населення України на 1 січня 2021 року. Київ, 2021.

Бари́шівський райо́н — див. *Броварський район.*

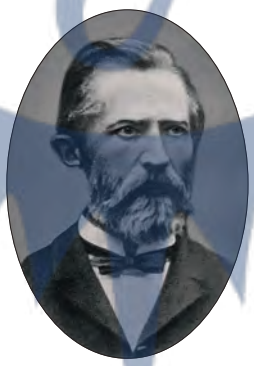
Барі́, Антуа́н-Луї́ (франц. Barye, Antoine-Louis; 24.09.1795, м. Париж, Франція — 25.06.1875, там

само) — скульптор, художник, представник *анімалістичного жанру*, один із зачинателів *романтизму* в *скульптурі*, член французької Академії красних мистецтв (з 1868). Нар. у сім'ї ювеліра. З 13 р. був учнем майстра-гравіювальника. Служив у армії (1812–1814). З 1816 навчався приватно в скульптора Ф. Ж. Бозіо (1768; Монако — 1845; Франція), з 1817 — у худ. А. Ж. *Гро*, 1818–1825 — у Королів. школі красних мист-в (тепер Нац. вища школа красних мист-в) у м. Парижі. На поч. творч. шляху перебував під впливом творчості худ. Т. *Жеріко*. Співпрацював (1823–1831) із золотарем Ж. А. Фоконьє (1779–1839; Франція). Виконував офіц. замовлення, зокрема, у 1830-х — герцога Фердинанда-Філіппа Орлеанського (1810–1842; Франція), згодом — *Наполеона III Бонапарта*. Брав участь у Париз. салонах живопису та скульптури (1827–1836, 1850). Відкрив влас. ливар. майстерню (1838). Зіткнувся з фін. труднощами і був змушений 1848 оголосити про *банкрутство*. Працював хранителем галереї гіпс. робіт і керівником скульпт. майстерні *Лувра* (1848–1850). Співпрацював з архітекторами над різн. проєктами, серед яких — зовн. декор Лувра. У 1850-х відвідував с. Барбізон (тепер регіон Іль-де-Франс; див. *Барбізонська школа*), деякий час жив там і створював *пейзажі*. З 1854 до кін. життя працював професором зоол. малюнку в Музеї природничої історії (м. Париж). Серед учнів був, зокрема, О. *Роден*. З 1857 розплатився з боргами й відновив виготовлення влас. ливар. робіт. У творчості Б. осн. місце належить зображенню тварин, насамперед диких. Новаторською ідеєю було використання в мист-ві зображення тварин у сутичці, двобої. Скульптури передавала напруженість мускулатури тварин. Виготовляв скульптури з бронзи, а не *мармуру*, який вважав надто холод. матеріалом. Одна з перших скульптур — «Тигр пожирає гавіала» (експонувалася на Париз. салоні живопису та скульптури 1831) репрезентувала новий мист. напрям — романтизм і нову школу в скульптурі, близьку до правди та природи. Революційною для того часу була деталізація в зображенні смугаст. шкури тигра, луски крокодиляч. шкіри, найдрібн. елементів очей, кігтів тощо. У творі втілена лютість звіра, жорстокість природи. Б. ввів у скульптуру риси, характерні водночас для творчості П. *Рубенса* і Е. *Делакруа*. Це ілюструє також його скульптура «Лев, що розчавлює змію» (1833). Зображував тварин переважно в русі, часто використовував мотив нападу однієї тварини на ін. («Тигр, що нападає на оленя»; 1831 тощо). Людина в скульптурах Б. бере участь у боротьбі лише як вершник або міфол. персонаж. Цікавився *середньовіччям*. Твори Л. *Аріосто* надихнули його на скульптуру «Анжеліка та Руджеро на гіпогрифі» (1840). Він звертався також до міфол. сюжетів, зображував боротьбу монстрів і героїв: «Тезей і Мінотавр» (1843), «Центавр і лапіф» (1850) тощо. Динамічність *композицій* поєднано в цих творах зі строгістю форм, вони є втіленням героїч. стилю. На Всесвіт. виставці 1855 мала успіх його скульптура «Ягуар пожирає кролика». Автор 4 груп кам. *статуй* тварин, розташ. поряд із воротами біля центр. фонтану палацу Лоншам у м. Марселі (1862–1869): «Лев, що повалив на землю муфлона», «Тигр, що повалив на землю лань», «Лев і кабан», «Тигр і газель». У доробку також алегор. кам. скульпт. групи: «Порядок», «Мир», «Сила», «Війна» (1854–1857), які прикрашають фасад Лувра; бронз. рельєф «Лев» на цоколі Липн. колони на пл. Бастилії (1836), статуя Св. Клотильди у церкві Мадлен (1842; усі — у м. Парижі); кінна статуя *Наполеона I Бонапарта*, що є центр. частиною монумента Наполеону I Бонапарта та його братам (1864) у м. Аяччо. Був також художником, зокрема акварелістом (малюнки «Лев на відпочинку», «Пантера пожирає газель», «Олень, що лежить перед скелями», «Бик, що стоїть» тощо). Йому належать картини, написані олією: зображення тварин — «Тигр, що лежить» (1833), «Тигри поряд з їхнім лігвищем», пейзажі — «"Жан де Парі", ліс Фонтенбло», «Ущелини Апремона, ліс Фонтенбло» (1833), *портрет* «Дочка художника» тощо. Твори Б. експонують у Луврі, музеї Бонна-Елло (м. Байонна, Франція), *Метрополітен-музеї* (м. Нью-Йорк), Чиказькому ін-ті мист-в, Худ. музеї Волтерса (м. Балтимор; усі — США та ін. Нагороджений орденом Почес. легіону: кавалер (1833), офіцер (1855). У м. Парижі іменем Б. наз. сквер (1935), де встановлено пам'ятник митцю (1900, скульптор Л. О. Маркест) та вулицю (1884).

Літ.: Всеобщая история искусств : в 6 т. Москва, 1964. Т. 5; Mannoni E. Barye. Paris, 1996; Mille Sculptures des Musées de France. Paris, 1998.

Барі Антуан-Луї. Портрет із восковою моделлю лева, худ. Л. Бонна, 1885

Барі Генріх Антон де

Барі́, Ге́нріх Анто́н де (нім. Bary, Heinrich Anton de; 26.01.1831, м. Франкфурт-на-Майні, тепер земля Гессен, Німеччина — 19.01.1888, м. Страсбург, тепер регіон Гранд-Ест, Франція) — лікар, ботанік, один з основоположників *мікології* та *фітопатології*, член Геттінгенської академії наук (з 1872), член-кореспондент Прусської академії наук (з 1878), Баварської академії наук (з 1879), Санкт-Петербурзької академії наук (з 1880). Нар. в аристократ. сім'ї заможн. лікаря. Після закінчення гімназії в м. Франкфурті-на-Майні Б. з 1848 вивчав медицину в *Гейдельберзькому університеті*, звідки перевівся до *Марбурзького університету імені Філіппа*, 1850 — до Берлін. ун-ту (тепер *Гумбольдтський університет Берліна*). Здобув ступінь доктора з медицини (1853; дис. присвячена статев. розмноженню рослин). Упродовж року мав мед. практику в м. Фрайбурзі, яку полишив заради продовження бот. досліджень і вивчення грибів: обійняв посаду приват-доцента в *Тюбінгенському університеті Еберхарда Карла*. Був помічником ботаніка, анатома рослин Г. *Моля*, під керівництвом якого 1854 пройшов габілітацію. Працював професором ботаніки *Фрайбурзького університету* (1855–1866), де заснував бот. лабораторію. 1867 змінив Д. Ф. Л. фон Шлехтендаля (1794–1866; Німеччина) на посаді професора ботаніки в Ун-ті м. Галле (тепер Галле-Віттенбер. ун-т ім. Мартіна Лютера), де заснував бот. лабораторію. Після смерті Д. Ф. Л. фон Шлехтендаля, який разом з Г. Молем 1843 заснував журн. «Ботаніш цайтунг» («Botanische Zeitung»; «Ботанічні вісті»), Б. спочатку став його співредактором, а потім одноосіб. гол. редактором. Після *Франко-німецької війни* переїхав до м. Страсбурга, працював професором ботаніки *Страсбурзького університету* (1872–1888). У 1872 був обраний першим ректором (президентом) після реорг-ції закладу. Перша книга (1853) адресована фермерам і ботанікам та присвячена іржастим і сажковим грибам — *патогенам*, що призводили до грибк. хвороби *зернових культур*. Спростував

теорію про самозародження хвороб у рослинах і довів, що гриби є причиною захворюваності, а не наслідком. 1865 встановив, що в життєв. циклі стеблової іржі *пшениці* беруть участь 2 *хазяїни* — пшениця і *барбарис*. Уперше встановив (1866), що *лишайники* складаються з гриба і водорості. 1879 увів термін «*симбіоз*», описав його як внутр., взаємовигідне партнерство між двома орг-мами. Провів дослідження *слизовиків* і вважав їх ближчими до *найпростіших*, ніж осн. груп грибів, виділив їх в окр. тип *міксоміцетів*. Описав способи *статевого розмноження* низки видів водоростей, вивчив життєві цикли багатьох грибів, відкрив статев. і *нестатеве розмноження* грибів шляхом мікроскоп. спостереження за різн. стадіями розвитку, розробив їхню класифікацію. Одним із перших вивчав взаємодію паразит — хазяїн, продемонстрував шляхи проникнення грибів у тканини хазяїна, точно описав процес зараження рослин грибами. Написав підручник з порівн. анатомії папоротей. На підставі експеримент. досліджень увів терміни «*паразитизм*», «гетероспорія» (різноспоровість у деяких рослин за розвитку різних за розмірами й функц. призначенням спор), «гетероеція» (коли різні стадії розвитку залежать від різн. рослин-хазяїв). Досліджував водорості, лишайники, папороті, вищі рослини. Автор понад 100 публікацій. Німецьке фітомед. т-во присуджує «Медаль Антона де Барі» за наук. досягнення в галузі мед. ботаніки (з 1988). На честь Б. наз. низку родів водоростей і грибів (*Debarya*, *Baryeidamia*, *Debaryella*, *Debaryomyces*, *Neobarya*).

Пр.: Untersuchungen über die Brandpilze und die durch sieverursachten Krankheiten der Pflanzen mit Rücksicht auf dasGetreide und andere Nutzpflanzen. Berlin, 1853; Morphologie und Physiologie der Pilze, Flechten und Myxomyceten. Leipzig, 1866; Vergleichende Anatomie der Vegetationsorgane derPhanerogamen und Farne. Leipzig, 1877; De la symbiose // Revue Internationale des Sciences. 1879. № 3; Die Erscheinung der Symbiose. Strassburg, 1879; Zur Kenntnis der Peronosporeen // Botanische Zeitung. 1881. № 36; Англ. переклад. — Comparative Anatomy of the Vegetative Organs of the Phanerogams and Ferns. Oxford, 1884; Comparative Morphology and Biology of the Fungi, Mycetozoa and Bacteria. Oxford, 1887.

Літ.: Power F. B. Heinrich Anton DeBary // Botanical Gazette. 1888. Vol. 13. № 3; Sparrow F. K. Professor Anton Debary // Mycologia. 1978. Vol. 70. № 2; Isely D. One Hundred and One Botanistsly. Ames, 1994; Пінчук Н. В., Вергелес П. М., Коваленко Т. М., Окрушко С. Є. Загальна фітопатологія / За ред. Н. В. Пінчук. Вінниця : Вінницький нац. аграрний ун-т, 2018.

Л. В. Зав'ялова

Барій

Ба́рієві зо́рі — клас зір, у спектрі яких наявні лінії поглинання одноразово йонізованого *барію* (Ba II) та інших елементів, які є продуктами реакції повільного *нуклеосинтезу* — послідовного процесу захоплення ядрами атомів нейтронів (s-процес). Б. з. відкрили 1951 астрономи В. П. Бідельман (1918–2011) і Ф. Ч. Кінан (1908–2000; обидва — США), запропонували назву. У спектрах Б. з. є також смуги поглинання CH, CN та C_2. Така спектр. особливість більш характерна для класу C *вуглецевих зір*. На *діаграмі Герцшпрунга — Рассела* Б. з. розташ. неподалік від зір III класу *світності* спектр. класів G5–K3, ефективна *температура* яких (4500–3800) K, а також поруч із гаряч. зорями спектр. класу C. У Б. з. вуглец. смуги поглинання не такі сильні, як у гарячих вуглец. зір. Водночас лінії елементів швидк. нуклеосинтезу (r-процесу) сильніші, ніж у вуглецевих. Спектральні особливості Б. з. трив. час були загадкою. Згідно з теорією зоряної еволюції, гіганти спектр. класів G і K не мали б так еволюціонувати, щоб синтезувати *вуглець* і елементи s-процесу, які *конвекція* підняла б над поверхнею зір. Усупереч цій теорії в спектрах Б. з. спостерігають збільшений у 3–10 разів вміст елементів s-процесу через одноразовий йонізований барій Ba II на довж. хвилі 455,4 нм. Природу Б. з. встановлено після аналізу кривих *променевих швидкостей*. Усі Б. з. входять до складу тісн. подвійних систем. Якщо в момент утв. такої системи наявна більш масив. зоря, ніж майб. Б. з., то внаслідок інтенсивнішого темпу еволюції вона встигає помітно проеволюціонувати. Водночас масив. зоря виробляє в надрах достатньо елементів, що супроводжують s-процес. Сильна конвекція масив. зір піднімає на поверхню шари, збагачені продуктами s-процесу. Після заповнення масив. зорею *порожнини Роша* і переходом її на діаграмі Герцшпрунга — Рассела на асимптотичну гілку гігантів (AGB), починається *акреція* речовини масив. зорі на компаньйона. Так, поверхня зорі-компаньйона виявляється збагаченою продуктами «чужого» повільн. нуклеосинтезу. Масивна зоря, втративши масу наприкін. еволюції, перетворюється на *білого карлика*. Зоря меншої маси переходить до класу Б. з. Наявні астрофіз. дані свідчать, що Б. з. належать до зоряного нас. I типу.

Літ.: Porto de Mello G., Silva L. da. HR 6094: A Young Solar-Type, Solar-Metallicity Barium Dwarf Star // The Astrophysical Journal. 1997. № 476 (2); Escorza A., Karinkuzhi D., Jorissen A. et al. Barium and Related Stars, and their White-Dwarf Companions. II. Main-Sequence and Subgiant Stars // Astronomy & Astrophysics. 2019. № 626; Jorissen A., Boffin H., Karinkuzhi D. et al. Barium and Related Stars and their White-Dwarf Companions. I. Giant Stars // Astronomy & Astrophysics. 2019. № 626.

О. Г. Шевчук

Ба́рій (англ. barium; від грец. βαρύς — важкий), Ba — хімічний елемент II групи, період 6 *періодичної системи хімічних елементів*, атомний номер 56, *атомна маса* 137,33, електронна конфігурація [Xe]6s2; у сполуках ступінь *окиснення* +2 (солі Ba^{2+}). Б. у сполуках відкрив 1774 К. *Шеєле*. Під час дослідження *піролюзиту* знайшов у ньому «важку землю» — оксид Б. (*барит*), однак виділити чистий елемент не зміг. Через два роки в подіб. дослідженнях Ю. *Ган* також виділив Б. у сполуці з *мінералу*. 1808 за допомогою *електролізу* Г. *Деві* одержав металічний Б. М'який сріблясто-білий *метал*, *температура плавлення* — 725 °C, т-ра кип. — 1640 °C, *густина* — 3,51 г/см³. Належить до лужноземельних металів. Горить (див. *Горіння*) на *повітрі*. З *водою* реагує, виділяючи *водень* і утворюючи *гідроксид* Б. Хімічно дуже активний: при звич. т-рі взаємодіє з повітрям, утворюючи *оксид* BaO, пероксид BaO_2, нітрид BaN; при нагріванні займається (див. *Займистість*). Із *воднем* утв. Б. гідрид, з *вуглецем* — Б. карбід, (BaC_2), із *фосфором* — фосфід (Ba_3P_2). Розчинні солі Б. дуже отруйні. Добувають із оксиду BaO *алюмінотермією*

$$3BaO + 2Al \xrightarrow{1100–1200\ ^\circ C} 3Ba + Al_2O_3$$

$$3BaO + Si \xrightarrow{1200\ ^\circ C} 3Ba + BaSiO_3,$$

або електролізом розплавленої суміші Б. та калію хлоридів:

$$BaCl_2 \xrightarrow{electrolysis} Ba + Cl_2\uparrow .$$

Застосовують також *синтез* шляхом терм. розкладання оксигенвміс. сполук Б.:

$$Ba(OH)_2 \xrightarrow{780-800\,^\circ C} BaO + H_2O$$

$$2BaSO_4 \xrightarrow{>1580\,^\circ C} 2BaO + 2SO_2 + O_2$$

$$2Ba(NO_3)_2 \xrightarrow{>620-670\,^\circ C} 2BaO + 4NO_2 + O_2 .$$

Природний Б. складається із суміші стабільних *ізотопів*, серед яких переважає ^{138}Ba (71,66 %). У природі Б. існує тільки в сполуках: найвідом. мінерал барит, також Б. містять мінерали бабефіт, анандит, бариліт, бенітоїт, верпланкіт та інші. Вміст Б. у земній корі становить 0,05 % (за масою). *Сплави* Б. з *алюмінієм* та *магнієм* застосовують у техніці високого вакууму як газовбирачі (*гетери*). Іноді Б. використовують як дезоксидант при *рафінуванні міді*. Деякі антифрикц. сплави (див. *Антифрикційні матеріали*) містять невел. кільк. Б. (напр., сплав 98 % Pb, 1–2 % Ba і 0,5–0,7 % Ca). Добавка Б. до *свинцю* підвищує його твердість; сплави Pb–Ba застосовують замість сплавів Pb–Sb у *типографії*; сплав Ba–Ni використовують в радіолампах. Через велику хімічну активність, а також через низькі метаболіч. (див. *Метаболізм*) властивості Б., його використовують у сучасних технологіях не в чистому вигляді, а у вигляді *солей* та сполук. $Ba(OH)_2$ застосовують у *піротехніці* для займистих композицій. Б. сульфід (BaS) — найважл. проміж. продукт у обробці бариту на солі Б.; після хім. переробки водн. розчину BaS отримують Б. хлорид, Б. карбонат та ін. солі. Б. фторид (BaF_2) використовують для отримання *емалей*, а іноді як добавку при електроліт. рафінуванні алюмінію (замість Б. хлориду). Б. карбонат ($BaCO_3$) входить у суміш для цементації *сталі*. Б. перхлорат у безводн. стані активно поглинає вологу з повітря і є одним з найкращих осушувачів. Деякі солі Б. є *пігментами*; Б. хромат ($BaCrO_4$, жовтий пігмент) та Б. манганат ($BaMnO_4$, зел. пігмент). Сполуки здатні поглинати *рентгенівські промені* та випромінювання, тому їх використовують як захис. матеріали. Б. сульфат (барит) використовують для рентгенодіагностики. Баритові білила застосовують у вир-ві білих пігментів, що слугують наповнювачами у *фарбах*, *пластмасах* та гум. виробах і для виготовлення барит. (баритованого) *паперу*; для охолодження та змащування бурових інструментів на нафт. свердловинах; як протирадіац. добавка для *бетону* та при рентгеноскопії *стравоходу*.

Літ.: Глосарій термінів з хімії / Уклад.: Й. Опейда, О. Швайка. Донецьк, 2008; Vijatović M., Bobić J., Stojanović B. History and Challenges of Barium Titanate: Part I // Science of Sintering. 2008. № 40; Vijatović M., Bobić J., Stojanović B. History and Challenges of Barium Titanate: Part II // Science of Sintering. 2008. № 40; Kresse R., Baudis U., Jäger P. et al. Barium and Barium Compounds // Ullmann's Encyclopedia of Industrial Chemistry : in 40 vol. Weinheim, 2011; Oskarsson A. Barium // Handbook on the Toxicology of Metals : in 2 vol. London, 2022. Vol. 1.

Баріо́ни (від грец. βαρύς — важкий) — важкі, порівняно з *електроном*, *елементарні частинки* (*нуклони*, *гіперони* та їхні резонансні стани) із напівцілим *спіном* і *масою*, не меншою за масу *протона*, що беруть участь у сильних взаємодіях. Б. разом із *мезонами* належать до *адронів*. Усі відомі Б., крім *протона*, нестійкі. Напр., *нейтрон* розпадається на протон, електрон і *нейтрино*, але завжди в продуктах розпаду Б. є протон. Сили притягування, які діють між Б. і *антибаріоном*, мають природу, як і яд. сили. Баріонні резонанси за рахунок *взаємодії сильної* розпадаються за час $\geq 10^{-23}$ с, за рахунок *взаємодії слабкої* мають час життя на багато порядків більше. Для пояснення закономірності розпаду Б. та ін. частинок введено баріон. число B, яке зберігається в усіх відом. взаємодіях. Для всіх Б. $B = +1$, для антибаріонів $B = -1$, для мезонів і *лептонів* $B = 0$. Збереження *баріонного заряду* приводить до стійкості протона: час його життя перевищує 10^{31} р. Оскільки заг. баріон. число системи Б. — антибаріон дорівнює нулю, то при *анігіляції* Б. можуть зникнути, перетворившись, напр., на мезони, але не може з'явитися один Б. чи антибаріон. Б. складаються з 3 *кварків*, баріон. заряд яких дорівнює 1/3. Передбачається існування Б., які складаються з 4 кварків і 1 антикварка, а також із 6 кварків (дибаріон). Є припущення, що баріон. число може не зберігатися, але ймовірність таких процесів повинна бути дуже малою.

Літ.: Булавін Л. А., Тартаковський В. К. Ядерна фізика. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ, 2005; Окунь Л. Б. Лептоны и кварки. 7-е изд. Москва, 2015; Каденко І. М., Плюйко В. А. Фізика атомного ядра та частинок. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ, 2019.

Баріо́нна асиме́трія Все́світу — істотне переважання у спостережуваному *Всесвіті* (Метагалактиці) речовини над *антиречовиною*. Процеси, які спостерігають на *Землі*, в *Сонячній системі*, нашій *Галактиці*, галактиках, що взаємодіють, тобто в спостережув. частині Всесвіту, свідчать, що антиречовина практично відсутня (відношення її кількості до кількості речовини не перевищує 0,0001). Поодинокі *антипротони* реєструють у *космічних променях*. Спостережувана речовина (та, що випромінює та поглинає) майже цілком складається з *баріонів* (об'єднують 2 групи частинок: *нуклони* і *гіперони*); їхня енергет. частка становить ≈ 5 %. Баріонна матерія за масою (з віднос. точністю до 0,001) у спостережув. частини Всесвіту складається з найлегших баріонів — *нуклонів*, водночас відношення кількості (концентрації) нуклонів до кількості (концентрації) релікт. фотонів становить ≈ 10^{-9}. Ця баріонна (нуклонна) частина на 85 % складається з протонів і на 15 % із нейтронів, які перебувають у зв'яз. стані в *атомних ядрах* (переважно в *Гелії*). З електрич. нейтральності спостережув. частини Всесвіту випливає, що відношення концентрації електронів до концентрації фотонів те саме, що і для нуклонів. Ці відношення не мають залежати від часу в Метагалактиці, що адіабатично та ізотропно розширюється. За сучас. уявленнями, Всесвіт нар. електрично нейтральним із сумар. *баріонним зарядом*, що дорівнював нулю. Відповідно, баріон. заряд у цьому випадку означає, що кількість баріонів дорівнювала кількості антибаріонів. Б. а. В. виникла, як вважають, пізніше, але на ран. етапах розвитку Всесвіту в умовах вис. енергій (т-р). Наприкін. т. з. адрон. ери (10^{-4} с після *Великого вибуху*) інтенсивно нар. та анігілювали найлегші баріон-антибаріонні пари. Їхня концентрація була порівняною з концентрацією фотонів. За стрімкого роз-

ширення й охолодження Всесвіту народження нуклон-антинуклон. пар уже не компенсувало їхню анігіляцію, кількість баріонів (антибаріонів) швидко зменшувалася. Це тривало доти, доки не стабілізувалося на деякому значенні, коли темп анігіляції різко впав унаслідок сильн. розрідження і перестав впливати на відношення концентрацій баріонів, антибаріонів і фотонів. За умови повн. симетрії між частинками й античастинками ці відношення мали б стабілізуватися на рівні $\approx 10^{-18}$. Те, що спостережув. значення $\approx 10^{-9}$ для баріонів набагато вище цього рівня, свідчить про порушення симетрії. 1967 А. *Сахаров* висунув гіпотезу, що спостережув. значення відношення для баріонів є наслідком незнач. перевищення кількості нуклонів над антинуклонами, що виникло внаслідок незберігання баріон. заряду та порушення CP-інваріантності. Умовою появи цього баріон. надлишку, як вважають, має бути тимчас. вихід Всесвіту з рівноваж. стану за його розширення. З подальшим охолодженням Всесвіту речовина анігілювала з антиречовиною, за винятком незнач. залишку $\approx 10^{-9}$, який став матеріалом для подальшої еволюції: народження *зір*, *зоряних скупчень*, галактик тощо. Цей незнач. дисбаланс $\approx 10^{-9}$ між баріонами й антибаріонами (між *ферміонами* й антиферміонами) розраховують у межах сучас. *теорії великого об'єднання*, доповнених моделлю Вел. вибуху. Згідно з таким підходом, цей дисбаланс виник у досить корот. проміжок часу після Вел. вибуху, коли типові енергії частинок ($\sim 10^{15}$ ГеВ) і т-ра ($T > 10^{28}$ К) були ще достатні для народження переносників сил Вел. об'єднання — X-, Y-бозонів та (у такій самій кількості) їхніх античастинок. Ці частинки беруть участь у кварк-лептон. переходах, у яких не зберігається ні баріонн. заряд, ні *лептонний заряд*. Кожен із X- і Y-бозонів може двома різн. каналами і (що надзвичайно важливо) з дещо неоднаковою ймовірністю розпадатися на *кварки* й антикварки (з яких складаються баріони й антибаріони). Так, утв. певний надлишок кварків над антикварками; після їхн. об'єднання в протони й антипротони з'являється невел. надлишок частинок над античастинками; після їхньої анігіляції — «залишок», що тепер спостерігають як «звичну» речовину. Унаслідок процесів анігіляції утв. той самий надлишок фотонів щодо баріонів — 10^9. Ці фотони становлять переважну частину спостережув. релікт. радіовипромінювання (мікрохвильове фонове випромінювання). Порушення симетрії відбувається самовільно (спонтанно), тому його називають спонтан. порушенням симетрії.

Літ.: Рау В. Г. Основы теоретической физики. Физика атомного ядра и элементарных частиц. Москва, 2005; Ишханов Б. С., Капитонов И. М., Юдин Н. П. Частицы и атомные ядра. 3-е изд. Москва, 2013; Засов А. В., Постнов К. А. Общая астрофизика. 3-е изд. Фрязино, 2015; Андрієвський С. М., Кузьменков С. Г., Захожай В. А. та ін. Загальна астрономія. Харків, 2019.

С. Г. Кузьменков

Баріо́нне число́ — див. *Баріонний заряд*.

Баріо́нний заря́д, баріонне число — квантове число B, яке для *баріонів* дорівнює +1, антибаріонів — –1, для інших частинок — 0. Усі процеси за участю баріонів відбуваються так, що зберігається сумар. Б. з. системи. Закон збереження Б. з. пояснює стабільність *матерії ядерної*. Б. з. — одна з внутр. характеристик баріонів. Поняття «баріонне число» 1938 увів Е. *Штюкельберг* для пояснення стабільності *протона*, оскільки закони збереження енергії *імпульсу*, моменту кількості руху й *електричного заряду* не забороняють можливість розпаду протона на легші частинки чи *анігіляцію* протонів в *атомних ядрах*. Відсутність у природі таких переходів можна пояснити наявністю у протона Б. з., закон збереження якого забороняє розпад протона на *мезони* і лептони, які не мають Б. з. Подібно до електрич. заряду Б. з. вважають *адитивною величиною*. Б. з. частинок і *античастинок* рівні за абс. значенням і протилежні за знаком. Числове значення Б. з. баріона пов'язане з його дивністю B і гіперзарядом Y: $B = Y + S$, а також електрич. зарядом Q і проєкцією ізотопіч. спіну I_z: $B = 2Q - 2I_z - S$. Закон збереження Б. з. визначає можливий хід реакцій із сильними взаємодіями. Так, за цим законом протон не може перетворитися в *позитрон* і *фотон*, хоч таке перетворення і не суперечило б закону збереження електрич. заряду, моменту імпульсу та ін. Із цього закону випливає висновок, що *антибаріон* може народжуватися тільки в парі з баріоном. У різн. варіантах теорії Вел. об'єднання слабкої, електромагн. і сильної взаємодій передбачається порушення закону збереження Б. з., напр., розпад протонів через можливість лептон-кварк. переходів в умовах такого об'єднання під каталітич. впливом магніт. монополів.

Літ.: Біленко І. І. Фізичний словник. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ, 1993; Булавін Л. А., Тартаковський В. К. Ядерна фізика. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ, 2005; Каденко І. М., Плюйко В. А. Фізика атомного ядра та частинок. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ, 2019.

Ба́рка (лат. barca — човен, від грец. βᾶρις — єгипетський човен) — плоскодонне річкове несамохідне судно без *палуби головної* для перевезення вантажу. Приводили в рух люди, кінні упряжі

Барка на Дніпрі. Середина 20 ст.

(пересувалися вздовж берега річки), за допомогою *буксира* чи *туєра*. Б. користувалися ще в *Єгипті Стародавньому* для перевезення великогабарит. вантажів р. *Нілом*. У *середньовіччі* Б. наз. рибац. човни і швидкохідні *галери*. В Україні застосовували у 18–19 ст. *Вантажопідйомність* Б., що курсували р. *Дніпром*, сягала сотень тонн, довж. — понад 50 м. Зазвичай Б. будували на сезон. Після використання їх розбирали на *будівельний матеріал* (т. з. бароч. ліс).

Ба́рка, Васи́ль (справж. прізвище та ім'я — Очерет, Василь Костянтинович; псевд. — Іван Вершина; 16.07.1908, с. Солониця, тепер Лубен. р-ну Полтав. обл., Україна — 11.04.2003, м-ко Глен Спей, шт. Нью-Йорк, США) — письменник, есеїст, літературознавець, перекладач. Писав укр.

Ознайомлювальна версія не повна
https://vue.gov.ua

мовою. Представник *української діаспори* в США. Батько служив у імператор. козац. війську. У 7 р. пережив *смерть клінічну* після падіння з кручі. Закінчив трикласну поч. школу. З 1917 навчався в Лубен. дух. уч-щі. 1927 закінчив Лубен. педтехнікум, працював учителем фізики і математики в шахтар. с-щі Сьома Рота (тепер с-ще Нижнє Сєвєродонец. р-ну Луган. обл.). 1928 через конфлікт із місц. парт. керівниками виїхав на Пн. Кавказ до м. Краснодара (тепер Росія). Вступив на філол. ф-т Краснодар. пед. ін-ту. Був членом укр. секції Краснодар. асоціації пролетар. письменників. Здобув вищу освіту, вступив до *аспірантури* на укр. від-ня. Одночасно працював наук. співробітником у Краснодар. худ. музеї. Зазнав переслідувань через використання в оформленні експозицій творів реліг. тематики: «Людина скорботи» А. *Дюрера*, «Мадона з немовлям» і «Святий Георгій і дракон» *Рафаеля Санті*, «Різдво» А. да *Корреджо* та ін. Завдяки заступництву Ф. *Кона* уникнув засудження. Через тиск був змушений перевестися до аспірантури Моск. держ. пед. ін-ту. Після закінчення викладав історію середньовіч. заруб. л-ри в Краснодар. пед. ін-ті. 13.03.1940 захистив у м. Москві канд. дис. (про стиль «Божественної комедії» *Данте Аліг'єрі*), здобув ступінь кандидата філол. наук. Читав лекції з історії зх. європ. л-ри на філол. ф-ті Ростовського-на-Дону держ. ун-ту. 1941 пішов на фронт, був поранений під час наступу німців (1942), через що залишився в *окупації*. Після одужання працював коректором у газ. «Кубань». 1943 Б. вивезли на роботу в Німеччину. Після втечі з табору для інтернованих працював коректором у вид-ві «Голос» (м. Берлін). Був членом *Мистецького українського руху*. У цей час обрав *псевдонім*, щоб запобігти переслідуванню сім'ї. Після розгрому м. Берліна (1945) разом з ін. вигнанцями-втікачами здійснив перехід до м. *Аугсбурга* в табір для *переміщених осіб*. 1950 за офіц. дозволом переїхав до США. Жив у м. Нью-Йорку, був різноробом. Працював над історією укр. л-ри, писав *есе*, перекладав. Працював ред. на радіостанції «*Свобода*». У 50 р. прийняв *обітницю* (*біле духовенство*), провів рік у греко-катол. *монастирі*. Від поч. 1970-х усамітнився в м-ку Глен Спей у горах. Улітку 1999 переніс інсульт, потім перебував у будинку для людей похилого віку. На формування світогляду Б. мали вплив Т. *Шевченко*, І. *Франко*, М. *Коцюбинський*, В. *Стефаник*, М. *Гоголь*, Ф. *Достоєвський*, пізніше — Е. *Гемінґвей*, Е. *По* та О. *Генрі* та ін. Був послідовником Г. *Сковороди*. Поезія пройнята христ. образністю, *іконографією*, *есхатологією*, класич. *естетикою*, фольклор. елементами. Мова творів насичена *архаїзмами*, рідко вживаними словами, новими формами старих слів і *неологізмами*. 1930 у м. Харкові видав першу поет. зб. «Шляхи». Критики звинуватили Б. в «буржуазному націоналізмі» та спробах відновити «релігійний пережиток капіталізму». Після вимушеної зб. на виробн. тематику «Цехи» (1932) не публікувався 10 р. Автор зб. філос.-міст. поезій: «Апостоли» (1946), «Білий світ» (1947), «Псалом голубиного поля» (1958), «Океан I» (1959), «Лірник» (1968), «Океан II» (1979), «Океан III» (1992); 4-том. поеми «Свідок для Сонця Шестикрилих» (1981); романів «Рай» (1953), «Жовтий князь», про *голодомор 1932–1933* в Україні (1963), «Спокутник і ключі землі» (1992), «Душі едемітів» (1994); літ.-критичних зб. есе «Жайворонкові джерела», у якій висловив погляди на мист-во, л-ру і життя (1956), «Уваги про поезію старовинну і сучасну» (1958), «Хліборобський Орфей, або Кларнетизм» — про творчість П. *Тичини*, «Правда Кобзаря» (обидві — 1961), «Вершник неба» (1965), «Творчість» (1968), «Земля садівничих: Есе» (1977; т. 1–2,); п'єси «Господар міста» (1980) та ін. Переклав укр. мовою *Об'явлення Івана Богослова* (Апокаліпсис; 1963), п'єсу В. *Шекспіра* «Король Лір» (1969) і фрагменти «Божественної комедії» *Данте Аліг'єрі* (1978). У драм. поемі «Кавказ» (1950; перевидано — м. Київ, 1993) передбачив розвал СРСР, у лірич. поемі «Апостоли» — відродження *християнства* в Україні. Послідовник і проповідник христ. філософії та моралі, стояв осторонь від сусп.-політ. справ укр. громади. Поезію Б. аналізували Ю. *Шевельов* (Шерех), Ю. *Тарнавський*, Б. *Бойчук*, Ю. *Барабаш*, Л. *Плющ*, М. *Жулинський*, М. *Ільницький*, Ю. *Ковалів* та ін. 1998 М. Француженко (псевд. М. Вірний) опубл. пр. «Портрет поета» із біографією Б., переліком його творів та їхньою літературознав. оцінкою. Твори Б. перекладено нім., франц., італ., рос. мовами. У СРСР його творчість була під забороною, книги зберігали в спецфондах. На бажання Б. і за сприяння мецената М. Коця (1922–2011; Україна) частину архіву митця 27.05.1996 передано відділу рукописів *Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*. Автор бл. 30 маляр. робіт. 21 полотно худ.-самоука зберігає *Національний музей літератури України*. Роботи (переважно гір. *пейзажі*) виконані в автор. техніці — малюнка *пастеллю* (з додаванням лаку для фіксації зображеного) на спец. диктових і фанер. дощечках. Його твори порівнюють із роботами М. *Чюрльоніса*, М. *Реріха*, М. *Волошина*. Лауреат літ. премії від Фундації Антоновичів (1982), Міжнар. літ.-мист. премії ім. П. Куліша (2017, посмертно). На честь Б. наз. вулиці в містах Києві, Лубнах, Полтаві. 2020 встановлено мемор. дошку на фасаді будинку культури в с. Солониці.

Барка Василь

Баркалов Олексій Степанович

Тв.: Апостоли. Аугсбург, 1946; Жайворонкові джерела. Нью-Йорк, 1956; Правда Кобзаря. Нью-Йорк, 1961; Хліборобський Орфей або клярнетизм. Мюнхен; Нью-Йорк, 1961; Лірник. 2-ге вид. Київ, 1992; Поезія. Жовтий князь. Київ, 2000.

Літ.: Лучків С. «Океан» Василя Барки: у пошуках перекладу як творчості // Світовид. 1995. № 1 (18); Герасимова Г. П. Барка Василь Костянтинович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Гол. редкол. В. А. Смолій. Київ, 2003. Т. 1; Жулинський М. Василь Барка — культуролог і літописець долі українського народу // Нар. творчість та етн. 2003. № 4; Путько-Стех А. Василь Барка: шлях // Березіль. 2009. № 1–2; Кузьменко В. І. Василь Барка (1908–2003) // Історія української літератури XX — початок XXI ст. : у 3 т. Київ, 2014. Т. 2; Маланій О. Сакральний мультиверс поетичних творів Василя Барки // Волинь філол.: текст і контекст. 2015. Вип. 19; Ковалів Ю. Василь Барка // Слово і Час. 2018 № 7.

Барка́лов, Олекси́й Степа́нович (18.02.1946, смт Введенка, тепер селище Чугуїв. р-ну Харків. обл., Україна — 09.09.2004, м. Київ, Україна) — *спортсмен*, ватерполіст (нападник, півзахисник), заслужений майстер спорту СРСР (з 1970), заслужений тренер України (з 1988), *чемпіон*. Б. рано втратив матір. Навчався у школі в м. Харкові. За порадою батька у 6 класі записався на секцію *плавання* до *тренера М. Шума-*

рова. З 14 р. займається водним поло в спорт. школі у тренера Д. Смагоринського. Грав у юніор. збірній м. Харкова, згодом — у молодіж. команді СРСР. Виступав за Спорт. т-во «*Динамо*»: 1966–1971 — за клуб «Динамо» (Харків), 1972–1981 — за «*Динамо» (Київ)*. У Міжнар. турнірі юніорів соціаліст. країн «Дружба» закинув 28 м'ячів, здобув приз найрезультативнішого гравця. У складі збірної команди СРСР — 1967–1980 (412 ігор). Був єдиним представником укр. клубів, лідером команди, 1974–1976 — капітаном. Брав участь у чотирьох Олімпіадах. Став сріб. призером *Літніх Олімпійських ігор 1968* (м. Мехіко, Мексика); в овертаймі рад. команда, яку очолював тренер А. Блюменталь (1925–2009), зазнала поразки від Югославії з рахунком 13:11. Чемпіон *Літніх Олімпійських ігор 1972* (м. Мюнхен, Німеччина). Учасник *Літніх Олімпійських ігор 1976* (м. Монреаль, Канада), команда СРСР посіла 8 місце. Чемпіон *Літніх Олімпійських ігор 1980* (м. Москва), у фінальній грі команда СРСР перемогла югослав. команду з рахунком 8:7. СРСР двічі вигравав олімп. золото, Б. був членом обох команд. Чемпіон світу (1975) та Європи (1970), сріб. призер чемпіонатів світу (1973), Європи (1974) та СРСР (1976). Бронзовий призер чемпіонатів СРСР (1973–1975). Переможець V літньої (1971) та сріб. призер VI літньої (1975) Спартакіад народів СРСР. На V літній Спартакіаді народів СРСР (1971) у фіналі збірна УРСР, у якій грав Б. (тренер М. Авдєєв; нар. 1931), виборола чемпіонство, здолавши збірну ватерполістів РРФСР, у складі якої було 10 олімп. чемпіонів. Володар Кубка СРСР (1980). Б. був сильним гравцем в атаці та обороні. Вирізнявся глибоким розумінням усіх тонкощів ігрових ситуацій, досконалою технікою та універсалізмом. Найтитульованіший спортсмен в історії рад. й укр. вод. поло. З 1976 — тренер-гравець «Динамо» (Київ). Закінчив 1972 електротех. ф-т Харків. політех. ін-ту (тепер *Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»*), 1977 — Саратов. вище військ. командне уч-ще Внутр. військ Мін-ва внутр. справ СРСР (тепер Саратов. ордена Жукова Червонопрапор. ін-т військ нац. гвардії РФ). Після завершення кар'єри гравця у 1980-х працював тренером молодіж. збірної УРСР, 1987–1992 — тренером клубу «Динамо» (Київ), 1992–1995 — тренером клубу «Воєводина» (м. Нові-Сад, тепер Сербія). Головний тренер збірної України (1995–1998), президент Федерації вод. поло України (1997–1999), гол. тренер молодіж. збірної України (2001–2002). Серед вихованців — майстер спорту Д. Баркалов (1969–2001), А. *Белофастов* та ін. Нагороджений орденами Дружби народів, «За заслуги» III ступ. (2002), Почес. грамотою КМ України (1999). Ім'я Б. занесено до Книги рекордів Гіннеса за найб. кількість. матчів, зіграних за збірну СРСР; Б. уведений до Міжнар. зали слави вод. видів спорту в Музеї історії плавання в м. Форт-Лодердейлі (США), усе — 1993. На честь Б. в Україні проводять Міжнар. вод. турнір «Кубок пам'яті Олексія Баркалова» (з 2005).

Літ.: Платонов В. М., Аксютін В. В., Бєлокопитова Ж. А. та ін. Енциклопедія олімпійського спорту України. Київ, 2005.

Баркаро́ла [італ. (венец.) barcar(u)òla, від barcar(u)òlo — човняр, гондольєр, з barca — човен] — 1) Народна пісня човнярів-гондольєрів

Баркарола для голосу з фортепіано. «Тополина баркарола», музика П. Майбороди, слова В. Сосюри

під супровід *гітари*; інколи Б. наз. гондольєрою. Виникла в м. *Венеції*. Б. притаманні плавна, м'яка мелодія, переважно мінор. лад, спокійний помір. темп, розмір 6/8 або 12/8, постійний *акомпанемент*, що нагадує коливання хвиль, куплетна форма, лірика, *меланхолія*, сентиментальність, мрійливість. Це пісні про кохання.

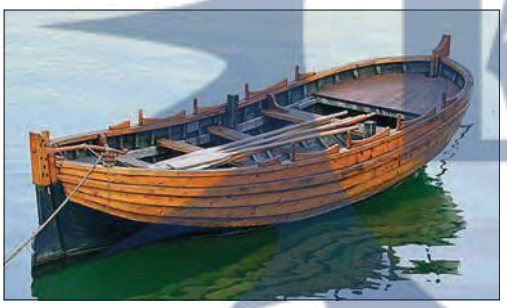
2) Жанр ліричної пісні, інструментальної мініатюри. Початки використання елементів Б. у класич. форматі спостережено у творчості А. Кампра (1660–1744; Франція), зокрема в опері-балеті «Венеціанські святкування» («Les fêtes vénitiennes»; 1710). Як окр. жанр Б. формується у Зх. Європі у 18 ст. за різновидами: вокал. (див. *Вокальне мистецтво*) із супроводом та інструмент. (розвинено романтиками в 19 ст.). До жанру зверталися Дж. Паїзіелло (1740–1816; Італія), Д. *Обер*, Ф. Герольд (1791–1833; Франція), Дж. *Россіні*, Ж. *Оффенбах*, Я. Галл (1856–1912; Польща) та ін. Інструментальні тв. цього жанру також наз. «пісні без слів». Із часом набув розмаїття форм, розвитку фактури, автор. інтерпретацій. Збагатилася муз. мова: мелодія стала гнучкою, виросла в *діапазоні*, гармонія наситилася сміливими фарбами, *модуляціями*, урізноманітнився акомпанемент, з'явилися мажор. лади, змінився розмір (перев. 12/8 або 3/4). Як камер. вокал. жанр Б. присутня у творчості Ф. *Шуберта*, М. *Глінки*, Ф. *Мендельсона* та ін. Хорові (див. *Хор*) Б. писали Ф. Шуберт, Й. *Брамс* та ін. Жанр широко представлено у фортеп. музиці (Л. ван *Бетховен*, Ф. *Мендельсон Бартольді*, Ф. *Ліст*, П. *Чайковський*, Г. *Форе*, С. *Рахманінов*, Б. *Барток* та ін.). Ф. *Шопен* вивищив Б. до рівня *поеми*. В Україні жанр набув популярності у творчості композиторів 19 ст. Особливою рисою укр. Б. є спорідненість із мотивами укр. *пісень народних* або пряме використання нар. мелодій з обробкою чи інтерпретацією. Найяскравішим прикладом такої Б. є дві обробки однієї нар. пісні «Човен хитається серед води» різн. композиторами: Є. Козаком (1907–1988; тепер Україна) та Б. *Фільц*. Для ф-но Б. писали П. *Сокальський*, М. *Лисенко*, М. Калачевський (1851–1907), М. Тутковський (1857–1931; обидва — тепер Україна), С. *Людкевич*, В. *Косенко*. Серед укр. зразків є Б.

для голосу з ф-но, напр. П. *Майбороди* («Тополина баркарола», на сл. В. *Сосюри*), Л. *Дичко* («На човні», на сл. *Лесі Українки*), Б. Фільц («Баркарола», сл. В. Сосюри), а також для вокал. *ансамблів*: «Українська баркарола» С. Людкевича (на сл. В. *Пачовського*); «Весняна баркарола» Б. Фільц (на сл. М. *Петренка*; вокал. тріо); «Баркарола» А. *Кос-Анатольського* (чол. квартет) та «Баркарола» для дуету скрипки з ф-но.

Літ.: Царёва Е. Баркарола // Музыкальная энциклопедия : в 6 т. / Гл. ред. Ю. В. Келдыш. Москва, 1973. Т. 1; Клин В. Українська радянська фортепіанна музика. Київ, 1983; Корній Л. Історія української музики : у 3 ч. Київ; Харків; Нью-Йорк, 2001. Ч. 3; Кашкадамова Н. Історія фортепіанного мистецтва XIX ст. Тернопіль, 2006; Фільц Б. Баркарола // Українська музична енциклопедія : в 5 т. Київ, 2006. Т. 1; Зенкин К. Фортепианная миниатюра и пути музыкального романтизма. 2-е изд. Москва, 2020.

Н. М. Кушка

Баркас, барказ (франц. barcasse — великий човен, від італ. barcaccia — поганий човен, з лат. barca — човен) — 1) Самохідне судно невеликих розмірів, яке використовують для різних перевезень у *порту*; у військово-морському *флоті* — веслова шлюпка (має від 14 до 22 весел) для перевезення команд суден і вантажів.

Баркас. Веслова шлюпка

2) Дерев'яний чи бетонний бак для промивання, знезолювання, м'якшення й дублення шкур: напівциліндричний корпус із розташованим усередині *валом* із лопатями, що перемішують розчин з оброблюваним матеріалом.

Баркга́узена ефе́кт — стрибок *намагніченості феромагнетиків* за неперервної зміни зовнішніх умов (*магнітного поля*, *температури* тощо). Уперше спостерігав 1919 учений у галузі електроніки й електротехніки Г. Г. Баркгаузен (1881–1956; Німеччина). Під час повільн. магнетування феромагніт. зразка, розташ. у мірял. шпульці (котушці), виявив у замкненому шпулькою ланцюзі імпульси *струму електричного*, зумовлені стрибкоподіб. зміною магнетування зразка. Найяскравіше Б. е. виявляється в магнітом'яких матеріалах на крутих ділянках кривої намагнічування, де намагнічення відбувається зміщенням домен. меж (ДМ). Причиною стрибкоподіб. характеру зміщення ДМ є неоднорідності (структур. дефекти, залишкові мех. напруження тощо), які перешкоджають зміщенню ДМ. Унаслідок цього за неперерв. зміни зовн. магніт. поля зміщення ДМ відбуваються стрибками — за досягнення деякого крит. значення ефектив. магніт. поля (див. *Сила коерцитивна*), достатнього для подолання створюваних неоднорідностями *бар'єрів потенціальних*. Між стрибками розташування ДМ залишається практично незмінним (змінюється на величину порядку характер. розмірів неоднорідності). Аналогічну ситуацію можна спостерігати при зміні ін. зовн. умов (напр., т-ри), що зумовлюють зміну намагнічування зразка. Б. е. є основою окр. методів дослідження домен. структури феромагнетиків, впливу неоднорідностей на магніт. характеристики феромагнетиків, петлю гістерезису, коерцитивність тощо. Дає можливість визначити розміри окр. домену (для більшості феромагнетиків становить 10^{-6}–10^{-9} см^3). Б. е. наз. також стрибки переполяризації в *сегнетоелектриках*.

Літ.: Рудяк В. М. Эффект Баркгаузена // Успехи физических наук. 1970. Т. 101. Вып. 3; Вонсовский С. В. Магнетизм. Москва, 1971; Lincoln J. The Barkhausen Effect Revisited Using LEDs // The Physics Teacher. 2020. № 58 (2).

Баркла Чарлз Гловер

Ба́ркла, Ча́рлз Гло́вер (англ. Barkla, Charles Glover; 07.06.1877, м. Віднес, графство Чешир, Англія, Велика Британія — 23.10.1944, м. Единбург, Шотландія, Велика Британія) — фізик, член *Лондонського королівського товариства* (з 1912), лауреат *Нобелівської премії* з фізики (1917). Нар. в сім'ї службовця хім. компанії. З 1894 вивчав математику та експеримент. фізику в Університет. коледжі м. Ліверпуля (тепер Ліверпульський ун-т); здобув ступінь бакалавра (1898), магістра (1899). Завдяки наук. стипендії Триніті-коледжу *Кембриджського університету* вивчав фізику та проводив дослідження в Кавендішській лаб. під керівництвом Дж. *Томсона*. 1900 перейшов до Королів. коледжу (м. Кембридж); 1902 повернувся як стипендіат до Ліверпульського ун-ту, здобув ступінь доктора з фізики (1904). Працював 1905–1909 у Ліверпульському, 1909–1913 — у Лондон. ун-тах. З 1913 до кін. життя — професор натурфілософії *Единбурзького університету*. Дослідження присвячено фізиці *рентгенівських променів*. Першим експериментально здійснив поляризацію рентген. променів (1904), довів їхню хвильову природу. 1906 відкрив характеристичні рентген. промені та дослідив їхні властивості, описав два типи характеристич. випромінювання. Нобелівську премію з фізики отримав «за відкриття характеристичного рентгенівського випромінювання елементів». Нагороджений медаллю Г'юза Лондон. королів. т-ва (1917). Міжнар. астроном. союз присвоїв ім'я Б. *кратеру* на Місяці (1979).

Пр.: Radiation and Matter. Greenock, 1920.

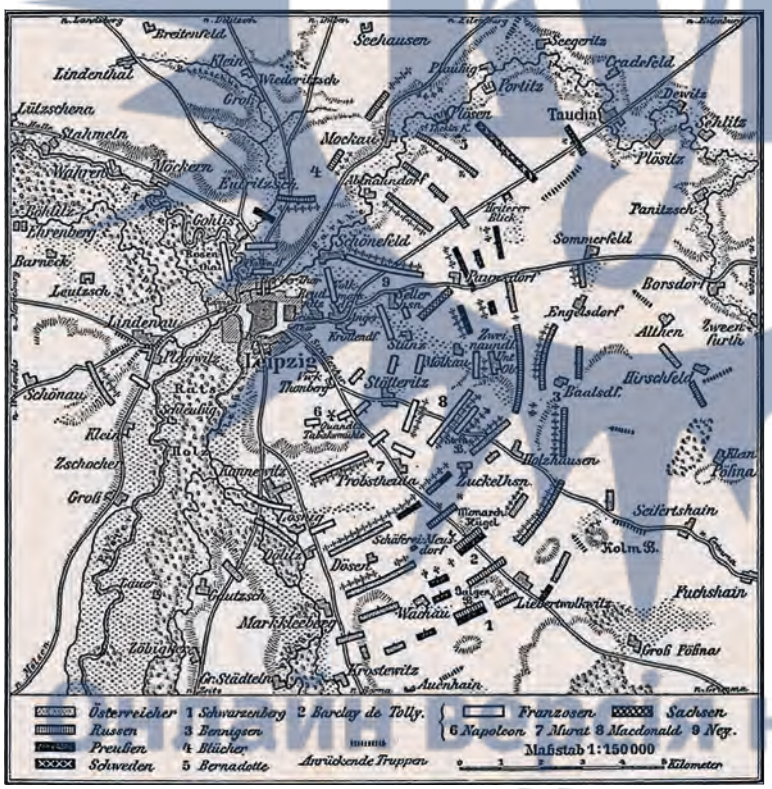
Літ.: Баркла Чарлз Г. // Лауреаты Нобелевской премии : в 2 кн. Москва, 1992. Кн. 1; Храмов Ю. А. История физики. Киев, 2006.

Барклай де Толлі Михайло Богданович

Барклáй де То́ллі, Миха́йло Богда́нович (рос. Барклай де Толли, Михаил Богданович, нім. Barclay de Tolly, Michael Andreas; 27.12.1761, за ін. даними — 1755, 1757 або 1758, імовірно родове поміcтя, тепер на тер. с-ща Памушиса Шауляйського пов., Литва, за ін. даними — м. Рига, тепер Литва — 26.05.1818, м. Інстербург, тепер м. Черняховськ Калінінград. обл., Росія) — військовий діяч, командувач російської армії під час Французько-російської війни 1812 (див. *Наполеонівські війни*). Нащадок нім. бюргер. родини. Предки були дворянами із Шотландії, які в 17 ст. переселилися до м. Риги. У 18 ст. батько Б. де Т. вступив на військ. службу в Росії, разом із родиною перейшов на *православ'я*. Дослужившись до звання поручика, отримав спадкове *дворянство*. З раннього віку виховувався в ро-

дині брата матері в м. Санкт-Петербурзі (тепер Росія), де отримав ґрунтов. домашню освіту. 1776 вступив на дійсну військ. службу (Псков. карабінер. полк). З 1778 корнет (перший офіцер. чин, приблизно відповідає пізнішому званню *прапорщика*), від 1783 — підпоручик, з 1786 — поручик (Фінлянд. єгер. корпус). Під час Рос.-тур. війни 1787–1788 (див. *Російсько-турецькі війни*) здобув звання капітана (1788), був ад'ютантом генерал-поручика принца Ангальт-Бернбурзького (1744; тепер Німеччина — 1790; тепер Росія). Того самого року за військ. доблесть отримав чин секунд-майора (нижче майор. звання, між капітаном і прем'єр-майором). Учасник битв під містами *Очаковим*, *Аккерманом*, *Бендерами* та ін. 1790 разом із принцем Ангальт-Бернбурзьким брав участь у Рос.-швед. війні 1788–1790. Невдовзі після його загибелі здобув звання прем'єр-майора (старше майор. звання). 1794 придушував повстання Т. *Костюшка*. Отримав звання підполковника. З 1798 — полковник (командував 4-м єгер. полком), з 1799 — ген.-майор. Брав участь у війні з Францією 1806–1807 (Війна Четвертої коаліції), де його важко поранили. Під час лікування розробив план оборони на випадок вторгнення *Наполеона I Бонапарта* в *Російську імперію*. Вважав за потрібне відступати, застосувавши тактику

Барклай де Толлі. Схема битви під м. Лейпцигом, 1813

«випаленої землі», у такий спосіб затягувати франц. війська вглиб. Від 1807 — ген.-лейтенант (командувач 6-ї піхот. дивізії). Учасник Рос.-швед. війни 1808–1809 (на тер. сучас. Фінляндії). З 1809 — ген. від інфантерії, ген.-губ. анексованої Фінляндії. 1810 призначений військ. міністром, членом *Сенату в Російській імперії*. Розробив проєкт реформи армії з поділом її на *корпуси військові* та запровадженням посади єдиного *головнокомандувача*, який має бути підзвітним лише *імператору*. Частково втілено указом імп. *Олександра I*, формал. призначення головнокомандувача не відбулося. З 1810 розпочав поступове збільшення чисельності дійсної армії, готуючись до війни з Францією. 1810–1811 за його пропозицією відбулися кілька позачерг. рекрут. наборів. На час вторгнення Наполеона I Бонапарта 30.06.1812 — командувач 1-ї Зх. армії і одночасно військ. міністр. На перш. етапі війни — фактич. головнокомандувач Рос. імператор. армії. Відступивши від зх. кордонів імперії до м. Смоленська, з'єднався з 2-ю Зх. армією, якою командував П. *Багратіон*. Неодноразово сперечався з ним щодо ведення війни та їхнього старшинства (обидва мали однакове звання ген. від інфантерії, отримане одночасно). Однак П. Багратіон у переліку ген. від інфантерії перебував вище за старшинством, оскільки раніше отримав попер. чин ген.-лейтенанта; при цьому Б. де Т. був вищим за посадою, обіймав пост військ. міністра. Організував оборону за раніше розпрацьованим планом, який частина командувачів армій сприймала як зраду. Як командувач 1-ї Зх. армії брав участь у Бородин. битві. Унаслідок конфліктів з ін. командувачами узяв відпустку. Повернувся до дійсної армії взимку 1813. Від 1813 — командувач 3-ї армії, 1813–1814 — об'єднаної рос.-прус. армії. Командував рос.-прус. військами в боях під містами Торном (тепер м. Торунь, Польща), *Лейпцигом* і *Парижем*. 1814 здобув звання фельдмаршала і титул графа. Після укладення *Паризького договору 1814* супроводжував імп. Олександра I під час візиту до м. *Лондона*. Після реставрації влади Наполеона I Бонапарта (*Сто днів*) командував військами Рос. імперії. У червні 1815 війська під його командуванням ввійшли на тер. Франції. Через швидку поразку Наполеона I Бонапарта в *битві під Ватерлоо* не встиг знову взяти участь у боях. 1815 отримав титул князя. Після повернення до Рос. імперії командував 1-ю Зх. армією (штаб армії в м. Могилеві, тепер Білорусь). Помер дорогою до Німеччини, де хотів пройти курс лікування на мінер. водах. Повний кавалер ордена Св. Георгія (1794, 1807, 1812, 1813). Нагороджений орденами: Св. Володимира IV (1788), II (1807) і I (1811) ступ.; Св. Анни I ступ. (1807); Олександра Невського (1809); Андрія Первозваного (1813); Чорного орла (1807, Пруссія); Червоного орла (1813, Пруссія). Лицар Вел. хреста ордена Лазні (1815; Велика Британія). Командор ордена Марії Терезії (1813; Австрія). Кавалер орденів Вільгельма I ступ. (1815; Нідерланди); Св. Людовика I ступ. (1816; Франція) та ін.

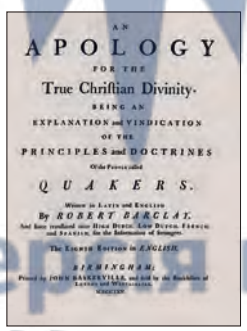
Літ.: Харкевич В. Барклай-де-Толли в Отечественную войну после соединения армий под Смоленском. Санкт-Петербург, 1904; Josselson M., Josselson D. The Commander: A Life of Barclay de Tolly. New York; Oxford, 1980; Тотфалушин В. М. Б. Барклай де Толли в Отечественной войне 1812 года. Саратов, 1991; Начаев С. Барклай-де-Толли. Москва, 2011; Ross H. Kindralfeldmarssal vürst Michael Andreas Barclay de Tolly. Tõrva, 2016.

Ба́рклі, Джо́рдж (Берклі; англ. Berkeley, George; 12.03.1685, замок Дайсарт біля м. Томастауна, графство Кілкенні, пров. Ленстер, Ірландія — 12.01.1753, м. Оксфорд, Велика Британія) — теолог, філософ. Нар. в англо-ірланд. сім'ї. Навчався в коледжі Кілкенні та Коледжі Св. Трійці в м. *Дубліні*. 1704 отримав ступінь бакалавра, 1707 —

звання наук. співробітника. Викладав у Коледжі Св. Трійці, став членом його ради. 1710 отримав сан *священника* ірланд. протестант. церкви (див. *Церква Англії*). Згодом переїхав до м. Лондона. Товаришував із Дж. *Свіфтом*, подорожував Європою. 1720 повернувся до Англії. 1724 став деканом Лондондеррі. Запропонував відкрити місіонер. (див. *Місіонерство*) заклад освіти для навернення до *християнства* мешканців *Північної Америки*. 1728 відбув до м. Ньюпорта на о. Род-Айленд, де планував заснувати коледж. Придбав землю та побудував будинок, проповідував у церкві Св. Трійці в м. Ньюпорті. Унаслідок затримки фінансування проєкту 1731 повернувся на батьківщину. 1734 призначений *єпископом* у с-ще Клойні (Ірландія). 1752 переїхав до м. Оксфорда. Як філософ дебютував працею «Досвід нової теорії зору» («An Essay Towards a New Thery of Vision»; 1907) про осмислення зорового сприйняття та різниці між зором і дотиком. У працях «Трактат про принципи людського пізнання» («A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge»; 1710) і «Три розмови між Гіласом і Філонусом» («Tree Dialogues between Hylas and Philonous»; 1713) запропонував вчення про пізнання, базоване на тому, що речі існують, бо можуть сприйматися. Виступив проти ідеї Дж. *Лока* про поділ чуттєвих якостей на первинні та вторинні, наполягав на тому, що всі вони є вторинними. Відкидав розгляд *матерії* як абс. *субстанції*, носія об'єкт. якостей речей і джерело людських відчуттів. Визнавав існування *Духа* як *Творця* природи, створених ним скінчених духів або душ і чуттєвих даних або ідей. Для фіз. об'єктів існувати означає бути тими, що сприймаються (лат. esse est percipi), для духів і душ — сприймати чуттєві дані та їхні комплекси (лат. esse est percipere). Матеріальні речі, які припиняє сприймати одна людина, продовжують існувати у сприйнятті ін. людей, а тоді, коли їх не сприймають, вони існують у божеств. розумі. Його етику представлено в записниках 1707–1708, працях «Пасивний послух» («On Passive Obedience»; 1712), «Алкіфрон, або Філософ хвилини» («Alciphron: The Minute Philosopher»; 1732), «Запитувач» (англ. «The Querist», ч. 1–3; 1735–1737) та *есе* для газ. «Гардіан» («The Guardian»). У ранній філософії моралі осмислював проблеми задоволення, свободи й відповідальності. У праці «Пасивний послух» доводив, що спротив будь-якій владі є прямим порушенням *природного закону*, встановл. *Богом*. У книзі «Алкіфрон» полемізував із Б. де *Мандевілем* і Е. *Шефтсбері*. У трактаті «Про рух: тобто про принцип і природу руху, а також про причину зв'язку рухів» (лат. «De Motu: Sive, de Motus Principio et Natuta, et de Causa Communicationis Motuum»; 1721) виступив проти вчення І. *Ньютона* про абс. простір, час і рух. Ідеї праці «Аналітика» («The Analyst»; 1734) вплинули на розвиток *математики*. Філософ Дж. С. *Мілль* стверджував, що філос. відкриття Б. стали початком аналіт. методу пізнання люд. свідомості та визначили напрям метафіз. думки. К. Р. *Поппер* назвав його попередником А. *Айнштайна* та Е. *Маха*. 1975 у США засн. Міжнар. т-во Б., яке з 1977 видає журн. «Барклі Ньюслетте» (англ. «Berkley Newsletter»), з 2007 — «Барклі Стадіс» (англ. «Berkeley Studies»), проводить наук. конференції та щороку присуджує премію за найкраще есе про філософію Б.

Барклі Джордж. «Єпископ Джордж Барклі», худ. Дж. Смайберт, бл. 1727, Національна портретна галерея (США)

AN
APOLOGY
FOR THE
True Christian Divinity.
BEING AN
EXPLANATION and VINDICATION
OF THE
PRINCIPLES and DOCTRINES
Of the People called
QUAKERS.
By ROBERT BARCLAY.

Барклі Роберт. Титульний аркуш видання «Апології», 1765

Пр.: The Works of George Berkeley, Bishop of Clone : in 9 vol. / Ed. by A. A. Luce, T. E. Jessop. London, 1948–1957; Philosophical Writings / Ed. by D. M. Clark. Cambridge, 2009; The Correspondence of George Berkeley / Ed. by M. A. Hight. Cambridge, 2016.

Літ.: Leary D. E. Berkeley's Social Theory: Context and Development // Journal of the History of Ideas. 1977. № 4. Vol. 38; Mill J. S. Berkeley's Life and Writing // Collected Works of John Stuart Mill : in 33 vol. Toronto, 1978. Vol. 11; Панич О. О. Розвідки з історії скептицизму в британо-американській епістемології. Донецьк, 2007; Панич О. О. Джон Стюарт Мілл і Джордж Барклі: недосліджена лінія розвитку британського емпіризму // Sententiae. 2010. № 1; Breuninger S. C. Recovering Bishop Berkeley: Virtue and Society in the Anglo-Irish Context. New York, 2010; Berkeley's Lasting Legacy / Ed. by T. Airaksinen, B. Belfrage. Newcastle upon Tyne, 2011; Грицишина М. В. Сенсуалізм Дж. Берклі в контексті сучасної філософії й науки // Актуальні пробл. філос. та соціол. 2016. Вип. 13; Grzelicski A., Jagosz M. The Animal-Machine Concept in Descartes and Berkeley. The Attempt at Comparison // Вісник Нац. авіаційного ун-ту. Сер.: Філос. Культурол. 2019. № 1 (29); Кебуладзе В., Гусєв В., Панич О. та ін. Understanding Барклі // Філос. думка. 2019. № 2.

Ю. Д. Доброносова

Ба́рклі, Ро́берт (Барклей; англ. Barklay, Robert; 23.12.1648, маєток Гордонстаун, тепер в окрузі Морей, Шотландія, Велика Британія — 03.10.1690, маєток Урі, тепер округ Абердин, Шотландія, Велика Британія) — релігійний діяч, теолог, полеміст, лідер та ідеолог квакерського руху. Походив з аристократ. родини, належав до шотланд. *клану* Барклі. Отримав освіту в катол. Шотланд. колежі в м. Парижі. Після смерті матері (1663) був відкликаний звідти батьком. 1667 приєднався до Реліг. т-ва друзів (початкова назва *квакерів*). Знав франц. і лат. мови, вивчав грец., *іврит*, *патристику*, церк. історію; вирізнявся вис. рівнем освіченості серед одновірців. 1675 уклав «Теологічні тези» (лат. «Theses Theologiæ») — стислий виклад теол. *доктрини* квакерів у 15 осн. положеннях. Публічна дискусія щодо тез відбулась 14.03.1675 в м. Абердині. 1676 опублік. латиною в м. Амстердамі гол. працю — «Апологію істинної християнської теології», що стала каноніч. викладом доктрини квакерів; 1678 здійснив її англ. переклад («An Apology for the True Christian Divinity»). Був переслідуваний за свої погляди, неодноразово ув'язнений (уперше 1672). У 1676–1677 Б. разом з ін. лідерами квакерів (зокрема В. Пенном; 1644–1718) відвідав Голландію, Німеччину. Завоював прихильність герцога Йоркського (майб. короля Якова II Стюарта). 1679 разом із групою одновірців отримав патент на заснування колонії в Сх. Джерсі у *Новому Світі* (тепер шт. Нью-Джерсі, США). 1682 переїхав до Пн. Америки; 1682–1688 — губернатор Сх. Джерсі, де запровадив *конституцію*, угрунтовану на принципах *релігійної свободи*, *толерантності*, політ. прав. Незадовго до смерті повернувся до Шотландії. Полемізував як з *Католицькою церквою*, так і з *Церквою Англії*, традиц. протестант. *конфесіями*. Заперечував претензії *духовенства* й церкви, *Святого Письма* та *Святого Переказу* на остаточ. і безсумнів. авторитет. Вважав їх другорядними щодо дії *Святого Духа* — Божеств. «внутрішнього світла» в людині, завдяки якому «душа сприймає істину, наче очі — сонце». Чільним принципом (2-га теза) вважав той, що

справж. знання проникає від Божого одкровення просто до серця людини (ідея про «пряме і безпосереднє об'явлення»). Міркував про перевагу «внутрішнього світла Христа» над розумом або Писанням, пізнання й відчуття Божої любові, внутр. осягнення *Бога*. На противагу кальвініст. доктрині повчав про загальнорятівне Світло Христове, яким можуть бути осяяні всі люди (а не тільки обрані). Зазнав упливу ідей т. з. *Кембриджських платоніків*, містицизму. Один із перших творів богосл.-полеміч. характеру — «Катехизис і сповідання віри» («Catechism and Confession of Faith»; 1673). Найбільшої відомості зажила його «Апологія істинної християнської теології» — послідов. захист і обґрунтування «15 тез». Серед ін. праць — «Універсальна любов» («Universal Love, considered and established upon its right foundation»; 1677), «Виправдана Апологія» («The Apology Vindicated»; 1679), «Можливість і необхідність внутрішнього й безпосереднього Одкровення» («The Possibility and Necessity of an Inward and Immediate Revelation»; 1686) тощо. Визнаний найавторитет. богословом раннього квакер. руху. «Катехизис» і «Апологія» Б. багаторазово перевидані протягом 17–21 ст.; «Апологію» перекладено голл., нім., франц., ісп., данською та ін. мовами. Богословські розвідки Б. та його успішність як полеміста вплинули на поширення та впливовість квакер. руху.

Пр.: A Catechism and Confession of Faith. Newberg, 2001.

Літ.: Eeg-Olofsson L. The Conception of the Inner Light in Robert Barclay's Theology. Lund, 1954; Trueblood D. E. Robert Barclay. New York, 1968; Barbour H., Frost J. The Quakers. New York,1988; Davies A. The Quakers in English society, 1655–1725. Oxford, 2000; Barclay's Apology in Modern English / Ed. by D. Freiday. Newberg, 2009.

А. В. Арістова

Ба́рклі, Чарлз Вейд (англ. Barkley, Charles Wade; 20.02.1963, м. Лідс, шт. Алабама, США) — спортсмен, баскетболіст (*форвард*), чемпіон. Нар. у сім'ї хатньої робітниці. Грати в *баскетбол* почав у команді Серед. школи м. Лідса. Гра Б. у півфінал. матчі на першість штату (1981) привернула увагу тренера Ч. Сміта (нар. 1936; США), який запросив його до команди Оберн. ун-ту «Оберн Тайгерс». Відтоді Б. вивчав управління бізнесом в Оберн. ун-ті та 3 сезони виступав за його команду в Пд.-Сх. конференції. Під час навчання вперше представляв США на міжнар. арені — у складі *збірної команди* на *Універсіаді* здобув бронз. медаль (1983). У клубі грав на позиції центрового. Набирав у середньому 14,1 очка та 9,6 підбирання за гру, був визнаний найкращим гравцем року Пд.-Сх. конференції (1984). Узяв участь у драфті 1984 Нац. баскетбол. асоціації (НБА), був обраний профес. баскетбол. клубом «Філадельфія Севенті Сікерс» (м. Філадельфія, шт. Пенсильванія). У його складі грав до 1992. Зарекомендував себе як надійний форвард. За винятком виходу до *фіналу* Сх. конференції 1985 (програш команді «Бостон Селтікс»), Б. та його команда ніколи не просувалися далі 2 раунду плей-оф протягом 8 сезонів Б. у м. Філадельфії. Був обміняний у клуб «Фінікс Санз» (м. Фінікс, штат Аризона). Допоміг команді здобути найкращий результат у лізі та вийти до фіналу 1993 (команда «Фінікс Санз» програла команді «Чикаго Буллз», за яку виступав М. *Джордан*). Б. здобув титул найціннішого гравця ліги сезону 1992–1993, став лише третім гравцем, якому це вдалося в першому сезоні за новий клуб. Набирав у середньому 25,6 очка за гру, робив 12,2 підбирання, 5,1 передачі за гру, в одній грі — 44 очки, 24 підбирання. 1996 перейшов до команди «Г'юстон Рокетс» (м. Г'юстон, шт. Техас). Разом із нею вийшов до фіналу конференції в сезоні 1996–1997. Отримав важку травму 08.12.1999 у матчі в м. Філадельфії. Останню гру зіграв 19.04.2000, потім завершив кар'єру гравця. Був 11 разів учасником Матчу всіх зірок і найціннішим гравцем Матчу всіх зірок 1991 у м. Шарлотті (шт. Пн. Кароліна), у якому привів Сх. конференцію до перемоги над Зх. конференцією з рахунком 116–114. Набрав 17 очок і зробив 22 підбирання (найб. кількість у Матчах усіх зірок із 1967). За всю 16-річну кар'єру Б. набирав у серед. 22,1 очка, робив 11,7 підбирання, 3,9 передачі та 54,1 % влучень зі гри. Він є одним із шести гравців НБА, які набрали не менше 20 тис. очок, зробили понад 10 тис. підбирань і 4 тис. передач. Б. був членом двох чол. баскетбол. команд США, які вигравали золоті медалі *Літніх Олімпійських ігор 1992* (м. Барселона, Іспанія) та *Літніх Олімпійських ігор 1996* (м. Атланта, США). Найрезультативніший гравець команди на Літніх Олімп. іграх 1992, набирав у серед. 18 очок і робив 4,1 підбирання за гру. Б. вважався низьким на зріст для нападника-баскетболіста (бл. 1,98 м за ваги бл. 114 кг), але його здібності до стрибків, креативність, вміння агресивно захоплювати домінантні позиції біля *кільця баскетбольного*, зробили його одним з найкращих у грі. Після завершення баскетбол. кар'єри грав у *гольф* (не здобув знач. результатів). Працював коментатором студійн. шоу НБА на кабел. телеканалі «Тернер Нетвок Телевіжен» («Turner Network Television»). Здобув 4 премії «*Еммі*» як спорт. аналітик. Мав намір (2008) висувати свою кандидатуру на *губернатора* шт. Алабама на виборах, але 2009 відмовився від намірів балотуватися. Написав кілька автобіогр. книг. Виконав епізод. ролі у низці фільмів і *серіалів*. Увійшов до списків 50 найкращих гравців НБА всіх часів (1996), 75 найкращих гравців НБА всіх часів (2021). Включений до Мемор. зали баскетбол. слави імені Нейсміта (2006). Нагороджений відзнакою «Почесне кільце "Фінікс Санз"» (2004). Статуї Б. встановлено на баскетбол. арені Оберн. ун-ту (2017) і в Алеї легенд у м. Камден (шт. Нью-Джерсі) перед тренув. центром клубу «Фінікс Санз» (2019).

Барклі Чарлз Вейд

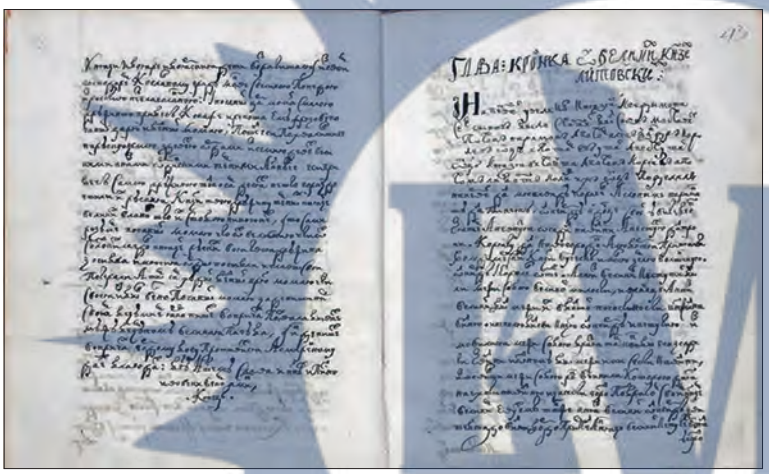
Тв.: Outrageous! New York, 1993; У співавт. — Sir Charles: The Wit and Wisdom of Charles Barkley. New York, 1994; I May Be Wrong but I Doubt It. New York, 2002; Whos Afraid of a Large Black Man? New York, 2005.

Літ.: Charles Barkley // Wiggins D. K. African Americans in Sports : in 2 vol. Armonk, 2004. Vol. 1; Gilbert D. R. Barkley, Charles Wade // Basketball: A Biographical Dictionary. Westport, 2005; Barkley, Charles Wade // Grasso J. Historical Dictionary of Basketball. Lanham, 2010; Lauderdale P. Charles Barkley // Whitaker M. C. Icons of Black America: Breaking Barriers and Crossing Boundaries : in 3 vol. Santa Barbara, 2011. Vol. 1.

Ба́рку — річка в *Австралії*, ліва притока р. *Купер-Крику*. Довж. — бл. 570 км. Пл. басейну — 53 тис. км². Бере початок на схилах хр. Варрего. Зливається з р. Томсоном, утв. р. Купер-Крик. Тече в шт. *Квінсленд* спочатку в пн.-зх. напрямку, потім здебільшого на Пд. Зх. Річище помірно звивисте. Живлення дощове. У посушливий пе-

ріод може пересихати (див. *Пересихання річок*). Серед найб. приток — Еліс (права). Споруджено невел. *греблю*. Воду використовують для *водопостачання*. Б. протікає околицею нац. парку «Велфорд» (засн. 1994; пл. — 124 тис. га). На річці розташ. містечка Блеколл, Тамбо, Айсісфорд та ін.

Баркула́бівський літо́пис — анонімна пам'ятка літописання кін. 16 — поч. 17 ст., присвячена подіям 2-ї пол. 16 — поч. 17 ст. у *Речі Посполитій*. *Рукопис*, до якого входить Б. л., містить низку ін. творів та їхніх фрагментів, присвяч. світ. історії та міфіч. уявленням про неї (нарис

Баркулабівський літопис. Сторінка

про *іслам*, міфіч. нарис про населення *Іспанії* та її колоній, перекази деяких старозаповітних сюжетів). Б. л. не є цілісн. твором, частини розміщені між ін. частинами рукопису. Імовірний автор-укладач Б. л. — *священник* м-ка Баркулабів (тепер агром-ко Барколабово Могильовської обл., *Білорусь*) Ф. Филипович. У Б. л. діяч локал. рівня описав події на теренах усієї Речі Посполитої (сучас. Україна, Білорусь, *Польща* й *Литва*). Висвітлено події 1562–1608 (або 1526–1634, якщо зараховувати до нього деякі ін. частини). Автор описав події в м-ку Баркулабів та ін. регіонах, зокрема в містах Мінську, Могильові, Орші, Полоцьку. Однією з тем є боротьба проти *унії* між православ. (див. *Православ'я*) церквою та *католицькою церквою*. Автор був особисто присутній на церк. соборі в м. *Бресті*, на якому укладено *Берестейську церковну унію 1596*, що додає ваги його свідченням. У пам'ятці докладно описано низку подій в Україні, зокрема *Наливайка повстання*. Для дослідників локал. історії особливо цінними є вміщені в тексті свідчення про події в м-ку Баркулабові та сусід. місцевостях. Текст Б. л. уперше опублікував П. *Куліш* (1877). Передрукував 1898 із виправленням помилок прочитання М. *Довнар-Запольський*. 1908 повторно опублікував пам'ятку окр. виданням із післямовою. 1977 здійснено перше сучас. наук. видання. 2013 опубліковано факсиміл. (див. *Факсиміле*) відтворення рукопису.

Дж.: Полное собрание русских летописей : в 46 т. Москва, 1975. Т. 32: Хроники: Литовская и Жмойтская, Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного; Баркалабаўскі летапіс / Гал. рэд. Т. У. Бялова. Мінск, 2013.

Барладяну Василь Володимирович

Літ.: Довнар-Запольский М. Баркулабовская летопись. Киев, 1908; Багалій Д. Нарис української історіографії : в 2 вип. Київ, 1923. Вип. 1; Вайтовіч Н. Баркалабаўскі летапіс. Мінск, 1977; Суша А. Баркалабаўскі летапіс ці Баркалабаўскі летапісны спіс? // Беларускі гістарычны часопіс. 2013. № 8.

Барладя́ну, Васи́ль Володи́мирович [23.08.1942, с. Шипка, тепер Автономне територіальне утворення з особливим правовим статусом Придністров'я, Молдова (тер., яку контролює невизнана Придністровська Молдавська Республіка) — 03.12.2010, м. Одеса, Україна] — журналіст, мистецтвознавець, громадський діяч, політв'язень. Після закінчення школи і служби в армії пройшов навчання на курсах Одес. школи військ. кореспондентів (закінчив 1964). У 1965–1970 навчався на філол. ф-ті Одес. держ. ун-ту (тепер *Одеський національний університет імені І. І. Мечникова*). 1971–1972 вивчав історію румун. й болг. *мистецтва й літератури* на іст.-філол. факультетах Софійського ун-ту (м. *Софія*) і Бухарестського ун-ту (м. *Бухарест*). У студент. роки почав писати *поезії* (*російською мовою*, згодом *українською мовою*). Збірка «Ший, дружино, швидше прапор» (1965; не опубл., *рукопис* вилучили під час *обшуку* 1976) містила патріот. *вірші* укр. мовою. 1969–1974 — зав. кабінету *мистецтвознавства* Одес. держ. ун-ту. Досліджував укр.-болг. та укр.-румун. культ. зв'язки. Підготував до захисту дис. «Образ людини в живописі й літературі Другого Болгарського царства 1118–1396 рр.» на ступінь кандидата мистецтвознавства (до захисту недопущений). На межі 1960–1970-х встановив зв'язки з *правозахисним рухом в Україні*. З поч. 1970-х *статті* Б. активно поширюються в *самвидаві*. 1974 виключений із *Комуністичної партії Радянського Союзу* і звільнений з ун-ту. 1976 після тривал. безробіття — старший наук. співробітник *Одеського музею західного і східного мистецтва*. Наприкінці року під час обшуку в Б. вилучено числен. самвидав. матеріали й рукописи його влас. *творів*. На знак *протесту* підготував заяву до обл. прокурора Одес. обл. проти політ. *переслідувань*, копію заяви разом з ін. матеріалами для самвидаву передав М. *Руденку* як керівникові *Української Гельсінської групи*. Заарештований 1977. Потім частину його публіцист. текстів опубліковано за кордоном. *Засуджений* до трьох років *позбавлення волі*. 1980 повторно засуджений до такого ж терміну. *Покарання* відбував у *Рівненській області*, згодом — у *Донецькій області*. Після звільнення (1983) повернувся до м. Одеси. Під час *перебудови* відновив актив. громад. діяльність. Учасник Укр. ініціатив. групи за звільнення *в'язнів сумління* (1987, разом із М. *Горинем*, С. *Хмарою*, В. *Чорноволом* та ін.). Член ред. колегій відновленого позацензур. журн. «*Український вісник*» (з 1987) і новозасн. позацензур. журн. «Кафедра» (м. Львів; з 1988). У 1990-х упродовж короткого часу викладав в Одес. нац. ун-ті ім. І. І. Мечникова. У 1990-х — 2000-х займався публіцист. й літ. діяльністю. Нагороджений орденом «За заслуги» III ступ. (2005).

Тв.: Твори: Ще раз про неволю… Торонто, 1990; Між людством і самотністю. Поезії політв'язня. 1965–1987. Одеса, 2002; Сонник: Словник сновидінь політкаторжанина. Київ, 2003.

Дж.: Суд у справі Василя Барладяну (27–29.06.1977) // Український правозахисний рух. Документи і матеріали

Української гельсинської групи. Торонто; Балтимор, 1978.

Літ.: Українська Громадська Ґрупа сприяння виконанню Гельсінкських угод : в 4 т. / Упоряд.: Є. Ю. Захаров, В. В. Овсієнко. Харків, 2001; Барладяну-Бирладник Василь Володимирович / Упоряд. А. В. Іванченко. Одеса, 2016; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. 2-ге вид., випр. і допов. Київ, 2019.

Барлах Ернст Генріх

Ба́рлах, Ернст Ге́нріх (нім. Barlach, Ernst Heinrich; 02.01.1870, м. Ведель, тепер земля Шлезвіг-Гольштейн, Німеччина — 24.10.1938, м. Росток, тепер земля Мекленбург — Передня Померанія, Німеччина; похов. у м. Ратцебургу, тепер земля Шлезвіг-Гольштейн, Німеччина) — скульптор, графік, письменник, представник *експресіонізму*, член Прусської академії мистецтв (1919–1938), Академії мистецтв у м. Мюнхені (з 1925). Писав нім. мовою. Нар. в сім'ї лікаря. З дитинства захоплювався малюванням, віршував. 1888–1891 вивчав мист-во в Гамбурзькій профес. школі (тепер Гамбур. ун-т образотв. мист-в), 1891–1895 — скульптуру в Королів. академії ви-

Барлах Ернст. «Месник», 1914

Барлах Ернст. «Ангел, що летить», 1927

тончених мист-в у м. Дрездені (тепер Дрезден. академія образотв. мист-в). Навчався 1895–1896 в *Академії Жуліана* в м. Парижі. На поч. творч. шляху перебував під впливом *югендштилю* (див. у ст. *Ар-нуво*). Виставкову діяльність розпочав з участі в Вел. берлін. худ. виставці (1897–1898). Упродовж 6 міс. 1904 працював учителем рисунку в коледжі *кераміки* м. Гер-Гренцгаузена (тепер Німеччина). Створював дрібну *пластику* для гончар. майстерні Р. Мутца (1872–1931; тепер Німеччина) у м. Альтоні (тепер м. *Гамбург*). 1906 упродовж 8 міс. подорожував Україною, побував у містах Києві, Харкові, Покотилівці (тепер селище Харків. обл.), Костянтинівці, Бахмуті, Краматорську. Мандрівка стала джерелом пласт. *еволюції* майстра. *Кам'яні баби* укр. степу й образи селян наштовхнули на пошуки експрес. виразності скульпт. об'ємів. Скульптура набула монументальності та лінеар. стриманості. Фіксував враження в замальовках, які надалі використовував як матеріал для скульптур («Жінка, яка сидить», «Селянин, що відпочиває»; обидві — 1908). Написав «Російський щоденник», частини якого опубл. 1912 під наз. «Подорож степом» (нім. «Eine Steppenfahrt»), проілюстрований 13 автор. *літографіями*. Як лауреат премії «Вілла Романа» 1909 працював у м. *Флоренції*. Від 1910 оселився з родиною в м. Гюстрові (Німеччина). З 1913 був членом ради директорів Берлін. сецесіону (мист. об'єднання художників і скульпторів кін. 19 ст.). Під час *Першої світової війни* був призваний до лав армії Німеччини як солдат резерву (1915–1918). За 1910–1938 створив понад 150 скульптур. Надавав перевагу дереву, бронзі, кераміці. Пластична мова середньовіч. готич. (див. *Готика*) мист-ва Німеччини сприяла відтворенню драм. подій поч. 20 ст. Після Перш. світ. війни твори Б. набувають виразної антивоєн. спрямованості, виявляють трагічність люд. існування (Меморіал на честь полеглих у Першій світ. війні, 1929; м. Магдебург). Зрілий стиль відрізняють монумент. фігури у важк. драпуванні: «Мати-земля» (1920), «Співак» (1928). В основі всіх пласт. рішень — гранична напруженість і виразність ліній та об'ємів. Після захоплення влади націонал-соціалістами (див. *Націонал-соціалізм*) 1933 у радіопрограмі «Художник цього часу» (нім. «Künstler zur Zeit») виступив проти ідеол. обмеження творч. та інтелект. свободи. Відхилив запрошення стати членом правління Націонал-соціаліст. асоціації художників. Б. заборонили виставляти твори; пам'ятники його авторства знищували, скульпт. групу «Зустріч» (1926) було показано на виставці «Дегенеративне мистецтво» (1937). 381 твір Б. конфісковано з держ. колекцій. 1938 майстру було заборонено працювати. Написав 8 драм, серед них — «Потоп» («Die Sündflut»; 1924), «Блакитний Болл» («Der blaue Boll»; 1926), 2 *романи*, багато прозових *есе*, нарисів, щоденники. Ілюстрував влас. твори, зокрема, драми «День мертвих» («Der tote Tag»;1912; 27 *літографій*), «Підкидьок» («Der Findling»; 1922; 20 *ксилографій*) та ін. Лауреат премії «Вилла-Романа-Прейс» від Спілки нім. художників (1909) та літ премії Клейста (1924). Почесний член Асоціації нім. художників книги (з 1931). Роботи Б. зберігають у Музеї Ернста Барлаха (міста Ратцебург, Гамбург, Ведель, Гюстров, усі — Німеччина); *Метрополітен-музеї*. Творчість Б. вплинула як на пошуки нової пластики форм (А. *Джакометті*), так і на презентацію скульптури у вигляді підвішених об'єктів (Л. Буржуа, 1911–2010; США). 1996 на честь скульптора наз. *астероїд*. Почесний гр-нин м. Гюстрова (з 2010, посмертно).

Тв.: Der Findling. Berlin, 1922; Der Graf von Ratzeburg. Hamburg; Berlin, 1951; Drei Dramen: Der arme Vetter; Die echten Sedemunds; Der blue Boll. München, 1977; Die Sündflut. München; Zürich, 1987; Ein selbsterzähltes Leben. Wiesbaden, 2019.

Літ.: Маркин Ю. П. Эрнст Барлах. Пластические произведения. Москва, 1976; Decker G. Ernst Barlach — Der Schwebende. Eine Biographie. München, 2019; Ernst Barlach: die Briefe: kritische Ausgabe in vier Bänden : in 4 bd. Berlin, 2019.

О. В. Коновалова

Барлі́г (праслов'ян. bьrlogъ, від кореня bьrl… — брудний) — лігво, де живе велика *тварина* (здебільшого *ведмідь* чи *свиня*). В Україні Б. найчастіше наз. місце зимової *сплячки* ведмедя. Однак Б. — не лише місце сну, але й місце народження й вигодовування *приплоду*. *Ведмідь бурий* найчастіше риє *нору* (яку встеляє сухою рослинністю) на захищ. схилі або під вел. каменем чи в корінні вел. дерев. У пд. частинах його *ареалу* зим. період бездіяльності або дуже корот., або не настає зовсім — несправж. зимова сплячка (вед-

Онлайн-версія на порталі
history.vumg.gov.ua

мідь легко прокидається). Улітку ведмідь бурий копає неглибокі западини для відпочинку серед дня; у спеку максимум його активності припадає на вранішні й вечір. години. Вагітні (див. *Вагітність*) самиці *ведмедя білого* викопують зим. лігво в *снігу*, досягаючи *ґрунту*. Як і в бурого ведмедя, матері залишаються в сплячці, виводовуючи дитинчат. Водночас решта білих ведмедів не впадає у сплячку. Ведмідь *барибал* на Пн. ареалу теж зимує в лігві. На Пд. Б. будують тільки вагіт. самиці чи матері з одноріч. дітьми. *Ведмідь гімалайський*, який впадає у сплячку лише в холод. регіонах (однак майже всі вагітні самиці впадають у сплячку), може облаштувати Б. у печері, на крутих схилах, у порожнинах землі чи дерев, у гніздах на поверхні землі. Решта представників родини *ведмедевих губач*, *малайський ведмідь*, *очковий ведмідь* і *бамбуковий ведмідь* не впадають у сплячку, а дитинчат виховують у Б. або гущавині *чагарників*. Розміри Б. суттєво відрізняються залежно від розмірів ведмедів. У *гризлі* макс. діаметр Б. може сягати 2,25 м; у барибала мінімально — 0,6 м. Розмір родов. лігва очкового ведмедя теж у цьому діапазоні. Лігво біл. ведмедя складається з гол. камери, зазвичай розміром 2 × 1,5 м, розташ. вище від вхід. тунелю, щоб тепле повітря залишалося біля ведмедиці з дітьми. Вхідні тунелі довгі й вузькі. Деякі ведмедиці зрідка викопують 2- чи 3-кімнат. «комплекс».

Літ.: Stirling I., Guravich D. Polar Bears. Ann Arbor, 1990; Nowak R. M. Walker's Carnivores of the World. Baltimore, 2005; Horn R. C. Van, Sheppard J. K., Swaisgood R. R. et al. Site Characteristics Influence Andean Bear Natal-Den Selection in Dry Forest Habitat // Ursus. 2021. № 32.

С. В. Харчук

Ба́рлоу, Пі́тер (англ. Barlow, Peter; 13.10.1776, м. Норвіч, графство Норфолк, Англія, Велика Британія — 01.03.1862, м. Чарльтон, Англія, Велика Британія) — фізик і математик, член *Лондонського королівського товариства* (з 1823), Петербурзької (з 1826) і Паризької (з 1828) академій наук. Освіту отримав самостійно. З 1801 викладав у *Королівській військовій академії*. Наукові роботи стосуються *магнетизму*, *електромагнетизму*, *оптики*. Досліджував земний магнетизм, вплив *заліза* на покази корабел. *компаса* (запропонував метод його коректування), *опір металів*, дерева, каменю, цементу. Працював над створенням ахромат. лінз об'єктивів; побудував лінзу з флінт- і кронгласу (лінза Б.). Сконструював 1820 ранню модель електр. *двигуна* (колесо Б.). Експериментально підтвердив сталість сили *струму постійного* у всьому колі. Підготував матем. таблиці (т. з. матем. таблиці Б.). Нагороджений медаллю Коплі (1825) за роботу з корекції відхилень у корабел. компасах, викликаних наявністю заліза в корпусі.

Пр.: An Elementary Investigation of the Theory of Numbers. London, 1811; A New Mathematical and Philosophical Dictionary. London, 1814; New Mathematical Tables. London, 1814; Essay on the Strength and Stress of Timber. London, 1817.

Літ.: Храмов Ю. А. История физики. Киев, 2006.

Ба́рма (лат. Barma) — *кратер* на *Меркурії*. Назву затв. 1982 *Міжнародним астрономічним союзом* (МАС). Названо на честь арх. І. Барма (16 ст.; тепер Росія) який був, імовірно, одним з архітекторів *Василія Блаженного собору* в м. Москві (між 1555 і 1560). Ударний (імпакт.) кратер. До цієї категорії відносять деталі *рельєфу* у вигляді заглиблень на поверхні, що з'явилися за падіння *метеороїда*. Ефективний діам. — 123 км. Центр кратера розташ. у точці з координатами: 40° 53' пд. ш., 163° 21' зх. д. Чаша кратера не містить центр. гірки. Вал кратера частково ушкоджений добов. перепадами т-р на поверхні Меркурія та ударами мікрометеороїдів. У чаші — декілька кратерів меншого розміру, які утв. пізніше від кратера Б.

Літ.: Moore P., Rees R. Patrick Moore's Data Book of Astronomy. Cambridge, 2014.

О. Г. Шевчук

Барлоу Пітер

Барма

Барма́к (татар. бармак, азерб. barmaq, узбец. barmoq, букв. — палець) — силабічна поетична *метрика* в тюркомовних народів. Відома також під назвою «хеджа» (в азербайджанців). *Віршування силабічна система* була закладена в тюркомов. нар. муз.-поетичному мист-ві. З проникненням *ісламу* поступилася місцем арабо-перс. *арузу*, стала менш вживаною. Відроджена наприкін. 19 — на поч. 20 ст. Розвиток пов'язано з діяльністю поетів-просвітників (див. *Просвітництво*) і забезпеченням для шир. загалу доступу до їхньої творчості. На відміну від класич. аруза, застосовується в сучас. поезії узбеків, казахів, татар, башкирів та ін. Чільну роль у Б. відіграє групування *складів* у рядку та дотримання принципу подібності між рядками, а не чергування складів — наголошених і ненаголошених (як в укр. силабо-тоніці) чи довгих і коротких (як в арабо-перс. арузі). Метричною одиницею є турак (у казахів — бунак). Тураки, що чергуються у рядку, а також із рядка в рядок, утв. ритм. *симетрію* за горизонталлю та вертикаллю. За кількістю складів у рядку розрізняють 5-склад., 6-склад., 15-складний Б. тощо. Серед поетів, які застосовували Б., — *Абай Кунанбаєв*, Г. *Гафур*, М. *Джаліль* та ін.

Літ.: Хамраєв М. К. Основы тюркского стихосложения. Алма-Ата, 1963; Хамраев М. К. Пламя жизни: о системе стихосложения тюркоязычных народов. Ташкент, 1988; Къырымтатар иджрет эдебияты / Сост.: Э. Э. Куртумеров, Т. Б. Усеинов, А. М. Харахады. Симферополь, 2002; Усеинов Т. Б. Бармак в средневековой крымскотатарской народной поэзии // Культ. народов Причерноморья. 2007. № 120; Замалиев А. М. Из истории освоения и изучения татарского силлабического стиха // Вестник Чувашского гос. пед. ун-та им. И. Я. Яковлева. 2010. № 3–2; Усеинов Т. Б. Къырымтатар силлабик ширинде ургъу ве сатырларнынъ денклиги // Науч. вестник Крыма. 2018. № 6 (17).

Барми́н, Бори́с Олекси́йович (06.04.1942, м. Саратов, тепер Росія) — спортсмен, тренер (*веслування на байдарках і каное*), майстер спорту міжнародного класу, заслужений тренер СРСР (з 1977). Закінчив Кам'янець-Подільський пед. ін-т (тепер *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*). П'ятиразовий чемпіон СРСР. Підготував С. *Нагорного* — чемпіона та срібного призера *Літніх Олімпійських ігор 1976* (м. Монреаль, Канада), чемпіона світу (1979) та бронз. призера (1977, 1979) чемпіонатів світу. Нагороджений орденом Дружби народів (1976).

Літ.: Платонов В. М., Аксютін В. В., Бєлокопитова Ж. А. та ін. Енциклопедія олімпійського спорту України. Київ, 2005.

Повна версія на сайті
https://vue.gov.ua

Барн (англ. barn, букв. — амбар, сарай; б, b) — позасистемна одиниця площі, вимірювання ефективного *перерізу* ядрових процесів зіткнення: 1 б = 10^{-28} м² = 10^{-24} см². Використовують у *ядерній фізиці*. Таке значення вибрано через те, що величини більшості перерізів ядрових реакцій близькі до 10^{-28} м². Використовують дроб. та кратні одиниці Б.: 1 мб = 10^{-27} см², 1 мкб = 10^{-30} см², та 1 Мб =10^{-18} см², Дві третини Б. дорівнюють величині томсонів. попереч. перерізу розсіяння $\sigma_0 = 8\pi r_e^2/3 = 8\pi/3(e^2/mc^2)^2 = 6{,}65 \cdot 10^{-25}$ см² (див. *Томсонівське розсіювання*).

Літ.: IUPAC. Compendium of Chemical Terminology. Gold Book. Oxford, 2014.

Барнав Антуан

Барна́в, Антуа́н [франц. Barnave, Antoine; повне ім'я — Антуан П'єр Жозеф Марі (франц. Antoine Pierre Joseph Marie); 22.10.1761, м. Гренобль, Франція — 29.11.1793, м. Париж, Франція] — політичний діяч доби *Французької революції 1789–1799*, оратор, юрист, соціальний філософ. Походив із бурж. протестант. родини. Як і батько (*адвокат* парламенту м. Гренобля), обрав кар'єру адвоката. Отримав приватну юрид. освіту, навчався в Ун-ті Оранжа (ліценціат права, 1780). Вивчав 1779–1780 юриспруденцію при парламенті м. Гренобля, з 1781 працював там адвокатом. Уславився після публіч. виступу 1783 з промовою «Про необхідність поділу влади в державі» (франц. «Sur la nécessité de la séparation des pouvoirs dans l'État»). Від 1787 — учасник опозиц. (див. *Опозиція*) руху в провінції Дофіне, один з ініціаторів звернень до уряду з вимогою політ. реформ. 1789 обраний депутатом від 3-го стану провінції в останні Ген. штати, скликані королем *Людовиком XVI*. Співзасновник *Якобінського клубу*, співавтор його статуту. Після створення *Національних установчих зборів* (17.06.1789) мав репутацію гол. суперника графа де *Мірабо* у дебатах. Разом із А. Ж.-Ф. Дюпором (1759; Франція — 1798; Швейцарія) й А. Т. В. де Ламетом (1760–1829; Франція) становив т. з. тріумвірат, що змагався за вплив на конституц. більшість з партією *аристократів*. Виступав за політ. реформи, встановлення *монархії конституційної* з широким спектром політ. і громадян. свобод. Вів законотворчу діяльність (формулювання декретів, звернень і резолюцій). У жовтні — листопаді 1790 обраний головою Нац. установ. зборів. У березні 1790 увійшов до К-ту у справах колоній. Проте висунуті ним пропозиції з підтримки інтересів корони і франц. монополій у *Вест-Індії* та супротив «емансипації чорношкірих» зазнали гострої критики з боку опонентів, помітно зменшили його вплив серед якобінців. Після втечі королів. родини (червень 1791, т. з. Варенн. криза) Б. відряджений зборами (разом із Ж. *Петіоном де Вільневом* та ін.) супроводжувати арештов. короля із м. Варенни до м. Парижа. 15.07.1791 виголосив промову про недоторканність персони короля, виступив за відновлення *монархії* на принципах конституціоналізму й *поділу влади* та за припинення *революції*. З однодумцями вийшов із Якобін. клубу після схвалення ним петиції з вимогою про скинення короля (16.07.1791), став співзасновником політ. клубу фельянів (франц. Feuillants; припинив діяльність у серпні 1792). У липні 1791 — січні 1792 вів таємне листування з *Марією Антуанеттою* з метою переконати короля схвалити *конституцію*. Восени 1791 відійшов від держ. справ, повернувся до маєтку в провінції Дофіне. Гол. іст. й філос. працю «Революція і Конституція» (франц. «De la Révolution et de la Constitution»; 1792) опубліковано 1843 під назвою «Вступ до Французької революції» (франц. «Introduction à la Révolution française»). Написана під час ув'язнення в м. Греноблі, є важл. документом епохи, справила поміт. вплив на філософію К. *Сен-Сімона* та погляди істориків Ж. *Жореса*, А. *Матьєза*. Праця містить ціліс. нарис соц. філософії та *філософії історії*: розгляд первин. (панів., гол.) і вторин. причин, що зумовлюють соц. *феномени*; спроба виділити етапи та *закономірності* всесвіт. історії; об'єктивні чинники, що визначають становлення *держави*, певні форми правління і держ. ладу. Серед останніх: відносини *власності*, багатство, потреби, *право*, *мораль*, *звичаї* народів, досягнутий рівень соц. розвитку, *географічне середовище*, властивості «землі». Б. виокремив 4 періоди історії сусп-ва: первіс. полювання і мисливства; перехоу до скотарства; переходу до землеробства; створення пром-сті, розквіту торгівлі, зміцнення 3-го стану. З-поміж чинників еволюції сусп-ва увиразнював геогр. умови і політ. інституції (як і Ш. *Монтеск'є*, розвивав ідеї *географічного детермінізму*, зокрема вважав сприятливе геогр. середовище чинником провід. ролі європ. *цивілізації*). Простежував у європ. історії закономірність, за якою «основою аристократії є земельна власність, основою монархії — державна сила, основою демократії — рухоме майно». Вважав, що цей поступал. рух підготував і зумовив Франц. революцію. Поділяв просвітниц. уявлення про прогресив. поступ людства; критикував невігластво і забобони, зловживання *духовенства* і політ. домагання церкви: був рішучим противником *тиранії*. У філос. царині був прихильником *сенсуалізму*. Дослідники відмічали близькість поглядів Б. до ідей К. *Маркса*, *історичного матеріалізму* (при цьому вказували на принцип. розбіжності у розумінні ролі екон. чинника та ін-ту власності). Після повалення короля (10.08.1792) в умовах переслідувань «контррев. заколотників» обвинувач. у політ. зв'язках із королів. родиною. Заарешт. 29.08.1792, ув'язн. у м. Греноблі. 03.11.1793 перевед. до м. Парижа. 28.11 рев. трибунал виніс діячеві смерт. вирок, наступ. дня Б. страчено. Похов. у Капеллі Спокути в м. Парижі. Портрет і погруддя Б. знаходяться в експозиції музею Франц. революції (м. Візіль). На честь діяча названо вулиці в містах Греноблі, Бур-ле-Валансі. Щорічно в Ін-ті політ. досліджень м. Гренобля проходить конкурс красномовства ім. Барнава.

Пр.: Introduction à la révolution française. Paris, 1960; Англ. перекл. — Power, Property, and History; Barnave's Introduction to the French Revolution and Other Writings. New York, 1971.

Літ.: Bradby E. D. The Life of Barnave. Oxford, 1915; Introduction: Barnave as Philosophical Historian // Barnave A. Power, Property, and History; Barnave's Introduction to the French Revolution and Other Writings / Trans. from fr. E. Chill. New York, 1971; Chevallier J-J. Barnave: Ou les deux faces de la Révolution. Grenoble, 1979; Fonvieille R. Barnave et la Révolution. Grenoble, 1989; Terminer la Révolution: Mounier et Barnave dans la Révolution française. Grenoble, 1990; Amarzit P. Barnave, le conseiller secret de Marie-Antoinette. Paris, 2000; Hardman J. Barnave: The Revolutionary Who Lost His Head for Marie-Antoinette. New Haven, 2023.

А. В. Арістова

Ба́рнард, Ге́нрі (англ. Barnard, Henry; 24.01.1811, м. Гартфорд, шт. Коннектикут, США — 05.07.1900, там само) — діяч освіти, організатор перших у США курсів удосконалення вчителів. Закінчив *Єльський університет* (1830). У 1835–1836 під час турне *Європою* ознайомився із системою європ. освіти. Був членом законодав. зборів шт. Коннектикут (1837–1839). У 1838 ініціював законопроєкт щодо поліпшення нагляду за діяльністю серед. шкіл і створення ради комісарів серед. шкіл. 1838–1842 — секретар ради інспекторів громад. шкіл шт. Коннектикут, засн. з його ініціативи. 1839 Б. і громад. діячка, піонер жін. освіти та борець за права жінок Е. Віллард (1787–1870; США) заснували один із перш. приват. ін-тів для вчителів у м. Гартфорді (передбачалося викладання 3 груп дисциплін: «Вчинки і мистецтво», «Мистецтво і науки», «Обов'язки і благословення»). 1843 губернатор шт. *Род-Айленд* призначив Б. агентом з вивчення держ. шкіл штату та підготовки рекомендацій щодо їх удосконалення. Його робота спричинила реорганізацію шкіл. системи штату. 1845–1849 — комісар громад. шкіл шт. Род-Айленд. Повернувся до шт. Коннектикут, 1851–1855 працював директором серед. школи в м. Нью-Британі. 1859–1860 був ректором *Вісконсинського університету в Медісоні*. 1866 став президентом коледжу Св. Йоана (м. Аннаполіс, шт. Меріленд). 1867–1870 — зав. департаменту освіти США. Заклав основи для подальш. роботи установи. Традиційно американці розглядати освіту як спіл. справу сім'ї, церкви та школи. Б. відводив школам найважл. місце в цій тріаді. Діяльність Б. вплинула на розвиток освіт. галузі США. Він спроєктував систему безкошт. шкіл у штаті, ініціював і готував до друку низку видань. 1855–1881 редагував «Американський освітній журнал» (англ. «American Journal of Education»), 31 том якого вважають *енциклопедією* освіти. 1838–1842 і 1851–1854 був ред. журн. «Загальношкільний журнал Коннектикуту» (англ. «Connecticut Common School Journal»), 1846–1849 — вид. «Журнал Род-Айлендського навчального закладу» (англ. «Journal of the Rhode Island Institute of Instruction»). Автор праць: «Нормальна школа» (1851), «Американська педагогіка: Досягнення науки і мистецтва навчати» (1860), «Англійська педагогіка» (1862), «Про педагогіку» (1865), «Національні освітні системи» (1872), «Песталоцці і його педагогічна система» (1881) та ін. Похований на цвинтарі «Кедровий пагорб» у м. Гартфорді.

Пр.: Normal Schools, and Other Institutions, Agencies, and Means Designed for the Professional Education of Teachers : in 2 vol. Hartford, 1851; The American Journal of Education : in 32 vol. Hartford, 1855–1881; History and Progress of Education: From the Earliest Times to the Present. New York, 1860; American pedagogy: Education, the School, and the Teacher in American Literature. 2nd ed. Hartford, 1876.

Літ.: A Nation of Learners / Ed. by L. V. Goodman. Washington, 1976; MacMullen E. N. In the Cause of True Education Reform: Henry Barnard & Nineteenth Century School Reform. New Haven, 1991; Джейнс В. Історія американської освіти: школа, суспільство і загальний добробут. [Б. м.], 2006.

О. П. Міхно

Барна́рд, Е́двард Е́мерсон (англ. Barnard, Edward Emerson; 16.12.1857, м. Нашвілл, шт. Теннессі, США — 06.02.1923, с-ще Вільямс-Бей, шт. Вісконсин, США) — астроном, асоційований член Американської академії мистецтв і наук (з 1892), дійсний член Національної академії наук США. Зацікавився фотографією з дит. років, працював фотографом. Систематичної освіти не отримав. У сер. 1870-х захопився *астрономією*. 1876 придбав 130-мм *телескоп*-рефрактор для астр. спостережень (зокрема, шукав нові *комети*). 1881 став першовідкривачем двох комет. 1882 відкрив ще одну комету. Наполегливо займався самоосвітою, вступив до Ун-ту Вандербілта в м. Нашвіллі, де навчався 1883–1887. Паралельно працював фотографом і проводив астр. спостереження в університет. *обсерваторії* на 6-дюйм. телескопі. Результатами спостережень стали відкриття 7 комет, кількох *туманностей*, *протисяйва* (1883). 17.08.1884 відкрив неправил. карликову *галактику* NGC 6822 (IC 4895) у сузір'ї *Стрільця*, яка є однією з найближч. до *Чумацького Шляху*. 1888–1895 — співробітник Лікської обсерваторії (розташ. на вершині г. Гамільтон у хр. Діабло на Сх. від Сан-Хосе, шт. *Каліфорнія*). На 36-дюйм. *рефракторі* 1889 спостерігав проходження Япета — супутника *Сатурна* — між кільцями й поверхнею планети. Довів, що кільце Сатурна не суцільне, а складається з окр. частинок, серед. відстань між якими значно перевищує характер. розмір самих частинок. У момент проходження Япетом зони кілець Б. спостерігав темні смуги, що йдуть майже перпендикулярно до траєкторій частинок, з яких складаються кільця. Ці утворення пізніше отримали назву спиць. Їхнє існування було під сумнівом. 1980 це підтверджено спостереженнями з борту косміч. корабля «*Вояджер-1*». Через кілька місяців після спалаху Нової Візничого (1891) Б. виявив навколо цієї зорі туманність (освітлювалася Новою й розширювалася). За відомою відстанню до зорі та кутов. швидкістю розширення газ. оболонки оцінив серед. швидкість розширення. За допомогою 36-дюйм. рефрактора Лікс. обсерваторії відкрив візуально 5-й супутник *Юпітера* — *Амальтею* (1892). Наступні відкриття супутників у *Сонячній системі* відб. лише шляхом вивчення фотопластинок або ін. записаних зображень. Один із піонерів *астрофотографії*. Навички профес. фотографа уможливили отримання винятково якісних знімків Чумацького Шляху. Засвідчив, що «вугільні мішки» є областями сильн. поглинання міжзоряними газопил. комплексами розташ. за ними світла зір. Склав каталог темних туманностей (об'єктів Б.), який отримав назву Барнарда каталог. 1894 першим отримав фотогр. зображення емісійн. туманності Sh2-276 у сузір'ї *Оріона*, яка є частиною комплексу об'єктів Хмара Оріона. Згодом емісійна туманність Sh2-276 отримала офіц. назву Б. петлі. 1888–1892 виявив 7 комет. Комета 1892 V стала першою серед відкритих фотогр. шляхом (у 20 ст. деякий час вважалася загубленою). Комету перевідкрив астроном А. Боаттіні (нар. 1969; Італія); тепер відома як Барнарда — Боаттіні комета (206P/Barnard — Boattini). 1881–1892 Б. відкрив 15 комет. Від 1895 поєднував обов'язки професора практ. астрономії в *Чиказькому університеті* та астронома-спостерігача Єркської обсерваторії (астр. обсерваторія цього ун-ту; с-ще Вільямс-Бей). Член Амер. філос. т-ва (1903). 1916 відкрив *зорю* V2500 Ophiuchi (BD+04°3561a), що має найб. влас. рух — *Барнарда зоря*. Цього ж року відкрив

Барнард Генрі

Барнард Едвард Емерсон

оболонку, що утв. навколо Нової Персея, спалах якої зафіксовано 1901. Виконав досить точні мікрометр. вимірювання діаметрів *планет* і трьох найб. *астероїдів*. Позиційні вимірювання астероїда *Ероса* дали змогу покращити значення *астрономічної одиниці*. Дав пояснення фіз. природи відкритого ним 1883 протисяйва. Лауреат Премії Лаланда (1892), Премії Жуля Жансена (від Франц. астр. т-ва; 1906). Нагороджений медаллю Араго (1893), Зол. медаллю Лондон. королів. астр. т-ва (1897), медаллю Жансена від Париз. АН (1900), медаллю Брюс (1917), трьома медалями Тихоокеан. астр. т-ва. На честь науковця наз. 15 комет, кратери на *Місяці*, *Марсі* та супутнику Юпітера *Ганімеді*, астероїд, галактику NGC 6822, Петлю Б. у сузір'ї Оріона, зорю BD+04°3561a (V2500) в сузір'ї *Змієносця*, Астр. т-во (США), гору в шт. Каліфорнія.

Літ.: Frost E. B. Edward Emerson Barnard // The Astrophysical Journal. 1923. Vol. 58. Is. 1; Колчинский И. Г., Корсунь А. А., Родригес М. Г. Астрономы: Биографический справочник. 2-е изд., перераб. и доп. Киев, 1986; Sheehan W. The Immortal Fire Within: The Life and Work of Edward Emerson Barnard. Cambridge, 2007; Biographical Encyclopedia of Astronomers / Ed. by Th. Hockey, V. Trimble, Th. Williams et al. New York, 2014.

Барна́рда гала́ктика — неправильна (несиметричного типу) карликова система *зір* у *Стрільця* сузір'ї. Відома також як NGC 6822, IC 4895, Колдуелл 57, PGC 63616, MCG -2-50-6, DDO 209, IRAS19421-1455. Відкрив 17.08.1884 Е. *Барнард* за допомогою 6-дюйм. рефрактор. *телескопа*. Перебуває на відстані 1,63 ± 0,03 млн св. р. ((500 ± 10) кілопарсек). *Галактика* входить до

Барнарда галактика

складу Місц. групи галактик. Це одна з найближчих галактик до *Чумацького Шляху*. За структурою і складом схожа на *Малу Магелланову Хмару*, діаметр — бл. 7000 св. р. 1925 на основі спостережень Е. *Габбл* визначив 15 змін. *зір* (11 із них були *цефеїдами*) Б. г. Досліджував розподіл зірок у галактиці до величини 19,4; склав спектрал. характеристики, *світність* і розміри для 5 яскравих «дифузних туманностей» (гігант. областей Н II), які містили туманність Пузир і туманність Кільце; обчислив абс. величину всієї галактики. Виявлення Е. Габблом 11 змін. зір-цефеїд вплинуло на подальший розвиток *астрономії*. За врахування співвідношення періоду цефеїд і світності, він знайшов відстань в 214 кілопарсек (698 тис. св. р.), що перевищувало значення Х. *Шеплі* в 300 тис. св. р. для розміру *Всесвіту*. Б. г. стала першою системою за межами *Магелланових Хмар*, відстань до якої визначено. Е. Габбл завершив «великі дебати» 1920 між астрономами Г. Д. Кертісом (1872–1942; США) і Х. Шеплі про масштаби Всесвіту та природу «спіральної туманності». Згодом з'ясувалося, що всі спірал. туманності насправді є спірал. галактиками далеко за межами Чумацького Шляху. Проведений 1966 астрономом С. Кайзер (нар. 1940; США) аналіз пластинок Е. Габбла до 2002 залишався найповн. дослідженням цієї галактики. 1977 астроном П. Годж (1934–2019; США) розширив список відом. областей Н II у Б. г. до 16. Станом на 2021 у Б. г. каталогізовано понад 150 областей Н II.

Літ.: Hubble E. P. N.G.C. 6822, a Remotestellar System // Astrophysical Journal. 1925. Vol. 62; Karachentsev I. D., Karachentseva V. E., Hutchmeier W. K. et al. A Catalog of Neighboring Galaxies // Astronomical Journal. 2004. Vol. 127 (4); Cannon J., Walter F., Lee A. et al. The Nature of Infrared Emission in the Local Group Dwarf Galaxy NGC 6822 as Revealedby Spitzer // The Astrophysical Journal. 2006. Vol. 652 (2); Karachentsev I. D., Kashibadze O. G. Masses of the Local Group and of the M81 Group Estimated from Distortions in the Local Velocity Field // Astrophysics. 2006. Vol. 49 (1).

О. Г. Шевчук

Барна́рда зоря́ — небесне тіло в сузір'ї *Змієносця*. Має найб. влас. рух серед усіх відомих *зір*. Названо на честь Е. *Барнарда*, який відкрив її 1916 і встановив факт найб. влас. руху цієї зорі. Назву зорі офіційно затверджено 01.02.2017 *Робочою групою з найменування зір Міжнародного астрономічного союзу*. Видима *зоряна величина* зорі (V)9,54^{m}. Б. з. — одна з найближчих до *Сонця*. Відстань до зорі — 1,83 пк (бл. 6 св. р.). Найбільший влас. рух Б. з. є поєднанням досить вел. модуля віднос швидкості та малої відстані до зорі. Модуль тангенціал. швидкоссті Б. з. відповідає швидкості 90 км/с. *Променева швидкість* зорі становить (-110 км/с). Модуль повної віднос. швидкості Б. з. становить (142,6 ± 0,2) км/с. Зоря наближ. до Сонця і макс. зближення повинно відбутися через 9 800 р., коли Сонце та Б. з. бути розділяти відстань 3,75 св. р. Вік Б. з. оцінюють у 7–12 млрд р., що значно перевищує вік Сонця (4,5 млрд р.). 1998 зафіксовано інтенсив. спалах зорі. Відтоді Б. з. класифікована як зоря, що спалахує, типу BYDra і позначена V2500 Oph. Фізичну природу спалахів зір типу BYDra до кінця не вивчено. Вважають, що вони спричинені сильн. *магнітними полями*, які пригнічують *конвекцію плазми* і призводять до рапт. спалахів. 2019 виявлено 2 спалахи зорі в ультрафіолет. ділянці спектра заг. енергією 3×10^{22} Дж та один рентгенів. спалах з енергією $1{,}6 \times 10^{22}$ Дж. 2018 група астрономів з Європ. пд. обсерваторії опублікувала повідомлення про відкриття кандидата в *екзопланети* поблизу Б. з. — Барнард b або GJ 700 b. Однак 2021 існування *планети* поставлено під сумнів. Спектральний клас (див. *Спектральна класифікація зірок*) Б. з. M4,0V, показники *кольору* (B–V) = 1,71^{m}, (U–B) = 1,26^{m}. *Маса* Б. з. 0,144 $M_{\odot}$, *радіус* — (0,196 ± 0,008) $R_{\odot}$ *ефективна температура* (3134 ± 102) К. Болометрична світність (див. *Болометр*) зорі 0,0035 $L_{\odot}$. Найкращі умови для спостережень Б. з. — від травня до червня.

Літ.: Fritz B., Barbara M., Nelan E. et al. Photometry of Proxima Centauri and Barnard's Star Using Hubble Space Telescope Fine Guidance Senso 3: A Search for Periodic Variations // The Astronomical Journal. 1998. № 116 (1); Барнарда зоря // Астрономічний енциклопедичний словник / За заг. ред. І. А. Климишина, А. О. Корсунь. Львів, 2003; Riedel A. R., Guinan E. F., DeWarf L. E. et al. Barnard's Star as a Proxy for Old Disk dM Stars: Magnetic Activity, Light Varia-

tions, XUV Irradiances, and Planetary Habitable Zones // Bulletin of the American Astronomical Society. 2005. № 37; Paulson D., Joel A., Anderson R. et al. Optical Spectroscopy of a Flare on Barnard's Star // Publications of the Astronomical Society of the Pacific. 2006. № 118 (840); Ribas I., Tuomi M., Reiners A. et al. A Candidate Super-Earth Planet Orbiting Near the Snow Line of Barnard's Star // Nature. 2018. № 563 (7731).

О. Г. Шевчук

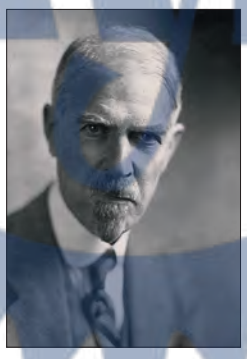
Барна́рда петля́ — емісійна *туманність* у сузір'ї *Оріона*. Першовідкривач Б. п. — астроном В. *Гершель* (1786). Е. *Барнард* 1894 уперше отримав фотогр. зображення туманності та запропонував назву «Петля Оріона» через її схожість із дугою петлі. Пізніше перейменовано на його честь, оскільки він провів її всебіч. дослідження доступною на той час технікою. Екваторіальні координати центра Б. п.: пряме сходження $05^h27{,}5^s$ схилення (–03° 58'). Б. п. входить до гігант. комплексу газопилов. об'єктів під назвою *Хмара Оріона*, що містить темну *Велику Туманність Оріона* та десятки ін. Визнано, що групи молодих гаряч. зір у Вел. Туманності Оріона відповідальні за *йонізацію* Б. п. та її свічення при *рекомбінації* йонів іонізов. *водню*. Б. п. простягається на 10°, якщо дивитися із *Землі*, покриває більшу частину зх. ділянки сузір'я Оріона. За оцінками, Б. п. розташ. на відстані 600–1600 *світлових років*. Лінійна довж. — 100–300 св. р. Загальноприйнятою гіпотезою утв. цієї туманності та її дугоподіб. форми вважають серію вибухів *наднових зір* прибл. 2–3 млн р. т. Електромагнітне й корпускулярне випромінювання, що утв. під час цих вибухів, спресувало газ і пил комплексу молекуляр. хмар у видиму зараз петлю і є фактично видимим фронтом удар. хвилі.

Літ.: Reynolds R. J., Ogden P. M. Optical Evidence for a Very Large, Expanding Shell Associated with the I Orion OB Association, Barnard's Loop, and the High Galactic Latitude H-alpha Filaments in Eridanus // Astrophysical Journal. 1979. № 229; Gaylard M. J. Detection of the H 142-alpha Line from the Barnard Loop // Monthly Notices of the Royal Astronomical Society. 1984. № 211; Wilson B. A., Dame T. M., Masheder M. R. et al. A Uniform CO Survey of the Molecular Clouds in Orion and Monoceros // Astronomy & Astrophysics. 2005. № 430 (2); O'Dell C. R., Ferland G. J., Porter R. L. et al. Physical Conditionsin Barnard's Loop, Components of the Orion-eridanus Bubble, and Implications for the Warm Ionized Medium Component of the Interstellar Medium // The Astrophysical Journal. 2011. № 733 (1).

О. Г. Шевчук

Барнарда петля

Барнетт Семюел Джексон

Барнич Ярослав Васильович

Ба́рнетт, Се́мюел Дже́ксон (англ. Barnett, Samuel Jackson; 14.12.1873, округ Вудсон, шт. Канзас, США — 22.05.1956, м. Пасадена, шт. Каліфорнія, США) — фізик, член Американської академії мистецтв і наук (з 1921). У 1894 здобув ступінь бакалавра мист-в з фізики в Ун-ті Денвера, 1898 — ступінь доктора в Корнелл. ун-ті (м. Ітака, шт. Нью-Йорк, США). Працював в ун-тах Стенфорда (1900–1905), Тулейна (1905–1911), Огайо (1911–1918), відділі земн. магнетизму Інту Карнегі в м. Вашингтоні (1918–1926), проф. *Каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі* (1926–1944). Праці присвячено вивченню електр. і магніт. явищ, гіромагніт. ефектів, *геомагнетизму*. Опублікував книгу «Елементи електромагнітної теорії» (1903), яку присвятив другу — проф. Ф. Х. Сміту (1829–1928; США) з Ун-ту Вірджинії. Член Нац. дослідниц. ради, Амер. фіз. т-ва, Геофіз. союзу, Філос. т-ва Вашингтона. 1909 відкрив явище намагнічування феромагніт. стрижня під час його швидк. обертання навколо поздовж. осі за відсутності *магнітного поля* (див. *Барнетта ефект*), де виявляється взаємозв'язок між магніт. і мех. моментами частинок речовини — носіїв магнетизму (*електрон*, *протон*, *атомне ядро*, *молекула*, *йон*). Обернене явище — поворот вільно підвішеного феромагніт. зразка під час його намагнічування у зовн. магніт. полі (явище Айнштайна — де Гааза). Вказані магніт. явища дозволяють визначати гіромагнітне відношення *атомів* і на основі цього виснувати про природу магнетизму різн. речовин, отримати доказ того, що електрон має спіновий імпульс і магніт. момент, пов'язаний із цим *спіном*. Проте в сучас. дослідженнях для цього частіше використовують явища магніт. резонансу. 1925 Б. експериментально довів існування *йоносфери*. Здійснив 1931 зворот. дослід Толмена — Стюарта. Лауреат премії Комстока Нац. АН (1918). Неодноразовий номінант на отримання *Нобелівської премії* з фізики (остання відбулася за декілька міс. до його смерті).

Пр.: Elements of Electromagnetic Theory. London, 2019; У с п і в а в т. — Theories of Magnetism. Washington, 1922; Le Magnetisme. Paris, 1940.

Літ.: Dunn M., Kaplan J., Ellis J. Samuel Jackson Barnett, Physics: Los Angeles // University of California: In Memoriam. Berkeley, 1958; Храмов Ю. А. История физики. Киев, 2006; Подопригора Н. В., Садовий М. І., Трифонова О. М. Фізика твердого тіла. Кіровоград, 2013.

Ба́рнетта ефе́кт — намагнічування *феромагнетиків* під час їхнього обертання без зовнішнього *магнітного поля*. Відкрито 1909 С. Дж. *Барнеттом*. Б. е. пояснюють тим, що під час обертання *магнетика* створюється гіроскоп. момент (див. *Гіроскоп*), який прагне повернути спінові або орбітал. мех. моменти *атомів* у напрямку осі обертання магнетика. З мех. моментом атомів пов'язаний їхній магніт. момент (див. *Спін*), тому під час обертання з'являється складова магніт. моменту (намагнічування) уздовж осі обертання. Б. е. дозволяє визначити магнітомех. відношення γ або *g*-фактор ($g = \gamma 2mc/e$) для атомів низки речовин. Для *металів* і стопів елементів групи *заліза* значення g виявилося близьким до 2, що характерно для спінового магніт. моменту *електронів*. Це є доказом того, що *феромагнетизм* елементів групи заліза (Fe, Co, Ni) в основному спричинений спіновим магнетизмом електронів.

Літ.: Barnett S. J. Magnetization by Rotation // Physical Review. 1915. Vol. 6. № 4; Barnett S. J. Gyromagnetic and Electron-Inertia Effects // Reviews of Modern Physics. 1935. Vol. 7. № 2; Вонсовский С. В. Магнетизм. Москва, 1971; Кучерук І. М., Горбачук І. Т., Луцик П. П. Загальний курс фізики : в 3 т. Київ, 2001. Т. 2: Електрика і Магнетизм; Arabgol M., Sleator T. Observation of the Nuclear Barnett Effect // Physical Review Letters. 2019. № 122 (17).

Ба́рнич, Ярослав Васи́льович (30.09.1896, с. Балинці, тепер Коломийського р-ну Івано-Франків. обл., Україна — 01.06.1967, м. Клівленд, шт. Огайо, США) — композитор, диригент, скрипаль, педагог, громадський діяч. Б. вважають основоположником модерної укр. *оперети*. Початкову муз. освіту здобув у Коломийській гімназії (1906–1914). 1914 добровольцем всту-

пив до легіону *Українських січових стрільців* (УСС). Разом із М. *Гайворонським* організував смичковий *квартет* УСС. Був диригентом театру «Українська бесіда» (до 1914 — театр «*Руської бесіди*») у м. Львові (1916–1919, 1921–1924); диригент «Українського Народного театру імені Тобілевича» у м. Коломиї (1919–1921). У 1921 працював у мандрів. трупі «Українська театральна дружина» В. Коссака (міста Коломия, Чортків, Збараж), а також у Театрі Б. Овчарського (м. Львів). 1924 закінчив Вищий муз. ін-т ім. М. Лисенка (тепер *Львівська національна музична академія імені М. В. Лисенка*). 1925–1926 — муз. керівник і диригент Укр. держ. театру т-ва «Просвіта» в м. Ужгороді. Навчався диригування в м. Берліні на курсах «Стерншес Консерваторіум» проф. В. Ґросса (1894–1939; Німеччина). 1927–1929 організував філію Львів. вищого муз. ін-ту, диригував місц. хором «Боян» (усі — м. Самбір, тепер Україна). 1929 переїхав до м. Станіслава (тепер м. Івано-Франківськ), де працював у *семінарії* сестер-василіянок, приват. жін. гімназії Укр. педагог. т-ва, Держ. укр. чол. гімназії, Муз. ін-ті ім. М. Лисенка, Держ. муз. ін-ті ім. С. Монюшка, Польській вищ. школі ім. Ф. Шопена. З 1932 викладав історію музики і співу в Станіслав. дух. семінарії. 1939 — муз. керівник обл. театру ім. І. Франка, диригент симф. оркестру в Держ. філармонії. 1940 організував Гуцульський ансамбль пісні й танцю. 1941–1944 — диригент Львів. опер. театру (тепер *Львівський національний академічний театр опери та балету імені Соломії Крушельницької*). 1944 виїхав за кордон: спочатку до Німеччини (1944–1949), згодом до США, де жив і працював у містах Філадельфії (1949), Лорейні, Клівленді (шт. Огайо; 1950–1967). На поч. 1950-х Б. створив хори «Гомін» та «Український Народний хор ООЧСУ», які згодом об'єднав і назвав Укр. хор ім. Т. Шевченка (м. Клівленд, США), працював худ. керівником і диригентом (1951–1966). У 1952 в м. Нью-Йорку створено Укр. муз. ін-т, у філії якого (міста Клівленд і Лорейн) Б. викладав гру на скрипці й теор. предмети. За період навчання в гімназії (1906–1914) зробив перші композит. спроби («Під сумну годину» — думка і коломийка для ф-но ля-мінор; «Oblitus…» — вальс до-мінор для ф-но; «Забутий» — вальс соль-мінор для скрипки соло, другий варіант для кларнета; «Згадка-туга» — вальс ре-мінор для ф-но). Під час роботи в театрі «Українська бесіда» вперше здійснив постановку опери «Відьма» (1922) та оперети «Бабський бунт» (1923; автор обох — Я. *Ярославенко*). З диригентом Л. Гладиловичем (1885–1967; Україна) 1923–1924 поставив оперети «Княгиня Чардашу» й «Баядерка» І. *Кальмана*. У м. Ужгороді період 1925–1926 поставив «Мадам Батерфляй» Дж. *Пуччині*, «Фауста» Ш. *Гуно*, «Сільську честь» П. *Масканьї*, «Ноктюрн» М. *Лисенка*, «Циганського барона» та «Лилика» Й. *Штрауса*, «Циганське кохання» Ф. *Легара* та ін. За участі Б. у Львів. опер. театрі 1941–1944 поставлено муз.-драм. сцену «Камінний господар» *Лесі Українки*, оперу «Продана наречена» Б. *Сметани*, «Вечорниці» П. *Ніщинського*, балети «Мрії старого композитора» Й. Штрауса, «Пер Ґюнт» Е. *Ґріґа* та ін. Автор оперет «Дівча з Маслосоюзу» (1932), «Шаріка» (1934), «Пригода в Черчі» (1936) та «Гуцулка Ксеня» (1938). Ще одним улюбленим жанром Б. була пісня-танго: «Чи тямиш?» (1932), «Ох, соловію» (1932), «Гуцулка Ксеня» (1932–1933), «Хлопче, мій хлопче» (1932), «О гарна крале» (1932) та ін. Створив симф. сюїту й мелодраму «Батурин», хор. твори «Світе тихий», «У перетику», «Село», (сл. Т. *Шевченка*); «Львів» (сл. Т. Курпіта; 1913; Україна — 1974; США); «Поклін» (сл. Л. Мурович; 1915; Україна — 2002; Канада) і «Досвіта» (сл. *Марійки Підгірянки*) та ін. Зі встановленням рад. влади всі оперети Б. було заборонено. 1961 отримав звання Почес. гр-на м. Вінніпега (Канада). 2011 П. Корж організував Асоціацію митців Покуття ім. Б.

Барнич Ярослав Васильович. Титульна сторінка партитури оперети «Гуцулка Ксеня»

Барнові Василь Захарович

Літ.: Гайський О. Ярослав Барнич: Життя та творчий шлях // Вісті. 1966. № 3; Філоненко Л. Ярослав Барнич — митець, педагог, громадянин: до 100-річчя від дня народження // Мист. та освіта. 1996. № 2; Філоненко Л. Ярослав Барнич. Дрогобич, 1999; Філоненко Л. Про композитора Ярослава Барнича та його пісню «Гуцулка Ксеня» // МІСТ: Мист., історія, сучасність, теорія. 2008. Вип. 4–5; Вип. 6; Філоненко Л. Музично-просвітницька діяльність Ярослава Барнича в Ужгороді // Професійна музична культура Закарпаття: етапи становлення. Ужгород, 2016; Турчак Л. І. Творчість Ярослава Барнича: внесок у музичну культуру // Вісник Київ. нац. ун-ту культ. і мист. Сер.: Мистецтвознав. 2019. Вип. 41.

Л. П. Філоненко

Барно́ві, Васи́ль Заха́рович (справж. прізвище — Барнавелі; грузин. ვასილ ზაქარიას ძე ბარნოვი; 03.06.1856, с. Кода, тепер муніципалітет Тетріцкаро, мхаре Квемо-Картлі, Грузія — 04.11.1934, м. Тбілісі, тепер Грузія) — письменник, педагог і громадський діяч. Писав грузин. мовою. Нар. в сім'ї *священника*. Після закінчення Тбіліс. дух. семінарії викладав у ній (1877–1878). У 1882 закінчив іст. від-ня Моск. дух. академії. Був викладачем грузин. мови та л-ри в різн. районах Грузії, а також м. Тбілісі. Брав діяльну участь у нац.-визв. боротьбі, виступав за відновлення *автокефалії Грузинської православної церкви* (1917). Один із фундаторів і член правління Нац. спілки письменників Грузії (з 1917). Похований у *пантеоні* грузин. письменників і громад. діячів Мтацмінда (м. Тбілісі). Визнаний майстер іст. *роману*, основоположник цього жанру в грузин. л-рі. Першу *кореспонденцію* «Кілька картин з життя хевсурів» («რამდენიმე სურათი ხევსურების ცხოვრებიდან») опублікував 1878; перший *вірш* «Грузинка» («ქართველი ქალი») — 1879; перше *оповідання* «Маленький Леван» («პატარა ლევანი») — 1893. Автор іст. романів «Світанок Ісані», («ისნის ცისკარი"; 1901), «Змерклий ореол» («მიმქრალი შარავანდედი»; 1913), «Змучене кохання» («ტრფობა წამებული»; 1918), «Падіння Армазі» («არმაზის მსხვრევა»; 1925), «Гіоргі Саакадзе» («გიორგი სააკაძე»; 1923–1925), «Цариця Візантії» («ბიზანტიის დედოფალი»; 1927), «Гріх юності» («ცოდვა სიჭაბუკისა»; 1928), низки оповідань. У творах Б. ідеалізував минуле, середньовіч. героїв, відтворював важл. моменти життя рідн. народу. Часом історичним є лише тло, а навколо розгортаються вигадані події, мета яких — демонстрація боротьби добра і зла, торжества любові та милосердя. Проза Б. позначена стильов. пошуками, ритмічністю, дещо штучним *синтаксисом* та помірно архаїзов. мовою. Б. досліджував нац. фольклористику, питання *міфології* та героїч. *епосу*. 1961–1964 здійснено видання повн. зібрання його творів.

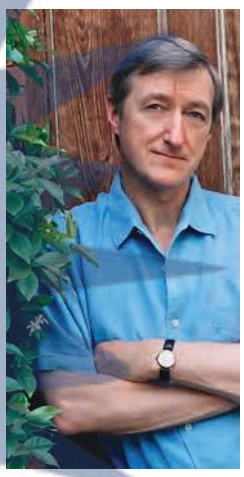
Електронна версія на сайті http://vue.gov.ua

Тв.: ისტორიული რომანები. თბილისი, 1944; ისნის ცისკარი. თბილისი, 1948; Рос. перекл. — Избранные рассказы. Тбилиси, 1949; Померкший ореол. Повести и рассказы. Тбилиси, 1962.

Літ.: ქიქოძე გ. ეტიუდები და პორტრეტები. თბილისი, 1958; ცისკარიძე ვ. უახლესი ქართული ლიტერატურის ისტორიის საკითხები. თბილისი, 1972; Rayfield D. The Literature of Georgia. A History. London, 2014.

Р. Ш. Чілачава

Барнс, Джу́ліан Па́трік [англ. Barnes, Julian Patrick; псевдонім — Ден Кавана (англ. Dan Kavanagh); нар. 19.01.1946, м. Лестер, регіон Східний Мідленд, Велика Британія] — письменник, есеїст, почесний іноземний член Американської академії мистецтв та літератури (з 2016). Пише англ. мовою. Нар. в сім'ї викладачів франц. мови. Через 1,5 міс. після народження Б. батьки переїхали до передмістя м. Лондона, 1956 — до р-ну Нортвуд. Навчався в Школі лондон. Сіті (1957–1964). Разом із групою студентів 1965 вирушив у подорож Європою та відвідав деякі міста СРСР, зокрема Київ, Одесу та Харків. Закінчив із відзнакою Коледж Магдалени *Оксфордського університету* (1968) за фахом «сучасні мови». Відтоді 3 р. працював як лексикограф (див. *Лексикографія*) над Додатком до Оксфорд. словника англ. мови. З 1977 став рецензентом і літ. редактором журн. «Нью Стейтсмен» («The New Statesman», «Новий державник») та «Нью Ревю» («The New Review», «Новий огляд»). У період 1979–1986 працював телевіз. критиком, спочатку для журн. «Нью Стейтсмен», а потім для газ. «Обсервер» («The Observer», «Оглядач»). Б. багаторазово бував у Франції, *культуру* та *літературу* якої добре знав і любив. Після відвідин музею Г. *Моро* захопився *живописом*, написав низку *есе* про художників та *мистецтво образотворче*, які увійшли до збірки «Відкритими очима» («Keeping an Eye Open»; 2015). Живе і працює в м. Лондоні. У своїй творчості Б. як письменник-філософ шукає смисл існування людини в дисгармонійн. і хаотичному світі. Традиційно його вважають постмодерністом (див. *Постмодернізм*). Б. обстоює свободу і незалежність митця, право на творчість без обмежень будь-якими літ. напрямами. За понад 40 р. літ. діяльності Б. написав майже 20 романів, опублікував кілька збірок *оповідань* та 9 книжок есеїстич. *прози*. У фокусі уваги письменника широкий спектр вічних і водночас глобал. проблем сучас. світу: життя і смерть, *історія* та людина в історії, любов та її значення в житті людини, свобода вибору й відповідальність за нього, час і пам'ять, питання *релігії* та *Бога*, культура і мист-во, нац. та особиста *ідентичність*, кордони правди і вимислу тощо. У центрі худ. світу Б. — людина, її невловима таїна і незбагненність існування у світі, смисл якого автор намагається осягнути з наполегливістю і зацікавленістю щирого письменника-*гуманіста*. Проблемам історії людини, народів і світу присвячений роман «Історія світу в 10 ½ розділах» («The History of the World in 10 ½ Chapters»; 1989), в якому автор говорить голосами різних *персонажів*, поєднує вигадку і факти, використовуючи властивий йому прийом фабуляції, розмиває межі *міфу* та реальності. Б. пропонує влас. нетривіальний і скептич., почасти невтішний погляд на сучас. світ і природу людини, в якому помітні тривож. неспокій, відчуття непевності минулого і теперішнього та катастроф. передчуття щодо майбутнього. Проблеми нац. ідентичності та самоідентифікації, спроможності людини сприймати і приймати реальність *тиранії* та влади, ціни іст. помилок і приват. непорозумінь і оман, любові та втрат набувають вираження в романах «Метроленд» («Metroland»; 1980), «Папуга Флобера» («Flaubert's Parrot»; 1984), «Англія, Англія» («England, England»; 1998), «Відчуття закінчення» («The Sense of an Ending»; 2011), «Шум часу» («The Noise of Time»; 2016), «Одним одна історія» («The Only Story»; 2018), «Елізабет Фінч» («Elizabeth Finch»; 2022). Як «англійський франкофіл» Б. присвятив проблемам франц. культури та відносинам Великої Британії та Франції романи «Метроленд», «Англія, Англія», «Папуга Флобера» (в якому віддав данину одному з найулюбленіших своїх письменників Г. *Флоберу*), збірки «По той бік Ла-Маншу» («Cross Channel»; 1996), «Листи з Лондона» («Letters from London»; 1995), роман-есе «Чоловік у червоному халаті» («The Man in the Red Coat»; 2019). В автобіогр. книзі «Нема чого боятися» («Nothing to be Frightened»; 2008) письменник досліджує проблеми життя і смерті в широкому культ.-філос. контексті. Історії з життя видат. особистостей минулого поєднуються у творі з автобіогр. спостереженнями та переживаннями. Проза Б. вирізняється прозорою мовою, інтелектуал.-філос. звучанням. Їй властиві *іронія*, подекуди сарказм, а також витончений ліризм. Більшість творів публікував під влас. іменем, лише кілька детектив. романів — під *псевдонімом* Ден Кавана. Переклав з франц. книгу нотаток А. *Доде* «Біль» (2002), з ним. збірку композитора та карикатуриста Ф. Крігера «Правда про собак» (1988). Книги Б. перекладені багатьма мовами світу (франц., нім., ісп., італ. тощо). Українською мовою окр. твори Б. переклали В. Кузнецова, Я. Стріха, Г. Яновська. Лауреат Букерівської премії (2011) за роман «Відчуття закінчення». Тричі тв. Б. входили до корот. списку номінантів Букерів. премії: романи «Папуга Флобера» (1984), «Англія, Англія» (1998) та «Артур та Джордж» (2005). Лауреат премії С. Моема за роман «Метроленд» (1981), франц. премій Медічі за роман «Папуга Флобера» (1986) та «Феміна» за книгу «Як усе було» (1992), Шекспірів. премії (1993), Держ. премії Австрії з європ. л-ри (2004), британ. літ. премії Д. Коена (2011), премії З. Ленца (2016). Серед інших літ. нагород Б.: Мемор. премія Дж. Фабера (1985), премія Е. М. Форстера Амер. академії мист-в та л-ри (1986), премія Гутенберга (1987), італ. та міжнар. премія Грінцане-Кавур (1988), Єрусалим. премія (2021), премія Ж. Бернара (2021) тощо. Нагороджений франц. орденами — Мист-в і л-ри: кавалер (1988), офіцер (1995), командор (2004); Почес. легіону: офіцер (2017).

Барнс Джуліан Патрік

Тв.: The History of the World in 10 ½ Chapters. New York, 1990; Taking it Over. London, 2009; The Sense of an Ending. New York, 2011; Flaubert's Parrot. London, 2012; Metroland. London, 2016; The Only Story. New York, 2019; Elizabeth Finch. London, 2022; Укр. перекл. — Відчуття закінчення / Пер. з англ. В. Кузнецової. Київ, 2013; Рівні життя / Пер. з англ. В. Кузнецової. Київ, 2014; Шум часу / Пер. з англ. В. Кузнецової. Київ, 2016; Історія світу в 10 ½ розділах / Пер. з англ. Г. Яновська. Київ, 2018; Одним одна історія / Пер. з англ. Я. Стріхи. Київ, 2019; Елізабет Фінч / Пер. з англ. Я. Стріхи. Київ, 2022; Чоловік у червоному халаті / Пер. з англ. Я. Стріхи. Київ, 2022.

Літ.: Guignery V. The Fiction of Julian Barnes: A Reader's Guide to Essential Criticism. Basingstoke, 2006; Conversations with Julian Barnes / Ed. by V. Guignery, R. Roberts. Jackson, 2009; Михед Т. В. Наративи культурного простору: постмодерністський варіант реконструкції національної ідентичності в романі Джуліана Барнса «Англія, Англія» // Наук. записки Ніжинського держ. ун-ту ім. М. Гоголя. Сер.: Філол. науки. 2011. Кн. 1; Анненкова О. С. У пошуках національної ідентичності: візія Дж. Барнса // Пробл. сучас. літературознав. 2018. Вип. 26; Анненкова О. С. Англійські острови Джуліана Барнса як гетеротопії // Пробл. сучас. літературознав. 2019. Вип. 28; Анненкова Е. С. Несбывшееся как метасюжет в сборнике Дж. Барнса «Лимонный стол» // Вісн. ун-ту ім. А. Нобеля. Сер.: Філол. науки. 2021. № 1 (21); Анненкова О. С. Образ людини катастрофи в романі Джуліана Барнза «Відчуття закінчення» // Вісник ун-ту ім. А. Нобеля. Сер.: Філол. науки. 2023. № 1 (25).

Анненкова О. С.

Барограф

Баро́граф (від грец. βάρος — тягар, вантаж і γράφω — писати) — *прилад* для безперервної фіксації коливань *атмосферного тиску*. Складається з приймал. частини, передавал. *механізму*, з'єднаного з *пером*, і *барабана* (деталі у формі порожнистого *циліндра*) із папер. (див. *Папір*) стрічкою, який обертається за допомогою годинник. (див. *Годинник*) механізму. Залежно від принципу дії *барометрів*, які є їхніми приймал. частинами, Б. поділяють на анероїдні (див. *Анероїд*) та ртутні (див. *Ртуть*). Практичного поширення набули анероїд. Б. через просту *конструкцію*, портативність. Приймальна частина анероїд. Б. складається з кількох анероїд. коробок, з'єднаних у стовпець. Зі зміною атм. тиску коробки стискуються або розширюються, унаслідок чого їхні кришки переміщаються вгору або вниз. Це переміщення передається перу, яке креслить *криву* на розграфленій папер. стрічці. Чутливість звич. Б.: 0,5–1,0 мм за простовисом (вертикаллю) відповідає бл. 1 мбар (1мбар = 100 Н/м²). Б. із підвищ. чутливістю наз. мікробарографами: зміні тиску на 0,1 мбар відповідає 1–3 мм переміщення пера простовисно. Використовують на *метеорологічних станціях*, а також у *літаках* і *аеростатах* для реєстрування висоти підняття (висотограф).

Літ.: Паламарчук Л. В., Шевченко О. Г. Метеорологічні прилади та вимірювання. Київ, 2012.

В. П. Яцишин

Барокамера лікувальна

Бароками́ера (від грец. Βάρος — тягар, вантаж і *камера*) — герметична ємність (камера) або приміщення, де штучно створюють *тиск*. Розрізняють Б. вакуумні (див. *Вакуум*) — зі зниж. тиском — і компресійні, із підвищеним. Б., у якій можна змінювати ще й *температуру*, наз. термобарокамерою. У Б. є огляд. *вікна* й *люки*, пристрої світл. сигналізації і / або *сигналізації звукової*, *освітлення* тощо. У вакуум. Б. тренують льот. склад, досліджують висот. устаткування; у компресійн. Б. лікують людей (напр., від *кесонної хвороби*). Б., у яких імітовано умови косміч. простору й знач. висоти, наз. космічними. Їх використовують для назем. випробувань *літальних апаратів*, вивчення впливу висоти й зміни газ. середовища на орг-ми тощо.

Літ.: Береговой Г. Т., Завалова И. Д., Ломов Б. Ф. и др. Экспериментально-психологические исследования в авиации и космонавтике. Москва, 1978; Кубасов В. Н., Таран В. А., Максимов С. Н. Профессиональная подготовка космонавтов. Москва, 1985; Чуєв П. М., Владика А. С., Воробйов К. П. Гіпербарооксигенотерапія. Одеса, 1999; Rusoke-Dierich O. Diving Medicine. Cham, 2018.

В. П. Яцишин

Баро́ко (італ. baròcco, франц. baroque, букв. — вибагливий, химерний, від португ. barroco — перлина неправильної форми) — *стиль* у *мистецтві*, *архітектурі*, *літературі* кін. 16–18 ст., якому властиві підкреслена врочистість, пишна декоративність, динамічність композиції. Поширився в Європі та на амер. континенті. Виявився в *скульптурі*, *живописі*, *музиці*, *драматургії* тощо. Утвердився на зміну *ренесансу*, але не був його *запереченням*. Стилістичні форми Б. — специфічні. Йому притаманний особл. синтез мист-в, коли архітектура, *скульптура* й монумент. живопис поставали в рівноправ. гармонійній єдності. У муз. та театр. мист-ві раціонал. концепція *гармонії*, притаманна оптиміст. *ідеалу* епохи *Відродження*, поступилася місцем драм. і трагіч. *світоглядy*, висловленому в патетич. формі. Драма душевного стану, бурхл. рух, вибагливість і патетика, вагання між відчаєм і надією, добром і злом, життям і смертю, контрастні зіставлення у полеміч. *трактатах*, нашарування *метафор*, порівнянь, високопар. слів, трагедійних живописань наповнюють муз., літ., драм., та худ. барокові твори. Розрізняють етапи розвитку стилю Б.: раннє Б. (див. *Маньєризм*), у якому зародилися риси відходу від худ. культури Відродження; зріле Б., коли його особливості увиразнилися найяскравіше; пізнє Б. (*рококо*). З розвитком Б. зазнавали змін специф. особливості кож. виду мист-ва: архітектура ставала «скульптурною», пластич., скульптура — «живописною», малярство у поєднанні з архітектурою збагатилося новими просторов. рішеннями. В Україні Б. — панів. стиль у мист-ві 17–18 ст. Зберігаючи нац. *традиції*, укр. мист-во входило в безпосередні чи опосередк. контакти з худ. культурою сх.-слов'ян. народів, країн Зх. Європи.

АРХІТЕКТУРА. Стиль виник у м. Римі (Італія) наприкін. доби пізн. Відродження в остан. третині 16 ст. у творчості архітекторів *Мікеланджело Буонарроті*, Дж. да *Віньйола* та К. Мадерна (1556–1629; Італія) як розвиток в архітектурі Ренесансу тенденцій до більшої пластичності та пишності архіт. форм репрезентатив. споруд. Перший архіт. витвір у м. Римі, що започаткував стилістику Б., — *церква Іль-Джезу в Римі* (1568–1584, архітектори Дж. Б. да Віньйола, Дж. Д. *Порта*), яка стала взірцем для більшості катол. *церков* у світі. Ідеологічно це стиль *Контрреформації*, войовнич. *Католицької церкви* в актив. наступі на ін. *конфесії*: звідси — намагання приголомшити людину через надмірне ускладнення архіт. мови, ілюзіонізм, що особливо проявився у вирішенні церк. *куполів* та розписах *склепінь*; *ірраціоналізм* об'єм. композицій; виявлена в архіт. пластиці боротьба суперечностей. Відповідно змінилися плани будівель. Форма кола поступилася овалу, квадрат — витягнут. чотирикутнику. Винахідливість архітекторів виявилася у створенні химер., хитро скомбінов. планів, красивих, як рисунок, схожих на *орнамент*. Прямі лінії заміняються кривими, одночасно починають вигинатися *стіни*, що посилює мальовничість споруди. Це зумовило розвиток складних типів склепінь — овал., еліпт., зірчастих із *роз-*

палубками. Для стилю характерна активна скульпт. пластика, розрахована на світлотіньові ефекти, декор. застосування класич. *ордерів архітектурних*. З огляду на важл. стильоформівну роль штукатур. ліпленого *декору* як на *фасадах*, так і в *інтер'єрах* споруд, Б. наз. штукатур. стилем. В архітектурі пласкі площини й прямі лінії майже зникають: фасади церков і *палаців* хвилеподібно викривляються — краї відступають, а центр. частина фасаду плавно виступає вперед. Це супроводжується наростанням пластич. *експресії* від країв фасаду до його центру, по осі симетрії якого сконцентровані осн. пластич. акценти — *фронтони*, *портали*, *ніші* зі *скульптурою* тощо. Розчленованість площин підкреслює скульпт. декор, у якому переважають мотиви *путті* та *статуї* святих, установлені в нішах-*екседрах*, глибина і форма яких сприяють актив. світлотіньов. моделюванню архіт. і скульпт. форм. Попри це, осн. увагу зосереджено не на фасадах, а на створенні пиш. *інтер'єрів*, для яких характерні розвинений *рельєф* стін із шир. застосуванням розкріпованих (див. *Розкріповка*) ордерних *членувань*, уживанням коштов. *мармуру*, кольор. *тиньків*, багатством ліплених прикрас, фігур. скульптурою, а також грандіозні ілюзіон. маляр. композиції на склепіннях. Драматичні ефекти освітлення барок. церков спрямовані на створення ілюзорно нескінчен. внутр. простору, глибинно направленого вздовж осі інтер'єру до мальовн. архіт.-скульпт. композиції *вівтаря*. Освітлення і монумент. *живопис* набувають більшого значення, ніж власне архіт. форма. Найпоширенішими зображеннями на склепіннях церков стають небо з хмаринами, янголами, святими й путті. Походять ці мотиви з книги св. *Ігнатія Лойоли* «Духовні вправи» (1548), у якій рекомендовано налаштовуватися на молитву, уявляючи нескінченний небес. простір і незчисленні хори янголів і святих. Тому ці ілюзіон. зображення часто розміщували на склепіннях катол. церков для створення відповід. молитов. настрою в інтер'єрі. Для архіт. стилістики Б., особливо стосовно сакрал. будівель, характерні поєднання протилежностей, дисонантність, принципова розімкненість архіт. форми, ілюзіонізм, де конструктивна логіка й *тектоніка* підпорядковані ідеол.-клерик. завданням. Як ніколи перед тим чи після того, *архітектори* полюбляли грати на *контрастах*, які підкреслювали грандіозність задумів: із тонк. розрахунком уводили глядача з мален. *вестибюля* у велетен. *зал*, обігрували штучно підлаштовану перспективу, обманюючи то щодо глибини, то щодо висоти. Обман очей — один з улюблених прийомів майстрів стилю Б. Для Б. характерні вел. *архітектурні ансамблі*, створені за єдиним худ. задумом: *площа Святого Петра в Римі* (Італія; 1656–1667; арх. Дж. *Берніні*); пл. Згоди в Парижі (Франція; 1755–1763; арх. Ж. А. *Габріель*); бенедикт. монастир Мельк на Дунаї (Австрія; 1702–1714; арх. Я. Прандтауер, 1660–1726; Австрія); палац.-парк. ансамбль у Версалі (Франція; 1669–1710; арх. Л. *Лево*, Ж. *Ардуен-Мансар*, А. *Ленотр*), для якого характерний тісн. зв'язок архітектури з природою. За його взірцем у різн. країнах збудовані числ. палац.-парк. ансамблі: імператор. резиденція *Шонбрун* у м. Відні (Австрія, 1696–1713, арх. Е. Б. *Фішер фон Ерлах*); *резиденція єпископа у Вюрцбурзі* (Німеччина; 1719–1744; арх. Й. Б. *Нойман*); королів. резиденція *Сан-Сусі* в м. Потсдамі (Німеччина; 1745–1747; арх. Г. В. фон *Кнобельсдорф*); *Віляновський палацово-парковий ансамбль у Варшаві* (Польща; 1677–1698; арх. А. Лоцці, бл. 1640–1732; Польща); імператор. резиденції в *Петергофі* (1745–1752) й *Царському Селі* (1752–1756) під м. *Санкт-Петербургом* (Росія) авторства Б. Ф. *Растреллі*. Б. був найбільш інтернаціональним з усіх стилів, які панували до і після нього в Європі. Проте за відмінностями в характері архіт. форм та їхнім геогр. поширенням розрізняють 2 напрями Б.: динамічне Б. (Італія, країни Центр.-Сх. Європи); класич. напрям (Франція, Велика Британія). Простежено закономірність: у вел. країнах із сильною централіз. владою переважав класич. напрям; у малих і тих, де не було сильної централіз. влади (*Священна Римська імперія германської нації*, *Річ Посполита*), — динаміч. Б. В Італії найвизначн. майстрами зрілого Б. були Дж. Берніні — автор Королів. сходів у *Ватикані* (1663), ротонд. церкви Сант-Андреа-ал-Квірінале в м. Римі (1658–1665) та його опонент

Бароко. Інтер'єр церкви Ільджезу в м. Римі (Італія)

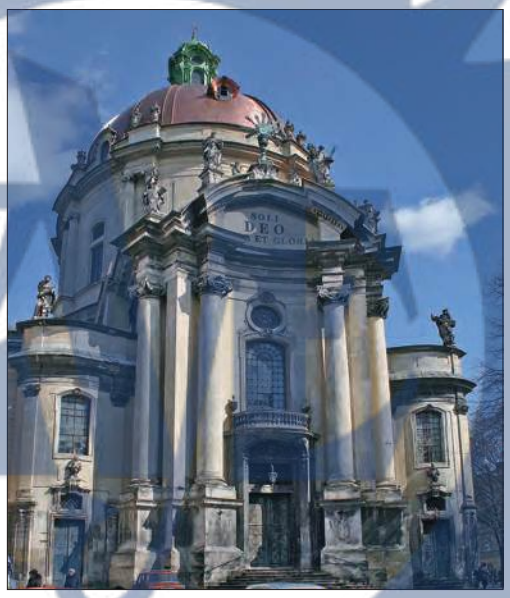
Ф. *Борроміні* — автор церкви Сант-Іво, університет. б-ки Сапієнца (1642–1660), церков Сант-Аньезе-ін-Аґоне на пл. Навона (1653–1657) та Сан-Карло-аль-Корсо біля 4 фонтанів (1634–1637; усі — у м. Римі). Послідовником Ф. Борроміні був Г. Гваріні (1624–1683; Італія) — автор церкви Сан-Лоренцо (1666–1680) та *палаццо* Каріньяно (1679–1683), усі — в м. Турині. Визначними пам'ятками італ. Б. є ротонд. купол. церкви: Санта-Марія-делла-Салюте у м. Венеції на Вел. каналі (1631–1681; арх. Б. Лонгена); Суперга на горі над Турином (1716–1727; арх. Ф. Ювара). У Центр. та Сх. Європі переважав вплив італ. динаміч. Б. Після ліквідації тур. військ. загрози буд. бум у регіоні тривав від 1680-х до сер. 18 ст. Відродилося буд-во паломниц. церков, активно зводили *монастирі*, резиденції, *палаци*. Серед архітекторів — Й. Б. Фішер фон Ерлах (церква Св. Карла Борромея; 1716–1737; імператор. Шонбрунський та Шварценберзький палаци кін. 17 — поч. 18 ст.; усі — у Відні), Й. Л. фон *Гільдебрандт* (палац *Верхній Бельведер*, 1720–1724; церква Св. Петра, 1702–1708; усі — у м. Відні), М. Д. *Пеппельманн* (палац. комплекс саксон. курфюрстів *Цвінгер у Дрездені*, 1711–1728), К. *Дінценгофер* (монастир. церква в Бржевнові під м. Прагою, 1709–1719; церква Св. Микулаша в м. Празі, 1703–1711), К. І. *Дінценгофер* (церква Св. Варфоломія 1726–1731 у м. Празі; церква Св. Марії Магдалини в Карлових Варах, 1732–1735, усі — у Чехії). Велика Британія розвивала класич. напрям Б.: Гринвіцький палац (згодом шпиталь) у м. Лондоні (1665–1694; арх. Дж. Вебб, К. *Рен*); *собор Святого Павла в Лондоні* (1675–1710; арх. К. Рен); *Бленгеймський палац*. У Франції також панівним був класич. напрям Б., проте тут архітектурі властива невідповідність стиліст. вирішень палац. фасадів та інтер'єрів: будівля з класицист. фасадами мала інтер'єри в стилі пишного Б. чи рококо (палаци *Лувр* у м. Парижі, Версальський). Серед архітекторів — Ф. *Мансар* (палац Мезон-Лафіт в однойм. місті, 1642–1648; церква Валь-де-Ґрас у м. Парижі, 1645–1667), Ж. Ардуен-Мансар (собор Сен-Луї-дез-Інвалід у м. Парижі; 1679–1691). Окремі риси барок. стилістики помітні в архітектурі Зх. України з 1620-х (*Костел єзуїтів у Львові*; 1610–1630; арх. Дж. Бріано). Панівною ця стилістика стала наприкін. 17 ст. (*Колеґіата в Івано-Франківську*; 1672–1703; арх. Ф. Корассіні, К. Бенуа) з обов'язковим застосуванням класич. архіт. ордерів, які місц. майстри видозмінювали, іноді без дотримання класич. *пропорцій* і *канонів*. Найуживанішими були іоніч., коринф. і композит. ордери. У вел. монумент. будівлях іноді застосовували колосальний ордер, як на фасаді *Домініканського костелу у Львові* (1748–1764; арх. *Я. де Вітте*). Поширені багатоярус. ордерні композиції, підпорядковані *суперпозиції принципу* (Велика дзвіниця *Києво-Печерської лаври*; 1731–1745; арх. Й. Г. *Шедель*). З 1730-х стають характерними мотиви повтору (подвоєння, потроєння) архіт. форм: *пілястрів*, *півколон*, фронтонів, *сандриків*, *гуртів*. Одинарні архіт. форми й деталі втратили композиц. роль: усі важл. архіт. форми, мотиви повторюються двічі чи тричі. Так розмиваються контури будівлі та її структур. блоків і створюється *ілюзія* динаміч. форми. Найхарактернішим проявом є мотиви пучків пілястр і колон. Тоді ж розвинулося декор. штукатурне ліплення з орнамент. мотивами росл. характеру в техніці *барельєфу* й *горельєфу* з масками, мушлями, гербами, *купідонами* — *Собор Різдва Богородиці та дзвіниця в Козельці* Чернігів. обл. (1752–1763; арх. А. *Квасов*, І. *Григорович-Барський*). Для білих деталей зазвичай створювали кольор. тло — бірюзове, синє, відтінку жовтої і червоної вохри. Кольорову палітру збагачували позолоч. елементи — капітелі, імперські орли тощо. На завершальн. етапі розвитку стилю Б. в Україні в 1750–1780-х спостерігаємо уніфікацію мови архіт. форм із найширшим застосуванням скульпт. декору й поліхромії на фасадах та в інтер'єрах. Масивні архіт. форми стають легшими, ніби розчиняються в повітрі. Найвиразніше ця тенденція проявилася в *Андріївській церкві в Києві* (1747–1753; арх. Б. Ф. Растреллі, І. *Мічурін*), *соборі Святого Юра у Львові* (1744–1770; арх. Б. *Меретин*), Тріумф. брамі Петропавлів. кафедр. собору в Кам'янці-Подільському (1781, арх. Я. де Вітте), костелі Св. Ігнатія Лойоли в *Кременецького колеґіуму ансамблі* (1731–1743; арх. П. *Ґижицький*) та Успен. соборі *Почаївської Успенської лаври* (1771–1783; арх. Ґотфрід Ґофман, р. н. невідомий — 1771; Польща; П. *Полейовський*). Підсумком розвитку архіт. пластики Б. в Україні є *Брама Заборовського в Києві* в ансамблі *Софійського собору в Києві* (1744–1748; арх. Й. Г. Шедель).

Бароко. Інтер'єр Мармурової зали палацу Верхній Бельведер у м. Відні (Австрія)

СКУЛЬПТУРА. Принципи Б. послідовно втілені у скульптурі 1-ї пол. 17 ст. Скульптура наповнювалася нов. змістом порівняно з минулими періодами, якісно змінювалася за пластич. вирішенням, худ. рівнем і своєю функцією. Насамперед її характеризував найтісн. зв'язок з архітектурою. Скульптура на фасадах та в інтер'єрах будівель відбивала складні програми клерикал. (у *вівтарях*, *іконостасах*), а також світськ. характеру (*надгробки*). Б. вплинуло також на фонтан. та садово-парк. скульптуру. Життєрадісний ідеал

епохи Відродження в бароч. скульптурі змінило конфлікт. розкриття людськ. образів, психол. виразність. Перехід від маньєризму до Б. позначила творчість скульптора С. Мадерно (1576–1636; Італія). У його скульптурі «Свята Цецилія» (1600) виявилися характер. риси ранн. Б. — експресивність, схильність до гостр. ефектів тощо. Придворний скульптор і архітектор римських пап Дж. Л. Берніні починав у стилі пізнього маньєризму, але згодом започаткував барок. стиль у скульптурі («Аполлон і Дафна», 1622–1625). Він став творцем барок. *портрета*, який вирізнявся декоративністю, але відображав реал. обличчя (бюст герцога Ф. д'Есте, 1651). Фламандська скульптура розвивалась у заг. річищі Б. Вона мала яскраво виражений декор. характер. У *Фландрії* працювала плеяда скульпторів, зокрема кілька сімейн. династій. Серед скульпторів епохи Б.: Ф. Дюкенуа (1597; тепер Бельгія — 1643; тепер Італія), автор скульптури св. Андрія у соборі Св. Петра у м. Римі (1629–1633) та його брат Ж. Дюкенуа (1602–1654; тепер Бельгія), автор надгробка архієпископа Трієста в соборі Св. Бавона в м. Генті (1643–1654), А. Квеллін (Квеллінус) старший (1609; тепер Бельгія — 1668; тепер Нідерланди), автор зовн. та внутр. оздоблення міськ. ратуші м. Антверпена, його племінник Т. Квеллінус (1661–1709, тепер Бельгія), творець нової форми барок. похорон. пам'ятників, Б. Еггерс (бл. 1637; тепер Бельгія — 1692; тепер Нідерланди), автор парк. скульптур та погрудь імператорів та ін. Серед митців Франції до Б. близька творчість П. *Пюже*. Але, на відміну від майстрів італ. Б., в його творах менше містич. екзальтації та ідеалізації. На теренах України попри те, що ідеї *католицизму* і *православ'я* вступили у протиборство, у мист-ві простежувалися стильові взаємовпливи обох реліг. напрямів. Це виявлялося в риторич. задумі кож. ансамблю, у використанні спільних композиц. і декор. рішень, прийомів. Так, фасад каплиці Боїмів (див. *Кафедральний костел у Львові*) побудовано за принципом укр. іконостаса; грандіоз. скульп. ансамбль споруди дещо перегукується з *іконами* зі зворот. перспективою. Водночас декорат. оформлення вівтарів було асимільовано укр. різьбярами в іконостасах (різьблення іконостаса *Церкви Зішестя Святого Духа в Рогатині*). Провідний представник мистецтва ранн. Б. в Україні — скульптор Я. Пфістер (1573; тепер Польща — бл. 1642; тепер Україна). Створені ним надгробки Синявських у м. *Бережанах* (тепер Терноп. обл.), Боїмів у м. Львові, Я. Даниловича в с-щі Олеську (тепер Львів. обл.) розкривають ідею вічн. спокою за допомогою контрасту між статич. фігурами померлих та динамікою архіт. композиції, життєвістю алегорич. персонажів. Скульптор звертається до типових для Б. символіки, ефектів освітлення, живопис. можливостей поєднання різних матеріалів. Крім мармуру, в скульптурі того часу широко застосовувалися стукко (міцна гіпсова штукатурка або ліпнина), *алебастр*. Як і в епоху Відродження, в Б. переважає лицар. ідеал (портрет А. Киселя в *Успенській церкві в Низкиничах*, бл. 1683). У 2-й пол. 17 ст. продовжують створювати *епітафії* та надгробки, пов'яз. з іменами вел. *магнатів*, представників королів. та шляхет. родів, знат. духівництва. У деяких з них можна помітити епігонство, відголос уже схоласт. ренесанс. форм (надгробок архієп. Я. Тарновського в Кафедр. костелі у Львові, скульптор О. Прохенкович, 1660-ті), а також відгомін маньєризму й *реалізму наївного* (епітафії С. Вижицького в костелі Св. Андрія, 1680; див. *Бернардинський монастир у Львові*). Мист-во примітиву, що поширилося всією тер. України, мало вплив і на монумент. скульптуру, яка прикрашала ренесанс. споруди й по-бароковому переобтяжувала їхні конструктивно чіткі та раціон. фасади (Богоматір, святі Мартин, Станіслав, Костка на «Чорній кам'яниці», 1675–1677, аттик на буд. Корнякта, кін. 1670-х; див. *Площа Ринок у Львові*). Дещо класицистичні за формою, але барок. за своїм задумом твори майстра А. Шлютера (бл. 1660;

Бароко. Домініканський костел у м. Львові

тепер Польща — 1714; тепер Росія) — надгробки *Яна III Собеського* та Я. Даниловича (1692). У 1680-х в оздобленні інтер'єрів будівель застосовували декор. різьблення, в якому широко використовували росл. мотиви — витонч. вигин *аканта*, лавр. вінки, грона винограду, розетки, пальмети, *картуші* тощо (каплиця Трьох Святителів *Успенської церкви у Львові* та «Чорна кам'яниця» у м. Львові тощо). Найчіткіше усі характер. риси Б. виявилися у скульптурі епохи рококо. На відміну від вишуканої, декор. західноєвроп. скульптури укр. пластика сповнювалася глибокою образністю, емоційністю, що у поєднанні з архітектурою створювало яскр. видовище. Ознаки рококо гол. чином виявилися у дещо граціоз. елегантності алегорич. постатей, іноді в афектов. жесті, складках тканин. Найтиповіша пам'ятка того часу — ансамбль Собору Святого Юра в м. Львові, вівтар тут вирізняється палац. вишуканістю. У творчості деяких скульпторів цього періоду помітний перехід від рококо до *класицизму*. На стінах київ. будівель декор. барок. скульптура не тільки виконувала виразну геральдико-емблемат. роль (рельєфи Архангела Михаїла на ратуші у *Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі*, м. Київ), але й була органіч. складником їхніх інтер'єрів. Попри те, що скульптури створено в сер. 18 ст., вони не позбавлені рис рококо. 17–18 ст. — період інтенсив. розвитку укр. високого іконостаса, який був синтезом мист-в, поєднував архітекту-

ру, різьблення, живопис, пізніше скульптуру, а також ювелір. мист-во. Виконані на замовлення духівництва, козацтва, а також селян. громад, іконостаси прикрашали муров. чи дерев'яні храми. У 1-й пол. 17 ст. стримане різьблення іконостасів було підпорядковане ренесансно-раціон. архітектурі. Від сер. 17 ст. ускладнена архітектон. композиція іконостаса набула пластич. форм, в яких підкреслено такі елементи, як портал *царських врат*, *архівольти*, *карнизи*, *колони*, картуші, поліхромна в'язь рельєф. орнаментів на всіх конструкціях (Церкви Зішестя Святого Духа, 1649–1650; *Церкви Святого Юра у Дрогобичі*, 1658–1666). Змінюється і характер царських врат: у них різьблення починає домінувати над живописом, а з початку 18 ст. з'являються рельєф. фігуратив. зображення (карбов. срібні врата *Борисоглібського собору у Чернігові*, дерев'яні різьбл. ворота *Троїцької церкви у Жовкві*). На межі століть архіт. образ іконостаса набуває барок. форм за рахунок *фронтонів*, волют, пиш. орнаментики (*Богородчанський іконостас*, 1698–1705). У 1730-х він перетв. на динаміч. композицію з вигнут. ярусами, глибоким ажур. позолоч. різьбленням. Ікони наміс. ряду оздоблюють хитросплетінням росл. орнаментів, мотиви яких різьбярі брали з місц. флори (*Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях*). Рококо викликало до життя 2 типи худ. вирішення іконостасів. Перший тип виник під впливом творчості Ф. *Растреллі* (іконостас *Андріївської церкви* в м. Києві, 1752) і поширився у 1760-х — іконостаси *Мгарського Спасо-Преображенського монастиря* (1762–1765, скульптор С. Шалматов), Хрестовоздвижен. церкви *Києво-Печерської лаври* (1769). Другий тип виник на противагу катол. Б. і тому має пишне рокайлеве різьблення, поєднане з круглою та горельєф. скульптурою (іконостас *Покровської церкви в Ромнах*, 1768, скульптор С. Шалматов).

В. В. Вечерський

Бароко. Костел Святого Ігнатія Лойоли у м. Кременці, Тернопільська обл.

ЖИВОПИС. Для живопису Б. характерні яскрава та виразна декоративність, пишнота, парадність у поєднанні з бурхл. емоційністю та патетикою. Порівняно з мист-вом доби Відродження, в епоху Б. змінились композиція, кольорова гама, удосконалилася техніка *світлотіні*. Художні прийоми мист-ва Б.: зміщення фігур із центр. положення та побудова груп переважно за діагонал. лініями; переважання світлотіньових контрастів над лініями, порушення принципів поділу простору на плани; використання різном. контрастів, образів і рухів, протиставлень освітл. та затінен. планів, контрастів кольору; яскраво виражене прагнення *декоративності*. У творах змінюється живопис. фактура, переходить від лінеарнопластич. трактування форм до ширшої живописності бачення. Улюблені *сюжети* живопису: чудеса й мучеництва, присутні яскраво виражені гіперболічність, афектованість, патетика тощо. Б. у живопису поширилося насамперед в Італії, Іспанії, Португалії, Фландрії, дещо пізніше — в Німеччині, Австрії, Англії, Скандинавії, Сх. Європі, Новому світі. На межі 16–17 ст. центром розвитку Б. було м. Рим. У живописі Італії виділяли два гол. напрями: болонський *академізм* і *караваджизм*, пов'яз. з ім'ям майстра раннього Б. *Караваджо*. Першим представником зрілого Б. в Італії був Дж. Ланфранко (1582–1647; Італія). У *фресці* «Вознесіння Богородиці» в куполі *базиліки* Сант-Андреа-делла-Валле (1625–1628) у м. Римі він відмовився від поділу *розпису* на окр. поля і прагнув створити ілюзію єдин. простору. Зразком для бароч. алтар. образів стала його картина «Екстаз святої Маргарити Кортонської» (1622), яка вплинула на Дж. Л. Берніні, що створив у схожому стилі скульптур. композицію «Екстаз святої Терези» (1645–1652). У живописі П. ді Кортона (1596–1669; тепер Італія) панує реліг.-міфол. декор. стиль. Фреска «Алегорія Божественного Провидіння» (1633–1639) у палаццо Барберіні в м. Римі виконана в ілюзор. жанрі з перспективою знизу вгору. Величезний розпис, що займає всю стелю зали, знаменує один із поворот. моментів у монумент. живописі епохи Б. Твір наз. *маніфестом* Б. в живописі. Італійське Б. репрезентоване також іменами *Гверчіно* (монумент.-декор. живопис з реаліст. типажами і світлотінню у стилі караваджизму), колориста Д. *Фетті*, Л. Джорджано (1634–1705), Б. Строцці (1581–1644; усі — Італія) та ін. Представниками академ. напряму рим. бароч. живопису були А. Саккі (1599–1661) та К. Маратта (1625–1713). Романтичний напрям живопису епохи Б., зокрема в *пейзажі*, пов'яз. із творчістю С. Роза (1615–1673; тепер Італія) та А. *Маньяско*. До пізн. Б. належать вівтар. образи й портрети Дж. М. Креспі (1665–1747; Італія). Представниками живопису епохи Б. були художники: в Іспанії — Ф. де *Сурбаран*, Д. *Веласкес*, у Фландрії — П. П. *Рубенс*, А. *Ван Дейк*, Я. *Йорданс*, у Нідерландах — *Рембрандт*, у Франції — К. *Лоррен*, Н. *Пуссен* та ін. В Україні у 1-й пол. 17 ст. барок. тенденції в малярстві ще були мало відчутні. Поряд з реліг. розвивалися світські жанри — портрет, іст.-батальний. *Іконопис* домінував в укр. мист-ві, суттєво змінився його образ. лад під впливом ренесанс. і маньєристич. форм. Фігуру на іконі зображували реалістично, на основі знань пластич. анатомії, відповідно писали драпірування, тканини. У празникових і страсних сюжетах художники часто орієнтувалися на західноєвроп. *іконографію*, джерелом якої були нім. та голланд. *гравюри*. Водночас іконопис зберігав давньорус. ознаки (золоте тло, поруч із прямою — зворотна перспектива) жанрів. Помітний вплив на іконопис мав зв'язок між нар. і високопрофес. митцями. Серед ранніх ознак Б. — дидактизм і моралізаторство. Набував поширення високий іконостас, який виконував важливу теол. функцію: майже кожен зведений *ансамбль* мав ідейно-худ. програму, зображення на іконах та супроводжувальні тексти були полемічно загостреними і відображали потреби нац.-визв. боротьби. Це іконостаси церкви Св. Параскеви П'ятниці в м. Львові, 1-ша пол. 17 ст.; Успен. церкви в м. Львові, 1630–1638, створені художниками Ф. Сеньковичем (рік народження невідомий — 1631) і М. Петрахновичем (бл. 1600 — після 1666; обидва — тепер Україна). Інтерес до побут. деталей та міщан. костюму, який виник в іконописі (ікона «Старозавітна Трійця» в іконостасі Церкви Зішестя Святого Духа в Рогатині; 1650), був своєрід. трансформацією тенденцій східноєвроп. Б. Найменш чітко стиль Б. виявився в портреті, де ренесанс. *гуманізм* пригнічувався панегіричністю (див. *Панегірик*), схематич. умовністю, зовн. декоративністю, які визначили пізніше його барок. характер, — портрети *Сигізмунда III Вази* (ймовірно, Ш. *Богушович*, 1611), К. Збаразького (невідомий художник, 1622). Компози-

ції деяких зображень наслідували кінний живопис. портрет (поховальна хоругва з портретом Т. Хмельницького, сер. 17 ст.). Під впливом мист-ва Б. у живописі України розвивалися іст. та іст.-батальний жанри. Картини панегірич. характеру, які прославляли королів. династію та магнатів, виконували на замовлення художники при королів. дворах. Відтворення на грандіоз. полотнах битв претендували на документ. ґрунтовність («Битва під Клушином» Ш. Богушовича; 1620). Панегіричним було втілення образу польськ. короля *Яна III Собеського*, кінний портрет якого вводився в кож. *панораму* битви («Битва під Віднем» і «Битва під Парканами» М. *Альтамонте*, обидві — кін. 17 ст., *Костел Святого Лаврентія в Жовкві*). Як *апофеоз* королів. влади ці твори худ. засобами підкреслювали серед воїнства особу короля. Для монумент. живопису були характерні *символіка* та *алегорія* (розписи *плафона*, присвячені гетьману С. Конецпольському в Підгорецькому замку; 17 ст.). Монументальний живопис 2-ї пол. 17 ст. — поч. 18 ст. зберігся переважно в дерев'ян. церквах. Риси Б. відчутні в прагненні до *дидактики*, створенні складних концептуал. програм, підкресленні теми *покаяння*. На межі 17–18 ст. ця тенденція зростає. Живописців щобільше надихає оратор., полеміч. л-ра, алегорія, оповідне трактування реліг. сюжетів, зображення своєрід. топогр. карт на стінах (розписи Церкви Святого Юра в м. Дрогобичі, 1651–1678, 1711–1714, та каплиці; див. *Хрестовоздвиженська церква та дзвіниця в Дрогобичі*, 1672). Зв'язок живопису з поетикою укр. л-ри Б., її проповідн. жанру помітний в класич. пам'ятці київ. школи монумент. живопису — розписі Троїцької надбрам. церкви Києво-Печер. лаври (1732–1734). Важливу роль козацтва відображено в стінописі. Портрети П. *Конашевича-Сагайдачного*, Б.-З. *Хмельницького*, І. *Самойловича* та ін. зображено на стінах *Успенського собору Києво-Печерської лаври* (17 ст.), Троїц. собору *Густинського Свято-Троїцького монастиря* (1676) та ін. На поч. 18 ст. катол. та уніат. церкви посилили в *костелах* пропагандист. характер живопису, відродивши ілюзорність малярства 17 ст. Містичні композиції як теол. коментар католицизму були підключені до театраліз. літургіч. обряду. Художники звернулися до алегорії, барок. емблематики, коментували абстракт. поняття релігії. За збереження давньорус. архіт. принципів орг-ції внутр. простору укр. дерев'яна церква у своєму стінописі зазнала лише деякого впливу мист-ва рококо. У 2-й пол. та наприкін. 17 ст. своєрідність Б. увиразнилося в укр. іконописі та портреті, які стилістично пов'язані між собою. В іконі художники зберегли традиц. риси реліг. живопису. Втручання західноєвроп. іконографії в сюжети на теми «празників», «страстей», «п'ятдесятниць» не призвело до істот. змін у змісті *іконостаса*. Церква зберігала жанр. форми в ярусі «Моління», у намісних іконах Богоматері з дитиною і Христа-Пантократора, хоч образи святих, *Діви Марії*, *Ісуса Христа* вже писали зі знанням пластич. *анатомії*, їхній одяг — відповідно до реаліст. пластики драпірування. Посилилися драматизм і експресія у трактуванні навіть традиц. сюжетів. Заглиблене різьблення іконостасів вимагало більшої насиченості кольорів (у драпіруванні, пейзаж. тлі ікон), соковитості барок. орнаментів. Особливим різьбленням виділявся

Бароко. Фреска «Алегорія Божественного Провидіння», худ. П. ді Кортон, 1633–1639, палаццо Барберіні в м. Римі (Італія)

перший ярус іконостаса, у ньому органічно співіснували ворота — царські, ажурні, пд. та пн. — з живопис. зображеннями *архангелів* тощо. Діапазон пошуків у рамках стилю Б., специфічно трансформованих в укр. живописі, присутнено в творах майстрів жовків. школи різьблення на дереві та малярства (І. *Руткович*, Й. *Кондзелевич*; див. *Богородчанський іконостас*). Через розвиток портрет. жанру в іконах з'явилися численні ктиторські (див. *Ктитор*) та епітафіальні (див. *Епітафія*) зображення, серед яких особл. інтерес становлять композиції, створені в м. Києві та містах Лівобереж. України. Найчіткіше риси Б. виявляються в портретах *козацької старшини*, де поєднано традиц. іконографію, іноді з відгомоном окр. готич. зразків, з декор.-площин. фігурою донатора, сповненого гордовит. козац. самоутвердження («Розп'яття з портретом лубенського полковника Леонтія Свічки»; кін. 17 — поч. 18 ст.; м. *Пирятин*). Наприкін. 17 — на поч. 18 ст. в Україні розвивався барок. портрет, емоц. ефект якого полягав у тому, що небіжчика зображували на його труні (портрети А. Красовської, 1714; М. Чайковського, 1762). У 1-й пол. 18 ст. популярними стають ікони «Покрова Богоматері». Це твори, у яких зображено дію, що відбувається в інтер'єрі церкви на тлі пишних барок. іконостасів. У них часто можна знайти груп. портрети замовників. Іконографія «Покрови Богоматері» передбачає зображення двох сфер — небес. та земної, події та чуда. У давніх пам'ятках небесна — основна. У пам'ятках періоду Б. перемагає земна сфера, в

легендар. події канонічн. персонажі та зображення сучасників художника відіграють однакову роль (ікона «Покрова Богоматері» зі *Покровської церкви в Сулимівці* Київ. обл., *Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському*, Чернігів. обл.). Зріле Б. (1730-ті) в іконописі представлене пам'ятками київ. школи (іконостаси *Спасо-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях* і Троїцької надбрам. церкви Києво-Печер. лаври). Для них характерні всі барок. ознаки, характерні для укр. живопису, — концептуальність задуму, реаліст. засоби зображення, пафос і патетика, декоративність, що підкреслювалася безліччю орнаментів на іконах, костюмах персонажів за їх умов. площин. трактування. Інтер'єри на іконах відзначені пишністю та багатством, персонажі наміс. ряду, «Моління» світяться золотом і сріблом. Але й тут світ Божественний певною мірою тотож. світу реальному: святі й миряни одягнені в костюми того часу, нерідко мають конкретні портрет. характеристики. В іконостасах з'явилися числен. геральдичні (див. *Геральдика*) композиції. Зріле Б. в іконописі було досить стійким явищем, що яскраво підтверджував виконаний 1762 іконостас *Вознесенської церкви в Березні* (тепер с-ще Чернігів. обл., церква не існує). Від 2-ї пол. 18 ст. у живопису укр. Б. з'явилися риси занепаду, що позначилося на схоласт. течії іконопису, алегор. творах складн. теол. змісту. Портрети, створені у 18 ст. художниками в м. Києві та на Лівобережжі, виявили особливості нац. трансформації стилю Б. Правдивість у відтворенні індивід. рис портретованих не домінувала, натомість переважала узагальненість образу. Підкреслювали риси, притаманні уявленням про ідеал козац. знаті: гордовитість, соц. гідність, імпозантна величність, мужність, підтверджені зображенням герба, воїн. атрибутів. Попри монотонність композиц. схем портретів (на повний зріст, пояс., погрудний), їх вирізняє різноманітність декор. рішень, що йде від традицій іконопису (портрет знат. товариша Війська Запорозького Василя Гамалії, сер. 18 ст.; тепер зберігається в *Національному художньому музеї України*). Українському портрету Б. не властивий драматизм, це радше виняток (портрет князя Дмитра Долгорукого, худ. монах Самуїл; 1769). У прагненні до площин. килимовості цілого, репрезентатив. імпозантності портретованих, митці зображували козац. верхівку в парад. костюмах з багато орнаментів. тканин. У портретах багато умовного, відсутня просторовість, часто введено драпірування, портретований ніби наближений до глядача, завдяки чому ці твори органічно вписувалися в церк. інтер'єр (портрети отамана Війська Донського Данила Єфремова, 1752; Стародуб. полковника Михайла Миклашевського, сер. 18 ст.). У такій манері написано портрети знат. духівництва, яке часто зображали в пишних, розшит. золотом *ризах*, перед престолами, вкритими килимами (портрет *Дмитра Ростовського*; 1760-ті). Еволюція стилю Б. у портретах має відбиття в дещо змінен. силуеті фігури, зображенні рокайлевих атрибутів, меблів, рамах. Висока живопис. культура творів, *естетика* образ. ладу не зробили їх у 18 ст. *анахронізмом*.

ГРАФІКА. У 1-й пол. 17 ст. графіка Б. представлена здебільшого *ксилографією*, яка застосовувалася для оформлення та ілюстрування друк. книг. Розвивалося також мист-во *офорта*, що досягло найб. розвитку в Нідерландах, Фландрії, Італії та Франції. У Нідерландах і Фландрії мистецтво офорта за творч. досягненнями досягло рівня живопису. Майстром офорта був Рембрандт (автор понад 200 творів), тематика творів різноманітна: *автопортрети* й портрети, біблійні та міфол. *сюжети*, пейзажі. Найбільшим внеском Рембрандта в історію гравюри було перетворення процесу травлення з порівняно нової техніки відтворення на окр. форму мист-ва. П. П. Рубенс і А. Ван Дейк очолювали школи граверів. Портретні офорти А. Ван Дейка та його учнів увійшли до альбому «Іконографія» (опубл. 1635). У жанрі офорта в Італії працювали: Г. *Рені*, Дж. Ланфранко (1582–1647), А. Карраччі (1560–1609; обидва — тепер Італія), Ф. Мола (1612; тепер Швейцарія — 1666; Італія), С. Роза (1615–1673), С. Делла Белла (1610–1664; обидва — Італія). Художник Дж. Б. Кастільйоне (1609–1664; тепер Італія) — автор понад 70 гравюр, переважно реліг. та моралізатор. змісту. Бл. 1648 він винайшов техніку *монотипії*. Майже всі франц. живописці 17 ст. пробували свої сили в офорті. Понад 1,5 тис. офортів різном. тематики створив Ж. *Калло*. Він також удосконалив техніку гравірування шляхом повтор. травлення. Практиком і теоретиком гравюри був худ. А. Босс (бл. 1602–1676; Франція), якому належить низка трактатів із гравірування. Стилю гравюр періоду Б. притаманні енергія, контрасти та драматизм. Основними темами були оспівування високих діянь монархів, реліг. образи. Поширені також нар. сюжети, графіч. портрет, пейзаж тощо. У 17 ст. одним із провідних жанрів була книжк. гравюра. Видавали ілюстровані реліг. та світ. книги. Інтеграція різних видів худ. творчості, притаманна Б., виявилася у взаємопроникненні *літератури* та графіки, їхній взаємозалежності. Це відбилося на образ. ладі книги: *титул* і *фронтиспіс* розкривали багатоплановість її змісту, заг. худ. оформлення відповідало тексту. Характерними рисами книг епохи Б. є також увиразнення тексту за допомогою орнамент. прикрас і тех. засобів оформлення, використання алегорич. зображень. Гравюра на теренах України стала популяризатором нових тем, сюжетів, іконографії, часто взятих із західноєвроп. джерел 16–17 ст. Але майстри видозмінювали оригінал у прагненні до чіткості й простоти графіч. мови, доступ. і дещо наївного худ. *образу*. Українська ксилографія була пов'язана з іконописом, що часто коректувало її худ. форму, зорієнтовувало на нац. традиції. Завдяки цьому багато ілюстрована укр. книга стала знач. явищем у худ. культурі народу. Одним із перших звернувся до барок. елементів оформлення гравер *Ілля*. Його приваблювали декор. мотиви (гірлянди, картуш), можливість докладно пояснити гол. думку, для чого він об'єднував різні сюжети в єдину композицію («Євхологіон»; 1646). Нац.-визв. боротьба укр. народу в 17 ст. знайшла відображення в деяких композиціях Іллі до нездійснен. видання *Біблії* (1645–1649). Наповнені внутр. динамікою, драматизмом, вони несуть у собі ту напруж. емоційність, яку можна вважати провісником Б. в укр. графіці. У них є філос. глибина, відчуття неосяжності *Всесвіту*. З використанням традиц. для техніки ксилографії прийому протиставлення чорного і білого, майстер досягнув майже містич. освітлення, надаючи *ілю-*

Бароко. «Мінлива Фортуна», малюнок К. Аллорі, до 1620

страціям особл. експресії. Ідеї Іллі продовжив розвивати 1646–1662 Прокопій (дати і місця нар. і смерті невідомі) в ілюстр. ним «Одкровенні Івана Богослова» (Апокаліпсисі). У мист-ві Б. цінувалися не лише емоційність, а й освіченість. У 2-й пол. 17 ст. у гравюрі найповніше втілилася поетика л-ри Б. з усіма характер. рисами. Творчість укр. граверів була пов'язана з числен. центрами Речі Посполитої та Моск. царства, вони виконували замовлення представників правосл. та католи. *клірів*, *інтелігенції*, смаки яких відповідно впливали на стиль творів. Українська гравюра вибірково асимілювала різні тенденції часу. Художник у композиції підкреслював гол. думку і коментував її за допомогою типових барок. прийомів, знаходив еквівалент. слову зоровий образ, символіч. значення якого роз'яснювали інші зображальні мотиви за принципом «несхожої схожості» або «суголосної несуголосності» («Меч духовний» *Лазаря Барановича*, 1666; «Ключ разуменія» *Йоанникія Галятовського*, 1659; «Виноград христовий» *Стефана Яворського*, 1698). В ін. випадках тема мала кілька варіантів, посилювалась у *рефренах* («Вінець христовий» А. Радивиловського, 1668). Відмовившись від архіт. рамки (конструкт. основа фронтисписа в 1-й пол. 17 ст.), майстри прагнули знайти декор. рішення велемов. *контексту* кож. композиції. Українські гравери володіли вел. арсеналом символів, *емблем*, алегорій, добре орієнтувалися, як і письменники, у пошир. іноз. посібниках. Завдяки емблемам набували ін. змісту реальні предмети, зображення звірів, рослин; алегоричними були персонажі *античної міфології*, часто зіставлені з бібл. або євангельськими. Так, майже кожний графіч. твір, виконаний за принципом Б., формував дещо метафор. мислення. Суть символу іноді змінювалася, тому його осмислення вимагало розум. гнучкості. Навіть добре відомі за іконографією сюжети в нов. контексті набували іноді несподів. тлумачення. Хоча новизна, до якої прагнули майстри укр. Б., йшла поруч з використанням традиц. гравюри 1-ї пол. 17 ст., проте у 2-й пол. 17 ст. була розроблена ціла шкала характер. прийомів. Часом емоційності худ. образу досягали завдяки відтвор. стану природи, пейзажу, в ін. випадках — емоційною була сама манера дещо ескіз. штриха. Іноді змінювалась іконографія добре знайомого реліг. сюжету: замість традиц. зображення празника — схоласт. композиція, яка представляла складну метафору, розшифр. текстами на бандеролях («Свята Параскева» і «Різдво Христове» Лазаря Барановича у кн. «Труби словес проповідних...»; 1674). Художники користувалися свободою творч. пошуку, що давало змогу трактувати деякі реліг. теми як реаліст. жанр. сценки, контрастом до яких служили зображені надприрод. сили, чудеса тощо («Різдво Іоанна Предтечі» Лазаря Барановича, там само). *Декоративність* — характер. риса укр. Б. — у книгах виявилась у використанні картушів, безлічі орнаментів. Одним із типових жанрів був панегірик. Напр., в епітафіал. панегірику митроп. *Сильвестру (Косову)* (1657) був створений своєрід. *ребус*, побудов. за принципом барок. *схоластики*, який можна розшифрувати лише за написами. Для кож. такого твору поряд з уславленням певн. персони, її «цнот» обов'язковою була *дидактика*. Дещо ін. завдання мали панегірики-присвяти, особливо в книгах, адресованих цар. *династії*. Фронтиспіси переобтяжені склад. асоціатив. рядом, паралелями, іномовністю, у них використано *геральдику*, підкреслено середньовіч. ідею божеств. винятковості. Геральдика — частина барок. естетики, тому в книжках вел. кількість гербів, які супроводжують вірші, що тлумачать значення емблем і атрибутів. Наприкін. 17 ст. укр. графіка суттєво змінилася під впливом запровадження техніки *мідериту*, якою володіли митці, що пройшли західноєвроп. школу. Їхні роботи створені за межами укр. земель, органічно пов'яз. із культурою Центр. Європи. Майстри, що набули досвід роботи в різн. жанрах, збагатили укр. мист-во, розширили його худ. межі. Працюючи в м. Вільно (тепер м. *Вільнюс*), О. *Тарасевич* та його послідовники Л. *Тарасевич* та І. *Щирський* продемонстрували діапазон можливостей стилю Б. у гравюрі. Володіючи реаліст. рисунком, вони зображували катол. святих, передавали стан реліг. екстазу («Невідомий святий» Л. Тарасевича, 1680; «Молитва св. Домініка і св. Фоми» І. Щирського, 1681). Художники користувались такими прийомами, як контраст, протиставлення, драм. сюжет. колізія («Мучеництво святої Катерини Александрійської» Л. Тарасевича; 1680-ті). У книжк. ілюстрації вони ніби намагаються подолати межі між різн. видами мист-ва, їхні автор. (не репродукц.) композиції іноді навіть наслідують скульптуру (титул О. Тарасевича до «Раціональної філософії» Ф. Бартошевського; 1683). Виняткове знання художниками емблем, геральдики, алегорій, характерне для естетики Б., відбилося в панегіриках і тезах, які становлять знач. частину їхньої творчості. Попри полісюжетність, у творах завжди перемагає логіч. чіткість композицій, уміння підпорядковувати другорядне головному. Автори володіли всіма тех. засобами різцевої гравюри, створювали досконалі патетичні композиції. Панегірики вирізняються винахідливістю, гостротою задуму й фантазією. Іноді особу, який присвячували панегірик, ідеалізували в образі лицаря, що було характерно для низки тогочас. живопис. портретів («Тріумф Б. Шереметєва» Л. Тарасевича; 1695). Контрасти світла й тіні дозволяли майстрам досягати знач. емоційн. впливу творів. *Світло* стало одним з характер. образотвор. засобів Б. Наприкін. 17 — у 1-й пол. 18 ст. у створенні панегіриків, тез (*конклюзій*) особл. славу здобули київ. митці. Вони присвячували твори духівництву або *диспутам*, що проходили в стінах Києво-Могилян. колегіуму (академії; тепер *Національний університет «Києво-Могилянська академія»*). Друкували панегірики не тільки на папері, а й на шовку. Різні за тематикою, вони були об'єднані стилем Б., що виявлялось у намаганні через цноти однієї людини відтворити узаг. картину світу, де поєднуються земне й небесне життя. Така традиц. для реліг. світогляду ідеаліст. модель світобудови була характерна і для укр. іконопису. Однак у граф. творах гол. були не так реліг. сюжети, як обожнювання конкрет. особи. У панегіриках зображуваний світ земний не абсолютно реальний: поряд із портретами, відомими архіт. пам'ятками вел. роль відіграють бібл., євангел. персонажі, алегор. фігури, емблеми, герби, тощо. Іноді панегірикам властива сценогр. бравурність («Теза за честь Р. Копи, І. Негребецького» Г. *Левицького*; 1783) або навпаки, певна схоластичність («Панегірик на честь С. Яворського» І. *Ми-*

Бароко. Келих «Виноградне ґроно і Вакх», майстер Г. Келлнер, бл. 1600, Художній музей Волтерса в м. Балтиморі (США)

Бароко. Глек, золото і дві мушлі наутілуса, майстерні Амстердама. Музей срібла (м. Флоренція, Італія)

гури). Багато з них сповнені *патріотизму*, уславлюють м. Київ з його святинями, рівнем освіти, що зробило місто популярним у слов'ян. світі 17–18 ст. (панегірич. гравюра «Теза на честь П. Калачинського» І. Щирського; 1698). Глибиною проникнення в психологію людини відзначені твори О. Тарасевича (портрети К. *Жоховського*, 1680-ті; Л. Барановича, 1693) і Л. Тарасевича (портрети короля Станіслава Радзивілла, 1692; Георгія-Лаврентія Землі, 1690), їхній барок. характер визначений не тільки характер. обрамленням, *аксесуарами*, *атрибутами*, а й типовим для стилю Б. контакту між портретованим і глядачем. Л. Тарасевич іноді підкреслював цей ефект тим, що ілюзорно відтворював перший план. Поряд з *естампом* розвивалася книжк. гравюра. Попри тенденцію до збереження традиції, вона мала багато нових прикмет. Так, в оформл. Л. Тарасевичем «Києво-Печерському патерику» (1702) збережено лише зовн. ознаки, які нагадують видання 1661. Тут багато розповід. мотивів, які поетично відтворюють буден. життя монастиря, київ. краєвиди, пам'ятки архітектури Києво-Печер. лаври. Л. Тарасевич зосереджує увагу не так на індивід. рисах ченців, як на його дух. осяянні. Для мист-ва Б. характерна вихов. функція, якою пройняті тогочас. л-ра і театр. «Ифіка (Іфіка) ієрополітіка» ілюстрована 1712 Н. *Зубрицьким* (1760 перевидана у м. Львові, її копіювали живописці). Книги, розраховані на досить мас. читача, що було типовим для естетики слов'ян. Б., ілюстратив. рядом — простими, часом буден. картинками або емблемами — пояснювали поетич. морал. сентенції. Водночас кожна ілюстрація була іносказанням, що *езоповою мовою* розкривала певні норми моралі. Типовим майстром укр. Б. у гравюрі був А. Козачківський (1-ша пол. 18 ст.). Усі його твори вирізняються динамізмом композиції, внутр. напруженням, афектов. патетикою. У цьому ж плані працювали в м. *Почаєві* брати А. та Й. Гочемські у 2-й пол. 18 ст. Барокові алегорії та емблеми завжди були частиною оформлення календарів, які друкували укр. друкарні 18 ст. В укр. графіці Б. було панівним стилем до кінця 18 ст.

Л. С. Міляєва

ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО. За часів середньовіччя і Відродження провідні центри ткацтва розташ. в Італії, у містах Венеції, Флоренції та Генуї. Живописці створювали орнаменти для вишивальників і ткачів. У 17 ст. з італ. майстрами почали успішно конкурувати французькі, центри ткацтва перемістилися до міст Парижа, Ліона, Авіньйона, Руана й Діжона. Завдяки геогр. положенню та розвиненій торгівлі «шовковою столицею» Європи стало м. Ліон. За часів *Людовика XIV Сонце* за указом Ж.-Б. *Кольбера* від 1667 мануфактури й фабрики мали щороку випускати нові візерунки. Лионські ткачі створювали їх двічі на рік. За часів Б. в орнаментації тканин з'явилися об'ємні натураліст. мотиви. Для Б. у текстилі характерні вел. форми. Декор пізн. Б. багатий, величний, але дещо важкий. Орнамент Б. вирізняється різноманітністю та виразністю. Використовує постаті напівлюдей-напівтварин, гірлянди квітів і плодів, мотиви раковин і лілій у поєднанні із символіч. сонцем; широко застосовано антич. мотив акантового листа, поєднаний з вибагл. завитками. У 1730-х винахідник і худ. Ж. Ревель (1664–1751; Франція) розробив нову техніку, яка полягала у вплетенні між *текстурами* кольору ін. хроматично суміж. текстури, щоб отримати м'який і нюансов. перехід тонів. Вона уможливила світлотіньове моделювання в тканин. композиціях. Одна з характер. рис Б. — використання прикрас. У ювелір. мист-ві найяскравіший розвиток стиль Б. отримав у роботах франц. майстрів, постачальників двору Людовика XIV. Особливою декоративністю вирізнявся костюм епохи Б. Модні жін. сукні мали дуже складний та вибагл. *силует*, який виник через контраст між вузьким декольтов. корсажем і широкою спідницею. У костюмі використовували драпірування. *Аграфи* замінили вел. декор. брошки, оздоблені *смарагдами*, *рубінами*, *сапфірами*, *перлами*. Брошки прикрашали декольте корсажа або підкреслювали талію. Невеликі брошки-*розети* скріплювали модні числен. проріз на суконях. Костюми епохи Б. можна побачити на парад. портретах того часу: «Портрет Людовика XIV» Г. *Ріго* (1701), портретах худ. Н. де *Ларжільєра* тощо. Завдяки творч. діяльності придвор. художників і майстрів сформувалися характер. особливості, а також форми й елементи декору, які вирізняють мист-во Б.: помпезність і стримана велич, експресивність і життєрадісність. У творах декор.-ужитк. мист-ва це виявлялося у грі світла та тіні, пишності декору, складності криволінійн. обрисів. Стиль Б. у декорі характеризується використанням блиску — від блискучих криштал. люстр до дзеркал із різьбленням, монумент. меблів і прикрас, зол. покриттям повсюди, від меблів до предметів і стін. Може виглядати як буяння деталей і декор. елементів, але його вирізняє увага до *симетрії* та елегантності. Застосовують вишукані матеріали й техніки (порцеляна, лак тощо). В інтер'єрі Б. присутні декор. деталі, стиліз. природ. мотиви (листя, квіти, *херувими*, фігури людей і тварин). Форми часто вигнуті та спіралеподіб. (завитки листя тощо), що створює відчуття руху. У галузі декор.-ужитк. мист-ва Б. утвердилося в Україні з 2-ї пол. 17 ст. Мало глибин. зв'язок з традиціями нар. мист-ва, з його потягом до підвищ. декоративності та образності. Українське Б. має фольклор. основу, що зумовило його поступ. перехід від мист-ва Відродження, послідов. й органіч. формування худ. системи. З чітким розподілом майстрів на тих, що створюють малюнок, і тих, що виконують його в матеріалі, почали вирізняти профес. декор. мист-во і нар. творчість. Багатою орнаментикою, гербами, написами, барельєфами прикрашалися речі світськ. і культ. призначення. Акцентувалися урочистість і ошатність виробів, пишність їхнього оздоблення. Рослинний орнамент наповнювався соковитістю, динамікою, об'ємно-пластич. вирішенням. У композиціях відчутно прагнення не так передати конкр. зображення рослин, як виявити їхній образно-символіч. зміст. Утверджувався та поширювався орнамент. мотив «Єсеєве дерево». Пов'язаний з праслов'ян. уявленням про священ. «дерево життя», він наповнювався життєстверд. змістом радості *буття*, його оновлення. У 2-й пол. 17 ст. розквіту набувало різьблення іконостасів із центрами в містах Києві, Чернігові, Львові, Ніжині, Судовій Вишні та Жовкві. Основну увагу приділяли різноманітності композицій, укрупненню та округленню форм. Переважали мотиви росл. орнаменту: лоза і грона винограду, стебла й листя аканта. Пластика різь-

би енергійна, але не виходила за межі площини дошки (*Жовківський іконостас*, 1697; Богородчан. іконостас, 1698). У 1-й пол. 18 ст. серед орнамент. мотивів з'явилися квіткові (троянда, шипшина, гвоздика, соняшник), форми яких набували тривимір. просторовості, що надавало різьбленню ілюзії глибини. Колонки, стовпчики, карнизи іконостасів перетворювалися на букети квітів. Посилювалися об'ємність, пишність форм рельєфу. Різьбленню іконостасів підпорядковані живопис і скульптура (іконостаси Софійського собору в м. Києві, 18 ст.; Спасо-Преображен. церкви в с. Великих Сорочинцях, орієнтовно 1730–1732; Вознесен. церкви в с-щі Березні). Елементи різьби покривали *левкасом*, фарбували або позолочували, що надавало іконостасам цілісності, святковості, патетики. Риси стилю Б. проявилися в *золотарстві* та худ. литті. Зі срібла карбували шати *ікон*, пишні *царські врата*, *панікадила* з вел. кількістю свічників, дарохранильниці, *потири*, оправи для *Євангелія*, різні побут. речі: кухлі, келихи, ковші, чарки тощо. Вони вирізнялися щедрістю декор. форм, росл. орнаментикою. У золотарстві панувало карбування високого й низьк. рельєфу, широко використовували контраст. чергування сріб. тла й позолоч. частин орнаменту. Рослинний орнамент та сюжетні зображення, виконані в техніці *карбування* (рідше гравірування) поєднувалися з *емалями*, колорит яких побудовано на поєднанні блакит., золотаво-жовт., зел., різних відтінків рожевого кольорів. Вишуканістю форм і розкіш. оздобленням у вигляді буйних акант. розводів з вел. квітк. бутонами, гірляндами плодів вирізнялися роботи золотарів І. *Равича* (чайник, 1715; оправа Євангелія, 1717; свічник, 1747; дарохранильниця, 1747), І. Білецького (бл. 1687–1762; тепер Україна; оправа Євангелія, 1722, 1738), М. *Юревича* (цар. врата, 1748, оправа гол. престолу, 1751, для Успен. собору Києво-Печер. лаври), П. Волоха (1699; тепер Румунія — 1768; тепер Україна) та І. Завадовського (дати і місця нар. і смерті невідомі; цар. врата Софійського собору в м. Києві, 1747). Майстри В. Мощенко та С. Семиговський (дати і місця нар. і смерті обох невідомі) оздоблювали свої вироби карбов. орнаментом, у який уводили мотиви груш, яблук, винограду, польов. квітів і трав; у їхній творчості простежують зв'язок з укр. нар. мист-вом. У худ. литві стиль Б. найяскравіше виявився в декор. оформленні холод. та вогнепал. *зброї*. У містах Києві, Львові, Стародубі, Новгороді-Сіверському, Ніжині, Глухові було засн. ливарні майстерні, де виливали дзвони, гармати. Прикрашали їх росл. орнаментом високого або низьк. рельєфу, написами, картушами з гербами. Найвідоміші роботи ливарників (дати і місця нар. і смерті усіх невідомі): Афанасія Петровича (дзвін для Софійського собору в м. Києві; 1705), И. Балашевича (гармати; 1692, 1697), Олексія Івановича (дзвін; 1720), І. Коробкіна (дзвони для Софійського собору в м. Києві; 1776, 1781), Ф. Кам'янського (дзвін «Кирило»; 1753) та ін. У *гаптуванні* та *вишивці* 17 — поч. 18 ст., які виконували різнокольор. шовк. нитками, з'явилися нові росл. мотиви, ускладнився орнамент, який набував динаміч. вибагливих форм. Композиції перенасичували деталями, панували яскраві, барвисті сполучення. У гаптуванні зображувані постаті об'єднувалися рухом в одне ціле; обличчя, руки вишивалися, від 1720-х їх малювали художники. Рослинне облямування ставало ширшим, наповнювалося барок. елементами. Багатою вишивкою й *аплікацією* оздоблювали одяг церк. та козац. старшини. У 17–18 ст. стиль Б. розвивався у *ткацтві*, зокрема килимарстві, де особливо позначилися традиції укр. нар. мист-ва. Для *килимів* у стилі Б. характерне зіставлення світл. тла і контраст. кайми, виконаної гребінцевою технікою на вертикал. верстатах (килими з с. Лагодова, тепер Львів. р-ну Львів. обл., 1698, зберігається в *Музеї етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України*; з Черкащини й Полтавщини, 18 ст.). Соковиті росл. орнаменти на безворс. килимах створювали в Лівобереж. Україні. Наприкін. 17–18 ст. розвивалося золототкацтво, якому притаманні пишність та ефект золотого й сріблясті. полиску тканин, оздобл. вибагливою росл. орнаментикою. *Шовк*, перетканий золотом і сріблом, виготовляли Бродів., Станіслав. (тепер Івано-Франківськ) шовкоткац. мануфактури, золототкац. майстерні Поділля і Волині (міста Збараж, Корець, Горохів, Ямпіль; селища міського типу Сатанів і Немирів) та ін. У барок. стилі створювали настін. шпалери, портьєри, тканини для меблів, золототкані пояси. У барок. гутн. склі поширювався декор. розпис штофів, карафок, баклаг білими або кольор. емалями (Чернігівщина, Полтавщина). Серед сюжетів — зображення козака зі зброєю або нар. муз. інструментом, тварин. та росл. композиції та ін. У склі (зокрема, у виготовленні фігур. посуду) посилювалося пластич. оздоблення тоненьк. спіралями скляних ниток, наліпами, гофров. стрічками. Кольоровими емалями та ангобами розписували полив'яну кераміку (міста Київ, Васильків; с. Дибинці, тепер Київ. обл.). Широкого розвитку набувало вир-во архіт. та декор. вставок (для будівель Києво-Печер. лаври, 18 ст.), печних кахлів (міста Київ, Васильків; Чернігів, Ічня, Переяслав, Батурин, Ніжин, тепер усі — Чернігів. обл.). Кахлі розписували пишним росл. орнаментом, куди іноді вводили постаті людей, тварин, птахів. Жанрові сюжети, геральдич. мотиви розміщували у фігур. картушах. На Полтавщині створювали баклаги, куманці, барильця, фігур. посуд у вигляді птахів, баранців, левів, оздоблювали їх вибагливим декор. росл. розписом (с-ще Опішня, міста Миргород, Зіньків, тепер усі — Полтав. обл.; м. Ромни, тепер Сум. обл.). Стиль Б. сприяв подальшому розвитку нар. мист-ва, зокрема декор. розпису, вишивки рушників Центр. України, створенню решетилів. килимів. Деякі стильові риси Б. творчо переосмислили художники Н. *Бабенко*, Л. *Товстуха* під час виготовлення решетилів. килимів.

Т. В. Кара-Васильєва

МУЗИКА. Як напрям європ. профес. *музики* Б. склалося наприкін. 16 — у серед. 18 ст. Це було внутрішньо суперечливе явище, що виявилося, з одного боку, у потягу до монументальності, масштабності, драматизму звучання, яскравих контраст. зіставлень, з ін. — у посиленні (порівняно з музикою епохи *Відродження*) індивідуалізов. начала, емоц. відвертості висловлення, граціозності, примхл. візерунчатості муз. мови, подекуди — у зверненні до прийомів звукозображальності, *звуконаслідування*. Це зумовило виникнення нових *жанрів* та форм, зокрема великих (*опера*, *ораторія*, *кантата*). Автентичні визначення стилю європ. музики

Бароко. Статуя янгола з терновим вінцем, скульптор Л. Берніні, церква Сант-Андреа-делле-Фратте в м. Римі (Італія)

Бароко. Шафа-кабінет з різьбленим декором, Генуя, початок 17 ст.

17 — 1-ї пол. 18 ст. були числен. й різнорід. через неусталеність критеріїв класифікацій. Простим способом фіксації нов. ідей і явищ було їхнє виділення, відмежування від старих; наслідком стало поєднання понять: музика давня і сучас., стиль старий і новий. Наприклад, композитор і теоретик музики В. Галілеї (1520–1591; тепер Італія) назвав свій *трактат* «Діалог про стару і нову музику» (1581), збірку пісень монодич. складу з *басо континуо* Дж. Каччіні (1551–1615; тепер Італія) видано під назвою «Нова музика» (1601). Діячі мист. об'єднання «Флорентійська камерата» Дж. Каччіні та Я. Пері (1561–1633; тепер Італія), зусилля яких призвели до появи опери, протиставляли старому *контрапункту* новий речитатив. стиль. У «Восьмій книзі мадригалів» (1638) К. *Монтеверді* писав про 3 стилі музики: помірний, м'який і схвильований (зазначивши, що останній був його винаходом). Композитор Г. Шютц (1585–1672) у передмові до книги «Духовна хорова музика» (1648) схарактеризував нов. стиль, який народився в Італії, як «концертуючий стиль з басо континуо». Композитор і теоретик М. Скакі (1600–1662; тепер Італія) у «Листі до пана К. Вернера» (1648) запропонував поділ сучас. йому музики на 3 стилі: церк., камер. і театр., або сценічний. Погляди М. Скакі мали тривалий вплив на теорію муз. стилю. Розгалужену класифікацію запропонував учений А. Кірхер (1602; Німеччина — 1680; тепер Італія), який увиразнив стилі: церк., каноніч., мотетний, фантазійний, мадригальний, мелізматичний, хореїч., театр., симф., драм. або речитативний. Характерною рисою барок. музики було поєднання різн. стилів в одному творі. Уперше про Б. у музиці написав 1878 композитор і музикознавець А. В. Амброс (1816; тепер Чехія — 1876; тепер Австрія). Тоді в європ. мистецтвознавстві термін «Б.» мав усталений негатив. зміст (характеризував химерність, дивацтва й занепад). У 20 ст. поняття «Б.» поступово втратило негатив. *конотації* та закріпилося як назва худ. стилю. Стилю музики Б. властиві величність, пишність, декоративність, драматизм, заглиблення у внутр. світ люд. почуттів, синтез мист-в (у жанрах опери, ораторії, кантати), водночас прагнення до відокремлення музики від слова (розвиток *музики інструментальної*). Новації в муз. мові, які раніше мали статус помилок, варварства й невігластва (напр., порушення правил вживання консонансів і дисонансів), у творах Б. стали вираз. елементом композитор. техніки та стилю, гармонічні дивацтва та екстравагантність — елементом барок. естетики. Експерименти з хроматикою, темперацією та *дисонансами* знайшли послідовне втілення в творчості композиторів доби Б. Іноді вони заявлені в назві творів: хроматич., добре темперов., екстравагант., із жорсткостями тощо. Наприклад, «Токата жорсткостей і затримань» (1627) Дж. *Фрескобальді*; збірка скрипк. концертів «Екстравагантність» (1716) А. *Вівальді*; «Хроматична фантазія і фуга» (1720) та «Добре темперований клавір» (т. 1 — 1722, 2 т. — 1744) Й. С. *Баха*. Про нові гармоніч. прийоми і правила композитори писали в трактатах і передмовах до своїх тв.: В. Галілеї «Бесіда про використання дисонансів» (1591), Л. Гроссо да Віадана (1560–1627; тепер Італія) «Церковні концерти» (1602), Ж.-А. д'Англебер (1629–1691; Франція) «П'єси для клавесина» (1689), А. Солєр (1729–1783; Іспанія) «Ключ до модуляції» (1762). Б. в європ. музиці представлене самобут. нац. варіантами: італ., нім., франц., англ., ісп., польське, чеське, українське. У муз. культурі України Б. формувалося наприкін. 16 ст., за активізації її інтернац. зв'язків і утвердження у профес. музиці багатоголос. співу. Особливості укр. муз. Б. — яскраві контрасти, поділ творів на 2 образно-темат. сфери: урочисто-панегіричну й лірико-драм., тісний зв'язок із муз.-побут. жанрами. Властиве Б. розмежування на вел. та малі форми виявилося в укр. музиці в таких її нац. специф. жанрах, як-от *партесний концерт*, *партесний мотет*, *кант*, *псальма*. Партесний концерт і мотет призначалися для церк. виконання. Канти й псальми, які відрізнялися розмаїтістю жанр. різновидів (ліричні, моралізатор., жартівливі, дух., військ.) широко використовували в побуті. Церковні партес. концерти й мотети співали однорід. складом (чоловіки та хлопчики) без інструмент. супроводу. Під час виконання кантів і псальм до різн. за складом вокал. ансамблів долучали інструменти: *скрипки*, *кобзи*, *цимбали*, *сопілки*, *ліри*. Б. в укр. музиці стало сполуч. ланкою між мист-вом церк. одноголосого співу та *класицизмом*. Представники муз. Б. в Україні: М. *Дилецький*, С. Пекалицький (бл. 1630 — дата та місце смерті невідомо), *Дмитрій (Туптало)*, І. Домарацький (18 ст., дати та місце народження і смерті невідомі), Г. Левицький (1-ша пол. 18 ст.), *Єпіфаній* (*Славинецький*), *Тимофій* (*Щербацький*). Серед провід. інтерпретаторів творів укр. Б. — *«Київ», муніципальний академічний камерний хор*, вокал. ансамбль «A cappella Leopolis» Львів. нац. філармонії та ін.

Є. В. Ігнатенко

ТЕАТР. Поєднання двох мист. новацій — формулювання законів *перспективи* в 15 ст. та постановка першої в історії *опери* — «Дафна» Я. *Пері* (бл. 1597) — заклало основу театру Б. Натхненна класикою драматургія 16 ст. поступилася місцем *інтермеццо*, балету й опері. Винайдення нових засобів представлення, візуал. ефектів спонукало до встановлення в театр. будівлях щоскладнішої техніки. Так, видовище домінувало над ін. аспектами. У стилі Б. театр розвивався насамперед у Великій Британії, Німеччині, Іспанії та Італії. Хронологічні межі відрізняються в різн. країнах. У англ. театрі в епоху Б. виникли складні, заплутані сюжети, на *сцені* тріумфували злі сили. *Персонажі* «кривавих» *трагедій* драматургів Дж. *Вебстера* та Дж. Форда (1586–1640; Велика Британія) здатні на витончені злочини, мерзенні вчинки; п'єси присвяч. конфлікту між пристрастями та совістю. Одержимі пристрастями також персонажі ісп. театру — драматургів Т. де *Моліни* та П. *Кальдерона де ла Барки* «Стійкий принц» (1629) і «Життя — це сон» (1635). П'єса П. Кальдерона «Життя — це сон» — роздуми про ілюзію та *реальність*, гру та мрію. Її назва відображає естетику драматургії Б., де фантаст. світ театру протиставляється мізер., сірому життю. У Франції барок. театр затвердився на поч. 17 ст. під впливом англ. та ісп. театру. Прикладом є *трагікомедія* П. *Корнеля* «Комічна ілюзія» (1636). Вистава має склад. структуру, що ґрунтується на худ. засобі «театр у театрі» (актори починають грати ще одну п'єсу в самій виставі) та грі оманл. видимостей, має на меті ввести глядача в оману. Гра в ілюзії була частиною барок. ідеї про те, що життя — це театр. У 2-й пол.

Онлайн-версія
http://www.

17 ст. реакцією на надмірності та екстравагантність Б. став класицизм, однак барок. тенденція тривала протягом усього 17 ст., можна знайти барок. твори навіть в авторів, яких вважають традиційними. Театр Б. характеризується переплетінням мотивів *раціоналізму* й *містики*, монументальністю форм і водночас *дисгармонією*, контраст. поєднанням абстракт. *алегорій* та грубо натураліст. елементів, піднесен. і жахливого, строкатістю та мозаїчністю прийомів, вживанням химерно-вигадл. *тропів*, *метафори*, прозопопеї (уособлення), очуднення. Виділяли два осн. розгалуження в культурі Б., зумовлені соц. призначенням театру. Це придворні, закриті для мас. глядача театри, шкільні театри, нар. драма, ярмарк. театри. Види, *жанри*, форми театру здебільшого мали локал. характер, притаманні лише певн. країні або окр. її регіону. Крім трагедії та *комедії*, театр Б. культивував іст. *хроніку*, пастораль, *сатиру* (памфлет), модернізовані жанри середньовіч. сцени типу *моралітe* й *містерії*, *казку*, *фарс*, оперу-буф, комедію-балет, алегорич. драму-диспут, *пантоміму* тощо. Автори барок. театру змішували жанри й *регістри* (п'єса могла бути трагіч. й коміч. водночас). У цей період відбувся процес усталення і впорядкування мист. форм, що завершилося з утвердженням класицизму. Драматурги Б. демонстрували жорстокі дії, які могли шокувати глядача, не звертали уваги на правдоподібність своїх творів. Б. відображало нестабільність світу 17 ст. У театрі знайшли втілення осн. теми авторів: *метаморфози*, нестабільність, рух, показовість, ілюзії. Нестійкість і рух відображалися в театрі вибором числен. сюжетів. Показовість виявлялася в багатстві *декорацій*. На сцені використовували склад. техніку, необх. для демонстрації різном. чудес, створення зримого образу прекрас. світу, приголомшення глядачів. Ілюзію підкреслювали використанням «театру в театрі». У «Гамлеті» В. *Шекспіра* (1603) принц змушує акторів зобразити сцену вбивства його батька, щоб зрозуміти реакцію винних і збити з пантелику вбивць. У «Комічній ілюзії» П. Корнеля (1636) п'єса ґрунтується на ілюзії та принципі «театру в театрі». Театр Б. був сконцентрований на мас. глядачі. За допомогою пишних костюмів, ефект. декорацій актори й режисери прагнули викликати емоції. У театрі Б. грали чоловіки й жінки в яскравих костюмах, оздоблених пір'ям і блискітками. З огляду на зростання інтересу до видовищ, роль художника посилилася, до кін. 18 ст. у кож. театрі було два або більше пост. художників. В Україні побутування театру Б. припадає на 16 — 1-шу пол. 18 ст. Ідеї Б. були привнесені в Україну через Польщу. Серед явищ укр. театру Б. — нар. драма («Лодка», «Цар Максиміліан»), постановки якої здійснювали *аматори* з простолюду; *вертеп*, близький за сюжетом до різдвяної шк. драми та окр. *інтермедій*. Було створено гетьман. театр К. *Розумовського* в м. Глухові, де виконували рос., італ., франц. мовами опери-буф, комедії-балети. Осередком культури стали шкільні театри. П'єси для них писали церковнослов'ян. мовою викладачі *риторики* й піітики з правосл. *духовенства*, які зверталися до сюжетів, пов'яз. з церк. л-рою. Найбільшого розвитку театр. Б. досяг у Києво-Могилян. академії. Викладачі та студенти за зразками європ. ун-тів і колегіумів вводили барок. засади в шкіл. драматургії (див. *Драма шкільна*). Середовище академії володіло техніками високих жанрів: містерій, мораліте, драми. «Просфоніма» («Похвала»; 1591), «Вірші на жалосний погреб зацного рыцера Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича (1622) — перші шк. твори драм. жанру в Україні. П'єси мали здебільшого реліг. характер. Популярними були п'єси рідзвян. і великод. циклів, які відображали звичаї та побут українців. Назва «вертеп» уперше трапляється в уривку інтермедії чи діалогу «На Різдво Христа» (1771–1776). З часом ширше використовували світ. мотиви, окр. набували соц. звучання [«Владимир, славенороських стран князь і повелитель» *Феофана (Прокоповича)*, «Мілость божія, Україну через Зіновія Богдана Хмельницького... освободівшая» невідомого автора]. Виключно світ. тематиці присвячені коміч. сценки з нар побуту — інтермедії. Постановки шкіл. драми відбувалися в актових і молитов. залах шкіл, імовірно, на тлі настін. реліг. розписів. Є свідчення, що в м. Києві окр. вистави грали просто неба в урочищі Глибочиця. Місце виконання, архітектура приміщення визначали й тип сцени — містеріальний, зі симультанною декорацією, що передбачала окр. майданчики для Раю, Землі, Пекла («Олексій, чоловік божий»), або камер., зі сценою-коробкою і трикут. *кулісами* (теларіями), як у єзуїт. театрі. Згідно з *ремарками* до п'єс, використовували світл. ефекти, спец. сценіч. механізми («махіни і літання», показ *геєни* вогнян., загибелі корабля серед мор. хвиль, перебування Йони у китовім череві), тіньова проєкція (показ «чрез умбри»). Вистави супроводжували музикою, хор. співами, танцями, пантомімами. Певна частина вистав мала літ.-декламац. характер. Костюм і окр. атрибути були вирішал. ознакою дійової особи, прикметою її соц. стану (Цар, Гетьман, Чернець та ін.), вказівкою на функціон. роль «постаті від театру» (Пролог, Антипролог, Епілог), на алегор. сутність персонажів з Біблії, Євангелія чи антич. міфології (Христос, Люципер, *Венера*, *Муза*, *Вулкан*, Фортуна та ін.) або персонажів-абстракцій (Натура людська, Гнів божий, Милість божа, Україна, Земля, Небо, Доброчесність, Глупство, Вік златий, Вік залізний, Серце Богородиці

Бароко. П. П. Рубенс, «Чотири частини світу», 1615. Музей історії мистецтв, м. Відень, Австрія

Цитата з електронного порталу Київської Русі

та ін.). Для характеристики міфол. та алегор. дійових осіб існувала детально розроблена у спец. трактатах *емблематика*. Були трактати, які регламентували творчість хорега (режисера) та подавали правила актор. гри. Найменш регламентованими, а тому найближч. до правди життя, були інтермедії. З часом вони звільнилися від канонічн. основи шкіл. театру і, поєднані з нар. драмою, стали основою репертуару мандрів. дяків, ярмарк. театрів. Традиції інтермедії мали продовження в укр. реаліст. комедії 19 ст. Зокрема, від інтермедій походять такі комедійні персонажі, як-от бурлака Микола («Наталка Полтавка»), Стецько («Сватання на Гончарівці»), Шельменко («Шельменко-денщик»). Побут і звичаї мандрів. дяків відображено в п'єсі І. *Карпенка-Карого* «Чумаки», дотеп. описі ярмарк. вистави в романі О. *Ільченка* «Козацькому роду нема переводу». Широку картину життя дух. школи, постановки шкіл. вистави подано в іст. комедії Л. *Старицької-Черняхівської* «Милість божа». Традиції «низового бароко» — інтермедій та вертепу — вплинули на розвиток профес. театру в Україні кін. 18 ст. та упродовж 19–20 ст. Український театр набув чітких форм з опертям на традиції нар. та реліг. характеру. Досягнення майстрів Б. мали помітн. вплив на подальший худ. процес, сприяли формуванню нац. шкіл мист-ва у 18–19 ст., збагатили мист-во класицизму, *романтизму* й реалізму. Засоби виразності Б., покликані посилити вплив худ. творів на людину, активно використовують сучас. митці.

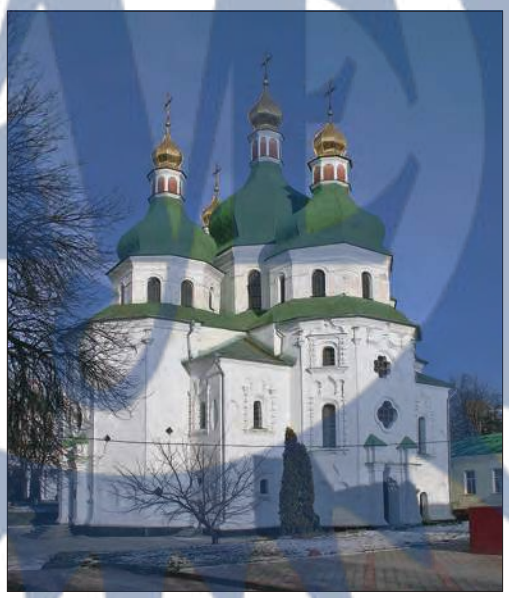
Ю. М. Бобошко

ЛІТЕРАТУРА. Для літ. Б. характерні поєднання реліг. і світ. мотивів, образів, тяжіння до контрастів, склад. метафоричність, алегоризм і емблематичність, прагнення вразити читача пишним, барвистим стилем, ритор. оздобленням твору. У різн. культурах літ. Б. склалося неодночасно. Серед країн правосл.-слов'ян. культ. спільності Б. почало формуватися й набуло знач. розвитку в Україні та Білорусі, що безпосередньо стикалися із західноєвроп. барок. культурами. Мало також власні, нац., джерела: давньорус. та фольклорні, що виявлялися на окр. рівнях напряму — «високому», «середньому» та низовому. Б. в історії укр. л-ри трактували по-різному. Уперше Б. як естет. систему схарактеризував Д. *Чижевський* у монографії «Український літературний барок» (1942–1944). У 1968 на VI З'їзді славістів у м. Празі вчені порушили питання слов'ян., зокрема укр., Б. Його розквіт в укр. л-рі припадає на кін. 16 — 17 ст. і простежується в різн. жанрах, напр., у поезії *Лазаря Барановича*, І. *Величковського*, Г. *Сковороди* та ін. Взірцем барок. віршів є зб. «курйозної» поезії «Млеко от овци, пастирю належное» І. Величковського. Виразні барок. риси мала шкіл. драматургія. Серед проз. творів Б. найбільше проявляється в *прозі ораторській*: зб. проповідей «Меч духовний», «Труби словес проповідних» Лазаря Барановича; «Ключ розуміння» Йоанникія Галятовського; «Огородок Марії Богородиці», «Вінець Христов» *Антонія (Радивиловського)* та козац. *літописах* Самовидця, Г. *Граб'янки*, С. *Величка*.

Див. також.: *Бароко козацьке*; *Бароко мазепинське*; *Бароко українське*.

Літ.: Ambros W. A. Geschichte der Musik : in 5 bd. Leipzig, 1878. Bd. 4; Schütz H. Sämmtliche Werke : in 18 bd. Leipzig, 1889. Bd. 8; Дмитрова Л. Підручна книга з історії всесвітнього театру. Київ, 1929; Bukofzer M. Music in the Baroque Era from Monteverdi to Bach. New York, 1947; Wölfflin H. Renaissance and Baroque. London, 1964; В'юник А. О. Гравюра XVI — першої половини XVII ст. // Історія українського мистецтва : у 6 т. Київ, 1967. Т. 2; Український драматичний театр: нариси історії : в 2 т. / За ред. М. Рильського. Київ, 1967. Т. 1; Harnoncourt N. Der musikalische Dialog Gedanken zu Monteverdi, Bach u. Mozart. Salzburg, 1984; Софронова Л. О. Київський шкільний театр і проблеми українського бароко // Українське літературне барокко. Київ, 1987; Логвин Г. Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст. Київ, 1990; Українське бароко та європейський контекст. Архітектура. Образотворче мистецтво. Театр і музика / Відп. ред. О. К. Федорук. Київ, 1991; Мистецтво України : в 5 т. Київ, 1995. Т. 1; Le Théâtre. Paris, 1997; Boucher B. Italian Baroque Sculpture. London, 1998; Palisca Cl. V. Baroque // The New Grove Dictionary of Music and Musicians : in 29 vol. 2nd ed. London, 2001. Vol. 2; Харнонкурт Н. Музика як мова звуків. Шлях до нового розуміння музики / Пер. з нім. Г. Курков. Суми, 2002; Norwich J. J. Great Architecture of the World. New York, 2003; Українське бароко : в 2 т. Харків, 2004; Вечерський В. Курс історії архітектури. Київ, 2006; Хоменко Г. І. Романний код mors voluntaria й театр «люціферічного дійства» Леся Курбаса // Від бароко до постмодерну. 2007. Т. 5; Тарнопольська І. О. Єзуїтська драма і театр Києво-Печерської лаври: культурно-інтелектуальна історія Наддніпрянської України XVI–XVII ст. як частина загальноєвропейської барочної культури // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті. 2008. Вип. 6; Барановенкова Н. А. Традиції староукраїнського барокового театру в ранніх прозових творах Миколи Гоголя // Літ. та культ. Полісся. 2009. Вип. 53; Вечерський В. Особливості стилю бароко в архітектурі України XVII–XVIII століть // Укр. мистецтвознав.: матеріали, дослідж., рецензії. 2009. Вип. 9; Lachi Ch. Le baroque et le classicism. Paris, 2009; Вечерський В. Мистецтво середини XVII — середини XVIII століття: Архітектура // Історія українського мистецтва : у 5 т. Київ, 2011. Т. 3; Жаркова В. Б. Мадригали Клаудіо Монтеверді в контексті музичної культури його часу // Мистецтвознавчі записки. 2011. Вип. 20; Шип С. В. Методологическое значение доктрины о музыкальной риторике в немецком и украинском музыкознании // Київське музикознавство. 2011. Вип. 37; Бароко: Театр // Енциклопедія «Наукове товариство імені Шевченка» : в 4 т. Львів; Київ; Тернопіль, 2012. Т. 1; Степовик Д. В. Українська гравюра бароко: Майстер Ілля, Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський. Київ, 2013; Татьяніна Ю. Барокові панегірики Атанасію Шептицькому в контексті релігійної культури першої половини XVIII століття: автори і контексти створення // Укр.: культ. спадщина, нац. свідомість, державність. 2013. Вип. 23; Шабалтина С. М. Клавесин сквозь века. Заметки исполнителя. Киев, 2013; Michel Chr. Quelques réflexions sur l'estampe au XVIIe siècle // Nouvelles de l'Estampe. 2015. № 252; Семенюк Л. Стильові течії українського літературного бароко: до постановки наукової проблеми // Наук. вісник Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Філол. науки. Літературознав. 2016. № 8; Єрошкіна О. О. Епоха бароко. Харків, 2017; Performativity and Performance in Baroque Rome / Ed. by P. Gillgren, M. Snickare. London, 2017; Burkholder J., Palisca Cl., Grout D. Norton Anthology of Western Music : in 3 vol. New York, 2019; The Oxford Handbook of the Baroque / Ed. by J. D. Lyons. Oxford, 2019; Рарицький О. Історія української літератури XI–XVIII ст. (Середньовіччя. Ренесанс. Бароко). Кам'янець-Подільський, 2020; Астаф'єв О., Радишевський Р. Польська та українська літератури доби Ренесансу і бароко. Київ, 2021; Годж С. Коротка історія мистецтва / Пер. з англ. П. Мигаля. Львів, 2022; Trusted M. Baroque sculpture in Germany and Central Europe 1600–1770. London, 2022; Cornea B. The Matter of Violence in Baroque Painting. Amsterdam, 2023.

Баро́ко коза́цьке — стилістика, поширена у другій половині 17–18 ст. на теренах *Гетьманщини*, *Слобожанщини*, *Війська Запорозького* Низового. Часто вживають як синонім *бароко українського* у вужчому значенні: тільки щодо архіт. фундацій *козацтва* та представників старшини. *Хмельниччина* зумовила радикал. зміни в *архітектурі* України після 1648: на теренах Наддніпрянщини й Лівобережжя сформувалася оригін. нац. стилістика, названа укр. бароко. Б. к. вказує на соц. зумовленість. Козацтво внаслідок перемож. революції перетворилося на могутню сусп. силу, яка виборола *незалежність*, здобула політ. гегемонію, стала державотворч. ферментом, гол. захисником укр. *православ'я*, спричинилася до безпрецедент. розквіту культури й мист-ва, включно з архітектурою. На відміну від катол. еліти, козац. *гетьмани*, *кошові отамани*, *полковники* й *сотники* не будували собі пиш. гробниць, бо пам'ятниками мали лишитися фундовані ними *церкви*, у яких вірні щодня молитимуться «за зиждителя храму сього» (дерев'яні церкви, фундовані кошовим отаманом *Запорозької Січі* П. *Калнишевським*: Миколаївська у м. Лохвиці, тепер Полтав. обл.; *Покровська церква в Ромнах*, обидві — не збережено; *Троїцька церква в Пустовійтівці*). Оскільки козацтво стало носієм нового худ. смаку, новатор. стилістика виявилася тісно пов'язаною з козацтвом як замовником архітектури, передусім сакральної, базованої на нац. простор. *архетипах*. У архіт. образах церков 2-ї пол. 17–18 ст. Наддніпрянщини, Лівобережжя та Слобожанщини втілюються почуття тріумфу, радості, свободи, що підтверджують тогочасні іноз. спостерігачі (П. *Алеппський*). Цього досягали такими засобами: збільшення майже вдвічі, пор. з 16 ст., пересіч. висоти церков; переважання висот. центрич. композицій зі строгою ієрархічністю побудови; зростання значення вишуканої лінії силуету; застосування нових, складніших конструкцій. Відтоді в Україні «висока церква» означало «гарна церква». Як у жоден ін. період розвитку укр. архітектури, в елітарне й мас. мураване монумент. зодчество було перенесено *естетику* нар. дерев'яного монумент. буд-ва. При цьому муров. споруди (попри залежність їхнього формоутворення від дерев'яних прототипів) позбавлені рис вторинності й запозиченості. Прикладом є фундов. Ніжин. полковником І. Золотаренком (дата народження невідома — 1655) *Миколаївський собор у Ніжині* — перша пам'ятка нового стилю, у якій виразно відбилися зазначені особливості. Упродовж 2-ї пол. 17 — 18 ст. у цій стилістиці будували церкви як дерев'яні (*Введенська церква у Бериславі*; фундов. сотником І. *Гонтою* церква Параскеви П'ятниці в с. Розсішках, тепер Уман. р-ну Черкас. обл., не збережено), так і мурован[фундов. Глухів. сотником В. Ялоцьким (дата народження невідома — 1712) *Миколаївська церква у Глухові*, фундов. Сум. полковником Г. Кондратьєвим (дата народження невідома — 1701) *Воскресенська церква в Сумах*], дзвіниці, циві. і госп. будівлі — *кам'яниці*, що здебільшого розвивали композицію нар. житла — «хати на дві половини» [*Будівля полкової канцелярії в Козельці*, кам'яниця полковника Г. Ґалаґана (дата народження невідома — 1748) у м. Прилуках, тепер Чернігів. обл.]. Вершиною розвитку Б. к. є фундов. козац. старшиною *Троїцький собор у Новомосковську*. Ця стилістика розвивалася до поч. 19 ст., коли 1801 с.-петерб. *Святійший урядувальний синод* заборонив будувати в Україні церкви в «малоросійському» стилі. У розвитку Б. к. провід. функціон. типом були сакрал. будівлі як такі, що уособлювали найважливіші сусп. функції. У православ. церк. буд-ві від сер. 17 ст. виділили 2 осн. групи. Перша — відроджені композиції домонгол. муров. храмів із певн. впливами зх. бароко. Ці храми відомі тільки в муров. буд-ві й не мають прототипів у дерев'яній церк. архітектурі. Вони тринавові, з *трансептом*, шестистовпні, хрестовокупольні, одно- триапсидні, одно- і багатоверхі (фундов. гетьманом І. *Скоропадським* собор Різдва Богородиці *Гамаліївського монастиря*). Друга — багатодільні *верхові церкви* із *заломами* і висот. розкриттям внутр. простору. Вони пов'язані з розвитком архіт. композицій, традиц. для укр. дерев'яного монум. буд-ва ще з *середньовіччя*. Вони стали найпоширенішими як у муров., так і дерев'яному буд-ві; їх поділяють на 2 підтипи: а) тридільні (з одним або трьома верхами); б) хрещатий центрич. із різн. кількістю зрубів (5–7–9) та верхів

(від 1 до 9). Зрідка споруджували храми-ротонди (*Олександрівська церква у Запоріжжі*, не збережено), *триконхи* й *тетраконхи* [фундов. отаманом Ген. військ. артилерії Г. Кологривим (1-ша чверть 18 ст. — після 1781) Спасо-Преображен. церква в м. Глухові, тепер Сум. обл.]. Збережені архіт. пам'ятки Б. к. демонструють його відмінність від європ. стилю *бароко*. У Б. к. домінують гуманіст. тенденції: співмірність споруди з людиною, розрахунок на оптим. візуал. її сприйняття, ясність структури, чіткий геометризм архіт. форм, відсутність барок. ілюзіонізму та гігантоманії. Навіть трактування *ордера архітектурного* є образно-символіч., тобто в дусі *ренесансу*. *Декор* не маскує, а підкреслює структуру архіт. форми. Геометризм об'єм. побудов виявляє тенденцію до ідеал. центрич. форм (таких форм набувають храми хрещатої структури, особливо тетраконхи в сер. 18 ст.). На теренах Гетьманщини, Слобожанщини, Війська Запороз. Низового відсутній складник архітектури бароко Правобережжя та Зх. України — сакрал. та

Бароко козацьке. Миколаївська церква в м. Лохвиці (тепер Полтавська обл.). Рис. П. Мартиновича, 1888, Харківський художній музей

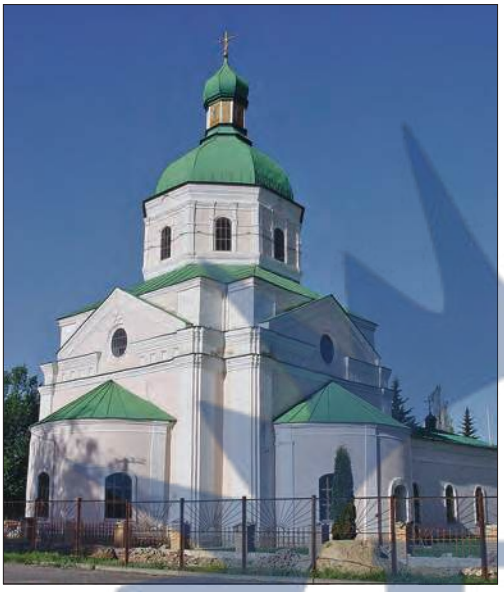

Бароко козацьке. Будівля полкової канцелярії в м. Козельці

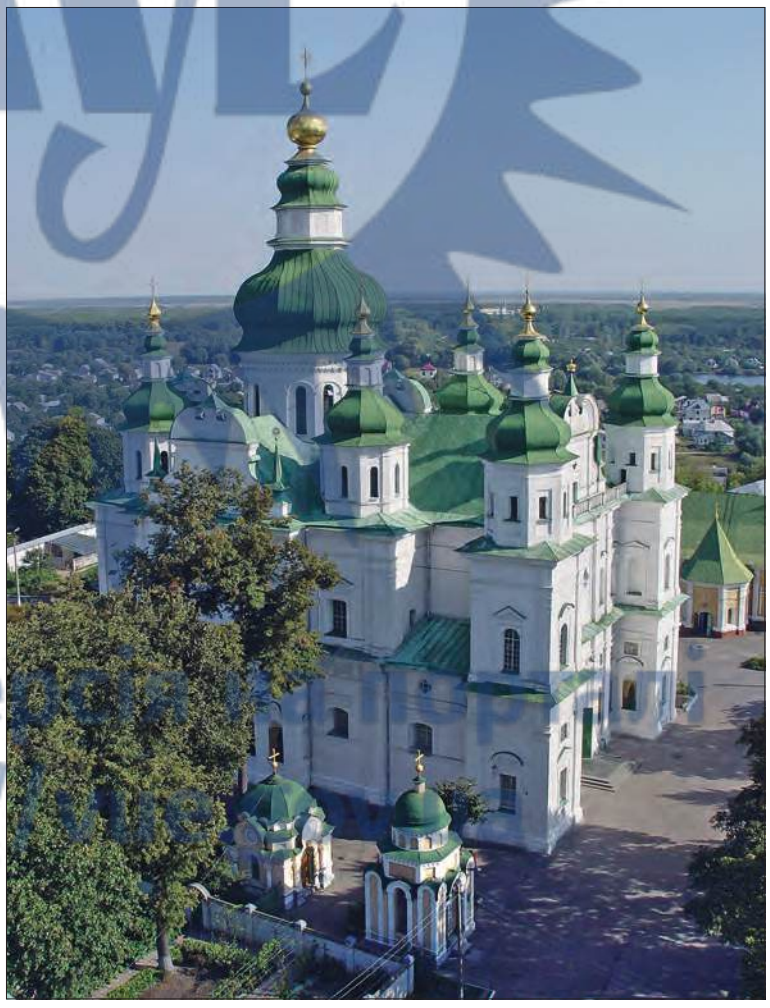
Бароко козацьке. Миколаївський собор у м. Ніжині

Бароко козацьке. Кам'яниця Г. Галаґана в м. Прилуках

Бароко козацьке. Спасо-Преображенська церква в м. Глухові

Бароко мазепинське. Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря в м. Чернігові

світ. споруди, пов'язані з катол. та уніат. культ. колами, зорієнтов. на рим. та центр.-європ. бароко. Натомість у 1680–1800-х у характері архіт. пластики, деталей і декору Б. к. відчувався вплив моск. архітектури. За таких умов Б. к. демонструє в муров. спорудах ренесансно-барок. синтез на основі автохтон. традицій з поєднанням давніх місц. архіт. композицій споруд з ордер. формами ренесанс. характеру, зх. барок. декором та окр. декор. елементами з архітектури Моск. царства.

Літ.: Вечерський В. В. Архітектура 2-ї половини XVII — 70-х років XVIII ст. // Історія української архітектури. Київ, 2003; Тарас Я. М. Українська сакральна дерев'яна архітектура. Львів, 2006; Вечерський В. В. Козацькі церкви // Народне мист. 2010. № 2; Вечерський В. В. Мистецтво середини XVII — середини XVIII століття: Архітектура // Історія українського мистецтва : у 5 т. Київ, 2011. Т. 3: Мистецтво другої половини XVI–XVIII століття; Таранушенко С. А. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. 2-ге вид. Харків, 2017.

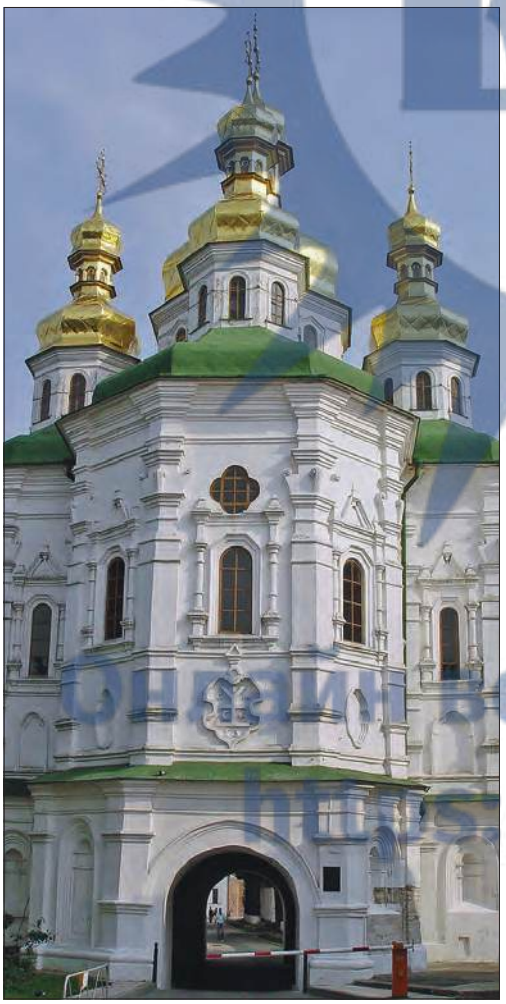
В. В. Вечерський

Баро́ко мазе́пинське — стильовий етап архітектури *бароко українського*, синхронний правлінню гетьмана І. *Мазепи* (1687–1709) і безпосередньо пов'язаний з його організаційно-фінансовою підтримкою. Унаслідок *Хмельниччини* в 2-й пол. 17 ст. на Наддніпрянщині й Лівобережжі (див. *Гетьманщина*) сформувалася нац. архіт. стилістика, оригін. й відмінна за осн. рисами від заг.-європ. *бароко*. Вона поєднувала композиції споруд, традиц. для *архітектури народної* та елітар. зодчества домонгольської доби, з декор.-пласт. *оздобленням*, запозиченим з європ. стилів *ренесансу* й бароко й переопрацьов. у краї. За цією стилістикою закріпилося визначення укр. бароко. Розквіт і перехід від ренесанс. до переважно барок. форм припав на час правління гетьмана І. Мазепи, що дало підстави мистецтвознавцю Ф. *Ернсту* 1919 вперше означити цей етап стильов. розвитку укр. архітектури як «Б. м.». Гетьманування І. Мазепи було часом наймасштаб. архіт.-буд. діяльності. Цьому сприяло завершення трив. періоду *Руїни*, накопичення знач. капіталів і поява добре навчених архітекторів [М. Ю. Єфимов (Єфимович, 1799–1851), І. *Зарудний*, Й.-Б. *Зауер*, Й. *Старцев*, Д. Аксамитов (дати народження і смерті невідомі)]. У архіт. процесі активною була позиція не тільки гетьмана, а й держ. проводу Гетьманщини — від ген. старшини [В. Дунін-Борковський (1640–1702)] до полковників [М. Миклашевський (1640–1706), Я. Лизогуб (1620–1698)] і сотників [В. Ялоцький (дата народження невідома — 1712)]. У розвитку стилістики Б. м. гол. роль відіграла буд. діяльність самого гетьмана. За 21 р. урядування він став фундатором 12 збудов. та 20 реконструйов. *храмів*, з урахуванням тих, які не збереглися, — усього 43 споруд. Серед них — *Микільський* (*Військовий*) *собор у Києві* і *Богоявленський собор у Києві*, Троїц. собор *Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігові*, собор *Вознесенського монастиря у Переяславі*, Троїц. собор у м. Батурині (тепер Чернігів. обл., не збережено), а також дерев'яні храми — Воскресен. і Покров. у м. Батурині, парафіял. церква в с. Прачі (тепер Ніжин. р-ну Чернігів. обл.), Богородиц. церква у Новобогородиц. фортеці (тепер у складі м. Дніпра), монастир. храм Воскресіння Христового в м. Любечі (тепер с-ще Чернігів. р-ну Чернігів. обл.), храм Іоанна Предтечі з трапезною в Успен. Кам'ян. монастирі (тепер побл. с. Забрама Брянської обл., Росія), дерев'яні споруди До-

мниц. монастиря Різдва Богородиці (тепер у с. Домниці Корюків. р-ну Чернігів. обл.) та ін. Жодна з дерев'яних церков Мазепиної фундації не збереглася. Він фінансував розбудову *Софійського монастиря у Києві*, *Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві*, реконструкцію *Успенського собору Києво-Печерської лаври* та спорудження Всіхсвят. надбрам. церкви. Останньою фундацією стала *Покровська церква в Дігтярівці*, освяч. 1710 після смерті гетьмана. Найвизначніші храми Мазепиної фундації зображені на *мідьориті* І. Мигури 1706: Богоявлен. собор Брат. монастиря на Подолі у Києві, Микіл. (Військ.) собор у Києві, Успен. собор Києво-Печер. лаври, Хрестовоздвижен. собор Хрестовоздвижен. монастиря у Полтаві, Всіхсвят. надбрамна церква Києво-Печер. лаври та Троїц. собор Троїц.-Іллін. монастиря в м. Чернігові. У царині архітектури І. Мазепа продовжував справу гетьмана І. *Самойловича*, завершував розпочаті ним буд. проєкти (Спасо-Преображен. собор *Мгарського Спасо-Преображенського монастиря*), реалізовував держ. програму створення представниц. архіт. середовища, співмірного сусп. потребам і можливостям. Розквіт архітектури Б. м. засвідчує як знач. розвиток економіки в Гетьманщині, так і заг.-нац. пріоритетність архітектури. В архіт. творах Б. м. відображено комплекс спадкоємності щодо *Давньої Русі*, зокрема в містобуд. заходах (фундація патронал. монастирів і гетьман. резиденцій), типології споруд (відродження типу тринавових хрестовокупол. соборів у містах Києві, Чернігові, Полтаві). Водночас в елітар. архітектуру увійшли традиц. для нар. архітектури тридільні одно- та триверхі й хрещаті одно- та п'ятиверхі церкви (Георгіїв. собор *Видубицького монастиря у Києві*). В освіт. фундаціях (*Старий академічний корпус Києво-Могилянської академії*, *Колегіуму будівля в Чернігові*) орієнтувалися на місц. правосл. традицію, а не на катол. взірці, присутні на теренах Зх. України. До найвизначніших архіт. творів цього етапу належать міські та монастир. собори, парафіял. храми, дзвіниці, навч. та житл. будівлі. Архітектурна стилістика є ренесансно-барок. синтезом на базі автохтон. традицій, з поступ. проникненням ордер. форм (див. *Ордер архітектурний*) бароко класич. напряму. Відомі майстри доби (Й. Старцев, Д. Аксамитов, Й.-Б. Зауер, М. Єфимов) творили свої споруди винятково монументальними. Можливо, уперше в Україні продемонстрували вел. силу естет. впливу лапідар. білої площини стіни, облямов. *напівколонами* або *пілястрами* й увінчаної *карнизом* [Микільський (Військовий) собор у Києві]. Водночас були й насиченіші пластикою архіт. композиції (фасади Троїц. монастир. собору Троїц.-Іллін. монастиря в Чернігові), у яких декор не містить орнамент. чи скульптур. мотивів і є вільн. композицією ордерних архіт. форм.

Бароко мазепинське. Західний фасад Успенського собору Києво-Печерської лаври в 1702 за мідеритом Л. Тарасевича з «Києво-Печерського патерика»

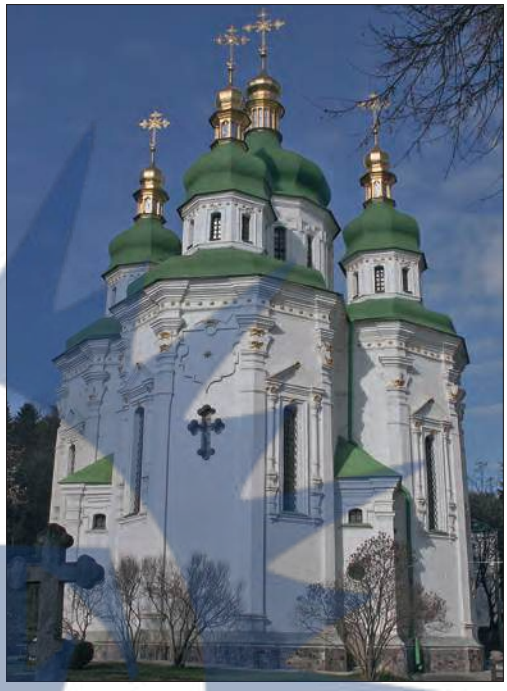
Бароко мазепинське. Північний фасад Всіхсвятської церкви Києво-Печерської лаври з гербом гетьмана І. Мазепи

Літ.: Ернст Ф. Українське мистецтво XVII–XVIII віків. Київ, 1919; Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Праці укр. наук. ін-ту (Варшава). 1938. Т. 46; Вечерський В. Архітектура 2-ї половини XVII — 70-х років XVIII ст. // Асєєв Ю., Вечерський В., Годованюк О. та ін. Історія української архітектури. Київ, 2003; Вечерський В. Архітектурні фундації гетьмана Івана Мазепи // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. Київ, 2003; Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. Київ, 2005; Вечерський В. Особливості стилю бароко в архітектурі України XVII–XVIII століть // Укр. мист.: матеріали, дослідж., рецензії. 2009. Вип. 9; Вечерський В. Мистецтво середини XVII — середини XVIII століття: Архітектура // Історія українського мистецтва : у 5 т. Київ, 2011. Т. 3; Вечерський В. Підсумки вивчення архітектури України доби Гетьманщини // Співрщина в історії України : в 12 вип. Київ; Глухів, 2015. Вип. 8.

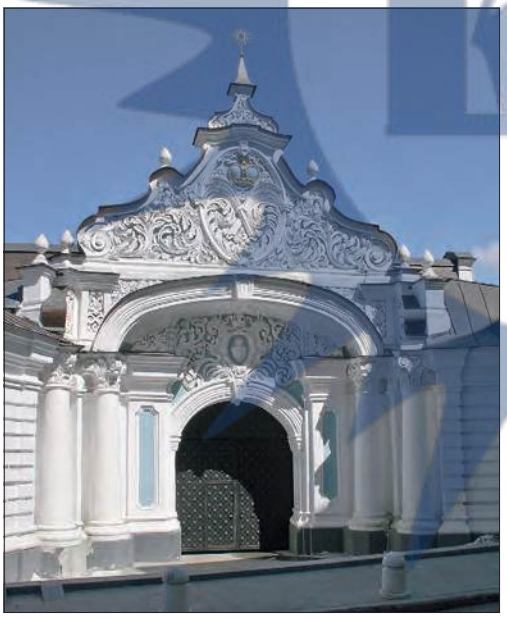
В. В. Вечерський

Баро́ко украї́нське — стиль та доба в *архітектурі* України другої половини 17–18 ст. Після *Хмельниччини* та створення Укр. д-ви (див. *Гетьманщина*) у 2-й пол. 17 ст. на Наддніпрянщині й Лівобережжі, а згодом і на *Слобожанщині* сформувалася неповтор. нац. архіт. стилістика, синхронна стилю *бароко*, але відмінна за характером. Г. *Павлуцький* на поч. 20 ст. першим запропонував її визначення як Б. у., у чому гол. роль відіграло хронол. зіставлення розвитку архітектури в Україні та Центр. Європі. Згодом Г. Павлуцький визнав, що початкова залежність від впливу форм зх. бароко спричинилася в Україні до розвитку автохтон. типів споруд і влас. оригін. композиції. Частина фахівців заперечили концепцію «Б. у.», побачивши в ній спробу накинути українцям уявлення про вторинність і несамостійність їхньої нац. архітектури 17–18 ст. Дискусію не завершено дотепер. Одні

(М. *Макаренко*, В. *Модзалевський*, П. *Савицький*) вважали цей стиль в архітектурі укр. відродженням; другі (Г. Павлуцький, І. *Грабар*, Д. *Антонович*, В. *Січинський*, Г. *Логвин*) — Б. у.; треті (Я. М. Тарас; нар. 1944) — *бароко козацьким*; ін. [М. А. Шумицький (1889–1981), М. *Цапенко*] — укр. нац. стилем; зрештою (В. *Вечерський*) — ренесансно-барок. синтезом в умовах хронол. ретардації (запізнення). Найпоширенішим є визначення Б. у. Стиль сформувався в 1650-х на базі освоєння архіт. спадщини *Давньої Русі*, збагаченої надбаннями лит.-польської доби та європ. Ренесансу. Найзначнішими архіт. досягненнями були опрацювання різном. муров. склепінч. конструкцій та дерев. конструкцій *залому* у *верхових церквах*, а також засвоєння класич. *ордерів архітектурних*. На 1-й етап 1650–1680-х припадає формування стилістики. Характерно переважання автохтон. архіт. композицій, архаїзм форм і строга тектонічність (див. *Тектоніка*) архіт. пластики з мін. застосуванням *декору* (Троїцький собор *Густинського монастиря*). Для 2-го етапу 1680–1710-х характерне поступове проникнення рис бароко класич. напряму у творах архітекторів Й.-Б. *Зауера*, Й. *Старцева*. Це етап найповнішого розвитку стилю, за яким закріпилося найменування «*бароко мазепинське*» (Георгіїв. собор *Видубицького монастиря в Києві*). Третій етап 1720–1750-х знаменує перехід від строгих форм до декоративності, розвиток стилю в напрямі більшої мальовничості та вибагливості, домінування барок. пластики, до чого спричинилася творчість арх. Й.-Г. *Шеделя*, І. Ф. Мічуріна (1700–1763; Росія) та ін. (*Брама Заборовського в Києві*, перебудова *Старого академічного корпусу Києво-Могилянської академії*). На ост. етапі, від сер. і до кін. 18 ст., завдяки працям Б. *Меретина*, І. *Григоровича-Барського* та ін. архітекторів нівельовано явище хронол. ретардації стилістики укр. монумент. архітектури щодо центральноєвроп., і вона набула виразних стиліст. рис пізн. бароко (*рококо*). На цьому етапі бароко стало панівною архіт. стилістикою на всій тер. України. На Зх.

Бароко українське. Георгіївський собор Видубицького монастиря в м. Києві

Бароко українське. Брама Заборовського в м. Києві

яскравіше виявлені загальноєвроп. аспекти стилю, на Сх. — автохтон. риси (Миколаїв. церква в с. Городищі, тепер Корюків. р-ну Чернігів. обл.). Б. у. заборонив с.-петерб. *Святійший урядувальний синод* 1801. В архітектурі панували дві тенденції. Перша — перенесення до монумент. муров. архітектури композицій із традиц. давньої монумент. дерев. архітектури. Це багатодільні (переважно тридільні та хрещаті) структури верхових церков із заломами, з висот. розкриттям внутр. простору. Друга — відродження композицій монумент. муров. архітектури Давньої Русі (тринавові хрестовокупол. одно- й триапсидні, однобан. й багатобанні церкви). Для архіт.-пластич. вирішень будівель і споруд Б. у. характерні переважання об'єм. композицій над фронтально-площин.; центричність та ієрархічність композиції; поєднання мальовничості силуетів і об'ємів з регулярністю розпланувальної побудови, що забезпечило логічність архіт. форми та ясність її візуал. сприйняття; тектоніка на основі неканонічно (декоратично й символічно) трактованого ордера архіт.; вживання однакових пластич. засобів для будівель і споруд усіх функціон. типів (сакрал., громад., житл., виробничих): кількість застосованої пластики залежала тільки від ступеня репрезентативності будівлі чи споруди (Корпуси друкарні та Ковнірівський *Києво-Печерської лаври*). Більшість архіт. витворів Б. у. мали симетр. композицію, хоча іноді в окр. частинах траплялася дисиметрія за дотримання візуал. урівноваженості об'ємів. Головні та підпорядковані композиційні вісі було чітко витримано й підкреслено — як у плані, так і в об'ємно-простор. композиції. За формування архіт. образу споруди вагомого значення надано силуету, виразність якого досягалася застосуванням елементів *вінчання — фронтонів*, висок. *дахів* і *бань*. Композиційно важл. місця акцентовано фронтонами з трикут. завершенням і *волютами*, які давали пластич. перехід від однієї геом. форми до ін. Невід'ємним *атрибутом*

Електронна версія на сайті http://vue.gov.ua

церк. архітектури Б. у. стала т. з. грушоподіб. форма бань із *ковнірами* й перехватами в нижній третині. У цьому простежено вплив зх. бароко. За всієї різноманітності форм бань в Україні завжди витримували правило: баня в найширшій частині не могла бути ширшою за *підбанник*. У Б. у. кожне приміщення церкви завдяки залому увінчувалося висок. ступінчастою *вежею*, внутр. простір якої має вертик. спрямування — до небес (церква Св. Параскеви П'ятниці з колиш. с. Зарубинців, тепер Канів. р-ну Черкас. обл.; тепер в експозиції *Національного музею народної архітектури та побуту в Києві*). У Б. у. принцип висот. розкриття внутр. простору церкви основоположний. Наслідком неухил. застосування була цілковита відповідність внутр. простору та зовн. архіт. форми. Тому храми зазвичай не мали гол. і другоряд. фасадів, а зроблені так, як скульптор творить статую, з розрахунком, що її оглядатимуть зусібіч (Миколаїв. церква в с. Синяві, тепер Білоцерк. р-ну Київ. обл.). В архітектурі Б. у. застосовували оптич. ілюзії, завдяки яким архіт. форма візуально сприймалася не такою, якою була насправді. Найпоширеніша з них пов'яз. із церк. верхом, що має заломи: завдяки нахилу всіх граней осн. зрубу стін та граней призмат. частин верхів досередини, ці верхи та храми загалом виглядали на 20 % вищими, ніж були насправді. Уперше цю ілюзію проаналізував і математично довів В. *Щербаківський*, який відзначив також поширене серед українців уявлення про те, що церква обов'язково має бути високою. Тому чільною в системі оптич. ілюзій була ілюзія збільшення висоти. В інтер'єрі дерев. храму при погляді вгору, у простір церк. верху, хоча б із двома заломами, перед глядачем відкривалася т. з. телескопічна перспектива, яка за допомогою ефектів освітлення й ритму ригелів-затяжок створювала ілюзію надзвич. висоти (Троїцька церква в с. Новому Білоусі, тепер Чернігів. р-ну Чернігів. обл.). Аналогічні ілюзії наявні в тих муров. храмах, які мали багатозаломні верхи (*Катерининська церква в Чернігові*), що є динамічно-барок., а не гармонійно-ренесанс. рисою. Тому барок. характер цієї стилістики, що виявився на пізн. етапах її розвитку, полягав не в запозиченні зі Зх. готових композицій чи ордер. декору, а в динамічності висот. композицій, базованих на автохтон. засадах. У церк. інтер'єрах основою архіт.-пластич. вирішення було функціонально й мистецьки необхідне об'єднання висотно розкритих щедро освітлених просторів кож. ділянки за допомогою високих *арок*-вирізів (у дерев. спорудах) та підпруж. арок (у мурованих). У дерев. церквах арки-вирізи мали вигадливі обриси й нерідко сягали верх. позначки центр. зрубу. У високих церквах арки-вирізи вишуканих контурів розміщували в 3 яруси, що створювало враження взаємопроникнення просторів. Якщо арки-вирізи були досить широкими, центр. зруб як конструкція зникав, а його верх візуально ніби ширяв у повітрі, опертий на кути біч. рамен (як у *Вознесенській церкві в Березні*). Улаштування вел., різном. за формою вікон у кілька ярусів для освітлення церк. інтер'єрів, мало пріоритет. значення. Важливою була роль світл. верху — одного чи кількох, бо саме верхи відкривали церк. інтер'єри для потоків горнього світла, які надавали внутр. простору урочист. характеру. Цю світлоносну роль верху чи купола за контрастом підкреслювали затемнені бічні частини церкви — *притвори*, *бабинці*, біч. *вівтарі*, *каплиці* тощо. Створенню в храмі почуття піднесеності сприяли й гол. мист. *домінанти* кожн. церк. інтер'єра — різнобарвні різьблені та позолочені *іконостаси*. У монумент. муров. спорудах застосовували ордер архіт., який у 17–18 ст. був універс. міжнар. мовою архітектури. Він приваблював укр. архітекторів декор. й образно-символ. можливостями. В Україні видозмінений ордер використовували для акцентування об'єм. блоків, *ризалітів*, *ярусів*: *пілястрами*, *лопатками*, тричвертними й *напівколонками*, нерідко спареними, потроєними, зібраними в пучки, підкреслювали кути об'ємів і місця прилягання внутр. стін до фасадних. У декорі ордер відігравав організац. роль: вікна з арковими й лучковими перемичками часто мали облямування у вигляді ордер. композицій *наличників* із *сандриками* найвигадливіших форм. На поч. етапі розвитку Б. у. у фасад. декорі використовували можливості комбінаторики на базі цеглян. профілів, що дозволяло максимально розкрити творчі потенції та винахідливість кож. майстра-муляра. Найвиразнішим прикладом є Катеринин. церква в м. Чернігові, де за принципової єдності композиц. побудови всіх фасадів, конкр. пластич. вирішення кож. *порталу*, наличника, сандрика є неповторним (присутнено індивід. Майстерність кожного муляра). Із 1730-х для декорування фасадів широко застосовували орнамент. штукатурне ліплення росл. характеру (*Колегіуму будівля в Переяславі*).

Бароко українське. Корпус друкарні Києво-Печерської лаври

Бароко українське. Миколаївська церква в с. Синяві, Білоцерківський р-н Київської обл.

Літ.: Вечерський В. В. Архітектура 2-ї половини XVII — 70-х років XVIII ст. // Історія української архітектури. Київ, 2003; Вечерський В. В. Мистецтво середини XVII — середини XVIII століття: Архітектура // Історія українського мистецтва : у 5 т. Київ, 2011. Т. 3: Мистецтво другої половини XVI–XVIII століття; Павлуцький Г. Г. Дерев'яні та мурувані храми України. Харків, 2017; Таранушенко С. А. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. 2-ге вид. Харків, 2017.

В. В. Вечерський

Баро́метр (від грец. βάρος — тягар, вантаж, тиск і μετρέω — міряти, вимірювати) — прилад для вимірювання *атмосферного тиску*. Ідею пристрою для прогнозування погоди подав *Галілео Галілей*. Здійснено задум 1643 його послідов-

Онлайн-версії порталі
http://vue.gov.ua

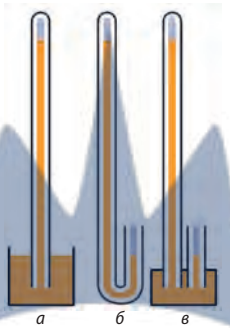
никами та учнями В. Вівіані та Е. *Торрічеллі*. Перший ртутний Б. сконструював Е. Торрічеллі. 1670 Р. *Гук* розробив шкалу Б., у якій низьк. тиск прогнозував дощ чи бурю, високий — соняч. погоду, що стало прообразом сучас. кімнат. Б. Розрізняють рідинні (діють за принципом сполуч. посудин), метал. (напр., *анероїд*), термобарометри (за залежністю точки кипіння води від атм. тиску) та газ. (за залежністю між атм. тиском і об'ємом пост. кількості газу, ізольов. рухомим стовпчиком рідини). Найточнішим стандарт. приладом є ртут. Б., який має форму двох сполуч. посудин, наповнених ртуттю; одна з посудин — скляна трубка без верх. отвору довжиною бл. 90 см, у якій між ртуттю і закр. верхнім кінцем відсутнє повітря, друга — відкрита. За одиницю вимірювання атм. тиску взято величину, пропорційну вазі ртут. стовпця, — його висота, виражена в мм рт. ст. або в мбар. Для визначення атм. тиску до показів ртут. Б. вводять такі поправки: а) інструмент. — для усунення похибок виготовлення; б) температур. — для приведення показів Б. до 0 °С (зміна т-ри змінює густину ртуті й лін. розміри приладу); в) на силу тяжіння — для приведення пришвидшення вільн. падіння до нормального ($g = 9{,}80665$ м/с^2). Поправлену висоту можна подати так:

$$H_0 = H\,(1 - 0{,}0163\,t^{\circ})\,(1 - 0{,}0026\cos 2\varphi) \times \\ \times\,(1 - 0{,}000000314\,h),$$

де t° — т-ра ртуті, φ — географ. широта місця, h — вис. над рів. м. (у м). На практиці для визначення H_0 використовують табл. поправок. Залежно від конструкції сполуч. посудин ртутні Б. поділяють на чашкові; сифонні; сифонно-чашкові. Усі ртутні Б. — абс. прилади, за їхн. показами безпосередньо вимірбють атм. тиск; металеві Б. (анероїди) — віднос. прилади.

Літ.: Артемьев В. Г., Голубев С. М. Справочное пособие для работников метрологических служб : в 2 кн. Москва, 1990; Snedden R. Great Breakthroughs in Physics: How the Study of Matter and its Motion Changed the World. London, 2020.

В. І. Бойчук

Барометр. Типи ртутних барометрів:
а) чашковий;
б) сифонний;
в) сифонно- чашковий.

Барометри́чна фо́рмула — вираз залежності *тиску* (P) або *густини газу* від висоти (h) у полі *сил тяжіння Землі*. Для ідеал. газу з молекуляр. масою μ за сталих *абсолютній температурі* газу T і пришвидшенні вільного падіння g формула має вигляд: $P = P_0 \exp\,[-\mu\, g\,(h - h_0) / R\,T]$, де P, P_0 — тиск газу відповідно на висоті h і h_0, R — газ. стала. Б. ф. випливає з *Больцмана статистики*. Для реал. газів зі змінним по висоті складом і значеннями g і T замість наведеної формули застосовують складніші вирази. Так, під час визначення різниці висот (за *нівелювання*) між двома точками на поверхні Землі користуються т. з. Б. ф. Лапласа.

Літ.: Fink J. Physical Chemistry in Depth. Heidelberg; New York, 2009.

Баро́н (франц. baron, перевісно — великий сеньйор, від давньофранк. Baro — вільна людина, воїн) — 1) Дворянський *титул* у Західній Європі; за *середньовіччя* — неспадковий *васал* короля.
2) Переносно — особа, яка відіграє велику роль або має вплив у певній сфері — економіці, політиці тощо (напр., фін. Б., наркобарон).
3) баро, циганбаро, ром-баро — традиційна назва старійшини ромів.

Баронч Тадеуш

Літ.: Marcus G. E. The Nobility and the Chiefly Tradition in the Modern Kingdom of Tonga. Wellington, 1980; McCahill M. W. Peerage Creations and the Changing Character of the British Nobility, 1750–1830 // The English Historical Review. 1981. Vol. 96. № 379; Pinches J. H. European Nobility and Heraldry : A Comparative Study of the Titles of Nobility and Their Heraldic Exterior Ornaments for Each Country, with Historical Notes. Ramsbury, 1994; Thiou E. Dictionnaire des titres et des terres titrées françaises sous l'Ancien régime: (principautés, marquisats, comtés, vicomtés, baronnies). Versailles, 2003.

Ба́ронч, Тадеу́ш (польськ. Barącz, Tadeusz; вірм. Բարոնչ, Տադէուշ; 24.03.1849, м. Львів, тепер Україна — 12.03.1905, там само) — скульптор. Походив із родини львів. *вірмен*. Освіту здобув у Шк.-академії художників та скульпторів у м. Мюнхені (Німеччина, 1869–1871; тепер *Мюнхенська академія мистецтв*) та ательє А. Рівальто (1872–1875) у м. Флоренції (Італія). На поч. 1876 повернувся до м. Львова. Брав участь у щорічних виставках львів. Т-ва шанувальників крас. мист-в (1874–1904), міжнар. виставках у містах Берліні (1891) та Чикаго (США, 1893). У червні 1905 відбулася персон. посмерт. виставка творів Б. у м. Львові. Дотримувався пластич. засобів пізн. *романтизму* (до 1875), згодом — *реалізму*, неоренесансу і *необароко*. Створив чимало портрет. погруддь: перше у львів. мист-ві погруддя Т. *Шевченка* (1873, теракота; до 1914 власність львів. т-ва «Просвіта»); портретував відомих львів'ян: Л. Сапігу (1876), О. Фредра (*Львівський історичний музей*), Ф. Смольку (обидва — 1877), О. Гауснера (1878), В. Дідушицького (1888). Виконав монум.-декор. роботи: скульптурне оздоблення будинку гімназії ім. Франца-Йосифа на вул. Баторія, № 5 (тепер вул. Князя Романа), для якої вирізьбив 6 фігур видат. діячів, встановлені пізніше на фасаді будинку (1876); 2 фігури левів біля входу до ратуші (див. *Ратуша у Львові*; 1880); статуї на фасаді Театру опери та балету (тепер *Львівський національний академічний театр опери та балету імені Соломії Крушельницької*): «Комедія» в ніші біля входу, а також 2 скульптури муз *Мельпомени* й *Талії* на *аттику* будівлі (1899). Виконав низку надгроб. пам'ятників для *Личаківського цвинтаря*, серед них — проєкт пам'ятника герою оборони м. Варшави 1831 Ю.-К. Ордону (1896; співавт. Ю. Марковський); надгробки на могилах Ю. Кровчинської (1881), Г. Шмітта (1883; не збережено), М. Левицької (1889), М. Жлобіцької (1895). Встановив пам'ятник *Яну III Собеському* в м. Львові (1898, тепер у м. Гданську, Польща) та пам'ятник А. *Міцкевичу* в м. Трускавці (тепер Львів. обл.; 1900). У *Львівській національній галереї мистецтв імені Б. Г. Возницького* зберігається бл. 50 творів Б., зокрема «Амур і Психея» (1872), «Чоловіча постійність» (1874), «Геній» (фрагмент проєкту пам'ятника А. Міцкевичу в м. Кракові, 1884), «Голова старого в капелюсі», «Тигр» (обидва — 1891), «Львівський пантеон» (1897).

Літ.: Бірюльов Ю. Баронч Тадеуш // Енциклопедія Львова : в 4 т. / За ред. А. Козицького, І. Підкови. Львів, 2007. Т. 1; Бірюльов Ю. Львівська скульптура від раннього класицизму до авангардизму (середина XVIII — середина XX ст.). Львів, 2015.

Ю. О. Бірюльов

Барорецепто́ри (від грец. βάρος — тягар, вантаж, тиск і рецептори) — див. у ст. *Рецептори*.

онлайн версія на сайті https://vue.gov.ua/

Баротерапі́я (від *грец.* βαρος — вага, тягар і *терапія*) — метод лікування стисненим *повітрям* у *барокамері*. Лікувальний вплив на орг-м зумовлений насиченням його стовідсотк. киснем, який має різну щільність (підвищ. або зниж. *атмосферний тиск*). Брак кисню в органах і *тканинах* людини (*гіпоксія*) супроводжується голов. болем, *запамороченням*, *безсонням*, зниженням *працездатності*, появою *болю* в *кістках*, *суглобах* і *хребті*. Загострюються хрон. захворювання серцево-судин. системи, *дихання органів*, *центральної нервової системи*, унаслідок чого погіршується настрій, з'являється *апатія* та відчуття пост. *втоми*. Подолати такі проблеми можливо за допомогою Б. (найчастіше застосовують гіпербаричну оксигенацію — лікування киснем підвищ. тиску). Спроби наситити орг-м киснем відомі здавна. З цією метою використовували кисн. подушки, створювали кисн. намети. У 17 ст. вдавалися до впливу на орг-м стисн. повітрям. Згодом створили гермет. приміщення, у які подавали повітря під тиском. Перші лаб. гіпербар. оксигенації з'явилися наприкін. 1950-х — на поч. 1960-х. Принцип дії Б. ґрунтується на реакції барорецепторів (див. *Рецептори*) на зміни атм. тиску. Так, його зниження зовні спричиняє приплив *крові* до *шкіри* й поверхн. тканин, поліпшення обмін. процесів. За підвищення тиску зовні відб. витіснення з крові розчинених у ній газів, зокрема, токсич. для орг-му. Гіпербарична оксигенація зумовлює збільшення вмісту кисню в усьому рідк. середовищі орг-му — *плазмі крові*, *лімфі*, *тканинній рідині*. Насичення киснем сприяє нормалізації енергет. балансу, функціон. та метаболіч. активності *клітин*, що підвищує стійкість орг-му до різн. екстрем. впливів. Лікування в барокамері сприяє покращенню роботи *опорно-рухової системи*: зростає ефективність та економність, поліпшується мікроциркуляція в кістк. апараті, *спинному мозку* й суглобах, збільшується об'єм рухів, гнучкість. Гіпербарична оксигенація тонізує орг-м, швидко знімає втому, помітно підвищує працездатність. Метод застосовують для лікування захворювань ЦНС (що супроводжуються голов. болями, болями в хребті, порушенням кровообігу *головного мозку*), полінейропатій, *втоми хронічної синдрому*. Ефективне застосування гіпербар. оксигенації за ураження опорно-рух. апарату внаслідок систем. захворювань *сполучної тканини*, ревматоїд. *артриту*. Використання Б. в лікуванні *остеохондрозу* хребта має знеболюв. дію завдяки поліпшенню кровообігу в міжхребцев. дисках, сприяє збільшенню обсягу рухів у всіх відділах хребта і нерв.-м'яз. провідності. Б. застосовують її як один із додатк. методів у комплексі лікування *виразкової хвороби* шлунку, *сколіозу*, *спондилоартрозах* та ін. *патологій* опорно-рух. апарату. В остан. роки виявлено ефективність Б. у лікуванні таких важк. захворювань, як-от *склероз розсіяний*, бічний аміотрофічний склероз, важк. форм *торсійної дистонії*, наслідків *дитячого церебрального паралічу*.

Літ.: Чуєв П. М., Владика А. С., Воробйов К. П. Гіпербарооксигенотерапія / За ред. П. М. Чуєва. Одеса, 1999; Мигович І. І., Чопей І. В. Використання гіпербаричної оксигенації в комплексному лікуванні хворих на ерозивні захворювання верхніх відділів шлунково-кишкового тракту // Наук. вісник Ужгор. ун-ту. Сер.: Медицина. 2009. Вип. 37; Ortega M., Fraile-Martinez O., García-Montero C. et al. A General Overview on the Hyperbaric Oxygen Therapy: Applications, Mechanisms and Translational Opportunities // Medicina. 2021. Vol. 57. № 9; Wolde S. D. De, Hulskes R. H., Weenink R. P. et al. The Effects of Hyperbaric Oxygenation on Oxidative Stress, Inflammation and Angiogenesis // Biomolecules. 2021. Vol. 11. № 8.

А. І. Могильник

Баротра́вма (від грец. βάρος — тягар, вантаж, тиск і *травма*) — пошкодження органів, які містять повітря або гази (*барабанна порожнина*, *придаткові пазухи носа*, *легені*, *кишківник*), спричинене різкими змінами (перепадами) *атмосферного тиску*. Найчастіше Б. зазнає *середнє вухо*, зрідка легені й кишківник. Б. вуха виникає за раптов. різк. перепаду атм. тиску з одного чи обох боків *барабанної перетинки* внаслідок пострілу біля самого вуха; *детонації* після *вибуху* (спочатку відбувається стрімке підвищення тиску, потім швидке падіння, зумовлене удар. хвилею); форсованого продування серед. вуха через *євстахієву трубу* — аж до розриву барабан. перетинки, особливо зміненої перенес. захворюваннями. За підвищення тиску зовні слух. проходу вентиляц. система серед. вуха змін не зазнає. Результат впливу залежить від сили тиску, кривої її наростання, стійкості барабан. перетинки. Б. унаслідок перепадів атм. тиску з обох сторін барабан. перетинки найчастіше зазнають льотчики, водолази, підводники. Такі пошкодження спричинені неможливістю вирівнювання тиску в барабан. порожнині з необх. швидкістю, тому слух. труба може не витримати збільшення навантажень. Після пострілу чи детонації може статися розрив барабан. перетинки, *крововилив* до барабан. порожнини, патолог. зміни *внутрішнього вуха* (крововиливи; розпорошеність, каламутність, *набрякання* клітин *кортієвого органа*). Перепади тиску спричиняють *гіперемію* барабан. перетинки, крововиливи в ній, іноді порушення цілісності. Суб'єктивні відчуття внаслідок Б. вуха будь-якого походження: у перш. момент поштовх у вусі, *біль* різн. інтенсивності, *шуми*, дзвеніння, іноді *запаморочення*. Для дослідження *слуху* після Б. визначають показники звукопровід. апарату (басову *глухоту*, кістк. провідність). Якщо пошкоджень зазнало і внутр. вухо, спостерігають погіршення кістк. провідності та слуху на високі звуки. За повторних Б. розвиваються стійкі морфол. зміни у серед. вусі, що тягнуть за собою зниження слуху й порушення барофункції. Потерпілого звільняють від роботи в умовах дії барофакторів (до одужання), на вухо кладуть стерил. пов'язку, надалі проводять симптомат. лікування. Для роботи в умовах дії барофакторів слід ретельно відбирати осіб зі здоровою барофункцією вуха, проводити тренування в *барокамерах*, застосовувати протишуми.

Літ.: Hamilton-Farrell M., Bhattacharyya A. Barotrauma // Injury. 2004. Vol. 35. № 4; Коршняк В. О. Вплив вибухової хвилі на формування неврологічної симптоматики у хворих з бойовою черепно-мозковою травмою // Міжнар. невроп. журн. 2016. № 5; Кальниш В. В., Швець А. В., Гороллюк Д. О. Клініко-функціональні особливості відновлення здоров'я у осіб з наслідками черепно-мозкової травми після перебування в зоні бойових дій за показниками стабілографічного дослідження // Укр. журн. з пробл. мед. праці. 2018. № 3 (56); Заболотний Д. І., Мітін Ю. В., Безшапочний С. Б. та ін. Оториноларингологія. 4-те стер. вид. Київ, 2020; Abdallat M., Khalil M., Al-Awwa Gh. et al.

Бароч Тадеуш. Пам'ятник Яну III Собеському, 1898

Матеріали на порталі https://vseosvita.ua

Barotrauma in COVID-19 Patients // Journal of Lung Health and Diseases. 2020. № 4 (2); Bolívar-Rodríguez M., Martínez-Nava J., Pamanes-Lozano A. et al. Barotrauma and mechanical ventilation in critically ill patients COVID-19 // Neumología y cirugía de tórax. 2021. Vol. 80. № 1.Andrew B., Boswell G., Sebreros B. et al. Pulmonary Barotrauma in a BUD/S Candidate Following Shallow Dives Using the MK 25 Rebreather // Military Medicine. 2023. Vol. 188. № 5–6.

О. Г. Шумейко

Баротро́пне я́вище (від грец. βάρος — тягар, вантаж, тиск і τροπή — поворот, зміна) — різниця стиснення компонентів і перерозподіл концентрацій у суміжних *фазах*. Під час збільшення *тиску* фаза, що вміщує компонент із більшою молекуляр. масою, стає важчою і тоне в ін. фазі. Б. я. полягає в тому, що в двох- і багатокомпонент. системах *рідина — рідина* або *рідина — газ* за вел. тисків і певних *температур* у полі тяжіння фази, які існують поряд, міняються місцями: та, яка була згори з меншою *густиною*, стає важчою та опускається. Уперше Б. я. спостерігав Г. *Камерлінг-Оннес* у системі водень (рідина) — гелій (газ): за т-ри 20,1 К і тиску 49 атм газ. фаза опускалася під рідку. Б. я. виявлено в системах аміак — азот (за т-ри 180 К і тиску 1800 атм), аміак — азот — водень (за т-ри 170 К і тиску 3500–3700 атм), у трьохфаз. системах із двома рідкими та однією газ. фазами (метанол — толуол, ацетон — анілін) та ін.

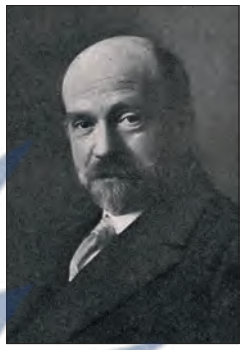
Літ.: Tritton D. Physical Fluid Dynamics. New York, 1977; Levelt-Sengers J. How Fluids Unmix: Discoveries by the School of Van der Waals and Kamerlingh Onnes. Amsterdam, 2002; Roedel W., Wagner Th. Physik unserer Umwelt: Die Atmosphäre. Berlin; Heidelberg, 2018.

Баро́ха-і-Не́ссі, Пі́о (ісп. Baroja y Nessi, Pío; 28.12.1872, м. Сан-Себастьян, пров. Гіпускоа, Країна Басків, Іспанія — 30.10.1956, м. Мадрид, Іспанія) — письменник, представник «покоління 98». Писав ісп. мовою. Нар. у сім'ї гірн. інженера. 1879 його родина переїхала до м. Мадрида, згодом до м. Памплони (авт. співт-во Наварра). Вступив на ф-т медицини *Мадридського університету Комплутенсе*. Отримавши диплом, 2 р. працював сільс. лікарем у муніципалітеті Сестоні (пров. Гіпускоа). Після повернення до м. Мадрида Б.-і-Н. разом із братом завідував пекарнею. Захопився л-рою. Перші твори опубліковано 1900. Підтримував відносини з представниками літ. кіл, зокрема Х. *Мартінесом Руїсом*, Р. М. дель *Вальє-Інкланом*. Подорожував Іспанією, країнами Зх. Європи та написав спогади. Прихід Республіки 1931 зустрів без ентузіазму. Попри *антиклерикалізм* і захоплення ідеями *анархізму* Б.-і-Н. дотримувався консерватив. (див. *Консерватизм*) поглядів. Режим Ф. *Франко* не підтримав. Після *Громадянської війни в Іспанії 1936–1939* до 1956 жив між столицею та родин. будинком Істеа в м-ку Вера-де-Бідасоа. Б.-і-Н. написав понад 60 романів, чимало оповідань, драм. творів, есе і статей. Літературний стиль сформувався під впливом реаліст. письменниц. школи — О. де *Бальзака*, *Стендаля*, Л. *Толстого* й Ч. *Дікенса*. На філос. погляди вплинули праці Ф. В. *Ніцше*, А. *Шопенгауера*, Ф. *Достоєвського*. Писав корот. й простими реченнями у фрагментар. оповід. манері, що розкривається через діалоги персонажів, які часто є нонконформістами, неадаптованими до свого середовища людьми. Значну частину його роман. творчості розділено на кілька трилогій і тетралогій: «Баскський край» («La tierra vasca»; 1900–1922), «Фантастичне життя» («La vida fantástica»; 1901–1906), «Боротьба за життя» («La lucha por la vida»; 1904), «Минуле» («El pasado»; 1905–1907), «Рід» («La raza»; 1908–1911), «Міста» («Las ciudades»; 1910–1920), «Море» («El mar»; 1911–1930), «Агонія наших днів» («Agonías de nuestro tiempo»; 1926–1927), «Темні хащі» («La selva oscura»; 1932), «Втрачена юність» («La juventud perdida»; 1934–1937), «Сатурналії» («Saturnales»; 1950). У 21 ст. вийшли друком романи «Нещастя війни» («Miserias de la guerra»; 2006) та «Витівки долі» («Los caprichos de la suerte»; 2015). 1913–1935 створив серію іст. романів (22 томи) про авантюриста й масона Еухеніо де-Авіранету «Спогади людини дії» («Memorias de un hombre de acciyn»). Окремі твори Б.-і-Н. переклала М. Жердинівська. 1980 письменнику встановлено пам'ятник у м. Мадриді (1980; скульптор Ф. Куло-Валера).

Тв.: Trilogías : in 5 vol. Madrid, 2009–2010. *Тв.:* La lucha por la vida : en 3 vol. Madrid, 1904; El Pasado : en 3 vol. Madrid, 1917–1920; Las ciudades. Madrid, 1967; La raza. Barcelona, 2006; El mar; Agonías de nuestro tiempo. Madrid, 2009; Trilogías : in 5 vol. Madrid, 2009–2010; La selva oscura; La juventud perdida. Madrid, 2010; La vida fantástica. Barcelona, 2010; Las saturnales. Los caprichos de la suerte. Barcelona, 2015; Tierra vasca. Barcelona, 2016.

Літ.: Cela C. J. Recuerdo de don Pío Baroja. Madrid, 2015; Pío Baroja: cronología razonada / Ed. by A. R. García, J. L. Medina. Málaga, 2017.

О. О. Шендрик

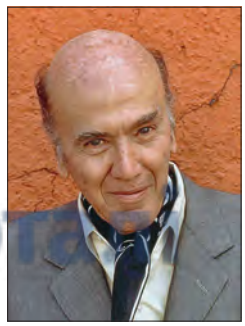
Бароха-і-Нессі Піо

Барохо́рія (від грец. βάρος — тягар, вантаж, тиск і χωρέω — йти, просуватися) — спосіб *дисемінації* рослин. У шир. розумінні Б. — поширення *плодів*, *насіння* або ін. частин рослин (*діаспор*) під впливом сили тяжіння без участі інших зовн. чинників. Один із видів *автохорії*. Рослини, яким властивий такий спосіб поширення діаспор, наз. барохорами. До барохорів належать рослини, які мають важкі плоди (*дуб*, гіркокаштан звичайний, *горіх*). Самостійне поширення цих плодів після дозрівання можливе лише на невел. відстань від рослин, що зазвичай обмежена *кроною*.

Літ.: Чорна Г. І. Поширення діаспор гідрофітів і гелофітів у зв'язку з проблемами синантропізації // Пром. бот. 2006. Вип. 6; Гревцова Г. Т., Калашнікова Л. В. Морфологічні особливості плодів та насіння рідкісних видів деревних рослин в умовах дендропарку Олександрія» НАН України // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Біол. 2014. Вип. 20. № 1100; Treep J., Jager M. de, Bartumeus F. et al. Seed Dispersal as a Search Strategy: Dynamic and Fragmented Landscapes Select for Multi-Scale Movement Strategies in Plants // Movement Ecology. 2021. № 9 (4).

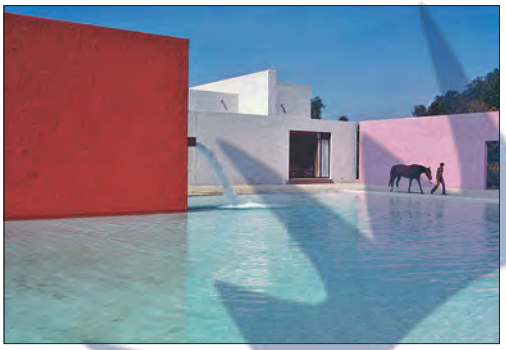
Л. В. Зав'ялова

Баррага́н, Луїс [ісп. Barragán Luis; повні прізвище та ім'я — Барраган Морфін, Луїс Раміро (ісп. Barragán Morfín, Luis Ramiro); 09.03.1902, м. Гвадалахара, шт. Халіско, Мексика — 22.11.1988, м. Мехіко, Мексика] — архітектор. Нар. у замож. родині землевласників. 1919–1923 вивчав цивіл. буд-во у Вільній (безкоштов.) інж. школі у м. Гвадалахарі, отримав диплом цивіл. інженера. Під час навчання зацікавився архітектурою, але диплома архітектора не отримав. 1925–1926 подорожував Францією та Іспанією, ознайомившись з архітектурою та садово-парк. мист-вом *Середземномор'я*. 1931 у м. Парижі відвідав лек-

Барраган Луїс

ції арх. Ле *Корбюзьє* і став прихильником *архітектури сучасної* (*модернізму*, *функціоналізму*). Тоді ж відвідав м. Нью-Йорк і вперше опублікував архіт. роботи у журн. «Аршитектерел Рев'ю»

Барраган Луїс. Маєток родини Егерстром у передмісті м. Мехіко Сан-Крістобаль, 1968–1969

(«Architectural Review»; «Архітектурний огляд») і «Хаус енд Гаден» («House and Garden»; «Дім і сад»). 1927–1936 займався архіт. і містобуд. (див. *Містобудування*) проєктуванням у м. Гвадалахарі, 1936 переїхав до м. Мехіко, де провів решту життя. Займався девелопер. (див. *Девелопмент*) бізнесом. 1951 відвідав *Марокко*, що вплинуло на його розуміння архітектури. 1976 в Музеї сучас. мист-ва у м. Нью-Йорку (США) відбулася ретроспект. виставка «Архітектура Б.», після якої він став всесвітньо відомим. Його друзями й однодумцями були художники: Х. К. *Ороско*, Д. *Рівера*, Ф. *Кало*, Е. *Воргол*, Й. Альберс (1888; Німеччина — 1976; США); арх. Л. Кан (І.-Л. Шмуйловський, 1901; Росія — 1974; США); президент Мексики М. А. Вальдес (1900–1983). Займався проєктуванням житл. р-нів міст, багатоквартир. житл. будинків, особняків, офісів, садів і парків. Був прихильником мінімалізму. Його «універсальний мексиканський стиль» поєднував рац. геом. форми *архітектури сучасної* з яскрав. кольорами й виразн. фактурами й текстурами бетон., кам'яних і дерев'яних поверхонь, а також із *рельєфом* землі, водою (*фонтанами* і *басейнами*) та *садами*, натхненний традиц. архітектурою Середземномор'я та *архітектурою народною* Мексики. Серед творів — Генплан і забудова передмістя м. Мехіко Сан-Анхель (1945–1952); будинок і студія Б., збудовані 1948 у передмісті м. Мехіко, є визнаним прикладом творчості архітектора в повоєнну добу (див. *Баррагана Луїса будинок і студія*); будинок А. Гальвеза в передмісті м. Мехіко Сан-Анхель (1955); Лісовий сад у м. Гвадалахарі (1955–1958); реконструкція монастиря *капуцинів* із буд-вом *каплиці* у м. Тлалпан (тепер у складі м. Мехіко; 1955–1960); 5 різнобарв. веж від 30 до 52 м заввишки без функціонал. призначення, що символізують невирішеність проблеми нестачі житла, розташ. між двома магістралями на в'їзді у новий р-н Сателіт — пн. передмістя м. Мехіко (1957); маєток родини Егерстром у передмісті м. Мехіко Сан-Крістобаль (1968–1969); будинок Джіларді в м. Мехіко (1975–1977); будинок Вальдеза в м. Монтеррей, шт. Новий Леон, Мексика (1981). У 2004 будинок і студію Б. (1948; тепер будинок-музей Б.) у передмісті м. Мехіко внесено до списку *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* під № 1136. Лауреат Нац. архіт. премії Мексики (1976) та Прітцкерів. премії з архітектури (1980).

Баррагана Луїса будинок і студія. Інтер'єр

Літ.: Ambasz E. Architecture of Luis Barragan. New York, 1976; Vaye M. Luis Barragan: architecte du silence. Paris, 2004; Noelle L. Luis Barragán: Search and Creativity. Austin, 2018.

В. В. Вечерський

Барраґа́на Луї́са буди́нок і сту́дія (ісп. Casa y estudio de Luis Barragán; англ. Luis Barragan's house and studio) — архітектурна пам'ятка (1948) у передмісті м. *Мехіко*, район Мігеля Ідальго (*Мексика*); об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 2004). Будинок побудовано 1947–1948 за проєктом арх. Л. *Баррагана*, який проживав тут до кінця життя (1988) та особисто контролював архіт. модифікації та зміни в плануванні. У листопаді 1988 мексикан. уряд оголосив Б. Л. б. і с. мист. пам'яткою. 1993 уряд шт. Халіско придбав будинок. 1994 засн. *музей* «Будинок Луїса Баррагана». Від 1994 будинок реставрували під керівництвом А. Касільяса де Альби (нар. 1934; Мексика) — учня Л. Баррагана. 2004 включено до списку всесвіт. спадщини ЮНЕСКО під № 1136. Бетонну будівлю заг. пл. 1 161 м² розміщено на двох суміж. ділянках під номерами 14 (будинок) та 12 (студія) по вул. Генерала Франсіско Раміреса у робітн. кварталі. Їхні фасади становлять єдине ціле й гармонійно вписані в навколиш. простір. Зовнішні стіни не пофарбовано (крім дверей та елементів вікон), збережено колір поштукатуреного *бетону*. Будинок має перший та 2 верх. поверхи. Найвищою точкою є біла вежа для запасу води. В *інтер'єрі* використано природ. матеріали: необроблений вулкан. камінь для підлоги, деревина (сходи та меблі), шкіра, росл. волокна, вовна тощо. Характерна гра із природ. світлом, яке через вікна різної форми й розміру потрапляє всередину та відбивається від поверхонь у кімнатах, поєднується із білим, жовтим, рожев. кольорами стін. Особливе значення для Л. Баррагана має рівна стіна як елемент простору, що відкриває «внутр. світ» будівлі. Простір кімнат поділено низьк. перегородками й ширмами. Вітальня поєднує двоповерх. простір, містить *бібліотеку*, через вікно відкриває краєвид на вулич. сад. Внутрішній дворик — «патіо з горщиків» (ісп. «patio de las ollas») відокремлено від саду й майстерні. На верх. поверсі — вихід на *терасу*. У музеї-будинку зберігають особисті речі Л. Баррагана, меблі, кухонне обладнання, б-ку тощо. Серед творів мист-ва переважають роботи майстрів мексикан. походження (16–20 ст.): Х. К. *Ороско*, Д. *Рівера*, М. Коваррубіаса (1904–1957), Х. Р. Феррейра (1880–1977)

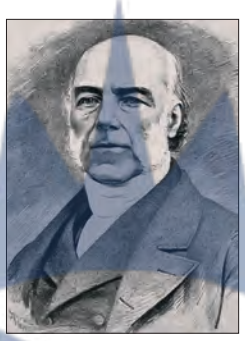

Баррагана Луїса будинок і студія. Фасад

та ін. Одне з найбільш відвідуваних місць у м. Мехіко; входить у десятку найважл. будинків, побудов. у 20 ст. Приклад розвитку *архітектури сучасної* (*модернізму*) з поєднанням традиц. нар. елементів та філос. і мист. ідей 20 ст. у новий синтез. Цей твір вплинув на *дизайн* садів і міськ. ландшафтів.

Літ.: Luis Barragán: The Quiet Revolution / Ed. by F. Zanco. Milano, 2001; Hyde R., Upadhyay A., Treviño A. A Bioclimatic responsiveness of La Casa de Luis Barragán, Mexico City, Mexico // Architectural Science Review. 2016. Vol. 59.

Барра́нд, Йоахі́м (Жоакен; франц. Barrande, Joachim; 11.08.1799, м. Сог, тепер регіон Овернь — Рона — Альпи, департамент Верхня Луара, Франція — 05.10.1883, м. Фросдорф, Австрія) — геолог, палеонтолог, інженер, чл.-кор. Імператорської АН наук у м. Відні (1849), Королівського товариства наук у м. Празі, іноземний член Шведської королівської АН (1870) та АН США, Німецької національної АН *Леопольдина* (з 1860), Геттінгенської АН (з 1873), Американської академії мистецтв і наук (з 1875), іноземний член-кореспондент Петербурзької АН (з 1877). Нар. у багатодіт. сім'ї замож. землевласника й торговця текстилем. Навчався в Колежі Станіслас у м. Парижі. 1819–1822 слухав лекції в Політех. школі. 1824 закінчив Школу мостів і доріг (тепер Париз. тех. школа мостів) за спеціальністю «інженер-будівельник». Працював за фахом у містах Бордо, Сомюрі. У м. Десізі брав участь у буд-ві мосту. Це сприяло знайомству з *Людовиком XIX Бурбоном*, який запропонував королю *Карлу X Французькому* найняти його вихователем для онука Генріха, графа де Шамбор [див. *Генріх* (*Анрі*) *Шарль д'Артуа Бурбон*]. Після революції 1830 подорожував *Європою* з королів. родиною. 1833 взяв участь у буд-ві *залізниці* між м. Прагою та пром. центрами Радніце та Плзень. Під час розробки маршруту для залізниці знайшов скам'янілості, схожі на описані Р. І. *Мерчісоном* у праці «Силурійська система» (1839). Ці відкриття спонукали Б. до вивчення геол. багатств Чехії. 13 р. досліджував там систему гір, визначив осн. локалізації скам'янілостей та послідовність усіх пластів, відкрив *трилобітів*. 1846 опубл. у містах Лейпцизі (Німеччина) та Празі дві перші наук. роботи (описав знайдені за час дослідження 152 види). 1847 опубл. монографію (описав 175 видів скам'янілостей). Звернувся за допомогою в редагуванні влас. праці до Імператор. АН у м. Відні (тепер *Австрійська академія наук*). За сприяння одного з членів отримав фінансування на публікацію 1-го тому дослідження «Силурійська система Центральної Богемії». За 1852–1881 випустив 22 т. Одночасно із цим вирушав у геол. експедиції в Іспанію, Норвегію, Велику Британію, Бельгію. Зібрав колекцію скам'янілостей (300 тис. зразків). Гол. праця Б. «Силурійська система Центральної Богемії» складається із 29 т., це унікал. та найб. за обсягом наук. робота, зроблена однією людиною. Описав 4 565 видів викоп. тварин із нижн. палеозою: *граптолітів*, *брахіоподів*, *молюсків*, *трилобітів*, *риб* та ін. За життя автора оприлюднено 22 т. Після смерті Б. на основі підготовл. матеріалів вийшло друком ще 7 т. Відзнач. медалями Волластона Лондон. геол. т-ва (1857) та Котеніуса (1881). Член Геол. т-ва Франції, Т-ва чес. музею, Лондон. геол. т-ва. На честь Б. названо знач. кількість викоп. таксонів, зокрема роди трилобітів Barrandia (1849), Hemibarrandia (1949), Parabarrandia (1949), Barrandagnostus (1960), Pseudobarrandia (1976) і Barrandeopeltis (1984). Послідовність палеозойськ. шарів Празького басейну 1895 отримала назву «Баррадіум» (нім. «Barrandium»). На його честь наз. передмістя м. Праги — Баррандов і тер. між містами Прагою і Плзнем, багату на пам'ятки періоду ранн. палеоліту — Баррандієн. Його прізвище присутнє в назвах кіностудії та мосту в м. Празі. 1900 встановлено погруддя Б. у Нац. музеї в м. Празі, 1966 — меморіал у м. Сог.

Барранд Йоахім

Баррас Поль

Пр.: Über die Brachiopoden der silurischen Schichten von Bœhmen. Wien, 1847; Système silurien du centre de la Bohême : en 29 t. Prague, 1852–1911.

Літ.: Joachim Barrande // Nature. 1883. Vol. 28; Joachim Barrande // Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences. 1883–1884. Vol. 19.

Барра́с, Поль (Баррас, Поль Франсуа Жан Ніколя, віконт де; франц. Barras, Paul François Jean Nicolas, vicomte de; 30.06.1755, громада Фокс-Амфу, тепер департамент Вар, регіон Прованс — Альпи — Лазурний Берег, Франція — 29.01.1829, громада Шайо, тепер у складі м. Парижа, Франція) — державний і політичний діяч, один із лідерів *Великої французької революції*. Нар. у дворян. сім'ї. Отримав домаш. освіту. 1771 вступив на військ. службу у званні су-лейтенанта (відповідник молодш. лейтенанта). Розжалуваний у рядові та звільн. із війська через звинувачення у крадіжці. Відновлений у званні завдяки протекції родичів і спрямований до колоніал. військ у Франц. Індії (гарнізон м. Пондішері, тепер м. Пондічеррі, *Індія*). Згодом служив в ін. підрозділах франц. колоніал. військ. Вийшов у відставку 1783 у чині капітан-лейтенанта. Відтоді мешкав у м. *Парижі*. 1789 став членом *Якобінського клубу*, але не брав актив. участі в політ. житті. 1792 обраний делегатом *Конвенту* від департаменту Вар. У Конвенті долучився до партії *монтаньярів*. Брав участь у місіях Конвенту в департаментах Верхі й Нижні Альпи, придушенні заколоту в м. *Тулоні* (1793). Під час тулон. подій відзначив заслуги Наполеона Бонапарта (пізніше — *Наполеона I Бонапарта*) і протегував йому до 1799. 27–28.07.1794 був одним із лідерів *Термідоріанського перевороту* як комендант м. Парижа й командувач внутр. військами міста. Організував арешт М. *Робесп'єра* і його прихильників. 1795 придушив рояліст. заколот у м. Парижі. Після утворення *Директорії* 1795 став її членом і лідером. Єдина особа, яка залишалася членом Директорії від її утворення до розпуску. Перебуваючи на найвищих держ. посадах, відзначався невпорядков. особистим життям і схильністю до азарт. ігор. Після перевороту 1799 і приходу до влади Наполеона I Бонапарта усунутий від справ. Мешкав у *Бельгії*, *Італії*, на Пд. Франції. З 1815 жив у громаді Шайо (передмістя м. Парижа, тепер у складі міста), де написав спогади.

Тв.: Mémoires : en 8 t. Clermont-Ferrand, 2004–2006.

Літ.: Monteagle H. La première rencontre de Barras et de Bonaparte // Revue de l'Institut Napoléon. 1958. № 69; Monteagle H. Barras au Neuf thermidor // Annales historiques de la Révolution française. 1977. № 229; Davidson I. The French Revolution: From Enlightenment to Tyranny. New York, 2016.

Барре́-Сінусси́, Франсуа́з Клер (франц. Barré-Sinoussi, Françoise Claire; 30.07.1947, м. Париж, Франція) — вірусолог, імунолог, член Королівської академії медицини Бельгії (з 1996), Паризь-

Ознайомлювальна версія з сайту https://vue.gov.ua

кої АН (з 2009), Національної медичної академії США (з 2018), лауреат *Нобелівської премії* в галузі фізіології або медицини (2008). Нар. у сім'ї контролера-будівельника й домогосподарки. Після здобуття ступеня *бакалавра* (1966) навчалася в *Паризькому університеті*, де отримала диплом із наук. досліджень із хімії та біології (1968), диплом *магістра* з біохімії (1971), диплом про поглибл. навчання (1972). Захистила доктор. дис. з *вірусології* на наук. ф-ті Париз. ун-ту: «Противірусна активність гетерополіаніонів на мишачих лейкеміях і саркомах, з особливою згадкою про антимонат 5-вольфрамового амонію» (1974). Під час навчання в ун-ті 1971–1974 працювала за *контрактом* в Ін-ті Пастера в м. Марн-ла-Кокетт (тепер регіон Іль-де-Франс) у відділі імунохімії, в лаб. вірусолога Ж. К. Шерманна (нар. 1939; Франція), який вивчав зв'язок між ретровірусами й *раком* у мишей. Отримала грант Нац. наук. фонду та упродовж року (1975–1976) проходила стажування в Нац. ін-ті раку у складі Нац ін-тів здоров'я США (м. Бетесда, шт. Меріленд). З 1975 займалася дослідн. діяльністю в Нац. ін-ті охорони здоров'я та мед. досліджень (м. Париж): наук. співробітник (з 1975), відповідал. наук. співробітник (з 1980), наук. керівник 2-го класу (з 1986), 1-го класу (з 1991), наук. керівник найвищ. класу (з 2000). Водночас працювала в Ін-ті Пастера: дослідник в лаб. Ж. К. Шерманна від-ня вірус. *онкології* під керівництвом Л. А. *Монтаньє* (1975–1988), зав. лаб. біології ретровірусів у складі відділу мед. вірусології та вірус. вакцин (1988–1991), керівник відділу біології ретровірусів (1992–2004), керівник відділу ретровірус. інфекцій (з 2005), член і секретар адм. ради Ін-ту Пастера в м. Парижі (2000–2001), радник, потім уповноважена з наук. справ міжнар. мережі Ін-тів Пастера (2001–2005), почес. президент цієї мережі (з 2010), член комітету з біомед. досліджень (2005–2007), співголова к-ту з етики (з 2007). Діяльність Б. пов'язана також з Нац. агентством досліджень СНІДу та вірус. гепатитів: член комісії з вірусології (1989–1991), голова цієї комісії (1993–1997), член колегії наук. радників при директорі (1999–2005), пн. координатор департаменту Пд.-Сх. Азії цієї установи (з 2000), віцепрезидент (2003–2008), член адм. ради (2005–2009), президент (з 2009). Входила до складу низки наук. рад, к-тів і товариств. Член адм. ради асоціації «Помічники» (франц. «AIDES»; 1987–1989), яка бореться із *синдромом набутого імунодефіциту* та вірус. гепатитами. Член наук. спеціаліз. комісії Нац. ін-ту охорони здоров'я та мед. досліджень «Імунологія, імунопатологія, трансмісивні захворювання, мікробіологія» (1987–1990). Консультант (1993–1997), згодом член наук. ради (1997–2000) Франц. агентства крові. Член наук. ради Франс-вільського міжнар. центру мед. досліджень (Габон; 1993–1999). Член консультат. ради Ін-ту госпіталізації та лікування наук. характеру в м. Мілані (Італія; 1995–1999). Член консультат. к-ту з нових вакцин програми *Організації Об'єднаних Націй* з ВІЛ / СНІДу в м. Женеві (Швейцарія; 1996–2002). Член адм. ради Всесвіт. фонду боротьби зі СНІДом (1998–2006). Член Амер. т-ва мікробіології (1993–2010), Франц. т-ва мікробіології (1994–2010). Член ради (з 2006), президент (2012–2014) Міжнар. т-ва зі СНІДу — першої незалеж. міжнар. спільноти дослідників і лікарів проти ВІЛ. Член Європ. орг-ції молекуляр. біології (з 2009). Президент асоціації «Сідаксьйон» (франц. «Sidaction») — найб. франц. громад. орг-ції боротьби з ВІЛ / СНІД (з 2017). Президент К-ту з аналізу, досліджень та експертиз *COVID-19* (засн. 2020; об'єднує 12 дослідників і лікарів для консультації уряду з питань лікування і тестування COVID-19). Б. брала участь у ретровірус. дослідженнях з поч. 1970. Разом із вірусологами Л. А. Монтаньє та Ж. К. Шерманном відкрила ВІЛ, який вражає *імунну систему*, зокрема *лімфоцити*, і спричиняє СНІД у людини (1983). Першою у світі зареєструвала активність зворот. транскриптази у клітин. культурах хворого на СНІД. Виявлений вірус наз. «вірусом, асоційованим із лімфаденопатією», належить до групи HTLV-вірусів і може викликати СНІД, про що Б. у співавт. з ін. вченими 1983 повідомила в публікаціях у журн. «Сайенс» (англ. «Science», «Наука»). Відкриття ВІЛ уможливило розробку тестів на визначення ВІЛ, які були комерціалізовані (1985). Так можна водночас запобігти *донорству* зараженої крові та її похідних, визначати інфіков. людей, застосовувати тритерапію, яка дає змогу зменшити кількість вірусів і здійснити, хоч і частково, імун. захист орг-му. Від 1988 Б. розпочала дослідн. програми щодо вірус. і господар. детермінант патогенезу ВІЛ / СНІДу в Ін-ті Пастера. Брала участь у дослідн. програмах пошуку вакцин проти *ВІЛ-інфекції* з використанням *приматів* (1988–1998). З 2008 займалася проблемою регуляції вродж. ВІЛ-інфекції. Автор понад 300 наук. публікацій, учасник понад 400 міжнар. зустрічей та конференцій. Нобелівську премію розділила з Л. А. Монтаньє за відкриття вірусу імунодефіциту людини, з Г. цур *Гаузеном* за відкриття *папіломи людини вірусу*. Лауреат премій Галена (1985), Кербера (1986), Академії медицини (1988), Фундації короля Фейсала в галузі медицини (1993), Ін-ту наук про життя (1993), Міжнар. т-ва боротьби зі СНІДом (2001), Асоціації реалій та міжнар. відносин за поширення впливу Франції в біол. і мед. науках (2003) та ін. Нагороджена Вел. хрестом ордена Почес. легіону (2016), вел. золотою медаллю Т-ва заохочення прогресу (2008), пурпур. медаллю м. Парижа (2008). Офіцер нац. ордена Заслуг (2001). Введена до Міжнар. зали слави «Жінки у технологіях» (2006). Почесний професор ун-тів Лунда, Буенос-Айреса (обох — з 2009), *Женевського університету* (2020) та ін. Почесний гр-нин міст Буенос-Айреса (Аргентина, 2009), Нью-Йорка (США, 2010). Журнал «Тайм» (англ. «Time») у проєкті «100 жінок року» («100 Women of the Year»; 2020) включив Б. до списку найвпливовіших жінок століття як жінку 1983.

Барре-Сінуссі Франсуаз Клер

Пр.: Le SIDA en Questions. Paris, 1987. (у співавт.)

Літ.: Фатула М. І., Машура Г. Ю. Жінки-лауреати Нобелівської премії // Наук. вісник Ужгор. ун-ту. Сер.: Медицина. 2013. Вип. 1; Cochrane K. Modern Women: 52 Pioneers. London, 2017.

В. В. Харченко

Баррес, Огюст Моріс (франц. Barrès, Auguste-Maurice; 19.08.1862, муніципалітет Шарм-сюр-Мозель, регіон Гранд-Ест, Франція — 04, за ін. даними 05.12.1923, м. Неї-сюр-Сен, тепер передмістя м. Парижа, Франція) — письменник, журналіст, один із лідерів націоналістичних кіл у французькій політиці, президент Ліги Французької Вітчизни і Ліги патріотів. Писав франц.

Архів електронних порталів
Ukr.net

мовою. Нар. у замож. сім'ї. Роки становлення провів у м. *Нансі* (Франція). Стажувався у коледжі Малгранжа, потім у Ліцеї (теперішня середня школа Пуанкаре). 1883 поїхав до м. *Парижа*, щоб продовжити юрид. студії. Відбув «паломництво» до м. Байройта (*Німеччина*). Був пов'язаний з езотер. (див. *Езотерика*) «Орденом Мартиністів», заснованим його шкіл. колегою С. де Гуайте (1861–1897; Франція). Працював у щомісяч. виданні «Молода Франція» (франц. «Jeune France»). Як засновник журн. «Плями чорнила» (франц. «Taches d'encre») поїхав до *Італії*. У 1880-х відвідував гурток Ш. *Леконта де Ліля* та символіст. кола в м. Парижі. Переніс свою теорію індивідуалізму в політику як прихильник генерала Ж. *Буланже*. У 27 р. провів успішну кампанію і став депутатом від Нансі як «революційний соціаліст», вимагаючи повернення Франції Ельзасу й Лотарингії з-під контролю *Пруссії*. Залишався депутатом 1889–1893. Керував 1889 редакцією газ. «Східна пошта» (франц. «Le Courrier de l'Est»). 1894 заснував власну газ. «Кокарда» (франц. «La Cocarde»). 1906 прийнятий до Франц. академії; повернувся до Палати депутатів (засідав до кін. життя) як обранець I р-ну м. Парижа. Став президентом Ліги Франц. Вітчизни, Ліги патріотів. 1914 здійснив подорож на *Близький Схід* із метою дослідження релігії від Александрії до Константинополя, через Ліван, Сирію та Туреччину. Привіз зошити із записами і знач. кількість документів, що лягли в основу книги «Обстеження країн Леванту» («Une enquête aux pays du Levant»). У роки *Першої світової війни* займався актив. пропагандист. (див. *Пропаганда*) діяльністю. Б. називають батьком сучас. (але глибоко традиціоналістичного за змістом) націоналізму. Світобачення молодого Б. (близьке до філософії життя Ф. *Ніцше*) визначають часом як «еготистичний анархоаристократизм», гедоніст. прагнення до максимізації розумових насолод. У трилогію «Під очима варварів» («Sous l'oeil des Barbares») увійшли романи: «Культ себе» («Le Culte du moi»; 1888), «Вільна людина» («Un homme libre»; 1889), «Сад Береніси» («Le Jardin de Bérénice»; 1891). У цих книгах виклав програму самоаналізу, поділяючи світ на «moi» (я) і варварів, серед яких були всі, хто виступав проти індивідуальності письменника. Трилогія затвердила Б. як одного з провід. голосів молод. покоління та справила вплив як на літ., так і на політ. кола кін. 19 ст. Автор трилогії, започаткув. повістю «Викорчовувачі» («Les déracines»; 1897), 2-й і 3-й томи склали «Романтика національної енергії: Поклик до солдата» («Le Roman de l'Energie nationale: L'Appel au soldat»; 1900) та «Їхні фігури» («Leurs Figures»; 1902); есе «Аморі і долорі крижів» («Amori et dolori sacrum»; 1903) та «Подорож Спарти» («Le Voyage de Sparte»; 1906); теор. праці «Scenes et Doctrines du nationalisme» («Scenes et Doctrines du nationalisme»; 1902). У трилогії «Роман національної енергії» («Roman de l'énergie nationale»), складеної з книг «Вирвані» («Les Déracinés»; 1897), «Поклик до солдата» («L'Appel au soldat»; 1900) та «Їхні фігури» («Leurs Figures»; 1902), розглядав нац. майбутнє Франції. Перші публіцист. книжки присвятив письменникам, з якими був особисто знайомий: А. *Франсу* [«Анатоль Франс» («Anatol France»; 1883)] та Е. *Ренану* [«Вісім днів у месьє Ренана» («Huit jours chez Monsieur Renan»; 1888)]. Був затятим противником А. Дрейфуса (1859–1935; див. *Дрейфуса справа*). Став голосним представником табору «антидрейфусарів», поряд із монархістом Ш. *Моррасом* і націоналістом П. *Деруледом*. Б. вважають одним із чільних ідеологів франц. етнонаціоналізму. Погляди Б. на *націю* суперечили ідеї *суспільного договору* Ж.-Ж. *Руссо*, були близькі до *примордіалізму*, філософії Й. Г. *Фіхте* та Й. Г. фон *Гердера*. Праці «Сцени та доктрини націоналізму» («Scènes et doctrines du nationalisme»; 1902), «На службі Німеччини» («Au service de l'Allemande»; 1905) здобули успіх у франц. пропаганді під час *Першої світової війни*. У роки війни знаний як один із найяскравіших антинім. публіцистів, написав сотні пропагандист. статей для газ. «Відлуння Парижа» (франц. «L'Échode Paris»). У цей період у статтях Б. зникли властиві йому раніше прояви *антисемітизму*, автор низки матеріалів, присвяч. пам'яті франц. євреїв, які загинули на фронті. Як депутат прославився захистом *Католицької церкви* (переслідування якої посилилося після ухвалення 1905 закону про відокремлення церкви від держави). Опублікував книжку «Великий жаль церков Франції» («La Grande Pitié des églises de France»; 1913) із апологією *християнства* як дух. спадщини Франції. Розпочав 1907 «битву» за оживлення культу *Орлеанської Діви*. Третю трилогію «Східні бастіони» («Les Bastions de l'Est»; 1905) завершив після війни книгою «Джин Рейну» («Le Génie du Rhin»; 1921). У романі «Сад на березі Ороне» («Un Jardin sur l'Oronte»; 1922) відчутно вплив класич. перс. поезії. У міжвоєн. період ідеї Б. справили вплив на франц. консервативну думку. Після *Другої світової війни* його сприйняття його спадщини було переосмислено. На честь Б. названо вулиці та школи у Лотарингії, площу в м. Парижі, бульвар у м. Неї-сюр-Сені. У м. Нансі встановлено мемор. дошку. У низці міст Франції Б. встановлено пам'ятники.

Баррес Огюст Моріс

Барретт Вільям Крістофер

Тв.: Le Culte du moi. Paris, 1888–1891; Un homme libre. Paris, 1889; Le Jardin de Bérénice. Paris, 1891; Le Roman de l'Energie nationale : en 3 t. Paris, 1897–1917; Les déracines. Paris, 1897; Leurs Figures. Paris, 1902; Scenes et Doctrines du nationalisme. Paris, 1902.

Літ.: Godo E. Maurice Barrès: le grand inconnu, 1862–1923. Paris, 2023.

Ба́рретт, Ві́льям Кри́стофер (англ. Barrett, William Christopher; 30.12.1913, м. Нью-Йорк, США — 09.09.1992, сел. Таррітаун у межах м. Грінберга, шт. Нью-Йорк, США) — філософ, історик філософії, популяризатор європейського *екзистенціалізму* для англомовної аудиторії. З 15 р. навчався у Нью-Йорк. міськ. коледжі. 1935 отримав диплом д-ра філософії (PhD) від Колумбійського ун-ту. З кін. 1940-х бл. 5 р. працював літ. журналістом і редактором часопису «Партісан Ревю» (англ. «Partisan Review»), літ. критиком щомісячника «Атлантік» (англ. «The Atlantic Monthly»). Викладав філософію в *Чиказькому університеті*, Браунів. ун-ті. У 1950–1979 — професор *Нью-Йоркського університету*, згодом — ун-ту Пейс. Б. здійснив спробу прищепити філософію екзистенціалізму амер. культурі й менталітету. Розмірковував про гол. теми екзистенц. філософії, серед яких виділяв ідею ціліс. людини, з її унік. особистим та іст. досвідом (на противагу уявленням про людину як передовсім раціон., «розумову» істоту). Проводив думку, що екзистенціалізм кинув виклик

абстракт. погляду на людину, який започатковано *картезіанством*, розвинуто далі в *марксизмі*, *позитивізмі*, *біхевіоризмі, аналітичній філософії*. Споріднена тема творчості Б. — проблема *відчуження* особистості від *Бога*, природи, суспільства й від самої себе, втрата справж. «Я». Серед гол. чинників відчуження виділяв «технологічний дух» зх. цивілізації, владу техніки, домінування раціоналістич. філософії й наук. *картини світу*. Окреслив історію філософії як відкрите й проблемне поле для дискусій. У кн. «Що таке екзистенціалізм?» («What Is Existentialism?»; 1947) Б. міркував про соц. чинники генези екзистенціалізму, його світогляд. функції в умовах секуляризов. *індустріального суспільства*. Вирізнив два осн. типи екзистенціалізму, які уособили С. *Кєркегор* і М. *Гайдеґґер*. У праці «Ірраціональна людина. Дослідження екзистенційної філософії» («Irrational Man: A Study of Existential Philosophy»; 1958) осмислював еволюцію, проблематику і місце екзистенціалізму як напряму, що здатен повернути філософії сенсожиттєву значущість і фундамент. вплив. Б. здійснив іст.-філос. дослідження з метою виявити попередників і виразників екзистенц. проблематики. Виділяв доробок *Платона*, *Аврелія Августина*, *Тертулліана*, Б. *Паскаля*, Ф. *Ніцше*, І. *Канта*, С. Кєркегора, М. Гайдеґґера та ін. філософів, а також шереги теологів, письменників (зокрема М. *Достоєвського*, В. *Фолкнера*, Е. *Гемінґвея*), подав оригін. інтерпретацію їх творчості. Ключем до входження ідей екзистенціалізму в амер. менталітет вважав філософію *прагматизму* (В. *Джеймс*, Дж. *Дьюї*), вказував на її психологізм, увагу до індивідуальності, *релігійного досвіду*. Серед ін. праць: «Філософія у двадцятому столітті» («Philosophy in the Twentieth Century», т. 1–4; 1962, у співавт.), «У час потреби: Форми уяви у двадцятому столітті» («Time of Need: Forms of Imagination in the Twentieth Century»; 1972), «Смерть душі: Від Декарта до комп'ютера» («Death of the Soul: From Descartes to the Computer»; 1986) тощо. Особисто знав багатьох літ. діячів свого часу — А. *Камю*, Д. *Шварца*, Е. *Вільсона*, Г. *Арендт*, Філіпа Рава та ін. У мемуарах «Прогульники: пригоди серед інтелектуалів» («The Truants: Adventures Among the Intellectuals»; 1982) згадував спільну працю і дружні стосунки з ними під час роботи в «Партісан Ревю».

Пр.: Philosophy in the Twentieth Century: An Anthology : in 4 vol. New York, 1962; What Is Existentialism? New York, 1965; Death of the Soul: From Descartes to the Computer. Auckland, 1986; Irrational Man: A Study in Existential Philosophy. New York, 1990.

Літ.: American Thought Before 1900, A Sourcebook from Puritanism to Darwinism, and American Philosophy in the Twentieth Century, A Sourcebook from Pragmatism to Philosophical Analysis / Ed. by P. Kurtz. New York; London, 1966; Юлина Н. С. Философская мысль в США. XX век. Москва, 2010; Таранов С. В. Теологічний екзистенціалізм. Київ, 2014.

Ба́рріос, Агусти́н [ісп. Barrios, Agustín; повне ім'я — Барріос, Агустин Піо (ісп. Barrios, Agustín Río); псевд. — Нітсуга Мангоре (ісп. Nitsuga Mangoré); 05.05.1885, деп. Місьйонес, Парагвай — 07.08.1944, м. Сан-Сальвадор, Сальвадор] — класичний гітарист, *композитор*. Раннє дитинство провів у культ.-мов. середовищі нащадків племені *гуарані*, в атмосфері давніх нар. звичаїв, традицій, легенд і муз.-етн. атрибуції, звідки згодом запозичував теми для гітар. творів. Позиціонував себе як спадкоємця цієї культури. 1900 за протекцією гітариста й викладача Г. С. Ескалади (1877; Аргентина — 1943; Парагвай) став студентом муз. ф-ту Нац. колегії Асунсьйона. Водночас вивчав *композицію* в скрипаля й композитора Н. Пеллегріні (1873; Італія — 1933; Парагвай), з яким багато років підтримував профес. контакти. Зустріч з ісп. кумиром А. *Сеговією* 1921 під час концерту ост. в м. Буенос-Айресі стала імпульсом для поїздки в Європу (1934). 1935–1936 відвідав із концертами Венесуелу, Гаїті, Кубу, Коста-Рику, Нікарагуа, Сальвадор і Гватемалу. 1937 побував у Пуерто-Рико. З 1940, після переїзду до м. Сан-Сальвадора, став професором Нац. школи музики і декламації Рафаеля Ольмедо. Створив понад 100 оригін. гітар. композицій та понад 200 *аранжувань* для *гітари* творів ін. авторів. Перший у муз. історії пд. амер. країн 20 ст. визнаний виконавець на класич. гітарі, твори якого стали невід'ємною частиною сучас. академ. *репертуару*. Одним із перш. у Лат. Америці (з 1910) зробив автент. *звукозаписи* (42 невел. диски: популярні латиноамер. пісні, твори гітариста та його транскрипції європ. спадщини). Записи демонструють імпровізаційні характеристики виконав. стилю митця: вільне трактування темпів, агогічну (див. *Агогіка*) імпульсивність, екстремал. прискорення пасажів і раптові зупинки, уповільнення, застигання на звуці з інтенсив. вібрацією. Каталог гітар. творів Б. становить понад 300 творів, з них більш як 150 знайдено й опубліковано. Серед найвідоміших — «Собор», «Мазурка-апасіоната», «Сон у лісі», «Джулія Флорида», «Метелик», «Останнє тремоло», а також числ. *вальси*, *прелюдії*, *гавоти* та *менуети*, що демонструють романт. стильові риси творчості. Окрему рубрику становить латиноамер. «іспаністика» як данина європ. витокам і традиціям гітар. мист-ва: «Іспанське каприччіо», «Хота», «Кордова», «Арабеска», «Андалузька пісня», «Іспанська легенда», «Різдвяне вільянсіко». Як один із виразників естетики *індіхенізму* відобразив обряд. традиції та *міфологію* корін. народностей *гуарані*, розкрив красу гібрид. жанр. модусів у індіан., ісп.-португ. і афроамер. муз. сплавах у творах: «Парагвайські танці», «Гуаранійський танець», «Гуаранійська легенда», «Популярна парагвайська пісня Каасапа», бразил. танго «Матчиш», «В уругвайському стилі», «В аргентинському стилі», «Аконкуїха» з «Андської сюїти», «Шоро саудад», «Чилійський популярний танець Куека». Технічні основи виконав. майстерності Б., набуті під впливом Г. С. Ескаладо, спиралися на методики ісп. школи гри — Д. Агуадо (1784–1849; Іспанія), Ф. Сора (1778; Іспанія — 1839; Франція). Успадкував ісп. традицію, грав твори І.-М.-Ф. *Альбеніса*, Е. Гранадоса (1867; Іспанія — 1916; Велика Британія), Ф. Таррега (1852–1909; Іспанія). У грі на класич. ісп. гітарі використовував метал. *струни* замість звич. жильних. Сила натягу металу деформувала конструкцію гітари, підставка витягувалася в бік резонатора, а верх. *дека* відчутно прогиналася. Виконавець змушений був настроювати інструмент на півтону нижче, щоб нівелювати надмір. напруження. На поч. кар'єри купував гітари латиноамер. майстрів — Р. ді Джорджіо (дати й місця нар. та смерті невідомі), Р. Камачо (1887; Уругвай — 1973; Аргентина) та К. Б. Херманоса

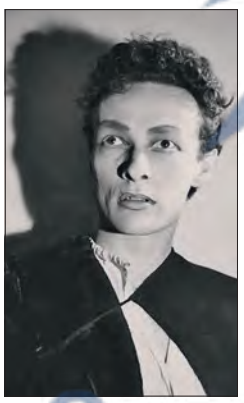

Барріос Агустин Піо

(дати й місця нар. та смерті невідомі). Після 1910 остаточно віддав перевагу інструментам іспанців, зокрема Х. Раміреса (1885–1957; Іспанія), Х. Ардженто (дати й місця нар. та смерті невідомі) і Д. Естесо (1882–1937; Іспанія). На замовлення Б. до деяких гітар додавали 20-й *лад*, що розширювало стандарт. діапазон до c^4. Театральна сценографія концерт. виступів Б. склалася під час багаторіч. турне південноамер. країнами. Одне від-ня концерту було присвячене європ. музиці та передбачало академічний зовн. *імідж* артиста. Друге сприяло зануренню слухача в етніч. середовище корін. народностей Парагваю. Виконавець з'являвся в образі легендар. індіан. вождя Мангоре, у традиц. нац. костюмі з пір'я і прикрас, на фоні сценіч. *декорацій* троп. лісу. Під час гастролей Європою 1934 гітарист (за порадою меценатів) залишив костюмовану атрибутику тільки для афіш, не ризикував шокувати аудиторію екзот. видовищем індіан. культ.-іст. глибинки в сучас. містах Брюсселі, Парижі, Берліні та Мадриді. Похований на кладовищі Лос Іллюстрес у м. Сан-Сальвадорі. 1958 засн. Сальвадор. фонд Мангоре. У 1970-х Законодавчі збори Сан-Сальвадору оголосили могилу Б. нац. пам'ятником. У 1990-х Законодавч. палац Сан-Сальвадору визнав музиканта «шляхетним художником, заслуженим другом Республіки Сальвадор». 2011 в м. Асунсьоні (Парагвай) проведено міжнар. конкурс класич. гітари, імені Б. Життю і творчості Б. присвячено худ. фільм «Мангоре, з любов'ю до мистецтва» (2015; реж. Л. Р. Вера).

Літ.: Boettner M. Música y Músicos del Paraguay. Asunción, 1957; Stover R. Six Silver Moonbeams: The Life and Times of Agustin Barrios Mangore. Clovis, 1992; Godoy S., Szaran L. Mangoré, Vida y Obra de Agustin Barrios. Asunción, 1994; Morales C. Agustín Barrios Mangoré «GeniodelaGuitarra». San Salvador, 1994; Stover R. Agustin Barrios Mangoré: His Life and Music. Part IV: Discussion and Analysis // Guitar Review. 1995. № 101; Жовнір С. Творчість Агустина Барріоса в контексті сучасного гітарного мистецтва // Актуальні питання гуманіт. наук. 2018. Вип. 19. Т. 2; Іванніков Т. П., Філатова Т. В. Гітарна творчість Агустіна Барріоса у контексті розвитку парагвайської музики // Наук. вісник Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. 2019. Вип. 124.

Т. В. Філатова

Барро Жан-Луї

Барро́, Жан-Луї́ (франц. Barrault, Jean-Louis; 08.09.1910, м. Везіне, тепер регіон Іль-де-Франс, Франція — 22.01.1994, м. Париж, Франція) — актор, режисер, театральний діяч. Нар. у сім'ї фармацевта, був нащадком родини бургунд. виноградарів. Навчався в ліцеї Шапталь і Школі Лувра. З 1931 був учнем актора і реж. Ш. Дюллена (1885–1949; Франція) у шк. Театру «Ательє», згодом став актором цього театру. Познайомився там з актором і мімом Е. Декру (1898–1991; Франція), який навчив його мист-ву *пантоміми*. Першою режисер. роботою Б. був спектакль майже без слів «Навколо матері» (1935) за романом В. *Фолкнера* «У свою останню годину». Б. визначив цю постановку як «концерт для мімів і тиші». Спектакль високо оцінив А. *Арто*, побачив у ньому втілення своєї концепції «театру жорстокості». Відтоді Б. ставив спектаклі та грав у різн. театрах. 1935 заснував експеримент. студію «Горище Августинів». 1940–1946 працював у театрі «Комеді Франсез». 1946 разом із дружиною М. Рено (1900–1994; Франція) створив влас. трупу — Компанію Рено — Барро, яка 10 р. розташ. у Театрі Маріньї, згодом — у Театрі Пале-Руаяль. Компанія вирушала в міжнар. турне, зокрема до Америки та Японії. 1959 міністр культури А. *Мальро* призначив Б. директором театру «Одеон», що відтоді отримав назву «Театр де Франс». Б. запросив до театру режисерів: Ж.-М. Серро (1915–1973), який поставив твори Е. *Сезера*; Ж. Дасте (1904–1994), постановника п'єс Б. *Брехта*; Р. Блена (1907–1984), постановника творів С. *Бекета* й Ж. *Жене*. З 1965 Б. став директором Театру націй (міжнар. фестивалю драм. мист-ва в м. Парижі). Під час студент. протестів травня 1968, коли протестувальники зайняли «Театр де Франс», Б. не вжив до них заходів примусу, яких вимагав уряд, був звільнений із посади. Ставив спектаклі в залі «Елізе-Монмартр» (1968–1970), театрі Рекамьє (1970–1974), театрі Орсе (1974–1980), Театрі дю Рон-Пуан (1980–1989). У творчості намагався реалізувати ідею «тотального театру» з використанням усіх сучас. виражальних засобів, втілювати на сцені різном. жанри, які можуть привабити аудиторію. Б. вважають учнем А. Арто. На думку Б., репертуар театру має включати 50 % нових і 25 % сучас. повтор. постановок, 25 % класики. Поставлена Б. у Театрі Антуана класич. трагедія «Облога Нумансії» М. де *Сервантеса* (1937) привернула увагу П. *Клоделя*, який згодом став важл. автором у творч. доробку режисера. Зокрема, вел. успіхом Б. була постановка у «Комеді Франсез» «Атласного черевичка» П. Клоделя (1943). Ставив спектаклі як класич. репертуару (В. *Шекспіра*, Ж.-Б. *Мольєра*, П. *Корнеля*, Ж. *Расіна*), так і сучас. — «Носоріг» Е. Іонеско (1960), «Усі дні під деревами» М. Дюрас (1968), п'єси Ж. *Ануя*, Ж.-П. *Сартра* тощо. Б. першим у Франції поставив на сцені «Процес» Ф. *Кафки* (1947). Як актор грав ролі у влас. постановках і спектаклях ін. режисерів (класич. і сучас.): Гамлет («Гамлет» В. Шекспіра), Трофимов («Вишневий сад» А. *Чехова*), Меркурій («Амфітріон» Ж.-Б. Мольєра), Меса («Полудений розділ» П. Клоделя), Батист («Батист» Ж. *Превера* і Ж. Косма) та ін. Автор кількох книг про театр. Одночасно з кар'єрою в театрі Б. знімався в *кіно*. Дебютував у фільмі реж. М. Аллегре (1900–1973; Франція) «Чудові дні» (1935). Співпраця продовжилася у фільмах «Очима заходу» (1936), «Буря» (1938). Б. знявся у першому повнометраж. фільмі М. *Карне* «Женні» (1936). У фільмах М. Карне актор зіграв ролі, що принесли йому найб. славу: Вільям Крампс, убивця м'ясників, у комедії «Дивна драма» (1937) і Батист Дебюро, мім, у знаковому для франц. кіно фільмі «Діти райка» (1945), який вважають шедевром поет. *реалізму*. Грав також у стрічці А. *Ганса* «Велике кохання Бетховена» (1937). В іст. комедійному фільмі С. *Гітрі* та Крістіана-Жака (1904–1994; Франція) «Перлини корони» (1937) виконав роль молодого Бонапарта, співпрацював на сценіч. майданчику з *Арлетті*. Втілював образи іст. особистостей: Берліоза («Фантастична симфонія»; 1942; реж. Крістіан-Жак), Фенелона («Якби мені розповіли про Версаль»; 1954; реж. С. Гітрі), Ретіфа де ла Бретонна («Ночі Варенна»; 1982; реж. Е. *Скола*). Зіграв гол. роль у телевіз. фільмі «Заповіт доктора Корделье» (1961; реж. Ж. *Ренуар*), фантаст. драмі за мотивами роману Р. Л. *Стівенсона* «Дивовижна історія доктора Джекіла і містера Хайда». Лауреат премії «Плезір дю театр»

(1979). Офіцер ордена Мист-в і л-ри (1957). Іменем Б. наз. зали в Театрі Орлеана, площа в м. Торню (регіон Бургундія — Франш-Конте).

Тв.: Reflexions sur le théâtre. Paris, 1949; Souvenir pour demain. Paris, 1972; Comme je le pense. Paris, 1975; Saisir le présent. Paris, 1984; Рос. перекл. — Размышления о театре. Москва, 1963; Воспоминания для будущего. Москва, 1979.

Літ.: Mignon P. L. J.-L. Barrault: le théâtre total. Monaco, 2000; Jean-Louis Barrault // L'année du théâtre 1993–1994. Paris, 1994; Jean-Louis Barrault, une vie pour le théâtre. Paris, 2010.

С. В. Глухова

Барро́, Оділо́н (франц. Barrot, Odilon; 19.07.1791, громада Вільфор, тепер регіон Окситанія, Франція — 06.08.1873, громада Буживаль, тепер регіон Іль-де-Франс, Франція) — державний діяч, *прем'єр-міністр* Франції 1848–1849 (період *Другої республіки*). Нар. у сім'ї адвоката й політика Ж. А. Барро (1753–1845). Брати — політик-бонапартист Ф. Барро (1806–1883) і дипломат А. Барро (1801–1870). Навчався в Нац. військ. училищі (тепер ЗВО; муніципалітет Ла-Флеш, регіон Пеї-де-ла-Луар, Франція). Перейшов до Ліцею Наполеона (тепер Ліцей Генріха IV). Після здобуття серед. освіти самостійно готувався до іспиту на право займатися юрид. практикою, 1811 допущений до неї. У перші роки працював у конторі батькового друга Ж.-Б. Майля (1750–1834), пізніше займався самост. практикою. До 1830 уникав актив. політ. діяльності, хоча схилявся до підтримки молодшої гілки *Бурбонів* (підтримував політ. течію доктриналів). 1827 вступив до париз. масон. (див. *Масони*) ложі «Тринософи» (франц. «Les Trinosophes»). Узяв актив. участь у Липн. революції 1830. Того ж року долучився до Партії руху (франц. Parti du Mouvement). 1830–1848 обирався до всіх скликань парламенту. У цей період підтримував ідею *монархії конституційної* під проводом короля *Луї Філіппа I* і виступав проти республіканців. Після падіння монархії під час революції 1848 Б. підтримав ген. Л.-Е. *Кавіньяка* (фактич. голови д-ви 06–12.1848). Після обрання 20.12.1848 Луї Наполеона (майб. імп. *Наполеона III Бонапарта*) президентом Другої республіки Б. призначено прем'єр-міністром і міністром юстиції. Провадив помірков. політику, знач. мірою обмежив, але не скасував політ. свободи (зокрема друку та зборів). Після нових парламент. виборів (травень 1849) сформовано новий уряд, який знову очолив Б. (із 02.06.1849). Його погляди були значно ліберальнішими за погляди Л. Наполеона, тому Б. 31.10.1849 змушений подати у відставку. Після держ. перевороту 1851 був ув'язнений. Звільнений, відійшов від політики. У 1850–1860-х як юрист зосередився на наук. діяльності. 1855 обраний вільним членом, від 1870 — дійсн. член Академії морал. і політ. наук. На короткий час повертався до справ, обіймаючи політ. посади. 1869 очолив позапарламент. к-т із децентралізації. Після падіння Наполеона III і відновлення республіки Б. обраний членом реорганізов. Держ. Ради (1872). 27.07.1872 президент Франції А. Тьєр (1797–1877) призначив Б. віцепрезидентом республіки (першим віцепрезидентом в історії Франції). Через погіршення стану здоров'я Б. не міг повноцінно виконувати обов'язки. Похов. на цвинтарі Пер-Лашез у м. Парижі.

Барро Оділон

Барроу Ісаак

Пр.: De la centralisation et de seseffets. Paris, 1861; Mémoires posthumes : en 4 t. Paris, 1875–1876.

Літ.: Alméras Ch. Odilon Barrot, avocat et homme politique (19 juillet 1791 — 6 août 1873). Paris, 1951; Baylac M.-H. La Peur du peuple. Histoire de la iie République. Paris, 2022.

Ба́рроу, Ісаа́к (англ. Barrow, Isaak; 16.10.1630, м. Лондон, Англія, тепер Велика Британія — 04.05.1677, там само) — математик, фізик, філософ, доктор богослов'я (з 1670). Учитель І. *Ньютона*. Нар. у сім'ї торговця полотном. Навчався в школі картезіан. монастиря. 1645 переведений у Триніті-коледж *Кембриджського університету*. Вивчав стародав. мови, *богослов'я* та *філософію*. Завдяки знанню лат., грец. та араб. мов здобув глибокі знання зі стародав. математики. Згодом видав твори *Евкліда Александрійського*, *Архімеда*, *Аполлонія із Перги* та Феодосія з Віфінії зі своїми коментарями. Подорожував Європою. Відвідав Францію, Італію та Візантію. Після повернення на батьківщину 1660 очолив каф. грец. мови Кембридж. ун-ту. 1662 — професор геометрії, викладач геометрії та оптики в Грешем-коледжі Кембридж. ун-ту. 1664 обраний першим Лукасів. професором математики в Кембриджі. Серед його слухачів був І. Ньютон, у якому Б. відразу помітив виняткові здібності. Продовжував досліджувати та публікувати праці. Найвагоміший внесок зробив у *геометрію* та *оптику*. 1669 Б. залишив каф. математики, яку очолив І. Ньютон. 1675 став президентом Триніті-коледжу. Найвідоміша теор. робота Б. у галузі математики — створення методології розрахунку *тангенсів*. У геометрії розробив спосіб знаходження дотичних, загальніший, ніж сучас. йому метод Ферма, досить близький до сучас. методів, що ґрунтуються на застосуванні *диференціалів*. Першим усвідомив, що задача про дотичні обернена відносно задачі про квадратури. Проте через його прихильність до геометр. підходу у викладенні та відсутність формулювання в термінах змінної та функції більшість читачів не оцінили значення цього зв'язку. 1684 опубл. його лекції в Кембриджі «Математичні професійні читання Лукасіані у державних школах Академії Кантабригенсіс». 1861 у м. Лондоні видано його лекції з оптики й геометрії «Уроки оптики та геометрії, або Оптичне явище, під час якого слід досліджувати причини». У цій праці він виступив як один із попередників І. Ньютона та Г. В. *Ляйбніца* у створенні числення нескінченно малих. У дослідженні Б. помістив заг. розв'язання питання про розміщення *фокуса* оптич. скла. Вивів формулу для визначення місця фокуса спадних променів — паралельних, тих, що сходяться і розсіюються; першим увів принцип уявних зображень. Ця розвідка стала вагомим внеском у геометр. оптику та залишається актуальною досі. Багато богослов., морал. та поет. творів Б., зібраних архієп. Дж. Тіллотсоном (1630–1694; тепер Велика Британія), видано 1859 у м. Лондоні. Похов. у *Вестмінстерському абатстві*.

Пр.: Euclidis elementorum libri XV breviter demonstrati. Cantabrigiæ, 1655; The Mathematical Works of Isaac Barrow. New York, 2013.

Літ.: Кэргон Р. Ньютон, Барроу и гипотетическая физика / Пер. с англ. А. Н. Боголюбова // Физика на рубеже XVII–XVIII вв. Москва, 1974; Арнольд В. И. Гюйгенс и Барроу, Ньютон и Гук. Москва, 1989; Ноу М. Isaac Barrow: His Life and Legacy. Douglas, 2010.

Онлайн-версія на сайті
http://vue.gov.ua

Барруа́, Шарль Еже́н (франц. Barrois, Charles Eugène; 21.04.1851, м. Ліль, тепер регіон О-де-Франс, Франція — 05.11.1939, м. Сент-Женев'єван-Ко, тепер м. Боваль-ан-Ко, регіон Нормандія, Франція) — геолог, палеонтолог, доктор природничих наук (з 1876), член Паризької АН (з 1904) та її президент (1927), член Американської АН (з 1908), *Лондонського королівського товариства* (з 1913), Американської академії мистецтв і наук (з 1915), Папської академії наук (з 1936), інших академій і товариств. Нар. у сім'ї власника бавовнопрядил. ф-ки. Навчався в Єзуїт. колежі Св. Жозефа у м. Ліллі. Наприкінці 1860-х познайомився з очільником новоствор. каф. геології Лільс. ун-ту Ж. Ґосселе (1832–1916; Франція), який 1871 призначив його асистентом на кафедру. Б. подорожував *Англією* та *Ірландією*, де вивчав *відклади* пізнішої епохи *крейдового періоду мезозойської ери*. Спостереження виклав у *дисертації* «Дослідження верхньокрейдового рельєфу Англії та Ірландії» (франц. «Recherches sur le terrain crétacé supérieur de l'Angleterre et de l'Irlande»), яку презентував 1876 у *Сорбонні*. 1877 Геол. т-во Франції відзначило його розвідки премією А. Вікенеля. Вони також увійшли до 1-го тому серії видань т-ва «Спогади Північного геологічного товариства» (франц. «Mémoires de la societé geologique du Nord»). 1877–1879 Б. відвідав регіони Франції, Іспанії, США, Велику Британію, де вивчав і порівнював *відклади*. Від 1878 викладав у Лільс. ун-ті. 1884 брав участь у місії до *Андалузії*, вивчав причини *землетрусу* та геологію навкол. регіонів. Брав участь у створенні геол. карти Франції у масштабі 1 / 80 000 (складали під егідою Служби геол. карти Франції та підзем. топографій). 1884–1909 склав 20 геол. карт регіону *Бретань*, що відображали понад 25 000 км². *Професор* (від 1888), виступав із лекціями в ун-тах Великої Британії, США та Німеччини. 1902–1927 очолював каф. геології Лільського ун-ту. Після виходу на *пенсію* повернувся до Бретані, де вдосконалював свої попередні дослідження. Створив 1907 музей вугілля в Інті природн. наук м. Ліля, представивши зразки скам'янілостей кам'яновугіл. періоду, зібрані з вугіл. шахт Франції. Автор понад 200 праць зі *стратиграфії*, *палеонтології*, *петрографії*, *мінералогії*. Переважну більшість із них присвячено геології регіону Бретань. Детально досліджував вугіл. басейн Пн. Франції, вугіл. родовища *Лотарингії* та *Сарре*. Нагороджений медалями Бігсбі (1881) та Волластона (1901) Лондон. геол. т-ва. Кавалер (1888) і командир (1923) ордена Почес. легіону. Премія Ф. Фонтена Геол. т-ва Франції (1891). Співзасновник (1870) Пн. геол. т-ва; обирався його президентом (1879, 1882, 1889, 1895, 1899–1900, 1904). Член Королів. т-ва Единбурга (з 1916). Іноземний член-кореспондент (з 1897) Петерб. АН. Обраний президентом Геол. т-ва Франції (1897).

Пр.: Relation d'un voyage géologique en Espagne // Annales de la Societé Géologique du Nord. 1877. T. 4; Recherches sur les terrains anciens des Asturies et de la Galice : en 2 v. Lille, 1882; Faune du calcaire d'Erbray. Lille, 1889; Observations sur le bassin houiller du Nord de la France. Liège, 1905.

Літ.: Charles Eugène Barrois // Proceedings of the Royal Society of Edinburgh. 1940. Vol. 60. Is. 4; Jacob Ch. Charles Barrois. 1851–1939 // Obituary Notices of Fellows of the Royal Society. 1947.Vol. 5. № 15.

Барруа Шарль Ежен

Барселона. Прапор

Барселона. Герб

Барс, сніговий барс, ірбіс — див. у ст. *Пантера (Panthera)*.

Барсело́на — місто в *Іспанії*, адм. ц. провінції Барселона та автономної спільноти *Каталонія*. Розташовано в пн.-сх. частині країни, на узбережжі *Середземного моря*. Тер. — 101,35 км². Адміністративно поділяється на 10 муніцип. районів.

Перші сліди людини поблизу Б. датують періодами *неоліту й енеоліту*. Найдавніше відоме поселення існувало наприкін. 6 тис. до н. е. У 3 ст. до н. е. тер. перебувала під окупацією військ *Карфагену*. За однією з версій, місто заснував воєначальник Гамількар Барка (бл. 275; тепер Туніс — 228; тепер Іспанія). З кін. 1 ст. до н. е. — під контролем *Римської імперії*. Попередником сучас. Б. вважають рим. поселення Барчіно (Барціно), відоме як військ. центр і мор. порт. Перші христ. (див. *Християнство*) громади з'явилися в 3 ст. Від поч. 5 ст. — під владою *вестготів*, столиця королівства. 717 захоплено *арабами*. 801 Б. відвоювали війська *Людовика I Благочестивого*. Відтоді центр Барселон. графства, яке перебувало у васал. залежності від *Каролінгів*, згодом центр Ісп. марки. 988 місто стало столицею фактично незалеж. Каталонії. Після об'єднання з *Арагоном* 1137 екон. значення як гол. порту королівства зростало до 15 ст. Після укладання 1469 династич. шлюбу короля Фернандо II (1452–1516) з королевою Ізабеллою I Кастильською (1451–1504; усі — тепер Іспанія) розпочався процес об'єднання Арагону й *Кастилії*. Так, Б. опинилася в складі Іспанії. 1640–1652 — один із центрів Сегадор. повстання через спробу ісп. влади скасувати автономію Каталонії. Під час *Війни за іспанську спадщину* 1705 Б. захопили війська *Англії* та *Карла VI Габсбурга*. Після взяття міста 1714 військами *Філіпа V Анжуйського* автономію Каталонії було скасовано. 1809 Б. взяла франц. армія. Владу Іспанії відновлено 1813. Центр *індустріалізації* країни в 19 ст. 1888 і 1929 тут проведено всесвіт. виставки. З 1932 — столиця відновленої авт. Каталонії. Під час *Громадянської війни в Іспанії 1936–1939* Б. зберігала лояльність респ. владі. 1938 зазнала бомбардувань. 26.01.1939 захоплено військами Ф. *Франко*. Згодом автономію регіону було скасовано. Далі місто стало одним із центрів руху за відновлення автономії Каталонії, що остаточно відбулося 1979. Осередок каталон. руху за незалежність.

Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 1,63 млн осіб, густота — понад 16,1 тис. осіб/км². Склад нас. за етніч. групами: іспанці (78,7 %), італійці (2,4 %), пакистанці (1,4 %), китайці (1,3 %), французи (1 %), колумбійці та марокканці (по 0,9 %) тощо. За реліг. групами (2019, опитування): католики (понад 53 %), нереліг. (9,5 %) та ін. За віков. групами (2021, оцінка): до 15 р. — 12 % осіб, 15–64 р. — 67 %, 65 р. і більше — 21 %. За статев. групами: чоловіки (47,5 %), жінки (52,5 %). Нас. зростає, 2011 становило 1,61 млн осіб.

Клімат середземномор., перехідний до субтроп., з м'якою зимою та спекот. літом. Середня т-ра січня — +12 °С, липня — +26 °С. Середньорічна кільк. опадів — бл. 600 мм, найбільше у вересні — жовтні.

Значний екон. центр Іспанії. Внесок пром-сті у *валовий внутрішній продукт* традиційно становить 6–7 %. Ключовий елемент екон. потенціалу

Офлайн-версія на сайті
https://vue.gov.ua

міста — пром. район зони вільн. торгівлі, де працюють понад 150 компаній. Основні галузі пром-сті: металург., автом., електронна, хім., фарм., харч., легка та ін. Діє ТЕЦ заг. потужністю понад 800 МВт. Серед гол. підприємств автом. пром-сті — штаб-квартира «СЕАТ» («SEAT») поблизу Б., підрозділ «Ніссан Мотор» («Nissan Motor»); хім. — «Еркрос» («Ercros»); фарм. — «Альміраль» (Almirall), «Естеве» («Esteve»), «Ґріфольс» («Grifols»); харч. — «Чупа Чупс» («Chupa Chups»), «Гальїна Бланка» («Gallina Blanca»), «Моріц» («Moritz»); легкої — «Страдіваріус» («Stradivarius»), «Десігуаль» («Desigual»). Третинний сектор економіки традиційно забезпечує до 90 % ВВП міста. Розвинено торгівлю, банків. справу, страхування, нерухомість, ресторан., готельне госп-во. Відомий Барселон. всесвіт. центр торгівлі. Наявна зона вільн. торгівлі зі спец. логістич. і мит. зонами. Діє Барселон. фонд. біржа (засн. 1915). Одне з провід. європ. турист. міст, лідер круїзного (див. *Круїз*) туризму *Середземномор'я*. Щороку Б. відвідують понад 3,5 млн осіб. На 2019 нараховували 442 готелів. Міжнародний аеропорт Б. — Ель-Прат за 15 км від центра міста є найб. у Каталонії. Середній річ. пасажиропотік становить понад 40 млн осіб. Один із ключ. залізн. вузлів Іспанії. Головні вокзали: Б. Сантс і Б. — Франція. 2008 відкрито високошвидкіс. залізницю *Мадрид* — Б. протяжністю 621 км. Виконують внутр. та міжнар. перевезення. Розвинена мережа автом. доріг, зокрема містом проходять європ. автошляхи. Автовокзал Б. Норд — осн. термінал для регуляр. автобус. рейсів. Морський порт Б. — вел. логістич. комплекс, найб. круїз. порт Середзем. моря. Поділяється на комерц., логістич., енергетичну, цив., круїз. зони. Є контейнерні *термінали*. 2019 заг. кількість пасажирів становила 4,6 млн осіб. Громадський транспорт представлено автобусами, таксі, трамваями, фунікулерами. Є канатні дороги. Метрополітен Б. працює з 1924, налічує 12 ліній.

Барселона. Собор Саграда Фамілія у процесі будівництва

Значний наук. центр. Діють Королів. академія наук і мист-в Б. (засн. 1764), Королів. мед. академія Каталонії (засн. 1770) та Королів. академія витончених мист-в Каталонії (засн. 1775). Перший у країні Барселон. наук. парк (засн. 1997) об'єднує фарм. та біотехнол. н.-д. ін-ти й лабораторії. Наявний парк біомед. досліджень (засн. 2006). Тут базується «Енциклопедична група» (засн. 1980), що популяризує *каталонську мову* й культуру, просуває видання «Велика каталонська енциклопедія». У Б. розташ. обсерва-

Барселона. Панорама міста

торію Фабра (засн. 1904). Станом на 2019 усього діяло понад 300 закладів дошкільної, бл. 350 — поч., до 220 — обов'язкової серед. освіти.

Вища освіта в м. Барселоні представлена держ. і приват. *університетами*, політех. вишами, бізнес-школами тощо. Назагал діють понад 20 ун-тів і *коледжів*. Серед ЗВО — *Барселонський університет* (засн. 1450, один із найстаріших освіт. закладів Каталонії, знаний академ. і н.-д. центр Європи, від 23.09.2015 є ун-том-партнером *Київського національного університету імені Тараса Шевченка*), Барселон. ін-т театру (засн. 1913), Барселон. авт. ун-т (засн. 1968), Політех. ун-т Каталонії (засн. 1971, відомий розробками в архітектурі та проєктуванні, економіці, медицині, приклад. математиці), Ун-т Помпеу Фабра (засн. 1990, дослідн. центр в галузі біомедицини, комунікац. технологій, суспільствознавства). У більшості вишів навчання провадиться каталон., іспан. та англ. мовами. У квітні 2022 Барселон. ун-т оголосив про започаткування спец. програми підтримки викладачів і студентів, які постраждали від *російсько-української війни*.

Станом на 2018 налічували 199 б-к, з яких 40 — публічні. Зокрема, відома нац. б-ка Каталонії. Усього понад 50 музеїв різн. спрямування. Серед іст. — музеї історії Б. (засн. 1943) та Каталонії (засн. 1996); худ. — Нац. музей мист-в Каталонії (засн. 1934), музеї Ф. Мареса (засн. 1946), Пікассо (засн. 1963) і сучас. мист-ва Б. (засн. 1995); природн. — музеї геології (засн. 1874) та природн. наук Б. (засн. 1882); археол. — Каталон. археол. музей (засн. 1932); ін. — мор. (засн. 1936) та муз. музеї Б. (засн. 1946), музеї воскових фігур Б. (засн. 1973), ФК «Барселона» (засн. 1984) тощо. Великий опер. театр «Лісеу» (засн. 1847) — найстаріший у місті, разом із яким відкрито симф. оркестр і хор. Окрім того, діють театр Ліур» (засн. 1976) та Нац. театр Каталонії (засн. 1997). Тут базуються Барселон. симф. оркестр і Каталон. нац. оркестр (засн. 1944), гітар. оркестр (засн. 1989), Барселон. балет (засн. 2019). Палац каталон. музики (засн. 1908) і «Аудиторія» (засн. 1999) вважають провід. концерт. залами. Працюють галереї «Сала Парес» (засн. 1877), Дж. Пратса (засн. 1976) і «Майораль» (засн. 1989); кінотека Каталонії (засн. 1981); фонди ім. Ж. Міро (засн. 1975), А. Тапіеса (засн. 1984) і Суньол (засн. 2002); центри мист-в Санта-Моніки (засн. 1988), сучас. культури Б. (засн. 1994), культури й пам'яті «Ель Борн» (засн. 2013) та ін. Серед традиц. заходів — міськ. фестиваль «Ла Марсе» (з 1902), Грец. фестиваль (з 1976), муз. фестивалі «Сонар» (з 1994) і «Прімавера Саунд» (з 2001), Міжнар. фестиваль муз. документ. кіно «Ін-Едіт» (з 2003), Барселон. міжнар. фестиваль короткометраж. фільмів, Барселон. міжнар. кінофестиваль Сан-Жорді (обидва — з 2017) тощо.

Барселонська архидіоцезія *Католицької церкви* засн. 1964; кафедральний храм і резиденція *архієпископа* — собор Св. Хреста і Св. Евлалії, відомий також як Барселон. собор (13–15 ст.). У пров. Барселона мешкає найб. мусульм. громада в Іспанії (понад 320 тис. осіб); у самому місті діє понад 260 мусульм. *культових споруд*. У Б. також діє найб. в Іспанії єврейська громада. Велика *синагога* — одна з найдавн. в Європі (початки діяльності синагоги на цьому місці й первісну будівлю відносять до 4–5 ст.). Серед ін. конфесій: євангельські християни, свідки Єгови, буддисти, православні (Правосл. церква в Каталонії знах. в юрисдикції *Сербської православної церкви*).

У Б. розташ. такі об'єкти *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*: *Твори Антоніо Гауді*; *Палац каталонської музики і лікарня Сан-Пау*. Історичний центр складається із середньовіч. старого міста з вузьк. вулицями й нового міста 19 ст. із прямокутно-прямолін. розпланування. Від рим. поселення Барчіно збережено міську *браму* з двома *баштами*, залишки оборон. муру, *акведука* й *колонади* храму Августа. *Середньовіччя* репрезентують Готич. квартал, роман. *монастирі* Сан-Пау-дель-Кампо й Сан-Пере-де-лес-Пуельєс (10–12 ст.), Єпископ. палац (13 ст.), готич. *собор* Св. Хреста і Св. Евлалії, церква Санта-Марія-дель-Мар (1329–1383), шпиталь Св. Хреста (1401–1414), фрагмент оборон. муру з баштами і брамою Санта-Мадрона (14–15 ст.). Палац генералітату Каталонії (1532–1596) є пам'яткою *ренесансу*. *Бароко* представлено церквами Сан-Мігель-дель-Пуерто (1753–1755) і Ла-Мерсе (1765–1775), *замком* Монтжуїк (1640, потім 1751–1799); *класицизм* — палацом Льотха (1774–1802); *історизм* — корпусом Барселон. ун-ту (1863–1873) та *ареною* для кориди (1899–1900). Наприкінці 19 ст. Б. стала центром розвитку оригін. *стилістики* каталон. *модерну*. Прикладом декор. модерну є Палац каталон. музики (1905–1908; арх. — Л. *Доменек-і-Монтанер*).

Барселона. Панорама міста з тераси парку Гуель з парковим павільйоном

Барселона. Вхід у парк Гуель

Барселона. Будинок Міла

Провідним вважають арх. А. *Гауді*, його гол. твір — *собор Саграда Фамілія у Барселоні*; з ін. об'єктів — парк Гуеля (1900–1914), будинки Батльо (1904–1906) і Міла (1906–1910). У 20 ст. місто збагатилося творами архітекторів зі світ. визнанням, серед яких — павільйон Німеччини (до Всесвіт. виставки 1929; арх. — Л. *Міс ван дер Рое*), муніцип. центр (1988–1994; арх. — Р. *Монео*), міст Бак-де-Рода (1986–1987; арх. — С. *Калатрава*), Палау-Сант-Жорді (бл. 1984–1990; арх. — А. *Ісодзакі*), музей сучас. мист-ва (1987–1995; арх. — Р. *Меєр*), телевежа Кольсерола (1990–1992; арх. — Н. *Фостер*), хмарочос Торре Агбар (1999–2005; арх. — Ж. *Нувель*). Видатним сучас. арх. вважають Р. Бофіла (1939–2022; Іспанія), який є автором одного з терміналів аеропорту (1991–1992), Нац. театру Каталонії (1991–1997) тощо.

Має давні спорт. традиції. Культивують футбол, автом. спорт, легку атлетику та ін. Серед об'єктів спорт. інфраструктури — *Камп Ноу*, Олімп. стадіон (1929; до 56 тис. осіб), автодром Б. — Каталонія (1991; 140,7 тис. осіб) поблизу міста тощо. Тут проходили різні міжнар. спорт. змагання, зокрема *Літні Олімпійські ігри 1992*; чемпіонати світу з футболу (1982), дзюдо (1991), легкої атлетики в приміщенні (1995), футзалу (1996), вод. видів спорту (2003, 2013), баскетболу (2014). У Б. базуються футб. клуби «*Барселона*» та «Еспаньйол» (засн. 1900).

Тут нар. політ. діяч і один з ідеологів каталон. нац. руху В. Альміраль (1841–1904); арх. Л. Доменек-і-Монтанер; скульптор Е. *Арнау Маскорт*; живописці Р. *Касас* та А. *Таніес*; худ. Е. Англада Камараса (1871–1959), І. Нонель (1872–1911) та Ж. Міро (1893–1983); піаністка й лауреатка премії «*Греммі*» А. де Ларроча (1923–2009); опер. співачка М. *Кабальє*; співачка й переможниця пісен. конкурсу «*Євробачення*» Саломе (нар. 1939); спортсмени та призери *Олімпійських ігор* Ж. Санс (нар. 1965), Д. Барруфет (нар. 1970), А. Санчес Вікаріо (нар. 1971), К. Санс (нар. 1975), Г. Менгуаль (нар. 1977), П. Газоль (нар. 1980), М. Лопес Таррес (нар. 1982), М. Газоль (нар. 1985), А. Еспар (нар. 1993) та ін. З Б. пов'язана діяльність арх. А. Гауді, спортсмена Ж. Гампера (1877; Швейцарія — 1930; Іспанія), скульптора Х. *Клара*, письменника Ж. *Арно* тощо.

Дж.: Anuari Estadístic de la Ciutat de Barcelona 2021. Barcelona, 2021; Estudio demográfico de la población musulmana. Explotación estadística del censo de ciudadanos musulmanes en España referido a fecha 31/12/2021. Madrid, 2023.

Літ.: Брюховецька Л. І. Кіномистецтво. Київ, 2011; Ingrosso Ch. Barcelona: Architecture, City and Society, 1975–2015. Milano, 2011; Вадімов В. М. Барселона // Досвід та перспективи розвитку міст України. 2016. Вип. 30; Noble I., St Louis R. Barcelona. 12th ed. Carlton, 2022.

«Барселона» (ісп., каталон. «Barcelona») — професійний футбольний клуб (Іспанія, Каталонія). Базується в м. *Барселоні*. Стадіон клубу — *Камп Ноу*, вміщує 99 354 особи. Клубні кольори — синій та гранатовий. Осн. домашня форма — синьо-гранат. футболки і гетри, сині або синьо-гранат. труси. Історія клубу розпочалася 22.11.1899, коли Ж. Гампер (1877; Швейцарія — 1930; Іспанія), заст. директора залізничн. компанії «Феррокарілес де Сарріа» (ісп. Compañía de los Ferrocarriles de Sarrià») і спортсмен, опублікував у барселон. спорт. тижневику «Лос Депортес» («Los Deportes»; «Спорт») замітку, у якій закликав заснувати футб. клуб. 29.11.1899 він і ще 11 каталонців та іноземців, які мешкали в м. Барселоні, зібралися в гімнаст. залі Соле, щоб заснувати футбол. асоціацію з назвою та гербом м. Барселони. Кольорами футболок обрано синій та гранатовий, як у клубу «Базель». 08.12.1899 клуб провів перший матч на велодромі Бонанова проти команди англійців, які мешкали в м. Барселоні. Команда новоутв. клубу програла 0:1. Згодом грала у першостях Каталонії (єдиного Чемпіонату Іспанії ще не існувало), 1902, 1903, 1905, 1909 здобувала чемпіон. титули, 1910 вперше виграла Кубок короля. 14.03.1909 відкрито перший влас. стадіон клубу — «Ла Індустрія», 20.05.1922 — другий стадіон «Камп де Лес Корс», що був домаш. ареною клубу до 1957. Перші значні успіхи клубу пов'язують із тренером Дж. Грінвеллом (1884; Велика Британія — 1942; Колумбія), який виграв з «Б.» 6 разів Чемпіонат Каталонії та двічі — Кубок короля. У ці роки за клуб грали воротар Р. Самора Мартінес (1901–1978), якого вважають найсильн. воротарем icп. футболу, півзахисник Х. Самітьєр Вілальта (1902–1972; обидва — Іспанія), нападник П. Алькантара Р'єстра (1896; Філіппіни — 1964; Іспанія), що були першими зірков. футболістами «Барселони». 30.06.1929 «Б.» стала першим в історії чемпіоном Ла Ліги, яка тоді ще не мала офіц. статусу Чемпіонату Іспанії. У період *Громадянської війни в Іспанії 1936–1939* та *Другої світової війни* футбол. клуб спіткали труднощі, знегоди та матер. скрута. Новий успіх прийшов до клубу з поверненням до нього Х. Самітьєра вже як тренера. Під його керівництвом 1945 «Б.» виграла свій другий чемпіон. титул, а також Золотий кубок Аргентини (попередник Суперкубка Іспанії). Наступним тренером (1947–1950) був Е. Фернандес Віола (1912–1985; Уругвай), з ним «Б.» здобула ще два чемпіон. титули (1948, 1949). У ці роки за клуб грав нападник С. Родрігес Альварес (1920–1995; Іспанія), який забив 230 м'ячів у 350 матчах і став на багато років найкращ. бомбардиром клубу (2012 його випередив Л. *Мессі*). На поч. 1950-х «Б.» очолив тренер Ф. Даучик (1910; Словакія — 1986; Іспанія), за 4 сезони під його керівництвом клуб двічі став чемпіоном Іспанії та здобув низку трофеїв — 3 Кубки Генералісимуса (тепер Кубок короля), Латин. кубок і Кубок Еви Дуарте (тепер Суперкубок Іспанії). Тоді у складі «Б.» лідером команди був Л. Кубала (1927; Угорщина — 2002; Іспанія), який виступав на позиціях нападника і плеймейкера. 24.09.1957 було відкрито новий

«Барселона». Емблема футбольного клубу

«Барселона». Стадіон клубу «Камп Ноу»

«Барселона» та «Арсенал», фінал Ліги Чемпіонів — 2005/2006

Стадіон клубу «Б.», який згодом 2000 офіційно отримав назву «Камп Ноу» («Нове поле»). Під керівництвом тренера Е. Еррери (1916–1997; Аргентина — Франція — Італія), що очолював клуб 1958–60, «Б.» не тільки двічі здобула чемпіонство Іспанії, а й виграла 1958 свій перший міжнар. трофей — Кубок ярмарків (тепер Кубок Ліги Європи). У першій грі фінал. поєдинку «Б.» зіграла внічию з командою м. Лондона (2:2), а в другій зустрічі перемогла (6:0). У другому розіграші Кубку ярмарків (1960) «Б.» теж була переможницею, здолавши у фіналі команду Бірмінгема (0:0 і 1:4). Після цих перемож. років до 1974 настав криз. період тимчас. занепаду, позначений лише однією перемогою у Кубку ярмарків (1966) і трьома перемогами у Кубку Іспанії (1963, 1968, 1971) та відсутністю титулів чемпіона Іспанії. Новий період розпочався з приходом тренера Р. Міхелса (1928; Нідерланди — 2005; Бельгія), який намагався прищепити команді «тотальний футбол», осн. принципами якого є компактність, універсальність і аритмія. Для цього «Б.» були куплені у клуба «Аякс» (Амстердам), звідки прийшов до неї тренер, нападник *Й. Кройф* і півзахисник Й. Неєскенс (нар. 1951; Нідерланди). 1974 «Б.» знов стала чемпіоном Іспанії, у боротьбі за титул зуміла переграти свого принцип. суперника «*Реал*» (Мадрид) на його полі з рахунком 5:0. Завдяки тренеру Р. Міхелсу склався той стиль гри, який надалі вирізнятиме «Б.» з-поміж ін. клубів. 1979 була відкрита молодіж. академія клубу — Ла Масія. Того ж року «Б.» вперше стала переможницею Кубку володарів кубків, у фіналі перегравши «Фортуну» з м. Дюссельдорфа (4:3), а 1982 — вдруге, здобувши перемогу над клубом «Стандарт» (Льєж, Бельгія) — 2:1. Але справж. прорив стався після того, як до клубу повернувся Й. Кройф, вже як тренер (1988–1996). «Б.» виграла 4 рази Чемпіонат Іспанії (1991–1994), 2 Кубки короля (1988, 1990), третій Кубок володарів кубків (1989), Лігу чемпіонів і Суперкубок Європи (обидва — 1992). Й. Кройф культивував у клубі «тотальний футбол», у який раніше грав (воротар є першим атакувал. гравцем, бомбардир — першим захисником). Після нетривал. керівництва тренера Б. Робсона (1933–2009; Велика Британія), який практикував прагмат. футбол, 1997 клуб знов очолив тренер з Нідерландів — Л. ван Гал (нар. 1951). Він запросив до команди своїх співвітчизників, зокрема П. Клюйверта (нар. 1976). Команда виграла 2 чемпіон. звання в Іспанії (1998, 1999), Кубок Іспанії (1998), Суперкубок Європи (1997), грала в атакувал. футбол у стилі, започатков. Й. Кройфом. Наступним тренером із Нідерландів був Ф. Райкард (нар. 1962). Він перебудував і оновив команду, через пів року вона стала надзвичайно потуж. та грала в гарн. футбол з короткими і швидк. пасами, вис. пресингом. 2004 за осн. команду почав грати вихованець клубу Л. Мессі. «Б.» виграла Чемпіонат Іспанії 2005, Лігу чемпіонів 2006, у фіналі турніру перемогла лондон. «*Арсенал*». На зміну Ф. Райкарду 2008 прийшов Ж. Гвардіола (нар. 1971; Іспанія), який як гравець був членом команди Й. Кройфа. Він зберіг принципи гри попередника, додав сувору ігрову дисципліну й вимогливість. Успіх «Б.» Ж. Гвардіоли ґрунтувався на лідерстві капітана К. Пуйоля (нар. 1978), грі плеймейкерів А. Іньєсти (нар. 1978) і Хаві Ернандеса (нар. 1980) та ефективності нападників, насамперед Л. Мессі. Використано тактику, що отримала назву «тіки-така», в її основі — короткий пас, рух м'яча в різн. зонах поля, постійне володіння м'ячем, перехід до зональної опіки. Гвардіола виграв з «Б.» 2009 одразу 6 титулів, здобув перемоги в Чемпіонаті Іспанії, Кубку короля, Суперкубку Іспанії, Лізі чемпіонів, Суперкубку УЄФА і Клуб. чемпіонаті світу. Загалом за 2009–2012 він здобув з «Б.» як тренер 14 титулів, ставши найтитулов. тренером в історії клубу. Під керівництвом тренера Луїса Енріке (нар. 1970) команда грала за тими ж принципами, що й при Ж. Гвардіолі. Ключовими атакувал. гравцями 2014–2017 були Л. Мессі, Неймар (нар. 1992; Бразилія) та Луїс Суарес (нар. 1987; Уругвай). Після 2017 настав період спаду. «Б.» спромоглася здобути перемоги в Чемпіонаті Іспанії (2018, 2019) та Кубку короля (2018, 2021), але успіхів у виграші єврокубків не було. У клубі виникли екон. проблеми. У серпні 2021 клуб залишив Л. Мессі. З листопада 2021 гол. тренером «Б.» став її колиш. гравець Хаві Ернандес, який будує нову команду.

Клуб «Б.» — некомерц. громад. т-во, яке не можна придбати у власність (лише стати його членом). Натепер у клубі понад 170 тис. членів.

Протистояння **«Барселони»** та українських футбольних клубів

Дата	Матч	Рахунок
27.09.1978	«Шахтар» (Донецьк) — «Барселона»	1:1
13.09.1978	«Барселона» — «Шахтар» (Донецьк)	3:0
06.09.1991	«Динамо» (Київ) — «Барселона»	2:3
20.03.1991	«Барселона» — «Динамо» (Київ)	1:1
04.03.1992	«Динамо» (Київ) — «Барселона»	0:2
18.03.1992	«Барселона» — «Динамо» (Київ)	3:0
15.09.1993	«Динамо» (Київ) — «Барселона»1	3:1
29.09.1993	«Барселона» — «Динамо» (Київ)	4:1
22.10.1997	«Динамо» (Київ) — «Барселона»	3:0
05.11.1997	«Барселона» — «Динамо» (Київ)	0:4
29.09.2004	«Барселона» — «Шахтар» (Донецьк)	3:0
07.12.2004	«Шахтар» (Донецьк) — «Барселона»	2:0
01.10.2008	«Шахтар» (Донецьк) — «Барселона»	1:2
09.12.2008	«Барселона» — «Шахтар» (Донецьк)	2:3
28.08.2009	«Барселона» — «Шахтар» (Донецьк)	1:0
20.09.2009	«Барселона» — «Динамо» (Київ)	2:0
09.12.2009	«Динамо» (Київ) — «Барселона»	1:2
06.04.2011	«Барселона» — «Шахтар» (Донецьк)	5:1
12.04.2011	«Шахтар» (Донецьк) — «Барселона»	0:1
04.11.2020	«Барселона» — «Динамо» (Київ)	2:1
24.10.2020	«Динамо» (Київ) — «Барселона»	0:4
20.10.2021	«Барселона» — «Динамо» (Київ)	1:0
02.11.2021	«Динамо» (Київ) — «Барселона»	0:1

Онлайн-версія
https://e

У складі — футбол. академія, жін. команда, резерв. команда, юнац. команда, молодіж. команда, команда легенд, команда для людей із затримкою розумов. розвитку, літ. табір. Жіноча команда, засн. 2001, виграла на 2023 загалом 22 офіц. титули у клуб. змаганнях, зокрема 2021 і 2023 — жін. Лігу чемпіонів, а півзахисниця А. Путельяс (нар. 1994) здобула нагороду «Золотий м'яч» (2021, 2022). У клубі також є команди з *баскетболу*, *гандболу*, *футзалу*, ролик. хокею, кіберспорту. Найвідоміші футболісти за всю історію клубу: Ж. Гампер (Швейцарія; у клубі 1899–1903, нападник, 50 матчів, 121 гол), П. Алькантара Р'естра (у клубі 1912–1916 і 1918–1927, нападник, 177 матчів, 200 голів), Х. Самітьєр Вілальта (у клубі 1919–1932, нападник, 360 матчів, 184 голи), Р. Самора Мартінес (у клубі 1919–1922, воротар, 38 матчів, не забивав), С. Родрігес Альварес (усі — Іспанія; у клубі 1939–1955, нападник, 350 матчів, 230 голів), Ш. Кочиш (Угорщина, у клубі 1958–1965, нападник, 235 матчів, 151 гол), Л. Кубала (Угорщина — Іспанія; у клубі 1951–1961, нападник, 186 матчів, 131 гол), К. Решак-і-Серда (Іспанія; у клубі 1965–1981, півзахисник, 328 матчів, 81 гол), Й. *Кройф* (у клубі 1973–1978, нападник, 143 матчі, 48 голів), Й. Неєскенс (Нідерланди; у клубі 1974–1979, півзахисник, 140 матчів, 35 голів), М. Лаудруп (Данія; у клубі 1989–1994, атакувал. півзахисник, 166 матчів, 44 голи), Р. Куман (Нідерланди; у клубі 1989–1995, захисник, півзахисник, 192 матчі, 67 голів), Ж. Гвардіола (у клубі 1990–2001, півзахисник, 263 матчі, 6 голів), К. Пуйоль (обидва — Іспанія; у клубі 1999–2014, захисник, 392 матчі, 12 голів), *Рональдіньо* (у клубі 2003–2008, атакувал. півзахисник, 145 матчів, 70 голів), С. Ето'о (Камерун; у клубі 2004–2009, нападник, 144 матчі, 108 голів), Хаві Ернандес (у клубі 1998–2015, півзахисник, 505 матчів, 58 голів), А. Іньєста (обидва — Іспанія; у клубі 2002–2018, півзахисник, 442 матчі, 35 голів), Л. Мессі (у клубі 2004–2021, нападник, 520 матчів, 474 голи). У складі футб. клубу «Б.» 2009–2010 грав укр. футболіст, захисник Д. *Чигринський* (12 матчів, м'ячів не забивав). Колишній футболіст (атакувал. півзахисник) «Б.» (1994–1996) Йоган Йорді Кройф (нар. 1974, Нідерланди; син тренера Й. Кройфа) грав 2006–2008 за укр. клуб «Металург» (Донецьк), зіграв 28 матчів, м'ячів не забивав. 17.11.2021 тренером жін. збірної України з футболу призначений Л. Кортес (нар. 1986; Іспанія), який працював 2019–2021 тренером жін. команди «Б.» і виграв з нею Лігу чемпіонів. У Лізі чемпіонів клуб «Б.» зустрічався з укр. клубами.

Досягнення клубу «Б.» на міжнар. арені: володар Кубка європ. чемпіонів — Ліги чемпіонів (1992, 2006, 2009, 2011, 2015), Кубка ярмарків (тепер Кубок УЄФА; 1958, 1960, 1966), Кубка володарів кубків УЄФА (1979, 1982, 1989, 1997), переможець Клубн. чемпіонату світу (2010, 2012, 2016), Суперкубка УЄФА (1993, 1998, 2010, 2012, 2016), Лат. кубка (1949, 1952), Кубка Піренеїв (1910, 1911, 1912, 1913). На внутр. арені «Б.» вигравала: Чемпіонат Іспанії (1929, 1945, 1948, 1949, 1952, 1953, 1959, 1960, 1974, 1985, 1991–1994, 1998, 1999, 2005, 2006, 2009–2011, 2013, 2015, 2016–2018, 2019), Кубок короля (1910, 1912, 1913, 1920, 1922, 1925, 1926, 1928, 1942, 1951–1953, 1957, 1959, 1963, 1968, 1971, 1978, 1981, 1983, 1988, 1990, 1997, 1998, 2009, 2012, 2015–2018, 2021, 2023), Суперкубок Іспанії (1984, 1992, 1993, 1995, 1997, 2006, 2007, 2010–2012, 2014, 2017, 2019, 2023), Кубок ісп. ліги (1983, 1986), Кубок Еви Дуарте (1949, 1952, 1953), а також багаторазово Чемпіонат Каталонії, Кубок і Суперкубок Каталонії.

Літ.: Ролан Т. Футбол. Все легендарные клубы мира / Пер. с фр. Москва, 2008; Іванов О. В., Миленко В. О., Панкратов Є. П. та ін. Кращі футбольні клуби Європи. Харків, 2010; Миленко В. Повна історія Ель Класіко. «Барселона» проти «Реала». 2-ге вид., допов. Мелітополь, 2018.

С. В. Глухова

Барселóнський проце́с — див. у ст. *Середземноморський союз*.

Барселóнський університе́т (каталог. Universitat de Barcelona, ісп. Universidad de Barcelona) — багатогалузевий *заклад вищої освіти* в м. *Барселоні* (регіон Каталонія, Іспанія). Засновано 1450. Натепер перший за рейтингом і другий за кількістю студентів *університет* в Іспанії. Громадський ун-т із повн. *самоврядуванням*. Входить до 200 найкращих ЗВО світу — 2022 посів 168 місце у щоріч. Світ. рейтингу ун-тів КС (QS World University Rankings); 193 — у Світ. рейтингу ун-тів (Times Higher Education's World University Rankings). Учасник Ліги європ. дослідн. ун-тів (League of European Research Universities) та координатор Альянсу «Орієнтований на виклики, доступний, заснований на дослідженнях, мобільний європейський університет» (англ. CHARM — «Challenge-driven, accessible, research-based, mobile european university»). 1993 приєднався до «Угоди про бібліотечну міжуніверситетську співпрацю». Пл. — 677 787 м². Бюджет — понад 400 млн євро на рік. Один із найстаріш. закладів Каталонії. 03.11.1450 на прохання міськ. громади Барселони король Арагону Альфонсо V (1396–1458) видав *хартію* про визнання Заг. школи Барселони («Estudi General de Barcelona»; засн. 1401 як школа медицини і мист-в) та надання особл. привілеїв. Так, центр вищ. освіти мав отримувати фінансування від міста та пропонувати навчання з теології, канон. та цив. права, натур. та морал. філософії, *вільних мистецтв*, медицини та ін. наук. Через відсутність пост. фінансування та громадян. війну в Каталонії (1462–1472) не почав функціонувати. 1488 за хартією короля Фернанда II (1452–1516) всі заклади освіти м. Барселони об'єднано в межах Школи медицини «Estudi de Medicina». 09.10.1508 ухвалено перші документи, що регулювали діяльність нов. установи. 1536–1539 збудовано приміщення для всіх ф-тів: 2-поверх. споруду, *каплицю* та *монастир*. Будівлю знесли 1843. Після *Війни за іспанську спадщину 1701–1714* заклад перенесено до м. Сервера-де-Пісуерга (тепер авт. спільнота Кастилія-і-Леон, Іспанія). 1837 університет. освіту в м. Барселоні було відновлено. Завдяки зусиллям ректора В. Арнау (1817–1902) з жовтня 1863 розпочато спорудження нов. будівлі за проєктом арх. Е. Роже (1821–1897). 1893 тут було розміщено 4 ф-ти: природничий, філос. і мистецтвознавчий, фарм., юридичний. Мед. ф-т отримав своє приміщення 1906. Уряд Другої Іспр. Республіки надав Б. у. *автономію*. 07.09.1933 заклад перейменовано на Авт. ун-тет Барселони (кат. Universitat Autònoma de Barcelona). Із поч. диктатури Ф. *Франко* автономію було скасовано (1939), звільнено понад 70 %

проф.-викладац. складу, вивчення каталон. мови й культури заборонено. Упродовж 1950–1960-х спалахували студент. антиуряд. протести. 09–11.03.1966 відбулися *установчі збори* Дем. союзу студентів ун-ту. *Демократизація* та модернізація освіт. процесу почалася зі зміною влади у 1970–1980-х. Вивчення каталон. мови й культури було відновлено. Женералітат Каталонії

Барселонський університет

01.07.1985 погодив Статут автономії Б. у. (оновлювався 1993 та 2003). Одночасно відбулося розширення закладу: засн. геол. ф-т (1985–1986), розбудовано новий кампус мед. ф-ту (1982). Б. у. пропонує 73 бакалавр., понад 400 магістер. та 46 доктор. програм, 231 спеціаліз. програму, 85 університет. курсів підвищення кваліфікації. Тривалість бакалавр. програм — 3–6 р., *магістратури* — зазвичай 1 р., докторату — від 3 р. В ун-ті навчаються понад 70 тис. студентів, з них понад 11 тис. — іноземці зі 130 країн світу; наук.-пед. діяльність провадять бл. 5,5 тис. викладачів і дослідників. Навчання здійснюють каталон. (офіц.) та ісп. мовами. Ф-ти (16): образотв. мистецтва; біол.; наук про Землю; юрид.; економіки й бізнесу; пед.; фармацевтики та харч. наук; філології та комунікації; філос.; фіз.; геогр.-іст.; інформації та аудіовізуал. медіа; математики й інформатики; мед.; психол.; хімічний. До складу Б. у. входять 10 афілійованих центрів: Каталон. центр передових досліджень у сфері кіно та аудіовізуал. медіа; Центр передов. досліджень у сфері зв'язків з громадськістю; Центр міжнар. досліджень; Університет. шк. готельного бізнесу та туризму; Ін-т громад. безпеки Каталонії; Нац. ін-т фіз. виховання Каталонії та ін., а також 16 б-к, вид-во, 4 лікарні тощо. Серед відомих випускників — Г. Х. *Гойтісоло*, Л. *Доменек-і-Монтанер*, С. *Еспріу*, М. *Менендес-і-Пелайо*, Ф. *Гінер де лос Ріос* та ін. Від 23.09.2015 є ун-том-партнером *Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. У квітні 2022 Б. у. оголосив про започаткування програми підтримки викладачів і студентів, які постраждали від *російсько-української війни* (можливість продовжити навчання чи викладац. діяльність в ун-ті, отримати гранти). У квітні — липні 2022 у кампусі ун-ту діяла фотовиставка Р. К. Моліни, присвяч. подіям в Україні.

Літ.: The University of Barcelona in Figures. Barcelona, 2021.

Д. М. Панчук

Ба́рсов, Мико́ла Па́влович (рос. Барсов, Николай Павлович; 27.04.1839, м. Болхов, тепер Орлов. обл., Росія — 23.11.1889, м. Варшава, тепер Польща) — історик, один із засновників історичної географії в *Російській імперії*. Нар. у сім'ї кадр. військового. Після здобуття серед. освіти навчався на іст.-філол. ф-ті С.-Петерб. ун-ту (тепер *Санкт-Петербурзький державний університет*; закінчив 1861). Наукова діяльність Б. пов'яз. із його журналіст. працею. 1862 прийняв пропозицію ред. газ. «Санкт-Петербурзькі відомості» («Санкт-Петербургские ведомости») А. Краєвського (1810–1889; Росія) здійснити поїздку до *Австрійської імперії*. Метою подорожі було ознайомлення з роботою шкіл у слов'ян. краях, що входили до складу імперії *Габсбургів*. Відповідний цикл статей привернув увагу чиновників Мін-ва нар. освіти. На пропозицію мін-ва здійснив півторарічну поїздку укр. губерніями Рос. імперії для виконання опису шкіл. справи. Результатом поїздки став вихід книг «Школи на Волині й Поділлі 1862 року» («Школы на Волыни и Подолии в 1862 году»; 1863) і «Народні училища в Південно-Західному краї» («Народные училища в Юго-Западном крае»; 1864). Упродовж 1864–1869 — учитель історії й географії в гімназіях і прогімназіях. Поєднував наук. діяльність з учителюванням. 1867 видав брошуру «Слов'янське питання і його стосунок до Росії» («Славянский вопрос и его отношение к России») та кн. «Матеріали для історико-географічного словника Давньої Русі» («Материалы для историко-географического словаря Древней Руси»). Завдяки цій книжці 1869 запрошений до С.-Петерб. ун-ту як кандидат-стипендіат за каф. рос. історії із дворіч. терміном стипендії. 1873 опублікував підготовлену 1869–1871 моногр. «Нариси руської історичної географії. Географія початкового літопису». Того ж року її відзначено Уваров. премією, 1874 за неї Б. присуджено ступінь магістра рос. історії (С.-Петерб. ун-т). 1871 признач. бібліотекарем *Варшавського університету*. З 1872 — лектор, від 1873 — доц. (зі збереженням посади бібліотекаря), з 1880 — екстра ординар. проф., від 1888 — ординар. проф. ун-ту. 12.10.1889 вийшов у відставку за станом здоров'я. Нагороджений золотою Уваров. медаллю Імператор. АН (1875).

Пр.: Школы на Волыни и Подолии в 1862 году. Санкт-Петербург, 1863; Народные училища в Юго-Западном крае. Санкт-Петербург, 1864; Материалы для историко-географического словаря Древней Руси: Историко-географический словарь Русской земли (IX–XIV ст.). Вильна, 1865; Славянский вопрос и его отношение к России. Вильна, 1867; Очерки русской исторической географии. География начальной летописи. Варшава, 1873.

Літ.: Некрологи: Е. П. Барсов, М. П. Веске, Ю. Кольберг // Этнографическое обозрение. 1890. № 2; Александренко В. Николай Павлович Барсов // Венгеров С. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней) : в 6 т. Санкт-Петербург, 1891. Т. 2.

Барстер (англ. burster, від англ. burst — вибух, спалах, імпульс) — галактичні рентгенівські джерела, що належать до класу еруптивних (див. *Ерупція*). Спалахи Б. відкрито за допомогою спостережень супутника ANS у сер. 1970-х. Крива *блиску* Б. відрізняється порівняно коротк. часом (0,1–10 с) наростання блиску, за яким слідує фаза згасання тривалістю 3–100 с. На макси-

Онлайн-версія
history.kubg.edu.ua

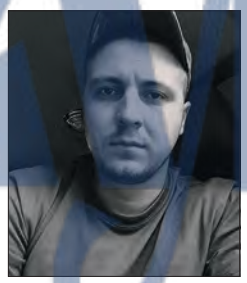
мумі активності Б. випромінює *фотони* рентгенів. діапазону *енергією* до 20 кілоелектронвольт. За даними спостережень, болометр. (див. *Болометр*) рентгенів. *світність* Б. між спалахами перебуває в межах *діапазону* ~ (10^{30}–10^{31}) Дж/с. Натомість повна енергія спалаху становить ~ (10^{31}–10^{32}) Дж. Енергія випромінювання Б. між спалахами перевищує енергію спалаху приблизно в 100 разів. Спектр Б. під час спалаху близький до спектра випромінювання *абсолютно чорного тіла*. Б. входять до складу тісних *подвійних систем*, одним із компонентів яких є *нейтронна зоря*, компаньйоном — зоря, що втрачає масу. Нейтронні зорі мають сильне гравітац. (див. *Гравітація*) поле і вел. значення його *градієнта*, тому речовина падає з вел. *швидкістю*. Відмінне від нуля значення моменту імпульсу речовини, що падає, відносно поверхні нейтрон. зорі та тертя між її шарами призводять до утворення акреційн. (див. *Акреція*) диску, що лежить в орбітал. площині зоряної пари. Унаслідок падіння на поверхню нейтрон. зорі матеріалу акреційн. диску останній поступово накопичується, стискається та розігрівається. Через декілька годин накопичення та гравітац. стиснення в цій речовині починається яд. синтез. Початкова стадія термояд. синтезу характеризується як стабіл. процес, що належить до гарячого CNO-циклу. Акреція створює на поверхні нейтрон. зорі вироджену оболонку *матерії* (за відсутності термодинам. рівноваги т-ра підвищується до кількох млрд градусів). Потрійний б-цикл швидко стає енергетично вигіднішим порівняно з CNO-циклом, що призводить до спалаху *гелію*. Утворена під час спалаху додатк. енергія розганяє CNO-цикл до надкритич. стану. Ця еруптивна фаза і спостерігається як рентгенів. спалах Б. Зареєстровані в каталозі *Массачусетського технологічного інституту* Б. позначають літерами MXB із додаванням екватор. координат; виявлені яп. супутниками Б. позначають літерами XB.

Літ.: Ayasli S., Joss P. C. Thermonuclear Processes on Accreting Neutron Stars — A Systematic Study // Astrophysical Journal. 1982. Vol. 256; Lewin W., Paradijs J. van, Taam R. X-Ray Bursts // Space Science Reviews. 1993. Vol. 62. Is. 3–4; Iliadis Chr., Endt P., Prantzos N. et al. Explosive Hydrogen Burning of 27Si, 31S, 35Ar, and 39Ca inNovae and X-Ray Bursts // The Astrophysical Journal. 1999. Vol. 524. Is. 1; Schatz H., Rehm K. X-Raybinaries // Nuclear Physics A. 2006. Vol. 777; Watts A. L. Thermonuclear Burst Oscillations // Annual Review of Astronomy and Astrophysics. 2012. Vol. 50. Is. 1.

О. Г. Шевчук

Барсук Володимир Олексійович

Барсуков Сергій Іванович

Барсу́к, Володи́мир Олексі́йович (05.01.1939, с. Любарка, тепер Коростен. р-ну Житомир. обл., Україна — 10.12.2004, м. Київ, Україна) — кіносценарист, журналіст, лауреат Шевченківської премії (з 1980). Закінчив 1961 Київ. ун-т (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), 1974 — Академію сусп. наук при ЦК КПРС (тепер Рос. академія держ. служби). З 1974 — канд. філос. наук. Працював 1961–1971 у системі Держтелерадіо УРСР. 1974–1990 — відп. працівник ЦК Ком. партії України. 1990–1992 — пом. Прем'єр-міністра України В. *Фокіна*. Заступник керівника інформ.-аналіт. служби Президента України (1992–1994). З квітня до серпня 1994 — голова Нац. ради України з питань телебачення і радіомовлення. З 1995 — консультант-пом. нар. депутата України Л. *Кравчука*. Автор кіносценаріїв: «Енергія творення» (1979), «Відродження» (у співавт., за книжкою Л. *Брежнєва*, 1979; 5 серій, Спец. приз журі 8-го Всесоюз. фестивалю телефільмів у м. Баку), «Робота партійна» (1985), «На прицілі ваш мозок» (1989). Зокрема, у фільмі «На прицілі ваш мозок» подано факти *маніпулювання громадською думкою* через *телебачення* та політтехнології. Лауреат Шевченків. премії (1980) разом з А. *Путінцевим* (співавт. сценарію), О. *Бузилевичем* і В. *Кущем* (оператори), В. *Тихоновим* (ведучий) за публіцистично-документ. телефільм «Відродження» (студія «Укртелефільм»).

Барсуко́в, Серге́й Ива́нович (12.04.1993, м. Свердловськ, тепер м. Довжанськ Луган. обл., Україна — 28.06.2022, с. Дементіївка Харків. р-ну Харків. обл., Україна; похов. у м. Харкові) — військовослужбовець, старший лейтенант (посмертно) *Національної гвардії України* (НГУ), учасник *російсько-української війни*, *Герой України* (2022, посмертно). Закінчив Держ. вищий навч. заклад «Ровеньків. техніко-екон. коледж» (Луган. обл.; 2012). Призваний 2013 на строк. військ. службу до лав Луган. полку внутр. військ *Міністерства внутрішніх справ України*. У зв'язку з поч. мас. заворушень 2014 у м. *Луганську* та виступів сепаратистів (див. *Сепаратизм*) вибув до м. *Слов'янська* у складі військ. частини, яка увійшла до складу новоствор. НГУ. У серпні 2014 уклав контракт про проходження військ. служби у складі 3-ї бригади операт. призначення ім. полковника П. Болбочана НГУ (м. Харків). Від лютого 2015 — у складі роти розвідки спецпризначення обіймав посади інструктора, старш. інструктора, гол. сержанта взводу, гол. сержанта роти. 2018 — командир взводу, отримав звання молодш. лейтенанта. 2020 — заст. командира роти по роботі з особ. складом, від 2021 очолив підрозділ розвідників. Виконував *бойові завдання* в зоні проведення *антитерористичної операції на Сході України* та *Операції Об'єднаних сил*. Мав позивний «Барс». Від поч. повномасштаб. вторгнення 24.02.2023 Росії в Україну брав участь у військ. операціях. 25.02.2023 отримав наказ знищити ворожу *диверсійно-розвідувальну групу* на тер. м. Харкова. Унаслідок вдало спланов. операції знищено 3 рос. бойові бронемашини «Рись» та особ. склад противника. На поч. березня 2022 виконував бойові завдання в селах Черкаській Лозовій та Руській Лозовій, с-щі Питомнику (усі — Харків. р-ну Харків. обл.). У р-ні с. Руської Лозової підрозділ Б. вступив у бій з ворогом (знищено особ. склад противника та ворожі склади *боєприпасів*). У березні — травні 2022 проведено низку розвідув. операцій у *тилу* ворога; виявлено та знищено артилер. вогнем: 6 пунктів управління, 5 міномет. і 7 гармат. розрахунків, 6 бронетранспортерів, танк Т-72, реакт. установку залп. вогню БМ-21 «Град», 4 засідки противника. 28.06.2022 рота розвідки спецпризначення виконували завдання побл. с. Дементіївки на Харківщині. Під час ворож. штурму позицій Б. знищив 2 БТР і від-ня окупантів. Під час відступу бійці потрапили під мінномет. обстріл. Б. загинув від осколк. поранень. Нагороджений відзнакою Президента України «За участь в антитерористичній операції». За особисту мужність і героїзм, виявлені в захисті держ. суверенітету та тер. цілісності України, вірність військ. присязі присвоєно звання Героя

України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (16.09.2022, посмертно).

Барсу́м (барсом; перс. بَرسَم, пехлеві barsoum, barsom, з авест. barəsman, від кореня barəs — рости вгору) — у *зороастризмі* — жмуток гілочок, яким користувався *священнослужитель* при здійсненні *богослужінь* та ритуальних церемоній. Б. використовували в церемоніях підтримування свящ. вогню, вимовляння *баджу*, посвячення в мобеди (священнослужителі), святкування *Ясни*, Вендідата, Віспереда тощо. Опис ритуалу міститься у книгах *Авести* та інших зороастр. текстах («Денкарт», «Менук-і-Храт», «Шайат-на-Шайат»). Священну гілочку Б. вирізали особл. способом з гілок гранат. дерева, фінік. пальми або тамариску. Для здійснення ритуал. дій гілочки спочатку розкладали, а потім зв'язували у джгути. Їхня кількість змінювалася в залежності від статусу церемонії: напр., для святкування Ясни потрібно було 23 галузки, з яких 21 зв'язували в жмуток, для здійснення баджу — лише 5. Процедура вирізання та зв'язування Б. була вмотивована його сприйняттям як представника всієї *флори* і, відповідно, висловленням вдячності *Творцю*. Зороастрійці визнавали священним не тільки сам Б., але й дерево, гілки з якого вирізалися. Особливого значення традиція набула за правління *Сасанідів*. Сучасні зороастрійці замість гілочок використовують металеві прутики.

Літ.: Modi J. J. Religious Ceremonies and Customs of the Parsis. 2nd ed. Bombay, 1937; Авеста в русских переводах (1861–1996). 2-е изд., испр. Санкт-Петербург, 1998; Сулейманов Р. Х. Древний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана VII в. до н.э. — VII в н.э. Самарканд; Ташкент, 2000; Boyce M. Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices. 2nd ed. London, 2001; The Zoroastrian Flame: Exploring Religion, History and Tradition / Ed. by A. Williams, S. Stewart, A. Hintze. London; New York, 2016.

О. В. Сарапін

Барсум

Ба́рська конфедера́ція (польськ. Konfederacja barska) — військове об'єднання польської *шляхти*, створене за підтримки римо-католицького *духовенства* з метою боротьби проти встановлення фактичного протекторату *Російської імперії* над *Річчю Посполитою* в роки правління *Станіслава Августа Понятовського*. Діяла 1768–1772; перебувала у збройн. протистоянні з польськ. урядовими й рос. (під заг. командуванням О. В. *Суворова*) військами. Акт про утворення Б. к. підписано 29.02.1768 у с. Михайлівцях поблизу м. Бара (тепер Жмерин. р-н, Вінниц. обл.). Його укладення було відповіддю на заклик краківського римо-катол. єп. К. І. Солтика [1715–1788; тепер Польща (1767 разом з ін. противниками рос. впливу був заарештований і висланий у м. Калугу)] проти форм. зрівняння у правах римо-католиків із *греко-католиками*, православними (див. *Православ'я*) і протестантами (див. *Протестантизм*) та поширення у Речі Посполитій влади рос. посла кн. М. В. Рєпніна (1734–1801; тепер Росія). Провідну роль у Б. к. відігравали представники шляхти, проте створені конфедератами бойові загони складалися також із вихідців двох найчисельн. станів Речі Посполитої — *міщан* і *селянства*. На поч. протистояння війська Б. к. контролювали укріплення у сх. частині Речі Посполитої. Та у червні 1768 рос. війська за підтримки коронних військ Речі Посполитої відвоювали у конфедератів м. Бар (остаточ. контроль встановили над містом 30.06.1768, взявши Барський замок). Реакцією на виступ Б. к. стало селян. повстання під проводом М. *Залізняка* (див. *Коліївщина*, *Гайдамацький рух*). Повстанці упродовж травня — першої пол. червня 1768 взяли низку міст у *Правобережній Україні* (*Канів*, *Сміла*, *Черкаси*, *Богуслав*). Після переходу на їхній бік *козаків надвірних*, очолених уман. *сотником* І. *Гонтою*, взяли в *облогу* контрольоване конфедератами м. *Умань* і 21.06.1768 захопили його. Повстанці не обмежилися діями проти конфедератів, спрямовуючи насильство проти неправославного нас. міст (римо-католиків, греко-католиків та юдеїв). Виступ укр. селян проти конфедератів на Правобережжі був стихійним. Непідконтрольність повстанців становила загрозу і для Російської імперії — за підтримки рос. військ Коліївщина була придушена польськ. корон. військами. Російські війська завдали низку відчут. поразок конфедератам: узяття м. *Кракова*, Жванецького замку (тепер с. Жванець, *Кам'янець-Подільський район*, *Хмельницька область*), битва біля м. Влодави (тепер *Люблінське воєводство*, Польща), взяття замку в м. *Жешуві* (тепер *Підкарпатське воєводство*, Польща), битва біля с. Антопіль (тепер смт Антопіль, *Брестська область*, *Білорусь*)

Барська конфедерація. «Казимир Пуласький під Ченстоховою», худ. Ю. Хелмоньський, 1875

та ін. Війська конфедератів також завдали кількох поразок рос. військам — бій біля м. Косцяна (тепер *Великопольське воєводство*, Польща). Допомогу фінансами й озброєнням Б. к. отримувала від ін. країн, зокрема Франції. 13.10.1770 конфедерати оголосили про позбавлення Станіслава Августа Понятовського престолу. 03.11.1771 вони спробували організувати викрадення короля. 1771–1772 виступ конфедератів був остаточно придушений польськ. коронними і рос. військами. Наслідком поразки Б. к. стало посилення впливу Російської імперії на внутріш. політику Речі Посполитої, її швидкий політ. та екон. занепад. Безпосередньо після придушення виступу конфедератів відбувся Перший поділ Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі*). Учасники Б. к. випустили числ. *твори літературні* (пісні, діалоги тощо), спрямовані на пропаганду ідей їхн. виступу. Змальована Б. к. у числ. творах *польської літератури*. Серед них однією з найпомітніших є французькомовна драмат. *поема* А. *Міцкевича* «Барські конфедерати» (франц.

Онлайн-версія на сайті
https://vue.gov.ua

«Les confédérés de Bar»; 1836). Крім того, цій темі присвячено багато творів польськ. іст. *живопису*. Згадки про Б. к. містяться у творах укр. літератури, присвячених Коліївщині, зокрема у поемі Т. Г. *Шевченка* «Гайдамаки».

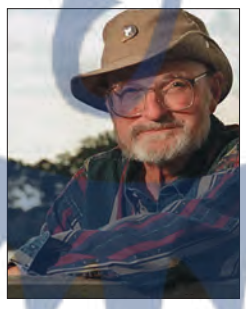
Дж.: Maciejewski J., Bąbel A., Wójcicki J. et al. Literatura Konfederacji Barskiej : w 4 t. Warszawa, 2005. T. 1–2.

Літ.: Michalski J. Schyłek konfederacji barskiej. Wrocław, 1970; Konopczyński W. Konfederacja barska : w 2 t. Warszawa, 1991; Konfederacja barska 1768–1772 / Pod red. A. Danylczyk. Warszawa, 2018.

Ба́рський, Ма́рк Абра́мович (05.07.1931, м. Одеса, тепер Україна — 05.07.2008, м. Москва, Росія) — *спортсмен*, волейболіст (захисник, пасувальник), *тренер*, майстер спорту СРСР (з 1954), заслужений тренер УРСР (з 1967), заслужений тренер СРСР (з 1967). *Волейболом* займався з 1946, був прийнятий до першої волейбол. групи створюваної тренером О. *Дюжевим* ДЮСШ № 2 (тепер Спеціаліз. ДЮСШ олімп. резерву ім. Б. Д. Літвака). Разом тренувалися та грали майб. майстри волейболу: Г. Мондзолевський (1934–2024), Є. Горбачов (1930–1997) та ін. Б. був гравцем осн. складу волейбол. команди «Наука» (1948–1963; з 1955 команда виступала під егідою Добровіл. спорт. т-ва «Буревісник» і мала відповід. назву). Чемпіон СРСР (1956), бронз. призер чемпіонатів СРСР (1954, 1955, 1957), чемпіон І Спартакіади народів СРСР (1956), сріб. призер Чемпіонату СРСР (1961), багатораз. чемпіон та призер чемпіонатів УРСР. Переможець ІІІ Дружніх ігор молоді (Всесвіт. студент. ігор) у м. Москві (1957) у складі збір. команди СРСР. Учасник міжнар. турніру «Софія-1957» для делегатів сесії МОК. Був у списку найсильн. волейболістів СРСР 1960. За опитуванням волейбол. фахівців (2001) увійшов до списку 10 найкращ. волейболістів м. Одеси 20 ст. Як гравець мав почуття вибору найвдалішої позиції для захисту. Своєчасні швидкі переміщення майданчиком робили його практично «непробивним» для нападників. У кидках діставав «мертві» м'ячі. Володів тактикою других передач, був організатором усіх *атак*. Незмінний *капітан* клуб. команди. Закінчив 1961 Одес. держ. пед. ін-т імені К. Д. Ушинського (тепер *Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського*). Був гол. тренером одес. чоловічих команд: «Буревісник» (1963–1971; стала 2-м призером Чемпіонату СРСР 1967), команди Одес. технол. ін-ту (1971–1973), «Чорноморгідробуду» (1975–1977; стала володарем Кубка СРСР 1976). Працював гол. тренером чол. молодіж. збірної СРСР — переможниці молодіж. Чемпіонату Європи 1966. Тренер чол. збір. команди СРСР із волейболу — бронз. призерки Чемпіонату світу 1966, переможниці Чемпіонату Європи 1967. На *Літніх Олімпійських іграх 1968* (м. Мехіко, Мексика) чол. збірна СРСР в умовах найжорсткішої конкуренції виграла зол. медалі. У складі збірної виступали одесити, учні Б.: Є. *Лапінський*, В. *Михальчук*; вихованці одес. волейболу: Г. Мондзолевський, Е. *Сибіряков*. Головний тренер чол. збірної УРСР — переможниці Чемпіонату СРСР 1967 та IV літньої Спартакіади народів СРСР 1967. З 1980 жив у м. Москві, упродовж багатьох років був наук. консультантом у моск. волейбол. клубах, збір. команди Росії. З 2005 мешкав у Німеччині. Нагороджений Почес. знаками: Олімп. к-ту Росії «За заслуги у розвитку олімпійського руху в Росії» (1998), Всерос. федерації волейболу «За заслуги у розвитку волейболу в Росії» (2006).

Барський Марк Абрамович

Барт Джон Сіммонс

Літ.: Платонов В. М., Аксютін В. В., Белокопитова Ж. А. та ін. Енциклопедія олімпійського спорту України. Київ, 2005; Барский Марк Абрамович // Волейбол. Энциклопедия. Москва, 2016.

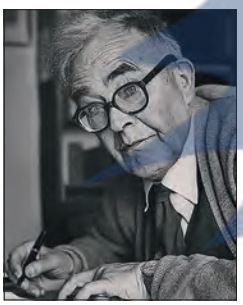
Ба́рський райо́н — див. *Жмеринський район*.

Барт, Джон Сі́ммонс (англ. Barth, John Simmons; 27.05.1930, м. Кембридж, шт. Меріленд, США — 02.04.2024, м. Боніта-Спрінгс, шт. Флорида, США) — письменник, представник *постмодернізму*; член Амер. академії мистецтв і літератури, Амер. академії мистецтв і наук (обох — з 1974). Писав англ. мовою. Після закінчення школи (1947) навчався в Джульярд. школі музики в м. Нью-Йорку. 1952 закінчив Ун-т Дж. Гопкінса в м. Балтиморі, де здобув ступінь *магістра*. Працював у *Пенсильванському університеті*: викладач (1953–1956), доцент (1957–1965). З 1965 — професор англ. мови в Ун-ті шт. Нью-Йорк у м. Баффало. Від 1973 — професор англ. мови та творч. письма в Ун-ті Дж. Гопкінса. 1995 вийшов на пенсію. Представник т. з. неонового покоління, або покоління 1930-х. Відомий за романами, які поєднують філос. глибину та складність із дошкул. *сатирою* та бурхливим, часто непристойним *гумором*. Значна частина творів Б. пов'язана з удаваною неможливістю вибрати правил. вчинок у світі, який не має абс. *цінностей*. Найвідоміші твори: експерим. зб. «Загублений у кімнаті сміху» («Lost in the Funhouse»; 1968) та *триптих* «Химера» («Chimera»; 1972). Обидва ввійшли до університет. навч. програм. Вплинув на творчість Дж. *Гарднера*, Дж. *Геллера*, В. *Набокова*, Дж. *Олдріджа* та ін. Дебютував романом «Плавуча опера» («The Floating Opera»; 1956). У творі на повну силу зазвучав бартів. «нігілізм» — абсурдним зображено все, і вижити людина може, лише визнавши цей *абсурд*. Критики констатували відчутну наближеність творів ранн. періоду до франц. екзистенціалістів (А. *Мальро*, А. *Камю*) з погляду «визнання абсолютного нігілізму». Звертався до л-ри 17–18 ст., доби становлення *роману*, зокрема *роману авантюрного*. Важливими рисами романів уважав іронічність автор. позиції та здатність жанру до *пародії* та самопародії. Свої погляди виклав у ст. «Література виснаження» («The Literature of Exhaustion»; 1967). Ставив за мету дати вел. прозі нове життя. У творчості повернувся до М. де *Сервантеса*, Г. *Філдінга*, Л. Стерна (1713–1768; Велика Британія), «Тисячі і однієї ночі». Можливість сконструювати фантаст. барок. сюжет спонукала виступити проти модерніст. твердження, що *сюжет* є анахрон. елементом у сучас. л-рі. Називав свій метод «ірреалізмом». Автор творів: «Кінець шляху» («The End of the Road»; 1958), «Торговець дурманом» («The Sot-Weed Factor»; 1960), «Козеня Джайлз» («Giles Goat-Boy»; 1966), «Листи» («Letters»; 1979), «Академічна відпустка» («Sabbatical»; 1982), «Книга про п'ятницю» («The Friday Book»; 1984), «Прибережні розповіді» («The Tidewater Tales»; 1987), «Жили-були: Плавуча опера» («Once Upon a Time: A Floating Opera»; 1994), «Далі п'ятниці» («Further Fridays» 1995), «Виходь у світ!!!» («Coming Soon!!!»; 2001), «Десять і одна ніч» («The Book of Ten Nights and a Night»; 2004), «Де перетинаються три дороги» («Where Three Roads Meet»; 2005), «Розвиток»

(«The Development»; 2008), «Кожна третя думка: Роман у п'яти порах року» («Every Third Thought: A Novel in Five Seasons»; 2011), «Останні п'ятниці» («Final Fridays»; 2012), «Зібрані оповідання» («Collected Stories»; 2015). Здобувач грантів Рокфеллера (1965) та Амер. академії (1966). Нагороджений відзнакою за творче мист-во від Ун-ту Брандейса (1965), Нац. книжк. премією (1973). Лауреат премій Ф. С. Фіцджеральда (1997), Б. Маламуда (1998), Фонду Ланнана (1998).

Тв.: The Floating Opera. New York, 1956; The Sot-Weed Factor. New York, 1960; Giles Goat-Boy or, The Revised New Syllabus. New York, 1966; The End of the Road. Garden City, 1967; Lost in the Funhouse. New York, 1968; Chimera. New York, 1972.

Літ.: Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста, В. Тейлора; Пер. з англ. В. Шовкун. Київ, 2003; Коваль М. Гра в романі і гра в роман (про творчість Джона Барта). Львів, 2000; Коваль М. Джон Барт як інтерпретатор постмодернізму // Слово і час. 2000. № 6; Старшова О. О. Оповідання початку і кінця за Джоном Бартом // Наук. записки Нац. ун-ту «Києво-Могилянська акад.». 2001. Т. 19. Ч. 1; Денисова Т. Н. Історія американської літератури XX століття. Київ, 2012; John Barth: A Body of Words / Ed. by G. Dean, Ch. Harris. Victoria, 2016.

Барт Карл

Барт Марі Етьєнн Огюст

Барт, Карл (нім. Barth, Karl; 10.05.1886, м. Базель, Швейцарія — 10.12.1968, там само) — релігійний і громадський діяч, богослов, основоположник *діалектичної теології*, почесний член Американської академії мистецтв і наук (з 1950), Французької академії моральних і політичних наук (з 1968). Нар. у сім'ї кальвініст. *пастора* і теолога. Ще в юнацькі роки вирішив присвятити себе *богослов'ю*. 1889 родина переїхала до м. *Берна*, де батько отримав місце професора в Берн. ун-ті. Навчався богослов'я в ун-тах Берна, Тюбінгена, Берліна, Марбурга. 1908 отримав посаду заст. пастора Реформат. церкви Женеви. Був заст. редактора журн. «Християнський світ» (нім. «Die Christian Welt»). 1911–1921 — пастор у м-ку Зафенвіль (кантон Ааргау, Швейцарія), де очолив реформат. громаду, захищав соц. інтереси робітників. Тут були написані обидві редакції «Послання до Римлян» («Der Römerbrief», перша — 1919, друга, перероб. — 1922). Цей коментар до новозавіт. послання ап. *Павла* розцінено як переворот у богосл. думці *протестантизму* та одну з найкращих богосл. розвідок 20 ст. Від 1921 Б. став позаштат. професором у Ґеттінґен. ун-ті, з 1925 — професором догматики й новозавіт. екзегези у Мюнстер. ун-ті, з 1930 — професором систематич. теології в *Боннському університеті*. 1934 брав участь у створенні Сповідальної церкви (христ. рух Опору, що об'єднав членів Євангеліч. церков Німеччини, які не прийняли нацист. режим). Став ідейним натхненником і осн. автором Бермен. декларації 1934, що засуджувала використання церкви для поширення *нацизму*. Після відмови присягнути А. *Гітлеру*, Б. був змушений покинути Німеччину (1935). Повернувся до м. Базеля, отримав посаду професора теології *Базельського університету*, яку обіймав до виходу на пенсію 1961. Вів актив. громад. діяльність, виступав за яд. роззброєння, подолання систем. конфронтації часів «*холодної війни*». 1962 здійснив подорож у США, виступав у *Чиказькому університеті*. 1963 був запрош. спостерігачем на *Другий Ватиканський собор*. Похов. у м. Базелі. Б. заперечував ідеї лібер. школи, обґрунтував програму нов. теол. руху — діалектич. теології, або «теології кризи», неоортодоксії. Реформатора підтримали Р. *Бультман*, Ф. Гогартен, Е. Тернейзен та ін. теологи й пастори, які звернулися до першооснов *Реформації*, ідей М. *Лютера* і Ж. *Кальвіна*. З опертям на ідеї *екзистенційної діалектики* С. *Кєркегора*, діалект. теологія виходила з факту тотальн. *відчуження* людини внаслідок «втрати Бога» чи Його хибного раціоналіст. розуміння. Віра, на думку Б., не може ґрунтуватися на розумі та об'єкт. знанні, абс. розрив між людиною і *Богом* здоланний лише через *благодать*, що дозволяє відкрити Бога в душі. Б. запропонував нов. метод розробки церк. історії, *екзегетики*, *догматики* на противагу спробам осягнути Бога в контексті уявлень про «природне богопізнання», «природну релігійність». Для Б. особистість *Ісуса Христа* — єдиний унік. шлях до Бого- й самопізнання. Усі богосл. теми, розгорнуті у фундамент. праці «Церковна догматика» (1932–1967; т. 1–4), базувалися на ретельній екзегезі бібл. текстів. Бібліогр. складає понад 500 назв. З-поміж гол. праць — «Слово Бога як завдання теології» (1922), «Теологічне існування сьогодні» (1933), «Протестантська теологія XIX століття» (1947), «Вступ до євангелічної теології» (1962) та ін. Цілісна богосл. система, розроблена Б., вплинула не тільки на протестантизм, а на всі течії сучас. *християнства*. Почесний доктор 11-ти ун-тів: Глазго (з 1930), Оксфорд. (з 1938), Единбур. (з 1956), Женев. (з 1959), Чиказ. (з 1962), Паризького (з 1963) тощо. Лауреат премії З. Фройда за наук. прозу (1968). У м. Базелі 1971 засн. Фонд Б., метою якого є публікація його спадщини. Від 1968 Союз євангел. церков Німеччини що два роки присуджує премію Б. за найкращу богосл. роботу. Базел. ун-том і Фондом Б. засновано Центр богослов'я Б. (2015). На честь теолога наз. астероїд у гол. поясі.

Пр.: Gesammelte Vorträge : in 3 bd. München, 1928–1957; Die kirchliche Dogmatik : in 31 bd. Zürich, 1986–1993; Р о с. п е р е к л. — Введение в Евангелическую теологию. Москва, 2006; Церковная догматика : в 2 т. Москва, 2007–2011; Толкование посланий к Римлянам и Филиппийцам. Москва, 2010.

Літ.: Balthasar H. U. von. Karl Bart: Darstellung und Deutung seiner Theologie. Köln, 1951; Hartwell H. The Theology of Karl Barth: An Introduction. London, 1964; Hunsinger G. How to Read Karl Barth. The Shape of His Theology. Oxford, 1991; От Лютера до Вайцзеккера. Великие протестантские мыслители Германии / Науч. ред. В. А. Зоц. Москва, 1994; Кюнг Г. Великие христианские мыслители / Пер. с нем. О. Ю. Бойцовой. Санкт-Петербург, 2000; The Blackwell Companion to the Modern Theology / Ed. by G. Jones. Wiley-Blackwell, 2004; Гренц С., Олсон Р. Богословие и богословы XX века / Пер. с англ. Черкассы, 2011; Стрєлкова Ю. О. Трансформації діалектики в теології К. Барта // Гілея. 2017. Вип. 122; Шиманович А. Роль та значущість праць Карла Барта для протестантського богослов'я XX ст. // Укр. релігієзнав. 2020. № 90.

І. І. Панчук

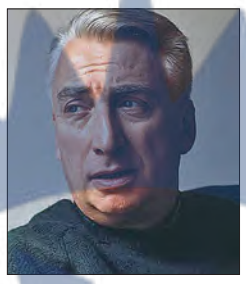
Барт, Марі Етьє́нн Огю́ст (франц. Barth, Marie Étienne Auguste; 22.03.1834, м. Страсбург, тепер регіон Гранд-Ест, Франція — 15.04.1916, м. Париж, Франція) — сходознавець, індолог, епіграфіст, член Академії написів і красного письменства (з 1893), член Нідерландської королівської академії мистецтв і наук (з 1896), член-кореспондент Російської академії наук (з 1902) та ін. Нар. у сім'ї негоціанта. Освіту здобув у Страс-

бур. ун-ті, *ліценціат* мист-в (з 1856). Викладав 1857–1861 *логіку* й *риторику* в колежі м. Буксвіллера (тепер регіон Гранд-Ест, Франція). Погіршення слуху змусило залишити викладання. Вивчав самостійно давню інд. л-ру та *санскрит*. Брав участь у *Франко-німецькій війні*. Після *анексії* Ельзасу Німеччиною (1871) виїхав до м. Женеви, де розпочав кар'єру вченого. Від 1877 до кін. життя мешкав у м. Парижі (літо проводив у Бретані). Після 1911 глухота перешкоджала його роботі. Призначений в дослідн. комісію для заснування Археол. місії в Індокитаї (1898), був одним із засновників Франц. школи Дал. Сходу. Писав статті та критич. відгуки, які згодом були об'єднані у книги. Публікував їх у «Газеті вчених» (франц. «Journal des savants»), а також у «Журналі історії релігій» (франц. «Revue de l'histoire des religions»), для якого укладав щоріч. «Бюлетень релігій Індії» (1880–1892). Автор праць: «Релігії Індії» (1879), «Написи на санскриті, зібрані в Камбоджі» (1885; у співавт.), «Буддизм, джайнізм, індуїзм» (1894). Сучасні індологи вважають їх осн. грунтов. дослідженнями в цій галузі. Ці праці, а також числен. замітки та статті про *релігії* та *цивілізацію* Індії об'єднані під назвою «Сорок років індіанізму» (5 т.; 1914–1927). Кавалер ордена Почес. легіону (1893). Командор ордена Дракона-Аннама (В'єтнам) і вел. офіцер Королів. ордена (Камбоджа).

Пр.: Quarante ans d'indianisme. Œuvres d'Auguste Barth : in 4 vol. Paris, 1914–1918; Orientalism // Journal Asiatique. 1916. Vol. 8.

Літ.: Finot L. Auguste Barth // Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient. 1916. Vol. 16. Is. 5; Simon-Hanum P. Marie Étienne Auguste Barth // Dictionnaire biographique des protestants français de 1787 à nos jours : en 3 t. Paris, 2015. T. 1.

Барт, Рола́н (франц. Barthes, Roland; 12.11.1915, м. Шербур-Октевіль, тепер регіон Нормандія, Франція — 26.03.1980, м. Париж, Франція) — філософ, літературознавець, журналіст, теоретик *постструктуралізму*, семіотик. З юнацтва захоплювався *театром*, навчався музики; тоді ж сформувалися його ліво-політ. орієнтації. 1935–1939 здобув класич. гуманітар. освіту в Сорбонні. Перед *Другою світовою війною* визнаний непридатним до військ. служби через туберкульоз легень. Від 1947 публікував літературознав. праці, розпочав академ. кар'єру. Засновник і фактич. очільник групи інтелектуалів і письменників «Тель Кель» («Tel Quel», з франц. — такий, як є). 1948 обіймав короткостроков. посади в інтах Франції, Румунії, Єгипту. 1948–1950 викладав у м. Бухаресті, де зазнав впливу семіотич. ідей А. Ж. *Греймаса*. 1952 повернувся до м. Парижа, працював у провід. наук. установі Франції — Нац. центрі наук. досліджень, вивчав лексикологію та соціологію. З 1957 викладав у США. Співзасновник Центру з вивчення мас. комунікацій (1960), професор Практ. шк. вищих знань (1962). Упродовж 1960-х виступав з лекціями в США та Японії. Став авторитет. постаттю у складі *Паризької школи семіотики*; 1964 разом із А. Ж. Греймасом започаткував журн. «Лангаж» («Langages», «Мови»). 1977 спеціально для Б. в *Колеж де Франс* було створено кафедру літ. *семіології*, яку він очолював до передчас. смерті. Загинув у автотрощі. Чільна тематика творчості Б. — проблеми *мови*, вир-во значень та смислів. За Б., мова витісняє свідомість, передує мисленнєвим і чуттєв. актам *пізнання* та стає умовою

Барт Ролан

Бартелмі Дональд

осягнення *буття*. У творчості увиразнено кілька періодів: доструктураліст. (1950-ті), структураліст. (1960-ті) і постструктуралістський (1970-ті). Перший — відзначений впливом ідей *марксизму* й *екзистенціалізму*, інтересом до театру *абсурду* та творчості Б. *Брехта*; другий — пов'яз. з аналізом мас. комунікацій, неоміфіології та розробкою *семіотики*, створенням «контрмови» і «контркультури»; третій — з переходом від моделювання мовн. систем до системн. дослідження процесів означування, міжтекст. семіотики. Серед праць Р. Барта, що викликали поміт. резонанс, — «Міфологія» (1957), «Засади семіотики» (1964), «Система моди» (1967), «Смерть автора» (1967), «С/З» (1970), а також «Імперія знаків» (1970), «Задоволення від тексту» (1973), «Фрагменти мови закоханого» (1977), есе «Camera Lucida» (лат. «Світла камера»; 1980). Віховою у влас. творчості Б. вважав працю «С/З» (1970), де вимальовує образ носія метамови, що існує поза умовностями культури, і визначає 5 осн. смисл. кодів — герменевтичний, проайретичний, символ., семний і референціальний. Основні ідеї та мотиви своєї творчості узагальнив у автобіогр. кн. «Ролан Барт про Ролана Барта» («Roland Barthes par Roland Barthes»; 1975). Б. визнано одним із провід. представників сучас. франц. структуралізму й постструктуралізму. Оригінальність його підходу дала поштовх для розвитку конотатив. семіотики, теор. літературознавства, худ. критики. Філософія Б. вплинула на авангард. групу авторів «Тель Кель» (зокрема, Ю. *Кристеву*), рух «Нового роману», теоретиків нов. урбанізму, формування ідей *деконструктивізму* (див. Ж. *Дерріда*).

Пр.: Oeuvres complètes : in 5 t. Paris, 2002; Укр. перекл. — [Твори] // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / За ред. М. Зубрицької. Львів, 1996; Дендизм і мода // Незалежний культурний часопис «Ї». 2005. № 38; Фрагменти мови закоханого. Львів, 2006.

Літ.: Косиков Г. К. Ролан Барт — семиолог, литературовед // Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Сост. Г. К. Косиков. Москва, 1989; Allen G. Roland Barthes. London, 2003; Сторі Дж. Теорія культури та масова культура / Пер. з англ. Харків, 2005; Gil M. Roland Barthes: Au lieu de la vie. Paris, 2012; Єрмоленко В. Далекі близькі. Есеї з філософії та літератури. Львів, 2015; Хаустов Д. С. Лекции по философии постмодерна. Москва, 2018.

К. І. Алєксєєва

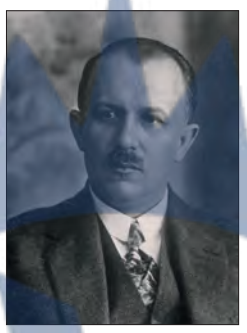
Ба́ртелмі, До́нальд (Бартелм; англ. Barthelme, Donald; 07.04.1931, м. Філадельфія, шт. Пенсильванія, США — 23.07.1989, м. Г'юстон, шт. Техас, США) — письменник-постмодерніст. Писав англ. мовою. Нар. у сім'ї студентів *Пенсильванського університету*. Родина переїхала до шт. Техасу через 2 р., коли батько Б. став професором *архітектури* в Г'юстон. ун-ті. Б. навчався в серед. шк. Ламар, згодом на ф-ті *журналістики* Г'юстон. ун-ту. Ще студентом 1951 написав перші *статті* для газ. «Г'юстон Пост» (англ. «Houston Post»). Мобілізований до лав армії на *Війну в Кореї 1951–1953*, прибув до Кореї 27.07.1953, у день, коли було підписано угоду про припинення вогню. Невдовзі став редактором арм. газети, згодом повернувся в США і працював у газ. «Г'юстон Пост». До 1957 продовжував навчання в Г'юстон. ун-ті, вивчав *філософію*, але не отримав ступеня. Більшу частину вільн. часу проводив у джазових клубах, знайомлячись із творчістю муз. новаторів, серед яких Л. Гемптон (1908–

2002) і П. Келлі (1898–1980; усі — США). Це був досвід, який вплинув на його твори. Працював директором Г'юстон. музею сучас. мист-ва (1961–1962). Викладав у Бостон. ун-ті, Ун-ті Буффало та Міськ. коледжі Нью-Йорка (1974–1975). У творах Б. переважають гротеск. картина (див. *Гротеск*) абсурд. світу, *іронія*, висміювання *масової культури*. Прославився *романом* «Білосніжка» («Snow White»; 1967), у якому, з опертям на сюжет *казки*, сатирично висміяв вади сучас. сусп-ва, виродження амер. мрії, страх людини жити. У романах «Мертвий батько» («The Dead Father»; 1975) і «Рай» («Paradise»; 1986) зображений чоловік, яким керують *інстинкти*; у них яскраво виражені готичні (див. *Готика*) мотиви, елементи чор. гумору. У романах «Мертвий батько» і «Король» («The King»; 1990) окреслено ставлення Б. до батька (взаємини були непростими, через авангардист. погляди батька мали гострі суперечки щодо л-ри). Короткі оповідання — зб. «Повернись, доктор Калігарі» («Come Back, Dr. Caligari»; 1964), «Кримінальні задоволення» («Guilty Pleasures»; 1974), «Шістдесят оповідань» («Sixty stories»; 1981) характеризуються зовні раціон. формою, протяж. безглуздими фразами, пов'яз. винятково худ. логікою. У прозі Б. використовує *колаж*, свідомо наслідує та пародіює літ. *жанри*, *сюжети*. Лауреат Нац. книжк. премії в категорії дит. книги (1972) — за книгу «Трохи нерегулярна пожежна машина або досі тужливий джин» («The Slightly Irregular Fire Engine or the Hithering Thithering Djinn»); премій Мортона Даувена Забела від Нац. ін-ту мист-в і л-ри (1972), Джессі Джонса від Техас. ін-ту л-ри (1976) — за фільм «Мертвий батько», Премії Реа за оповідання (1988). Номінований на низку премій за зб. «Шістдесят оповідань» (1982).

Тв.: Sixty Stories. New York, 2003; Collected Stories. New York, 2021; Укр. перекл. — Білосніжка / Пер. М. Нестлєєв. Київ, 2020; Шістдесят оповідань / Пер. М. Нестлєєв. Київ, 2022.

Літ.: Patteson R. Critical essays on Donald Barthelme. New York, 1992; Gervais B. Donald Barthelme: Critique de la vie quotidienne. Paris, 2002; Couturier M., Durand R. Donald Barthelme. London, 2021.

Ба́ртель, Казі́мєж Влади́слав (польск. Bartel, Kazimerz Władysław; 03.03.1882, м. Львів, тепер Україна – 26.07.1941, там само) — політичний діяч і математик, *прем'єр-міністр* Польщі (1926, 1928–1930), доктор технічних наук (з 1911), ректор Львівської політехніки (тепер *Національний університет «Львівська політехніка»*; 1930–1931). Початк. освіту здобув у м. *Стрию* (тепер *Львівської області*). Закінчив Львів. пром. школу (1898). Склав матурал. іспити (повна середня освіта) екстерном. 1901–1907 навчався на мех. ф-ті Львів. політехніки. Слухав лекції з математики й філософії у Львів. ун-ті (тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*) і *Мюнхенському університеті*. Від 1909 викладав у Львів. політехніці (згодом Львів. держ. політех. ін-ті) як асист. (1909), надзвич. (1912) і звичайн. (1917) професор; 1920 повернувся до викладання, 1921–1922 — декан архіт. ф-ту; 1922–1926, 1930–1941 — керівник каф. нарис. геометрії. Брав участь у боях проти військ Зх.-Укр. Нар. Республіки наприкінці 1918 — на поч. 1919. Організував вир-во *бронепотягів* у м. *Львові*. На поч. 1920-х — член партії «Визволене». 1925 перейшов до Партії праці, яка перебувала під впливом «пілсудчиків». Депутат *Сейму* Республіки Польща (1922–1930). Поєднував депутат. мандат із членством в уряді. Від Партії праці — міністр залізниць Польщі (1919–1920, 1926), віцепрем'єр-міністр та міністр віровизнань і нар. освіти (1926–1927). Прем'єр-міністр Польщі (1926 — від Партії праці; 1928–1930 — від Безпарт. блоку співпраці з урядом). Очолюючи уряд формально або фактично (на посаді віцепрем'єр-міністра в уряді Ю. К. *Пілсудського*), Б. намагався налагодити співпрацю із Сеймом, декларуючи відданість *парламентаризму*. Завдяки цьому йому вдавалося залагоджувати конфлікти з депутатами Сейму, забезпечуючи ухвалення уряд. проєктів держ. бюджету. Після відставки 1930 зосередився на наук. і викладац. діяльності. Автор досліджень і навч. видань із *геометрії нарисної*, худ. перспективи, *статистики економічної й політичної економії*. Президент Польс. матем. т-ва (1930–1932). Нагороджс. орденом Білого Орла, сріб. хрестом ордена Віртуті Мілітарі, Хрестом незалежності Польщі; Великими хрестами ордена Почес. легіону (Франція), ордена Білого орла (Чехословаччина), ордена Св. Маврикія та Лазаря (Італія); орденом Трьох зірок I ступ. (Латвія). Дійс. член Академії тех. наук (м. Варшава), Варшав. наук. т-ва й Польс. матем. т-ва. Почес. член Польск. наук. т-ва у м. Львові, почес. доктор Львів. політехніки (1935). Відзначений наук. премією ім. Б. Дубовського (м. Львів, 1938). Заарешт. 02.07.1941 (невдовзі після захоплення нім. загарбниками м. Львова). Страч. у в'язниці на вулиці Лонцького.

Бартель Казімеж Владислав

Бартель Курт Вальтер

Пр.: Geometrja wykreślna. Lwów; Warszawa, 1922; Mowy parlamentarne. Warszawa, 1928; Kilka uwag o praktyce parlamentarnej w Polsce. Warszawa, 1929; Rzuty cechowane. Lwów; Warszawa, 1931; Perspektywa malarska: zasady, zarys historyczny, estetyka : w 2 t. 2 wyd. Warszawa, 1955.

Літ.: Kulesza W. Koncepcje ideowo-polityczne Kazimierza Bartla i jego ekipy w latach 1926–1930 // Przegląd historyczny. 1981. T. 72. № 1; Kalbarczyk S. Kazimierz Bartel pod okupacją sowiecką we Lwowie // Przegląd historyczny. 1991. T. 82. № 2; Kalbarczyk S. Kazimierz Bartel. Ostatnia ofiara zbrodni na profesorach lwowskich w lipcu 1941 // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. 2011. № 7; Duda R. Kazimierz Bartel (1882–1941) // Wrocławskie Studia Wschodnie. 2015. T. 19.

Ба́ртель, Курт Ва́льтер [нім. Barthel, Kurt Walter; псевдонім КуБа (нім. KuBa); 08.06.1914, м. Гарнсдорф, тепер у складі муніципалітету Ліхтенау, земля Саксонія, Німеччина — 12.11.1967, м. Франкфурт-на-Майні, тепер земля Гессен, Німеччина] — письменник, драматург, сценарист, почесний доктор Університету Ростока (з 1960), член Німецької академії мистецтв (з 1953). Писав нім. мовою. Нар. в сім'ї залізничника. Навчався приватно в майстерні художника в м. Хемніці (1928–1932), став художником-декоратором. З юних років цікавився *політикою*. Заснував у рідн. місті осередки орг-цій Соціаліст. робітнича молодь і Соціаліст. молодь Німеччини, вступив до Соціал-дем. партії Німеччини (1933). Після приходу до влади в Німеччині нацистів 1933 емігрував. Спочатку виїхав до м. Праги, де познайомився з письменником Л. Фюрнбергом (1909; тепер Чехія — 1957; Німеччина), під впливом якого захопився ідеями *комунізму*. Разом з Л. Фюрнбергом брав участь у роботі аматор. театр. гуртка «Нове життя». Працював репортером нім. газ. «Роте Фане» («Rote

Fahne»; «Червоний прапор»), публікував там вірші та *репортажі*. Співпрацював із німецькомов. журн. «Ворт» («Das Wort»; «Слово»), який виходив у м. Москві. 1934 мешкав у містах Відні (Австрія) та Загребі (тепер Хорватія). З 1937 був редактором нім. журн. «Арбайтер-Іллюстрірте-Цайтунг» («Arbeiter Illustrierte-Zeitung»; «Ілюстрована робітнича газета»), що виходив в еміграції в м. Празі. З 1939 жив у Великій Британії. Там працював будівельником і с.-г. робітником, писав осн. частину свого поет. циклу «Поема про людину» («Gedicht vom Menschen»). Став членом орг-ції Вільної нім. молоді, засн. у Великій Британії. Тимчасово був інтернований до табору як гр-н ворожої країни (1940). У жовтні 1946 повернувся до Німеччини (Нім. Дем. Республіки, НДР) та став членом Соціаліст. єдиної партії Німеччини. Спочатку працював редактором у парт. вид-ві «Карл Дітц Верлаг Берлін» («Karl Dietz Verlag Berlin»), 1947 став культ. директором на сталеплавил. заводі. З 1949 перебував на творчій роботі. 1950 заочно навчався в парт. школі. Був депутатом Нар. палати НДР (1950–1958), членом ПЕН-центру Німеччини (з 1951), членом Центр. к-ту Соціаліст. єдиної партії Німеччини (з 1952), першим секретарем Спілки нім. письменників (з 1952). Від 1956 до кін. життя був гол. драматургом Нар. театру м. Ростока. Страждав на кардіол. захворювання. Помер під час гастролей театру. Похов. на Новому цвинтарі в м. Ростоку. Своїми учителями в поезії вважав Е. *Вайнерта*, В. *Вітмена* та В. *Маяковського*. Твори вирізняє багатоманіття ритмів, динамічність образів. У епіч. циклі «Поема про людину» (1948) уславив людство, яке змогло обстояти свободу й перемогти *нацизм*. У віршах циклу поєднує епіч. та фольклор. елементи (баладні, пісенні, сатиричні тощо). Вірш «Звернення 1936» («Aufruf 1936») описує безглузде руйнування, спричинене війною. Твір поклав на музику Д. *Шостакович*. Одна з осн. у поезії — тема миру, до якої звернувся у віршах «Проти війни» («Gegen Krieg»), «Німеччина» («Deutschland») та ін. У деяких творах не обійшовся без *кліше*. Створив «Кантату про Сталіна» («Kantate auf Stalin»; 1949; музика Ж. К. Фореста). Після відвідин СРСР написав книгу нарисів «Думки в польоті» («Gedanken im Fluge»; 1949) про нім.-рад. зв'язки. Драматична *балада* «Клаус Штертебекер» («Klaus Störtebeker»; 1959) розповідає про легендар. пірата й нар. месника. Твір виконано в межах «Рюгенського фестивалю» (1959–1961 та 1980–1981) хором із бл. 2 000 учасників. Писав кіносценарії. У фільмі «Сім'я Бентін» (1950; реж. С. Дудов, К. Метциг, Р. Грошопп) на основі історії однієї родини показано контраст між життям у двох нім. д-вах. Автор сценаріїв фільмів, знятих на кіностудії «Дефа»: «Відьми» (1954; реж. Г. Шпісс), «Замки та хати», «Не забувай мою Трудель» (обидва — 1957; реж. К. Метциг) та ін. Переклав п'єсу У. Датта (1929, тепер Бангладеш — 1993; Індія) «Непереможний В'єтнам» (1967), вірші В. *Незвала* «Я оспівую мир» (1951), Р. *Гамзатова* «Кавказька рапсодія» (1967) та ін. Лауреат Нац. премії НДР (1949 і 1958, 1959) за «Поему про людину», за фестивал. програми та за драм. баладу «Клаус Штертебекер», літ. премії Вільної нім. федерації профспілок (1957). Нагороджений медаллю Е. Вайнерта (1957). У НДР було засн. медаль Б. (1979) та культ. премію, іменем Б. наз. вулиці та школи.

Тв.: Gedicht vom Menschen. Berlin, 1951; Klaus Störtebeker. Leipzig, 1959; Vergeßt mir meine Traudel nicht. Filmerzählungen. Halle; Leipzig, 1974; Gedichte 1916 bis 1956: eine Auswahl. Frankfurt am Main, 1976; Zack streitet sich mit der ganzen Welt. Erzählungen. Halle; Leipzig, 1982.

Літ.: Greulich E. R. Kuba. Berlin, 1953.

Ба́ртельс, Ма́ртін [нім. Bartels, Martin; повне ім'я — Бартельс, Йоганн Крістіан Мартін (нім. Bartels, Johann Christian Martin); 12.08.1769, м. Брауншвейг, тепер земля Нижня Саксонія, Німеччина — 08.12.1836, м. Дерпт, Російська імперія, тепер м. Тарту, Естонія] — математик, педагог, доктор філософії (з 1799), член-кореспондент Санкт-Петербурзької АН (з 1826). Учитель Й. *Гаусса* та М. *Лобачевського*. Нар. у родині бляхаря. У ранньому віці виявив здібності до математики. З 1783 працював у місц. уч-щі як помічник учителя, 1784 почав викладати математику. Б. допомагав талановитому учню Й. Гауссу, зокрема сприяв призначенню стипендії від герцога Брауншвейзького. З 1787 Б. запропонував Й. Гауссу займатися математикою додатково. 1788 Б. вступив до Брауншвейз. тех. ун-ту, де вивчав лат., грец., франц. та англ. мови. З 1791 — студент юрид. ф-ту в м. Гельмштедті, з 1793 навчався у Геттінген. ун-ті. Б. — фахівець з *аналізу математичного*, *геометрії аналітичної*, диферент. геометрії, *астрономії*. 1799 захистив доктор. дис. в *Єнському університеті Фрідріха Шиллера*. До 1804 — проф. математики в м. Аарау (Швейцарія). З 1804 — почес., з 1807 — ординар. професор. Від 1808 — зав. каф. чистої математики, 1810–1820 — декан від-ня фіз.-мат. наук Казан. ун-ту. Читав лекції з геометрії, плоскої та сферич. тригонометрії, астрономії та матем. аналізу. 1820–1836 — ординар. проф. чистої і приклад. математики Дерпт. ун-ту. Створив наук. школу з диференц. геометрії. Викладав диференц. та інтеграл. числення, аналіт. механіку, плоску та сферич. тригонометрію, теор. механіку, теорію ймовірностей і варіац. числення. 1833 отримав звання засл. проф., залиш. на 5 р., але через 3 р. помер. За цикл лекцій із застосування геометрії та механіки до фіз. астрономії нагороджений орденом Св. Анни III ступ. Змістовний курс аналізу з корот. автобіографією залишився незавершеним, 2-й том опубл. посмертно. За викладац. діяльність указом імп. Миколи I нагороджений діамант. перснем.

Бартельс Мартін

Пр.: Disquisitiones quatuor and the oriam functionum analiticarum pertinentes. Dorpat, 1822; Mémoires présentés à l'Académie impériale des sciences de St.-Pétersbourg par divers savants et lus dans ses assemblées : in 9 t. Saint Pétersbourg, 1831. T. 1: Aperçu abrégé des formules fondamentales de la géometrie à trois dimensions; Vorlesungen über mathematische Analysis mit Anwendung auf Geometrie, Mechanik und Warscheinlichkeilslehre. Dorpat, 1837.

Літ.: Боголюбов А. Н. Математики. Механики. Биографический справочник. Киев, 1983; Одинец В. П. Иоганн М. Х. Бартельс // Матем. в высшем образовании. 2009. № 7; Костин А. А., Костина Т. В. Бартельс Мартин Феодорович // Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII — первая треть XIX в.). Москва, 2011.

Д. В. Польовий

Барте́нєв, Леоні́д Володи́мирович (10.10.1933, м. Полтава, тепер Україна — 17.11.2021, м. Москва, Росія) — спортсмен (*атлетика легка*), за-

служений майстер спорту (з 1956), олімпійський призер, тренер, заслужений тренер СРСР (з 1980). Навчався у дитячій спорт. школі (тепер Полтав. спеціаліз. ДЮСШ олімп. резерву № 2), де тренувався у тренера Ю. Стешина, а також працював. Після закінчення школи переїхав до м. Києва. Закінчив 1957 Київ. держ. ін-т фіз. культури і спорту (тепер *Національний університет фізичного виховання і спорту України*), здобув фах тренера-викладача. Наставниками з легкої атлетики були З. П. *Синицький* та З. О. *Синицька*. Виступав за спорт. т-во «*Буревісник*» (м. Київ). Як найкращий спринтер м. Києва 1954 взяв участь у забігу на 100 м на День фізкультурника в м. Москві та переміг. Після цього виступу його запросили в збірну команду СРСР, до складу якої входив 1954–1962. У 1954 на чемпіонаті Європи з легкої атлетики в м. Берні (Швейцарія) здобув бронз. медаль в *естафеті* 4 × 100 м разом з Б. Токарєвим, В. Рябовим і Л. Санадзе. Радянську легкоатлет. команду в естафеті випередили команди Угорщини та Великої Британії. На *Літніх Олімпійських іграх 1956* (м. Мельбурн, Австралія) у команд. складі з Б. Токарєвим, В. Сухарєвим, Ю. Коноваловим став сріб. призером. На цій Олімпіаді в естафеті 4 × 100 м був стартовим бігуном. Радянську команду тоді змогли випередити лише легкоатлети зі США. Б. змагався також у *бігу* на 100 м та на 200 м, однак пробився лише до чвертьфіналу. 1955 Б. присвоєно звання майстра спорту СРСР. 1958 став чемпіоном СРСР у бігу на 100 м, 1959 — на 200 м. На чемпіонаті Європи з легкої атлетики 1958 у м. Стокгольмі (Швеція) Б. в естафет. бігу 4 × 100 м став бронз. призером, вищі сходинки на п'єдесталі пошани дісталися командам Німеччини та Великої Британії. На *Літніх Олімпійських іграх 1960* (м. Рим, Італія) у складі рад. команди разом із Г. Косановим, Ю. Коноваловим та Е. Озоліним (тепер вже на другій позиції) завоював другу сріб. олімп. медаль в естафеті. Цього разу спортсмени СРСР поступилися команді ФРН. У бігу на 200 м Б. знову не вдалося пройти чвертьфінал. На Універсіаді 1961 у м. Софії (Болгарія) в естафеті 4 × 100 м Б. став чемпіоном. Після цього завершив спорт. кар'єру. Загалом здобув 17 медалей чемпіонатів Рад. Союзу в бігу на короткі дистанції: 6 золотих, 9 срібних, 2 бронзові. 5 разів його ім'я заносили до таблиці рекордів Рад. Союзу. З 1961 перейшов на тренер. роботу, зокрема з 1962 — тренер у клубі «Динамо» (Москва). Старший тренер збірної СРСР зі *спринту* (1964–1988). Потім працював тренером, згодом директором ДЮСШОР Моск. міської орг-ції «Динамо», пізніше перетвореної в Центр підготовки — спорт. клуб «Атлет» (1970–1990). Підготував понад 100 майстрів спорту. Автор книги «Біг на короткі дистанції» (1971). У 2006 брав участь у змаганнях ветеранів, побив рекорд для своєї вікової групи. 2012 завершив тренер. діяльність. Нагороджений орденом «Знак Пошани» (1960), медаллю «За трудову відзнаку» (1960).

Пр.: Бег на короткие дистанции. 2-е изд., испр. Москва, 1971; Насонова Л. Уроки скорости // Физкульт. и спорт. 2008. № 3.

Літ.: Озолин Э. С. Спринтерский бег. Москва, 2010; Полтавці — переможці Олімпійських ігор // Бубка С. Н., Булатова М. М. Олімпійське сузір'я України: атлети. 2-ге вид. Київ, 2011.

В. М. Григор'єв

Бартенєв Леонід Володимирович

Ба́ртер (англ. barter — міна, товарний обмін, від давньофранц. barater, bareter — обмінювати) — форма розрахунку між *контрагентами*, яка передбачає прямий натуральний товарообмін без використання проміжних засобів обміну, коли визначена кількість *товарів* (робіт, послуг) обмінюється на еквівалентну за ціною кількість інших товарів (робіт, послуг). Ринкові відносини почали формуватися з 6000 до н. е., тоді ж і почалася історія Б. Запровадж. племенами *Месопотамії Давньої*, Б. був запозичений у них фінікійцями, які здійснювали обмін товарами з ін. містами за океаном. Вавилоняни також мали влас., дещо вдосконалену систему обміну. Товари обмінювали на *їжу*, *чай*, *зброю*, *пряноші* та *сіль*. У середні віки європейці подорожували світом, щоб обміняти вироби ремісників, хутра на *шовк* і парфуми. Колоніальні американці обмінювалися мушкет. кулями, оленячими шкурами та *пшеницею*. Через брак грошей Б. став популярним у 1930-х під час *Великої депресії*. Його використовували для отримання їжі та різноманіт. послуг. Тому вважають, що Б. властивий сусп-вам, які не мають доступу до готівкової (див. *Готівка*) економіки, а також країнам із нестабіл. економікою, вел. рівнем *інфляції*, де відчутний *дефіцит* як влас., так й іноз. *валют*. В Україні Б. особливого поширення набув у 1990-х. Як торгівля за участі бірж. системи, організов. Б. виник у *Скандинавії* після *Першої світової війни*. 1934 група підприємців зі Швейцарії створила екон. кооператив BIP (WIR, від нім. Wirtschaftsring — економ. цикл, співзвучне з нім. wir — ми), що є найстарішою та найуспішн. бартер. системою у світі. 1979 у США з'явилася схожа орг-ція — IPTA (англ. IRTA, від International Reciprocal Trade Association — Міжнар. асоціація взаємної торгівлі). Багато країн мають власні бартерні біржі. Їхній заг. річний оборот становить мільярди доларів. Об'єктами обліку бартер. операцій є майно та джерела його утв., які беруть участь у здійсненні бартер. операцій, госп. процеси, які є сукупністю бартер. операцій та їхніх результатів. Не може бути об'єктом майно, віднесене *законодавством* до осн. фондів, яке належить до держ. або комунал. власності, у разі якщо друга сторона бартер. операції не є відповідно держ. чи комунал. підприємством. Відповідно до *Господарського кодексу* України, суб'єктами бартер. операцій можуть бути *особи фізичні* та *особи юридичні*. Особливістю Б. є те, що контрагенти виступають і продавцями товару, який передають, і покупцями товару, який отримують. Підставою для проведення Б. є укладений бартер. *контракт*, у якому передбачено проведення розрахунків за товар у будь-якій формі, ін., ніж грошова. За погодженням сторін може бути передбачена доплата за товар, якщо *вартість* товарів, які обмінюють, різна.

Бартер

Інтернет-версія на сайті
https://vue.gov.ua

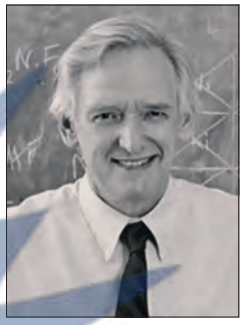
Тоді сторона, що отримує товар із більшою вартістю, доплачує ін. стороні різницю, якщо це не суперечить чинн. законодавству. Право власності на обмінювані товари переходить до сторін одночасно після виконання зобов'язань за бартер. контрактом обома сторонами, якщо інше не встановлено ним або законом. Юрид. особливості бартерних операцій визначені ст. 715, 716 *Цивільного кодексу України* і ст. 293 Госп. кодексу України. Бартерні операції можуть бути здійснені як всередині країни, так і за її межами. Міжнар. Б. відрізняється тим, що передбачає *експорт* та *імпорт* товарів без грош. оплати і участі *банків*. Еквівалентність міжнар. обміну досягають шляхом рівності вартостей продуктів, що обмінюються, за світ. цінами. Порядок укладення бартер. договорів у сфері зовн.-екон. діяльності регламентує Закон № 351. Перелік товарів (робіт, послуг), експорт яких за бартер. (товарообмін.) операціями заборонено, викладено в Постанові *Кабінету Міністрів України* № 756. Недоліки бартер. операцій: складність пошуку контрагентів; проблема вимірювання вартості; врахування всіх юрид. нюансів під час укладання договорів.

Дж.: Про регулювання товарообмінних (бартерних) операцій у галузі зовнішньоекономічної діяльності: Закон України № 351-XIV 23 грудня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 5–6. Ст. 44; Господарський кодекс України: станом на 22 січ. 2021 р. Харків, 2021; Цивільний кодекс України: станом на 12 січ. 2022 р. Харків, 2022.

Літ.: Davies Gl. A History of Money From Ancient Times to the Present Day. 3rd ed. Cardiff, 2002; Історія в термінах і поняттях / За заг. ред. Т. В. Орлової. Вишгород, 2014; Бразілій Н. М., Шинкаренко О. М. Особливості здійснення товарообмінних операцій в сучасних економічних умовах // Наук. праці Кіровоградського нац. тех. ун-ту. Екон. науки. 2015. Вип. 27.

Д. М. Панчук

Ба́ртлетт, Ніл (Bartlett, Neil; 15.09.1932, м. Ньюкасл-апон-Тайн, графство Тайн-енд-Вір, Англія, Велика Британія — 05.08.2008, м. Волнат-Крік, шт. Каліфорнія, США) — хімік-неорганік, доктор наук (з 1958), професор (з 1964), член *Лондонського Королівського товариства* (з 1973), член Національної академії наук США, Американської академії мистецтв і наук (обох — з 1977), іноземний член *Французької академії* (з 1989). Нар. у сім'ї власника бакалійн. магазину. Після закінчення гімназії Гітона навчався в Королів. коледжі Дарем. ун-ту (згодом — Ньюкасл. ун-т), де отримав ступені *бакалавра* (1954), доктора (1958). У 1958–1966 викладав *хімію* в *Британської Колумбії Університеті* в м. Ванкувері (Канада), де отримав звання професора (1964). Зробив відкриття, що благородні гази насправді достатньо реактивні, щоб утв. зв'язки. 1966–1969 — професор *Принстонського університету*. Водночас співробітник лаб. фірми «Лабораторія Белла» (англ. «Bell Laboratories»), що належить транснац. компанії «Нокіа» (англ. «Nokia»; штаб-квартира компанії — у м. Мюррей-Хіллі, шт. Нью-Джерсі, США). Працював 1969–1993 професором каф. хімії в *Каліфорнійському університеті у Берклі*. 1969–1999 — наук. співробітник Нац. лаб. Лоуренса Берклі. 2000 став гр-нином США. Спеціалізувався на *фторі* та сполуках, що містять *флуор*; одержав сполуки *інертних газів*. Проводив роботи з хімії сполук, що складаються з *атомів* із незвич. ступенями окиснення. Відомий внеском у розуміння термодинам., структур. властивостей і властивостей зв'язку хім. реакцій. Допоміг розробити нові синтет. підходи, відкрив та охарактеризував багато нових сполук фтору. Створив нові сполуки метал. *графіту*, включно з перспективними як матеріали для *акумуляторів*. 1962 отримав першу сполуку благород. газу, гексафлуорплатинат *ксенону* ($Xe^+[PtF_6]^-$). Це суперечило встановленим моделям природи *валентності*, оскільки вважалося, що всі благородні гази абсолютно інертні до хім. сполук. Згодом отримав нові сполуки: XeF_2, XeF_4, XeF_6, PdF, RhFs, IrFs та вивчив їхню структуру. Отримав першу п'ятивалентну сполуку Ауруму (1962): $Xe_2F_{11}^+AuF_6^-$(використав *розчинник* і осн. властивості XeF_6). 1974 розробив спосіб синтезу солей, що містять перфлуороароматичні катіони. Пізніше запропонував синтез нових матеріалів уведенням сильн. окислювачів у графіт або нітрид бору зі структурою графіту. Нагороджений. медалями Е. Крессона (1968), Деві (2002). Лауреат премії Велча з хімії за синтез хім. сполук благород. газів і відкриття нових галузей досліджень у неорган. хімії (1976), премії А. Муассана (1988) у Франції. Дослідження Б. реакц. здатності інерт. газів 2006 відзначено Амер. хім. т-вом і Канад. хім. т-вом.

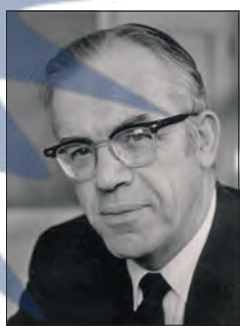

Бартлетт Ніл

Пр.: The Oxidation of Oxygen and Related Chemistry. Singapore, 2001.

Літ.: Hargittai I., Hargittai M. Candid Science III: More Conversations with Famous Chemists. London, 2003; Christe K. Neil Bartlett (1932–2008) // Nature. 2008. № 455.

Ба́ртлетт, Пол До́ті (англ. Bartlett, Paul Doughty; 14.08.1907, м. Енн-Арбор, шт. Мічиган, США — 11.10.1997, м. Лексингтон, шт. Массачусетс, США) — хімік-органік, член Американської академії мистецтв і наук (з 1946), Національної АН США (з 1947), Німецької національної АН *Леопольдина* (з 1969). Виріс у м. Індіанаполісі (шт. Індіана, США), навчався в місц. держ. школах. 1928 з відзнакою закінчив коледж у м. Амгерсті (шт. Массачусетс, США), отримав ступінь *бакалавра*. Вступив у *Гарвардський університет*, де 1931 здобув ступінь *доктора філософії*. Працював в Ін-ті Рокфеллера в м. Нью-Йорку (1931–1932) та *Міннесотському університеті* (1932–1934). У 1934 повернувся в Гарвард. ун-т, працював на посадах викладача, доцента, 1946 став *професором*. 1972 вийшов на пенсію, однак з 1974 почав викладати в Техас. христ. ун-ті (м. Форт-Верт, шт. Техас, США). Автор бл. 300 наук. робіт із *хімії*. Досліджував *кінетику* та механізми орган. *реакцій*. 1936 засвідчив, що галогенування *сполук органічних* відбувається у дві стадії. Вивчав кінетику перегрупування Вагнера — Меєрвейна (англ. Wagner — Meerwein reaction). Довів, що *йони солей* діазонію відповідають за реакцію азокопуляції, що призводить до утв. азобарвників (див. *Барвники*). Разом із Р. Веландом синтезували та ідентифікували ді-т-бутил α-лактон (di-t-butyl α-lactone) унаслідок *окислення* ді-т-бутил-кетену *озоном*. Досліджував кінетику вільнорадикал. *полімеризації* та запропонував (1943) ряд *ініціаторів* цієї реакції. Відкрив швидку реакцію взаєм. перетворення йонів карбонія розгалуж. парафінів (див. *Алкани*). Це дало змогу пояснити механізм *алкілювання вуглеводнів насичених*. 1964 довів, що циклоприєднання флуорпохідних *етилену* до дієнів відбува-

Бартлетт Пол Доті

ється у дві стадії (через утв. бірадикалів). Досліджував механізм перетворення одних форм елементар. *сірки* в ін. Лауреат премій Амер. хім. т-ва: для молодих хіміків (1938) та Премії Джеймса Флека Норріса (1969). Нагороджений зол. медаллю А. В. фон Гофмана від Нім. хім. т-ва (1962), медаллю Вілларда Гіббза від Амер. хім. т-ва (1963), Нац. медаллю науки від президента Л. Джонсона (1968), медаллю Дж. Прайса Ветерілла від Ін-ту Франкліна (1970). Член Амер. філос. т-ва (з 1978); почес. член Лондон. хім. т-ва та Швейцар. хім. т-ва (обох — з 1969), почес. професор *Чиказького університету*, *Паризького університету*, Ун-ту Монпельє (Франція) та ін.

Пр.: Nonclassical Ions. New York, 1965.

Літ.: Westheimer F. Paul Doughty Bartlett // Biographical Memoirs : in 91 vol. Washington, 1998. Vol. 75; Westheimer F. Paul Doughty Bartlett (1907–1997) // Proceedings of the American Philosophical Society. 1998. Vol. 142. № 3.

Барток Бела. Мініскульптура на набережній м. Ужгорода

Ба́рток, Бе́ла [угор. Bartók, Béla; повне ім'я — Бела Віктор Янош (угор. Béla Viktor János); 25.03.1881, с. Надьсентміклош, тепер м. Синніколау-Маре, жудець Тіміш, Румунія — 26.09.1945, м. Нью-Йорк, США] — композитор, піаніст, учений-фольклорист, педагог, член Румунської академії (з 1991; посмертно). Нар. в сім'ї директора с.-г. школи, музиканта-аматора і вчительки. Після смерті батька (1888) родина мешкала в різн. містах *Австро-Угорщини*. Зокрема, Б. жив у м. Севлюші (1888–1892; тепер м. Виноградів, Закарп. обл., Україна), там уперше виступив перед публікою як піаніст, виконав влас. композицію (1892). Закінчив 1898 гімназію в м. Пожоні (тепер м. Братислава). Навчався 1899–1903 в Королів. угор. академії музики (тепер Муз. академія ім. Ф. Ліста; м. Будапешт), де викладачем із *фортепіано* був І. Томан (1862–1941), з композиції — Я. Кесслер (1853–1926). З 1903 виступав як піаніст (Велика Британія, Німеччина, Австрія). Перший успіх Б. як композитору принесла *симфонія* «Кошут» (1904). У 1905 брав участь у Міжнар. конкурсі піаністів ім. Рубінштейна (м. Париж). З 1905 почав систематично збирати *фольклор* і вивчати *пісню народну*. Від 1907 — професор Будапешт. академії музики по класу ф-но. Педагогічну діяльність поєднував із концерт. виступами як піаніст, композитор. творчістю, публікував музикознав. та критичні статті. Визнання Б. як автора музики для театру почалося з постановки *балету* «Дерев'яний принц» (1916). У 1919 за часів Угор. Рад. Республіки разом із композиторами З. Кодаєм (1882–1967) і Е. Донаньї (1877–1960) брав участь в управлінні керів. органом — Муз. директорією. Відвідував із концертами країни Європи, США, СРСР, зокрема виступав у містах Харкові, Одесі (в обох — 1929), Львові (1936). Залишив 1934 викладац. діяльність і розпочав системат. фольклорист. роботу в Угор. АН. Через антифашист. позицію 1940 емігрував до США, де провів решту життя. Працював наук. співробітником у фонограм-архіві *Колумбійського університету* (1941–1942), досліджував серб. та хорват. нар. пісні (праця «Сербо-хорватські народні пісні»; опубл. англ. мовою 1951). Похований на цвинтарі Херстдаль (м. Нью-Йорк), перепохований 1988 на кладовищі Фаркашреті (м. Будапешт). Значне місце в муз. спадщині Б. посідають інструмент. твори: п'єси для ф-но, 6 струн. квартетів, *сонати* й *рапсодії* для скрипки, а також твори для оркестру. Створив *оперу* «Замок герцога Синя борода» (1911), балет-*пантоміму* «Чудесний мандарин» (1918–1919), залишив вел. дит. пед. репертуар. Зібрав понад 11 тис. нар. пісень на тер. Австро-Угорщини, Туреччини, Пн. Африки тощо. Написав низку праць про араб., румун., серб., словац., тур., угор., фіно-угор. та ін. пісенність. Формував компаратив. метод (див. *Компаративістика*) в угор. та європ. муз. фольклористиці, який широко застосовував у вивченні пісен. фольклору різн. народів. Від початку збиральн. діяльності Б. звертався до наук. методів запису й розшифрування текстів, які виклав у роботі «Народна музика Угорщини та сусідніх народів» (1936). Підготував збірку словац. нар. пісень (1959), опрацював збірник серб. пісень із зібрань М. Перрі (1951). У своїх працях Б. звертався до збірок укр. нар. пісень і досліджень Я. *Головацького*, Ф. *Колесси*, С. *Людкевича*, О. *Роздольського*. На поч. 20 ст. під час поїздок тогочас. Угор. Русью поряд із піснями різн. народів Б. зібрав бл. 80–100 пісень українців-*русинів*; тексти й мелодії (нотні та фоногр. записи) тепер зберігаються в архіві *Етнографічного музею Будапешта* й Архіві Б. в Ін-ті муз. досліджень Угор. АН. Укр.-угор. зв'язкам у нар. пісенності Б. присвятив окр. розділи праць. Вважав, що укр. *коломийка* мала знач. вплив на угор. пісні старого стилю, під впливом яких згодом утв. куруцькі (повстанські), а потім — рекрут. пісні. Дискусію про походження коломийки згодом продовжили ін. дослідники: З. Кодай (1882–1967; тепер Угорщина), В. Гошовський (1922–1996; тепер Україна). Б. помічав вплив новоугор. пісень на нар. музику слов'ян — українців, словаків, хорватів. Формуванню та розвитку народознав. інтересів Б. сприяло його знайомство й листування із фольклористами Д. Задором (1912–1985), К. *Квіткою*, В. Жганцем (1890–1976; Хорватія), Р. Кацаровою (1901–1984; Болгарія) та ін. Спільно з Ф. Колессою працював над порівн. аналізом укр., угор., словац. нар. музики. Нар. пісні використовував у своїй композитор. творчості. Українські пісні увійшли до його творів (Рапсодія № 2 для скрипки та оркестру, 1928; Рапсодія № 2 для скрипки та ф-но, 1928; 44 дуети для двох скрипок, 1931 та ін.). Виконав обробку укр. нар. пісні «Я купив на ярмарку ячменю» (автор. назва «Чоловікове горе»). Творчість Б. вплинула на композиторів «Нової фольклорної хвилі». Його твори увійшли до репертуару оркестрів, камерно-інструмент., хорових колективів України. Лауреат премії ім. Кошута (1948) та Міжнар. премії миру (1955; обидві — посмертно). В Україні на честь Б. наз. Виноградів. дитячу шк. мист-в, вулиці в містах Берегові, Виноградові, Мукачеві, Ужгороді.

Пр.: Magyar népdal. Budapest, 1924; Népzenénk és a szomszéd népek zenéje. Budapest, 1934; Miért és hogyan gyűjtsünk népzenét? Budapest, 1936; *Önéletrajz: írások a zenéről.* Budapest, 1946; Serbo-Croatian Folk Songs. New York, 1951. (у співавт.); Slovenské l'udove piesne. Bratislava, 1959; Bartók Béla írásai : 5 köt. Budapest, 1989–1990; Beszélgetések Bartókkal. Interjúk, nyilatkozatok, 1911–1945. Budapest, 2000.

Літ.: Demény J. Bartók élete és művei. Budapest, 1948; Кодай З. Барток-фольклорист // Бела Барток. Короткий обзор жизни и деятельности / Пер. с венг. Будапешт, 1955; Нестьев И. Бела Барток. Жизнь и творчество.1881–1945. Москва, 1967; Уйфалуши Й. Бела Барток: Жизнь и творчество / Пер. с венг. Будапешт, 1971; Конькова Г. В. Барток

на Украине // Музыка. 1972. № 1; Lampert V. Népzene Bartók műveiben. A felfolgozott dallamok forrásjegyzéke. Magyar, szlovák, román, rutén, szerb és arab népdalok és táncok. Budapest, 2005; Мушкетик Л. Бела Барток // Славістичні студії в Угорщині: історія та сучасний стан. Київ, 2014; Геді А. Еволюція фортепіанного стилю Бели Бартока // Пробл. взаємодії мист., пед. та теорії і практики освіти. 2020. Вип. 57.

Л. Г. Мушкетик

Бартолініт — запалення великої (бартолінової) залози присінка *піхви*. Назва захворювання походить від вел. або бартолінових залоз присінка піхви. Бартолінові залози — парні органи зовн. *секреції*. Назву отримали від імені анатома К. Бартоліна-молодшого (1655–1738; Данія), який уперше їх описав. Б. — гінекол. захворювання, здебільшого характерне для жінок репродукт. (див. *Розмноження*) віку. Супроводжується запаленням в одній бартолін. залозі, яке виникає внаслідок потрапляння інфекц. (див. *Інфекція*) агентів: у *паренхімі* залози формується капсула з гнійн. вмістом. Причина виникнення Б. — потрапляння через відкриті протоки залози *мікроорганізмів*, які провокують запалення. У такий спосіб у залози проникають піогенні (гноєтворні) мікроорг-ми: *стрептококи*, *кишкова паличка*, *стафілококи*. Найчастіше збудники захворювання потрапляють в залози через лімфат. та *кровоносні судини*, а джерелом інфекції є хрон. хвороби жінки (*пієлонефрит*, *тонзиліт*, *карієс* тощо), або *венеричні хвороби* (спричинені гонококами й трихомонадою вагінальною, зрідка хламідіями). Ймовірна грибк. природа запалення, спричин. грибами роду кандида. Залежно від перебігу Б. поділяють на гостр. і хронічний. Останній часто рецидивує (його наз. рецидивним). Клінічні прояви в ділянці бартолін. залози: *гіперемія*, набряк, біль, підвищення т-ри тіла. Лікування Б. необхідно почати відразу після діагностування. Показана протизапал. *терапія* та хірург. лікування — дренування гнійн. вогнища. Лікування *антибіотиками* за чутливістю разом із препаратами, дієвими проти *анаеробів*. Паралельно застосовують місц. терапію: аплікації з лікув. мазями. Мазі покращують мікроциркуляцію, що зумовлює розсмоктування вогнища запалення або дозрівання (появи *флуктуації*). За формування *абсцесу* бартолін. залози застосовують хірург. втручання. Хронічний Б., за якого утв. *кіста* бартолін. залози, лікують проведенням операції. Абсцес бартол. залози терміново розкривають під місц. або заг. *анестезією*. Після розтину призначають *антибактеріальні засоби* за чутливістю. Якщо гостр. Б. виникає під час *вагітності*, виконують негайний його розтин. Видалення виявленої кісти бартолін. залози у вагітних відкладають на післяпологовий період.

Літ.: Запорожан В. М., Чайка В. К., Маркін Л. Б. Акушерство та гінекологія : в 4 т. Київ, 2013–2014; Omole F., Kelsey R., Phillips K. et al. Bartholin Duct Cyst and Gland Abscess: Office Management // American Family Physician. 2019. № 99 (12); Грищенко В. І., Щербина М. О., Венцківський Б. М. та ін. Акушерство і гінекологія : в 2 кн. 3-тє вид. Київ, 2020.

А. М. Громова

Бартоло́ме, Христіа́н (повне ім'я — Бартоломе, Фрідріх Христіан Леонард, нім. Bartholomae, Friedrich Christian Leonhard; 21.01.1855, с. Форст, тепер присілок Форстляйтен у складі громади Турнау, земля Баварія, Німеччина — 27.08.1925, о. Лангеог, тепер муніципалітет у складі крайзу Віттмунд, земля Нижня Саксонія, Німеччина) — лінгвіст-сходознавець (індоєвропеїст, іраніст, індолог); дійсний член Гейдельберзької АН (з 1909 — від часу відкриття академії). Чл.-кор. Імператор. АН у м. Санкт-Петербурзі (тепер Рос. АН; з 1904). Батько був лісником. Середню освіту здобув у м. Байройті. 1872–1877 навчався в *Мюнхенському університеті*, Ерланген. ун-ті (під керівництвом *Ф. фон Шпігеля*) та *Лейпцизькому університеті*. 15.06.1877 захистив докт. дис. в Лейпц. ун-ті. З 1879 — лектор, з 1884 — доцент (викладав *санскрит* та *індоєвропеїстику*) в Ун-ті Галле-Віттенберга. З 1885 — доцент Мюнстер. ун-ту. Від 1889 — професор Гіссен. ун-ту, у 1909–1924 — *Гейдельберзького університету*. Автор перш. заг. *словника* давньоіран. мови та ін. лексикогр. праць (див. *Лексикографія*), які мали ключ. значення для розвитку світ. *іраністики*. Переклав *гати Авести* німецькою. 1885 сформулював закон Б., згідно з яким в індоіран. мовах давні *глухі звуки* /*p/, /*t/, /*k/ уподібнюються попер. дзвінким придиховим приголосним: /bh+t/ переходить у [bdh] тощо.

Бартоломе Христіан

Пр.: Das Altiranische Verbum in Formenlehre und Syntax. München, 1878; Arische Forschungen : in 3 heft. Halle, 1882–1887; Studien zur indogermanischen Sprachgeschichte : in 2 heft. Halle, 1890–1891; Altiranisches wörterbuch. Strassburg, 1904.

Літ.: Junker H. F. J. Christian Bartholomae // Indogermanisches Jahrbuch. 1927. Bd. 11.

Барто́ломе́й Англі́йський (Варфоломей; лат. Bartholomaeus Anglicus, англ. Bartholomew the Englishman, Berthelet; точні дати і місця народження і смерті невідомі, бл. 1190 — після 1250, ймовірно м. Магдебург, тепер Німеччина) — монах-францисканець, схоласт, *енциклопедист*. Достеменних відомостей про життя Б. А. бракує. Ймовірно, походив з *Англії* (доказом є ім'я «Англійський» у францискан. хроніках 13 ст. та вільна праця з англомов. джерелами). Навчався в Шартрській (або Оксфорд.) школі, завершив теол. освіту в *Паризькому університеті*. Перший запис про Б. А. як викладача *Біблії* в м. Парижі датують 1224. Бл. 1225 долучився до францискан. ордену. 1230 або 1231 за рішенням *капітулу* відправлений у м. Магдебург для викладання *теології*. Про подальше життя достовір. свідчень немає. За припущеннями, викладав, реорганізовував францискан. школу в м. Магдебургу, провів у Саксонії решту життя. Автор енциклопедич. твору «Про властивості речей» (уклав, імовірно, до відбуття в Саксонію, остаточно завершив до 1250). *Компендіум* включав 19 книг («Про Бога», «Про ангелів», «Про душу», «Про елементи, «Про людське тіло», «Про вік людини», «Про Землю і небо», «Про повітря», «Про часи», «Про країни» тощо). Порядок книг відповідав бібл. переказу про творіння світу; кількість — сума чисел 12 (знаки *зодіаку*) та 7 (відомих *планет*) як символ універсальності й всеохопності твору. *Енциклопедія* призначена для студентства та широк. загалу, дидакт. і освіт. цілей; узагальнила відомості з різн. галузей середньовіч. науки (теології, медицини, космології, астрології, метеорології, ботаніки, географії, геології тощо). Матеріали розподілено за рубриками, всередині кож. книги — за *абеткою* (за винятком кн. 7, що описує хвороби людини «з го-

Бартоломей Англійський. Перша сторінка енциклопедії «Про природу речей»

лови до ніг»). За традицією, автор підкріплював свідчення покликаннями на авторитет. джерела (від антич. до тогочас.) — *Аристотеля*, *Геродота*, *Галена з Пергама*, *Цицерона*, *Плінія Старшого*, *Аврелія Августина*, *Василія Великого*, *Бернарда Клервоського*, *Ансельма Кентерберійського*, *Роберта Гроссетеста* (найпізн. серед цитованих праць), а також на праці араб. (*Ібн Сіна*, *Аль-Газалі*, *Аверроес*, *Ар-Разі*) та євр. (Авіцеброн, праця «Йосиппон») мудреців. Найчастіше посилався на *Ісидора Севільського* (бл. 600 цитат). В описі країн та регіонів світу Б. А. наводив відомості про землі Балтії, сх.-європ. країн, Русі («Рутенії»), Скіфії («Сіфії»), Галицько-Волин. терен («Галлація») тощо. Б. А. є автором тв. «Алегорії або тропології в обох Завітах» (лат. «Allegoriae simul et tropologiae in utrumque Testamentum»), «Алегорії про Старий та Новий Завіти» (лат. «Allegoriae Veteris et Novi Testamenti»). Приписування йому ще низки латиномов. праць, зокрема «Життя святих» («Chronicon de sanctis»), «Коментаря до Євангелій від Марка та Матвія» («Commentaria in evangelia Marci et Matthei»), «Проповідей» («Sermones»), є дискусійним. Енциклопедія Б. А. послужила інкорпорації знань *античності* й араб. Сходу до середньовіч. європ. культури. Зажила знач. популярності в 14–17 ст., перекладена кількома європ. мовами (франц. 1372, англ. 1397, пізніше — ісп., нім., італійською). Численні примірники праці збереглися дотепер. На поч. 20 ст. фахівці налічували бл. 90 манускриптів у книгозбірнях Німеччини, Бельгії, Франції, Великої Британії, Італії, Австрії, Іспанії тощо (більшість — латиною). Твір Б. А. став однією з перших друк. книг. За період із кін. 15 ст. до поч. 17 ст. витримав 75 видань у лат. оригіналі та перекладах.

Пр.: De proprietatibus rerum : in 6 vol. Turnhout, 2007; Англ. перекл. — Mediaeval Lore From Bartholomaeus Anglicus / Ed. by R. Steele. London, 1905; On the Properties of Things. John Trevisa's Translation of Bartholomaeus Anglicus' De Proprietatibus Rerum : in 3 vol. Oxford, 1975.

Літ.: Thorndike L. Some Thirteenth-Century Classics // Speculum. 1927. Vol. 2.; Bouard M. de. Encyclopedies medievales. Sur la «connaissance de la nature et du monde» au moyen age // Revue des questions historiques. 1930. T. 58. № 112 (2); Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. / Пер. с лат. В. И. Матузова. Москва, 1979; Gerling B. «De proprietatibus rerum»: die Enzyklopädie des Bartholomäus Anglicus (um 1230) und deren Abschnitte zur Zahnheilkunde. Köln, 1991; Meyer H. Die Enzyklopädie des Bartholomäus Anglicus: Untersuchungen zur Überlieferungs- und Rezeptionsgeschichte von «De proprietatibus rerum». München, 2000.

А. В. Арістова

Бартольд Василь Володимирович

Бартоломе́о — див. *Фра Бартоломео*.

Барто́льд, Васи́ль Володи́мирович (рос. Бартольд, Василий Владимирович; 15.11.1869, м. Санкт-Петербург, тепер Росія — 19.08.1930, там само) — історик, сходознавець (ісламознавець, арабіст, тюрколог, іраніст), член-кореспондент (з 1910) і дійсний член (з 1913) Імператорської АН у м. Санкт-Петербурзі (тепер Російська АН). Нар. у русифіков. сім'ї нім. походження. Хрещений у лютеран. церкві іменем Вільгельм. Німецькомовні статті підписував як Вільгельм Бартольд (нім. Wilhelm Bartold). Середню освіту здобув у 8-й держ. чол. гімназії м. Санкт-Петербурга (1887). Навчався 1887–1891 на ф-ті сх. мов С.-Петерб. ун-ту (тепер С.-Петерб. держ. ун-т). 1891–1892 як вільнослухач відвідував курси лекцій в ун-тах Німеччини, Швейцарії, Австро-Угорщини. 1892 залишився при С.-Петерб. ун-ті для підготовки до професор. звання, де 1893 захистив магістер., 1900 — доктор. *дисертації*. Від 1893 — приват-доцент, з 1901 — екстраординар. професор, від 1906 — ординар. професор цього ун-ту. Після падіння *Російської імперії* продовжив викладати в Петроград. / Ленінград. держ. ун-ті (тепер С.-Петерб. держ. ун-т). Одночасно очолив Колегію сходознавців при Азійському музеї (тепер Ін-т сх. рукопису РАН) і викладав у Петроград. археол. ін-ті (1918–1922, до приєднання цього закладу до Петроград. ун-ту). У 1920-х брав участь у створенні сх. ф-ту *Бакинського державного університету*, прочитав там низку курсів. 1927–1930 також працював як консультант Ленінград. публіч. б-ки (тепер Рос. нац. б-ка), керуючи роботою з опису сх. рукописів. За 1892–1930 опублікував понад 400 праць, а також десятки статей для рос.- і німецькомов. енциклопедій. Описав і ввів у наук. обіг сотні середньовіч. і ранньомодер. рукописів із б-к Росії, Азербайджану, Німеччини та ін. Більшість праць Б. присвячено історії *ісламу* як релігії, соц. і політ. історії ісламських країн, *етнографії* й *культурі* країн ісламу. Активно працював над популяризацією науки. Підготував наук.-популяр. нариси «Іслам» («Ислам»), «Культура мусульманства» (обидва — 1918), «Мусульманський світ» («Мусульманский мир»; 1922). Редагував 1912–1913 перший у Рос. імперії ісламознав. журн. «Світ ісламу» («Мир ислама»). Видавцем була Казан. дух. академія, яка бачила в ньому знаряддя поширення *православ'я* серед татар-мусульман. Б. надав журналу наук. характеру, що зумовило незадоволення видавців і призвело 1913 до його усунення з посади редактора, 1914 — до припинення фінансування й за-

Електронна версія на сайті http://vue.gov.ua

криття видання. Член Рос. ком-ту з вивчення Серед. Азії (з 1903).

Пр.: Сочинения : в 10 т. Москва, 1963–1977.

Літ.: Акрамов Н. М., Литвинский Б. А. Выдающийся русский востоковед В. В. Бартольд. Душанбе, 1963; Лунин Б. В. Жизнь и деятельность академика В. В. Бартольда. Ташкент, 1981; Велиханова Ф. Василий Владимирович Бартольд на грани веков культуры Азербайджана. Баку, 2015.

Бартольді́, Фредери́к Огю́ст (франц. Bartholdi, Frédéric Auguste; 02.08.1834, м. Кольмар, тепер регіон Гранд-Ест, Франція — 04.10.1904, м. Париж, Франція) — скульптор. Нар. у сім'ї радника префектури. Після смерті батька 1836 сім'я переїхала до м. Парижа. Навчався в Нац. школі красних мист-в та вивчав архітектуру й живопис. Почав кар'єру архітектора в м. Кольмарі, згодом гол. увагу приділив скульптурі. Служив *ад'ютантом* у Дж. *Гарібальді* під час *франко-німецької війни*. Перша робота — пам'ятник генералу Ж. Раппу (1771–1821; Франція) у м. Кольмарі. Створив скульптуру «Свободи, яка несе світло людству» для побудов. *Суецького каналу*. Роботу відхилив Ісмаїл-паша (1830–1895; тепер Єгипет). Спільно з громад. діячем Е. де Лабуле (1811–1883; Франція) намагався втілити ідею встановлення скульптури «Свобода, що осяює світ» у *Сполучених Штатах Америки*. З цією метою поїхав до США. Обрав о. Бедлоус (з 1956 — о. Свободи) побл. м. Нью-Йорка, де розміщувався *форт* у формі зірки. Місце для встановлення скульптури 1877 затвердив *Конгрес США*. Б. заручився підтримкою інж. Г. *Ейфеля*,

Бартольді Фредерік Огюст. Перша сторінка часопису від 13.06.1885, м. Нью-Йорк (США)

який допоміг розв'язати конструкт. питання, пов'яз. зі спорудженням скульптури. США не планували фінансувати цей проєкт. Журналіст Дж. *Пулітцер* публікував у газетах інформацію про задум Б. і заохочував виділити кошти на буд-во. *Свободи статуї* (1886; тепер частина об'єкта *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*, з 1984) стала подарунком Франції для США до сторіччя *Війни за незалежність США 1775–1783*. Хворів на *туберкульоз*. Похов. на цвинтарі Монпарнас (м. Париж). У доробку — скульптури: чотири янголи, церква в м. Бостоні (1874), статуя генерала Лафаєта (1876; м. Нью-Йорк), жін. фігури для фонтана (1878; м. Вашингтон, усі — США), Бельфор. лев (1880; м. Бельфор), скульптури художника М. *Шонгауера* (1863; м. Кольмар) і філософа Д. *Дідро* (1884; м. Париж), фонтан Б. (1892; м. Ліон; усі — Франція). Нагороджений *орденом Почесного легіону*: кавалер (1864), офіцер (1882), командор (1886). У 1992 засн. Музей скульптора в буд. сім'ї Б. у м. Кольмарі.

Літ.: Moreno B. The Statue of Liberty Encyclopedia. New York, 2000; Belot R., Bermond D. Bartholdi. Paris, 2004; Belot R. Bartholdi: l'homme qui inventa la liberté. Paris, 2019.

В. О. Пількевич

Бартольді Фредерік Огюст

Ба́ртон, Де́рек Га́рольд Рі́чард (англ. Barton, Derek Harold Richard; 08.09.1918, м. Грейвзенд, графство Кент, Англія, Велика Британія — 16.03.1998, м. Колледж-Стейшен, шт. Техас, США) — хімік, член *Лондонського королівського товариства* (з 1954), Единбурзького королівського товариства (з 1956), Німецької національної АН «*Леопольдина*» (з 1970), почесний член Американської академії мистецтв і наук (з 1960), лауреат *Нобелівської премії* з хімії (1969), лицар Британії (з 1972). Навчався в Королів. шк. м. Рочестера (1929–1932), Тонбриджській шк. (1932–1935), Тех. коледжі Медвей (1937–1939). Звільнений від військ. повинності за станом здоров'я. 1938 вступив до *Лондонського імперського коледжу* (на 2 курс). 1940 здобув ступінь *бакалавра* з відзнакою та виграв престиж. студент. нагороду — Приз Гофмана. Після коледжу закінчив аспірантуру, 1942 захистив доктор. дис. з *хімії органічної*. 1942–1944 працював хіміком-дослідником в уряд. проєкті, брав участь у хім. дослідженнях для оборони. 1944–1945 працював інженером-хіміком у компанії «Олбрайт і Вілсон, Бірмінгем». 1945 став асистентом викладача каф. хімії; 1946–1949 — наук. співробітник Лондон. імпер. коледжу. Знаковим стало знайомство Б. з Р. *Вудвордом*, який 1948 приїхав із *Гарвардського університету* читати лекції в коледжі. Завдяки стипендії для наук. роботи провів дослідження орган. *молекул*, за що 1949 йому вдруге присудили доктор. ступінь. 1949–1950 був запрош. лектором із хімії природ. сполук на хім. ф-ті Гарвард. ун-ту. 1950 признач. доцентом з орган. хімії. Під час перебування в Гарварді розробив метод конформаційного аналізу. Від 1951 працював у Біркбек-коледжі *Лондонського університету*, де 1953 обійняв посаду професора орган. хімії. З 1955 — професор хімії в *Глазго університеті*. 1957–1978 — зав. каф. орган. хімії, професор у Лондон. імпер. коледжі. Читав лекції в США: 1958 був запрош. професором *Массачусетського технологічного інституту*, 1959 — *Іллінойського університету в Урбана-Шампейн* і *Вісконсинського університету в Медісоні*. З 1960 працював у НДІ медицини та хімії в м. Кембриджі (США). Член Ради з питань наук. політики Великої Британії (з 1965), президент секції Брит. асоціації сприяння розвитку науки (з 1969). У 1978 вийшов у відставку з Лон-

Бартон Дерек Гарольд Річард

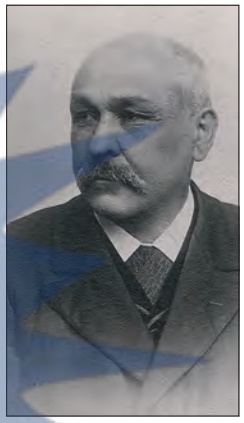
Вікіпедія
https://uk.wikipedia

дон. імпер. коледжу та обійняв посаду директора Ін-ту хімії природ. сполук у м. Жиф-сюр-Іветі (Франція). 1986 переїхав у США. Професор Техаського ун-ту в м. Колледж-Стейшені, де працював до кін. життя. Помер від серц. нападу. Першу наук. працю опубл. 1943. Автор 1 041 публікації. З них Б. відібрав 137 праць для окр. зб. «Правда і вигадка: роздуми про дослідження в органічній хімії» (1996). Активно займався теорією стероїд. *біосинтезу*. Під час роботи в Гарвард. ун-ті вивчав залежність швидкості реакцій у різн. видів *стероїдів* від будови їхн. молекул. Розробив власн. метод аналізу структури склад. орган. молекул, застосувавши відкриття О. *Гасселя*. 1950 у наук. статті «Конформація стероїдного ядра» обґрунтував, що в межах обраної бажаної конформації *речовини* можна інтерпретувати хім. та фіз. властивості молекули. У молекулах стероїдів, які містять кільця, виникає зв'язок між конфігурацією та конформацією. Конфігурації молекул можна передбачити та проаналізувати можл. конформації для продуктів реакції. Б. визначив геометрію багатьох молекул орган. речовин природ. сполук, зокрема *алкалоїдів*, які містять *нікотин* і *морфін*. Розроблений Б. метод конформац. аналізу дозволяє передбачати поведінку в різн. умовах молекул таких речовин, як-от стероїди й *вуглеводи*, а також уможливлює тривимір. вивчення структури вел. молекул. Конформаційний аналіз корисний для з'ясування конфігурації, планування орган. синтезу та аналізу механізмів реакції. Це відкриття стало фундамент. для повн. розуміння ферментат. процесів. Б. також працював у галузі природ. сполук, зокрема досліджував явища фотохім. перетворень і біосинтезу, роль *ферментів* у синтезі та шляхи їхн. біосинтезу. Розробляв нові методи синтезу з використанням *вільних радикалів*. Його ім'ям наз. реакції в орган. хімії: реакція Б., декарбоксилювання Б. і деоксигенація Б. — Маккомбі. Реакція Б. — *фотоліз* нітритів з утв. δ-нітрозоспиртів. Механізм включає гомоліт. розрив зв'язку RO–NO, що супроводжується відщепленням δ-гідрогену й радикал. копуляцією. Використовують для синтезу *ацетату альдостерону*. У реакції Б. сполуки радикалів не прибирають сусід. гідроксильні групи. Процес виявився промислово вагомим. Почесний член Колумб., Оксфорд., Манчестер. та багатьох ін. ун-тів. Нагороджений першою медаллю Кордея — Моргана Королів. хім. т-ва (1951); медалями Фріцше (1956), Роджера Адамса (1959; обидві — від Амер. хім. т-ва), *медаллю Деві* (1961), *медаллю Коплі* (1980), *медаллю Прістлі* (1995), Лавуазьє (1998). Нобелівську премію отримав за внесок у розвиток концепції конформації та її застосування в хімії (1969). Лауреат премії Р. Робертсона (1970). Королівське хім. т-во на честь Б. засн. Золоту медаль (2002).

Пр.: Half a Century of Free Radical Chemistry. Cambridge, 1993 (у співавт.); Reason and Imagination: Reflections on Research in Organic Chemistry: Selected Papers of Derek H. R. Barton. Singapore, 1996.

Літ.: Cotton F. A. Derek H. R. Barton (1918–98) // Nature. 1998. Vol. 393. Is. 6685; Cotton F. A. Derek H. R. Barton, 8 September 1918–16 March 1998 // Proceedings of the American Philosophical Society. 2000. № 144 (3); The Bartonian Legacy / Ed. by A. Scott, P. Potier. London, 2000; Ley S., Myers R. Sir Derek Harold Richard Barton 8 September 1918–1916 March 1998 // Biographical Memoirs of Fellows of the Royal Society. 2002. Vol. 48; Coley N. G. Barton, Sir Derek Harold Richard (1918–1998) // Oxford Dictionary of National Biography : in 60 vol. Oxford, 2004. Vol. 6; Глосарій термінів з хімії / Уклад. Й. Опейда, О. Швайка. Донецьк, 2008.

Ба́ртош, Фра́нтішек (чес. Bartoš, František; 16.03.1837, с. Младцово, тепер у складі м. Зліна Злінського краю, Чехія — 10.06.1902, там само) — філолог, діалектолог, етномузиколог, фольклорист, збирач народних пісень, організатор педагогічного, наукового та культурного життя *Моравії*, член-кореспондент Королівського чеського товариства наук (з 1884), член Чеської академії наук, літератури та мистецтва імператора Франца Йосифа (з 1890), член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук (з 1902). Нар. в сім'ї дріб. землевласника. Закінчив нім. гімназію в м. Оломоуці та філос. ф-т *Віденського університету* (1864), де вивчав класич. *філологію*, а потім *славістику*. Серед викладачів, які справили вплив на Б., — філолог Ф. *Міклошич* та історик і лінгвіст А. В. *Шембера*. У студент. роки брав участь у діяльності слов'ян. т-ва «Морава». Після закінчення ун-ту працював учителем гімназій у містах Стражнице (1864–1865), Оломоуці (1865–1866), Тешині (1866–1869) та Першій чес. гімназії (т. з. слов'янській) у м. Брно (1869–1888). З 1869 — ординар. професор. Від 1888 — директор Другої (нижчої) чес. гімназії в м. Брно. Працював 1876–1882 на посаді редактора журн. «Матіце моравска» («Matice moravská»; «Моравська матиця»). Почесний президент слов'ян. етногр. виставки в м. Празі (1895). Б. вважають наступником Ф. Сушила (1804–1868; тепер Чехія), піонера морав. *етномузикології*. До періоду 1870–1890-х належать його дослідження в галузі чес. *фольклору*, збирання нар. пісень. Організував збір, класифікацію та редагування сотень морав. нар. пісень, опублікував їх у чотиритом. збірці разом із бл. 4 000 нар. піснями ін. етніч. груп чес. народу. Народні пісні також неодноразово наводив у етногр. студіях. Співпрацював із композитором Л. *Яначеком*, який допоміг йому зібрати нар. пісні. Складений Б. корпус нар. пісень вважають однією з найважливіших будь-коли опублікованих збірок чес. пісен. фольклору. Однак іноді змінював тексти нар. пісень, зменшуючи документ. цінність твору. Найвідоміша фольклорист. праця — «Антологія із національних пісень чехів і словаків» (1874). Фольклорист. записи та коментарі публікував у наук. журналах «Часопис "Матіце моравске"» («Časopis "Matice moravské"», «Часопис "Моравської матиці"»), «Листі філологіке а педагогіке» («Listy filologické a pedagogické», «Філологічні й педагогічні листи»), «Освєта» («Osvěta», «Освіта»). Основоположник морав. *етнографії* та фольклористики. Зберігають значення його праці про нар. *звичаї* та *традиції*, нар. лікування тощо. Результати своїх студій узагальнив у книгах «Народ і нація» (т. 1, 1883, т. 2; 1885), «Моравський народ», «Моравське весілля» (обидві — 1892), «Лішень» («Líšeň»; у співавторстві; 1902), «Десять етнографічних нарисів» (1906). Збірка дит. фольклору «Наші діти» (1888) залишається унік. для чес. фольклористики твором. Працював у царині *богемістики*, особливо в галузі *синтаксису*. Подорожував тер. Богемії та Моравії, досліджував сільськ. побут, фіксував особливості морав. *діалекту* на основі польових досліджень. Праці Б. мали наук. значення для фіксації стану морав. діалектів наприкін. 19 ст., розвитку

Бартош Франтішек

і кодифікації сучас. літ. чес. мови. Головними працями, присвяченими літ. мові, є посібник «Довідник грамотної чеської мови» (1891) і дослідження «Синтаксис чеської мови» (1895). Винайшов і впровадив в обіг питомі чес. терміни на позначення *розділових знаків* (деякі застосовують дотепер). Основні діалектол. дослідження: моногр. «Моравська діалектологія» (т. 1–2; 1886–1895), «Моравський діалектний словник» (1906). З пед. діяльністю Б. пов'язана підготовка *хрестоматій* та посібників, які підвищили рівень викладання чес. мови й л-ри в серед. школах. Життю й діяльності Б. присвячено пост. експозицію в Музеї Пд.-Сх. Моравії в м. Зліні — Мемор. залу. При музеї засн. Центр дослідження та документації ім. Б. (1996). На будинку, де нар. Б., встановлено пам'ят. дошку. Ім'я Б. присвоєно Регіон. б-ці в м. Зліні (1996).

Пр.: Anthologie z národních písní československých. Praha, 1874; Dialektologie moravská : ve 2 část. Brno, 1886–1895; Dialektologický slovník moravský. Praha, 1906; Z pamětí a života Františka Bartoše. Telč, 1907.

Літ.: Ladmanová M. František Bartoš: svědek čtvrtstoletí. Praha, 1980; Šlechtová A., Levora J. Členové České akademie věd a umění 1890–1952. 2 vyd. Praha, 2004; Večerka R. Slovník českých jazykovědců v oboru bohemistiky a slavistiky. Brno, 2013.

Бартоше́вський, Іва́н (польськ. Bartoszewski, Jan; 18.01.1852, м. Лемберг, тепер м. Львів, Україна — 13.12.1920, там само) — релігійний і освітній діяч, священник *Української греко-католицької церкви*, теолог, педагог, церковний письменник, доктор теології (з 1877 або 1879). Походив із сім'ї міщан. Навчався в руськ. гімназії. Богослов. освіту здобув у греко-катол. семінарії «*Барбареум*» у м. Відні (1871–1874). 1875 висвячений на священника. Після повернення до м. Львова працював катехитом при реальній школі, заст. пароха при церкві Св. Георгія. Здобув диплом д-ра теології у *Віденському університеті*. Відтоді майже 40 р. викладав на теол. ф-ті Львів. ун-ту (тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*): з 1879 — ад'юнкт, з 1881 — доцент (помічник професора), від 1885 — дійсний професор теології, з 1890 — дійсний професор педагогіки. Читав курси з пастир. богослов'я та педагогіки, боронив укр. мову як мову викладання. 1889–1907 багаторазово обирався деканом і продеканом теол. ф-ту. Брав діяльну участь у реліг.-церк. житті, зажив слави проповідника. 1872–1880 очолював ред. колегію церк. часопису «Рускій Сіонъ» (орган Львів. архієпархії УГКЦ), 1887–1898 — член редколегії часопису «Душпастырь». З 1881 — дійсний радник і референт Митрополичої *консисторії*, з 1895 — почес. канонік Митропол. *капітули*, з 1897 — радник Митропол. трибуналу для шлюб. справ. З 1893 — заст. голови Т-ва св. апостола Павла. Разом з ін. професорами ун-ту: М. *Грушевським*, С. *Дністрянським*, О. *Колессою*, П. *Стебельським*, К. *Студинським* та ін. — домагався українізації закладу, автономії «руських катедр». 1918 на знак протесту проти окупації Польщею Галичини та полонізації Львів. ун-ту відійшов від викладання. Автор богосл., гомілет. та пед. праць, перших академ. підручників із педагогіки укр. мовою: «Проповіді страсні й воскресні», «Педагогіка руська або Наука про виховання» (обидві — 1891), «Проповіді недільні» (1897), «Пасторальна теологія» (1902), «Науки на місяць май» (1905), «Християнсько-католицька педагогіка або наука про виховання» (1909); богосл. статей. Розвивав погляд на педагогіку як науку, що «в систематичному порядку займається справою виховання, а особливо добором його цілей, засобів і методів». Підготував видання «Святе Письмо Старого і Нового Завітів з поясненнями» (1900–1908, т. 1–7), супроводив його вступом до кож. книги й коментарями з посиланнями на авторитет. зх. біблеїстів. Похов. на *Личаківському цвинтарі*.

Бартошевський Іван

Пр.: Святе Письмо Старого и Нового Завіта съ поясненями : в 7 т. Львів, 1900–1908.

Літ.: Глистюк Я., Лещак Т. Бартошевський Іван // ENCYKLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка : в 2 т. Львів, 2011; Матвієнко Г. Викладачі-українці теологічного факультету Львівського університету: освіта та кар'єрний ріст // Схід. 2012. № 4 (118); Szczepkowska J. Kto ty jesteś? Początek sagi rodzinnej. Warszawa, 2014.

А. В. Арістова

Бару́ — *стратовулкан*, найвища точка *Панами*. Висота — 3 474 м. Розташовано в пров. Чирікі на Зх. країни, прибл. за 30 км на Сх. від кордону з *Коста-Рикою*. Один із найвищих вулканів на Пд. Центр. *Америки*, належить до Центральноамер. вулкан. дуги. Складений переважно *андезитами*, андезито-*базальтами* та ін. Останнє *вулканічне витвереження* датують бл. 1550. Зберігає активність (див. *Вулканізм*). Зокрема, 1930, 1965, 1985 і 2006 зафіксовано *землетруси*. Входить до нац. парку «Вулкан Бару» (засн. 1976; пл. — 14,3 тис. га). Територію розглядають також як частину Мезоамер. *коридору екологічного*.

Бару

Літ.: Апродов В. А. Вулканы. Москва, 1982; Sherrod D. R., Vallance J. W., Espinosa A. T. et al. Volcan Barú; Eruptive History and Volcano-Hazards Assessment. Reston, 2008; Lewis N., Moretti A. Volcanoes: Formation, Eruptions and Modelling. New York, 2009.

Баруле́нков, Вале́рій Володи́мирович (10.09.1941, с. Новосьолка, тепер Александров. р-ну Владимирської обл., Росія) — інженер-будівельник, заслужений будівельник України, почесний транспортник України, почесний будівельник Росії, лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (тепер *Національна премія України імені Тараса Шевченка*; 1985). У 1963 закінчив Дніпроп. ін-т інженерів залізн. транспорту (з 2002 — Дніпроп. нац. ун-т залізн. транспорту ім. академіка В. Лазаряна, з 2021 — у складі *Українського державного університету науки і технологій*). Працював у тресті «Південзахідтрансбуд»: 1963–1974 пройшов шлях від майстра до заст. керівника. 1974–1975 — заст. зав. відділу буд-ва Київ.

Баруленков Валерій Володимирович

обл. к-ту Комуніст. партії України. 1984 закінчив Академію нар. госп-ва при РМ СРСР у м. Москві (тепер Росія). 1987–1990 — заст. голови Київ. міськвиконкому. 1990–1994 працював у Фінляндії: до 1992 — заст. керівника буд-ва судноплав. каналу, який з'єднав озера Кейтеле та Пяянне; торг. представник Посольства України в Фінляндії та країнах Скандинавії. 1996 створив і очолив укр.-швейцар. експедитор. компанію з надання транспорт. послуг «ТрансРейл Україна». Під безпосеред. керівництвом Б. зведено будівлю Миронів. ін-ту пшениці ім. В. М. Ремесла Нац. академії аграр. наук України, об'єкти Київ. ін-ту інж. цивіл. авіації (тепер *Національний авіаційний університет*), аеропорту «*Бориспіль*», Київ. *метрополітену*. У різних містах України введено в експлуатацію житл. будинки (пл. понад 320 тис. м^2), збудовано залізн. вокзали, прокладено й електрифіковано сотні кілометрів залізн. колій. За участі Б. 1979–1982 зведено будівлю Київ. філіалу Центр. музею В. І. Леніна (тепер Нац. центр ділового та культур. співробітництва «Український дім»). 1985 за архітектуру і худ. оформлення цього музею Б. присуджено Держ. премію УРСР ім. Т. Шевченка (разом із В. *Гопкалом*, М. *Гречиною*, Л. *Філенком*, А. *Гайдамакою*, В. *Мягковим*, В. Є. *Коломійцем*). 1974–1990 Б. неодноразово обирали депутатом Київ. міськради. Нагороджений орденами Леніна, Труд. Черв. Прапора. Відзначений почесними званнями «Почесний транспортник України», «Почесний будівельник Росії».

Літ.: Баруленков Валерій Володимирович // Будівництво. Видатні інженери України. Київ, 2001; Салій І. М. Почесний будівельник Росії. Заслужений будівельник України // Про Київ і моїх сучасників. Київ, 2013; Баруленков Валерій Володимирович — випускник факультету «Організація будівництва залізниць» // Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна / Гол. редкол. О. М. Пшінько. Київ, 2015; Салій І. М. Валерій Баруленков // Від утопії до утопії: 100 років експериментів. Досить ілюзій : у 2 кн. Київ, 2018. Кн. 2.

Барха́н, бархани (казах. барқан, букв. — рухомий горб, від бару — йти) — форма *рельєфу*; утворені вітром піщані (або пилуваті) серпасті рухомі горби. У наук. обіг термін увів 1881 дослідник О. *Міддендорф*. Б. відносять до *еолових форм рельєфу* (материк. *дюни*). Утворюються здебільшого в піщ. *пустелях* і *напівпустелях* біля будь-якої перешкоди (куща, горбка тощо), зрідка — у степах. Висота переважно до 10 м, іноді 30 м і більше. Схили асиметричні: навітряний — пологий (*крутизна схилу* — 5–12°), підвітряний — крутий (бл. 30–33°). Не закріплені рослинністю. Швидкість руху залежить від сили вітру й розмірів Б. (у менших — більша) і може становити від десятків сантиметрів до сотень метрів на рік. У пустелях, де сезонні вітри дмуть у протилеж. напрямках, здебільшого утв. пасма Б. Можуть також формуватися барханні ланцюги й піраміди. Висота бархан. ланцюгів у Серед. Азії сягає до 60–70 м, у Центр. Азії — 100–150 м. Найвищий Б. зафіксовано в сх. частині пустелі Деште-Лут (Іран) — 407 м заввишки. Можуть завдавати шкоди освоєним землям, для запобігання цьому тер. засаджують рослинами з міц. кореневою системою (переважно деревами). Деякі форми рельєфу в Україні, зокрема в межах Полісся, окр. фахівці розглядають як Б.

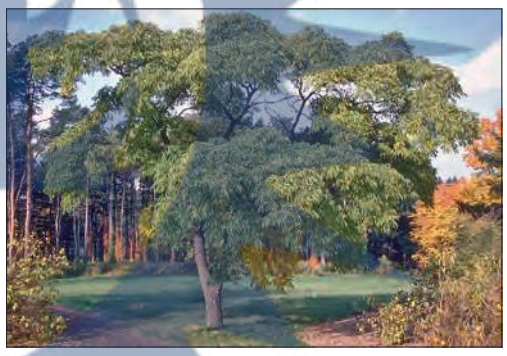

Бархан

Літ.: Бабаев А. Г., Зонн И. С., Дроздов Н. Н. и др. Пустыни. Москва, 1986; Pye K., Tsoar H. Aeolian Sand and Sand Dunes. Berlin, 2014.

Барха́нна кі́шка — див. у ст. *Кіт*.

Ба́рхат аму́рський, коркове дерево амурське (*Phellodendron amurense*) — вид квіткових рослин родини *рутових*. Дводомна рослина. Листопадне дерево 25–28 м заввишки, стовбур якого досягає 90–120 см у діам., росте швидко, живе до

Бархат амурський

300 р. Якщо дерева Б. а. зростають в лісі, їхня *крона* високо піднята, якщо поодиноко на відкр. освітл. ділянках — мереживна, має вигляд намета, 10–12 м у діаметрі. *Кора* до 7 см завтовшки, попелясто-сіра, високодекор., складається з 2 шарів. Зовнішній шар — *корок* (до 5 см завтовшки), внутр. — *луб*, має специф. запах. Кора молод. дерев сріблясто-сіра (на наймолодших пагонах — сіра), оксамит., м'яка, зморшкувата, вкрита глиб. поздовжніми борознами. Коренева система неглибока, тому Б. а. загрожує ґрунт. посуха. *Листки* непарноперистоскладні, з 5–15 прост. листочків (ланцет., по краю дрібногородчастих), завдовжки 15–25 см, черешкові, чергові, у верх. частині супротивні, з характер. запахом. Листки з'являються пізніше, ніж в ін. листопад. дерев (наприкін. травня — на поч. червня). Квітує наприкін. червня — на поч. липня бл. 10 днів. Квітування починається у 18–20 р. *Квітки* дрібні, до 0,8 см у діам., непоказні, жовтувато-зел., правильні, п'ятичлені, одностат.; зібрані у волоті до 12 см завдовжки; комахозапильні (див. *Ентомолофілія*). *Плід* — кістянка, чор. кольору, дозріває у вересні. Насіння напівовальне, майже чорне. Природний *ареал* Б. а. — Пн.-Сх. Китай, Корейський п-ів, Японія, Пд. о. Сахалін. Трапляється в долин. широколистяних лісах, рідше на схилах гір і сопок, на вис. 500–700 м над рів. м., де є домішкою в складі

Онлайн-версія на сторінці https://vue.gov.ua

хвойно-широколист. лісів. Інтродукований вид у парках і скверах України. Деякі насадження є об'єктами місц. значення прир.-заповід. фонду. Зокрема, бот. пам'ятка природи «Б. а.» є у складі ландшафт. заказника загальнодерж. значення «Совий яр» (Хмельниц. обл.). У бот. пам'ятці природи «Ділянка лісу» в межах землекористування Новозборишів. лісництва (квартали 195–196) у Волин. обл. охороняються насадження Б. а. Як лік. росл. сировину використовують кору, луб, листки, плоди Б. а., що містять *алкалоїди* (берберин), *дубильні речовини*, *кумарини*, *сапоніни*. Препарати, виготовлені із цієї сировини, мають тонізув., антисепт., жарознижувальну, кровоспинну дію. Господарську цінність Б. а. визначає наявність на стовбурах і вел. гілках його дерев товст. коркового шару, який можна знімати з уникненням загибелі рослин. Корок Б. а. використовують для закоркування ємностей з ріднами, здебільшого для вир-ва термо-, звуко- та електроізоляц. прокладок. *Медоносна рослина*, що поступається лише *липі*.

Літ.: Azad M., Yokota S., Ohkubo T. et al. In vitro Regeneration of the Medicinal Woody Plant Phellodendron amurense Rupr. Through Excised Leaves // Plant Cell, Tissue and Organ Culture. 2005. Vol. 80; Юрків З. М., Дебринюк Ю. М. Особливості росту оксамитника амурського у чистих і мішаних насадженнях західного Лісостепу України // Наук. вісник Нац. лісотех. ун-ту України. 2013. № 23 (6); Бешлей С. В., Соханьчак Р. Р., Баранов В. І. та ін. Підбір стійких рослин для біотичного етапу рекультивації відвалу центральної збагачувальної фабрики «Червоноградська» (Львівська обл.) // Наук. записки Держ. природознав. музею. 2019. Вип. 35; Zhang B., Zou H., Chen B. et al. Optimizing the Distribution Pattern of Species Under Climate Change: the Protection and Management of Phellodendron amurense in China // Frontiers in Ecology and Evolution. 2023. № 11.

Р. П. Мельник

Ба́рхатниця — див. у ст. *Сонцевики*.

Ба́рцал, Анто́н Іва́нович (справжнє ім'я — Антонін Ян; чес. Barcal, Anton Ivanovič, Barcal, Antonín Jan; 25.05.1847, м. Чеське Будейовіце, тепер Чехія — 24.06.1927, м. Шумперк, тепер Чехія) — оперний і камерний співак (тенор), режисер і педагог, заслужений артист імператорських театрів Росії (з 1903). Нар. у сім'ї кравця. Навчався у придвор. опер. школі в м. Відні (1865–1867). Водночас відвідував муз.-декламац. класи при Віден. консерваторії. Дебютував у м. Відні 04.09.1867 в концерті Всеслов'ян. т-ва. Артистичну діяльність розпочав 1867 у Тимчас. театрі (тепер Нац. театр) у м. Празі. Дебютував у партії Аламіра в опері «Велізарій» Г. *Доніцетті*. Виконував партії в операх Б. *Сметани*: Вашек («Продана наречена»), Юнош («Бранденбуржці у Богемії»), Вітек («Далібор»; перший виконавець); італ. та франц. композиторів. На запрошення хор. диригента Ю. Голіцина (1823–1872; тепер Росія) приїхав на гастролі до *Російської імперії* (1870). Відтоді мешкав на теренах України та Росії. Співав на опер. сценах міст Києва та Одеси (1870–1878), згодом багаторазово там гастролював. Виступав у *Маріїнському театрі* (1877–1878) та *Великому театрі* (1878–1903; водночас 1882–1903 — гол. режисер театру). Займався викладац. діяльністю. 1874–1875 вів клас співу в Київ. муз. уч-щі Рос. муз. т-ва (РМТ). Одночасно був членом-виконавцем Київ. від-ня РМТ, брав участь у концертах М. *Лисенка*, а також слов'ян. музики. Був професором Моск. консерваторії із сольного співу й керівником опер. класу (1898–1916, 1919–1921), викладав у ці роки в Муз.-драм. уч-щі Моск. філармон. т-ва. У м. Москві долучався до культ. діяльності чес. меншини. 1921 виїхав на лікування до Німеччини, згодом повернувся до Чехії. Володів сильним голосом оксамитового баритонал. забарвлення та бездоганною вокал. технікою, використовував *фальцет*. Критики-сучасники відзначали його тонку гру, продумані муз. акценти. Привернув увагу глядачів виконанням партії Шуйського в опері М. *Мусоргського* «Борис Годунов» у постановці 1888, яку також підготував як режисер. Інші партії: Фінн («Руслан і Людмила» М. *Глинки*), Князь («Русалка» О. *Даргомижського*), Арнольд («Вільгельм Телль» Дж. *Россіні*), Фауст («Фауст» Ш. *Гуно*) тощо. Співав під керуванням диригентів: Б. Сметани, І. *Альтані*, Е. М. Бевіньяні (1841–1903; Італія), Ф. Направника (1839; тепер Чехія — 1916; тепер Росія) та ін. Серед партнерів на сцені — І. *Бутенко*, С. Трезвинський (1860; тепер Україна — 1942; тепер Росія), В. Тютюнник (1860; тепер Україна — 1924; тепер Росія), Ф. *Шаляпін*, М. Ейхенвальд (1866; тепер Росія — 1957; США). Виступав також як камер. співак, виконував тенорові партії в ораторіях Й. С. *Баха*, Г. Ф. *Генделя*, Ф. *Мендельсона Бартольді*; *романси*, нар. пісні. У Києві. рос. опері поставив 1874 оперу «Опричник» П. *Чайковського* та ін. Перший постановник опери «Мазепа» П. Чайковського (1884) та «Майська ніч» М. *Римського-Корсакова* (1909) у Вел. театрі в м. Москві. На честь Б. у м. Чеському Будейовіце наз. вулицю.

Барцал Антон Іванович

Літ.: Михайлова Т. Виховання співаків у Київській консерваторії. Київ, 1970; Кузьмін М. І. Забуті сторінки музичного життя Києва. Київ, 1972; Вальц К. Ф. Шестьдесят пять лет в театре. 2-е изд., испр. Санкт-Петербург, 2011.

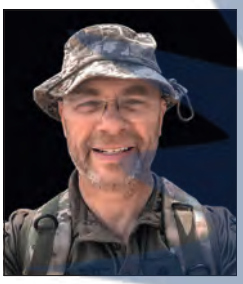
Барчу́к, Анато́лій Трохи́мович (16.09.1939, с. Бабанка, тепер с-ще Уман. р-ну Черкас. обл., Україна — 07.06.2015, м. Київ, Україна) — актор театру та кіно, народний артист України (з 2007). Закінчив 1963 Київ. ін-т театр. мист-ва (тепер *Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*), курс М. Карасьова (1911–1984; тепер Україна). Відтоді працював актором в Усть-Каменегорському рос. драм. театрі ім. Джамбула Джабаєва (Казахстан). З 1966 — актор Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка (тепер *Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка*). Знімався на кіностудіях «Грузія-фільм», Свердлов. кіностудії, *Одеській кіностудії*. Похований на *Байковому кладовищі*. Серед ролей — розвідник Іван Кудря з військ. стрічки «Два роки над прірвою» (1966; реж. Т. *Левчук*); батрак Ярослав у військ. драмі «Анничка» (1968; реж. Б. *Івченко*); військ. кореспондент Олексій Славута в іст. фільмі «На київському напрямку» (1968; реж. В. *Денисенко*); козак Іван у комедії за мотивами творів М. *Гоголя* «Пропала грамота» (1972; реж. Б. Івченко); льотчик Анатолій у військ. стрічці для дітей «Вершники» (1979; реж. В. Костроменко); майор Антонов у військ. фільмі «Я — Хортиця» (1980; реж. О. Ігішева); Калашник у драмі «Високий перевал» (1981; реж. В. Денисенко); Капрал у кінокомедії «Небилиці про Івана» (1989; реж. Б. Івченко); полковник Му-

Барчук Анатолій Трохимович

рашко в іст. драмі за романом Ю. Мушкетика «Чорна Долина» (1990; реж. Б. Шиленко) та ін. Зі здобуттям Україною *незалежності* брав участь у розвитку нац. кіномист-ва. Зіграв роль Григорія Тарновського в іст. кіносеріалі «Тарас Шевченко. Заповіт» (1992; реж. С. Клименко); Волосного у телевіз. комедії за повістю І. *Нечуя-Левицького* «Кайдашева сім'я» (2 серії; 1996; реж. В. Городько) та ін. Разом з ін. акторами був залучений до створення єдиного в Україні освіт. радіосеріалу «Життя відстанню в десять хвилин» (2002–2006).

Літ.: Барчук Анатолій Трохимович // Мистецтво України: Біографічний довідник / Упоряд.: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський; за ред. А. В. Кудрицького. Київ, 1997.

Барчук Володимир Васильович

Барчу́к, Володи́мир Васи́льович (24.12.1973, м. Коломия Івано-Франківської обл., тепер Україна — 22.06.2022, с. Дементіївка Харківського району Харківської обл., Україна; похований 19.09.2022 у м. Боярці Київської обл., Україна) — військовослужбовець, *капітан* (посмертно) *Збройних сил України* (ЗСУ), учасник *російсько-української війни*, *Герой України* (посмертно). Навчався у ліцеї № 2 м. *Коломиї*, отримав музичну освіту (грав на гітарі та фортепіано), займався спортом. Закінчив Івано-Франківський ін-т нафти і газу (тепер *Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу*). У 1998 переїхав жити до м. *Боярки*. Започаткував власний бізнес у м. Києві. 25.06.2021 уклав контракт з *територіальною обороною* м. Києва. З поч. повномасштабного нападу Росії на Україну (24.02.2022) пішов добровольцем, долучився до захисту аеропорту «Київ». Брав участь у боях за м. *Ірпінь* і м. *Бучу* Київської обл. У складі 130 *батальйону* 241 окр. бригади Сил територ. оборони ЗСУ був переведений на захист *Харківської області*. Призначений командиром 8 стрілецької роти. Мав *позивний* «Хобіт». Під командуванням Б. підрозділ утримував позиції на стратег. напрямку поблизу м. *Харкова* під потуж. мінометним і стрілецьким вогнем. 21.06.2022 під час виконання бойов. завдання поблизу с. Дементіївки Харківського району Харківської обл. потрапив під ворожий артилер. обстріл та отримав тяжкі поранення. Загинув 22.06.2022. Залишилась дружина і четверо дітей. Лише у вересні 2022 побратими змогли евакуювати тіло Б. з поля бою. 19.09.2022 похований на Алеї Героїв у м. Боярці Київської обл. Указом Президента України № 411/2023 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. *суверенітету* та територ. цілісності України, самовіддане служіння Укр. народові Б. присвоєне звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (08.07.2023, посмертно). В пам'ять про Б. на будівлі ліцею № 2 м. Коломиї встановили мемор. дошку (05.05.2023).

Бар'яхтар Віктор Григорович

Бар'яхта́р, Ві́ктор Григо́рович (02.08.1930, м. Жданов, тепер м. Маріуполь Донец. обл., Україна — 25.08.2020, м. Київ, Україна) — учений у галузі *теоретичної фізики*, *фізики твердого тіла* й магнітних явищ, екологічних проблем *Чорнобильської атомної електростанції* (ЧАЕС), педагог, організатор науки, доктор фізико-математичних наук (з 1965), професор (з 1966), академік НАН України (з 1978), заслужений діяч науки і техніки України (з 1980), лауреат Державних премій України в галузі науки і техніки (1971; 1986; 1999), *Герой України* (2010). Нар. у сім'ї вчителів. Закінчив 1948 із зол. медаллю Луган. серед. шк. № 16. Навчався 1948–1951 у Ленінград. ун-ті (тепер С.-Петерб. держ. ун-т). Після переведення яд. від-ня фіз. ф-ту — у Харків. держ. ун-ті, 1951–1953 (тепер *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*). Як фізик-теоретик належав до школи Л. *Ландау* — О. *Ахієзера*, навчався в акад. М. *Боголюбова*. Наукова й наук.-орг. діяльність Б. пов'язана з АН УРСР та НАН України. 1954–1973 працював у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (тепер *Харківський фізико-технічний інститут*), де пройшов шлях від наук. співробітника до професора, нач. лаб. 1973–1982 — у Донец. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (тепер *Донецький фізико-технічний інститут імені Олександра Галкіна НАН України*), де 1973–1982 керував відділом, 1975–1979 був заст. директора з наук. роботи. 1978 обраний членом президії АН УРСР та головою Донец. наук. центру. 1982 на запрошення Президента АН УРСР Б. *Патона* переїхав працювати до м. Києва, де був обраний акад.-секр. Від-ня фізики й астрономії АН УРСР. 1982–1985 обіймав посаду зав. відділу в Ін-ті теор. фізики АН УРСР (тепер *Інститут теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова НАН України*). З 1985 — директор Ін-ту металофізики АН УРСР (тепер *Металофізики інститут імені Г. В. Курдюмова НАН України*). 1987–1989 очолював наук. центр Держ. к-ту науки й техніки АН СРСР із матеріалознав. проблем високотемпературної надпровідності. З 1990 — віцепрезидент АН УРСР, з 1991 — перший віцепрезидент НАН України. Співзасновник і перший президент (1990–1994) Укр. фіз. т-ва. 1995 ініціював створення *Магнетизму інституту НАН України та Міністерства освіти і науки України* (тобто подвійн. підпорядкування)— і до 2015 був його директором. З 2015 — почес. директор ін-ту. Створив вел. і відому у світі наук. школу, серед його учнів — 32 доктори наук, 10 лауреатів Держ. премії України в галузі н. і т., керівники н.-д. ін-тів НАН України, академіки та члени-кореспонденти. Б. побудував теорію магнітоакуст. резонансу в *магнетиках* (диплом на відкриття з пріоритетом від 1956 та Держ. премія України 1986); розвинув теорію обмін. релаксації та релаксації магніт. моменту в *феромагнетиках* (релаксац. доданок Б.); створив квантову теорію термогальваномагніт. явищ у *металах* і *напівпровідниках* за низьких т-р; розвинув теорію нелінійних явищ у магнетиках; побудував теорію ґраток циліндр. магніт. доменів; дослідив особливості топології *Фермі поверхні* надпровідників. Приділяв увагу проблемам ліквідації наслідків *Чорнобильської катастрофи*. Долучився до створення низки орг-цій, ін-тів та ф-тів різних наук. напрямів: *Радіоастрономічного інституту НАН України*, *Прикладної фізики інституту НАН України*, *Електронної фізики інституту НАН України*, фіз.-мат. ф-ту *Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»* (НТУУ «КПІ»), каф. матем. фізики в *Київському національному університеті імені Тараса Шевченка*. Брав безпосеред. участь у створенні фіз.-тех. ф-тів Харків. нац. ун-ту ім. В. Каразіна та НТУУ «КПІ», один з організаторів і перший декан фіз.-мат. ф-ту НТУУ «КПІ». Автор низки підручників для вищої та серед. шкіл, співавтор програми з фізики для шкіл України. Лауреат премій

ім. К. Синельникова (1978), ім. М. Крилова АН УРСР (1985), ім. М. Боголюбова АН України (1993), ім. С. Пекаря НАН України (2005), Міжнар. премії ім. М. Боголюбова Об'єднаного ін-ту яд. досліджень РАН (1999), а також премій ім. Л. Ландау Італ. фіз. т-ва, Міжнар. федерації вчених і Наук. катол. фонду Св. Валентина (Італія). Папа Римський *Іван Павло II* нагородив Б. пам'ят. знаком за роботи з подолання наслідків Чорнобил. катастрофи. Диплом ООН за вагомий особист. внесок у виконання міжнар. Чорнобил. програм. Нагороджений орденами Труд. Черв. Прапора, Леніна, Ярослава Мудрого V ступ., зол. медалями ім. В. Вернадського НАН України (2008) та ім. К. Ушинського Нац. академії пед. наук України. Повний кавалер ордена «За заслуги». Почесний член Європ. фіз. т-ва (2003). Обраний почес. доктором 8 ун-тів та 2 академ. ін-тів України.

Пр.: У с п і в а в т. — Спиновые волны. Москва, 1967; Цилиндрические магнитные домены и их решетки. Киев, 1988; Theory of Adiabatic Potential and Atomic Properties of Simple Metals. London, 1999; Механіка. Київ, 2011.

Літ.: Таньшина А. В. Незабываемое (к 60-летию научной деятельности академика НАН Украины В. Г. Барьяхтара) // Вісник Нац. акад. наук України. 2014. № 10; Бродин М. С., Горобець Ю. І., Загородній А. Г. та ін. Безмежна любов до фізики (до 90-річчя академіка НАН України В. Г. Бар'яхтара) // Вісник Нац. акад. наук України. 2020. № 8; Храмов Ю. О. Пам'яті фізика і друга — В. Г. Бар'яхтара // Наука та наукознав. 2021. № 1.

Бас (нім. Bass, франц. basse, італ. basso — низький голос, від пізньолат. bassus — товстий, низький) — 1) Найнижчий чоловічий голос. Діапазон від фа вел. до фа 1-ї октави. За теситурою Б. поділяють на високі та низькі. Б.-кантанте (італ. basso cantante, букв. — співучий Б.) — високий Б., співучий, тембрально нагадує *баритон*, але з виразнішою густотою *тембру* (Іван Сусанін з однойм. опери М. *Глинки*; Мефістофель з опери «Фауст» Ш. *Гуно*). Б.-профундо (італ. basso profóndo — густий Б.) — низький, має могут. звучання центр. ділянки та ниж. нот *діапазону*. Високі ноти озвучують напружено (Заластро з опери «Чарівна флейта» В. А. *Моцарта*, Марсель з опери «Гугеноти» Дж. *Меєрбера*). В опер. практиці вирізняють коміч. (колорит.) Б. (basso buffo) — характерний гнуч., рухливий голос (Бартоло з опери «Севільський цирульник» Дж. *Россіні*). У хор. практиці особливою окрасою є найнижч. Б.-октавіст (Б.-октава), діапазон якого — ля–фа контроктави — ля малої октави. Краса найнижчих нот компенсує в них відсутність осн. діапазону, властивих традиц. Б. У Б. і драм. баритонів переважає грудне резонування, тому фізіологія співака, зокрема могут.

Бас. Вокальний діапазон

грудна порожнина й низьке положення гортані, створює сприятл. умови для розвитку вокал. здібностей. Добре розвинені від природи гладкі м'язи живота (*прес*) у чоловіків сприяють глибшому диханню та актив. резонуванню грудей, що відображається на звук. характеристиках. Для розвитку техніки співу низьких чол. голосів важл. показником є віднайдення правил. акустико-фізіол. звучання, яке в *акустиці* отримало назву *форманти* тракту (порожнини гортані та грудей — «звукової труби»). Серед співаків — І. *Бутенко*, Б. *Гмиря*, С. *Гулак-Артемовський*, М. *Донець*, А. *Кочерга*, О. *Кривченя*, С. *Паторжинський*, М. *Роменський*, П. *Цесевич*, Ф. *Шаляпін*.

2) Найнижча партія багатоголосного твору.

3) Найнижчий звук *акорду* (басова основа).

Літ.: Юссон Р. Певческий голос: исследование основных физиологических и акустических явлений певческого голоса. Москва, 1974; Микиша М. Практичні основи вокального мистецтва / Літ. виклад М. Головащенка. 2-ге вид. Київ, 1985; Юцевич Ю. Музика: словник-довідник. Тернопіль, 2009; Стасько Г., Шуляр О., Сливоцький М. та ін. Голос людини та вокальна робота з ним. Івано-Франківськ, 2010; Кушка Я. С. Методика навчання співу. Тернопіль, 2013; Стасько Г. Основи технології звукоутворення у сучасній практиці виховання голосу. Івано-Франківськ, 2018.

Г. Є. Стасько

Бас-кларнет

Бас-канта́нте — див. у ст. *Бас*.

Бас-кларне́т (від *бас* і *кларнет*) — дерев'яний духовий музичний *інструмент*, басовий різновид кларнета. Ідея створення інструмента бас. *регістра*, подібного до кларнета, виникла в сер. 18 ст. Ранні моделі інструмента з'явилися бл. 1770-х (одночасно з *басетгорном* та басетклярнетом) та упродовж півстоліття були предметом для експериментів майстрів-виробників у Німеччині, Франції та Італії, зокрема, майстрів поч. 1770-х з м. Пассау братів А. і М. Майргоферів (роки та місця нар. і смерті невідомі). Сьогодні зразки інструментів зберігають у Мюнхен. міськ. музеї. За будовою ранні моделі Б.-к. нагадують басетгорн, однак мають додатк. крону, що дозволяє витягти ниж. звук «до» (водночас *клапан* для видобування «ре» відсутній). Відомими є Б.-к. (1793 і 1795) роботи Г. Грензера (1764–1813; Німеччина) та його дядька А. Грезнера. Вони були за строєм *in B* і мали *діапазон*, розшир. донизу до звуку A_1 (ля *контроктави* за реальним звучанням), при цьому ниж. частина клапан. механізму була діатонічною, а не хроматичною. Ці інструменти нагадували за формою *фагот* та, ймовірно, призначалися для заміни фаготів у військ. оркестрах. Сучасного вигляду Б.-к. набув наприкін. 1830-х зусиллями А. *Сакса*, який удосконалив систему клапанів, поліпшив інтонування і розширив діапазон, створивши повноцін. муз. інструмент. Б. був уперше увів в оркестр 1836 Дж. *Меєрбер* в опері «Гугеноти», цьому інструменту було доручено відповідал. соло в 5-й дії. Від 2-ї пол. 19 ст. Б.-к. став майже пост. учасником *оркестру симфонічного*, де зазвичай дублює бас. голоси. Іноді специф. тембр Б.-к. композитори використовують у сольних епізодах, напр., у таких творах: симф. поема «Тассо» Ф. *Ліста*; опера «Трістан та Ізольда» (2-га дія) Р. *Вагнера*; опера «Ернані» (поч. 3-ї дії) Дж. *Верді*; симфонія «Манфред», опера «Пікова дама» (сцена в казармах) П. *Чайковського*; Концерт для оркестру Б. *Бартока*; Симфонія № 13 Д. *Шостаковича* та ін. Відповідальні партії Б.-к. також наявні у творах Г. *Малера*, А. *Шенберга*, І. *Стравінського*, Б. *Лятошинського* та ін. В оркестрі використовують зазвичай один Б.-к. (рідше два), часто його партія є тимчас. заміною одного

Онлайн версія на сайті
https://vue.gov.ua/

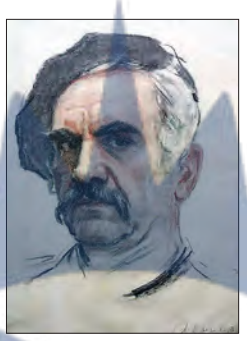
з кларнетів. З поч. 20 ст. композитори *нововіденської школи* стали застосовувати Б.-к. у камер. *ансамблях*, з настанням епохи *авангарду* — як сольний інструмент. Один із перших творів — Соната для Б.-к. та ф-но О. Шека (1886–1957; Швейцарія), написана 1931. Твори для цього інструмента також писали С. *Губайдуліна*, Л. *Беріо* (концерт для Б.-к. з оркестром) та ін. Багато творів присвячено виконавцю Й. Гораку (1931; тепер Чехія — 2005; Німеччина). Б.-к. досить популярний у джаз. і рок-виконавців. Одним із перших джаз. музикантів, які грали на ньому, був Е. Долфі (1928; США — 1964; Німеччина), серед сучас. виконавців — Дж. Серман (нар. 1944; Велика Британія). Будова Б.-к. схожа на будову звич. кларнета. Головні елементи конструкції: а) корпус — пряма циліндр. трубка, що складається з 5 елементів (розтруба, мундштука, колін — верх. та ниж., бочки); б) тростина (язичок) — тонка пластинка, яка слугує для видобування звуку; в) клапани, кільця, звук. отвори, які прикрашають поверхню корпусу. Виготовляють Б. із благород. порід дерева — чорного, кокобола (деревини кількох видів дерев роду Дальбергія) тощо. Більша частина роботи відбувається вручну, за вказівками, розробл. у 20 ст. Діапазон Б.-к. — прибл. 4 октави (від ре вел. октави до сі-бемоля контроктави). Теоретично можна отримати й вищі звуки. Використовують зазвичай лише низький і серед. регістри. Найчастіше застосування — у ладі B (сі-бемоль). Ноти записують або в скрипк. ключі на вел. *нону* вище за дійсне звучання, або в бас. ключі на тон вище. Техніка гри майже ідентична до техніки гри на звич. кларнеті, але Б.-к. відрізняється дещо меншою тех. рухливістю.

Літ.: Юцевич Ю. Є. Музика. Словник-довідник. 2-ге вид., перероб. і допов. Тернопіль, 2009; Wilkinson Ph. The History of Music in Fifty Instruments. New York, 2014.

М. О. Мороз

Бас-профу́ндо — див. у ст. *Бас*.

Басане́ць, Петро́ Олекси́йович (23.04.1926, с. Бурімка, тепер Прилуц. р-ну Чернігів. обл., Україна — 16.10.2007, м. Київ, Україна; похований у с. Бурімці) — живописець, графік, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1982), народний художник УРСР (з 1990). Нар. в селян. сім'ї. Захопився *живописом* в дитинстві. Учасник *Другої світової війни* (мобіліз. 1944; рядовий, телефоніст), був поранений. 1947 демобілізувався. Закінчив із відзнакою Одес. худ. уч-ще (1952; тепер *Одеський художній фаховий коледж ім. М. Б. Грекова*), Київ. худ. ін-т (1958; тепер *Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури*), майстерня К. *Трохименка*, В. *Пузиркова*, В. Костецького (1905–1968; тепер Україна). Працював худ. редактором і зав. відділу редакції журн. «Зміна» (1958–1961), викладачем каф. живопису (з 1961), згодом каф. малюнка (з 1972) Київ. держ. худ. ін-ту (з 1981 — професор). Співпрацював із газетами «Деснянська правда», «Колгоспне село» (тепер «Сільські вісті»), «Літературна газета» (тепер «*Літературна Україна*»), журн. «Україна» тощо. Член *Національної спілки художників України* (з 1961). Представник реаліст. напряму в мист-ві. Працював у галузі *живопису станкового*, станк. та книжк. *графіки*. Тематика робіт — воєнна та іст., *пейзажі*, *натюрморти* тощо. Автор понад 150 портретів. Зображував діячів культури й мист-ва (О. *Гончара*, А. *Малишка*, П. *Тичину*, Т. *Шевченка*, Т. *Яблонську* та ін.), робітників і селян (граф. портрети для період. видань). Полотно «Чуття єдиної родини» (1991) — колект. портрет митців (22 представників світ. культури). Над картиною «Україна духовна» (1999) працював 7 р., зобразив понад 150 іст. постатей, життя і творчість яких пов'язані з Україною. Монументальне полотно було виставлено в *Маріїнському палаці в Києві*. Автор книжк. ілюстрацій, зокрема до роману А. *Хижняка* «Данило Галицький» (1951). Виконав розписи у вестибюлі *Київського національного університету імені Тараса Шевченка* (2000–2002). Серед картин — «Материн город» (1950), «Ходаки з Чернігівщини» (1958), «Церква у Седневі» (1962), «У рідному краї (Т. Шевченко на Чернігівщині)» (1964), «Тяжкі роки війни» (1965), «Танкісти» (1970), «Однополчани» (1973), «Наш клас» (1975), «Липова алея у Качанівці» (1985), «Свято на Черкаській землі» (1986), «Ранок у Качанівці» (1990), «Гонта під Уманню» (1991), «Золота осінь» (1992), «Роде мій великий, роде мій прекрасний» (1992–1995) та ін. Учасник респ. (з 1958), всеукр. та закордон. виставок в Австрії, Німеччині (1985), Румунії тощо. Персональні виставки відбулися в містах Ічні (1987, 2006), Чернігові (1988), Києві (1999, 2000, 2002), Прилуках (2002). З-поміж учнів — М. *Гуйда*, В. Задорожний (1935–2010; Україна), А. *Чебикін* та ін. Твори зберігаю у *Національному художньому музеї України*, Лебедин. міськ. худ. музеї ім. Б. К. Руднєва, приват. колекціях тощо. Нагороджений орденом Вітчизн. війни II ступ. (1987), медаллю «За бойові заслуги» (1945). На фасаді Бурім. гімназії Ічнян. міськ. ради, де навчався Б., встановлено мемор. дошку (2012).

Басанець Петро Олексійович. Автопортрет

Басанець Петро Олексійович. «Материнство», 1960

Басаричек Степан

Пр.: Україна духовна. Київ, 1999.

Літ.: Матійко О. Постаті «України духовної» // Укр. культ. 1999. № 8–9; Енциклопедія Ічнянщини / Уклад. В. Шевченко. Київ, 2014; Маринчук С. Джерело наснаги // Деснянська правда. 2016. 19 травня; Ламонова О., Скляренко Г. Басанець Петро Олексійович // Словник художників України. Біобібліографічний довідник. Кн. 1. / Гол. ред. Г. Скрипник. Київ, 2019.

Баса́ричек, Степа́н (хорв. Basariček, Stjepan; 27.04.1848, м. Іванич-Град, тепер Загреб. жупанії, Хорватія — 23.03.1918, м. Загреб, тепер Хорватія) — педагог, основоположник педагогічної теорії в Хорватії, один із засновників хорватської національної *освіти*. Закінчив Королів. чол. пед. школу в м. Загребі (1867). Відтоді викладав у м. Посавських Брегах (тепер у складі

м. Іванич-Града), згодом у м. Вировитиці (тепер Вировитицько-Подравської жупанії). Викладав теор. і практ. *педагогіку* (методику) в Пед. школі м. Загреба (1875–1906). Водночас займався актив. літ. діяльністю. З 1867 співпрацював спочатку як автор, 1895–1918 як редактор журн. «Напредак» («Napredak»; «Прогрес») — найстаріш. пед. журналу на Балканах. Доклав зусиль до законотворчості в галузі шкільн. освіти: був співавтором розробки відповід. законів (1874, 1888), навч. планів і програм учител. шкіл Хорватії. Один із організаторів хорват. вчительства. Був серед засновників хорват. пед. та літ. асоціації (1871), президентом Союзу асоціацій хорват. учителів (1892–1907). Брав участь у роботі хорват. учител. зборів у містах Загребі (1871), Петрині (1874) та Осієку (1878). Ініціатор створення та співредактор «Педагогічної енциклопедії» (1895–1916). Помітним є внесок Б. у розвиток пед. думки, підготовку пед. кадрів та орг-цію *процесу навчального*. Був прихильником пед. системи філософа Й. Ф. *Гербарта*, став своєрід. уособленням гербартіанства (течії в європ. педагогіці 19 ст. — поч. 20 ст.). Вважав *освіту початкову загальну* умовою нац. виживання і прогресу. Наполягав на необхідності вищої профес. *кваліфікації* вчителів. Мав чималий доробок пед. і метод. праць, серед яких найвагомішою є *підручник* для учител. шкіл «Педагогіка» (1880–1884; т. 1–4). Книга витримала 25 видань, була перекладена іноз. мовами та використовувалася в Хорватії 50 р. Автор праць: «Коротка історія педагогіки» (1881), «Загальна наука про виховання» (1882), «Теорія педагогіки, або Наука про виховання», «Спеціальна наука про виховання» (обидві —1884), «Психологія на фізіологічній основі» (1911) тощо. Праці Б. вплинули на розвиток не лише хорват., а й болгар. освіти. За життя зазнавав звинувачень із боку як катол. *духовенства* та клерикал. кіл (у поширенні *матеріалізму* й *лібералізму*), так і деяких колег — прихильників сучас. пед. теорій і практик (у *консерватизмі*). Нагороджений орденом «За громадянські заслуги» IV ступ. (Болгарія). У м. Загребі організовано міжнар. наук. *конференція*, присвячену пед. спадщині Б. (1998). Виставка, присвячена Б., відбувалася в Хорват. шкільн. музеї в м. Загребі (2008–2009).

Пр.: Teorija pedagogije ili nauk ob uzgoju. Zagreb, 1876; Pedagogija : u 4 dio. Zagreb,1880–1884; Rukovođ za početnu stvarnu, ili, zornu obuku. Zagreb, 1899; Rukovođ za početnu stvarnu ili zavičajnu obuku : u 2 dio. Zagreb, 1914–1915.

Літ.: Dumbović I. Stjepan Basariček: utemeljitelj teorijske pedagogije u Hrvatskoj. Zagreb, 1984; Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ, 1997; Филипова Н., Попова С. Стефан Басаричек и българската хербартианска педагогика // Начално образование. 1999. № 1; Nekić S. Stjepan Basariček: učitelj i pedagog (1848–1918). Zagreb, 2008; Чолаков И. Хербартианският модел за езиково обучение, отразен в специална методика на Тодор Бенев, Сава Велев и Васил Николчов от 1904 г. // Славянски диалози. Година X. 2013. Кн. 14; Елдъров С. Хорватский педагог и школьный деятель Степан Басаричек и развитие болгарского образования в конце XIX — начале XX века // Дриновський збірник. 2018. Т. 11.

А. М. Киридон

Басе́йн (франц. bassin, давньофранц. Bacin — переносний резервуар, від пізньолат. Bacchinon — дерев'яна ваза) — штучна водойма з устаткуванням для зміни води. Відомі з найдавн. часів у країнах Стародав. Сх., антич. світу; їх використовували для ритуал. омивання. В Європі від 17 ст. стали невід'єм. частиною палац.-парк. ансамблів у поєднанні з *фонтанами* і *скульптурою*, нерідко утв. системи штуч. водойм (*Версальський палац і парк*), що мали декор. й рекреац. функції. У 19 ст. — на поч. 20 ст. на термал. курортах вел. Б. стали гол. *спорудами* купалень, що виконували оздоров. функції (купальні І. Сечені в м. Будапешті — найб. в Європі). Види Б. як *гідротехнічних споруд*: а) бризкальний — відкр. Б. із системою напір. трубопроводів і бризкал. пристроїв; признач. для охолодження води в тепл. установках шляхом її розбризкування в повітрі з подальшим накопиченням і поверненням до системи; б) дослідницький — відкр. або закр. Б. з устаткуванням, признач. для дослідження гідромех. характеристик тіл; в) гідромасажний — відкр. або закр. Б. із підігрівом води, оснащ. системою гідромасажу; г) плавальний — споруда, всередині якої є штуч.

Басейн перед парковим фасадом Верхнього Бельведеру у м. Відні (Австрія).

водойма (ванна), признач. для плавання, тренувань, спорт. змагань зі стрибків у воду, одиноч. і синхрон. плавання, вод. поло тощо. Плавальні Б. обладнують вишками для стрибків, старт. тумбами, роздільними смугами, трибунами, роздягальнями й душовими, спорт. залами. Такі Б. класифікують на літні й всесезонні, відкриті та закриті. Їх розрізняють за призначенням (спорт., купал., навч., комбіновані), розмірами, характером використання, конструкт. матеріалами (бетонні, сталеві, композитні), обладнанням (комплекс., трансформов., мобільний), способом подачі води (перелив. і скімерний). Пересічна довж. Б. — 25–50 м, шир. — 11,4–25 м, глиб. — 1,2–6 м, шир. доріжки — 2,25–2,5 м. Воду в Б. готують (підігрів, рециркуляція, фільтрація, хім. або біол. знезараження). Для проведення *Олімпійських ігор* та чемпіонатів світу встановлений розмір Б. — 50 × 25 м, глиб. — не менше 2 м, із 10 доріжками по 2,5 м завширшки, з т-рою води 25–29 °С. В Україні плавал. Б. розмірами від 12 × 4 м до 50 × 25 м відповідно до величини й обладнання поділяють на Б. район., регіон., нац. масштабу, а також Б. акватикцентрів класів А і Б.

Літ.: Мардер А. П., Євреїнов Ю. М., Пламеницька О. А. та ін. Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Тимофієнко В. Архітектура і монументальне мистецтво: терміни і поняття. Київ, 2002.

В. В. Вечерський

Басе́йн — самостійне заглиблення в *земній корі*. Часто не має *стоку*; може бути розташ. нижче чи вище *рівня моря*, на поверхні *суші* або на дні

Офіційний сайт порталі
Інтернет-ресурс

моря. Діаметр осн. океан. Б. — 2000–4000 км (із них 6 — у *Тихому океані*); найб. континентальних Б. — 300–1000 км. Майже повсюди в Б. відбувається *седиментація*, спричинена водою, вітром, льодом, зсувами або хім. процесами. *Ландшафти* зі знач. відкладами відносять до осадових Б. Хоча вони зазвичай мають стік, *осад* відкладається в тому самому місці впродовж тривалого періоду. Унаслідок цього нижчі шари конденсуються з утв. *гірської породи*, поверхня повільно стає рівнинною (Паннонська низовина, Рейн. грабен). Часто такі Б. є ослабленими ділянками *кори земної*, де геол. розломи або великомасштаб. *тектоніка* призводять до її тривалого опускання. Геоморфол. Б. на суші не мають надзем. стоку (цим відрізняються від низовин). Окремі чашоподіб. ділянки (*западини*) розташ. нижче рів. м.; у найглибших *безстічних областях* можуть утв. солоні *озера*. У континент. посушливих регіонах безстіч. улоговини перетворюються здебільшого на *пустелі* або *солончаки*. Відклади на суші складаються переважно з *піску*, *гравію*, *глини* й *лесу*. Приклади назем. Б.: *Аральське море*, Вел. Б. (США, штати *Невада*, *Юта*, *Каліфорнія*, *Орегон* і *Айдахо*), Б. р. *Окаванго* (*Ботсвана*), Тарим. Б. (див. *Тарим*; Китай). Мор. (океан.) Б. — замкнене зниження дна океану з глиб. не менш як 3 500 м (серед. — 5 000 м). Зазвичай це *котловини* з ізометр. (округлими) обрисами. Розрізняють котловини (Б.) перехід. зони й *ложа океану*. Великі западини обмежені *схилом материковим*, підвод. *хребтами гірськими*, валами та *височинами*. Океан. Б. займають прибл. 50 % поверхні Землі і 70 % дна океану. Можуть з'єднуватися глибокими проходами. Дно мор. Б. на 80 % має горбисто-абісал. рельєф (див. *Абісаль*) з коливаннями висот від 500 до 1 000 м. Найбільші підвод. Б.: Пд.-Тихоокеан. улоговина, Пн.-Амер. улоговина та Пн.-Афр. улоговина.

Літ.: Леонтьєв О. К., Ричагов Г. І. Загальна геоморфологія. Київ, 1991; Semmel A. Geomorphologie der Bundesrepublik Deutschland. 5 aufl. Stuttgart, 1996; Стецюк В. В., Ковальчук І. П. Основи геоморфології. Київ, 2005; Anderson R. S., Anderson S. P. Geomorphology. The Mechanics and Chemistry of Landscapes. Cambridge, 2015; Zepp H. Geomorphologie. 7 aufl. Paderborn, 2017.

В. С. Білецький

Басе́йн кори́сних копа́лин — замкнена область безперервного або майже безперервного поширення пластових осадових *корисних копалин*, пов'язаних із певною формацією *гірських порід*. Для різн. частин характерна спільність геол.-іст. процесу накопичення осадів у єдиній вел. тектон. структурі (*прогині*, *грабені*, *синеклізі*). Б. к. к. властиві родовищам: вугілля — Пенсильванський та *Аппалацький кам'яновугільний басейн* (обидва — США), Підмосковний та *Кузнецький вугільний басейн* (обидва — Росія), Валансьєннський вуг. бас. (Франція), *Донецький вугільний басейн* та ін.; нафти й горючого газу — *Аквітанський нафтогазоносний басейн*, *Бакинський нафтогазоносний район*, *Західносибірський нафтогазоносний басейн*, *Мексиканської затоки нафтогазоносний басейн* та ін.; нерудних корисних копалин — соляні бас.: Артемівсько-Слов'янський (див. *Артемівське родовище кам'яної солі*; *Слов'янське родовище кам'яної солі*), Солікамський та Іркутський (обидва — Росія), Штасфуртський (Німеччина), Передкарпатський сірконосний бас. (Україна); рудних корисних копалин — *Криворізький залізорудний басейн*, *Нікопольський марганцевий басейн*, *Лотаринзький залізорудний басейн* та ін.

Літ.: Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Nichols G. Sedimentology and Stratigraphy. Chichester, 2009; Allen Ph., Allen J. Basin Analysis: Principles and Applications. 3th ed. Chichester, 2013; Побережський А., Бучинська І., Шевчук О. Та ін. Гірничовидобувний комплекс Львівсько-Волинського вугільного басейну та його вплив на екосистему регіону // Геол. і геохім. горючих копалин. 2019. № 3; Schäfer A. Klastische Sedimente und Sequenzstratigraphie. 2 aufl. Berlin, 2019.

В. С. Білецький

Басе́йн льодовика́ — частина земної поверхні, що містить *льодовик* з його *притоками* та охоплює площу, з якої відбувається знесення *снігу* й *фірну* в зону живлення льодовика. Площі Б. л.

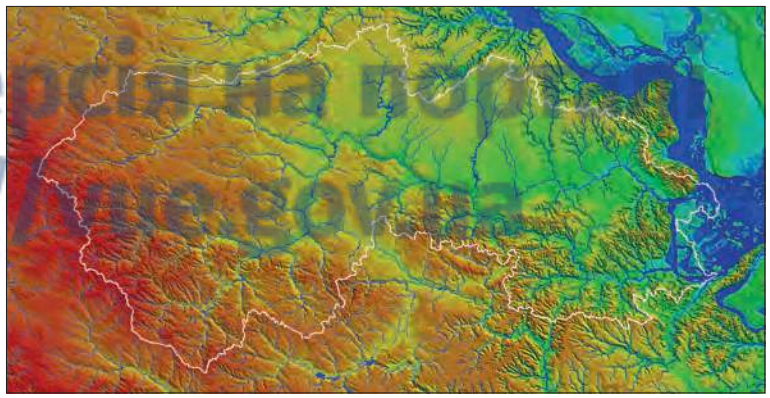
Басейн льодовика. Льодовик Тоттен, Антарктида

різноманітні — від кількох десятків до сотень тисяч кв. км. Напр., площа Б. л. Тоттен в *Антарктиді* сягає бл. 538 тис. км^2. Його довж. у поперечнику становить бл. 750 км, протяжність — бл. 1 100 км.

Літ.: Котляков В. М., Осипова Г. Б., Цветков Д. Г. Космический мониторинг пульсирующих ледников Памира // Известия РАН. Сер. геогр. 2008. № 4; Greene Ch., Blankenship D., Gwyther D. et al. Wind Causes Totten Ice Shelf Melt and Acceleration // Science Advances. 2017. Vol. 3. № 11.

В. К. Хільчевський

Басе́йн ри́чки, басейн річковий — частина земної поверхні, яка включає обмежену *вододілами* річкову систему. Б. р. і *водозбір* переважно збіга-

Басейн річки. Басейн річки Рось, Україна

ються, але їх межі та площі можуть відрізнятися. Розбіжність умов. ототожнення розмірів є суттєвою лише для малих *річок*. Серед осн. морфометр. (див. *Морфометрія*) характеристик — площа, довжина, серед. і макс. шир., серед. висота, похил. До фізико-геогр. характеристик Б. р. відносять геогр. положення (запис геогр. координат його крайніх точок); клімат. особливості (кількість *атмосферних опадів*, сніг. покрив, інтенсивність опадів, т-ра й вологість повітря); *рельєф*; геол. будову; гідрогеол. (див. *Гідрогеологія*) умови; водно-фіз. властивості підстильних порід; озерність, лісистість, заболоченість тощо. Загалом найб. за пл. басейни мають річки *Амазонка* (7 млн км²), *Конго* з Луалабою, *Міссісіпі* з *Міссурі*, *Парана* з *Ла-Платою* (усе — понад 3 млн км²). Серед річок із пл. Б. р. більш як 1 млн км² — *Ніл*, *Об*, *Єнісей*, *Лена*, *Нігер*, *Амур*, *Янцзи*, *Маккензі*, *Волга*, *Замбезі*, *Лаврентія Святого річка*, *Ганг*, *Нельсон*, *Муррей* та ін. Згідно з *районуванням гідрографічним* тер. України від 2016, здійсненого для управління *водними ресурсами* за басейновим принципом, виділено 9 районів річк. бас. (річки *Дніпро*, *Дністер*, *Дунай*, *Південний Буг*, *Дон*, *Вісла*, а також Криму, Причорномор'я та Приазов'я). До річок зі знач. за пл. бас. у межах України належать Дніпро (292,7 тис. км²), Пд. Буг (63,7 тис. км²), *Сіверський Донець* (54,5 тис. км²), Дністер (52,7 тис. км²) та ін.

Літ.: Хільчевський В. К., Ободовський О. Г., Гребінь В. В. Та ін. Загальна гідрологія. Київ, 2008; Хільчевський В. К., Гребінь В. В. Гідрографічне та водогосподарське районування території України, затверджене у 2016 р. — реалізація положень ВРД ЄС // Гідр., гідрохім. і гідроекол. 2017. № 1 (44); Ющенко Ю. С. Загальна гідрологія. Чернівці, 2017.

В. К. Хільчевський

Басетго́рн (нім. Bassethorn, від давньофранц. basset, італ. bassetto — дуже низький та нім. horn — ріг, горн) — дерев'яний *духовий музичний інструмент* із родини *кларнетів*; альтовий різновид кларнета, з довгим корпусом, більш низьким, м'яким і теплим *тембром* звучання. Найдавніший Б. (зі збереж. зразків) виготовили у 1760-х майстри А. Майргофером (1706–1774) і М. Майргофером (1707–1778) з м. Пассау (тепер Німеччина). Б. часто використовували музиканти, які організовували невел. *ансамблі* та виконували популярні в той час оперні *арії*, перекладені спеціально для нового інструмента. Низьким глибоким тембром Б. нагадував *орган*, але був простішим і зручнішим. Б. використовували *масони* під час *мес*. Був поширений наприкін. 18 ст. Віртуозним виконавцем музики був А. П. Штадлер (1753–1812; Австрія). Для цього музиканта В. А. *Моцарт* написав «Концерт для кларнета з оркестром ля мажор» (1791), який спочатку призначався саме для Б. В. А. Моцарт використовував Б. у кількох творах: «Серенаді сі бемоль мажор» (бл. 1781), *операх* «Викрадення із сералю» (1782), «Тітове милосердя», «Чарівна флейта» (обидві — 1791), «Реквієм» (1791) тощо. У 1-й третині 19 ст. Б. втратив популярність (до 1850). Л. ван *Бетховен* використав інструмент один раз — у героїко-алегорич. *балеті* «Творіння Прометея» (1801). Ф. *Мендельсон Бартольді* написав дві п'єси для Б., кларнета й ф-но (опус 113 і 114). А. *Дворжак* використав інструмент у «Чеській сюїті» (1879), але уточнив, що його можна замінити на *англійський ріжок*. У 20 ст. популярність Б. почала повертатися. Р. *Штраус* написав відповід. партії в операх «Електра» (1909), «Кавалер троянди» (1911), «Жінка без тіні» (1919), «Дафна» (1938), «Кохання Данаї» (1940), «Капричіо» (1942). Інструмент включають до складу кларнет. ансамблів та *оркестрів*, а також для «автентичного» виконання оркестр. партій. У практиці деяких сучас. виконавців трапляється сольне виконання на Б. Його будова схожа на будову кларнета. Інструмент більший за розміром, вигнутий. Спосіб вдування повітря, як і в кларнета. Мундштук через трубку зігнут. форми переходить у корпус, який закінчується викривленим *розтрубом*. Має 15 отворів і додатк. *клапани*, що розширює його *діапазон*. Керування здійснюють мізинцями або вел. пальцями правої руки, залежно від країни виготовлення. Б. — транспонувальний інструмент, зазвичай у строї фа (звучить на *квінту* нижче напис. нот, рідко — в ін. строях). Загальний діапазон Б. за звучанням — від фа вел. *октави* до сі-бемоля другої октави та вище, залежно від майстерності виконавця.

Літ.: Юцевич Ю. Є. Музика. Словник-довідник. 2-ге вид., перероб. і допов. Тернопіль, 2009; Hoeprich E. The Clarinet. New Haven, 2008.

М. О. Мороз

Басилашві́лі, Оле́г Валер'я́нович (рос. Басилашвили, Олег Валерианович; 26.09.1934, м. Москва, тепер Росія) — актор театру та кіно, народний артист СРСР (з 1984), член Національної академії кінематографічних наук і мистецтв Росії (з 2002), почесний член Російської академії мистецтв. Нар. в сім'ї викладачів. У роки *Другої світової війни* жив у м. Тбілісі в евакуації. Там займався музикою. Спершу мріяв поступити до консерваторії по класу *віолончелі*. 1943 сім'я повернулася до м. Москви. Закінчив 1956 Школу-студію ім. В. І. Немировича-Данченко при *Московському художньому академічному театрі* [тепер Школа-студія (ін-т) ім. В. І. Немировича-Данченко при Моск. худ. театрі ім. А. П. Чехова], курс П. Массальського (1904–1979; тепер Росія). 1956–1959 працював у Ленінград. театрі ім. Ленін. комсомолу (тепер театр-фестиваль «Балтійський дім»; м. Санкт-Петербург). Запрошений до Ленінград. академ. Вел. драм. театру ім. М. Горького (тепер *Великий драматичний театр імені Г. О. Товстоногова*). Від 1959 творча діяльність пов'язана з цим колективом. З 2-ї пол. 1960-х став одним із провід. акторів театру. Багато гастролював, зокрема і за кордоном, неодноразово приїжджав із гастролями в Україну. Був депутатом РРФСР (1990–1993), входив до парламент. фракції «Радикальні демократи»; підтримував політ. сили, орієнтовані на дем. реформи. З 2000-х відійшов від політики. Під керівництвом Г. *Товстоногова* розкрився як актор шир. діапазону. Однією з перших стала невел. роль у комедії А. Цагарелі «Ханума». Став відомим завдяки ролі вченого Фелікса у п'єсі Е. Радзинського «Ще раз про кохання» (1964; реж. Ю. Аксьонов). Брав участь у постановках, які тепер вважають класикою. Зіграв роль Степана Лукіна в п'єсі «Варвари» М. *Горького*, Андрія Прозорова у драмі «Три сестри» А. *Чехова*, Хлестакова в *комедії* «Ревізор» М. *Гоголя*. Відомий завдяки грі у виставах «Дядя Ваня» А. Чехова, «Дачники» М. Горького, «Ціна» А. *Міллера*. Б. виконував ролі сучасників та іст. персонажів. Поставив

Басилашвілі Олег Валер'янович

п'єсу «Наше містечко» Т. Вайдлера. Працював у *антрепризах* («Театр Антона Чехова», Рос. антреприза М. Козакова тощо). Виконав бл. 80 ролей в кіно. Уперше з'явився на екрані ще в дитинстві — зіграв епізод. роль хлопчика на велосипеді в комедії «Підкидьок» (1939; реж. Т. Лукашевич). Першою знач. роботою стала роль князя Василя Львовича Шеїна в *мелодрамі* «Гранатовий браслет» за однойм. *повістю* О. Купріна (1965; реж. А. Роом). За створений типаж упродовж кількох десятиліть отримував пропозиції від режисерів на ролі аристократів у числен. картинах. Талановито виконував гол., другорядні та епізод. ролі. Найбільшу популярність принесли ролі у фільмах режисерів Е. *Рязанова* (Юрій Григорович Самохвалов у комедії «Службовий роман», 1977; граф Мерзляєв у телевіз. трагікомедії «Про бідного гусара замовте слово», 1981; Платон Рябінін у мелодрамі «Вокзал для двох», 1983; Федір Степанович у драмі «Небеса обіцяні», 1991), Г. *Данелії* (Андрій Павлович Бузикін у філос. комедії «Осінній марафон», 1979; Валентин Петрович Савицький у трагікомедії «Орел і решка», 1995). Серед ін. ролей — Андрій Андрійович у мелодрамі «Наречена» за оповіданням А. Чехова (1956; реж. Г. Нікулін, В. Шредель), продюсер Сава Якович Юшаков у драмі «Раба кохання» (1975; реж. М. *Михалков*), слідчий Федір Акимович у сатир. комедії «Смішні люди!» (1977; реж. М. Швейцер, С. Мількіна), Сева Ярмак у драмі «Чернов/Chernov» (1990; реж. С. *Юрський*), музикант Інокентій Михайлович у драмі «Не чекали» (2019; реж. В. Мережко) та ін. Зіграв у телесеріалах: генерала Єпанчина в серіалі «Ідіот» за романом Ф. *Достоєвського* (2003; реж. В. Бортко), генерала Лаврентія Аркадійовича Мізіна в детектив. телесеріалі «Азазель» за романом Б. Акуніна (2002; реж. О. Адабаш'ян), Воланда в серіалі «Майстер і Маргарита» за романом М. Булгакова (2005; реж. В. Бортко), Левіта Лазаревича в кримін. мелодрамі «Сонька — Золота ручка» (2007; реж. В. Мережко). Наприкін. 1990-х — на поч. 2000-х на рос. телеканалі «Культура» вів програму «Зі стелі», присвячену театр. діячам, згодом — «Мандрівка минулими роками» — спогади про події минулого та цікавих людей. Писав мемуари. Нагороджений орденами Трудов. Черв. Прапора (1979), Дружби (1994), «За заслуги перед Вітчизною» IV та III, II ступенів (2004, 2009, 2019), Пошани (2014), президент. орденом «Сяяння» (Грузія, 2010). Відзначений подякою президента РФ (2020). Лауреат Держ. премії РРФСР ім. братів Васильєвих (1979), премій «Золотий софіт» за найкращу чоловічу роль (1997), Царськосельської худ. премії (2005, 2012), Міжнар. театр. премії імені К. С. Станіславського (2009), «Золота маска» за найкращу чоловічу роль (2009) і за внесок у розвиток театр. мист-ва (2014), «Ніка» в номінації «Честь і гідність» (2012), рос. нац. актор. премії імені А. Миронова «Фігаро» (2012). Почесний гр-нин міст Тбілісі (2011), Санкт-Петербурга (2012). Пам'ят. знак з іменем Б. встановлено на Алеї зірок у м. Санкт-Петербурзі (2019). На честь Б. 2012 наз. астероїд. Критикував тоталітар. режим (див. *Тоталітаризм*) СРСР. Засудив *окупацію* Пд. Осетії, Абхазії, Криму та *російсько-українську війну*. Після 24.02.2022 критикував Росію за *агресію* проти України.

Тв.: Неужели это я?! Господи…. Москва, 2012; Палата № 26. Больничная история. Санкт-Петербург, 2018.

Літ.: Кто есть кто в мире / Отв. ред. Е. В. Коровкина. Москва, 2003; Борсюк А. 35 и один любопытный. Киев, 2010.

Басисти́к-Гапта́р, О́льга Іва́нівна (19.08.1950, с. Поляни, тепер Хмельниц. р-ну Хмельниц. обл., Україна) — співачка (ліричне *сопрано*), народна артистка України (з 1985), лауреат Державної премії УРСР імені Тараса Шевченка (тепер *Національна премія України імені Тараса Шевченка*; 1987), *Герой України* (2010). Нар. в селян. сім'ї. Закінчила 1974 Львів. держ. консерваторію ім. М. В. Лисенка (тепер *Львівська національна музична академія імені М. В. Лисенка*) по класу співу Л. Жилкіної (1928–2006; Україна). Студенткою виступила на VI Всесоюз. конкурсі вокалістів ім. М. Глинки (1969). Здобула першу премію на фестивалі рад. пісні (1974). У січні 1975 на VII Міжнар. конкурсі вокалістів у м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія) отримала першу премію та Гран-прі — Вел. золоту медаль за найкраще виконання творів класика бразил. музики Е. *Вілли-Лобоса*. Співала «Бразильську бахіану № 5» Е. Вілли-Лобоса, яка згодом стала одним з осн. творів її репертуару. Здобула першу премію та Золоту медаль ім. Каті Попової на Міжнар. конкурсі вокалістів у м. Плевені (Болгарія; 1975). Працювала солісткою Львів. держ. філармонії (1975–1984; тепер Львів. нац. філармонія ім. М. Скорика). Багато гастролювала різн. містами й республіками колиш. СРСР, співала з провід. *оркестрами симфонічними й оркестрами камерними*. Її виступи записували в муз. теле- і радіопередачах. Перемогла на організов. ЮНЕСКО Міжнар. конкурсі грамзапису «Трибуна молодих виконавців» у м. Братиславі (1978). З 1984 — солістка Респ. будинку орган. та камер. музики (тепер *Національний будинок органної та камерної музики України*) у м. Києві, що посприяло її профес.-вокальному вибору в бік камерно-концерт. амплуа. Виступає із сольними програмами в Колон. залі *Національної філармонії України*, Будинку актора в м. Києві тощо. Б.-Г. брала участь у проєкті «Шевченківський березень» (1993): давала *концерти* в містах Оренбурзі та Орську (обидва — Росія), була серед учасників презентації Оренбурзького громад. наук.-просвітн. «Інституту Тараса Шевченка». Гастролювала в Бразилії, Болгарії, Великій Британії, Грузії, Канаді, Німеччині, Польщі, Росії, США, Франції, Чехії тощо. Була членом К-ту з Нац. премії України ім. Т. Шевченка (1999–2003). Працювала викладачем вокалу в *Національній музичній академії України імені П. І. Чайковського* (2006–2008). Має розмаїтий та широк. репертуар — понад 300 *опусів* композиторів різних епох, *стилів* і *жанрів музичних*: твори композиторів стародав. італ. школи (Т. *Альбіноні*, А. *Вівальді*, Ф. *Дуранте*, Дж. *Каччині*, Дж. Б. *Перголезі*, А. *Страделли*), заруб. класики (твори Й. С. *Баха*, Г. Ф. *Генделя*, В. А. *Моцарта*, Л. *Керубіні*, Ф. *Шуберта*, Дж. *Россіні*, Ж. *Бізе*, В. *Белліні*, Дж. *Верді*, Дж. *Пуччині*, Е. *Гріга*, К. *Сен-Санса*, М. *Глинки*, П. *Чайковського*, М. *Мусоргського*, С. *Рахманінова*), опуси класиків вітчизн. муз. культури (М. *Березовського*, Д. *Бортнянського*, А. *Веделя*, М. *Лисенка*, К. *Стеценка*, Я. *Степового*, С. *Людкевича*, Г. *Майбороди*, М. *Скорика*, Л. *Дичко*, І. *Кириліної* тощо), нар. музика (*пісні народні*) тощо. Виступає із сольними програмами (бл. 15). Серед них — «Перлини світової во-

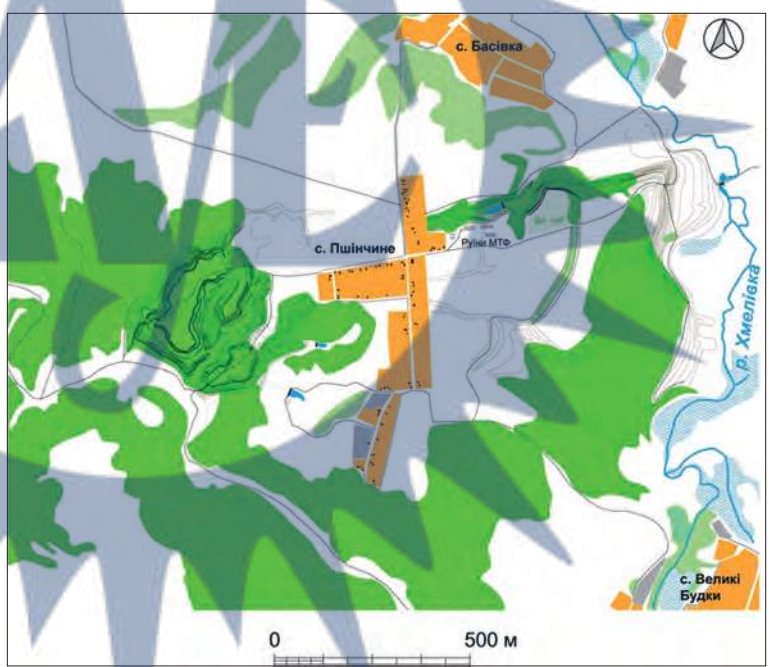
Басистюк-Гаптар Ольга Іванівна

кальної класики», «Золотий фонд старовинного російського романсу». Основа сольних програм — твори Й. С. Баха та вокал. опуси композиторів стародав. школи (16–18 ст.). Включає до репертуару й круп. форми: партії Тетяни з *опери* «Євгеній Онєгін» П. Чайковського, Марфи з опери «Царева наречена» М. *Римського-Корсакова*, *романс* Матильди з опери «Вільгельм Телль» Дж. Россіні, *каватину* Норми з опери «Норма» В. Белліні, арію Лауретти з опери «Джанні Скіккі» Дж. Пуччіні, арію Чіо-Чіо-сан з опери «Мадам Баттерфляй» Дж. Пуччіні, другу арію Ліу з опери «Турандот» Дж. Пуччіні, «Пісню Сольвейг» з музики до драми Г. Ібсена «Пер Гюнт» Е. Гріга, «Думку Парасі» з опери «Сорочинський ярмарок» М. Мусоргського, вокал. сцени Наталки (арії «Видно шляхи полтавські», «Віють вітри») з опери «Наталка Полтавка» М. Лисенка тощо. Складником вокал. репертуару співачки є укр. нар. пісні: «Ой гиля білі гуси», «Ой де ти ідеш», «Ой не світи місяченьку», «Ой співаночки мої», «Соловейко», «Стоїть гора високая», «Сумна пісня», «Там, де Ятрань круто в'ється», «Тихо, тихо Дунай воду несе», «Чуєш, брате мій» тощо. Виконує нар. пісні різн. країн світу. Багато вокал. творів — перекладень (транскрипцій) для голосу й органу класич. творів (опер. композицій, *арій* з *мес*, *ораторій*, *кантат* тощо) — Б.-Г. співає в супроводі *органа*. Творчо співпрацює з органістами, серед яких — солісти Нац. будинку орган. та камер. музики: нар. артист України В. Кошуба (нар. 1948), засл. артистка України Г. Бубнова (нар. 1971). Голос співачки — унікальний за тех. вокал. можливостями, широтою регістр. *діапазону* («звучить» майже у всіх доступ. для вокалу *регістрах*) і вокал. міццю, чистотою інтонування, тембр. виразністю та різнобарвністю. Може виконувати вокал. композиції як для колоратур. сопрано, так і для мецо-сопрано. Артистичність — одна з рис творч. іміджу Б.-Г. Співачка відтворює різні образні *амплуа*. Вокальні твори у виконанні Б.-Г. записували на платівки, які розходилися республіками колиш. СРСР і за його межами знач. тиражами. Записала також CD-альбом «Голос неба» (2004), до якого увійшли вокал. композиції світ. класики в транскрипції для голосу в супроводі органу (орган — Г. Бубнова). Окремим архівом на CD додані укр. нар. пісні та арії з опер у виконанні співачки. Нагороджена орденом князя Ярослава Мудрого» V ступ. (1995; перший указ про нагородження цією відзнакою). Удостоєна Медалі ЮНЕСКО (1987), нагороди Міжнар. фундації доктора М. Дем'янова «Свобода та мир для України» (1992). За визначні особисті заслуги перед Укр. державою у розвитку муз. культури, піднесення міжнар. престижу вітчизн. пісенного мист-ва, багаторіч. творчу діяльність і вис. виконав. майстерність присвоєно звання Герой України з врученням ордена Держави.

Літ.: Басистюк Ольга Іванівна // Митці України: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. Київ, 1992; Єфіменко Г. Г. Басистюк Ольга Іванівна // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Гол. ред. В. А. Смолій. Київ, 2003. Т. 1; Весна Х. Басистюк Ольга Іванівна // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / Редкол.: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін. Тернопіль, 2004. Т. 1.

А. Є. Луніна

Ба́сівське городи́ще — пам'ятка *археології* національного значення (від 2009), розташована за 2 км на південний захід від с. Басівки *Роменського району Сумської області* України. Частково на тер. пам'ятки розташ. с. Пшінчине Ромен. р-ну. Уперше Б. г. згадано в праці «Городища, кургани, довгі (змієві) вали в басейні Сули» (1901) В. *Лясковського*. Частини Б. г. 1906 досліджував М. *Макаренко*, матеріали втрачено. 1947, 1957 та 1959 на пам'ятці працювала археол. експедиція Ін-ту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАН України*) під керівництвом В. Іллінської (1920; тепер Росія — 1979; тепер Україна). 1992–1994 Б. г. досліджували науковці експедиції «Сула» Ін-ту археології НАН України; керівник Ю. Болтрик (нар. 1950; тепер Україна). Матеріали з досліджень В. Іллінської та Ю. Болтрика зберігають у фондах *Державного історико-культурного заповідника «Посулля»* та фондах Ін-ту археології НАН України. Від 2020 городище досліджує А. Корж (нар. 1994; Україна). Б. г. взято під охорону рішенням постанови *Кабінету Міністрів України* № 928 від 03.09.2009 (Охорон. номер 180023-Н). Заг. пл. пам'ятки — бл. 170 га. На 2023 досліджено 1 318 м². Б. г. складається із центр. укріплень, що становлять ядро, та вел. напільної ділянки. Центральні укріплення «Башта», «Аршавське» та «Малий городок» займають три миси, утв. безімен. струмками, що є правими притоками р. Хмелівки (права притока р. *Сули*). Культурний шар має товщину від 0,5 м на «Аршавському» та «Малому городку», до 3 м — зх. частина «Башти». Побудову захис. споруд і час існування Б. г. відносять до епохи раннього *залізного віку* (2-ша пол. 6 ст. до н. е. — поч. 3 ст. до н. е.). На центр. укріпленнях також присутні культ. нашарування: *зарубинецької культури* (3 ст. до н. е. — 2 ст. н. е), *черняхівської культури* (1–5 ст. н. е.) та *роменської культури* (8–10 ст. н. е). Основні знахідки представлено фрагментами ліпного глин. посуду, знаряддями праці, що свідчать про побут та заняття жителів

Басівське городище. Загальний план (за Д. С. Гречком, Є. М. Осадчим, О. О. Крютченком, 2019)

Б. г. Рідше трапляються залізні та бронз. прикраси. На «Башті» та «Малому городку» знайдено багато фрагментів *амфор* та столов. посуду антич. вир-ва. Трапляються монети *античних держав Північного Причорномор'я*. Пам'ятка нац. значення піддається руйнації, особливо центр. укріплення «Башта». Б. г. — найб. поселенська пам'ятка Посульського регіону скіф. часу.

Літ.: Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. // Известия археол. комиссии. 1907. Вып. 22; Іллінська В. А. Басівське городище // Археологія. 1965. Т. 18; Болтрик Ю. В., Фиалко Е. Е. Басовское городище — центр Посульского узла памятников эпохи раннего железа // Древности. Харьков, 1995; Корж А. А. Нові дослідження захисних споруд Басівського городища // Археол. і давня іст. України. 2022. Вип. 1 (42).

А. А. Корж

Баска́к (староузб. basqaq — збирач *данини*; ймовірно, від давньотюрк. дієслівного кореня bas- — тиснути, витискати відбиток печатки, з додаванням суфікса на позначення виконавця дії -qaq) — тюркська назва посади чиновника *Монгольської імперії* (згодом — *Золотої Орди*). Він наглядав за збором данини на підвлад. землях, забезпечував її доставлання до двору *хана*, провадив облік нас. і виступав як намісник при удільному князі. Монгольські відповідники назви: «даругачі», «даруга». На тер. сучас. *Росії* Б. з'явилися в монгол. період (від 2-ї пол. 13 ст.). Б. уділ. руських князівств підлягали «великому» або гол. Б., який перебував у м. Владимирі (тепер Росія). Мали влас. військ. загони, за допомогою яких упокорювали (придушували можл. спротив) населення.

Літ.: Федоров-Давыдов Г. Общественный строй Золотой Орды. Москва, 1973; Halperin Ch. Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History. Bloomington, 1987; Ostrowski D. Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589. Cambridge, 1998; Ostrowski D. The «tamma» and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. 1998. Vol. 61. № 2; The Mongols' Middle East: Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran / Ed. by Br. De Nicola, C. P. Melville. Leiden, 2016.

Баскетбо́л (англ. basketball, від basket — кошик, з лат. bascauda — посудина та ball — м'яч), кошівка — *вид спорту*, командна *спортивна гра*, мета якої — закинути руками *м'яч* у підвішений до *щита баскетбольного* кошик суперників та перешкодити іншій команді закинути його у власний кошик. Б. винайшов узимку 1891–1892 викладач *фізичного виховання* в коледжі м. Спрінгфілда (шт. Массачусетс, США) Дж. Нейсміт (1861; Канада — 1939; США). Він намагався розвивати спорт у закр. приміщенні, аби підтримувати фіз. стан учнів під час міжсезон. перерви в іграх *американського футболу* та *бейсболу*. Гра мала бути цікавою, легкою для навчання і занять при штуч. освітленні, фіз. контакт — обмеженим, щоб уникнути ризику *травми*. В умовах *спортивної зали* необхідно було грати м'ячем і тільки руками. Для гри обрали футбол. м'яч, який можна легко ловити й передавати. Через обмеж. простір потрібні були *ворота* з високим горизонт. отвором, щоб м'яч закидали в них, а не забивали. Дж. Нейсміт прикріпив до поручнів балкона два кошики для збору персиків (по одному з кож. кінця), куди треба було закидати м'яч. Спочатку м'яч із кошиків виймали й повертали в гру. Лише через кілька років у них обрізали дно, щоби м'яч випадав. Дж. Нейсміт склав 13 оригін. правил. Був призначений *арбітр*. Гру поділено на 2 тайми по 15 хв із п'ятихвилин. періодом відпочинку між ними. Невдовзі відбулася гра у спорт. залі, було обрано команди з 3 центрових, 3 *форвардів* і 3 захисників у кожній. У січні 1892 Дж. Нейсміт опублікував правила гри в журналі, більшість з яких діють дотепер. Розвиток гри спричинив певні зміни правил, інвентарю та форми спортсменів. 1893 уперше з'явилися металеві *кільця баскетбольні* із сіткою. Історія жін. Б. розпочалася 1892, коли викладачка фіз. виховання в жін. Сміт-коледжі в м. Нортгемптоні (шт. Массачусетс, США) С. Беренсон-Еббот (1868; тепер Литва — 1954; США) розробила правила гри для жінок і включила Б. до курсу коледжу. Жін. Б. став популярним в школах США. Перший європ. баскетбол. матч зіграно 1893 у м. Парижі у кварталі *Монмартр*, де зберігся один із найдавн. відповід. майданчиків у світі. Згодом матчі було організовано в Китаї, Індії, Японії. 1894 у США видано перші офіц. правила гри, за якими почали проводити змагання. Щоб забезпечити дотримання правил, 1898 у США засн. першу профес. лігу — Нац. баскетбол. лігу (у складі 6 команд). 1919 відбувся перший міжнар. баскетбол. турнір між армійськими командами США, Італії та Франції. Провідна баскетбол. ліга світу *Національна баскетбольна асоціація* (НБА) утв. 1949 після об'єднання Баскетбол. асоціації Америки та Нац. баскетбол. ліги. З 1990-х відбувалася *глобалізація* Б., орг-ція чемпіонатів у всьому світі. Бурхливо розвивається у країнах Азії, зокрема Китаї, де Б. став другим за популярністю після *тенісу настільного*. За правилами, у Б. грають 2 команди, у кож. з них по 5 гравців. Кошик, який команда атакує, є кошиком суперників, а кошик, який команда захищає, — влас. кошиком команди. Переможцем стає команда, яка після завершення ігр. часу набрала більшу кількість очок. Майданчик — тверда пласка поверхня розміром 28 × 15 м. Склад команди: до 12 членів, які мають право грати (включно з капітаном); гол. *тренер*; не більше як 8 осіб, що супроводжують команду (зокрема, до двох помічників тренера). Упродовж ігр. часу 5 гравців, членів кожної команди, мають перебувати на майданчику та можуть бути замінені. Усі грають у формі одного переваж. кольору: майки (футболки; як спереду, так і

Баскетбол. Кошик

Баскетбол. М'яч

Баскетбол. Майданчик

Копія сторінки на порталі
history.gov.ua

ззаду); шорти (як спереду, так і ззаду; як і майки); шкарпетки. Якщо травмов. гравець не може грати далі негайно (протягом бл. 15 с), або якщо йому надають мед. допомогу, або якщо гравцеві надають допомогу без мед. втручання (гол. тренер, помічники тренера, члени команди та / або особи, які супроводжують команду), його слід замінити, за винятком ситуації, коли у команди залишилося до 5 гравців на майданчику. Гра складається з 4 чвертей по 10 хв. Якщо рахунок нічийний на кінець ігр. часу четвертої чверті, гру продовжують на стільки *овертаймів* по 5 хв, скільки потрібно, щоби порушити рівновагу в рахунку. Якщо заг. рахунок у серії з двох ігор удома та на виїзді на закінчення 2-ї ігри рівний, гру продовжують на стільки овертаймів по 5 хв, скільки потрібно для порушення рівноваги в рахунку. Під час гри м'ячем грають тільки руками, його можна передавати, кидати, відбивати, котити або вести. Гравець не може бігти з м'ячем, навмисно бити по ньому або блокувати будь-якою частиною ноги чи бити кулаком. Випадкове торкання м'яча ногою чи випадкове торкання м'ячем будь-якої частини ноги не є порушенням. М'яч зараховують команді, що атакує кошик суперників, у який увійшов м'яч, за такими правилами: якщо м'яч випущено зі штраф. кидка, зараховують 1 очко; якщо м'яч випущено із зони двоочк. кидків з гри, зараховують 2 очка; якщо м'яч випущено із зони триочк. кидків із гри, зараховують 3 очка; після того як м'яч торкнувся кільця під час остан. штраф. кидка, і м'яча без недотримання правил торкнувся нападник або захисник перед тим як м'яч увійшов у кошик, зараховують 2 очка. Міжнародна федерація аматор. Б., ФІБА (франц. Fédération internationale de basketball amateur, FIBA) — асоціація нац. орг-цій, утв. в м. Женеві 18.06.1932. Засновниками були 8 країн: Аргентина, Чехословаччина, Греція, Італія, Латвія, Португалія, Румунія та Швейцарія. З 1989 ФІБА дозволила участь в *Олімпійських іграх* професіоналам, як-от гравці НБА США. Її було перейменовано в Міжнар. федерацію Б. (франц. Fédération Internationale de Basketball) за збереження абревіатури ФІБА. Штаб-квартира 1956 переїхала до м. Мюнхена, 2002 повернулася до м. Женеви. Б. з'явився як показовий вид спорту на *Літніх Олімпійських іграх 1904* у м. Сент-Луїсі. У турнірі брали участь 3 команди з м. Нью-Йорка. *Міжнародний олімпійський комітет* 1935 ухвалив рішення про визнання Б. олімп. видом спорту, від 1936 змагання з Б. для чоловіків включено до програми Олімп. ігор. У баскетбол. турнірі *Літніх Олімпійських ігор 1936* у м. Берліні брали участь команди 21 країни. Першим олімп. чемпіоном стала збірна США. Жіночі змагання з'явилися у програмі на *Літніх Олімпійських іграх 1976* у м. Монреалі (Канада). Брали участь 6 команд, перемогла збірна СРСР. Найтитулованішими є збірні США: чол. (16 чемпіон. титулів), жін. (9 чемпіон. титулів). ФІБА організовує чемпіонати світу з Б. серед чоловіків (з 1950) та жінок (з 1953). Перший чемпіонат світу серед чоловіків відбувся 1950 в Аргентині, де перемогла команда господарів чемпіонату. 1953 у Чилі вперше було проведено чемпіонат світу для жін. команд, звання чемпіонок вибороли спортсменки США. Тепер обидва змагання проводять регулярно, раз на 4 р., почергово з Олімп. іграми. Найтитулованішими є збірні США: чол. (5 чемпіон. титулів) і жін. (11 чемпіон. титулів). Чемпіонат Європи з Б. серед чоловіків (Євробаскет) організовує ФІБА. Перший чемпіонат відбувся в м. Женеві 1935, де взяли участь 10 команд, перемогла збірна Латвії. До Чемпіонату Європи 2017 турнір відбувався раз на 2 р., відтоді — раз на 4 р. З 1991 у змаганнях беруть участь баскетболісти НБА. Від 2011 у фінал. частині чемпіонство виборюють 24 команди. Найтитулованішою залишається збірна СРСР (14 чемпіон. титулів). Чемпіонат Європи з баскетболу серед жінок (Євробаскет серед жінок) проводять з 1938. Перший турнір відбувся в Італії за участю 5 збірних, перший титул виборола команда країни-господарки. Збірна України перемогла на Чемпіонаті Європи 1995. Найтитулованішою залишається збірна СРСР (21 чемпіон. титул). Найпрестижніший клуб. турнір з Б. серед чоловіків — Євроліга (до 1991 — Кубок європ. чемпіонів), проходить щороку з 1958. Першим переможцем турніру став клуб СКА (Рига). Найтитулованіший клуб — «Реал» (Мадрид) — 10 чемпіон. титулів. Євролігу серед жінок (до 1996 — Кубок чемпіонів) проводять щороку з 1959. Перший переможець — болгар. клуб «Славія» (Софія). Найтитулованішим є клуб з Латвії «ТТТ» (Рига) — 18 чемпіон. титулів. Серед зірок світ. — Ч. *Барклі*, Л. *Берд*, К. *Браянт*, Л. *Джеймс*, М. *Джордан*, Ш. *О'Ніл* та ін. Є також різновиди Б. Найдавніший вид спорту для інвалідів — Б. на візках. Цей різновид Б. для чоловіків став офіц. і увійшов до програми *Паралімпійських ігор* уже від перших Паралімп. ігор 1960 у м. Римі. Змагання серед жінок дебютували на Паралімп. іграх 1968 у м. Тель-Авіві. Найтитулованіші команди: чол. збірна США (5 чемпіон. титулів), жін. збірні США і Канади (по 3 титули). Відбуваються також чемпіонати світу й континент. чемпіонати. Б. для глухих включений до програми *Дефлімпійських ігор*. Використовує мову жестів для суддівства і спілкування між гравцями. Чоловіча збірна України з Б. для глухих вперше у своїй історії 2022 стала переможницею Дефлімп. ігор. Б. 3 × 3 є олімп. різновидом Б. У нього грають 2 команди по 3 гравці в кожній. Протистояння відбувається на одній половині майданчика з використанням одного кошика. З 2012 ФІБА організовує чемпіонати світу серед чоловіків і жінок 3 × 3, з 2011 — змагання юнац. команд до 18 р. щорічно,

Баскетбол. Матч збірних України та Італії, 2023

за винятком олімп. років. Уперше змагання включено до програми *Літніх Олімпійських ігор 2020* у м. Токіо. Переможцями стали чол. збірна Латвії та жін. збірна США. Пляжний Б. винайдений на поч. 1980-х у США. Всесвіт. асоціація пляж. Б. проводить чемпіонати світу. Популярний в Україні вид спорту, почав розвиватися на

Баскетбол. Матч Чемпіонату України серед жіночих команд, 2021

поч. 20 ст. 1920 його введено як самост. предмет у фізкульт. закладах освіти. У м. Чернігові 1922 відбулися змагання серед жін. команд серед 4 місц. команд. Перше місце виборола команда «Вікторія». Майже водночас Б. почав розвиватися в містах Одесі, Харкові, Києві, Умані, пізніше — у містах Запоріжжі, Миколаєві, Бердичеві. У журн. «Вісник фізичної культури» 1923 опубл. перші офіц. правила гри. На II Всеукр. спартакіаді 1924 у м. Харкові пройшли змагання серед чол. команд. Команда м. Чернігова здолала команду м. Харкова (14:12). Від 1934 регулярно відб. змагання першості України, з 1935 — змагання підлітк. команд школярів. У повоєнні роки (1946–1957) у першості України серед жін. команд незмінно перемогу здобували команди м. Києва, серед чол. — 6 разів перемагала команда м. Києва, 4 — м. Харкова, 2 — м. Одеси. Найсильніша жін. команда України — «Динамо» (Київ), вона лідирувала у вітчизн. Б. з 1937 до поч. 21 ст., була чемпіоном СРСР 1949, володарем Кубка СРСР 1950 і 1951, сріб. призером чемпіонату СРСР 1950, бронз. призером 1945, чемпіоном СРСР 1991. У складі збірної СРСР баскетболісти України здобували олімп. медалі від 1972. На *Літніх Олімпійських іграх 1972* (м. Мюнхен) золоті олімп. нагороди серед чол. команд вибороли А. *Поливода* та С. *Коваленко* (на клуб. рівні виступали за київ. «Будівельник»). На Літніх Олімп. іграх 1976 у змаганні серед жін. команд — Н. *Климова* та Р. *Курв'якова*. На *Літніх Олімпійських іграх 1988* (м. Сеул) золоті нагороди серед чол. команд здобули О. А. *Волков*, О. *Білостінний* та В. *Гоборов*. У складі Об'єдн. команди СНД на *Літніх Олімпійських іграх 1992* (м. Барселона), золоті нагороди у жін. Б. вибороли М. *Ткаченко* та О. *Жирко*. До складу чол. збірної у складі Об'єдн. команди СНД включені О. Білостінний, О. Волков та В. Бережний (нар. 1961; тепер Україна), вони посіли 4-те місце. Звання чемпіонки світу здобували Ф. *Кочергіна* (1964, 1967), І. *Пивоварова* (1967), Н. Климова (1971, 1975), Р. Курв'якова (1971, 1975); чемпіона світу — А. Поливода, Г. *Чечуро* (обидва — 1967), О. *Сальников* (1974). Спортсменки київ. «Динамо» 1988 вперше в історії вибороли європ. трофей жін. клубного Б. — Кубок Ліліан Ронкетті. У фіналі, що відбувся в м. Афінах, вони здолали клуб «Дебора» з м. Мілана (100:83). Після здобуття *незалежності* Україна 1991 стала членом ФІБА та почала регулярно проводити чемпіонати серед чол. і жін. команд. 28.02.1992 було засн. Федерацію Б. України, яка 10.07.1992 стала членом Міжнар. федерації Б. Жіноча збірна України стала чемпіоном Європи 1995 у фіналі в м. Брно. На *Літніх Олімпійських іграх 1996* (м. Атланта) вона посіла 4-те місце. 2005 чол. збірна України у м. Ізмірі виборола 2-ге місце слідом за командою США на Всесвіт. універсіаді. На Євробаскеті-2013 збірна України посіла 6-те місце. На клуб. рівні найсильнішою укр. командою вважали «Будівельник» (м. Київ). Він став першим чемпіоном України після розпаду СРСР. Наприкін. 20 ст. провід. клубами стали «БІПА-Мода» (м. Одеса), «Азовмаш» (м. Маріуполь) та клуб БК «Київ», які заявили про себе на європ. арені, виступали в єврокубках. Один із найкращих вітчизн. баскетболістів, олімп. чемпіон (1988), екзгравець НБА та колиш. президент Федерації Б. України О. Волков введений до Зали слави Міжнар. федерації Б (2020).

Дж.: Офіційні правила баскетболу 2022. [Б. м.], 2022.

Літ.: Артюх В. М. Баскетбол. Львів, 1996; Basketball for Young Players. Guidelines for Coaches. München, 2000; Поплавський Л. Ю. Баскетбол. Київ, 2004; Нога О. Український баскетбол 1908–2008. Львів, 2008; Дубенчук А. І. Баскетбол. Харків, 2009; Цимбалюк Ж. О., Несен О. О., Мусієнко А. В. та ін. Баскетбол та його різновиди у фізичній культурі дітей. Харків, 2022.

Баскетт Джеймс

Ба́скетт, Джеймс Фре́нклін (англ. Baskett, James Franklin; 16.02.1904, м. Індіанаполіс, шт. Індіана, США — 09.07.1948, м. Лос-Анджелес, шт. Каліфорнія, США) — актор, співак, лауреат премії «*Оскар*» (1948). Батько володів перукарнею в м. Індіанаполісі. Вивчав *фармакологію*. Згодом зайнявся актор. кар'єрою. Переїхав до м. Нью-Йорка. Під ім'ям Джиммі Б. 1929 з'явився з Л. Д. *Армстронгом* на *Бродвеї* в муз. *ревю* для темношкірих «Гарячий шоколад» (реж. Л. Харпер) і кількох фільмах про м. Нью-Йорк. Зіграв другоряд. роль у фільмі «Просто в небеса» (1939; реж. А. Леонард) із Н. Мей МакКінні (1912–1967; США). Озвучив Товстого Ворона в мультфільмі «Дамбо» (1941; реж. Б. Шарпстін). Зіграв Лазаря у фільмі «Помста зомбі» (1943; реж. С. Секелі), Носія у фільмі «Небесне тіло» (реж. А. Голл), вождя племені Орбон у серіалі «Королева джунглів» (1945). Озвучував 1943–1948 «Геббі Гібсона» в радіошоу «Амос і Енді». Фільм «Гарлем — це рай» (1932; реж. І. Франклін) — екран. дебют Б. як актора (роль Ремуса Джонсона). 1946 здобув нац. популярність за зображення персонажа дядечка Ремуса в анімац.-муз. фільмі В. Е. *Діснея* «Пісня Півдня» (реж. Г. Фостер, В. Джексон). У кінострічці гру акторів поєднано з *анімацією*. Запам'ятався виконанням пісні. Попри внесок у створення кінокартини, не був присутній на *презентації* фільму, оскільки м. Атланта (шт. Джорджія) було сегреговано (див. *Сегрегація*) за ознакою расової належності. Став першим афроамер. актором, який отримав премію «Оскар». Від І. *Берман* та президента Амер. академії кінематогр. мист-в і наук Ж. Гершольта (1886; Данія — 1956; США) отримав почес. «Оскар» за вміле та зворушливе втілення кінообразу дядька Ремуса (фільм «Пісня Півдня»). Ранню смерть спричинив *діабет*, унаслідок яко-

го розвинувся *порок серця*. На могилі актора на знак пошани ролі у фільмі «Пісня Півдня» встановлено пам'ятну дошку.

Літ.: Mapp E. African Americans and the Oscar: Decades of Struggle and Achievement. 2nd ed. Lanham, 2008; Frost J. Hedda Hopper's Hollywood: Celebrity Gossip and American Conservatism. New York, 2011; Jordan J. H. Black Americans 17th Century to 21st Century. Victoria, 2013.

Ба́ски (самоназва — еускалдунак) — народ, який живе на півночі *Іспанії* (у *Басків Країні*, *Наваррі*) та в південно-західній частині *Франції* (у *Новій Аквітанії*) по обидва боки *Піренеїв*, неподалік *Біскайської затоки*. Заг. кількість нас. (2013, оцінка) в Іспанії — бл. 1,8–2,8 млн осіб, у Франції — 120–270 тис. осіб. Мешкають також в *еміграції* (у США, Мексиці, Уругваї тощо). Б., на думку більшості вчених, походять від *кроманьйонців* та є нащадками племен, що жили в Європі бл. 10 тис. р. т. Предками Б. вважають плем'я васконів, що проживало на тер. сучас. Наварри. У 1 ст. до н. е. — 5 ст. н. е. племена Б. перебували під рим. пануванням, однак їх романізації не відбулося. У період араб. експансії на Піренейському п-ові Країна Басків зберегла незалежність і стала одним із центрів *Реконкісти*. На поч. 16 ст. увійшла до складу Іспанії. Статут автономії Країни Басків затв. 1979. *Баскська мова* — єдина європ., дорим. мова, яка існує з 3–2 тис. до н. е., один з осн. елементів нац. *самоідентифікації* Б. У соц.-екон. розвитку переважали *землеробство* та *скотарство*, характерна відсутність вел. міст. Б. були мореплавцями та зіграли провід. роль у колонізації *Нового Світу*, їхні нащадки проживають у країнах *Латинської Америки*. Із серед. віків у баск. провінціях сформувався специф. режим політ.-адм. управління. Хартії феод. вольностей (фуеро) надавали їм широку самостійність. Військова служба Б. проходила лише на тер. відповід. провінцій. Фуеро декларували принцип юрид. рівності Б., право на шляхет. статус ідальго, який могли отримати селяни, ремісники. У *соціальній структурі* була відсутня чітка *ієрархія*. Б. отримували юридично вис. статус за правом народження. Королі присягали на вірність фуеро, що підтверджувало їхнє верховенство над ісп. королів. владою та стало символом нац. самобутності Б. Характерною рисою *соціуму* була замкненість, зумовлена бажанням зберегти етніч. однорідність. Віряни-Б. — католики (див. *Католицизм*). Етнокультурна своєрідність пов'яз. з рибальством, мореплавством і кораблебудуванням, що відобразилося в *міфах*, *легендах* та повір'ях. Архаїчні вірування органічно вплелися у християнський культ. Характерними рисами культури є танці, музика з використанням *флейти* й *барабана*, *пелота (баскська пелота)*, традиція усн. віршування (бертсоларі), *пісні*.

Літ.: Каро Бароха Х. Баски / Пер. с исп. Р. Н. Игнатьева. Москва, 2004; Поліщук К. Полівалентність ідеології баскського націоналізму в контексті сучасних політичних реалій // Вісник Львів. Ун-ту. Сер.: Міжнар. відносини. 2005. Вип. 15; Месхидзе Д. О морской мифологии и морских поверьях басков // Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька акад.». Сер.: Культурол. 2014. Вип. 15 (2); Barandiarán J. M. de Mitología vasca. San Sebastian, 2014; Месхидзе Д. Баскская кулинария: треска в традиционном питании и современной гастрономии // Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька акад.». Сер.: Культурол. 2015. Вип. 16; Шекета М. Теорії походження басків: європейці чи ні? // Вісник Прикарпатського ун-ту. Політол. 2018. Т. 1. Вип. 12.

Н. В. Кузіна

Ба́сків Країна (ісп. País Vasco), Евскаді (баск. Euskadi) — автономна спільнота *Іспанії*.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташовано на Пн. країни. Межує на Зх. з *Кантабрією*, на Пд. Зх. — з *Кастилією-і-Леоном*, на Сх. — з *Наваррою*, на Пд. — з *Ла-Ріохою*. Має міжнар. кордон із *Францією* на Пн. Сх. Омивається на Пн. *Біскайською затокою*.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. Включає 3 провінції: Алава, Біская, Гіпускоа. Тер. — 7 234 км². Адм. ц. — м. Вітория-Гастейс (де-факто; офіц. резиденція парламенту й уряду).

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. В антич. джерелах згадуються різні племена, які жили у відповід. регіоні: васкони, аквітани, автригони та ін. Територія Б. К. номінально перебувала під рим. пануванням від 1 ст. до н. е. до 1-ї пол. 5 ст. н. е. У *середньовіччі* в межах Б. К., Наварри й *Гасконі* сформувалося герцогство Васконія, що існувало в 7–9 ст., формально визнавало сюзеренітет *Каролінгів*. У 10 ст. стабільного держ. утворення не було. Регіон був одним із центрів *Реконкісти* в період арабської *експансії*. В 11 ст. Б. К. потрапила під владу Королівства *Наварри*. У 13–14 ст. частина земель увійшла до Королівства *Кастилії*. Від поч. 16 ст. — у складі Іспанії. Населені *басками* регіони мали шир. автономію за умовами королів. хартій (фуеро). У 19 ст. відбувалося обмеження прав Б. К., що завершилося в 1870-х уведенням уряд. військ і поширенням загальнодерж. податк. зак-ва. Це зумовило зародження баскського *націоналізму* в політ. (рух за відновлення автономії чи здобуття повної незалежності) та культ. (збереження *баскської мови* й культури) формах. Посилився після встановлення в Іспанії 1931 респ. ладу. Статут автономії Б. К. уперше схвалено 1936. Під час *Громадянської війни в Іспанії 1936–1939* регіон, зокрема м. Гернікаі-Луно (Герніка-Лумо), зазнав бомбардувань військами Ф. *Франко*. Автономію скасовано 1939.

Басків Країна. Прапор

Басків Країна. Герб

Басків Країна. Будівля уряду у м. Вітория-Гастейс

Політична й культ. діяльність баск. націоналістів активізувалася після смерті Ф. Франко та відновлення *монархії*. Статут автономії Б. К. удруге затверджено 1979.

ПРИРОДА. У рельєфі переважають гори, що поступово знижуються до Біск. затоки. Б. К. розташ. на сх. схилах Кантабр. гір, на Сх. — відроги *Піренеїв*. Між ними простягаються Баск. гори. У центр. частині відоме плато Алава. Протяжна *берегова лінія* (252 км), з *пляжами* й *бухтами*.

Найвища точка — г. Айчурі (Айцурі; 1 551 м). Серед корис. копалин — заліз. руда, цинк, вапняк, кам. сіль та ін. Поширені вологі ліс. буроземи, піщані та алювіальні та ін. ґрунти. З найб. річок, що протікають тер. регіону — *Ебро*, Ега (113 км), Задорра (78 км), Баяс (ліві притоки р. Ебро; бл. 64 км), Нервіон (75 км), Бідасоа (бл. 68 км) тощо. Клімат мор., перехідний до континентального. Серед. т-ра січня — +6 °С, липня — +19 °С. Середньоріч. кількість опадів — бл. 1 200 мм, найбільше в листопаді. *Флора* й *фауна* багаті та різном., загалом типові для *Середземномор'я*. У *рослинному покриві* представлено лісові, чагарник., галофіт., прибережновод., лучні, сегетальні та рудеральні *фітоценози*. Гори вкриті переважно листяними, дуб. й буково-дуб. *лісами*. У ліс. *рослинних угрупованнях*

Басків Країна. Виноградники

багато *ясена* звичайного, *бука* звичайного, *падуба* звичайного, *дуба* скельного, дуба звичайного, *берези*, *бузини* та *сосни* чорної. Середземноморський вплив зумовлений присутністю *дібров* дуба кам'яного з *лавром*, розташованих на теплих гребенях і схилах. На галявинах і схилах ростуть угруповання колючих *чагарників*, як-от *шипшина*, ожина, терен, глід та ін., дрібніші колючі рослини чи *куртини* мітлиці. У тварин. світі представлено всі групи *організмів*. Клімат приваблює на узбережжя *ластівку даурську*, *баклана*, *чайку* й *мартина*. Багато хижих птахів, зокрема африканський білоголовий *гриф*, *орел*, *шуліка*. З риб відомі *форель райдужна*, *лосось* і *щука*. Розвинена система охорони природи. Є біосфер. заповідник «Урдайбай» (засн. 1984; пл. — понад 22 тис. га), природ. парки, заповід. тер., зокрема об'єкти мережі «Натура 2000» («Natura 2000»), природ. місця існування рідкіс. тварин і рослин.

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 2 млн 193 тис. осіб, густота — 303 особи/км². Склад нас. за етніч. групами: іспанці (91,7 %), ін. (8,3 %). За реліг. групами (2020, оцінка): римокатолики (69,1 %), мусульмани (4,1 %), нереліг. (23,9 %) тощо. За віковими групами (2021, оцінка): до 19 р. — 18,2 % осіб, 20–64 р. — 58,8 %, 65 р. і більше — 23 %. За статевими групами: чоловіки (48,5 %), жінки (51,5 %). Переважають ісп., баск. мови. Нас. зростає, 2011 становило понад 2 млн 174 тис. осіб. Найб. місто — Більбао (понад 340 тис. осіб).

Басків Країна на карті Іспанії

ГОСПОДАРСТВО. За обсягом *валового внутрішнього продукту* Б. К. посідає 5-те місце в країні. Станом на 2018 ВВП становив понад 70 млрд євро. Внесок пром-сті у ВВП — понад 20 %. Основні галузі пром-сті: металургія, нафтопереробна, маш.-буд., деревообробна, хім., фарм., електрон., харчова та ін. Розвинено енерг., авіац. та аерокосм. сектори. У Б. К. базується Мондрагон. корпорація, що об'єднує понад 100 підприємств у різн. країнах світу; гол. галузі діяльності: пром-сть, фінанси й торгівля. Тут розташ. штаб-квартири компаній металург. пром-сті: «АрселорМіттал Сестао» («ArcelorMittal Sestao»; муніципалітет Сестао) і «АрселорМіттал Ечебаррі» («ArcelorMittal Etxebarri»; муніципалітет Ечебаррі), «Аурубіс Беранго» («Aurubis Berango»; муніципалітет Беранго), «Сіденор» («Sidenor»; муніципалітет Басаурі), «Тубасекс» («Tubacex»; муніципалітет Лаудіо); нафтопереробн. пром-сті: «Петронар» («Petronor»; муніципалітет Мускіс); маш.-буд. пром-сті: «Конструксіонес і Ауксіліар де Феррокаррілес» («Construcciones y Auxiliar de Ferrocarriles»; один із найб. світ. виробників рейк. рухомих складів; м. Беасайн), «СІЕ Аутомотів» («CIE Automotive; м. Більбао), «ІТП Аеро» («ITP Aero»; муніципалітет Самудіо), «Ірізар» («Irizar»; муніципалітет Ормайстегі), «Фагор Аррасате» («Fagor Arrasate»; м. Мондрагон), «Данобат» («Danobat»; муніципалітет Ельгойбар); електрон. пром-сті: «Фагор Електроніка» («Fagor Electrónica»; м. Мондрагон); фарм. пром-сті: «Фаес Фарма» («Faes Farma»; муніципалітет Лейоа) та ін. Є *верфі*. У м. Вітторія-Гастейсі працює вел. з-д із вир-ва фургонів компанії «Мерседес-Бенц»(«Mercedes-Benz»; Німеччина). Землі с.-г. призначення становили понад 200 тис. га, зокрема орні — понад 78 тис. га (2020, оцінка). Розвинено *овочівництво*, *садівництво*, *виноградарство*. Переважають *зернові культури*. Найбільше вирощували картоплю (54 тис. т), ячмінь (115 тис. т), цукр. буряк (119 тис. т), пшеницю (понад 140 тис. т; усе — 2020, оцінка) тощо. Площа виноград. насаджень — бл. 14,5 тис. га. Зростає роль *органічного сільського господарства*. Нас. здебільшого займається *скотарством* і *вівчарством*. Поголів'я ВРХ становить від 130 тис. голів, овець — понад 200 тис. голів. Поширено також *рибальство*. Третинний сектор економіки є провідним. У сфері послуг зайнято бл. 70 % нас. Традиційно забезпечує понад 60 % ВВП. Розвинено банків. справу, страхування, нерухомість, торгівлю та ін. У м. Більбао розташ. штаб-квартиру міжнар. фін. групи «Банко Більбао Біская Архентарія» («Banco Bilbao Vizcaya Argentaria»), що діє також в ін. країнах Європи, Пн. та Пд. Америки. Представлено філіали ісп. та іноз. банків. Фондова біржа Більбао (засн. 1890) тісно пов'язана з розвитком екон. діяльності Б. К. Зростає *туризм*, зокрема актив., екол., діловий. Б. К. щороку відвідують 2–3 млн осіб, переважає внутр. туризм. Діють міжнар. аеропорти «Більбао» (один із найб. на Пн. країни; серед. річ. пасажиропотік становить бл. 5 млн осіб), «Сан-Себастьян» і «Вітторія». Б. К. має залізн. сполучення із центр. регіонами Іспанії. Головний місц. залізн. оператор — «Еускотрен Трена» («Euskotren Trena»). Водночас до сфери управління держ. компанії Іспанії «АДІФ» («ADIF») належало бл. 360 км залізн. шляхів (2021, оцінка). Розвинена мережа автом. шляхів (заг. протяжність — понад

Онлайн-версія енциклопедії
https://vue.gov.ua

4,1 тис. км). Морський порт Більбао — один із лідерів країни за обсягом перевезень, має круїз. центр (серед. щоріч. пасажиропотік — понад 150 тис. осіб). Є також порт Пасая.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. Діють Академія мед. наук Більбао (засн. 1895), Королів. академія баск. мови (засн. 1919; м. Більбао), Академія наук, мист-ва й л-ри (засн. 2007; м. Сан-Себастьян). Виділяють 4 освіт. моделі, що передбачають орг-цію навч. процесу icп., баск., ін (іноз.) та декількома мовами. Налічують понад 890 закладів дошкільної та бл. 500 закладів серед. освіти тощо. Серед ЗВО — ун-ти Б. К. (держ.; засн. 1980; м. Лейоа та ін.), Деусто (засн. 1886; м. Більбао та ін.), Мондрагон (засн. 1997; м. Мондрагон та ін). Загалом нараховують понад 180 публ. б-к. Станом на 2020 працювали 63 музеї, з-поміж яких — музеї образотв. мист-ва (засн. 1908), Баск. (засн. 1921), С. Гуґґенгайма (засн. 1997; усі — у м. Більбао), Сан-Тельмо (засн. 1902; м. Сан-Себастьян); образотв. мист-ва Алави (засн. 1942), природ. наук Алави (засн. 1986), музей зброї (засн. 1975), музей ігрових карт (засн. 1986), Єпархіальний музей сакрального мистецтва(засн. 1999), сучас. мист-ва «Артіум» (засн. 2002; усі — у м. Віторія-Гастейсі), баск. кераміки (засн. 1993; м. Елосу) та ін.

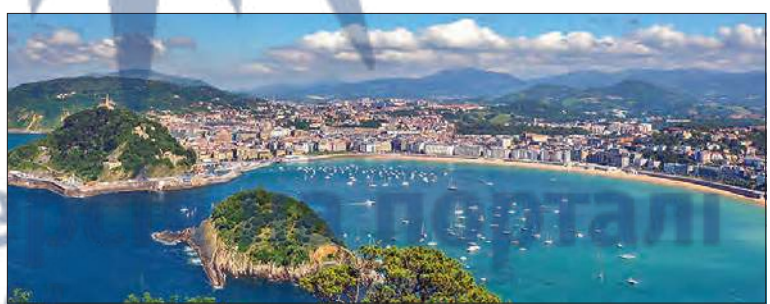
Найвідомішим є Старий театр (засн. 1843; м. Сан-Себастьян), а також театри Арріаґа (засн. 1890), «Кампос Елісеос» (засн. 1902; обидва — у м. Більбао), Вікторії Євгенії (засн. 1912; м. Сан-Себастьян) тощо. У містах Більбао й Сан-Себастьяні базуються симф. оркестри (засн. 1922 та 1982 відповідно). Хор «Орфеон Доностіарра» (засн. 1897; м. Сан-Себастьян) — один із найстаріших у країні. Палац музики «Еускальдуна» (засн. 1999) — провід. розважальний та конференц-центр м. Більбао. Там само діє центр культури «Азкуна» (засн. 2010). Є палац конгресів «Курсааль» (засн. 1999; м. Сан-Себастьян). Працюють галереї «Едерті» (засн. 1974), «Авангард» (засн. 1984), «Каррерас Мугіка» (засн. 1994), ім. Х. Лумбрераса (засн. 1997; усі — у м. Більбао), «Артеко» (засн. 1996), «Екейн Арте Ланак» (засн. 1999; обидві — у м. Сан-Себастьяні) та ін.

З-поміж традиц. заходів — *Сан-Себастьянський міжнародний кінофестиваль* (проходить з 1953 наприкінці вересня, одна з найбільш. культур. подій Іспанії; 1986 заснована премія «Доностія» (почесна нагорода за видатний внесок у світ кіно, щорічно вручається акторам і режисерам на Міжнарод. кінофестивалі в м. Сан-Себастьяні), фестиваль класич. музики «Кінсена Музикаль» (з 1939), «Джазальдія» (з 1966; усі — у м. Сан-Себастьяні), джаз. фестиваль (з 1977; м. Віторія-Гастейс), міськ. фестиваль «Асте Нагусія» (з 1978), муз. фестиваль «ББК Лайв» (з 2006; обидва — у м. Більбао) та ін. Підтримується національний звичай Енсьєро (баск. Entzierro), що полягає у забігу (фактично втечі) її учасників від спеціально випущених на вулиці міста биків, корів чи телят. 2016 *Європейський Союз* проголосив м. Сан-Себастьян культ. столицею Європи.

Збережено пам'ятки *мегалітичної архітектури*: *менгіри*, *кромлехи* й *дольмени*. Архітектуру *античності* представлено залишками рим. міст (м. Форуа) та окр. спорудами (міст Треспуентес на р. Задоррі, м. Ірунья-де-Ока). Пам'ятками *романського стилю* є мурованні сільські *церкви* й різном. укріплення. *Готика* проникла з Франції в 13 ст., поширена в міськ. забудові. Зокрема, відомі *собори* в містах Віторія-Гастейсі, Більбао, Гетарії, церква Санта-Марії в м. Лагуардії, церква Сан-Мігеля в м. Оньяті, готич. будинки (вежа в м. Сарауці, *палац* Лілі в м. Сестоа), числен. чотиригранні *донжони* в сільських місцевостях. У 1-й пол. 16 ст. із появою ренесансної (див. *Ренесанс*) *стилістики* постала своєрід. «баксська готика», що поєднала готич. елементи з ренесансними. Суто ренесанс. стилістику, яка ґрунтується на ордер. системі (див. *Ордер архітектурний*), мають будівля ун-ту в м. Оньяті (1545; архітектор — П. Пікар), палац Есківель і вілла Сусо в м. Віторія-Гастейсі (1-ша пол. 16 ст.), будівля Баск. музею в м. Більбао (1-ша пол. 17 ст.). Відомою пам'яткою *бароко* є *архітектурний ансамбль* святилища Св. *Ігнатія Лойоли* в м. Аспейтії (1689–1738; за проєктом арх. К. Фонтани). У 18 ст. зведено барок. будинки магістратів у містах Ельгойбарі, Мондрагоні, Дуранго тощо. Будинок зборів у м. Герніка-Лумо (1826–1833; арх. — А. де Ечеверрія) — унік. пам'ятка *класицизму*. Стилістичні напрями *історизму* кін. 19 — поч. 20 ст. з орієнтацією на *неокласицизм* представляють будівлі фонд. біржі та Ун-ту Деусто в м. Більбао. Модернізм 20 ст. зумовив появу чужорід. за архіт. формами *хмарочосів* у м. Більбао (вежі Біская 1969 та Ібердрола 2011). *Будівлю Музею С. Гуґґенгайма в Більбао* вважають найвизначнішим архіт. об'єктом регіону. Тут розташ. такі об'єкти *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*: *Альтаміра* та *Біскайський міст*.

РЕЛІГІЯ. Християнство поширилося на сучасних територіях ще за часів *Римської імперії*. За середньовіччя тут існував міцн. осередок Католицької церкви (три єпархії). Католицизм став важл. складником ідентичності та ідейним підґрунтям усіх вагомих сусп. рухів. За офіц. даними, станом на 2020: 71,7 % (близько 1,49 млн) мешканців є християнами (з них католики — 69,1 %, євангельські християни — 1,4 %, православні — 0,9 % тощо). Ісламу дотримуються 4,1 % (приблизно 90 тис.). Діють нечислен. громади інших релігій (*юдаїзму*, *анімізму*, *буддизму* та інші) — 0,3 %. Майже 24 % декларували нерелігійність.

СПОРТ. Культивують *пелоту*, *теніс*, *сквош*, *футбол*, *баскетбол*, *велосипедний спорт*, *регбі* та ін. Пелота є нац. спорт. грою басків, яка входила до програми *Олімпійських ігор* (1900). Найпопул. видом спорту є футбол. У м. Більбао базується один із провід. профес. ФК Іспанії «Атлетік» (засн. 1898). У 1909 засновано футбольний клуб з Сан-Себастьяна «Реал Сосьєдад». Серед відомих баскських футболістів: Андоні Субісаррета (1961), Хабі Алонсо (1981), Мікель Артета

Басків Країна. Панорама м. Сан-Себастіан

(1982), Андоні Іраола (1982), Хабі Прієто (1983), Андер Еррера (1989).
З 1981 у м. Сан-Себастьяні проходить щорічна профес. чоловіча шосейна велогонка (Clásica Ciclista San Sebastián). У жовтні від 2009 проходить Нічний *марафон* у Більбао (Bilbao Night Marathon) та напівмарафон «Піратський забіг» (на коротку дистанцію).
Серед об'єктів спорт. інфраструктури в м. Більбао — стадіони Аноета (1993; 39 тис. місць) і Сан-Мамес (2013; 53 тис. осіб), у м. Вітория-Гастейсі — арена Ф. Буеса (1991; 15 тис. осіб) тощо. У Б. К. проходили різні міжнар. спорт. змагання, зокрема в м. Сан-Себастьяні — чемпіонати світу з баск. пелоти (1952, 1970), трекових велоперегонів (1965), самбо (1985), шосейних велоперегонів (1997), у м. Більбао — з футболу (1982), у м. Вітория-Гастейсі — з баск. пелоти (1986) тощо.
ПЕРСОНАЛІЇ. Тут нар. засновник ордену єзуїтів Ігнатій Лойола, філософ М. де *Унамуно*, живописець І. *Сулоага-і-Сабалета*, письменник П. *Бароха-і-Нессі*, модельєр К. Баленсіага (1895–1972), композитор Хуан Крістомо Якобо Антоніо де Арріага-і-Бальзола [(1806–1826); «баський Моцарт»], уродженець Більбао укр. художник іспанського походження Енріке Фернандес Родригес (1935; Іспанія — 1993; Україна), спортсмени й олімп. медалісти М. Унда (нар. 1977), Х. Белаустегуї (нар. 1979), І. Ромеро (нар. 1980), Л. Гурендес і Т. Ламарка (обидві нар. 1981), М. Шурро й Н. Альберто (обидві нар. 1983), П. Елорса (нар. 1984) та ін.

Літ.: Altamira R. Historia de España y de la civilización española : en 4 t. 4 ed. Barcelona, 1928–1929; Тищенко К. Найдовша мовна й культурна традиція в Європі: баски // Пам'ятки України. 2003. № 4 (141); Woodworth P. The Basque Country: A Cultural History. Oxford, 2008; Годлевська В. Ю. Перехід від авторитаризму до демократичного суспільства в Іспанії (1960–1982 роки). Вінниця, 2009; Сушко І., Санчез-Монтіяно Е., Лопез-Каталан О. Українсько-іспанський міграційний вектор. Український внесок до міграційної карти ЄС на прикладі Іспанії / Пер. з англ. Л. Левандовська. Київ, 2012; Trask R. L. The History of Basque. London, 2014; Phillips W., Phillips C. A Concise History of Spain. 2nd ed. Cambridge, 2015; Бессонова М. М. Іспанія // Країни світу і Україна. Енциклопедія : в 5 т. / Гол. редкол. А. І. Кудряченко. Київ, 2017. Т. 1: Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа; The Vegetation of the Iberian Peninsula : in 2 vol. / Ed. by J. Loidi. Dordrecht, 2017; Aznarez C., Svenning J., Pacheco J. et al. Luxury and Legacy Effects on Urban Biodiversity, Vegetation Cover and Ecosystem Services // npj Urban Sustain. 2023. № 3.

Ба́ська мо́ва (баск. euskara) — мова-*ізолят*, поширена на півночі *Іспанії* і південному заході *Франції*. Офіційна мова *Басків Країни* (поряд з *іспанською мовою*) та *Наварри*. Спорідненість з ін. мовами не встановлено. Висловлюють припущення про спіл. походження з іберійською мовою, яку традиційно об'єднують в умовну групу палеоісп. мов, а також палеосард. мовою (була поширена до приходу римлян на о-вах *Сардинія* та *Корсика*). Свідчення про них фрагментарні, окр. збіги з рисами Б. м. пояснюють міжмов. контактами. У 1920-х М. *Марр* висловив думку про спорідненість Б. м. із мовами кавказ. мов. союзу (не підтверджено, у сучас. мовознавстві відповід. мови об'єднують у *мовний союз*, а не *мовну сім'ю*), а також *етруською мовою* та пеласгійською мовою (див. у ст. *Пеласги*). У 1970–1990-х С. *Старостін* обстоював думку про спорідненість з абхазо-адиз. та нахсько-дагестан. мовами на рівні *макросім'ї*. Це припущення, як і взагалі існування макросімей мов, не доведено. Фонет. склад Б. м.: 34 звуки (5 голос. і 29 приголос., серед яких 3 *африкати*). *Наголос* силовий, вільний. Грамат. будова — аглютинативна ергативна (див. *Аглютинація*; *Ергативні мови*). Іменні частини мови змінюються за *відмінками* й *числом*, *іменники* також змінюються за визначеністю / невизначеністю. Визначеність позначають визначеним *артиклем* (у постпозиції, як закінчення слова). Дієслова змінюються за *часом*, *видом*, *способами*, *особою*, числом. Категорія грамат. *роду* відсутня. Налічують 10 відмінків іменників: абсолютив., ергатив., родовий, давал., інесив, аблатив, алатив, оруд., суміс. (комітатив) і бенефактив. Способи *словотворення*: суфіксальний, словоскладання. Система числення — двадцяткова. *Лексика* здебільшого питома. Наявні запозичення з *кельтських мов* (антич. або ранньосередньовіч. часів) і (особливо числен.) *романських мов* (передусім іспан., зокрема на позначення сучас. реалій). Б. м. офіц. статус у Басків Країні (на всій тер.) та Наваррі (у баськомов. і зміш. муніципалітетах). Заг. кількість носіїв Б. м. як рідної (2016, оцінка) становить бл. 750 тис. осіб. Приблизно 700 тис. осіб (93 %) мешкають у Басків Країні та Наваррі. До 51 тис. осіб (7 %) — у зх. частині департаменту Атлантичних Піренеїв (департамент у складі регіону Нова Аквітанія, Франція). Понад 430 тис. осіб володіють Б. м. як другою або пасивно. Незначна кількість носіїв Б. м. як другої та її пасив. носіїв також мешкає в *Аргентині*, *Бразилії*, *Уругваї*. Б. м. поділяють на *діалекти* зі знач. відмінностями, проте всі взаємно зрозумілі. Б. м. використовує писемність на основі лат. *алфавіту* (22 літери, африкати позначають *диграфами*). Безписемна до 16 ст. Найдавніша збережена пам'ятка — поет. збірка бакс. поета «Перші плоди баскської мови» («Linguae vasconum primitiae») Б. Етчепаре (1480–1545; Франція). Правопис Б. м. регулює Королів. академія Б. м. (Еускальцайндія; засн. 1919).

Літ.: King A. R. The Basque Language: A Practical Introduction. Reno, 1994; Hualde J., Lakarra J., Trask R. Towards a History of the Basque Language. Amsterdam, 1995; Jacobsen W. H. Jr. Basque Language. Origin Theories // Basque Cultural Studies / Ed. by W. Douglass, C. Urza, L. White et al. Reno, 1999; Sarasua U. P. Gramática de la lengua vasca. Madrid, 2013; Tovar A. Mythology and Ideology of the Basque Language / Trans. from spanish J. Ottman. 10th ed. Reno, 2015.

Ба́смала, бісміла, бісмілляг (араб. بسملة, basmalah), тасмія (араб. تَسْمِيَة) — в *ісламі* — промовляння формули «Ім'ям Аллаха, Милостивого, Милосердного», формула, з якої починаються майже всі сури *Корану* (крім 9-ї). *Мусульмани* вимовляють її в різн. контекстах: у щоденних *молитвах*, перед початком важл. справи, ритуал. дій, доброчинства тощо. З Б. зазвичай починають офіц. документи, угоди, листи, заповіти. У повсякденні можуть вживати скорочено, лише першу частину формули. Належить до найпопулярн. мотивів ісламс. *каліграфії*.

Басмала в ісламській каліграфії

Басмачі́в рух, басмацтво — *повстанський рух* корінних народів Центральної Азії, спрямований проти поширення *радянської влади* в регіоні. На ран. етапі мав здебільшого стихійний ха-

рактер. Пік розвитку припадає на 1918 — поч. 1920-х. Окремі виступи тривали до 2-ї пол. 1930-х. Найбільш активними загони були на тер. сучас. *Узбекистану* й *Туркменістану*. Чисельність басмачів зменшилася після знищення осн. загонів у *Ферганській долині* 1922–1923. Політика *радянізації* у 1920–1930-х, зокрема ліквідація традиц. форм побуту (заборона *полігамії*, надання жінкам *виборчого права* тощо), *колективізація* й поширення антирелігіз. пропаганди викликали незадоволення знач. маси місц. нас. Наслідком цих дій стали чергові хвилі Б. р., проте в менших масштабах, ніж на поч. 1920-х. Лідери басмачів: очільник туркмен. повстанців Джунаїд-хан (справж. ім'я Мухаммед Курбан, 1857–1938; фактичний голова *Хівинського ханату* 1918–1920, організатор масштаб. виступів басмачів 1919–1920, 1921–1922, 1923–1925 і 1927 в межах сучас. Узбекистану й Туркменістану), Ібрагім-бек Чакабаєв (1889–1931; організатор виступів басмачів у колиш. *Бухарському ханаті* 1921–1926 і 1929) та ін. 1941–1943 кілька десятків невел. груп басмачів діяли в прикордон. р-нах *Афганістану*, координуючи діяльність з *Абвером*. Вони проводили короткочас. операції в прикордон. районах СРСР. Ця діяльність не набула поміт. масштабу, невдовзі її придушили афган. війська. Більшість басмач. формувань провадили партизан. боротьбу. Їхні загони постійно перебували в гір. або пустел. місцевості, залишаючись недосяжними для вел. регуляр. з'єднань супротивника. Використовуючи агентурну мережу (див. *Агентура*) у нас. пунктах, басмачі влаштовували напади (короткочас. *рейди* з використанням *кавалерії*) на міста, залізн. станції тощо. Під час нападів вони знищували представників рад. влади: активістів РКП(б) (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*), командирів і ряд. склад *Червоної армії*, членів місц. рад. Мирне нас., яке не брало актив. участі в розбудові рад. влади, зазвичай не страждало від таких нападів. Деякі загони басмачів після рейдів переховувалися в гір. місцевості в прикордон. р-нах Афганістану та Ірану. Окремі лідери руху дотримувалися різн. ідеол. концепцій (*пантюркізм*, *панісламізм*, *націоналізм*). Загони, які поділяли ідеї пантюркізму й панісламізму, отримували допомогу *зброєю* та *боєприпасами* з-за кордону (від брит. військових в *Індії*, суч. *Пакистан*, від пантюркістів у *Туреччині* та ислам. лідерів в Афганістані тощо). Однак допомога була нерегулярною, обмежувалася застарілими зразками легкої *зброї стрілецької* та боєприпасами. Оскільки ідейні позиції окр. басмач. формувань суперечили одна одній і сам рух не мав єдиного центру, доцільніше визначати Б. р. як умов. спільну назву кількох повстан. рухів. У рад. *кінематографі* та *художній літературі* набув поширення демонізований карикатур. образ басмачів. Його характерною рисою було суттєве перебільшення залежності від збройної допомоги ін. країн, підкреслення «бандитського» характеру басмач. рейдів, нібито мас. підтримки рад. влади місц. нас. тощо. Формування й популяризація образу басмачів у рад. *масовій культурі* є яскравим прикладом *орієнталізму*.

Літ.: Broxup M. The Basmachi // Central Asian Survey. 1983. Vol. 2. № 1; Fraser G. Basmachi // Central Asian Survey. 1987. Vol. 6. № 1; № 2; Buttino M. Ethnicité et politique dans la guerre civile: à propos du 'basmačestvo' au Fergana // Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants. 1997. Vol. 38. № 1–2; Пылев А. Об идеологических течениях басмаческого движения в Средней Азии (в период 1918–1920 гг.) // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2003. Сер. 2. Вып. 2 (№ 10).

Ба́со конти́нуо (італ. basso continuo — безперервний бас), генерал-бас (нім. Generalbaß — загальний бас), цифрований бас (італ. basso numerato, франц. basse chiffrée) — басовий голос багатоголосного музичного твору з цифрами (позначають співзвуччя), на основі яких виконавець будує (певною мірою імпровізує) *акомпанемент*. Б. к. поширилося в гомофон. і поліфон. музиці (див. *Поліфонія*) кін. 16 — сер. 18 ст., особливо в епоху *бароко*. Це була форма запису акомпанементу, що виконувався на *органі* чи *клавесині*. Форма запису музики за допомогою цифр. басу стала особл. методом мист-ва *імпровізації*, що розквітало в 17–18 ст. Проте вже в 19 ст. цифр. бас майже вийшов з ужитку завдяки поширенню нотн. запису, яким користуються і у 21 ст. Зразки Б. к. трапляються у творчості композиторів К. *Монтеверді*, А. *Кореллі*, А. *Скарлатті*, Й. С. *Баха*, Г. Ф. *Генделя*, Дж. *Перголезі* та ін. З появою *віденської класичної школи* Б. к. вийшло із композитор. практики. У 20 ст. техніку було відроджено у вигляді «цифровки», або цифр. басу, найпоширеніша в *джазі* та естрад. музиці. Б. к. (генерал-бас) записували за допомогою нот і цифр. Цифри над або під бас. рядком позначали кількість ступенів між басом і акорд. звуками, які будувалися на ньому, діатоніч. інтервали від баса: 6 — секстакорд, 6/4 — квартсекстакорд, 7 — септакорд (терцію та квінту в *тризвуку* не позначали). Партію генерал-басу могли виконувати дві групи інструментів: багатоголосні (здатні до акорд. гри, напр., *клавесин*, *орган*, *лютня*), низькі мелодичні (*контрабас*, *віолончель*, *віола да гамба*, *фагот*). Під звуками ниж. голосу виписували цифри, згідно з якими виконавець міг створювати акомпанемент до мелодії виключно за власн. смаком, фантазією та наявними нормами голосоведіння. В. А. *Моцарт* у *партитурі* «Реквієму» (1791) записав партії віолончелі, контрабаса та органа у бас. ключі на одному нотн. стані. Майже під кож. звуком композитор поставив цифри, що позначали інтервали, які потрібно формувати з ниж. голосу. Унаслідок цього утв. акорди, що становили гармонію твору. Біля цифр для уточнення величини інтервалів виставляли відповід. знаки *альтерації*. Записували осн., бас. тони акомпанементу. Гармонія (як і часто сольна партія) була предметом імпровізації. Однак іноді композитори епохи бароко використовували спец. позначення, що нагадують правильну гармон. чи мелод. фігуру. Проте Б. к. залишається повністю імпровізац. муз. формою. Типовим прикладом є концерт Й. С. Баха для двох скрипок, струн. та Б. к. ре мінор. Пізніше багато творів для Б. к. аранжували так, що елемент імпровізації було втрачено. Чимало композиторів (Ф. П. *Шуберт*, Л. ван *Бетховен*, А. *Брукнер*, Б. *Бріттен*, А. *Шнітке* та ін.) використовували імітації Б. к.

Літ.: Юцевич Ю. Є. Музика. Словник-довідник. 2-ге вид., перероб. і допов. Тернопіль, 2009; Мороз М. О. Елементарна теорія музики. 2-ге вид., перероб. та допов. Одеса, 2019.

М. О. Мороз

Ба́со остина́то (італ. basso ostinato — упертий, завзятий, настирливий бас) — 1) Мелодичний малюнок, що безперервно повторюється в басовому голосі *музичного твору*. Особливо часто трапляється в музиці 17–18 ст., у старовин. танц. формах пасакальї та *чакони*, у супроводі *арій*. 2) Твір поліфонічного складу, де *бас* безперервно повторює одну тему. Термін «Б. о.» передбачає бас, що повторюється, один голос поліфоніч. (див. *Поліфонія*) або гомофон. (див. *Гомофонія*) *композиції*. Означене поняття також часто вживають у ширш. розумінні. У більшості композицій тонал. (див. *Тон*) періоду, що ґрунтуються на техніці Б. о., відновлюється не так бас (*ритміка* й *мелодика* якого може бути нестабільна, особливо в старовин. формах Б. о.), як гармонічна (див. *Гармонія*) модель (схема послідов. чергування гармоніч. суголось). У посттонал. (атонал.; див. *Атональність*) музиці 20–21 ст. Б. о. не обов'язково пов'язують із повторенням гармон. формул. Щодо такої музики термін використовують у прям. значенні — стабільно («уперто») повторюється лише бас. голос, решта категорій муз. композиції, крім форми (гармонія, *ритм*, *фактура*), — мобільні (змінювані). Появу Б. о. як техніки муз. композиції пов'язують із формами 13–14 ст., що ґрунтувалися на кантус фірмус (мелодії, що виконувала функцію композиц. основи в поліфоніч. творах), та зародженням гармоніч. (мажоро-мінор.) системи. В епоху *Відродження* почали стабілізуватися характерні гармон. звороти, що використовують акустично найсильнішу, кварто-квінтову, спорідненість фундам. тонів. З'явилися перші «басо-гармонічні» формули. В епоху Відродження та *бароко* на основі Б. о. будували чимало пісенно-танц. жанрів (романеска, малагенья, *фолія*), інструм. *імпровізації*. У ранніх зразках теми Б. о. зазвичай короткі (напр., чакона «Зефіро повертається» з 9-ї книги мадригалів К. *Монтеверді*). Такі формули поширилися в Італії та Іспанії 16 ст. (особливо в інструм. музиці), популярність отримали під різн. назвами: пасамеццо, романеска, фолія, руджеро тощо. У Великій Британії техніка узвичаїлася як «граунд» (англ. ground — основа). Розвиток форми Б. о. спричинив появу нової муз. форми — *варіації*. Пізніше на основі гармоніч. моделей Б. о. виникли нові муз. форми, зокрема варіації на остинат. бас (варіації на Б. о.). Сформовані у 16 ст., вони досягли розквіту в епоху бароко 17–18 ст. У варіаціях на Б. о. (на витриманий бас) відображено суттєві риси худ. стилю епохи. Один із гол. проявів поліфонічності у варіаціях — конструкт. автономія верх. голосів щодо басу. Остинатному басу може протистояти не тільки поліфоніч., але й гомофонна тканина, як фігурац. так і акордова (напр., у хромат. темі «Розп'яття» з Меси h-moll Й. С. *Баха* немає жодного *звука*, що зберігає незмінне значення, кожен звук теми може бути потрактов. по-різному). В епохи віден. *класики* й *романтизму* приклади Б. о. поодинокі. За відродження інтересу до старовин., зокрема ренесанс. та барок. музики, Б. о. знову увійшов до арсеналу техніки муз. композиції у 20 ст.

Літ.: Юцевич Ю. Є. Музика. Словник-довідник. Тернопіль, 2003; Мороз М. О. Елементарна теорія музики: навчально-методичний посібник. 2-ге вид., перероб. та допов. Одеса, 2019.

М. О. Мороз

Басов Володимир Павлович

Басов Микола Геннадійович

Ба́сов, Воло́димир Па́влович (рос. Басов, Владимир Павлович; 28.07.1923, с. Уразово, тепер Бєлгород. обл., Росія — 17.09.1987, м. Москва, тепер Росія) — кінорежисер, актор, сценарист, народний артист СРСР (1983). Після смерті батька (1931) переїхали до дядька в м. Желєзнодорожний (тепер частина м. Балашиха, Росія). 1941 пішов на фронт; під час служби організував ансамбль самодіяльності (понад 150 концертів перед військовими). 1947–1952 навчався на режисер. ф-ті Всесоюз. держ. ін-ту кінематографії (тепер Всерос. держ. ін-т кінематографії ім. С. А. Герасимова) у майстерні М. *Ромма* і С. *Юткевича*. 1950 почав працювати помічником режисера, з 1952 — режисером кіностудії «Мосфільм». У 1970-х знімав нові фільми, грав у своїх картинах та фільмах ін. режисерів. У квітні 1983 тяжко захворів, пів року не мав можливості рухатись. За рік повернувся до режисури. Серед перших реж. робіт — екранізація п'єси Театр-студії кіноактора «Нахлібник» (1953). Вважався одним із найактив. режисерів рад. кінематографу, знімав фільми майже щороку. Знятий 1968 фільм «Щит і меч» з перших днів став лідером прокату. Режисер фільмів «Повернення до життя» (1971), «Небезпечний поворот» (1972), «Нейлон 100%» (1973), «Дні Турбіних» (1976), «Факти минулого дня» (1980), «Час і сім'я Конвей» (1984), «Сім криків у океані» (1986) та ін. Ролі: суворий міліціонер у фільмі «Операція «И» та інші пригоди Шурика» (1965; реж. Л. *Гайдай*), Артур Артурович, Бруно у фільмі «Щит і меч» (1968; реж. Б.), Синіцин у фільмі «Міміно» (1977; реж. Г. *Данелія*), Антон у фільмі «Москва сльозам не вірить» (1979; реж. В. *Меньшов*) та ін. Нагороджений медаллю «За бойові заслуги» (1943) та орденом Черв. зірки; засл. діяч мист-в РРФСР (1964); нар. арт. РРФСР (1977); лауреат Держ. премії ім. братів Васильєвих за роль у фільмі «Факти минулого дня» (1982).

Літ.: Раззаков Ф. Чтобы люди помнили. Москва, 2004; Богданова Л. Владимир Басов. В режиссуре, в жизни и любви. Москва, 2014.

Ба́сов, Мико́ла Генна́дійович (рос. Басов, Николай Геннадиевич; 14.12.1922, с. Усмань, тепер місто Липецької обл., Росія — 01.07.2001, м. Москва, Росія) — фізик, один з основоположників *електроніки квантової*, лауреат *Нобелівської премії* з фізики (1964), академік АН СРСР (з 1966). Закінчив 1950 Моск. інж.-фіз. ін-т (тепер Нац. дослідницький яд. ун-т «Московський інженерно-фізичний інститут»). Відтоді працював у Фіз. ін-ті ім. П. Лебедєва АН СРСР (тепер РАН) у м. Москві: з 1962 — зав. лаб., 1973–1989 — директор; водночас від 1963 — проф. Моск. інж.-фіз. ін-ту. Голова правління т-ва «Знання» (1978–1990). Головний ред. журн. «Квантова електроніка», «Природа». Провадив дослідження у різн. сферах квант. *радіофізики* та її застосувань. Разом з О. *Прохоровим* незалежно від Ч. Х. *Таунса* 1954 створив перший квант. *генератор* на пучку молекул *аміаку*, 1955 запропонував трьохрівн. метод створення нерівноваж. квант. систем, що широко використовують у квант. генераторах та підсилювачах радіо- та оптич. діапазонів. Цими роботами, а також дослідженнями Ч. Х. Таунса, закладено основи квант. електроніки. Висунув ідею використання *напівпровідників* у лазерах, розвинув методи створення різн. типів напівпровідник. лазерів,

створив низку ін. лазерів (1964, лазер на швидких електронах; 1970, лазер ексимерний; див. *Лазери ексимерні*). 1961 звернув увагу на можливість використання лазерів у термоядер. синтезі. Його роботи привели до створення методу лазер. термояд. синтезу. 1963 обґрунтував нові методи тепл. збудження лазер. систем, пізніше почав цикл досліджень щодо хім. квант. генераторів. Провів низку робіт зі стимулювання хім. реакцій лазер. випромінюванням. Створив школу фізиків. Нобелівську премію розділив з О. Прохоровим та Ч. Х. Таунсом за фундам. дослідження, що дозволили створити генератори й підсилювачі нового типу — *мазери й лазери*. Герой Соц. Праці (1969, 1982). Лауреат Державної премії СРСР (1989). Нагороджений Золотою медаллю А. Вольта (1977). Почесний член АН багатьох країн світу.

Пр.: У с п і в а в т. — Молекулярный генератор и усилитель // Успехи физ. наук. 1955. Т. 57. № 3; Генерация, усиление и индикация инфракрасного и оптического излучений с помощью квантовых систем // Успехи физ. наук. 1960. Т. 72. № 10; Оптические стандарты частоты // Успехи физ. наук. 1968. Т. 96. № 12; Динамика излучения инжекционных полупроводниковых лазеров // Успехи физ. наук. 1969. Т. 97. № 4; Электроионизационные лазеры на сжатом углекислом газе // Успехи физ. наук. 1974. Т. 114. № 10; Новые методы разделения изотопов // Успехи физ. наук. 1977. Т. 121. № 3; Лазеры на конденсированных и сжатых газах // Успехи физ. наук. 1986. Т. 148. № 1; Полупроводниковые лазеры // Успехи физ. наук. 1986. Т. 148. № 1; Inertial Confinement Fusion. New York, 1992.

Літ.: Храмов Ю. А. История физики. Киев, 2006; Мусский С. А. Сто великих нобелевских лауреатов. Москва, 2008; Николай Геннадиевич Басов. К 95-летию со дня рождения / Авт.-сост.: В. М. Березанская, М. А. Лукичёв, Н. М. Шаульская. Ярославль, 2017.

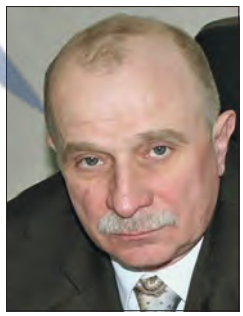
Ба́сова, Любо́в Вале́ріївна (уроджена — Шуліка; 16.07.1988, с. Шарапанівка, тепер Тульчин. р-ну Вінниц. обл., Україна) — спортсменка, велогонщиця (*велотрекові гонки*), заслужений майстер спорту. *Велосипедним спортом* зацікавилась завдяки першому тренеру Н. Баклановій. Брала участь у чемпіонатах України. У 12 р. виконала норматив *майстра спорту*, у 13 р. стала майстром спорту міжнар. класу. З 2007 мешкала та тренувалася в м. Луганську. Закінчила Ін-т фіз. виховання і спорту *Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. Виступала за клуб «Індустріальний союз Донбасу», фізкульт.-спорт. т-ва «*Динамо*», «*Спартак*» (Луган. обл.). З 19 р. на етапах Кубка світу представляла команду «ISD Track Team». Тренер — С. *Базін*. На юнац. і молодіж. змаганнях багаторазово здобувала призові місця на турнірах європ. та світ. рівня. 6-разова чемпіонка Європи серед юніорів і 2-раз. серед молоді, чемпіонка світу в *спринті* (2006) та 2-раз. віцечемпіонка в гіті (змаганні на час) на 500 м серед юніорів (2005, 2006). На Чемпіонаті світу з велотрек. гонок 2008 у м. Манчестері (Велика Британія) в команд. гонці переслідування команда України у складі Б., Л. *Калітовської* та С. Галюк (нар. 1987; тепер Україна) здобула срібло. На Чемпіонаті Європи 2011 у м. Альпендорні (Нідерланди) Б. у жін. індивід. спринті виборола зол. медаль. Разом з О. Цьось (нар. 1990; тепер Україна) принесла Україні «срібло» в команд. спринті. На Універсіаді 2011 у м. Шеньчжоу (Китай) посіла другу сходинку в гіті на 500 м. Здобула перемогу в індивід. спринті та команд. спринті на етапі Кубка світу в м. Астані та майку лідера заліку Кубка світу 2011. На Чемпіонаті світу 2012 виборола 4-те місце в спринті. Того ж року перемогла на етапі Кубка світу в м. Пекіні в команд. гонці переслідування. Брала участь у *Літніх Олімпійських іграх 2012* в м. Лондоні. У спринті дісталася чвертьфіналів та посіла 7-му сходинку. У команд. спринті Б. та О. Цьось у змаганні за бронз. медаль поступились команді Австралії з рез-том 33,491 с (4-те місце). Переїхала до м. Львова (2014), тренується також у Туреччині. Виборола золото Чемпіонату Європи 2016 з велотреку, який проходив у м. Сен-Кантен-ан-Івеліні (Франція), перемогла в кейріні (гонці з поступ. прискоренням) і вдруге за 5 р. стала чемпіонкою континенту. У фінал. заїзді розвинула швидкість 61,681 км/год. На Чемпіонаті світу з велотреку 2016 посіла 5-те місце в кейріні. На *Літніх Олімпійських іграх 2016* у м. Ріо-де-Жанейро завоювала 5-те місце, а на *Літніх Олімпійських іграх 2020* у м. Токіо — 6-те місце у змаганнях з кейріну. Володарка Кубка світу з велотреку 2020 у дисципліні кейрін з рез-том 1 705 очок. Двічі була визнана найкращою спортсменкою місяця в Україні (січень 2011, листопад 2016).

Літ.: Легенди українського спорту : в 2 кн. / Уклад.: С. А. Карасєвич, М. П. Карасєвич. Умань, 2017. Кн. 1.

Басова Любов Валеріївна

Басо́к, Бори́с Іва́нович (12.05.1956, с. Великі Кусківці, тепер Кременец. р-ну Терноп. обл., Україна) — фізик, член-кореспондент НАН України (2006), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1997). У 1978 закінчив фіз. ф-т, 1982 — аспірантуру Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). 1993 закінчив Міжнар. ін-т менеджменту «МІМ-Київ» та Німецьку академію менеджменту Ниж. Саксонії (м. Целле). Від 1982 працює в *Інституті технічної теплофізики НАН України*; 1993–2016 — заст. директора з наук. роботи, від 2004 — зав. відділу теплофіз. основ енергоощад. теплотехнологій. Член ради Держ. фонду фундам. досліджень України; заст. голови тех. комітету з енергоефективності будівель Мінрегіону України; голова комітету з енергоефективності ТПП України; віцепрезидент Нац. асоціації України по тепл. насосам; віцепрезидент технол. енергет. парку «Інститут технічної теплофізики». Від 2013 працює за сумісництвом проф. *Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. Послідовник наук. школи дискретно-імпульс. введення енергії в гетерогенні середовища. 2005 започаткував наук. напрям і сформував наук. школу з розвитку *енергоефективності*. Головну увагу зосередив на процесах кінцев. споживання енергії (споживачі-регулятори, актив. споживачі, «розумні» споживачі). Наукові напрями досліджень стосуються нестаціонар. процесів тепломасообміну й *гідродинаміки* в гетероген. рідинних середовищах. Розробив теплофіз. основи реалізації процесів енерго- та ресурсозаощадження для багатьох теплотех. технологій. Чільні наук. інтереси: дослідження заг. проблем *теплоенергетики* й *енергозбереження*; когенерац. процесів вир-ва тепл. і електр. енергії, процесів ґрунтового акумулювання і вилучення теплоти; використання відновлюв. енергет. ресурсів, а також дослідження змін клімату довкілля;

Басок Борис Іванович

заг. проблеми теплоенергет. систем і комплексів; розв'язання завдань підвищення енергоефективності будівель і *теплофізики будівельної* (створення пасив., «розумних» будівель типу «0-енергії» та авт. теплонасос. низькотемператур. систем їхньої *кліматизації* на основі відновлюв. джерел енергії). Автор та співавтор бл. 450 наук. праць, понад 330 тез, 24 моногр., понад 280 наук. статей та більш як 50 автор. свідоцтв та патентів. Був керівником міжнар. грантів Брит. Ради, *Організації Об'єднаних Націй з промислового розвитку*, Агентства США з міжнар. розвитку, двох персон. грантів з КНР, учасником гранту в Польщі. Лауреат Премії НАН України ім. В. І. Толубінського (2009).

Пр.: Експериментальний будинок пасивного типу // Енергоефективність в буд-ві та архітектурі. 2014. № 6; У співавт. — Дискретно-импульсный ввод энергии в теплотехнологиях. Киев, 1996; Адиабатически вскипающие потоки. Киев, 2001; Гидродинамика и тепломассоперенос в гетерогенных системах и пульсирующих потоках. Киев, 2001; Симметрии уравнений конвективного теплообмена и гидродинамики. Киев, 2001; Modeling of Flows in a Microchannel Based on the Boltzmann Lattice Equation // Journal of Engineering Physics and Thermophysics. 2012. Vol. 85. № 1; Стратегія теплозабезпечення населених пунктів України (до обговорення проекту Енергетичної стратегії України на період до 2035 р.) // Вісник Нац. акад. наук України. 2015. № 4.

Басо́ля, басетля (польськ. basetla — контрабас, від італ. bassetto — невеликий контрабас, з basso — низький) — український народний струнний смичковий інструмент басового регістру. За формою та розмірами подіб. до *віолончелі*. *Діапазон* від до вел. октави до мі 2-ї октави. Має 3–4-жильні *струни*, настроєні за квінтами (рідше — квартами). Звук видобувається корот. прямим смичком. На деяких Б. грають щипками обох рук (ручний бас). Б. відома в Україні з 17 ст. На *Закарпатті* трапляється 5-струнна Б., на якій грають щипком пальців та ударом по струнах спец. паличкою — бильцем. На *Бойківщині*, *Покутті*, Закарпатті у нар. середовищі побутував щипаний або щипано-удар. бас. Інколи грали смичком (смиком) без волосу, вдаряючи його дерев. частиною по струнах. У конструкції архаїчних басів у підгрифник вкручували шуруп, що дотикався до верх. деки, де вставляли чи приклеювали скло. Під час гри на такій Б. видобували особливо забарвл. звук, специф. дзижчання. Конструкція відома також на Полтавщині, Чернігівщині. Б. застосовують як бас. опору, акомпанемент в укр. нар. інструм. ансамблі (напр., *троїстих музиках*). Згадується в *піснях народних*. Поширена також у Білорусі (відомий як басетля).

Літ.: Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти. Київ, 1967; Мистецтво України: Енциклопедія : у 5 т. Київ, 1995. Т. 1; Постольников С. До питання про роль баса в традиційній інструментальній музиці Центральної України (на прикладі виконавця Петра Плескача із села Веселівка Диканського району Полтавської області) // Матеріали до укр. етнол. 2012. Вип. 11; Словник музичних термінів / Уклад.: В. Тимків, О. Подручна. Київ, 2017.

Ба́сра [араб. اَلْبَصْرَة, (al-Baṣrah)] — місто, адміністративний центр однойменної мухафази в *Іраку*. Розташовано на Пд. Сх. країни, на р. Шатт-ель-Арабі. Відстань до м. *Багдада* — бл. 530 км. Тер. — бл. 75 км², з передмістями — бл. 181 км². Б. заснував халіф *Умар ібн аль-Хаттаб* 636 або 637, невдовзі після завоювання Месопотамії *Арабським халіфатом*, на місці давнішого сільськ. поселення. Походження назви точно не відомо. За одн. версією — від араб. слова, що означає «м'який білий камінь» (матеріал споруд) або араб. слова «наглядач» (тут була араб. військ. база). За ін. джерелами — від арамейськ. слова зі значенням «поселення». У 7 ст. місто було одним з опор. пунктів араб. панування в регіоні. Упродовж 660-х — 683 входило до д-ви *Омеядів*. 683–691 перебувало під владою претендента на статус *халіфа* Абдуллаха ібн аз-Зубайра аль Кураші (624–692; тепер Саудівська Аравія). 691 відвойовано Омеядами, які контролювали його до 740-х, згодом належало *Аббасидам*. Після занепаду Аббасид. халіфату в 940-х перейшло під владу шиїт. династії Буїдів. У сер. 11 ст. після падіння Буїдів опинилося під владою *Сельджуків*. Після реставрації Аббасидів у 1130-х повернулося під їхнє правління. За часів Омеядів і Аббасидів — один із найважливіших екон. і культ. центрів араб. світу та один із гол. торг. портів *Перської затоки*. З 10 ст. місто почало поступово втрачати екон., культ. значення, зокрема через руйнування, спричинені неодноразовими повстаннями. 1258 Б. захопили монгол. війська, керовані онуком *Чингісхана* Хулагу-ханом (1217–1265; тепер Монголія). До 15 ст. місто перебувало під владою монгол. династій. Через страт. розташування було важливим транзит. пунктом торгівлі

Басра. Панорама міста

між Індією та *Близьким Сходом*. Від 1534 — у складі *Османської імперії*. В осман. період (1534–1914, з перервами) — культ., екон., адм. ц. — столиця пашалика Басра до 1864 та *еялету* Басра до 1862 (з перервами, коли Осман. імперія втрачала контроль над містом), столиця *вілаєту* Басра 1875–1914 (з перервою 1880–1884). Економічному розвитку шкодила зміна влади (захоплення міста персами наприкін. 17 ст. і в 1770-х, єгипет. пашею Мухаммедом Алі під час повстання проти Осман. імперії в 1830-х). За *Першої світової війни* Б. і прилеглі тер. окупували брит. війська (1914). Остаточно відторгнуто від Осман. імперії 1918 разом із усією тер. сучас. Іраку. Встановлено брит. *адміністрацію військову*. 1920 місто ввійшло до підмандат. тер. Месопотамія (брит. мандат), цив. влада у якій з 1921 належала створеному там королівству Ірак, військ. адміністрацію та міжнар. відносини здійснювала брит. мандат. адміністрація. З 1930 — у

складі незалеж. Іраку. З 1910-х екон. значення порту в Б. постійно зростало. У міжвоєн. період за сприяння Великої Британії розбудовано й модернізовано місто, порт. *інфраструктуру*. У роки *Другої світової війни* — один із гол. транзит. пунктів постачання військ. техніки до СРСР у межах *ленд-лізу*. Після Другої світ. війни — осн. порт Іраку, який забезпечує експорт *нафти* й нафтопродуктів. Під час ірано-ірак. війни 1980–1987 — прифронт. місто; його житл. квартали зазнали руйнувань унаслідок артилер. обстрілів. У 1990-х і на поч. 2000-х у Б. відбувалися стих. заворушення проти влади С. *Хусейна*, наймасштаб. став збройний виступ 1999, придушений ірак. військами. З 2003 — під контролем міжнар. *коаліції* (США, Велика Британія, Австралія та Польща) у межах військ. операції в Іраку. Безпосередній контроль забезпечувало брит. командування. 2007 владу передано ірак. *адміністрації*. У 2000-х у Б. відбулися числен. *акти терористичні*. Заг. кількість нас. (2020, оцінка) — 3 млн осіб, густота — бл. 40,8 тис. осіб/км². Склад нас. за етніч. групами: араби (майже понад 99%), зандж (мусульм. етніч. група, суміш африканців, вивезених з узбережжя сучас. Кенії як рабів у 900-х) та вихідці з Пд. Азії (до 1 %). За реліг. групами: мусульмани (понад 99 %), з них шиїти (95 %), суніти (5 %), а також християни, *мандеї*. За віковими групами: до 14 р. — 43,2 % осіб, 15–64 р. — 53,8 %, 65 р. і більше — 3 %. За статевими групами: чоловіки (50,3 %), жінки (49,7 %). Клімат пустельний, жаркий. Характерні тепла зима й дуже спекот. сухе літо. Середня т-ра січня — +12 °С, липня — +39 °С. Макс. т-ру (+53 °С) зафіксовано 2016. Середньорічна кількість опадів — бл. 150 мм, найбільше в листопаді — березні. Б. здавна була гол. торгово-екон. центром країни, центром видобутку й переробки нафти (поблизу міста понад 1 000 свердловин). Економічна діяльність зосереджена на нафтохім. пром-сті. Тут розташ. штаб-квартири Ірак. пд. нафт. компанії та Нац. нафтохім. компанії. Нафтопереробний з-д переробляє нафту з найближчих родовищ (потужність — 140 тис. барелів на добу). Тут зосереджені підприємства хім. (з-д із вир-ва *азотних добрив*, поліетилену тощо, нафтопереробний комплекс), текстильної (вироби з вовни, канат. вир-во), харч. (переробка пальми тощо) галузей. Є підприємства взуттєвої промсті, паперова ф-ка, судноверф. У Б. працює низка готелів. Готель «Басра Інтернешнел» («Basra International»; 5 зірок) найб. у Пд. Іраку. *Торгівля* є осн. функцією міста; Б. вважають гол. портом для країни, відіграє роль регіон. центру. Кількість комерц. установ оцінюють у понад 15 тис. Є числен. ринки. У місті є міжнар. аеропорт (побудовано у 1980-х, відкрито після реконструкції 2004) — другий за величиною в країні. Кількість пасажирів становила 984 тис. осіб (2019, оцінка). З 2014 функціонує залізн. лінія Багдад — Б. З'єднано з ін. містами автомагістралями. Важливий порт для експорту нафти. Є 6 портів, зокрема Умм-Каср — гол. глибоковод. порт. Громадський транспорт представлено автобусами й таксі. Б. була вел. наук., культ. центром протягом 8–9 ст. Тут мешкали араб. граматики, поети, літературознавці та релігієзнавці. Діє ун-т (з 1964), складається з 14 коледжів, розташованих у 3 кампусах; проводить дослідження через такі дослідн. центри: іранознавства, мор. наук, досліджень Перської зат., досліджень фінік. пальми, живих мов тощо. Діє Центр. б-ка (2003 згоріло 50 тис. книг, 30 тис. врятували), у жовтні 2004 відкрита після ремонту. Музей Б. розташ. в колиш. палаці С. Хусейна. Колекція пов'язана з месопотам., вавилон., перською цивілізаціями, а також історією самого міста. Відкрив першу галерею 2016, офіційно для публіки — 2019. Працюють Природн. музей (з 1971), Музей флоту та Музей мучеників. Б. впродовж усієї своєї історії була центром муз. життя. Відомий молодіж. оркестр. Театр «Басра Таймс-сквер» — гол. місце проведення театр. і драм. постановок, концертів, кінопоказів; вміщує бл. 500 осіб. Б. — араб. місто з числен. *мечетями* й будівлями традиц. ісламської архітектури. Має регуляр. структуру вулиць. Мечеть імама Алі (635) є найдав. за межами Арав. п-ова. В *історичному центрі міста* збережено характер. *квартали* муров. забудови 19 — поч. 20 ст., з вел. навіс. дерев'яними балконами, закритими ґратчастими віконницями. Збереглися традиц. середньовіч. криті ринки. Є кілька парків, вел. сучас. торг. центрів, готелі, а також 4 президент. палаци. Пам'ятками архітектури є мечеть Алі, мавзолей Талха, аль-Зубайр, ібн Сірін і аль-Хасан. Найпопулярнішим видом спорту є *футбол*. Спортивний клуб «Аль-Мінаа» (засн. 1932) — перший у місті. Тут розташ. спорт. комплекс «Басра Спортс Сіті», буд-во якого завершено 12.10.2013. Футбольний стадіон (вміщує 65,2 тис. осіб), що є його частиною, — найб. в Іраку та один із найб. на Бл. Сході. Другий

Басра. Порт

стадіон розраховано на 10 тис. осіб. Тут нар. поетеса Рабія аль-Адавія (бл. 718–801); математик, фізик, астроном, медик і філософ *Альгазен*; лінгвіст Аль-Мубаррад (826–898); важкоатлет А. В. Азіз (1931–1982) — бронз. призер *Літніх Олімпійських ігор 1960* у м. Римі, єдиний в історії Іраку призер Олімп. ігор. З містом пов'язані життя і творчість Б. Ш. ас-Сайяба (1926–1964) — одного із засновників *вільного вірша* в араб. л-рі.

Літ.: Vernier B. l'Irak d'aujourd'hui. Paris, 1963; Abdullah Th. Merchants, Mamluks, and Murder: The Political Economy of Trade in Eighteenth-Century Basra. Albany, 2001; Visser R. Basra, the Failed Gulf State: Separatism and Nationalism in Southern Iraq. Münster, 2005; Khudayyir M. Basrayatha: The Story of a City. London, 2008; Isakhan B., Mulherin P. Basra's Bid for Autonomy: Peaceful Progress Toward a Decentralized Iraq // Middle East Journal. 2018. Vol. 72. № 2.

Бассáні, Джóрджо (італ. Bassani, Giorgio; псевд. — Джакомо Марчі; 04.03.1916, м. Болонья, Італія —

Бассані Джорджо

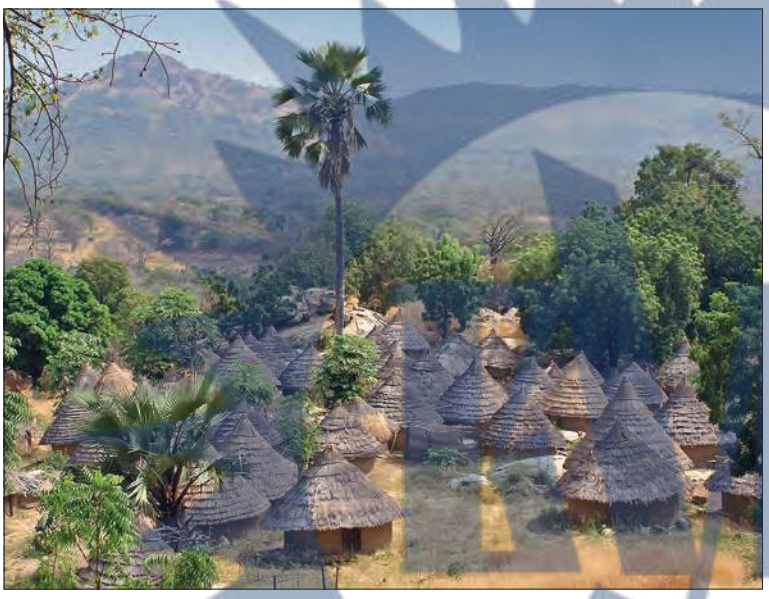
13.04.2000, м. Рим, Італія) — письменник, поет, сценарист, почесний член Американської академії мистецтв і літератури (з 1974). Писав італ. мовою. Нар. у сім'ї лікаря. Дитинство та юність минули в м. Феррарі, де 1934 закінчив класич. серед. шк. «Людовіко Аріосто». Навчався гри на *фортепіано*, але в 17 р. залишив музику і вирішив стати письменником. Закінчив ф-т л-ри *Болонського університету* (1939). Відтоді викладав у серед. шк. «Людовіко Аріосто», згодом через расові закони — у єврейській серед. школі. Учасник *Руху Опору* під час *Другої світової війни*. У травні — липні 1943 був заарештований та ув'язнений за антифашист. діяльність. Після звільнення жив у м. Флоренції під вигаданим ім'ям, у грудні 1943 переїхав до м. Рима. Працював у Мін-ві праці, Управлінні у справах ветеранів (в обох —1946), гол. редактором міжнар. літ. журн. «Боттеге Оскуре» («Botteghe Oscure»; 1948–1960), редактором журн. «Парагоне» («Paragone»; з 1953). Викладав л-ру в Мор. ін-ті м. Неаполя (1949–1951), Школі мист-в у м. Веллетрі (1951). Був одним із засновників екол. асоціації «Наша Італія» (1955), її президентом (з 1965), почес. президентом (з 1980). Працював гол. редактором вид-ва Дж. Фельтринеллі (1956–1963), керував там серією «Літературна бібліотека». Викладав історію *театру* в Нац. академії драм. мист-ва у м. Римі (1956–1967). Співпрацював з газетами «Емпоріум» («L'Emporium»), «Корр'єре делла сера» («*Corriere della Sera*»), «Джорнале» («Il Giornale»), журн. «Мондо» («Il Mondo»), «Фієра Леттерарія» («La Fiera Letteraria»), «Леттература» («Letteratura»), «Спеттаторе італьяно» («*Lo Spettatore italiano*») та ін. Був муніцип. радником у м. Феррарі (з 1962). Віцепрезидент Італ. радіотелевіз. компанії (RAI), діяльність спрямовував насамперед на культ. програми (1964–1966). На запрошення викладав в Ун-ті Індіани та Ун-ті Берклі (обидва — США; 1976), Ун-ті Торонто (1979), Королів. ун-ті в Кінгстоні (обидва — Канада; 1980), ун-тах Парижа, Пуатьє і Бордо (усі — Франція; 1981). Перше опубліковане *оповідання* — «Класс III» («III Classe»; 1935). Уперше спробував описати м. Феррару в *новелі* «Концерт» («Un concerto»; 1938). Через расові закони опублік. оповідання «Рівнінне місто» («Una città di pianura»; 1940) під *псевдонімом* Джакомо Марчі (узяв прізвище бабусі-католички та ім'я дядька). Писав вірші, які вийшли у збірках: «Історії бідолашних закоханих» («Storie di poveri amanti)»; 1945), «Інша свобода» («Un'altra libertà»; 1951), «Епітафія» («Epitaffio»; 1974), «У великій таємниці» («In gran segreto»; 1978). Усі поет. твори, окрім перекладів (з Р. Л. *Стівенсона*, Р. *Шара* тощо) було об'єднано в один том «У риму та без» («In rima e senza», 1982; премія Багутта, 1983). Автор збірки антифашист. *повістей* «П'ять феррарських історій» («Cinque storie ferraresi», 1956; премія Стрега), *роману* «Окуляри в золотій оправі» («Gli occhiali d'oro»; 1958), автобіогр. психол. роману «Сад Фінці-Контіні» («Il giardino dei Finzi Contini»; 1962, премія Віареджо; екранізовано 1970, реж. В. *Де Сіка*), роману «Чапля» («L'airone», 1968; премія Камп'єлло), повісті «За дверима» («Dietro la porta»; 1964), збірки новел «Запах сіна» («L'odore del fieno»; 1972). У творах описував життя м. Феррари, зокрема євр. громади, за часів *фашизму*, війни та Руху Опору. У пізніх творах зображував *конфлікт* між *реальністю* та *ілюзіями*, істиною та оманою тощо. Опублікував збірку літ.-крит. статей «Підготовлені слова та інші статті про літературу» («Le parole preparate e altri scritti di letteratura»; 1966), зб. нарисів «За гранню серця» («Di là dal cuore»; 1984). Написав низку кіносценаріїв для фільмів режисерів М. Сольдаті (1906–1999; Італія), Л. *Вісконті*, Л. Тренкера (1892–1990; Італія), В. Де Сіки та ін. Перекладав твори Е. *Гемінґвея*, *Вольтера*, Ж.-А. Бернардена де Сен-П'єра (1737–1814; Франція) та ін. Твори перекладено англ., ісп., нім., каталон., чеською, дан., фін., франц., польською, нідерл., івритом, сербсько-хорват. мовами. Лауреат премії Н. Закс (1969), Нац. премії Л. Піранделло (1987), премії А. Фельтрінеллі (1992) та ін. Кінофільм «Сад Фінці-Контіні» за однойм. романом Б. отримав премію «*Оскар*» за найкращий іноз. фільм (1972), премію «Золотий ведмідь» Берлін. МКФ, премію «Давид ді Донателло» (обидві — 1971) та низку ін. нагород. Кавалер ордена Почес. легіону (1972). Почесний професор ун-ту Феррари (з 1992). У м. Феррарі на честь Б. наз. муніцип. б-ку і парк, у м. Болоньї — вулицю. 2002 засн. Фонд Б. у м. Феррарі. До 100-річчя з уродин Б. у м. Феррарі відкрито Центр бассанівських досліджень (2016).

Тв.: Opere. Milano, 1998; Racconti, diari, cronache (1935–1956). A cura di Piero Pieri. Milano, 2014; Poesie complete. Milano, 2021; Рос. перекл. — Ночь 1943 года // Итальянская новелла XX века. Москва, 1969; Сад Финци-Контини. Москва, 2008; В стенах города. Пять феррарских историй. Москва, 2010.

Літ.: Varanini G. Bassani. Firenze, 1970; Dolfi A. Le forma del sentimento. Prosa e poesia in G. Bassani. Padova, 1981; Frandini P. Giorgio Bassani e il fantasma di Ferrara. Manni, 2004; Catania L. L'Italia fragile raccontata da Bassani. Viagrande, 2017; Della Corte R. Giorgio Bassani professore «fuori le mura». Roma, 2017.

Бассарі́ край: культу́рні ландша́фти бассарі́, фула́ та бе́дік (франц. Pays Bassari: paysages culturels Bassari, Peul et Bédik) — природно-ландшафтна та історико-етнографічна пам'ятка, об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 2012) у Західній Африці (регіони Тамбакунда та Кедугу, *Сенегал*). Походження назви Бассарі точно не відомо. За припущеннями дослідників, народ бассарі є гілкою народу басса, тубільного нас. *Камеруну*, що належить до етніч. групи *банту*. За легендою, народ басса походив від єдиного предка Мбана. Через суперечку між синами Мбана за впольовану змію народ отримав назву «басса», що означає «викрадачі». За ін. версією, назва походить з мови мандинка (мандинго) і означає «ящірка» (була *тотемом* племені). Народ бассарі почав заселяти тер. тепер. Сенегалу з 11 ст., групи народу бедік (етнос тенда) — у 13–14 ст. Народ фула (фульбе) поселився в басейні р. Сенегалу в 18–19 ст., створив там ісламський д-ви. У 19 ст. бассарі стали об'єктом нападів мусульман-*сунітів* із племені фула, які здійснювали походи за рабами. Унаслідок бассарі втратили бл. 75 % населення. Сучасний Б. к. розташовано в пд.-сх. частині Сенегалу неподалік кордону з Гвінеєю та Малі. Охоронна тер. — 50,309 га, *буферна зона* — 240,756 га. Географічно та культурно Б. к. складається з 3 р-нів: Бассарі — Салемата, Бедік — Бандафассі, Фула — Діндефелло, кожен з яких є тер. побутування окр. народу (племені) та відрізн. певними особливостями. Р-н Бассарі — Салема-

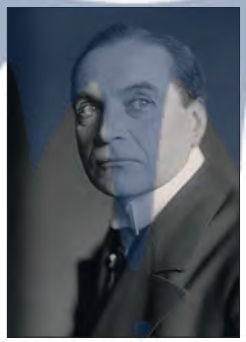
та займає пл. 242 км² з буфер. зоною 1 634 км². Для *ландшафту* характерні рисові поля, поряд із якими розташ. села, селища, багато археол. пам'яток. Серед занять нас. — полювання та *збиральництво*, пізніше — тропічне мотичне *землеробство*, рибальство, *бджільництво*. Основні культури: просо дегаф, земл. горіх уял (бамбар. земляний горіх), *арахіс*, *кукурудза*, *рис* та ін. *Ландшафт культурний* Бассарі засвідчує особливості у використанні землі (у сівозмінах, внесенні гною, збиранні врожаю тощо). Ремісники працювали за середньовіч. технологіями, які тримали в таємниці. Металургія бассарі — синтез нар. знань із *геології*, *алхімії* та магії. Бассарі живуть матрилінійними (див. *Спорідненість матрилінійна*) розшир. родинами (100–600 осіб), об'єднані у громади «нунги». Існує *ієрархія* за принципом вікових груп. Поселення розташ. на пагорбах посеред рівнини. Житло — кругла глинобит. хижа з конусоподіб. солом'яним дахом, із вузьким кругл. входом, розміщеним на вис. 30–40 см від рівня підлоги. Стародавні поселення тепер використовують лише періодично для ритуал. *церемоній* чи свят, їх збереглося бл. 20. Бассарі зберегли архаїч. вірування. Центральне місце посідає *культ предків* і шанування духа блискавок Ута. Практикують *магію* та відьмацтво, поширеними є *фетишизм* і виготовлення талісманів, *оберегів*. Продовжують розвивати пластичне мист-во через реліг. танці (супроводжують *ініціацію* юнаків) із використанням дерев. різьбл. масок. Поселення бедік розташ. в окрузі Бандафассі (деп. Кедугу, регіон Кедугу) за 20 км на Зх. від м. Кедугу в сх. частині Сенегалу. Тер. охоплює 181 км², буферна зона — 657 км². Сучасні бедік із р-ну Бандафассі вважають себе нащадками родин Кейта й Камера, які втекли з Малі наприкін. 19 ст. від натиску народу фула (фульде). Район Бандафассі — гориста місцевість у клімат. зоні судан. *савани*. Серед занять — підсічно-вогневе землеробство (вирощують рис, кукурудзу тощо), збирання плодів дикорослої олійної пальми, *скотарство*, *гончарство*, *ковальство*. Житло — невел. круглі плетені та обмазані глиною хижі з крутими конусоподіб. дахами з пальм. листя та трави, розташ. на пагорбах. Села розділені на верхню та ниж. частину. Бедік живуть патрилінійн. патріархальними (див. *Патріархат*) родинами (від 15 членів), що об'єднані в екзогамні (див. *Екзогамія*) *клани* зі спільн. ім'ям. Кілька кланів утв. сільську громаду на чолі з *вождями*. Реліг. вірування — синтез давніх аніміст. (див. *Анімізм*) уявлень, фетишизму, культу предків із *католицизмом*. Релігійні обряди та церемонії віків. ініціацій бедік мають багато спільн. рис із бассарі. Зона компакт. проживання народу фула (або фульбе) розташ. за 20 км від м. Бандафассі. Тер. — 79 км², буферна зона — 116 км². У гір. місцевості з шир. плато розташ. 5 сіл. Історично в Зх. Африці фульбе розділяються на *кочовиків*, напівкочівників та осілих. Основу соц. орг-ції формують вел. патріарх. сім'ї та патрилінійні роди, поширена *полігінія*. Оригінальність творчості фульбе виявляють у декоруванні посудин-гарбузів, різнокольор. текстилі та пошитті барвист. одягу, зачісках і макіяжі. Б. к. було включено до списку всесвіт. спадщини ЮНЕСКО як унік. поєднання різн. способів співіснування людини і природи в умовах обмеж. ресурсів. Ландшафти, землекористування та розселення, традиц. *архітектура*, священні ліси та святилища є складниками своєрід. соц.-екон. і культ. системи. Кожен район комплексу посилює цінність усієї системи загалом.

Бассарі край. Поселення бедік (2010)

Літ.: Cornevin R. Les Bassari du Nora Togo. Paris, 1962; Barros Ph. de. Bassar: A Quantified, Chronologically Controlled, Regional Approach to a Traditional Iron Production Centre in West Africa // Africa. 1986. № 56 (2); Bidiar J.-P., Schenker R. Pour une Plus Grande Fidelite de L'Archer Bassari a la Societe Bassari. Dakar, 1986; Tamari T. The Development of Caste Systemsin West Africa // The Journal of African History. 1991. № 32 (2); Ferry M.-P. Masques, initiation et fêtes des femmes chez les Bedik du Sénégal oriental // Journal des africanistes. 2003. Vol. 73. № 1; Ferry M.-P., Keita P. La vie des Bedik: hier et aujourd'hui. Paris, 2006; Yamada Sh. Two Changing Institutionsin Bassari Society: Descent Groupsand the Age-Grade System // African Study Monographs. 2007. № 28 (1); Ferry M.-P. Le temps des Tendas (Sénégal) // Journal des Africanistes. 2015. № 85 (1/2); Nolan R. Bassari Migrations: the Quiet Revolution. London, 2020.

Ю. О. Гоман

Бассерманн Альберт

Ба́ссерманн, Альбе́рт (нім. Bassermann, Albert; 07.09.1867, м. Мангайм, земля Баден-Вюртемберг, Німеччина — 15.04.1952, м. Цюрих, Швейцарія; похов. у м. Мангаймі) — актор театру та кіно. 1884–1885 студіював хімію в Тех. ун-ті м. Карлсруе (Німеччина). Актор. кар'єру розпочав 1887 в м. Мангаймі. Працював у Театрі Майнінг. Згодом переїхав до м. Берліна. Від 1895 з'являвся в місц. театрах. Здобув популярність завдяки грі в Нім. театрі: 1899–1904 — у складі трупи О. Брама (1856–1912; Німеччина), 1909–1915 — під керівництвом М. *Рейнгарда*, 1904–1909 — у Театрі Лессінга. Б. вважають провід. нім. класич. актором поч. 20 ст. Відіграв ключову роль у знятті заборони для театр. акторів на появу у фільмах 1910-х. Відтоді знімався в кіно. Після приходу до влади в Німеччині нацистів Б. пропонували розірвати шлюб із дружиною єврейкою, однак він емігрував із сім'єю до Швейцарії. Спорадично виконував сценіч. роботу в Австрії, Швейцарії, Нідерландах. 1939 переїхав до США. Після війни повернувся до Європи. Помер під час перельоту з м. Нью-Йорка до м. Цюриха. Екранний дебют розпочав-

ся з гол. ролі доктора Галлерса у фільмі «Інший» (1912–1913; реж. М. Мак). Б. зіграв у понад 40 німих та звук. фільмах. Співпрацював із режисерами епохи *кіно німого* В. Вауером (1866–1962; Німеччина), А. Гартнером (1879; Німеччина — 1958; США), Р. Освальдом (1880; Австрія — 1963; Німеччина). За підтримки дружини покращив рівень англ. мови й вимову, почав зніматися в амер. кінематографі як актор другого плану. 1940 номінований на премію *«Оскар»* як найкращий актор другого плану за роль Ван Меєра в фільмі «Іноземний кореспондент» (1940; реж. А. *Гічкок*). Знявся в ролі капітана з Копеніка в амер. комедії «Паспорт до раю» (1941; реж. Р. Освальд). Інші ролі: таєм. радник тен Брінке (фільм «Альрауне» 1930; реж. Р. Освальд), Ван Елст («Жорстокий Шанхай», 1941; реж. Дж. фон Штернберг), проф. Жан Перо («Мадам Кюрі», 1943; реж. М. Лерой), доктор Карл Гессер («Хай щастить, містере Єйтс», 1943; реж. Р. Енрайт) та ін. Після війни повернувся до Європи, здійснив тур бл. 50 нім. театрами. Остання роль — проф. Ратова у фільмі «Червоні черевики» (1948; реж. М. Павелл, Е. Прессбургер). Остання поява Б. на сцені відбулася 1951 у відновленому після *Другої світової війни* Театрі Шиллера в м. Берліні.

Літ.: The Concise Cinegraph: Encyclopaedia of German Cinema / Ed. by H.-M. Bock, T. Bergfelder. New York, 2009; Kohner P. Lupita Tovar the Sweetheart of Mexico. Bloomington, 2011.

Ба́ссова про́тока, протока Басса — протока між *Австралією* та о. *Тасманія*. З'єднує *Тасманове море* з *Великою Австралійською затокою*. Довжина — 490 км, шир. — бл. 250 км. Середня глиб. — 60 м, макс. — 155 м, мін. на *фарватері* — 51 м. Імовірно, Б. п. вперше виявив мореплавець А. *Тасман* 1642 під час картографування узбережжя о. Тасманія. 1770 до неї підійшов капітан Дж. *Кук*. Існування протоки підтверджено за експедиції М. Фліндерса (1774–1814; тепер Велика Британія) у період 1798–1799. Названо на честь мандрівника й корабельного лікаря Дж. Басса (1771–1803; тепер Велика Британія). Б. п. утв. бл. 9 тис. до н. е. унаслідок *трансгресії*. *Плато підводні* на Сх. та Зх. формують *пороги*, що відокремлюють її від сусід. мор. *басейнів*. Підводні *дюни* покривають прибл. 6 тис. км² дна. Сильні течії між пд.-сх. частиною *Індійського океану* й водами *Тихого океану* часто спричиняють потуж. штормові (див. *Шторм*) хвилі. Тут розташ. понад 50 островів, серед найб. — Фліндерс (пл. — 1,3 тис. км²), Кінг (пл. — бл. 1,1 тис. км²). Через Б. п. проходить *водний шлях* між Тасман. м. і Вел. Австрал. затокою. Відомі *нафтові родовища* й *газові родовища*. Є природоохоронні тер., з найб. — мор. парки «Фліндерс» (пл. — 2,7 млн га), «Зіхан» (обидва засн. 2007; пл. — 1,9 млн га).

Літ.: Панасенко Б. Д. Фізична географія материків та океанів : у 2 ч. Вінниця, 2001; Johnson D., Henderson R. The Geology of Australia. 3rd ed. Cambridge, 2017; Барановська О. В. Фізична географія материків і океанів : у 2 ч. 2-ге вид., перероб. і допов. Ніжин, 2020. Ч. 1; Зінкевич М., Петринка Л. Великі та Унікальні географічні Відкриття. Тернопіль, 2020.

Баста́рни [лат. Bastarnae (Basternae), грец. Βαστάρναι (Βαστέρναι)] — спільна назва для конгломерату племен, що мешкали в Карпато-Дністровському регіоні в 3 ст. до н. е. — 3 ст. н. е. Термін «Б.» використовували для позначення різн. етносів, що населяли тер. від р. *Дніпра* до р. *Дунаю*. Більшість учених вважає Б. нащадками герм. племен, які проживали на тер. сучас. Пн. Німеччини в бас. р. *Одеру*. У 5–4 ст. до н. е. потрапили під вплив *кельтів*, тому їх часто кваліфікують як племена *латенської* (кельт.) культури. У 2-й пол. 3 ст. до н. е. осіли на тер. від Прикарпаття до гирла р. *Дністра* до м. *Тіри*. Найдокладніше в антич. джерелах окреслено роль Б. у протистоянні македон. царя Філіппа V (238 до н. е. — 179 до н. е., тепер Греція) з антич. Римом. За свідченнями історика *Тита Лівія* цар вів із Б. переговори (179–182 до н. е) і уклав угоду про спільні бойові дії проти дарданців. Племена Б. часто воювали з *фракійцями* й *даками*. У сер. 1 ст. до н. е. вони разом з *Мітрідатом VI Євпатором* вели спільні бойові дії проти Риму. 29 до н. е. племена Б. перейшли р. Дунай та вдерлися на землі, які належали *Римській імперії*. Полководець *Марк Ліциній Красс* розгромив війська Б., завдавши їм нищів. поразки. Рим. хроністи описували Б. як воїнів і найманців, які живуть з військ. походів та грабунків, але *археологічні джерела* свідчать, що ці народи вели осілий спосіб життя. Мали розвинуті орне *землеробство*, *скотарство*, обробку заліза, *гончарство*. Ранній період існування Б. у цьому регіоні пов'язують із *поєнешті-лукашівською культурою* на Пд. від *Карпат*, уздовж річок Дністра, *Пруту* та *Серету*. Історик *Страбон* наз. Б. нас. на Сх. від р. Дністра, помилково зараховуючи до них племена *пшеворської культури* й *зарубинецької культури*. У джерелах трапляється також *етнонім* «певкіни», за назвою одного з місц. племен, яке мешкало на о. Певка в гирлі р. Дунаю. 280 за наказом рим. імператора 100 тис. Б. переселили у Фракію, ліквідувавши загрозу імперії на сх. кордонах. Племена Б.-певкінів утратили політ. могутність, але згадки про них трапляються в джерелах аж до 4 ст. Імовірно, залишки були асимільовані ранньослов'ян. племенами.

Літ.: Щукин Б. М. Забытые бастарны // Stratumplus. Археол. и культ. антроп. 1999. № 5; Казакевич Г. М. Балканский поход бастарнов в 29 г. до н.е. и одно погребение пшеворской культуры Верхнего Поднестровья // Stratumplus. Археол. и культ. антроп. 2010. № 4; Казакевич Г. М. Кельти на землях України. Археологічна, мовна та культурна спадщина. Київ, 2010; Ідзьо В. Carpiani–Карпи–Хорвати — V століття до нашої ери — X століття нашої ери. Івано-Франківськ, 2015.

М. В. Борисенко

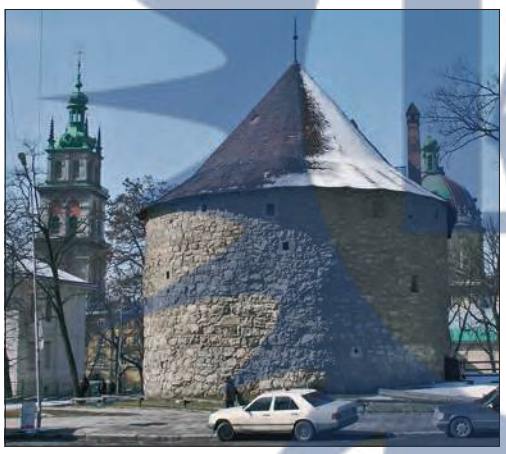
Бастет

Ба́стет, Баст (єгип. Bꜣstt) — у *пантеоні* давньоєгипетської релігії — богиня любові, покровителька оселі, дом. господарства, жіночої зваби, родючості й пологів, дочка *Ра*. Вважалася *ба* (могутністю, житт. силою) богині *Ісіди*. Культ Б. мав загальноєгипет. значення. Захисниця від злих духів і хвороб (особливо жін. і дитячих). Початково зображали у вигляді жінки з головою левиці або дикої кішки (див. *Сехмет*), пізніше (у 1 тис. до н. е.) її образ втрачає агрес. риси, стає цілком зооморфним. В *іконографії* часто зображена як царствена кішка, що сидить (часом із зол. прикрасами, кільцями в носі й вухах). Серед *атрибутів* — ударний муз. інструмент систр у правиці, нагруд. знак з головою левиці, *анх*, кошенята біля ніг. Припускають, що з культом бо-

гині пов'язано носіння мал. фігурок котів як *амулетів*. Центром культу Б. було м. Бубастис (Ниж. Єгипет, дельта р. *Нілу*, тепер не існує), де знайдено вел. *некрополь* муміфікованих котів. Найвідомішою культ. спорудою вважають храм Б., зведений (можливо, на місці ще давнішого святилища) за наказом засновника XII династії Аменемгета I (20 ст. до н. е.). У період *Птолемеїв* Б. асоціювали з грец. *Артемідою*, рим. *Діаною*. Культ богині був занесений римлянами до Італії, його сліди знайдено в містах Римі, Остії, Помпеях тощо.

Літ.: Leitz Ch. Lexikon der Ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen : in 7 bd. Leiden; Paris, 2002. Bd. 1; El-Sadeek W., Abdel Razek S., DuQuesne T. Anubis, Upwawet, and Other Deities: Personal Worship and Official Religion in Ancient Egypt. Cairo, 2007; Wilkinson R. H. The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt. London, 2017.

Басте́я, бастія (нім. bastei, італ. bastia — укріплення, від італ. bastire — будувати), рондель — мурована оборонна *споруда* півкруглої, овальної чи гранчастої форм, винесена за напільний бік фортечних *мурів*, призначена для розміщення

Бастея. Порохова башта — бастея міських укріплень м. Львова (Україна)

гармат і ведення флангового артилерійського обстрілу підступів до *фортеці* чи *замку*. З'явилася в Італії у 15 ст. у відповідь на розвиток *артилерії* як перехід. форма від *башти* до *бастіону*. Теоретично опрацьована та удосконалена у праці з *фортифікації* А. *Дюрера* «Низка вказівок про те, як укріпити міста, замки та містечка» (1527). Споруджували перед зовн. кутами оборон. огорож (мурів, *валів*). Здебільшого масив., двоярусна, без даху (на верх. *терасі* стояли гармати), відкрита всередину фортеці. Від башти Б. відрізняється тим, що має ширину більшу, ніж висоту. В Україні відома з 16 ст. (міські укріплення *Львова*, *Кам'янця-Подільського*, замки в м. *Теребовлі*, с-щі Меджибожі).

Літ.: Шперк В. Фортификационный словарь. Москва, 1946; Мардер А. П., Євреїнов Ю. М., Пламеницька О. А. та ін. Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995.

В. В. Вечерський

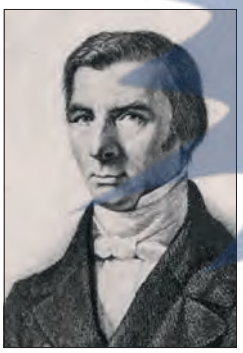
Бастилії взяття́ — подія, що посідає одне з центральних місць в історичній пам'яті про початок *Французької революції 1789–1799* (Великої французької революції); штурм і захоплення 14.07.1789 повсталими представниками *третього стану* фортеці Бастилії (споруджено у 14 ст.). Від 2-ї пол. 15 ст. постійно використовували як *в'язницю* для обвинувачених у політ. злочинах проти королів. влади. Як місце ув'язнення політ. злочинців вона вже з 16–17 ст. була одним із символів режиму. Зберігала це значення у 1780-х, коли її не використовували як тюрму. У січні 1789 король *Людовік XVI* скликав Ген. штати (нарадчий представн. орган, що складався з делегатів від усіх трьох станів; до того скликався 1614). Приводом для їхнього скликання стали фін. проблеми королівства. Генеральні штати у старому вигляді виявилися нежиттєздат. органом. 17.06.1789 делегати від третього стану, представництво яких було найчисельнішим, оголосили Ген. штати *Установчими зборами* (франц. Assemblée nationale constituante) із законодав. повноваженнями. Наприкін. червня — на поч. липня 1789 Людовік XVI розпочав підготовку до розгону Установч. зборів, сприймаючи їх як загрозу своїй абс. владі. Він зосередив у м. Парижі й передмістях війська, які мали придушити опір у місті. 12–13.07.1789 почалися мас. виступи представників третього стану (переважно мешканців столиці) та їхні сутички з військами. 13.07.1789 париз. муніципалітет сформував «цивільну міліцію» (франц. milice bourgeoise), яку наступ. дня перейменовано на Нац. гвардію. Її командувачем від 15.07 (після Б. в.) став маркіз Ж. де *Лафает*. Уранці 14.07.1789 натовп париз. містян штурмом узяв *Дім інвалідів*, щоб отримати доступ для зброї, необх. для захисту від підконтрол. королю військ. В *арсеналі* Дому інвалідів захоплено понад 30 тисяч *рушниць*. У цей час містом поширилися чутки про рух королів. військ із м. Сен-Дені (передмістя м. Парижа) до столиці та про підготовку *гармат* фортеці Бастилія для обстрілу міста. Бастилію охороняла незнач. кількість гвардійців і ветеранів. Делегати передмістя Сан-Антуан, на яке було націлено гармати фортеці, підійшли до стін із вимогою відсунути гармати від *амбразур*. *Гарнізон* відкрив вогонь по натовпу, який прорвався у внутр. двір. Удень 14.07.1789 до фортеці підійшли загони новосформов. Нац. гвардії з 3-ма гарматами. Вони розпочали штурм із застосуванням артилер. вогню. Оборонці фортеці висловили готовність здатися, піднявши білий прапор. Учасники штурму гарантували їм без-

Бастилії взяття. «Штурм Бастилії 14 липня 1789», худ. Жан-П'єр Уель

пеку, проте під час конвоювання заарештованих комендант фортеці маркіз Б. Р. де Лоне (1740–1789; Франція) і декілька офіцерів залоги були захоплені й убиті натовпом. У день Б. в. у ній утримували 7 в'язнів (5 кримін. злочинців і 2 психічно хворих). Б. в. символізувало падіння королів. *абсолютизму*. Людовік XVI відмовився придушити виступи парижан силою та розігнати Установчі збори. 15.07.1789 він прибув до м. Парижа й виступив на Установ. зборах, назвавши цей орган Нац. зборами. Цей крок фактично означав визнання *легітимності* претензій Установ. зборів на статус законодав. органу. Король формально приєднався до рев. виступів третього стану. У липні — серпні 1789 почалася перша хвиля *еміграції* наближених до короля кіл вищого *дворянства*. 15.07.1789 париз. муніципалітет вирішив зруйнувати фортецю, демонтаж тривав до 16.05.1791. Камінь із Бастилії здебільшого вжито як буд. матеріал для мосту Згоди (буд-во завершено 1791). Частину битого каменю використано для виготовлення сувенірів, присвяч. штурму Бастилії. З 1880 річниця штурму Бастилії є нац. святом Франції — Днем Б. в. Символізує падіння Старого режиму й початок Вел. франц. революції.

Літ.: Godechot J. La prise de la Bastille: 14 juillet 1789. Paris, 1989; Bocher H. Démolirla Bastille: l'édificationd'unlieudemémoire. Paris, 2012; Alpaugh M. A Self-Defining «Bourgeoisie» in the Early French Revolution: The «Milice Bourgeoise», the Bastille Days of 1789, and their Aftermath // Journal of Social History. 2014. Vol. 47. № 3; Doyle W. The Oxford History of the French Revolution. Oxford, 2018.

Бастія Фредерик

Бастіа́, Фредери́к [франц. Bastiat, Frédéric; повне ім'я — Бастіа, Клод Фредерик (франц. Bastiat, Claude Frédéric); 30.06.1801, м. Байонна, тепер регіон Нова Аквітанія, Франція — 24.12.1850, м. Рим, Італія] — економіст, публіцист, політик, громадський діяч, теоретик лібералізму, член-кореспондент Академії моральних і політичних наук (з 1846). Нар. в сім'ї торговця, вихідця з родини негоціантів і землевласників, яка походила з м. Лореда (тепер регіон Нова Аквітанія) і мала власність у сусід. селах Мюгроні та Супроссі. З 1810 жив у с. Мюгроні. Того ж року лишився сиротою (батьки померли від туберкульозу), виховувався в родині тітки і діда по лінії батька. 1814 навчався у колежі м. Сен-Север (тепер регіон Нова Аквітанія), 1815–1819 — у колежі домінікан. абатства у комуні Сорез (тепер регіон Окситанія). Працював 1819–1825 у торговельній компанії у м. Байонні (належала його дядькові), де опанував методи фін. обліку та розрахунків, митні правила. Після смерті діда 1825 успадкував маєток і землі. Повернувся до с. Мюгрона і займався фермер. госп-вом. Вирощував дослідні культури (досліди невдалі). Займався самоосвітою. Вивчав праці Е. Б. де *Кондільяка*, Ж.-М.-Е. *Бодо*, Ф. *Кене*, А. Р. *Тюрго*, М. де *Гурне*, Д. *Рікардо*, Т. Р. *Мальтуса*, А. *Дестюта де Трасі*, Ш. Л. *Монтеск'є*, Б. *Франкліна*, Т. *Джефферсона*, Ж.-Ж. *Руссо*, *Вольтера*, Д. *Дідро* та ін. мислителів. Натхнений Липневою революцією 1830, яка повалила династію Бурбонів, опублікував текст «До виборців департаменту Ланди» (листопад, 1830). Обраний мировим суддею кантону Мюгрон (1830–1846). З 1833 до кінця життя був ген. радником кантону (тепер кантон не існує). 1840 здійснив поїздку до Іспанії та Португалії з метою створення там страхової компанії (невдало). Став відомим завдяки статті в «Журналь дез економіст» («Journal des Economistes», «Газета економістів», 1844, жовтень), де рішуче виступив проти *протекціонізму*, а також критикував соціалістичні теорії в публікації «Відкритий лист до пана де Ламартіна про чинний закон»(у тій самій газеті). Створив у містах Бордо та Парижі Товариства вільного обміну (1846), діяльність яких була спрямована на сприяння лібералізації *торгівлі зовнішньої*. Заснував у м. Парижі газ. «Репюблік франсез» («La République Française», «Французька Республіка») та «Лібр ешанж» («Le Libre-Échange», «Вільний обмін), був гол. редактором останньої та публікував там свої статті, співпрацював з ін. газетами. Після *революції 1848 у Франції* повернувся до с. Мюгрона. Депутат *Установчих зборів* Франції (1848). Був обраний заступником голови фін. к-ту, а згодом — депутат Законодав. зборів (з 1849). Навесні 1850 відчув загострення туберкульозу, у вересні за рекомендацію лікарів виїхав до Італії, де і помер. Похований у церкві Сан Луїджі деї Франчезі у м. Римі. Автор праць «Кобден і Ліга, або Англійська агітація за свободу торгівлі» та «Економічні софізми» (обидві —1845), завдяки яким став відомим в академ. колах. 1848–1849 активно полемізував з П. Ж. *Прудоном*, доводив хибність екон. поглядів соціалістів (див. *Соціалізм*). Зокрема, наголошував, що чинником соціальних проблем є необґрунтоване втручання держави в економіку, яке обмежує *свободу економічну* громадян. Присвятив цій дискусії працю «Безкоштовний кредит. Дискусія між паном Бастіа та паном Прудоном» (1849). У праці «Економічні гармонії» (1850) намагався дати систематич. виклад своїх екон. ідей, праць «Держава», «Кляті гроші», «Капітал і рента» (усі — 1849), «Закон» (1850) та ін. Прихильник тези про взаємовигідне співіснування праці та капіталу. Свобода підприємництва і вільні ринки — умова встановлення гармонії та співробітництва у сусп-ві. Роль уряду повинна обмежуватись підтримкою законів, захистом власності та забезпеченням безпеки. Ідеї Б. вплинули на розвиток класич. економ. теорії й сучас. підходи до економічної політики, заклали фундамент сучас. теорій про роль вільного ринку та обмежене втручання д-ви в економіку. Б. — популяризатор екон. ідей у формі притч. У с. Мюгроні іменем Б. названо площу і відкрито пам'ятник (1878, скульптор Г.-В. Дюбре). На честь Б. 2002 було засновано щоріч. журналіст. премію за опубліковані роботи, що пояснюють, пропагують і захищають принципи вільного суспільства.

Пр.: Oeuvres complètes : en 6 t. 2e éd. Paris, 1862–1864; Укр. перекл. — Що ми бачимо і чого не бачимо. Закон. Держава. Кляті гроші! Київ, 2021.

Літ.: Russel D. Frederic Basiat: Ideas and Influence. Irvington-on-Hudson, 1969; Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія : у 3 т. / За ред. Т. І. Єфименко, А. І. Мярковського. 2-ге вид., перероб. й допов. Київ, 2013. Т. 1; Добролюбська Г. І., Добролюбська Ю. А. Історична та економічна спадщина Ф. Бастіа // Scientific Journal Virtus. 2018. № 20. Ч. 2.

Бастіані́ні, Етто́ре (італ. Bastianini, Ettore; 24.09.1922, м. Сієна, регіон Тоскана, Італія — 25.01.1967, м. Сірміоне, регіон Ломбардія, Італія; похов. у м. Сієні) — оперний співак (*баритон*), один зі знакових вокалістів 20 ст. Зростав у бід-

ній сім'ї без батька. Працював підмайстром у кондитерській. Вокальну обдарованість Б. помітив роботодавець і познайомив з педагогом Ф. Амманаті, яка стала його першою вчителькою. Брав у неї уроки співу як *бас* (1938–1939). З 16 р. співав також у церк. хорі в рідному місті. Перші профес. виступи відбулися в концертах у містах Ашано й Сієні (1940, 1941). Здобув першу премію на конкурсі співаків у Муніцип. театрі Флоренції (1942). Під час *Другої світової війни* служив у *авіації* (1943–1944). Дебютував 16.11.1945 бас. партією Коллена в опері «Богема» Дж. *Пуччині* у Театрі Аліг'єрі в м. Равенні. У бас. *репертуарі* Б. були як невел., так і гол. партії. Виступав 1946–1947 у містах Пізі, Флоренції, Чезені, Палермо, Пармі (усі — Італія) та Каїрі у партіях Базиліо («Севільський цирульник» Дж. *Россіні*), Раймондо («Лючія ді Ламмермур» Г. *Доніцетті*), Феррандо і Рамфіса («Трубадур», «Аїда» Дж. *Верді*). Дебютував у квітні 1948 на сцені театру *«Ла Скала»* партією Тіресія в опері «Едіпцар» І. *Стравинського*, того ж року виконав партію Коллена в опері «Богема» Дж. Пуччині (Королів. театр у м. Турині). Поступово став сумніватися, що бас має бути його вокал. спеціалізацією (мав труднощі з ниж. нотами). У квітні 1951 тимчасово залишив сцену. Вивчав техніку й баритон. репертуар у м. Турині під керівництвом композитора Л. Беттаріні (1914–1997; Італія) та перелаштовував голос для баритон. регістру. Дебют як баритона відбувся 17.01.1952 у партії Жермона («Травіата» Дж. Верді) у м. Сієні. Успіх був досить скромним, Б. знову залишив сцену для нов. періоду інтенсив. вокал. вправ. Новий вихід на сцену відбувся в липні 1952 в м. Сієні (партія Ріголетто в однойм. опері Дж. Верді). У грудні того ж року тріумфував у Комунал. театрі м. Флоренції: виконав партію князя Єлецького («Пікова дама» П. *Чайковського*). Виступив 1953 у театрі м. Флоренції із М. *Каллас* і Дж. Лаурі-Вольпі (1892–1979; Італія) як виконавець партії Енріко в опері «Лючія ді Ламмермур» Г. Доніцетті. У грудні того ж року дебютував у *«Метрополітен-опера»*: в опері «Травіата» Дж. Верді виконав партію Жермона. Навесні 1955 гастролював містами США. Цю ж саму партію в цій опері виконав 28.05.1955 у театрі «Ла Скала» в постановці К. М. Джуліні (1914–2005; Італія) та Л. *Вісконті*. Партнерами на сцені були М. *Каллас* і Дж. ді Стефано (1921–2008; Італія). Як баритон здобув визнання переважно завдяки виконанню драм. партій в операх Дж. Верді. Його вважали еталон. вердієв. баритоном. Мав унікальний, потужний, міцний і водночас м'який голос, який порівнювали з бронзою та оксамитом. Не вирізнявся здібностями драм. актора. За коротку кар'єру співав у 20 операх «Ла Скала» гол. баритон. партії. У сер. 1950-х здобув визнання як один із найкращих баритонів свого часу на мілан. сцені. Виступав на сценах найб. опер. театрів світу в містах Відні, Нью-Йорку, Вероні. Часто співав у театрі «*Ковент Гарден*» у м. Лондоні. Учасник *Зальцбурзького фестивалю*. У квітні 1962 через проблеми з голосом, спричинені хворобою, після виступу в театрі «Ла Скала» («Ріголетто» Дж. Верді) зазнав першої невдачі в кар'єрі. У січні 1963 у Б. діагностували *рак* горла, проходив опромінення. Повернувся на сцену, проте голос не відновився. 1963 відбулося 26 вистав у м. Відні. У жовтні того ж року дебютував у м. Токіо в партії Графа ді Луна в опері «Трубадур» Дж. Верді (транслювало яп. телебачення). Серед остан. партій — Родріго в опері «Дон Карлос» Дж. Верді наприкін. року в «Ла Скала», 1965 — у м. Відні. В Японії дав серію тріумф. концертів і записав платівку італ. романсів. У США виконав партію Жерара в опері «Андре Шеньє» У. Джордано (1867–1948; Італія) у театрах міст Сан-Франциско та Лос-Анджелеса і партію Родріго («Дон Карлос» Дж. Верді) — в «Метрополітен-опера». У 2-й пол. 1950-х — на поч. 1960-х брав участь у записах опер «Фаворитка» (1955) і «Лючія ді Ламмермур» (1959) Дж. Доніцетті, «Сила долі» (1955) і «Дон Карлос» (1961) Дж. Верді та ін. Обтяжливі та неефектив. методи лікування обмежували творчу діяльність. Не знаючи про хворобу співака, критики й публіка не сприймали деяких виступів; провід. театри розірвали контракти. Тільки після смерті громадськість дізналася про боротьбу Б. з хворобою. Пам'ять про Б. зберігає Міжнар. культ. та муз. асоціація Б. (засн. 2012). З нагоди 100-річчя з дня народження Б. (2022) пошта Італії випустила присвячену йому марку. Меморіальні дошки встановлені на будинку в м. Сієні (1992), де народився Б., та на будинку в м. Сірмеоне (2007), де помер.

Бастіанині Етторе

Літ.: Boagno M. Ettore Bastianini: una voce di bronzo di velluto. Parma, 1991; Boagno M. Ettore Bastianini: i suoi personaggi. Parma, 2005; Franchini L., Lopane V. Il mio pensiero per te. La vita e l'arte di Ettore Bastianini nelle lettere a Manuela Bianchi Porro. Siena, 2021; Porro M. B. Window on the Lake. Remembering Ettore Bastianini. [W. p.], 2022.

Бастідас, Родріго де [ісп. Bastidas, Rodrigo de; повне прізвище та ім'я — Гутьєррес де Бастідас, Родріго (ісп. Gutiérrez de Bastidas, Rodrigo); бл. 1473–1477, м-ко Тріана, передмістя м. Севілья, тепер р-н у складі м. Севільї, автономна спільнота Андалузія, Іспанія — 28.07.1527, м. Сантьяго-де-Куба, тепер Куба; похов. у м. Санта-Марта, тепер Колумбія] — конкістадор, дослідник північного узбережжя *Південної Америки*. Про батьків, дитинство і юність майже нічого не відомо. Був мореплавцем і власником *корабля*. Брав участь у другій *експедиції* Х. *Колумба* до Нового Світу (1494). Отримав 05.06.1500 від королеви *Ізабелли I Кастильської* та короля *Фердинанда II Арагонського* дозвільну грамоту на орґцію власним коштом експедиції для досліджень тер. *Нового світу* (з умовою виплати короні четвертої частини майбут. чистого *прибутку*). Оскільки не мав коштів, щоб самостійно покрити витрати на експедицію, знайшов 19 партнерів, які зробили внески. Експедиція відпливла з м. Кадіса 05.10.1501 (за ін. даними — у січні 1502) на двох *каравелах* — «Санта Марія де Гар-

Бастідас Родріго

сія» та «Сан-Антон». У цій подорожі Б. супроводжували картограф Х. де ла Коса (бл. 1460; тепер Іспанія — 1510; тепер Колумбія) та конкістадор *В. Нуньєс де Бальбоа*. Дослідив кариб. узбережжя теперішніх *Венесуели*, *Колумбії* та *Панами*. Відкрив *гирло* річки, яку назвав Магдалена, колумбійське та пд. панамське узбережжя *Атлантичного океану*, затоки Картахена і Ураба, першим із європейців досяг Панам. перешийку. 1504 здійснив другу експедицію до узбережжя Америки, яке контролювала Іспанія, навколо *Карибського моря* і *Мексиканської затоки*. Облаштувався у м. Санто-Домінго (див. *Санто-Домінго колоніальне місто*), став одним із найбагатших людей на острові (власником *ферм*, худоби тощо), займався *торгівлею*, був призначений радником міста. 1524 під час третьої експедиції до Нового світу заснував м. Санта-Марта (тепер Колумбія). 06.11.1524 призначений губернатором провінції Санта-Марта. Проводив *колонізацію* тер. сучас. Колумбії на чолі загонів конкістадорів (див. *Конкіста*). Б. називають найшляхетнішим конкістадором Іспанії, оскільки він дотримувався політики поваги, людяності та дружби з *корінними народами*, підтримував пацифіст. стосунки з усіма сусідами. Був похований разом із дружиною та сином у м. Санто-Домінго, у Кафедральному соборі Санта-Марія-ла-Менор. 1953 останки перевезені до м. Санта-Марти на прохання місц. уряду і покояться у Кафедральній базиліці Саграріо і Сан-Мігель-де-Санта-Марта. У м. Санта-Марті іменем Б. названо *набережну* і встановлено пам'ятник (1928, скульптор Х. Лафіта Діас).

Літ.: Morison S. E. The European Discovery of America. The Southern Voyages, 1492-1616. New York,1974; Ліелайс А. Конкістадори. Київ, 1996.

Бастіо́н (франц. bastion, від італ. bastióne, з пізньолат. bastire — будувати) — п'ятикутна в плані *споруда* — наріжна частина *фортеці* чи *замку*, висунута вперед і призначена для розміщення *артилерії*. Призначена забезпечувати ефектив. обстріл підступів до фортеці та уздовж фортеч. ровів, захищаючи залогу. Будували із землі, каменю, дерева, зі склепінчастими *казематами* всередині споруди. Два боки Б., звернені назовні, — фаси, кут між якими становив 60–90° і мав назву бастіон. кута. Два боки Б., які прилягали до *куртин*, наз. фланками. У місці прилягання фасів до фланків часто влаштовували орільйони (вушка) — виступи для встановлення гармат, які обстрілювали фортеч. рови. П'ятий бік Б., звернений усередину фортеці, — *горжа*. Б. споруджували не тільки на наріж. частинах укріплень, а й посеред куртин — у вел. фортецях. Обернені одна до одної половини суміж. Б. разом із куртиною між ними наз. бастіон. фронтом. Поєднання кількох бастіон. фронтів утв. бастіон. систему. Перші Б. споруджено в Італії за доби *Відродження*: укріплення м. Верони 1527 арх. М. *Санмікелі*, який розвинув фортифікац. ідеї арх. Ф. ді Джорджо Мартіні (1439–1501; Італія). В Україні Б. відомі з кін. 16 ст., від сер. 17 ст. бастіон. системи стали осн. типом *фортифікації* (*Ужгородський замок*, *Золочівський замок*).

Бастіон. Бастіон Золочівського замку (Львівська обл., Україна)

Літ.: Шперк В. Фортификационный словарь. Москва, 1946; Мардер А. П., Євреїнов Ю. М., Пламеницька О. А. та ін. Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995.

В. В. Вечерський

Бастнезити́ (швед. Bastnäsit, від Bastnäs — Бастнес, назви рудника у Швеції) — назва групи *мінералів* класів *карбонатів* та *нітратів*. Б. відкрив 1838 мінералог В. фон Гізінгер (1766–1852, Швеція). Уперше описав 1841 географ і геолог Ж. Уот (1790–1845, Франція). Усі мінерали групи кристалізуються в гексагон. системі: загальна хім. формула: $(Ce, La, Nd, Y)[(F, OH)|CO_3]$. Найхаракт. представник — бастнезит-(Ce). Хім. склад: TR_2O_3 — 60–76,8 %; F — 7,28–8,98 %; CO_2 — 18,99–20,14 %. Домішки: Th, Pr, Sm, Gd, Dy, H_2O. *Твердість* за *Мооса шкалою твердості мінералів* — 4–4,5. *Густина* — 4,9–5,2 г/см³. Колір — від жовт., червонув. до бурого. *Блиск* — від скляного до масного. Прозорі, напівпрозорі. Утворюють зміш. *кристали* з рідкіснозем. елементами. Асоціації: аланіт, гематит, *кварц, мікроклін, флюорит,* церит. Трапляються у формі зерн. або масив. *агрегатів,* кристалів таблитчасто-призм. *габітусу*. Б. — гол. сировинне джерело для отримання *церію* (та його сполук) і *лантану*. Найбільші родовища — Маунтін-Пасс (США), Баян-Обо (Китай). Б. збагачують гравітац. методами; у разі тонких *вкраплеників — флотацією* з викор. *кислот жирних*.

Літ.: Anthony J., Bideaux R., Bladh K. et al. Handbook of Mineralogy : in 5 vol. Tucson, 1990–2003; Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Krebs R. The History and Use of our Earth's Chemical Elements: A Reference Guide. 2nd ed. Westport, 2006; Мінералого-петрографічний словник : в 2 т. / Уклад.: В. С. Білецький, В. Г. Суярко, Л. В. Іщенко. Харків; Київ, 2018. Т. 1; Mandarino J., Back M. Fleischer's Glossary of Mineral Species. 10th ed. Tucson, 2018.

Л. Л. Бачурін, В. С. Білецький

Басьо́ — див. *Мацуо Басьо*.

Бат (англ. baht, тайс. บาท Bāth) — офіційна *валюта Таїланду*. Поділяють на 100 *сатангів*. Назву «Б.» уперше вжито на проб. *банкнотах* серії 1892 (текст двома мовами з нар. назвами грошової одиниці: в англ. вжито «тікаль», у тайс. — «Б.»). Цю серію банкнот із подвійною назвою валюти видрукувала на замовлення Королів. скарбниці Таїланду в *Німеччині* компанія «Гізікі та Деврієнт» (нім. «Giesecke & Devrient»), що спеціалізу-

Бат

ється на випуску банкнот і *цінних паперів* (в обіг не випущено). 1902 на замовлення влади Сіаму / Таїланду брит. друкарня «Томас Де Ла Рю і компанія» (англ. «Thomas De La Rue & Company», тепер «DeLaRue») видрукувала тираж нової серії банкнот із двомов. текстом (англ. й тайською). Як і в невипущеній серії 1892, у серії 1902 номінал англ. містив стару назву грош. одиниці «тікаль», номінал тайс. — нову («Б.»). Паралельне побутування двох назв валюти зберігалося до грош. реформи 1928. 15.04.1928 випущено нову серію банкнот і *монет*. Офіційну назву валюти остаточно замінено на «Б.» (частина міськ. нас. продовжує наз. його «тікаль»). Банкноти серії 1925 (введено в обіг 1928) містили назву номіналу лише тайс. мовою («Б.»), текст англ. з паралел. назвою номіналу вилучено. Назву розмін. монети «сатанг» збережено без змін. До *Другої світової війни* всі серії банкнот Сіаму / Таїланду друкувала компанія «Де Ла Рю» в м. *Лондоні*. Під час окупації *Японією* п-ва *Індокитай* одну серію банкнот (номінали від 50 сатангів до 1 000 Б. серії 1942, випущено від імені Банку Таїланду) віддрукував банкнот. двір Японії. Після війни компанія «Де Ла Рю» не мала змоги виконати замовлення Таїланду на випуск нової серії банкнот через пошкодження обладнання. Серію 1945 видруковано у США. 1945–1997 курс був прив'язаний до *долара США*, ряд номіналів банкнот (1, 5, 10, 20, 50 і 100 Б.) відповідав лінійці номіналів банкнот США (виняток — відсутність у Таїланді банкноти у 2 Б.). Наступна серія банкнот (1949) і всі випуски до серії 1972 віддрукувала компанія «Де Ла Рю» у м. Лондоні. З 1975 у Таїланді діє влас. банкнот. двір. Унаслідок *кризи фінансової* 1997–1998 (від якої особливо постраждав Таїланд) Банк Таїланду змушений відмовитися від прив'язування до долара США. Наслідком стало знецінення Б. і хвиля *банкрутств* підприємств Таїланду. Б. посідає 9-те місце серед найбільш використовуваних валют у світі та є однією з найсильніших у Пд.-Сх. *Азії*. Банк-емітент — Центр. банк Таїланду. Знак: ฿; код валюти: THB. У обігу перебувають монети номіналом 25, 50 сатангів та 1, 2, 5, 10 Б. і банкноти номіналом 20, 50, 100, 500 та 1000 Б. Монети номіналом 1, 5 і 10 сатангів не використовують. До 1860 Таїланд не випускав монети із застосуванням сучас. методів. В обіг виходили т. з. кулі — зливки, на яких вибито розпізнавал. знаки. З 1860 з'явилися срібні монети європ. зразка, викарбувані на подаров. 1857 королевою *Вікторією* королю Сіаму Рамі IV верстаті для карбування. Ці монети карбували незнач. тиражем, вони не мали суттєвого впливу на *обіг грошовий*. 1862 введені олов'яні, 1863 — золоті, 1865 — мідні монети. Останні обіг. золоті монети до переходу на десятк. монетну систему викарбовано 1895. Перші монети, випущені за десятк. системою, мали номінал у 2,5, 5, 10, 20 сатангів. Їх викарбовано 1897 із мідно-нікел. сплаву на приват. монет. дворі Хітона в м. *Бірмінгемі*. З 1915 розпочато випуск сріб. монет номіналом у 1 салунг (1/4 Б.), 2 салунги (1/2 Б.), 1929 замінено сріб. монетами 25 сатангів і 50 сатангів відповідно (з 1946 — з олова, від 1950 — з алюм. *бронзи*). 1908 випущено срібні монети в 1 Б. (з 1950 — мідно-нікел. сплав, від 2009 — нікельов. сталь). З 1979 випускають монети у 2 Б. (мідно-нікел. сплав), від 2005 використовують нікельов. сталь, з 2008 — алюм. бронзу. 1972 введено в обіг мідно-нікел. монети номіналом у 5 Б. (із 1977 — нікельов. мідь). 1977 в обіг введено монети 10 Б. (*нікель*; з 1988 — біметал. монети з мідно-нікел. кільцем і кружком з алюм. бронзи в центрі). 1995 випущено монети 20 Б. (мідно-нікел. сплав). 1986–1988 введено в обіг нові розмінні монети з *алюмінію* — 1, 5 і 10 сатангів, алюм.-бронз. 25 і 50 сатангів. 2008 Мін-во фінансів і Монет. двір Таїланду оголосили про вихід серії монет зі змінами в матеріалах, зниженням вироб. витрат та оновленим портретом короля на лицьовій стороні. Монету 2 Б., схожу за кольором і розміром на монету 1 Б., випускають з алюм.-бронз. сплаву. Нову монету 2 Б. випущено 03.02.2009. В обігу перебувають 50 та 25 сатангів, а також 20, 10, 5, 2 та 1 Б. На *аверсі* всіх монет зображено профіль короля Пхуміпона Адульядета Рами IX; на *реверсі* 25 сатангів — резиденція королів; 50 і 5 — будд. храм; 1 THB — Храм Смарагдового Будди, Бангкок, Таїланд; 10 і 2 — палац королів. Регулярно випускають пам'ятні, ювіл. й інвестиц. монети з нікелю, мідно-нікел. сплаву, срібла й золота номіналами від 10 до 20 тис. Б. Ці варіанти монет є закон. платіж. засобом, однак їх не використовують у грош. обігу. Першу пробну серію з номіналом у Б. видруковано 1892. Першу серію банкнот випущено в обіг 1902. Окрім регуляр. серій, в обіг випускали окр. пам'ятні банкноти й серії банкнот із нагоди ювілеїв і святк. дат. Станом на 2023 в обігу перебувають банкноти остан. серій: 15-ї, 16-ї та 17-ї. Банкноти 15-ї та 16-ї серій представлені номіналом 20, 50, 100, 500 і 1000 Б., на аверсі кожної з яких зображено Пхуміпона Адульядета Раму IX. Банкноти відрізняються розміщ. на зворот. боці унік. зображеннями й кольором: 20 Б. — зелений, 50 Б. — блакит., 100 Б. — черв., 500 Б. — фіолетовий, 1000 Б. — світло-коричневий. У квітні 2018 в обіг введено банкноти остан. серії (17-та) з портретом нового монарха Рами X, Махи Вачіралонгкорна. Сучасні банкноти вирізняються нац. колоритом. Кольорову гаму купюр залишили незмінною. Банкноти поперед. серій зберігають чинність і перебувають в обігу. Курс станом на 13.09.2023: 1 000 *гривень* — 956,2972 THB; 1 дол. США — 34,9704; 1 *євро* — 37,4778.

Літ.: Collecting World Coins, 1901–Present: Standard Catalog of Circulating Coinage / Ed. by G. Cuhaj, T. Michael. 15th ed. Iola, 2015; Ферґюсон Н. Еволюція грошей. Фінансова історія світу / Пер. з англ. Київ, 2017; Дмитренко В. В., Відейко М. Ю. Історія грошей. Харків, 2019; Stan-

dard Catalog of World Paper Money. Modern Issues: 1961–Present / Ed. by T. L. Schmidt. 25th ed. Iola, 2019; Шаров О. М. Грошова глобалізація. Історіософський трактат з питань геоекономічного поширення грошових відносин. Київ, 2020; Мошенський С. Більше ніж гроші. Фінансова історія людства. Київ, 2021.

С. І. Гірік, Н. М. Петруха,

Бат (англ. City of Bath, від англ. bath — ванна, лазня) — місто в графстві Сомерсет *Великої Британії*, бальнеологічний *курорт* на р. Ейвоні, об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1987, 2021). Розташ. на Пд. Зх. Великої Британії, за 156 км на Зх. від м. *Лондона*, 18 км на Пд. Сх. від м. Бристоля. Римляни заснували поселення Аква Суліс (лат. Aquae Sulis) у 1 ст., збудували лазні над природ. термал. джерелами та звели храм. комплекс на честь богині-покровительки міста *Мінерви* (Суліс Мінерва). Після виходу римлян із Британії джерела занепали через повені та замулення. У 5–6 ст. *води термальні* використовували сакси. Поселення отримало назву «Гарячі купальні». У 7 ст. засн. *абатство*, з часом занепадало. Після вторгнення *норманів* у 10 ст. монастир розширено: збудовано церкву, де 973 короновано англ. короля Едгара (943–975).

Батське абатство залишалося резиденцією *єпископа* Вельського до 1206. У *середньовіччі* стало реліг. центром та осередком торгівлі вовною. У 12 ст. над водосховищем Королів. джерела споруджено лазню, у 16 ст. — Королів. лазню. За правління королів *Ганноверської династії*: *Георга I*, *Георга II*, *Георга III*, *Георга IV* — місто перетворилося на бальнеол. курорт, стало неофіц. літн. резиденцією *аристократії*. Від кін. 17 ст. питну воду як лікувал. засіб використовували в неокласич. салоні «Великий бювет» (англ. «The Grand Pump Room»). Від 2-ї пол. 18 ст. до 19 ст. за сприяння арх. Дж. Вуда-старшого (1704–1754) і Дж. Вуда-молодшого (1728–1782), Р. *Адама*, підприємця Р. Аллена (1693–1764), церемоніймейстера Р. Неша (1674–1762; усі — тепер Велика Британія) в архітектурі міста запроваджено нові мист. напрями, зокрема стиль палладіанство. Надалі архітектори продовжили гармонійну забудову Б., хоча й без ген. плану. За проєктом Дж. Вуда-старшого споруджено будівлю над джерелом (зберігалася до 2023). У 1780-ті арх. Т. Болдуїн (бл. 1750–1820; тепер Велика Британія) розпочав буд-во *басейну* «Крос Бат». Комплекс розширювали арх. Дж. Палмер (бл. 1738–1817), Дж. Ф. Манерс (1798–1866; усі — Велика Британія) та ін. 1775 відкрито залишки рим. храму богині Суліс Мінерви, комплекс лазень центру рим. міста Аква Суліс (глиб. до 1,6 м); тепер музеєфіковані. З кін. 19 ст. працювали рим. лазні. У 20 ст. проведено реставрації будівель. 1978 в одному з водонос. шарів виявили хвороботворні *мікроорганізми*, тому муніцип. гарячі басейни закрили до поч. 21 ст. Місто 1987 визнано об'єктом всесвіт. спадщини ЮНЕСКО. 2006 відкрито спа-центр «Термальна лазня», який поєднав іст. та сучас. будівлі. Лікувальні функції відновлено. Воду споживають і використовують для *терапії*. На Бо-стріт 2007 розкопано скарб — 17 660 рим. монет (32 до н. е. — 274 н. е.). 2021 Б. стало частиною транснац. об'єкта всесвіт. спадщини ЮНЕСКО (див. у ст. *Великі курортні міста Європи*). Формування курорту вплинуло на забудову Б. навколо ансамблів курорт. будівель (*бюветів*, питних залів, *колонад*, галерей), признач. для використання природ. мінер. вод. ресурсів (купання, пиття). Усі ці ансамблі інтегровані в міськ. простір. Залишки відомих рим. лазень, храм Суліс Мінерви та рим. підземна археол. зона добре збереглися та розташ. у межах міськ. тер., як і зони георгіан. містобудування та архітектури, а також вел. елементи ландшафту. Попри окр. втрати будівель георгіан. місто залишається переважно недоторканим з погляду архіт. споруд та міськ. планування. Термальні джерела Б. — одна з п'яти груп термал. джерел у Великій Британії та єдині гарячі (т-ра бл. 45–49 °С на поверхні). Основні джерела, що наповнюють *резервуари*: «Царське» («Королі весни»), «Гетлінгське» («Весна Гетлінга»), «Хрестове купальне джерело». Джерело Гетлінга є новою свердловиною, розробл. 1998 і 2011. Загалом термал. води живлять 4 купальні: «Термальну ванну Спа», «Хрестову баню», «Гарячу ванну», «Ванну Мінерви» та відкр. басейн на даху спа-центру. Активний сезон відвідування курорту триває з листопада до квітня. Воду тестують щотижня на вміст хвороботвор. мікроорг-мів. Потік і т-ра джерел порівняно постійні. Термальні води містять 43 види *металів* і *мінералів*, найб. концентрація серед яких — кальцію сульфату, магнію бікарбонату, *йонів* натрію хлориду тощо. Мають низький вміст розчинених металів (за винятком *заліза*). Води джерел допомагають у лікуванні *ревматизму*, *паралічу*. Атмосферні опади просочуються через вапняк. водоносні шари (див. *Перколяція*) пагорбів Мендіп, опускаються на глиб. 2700–4300 м. Там *геотермальні ресурси* підвищують т-ру води до 69–96 °С. Під тиском нагріта вода підіймається на поверхню землі через тріщини і розломи у *вапняку* (один із яких — геол. розлом

Пенніквік). Так, її т-ра зменшується до бл. 45 °С. Після того, як воду набирають у резервуар, вона заповнює декілька басейнів та набуває т-ри бл. 34 °С, що оптимально для купання. Щодня протікає бл. 250 000 *галонів* води (13–15 *л*/с). *Історичний центр міста* має класич. георгіан. архітектуру 18–19 ст. Серед найвідоміших споруд — Королів. Півмісяць (1767–1774) — монум. напівкруглий ряд житл. будинків (арх. Дж. Вуд-молодший спроєктував вигнуті фасади 30 триповерх. будинків з іоніч. *колонами* на цокол. поверсі); Батське абатство Св. Петра й Павла — зразок англ. *готики* (церкву збудовано на місці норман. собору 1495–1611; від 1950 внесено до реєстру іст. пам'яток найвищої категорії); міст Палтні через р. Ейвон [розробив арх. Р. Адам (1728–1792; тепер Велика Британія) у палладіан. стилі; буд-во завершено 1774 (реконструйовано у 20 ст.); довж. — 45 м, шир. — 18 м]; Королів. театр — приклад георгіан. архітектури, збудов. 1805 (відкритий 2010 після реконструкції). До цінних *артефактів* відносять 130 рим. табличок (*скрижалі*) з прокляттями (2–4 ст.), що містять прохання людей до богині про помсту; занесені до реєстру ЮНЕСКО «Пам'ять світу» (2014). Б. є унік. зразком поєднання архітектури, міськ. *дизайну* й ландшафту, ансамбль яких гармонійно розвивався упродовж століть. Приклад нових ідей міськ. забудови 18 ст.: замість орієнтованих на загальноміськ. центр, характер. для планів епохи *Відродження* (домінували в 15–17 ст.), втілено задуми вписування міськ. споруд (і міста загалом) у ландшафт для досягнення мальовничих краєвидів і форм. Такі принципи містобудування поширилися в *Європі* в *Новий час*, особливо в 19 ст. Міські та ландшафтні зони Б. створюють серію взаємопов'яз. просторів, що викликають відчуття міста-саду.

Літ.: Lowndes W. The Royal Crescent in Bath: A fragment of English Life. Bristol, 1981.

Н. А. Гаврилишина

Бат, Аль-Ху́тм і Аль-А́йн, археологічні пам'ятки (араб. المواقع التاريخية في بات والخطم والعين) — комплекс поселень і *некрополів* 3000 до н. е.; об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1988); мухафаза Аль-Дахіра, *Оман*. Заселення тер. сучас. Оману відбувалося з 6000 до н. е. На узбережжі *Оманської затоки* 4000–3000 до н. е. виникли поселення, які стали центрами посередниц. торгівлі між цивілізаціями *Єгипту Стародавнього*, регіону *Перської затоки* та *Індії*. Тут видобували *мідь* та експортували до *Месопотамії Давньої*. У 2-й пол. 20 ст. данська археол. експедиція розпочала розкопки, які показали, що регіон був заселений безперервно впродовж 4 тис. р. Від 1980 комплекс охороняється за законом про охорону нац. спадщини Султанату Оман. Мін-во спадщини та культури Оману з 2004 розпочало масштаб. міжнар. проєкт із дослідження комплексу. 2009 здійснено розкопки монум. вежі в Аль-Хутмі. Станом на 2021 розвідка триває, знаходять нові пам'ятки й об'єкти. Культурний комплекс становлять монум. вежі, сільські поселення, іригац. (див. *Іригація*) системи для с. г. та *некрополі* (толоси), вбудовані в скам'янілий ландшафт *бронзового віку*. Основний об'єкт є частиною сучас. пос. Бат у с. Ваді-Шарсах (24 км від м. Ібрі), далі тер. розширюється та представлена вежею в Аль-Хутмі та некрополем в Аль-Айні (див. *Аль-Айна культурні об'єкти*). Монументальні кам. вежі були виявлені в Баті (7) та Аль-Хутумі (1). Мають круглу зовн. стіну діам. прибл. 20–25 м і 2 ряди паралел. відсіків по обидва боки від центр. криниці. Перша відома вежа в Баті — споруда із сирцевої цегли періоду Хафіта (3200–2600 до н. е.). Вежу Каср аль-Роджум датують бл. 2200–2000 до н. е.

Бат, Аль-Хутм і Аль-Айн, археологічні пам'ятки

Збудовано з блоків вапняку, з'єднаних глиняним розчином. Немає єдиної позиції щодо призначення цих веж. Округлі некрополі (толоси; фрагменти поселень бронз. віку) побудовані з довгуватих каменів. Розташування поділяють на 2 зони: Пн. — менш масштаб. поховання, переважно мають один вхід і поховал. камеру; Пд. — пізнішої побудови, мають 2 входи і до 4 камер. Некрополі неодноразово грабували. Великий некрополь у Баті включає різні групи монумент. гробниць, які умовно розділяють на 2 окр. групи: а) гробниці у формі «вулика» періоду Хафіта, розташ. на вершині скелястих схилів, що оточують Бат; б) понад 100 гробниць із сух. каміння, які простягаються над річк. терасою. Інша група гробниць-«вуликів» розташ. у Кубур Джухалі в Аль-Айні, за 22 км на Пд. Сх. від Бата. Більшість із цих гробниць є невел. однокамер. Кругл. гробницями із сух. кам'яною кладкою (поч. 3000 до н. е.). Упродовж століть їх використовували повторно, зберігаючи первісну функцію та значення. Унікальними є залишки стародав. каменоломень, з яких добували *будівельні матеріали*, та числен. майстерні, завдяки яким можна простежити повн. цикл обробки каменю. Територія, що охоплює поселення, некрополі та майстерні є найповн., найвідомішим і найкраще збереженим археол. комплексом 3000 до н. е. у Сх. Аравії.

Літ.: Утко Е., Шумихина О. Сокровища человечества. 981 памятник Всемирного наследия ЮНЕСКО. 2-е изд. Москва. 2013.

Бата́й, Жорж Альбе́р Моріс Віктор (франц. Bataille, Georges Albert Maurice Victor; псевдоніми: Троппманн (Troppmann), Лорд Ош (Lord Auch), П'єр Анжелік (Pierre Angélique), Луї Трант (Louis Trente), Діанус (Dianus) 10.09.1897, м. Біллом, тепер регіон Овернь — Рона — Альпи, Франція — 09.07.1962, м. Париж, Франція) — письменник, філософ. Писав франц. мовою. Нар. в сім'ї службовця. Навчався у ліцеї в м. Реймсі, згодом у колежі в м. Епернe, де 1914 склав іспити на ступінь бакалавра. Того ж року захопився *релігією* та

Ознайомлення на порталі Енциклопедія

Батай Жорж

прийняв *католицизм*. Навчався в семінарії Сен-Флур (1917–1918). У листопаді 1918 вступив до Нац. школи хартій, де 1922 здобув диплом *архіваріуса*. Бл. 1920 відійшов від католицизму. 1922 певний час мешкав у м. Мадриді, як архіваріус удосконалювався у Школі вищих досл. студій. Працював бібліотекарем у Нац. б-ці Франції (1922–1942), з 1949 — у муніцип. б-ці в м. Карпентрі, з 1951 — муніцип. б-ці в м. Орлеані. Один із фундаторів журн. «Документи» («Documents»; 1921–1931), осн. співробітників і авторів журн. «Соціальна критика» («La Critique sociale»; 1931–1934) та «Ацефал» («Acéphale»; 1936–1939). Член Дем. комуніст. гуртка (засн. 1930; опозиц. антисталініст. група). Заснував антифашист. рух «Контратака» (1935), таємне т-во «Ацефал». Лідер інтелект. об'єднань «Соціологічний колеж» (1937–1939) і Т-во колект. психології (з 1937). У доробку — твори худ. л-ри, а також праці з *антропології*, *філософії*, *економіки*, *соціології*, *релігієзнавства*, історії мист-ва. Визначав жанри певн. влас. творів як *роман*, *оповідання* тощо. У творах відбилося захоплення Б. *еротикою*, *містикою* та ірраціональним. Характерними рисами вважають заперечення *матеріалізму*, пошуки справедливості, конфронтацію смерті та еротизму, наближення до гранич. станів (біль, смерть, задоволення). З його іменем пов'яз. поняття «трансгресія» (порушення меж дозволеного й перехід до погранич. ситуацій — насилля, екстазу, смерті) та «еротизм», які він помістив у центр філос. аналізу та худ. творів. Роман «Історія ока» («L'histoire de l'oeil»; 1928) — історія ерот. пригод юних персонажів, написана під впливом *психоаналізу* лікаря А. Бореля (1886–1966; Франція). Еротичне оповідання «Пані Едварда» («Madame Edwarda»; опубліковане 1941) — історія повії, яка оголошує себе *Богом*. Більшість творів Б., опубл. після 1945, написані до *Другої світової війни*. Еротична *новела* «Небесна блакить» («Le Bleu du ciel»; написана 1935, опубл. 1957) — одночасно скандальна сповідь і зображення неврозів представників сучас. сусп-ва. Персонажі новели «Абат С.» («L'Abbé C.»; 1950) — двоє братів: катол. *священник* і розпусник. У творах є елементи автомат. письма. Як письменник-новатор Б. нехтує традиц. компонентами оповіді, перериває її наратив. У творах присутні автобіогр. фрагменти, вигадані образи. Основні філос. праці Б.: «Проклята частина» («La Part maudite»; 1940), «Внутрішній досвід» («L'expérience intérieure»; 1943), «Теорія релігії» («Théorie de la religion»; 1948, опубл. 1973), «Еротизм» («L'Érotisme»; 1957). Чільним мотивом філософії Б. дослідники вважають десуб'єктивацію — руйнування суб'єкта заради єднання з ін. та світ. цілим. На його філос. розмисли вплинули ідеї Ф. *Ніцше*, Г. *Гегеля*, Л. *Шестова*, З. *Фройда*, христ. містиків. Б. був одним із перших авторів, які започаткували тему співвідношення релігії та насилля. Дослідники виділяють 5 осн. груп понять філософії Б.: даність (*реальність*, гомогенне, профанне, праця, *розум*, *індивід*, суб'єктно-об'єктне пізнання), нерозпізнаваність (тварин. стан, континуальність), інакше (ірреальне, низька матерія, гетерогенне, сакральне, божественне, релігійне), перехід (*агресія*, жорстокість, *насильство*, *жертвоприношення*, витрачання, трансгресія, зло, трагедія, кошмар, погляд на сонце, злочин тощо), ефект переходу (інтимність, еротизм, сакральність, тотальність існування). Сенс насилля для філософа збігається з поняттями витрати й трансгресії, жертвоприношення (сакралізація через насильство) — це і насилля, і витрачання життя, і трансгресія заборони, дар, трагедія, зло тощо. Інтимність є для нього водночас і сакральним, і насильством, і тварин. станом. Творчість Б. вплинула на філософів М. *Фуко*, Ж. *Дерріда*. Його ідеї були темою дебатів. М. Фуко назвав Б. одним із найважл. письменників 20 ст. Ідеї Б. використовують дослідники в галузі емпірич. релігієзнавства. Кавалер ордена Почес. легіону (1952).

Тв.: Œuvres complètes : in 12 t. Paris, 1970–1988; Romans et récits. Paris, 2004; Рос. перекл. — Литература и зло. Москва, 1994; Внутренний опыт. Санкт-Петербург, 1997; Ненависть к поэзии. Порнолатрическая проза. Москва, 1999; Проклятая часть. Сакральная социология. Москва, 2006; Сумма атеологии. Философия и мистика. Москва, 2016; Укр. перекл. — Історія еротизму. Есе / Пер. з фр. І. Рябчія. Львів, 2021.

Літ.: Arnaud A., Excoffon-Lafarge G. Bataille. Paris, 1978; Танатография Эроса: Жорж Батай и французская мысль середины XX века. Санкт-Петербург, 1994; Surya M. Georges Bataille, une liberté souveraine. Paris, 1997; Фокин С. Философ-вне-себя. Жорж Батай. Санкт-Петербург, 2002; Mayné G. Georges Bataille, l'érotisme et l'écriture. Applications pratiques à l'étude de textes littéraires. Paris, 2003; Лует Ж.-Ф. Жорж Батай // Алхімія слова живого. Французький роман 1945–2000. Київ, 2005; Sichère B. Pour Bataille. Être, chance, souveraineté. Paris, 2006; Mong-Ny C. Bataille cosmique: Geroges Bataille: du système de la nature à la nature de la culture. Fécamp, 2012; Зыгмонт А. Святая негативность: Насилие и сакральное в философии Жоржа Батая. Москва, 2018; Покальчук О. Магічний пензель Жоржа Батая // Батай Ж. Історія еротизму. Есе / Пер. з фр. І. Рябчія. Львів, 2021.

С. В. Глухова

Бата́кські мо́ви — група мов у складі малайсько-полінезійської підсім'ї австронезійської мовної сім'ї. Підгрупи: південно-батакські мови — сімалунгун, тоба, ангкола та мандайлін; північно-батакські мови — даїрі (пакпак), каро і алас-клует. Рівень *спорідненості мовної* окр. Б. м. нерівномірний. Водночас навіть мови різн. підгруп (напр., північно-батакська мова каро і південно-батакська мова тоба) загалом є взаємнозрозумілими. Порівняно незнач. віддаленість Б. м. одна від одної, регулярність фонет. відповідностей між *когнатами* в мовах цієї групи дозволили з високою ймовірністю реконструювати протобатак. мову — спільну *прамову* Б. м. Вона виокремилася з гіпотетично реконструйованої протомалайсько-полінезійської, остання утв. за розпаду реконструйованої протоавстронезійської мови (гіпотетич. час існування — 1-ша пол. 4 тис. до н. е. на о. *Тайвань*). Предки носіїв Б. м. мігрували на о. *Суматра* через *Філіппінські острови* та о. *Ява* в сер. 3 тис. до н. е. Б. м. мають порівняно незначні фонол. відмінності (див. *Фонологія*) і несклад. систему *фонем* (6 голос., 15–20 приголос.). Більшість лекс. складу — питома батак. *лексика*, поряд з якою є *запозичення* із *санскриту*, *нідерландської мови*, *індонезійської мови* тощо. Б. м. поширені в *Індонезії* на о. Суматра. Невеликі групи носіїв живуть також в ін. регіонах. Загальна кількість носіїв Б. м. як перш. мови спілкування — 3 млн 318 тис. осіб (2010, перепис). Разом із тими, хто володіє однією з Б. м. як друг. або іноз., кількість носіїв становить понад 5 млн осіб (2010, оцінка). Значна частина

представників батак. народів [заг. кількість — 8,4 млн осіб (2010, перепис)] не володіє Б. м. Найпоширеніші мови батак. групи: тоба — 1,6 млн (2010, перепис), сімалунгун — разом із тими, для кого ця мова є другою, бл. 1,1 млн (2020, оцінка), даїрі (пакпак) — разом із тими, для кого ця мова є другою, бл. 1 млн (2020, оцінка), алас-клует — бл. 200 тис. (2010, перепис). Усі Б. м. мають сучас. *писемність* на основі лат. *алфавіту*. Поряд із нею до 20 ст. була поширена оригін. батак. писемність (силабічна графіка на основі індійської *складової писемності* брахмі), що сформувалася на межі 13–14 ст. До 19 ст. її використовували з культ. метою (переважно в магіч. текстах) служителі *культів* і *вожді* батак. племен. У 19 ст. і на поч. 20 ст. нею обмежено послуговувалися також у світ. текстах, зокрема в *книгодрукуванні*. У 1-й пол. 20 ст. її витіснив лат. алфавіт. Станом на 2023 батак. писемність використовують лише в культ. текстах і з декор. метою.

Літ.: Adelaar K. A. Reconstruction of Proto-Batak Phonology // Historical Linguistics in Indonesia : in 10 vol. / Ed. by R. A. Blust. Jakarta, 1981. Vol. 1; The Austronesian Languages of Asia and Madagascar / Ed. by A. Adelaar, N. Himmelmann. London, 2011.

Батальйо́н (франц. bataillon, італ. battaglióne, від пізньолат. battalia — битва, з лат. battuere — бити) — 1) Основний загальновійськовий тактичний підрозділ, призначений для ведення *бою* або забезпечення *бойових дій*. Термін «Б.» застосовували у середньовіч. *арміях* Зх. *Європи* для означення знач. кількості *піхоти* або *кавалерії*, побудованої для бою зімкнутим квадратом. На поч. 17 ст. баталії (шикування пікінерів квадратом 100 × 100, що утворює «ліс пік») поділили на 4 менші квадрати (Б.). Це мало на меті зменшення втрат від *артилерії* противника. В епоху *Наполеонівських воєн* французи створили *полк* — військ. формування, що складалося з кількох Б. У таких укр. нац. військ. формуваннях, як-от *Легіон Українських Січових Стрільців*, *Дієва армія Української Народної Республіки*, *Українська галицька армія* та *Українська повстанська армія*, тактичні підрозділи рівня Б. традиційно називали *куренями*. Б. є структур. підрозділом *бригади* (полку) або окр. військ. частиною у складі з'єднання. Б. може бути механізов., мотопіхот., танк., парашутно-десант., мор. піхоти, інж.-сапер., зв'язку, автомобільним тощо. Складається з 3–4 *рот* і взводів (міномет., протитанк., зв'язку, розвідки та ін.). Середня кількість особов. складу Б. залежить від штату та специфіки виконання завдань, налічує від 300 до 800 осіб. Б. має своє командування та *штаб*. Командир Б. — офіцер у званні *підполковник* або *полковник*. Як тактичні військ. підрозділи (або частини) Б. входять до складу переваж. більшості армій країн світу. Механізований і танк. Б. є осн. заг.-військ. тактич. підрозділами, що призначені для виконання тактич. завдань як самостійно, так і у взаємодії з підрозділами ін. військ. формувань або можуть бути додані їм за розв'язання спец. завдань. Механізований (танк.) Б. або батальйонну тактич. групу застосовують для виконання таких завдань: в *обороні* — для утримання важл. районів, рубежів і позицій, відбиття *наступу* противника і завдання поразки його військам; у наступі — для прориву оборони противника, розгрому (знищення) підрозділів, що обороняються, захоплення важл. районів, рубежів і об'єктів, форсування вод. перешкод, переслідування противника, ведення зустріч. боїв, здійснення рейд. дій. В Україні з 2014 у відповідь на збройну агресію Росії (див. *Російсько-українська війна*) почали формувати *добровольчі батальйони* (добробати), частину становили *батальйони територіальної оборони*.

2) Б. дисциплінарний — особлива військ. частина, призначена для відбування покарання *військовослужбовцями* за скоєні кримін. злочини.

Літ.: Бойовий статут Сухопутних військ Збройних Сил України : в 3 ч. Київ, 2016. Ч. 2: Батальйон, рота.

А. Д. Білюга

Батальйо́н територіа́льної оборо́ни — основний тактичний підрозділ *територіальної оборони України*. Складається з управління; 4 стрілец. рот; розвідув., зв'язку та інж.-сапер. взводів; підрозділів мед. й матеріал.-тех. забезпечення. Б. т. о. призначений для виконання таких завдань: посилення охорони й захисту *кордону державного*; забезпечення умов для надійного функціонування *органів державної влади*, *органів військового управління*, стратег. (оператив.) розгортання військ (сил); охорони та оборони важл. об'єктів і комунікацій; боротьби з *диверсійно-розвідувальними групами*, ін. озброєними формуваннями агресора та антидерж. *незаконними воєнізованими чи збройними формуваннями*; підтримання правового режиму *воєнного стану*. Ці завдання Б. т. о. виконує поза зонами (районами) проведення операцій (бойових дій) в адм.-тер. одиницях *держави*. 2012 до складу Сухопутних військ Збройних сил України введено окремі Б. т. о. Вони мали формуватися з військовозобов'язаних у випадку *мобілізації військової*, їхніми командирами мали призначатися офіцери відділу територ. оборони обл. *комісаріатів військових*. Порядок формування визначено з розрахунку один Б. т. о. на зону тер. оборони (ТрО, усього 27): область, *Автономна Республіка Крим*, міста *Київ* і *Севастополь*. 2012 проведено навчання з відпрацювання формування батальйону з призовом військовозобов'язаних і проведенням *бойового злагодження*. Уперше практ. формування Б. т. о. розпочато у березні 2014 під час мобілізації. До 31.05.2014 сформовано 27 Б. т. о. ЗСУ. Їх застосовували для недопущення поширення р-ну *конфлікту збройного*, створення умов для нормал. функціонування органів *влади державної* та *самоврядування місцевого*. Безпосередньо під керівництвом Ген. штабу ЗСУ ізольовано кризовий район проведення *Антитерористичної операції на Сході України* (АТО; периметр ізоляції становив понад 900 км) та виставлено 104 блокпости. У районі проведення АТО на тер. *Донецької області* та *Луганської області* Б. т. о. залучали до виконання завдань щодо обладнання та служби на блокпостах і опор. пунктах; охорони й оборони базових таборів; охорони та супроводження колон і вантажів; охорони та оборони військ. об'єктів; оборони визнач. рубежів (об'єктів). Для участі в АТО у межах Донец. та Луган. областей сформовано 32 Б. т. о., які виконували зазначені завдання, періодично змінюючись після проведення заходів відновлення боєздатності. Вторгнення на тер. України регуляр. військ ЗС Росії (див. *Російсько-українська війна*) улітку 2014 та брак не-

обхід. кількості боєздат. регуляр. частин Сухопут. військ укр. армії для відсічі збройної *агресії* змусили командування ЗСУ залучати Б. т. о. до участі в бойових діях. Вони воювали як із регуляр. частинами ЗС Росії, так і з незакон. збройними формуваннями, основу яких становили фахівці диверсійно-розвідув. сил Росії та найманці. Для підвищення бойових спроможностей Б. т. о. керівництво ЗСУ ухвалило здійснити відповід. зміни в орг.-штат. структурі, зокрема посилити важк. озброєнням, бронетехнікою, протитанк., зенітно-артилер. та міномет. підрозділами. Б. т. о. переформовано в окр. мотопіхотні батальйони та введено до штатів механізов., танк., ракет. та артилер. бригад. На їхній основі сформовано окр. мотопіхотні бригади. З кін. 2017 для нарощування спроможностей сил і засобів ТрО почали створювати окр. бригади ТрО (з розрахунку одна бригада на зону ТрО). Усього сформовано 25 кадров. бригад, які в мирний час утримувалися з мін. кількістю особов. складу. Організаційно до складу окр. бригади ТрО мало входити 6 Б. т. о., а також окр. підрозділи. Б. т. о. озброєно стрілец. зброєю, протитанк. керов. ракет. засобами й засобами ближ. бою. Відповідно до орг.-штат. структури, озброєння і військ. техніки Б. т. о. спроможний виконувати завдання ТрО та вести бойові (спец.) дії автономно. 2020 у структурі Командування Сухопут. військ ЗСУ створено Командування ТрО. 01.01.2022 на підставі Закону України «Про основи національного спротиву» створено *Сили територіальної оборони* як окр. рід сил ЗСУ. Чисельність Б. т. о. в бригадах узгоджено з адм.-тер. змінами (з розрахунку батальйон на район і батальйон в обл. центрі). Від поч. повномасштаб. вторгнення Росії в Україну 24.02.2022 Б. т. о. включилися в боротьбу з агресором.

Дж.: Про оборону України: Закон України № 1932-XII від 06 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. Ст. 106; Про затвердження Указу Президента України «Про часткову мобілізацію: Закон України № 1126-VII від 17 березня 2014 р. // Відомості Верховної Ради. 2014. № 15. Ст. 328; Про основи національного спротиву: Закон України № 1702-IX від 16 липня 2021 р. // Відомості Верховної Ради. 2021. № 41. Ст. 339.

Літ.: Біла книга — 2018. Збройні Сили України. Київ, 2019; Жирохов М. 40-й батальон территориальной обороны в войне на Донбассе (июль–август 2014 года). Чернигов, 2020; Біла книга 2019–2020. Збройні Сили України. Держспецтрансслужба. Київ, 2021.

В. В. Свинаренко

Бата́льний жанр (від франц. bataille, пізньолат. battalia — битва, з лат. battuere — бити) — різновид образотворчого мистецтва, присвячений темам *війни* та військового життя. Відображає найважл. або характерні моменти *битви*. Розкриття іст. змісту воєн. подій зближує Б. ж. з *історичним жанром*; інколи наближається до побут. жанру (зображення сцен повсякден. життя *армії, флоту*) і *портрета* (образ полководця на полі бою); часто містить елементи *пейзажу*, *анімалістичного жанру* (бойові коні, слони тощо), *натюрморту* тощо. Особливості Б. ж.: демонстрація важливості битви / іст. моменту, війни загалом або окр. значущих моментів; зображення героїзму воїнів, їхн. побуту; виховання *патріотизму* й обов'язку. У творах зображено військ. амуніцію, зброю, тварин, техніку. Батал. сцени відомі з наскел. малюнків епохи *неоліту*, *рельєфів* на спорудах *Єгипту Стародавнього*, *Ассирії*, напр., рельєф із палацу *Ашшурбанапала* в Ніневії «Битва на верблюдах» (645–635 до н. е.; *Британський музей*). У мист-ві *Греції Давньої* (міфол. персонажі) та *Риму Стародавнього* такі зображення трапляються на *фронтонах* і *фризах* храмів, *тріумфальних арках* і *колонах*: арка Тита (81–90) у сх. частині Форума Романум (див. *Ордер композитний*); колона Траяна (113). У мист-ві *середньовіччя* батал. сцени представлено в *мініатюрах*, зрідка *іконописі*, килимарстві («Килим з Байо»; бл. 1073–1083), *скульптурі*, поховал. спорудах Китаю, яп. графіці (приклади в графіці *Укійо-е*) тощо. Узагальненістю та глибиною змісту позначено твори Б. ж. художників епохи *Відродження*: П. *Уччелло*, П. делла Франческа (між 1415 і 1420–1492; Італія). Формування Б. ж. відбулося в 16–17 ст. Героїчні образи представлено в роботах: картини «Битва під Кашиною» *Мікеланджело*, «Битва під Анг'ярі» *Леонардо да Вінчі* (обидві — 1503–1506, втрачені), «Карл V у битві під Мюльбергом» *Тиціана* (1548; *Прадо*), «Битва під Задаром» (бл. 1585; *Палац дожів у Венеції*) *Тінторетто* та ін. Першою серед іст. композицій представників *Відродження Північного* була картина А. *Альтдорфера* «Битва Александра Македонського з Дарієм» (1529; *Стара пінакотека*). Б. ж. представлено у творах: «Капітуляція Бреди» (1634–1635; Прадо) Д. *Веласкеса*, міфол. «Битві греків з амазонками» (бл. 1618; Стара пінакотека) П. П. *Рубенса* та ін. Під впливом подій *Тридцятилітньої війни* Ж. *Калло* створив серію *офортів* на військ. тематику та висвітлив трагіч. наслідки війни: «Облога Бреди» (1627), «Облога Ла-Рошелі» (1629), «Великі біди війни» (1633). Серед баталістів-професіоналів — А. Ф. ван дер *Мелен* (1632; тепер Бельгія — 1690; Франція), який зображував блокади, бої; Ш. *Лебрен* — полководця на фоні битви; Ф. Вауерман (1619–1668; тепер Нідерланди) — особл. увагу приділяв кавалер. боям. Під впливом *війни за незалежність в США 1775–1783* з'явилися твори Б. ж. в амер. живописі Б. Веста (1738; США — 1820; Велика Британія), Дж. С. Коплі (1738; США — 1815; Велика Британія), Дж. Трамбулла (1756–1843; США). Значний відгук у творчості баталістів знайшли *Наполеонівські війни*, романт. (див. *Романтизм*) сприйнят-

Батальний жанр. «Битва під Клушином», худ. С. Богушович, бл. 1610, Львівська національна галерея мистецтв імені Б. Г. Возницького, м. Львів

тя яких відображено у творах західноєвроп. майстрів: А. *Ґро*, Ж. Л. Давіда (1748; Франція — 1825; Бельгія), Е. *Делакруа*, Т. *Жеріко*. Нові мотиви в Б. ж. увиразнено з 2-ї пол. 19 ст. під впливом розвитку *реалізму*: акценти на пейзажі, побуті рядових воїнів, портретах солдат, їхньому психол. стані, деталях спорядження. Багато художників були учасниками воєн. дій, повстань, що позначилося на їхн. світогляді. Під впливом *франко-німецької війни* 1870–1871 Е. Детай (1848–1912; Франція) створив ілюстрації до кн. «Французька армія» («L'Armée Française»); учасник *Польського повстання 1863* М. *Ґеримський* написав темат. картини, зокрема «Повстанський патруль» (1873; Нац. музей у м. Варшаві). Зразки Б. ж. у творч. доробку мають Я. Вешин (1860; тепер Чехія — 1915; Болгарія) цикл «Маневри» (1899–1912) та ін., В. Гомер (1836–1910; США), Е. *Мане*, А. фон *Мецель*, А. де Невіль (1836–1885; Франція), Дж. Фатторі (1825–1908; тепер Італія) та ін. Майстром зображення мор. битв був І. *Айвазовський*. Майстром Б. ж. був Ф. *Рубо*, під його керівництвом створено панорами «Оборона Севастополя» (1902–1904) та «Бородінська битва» (1912). В. *Верещагін* змальовував жахливі реалії війни («Апофеоз війни», 1871; «Смертельно поранений», 1873; *Третьяковська галерея*). У батал. живописі 19–20 ст. з'явилися картини, у яких війну зображено за допомогою міст. символів (О. *Дікс*, П. *Пікассо*, С. *Далі*). Під впливом революцій 20 ст., *Другої світової війни* розширилися межі Б. ж. та його худ. зміст. У нацист. (див. *Нацизм*) Німеччині переважав пафос. *героїзм*, в образотв. мист-ві більшості країн — антивоєн. та іст. тематика. У мист-ві СРСР гол. фігурою Б. ж. став рад. воїн-патріот. На тер. сучасної України найдавн. сюжетами Б. ж. є реаліст. зображення батал. сцен та військ. побуту на золотих виробах зі скіф. поховань (гребінь з *кургану* Солоха, ваза з кургану *Куль-Оба*; обидва — 4 ст. до н. е.). У мист-ві *Давньої Русі* теми батал. живопису вміщено на шифер. плитах *Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря* (2-га пол. 11 ст.), а також у *мозаїці* (Дмитро Солунський у воїн. спорядженні). Численні батал. сцени є в мініатюрах *Київського псалтиря 1397* та *Радзивіллівському літописі*. Поява в 2-й пол. 16 ст. творів *іконопису* із зображенням *Михаїла архангела* (ікона «Архангел Михаїл» із с. Яблунева, тепер Львів. обл.; 16 ст.) пов'язана з активізацією опору укр. народу. Серед перших багатофункц. батал. композицій була картина С. *Богушовича* «Битва під Клушином», де відтворено бій між військами *Речі Посполитої* з одного боку та Московського царства і *Швеції* з ін. (бл. 1610; *Львівська національна галерея мистецтв імені Б. Г. Возницького*). Докладно виписано загони польськ. і моск. військ, їхню зброю, *амуніцію*, військ. *емблеми*. Унікальними творами є *дереворити* до «Віршів на жалісний погреб…» К. *Саковича* (1622). Гравюри не об'єднані спіл. сюжетом, представлені двома люд. образами та однією багатофункц. сценою (гравюра «Здобуття Кафи»), що пов'язані з гетьманом П. *Сагайдачним*. Одна з гравюр зображує козака з мушкетом на плечі (у 17–18 ст. — емблема *Війська Запорозького*), ін. — портрет П. Сагайдачного: гетьман верхи на коні в русі. На поч. 18 ст. невідом. автор на берегах рукопису *Величка Самійла літопису* умовно і в схем. манері відтворив оборону м. Чигирина (1677) від тур.-татар. армії. Популярності набули гравюри Н. *Зубрицького*. Напр., «Облога Почаєва турками» (1704, оригінал втрачено), створена за твором маляра-ієромонаха Анатолія з Почаїв. монастиря, відображає картину тур. навали та водночас одну з місц. *легенд*. Захоплення тур.-татар. фортець 1694–1696-х рос.-укр. військами — тематика гравюри Л. *Тарасевича* (уміщена в *Києво-Печерському патерику*). Поширення набула нар. картина «Козак Мамай». Пам'ятками Б. ж. є цикл монумент. розписів з епізодами батал. сцен періоду швед. інтервенції в Польщі у Вишневецькому та *Підгорецькому замку*, костелі в м. *Жовкві*. Батальні композиції 17–18 ст. розвивалися в стінописі, іконописі, монум. картині. У реліг. тв. «Козацька Покрова» набуло поширення змалювання реал. персоналій — гетьманів, козац. старшини, моск. царів, яких зображували як молільників, прохачів-донаторів. На картинах відтворено іст. правдиві типи *запорож-*

Батальний жанр. «Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким», худ. М. Самокиш, 1934, Національний художній музей України, м. Київ

Батальний жанр. «Битва Александра Македонського з Дарієм», худ. А. Альтдорфер, 1529. Стара пінакотека, м. Мюнхен

ців у військ. вбранні, з притаманними зачісками. У 1-й пол. 19 ст. розвиток Б. ж. в укр. мист-ві сповільнився. До цього періоду належать окр. твори Т. *Шевченка* (іл. до «Історії Суворова», «Смерть Олега, князя древлянського», «Козаки»); іл. Я. де *Бальмена* до рукописного «Кобзаря» Т. Шевченка (1844); акварель І. *Сошенка* «Битва Александра Македонського з Дарієм» (1840-ті). У 2-й пол. 19 ст. — на поч. 20 ст. Б. ж. відроджується. С. *Васильківський* відтворює побут Запороз. Січі в полотнах «Козак у степу» (1890-ті; Сум. обл. худ. музей ім. Никанора Онацького), «Сторожа запорозьких вольностей» (бл. 1890), «Сутичка запорожців з татарами» (1892). Зразками Б. ж. є картини «У похід» (1-й варіант — 1901, 2-й — 1902) М. *Пимоненка*; «Тривога» (1899; усі — *Національний художній музей України*) Г. Крушевського (1863–1938; тепер Україна); «Біля водопою» (1917) А. *Манастирського*; цикл іл. до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки» (1886) О. *Сластіона* та ін. Батальні сцени (рис. М. *Самокиша*, іл. С. Васильківського) містить альб. «З української старовини» (1900). Українським митцям-баталістам властиве глиб. знання історії та побуту народу, відчуття нац. колориту, відтворення природи тощо. Козацьку тему простежують у картинах «Іван Богун під Берестечком» (1919; Львів. нац. галерея мист-в ім. Б. І. Возницького) М. *Івасюка*; «Похорон кошового» (1900) О. *Мурашка*; «Гість із Запоріжжя» (1901) Ф. *Красицького*. Події та наслідки Першої світ. війни відображено в картині «Інваліди» (1924) А. *Петрицького*, триптиху «Життя» (1925–1927; усі — Нац. худ. музей України) Ф. *Кричевського*. У рад. період художники В. *Касіян*, М. *Рокицький*, О. Сахновська (1902; тепер Україна — 1958; тепер Росія), Г. *Світлицький* та ін. використовували Б. ж. з агітац. метою. Водночас вони зверталися до подій боротьби укр. народу: М. Самокиш «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва в 1648» (1929; не збереглася, фоторепродукція — Нац. худ. музей України), «Бій Івана Богуна з польським магнатом Чарнецьким», «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким» (обидва — 1932). Під час Другої світ. війни першоряд. значення набувають усі види граф. мист-ва — плакати В. Касіяна, фронт. замальовки С. *Єржиковського*, Г. *Меліхова*, А. Петрицького, В. Парчевського (1914–1975; тепер Україна) та ін. З 2-ї пол. 20 ст. теми минулого укр. народу висвітлено в триптиху «Дума про козака Голоту» (1960) М. *Дерегуса*, картинах «Чорноморці» (1947) В. *Пузиркова*, «По долинах і узгір'ях» (1967) В. *Шаталіна*, «Атаку відбито» (1950) В. Полтавця (1925–2003; Україна), іл. до «*Повісті минулих літ*» Г. *Якутовича* та ін. Багатофігур. батал. композиції розгортаються в *діорамах*: «Полтавська битва» (1958; Музей історії Полтав. битви, м. Полтава) А. Горпенка (1916; тепер Україна — 1980; тепер Росія), Г. Марченка (1913–1981; тепер Росія) та ін.; «Битва за Дніпро» (1975; Дніпр. іст. музей ім. Д. І. Яворницького) М. *Бута*, М. *Овечкіна*; «Битва за Київський Лютізький плацдарм» (1980; *Національний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році»*) М. Присєкіна (1928–2008; тепер Росія). Скульптурні станкові твори: *барельєфи* й *горельєфи*: «Арсенальці на барикадах у Києві» (1961) М. Ковтуна (1922–1982), М. Короткевич (1928–2009; обоє — тепер Україна); *пам'ятники* й *монументи*: 68 морякам-десантникам у м. Миколаєві (1974) скульптора Ю. Поммера (1909–1991; тепер Росія) та ін.; морякам Дніпр. військ. флотилії в Києві (1979) скульпторів М. *Вронського*, О. *Скобликова*; монумент на честь воїнів Пд.-Зх. фронту в урочищі Шумейкове Полтав. обл., пам'ятник

Батальний жанр. «Становлення нації», худ. А. Орльонов, 2021

героям нац.-визв. війни 1648–1657 в м. Жовтих Водах (1987) скульпторів А. Білостоцького (1921–1993), О. Супрун (1924–1990; обоє — тепер Україна). Багатофігурна батал. композиції скульпторів В. *Бородая*, Ф. Согояна (1936; тепер Вірменія — 2019; Росія) представлено в *Національному музеї історії України у Другій світовій війні* (1981). Серед сучас. художників-баталістів — гол. худ. студії Укр. батал. мист-ва А. Орльонов (нар. 1973, тепер Узбекистан), М. Добрянський (нар. 1954), О. Кулаков (нар. 1967), І. Лобода (1926–2017; усі — тепер Україна) та ін. Події *російсько-української війни* вплинули на відродження інтересу до зображення воєн. дій та її учасників. Худ. А. Орльонов на картині «Становлення нації» (2019) зобразив сучасників подій рос.-укр. війни, *Героїв України*: І. *Брановицького*, В. *Гарматія*, Б. *Заваду*, О. *Капушу*, А. *Кизила*, О. *Лавренка*, Р. *Лужевського*, Д. *Майбороду*, О. *Міхнюка*, К. *Могилка*, І. *Момота*, Є. *Пікуса*, В. *Рибака*, Т. *Сенюка*, В. *Сліпака*, С. *Табалу*, Є. *Тельнова*, С. *Цимбала*, М. *Ярового*, С. *Кульчицького* та ін.

Літ.: Садовень В. В. Русские художники баталисты XVIII–XIX веков. Москва, 1955; Жолтовський П. М. Український живопис XVII–XVIII ст. Київ, 1978; Белічко Ю. Батальний жанр // Мистецтво України: Енциклопедія : в 5 т. Київ, 1995. Т. 1; Михайлова Р. Історичний та батальний живопис // Історія українського мистецтва : у 5 т. Київ, 2011.

Бата́льний фільм — див. *Воєнний фільм*.

Бата́льський мона́стир (португ. Mosteiro da Batalha), монастир святої Марії-Переможниці (португ. Mosteiro de Santa Maria da Vitória) — архітектурний ансамбль, *пам'ятка всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1983) у с-щі Батальї (округ Лейрія, Португалія). Б. м. побудовано на честь перемоги португальців над кастильцями в битві при Алжубарроті (15.08.1385) за наказом короля *Жуана I Добропам'ятного*. Буд-во трива-

Електронна версія на портал
http://vue.gov.ua/

ло понад 100 р. (1386–1517) та охопило період правління 7 королів і роботу 15 архітекторів. Розпочав проєкт арх. Афонсу Домінгеш (бл. 1330–1402; Португалія), який упродовж 1388–1402 спроєктував заг. план Б. м. у стилі франц. променистої готики. 1402–1438 буд-вом керував Д. Угет (рік нар. невідомий — 1438; Португалія), гол. внеском якого вважають підняття обширної та вузької *нави* до сучасної висоти 32,46 м, значну зміну пропорції Б. м. та надання їй високої форми вперше в архітектурі Португалії. Гол. арх. комплексу вважають Матуеша Фернандеша (рік нар. невідомий — 1515; Португалія), який керував проєктом упродовж 1480–1515, із перервами) та ввів мануельський стиль (названий на честь короля *Мануеля I Щасливого*; ін. назва — стиль мануеліно); був похований на тер. Б. м. Буд-во припинилось за короля Мануеля I Щасливого, який спрямував фінанси для Лісабон. монастиря єронімітів (див. *Лісабонський монастир єронімітів та башта Белем*). Б. м. постраждав під час землетрусу (1755), а в ході Піренейської війни (1810–1811) було знищено один із внутр. дворів, пошкоджено усипальниці. 1834, після заборони катол. *чернечих орденів*, *домініканці* покинули Б. м. і він почав занепадати. 1840 король Фернанду II (1837–1853) наказав відреставрувати гот. церкву Б. м. (роботи на тер. комп-

Батальський монастир

лексу тривали до поч. 20 ст.). Від 1980 Б. м. відкритий для відвідувачів як музей (діє дотепер). Заг. пл. Б. м. — 0,98 га. Буферна зона — 85,78 га. У результаті доповнень початкового архіт. проєкту утворився вел. монастир. комплекс: церква, каплиця засновника, два монастирі, два королівські пантеони, незавершені каплиці ін. Внутрішнє оздоблення та інтер'єр поєднують декілька стилів: готика, неоготика та мануельський стиль. Церква із зх. фасаду оздоблена кам'яною мереживною кладкою, вікнами і скульптурами в гот. стилі. Вхідні двері оточують статуї 12 апостолів. Королівська каплиця в основі квадратна (19 м сторона) з вел. гот. зводом без опори. Із правого боку до монастиря дотична восьмикутна каплиця засновника (1434) в мануельському стилі, яка освітлюється вітражними вікнами. Тут поховано представників корол. династії. Перед монастирем розташовано кінну статую ген. Нуно Альвареша Перейри (1360–1431; Португалія). На тер. монастиря зі Сх. побудовано портал із 78 статуй старозавітних царів, ангелів, пророків і святих, розділених на 6 рядів. Портал представляє стиль мануеліно (арх. Матеуш Фернандеш) і веде до 7 незавершених каплиць, які мали слугувати усипальницею перших королів. Незавершені каплиці будувались як особистий пантеон короля *Дуарте I Красномовного* (розпочато буд-во 1434); у плані тер. каплиць восьмигранна, в основу якої вміщено квадрат. 1907 відреставрований Б. м. отримав статус нац. пам'ятки Португалії. 2016 отримав статус Нац. пантеону.

Літ.: Каптерева Т. П. Искусство Португалии. Москва, 1990; *Guimarães de Andrade S.* Batalha Monastery. Lisboa, 1999; Estrela J. Grafitos medievais do Mosteiro da Batalha. Leiria, 2019; The Rough Guide to Portugal. 16th ed. London, 2019.

Батаре́я (франц. batterie, від battre — бити) — однакові прилади, пристрої або споруди, об'єднані в єдину систему (установку) для ефективнішої дії. В Б. об'єднують акумулятори (*батарея акумуляторна*), конденсатори (Б. конденсаторна), коксові печі (Б. коксова), радіатор (Б. радіаторна) тощо.

Батаре́я акумуля́торна — електротехнічний пристрій, що складається із перезаряджуваних електрохімічних джерел *електричного струму* (*акумуляторів*), з'єднаних послідовно, паралельно або комбінацією цих способів для досягнення необхідних характеристик (*напруги*, сили струму або *ємності*). Термін «батарея» для сполучених джерел струму вперше використанв у сер. 18 ст. Б. *Франклін*. Елементи зазвичай розміщують у заг. корпусі, у якому можуть бути розташ. також додатк. компоненти для управління батареєю, контролю за її станом тощо. Див. також *Акумулятор*.

Літ.: Болюх В. Ф., Данько В. Г., Гончаров Є. В. Основи електротехніки, електроніки та мікропроцесорної техніки. Харків, 2019; Linden D., Reddy Th. Handbook of Batteries. 5th ed. New York, 2019.

О. В. Арістов

Батаре́я артилері́йська (франц. batterie, від battre — бити) — основний вогневий (ударний) тактичний підрозділ у *ракетних військах* та *артилерії*, *військах зенітних ракетних*, зенітно-ракетно-артилерійських, берегових ракетно-артилерійських військах, а також надводних кораблях *військово-морських сил*. Спочатку терміном позначали тимчас. зосередження на одній позиції гармат артилер. рот т. з. пішої артилерії. З 1830-х артилер. роти почали наз. Б. а. На певн. іст. етапах у військ.-мор. флоті терміном могли позначати фортифікаційні укріплення й артилер. судна. Поняття «Б. а.» також застосовують до спец. підрозділів управління та бойов. забезпечення. Вогневі та тактичні завдання Б. може виконувати у складі *дивізіону* або самостійно. За типом осн. *озброєння*: гарматна, гаубична, міномет., реактив., ракет. Б. а., батарея самохід. установок, а також стартова (у ракет. військах), протитанк., *протитанкових ракетних комплексів*; управління (напр., Б. управління нач. артилерії); бойов. забезпечення (артилер. розвідки, топогеодезична, звукометр., радіотех., метеорол.). Залежно від типу й роду військ Б. а. може складатися зі взводів, відділень або взводів і відділень.

Електронна версія на сайті http://vue.gov.ua

У сучас. арміях Б. а. складається з управління батареєю, взводу (відділення) управління, 2–3 вогневих взводів, відділення тяги (для гармат польової артилерії). У складі Б. а. — 2–6 гармат (міномётів) або 4–6 установок; у старт. Б. а. — 1–2 ракет. комплекси. У *бою* Б. а. зазвичай застосовують у повн. складі. Однак батареї полк., протитанк., зеніт. артилерії малого *калібру* можуть використовувати також повзводно й погарматно.

Літ.: Трофименко П. Є., Пушкарьов Ю. І., Латін С. П. та ін. Тактична підготовка артилерійських підрозділів. Суми, 2012; Трофименко П. Є. Бойова робота артилерійських вогневих підрозділів. Суми, 2016.

В. П. Медвідь

Батари́зм (від грец. βατταρίζω — заїкатися) — патологічно прискорений *темп мовлення*, при якому спотворюються структури *фраз*, слів та окремих звукосполук унаслідок порушення мовленнєвого *дихання* і загальної підвищеної *збудливості*, зниження концентрації *уваги*. Поштовхоподібний характер *мовлення* спричиняє нечітку *вимову*, недовимовляння *закінчень*. Вербальна та невербал. симптоматика Б.: невідповідність стану темпо-ритму мовлення швидкості мисленнєвих процесів; порушення перекодування внутр. мовлення в зовн.; нестійкість уваги різн. *модальностей*, особливо слухової; деяка хаотичність думок; розлади *дикції*, дихал. функції; можлива наявність беззвуч. рухів органів мовленнєво-рух. апарату (*губи*, *язик*); перестановки, *елізії* (пропуски) як цілих *складів*, так і окр. *звуків* у складі *лексем* в усн. мовленні, а також складів і букв під час письма; некритичність у ставленні до влас. мовленнєвих труднощів. Найчастіше Б. трапляється в осіб з *неврозами*. На відміну від *заїкання* при Б. немає судом і логофобії (страх мовлення). Важливою є лого-психодіагност. та невролого-психіатричнодіагностична (*електроенцефалографія*, ехоенцефалографія, *томографія магнітно-резонансна* головного мозку) робота з виявлення можл. причин виникнення Б.: *наслідування* мовлення людей (найчастіше близьких), які мають аналог. труднощі; *спадковість*; переважання процесів збудження над процесами *гальмування*; невідповідність психо-мовленнєвого розвитку, зокрема можливостей мовленнєво-рух. апарату, влас. прагненням висловлювань; травми *головного мозку*, нейроінфекції, органіч. ураження *центральної нервової системи*. Відновлюють чітке плавне мовлення при Б. на базі логопед. кабінетів у дит. *поліклініках*, мовленнєвих центрах для дітей і підлітків, дит. психоневрол. від-нях психіатр. лікарень, центрах розвитку дітей, інклюз.-ресурс. центрах. Ефективна комплексна робота можлива за умов зміцнення нерв. системи (медикаментоз. вплив, *фізіотерапія*, *електрофорез*, *лікувальна фізкультура*, нейроседат. *масаж*), використання комплексу спец. психотерапевт. вправ (логопед. масаж; зняття психоемоц. збудження; уповільнення мовлення; відновлення плавного автоматиз. мовлення у формі лічби, діалогу; відпрацювання цілеспрям. думок на матеріалі переказу; складання зв'яз. розповідей за серіями сюжет. картинок, розповідей з влас. досвіду, публіч. виступів; плавного уповільнен. читання).

Літ.: Твердохлебова І. О. Заїкання: діагностика і корекція темпо-ритмічних порушень усного мовлення. Донецьк, 2005; Савінова Н. В. Логодіагностика та логокорекція мовленнєвої діяльності дошкільників із тяжкими порушеннями мовлення. Миколаїв, 2017; Кравченко А. І., Мороз Л. В., Стахова Л. Л. та ін. Логопедично-реабілітаційний супровід дітей із порушеннями психофізичного розвитку. Суми, 2021.

Ю. В. Рібцун

Бата́т, солодка картопля (*Ipomoea batatas*) — культурна рослина, належить до роду *іпомея* родини *березкові*. Назва «Б.», ймовірно, походить з однієї з мов *араваків* — мови таїно. Багаторічна (в культурі однорічна) трав. рослина з довг. (1–5 м) повзуч. стеблами-батогами, що вкорінюються у вузлах. Вис. — до 15–18 см. Бічні *корені* Б. сильно потовщуються й утв. бульби з біл., жовт., помаранч., рожев., кремов., червон. або фіолет. їстівною м'якоттю. Вага 1 бульби становить 0,2–3 кг і більше. *Листки* чергові, без *прилистків*, серцеподіб. або пальчасто-лопатеві, з зубчас. краєм, на довг. *черешках*. *Квітки* яскраві, вел., поодин., пазушні, двостат., актиноморфні. *Оцвітина* 5-членна. *Віночок* зрослопелюстк., лійчастий, рожев., блідо-бузк. або білий. *Чашечка* вільнолиста, залишається біля *плоду*. Багато сортів не цвітуть. *Запилення* перехресне, запилювачі — бджоли. Квітує в умовах помір. клімат. поясу рідко. Плід — чотиринасінна коробочка; *насіння* з *ендоспермом* і вел. зародком, чорне або буре, діам. 3,5–4,5 мм. Б. походить від дикого

Батат

виду іпомеї трилопат., розповсюдженої в долинах від *Мексики* до *Болівії*. Численні сорти Б. здавна вирощують у тропіках і субтропіках. Поширено в *Індонезії*, *Китаї*, *Японії*, *Колумбії*, на Пд. США. Дуже теплолюб. рослина, вимоглива до вологості ґрунту, особл. в перш. рік життя, потім здатна переносити трив. *посуху*. Добре росте на легк., родюч., суглинист. і супіщ. ґрунтах, на відкритих соняч. ділянках. Б. є швидкорослою, низькозатратною, 7-ю за значенням продовольч. культурою у світі. Його вирощують на пл. понад 9 млн га, урожай становить бл. 140 млн тонн, сер. врожайність — бл. 14 т/га. Як осн. чи альтернативний харч. продукт його культивують понад 100 країн (здебільшого ті, що розвиваються; понад 95 % світ. вир-ва), в Африці для запобігання голоду. Бл. 80 % Б. вирощують в Азії, бл. 15 % — в Африці, 5 % — в ін. частинах світу. Обробна площа Б. у Китаї — бл. 6,6 млн га (70 % від заг. площі вирощування у світі). Китай продукує бл. 100 млн т (70 % загальносвіт. вир-ва). У Китаї 70 % урожаю Б. йде на корм тваринам (переважно свиням). Другим за величиною виробником є *В'єтнам*, де вирощування Б. також здебільшого пов'яз. зі *свинар-*

ством. У *Бразилії* цей продукт вис. енергет. цінності — 4-й за обсягами споживання. Кореневища споживають варен., смажен. або запеченими. Їх також використовують у пром-сті для вир-ва *крохмалю* та борошна. Листя й мол. пагони також є продуктами харчування. Б. багатий на *білок*, крохмаль, пектин, *клітковину*, *цукор* (цукрозу, *глюкозу*, *фруктозу*), *амінокислоти*, *вітаміни* A, C, PP, B6, *каротин*, *прогестерон*, молоч. сік, *дубильні речовини*, мінер. солі, *мікроелементи*. Бульби містять до 30 % крохмалю, до 6 % цукру. Сорти з фіолет. м'якоттю містять *антоціани*, із жовт. і помаранч. — *бета-каротин*, бета-криптоксантин. За вмістом *вуглеводів*, *калію*, *кальцію* і заліза Б. значно перевищує картоплю, калорійність у 1,2–1,5 рази вища. Багатий хім. склад визначає протизапальні, вітамінні та загальнозміцнюв. лікув. властивості Б. Солодка картопля продукує більше біомаси й пожив. речовин на гектар, ніж будь-яка ін. продовольча культура. Натуральні волокна Б. застосовують у біологічно розкладному пластику під час вир-ва автомобілів «Тойота» («Toyota»).

Літ.: The Sweetpotato / Ed. by G. Loebenstein, G. Thottappilly. Dordrecht, 2009; Roullier C., Kambouo R., Paofa J. et al. On the Origin of Sweet Potato (Ipomoea batatas (L.) Lam.) Genetic Diversity in New Guinea, a Secondary Centre of Diversity // Heredity. 2013. № 110; Bleske N. Ipomoea batatas. Agricultural Science Monograph. Cali, 2016–2017.

Т. С. Двірна

Ба́тен Ка́йтос (лат. Baten Kaitos; ζ Кита) — подвійна *зоря* в екваторіальному сузір'ї *Кита*. Розташована прибл. на відстані 235 *світлових років* від *Сонця*. Екваторіалбні координати зорі на епоху J2000,0: *пряме сходження* — 01^h51^m $27{,}635^s$; *астрономічне схилення* — (-10° 20' 06,13"); видима *зоряна величина* — (V) $3{,}74^m$. Астрометричні характеристики: *променева швидкість* (Rv) — (10,86 ± 0,64) км/с; компоненти влас. руху (м): за прямим сходженням — 40,80 мілісекунд дуги на рік, за схиленням — (–37,25) мілісекунд дуги на рік; *паралакс* (p) = (13,88 ± 0,57) мілісекунд дуги — таке значення свідчить, що відстань до зорі (235 ± 10) світл. року, або (72 ± 3) парсек; *абсолютна зоряна величина* — (V) = ($-0{,}54^m$). Спектральні характеристики: спектрал. клас (див. *Спектральна класифікація зір*) — K0III Ba0,1; показники *кольору*: (B–V) = $1{,}13^m$; (U–B) = $1{,}08^m$. Фізичні характеристики: маса гол. компоненти ж Сет A — 2,34 $M_\odot$; *радіус* — (25,7 ± 0,3) $R_\odot$; *ефективна температура* — 4 580 K; болометр. світність (див. *Болометр*) — (240 ± 5) $L_\odot$; вік — 1,24 млрд р.; швидкість обертання (v sin i) — 3,2 км/с. Характеристики орбітал. руху компонентів: період — 1652 доби; *ексцентриситет орбіти* — 0,59; довгота сх. вузла — 85,2°; епоха періастру — JD2414377; первинна напівамплітуда променевої швидкості — 3,3 км/с. Зоряна система ζ Кита є спектроскопічно-подвійною. Головна зоря системи WDS J01515-1020 — гігант спектрал. класу K0 III Ba0.1, тобто є *барієвою зорею*, в спектрі якої присутні лінії одноразово йонізов. *Барію*. Вторин. компонент системи має позначення HD 11366 або WDS J01515-1020 Ab.

Літ.: Jennens P., Helfer H. A New Photometric Metal Abundance and Luminosity Calibration for Field G and K Giants // Monthly Notices of the Royal Astronomical Society. 1975. № 172 (3); Lu Ph. K. Taxonomy of Barium Stars // Astronomical Journal. 1991. Vol. 101; Pourbaix D., Tokovinin A., Batten A. et al. SB9: The Ninth Catalogue of Spectroscopic Binary Orbits // Astronomy & Astrophysics. 2004. № 424 (2); Massarotti A., Latham D., Stefanik R. et al. Rotational and Radial Velocities for a Sample of 761 HIPPARCOS Giants and the Role of Binarity // The Astronomical Journal. 2008. № 135 (1); Anderson E., Francis Ch. XHIP: An Extended Hipparcos Compilation // Astronomy Letters. 2012. № 38 (5).

О. Г. Шевчук

Ба́терст — див. у ст. *Канадський Арктичний архіпелаг*.

Батерфля́й (англ. butterfly, давньоангл. buterflege, букв. — метелик, комаха, від англ. butter, давньоангл. butere, з лат. butyrum — масло та англ. fly, давньоангл. fleoge — літати) — спосіб (стиль) *плавання* на животі, під час якого *спортсмен* виконує одночасні симетричні рухи лівою та правою частинами тіла. Руки здійснюють потуж. та інтенсив. гребки, піднімаючи тіло над водою, ноги й таз — хвилеподібні рухи. Виник у сер. 1930-х як різновид *брасу*. Серед творців Б. наз. плавця, чемпіона Австралії С. Кавілла (1881; Австралія — 1945; США), фізика В. К. Вілсона (1910–2006; США), плавця Д. Нагасаву (1932–2010; Японія) та ін. За найпошир. версією, тренер команди з плавання Ун-ту Айови Д. Е. Армбрустер (1891–1985; США) 1934 удосконалив техніку роботи руками під час плавання

Батерфляй

стилем брас: встановив, що ефективніше витягувати руки над поверхнею води, а новий стиль наз. «Б.». Разом зі своїм учнем, плавцем Дж. Зігом (дати народження та смерті невідомі), 1935 розробляв техніку ударів обома ногами разом на боці. Потім спортсмен почав виконувати удар із зануренням (початок — рух стопи вниз), згодом це наз. ударом дельфіна. Плавець і тренер поєднали дві техніки роботи руками і ногами та створили дуже швидк. стиль плавання, відомий тепер як Б. Хоча «Б. брасом» (як тоді його наз.) був швидшим за традиц. брас, удари дельфіном тоді ще вважали порушенням правил змагань. Рішенням конгресу Міжнар. федерації плавання Б. з 01.01.1953 виокремлено як самост. спосіб плавання. Сучасний швидкіс. різновид Б. наз. дельфіном. На сесіях Міжнар. федерації плавання було запропоновано перейменувати Б. на «дельфін» (на 2023 зберігається стара назва). Перший рекорд світу в плаванні Б. на 100 м установив 31.05.1953 Д. Тумпек (1929–2022; Угорщина) — 1.04,3. Від 1956 плавання Б. включено до *олімпійської програми* (дистанція 200 м для чоловіків і 100 м для жінок). Першим олімп. чемпіоном у плаванні на дистанції 200 м Б. став

В. А. Йорзик (1933–1920; США), олімп. чемпіонкою на дистанції 100 м — Ш. І. Менн (1937–2005; США). Сучасна техніка плавання Б. сформувалася до кін. 1960-х. Покращення результатів відбулося шляхом підвищення атлетизму й функц. підготовленості плавців. Першими олімп. призерами в складах комбінов. *естафет* 4 × 100 м були: Т. *Дев'ятова* на *Літніх Олімпійських іграх 1964* у м. Токіо та В. *Немшилов* на *Літніх Олімпійських іграх 1968* у м. Мехіко. В. Немшилов також на Олімпіаді виборов 4-те місце в плаванні на 100 м Б., його техніка була для рад. плавців еталоном. Зіркою рад. та світ. плавання був С. *Фесенко* — чемпіон *Літніх Олімпійських ігор 1980* в м. Москві. Це була перша золота медаль, завойована рад. плавцями-чоловіками на олімп. іграх. Першість серед спортсменів утримують американці, серед найтитульованіших — 28-разовий олімп. призер, 23-раз. олімп. чемпіон М. *Фелпс*, 9-раз. олімп. чемпіон М. *Шпіц*, 7-раз. олімп. чемпіон К. *Дрессел*. Світові рекорди (на 2022) у плаванні Б. у 50-метр. *басейні*: чоловіки — на дистанції 50 м — А. Говоров (нар. 1992; Україна) — 22,27 (встановл. 2018); на дистанції 100 м — К. Дрессел (США) — 49,45 (2021); на дистанції 200 м — К. Мілак (нар. 2000; Угорщина) — 1.50,34 (2022); жінки — на дистанції 50 м — С. Шестрем (нар. 1993; Швеція) — 24,43 (2014); на дистанції 100 м — С. Шестрем — 55,48 (2016); на дистанції 200 м — Лю Цзиге (нар. 1989; Китай) — 2.01,81 (2009). У 25-метр. басейні: чоловіки — на дистанції 50 м — Н. Сантос (нар. 1980; Бразилія) — 21,75 (встановл. 2018) та С. Сабо (нар. 1996; Угорщина) — 21,75 (2021); на дистанції 100 м — К. Дрессел (США) — 47,78 (2020); на дистанції 200 м — Д. Сето (нар. 1994; Японія) — 1.48,24 (2018) та Т. Хонда (нар. 2001; Японія) — 1.46,85 (2022); жінки — на дистанції 50 м — Т. Альсгаммар (нар. 1977, Швеція) — 24,38 (2009); на дистанції 100 м — М. Мак-Ніл (нар. 2000; Китай, живе і виступає за Канаду) — 54.05 (2022); на дистанції 200 м — М. Бельмонте Гарсіа (нар. 1990; Іспанія) — 1.59,61 (2014). Укр. плавці у стилі Б. мають здобутки на міжнар. арені. Д. *Силантьєв* — чемпіон світу (1998), сріб. призер *Літніх Олімпійських ігор 2000* у м. Сіднеї, чемпіон Європи (2004) на дистанції 200 м. А. *Сердінов* — бронз. призер *Літніх Олімпійських ігор 2004* в м. Афінах, дворазовий чемпіон Європи на дистанції 100 м, чемпіон Універсіади 2003 на дистанціях 50, 100 і 200 м. Я. *Клочкова*, найтитульованіша спортсменка України (виступала переважно в комплекс. плаванні) на Універсіаді в м. Тегу (2003) завоювала золото на 200 м Б. Зовні спосіб плавання Б. вирізняється одночас. симетрич. рухами ніг зверху вниз (нагадують рухи хвоста дельфіна) і гребками руками під водою вздовж повздовж. осі тіла за криволін. траєкторією з подальшим проносом їх над водою. Водночас спортсмен повинен дотримуватись правильного *дихання*. Тулуб плавця здійснює ритміч., хвилеподіб. рухи вгору і вниз, що сприяє акт. роботі ніг і особливо рук. Голова розташ. між руками обличчям вниз, ноги витягнуті, носки ніг відтягнуті. У плаванні Б. гребкові рухи руками створюють осн. тягове зусилля в просуванні плавця на воді. Б. вважають найскладнішим стилем у плаванні, що вимагає вис. силової підготовки. Згідно з правилами, з першого гребка руками після *старту* та після кож. повороту тіло спортсмена має перебувати в положенні на грудях. Під водою дозволяються удари ногами вбік. Не дозволено перевертатися на спину в будь-який момент, за винятком повороту. Після торкання до стіни можна виконувати поворот у будь-який спосіб за умови, що тіло перебуває в положенні на грудях, коли плавець відштовхується від стінки басейну. Упродовж усієї *дистанції* обидві руки мають проноситись уперед разом над водою та вертатися назад водночас під водою. Усі рухи ногами донизу та вгору повинні бути одночасними. Поштовхи ногами брасом не дозволені. Під час кож. повороту та на *фініші* дистанції торкання до стіни має відбуватися обома руками. Під час старту й повороту плавцю дозволено зробити один або більше поштовхів ногами та один гребок під водою, який мусить повернути його на поверхню. Плавець може повністю зануритися на відстані до 15 м після старту та кож. повороту. На цій позначці голова повинна розривати поверхню води. Плавець має залишатися на поверхні до наступ. повороту або фінішу. Змагання проводять на дистанціях 50, 100 і 200 м. Використовують у комбінов. естафеті 4 × 100 м на третьому етапі, на перших відрізках дистанції 200 і 400 м у комплекс. плаванні.

Літ.: Плавання / За ред. В. М. Платонова. Київ, 2000; Раевский Р. Т., Петелкаки В. Ф. Плавание. Одесса, 2005; Литовченко Г. О. Плавання. Чернігів, 2008; Шульга Л. М. Оздоровче плавання. Київ, 2008; Крук М. З., Крук А. З. Навчання спортивним видам плавання. Житомир, 2015; Савчук С. А., Ковальчук В. Я., Бакіко І. В. Плавання і методика навчання. Луцьк, 2015; Бріскін Ю., Одинець Т., Пітин М. та ін. Оздоровче плавання. Львів, 2017; Ганчар О. І. Теорія і практика надійного формування навичок плавання серед молоді різної статі в процесі навчання та вдосконалення. Одеса, 2018.

Батибіо́нти (від грец. βαθύς — глибокий і *біонт*) — глибоководні тварини, морські організми, що живуть у товщі води на великих глибинах (понад 500 м). Середовищем існування для Б. є *батіаль*. Серед Б. багато *молюсків*, *риб*, зокрема *акули*, *десятиногі* ракоподібні тощо.

Літ.: Ігнатенко І. А. Екологія тварин. Черкаси, 2009; Тарасюк Н. А., Тарасюк Ф. П. Біогеографія. Луцьк, 2016; Bienhold C., Zinger L., Boetius A. et al. Diversity and Biogeography of Bathyal and Abyssal Seafloor Bacteria // PLoS One. 2016. № 11 (1); Paulus E. Shedding Light on Deep-Sea Biodiversity — A Highly Vulnerable Habitat in the Face of Anthropogenic Change // Frontiers in Marine Science. 2021. Vol. 8.

Бати́й (Бату; монг. Бат хаан; між 1205 і 1210, місце народження невідоме — 1255, за ін. даними — 1256, м. Старий Сарай, тепер пам'ятка архітектури Селітрене городище, Астраханська обл., Росія) — державний діяч і воєначальник, хан Улуса Джучі (з 1227). Син хана Джучі (1182, за ін. даними — 1184 — бл. 1225 або 1227), онук *Чингісхана*. Слов'янізовану форму «Б.» використовували в давньорус. *літописах*. Виховувався в родині Джучі — хана Улусу Джучі (майб. *Золотої Орди*). Після смерті Джучі Чингісхан оголосив Б. одним зі своїх спадкоємців. Б. успадкував зх. частину улусу (європ.). 1237–1239 розширив володіння на Зх., організувавши похід на пн.-сх. князівства *Давньої Русі*. 1237 його війська взяли та знищили міста Рязань (тепер с. Стара Рязань, Рязан. обл.), Переяслав-Рязанський (тепер м. Рязань), Борисов-Глібов (тепер археол. пам'ятка —

городище Романово-Борисоглібське, Рязан. обл.) та ін., 1238 — міста Москву, Володимир (тепер м. Владимир), Суздаль, Козельськ (усі — тепер Росія) та ін. 1238–1239 війська Б. захопили землі, на яких кочували *половці* (Нижнє Поволжя, Пн. Кавказ і Пн. Причорномор'я). Частина половців на чолі з ханом Котяном (дата нар. невідома — 1241) під тиском військ Б. мігрувала на Зх. на тер. сучас. *Угорщини*, пізніше асимілювалася з *угорцями* [дочка хана Котяна Єлизавета Куманська (бл. 1239 — бл. 1290) — дружина короля *Бели IV*, мати *Стефана V*]. 1239–1240 відбувся похід військ Б. на пд. руські землі. 1239 вони захопили і зруйнували міста *Переяслав* (03.03.1239) і *Чернігів* (осінь 1239), у листопаді — грудні 1240 — м. *Київ*. 1241 війська Б. зруйнували низку міст на *Поділлі* (зокрема м. Кам'янець, тепер м. *Кам'янець-Подільський*) і на Пд. *Волині* — міста Колодяжин (тепер околиця с. Колодяжного *Житомирського району Житомирської області*), *Володимир* та ін. Далі вони розділилися і пройшли землями Угор. королівства (передусім сучас. Угорщини та *Хорватії* до узбережжя *Адріатичного моря*), Богемії (*Чехія*), *Сілезії* (сучас. Пн. Чехії, Пд. Зх. *Польщі*), *Німеччини* (до *Саксонії* включно). На землях на Зх. від Давньої Русі монг. владу встановлено не було. 1242 війська Б. повернулися на землі Улусу Джучі. Упродовж 1240-х Б. зупинив розширення улусу, зосередився на зміцненні контролю над ним. Забезпечив визнання своєї влади всіма *князями* Давньої Русі, видавши лояльним йому князям *ярлики* на княжіння. *Данило Галицький* упродовж 2-ї пол. 1240-х відмовлявся підкорюватися Б., вигнав баскаків (намісників хана, які збирали данину) і 1254 вступив у збройне протистояння з племінником Б. воєначальником Куремсою (Куремшою; дати й місця нар. та смерті невідомі). Остаточне підкорення Данила Галицького монголам сталося наприкін. 1250-х, після смерті Б. Причина смерті невідома. Його спадкоємцем був малолітній син Улагчі (помер 1257). Після смерті останнього владу в улусі захопив брат Б. Берке (1209, за ін. даними — 1221–1266). З іменем Б. пов'язують назву Батиєвої гори в м. *Києві*. Його ім'ям наз. вулицю в м. *Астані* (вул. Бату-Хана), нац. парк і гору на його тер. (гора Бат-хан, монг. Батхаан уул, вис. — 2178 м, *Монголія*). Образ Б. активно експлуатують у *масовій культурі* (іст. *белетристика* й *кінематограф*).

Літ.: Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и её падение. Москва; Ленинград, 1950; Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). Київ, 1996; Morgan D. The Mongols. 2nd ed. Oxford; Malden, 2007; Saunders J. J. The History of the Mongol Conquests. London, 2023.

Ба́тик (яван. mbatik — малювання, писання, від amba — писати і titik — крапка) — оригінальна техніка ручного розпису тканини шляхом нанесення візерунків розтопленим воском із подальшим зафарбуванням тих ділянок полотна, що лишилися непокритими. Розпис тканин розпочався понад 2000 р. т. Найдавніші розписи тканин у техніці Б. знайшли археологи на тер. Зх. та Центр. *Африки*, *Ірану*, *Індії*, *Єгипту*, *Китаю*, *Японії*, *Індонезії*, островів *Океанії*. Найбільшого поширення Б. набув у *мистецтві декоративно-ужитковому* нас. о. *Ява*. Розпис тканини був поширений в Індії (експортували набивні тканини від 17 ст.), на батьківщині шовку — Китаї (техніки жанчзе — візерунки фарбою; лацзе — візерунки воском), Японії (рокеті) тощо. Гарячий Б. — найдавніший різновид, його види: простий, складний і розпис від плями. Простий Б. — одноколірна композиція. Складний Б. — спосіб, при якому на тканині виконують декілька послідов. перекриттів резервом і фарбою, кожне з яких повторює розпис простим способом. Розпис від плями: замість суціл. послідов. перекриттів усієї тканини на полотно відповідно до *ескізу* наносять розпливчасті плями різн. кольорів (переважає рослин. орнамент). Холодний Б. ґрунтується на способі, за якого розпис тканин має замкн. контур, обведений холод. резервувал. сумішшю (на основі молоч. соку екзот. дерев; парафіну в поєднанні з гумовим клеєм тощо) за допомогою скляної трубочки із загнутим кінцем. Фарбами розписують лише всередині резерв. ліній: так кольори відокремлюють один від одного. Цю техніку застосовують на шовк. або тонких бавовн. тканинах. Розпис виконують спец. фарбами для шовку, фіксують за допомогою праски або паровим методом. Вільний розпис — техніка, що не передбачає використання шаблонів. Фарба розтікається тканиною, що використовують як худ. прийом. Водночас можна комбінувати і холод., і гарячий, і вільний розпис. Вузликовий Б. (шибарі). У різн. народів ця техніка має свої назви: в Індії — бандхей (бандан), Японії — тибарі, *Малайзії* та Індонезії — планги. Вузликове фарбування переважно використовують в одязі та декоруванні тканин для *інтер'єру*. Традиційно

Батик. Хустина, креп-жоржет. Художник О. Й. Пащенко, 1950-ті, Національний музей українського народного декоративного мистецтва, м. Київ

для Б. використовують тканину: із натурал. шовк. волокон: шовк-понже, туаль, крепдешин, креп-жоржет, шифон; із натурал. бавовн. волокон: батист, поплін, шифон, маркізет і мадаполам; зі штучних: віскоз. та ацетатні тканини; із синтет.: капрон, нейлон тощо. Обладнання для вир-ва Б.: *пензлі*; підрамники; скляна трубочка з резервуваром (інструмент для нанесення контурів у техніці холод. Б.); чантінг (інструмент для нанесення контурів гарячим воском у техніці гарячого Б.) тощо. Матеріали Б.: барвники; натурал. віск, парафін або їхня суміш, сіль тощо.

У *Давній Русі* відомий руч. розпис тканин у 10–11 ст. Рисунок наносили дерев. штампами, тому розвивався поряд із *різьбленням*. Наприкін. 17 ст.

виконували білоземел. набивку — кольор. друк на білому тлі. У 1920-ті Б. з'явився в СРСР, що пов'язано із поширенням *модерну*. Художники об'єднувалися в *артілі*, виробляли хустки, шалі, театр. та сцен. завіси, штори для кафе. В Україні Б. набув розвитку з 1930-х (мист-во розвивалося, зокрема, в містах Києві, Одесі). У цій техніці виготовляла сувенір. тканини В. Лимаренко (1904; тепер Росія — 1978; тепер Україна). Від 1960-х Б. використовують художники текстил. підприємств: Т. Мороз (Київ. шовк. комбінат), Т. Боголіка та І. Суржикова (Черкас. шовк. комбінат). Б. почали виставляти на союз. худ. виставках від 1970-х. З 1980-х застосовували в інтер'єрі. Ним розписували не лише одяг, а й декор. тканини, штори, завіси, ширми, постільні речі, хустки, шарфи, серветки тощо. Індивідуальний стиль простежують у роботах художниць кін. 1980-х — поч. 1990-х: Н. Кияниці (нар. 1953), Л. Плазовської (нар. 1956), О. Литвина (нар. 1953; усі — тепер Україна) та ін. У техніці Б. працювали Н. Грибань (1927–2018), Л. Довженко (1948–2011), Т. Мисковець (1957–2012), О. Пащенко (1906–1963; усі — тепер Україна), М. Токар (нар. 1930; тепер РФ). У *Національному музеї українського народного декоративного мистецтва* зберігають 39 творів Б. 1950–2016: роботи Н. Гронської (нар. 1953), Т. Куліш (нар. 1958), Л. Лукаш (нар. 1955), А. Рукавіциної (нар. 1941), Т. Ядчук-Богомазової (нар. 1961) та ін.

Літ.: Художній розпис на тканинах. Львів, 1944; Кара-Васильєва Т. В., Чегусова З. А. Декоративне мистецтво України XX століття. У пошуках «великого стилю». Київ, 2005; Касьян Т. К. Художній розпис тканини в техніці «батик» в історичному, технологічному та творчому аспектах // Вісник Харків. держ. акад. дизайну і мист. 2008. № 11; Боб'як Д. Д. Тенденції розвитку художнього розпису по тканині західного регіону України кінця XX — початку XXI століття // Вісник Харків. держ. акад. дизайну і мист. 2016. № 4.

Н. А. Гаврилишина

Батиметри́чні ка́рти (від грец. βαθύς — глибокий і …*метрія*) — зменшені, виміряні та узагальнені, побудовані на площині в заданій проєкції зображення підводного *рельєфу* дна водойм (здебільшого *морів* і *океанів*), що демонструють глибину відносно рівня моря. Складання Б. к. зумовлено розвитком батиметрії, історія якої (як галузі *гідрографії*) налічує понад 3 тис. р. Перші свідчення про вимірювання глибини водойм з'явилися в іст. записах *Єгипту Стародавнього*. Як самост. картографічні твори Б. к. з'явилися у 2-й пол. 20 ст., що безпосередньо пов'язано з розвитком гіпсометр. методу (див. *Гіпсометрія*) зображення рельєфу мор. дна. Глибину мор. дна визначають шляхом вимірювання часу двосторон. проходження звук. хвилі, яка надсилається до мор. дна і назад. Цей метод у поєднанні з точн. вимірюваннями часу проходження *хвилі акустичної* успішно застосовували упродовж 20 ст. Системи багатопромен. *ехолота* стали загальнодоступними в 1970-х, що збіглося з розвитком глобальної системи визначення координат супутник. навігаційної *глобальної системи позиціонування* [Global Positioning System (GPS)], яка забезпечувала високу простор. точність для вимірювань навкол. середовища. Багатопроменеві системи мають перевагу в тому, що збирають батиметр. дані з вищою розділ. здатністю, відповідно результати картографування ефективніші за набагато корот. час. Наукове тлумачення походження і структур. особливостей підвод. рельєфу, а також локал. підводні знімання в океанах визначили можливості масов. створення Б. к. Серйозним метод. досягненням за підготовки ген. Б. к. океанів (ГЕБКО) був перехід від механ. до геоморфолого-геофізич. *інтерполяції* між точками глибин. Істотного поступу в складанні Б. к. вдалося досягти завдяки супутник. альтиметрії (метод косм. *геодезії*). Цей метод дозволив скласти заг. орографічну (див. *Орографія*) схему рельєфу планети, прослідкувати положення *хребтів підводних*, *розломів океанічних*, *вулканів*, зв'язок рельєфу суші з рельєфом океан. дна. За змістом Б. к. належать до загальногеогр., що докладно й науково обґрунтовано відбивають морфометр. (див. *Морфометрія*) особливості вел. форм рельєфу. На картах передають уявлення про рельєф дна водойми або *акваторій* загалом і окр. його частин відповідно до геолого-тектоніч. даних про місцевість з огляду на сучас. динамічні процеси. За масштабом є велико-, середньо- та дрібномасштабні Б. к. За призначенням дають заг. уявлення про рельєф мор. або океан. дна, виражений системою *ізобат* і окр. характерними відмітками глибин з пошаровим зафарбуванням. Для забарвлення Б. к. використовують шкалу глибин в синіх тонах: зі зростанням глибини темніє колір позначення. Батиметрична шкала включає ізобати 100, 200, 500, 1 000 і далі через 1 000 м. У картографічній *колекції* призначені як допоміжні або додатк. для використання мореплавцями, оскільки вміщують дані, відсутні на мор. навігаційних картах. У побудові Б. к. використовують осн. закони гіпсометр. школи (зокрема, метод лінійної інтерполяції ізобат між відмітками глибин), великомасштаб. мор. навігац. карти, окрім відміток глибин — результати геолого-геоморфол. вивчення мор. дна й *узбережжя*. Узагальнює батиметр. дані та зміст нац. мор. навігац. карт *Міжнародна гідрографічна організація*, що періодично видає «Зведені гідрографічні карти Світу» в масштабі 1:35 000 000, Б. к. океанів масштабом 1:10 000 000 (на 16 аркушах). Останнє 5-те вид. вийшло 1984. Цифрова база даних про глибини до 2017 нараховувала понад 40 млн точок спостереження. 2017 запущено проєкт «Морське дно — 2030», учені-учасники якого мають розробити повну карту дна *Світового океану* до 2030. Станом на 2017 досліджено лише 6 % запланованого обсягу. Батиметричні дані є важл. елементом розвитку нафтогаз. пром-сті.

Батиметричні карти. Супутникова 3Д карта

Літ.: Дудун Т. В. Загальногеографічні карти. Київ, 2013; Альохіна О. В., Корусь М. М., Кошовий В. В. та ін.

Батиметричні дослідження озера Світязь: минуле, сучасність та перспективи // Природа Зах. Полісся та прилеглих тер. 2014. № 11; Сінна О. І., Утєвський А. Ю., Попов В. С. Цифрове моделювання рельєфу дна акваторій у районі української антарктичної станції Академік Вернадський // Пробл. безперервної геогр. освіти і картогр. 2015. № 21; Wölfl A.-C., Snaith H., Amirebrahimi S. et al. Seafloor Mapping — The Challenge of a Truly Global Ocean Bathymetry // Frontiers in Marine Science. 2019. Vol. 6; Скворцов В. В. Карта рельєфу дна Азовського моря // Геол. і корисні копалини Світового океану. 2022. Т. 18. № 3 (69).

Ба́тин, батін (араб. باطن, букв. — внутрішній, таємний) — фундаментальне поняття ісламської *філософії* та *богослов'я* на позначення прихованого, потаємного, внутрішнього, езотеричного (наприклад, сокровенного смислу *Корану*, невідчутних проявів *буття*). Антитезою є поняття «захир» — явний, відкр., приступний відчуттям, екзотеричний. Протиставлення і співвіднесення Б. / захир є однією з *парадигм каламу* та критерієм розмежування різн. ідейних течій. Так, батиніти — заг. назва прибічників алегорич. тлумачення Корану, які, на противагу захиритам, шукали в коран. *аятах* та *Сунні* прихований, потаєм. смисл. Батинізм (батинія) як напрям реліг.-філос. думки зародився у 8 ст. в Іраку, поширився в шиїт. середовищі (див. *Шиїти*) серед *ісмаїлітів*, нуйсаритів, *існа-ашаритів*, даразитів та ін., притаманний традиції *суфізму*. Батиніти алегорично й символічно тлумачили сакрал. тексти, *хадиси*, норми *шаріату*, вважали, що сокровенні та потаємні смисли *одкровення* передаються через носіїв Божеств. істини — *імамів*. Часто зневажали зовн. обрядовість як вторинну щодо осягнення Б. Термін «батиніти» часто вказував і на таєм. характер діяльності тих чи тих мусульм. згромаджень і сект, зазвичай носіїв радикал. поглядів і способів діяльності. Езотеричний характер вчення батинітів відокремлював їх від традиц. *мусульман*. Аль-Батин (араб. الباطن — аль-Батин) — одне з 99 «прекрасних імен» *Аллаха* [«Він — Перший і Останній, Явний та Потаємний, і Він знає про кожну річ!» (Коран 57:3)].

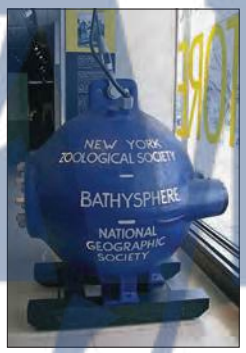
Дж.: Коран. Переклад смислів українською мовою / Пер. з араб. М. Якубовича. Київ, 2017.

Літ.: Montgomery W. W. Islamic Philosophy and Theology: An Extended Survey. Edinburgh, 1985; Средневековая арабская философия: проблемы и решения. Москва, 1998; Fakhry M. A History of Islamic Philosophy. New York; Chichester, 2004; The Oxford Handbook of Islamic Philosophy / Ed. by Kh. El-Rouayheb, S. Schmidtke. Oxford; New York, 2016.

Батиска́ф (від грец. βαθύς — глибокий і σκάφη — човен) — глибоководний самохідний *апарат*. Перший Б. спорудив 1948 О. *А. Піккар*. Його син — учений-дослідник Ж. Піккар (1922; Бельгія — 2008; Швейцарія) і лейтенант-підводник ВМС США Д. Волш (1931–2023; США) на Б. «Трієст» (італ. «Trieste») досягли глибини 11 тис. м (1960; *Маріанський жолоб*). Складається з двох корпусів — легкого поплавця й міцної *гондоли*, скріплених рухомим з'єднанням. Рухається за допомогою *гвинтів гребних*, які пускають у рух встановлені зовні електр. мотори. У відсіках поплавця — легша за воду речовина (бензин або ін.) чи конструкція (скляні сфери), *цистерни* з баластом і *батареї акумуляторні*. У гондолі сферич. форми розміщують екіпаж, систему забезпечення та прилади для керування

Батискаф. Батискаф «Трієст»

Батисфера. Батисфера в Національному географічному музеї в м. Вашингтоні, США

Батищев Станіслав Михайлович

і спостереження. Перші гондоли виготовляли з міц. легованої *сталі*. Пізніше застосовували титанові та *алюмінію сплави*, *пластичні маси*. Такі гондоли мають меншу вагу, але водночас і меншу питому *міцність*. Усю апаратуру кріплять на *рамі*, залишаючи вільними стіни сфери, оскільки під час глибокого занурення вони можуть стискатися.

Літ.: Piccard J. Profondeur 11000 mètres. Paris, *1961*.

Батисфе́ра (від грец. βαθύς — глибокий і *сфера*) — 1) Внутрішня оболонка *Землі*, наступна за *літосферою*.

2) Глибоководний *апарат* сферич. форми для підвод. спостереження, оснащ. спец. обладнанням. Має сталеві стінки та *ілюмінатори* із загартов. *скла*. Сталевим *тросом* Б. кріпили до *корабля* і спускали під воду. На відміну від наступ. конструкцій глибоковод. апаратів, Б. не пересувалася самостійно: місце занурення визначало місце розташування базового судна, глибину регулювали *лебідками* із судна. Створили інж. О. Бартон (1899–1992) та зоолог В. Бібі (1877–1962; обидва — США). 1930 вони здійснили перші занурення у Б. 11.06.1930 досягли глибини 400 м, 1934 — 900 м. Через складнощі проведення робіт і знач. ризики для спостерігачів Б. витіснено безпечнішими *батискафом* і *мезоскафом*.

Літ.: Allaby M. Oceans: A Scientific History of Oceans and Marine Life. New York, 2009.

Бати́щев, Станісла́в Миха́йлович (10.07.1940, м. Кривий Ріг, Дніпроп. обл., тепер Україна — 22.05.2011, м. Донецьк, Україна) — *спортсмен*, важкоатлет, заслужений майстер спорту СРСР (з 1973), *чемпіон* світу. Регулярно почав займатись *атлетикою важкою* з 1956 під керівництвом тренера В. Самарова. Тренувався також у З. Архангородського (1931–2019), В. Рожка (1929–2004), обидва — Україна. Виступав за спорт. т-ва: «Буревісник» (Кривий Ріг) — 1965–1967, «Буревісник» (Донецьк) — 1968 та «Авангард» (Донецьк) — 1969–1973. Член збірної команди СРСР (з 1966). У 2-й пол. 1960-х — на поч. 1970-х був одним із найсильн. важкоатлетів СРСР та світу, але через високу конкуренцію в надважкій вазі програвав у боротьбі за перші місця Л. *Жаботинському* та В. *Алексєєву*. На Чемпіонаті світу 1966 (м. Берлін) Б. посів 3-тє місце з відносно невис. результатом — 530 кг. За рік додав до свого результату 20 кг і з 550 кг завоював перше

місце на Олімп. тижні 1967 у м. Мехіко. Чемпіон світу в ривку (1969). Бронз. призер чемпіонатів світу (1969, 1973) у ваговій категорії до 90 і понад 110 кг. Чемпіон Європи в ривку (1969), сріб. призер чемпіонатів Європи (1966, 1969, 1971, 1973). На Чемпіонаті Європи 1971 (м. Софія, Болгарія) підняв у сумі 607,5 кг. Чемпіон IV Літньої Спартакіади народів СРСР 1967 (м. Москва) у складі збірної УРСР. Срібний призер Чемпіонатів СРСР 1966–1973, бронз. призер 1965. На Чемпіонаті СРСР 1970 (м. Мінськ) підняв штангу 214 кг, встановив світовий рекорд у *жимі*. Чемпіон УРСР 1969, 1971, сріб. призер 1963–1965. Першим в УРСР показав результат 600 кг у *триборстві*, 400 кг — у *двоборстві*. Особистий рекорд Б. — 620 кг (220+175+225), встановлений на Чемпіонаті СССР 1972 (м. Таллінн). Установив 12 рекордів УРСР, один — світовий. Після завершення спорт. кар'єри Б. працював у ДЮСШ з важк. атлетики в м. Донецьку: директором (1976–1994), інструктором (з 1995). Нагороджений Почес. грамотою Верховної Ради УРСР (1970).

Літ.: Драга В., Кравцов П. Тяжелоатлеты Украины. Киев, 1985.

М. В. Чорна

Батіа́ль (від грец. βαθύς — глибокий) — глибинна зона *Світового океану*, розташована між *неритовою зоною* та *абісаллю* на глибинах від 200 до 2000–2500 м. Займає бл. 15–20 % площі Світ. океану. Геоморфологічно прибл. відповідає *схилу материковому*. Кут похилу дна — 4–12° (зрідка — 30–40°). Дно часто прорізують глиб. підводні *каньйони*. Для Б. характерними є нестійкість *ґрунтів*, високий тиск вод. стовпа (до 25 МН/м²), майже повна відсутність ден. світла, порівняно слабка рухливість води. Загальна *біомаса* Б. не перевищує 7–10 % заг. біомаси Світ. океану. Переважають різном. представники *бентосу*, багато риб, перехідних до абісал. форм. Рослинний світ збіднений (через слабку освітленість або повну відсутність світла).

Літ.: Gradziński R., Kostecka A., Radomski A. et al. Zarys sedymentologii. Warszawa, 1986; Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Хільчевський В. К., Гребінь В. В., Манукало В. О. Гідрологічний словник. Київ, 2022.

Батіа́льні ві́дклади (від грец. βαθύς — глибокий) — океанічні та морські осади, що залягають на *схилі материковому* на глибині 200–2500 м у межах *батіалі*. Займають бл. 15–20 % площі *Світового океану*. Утворюються переважно з териген. матеріалу, принес. із суші; представлені вулкан. та вапняк. *мулом*, глибоковод. *пісками*, рідко *галечниками*. Під дією *діагенезу* протягом геол. часу перетворюються на *глини*, *мергелі* та частково *вапняки*. Серед Б. в. переважають *теригенні відклади* (понад 56 %); виникають унаслідок виносу уламк. матеріалу та глинистих частинок із суші; вапняк. мул (бл. 30 %); серед них прибл. однаково поширені форамініферові (див. *Форамініфери*), коралові (див. *Корали*) і ракушнякові (див. *Ракушняк*) осади; крем'янисті мули, представлені переважно діатомовими (див. *Діатомові водорості*), рідше — радіолярієвими (див. *Радіолярії*) осадами; *вулканогенно-осадові породи* (бл. 5 %), приурочені до областей сучас. вулкан. діяльності.

Літ.: Gradzicski R., Kostecka A., Radomski A. et al. Zarys sedymentologii. Warszawa, 1986; Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013.

В. С. Білецький

Ба́тлер, Джо́зеф (англ. Butler, Joseph; 18.05.1692, м. Вантидж, тепер графство Оксфордшир, Англія, Велика Британія — 16.06.1752, м. Бат, графство Сомерсет, Англія, Велика Британія; похов. у кафедр. соборі м. Бристоля, Велика Британія) — філософ, провідний англіканський теолог 18 ст., мораліст, церковний діяч. Походив із пресвітеріан. родини, наймолодший із 8 дітей. Був спрямований на навчання до академії в м. Глостері. 1713 розпочав таєм. листування з англікан. теологом С. *Кларком*, яке пізніше увійшло окр. додатком до кн. Кларка «Оприявлення буття та атрибутів Бога» («A Demonstration of the Being and Attributes of God»; 1706). Вирішив приєднатися до *Церкви Англії*, 1714 вступив до Оріел-коледжу *Оксфордського університету*. Невдовзі після вступу був висвячений на *диякона*. 1718 затверджений проповідником у каплиці Ролз-Чапел в м. Лондоні, де служив до 1726. Одночасно з 1722 ніс обов'язки ректора Готона (тепер село у графстві Чешир), з 1725 — Стенгоупа (тепер село у графстві Дарем). Від 1733 — *капелан* лорд-канцлера Ч. Талбота. Цього ж року отримав у Оксфорді диплом доктора права. 1736 призначений гол. капеланом придвор. кабінету Шарлотти-Кароліни, дружини короля *Георга II*. Від 1738 — єпископ Бристоля (цього ж року рукоположений на єпископа), з 1740 — очолив *деканат* Св. Павла в м. Лондоні. 1746 секретар кабінету короля Георга II. Від 1750 — єпископ Дарема. На погляди Б. вплинули ідеї С. Кларка, Т. *Гоббса*, Д. *Г'юма*, А. *Сміта* та ін. Критикував концепції *раціоналізму*, *деїзму*, *егоїзму*, *гедонізму* (зокрема теорії Т. Гоббса щодо егоїст. сутності люд. природи, теорії «самототожності» Дж. *Лока*). Обґрунтував концепцію *моральної свідомості*, доклав знач. внесок у розвиток *деонтологічної етики*. Розрізняв два доповнювальні шляхи дослідження морал. питань: від метафіз. розмірковувань, віри в доктрину *одкровення* і від емпірич. спостережень. Міркував про складність люд. природи та *моральності*, морал. *сумління* і морал. рішення, гармонію доброчесності та влас. інтересів. Визнав етику за самост. дисципліну. Автор праці: «15 проповідей, виголошених у Ролз-Чапел» (1726), що мала 9 видань тільки у 18 ст. Найб. відомості зажила «Аналогія релігії» (1736), укладена як філос.-апологетична праця проти деїстів. Здійснив визнаний вплив на брит. морал. філософію 19 ст. Пам'ять єпископа вшановують у літург. календарі Англікан. церков 16 червня.

Батлер Джозеф

Пр.: Fifteen Sermons Preached at the Rolls Chapel Upon the following Subjectss. Upon Humane Nature. London, 1726; The Analogy of Religion: Natural and Revealed to the Constitution and Course of Nature. Weyers Cave, 2006.

Літ.: Carlsson P. A. Butler's Ethics. Hague, 1964; Raphael D. D. British Moralists. 1650–1800 : in 2 vol. Indianapolis, 1991. Vol. 1; Joseph Butler's Moral and Religious Thought: Tercentenary Essays / Ed. by Chr. Cunliffe. Oxford, 1992; Stewart R. M. Butler's Argument Against Psychological Hedonism // Canadian Journal of Philosophy. 1992. Vol. 22 (2); Penelhum T. Butler: The Arguments of the Philosophers. New York, 2008; Bartlett T. Memoirs of the Life, Character and Writings of Joseph Butler, D. C. L: Late Lord Bishop of Durham. London, 2018.

Ба́тлер, Ні́колас Мю́ррей (англ. Butler, Nicholas Murray; 02.04.1862, м. Елізабет, шт. Нью-Джерсі, США — 07.12.1947, м. Нью-Йорк, шт. Нью-Йорк, США; похов. у м. Патерсоні, шт. Нью-Джерсі, США) — педагог, політик, публіцист, лауреат *Нобелівської премії миру* (1931; разом із Л. Дж. *Аддамс*). 1884 закінчив Колумб. коледж, отримав наук. ступінь *доктора філософії*. Від 1885 викладав у Колумб. коледжі. З 1890 — професор філософії, етики та психології. Підготував план поглибл. вивчення *природознавства* та *філософії*, запропонував додати до академ. університет. дисциплін *педагогіку*. Опікунська рада коледжу схвалила ці нововведення. Був президентом Асоціації професс. підготовки (опікувалася ремісничим навчанням у держ. школах). Одним із перших порушив питання про необхідність планомір. професс. підготовки вчителів. 1889 Асоціація відкрила Нью-Йорк. коледж підготовки вчителів, з 1892 — Учител. коледж. 1900 заклад став частиною *Колумбійського університету*. 1890 Б. ініціював видання та впродовж 30 р. був ред. «Педагогічного огляду» («Educational Review») — наук. журналу з поширення та популяризації пед. ідей. Як член і керівник (1894–1895) Нац. пед. асоціації брав участь у створенні «Комітету десяти» (мав сприяти об'єднанню педагогів для вивчення проблем серед. та вищ. освіти). 1900 запровадив Раду зі вступ. іспитів у коледжах. Став секретарем орг-ції, 1901–1914 — її головою. З 1901 — в. о. президента, 1902–1945 — президент Колумб. ун-ту. За його президентства ун-т став одним із найб. осв. і наук. центрів світу. Зросла кількість студентів (з 4 до 34 тисяч осіб), зокрема старшокурсників та *аспірантів*; було відкрито нові ф-ти, напр., журналістики та лікарів-дантистів; розбудовано університет. містечко. Домігся підвищення зарплати професорів. Під час поїздок до Європи в 1880–1890-х захопився ідеями відстоювання миру, обмеження *озброєнь* і створення міжнар. суду. 1910 переконав підприємця Е. *Карнегі* передати 10 млн дол. США у Фонд за міжнар. мир (наз. ім'ям Карнегі). Керував у цьому фонді відділом освіти до 1925. Розпочав відновлення європ. *бібліотек* після *Першої світової війни*, заохочував культ. зв'язки, фінансував викладання курсу *міжнародних відносин* у ЗВО. Сприяв укладенню *Келлога — Бріана пакту 1928*. Був одним із гол. розпорядників за заповітом Дж. *Пулітцера*. 1912 при ун-ті відкрили Вищу шк. журналістики. 1917 заснували *Пулітцерівську премію*, яку присуджують найкращ. амер. журналістам, а також видат. митцям. Відтоді та до своєї відставки був головою нагород. комісії Пулітцер. премії. 1945 через утрату зору та прогресування глухоти змушений був подати у відставку.

Пр.: The Meaning of Education, and Other Essays and Addresses. New York, 1898; The Meaning of Education: Contributions to a Philosophy of Education. New York, 1915; Is America Worth Saving? New York, 1920; Scholarship and Service: The Policies and Ideals of a National University in a Modern Democracy. New York, 1921; The Family of Nations: Its Need and its Problems. New York, 1938.

Літ.: Sokal M. James McKeen Cattell, Nicholas Murray Butler, and Academic Freedom at Columbia University, 1902–1923 // History of Psychology. 2009. Vol. 12. № 2; Williams A. Waiting for Monsieur Bergson: Nicholas Murray Butler, James T. Shotwell, and the French Sage // Diplomacy & Statecraft. 2012. Vol. 23. № 2; Rosenthal M. Nicholas Miraculous: The Amazing Career of the Redoubtable Dr. Nicholas Murray Butler. New York, 2015.

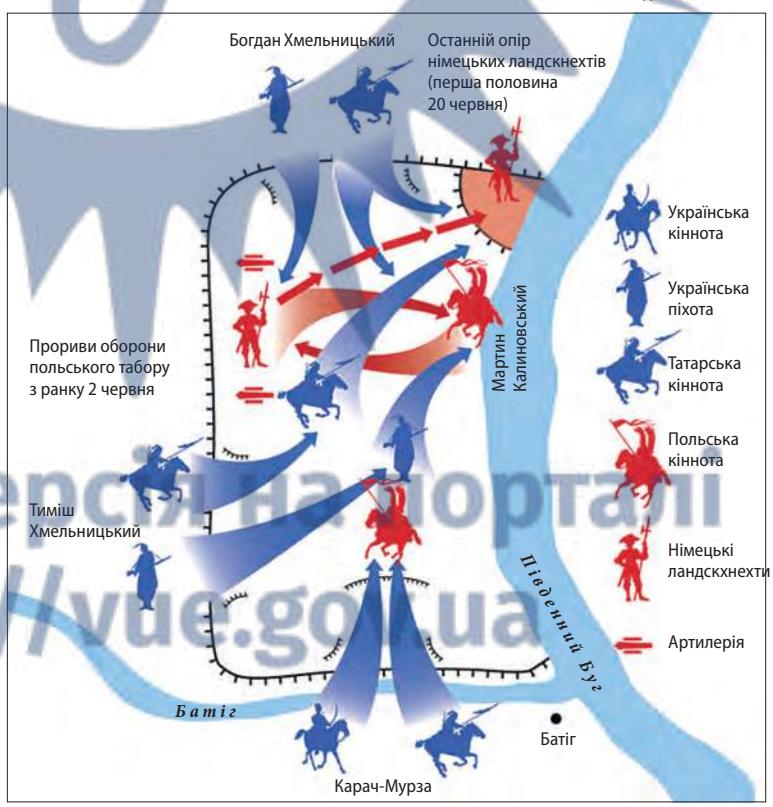
О. П. Міхно

Бато́зька би́тва 1652 — бій часів *Національної революції 1648–1676*, в якому українське військо під проводом Б.-З. *Хмельницького* разом із кримськотатарськими союзниками розгромило польсько-шляхетську армію на чолі з польним гетьманом коронним М. Калиновським (бл. 1605 — 1652; тепер Україна). Відбувався 01–02.06.1652 на теренах *Брацлавщини*. Після поразки в *Берестецькій битві 1651* та укладення *Білоцерківського договору 1651*, який зводив нанівець політ. автономію *Української козацької держави*, гетьман Б.-З. Хмельницький планував поновлення воєн. дій із *Річчю Посполитою*. На поч. травня 1652 на Чигирин. старшин. раді схвалено рішення розпочати боротьбу за відновлення тер. цілісності козац. д-ви в межах *Брацлавського воєводства*, *Київського воєводства* й *Чернігівського воєводства*. Поширення укр. урядом чуток про похід козац.-татар. війська на чолі з Т. Хмельницьким (1632–1653; тепер Україна) до *Молдавського князівства* з метою поновлення союзниц. угоди з молдав. господарем В. *Лупулом* та скріплення її династ. шлюбом із дочкою правителя Розандою (бл. 1630–1686; тепер Молдова) стало викликом для командувача польськ. військами в Україні М. Калиновського. У 2-й пол. травня 1652 М. Калиновський, намагаючись не допустити об'єднання козац. полків із *татарами* й перешкодити їхньому можлив. походу до Молдавії, вирушив до традиц. переправи через р. *Південний Буг*. Польське військо розташ. на прав. березі, біля впадін-

Батлер Ніколас Мюррей

Батозька битва 1652. Схема битви під м. Батогом

Онлайн версія на порталі
http://vue.gov.ua

ня р. Батога, неподалік г. Батіг та містечок Батога й Четвертинівки (тепер село *Гайсинського району Вінницької області*). У розпорядженні М. Калиновського перебувало бл. 20 тис. вояків (без урахування обозних і слуг). Розраховуючи на швидкий прихід військ. підмоги з *Польщі* та корон. хоругв із Лівобережжя, польськ. командувач звелів закласти збільш. табір. Його розміри перевищували реал. можливості оборони, до того ж його було погано укріплено. З огляду на активізацію польськ. сторони, очільник козац. д-ви оголосив мобілізацію реєстр. війська і закликав приєднуватися нереєстр. козаків та посполитих. Попередньо погоджено спіл. дії з нурадин-султаном Кази Ґераєм, сили якого нараховували 7–8 тис. вершників. Кістяк козац. війська становили найбоєздатніші полки: Канів., Корсун., Переяслав., Черкас., Чигирин. та Уманський. Чисельність об'єднаного козац.-татар. війська становила бл. 35 тис. осіб. Союзницьке військо, яке виступило в похід, було поділене на 3 частини: *авангард*, сформов. у вигляді козац.-татар. корпусу на чолі з Т. Хмельницьким і Карач-беєм (дата нар. невідома — 1663; тепер Україна); у його складі перебував полковник І. *Богун*; осн. сили, очолювані гетьманом Б.-З. Хмельницьким; *ар'єргард*, представлений татар. силами нурадин-султана Кази Ґерая. Після стрімкого маршу передові частини союзниц. війська 29.05 з'явилися на лівому березі р. Пд. Бугу. 01.06 всі частини вже переправилися через річку, зосередившись із різн. сторін табору противника (підхід осн. сил та ар'єргарду відбувався приховано). Татарська кіннота, яка перебувала у складі авангарду, підійшовши з пн. боку, розпочала зачіпні сутички з жовнірами, а потім, зімітувавши втечу, заманила їх у засідку. У бою, що розгорівся, польські підрозділи зазнали невдачі та змушені були повернути до табору. Основні сили укр. війська атакували табір із зх. сторони, ар'єргард — із пд. Оборону табору було прорвано у декількох місцях. Лише величез. зусиллями польськ. командуванню вдалося організувати відбиття атаки, влаштованої козац.-татар. підрозділами з трьох боків. За ін. даними, військ. дії 01.06 обмежилися боями для відволікання, влаштованими силами авангарду. Вони дали змогу осн. силам Б.-З. Хмельницького та ар'єргарду Кази Ґерая непомітно підійти до річки. Уранці наступ. дня вони здійснили успіш. переправу на Пд. від польськ. табору. Після ретельн. ознайомлення з оператив. обстановкою штаб Б.-З. Хмельницького вирішив вдатися до одночас. атаки ворож. стану з різн. сторін. 02.06 розпочався генерал. штурм табору М. Калиновського. Морал. дух його оборонців був украй низьким, у середовищі жовнірів панували паніч. настрої, спричинені усвідомленням неможливості ефектив. захисту табору через його розміри, непідготовленість, а також чисел. перевагу козац.-татар. військ. Так, частина польськ. кінноти намагалася втекти, переправившись через р. Пд. Буг. Польський головнокомандувач змушений був віддати наказ нім. піхотинцям стріляти по тих, хто відступав. Розпорошення сил за периметром величез. табору не дозволило польськ. командуванню успішно протистояти штурмувальним діям гетьман. війська. За козац. *піхотою*, якій вдалося здійснити прориви оборони, до табору увірвалася татар. кіннота. Найзапекліший спротив чинила наймана нім. піхота й частина польськ. жовнірів, які засіли в *редутах*, однак після оточення, щільного гармат. обстрілу та навал. штурму опір було здолано. Армію М. Калиновського майже повністю знищено. Врятувалися бл. 1500 польськ. вояків. У Б. б. загинув польний гетьман, командувач нім. піхоти генерал артилерії З. Пшиємський (за ін. даними — страчений; бл. 1610, Польща — 1652, тепер Україна) та багато ін. шляхтичів Речі Посполитої. Кілька тисяч осіб опинилися в полоні, багатьох представників польськ. *шляхти* викуплено в татар та страчено. Довідавшись про розгром сил М. Калиновського, польські воєначальники, які поспішали йому на допомогу, повернули назад. Б. б. стала однією з найб. перемог укр. збройн. сил часів нац.-визв. боротьби сер. — 2-ї пол. 17 ст. Вона засвідчила полковод. талант Б.-З. Хмельницького та висок. рівень військ. мист-ва козац. війська. Розгром польськ.-шляхет. армії став відчут. військ. поразкою Речі Посполитої, що спричинив пов. ліквідацію умов Білоцерків. договору 1651 та фактич. відновлення положень *Зборівського договору 1649*. На теренах Брацлавщини й Чернігівщини, звільнених від польськ. військ. гарнізонів, поновлено функціонування укр. держ. інституцій. Позитивним для гетьман. влади наслідком стало зміцнення укр.-молдов. союзу через одруження Т. Хмельницького та Р. Лупули.

Літ.: Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. Київ, 1996. Т. 9. Кн. 1; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький: воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття : в 2 кн. Дніпропетровськ, 1996. Кн. 1: Воєнні дії 1648–1652 рр.; Мицик Ю. А. Батозька битва 1652 // Українське козацтво. Мала енциклопедія. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ; Запоріжжя, 2006; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська Національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 2009; Степанков В. С. Документальні й епістолярні джерела дослідження Батозької битви зблизька // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. науки. 2013. Т. 23.

А. О. Іваненко

Бато́-Лавуа́р (франц. Bateau-Lavoir, букв. — човен-пральня) — будинок на *Монмартрі* (м. Париж, Франція), де на початку 20 ст. жили та працювали художники; пам'ятка історії (з 1965). Походження назви точно невідомо. За одн. з версій, назву дав будинку М. *Жакоб*, який під час

Бато-Лавуар. Близько 1910

перших відвідин побачив вивішену випрану білизну. Крім того, майстерні художників було розташ. уздовж лінії вузького коридору, немов кають на кораблі. На місці будинку на пл. Равіньян (тепер пл. Е. Гудо) на поч. 19 ст. був шинок (генгет), 1830 його закрито. З 1860 тут була ф-ка з вир-ва піаніно. Б.-Л. розташ. на крутому схилі Монмартру. 1889 власник вирішив переробити будинок під майстерні небагатих художників. З 1890 частину приміщень займав «Театр мистецтва» поета П. Фора (1872–1960; Франція), який ставив символіст. п'єси П. *Верлена*, М. *Метерлінка* та ін. Від 1892 кімнати почали здавати художникам. У будинку постійно проживали 30–40 осіб, серед них були емігранти. Одним з перших мешканців (з 1892) був худ. М. Мофра (1861–1918; Франція). 1900 тут зупинявся П. *Гоген*. З квітня 1904 до 1910 проживав П. *Пікассо*, у цьому будинку написано картину «Авіньйонські дівчата» (1907), що позначила початок *кубізму* у творчості художника. Тут мешкали: К. *Бранкузі*, П. *Гаргайо*, Х. *Гріс*, К. ван *Донген*, М. *Жакоб*, А. *Модільяні*, А. Сальмон (1881–1969; Франція), П. *Рів'єр*. У Б.-Л. часто бували Г. *Аполлінер*, Ж. *Брак*, Ж. *Кокто*, А. *Матісс* та ін. Тут не було електрики й опалення (з'явилося в 1930-х) — лише *водопостачання*. Перед *Першою світовою війною* частина постояльців переселилася у квартал Монпарнас. За сприяння міністра культури А. *Мальро* Б.-Л. визнано пам'яткою історії, згодом придбано муніципалітетом м. Парижа (1969). Пожежа 1970 знищила майже повністю основу з дерев. конструкцій, зберігся лише *фасад*. 1978 його відбудовано з *бетону* (арх. К. Шарпаньє). Створено 25 худ. студій, у яких працюють (але не мешкають) сучас. молоді художники. Неподалік встановлено пам'ят. вітрину. Б.-Л. відіграв важл. роль у народженні сучас. мист-ва в м. Парижі та появі нових напрямів: *фовізму*, кубізму та ін.

Літ.: Warnod J. Bateau-Lavoir. Paris, 1986; Dax P. Picasso au Bateau-Lavoir: l'Atelier du cubisme. Paris, 1994; Hewitt N. Montmartre: A Cultural History. Liverpool, 2020.

Батрадз. «Батрадз у боротьбі з небом», художник Махарбек Туганов, 1940-ві

Бата́дз, Батраз (осет. Батыраз, ймовірно від монгол. Батир-ас) — один з головних героїв осетинського *нартського епосу*, булатний *богатир*, уособлення грози та бурі. За міфами, Б. — син патріарха нартів Хамиця з роду Ахсартаггата та діви Биценон з роду карликів Бицента (підданих Донбеттира — володаря вод. царства). Дослідники проводять паралелі між образом Б. й богами-громівниками з ін. міфо-епіч. простору (напр., *Тором*, Веретрагною, *Гераклом*, Арджуною, Кухуліном, *Аресом* тощо).

Д. О. Король

Батрахоспермум

Батрахоза́ври (*Batrachosauria*) — підклас викопних тварин класу *земноводних*. У сучас. *кладистиці* відповідає кладі рептиліоморф (*Reptiliomorpha*), що об'єднує *амніот* і всіх викоп. чотириногих, наземні форми яких відомі до масов. пермсько-тріас. вимирання. До підкласу включали чотириног. тварин, що існували в кам'яновуг. (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*) і пермс. періодах (див. *Пермський період і пермська система*). Їх вважали проміжн. ланкою між *земноводними* і *плазунами*. У складі Б. розглядали 2 ряди земновод.: антракозаври (5 родин водн. і назем. тварин, від дрібних до велетенс. розмірів) і сеймуріаморфи (дрібні ящіркоподіб. амфібії з періодом розквіту в пермс. періоді).

Літ.: Carroll R. L. Vertebrate Paleontology and Evolution. New York, 1988; Cavalcanti M. Morphological Integration in the Skull of Discosauriscus austriacus (Makowsky, 1876) (Batrachosauria, Seymouriamorpha) from the Lower Permian of Central Europe // Archivos do Museu Nacional do Rio de Janeiro. 2002. Vol. 60. № 3; Bazzana-Adams K. D., Evans D. C., Bevitt J. J. et al. Neurosensory Anatomy and Function in Seymouria // Journal of Morphology. 2023. Vol. 284. № 5.

Батра́хоспе́рмум (*Batrachospermum*) — рід червоних *водоростей* родини батрахоспермових порядку батрахоспермальних класу флоридеофіцієвих. На підставі результатів молек.-генет. досліджень, які показали поліфілетичність (див. *Поліфілія*) роду, частину видів зі складу перенесено до нов. родів — шетія, ноктурама, куманоа, палюдікола та ін. До проведення таксоном. ревізії рід Б. налічував 100–150 видів, після — бл. 50 видів. Слань макроскопічна (до 10 см, або більше), оливково-сірувата, іноді корич., слизувата, моноподіально або дихотомічно розгалужена. Центральна нитка складена вел., майже безбарв. *клітинами*, на верхівках яких утв. кільця розгалуж. пагонів. Уздовж центр. осі від *базальних* клітин бічн. пагонів зазвичай розвиваються спрямовані донизу нитки, які утв. на клітинах кору різн. щільності. *Хлоропласт* у клітинах осьової нитки має вигляд продірявленої витягнут. пластинки з поріз. краями. У клітинах гілочок хлоропласти числен., дископодібні або видовжені. Розмноження вегетативне (фрагментацією слані), нестатеве (моноспорами), статеве (*оогамія*). *Таломи* однодомні або дводомні (див. *Домність рослин*). Статеві органи водоростей мають склад. будову, ознаки якої використовують як діагност. для розмежування видів роду. В Україні виявлено 2 види: батрахоспермум драглистий та Б. Скуї. Обидва мало поширені в Україні; Б. драглистий — рідкіс. і включений до *Червоної книги України* (2009). Серед представників роду Б. є як *космополіти* (напр., Б. драглистий виявлено на всіх *континентах*, окрім *Антарктиди*), так і види з обмеж. поширенням. Представники роду Б. зростають у прісновод. *водоймах* (хоча черв. водорості здебільшого є морськими). Трапляються в *озерах*, здебільшого розташ. поблизу торф. *боліт*, у болотах, а також *річках*, *струмках*, джерелах із чистою прозорою водою. Зростають на камінні, *мушлях* молюсків, деревині та ін. субстратах. Вегетують (див. *Вегетація*) у помірно тепл. і холод. воді. Статеве розмноження відб. переважно в 2-й пол. літа, восени.

Літ.: Мошкова Н. О., Фролова І. О. Червоні та бурі водорості (Rhodophyta, Phaeophyta). Київ, 1983; Kumano S. Freshwater Red Algae of the World. Bristol, 2002; Червона книга України. Рослинний світ / За ред. Я. П. Дідуха. Київ, 2009; Entwisle T. J., Vis M. L., Chiasson W. B. et al. Systematics of the Batrachospermales (*Rhodophyta*) — a Synthesis // Journal of Phycology. 2009. № 45 (3); Salomaki E., Kwandrans J., Eloranta P. et al. Molecular and Morphological Evidence for Sheathia gen. nov. (Batrachospermales, Rhodophyta) and Three New Species // Journal of Phycology. 2014. № 50 (3).

О. В. Бурова

Батумі — місто, адм. ц. Аджарської Автономної Республіки *Грузії*. Розташовано в пд.-зх. частині країни, на узбережжі *Чорного моря*. Відстань до

Батумі. Прапор

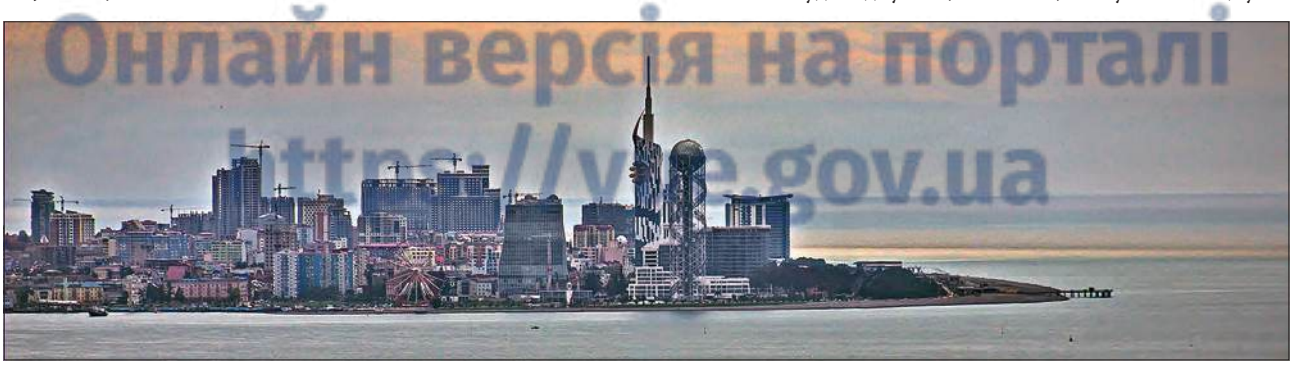

Батумі. Герб

м. *Тбілісі* — бл. 370 км. Тер. — 64,9 км². За *античності* на місці Б. було розташ. порт, який використовували давньогрец. колоністи. Відоме поселення періоду 8–7 ст. до н. е. Регіон належав до грузин. д-ви Тао-Кларджеті (бл. 9–11 ст.). В 11 ст. увійшов до *Грузинського царства*. Після його розпаду з кін. 15 ст. до сер. 16 ст. Б. входило до Гурійського князівства. З 2-ї пол. 16 ст. до поч. 17 ст. влада неодноразово змінювалася (*Османська імперія*, Гурійське князівство). 1614 остаточно опинилося під контролем Осман. імперії. 1863–1878 — адм. ц. санджаку Лазистан еялету Трабзон (з 1867 — вілаєту), активно розвивався як центр торгівлі. Тут почали діяти консульства декількох країн. У цей період поширилася назва «Батум». Після рос.-тур. війни 1877–1878 (див. *Російсько-турецькі війни*) всю Аджарію анексувала *Російська імперія*. У перші роки після приєднання Б. було вільним портом. 1878–1883 — адм. ц. Батум. обл. (потім знову з 1903), у період після її ліквідації — у складі Кутаїс. губ. Статус міста має з 1888. За інтеграції до рос. економіки відбувалася розбудова пром-сті, залізниці та міськ. інфраструктури. 1907 відкрито трубопровід *Баку* — Б.; осн. порт, через який здійснювали відвантаження *нафти*. 1918 відійшло до Осман. імперії за умовами *Брест-Литовського мирного договору 1918*. У травні 1918 тут проведено мирну конференцію, далі підписано *Батумський мирний договір*. Після поразки Четвер. союзу в *Першій світовій війні* місто зайняли брит. війська до 1920. Потім у складі Грузин. Дем. Республіки, центр однойм. області. Після вторгнення РСФРР до Грузії в лютому 1921 уряд тимчасово евакуйовано до Б. З 1921 — столиця Аджар. АСРР (з 1936 — АРСР) Грузин. СРР (з 1936 — РСР). 1936 було закріплено сучас. назву. У 1920–1930-х зросло екон. значення міста, зокрема після побудови нафтопроводу Баку — Б. Після здобуття Грузією незалежності 1991 — столиця Аджар. АР (до 2004 була фактично непідконтрол. центр. уряду, його владу відновлено після *Трояндової революції*). Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 172,1 тис. осіб, густота — понад 2 650 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами (2014, перепис): грузини (93,4 %), вірмени (3 %), українці (0,4 %) та ін. За реліг. групами: правосл. християни (68,7 %), мусульмани (25,3 %), нереліг. (2,5 %) тощо. За віковими групами: до 15 р. — 20 % осіб, 15–64 р. — 70,4 %, 65 р. і більше — 9,6 %. За статевими групами: чоловіки (47,6 %), жінки (52,4 %). Нас. зростає, 2014 становило 152,8 тис. осіб. Клімат вологий субтроп., з теплим літом і м'якою зимою. Серед. т-ра січня — +6 °С, липня — +23 °С. Середньоріч. кількість опадів — 2200–2500 мм, найбільше восени . Значний екон. центр регіону; осн. галузі пром-сті: нафтопереробна, фарм., харч., легка та ін. Одним із ключ. підприємств міста є нафт. термінал. Діють також фарм. з-д «Біополюс» («Biopolus»), «Агроекспорт» («Agroeksport»; перероблення цитрус. і вир-во чаю), текстильні компанії «БіТіЕм Текстайл» («BTM Textile») та «Аджара Текстайл» («Ajara Textile»), буд. компанії тощо. Сфера послуг — провід. сектор економіки. Переважають торгівля, готельне й ресторан. госп-во, банків. справа. Один із гол. турист. і рекреац. центрів країни. Щороку Б. відвідують 1–3 млн осіб. Усього тут нараховують від 1 500 закладів розміщення. Міжнар. аеропорт ім. О. Картвелі розташ. неподалік від центру; серед. річ. пасажиропотік — понад 550 тис. осіб. 2015 відкрито сучас. вокзал; ключ. маршрути — до міст Тбілісі, Кутаїсі. Батум. мор. порт — найб. у Грузії з пропуск. здатністю 18 млн т на рік; включає нафт. (має 5 резервуар. парків і нафтоналив. комплекс; річ. вантажообіг — 1–4,5 млн т), контейнер., суховантаж., пасажир. (до 180 тис. осіб щороку) термінали. Містом проходять європ. та держ. автошляхи міжнар. значення. Є автобус. сполучення з містами Тбілісі, Кутаїсі, Зугдіді тощо. Громад. транспорт представлено автобусами й маршрут. таксі. З 2013 діє канат. дорога. На 2021 працювали 32 заклади дошкіл. освіти, 44 — заг. серед. освіти. Науково-дослідна робота здійснюється переважно на базі ЗВО. Батум. держ. ун-т ім. Шота Руставелі (засн. 1935 як Батум. держ. пед. ін-т; сучас. статус має з 1990) — провід. наук.-освіт. центр, включає н.-д. ін-ти фітопатології та біорізноманіття, агр. і мембран. технологій та ін. Батум. міжнар. ун-т (засн. 2015) — осередок досліджень з імуногематології, фармакогенетики, мікробіології тощо. Відомі також Батум. держ. мор. академія (засн. 1929 як Батум. військ.-мор. тех. уч-ще; сучас. статус має з 1992), Батум. худ. пед. ун-т (засн. 1995), Батум. навігац. ун-т

Батумі. Центр міста

Батумі. Панорама

Онлайн версія на порталі
https://vue.gov.ua

(засн. 1999; сучас. назву має з 2008). Один із гол. культ.-просвіт. центрів міста — публ. б-ка ім. А. Церетелі, заг. фонд становить понад 500 тис. одиниць зберігання. З 2018 Аджар. музей включає 3 філіали й 4 музеї, зокрема ім. Х. Ахвледіані (засн. 1908), археол. (засн. 1994), худ. (засн. 1998), технол. (засн. 2007) та ін. Етнографічний музей «Борджгало» (засн. 2016) — перший приват., відтворює місц. культуру й побут. Появу грузин. театру в Б. зокрема та Аджарії загалом датують 1879, перший театр побудовано 1884. Відомий Батум. держ. драм. театр (як драм. т-во засн. 1913; театр відкрито 1937 та 1952 у новій будівлі; ім'я І. *Чавчавадзе* присвоєно 1959), у репертуарі якого — твори В. *Шекспіра*, М. *Гоголя*, Е. *Золя*, І. *Франка* тощо. Діють також Батум. літ. театр (засн. 1947), експеримент. театр. майданчик «Нова сцена» (засн. 2015) та ін. Батум. держ. муз. центр (засн. 2004) утв. унаслідок об'єднання Батум. держ. симф. оркестру, Батум. держ. капели, балет. трупи Батум. держ. театру опери та балету, Дитячо-юнацького муз. театру; 2007 приєднано квартет та опер. студію. Є декілька приват. галерей та персон. студій: «Аксой» (засн. 2010), Батум. простір сучас. мист-ва (засн. 2014) тощо. Серед традиц. заходів — Батум. міжнар. фестиваль артгаус. кіно (з 2006), Чорномор. джаз. фестиваль (з 2007), Батум. чорномор. фестиваль музики й мист-ва (з 2013; під патронатом ЮНЕСКО) та ін. 2021 Б. включено до мережі креатив. міст ЮНЕСКО в галузі музики. Збережено залишки мур. *фортеці* 10–13 ст. Забудову *історичного центру міста* представлено спорудами двох іст. епох у відповід. їм *стилях*: *історизму* кін. 19 — поч. 20 ст. (числен. *вілли*, *мечеть* 1866, Вірмен. церква Христа Спасителя 1887, чол. гімназія 1897, собор Різдва Пресвятої Богородиці 1903, синагога 1904); рад. ретроспективізму 1930–1960-х (готель «Інтурист» 1939, арх. *О. Щусєв*; Батум. держ. драм. театр 1952, арх. Л. Теплицький; кінотеатр «Тбілісі» 1964, арх. Н. Абашидзе). З 2007 виконано *регенерацію* іст. центру, збудовано споруди *архітектури сучасної*, зокрема *хмарочоси*: низку готелів і т. з. Абеткову вежу (2011; вис. — 130 м). Культивують футбол, шахи, важку атлетику, спорт. боротьбу та ін. З об'єктів спорт. інфраструктури — Аджарабет Арена (2020; понад 20 тис. місць). У Б. проходили різні міжнар. спорт. змагання, зокрема шах. олімпіада (2018), Команд. чемпіонат Європи із шахів, Чемпіонат Європи з важкої атлетики (обидва — 2019) тощо. Тут базується ФК «Динамо» (Б.; засн. 1923). Місто-побратим міст *Миколаєва* (з 1995), *Ялти* (з 2008), *Тернополя* (з 2011), *Донецька* (з 2013), *Умані* (з 2018), місто-партнер м. *Херсона* (з 2018). Тут нар. письменник А. *Стругацький*, композитор і засл. діяч мист-в України Ю. Знатоков (1926; тепер Грузія — 1998; Україна), реж. і нар. артист України О. Барсегян (1929; тепер Грузія — 2011; Україна), співачка Л. *Чконія*, учасник *Революції гідності* та *Герой України* А. *Арутюнян*, військовослужбовець і Герой України С. *Васіч*, спортсмен і призер Олімп. ігор М. Вахтангадзе (нар. 1973) та ін. З Б. пов'язано життя і діяльність арх. О. *Вербицького*, акторки В. *Анджапарідзе*, письменника М. *Булгакова* тощо.

Дж.: საქართველოს 2014 წლის მოსახლეობის საყოველთაო აღწერის ძირითადი შედეგები. თბილისი, 2018; Statistical Yearbook of Georgia. Tbilisi, 2021.

Літ.: Гоголішвілі О., Путркарадзе Т. Українці в суспільно-політичному та культурно-просвітницькому житті Батумі наприкінці XIX — початку XX сторіччя // Зовнішні справи. 2020. № 4; Masters T., Balsam J., Smith J. Georgia, Armenia & Azerbaijan. 7th ed. Carlton, 2022.

Батумський мирний договір 1918 — угода про мир між *Вірменією* і *Османською імперією*, укладена 04.06.1918 у м. Батум (тепер м. *Батумі*, Грузія). Підписаний після Батум. мир. конференції (11.05.1918–26.05.1918, м. Батум), учасниками якої були представники Осман. імперії та Закавказької Дем. Федеративної Республіки (ЗДФР, 22.04.1918–26.05.1918 д-ва у Закавказзі, до складу якої входили тер. сучас. Вірменії, *Грузії*, *Азербайджану*). Оскільки ЗДФР після конференції розпалася, Вірменія уклала з Осман. імперією окр. мир. договір. Геополітичними передумовами були мир. договори, підписані *Українською Народною Республікою* та *Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою* із країнами Четверного Союзу (див. *Троїстий Союз*) у м. Брест-Литовську (тепер м. *Брест*, Білорусь; див. *Брест-Литовський мирний договір 1918*). Під час Батум. мир. конференції знач. вплив на перебіг і наслідки *переговорів* справили суперечності в поглядах делегацій на облаштування регіону й вимоги осман. дипломатів. Османська імперія висунула представникам ЗДФР масштаб. тер. *претензії*, що охоплювали знач. частину сучас. тер. Грузії та Вірменії, включно з містами Батумом, Тифлісом (тепер м. *Тбілісі*, Грузія) і Вагаршапатом (церк. столиця Вірменії, резиденція *католикоса* — голови *Вірменської апостольської церкви*). Крім того, осман. делегати претендували на контроль над Закавказ. залізницею, що пролягала тер. всіх трьох країн Пд. Кавказу. Осман. імперія також висунула вимогу Азербайджану про доступ до його *нафтових промислів* й вимагала від Вірменії безперешкодно пропускати осман. війська в Азербайджан. Наслідком поєднання цих чинників став поділ ЗДФР на три окр. д-ви: Грузин. Дем. Республіку (незалежність з 26.05.1918), Азербайджанську Дем. Республіку (незалежність з 27.05.1918) і Дем. Республіку Вірменія (у договорі наз. Республікою Вірменія, незалежність з 28.05.1918). Під час перемовин осман. війська розпочали збройне вторгнення на тер. населених вірменами частин Ериванської губернії (1847–1917 — адм.-тер. одиниця *Російської імперії*), окупувавши знач. частину новопроголошеної д-ви, зупинилися на підступах до її столиці — м. Еривана (тепер м. *Єреван*, Вірменія). У цих умовах делегація Вірменії була змушена погодитися на ультимат. вимоги осман. дипломатів. Відповідно до Б. м. д. Вірменія зберігала за собою Ново-Баязитський пов. (із центром у м. Баязиті, тепер м. Догубаязит, *Туреччина*) і сх. частини Александропольського (із центром у м. Александрополі, тепер м. Гюмрі, Вірменія), Ечміадзінського (із центром у м. Вагаршапаті; див. *Ечміадзін*), Ериванського й Шарур-Даралагезького (із центром у с. Баш-Норашені, тепер м. Шарур, Азербайджан) повітів Ериванської губ. Османська імперія відновлювала контроль над втраченими нею раніше м. *Карсом* і м. Ардаганом (обидва — тепер Туреччина) із околицями, а також анексувала Сурмалинський пов. (із центром у м. Игдирі, тепер Туреччина) і частини тер. Шарурського, Нахічеванського (із цен-

тром у м. *Нахічевані*, тепер Азербайджан), Ечміадзінського й Александропольського повітів. Вірменія зобов'язалася вивести всі вірмен. збройні формування з м. *Баку* й гарантувати *безпеку* мусульм. нас. на своїй тер. На тер., які згідно з Б. м. д. відійшли до Осман. імперії, мешкало бл. 1,25 млн вірмен. На тер., яка залишалася за Вірменією, — бл. 960 тис. вірмен. Частина вірмен. збройн. формувань не визнала чинності договору. Фактично Б. м. д. припинив дію після укладення Мудроського перемир'я (30.10.1918, порт с. Мудроса, о. Лемнос, *Греція*) між Осман. імперією й командуванням військ *Великої Британії* як уповноваженими *Антанти* та виходу Осман. імперії з *Першої світової війни*.

Літ.: Hovannisian R. G. The Republic of Armenia : in 4 vol. Berkeley, 1971. Vol. 1: The First Year, 1918–1919; Şahin E. Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917–1918). Ankara, 2002; Mikaberidze A. Conflict and Conquest in the Islamic World: A Historical Encyclopedia : in 2 vol. Santa Barbara, 2011.

Батурин. Прапор

Батурин. Герб

Бату́рин — місто, адміністративний центр Батуринської територіальної громади *Ніжинського району Чернігівської області* України. Розташовано на Сх. області, на р. *Сеймі*. Відстань м. *Чернігова* — бл. 150 км. Тер. — 7 км². Існують різні версії походження назви: походить від давньорус. слова «батура» — башта, вежа, фортеця, названо на честь польськ. короля С. *Баторія*. Заселено здавна, зокрема поблизу Б. виявлено *городище* часів *Давньої Русі* тощо. В іст. джерелах уперше згаданий 1625 як польське укріплення, збудоване за правління короля *Сигізмунда III Вази*. Нас. Б. брало участь у нац.-визв. війні 1648–1657 (див. *Хмельниччина*). Звільнений наприкін. травня 1648. Відтоді, під контролем *Війська Запорозького*, був центром Батурин. сотні. 1654 отримав статус міста з *магдебурзьким правом* та перейшов у користування наказ. гетьмана І. Золотаренка (рік нар. невідомий — 1655; тепер Україна). За правління гетьмана І. *Брюховецького* тут укладено *Батуринські статті 1663*. Упродовж 1669–1709 Б. був резиденцією гетьманів *Лівобережної України*: Д. *Многогрішного* (після підписання *Глухівських статей 1669*), І. *Самойловича*, І. *Мазепи*. Значний екон. та культ. центр. У листопаді 1708 рос. військо під командуванням О. *Меншикова* захопило та вщент зруйнувало місто, знищило його нас. (див. у ст. *Батуринська трагедія*). За гетьманування К. *Розумовського* (1750–1764) Б. удруге став адм. ц. *Гетьманщини*. Розвивалася економіка й відбувалася інтенс. забудова. Від 1781 — волос. центр Конотоп. пов. (з 1802 входив до *Чернігівської губернії*). Після 1861 втратив госп., культ. значення, став невел. м-ком. 1917–1919 влада неодноразово змінювалася до остаточ. встановлення *радянської влади*. З 1923 Б. мав статус села. 1923–1931 та 1935–1960 — адм. ц. Батурин. р-ну. 1931–1935 належав до Бахмацького р-ну. У роки *Другої світової війни* окуповано, звільнено 1943. У 1960 отримав статус смт, увійшов до складу Бахмац. р-ну (тепер ліквідований). Занесено до списку іст. населених місць 2001. Статус міста район. значення — від 2008. Згідно з адм.-тер. реформою від 2020 Б. входить до Ніжин. р-ну. Того ж року затверджено адм. ц. Батурин. тер. громади. Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 2 458 осіб, густота — 351 особа/км². За статевими групами (2001, перепис): чоловіки (46,8 %), жінки (53,2 %). Укр. мову вважали рідною 94,8 % осіб, ромськ. — 1,8 % тощо. Нас. зменшується, 2001 становило 3 тис. осіб. Клімат помірно континентальний, з м'якою зимою та теплим літом. Серед. т-ра січня — –5 °С, липня — +20 °С. Середньорічна кільк. опадів — 600–650 мм, найбільше влітку. Пром-сть слабко розвинена. Є заклади торгівлі, ресторан. госп-ва й побут.

Батурин. Палац Кирила Розумовського

обслуговування нас. Наявні банків. та пошт. відня. Працюють оздоров. комплекси, готель. Найближча залізн. станція Бахмач розташ. прибл. за 23 км. Містом проходять автом. дороги міжнар., регіон. значень. Є автобус. сполучення з містами Черніговом, *Бахмачем*, *Конотопом* та ін. Серед закладів освіти — ясла-садок і за-

Батурин. Цитадель Батуринської фортеці

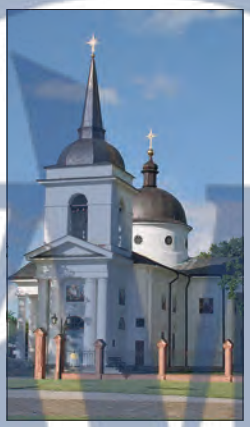

Батурин на карті України

Онлайн версія на порталі gov.ua

гальноосвіт. школа. Наявні публ. б-ка, міськ. будинок культури. Діють музеї нац. іст.-культ. заповідника «*Гетьманська столиця*»: будинок ген. суду (В. *Кочубея*; засн. 2006), музей археології Б. (експонується бл. 700 об'єктів), *палац Кирила Розумовського в Батурині* (обидва засн. 2009), музейний комплекс «Козацький двір» (засн. 2021). Регулярно проводять культ.-мас. заходи, зокрема обл. муз. фестиваль-конкурс молодих виконавців ім. А. Розумовського (від 2012), міжнар. фестиваль козац. культури Батуринфест «Шабля» (від 2018). Найдавнішою пам'яткою архітектури, що збереглася після Батурин. трагедії 1708, є будинок ген. суду (В. Кочубея; 17 ст., перебудовано 19 ст.). У період відродження міста було споруджено палац К. Розумовського й *Воскресенську церкву в Батурині* (усе — пам'ятки архітектури нац. значення). Відтворено цитадель Батурин. фортеці, а також оборон., культ. та ін. споруди на її тер. (усе — 2008). Серед пам'яток архітектури місц. значення, включених до *Державного реєстру нерухомої спадщини України* станом на 2022 — будинок пошти, готель, торгові ряди (усе — 19 ст.), Покров. (1899–1903) і Воскресен. (1897–1904; тепер музей археології Б.) *церковноприходські школи*, уч-ще ім. М. Затворницького (1904–1907). Популярні *атлетика легка*, *лижні гонки*, *футбол*, *футзал* тощо. Є стадіон, спорт. майданчики. Тут нар. військ. діяч і дипломат Г. *Орлик*; військ. діяч, генерал-хорунжий *Армії Української Народної Республіки* В. Кирей (1879; тепер Україна — 1942; тепер Чехія); скульптор О. Ситник (1920–1991; тепер Україна); економік, академік НАН України А. *Чухно* та ін. З Б. пов'язані життя і діяльність низки політ. і військ. діячів часів Гетьманщини, арх. А. *Квасова* тощо.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1972. Т. 26: Чернігівська область; Янко М. Т. Топонімічний словник України. Київ, 1998; Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпро, 2007; Вечерський В. Гетьманські столиці України. Київ, 2008; Євтушенко М. І. Пам'ять серця. Бахмаччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Ніжин, 2015; Панченко В. Старовинні герби українських міст. Київ, 2018.

Батурин. Воскресенська церква, 1790–1803, пам'ятка архітектури національного значення

Батури́нська траге́дія, Батуринська різанина — масове винищення 13.11.1708 мешканців столиці *Гетьманщини* й *резиденції* гетьмана І. *Мазепи* м. *Батурина* внаслідок каральних дій московських військ. Тривала війна між *Швецією* та її союзниками з одного боку і *Російською імперією* з ін. (див. у ст. *Північна війна 1700–1721*). Король Швеції *Карл XII* 1708 розпочав похід на м. *Москву* через тер. сучас. *Литви* й *Білорусі*. Через складнощі із забезпеченням військ у вересні 1708 він спрямував їх на Пд., на тер. Гетьманщини. Перед цим Карл XII і його союзник король Польщі Станіслав І Лещинський (1677; тепер Україна — 1766; Франція) провадили таємні перемовини з І. Мазепою про можливість укладення союзу. Упродовж поперед. місяців рос. уряд значно посилив податк. тиск на Гетьманщину, що викликало невдоволення козацької *старшини*. 07.11.1708 гетьман І. Мазепа відкрито перейшов на бік Карла XII. У відповідь на це *Петро I* наказав генералу від кавалерії О. *Меншикову* зруйнувати м. Батурин. У розпорядженні О. Меншикова були бл. 15–20 тис. *драгунів* і до 5 тисяч *піхоти*. Залогу м. Батурина становили бл. 8 тис. найманих піхотинців (*сердюків*). Захист міста також забезпечувала розташ. у фортеці *артилерія*. Обороною міста командував полковник сердюц. полку Д. *Чечель*. О. Меншиков запропонував залозі міста здатися, на що Д. Чечель відповів відмовою. За даними пам'ятки «*Історія Русів*», прилуц. полковник І. *Ніс*, не бажаючи брати участь в обороні міста, запропонував рос. військам увійти в місто без опору через вхід, який мали охороняти козаки Прилуц. полку. Скориставшись цим, 13.11.1708 учасники облоги потрапили до міста, застали залогу зненацька і впустили до фортеці решту військ. Ін. джерела 18 ст. цього не підтверджують, повідомляючи лише про відмову І. Носа брати участь в обороні міста або взагалі його не згадуючи. Жалувана грамота Петра I І. Носу, видана після Б. т., згадує лише про відмову І. Носа брати участь в обороні міста. Скориставшись раптовістю (обложники потрапили до міста вранці) та кількаразовою чисел. і збройною перевагою, О. Меншиков після знищення залоги здійснив мас. вбивство цив. нас. міста включно з жінками й дітьми. Це супроводжувалося розграбуванням міста і ґвалтуванням жінок. Після завершення карал. операції місто з укріпленнями спалили. Кількість убитих захисників м. Батурина, за різними оцінками, становить 5–7 тис. осіб. Кількість жертв серед цив. нас. — 2–7,5 тис. осіб. Під час розкопок у м. Батурині 1995–2008 в іст. шарі поч. 18 ст. виявлено числен. рештки люд. тіл різн. віку та статі, на багатьох із яких помітні сліди насильниц. смерті. Виявлені знахідки не дають змоги оцінити кількість жертв. Заг. втрати серед учасників облоги невідомі. Д. Чечеля, як керівника оборони міста, страчено 12.11.1708 у м. *Глухові*. 19.11.1708 до м. Батурина прибули І. Мазепа і швед. військо. Відомості про зруйноване місто збереглися в записах і листах очевидців з армії Карла XII. Б. т. яскраво описано в пам'ятці «Історія Русів» (перше вживання виразу «трагедія батуринська»), а також у фольклорі (дума «Семен Палій і Мазепа», записані в м. Батурині й околицях легендарні оповіді). У 19 ст. детал. описи влаштов. рос. військами різанини також повторено у працях М. *Костомарова* («Російська історія в життєписах її найголовніших діячів»), М. *Бантиш-Каменського* («Історія Малої Росії»), М. *Маркевича* («Історія Малої Росії»); знищенню м. Батурина присвятив окремий розділ) та ін. Пам'ятка «Історія Русів» позначилася на описі трагедії в поемі «Великий льох» Т. *Шевченка*. Впливи цієї пам'ятки, фольклор. традиції та історіографії 19 ст. відчутні у проз. творах 20 ст., зокрема в повісті «Батурин» Б. *Лепкого* (1927; 3-тя частина циклу «Мазепа») і романі «Орда» Р. *Іваничука* (1992). Трагедію відображено в кінематографі (фільм кінорежисера Ю. *Іллєнка* «Молитва за гетьмана Мазепу», 2001; декілька докум. фільмів) і театрі (вистава «Я Батурин» І. Ципіної; 2023). У м. Батурині 2004 встановлено пам'ятник жертвам Б. т. [арх. А. *Гайдамака*, скульптор М. Обезюк (нар. 1938; тепер Україна)]. Для увічнення пам'яті про Б т. на тер. Нац. іст.-культ. заповідника «*Гетьманська столиця*» 2007–2008 споруджено архіт.-мемор. комплекс «Цитадель Батуринської фортеці». Він відтворює зовн. вигляд фортеці на її іст. місці відповідно до даних археол. досліджень 1995–2008. З 2000-х 13 листопада в м. Батурині

щорічно вшановують День пам'яті Батурина. 2018, у 310-ті роковини трагедії, цю дату відзначали на держ. рівні (Постанова ВР України «Пам'ятні дати та ювілеї 2018 року»). До 300-х роковин трагедії 2008 *Укрпошта* випустила пошт. марку «Батуринська трагедія» з конвертом першого дня.

Дж.: Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. Київ, 2009.

Літ.: Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. 2-ге вид. Київ, 2009; Kovalenko V. The Rape of Baturyn: The Archaeological Evidence // Harvard Ukrainian Studies. 2009–2010. Vol. 31. № 1–4; Яценко В. Батуринська трагедія 1708 р. у висвітлені сучасної російської історіографії // Сіверщина в історії України. 2012. Вип. 5; Таїрова-Яковлєва Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». Київ, 2013; Таїрова-Яковлєва Т. Іван Мазепа. Харків, 2018.

Батут (франц. batoude, від італ. battuta — удар, з battere — бити, ударяти) — спортивне *обладнання*; горизонтальна плетена *сітка*, закріплена гумовими *амортизаторами* або сталевими пружинами на *рамі*. Може бути розбірним і складеним, розміром до 5 м завдовжки й 1,5 м завширшки. Б. укріплюють на вис. 1,2 м від *підлоги*.

Батут. Змагання

Використовують для тренувань *спортсменів*, у цирк. виступах акробатів, гімнастів та ін. Стрибки на Б. — дисципліна *гімнастики*, яка входить до олімп. програми (одиночні та групові стрибки, *сальто*).

Літ.: Булатова М. М. Енциклопедія олімпійського спорту в запитання і відповідях. Київ, 2009.

Батьківство — соціально-правовий стан чоловіка, зареєстрованого батьком дитини. У патріархал. родинах батько був утримувачем і годувальником, втілював владу, ставав прикладом для наслідування, наставником у позасімейній, громадській діяльності. Уявлення про роль батьків у *сім'ї* передавалися в поколіннях, об'єктивувалися в нар. *звичаях* і *обрядах*, предметах матер. і дух. *культури.* У сучас. родині традиц. цінності Б. слабшають під впливом *гендерної рівності*, залучення жінок до профес. роботи тощо. Сучасні принципи розвитку сусп-ва (*плюралізм*, *індивідуалізація*, *емансипація*, *свобода вибору*) впливають на шлюбно-сім. поведінку нас., виконання сім'єю батьків. функцій, систему взаємовідносин батьки — діти. Процес *урбанізації* та поширення міськ. сімей, зниження *народжуваності* та зростання малодітності, нуклеарізація сім'ї (див. *Нуклеарна сім'я*) вплинули на форми Б., сформували його сучас. особливості. Розрізняють природ. та юрид. Б. Природне Б. — кровна *спорідненість* між батьком і його дитиною. З моменту зачаття та до народження дитини під Б. розуміють соц. стан чоловіка, з моменту народження — факт походження дитини від певн. чоловіка, який ґрунтується на кров. спорідненості між батьком і дитиною та юридично посвідчений актовим записом про народження дитини в органах Державної реєстрації актів цивільного стану. Юридичне Б. — реаліз. право чоловіка на *усиновлення* дитини, яка не має з ним кров. спорідненості. Усиновлена дитина отримує ті ж права, що й біол. дитина. Процес нуклеарізації поєднано з поширенням нових форм орг-ції сім. життя: однобатьків. сім'ї; реструктуров. сім'ї; офіційно незареєстровані шлюб. пари; транснац. сім'ї; об'єднання осіб, які не є родичами тощо. Відповідно до специфіки виконання батьків. функцій сім'ї поділяють на категорії: а) сім'ї, в яких батьків. функції виконують у традиц. сім. середовищі (дітей утримують і виховують рідні батько й мати, які мешкають в одному домогосподарстві); б) сім'ї, в яких природ. основи Б. трансформовані, біол. (кровноріднинні) відносини відсутні чи змінені. В Україні право на Б. закріплено ст. 50 Сімейного кодексу України. Чоловік має право на Б. Відмова дружини від народження дитини або її нездатність народити може бути причиною розірвання *шлюбу*. Законодавством заборонено позбавлення чоловіка можливості здійснення репродукт. функції через виконання ним конституц., служб., труд. обов'язків або внаслідок протиправ. поведінки щодо нього. Це є підставою для відшкодування завданої йому морал. шкоди. Припущення (презумпція) Б. поширюється на дітей: які були зачаті та народжені в шлюбі; які були зачаті до шлюбу, але народжені в шлюбі; які були зачаті в шлюбі, але народжені після його припинення або визнання недійсним; які були зачаті до шлюбу й народжені у термін до 10 міс. після припинення шлюбу або визнання його недійсним. Б. може бути оскаржене в *суді*. У разі доведення відсутності кров. споріднення між дитиною та особою, записаною її батьком, в актовий запис про народження вносять відповід. зміни на підставі суд. рішення. Б. встановлюється також у разі народження дитини внаслідок проведеної за згодою чоловіка штуч. інсемінації його дружини та при усиновленні ним чужої дитини. Якщо батьки не перебувають між собою у шлюбі, Б. встановлюють шляхом подання спільн. заяви батька й матері до органу реєстрації актів цивільного стану. Може бути встановлено за рішенням суду. Б. включає права та обов'язки щодо виховання, розвитку, утримання дитини, ін. права й пільги, які надаються батькові. Б. припиняється лише зі смертю батька. У разі позбавлення батьків. прав ім'я батька з актового запису про народження дитини не виключають. Водночас за ним зберігається обов'язок утримання дитини. Б. — соц.-культ. феномен. Роль батька визначається типом панів. культури й цінностей, рівнем розвитку соціуму, *егалітаризму*, гендер. стереотипами. Інтегральна категорія, якою позначають залучення матері та батька до процесу виховання дитини, реалізацію батьків. функцій: вихов., соц.-екон., доглядової, комунікативної, рекреатив., психол. захисту тощо.

Онлайн-версія енциклопедії
http://esu.com.ua

Дж.: Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21–22. Ст. 135.

Літ.: Ромовська В. Батьківство // Юридична енциклопедія : у 6 т. / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ, 1998. Т. 1; Борисенко Ю. В. Психология отцовства. Москва; Обнинск, 2007; Калина О. Г., Холмогорова А. Б. Влияние образа отца на эмоциональное благополучие и полоролевую идентичность подростков // Вопросы психол. 2007. № 1; Шутценбергер А. Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы. Москва, 2011; Тюптя О. Материнство-батьківство як соціальний феномен // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Психол. Пед. Соц. робота. 2013. Вип. 1; Слюсар Л. І. Специфіка батьківства в сім'ях різних типів: проблеми, ризики та шляхи їх мінімізації // Демографія та соц. ек. 2017. № 3 (31).

В. Л. Бабка, О. Ю. Вілкова

Ба́тьківська ра́да — див. у ст. *Органи батьківського самоврядування.*

Ба́тьківський комі́тет — див. у ст. *Органи батьківського самоврядування.*

Ба́тьківські права́ та обо́в'язки — сукупність *прав* і *обов'язків*, передбачених *Конституцією України 1996* та Сімейним кодексом України (2002). Батьки мають права та обов'язки: право присвоєння дитині *прізвища*, *імені* й по батькові; право й одночасно обов'язок *виховання* дітей; право й одночасно обов'язок представляти і захищати їхні інтереси. Згідно зі ст. 141 СКУ, батько й мати мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей, зокрема й у випадках, коли *шлюб* між ними розірвано, і незалежно від того, чи були вони у шлюбі. Важливим є те, що права батьків не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини (ст. 155 СКУ). Здійснення батьками своїх прав і виконання обов'язків мають ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її люд. *гідності*. Батьки мають право й обов'язок щодо здобуття дитиною пов. *загальної середньої освіти*, підготовки її до самост. життя і несуть за це *відповідальність*. Обов'язки батьків щодо виховання та *розвитку* дитини різноманітні. Виховання в сім'ї є першоосновою розвитку дитини як *особистості*. Батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав і *свобод* ін. людей, *любові* до своєї сім'ї та родини, свого *народу*, *Батьківщини*. Мають піклуватися про здоров'я дитини, її фіз., дух. і морал. розвиток, а також її поважати. Якщо дитину передають на виховання ін. особам, батьки не звільняються від обов'язку *піклування* про неї. Неприпустимими й забороненими є будь-які види *експлуатації* батьками своєї дитини, її фіз. *покарання*, а також застосування ін. видів покарань, які принижують люд. гідність дитини (ст. 150 СКУ). Обов'язки батьків і дітей є взаємними. Згідно зі ст. 141, 142 СКУ мати й батько мають рівні права й обов'язки щодо дитини, а діти мають рівні права й обов'язки щодо батьків. Питання виховання дітей батьки вирішують спільно. Батьки мають право на *самозахист* своєї дитини (ст. 154 СКУ). Одним із виявів права батьків на виховання є право на *спілкування* з дітьми. Якщо один із батьків проживає окремо, він зобов'язаний брати участь у вихованні дітей, має право спілкуватися з ними. Той із батьків, з яким проживають діти, не може перешкоджати ін. спілкуватися із дітьми й брати участь у їхн. вихованні (ст. 157 СКУ). За відсутності згоди між батьками про участь у вихованні дітей спір вирішують органи *опіки* й піклування, виходячи з інтересів дитини, а у випадках, коли батьки не підкоряються рішенню органу опіки й піклування, за допомогою *суду* (ст. 158, 159 СКУ). Батьки не можуть відмовитися від свого права на виховання дітей або передати його комусь (за винятком позбавлення судом їхніх батьків. прав). У ст. 164 СКУ зазначено перелік обставин, за яких батьки можуть бути їх позбавлені. Відповідні підстави виникають, якщо батьки не забрали дитину з полог. будинку або ін. установи охорони здоров'я без поваж. причини та впродовж 6 міс. не виявляли батьків. турботи щодо дитини; ухиляються від своїх обов'язків із виховання дитини; жорстоко поводяться з дитиною; є хроніч. алкоголіками або наркоманами; вдаються до експлуатації дитини, примушують її до жебракування та *бродяжництва*; засуджені за здійснення навмис. *злочину* проти дитини. Якщо батьки (або один із них) неналежно виконують обов'язки з виховання дітей або зловживають батьків. правами, діти можуть звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органів опіки й піклування, ін. *органів державної влади*, *органів місцевого самоврядування* та *громадських організацій*. Дитина за захистом своїх прав може звернутися до суду, якщо їй виповнилося 14 р. (ст. 152 СКУ).

Батьківство

Дж.: Конституція України: станом на 15 січ. 2021 р. Харків, 2021; Сімейний кодекс України: станом на 19 січ. 2022 р. Харків, 2022.

Літ.: Немайнові права та обов'язки батьків // Юридична енциклопедія : в 6 т. Київ, 1998. Т. 1; Дутко А. О. Загальна характеристика правовідносин батьків і дітей // Вісник Нац. ун-ту «Львів. політех.». Сер.: Юрид. науки. 2015. № 827; Явор О. А. Адаптація сімейного права України до стандартів Європейського правового простору: значення для теорії юридичних фактів // Наук. вісник Ужгор. нац. ун-ту. Сер.: Право. 2015. Вип. 34. Т. 1; Сімейне право України / За ред. А. О. Дутко. Львів, 2018; Кучеренко О. Окремі аспекти позбавлення батьківських прав як сімейно-правового засобу захисту інтересів дитини // Наук. вісник Дніпроп. держ. ун-ту внутр. справ. 2021. № 1.

Л. В. Гончар

Батьківщи́на — 1) Історично усталена сфера *буття* тієї *спільноти*, до якої людина належить або з якою себе ідентифікує. Значущим є місце нар. людини, її батьків і пращурів як носіїв культуротворчих, духовно-моральних *потенцій*. Дотепер переважає тлумачення цього поняття як певної етніч. тер., іст. місця виникнення *етносу* (спільноти), природ. й соц. середовища його проживання. Цей концепт відбиває глибин. зв'язок суб'єктив. *інтенцій*, *свідомості* й *духовності* людини з відповід. природ. і соціокульт. середовищем. Такий зв'язок стосується не кров. спорідненості, що символізує біол. спільність походження, а внутр. суб'єктив. актів визнання й любові як втілення люд. потреби в онтолог. опертi влас. існування. Уживають поняття «велика Б.» й «мала Б.». Перше виражає онтолог. вкоріненість людини в контексті уявлень про держ. або нац. *ідентичність*. Б. апелює переважно до заг. ідеол. осмислення, зокрема в річищі нац. держ. *ідеології*. Натомість поняття «мала Б.» фіксує досвід сприйняття безпосередньо тієї локал. цілості, з якою пов'яз. життєвий шлях осо-

Батьківщина. Майдан Незалежності в м. Києві, 2023

бистості, відтворює конкр. «буттєвий ландшафт» люд. становлення. Здатність особистості до визначення місця і траєкторії свого суб'єктив. входження у світ виявлена в поняттях «друга Б.» чи «духовна Б.». Якщо ідея нац. причетності пов'язує долю людини з певн. осібною самодостат. спільнотою, відмінною від ін., з її специф. вдачами та *ідеалами*, то любов до Б. не має такого розмежувального характеру: її ціннісний контекст заздалегідь зорієнтований на вихід у світ. Феномен Б. постає своєрідним «просторовим тілом національного духу» і водночас окреслює життєво конкрет. простір міжнац. спілкування й відкритості.

2) Рідна земля, рідні терени, оселя батьків.

3) Вжите як загальна назва із наголосом на перший склад — батьківський спадок, *майно*.

Літ.: Малахов В. Батьківщина // Філософський енциклопедичний словник / Гол. редкол. В. І. Шинкарук. Київ, 2002; Колодний А. Батьківщина // Українська релігієзнавча енциклопедія : у 3 т. / За ред. А. Колодного. Київ, 2022. Т. 1.

А. М. Колодний

Батьківщина. Стіна пам'яті героїв, полеглих за Україну. Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир в м. Києві

«Батьківщи́на» — українська *газета*, тижневик, виходив щочетверга в м. *Львові* 1934–1939. Речник *Фронту національної єдності* (ФНЄ). Тижневик видавав кооператив «Батьківщина», його тиражували друкарні *Наукового товариства імені Тараса Шевченка*, «Слово» та «Діло». Перше число вийшло 01.11.1934, розіслане безкоштовно. Початковий наклад — 30 000 примірників, 1936–1937 зменшився вдвічі. За ред. відповідав І. Гладилович; начальний ред. — Д. *Палі́їв*; відп. ред. — О. Тарнович, І. Гладилович, М. Логинева. Осідок редакції початково знаходився на вул. Вірменській, 25, згодом — на вул. Чарнецького, 8. «Б». друкували високим друком, із фотоілюстраціями, рекламою. Тижневик можна було придбати або переплатити в Австрії, Чехії, Канаді та США, згодом в Аргентині, Бразилії, Франції, Голландії, Югославії, Німеччині, Румунії, Швейцарії та ін. 1935 вихід призупинено. Зусиллями І. Гладиловича, часопис продовжували друкувати, кілька чисел з'явилося під назвою «Хліборобський шлях». Видання «Б». припинилося з поч. *Другої світової війни*. У передових статтях висвітлювали *ідеологію* ФНЄ, закликали українців гуртуватися під нац.-патріот. гаслами, роз'яснювали постулати «творчого націоналізму». Часопис поширював інформацію про міжнар.-політ. події, зокрема і в СРСР, інформував галичан і *діаспору* про ситуацію в *Карпатській Україні*, проблеми польсько-укр. відносин тощо. На шпальтах газети публікували дописи з провінц. містечок і сіл, висвітлювали діяльність укр. громад. орг-цій (зокрема, т-ва «Просвіта»), а також культ., освітнє, госп., кооперативне життя на місцях (рубрики «З краю», «Із наших сіл і міст»). Публікували статті культ.-іст. тематики, літ. твори, а також правопис. норми, основи письма (рубрики «Нова молодь», «Новинки», «Всього потрохи», «Радіокутик», «Відповіді Редакції», «Переписка Редакції») та ін.

Літ.: Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження : у 3 т. Львів, 2003. Т. 3. Кн. 2; Василишин О. М. Тижневик «Батьківщина» — ідеологічний форум політичної організації Фронт національної єдності // Наук. записки Укр. акад. друкарства. Сер.: Соц. комунікації. 2010. Вип. 2 (18).

«Батьківщи́на», Всеукраїнське об'єднання (ВО «Батьківщина») — *політична партія* центристського й лідерського типу. Заснована 1999, у *Верховній Раді України* представлена з 2002. Асоційований член Європ. нар. партії (ЄНП) — союзу центрист. і христ.-дем. партій континенту, член нагляд. ради ЄНП (з 2008). Переважно перебувала в *опозиції політичній*. Підґрунтям для створення партії стала Всеукр. громад. орг-ція «Союз миролюбних сил "Батьківщина"» (1995; засн. В. *Пріснякова*). Утвердженню орг-ції сприяла ініціативна діяльність групи *народних депутатів України* (Ю. *Тимошенко*, О. *Турчинов* та ін.). Установчий з'їзд відбувся 09.07.1999 у м. Києві. Офіційно зареєстрована *Міністерством юстиції України* 16.09.1999. На Другому з'їзді (18.12.1999) головою партії обрано Нар. депутата України Ю. Тимошенко (віцепрем'єр-міністр із питань паливно-енергетичного комплексу України 1999–2001, прем'єр-міністр України 2005, 2007–2010). Станом на 2024 є очільницею партії «Б.». Програма ґрунтується на лібер. засадах, національно та проєвропейськи орієнтованих *цінностях*, соц.-дем. вимогах. ВО «Б.» проголосило метою своєї політ. діяльності сприяння формуванню й вираженню політ. волі громадян щодо побудови незалеж. суверенної дем. д-ви, *громадянського суспільства*, посилення ролі *парламентаризму* й самоврядування, розвитку соціально орієнтованої *ринкової економіки*. Нова ред. статуту ВО «Б.» затверджена П'ятнадцятим з'їздом партії 25.03.2023. Стратегічною метою визначено досягнення та пост. удосконалення соц. справедливості, високого рівня життя людей, повноправ. членство України в *Європейському Союзі*, увідповіднення соц. сфери, економіки й політ. системи до європ. стандартів. Членство в партії є фіксованим. Організаційно побудована за адм.-тер. поділом України; складається з місц. парт. орг-цій та центр. керівних і контрольно-ревізійних органів. Вищі керівні органи партії — з'їзди партії (скликають не рідше ніж раз на 5 р.) та Політ. рада партії. Керівниками є Голова (обирають на з'їзді партії терміном до 5 р.), перший заступник і заступники Голови. 2001 партія відкрито задекларувала опозиційність; стала одним з ініціаторів створення Форуму нац. порятунку, підтримала акцію «Україна без Кучми». 2002 — укладено політ. *альянс* «Блок Юлії Тимошенко» (БЮТ). На парламент. виборах 2002 БЮТ отримав 27 мандатів, посів 4-те місце. На президент. ви-

«Батьківщина». Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», логотип

Онлайн-версія енциклопедії
http://vue.gov.ua

борах 2004 партія підтримала В. *Ющенка*, її активісти взяли участь у *Помаранчевій революції*. У наступних вибор. кампаніях «Б». формувала вибор. блоки з різн. політ. силами. На парламент. виборах 2006 БЮТ програв «*Партії регіонів*», отримавши 130 мандатів. У Верховній Раді 6-го скликання (2007–2012) блок отримав 177 місць, 7-го скликання (2012–2014) — 71, 8-го скликання (2014–2019) окремо ВО «Б». — 20. Фракція «Батьківщина», створена 29.09.2019, у Верховній Раді України 9-го скликання налічує 24 депутати (голова — Ю. Тимошенко). 2016–2017 за результатами виборів до об'єд. тер. громад партія посіла 1-ше місце за кількістю депутатів, обраних до місц. рад.

«**Батьківщи́на Тара́са Шевче́нка**» — національний історико-культурний *заповідник*, створений у *Черкаській області* (Україна) на базі *пам'яток природи* та об'єктів *культурної спадщини*, пов'язаних із життям і творчістю Т. *Шевченка*. Села Вільшана, Моринці, Керелівка (згодом Кирилівка, тепер Шевченкове), Будище (усі — тепер Черкас. обл., Україна) від поч. 18 ст. належали родині Енгельгардтів, зокрема генералові-лейтенанту В. Енгельгардту (1755–1828), дійсному таєм. раднику, сенатору Рос. імперії, а після його смерті — його синові, полковнику, П. Енгельгардту (1798–1849), кріпаком якого був Т. Шевченко. Батьки Т. Шевченка одружилися 1802, до 1810 мешкали в с. Кирилівці, з дозволу пана переселилися до с. Моринців до хати А. Колесника (на прізвисько Копій), який був на засланні. У цій хатині 09.03.1814 народився Т. Шевченко. 1815 родина повернулася до с. Кирилівки, де згодом купила хату в селянина Х. Тетерюка. 1823 померла мати, похована біля хати в саду (могила збережена), 1825 — батько, був похований на сільськ. кладовищі. 1929 цвинтар зруйновано, могилу збережено завдяки надгроб. каменю, який 1843 Т. Шевченко власноруч встановив на могилі батька. Садиба залишилася його старш. братові Микиті. Пізніше там проживали його діти та онуки. Справжня хата, у якій зростав Тарас, згоріла від удару блискавки наприкін. 1890-х. Після смерті Т. Шевченка його батьківщина стала відвідув. пам'ят. місцем. Ініціатором збереження місця, на якому стояла хата батьків Т. Шевченка, був фельдшер земської лікарні Нетесюк. Громадою та родичами Т. Шевченка встановлено жорнове коло й розбито квітник. 1908 невідомий петерб. художник на камені написав: «Тут була хата Тараса Гр. Шевченка» (перший пам'ят. знак на садибі батьків Т. Шевченка). Пізніше поряд встановили гіпс. погруддя, яке через неякіс. матеріал швидко зруйнувалося. Буд-во *музею літературно-меморіального* розпочато 1935–1936. До 125-ї річниці з дня народження Т. Шевченка (1939) музей було відкрито. До 175-ї річниці від дня народження Т. Шевченка (1989) проведено роботи з упорядкування пам'ятних місць: а) у с. Шевченковому зведено адм. будинок і фондосховище, котельню-теплицю, інвентар. комунікації, 1989 відтворено хату батьків поета (після пожежі відтворена вдруге у травні 1993), проведено капіт. ремонт з *реконструкцією* музею, реконструйовано з заміною надбудови могили матері та батька поета, частково — *алею* до музею; б) у с. Моринцях відтворено садибу Я. Бойка (діда поета по материній лінії), реконструйовано пам'ятник на тер. садиби; в) у колиш. маєтку пана Енгельгардта в с. Будищі (де Т. Шевченко жив 1829, коли був козачком у пана) відкрито мемор. кімнату (див. *Меморіал*) тощо. Відповідно до Постанови КМ України від 25.03.1992 з метою збереження Шевченків. мемор. місць створено Держ. іст.-культ. заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка». Указом Президента України від 26.01.2006 заповіднику було надано статус національного. На тер. заповідника (у селах Шевченковому, Моринцях, Будищах, с-щі Вільшані Черкас. обл.) розташ. 40 об'єктів і пам'яток *культурної спадщини* України. Будівля музею в с. Шевченковому має форму тризуба, її унікальне архіт. вирішення ввібрало елементи *бароко українського*. З часу відкриття *експозиція* літ.-мемор. музею кількаразово змінювалася. Серед *експонатів* — стародав. речі, *стародруки*, витвори нар. мист-ва, експонати-раритети (стіл і лава з хати батьків поета, весільний *рушник* його сестри Катерини, подарунки родичів) тощо. За 700 м від садиби батьків розташ. хата дяка — школа (збудована 1782), у якій Т. Шевченко навчався грамоти. Для її збереження 1961 зверху зведено захис. споруду. У центрі с. Моринців на честь 150-ї річниці з дня народження Т. Шевченка 1964 поставлено скульптуру «Кобзар». На тер., де нар. Т. Шевченко, встановлено восьмитонну мемор. глибу з написом «Тут стояла хата, в якій народився великий український поет революціонер-демократ Т. Г. Шевченко». *Інтер'єр* відтвореної за малюнком Т. Шевченка хати, де минуло його дитинство, наповнений речами поч. 19 ст. Морин-

«Батьківщина Тараса Шевченка». Хата батьків Т. Шевченка в с. Шевченковому

«Батьківщина Тараса Шевченка». Літературно-меморіальний музей Т. Г. Шевченка (с. Шевченкове, Черкаська обл.)

«Батьківщина Тараса Шевченка». Логотип музею

ський музейний комплекс розбудовано 2003–2006. Зведено адм. будинок, з'явилась пасіка — борті, відкрито пам'ятник жінці-матері «Материнство», побудовано каплицю Св. Тарасія та Пресв. Богородиці Покрови. У с. Будищі збереглися будівлі маєтку, криниця, льох, три вікові дуби, парк (фрагментарно). У с-щі Вільшані 1961 до 100-ї річниці з дня смерті Т. Шевченка створено присвячену поетові кімнату при музеї історії села. Основний маєток поміщика Енгельгардта не зберігся (зруйновано 1917). Музейні предмети, які перебувають під охороною заповідника, є частиною його осн. фондів та входять до складу *Музейного фонду України*. Історико-культ. цінності заповідника належать до загальнодерж. культ. надбання. Він проводить н.-д, експозиц., наук.-освіт. роботу, здійснює облік і охорону нерух. пам'яток, видав. та госп. діяльність, має наук. б-ку й наук. *архів*. Щорічно заповідник приймає бл. 50 тис. відвідувачів. Презентує виставки художників, майстрів нар. мист-ва, організовує творчі зустрічі, масові заходи, квести, активно поповнює фонд. колекції.

Літ.: Конiський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. Київ, 2019.

М. А. Ткаченко

Батю́к, Олекса́ндр Миха́йлович (14.01.1960, м. Чернігів, тепер Україна) — спортсмен, лижник (*лижні гонки*), майстер спорту міжнародного класу (з 1981), заслужений майстер спорту СССР (з 1982), чемпіон, почесний член відділення НОК України в Чернігівській області (з 2014). Почав займатися *лижним спортом* у спорт. т-ві «*Спартак*», згодом тренувався у спорт. т-ві «*Динамо*» (обидва — м. Чернігів). Тренери — В. *Гусєв* (1972–1989) і С. Фомін (1977–1981). Багаторазовий переможець і призер чемпіонатів України, СРСР, зим. Спартакіад народів СРСР (1976–1989). Дебютував 1979 на змаганнях міжнар. рівня «Європейські юнацькі олімпійські дні» (Чехословаччина). Переміг на дистанціях 5 км, 10 км та в естафеті 4 × 5 км. Був членом збірн. команди СРСР з лиж. гонок (1979–1989). На Чемпіонаті світу 1980 серед юніорів (м. Ерншельдсвік, Швеція) здобув золоту медаль в естафеті 3 × 10 км та бронз/ — на дистанції 15 км. Закінчив 1981 Київ. ін-т фіз. культури (тепер *Національний університет фізичного виховання і спорту України*) за фахом тренер-викладач. На Зимовій універсіаді 1981 (м. Хака, Іспанія) став двораз. чемпіоном (на дистанції 15 км і в естафеті 4 × 10 км) та сріб. призером (у мас-старті на дистанції 30 км). Брав участь у двох Олімпіадах. На *Зимових Олімпійських іграх 1984* (м. Сараєво, тепер Боснія і Герцеговина) у складі збір. команди СРСР здобув сріб. медаль в естафеті 4 × 10 км. На *Зимових Олімпійських іграх 1988* (м. Калгарі, Канада) посів 15-те місце у гонці на 15 км. Учасник трьох чемпіонатів світу з лиж. видів спорту (1982, 1985, 1987). На Чемпіонаті світу 1982 (м. Осло, Норвегія) у складі естафет. команди 4 × 10 км здобув золоту медаль, а також був четвертим і п'ятим на дистанціях 50 км і 15 км відповідно. Срібний призер Чемпіонату світу 1987 (м. Оберстдорф, Німеччина) в естафеті 4 × 10 км, посів також 8-ме місце в індивід. гонці на 15 км. Багаторазовий призер етапів Кубка світу з лиж. гонок. Чемпіон СРСР: в естафеті 4 × 10 км (1983), на дистанції 15 км (1985); сріб. призер на дистанціях 15 км (1983, 1984, 1986, 1988), 30 км (1985), 50 км (1986), в естафеті 4 × 10 км (1986); бронз. призер на дистанціях 15 км (1987), 30 км (1986), в естафеті 4×10 км (1981, 1985). Після закінчення спорт. кар'єри працював у Центр. т-ві «Динамо» (м. Москва) тренером з лиж. спорту (1989–1991). Був старш. тренером (1991–1995), згодом гол. тренером нац. збірної команди України з лиж. гонок (1995–1997). Нагороджений медаллю «За трудову відзнаку» (1984), Почес. грамотою Верховної Ради УРСР та Почес. грамотою Верховної Ради України.

Батюк Олександр Михайлович

Літ.: Батюк Александр Михайлович // Динамо. Энциклопедия / Сост.: Г. Л. Черневич, Е. А. Школьников. Москва, 2003.

Д. В. Хуртик

Батя́ри (від угор. betyár — розбійник, людина поза законом, з давньотур. bekâr — неодружений чоловік без певної професії, з перс. بیکار — волоцюга) — представники альтернативного стилю життя і люмпенсько-гедоністична *субкультура* галицьких міст 2-ї пол. 19 — 1-ї пол. 20 ст. Виникла в м. *Львові* — найб. полікульт. місті австр. *Галичини* та одному з гол. центрів криміналу в імперії. Назва «Б.» замінила інші: «андруси» («яндруси»), «антки», «босани», «бухачі» — щодо напівкримін. *маргіналів*, які творили свої таєм. братства зі стилем поведінки, *арго* та обрядовістю. Частину арго Б. успадкували від *лірників* з галиц. *Поділля* (центр — м. *Бучач*). Субкультура стала популярною з поч. 1910-х, коли тип Б. потрапив у гуморист. *пресу*, польську худ. л-ру, театри-вар'єте, видавали збірники «батяр.» пісень. Нелітературні Б. були інтернац. люмпен. середовищем. Послуговувалися *арго*, на основі *української мови*, *польської мови* та *їдишу* з вкрапленнями з ін. мов (*ромської мови*, *угорської мови*). Мали свій стиль одягу, кодекс поведінки, який визначався зневагою до загальноправ. норм, розгульністю, розіграшами щодо ін. груп нас. тощо. У міжвоєн. час батярство остаточно поширилося в ін. містах: Станиславові, Перемишлі, Бориславі, Дрогобичі, Коломиї («йванки»), Тернополі («махабунди»). Напередодні *Першої світової війни* відбулися спроби залучення Б. до *Українських січових стрільців*. Організатор т-ва «Січові стрільці II» Р. *Дашкевич* втягнув до нього Б. Деякі з них потім проявили себе як герої (напр., стрілець Цястечко, який 1916 загинув на г. Лисоня). Переламним

Батяри. Тернопільські махабунди. Вулична світлина, 1930-ті

Батяри. Львівські маргінали на площі Ринок, початок 20 ст.

моментом для націоналізації Б. та розділення на польські та укр. течії стали події боїв за м. Львів у листопаді 1918 і *польсько-українська війна 1918–1919*. Більшість Б. посіли в подіях цієї війни нейтрал. позицію, намагаючись поживитися в умовах безладдя, зокрема вчиняли грабунки та спекуляції. Після цих подій батярство поділилося на польську й укр. частини. У 1930-х гумористич. образ Б. у *попкультурі* розширився до радіо й кінематографу (дует Щепцьо і Тонько). У міжвоєн. час батяр. стилістику свідомо використовували окр. укр. націоналісти-підпільники з *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів* (М. Лебедь, З. Книш, М. Ясінський, В. Байтала). Разом з укр. студентами й націоналістами 1938–1939 Б. протистояли польск. погромникам у м. Львові після проголошення автономії *Карпатської України*. Б. стали героями укр. л-ри (Б. Нижанківський, І. *Керницький*), театру (З. Тарнавський). Під час *Другої світової війни* частина Б. зголосилася добровольцями в дивізію СС «*Галичина*». Після війни батярство поступово занепало, не витримавши конкуренції з ін. виявами *хуліганства* й повоєн. субкультурами, але частково на них вплинуло (*студентство*). У повоєн. польск. еміграції та в Україні кін. 20 ст. відбулося «відродження» батяр. стилю (необатярство). Його пропагують співаки В. *Морозов*, А. Панчишин (1959–2015; Україна), письменник Ю. *Винничук* та ін.

Літ.: Jakubowska U. Mit lwowskiego batiara. Warszawa, 1998; Голик Р. Між різними етнічними світами?: Міський фольклор Львова, арго та міф батяра у 20–30-х рр. XX ст. // Народознав. зошити. 2015. № 4 (124); Окаринський В. Яндрус, антек, махабунда та інші. Українська і локальні рецепції субкультури «батярів» на тлі конструювання модерного міту батярів і старої маргінальности (друга половина XIX ст. — 1939 р.) // Україна–Європа–Світ. Сер.: Іст., міжнар. відносини. 2016. Вип. 18.

В. М. Окаринський

Бауга́уз, Баухауз (нім. Bauhaus, букв. — дім будівництва) — 1) Заклад вищої освіти першої половини 20 ст. у *Німеччині*. Вища школа буд-ва і *дизайну* засн. 1919 у м. Веймарі (тепер земля Тюрингія, Німеччина) на основі об'єднання місц. худ. школи, що існувала з 1860, зі створеною 1906 А. К. *Ван де Вельде* Школою мист-в та ремесел. Новий заклад, названий Б., очолив арх. В. *Гропіус*, який поєднав у навч. процесі *архітектуру*, мист-во і пром-сть, заклавши основи дизайну в сучас. розумінні. Навчання відбувалося на практ. заняттях у майстернях: друк. графіки, книжк., текстил., ювелір., скульптур., кераміки, монум. живопису, меблів, сценографії. З 1920 кожною майстернею керували спільно художник і технолог, розвиваючи у студентів відчуття форми й матеріалу. 1925–1926 унаслідок політ. тиску заклад розділено: традиційно налаштовані викладачі та студенти залишилися в м. Веймарі (тепер існує Ун-т Б. у Веймарі), авангардисти лівих політ. поглядів на чолі з В. Гропіусом переїхали до м. Дессау (тепер земля Саксонія-Ангальт, Німеччина), де заклад діяв до 1932. Навчальні дисципліни (архітектуру, живопис, граф. дизайн, дизайн інтер'єру, пром. дизайн і типографіку) там викладали відповідно до п'яти принципів Б.: форма визначається функцією; чисті матеріали не приховуються декором; *мінімалізм* (тільки лінія і колір мають значення); *синтез мистецтв*; поєднання мист-ва з мас. вир-вом. Архітектор Х. Маєр (1889–1954; Швейцарія) в межах навч.-вироб. процесу реалізував тут новатор. ідею колектив. роботи над архіт. / дизайн. проєктами. Б. у м. Дессау очолювали: до 1928 — В. Гропіус, 1928–1930 — Х. Маєр, 1930–1931 — арх. Л. *Міс ван дер Рое*. Після закриття 1931 владою м. Дессау (за обвинуваченням у «культурбольшевизмі») відродився 1932–1933 у м. *Берліні* як новий Б. — приват. заклад освіти Л. Міс ван дер Рое. Проте він не зміг працювати в нацист. Німеччині, тому більшість митців на чолі з Л. Міс ван дер Рое після 1933 емігрували до США; студенти-комуністи на чолі з Х. Маєром 1931 — до СРСР (більшість були репресовані).

2) Назва будівлі, спорудженої 1925–1926 за проєктом арх. В. Гропіуса в м. Дессау для розміщення в ній Вищої школи буд-ва і дизайну Б. Найвизначніший об'єкт *архітектури сучасної* (*модернізму*, *функціоналізму*) в Європі. Композиція складалася з поєднання двох Г-подіб. у плані різновисоких корпусів (від 1 до 5 поверхів), у яких різні служби закладу (навч., вироб., адм.), помешкання студентів і викладачів розосереджені в окр. корпусах і водночас зручно поєднані, як функціонально, так і композиційно. Нова *естетика* на основі простих кубіч. форм зумовлена прогресивним на той час конструктив. рішенням: поєднання внутр. залізобетон. каркаса і зовн. навіс. стін — або цілком скляних, або з вел. вікнами по всій довжині *фасадів*. При цьому фасади кожного з корпусів вирішені по-різному, відповідно до функції (навч. аудиторії, майстер-

Баугауз. Логотип. Автор О. Шлеммер

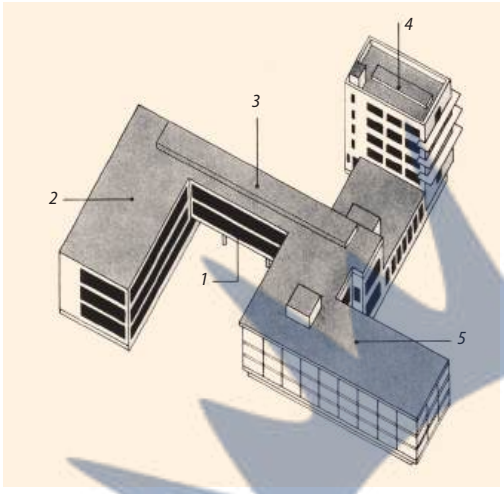
Баугауз. Плакат для виставки Баугауса. Автор Йост Шмідт, 1923

Баугауз. Шрифт «Sturm Blond» розроблений у Баугаузі Г. Баєром, 1925

Баугауз. Кабінет директора Баугауза у м. Веймарі. Архітектор В. Гропіус, 1923

Баугауз. Будівля Баугаузу в м. Дессау (Німеччина). Загальна схема: *1* — головний вхід і горішній перехід між корпусами; *2* — навчальний корпус; *3* — адміністрація; *4* — гуртожиток; *5* — майстерні

Баугауз. Консольний стілець М. Брейєра «Wassily» (назва на честь Василя Кандинского)

ні, адміністрація, гуртожиток, переходи між ними).

3) Неформальне творче об'єднання архітекторів, дизайнерів і художників навколо Вищої школи буд-ва і дизайну Б., зокрема викладачів і студентів. Це художники *Й. Іттен*, П. *Клеє*, В. *Кандинський*, Л. Фейнінгер (1871; США — 1956; Німеччина), Л. Могой-Надь (1895; Угорщина — 1946; США), Л. Шреєр (1886–1966; Німеччина), Й. Альберс (1888; Німеччина — 1976; США), Г. Баєр (1900; Австрія — 1985; США), автор логотипа Б. — О. Шлеммер (1888–1943; Німеччина), скульптор Г. *Маркс*, архітектори А. Меєр (1881–1929; Німеччина), Г. Маєр (1889–1954; Швейцарія), М. Бреєр (1902; Угорщина — 1981; США) та ін. Осн. творчі засади (синтез мист-ва і техніки як основа сучас. формотворення) викладено 1919 в «Маніфесті» В. Гропіуса. Новаторський стиль в архітектурі та товарах пром. вир-ва поєднував високу технологічність із довершеною естетикою і відповідав принципам функціональності, простоти, масовості вир-ва. Для поширення своїх ідей з 1925 видавали книжк. серію «Баугаузбюхер» («Bauhausbücher», «Книги Баугауза»), з 1926 — журн. «Баугауз» («Bauhaus»).

4) Напрям сучас. архітектури (модернізму, функціоналізму) зрілого періоду, що сформувався у Вищій школі буд-ва і дизайну Б. і представлений творчістю архітекторів В. Гропіуса, Х. Маєра, Л. Міс ван дер Рое, М. Бреєра 1920–1930-х у Європі. Вплинув на формування модернізму в США в 1940-х.

5) Складник пам'ятки «*Баугауз та його пам'ятки*» (Німеччина), внесеної до *Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* 1996 під № 729. Б. був унікал. центром нових ідей в архітектурі, мист-ві та дизайні, залучав до співпраці прогрес. архітекторів і художників різн. націй. Школа й творчий колектив Б. символізують модернізм в архітектурі 20 ст. як у теорії, так і в освіт. та практ. діяльності, передусім лідера — В. Гропіуса. Створена ним будівля Б. має високу архіт. якість, зумовлену науково обґрунтованою методологією функціон.-екон. проєктування, спрямованого на розв'язання соц. проблем.

Дж.: Application for the Extension of the UNESCO World Heritage Bauhaus and its Sites in Weimar and Dessau. Berlin; Dessau, 2015.

Літ.: Ёдике Ю. Вальтер Гропиус // История современной архитектуры. Москва, 1972; Norwich J. J. Great Architecture of the World. London, 1979; Гидион З. Послевоенная Германия и Баухауз // Пространство, время, архитектура. Москва, 1984; Прищенко С. В. Культурно-мистецька спадщина Баугаузу // 100 років сучасності: ідеї Баугаузу та українського авангарду у сучасному дизайні та дизайн-освіті. Київ, 2020.

В. В. Вечерський

Баугауз та його пам'ятки у Ве́ймарі, Де́ссау та Бе́рнау (нім. Das Bauhaus und seine Stätten in Weimar, Dessau und Bernau, англ. Bauhaus and its Sites in Weimar, Dessau and Bernau) — архітектурні пам'ятки в *Німеччині*, що входять до складу об'єкта *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1996, 2017): колишня художня школа; художньо-промислова школа; наріжний будинок (усі — у м. Веймарі); будівля *Баугаузу*; група семи житлових будинків викладачів; будинки галерейного типу (усі — у м. Дессау); профспілкова школа (м. Бернау). Внесені до *Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* 1996 за № 729; номінацію розширено 2017 шляхом внесення будівель у містах Дессау та Бернау за № 729-біс. Загальна пл. тер. будівель — 8,16 га; заг. пл. *буферних зон* — 59,26 га. Усі будівлі є зразком поєднання новатор. методів навчання з проєкт. і буд. практикою, що було метою Баугаузу як закладу освіти та архіт. напряму. Будівлі збережено в автентич. вигляді й реставровано. Баугауз у м. Дессау та ін. будівлі є осн. зразками класич. *модернізму* і стали важл. компонентами, що презентують *цивілізацію* 20 ст. Їхня мист. органічність і самодостатність є свідченням ще не завершеного проєкту «сучасності з людським обличчям», з

Баугауз та його пам'ятки. Головний корпус Баугаузу в м. Дессау (Німеччина)

його прагненням використовувати тех. та інтелект. ресурси людства не для руйнування, а для створення гідного людини життєв. середовища.

Дж.: Application for the Extension of the UNESCO World Heritage Bauhaus and its Sites in Weimar and Dessau. Berlin, 2015.

Літ.: Bauhaus Travel Book: Weimar Dessau Berlin. München, 2017.

Бауер, Бру́но (нім. Bauer, Bruno; 06.09.1809, м. Айзенберг, тепер земля Тюрингія, Німеччина — 13.04.1882, м. Риксдорф, тепер у складі м. Берліна, Німеччина) — філософ, один із лідерів *неогегельянства*, теолог, релігієзнавець, публіцист. Походив із сім'ї ремісника. Навчався в гімназії Ф. Вільгельма в м. Берліні. 1828–1832 студіював богослов'я та філософію у Берлін. ун-

Електронна версія на порталі https://vue.gov.ua

ті (тепер *Гумбольдтський університет Берліна*). 1834 захистив докт. дис. з теології. 1834–1838 — приват-доцент Берлін., 1839–1842 — *Боннського університету*. Висловлював радик. і нонконформ. погляди, окр. праці були заборонені *цензурою*. Через це позбавлений ліцензії на викладання та звільнений з ун-ту (березень 1842). Повернувся до м. Берліна, вів дослідн. та публіцист. діяльність. Після поразки революції 1848–1849 в Німеччині став прибічником антилібералізму й *консерватизму*. Від 1855 займався переважно політ. журналістикою, дописував до уряд. газети «Цайт» («Die Zeit»). Працював пом. редактора «Лексикону держави і суспільства» (виданий Ф. В. Г. *Вагенером*; м. Берлін; 1858–1867; у 23 т.), був автором багатьох статей. Став прихильником політ. курсу О. *фон Бісмарка*. Мешкав у м. Риксдорфі. Погляди позначені світогляд. еволюцією: від ортодокс. гегельянства до молодогегельянства й секуляризму, від політ. й філос. *радикалізму* до апології пруськ. консерватизму. На поч. 1840-х став провід. представником «лівого» гегельянства, був учителем і другом К. *Маркса* (стосунки були розірвані після формулювання комуніст. програми). Знаний як історик *християнства*. Протиставив міфол. теорії Д. *Штрауса* власну іст. концепцію походження християнства. Доводив, що провід. роль у його ґенезі відіграла греко-рим. культура, а не *юдаїзм*; виділяв ідейний вплив *Філона Александрійського* та *Сенеки*, Рим. та Александр. філос. шкіл. Обстоював позапалестин. версію виникнення християнства. Б. — перший, хто прагнув системно довести, що *Новий Завіт* не має іст.-документ. цінності, а є літ. твором; *Ісус Христос* не був іст. постаттю, а факт його існування не підкріплено джерелами 1 ст. Подав радикал. критику *Євангелій* (пізніше й авторства Послань ап. Павла), заперечував їх іст. достовірність. Серед праць: «Критика Євангелія від Івана» (1840), «Критика синоптично-євангельської історії» (1841–1842; у 3 т.), «Критика Євангелій та історія їхнього походження» (1850–1852; т. 1–4 т.), «Христос і Цезар» (1877) та ін. Антисемітські погляди Б. (див. *Антисемітизм*) та його доводи проти *емансипації* пруськ. євреїв («Єврейське питання»; 1843) викликали гостру полеміку в інтелект. колах. Аналізував іст. взаємозв'язки Росії з Європою, міркував про руйнів. вплив Росії на Захід. Пов'язував пробудження Росії із загибеллю традиц. *цивілізації*. Сучасні дослідники включають погляди Б. у традицію *німецької класичної філософії*.

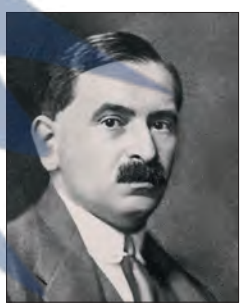
Пр.: Kritik der Evangelien und Geschichte ihres Ursprungs : in 4 bd. Berlin, 1850–1852; Geschichte der Politik, Kultur und Aufklärung des 18 Jahrhunderts : in 2 bd. Aalen, 1965; Hegels Lehre von Religion und Kunst. Aalen, 1967; Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker und des Johannes. Hildesheim, 1974; Christus und die Cäsaren. Der Ursprung des Christentums aus dem romischen Griechentum. Frankfurt am Main, 1981; Kritik der Geschichte der Offenbarung: Die Religion des Alten Testamentes. [W. p.], 2018; Франц. перекл. — La Trompette du jugement dernier. Paris, 2016.

Літ.: Koch L. Humanistischer Atheismus und gesellschaftliches Engagement. Bruno Bauers «Kritische Kritik». Stuttgart, 1971; Waser R. Autonomie des Selbstbewußtseins. Eine Untersuchung zum Verhältnis von Bruno Bauer und Karl Marx (1835–1843). Tübingen, 1994; Moggach D. The Philosophy and Politics of Bruno Bauer. Cambridge, 2003; Tomba M. Krise und Kritik bei Bruno Bauer. Kategorien des Politischen im nachhegelschen Denken. Frankfurt am Main, 2005.

Ба́уер, О́тто (нім. Bauer, Otto; 05.09.1881, м. Відень, тепер Австрія — 05.07.1938, м. Париж, Франція; 1950 перепохований у м. Відні) — політичний і державний діяч, публіцист, політичний мислитель, теоретик *австромарксизму*. Міністр закорд. справ *Австрії* (1918–1919). Народився в сім'ї промисловців євр. походження. Закінчив поч. шк. в м. *Відні*, навчався в гімназіях міст Відня, Мерано (тепер Італія) і Райхенберга (тепер м. Либерець, Чехія). Після здобуття серед. освіти 1900 вступив до *Віденського університету*, який закінчив 1906 зі ступенем доктора права. 1902–1903 переривав навчання через службу в армії (звільнений у запас 1903 після складання офіцер. іспиту у званні лейтенанта). Від 1900 — член Соц.-дем. робітничої партії (СДРП, тепер *Соціал-демократична партія Австрії*). Політичні погляди зумовили інтерес до проблем *політичної економії*, *національного питання* тощо. Ці теми висвітлював у наук. працях і публіцист. статтях. Після закінчення ун-ту зблизився з лідерами партії, зокрема з В. *Адлером*. 1907–1914 — секретар соц.-дем. фракції Рейхсрату (парламент австр. частини *Австро-Угорщини*). 1912–1914 — член редколегії газ. «Дер Кампф» («Der Kampf», «Боротьба»), центр. органу партії. 1914 мобілізований. У листопаді 1914 — вересні 1917 — у полоні в *Російській імперії*. Під час перебування в полоні вивчив рос. мову (володів також англ., чес. та франц. мовами) і зблизився з членами *Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків)*. Після полону повернувся на військ. службу (звільнений у запас у лютому 1918). У листопаді 1918, після смерті В. Адлера, Б. обрали головою ЦК СДРП, що мало підкреслити зростання значення лівого крила партії. Під час формування *уряду* новоутвореної Німецької Австрії (короткочас. держ. утворення 1918–1919, що охоплювало тер. сучас. Австрії після розпаду Австро-Угорщини, а також окр. місцевості, що 1919 відійшли до складу Чехословаччини та Італії) партія висунула на посаду голови уряду лідера правого крила К. *Реннера* (на посаді з 30.10.1918). Від листопада 1918 Б. — міністр закорд. справ у його уряді. Виступав за об'єднання Німецької Австрії з Німеччиною. Після відмови країн *Антанти* погодитися з цією ідеєю подав у відставку (26.07.1919) й зосередився на парт. і парламент. роботі. Німецьку Австрію розділено — частина земель із німецькомов. нас. відійшла до Чехословаччини й Італії, а більшість стала основою новостворюв. Австрійської Республіки. На виборах 1920 СДРП зазнала поразки, набравши 36 % голосів і втративши відносну більшість. Вона не ввійшла в уряд. коаліцію, яку сформувала Христ.-соц. партія (ХСП). З цього року до заборони СДРП Б. і його партія діяли в опозиції (див. *Опозиція політична*). 1921–1923 — один з організаторів і член Виконавчого комітету Міжнар. об'єднання соц.-дем. партій (*«Віденський інтернаціонал»*). 1923–1934 — член бюро Виконавчого комітету *Соціалістичного інтернаціоналу*. 1926 був одним з ініціаторів ухвалення нової програми СДРП (т. з. Лінцської програми). Документ створював базу для розгортання парламент. боротьби проти уряд. ХСП та непарламент. виступів проти правих парамілітарних формувань. Наявні в тексті заклики до *класової боротьби* і встановлення *диктатури пролетаріату* давали супротивникам СДРП привід звинувачувати її в *біль-*

Бауер Бруно

Бауер Отто

Онлайнові версії порталі
https://vumonline.ua

шовизмі. Незважаючи на падіння популярності СДРП на загальноавстр. рівні, партія зберігала популярність у м. Відні. 1923 *бургомістром* обрано одного з близьких до Б. лідерів СДРП К. Зайца (1869–1950; Австрія). Він зберігав посаду до заборони партії 1934, а соціал-демократи мали більшість у столич. *муніципалітеті*. Від 1923 для протидії правим парамілітарним групам СДРП сформувала власне напіввійськ. формування — респ. загін оборони (нім. Republikanischer Schutzbund). Через всесвіт. *кризу економічну* 1929–1933 в Австрії зросла популярність радикальних груп. У цих умовах 1931 й 1932 ХСП запропонувала СДРП увійти до уряд. *коаліції*. Б. відмовився від пропозиції, узгодивши рішення з ін. лідерами партії — К. Реннером і К. Зайцом. Після політ. кризи 1933 в Австрії встановлено *диктатуру* консерват. кіл (т. з. австрофашизм) на чолі з лідером ХСП Е. Дольфусом (1892–1934; Австрія). У лютому 1934 соціал-демократи почали збройні виступи в м. Відні. Їх придушили війська за сприяння парамілітарних груп, після чого СДРП і *профспілки* заборонили. Б. виїхав до Чехословаччини й оселився в м. *Брно*, зберігаючи контакти з соц.-дем. підпіллям в Австрії. 1934–1935 провадив орг. роботу, спрямовану на створення підпіл. парт. мережі в Австрії. 1935 організовано партію-правонаступницю СДРП — Революційні соціалісти Австрії, яку очолив Й. Буттінгер (1906; Австрія — 1992; США). Б. визнав попер. помилки, що призвели до катастрофи СДРП й відмовився від адм. постів у підпіл. партії, одночасно оголосивши про готовність служити партії як консультант, журналіст і зберігач фондів. Після *аншлюсу* Австрії Німеччиною в умовах реал. загрози *державності* Чехословаччини 1938 виїхав із м. Брно до м. *Брюсселя*, а згодом до м. *Парижа*. Автор бл. 4 тис. статей. Виступав за заг. нім. соціаліст. революцію, що мала охопити всі землі, нас. яких розмовляло німецькою. Вважав неможливим досягнення соціаліст. ладу в Австрії без Німеччини. 1938 погодився з аргументами К. Реннера на користь аншлюсу, зокрема про тимчасовість *нацизму* й об'єктивну користь від об'єднання Австрії й Німеччини. Висловлював ідею «інтегрального соціалізму», що полягала в теор. підтримці в середньострок. перспективі об'єднання комуністів і соціал-демократів реформістів. Вважав неминучим становлення в майб. соціаліст. ладу, сприймаючи сучас. йому умови в Австрії як несприятливі для *революції*. Відповідно партія під його керівництвом застосовувала тактику вичікування («революційної паузи») й ухиляння від тимчас. союзів з ідейн. супротивниками як дій, які начебто могли зміцнити капіталіст. лад і відтермінувати час революції. Помер від серц. нападу. Похований на цвинтарі *Пер-Лашез* (м. Париж). 1948 його прах перенесено до м. Відня, а 1950 перепоховано на Центр. цвинтарі м. Відня поряд із могилами В. Адлера й К. Зайца. 1949 на честь Б. названо вулицю в м. Відні, де він мешкав 1914 і 1917–1934. 1981 в Австрії до сторіччя з дня нар. політика випущено пошт. марку та сріб. ювілейну монету номіналом 500 австр. шилінгів. Особистий архів зберігається в Міжнар. ін-ті соц. історії в м. *Амстердамі*.

Тв.: Werkausgabe : in 9 bd. Wien, 1975–1979.

Літ.: Hanisch E. Der große Illusionist. Otto Bauer (1881–1938). Wien, 2011; Czerwińska-Schupp E. Otto Bauer (1881–1938): Thinker and Politician. Leiden; Boston, 2016; Saage R. Otto Bauer — Ein Grenzgänger zwischen Reform und Revolution. Berlin, 2021.

Бауман Зиґмунт

Ба́уман, Зи́ґмунт (польск. Bauman, Zygmunt; 19.11.1925, м. Познань, Польща — 09.01.2017, м. Лідс, Велика Британія) — філософ, соціолог, соціальний теоретик, доктор наук (з 1960), почесний професор Університету Лідса (Велика Британія; з 1990) та Університету Саленто (м. Лечче, Італія, з 2015). Писав польск. та англ. мовами. Нар. у сім'ї польськ. євреїв, яка на поч. *Другої світової війни* виїхала з Польщі до СРСР. Від 1943 навчався в Горьковському ун-ті (тепер Нац. дослід. Нижньогород. держ. ун-т ім. М. І. Лобачевського, Росія). Мобілізований та включений до складу моск. міліції, у якій служив кілька місяців інспектором руху. 1944 записався в 1-у Армію Війська Польського. Брав участь у битві за м. Колобжег (тепер Польща), *Берлінській наступальній операції 1945*. У 1945 направлений на службу до Польск. корпусу внутр. безпеки. У травні 1945 нагороджений Військ. Хрестом Доблесті. Після Другої світ. війни став одним із наймолодших майорів Польск. армії. 1953 звільнений від посад. 1954 вивчав соціологію у Варшав. академії соц. наук. Продовжив навчання на філос. ф-ті *Варшавського університету*. Став асистентом соціолога-марксиста Ю. Гохфельда. 1954–1968 — лектор і наук. співробітник Варшав. ун-ту. Перший гол. ред. журн. «Соціологічні дослідження» («Badania socjologiczne») цього ун-ту. У січні 1968 відмовився від членства у владній Польск. об'єднаній робітн. партії внаслідок антисеміт. кампанії міністра-популіста М. Мочара. У березні 1968 його з політ. міркувань звільнили з посади. Після цього Б. емігрував до Ізраїлю. 1969–1971 викладав в ун-тах міст Тель-Авіва й Хайфи. 1971 виїхав до Великої Британії. 1971–1990 — проф. соціології в Ун-ті Лідса. Співпрацював з *Каліфорнійським університетом у Берклі*, *Єльським університетом*, Австрал. нац. ун-том, Меморіал. ун-том Ньюфаундленду, *Копенгагенським університетом*. Підтримав створення Парламент. асамблеї ООН. Дослідник проблем *модерну*, *консюмеризму*, *етики*, *антиглобалізму*, *альтерглобалізму*, *Голокосту*, плинної сучасності. Під наук. керівництвом Р. Макензі (1917–1981) у Лондон. школі економіки Б. підготував дослідження історії брит. соціаліст. руху (1959 книга вийшла польськ. мовою, 1972 — допов. і перероб. англомов. видання). До поч. 1980-х розробляв тему клас. і соц. *конфліктів*. Результати виклав у кн.: «Соціологія на щодень» (1964); «Спогади про клас: передісторія і подальша доля класу» (1982), «Думки по-соціологічному» (1990). У пізніших книгах продовжував позиціювати себе як соціаліста, проте ніколи повністю не відкидав *марксизм*. Зазнав знач. впливу праць неомарксист. теоретика А. *Грамші* та неокантіан. соціолога й філософа Г. *Зіммеля*. Погляди Б. також близькі до неопрагматизму. Підтримував Р. *Рорті* у визначенні ідеї інтерпретаційн. *плюралізму*. Це вплинуло на тлумачення Б. етич. і морал. питань, інтерпретацію Голокосту. Наприкін. 1980-х — поч. 1990-х досліджував взаємозв'язок між сучасністю, *бюрократією*, раціональністю та соц. *відчуженням*. Ґрунтуючись на ідеї З. *Фройда*, сприймав європ. сучасність як компроміс: європ. сусп-во погодилося відмовитися від повноти свободи заради підвищення

індивід. безпеки. Стверджував, що сучасність, яку пізніше наз. «твердою» формою, перебуває в процесі усунення невизначеності. У 1990-ті займався проблемами пізн. сучасності, споживання і технологій. Розробив концепцію «плинної сучасності», якій притаманна фрагментарність, невпевненість індивідуума, епізодичність в глобаліз. капіталіст. сусп-ві, що змінюється під впливом технологій. «Плинна сучасність» є не так протилежністю сучасності, як її своєрід. хаотич. продовженням. Це сучасність, що змирилася з крахом влас. проєкту. Уперше поняття вжито Б. у кн. «Плинна сучасність» (2000). З кін. 1990-х — один із провід. теоретиків альтерглобаліст. руху. Б. також є автором концепції «індивідуалізованого суспільства», яку виклав в однойм. праці 2001. Концепцію ліквідності розвинув у книгах, присвяч. окр. проєктам сучасності. В ост. роки життя досліджував кризу *демократії*, боротьбу з *тероризмом*, проблеми *біженців* («Незнайомці у нас за порогом»; 2016). Як мислитель-постмодерніст вплинув на інтелект. середовище — від нових лівих до лібералів. 2012 приїздив до м. Києва, брав участь у дискус. програмі 1-го київ. бієнале сучас. мист-ва «Arsenale». 2013 відвідав м. Львів, де презентував працю «Плинні часи. Життя в добу непевності». Прочитав лекцію у *Львівському національному університеті імені Івана Франка.* Лауреат європ. премії Амальфі (Італія) в галузі соціології та сусп. наук (1990) і премії Адорно (1998; обидві — за моногр. «Актуальність Голокосту»), премії принцеси Астурійської в галузі комунікації та гуманітар. наук (2010, спільно з А. *Туреном*). Нагороджений золотою медаллю «За заслуги в культурі Gloria Artis» Мін-ва культури та нац. спадщини Польщі (2010). У вересні 2010 Ун-т Лідса створив Ін-т Б. у межах школи соціології та соц. політики.

Пр.: Thinking Sociologically. An Introduction for Everyone. Oxford; Cambridge, 1990; Mortality, Immortality and Other Life Strategies. Stanford, 1992; Postmodern Ethics, Life in Fragments. Essays in Postmodern Morality. Cambridge, 1995; Culture as Praxis. Thousand Oaks, 1999; Modernity and the Holocaust. Ithaca, 2002; Memories of Class: The Pre-history and After-life of Class. Oxon, 2010; Does the Richness of the Few Benefit Us All? Cambridge, 2013; State of Crisis. Cambridge, 2014; Practices of Selfhood. Cambridge, 2015; Liquid Evil. Cambridge, 2016; Strangers at Our Door. Cambridge, 2016; У к р. п е р е к л. — Етика постмодерну / Пер. з англ. Р. Зимовець, О. Юдін, Д. Король. Київ, 2006; Плинні часи. Життя в добу непевності / Пер. з англ. А. Марчинського. Київ, 2013.

Літ.: Tester K., Jacobsen M. Bauman Befor Postmodernity. Aalborg, 2005; Blackshaw T. The New Bauman Reader: Thinking Sociologically in Liquid Modern Times. Manchester, 2016; Davis M. Liquid Sociology: Metaphor in Zygmunt Bauman's Analysis of Modernity. London, 2016; Rattansi A. Bauman and Contemporary Sociology: A Critical Analysis. Manchester, 2017; Best S. Zygmunt Bauman on Education in Liquid Modernit. London, 2019; Best S. The Emerald Guide to Zygmunt Bauman (Emerald Guides to Social Thought). Bingley, 2020; Jacobsen M. H. Beyond Bauman: Critical Engagements and Creative Excursions. London, 2020.

Г. А. Черних

Баумга́ртен, Алекса́ндер Го́ттліб (нім. Baumgarten, Alexander Gottlieb; 17.07.1714, м. Берлін, тепер Німеччина — 27.05.1762, м. Франкфурт-на-Одері, тепер Німеччина) — філософ, основоположник *естетики* як самостійної філософської дисципліни. Писав *латинською мовою.* Середню освіту здобув у школі при францискан. *монастирі* в м. Берліні. Вивчав *філософію*, *теологію*, *риторику* й *поетику* в Ун-ті Галле. З юності писав вірші, для дис. обрав тему, пов'язану із філос. осмисленням *поетики*. 1735 здобув наук. ступінь і став викладачем, 1738 — професором. Від 1740 і до кін. життя — професор у Бранденбурз. ун-ті в м. Франкфурті-на-Одері (тепер Європ. ун-т Віадрина). З 1742 читав лекції з естетики, підготував двотомну працю «Естетика» (1 т. — 1750, 2 т. — 1758). Був послідовником Г. *Ляйбніца* і К. Ф. *Вольфа*. Услід за К. Ф. Вольфом розмежовував дві здатності люд. *пізнання*: вищу (за допомогою розуму) та нижчу (за допомогою чуття). Ґрунтуючись на концепції Г. Ляйбніца, Б. розрізняв чіткі (здобуті шляхом рац. пізнання) та сплутані або тьмяні (шляхом чуттєв. пізнання) уявлення. У дис. «Філософські розмисли про деякі питання, що стосуються поетичного твору» (1735) запропонував філос. осмислення природи поет. пізнання і поетики та вперше ввів термін «естетика» (від грец. αισθητικός — чуттєво пізнаваний), яким позначив філос. науку про чуттєве пізнання або теорію чуттєвого пізнання. 1739 в 1-й ред. «Метафізики» схарактеризував її як науку про чуттєве пізнання і передбачення, у 2-му і 3-му вид. — як *логіку* нижчої здатності пізнання. До сфери чуттєвого зараховував *відчуття*, *уяву*, *пам'ять*, *інтуїцію*, *емоції*, чуттєві очікування і чуттєве пізнання *знаків*. У «Естетиці» подав розуміння естетики як логіки нижчої здатності пізнання, філософії *грацій* і *муз*, теорії вільних мист-в, нижчої *гносеології*, мист-ва прекрасно мислити та науки про чуттєве пізнання і чуттєво пізнавану досконалість. Вона мала пояснювати природу *прекрасного* або досконалого чуттєв. пізнання, відкривати закони краси пізнання та формулювати найзаг. закони худ. формування і шляхів окр. видів мист-в. Запропонував термін «*гносеологія*» у значенні *теорії пізнання*. Виходив із того, що чуттєве не може дорівнятися до раціонального, але може досягнути досконалості, якою є краса. Естетика здатна дати мист-ву *принципи* й виявити *закономірності* худ. творчості, проте її не можна зводити до теорії мистецтва. За Б., краса чутт. пізнання проявляється через красу речей і думок, красу порядку і красу вираження (формулювання, *стиль*), а досконалість твору мист-ва пов'язана з узгодженістю змісту, порядку і вираження. Вважав, що тьмяні та неясні уявлення, досліджувані естетикою, зринають з основи душі (лат. fundus animae), ввів це поняття до нім. філософії 18 ст. Розрізняв філософію теор. (фізику й *метафізику*) і практ. (*етика*, *філософія права*, вчення про сумнів, вчення про вираження). Гносеологія передує метафізиці та має дві частини — логіку й естетику. Виділяв теор. (*евристика*, *семіотика*, *методологія*) і практ. естетику. Під час осмислення категорії *піднесеного* увиразнив питання зв'язку між етикою та естетикою. У «Метафізиці» та «Естетиці» намітив шляхи розвитку *семіотики*, представив начерк майб. семіот. концепції, яку означив як теорію, що з'ясовує питання створення та інтерпретації знаків. У структурі семіотики виділяв евристику (вивчає знаки прості, складні і похідні), *герменевтику* (пізнає те, що знаки позначають) і додавав до них *мантику* (мист-во пророцтва). За Б., мист-во означення

Баумгартен Александер Готтліб

на рівні мови вивчає *філологія*, спец. правила побудови мовлення і тексту — риторика й поетика, правила, за якими з передбачень, породжених снами, виникають передчуття — мист-во тлумачення снів (лат. onirocritica). Для розрізнення чуттєвого та рац. пізнання використовував поняття інтенсив. та екстенсив. ясності. Перша стосується розум. пізнання і полягає в макс. чіткості окр. ознак уявлення, проте таке пізнання неминуче втрачає цілісність; друга полягає в макс. повноті (кількості) сплутаних ознак уявлення і не вимагає чіткості, тому постає як ясність цілого. Ідеї Б. стали відомі в Німеччині завдяки його учневі Г. Ф. Маєру (1718–1777), який за згодою та на основі конспектів лекцій Б. опублікував працю «Основи всіх прекрасних наук» (1748–1750, т. 1–3). Визначив коло проблем, які стали чільними для естетики у 18–19 ст., хоча його трактування естетики як вчення про чуттєве пізнання критикували. Вплив ідей філософа відзначають у працях І. *Канта*, Й. *Гердера*, Ф. *Шиллера*. Проєкт естетики Б. розглядають в контексті розвитку ідей *Просвітництва* 18 ст., синтезі різних інтелект. і культ. спрямувань; у зв'язку з проблематикою *антропології філософської*. Ідеї Б. (зокрема, широкого розуміння чуттєвості) здобули нове звучання в сучас. естетиці та *філософії культури*.

Пр.: Æsthetica. Hildesheim, 1961; Metaphysica. Hildesheim; New York, 1982; Texte zur Grundlegung der Ästhetik. Hamburg, 1983; Theoretische Ästhetik. Die grundlegenden Abschnitte aus der «Æsthetica» (1750/1758). Hamburg, 1983; Meditationes de nonnulis ad poema pertinentibus. Firenze, 1993.

Літ.: Guyer P. The Origins of Modern Aesthetics: 1711–1735 // The Blackwell Guide to Aesthetics / Ed. by P. Kivi. Oxford, 2004; Mirbach D. Magnitudo Aestetica, Aestetic Greatness. Ethical Aspects of Alexander Gottlieb Baumgarten's Fragmentary Æstetica // The Nordic Journal of Aesthetics. 2008/2009. № 36–37; Свінціцька О. І. Концепти «естетики як науки» О. Г. Баумгартена та «естетики як мистецтва expression» Б. Кроче: порівняльний аналіз // Іст. Філос. Релігієзнав. 2010. № 1–2; Пасічник І. Первісне значення естетики. Естетика Баумгартена // Філос. думка. 2014. № 3; Buchenau St. The Founding of Aesthetics in the German Enlightenment: The Art of Invention and the Invention of Art. Cambridge, 2015.

Ю. Д. Доброносова

Баумга́ртнер, Ва́льтер (нім. Baumgartner, Walter; 24.11.1887, м. Вінтертур, Швейцарія — 30.01.1970, м. Базель, Швейцарія) — лінгвіст-семітолог, біблеїст, теолог. Нар. у родині проф. англ. мови Федеральної політехніки (тепер Федеральна вища тех. шк. Цюриха) А. Баумгартнера. Виріс у м. Цюриху. 1906–1912 — студент *Цюрихського університету* (історія, класич. й семіт. філологія). 1913 в тому ж ун-ті здобув ступінь доктора філософії. Далі вивчав семітологію та протестант. теологію (Гіссен. ун-т і *Марбурзький університет імені Філіппа*). 1917 — ліценціат теології (Марбурзький ун-т). 1915–1928 викладав семітську філологію в Марбурзькому ун-ті (з 1915 — лектор, з 1916 — приват-доц., з 1920 — екстраординар. проф.). 1928–1929 — ординар. проф. Гіссен. ун-ту. 1928–1959 — ординар. проф. *Базельського університету*. Автор числен. мовознав. і теол. досліджень книг *Старого Завіту* (зокрема книг пророків), студій із бібл. івриту й арамеїстики (див. *Арамейська мова*; *Арамейські мови*). Разом із Л. Келером (1880–1956; Швейцарія) упорядкував «Словник книг Старого Завіту» («Lexicon in Veteris Testamenti libros»; 2 томи; 1953–1958), підготував арамейську частину осн. тому (1953), уклав додаток до словника (додатк. том; 1958). Цей словник є найважливішою працею вченого, що має фундамент. значення для дослідників мови Старого Завіту. 1999–2001 опубл. доповнене перевидання цього словника в 5 томах (за участю Й. Я. Штамма; 1910–1993, Швейцарія).

Пр.: Israelitische und altorientalische Weisheit. Tübingen, 1933; Das Buch Daniel und seine Botschaft von den letzten Dingen. Basel, 1944; The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament : in 5 vol. Leiden, 1994–2000 (у співавт.).

Літ.: Stamm J. J. Walter Baumgartner als Gelehrter und Lehrer // Theologische Literaturzeitung. 1951. Bd. 82; Hebräische Wortforschung. Festschrift für Walter Baumgartner zum 80. Geburtstag / Hrsg. von B. Hartmann. Leiden, 1967; Smend R. Kritiker und Exegeten. Porträtskizzen zu vier Jahrhunderten alttestamentlicher Wissenschaft. Göttingen, 2017.

Баур Фердинанд Крістіан

Ба́ур, Фе́рдинанд Кри́стіан (нім. Baur, Ferdinand Christian; 21.06.1792, с. Шміден, тепер м. Фелльбах, земля Баден-Вюртемберг, Німеччина — 02.12.1860, м. Тюбінген, Німеччина) — протестантський теолог, історик *християнства*, засновник і очільник *Тюбінгенської школи* богослов'я. Походив із сім'ї лютеран. *пастора*, готувався до реліг. діяльності. 1805–1809 навчався в семінарії в м. Блаубойрені (тепер земля Баден-Вюртемберг, Німеччина). 1809–1814 вивчав богослов'я в *Тюбінгенському університеті*. Відмовився від пастир. діяльності задля філос. і богосл. розвідок. 1817 — професор Блаубойрен. семінарії. Від 1826 до кін. життя — професор богослов'я в Тюбінген. ун-ті. Зібрав навколо себе когорту учнів і послідовників: А. Швеглера (1819–1857), К. фон Кестліна (1819–1894), А. Ричля (1822–1889), А. Гільгенфельда (1823–1907), О. Пфлейдерера (1839–1908; усі — Німеччина), Е. *Целлера* та ін. — розвідки яких сформували євангелічну Тюбінген. школу. З працями Б. пов'язують нову добу в галузі *біблійної критики*, розвідок з історії *християнства*, церк. символіки. Б. вважають основоположником іст.-критич. методу; концепції розвитку християнства, уґрунтованої на принципах історизму. Зазнав впливу ідей Ф. *Шеллінга* і Ф. *Шлеєрмахера*, потім — Г. *Гегеля*; застосовував гегелів. підходи до аналізу текстів *Нового Завіту*, церк. історіографії. Автор монографій з історії церк. *догматики* «Християнська доктрина примирення в її історичному розвитку» (1833) та «Християнське вчення про Трійцю і Боговтілення» (1865–1867, т. 1–3). Відтворив ранню (апостольську) історію християнства як зіткнення протилеж. поглядів — *юдеохристиянства* і христ. універсалізму (*паулінізму*), «християн з юдеїв» під проводом ап. *Петра* і «християн з язичників» під очільництвом *Павла*. Уперше висловив ідею, що більшість книг Нов. Завіту складені у 2 ст., а в основі Євангелій було втрачене першоджерело («початкове Євангеліє»). Найдавнішими текстами вважав низку послань ап. Павла та *Об'явлення Івана Богослова* (2-га пол. 1 ст.), серед канонічн. Євангелій — від Матвія («Критичні розвідки канонічних Євангелій…»; 1847). Історію апостолів та послань Павла виклав у кн. «Павло, апостол Ісуса Христа» (1845). Чільною працею Б., де узагальнено його погляди на історію христ. церкви, вважають «Церковну

Електронна версія на сайті
http://vue.gov.ua

історію» у 5 томах (1853–1863; за життя автора видано перші два томи). Серед ін. праць — «Символізм і міфологія» (1824–1825, т. 1–3), «Християнський гнозис» (1835), «Протилежність католицизму і протестантизму» (1836), «Лекції з історії християнської догматики» (1865–1867, т. 1–3) тощо. Після смерті Б. його син і учні упорядкували й видали наступ. 3 томи з церк. історії, а також лекції з новозавіт. богослов'я. Ідеї Тюбінген. школи під проводом Б. стимулювали розвиток протестант. теології та філософії, вплинули на полеміку *історичної школи* й *міфологічної школи* в 19 ст. На батьківщині Б. встановлено пам'ят. дошку.

Пр.: Англ. перекл. — Lectures on New Testament Theology. Oxford, 2016; Church and Theology in the Nineteenth Century. Eugene, 2018; Christianity and the Christian Church of the First Three Centuries. Eugene, 2019; Christian Gnosis: Christian Religious Philosophy in Its Historical Development. Eugene, 2020.

Літ.: Виноградов Ф. Новая Тюбингенская школа // Труды Киев. Духовной Акад. 1863. № 6; № 7; № 9; Hodgson P. C. The Formation of Historical Theology: A Study of Ferdinand Christian Baur. New York, 1966; Harris H. The Tübingen School: A Historical and Theological Investigation of the School of F. C. Baur. Leicester, 1990; Лебедев А. П. Церковная историография в главных ее представителях с IV до XX в. / Под ред. М. А. Морозова. Санкт-Петербург, 2000; Ferdinand Christian Baur and the History of Early Christianity / Ed. by M. Bauspiess, Chr. Landmesser, D. Lincicum. Oxford, 2017.

Ба́утс, Дірк (нідерл. Bouts, Dieric; псевдонім — Дірк Гарлемський; бл. 1410–1420, імовірно м. Гарлем, Нідерланди — 06.05.1475, м. Левен, тепер Бельгія) — художник. Про ранні роки життя Б. відомо мало. Імовірно, навчався в м. Брюсселі разом із Р. ван дер *Вейденом*, вплив якого поміт. у ранніх роботах Б., або був його учнем. До 1448 переїхав у м. Левен. Для картин Б. характерна гармон. композиція, раціональність побудови простору, монументальність, реалізм та увага до деталей і використання світлотіней. Фігури на картинах Б. завжди видовжені, з виваженими жестами і стриманими емоціями. *Палітра* кольорів багата й тепла. На стиль Б. вплинули майстри раннього нідерл. *Відродження* Р. Вейден (композиція та готич. вишуканість фігур), Я. ван *Ейк* (реалізм) та П. Крістус (1410 або 1420–бл. 1475, Нідерланди; у портрет. живописі). Один із ранніх творів — «Вівтар Богородиці» (1444–1448), створений у м. Левені. Це *триптих* із чотирма сценами з життя *Діви Марії*: «Благовіщення», «Відвідини св. Єлизавети», «Різдво» та «Поклоніння волхвів». Архітектурне обрамлення сцен є творч. переосмисленням орнаменту з триптиху «Мірафлорес» Р. Вейдена. Емоційна стриманість фігур є характер. для влас. стилю Б. У 1460-х написав «Оплакування Христа» (*Лувр*), провід. роль у картині відіграє пейзаж; «Портрет чоловіка» (1462; *Лондонська національна галерея*): перший *портрет* в історії європ. живопису, де у вікні кімнати видно пейзаж. 1464–1468 працював на замовлення над триптихом «Вівтар Св. причастя»: на центр. панелі зображено *Таємну вечерю*, на біч. — чотири сюжети з протоєвхарист. (див. *Євхаристія*) тематикою. Композиція Таємної вечері вдруге в нідерл. живописі (після «Богородиці з Дитям на троні зі св. Єронімом та Франциском» П. Крістуса, 1457) побудована за законами лінійної *перспективи*. 1468–1470 працював над триптихом «Страшний суд» для ратуші м. Левена. Дотепер центр. панель втрачено, дві бічні стулки зберігаються в колекції Палацу вишуканих мист-в (м. Лілль, Франція). *Диптих* «Справедливість імператора Оттона III» (1468–1475) унік. своєю *іконографією* для нідерл. живопису. За основу Б. обрав легенду з *хроніки* 12 ст. На лівій стулці зображено страту графа, на правій — випробування вогнем його жінки, яка вимагала від імп. *Оттона III* виправдання страченого чоловіка. Диптих зберігається в колекції Королів. музеїв вишуканих мист-в (м. Брюссель, Бельгія). Від 1468 мав почес. звання гол. художника міста. 2010 на честь Б. в м. Левені наз. офісну будівлю, де розміщено Фламанд. адм. центр.

Літ.: Stechow W. Northern Renaissance Art, 1400–1600: Sources and Documents. Englewood Cliffs, 1966; Friedländer M. J. Early Netherlandish Painting : in 14 vol. Leyden, 1968. Vol. 3: Dieric Bouts and Joos van Gent; Smeyers M. Dirk Bouts: peintre du silence. Tournai, 1998; Perier-D'Ieteren C. Dieric Bouts. The Complete Works. Brussels, 2006.

С. А. Демчук

Ба́ффін, Ві́льям (англ. Baffin, William; близько 1584, м. Лондон, Велика Британія — 23.01.1622, о. Кешм, тепер Іран) — мореплавець, полярний дослідник, картограф. Про дитинство Б. нічого не відомо. Ймовірно, був самоуком скромн. походження. Перша документ. згадка про Б. датована 1612. Був штурманом і капітаном одного з кораблів під час остан. експедиції Дж. Голла (рік нар. невідомий, Велика Британія — 1612, о. *Гренландія*), в якій її керівника вбили *ескімоси* на

Баутс Дірк. Вівтар Богородиці, 1445–1450, Прадо (м. Мадрид, Іспанія)

Баффін Вільям

узбережжі Гренландії. Б. без втрат привів кораблі на батьківщину. Вів щоденник, де описав гренланд. ескімосів, їхню країну і трагіч. загибель Дж. Голла. Після повернення служив на китобійн. флоті в англ. Московській компанії, яка торгувала з Росією. Дослідив значну частину узбережжя арх. *Шпіцбергена* (1614). У 1614–1615 брав участь у пошуках Пн.-Зх. проходу між *Атлантичним океаном* і *Тихим океаном*, досліджував *Гудзонову протоку*. Відкрив о-ви Ноттінгем і Солсбері, виявив затоку Фокс. Повернувшись із цієї подорожі, Б. зробив висновок, що жодного судноплав. проходу на захід із *Гудзонової затоки* не існує. 05.07.1616 досяг 78° пн. широти (до сер. 19 ст. жоден з кораблів, окрім *норманів*, не заходив так далеко на Пн.). Відкрив і досліджував море, розташоване на Зх. від Гренландії (тепер названо його іменем), зробив карту узбережжя. Відкрив також п-ів Гейс (Гренландія) та вел. ділянки о-вів *Елсмір* і *Девон* у *Канадському арктичному архіпелазі*. Проте він не знайшов Пн.-Зх. прохід і шлях до *Індії*, який шукав. Отже, вирішив шукати цей шлях з ін. кінця, з заходу, тобто з Тихого океану. З 1617 служив у Брит. Ост-Інд. компанії, вирушав до портів *Червоного моря* та *Перської затоки*. Загинув під час захоплення англо-перс. військами португ. гарнізону на о. Кешмі. Відкриття Б. у Великій Британії сприйняли як фантастику. Так тривало до 1818, коли *Баффіна море* знову відкрив Дж. К. *Росс*. Окрім геогр. відкриттів, Б. зробив кілька важливих наук. спостережень, одне з яких (визначення *довготи* на морі за допомогою спостереження *Місяця*) претендує на те, щоб бути першим у своєму роді в історії. На честь Б. названі *Баффіна земля* та Баффіна море, а також сорт троянд, виведений у Канаді.

Літ.: Ross J. A voyage of Discovery, Made under the Orders of the Admiralty, in His Majesty's Ships Isabella and Alexander for the Purpose of Exploring Baffin's Bay, and Inquiring into the Probability of a North-West Passage. London, 1819; The Voyages of William Baffin, 1612–1622 / Ed. by Cl. R. Markham. Cambridge, 2010; Quinn J., Woodward S. Earth's Landscape: An Encyclopedia of the World's Geographic Features : in 2 vol. Santa Barbara, 2015.

Ба́ффіна Земля́, Баффінова Земля — острів у складі *Канадського Арктичного архіпелагу*. Належить до тер. *Нунавут* Канади. Названо на честь дослідника В. *Баффіна*. Розташована в сх. частині архіпелагу. Відокремлюється *Баффіна морем* і *Дейвіса затокою* від о. *Гренландія* на Пн. та Сх., прот. Ланкастер — від о. *Девон* на Пн., прот. Тасіуджак (Екліпс) — від о. Байлот на Пн., прот. Ф'юрі та Гекла й зат. Фокс — від п-ова Мелвіллл на Пд. Зх., *Гудзоновою протокою* — від п-ова Унгава (див. у ст. *Лабрадор*) на Пд. Сх., зат. Бутія та прот. Принс-Риджент — від п-ова Бутія та о. Somерсет відповідно на Зх. Витягнутий з Пн. Зх. на Пд. Сх. прибл. на 1 500 км, шир. варіює від 200 до 700 км. Заг. тер. — 507,4 тис. км², за ін. даними — бл. 470 тис. км² (найб. острів Канади). Уздовж пн.-сх. *узбережжя* острова простягаються гори Баффіна, які поступово переходять у *плато*, з *льодовиками* й *фіордами*. На Зх. — горбиста *рівнина*. Найвища точка — г. Одін (бл. 2 147 м). Є кілька населених пунктів, серед яких — м. Ікалуїт (адм. ц. тер. Нунавут). Клімат переважно арктичний. Серед. т-ра січня — –27 °С, липня — +7 °С. Середньоріч. кількість опадів — до 400 мм, найбільше в серпні та вересні. За суворих умов на острові проживає ледве 11 тис. осіб (2007). Практично все населення живе на узбережжі, за винятком декількох наук. експедицій (привертає незайманість природи і можливість вивчення місць, де вплив людини мінімальний). Видобувають *залізні руди*. Відомі поклади *цинкових руд*, *свинцевих руд* і *срібних руд*. Виявлено також родовище *алмазів*. Розвинене *рибальство й мисливство*. *Рослинність* тундрова (див. *Тундра*), представлена *мохами* й *лишайниками*. Трапляються також *береза* карликова, *багно звичайне*, *верба* арктична тощо. Поширені *ссавці*: олень північний, заєць арктичний, *песець*, *ведмідь білий* та ін. З *птахів* — сова біла, *крячок* полярний, буревісник кочівний тощо.

Літ.: Bent A. L. The 1933 M_s = 7.3 Baffin Bay Earthquake: Strike-Slip Faulting Along the Northeastern Canadian Passive Margin // Geophysical Journal International. 2002. Vol. 150. Is. 3; Schenk Chr. Geology and Assessment of Undiscovered Oil and Gas Resources of the West Greenland-East Canada Province, 2008 // The 2008 Circum-Arctic Resource Appraisal : in 30 chpt. / Ed. by T. E. Moore, D. L. Gautierc. Reston, 2008. Chpt. 14 (J); Przybylak R. The Climate of the Arctic. 2nd ed. Cham, 2016

Ба́ффіна мо́ре, Баффіна затока — напівзамкнене море *Північного Льодовитого океану*. Назване на честь дослідника В. *Баффіна* (1584–1622; Велика Британія). Б. м. також наз. *затокою* (у заруб. джерелах), яку відносять до пн. частини *Атлантичного океану*. Розташ. між о. *Гренландія* та сх. берегами *Канадського Арктичного архіпелагу* (за визначенням *Міжнародної гідрографічної організації*). На Пн. сполучається прот. Нерса з морем Лінкольна Пн. Льодовитого ок., на Пд. — прот. Дейвіса з морем *Лабрадор* Атлант. океану. Пл. — 689 тис. км², об'єм — 593 тис. км³. Серед. глиб. — 861 м, найб. — 2 136 м. Припускають, що першим європ. мореплавцем, який досягнув цих вод 1587, був Дж. *Дейвіс*. Утім, прийнято вважати, що море відкрила експедиція (1616), якою керували Р. Байлот і В. Баффін. 1818 це підтвердив мореплавець і дослідник *Арктики* Дж. Росс (1777–1856; Велика Британія). Відтоді Б. м. стало місцем інтенсив. *китобійного промислу*, що менше як за століття призвело до знищення *популяцій китоподібних*. У передвоєн. період і після *Другої світової війни* його поглиблено дослідили експедиції дан., амер. і канад. океанологів. Овальне ложе Б. м. обмежене шельфами Гренландії та

Баффіна море. Картосхема розташування

Онлайн-версія на порталі history.gov.ua

Канади. У центрі розташ. *западина* понад 2 000 м завглибшки. *Шельф континентальний* біля о. *Баффіна Земля* вузький. Пороги до 200 м у Басейні Кейна (найширша частина прот. Нерса) відділяють Б. м. від Пн. Льодовитого океану.

Баффіна море. Біля острова Тімілерсуа поблизу Гренландії

Макс. глиб. порога в прот. Дейвіса — 675 м. Донний рельєф визначає склад. система *грабенів*, які формують протоки. Переважають *теригенні відклади*. Характерні також грубі за мех. складом осади (*галька*, *щебінь*, *пісок*). У центр. частині на глиб. понад 1 000 м — алеврито-пелітовий (див. *Алеврит*; *Пеліти*) мул. Пн.-зх. частина моря залишається одним із найбільш сейсмічно актив. регіонів на Сх. Канади. Вода з аркт. бас. має солоність 30–32,7 ‰. Узимку т-ра на поверхні — –2 °С, улітку — до +5 °С. На глиб. 400–600 м значення т-ри — +1 °С, солоності — 34,5 ‰. У центр. частині моря на глиб. понад 1 000 м вода, ймовірно, атлант. походження, її т-ра — –0,5 °С, солоність — 34,4 ‰. Циркуляція переважно проти годинникової стрілки. Порівняно теплі солоні води з Атлант. ок. переносяться течією на Пн., біля о. Баффіна Земля холодні та менш солоні води з Пн. Льодовитого ок. — на Пд. Припливи півдобові (серед. — 4 м, макс. — 9 м). У жовтні — квітні Б. м. вкрите плавучим льодом. Танути починає в пд.-сх. *акваторіях* наприкін. травня — на поч. червня. Улітку знач. частина моря вільна від льоду. На Зх. дрейфують багаторічні льоди. Спостережено численні *айсберги* (серед. висота — 30–60 м). Клімат арктичний, із частими *штормами*, особливо взимку. Для високих широт т-ри повітря помірні завдяки пом'якшувальному впливу океан. та *атмосферної циркуляції*. Серед. т-ра лютого — від –16 °С на Пд. Сх. до –36 °С на Пн. і Зх., липня — до +7 °С у прибереж. зонах. Кількість атм. опадів біля узбережжя о. Гренландія — 100–250 мм на рік, поблизу берегів о. Баффіна Земля — приблизно вдвічі більше. Акваторія моря розташ. у 3 мор. екорегіонах аркт. зоогеогр. провінції: Пн. Гренландія, західногренланд. шельф і комплекс Б. м. — прот. Дейвіса (на Зх.). Поширені одноклітин. *водорості*, якими живляться дріб. *безхребетні*, зокрема *криль*, що є поживою для ін. безхребетних, *риб*, мор. *ссавців* і *птахів*. Серед риб — полярна камбала, *рогатка* чотирирога, *сайка*, *мойва*. З Атлант. ок. мігрують тріска атлантична, оселедець атлантичний, *пікша*, палтус атлантичний і макрурус північний. На берегах гніздяться *мартини*, гаги, *гуски*, *качки*; поширені *крук*, *пуночка*; з хижих птахів — *орлани*, *кречет*, *сова біла*. У Б. м. мешкають бл. 20 тис. *білух*, які харчуються дріб. рибою і *ракоподібними*. У пн. частині трапляються ін. китоподібні, зокрема кит гренландський, *косатка*, а також *дельфінові*, *моржеві*. *Тюленеві* представлені *лисуном* гренландським, *нерпою* кільчастою і *морським зайцем*. Біля берегів мешкає *ведмідь білий*. Більшу частину року *навігація* в Б. м. неможлива через знач. кількість айсбергів. За відкритої води біля берегів о. Гренландія здійснюють пром. рибальство. За даними Геол. служби США, у Б. м. та прот. Дейвіса є ділянки, перспективні на *нафту* і *газ природний*; влада Гренландії запропонувала офшор. *концесії* на їх видобуток. На о. Баффіна Земля є поселення *ескімосів*: Арктик-Бей, Понд-Інлет, Клайд-Ривер.

Літ.: Limits of Oceans and Seas. Special Publication № 23. 3rd ed. Monte-Carlo, 1953; Finley K. J., Renaud W. E. Marine Mammals Inhabiting the Baffin Bay North Water in Winter // Arctic. 1980. Vol. 33. № 4; Залогин Б. С., Косарев А. Н. Моря. Москва, 1999; Bent A. L. The 1933 Ms = 7.3 Baffin Bay Earthquake: Strike-Slip Faulting Along the Northeastern Canadian Passive Margin // Geophysical Journal International. 2002. Vol. 150. Is. 3; Хільчевський В. К., Дубняк С. С. Основи океанології. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ, 2008; Assessment of Undiscovered Oil and Gas Resources of the West Greenland–East Canada Province // The 2008 Circum-Arctic Resource Appraisal. Reston, 2008; Przybylak R. The Climate of the Arctic. Cham, 2016.

В. К. Хільчевський

Бах Йоганн Себастьян

Бах, Йо́ганн Себастья́н (нім. Bach, Johann Sebastian; 21.03.1685, м. Айзенах, тепер земля Тюрингія, Німеччина — 28.07.1750, м. Лейпциг, тепер земля Саксонія, Німеччина) — композитор, диригент, органіст; один із творців німецької національної музики, представник поліфонічного стилю у світовій музичній культурі. Нар. у сім'ї придвор. та міськ. музиканта й викладача. Імовірно, перші уроки музики Б. отримав удома. З 10 р. (після смерті батька) його вихованням та муз. освітою опікувався старший брат Йоганн Христоф, який жив у сусід. м. Ордруфі. Під час студій у школі в м. Люнебурзі (1700–1703) Б. сформувався як музикант: відвідував міста Гамбург, Любек, Целле; ознайомився з творчістю провід. композиторів і написав перші композиції. Стильовим орієнтиром на ранн. етапі творчості була нім. муз. традиція Д. *Букстегуде*, Й. *Фробергера* та ін. Значний вплив на композитора мала франц. та італ. музика. 1703–1708 був придвор. музикантом у м. Веймарі та органістом (див. *Орган*) у містах Арнштадті та Мюльгаузені. У 2-й веймар. період (1708–1717) обіймав посаду органіста й концертмейстера оркестру. Працював над орган., оркестр. і клавір. (див. *Клавір*) музикою, вивчав музику А. *Кореллі* та А. *Вівальді*, оновлюючи свій муз. стиль. У кетенський період (1717–1723) писав переважно світ. муз. твори (клавір., скрипк. та віолончел. сюїтні цикли, «Бранденбурзькі концерти», 1-й том «Добре темперованого клавіру»). 1723–1750 Б. працював у м. Лейпцизі на посаді *кантора* церкви Св. Фоми. У цей період створив найвідоміші реліг. композиції — дух. *кантати*, мотети, пасіони, Високу месу. 1729–1740 керував міськ. муз. колегією та писав для неї твори. Член Т-ва муз. наук (1747). Автор понад 1 000 творів різн. жанрів. Серед вокал.-хор. дух. творів — пасіони, *ораторії*, *меси* (Меса сі-мінор, або Висока меса),

Офлайн-версія на сайті
http://vue.gov.ua

дух. кантати, мотети, магніфікати, чотириголос. обробки протест. *хоралів*, дух. пісні та *арії*. Органна музика включала дух. (хорал. *прелюдії*, партити та хорал. варіації), світ. твори (прелюдії, токати, *фантазії*, *фуги*, пасакалія, *сонати*, *концерти*). Серед світ. творів — інструм. музика різн. жанрів: оркестр. концерти, *сюїти*, *увертюри*; сюїтні цикли, сонати, концерти, *варіації*, прелюдії, токати, фантазії, фуги, *інвенції* та симфонії для клавіру; цикл. творів для скрипки, віолончелі, *лютні*, флейти, *гобоя* та камер. ансамблів. Музика Б. належить до заверш. періоду пізнього *бароко*. Володів мист-вом поліфон. письма: *поліфонією* насичені його інструм. і вокал.-хор. твори. Вершиною вважають цикл «Мистецтво фуги». Зв'язки Б. з Україною опосередковані й пов'язані з братом Йоганном Якобом (працював гобоїстом у військ. оркестрі *Карла XII*, брав участь у *Полтавській битві 1709*). Він міг познайомити Б. з укр. піснями, які чув під час перебування в Україні, та після повернення до м. Стокгольма, куди відступила частина укр. козаків на чолі з П. *Орликом*. Імовірно, Б. міг бути знайомим із творчістю Т. *Білоградського*, який 1733–1739 жив у м. Дрездені та пропагував серед європейців укр. пісні й танці. Фортепіанні транскрипції орган. творів Б. зробили, зокрема, композитори Г. *Беклемішев*, Л. *Ревуцький* та ін. Від 2000 у м. Сумах за ініціативи органіста О. Коваля (нар. 1949; тепер Україна) організовано щоріч. міжнар. фестиваль музики Б. «Бах-фест» («Bachfest»). Після смерті Б. з його доробку у 2-й пол. 18 ст. залишилися актуальними твори для клавіру (використовували з дидакт. метою) та орган. композиції церк. призначення. Повернення музики Б. для шир. загалу слухачів розпочалося в 19 ст. після виконання Ф. *Мендельсоном Бартольді* «Страстей за Матвієм» (1829). У м. Лейпцизі 1850 засн. Бахів. т-во, метою якого стало вивчення, публікація та поширення музики композитора. 1946–1950 В. Шмідер (1901; тепер Польща — 1990; Німеччина) уклав «Каталог творів Баха», який оновлюють завдяки знаходженню нових даних та удосконаленню методів *атрибуції*. У 20 ст. музикою Б. зацікавилися представники неакадем. напряму муз. мист-ва, передусім *джазу*.

Бах Йоганн Себастьян. Рукопис з автографом прелюдії до мажор із «Добре темперованого клавіру», книга II (BWV 870)

Бах Йоганн Крістоф Фрідріх

Літ.: Forkel J. N. Über Johann Sebastian Bachs Leben, Kunst und Kunstwerke. Leipzig, 1802; Spitta Ph. Johann Sebastian Bach : in 2 bd. Leipzig, 1873–1880; Schweitzer A. J. S. Bach. Leipzig, 1908; Друскін Я. Про риторичні прийоми в музиці Й. С. Баха. Київ, 1972; И. С. Бах и современность / Сост. Н. А. Герасимова-Персидская. Киев, 1985; Музичне мистецтво. 2003. Вип. 3: Й. С. Бах та його епоха в історії світової музичної культури; Калениченко А. Бах (Bach) Йоганн Себастьян // Українська музична енциклопедія : в 5 т. Київ, 2006. Т. 1; Берденникова Е. М. Избранные статьи. Воспоминания / Сост.: Н. А. Герасимова-Персидская, Е. Зинкевич, З. Томсон. Київ, 2007; Берденникова Е. Гомилетические традиции духовных кантат И. С. Баха. Киев, 2008; Кащенко Ю. Г. Феномен руху в клавірних сюїтах І. С. Баха та його метаморфози: від танцю до образної символіки // Часопис Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. 2009. № 2 (3); Михайлова И. Н. Идея трансцендентного в музыке И. С. Баха и А. Г. Шнитке: образы, символы, парадоксы. Донецк, 2010; Савон Д. І. Виконавський склад мотетів Йоганна Себастьяна Баха: гіпотези та дискусії // Наук. вісник нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. 2021. Вип. 132.

О. Л. Зосім

Бах (нім. Bach) — родина музикантів 17–18 ст. Відомості про родовід Б. сягають 16 ст. Багато представників родини були профес. музикантами. Найвизначніший з династії — композитор Й. С. *Бах*. Серед його 11 нащадків 4 сини стали музикантами. Вільгельм Фрідеманн Б. (нім. Wilhelm Friedemann; 22.11.1710, м. Веймар, тепер земля Тюрингія, Німеччина — 01.07.1784, м. Берлін, тепер Німеччина) — композитор і органіст. Працював у містах Дрездені, Галле, Брауншвейзі та Берліні. Автор вокал.-хор. (переважно дух.), орган., оркестр., камерно-інструм., клавір. музики. Твори: *опера* «Лаузус і Лідія», 21 *кантата*, 9 *симфоній*, 5 концертів для клавіру тощо. Карл Філіпп Емануель Б. (нім. Carl Philipp Emanuel; 08.03.1714, м. Веймар, тепер земля Тюрингія, Німеччина — 14.12.1788, м. Гамбург, тепер Німеччина) — композитор і клавесиніст, представник музичного *сентименталізму*, музичний теоретик. Сучасники наз. його «великим Бахом». Працював у *Пруссії* та містах Берліні, Гамбурзі. Створив знач. кількість вокал.-хор. (дух. і світ.) та інструм. композицій, проте найбільш значущими для розвитку муз. мист-ва стали його твори для *клавіру*, які високо оцінили Ф. *Гайдн* і В. А. *Моцарт*. Твори: *ораторії*, «страсті», кантати, симфонії й концерти для клавіру (бл. 50) та ін. інструментів з оркестром, твори для *органа* та камерно-інструм. і вокальна музика. Йоганн Крістоф Фрідріх (нім. Johann Christoph Friedrich; 21.06.1732, м. Лейпциг, тепер земля Саксонія, Німеччина — 26.01.1795, м. Бюкебург, тепер земля Нижня Саксонія, Німеччина) — композитор і клавесиніст. Працював у м. Бюкебурзі. Автор опер, ораторій, симфоній, концертів, камер. музики та дух. творів різних жанрів. Його музика зазнала італ. впливів. Твори: кантати, інструм. музика. Йоганн Крістіан (нім. Johann Christian; 05.09.1735, м. Лейпциг, тепер земля Саксонія, Німеччина — 01.01.1782, м. Лондон, Велика Британія) — композитор і піаніст. Працював у містах Мілані та Лондоні. Автор дух. творів, опер, інструм. музики різн. жанрів. Особливе значен-

ня мали його симфонії та концерти, які репрезентували класич. муз. стиль. Давав уроки композиції В. А. Моцарту під час його перебування 1764 у м. Лондоні. Твори: 11 опер, *арії*, кантати, симфонії, твори для ф-но та ін.

Літ.: Forkel J. N. Über Johann Sebastian Bachs Leben, Kunst und Kunstwerke. Leipzig, 1802; Spitta Ph. Johann Sebastian Bach : in 2 bd. Leipzig, 1873–1880; Schweitzer A. J. S. Bach. Leipzig, 1908; Берденникова Е. М. Избранные статьи. Воспоминания / Сост.: Н. А. Герасимова-Персидская, Е. Зинкевич, З. Томсон. Київ, 2007

О. Л. Зосім

Бах, То́мас (Bach, Thomas; 23.12.1953, м. Вюрцбург, земля Баварія, Німеччина) — спортсмен, фехтувальник (*фехтування* на рапірах), діяч олімпійського руху, 9-й президент *Міжнародного олімпійського комітету* (з 2013), адвокат. Нар. у сім'ї торговця тканинами. У дитинстві разом із батьками мешкав у м. Таубербішофсгаймі (земля Баден-Вюртемберг). Навчався на ф-ті права і політ. наук Вюрцбурзького ун-ту Юліуса Максиміліана (1973–1978), здобув ступінь доктора права (1983). Заснував власну адвокат. фірму (1982). Працював менеджером фірми «Адідас» («Adidas»; 1985–1987), головою консультативної ради щодо малих і серед. підприємств Федер. мін-ва економіки (1988–1990). Був членом адм. ради компанії «Сіменс Швейцарія» («Siemens Schweiz»; 2000–2009), президентом Нім.-араб. палати комерції та індустрії (2006–2013), головою консультат. ради компанії «Меліус» («Melius»; 2008–2013), членом нагляд. ради компанії «Нюренбергер Весічерін», Австрія («Nürnberger Versicherung»; 2009–2013), головою консультат. ради компанії «Бартек» («Bartec»; 2009–2013). Є головою нагляд. ради компаній «Мікаель Вейніг» («Michael Weinig»; з 1998) і «Вейнінг Інтернешенел» («Weinig International»; з 2000). Працював також як спорт. адміністратор. Був головою комісії атлетів Нім. комітету зі спорт. змагань Нім. спорт. конфедерації (1979–1981), представником атлетів на 11 Олімп. конгресі у м. Баден-Бадені (1981). Член-фундатор комісії атлетів Міжнар. олімп. комітету (1981–1988), член Нац. олімп. комітету Німеччини (1982–1991). Президент Апеляц. палати Спорт. арбітраж. суду (1994–2013). Член нагляд. ради орг. к-ту Чемпіонату світу з футболу 2006 (2000–2006). Президент-фундатор (2006–2013), згодом почес. президент (з 2013) Нім. конфедерації олімп. спорту. Член адм. ради орг. к-ту Чемпіонату світу з футболу серед жінок 2011 (2006–2011). Голова Міжнар. фундації за Олімп. перемир'я (з 2013). Займався фехтуванням, тенісом, футболом. У 1970-х — на поч. 1980-х — член збірної ФРН з фехтування на рапірах. На *Літніх Олімпійських іграх 1976* (м. Монреаль) завоював золото в команд. першості. Виступав проти підтримки ФРН бойкоту *Літніх Олімпійських ігор 1980* (м. Москва). Б. брав участь у чемпіонатах світу з фехтування. На Чемпіонаті світу 1973 (м. Гетеборг, Швеція) у складі збірної ФРН виборов сріб. медаль у команд. першості рапіристів. На Чемпіонаті світу 1977 (м. Буенос-Айрес, Аргентина) був членом збірної ФРН, яка стала переможницею. На Чемпіонаті світу 1979 (м. Мельбурн, Австралія) та Чемпіонаті світу 1981 (м. Клемон-Ферран, Франція) разом зі збірною ФРН виборов бронз. медаль. На нац. рівні став чемпіоном Німеччини 1978 з фехтування на рапірі в особистому заліку. Того ж року виграв Кубок Європи серед нац. чемпіонів з фехтування на рапірах. Був членом Міжнар. олімп. комітету (з 1991), обраний до його виконкому (1996). Входив до складу різн. комісій МОК: з маркетингу (1992), юрид. (1993), олімп. колекціонерів (1994), спорт і право (1995), олімп. руху (1996), виконавчої (1996). Був віцепрезидентом МОК (2000–2004 і 2006–2013). На 125-й сесії МОК 10.09.2013 (м. Буенос-Айрес, Аргентина) обраний президентом МОК на 8-річ. термін у 2-му турі виборів (із 49 голосами з 93). Серед кандидатів на посаду був також президент *Національного олімпійського комітету України* С. *Бубка*. 17.09.2013 Б. офіційно переїхав до офісу президента МОК у штаб-квартирі МОК (м. Лозанна, Швейцарія). Став першим в історії олімп. чемпіоном, обраним президентом МОК. Запропонував реформи, відомі як «Олімпійський порядок денний 2020». Усі 40 реформ (рекомендацій) були одностайно схвалені в грудні 2014 на 127-й сесії МОК (м. Монте-Карло, Монако). На засіданні 137-ї сесії МОК 10.03.2021 переобраний президентом на додатк. 4-річ. термін. З огляду на пандемію COVID-19 (див. *Коронавірусна інфекція*) наприкін. березня 2020 МОК на чолі з Б. оголосив про перенесення *Літніх Олімпійських ігор 2020* на 23.07–08.08.2021. У вересні 2021 Б. приїздив до м. Києва на урочистості з нагоди 30-річчя заснування НОК України. Вбачає початок олімп. історії України від часів О. *Бутовського*, який спільно з П. де *Кубертеном* відродив сучас. Олімп. ігри та створив МОК. Б. вручив президенту Нац. олімп. комітету С. Бубці нагороду президента МОК «Вище тільки небо». Улітку 2022 на запрошення НОК відвідав Україну. Зустрівся з президентом В. *Зеленським* і постраждалими від війни спортсменами. Нагороджений орденом «За заслуги перед Федеративною Республікою Німеччина»: кавалер (1981), офіцер (1993), командор (2004); орденом «За заслуги перед землею Баден-Вюртемберг» (1984); орденом Пошани (Росія; 2014); орденом Ярослава Мудрого (Україна) V ступ. (2015), IV ступ. (2021) та ін.

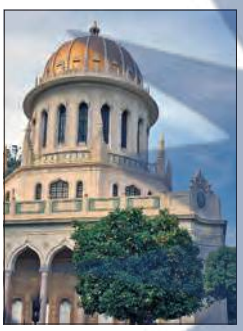

Бах Томас

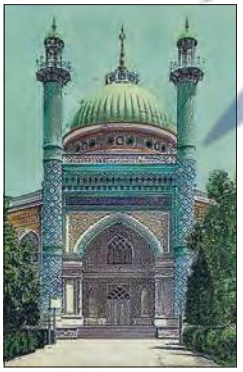
Літ.: Rio 2016: Olympic Myths, Hard Realities / Ed. by A. Zimbalist. Washington, 2017; Goldblatt D. The Games: A Global History of the Olympics. New York, 2018; Bayle E., Chappelet J.-L. From Olympic Administration to Olympic Governance. London, 2019; Krieger J. Power and Politics in World Athletics: A Critical History. London, 2021.

М. В. Чорна

Бахаї ві́ра, Багаї віра [перськ. دین بهای, від араб. بهاء (Bahā) — сяйво, слава], бахаїзм, багаїзм — монотеїстична *релігія*, що проголошує принципи єдності людства та духовної єдності релігій світу — об'явлень, посланих *Богом* у різні часи різним народам. Генеза Б. в. відбулася в сер. 19 ст. на ісламі. (шиїт.) ґрунті, але подальше формування — шляхом реліг. *синкретизму*. Претендує на роль *релігії світової*, універс. надконфесійної *духовності*. Засновник — *Бахаулла*. У *релігієзнавстві* Б. в. найчастіше відносять до неореліг. рухів синтетич. типу. Витоки Б. в. пов'язують із діяльністю та вченням реліг. проповідника і реформатора *Баба*, який обіцяв прихід майб. Божого посланця, нове *одкровення* й нову еру людства. Бахаулла (справж. ім'я — Мірза Хусейн Алі Нурі) приєднався до руху бабідів (див. *Бабізм*) з 1844, став одним з його провід.

Бахаї віра. Усипальня Баба, м. Хайфа, Ізраїль

Бахаї віра. Перший храм Бахаї в м. Ашгабаді (тепер не існує), розфарбоване фото

діячів. Після страти Баба (1850) зазнав переслідувань і тортур. За переказом, 1852 у в'язниці «Сіях чаль» (м. Тегеран, Іран) отримав Боже об'явлення. У засланні в Іраку поступово перебрав на себе ідейне й орг. керівництво бабід. спільнотою. 1863 уперше назвав себе Тим, про Кого сповістив Баб; згодом відкрито оголосив про свою пророчу місію, що зумовило утв. самост. руху «людей Баха». Призначив своїм дух. наступником старш. сина — Абд ал-Баха (1844–1921, справж. ім'я — Аббас Ефенді). Завдяки його зусиллям Б. в. набула поширення у Пн. Америці, країнах Європи, Єгипті, Індії тощо. На цей час припадає її проникнення на терени Рос. імперії. 1901–1902 розпочато буд-во перш. храму бахаїв у м. Асхабаді (тепер *Ашгабат*). На батьківщині бахаї зазнавали жорстоких переслідувань з боку уряду Персії. Абд ал-Бах передав наступництво старш. онуку — Шоґі-Ефенді Раббані (1897–1957). Активне місіонерство та *прозелітизм* серед вірян різн. релігій сприяли наверненню нов. послідовників. За час керівництва Шоґі-Ефенді сформовано інституц.-орг. структуру руху. 1951 засн. Міжнар. раду Б. в. Сплеск популярності Б. в. на Заході припав на 1960-ті — добу контркульт. і неорелігі. рухів та інтересу до сх. форм духовності. Одночасно в Ірані бахаї набули поміт. впливу за шахіншахів династії Пахлаві. Переривання родов. спадкоємності (Шоґі-Ефенді не мав дітей) мало наслідком перехід у 1963 вищ. дух. керівництва до Всесвіт. дому справедливості (склад обрано представниками 56 Нац. Дух. зборів бахаїв). 21.04.1963 у м. Лондоні відбувся перший Всесвіт. конгрес Б. в. Після Ісламської революції 1979 в Ірані бахаї знову були піддані гонінням; наприкін. 20 — на поч. 21 ст. репресив. заходи проти вірян вживалися також в Марокко, Єгипті, ін. мусульм. країнах. 22–26.11.1992 у м. Нью-Йорку відбувся другий Всесвіт. конгрес Б. в. Станом на 2001 діяло 182 нац. орг-цій Б. в. За даними Міжнар. співт-ва бахаїв, 2020 кількість вірян перевищила 5 млн осіб., діють понад 100 тис. місц. громад у 218 країнах. Найчисельніша спільнота мешкає в Індії — за оцінками, бл. 2 млн осіб. У Ірані бахаї утв. найб. з-поміж реліг. меншин — бл. 300 тис. осіб. Діяльність бахаїв скеровують 188 Нац. Дух. зборів, а також всесвіт. мережа (понад 300) освіт. і підготовчих закладів. Зведено 10 континент. храмів (Домів поклоніння) — в Австралії, Індії, Камбоджі, Колумбії, Німеччині, Панамі, Самоа, США, Чилі, Уганді (храм у м. Ашгабаті зруйновано 1963). Літ-ра Б. в. перекладена понад 800 мовами. Від 1948 Міжнар. співт-во Б. афілійовано як неуряд. орг-цію у низці структур ООН. Має консультат. статус при Екон. і Соц. раді ООН та Дит. фонді ООН тощо; представництва в містах Аддис-Абебі, Брюсселі, Женеві та ін. Ідейний розвиток відбувався шляхом поступ. розриву з шиїт. *ісламом* та формування еклектич. вчення, що містило елементи доктрин різн. релігій, зх. лібер. моральні та правові принципи, цінності дух. свободи й *самореалізації* особистості, гендер. рівності, універсаліст. і космополіт. ідеї. Роль Баба бахаї порівнюють з місією *Івана Хрестителя* у *християнстві*, Хушидармаха (другого з трьох легендар. синів *Заратуштри*) у *зороастризмі*, пророка Іллі в *юдаїзмі*, очікуваного *махді* в ісламі. Вважають, що Б. в. уґрунтована на подвійн. об'явленні Баба й Бахаулли. Рік сповіщення Бахауллою про місію (1863) оголошено початком «ери Бахаї». Фундаментальним для Б. в. є «принцип єдності», що включає визнання: єдиного Бога-Творця; єдності людства як Його творіння (звідси — заперечення рас., етніч., соц. тощо упереджень); глибин. єдності й гармонії всіх Богонатхненних релігій (які вважають різн. етапами поступов. відкриття Господом людству єдиної релігії). Поряд із тим доктрина Б. в. включає ідею єдиної для людства візії сусп-ва майбутнього, природи і призначення життя, універс. мови спілкування. Бог — *трансцендентний* і неосяжний, пізнаванний тільки через Його Прояви, якими є посланці, дух. вчителі людства. З-поміж них вшановані *Авраам*, *Мойсей*, Заратуштра, *Кришна*, *Будда*, *Ісус Христос*, *Мухаммад*, а також Баб і Бахаулла. Відмінності їхніх учень пояснюють різн. рівнем розвитку людства та його спроможності осягнути високі дух. істини. Наступний пророк, обіцяний через тисячоліття, відіграватиме роль радше харизмат. дух. лідера й «Божественного Вихователя», ніж *месії*. Людину розуміють у дусі авраамічн. традиції як найдовершеніше творіння. Заперечено онтолог. існування *зла* чи надприрод. сили, що протистоїть Богові й спокушає людей (*диявола, шайтана*), та *первородного гріха*. Сенс світ. історії витлумачений як реалізація Бож. Задуму з виховання людства, поступальний дух., інтелект. і моральнісний розвиток. Ідею *кінця світу* заступили уявлення про дух. *прогрес* людства як шлях до «Величного Миру», його засобом є утвердження справедливості як чільн. принципу міжнар. відносин і люд. стосунків. Б. в. обстоює принцип несуперечності науки й релігії, кожна з яких торує влас. шлях до єдиної істини. Високу роль відведено навчанню та освіті. Забобони, упередження, марновірство, нетерпимість, невігластво розглядають як причини уповільнення заг. прогресу й перепони до єдності й миру людства. Уявлення про потойбіч. світ несистемні й другорядні, гол. увага приділена реалізації людини в зем. житті, практ. втіленню соц. *ідеалів*. Етика Б. в. базована на чеснотах любові до Бога і навкол. світу як Його Вияву, відданості Всевишньому, виконання заповідей пророка, всепрощення тощо. За вченням, відданість Богу втілюється у служінні своїм ближнім, а через них — усьому людству. Віряни відмовляються від вживання алкоголю, наркотич. засобів. Вагоме значення надають правильн. харчуванню, гігієні, міц. сімейним стосункам, моногам. шлюбу. Аскетичні практики відкинуті (за винятком щоріч. посту). Б. в. забороняє поневолення, работоргівлю, жебрацтво й *чернецтво*. Назагал бахаї позиціонують себе як надетніч., космополітич. спільноту, всесвіт. релігію; глоб. рух до універс. духовності. Вищим дух. і адм. органом Б. в. є Всесвіт. дім справедливості, розташ. на г. Кармель в м. Хайфі (Ізраїль). Складається з 9 осіб (за вимогами — винятково чоловіків від 21 р., єдина інституція з обмеженням прав жінок); обирається що п'ять років членами Нац. Дух. зборів на міжнар. з'їзді, таєм. голосуванням. Всесвіт. дім справедливості наділено винятк. правом інтерпретації сакрал. текстів. Управління громадами на нац. рівні здійснюють Нац. Дух. збори, на локальному — місц. Дух. збори (обираються щорічно). *Святим Письмом* є праці й промови Баба, Бахаулли (зокрема «Кітаб-і-Аґдас», «Потаємні слова»), Абд ал-Баха; свящ. авторитет мають листи і звернення Всес-

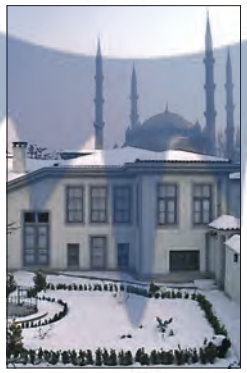
віт. дому справедливості. Вступ до громади Б. в. є вільним і відкритим. *Духовенство*, як і комплекс регламентованих обрядів, ритуалів і *таїнств*, відсутні. Встановлено принцип «праця як богослужіння». Спрощений культ включає *молитви*, *медитації*, читання священ. текстів різн. релігій, 19-денний *піст* раз на рік, низку реліг. свят, участь у заг. зборах громади, *паломництво*

Бахаї віра. Сади Бахаї — складник об'єкту Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (2008)

до свят. місць. Упроваджено реліг. календар, що складається з 19 міс. по 19 днів у кожному та 4 або 5 доданих днів. Символом Б. в. є 9-кінеч. зірка, числу 9 надано містич. значення. Культові споруди — Машрик ал-Азкар, або Дім Поклоніння — мають традиц. 9-бічне (9-пелюсткове) планування, в архітектурі обов'язкові 9 входів і купол. Вхід до храмів відкритий усім охочим, незалежно від віросповідання. Сакральними місцями і об'єктами паломництва є *мавзолеї*-санктуарії Баба, Бахаулли, Абд ал-Баха (г. Кармель), а також місця і споруди, пов'яз. з подіями їхнього життя в різн. містах. Сади Бахаї з 2001 є однією з пам'яток Ізраїлю, об'єктом міжнар. паломництва і туризму; спільно з гол. святинями Б. в. занесено до переліку об'єктів *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (2008).

На теренах України перші бахаї з'явилися з кін. 19 — поч. 20 ст. Під тиском антиреліг. кампанії 1930-х громада Б. в. припинила своє існування. Нова з'ява послідовників Б. в. припала на кін. 1980-х. На поч. 1990-х в Україну з місією прибули віряни з США й Канади. 1991 в м. Києві були обрані місц. Дух. збори (під юрисдикцією Дух. зборів бахаїв СРСР). Ще кілька громад створено в містах Львові, Одесі, Харкові, Чернівцях, Черкасах, згодом — нечисельні громади в Криму (у містах Ялті, Севастополі). Після утворення СНД у 1992 засн. Регіон. Дух. збори бахаї України, Білорусі та Молдови з центром у м. Києві. У наступ. роки в республіках утв. власні Нац. Дух. збори, з 1996 — діють Нац. Дух. збори бахаїв України. Від 1999 офіційно зареєстровано як реліг. центр; з 2017 — співзасн. Всеукр. Ради реліг. об'єднань. За даними Нац. Дух. зборів бахаїв України, громади та місц. органи Б. в. діють у 70 нас. пунктах; заг. чисельність вірян — бл. 1 тис. осіб. Згідно з офіц. статистикою Мін-ва культури та інформ. політики України, станом на 2020 діють 12 зареєстр. реліг. орг-цій Б. в. (найб. — у містах Києві та Дніпрі).

Бахаулла. Сучасний вигляд будинку Різи-бека в м. Едірне, де протягом року мешкав Бахаулла

Літ.: Cole J. Iranian Millenarianism and Democratic Thought in the Nineteenth Century // International Journal of Middle East Studies. 1992. Vol. 24. Is. 1; Buck Chr. The Eschatology of Globalization: The Multiple-Messiahship of Bahāʾuʾllāh Revisited // Studies in Modern Religions, Religious Movements and the Bābī-Bahāʾī Faiths / Ed by M. Sharon. Boston, 2004; Adamson H. C. Historical Dictionary of the Bahá'í Faith. 2nd ed. Oxford, 2007; Історія релігії в Україні : в 10 т. / Гол. ред. А. Колодний. Київ, 2010. Т. 8: Нові релігії України; Чорнойван Я. Принцип всезагальної освіти як елемент соціального вчення віри Багаї // Релігія та соціум. 2013. № 3–4; Foltz R. Religions of Iran: From Prehistory to the Present. London, 2013; Пивоваров Д. В. Вера бахаи: история, вероучение, культ. Екатеринбург, 2014.

А. В. Арістова

Баха́улла́, Баха-Улла, Баха-Аллах, Багаулла, Бехаулла [араб. بهاء الله (Bahāʾullāh), букв. — Слава Божа, Сяйво Боже; справж. ім'я при народженні — Мірза Хусейн Алі Нурі (перс. حسین‌علی نوری میرزا, Mīrzā Ḥusayn-ʿAlī Nūrī); 12.11.1817, м. Тегеран, Іран — 29.05.1892, передмістя Акри, тепер м. Акко, Ізраїль] — релігійний діяч, засновник *Бахаї віри*. Належав до шляхет. роду, був сином держ. сановника, губернатора перс. провінції. Виріс у середовищі мусульман-*шиїтів*. 1835 уперше одружився. 1844 приєднався до руху *бабідів*, залучив і молодш. зведеного брата Мірзу Йах'ю (1830–1912). Отримував листи від *Баба*, став одним із провідників руху. 1848 взяв участь у зібранні бабідів у с. Бедашті в пров. Хорасан. Там прийняв ім'я «Б.» (а Мірза Йах'я — ім'я «Собх-і-Азаль»). Після страти Баба (1850) Б., як і багато його сподвижників, утратив майно й володіння, був підданий гонінням і тортурам. 1852 заарештований під час мас. *репресій* після замаху на іран. шаха Насер ед-Діна Шаха Каджара (правив у 1848–1896); був кинутий у підзем. в'язницю в м. Тегерані. Там, за його словами, отримав Боже *об'явлення*. Був звільнений і виправданий завдяки втручанню рос. дипломата Д. Долгорукова, але за умови вигнання з країни. 1853–1863 Б. відбував заслання в Іраку. Зростання його впливу спричинило розбрат у лавах бабідів, особливо після того, як Собх-і-Азаль проголосив себе дух. наступником Баба і Божим Посланцем. 1854–1856 вів життя *самітника* в *Курдистані* під ім'ям дервіша Мухаммада-і-Ірані. 1856 повернувся до м. Багдада, поступово перебрав дух. лідерство й орг. керівництво бабід. громадою. За рішенням осман. влади відправлений у нове вигнання. 1863 уперше проголосив себе «Тим, про Кого сповістив Баб» колу найближчих осіб і родичів. Був засланий спершу у м. *Константинополь* (тепер м. Стамбул, Туреччина), звідти через 4 міс. — у м. Адріанополь (тепер м. Едірне, Туреччина), де перебував з грудня 1863 до серпня 1868. Тут відкрито оголосив про свою пророчу місію. Цей період пов'язують з остаточ. розколом між бахаїтами та азалітами. 1868 Б. засуджено на довіч. ув'язнення в місті-тюрмі Акрі, де він провів разом із родиною решту життя. Там написав свою гол. книгу «Кітаб-і-Агдас» («Найсвятіша книга»; 1873), у якій виклав осн. закони і дух. принципи віри. Був виразником інтересів помірк. й прозахідного крила бабідів. Повчав про засад. єдність релігій, угрунтованих на вірі в Єдиного Бога (*юдаїзм*, *зороастризм*, *християнство*, *індуїзм*, *іслам*), та

заг. братерство людства; подолання клас., нац., расов., реліг. упереджень. Вжив термін «Прояв Бога» на позначення пророків-посередників між Богом і людством, які розкривають різні Божеств. *атрибути*, а їхні вчення є джерелами світ. релігій. Себе вважав одним із такої шереги. Повчав, що всі пророки послані Богом до людей заради поступу до *Царства Божого* (Найвеличніш. миру) на землі. Вбачав своїм завданням заповнити незавершене одкровення Баба. Профетично-мілленарист. вчення розцінюють як еклектичне, що претендує на універсальність і *космополітизм*. Основні твори: «Кітаб-і-Агдас»

Бахаулла. Сторінка книги «Кітаб-і-Агдас»

Бахаулла. Санктуарій і мавзолей Бахаулли у Бахджі (м. Акко, Ізраїль)

(свящ. текст бахаїзму), «Кітаб-і-Іган» («Книга достовірності»), «Потаємні Слова», «Сім долин», «Чотири долини», «Скрижаль царям», «Прояви Бога» тощо. Залишив праці з філософії, медицини, соц. вчення, поезії, етики. Від 1867 надсилав листи до світ. монархів — султана *Абдул-Азіза*, імп. *Наполеона III Бонапарта*, папи *Пія IX*, королеви *Вікторії*, прус. короля *Вільгельма I*, імп. *Франца Йосифа I* та ін. із закликом слідувати цінностям справедливості, правди і миру. Серед ідей — утвердження міжнар. трибуналу, світ. системи колект. безпеки, єдиної системи мір і ваг, універс. мови спілкування, всезаг. освіти, а також творення нов. *цивілізації* з пріоритетами духовності та моралі. Призначив дух. наступником старш. сина Абд ал-Баха (1844–1921; справж. ім'я — Аббас Ефенді). Бахаї щороку відзначають події народження, об'явлення та смерті Б.; місце його поховання є святинею і об'єктом паломництва вірян. Син Б. Абд ал-Бах та онук Шоґі-Ефенді Раббані (1897–1957) доклали зусиль для поширення та інституц. зміцнення віри Бахаї. Збереглися дві світлини Б. (обидві — 1868), зроблені під час перебування в м. Адріанополі, проте бахаї воліють не демонструвати зображень Б. (копії зрідка і шанобливо виставляють за урочистих подій).

Літ.: Muhammad `Ali Salmani. My Memories of Baha'u'llah / Trans. from persian by M. Gail. Los Angeles, 1982; Smith P. The Bábí & Bahá'í Religions: From Messianic Shí'ism to a World Religion. Cambridge, 1987; Balyuzi H. M. Bahá'u'lláh: King of Glory. Oxford, 2000; Warburg M. Citizens of the World: A History and Sociology of the Baha'is from a Globalization Perspective / Ed by W. J. Hanegraaf, P. P. Kumar. Leiden; Boston, 2006; Віра Багаї // Історія релігії в Україні : у 10 т. / Гол. ред. А. Колодний. Київ, 2010. Т. 8: Нові релігії України; Abdu'l-Baha'. A Traveller's Narrative : in 2 vol. / Ed., trans. from persian by E. G. Browne. Cambridge, 2012; Browne E. G. Materials for Study of Babi Religion. Cambridge, 2013; Momen M. Baha'u'llah. A Short Biography. London, 2014.

А. В. Арістова

Ба́хла форте́ця (араб. قلعة بهلاء; англ. Bahla Fort) — найдавніший збережений форт на *Аравійському півострові* (з 13 ст.); об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1987). Розташована в м. Бахлі (регіон Ед-Дахілія, Оман). У 12–14 ст. у цьому регіоні мешкали араб. племена бану-небхан. Бл. 13 ст. розпочато буд-во *форту*. Бану-небхан перенесли до оазису свою столицю. Бахла була центром ібадизму (див. *Ібадити*). У 20 ст. під дією природ. чинників фортеця почала руйнуватися, внесена до всесвіт. спадщини ЮНЕСКО (з 1987). У 1988 фортецю внесли до Списку всесвіт. спадщини, що перебуває під загрозою, проведено роботи для укріплення окр. ділянок форту. 2004 виключено із цього списку, але ремонт. роботи тривають. Побудовано на кам'ян. *фундаменті*. Стіни зведено із сирц. *цегли* й *каменю*. *Цитадель* Б. ф. оточує оазис, який було огороджено із зовн. боку стіною довж. 12 км (тепер частково зруйнована). Стіна мала 15 брам і 132 вежі (збереглися 3 брами та 6 веж вис. до 50 м). Усередині фортеці були розташ. *палац* султана, будинки придворних, *казарми* солдатів, *лазні* для місц. жителів; П'ятнична *мечеть* (14 ст.) зі скульпт. *міхрабом*. Збереглися залишки базару, що складається з одноповерх. магазинів та кілька іст. кварталів. У кож. кварталі є мечеть із залою для зборів після *молитви* (сабла). Б. ф. мала розроблену *зрошувальну систему* (система труб і накопичув. *колодязів* для збору дощ. та підзем. вод), що демонструє характер.

Бахла фортеця

модель поселення, пов'язану з розташуванням фаладж (див. *Афладж, сиситеми зрошування*). Б. ф. є видатним зразком середньовіч. фортифікац. архітектури *Близького Сходу*.

Літ.: Борзенко А., Васин И., Осипов Д. и др. Арабские Эмираты и Оман. Москва, 2012.

Ба́хман, Чарльз Ві́льям (англ. Bachman, Charles William; 11.12.1924, м. Мангеттен, шт. Канзас, США — 13.07.2017, м. Лексінгтон, шт. Массачусетс, США) — дослідник у галузі *інформаційних технологій*, розробник стандартів та винахідник у сфері програмного забезпечення для *баз даних*, заслужений член Британського комп'ютерного товариства (з 1977). Нар. у сім'ї тренера з футболу. Після закінчення серед. школи 1943 до 1946 служив у армії США. 1948 здобув ступінь бакалавра в *Університеті штату Мічиган*, 1950 — ступінь магістра у галузі машинобудування в *Пенсильванському університеті* (водночас відвідував Вортон. бізнес. школу при ньому). 1950–1960 — інж.-програміст у хім. компанії «Доу Кемікел Компані» («Dow Chemical Company»; м. Мідленд, шт. Мічиган), з 1957 — керівник відділу обробки даних. 1961–1970 — у компанії «Дженерал Електрик» («General Electric»; м. Нью-Йорк). З 1970 — у групі передових досліджень компанії «Гонівелл Інкорпорейтед» («Honeywell Inc.»; м. Бостон, шт. Массачусетс). Від 1981 — у компанії з розробки *програмного забезпечення* «Каллінейн Дейтабейз Систем» («Cullinane Database Systems Inc.»; м. Вествуд, шт. Массачусетс). 1978–1982 очолював к-ти Амер. нац. ін-ту стандартів (American National Standards Institute, ANSI) та Міжнар. орг-ції стандартів (International Organization for Standardization, ISO), які стандартизували семишарову еталон. модель (The Open Systems Interconnection model, OSI) — концепт. альтернативу поточ. протоколам *Інтернету*. 1983 заснував консалтинг. фірму «Бахман Інформейшн Систем» («Bachman Information Systems, Inc.»), що займається розробленням та оптимізацією конструкцій фіз. баз даних. З 1996 — на пенсії, мешкав у м. Тусоні, шт. Аризона. 1963 Б. винайшов першу систему управління базами даних довіл. доступу — інтегров. сховище даних (Integrated Data Store, IDS). IDS Б. містить мову бази даних, що інтегрується з чин. *мовами програмування*. Використав сховище віртуал. пам'яті для подолання обмежень фіз. сховища. Застосував орієнтов. на мережу структури даних, які безпосередньо відображають концептуал. бізнес-моделі. Розробив та запровадив діаграми структури даних (відомі як «діаграми Б.») для надання наоч. карти нов. структур даних та чіткого уявлення про те, як ними користуватися. Був лідером у створенні першого комплекс. рішення для планування ресурсів підприємств, а також у створенні систем обробки онлайн-транзакцій для вел. підприємств. Мав понад 10 патентів США на прогр. забезпечення для баз даних. Лауреат премії Тюрінга (1973) за видат. внесок у розвиток технологій баз даних. Серед нагород — Нац. медаль США у галузі технологій та інновацій (2014).

Літ.: International Biographical Dictionary of Computer Pioneers / Ed. by J. Lee. London, 1995; Haigh T. Charles W. Bachman: Database Software Pioneer // IEEE Annals of the History of Computing. 2011. Vol. 33.

К. Л. Торопчинова

Бахман Чарльз Вільям

Бахматюк Олександр Петрович. Графічний портрет, худ. В. Крицінський, 1884

Бахматю́к, Олекса́ндр Петро́вич (Олекса; Бахматник, Бахметюк, Бахмінський, Бахмітський, Бахміцький; 10.12.1820, м. Косів, тепер Івано-Франківської області, Україна — 15.03.1882, там само) — народний майстер художньої *кераміки*, представник косівської школи керамічного розпису. Нар. у сім'ї гончаря. Батько переселився 1810 до м. Косова з Центр. України. Б навчався гончар. справи в місц. майстра І. Баранюка (див. *Баранюки*). Після смерті батька (1851) працював у його майстерні. Період розквіту творчості — бл. 1850–1870. Учасник етногр. виставок у містах *Відні* (1873), *Львові* (1877), *Коломиї* (1880). Творчий доробок Б. становить майже 1 тис. предметів декор.-ужитк. кераміки, зокрема *майоліки*. Як і більшість майстрів *косівської кераміки*, в оздобленні поєднував техніки ритування (на побілкованій поверхні дерев'ян. паличкою, голкою, цвяхом або гачком «дряпали» узори) і ріжкування (нанесення кольорової глини за допомогою ріжка). Рідше траплялися фляндровані (розпис кольор. глинками по сирій обливці) елементи, зокрема «віночок» довкола країв *кахлів* тощо. Прославився виготовленням *кахлів* і *печей* (відомо бл. 150; здебільш. датовані — одна з перших печей зроблена 1847). Переважали квадратні кахлі, рідше траплялися прямокутні, раритетними є увінчувальні (завершальні) у вигляді вел. трикутника (1847, 1875). Майстерно виробляв не лише кахлі різн. форми (лицьові й кутові виповнювальні, пояскові, карнизні та завершальні), а й елементи печі, такі як «шишки», що надавали їй витонченості. Серед *асортименту* виробів є святк. посуд (вел. й малі *миски*, полумиски, дзбанки, горнятка-«водопійча», каламарі, свічники-«поставники»), вироби церк. призначення (чаші, *дискоси*). У *розписах* поєднував геометр.-рослин. композиції з мотивами багатопелюстк. *розет*, виноград. грон, трилисників, тюльпанів, пальмет, звивистих гілок, «букетів», «вазонів», хрестів різноманіт. модифікацій. Рослинні мотиви Б. впізнавані за формою та стилем наповнення, зокрема мотивом «ільчастого письма». Від прізвища майстра з'явилася назва мотиву багатопелюстк. розети із зигзагоподіб. обрамленням — «бахмінщина». Типовим для декору виробів Б. були зображення птахів (голубів, півнів, павичів), риб і тварин (волів, цапів, оленів, ведмедів, левів). Християнська *іконографія* на площинах кахлів представлена образами *Богородиці* з Дитям, *Миколи Чудотворця*, св. *Варвари*, св. Катерини, Юрія Змієборця, *Кирила* і *Мефодія*, сценами *Страшного суду*, зображеннями *церков* і *дзвіниць*. Особливий талант майстра виявився в подачі жанр. сценок, зокрема пов'яз. із певн. діяльністю (орач, мисливець, музикант, танцюрист, ткач, гончар, писар, жандарм, жовнір), місц. звичаями та обрядами (сценки з водінням ведмедя, возінням тещі на тачці, зображенням «виїзду» — на одній кахлі чи «панського виїзду» — на двох кахлях) мешканців *Гуцульщини*. В образах Б. зумів майстерно передати як серйозні, так і сатирич. нотки. У декорі дзбанків Б. здебільшого застосовував симетр. чи асиметр. рослинні мотиви, хоча траплялися композиції з хрестами на підставках або в колі. Малі хрести в колах містилися на різн. частинах виробу, зокрема на шийці, плічках або корпусі посудини. Великі мотиви хрестів часом вкривають корпус дзбанка з обох боків від вуха або розташ. в цен-

Електронна версія на сайті
http://vue.gov.ua

трі. В основі оздоблення горняток («водопійч») і калачів, які призначалися для перенесення і тримання свяч. води, використовував геометр.-рослин. композиції з мотивами розет, гілок, «гірлянд», «вазонів», «ільчастого письма», хрестів (грец. або лат. типів). Такі мотиви — і в декорі мисок і полумисків з вертикал. або центр. структурою. Ретельній обробці піддавалися не лише дно та боки виробів, а й береги. Інколи трапляються побут. сценки, зокрема композиції «в корчмі», зображення церков і дзвіниць. Автор числен. свічників на одну свічку («поставників»), які парами замовляли для церков або помешкань замож. господарів. Шийку і корпус виробів оздоблено кількома кільцеподіб. потовщеннями, геометр. мотивами та рядами глин. кульок («ґудзиків»). У прикрашенні основи — мотиви багатопелюстк. розет, тюльпанів, дзвінків, гілок або трикутників, підков і хрестів, укладених горизонтально. Раритетними вважають 2 канделябри з кераміч. основою та метал. лійками для 7 свічок. Вироби Б. зберігаються в музеях України (у містах Івано-Франківську, Києві, Коломиї, Косові, Львові, Чернівцях) та заруб. країн (Австрії, Молдови, Польщі, Румунії, Росії, Угорщини), а також у приват. колекціях. На Крайовій рільничій та пром. виставці в м. Львові (1877) нагороджений «Медаллю заслуги» і 5 золот. дукатами. На честь Б. наз. вулицю в м. Коломиї (1990). Укрпошта видала пошт. конверт і марку до 200-річчя з уродин майстра. Косівська район. рада заснувала район. премію імені Б. для відзначення місц. майстрів кераміки (1993).

Тв.: Олекса Бахматюк / Упоряд. Ю. П. Лащук. Київ, 1976; Мальована кераміка Косова та Пістиня XIX — початку XX століть / Упоряд.: Г. Івашків, Т. Лозинський. Львів, 2012.

Літ.: Матейко К. І. Народна кераміка західних областей Української РСР. Київ, 1959; Лащук Ю. Косівська кераміка. Київ, 1966; Івашків Г. Декор української народної кераміки XVI — першої половини XX століть. Львів, 2007; Івашків Г. Феномен косівської кераміки // Пам'ятки України. Іст. і культ. 2018. № 10–12.

Г. М. Івашків

Ба́хмацький райо́н — див. *Ніжинський район.*

Бахматюк Олександр Петрович. Керамічні вироби, кінець 1870-х

Бахмач. Прапор

Бахмач. Герб

Ба́хмач — місто, адміністративний центр Бахмацької територіальної громади *Ніжинського району Чернігівської області* України. Розташ. на Сх. області, на р. Борзенці (басейн р. *Дніпра*). Відстань до м. *Чернігова* — бл. 145 км. Тер. — 18,9 км². Назва міста походить від давньорус. бахматъ — низькорослий кінь, запозиченого з тюрк. мов. Виявлено групу курганів прибл. 2–1 тис. до н. е., поселення 11–13 ст. Перша згадка датована 1147. Від сер. 17 ст. Б. був сотенним, після 1781 — волос. м-ком (з 1802 — у складі Конотоп. пов. *Чернігівської губернії*). Початок сучас. місту поклали залізн. станції та робітн. с-ща, які з'явилися під час спорудження у 1860–1870-х Курсько-Київ. та Лібаво-Ромен. залізниць. У січні 1918 відбувся бій за ст. Б., унаслідок якої укр. війська змушені були відступити до ст. Крути (див. також *Бій під Крутами*). Статус смт має від 1920, міста — від 1938. Окрім того, Б. став район. центром 1923. У роки *Другої світової війни* його було окуповано, звільнено 1943. Упродовж 1991–2020 — адм. ц. Бахмацького р-ну (тепер ліквідовано) Чернігів. обл. України. 2020 затверджено адм. ц. Бахмацької тер. громади (відповідно до розпорядження *Кабінету Міністрів України*). Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 17 192 осіб, густота — бл. 910 осіб/км². Склад нас. міської ради за етніч. групами (2001, перепис): українці (94,5 %), росіяни (4,5 %), білоруси (0,3 %) та ін. Укр. мову вважали рідною 95 % осіб тощо. Нас. зменшується, 2001 становило понад 19 тис. осіб. Клімат помірно континентальний. Серед. т-ра січня — –5 °С, липня — +20 °С. Середньорічна кільк. опадів — бл. 600 мм, найбільше влітку. Функціонує пасажир. вагонне депо, а також підприємства буд. галузі, харч. пром-сті. Працюють заклади торгівлі, побут. обслуговування, громад. харчування. Наявні банків. та пошт. від-ня, готель.

Бахмач. Залізничний вокзал

Бахмач на карті України

Електронна версія на порталі
https://vue.gov.ua

Вел. залізн. вузол. Є 3 станції, осн. — Б.-Пасажирський. Здійснюються перевезення у приміськ., далекому сполученні. Містом проходять тер. автом. дороги. Наявна автостанція. Організовано автобус. маршрути. Тут розташ. 3 ясла-садочки, 2 заклади заг. серед. освіти, ліцей. Працюють інклюзивно-ресурс. центр, а також школа мист-в, будинок дит. та юнацької творчості з різн. гуртками, ДЮСШ. Читачів обслуговує публ. б-ка. Діє Бахмацький базовий будинок культури з низкою творчих колективів (танц., вокал. ансамблі тощо). Є Бахмацький іст. музей ім. М. Г. Яременка (засн. 1960). Пам'ятка архітектури місц. значення в Чернігів. обл. — споруда залізн. вокзалу (1953). Є стадіон, фізкультурно-оздоровчий комплекс. Культивують футбол, легку атлетику тощо. У Б. нар. письменники В. Кузьмич (1904–1943), В. *Бережний*, В. Вовк (1937–2007), живописець і графік Г. *Яременко*, спортсмен Г. Данько (нар. 1956) та ін. З містом також пов'язано життя прозаїка В. Москальця (1927–2001), поета й лауреата Нац. премії України ім. Т. Шевченка К. *Москальця*.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1972. Т. 26: Чернігівська область; Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпро, 2007; Євтушенко М. І. Пам'ять серця. Бахмаччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Ніжин, 2015.

Ю. В. Богорадова

Бахмут. Прапор

Бахмут. Герб

Бахму́т — місто, адміністративний центр *Бахмутського району Донецької області* України. Розташоване на р. *Бахмутці*, за 89 км у пн.-сх. напрямку від м. *Донецька*. Тер. — 41,6 км². Назва міста походить від назви р. Бахмутки, запозиченої з перс. мови (означає вел. вода). Перша згадка датована 1571. Бл. 1683 біля р. Бахмутки було відкрито солоні озера. 1697 виникло пост. поселення солеварів — Бахмут. слобода, де 1703 було зведено дерев. *фортецю*, зруйновану під час *Булавінського повстання 1707–1709*, одним з осередків якого був Б. 1710 на цьому місці збудовано земляну фортецю (див. *Бахмутська фортеця*). 1704 поселення було приписане до Ізюм. слобід. полку. 1719 стало центром Бахмут. пров. у складі *Азовської губернії*, від 1725 — Воронезької губ. Рос. імперії. 1721 неподалік відкрито поклади *вугілля кам'яного*. Статус міста має з 1783. У 1783–1920 — центр повіту Катеринослав. губ. Місто набуло значення центру соляної пром-сті на Пд. Сх. України. Сіль — частина герба Б., затвердженого 1811. Навколо міста на поч. 19 ст. було відкрито поклади *глини*, *піску*, *гіпсу*. 1878 через Б. прокладено *залізницю*. З 1917 влада неодноразово змінювалася. У листопаді 1917, за часів *Української Народної Республіки*, тут вперше на Донеччині підняли синьо-жовтий прапор. У грудні 1917 Б. формально входив до *Донецько-Криворізької радянської республіки*. У березні — квітні 1918 відновлено владу УНР, у квітні — грудні 1918 — *Української Держави*. 1920–1925 — адм. ц. *Донецької губернії*, водночас 1923–1924 — центр Бахмут. округи, 1924–1925 — *Артемівської округи* цієї губернії. 1924 перейменовано на Артемівськ. Після ліквідації губерній 1925–1930 — адм. центр Артем. округи УСРР, 1930–1932 — Артемів. р-ну УСРР. У липні 1932 — адм. ц. Донец. обл. 1932 Артемів. міську раду безпосередньо підпорядковано центру. Під час *Другої світової війни* в період тимчас. *окупації* міста нім. нацист. загарбниками (1941–1943) тут діяла підпільна орг-ція. У повоєнний час місто було вел. центром видобування кам. солі в СРСР (виробниче об'єднання «Артемсіль»; див. *Артемівське родовище кам'яної солі*). Після *Революції гідності* 12.04.2014 будинок міськ. ради було захоплено *терористами* й над ним піднято прапор *самопроголошеної* «Донецької народної республіки». Сепаратисти неодноразово намагалися взяти штурмом розташовану тут танк. базу *Збройних сил України*. За *Антитерористичної операції на Сході України* 06.07.2014 прапор України знову піднято над містом. Повернення міста іст. назви затв. *Верховною Радою України* 04.02.2016. Внаслідок бойових дій 2022–2023 (див. *Російсько-українська війна*) Б. майже вщент знищено. Заг. кількість нас. — 72,9 тис. осіб (2021, оцінка), густота — 1 738 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами (2001, перепис): українці — 69 %, росіяни — 27 %. Укр. мову вважають рідною — 27,61 % тощо (2001, перепис). Нас. зменшується, 2001 становило 113,7 тис. осіб. Клімат помірно континентальний. Середня т-ра в січні — –6,5 °С, липні — +21,9 °С. Середньорічна кількість опадів — 524 мм. До повномасштабного вторгнення Росії в Україну Б. був розвиненим пром. містом. Тут діяли: найб. в Україні з-д із обробки кольор. металів, маш.-буд. з-д «Вістек», з-д «АртВайнері», т-во «СІНІАТ», ПРАТ «Фітофарм» та ін. Були розвинуті харч. та легка

Бахмут. Будівля колишньої земельної управи, кін. 19 ст.

галузі пром-сті. На тер. міста розташ. пасажир. станція на лінії Лиман — Микитівка Донец. з-ці та 2 вантаж. станції. Через місто проходили автошляхи Покровськ — Попасна і Слов'янськ — Дебальцеве. Станом на 2021 діяли 13 загальноосвіт. шкіл, спеціаліз. фах. коледж спорт. профілю ім. С. Бубки, фах. коледж культури і мист-в ім. І. Карабиця, Міський центр творчості для дітей та юнацтва, індустр. коледж *Донецького національного технічного університету*, пед. та мед. коледжі, коледж трансп. інфраструктури, проф. ліцеї — буд. та аграрний. Розвивалася мед.

Бахмут на карті України

Електронна версія на порталі
http://vue.gov.ua

Бахмут. Бої за місто, травень 2023

сфера: міська й дит. лікарні, багатопроф. лікарня інтенс. медицини, центр первин. мед. допомоги, поліклініки та амбулаторії. У місті діяло 12 б-к, 5 будинків культури. *Архітектурна спадщина* була представлена громад. будівлями кін. 19 — 1-ї пол. 20 ст. стилів *історизму* (будинки Бахмут. зем. управи, колишньої жін. гімназії, технікуму залізн. транспорту), *модерну* (будівля шк. № 11) та рад. ретроспективізму (забудова пл. Свободи). Діяли 8 правосл. *храмів* та катол. *костел*. Були 2 стадіони зі спорт.-оздоровчими комплексами й відкритими майданчиками, шкільні стадіони. Тут нар. А. *Волкова*, К. *Ворошилов*, О. *Гутиря*, Г. *Добров*, С. *Кримський*, Л. *Шепітько*. З Б. пов'язано життя П. Аведикова-Овдієнка (1899–1972; тепер Україна) та Є. Аведикової (1878–1968; тепер Україна; див. *Аведикови*), М. *Ворвулєва*, І. *Карабиця*, Є. *Онопрієнка* та ін.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1971. Т. 12: Донецька область; Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). Донецьк, 2003; Татаринов С. Й., Тутова Н. О., Тутов П. М. Бахмутський край — видатні сторінки історії. Харків, 2013; Мелекєсцев К. І. Історичний образ міста Бахмут у російсько-українському інформаційному протистоянні // Грані іст. 2020. Вип. 3.

Бахму́тка — річка в *Донецькій області*, права притока р. *Сіверського Донця*. Інші назви: Бахмут, Бахмутівка. Назва запозичена з перс. мови

Бахмутка в м. Сіверську

(«велика вода»). Б. іноді ототожнюють із літопис. р. Сальницею, про яку згадано в поемі «*Слово о полку Ігоревім*» та зведенні «*Іпатіївський літопис*» (дискусійно). Бере початок біля м. *Горлівки*. Впадає в р. Сівер. Донець біля с. Дронівки *Бахмутського району*. Довж. — 88 км; пл. бас. — 1 680 км². *Долина* у верхів'ї V-подіб., нижче трапецієподібна; шир. — від 700 м до 3 км. *Заплава* у верхів'ї заболочена, завширшки від 100–150 м до 600 м. Річище помірно звивисте; ширина 15–20 м, глибина до 3 м. Похил річки — 2,1 м/км. *Стік* зарегульовано 4 *водосховищами* та числ. *ставками*. Живлення снігове й дощове. Льодостав триває від грудня до березня. Льодовий покрив нестійкий. Під час весн. *повені* затоплюється в пониззі на глибину до 2 м. Осн. притоки: праві — Мокра Плотва й Кам'янка, ліві — Жованка й Суха. Річковій заплаві притаманні рослини степ. зони. *Берегова лінія* вкрита заростями вищої вод. рослинності. Заплавні луки багаті на різнотрав'я. Улітку мілководні ділянки річища вкриті *лататтям* і *ряскою*. У бас. річки трапляються тушканчики, ховрахи та миші та ін. *гризуни*, *качки*, *кулики*, *вороні*, *горлиці*. У переліт. період можна побачити сірих гусей, *казарок*. Забруднення річки призвели до суттєвого зменшення іхтіофауни. Поширені *окунь звичайний*, плітка, *краснопірка* та ін. Несудноплавна. Воду використовують для зрошування та тех. потреб. На окр. ділянках річище розчищене, є зони відпочинку. На березі Б. розташ. міста *Бахмут*, *Соледар*, *Сіверськ*.

Дж.: Каталог річок України. Київ, 1957.

Літ.: Географічна енциклопедія України : в 3 т. Київ, 1989. Т. 1.

Бахму́тська запа́дина, Бахмутська котловина — тектонічна структура на *Донбасі*. Розташована на Пн. Зх. Донец. прогину в області його зчленування з *Дніпровсько-Донецькою западиною*. Є *депресією* поверхні кристал. фундаменту *Східноєвропейської платформи* глибиною до 22 км; розміри 50 × 45 км. Із Пн., Сх. і Пд. обмежена глибин. розломами. Складена породами девон. теригенно-вулканоген. соленосної, кам'яновугіл., нижньоперм. галогенної, тріас. сіробарвної, крейд. карбонатної та палеоген-неоген. теригенно-карбонат. *формацій*. Опускається зі швидкістю 1–4 мм/рік. Із Б. з. пов'язані родовища *кам'яної солі* (*Артемівське родовище кам'яної солі*, Новокарфаген., Слов'ян.), *гіпсу* (Артемів.), вогнетрив. *глин* (*Часовоярське родовище вогнетривких глин*), числ. родовища *будівельних матеріалів* (*пісків*, керам. глин). Перспективна для пошуку пасток *вуглеводнів*.

Літ.: Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004. Т. 1; Дудніков М. Особливості геологічної будови південно-східної частини Дніпровсько-Донецької западини (Бахмутська котловина) // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Геологія. 2012. Вип. 59; Михайлов В. А., Карпенко О. М., Курило М. М. та ін. Горючі корисні копалини України та їхня геолого-економічна оцінка. Київ, 2018.

В. С. Білецький

Бахму́тська окру́га — див. *Артемівська округа*.

Бахму́тська форте́ця — *пам'ятка* фортифікаційної *архітектури* м. *Бахмута* Донецької області України. Перші козацькі укріплення на терені м. Бахмута збудовано на зламі 17–18 ст.; пов'язані з солевар. промислом. 1704 обабіч р. *Бахмутки* була земляна *фортеця*, огороджена дуб. *частоколом* із двома *брамами*. У ній містилися *каплиця*, *митниця*, *ратуша*, склади, *кузні*, 54 козацькі *двори*. 1708 фортеця стала одним з осередків *Булавінського повстання 1707–1709*. За підтримку місцевими *козаками* запорожців, які брали участь у бойових діях, моск. військо

Онлайн-версія на порталі
https://vue.gov.ua

під командою бригадира Ф. Шидловського (1677–1719; тепер Росія) 1708 знищило місто. 1709 м. Бахмут відвідав *Петро I* та наказав відновити тут соляний промисел. Для його захисту 1710 на місці зруйнованої козац. фортеці під керівництвом кн. Д. Кольцова-Масальського (1682–1718; тепер Росія) збудовано вел. земляну фортецю бастіон. типу. Як і попередня, вона була розташ. на обох берегах р. Бахмутки. У плані це була неправил. трапеція розмірами 1 100 м із Зх. на Сх. і 935 м із Пн. на Пд. Як свідчить план Б. ф. 1742, у пд. частині укріплення на березі річки влаштовано неправил. форми *цитадель* (т. з.

Бахмутська фортеця. План 1742.

штерншанець), оточену реданним (див. *Редан*) валом. На її тер. містилися будинки військ. адміністрації, залоги (*гарнізону*), *скарбниця*, порохівня і сол. *комори*. З трьох боків вел. фортецю захищав земл. *вал оборонний* із *палісадом*. Земляні вали доповнювали рови, у які надходила вода з р. Бахмутки. Фортеця витримала татар. напади 1719, 1723–1729. У 1730-х Б. ф. ввійшла до складу оборон. Укр. лінії, яка захищала Пд. України на лівобережжі р. *Дніпра*. 1748 фортеця стала центром Бахмут. кін. козацького полку, 1753–1764 — гол. укріпленням і адм. ц. регіону Слов'яносербії. Після завоювання Криму (1783) *Російською імперією* Б. ф. втратила військ. значення, її було ліквідовано. На 2022 у *ландшафті* й розпланувальній мережі *історичного центру міста* добре простежувалися колиш. фортечні вали. Ці топогр. залишки укріплень зазнали руйнувань унаслідок боїв 2022–2023 (див. *Російсько-українська війна*). Б. ф. є комплексною пам'яткою містобудування, історії та археології, що потребує дослідження й захисту від подальших руйнувань.

Дж.: Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России : в 3 ч. Санкт-Петербург, 1865. Ч. 3.

Літ.: Кравець Д. Бахмутська фортеця // Пам'ятки України. 2009. № 1; Вечерський В. В. Фортеці й замки України. Київ, 2011.

В. В. Вечерський

Бахмутський район. Прапор

Бахмутський район. Герб

Бахму́тський райо́н — адміністративно-територіальна одиниця в складі *Донецької області* України.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташовано в пн.-сх. частині області. Межує на Зх. із *Краматорським районом*, на Пд. — *Горлівським районом* (усе — Донец. обл.), на Сх. — *Сєвєродонецьким районом* (*Луганська область*).

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. Включає 7 тер. громад: 6 міськ. (Бахмут., Світлодар., Сівер., Соледар., Торецька, Часовоярська), 1 сільську (Званівська). Тер. — 1,7 тис. км². Адм. ц. — м. *Бахмут*.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Початок заселення краю пов'язаний із формуванням запорожцями наприкін. 16 ст. виходу до Азов. й Чорного морів річк. басейнами *Лівобережної України*. Почали з'являтися козац. займища, *хутори* й *зимівники*. Розвиток регіону був пов'язаний з освоєнням корис. копалин і солеварінням, зокрема на Торських соляних озерах (тепер у межах сучас. м. *Слов'янська*), джерелах поблизу р. *Бахмутки*. Стали відомими Бахмут. соляні промисли, 1697 виникло пост. поселення солеварів — Бахмут. слобода. 1703 засн. Бахмут. пов., на основі якого 1719 утв. Бахмут. пров. у складі *Азовської губернії* (з 1725 — Воронез. губ.). Вугільний промисел уперше було організовано 1723 в урочищі Скелеватому, за 26 км від сучас. м. Бахмута. Від 1765 Бахмут. пров. входила до *Новоросійської губернії*, з 1775 — Азов. губ. Після ліквідації провінції Бахмут. пов. 1783 став частиною Катеринослав. намісництва, 1796 — Новорос. губ., 1802 — *Катеринославської губернії*. 1879 закладено першу *шахту* з видобутку *солі кам'яної* (поблизу сучас. м. *Соледара*). З 1917 влада в регіоні неодноразово змінювалася. 07.11.1917 уперше на Донеччині над Бахмут. повіт. зем. управою підняли синьожовтий прапор. Тут діяли осередки товариства «*Просвіта*», укр. партій тощо. Край формально належав до *Донецько-Криворізької радянської республіки*, проголошеної в лютому 1918. Згодом тер. Бахмут. пов. приєднано до *Донецької губернії*, у складі якої 1923 утв. Бахмут. округу (1924 перейменовано, 1930 ліквідовано; див. *Артемівська округа*) з Б. р. 1932–1933 нас. страждало від *Голодомору*. 1932 Артемів. міську раду безпосередньо підпорядковано центру, 1935 — Донец. обл. У роки *Другої світової війни* окуповано, звільнено 1943. У 1951 сюди було переселено *лемків*. Повторно район затв. 1962. Постановою ВР України 2015 змінено межі Б. р. (збільшено тер.). Сучас. назву має з 2016. Новий Б. р. засн. 2020 відповідно до Постанови ВР України «Про утворення та ліквідацію районів» (2020). Від поч. повномасштаб. вторгнення РФ в Україну 24.02.2022 (див. *Російсько-українська війна*) розпочалися актив. бойові дії, артилер. та авіац. обстріли, що призвели до числен. *жертв* і знач. руйнувань *інфраструктури*. Частково окуповано. Станом на 2023 входив до переліку тер., на яких велися бойові дії або тимчасово окупованих Росією.

ПРИРОДА. Розташ. на пн. схилах *Донецького кряжа*. Поверхня — хвиляста *височина*, розчленована *ярами*, *балками* й *річковими долинами*. Серед корис. копалини — кам. сіль, гіпс, ангідрит, доломіт, крейда, пісок тощо. Домінують *чорноземи*, у *заплавах* також поширені лучні, лучно-чорнозем. ґрунти. З найб. річок — *Сіверський Донець*, його праві притоки *Лугань* і Бах-

Версія на сайті
https://vue.gov.ua

мутка. Клімат помірно континентальний, з теплим літом і м'якою зимою. Середня т-ра січня — –6,5 °С, липня — +22 °С. Середньорічна кількість опадів — бл. 500 мм, переважно в теплу пору року. Поширені *дуб*, *в'яз*, *ясен*, *липа*, *клен*. Трапляється трав'яна степ. *рослинність*, зокрема *ковила*. З-поміж ссавців переважають *гризуни*. З птахів — *качки*, *ворони*, *горлиці*. Є заказники й пам'ятки природи місц. значення.

Бахмутський район. Музично-драматичний гурток м. Бахмута, 1911

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 224,5 тис. осіб, густота — бл. 128 осіб/км². За віковими групами: до 15 р. — 12 % осіб, 15–64 р. — 65,5 %, 65 р. і більше — 22,5 %. За статевими групами: чоловіки (46 %), жінки (54 %). Рівень урбанізації — бл. 90 %. Найб. міста: Бахмут (72. тис. осіб), Торецьк (31,5 тис. осіб), Часів Яр (12,5 тис. осіб).

ГОСПОДАРСТВО. До 2022 район мав розвинуту диверсифіковану економіку. Осн. галузі пром-сті: маш.-буд., гірнича, хім., буд. матеріалів, харч. та ін. Припинили роботу через рос.-укр. війну найб. в Україні з-д з обробки кольор. металів, маш.-буд. з-д «Вістек» (м. Бахмут), Вуглегір. ТЕС (м. Світлодарськ). Тимчасово не працювали ТДВ «СІНІАТ» із видобутку гіпс. каменю (м. Бахмут), ДП «Артемсіль» і ТОВ «Кнауф Гіпс Донбас» (гіпс. комбінат; усе — м. Соледар). У м. Торецьку діяли вуг. шахти, підприємства маш.-буд., хім. і харч. пром-сті тощо, у м. Часовому Яру — вогнетривкий комбінат, з-д залізобетон. виробів та ін. Деякі компанії евакуйовано, вир-во перенесено до ін. міст. Вирощували переважно *зернові культури*, *культури кормові*. Розвинено також *овочівництво* й *садівництво*. Популярні *скотарство*, *свинарство* і *птахівництво*. Відповідно, спеціалізація Б. р. — вир-во молока, м'яса, яєць. Працювали заклади торгівлі, громад. харчування, готелі. Є пошт. від-ня, провід. банки. Характерна густа мережа залізн. шляхів, до гол. вузлів відносять Бахмут і Сіверськ. Здійснювали пасажир. і вантаж. перевезення, обслуговування шахт і заводів. Тут проходять автом. дороги нац., регіон., тер. значення. Налагоджено автобус. сполучення.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. Налічували понад 40 закладів дошкіл. освіти й більш як 50 — заг. серед. освіти. Серед. ін. закладів — муз. і спорт. шк., центри дітей та юнацтва, інклюзив.-ресурс. центри тощо. У м. Бахмуті діяли 6 фах. коледжів, Горлів. ін-т іноз. мов, Донец. ун-т економіки та права (засн. 1992). Працювали б-ки, центри й будинки культури, кінотеатри. Один із найвідоміших музеїв регіону — Бахмут. краєзнав. музей (засн. 1923–1924, відновлено 1962). Архітектурна спадщина переважно представлена громад. будівлями кін. 19 — 1-ї пол. 20 ст., є храми.

СПОРТ. Культивують футбол, волейбол, баскетбол, легку атлетику, спорт. і худ. гімнастику тощо. З об'єктів спорт. інфраструктури — стадіони, тренажер. майданчики, спорт.-оздоров. комплекси.

ПЕРСОНАЛІЇ. Тут нар. політ. і громад. діяч М. *Шаповал*, військ. діяч і генерал-хорунжий Армії УНР М. *Шаповал*, співачка й нар. артистка України А. *Волкова*, музикант і нар. артист України Г. *Нещотний*, громад. діяч і Герой України Д. *Чернявський* та ін. З районом пов'язано життя письменника В. *Сосюри*.

Літ.: Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). Донецьк, 2003; Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу. Луганськ, 2009; Татаринов С. Й., Тутова Н. О., Тутов П. М. Бахмутський край — видатні сторінки історії. Харків, 2013; Мєлєкєсцев К. І. Історичний образ міста Бахмут у російсько-українському інформаційному протистоянні // Грані іст. 2020. Вип. 3; Гайко Г. І., Білецький В. С. Нарис історії гірництва в Україні. Київ, 2022.

Бахофен Йоганн Якоб, між 1870–1887

Ба́хофен, Йога́нн Я́коб (нім. Bachofen, Johann Jakob; 22.12.1815, м. Базель, тепер кантон Базель-Штадт, Швейцарія — 25.11.1887, там само) — історик, антрополог, автор теорії *матріархату* в *первісному суспільстві* та представник еволюціоністської *антропології*. Нар. в сім'ї власника з-ду з вир-ва шовк. стрічок. З 1834 вивчав *античність* у *Базельському університеті*. 1835 перевівся в Берлін. ун-т (тепер *Гумбольдтський університет Берліна*), де вивчав історію та *філологію*, був учнем представників ідеаліст. історії А. Бека (1785–1867), К. Ф. Ранке (1802–1876), К. Лахманна (1793–1851), К. Ріттера (1779–1859), усі — тепер Німеччина. Під впливом лекцій Ф. К. фон Савіньї (1779–1861; тепер Німеччина) почав досліджувати юрид. історію. Зимовий семестр 1837–1838 вчився у Геттінген. ун-ті (тепер *Геттінгенський університет імені Георга Августа*). У Базельському ун-ті здобув доктор. ступінь за працю «Про цивільні суди римлян» (1839). Навчався в містах Кембріджі, Парижі та Оксфорді (1839–1940). Викладав *римське право* в Базел. ун-ті (1841–1845). Суддя Базел. кримін. суду (1842–1866), член Вел. Ради Базеля (з 1844). Після виходу у відставку присвятив себе наук. діяльності. Мандрував Грецією, Іспанією, Італією. Збирав колекцію творів мист-ва. Автор гіпотези про виникнення *матріархату* (використовував терміни «гінекократія» та «материнське право») через невпорядк. статеві зв'язки та репродукт. можливості жінки. Разом із юристом Дж. Ф. Мак-Леннаном (1827–1881; тепер Велика Британія) обстоював ідею еволюції сім'ї, що суперечила зумовленому христ. *етикою* стереотипу в європ. науці про патріарх. *нуклеарну сім'ю* як єдину можл. форму. У праці «Материнське право» (1861) виокремив 3 стадії розвитку суспва: гетеризм (відсутність регламент. статевих стосунків, законів, ін-ту *шлюбу*); гінекократія (ін-т сім'ї на чолі із жінкою, груп. шлюб, матрилінійність, *сакралізація* репродукт. можливостей жінки); *патріархат* (перехід до *моногамії*, влади чоловіка, патрилінійність). Сформував позитив. образ матріархату, показав матір як джерело сім'ї, *релігії*, законів і *моралі*. Приписував жінці *релігійність* як природ. властивість,

офіційна версія на порталі
https://vue.gov.ua

яка зумовлювала її владу та політ. силу. Розглядав структуру первіс. сусп-ва як відображення реліг. поглядів, греко-рим. міфологію — з погляду боротьби матріархату та патріархату, нехтував емпірич. здобутками *археології* (за це зазнавав критики). Сучасна феміністична думка негативно характеризує в теорії Б. зведення функцій жінки тільки до продовження роду та підтримку стереотипу про обов'язк. боротьбу жінок проти чоловіків. Розглядав архаїч. культуру з ідеаліст. позицій, досліджував *міф* як першоджерело соц. ін-тів. Залучав давньоєгипет. (міфи про *Осіріса* та *Ісіду*) та давньогрец. міфологію (міфи про *Афродіту* й *Деметру*) до пояснення формування *уявлень* про сім'ю та с. г. як осн. соц. ін-ти (через уявлення про тотожність жін. репродуктивності та плодючості землі). З міфол. уявлень про зв'язок жінки із землею вивів юрид. засади зародження *власності приватної* в давньому світі. Своє захоплення давньоєгипет. похованнями відобразив у дослідженні «Нарис стародавньої поховальної символіки» (1859), де описав атрибутику та інтер'єри *гробниць*, а також намагався реконструювати поховал. *звичаї*. У праці «Історія римлян» (1851), написаній у співавт. з істориком і філологом Ф. Д. Герлахом (1793; тепер Німеччина — 1876; Швейцарія), а також у «Дослідженні орієнталізму в Греції та Італії» (1870) вивчав історію давньорим. релігії, зокрема, *некрополь*, виявлений 1857 археологом-*аматором* Л. Фортунаті уздовж дороги Віа Латина, *Капітолійську вовчицю*, поховал. кераміку апулейського *вазопису*, міфол. *сюжети* в мист-ві. Праці Б. вплинули на формування поглядів Ф. *Енгельса*, Л. Г. *Моргана*, Е. *Фромма*, К. Г. *Юнга* та феміністів. студії. На поч. 20 ст. філософ, психолог і графолог Л. *Клагес* був вражений вченням Б. про матріархат і поширював його думки у мист. і наук. колах. Це вплинуло на творчість Р. М. *Рільке*, Т. *Манна*, Р. *Грейвса*, праці психоаналітика О. Гросса (1877; тепер Австрія — 1920; тепер Німеччина) і зумовило популяризацію поглядів Б.

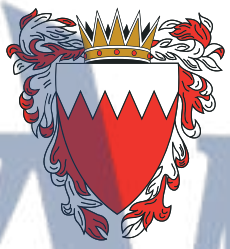
Пр.: Versuch über die Gräbersymbolik der Alten. Basel, 1859; Das Mutterrecht. Stuttgart, 1861; Antiquarische Briefe vornehmlich zur Kenntniss der ältesten Verwandtschaftsbegriffe. Berlin, 1880; Die Geschichte der Römer. Charleston, 2010. (у співавт.); Reiseberichte, Autobiographie, Varia. Basel, 2015.

Літ.: Hollington M. About Jules et Jim: Some Figures of Matriarchy from Bachofen to Truffaut via Benjamin, Roché and Hessel // Babel. Littératures plurielles. 1997. № 2; Doerr G. Orientalismus bei Friedrich Hölderlin, Stefan George und Hugo von Hofmannsthal (mit Hinweisen auf Gabriele D'Annunzio) // Annali di Ca' Foscari. 2004. № 43 (1–2); Davies P. Myth, Matriarchy and Modernity Johann Jakob Bachofen in German Culture. 1860–1945. Berlin; New York, 2010.

Н. Є. Шолухо

Бахрейн. Прапор

Бахрейн. Герб

Бахре́йн, Королівство Бахрейн — держава в Південно-Західній *Азії*.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташовано в пд.-зх. частині *Перської затоки*, біля сх. узбережжя *Аравійського півострова*. Займає *архіпелаг*, що складається з понад 30 островів. Не має сухопут. держ. кордону, найближчі країни-сусіди: *Саудівська Аравія*, *Катар*, *Іран*. Тер.: заг. — 786,5 км², суходіл — 786,5 км², вода — 0 км². Довж. *берегової лінії* — 161 км. *Води територіальні* — 12 мор. миль.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ. Складається з 4 *мухафаз*: Столич., Мухаррак, Пн., Пд. Столиця — м. *Манама*.

ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ. Державний гімн — «Наш Бахрейн» (араб. بحريننا), затв. 1971, зі змінами тексту — 2002. Автор слів — Мухаммад Судкі Аяш, сучас. аранжування — Ахмед аль-Джумайрі.

Державний прапор. Полотнище складається з двох різних за шир. вертик. смуг (білої ліворуч і червоної праворуч), розділених 5 трикутниками, що утв. зубчасту, зигзагоподіб. лінію. Білий колір уособлює мир, червоний — битви, боротьбу. Трикутники символізують *стовпи ісламу*. Пропорція — 3:5. Затв. 2002.

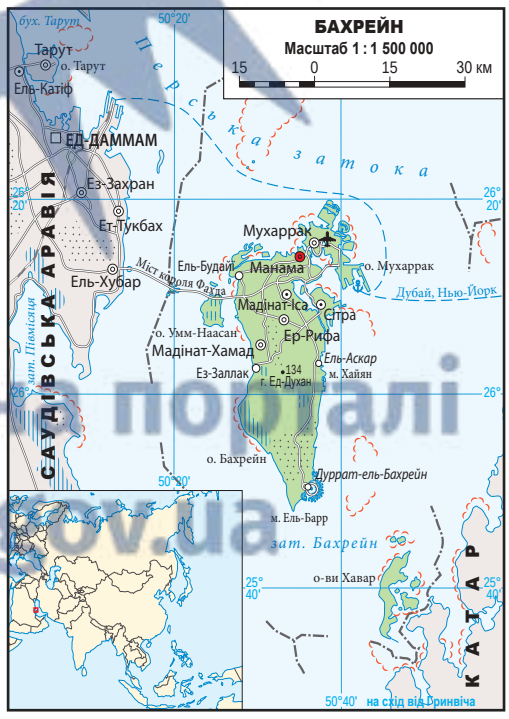
Державний герб складається з кількох елементів. У центрі композиції — щит із малюнком прапора, з червоним і білим обрамленням (намет), над ним — королів. корона з п'ятьма зубцями. Затв. 2022.

Державна мова — *арабська мова*.

Грошова одиниця — *динар бахрейнський*.

Національно свято — Нац. день (16 грудня).

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД. За Конституцією (1-шу ухвалено 1973, 2-гу — 2002), Б. — суверен., незалеж. араб. держава. Форма правління — *монархія конституційна*. Глава держави — *король*, який є верхов. головнокомандувачем Сил оборони Б., призначає *прем'єр-міністра*, його міністрів, членів Консультативної ради, розпускає Представницьку раду (Палату депутатів), очолює Вищу суд. раду. Виконавча влада належить королю й Раді міністрів, яку очолює прем'єр-міністр. Уряд контролює виконання заг. держ. політики тощо. Законодавчу владу представляє король і Нац. збори (асамблея), які складаються з верх. (Консультатив. рада; призначає король) та ниж. (Представ. рада; обирається шляхом заг. прямого голосування) палат, у кож. — 40 представників і свій голова, строк повноважень — 4 роки. Усі закони (за винятком королів. указів)

Онлайн версія на порталі http://vue.gov.ua

мають схвалити обидві палати. *Шаріат* — основа зак-ва країни. Контроль за діяльністю судів здійснює Вища суд. рада. Загалом суд. влада поділяється на цив. та шаріат. суди. Так, діють Конституц., Касац., вищі апеляц. суди (цив. та шаріат.) тощо.

УЧАСТЬ У МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ. Б. — член *Організації Об'єднаних Націй* (з 1971) та ін.

Загальнополітичні організації	Організація Об'єднаних Націй; Рух Неприєднання; Група 77; Міжпарламентський союз
Військово-політичні та правоохоронні організації	Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол); Організація із заборони хімічної зброї
Міжнародні економічні об'єднання	Світова організація торгівлі; Організація арабських країн — експортерів нафти; Продовольча та сільськогосподарська організація ООН; Всесвітня митна організація; Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО); Міжнародна організація праці; Міжнародна конфедерація профспілок; Конференція ООН з торгівлі та розвитку; Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій
Регіональні організації	Ліга арабських держав; Організація ісламського співробітництва; Рада співробітництва арабських держав Перської затоки; Рада арабської економічної єдності; Парламентський союз країн — членів Організації Ісламська конференція
Валютно-фінансові організації	Ісламський банк розвитку; Міжнародний валютний фонд; Міжнародний банк реконструкції і розвитку
Гуманітарні організації	Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО); Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця; Всесвітня організація охорони здоров'я; Всесвітня туристична організація
Інші міжнародні організації	МАГАТЕ; Міжнародна організація цивільної авіації; Міжнародна гідрографічна організація; Міжнародний союз електрозв'язку; Міжнародна морська організація; Міжнародний Олімпійський комітет; Всесвітній поштовий союз; Всесвітня організація інтелектуальної власності; Всесвітня метеорологічна організація; Міжнародна організація зі стандартизації

Бахрейн. Участь у міжнародних організаціях

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Пізню *кам'яну добу* на тер. сучас. Б. представлено знахідками окр. знарядь на вершині Джабель ед-Духан. У *бронзовому віці* була відома д-ва Дільмун (від 3 тис. до н. е.), що була знач. центром торгівлі в Перс. зат. Пізніше потрапила під вплив Новоассир. д-ви (див. *Ассирія*), у 6 ст. до н. е. приєднано до імперії *Ахеменідів*. Острів описано та згадано як Тілос у творах давньогрец. і давньорим. географів та істориків, зокрема *Страбона* і *Плінія Старшого*. Відомий центр видобутку перлів. Наприкін. 3 ст. до н. е. потрапив під владу *Селевкідів*. У 2-й пол. 2 ст. до н. е. — 1-й пол. 3 ст. н. е. належав д-ві Харакена. У 220-х входив до імперії *Сасанідів*. Після завоювання острова *Арабським халіфатом* у 7 ст. поширилася араб. мова, почалася актив. *ісламізація*. Один із перших регіонів, нас. якого навернулося в *ісламі*. У 9 ст. увійшов до Кармат. д-ви, яка наприкін. 10 ст. розкололася на кілька д-в, однією з яких став Б. *Кармати* остаточно втратили владу над тер. в 1070–1080-х, після чого вона відійшла до д-ви *Аббасидів*. У 14 ст. Б. був частиною д-ви Ормуз. З 1-ї пол. 16 ст. до поч. 17 ст. — володіння *Португалії*. У 17–18 ст. перебував під владою *персів* і *шейхів* місц. араб. племен. З 2-ї пол. 18 ст. Б. керує династія Аль Халіфа. Від 1871 — протекторат *Британської імперії*. 15.08.1971 проголошено незалежність Б. До 2002 — Д-ва Б., абс. монархія (емірат).

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ. Фактично наявні ліценз. політ. спільноти. Діє заборона на утв. їх за реліг., клас. і профес. принципами (з 2005), участь реліг. діячів у політ. житті (з 2016). Національна ісламська спільнота шиїт. спрямування «Аль-Вефак» — одна з найб. і найвпливовіших, засн. 2001, керівна 2006–2011, розпущена за рішенням суду 2016. Абсолютну більшість місць у парламенті отримують безпарт. політики.

ПРИРОДА. Рельєф і корисні копалини. Острови низовин. та скелясті, складені *вапняками*. У центр. частині о. Бахрейн розташ. *плато* й окр. пагорби. Переважає пустельний (див. *Пустеля*) ландшафт. Є піщані *пляжі* та *дюни*. Уздовж берегів простягаються *коралові рифи*. Найвища точка — вершина Джабель ед-Духан (134 м). Основними природ. ресурсами є *нафта* й *газ природний*.

КЛІМАТ арид., із теплою зимою та спекот. літом. Серед. т-ра січня — +17 °С, липня — +34 °С. Середньорічна кількість опадів — до 100 мм, найбільше в січні — березні. Характерні *засухи*, *бурі пилові*.

Внутрішні води. Відсутні пост. річки й озера. Є виходи *вод підземних*.

Ґрунти. На узбережжі та низовинах домінують неродючі *ґрунти піщані*, *солончаки*, слабкорозвинені регосолі, кам. ґрунти та ін., на підвищеннях — *гравій*.

Рослинний світ. Попри екстрем. природ.-клімат. умови Б. багатий на *біологічне різноманіття*. У пустелях ростуть здебільшого посухостійкі рослини (бл. 200 видів), серед яких — колючі *напівчагарники* з роду *верблюжа колючка*, *чагарники* або невел. дерева з родів *саксаул*, *курай*, а також ін. *ксерофіти*, як-от *полин*, *тамарикс*, *астрагал*, содник тощо. Подекуди трапляються штуч. насадження акації нільської, або аравійської (*Vachellia nilotica*), вічнозел. дерева якої вирощують для створення затінку в посуш. місцях. В *оазах*, де є виходи пріс. води, ростуть також види роду *фінікова пальма* та ін. *пальмові*, фрукт. дерева тощо. Острови оточують корал. рифи, які, зокрема, є оселищами для макроводоростей (див. у ст. *Водорості*).

Тваринний світ. У мор. *біотопах* прибереж. зони мешкає бл. 400 видів *риб*, вел. *морські черепахи*, вел. (*омари*, *краби*) та дрібні (*креветки*) *ракоподібні*, *молюски* та ін. У назем. *фауні* переважають *гризуни*, *плазуни* представлені 14 видами ящірок і 4 назем. видами змій з ряду *лускатих*. Значною є різноманітність *орнітофауни*, у її складі — як гнізд., так і переліт. *птахи*.

Бахрейн. Місто Манама

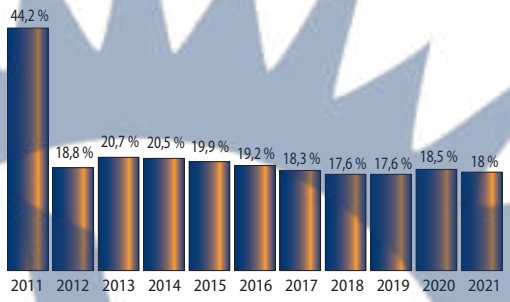
Онлайн-енциклопедія
https://vue.gov.ua

До Б. прилітають птахи з род. *жайворонкових*, *дроздових*, *ластівкових*, *крячкових*, із пост. мешканців — види род. бюльбюлевих (*Pycnonotidae*) з *горобцеподібних*, *одуд*, папуга сірий та папуга бурохвостий із *папугоподібних*, *очеретянка* та ін. *Ссавці* є найменш представленою групою тварин у фауні. Зокрема, є гризуни з род. *піщанкових*, а також *газель*, *мангуст*, *заєць*. Для збереження рідкіс. видів *флори* й фауни на тер. пустелі Сахір створено парк дикої природи «Аль-Арін» (засн. 1976; пл. — бл. 543 га), де налічують 25 видів рослин, 45 видів тварин, 82 види птахів. З-поміж найрідкіс. тварин — газелі (газель саудівська, газель Беннета, *джейран*, газель доркас) і *антилопи* (антилопа шаблерога, орикс білий, чала антилопа).

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. (2020, перепис) — 1 501 635 осіб, густота — бл. 1 909 осіб/км². За етніч. групами нас.: бахрейнці (47,4 %), азійці (43,4 %), ін. араби (5,8 %) тощо. За реліг. групами: мусульмани (74 %), ін. (26 %). За віковими групами: до 14 р. — 20,1 % осіб, від 15 до 24 р. — 12 %, від 25 до 54 р. — 58,3 %, від 55 до 64 р. — 6,4 %, від 65 р. — 3,2 %. Серед. вік нас. — 32,9 р. (2020, оцінка). За статевими групами: чоловіки (62,8 %), жінки (37,2 %). Рівень урбанізації — 89,5 %. Найб. місто — Манама (понад 600 тис. осіб). Коефіцієнт народжуваності (2020, оцінка) — 12,7 ‰, смертності — 2,8 ‰. Міграц. приріст — 10,6 на 1 000 осіб. Нас. зростає, 2020 становило понад 568 тис. осіб.

ГОСПОДАРСТВО. Економіка спирається переважно на нафтогаз. пром-сть і сферу послуг. За оцінками Екон. та соц. комісії ООН для Зх. Азії, темпи екон. зростання Б. є одними з найвищих серед країн араб. світу з 2000-х. Відбувається *диверсифікація*. За класифікацією *Світового банку*, д-ва з високим рівнем доходу. Реальний *валовий внутрішній продукт* за паритетом купів. спроможності становив бл. 72,2 млрд дол. США (2021, оцінка). ВВП на душу нас. — 49,4 тис. дол. США. Рівень зростання ВВП — 2,2 %, інфляції — –0,6 %. Структура ВВП за секторами (2021, оцінка): пром-сть — 40,3 %, с. г. — 0,3 %, послуги — 59,4 %. Більшість нас. працює у сфері послуг. Рівень безробіття (2021, оцінка) — 1,8 %.

Промисловість. Провідні галузі пром-сті: нафт., газова. У 1930-х розпочався пром. видобуток нафти, тепер спостерігають виснаження родовищ. Так, внесок нафтогаз. пром-сті у ВВП знизився з бл. 44 % (2011) до 18 % (2021). Видобуток сирої нафти становив 15,5 тис. барелів на добу, газу — 26 тис. м³. Є спільне із Саудів. Аравією нафт. родовище Абу-Сафа (частка Б. — бл. 55 тис. барелів на добу) — одне з найб. у світі, яке розробляють з 1960-х. У 2018 відкрито нове вел. родовище в Бахрейн. зат. Розвинено металург. й хім. галузі пром-сті тощо. За різн. оцінками, Б. забезпечує прибл. 2 % світ. алюмінієвої продукції, активно експортують листи, кабелі та ін. Бахрейнська нац. газ. компанія «Банагас» («Banagas»; м. Ріффа) — лідер у своїй галузі. «Галф Петрокемікал Індастріз» («Gulf Petrochemical Industries»; м. Ситра) — єдине нафтохім. підприємство країни. З ключ. нафт. і газ. компаній — «Бахрейн Ел-Ен-Джі» («Bahrain LNG»; м. Манама) й «Татвір Петролеум» («Tatweer Petroleum»; м. Авалі); суднобуд. — «Араб Шипбілдінг енд Репейр Ярд» («Arab Shipbuilding & Repair Yard»; м. Аль-Гідд); металург. — «Алба» («Alba»; неподалік від с. Аскара; один із найб. з-дів у світі з потужністю понад 1,5 млн т алюмінію на рік), «Бахрейн Стіл» («Bahrain Steel») і «Ес-Ю-Ел-Бі» («SULB»; обидва — м. Аль-Гідд) тощо. Виділено 7 спец. пром. зон. Відомий Бахрейн. міжнар. інвестиц. парк (засн. 2005). Поширено кустар. вир-во (кераміка, прикраси з перлів). Розвинено *електроенергетику*, просувають також стратегію *відновлювальної енергетики*.

Бахрейн. Внесок нафтогазової промисловості у ВВП за 2011–2021

Сільське господарство й *рибальство* є ключ. чинниками продовольчої безпеки. Землі с.-г. призначення займають 11,3 % тер.; *рілля* — 2,1 %; пост. зерн. культури — 3,9 %; пост. пасовища — 5,3 % (2018, оцінка). Переважає *овочівництво* й *садівництво*. Вирощують фінік. пальму. Насамперед розвинено *скотарство*, *вівчарство*, *птахівництво*. На 2021 поголів'я верблюдів становило 3 тис. голів, корів — 7,6 тис. голів, кіз — 25 тис. голів, овець — 61 тис. голів. Вирощують також *бройлерів*. Заг. вилов риби — понад 50 тис. т. Експортують морепродукти.

Сфера послуг є важливим компонентом економіки Б. Зокрема, 2021 операції з нерухомим майном забезпечили 4 % ВВП, торгівля — 4,3 %, офшори (див. також *Офшорні зони*) — 6 %, фін.-страх. діяльність — 11,5 % тощо. Налічують більш як 360 фін. установ; у секторі зайнято від 14 тис. осіб. Чільним органом грош.-кред. регулювання є Центр. банк Б. (засн. 2006). Працюють як традиц. (конвенц.), так і спец. ісламські банки. Наявні інвестиц. та страх. фірми, філії міжнар. банків. Діє Бахрейн. фондова біржа (засн. 1987). Характерне зростання *туризму* завдяки актив. сприянню уряду, Б. щороку відві-

Бахрейн. Форт Бахрейн

дують бл. 10 млн осіб. Є більш як 400 закладів розміщення та понад 1 000 — ресторан. госп-ва.

Транспорт. Країна має розвинену трансп. інфраструктуру. Протяжність *автомобільних доріг* становить 4,3 тис. км, з них 3,6 тис. км із твердим покриттям (2021, оцінка). Серед гол. мор. портів — Міна Салман, ім. Халіфа ібн Салмана, Ситра та ін., які щороку обслуговують від 2,5 тис. суден. Виконують вантаж. та пасажир. перевезення. Є нац. авіакомпанія «Галф Ейр» («Gulf Air»; засн. 1950). Усього 4 аеропорти, з яких 3 — військ. авіабази; Бахрейн. міжнар. аеропорт розташ. на о. Мухаррак, пасажиропотік — понад 7,5 млн осіб на рік.

Торгівля. Характерний профіцит. *баланс торговельний*. Обсяги експорту становили 35,2 млрд дол. США, *імпорту* — 25,5 млрд дол. США (2021, оцінка). Найбільші торг. партнери — *Об'єднані Арабські Емірати*, Саудів. Аравія. Осн. товари експорту: нафта й нафтопродукти, природ. газ, алюміній. Країни-експортери: ОАЕ (17 %), Саудів. Аравія (16 %), США (7 %). Осн. товари імпорту: заліз. руда, продукція машинобудування, зокрема автомобілі. Країни-імпортери: ОАЕ (24 %), Саудів. Аравія (15 %), Бразилія (12 %).

Зв'язок. На 2021 кількість моб. телефонів — 1,9 млн (131 одиниця на 100 осіб), інтернет-користувачів — 1,5 млн осіб (100 %).

Бахрейн. Мечеть у м. Манама

ОСВІТА ТА НАУКА. До поч. 20 ст. у країні були лише традиц. ісламські школи для хлопчиків. Істотні зміни започатковано з 1920–1930-х. Першу державну школу для дівчат засновано 1928. Навчання хлопчиків і дівчат є роздільним. Шкільна освіта у держ. школах безкоштовна. Базова освіта є обов'язковою для дітей віком від 6 до 14 р., включає поч. та проміж. рівні, тривалість навчання — 9 р. (повна 12-річна середня освіта не є обов'язковою). Середня освіта передбачає підготовку учнів до вступу в ЗВО, тривалість — 3 р. Поряд із держ. школами функціонують британські, американські, а також приватні школи. Обов'язковим є реліг. виховання. На 2021 налічували бл. 100 закладів дошкіл. освіти та більш як 280 — баз. та серед. освіти, понад 15 — вищої освіти. Діють держ. та приват. міжнар. школи. Бахрейн. ун-т (засн. 1986; м. Заллак, Сахір) — найб. у країні, має 3 кампуси. Серед ін. провід. держ. закладів — Ун-т Перської зат. (засн. 1980; м. Манама), Бахрейн. політехніка (засн. 2008; м. Іса); з-поміж приват. — Бахрейн. ін-т банків. справи та фінансів (засн. 1981; м. Манама), Королів. жін. ун-т (засн. 2005; м. Ріффа) та ін. Рівень грамотності нас. віком від 15 р. (2018, оцінка) — 97,5 %. Серед гол. наук. установ країни — Бахрейн. центр стратег., міжнар. та енерг. досліджень (відомий як Дерасат; засн. 2009), Нац. агентство косм. науки (засн. 2014). Чільним н.-д. осередком також є Бахрейн. ун-т. За даними ЮНЕСКО, станом на 2020 вищу освіту отримували 60,3 % молоді, серед жінок частка здобувачів вищої освіти сягнула 78,5 %, серед чоловіків — 45,3 %.

КУЛЬТУРА. Найвідоміші музеї: Нац. музей Б. (засн. 1988), Дім Корану (засн. 1990; обидва — м. Манама), Калат-аль-Бахрейн (Бахрейн. форт; засн. 2008; с. Аль-Кала), Бахрейн. військ. музей (засн. 2013; м. Ріффа), Пошт. музей (засн. 2015; м. Манама) тощо. Нац. б-ка Культ. центру Іса в м. Манамі (засн. 2008) — найб. у країні, фонд налічує понад 70 тис. одиниць зберігання; публ. б-ка Аль-Халефея в м. Мухарраку одна з перших у країні, відновлена 2016–2017. Станом на 2022 Б. має 3 найменування в списку об'єктів *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*: *Калат-аль-Бахрейн — стародавня гавань і столиця Дільмуна*; *Дільмуна кургани*; *Видобуток перлів, свідчення острівної економіки*. До традиц. худ. промислів відносять плетіння з пальм. листя, гончарство, ковальство тощо. 2013 м. Манаму обрано столицею араб. культури.

РЕЛІГІЯ. Історично Бахрейн був одним із перших регіонів Аравії, населення якого навернулося в *ісламі* (628). Переважають мусульмани-*шиїти*, проте королів. династія та знач. частина еліти є *сунітами*, що є однією з причин соц. та пол. напруженості. За даними міжн. моніторингів *релігійної свободи*, шиїт. нас. зазнає *дискримінації* у сфері праці, політ. представництва тощо. Усього діяли 598 ліценз. суніт. і 754 шиїт. мечетей (2020, оцінка). За даними перепису 2020, бл. 74 % мешканців Б. сповідували іслам. Християни становили 9,3 %, юдеї — 0,1 % (2017, оцінка) тощо. На 2020 було офіційно зареєстровано 19 немусульм. *конфесій*. Більшість іноземних мешканців — трудові мігранти з Південної та Південно-Східної Азії, Африки, арабських країн. З-поміж іноземців — мусульмани (51 %), індуїсти, буддисти й сикхи (31 %), християни (17 %). Конституція проголошує іслам держ. релігією, шаріат — основою зак-ва. Декларовано свободу віросповідання і недоторканість культ. місць, право здійснювати реліг. обряди тощо. Діє Вища рада з питань ісламу, що контролює реліг. діяльність, навч. програми з *ісламознавства* та офіц. реліг. тексти.

ПРЕСА, РАДІО, ТЕЛЕБАЧЕННЯ. Преса. Станом на 2019 налічували 11 *газет*, з яких 5 — цифрові. Перша газета «Аль-Бахрейн» (засн. 1939; «Al Bahrain») публікувалася за *Другої світової війни*. Політичний щоміс. журнал «Саут аль-Бахрейн» (засн. 1950; «Sawt al-Bahrain») започаткував добу друк. ЗМІ, виходив до 1954. Ринок преси особливо пожвавився в 1970–1980-х. «Ахбар аль-Халідж» (засн. 1976; «Akhbar Al Khaleej») та «Галф Дейлі Ньюз» (засн. 1978; «Gulf Daily News») є одними з найдав. щоден. газет араб. та англ. мовами. Фактично заборонено критикувати короля та релігію, суперечити нац. інтере-

сам Б. та ін. До 2017 публікувалося незалеж. щоден. видання «Аль-Васат» (засн. 2002; «Al-Wasat»), наклад якого сягав 30 тис. примірників. Друком виходять переважно проуряд. ЗМІ.

Р а д і о. Радіомовлення почалося 1940, регуляр. радіомовлення араб. мовою — 1955. Станом на 2021 нараховували понад 5 радіостанцій, зокрема й міжнар., діє FM-станція Всесвіт. служби *Британської телерадіомовної корпорації*.

Т е л е б а ч е н н я запроваджено 1973, Б. був однією з перших країн Перс. зат. з кольор. ТБ. Усього бл. 5 телевіз. каналів, з них 1 міжнар. та 2 спорт.

І н ф о р м а ц і й н і а г е н т с т в а т а м е д і а к о м п а н і ї. Національне інформ. агентство Б. (англ. Bahrain News Agency) засн. 1976.

ЛІТЕРАТУРА. Після проголошення незалежності Б. відбулася зміна *напрямів і течій літературних* — від *класицизму* до *модернізму*. Переважають твори араб. мовою. Від поч. 21 ст. спостерігають вплив зх. літератури, зокрема набув популярності *вільний вірш*. Один із лідерів бахрейн. літ. руху 20 ст. — поет і перекладач Ібрагім ар-Арраєд (1908–2002). З провід. сучас. письменників — Алі Абдулла Халіфа (нар. 1944), Хамда Хаміс (нар. 1945), Алі аш-Шаркаві, Касим Хаддад (обидва нар. 1948). Відома Бахрейн. асоціація письменників (засн. 1969), покликана стимулювати літер. процеси, заохочувати культ. дослідження тощо.

АРХІТЕКТУРА. Стародавня архітектура представлена багатошар. залишками міст від 2800 до н. е., зокрема на теллі (*городищі*) Калат-аль-Бахрейн, що часто ототожнюють із Дільмуном, згаданим у шумер. епосі про *Гільгамеша*. Виявили залишки оборон., сакрал., громад., торг. і житлових *споруд*. На Пн. збереглися числен. курган. *некрополі* 2200–1750 до н. е. з 11 774 циліндр. поховальними вежами. Середньовічні оборон. споруди є традиц. для країн Перс. зат. — мур. з каменю, з масив. мурами й циліндр. баштами. З 1-ї пол. 16 ст. португальці будували мур. фортифікації бастіонного (див. *Бастіон*) типу. Принципом житл. архітектури є формування приміщень навколо закритого внутр. дворика, який поділяється на 2 частини: одна для прийому гостей-чоловіків, друга для родини господаря. Особливістю є вітр. вежі на дахах одно- та двоповерх. будинків. Для захисту від спеки стіни ниж. поверхів будинків зводили з пористого корал. щебеню на вапн. чи гіпс. розчині. З 1970-х у Б. розпочався стрімк. розвиток міст із забудовою переважно в стилістиці *архітектури сучасної*. Пізніше з'явилися *будівлі* та споруди, що репрезентують *постмодернізм* і *хай-тек*. У м. Манамі збудовано мечеть аль-Фатіх (1988) — одну з найб. у світі, з монумент. куполом і двома мінаретами, її комплекс доповнено будівлею Нац. б-ки (2006–2008). Відомі також Нац. музей Б. (1988), Дім Корану (1990), Нац. театр Б. (2012; усі — у м. Манамі), вирішені в сучас. архіт. формах, як і числен. готелі, офіси й житл. комплекси. Зразком світ. архітектури напряму хай-тек є Бахрей. всесвіт. торг. центр (2004–2008; м. Манама) — парний 50-поверх. *хмарочос* у вигляді двох вітрил 240 м заввишки.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО. Перші об'єднання діячів мист-ва відомі з 1950-х, зокрема клуб мист-ва й л-ри (засн. 1952). Популярна араб. *каліграфія*, *експресіонізм* і *сюрреалізм*. На держ. рівні підтримують розвиток ісламського мистецтва. Діє Бахрейн. асоціація сучас. мист-ва (засн. 1970; м. Манама). Товариство мист-в Б. (засн. 1983; м. Джидхафс) сприяє розвитку образотв. мист-ва. Артцентр (засн. 1992; м. Манама) — провід. галерея країни, що популяризує сучас. мист-во.

МУЗИКА. Відомий нар. стиль музики — халіджі, з використанням *барабанів* та уду (струн. щипковий муз. інструмент). Популярні також кувейт. савт, що супроводжується танцем, і *блюз*, на який вплинула афр., інд. й перс. музика. Існує традиція виконання фіджері під супровід барабанів мірвас і оплесків, пов'язано з видобутком перлів. Співака Алі Бахара (1960–2011) наз. одним із найкращих музикантів в історії Б. зокрема та араб. країн загалом. Наявний Бахрейн. філармон. оркестр (засн. 2022). Щороку проходить Бахрейн. міжнар. муз. фестиваль (з 1992).

ТЕАТР. Сучасний театр зародився у 1-й пол. 20 ст. з появою шкіл. вистав, до того був популярний театр тіней та ляльок. Поширилися твори європ. та єгипет. драматургів, їхні інтерпретації. Згодом стали відомі бахрейн. іст. та реліг. вистави. Професійні театр. трупи з'явилися в 1970-х, насамперед колектив «Аваль». Діє Нац. театр Б. (засн. 2012; м. Манама) — один із найб. на Серед. Сх.

КІНО. Кінематограф Б. не набув знач. розвитку через відсутність належ. держ. та приват. підтримки. Кінострічки не мають світ. популярності. Домінує вир-во *короткометражних фільмів*. Перший *повнометражний фільм* країни «Бар'єр» (1990) зняв реж. Бассам ат-Таваді (нар. 1960), якого вважають регіон. піонером кіноіндустрії. Перший кінотеатр відкрито 1937. Натепер кінозали відвідують до 4 млн осіб щороку (2016, оцінка). Діє Бахрейн. кіноклуб (засн. 1980), що має популяризувати галузь і стимулювати кіновир-во. З 2021 проходить Бахрейн. кінофестиваль у м. Манамі.

Бахрейн. Пляж Мухарак

СПОРТ. Культивують футбол, легку атлетику, крикет, баскетбол, регбі, кін. спорт, плавання, боротьбу, фехтування, велосипед., автом. та вітрильний спорт тощо. НОК було засн. й визнано *Міжнародним олімпійським комітетом* 1979. Б. бере участь у *Літніх Олімпійських іграх* від 1984, де загалом виборов 2 золоті та 2 сріб. медалі. У *Зимових Олімпійських іграх* участі не бере. Спортсмени Б. також є учасниками Азійських ігор (фактично з 1974), завоювали 49 золотих, 27 срібн. і 28 бронз. медалей. Тут проходить один з етапів Формули-1 — Гран-прі Б. (з 2004, крім 2011).

УКРАЇНА ТА Б. У січні 1992 Б. визнав незалежність України; дипломат. відносини було вста-

новлено 20.07.1992. Товарообіг між країнами 2021 становив бл. 7,1 млн дол. США. Україна має позитив. *сальдо* торг. балансу. Експортують жири, олії та ін. агропром. продукцію. Імпортують паливно-нафт. продукцію, продукти неорган. хімії. Б. підтримав резолюції «Територіальна цілісність України» (2014), «Агресія проти України» (2022) *Генеральної Асамблеї ООН* тощо.

Літ.: Abbas J. A., Saleh M. A., Mohammed S. A. Plant Communities of a Protected Area in the Desert of Bahrain Island // Journal of arid environments. 1991. № 20 (1); Al-Eisawi D. M. Notes on the Flora of Bahrain: New Families, Genera and Species to the Flora of Bahrain // Arab Gulf Journal of Scientific Research. 2001. № 19 (1); Tripp H., Tripp M. Culture Shock! Bahrain: A Survival Guide to Customs and Etiquette. Tarrytown, 2008; Kopka D. Welcome to Bahrain: Passport to the Middle East. Dayton, 2011; Rodrigue J-P. The Geography of Transport Systems. 5th ed. Abingdon, 2020; Arab Media Systems / Ed. by C. Richter, Cl. Kozman. Cambridge, 2021; Ali T. S. Marine Biotopes of Askar Coastal Area, East of Bahrain // Saudi Journal of Biological Sciences. 2022. № 29 (8).

Бахті́н, Іва́н Іва́нович (рос. Бахтин, Иван Иванович; між 1754 і 1757, м. Тула, тепер Росія — 26.04.1818, м. Санкт-Петербург, тепер Росія) — державний і громадський діяч, письменник, цивільний *губернатор Слобідсько-Української губернії* (1803–1814), один з організаторів Харківського університету (тепер *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*). Нар. у дворян. (див. *Дворянство*) сім'ї. Здобув *домашню освіту*. 1772–1776 перебував на *військовій службі*. Вийшов у *відставку* у званні підпоручика. Брав участь у рос.-турец. війні 1768–1774 (див. *Російсько-турецькі війни*). З 1782 — на цивіл. службі. До 1794 — у суд. органах Перм. й Тобол. губ. Росії. 1794 призначений в Україну (радник казен. палати Новгород-Сівер. намісництва). Того ж року переведений на посаду радника Калузького губерн. правління. 1795–1797 — радник Тульс. губерн. правління. 1797–1803 працював у м. Санкт-Петербурзі в Експедиції для свідчення про держ. рахунки (до 1802), а згодом — у Мін-ві фінансів. Перебуваючи на службі у фінанс. органах, виконував особисті доручення *Олександра I*, пов'язані з таєм. слідством про майнові зловживання чиновників і поміщиків. 1803–1814 — цивіл. губернатор Слобід. Укр. губернії. Звільнений за станом здоров'я 13.10.1814 (зі збереженням платні). Повернувся на цивіл. службу 12.03.1816, обійнявши посаду керівника Експедиції для ревізії держ. рахунків. Залишався на цій посаді до кінця життя. Перебуваючи на службі в м. Тобольську, взяв участь у створенні першого сибір. літ. журн. «Іртиш, що перетворюється на Іппокрену» (рос. «Иртыш, превращающийся в Иппокрену»; виходив 1789–1791). Опублікував у ньому низку проз. і поет. творів повчал. й сатир. характеру. Декілька творів подіб. змісту й перекладів із франц. опублікував у журн. «Ліки від нудьги й турбот» (рос. «Лекарство от скуки и забот», м. Санкт-Петербург, 1786) і «Бібліотека наукова, економічна, моральна, історична й розважальна на користь і задоволення будь-якого звання читачів» (рос. «Библиотека ученая, экономическая, нравоучительная, историческая и увеселительная в пользу и удовольствие всякаго звания читателей», м. Тобольськ, 1793–1794). Написав драму «Ревнивий» (1795; поставлено 1810 в м. Харкові; видано окремо 1816). В останні роки життя опублікував моралізатор. брошуру «Натхненні ідеї» (рос. «Вдохновенные идеи»), зібрав більшість раніше виданих творів і видав їх окремим томом. 1816–1817 надрукував декілька поезій і моралізатор. повість «Степаша, або Образ "виховання"» (рос. «Степаша, или Образ "воспитания"») у журн. «Дух журналів» (рос. «Дух журналов», Санкт-Петербург). 1804 став одним з ініціаторів і лобістів створення Харків. ун-ту. Нагороджений орденом св. Анни I ступ. (1806). Обраний почесним членом Харків. ун-ту (12.07.1809), зовн. членом (1814) Т-ва наук при Харків. ун-ті, почесним членом створ. й очолював В. *Каразіним* Філотех. т-ва (1815).

Бахтін Михайло Михайлович

Тв.: Вдохновенные идеи. Санкт-Петербург, 1816; И я автор, или Разные мелкие стихотворения Ивана Бахтина. Санкт-Петербург, 1816; Ревнивый. Санкт-Петербург, 1816.

Дж.: Письма императора Александра Павловича к статскому советнику И. И. Бахтину // Рус. старина. 1870. Т. 1.

Літ.: Багалей Д. Опыт истории Харьковскаго университета (По неизданным материалам) : в 2 т. Харьков, 1893–1898; Селифонтов Н. Бахтин, Иван Иванович // Русский биографический словарь : в 25 т. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2; Постнов Ю. Русская литература Сибири первой половины XIX в. Новосибирск, 1970; Чмыхало Б. Опыт реконструкции одной биографии: (Поэт и чиновник И. И. Бахтин) // Тенденции развития русской литературы Сибири в XVIII–XX вв. Новосибирск, 1985.

Бахті́н, Миха́йло Миха́йлович (рос. Бахтин, Михаил Михайлович; 17.11.1895, м. Орел, тепер Росія — 07.03.1975, м. Москва, тепер Росія) — філософ, літературознавець. Дитинство провів у містах Орлі, Вільні (тепер м. Вільнюс, Литва) та Одесі (тепер Україна). За власними словами, навчався в Імператор. Новоросійс. ун-ті (тепер *Одеський національний університет імені І. І. Мечникова*), потім — у *Санкт-Петербурзькому університеті* (іст.-філол. ф-т), але док. підтверджень немає. Від 1918 жив у м. Невелі (тепер Псков. обл., Росія), де викладав у школі, читав лекції у філос. гуртку (т. з. «Невельське коло»). 1919 — перша публікація «Мистецтво і відповідальність» («Искусство и ответственность») у невельс. виданні. 1920 перебрався до м. Вітебська (тепер Білорусь), де викладав в ін-ті народ. освіти, *консерваторії*. Там познайомився і затоваришував з К. *Малевичем*. З 1924 жив у м. Ленінграді (тепер м. Санкт-Петербург, Росія). 1922–1924 розробив влас. *філософію* та *естетику*. 1928 заарештований за обвинуваченням у «контрреволюційній діяльності», засуджений на 5 р. таборів [за станом здоров'я (*остеомієліт*) вирок замінено на заслання до м. Кустанаю (тепер м. Костанай, Казахстан), де працював економістом]. 1929 у м. Ленінграді вийшла друком перша книга Б. «Проблеми творчості Достоєвського» («Проблемы творчества Достоевского»). 1936 після заслання перебрався до м. Саранська (тепер Мордовія, Росія), викладав у Мордов. держ. пед. ін-ті (з 1957 — Мордов. держ. ун-т). Від 1937 жив на залізн. станції Савелово побл. м. Кімри (тепер Тверської області, Росія), вчителював у школі. 1945 повернувся до м. Саранська. Викладав у Мордов. держ. пед. ін-ті. 1946 захистив в Ін-ті світ. л-ри АН СРСР (тепер Ін-т світ. літератури ім. М. Горького, м. Москва) кандидат. дис. «Рабле в історії реалізму». Від 1969 і до кін. життя мешкав у м. Москві. Б. вважав себе насамперед філософом, який через зовн. обста-

вини змушений займатися *літературознавством*. Найбільше поширення здобула його ідея *діалогу* як універс. принципу буття *культури* і людини. Ця *ідея* виростає з оригінал. ранн. філософії та естетики Б. («До філософії вчинку», «Автор і герой в естетичній діяльності»), у якій він виходить з позиціонування двох *свідомостей* (буттєвої відмінності між сприйняттям *буття* в категорії «Я» і в категорії «Інший»). Ідея застосована в л-рі в аналізі творчості Ф. *Достоєвського* («Проблеми творчості Достоєвського») у понятті поліфонії (поліфоніч. роману) як множинн. діалогу між героями, що не може бути завершений. Наприкін. 1960-х Б. поширив принцип діалогу на гуманітар. пізнання і культуру в цілому. Людина як предмет *пізнання* розкривається лише в діалозі, назустріч питальному слову. Загалом культ. буття (будь-який культ. витвір) звертається до ін., прагне бути почутим. Кожний справді культ. сенс є невичерпним. Культура існує як відкритий у майбутнє («такий, що не завершується») діалог. Інший об'єкт іст.-літ. інтересу Б. — творчість Ф. *Рабле*, що виростає з народ. карнавальної (див. *Карнавал*) культури, в основі якої — «серйозно-сміхове» ставлення до буття назагал. Це веде до «веселої відносності» всіх речей, людей, соц. явищ: ніщо не є завершеним і все підлягає оновленню. Як теоретик л-ри Б. сформулював поняття автора-творця, що вплинуло на розвиток теорії авторства і увійшло в практику аналізу літ. тексту. Як теоретик роман. жанру визначив *роман* як «неканонічний жанр», що вбирає в себе все розмаїття соц. мов («соціальну різномовність»). Це веде до його пост. оновлення, а під його впливом — трансформації («романізації») ін. жанрів. Бахтінська теорія *хронотопу* — один із фундам. підходів до вивчення часу і простору як пов'яз. між собою внутр. характеристик худ. твору і худ. освоєння дійс. часу і простору. На Б. вплинули ідеї: Е. *Гуссерля*, Г. *Зіммеля*, І. *Канта*, С. *К'єркегора*, Г. *Когена*, Ф. *Ніцше,* рос. реліг. філософів. Більшість праць написав у 1920–1940-х, опубліковані у 1960–1980-х. Після публікації «Проблем творчості Достоєвського» (1929) Б. був практично виключений з актив. наук. життя. «Відкриття» Б. у 1960-х відб. завдяки цій ранн. *монографії*, яку захоплено сприйняла група молодих вчених Ін-ту світ. л-ри. Завдяки їх зусиллям видано «Проблеми поетики Достоєвського» (1963; переробл. вид. — 1972), «Творчість Франсуа Рабле і народна культура середньовіччя та Ренесансу» (1965), збірники «Питання літератури і естетики» (куди увійшли праці «Слово в романі», «Форми часу й хронотопу в романі», «Епос і роман» та ін.: 1975), «Естетика словесної творчості» (увійшли «Автор і герой в естетичній діяльності», «Проблема тексту в лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках», «Проблема мовленнєвих жанрів» та ін.; 1979), «До філософії вчинку» (1986). Від 1967 з'явилися переклади праць Б. європ. та ін. мовами. Його ідеї швидко здобули міжнар. визнання і справили істот. вплив на сучас. гуманітарні науки. 2005 у м. Орлі відкрито Музей Б. Орловському муніцип. драм. театру присвоєно ім'я вченого. У Нац. дослідн. Мордов. держ. ун-ті ім. М. П. Огарьова працює Центр М. М. Бахтіна (від 2015); на тер. ун-ту встановлено пам'ятник Б.

Пр.: Проблемы поэтики Достоевского. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 1963; Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва, 1965; Вопросы литературы и эстетики. Москва, 1975; Эстетика словесного творчества. Москва, 1979; Собрание сочинений : в 7 т. Москва, 1997–2012.

Літ.: Emerson C., Morson G. Mikhail Bakhtin: Creation of a Prosaics. Stanford, 1990; М. М. Бахтин как философ. Москва, 1992; Бахтин М. М.: pro et contra : в 2 т. Санкт-Петербург, 2001–2002; Holquist M. Dialogism. Bakhtin and his World. London; New York, 2002; Паньков Н. А. Вопросы биографии и научного творчества М. М. Бахтина. Москва, 2009; Михаил Михайлович Бахтин / Под ред. В. Л. Махлина. Москва, 2010; Юдін О. А. Теорія автора М. М. Бахтіна: поняття автора-творця як трансцендентального суб'єкта і його соціокультурний зміст // Авторство як культурний інститут: стратегії авторизації в художньому та літературознавчому дискурсах. Київ, 2015; Бонецкая Н. К. Бахтин глазами метафизика. Москва; Санкт-Петербург, 2016; Hirschkop K. The Cambridge Introduction to Mikhail Bakhtin. Cambridge, 2021.

О. А. Юдін

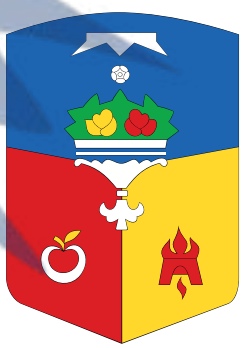
Ба́хус (грец. Βάκχος) — див. *Діоніс.*

Бахушрути́я (санскр. बहुश्रुतीय, bahuçrutîya, bahuśrutīya; тибет. mang du thos pal sde — букв. ті, хто багато чули; ті, хто багато знають) — школа раннього *буддизму* (3 ст. до н. е. — 7 ст. н. е.) традиції магасангіка. Виникла в сер. 3 ст. до н. е. як відгалуження школи гокуліка. Засновником школи традиційно визнають *архата* Яджнявалк'ю (бл. 8–7 ст. до н. е.), який закликав донести істини вчення *Будди* не тільки до *ченців*, але й до *мирян*. Початковим осередком школи стали чернечі громади, локалізовані вздовж ниж. течії р. Кришни (Пд. Індія). Пізніше форпостами Б. стали Андгра (тепер частина шт. Андгра-Прадеш, Індія) і *Пешавар* (тепер округ, Пакистан). Розквіт школи припав на сер. 3 ст. і, за припущенням, був пов'яз. із діяльністю мислителя й монаха Харівармана, автора тв. «Сатьясиддгішастра» («Трактат про досягнення істини»). Упродовж 1–4 ст. місіонери Б. поширили свій вплив на весь Індостан (помітними стають монастир. громади у містах Таксилі, Тагті-Баглолі, Нагарджунаконді). Припинила своє існування в кін. 7 ст. Каноніч. текстами Б. були три частини *Тіпітаки* і «Бодгісаттва-пітака». Свідчення про доктрин. особливості школи знаходять не тільки у трактаті Харівармана, але й у творах будд. мислителів — *Васумітри*, *Бгававівеки*, Вінітадеви (бл. 645–715). Учення Б. визнають одним із ідейн. джерел і попередником шкіл традиції *магаяни*.

Літ.: Sōgen Y. Systems of Buddhistic Thought. Calcutta, 1912; Bareau A. Sectes bouddhiques du petit véhicule. Paris, 1955; Dutt N. Buddhist Sects in India. 2nd. ed. Delhi, 1978; Шохин В. К. Школы индийской философии. Период формирования IV в. до н.э. — II в. н.э. Москва, 2004; Шохин В. К. Бахушрутия // Философия буддизма. Энциклопедия. Москва, 2011; Шомахмадов С. Х. Индобуддийская культура в Кушанской империи // Труды Санкт-Петербургского гос. ин-та культ. и искусств. 2015. Т. 210.

О. В. Сарапін

Бахчисара́й — місто, адм. ц. *Бахчисарайського району Автономної Республіки Крим* України. Розташовано на Пд. Зх., у долині р. Чурук-Су (прит. р. Качі), біля підніжжя *Внутрішнього пасма Кримських гір*. Відстань до м. *Сімферополя* — 30 км. Тер. — 17 км². У перекл. з кримськотатар. назва міста означає «садовий палац», «сад-па-

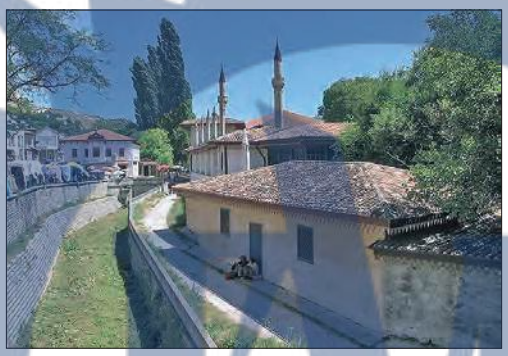

Бахчисарай. Герб

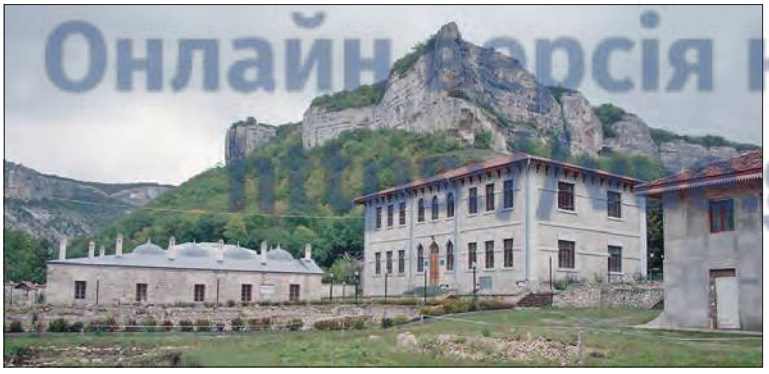
Бахчисарай. Архітектурне середовище історичного центру міста

лац» («bağça–saray»). Першу згадку датують 1502. Відомо, що на межі 13–14 ст. тут існувало печер. місто Кирк-Ор (див. у ст. *Чуфут-Кале*). Іст. столиця *Кримського ханату*. Місто побудовано як гол. місцеперебування крим. *ханів*, поділялося на більш як 30 кварталів-приходів із *мечеттю* в кож. центрі. Тут укладено *Бахчисарайську угоду 1648* та Бахчисар. мир. договір 1681 (перемир'я між Москов. д-вою, *Османською імперією* та Крим. ханатом). Після приєднання Криму до *Російської імперії* (1783) місто перестало відігравати поміт. роль у політ. та екон. житті регіону.

Бахчисарай. Архітектурне середовище історичного центру міста поряд із ханським палацом.

1875 відкрито залізницю. Згодом Б. став центром кримськотатар. нац. відродження. У грудні 1917 тут проведено *Курултай кримськотатарського народу* та проголошено *Кримську Народну Республіку*. 1923–1945 — адм. ц. Бахчисар. р-ну *Кримської АРСР*. У роки *Другої світової війни* окуповано, звільнено 1944. У травні 1944 відбулася *депортація кримськотатарського народу*. Від 1945 — адм. ц. Бахчисар. р-ну *Кримської області* (з 1954 — у складі УРСР), від 1991 — Крим. АРСР (спочатку у складі УРСР, потім України), від 1992 — Республіки Крим (у складі України). 1994–2023 — адм. ц. Бахчисар. р-ну (тепер ліквідовано) АР Крим. З 2014 тимчасово окуповано Росією (див. *Окупація Криму*). 2023 затв. адм. ц. нового Бахчисар. р-ну АР Крим. Заг. кількість нас. (2014, оцінка) — 26 651 особа, густота — 910 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами (2001, перепис): українці (16,9 %), крим. татари (18,7 %) та ін. За статевими групами: чоловіки (46,5 %), жінки (53,5 %). Українську мову вважали рідною 6,2 % осіб, кримськотатар. — 16,8 % тощо. Нас. зменшується, 2001 становило бл. 27 тис. осіб. Клімат теплий, посушливий. Середня т-ра січня — +1 °С, липня — +22 °С. Середньорічна кількість опадів — бл. 500 мм. Серед осн. галузей пром-сті — буд. матеріалів, харч. і легка. Працювали Бахчисар. комбінат «Будіндустрія» (вир-во цементу), з-д «Доріндустрія» (вир-во метал. конструкцій), вовнопрядильна ф-ка, Крим. винно-коньячний з-д «Бахчисарай» тощо. Розвивалися торгівля, ресторан. госп-во, побут. обслуговування нас., туризм. Діяли пошт. і банків. від-ня. Тут розташ. однойм. залізн. станцію, виконувалися перевезення в приміськ. сполученні. Працювала автостанція. Містом проходять автом. дороги нац. і тер значення. Діяли заклади дошкіл. та серед. освіти, дит. муз. шк., ДЮСШ, коледж. Були наявні публ. б-ки. Дослідження та охорону культ. спадщини в Б. забезпечував *Бахчисарайський історико-культурний заповідник* із кількома музеями. Відомий Кримськотар. центр етнографії (засн. 2003). Архітектурне середовище столиці крим. ханів сформовано внаслідок розвитку поселень в умовах ландшафту каньйону р. Чурук-Су з прилеглими долинами й гір. плато. *Архітектурну спадщину* зосереджено в *історичному центрі міста* довкола *Бахчисарайського палацу*; урочищах передмість Салачик і Ескі-Юрт; на плато Чуфут-Кале та біля його підніжжя. У гирлі ущелини Мар'ям-Дере в урочищі Салачик розташ. *тюрбе* перших правителів Крим. ханату, зокрема *Хаджі I Герая*, поряд споруда мусульм. дух. уч-ща — Зинджирли-медресе (1500). На зх. околиці в ниж. течії р. Чурук-Су з 14 ст. був адм.-торг. центр Ескі-Юрт. Його колиш. передмістя Азіз було центром паломництва мусульман до поч. 20 ст.: частково збережено цвинтар правителів із *гробницями* ханів і представників знаті Крим. ханату 14–16 ст. Упродовж 14–18 ст. у Чуфут-Кале сформовано архіт. середовище етноконфес. анклаву *караїмів* із *кенасами*, кварталами *забудови*, *садибами*, печер. спорудами, оборон. мурами й *баштами*. На схилі плато в ущелині Мар'ям-Дере розташ. правосл. Успен. монастир (8–15 ст.). У місті збережено мурувані купольні тюрбе 14–18 ст., традиц. кримськотатар. житл. будинки з дерев. *балконами* й терасами, одно- і двоповерх. будинки у стилях *класицизму* та *історизму* (як спадщина часів рос. окупації Криму 19 ст.). Історичне середовище столиці крим. ханів у Б. з ініціативи України 2012 внесено до Попер. списку *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*; подальшому номінуванню завадила рос. окупація. Поширені футбол, греко-рим. боротьба, худ. та спорт. гімнастики, легка атлетика. З об'єктів спорт. інфраструктури — стадіон; були спорт. клуби. Тут нар. громад. діяч І. *Гаспринський*, видавець і просвітник І. *Бораганський*, реліг. і громад. діяч С. *Шапшал* та ін. З Б. пов'язано життя та діяльність поета А. *Міц-*

Бахчисарай. Урочище Салачик біля підніжжя Чуфут-Кале – найстародавніший район міста

Бахчисарай на карті України

Онлайн-версія на порталі
http://...gov.ua

кевича, письменника М. *Коцюбинського*, письменниці *Лесі Українки*, громад. діяча У. *Галича* тощо.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1974. Т. 12: Кримська область; Нагаевская Е. В. Бахчисарай. Путеводитель. Симферополь, 1976; Ивченко А. С. Крым — полуостров трех морей. Киев, 2009; Харлан О., Науменко В. Номінаційне досьє об'єкта «Історичне середовище столиці кримських ханів у місті Бахчисараї» для внесення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО // Історико-культурні заповідники: Номінаційні досьє об'єктів культурної спадщини, що запропоновані Україною для занесення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО / За ред. Т. Бобровського. Київ, 2014; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2021 року. Київ, 2021.

Бахчисара́йський істо́рико-культу́рний запові́дник, Кримська республіканська установа «Бахчисарайський історико-культурний заповідник» — державна установа, що забезпечує дослідження та охорону *культурної спадщини* на території м. *Бахчисарая* та його околицях

Бахчисарайський палац. Двір палацу. Акварель архітектора Дж. Кваренгі, 1779

(від 1990); АР Крим, Україна. У. *Боданінський* 1917 домігся заснування Музею тюрко-татар. культури. Від 1955 діяв у Хан. палаці (див. *Бахчисарайський палац*). Державний заповідник створено відповідно до Рішення сесії Крим. ради нар. депутатів від 07.09.1990 та Рішення Крим. облвиконкому від 20.11.1990 за № 300 на базі Бахчисар. іст.-архіт. музею. 1996 до заповідника на правах філій увійшли Музей історії і культури крим. татар, Музей археології та печер. міст. Після *окупації Криму* 2014 РФ незаконно оголосила Бахчисар. палац своїм «об'єктом культурної спадщини федерального значення». Фондові колекції заповідника налічують понад 130 тис. од. зберігання (станом на 2012), що представлені переважно археол. матеріалом. У складі заповідника діють Наук. б-ка (нараховує понад 10 тис. найменувань спеціалізов. наук. л-ри) та Наук. *архів*. Гол. напрями діяльності Б. і.-к. з.: археол. розкопки на тер. «печерних міст» (див. *Печерні міста Криму*) та ін. археол. пам'яток; сприяння охорон. заходам на пам'ятках археології; проведення робіт із *консервації*, *реставрації* та *музеєфікації* пам'яток. Пам'ятки культ. спадщини на тер. Б. і.-к. з. різноманітні: археол. пам'ятки від *палеоліту* до пізньоантич. часу (*Усть-Альмінське городище* тощо); унікал. середньовічні печерні міста та монастирі (*Мангуп-Кале*, *Чуфут-Кале*, *Ескі-Кермен* тощо); пам'ятки доби *Кримського ханату* (Бахчисар. палац, споруди в іст. кварталах Бахчисарая Саласчик та Ескі-Юрт); пам'ятки *Кримської війни 1853–1856*. Б. і.-к. з. має 2 філіали: Музей історії та культури кримських татар (діє на базі Хан. палацу), що містить іст. та етногр. відділи; Музей археології і печер. міст (представлений відділами археології, печер. міст та середньовіч. міста). Відділи Б. і.-к. з.: 1) мемор. дім-музей І. Гаспринського; 2) худ. музей; 3) іст.-мемор. комплекс на Полі Альмін. битви 1854 поблизу с. Вілінього Бахчисар. р-ну; 4) відділ реставрації; 5) охорони пам'яток, фондів. 6) екскурсійно-масової роботи. Музей І. Гаспринського розташ. у будівлі, що вміщувала друкарню газ. «Терджиман». Відкрито 21.03.1921 до 70-річчя від дня народження І. *Гаспринського*. Зачинено 1932, частину експонатів втрачено. З 2000 розпочато реставрацію. 21.03.2001 (до 150-річчя від дня народження І. Гаспринського) роботу музею поновлено. Висвітлює історію краю 19 ст. Формування колекції худ. музею відбулось у 1940–1950-х шляхом передачі творів із музеїв (міст Алупки, Києва, Москви, Сімферополя, Севастополя, Санкт-Петербурга) та приват. зібрань. Музей відкрито 1996. Фонди музею налічують 1,5 тис. експонатів *живопису*, *графіки*, *скульптури*, *декоративно-ужиткового мистецтва*. Осн. тема експозиції — «Твори мистецтва 18–20 ст. у зібранні Художнього музею Бахчисарайського історико-культурного заповідника». У музеї представлено колекції художників, творчість яких пов'язана з м. Бахчисараєм: Я. Басова (1914–2004; тепер Україна), К. *Богаєвського*, А. Могилевського (1885; тепер Україна — 1980; тепер Росія), Є. Нагаєвської (1900–1990; тепер Росія).

Літ.: Бахчисарайский государственный историко-культурный заповедник/ Сост.: И. Б. Арбитайло, А. В. Белый, Е. И. Лазаренко и др. Симферополь, 2000; Вечерський В. В., Годованюк О. М., Тиманович Є. В. та ін. Пам'ятки архітектури й містобудування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. Київ, 2000; Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання / Авт.-упоряд.: О. О. Зливкова, Е. Ю. Градун, А. І. Звіряка та ін. Київ, 2007; Манаєв О. Ю. Історико-культурні заповідники Криму: пам'яткоохоронна діяльність та перспективи // Праці Центру пам'яткознав. 2010. Вип. 17; КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник» // Знайомтеся — Україна. Туристичними стежками; Meet Ukraine: on Tourist Trails / Авт.-упоряд. О. Шахівський. Київ, 2012.

Бахчисара́йський пала́ц, Хан-сарай (кримськотатар. Han Saray — ханський палац) — історична резиденція кримських ханів, *ансамбль* пам'яток *архітектури* національного значення в м. *Бахчисараї* АР Крим України. Розташовано в іст. центрі м. Бахчисарая в долині на лівому пласкому березі р. Чурук-Су, гол. архіт. *домінанта* міста. Перед входом облаштовано муров. із каменю *набережну* 16–18 ст. із трьома *мостами*. Заг. пл. ансамблю — 4,9 га; містить декілька відокремлених *спорудами* й мурами тер.: Вел. двір, Посол. дворик, Гарем. сад, Кухон. двір, Задній двір, Хан. кладовище. Розпланування близьке до регулярного: усі осн. одно- та двоповерх. споруди розташ. навколо Вел. двору, витягнутого з Пн. на Пд. Головна *брама* на Пн. з боку набереж-

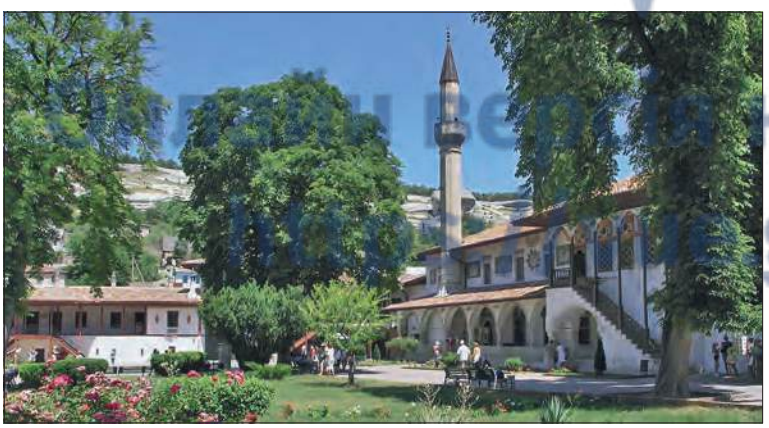
Друкована версія на сайті https://vue.gov.ua

ної влаштована між корпусами варти й почту (граф. корпус). Зі зх. боку Гол. двір обмежують (з Пн. на Пд.) споруди Хан. кухні, комплекс Гол. корпусу з двориками й Малою палац. *мечеттю*, Гарем, Соколина вежа і Задній двір. Зі сх. боку Гол. двір обмежують (з Пн. на Пд.) споруди Вел. хан. мечеті, Пн. й Пд. *тюрбе* й Надгроб. ротонди на Хан. кладовищі, корпуси стаєнь і бібліотечний, за якими на тер. саду містяться *лазні* «Сари-Гюзель» та тюрбе Діляри Бікеч. Усі споруди (крім тюрбе) мають невисокі чотирисхилі *дахи* великого виносу, укриті татар. *черепицею*. Буд-во по-

Бахчисарайський палац. Ханська кухня, корпус почту (графський) та вхід до палацу

чалося після перенесення резиденції крим. ханів із фортеці Кирк-Ор (тепер *Чуфут-Кале*) 1502 (за ін. даними, 1532–1551) спочатку в долину р. Ашлама-Дере, потім — на теперішнє місце. Ансамбль палацу створювали поступово, тому його план має склад. конфігурацію, а споруди — різні стильові риси. Його будували італ., іран., турец., укр. та рос. майстри в 16–18 ст. Ансамбль є архіт. літописом роду Ґераїв: багато хто з них зробив внесок у створення держ. резиденції. Чи не за кож. нов. правителя на тер. палацу зводили нові споруди та проводили капітал. ремонти. За *Девлета I Ґерая* з'явилося перше хан. тюрбе (гробниця), за *Іслама III Ґерая* — друге тюрбе й зал ради і суду, за Багадира I Ґерая (1602–1641) — додатк. приміщення для офіц. прийомів. *Каплан I Ґерай* увічнив пам'ять про себе буд-вом Золотого фонтана. Селямет II Ґерай (1691–1751) звів *альтанку*, названу його ім'ям. З його ж ім'ям пов'язані й ін. споруди палацу (Вел. хан. мечеть), відновлені після пожежі 1736. *Кирим Ґерай* звів тюрбе Діляри-Бікеч, Фонтан сліз та оздобив внутр. покої гол. корпусу. Ансамбль неодноразово зазнавав руйнування, найбільше 1736, коли його спалили за наказом рос. фельдмаршала Б.-К. Мініха (1683–1767) після завоювання м. Бахчисарая. Після 1737 палац поступово відбудували Селямет II Ґерай та його наступники. 1786 відбувся капіт. ремонт. Під Рос. імперією ансамбль перебував у віданні Мін-ва внутр. справ і був доступ. тільки для обраних відвідувачів (рос. імператори, О. *Пушкін*, А. *Міцкевич* та ін.). Під час *Кримської війни 1853–1856* тут містився військ. шпиталь. 1908 при палаці створено музей. 1917 зусиллями У. *Боданінського* весь палац став музейним закладом, який той очолював до 1934. Музей діяв і під час нацист. окупації. Після *депортації кримськотатарського народу* 1944 ансамбль як музейн. заклад урятувала від знищення учениця У. Боданінського М. Кустова (1903–1990), яка очолювала його до 1960. Бахчисарайський палац-музей і Музей печер. міст 1955 об'єднано в Бахчисар. іст.-археол. музей (з 1979 — Іст.-архіт. музей). 1991 на його основі створено Бахчисар. держ. іст.-культ. заповідник, який став вел. музейн. комплексом та центром наук. досліджень з антич., візант., золотоордин. та осман. тематики. Сучасний вигляд палацу сформувався у 18 ст., коли орнам. і буд. мист-во *Кримського ханату* досягло досконалості. Проте подальші числ. ремонти завдали знач. шкоди: старі будівлі знищували, середньовіч. *розписи* замальовували. 1822–1823 під орудою арх. І. Колодіна (1788–1838) після пожежі 1818 знищено три з чотирьох будівель Гарему, Зимовий палац, вел. комплекс лазень та ін. Перші спроби реставрації датують поч. 20 ст. (арх.-реставратор П. Покришкін, 1870–1922; тепер Росія) та 1930-ми (арх. П. *Голландський*). Науково обґрунтов. реставрац. роботи на ансамблі пам'яток розпочали 1960 (арх.-реставратор Є. Лопушинська, 1920–1996; тепер Україна). Наступ. етап реставрації виконано 2003–2010. Після *окупації Криму* 2014 Росія незаконно оголосила Б. п. своїм «об'єктом культурної спадщини федерального значення» і з 2017 під виглядом реставрації розпочала варвар. роботи з перебудови його споруд, що значно спотворили пам'ятку. Загальне архіт. вирішення Б. п. з його *павільйонами*, альтанками, *садами*, *парками* і *фонтанами*, мало втілювати образ райського саду на землі. Збереглися такі споруди і об'єкти. Головний корпус уперше згадано 1519, було створено поступово у 16–18 ст. Витягнутий з Пн. на Пд. уздовж зх. боку Гол. двору, пн. торцем виходить на набережну р. Чурук-Су, пд. — у Гарем. сад. Двоповерховий, із внутр. фонтан. двориком. Розпланування анфіладне. Зведений на кам'яному цоколі, стіни 1-го поверху кам'яні, 2-го — фахверкові (див. *Фахверк*), дерев'яний каркас із цегляним заповненням. *Фасади* потиньков. і побілені, між вікнами 2-го *ярусу* — *арабески* в техніці *альфреско*. Будівлю поділено на пд. парад. половину і пн. житлову. Найцікавіші об'єкти в парад. половині 1-го поверху. Портал Алевіза, або Демір-Капу («Залізні двері»). Найдавніший об'єкт палацу, створ. 1503 *Алевізом Фрязіним*. Невеликі одностулкові двері, оббиті смугами кованого заліза, облямов. ренесанс. (див. *Ренесанс*) за стилістикою різьбленим поліхром. *ордера коринфського* з *фронтоном*. До ремонту 1783–1787 портал був парад. входом палацу. Канцелярія ханського дивана спочатку була відкритою *терасою*. Під час ремонту 1784 її оточили дерев. стінами з *вітражами*. Зал ради і суду (диван) був офіц. місцем, де вирішували держ. справи. Вхід оформлено кам'яною *аркою*, стіни пофарбовані

Бахчисарайський палац. Головний двір

під сірий *граніт*, *стеля* дерев. різьблена з падугами, розписаними *орнаментом* рос. майстрами під час ремонту 1784–1787. У верх. ряду вікон — вітражі; над входом — забрана дерев. ґратами *галерея*, звідки хан міг непомітно спостерігати за роботою дивана. Фонтанний дворик складної в плані конфігурації, перекриття спираються на стіни й ряд дерев. стовпів. Тут містяться Золотий фонтан (обкладений *мармуром*, із різьбленими позолоч. орнаментом і двома написами) та Фонтан сліз (створ. 1764 з мармуру іран. майстром Омером; описано в поемі О. Пушкіна «Бахчисарайський фонтан»). Літню альтанку побудовано Омером у сер. 18 ст. із первісно відкр. арками по периметру, які потім закрили вітражами. Стеля різьблена, роботи рос. майстра В. Дорофеєва. Люстру 18 ст. виготовлено в м. Санкт-Петербурзі. У центрі альтанки — мармур. фонтан турец. роботи, уздовж стін — широкі дивани з подушками. Мала палацова мечеть прилягає до пд. стіни Фонтан. дворика. Прямокутна в плані, видовжена зі Сх. на Зх. Центр. частина перекрита куполом на восьмигран. *підбанику*. У пд. стіні — різьблений *міхраб*. Приміщення 2-го поверху парад. половини займали: Кавова кімната, Посол. зала та Золотий кабінет, пишно декоров. розписами Омера. Житлова половина має коридорне розпланування 1-го поверху й анфіладне — 2-го. У кімнатах різьблені стелі, розмальов. двері й каміни худож. роботи. Гарем 18 ст. — одноповерх. фахверк. корпус на вис. кам'яному цоколі, з ризалітом і галереєю, анфілад. розпланування. В інтер'єрі зберігся декор, тут влаштовано музей. експозицію. Корпуси почту (Графський) і варти зведені у 16 ст., 1736 загинули в пожежі, потім відбудовані заново, 1774 перебудовані. Під час повтор. перебудови в 19 ст. змінено фасад і план, надбудовано надбрам. вежу. Реставровано 1974–1980. Будівля фахверкова на кам'яному цоколі, складається із 3-х частин: надбрам. вежі, обабіч якої — сх. й зх. рамена. Сх. має двоярусну відкриту галерею з боку двору, зх. — одноярусну. На дворових фасадах є картуші з геом. і рослин. орнаментами. Ханська кухня 18 ст. муров., одноповерх., прямокутна в плані, видовжена зі Зх. на Сх., під чотирисхилим черепич. дахом, над яким височить кам'яна труба з верхівкою. Корпус стайні 18–19 ст. муров., видовжений з Пн. на Пд., у плані прямокутний. Центр. частина двоповерх., з дерев. *аркадою*, що має кілеподібні арки. На 1-му поверсі — стайні, на 2-му — житл. кімнати. Її з боків фланкують одноповерх. житл. приміщення на вис. цоколі з дерев. галереями на зх. фасаді. Бібліотечний корпус прибудований із Зх. до пд. надбрам. вежі в 19 ст. Мурований, двоповерх. з анфілад. розпланування. Соколина вежа 18 ст. двоярусна: 1-й ярус муров. кубічний, з *контрфорсами*; 2-й ярус — дерев. *восьмерик*, перекритий намет. дахом із мід. *шпилем*. У горіш. частині, куди ведуть дерев. *сходи*, влаштовано огляд. майданчик із вікнами, забраними ґратами. Велика ханська мечеть 1740. Мурована споруда базилікал. типу, тринавова, з *нартексом*, прямокутна в плані. На сх. і зх. фасадах — відкриті кам'яні аркадні галереї. В інтер'єрі в пд.-зх. кутку — декоров. кахлями і розписом хан. *ложа*, до якої ведуть зовн. дерев. сходи. У пд. стіні — міхрабна ніша, прикрашена різьбленням на камені. З пн. боку мечеть фланкована двома муров. *мінаретами* з *балконами*. До балконів вони восьмигранні, вище — десятигранні, з конусоподіб. завершенням. Балкони мають тонкий різьблений геом. орнамент. Дах мечеті наметовий, критий *черепицею*, увінчаний шпилем. Простінки горіш. ярусу вікон пн. і зх. фасадів зовні прикрашені орнам. розписом у вигляді *картушів*, виконаним у сер. 18 ст. Омером. Пн. і Пд. тюрбе — купол. гробниці 16–17 ст., містяться на тер. Хан. кладовища на Пд. від Вел. хан. мечеті. Вони схожі: мурован, восьмигранні, зі сфер. куполами на низеньких глухих восьмигран. *підбанниках*, грані яких щодо осн. об'ємів повернені на 45°. В інтер'єрах збереглося кілька кам'яних надгробків, прикраш. різьбленням: Пн. тюрбе Девлета I Ґерая 16 ст. із 6 похованнями та Пд. тюрбе Іслама III Ґерая 17 ст. — з дев'ятьма. На тому ж кладовищі між Пд. тюрбе і корпусом стаєнь є Надмогил. ротонда *Менґлі-Ґерая II* 18 ст., муров. із *вапняку* у вигляді восьмигран. відкритої аркад. ротонди зі стрілчастими арками на гранчастих *колонах*. Усередині ротонди надгробок Менґлі-Ґерая II з біл. мармуру, прикраш. різьбленням. Лазня Сари-Гюзель стоїть у саду на Сх. Вел. хан. мечеті. Змуров. 1533 за типом турец. лазень, в основу яких покладено принцип рим. *терм*. Над входом датувальн. напис на мармур. плиті. Складалася з чол. і жін. відділень, до складу яких входили передпокій, роздягальні і приміщення для миття. Споруда має асиметр. розпланування. Усі приміщення (крім передпокоїв) — квадратні в плані, 3 із них перекриті сферич. цегляними куполами на *пандативах*, одне — циліндрич. *склепінням*. Приміщення освітлювали денн. світлом через круглі засклені отвори в куполах і склепінні. Опалення та водогін влаштовані під підлогою. Тюрбе Діляри Бікеч 1764 належить до типу восьмигран. купол. гробниць-тюрбе. Мурована з вапняка, перекрита сферич. куполом на восьмигран. підбаннику. Архітектура споруди має класич., притаманні тюрбе форми, але відрізняється від ін. гробниць дріб. членуваннями форм. Сади й паркові споруди 18–19 ст. — невід'ємний складник ансамблю, дали назву м. Бахчисараю (у перекладі — палац у саду). Значну частину тепер утрачено. Із садів 18 ст. збереглися Басейн. садок і Гарем. сад. У 19 ст. створено сад на тер. Гол. двору з кількома фонтанами. Басейний садок 18 ст. розташ. зі сх. боку Гол. корпусу палацу й відділений від Гол. двору муром, має регуляр. розпланування. Тут влаштовано каскад: вода з пристін. фонтана, вирішеного аналогічно Фонтану сліз, збирається в чашу, з якої по лотках переливається в малий басейн, потім у великий. У садку висаджено багато троянд різних сортів. Гаремний сад 18 ст. із трьох боків оточено муром. У пд.

Бахчисарайський палац. Головний вхід. Вигляд із двору

Бахчисарайський палац. Золотий фонтан

його частині — Гарем. корпус. Розпланування ландшафтне. Зелені насадження — дерева листяних і шпильк. порід, фруктові, кущі самшиту. У саду збереглося декілька фонтанів. Сад у Головному дворі 19 ст. має регуляр. розпланування. Доріжки обсаджені каштанами, є пірамідал. тополі, липи, клени. У саду — фонтан у вигляді альтанки в мавритан. стилі та басейн, що контурами повторює в плані контури *Чорного моря*, і декілька невел. фонтанів. Сад Посольського дворика засаджено тополями і кущами самшиту, тут розміщено каскад. фонтан із різьбл. каменю, невел. фонтан у центрі саду. Б. п. — гол. резиденція правителів Крим. ханства з 1-ї пол. 16 ст. до кін. 18 ст., єдиний у світі збережений об'єкт кримськотатар. палац. архітектури і палац. комплекс династії *Чингізідів*. Для кримськотатар. народу він є гол. нац. і сакрал. символом. Як визнач. ансамбль пам'яток двічі (2003, 2012) внесений від України у Попер. список *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*.

Літ.: Вечерський В. В., Годованюк О. М., Тиманович Є. В. та ін. Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. Київ, 2000; Історико-культурні заповідники: Номінаційні досьє об'єктів культурної спадщини, що запропоновані Україною для занесення до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО / За ред. Т. А. Бобровського. Київ, 2014; Аблялімова Е. Бахчисарайський ханський палац: реставрація чи реконструкція // Пам'ятки України: національна спадщина. 2019. № 4–6.

В. В. Вечерський

Бахчисара́йський райо́н — адміністративно-територіальна одиниця в складі *Автономної Республіки Крим* України.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташ. в пд.-зх. частині *Кримського півострова*. Межує на Пн. із *Сімферопольським районом*, на Зх. — з м. *Севастополем*, на Сх. — з *Ялтинським районом*. На Зх. омивається *Чорним морем*.

Бахчисарайський район. Долина р. Альма

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ. У складі району — міста *Бахчисарай* та *Інкерман*, ін. населені пункти. Станом на 07.09.2023 триває затвердження тер. громад (згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою Автономної Республіки Крим»). Тер. — понад 1,58 тис. км². Адм. ц. — м. Бахчисарай.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Перші поселення на тер. району датують понад 40 тис. р. т. В антич. період пост. поселень не існувало. Між 6 і 11 ст. (археол. дані не дають підстав для однозначн. датування, 1-ша писем.згадка — сер. 13 ст.) на околиці сучас. м. Бахчисарая виникла печер. *фортеця*, яка прибл. з 13 ст. мала назву «Кирк-Єр» (у джерелах 17 ст. і пізніших відома як *Чуфут-Кале*). Невдовзі після утв. *Кримського ханату* хан *Хаджи І Ґерай* зробив фортецю Кирк-Єр своєю *резиденцією*. У 2-й пол. 15 ст. поруч засн. столицю — м. Бахчисарай. Залишалося столицею ханату до *анексії* Криму *Російською імперією* 1783. Сюди 1648 приїздило посольство з України під проводом Б.-З. *Хмельницького*. 1675 козаки разом з кошов. отаманом І. *Сірком* зайшли у Крим через *Сиваш* і захопили Б. Після перемоги козаків і рос. війська над армією *Османської імперії* й Крим. ханату в січні 1681 тут укладено мирн. договір. 1783 півострів було приєднано до Рос. імперії. Б. з околицями увійшов до новоутв. *Таврійської губернії*. Тер. сучас. Б. р. входила до складу Сімферопол. повіту. 23.04.1918 під час *Першої світової війни* тер. майб. району зайняли війська Німеччини за участю військ *Української Народної Республіки*. 12.04.1919 ці тер. зайняла *Червона армія*. 1921 колиш. Сімферопол. пов. було реорганізовано в Сімферопол. округ Крим. АСРР (з 1937 — Крим. АРСР; у складі РСФРР), із якого 1923 виділено Б. р. У роки *Другої світової війни* окуповано, звільнено 1944. З 1945 — у складі *Кримської області* (утв. з Крим. АРСР після *депортації кримськотатарського народу* 1944). З 1954 — у складі УРСР. 1991–1992 — район Крим. АРСР у складі *Української Радянської Соціалістичної Республіки*/України, 1992–1994 — район Республіки Крим у складі України, з 1994 — у складі АР Крим (Україна). З 2014 тимчасово окуповано Росією (див. *Окупація Криму*). Новий Б. р. засн. відповідно до Постанови ВР України «Про утворення та ліквідацію районів» (2020), утв. 2023.

ПРИРОДА. Більшу частину тер. району займають гори й передгір'я. На Зх. і Пн. Зх. поверхня здебільшого рівнинна (вис. — 20–130 м над рів. м.). Центральна частина лежить у межах внутр. пасма *Кримських гір*, пд.-сх. частина — у передгір'ях і частково на пн. схилах *Головного пасма*. *Рельєф* змінюється від рівнинного на Пн. Зх. до середньо- та низькогірного у центр. частині та на Пд. Сх. У передгір'ях поширені вилужені *чорноземи* й корич. ґрунти, у горах — бурі гірсько-лісові, на рівнині — лугові та пд. чорноземи. Річки району (*Бельбек*, Кача, *Альма*, Булганак) належать до бас. Чорного м. Споруджено Партизан., Альмин. та Бахчисарайське водосховища. Клімат передгірний, теплий, посушливий. Серед. т-ра січня — +4 °С, липня — +21,1 °С. Середньорічна кількість опадів — 480–570 мм, найбільше восени та взимку. Флора: *кизил*, *бук звичайний*, вільха чорна, дуб скельний, *граб*, *ялівець*, сосна кримська, осика. Мешкають борсуки, кажани, лісові миші, олені, куниці кам'яні, *муфлони*, білки.

НАСЕЛЕННЯ. Загальна кількість нас. (2001, перепис) — бл. 130 тис. осіб. Нас. зростало, 2014 становило 132,5 тис. осіб.

ГОСПОДАРСТВО. Харчова пром-сть і видобуток каменю — найб. розвинені сфери госп-ва. Тут працювали з-д буд. матеріалів, деревооброб. комбінат, шерстепрядильна ф-ка, ефіроолійне підприємство, комбінат «Будіндустрія», консервні з-ди та ін. У Б. р. розводили свиней, овець, кроликів, чорно-бурих лисиць, песців. Культи-

Онлайн версія енциклопедії
https://vue.gov.ua

вували *бджільництво*, *птахівництво* й *конярство*. Вирощували персики, вишні, яблука, черешні, айви, абрикоси, груші, мигдаль, волоські горіхи. Є виноградники та ефіроолійні культури: лаванда, троянда, шавлія. Було розвинено туризм. Діяли готелі, ресторани, кафе, мед. заклади, відділення банків та пошти. Є залізн. станції: Бахчисарай, Бузок, Самохвалове, Поштова. Через район проходить автом. шлях нац. значення. Довжина автом. доріг — 762 км.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. Станом на 2014 діяли 30 заг. освітніх закладів (з них: 2 гімназії, 1 ліцей), Бахчисарайський коледж буд-ва, архітектури та дизайну НУБіП України (1950). Працювали заклади дошкільної освіти, муз.,спорт. та художні школи. Функціонувала Кримська астрофізична обсерваторія НАН України. У межах району розташ. багато пам'яток давньої й середньовіч. історії Криму. Найвідомішими з них є печер. міста на гір. плато-яйлах: Чуфут-Кале, *Мангуп-Кале*, *Ескі-Кермен*, Бакла. Тут розташ. *Бахчисарайський історико-культурний заповідник*. Працювали б-ки, дві турист. бази (Бахчисарай, Соколине), Будинок природи, бюро подорожей і екскурсій (Бахчисарай).

СПОРТ. Поширені волейбол, футбол, скелелазіння, рукопаш. бій, греко-рим. боротьба, легка атлетика. Є *скеледром*, спорт. майданчики, футбольні поля.

ПЕРСОНАЛІЇ. Тут народилися та проживали культ. та громад.-політ. діяч І. *Гаспринський*, видавець і просвітник І. *Бораганський*, наук. діяч С. *Шапшал*, держ. і політ. діяч В. *Ібраїмов*, оперна співачка Т. *Лагунова* та ін.

Літ.: Ивченко А. С. Крым — полуостров трех морей. Киев, 2009.

Бацбі́йці, цоватушебі (самоназва — бацбі, однина — бацав; груз. ბაცბები, ბაცი, წოვათუშები) — корінний народ *Грузії*, що проживає на високогір'ї *Кавказу* в Тушеті (пн.-сх. частина Грузії). Назва «цоватушебі» походить від назви ущелини Цова в іст.-геогр. регіоні Тушеті. Є дві теорії походження Б.: а) предки Б. прийшли в гори Сх. Грузії з Пн. Кавказу, зокрема, з Інгушетії; б) Б. споконвіку мешкали в гір. регіоні Тушеті. З 11 ст. почали мігрувати на Пд. та спускатися на рівнинні тер. через малоземелля та реліг. питання (спроби навернення в *іслам* із боку *інгушів*). У 16 ст. завойовано груз. кахетинським царством. Відтоді розпочалася поступова грузинізація Б., що активізувалася за часів СРСР та особливо позначилося на поширенні *грузинської мови*. Найбільше Б. проживає в с. Земо-Алвані Ахмет. р-ну Кахет. краю Грузії. Чисельність становить бл. 3 тис. осіб (2017; оцінка). Зазвичай Б. представляють як субетнос або етногр. групу груз. народу, хоча за антропол. характеристиками вони ближчі до чеченців та інгушів (нахська мовна група). У Грузії їх не виділяють як самост. етно, офіційно вважають *грузинами*. Єдиний вайнахський народ, що сповідує *православ'я*; частина стала мусульманами. Парафіяни *Грузинської православної церкви*. Рідна мова — бацбійська (писемність відсутня), володіють говірками груз. мови й рос. мовою. Самі Б. завжди вважали себе грузинами та не дотримувалися норм звичаєвої культури вайнахських народів. Мають влас. *традиції*, відмінні від сусідів — правосл. грузинів та вайнах. народів, що сповідують іслам. Водночас окр. елементи культури (одяг, звичаї, пісні та ін.) подібні до груз. зразків, тоді як кухня Б. є ближчою до чеченців та інгушів. Простежують елементи дохрист. віруванъ (див. *Язичництво*). У поселеннях представлено елементи башт. *архітектури*. Ведуть традиц. скотар. спосіб життя, займаються *вівчарством*, розвинене *ткацтво*.

Літ.: Дешериев Ю. Д. Бацбийский язык. Москва, 1953; Волкова Н. Г. Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII — начале XX в. Москва, 1974; Волкова Н. Г. Бацбийцы в Грузии // Сов. этногр. 1977. № 2; Услар П. К. Древнейшие сказания о Кавказе. Тифлис, 1881; Хаханов А. С. Тушины // Этногр. обозрение. 1889. № 2; Шавхелишвили А. И. Из истории горцев Восточной Грузии. Тбилиси, 1983; Шавхелишвили А. И. Тушины: историко-этнографическое исследование цова-тушин. Тбилиси, 2001; Johanna N. The Origin of the Chechen and Ingush: A Study in Alpine Linguistic and Ethnic Geography // Anthropological Linguistics. 2004. Vol. 46. № 2; Нухажиев Н. С., Умхаев Х. С. В поисках национальной идентичности. Грозный, 2012.

Р. М. Конта

Баци́ли (нім. Bazillus, від лат. bacillum — паличка, з baculum — палка) — різновид *бактерій* за формою. До цієї групи належать паличкоподібні спороутворювальні бактерії, здебільшого характерні для таких родів грам-позит. аеробних (див. *Аероби*) мікроорг-мів як бацила (*Bacillus*) і анаеробних (див. *Анаероби*) — клостридіум (*Clostridium*). Розмножуються прост. поділом. Більшість Б. — *сапрофіти*, деякі — *патогени*-збудники хвороб (*ботулізму*, *сибірки*, газової *гангрени*, *правця* тощо). Дуже поширені в природі, беруть участь у мінералізації орган. решток.

Літ.: Turnbull P., Kramer J., Melling J. Bacillus // Medical Microbiology. Galveston, 1996; Медична мікробіологія, вірусологія та імунологія / За ред. В. П. Широбокова. 3-тє вид., онов. та допов. Вінниця, 2021; Ощипок І. М., Макарук К. В., Сінчук О. А. Забезпечення належної гігієнічної практики при виготовленні харчової продукції // Вісник Львів. торг.-екон. ун-ту. Тех. науки. 2022. № 31.

Бачи́нський, Євге́н Васи́льович — див. *Євген* (*Бачинський*).

Бачи́нський, Ігор Володи́мирович (30.11.1983, м. Київ, тепер Україна — 25.02.2014, там само, похований у с. Перевозі, тепер Фастів. р-ну Київ. обл., Україна) — кухар, менеджер, учасник *Революції гідності*, Герой *Небесної Сотні*, *Герой України* (2014, посмертно). Нар. у сім'ї військ. льотчика. Закінчив Уман. заг.-освітню школу I–III ст. № 5 імені В. Чуйкова (Черкас. обл., 2000). Отримав фах кухаря у ПТУ № 33 у м. Києві (2001). У березні 2002 за спрямуванням військкомату закінчив курси водіїв. 2002–2003 служив рядовим у *Збройних силах України* в м. Харкові та авіац. частині в м. Васильківі. Після демобілізації проживав у м. Боярці, працював у столиці. 2006 вступив на фін.-екон. ф-т Нац. академії управління в м. Києві. Одночасно працював менеджером на торг. базі. Від 2013 працював кухарем у м. Боярці. Від грудня 2013 до лютого 2014 брав участь у мас. протестах у м. Києві. 18.02.2014 під час зіткнень мітингувальників із бійцями загону спецпризначення отримав важкі травми. Помер у лікарні. 2014 посмертно присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» за громадян. мужність, патріотизм, героїчне обстоювання конституц. засад демо-

Бахчинський Ігор Володимирович

кратії, прав і свобод людини, самовіддане служіння Укр. народу, виявлені під час Революції гідності. 2015 нагороджено медаллю *Української православної церкви Київського патріархату* «За жертовність і любов до України» (посмертно). Відзначено 08.05.2016 Грамотою Верхов. архієпископа Києво-Галицького *Святослава* (*Шевчука*) (*Українська греко-католицька церква*, посмертно). 25.02.2015 у м. Боярці біля краєзн. музею відкрито мемор. дошку. Ім'я та портрет героя викарбувано на меморіалі Героїв Небес. Сотні в м. Києві, на Меморіалі пам'яті Героїв Небес. Сотні в м. Львові.

Літ.: Терейковська С. Небесна Сотня. Життєписи : в 3 кн. Київ, 2020. Кн. 3.

К. В. Романова

Бачи́нський, Лев Васи́льович (14.07.1872, с. Серафинці, тепер Коломийського р-ну Івано-Франків. обл., Україна — 11.04.1930, м. Відень, за ін. даними м. Грімменштайн, земля Нижня Австрія, Австрія; похов. в м. Івано-Франківську, Україна) — державний і політичний діяч, адвокат, публіцист. Нар. у сім'ї директора нар. школи. Навчався в Коломийській гімназії (1883–1891), на юрид. ф-ті Чернівец. ун-ту (1891–1896; тепер *Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*). Під час навчання був членом студент. т-ва «Союз». Працював у адвокат. канцелярії Т. Окуневського в м. Городенці (тепер Коломийськ. р-ну Івано-Франків. обл.). Займався адвокат. практикою у містах Снятині, Калуші, Стрию. З 1898 — член *Української радикальної партії*. 1900 брав участь у заснуванні першого спорт.-пожеж. т-ва «Січ» у с. Заваллі (тепер Коломийськ. р-ну Івано-Франків. обл.). 1907–1918 — депутат австр. парламенту, був також депутатом галиц. сейму. У парламенті та сеймі послідовно обстоював нац. інтереси укр. нас. *Галичини*. Намагаючись заблокувати ухвалення австр. парламентом військ. бюджету на 1912, Б. виголосив промову, що тривала 13 год 8 хв і увійшла в історію як одна з найдовших. 1910 відкрив влас. адвокат. канцелярію в м. Станиславові (тепер м. Івано-Франківськ). З 1914 до літа 1915 жив у м. Відні. З травня 1915 — заст. голови Заг. укр. ради. Співорганізатор *Української Національної Ради* у м. Львові (18–19.10.1918); учасник її галиц. делегації у м. Відні. Водночас 01.11.1918 призначений комісаром Станиславів. повіту. У грудні 1918 був одним з ініціаторів переїзду уряду *Західноукраїнської Народної Республіки* до м. Станиславова. Автор проєкту конституц. закону від 03.01.1919 про об'єднання ЗУНР із УНР. Обраний заст. голови Укр. Нац. Ради (04.01.1919). Входив до складу її комісій: фін., військ., закордон. справ та сусп. опіки. Очолював делегацію ЗУНР, яка 22.01.1919 взяла участь в урочистій церемонії проголошення *Акту злуки* ЗУНР і УНР на Софійській пл. у м. Києві. Брав участь у роботі *Трудового Конгресу України*. У лютому 1919 очолив комісію земельних справ Укр. Нац. Ради, автор проєкту закону про земельну реформу, ухваленого 14.04.1919. З березня 1919 — голова Укр. радикальної партії (з перервами). Після переходу в липні 1919 *Української галицької армії* за р. Збруч залишився в окупов. польськ. військами м. Станиславові. Брав участь у міжпарт. з'їздах (03–04.06 і 03.09.1921). Входив до міжпарт. ради (1921–1923), яка підтримувала на міжнар. арені позицію Є. *Петрушевича* щодо Сх. Галичини, спрямовану на відновлення незалежності ЗУНР дипломат. заходами. Засудив рішення Ради послів *Антанти* від 14.03.1923 про остаточ. передачу Сх. Галичини Польщі. Брав діяльну участь у створенні Союзу укр. адвокатів (травень 1923), був заст. президента цієї орг-ції (1925–1927). Виступав захисником в багатьох політ. процесах. Публікував статті на правничі теми під псевдонімом «Юрист». Був ініціатором створення Укр. соціаліст.-радикальної партії (1926), обраний її головою. 1928–1930 — посол до польськ. сейму. У березні 1928 на засіданні сейму з нагоди приходу до влади Ю. *Пілсудського* виступив із протестом проти польськ. окупац. політики на укр. землях, за що був арештований прямо в залі парламенту. 1930 виїхав на лікування до Австрії, де й помер. На честь 120-річчя від дня народження в с. Серафінцях Б. встановлено пам'ятник (1992). У м. Івано-Франківську в день 85-річниці проголошення ЗУНР відкрито пам'ятник на честь проголошення столиці ЗУНР у м. Станиславові, на якому зображено барельєф Б. (2004; скульптор В. Довбенюк). Іменем Б. наз. одну з центр. вулиць м. Івано-Франківська (1991); у липні 1997 на одному з її будинків встановлено мемор. дошку.

Бачинський Лев Васильович

Бачинський Омелян Васильович

Пр.: Земельна реформа. Промова Дра Льва Бачинського // Народ. 1919. 16 берез. Ч. 4; Обєднання України // Громадський Голос. 1928. 7 січ. Ч. 1–2; 14 січ. Ч. 3; 21 січ. Ч. 6; 26 січ. Ч. 7; Життя і змагання т. Льва Бачинського (Автобіографія) // Громадський голос. 1930. 19 квіт. Ч. 16.

Літ.: Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. / Уклад.: Т. Войнаровський, І. Сохоцький. Париж; Сідней; Торонто; Нью Йорк, 1961; Андрусяк Т. Г. Бачинський Лев Васильович // Юридична енциклопедія : у 6 т. / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ, 1998. Т. 1; Шкраб'юк П. В. Бачинський Лев Васильович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Гол. ред. В. А. Смолій. Київ, 2003. Т. 1; Бачинський Лев Васильович // Петрів М. Й. Українські адвокати: державні, громадські, політичні та культурно-освітні діячі кінця XIX — першої половини XX ст. Київ, 2014.

Г. М. Паска

Бачи́нський, Омеля́н Васи́льович (1833, с. Жукотин, тепер Самбір. р-ну Львів. обл., Україна — 10.07.1907, м. Самбір, тепер Львів. обл., Україна) — актор, режисер, *антрепренер*, засновник українського професійного театру в *Галичині*. Нар. в сім'ї *священника*. Сценічну діяльність почав 1852 у Львів. польськ. театрі. 1857–1863 виступав у польсько-рос.-укр. трупах: 1857–1860 у складі польськ. трупи Т. Борковського (зокрема, давала вистави наприкін. 1860 у м. Києві); 1860–1862 — у польсько-рос.-укр. трупі В. Петровського в м. Кам'янці-Подільському; з вересня 1862 знову приєднався до трупи Т. Борковського в м. Житомирі. Разом із дружиною, акторкою Т. Бачинською (Лютомською; 1837; тепер Литва — 1906; тепер Україна) брав участь у створенні першого укр. профес. театру в Галичині. Був першим директором і режисером цього театру, що діяв під назвою Рус. нар. театр т-ва «*Руська бесіда*» (1864–1867). Театр створено в березні 1864 спочатку як аматорський, у червні 1865 переведено у статус професійного. Перші прем'єри: мелодрама «Маруся» Г. *Квітки-Основ'яненка* (прем'єра 29.03.1864), оперета «Адам і Єва» (ймовірно, переробка Б. з франц. водевілю О. Анісе-Буржуа та Ф. Дюмануара), коміч. опера «Москаль-чарівник» і п'єса «Наталка Полтавка»

І. *Котляревського*. Після перерви знов очолював театр т-ва «Руська бесіда» (05.06.1870–06.06.1873 і 1881). Керував влас. театр. трупами: укр. (1868–1875), укр.-польськ. (1875–1894). Трупи мандрували переважно в Зх. Галичині. Залишив театр 1894. Помер у злиднях. Багато працював над збагаченням *репертуару* театру, переробляв для укр. сцени твори заруб. авторів. У репертуарі трупи були вистави: драм. — «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Ревізор» М. *Гоголя*, «Верховинці» Ю. Коженьовського, «Розбійники» Ф. *Шиллера*, «Уріель Акоста» А. Гуцкова; муз. — «Запорожець за Дунаєм» С. *Гулака-Артемовського*, «Весела війна» Й. *Штрауса*, «Прециоза» А. Вольфа та ін. Уперше поставив на профес. сцені в Галичині драму Т. *Шевченка* «Назар Стодоля» (прем'єра відбулася 05.05.1864), де грав гол. роль (до 1867). Виступи пройшли в містах Станіславові (тепер Івано-Франківськ), Коломиї, Бережанах, Тернополі, Чернівцях, Стрию, Дрогобичі, Самборі. Як актор Б. грав здебільшого комед. персонажів. Серед ролей — Макогоненко («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Стецько («Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка), Антось Ревізорчук («Карпатські верховинці» Ю. Коженьовського), Флен («Веселі школярі» Ф. фон *Зуппе*).

Літ.: Товариство «Міщанське брацтво» в Тернополі. З нагоди 40-ліття його існування. 1891–1931. Тернопіль, 1931; Бачинські // Мистецтво України: Біографічний довідник / Упоряд.: А. Кудрицький, М. Лабінський. Київ, 1997; Пилипчук Р. Становлення українського професіонального театру в Галичині (60-і роки XIX ст.) // Просценіум. 2001. № 1; 2002. № 1–3; 2003. № 1–3; 2004. № 1–2; 2005. № 1–3; 2006. № 1; Пилипчук Р. Репертуар і сценічне мистецтво українського професіонального театру в Галичині (60-і роки XIX ст.) // Просценіум. 2007. № 2–3; 2008. № 1–3; 2009. № 1–3; 2010. № 1–3; 2011. № 1–3; Сало Є. Відкриття та перший сезон Руського народного театру товариства «Руська Бесіда» у відгуках польської преси (1864) // Просценіум. 2015. № 1–3 (41–43); Пилипчук Р. Історія українського театру (від витоків до кінця XIX ст.). Львів, 2019.

Бачи́нський, Юліа́н Олекса́ндрович (28.03.1870, с. Новосілки, тепер Терноп. р-ну Терноп. обл., Україна — 06.06.1940, місце смерті невідоме, імовірно м. Медвеж'єгорськ, тепер Республіка Карелія, Росія) — політичний і державний діяч, публіцист, видавець. Нар. в сім'ї *священника*, згодом — ієрарха *Української греко-католицької церкви*. Навчався у Львів. гімназії з нім. мовою викладання (1880–1882), Дрогоб. реал. гімназії ім. Франца Йосипа (1882–1883). Завершив серед. освіту 1890 в Академ. гімназії м. Львова. Того самого року вступив на юрид. ф-т Львів. ун-ту (тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*). Навчався в Берлін. ун-ті (тепер *Гумбольдтський університет Берліна*). На формування політ. поглядів мали вплив І. *Франко* та М. *Драгоманов*. 1890 увійшов до «заряду» (керівництва) *Руcько-української радикальної партії* (РУРП), обраного на перш. з'їзді 04–06.10.1890 в м. Львові. На поч. 1890-х переклав укр. мовою пр. «Розвиток соціалізму від утопії до науки» Ф. *Енгельса* та «Соціалізм утопічний і науковий» Ф. Енгельса і П. Лафарга, які після видруку конфіскувала поліція. 1895 опублікував пр. «Україна irredenta», де вперше довів, що політ. самостійність і *соборність України* є життєвою потребою її екон. і культ. розвитку, пристосував екон. доктрину *марксизму* до аргументації необхідності створення укр. нац. собор. д-ви; наблизився до розуміння потреби формування укр. політ. *нації*; започаткував вивчення екон. причин перш. хвилі *еміграції української*. Основоположні ідеї праці стали основою нової програми РУРП. На 6-му з'їзді РУРП (м. Львів; 19.09.1897) виступив із рефератом «Поділ Галичини», у якому всебічно розглянув і обґрунтував із позицій екон. *детермінізму* необхідність поділу *Галичини* на Сх. (укр.) і Зх. (польську) частини, об'єднання першої з *Буковиною* в один автоном. укр. округ. Вбачав у цьому важл. чинник у боротьбі за нац. та політ. права, передумову відтворення Укр. д-ви. Водночас не обмежував укр. *національно-визвольний рух* кордонами *Австро-Угорщини*, а закликав перенести його за р. *Збруч* і підняти укр. народ на боротьбу за політ. незалежність і соборність України. Одним із перш. зауважив про необхідність орг-ції та проведення селян. *страйків* як ефектив. засобу поліпшення екон. становища та політ. виховання селян. Був серед засновників *Української соціал-демократичної партії* (УСДП), установ. збори якої відбулися 17.09.1899 в м. Львові. Понад 20 р. входив у керівні органи партії. На межі століть два роки вивчав робітн. рух в Австрії, Угорщині, Італії, Англії, Швейцарії, Франції. Після повернення додому ініціював проведення перш. конференції УСДП (21–22.03.1903, м. Львів). 1904 видав кн. «Гльосси» — наук.-публіцист. працю про початки парт. структуризації галиц. сусп-ва, суть і завдання політ. партій. Був піонером наук. дослідження укр. еміграції. 1905–1906 вивчав різном. аспекти життя в укр. колоніях США й Канади. Результати роботи відобразив у пр. «Українська імміграція в З'єднаних Державах Америки» (1914) та «Українська імміграція Канади» (рукопис загубився під час *Першої світової війни*). У праці «Взаємні відносини соціал-демократичних партій, української і польської, в Східній Галичині» (1910) пропагував курс на «українізацію» УСДП, закликав послідовно й принципово обстоювати та захищати укр. нац. інтереси в європ. соц.-дем. русі. Це викликало спротив соціал-демократів панів. націй Австро-Угорщини — польськ. та австрійської. На поч. Першої світ. війни увійшов до створеної в м. Львові *Головної української ради* від УСДП. 1915 мобілізований до австро-угор. армії. У жовтні 1918 став членом *Української національної ради*, яка проголосила створення *Української Держави* (13.11.1918 перейменовано на *Західноукраїнську Народну Республіку*, ЗУНР). Від 1919 — голова Надзвич. дипломат. місії в м. Вашингтоні. Після дворіч. роботи в США переїхав до м. Відня, звідти — до м. Берліна, де з невел. перервами прожив до 1933. Від поч. парт. діяльності усвідомлював особл. значення і місце *преси* в політ. роботі. Акцентував, що від якіс. парт. преси передусім залежить успіх *агітації*. Співпрацював із виданнями «Народ», «Радикал», «*Будучність*», «*Громадський голос*», «Земля і воля», «*Буковина*», «Свобода» (українськомов. книга в США), «Наш голос», «Вісник Союзу визволення України», був ред. газ. «Вперед» (1912–1913) і журн. «Вільна трибуна» (1933). 1923 в еміграції став дійсним членом Союзу укр. журналістів і письменників. У 1920-х співпрацював з укр. соціал-демократами Наддністрян. і Наддніпрянської України, ін. політ. силами, зокрема

Бачинський Юліан Олександрович

Є. *Петрушевичем* та його однодумцями, які висували завдання відновити укр. д-ву на всіх укр. етніч. землях. Свої погляди на політику СРСР, статус у його складі України виклав у статтях, об'єднаних у зб. «Большевицька революція і Українці» (1925). За тезу про необхідність возз'єднання зх. укр. земель з УРСР відбув одноріч. ув'язнення у польськ. в'язниці. Наприкінці 1933 приїхав до м. Харкова. Працював у вид-ві «Українська радянська енциклопедія», уклав угоду з вид-вом «Український робітник» про підготовку кн. «16 років Радянської України». У листопаді 1937 органи НКВС заарештували Б. Обвинуватили як члена *Організації українських націоналістів*, який прибув в Україну для об'єднання контрреволюц. підпілля, формування груп для підготовки і здійснення *актів терористичних* щодо керівників рад. уряду й компартії, організації *саботажу* і шкідництва на окр. підприємствах і установах. Б. засудили до позбавлення волі на 10 р. з конфіскацією майна. Помер у рад. концтаборі (див. *Концентраційні табори*). Реабілітовано 1957 відповідно до рішення Військ. колегії ВС СРСР.

Бачкора Йосиф Множислав

Пр.: Поділ Галичини // Руслан. 1897. Ч. 116. 24 травня (5 червня); Ґльосси. Львів, 1904; Взаємні відносини соціал-демократичних партій, української і польської, в Східній Галичині. Львів, 1910; Україна irredenta. 3-тє вид. Берлін, 1924; Большевицька революція і українці: Критичні замітки. Берлін, 1925.

Літ.: Винар Л. Юліян Бачинський — видатний дослідник української еміграції. Мюнхен; Нью-Йорк, 1971; Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. Київ, 2001; Жерноклеев О., Райківський І. Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії. Київ, 2004; Борчук С. Юліан Бачинський як основоположник української енциклопедистики // Вісник Прикарпатського ун-ту. Іст. 2012. Вип. 21; Бегей І. Юліан Бачинський — очільник надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки у Сполучених Штатах Америки (до 150-ліття від дня народження Ю. Бачинського) // Вісник Львів. ун-ту. Сер.: Філос.-політол. студії. 2018. Вип. 18.

І. І. Бегей

Бачкора Степан

Бачко́ра, Йо́сиф Множисла́в (чес. Bačkora, Josef Množislav; псевдоніми: J. B. Kutnohorský, Kutnohorský, Množislav B., B., B-a, Jos. B., M. B., Množ. B; 12.02.1803, с. Малін, поблизу м. Кутна Гора, тепер Чехія — 05.12.1876, м. Прага, тепер Чехія) — педагог, письменник, перекладач, укладач першої чеської читанки. Писав *чеською мовою*. Старший брат С. *Бачкори*. Нар. у сім'ї учителя. Навчався в школі в м. Кутній Горі, куди переїхав із батьками. Там закінчив учит. курси й став помічником учителя в м. Чаславі. 1822 продовжив здобувати освіту в м. Празі. Через фін. труднощі змушений був перервати навчання. Працював приват. учителем у с. Здеховіце. 1826–1827 продовжив навчання. Після здобуття вищ. освіти постійно жив у м. Празі, працював приват. учителем. У вільний час відвідував університ. лекції поета, перекладача Я. Неєдли (1776–1834; тепер Чехія). 1835 склав додатк. іспити в дошкіл. закладі педагога Я. Свободи (1800–1844; тепер Чехія) у м. Градець-Краловому. Це дало змогу 1837 отримати місце в новоствор. дошкіл. закладі в м. Малій Страні (тепер район м. Праги). 1843 відмовився від роб. місця. 1848–1868 викладав у новоствор. школі (пізніше перейменували на Гол. чес. школу). Пішов у відставку з політ. мотивів (разом із К. С. *Амерлінгом* та ін.). Повернувся до приват. викладання. 1874 отримав посаду помічника вчителя в Праз. школі Св. Петра. Сфера профес. інтересів — *дидактика*, навчання дітей дошкіл. та молодшого шкіл. віку. Відіграв знач. роль в утвердженні звук. методу навчання чес. грамоти. Автор пед. трактатів, дидакт. творів і л-ри для юнацтва. Один із перш. чес. авторів п'єс для дітей. Перекладав чеською, польськ. та рос. твори (переважно прозу для юнацтва). Від 1840-х пропагував нову концепцію особистості вчителя та його вихов. роботи; обґрунтовував потребу застосування сучас. методів навчання. Свої погляди виклав у праці «Початки читання» (у 2 т.; 1848–1852), «Порадник з граматики» (1850), «Посібник з письма і читання: практичний порадник вчителю в користуванні першою читанкою» (1854). Друкувався в журн. «Чеська бджола» («Česká včela»; з 1840), «Минуле і сучасне» («Indy a nyní»; 1833), «Квіти» («Květy»; 1834), «Школа» («Škola»; 1853) та ін. У статтях наголошував на принцип. завданнях чес. вихователів і вчителів, зумовлених тогочас. нац. боротьбою. Ініціатор видання перш. ілюстров. молодіж. часопису «Будецький сад» («Zahrada Budečská»; 1850–1860), який заснував разом з молодш. братом Степаном. Разом із ним підготував вид. «Бібліотека вчителя», де 1845 опубл. дві зб.: «Бажання маленьких» (перевидано 1850 із назвою «Збірка побажань молоді для батьків і друзів») і «Маленький оповідач». Засновник *аматорського театру* у Вишеграді (тепер р-н м. Праги), організатор Будец. вчит. ради. Почесний член Союзу вчителів Пісекського краю.

Літ.: Josef Množislav Bačkora // Beseda učitelská. 1877. C. 9; Kapitola Bačkora Josef Množislav // Kryšpín V. Obraz činnosti literární učitelstva československého za posledních 100 let. Praha, 1885; Lexikon České Literatury: osobnosti, díla, instituce : ve 4 sv. Praha, 1985. Sv. 1; Biografický slovník českýchzemí : ve 25 sv. Praha, 2005. Sv. 2.

К. В. Годлевська

Бачко́ра, Степа́н (чес. Bačkora, Štěpán; 02.07.1813, за ін. даними — 13.07.1813, с. Малін, поблизу м. Кутна Гора, тепер Чехія — 17.12.1887, м. Прага, тепер Чехія) — педагог, організатор шкільної освіти, громадський діяч, письменник, укладач першої чеської читанки. Писав *чеською мовою*. Молодший брат Й. М. *Бачкори*. Нар. у сім'ї учителя. Середню освіту здобув у м. Кутній Горі. За прикладом батька і старш. брата вирішив присвятити себе *педагогіці*. Закінчив норм. школу в м. Празі, отримав кваліфікацію вчителя поч. і парафіял. шкіл. З 1836 працював помічником у сиротинці в м. Градець-Краловому, приват. вчителем. Від 1840 був співорганізатором зібрань групи нац. свідомих чес. учителів, які прагнули до *просвітництва*, упровадження нових методів навчання. 1847 отримано офіц. дозвіл запрошувати публіку на такі засідання. Від 1848 збирання, відомі як «Поради Будечське» («Porady Budečské»), стали важл. центром спілкування та обговорення *інновацій* у пед. царині, у них брали участь педагоги не тільки з м. Праги, а й сільс. вчителі. Зустрічі спонукали до створення освіт. тижневика «Посел з Будче» («Posel z Budče», виходив друком до 1851), редактором якого став Б. Під час *Весни народів 1848–1849* був членом «Згоди» («Svornost») — збройного міщан. корпусу. Співзасновник чес. *аматорського театру* у Вишеграді в м. Празі (у 1840-х). Разом із братом Й. М. Бачкорою підготував вид. «Бібліотека вчи-

теля» («Bibliotéka učítelská», т. 1–2; 1845), першу чес. читанку («Čítanka»; 1848). Укладач підручників з географії та історії для поч. шкіл «Паломництво від дому до Батьківщини» («Pout z domova po vlasti»; 1849). У 1850–1851 працював учителем парафіял. школи Св. Ґенріха в м. Празі. Чинив опір германізації, активно пропагував освіту чес. мовою для початківців, продовжував викладати рід. мовою попри заборони. Редагував часопис «Школа» («Škola»; 1851), разом із братом Й. М. Бачкорою — молодіж. журн. «Будецький сад» («Zahrada Budečská»; 1850–1860). Писав для дітей і молоді, зокрема дит. вірші й казки: «Казки для дітей та їхніх друзів» («Báchorky pro dítky a přátele jejich»; 1850), «Нічна розмова песика Штеки та киці Мічі Мацікової» («Noční rozmlouvání pejska Štěka a kočičky Míči Macíkovy»), «Дитячі ігри та забавки» («Dětské hry a zábavy»; усе — 1854), «Пісенник для молоді» («Zpěvník pro mládež»; 1858, 2-ге видання 1860) тощо. 1860–1861 — завуч новоствореної чес. парафіял. школи Діви Марії Переможної. З 1860-х був головою культ.-просвіт. орг-ції з видання пед. л-ри «Товариство Коменського» («Matice Komenského»), заснував та очолив Т-во вдів і сиріт учителів. З 1863 брав участь у діяльності держ. комісії з перегляду застарілих *підручників* і *хрестоматій* (згодом залишив її на знак протесту). Підготував посібник «Практичне викладання географії Богемії» («Praktické učení zeměpisu Čech»; 1863, 2-ге видання — 1878). Разом із педагогом, ред. В. Кредбою (1834–1913; тепер Чехія) редагував журн. «Народна школа» («Národní škola»; 1867–1868). З 1880 — директор школи. Брав участь у підготовці учит. з'їздів. Був представником учителів у Праз. окружній шкіл. раді. Допоміг заснувати низку сільс. публіч. *бібліотек*, зокрема в селах Рудниці, Упіце (тепер місто, обидва — тепер Краловоградецького краю, Чехія), Рачиневеші, Седлеку (обидва — тепер Устецького краю, Чехія) тощо. 1886 вийшов на пенсію. Нагороджений Золотим хрестом (1886).

Тв.: Báchorky pro dítky a přátele jejich. Praha, 1850; Noční rozmlouvání pejska Štěka a kočičky Míči Macíkovy. Praha, 1854; Dětské hry a zábavy. Praha, 1855.

Літ.: Lexikon České Literatury: osobnosti, díla, instituce : ve 4 sv. Praha, 1985. Sv. 1; Biografický slovník českýchzemí : ve 25 sv. Praha, 2005. Sv. 2; Večerka R. Slovník českých jazykovědců v oboru bohemistiky a slavistiky. Brno, 2013.

Баши́нський, Е́спер Іва́нович (17.12.1878, с. Ключевське, тепер Камчат. краю, Росія — після 1937, похов. у м. Оден-ле-Тіші, тепер регіон Гранд-Ест, Франція) — військовий діяч, генерал-хорунжий *Армії Української Народної Республіки*. Походив із дворян. родини з Харківщини. Здобув початк. військ. освіту: Петров. Полтав. кадет. корпус, Михайлів. артилер. уч-ще у м. Санкт-Петербурзі (підпоручик). Учасник *російсько-японської війни 1904–1905* та *Першої світової війни*: штабскапітан, капітан (13.05.1913), полковник (21.11.1916). Командував артилер. батареєю та артилер. дивізіонами. Отримав тяжкі поранення в голову та *контузію*, ураження *отруйними речовинами бойовими*. 21.11.1917 добровільно вступив до українізов. військ, очоливши артилер. дивізіон. Від 01.03.1918 — командир 2-го дивізіону 1-ї гармат. бригади військ *Центральної Ради*. В армії *Української Держави* П. *Скоропадського* командував 40-м гармат. полком (з 10.08.1918). Від 17.12.1918 — нач. 14-ї гармат. бригади. У *Дієвій армії Української Народної Республіки* — нач. 18-ї гармат. бригади (з 28.02.1919), 1-ї гармат. Пн. бригади (з 28.05.1919), Збір. гармат. бригади Волин. групи (з 17.11.1919), 2-ї гармат. бригади 2-ї Волин. стрілец. дивізії (від 03.07.1920), за сумісн. — 2-й пом. нач. 2-ї Волин. дивізії (з 25.06.1921). Отримав 01.11.1921 звання генерал-хорунжого. З 1923 перебував у таборі для інтернованих у м. Каліші (*Польща*). Після еміграції виїхав до м. Оден-ле-Тіша, активно включився у громад.-політ. діяльність, входив до Ген. Ради Союзу укр. емігрант. орг-цій у Франції. Нагороджений Георгіїв. зброєю (1916), усіма орденами до Св. Анни II ступ. та Св. Володимира III ступ. (1917).

Башинський Еспер Іванович

Башкири. Традиційний національний костюм

Літ.: Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) : у 2 т. Київ, 2007. Т. 1; Українська революція. 1917–1921. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи : у 3 кн. Полтава, 2017. Кн. 1: Процеси. Діячі. Рефлексії. 1917–1921 / Авт.-упоряд.: О. А. Білоуська, Т. П. Пустовіт, В. Я. Ревегук.

А. О. Науменко

Башки́ри — *народ корінний* Республіки Башкортостан. Самоназва — башкорти. Проживають переважно в Башкортостані. Живуть у Челябін., Оренбурзькій областях, Перм. краї, Свердлов., Курган., Тюмен. областях РФ, а також у *Казахстані*, *Узбекистані*, *Киргизстані*, *Таджикистані*, *Туркменістані*. Чисельність становить 1 584,6 тис. осіб (2010, оцінка). У 9 ст. нащадки тюрків-скотарів потрапили із *Сибіру* на Пд. *Урал*. До цього періоду кочували в приарал.-сирдар'їн. степах, де контактували з печенігоугуз. та кімако-кипчац. племенами. Розселилися на Пд. Уралі, частково витіснили й асимілювали (див. *Асиміляція*) місц. фіно-угор. та сарматоалан. нас. 1236 завойовані *Золотою Ордою*, до складу башкир. *етносу* влилися окр. болгар., кипчац. і монгол. племена. Формування етносу завершилося в 13 ст. із переходом на кипчац. мову (див. *Кипчацькі мови*). Подальший розвиток *народу* відбувався в межах *Казанського ханства* і *Великого князівства Московського* (з 1557). Мова — башкирська (кипчац.-булгар. підгрупа кипчац. групи тюрк. гілки алтайс. мовної сім'ї; див. *Ойротська мова*). Писемність — на основі рос. абетки. Основна госп. діяльність Б. — напівкоч. *скотарство* (переважно коні, менше — вівці, ВРХ, в пд. і сх. р-нах — *верблюди*) і *мисливство*, з 17 ст. перейшли до *землеробства* (вирощували *просо*, *ячмінь*, *пшениця*, коноплі). Найпоширеніші ремесла: ткацтво, *вишивка*, *чинбарство*, *килимарство*. У харчуванні віддають перевагу м'яс. (бульйон із конини чи баранини — бішбармак, куллама) і молоч. стравам, в'яленій ковбасі з коняч. м'яса і жиру (кази), сухому кисломол. сиру (короту), каші (з пшон., ячмін., пшенич. круп, толокна). Слабоалкогольні напої — кумис (із кобиляч. молока), буза (з пророщ. зерен ячменю), бал (із меду і цукру); вживали також айран (розбавлене кисле молоко). Традиційний тип поселення — *аул* на березі *водойми* (річки чи озера), типове *житло* — повстяна *юрта* тюрк. (з напівсферич. верхом) чи монгол. (із коніч. верхом) типів. *Релігія* — *сунізм* ханафіт. *мазгабу*. Прийняли *іслам* у 14 ст. Зберігаються окр. залишки давніх домусульм. вірувань: вшанування геогр. об'єктів (річок,

озер, гір), явищ природи (вітру, бурану), небес. світил, тварин і птахів (ведмедя, вовка, коня, собаки, змії, лебедя, беркута, сокола, журавля). В обрядовості (насамперед родинній) та демон. уявленнях відчутний *синкретизм* ісламу з давнішими традиц. віруваннями. Найважливіші свята календар. циклу — *сабантуй* (весн. свято напередодні першого посіву; містить спіл. трапезу, боротьбу, кінні перегони, змагання з бігу, стрільбу з лука, *молебень* на цвинтарі) та каргатуй (свято, що передує прильоту граків, культ яких Б. пов'язували із *культом предків*).

Літ.: Кузеев Р. Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. Москва, 1974; Народы и религии мира / Отв. ред. В. А. Тишков. Москва, 1998; Народы России: Атлас культур и религий / Отв. ред.: А. В. Журавский, О. Е. Казьмина, В. А. Тишков. 3-е изд., испр. и доп. Москва, 2011; Башкиры / Отв. ред. Р. Г. Кузеев, Е. С. Данилко. Москва, 2015; Руденко С. И. Башкиры: историко-этнографические очерки. Уфа, 2018.

Н. О. Громова

Башки́рська мо́ва (башкир. башҡорт теле) — мова кипчацької групи тюркської мовної сім'ї, поширена в Республіці Башкортостан та прилеглих регіонах Росії. Держ. мова Башкортостану разом із *російською мовою*. Заг. кількість носіїв в Росії — 1 млн 152 тис. осіб, більшість із них — *башкири* (977 тис. осіб) і *татари* (бл. 132 тис. осіб). Б. м. володіє 23,5 % нас. Башкортостану (більшість башкир і знач. частина татар). Третя за поширеністю мова в республіці, за кількістю носіїв поступається рос. мові, *татарській мові*. Б. м. поділяють на три осн. діалекти: пд., сх. і пн.-зх. В основі сучас. літ. мови лежить пд. діалект з урахуванням окр. особливостей сх. діалекту. Сх. діалект зберігає числен. архаїч. риси. Говірки пн.-зх. діалекту є перехід. між башкир. і татар. мовами (башкир. і татар. мови мають єдиний діалект. континуум). Носії деяких говірок пн.-зх. діалекту визнають рідною мовою татар., але ідентифікують себе башкирами. До поч. 20 ст. роль літ. мови в Башкортостані відігравав поволзький варіант мови тюркі (іранізований варіант осман. тур. з писемністю на основі араб. графіки, який був літ. мовою для багатьох тюрк. народів Рос. імперії). Із сер. 19 ст. у тюркі з'явилися числен. елементи розмов. Б. м. У сер. 19 ст. були перші спроби створити писемність для розмовної Б. м. на основі араб. графіки — публікація мовою оригіналу башкир. фольклор. текстів у грамат. нарисі «Початкове керівництво до вивчення арабської, перської й татарської мов із наріччями бухарців, башкир, киргизів і мешканців Туркестану» татар. публіциста й перекл. М. Бекчуріна (1846–1902; тепер Росія). У 1890-х В. Катаринський (1819/1820–1903; тепер Росія) розробив систему писемності Б. м. на основі *кирилиці*. Він видав перший башкир. буквар («Букварь для башкир»; 1892) і підготував перші словники (1893, 1899). Автори навч. видань для башкирів кін. 19 — поч. 20 ст. використовували автор. системи передавання башкир. звуків, які суттєво відрізнялися між собою. 1919 було проголошено Башкир. Автоном. Соц. Рад. Республіку (Башкир. АСРР) у складі РСФРР. 1920 Б. м. стала однією з двох офіц. мов. 1921 влада республіки ухвалила рішення про створення єдиної писемності для Б. м. 1922 сформовано спец. комісію при Нар. комісаріаті освіти Башкир. АСРР. Вона розробила алфавіт башкир. літ. мови на основі татар. варіанту араб. графіки. Нову абетку остаточно затв. на поч. 1924. У 1924 у межах руху за «новий алфавіт» (див. *Яналіф*) розпочали роботу над створенням нової башкир. абетки на основі лат. графіки. Адаптована до башкир. *фонетики* версія лат. алфавіту затв. 1930 (із незнач. змінами її використовували до 1940). 1938 розпочато роботу над переведенням Б. м. на кирилицю. Новий алфавіт на основі кирилич. графіки затв. 1939 і запроваджено 1940 (діє досі з окр. змінами). У Б. м. переважають риси кипчацьких мов, попри знач. вплив ін. групи тюрк. мов. Зокрема, у Б. м. є знач. кількість слів із фонет. ознаками булгар. групи, які зближують її із сучас. *чуваською мовою*. У лексич. фонді Б. м. наявні числен. запозичення з *арабської мови*, *фарсі* й російської. Вплив араб. й рос. мов відчутний також у фонетиці. *Вокалізм* Б. м. загалом зберігає типові для кипчацьких мов риси. Голосні давніх запозичень з араб. мови й фарсі фонетично адаптовані до особливостей Б. м., натомість система приголосних суттєво відрізняється від близькоспоріднених мов. За характером поєднання морфем належить до *аглютинативних мов*.

Літ.: Грамматика современного башкирского литературного языка / Под ред. А. А. Юлдашева. Москва, 1981; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Региональные реконструкции / Отв. ред. Э. Р. Тенишев. Москва, 2002; Рязяпов Р. Свод законов о башкирском языке. Начало XX века. Уфа, 2004; Шәкүров Р. Башҡорт диалектологияһы. Өфө, 2012.

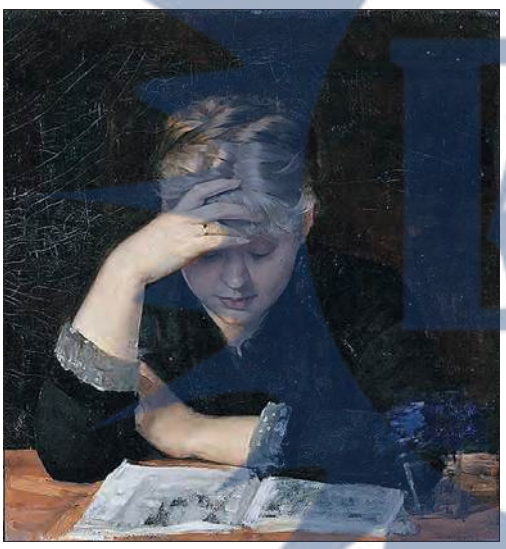
Башкирцева Марія Костянтинівна. Автопортрет, 1880

Башкирцева Марія Костянтинівна. В українському народному вбранні

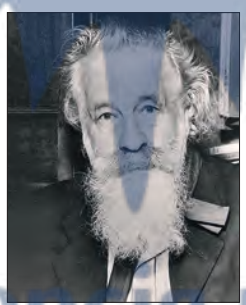
Башки́рцева, Мари́я Костянти́нівна (франц. Bashkirseff, Marie; 24.11.1858, с. Гавронці, тепер Полтавського р-ну Полтавської обл., Україна — 31.10.1884, м. Париж, Франція) — художниця, скульпторка, письменниця. Писала франц. мовою. Нар. в поміщиц. сім'ї. 1870 разом із матір'ю та рідною (шлюб батьків розпався 1861) виїхала до Європи (перебували в містах Відні, Баден-Бадені, Женеві). Від 1871 жила переважно в містах Ніцці та Парижі (Франція). Здобула ґрунтовну дом. освіту. Навчалася за програмою курсу *ліцею*. Володіла іноз. мовами, цікавилася історією, точн. науками, давньогрец. та латиною, музикою, л-рою. Історію мист-ва вивчала за світ. шедеврами, безпосередньо в Іспанії, Італії, Франції, Німеччині, Австрії. На поч. 1876 у м. Римі брала уроки співу в різн. вчителів (мала голос *меццо-сопрано* регістром майже 3 октави). Того ж року навчалася живопису в худ. В. Котарбінського (1848; тепер Польща — 1921; тепер Україна). 1877 остаточно вирішила стати художницею, вступила до *Академії Жуліана*, єдиного в м. Парижі худ. закладу освіти, який мав жін. майстерні. Учителі з фаху — Р. *Жуліан* і Т. Робер-Флері (1837–1911; Франція). 1879 на конкурсі учнів. робіт здобула золоту медаль. Дебютувала в Салоні 1880 (м. Париж) з полотном «Дівчина, яка читає "Питання про розлучення" Дюма». Згодом її твори були представлені в Салоні ще тричі (1881, 1883, 1884). У 1882 познайомилася з худ. Ж. Бастьєном-Лепажем (1848–1884; Франція), який став її наставником). У цей час погіршився стан здоров'я, Б. поступово втрачала голос і слух, але заняття мист-вом не припинила. Багато подорожувала. Померла від *туберкульозу*. Похована в м. Парижі на цвинтарі Пассі. Над могилою за проєктом арх. Е. Бастьєна-Лепажа (брата художника) побудована усипальня, де се-

ред меморіал. речей — незавершена картина «Жінки-мироносиці». Б. понад 10 р. вела «Щоденник», неодноразово зауважувала про його обов'язк. публікацію. 106 рукопис. томів, написаних франц. мовою, зберігаються у відділі рукописів *Національної бібліотеки Франції*. «Щоденник» Б. оприлюднений у м. Парижі (1887) та став *сенсацією* (назвали найгучніш. твором 19 ст.), перекладений різн. європ. мовами, видали в США. Це майже новелістич. (див. *Новела*) за формою, глибоко психол. документ. Він розкриває процес становлення творч. особистості, малює портрет того прошарку сусп-ва, до якого належала Б. 1991–2005 вийшли 16 вип. «Щоденника», що охопили весь період його написання (11.01.1873–20.10.1884) за сприяння приват. орг-ції «Гурток друзів Марії Башкирцевої». Відомий також епістолярій Б. (зокрема, листи до Г. де *Мопассана*, Е. де *Гонкура*) та статті для період. видань. Її доробок в образотв. мист-ві — *живопис*

Башкирцева Марія Костянтинівна. «За книгою», 1882, Харківський художній музей.

станковий, *графіка*, *скульптура*. Сповідувала засади франц. реалістич. (див. *Реалізм*) школи. Під впливом Е. Бастьєна-Лепажа схилялася до *натуралізму*. Писала жанр. картини, *портрети* сучасників. Творам притаманне прагнення реаліст. відображення дійсності, демократичність *сюжетів*, емоц. та психол. переконливість образів. Мала особл. погляд на мист-во, який викладала на сторінках «Щоденника». Критикувала *Рафаеля Санті*, *Тиціана*, П. П. *Рубенса*. Проте захоплювалась Д. *Веласкесом*, особливо його «Кузнею Вулкана». Останні 2 р. життя стали найпліднішими в її творчості. Створила низку полотен: «Автопортрет з палітрою», «Жан і Жак», «Дощова парасолька», *триптих* «Три посмішки» (усі —1883), «Мітинг», «Весна» (обидва — 1884). Після посмерт. виставки *Е. Мане* (1884) захопилася *пленером*. Виїздила на *етюди* до м. Севра (Франція), поклала їх в основу символ. картини «Весна». Остання картина «Вулиця» (розмір 315 × 247), складна за композицією, незавершена. Від 1882 займалася скульптурою. Відома бронз. скульптура «Горе Навсікаї» (1884, Музей д'Орсе), а також гравюри із зображеннями втрач. скульптур, опубл. в каталозі її посмерт. виставки (1885). Твори Б. зберігаються в музеях міст Афін, Амстердама, Відня, Белграда, Чикаго,

Башляр Гастон

Музеї д'Орсе (м. Париж). Значна кількість належить Музею вишук. мист-в ім. Ж. Шере (м. Ніцца). 1885 видано «Каталог творів мадемуазель Башкирцевої», до якого увійшли дані про 100 картин, *етюдів* та *ескізів*, 6 *пастелей*, 118 малюнків та 5 скульптур. Батьківщину відвідала тричі — 1876, 1881 та 1882. Побувала в селах Гавронцях, Черняківці, *палаці Кочубеїв у Диканці* (усе — тепер у Полтав. обл.), відвідала міста Київ, Харків, Суми. Мати Б. 1902 передала роботи доньки в дар до Рос. музею імп. Олександра III (тепер *Державний російський музей)*. 1932 музей передав колекцію (127 творів) [окрім 8 картин: «Дощова парасолька», «Три посмішки», «Молода жінка з букетом бузку», «Осінь», «Весна» та 13 малюнків] до Харків. держ. худ.-іст. музею (тепер *Харківський художній музей*). Під час *Другої світової війни* твори втрачено, станом на 2022 збереглася 1 оригін. картина — «За книгою» (1882). Роботи Б. зберігаються у *Дніпровському художньому музеї* та Сумському обл. худ. музеї ім. Н. Онацького. 1885 відбулася посмертна виставка творів Б. (організована «Спілкою жінок художниць і скульпторів»), на якій франц. д-вою придбано картину «Мітинг», пастелі — портрети пані Х. (Армандини) та Діни для Люксембур. музею (м. Париж). У с. Черняківці на честь Б. наз. Маріїною долиною галявину, де щорічно проходить культ.-мист. свято з однойм. назвою. У с-щі Диканьці встановлено пам'ятник Б. (скульптор М. Іщенко). Ім'я Б. носить Дикан. картин. галерея, 1984 тут відкрито кімнату пам'яті Б. У м. Сумах її ім'ям наз. провулок, у м. Полтаві — вулицю. У м. Ніцці в музеї Ж. Шере існує зала Б. За мотивами життя і творчості Б. письменник М. Ф. *Слабошипицький* написав роман «Марія Башкирцева» (1986). На честь Б. наз. кратер на *Венері* (1994).

Тв.: Cercle des Amis de Marie Bashkirtseff : en 16 t. Montesson, 1995–2005; Рос. перекл. — Избранница судьбы. Москва, 2008; Дневник. Москва, 2014; Укр. перекл. — «На славу моєї країни». Із щоденника // Україна. 1987. № 2.

Літ.: Асєєва Н. Поезія неприкрашеної правди // Всесвіт. 1985. № 11; Cosnier C. Marie Bashkirtseff. Un portrait sans retouches. Paris, 1985; Debrabandère-Descamps B. Marie Bashkirtseff. Nice, 2001; Балабко О. З Ніцци до Мужена. Від Башкирцевої до Винниченка: Есеї, п'єса. Київ, 2007; Коснье К. Мария Башкирцева. Портрет без ретуши. Москва, 2008; Ishiff J. Portrait of Young Genius: The Mind and Art of Marie Bashkirtseff. Wilmington, 2017.

С. І. Бочарова

Башля́р, Гасто́н Луї́ П'єр (франц. Bachelard, Gaston Louis Pierre; 27.06.1884, м. Бар-сюр-Об, тепер регіон Гранд-Ест, Франція — 16.10.1962, м. Париж, Франція; похов. у м. Бар-сюр-Обі) — філософ, епістемолог, дослідник науки, мистецтва й поетики уяви, член Академії моральних і політичних наук (з 1955). Походив із родини торговця і ремісника. Працював 1902–1903 репетитором у колежі в м. Сезанні, 1903–1905 — позаштатним службовцем на пошті у м. Ремірмоні (обидва — тепер регіон Гранд-Ест). Служив в армії як телеграфіст (1905–1907) у м. Пон-а-Муссон. З 1907 — у м. Парижі, службовець вокзалу, телефон. станції. 1912 закінчив париз. ліцей Людовика Святого (ліценціат у галузі матем. наук). Під час *Першої світової війни* до березня 1919 служив в армії, отримав медаль «Хрест за бойові заслуги». Після демобілізації викладав

хімію та фізику в колежі рід. міста (1919–1930). У 1920 став ліценціатом у галузі філософії. 1922 отримав ступ. *агреже* з філософії, викладав у м. Бар-сюр-Обі. 1927 здобув ступінь доктора з літератури в *Паризькому університеті*. 1930–1940 викладав філософію в Діжон. ун-ті. 1940–1945 — викладач, 1945–1954 — професор Паризького ун-ту, керував каф. історії та філософії науки та Ін-том історії й філософії науки і техніки. Автор праць із філософії та історії науки, психології уяви й естетики. Розрізняв «людину дня» (розуму, знання, понять) та «людину ночі» (уяви, мрії, образів). Наголошував на єдності поезії з наукою й філософією в пошуках *істини*, попри розмежованість їхніх сфер. Як епістемолог продовжував раціоналіст. лінію франц. філософії, однак намагався узгодити цінності *раціоналізму* з ідеями, що продукували досягнення *механіки квантової* й *відносності теорії*. Визнавав некумулятив. характер розвитку *пізнання* та його фундам. незавершеність. Запропонував ідею «наближеного пізнання», суть якої полягає в тому, що досягнути *ідеалу* знання неможливо (позаяк у наяв. знанні зазвичай інкорпоровано помилки), а саме пізнання — завжди відносне й відкрите. Критикував *прагматизм*, *конвенціоналізм*, *екзистенціалізм*, ідеї А. *Бергсона*; позитивно оцінював *феноменологію* та *психоаналіз*. Розвивав новий раціоналізм, називав влас. концепцію «відкритим раціоналізмом», «раціональним матеріалізмом», «ні-філософією», «сюрраціоналізмом». Сформував понятійний апарат франц. іст. епістемології. Розробив концепцію *епістемологічних розривів* у динаміці пізнання, пов'яз. із існуванням епістемол. перешкод. Від 1930-х почав використовувати термін «*наукова революція*». Наполягав на філос. *плюралізмі* та потребі створення відкр. філософії за взірцем мікрофізики. Пізніше розвивав концепцію історії науки як історії епістемол. профілів — ціліс. типів раціональності, породжених наук. розумом і суголос. певній культурі. Відновив у поетиці уяви метафіз. проблематику (див. *Метафізика*). Обґрунтував феноменол. специфіку поезії як способу пізнання і сфери «миттєвої метафізики», що передбачає моментал. осягнення першооснов *буття*. Розробив підхід до пізнання поет. творів, близький до ідей нім. романтиків. Розглядав уяву як здібність творити образи, що виходять за межі реальності. У пенталогії праць виклав концепцію «психоаналізу стихій», в основі якої лежить теза про те, що образи й символи води, землі, повітря і вогню детермінують реальність поет. уяви. Висунув ідею існування комплексів *Прометея*, *Емпедокла* і Новаліса, пов'яз. із любов'ю до вогню. Під час аналізу образів води представив влас. філософію буття та *ніщо*. Автор бл. 30 книг, найвідоміші праці: «Нарис про наближене пізнання» («Essai sur la connaissance approchée»; 1927), «Новий науковий дух» («Le Nouvel esprit scientifique»; 1934), «Психоаналіз вогню» («La Psychanalyse du feu; 1938), «Вода і мрії» («L'Eau et les rêves»; 1942), «Раціональний матеріалізм» («Le Matérialisme rationnel»»; 1953), «Поетика простору» («La Poétique de l'espace»; 1957), «Полум'я свічки» («La Flamme d'une chandelle»; 1961). Попередив ідеї *постструктуралізму* й *семіотики*. Поетика уяви вплинула на Р. *Барта*, Ж. Старобінські (1920–2019; Швейцарія), Ж. Пуле (1902–1991; Бельгія), епістемологія — на М. *Фуко* та П. *Бурдьє*. Кавалер (1937), офіцер (1951) і командор (1960) *ордена Почесного легіону*. Почесний проф. Сорбонни (1954). Лауреат Вел. премії в галузі наук та мист-в Мін-ва культури Франції (1961) з л-ри.

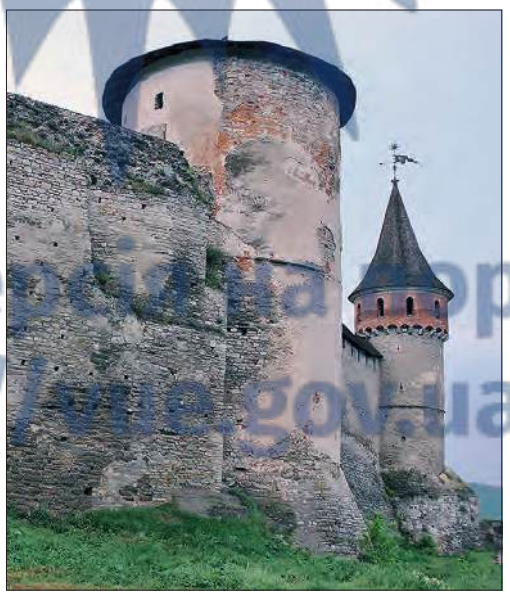
Пр.: Essai sur la connaissance approchée. Paris, 1927; Le Nouvel esprit scientifique. Paris, 1934; La Psychanalyse du feu. Paris, 1938; La Philosophie du non: essai d'une philosophie du nouvel esprit scientifique. Paris, 1940; L'Eau et les rêves: essai sur l'imagination de la matière. Paris, 1942; Le Matérialisme rationnel. Paris, 1953; La Poétique de l'espace. Paris, 1957; La Flamme d'une chandelle. Paris, 1961.

Літ.: Vadée M. Bachelard ou le nouvel idéalisme épistémologique. Paris, 1975; Gil D. Bachelard et la culture scientifique. Paris, 1993; Доброносова Ю. Д. Орієнтири осмислення креативного потенціалу людського існування у філософській спадщині Гастона Башляра // Актуальні філос. та культурол. пробл. сучасності. 2003. Вип. 11; Шолухо Н. Є. Феноменологічні концепції оселі Ґастона Башляра й Еманюеля Левінаса // Актуальні пробл. філос. та соціол. 2016. № 10; Bontems V. Bachelard et l'avenir de la culture. Du surrationalisme à la raison créative. Paris, 2018; Alunni Ch. Spectres de Bachelard. Gaston Bachelard et l'École surrationaliste. Paris, 2019.

Ю. Д. Доброносова

Ба́шта — (італ. bastia — фортеця, від пізньолат. bastire — будувати) — 1) Верхня обертова частина корпусу *танка* або броньованого автомобіля; вишка на судні, в якій містяться гармати й кулемети.

2) Оборонна *споруда*, у якій висота значно перевищує горизонтальні розміри. Будували з найдавн. часів до 19 ст. з дерева, каменю, цегли як окремо розташовані споруди, так і в системі оборон. огорож у формі земляних валів, дерев. *частоколів* чи *стін*, цегл. або кам. мурів. Б. були кругл. або гранчастими; глухими, надбрам., житл. У європ. *середньовіччі* гол. житл. Б. феод. *замку* наз. *донжон* у *Франції* (*Замок Кусі*), бергфрід у *Священній Римській імперії германської нації* (*Замок Карлштейн*), кіп в *Англії* (*Замок Тауер*). В Україні Б. відомі з антич. доби (міськ. фортифікації *Херсонеса Таврійського* й *Ольвії*). Б. збереглися в замках 14–17 ст.: *Кам'янець-Подільський замок*, *Верхній замок у Луцьку*, *Хотинський замок*, а також у системах міськ. фор-

Башта. Кам'янець-Подільський замок.

тифікацій міст *Кам'янця-Подільського*, *Білгорода-Дністровського*, *Феодосії*, *Судака*.

Літ.: Антоненко-Давидович Б. Д. Башта і вежа // Як ми говоримо. Київ, 1991; Кох В. Энциклопедия архитектурных стилей. Москва, 2005; Дяков С. І., Колос О. Л., Верстівський А. А. та ін. Військові фортифікаційні споруди. Львів, 2018.

В. В. Вечерський

Башта́нка — місто, адміністративний центр Баштанської територіальної громади та *Баштанського району Миколаївської області* України. Розташовано у сх. частині області. Відстань до м. *Миколаєва* — бл. 65 км. Тер. — 7,14 км². Ймовірно, тер. була заселена з давніх часів. Поблизу Б. знайдено скіф. (див. *Скіфи*) поховання, різні дерев'яні та кам'яні вироби. Засн. на поч. 19 ст. Походження назви села (Полтавське, згодом — Полтавка) пов'язують із першими поселенцями з *Полтавської губернії*. У вересні 1919 з розгортанням повстан. руху проти військ А. *Денікіна* було проголошено Баштан. республіку з центром у Полтавці. Від 1926 — район. центр. Сучас. назва — з 1928. Походить від назви балки, пов'язана з вирощуванням баштанових культур. У роки *Другої світової війни* Б. було окуповано, звільнено 1944. З 1963 — смт. Статус міста район. значення має від 1987. У 2020 затверджено адм. ц. Баштан. тер. громади (відповідно до розпорядження *Кабінету Міністрів України*). Від поч. повномасштаб. вторгнення РФ в Україну 24.02.2022 (див. *Російсько-українська війна*) відбулися спроби захоплення Б., місто зазнало обстрілів і бомбардувань. Загальна кількість нас. (2021, оцінка) — 12 327 осіб, густота — 1 726 осіб/км². Склад за етніч. групами (2001, перепис): українці (93,6 %), росіяни (4,3 %), білоруси (0,8 %) та ін. За віковими групами (2021, оцінка): до 18 р. — 20 % осіб, 19–60 р. — 49 % осіб, 60 р. і більше — 31 % осіб. Українську мову вважали рідною 95 % осіб (2001, перепис). Нас. зменшується, 2001 становило понад 13 тис. осіб. Клімат помірно континентальний. Серед. т-ра січня — –3 °С, липня — +24 °С. Середньорічна кільк. опадів — бл. 460 мм. Провідною є харч. пром-сть (Баштан. сирзавод, держ. підприємство «Хлібокомбінат»). Зареєстровано підприємство «Баштанський агромашсервіс» тощо. Розвинена торгівля, зокрема продуктами харчування. Працюють заклади громад. харчування. У місті розташ. готель. Є пошт. від-ня, філії провідних банків. Найближча залізн. ст. Явкине розташ. за 11 км від міста. Б. проходить автом. дорога нац. значення. Найпоширенішим є автотранспорт. Здійснюється регулярне автобус. сполучення з м. Миколаєвом. Є однойм. метеорол. станція.

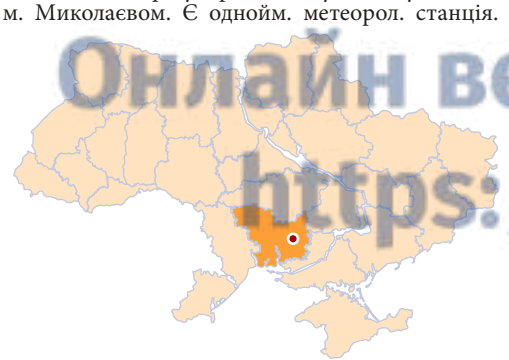
Баштанка. Прапор

Баштанка. Герб

Баштанка. Центральна частина міста

Баштанка на карті України

У місті розташ. ясла-садки, міськ. інклюзивно-ресурс. центр, опорні заклади заг. серед. освіти, гімназія, профес. ліцей. Наявні ДЮСШ, дит. муз. школа, будинок дит. та юнацької творчості. Функціонують публ. б-ка, культ. центр та міськ. будинок культури. Серед творч. колективів — зразковий хореогр.; нар. хори, оркестр духових інструментів, гурт естрад. пісні, студія образотв. мист-ва тощо. Діє Баштан. краєзнав. музей (утв. 1959). Діють храми, є пам'ятні знаки й пам'ятники (зокрема, Героям Небесної Сотні та борцям за незалежність України, монумент на честь утворення Баштан. республіки) та ін. Наявні тренажерні майданчики, стадіон, веслувальна база та ін. Проводяться змагання з футболу, веслування на байдарках і каное тощо. У Б. нар. художник-монументаліст Г. *Довженко*.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1971. Т. 15: Миколаївська область; Котляр Ю. В. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). Миколаїв, 2010; Котляр Ю. В. Селянські повстання на Миколаївщині у 1918–1921 рр.: передумови, характер, спрямування // Краєзнавство. 2018. № 1.

Ю. В. Богорадова

Башта́нська республіка — короткочасне повстанське державоподібне утворення на півдні України (вересень — листопад 1919). Умовною датою створення Б. р. є 16.09.1919 — поч. заг. повстання селян с. Полтавки (тепер м. Баштанка Миколаївської обл., Україна) проти *Добровольчої армії* А. *Денікіна*. У наступні дні до повстання долучилися селяни сусідніх сіл (села Привільне, Христофорівка та ін., усі Баштанського р-ну Миколаївської обл.). Керівники повстання проголосили підконтрольну їм тер. окремою селянською республікою. Утворення отримало назву за назвою балки Баштанки, у якій протікає р. Балка Баштанка — притока р. *Інгулу*. Органом влади республіки став повст. комітет, до якого увійшли 10 осіб. Ключову роль у ньому відігравали члени *Української комуністичної партії (боротьбистів)*, членом якої був голова повст. комітету П. Тур (дата нар. невідома — 1919, Україна). Серед його членів також були представники *Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів)*, *Комуністичної партії України* й позапарт. активісти. Заг. кількість повстанців складала бл. 4 тис. Вони вели масштаб. бойові дії в тилу Добровольч. армії, зайняли низку нас. пунктів. Добровольча армія придушила повстання в листопаді 1919. У рамках карної операції у с. Полтавці страчено понад 850 його учасників та десятки повстанців в ін. н. пп. У рад. період Б. р. згадували як приклад прорад. повст. боротьби проти Добровольчої армії. У рамках меморіалізації 1928 с. Полтавка перейменовано на с. Баштанка (з 1963 — смт, з 1987 — місто). 1967 Київська студія хронік.-документ. фільмів (тепер Укр. студія хронік.-документ. фільмів «Укркінохроніка») випустила короткометражний фільм «Сини Баштанської республіки» реж. Р. Фощенка (1908–1970, Україна). Про ключову роль боротьбистів у її створенні замовчано.

Літ.: Балковий П. М. Війна без флангів: Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. Київ, 1966; Корольов Г. О. Баштанська республіка — селянська модель деліберативної демократії // Проблеми історії України

Онлайн версія на сайті
https://vue.gov.ua

XIX — початку XX ст. 2005. Вип. 9; Корольов Г. О. Баштанська республіка: селянська модель влади // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 р. 2008. Вип. 3; Котляр Ю. В. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). Миколаїв, 2010.

Баштáнський райóн — адміністративно-територіальна одиниця в складі *Миколаївської області* України.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташовано на Сх. Межує на Пн. із *Кропивницьким районом* (*Кіровоградська область*), Пн. Зх. — з *Вознесенським районом*, на Пд. Зх. — з *Миколаївським районом* (усе — Миколаїв. обл.), на Пн. Сх. — з *Криворізьким районом* (*Дніпропетровська область*), на Сх. — з *Бериславським районом*, на Пд. — з *Херсонським районом* (усе — *Херсонська область*).

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ. Включає 12 тер. громад: 3 міські (Баштан., Новобузька, Снігурів.), 2 селищ. (Березнегуват., Казанків.) та 7 сільськ. (Вільнозапоріз., Володимирів., Горохів., Інгул., Привільненська, Софіїв., Широків.). Тер. — 6,7 тис. км². Адм. ц. — м. *Баштанка*.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Археологічні розкопки й знахідки Б. р.: поховання *скіфів* 4 ст. до н. е. (м. Баштанка); залишки поселень *бронзового віку* 3–2 тис. до н. е.; скіф. поселення 6–2 ст. до н. е. (усе — с. Інгулки); поселення доби пізн. бронзи 13–8 ст. до н. е. (біля сіл Кашперо-Миколаївки й Новофонтанки); рештки поселень доби пізн. бронзи та скіф. часів (околиці с. Мар'ївки); бронз. прикраси в курган. похованні (околиці с. Новопавлівки). У період *Запорозької Січі* більшість земель було заселено *козаками*. З 1917 влада тут неодноразово змінювалася. 1919 з розгортанням повстан. руху проти військ А. *Денікіна* проголошено Баштан. республіку. 1920 остаточно встановлено рад. владу. Фактично засн. 1926 як Полтав. р-н. Сучас. назва — з 1928. Упродовж 1932–1933 тер. було охоплено *Голодомором*. У роки *Другої світової війни* окуповано, звільнено 1944. У 1959 до Б. р. приєднано окр. тер. ліквідованого Привільнен. р-ну. Новий Б. р. засн. 2020 відповідно до Постанови ВР України «Про утворення та ліквідацію районів» (2020). Від поч. повномасштаб. вторгнення РФ в Україну 24.02.2022 (див. *Російсько-українська війна*) відбувалися спроби захоплення тер. Б. р., бойові дії, обстріли. Пізніше частково окуповано рос. військами. Звільнено в листопаді 2022 за контрнаступу *Збройних сил України*. Станом на 2023 окр. тер. громади Б. р. входять до переліку тер., на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Росією.

ПРИРОДА. Розташовано в межах *Причорноморської низовини* Серед корис. копалин — пісок, глина. Переважають *чорноземи*. Найбільші річки: *Інгул*, його права прит. *Громоклія* та ін. Клімат помірно континентальний, з посуш. літом і м'якою зимою. Серед. т-ра січня — –4 °С, липня — +20 °С. Середньоріч. кількість опадів — до 480 мм. Поширені типчаково-ковилові *степи*, наявні штуч. ліс. насадження. З-поміж *ссавців* — *ховрах*, *лисиця звичайна*, *заєць сірий* тощо. Є природ. заказники місц. значення.

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 136 739 осіб, густота — 20,3 особи/км². За віковими групами: до 15 р. — 17,2 % осіб, 15–64 р. — 67,5 %, 65 р. і більше — 15,3 %. За статевими групами: чоловіки (47,8 %), жінки (52,2 %). Рівень урбанізації — 39 %. Найб. міста: Новий Буг (15 тис. осіб), Баштанка і Снігурівка (по 12,3 тис. осіб).

ГОСПОДАРСТВО. Економіка Б. р. має агр.-пром. спеціалізацію. Розвинено харч. і легку галузі пром-сті. Серед найб. підприємств — Баштан. сирзавод, ДП «Хлібокомбінат» (обидва — у м. Баштанці), Снігурів. з-д продтоварів, Снігурів. маслозавод (обидва — у м. Снігурівці) тощо. У структурі посів. пл. переважали тех., *зернові культури*. Популярне *садівництво*. Розводять ВРХ, овець і свиней. Розвинена торгівля. Працюють заклади громад. харчування, готелі. Наявні пошт. від-ня, філії провід. банків. На тер. Б. р. розташ. залізн. станції (з найб. — Снігурівка), через які проходять пасажир. поїзди приміськ і далекого сполучення. Є автом. дороги нац. і регіон. значення. Налагоджено регуляр. автобус. сполучення.

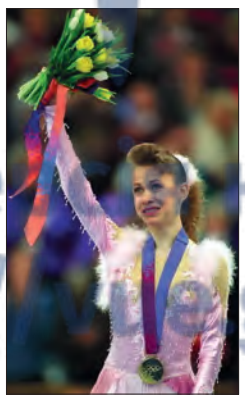
Баштанський район. Краєвид

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. Діють 27 закладів дошкіл. освіти, 25 — заг. серед. освіти, інклюзив.-ресурс. центри, Баштан. проф. ліцей. Серед закладів позашкіл. освіти — ДЮСШ, дит. муз. шк., будинки дит. та юнацької творчості. Наявні б-ки, культ. центри й будинки культури. Працюють Баштан. краєзнав. музей (засн. 1959; м. Баштанка), Новобузький іст. музей (засн. 1980; м. Новий Буг) та ін. На тер. Б. р. розташ. храми, пам'ят. знаки й пам'ятники.

СПОРТ. Культивують футбол, футзал, легку атлетику, греко-рим. боротьбу тощо. З об'єктів спорт. інфраструктури — стадіони, тренажер. майданчики.

ПЕРСОНАЛІЇ. Тут нар. художник-монументаліст Г. *Довженко*; письменник і лауреат Нац. премії України ім. Т. Шевченка О. *Сизоненко*; спортсмен Б. *Барон*; військовослужбовці, герої України А. *Орлов* і Ю. *Блоха*.

Дж.: Баштанський район // Чисельність наявного населення України на 1 січня 2020. Київ, 2020; Баштанський район // Чисельність наявного населення України на 1 січня 2021. Київ, 2021.

Баюл Оксана Сергіївна

Баю́л, Окса́на Серге́ївна (у заміжжі — Баюл-Фаріна; 16.11.1977, м. Дніпропетровськ, тепер м. Дніпро, Україна) — спортсменка (одиночне *фігурне катання*), заслужений майстер спорту України (з 1994), чемпіонка. Нар. у сім'ї вчительки. У 13 р. залишилася сиротою. Почала займатися фігур. катанням на ковзанах з 1981. Вихованка дніпроп. школи фігур. катання. 1983–1992

тренером Б. був С. Коритек. 1989 почала брати участь у чемпіонатах СРСР, займала місця не вище 10-го. Переїхала 1992 до м. Одеси, де тренувалася у представника одес. школи фігур. катання В. Ніколаєва, з 1993 — також у засл. тренера України Г. Змієвської (нар. 1946; Україна). 1992 здобула сріб. медаль на міжнар. змаганнях Кубок націй в м. Гельзенкірхені (Німеччина). Двічі ставала чемпіонкою України: 1993 (м. Одеса) та 1994 (м. Київ). Срібна призерка Чемпіонату Європи 1993 у м. Гельсінкі (Фінляндія) та 1994 у м. Копенгагені (Данія). На обох чемпіонатах поступилася С. Боналі (нар. 1973; Франція). На Чемпіонаті світу 1993 у м. Празі (Чехія) довільну програму виконала бездоганно (технічно й артистично), що дозволило обійти суперниць С. Боналі та Н. Керріган (нар. 1969; США) та завоювати золоту медаль і звання чемпіонки світу. На *Зимових Олімпійських іграх 1994* у м. Ліллігаммері (Норвегія) виборола золоту медаль у гострій спорт. конкуренції з ін. фаворитками змагань Т. Гардінг (нар. 1970; США) і Н. Керріган. Виконану Б. коротку програму на музику П. *Чайковського* вважають однією з найкращих в історії фігур. катання. Наприкінці довільної програми Б. виконала каскад стрибків, не передбачений під час підготовки до виступу, та на десяту частину очка випередила Н. Керріган, що принесло їй олімп. золото. Перша олімп. чемпіонка незалеж. України. На 2020 залишається єдиною серед спортсменів України олімп. чемпіонкою з фігур. катання. На Зимових Олімп. іграх 1994 у Норвегії Б. підписала контракт з агентством талантів В. М. Ендевора (США). 1994 переїхала до США для профес. роботи як провід. виконавиця у різн. льодових виставах. Упродовж 8 р. безперервно гастролювала у США, Канаді, Франції. Брала участь у зйомці фільмів і телеспектаклів. 1996 випустила колекції ювелір. виробів «Оксана: скарби на льоду» та «Оксана: льодовий кришталь». 2002 розробила колекцію влас. спорт. одягу й аксесуарів для фігур. катання та запустила лінію з їх вир-ва. 1997 опублікувала дві книги «Секрети фігурного катання» та «Оксана, моя власна історія». Від 1993 брала участь в різном. турне з популяризації фігур. катання (у США, Україні, Великій Британії, Італії, Іспанії, Китаї, Німеччині, Норвегії, Пн. та Пд. Кореї, Росії, Франції, Чехії, Швейцарії, Японії), а також у благодійних акціях і заходах. 2010 приїхала в Україну з наміром організувати влас. школу фігур. катання. Тоді ж вступила до Ін-ту фіз. виховання та спорту *Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. За 4 міс. залишила навчання, повернулася до США. Мешкає у м. Лас-Вегасі. Кавалер ордена «За заслуги» (1993). Лауреат премії «Образ спортивного натхнення» ім. Дж. Торпа (1994). Почес. громадянин м. Дніпропетровська (тепер м. Дніпро, з 1994). Зображена на укр. колекц. пошт. марці (1995).

Тв.: Oksana: My Own Story. New York, 1997; Secrets of Skating. New York, 1997.

Літ.: Волошин А. П. На олімпійській хвилі. Київ, 2008; Скляренко В. М., Иовлева Т. В., Батий Я. А. и др. 100 знаменитых женщин Украины. Харьков, 2008; Сітнікова Н. С. Шляхи вдосконалення механізмів державного регулювання зимового олімпійського руху в Україні // Держава та регіони. Сер.: Держ. управління. 2011. № 1; Сорока Ю. В. 100 важливих подій історії України. Харків, 2019.

В. М. Волошин

Баязи́да мече́ть, Беязита мечеть (тур. Bayezid Camii, Beyazıt Camii) — мусульманська *культова споруда* у стилі класичної імперської османської архітектури в м. Стамбулі (Туреччина). Збудована за часів правління султана *Османської імперії* Баязида II (1481–1512) і наз. на його честь. Спроєктована як центр комплексу споруд, у якому були *медресе*, початк. школа, імарет (благодійна установа, їдальня при мечеті) та хамам (тур. лазня). Буд-во тривало 1500–1505. Б. м. ремонтували після землетрусу 1509, пожеж 1683 і 1743. Реставрація проводилася 2012–2020. Споруда розташ. в старій частині міста. Архітектор мечеті невідомий. За архіт. стилем належить до раннього османського періоду, продовжує традиції мечетей, зведених у м. *Бурсі*. Поміт. вплив *Софійського собору у Константинополі*. Мечеть збудовано з тесаного каменю з використанням кольор. каменів і переробл. мармуру зі зруйнов. візант. будівель. Усередині стіни білі, прикрашені кольор. *орнаментами* та цитатами з *Корану*. Площа мечеті — 40 × 40 м². Осн. споруда увінчана напівсфер. *куполом* (діам. — 16,78 м, вис. — 44 м), що спирається на 4 стовпи. З 4-х боків до купола дотичні прямокут. розширення. На пн.-зх. та пд.-сх. боках вони накриті напівкуполами. Іншими опорами слугують *колони* з червоного *порфіру* (діам. 1 м з мармур. *капітелями*), що утв. *аркади*. Це дозволило архітектору зробити різноманітнішою внутр. перспективу приміщення. У частині мечеті, розташ. у напрямі свящ. для мусульман м. *Мекки*, розміщено *міхраб*. Його і кам'яну платформу *муедзина* прикрашено *різьбленням*. У правому куті міхрабу на багато оздобл. колонах знах. мармур. ложа султана. Навпроти міститься гол. вхід до мечеті з квадрат. двору (авлу). Мечеть має 5 вхід. дверей. Світло потрапляє до неї завдяки трьом ярусам вікон у стінах, 20 вікнам біля основи купола і 7 вікнам в кожному напівкуполі. Головний купол покрито свинцем і увінчано золотим півмісяцем. Загалом у мечеті 25 куполів, 20 антич. колон. До лівої та правої частини мечеті прибудовані приміщення, у зовн. кутах яких на відстані понад 100 м один від одного споруджено 2 *мінарети*, прикраш. смугами геометр. орнаменту з черв. цегли. До пн.-зх. стіни прилягає вхід. двір з *фонтаном* для реліг. омивань (шадирваном), оточений критою купольним дахом *колонадою*. Вона має 20 колон із порфіру, офікальциту та граніту і 24 маленькі

Баязида мечеть

Електронна версія на порталі https://

куполи. З кож. боку до двору ведуть *портали*. Підлога викладена поліхром. мармуром. Легкими колонадами двору й тонкими мінаретами архітектор підкреслив масивність центр. частини комплексу. За мечеттю, перед міхрабом, розташ. невел. сад, де розміщені *тюрбе* султана Баязида II, його дочки Сельчук Султан (померла 1512) і вел. візиря Мустафи Решид-паші (1800–1858). На Сх. від саду міститься споруджена 1580 та реконструйована в 1960-х низка магазинів, коштом яких мала утримуватися мечеть. За часів султана Абдул-Гаміда II колиш. громад. їдальню мечеті перетворено на б-ку (тепер Держ. б-ка «Беязит»; засн. 1882, відкрито 1884). На 2020 найб. у м. Стамбулі (бл. 1 млн документів, 11 120 з них — книги). У приміщенні колиш. медресе з 1984 розташ. Музей тур. мист-ва каліграфії. Б. м. — найдавніша серед збережених осман. мечетей м. Стамбула.

Літ.: Петросян Ю. А., Юсупов А. Р. Город на двух континентах. Византий. Константинополь. Стамбул. 2-е изд., испр. Москва, 1981; Ислам: Энциклопедия культуры и искусства. Москва, 2010; Kuban D. Ottoman Architecture. Woodbridge, 2010; Freely J. A. History of Ottoman Architecture. Southampton, 2011.

А. Л. Щербань

Баян

Баян́ — музичний інструмент, язичковий, клавішно-пневматичний; удосконалений різновид *гармоніки* з хроматичним *звукорядом* із кнопковою *клавіатурою* для виконання *мелодії* та басо-акордного *акомпанементу*. Назва походить від імені співця Давньої Русі *Бояна*. Першу хромат. гармоніку виготовив 1870 у Росії майстер М. Білобородов. 1891 майстер із Баварії Мірвальд сконструював хромат. гармоніку з триряд. побудовою правої клавіатури, яку використано в сучас. Б. Термін «Б.» запровадили 1907 майстер П. Стерлігов (1872–1959) і гармоніст Я. Орланський-Титаренко (1877–1941; обидва — тепер Росія). Б. став одним із найпопулярніших нар. інструментів, входить до складу профес. і самодіял. оркестрів нар. інструментів. Складається з двох кришок-коробок, з'єднаних міхами, та двох кнопк. клавіатур для правої та лівої рук. Права клавіатура — для виконання голосів мелодії, ліва — для акомпанементу. З ряди кнопок натискають правою рукою. Вони утв. хромат. звукоряд від сі-бемоля вел. *октави* до до-дієза 4-ї октави. Два ряди кнопок для лівої руки утв. хромат. звукоряд від соль вел. октави до фа-дієза малої октави. Ще 3 ряди кнопок для лівої руки дають можливість видобувати готові *акорди*: мажор. та мінор. тризвуки, домінантсептакорди. Виділяють такі 3 осн. типи сучас. Б.: стандарт., або готовий; вибор.; готово-виборний. Стандарт. Б. має трирядну праву клавіатуру (здебільшого 52 кнопки в діапазоні від мі малої октави до соль п'ятої) і п'ятирядну (по 20 кнопок у кож. ряді) ліву клавіатуру з потроєними в октавах басами та «готовими» акордами. Вибор. Б. відрізняється від стандарт. будовою лівої клавіатури: хромат. звукоряд розташ. за принципом правої клавіатури. У вибор. Б. немає готових акордів, тому лівою рукою можна грати найрізноманіт. акорди, пропоновані композитором або виконавцем. Готово-виборний (комбінов.) Б. обладнано перемикачами для заміни вибор. системи на готову. Характер. особливістю є подовжений співучий звук, що виникає під час натискування на щільно розташ. кнопки клавіатури та одночас. русі міха, який повітр. струмом спричиняє коливання метал. платівок — «голосів». Завдяки цьому на Б. можливе виконання найскладніших різновидів гармоніч. і поліфоніч. фактур. *Ноти* пишуть на двох нотоносцях, з'єднаних *аколадою*, у скрипк. та бас. ключах; акорди лівої руки часто позначають літерами. В Україні Б. з'явився наприкін. 19 — на поч. 20 ст. у пром. центрах Донбасу, Придніпров'я, на Харківщині, Одещині. Водночас розпочали кустарне, згодом і фабричне вир-во Б. На Зх. України Б. поширився після *Другої світової війни*. Серед відомих баяністів — М. *Різоль*, сестри Раїса (1923–2022) та Марія (1924–2006; обидві — тепер Україна) Білецькі, В. Бесфамільнов (1931–2017; тепер РФ — Україна), В. Булавко (нар. 1944; тепер Росія), І. Журомський (1916; тепер Білорусь — 1982; тепер Україна), В. *Зубицький*, Я. Ковальчук (нар. 1950), С. Грінченко (нар. 1953), Ю. Федорів (нар. 1957), П. Фенюк (нар. 1964; усі — тепер Україна). Оригінальний репертуар для Б. створили композитори А. Гайденко (нар. 1937; тепер Україна), В. Зубицький, К. Мясков (1921–2000; тепер Україна), М. Сільванський (1916; тепер Росія — 1985; тепер Україна), І. *Шамо*, Ю. Шамо (1947; тепер Україна — 2015; Німеччина), В. Підгорний (1928–2010; Україна) та ін.

Літ.: Мирек А. М. Из истории аккордеона и баяна. Москва, 1967; Мистецтво України : у 5 т. / Відп. ред. А. В. Кудрицький. Київ, 1995. Т. 1; Давидов М. А. Теоретичні основи формування виконавської майстерності баяніста (акордеоніста). 3-тє вид., допов. Київ, 2004; Яцевич Ю. Музика: словник-довідник. Тернопіль, 2009; Словник музичних термінів / Уклад.: В. Тимків, О. Подручна. Київ, 2017.

Бга́ва [санскр. भव (bhava) — буття, від भू — бути, існувати] — 1) У філософських школах (*даршанах*) Індії, філософії й психології *буддизму* та *індуїзму* — життя, існування, буття, ґенеза, народження, становлення, на противагу *абгаві* — небуттю, неіснуванню, відсутності. Містить *конотації* процесуальності, динамізму, «стремління до оприявлення», певн. тяглого, постійно відтворюваного стану. У буддизмі позначає безперервність життя і смерті, становлення, процес існування, що складається з: а) чуттєвого [санскр. कामभव (kama-bhava)]; б) тонкоматеріального [санскр. रूपभव (rupa-bhava)]; в) нематеріал. існування [санскр. अरूप–भव (arupa-bhava)]. Увесь процес існування умовно поділяють на два аспекти: карміч. процес [санскрит कम्मभव (kamma-bhava)], або кармічно актив. бік існування, що є причиною перероджения та полягає в милостив. чи немилостив. волевиявленні (вчинках); кармічно визначене перероджения (uppatti-bhava), або кармічно пасив. бік існування, що полягає в піднесенні й розвитку кармічно зумовлених, а тому морально й тілесно нейтральних явлень існування. Б. — десята позиція з 12-членної формули буття (концепції причинності пратітья-самутпада), можливість перероджения в одній зі сфер (див. *Бгавачакра*). У філософії *вайшешики* та *ньяя* Б. осмислене як властивість «бути», «існувати», що охоплює всі категорії наяв. речей. У класич. *санкх'ї* — різном. стани свідомості, що об'єднані у дві класифікації. Перша, за «Санкх'я-карикою», охоплює 4 пари: знання — незнання, чеснота — порок, індиферентність — пристрасть, надздібності —

безсилля. Друга — включає 50 Б., з-поміж яких: 5 різновидів заблудження, 28 нездатностей, 9 задоволень досягнутим і 8 досягнень. Багатоманіття Б. пояснюють пропорціями *гун*. Б. розуміються як такі, що невіддільні від тонк. тіла; переважання тих чи тих Б. визначає подальш. рух шерегою перевтілень. Як псих. стани Б. згадані вже у «Натья-шастрі» (2–3 ст.), де набули значення фундамент. поняття в концепції *раси*. У трактаті описано 49 різновидів Б., з-поміж яких 33 [санскрит व्यभिचारी (vyabhicārī)] витлумачені як нестійкі, минущі псих. стани (напр., слабкість, побоювання, сором, заздрість, радість тощо), ще 8 (ṣāttvika) фіксують фізіол. зміни (кольору обличчя, голосу або заціпеніння, піт тощо) та 8 (sthāyi) пост. і стійких психол. станів-емоцій (напр., насолода, сміх, гнів, мужність, відраза та ін.), на яких ґрунтується індивід. досвід. Богослов, представник традиції гауді-вайшнавізму Рупа Ґосвамі (1493–1564; Індія) назвав 5 видів Б. (*бгакті*): 1) шанта-Б. — нейтр. відносини з Богом; 2) дасья-Б. — зв'язок із Богом у формі відносин слуги й пана; 3) сакхі-Б. — спілкування з Богом як з другом; 4) ватсалья-Б. — відносини з Богом як із батьками в родині; 5) мадгури-Б. — ставлення до Бога як до свого коханого (останні розглядають як найвищу форму бгакті-Б.).

2) [Бгаава; санскр. भाव (bhāva)] — емоція, манера, темперамент, певний психічний стан.

Літ.: Гринцер П. А. Основные категории классической индийской поэтики. Москва, 1987; Tiwari D. N. Ontological Non-being (Abhava) vs. Philosophical Being [Indian Context] // Indian Philosophical Quarterly. 2003. Vol. 30 (3); Радхакришнан С. Индийская философия. Москва, 2008; Phillips S. H. Epistemology in Classical India: The Knowledge Sources of the Nyāya School. London; New York, 2014; Methods in Buddhist Studies: Essays in Honor of Richard K. Payne / Ed. by S. A. Mitchell, N. F. Quli. London, 2019; Стрелкова А. Ю. Буддизм: філософія порожнечі. 2-ге вид, допов. Київ, 2020.

В. В. Титаренко

Бга́вавівека, Бгавівека, Бгав'я, Бгавін [санскрит भाववविक (Bhā-va-viveka), букв. — Той, що дивиться у майбутнє; тиб. ལེགས་ལྡན་འབྱེད། (Legs ldan 'byed); кит. 清辨 (Qīngbiàn); в'єтнам. Thanh Biện — Аналітик буття; дати і місця народження та смерті невідомі, 6 ст. до н. е., тепер Індія] — буддійський філософ, логік, засновник школи сватантріка-мадг'яміка (піднапрям філософії *магаяни*). Про життя Б. відомості відсутні, за винятком того, що він був будд. монахом (*бгікшу*) та мандрував Індією, запрошуючи опонентів до дискусії. У полеміці з філософами *гінаяни*, *йогачари*, *санкх'ї*, *вайшешики*, *веданти* й *міманси*, системно викладав їхні погляди (за що названий першим істориком *індійської філософії*). Заперечував апофатичну методику *Буддгапаліти*, що призвело до розколу в школі мадг'яміків. Хоча Б. теж відкидав можливість незалеж. виникнення сутностей (нігсвабгава), для нього порожнеча (*шуньята*) не є небуттям речей, а лише позначає той факт, що природа речей позбавлена сутності. Філософсько-гносеол. погляди розвинув у праці «Мадг'ямака-хрідая-каріка» («Строфи про сутність мадг'ямакі») й власному коментарі до них. За Б., сфера знання складається з дійсно-істин., де подвійність пізнання усувається достовір. безпосер. сприйняттям, і умовно-істин., що зберігає подвійність. Заперечувальні міркування Буддгапаліти доповнив позитив. доктрин. доводами (сватантра), у яких спирався на логіку *Дігнаги*. Б. визнавав два способи вірогідн. пізнання: а) безпосер. сприйняття, що схоплює особл. в об'єкті; б) висновок, що схоплює заг. в ньому. Перший спосіб поділяв на чуттєве, розумове і провісне (йоґічне) сприйняття, а також самосприйняття. З реліг. погляду Б. проповідував ідеали магаяни й доктрину чотирьох Тіл Будди. Твори Б. дійшли переважно в кит. і тибет. перекладах; окр. фрагменти збереглися в манускриптах *санскритом*.

Дж.: Bhāviveka on Sāmkhya and Vedānta. The Sāmkhya and Vedānta Chapters of the Madhyamakahrdayakārikā and Tarkajvālā / Ed., trans. from sanscrit by O. Qvarnström. Cambridge, 2015.

Літ.: Kalupahana D. J. A History of Buddhist Philosophy: Continuities and Discontinuities. Honolulu, 1992; Bronkhorst J. The Two Traditions of Meditation in Ancient India. New Delhi, 1993; Лисенко В. Г., Терентьєв А. А., Шохін В. К. Ранняя буддийская философия. Философия джайнизма. Москва, 1994; Торчинов Е. А. Введение в буддологию. Санкт-Петербург, 2000; Пятигорский А. М. Лекции о буддийской философии // Непрекращаемый разговор. Санкт-Петербург, 2004; Пятигорский А. М. Введение в изучение буддийской философии. Москва, 2007; Siderits M. Buddhism As Philosophy: An Introduction. Aldershot, 2007; Gombrich R. F. How Buddhism Began: the Conditioned Genesis of the Early Teachings. London, 2011.

І. А. Козловський

Бга́вача́кра, Бгава-чакра [санскрит भवचक्र (bhavacakra), палі भभचक्क (bhavacakka), букв. — колесо буття, колесо існування, колесо життя, колесо перевтілень, коловорот перероджень, від

Бгавачакра. Монгольська танка 19 ст., Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, м. Київ

бгава і *чакра*] — 1) У *буддизмі* — *концепт*, що узагальнює засадове вчення про взаємозалежну причиновість (пратітья-самутпада), осягнуте *Буддою* в мить просвітлення. За вченням буддизму, будь-яка жива істота здійснює вчинки, зумовлені її почуттями та бажаннями. Вона залишається всередині Б., у безкінеч. ланцюгу перевтілень за законом *карми*. Основні причини перевтілень: гнів, хіть, невігластво (ілюзія) — заважають істотам вирватися за межі Б. Вони змушені лишатися й перероджуватися в за-

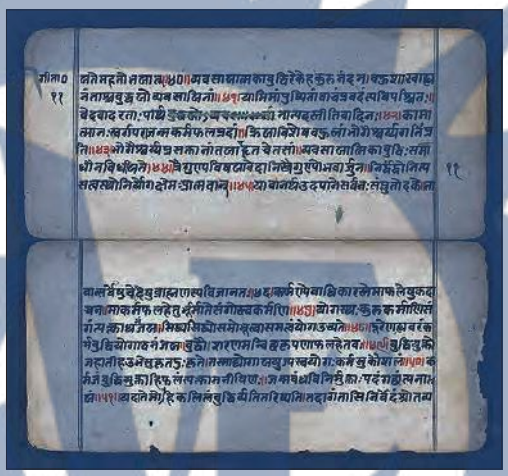
мкнен. просторі, що складається із 6 світів *сансари* (богів, *асурів*, людей, тварин, духів прета і пекельн. мук). Найсприятливішим для переривання ланцюга перевтілень вважають народження у світі людей. Прикладом усвідомлення причиново-наслідк. зв'язку є просвітлення царевича *Сіддгартхи* Гаутами (див. *Будда*). Посвячені послідовники буддизму пізнають склад. філос. основи доктрини, вивчають будд. тексти. Для пересіч. вірян виробили наочне деталіз. зображення Б., покликане полегшити його розуміння.

2) Модель світобудови, втілення у художній формі буддійських космологічних уявлень про коловорот сансари у вигляді диска, *мандали*. На тибет., монгол. танках Б. стискає іклами й лапами божество смерті *Яма* Дгармараджа (букв. — повелитель закону) на знак того, що дія законів причинності поширюється на нижчу частину будд. світу, сферу пристрастей. Центр колеса містить зображення трьох тварин — свині, змії та півня, які символізують, відповідно, невігластво, гнів і хіть — триєдність джерела страждання, що є двигуном шереги карміч. перероджень. Друге коло поділене на два сегменти: темний, де грішники падають у *пекло*, і світлий, де праведники сходять у світ богів. У третьому колі зображують 6 світів сансари: угорі — світ богів, унизу — пекло, праворуч — людей і прета, ліворуч — асурів і тварин. Крайнє зовн. коло поділено на 12 сегментів, що символізують 12-членну формулу буття або 12 *нідан* — взаємопов'яз. причин, які породжують безперерв. потік перевтілень. Кожній із нідан відповідає певна сцена, що образно фіксує одну з формул доктрини: так, перша відсилає до «*авідьї*» (невігласса), символом якої є сліпець; остання — до «джара-марани» (старості й смерті), де людина несе своє тіло на кремацію. Б. часто зображена на стінах будд. храмів, *монастирів* у Тибеті, Індії, Монголії тощо (країнах поширення *магаяни* й *ваджраяни*).

Літ.: Teiser S. Reinventing the Wheel: Paintings of Rebirth in Medieval Buddhist Temples. Seattle, 2006; Shulman E. Early Meanings of Dependent-Origination // Journal of Indian Philosophy. 2008. Is. 36 (2); Jones D. T. New Light on the Twelve Nidanas // Contemporary Buddhism. 2009. Vol. 10. Is. 2; Okawa R. The Essence of Buddha: The Path to Enlightenment. New York, 2016; Торчинов Е. Введение в буддизм. Москва, 2020.

В. В. Титаренко

Бгаґавадґі́та (санскр. Bhagavadgītā — «Пісня Господа», «Божественна пісня») — релігійно-філософська *поема*, що належить до священного переказу *індуїзму* (див. *Смріті*). Написана *санскритом*. Є найпопуляр. і найважл. текстом індуїст. релігії й культури. Час створення Б. не встановлений і є проблемою індології. Часто дослідники датують твір (або формування комплексу ідей, зафіксованих у ньому) прибл. 3 ст. до н. е., його кодифікацію — 1-ю пол. 1 тис. н. е. Входить до кн. VI *Магабгарати*; складається з 700 строф, поділених на 18 розділів. Остаточне оформлення тексту Магабгарати (включно з Б.) відбулося до 4 ст. Найдавніший серед числен. коментарів до Б., що охоплює весь її текст і стверджує його авторитетність, уклав *Шанкара*. Інші важл. коментарі належать *Абгінавагупті*, *Рамануджі*, *Мадгві*, Мадгусудані Сарасваті (16 ст.) тощо. Б. побудовано у формі бесіди між Арджуною, третім сином царя Панду, та *Кришною*, втіленням бога *Вішну*, що зображений у поемі другом та колісничим Арджуни. Основний зміст поеми становить *одкровення* Кришни, який перед початком братовбивчої битви між двома цар. родами Пандавів та Кауравів напучує Арджуну (царевич не бажав воювати проти своїх родичів і вчителів). Кришна відкриває Арджуні свою божественність, переконує його виконати *дгарму*, тобто обов'язок *кшатрія*, заради відновлення найвищ. справедливості У Б. Кришна

Бгаґавадґі́та. Сторінка з рукопису, 1700

водночас є втіленням безособистіс. *Бра́гмана*, що є універс. основою, началом і кінцем сущого, та *Ішвари* — Бога-Особи, *деміурга*. Розвиваючи вчення *упанішад*, Б. закликає осягнути свою істинну віч. сутність (*пурушу*, *атман*), її тотожність із сутністю універсальною (Бра́гманом), та досягти звільнення від *сансари*, що розуміється як стан єдності з Бра́гманом. Кришна вказує Арджуні різні шляхи до цього: через «знання» (*джняна*), тобто пізнання тотожності всього й Бра́гмана; через безкорисливу «дію» (карман), що здійснюється не задля її плодів, а заради виконання дгарми; через «відданість» (*бгакті*) Богові, цілковите присвячення всього себе Кришні. Б. не містить однознач. суджень щодо пріоритетності одного з цих шляхів. Інтерпретація пев.

Бгаґавадґі́та. Кришна й Арджуна наближаються до поля битви Курукшетри. Ілюстрація з рукопису 1-ої пол. 19 ст.

з них як найліпшого (або навіть — єдиного) шляху досягнення звільнення, є витлумаченням Б. в дусі певн. вчення. Так, для Шанкари таким шляхом є шлях знання, для Рамануджі та Мадгви — шлях бгакті, для Б. Г. Тілака (1856–1920; Індія), одного з очільників інд. нац.-визв. руху періоду реформації індуїзму — шлях дії. Б. упродовж багатьох століть зберігає потуж. культ. вплив на життя інд. сусп-ва. Чинниками такого

впливу є вис. художність, адресованість до всіх людей (на відміну від *Вед*), вміст цілого спектра індуїст. ідей, вірувань, уявлень, багатозначність та невичерпність тлумачень. Хоча Б. належить до смриті, тобто свящ. переказу, проте фактично індуси сприймають її як *шруті*, об'явлення — істину, відкриту самим Богом. Найбільшу значущість Б. має для вішнуїтів, але й шиваїти віддають їй належне, про що свідчить відп. корпус коментатор. л-ри. Б. вважають найвідом. у світі інд. текстом. За кількістю мов, на які здійснено її переклад, і самих перекладів вона поступається лише *Біблії*.

Дж.: The Bhagavadgītā in the Mahābhārata. A Bilingual Edition / Trans., ed. by J. A. B. Van Buitenen. Chicago; London, 1981; Бгаґавадґіта / Пер. із санскр. Д. Бурба; наук. ред. Ю. Завгородній; відп. ред. А. Накорчевський. Харків, 2020.

Літ.: Семенцов В. С. Бхагавадгита в традиции и в современной научной критике. Москва, 1985; Malinar A. The Bhagavadgītā. Doctrines and Contexts. New York, 2007; Hiltebeitel A. Reading the Fifth Veda: Studies on the Mahābhārata / Ed. by V. Adluri, J. Bagchee. Leiden; Boston, 2011; Завгородній Ю. Ю. Поняттєво-термінологічний ряд Бгаґавадґіти: історико-філософський аналіз (I та II розділи) // Індія: давнина і сучасність : у 2 вип. / Відп. наук. ред. О. І. Лукаш. Київ, 2017. Вип. 2.

О. А. Луцишина

Бгаґава́н, Бхагават [санскр. भगवान् (Bhagavān) — пан, володар, владика; букв. — благословенний, від भग (bhaga) — щастя, багатство] — у релігійних традиціях Індії — зазвичай *епітет*, титул, форма звертання до істот, що є об'єктами релігійного поклоніння. Термін вживають як: а) одне з імен-епітетів *Будди Шак'ямуні* (поряд із *Татхагата*, *Джина* та ін.), традиц. звернення до Будди в *сутрах*; відображає певні риси особистості засновника *буддизму* — Благодатний, Щасливий; б) у буддизмі — ім'я-епітет для *бодгісаттв*; у *джайнізмі* — для тіртханкар; в) в *індуїзмі* — звернення до Верховної Істоти, найчастіше *Вішну* та *Кришни* (*адептів* цих божеств наз. «бгаґаватами», тобто божими людьми, послідовниками Господа; термін бгаґаватизм вживався як назва ранн. *вішнуїзму* в європ. науці); г) шанобл. форму звертання до дух. учителів у сучас. Індії або вшанованої особи (святого, царя тощо). Фемінітив — Бгаґаваті, вживається як епітет індуїст. богинь.

Літ.: Caldwell S. Bhagavati. Ball of Fire // Devi: Goddesses of India / Ed. by J. Hawley, D. Wulf. Berkeley; Los Angeles; London, 1996; Armstrong K. Buddha. New York; Toronto, 2004; Okawa R. The Essence of Buddha: The Path to Enlightenment. New York, 2016.

В. В. Титаренко

Бга́кті [санскр. भक्ति (Bhakti) — співпричетність, відданість, присвята, служіння] — 1) В *індуїзмі* — термін на позначення всеохопного, щирого, відданого служіння *адепта* одному *Богові*. Першим текстом, у якому термін «Б.» отримав концептуал. значення та доклад. роз'яснення, є *Бгаґавадґіта*. Згідно з нею, є різні шляхи досягнення звільнення від *сансари* (див. *Мокша*) та єднання з *Бра́маном*: джняна-йоґа (або «йоґа знання» — пролягає через пізнання тотожності себе й Бра́гмана); карма-йоґа («йоґа дії» — через безкорисливе виконання дій, визначених влас. *дгармою*); *бгакті-йоґа.* У Бгаґавадґіті Б. є водночас йоґіч. практикою, що полягає в пост. зосередженні адепта на *Абсолюті*. Б. як специф. форма ставлення адепта до *божества* дотепер є важл. характеристикою *релігійності* багатьох індуїстів.

2) Узагальнена назва складного комплексу індуїстських течій і рухів (розвиток яких припав на 6–17 ст.), що вбачали у відданому служінні Богові провідний шлях досягнення звільнення від сансари. Історію Б. ведуть з 6–7 ст., початково з Пд. Індії (серед тамілів). Термін «Б.» тут вже не пов'язаний безпосередньо з йоґіч. практикою, а означає шир. спектр переживань адепта стосовно Бога, передусім *Вішну* або *Шіви*: захват, замилування, раб. вклоніння, радіс. піднесення від усвідомлення Божої любові, пристрас. кохання з блаженством уявного зближення та стражданням від недосяжності коханого. Бгактів сприймають як рівних перед Богом, попри відмінності у варні, касті, статі, освіті тощо. До 11 ст. на Пд. Індії сформувався вел. масив гімнів наянарів (63 поети-шиваїти, див. *Шиваїзм*) та альварів (12 поетів-вішнуїтів, див. *Вішнуїзм*), що виражали особистіс. містич. досвід поетів-бгактів. Виконання таких творів дотепер супроводжує храм. ритуали та свята у Пд. Індії. В 11–12 ст. у Карнатаці та в пд. частині Магараштри сформувалася своєрід. течія шиваїт. Б. — лінґаяти (самоназва — вірашайви, тобто «героїчні шиваїти»). Один із чільних дух. лідерів — Басава (бл. 1105–1167). Лінґаяти не визнавали авторитету *Вед*, варнового поділу, ритуал. боку індуїст. культу. Об'єктом поклоніння є лінґам [санскр. लिङ्ग (liṅga) — знак, ознака, фалос], знак, ознака, фалос], тобто фалос Шіви як його символ та один з образів. У 2-й пол. 13 ст. у Магараштрі оформилися ще два напрями Б. — маганубгави та варкарі. Головним об'єктом поклоніння маганубгавів став Бог-Абсолют Парамешвара [санскр. परमेश्वर (Parameśvara) — Найвищий *Ішвара*], серед *аватар* якого вшановують *Кришну* та трьох реальних іст. осіб-гуру. Варкарі вклоняються як вер-

Бгакті. Статуї бгакта й бгактині в Тін Дгарі (Індія)

хов. Богу Віттхалю (Вітхобу; божество дравід. походження) та раз на рік здійснюють колектив. паломництво до храм. комплексу в м. Пандгарпурі. Особливе місце серед напрямів Б. належить *кришнаїзму*, що існує в сукупності течій та орг. форм. Заснування громади та стале організац. оформлення кришнаїзму на Сх. Індії (в Бенгалії) пов'язують з ім'ям *Чайтаньї Магапрабгу*. Він проповідував екстат. любов до Кришни, не

визнавав зовн. обрядовості, запровадив замість неї санкіртан (вихвалення, прославляння) — форму спільн. поклоніння Кришні через спів, музику й танці. Учні Чайтаньї активно проповідували в Бенгалії та поза її межами (в Ориссі, Вриндавані). Філософське осмислення ідеї «південного бгакті» отримали у творчості *Рамануджі*, *Мадгви*, *Німбарки*, *Валлабгачар'ї*, *Рамананди*. На Пн. Індії Б. поширилося бл. 15 ст., переважно у вішнуїт. формі; тут виділяють два напрями: саґуна та нірґуна. Саґуна-Б. [санскр. सगुण (saguṇa) — той, що має властивості] характеризується поклонінням Богу в образі *Рами*, Кришни або місц. божества, яке часто асоціюється з останнім. Найзначнішою течією за кількістю послідовників, літ. та іст. спадщиною є кришнаїзм (досяг розквіту саме на Пн.), що пояснюють, зокрема, багатством його емоц. наповнення, вел. гамою почуттів, які може переживати бгакт щодо Кришни (раб. служіння, еротич. кохання, дружба, батьків. ніжність, синів. любов). Спектр емоц. переживань рамаїтів, що вшановують Раму як велич. ідеал праведності, набагато вужчий. Головний твір рамаїт. Б. — «Рамачаритаманаса» Тулсідаса (бл. 1532–1623). Нірґуна-бгакти [санскр. निर्गुण (nirguṇa) — позбавлений властивостей] розуміють Бога як Абсолют, позбавлений форми, образу й конкр. втілення, якому всі релігії вклоняються під різн. іменами. Нірґуна-бгакти цілком відкидали зовн. бік *релігійного культу*; виступали проти індомусульм. реліг. ворожнечі, розцінювали обидві релігії як однаково можливі шляхи до Бога. Найвідом. представники: Рамананда та його послідовники — поети й проповідники Кабір та Равідас (15 ст.), засновник *сикхізму Нанак* тощо. Б. як сукупність реліг. течій і рухів сприяло становленню літератур нар. мовами Індії; розвиткові поет., муз., пісен., танцювальної творчості; мист-ва театру.

Бгакті-йога

Літ.: Sharma K. Bhakti and the Bhakti Movement: A New Perspective: A Study in the History of Ideas. New Delhi, 1987; Devotion Divine: Bhakti Traditions from the Regions of India: Studies in Honour of Charlotte Vaudeville / Ed. by D. Eck, F. Mallison. Groningen; Paris, 1991; Ванина Е. Ю. Средневековый мистицизм // Древо индуизма. Москва, 1999; Lorenzen D. N. Bhakti // The Hindu World / Ed. by S. Mittal, G. Thursby. New York; London, 2004; Werner K. Love Divine. Studies in Bhakti and Devotional Mysticism. London, 2016; Emotions in Indian Thought-Systems / Ed. by P. Bilimoria, A. Wenta. New Delhi, 2017; Pande R. Divine Sounds from the Heart — Singing Unfettered in Their Own Voices: The Bhakti Movement and Its Women Saints (12th to 17th Century). Cambridge, 2020.

О. А. Луцишина

Бга́кті-йо́ґа (від *бгакті* та *йоґа*) — вид *йоґи*, що передбачає практику, спрямовану передусім на плекання любові до *Бога* через служіння йому. При цьому Бог може бути персоніфікованим (*Вішну*, *Шіва*, *Кришна*) чи розумітися як *Брагман* (*Абсолют*). Термін трапляється в сакральних індуїст. текстах. Зокрема в *Бгаґавадґіті* Б. фігурує поряд з ін. класич. видами йоґи: карма-йоґою, джняна-йоґою, раджа-йоґою. Б. є осн. практикою в багатьох течіях *індуїзму*, зокрема *вайшнавізмі*. Бгакті розуміють як безкорисливу любов і відданість Богу, його вшанування. Розрізняють дві осн. форми бгакті (згідно з Бгаґавадґітою): а) апарабгакта [від санскр. अपर (apara) — близький, майбутній та бгакті] — тут йоґин зосереджується на *ритуалах*, предметах, образах або церемоніях у своєму поклонінні божеству; б) парабгакті [від санскр. पर (para) — далекий, минулий та бгакті] — термін розуміють як чисту, просту і прозору відданість Богові (Брагману, Абсолюту), вищу над усі мирські проблеми (таку відданість вважають найвищ. станом любові та поваги, парабгакті — особливо важливою для Б.). Практикуючи любов і відданість, йоґини прагнуть єдності з Божественним у собі. «Нарада-бгакті-сутра» описує 11 форм бгакті: любов до похвали Божеств. якостей, любов до прекрасної Божеств. форми, любов до обрядов. поклоніння Богу, любов до пам'ятування про Бога, любов до служіння Богу, любов до Бога як до друга, любов до Бога як до дитини, любов до Бога як подружжя, любов до Бога як цілковита відданість, любов, пов'язана з прагненням повного розчинення в Богові, любов, яка виявляється через біль і муки розлуки з Богом. У «Бгакті-расамріта-сіндгу» (один з осн. священ. текстів гауді-вайшнавізму) Рупа Ґосвамі (1493; тепер Бангладеш — 1564; Індія) визначив 5 осн. різновидів бгакті: а) шанта-*бгава* — нейтр. стосунки з Богом; б) дасья-бгава — зв'язок із Богом як слуги з паном; в) сакхі-бгава — спілкування з Богом як із другом; г) ватсалья-бгава — батьків. любов; ґ) мадгури-бгава — ставлення до Бога як до коханого. Йоґин практикує той вид бгакті, що є найближчим для нього. У гауді-вайшнавізмі відносини з Богом-коханим розглядають як найвищу форму бгакті. Серед методів, що використовують у практиці Б., — *медитація*, читання *мантр*, споглядання образу Бога й *молитва*, звернення до Бога тощо.

Дж.: На́рада-бгакті-сутри / Пер. із санскр. Д. Бурби // Східний світ. 2016. № 4; Бгаґавадґіта / Пер. із санскр. Д. Бурби; наук. ред. Ю. Завгородній. Харків, 2020.

Літ.: Prentiss K. P. The Embodiment of Bhakti. New York; Oxford, 2000; Prakash Om. Bhakti Movement: Kabir, Nanaka and Chaitanya // Cultural History Of India. New Delhi, 2005; Raj Singh R. Bhakti and Philosophy. Lanham, 2006; Бхактиведанта Свами Прабхупада А. Ч. Нарада-бхакти-сутра: Тайны любви к Богу / Пер. с англ. Москва, 2014; Торчинов Е. А. Путь запредельного: Религии мира. Психотехника и трансперсональные состояния. Санкт-Петербург; Москва, 2017.

І. В. Петленко

Бґанда́ркар, Рамакри́шна Гопа́л (маратхі भांडारकर रामकृष्ण गोपाळ; 06.07.1837, м-ко Малван, шт. Магараштра, Індія — 24.08.1925, м. Пуне, шт. Магараштра, Індія) — індолог, санскритолог, історик і громадський діяч. Походив із родини колоніал. чиновника, представника брахман. *касти* гауд сарасват брамінів (див. *Брахман, брамін*). Початкову освіту здобув у місц. приват. школі. 1847 перевівся в англ. школу в м. Ратнагірі. 1953–1858 навчався в Елфінстоун. ін-ті (тепер коледж) у м. Бомбеї (тепер м. *Мумбаї*). 1853 став членом т-ва Парамаганса Сабга, яке пропагувало соц. реформи в Індії. 1859 вступив у Бомбейський ун-т (тепер Мумбайський ун-т). Був одним із перших випускників закладу, здобув ступінь бакалавра (1862) і магістра (1864). Після ун-ту працював директором у держ. серед. школі в м. Гайдерабаді (пров. Сінд, Пакистан), де мав можливість вивчити мову *сіндгі*, пізніше — у держ. серед. школі в м. Ратнагірі. 1869 за рекомендацією індолога Й. Ґ. *Бюлера* обійняв посаду професора Елфінстоун. коледжу. Тоді ж приєд-

нався до реліг.-реформіст. орг-ції Прартхана Самадж, створеної за зразком бенгал. *Брахмо Самадж*. 1879–1883 працював у Декан. коледжі (м. Пуне), став перш. інд. професором *санскриту* в закладі (1882–1883). 1885 здобув ступінь доктора філософії в *Геттінгенському університеті імені Георга Августа*. 1893–1894 — віцеканцлер Бомбейськ. ун-ту (перш. індієць на цій посаді). Досліджував *санскрит* та інд. історію, застосовуючи методи й підходи зх. науки. Спирався на такі джерела, як-от *епіграфіка*, *манускрипти*, *пам'ятки археологічні*. Послідовник історіогр. школи (див. *Історіографія*) Л. фон *Ранке*. Автор 2 підручників із санскриту, якими користувалося кілька поколінь студентів. Брав участь у проєкті уряду Бомбейськ. президентства (адм. од. *Британської Індії*) з пошуків санскрит. манускриптів. За підсумками роботи видано 4 монумент. звіти, що містили опис віднайдених текстів та обґрунтовували їхню значущість для науки. Результати дослідження представив на Міжнар. конгресі сходознавців у м. Відні 1886. Автор всеохопної історії Магараштри. Обґрунтував інд. вплив на Пд.-Сх. Азію, переклав санскрит. епіграфіку, що збереглася в *Індонезії*, доповнив її аналізом історії індуїст. колоній на островах *Ява* й *Суматра*, у *Камбоджі*. Досліджував *історію релігії*, зокрема *вайшнавізм*. Виступав за синтез інд. та європ. культури. Усвідомлював переваги *прогресу науково-технічного*, висловлював занепокоєння матеріалізмом зх. *цивілізації*. Індію вважав країною *філософії* та *духовності*. Виступав проти каст. системи та дит. шлюбів, обстоював одруження вдів і наполягав на обов'язковій освіті для жінок. Кавалер ордена Інд. імперії (1911). Три ун-ти — Геттінген., Калькут. і Бомбейський — присвоїли Б. ступінь доктора наук. Почесний член 7 академій і наук. т-в. На його честь наз. Ін-т орієнтал. досліджень та одну з вулиць у м. Пуне.

Пр.: Vaiṣṇavism, Śaivism and Minor Religious Systems. Strassburg, 1913; A Sanscrit Insription from Central Java // Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. 1889. № 17 (2); Collected Works : in 4 vol. Poona, 1927–1933; First Book of Sanskrit: Being an Elementary Treatise on Grammar, with Exercises. Varanasi, 2001.

Літ.: Dandekar R. N. Ramakrishna Gopal Bhandarkar and the Academic Renaissance in Maharashtra // Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute. 1988. Vol. 69. № 1/4; #Zimmermann R. R. G. Bhandarkar // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. 1926. Vol. 80 (n.F.5). Is. 4; Johnson D. C. On the Origins of the Bhandarkar Oriental Research Institute Library. Part II : the Work of Ramkrishna Gopal Bhandarkar and Peter Peterson // Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute. 1990. Vol. 71. Is. 1/4; Cavhāṇa R. N. Prabodhanapurusha Nyā. Ma. Go. Rānaḍe āṇi Ṛshitulya Dô. Rā. Go. Bhāṇḍārakara: eka samyaka ākalana. Puṇe, 2019.

Ю. С. Філь

Бгаттача́р'я, Бгаба́ні (англ. Bhattacharya, Bhabani; бенг. ভবানী ভট্টাচার্য; 10.11.1906, м. Бгаґалпур, шт. Бігар, Індія — 10.10.1988, м. Сіетл, США) — письменник. Писав бенгал., англ. мовами. 1927 здобув ступінь бакалавра англ. л-ри в Ун-ті Патни. Від 1928 навчався в аспірантурі в *Лондонському університеті*, студіював історію. Під впливом проф. Г. Дж. *Ласкі* став прихильником *марксизму*. Був учасником літ. зібрань, публікував свої твори в *періодиці*, зокрема в журн. «Спектейтор» («The Spectator»), «Букмен» («The Bookman»), «Менчестер Гардіен» («The Manchester Guardian») та ін. Познайомився з Р. *Тагором*, який порадив писати худ. твори англ., а не бенгал. мовою. 1930 переклав поему Тагора «Золотий човен» англ. мовою. Здобув ступінь магістра історії (1931). У 1932–1933 подорожував Європою, відвідав міста Берлін, Будапешт, Варшаву, Відень, Париж. Після закінчення докторантури і здобуття ступеня доктора філософії (1934) переїхав до м. Калькутти (тепер м. *Колката*). Вступив на дипломат. службу. Від 1949 працював *пресаташе* в посольстві Індії в м. *Вашингтоні*. Після завершення служби повернувся до Індії. Від 1969 викладав у Гавайськ. ун-ті. 1972 переїхав на пост. проживання в США. Мешкав у м. *Сіетлі*, працював у *Вашингтонському університеті*. Представник школи *соцреалізму*. На його творчість вплинули Р. Тагор і М. *Ганді*. Художнім творам властиве дидакт. спрямування. Вважав, що л-ра має не розважати, а насамперед ненав'язливо навчати. Перший роман «Стільки голодних!» («So Many Hungers!»; 1947) опубл. через кілька місяців після здобуття Індією незалежності. Дія розгортається на тлі голоду 1942–1943 та визв. боротьби Бенгалії проти британців. Головні герої — втілення принципів М. Ганді (селянка Каджолі — образ «нової жінки» за ідеологією Ганді). Друга сюжет. лінія відтворює дух. та громадян. становлення астрофізика з кембридж. освітою Рагула. У пізн. романах відійшов від традиц. на той час тем боротьби за незалежність і невизначеності після її здобуття. Зосередив увагу на відображенні відмінностей життя міста й села, різн. регіонів країни; особистих проблемах людини; бінар. зв'язку «природа — людина» тощо. Твори перекладено 28 мовами світу. Лауреат Премії Індійської літ. академії (1967).

Тв.: Some Memorable Yesterdays or Men, Women and Events of Indian History. Patna, 1941; So many hungers! Bombay, 1947; He Who Riders a Tiger. Delhi, 1955; The Golden Boat. Bombay, 1956; A Goddess Named Gold. Delhi, 1960; Music for Mohin. Bombay, 1964; Shadow from Ladakh. Delhi, 1966; Steel Hawk and Other Stories. Delhi, 1968; Gandhi the Writer. New Delhi, 1969; A Dream in Hawaii. Delhi, 1978.

Літ.: Chandrasekharan K. R. Bhabani Bhattacharya. New Delhi, 1974; Shimer D. Bl. Bhabani Bhattacharya. Boston, 1975; Sharma K. K. Bhabani Bhattacharya, His Vision and Themes. New Delhi, 1979; Srivastava R. K. Perspectives on Bhabani Bhattacharya. Ghaziabad, 1982; Desai S. K. Bhabani Bhattacharya. Makers of Indian literature. New Delhi, 1995; Gupta M. The Novels of Bhabani Bhattacharya. New Delhi, 2002; Singh Kh. K. The Fiction of Bhabani Bhattacharya. New Delhi, 2002.

Ю. В. Ботвінкін

Бгі́кшу, бгікшуні [палі भिक्खु, санскрит भिक्षु (bhikṣu), букв. — жебрак, той, хто живе на подання, від санскрит भिक्षा (bhikṣā) — милостиня] — у *буддизмі* — *чернець*, член буддійської громади (*сангхи*), який дотримується монастирського статуту (*пратімокша*), суворого *целібату* та не має особистої власності. За переказом, першу проповідь *Будда* виголосив у лісі, поблизу м. *Варанасі*, для п'яти учнів. Першим, хто осягнув Закон, був учень Каундінья, який попросив Просвітленого здійснити над ним обряд посвяти і став першим членом сангхи. Послідовники Будди утворили чернечу спільноту, об'єднану прагненнями дух. самовдосконалення, *просвітлення*, допомоги стражденним та чітк. правила-

Бгікшу

ми поведінки. У особист. користуванні Б. мали лише кілька речей: одяг з трьох шматків тканини, пасок (мотузку, лозину тощо), чашу для щоден. збирання їжі, бритву, голку й сито для води. Спершу Б. супроводжували Вчителя, пізніше Будда направив їх на самост. подвижництво заради просвітництва інших. У сезон мусон. дощів члени громади збиралися разом, щоби висповідатися, а також повторювати, обговорювати, слухати, запам'ятовувати промови Вчителя. Свій гол. обов'язок вбачали у праці на благо ін. істот. Вважають, що Будда залишив вказівки і щодо орг-ції громад жінок-подвижниць (бгікшуні). Ченці-Б. повинні дотримуватися понад 220 *обітниць*, викладених у текстах *Вінаї-пітаки* (жінки-бгікшуні — 231). Двічі на місяць (у дні повн. і молод. місяця) Б. збираються на церемонію «пісного дня» (пошадха) для сповіді. Розрізняють кілька ступенів *чернецтва*: новачок (шраманера); старійшина (санскр. стхавіра, палі тхера); вел. старійшина (магастхавіра, магатхера). Найчастіше шраманерами стають у 8 р. Кожен з них повинен мати наставника (упадх'яя) і вчителя (*ачар'я*). У віці 20 р. чи пізніше учень може просити про повну посвяту (*упасампада*), деталі якої описані в ритуал. текстах. Її проводять у присутності не менше 10 ченців. Вихід із сангхи можливий у будь-який час. Відомі іст. випадки, коли вірні ставали Б. кілька разів за життя, але, не витримавши суворих правил, поверталися до мирськ. існування. У способі життя Б. існують помітні регіон. відмінності, пов'язані як з різн. традиціями будд. шкіл, так і з клімат., геогр., соціальними тощо умовами, до яких монахи вимушені адаптуватися. Жіночі громади існують у більшості будд. країн, але значно менші за чоловічі.

Літ.: Саух Ю. П. Філософія буддизму. Глобалізаційний вимір. Київ, 2009; Андросов В. П. Индо-тибетский буддизм. Энциклопедический словарь. Москва, 2011; Harvey P. An Introduction to Buddhism: Teachings, History and Practices. 2nd ed. Cambridge, 2012; Wynne A. Buddhism: An Introduction. London, 2015.

В. В. Титаренко

Бгопа́л (хінді भोपाल) — див. у ст. *Мадг'я-Прадеш.*

Бгопа́льська траге́дія, Бгопальська газова катастрофа — масштабна промислова *аварія*, що сталася 03.12.1984 у м. Бгопалі (Індія). Причиною *катастрофи* став викид газу метилізоціанату із з-ду з вир-ва *пестицидів*, що належав компанії «Юніон Карбайд Індіа Лімітед» (англ. «Union Carbide India Limited»). На 2023 Б. т. — найбільша за кількістю *жертв* техногенна катастрофа. «Юніон Карбайд Індіа Лімітед» — дочірня компанія корпорації США «Юніон Карбайд Корпорейшн» (англ. «Union Carbide Corporation») — керувала з-дом із вир-ва пестицидів (зокрема севіни) у м. Бгопалі. Завод засновано наприкін. 1960-х у густонасел. р-ні міста. У ніч проти 03.12.1984 знач. кількість води потрапила в один із *резервуарів* із метилізоціанатом, спричинивши хім. реакцію. Це призвело до викиду токсич. хмари газу, що швидко поширилася й уразила місц. населення. Витік газу в *довкілля* призвів до загибелі прибл. 3 800 осіб. Загальна кільк. жертв сягла 15 000. Це зумовлено довготривал. наслідками впливу газу на здоров'я людей упродовж наступ. кількох років. Сотні тисяч осіб також отримали поранення або постраждали від респіратор. захворювань та ін. проблем зі здоров'ям. Б. т. спричинила міжнар. осуд і глобал. дискусію щодо корпоратив. відповідальності. Компанію піддано гостр. критиці за неналежне реагування на катастрофу. Ген. директора компанії В. М. Андерсона (1921–2014; США) в Індії обвинуватили у ненавмис. вбивстві. 1989 компанія уклала *мирову угоду* з інд. урядом, погодившись виплатити 470 млн дол. США *компенсації* жертвам катастрофи та їхнім сім'ям. Б. т. залишається однією з наймасштабніших пром. аварій, що справила вплив на світ. правила пром. безпеки та практику корпоратив. соц. відповідальності. Б. т. увиразнила необхідність плану реагування на *надзвичайні ситуації* та готовності до них у густонасел. р-нах.

Літ.: Morehouse W., Subramaniam M. The Bhopal Tragedy: What Really Happened and What it Means for American Workers and Communities at Risk. New York, 1986; Hazarika S. Bhopal: The Lessons of a Tragedy. New Delhi, 1987; Chouhan T. Bhopal: The Inside Story. 2nd ed. New York, 2004; The Bhopal Reader: Remembering Twenty Years of the World's Worst Industrial Disaster / Ed. by B. Hanna, W. Morehouse, S. Sarangi. New York, 2005; Weir D. Bhopal Syndrome: Pesticides, Environment and Health. London, 2022.

Ю. Ю. Торопчинов

Бгопальська трагедія. Завод «Юніон Карбайд Корпорейшн» м. Бгопал

Бго́тія, нгалоп — *етнос* тибетського (див. *Тибет*) походження; одна з основних груп населення *Бутану*. Більшість Б. компактно проживають на Зх. та у центрі Бутану. Розмовляє мовою дзонг-ке китай.-тибет. мовної сім'ї (див. *Китайсько-тибетські мови*). Літ. стандарт дзонг-ке близький до літ. *тибетської мови*. Дзонг-ке — єдина держ. мова Бутану. Виконує роль *лінгва франка* для народів Бутану, які послуговуються ін. мовами. Народ Б. мігрував на тер. сучас. Бутану приблизно в 9 ст. Представники народу принесли тибет. *буддизм* і поширили його в регіоні. Він став держ. *релігією* (його сповідує бл. 70 % населення країни). Незначна кількість Б. також сповідує релігію бон (тибет. релігія, що існує в межах буддист. традиції, але суттєво відрізняється від ортодоксал. буддизму). Сучасна статистика кількості Б. відсутня. Станом на 1981 (остан. перепис населення, під час якого оцінювали кількість представників різних етносів у Бутані) Б. складали 17 % населення країни, шарчоб (етнос тибет. походження, споріднений із Б.) — 30 %. За даними Центр. розвідув. управ-

ління (*ЦРУ*; англ. Central Intelligence Agency, CIA) у вид. «Всесвітня книга фактів» (англ. «The World Factbook») за 2010, сукупна кількість представників народів Б. і шарчоб складає бл. 50 % населення Бутану. При цьому кількість шарчоб більша за Б. Більшість Б., як і загалом переважна більшість населення Бутану, займаються *сільським господарством*. Б. становить меншість населення (за різними оцінками, до 20 %), проте посідає панівне становище в політ. й культур. житті Бутану. До Б. належить королів. сім'я Бутану й більшість політ., реліг. й культур. еліт країни. Частина шарчоб і місц. племен. груп нетибет. походження знач. мірою культурно асимілювалися (див. *Асиміляція соціальна*) з Б.

Літ.: Nepal and Bhutan: Country Studies / Ed. by A. M. Savada. Wahington, 1993; Bhutan: Aspects of Culture and Development / Ed. by M. Aris, M. Hutt. Gartmore, 1994.

Бгу́та [санскрит भूत (Bhūta) — минуле, буття, від भू (bhu) — бути, ставати, досягати] — 1) У філос. системах Індії (*санкх'я*, *вайшешика* та ін.) — першоелементи, першостихії, що складають матеріал., проявлену основу *Всесвіту* (зокрема, усіх живих істот, людини). Традиційно виділяють п'ять Б. (див. *Панчабгута*), або «великих першоелементів» (магабгут): акаша — простір або етер, ваю — вітер, агні — вогонь, апас — вода, прітхві — земля. Питання щодо взаємозв'язку Б., послідовності їх космогенезу, специф. якостей, чуттєве сприйняття тощо в різн. школах отримали розбіж. тлумачення. У *буддизмі* — розвинуте вчення про чотири магабгути (земля, вітер, вогонь, вода), які є складниками т. з. рупа-*дгарми* — форми.

2) В *індуїзмі* — злі *духи* з почту *Шіви*, належать до нижч. категорії *демонів*, зазвичай ворожі до людей. Згадані в *упанішадах* як шкідливі істоти, що насилають лиха, хвороби. Припускають, що пізніше їх стали асоціювати з голод. духами (претами) й душами людей, що померли насильниц. смертю або були залишені без належ. ритуалів *поховання* (й не отримали матер. тіла). Серед імен Шіви — Бгутешвара (Володар бгутів).

3) Привид, примара.

Літ.: Розенберг О. О. Труды по буддизму. Москва, 1991; Grimes J. A. A Concise Dictionary of Indian Philosophy: Sanskrit Terms Defined in English. Albany, 1996; Westerhoff J. The Golden Age of Indian Buddhist Philosophy. Oxford, 2018.

Бгу́тто, Бенази́р — див. Б. *Бхутто.*

Бгу́тто, Зульфіка́р Алі́ — див. З. А. *Бхутто.*

Бджільни́цтво (прасл. bъčela, зі звуконаслідув. основи bък- або bhei-) — галузь аграрно-промислового комплексу, одне із найдавніших господарських занять (зокрема й українців, які плекали бджіл задля отримання *меду* та *воску*). Б. відоме з доіст. часів. На наскельному малюнку періоду пізнього *палеоліту* (20–15 тис. тому), знайденому в печері Альпера поблизу м. Валенсії (Іспанія), зображено первіс. людину, яка шукала мед диких бджіл. Пріоритет відкриття Б. як організованого промислу належить єгиптянам (див. *Єгипет Стародавній*), які одомашнили диких бджіл (сер. 5 тис. до н. е.). Б. займалися в *Греції Давній* та *Римі Стародавньому*. За посередництва *германців* Б. поширилося в усій Пн. Європі. Перші свідчення про розведення

Бгута

бджіл на тер. сучас. України датовано 5 ст. до н. е. (*Геродот*) та 2 ст. (*Павсаній*). Етапи розвитку Б. в Україні: дике (збирання меду диких бджіл у дуплах дерев); *бортництво* (з 5 ст. до н. е.); пасічництво (з 7–12 ст.; плекання бджіл у вуликах-колодах на «висічених» від лісу ділянках — пасіках). Первісно осередками колод. пасічництва були *ліси*, у яких колоди встановлювали високо на деревах; згодом — розміщували вулики на розчищених ліс. галявинах; пізніше започатковане присадибне пасічництво, яке у 17–18 ст. остаточно витіснило бортництво. Утвердження пасічництва стало позитив. чинником розвитку Б. — поліпшився догляд за бджолами (запобігання втечі роїв, зимівля в утепл. приміщеннях, вивіз до медоносів), збільшилася ефективність мед. госп-ва (розведення більшої кількості бджолосімей), полегшали умови праці бджоляра (безпека під час вир-ва й обслуговування колод. вуликів), пасічники набули нов. досвіду плекання бджіл. Помітну роль у розвитку Б. відіграв пасічник-новатор П. *Прокопович*, який 1814 винайшов перший у світі розбірний рамк. вулик. Кін. 19 — поч. 20 ст., коли в практику увійшов комплекс нововведень щодо вдосконалення рамк. вулика, став часом появи рац. Б. в Україні. Послідовниками П. Прокоповича в популяризації нов. форми Б. стали: Ю. Любінецький (1802–1862), Л. Трещаківський (1810–1874), О. Покорський-Журавко (1813–1874), С. Великдан (1819–1879), О. Андріяшів (1826–1907), М. Михалевич (1843–1922), В. Ващенко (1850–1918), І. Марцинків (1858–1940), В. Пилипчук (1871–1939), В. Різниченко (1892–1938; усі — тепер Україна); І. Наумович (1826; тепер Україна —1891, тепер Росія), Є. Архипенко

Бджільництво. Пасіка на Поділлі. Гравюра 19 ст.

(1884; тепер Україна — 1959; Німеччина), М. Боровський (1891; тепер Україна — 1989; Канада). 1896 в м. Києві було засн. Південнорос. т-во Б. Почали виходити часописи: «Щорічник Б.» («Ежегодник пчеловодства»; 1896–1901, м. Київ), «Праці Південноросійського товариства пасічництва» («Труды Южнорусского общества пчеловодства»; 1903, м. Київ), «Листок бджоляра» («Листок пчеловода»; 1906, м. Київ; 1909, м. Одеса), «Українське бджолярство» (1906–1910, м. Київ), «Бджоляр і садовод» («Пчеловод и садовод»; м. Київ), «Бджола» («Пчела»; 1908, м. Ка-

Електронна версія на порталі http://vue.gov.ua

теринослав, тепер м. Дніпро), «Пасічницьке господарство» («Пчеловодное хозяйство»; 1911, м. Катеринослав, тепер м. Дніпро), «Український пасічник» (1914, м. Тернопіль). Події *Першої світової війни* руйнівним чином вплинули на становище Б. 1910 в укр. губерніях Рос. імперії налічували 67 911 пасік із 630 600 вуликами, 1921 — 53 607 вуликів. 1925 з метою відродження галузі створено Всеукр. бюро пасічництва та наук.-досл. пасічницьку станцію (м. Харків), згодом — зональну станцію Всесоюз. ін-ту Б. 1920–1930-х виходили друком часописи «Вісник пасічництва» (м. Київ), «Голос пасічника» (м. Житомир), «Пасічнича старовина» (м. Харків), «Пасічник» (1925–1931, Прилуки; Харків, з 1930 — «Пасічник-колгоспник», з 1936 — «Колгоспне бджолярство»), «Український пасічник» (м. Львів), «Підкарпатське пчолярство» (згодом «Пчолярство»; м. Ужгород), підручники з Б. Під час *Другої світової війни* Б. України зазнало втрат: якщо 1939 було 1 292 070 вуликів, то 1948 — лише 50 тис. Від 1960-х Б. розвивалося внаслідок укрупнення колгосп. і радгосп. пасік та створення спеціаліз. пасічницьких радгоспів. Паралельно розвивалося й індивід. Б. 1989 в м. Києві було створено наук.-досл. і технол. ін-т Б. УААН ім. Прокоповича (тепер — Нац. наук. центр «Інститут бджільництва імені П. І. Прокоповича»). Станом на 2020 в Україні налічували 400 тис. пасічників із 1,2 млн бджолосімей. Сучасні правові відносини в галузі регулює Закон України «Про бджільництво» (2000).

Бджільництво. Пасіка з рамкових вуликів

Дж.: Про бджільництво: Закон України № 1492-III від 22 лютого 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 21. Ст. 157.

Літ.: Юрченко Т. Короткий нарис українського пасічництва. Прилуки, 1926; Мальм В. А. Промыслы древнерусской деревни: Очерки по истории русской деревни X–XIII вв // Труды гос. ист. музея. 1956. Вып. 32; Скуратівський В. Бортницький промисел // Жовтень. 1980. № 9; Мовна У. Традиційний інвентар українських пасічників Карпат і Прикарпаття (друга пол. XIX — поч. XX ст.). // Народознав. зошити. 1998. № 3; Мовна У. З історії розвитку бджільництва Карпат і Прикарпаття (форми бджолярського господарства від найдавніших часів до XVII–XVIII століть) // Народознав. зошити. 2000. № 5; Скуратівський В. Кухоль меду. Львів, 2000; Мовна У. Мед у Карпатах і Прикарпатті: ретроспективний погляд // Бойківщина. 2007. Т. 3; Мовна У. Традиційне бджільництво українців: словник етнографічних термінів. Львів, 2015.

У. В. Мовна

Бджола́ медоно́сна (*Apis mellifera*) — вид *комах* родини *справжні бджоли* ряду *перетинчастокрилих*. Б. м. та шовкопряд шовкович. — єдині комахи, яких одомашнила (див. *Доместикація*) людина. Бджіл людина використовує з часів пізн. *палеоліту*, 10–15 тисячоліть тому. Батьківщиною бджіл є Пд. *Азія*. В Україні достовірно відомо про розвиток *бджільництва* й *бортництва* ще за часів *Давньої Русі*. Внутрішньовидова *систематика* Б. м. складна. Зокрема, у складі виду визнають 28–35 підвидів, представлених числен. локал. *популяціями*, географ. расами, природ. гібридогенними операц. таксоном. одиницями й селекц. породами. *Ареали* трьох підвидів охоплюють Україну: Б. м. українська (*Apis mellifera sossimai*), Б. м. карпатська (*A. mellifera carpatica*), європейська темна бджола (*A. mellifera mellifera*). Б. м. — суспільні комахи, які живуть вел. сім'ями. Життя бджол. сім'ї координується за допомогою *феромонів*, регуляр. зміни активності залоз тощо. Для бджол. сімей характерний *поліморфізм* і віков. поліетизм (розподіл функцій між членами сім'ї). Склад бджол. сім'ї варіює упродовж року, його зміни визначають головно клімат. умови, наявність харчування в різні періоди. Бджолосім'я — це біол. одиниця, усі члени якої взаємопов'язані та не пристосовані до самост. існування. У кож. сім'ї є 1 матка (з тілом завдовжки 20–25 мм, масою 200–250 мг), 60–80 тис. робочих бджіл (з тілом завдовжки 12–14 мм, сер. масою 100 мг), кілька сотень або й тисяч трутнів (з тілом завдовжки 15–17 мм, масою бл. 200 мг). Матка — єдина самиця у вулику, яка відкладає яйця (з весни до осені, влітку до 2–2,5 тис. яєць щодоби) і дає потомство (з яєць розвиваються робочі бджоли, трутні або матки). Робочі бджоли — жін. особини, які мають недорозвинену стат. систему, нездатні до відтворення потомства, але складають основу бджол. сім'ї. Вони будують воск. (див. *Віск натуральний*) стільники, збирають і переробляють *нектар* та квітк. *пилок* на пергу (бджол. обніжжя, законсервоване медово-фермент. способом), виховують потомство, охороняють гніздо. Трутні — чол. особини, запліднюють матку, живуть лише протягом літа, після чого роб. бджоли виганяють їх із вулика. Розмножується бджолина сім'я роїнням (формування нов. колонії з матки та вел. кількості роб. бджіл). Живуть Б. м. в гнізді, яке розташоване у вулику, побудованому людиною. Для складання запасів корму і вирощування розплоду (запліднені яйця, личинки й лялечки роб. *бджіл*) вони використовують стільники, побудовані роб. бджолами. Нектар і пилок Б. м. збирають лише за сприятл. умов у період квітування *медоносних рослин*. Живляться медом

Бджола медоносна

Електронна версія на порталі http://vue.gov.ua

(див. *Мед бджолиний*) і пергою. Б. м. здатні перезимовувати у холод. кліматі завдяки досконалій регуляції т-ри в гнізді. Найбільш життєздатними та господарськи цінними є сильні сім'ї (з чисельністю особин до 100 тис. і більше). Вид поширений по всьому світу (крім *Арктики*, *Антарктиди*, пустелі *Сахари*): *Африка*, *Австралія*, *Європа*, Пн. Азія (*Китай*), *Центральна Америка*, *Північна Америка*, *Океанія*, *Південна Америка*, Пд. Азія. Свійська комаха, яку розводять для одержання меду, воску, бджол. отрути (див. *Апітерапія*), *прополісу*, *запилення* рослин (є страт. запилювачем *квіткових рослин*). Одна бджолосім'я за сприят. умов може зібрати за сезон 200–450 кг меду.

Літ.: Ruttner F. Biogeography and Taxonomy of Honey Bees. Berlin; Heidelberg, 1988; Метлицька О. І., Поліщук В. П., Таран С. І. Застосування методів морфометрії та молекулярно-генетичної оцінки при визначенні чистопородності українських бджіл // Біол. тварин. 2010. Т. 12. № 1; Папп В. В., Керек С. С. Дослідження породних ознак карпатських бджіл за допомогою програмного забезпечення «Beemorph» // Бджільництво України. 2015. № 1; Савчук Г. Г., Язловицька Л. С. Морфометрична характеристика гемоцитів робочих бджіл apis mellifera L. // Вісник Одес. нац. ун-ту. Біол. 2020. Т. 25. № 2 (47); Ghisbain G., Rosa P., Bogusch P. et al. The New Annotated Checklist of the Wild Bees of Europe (Hymenoptera: Anthophila) // Zootaxa. 2023. Vol. 5327. № 1.

Бджоли́ні — див. *Справжні бджоли* (*Apidae*).

Бджолови́дки — див. *Повисюхові мухи* (*Syrphidae*).

Бджолої́дка (*Merops*) — рід *птахів* родини *бджолоїдкові* ряду *ракшеподібних*. Найбільший за кількістю видів (24–28) рід родини. Види роду мають яскр., блискуче *оперення* насич. кольорів (переважно синього, жовтого, зеленого), подібне у самців і самиць. *Тіло* стрункe із зазвичай подовженим центр. пір'ям *хвоста*. Крила довгі, гострі, політ швидкий. Ноги короткі, що ускладнює пересування назем. поверхнею. Мають довгий, дещо вигнутий, тонк. дзьоб. Живляться здебільшого *комахами*, особливо бджолами (див. *Справжні бджоли*), *осами* та *шершнями*, яких ловлять у повітрі, а також *мурахами*. Кладка містить 2–9 білих яєць, які насиджують і самці, і самиці. Пташенята вилуплюються голі. Зграйні птахи, мешканці відкр. місць, що уникають лісів. Гніздяться колоніями. Гнізда створюють у норах, які риють у обривах, крутосхилах або й на рівн. місцинах. Більшість видів роду мешкають у помір. і тропіч. частинах *Африки*, деякі — у Пд. *Європі*, *Азії*, *Австралії*, *Новій Гвінеї*, на о. *Мадагаскарі*. Серед Б. є також перелітні птахи. В *орнітофауні* України відомі 2 види: Б. звичайна і Б. зелена. Усі види роду потребують охорони. Занесені до Черв. списку *Міжнародного союзу охорони природи* з різн. категоріями, здебільшого як найменш загрожені. Б. можуть шкодити *бджільництву*, тому пасічники намагаються не допускати птахів на пасіки.

Літ.: Фесенко Г. В. Назви родів у вітчизняному іменуванні птахів світу. Негоробині. Частина 2 // Вісник Нац. наук.-природн. музею. 2014. Т. 12; Енциклопедія мігруючих видів диких тварин України / За заг. ред. А. М. Полуди. Київ, 2018; Bastian H., Bastian A. Specialist or Opportunist — the Diet of the European Bee-eater (Merops apiaster) // Journal of Ornithology. 2023. № 164; Goras G., Tananaki C., Liolios V. et al. The Conflict between Avian Predators and Domestic Honey Bees: a Case Study of European Bee-eater (Merops apiaster L.) Preying on the Honey Bee (Apis mellifera L.) in Cyprus // Journal of Apicultural Research. 2023. № 62 (5).

Бджолої́дкові (*Meropidae*) — родина *птахів* ряду *ракшеподібних*. У складі родини — 3 роди: *бджолоїдка* — 24–28 видів, азійська бджолоїдка (*Nyctyornis*) — 2 види, сулавеська бджолоїдка (*Meropogon*) — 1 вид. Дрібні птахи вагою 50–80 г з яскр., блискучим *оперенням*, у забарвленні якого переважають зелені та блакитні кольори. Б. морфологічно досить однорідна група. Мають багато спільних морфол. рис зі спорідненими таксонами ряду ракшеподібних, напр., *рибалочками*: пор. вел. голова, короткі шия і *ноги*, яскраве оперення. *Крила* довгі, гострі або заокруглені, політ швидкий. Форма крил зумовлена особливостями оселищ видів і міграції. Види, які ведуть осіл. спосіб життя мають короткі заокруглені крила, що відповідає пристосуванню до корот. польотів у пошуку їжі в густ. лісах і заростях *очерету*. Довші загострені крила мають перелітні Б. Ноги не пристосовані до пересування назем. поверхнею, через що їхня хода виглядає незграбно. Лапи мають гострі кігті, за допомогою яких Б. сідають на вертик. поверхні, а також розкопують *гнізда*. *Дзьоб* тонкий, витягнутий, злегка вигнутий, закінчується гостр. вістрям. Б. використовують його як щипці, за допомогою яких хапають *комах* з повітря та розчавлюють здобич. Живляться комахами, зокрема жалкими *перетинчастокрилими* — звідси й назва. Під час гніздування Б. моногамні (див. *Моногамія*), а в осілих видів пари можуть залишатися разом упродовж кількох років. Перелітні Б. можуть знайти нових партнерів кож. сезону *розмноження*. Гніздяться в норах, дуплах, порожнинах скель, на землі. Гніздо примітивне. У кладці 1–5 яєць: самиці відкладають по 1 яйцю в день. Пташенята перебувають в гнізді 30 днів. Деякі тропіч. види гніздяться колоніями, що налічують тисячі особин. У таких колоніях може бути кілька різн. видів Б. Поширені на Пд. *Європи*, в *Азії*, *Африці*, *Австралії* та *Новій Гвінеї*. Поїдають комах-шкідників с.-г. культур. Б. можуть шкодити *бджільництву*. Більшість видів родини включено до Черв. списку *Міжнародного союзу охорони природи* з різн. категоріями, здебільшого як найменш загрожені.

Бджолоїдка

Літ.: Fry C. H. The Evolution and Systematics of Bee-eaters (Meropidae) // Ibis. 1969. № 111 (4); Ali M. A., Taha E. A. Bee-eating Birds (Coraciiformes: Meropidae) Reduce Virgin Honey Bee Queen Survival During Mating Flights and Foraging Activity of Honey Bees (Apis mellifera L.) // International Journal of Scientific and Engineering Research. 2012. № 3 (6); Фесенко Г. В. Вітчизняна номенклатура птахів світу. Кривий Ріг, 2018; Goras G., Tananaki C., Liolios V. et al. The Conflict between Avian Predators and Domestic Honey Bees: a Case Study of European Bee-eater (Merops apiaster L.) Preying on the Honey Bee (Apis mellifera L.) in Cyprus // Journal of Apicultural Research. 2023. № 62 (5).

Бе́а, А́вгустин (нім. Bea, Augustin, лат. Bea, Augustinus; 28.05.1881, с. Рідберінген, тепер район м. Блумберга, земля Баден-Вюртемберг, Німеччина — 16.11.1968, м. Рим, Італія) — церковний та екуменічний діяч, біблеїст, богослов, кардинал *Католицької церкви*. Навчався у *Фрайбурзькому університеті* (1900–1902), *Інсбруцько-*

Офіційний сайт порталі
https://vbe.gov.ua

Беа Августин

му університеті Леопольда і Франца та *Берлінському університеті*. 1902 вступив до єзуїт. новіціату (див. *Єзуїти*). Вивчав *філософію* (1904–1907) та *богослов'я* (1910–1913) в єзуїт. колегії у м. Валкенбурзі (Нідерланди). 1912 висвячений на *священника*. За рішенням керівництва ордену впродовж 1913–1916 продовжив навчання у новозасн. Папському біблійн. ін-ті в м. Римі. У 1917–1922 — професор каф. Старого Завіту у Валкенбурз. коледжі. Упродовж 1921–1924 — перший провінціал Верхньонім. провінції ордену в м. Мюнхені. 1924 призначений професором Пап. Григоріан. ун-ту в м. Римі, одночасно — професор Пап. біблійн. ін-ту, в 1930–1949 — ректор закладу, редактор ж-лу «Бібліка» («Biblica»). Входив до кола найближч. радників папи *Пія XII*, у 1945–1958 був його *духівником*. 1959 папою *Іваном XXIII* піднесений у сан кардинала; 1962 обраний титуляр. архієпископом Німеччини в Нумідії. Від 1960 до кін. життя очолював заснований понтифіком Секретаріат (тепер — Рада) зі сприяння христ. єдності. Брав участь у *конклаві* 1963. Коло наук. інтересів Б. — *археологія біблійна* та стародавня історія. Визнавав уплив методів і висновків протестант. *біблійної критики* на власні іст.-біблійні розвідки. За його ініціативи у складі Пап. біблійн. ін-ту засновано ф-т орієнталістики. Брав участь в укладанні *енцикліки* Пія XII «Натхненні Святим Духом» («Divino afflante Spiritu», 1943), що закликала до нов. досліджень і перекладів *Біблії*. У 1940-х здійснив нов. лат. переклад *псалмів*. Виразник модерніст. поглядів, прибічник реформування та відкритості церкви, міжконфес. діалогу, стратегії *екуменізму*; став одним із ідейн. лідерів модерніст. крила *Католицької церкви*. Відіграв важл. роль в орг-ції та проведенні *Другого Ватиканського собору*. Керував запрошенням на собор спостерігачів від правосл. та протестант. церков. Завдяки його актив. позиції вдалося відсторонити від керування Собором консервативно налаштовану партію *Римської курії*. Співавтор ключових собор. документів: декрету «Реінтеграція єдності» («Unitatis redintegratio»; 1964), догматич. конституції «Слово Боже» («Dei verbum»), декларацій «Людська гідність» («Dignitatis humanae»), «Наш вік» («Nostra Aetate»; усі — 1965). Брав участь у екуменіч. зустрічах з представниками *Всесвітньої Ради Церков*, *Англіканської співдружності*, Реформат. всесвітнього союзу, правосл. ієрархами (зокрема патріархом *Афінагором I*), лідерами *юдаїзму*. Зачитав папське *бреве* про взаємне зняття *анафем*, які санкціонували розкол церкви 1054. У 1966 очолив новостворену комісію з катол.-юдейських відносин. Серед праць: «Біблійна археологія» («Archeologica biblica»; 1939), «Новий латинський переклад Псалтиря» («Die neue lateinische Psalmenübersetzung»; 1949), «Єдність християн, проблеми та принципи, вказівки та засоби, здійснення та перспективи» («Die Einheit der Christen, Probleme und Prinzipien, Hinweise und Mittel, Verwirklichungen und Aussichten»; 1963), «Церква та єврейський народ» («Die Kirche und das jüdische Volk»; 1966), «Шлях до єдності після Собору» («Der Weg zur Einheit nach dem Konzil»; 1966), «Церква і людство» («Die Kirche und die Menschheit»; 1967). Нагороджений Вел. хрестом «За заслуги перед Федеративною Республікою Німеччина» (1954, 1960). Лауреат *Премії миру німецьких книгарів* (1966) та ін. *Ватикан* заснував премію на честь Б. за діяльність у справі миру, прогресу й соц. справедливості (1969). Папа *Іван Павло II* назвав Б. «апостолом християнської єдності».

Літ.: Jung-lnglessis E.-M. Augustin Bea: Cardinal de l'unite. Paris, 1963; Schmidt S. Agostino Bea. Cardinale dell'ecumenismo e del dialogo. Milano, 1996; Griesmayr G. Die eine Kirche und die eine Welt: Die ökumenische Vision Kardinal Augustin Beas. Frankfurt, 1997; Vereb J.-M. «Because He Was a German!». Cardinal Bea and the Origins of Roman Catholic Engagement in the Ecumenical Movement. Grand Rapids; Cambridge, 2006; Marotta S. Gli anni della pazienza. Bea, l'ecumenismo e il Sant'Uffizio di Pio XII. Bologna, 2019.

Беатифіка́ція (франц. béatification, пізньолат. beatificatio, від лат. beatus — блаженний і … ficatio, від facere — робити) — у *Католицькій церкві* — офіційне зарахування спочилого *праведника*, мученика до лику *блаженних*, від 17 ст. — попередній етап *канонізації*. Вшанування блаженних зазвичай не є обов'язковим для всієї Церкви, має поміс. характер або здійснюється в межах окр. реліг. спільноти. Ранньою формою пошанування у *християнстві* були поминання місц. мучеників, достойників зі звершенням *євхаристії*, а також запровадження календарів із відповід. відмітками, будування мартиріонів (культ. споруд над місцем *поховання*), *вівтарів*, перенесення *реліквій*. Упродовж 1 тис. історії християнства культ мучеників, подвижників регулювали правила *помісних церков*. Була поширена практика єпископ. канонізацій, що зазвичай розпочиналися з перенесення *мощів*, реліквій (з 8 ст. лише за згоди *імператора* чи *єпископа*), стосувалися окр. дієцезії, *єпархії*, поміс. церкви. Розрізнення процедур Б. та канонізації початково не існувало, терміни «блаженний» і «святий» вживали як *синоніми*. Вперше акт канонізації як такий здійснив 993 Папа Римський *Іоанн XV*, проголосивши святим Ульріха Аусбурзького. З 11 ст. набув поширення принцип винятк. права *понтифіка* зараховувати до лику святих. Поряд із тим від 14 ст. Катол. церква вдалася до тер. локалізації вшанування деяких святих; за Папи *Сікста IV* таких святих іменують «блаженними», а терміни «блаженний» і «святий» розрізнюють. Офіційне розмежування Б. та канонізації затвердив *Урбан VIII* [*бреве* «Небесний Єрусалим» (лат. «Coelestis Hierusalem»); 1634]. Право беатифікувати було надане місц. єпископу, канонізувати як святих — виняткова папі. Першою, офіційно проведеною за всіма правилами, була Б. Франциска Сальського (1662). Упорядкуванням процедури відав *Святий престол*. Уточнення та реформу акту Б. здійснювали: *Пій XII* — апостол. motu proprio (лат., букв. — з власної ініціативи; особливий документ, виданий Папою Римським з власної ініціативи) «Упродовж певного часу» (італ. «Gia da qualche tempo»; 1930); *Павло VI* — motu proprio «Святість, що стає яскравішою» (італ. «Sanctitas clarior», 1969), *Іван Павло II — апостольська конституція* «Божественний учитель досконалості» (лат. «Divinus perfectionis magister»; 1983). Церковне *законодавство* з цього питання поточнив *Бенедикт XIV*, який визначив обов'язковими вимоги до претендентів: а) перевірка усіх письм. творів (якщо такі є) на відповідність *доктрині* віри; б) оцінка міри «героїчності чеснот», тобто засвідчення найвищ. вияву морал. досконалості з-поміж ін. християн; в) підтвердження факту

Онлайн-версія
https://esu.com.ua

чуда, яке здійснилося за заступництвом претендента (необов'язкова при беатифікації *мученика*). Бенедикт XVI також ухвалив рішення про необов'язкову особисту участь понтифіка у церемонії, припустимість делегування цих повноважень посланцю (зазвичай префекту Конгрегації у справах канонізації святих). Папа *Франциск* в апостол. motu proprio «[Немає] любові, більшої, ніж ця» (лат. «Maiorem hac dilectionem»; 2017) підкреслив можливість Б. осіб, які героїчно й добровільно віддали своє життя за ближнього («пожертва життя»). Станом на 2020 справи Б. та канонізації перебувають у віданні *Римської курії*, а саме — Конгрегації у справах канонізації святих (лат. Congregatio de Causis Sanctorum). *Єпархія* розпочинає процес Б. не раніше 5 р. після смерті вірянина. Інколи цей термін може бути скорочений (так сталося, напр., щодо *Терези Калькуттської*, Івана Павла II) у відповідь на мас. прохання католиків. *Апостольська столиця* оприлюднює рішення про відсутність заперечення процедури (лат. nihil obstat — ніщо не перешкоджає), тоді кандидат отримує титул «слуга Божий». Спеціально призначена група починає збір матеріалів, пов'яз. із зем. життям праведника. Обов'язковий факт чуда досліджує компетентна мед. комісія. Єпархіальна комісія призначає постулатора — *теолога*, який представлятиме кандидатуру в єпархії, а потім — у *Ватикані*. Після позитив. рішення єпархіал. єпископа справу передають до Конгрегації у справах канонізації святих. Остаточне рішення за поданням префекта конгрегації ухвалює Папа Римський. Після того, під час *меси* перед *євхаристією* зачитують декрет про Б., відкривають завішену *ікону* блаженного, співають гімн «Te Deum» («Тебе, Бога, хвалимо») та вшановують реліквії праведника. До *понтифікату* Івана Павла II Б. відбувалися в *соборі Святого Петра в Римі*, однак папа вперше вдався до Б. місц. праведників під час числ. подорожей світом. Так, Іван Павло II під час апостол. візиту в Україну (2001) підніс до гідності блаженних митроп. Ю. *Більчевського* та священника З. Гораздовського (1845; тепер Польща — 1920; тепер Україна). Тоді ж проголосив блаженними новомучеників *Української греко-католицької церкви*, загиблих у 1935–1973 [серед них: *Миколай Чарнецький*, *єпископ*; єп. Теодор Юрій Ромжа (1911–1947; тепер Україна); *Климентій Шептицький*, *архимандрит*; *Йосафата Гордашевська, сестра* та ін.]. 2015 завершився осн. етап Б. *Андрея Шептицького*, *митрополита*, який тривав понад 50 р.; праведнику присвоєно титул «преподобний».

Літ.: Woodward R. L. Making Saints: How the Catholic Church Determines ho Becomes a Saint, Who Doesn't, and Why. New York, 1990; Катехизм Католицької Церкви. Львів, 2002; Святий Йосафат Кунцевич. Документи щодо беатифікації (1623–1628 рр.). Жовква, 2010; Розлуцька Г. М. Суспільно-політичні та культурно-освітні передумови інституційного оформлення Греко-Католицької Церкви як виразника етнічної самоідентифікації українців на Закарпатті // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. 2018. Сер. 5. Вип. 62.

І. Б. Остащук

Бебе́шко, Серге́й Васи́льович (29.02.1968, м. Нова Каховка Херсонської обл., тепер Україна) — *спортсмен*, гандболіст (розігрувач), олімпійський чемпіон, заслужений майстер спорту (з 1992), *тренер*. Навчався у серед. шк. у м. *Таврійську*. У становленні Б. як гандболіста відіграв роль старший брат, який першим прийшов у секцію *гандболу*. Вихованець Новокаховської ДЮСШ. 1990 закінчив Київ. ін-т фіз. культури (тепер *Національний університет фізичного виховання і спорту України*). Виступав за гандбольну команду вищої ліги СКА (Київ; 1986–1992), тренери Л. *Захаров* і Б. *Чижов*. Був осн. розігрувачем. У складі команди сріб. призер Чемпіонату УРСР (1986–1989), чемпіон України з гандболу (1992). Чемпіон IX Літньої Спартакіади народів СРСР у складі збірної УРСР (1986). Чемпіон світу серед молоді у складі молодіж. збірної СРСР (1989, Іспанія). Грав за збірну команду СРСР (1990–1991), Об'єднану команду (1992), збірну України (1993). Срібний призер Суперкубка світу в складі збірної СРСР (1991). Чемпіон *Літніх Олімпійських ігор 1992* у м. Барселоні в складі збірної Об'єдн. команди, тренери С. Миронович (нар. 1938; тепер Росія, живе в Білорусі), В. Максимов (нар. 1945; тепер Німеччина, живе в Росії). Має звання лейтенанта запасу, 1992 звільнився з армії. Виступав також за команди клубів: «Куенка» (Іспанія, 1992–1993), «Сьюдад-Реаль» (Іспанія, 1993–2000), «Меллія» (Іспанія, 2000–2001), «Віллербанн» (Франція, 2001–2004), «Сан Сір Турон» (Франція, 2004–2006). Як гравець двічі входив до п'ятірки кращих *бомбардирів* Чемпіонату Іспанії (Ліги Асобаль, 1997–1999). Після завершення кар'єри гравця працював другим тренером в іспан. клубі «Сьюдад-Реаль» (2000–2001), гол. тренером у клубах «Форкуса» (Іспанія, 2006–2008), «Лабаро» (Іспанія, 2008–2009), останній вивів із другого дивізіону в Лігу Асобаль. 2009–2013 — гол. тренер гандбол. клубу «Динамо» (м. Мінськ, Білорусь), чотириразовий чемпіон Білорусі, двічі володар Кубка Білорусі, 1/8 фіналу Ліги чемпіонів. 2013–2015 — гол. тренер гандбол. клубу «Мотор» (м. Запоріжжя), чемпіон України, вийшов до 1/8 фіналу Ліги чемпіонів. У 2015 — серпні 2018 — гол. тренер Брестського гандбол. клубу імені А. П. Мешкова (Білорусь), триразовий чемпіон і триразовий переможець Кубка Білорусі, тричі виводив команду до 1/8 фіналу Ліги чемпіонів). 2018–2019 — гол. тренер клубу «Дунеря» (м. Келераші, Румунія). 13.08.2018 призначений на посаду гол. тренера збірної України. У січні 2020 після невдалого виступу команди на відбірк. етапі до Чемпіонату Європи 2020 подав у відставку. В липні 2021 — лютому 2022 був гол. тренером клубу «Донські козаки» (м. Таганрог, Росія). Залишив посаду після початку повномасштаб. вторгнення Росії в Україну. Мешкає з родиною в Іспанії. 2020 прийняв іспан. громадянство.

Бебешко Сергій Васильович

Літ.: Гончарук А., Бенедис А. Ступени гандбола. 1966–2009. Черновцы, 2009; Бебешко Сергій Васильович // Олімпійська слава України: (до 30-річчя Незалежності України): довідник / Уклад.: С. Карасєвич, М. Карасєвич. Умань, 2022.

Бе́верідж, Ві́льям Ге́нрі (англ. Beveridge, William Henry; 05.03.1879, м. Рангпур, тепер Бангладеш — 16.03.1963, м. Оксфорд, Велика Британія) — політичний діяч, соціальний реформатор, економіст, соціолог, представник *фабіанства*, член Британської академії (з 1937), *барон* (з 1946). Закінчив держ. школу Чартергаус, Бейлліол-коледж *Оксфордського університету*. Пра-

Енциклопедія порталі
енцпорт.луче.зоу.ua

Беверідж Вільям Генрі

цював наук. співробітником кафедри цивіл. права Університет. коледжу Оксфорд. ун-ту (1902–1909). Захопився *економікою* та *соціологією*. Член ради м. Лондона з *безробіття*, голова к-ту з працевлаштування безробітних (1905–1908). Активно підтримував введення пенсії для людей похилого віку, безкоштов. харчування в школах, створення нац. системи бірж праці. Від 1909 —директор біржі праці, член правління департаменту зайнятості. З 1916 — 2-й секретар, з 1919 — постійн. секретар Мін-ва продовольства. У 1919–1937 — директор Лондон. школи екон. і політ. наук. 1934–1944 — голова Постійн. к-ту зі страхування від безробіття. 1941 — заст. міністра у Мін-ві праці. У 1940–1944 — президент Королів. екон. т-ва. У червні 1941 призначений головою К-ту соц. страхування та соц. служб Великої Британії. 01.12.1942 представив парламенту Великої Британії доповідь «Про соціальне страхування та суміжні послуги», у якій містився план досягнення «повної зайнятості». План передбачав заходи боротьби з безробіттям, зокрема орг-цію громад. робіт, встановлення повн. контролю над зовн. торгівлею, обов'язкове держ. страхування, створення Мін-ва соц. служби. Його проєкт соц. захисту передбачав рівність прав усіх громадян на соц. виплати, захист від усіх випадків втрати заробітку, впровадження держ. пенсій. 1946 лейборист. уряд втілив у норматив. актах чимало з рекомендацій Б. 1944 був обраний членом парламенту від *Лейбористської партії*, залишив викладац. роботу в Оксфорд. ун-ті. Того ж року став одним із віцеголів Ліберал. партії. Б. вважав, що відкриття об'єктив. соц.-екон. законів здатне розв'язати проблеми суспільства. На поч. 1900-х гадав, що капіталіст. економіка здатна подолати безробіття самостійно. У 1940-х стверджував, що масове і хрон. безробіття виникає через нестачу «ефективного попиту», а тому може бути ліквідоване лише шляхом широкої, постійно чинної системи держ. регулювання капіталіст. економіки. На погляди Б. вплинули ідеї Дж. М. *Кейнса* стосовно держ. регулювання безробіття та екон. діяльності. Проте на відміну від ідей Кейнса про вплив *держави* на економіку переважно через кредитно-грош. систему, Б. виступав за жорсткіші заходи — використання досвіду військ. регулювання госп-вом. Розглядав повну зайнятість (низький рівень безробіття, що не перевищує 3 %) як стрижень держ. програми соц. забезпечення. Заходи з досягнення повної зайнятості: фіскал. регулювання, держ. контроль над засобами вир-ва, здійснення громад. робіт. Висновував, що соц. захист передбачає розподіл відповідальності осн. суб'єктів правовідносин за трьома рівнями: д-ва — надання базових гарантій соц. захисту всьому нас.; роботодавець — соц.-професс. страхування найманих працівників; працівник — додатк. особисте страхування. З ім'ям Б. пов'язують виникнення «держави загального добробуту» на принципах загальнодоступності, універсальності й адекватності соц. допомоги. 1948 створено Нац. службу охорони здоров'я, де лікування всіх верств нас. фінансували платники податків. Введено нац. систему допомоги для забезпечення соц. захисту. Ідеї Б. стали концептуал. основою англ. системи соц. страхування, що поєднує держ. заходи із забезпечення гарантованого мін. рівня соц. захисту та переваги соц. страхування. Основні положення плану соц. реформ Б. вплинули на формування системи соц. захисту ін. європ. країн. 1919 посвячений у лицарі.

Пр.: Unemployment: A Problem of Industry. London; New York, 1909; Prices and Wages in England from the Twelfth to the Nineteenth Century. London, 1939; Social Insurance and Allied Services. London, 1942; Full Employmentin a Free Society. London, 1944; The Economics of Full Employment. Oxford, 1944; The Price of Peace. London, 1945; Why I Am a Liberal. London, 1945; Voluntary Action. London, 1948; Power and Influence. London, 1953; A Defence of Free Learning. London; New York, 1959.

Літ.: Arts W., Gelissen J. Three Worlds of Welfare Capitalism or More? // Journal of European Social Policy. 2002. Vol. 12. № 2; Millar J. Diminishing Welfare: The Case of the United Kingdom // Diminishing Welfare: A Cross-National Study of Social Provision / Ed. by G. Goldenberg, M. Rosential. Westport, 2002; Туленков М. В. Соціальний захист у соціологічному вимірі. Київ, 2011; Ніколаєць К. М. Соціальна політика в Україні (у 90-х роках XX ст.). Київ, 2016; Телєнєва Ю. В. Особливості державної соціальної політики в Україні // Сучас. пробл. ек. і підприємництво. 2019. № 24.

М. Н. Єнін

Бегбеде́р, Фредери́к (Бегбеде; франц. Beigbeder, Frédéric; 21.09.1965, м. Неї-сюр-Сен, тепер регіон Іль-де-Франс, Франція) — письменник. Пише франц. мовою. Нар. у сім'ї перекладачки. Навчався у ліцеях Монтеня і Людовика Великого, згодом — в Ін-ті політ. наук і Школі вищих студій наук з інформації та комунікації (усі заклади освіти — у м. Парижі). Відтоді співпрацював з різн. *журналами* — «Парі-Матч» («Paris-Match»), «Елль» («Elle»), «Вуасі» («Voici») та ін. Писав статті — світську *хроніку* та *критику літературну*. Працював упродовж 10 р. творч. редактором (створював реклам. кампанії та вигадував їхні гасла) у франц. філії світової реклам. групи «Юнг енд Рубікам» («Young & Rubicam»). Заснував літ. премію «Флора» (за назвою *кафе літературного* на бульварі Сен-Жермен-де-Пре у м. Парижі), з 1994 є головою її журі. Працював на франц. телебаченні, брав участь у передачах «Берег правий, берег лівий» (1997–2001), «Книги і я» (2001–2002), «Коло» (2007–2015) тощо. Засновник і гол. редактор низки журналів. Працював редактором вид-ва «Фламмаріон» (2003–2006), директором редакції чол. журн. «Люї» («Lui»; 2013–2017). Був хронікером у журн. «Лір» («Lire»). Вів передачі на *радіо*, зокрема на радіостанції «Франс Інтер» («France Inter»; 2016–2018). З 2012 працює у журн. «Фігаро магазин» («Le Figaro Magazine»), веде рубрику, присвячену книгам. Творам Б. притаманні провокативність, уїдливість, гострота, гумор. Його герої — світські гедоністи й песимісти у коханні. Автор романів: «Спогади молодого телепня» («Mémoires d'un jeune homme dérangé»; 1990), «Відпустка у комі» («Vacances dans le coma»; 1994), «Кохання триває три роки» («L'amour dure trois ans»; 1997), «Windows on the World» («Вікна світу»; 2003), «Романтичний егоїст» («L'Égoïste romantique»; 2005); трилогії — «99 франків» [«99 Francs»; перейменовано на «1,499 євро» («14,99 euro»); 2000, екранізовано 2003] з продовженням «Простіть і відпустіть» («Au secours pardon»; 2007, екранізовано 2015) та «Людина, що плаче від сміху» («L'Homme qui pleure de rire»; 2020); збірки оповідань «Історійки під екстазі» («Nouvelles sous ecstasy»; 1999) тощо. Роман «99 франків», при-

свячений реклам. середовищу, приніс популярність автору, розійшовся накладом понад 1 млн примірників. Роман «Windows on the World» описує трагіч. події 11.09.2001 у м. Нью-Йорку (див. *Терористичні акти в США 11.09.2001*), розповідає про останні 45 хв. життя героя, який став жертвою *акту терористичного* у Всесвіт. торг. центрі. Книга «Французький роман» («Un roman française»; 2009) має автобіогр. характер. Роман «Уна і Селінджер» («Oona et Salinger»; 2014) — історія юнац. кохання письменника Дж. Д. *Селінджера* та Уни О'Ніл — дочки драматурга Ю. *О'Ніла*. Роман «Життя без краю» («Une vie sans fin»; 2018) присвяч. пошукам *безсмертя* і вічн. життя. У нарисі «Останній інвентар перед ліквідацією» («Dernier inventaire avant liquidation»; 2001) Б. аналізує 50 книг 20 ст., яким за опитуванням віддали перевагу французи; серед них — твори В. *Фолкнера*, Ф. *Кафки*, Ф. *Саган*, А. *Камю*, М. *Юрсенар*, А. *Бретона*, А. *Сент-Екзюпері*, В. *Набокова*, автора коміксів Ерже (1907–1983; Бельгія) та ін. Нарис «Перший підсумок після Апокаліпсису» («Premier bilan après l'Apocalypse»; 2011) — особистий хіт-парад найкращ. книг з погляду Б. У співавт. з єп. Ж.-М. Фалько (нар. 1941; Франція) написав книгу у формі *діалогу* «Я вірую, я теж ні: діалог між єпископом і невіруючим» («Je crois moi non plus: Dialogue entre un évêque et un mécréant»; 2005), в якій порушено проблеми віри, *релігії*, кохання, смерті, сучас. сусп-ва тощо. У кн. «Бесіди нащадка епохи» («Conversations d'un enfant du siècle»; 2016) у хронол. порядку розповідає про свої бесіди з сучас. письменниками, їхні методи роботи, таємниці творчості. Писав також *сценарії*, зіграв кілька ролей у кіно. Б. приїздив в Україну (2003, 2007), виступав з лекціями про сучасну л-ру та *рекламу*. 2016 презентував у м. Києві переклади своїх творів. *Українською мовою* окр. твори Б. переклали О. Ногіна, М. Ілляшенко, Р. Мардер, М. Луцюк, Л. Кононович. Лауреат премії «Ренодо» (2009) за «Французький роман», премій «Інтералле» (2003) та «Індепендент Форен Аварда» (2005) за роман «Windows on the World» та його переклад англійською, премії Лівого берега Парижа (2018) за роман «*Життя без краю*».

Тв.: Vacance dans le coma. Paris, 1994; Nouvelles sous ecstasy. Paris, 2000; L'amour dure trois ans. Paris, 2001; Windows on the world. Paris, 2003; Dernier inventaire avant liquidation. Barcelone, 2004; 14.99 euros (99 francs). Paris, 2007; Un roman française. Paris, 2009; Premier bilan après l'apocalipse. Paris, 2011; Oona & Salinger. Paris, 2015; Укр. перекл. — 1, 499 євро. Харків, 2004; Історійки під екстазі. Харків, 2004; Windows on the World. Харків, 2006; Романтичний егоїст. Харків, 2007; Простіть і відпустить. Харків, 2008; Французький роман. Харків, 2011; Уна і Селінджер. Київ, 2015; Бесіди нащадка епохи. Київ, 2016; Життя без краю. Київ, 2018.

Літ.: Кузнецова Т. «Нам хочется ломать свои игрушки»: Беседа с Фредериком Бегбедером // Иностр. лит. 2002. № 4; Алхімія слова живого. Французький роман 1945–2000 р. Київ, 2005; Delaroche Ph. L'enfance dure 42 ans // Lire. 2009. № 378; Криворучко С. «Біографія» Фредеріка Бегбеде у творі «Я вірую — я теж ні» // Питання літературознав. 2014. Вип. 90; Криворучко С. Особистість у світі реклами. «99 франків» Фредеріка Бегбеде // Вісник Прикарпатського ун-ту. Філол. 2014–2015. Вип. 42–43; Houellebecq M. Interventions 2020. Paris, 2020.

С. В. Глухова

Бегбедер Фредерік

Бегемо́т [нім. Behemoth, від пізньолат. behemoth, з давньоєвр. בהמות (Bəhēmôth), букв. — звірі, монстри], гіпопотам (*Hippopotamus*) — рід ссавців родини *бегемотових* ряду *оленеподібних*. Відомо, що в *міоцені*, *пліоцені*, *плейстоцені* та ран. *голоцені* в *Африці*, *Європі* й Зх. *Азії* були поширені понад 10 видів роду. Єдиним сучас. видом роду є Б. великий (*Hippopotamus amphibius*), який тепер мешкає в Африці, викопні рештки тварин знайдено на Зх. Азії та в Європі (найпівнічніше — в *Англії*). З о. *Мадагаскар* було описано 2–3 види Б., які вимерли: *H. lemerlei*, *H. madagascariensis* і дискусійн. вид *H. laloumena*. Б. має бочкоподібний, зрідка вкритий волоссям тулуб, вел. голову з шир. ротом. *Ніздрі* розташ. у верх. частині морди. *Кінцівки* короткі та кремезні. Пальців 4, усі задіяні під час ходьби. Вага від 200 кг (*H. minor*) до майже 4 т (*H. antiquus* і *H. gorgops*). Ікла та *різці* великі. Б. — зграйні рослиноїдні тварини, що ведуть напівводн. спосіб життя. Вони добре плавають і пірнають. Парування і

Бегемот

народження відбувається у воді, де тварини також проводять більшу частину часу, пов'язаного з доглядом за потомством.

Літ.: Vermeij G. J. Nature: An Economic History. Princeton, 2004; Martínez-Navarro B. Early Pleistocene Faunas of Eurasia and Hominin Dispersals // Out of Africa I: The First Hominin Colonization of Eurasia. Dordrecht, 2010; Vaughan T., Ryan J., Czaplewski N. Mammalogy. 6th ed. Burlington, 2015; Utete B. A Review of Some Aspects of the Ecology, Population Trends, Threats and Conservation Strategies for the Common Hippopotamus, Hippopotamus amphibious L, in Zimbabwe // African Zoology. 2020. № 55 (3); Hutchinson J. R. The Evolutionary Biomechanics of Locomotor Function in Giant Land Animals // Journal of Experimental Biology. 2021. № 224 (11); Avedik A., Clauss M. Chewing, Dentition and Tooth Wear in Hippopotamidae (Hippopotamus amphibious and Choeropsis liberiensis) // PLoS ONE. 2023. № 18 (10).

С. В. Харчук

Бегемо́т (міфологія) [давньоєвр. בהמות (Bəhēmôth), букв. — звірі, монстри] — міфологічний звір, згадуваний у *Біблії*. Б. згадується у свящ. текстах *юдаїзму ТаНаХ*. Давньоєврейською це слово є формою множини, яка вжита для того, аби підкреслити розміри та важливість могут. звіра. За Біблією (Йова 40:19), Б., як і *Левіафан*, були створені *Богом* першими: «Він — початок

Онлайн версія на сторінці https://vue.gov.ua

Божих діл». Б. має риси різн. тварин: гіпопотама, слона, водяного буйвола та козла. Деякі джерела ідентифікують Б., який живе в болоті та не лякається бурхл. річки *Йордан*, як гіпопотама, а Левіафана — як *крокодила*, *кита* чи *змію*. Детальний опис Бегемота містить Книга Йова: «Але поглянь на бегемота, якого я створив, як і тебе. Він їсть траву, як віл. Але подивись, яка сила в його стегнах, і яка потуга в м'язах його живота. Він випростовує свого хвоста, подібно до кедра, а жили його клубів переплетені. Його кості — наче мідні труби, а члени його тіла — ніби вилиті з заліза» (Йов 40:15–18). Це єдина згадка про нього. У Книзі Йова Б. показаний як звір, тварин. сила, яку людина не може приручити або перемогти. Б. зображують також як наземну істоту, відповідник мор. чудовиська Левіафана та небіблійного птаха Зіза. У *Талмуді* (у трактаті Бава Батра) сказано, що Б. боровся з Левіафаном, а зрештою Бог убив їх обох разом із птахом Зізом і віддав їхнє м'ясо в їжу праведникам. Згадки про Б. трапляються у л-рі. «Бегемот, або Тривалий парламент» (напис. 1668, опубл. 1681) — книга Т. *Гоббса* про *громадянську війну в Англії 1642–1652*. Це також назва книги юриста і філософа Ф. Л. Нейманна (1900, тепер Польща — 1954, Швейцарія), яка має підзаголовок «Структура і практика націонал-соціалізму» (1942). В. *Гюго* у романі «Знедолені» (1862) згадує ім'я Б., щоб порівняти *каналізацію* м. Парижа з «жахливим брудом Фів» і показати брудний характер «вигрібної ями». А. *Рембо* згадує Б. у поемі «П'яний корабель» (1871). У романі М. *Булгакова* «Майстер і Маргарита» (1967) Б. з'являється в образі чорн. кота-перевертня, що супроводжує *диявола*. Крім того, образ Б. використаний у серіалах, відеоіграх тощо.

Дж.: Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов. 2-ге вид. Київ, 2023.

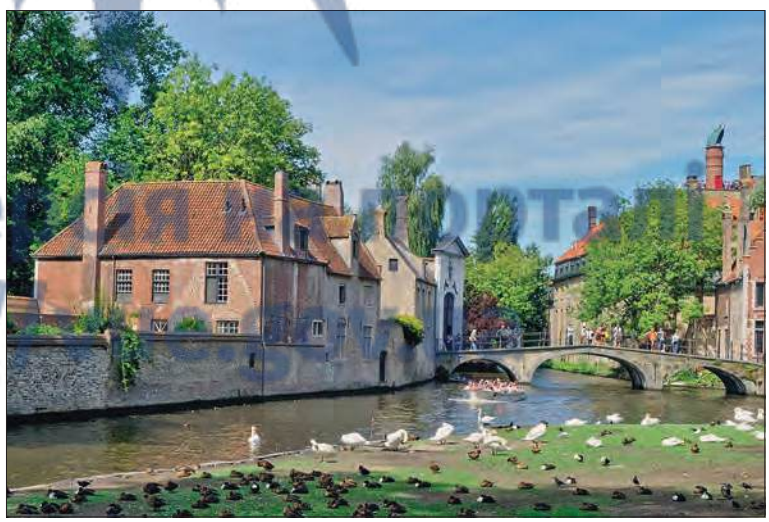
Літ.: Gutmann J. Leviathan, Behemoth and Ziz: Jewish Messianic Symbols in Art // Hebrew Union College Annual. 1968. Vol. 39; Couroyer B. Qui est Béhémoth? Job, XL, 15–24 // Revue Biblique. 1975. Vol. 82. № 3; Borrmann N. Lexikon der Monster, Geister und Dämonen. Köln, 2001; Whitney W. K. Two Strange Beasts: Leviathan and Behemoth in Second Temple and Early Rabbinic Judaism. Winona Lake, 2006.

Бегемо́тові (*Hippopotamidae*) — родина ссавців ряду *оленеподібних*. У складі родини є 2 сучас. роди і 2 сучас. види: бегемот карликовий (*Choeropsis liberiensis*) і бегемот великий (*Hippopotamus amphibius*). Викопні Б. відомі з відкладів різн. віку: від пізн. *міоцену* до пізн. *плейстоцену* (у *Європі*, *Азії* та *Африці*). Разом із викопними і сучасними у своєму складі родина налічує бл. 10 родів. Сучасні види відрізняються за розміром і вагою (бегемот вел. важить 1,3–3,2 т, бегемот карлик. — 160–275 кг). Морфологічно тварини обох видів подібні: мають округл. бочкоподібний *тулуб* з вел. *головою* і корот. ногами; їхня *шкіра* товста і майже без волосся. Спеціалізовані шкірні *залози* виділяють маслян. червону рідину, яка захищає рідковолосе тіло від соняч. опіків. *Ніздрі*, *вуха* та очі розташ. у верх. частині черепа, тож коли тварина занурена у воду, вони перебувають над поверхнею. Під час повн. занурення ніздрі закриваються, а вуха складаються, щоби не потрапляла вода. Зубна формула: 2–5/1–3, 1/1, 4/4, 3/3 = 38–44. Б. добре плавають, пірнають і здатні повільно ходити дном річки або озера. Розмноження, дітонародження і знач. частина періоду піклування про потомство відб. у воді. Удень Б. проводять більшість часу у воді, увечері виходять на берег, щоб поїсти. Бегемот вел. здебільшого харчується назем. трав'яними рослинами (зокрема злаками), карлик. бегемот також їсть листя, пагони, фрукти тощо. Самці Б. намагаються створити тер., яка перекриває тер. кількох самиць, що необхідно для розмноження. Великі бегемоти часто утв. групи з 10–100 особин, карликові — ведуть усамітн. спосіб життя. Єдиний стійк. зв'язок у них — між самицею та її дитинчатами. На молод. тварин вел. бегемота іноді полюють *леви*, гієни та крокодили. Основними хижаками карлик. бегемотів є *леопарди*, для дорослих бегемотів обох видів — люди. Сучасні види Б. поширені у волог. місцевостях *Африки* на Пд. від *Сахари*. Карликові бегемоти — мешканці лісів, саван, часто оселяються побл. річок, струмків і боліт. Бегемот вел. більшу частину часу проводить у річк., озерній, іноді й прибереж. морській воді, у водотоках, що пронизують луки, савани чи лісисті савани. Загрозами для Б. є втрата або деградація місць існування внаслідок перетворення природ. середовища, заселення людьми, *браконьєрство*, нерегульоване полювання.

Літ.: Vaughan T., Ryan J., Czaplewski N. Mammalogy. 5th ed. Sudbury, 2011; Avedik A., Clauss M. Chewing, Dentition and Tooth Wear in Hippopotamidae (Hippopotamus amphibious and Choeropsis liberiensis) // PLoS ONE. 2023. № 18 (10).

С. В. Харчук

Бегина́ж (бегинаж; франц. béguinage, давньофранц. beghinaghe, від béguine — бегинка, жінка, що живе як сестра-мирянка), бегейнгоф (нідерл. Begijnhof; нім. Beginenhof) — окрема споруда-*гуртожиток* або відособлена міська структура, призначена для проживання, праці й благочинної діяльності *бегинок*. Поширилися з 13 ст., переважно у Фландрії, Валлонії, Нідерландах. Відомі у двох осн. видах — гуртожитки й Б.-подвори. Більшість Б. (у Нідердандах — близько 75% від заг. кількості) діяли як оселі-гуртожитки, у яких мешкали здебільшого 3–30 жінок-бегинок, часом 50–70. Такі споруди рідко мали домові *каплиці* — бегинки зазвичай відвідували парафіял. церкви, керувалися настановами їхніх

Бегинаж. Бегинаж у м. Брюгге, Бельгія

священників. За можливості намагалися обрати для свого помешкання будівлю, розташ. побл. *храму* — парафіяльного або монастирського (з-поміж тих катол. орденів, які прихильно ставилися до діяльності громад бегинок). Другий тип — вел. Б.-подвори — організовані як комплекс житл. споруд навколо спільн. церк. двору, відособлений міськ. *квартал*. Б. такого типу властиві насамперед для Пд. Нідерландів. За межами цього регіону найбільше знаний Б. у м. *Парижі* (засн. *Людовиком IX Святим* за прикладом Гентського). Б.-подвори споруджували спеціально для жінок-бегинок або всередині міськ. мурів, або просто за ними. Складалися з індивід. осель-будиночків з маленьк. присадиб. ділянками, що оточували церкву чи каплицю, а також вел. будівель-гуртожитків та господар. споруд — пекарень, броварень, ферм. У багатьох Б. діяли й лікарні. Так, у складі Великого беґінажу в м. Генті (тепер Бельгія) було 2 церкви, понад 100 індивід. будинків, 18 гуртожитків, *броварня, госпіталь* і *цвинтар*. Багато Б. були захищені влас. мурами на кшталт монастирських. У індивід. будинках мешкала зазвичай одна бегинка, іноді — з однією чи двома посестрами, або зі служкою (теж бегинкою). Буд-во таких осель жінки сплачували самостійно, тому їх займали переважно представниці забезпеч. верств сусп-ва. Після їхньої смерті чи виходу з громади будинок лишався у власності спільноти (іноді дозволяли передати у спадок, але тільки на одне чи два покоління). Всі осн. складники *інфраструктури* Б. (житлові помешкання, лікарня, госп. споруди тощо) перебували під управлінням чільних посестер й були фінансово самостійними. Загальне керівництво комплексом здійснювала «велика настоятелька» — магістра. У часи розквіту руху бегинок існувало щонайменше 11 Б., у яких мешкало від 100 до 400 посестер (у містах *Антверпені*, *Брюгге*, *Брюсселі*, Малий Б. у *Генті* та ін.), і 2 дуже знач. комплекси — Вел. Б. у Генті (бл. 700 насельниць), Б.-подвори у містах *Льєжі* (бл. 1 000 мешканок) та Мехелені (від 1 500 до 1 900). Загальна кільк. Б. тільки в Нідерландах сягала 300. Найкрупніші комплекси з часом отримали статус *парафій*, де служили спеціально призначені священники. Частина Б. збереглася дотепер. Зокрема, 13 Б. Фландрії внесені до списку об'єктів *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*.

Літ.: Simons W. Cities of Ladies: Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200–1565. Philadelphia, 2001; Swan L. The Wisdom of the Beguines: The Forgotten Story of a Medieval Women's Movement. Katonah; New York, 2016; Moran S. J. Women at Work: Governance and Financial Administration at the Court Beguinages of the Southern Low Countries in the Seventeenth and Eighteenth Centuries // Journal of Early Modern History. 2018. № 22.

О. В. Арістов

Бегі́нки (беґинки; франц. béguine — жінка, що живе як сестра-мирянка, можливо, від давньофранц. Béguer — бурмотіти або від Le Begghe чи Beges — прізвища священника Ле Беґа) — жіночі громадсько-релігійні об'єднання, що виникли, ймовірно, у *Валлонії* з кін. 12 ст. Сестринства Б. посідали проміжне становище між чернечими і світськими згромадженнями. З одного боку, жінки, як і монахині, керувалися принципами глибокої релігійності, *аскетизму*, послуху, цнотливості. З ін. — дотримання цих принципів не передбачало довіч. *обітниць* та ізоляції, властивої жін. *обителям*. Б. вели актив. громадське життя, займалися доброчинністю, просвітництвом, ремеслом (переважно ткацтвом), працювали у лікарнях (зокрема *лепрозоріях*), турбувалися про сиріт і самотніх, допомагали у *похованні* небіжчиків тощо. Більшість Б. мешкала у т. з. *бегинажах* — оселях-гуртожитках або відособлених міськ. структурах (на зразок окр. *кварталу* чи монастир. подвору). Великі беґінажі-подвори відомі головно у *Нідерландах* та м. *Парижі*. Жінки, що ставали Б., зберігали право на власність, одруження (тоді полишали громаду). Просвітницька діяльність Б. була пов'яз. із наданням базових знань (читання, письма), навичок руч. праці, проповіддю христ. чеснот. У деяких громадах навчали іноземн. мовам (до прикладу, франц. мові у регіонах з нідерланд. мовою нас.), музиці, хор. співу, а також *Біблії*, зрідка — *теології* й латини (цей аспект діяльності жінок не вітало катол. *духовенство*). Економічне життя Б. будували на принципі солідарності: спіл. доходи розподілялися за потребою поміж усіма членами громади. Початково гол. джерелом доходів громад були пожертви *мирян*, згодом — оплата вчителювання, мед. патронажу, прання та ін. домаш. роботи. Б., що мали власність, зазвичай вносили дохід від неї у спільн. фонд. До Б. належали жінки різн. віку, рівня освіти, знатності, соц. статусу. Громади діяли на авт. засадах, не мали централіз. керівництва, форм. *ієрархії* та усталеного статуту. Зазвичай були підпорядковані парафіял. *священнику* та авторитету попечителів. У період 1230–1320 було створено понад 200 згромаджень, переважно у пд. частині Нідерландів, але також і на Пн. королівства, у Німеччині та Франції. Лічені громади діяли в Центр. та Пд. Європі, напр., в Італії та Іспанії. Точна кількість Б. невідома; за оцінками, становила бл. 1–2 % від кількості містян, часом сягала до 6–7 % (напр., у м. Мехелені, тепер Бельгія). Причини виникнення руху Б. лишаються предметом дискусій. Поширені погляди, згідно з якими жінки у середньовіч. Європі мали невел. вибір житт. перспектив: або одружитися і присвятити себе родині, або обрати монастир. У силу об'єкт. чинників (соц., екон., демогр.), що зумовили переважання кількості жінок у гендер. структурі середньовіч. сусп-ва, частина з них були позбавлені можливості шлюбу. Селекція існувала і в монастир. обителях, де нерідко вимагали знач. вступний внесок. Відтак об'єднання Б. ставали способом самореалізації для актив. жінок, які прагнули здійснити своє духов. покликання без складання надсуворих реліг. *обітниць*. На ранн. етапі розвитку громади Б. діяли поодиноко, як стихійно зорганізовані *асоціації*, неформ. об'єднання, існували тимчасово. З 2-ї чв. 13 ст. рух Б. помітно змінився, завдяки тому, що низка найзначн. громад (зокрема, у містах *Л'єжі*, Нівелі, Юї тощо) отримали власність, яку їм дарували, передавали у спадок тощо. З цією добою пов'язане заснування бегинажів. У цей же період громади набули певної внутр. орг-ції. На чолі спільноти стали настоятельки — магістри; усі прилучені посестри мали висловити свою згоду з кодексом правил і зробити внесок у спільн. фонд. Початково ставлення до Б., як з боку світських кіл, так і з боку *Католицької церкви*, було позитивним (про це свідчить заснування париз. бегинажу *Людовиком IX Свя-*

Бегинки. Пам'ятник бегинці у м. Амстердамі, Нідерланди

Онлайн версія на сайті http://vue.gov.ua

тим; офіційне визнання папою *Григорієм IX* в 1233). Проте вже 1273 францискан. теолог Гвібер де Турне у листі до папи *Григорія X* обвинуватив Б. у тому, що в своїх обителях, майстернях і навіть у громад. місцях м. Парижа, вони влаштовують спільні читання *Святого Письма* «без належної поваги», припускають помилкові або ж сумнівні та єретичні тлумачення. В'єннський собор 1311–1312 (м. В'єнн, Франція) засудив рух Б. та визнав його єретичним (зокрема, через захоплення жінок *містицизмом*). Після собору рух Б. був заборонений у Німеччині. У Нідерландах згромадження Б. були істотно реформовані, правила наближено до монастир. статутів, умови виходу за межі бегинажів суворо регламентовані. Більшість невел. бегинажів були розформовані, майно конфісковане, решта — потрапила під прискіпл. контроль церк. та світської влади. Проповідницьку діяльність Б. заборонено. За таких умов та внаслідок екон. кризи рух Б. поступово згас. Деякі з них прилучилися до *чернечих орденів* як *терціарії*, інші — до благодійн. т-в. Тимчасове відродження руху Б. відб. у 16–17 ст. на хвилі *Контрреформації*. До цього періоду відносять розквіт Вел. Бегинажу в м. Мехелені (1,5–2 тис. мешканок). Існували також чол. згромадження схожого типу (найвідоміші — бегарди). Ймовірно, остання з Б. — Марселла Паттін — померла 2013 в Бельгії.

Літ.: Helvetius A.-M. Les béguines. Des femmes dans la ville aux XIIIe et XIVe siècles // La ville et les femmes en Belgique. Histoire et sociologie. Bruxelles, 1993; Women Mystics in Medieval Europe / Ed. by E. Brunn, G. Epiney-Burgard; trans. from the fr. by Sh. Hughes. Saint Paul, 1998; Simons W. Cities of Ladies: Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200–1565. Philadelphia, 2001; Miller T. S. The Beguines of Medieval Paris: Gender, Patronage, and Spiritual Authority. Philadelphia, 2014; Swan L. The Wisdom of the Beguines: The Forgotten Story of a Medieval Women's Movement. Katonah; New York, 2016; Howard E. B. The Beguine Option: A Persistent Past and a Promising Future of Christian Monasticism // Religions. 2019. № 10 (9).

О. В. Арістов

Бегін Менахем

Бе́гін, Мена́хем (івр. מנחם בגין; 16.08.1913, м. Брест-Литовськ, тепер м. Брест, Білорусь — 09.09.1992, м. Тель-Авів, Ізраїль) — державний діяч, прем'єр-міністр *Ізраїлю* (1977–1983), лауреат *Нобелівської премії миру* (1978). Нар. у сім'ї секретаря юдей. реліг. громади. Здобув базову реліг. освіту (див. *Хедер*). Після закінчення гімназії в м. *Бресті* (1931) навчався у *Варшавському університеті*, 1935 закінчив юрид. ф-т. Із дит. віку був членом молодіж. сіоніст. (див. *Сіонізм*) орг-ції у *Польщі*. Навчаючись у старших класах гімназії, відійшов від Сіоніст. орг-ції (тепер *Всесвітня сіоністська організація*). 1929 долучився до парамілітар. орг-ції сіоністів-ревізіоністів «Бейтар», яка перебувала під ідей. впливом В. *Жаботинського*. Перед поч. *Другої світової війни* очолив польс. відділ «Бейтар». 1939–1940 перебував у підпіллі на окупов. (див. *Окупація*) території. 1940 перейшов кордон між окупов. *Німеччиною* Польщею й *Литвою*. Після *анексії* Литви СРСР заарештов. і засудж. до 8 р. виправно-труд. таборів у *СРСР*. 1940–1941 — ув'язнений. Звільн. 1941 як громадянин Польщі для мобілізації до польськ. армії В. *Андерса*. 1943, перебуваючи в підмандат. *Палестині*, вийшов із лав армії В. Андерса й перейшов у підпілля. 1944–1947 — організатор бойових акцій воєнізов. сіоніст. формування «Іргун» проти представників британ. цивіл. й військ. адміністрації. 14.05.1948 брав участь у зіткненнях між формуванням «Іргун» і араб. воєнізов. формуваннями. Наступ. дня після проголошення *незалежності* Ізраїлю заявив про вихід «Іргун» із підпілля. 01.06.1948 підписав угоду з головою тимчас. уряду Ізраїлю Д. *Бен Гуріоном* про входження «Іргун» до Армії оборони Ізраїлю. У серпні 1948 заснував партію «Херут» (івр. «Свобода»), яка перебувала на позиціях сіонізму-ревізіонізму. Створення цієї партії викликало суперечливу реакцію інтелектуалів євр. походження. 04.12.1948, під час поїздки Б. до США, у газ. «Нью-Йорк таймс» (англ. «The New York Times») надруковано відкритий лист із обвинуваченнями на адресу Б., «Іргун» і партії «Херут» у *шовінізмі*, правому *радикалізмі*, *тероризмі* та близькості їхньої політ. філософії до нацист. і фашист. партій. Документ підписали А. *Айнштайн* і Г. *Арендт*. Після проголошення Ізраїлю брав участь у політ. житті країни. 1949 обраний до Кнесету I скликання (партія «Херут» здобула 11,5 % голосів; лідер парламент. *опозиції* 1967 і 1970–1977). До 1967 очолював опозицію урядам, які формували ліво-сіоніст. партії. 1967 уперше ввійшов до уряду як міністр без портфеля (уряд нац. єдності Л. Ешколя (1895; тепер Україна — 1969; Ізраїль), сформов. під час *Шестиденної війни* (див. також *Арабо-ізраїльські війни*). Був членом уряду Г. *Меїр* до 1970, причому його партія залишалася в опозиції до парламент. більшості. 1970–1977 — лідер парламент. опозиції. Б. і його партія перебували на радикально націоналістич. позиціях, виступаючи за *експансію* на тер. сусід. країн (передусім *Лівану*, *Сирії* та *Йорданії*) і створення т. з. Великого Ізраїлю, проти укладення угоди про *репарації* з ФРН. Під час підготовки до підписання угоди 1952 активісти партії «Херут» вчинили спробу замаху на федерат. канцлера ФРН К. *Аденауера*. 1973–1977 популярність Б. і партії «Херут» зросла. На це вплинуло об'єднання «Херут» та ін. правих партій у блок «Лікуд», сприйняття населенням наслідків *Судного дня війни*, корупц. скандали довкола уряду І. *Рабина*, активна агітац. кампанія «Херут» серед соціально незахищ. верств, зокрема серед євр. біженців із араб. країн, пом'якшення зовн.-політ. риторики Б. (зокрема відмова від експансіоніст. гасел) і намагання здобути прихильність реліг. громадян на противагу підкресленo секулярист. політиці правлячої партії. Після здобуття перемоги блоку «Лікуд» (осн. роль у ньому відігравала партія «Херут») на виборах 1977 Б. став прем'єр-міністром. На чолі уряду провів низку ліберал. реформ, радикально зменшивши роль держави в екон. житті. Наслідком цих дій стала *гіперінфляція* 1981–1985 (191 % — 1983, 445 % — 1984, у 1985 показник інфляції зменшено до 185 % завдяки започаткув. новим урядом програмі надзвич. екон. стабілізації і заміні з 01.01.1986 знеціненого *шекеля* новим шекелем за курсом 1:1000). Перебуваючи на посаді прем'єр-міністра, Б. започаткував мир. процес з араб. країнами, підписавши Принципи для укладання мир. угоди між Єгиптом і Ізраїлем і Принципи миру на *Близькому Сході* (обидві — вересень 1978) й уклавши першу повноформатну мирну угоду з Єгиптом (Кемп-Девід. угода 1979 з президентом Єгипту А. *Садатом*). Після виконання передбач. угодою з Єгиптом умов (виведення ізраїл. військ із *Синайського півострова*

Онлайн-версія
https://esu.com.ua

1982) Б. ініціював вторгнення до Лівану (див. *Ліванська війна 1982*). Приводом для цього стала громадян. війна в Лівані, яка тривала з 1975 і супроводжувалася *інтервенцією* військ Сирії й числен. актами насильства проти мир. населення. Непопулярність серед населення Ізраїлю рішення про втручання у громадян. війну в Лівані на тлі серйоз. екон. кризи й особистих проблем (смерть дружини, із якою він перебував у шлюбі з 1939) викликали у Б. нерв. зрив. 10.10.1983 подав у *відставку* і відійшов від політ. життя. Присуджено Нобелів. премію миру (1978, разом із А. Садатом) за укладання мир. договору з Єгиптом. На честь Б. названо вулиці в містах Єрусалимі, Тель-Авіві й ін. містах Ізраїлю; у низці міст і поселень Ізраїлю встановлено пам'ятні знаки. 1998 вийшов біогр. фільм «Бегін» (реж. — У. Інбар; нар. 1964, Ізраїль), у якому гол. роль зіграв М. Івгі (нар. 1953; Марокко). 24.03.1998 Кнесет ухвалив Закон про увічнення пам'яті Б. У м. Єрусалимі 2004 відкрито Центр спадщини Б. (щорічно присуджує Премію Б. особам або орг-ціям, що зробили внесок на користь Ізраїлю або його народу), у складі якого працюють Музей Б., наук. архів (філія Держ. архіву Ізраїлю), НДІ боротьби за незалежність Ізраїлю й археол. сад. 2013 погруддя Б. встановлено в м. Бресті.

Тв.: The Revolt. Story of the Irgun. New York, 1951; White Nights; The Story of a Prisoner in Russia. London, 1957.

Літ.: Gervasi F. The Life and Times of Menahem Begin: Rebel to Statesman. New York, 1979; Sofer S. Begin: An Anatomy of Leadership. Oxford; New York, 1988; Shilon A. Menachem Begin, A Life. New Haven; London, 2012; Ханін В., Романюк А., Чернін В. Держава Ізраїль: політика і суспільство. Львів, 2017.

Беглі Вільям Чандлер

Бе́глі, Ві́льям Ча́ндлер (англ. Bagley, William Chandler; 15.03.1874, м. Детройт, шт. Мічиган, США — 01.07.1946, м. Нью-Йорк, шт. Нью-Йорк, США) — педагог, письменник, редактор, основоположник педагогіки *есенціалізму*. Писав англ. мовою. Нар. у сім'ї лікаря. 1895 закінчив Мічиганський с.-г. коледж (тепер *Університет штату Мічиган*). Отримав ступінь *бакалавра*, працював учителем у школі м-ка Гарта (шт. Мічиган, США). Від 1896 навчався в аспірантурі *Чиказького університету*, пізніше перевівся до *Вісконсинського університету в Медісоні*. 1898 отримав ступінь *магістра*, 1900 — ступінь доктора психології та освіти в *Корнелльському університеті*. Учень Е. Б. *Тітченера*. 1901 був директором поч. шк. у м. Сент-Луїсі (шт. Міссурі, США). З 1902 — професор психології та педагогіки Монтанського держ. пед. коледжу в м. Діллоні (шт. Монтана, США). Пізніше переїхав до шт. Нью-Йорк, викладав у держ. норм. школі в м. Освіго. Від 1909 — професор і директор Школи освіти в *Іллінойському університеті в Урбана-Шампейні*. 1917–1939 — професор пед. коледжу *Колумбійського університету*. Прихильник освіт. есенціалізму — руху у *філософії освіти*, діячі якого прагнули зберегти цінні аспекти прогрес. освіти, але застосовували їх у традиц. спосіб. Професійна зацікавленість Б. полягала в покращенні держ. освіти через вдосконалення підготовки вчителів. Був виразником ідей групи профес. педагогів, які обстоювали європ. вектор у навчанні традиц. предметів. Поборник помірков., виваженого підходу до виховання. Противник *прагматизму*. Наполягав на самоцінності знання, критикував безсистемне вивчення академ. предметів. Виділяв мовні та математ. *навички* як осн. компоненти, навколо яких треба зосереджувати освіту. У праці «Детермінізм в освіті» (англ. «Determinism in Education»; 1925) відстоював рівність в освіт. можливостях і заперечував їх обмеження на основі результатів тесту інтелекту. Погляди на філософію освіти виклав у праці «Освіта та нова людина» («Education and Emergent Man»; 1934). Вважав, що обидва філос. погляди на освіту — прогресивний і консервативний — мають вагомі переваги й можуть бути застосовані в навч. програмі. Заснував Т-во сприяння освіті «Каппа Дельта Пі» (англ. «Kappa Delta Pi»; 1911), яке діє дотепер. Перший експериментатор у використанні *радіо* для навчання. Автор або співавтор понад 30 книг; опубл. понад 400 статей. 1905 заснував перший освіт. часопис у пн. регіоні Скелястих гір «Інтермаунтін Едьюкейтор» (англ. «Inter-Mountain Educator»; «Учитель Міжгір'я»). Від 1910 — співзасновник і редактор «Журналу педагогічної психології» (англ. «Journal of Educational Psychology»), 1912–1914 — гол. редактор вид. «Шкільна та домашня освіта» (англ. «School and Home Education»). 1920–1925 — гол. ред. «Журналу Національної освітньої асоціації» (англ. «Journal of the National Education Association»), у 1930-х — гол. ред. часопису «Адміністрування та інспектування в освіті» (англ. «Educational Administration and Supervisions»), 1939–1946 — гол. ред. журн. «Школа і суспільство» (англ. «School and Society») т-ва «Каппа Дельта Пі».

Пр.: The Educative Process. New York, 1905; Classroom Management. New York, 1907; Educational Values. New York, 1911; Craftsmanship in Teaching. New York, 1911; School Discipline. New York, 1914; A First Book in American History. New York, 1920. (у співавт.); History of the American People. New York, 1920. (у співавт.); Determinism in Education. Baltimore, 1925; Education, Crime, and Social Progress. New York, 1931; A Century of the Universal School. New York, 1937.

Літ.: Stratemeyer Fl. B. William Chandler Bagley, 1874–1946 // Teachers College Record. 1947. № 48 (5); Kandel I. L. William Chandler Bagley: Stalwart Educator. New York, 1961; Null J. W. A Disciplined Progressive Educator: The Life and Career of William Chandler Bagley. New York, 2003.

Н. О. Постригач

Бегóнієві (*Begoniaceae*) — пантропічна родина дводольних рослин порядку *гарбузоцвітих*. Згідно з класифікац. схемами класич. систематики Б. раніше розглядали у складі порядку *бегонієцвітих*, проте від 2016 за молекулярно-філогенет. системою *Групи з філогенії покритонасінних рослин* тепер належить до гарбузоцвітих. У складі родини 2–3 роди й бл. 1 700 видів, 1 рід і 173 види (141 *ендемік*) — у *Китаї*. Одно- та багаторічні *сукуленти*, трав'яні рослини (переважно), зрідка напівчагарники або *ліани*, рідше *епіфіти*. *Стебло* прямостійне, часто кореневищне. Серед Б. є бульбопод., голкоподібні рослини, з коротк. стеблами, рідше ліаноподібні або лазячі з придатк. коренями, або столононосні. *Листки* від дрібних до серед. розміру, прості, зрідка пальчасто-складні, чергові або всі прикореневі, черешкові, край неправильно пилчастий і розділений, іноді цілісний, жилки зазвичай долончасті. У більшості видів листок розділений центр. жилкою на 2 нерів. частини. Асиметрія листків Б. є пристосуванням до зростання в тропіч. лісах зі слаб. освітленням. *Листкова мозаїка* до-

помагає максимально використовувати слаб. світло, яке проникає крізь густу *крону* дерев тропіч. лісу. Рослини одно-, рідше дводомні (див. *Домність*). *Квітки* одностатеві, з квітконіжкою і приквітками, 1–4 і більше, рідше численні, зібрані в дихотом. *суцвіття* псевдозонтики, іноді в щитки. Тичинкова квітка: актиноморфна, листочків *оцвітини* 2 або 4, зазвичай зовн. більші, внутр. менші; *тичинки* здебільшого численні; тичинк. нитки вільні або зрослі в основі; *пиляки* 2-клітинні, верхівкові або бічні. Маточкова квітка: листочки оцвітини 2–5(–10), зазвичай вільні, рідше зрослі біля основи; *зав'язь* нахилена, висяча або висхідна; стовпчиків 2–3 (або більше), вільні або зрослі в основі. Плід — коробочка суха, іноді ягодоподібна, нерівномірно трикрила, рідше безкрила й 3- або 4-рога. Насіння численне, дрібне, довгасте. Б. поширені в тропіч. і субтропіч. регіонах світу, відсутні в *Полінезії*, тропіч. лісах *Австралії* й *Тихого океану* від Сх. *Фіджі* до *Галапагоських островів*. Монотипний рід гіллебрандія (*Hillebrandia*) — ендемік *Гавайських островів*, рід семібегоніелла (*Semibegoniella*) — ендемічний для *Еквадору*, а бегоніелла (*Begoniella*) — для *Колумбії*. Найчисельніший в родині рід *бегонія* входить до складу росл. угруповань тропіків. Найбільше таксон. різноманіття роду зосереджене в тропіках Пд. Америки, рослини віддають перевагу тінистим волог. лісам, ростуть в долинах гір і на гір. схилах; поширення окрем. видів сягає Пн. *Мексики*. Друге місце за видів. Багатством Б. посідають тропіки

Бегонієцві

Азії, особливо Сх. Гімалаї, гір. області *Індії*, *Малайський архіпелаг*; заходять бегонії і до Пд. Індії, на п-ів *Шрі-Ланка*, до *Китаю*. Сх. Африка багата на ендем. види, але у вологій Зх. Африці більше видів у порівнянні зі Сх.; при цьому існують родин. зв'язки між деякими афр. і амер. видами. Б. — відомі декор. рослини, зокрема рід бегонія має тисячі гібридів і сортів. Пагони і листки деяких видів вживають у їжу. Серед Б. є лік. рослини, які містять у своєму складі *флавоноїди*, *антоціани*, *аскорбінову* й щавелеву к-ти, кукурбітацин, жирні к-ти, стероли, олігосахариди тощо. Здебільшого вони є джерелом лік. сировини та мають антиоксид. і антибактер. властивості. Деякі бегонії є об'єктами вивчення біол. активності флавоноїдів.

Літ.: Smith L., Wasshausen D., Golding J. et al. Begoniaceae // Smithsonian Contributions to Botany. 1986. № 60; Gu C., Peng Ch.-I., Turland N. Begoniaceae // Flora of China : in 25 vol. Vol. 13. Beijing; St. Louis, 2007; Brouillet L. Begoniaceae C. Agardh // Flora of North America : in 30 vol. New York, 2015. Vol. 6; Белаєва Я. В. Колекція видів Begonia L. (Begoniacaeae C. Agardh) у Національному ботанічному саду ім. М. М. Гришка НАН України // Наук. вісник Нац. лісотех. ун-ту України. 2016. Вип. 26.3; Deb P. K., Rahman M. A. Present State of Knowledge on the Family Begoniacaea Ca Agardh (Magnoliopsida) of Bangladesh // Journal of Biodiversity Conservation and Bioresource Management. 2018. № 4 (1).

Т. С. Двірна

Бегонієцві́ті (Begoniales, Datiscales) — за класичною систематикою порядок квіткових рослин класу *дводольних*. Згідно з молекулярно-філогенет. класифікаційн. системою *Групи з філогенії покритонасінних рослин* всі таксони Б. увійшли 2016 до складу порядку *гарбузоцвітих*. Порядок Б. об'єднує 2 родини (*датискові*, *бегонієві*), 8 родів і понад 1 700 видів. Трав'яні рослини, рідше дерева або чагарники. *Листки* чергові, прості, іноді складні, з *прилистками* (напр., у бегонієвих) або без них. *Квітки* в пазуш. або рідше термінал. *суцвіттях*, одностатеві (маточкові й тичинкові), одно- або дводомні, актино- або зигоморфні, з подвійн. *оцвітиною* чи безпелюсткові. *Тичинки* численні, вільні, іноді частково зрослі; *пиляки* розкриваються вздовж, зрідка — за допомогою пор. *Гінецей* з 3–8 карпел, паракарпний, з вільн., або зрідка зрослими біля основи стилодіями; *зав'язь* нижня, рідше — напівнижня, одно- або багатогнізда (більшість бегонієвих) з числ. насінними зачатками. *Плід* — коробочка, рідше — ягода. *Насіння* зазвичай без або іноді з дуже дріб. *ендоспермом*. Датиска коноплева поширена від Зх. частини *Малої Азії*, *Криту*, *Кіпру* й *Лівану* до Пд. *Таджикистану* та *Непалу*. Датиска клубочкова трапляється в тихоокеан. частині Пн. Америки (п-ів *Каліфорнія*). Обидва види ростуть по берегах річок і струмків, у вологих лісах, місцях близьк. залягання ґрунтових вод. Два ін. види датискових з 2 монотип. індо-малаз. родів октомелес (*Octomeles*) і тетрамелес (*Tetrameles*), ростуть у тропіч. лісах. Октомелес поширений від *Сумatри*, більшої частини *Малайського архіпелагу* (за винятком *Яви* та *Малих Зондських островів*), *Нової Гвінеї* до о-ва *Нова Британія* й *Соломонових островів*. Октомелес росте в дощ. лісах, уздовж річок, піднімається до 800 м над рів. м.; особливо характерний для вторин. і прирічкових лісів, на алювіал. ґрунтах, де часто утворює чисті насадження одного віку. Тетрамелес трапляється на о. *Шрі-Ланка*, на Зх. узбережжі Індії (включно із Зх. Ґатами), у тропіч. мусонних лісах Сіккіма та Ассама, в Пд.-Сх. прибер. частині *Бангладешу*, на *Андаманських островах*, п-ові *Малакка*, *Малайському архіпелазі*, Калімантані, *Філіппінах* і *Молуккських островах*, Новій Гвінеї та п-ові Кейп-Йорк у Пн.-Сх. Австралії. Тетрамелес віддає перевагу мусон., особливо вологим листопадним лісам, зокрема тикковим; піднімається в гори не вище 500 м над рів. м., але іноді — до 1 000 м над рів. м. У тропіч. країнах бегонієві ростуть на вапняк. схилах дуже близько до моря, в ущелинах скель, піднімаються до висоти 4 тис. м над рів. м. У посушл. місцезростаннях, напр., на кам'ян. гірських схилах, зростають сукулентні форми. Деякі види Б. є лік. рослинами. Молоді пагони датиски коноплевої вживають в їжу, рослину також культивують для одержання яскр.-жовт. фарби й фарбування *шовку*. З м'якої, легкої, не дуже якісної деревини октомелеса й тетрамелеса виготовляють *каное* і ящики, будують тимчас. помешкання. Багато видів і гібридів бе-

Електронна версія на порталі
https://vue.gov.ua/

гонії використовують як декорат. рослини, зокрема кімнатні. Відомо не менше 130 зареєстров. сортів бегонії. Деякі види Б. є рідкісними і перебувають під охороною, зокрема до Черв. списку *Міжнародного союзу охорони природи* занесені 8 видів порядку.

Літ.: Жизнь растений : в 6 т. Москва, 1981. Т. 5. Ч. 2; An Update of the Angiosperm Phylogeny Group Classification for the Orders and Families of Flowering Plants: APG IV // Botanical Journal of the Linnean Society. 2016. № 181 (1).

Т. С. Двірна

Бе́да Преподо́бний [Беда Достославний, Беда Велебний, Беда Високоповажний, святий Беда (Біда); лат. Beda (Baeda, Bedanus) Venerabilis; 672

Беда Преподобний. Картина Дж. Д. Пенроуза «Беда Препобний перекладає Євангеліє від Івана. (Остання глава)», 1902

або 673, королівство Нортумбрія, тепер ймовірно м. Джарроу, регіон Південно-Східна Англія, Велика Британія — 26.05.735, там само] — богослов, екзегет, історик, *Учитель церкви*. Писав латиною та *англосаксонською мовою*. Від 680 виховувався у *монастирі* Вермоут, 681 — у монастирі Джарроу. У 19 р. був висвячений у сан *диякона*, в 703 — на *пресвітера*. За життя майже не виїжджав з монастиря. Викладав у монастир. школі. Цікавився усіма тогочас. галузями знання — фізикою, астрономією, метеорологією, музикою, історією, математикою, риторикою, граматикою тощо. Б. П. відносять до найзначн. зх. богословів, хоча його вченню притаманний несамост. і компілятив. характер. Джерелами богослов'я, окрім *Біблії*, були праці *Єроніма Стридонського*, *Аврелія Августина*, *Амвросія Медіоланського*, *Григорія І Великого*, *Ісидора Севільського*, а також *Василія Великого*, *Григорія Богослова* та ін. Спираючись на попередників, поділив світ. історію (від *гріхопадіння*) на 6 епох, уподібнив її 6 вік. етапам людини: 1) від *Адама* до *Ноя* (пуп'янковий вік людства); 2) від Ноя до *Авраама* (дитинство); 3) від Авраама до *Давида* (юність); 4) від Давида до *Вавилонського полону* (зрілість); 5) від полону до *Різдва Христового* (старість); 6) від Різдва до тогочасся (до 725; «передсмертний стан людства»). Вважав, що 7-ма епоха перебігає паралельно з 6-ою — це період, в якому *душі* святих перебувають з *Христом* в очікуванні *воскресіння* тіл і *Судного дня*. Переклав англосакс. мовою лат. *Символ віри* та гол. *молитви*, приступив до Євангелія від Івана. Найзначніша праця — «Церковна історія народу англів» («Historia Ecclesiastica gentis Anglorum», кн. 1–5, бл. 731), що охоплює період від походів Юлія *Цезаря* й римського завоювання Британії (55–54 до н. е.) до 730-х. Вважають однією з перших книг з *історіографії* Англії. В *автобіографії* Б. П. вказав бл. 40 праць, більшість яких збережено. Їх умовно поділяють на кілька. груп: екзегетичні; натурфілос. та риторико-граматичні; іст. та агіографічні; поет. твори і молитви; листи. Повні зібрання видані в містах Парижі (1544, 1554), Базелі (1563) і Кельні (1612, 1688). Титул «Преподобний» відомий з 9 ст. На Аахен. соборі (835) був проголошений «Високоповажним і дивним Учителем сучасності». Екзегетичні праці Б. П. вплинули на творчість лат. богословів і поетів — архієп. Раймунда Могунтінського, *Алкуїна*, Смарагда, Рабана Мавра, Пасхазія Радберта, Валафрида Страбона, Ноткера Заїку та ін. 1899 Папа Римський *Лев XIII* оголосив Б. П. Учителем церкви. Між 1020 і 1030 мощі Б. П. були перенесені в кафедр. собор м. Дарема (Велика Британія). Пам'ять святого *Католицька церква* вшановує 27 травня. Дійшло бл. 160 рукописів «Церковної історії» Беди, що свідчить про її популярність у *середньовіччі*.

Пр.: Patrologiae Latina : in 221 vol. Parisiis, 1850–1862. Vol. 90–94; Англ. перекл. — The Reckoning of Time / Trans. from the lat. by F. Wallis. Liverpool, 1999.

Літ.: Ward B. The Venerable Bede. Harrisburg, 1990; Higham N. J. (Re-)Reading Bede: The Historia Ecclesiastica in Context. London, 2006; The Cambridge Companion to Bede / Ed. by S. DeGregorio. Cambridge, 2010; Story J., Bailey R. The Skull of Bede // The Antiquaries Journal. 2015. Vol. 95.

В. Е. Туренко

Бедзай Ігор Володимирович

Бедза́й, І́гор Володи́мирович (20.07.1972, м. Миколаїв, тепер Україна — 07.05.2022, Одеська обл., Україна; похов. 11.05.2022 у м. Миколаєві) — військовий, полковник *Військово-морських сил* (ВМС) *Збройних сил України* (ЗСУ), начальник служби безпеки польотів — старший інспектор-льотчик Командування ВМС ЗСУ, ВМС ЗСУ з авіації, учасник *російсько-української війни*, *Герой України* (2022, посмертно). Нар. у сім'ї залізничника. З дитинства мріяв підноситися в небо на винищувачах. Отримав дозвіл медкомісії літати тільки на *гелікоптерах*. 1989–1993 навчався у Сизран. вищому військ. авіац. училищі льотчиків (Самар. обл., Росія). Виявив бажання проходити службу в Україні. За розподілом потрапив у частину *авіації морської* м. Очакова (Миколаїв. обл.). 2004 переведений на службу до с-ща Новофедорівки Сакськ. р-ну (АР Крим, Україна, тепер тимчасово окупована тер.). Обіймав посаду командира вертоліт. загону, став командиром *ескадрильї*. Під час *окупації Криму* в березні 2014 полковник Б. виконував обов'язки командира бригади мор. авіації, очолив 10-ту авіабригаду ВМС ЗСУ (с-ще Новофедорівка). Брав участь у багатонац. військ. навчаннях «Сі Бриз–2014» (англ. «Sea Breeze–2014»). Від 2014 командував бригадою у м. Миколаєві. Літав на гелікоптерах Мі-8, Мі-14, зокрема до р-ну проведення *антитерористичної операції на Сході України*, *операції Об'єднаних сил*. У березні 2014 10-та бригада мор. авіації стала єдиним підрозділом ЗСУ, який зумів вивести з окупов. Криму свою бойову техніку. Під керівництвом Б. проведено ризиковану операцію з порятунку *літаків* і гелікоптерів. Гелікоптери та літаки перекинуто під м. Миколаїв. Переведений 2019 на вищу посаду в Командування ВМС, переїхав до м. Одеси. Після повномасштаб. вторгнення Росії Б. виконував найскладніші *бойові завдання*. Забезпечував підготовку і застосування мор. авіа-

Електронна версія на сайті
http://vue.gov.ua

ції над р-нами бойових дій. 07.05.2022 під час здійснення пошук.-рятув. заходів у р-ні гирла р. *Дунаю* завдяки майстерності Б. вдалося ухилитися від двох гармат. пострілів ворожого винищувача Су-30. Проте випущена ним керована ракета Р-73 уразила Мі-14 з п'ятьма укр. військовими на борту. За особисту мужність і відвагу, виявлені у захисті держ. інтересів, зміцнення обороноздатності та безпеки України відзначено медаллю «За військову службу Україні» (2004). За вагомий особистий внесок у розвиток транспорт. системи України, забезпечення безперебійн. роботи мор. і річк. флоту, зразк. виконання військ. обов'язку у підтриманні бойової, мобілізац. готовності та боєздатності ВМС ЗСУ вручено медаль «За бездоганну службу» III ступ. (2011). За особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та тер. цілісності України, вірність військ. присязі, високопрофес. виконання служб. обов'язку нагороджено орденом Богдана Хмельницького III ступ. (2014). Б. став Нар. Героєм України (2016). Вручено автомат пістолет Стєчкіна — відомчу відзнаку Мін-ва оборони України (2018). За особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та тер. цілісності України, самовіддане служіння укр. народу присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (11.05.2022, посмертно). За визначні особисті заслуги у становленні незалеж. України і зміцненні її державності, захисті Вітчизни та служінні укр. народові, вагомий внесок у розвиток нац. освіти, мист-ва, спорту, охорони здоров'я, за багаторічну плідну громад. діяльність нагороджено відзнакою Президента України «Національна легенда України» (20.08.2022, посмертно).

Літ.: Герої України. Російсько-українська війна / Упоряд.: Н. Гаврилишина, А. Киридон. Київ, 2023. Вип. 1.

Бедзик Юрій Дмитрович

Бедзик Юрій Дмитрович. Любрв, президент і парадигма космосу. Київ, «Астарта», 2002

Бе́дзик, Ю́рій Дми́трович (25.11.1925, м. Харків, тепер Україна — 17.08.2008, м. Київ, Україна) — письменник, перекладач, заслужений працівник культури України (з 2001). Писав укр. мовою. Нар. в сім'ї письменника. Під час *Другої світової війни* родина евакуювалася до Казахстану (1941). У червні 1942 вступав до Моск. авіац. ін-ту імені С. Орджонікідзе. У грудні 1942 став курсантом військ. уч-ща. З лютого 1943 — в армії, служив у лавах 1-го Укр. фронту. Після демобілізації закінчив (1949) ф-т міжнар. відносин Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (тепер Ін-т міжнар. відносин *Київського національного університету імені Тараса Шевченка*), згодом — аспірантуру ун-ту (каф. міжнар.-публіч. права). Працював за кордоном, згодом викладав у Київ. держ. ун-ті ім. Т. Г. Шевченка. Публікував у пресі літ.-критич. та публіцист. статті. Виступав з публ. *лекціями* Т-ва для поширення політ. і наук. знань. Від 1953 — на ред.-видавничій роботі. Працював заст. відп. редактора у «Літературній газеті» (1961–1963; тепер *«Літературна Україна»*), у вид-ві «Радянський письменник» (тепер «*Український письменник*»). У 1969–1972 — головний редактор Київ. кіностудії худ. фільмів ім. О. Довженка (тепер *Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка*). Член Спілки письменників СРСР (з 957). Секретар Київ. спілки письменників України, заст. голови Конгресу літераторів України. Голова правління Укр. фонду миру (1978–1998). Президент т-ва «Україна — Німеччина». Член гол. ред. колегії Книги пам'яті України (з 1992). Мешкав у м. Києві, з 1988 — у с-щі Ворзелі (тепер Бучанського р-ну Київ. обл.). Похований на *Байковому кладовищі*. У л-рі дебютував як поет, опублікував вірші в армійській газеті. Прозові твори публікував з 1954. Написав понад 40 книг у різн. жанрах, *сценаріїв* і п'єс. Перша книга — збірка *оповідань* «Поруч з тобою» (1956). Проблемам сусп. та гуманістич. обов'язку працівників науки присвячено *роман* «Альма-матер» (1964) і *повість* «Над планетою — "Левіафан"» (1965). Події *Другої світової війни* та армійське життя стали темами романів «Полки ідуть на переправу» (1959), «Честь мені дорожча» (1967), «Чорний лабіринт» (1991), збірки *прози* «Вас чекають, тридцятий» (1986), «Дуель. Капітан і Марта» (1989). У романах «Блакить» (1973), «Розкрилля» (1974), «Поверх-42» (1977), «Довге повернення» (1981) зображено життя і працю робітників. Міжнародна проблематика — у центрі роману «Кожна хвилина життя» (1984), п'єси «Врятуйте доктора Рейча!» (1986). У співавт. з О. *Бердником* написав гостросюжет. наук.-фантаст. повість «Людина без серця» (1957), присвячену *трансплантації* люд. *серця* (уперше пересадка серця здійснена 1967). У пригодн. повісті «Великий день інків» (1989) змальовано рад. *експедицію наукову* в одну з південноамер. країн. Автор роману про *Голодомор 1932–1933* «Гіпсова лялька» (1989), романів про Другу світ. війну «Чорний лабіринт, або Довгий шлях в Альпи» (1992) і «Про що не доповідали фюреру» (1996), фантаст. романів «Любов, Президент і парадигма космосу» (2002) і «Меч Торквемади» (2003), повісті «Штормове попередження» (2005), п'єс «Лицарів не судять» (1980), «Чотири жінки біля ставу» (1984) та ін. творів. Спогади дитинства поклав в основу роману «Дім сумних душ» (2005) про трагіч. події 1930-х у будинку письменників «Слово» в м. Харкові, зокрема про самогубство М. *Хвильового*. Переклав з нім. мови роман Б. Узе «Патріоти» (1958), дит. пригодн. книжку В. Мейнка «Незвичайні пригоди Марко Поло» (1959). Твори Б. перекладені англ., ісп., латис., молд., польськ., рос., словац., угор. та франц. мовами. Нагороджений орденом Вітчизнян. війни II ступеня (1985), Почес. відзнакою Президента України (1995). Лауреат премії Мін-ва оборони СРСР (1968) за роман «Честь мені дорожча», премії Нац. спілки письменників України ім. А. Головка (2000) за роман «Сім таємниць великої війни». Посів друге місце на конкурсі «Книжковий дивосвіт України» в категорії «Найкраще літературно-художнє видання» (2002) за роман «Любов, президент і парадигма космосу».

Тв.: Честь мені дорожча. Сильний помсти не жадає. Київ, 1972; Поспішай у юність. Київ, 1975; Блакить; Розкрилля. Київ, 1978; Вибрані твори: Блакить; Довге повернення. Київ, 1984; Любов, Президент і парадигма космосу. Київ, 2002; Меч Торквемади. Київ, 2003.

Літ.: Карацупа В., Левченко О. Минуле української фантастики // Укр. фантастичний оглядач. 2007. № 2; 2008. № 1–4; 2009. № 1–4; Грабовська С. Може, ті голоси і відкриють нам браму до реального безсмертя» (Факультативне заняття за романом Юрія Бедзика «Любов, Президент і парадигма космосу») // Укр. літ. в загальноосвітній школі. 2011. № 11; Карацупа В., Левченко О. Українська фантастика XIX–XX століть у періодиці та книжкових виданнях // Вісник Львів. ун-ту. Сер. книгознав., бібліотекознав. та інформаційні технол. 2011. Вип. 6.

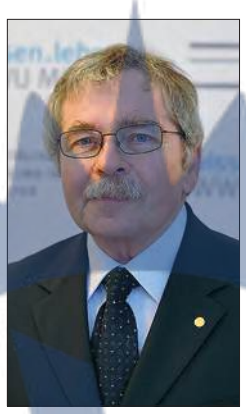
О. В. Малаш

Бе́днорц, Йоха́ннес Гео́рг (нім. Bednorz, Johannes Georg; нар. 16.05.1950, комуна Ноєнкірхен, земля Північний Рейн — Вестфалія, Німеччина) — фізик, почесний член Академії кераміки, Американського та Швейцарського фізичних товариств (з 2011), іноземний член Національної АН США (з 2018); лауреат *Нобелівської премії* з фізики (1987). Нар. у сім'ї вчителів. З 1968 вивчав хімію у Вестфальському ун-ті імені Вільгельма (м. Мюнстер). Згодом почав вивчати *кристалографію* (до 1977). Як студент проходив практику у 1972–1974 (з перервами) у дослід. лаб. «Ай-Бі-Ем» (англ. IBM; International Business Machines Corporation) у м. Цюриху (Швейцарія), де познайомився з К. А. *Мюллером*. Виконав експеримент. частину диплом. роботи, в якій досліджував структурні фаз. переходи та сегнетоелектричні (див. *Сегнетоелектрик*) властивості оксидів перовськитного (див. *Перовськит*) типу. 1977 закінчив ун-т, здобув ступінь магістра, після цього розпочав роботу над дисертацією в лаб. фізики тверд. тіла у Федеральному технол. ін-ті м. Цюриха під керівництвом Г. Греніхера (1924–2004; Швейцарія) та К. А. Мюллера. 1982 отримав ступінь доктора філософії та продовжив роботу в лаб. «Ай-Бі-Ем» у групі К. А. Мюллера. 1983 Б. та Мюллер розпочали систематичні дослідження оксидів металів для розробки *надпровідників* із високими т-рами переходу. Виявили перехід (1986) у надпровід. стан у *кераміці* на основі оксиду міді-лантану-барію (LaBaCuO, відомому як LBCO) за т-ри T_C = 35 K — отримане значення на 12 K перевищувало макс. з усіх відомих на той час значень т-ри переходу у надпровід. стан. Це стало стимулом для нових інтенс. досліджень у ділянці високотемператур. надпровідності, зокрема у мідь-умісних матеріалах зі структурою LBCO. Лауреат премій М. Бенуа (1986), Д. Уайнемана (1987), В. Пола (1987), В. М. Гольдшмідта (1987), О. Клунга (1987)? премії «Єврофізика» Європ. фіз. т-ва, Міжнар. премії Американського фіз. т-ва (обидві — 1988). та ін. Почесний доктор природн. наук в ун-тах міст Регенсбурга (Німеччина), Зальцбурга (Австрія), Катовіце (Польща), Тбілісі (Грузія) та Мюнстера; почес. доктор Ун-ту Фудана в м. Шанхаї (Китай) та Ін-ту фізики (Сінгапур). Нагороджений Вел. Хрестом за заслуги перед Німеччиною (1988).

Пр.: У с п і в а в т. — Possible High Tc Superconductivity in the Ba-La-Cu-O System // Zeitschriftfür Physik B. 1986. № 64; Electronic Structure of the high-Tc Superconductor $Sr_{0.2}La_{1.8}CuO_4$ // Physical Review B. 1987. № 35 (16); High-Tc Superconductivity in Perovskite-Type Oxides // Physica B+C. 1987. № 148 (1–3); Perovskite-type Oxides. The New Approach to High-Tc Superconductivity // Reviews of Modern Physics. 1988. № 60 (3); Electric Field Effect on Superconducting $YBa_2Cu_3O_{7-\delta}$films // Zeitschrift für Physik B Condensed Matter. 1991. № 83 (3); Influence of Electric Fields on Pinning in $YBa_2Cu_3O_{7-\delta}$films // Physical Review Letters. 1991. № 67 (15).

Літ.: Бедноpц И. Г., Мюллер Н. А. Оксиды перовскитного типа — новый подход к высокотемпературной сверхпроводимости / Успехи физ. наук. 1988. Т. 156. Вып. 2; Довгий Я. О. Чарівне явище надпровідність. Львів, 2000; Неділько С. А., Дзязько О. Г., Зеленько М. А. Високотемпературна надпровідність. Київ, 2010.

І. М. Болеста

Беднорц Йоханнес Георг

Беернарт Огюст Марі Франсуа

Бе́ернарт, Огю́ст Марі́ Франсуа́ (франц. Beernaert, Auguste Marie François; 26.07.1829, м. Остенде, тепер Бельгія — 06.10.1912, м. Люцерн, Швейцарія) — державний діяч, прем'єр-міністр *Бельгії* (1884–1894), лауреат *Нобелівської премії миру* (1909). Навчався на юрид. ф-ті *Левенського католицького університету* (1846–1850). Закінчив із відзнакою, здобувши ступінь доктора права й отримавши стипендію в тисячу франків на продовження навчання в іноз. ун-тах. Після додатк. навчання у статусі вільнослухача в ун-тах міст *Парижа* (Франція, 1 рік), *Берліна* й *Гайдельберга* (обидва — Німеччина, по 6 місяців) і короткочас. перебування в ун-тах міст Галле, *Лейпцига* (обидва — Німеччина) і *Страсбурга* (Франція) займався успіш. адвокат. практикою. Виступав у професійн. пресі зі статтями з правових питань. Важл. виступом у друці є доповідна записка у формі ст. «Про стан викладання права у Франції та Німеччині» (франц. «De l'état de l'enseignement du droit en France et en Allemagne»), адресов. міністру внутр. справ Бельгії. 1873 увійшов до складу уряду, очолюв. лідером Катол. партії Бельгії Ж. Е. К. Малу (1810–1886; Бельгія), обійнявши посаду міністра публіч. робіт (на посаді до відставки уряду 1878). У 1874–1912 — депутат нижньої палати парламенту від округу м. Тілт (бельг. законодавство передбачало поєднання парламент. мандата з міністер. портфелем). Повторно увійшов до уряду 1884 як міністр сільс. госп-ва, пром-сті й публіч. робіт (червень–жовтень 1884) у 2-му уряді Ж. Е. К. Малу, після відставки останнього — як прем'єр-міністр (до 1894, поєднував посаду голови уряду з портфелем міністра фінансів). Перебуваючи на посаді міністра публіч. робіт, у 1870-х організував буд-во низки важл. інфраструктур. об'єктів, серед яких додатк. пристані в портах міст Антверпена й Остенде, лінії залізниць і судоходні канали. Очоливши уряд, намагався знизити напругу в бельг. сусп.-ві як на мовному, так і на соц. ґрунтах (знач. мірою як *компроміс* після страйків та ін. форм *протесту* робітників). Так, під час каденції Б. здійснено реформу вибор. законодавства з внесенням змін до Конституції Бельгії (запроваджено заг. *виборче право*), змінено *податкову систему*, обмежено працю жінок і дітей в окремих галузях пром-сті. 1894 подав у *відставку* через конфлікт із приводу реформи вибор. законодавства з ін. чільним діячем влас. партії графом Ш. Весте (1837–1922; Бельгія). Після відставки повернувся до адвокат. практики, до кінця життя поєднуючи її з членством у парламенті. 1895–1900 — спікер нижньої палати парламенту. 1899 і 1907 — повноваж. представник Бельгії на Гааз. конференції у справі миру (1899 — голова комісії з роззброєння і член 2-ї комісії законів і звичаїв війни; 1907 — голова комісії законів і звичаїв війни). З 1900 — член Міжнар. арбітраж. суду в м. *Гаазі* (Нідерланди). 1901 головував на засіданнях Міжнар. конгресу миру у м. *Глазго* (Велика Британія). Дійс. член Королів. АН, л-ри й мист-в (м. Брюссель), Румун. академії (м. Бухарест) і Академії мист-в (м. Антверпен). Іноз. член Академії морал. і політ. наук (м. Париж). Нобелів. премія миру (спільно з П. д'Етурнелем де Констаном [1852–1924]) за видатну діяльність у міжнар. русі за мир і порозуміння. Нагороджений орденами Бельгії (Великими хрестами орденів Леопольда та Афр. зірки, Цивіл. хрестом І класу) та ін. країн, зокрема Великими хрестами ордена Почес. легіону (Франція), ордена Нідерланд. лева (Нідерланди), ордена цивіл. заслуг (Болгарія), ордена Білого

Онлайн-версія на сайті
http://vue.gov.ua

орла (Рос. імперія), ордена Святого Гробу Господнього в Єрусалимі (Ватикан), ордена Корони (Італія), ордена Зірки Румунії (Румунія). 1908 вантаж. пароплав Королів. Бельг.-Аргентин. компанії названо «Міністр Беернарт». Потоплений нім. підвод. човном U-24 26.12.1915 під час рейсу з вантажем вугілля з м. Ньюпорта (Велика Британія) до м. *Буенос-Айреса* поблизу о-ва Ланді (Бристол. затока, Велика Британія). 1925 Королів. академія франц. мови і франкомов. л-ри Бельгії заснувала літ. премію Б. (1925–1941 присуджували раз на 2 р., від 1945 вручають раз на 4 р.). Іменем Б. названо вулиці в містах Антверпені, Остенде, Кнокке-Хейст, Ле-Кок (Де-Хаан) і Зебрюгге, а також в одній із комун Брюссел. столич. регіону (усі — Бельгія). У Сенаті Бельгії встановлено погруддя Б. роботи П. де Віньє (1843–1901; Бельгія). На честь Б. випущено пошт. марки — спіл. випуск Швеції й Бельгії 1999 на честь бельг. лауреатів Нобелів. премії миру Б. й А. Лафонтена (1854–1943; Бельгія) та окремий випуск у Бельгії (2016).

Літ.: Collin P. V. Un homme d'Etat : Auguste Beernaert // Res-Publica. 1961. Vol. 3. № 3; Bartelous J. Nos Premiers Ministres, de Léopold Ier à Albertler. Bruxelles, 1983; Lubelski-Bernard N. The Institute of International Law, Auguste Beernaert and Henri la Fontaine // The Nobel Peace Prize and the Laureates. The Meaning and Acceptance of the Nobel Peace Prize in the Prize Winners' Countries / Ed. by K. Holl, A. Kjelling. Frankfurt am Main, 1994; Wisniak J. Auguste Béhal // Revista CENIC Ciencias Químicas. 2022. Vol. 53. № 2.

Бежа́р, Моріс [франц. Béjart, Maurice; справжні прізвище та ім'я — Берже, Моріс Жан (франц. Berger, Maurice Jean); 01.01.1927, м. Марсель, тепер регіон Прованс — Альпи — Лазуровий берег, Франція — 22.11.2007, м. Лозанна, Швейцарія] — танцюрист, хореограф, режисер, член французької Академії вишуканих мистецтв (з 1994). Нар. у сім'ї філософа. У дитинстві захопився театром, мріяв стати режисером. Навчався в ліцеї у м. Марселі. У 16 р. отримав диплом *бакалавра*, закінчив філос. ф-т Ун-ту в м. Екс-ан-Провансі зі ступенем *ліценціата* л-ри. Класичними танцями займався з 14 р. Навчався *хореографії* у школі балету Марсельської опери. З 1946 — у м. *Парижі*, удосконалювався як танцюрист у студії Вакер. Навчався у балетмейстерів-педагогів Л. Сгаатса (1877–1952; Франція), мадам Рузанн (справж. прізвище — Р. Саркісян; рік народження невідомий; тепер Азербайджан — 1958; Франція), Л. Єгорової (1880; тепер Росія — 1972; Франція), а згодом у м. *Лондоні* у В. Волкової (1905; тепер РФ — 1975; Данія). Танцював у компанії Р. *Петі* (1948). З 1950 перебував у Швеції, виступав у турне з компанією Б. Кульберг (1908–1999; Швеція). Створив разом з балетом Стокгольм. опер. театру хореографію до фільму «Жар-птиця» (1950–1951). Поставив перший влас. балет «Невідомий» (1951). У 1953 заснував у м. Парижі балетну трупу «Романтичні балети» («Ballets romantiques»), 1954 — трупу «Балет зірки» («Le Ballet de l'Etoile»), яка поставила, зокрема, «Симфонію для самотньої людини» (1955, композитори П. Шеффер і П. Анрі) — перший балет, створений за твором «конкретної музики» (засн. на використанні природ. шумів і звуків). 1960 на основі цієї трупи заснував у м. Брюсселі «Балет 20 століття». Першим вел. нар. балетом Б. став поставлений уперше 10.04.1961 у Королів. цирку м. Брюсселя балет «Чотири сина Емона» на музику 15–16 ст. Заснував у м. Брюсселі Танцювальну школу Мюдра (1970), де втілював свою філософію сучас. балету. Залишив м. Брюссель 1987 і облаштувався у м. Лозанні, його трупа отримала назву «Бежар балет Лозанна», а танц. школа з 1992 стала називатися Школа-ательє «Рюдра». У серпні 2002 створив нову трупу з молодих танцюристів — «Компані М» («Compagnie M»), для неї поставив балет «Мати Тереза і діти світу» (2002, інд. музика, музика Й. С. *Баха*, В. А. *Моцарта*, Ю. Ле Бара), прем'єра якого відбулася в м. Лозанні. Заснував Фундацію М. Бежара (2007). Постановки Б. вирізнялися новаторством і яскравою театральністю. Вбачав у балеті вид мист-ва 20 ст., який має стати таким само популярним, як кіно. Підхід до реалізації влас. бачення балету був радше еволюційним, ніж революційним. Використовував традиції класич. балету (італ. стилю, який вивчав у юності у м. Марселі, і рос. стилю, який опановував пізніше у м. Парижі), вважав, що ці традиції треба примножувати, а не відкидати. Класичну *балетну техніку* доповнював і збагачував чуттєвими та духовними танц. традиціями *Індії*, *Африки*, *Китаю* та *Японії*. До виставів у театрах додавав видовищні постановки на циркових аренах і у спорт. центрах. Так, балет «Ромео і Джульєтта» (1966, музика Г. *Берліоза*) поставив у Королів. цирку Брюсселя і в Палацах спорту, «Месу для теперішнього часу» (1967, музика П. Анрі) — у дворі Папського палацу під час *Авіньйонського фестивалю*. У виставах була задіяна не лише найдавніша та сучас. музика для танцю, а й слова та діалоги. Спирався на традиції балету, *опери*, *мюзиклу*, *водевілю* та сх. театру, включно з *кабукі*. Задовго до того, як це стало трендом, для створення костюмів співпрацював з модельєрами, зокрема Дж. *Версаче* та Ж.-П. Готьє (нар. 1952; Франція). Був гол. автором майже 250 танц. творів (зокрема понад 40 балетів) для власних труп, що виступали у містах Парижі, Брюсселі та Лозанні й на гастролях, а також для фестивалів і компаній у Франції, Ізраїлі, Туреччині, Єгипті, Японії, Бразилії, Австрії, Греції та США. Успіх у публіки мали балети «Соната на трьох» (1957, музика Б. *Бартока*), «Орфей (1958, музика П. Анрі), «Весна священна» (1959, музи-

Бежар Моріс

Бежар Моріс. Балет «Болеро» на музику М. Равеля

ка І. *Стравінського*) та ін. Створював балети, позначені впливом сх. філософії та країн, які відвідував: «Бгакті» (Індія; 1968), «Голестан» (Іран; 1973). Поставив для Р. *Нурієва* балет «Пісні мандрівного підмайстра» (1971, музика Г. *Малера*), для Х. Донна (1947; Аргентина — 1992; Швейцарія) — «Ніжинський, клоун Бога» (1971, музика П. Анрі та П. *Чайковського*), для М. *Плісецької* — балет «Айседора» (1976, музика Л. ван *Бетховена*, Ф. *Шопена*, Ф. *Шуберта*, Ф. *Ліста*, Й. *Брамса*). До 200-ої річниці *Великої французької революції* поставив у париз. залі Гран-Пале балет. спектакль «1789… і ми» (1989, музика Л. ван Бетховена і Ю. Ле Бара), до 10-х роковин смерті Ф. *Фелліні* — у театрі Больє в м. Лозанні «Чао, Федеріко» (2003, музика Н. *Рота*, Ш. Ф. *Гуно*, Р. *Дріго*). Створив власну оригін. версію балету «Лускунчик» (1998, музика П. Чайковського). Ставив також опери як режисер, серед постановок: «Казки Гофмана» Ж. *Оффенбаха* (1961), «Засудження Фауста» Г. Берліоза (1964) та ін. Написав кілька книг про балет. Визнаний кращим хореографом року Професійним синдикатом драм. і муз. критиків Франції, отримав Гран-прі Ін-ту хореографії та Паризької опери (1960). Нагороджений яп. орденом Сонця, що сходить (1986), іспан. Золотою медаллю мист-в (2006). Вел. офіцер бельг. ордена Корони (1988), португал. ордена Інфанта Дона Енріке (1998). Лауреат Премії Еразма (1974), Премії Кіото (1999). У м. Брюсселі створено Будинок М. Бежара (2007).

Тв.: Le Ballet des mots. Paris, 1994; La Vie de qui? Paris, 1996; Lettres à un jeune danseur. Paris, 2001.

Літ.: Livio A. Béjart. Lausanne, 2004; Robert M. Béjart si Dieu le veut. Bruxelles, 2011; Dollfus A. Béjart: le démiurge. Paris, 2017.

Беза́, Теодо́р де (франц. Bèze, Théodore de; 24.06.1519, м. Везеле, тепер регіон Бургундія — Франш-Конте, Франція — 13.10.1605, м. Женева, Швейцарія) — поет, гуманіст, теолог, діяч швейцарської *Реформації*, сподвижник і послідовник Ж. *Кальвіна*. Походив з аристократ. родини. В юнацькі роки перейнявся ідеями Реформації. 1535 вступив до *Орлеанського університету*, де вивчав право, з 1539 — навчався юриспруденції у м. Парижі. 1548 перейшов у *протестантизм*, переїхав до м. Женеви, щоб приєднатися до Ж. Кальвіна. Очолював кафедру грец. мови в Лозаннському університеті (1549–1558), викладав грец. мову та теологію у м. Женеві. Активно підтримував кальвініст. освітні реформи. Подорожував Європою, виконував дипломат. доручення, виступав на захист франц. протестантів (зокрема *гугенотів*) та реліг. вільнодумців (М. *Сервета*). 1559 був співзасновником (разом із Кальвіном) Женев. академії та став її першим ректором. 1564 після смерті Кальвіна очолив женев. громаду реформатів, був гол. пастором й теологом Женев. церкви до кін. життя. Здобув репутацію ревного втілювача задумів Кальвіна, поборника церк. влади. Вирізняв три складника реформат. вчення: Слово Боже, 2 *таїнства* (*хрещення* та *євхаристію*) та церк. дисципліну. Обстоював ідеї Кальвіна щодо Боговизначеності. Здійснив грец. видання *Нового Завіту* з влас. коментарями та його лат. переклади — «Кодекс Бези» (лат. «Codex Bezae», умовне позначення «Codex D»), що стали гол. джерелами *Женевської Біблії* та *Біблії короля Якова*. Зажив слави талановитого оратора, проповідника й лектора. Автор числ. творів: зб. «Ювенілія» («Juvenilia»; 1548) — юнацькі поеми латиною, присвячені М. Вольмару; «Сто п'ятдесят псалмів Давидових» («Les cent cinquante Psaumes de David»; 1561) — франц. переклад *Псалтирі*; «Теологічні трактати» («Tractationes theologicae»; вид. 1570, в 3 т.); «Образи» («Icones»; 1580); «Про права магістрату» («De jure magistratum»; 1574) — політ. *маніфест* про повноваження міськ. влади та право повстання проти тиранії; «Поссавантій» («Possavantius»; 1553) — памфлет проти гонителів єретиків; «Еклезіологічна історія Реформатської церкви у Королівстві Франція» («Histoire ecclésiastique des Églises réformées au royaume de Francета»; 1883) та ін. Автор драм. обробок старозавіт. переказів, найвідоміша з яких «Жертвоприношення Авраама» («Abrahamus sacrifians»; 1550, вид. 1599), життєпису Ж. Кальвіна (1565). Залишив по собі богосл. послання, обширну епістолярну спадщину.

Беза Теодор де. Портрет роботи невідомого художника, 1577

Безансон Ален

Літ.: Choisy E. L'état chretien calviniste à Genève au temps de Th. de Beze. Genève, 1902; Vienney A. B. Théodore de Bèze. Alençon, 1928; Correspondance de Théodore de Bèze : en 43 t. Genève, 1960–2017; Geisendorf P. F. Théodore de Bèze. Geneva, 1967; Weben V. Théodore de Bèze, un grand de l'Europe: Vézelay 1519 — Genève 1605. Paris, 2001; Mallinson J. Faith, Reason, and Revelation in Theodore Beza (1519–1605). Oxford, 2003; Dufour A. Théodore de Bèze, poète et théologien. Paris, 2006.

А. І. Лукашенко

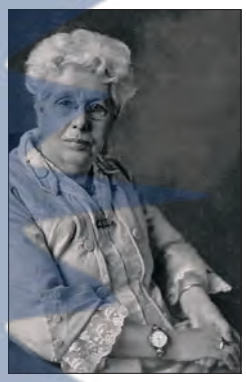
Безансо́н, Але́н Жюль Даніе́ль Жюсте́н (франц. Besançon, Alain Jules Daniel Justin; 25.06.1932, м. Париж, Франція — 08.07.2023, м. Париж, Франція) — історик, політолог, філософ, член Академії моральних і політ. наук (з 1996). Нар. у сім'ї проф. медицини. Закінчив Колеж Станіслас і ліцей Людовика Великого (обидва навч. закл. — в м. Парижі). Навчався у *Паризькому університеті*. Був членом Французької комуніст. партії (1951–1956). Після публікації доповіді М. *Хрущова* на 20 з'їзді КПРС, присвяченої викриттю *сталінізму*, вийшов із партії, критикував комуніст. ідеологію та *тоталітаризм*. Здобув ступінь *агреже* з історії в Ін-ті політ. досліджень у м. Парижі (1957), захистив доктор. дис. під керівництвом історика Р. Порталя (1906–1994; Франція). Викладав у закл. серед. освіти (1957–1960): у ліцеї м. Монпельє (тепер регіон Окситанія), ліцеї Корно у м. Тунісі, ліцеї Пастера у м. Неї-сюр-Сен (тепер регіон Іль-де-Франс). Працював дослідником у Нац. центрі наук. досліджень (1960–1964), згодом — у Вищій шк. соц. наук: доцент (1964–1970), пом. директора (1970–1977), директор із досліджень (1977–1993). Водночас викладав в Ін-ті політ. досліджень у м. Парижі, а також у різн. освітн. закл. за межами Франції, зокрема у США: *Колумбійському університеті* (1964), Рочестерському ун-ті (1967–1968), обидва — у м. Нью-Йорку, Ін-ті Кеннана Міжнар. наук. центру В. Вільсона у м. Вашингтоні (1979), *Стенфордському університеті* (1983–1984) та *Прінстонському університеті*. У Великій Британії був запрошеним проф. Ол-Соулз-коледжу в м. Оксфорді (1986). Упродовж 1961–1962 проживав у СРСР. Співпрацював з різн. період. вид. Був членом редколегій журн. «Зошити російського світу» («Les Cahiers du monde russe»; з 1961), «Коментар» («Commentaire»; з 1986), ред. журн. «Експрес»

Офлайн-версія на сайті https://vue.gov.ua

(«L'Express»; 1983–1988). Регулярно публікував ст. у газ. «Фігаро» («Le Figaro»). Був членом засн. Р. *Ароном* К-ту інтелектуалів для Європи свобод (1978–1986). Похований на кладовищі Монпарнас у м. Парижі. Один із найавторитетніших і найкритичніших дослідників історії Росії та СРСР. Проаналізував комуніст. ідеологію, довів типол. подібність комунізму і нацизму. Серед осн. пр.: «Освіта і суспільство в Росії» (1974), «Інтелектуальні витоки ленінізму» (1977), «Фальсифікація добра» (1985), «Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту» (1998), «Свята Русь» (2012) тощо. У пр. «Інтелектуальні витоки ленінізму» на підставі проведеного політ. аналізу увиразнив ленінізм від усіх ін. утворень тиранії, відомих в іст. досвіді; розглядав *марксизм-ленінізм* як сучасн. *гнозис*. У пр. «Свята Русь» показав масштаби брехні й фальсифікацій, притаманних історії Росії, критикував її великодержавність та імперськість. Нагадав слова Ж.-Ж. *Руссо* про те, що Росія «згнила, не встигнувши дозріти», сформулював осн. постулати Росії як підґрунтя для виправдання свласної неповноцінності та відставання від Зх.: імперськість, релігія та брехня. У пр. «Лихо століття» розглянув два найжорстокіші політ. режими 20 ст. — нацистської Німеччини й комуніст. СРСР. Звертався до теми *Голодомору 1932–1933* в Україні, наголошував, що його ціль полягала не в зламі опору селянства колективізації, а в бажанні покласти край нац. існуванню укр. народу. Досліджував релігію, історію мист-ва у пр: «Заборонене зображення» (1994, перевид. 2000), «Три спокуси в церкві» (1996), «Любов і релігія» (2010), «Американський протестантизм» (2013), «Сучасні релігійні проблеми» (2015). У пр. «Заборонене зображення» дослідив *іконоборство*, проаналізував розвиток філос. логіки від *Платона* до К. *Малевича*, через Ж. *Кальвіна*, І. *Канта* і Г. В. Ф. *Гегеля*. Завершив пр. розглядом сучасн. абстрактного мист-ва як втілення стародавн. іконоборства та зосередив увагу на рос. шк. *живопису*. В есе «П'ять персонажів у пошуках кохання» (2010) звернувся до теми кохання та релігії. Автор оману «Еміль і брехуни» («Emile et les menteurs»; 2008) та понад 400 ст. Тривалий час цікавився історією України. У промові від 22.11.2003 у Паризькому ун-ті, присвяченій 60-м роковинам Голодомору 1932–1933, зауважив, що Україна — це ключ та умова існування Рос. імперії, яка зазнала занепаду разом із комуніст. режимом, а вирішальний момент цього розвалу — не відокремлення Балтійських країн, Центр. Азії і Кавказу, а нове відокремлення України. Стверджував, що серед перешкод формування укр. нації є дуже давній дефіцит *еліт* і ретельно культив. Росією розбрат усередині укр. народу. Визнавав Голодомор 1932–1933 в Україні *геноцидом*. У ст. «Українська ставка» у газ. «Фігаро» від 27.11.2005 підтримав обрання президентом В. *Ющенка*. У ст. «Україна є європейською!» у газ. «Монд» («Le Monde») від 21.01.2014 стверджував, що незалежно від можливості чи неможливості входження України до *Європейського Союзу*, Україна за своєю історією та культурою належить до європ. цивілізації. Приїздив до України 2008, був на презентації перекл. кн. «Лихо століття» у м. Києві. Лауреат премії Е. Піккара (1987) за кн. «Генерація», премії есе Французької академії (1981) за всю творчість. Нагороджений орденом Почесного легіону: кавалер (з 1997), офіцер; командор ордена Академ. пальм. Почесний доктор Рос. держ. гуманітарн. ун-ту та *Варшавського університету*. 17.01.2022 — почесний доктор *Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Книга «Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту» — лауреат Всеукр. рейтингу «Книжка року — 2008».

Тв.: Histoire et expérience du moi. Paris, 1971; Éducation et société en Russie dans le second tiers du XIXe siècle. Paris, 1974; L'Histoire psychanalytique, une anthologie. Paris, 1974; Les Origines intellectuelles du léninisme. Paris, 1977; La confusion des langues: la crise idéologique de l'Église. Paris, 1978; Une Génération. Paris, 1987; Trois tentations dans l'Église. Paris, 1996; Le malheur du siècle: sur le communisme, le nazisme et l'unicité de la Shoah. Paris, 1998; Cinq personnages en quête d'amour: amour et religion. Paris, 2010; Sainte Russie. Paris, 2012; Contagions. Essais 1967–2015. Paris, 2018; Укр. перекл. — Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту. Київ, 2007; Свята Русь. Київ, 2017.

Літ.: Rieffel R. Besançon (Alain) // Dictionnaire des intellectuels français: les personnes, les lieux, les moments. Paris, 2009; Eloy L. D. Alain Besançon. Historien et moraliste. Paris, 2023.

Безант Анні

Бе́зант, А́нні (англ. Besant, Annie; до заміжжя — Вуд; 01.10.1847, м. Ламбет, тепер боро Лондона, Велика Британія — 20.09.1933, с. Ад'яр, передмістя м. Мадраса, тепер район м. Ченнаї, Індія) — письменниця, журналістка, політична і громадська діячка, масон, теософ, одна з лідерів руху за незалежність *Індії*. Писала англ. мовою. Нар. у сім'ї лікаря, була вихована в атмосфері релігійності та *пуританства*. Знайомство з лідером групи «Вільнодумство» Ч. Бредлоу (Ch. Bradlaugh, 1833–1891; Велика Британія) навернуло до соціаліст. переконань. Б. організовувала гуртки для бідних, благодійні їдальні, увійшла до Фабіан. т-ва (див. *Фабіанство*) Дж. Б. *Шоу*, Нац. секулярного т-ва під проводом Ч. Бредлоу. Стала знаною як успішна ораторка, журналістка, організаторка. 1877 спільно з Бредлоу видала книгу Ч. Ноултона «Плоди філософії» («The Fruits of Philosophy»), що обстоювала ідею обмеження народжуваності та право жінок на *аборт*. Обоє були засуджені до 6 міс. ув'язнення. 1889 на замовлення «Полл Молл Газетт» («Pall Mall Gazette») уклала рецензію на кн. О. *Блаватської* «Таємна доктрина». Знайомство з діячкою в м. Парижі мало віхове значення в житті Б.: вона змінила світогляд, орієнтації, активно зайнялася *теософією*, розірвала зв'язки з марксистами. 1893 стала членом Теософ. т-ва Ад'яр, цього ж року вперше відвідала Індію. Активно долучилася до руху за її незалежність, доєдналася до Інд. нац. конгресу. Поряд із актив. громад. та журналіст. діяльністю Б. постала *апологетом* та пропагандистом теософії. Вивчала *Бгагавадгіту*, свящ. тексти *індуїзму*. Брошура Б. «Чому я стала теософом?» («Why I became a Theosophist?»; 1889) викликала інтелект. дискусії в Англії. Виявила інтерес до *масонства*, зокрема до лав Міжнар. змішаного масон. ордену «Право Людини» («Le Droit Humain»). 1902 посвячена в масони. Заснувала нові масон. ложі в Англії та Шотландії, Британ. федерацію Ордену «Право Людини», стала Вел. командором Ордену. Разом з О. Блаватською та Г. С. Олкоттом (1832; США — 1907; Велика Британія) була у проводі теософ. руху; після смерті Блаватської (1891) та розколу тео-

соф. середовища очолила одну з груп (другу — Г. Олкотт). 1907 обрана президентом Міжнар. теософ. т-ва, яке очолювала упродовж 26 р., до кін. життя. 1916 — президент Ліги самоуправління Індії (англ. Indian Home Rule League). Наприкінці 1917 обрана президентом Інд. нац. конгресу. Одна зі співзасновників Індуїст. ун-ту в м. Варанасі, Індія. Залишила по собі багату письм. спадщину — понад 300 книг і брошур. Вирізняють: праці соц.-політ. змісту, присвячені правам жінок, ідеям соц. справедливості, свободи та рівності; твори теософ. змісту з популяризації вчення, постаті та діяльності О. Блаватської, а також автобіогр. публікації. Теософським розвідкам Б. притаманний спрощ. виклад осн. положень теософії, усоціальнення теософ. учення та його переорієнтація з *буддизму* на індуїзм. Завдяки публікаціям Безант теософ. вчення набуло поміт. поширення. Серед праць: «Політичний статус жінки» («The Political Status of Women»; 1874), «Шлюб, яким він був, є та яким він повинен бути: заклик до реформи» («Marriage, As It Was, As It Is, And As It Should Be: A Plea for Reform»; 1878), «Сім принципів людини» («The Seven Principles of Man»; 1892), «Стародавня мудрість» («The Ancient Wisdom»; 1897), «Сила думки: її контроль та культура» («Thought Power: Its Control and Culture»; 1901), «Езотеричне християнство» («Esoteric Christianity»; 1905, 2-е вид.), «Анні Безант: Автобіографія» («Annie Besant: An Autobiography»; 1908, 2-е вид.), «Релігійна проблема в Індії. Лекції по ісламу, джайнізму, сикхізму, теософії» («The Religious Problem in India Lectures on Islam, Jainism, Sikhism, Theosophy»; 1909), «Людина та її тіла» («Man and His Bodies»; 1911), «Дослідження карми» («A Study in Karma»; 1912), «Сучасна наука та вище Я» («Modern Science and the Higher Self»; 1915) тощо. На честь Б. названо р-н у м. Ченнаї — Безант Нагар.

Пр.: The Christian Creed, or, What it is Blasphemy to Deny : in 2 pt. London, 1883–1884; Death, and After? London, 1901; Esoteric Christianity, or The Lesser Mysteries. London, 1901; Evolution of Life and Form. 3rd ed. London, 1909; An Introduction to Yoga. Adyar, 1927; The Basis of Morality. Waiheke Island, 2009; Is the Bible Indictable? Auckland, 2014; Christianity: Its Evidences, Its Origin, Its Morality, Its History. [W. p.], 2020.

Літ.: Taylor A. Annie Besant: A Biography. Oxford, 1992; Крэнстон С., Уильямс К. Е. П. Блаватская. Жизнь и творчество основательницы современного теософского общества / Пер. с англ. 2-е изд., доп. Рига; Москва, 1999; Kumar R., Devi R., Pruthi R. Annie Besant: Founder of Home Rule Movement. Jaipur, 2003; Шабанова Ю. А. Теософия в ракурсе философского и социокультурного осмысления. Днепропетровск, 2011; Краткая история теософского общества: 1874–1891 / Сост. Ж. Рэнсом; пер. с англ. Київ, 2015; Шабанова Ю. А. Теософия: история и современность. Харьков, 2016.

Ю. О. Шабанова

Безбар'є́рне середо́вище — сукупність природних і/або соціальних умов *діяльності*, пристосованих для вільного пересування людей з функціональними обмеженнями через медичні, вікові та інші причини. Соц. підтримка осіб з *інвалідністю* та осіб з обмеж. мобільністю потребує фін. ресурсів для створення відповід. умов їх проживання, навчання, праці. Система захисту таких осіб передбачає не тільки *соціальну допомогу* д-ви (виплата *пенсій*, *компенсацій*, соц. послуги), але й сфери *охорони здоров'я*, *освіти*, їх працевлаштування та повноцінну інтеграцію в *соціум*. Створення Б. с. через розвиток *інфраструктури*, освіти, цифр. послуг забезпечує рівні можливості для осіб з обмеж. мобільністю. З цією метою *Кабінет Міністрів України* 14.04.2021 схвалив «Національну стратегію зі створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року». Серед гол. завдань: створення Б. с. для всіх груп нас., гарантування рівн. можливостей кожн. члену сусп-ва реалізувати свої права, отримувати різном. послуги внаслідок інтеграції соц., фіз., інформ.-цифр., громадян., освіт. та екон. безбар'єрності до всіх сфер *державної політики*. Затверджено також низку актів *законодавства*, спрямованих на створення й розвиток Б. с., підтримку осіб з інвалідністю та осіб з обмеж. мобільністю. Серед них: Закон України «Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання» (2014); Указ Президента України «Про забезпечення створення безбар'єрного простору в Україні» (2020); Розпорядження КМ України «Про затвердження плану заходів на 2023–2024 роки з реалізації Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року» (2023); Постанова КМ України «Про затвердження критеріїв доступності для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення приміщень, що надаються дільничним виборчим комісіям звичайних виборчих дільниць для організації їх роботи та проведення голосування» (2020). Нац. зак-во ґрунтується на міжнар. документах, серед яких: Конвенція про права людей з інвалідністю (2006), яку Україна ратифікувала в грудні 2009; Європ. соц. хартія (переглянута) 1996, яку ратифіковано в Україні 2006; Конвенція *Організації Об'єднаних Націй* про ліквідацію всіх форм *дискримінації* щодо жінок (1979); Декларація про «Партнерство Біарріц», складником якої є документ із планом дій «Заклик до дії Консультативної ради з гендерної рівності» (англ. «Gender equality advisory council's call to action»). Україна приєдналася до декларації зі встановлення рівних прав чоловіків і жінок 2020. Б. с. дає змогу людям з обмеженими можливостями повноцінно користуватися інфраструктурою в межах забудов. простору. Головною метою створення Б. с. є забезпечення незалеж. функціонування людей з обмеж. можливостями без сторон. допомоги. Напрями безбар'єрності: фізична, інформ., цифр., сусп. та громадян., освіт., економічна. Фізична безбар'єрність має на меті забезпечити доступність об'єктів фіз. середовища, транспорту, вдосконалення буд. стандартів і норм,

Безбар'єрне середовище. Автобус з пристроєм для завантаження візка

Онлайн версії енциклопедії, словників і довідників України

подолання проблем у сфері архітектури і транспорту, встановлення тех. вимог до обладнання громад. транспорту, запровадження стандартів інклюзивності (див. *Інклюзія*) для установ та орг-цій. У фіз. плані гарантування Б. с. відбувається всередині споруд; у безпосеред. близькості від споруд; на дорогах та шляхах; на відкр. просторах та в зонах відпочинку. Інформаційна безбар'єрність полягає в наданні особам із сенсор. або психіч. вадами інформації в доступ. форматах, удосконаленні різном. способів надання інформації (*шрифтом Брайля*, аудіо-, відеоповідомленнями з перекладом на *жестів мову*), що забезпечує реалізацію права на інформацію. Цифрова безбар'єрність спрямована на під'єднання соц. установ до мережі «*Інтернет*», комп'ютеризацію закладів охорони здоров'я, освіт. закладів, держ. і комунал. установ, запровадження програм пільг. кредитування осіб з інвалідністю, обмеж. мобільністю на придбання засобів доступу до мережі «Інтернет» та *програмного забезпечення*, розвиток програм та інфраструктури цифр. освіти. Суспільна та громадянська безбар'єрність повинна сприяти участі громадян у культ. житті, покращувати доступ до культ. послуг, просувати в сусп-ві культуру безбар'єрності, забезпечувати рівні права та можливості всіх груп нас. щодо соц. та громад. участі в культ. житті, сприянню *самореалізації*, актив. громадян. позиції. Освітня безбар'єрність передбачає створення можливостей для вільн. доступу до якіс. освіти упродовж життя, здобуття ін. професії, профес. розвитку, набуття додатк. компетентностей. Економічна безбар'єрність спрямована на розвиток інвест. підтримки та менторства для компаній, що належать до цільових груп Нац. стратегії, розвиток програм фін. грамотності та ділової культури для осіб із сенсор. та розумовими вадами, підтримку ветеран. бізнесу тощо. За умов упровадження послідов. держ. політики очікують на позитивні результати у створенні Б. с. Проблеми доступності вимагають ціліс. підходу, за якого Б. с. в сусп-ві формується у всіх аспектах, а не окремо обраних.

Літ.: Кочубей Т. Загальні засади створення безбар'єрного середовища для людей з інвалідністю // Social Work and Education. 2021. Vol. 8. № 2.

І. П. Радомський

Безборо́дько, Андрі́й Я́кович (07.04.1711, с. Стольне, тепер Корюківського р-ну Чернігівської обл., Україна — 03.02.1780, там само) — політичний діяч, генеральний писар (1741, 1751–1762), генеральний суддя (1762). Батько О. *Безбородька*, І. *Безбородька*. Походив із сім'ї значкового товариша *Переяславського полку* Я. Безбородька (див. *Безбородьки*). Від 1730 розпочав службу в Ген. військ. канцелярії, через 3 р. — старший військ. канцелярист. Після смерті М. Турковського (рік і місце нар. не відомі — 1739; тепер Україна) виконував обов'язки ген. писаря. Від 1741 отримав указ про чин ген. писаря. 1762 абшитований з підвищенням до ген. судді. Оселився в с. Стольному. Мав маєтки в пн. і центр. р-нах *Лівобережної України*.

Літ.: Лазаревский А. М. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках. Москва, 1875–1876; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник : в 3 т. Київ, 1908. Т. 1; Гуржій О. І. Безбородьки // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Гол. ред. В. А. Смолій. Київ, 2003. Т. 1; Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ, 2008; Герасименко Н. О. Справа Андрія Безбородька у висвітленні Олександра Лазаревського // Український історичний журнал. 2010. № 3; Заруба В. М. Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки. Дніпропетровськ, 2016.

Безбородько Андрій Якович

Безбородько Ілля Андрійович. Портрет Д. Левицького, 1810-ті

Безборо́дько, Ілля́ Андрі́йович (27.02.1756, с. Стольне, тепер Корюківського р-ну Чернігівської обл., Україна — 15.06.1815, м. Санкт-Петербург, тепер Росія) — політичний діяч, генерал, граф (з 1784), сенатор (з 1784), дійсний таємний радник (з 1799). Син А. *Безбородька*. Брат О. *Безбородька*. У віці 16 років почав служити у війську під протекцією О. Безбородька. Учасник рос.-тур. війни 1768–1774 (див. *Російсько-турецькі війни*). 1785 отримав чин бригадира, був членом гол. провіант. канцелярії. Під час рос.-тур. війни 1787–1791 під керівництвом О. *Суворова*, брав участь у штурмі м. *Ізмаїла* (1790), командував четвертою та п'ятою колонами лівого флангу війська. Поранений у руку. 1792 від *Катерини II* отримав 12 десятин землі на правому березі *Дніпровсько-Бузького лиману* (тепер у межах с. Парутине Миколаїв р-ну Миколаїв. обл.). З 1795 — генерал-поручик, від 1798 — дійсний таєм. радник і сенатор. Перебував на службі до 1799. Власник маєтків на тер. сучас. Литви, Росії, України. Ініціював (1805) відкриття Гімназії вищ. наук у м. *Ніжині* (тепер *Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя*). Передав для облаштування закладу будинок із садом, 210 тис. крб, успадкованих від брата О. Безбородька (призначених для благодійних справ), зобов'язався вносити на утримання 150 тис. крб щороку. 1805 імп. *Олександр I* підписав відповідний указ, відкриття гімназії відбулося 1820 за участі онука О. Кушельова-Безбородька (1832–1870; тепер Росія). Кавалер орденів: Св. Георгія III ступеня (1791), Св. Олександра Невського (1797), Св. Володимира I ступеня (1805). Нагороджений золотою *шпагою* з написом «за хоробрість» (1793). Похований на тер. *Олександро-Невської лаври* (м. Санкт-Петербург, тепер Росія). *Погруддя* Б. знайдено на поч. 1990-х у Київ. музеї рос. мист-ва (тепер Нац. музей *«Київська картинна галерея»*). Його відреставрували та встановили на тер. Ніжин. держ. ун-ту ім. Миколи Гоголя.

Літ.: Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине (1820–1832). Київ, 1879; Григорович Н. Канцлер Князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени : в 2 т. Санкт-Петербург, 1879. Т. 1; Толбин В. Граф И. А. Безбородко // Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург, 1881; Сидоренко В. Людина, що «возродила Малороссию к новой умственной жизни»: граф Ілля Андрійович Безбородько // Ніжинська старовина. 2010. Вип. 9 (12); Українська діаспора в Російській Федерації: історико-культурна спадщина / Авт. кол.: В. О. Горбик (кер.), В. Є. Герасимчук, В. М. Даниленко та ін. Київ, 2011; Почесні члени Харківського університету / Гол. ред. В. С. Бакіров. Харків, 2015.

Безборо́дько, Олекса́ндр Андрі́йович (25.03.1747, м. Глухів, тепер Шосткинського р-ну Сумської обл., Україна — 17.04.1799, м. Санкт-Петербург, тепер Росія) — бунчуковий товариш, дипломат і державний діяч *Російської імперії*. Князь, сенатор, канцлер (усі — з 1797). Син А. *Безбородька*,

Електронна версія енциклопедії
https://vue.gov.ua

брат І. *Безбородька*. Отримав дом. поч. освіту, навчався в Києво-Могилян. академії (тепер *Національний університет «Києво-Могилянська академія»*). 1765 в чині бунчук. товариша вступив на службу до канцелярії президента Другої *Малоросійської колегії* П. *Румянцева-Задунайського*, від 1767 — управитель канцелярії. Брав участь у *Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769*. Під час рос.-тур. війни 1768–1774 (див. *Російсько-турецькі війни*) командував *Ніжинським*, *Лубенським* та *Миргородським полками*. Згодом київ. полковник. Від 1775 статс-секретар імп. *Катерини II*. Член Держ. ради. Уклав список *гетьманів* та *генеральної старшини* України для видання В. *Рубана* «Короткий літопис Малої Росії з 1506 до 1776 року» (рос. «Краткая летопись Малой России с 1506 по 1776 год»; 1777). 1779 нагороджений чином бригадира та земел. маєтностями. Вправний політик і дипломат. Знав лат. та грец. мови, вивчав італ., нім. та франц. Підготував і уклав бл. 30 міжнар. договорів. Власноручно писав *акти законодавства* 1770–1780, які видавали від імені Катерини II. Один з ініціаторів підготовки та реалізації друг. (1793) та трет. (1795) *поділів Польщі*, укладенні *Ясського мирного договору 1791*. Директор

Безбородько Олександр Андрійович. Портрет Й. Б. Лампі Старшого, 1794

Пошт. департаменту (від 1782), здійснив низку реформ пошт. служби. Був долучений до розв'язання фін. питань у Рос. імперії. 1784 отримав чин генерал-майора, титул графа, ввійшов до складу Колегії іноз. справ, став членом Рос. академії, почес. аматором *Академії мистецтв імператорської*. Великий землевласник. На кінець царювання Катерини II мав 16 тис. *кріпаків*. Після смерті імператриці (1796) імп. *Павло I* залишив Б. на держ. службі у званні фельдмаршала. Домігся від імператора видання указу 1796 про часткове відновлення на *Лівобережній Україні* адм.-суд. установ ліквідованої *Гетьманщини*. Від 1790 — дійсний таєм. радник, 1793 — обергофмейстер, 1797 — сенатор, канцлер, князь. 1799 подав у відставку. Навколо Б. гуртувалися особи, які прагнули обійняти високі посади, серед них держ. діячі П. Завадовський (1738; тепер Україна — 1812; тепер Росія), Г. Милорадович (1765–1828), Д. Трощинський (1749–1829; обидва — тепер Україна), племінник В. Кочубей (1768; тепер Україна — 1834; тепер Росія) та ін. Представляв інтереси найпоміркованішого крила в укр. автономіст. русі 18 ст. Автор кількох творів з історії України, Молдови та рос.-тур. воєн. За гіпотезою *М. Слабченка*, є імовір. автором *«Історії русів»*. Зібрав колекцію картин, бронзи й порцеляни. 330 оригін. полотен зі збірки Б. зберігають в *Ермітажі* та *Державному Російському музеї* (обидва — м. Санкт-Петербург, Росія), частину — у *Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя*. Кавалер орденів: Св. кн. Володимира I ступеня (1782), Св. Олександра Невського (1784), Св. апостола Андрія Первозваного (1797). Нагороджений хрестом Св. Іоанна Єрусалимського (1797) та ін. Похований на тер. Олександро-Невської лаври (м. Санкт-Петербург, тепер Росія). Не залишив заповіту. Згодом серед його паперів знайшли «Записку для укладення духовного заповіту», датовану 1799, згідно з якою все майно успадкував брат І. Безбородько. Заповідав спрямувати відсотки від щоріч. вкладів капіталу на утримання притулків для пристарілих і калік. І. Безбородько виділив частину коштів на заснування Гімназії вищ. наук у м. Ніжині (тепер *Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя*).

Літ.: По поводу столетия со времени смерти А. А. Безбородька // Киевская старина. 1839. № 5; Григорович Н. Канцлер Князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени : в 2 т. Санкт-Петербург, 1879–1881; Карнович Е. П. Замечательные и загадочные личности 18 и 19 столетий. Санкт-Петербург, 1884; Хижняк З. І. Безбородько Олександр Андрійович // Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. / Відп. ред. В. С. Брюховецький; упоряд. З. І. Хижняк. Київ, 2001; Симоненко Р. Безбородько Олександр Андрійович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Гол. ред. В. А. Смолій. Київ, 2003. Т. 1; Кучерявець В. «Перший видатний державний муж з Росії з українських уродженців»: князь Олександр Андрійович Безбородько // Ніжинська старовина. 2010. Вип. 9 (12); Половець В. Олександр Андрійович Безбородько (1747–1799) // Сіверянський літопис. 2018. № 1–2; Жадько В. Болять Україні могили її поколінь. Київ, 2020.

Безвипромі́нний ква́нтовий перехі́д — перехід квантової системи зі стану з вищою енергією до стану з нижчою без *випромінення*, що не супроводжується випусканням *фотона*. На відміну від *атомів*, де випромінення часто є єдиним каналом виділення енергії переходу, в твердому тілі енергія переходу може передаватися коливанням атомів (*фононам*), *електронам* провідності, піти на утворення чи перебудову дефектів тощо.

Літ.: Физика твердого тела: Энциклопедический словарь : в 2 т. / Гл. ред. В. Г. Барьяхтар. Киев, 1996. Т. 1.

Безві́р'я — див. у ст. *Нерелігійність*.

Безву́хі вара́ни (Lanthanotidae) — моновидова родина *плазунів*. Представлена єдиним видом з драконоподіб. зовнішністю — безвухим або калімантанським вараном (*Lanthanotus borneensis*). Б. в. описав 1878 Ф. Штейндахнер (1834–1919; тепер Австрія). Єдина знахідка ін. виду, близько-

Офлайн-версія порталу
http://vue.gov.ua

го за своєю морфологією до роду безвухий варан (*Lanthanotus*), відома з відкладів пізн. *крейдового періоду* в *Монголії*. Відповідно до останніх молекулярно-генет. досліджень: найближчими родичами Б. в. є справжні варани з родини *варанових*. Загальна довжина (разом з хвостом) дорослої особини Б. в. сягає бл. 40–50 см (трохи більше

Безвухі варани

половини складає хвіст). Довжина одноріч. особин — 23–25 см. Вага дорасл. особин становить 48–120 г. Тривалість життя — бл. 7–10 р. Забарвлення спини помаранчево-коричневе, черевної частини — темно-коричневе і білувате, блідо-жовте, вохристе або іржаве. Усе тіло вкрите 6 рядами вузьк. лусок, що виступають. Між ними часто затримуються часточки ґрунту, доповнюючи природ. маскування тварини, що робить їх малопомітними в дикій природі. Тіло циліндр. з довгою шиєю. Зовнішнє вухо відсутнє, структури вуха повністю розвинені під шкірою. Очі та ніздрі зменшені, пересування та орієнтування тварин у просторі забезпечує хемосенсорне чуття (див. *Органи чуття*) за допомогою язика. Кінцівки розвинені слабко, мають добре помітні кігті, використовуються під час руху. Самці більші за самиць, мають масивнішу голову, ширшу основу хвоста. Б. в. активні ввечері та вночі. Вдень зазвичай ховаються в норах або закопуються в мул на глибину до 30 см. Хвіст не відростає після його втрати. Раціон Б. в. у дикій природі складають здебільшого дрібні *безхребетні* (*молюски*, черви, *комахи*, *ракоподібні*), *риби*, іноді *земноводні*. Мешкає у Пд.-Сх. *Азії* і є *ендеміком* о. Калімантан. Відомий зі шт. Саравак у сх. *Малайзії*, а також із провінцій Зх. Калімантан, Пн. Калімантан, Сх. Калімантан у Індонезії. Вид трапляється в *низовинах* на висоті нижче 300 м над рів. м., поблизу *струмків* і *боліт* у тропіч. лісах, але також зустрічаються в потоках, що протікають через антропогенно трансформовані місця проживання (с.-г. землі, фрукт. сади, пальм. плантації, рисові поля). Комфортний темпер. діапазон для тварин складає близько 22–29 °С. Згідно зі спостереженнями у дикій природі, на ділянці з вис. щільністю Б. в. вода була прозорою і мала *водневий показник* близький до нейтрального. Вид занесено до Червоного списку *Міжнародного союзу охорони природи* як такий, що перебуває під загрозою зникнення». Зменшення чисельності диких *популяцій* відб. внаслідок деградації прир. оселищ Б. в., *браконьєрства*. Б. в. також занесені до списків Додатку II Конвенції про міжнар. торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення. Відомо про неодноразові випадки успіш. розмноження та пристосування Б. в. у герпетокультурі. Завдяки цьому отримано цінні дані про особливості їхн. розмноження. Самець може комфортно жити в достатньо вел. *тераріумі* з 1–2 самицями. Парування відбувається в лютому. *Вагітність* триває бл. 2 місяців. Самиця відкладає 2–12 (найчастіше 8) овал. яєць завдовжки бл. 3 см. Т-ра інкубації становить 27 ± 0,5 °С з тривалістю бл. 90 діб. Після виходу з яєць молоді особини мають заг. довжину 7–14 см.

Літ.: Sprackland R. G. Sarawak's Earless Monitor Lizard (Lanthanotus borneensis) // Reptiles. 1999. № 3; Gao K., Norell M. Taxonomic Composition and Systematics of Late Cretaceous lizard Assemblages from Ukhaa Tolgod and Adjacent Localities, Mongolia, Gobi Desert // Bulletin of the American Museum of Natural History. 2000. № 249; Ast J. C. Mitochondrial DNA Evidence and Evolution in Varanoidea (Squamata) // Cladistics. 2001. № 17 (3); Yaap B., Paoli G., Angki A. et al. First Record of the Borneo Earless Monitor Lanthanotus borneensis (Steindachner, 1877) (Reptilia: Lanthanotidae) in West Kalimantan (Indonesian Borneo) // Journal of Threatened Taxa. 2012. № 4 (11); Das I. Lanthanotus borneensis, the Bornean Earless Monitor // Herpetological Review. 2013. № 44 (4); Nijman V., Stoner S. Keeping an Ear to the Ground: Monitoring the Trade in Earless Monitor Lizards. Petaling Jaya, 2014; Mendyk R., Shuter A., Kathriner A. Historical Notes on a Living Specimen of Lanthanotus borneensis (Squamata: Sauria: Lanthanotidae) Maintained at the Bronx Zoo from 1968 to 1976 // Biawak. 2015. № 9 (2); Stoner S., Nijman V. The Case for CITES Appendix I-listing of Earless Monitor Lizards Lanthanotus borneensis // Traffic Bulletin. 2015. № 27 (2); Arroyyan A., Arida E., Firdhausi N. First Report on the Feeding Behavior of Earless Monitor, Lanthanotus borneensis and its Predation on rice Field Frog, Fejervarya Limnocharis in a Captive Environment // Treubia. 2021. № 48 (2).

О. Ю. Марущак, О. Д. Некрасова

Бездія́льний клас — представники вищих прошарків *суспільства*, які не займаються фізичною *працею* та не залучені до процесів *виробництва*. Концепцію Б. к. вперше наведено в роботі Т. *Веблена* «Теорія бездіяльного класу» (1899). На думку Т. Веблена, із розвитком суспва та *приватної власності* виокремлюється група людей, що зосереджує у своїх руках надлишки вир-ва. Представники такої групи не беруть участі в сусп. корисній праці та створенні матер. цінностей. Вони отримують продукцію *суспільного виробництва* лише як власники засобів вир-ва. Упродовж 20 ст. тема дозвільного способу життя й поведінки вийшла за межі первинної сфери вивчення — *економіки* та економ. *соціології* — і стала спільною для кількох дисциплінар. областей: міськ. досліджень, феміністичних і марксистських теорій, політ. економії часу, досліджень спорту, позитив. психології та *антропології культурної*. Характерна ознака представників Б. к.: надмірні, не обумовлені реальними потребами, розміри споживання. В основі цієї моделі споживання — придбання товарів не для використання за прямим призначенням, а здебільшого для демонстрації вис. власного *соціального статусу*. Таке споживання стає можливим у результаті привласнення представниками Б. к. вел. частини створеного сусп-вом продукту. Неробство і марнотратство Б. к. вступає в протиріччя з інтересами ін. членів сусп-ва, які змушені працювати і обмежувати своє споживання. Одиницею аналізу сучас. досліджень є не стільки Б. к., скільки різні боки бездіяльного стилю

Бездіяльний клас. «Неробство». Картина Дж. В. Годварда, 1900

життя: зміщення кордонів між працею і *дозвіллям*, роль дозвілля в оптимізації розвитку і благополуччя людини або регулюванні *ринку*; заміна функцій звич. робочого простору ін. місцями (напр., кав'ярні), вплив ритмів повсякден. життя на сприйняття телевіз. контенту.

Дж.: Veblen T. The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions. Alexandria, 1912.

Літ.: Nystrom P. Economics of Fashion. New York, 1928; Marshall G. The Workplace Culture of a Licensed Restaurant // Theory, Culture and Society. 1986. Vol. 3. № 1; Veal A. J. Economics of Leisure // A Handbook of Leisure Studies. New York, 2006; Roew S. Modern Sports: Liminal Ritual or Liminoid Leisure? // Victor Turner and Contemporary Cultural Performance / Ed. by G. S. John. New York, 2008; Positive Leisure Science: From Subjective Experience to Social Contexts / Ed. by T. Freire. Dordrecht, 2013; Muller H., Moeller S., Ott B. et al. Influence of Circadian Rhythms on Television Viewers' Behaviour: Is There a Need for New Programming? // Leisure Studies. 2016. Vol. 35. № 1; Shiau H.-C. Guiltless Consumption of Space as An Individualistic Pursuit: Mapping Out the Leisure Self at Starbucks in Taiwan // Leisure Studies. 2016. Vol. 35. № 2.

О. В. Нехаєнко

Бездо́глядність — деструктивне соціальне явище; спосіб життя та стан особистості, що характеризується відсутністю розуміння та нездатністю пристосуватися до вимог *соціальних норм*, які існують у суспільстві щодо людської поведінки. Знаходить вияв у відсутності нагляду за дітьми, людьми похилого віку або з інвалідністю, які не здатні за певних обставин (віку, хвороби, стану здоров'я, втрати родини, друзів, домівки, засобів до існування тощо) соціалізуватися (див. *Соціалізація*) або ресоціалізуватися (див. *Ресоціалізація*) у *суспільстві* та які короткий чи тривалий час ведуть бездомний (див. *Бездомність*) і/або безпритульний (див. *Безпритульність*) спосіб життя. Характерними ознаками бездоглядн. особи є зовн. неохайність, *бродяжництво*, відсутність пост. місця проживання, пост. занять і роботи, лайливість, *жебрацтво*, агрес. або підлабузн. ставлення до оточуючих, копирсання в смітниках, ігнорування зауважень перехожих тощо. Бездоглядні часто схильні до пияцтва, наркоманії, правопорушень, злочинів, є носіями та джерелом розповсюдження різном. соц. хвороб (інфекц., вірус., венерич. тощо). Соціальне явище Б. існувало упродовж усієї історії людства. Виникнення терміна у 17 ст. було пов'язано із зародженням держ. політики, метою якої стала увага та підтримка зубожілих верств населення. Наприкінці 18 ст. набула поширення як характер. ознака бездом. підлітків, які втратили зв'язки зі своїми сім'ями і не мали пост. місця проживання. В офіц. документах і законодавчих актах СРСР термін Б. з'явився 1935 й стосувався дитячої Б. Упродовж 19 — поч. 21 ст. на теренах України відбулося чотири хвилі мас. дитячої Б. та безпритульності. Перша хвиля була спричинена поч. *Першої світової війни*, *Громадянською війною в Україні 1917–1921*, що супроводжувалося біженством (див. *Біженці*), *евакуацією*, *голодом*, *безробіттям*. Закінчилася ця хвиля на поч. 1930-х (до 1922 налічувалося бл. 7 млн бездоглядних). У цей період здійснено перші кроки до наук. розв'язання проблеми запобігання злочинам, які вчиняли безпритульн. та бездоглядн. діти. Друга хвиля активізації безпритульності та Б. в Україні припала на 1930-ті, тривала до поч. *Другої світової війни* в СРСР і була пов'язана з *колективізацією*, *голодомором 1932–1933*, політ. *репресіями* тощо. За соц. складом переважна більшість бездоглядних і безпритульних на поч. 1930-х становили селян. діти. Третя хвиля тривала в роки Друг. світ. війни. На сиріт та бездоглядних перетворились мільйони радян. дітей. Четверта хвиля активізації Б. — від сер. 1980-х (пов'язана з *розпадом СРСР 1991* та соц.-екон. перетвореннями в Україні, скороченням фінансування соц. програм і недостат. ефективністю реалізації раніше прийнятих нормативно-правов. актів у галузі охорони дитинства). Бездоглядні люди (діти) зазвичай не мають пост. місця проживання унаслідок різн. причин: розірвання контактів з родинами чи опікунами, втрати батьків і близьких людей, долучення до злочин. груп і переховування від кримін. покарання. Серед бездогляд. дітей (т. з. дітей вулиці) виділяють такі категорії: не мають батьків і живуть на вулиці (діти-сироти та діти, позбавлені батьків. піклування, діти-втікачі з держ. установ); постійно або періодично залишені без батьків. нагляду і догляду (насамперед діти дошкільн. та молодш. шкільн. віку); мають батьків, але з цікавості проводять на вулиці весь день чи ніч (можуть мати напруж. зв'язки з сім'єю); виховуються у неблагополуч. сім'ях (у родині зловживають алкоголем або наркотиками, займаються протиправ. діяльністю або наявна агресив. поведінка чи насильство, експлуатація щодо дітей); виховуються у зовні благополуч. сім'ях, але з різн. причин (конфліктність, психол. особливості, відсутність взаєморозуміння, тиранія, гіперопіка, вседозволеність тощо) більшість часу проводять на вулиці, ведуть асоц. спосіб життя; належать до родин труд. *мігрантів* і пе-

Онлайн версія

ребувають у несприятл. умовах для їхньої соціалізації, виховання, навчання та розвитку; мають батьків без певн. місця проживання або таких, які ведуть амор. спосіб життя. Б. як соц. явище ліквідувати повністю неможливо. Необхідно упереджувати його негатив. наслідки, зменшуючи прояви у дит. та підліткр. середовищі. Існування Б. (особливо дитячої) потребує комплекс. підходу до її вирішення на держ. та місц. рівнях. Згідно з Законом України «Про основи соц. захисту бездомних громадян і безпритульнних дітей» (2005), для запобігання бездомності, безпритульності, Б. у д-ві передбачена система заходів, спрямов. на усунення правов., соц. та ін. причин виникнення таких явищ (зокрема, заходів зі зниження ризику втрати особою прав на житло, запобігання негатив. сусп. наслідкам, пов'яз. з його відсутністю).

Дж.: Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей: Закон України № 2623-IV від 2 червня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. 2005. № 26. Ст. 354

Літ.: Кривачук Л. Ф. Теоретичні аспекти дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні // Теорія та практика держ. управління. 2011. Вип. 2; Мітіна С. Соціальні чинники бездоглядності підлітків // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер.: Психол. Пед. Соц. робота. 2013. № 1 (7); Рень Л. В. Причини дитячої бездоглядності та безпритульності: спроба комплексного аналізу // Вісник Луган. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер.: Пед. науки. 2013. № 11 (2); Кожура Л. О. Адміністративно-правовий захист бездомних осіб і безпритульних дітей: теорія та практика. Київ, 2017.

А. С. Лобанова

Бездо́мність — соціально-деструктивне та скрутне становище *особи*, що не має житла, притулку. Характеризується тривалим перебуванням людини у непридатних для *життя* місцях (на *вулиці*, у *скверах*, під'їздах, *підвалах*, *вокзалах*, недобудовах тощо). Пов'язана з відсутністю

Бездомність. Скульптура бездомного у м. Бергені, Норвегія

будь-якого зареєстрованого, безпеч. та придатного для пост. проживання (перебування) приміщення (*будинку, квартири, кімнати*). Б. спричинена низкою соц., екон., громадян.-правових, культ.-психол. проблем та особистіс. колізій. Бездомні — особи без пост. місця проживання (притулку), які мешкають у непризначених та непристосов. для пост. проживання місцях, а також ті, які в ніч. час перебувають у соціальних притулках. Б. — явище, властиве *людству* упродовж його існування. Характерне практично для всіх країн світу. Основні причини Б.: деформація соц. середовища; погіршення криміногенної ситуації, проблеми і негаразди у родині; втрата роботи, алкогол. і наркот. залежність; наявність заборгованості за комунал. послуги; кредитні борги; самотня старість; природні та соц. катастрофи (*землетруси, голод, повені*, етнічні *конфлікти* тощо). Кількість бездомних значно збільшується в періоди *революцій* і *війн*, соц. і стих. лих. Для Б. характерне порушення конституц. прав особи — гарантій на житло та достат. життєвого рівня (ст. 47, 48 *Конституції України*). Бездомні особи нерідко стають жертвами *правопорушень*. Їх можуть використовувати у злочин. схемах шахраї. Інколи потрапляють у *рабство*, часто змушені просити на вулицях *милостиню*. Більшість бездомних мають проблеми зі станом *здоров'я*, нерідко розлади псих. системи, хронічні та інфекц. захворювання. 2005 Верховна Рада ухвалила Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей». Відповідно до нього визначено заг. засади соц. захисту бездом. громадян і безпритул. дітей (див. *Безпритульність*); забезпечено правове регулювання відносин у сусп-ві, спрямоване на реалізацію бездом. громадянами прав і свобод, передбач. Конституцією України та чинним *законодавством*; створено умови для діяльності громад. і благодійн. орг-цій, що працюють у сфері соц. захисту населення. 2009 вийшов наказ Мін-ва праці та соц. політики України, Мін-ва України у справах сім'ї, молоді та спорту, Мін-ва охорони здоров'я України, Мінва внутр. справ України тощо «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що надають соціальні послуги бездомним особам». Після введення в дію цих законодавч. актів з'явилися центри обліку бездом. осіб, будинки ніч. перебування, центри реінтеграції бездом. осіб, соц. *готелі* та ін. заклади, що надають послуги бездом. особам. У центрах обліку бездом. особам надають соц. послуги: мед. допомогу; обслуговування, обстеження; встановлення групи *інвалідності* (поновлення відповід. документів); працевлаштування тощо. З метою попередження Б. й безпритульності в Україні у рамках відповід. програм важливими є проведення освіт. та просвітниц. заходів з інформуванням нас. щодо норм зак-ва з питань придбання, відчуження, оформлення і держ. реєстрації прав на житл. приміщення та земел. ділянки. Одним із фундам. завдань *політики соціальної* є створення умов для соц. *інклюзії* бездом. осіб, розроблення комплекс. заходів їх реінтеграції у сусп-во з огляду на систему правових, екон., соц., культур. та ін. чинників, що обумовлюють Б.

Дж.: Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей: Закон України № 2623-IV від 02 червня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. 2005. № 26. Ст. 354.

Літ.: Рябчук А. М. Проблеми дослідження бездомності // Наук. записки Нац. ун-ту «Києво-Могилянської акад.». Соціол. науки. 2004. Т. 32; Рекомендації по організації соціальної роботи з бездомними громадянами в регіонах / За ред. Л. І. Ільчука, О. В. Суліми. Херсон, 2009; Давидюк О. Бездомність в Україні: причини та тенденції // Політ. менеджмент. 2013. № 1–2; Кожура Л. О. Адміністративно-правовий захист бездомних осіб і безпритульних дітей: теорія та практика. Київ, 2017; Йосыпив А. Бездомность и преступность: причины и меры нейтрали-

Онлайн-версія на порталі http://vue.gov.ua

зации // Legea şi viaţa. 2018. № 6/2; Литвиненко В. Бездомність як підстава для надання соціальних послуг // Трудове право. 2019. № 2.

А. С. Лобанова

Беззу́бка, жабурниця (Anodonta) — рід *двостулкових* прісноводних *молюсків* родини перлівницеві. У складі роду відомо 11 видів, у малакофауні України — 2 (Б. лебедина, Б. качина). *Мушля* видовжено-овальна, у більшості видів тонкостінна, з однак. стулками, без замкових зубів. Мешкають в *озерах* і *річках* з повіл. течією. Живляться завислими у воді орган. рештками. Поширені в *Європі*, *Середній Азії*, Пн. *Азії*. У викопному стані відомі з *еоценової епохи і еоценового відділу*, в Україні — з *антропогенового періоду*. Їстівні. Б. лебедина — рідкіс. вид, занесений до *Червоної книги України* як вразливий.

Беззубка

Літ.: Гураль Р. І., Гураль-Сверлова Н. В. Каталог прісноводних молюсків України. Львів, 2018; Гураль Р. І. Просторовий розподіл прісноводної малакофауни України // Наук. записки Держ. природознав. музею. 2019. Вип. 35; Riccardi N., Froufe E., Bogan A. et al. Phylogeny of European Anodontini (Bivalvia: Unionidae) with a Redescription of Anodonta exulcerata // Zoological Journal of the Linnean Society. 2020. Vol. 189. Is. 3.

Безкі́левi (Paleognathae) — надряд (або підклас) *птахів*, які не мають *кіля* і втратили здатність до польоту. Один із двох надрядів сучас. птахів, що об'єднує страусів, *ківі*, *ему*, *казуарів*, *нандуподібних* і *тинамуподібних*. Б. мають деякі спільні ознаки, які відрізняють їх від решти птахів: відсутність кіля грудини, до якого прикріплена грудна мускулатура, *крила* недорозв. (страуси) або зовсім втрачені (ківі), певні особливості будови *піднебіння* та *пір'я*. Деякі види тинаму здатні літати, мають кіль оригін. будови, але довго триматися в повітрі не можуть. Пір'я Б. має не зчеплені між собою борідки. Птахи швидко бігають. Знахідки викоп. Б. птахів з рудимент. (див. *Рудиментарні органи*) кілем свідчать на користь гіпотези про походження цієї групи від літаюч. предків. Завдяки вивченню філогеног. зв'язків (див. *Філогенетична систематика*) було встановлено, що тинаму є найближч. до сучас. ему, ківі та казуарів, а *африканські страуси* та нанду є давніш. групами. Втрата здатності до польоту і розвиток *гігантизму* у представників Б. еволюційно виникали незалежно кілька разів. До Б. належать найбільші представники *орнітофауни*, напр. афр. страус. Б. поширені в *Австралії*, *Африці*, *Південній Америці*.

Літ.: Widrig K., Field D. The Evolution and Fossil Record of Palaeognathous Birds (Neornithes: Palaeognathae) // Diversity. 2022. № 14 (2).

Безконе́чне — див. у ст. *Конечне і безконечне*.

Безлегене́вi сламáндри (Plethodontidae) — родина *земноводних* ряду *хвостатих*. Найчисельніша родина саламандр, у складі якої відомо 28 родів і понад 275 (380) видів. Тварини завдовжки 5–15 см. *Легені* редуковані, *серце* двокамерне. *Газообмін* здійснюється через *шкіру* й *слизові оболонки ротової порожнини*. Живляться дрібн. *безхребетними*, *комахами*. Розвиток із *метаморфозом*, або з яєць з'являються вже розвинені особини. *Яйця* та *личинки* розвиваються у воді або на суходолі: часто у вологому ґрунті, дуплах, під камінням, норах гризунів. У назем. умовах кладку оберігає самиця, обвиваючи її своїм тілом. Для деяких видів властиве *живородіння*. Часом у представників родини спостерігається *неотенія*. Більшість Б. с. є постійн. мешканцями водойм. Серед назем. видів є риючі, напр., види роду хробакоподібних саламандр (*Batrachoseps*), лазячі по деревах, зокрема в'юнкі саламандри (*Aneides*). Поширені в Америці та пд. Європі. Вісім видів родини Б. с. роду печерних саламандр (*Speleomantes*), що є *ендеміками* в Італії, включені до Європ. червоного списку *Міжнародного союзу охорони природи*.

Літ.: Ігнатенко І. А. Батрахогерпетологія. Черкаси, 2010; Adams D., Nistri A. Ontogenetic Convergence and Evolution of Foot Morphology in European Cave Salamanders (Family: Plethodontidae) // BMC Evolutionary Biology. 2010. № 10 (216); Vieites D. R., Román S. N., Wake M. H. et al. A Multigenic Perspective on Phylogenetic Relationships in the Largest Family of Salamanders, the Plethodontidae // Molecular Phylogenetics and Evolution. 2011. № 59 (3); Segovia-Ramírez M., Ramírez-Sánchez O., Decena Segarra L. et al. Determinants of Genetic Diversity in Neotropical Salamanders (Plethodontidae: Bolitoglossini) // Ecology and Evolution. 2023. № 13 (11).

Безні́ско, Євге́н Іва́нович (19.10.1937, м. Кагарлик, тепер Обухівського р-ну Київської обл., Україна — 11.07.2015, м. Львів, Україна) — графік, монументаліст, член *Національної спілки художників України* (з 1966), заслужений художник України (з 1989), лауреат *Національної премії України імені Тараса Шевченка* (з 2006), народний художник України (з 2013). Чоловік Т. *Бриж*, правнук О. *Афанасьєва-Чужбинського*. Разом із родиною після *Другої світової війни* переїхав до м. *Самбора* на Львівщину. Закінчив худ. студію в м. Самборі (1950; викладач М. Прокопенко), Київ. худ. школу ім. Т. Шевченка (тепер Київ. держ. худ. ліцей ім. Т. Шевченка; 1955, клас О. *Лопухова*), Львів. ін-т приклад. та декор. мист-ва (тепер *Львівська національна академія мистецтв*; 1958–1964, викл. Р. *Сельський*). Працював 1963–1999 на Львів. худ. комбінаті: голова худ. ради, у 1981–1986 — гол. художник. Учасник мист. виставок від 1961 Перша персон. виставка циклу *лініоритів* за мотивами поеми «Мойсей» І. *Франка* відбулася 1969. Здійснив дві експедиції (1997, 2004) до м. *Чорнобиля* (*зона відчуження*, Київ. обл.) та створив цикл із 45 *пастелей* (частина зберігається в *Етнографії та художнього промислу музей Інституту народознавства НАН України*). Персональні виставки — у містах Львові (1966, 1968, 1979, 1981, 1995; спільно з Т. Бриж — 1967, 1973, 1986), Самборі (1969), Тернополі (1978), Дрогобичі (Львів. обл., 1998), Києві (1999–2002), Трускавці (Львів. обл., 2000). Пе-

Безніско
Євген Іванович

Безніско Євген Іванович. «Пасхальний натюрморт», монотипія, 1984 р.

ресувна персон. виставка відб. 1986. Під час навчання в ін-ті розпочав займатися книжк. *графікою*. Створив ілюстратив. серії до літ. творів Т. *Шевченка*, І. Франка, В. *Стефаника*, *Лесі Українки*, О. *Гончара*. Осн. техніки — лінорит, пастел. малюнок. Займався *монотипією*, *живописом*. Серед жанрів домінують *пейзаж*, *офорт*, портрет (іст. постаті, сучасники), *автопортрет*, авторська техніка, створював також *натюрморти*. У монум. роботах (*мозаїка*, розписи) відобразив боротьбу укр. патріотів 1940–1950-х за вільну Україну. Спільно з дружиною задумав низку пам'ятників (більшість реалізовано після її смерті). 1995 перед входом до *Золочівського замку* спорудили *каплицю* в пам'ять жертв НКВС, закатованих у замку в червні 1941. Спільно із сином Яремою брав участь у відновленні меморіалу на військ. цвинтарі *українських січових стрільців* на г. Маківці (скульптор С. Янів; арх. В. Каменщик). Б. виконав мозаїку іконостасу *Богородиці* (1998–1999). Результат творч. співпраці Б. із Т. Бриж — встановлені пам'ятники: Ю. *Котермаку* (1999, м. Дрогобич, арх. П. Сметана), *Данилу Галицькому* (2001, м. Володимир; авторка Т. Бриж, арх. К. Присяжний, С. Кравцов), на могилі князя *Святослава* (2008–2012, неподалік м. Сколе Львів. обл.; каменяр, скульптор С. Янів, арх. В. Каменщик). Ілюстрації до творів: І. Франка — «Мойсей» (1966–1969), «Іван Вишенський» (1971), «Похорон» (1972), «Панські жарти», «Ботокуди», «Рубач» (усі — 1974), «Христос і хрест» (1986), «Бориславські оповідання» (1987–1990), «Межи добрі люди» (1995), «Захар Беркут» (1998); Лесі Українки — «Оргія» (1974), «Вавилонський полон» (1977), «В катакомбах» (1978), «Одержима» (1982), «На полі крові» (1986); В. Стефаника — «Стратився», «Сини», «Пістунька» (усі — 1979), «Межа» (1988); портрети — «Г. Сковорода» (1974), «Ю. Дрогобич» (1976), «Лесь Курбас» (1977), «М. Шашкевич», «І. Вагилевич», «Я. Головацький», «І. Франко», «У. Кравченко» (усі — 1986), «І. Драч», «Р. Братунь», «Д. Павличко», «Ф. Стригун», «Т. Бриж», «І. Миколайчук» (усі — 1986–1991), «Автопортрет» (2002). Деякі твори зберігаються у *Львівській національній галереї мистецтв імені Б. Г. Возницького*, *Національному музеї у Львові імені Андрея Шептицького*, *Львівському національному літературно-меморіальному музеї Івана Франка*, Держ. іст.-культур. заповіднику «Нагуєвичі» в музеї І. Франка, музеях Лесі Українки (м. Київ, с. Колодяжне Ковел. р-ну Волин. обл.), музеї В. Стефаника (с. Русів Коломийськ. р-ну Івано-Франків. обл.). Окремі твори виставлені у музеях США, Аргентини, Канади, Франції. Похов. на *Личаківському кладовищі-меморіалі*.

Літ.: Яців Р. Львівська графіка 1945–1990: Традиції і новаторство. Київ, 1992; Голубець О. М. Між свободою і тоталітаризмом: мистецьке середовище Львова другої половини XX століття. Львів, 2001; Леопольд Левицький: Спогади про художника / Упоряд. Л. Павлишин. Львів, 2004; Безніско Є. «Це ми, Господи!» // Універсум. 2006. № 9–10; Яців Р. «Мойсей». Франко. Безніско. Часо-простірний, морально-цілісний діалог // Універсум. 2006. № 9–10; Яців Р. Українське мистецтво XX століття: Ідеї, явища, персоналії. Львів, 2006; Гріщенко О. Євген Безніско: штрихи до творчого портрету // Вісник Харків. держ. акад. дизайну і мист. 2009. № 2.

Безно́гі (Gymnophiona або Apoda) — ряд класу *земноводних*. У складі ряду розглядають 10 родин, 33(35) родів, 180(190) видів червуг. Найменш вивчені амфібії порівняно з ін. рядами, що зумовлено потайн. способом життя і оселищами: часто тварини мешкають в ґрунті або руслах струмків. Поєднують приміт. риси орг-ції із високоспеціалізованими. Менші за розмірами червуги, внаслідок відсутності кінцівок, нагадують гігант.

Безногі. Червуга Томпсона

дощових черв'яків, а більші, як от червуга Томпсона (*Caecilia thompsoni*) завдовжки до 1,5 м — змій, а не тип. земноводних. *Тіло* завдовжки 30–150 см, циліндр., почленоване числен. кільцевими перехватами, вкрите слизом, який виділяють *залози*. Хребці, яких налічують до 300, амфіцельні (увігнуті спереду і ззаду), між ними є залишки хорди. Ребра і *хвіст* короткі. Кінцівки відсутні. У більшості видів є покривні кістки черепа. Деяким видам (напр., з родів рибозмій, червуга, водяна червуга) також притаманні кістк. лусочки в шкірі — зовн. скелет, що є примітив. ознакою. *Голова* слабко відмежована від *тулуба*. Рот розташований ближче до низу, очі недорозвинуті, вкриті шкірою, через яку часто просвічують, або кістками. Не мають *барабанної перетинки* і *середнього вуха*, натомість є розвинені *органи чуття* (нюхові, тактильні), хемосенсорне щупальце. Між *передсердями* є неповна перегородка. За винятком одного безлеген. виду, червуги Айзельта, всі Б. мають *легені*. Рухаються зміє- або хвилеподібно вигинаючи тіло, *м'язи* пристосовані до проштовхування крізь землю. У воді плавають подібно до *вугрових*. Б. з родини водяних червуг (Typhlonectidae) є мешканцями водойм і найб. за розмірами тваринами цього ряду, уздовж задн. частини тіла мають плавець, який покращує рух у воді. Живляться Б. різн. *безхребетними* (червами, *мурахами*, *термітами*), *слінунами*. *Запліднення* внутрішнє. Функцію *копулятивного органа* виконує *клоака*, що вивертається. Більшість Б. відкладає 5–30 багатих на *жовток яєць*, з яких у окремих видів з'являються *личинки*, що закінчують *метаморфоз* у воді. У ін. видів розвиток завершується в яйці. Для водн. видів характерне *живородіння*. Більшість видів живе у волог. ґрунті, по берегах річок і озер, незнач. кількість — мешканці водойм. Б. поширені у волог. тропіках *Південної Америки* і Центр. *Америки*, *Африки*, пд. та пд.-сх. *Азії*.

Літ.: Nussbaum R., Wilkinson M. On the Classification and Phylogeny of Caecilians (Amphibia: Gymnophiona), a Critical Review // Herpetological Monographs. 1989. № 3; Загороднюк І. В. Поняття Apoda в зоології та його омонімія // Vestnik Zoologii. 2004. Т. 38. № 3; Browne R., Kaurova S., Vasudevan K. et al. Reproduction Technologies for the Sustainable Management of Caudata (Salamander) and Gymnophiona (Caecilian) Biodiversity // Reproduction, Fertility

and Development. 2022. № 34 (6); Lowie A., De Kegel B., Wilkinson M. et al. The Anatomy of the Head Muscles in Caecilians (Amphibia: Gymnophiona): Variation in Relation to Phylogeny and Ecology? // Journal of Anatomy. 2023. № 242 (2).

Безо́бразне — див. *Потворне.*

Безоа́р (пізньолат. bezoar, від араб. بَازَهْر , з перс. پادزهر — протиотрута) — тверде або ущільнене утворення в шлунково-кишковому тракті, конгломерат, сформований внаслідок накопичення неперетравлених твердих часток, які потрапляють з їжею. Рідкісна форма *патології* шлунк.-кишк. тракту. Може бути одинич. чи множинним, діаметром від 2–3 мм до 20 см, вагою до 1 кг. У важк. випадках повністю заповнює *шлунок*, утв. його зліпок. Консистенція буває від м'якої до дуже щільної (кам'янистої). Формування займає від кількох днів до 15–20 р. Б. можуть утворюватися в шлунку, його дивертикулі, *стравоході*, *тонкому кишківнику*. Частота виявлення Б. у різн. країнах значно варіює: за світ. даними, методом *гастроскопії* встановлюють 0,5–0,7 % випадків. Б. є причиною 0,4–4,8 % випадків гостр. *непрохідності* тонк. кишківника. Сприятливі утворенню Б. чинники: порушення евакуатор. функції шлунку; ковтання субстанцій, що можуть бути неперетравлені (*волосся*, грубі харчові росл. волокна, лушпиння насіння тощо); зниження *секреції* шлунк. соку; погане пережовування їжі; перенесена ваготомія (хірург. операція розтину осн. стовбура або гілок *блукаючого нерва*) з пілоропластикою (розширення прохід. отвору між шлунком і *кишкою дванадцятипалою* за допомогою операт. втручання) або *резекцією шлунку*. Виділяють такі види Б.: фітобезоари, трихобезоари, шелак-Б., гемобезоари, антракобезоари, себобезоари, лактобезоари. Фітобезоари мають округ. форму та неприєм. запах, коричневі або зелені. Формуються у людей з переважанням у харч. раціоні здебільшого фруктів і овочів. Найчастіше (70–75 % випадків) фітобезоари утв. зі спресов. соняшник. лушпиння, тверд. шкірок чи *клітковини хурми*, *слив*, *інжиру*, фініків, *винограду*, горіхів. Трихобезоари формуються з волосся з домішками *слизу* й частинками їжі. Посідають 2-ге місце за частотою виникнення. Здебільшого утв. у людей із порушеннями *психіки*, *шизофренією*, або пов'язаних професійно з обробкою волосся чи шерсті; у дом. тварин (зокрема котів і собак довгошерст. порід). Шелак-Б. виникають із залишків токсич. речовин (спирт. лаку, нітролаку, політури) внаслідок системат. вживання. Утворені конгломерати плавають на поверхні вмісту шлунку і майже ніколи не потрапляють у дванадцятипалу кишку. Бурі з білим зовні, чорно-коричн. в розрізі, з гладк. або шорсткув. поверхнею, шаруватої будови. Гемобезоари — тверді згустки *крові*, у шлунку виникають зрідка, утв. після тривал. ковтання крові у хворих на *гіпертензію портальну* та систем. *вовчак червоний*. Антракобезоари — формуються внаслідок накопичення активов. вугілля та ін. медикаментів. Себобезоари — жирові камені. Утворюються з ущільн. тваринних жирів: оскільки т-ра *плавлення* козяч., бараняч., ялович. сала вища за внутрішньошлункову — відб. *кристалізація тригліцеридів* з формуванням жиров. каменів. Лактобезоари виникають у недонош. дітей, які перебувають на висококалор. штучній *дієті*, що включає *лактозу* і *казеїн*. Утворюються впродовж перш. 2-х тижнів життя. Клінічна картина залежить від типу й розмірів Б. За наявності утворень невел. діам. *симптоми* не спостерігаються або ж виникає відчуття важкості у верх. половині *живота*. Б. сер. розміру викликають туп. біль в надчерев. ділянці, який посилюється після вживання їжі; швидке насичення; *нудоту*, *блювання*; *відрижку* з неприєм. запахом; відчуття «перекочування м'яча» у шлунку. Крім болю і диспепсич. явищ, вел. Б. викликають зниження маси тіла, стомлюваність, заг. слабкість. Можливими ускладненнями є ушкодження стінок шлунку краями Б., що спричинює *виразки*, зрідка — *пролежні* та *перфорацію* або *малігнізацію*; вклинювання Б. у вихідн. відділ шлунку; переміщення Б. у дванадцятипалу кишку, що може спровокувати кишк. непрохідність; розвиток алерг. реакцій (у дітей). Б. великих розмірів у людини виявляють *пальпацією* перед. стінки живота. До осн. методів діагностики належать: *гастроскопія* — дозволяє встановити точ. розміри та тип Б.; *рентгенографія* шлунку. Лікування Б. шлунку залежить від їхніх розмірів і супут. симптомів. Невеликі Б. можуть вийти самостійно з блювот. або калов. масами. Гемобезоари і лактобезоари розпадаються після промивання шлунку та відпов. корекції харч. раціону. За виявлення фітобезоарів призначають прийом 10 %-го розчину харч. соди і масаж живота. Для прискорення виведення призначають прокінетики. Трихобезоари, себобезоари і шелак-Б., що не підлягають консерват. лікуванню, усувають хірургічно. Нещільні Б. спершу подрібнюють, потім видаляють за допомогою гастроскопії, тверді й великі — за допомогою гастротомії (створення штуч. зовн. отвору в шлунку). Прогноз сприятливий. Запобігання утв. Б. : дотримання принципів здоров. харчування, зменшення або виключення з раціону продуктів зі складниками, що важко перетравлюються, лікування псих. розладів і хвороб, забезпечення догляду психічнохворим пацієнтам.

Літ.: Tebar C., Campos R., Paricio P. et al. Gastric Surgery and Bezoars // Digestive Diseases and Sciences. 1992. № 37 (11); Sanders M. Bezoars: from Mystical Charms to Medical and Nutritional Management // Practical Gastroenterology. 2004. № 28 (1); Мосийчук Л. Н., Бондаренко Т. В., Васильева И. А. Клинический случай безоара желудка и тонкой кишки // Сучасна гастроентерологія. 2012. № 1 (63); Mihai C., Mihai B., Drug V. et al. Gastric Bezoars — Diagnostic and Therapeutic Challenges // Journal of Gastrointestinal and Liver Diseases. 2013. № 22 (1); Iwamuro M., Okada H., Matsueda K. et al. Review of the Diagnosis and Management of Gastrointestinal Bezoars // World Journal of Gastrointestinal Endoscopy. 2015. № 7 (4).

В. Д. Шейко

Безпа́ли — див. *Фурієкрилові* (*Furipteridae*).

Безпа́лий, Іва́н Фе́дорович (дата і місце нар. невід. — 1662 або 1718, місце смерті невід.) — військовий діяч, наказний *гетьман Запорозького козацтва* 1658–1659, уманський *полковник* (1658). Походив із дріб. *шляхти* (шляхтич герба «Заглоба»). Прийшов на *Запорозьку Січ* до *повстання* під проводом Б.-З. *Хмельницького*. На час повстання належав до полк. *старшини* Уман. полку (Б. включ. до Реєстру Війська Запорозького 1649). Упродовж корот. часу 1658 був

полковником Уман. полку. Через страх перед *репресіями* І. *Виговського* проти представників старшини, що почалися після придушення гетьманом повстання Я. *Барабаша* і М. *Пушкаря*, утік до Запороз. Січі, звідти виїхав до м. *Москви* (тепер РФ). Разом із частиною козаків брав участь у бойових діях рос. військ під командуванням князя Г. Ромодановського (? — 1682; Росія) проти гетьмана І. Виговського. Спалив лояльні до І. Виговського міста *Пирятин* і *Лубни*, містечко *Чорнухи* (тепер с-ще; усі — *Полтавської області*). За пропозицією Г. Ромодановського, призначений наказним гетьманом у листопаді 1658. Зберігав повноваження до вересня 1659, коли на козац. раді у с. *Германівці* (тепер *Обухівського району Київської області*) гетьманом Запороз. козацтва обрано Ю. *Хмельницького*. 1659–1661 (з перервами) — генерал. суддя Війська Запорозького. За припущенням історика В. Кривошеї (1958–2015; Україна), яке ґрунтується на свідченні про це у листі обраного у жовтні 1661 гетьмана І. Брюховецького до м. *Москви*, Б. розстріл. 1661 або 1662 Ю. Хмельницьким за доносом Я. *Сомка*. За ін. даними, Б. відійшов від справ, на поч. 18 ст. прийняв чернечий постриг і помер 1718. При цьому жодних даних про його життя після 1661–1662 немає. Виховував сина Дем'яна. На кін. 18 ст. прямі нащадки Б. жили у м. *Кролевці* (тепер *Сумської області*).

Дж.: Величко С. Літопис / Упоряд.: Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлєва. Київ, 2020.

Літ.: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. Київ, 1998; Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ, 2008; Політичні портрети України: Козацька доба / Уклад.: А. О. Карасевич., К. М. Левківський. Умань, 2014.

Безпа́нцирні (Aplacophora) — надклас або клас морських *молюсків*. Включає класи (або підкласи) *соленогастери* і *ямкохвості*, що в своєму складі сукупно об'єднують понад 300 видів. Здебільшого дрібні червоподібні тварини 0,3–3 см завдовжки, найбільші сягають 30 см. Не мають властивого молюскам поділу на *голову*, *тулуб* і *ногу*. *Тіло* білатеральносиметричне (див. *Білатеральність*), витягнуте в довжину, циліндр., у деяк. видів сплющене, на спин. боці має кіль. Зовні Б. вкриті *кутикулою* з лусками, *спікулами* з *арагоніту* або ін. орган. речовин. У соленогастерів на черев. боці, на місці ноги, є поздовж. борозенка (тягнеться від перед. до задн. кінця тіла), в якій міститься вузький кіль — це видозмінена нога. У ямкохвостих є вкорочена борозенка, розташ. на задн. кінці тіла, або вона взагалі відсутня. Мають коротк. *кишківник* зі слабко розвин. *радулою* (у багатьох видів вона відсутня). Органи *виділення* відсутні. *Кровоносна система* незамкнена, простої будови. *Дихання* відб. через покриви тіла. Більшість Б. є *гермафродитами*, але трапляються й роздільностатеві види. *Запліднення* зовнішнє. Живляться тваринами: *форамініферами*, *радіоляріями*, дрібн. *ракоподібними*. Види Б., що є мешканцями ґрунту належать до *детритофагів* або мікрофагів (тварин із шир. діапазоном харч. зв'язків). Поширені в усіх *морях* від *Арктики* до *Антарктиди*, від *літоралі* до найб. глибин *Світового океану*. Найбільше видове різноманіття зосереджене на глибині 200 м. Рухливі бентосні тварини (див. *Бентос*), деякі зариваються у мул, або повзають серед колоній *кишковопорожнинних*. Б. мають важливе наук. значення для встановлення еволюц. (див. *Еволюція*) походження молюсків.

Літ.: Anistratenko V. V., Furyk Yu. I., Anistratenko O. Yu. et al. A Review of Species Diversity, Distribution and Ecology of Freshwater Gastropod Molluscs Inhabiting the Ukrainian Transcarpathian // Vestnik Zoologii. 2019. Vol. 53. № 5; Kocot K., Todt C., Mikkelsen N. et al. Phylogenomics of Aplacophora (Mollusca, Aculifera) and a Solenogaster without a Foot // Proceedings of the Royal Society B. 2019. Vol. 286. Is. 1902; McCutcheon M., Kocot K., Cobo M. Uncovering the Biodiversity of New Zealand Solenogastres (Mollusca, Aplacophora) with Three New Species of Proneomeniidae Simroth, 1893 and New Data for Dorymenia quincarinata (Ponder, 1970) // Molluscan Research. 2022. Vol. 42. № 4.

Безпе́ка — 1) стан захищеності життєво важливих інтересів *особистості*, *спільноти*, *суспільства*, *держави* від внутрішніх та зовнішніх загроз.

2) Властивість предметів, явищ, процесів зберігатися за руйнівних впливів. Держ. стандарт України 2293-99 визначає термін «Б.» як стан захищеності особи та сусп-ва від ризику зазнати шкоди. Суб'єктами Б. є *людина*, сусп-во, держава. Наявність Б. дозволяє сусп-ву зберігати та примножувати свої базові *цінності*, є необх. передумовою прогресив. сусп. розвитку. Б. є умовою збереження та накопичення таких цінностей, як-от добробут, сталий розвиток, мир тощо. Види Б. за сферами забезпечення: банків.; виробнича; воєнна; гуманітарна; демогр.; духовна; екол.; екон.; енергет.; інформац.; інвестиц.; майнова; моральна; нац.; пожежна; політ.; правова; продовольча; психол.; радіац.; соц.; техногенна; транспортна; труд.; фіз.; ядерна тощо. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і Б. визнані *Конституцією України* найвищою соц. цінністю (ч. 1 ст. 3). У Конституції України найважл. функціями д-ви визначено захист *суверенітету* та *цілісності територіальної* України, забезпечення її екон. та інформ. Б. (ст. 17), обов'язок д-ви — забезпечення екол. Б. (ст. 16). У Законі України «Про національну безпеку України» (2018) поняття «Б.» вживають у значеннях: захищеність держ. суверенітету, тер. цілісності та дем. конституц. ладу, ін. життєво важливих нац. інтересів від воєн. загроз (воєнна Б., ч. 2 ст. 1); захищеність життєво важл. для сусп-ва та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, забезпечення яких є пріоритет. завданням діяльності сил Б., ін. держ. органів, органів місц. самоврядування, їх посад. осіб та громадськості, які здійснюють узгоджені заходи щодо реалізації і захисту нац. інтересів від впливу загроз (громад. Б. і порядок, ч. 3 ст. 1); захищеність держ. суверенітету, тер. цілісності, дем. конституц. ладу та ін. життєво важливих нац. інтересів від реальних і потенційних загроз невоєн. характеру (держ. Б., ч. 4 ст. 1); захищеність держ. суверенітету, тер. цілісності, демократ. конституц. ладу та ін. нац. інтересів України від реал. та потенц. загроз (нац. Б. України, ч. 9 ст. 1). Силами Б. у цьому законі визнають правоохоронні та розвідувал. органи, держ. органи спец. призначення з правоохорон. функціями, сили цивіл. захисту та ін. органи, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення нац. Б. України (ч. 17 ст. 1). *Статут ООН* визначає однією з гол. цілей створення та діяльності орг-ції — об'єднання зусиль міжнар. співтовариства для підтримки Б. Краї-

ни-учасники ОБСЄ (ст. 5 Заключ. акту від 01.08.1975) зобов'язалися утримуватися від будь-яких дій, які можуть погіршити ситуацію до такої міри, що виникне загроза щодо підтримки Б. Осмислення проблеми Б. властиве для політол., соц.-філос. та соціол. думки. Одними з перших, хто системно аналізували проблеми Б. і виживання д-ви, сусп-ва та окремого *індивіда* в контексті їх взаємодії, були автори теорії «*суспільного договору*». На думку Т. *Гоббса*, людей об'єднує в сусп-во страх перед небезпеками. Піклуючись про власну Б., люди вирішують делегувати абс. владі суверена свою *свободу*. Дж. *Лок* також вважав, що сусп. договір укладається для забезпечення Б. Уявлення мислителя про Б. людини ґрунтувалися на поглядах про природу людини як істоту, що не має вродженого потягу до свавілля, зла чи добра: свідомість людини — tabula rasa (лат., букв. — чиста дошка). Знання людини та її особистіс. риси визначені досвідом. На думку Лока, народ як носій і джерело влади має право скинути її, якщо сусп. договір не виконується. Поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову формує систему заборон і противаг та відкриває можливості у забезпеченні Б. Уявлення Лока про Б. знайшло відображення в ліберал. теорії та соц. практиці зх.-європ. *демократій*, де Б. індивіда не тільки ототожнена із Б. сусп-ва, а й досягається шляхом застосування певних прав. механізмів. У філософії Г. В. Ф. *Гегеля* Б. протисоїть свавілля. Його носієм є індивід, відокремлений від заг. права. Життя та власність індивіда забезпечені лише Б. держави. Тому для забезпечення Б. д-ви у разі необхідності ними можуть пожертвувати. К. А. де *Сен-Сімон* вважав, що Б. сусп-ва може забезпечити добровіл. асоціація людей із плановою орг-цією *виробництва*, ліквідація соц. *ієрархії*, ін-тів *приватної власності* та держави. На думку Е. *Дюркгейма*, осн. елементами Б. індивіда та сусп-ва мають бути *соціальні норми* та *цінності*. Вони мусять обмежувати егоїст. устремління індивідів, запобігати соц. *конфліктам* та регулювати їх у разі виникнення. Взаємозв'язок д-ви та Б. розглядали також окр. представники філософії *постмодерну* (М. *Фуко*, Ж. *Бодріяр*). Державні ін-ти, розширюючи сферу гарантій індивід. Б. через захист громадян від різном. *ризиків*, *безробіття*, нещас. випадків, водночас розширюють сферу контролю за людиною. Турбота держ. влади про Б. громадян за певних умов може стати загрозою для них, особливо коли вона виходить за межі закону. Розгляд проблеми Б. у контексті понятійн. апарату *синергетики* сприяє розумінню спонтанності й непередбачуваності характеру та спрямованості небезпек як наслідку взаємодії процесів соц. і природ. *самоорганізації* об'єктів навкол. світу. Досягнутий рівень сусп. Б. залежить від ефективності практ. заходів *соціальних інститутів* та соц. спільнот щодо прогнозування, виявлення, нейтралізації та зниження рівня загроз. Розробка та ефект. впровадження стратегій нац. та світового розвитку, гармонізація екол., екон., політ., соц. та гуманітарних взаємовідносин, є одним із гол. факторів пливу на безпеч. розвиток *соціальної системи*.

Літ.: Глобальна та національна безпека / Авт. кол.: В. І. Абрамов, Г. П. Ситник, В. Ф. Смолянюк та ін. Київ, 2016; Тихий В. П. Безпека людини: поняття, правове забезпечення, значення, види // Вісник Нац. акад. правових наук України. 2016. № 2 (85); Березуцький В. В., Березуцька Н. Л., Богодист А. О. та ін.Безпека людини у сучасних умовах. Харків, 2018; Andersen-Rodgers D., Crawford K. Human Security: Theory and Action. Lanham, 2018.

М. Н. Єнін

Безпе́ка воє́нна — наукова категорія і соціально-політичне явище, яке визначає захищеність державного *суверенітету*, *цілісності територіальної* та демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих *національних інтересів* від воєнних загроз. Б. в. постає як частина *національної безпеки*. Б. в. як соц.-політ. явище протистоїть небезпеці воєнній, тому в системі нац. безпеки і оборони визначається також як оборона держави. У міжнар. практиці Б. в. передбачає право суверен. д-ви на самооборону і / або стримування *агресії військової*, допускає можливість застосування д-вою воєн. сили для захисту влас. суверенітету і тер. цілісності. У правовому полі *України* значення категорії «Б. в.» та її зміст. наповнення визначені низкою документів — Законами України «Про національну безпеку України», «Про оборону України», «Про Раду національної безпеки і оборони України», «Про Збройні сили України». Безпосередньо питання Б. в. визначалися Воєн. доктриною України (1-а ред. — 1993, 2-а — 2004, 3-я — 2015; див. *Доктрина воєнна*). Указом *Президента України В. Зеленського* від 25.03.2021 № 121/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25.03.2021 "Про Стратегію воєнної безпеки України"» Воєнну доктрину України скасовано та замінено Стратегією Б. в. Стратегія Б. в. України визначає Б. в. України як одну із «засадничих умов реалізації права українського народу на самовизначення, збереження д-ви Україна та забезпечення її сталого розвитку на основі найвищих цінностей демократії, верховенства права, свободи, гідності, безпеки і процвітання громадян усіх національностей». Засіб реалізації цього завдання —

Безпека воєнна. Збройні сили України

завчасно підготовлена та всебічно забезпечена всеохопна оборона України на засадах стримування, стійкості та взаємодії. У Стратегії підкреслено, що *Росія* залишається воєн. противником України, який здійснює збройну агресію проти України. Основу системи Б. в. становлять *органи державної влади*, сили і засоби, які здійснюють адекватні чинним реал. і потенц. воєн. загрозам заходи політ., організац., правового, екон., військ. й ін. характеру, спрямовані на забезпечення Б. в. сусп-ва і держави. Система Б. в. утв. воєнну орг-цію держави. Система Б. в. структурно складається з двох осн. підсистем

(компонентів): органів держ. влади, *органів місцевого самоврядування* (управлінсько-регламентувальний компонент); *військових формувань* (силовий компонент). В Україні до першої з них належать Верховна Рада, Президент України, Рада національної безпеки і оборони, Кабінет Міністрів, *виконавчої влади центральні органи*, органи місц. самоврядування. Другу утв. сили оборони України (*Збройні сили України*, а також ін. утворені відповідно до законів України військ. формування, *правоохоронні органи*, розвідувал. органи, органи спец. призначення з правоохорон. функціями, на які *Конституцією України* та законами України покладено функції із забезпечення оборони д-ви) і сили безпеки (правоохоронні та розвідувал. органи, держ. органи спец. призначення з правоохорон. функціями, сили цивіл. захисту та ін. органи, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення нац. безпеки України). Забезпеченню Б. в. сприяють також підприємства (зокрема *оборонно-промислового комплексу України*, інфраструктури) та окр. *громадяни*, на яких покладено конституц. обов'язок захисту України.

Дж.: Про Збройні сили України: Закон України № 1934-XII від 6 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. Ст. 108; Про оборону України: Закон України № 1932-XII від 6 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. Ст. 106; Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. // Відомості Верховної Ради. 2018. № 31. Ст. 241.

Літ.: Довідник з питань міжнародного морського і військового права / Упоряд.: Г. Варицький, Д. Вінтроп; наук ред. В. Семенов. Сімферополь, 2000; Саганюк Ф. В., Романов І. В., Вещицький І. В. та ін. Воєнна безпека і оборона України. Київ, 2007; Стрельцов Є. Л., Полторак С. Т., Аллеров Ю. В. та ін. Правові основи воєнної безпеки України. Львів, 2016; Джус О. Міжнародне військове партнерство як засіб забезпечення воєнної безпеки України // Evropský politický a právní diskurz. 2018. Sv. 5. Vyd. 2.

А. І. Харук

Безпе́ка держа́ви економі́чна — складник *безпеки державної*; полісистемне явище, якому притаманні гарантований захист *інтересів національних*, соціальна спрямованість *економічної політики*, продуктивне відтворення і постійне зміцнення національної економіки, її стабільність, стійкість до внутрішніх і зовнішніх дестабілізаційних чинників і загроз. Б. д. е. має соц. ґенезис, зумовлений природ. прагненням людини до вдосконалення і достатку. Теорію Б. д. е. широко вивчають в *Україні* з кін. 1990-х із метою створення екон. середовища для її функціонування як незалеж. і суверен. *держави*. Політика Б. д. е. є однією з найрозвинен. теорій у вітчизн. і міжнар. дослідженнях, із наук. школами та напрямами, методол. і нормативно-правовою базою на держ., регіон. і бізнес-рівнях. Суб'єкти Б. д. е. — д-ва, *органи державної влади*, *юридичні особи* та *фізичні особи*, які ведуть самост. екон. діяльність і забезпечують як власну екон. безпеку, так і Б. д. е. як ієрарх. системи. Нижчими рівнями є: екон. безпека регіону, екон. безпека суб'єкта господарювання, індивід. екон. безпека. Б. д. е. розглядають через взаємозв'язок з ін. її компонентами: політ., воєнн., соц.-гуманітар., інформ., науково-технологічною. Критерії Б. д. е. мають враховувати як зовн., так і внутр. обставини та тенденції існування країни: ступінь екон. залежності відносно ін. д-в; можливість вільно розпоряджатися влас. ресурс. потенціалом; участь у міжнар. розподілі праці та залученні іноз. інвестицій; стійкість нац. екон. системи до криз. ситуацій, які відб. на міжнар. ринках товарів і послуг; цілісність тер. та екон. простору; можливість захисту нац. інтересів у міжнар. співтоваристві; соц. стабільність, наявність умов запобігання та вирішення соц. *конфліктів*; наявність стратег. і тактич. планів розвитку нац. економіки з урахуванням макроекон. тенденцій; удосконалення наяв. та впровадження новіт. технологій у стратег. сферах нац. госп-ва. Показниками Б. д. е. є комплекс результатив. досягнень її частин: фін., демогр., соц., енергет., інвестиц.-інновац., вироб., макроекон., продовол., зовнішньоекономічної. Виділяють принципи забезпечення Б. д. е.: верховенство *закону*; баланс інтересів *особи*, сім'ї, *суспільства*, д-ви; взаємна відповідальність зацікавл. сторін; пост. моніторинг загроз і викликів Б. д. е.; своєчасність і адекватність регулятор. заходів; мирне вирішення екон. конфліктів; інтеграція Б. д. е. у міжнар. екон. безпеку. Основне завдання Б. д. е.: забезпечення пропорц. і сталого екон. зростання; подолання *інфляції* та *безробіття*; створення ефектив. структури економіки; зменшення *дефіциту бюджетного* та *боргу зовнішнього*; забезпечення *соціального захисту*; підвищення якості життя нас.; стабілізація *валюти*; зростання *конкурентоспроможності* країни.

Безпека держави економічна. Прорив блокади українських портів. За 7 місяців (2023–2024) роботи українського морського коридору 1286 суден експортували понад 36 млн т вантажів, з них 25 млн т — аграрна продукція.

Дж.: Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. // Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31; Конституція України: станом на 15 січня 2021 р. Харків, 2021.

Літ.: Шевченко Л. С., Гриценко О. А., Макуха С. М. та ін. Економічна безпека держави: сутність та напрями формування. Харків, 2009; Комеліна О. В., Онищенко С. В., Матковський А. В. та ін. Економічна безпека держави: оцінювання та стратегічні орієнтири забезпечення. Полтава, 2013; Губарєва І. О. Формування економічної безпеки України. Харків, 2015; Варналій З. С. Економічна та фінансова безпека України в умовах глобалізації. Київ, 2020.

Р. Г. Сніщенко

Безпе́ка держа́ви фіна́нсова — ступінь захищеності фінансових інтересів *країни*; збалансований стан її *фінансової системи*, що характеризується якістю й узгодженістю фінансових інструментів, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, спроможністю *держави* своєчасно й у достатньому обсязі генерувати та

ефективно використовувати фінансові ресурси для забезпечення соціально-економічного розвитку. Політика Б. д. ф. — набір *законів*, *правил* і практ. досвіду, на підставі яких здійснюють управління фін. системою країни, захист і розподіл її фін. ресурсів. У реаліях *планової економіки* поняття «Б. д. ф.» практично не застосовували. Широкого вжитку набуло після розпаду СРСР і встановлення на його теренах *економіки ринкової*. Більшість науковців розглядають Б. д. ф. як складник *безпеки держави економічної* (разом із вироб., демогр., енергет., зовн.-екон., інвестиц.-інновац., макроекон., продовол. і соціальною; див. *Безпека*). Допускає *декомпозицію* на складники (банків. безпека, безпека небанків. фін. ринку, борг., бюджет., валют., грошово-кредитна безпека). Фінансову безпеку будь-якої д-ви визначають такі чинники: держ. регулювання та досконаліть нормат.-прав. забезпечення функціонування фін. сфери; рівень фін. незалежності від ін. д-в, *фінансових організацій міжнародних*, бізнес-структур, іноземн. інвесторів; характер держ. фін.-кредит. політики (внутр. й зовнішньої); сусп.-політ. процеси та політ. ситуація в країні; рівень розвитку *економіки* та динаміка екон. зростання. Об'єкти Б. д. ф.: *людина* і громадянин; домогосподарство; *підприємства*, установи, орг-ції, тер. утворення та регіони; *суспільство* (його інтелект. та матер. цінності, інформ. середовище, *навколишнє природне середовище* і *природні ресурси*); держава. Основними критеріями Б. д. ф. вважають достатність фін. ресурсів, їхню збалансованість та *ліквідність*, які уможливлюють норм. існування та розвиток д-ви, регіонів, підприємн. структур і громадян. Принципи забезпечення Б. д. ф.: захист прав *власності* та свободи екон. вибору; пріоритет договір. (мирних) екон. відносин; подолання фін. суперечностей і збалансування індивід., корпорат. і заг.-держ. інтересів у фін. сфері; чітке розмежування повноважень та взаємодія *органів державної влади* у забезпеченні Б. д. ф.; своєчасність і адекватність заходів захисту нац. фін. інтересів від реал. і потенц. загроз; обґрунтованість та ефективність рішень щодо захисту нац. фін. інтересів у сфері держ. управління; ефективність розподілу фін. ресурсів і *капіталу* та держ. контролю за їхнім використанням; використання в інтересах України міждерж. систем та механізмів міжнар. фінанс. безпеки. Б. д. ф. забезпечують шляхом виконання гол. завдань фін. системи країни: а) мобілізація та акумуляція фін. ресурсів (у межах фін. системи має функціонувати такий фін. механізм, який міг би забезпечити макс. можливу мобілізацію потенц. фін. ресурсів — тимчасово вільн. коштів, що є у розпорядженні суб'єктів фін. відносин); б) алокація фін. ресурсів та контроль за їхнім ефектив. використанням (мобілізація фін. ресурсів не є самоціллю; фін. система повинна забезпечити їхнє розміщення та рац. використання, що є запорукою їх повернення власникам та отримання ними певного відсотка від інвестування коштів); в) забезпечення оптим. розподілу та перерозподілу *валового внутрішнього продукту*. Такий розподіл необхідний для формування *доходів* суб'єктів фін. відносин — д-ви, *осіб фізичних* та *осіб юридичних*. Ці доходи, за винятком тієї частини, що спрямовується на споживання, набувають форми нагромаджень та заощаджень, які трансформуються в *інвестиції*.

Дж.: Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. // Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31; Конституція України: станом на 15 січня 2021 р. Харків, 2021.

Літ.: Шевченко Л. С., Гриценко О. А., Макуха С. М. та ін. Економічна безпека держави: сутність та напрями формування. Харків, 2009; Комеліна О. В., Онищенко С. В., Матковський А. В. та ін. Економічна безпека держави: оцінювання та стратегічні орієнтири забезпечення. Полтава, 2013; Губарєва І. О. Формування економічної безпеки України. Харків, 2015; Варналій З. С. Економічна та фінансова безпека України в умовах глобалізації. Київ, 2020.

Р. І. Сніщенко

Безпе́ка держа́вна — стан захищеності базових потреб та інтересів *держави* як політичного інституту, її *громадян* від негативних зовнішніх та внутрішніх чинників, насамперед від загроз втрати *суверенітету*, *незалежності*, демократичного ладу й *цілісності територіальної* країни. Дослідження Б. д. із поч. 20 ст. активно провадили в руслі теор. осмислення проблем *безпеки національної*. Перші концепції нац. безпеки розроблені в *Сполучених Штатах Америки* та ін. країнах, де сформувалися політ. *нації*. Для етніч. і змішаних націй існує проблема чіткого розмежування понять «національна» та «державна» безпека за їхніми об'єктами й засобами. У шир. розумінні поняття «Б. д.» тотожне терміну «безпека держави» (це трактуванням наближається до змісту поняття «національна безпека»). У назві й змісті Закону України «Про основи національної безпеки України» (2003) поєднано проблеми нац. та держ. безпеки. У вузькому розумінні Б. д. характеризують як «безпеку політичної системи». Особливості формування Б. д.: а) в умовах *демократії* інтереси д-ви підпорядковуються інтересам політ. нації; б) надмірна етатизація Б. д. призводить до встановлення авторитарних (див. *Авторитаризм*) і тоталітар.

Безпека державна. Працівники Служби безпеки України

(див. *Тоталітаризм*) режимів, які часто виправдовують перебільшенням загроз втрати держ. суверенітету; в) Б. д., зокрема безпека її громадян, може бути підірвана антинар. політикою влас. правлячої *еліти*; г) в умовах сучас. світу Б. д. може бути гарантована лише дієздат. країною, яка захищена ефектив. держ. структурами,

інституціями *громадянського суспільства* та міжнар. угодами. У цьому сенсі Б. д. можна вважати вищим рівнем функціонування нац. безпеки. Політико-правові засади Б. д. у контексті *безпеки міжнародної* висвітлені в Європ. хартії безпеки (1999). Принципи Б. д.: пріоритет прав та свобод людини і громадянина, *верховенство права*, захист держ. суверенітету й тер. цілісності країни, пріоритет мир. засобів у вирішенні внутрішньодерж. і міждерж. конфліктів, своєчасність та адекватність заходів захисту держ. інтересів, чітке розмежування повноважень, взаємодія органів *влади державної* у забезпеченні Б. д., дем. контроль над воєн. орг-цією д-ви та ін. структурами в системі Б. д., використання в інтересах країни міждерж. систем і механізмів міжнар. колектив. безпеки. Об'єктами Б. д. є: а) атрибути *держави національної*; б) сфери сусп. життя, які регулює, контролює та охороняє держава. До першої групи об'єктів Б. д. належать: ін-т громадянства; органи держ. влади й управління; апарат легального держ. примусу; адм.-тер. орг-ція д-ви; держ. суверенітет і незалежність; нац. право; грош. одиниця, ін. екон. атрибути д-ви; держ. символи. Друга група об'єктів Б. д. стосується взаємодії *суспільства*, його сфер і секторів із д-вою в контексті ліберал.-дем. уявлень про «мінімальну» д-ву, її функції. Так, д-ва захищає приватну та ін. види власності, нац. ринок. На д-ву покладено забезпечення воєн. безпеки країни з використанням *Збройних сил України*, *Державної прикордонної служби України*, внутр. військ і *Національної гвардії України*, військ. підрозділів Управління держ. охорони, *Служби безпеки України*, Мін-ва з питань надзвич. ситуацій та ін. Забезпечується захист енергет. галузі, освіти і науки, інформ. мереж, екології, охорони здоров'я тощо. Координацію та контроль за діяльністю органів виконав. влади у сфері безпеки виконує *Рада національної безпеки і оборони України*, яку очолює *Президент України*.

Дж.: Хартія європейської безпеки // Верховна Рада України. 1999; Про основи національної безпеки України: Закон України № 964-IV від 19 червня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39; Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. // Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. С. 241.

Літ.: Куйбіда В. С., Бебик В. М., Дмитренко М. А. та ін. Національна безпека в умовах інформаційних та гібридних війн. Київ, 2019; Адельбаєва К. А., Александров Є. Є., Бехтер Л. А. та ін. Національна безпека України у викликах новітньої історії. Київ, 2020; Криштанович М. Ф., Пушак Я. Я., Флейчук М. І. та ін. Державна політика забезпечення національної безпеки України: основні напрямки та особливості здійснення. Львів, 2020; Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади / За заг. ред. О. П. Дзьобаня. Харків, 2021.

О. М. Рудакевич

Безпе́ка інформаці́йна — стан захищеності життєво важливих інтересів людини, *суспільства* і *держави*, за якого запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність *інформації*, що використовується; негативний інформаційний вплив; деструктивні наслідки застосування *інформаційних технологій*; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації. Поняття «Б. і.» визначають також і як стан інформ. розвитку (тех., інтелект., соц.-політ., морально-етичного), за якого сторонні інформ. впливи не завдають суттєвої шкоди *інтересам національним*. Нормативно-правове регулювання системи забезпечення Б. і. *України* гарантують: *Конституція України*, Закони України «Про національну безпеку України» (2018), «Про концепцію національної програми інформатизації» (1998), «Про інформацію» (1992), «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» (2007), Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» (2000). Основним спец. документом у цій сфері є Стратегія інформаційної безпеки, затверджена Указом Президента України від 28.12.2021. Система Б. і. д-ви є складником заг. системи *безпеки національної* країни та становить сукупність *органів державної влади*, недержав. структур і *громадян*, які повинні узгоджено здійснювати діяльність із забезпечення Б. і. на основі єдиних правов. норм, ефективно протистояти інформ. загрозам. Стан захищеності об'єкта від інформ. впливів тісно пов'язаний зі станом його інформ. розвитку. Різновиди Б. і.: особи; сусп-ва; д-ви. Б. і. о с о б и — стан захищеності *психіки* та здоров'я людини від деструктив. інформ. впливу, який призводить до неадекват. сприйняття нею дійсності та (або) погіршення її фіз. стану. Б. і. с у с п і л ь с т в а — можливість безперешкод. реалізації сусп-вом та окр. його членами своїх конституц. прав, пов'яз. із можливістю вільн. одержання, створення й поширення *інформації*, а також ступінь їхнього

Безпека інформаційна

захисту від деструктив. інформ. впливу. Необхідний рівень Б. і. забезпечує сукупність політ., економ., орг. заходів, спрямованих на попередження, виявлення й *нейтралізацію* тих обставин, факторів і дій, які можуть завдати збитків чи зашкодити реалізації інформ. прав, потреб та інтересів країни та її громадян. Б. і. особи та сусп-ва тісно пов'язані між собою. Б. і. сусп-ва та його окр. осіб залежить від рівня: інтелектуальності, спец. теор. і практ. підготовки; критич. мислення, морал. і дух. вдосконалення; гармонійн. розвитку *особистості* в сусп-ві; тех. засобів захисту. Б. і. д е р ж а в и — стан її захищеності, за якого спец. інформ. операції, акти зовн. інформ. *агресії*, інформ. *тероризм*, незаконне зняття інформації за допомогою спец. тех. засобів, комп'ютерні злочини та ін. деструктив. інформ. вплив не завдають суттєвої шкоди *інтересам національним*. Об'єкти забезпечення Б. і

д-ви: інформ.-телекомунікац. *інфраструктура* (суб'єкти та засоби створення, поширення інформації й передавання даних); інформація (особиста, конфіденц., власність д-ви, з обмеженим доступом); свідомість (особи, групи осіб, сусп-ва). Суб'єкти забезпечення Б. і. в Україні: *Президент України*; *Верховна Рада України*; *Кабінет Міністрів України*; *Рада національної безпеки і оборони України*; міністерства та інші центр. органи виконавчої влади; *Національний банк України*; суди заг. юрисдикції; *прокуратура України*; місцеві держ. адміністрації та *органи місцевого самоврядування*; *Збройні сили України*, *Служба безпеки України*, *Державна прикордонна служба України* та ін. військ. формування, утв. відповідно до законів України; гр-ни України, об'єднання громадян. Принципи забезпечення Б. і. України: свобода збирання, зберігання, використання та поширення інформації; достовірність, повнота та неупередженість інформації; обмеження доступу до інформації виключно на підставі закону; гармонізація особистих, сусп. і держ. інтересів; запобігання *правопорушенням* в інформ. сфері; економ. доцільність; гармонізація укр. *законодавства* в інформ. сфері з міжнародним; пріоритетність нац. інформ. продукції. Рада нац. безпеки і оборони України 27.01.2016 ухвалила рішення про утворення спец. робоч. органу — Нац. координац. центру кібернет. безпеки. Нова редакція Доктрини інформ. безпеки України (2017), схвалена в умовах інформ. війни Росії проти України (як складника гібрид. війни, від 2014), віднесла до актуал. загроз нац. безпеці України в інформ. сфері: здійснення спец. інформ. операцій, спрямованих на підрив обороноздатності, деморалізацію особового складу Збройних сил України та ін. військ. формувань, провокування *екстремізму* й радикалізму, підживлення паніч. настроїв, загострення і дестабілізацію сусп.-політ. та соц.-екон. ситуації, розпалювання міжетніч. і міжконфес. конфліктів в Україні; проведення державою-агресором спец. інформ. операцій в ін. д-вах з метою створення негатив. *іміджу* України у світі; інформ. *експансія* держави-агресора та контрольов. нею структур, зокрема шляхом розширення влас. інформ. інфраструктури на тер. України та в ін. д-вах; інформ. домінування держави-агресора на тимчасово окупованих тер.; недостатню розвиненість нац. інформ. інфраструктури, що обмежує можливості України ефективно протидіяти інформ. агресії; неефективність держ. інформ. політики, недосконалість зак-ва стосовно регулювання сусп. відносин в інформ. сфері, недостатній рівень медіакультури сусп-ва; *пропаганду* федералізму та сепаратизму в Україні тощо. В умовах проведення країною-агресором (РФ) деструктив. інформ. впливу на цільову аудиторію України та ін. д-в визначають такі осн. напрями захисту нац. інформ. простору і забезпечення нац. системи Б. і. України: удосконалити норм.-правову базу у сфері інформ. політики д-ви, яка б врегулювала взаємодію силов. структур України з органами місц. самоврядування, держ. органами та громад. інституціями; створити єдиний міжвідомчий координац. орган, який би здійснював керівництво, координацію та контроль заходів Б. і.; створити систему комплекс. моніторингу популяр. аудіовізуал. і друк. ЗМІ та інтернет-ресурсів; заохочувати комплексні наук. дослідження у сфері Б. і.

Дж.: Про інформацію: Закон України № 2657-XII від 02 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. Ст. 650; Конституція України // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141; Про Концепцію Національної програми інформатизації: Закон України № 75/98-ВР від 04 лютого 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. 1998. № 27–28. Ст. 182; Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України № 537-V від 09 січня 2007 р. // Відомості Верховної Ради України. 2007. № 12. Ст. 102; Про доступ до публічної інформації: Закон України № 2939-VI від 13 січня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. 2011. № 32. Ст. 314; Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. // Відомості Верховної Ради. 2018. № 31. Ст. 241.

Літ.: Глобальна та національна безпека: підручник / Авт. кол.: В. І. Абрамов, Г. П. Ситник, В. Ф. Смолянюк та ін. Київ, 2016; Косогов О. М., Сірик А. О. Завдання захисту національного інформаційного простору за досвідом ведення гібридної війни РФ на Сході України // Системи озброєння і військ. техніка. 2017. № 1; Золотар О. О. Інформаційна безпека людини: теорія і практика. Київ, 2018; Гаврильців М. Т. Інформаційна безпека держави в системі національної безпеки України // Юрид. наук. електронний журн. 2020. № 2.

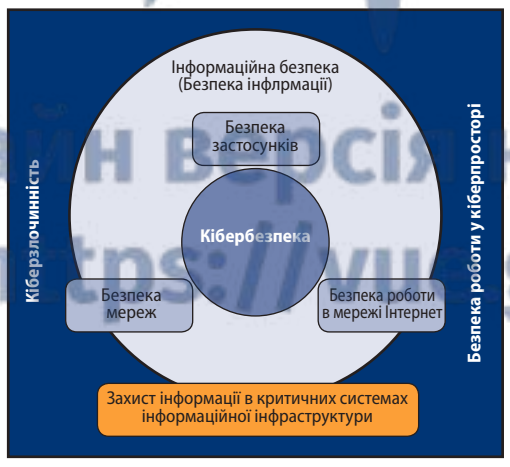
А. С. Мороз, С. С. Троян

Безпе́ка кібернети́чна, кібербезпека — сукупність організаційних, правових, технічних та освітніх заходів, спрямованих на безперервне функціонування *кіберпростору*, мінімізацію *ризиків* з метою охорони та захисту життєво важливих *прав*, *свобод*, інтересів людини, *суспільства* і *держави*. У 1970–1980-х комп'ютер. безпека була обмежена в основному інформ. середовищем *інтернету*, оскільки із розширенням мережі щобільше поширювалися *віруси комп'ютерні* та мереж. вторгнення. Проте у цей період загрози кібербезпеки ще доволі легко ідентифікували. Здебільшого вони надходили від зловмисників, які отримували несанкціон. доступ до конфіденц. *документів оцифрованих* і *файлів*. У 2-й пол. 1970-х комп'ютер. фірми, як-от «Ай-Бі-Ем» (англ. IBM, від International Business Machines Corporation), запропонували комерц. системи контролю доступу та *програмне забезпечення* для комп'ютер. безпеки. Одним із перших прикладів *атаки інформаційної* на комп'ютер. мережу був комп'ютер. *хробак* Creeper (1971 поширювався через мережу «*Арпанет*»). Для його знищення 1972 була створена програма REAPER (абревіатура від англ. Rapid Environment for Audio Production, Engineering, and Recording, букв. — Швидке середовище для створення, проєктування та за-

Безпека кібернитична

пису аудіо). Б. к. є складником *безпеки інформаційної*, який спеціалізується на *захисті інформації* та технол. систем від кіберзагроз — хакерства (див. *Хакер*), вірусів, атак зловмисників тощо. Охоплює такі елементи: відповід. конфігурація комп'ютерів та інфокомунікац. мереж, застосування *криптографії*, *моніторинг* і виявлення атак, планування та реагування на інциденти, а також навчання персоналу. У вузьк. розумінні Б. к. розглядають як сукупність проблем у галузі *телекомунікацій* та *інформатики*, пов'яз. з оцінкою і контролюванням ризиків, що виникають під час користування комп'ютерами та комп'ютер. мережами і стосуються конфіденційності, цілісності та доступності інформації. У шир. розумінні Б. к. охоплює як статич., так і динаміч. аспект (стан), при цьому останній превалює. Б. к. тісно пов'язана з поняттям кіберпростору, під яким розуміють частину інформ. простору. Кіберпростору притаманна можливість цифр. фіксації поведінки суб'єктів і відомостей про них, він не має чітких кордонів, визначеного власника і не скеровується жодною д-вою чи міжнар. об'єднанням. Б. к. — властивість захищеності *активів* від загроз для конфіденційності, цілісності, доступності інформації у кіберпросторі. Б. к. охоплює такі рівні: д-ви, орг-цій (установ), окр. користувачів (людини). Б. к. д-ви — захищеність життєво важл. інтересів д-ви під час використання кіберпростору, за якої забезпечується сталий розвиток *інформаційного суспільства* та цифр. комунікат. середовища, своєчас. виявлення, запобігання і нейтралізація реал. і потенц. загроз *безпеці національній* у кіберпросторі. Б. к. людини — структур. компонент Б. к., вираж. у сукупності практ. заходів щодо забезпечення охорони та захисту життєво важл. прав, свобод та інтересів людини від ризиків та загроз під час використання кіберпростору. Охоплює юрид., тех., організаційні, освітні та ін. аспекти. Відповідно до Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» (2017) Б. к. визначають як «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрофого комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі».

Безпека кібернетична. Місце кібербезпеки згідно ISO 27032

У ДСТУ ISO/IEC 27032:2016 (Інформаційні технології. Методи захисту. Настанови щодо кібербезпеки) Б. к. визначено як властивість захищеності активів від загроз конфіденційності, цілісності, доступності у кіберпросторі, а також як захист комп'ютер. систем і мереж від атак зловмисників, які можуть призвести до несанкц. розкриття інформації, *крадіжки* чи пошкодження обладнання, програм. забезпечення або даних чи порушення або неправил. спрямування послуг, які вони надають. Національна система Б. к. України є сукупністю суб'єктів забезпечення Б. к. та взаємопов'яз. заходів політ., наук.-тех., інформац., освіт. характеру, орг., правових, операт.-розшук., розвідув., контррозвідув., оборон., інж.-тех. заходів, а також заходів криптогр. і тех. захисту нац. інформ. ресурсів, кіберзахисту об'єктів критич. *інфраструктури інформаційної*. Основні суб'єкти Нац. системи Б. к. України: а) Держ. служба спец. зв'язку та захисту інформації України — Команда реагування на комп'ютер. надзвичайні події України (англ. Computer Emergency Response Team of Ukraine, CERT-UA) — спеціалізов. структур. підрозділ Держ. центру кіберзахисту Держ. служби спец. зв'язку та захисту інформації України; б) *Національна поліція України* (Департамент кіберполіції Нац. поліції України); в) *Служба безпеки України*; г) *Міністерство оборони України* та *Генеральний штаб Збройних Сил України*; ґ) розвідув. органи; д) *Національний банк України*. У зв'язку з трансформацією сусп-ва і поширенням інтелект. пристроїв Б. к. є одним із найважлив. викликів сучас. світу як через складність приклад. *інформаційних систем автоматизованих*, так і через цифр. сусп-во, яке вони підтримують. Б. к. особливо важлива для систем, які керують великомасштаб. системами з перспектив. фіз. ефектами (розподіл влади, *вибори*, *фінанси* тощо). Б. к. щодалі стає актуальнішою, оскільки цифр. сусп-во та сучас. підприємства залежать від вис. технологій і цифр. систем, а загрози в цьому сегменті постійно зростають.

Дж.: Посібник з прав людини для Інтернет-користувачів та пояснювальний меморандум (Рекомендація CM/Rec(2014)6 Комітету міністрів країнам-членам щодо посібника з прав людини для Інтернет-користувачів — пояснювальний меморандум) / Пер. з англ. Київ, 2015; Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України № 2163-VIII від 5 жовтня 2017 р. // Відомості Верховної Ради. 2017. № 45. Ст. 403.

Літ.: Schneier Br. Secrets and Lies: Digital Security in a Networked World. New York, 2000; Singer P., Friedman A. Cybersecurity and Cyberwar. What Everyone Needs to Know. Oxford, 2014; Deibert R. J. Toward a Human-Centric Approach to Cybersecurity // Ethics & International Affairs. 2018. № 32 (4); Абдалла А., Альошин Г., Вдовиченко І. та ін. Кібербезпека та інформаційні технології. Харків, 2020; Тарасюк А. В. Кібербезпека України на сучасному етапі державотворення: теоретико-правові основи. Київ; Одеса, 2020; Ковтух Є. В. Кібербезпека у публічному секторі. Харків, 2021; Wilson D. Cybersecurity. Cambridge, 2021; Зубок В. Ю., Мохор В. В. Кібербезпека топології INTERNET. Київ, 2022.

В. Л. Плескач

Безпе́ка міжнаро́дна — стан *міжнародних відносин*, заснований на дотриманні всіма *державами* норм *міжнародного права* й загальновизнаних принципів, за якого створюються умови, необхідні для існування та функціонування

держав, забезпечення їхнього повного *суверенітету*, політичної та економічної *незалежності*, можливої відсічі воєнно-політичному натиску й *агресії*, рівноправних відносин з іншими країнами; універсальна система механізмів, заходів і гарантій, сукупність яких унеможливлює застосування сили. У шир. розумінні Б. м. передбачає комплекс політ., екон., гуманітарних, інформ., екол. та ін. аспектів *безпеки*; у вузькому — лише військ.-політ. аспект. Б. м. покликана формувати політику, що сприяє створенню ефектив. гарантій миру як для окр. країни, так і всього світ. співтовариства. Сучасну міжнар.-політ. діяльність характеризують як хаотичну й непередбачувану, що зумовлено надзвичайно широкою палітрою інтересів, цілей і прагнень знач. кількості міжнар. акторів. Найсерйозніші загрози Б. м.: *війни*, *насильство*, *тероризм*, можливість застосування радіол., *ядерної зброї*, *хімічної зброї*, *біологічної зброї*. Нейтралізація, усунення чи протидія цим загрозам можлива через колектив. зусилля всіх учасників міжнар. *політичного процесу*. Ядром і регулятором процесів у сфері Б. м. є д-ва. Систему Б. м. створюють із метою гарантування та зміцнення безпеки членів світ. співтовариства, насамперед в особі д-в. Вона ґрунтується на системі зобов'язань, гарантій і можливостей її суб'єктів. Системи Б. м. класифікують за регіон. і дієвим принципами. Типи систем за регіон. критерієм: глоб., регіон., субрегіон., національна. Глобальна — мережа політ., екон., військ. та дипломат. відносин між країнами та *міжнародними організаціями*, що спрямована на гарантування миру, стабільності та безпеки на світ. рівні. Прикладом такої системи був біполяр. світ з системою протистоянь і стримувань, які існували з боку СРСР і США. Регіональна — спирається на ін-ти безпеки в певн. *регіоні*. Так, в *Європі* основою регіон. системи безпеки є *Організація Північноатлантичного договору* (НАТО), *Європейський Союз*, *Організація з безпеки та співробітництва в Європі* (ОБСЄ). Субрегіональна — система співробітництва та взаємодії між країнами, які належать до певн. *субрегіону*, з метою гарантування безпеки та стабільності в ньому. *Безпека воєнна* можлива завдяки політ., екон., військ. і гуманітарним аспектами співробітництва (напр., Вишеградська група, *Центральноєвропейська ініціатива*, *Організація Чорноморського економічного співробітництва*). Національна — спрямована на реалізацію д-вою оптимальних внутр. і зовн. (міжнар.) умов для її існування та розвитку. Типи систем за дієвим принципом: унілатеральна, рівноважна, блокова, колективна, коопераційна. Унілатеральна реалізується через індивід. зусилля однієї д-ви. Держава дбає про влас. безпеку самостійно, застосовуючи певн. тип *зовнішньої політики*, яка може бути спрямована на *гегемонію*, ізоляцію, *нейтралітет*, позаблоковість чи навіть *автаркію*. Важливе значення при цьому мають двосторон. домовленості з військ.-політ. та екон. питань, які є нижчим базовим рівнем системи Б. м. Рівновага сил ґрунтується на відсутності однознач. полюса в міжнар. системі та принципі взаємності загрози. Кожна д-ва в такій системі вже фактом свого існування й могутності є загрозою для ін. д-в, а стабільність у стосунках між ними зумовлена балансом загроз. Варіант такої системи — біполяр. система 1945–1991. Блокова — ґрунтується на участі д-в у діяльності одного з військ.-політ. блоків. У такий спосіб д-ви отримують гарантії допомоги на випадок *війни*, але в той самий час змушені зважати на ризики втягнення у *конфлікт збройний*. Порушення устален. балансу сил між блоками — потенц. противниками — здебільшого призводить до вел. війни (класич. приклад — *Перша світова війна*). Колективна — пов'язана з багатосторон. взаєм. гарантіями безпеки д-в, укладанням відповід. міжнар. договорів і *конвенцій*, режимом обов'язків. дотримання *урядами* д-в зобов'язань. Намагання створити всезаг. колектив. систему безпеки було започатковано в Пакті *Ліги Націй*, який підписано 28.06.1919. У його статтях передбачено три найважл. елементи колектив. безпеки: акцептація всіма д-ми наявного на момент

Безпека міжнародна. Будівля ООН у м. Нью-Йорк, США

підписання *статус-кво* і відмова від будь-яких змін у майб.; колектив. зусилля д-в щодо збереження статус-кво як запоруки миру і стабільності у світі; визнання понять «агресор» і «агресія» з метою запровадження репресив. заходів міжнар. співтовариства щодо такого типу д-в і їхніх дій, які підпадають під це визначення. Коопераційна — полягає в прагненні більшості д-в світу до співпраці та укладенні угод, які уможливлюють співпрацю й відносини довіри в питаннях, що становлять спіл. інтерес. Ефективність будь-якої системи Б. м. залежить від осн. чинників: а) стану і тенденції розвитку геополіт. ситуації (див. *Геополітика*), міжнар. реалій на регіон. та субрегіон. рівнях; б) внутр. становища д-в; в) характер загроз, які впливають на стабільність д-в на регіон. й субрегіон. рівнях; г) ефективності наяв. систем безпеки та їх спроможності змінюватися з урахуванням нових завдань; ґ) можливості створення нових систем безпеки і характеру їх взаємодії з чинними. Повномасштабна війна Росії проти України (див. *Російсько-українська війна*) вплинула не лише на ситуацію в Україні чи європ. просторі, але й на архітектоніку Б. м. Ситуація засвідчила неспро-

можність жодної міжнар. структури (зокрема, *Організації Об'єднаних Націй* і ОБСЄ) повною мірою попереджувати та зупиняти збройні конфлікти на планеті. Безпекова міжнар. система потребує змістовно-функціонал. реформування та вдосконалення задля гарантування *світового порядку*.

Літ.: Горбулін В. П., Качинський А. Б. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки. Київ, 2010; Герасимчук Т. Ф., Киридон А. М., Троян С. С. Загальна теорія політики. Київ, 2017; Acharya A., Buzan B. The Making of Global International Relations: Origins and Evolution of IR at its Centenary. Cambridge, 2019; Бисага Ю. М., Дешко Л. М., Нечипорук Г. Ю. Міжнародна безпека, національна безпека, конституційна безпека: теоретико-правові підходи // Порівняльно-аналіт. право. 2020. Вип. 4; Kyrydon A., Troyan S. Conceptual Fundamentals of Post-Westphalian International Relations // Roczniki nauk społecznych. 2020. № 4 (48); Bieleń S. Turbulence in the Post-Cold War Era. Warszawa, 2021; Кінаш Н. Б. Міжнародна безпека як фактор формування національної безпеки України // Юрид. наук. електронний журн. 2022. № 9.

С. С. Троян

Безпе́ка націона́льна — стан захищеності життєво важливих потреб та інтересів національної спільноти, її членів від загроз, що можуть створювати зовнішні та внутрішні антропогенні чи природні чинники. У політ. лексиконі поняття «Б. н.» уперше використав 1904 президент Т. *Рузвельт* у посланні *Конгресу США*, обґрунтовуючи приєднання зони *Панамського каналу*. У розробленні теор. основ Б. н. відзначилися фундатори та прихильники школи «політичного реалізму» Г. Й. *Моргентау*, Р. *Арон*, Дж. Ф. *Кеннан*, Г. А. *Кіссінджер* та ін., які заклали традицію виводити поняття «Б. н.» із концепції *інтересів національних*. В умовах біполяр. світу домінував військ.-оборон. характер трактування Б. н. Однак при переході до постмодер. глобалізов. світу в розумінні Б. н. набули поширення нові акценти. Політики та науковці приділяють увагу питанням екон., енергет., екол., продовол., інформ., кібернет. та антитерористичної безпеки. Як підсистема нац. орг-му Б. н. містить такі осн. компоненти: життєво важл. потреби та інтереси *нації*; безпек. простір, виклики та загрози Б. н.; суб'єкти безпек. політики, її об'єкти, принципи; правову основу, засоби, захисні дії, ефектив. безпек. стратегії й тактики. Об'єктами Б. н. традиційно вважають тріаду *особа — суспільство — держава*. У понятті «Б. н.» йдеться про *націю* як особл. вид спільноти, в якій органічно поєднана етнокультурна та політ. самоорганізація. Базові потреби та інтереси осн. різновидів націй — етніч., політ. та зміш. (етнополіт.) є своєрідними за змістом та пріоритетами. До неінституц. суб'єктів Б. н. належать нація як свідома своїх потреб консолідована спільнота, нац. *еліта*, провідні сусп. класи та *етнічні групи*. Інституційні суб'єкти Б. н.: осн. *органи державної влади* та управління; спеціалізов. безпекові структури (збройні сили, служба безпеки, розвідувал. органи, рада Б. н. при главі д-ви тощо). Органи місц. самоврядування також мають статус суб'єктів Б. н. В умовах *демократії* та публіч. політики істотно зростає безпек. роль ін-тів *громадянського суспільства*. Принципи Б. н. — ідеї, заг. норми, покладені в основу формування та функціонування системи Б. н. Засоби Б. н. поділяють на політ.; дипломат.; військ.; правові; екон.; соц.; культурні; ідеол.; медійні; інформ.-кібернетичні. Реальні та потенц. загрози Б. н. виникають через відкрите (або прихов.) посягання ворожих д-в на *суверенітет* і *цілісність територіальну* нації; регіон. та локал. війни; недотримання міждерж. безпек. угод; міжнар. *акти терористичні*. Основні загрози внутрішньонац. походження: міжкласові, міжетнічні та міжконфес. конфлікти; політична *корупція*; *сепаратизм*; *злочинність організована*; зубожіння народу; втрата довіри громадян до влади тощо. Правовою основою реалізації Б. н. в Україні є Конституція України, Закон «Про національну безпеку України», Стратегія Б. н. України, Стратегія воєнної безпеки України, міжнар. договори. За Конституцією, відповідальність за держ. незалежність і Б. н. покладено на Президента України (ст. 106). Важливі зовн. чинники Б. н.: Угода України та *Європейського Союзу* про асоційов. членство; активна участь України в діяльності *Організації Об'єднаних Націй*, *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* (ОБСЄ), *Ради Європи*, регіон. міжнар. орг-ціях; поглиблена співпраця з *Організацією Північноатлантичного договору* (НАТО), союз зі США та ін. стратег. партнерами України. 1999 Україна серед 54 держав-учасниць ОБСЄ підписала Хартію європ. безпеки, в якій визначено пріоритетні напрями колектив. обстоювання *миру* на континенті.

Дж.: Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. // Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241; Конституція України: станом на 15 січ. 2021 р. Харків, 2021.

Літ.: Ситник Г. П., Олуйко В. М., Вавринчук М. П. Національна безпека України: теорія і практика. Хмельницький; Київ, 2007; Рудакевич О М. Національний принцип: етнополітична концепція нації. Тернопіль, 2009; Горбулін В. П., Качинський А. Б. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України. Київ, 2017.

О. М. Рудакевич

Безпе́ка поже́жна — відсутність неприпустимого ризику виникнення і розвитку пожежі та пов'язаної з нею можливості завдання шкоди

Безпека пожежна. Рятувальники гасять пожежу на місці влучання російської ракети в м. Харкові, 20.03.2024 р.

живим істотам, матеріальним цінностям і *довкіллю*. Б. п. об'єкта — стан об'єкта, за якого ймовірність виникнення і розвитку пожежі та можливість впливу небезпеч. чинників пожежі не перевищує унормованих допустимих значень (ДСТУ 2272:2006). Унормовані допустимі значення та вимоги щодо їх застосування встановлюють відповідно до *Державних будівельних*

норм і багатьох *нормативних актів* із питань Б. п. (НАПБ) — це положення, правила, інструкції, які стосуються заходів Б. п. в різн. галузях діяльності. Необхідна умова для виникнення *горіння* — наявність водночас в одному місці горючої речовини, окисника (зазвичай *кисню* повітря) і джерела запалювання. Таким джерелом може бути предмет, що палає, будь-яка іскра і навіть енергія, що виділяється внаслідок *тертя* (за приклад може слугувати спосіб видобутку вогню первіс. людьми). Б. п. абсолютно гарантована за відсутності принаймні одного з навед. чинників (напр., створення інерт. атмосфери — *азот*, *аргон*, діоксид вуглецю). Неможливо уникнути небезпеки від *блискавки* або виверження *вулкану*, але в повсякденні Б. п. також буде гарантована в разі вжиття належ. заходів і дотримання певних правил.

Дж.: Про пожежну безпеку: Закон України № 3745-XII від 17 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 5. Ст. 21; ДСТУ 2272:2006. Пожежна безпека. Терміни та визначення основних понять. Київ, 2007.

Літ.: Геврик Є О. Охорона праці. Київ, 2003; Андрієнко М. В. Сфера пожежної безпеки в Україні: проблемні питання державного управління. Київ; Черкаси, 2015; Харламов М. І. Становлення та розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1934 рр. Харків, 2019.

В. П. Орел

Безпе́ка політи́чна — стан захищеності *інтересів національних* у політичній сфері; сукупність інституцій і заходів, які гарантують статус повноцінного політичного суб'єкта для національної спільноти, її членів, *державі*, *органам місцевого самоврядування*, *політичним партіям*, іншим добровільним політичним формуванням. Об'єкти Б. п. є також її осн. суб'єктами. Система Б. п. покликана створити належні умови для ефектив. функціонування конституц. політ. ладу, *політичної системи суспільства*, *режиму політичного*, *більшості парламентської*, *опозиції політичної*, парт. та виборчої систем, захищеності політ. прав і свобод громадян, підтримання реал. *народовладдя* та конструктив. міжнар. відносин. Основні індикатори Б. п.: наявність правових гарантій реалізації політ. прав і свобод громадян; чесні змагал. *вибори*; свобода діяльності опозиц. сил; гласність у роботі органів публіч. *влади* й управління; *відповідальність* влади перед *народом*; довіра і добровіл. підтримка влади більшістю сусп-ва; результат. боротьба з політ. *корупцією* (див. *Антикорупційна політика*); висока *моральність* і *патріотизм* держ. службовців; нац. *гідність* та гордість громадян; консолідованість *нації*; адекватність політ. рішень нац. інтересам; зростання політ. авторитету д-ви у світ. співтоваристві. У системі Б. п., залежно від місця розташування загроз та шляхів їхньої мінімізації, виокремлюють внутр. та зовн. складники.

Дж.: Про засади внутрішньої та зовнішньої політики: Закон України № 2411-VI від 01 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. 2010. № 40; Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. // Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. С. 241.

Літ.: Кремень В. Г., Бінько І. Ф., Головащенко С. І. Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення. Київ, 1998; Косілова О. І. Політична безпека в системі національної безпеки України // Правова інформатика. 2011. № 1 (29); Циганов В. В. Політична безпека і безпечна політика: Складові, ознаки, стан, тенденції. Київ, 2006; Приходько Х. В. Політична безпека України: конституційно-правовий аспект // Юрид. наук. електронний журн. 2015. № 1; Орел М. Г. Теоретичні основи державного управління у сфері політичної безпеки. Київ, 2019.

О. М. Рудакевич

Безпере́рвне — див. у ст. *Перервне й безперервне*.

Безпере́рвної осві́ти конце́пція — див. *Неперервна освіта*.

Безпіло́тний літа́льний апара́т (БпЛА) — *літальний апарат*, усі фази польоту якого проходять без фізичної присутності *екіпажу* на його борту. 1916 військ. інж. Ч. Кеттерінг (1876–1958; США) запропонував використовувати літ. апарати без людини на борту. Керований годинниковим механізмом повітр. об'єкт у заданому місці повинен був скидати крила і падати. Проєкт було профінансовано, успішно випробувано, але не залучено до бойових дій. Розроблені авіаконструктором В. Нікітіним (1901–1955; тепер Росія) у 1939–1940, але не втілені в реал. конструкції, торпедоносці-планери спец. призначення мали два варіанти: пілотований (тренувально-пристрілочний) і безпілотний (з повною автоматикою). Класичним прототипом першого військ. БпЛА, застосованого в бойових умовах, вважають нім. літак-снаряд Фау-1, розробл. на поч. 1940-х групою інженерів і конструкторів. Усі БпЛА, відповідно до призначення, поділяють на військ. та невійськові. Керован-

Беспілотні літальні апарати. Підготовка до польоту розвідувального БПЛА «Валькірія», Україна

Беспілотні літальні апарати. Військові БпЛА (відповідно до стандартів НАТО)

Клас	Категорія	Рівень воєнних дій	Висота застосування	Радіус застосування	Рівень застосування	Приклади
I (маса до 150 кг)	мікро (до 2 кг)	тактичний підрозділ	до 60 м	до 5 км	взвод, відділення	Black Widow
	міні (до 15 кг)	тактичний підрозділ	до 900 м	до 25 км	рота, взвод, відділення	Skylark
	малі (15–150 кг)	тактичне формування	до 1 500 м	до 50 км	батальйон	Scan Eagle
II (маса 150–600 кг)	тактичні	тактичний	до 5 500 м	до 200 км	бригада, дивізія	Hermes 450
III (маса понад 600 кг)	середньовисотні великої дальності (MALE — Medium-altitude long endurance)	оперативний	до 14 000 м	необмежений	корпус, армія	Bayraktar TB2
	висотні великої дальності (HALE — High-altitude long endurance)	стратегічний	до 20 000 м	необмежений	театр воєнних дій	MQ-4 Globak Hawk
	ударні	стратегічний	до 20 000 м	необмежений	театр воєнних дій	MQ-9 Reaper

Онлайн версія на порталі
https://vue.gov.ua

ня польотом БпЛА і контроль за ним здійснюють за допомогою відповід. програми або спец. станції керування, що знах. поза літ. апаратом (дистанційно пілотований літ. апарат — ДПЛА).

Беспілотні літальні апарати.
UJ-22 Airborne, Україна

Пов'язані з БпЛА станції наземн. керування, лінії керування та контролю, обладнання для передполіт. підготовки, стартові пристрої (за потреби) та ін. устаткування утв. безпілотний авіац. комплекс (БпАК). Він може включати кілька БпЛА. Військові БпЛА є обов'язк. частиною

Беспілотні літальні апарати.
Лелека-100, Україна

озброєння сучас. армій. Відповідно до стандартів НАТО, військ. БпЛА поділяють на 3 класи і 7 категорій. Військові БпЛА повсюдно застосовують у військ. справі, насамперед, для ведення *розвідки* (від тактич. до стратегічної). Від 2000 набувають поширення ударні БпЛА, призначені для ураження наземних цілей, від 2020 запроваджують (у США) БпЛА-заправники, призначені для дозаправки в повітрі пілотованих літ. апаратів. Невійськові БпЛА застосовують для розв'язання завдань, виконання яких пілотованими літ. апаратами з різн. причин недоцільне: *моніторинг*; презентації, реклама, розваги, творчість; доставляння вантажів; ретрансляція сигналів; керування поведінкою живих об'єктів.

Літ.: Научные записки ПИР-Центра. 2004. № 2 (26): Павлушенко М., Евстафьев Г., Макаренко И. Беспилотные летальные аппараты: История, применение, угроза распространения и перспективы развития; Joint Doctrine Note 2/11. The UK Approach to Unmanned Aircraft Systems. London, 2011; Алєксєєв С. В. Безпілотні літальні засоби: історія та перспективи розвитку // Сучас. спец. техніка. 2014. № 3(38); Замятин П. А. Классификационные признаки беспилотных летательных аппаратов аэродромного базирования // Chronos. 2020. Вып. 4 (43).

А. І. Харук

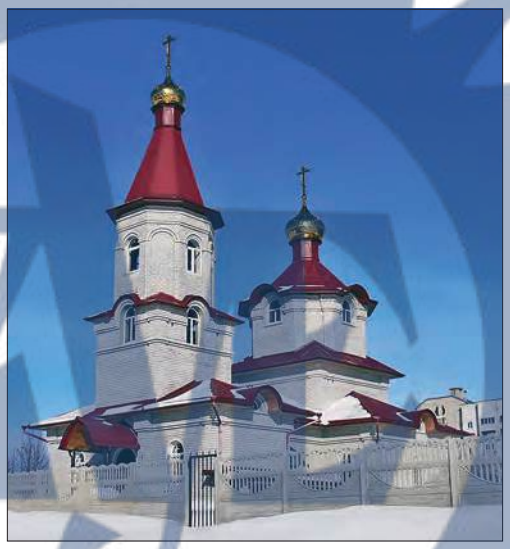
Безпліддя, неплідність, непліддя, безпліддя, стерилітет — нездатність дорослого організму давати потомство. Стан, коли попри регуляр. статеве життя без застосування *протизаплідних засобів* у жінки не виникає *вагітність* упродовж року (за умов, що обидва партнери перебувають у *дітородному періоді*). Розрізняють первин., вторинне й абсолютне Б. Первинне — у жінок, які живуть регуляр. статевим життям без *контрацепції* і не мають жодн. вагітності. Вторинне — у минулому вагітність була, але після цього відсутня упродовж року регуляр. статевого життя без контрацепції. Абсолютне — можливість вагітності повністю виключена (відсутність *матки*, *яєчників*). Б. поділяють на чол. і жіноче. Причинами чол. Б. є *інфекції*, які передаються стат. шляхом, вплив чинників *довкілля* (*переохолодження*, *вібрація* тощо), відсутність пріоритету здоров. способу життя. Чинники (причини) Б. у жінок з частотою виникнення у відсотках: трубно-перитонеальний (20–30 %); ендокринний (недостатність лютеїн. фази), спричинений порушенням процесів *овуляції* та функції *жовтого тіла* (35–40 %); імунол., обумовлений наявністю антиспермальних *антитіл* (аутоантитіла), які можуть утворюватися як у чоловіків, так і жінок (див. *Аутоімунні захворювання*); гінекол. захворювання (15–25 %); невизначений (5–25 %). Обов'язкові методи обстеження безплід. пари: спермограма чоловіка; оцінка *менструального циклу* (овуляція, тривалість лютеїн. фази); обстеження на хрон. трансмісивні інфекції (див. *Трансмісивні хвороби*); оцінка прохідності *маткових труб*; проби на сумісність *сперми* та цервікального (секрету слизов. оболонки в просвіті шийки матки) слизу; *ультразвукове дослідження*. Метод лікування обирають згідно з виявленою формою Б. (консервативне, оперативне). За неефективності обраного методу вдаються до застосування допоміж. репродукт. технологій.

Літ.: Акушерство та гінекологія / За ред. А. М. Громової, В. К. Ліхачова. Полтава, 2000; Кіндратів Е. О., Михайлюк І. О., Сніжко Т. Б. та ін. Аналіз жіночого безпліддя за даними Прикарпатського центру репродукції людини з 2004 до 2013 року // Здоровье женщины. 2014. № 6; Сайдакова Н. О., Стусь В. П., Поліон М. Ю. Епідеміологія чоловічого безпліддя в Україні: особливості, тенденції // Урологія. 2016. Т. 20. № 2; Carson S. A., Kallen A. N. Diagnosis and Management of Infertility: A Review // Journal of the American Medical Association. 2021. № 326(1); Kamboj N., Saraswathy K., Prasad S. et al. Women Infertility and Common Mental Disorders: A Cross-Sectional Study from North India // PLoS ONE. 2023. № 18 (1).

А. М. Громова

Безпопівці — представники однієї з двох основних течій *старообрядництва* (поряд із попівцями), угрунтованої на переконанні, що після реформ *Никона* справжнє *священство* на Землі зникло. Безпопівщина як окр. течія у старообрядництві сформувалася наприкін. 17 ст. За умов відсутності влас. *єпископату* (на боці старообрядців не лишилося жодн. *архієрея*) і, відповідно, неможливості канонічно висвячення *священників*, Б. дійшли висновку, що після реформ моск. патріарха Никона священство зникло, почалося царювання *Антихриста*. Антихрист при цьому найчастіше розумівся алегорично («духовний Антихрист»), як відступництво від справж. віри. Були і прихильники ідеї

«плотського Антихриста», якого намагалися ототожнити з тим чи тим іст. діячем. Апокаліптичне пророцтво про 42 міс., упродовж яких Антихристу буде дано владу діяти на Землі (Об. 13:5), Б. витлумачували алегорично. У більшості безпопів. груп стали здійснювати лише *таїнства хрещення* та *сповіді* (які, відповідно до церковних *канонів*, за винятк. обставин можуть звершувати і *миряни*). Сформувалася особл. група «наставників», яких обирали для керівництва спільн. *молитвою* та здійснення обрядів і таїнств. Ситуація повн. відсутності священства стимулювала актив. суперечки серед Б. щодо засад життя у нов. умовах. Найгостріші дискусії виникали з питань про правильність напису на *хресті* (титло), можливість закон. *шлюбу* без благословення священників, допустимість молитви за царя, принципи взаємин із зовн. світом тощо. Поступово, з кін. 17 — поч. 18 ст., у межах безпопівщини формуються окремі *згоди релігійні*, кожну з яких *адепти* сприймали як єдину правдиву Церкву Христову. Траплялися факти взаємодії різн. безпопів. згод, спроби об'єднань (зазвичай безуспішні). У Моск. царстві, а згодом — в *Російській імперії*, Б., як і старообрядців попів. напряму, піддавали утискам. Це стимулювало їхні міграції та формування нов. центрів «старої віри» на окраїнах рос. д-ви та за її межами. Серед найбільших згод Б. — Поморська, Федосіївська, Спасівська, Филипівська, Мандрівна. З часом з'являлися і дрібніші. Так, Помор. згода (формувалася від кін. 17 ст. у Помор'ї, навколо *монастиря* на р. Виг) натепер домінує за кількістю общин (на 2023). Майже одночасно почалося оформлення Федосіїв. згоди (назва походить від імені її лідера — Феодосія Васильєва, пом. 1711). Спочатку полеміка між ними точилася переважно щодо титла, хоча були й ін. розбіжності. У 2-й пол. 18 ст. предмет полеміки змінився: у Помор. згоді стали утверджувати практику благословення шлюбів, а федосіївці (як і представники більшості ін. безпопів. згод) дотепер заперечують укладання шлюбів. Представники Спасів. згоди (від кін. 17 ст.) вирізняються позицією, що після розколу всі таїнства стали неможливими (навіть хрещення та сповідь), покладають усі сподівання на рятів. силу Спаса. Ця згода розподілилася на низку дрібніших: староспасівці, новоспасівці, самохрещенці, дирники та ін., розповсюджена на Уралі та в Сибіру Часовенна згода, що початково була попівською, у 1-й пол. 19 ст. в умовах посилення *репресій* перейшла до безпопів. практик (хоча таке становище вважають тимчасовим). Нерідко до розколів всередині Б. призводили пом'якшення первіс. *ригоризму*, що викликало невдоволення у радикал. частини Б. та ставало причиною виділення нов. згод. Так, після допущення у Помор. згоді молитви за царя (1739) від неї відкололася Филипівщина; зниження есхатол. напруги у Федосіїв. згоді у 2-й пол. 18 ст. — на поч. 19 ст. призвело до виокремлення Аристівщини. Однак і нововиниклі згоди поступово йшли на певні *компроміси* з *соціумом*, хоча б на рівні повсякден. практик. Як наслідок, на них чекали нові розколи. Так, наприкін. 18 ст. з'явилася Мандрівна згода (або бігуни), представники якої виступали за остат. розрив зі світом. Втім, у 19 ст. і всередині цієї згоди почалися *розколи*, навіть через незнач. поступки мирському (напр., використання грошей). На тер. сучас. України Б. з'являються з кін. 17 ст. внаслідок міграцій старообрядців — утікачів з Росії. Поступово склалося 2 осн. райони мешкання Б. На *Лівобережній Україні* домінувала Помор. згода, важл. центром якої був монастир, засн. 1760 побл. м. *Чугуєва*. На теренах *Правобережної України* безпопів. общини здебільшого засновували переселенці з тер. сучас. Білорусі та країн Балтії. Найкомпактніше Б. оселилися в околицях м. *Житомира*. У 18–19 ст. серед Б. Правобер. України переважали представники Федосіїв. згоди. Упродовж 19 ст. значна частина федосіївців перейшла до Помор. згоди, хоча кілька общин збереглися дотепер. У м. Одесі в

Безпопівці. Церква Успіння Пресвятої Богородиці — храм безпопівців Поморської згоди, м. Харків

19–20 ст. діяли общини Б. Федосіїв. та Филипів. згод. На 2023 Помор. згода домінує серед Б. України. 2010 було створено Центр. раду Древлєправосл. Помор. церкви України. Станом на 01.01.2020 в Україні було офіційно зареєстровано 14 общин Б. Проте не всі такі общини знах. на обліку *органів державної влади*. За самооцінками Б. Помор. згоди, в Україні діє не менше 35 громад одновірців. Найбільшою є кількість общин старообрядців-поморців у Житомир. обл. (13 парафій). Також діє 3 громади у Вінниц. обл., 1 — у Хмельниц. обл., 3 — на Закарпатті, 1 — в Одес. обл. На Лівобер. Україні діє 5 безпопів. громад в Харків. обл., по 2 — у Донец. і Луган. областях, по 1 — у Запоріз., Дніпропетр. та Чернігів. областях. 2016 у м. Харкові висвячено нов. храм Древлеправославної Поморської церкви в ім'я Успіння Пресв. Богородиці. Того ж року Харків. міськ. радою було ухвалено рішення перейменувати вулицю, на якій зведено храм, на вул. Поморську.

Літ.: Paert I. Old Believers, Religious Dissentand Gender in Russia, 1760–1850. Manchester; New York, 2003; Мальцев А. И. Старообрядческие беспоповские согласия в XVIII — начале XIX в.: Проблема взаимоотношений. Новосибирск, 2006; Дутчак Е. Е. Из «Вавилона» в «Беловодье»: адаптационные возможности таежных общин староверов-странников (вторая половина XIX — начало XXI в.). Томск, 2007; Crummey R. Old Believers in a Changing World. DeKalb, 2011; Таранец С. В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII — начало XX века) : в 2 т. / Под ред. Г. В. Боряка. Киев, 2012–2013; Юхименко Е. М. Старообрядчество: История и культура. Москва, 2016; Єремєєв П. В. Старообрядництво Харківської губернії: соціальні структури та статистика (1825–1917 рр.).

Харків, 2018; Сичевський А. О. Керівні органи старообрядницьких громад Житомирщини у 1945–1980-х рр.: соціальний склад та фінансово-господарська діяльність // Східноєвроп. іст. вісник. 2018. № 3.

П. В. Єремєєв

Безпора́дність на́вчена — припинення спроб ухилитися від *болю* і *страждань*; *поведінка*, яку демонструє *суб'єкт* після впливу аверсивних стимулів (неприємних стимулів, які викликають зміни у поведінці за допомогою негативного підкріплення або позитивного покарання), що повторюються і перебувають поза його контролем. Б. н. спочатку розглядали в контексті визнання суб'єктом свого безсилля. Суб'єкт під впливом серії аверсив. стимулів припиняє спроби уникнути негатив. відчуттів, навіть коли в нього є така можливість. В снові феномена Б. н. лежить вивчення нейрон. схем. Нейробіол. дослідження остан. років виявили, що спочатку присутня безпорадність, і суб'єкт якраз навчається долати труднощі. Після народження суб'єкт поступово вчиться контролювати негат. події за рахунок розвитку префронтал. кори *мозку головного*. Психолог *Пенсильванського університету* М. Селігман (нар. 1942; США) розпочав вивчення Б. н. 1967 в межах свого дослідження *депресії*. Автор та ін. дослідники намагалися встановити *закономірності* виникнення та засоби протидії Б. н. 1978 до заг. теорії Б. н. додано теорію *атрибуції*, відповідно до якої ймовірність набуття Б. н. та розвитку депресії залежить від того, як людина інтерпретує або пояснює несприятл. події.

Літ.: Seligman M., Maier S., Geer J. The Alleviation of Learned Helplessness in Dogs // Journal of Abnormal Psychology. 1968. Vol. 73 (3); Abramson L. Y., Seligman M. E., Teasdale J. D. Learned Helplessness in Humans: Critique and Reformulation // Journal of Abnormal Psychology. 1978. Vol. 87 (1); Seligman M. E. Helplessness: On Depression, Development, and Death. New York, 1992; Горбунова В. В. Феномен завченої безпорадності в навчальній діяльності студентів, що постраждали від наслідків аварії на ЧАЕС // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Сер. 12: Психол. науки. 2006. Вип. 12 (37); Дучимінська Т. І. Теоретико-методологічні засади вивчення, профілактики та подолання синдрому завченої безпорадності // Пробл. сучас. психол. 2012. Вип. 16; Maier S. F., Seligman M. E. Learned Helplessness at Fifty: Insights from Neuroscience // Psychological Review. 2016. Vol. 123 (4); Дудник О. А. Факторна структура емоційно-оцінних характеристик Я-концепції студентів із високим рівнем особистісної безпорадності // Психол. перспективи. 2019. Вип. 33.

Ю. Д. Гундертайло

Безпосере́днє знання́ — у філософії — позірне, самоочевидне *знання*, яке набувається через пряме *сприйняття*, чуттєве споглядання або завдяки інтелектуальній *інтуїції* та не потребує доказів, перевірок, обґрунтувань. Б. з. протиставляють дискурсив. знанню, яке опосередковано логіч. міркуваннями у формі *суджень*, *умовиводів*, *силогізмів*, *понять* тощо. Учення про Б. з. сягає *античної філософії* (*Левкіпп*, *Демокріт*, *Епікур*, *Платон*, *Аристотель*, неоплатонізм). Ідеї безпосеред. осягнення реліг. істин наявні у візант. *богослов'ї* та зх.-європ. *схоластиці*. Подальшого розвитку набули у межах *емпіризму* (де чуттєві враження, сприйняття розуміють як вихідні та засадничі для всієї системи знання) і *раціоналізму* (безпосередня *рефлексія*, акт «схоплення» істини) *Нового часу*. Проблема взаємодії безпосеред. й опосередков. знання стала предметом філос. полеміки в межах класич. нім. філософії (Й.-Г. *Фіхте*, Г. В. Ф. *Гегель*, Л. А. фон *Фейєрбах*). Дебати раціоналізму та *інтуїтивізму* щодо розуміння Б. з. як принципово алогіч. способу осягнення реальності, сутності актуалізовані в 19–20 ст. (А. *Бергсон*, М. *Лоський*, Е. *Гуссерль*). Як особл. форму Б. з. часом розглядають неявне, нерефлексов. знання, елементарні форми самосвідомості, а також припущення, *аксіоми*, *ідеалізації*, узяті в теор. системах за самоочевидні. Визнаючи факт наявності в пізнанні безпосередньо вірогід., «очевид. істин», філософія розглядає пізнання як процес, де кож. акт пізнання перебуває у взаємозв'язку з ін., а також опосередкований культурно-іст. контекстом і попереднім розвитком пізнав. діяльності.

Літ.: Windelband W. Geschichte der Philosophie. Freiburg, 1892; Асмус В. Ф. Проблема интуиции в философии и математике. Москва, 1965; Лютий Т. В. Суголосність логіко-дискурсивного та інтуїтивного компонентів мислення. Репродуктивна й евристична здатність уяви // Мультиверсум. 2006. № 55; Russell B., Slater J. Human Knowledge: Its Scope and Limits. London; New York, 2009; Лютий Т. Пригоди філософських ідей Західного світу (від давнини до сучасності). Київ, 2019; Фюрст М., Тринкс Ю. Філософія / Пер. з нім. В. Кебуладзе. 2-ге вид. Київ, 2019.

Безпосере́днє й опосередко́ване — філософські *категорії*, що виражають різні підстави *існування* та форми вияву загального *взаємозв'язку* речей (прямого чи непрямого, тобто через проміжні, додаткові ланки), а також різні способи *пізнання* та *комунікації*. В *онтології* Б. — те, існування чого визначається його влас. підставами. О. — те, існування чого має підставу в іншому. Кожну річ об'єктив. дійсності розуміють як таку, що становить діалект. єдність Б. й О. Б. є відношення, де зв'язок між *сущими* здійснюється прямо; О. — де зв'язок одного сущого з ін. здійснюється через третє суще — засіб, посередника. У *гносеології* Б. — самоочевидне знання, достовірне відображення *реальності*, що не вимагає доведення, логіч. підтвердження, й отримане шляхом прямого *сприйняття* (споглядання, «схоплення») *істини* (див. *Безпосереднє знання*); О. — *дискурсивне знання*. У *комунікації теорії* Б. (пряме, контактне) спілкування — природ. прямий, особистий контакт між суб'єктами за допомого вербал. чи невербал. засобів. О. (непряме, дистантне) — спілкування, за якого суб'єкти прямо не контактують один з одним, але одночасно вступають у комунікат. зв'язки завдяки включенню у процес додатк. посередника, спец. засобів і знарядь для орг-ції спілкування та обміну *інформацією* (знак. систем, носіїв інформації різн. природи, письм. засобів, тех. пристроїв тощо). У широкому розумінні О. — визначене (існуюче) через інше, за допомогою посеред. ланки, а отже залежне, несамостійне. Зокрема, виконання дії не прямо, безпосередньо, а через посередника, шляхом перенесення функцій з одного об'єкта на ін. (предмет, знання, людину тощо).

Літ.: Windelband W. Geschichte der Philosophie. Freiburg, 1892; Russell B., Slater J. Human Knowledge: Its Scope and Limits. London; New York, 2009; Лютий Т. Пригоди філософських ідей Західного світу (від давнини до сучасності). Київ, 2019; Фюрст М., Тринкс Ю. Філософія / Пер. з нім. В. Кебуладзе. 2-ге вид. Київ, 2019.

Безприту́льність — дисфункційний життєвий стан *людини*, за якого у неї відсутні *місце проживання постійне*, побутова влаштованість, засоби для існування. Безпритульні (бездомні, безхатьки, безхатченки) — особи різн. віку й статі (діти, підлітки, люди серед. та похилого віку), які не навчаються і не працюють, ведуть асоціальний *спосіб життя*, систематично перебувають у стані *бездомності*, більшу частину часу проводять у пошуках води та їжі, ін. засобів для існування. Деякі з безпритул. людей періодично у ніч. час перебувають у притулках для бездомних. Відповідно до Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб та безпритульних дітей» (2005) безпритул. особою є «повнолітня особа, яка проживає на вулиці, в парках, підвалах, під'їздах будинків, на горищах, об'єктах незавершеного будівництва, в інших місцях, непризначених та непридатних для проживання», а безпритульними — «діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання». Б. наприкін. 19 — поч. 20 ст. була поширеним явищем за умов відсутності держ. системи піклування про безпритул. осіб, зокрема дітей. Загрозливих масштабів Б. досягла після *Першої світової війни*. Це змусило *радянську владу* у 1920-х в Україні розробити систему заходів боротьби з Б. Роботу з дорослими безпритульними проводили органи *забезпечення соціального*, з дітьми — ін-ти освіти та охорони здоров'я. Головною формою допомоги безпритул. дітям було влаштування їх на держ. утримання до стаціонарів, дитбудинків (*інтернатів*). Основні заходи зі зниження Б. серед підлітків і дорослих: працевлаштування; влаштування на навчання; відправлення на батьківщину; надання матер. допомоги; консультування; призначення *опіки*; *усиновлення*; *патронат* (улаштування в сім'ї за домовленістю органів охорони дитинства з громадянами — для дітей молодш. віку). Примусова *колективізація*, *голодомор 1932–1933*, *репресії* зумовили новий сплеск Б. За цих умов посилили адм. заходи, встановили відповідальність за своєчасне виявлення та влаштування безпритульних, зокрема дітей, налагодження діяльності дит. установ із метою запобігання втечам із них вихованців. Розширили повноваження органів *міліції* щодо виявлення місць зібрання безпритульних, вилучення з них дітей, створили *приймальники-розподільники для дітей* Нар. комісаріату внутр. справ. Багато безпритульних потрапляло у *виховно-трудові колонії* Наркомосвіти. *Друга світова війна* спричинила різке збільшення кількості безпритульних. Для *сиріт* відновлювали мережу дит. будинків. З 1961 боротьбу з Б. проводили створені в органах місц. рівня комісії у справах неповнолітніх. Соц.-екон. нестабільність 1990-х викликала нову хвилю Б. дорослих та неповнолітніх. В Україні на подолання Б. та захисту прав дітей спрямовано Нац. програму «Діти України» (1996), Укази Президента «Про затвердження комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їхньої соціальної реабілітації у суспільстві» (1998), «Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності» (2000). Осн. мета цих нормат. актів — формування засад розв'язання проблем профілактики Б. та правопорушень серед підлітків, створення належ. умов для їхнього фіз., інтелект. та дух. розвитку, підготовки до самост. життя. Ухвалення Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб та безпритульних дітей» (2005) нормувало поняття «безпритульна особа», «безпритульні діти»; узаконило систему обліку та реєстрації бездом. осіб і безпритул. дітей; унормувало систему держ. заходів щодо запобігання бездомності та Б.; визначило механізми реінтеграції бездом. осіб і безпритул. дітей. Б. як соц.-екон. явище існує практично у всіх країнах. Її рівень є індикатором соц.-екон. та морал. благополуччя *нації*. Кількість безпритульних збільшується в періоди соц.-екон. *криз*, потрясінь, природ. і техноген. *катастроф*, *лих*. Причини поширення Б.: соц.-екон. (спад *виробництва*, погіршення соц.-екон. ситуації в країні, *безробіття*, *міграція*, малозабезпеченість населення, нестача дешев. житла тощо); політ. (недієва держ. політика щодо *соціального захисту*

Безпритульність. Безпритульна дитина у ящику для сміття у м. Одесі. Фотографія 1928

населення, міжнац. та воєнні *конфлікти*); правові (*корупція*, відсутність правов. важелів захисту майнової власності, зокрема житла внаслідок протиправ. дій родичів або сторон. людей чи *шахрайства*, недостатність правової культури населення, зокрема *молоді*); сімейно-особистісні (невиконання батьками своїх вихов. функцій, зловживання *алкоголем*, наркотична залежність, *конфлікти* в сім'ях, аморал. спосіб життя, протиправна поведінка, а також психол. особливості підлітків, зокрема прагнення до незалежності, схильність до *бродяжництва*). Безпритульна людина позбавлена догляду, сімейн. опіки, можливості задовольняти свої первинні фізіол. та соц. потреби, а відтак веде бездом. спосіб життя, перебуваючи у непристосованих для нормал. існування умовах. Б. за масштабами прояву: індивід. (залишення місця проживання однією особою свідомо або вимушено внаслідок різном. причин); груп. (кочівні народності, напр., роми, групи *мігрантів* з афр. країн до *Європи*); масова (біженці із зон військ. конфліктів, переселенці з локацій техноген. або природ. катастроф), характерна для вел. міст, особливо *мегаполісів*. Проблема Б. потребує комплекс. розв'язання на держ. та місц. рівнях, оскільки сприяння бездомним у отриманні житла є лише частковим її вирішенням. Основні шляхи протидії Б.: подолання корупції та *бідності*; соц.-екон. стабільність; правовий захист населення; виховання заг. культури *стосунків міжособистісних*, зокрема в сім'ях; держ. підтримка неповнолітніх (особливо дітей-сиріт і підлітків, схильних до *девіацій*) та осіб, які повернулися з місць позбавлення волі.

Дж.: Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей: Закон України № 2623-IV від 02 червня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. 2005. № 26. Ст. 354.

Літ.: Зінченко А. Г. Діяльність добровільних товариств щодо подолання дитячої безпритульності в Україні у 20–30-х роках // Наук. записки Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Сер. юрид. 1999. Спецвипуск; Пришляк С. О. Дитяча безпритульність у 20–30-х рр. XX століття // Наук. вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ. 2012. № 2 (1); Кривачук Л. Актуальні проблеми соціально-правового захисту бездоглядних і безпритульних дітей: окреслення специфіки // Дем. врядування. 2014. Вип. 14; Медвідь А. О. Соціальний захист бездомних осіб і безпритульних дітей. Одеса, 2016; Юзікова Н. С. Феномен безпритульності та жебракування неповнолітніх як симптом нездорового суспільства: витоки, характеристика та запобігання // Вісник асоц. кримін. права України. 2016. № 2 (7); Кожура Л. О. Адміністративно-правовий захист бездомних осіб і безпритульних дітей: теорія та практика. Київ, 2017.

А. С. Лобанова

Безрелігійне християнство. Пам'ятник Д. Бонгефферу у м. Вроцлаві, Польща

Безрелігійне християнство — етико-теологічна концепція на засадах *християнства*, що набула розвитку переважно у західній протестантській думці 20 ст. Ідею Б. х. висунув протестант. пастор і богослов Д. *Бонгеффер*. Він піддав ревізії традиц. христ. віровчення, з огляду на процеси спадання впливу *релігії* та віри в *Бога* як потойбіч. Вищої Істоти, *деміурга*. За його висновком, віра, уґрунтована на традиц. розумінні Бога (*трансцендентного* стосовно світу, абс. у своїй владі та досконалого у всезнанні) стає для людей чужою, зайвою і непотрібною. Бонгеффер порушив ключове і найбільш упізнаване у його творчості питання: чим є християнство, або ким є насправді *Ісус Христос* для людей сьогодні, коли реліг. авторитети втратили свою силу, а людство «йде назустріч зовсім безрелігійному часові». Саму зх. форму *християнства* теолог вважав попереднім стадією цілковитої безрелігійності. Міркував про те, що трансцендентність Ісуса Христа мусить відкриватися і реалізуватися у любові до ближнього, в реальній людині і конкрет. ситуації. Людство потребує Бога в житті (а не лише в смерті), у здоров'ї та силі (а не лише у стражданнях). Отже, християнством запитані громадян. мужність, життєва активність і наслідування *заповідей* Христа у повсякденних умовах. Передбачення Д. Бонгеффера про те, що ера апріор. релігійності в історії людства закінчується, вважають доволі реалістичним. У концепції Б. х. вбачають розробку соц. моделі теол. мислення, «світського християнства».

Дж.: Bonhoeffer D. Nachfolge. München, 1937; Bonhoeffer D. Ethik. Gütersloh, 2015; Бонгеффер Д. Спротив і покора. Листи і нотатки з-за ґрат / Пер. з нім. К. Дмитренко. Київ, 2018.

Літ.: Bethge E. Dietrich Bonhoeffer: A Biography. Minneapolis, 2000; Pugh J. C. Religionless Christianity. London, 2008; Kirkpatrick M. D. Engaging Bonhoeffer: The Impact and Influence of Bonhoeffers Life and Thought. Minneapolis, 2016; Денисенко А. «Безрелігійне християнство для повнолітнього світу» як передбачення Дитриха Бонгеффера // Бонгеффер Д. Спротив і покора. Листи і нотатки з-за ґрат / Пер. з нім. К. Дмитренко. Київ, 2018; The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer / Ed. by M Mawson, Ph. Ziegler. Oxford, 2019.

А. В. Денисенко

Безробі́тний — набутий *соціальний статус* особи працездатного віку, яка через відсутність роботи не має заробітку або інших передбачених *законодавством* доходів, зареєстрована у державній службі зайнятості та перебуває у процесі пошуку роботи. Згідно з даними Держ. служби статистики України, станом на 01.03.2020 кількість зареєстров. Б. становила бл. 377 тис. осіб. Феномен *безробіття* виник у період зростання капіталіст. системи господарювання. Дослідження аспектів ринку праці активізувалися наприкін. 19 — на поч. 20 ст., коли проявилися негатив. боки ринку праці: безробіття, соц. напруженість тощо. У 20 ст. в індустріально розвинених країнах Зх. сформувалися великі групи безробіт. населення, які різко зростали в період екон. криз. Одним із перших дослідників, який намагався визначити сутність безробіття та його причини, був економіст Т. *Мальтус*. Окремі аспекти безробіття, причини його виникнення, шляхи регулювання досліджували Дж. М. *Кейнс*, К. *Маркс*, Д. *Рікардо*, М. *Фрідман*, А. *Сміт*, Дж. Р. *Гікс*, К. *Ясперс*, Ж. *Бодріяр*, Д. *Белл*, П. *Сорокін*, Е. *Тоффлер* та ін. За методологією *Міжнародної організації праці*, Б. — особи віком 15 р. і старші, які задовольняють 3 умови: не мають роботи (прибутк. заняття); упродовж останніх 4-х тижнів, що передували обстеженню, активно шукали роботу або намагалися організувати власну справу; впродовж найближ. 2-х тижнів були готові приступити до роботи — почати працювати за наймом або на влас. підприємстві, щоб отримувати оплату або дохід. До категорії Б. також відносять осіб, які приступають до роботи упродовж найближчих двох тижнів; знайшли роботу і чекають відповіді тощо. Згідно із Законом України «Про зайнятість населення» (2013), до Б. відносять працездат. громадян працездат. віку, які відповідають таким критеріям: через відсутність роботи не мають заробітку або ін. передбачених зак-вом доходів; готові та здатні приступити до відповід. роботи; зареєструвалися у держ. службі зайнятості як шукачі роботи; шукають роботу. Безробіття класифікують за різн. критеріями, виділяють різні його види та форми. Залежно від ініціатора звільнення: добровільне (виникає, коли працівник не погоджується працювати на чинних умовах та очікує ліпшої роботи); вимушене (виникає, коли працівник не бажає звільнятися, адміністрація фірми скорочує персонал). За причинами виникнення: фрикційне («проміжне» безробіття, коли людина залишила попереднє місце і шукає наступне); структурне (виникає під впливом структур. диспропорцій на ринку праці, внаслідок невідповідності між попитом і пропозицією робочої сили за професією, кваліфікацією, геогр. та ін. ознаками); інституціональне (пов'язане з функціонуванням ін-тів ринку праці); технол. (спричинене розвитком інформ. технологій); об'єктивне (виникає в результаті дії чинників, незалеж. від конкр. людини — *війни*, *пандемії* тощо). За відкритістю і можливістю вивчення: приховане (ситуація, за якої частина Б. не обліковані в офіц. даних); відкрите (офіц. безробіття, зафіксов. у держ. службі зайнятості). За розповсюдженістю: загальне (виникає на всій тер. країни, не пов'язане з регіон. відмінностями); регіон. (є наслідком регіон. особливостей у сфері зайнятості); галузеве (виникає у певній галузі економіки); міське / сільс. (виникає у

зв'язку з особливостями типів поселення). За соц.-демогр. показниками: молодіжне (серед осіб до 24 р.); жін. (серед жінок через складності працевлаштування, можливість народження дітей, відпустки за доглядом, лікарняних тощо); стереотипне (серед соціально вразливих груп людей: безхатченків, колиш. ув'язнених, людей із ВІЛ/СНІД). За часом виникнення: сезонне (обумовлене тимчас. характером виконання певн. видів робіт і функціонування галузей економіки); циклічне (незайнятість частини економічно актив. населення в сусп.-корис. діяльності, пов'язана зі спадом вир-ва). Залежно від час. інтервалу: тривале (від 4 до 8 міс.); довготривале (від 8 до 18 міс.); застійне (понад 18 міс., характеризує тих людей, які постійно не мають роботи та живуть на випадк. підробітки). Залежно від досвіду роботи: раніше працевлаштовані особи; зайняті поза ринком праці (у домаш. госп-ві); «новачки», які вперше шукають роботу після школи, армії чи вишу. Безробіття породжує численні проблеми в сусп-ві: індивід. — проблеми власне безробіт. гр-нина: *депресія,* зниження самооцінки, прояви негат. *девіацій* тощо; групові — проблеми, що виникають у найближч. оточенні Б., зокрема в його родині: конфлікти, зниження рівня життя тощо; заг.-держ. — проблеми д-ви, які є наслідком наявності безробіття: високий рівень негатив. *поведінки девіантної,* соц. напруженість, маргіналізація серед нас. тощо.

Дж.: Про зайнятість населення: Закон України: чинне законодавство зі змінам та допов. станом на 15 січ. 2014 р. Київ, 2014.

Літ.: Лукашевич М. П. Соціологія економіки. Київ, 2009; Соціокультурні чинники розвитку українського ринку праці / За ред. О. М. Балакірєвої. Київ, 2017.

А. А. Гоць

Безробі́ття — складний соціально-економічний *феномен*, коли частина працездатного населення не знаходить роботу, яку здатна виконувати, що зумовлює постійне порушення рівноваги між пропозицією робочої сили та попитом на ринку праці. Згідно із Законом України «Про зайнятість населення»: «Б. — соціально-економічне явище, за якого частина осіб не має змоги реалізувати своє право на працю та отримання зарплати (винагороди) як джерела існування». Одним із перших поняття Б. витлумачив Т. *Мальтус* (кін. 18 ст.). Окремі аспекти Б., причини його виникнення та шляхи регулювання досліджували Дж. М. *Кейнс*, К. *Маркс*, Д. *Рікардо*, М. *Фрідман*, А. *Сміт*, Д. *Гікс*, К. *Ясперс*, Ж. *Бодріяр*, Д. *Белл*, П. *Сорокін*, Е. *Тоффлер* та ін. Термін «Б.» широко вживають як у повсякден., так і в наук. *дискурсі*, адже він є гол. індикатором ринку праці. Поняття має міждисциплінар. характер, його аналізують із різн. позицій у площині екон., соціол. та психол. наук. Основні причини виникнення Б.: а) доброві́л. звільнення з метою пошуку ліпшого варіанта труд. діяльності; б) спад вир-ва на підприємствах; в) зниження попиту на низку професій; г) диспропорції розвитку ринку праці та ринку освіт. послуг; ґ) регіон. розбалансування попиту та пропозиції на ринку праці тощо. Б. класифікують за різн. критеріями. Залежно від ініціатора звільнення: добровільне — виникає, коли працівник не погоджується працювати на запропонованих умовах та очікує на роботу, яка його більше влаштовуватиме; вимушене — трапляється, коли працівник не бажає звільнятися, а адміністрація фірми скорочує персонал. За причинами виникнення: фрикційне — Б. «між робо́тами», коли людина залишила попереднє місце і шукає ін.; структурне — виникає під впливом структур. диспропорцій на ринку праці, внаслідок невідповідності між попитом і пропозицією роб. сили за професією, кваліфікацією, геогр. та ін. ознаками; інституціональне — пов'язане з функціонуванням ін-тів ринку праці; технологічне — спричинене розвитком *інформаційних технологій*; об'єктивне — зумовлене дією чинників, незалежних від конкр. людини (*війни*, *пандемії* тощо). За відкритістю і можливістю вивчення: приховане — ситуація, за якої частина безробіт. людей не облікована в офіц. даних; відкрите — офіц. Б., зафіксоване в держ. службі зайнятості. За розповсюдженістю: загальне — виникає на всій тер. країни, не пов'язане з регіон. відмінностями; регіон. — є наслідком регіон. особливостей у сфері зайнятості; галузеве — пов'язане з певною галуззю економіки; міське / сільське — зумовлене особливостями типів поселення. За соц.-демогр. показниками: молодіжне — серед осіб до 24 р.; жін. — серед жінок через складності працевлаштування, можливість народження дітей, відпустки за доглядом, лікарняних тощо; стереотипне — пов'язане із соц. вразливими групами людей: безхатченками, колиш. ув'язненими, людьми з ВІЛ /СНІД. За часом виникнення: сезонне — пов'язане з тимчас. характером виконання тих чи тих видів діяльності та функціонуванням галузей економіки; цикл. — незайнятість частини економічно актив. нас. в сусп.-корисній діяльності, пов'язане зі спадом вир-ва, зменшенням сукуп. попиту на товари та послуги. Залежно від час. інтервалу: тривале — від 4 до 8 міс.; довготривале — від 8 до 18 міс.; застійне — понад 18 місяців. Залежно від досвіду роботи: особи, що мали раніше роботу, були працевлаштованими; особи, які були зайняті поза ринком праці (напр., у домашньому госп-ві); «новачки», що вперше шукають роботу після школи, армії чи ЗВО. Сформульовано різн. концепції Б. Відповідно до класич. підходу, причиною Б. є перевищення ставки зарплати над її рівноважним рівнем. Висока зарплата призводить до збільшення сукупної пропозиції праці та зниження попиту на неї, внаслідок чого виникає Б., яке має тимчас. характер і швидко усувається дією ринк. механізмів (основоположники А. Сміт та Д. Рікардо). За неокласич. концепцією, Б. реальне, але воно не зумовлене змістом ринк. економіки. Б. утв. всупереч до законів ринку, через порушення їх діями профспілок і д-ви. Є наслідком надмір. вимог робітників, надвисокої (вище від рівноважної) зарплати (А. *Маршалл*, А. *Пігу* та ін.). Концепція Т. Мальтуса пов'язує Б. з демогр. чинниками, внаслідок яких темпи приросту нас. перевищують темпи зростання вир-ва. Результатом такої невідповідності стає поява надлишку населення, що відтак

2019	Економічно активне населення	Зайняте населення	Безробітне населення	Рівень безробіття	Зареєстрованих безробітних
I кв.	17216,0	15570,9	1645,1	9,6 %	340,7
II кв.	17308,7	15781,2	1527,5	8,8 %	287,1
III кв.	17385,1	15924,0	1461,1	8,4 %	268,2
IV кв.	17381,8	15894,9	1486,9	8,6 %	338,2

Безробіття. Рівень безробіття в Україні, 2019 (кількість населення у тис. осіб)

Онлайн-версія на платформі https://vue.gov.ua

породжує бідність, Б., соц. конфлікти. Згідно з концепцією Дж. Кейнса, Б. внутрішньо притаманне ринк. економіці, зумовлене її законами. Причина Б. полягає у дефіциті сукуп. попиту. Держава повинна боротися з Б. за допомогою експансіоніст. фін. політики. Кейнс визначив Б. як соц.-екон. явище, що виникає внаслідок деформації ринку праці, коли пропозиція роб. сили є меншою за попит на неї. Теоретичні засади концепції монетаристів пов'яз. із теорією «природного рівня безробіття» М. Фрідмана. Рівень Б. відповідає реал. стану ринків товарів і праці, передбачає їх недосконалість, витрати на збір інформації про вакансії, витрати мобільності. Знизити рівень Б. можна, усунувши перешкоди на ринку праці, а підвищити — введенням додатк. бар'єрів чи перешкод. Марксистська концепція пояснює Б. закономірностями накопичення *капіталу*, доводить його вимушений, а не добровіл. характер. Накопичення капіталу зумовлює попит і пропозицію роб. сили на ринку праці, призводить до утв. і збільшення резерв. армії праці (К. Маркс). Прихильники технол. концепції Б. або «нового безробіття» пояснюють його наслідками наук.-тех. прогресу, тех. змінами у вир-ві, процесами деіндустріалізації, підвищенням ефективності вир-ва, що призводить до зменшення потреби в людській праці (Е. Тоффлер, У. *Бек*).

Дж.: Про зайнятість населення: закон України: чинне законодавство зі змінам та допов. станом на 15 січ. 2014 р. Київ, 2014.

Літ.: Beck U. Kapitalismus ohne Arbeit // Der Spiegel. 1996. № 20; Попов С. В. Види безробіття та критерії їх класифікації // Форум права. 2006. № 3; Волкова О. В. Ринок праці. Київ, 2007; Гриньова В. М., Шульга Г. Ю. Економіка праці та соціально-трудові відносини. Київ, 2010; Пиголенко І. В., Мехрані В. В. Проблема безробіття працездатного населення в умовах трансформаційної економіки // Вісник Нац. тех. ун-ту України «Київ. політех. ін-ту ім. І. Сікорського». Політол. Соціол. Право. 2011. Вип. 3 (11); Keynes J. The General Theory of Employment, Interest and Money. Cham, 2018; Malthus Th. An Essay on the Principle of Population: As it Affects the Future Improvement of Society With Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M Condorcet. [W. p.], 2020.

А. А. Гоць

Безручко Марко Данилович

Безру́чко, Марко́ Дани́лович (31.10.1883, м. Великий Токмак, тепер м. Токмак Пологівського р-ну Запорізької обл., Україна — 10.02.1944, м. Варшава, Польща) — військовий діяч, генерал-хорунжий *Армії Української Народної Республіки*, один із командирів операції «*Диво на Вісли*». Після отримання поч. освіти та закінчення Переяслав. учит. семінарії вступив до Одес. піхот. юнкер. уч-ща. 1908 розпочав службу підпоручиком. Закінчив Миколаївську військ. академію (м. *Санкт-Петербург*) за 1-м розрядом (1914). На поч. *Першої світової війни* служив у 106-му Уфим. піхот. полку. На фронті отримав поранення та контузію. З 20.01.1915 — офіцер для доручень штабу 30-го армійського корпусу Пд.-Зх. фронту. З 14.07.1916 — старший ад'ютант штабу 42-го армійс. корпусу. З 20.08.1917 — штаб-старшина для доручень штабу 30-го армійс. корпусу. Брав активну участь в українізації фронт. частин рос. армії. Останнє звання в цар. армії — капітан (14.06.1916). На службі Україні з 08.03.1918 на посаді помічника нач. персонального відділу Гол. упр. *Генерального штабу* Армії УНР (з 11.1918 — військ. старшина), з 15.12.1918 — нач. персонального відділу Гол. упр. Генштабу *Дієвої армії Української Народної Республіки*. З 12.03.1919 — нач. штабу Окр. Запоріз. бригади ім. С. Петлюри. З 26.04.1919 — нач. штабу Корпусу *Українських січових стрільців* (командир Є. *Коновалець*), член Стрілецької Ради. Брав участь у Першому *Зимовому поході Армії УНР* (1919–1920). Після відступу укр. військ за р. *Збруч*, перебував у таборі для інтернованих у м. Ланьцуті (Польща). З січня 1920 знову воював на фронті. За дорученням С. *Петлюри* став організатором та командиром 6-ї (з 21.03.1920) стрілец. дивізії Укр. січових стрільців. Вона формувалася у *фортеці* м. Брест-Литовська (тепер м. *Брест*, Білорусь) з укр. вояків, інтернованих пол. владою. 21.04.1920 підвищений до рангу полковника. 07.05.1920 6-ій Січовій та 3-ій Запоріз. дивізіям разом із польськ. союзниками вдалося визволили м. *Київ* від рос.-більшовицьких окупац. військ, однак незабаром вони змушені були його залишити. Наприкінці серпня 1920 полк. Б., обороняючи з частиною своєї дивізії та польськ. підрозділами м. *Замостя* (тепер Польща), завдав поразки переважаючим силам Перш. кінної армії С. *Будьонного*. Були зірвані плани більшовиц. командування з оточення польськ. військ та просування далі на Зх. 05.10.1920 за успіш. проведення цієї бойової операції Б. підвищили до рангу генерал-хорунжого Армії УНР. Його призначили командувачем Серед. групою військ Армії УНР у складі 5-ї та 6-ї дивізій. У кін. листопада 1920 війська армії УНР відступили на тер. Польщі, де були інтерновані. Б. перебував у таборах у містах *Каліші* та Щипйорні. Наприкінці 1920 призначений нач. штабу Армії УНР, очолював військ. місію в м. *Варшаві*. 1921–1924 — військ. міністр та віце-міністр уряду УНР в екзилі, член Вищої військ. ради УНР. Працював у Картогр. ін-ті Війська Польського в м. Варшаві, очолював Укр. клуб. 1931–1935 — голова Укр. воєн.-іст. т-ва у м. Варшаві. З листопада 1940 посідав пост міністра екзил. уряду. Був ред. і видавцем військ.-іст. мемуарного зб. «За Державність». З поч. *Другої світової війни* активно підтримував *Організацію українських націоналістів*. Автор спогадів «Від Проскурова до Чорторії» (1924) та «Українські Січові стрільці на службі Батьківщині» (1932). Похований на правосл. цвинтарі в р-ні Воля в м. Варшаві. Нагороджений орденами Св. Володимира 4-го ступеня з мечами й бантом та Св. Анни 4-го ступеня з написом «За хоробрість». Від польськ. ордену «Virtuti Militari» відмовився зі словами: «Я воював за Україну, а не за Польщу». Його іменем названо проспект у м. *Рівному*; вул. у м. Києві; вул., провулок і проїзд у м. *Вінниці*; кругове перехрестя в м. *Вроцлаві*. Відкрито мемор. *барельєф* на стіні будинку Бояр. дит. шк. мист-в (м. *Боярка*) та мемор. дошку на стіні одного з будинків у м. Рівному. Указом Президента України за № 606/2022 від 24.08.2022 почес. найменування «імені генерал-хорунжого Марка Безручка» присвоєно 110-й окр. механіз. бригаді (110 ОМБр) *Збройних сил України*.

Пр.: Від Проскурова до Чорторий // Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. Чікаго, 1969; Січові Стрільці в боротьбі за державність. Івано-Франківськ, 2019.

Літ.: Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За Державність. 1938. № 8; 1939. № 9;

Самутин П. Командний склад VI-ої Січової дивізії 1920 р. // Вісті Комбатанта. 1973. Ч. 3; Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) : в 2 кн. Київ, 2007. Кн. 1; Шатайло О. Спадкоємці козацької слави. Дрогобич, 2009; Коваленко С. Безручко Марко Данилович // Чорні запорожці: історія полку. 2-ге вид., випр. й допов. Київ, 2015.

І. С. Печенюк

Безсме́ртя — уявлена здатність істоти або явища (а також пам'яті, слави тощо) існувати вічно у фізичному або метафізичному (нематеріальному) вимірі, без зміни своїх сутнісних характеристик. У реліг. традиціях та релігійно-філос. ученнях — позачасове, безперерв., непідвладне розпаду і смерті буття *Бога*, надприрод. сили, дух. *субстанції* (див. *Безсмертя душі*). Б. у *міфології* є ознакою вищ. світу *божеств* і духів. Поширено уявлення про початково безсмертне людство, яке втратило свою природу через спокусу, порушення *табу* або прикрий випадок. Відтак повернення до богів, здобуття нескінченн. життя уявляють важл. метою людини. Герої багатьох *міфів* і *казок* намагаються досягти вічн. молодості та Б. Вони долучаються до *еманацій* Божеств. світу: опиняються в країні безсмертних, споживають особл. їжу й напої, знайдені у чарів. місцинах чи даровані богами, загартовуються від вічн. космогоніч. стихії вогню тощо. В ін. оповідях йдеться про нескінченне життя, що є наслідком магіч. запозичення життєдайн. енергії: герой зберігає молодість, кохаючись з юною дівчиною, здобуває *амулети* довголіття, «краде» чужий вік. Брак фіз. чи дух. компонентів Б. відображено у протилеж. *міфологемах*: а) давньогрец. міф оповідає про Тіфона, коханця богині *Еос*, яка здобула в *Зевса* Б. для юнака, проте забула випросити йому вічну молодість; б) апокрифіч. сюжет (див. *Апокрифи*) про юдея Агасфера, який за зневагу до *Ісуса Христа* був приречений на Б., блукання світом до *Другого пришестя* Спасителя (попри здатність до омолодження, *Вічний Жид* потерпав від Б. у примарній надії на спокуту та *спасіння*). Б., отже, нерідко постає як сумнівна *цінність*, помста богів (міфи про *Прометея*, *Сізіфа* та ін.) або прокляття (переказ про братовбивцю *Каїна* у *Старому Завіті*). Сформувалося суперечливе аксіол. ставлення до смерті: вона є небажаною для молод. людини, яка ще не виконала свого зем. призначення, і водночас благом для старих, що здійснили життєву місію та воліють полишити знесилене дряхлістю та хворобами тіло (так, укр. нар. казка переповідає про чоловіка, який полонив Смерть: люди, що перестали вмирати, страждали від старості та благали звільнити бранку). В історії *релігії* уявлення про Б. виникло вже на стадії племінних вірувань (*анімізм*, *шаманізм*). Розвинулось у ранньоетніч. релігіях (напр., давньоєгипетській), доктрин. характеру набуло в *індуїзмі*, *джайнізмі*, *даосизмі* тощо та *світових релігіях*. Так, за уявленнями давн. єгиптян, у потойбіч. світі після людини залишається її безсмерт. двійник *ка*, який втілює молодість, силу та здоров'я. Даоси вірили в можливість досягнення Б. через спец. вправи та вживання деяких плодів, алхім. речовин. Ідеалом вважався досконаломудрий безсмерт. мудрець, радник та супутник *імператора*, гарант соц. *гармонії* у Піднебесній імперії. За віруваннями зороастрійців (див. *Зороастризм*), вічний нематеріал. світ, створений *Ахура-Маздою*, був зіпсований злим *демоном* Ангра-Майнью, й перші люди пожертвували своїм Б., аби наприкінці часів повернути світ до вихідного стану. В *індуїзмі* поширені уявлення про напій Б. — *амриту*, яку вживають боги вищ. *пантеону*. Натомість людина має вічну безсмерт. *душу*, що перебуває у коловороті перевтілень (див. *Атман*, *Сансара*). Для забезпечення вічн. посмерт. існування душі різні народи впроваджували обов'язк. поховальні *ритуали*; у шерезі давн. культур сформувалися складні похов. та заупокійні культи. У *буддизмі* матер. світ зі старістю, смертю та ін. стражданнями є спотвореним відображенням вищої дух. реальності, вічної та завжди юної. *Авраамічні релігії* спільні у тому, що людина згубила свою вічну Божеств. подобу через *гріхопадіння* або непослух прабатьків. Згідно з христ. віровченням, саме прихід Спасителя надав шанс людині на Б. та поєднання з благодаттю *Святого Духа*; після другого пришестя Христа душа праведника отримає Б. у воскреслому нетлінному тілі. В *ісламі* сутність вічного, позачас., незмінного світу *Аллаха* є недосяжною для люд. розуму. Проте гідні *мусульмани* здобувають Б., потрапляючи у *рай*, одним із символів якого є вічна молодість. Факт старіння та руйнації фіз. світу обумовив тривалі філос. дискусії про існування безсмерт. душі. Так, *Платон* у діалозі «Федон, або Про безсмертя душі» писав про *анамнезис* як доказ вічності душі. Християнські філософи трактували Б. душі як Божий дар. Г. *Сковорода* обстоював ідею дух. *воскресіння* і Б. людини, а смерть визначав як двері, що ведуть до пізнання «невидимої» натури, існування людини в новій *іпостасі*. Неоплатоніки, зокрема М. *Кузанський* і Дж. *Бруно*, пояснювали вічну природу люд. душі її близькістю до *Світової душі*. Мислителі *Нового часу* (Б. *Спіноза*, Р. *Декарт*, П. *Гассенді*, Г. *Лейбніц*) обґрунтовували Б. особистості через притаманні їй *рефлексію* та *совість* та ін. На відміну від ідеалістів (див. *Ідеалізм*) філософи-просвітники (зокрема *Вольтер*, Д. *Г'юм*, Д. *Дідро*) скептично ставилися до ідеї Б. *Позитивізм* і *матеріалізм* відкидали містич. існування душі, розвивали думку про вічний коловорот *матерії*, біол. збереження генет. інформації. Припускали лише символічне індивід. Б. через продовження роду, героїч. вчинки, творчу й наук. спадщину, що зберігається у пам'яті нащадків. Різні інтерпретації проблеми Б. викладені у *дискурсах* реліг. *екзистенціалізму*, *теософії*, *персоналізму*, філософії космізму, рухів *Нью-Ейдж* тощо. Натепер щобільшої популярності набуває філос. концепція *трансгуманізму*, базована на технологіях «покращання» людини. Її стратегіч. мета — збереження досконалого здоров'я людини та досягнення макс. довголіття, а в ідеалі — Б. Серед наук. галузей, що присвячені дослідженню процесів старіння людини та засобів подовження повноцін. довголіття, чільне місце посідає *геронтологія*. Провідна вітчизн. орг-ція, яка здійснює наук. пошуки у цьому напрямі — Інститут геронтології ім. Д. Ф. Чеботарьова НАМН України. Різноманіття реліг., наук. і філос. поглядів на проблему Б. відображає множинність і суперечливість світогляд. позицій сучас. людства.

Літ.: Гуров Ю. Проблемы жизни, смерти и бессмертия (социально-философский анализ) // Вестник Рос. ун-та кооперации. 2009. № 1; Ангелова А. О. Езотеричний імморталізм віровчення даосів: геронтософський аспект //

Безсмертя. «Агасфер», худ. Войцех Грабовський, 1885

Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Сер. 7: Релігієзнав. Культурол. Філос. 2012. Вип. 27 (40); Ангелова А. О. Концепція старості, довголіття та безсмертя в міфології синто // Наук. вісник Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер.: Філос. науки. 2013. № 11 (260); Porter A. Bioethics and Transhumanism // The Journal of Medicine and Philosophy: A Forum for Bioethics and Philosophy of Medicine. 2017. Vol. 42. Is. 3; Immortality in Ancient Philosophy / Ed. by A. G. Long. Cambridge, 2021.

А. О. Ангелова

Безсме́ртя душі́ — релігійно-філософське уявлення про можливість вічного існування духовної *субстанції* істоти після втрати її фізичної оболонки. Найархаїчніші уявлення про Б. д. пов'язують з *анімізмом*, вірою у двійників людини, які в момент смерті полишають тіло і переходять в ін. світ. На цьому підґрунті виникли погребальні та заупокійні культи, поширений майже у всіх племен і народів *культ предків*. Для розвинених етнонац. і світ. релігій суголосними є уявлення, що люд. душа є часткою (*еманацією*, відбитком, іскрою тощо) вічної дух. природи Божеств. світу. Тому, на відміну від смертного фіз. тіла, тонка невидима субстанція може врятуватися, здобути нескінч. життя у потойбіч. світі (див. *Сотеріологія*). Куди саме потрапить душа, у *пекло* чи в *рай*, залежить від праведності *адепта*. За віровченням *авраамічних релігій* саме безсмерт. душа є найзначущим складником природи людини, а її тіло зневажається як тлінне, тимчас. вмістилище Божеств. іскри. Водночас обіцяне *воскресіння* праведників постає як нерозривна психофіз. єдність душі та безсмерт.

Безсмертя душі. «Страшний суд», образ Ванівської школи іконопису, 15 ст.

тіла. Інакша концепція Б. д. викладена в свящ. текстах сх. релігій (*індуїзму*, *буддизму*, *джайнізму*). Згідно зі вченням про *реінкарнацію*, душі в матер. світі втягнуті в коловорот *сансари*, багаторазово перевтілюються (індуїзм) або перероджуються у новій комбінації *сканд* (буддизм) у наступ. тілес. оболонках за законом *карми*. Вивільнення душі зі світу сансари (*мокша*, *нірвана*) розуміється як *кульмінація* її розвитку, звільнення від страждань і кайданів матер. світу. Низка реліг. течій (напр., *свідки Єгови*) заперечують Б. д., а воскресіння розуміється як уповні нове сотворення людини — як її тіла, так і душі. Проблема *апології* чи спростування дух. *безсмертя* належить до тих, що розколюють філос. середовище на прихильників *ідеалізму* чи *матеріалізму*. Ідея душі як окр. сутності з інтелект. та морал. якостями, здатної існувати до і після розпаду фіз. орг-му, вперше артикульована в діалогах *Платона*. Згодом *Аристотель* порушив питання про безсмертя індивід. душі, що дало підстави для критики платонів. вчення про передіснування душі та її можливого переселення в ін. тіла. *Тома Аквінський*, розвиваючи аристотелів. концепцію, доводив, що люд. душа як недосконала субстанція потребує сполучення з тілом для виконання гол. функції — *пізнання*, й кожна конкр. душа є формою конкр. тіла. Аргументи на користь Б. д. та дух.-фіз. воскресіння варіювалися у розмислах ін. христ. авторів аж до *Нового часу*. Неоплатоніки пояснювали вічну природу люд. душі її близькістю до *Світової душі*. Б. *Паскаль* вважав, що віра в Б. д. обумовлена практ. міркуваннями, адже вірянин нічого не втрачає у разі, якщо помиляється у цьому питанні. Г. *Сковорода* доводив Б. д. через пізнання «невидимої» натури людини та її дух. воскресіння. І. *Кант* зауважував, що Б. д. не можна обґрунтувати раціонально, але необхідно прийняти як значущу умову *моралі* (вчення про *категоричний імператив*). Натомість філософи-матеріалісти заперечували існування люд. душі як відображення сакрал. реальності, наполягали на безсмерті *матерії* та життя, що має здатність до нескінч. *еволюції*, саморозвитку та *самоорганізації*. Зокрема, Л. фон *Феєрбах* відкинув трансцендент. розуміння дійсності, трактував індивід. безсмертя лише як складник колект. свідомості, тобто пам'ять людства про окр. особистість. Згідно з даними Четвертої хвилі (1999–2004) «Світового дослідження цінностей» (англ. World Values Survey), рівень віри в життя після смерті серед європейців є помітно нижчим, ніж віра в *Бога*. Частка тих, хто вірить у життя після смерті, становить у Польщі, напр., 80,4 % (а свою віру в Бога задекларували 97,3 %); в Італії — 72,8 % (93,5 % відповідно); у Греції — 61 % (91,1 %); в Австрії — 59 % (86,8 %); у Великій Британії — 58,3 % (72 %); в Угорщині — 32,9 % (68,2 %) тощо. Назагал у понад половині європ. країн (20 з 38) менше за 50 % нас. зазначили, що вірять у життя після смерті. В Україні віру в життя після смерті декларували 39,8 % респондентів, 28,5 % підтвердили свою віру в реінкарнацію.

Літ.: Malinowski B. Magic Science and Religion and Other Essays. Garden City, 1954; Фейербах Л. Вопрос о бессмертии души с точки зрения антропологии // Сочинения : в 2 т. / Пер. с нем. Москва, 1995. Т. 1; Grof S. Beyond Death: The Gates of Consciousnes. New York, 1980; Богданова О. Загадка віри // Релігія та цінності українців / Відп. за вип. О. Дишлевий. Київ, 2009; Ангелова А. О. Концепція старості, довголіття та безсмертя в міфології синто // Наук. вісник Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер.: Філос. науки. 2013. № 11 (260); Ангелова А. О. Світоглядно-релігійні причини ритуального вбивства старих // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. 2016. Vol. 4 (13). Is. 82.

А. О. Ангелова

Безсо́ння — різні за патогенезом і клінічною характеристикою розлади *сну*, нездатність заснути, підтримувати сон або відчуття неповноцінного сну. Причини Б. різні: *стрес*, психол. і

Онлайн версія на сайті
http://vue.gov.ua

психічні порушення (*депресія*, тривож. розлади, *шизофренія*), соматич. захворювання (хвороби *легенів*, серц. напади, свербіж та ін.), вживання психотроп. і токсич. речовин (*кофеїн*, психостимулятори, *алкоголь* тощо), ендокринно-обмінні захворювання, орган. захворювання *головного мозку* (*інсульт*, *паркінсонізм*, *гіперкінези*, *епілепсія*, *пухлини* мозку тощо), *синдроми* під час сну (*апное*, синдром «неспокійних ніг»), хроніч. больові феномени, зовн. несприятливі умови (*шум*, температура, вологість тощо), робота в ніч. зміни, зміна час. поясів (тривалі авіаперельоти), порушена *гігієна* сну (недотримання режиму, умов), конституційне вкорочення сну (люди старш. віку). За перебігом виділяють гостре і хронічне Б. За ступенем прояву — слабковиражене, серед. ступеня і виражене. Клінічні прояви включають пресомнічні, інтрасомнічні та постсомнічні розлади. Пресомнічні розлади — це труднощі засинання, страх «ненастання сну». Інтрасомнічні — часті ніч. пробудження, після яких пацієнт не може заснути. Постсомнічні — у період після пробудження незадоволеність сном, «розбитість», зниження *працездатності*. *Діагностика* ґрунтується на індивід. хронобіологічному стереотипі людини, обліку особливостей культури (напр., сієсти в Іспанії), професії (ніч. зміни, тривалі авіаперельоти), клініч. картині, результатах психол. обстеження і досліджень у лаб. сну, оцінці супут. чинників (соматичні, неврол., психічні хвороби, токсичні та медикаментоз. впливи). Перший підхід до *лікування* засн. на усуненні причин Б.: попередження стресу; нормалізація режиму праці та відпочинку; гігієна сну; *психотерапія*; лікування сомат., неврол. і психіч. захворювань, синдромів сонних апное і «неспокійних ніг»; відмова від зловживання *психотропними засобами* й алкоголем. Другий підхід включає нормалізацію власне сну: *фармакотерапія* (*снодійні лікарські засоби*) і нефармакол. методи (психотерапія, голкорефлексотерапія, *фітотерапія*, фототерапія — лікування яскр. білим світлом, біол. зворотний зв'язок, *фізіотерапія*).

Літ.: Roth T. Insomnia: Definition, Prevalence, Etiology, and Consequences // Journal of Clinical Sleep Medicine. 2007. № 3 (5); Clinical Handbook of Insomnia / Ed. by H. Attarian, C. Schuman. Totowa, 2010; Wohlgemuth W., Fins A. Insomnia. Boston, 2019; Теренда Н. О., Фарійон Н. Я. Безсоння як фактор ризику розвитку мозкового інсульту // Вісник соц. гігієни та організації охорони здоров'я України. 2021. № 2 (88); Fietze I., Laharnar N., Koellner V. et al. The Different Faces of Insomnia // Frontiers Psychiatry. 2021. Vol. 12.

О. В. Саник

Безсоння

Безсонов Володимир Васильович

Безсо́нов, Володи́мир Васи́льович (05.03.1958, м. Харків, тепер Україна) — *спортсмен* (футболіст; захисник, півзахисник, грав на різних позиціях), майстер спорту міжнародного класу (з 1977), заслужений майстер спорту (з 1986). Батько гімнастки Г. *Безсонової*. Нар. у робітн. сім'ї. Батько працював сталеваром на з-ді «Електроважмаш», мати — двірником. Навчався і тренувався у Харків. спорт. інтернаті (перш. тренер — М. Насєдкін). 1974 у складі юнац. збірної України потрапив на всесоюз. турнір «Юність», де здобув приз найкращ. гравця. Тренери помітили його гру на цьому турнірі й запросили 1975 до клубу «*Металіст*», а 1976 — до «*Динамо*» (*Київ*). Дебютував у серпні 1976 у складі команди дублерів «Динамо» (грав у нападі та під нападником, виконував функції *плеймейкера*). У складі юніор. збірної СРСР виграв Чемпіонат Європи (1976) і Чемпіонат світу серед юніорів (1977), був визнаний найкращ. гравцем чемпіонату світу. Того ж року дебютував за дорослу збірну команду СРСР. У складі «Динамо» (Київ) ставав чемпіоном СРСР (1977, 1980, 1985, 1986, 1990), володарем Кубка СРСР (1978, 1982, 1985, 1987, 1990), переможцем Кубка володарів кубків (1986). У «Динамо» за тренера В. *Лобановського* грав на різн. позиціях у захисті та півзахисті. У 1980-х періодично був капітаном команди. Загалом за «Динамо» в усіх турнірах зіграв 367 матчів, забив 40 м'ячів. Як гравець збірної УРСР ставав бронз. призером *Спартакіади* народів СРСР (1979). Наприкінці кар'єри футболіста виступав за клуб «Маккабі» з м. Хайфи (1990–1991). Разом зі збірною СРСР був фіналістом Чемпіонату Європи 1988, разом із олімп. збірною СРСР — бронз. призером *Літніх Олімпійських ігор 1980* у м. Москві (тепер Росія). За збірну СРСР зіграв 85 матчів, забив 5 м'ячів. Серед футболістів України рекордсмен за матчами на першостях світу: зіграв 10 матчів на трьох чемпіонатах світу — 5 ігор на Чемпіонаті світу 1982, 3 матчі — 1986 та 2 — на Чемпіонаті світу 1990. Був універс. гравцем, міг грати на будь-якій позиції, як у нападі, так і в захисті. Володів унік. дриблінгом, точ. довгим *пасом*, виконаним майже без підготовки. Завершив кар'єру футболіста 1991 через травми. Працював гол. тренером низки укр. клубів: СКА (Київ) — 1993, Борисфен (Бориспіль) — 1994, ЦСКА (Київ) — 1997–2001, «Нива» (Вінниця) — 2001–2005, «Зоря» (Луганськ) — 2006, «Харків» — 2006–2007, «Дніпро» (Дніпропетровськ) — 2008–2010, а також збірної команди Туркменістану (2002–2003). Під час *російсько-української війни* вступив 2022 до лав *територіальної оборони* України. Нагороджений орденом «За заслуги» III (2004), II ступеня (2016).

Літ.: Володимир Безсонов // Кулеба В. Ю. 60 новел київського футболу. Київ, 2004; Бондар Ю., Шпак В. У боротьбі за футбольний трон. Київ, 2009; Франков А. В., Талиновский Б. Х., Панкратов Е. П. Чемпионаты Европы : в 7 т. Киев, 2012. Т. 3.

Безсонова Ганна Володимирівна

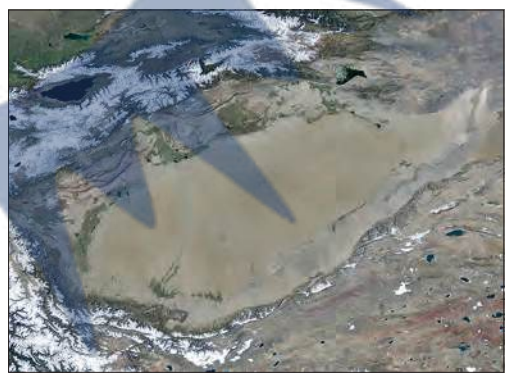
Безсо́нова, Га́нна Володи́мирівна (29.07.1984, м. Київ, тепер Україна) — спортсменка, гімнастка (*художня гімнастика*), дворазова бронзова олімпійська призерка, заслужений майстер спорту України (з 2002). Донька футболіста В. *Безсонова*. Нар. в сім'ї спортсменів. У віці 3 р. батьки віддали її в балетну школу «Киянка». З 5 р. почала займатись *гімнастикою*. Тренувалась під безпосеред. керівництвом матері (чемпіонки світу у груп. вправах з худ. гімнастики). З 1990 навчалася і тренувалася у Київ. спеціалізов. дитячо-юнац. школі олімп. резерву з худ. гімнастики. Після успіш. виступів на всеукр. змаганнях з 1994 за порадою тренера А. *Дерюгіної* тренувалась у Школі худ. гімнастики А. та І. Дерюгіних. Закінчила *Національний університет фізичного виховання і спорту України* (2005). Як гімнастка виступала на міжнар. арені 1999–2009. На Чемпіонаті світу з худ. гімнастики 1999 у м. Осаці (Японія) була наймолодшою у збірній України. На Чемпіонаті світу 2001 у м. Мадриді (Іспанія) після дискваліфікації збірної Росії через вживання *допінгу* збірна України піднялася на першу сходинку п'єдесталу в *багатоборстві*, Б. стала чемпіонкою світу у складі

команди, сріб. призеркою (обруч, м'яч) та бронз. призеркою (стрічка) в індивід. змаганнях. З 2002 була лідером збірної України. У липні 2002 на Чемпіонаті світу в м. Новому Орлеані (США; змагання проходили лише за груп. програмою) виграла золоту медаль у складі укр. команди (програма з 5 стрічками). Домінувала у фіналі Кубка світу в м. Штутґарті (Німеччина) в листопаді, здобувши перше місце у виступах з *обручем*, *скакалкою* та *булавами*. Від 2003 Б. стала реал. конкуренткою титулованим рос. спортсменкам. Того року стала дворазовою чемпіонкою світу з обручем (вправи на музику з балету П. *Чайковського* «Лебедине озеро», виступ став одним із найкращих в кар'єрі спортсменки) і булавами. На цих змаганнях Б. через помилку у вправах з *м'ячем* стала другою. На Чемпіонаті Європи 2003 у м. Різі (Німеччина) Б. стала триразовою чемпіонкою Європи — у вправах з обручем, м'ячем і стрічкою. На Чемпіонаті Європи 2004 у м. Києві завоювала 2 золоті медалі — у складі збірної України в команд. першості та в індивід. багатоборстві. Виступила на *Літніх Олімпійських іграх 2004* у м. Афінах (Греція) та стала бронз. призеркою із заг. оцінкою 106.700 (стрічка — 26.725, булави — 26.950, м'яч — 26.525, обруч — 26.500). На Чемпіонаті світу 2005 в м. Баку (Азербайджан) виборола 6 срібних медалей (багатоборство, скакалка, м'яч, булави, стрічка, командна першість). У вересні 2007 перемогла в індивід. багатоборстві та стала *абсолютною чемпіонкою* світу (м. Патри, Греція). Найуспішнішим був виступ із обручем під музику В. Тишлера з кінофільму «Аврора» (2006, реж. О. Байрак). Стала бронз. призеркою *Літніх Олімпійських ігор 2008* у м. Пекіні (Китай) із заг. оцінкою 72.825 (скакалка — 17.950, обруч — 18.450, булави — 18.100, стрічка — 18.325). На Чемпіонаті світу 2009 у м. Ісе (Японія) здобула три бронз. медалі (обруч, м'яч, багатоборство) та срібну медаль (стрічка). Багаторазова володарка великої кількості золотих медалей на етапах Кубків світу, Гран-прі, *Універсіадах* тощо. Офіційно попрощалась зі спортом на Кубку Дерюгіної 2010, представивши показ. номер на пісню «Je suis malade».(«Я хвора»; муз. А. Дона, сл. С. Лама) у виконанні співачки Л. Фабіан (нар. 1970, Бельгія). Виступила на церемонії відкриття Чемпіонату світу з худ. гімнастики 2013 у м. Києві. Гімнастка запам'яталась глядачам елегантністю, грацією, експресивністю своїх виступів. Уболівальники дали Б. прізвисько «Королева елегантності» («The Queen of Elegance»). Серед найвідоміших вправ: на музику з кінофільму «Матриця» (1999, реж. Лара та Лоренс Вачовскі), булави, 2003–2004; на ісп. мелодію з кінофільму «Фріда» (2002, реж. Дж. Теймор, композитор Е. Голденталь), стрічка, 2003–2004; на музику з кінофільму «Перл-Гарбор» (2001, реж. М. Бей, композитор Г. Циммер), м'яч, 2005; на музику «Болеро» М. *Равеля*, стрічка, 2007; на музику з кінофільму «Гладіатор» (2000, реж. Р. Скотт, композитор Г. Циммер), булави, 2007–2008; на укр. народну музику, стрічка, 2008; на музику К. *Орфа* з кантати «Карміна Бурана», стрічка, 2009 тощо. Після завершення спорт. кар'єри працювала на тренер. роботі в Школі Дерюгіних, проводила майстер-класи по всьому світу, брала участь у показ. виступах та шоу-програмах, популяризувала спорт і здоровий спосіб життя. З 2010 працювала шеф-редактором журналу «Пінк» («Pink»). Під час проведення *Чемпіонату Європи з футболу 2012* спробувала себе як телеведуча (спец. кореспондент телеканалу «Футбол»). З 2017 живе у США. Заснувала школу гімнастики у м. Маямі (2019), працює там директором, адміністратором і дитячим тренером. Переможниця Всеукр. церемонії «Герої спортивного року-2007» у номінації «Найкраща спортсменка року» (за версією *Національного олімпійського комітету України)*. Лауреатка Всеукр. премії «Жінка ІІІ тисячоліття» в номінації «Рейтинг» (2007). За вагомий особистий внесок у розвиток і популяризацію фіз. культури і спорту в Україні, досягнення високих спорт. результатів, високу профес. майстерність, піднесення міжнар. авторитету України нагороджена орденами: княгині Ольги ІІІ (2003), ІІ (2004), І ступ. (2008), «За заслуги» ІІІ ступеня (2007).

Літ.: Бубка С. Н., Булатова М. М. Олімпійське сузір'я України: атлети. Київ, 2015; Безсонова Ганна Володимирівна // Легенди українського спорту : в 2 кн. / Уклад.: С. А. Карасєвич, М. П. Карасєвич. Умань, 2017. Кн. 1; Безсонова Ганна Володимирівна // Олімпійська слава України: (до 30-річчя Незалежності України): довідник / Уклад.: С. Карасєвич, М. Карасєвич. Умань, 2022.

М. В. Чорна

Безстíчна óбласть, область внутрішнього стоку — частина *суші Землі*, що не має зв'язку через річкові системи зі *Світовим океаном*. Займають бл. 20 % пл. суші. Розташовані зазвичай глибоко всередині *континентів* (часто обмежені горами чи ін. геол. об'єктами), приурочені до аридних областей (див. *Аридний клімат*), рідко трапляються в умовах помір. клімату та плоск. рельєфу.

Безстічна область. Супутниковий знімок безстічної області Таримського басейну, Китай

Безстічна область. Найбільші безстічні області світу (позначені темно-сірим кольором)

Онлайн версія на порталі
http://vue.gov.ua

У них відбувається накопичення різн. *мінералів* тощо, через що вода стає солонішою, весь бас. — чутливим до антропоген. забруднення. Загальний *стік річковий* у Б. о. становить бл. 1 тис. км³ на рік. *Річки* впадають у безстічні *озера* або пересихають унаслідок випаровування, втрати води на *інфільтрацію* та забору на госп. потреби. Характерні сухі *дельти річкові*, утворення *конусів виносу* твердих *наносів*. Найбільші за пл. Б. о. розташ. в *Австралії* (озера *Ейр*, *Торренс*), *Азії* (Таримський бас., западина *Каспійського моря* й *Аральського моря* з річками *Волгою*, *Уралом*, *Курою*, *Амудар'єю*, *Сирдар'єю*) та *Африці* (*Калахарі*, западина оз. *Чад*) тощо. У межах України — частина вододільної тер. між річками *Дніпром* і *Молочною*; деякі безстічні бас. розташ. між пониззям р. Дніпра й *Сивашем*.

Літ.: Хільчевський В. К., Ободовський О. Г., Гребінь В. В. та ін. Загальна гідрологія. Київ, 2008.

В. К. Хільчевський

Безстічне о́зеро — водойма, що не має поверхневого й підземного *стоку*. Витрата води здебільшого відбувається через *випаровування*.

Безу́, Етьє́нн (франц. Bezout, Etienne; 31.03.1730, м. Немур, тепер регіон Іль-де-Франс, Франція — 27.03.1783, м. Авон, тепер регіон Іль-де-Франс, Франція) — математик, член Паризької АН (з 1758), член Військово-морської академії (з 1769). Б. не став продовжувачем династії суддів, як його батько й дід, а захопився працями Л. *Ейлера*, вирішив присвятити себе *математиці*. 1751 приїхав у м. Париж, став учителем математики. Увійшов до оточення Ж. *Д'Аламбера*. Від 1758 — королів. цензор з математики. З 1763 працював екзаменатором у Школі гардемаринів і водночас укладав підручник з математики для цієї школи. Викладав у Школі інженерів-будівельників королів. суден (з 1765). Екзаменатор і викладач експеримент. фізики в Королів. школі артилерії (1768–1772). Основні праці стосуються вищої та елементар. *алгебри*. Автор праць: «Динаміка» (1756), «Диференціальні величини» (1757), «Виправлення кривих» (1758). У Франції та за кордоном до 1848 фундам. праця Б. «Повний курс математики для використання флотом та артилерією» («Cours complet de mathématiques, à l'usage de la marine et de l'artillerie»; 1764–1769, т. 1–6) була дуже популярною, зокрема у *Гарвардському університеті*. У теорії систем *рівнянь лінійних* його ім'я — поряд із іменем Г. Крамера (1704; Швейцарія — 1752; Франція). Б. посприяв появі теорії *визначників*, розробляв теорію виключення *невідомих* із системи *рівнянь* вищих порядків. Довів сформульовану К. Маклореном (1698–1746; Велика Британія) теорему, що 2 *криві* порядку m і n перетинаються не більше, ніж у mn точках. Сформулював і довів теорему, названу на його честь, — одну з гол. теорем *лінійної алгебри* про те, що остача від ділення *многочлена* $P(x)$ на двочлен $x - a$ дорівнює $P(a)$. Многочлен степеня n над полем C буде мати не більше n *коренів*. Удосконалив метод невизначених множників. Його ім'ям названо спосіб вирішення систем рівнянь, що ґрунтується на цьому методі. Частину розвідок Б. присвячено зовн. *балістиці*. Його праці стали підґрунтям для багатьох подальших досліджень. Цікавився фіз. науками і був, зокрема, першим, хто відкрив кристалізов. пісковики Фонтенбло. На його честь названо: *Безу теорему*, Б. кільце, Б. рівняння та співвідношення Б., а також малу планету (17285) Безу (2000).

Пр.: Theorie generale des equations algebriques. Paris, 2018.

Літ.: Бородін А. І., Бугай А. С. Біографічний словник діячів у галузі математики. Київ, 1973; Alfonsi L. Étienne Bézout (1730–1783): mathématicien des Lumières. Paris, 2011.

Безу́ теоре́ма — твердження про остачу від ділення *многочлена* на двочлен. Названа на честь математика Е. *Безу*, який 1774 уперше сформулював і довів цю теорему. Б. т. та її наслідки лежать в основі методу розкладання многочленів на *множники* при розв'язуванні *рівнянь* вищ. степенів, а також завдяки Б. т. можна знаходити рац. корені поліноміал. рівнянь із рац. коефіцієнтами. Формулювання: остача від ділення довільн. многочлена n-го степеня $P(x) = a_0x^n + a_1x^{n-1} + \ldots + a_{n-1}x + a_n$ на лін. двочлен $x - a$ дорівнює значенню многочлена $P(x)$ в точці $x = a$, тобто $P(a)$. Доведення: розглянемо $P(x)$ — многочлен степеня n, який ділиться на двочлен $(x - a)$ з остачею R (R не містить x). $Q(x)$ — частка від ділення $P(x)$ на $(x - a)$ є многочленом степеня $n - 1$. Тоді: $P(x) = (x - a)Q(x) + R$. Підставивши в цю рівність значення $x = a$, отримуємо $P(a) = (a - a)Q(a) + R = 0 \cdot Q(a) + R = R$. У результаті $R = P(a)$ або остача від ділення многочлена на двочлен $(x - a)$ дорівнює значенню цього многочлена при $x = a$, що і треба було довести. Наслідки: якщо многочлен $P(x)$ ділиться на $(x - a)$ без остачі, то число a є коренем многочлена $P(x)$; якщо число a є коренем многочлена $P(x)$, то цей многочлен ділиться на двочлен $(x - a)$ без остачі. Для того, щоб число a було коренем многочлена $P(x)$ необхідно і достатньо, щоб остача від ділення цього многочлена на двочлен $(x - a)$ дорівнювала 0.

Літ.: Fulton W. Algebraic Curves: An Introduction to Algebraic Geometry. Versailles, 2005; Ясінський В. В. Математика. Київ, 2007; Lynch P. That's Maths. Dublin, 2016.

Д. В. Польовий

Безу Етьєнн

Безу́мна війна́ 1485–1488 (франц. La Guerre folle) — протистояння між *коаліцією феодалів* і центральною королівською владою у Франції в часи *регентства* Анни Французької (Анни де Боже; Анни де Валуа; 1461–1522; Франція; регентка Франції 1483–1491) з метою усунути її від влади. *Війну* розпочали невдовзі після *коронації* неповноліт. *Карла VIII Люб'язного* (правив 1483–1498), у роки регентства його старшої сестри Анни де Боже. Коаліцію феодалів «Ліга спільного добра» утворили найвпливовіші представники франц. *аристократії* — герцог Луї II Орлеанський (двоюрід. брат неповноліт. короля; після смерті Карла VIII — король *Людовик XII Батько Народу*), герцог Бретані Франциск II де Дре (1433–1488; Франція), принц Оранський Жан IV де Шалон-Арле (бл. 1443–1503; Франція) та ін. Частина великих феодалів підтримала збройн. виступ проти королів. влади (хоча безпосеред. участі не брали). Учасників виступу проти короля підтримали *Габсбурги*, *Англія* (*королівство*) та *Іспанія*. Першим етапом війни стало *повстання* коаліції феодалів із метою усунути Анну де Боже з регентства (осн. фаза — 1484–1485). Завдяки дипломат. зусиллям регентки цей етап завершився після кількох невеликих зіткнень укла-

денням *перемир'я* на 1 р. (02.11.1485). Другим етапом війни став конфлікт за контроль над *Бретанню*, який розпочався з короткочас. вторгнення короля Німеччини *Максиміліана I Баварського* (з 1508 — імператора *Священної Римської імперії германської нації*) у пн. частину Франції, а продовжився хвилею виступів бретон. аристократів проти королів. влади. Після

Безумна війна. Книжкова мініатюра 1520 р.

оголошення герцога Бретані Франциска де Дре і герцога Луї II Орлеанського ворогами корони й заколотниками франц. королів. війська увійшли у Бретань. Попри пряму збройну допомогу від Максиміліана I, Англії й Іспанії (сукупно до 10 тис. солдатів), бретон. сили зазнали нищів. поразки. Війна завершилася відновленням васал. (див. *Васалітет*) залежності герцога Бретані від Франції й *амністією* більшості учасників повстання. Винятком став герцог Луї II Орлеанський, який після закінчення *бойових дій* був ув'язнений (амністов. через 3 р., успадкував королів. престол після смерті Карла VIII, який не мав прямих спадкоємців). Бойові дії відновили на корот. час 1490–1491. Приводом для цього став планований *шлюб* дочки Франциска II герцогині Анни I Бретонської (1477–1514; правила 1488–1514) з королем Німеччини Максиміліаном I. *Заручини* між ними розірвано. Того ж року Анна I Бретонська вийшла заміж за короля Карла VIII, зберігши васал. залежність від нього як герцогиня Бретонська.

Літ.: Histoire militaire de la France : en 4 t. / Sous la dir. A. Corvisier. Paris, 1992. T. 1: Des origines à 1715; Fur D. Le. Anne de Bretagne. Miroir d'une reine, historiographie d'un mythe. Paris, 2000; Page D. Le, Nassiet M. L'union de la Bretagne à la France. Morlaix, 2003; Cazaux L. Une étude comparée sur la guerre civile au XVe siècle: les révoltes princières de la Praguerie, du Bien public et de la guerre folle // Guerres et paix civiles de l'Antiquité à nos jours: les sociétés face à elles-mêmes. Villeneuve d'Ascq, 2018.

Безумо́вний ба́зовий дохі́д — регулярні грошові виплати всім членам спільноти з боку *держави*, незалежно від їхнього рівня *доходу* та наявності *роботи*. Критерії Б. б. д.: універсальність (створення баз. умов для життя людей); безумовність (виплата усім членам *суспільства* незалежно від статті, віку, рівня доходу, наявності роботи); індивідуалізація (виплата усім членам сім'ї індивідуально); грош. форма виплат; регулярність виплат. Концепція Б. б. д. започаткована у сусп. думці *Просвітництва*. Т. *Пейн* у трактаті «Аграрна справедливість» (1797) стверджував, що земля в її природ. стані є спіл. *власністю* всього люд. роду. Одержувачами коштів мали стати всі члени сусп-ва, незалежно від їхн. матер. достатку. Звідси ті, хто обробляє землю, мають робити внески у спеціально створений нац. фонд, з якого кожній особі, яка досягла 21 р., передбачено виплату 15 фунтів як частк. компенсацію за втрату нею її природ. спадщини. Схожої думки дотримувався політик Л.-Ж. Шарльє (1754–1797; Франція), який наполягав на тому, що всі члени сусп-ва мають отримувати «територіальний дивіденд» — регулярні грош. виплати як компенсацію за нереалізов. право на рівн. доступ до земел. та ін. природ. ресурсів. У 19–20 ст. до ідеї безумов. грош. виплат неодноразово зверталися європ. філософи. Так, Б. *Рассел* вважав, що кожна людина має отримувати від д-ви дохід, який був би достатнім для задоволення її мін. *потреб*. Ідея Б. б. д. не викликала особл. інтересу з боку вчених та політиків до поч. 21 ст. Пожвавлення дискусій з приводу цієї концепції пов'язане з фін. кризою 2007–2009, яка висунула на порядок денний ідею реформування чинної соц. моделі. Альтернативні підходи до соц. політики, зокрема Б. б. д., стали частиною сучас. політ. та наук. *дискурсів*. Б. б. д. повинен відповідати таким характеристикам: бути періодичним (а не одноразовим); виплачуватися у грош. формі (а не *ваучерами* на придбання конкр. груп товарів або послуг); індивідуально-адресним (надаватися людям, а не окр. домогосподарствам); універс., однаковим для всіх; видаватися без жод. умов навіть тим, хто не має роботи. Запровадження Б. б. д. потрібне для того, щоб дати гр-нам реал. свободу прийняття рішень — працювати, підвищувати кваліфікацію або займатися домаш. госп-вом; покращити можливості для саморозвитку та самовдосконалення; скоротити *бідність* та поліпшити соц. становище людей найм. праці, зокрема через поширення прекарної (див. *Прекаріат*) зайнятості; зменшити гендер. нерівність, бідність серед жінок, що дозволить їм відмовитися від частини трудомісткої неоплачув. роботи, а також знизити залежність від чоловіків, які посіли привілейов. становище на *ринку праці*; послабити соц. напругу через *безробіття* та соц. розшарування, викликані роботизацією, впровадженням *штучного інтелекту*, автоматизацією більшості виробн. процесів; замінити недостатньо ефективну і часто корумпов. систему соц. забезпечення. Запровадження Б. б. д. матиме й негатив. наслідки: підвищення вис. соц. затрат призведе до зростання *інфляції*, дефіциту *бюджету* та держ. боргу (див. *Борг зовнішній*); зниження інвестиц. активності; зниження стимулів до праці, падіння продуктивності економіки; зростання утриманства; багато гр-н збільшать витрати на шкідл. форми занять (вживання *алкоголю* та *наркотиків*, *ігри азартні*); ідеол. аргументи — зменшення справедливості у сусп-ві через перерозподіл д-вою коштів, зароблених гр-нами чесною працею. У багатьох країнах розпочато експеримент. програми, покликані виявити соц. ефективність впровадження Б. б. д., його вплив на трудову мотивацію (Бразилія, Італія, Іспанія, Канада, Нідерланди, США, Фінляндія та ін.).

Літ.: Melzochová J., Špecián P. An Estimate of the Basic Income Costs: Case of the Czech Republic // Procedia Economics and Finance. 2015. Vol. 30; Мартьянов В. С. Наше рентное будущее: глобальные контуры общества без труда? // Социол. исслед. 2017. № 5; Schulz P. Universal Basic Income in a Feminist Perspective and Gender Analysis // Global Social Policy. 2017. Vol. 17 (1); Standing G. Basic In-

come: And How We Can Make it Happen. London, 2017; Widerquist K. A Critical Analysis of Basic Income Experiments for Researches, Policymakers and Citizens. London, 2018; Квашнин Ю. Базовый доход для европейских стран: от теории к практике // Соврем. Европа. 2019. № 3; Бобков В., Черных Е., Золотов С. и др. Безусловный базовый доход: критериальные основы, переходные формы и опыт экспериментов по внедрению // Социол. исслед. 2020. № 10.

М. Н. Єнін

Безумо́вний екстре́мум — див. у ст. *Екстремум умовний*.

Безумо́вні рефле́кси, вроджені рефлекси — відносно постійні стереотипні вроджені (генетично закріплені) реакції організму на дії зовнішнього подразника. Здійснюються за допомогою *центральної нервової системи (ЦНС)*, не потребують спец. умов для виникнення. Термін «Б. р.» уведено в науковий обіг І. *Павловим* на позначення реакцій, що виникають як відповідь на дію певн. подразників на *рецептори*. До Б. р. належать такі реакції орг-му, як-от виділення *слини* на їжу, що потрапила до *ротової порожнини*; відсмикування кінцівки після дотику до колюч. або надто гаряч. об'єкта. *Збудження* від рецептора по *рефлекторній дузі* передається *ефектору*. Здійснення Б. р. забезпечують різні відділи ЦНС: ганглії, *спинний мозок*, стовбур *головного мозку*, *великі півкулі*. Важливою у виконанні мех-мів Б. р. є роль зворотної *аферентації* — інформування про результати й ступінь успішності проведеної дії. Існує кілька класифікацій Б. р. Зокрема, в лабораторії І. Павлова розрізняли такі Б. р.: захисні, харчові, статеві, орієнтувально-дослідницькі. До особл. категорії складних Б. р. Павлов відніс *інстинкти* та ін. прояви склад. актів вродж. діяльності тварин і людини. Біологічна роль Б. р. — пристосування поведінки тварин виду до пост., звичних для них умов середовища. Динамічна взаємодія Б. р. із набутими упродовж життя орг-му *умовними рефлексами* забезпечує пристосування орг-му до змін зовн. і внутр. середовища. Б. р. змінюються у процесі *філогенезу* й *онтогенезу* під впливом умов. рефлексів, стану ЦНС, ендокрин. системи тощо. До прикладу, смоктал. рефлекс у новонароджених з віком втрачається. У процесі індивід. розвитку орг-мів і дорослішання з'являються нові Б. р., зокрема статеві.

Літ.: Маруненко І. М., Неведомська Є. О., Волковська Г. І. Анатомія, фізіологія, еволюція нервової системи. Київ, 2013; Максименко С. Д. Теорія вищої нервової діяльності І. П. Павлова // Збірник наук. праць «Пробл. сучас. психол.». 2017. № 38; Pridmore S., Morey R., Turnier-Shea Y. et al. New Reflexes During Resting Motor Threshold Determinations // Australian & New Zealand Journal of Psychiatry. 2023. № 57 (9); Theodosiadou A., Henry M., Ducharteau J. et al. Revisiting the Use of Hoffmann Reflex in Motor Control Research on Humans // European Journal of Applied Physiology. 2023. № 123 (4).

Безумовні рефлекси. Хапальний рефлекс

Безхво́сті (*Anura*) — ряд класу *земноводних*. Найдавнішим із відомих викопних представників Б., що існували близько 247 млн років тому, в нижн. тріасі (див. *Тріасовий період і тріасова система*), є троїста жаба Массінота (*Triadobatrachus massinoti*) з о. *Мадагаскар*. Пращури Б., зокрема базальні групи (див. *Базальна група у філогенетиці*), на відміну від сучас. видів, мали коротк. *хвіст*. Найчисельніший ряд сучас. амфібій за кількістю таксонів: у його складі налічують 58 родин і 7 677 видів жаб і ропух зі значною морфол. різноманітністю. У *фауні* України є 13 видів Б. Розміри Б. відносно невеликі — від 1,5–2,0 см (короткоголова жаба жовта, листолаз жахливий, масою 1 г) до 32,6 см (жаба-голіаф, масою 3,25 кг). *Тулуб* сучас. Б. короткий, кремезний із нерухом. *головою* (шия не виражена). *Очі* випуклі, *язик* роздвоєний. Мають *барабанну порожнину* та *барабанну перетинку*. Личинки мають *зябра*, *плавці* й хвіст, який втрачають під час *метаморфозу*. У дорасл. особин решта хвост. хребців злилися в *уростиль*. Кінцівки парні, п'ятипалі, задні вдвічі–втричі довші за передні, модифіковані для стрибків. Переважний спосіб пересування Б. — стрибання, проте різні види опанували також ходіння, біг, плавання, лазіння по деревах і планерування. Ребра відсутні. *Шкіра* Б. гола, проникна для води і газів, містить чимало *залоз*, які виділяють отруйні *секрети* (слугують як для захисту від хижаків, так і для нападу). Забарвлення варіює від маскувал. бурого, зеленуватого й сірого до найяскравіш. червоних, жовтих і чорн. кольорів, що зазвичай вказують на отруйність або є різновидом *мімікрії* під неї. *Запліднення* часто зовн., *яйця* відкладають у воді або волог. місцях; водна личинк. стадія наявна в більшості видів. Б. відкладають *ікру* у воді, деякі види — на суходолі. Більшість видів Б. мають водну, вільно плаваючу личинк. стадію — *пуголовок*, що розвивається з ікринок. Проте, є види у яких ця стадія відсутня. Найчастіше пуголовки живляться субстратом або завислими у воді частинками. Пуголовки деяких видів — хижаки. Дорослі особини більшості видів є хижаками, проте є всеїдні види і травоїдні, що живляться фруктами. Самці зазвичай мають голос. зв'язки, голос. мішок і голос. Б. здатні видавати широк. діапазон звук. сигналів, особливо в шлюб. період. Б. поширені по всій *Землі* від тропіків до субаркт. регіонів за винятком полюсів і більшості океан. островів, найвище видове різноманіття характерне для тропіч. дощових лісів. Серед Б. є водні, рийні, наземні види — переважно мешканці суходолу, лише незнач. частина

Безхвості. Жаба

видів живе у воді, деякі — у підзем. норах, трав'яному покриві, в кущах, на деревах. Ропухи можуть підніматися вгору на висоту близько 4 500 м. Середовище проживання Б. на всіх стадіях розвитку включає прісні водойми. Пуголовків зазвичай можна знайти в ставках і струмках, також у калюжах, придорож. канавах або на підстилці. Від сер. 20 ст. ученими відмічено значне скорочення чисельності Б. Щонайменше третині видів загрожує вимирання, понад 120 видів вва-

Електронна версія на https://vue.gov.ua

жають вимерлими протягом 1980–2004. Зниження чисельності Б. зумовлене руйнуванням їхніх оселищ, *клімату змінами*, забрудненням *довкілля*, поширенням чужорід. видів хижаків, паразитів і конкурентів. Однією з найкритич. загроз *популяціям* Б. вважають *інфекційні* хвороби. Людина вживає Б. у їжу, утримує як домаш. тварин у акваріумах і тераріумах, використовує як модельні орг-ми для лаб. досліджень.

Літ.: Cisneros-Heredia D. F., Mcdiarmid R. W. Revision of the Characters of Centrolenidae (Amphibia: Anura: Athesphatanura), with Comments on its Taxonomy and the Description of New Taxa of Glassfrogs // Zootaxa. 2007. № 1572 (1); Решетило О. Механізми самовідновлення популяцій земноводних у високогір'ї Українських Карпат // Вісник Львів. ун-ту. Сер.: Біол. 2013. Вип. 62; Condez T. H., Monteiro J. P., Haddad C. F. Comments on the Current Taxonomy of Brachycephalus (Anura: Brachycephalidae) // Zootaxa. 2017. № 4290 (2); Некрасова О. Д., Титар В. М., Куйбіда В. В. ГІС-моделювання поширення вразливих до змін клімату земноводних та плазунів України. Київ, 2019; Folly M., Luna-Dias C. Salientia Morphology // Encyclopedia of Animal Cognition and Behavior / Ed. by J. Vonk, T. Shackelford. Cham, 2019.

Безхребе́тні (Invertebrates) — нетаксономічне об'єднання, неформальна група тварин, які не мають *хребта* або кісткового *скелету*. Поділяти тварин на Б. і *хребетних* запропонував відомий природодослідник Ж. Б. *Ламарк* у 1801. У сучас. розумінні термін «Б.» широко вживають як описовий, що не має системат. значення, оскільки об'єднує філогенетично (див. *Філогенія*) віддалені таксони. До Б. відносять *найпростіших*, *губок*, *кишковопорожнинних*, *кільчастих червів*, *молюсків*, *членистоногих*, *голкошкірих* і ще понад 30 типів тварин. Б. складають переважну більшість видів (95 %) тварин, що населяють *Землю*. Натепер описано бл. 1,5 млн видів Б., що за різн. оцінками становить від десятої до двадцятої частки їхнього реал. різноманіття. Кількісно серед них переважають членистоногі (налічують понад 1 млн видів) і молюски (майже 150 тис. видів). У *фауні* України відомо понад 20 тис. видів Б. Живуть повсюдно: у прісн. *водоймах*, *морях* і *океанах*, на суші, в товщі ґрунту, паразитують (див. *Паразитизм*) на ін. тваринах або рослинах. Скам'янілі рештки вимерлих Б. входять до складу або є основою *осадових гірських порід*. До прикладу, *вапняки* утворені скелетами *коралів*, моховаток, молюсків тощо. Багато видів Б. або продуктів їхн. життєдіяльності людина використовує в їжу (*мед бджолиний*, *ракоподібні*, молюски тощо) або в госп-ві (віск бджол., шовк, перли молюсків та ін.). Особливе значення в *геології* має дослідження викоп. решток Б. для визначення віку осадов. порід. Серед Б. є чимало небезпеч. видів — переносників і збудників паразит. хвороб, отруйн. тварин, шкідників с.-г. рослин, лісів тощо.

Літ.: Щербак Г. Й., Царичкова Д. Б., Вервес Ю. Г. Зоологія безхребетних : у 3 т. Київ, 1995–1997; Clarkson E. N. K. Invertebrate Palaeontology and Evolution. 4th ed. Oxford, 1998; Щербак Г. Й., Царічкова Д. Б. Зоологія безхребетних. Київ, 2008; Kostenko A. G., Gaponova L. P., Prokopuk M. S. Some Alien Species of Aquatic Invertebrates in the Water Bodies of the Nature Reserve Fund of the Kyiv Metropolis // Journal of Native and Alien Plant Studies. 2021. № 1; Bertrand St., Escriva H. The Evolution of Invertebrate Animals // Genes. 2022. № 13 (3).

В. В. Аністратенко

Безчасний Леонід Костянтинович

Безча́сний, Леони́д Костянти́нович (25.03.1937, м. Маріуполь, тепер Донецької обл., Україна — 26.07.2004, м. Київ, Україна) — вчений-економіст, доктор економічних наук (з 1984), професор (з 1989), член-кореспондент АН УРСР (з 1988). Закінчив Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) за спеціальністю «політична економія» (1965). Працював в Ін-ті економіки АН УРСР (з 1991 — Ін-т економіки АН України, 1994–2004 — Ін-т економіки НАН України): з 1968 — молодш. наук. співробітник, з 1970 — ст. наук. співробітник, з 1979 — зав. відділу, з 1984 — заст. директора з наук. роботи. Один із засновників *концепції* всезагальних умов *виробництва* і всезагал. *праці*. Концепцію покладено в основу досліджень проблем взаємодії матер. і дух. вир-ва, *капіталу людського*, комерціалізації рез-тів наук. досліджень та *ціноутворення* на ринку нововведень, *інтелектуальної власності* тощо. Концепція екон. сприйнятливості вир-ва до рез-тів наук.-тех. діяльності стала основою нов. напряму в екон. теорії (економізація науки), що враховував вплив чинників *науково-технічного прогресу*. Сформулював осн. принципи інновац. (див. *Інновації*) забезпечення структур. перебудови економіки, розкрив інституціон. умови технол. змін в економіці та специфіку інституціонально-функціонал. трансформації наук. системи України, розробив теор. основи формування нац. моделі господарювання інновац. типу. Автор бл. 150 наук. праць. Підготував 17 кандидатів і 2 докторів наук. Нагороджений орденом «Знак Пошани» (1987).

Пр.: Про механізм мотивації до наукової та науково-технічної діяльності // Ек. України. 1995. № 8; У с п і в а в т. — Экономизация науки: координация, планирование, организация. Київ, 1986; Интенсификация социалистической экономики : в 5 т. Київ, 1989–1990; Інноваційна складова економічного розвитку. Київ, 2000; Тенденції на світовому ринку капіталів та їх вплив на інвестиційну діяльність в Україні // Економіка України. 2001. № 3 (472).

Літ.: Пирожков С., Алимов О., Кіндзерський Ю. та ін. Пам'яті Л. К. Безчасного // Економіка України. 2004. № 9; Мельник В. П., Білоцерковець О. Г. Пам'яті Леоніда Костянтиновича Безчасного (1937–2004) // Історія народного господарства та економічної думки України. 2005. Вип. 37–38; Особові архівні фонди вчених НАН України в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Авт.-упоряд.: С. В. Старовойт, А. І. Шаповал, Ю. В. Булгаков та ін. Київ, 2017.

К. А. Гордіца

Безчерепні́ (Acrania) — позатаксономічна група примітивних тварин типу *хордових*. Раніше Б. розглядали класифікаційн. одиницею різн. систем (переважно як клас підтипу *головохордових*, або як таксон рівня підтипу у складі типу хордових), тепер вважають синонімом підтипу головохордових. Найчастіше до цієї групи відносять тварин ряду ланцетникоподібних (Branchiostomatiformes), зокрема види родів *ланцетник* і епігоніхтис (*Epigonichthyes*; раніше відомий як *Asymmetron*). Головний відділ не відокремлений, *череп* відсутній (звідси й назва групи). *Тіло* сегментоване разом із деякими *внутрішніми органами* (*видільна система*, *статеві залози*), а також *м'язами*. *Органи чуття* примітивні (є лише чутл. клітини в *шкірі* і вздовж нервової трубки). *Серце* відсутнє (є пульсуюча черевна

Онлайн версія на сторінці https://vue.gov.ua

судина). Поширені в морях *Атлантичного океану* й *Тихого океану*.

Літ.: Царик Й. В., Хамар І. С., Дикий І. В. та ін. Зоологія хордових. Львів, 2013; Thurston L., Stach Th. Acrania (*Cephalochordata*) // Structure and Evolution of Invertebrate Nervous Systems. Oxford, 2015; Irie N., Satoh N., Kuratani S. The Phylum Vertebrata: a Case for Zoological Recognition // Zoological Letters. 2018. № 4; Holland L. Z., Holland N. D. Chapter Four — Cephalochordates: A Window into Vertebrate Origins // Current Topics in Developmental Biology. 2021. Vol. 141.

Безшлю́бність — одна з форм релігійного *аскетизму*, заборона на шлюбні зв'язки і статеві стосунки. Є складником аскетич. типу *релігійного досвіду*, що ґрунтований на психофіз. практиках придушення плотських, чуттєвих, фіз. потреб заради досягнення вищ. дух. цілей. Цнотливість, Б. як складники реліг. *статусу* чи дух. подвижництва відомі практично в усіх *релігіях*. З архаїч. часів вважалися засобом досягнення

Безшлюбність. «Католицький чернець». Малюнок Т. Шевченка, 1839

ритуал. чистоти, необхідної для спілкування зі світом духів, богів (див. *Весталки*, *Жрецтво*). Пізніше релігійно вмотивована Б. стала обов'язковою для *священників* цілої низки релігій і *конфесій*. Є норматив. вимогою і *обітницею* чернеч. способу життя в різн. релігіях (у *християнстві*, *буддизмі*, *даосизмі* тощо), добровільн. подвигу анахоретства (див. *Анахорет*), відлюдництва або аскетич. самообмеження, самодисципліни (напр., у деяких суфійс. братствах, школах *тхеравади*). У християнстві є канонічно встановленою нормою для всього (*католицизм*) або частини (*православ'я*) *духовенства* (див. *Целібат*). Особливого значення вимога целібату набула в *Католицькій церкві*: її утвердження пов'язують з прагненнями вберегти церк. власність від здрібнення між спадкоємцями *кліриків*, а також посилити церк. дисципліну, спрямувати всі зусилля духовенства на служіння *Богу*. Відмова від Б. священників поряд із відкиданням іконовшанування, *постів*, *сповіді* тощо стала однією з відміт. рис *протестантизму*. Часом Б. заповідано серед ескапістських (див. *Ескапізм*) реліг. громад, сект (напр., *есеїв*, *скопців*). Разом з тим низка релігій заперечують Б. як норму і цінність, вважають її перешкодою для дух.-реліг. самовдосконалення і порушенням свящ. *заповідей* (напр., *юдаїзм*, *іслам*).

Літ.: Goody J. The Development of the Family and Marriage in Europe. Cambridge, 1983; Heid S. Celibacy in the Early Church: The Beginnings of a Discipline of Obligatory Continence for Clerics in East and West / Trans. from german by M. Miller. San Francisco, 2000; Джероза Л. Церковне право / Пер. з іт. Н. Щиглевська. Львів, 2001; Кодекс канонического права / Пер. с лат. А. Н. Коваля. Москва, 2007; Hahn J. Church Law in Modernity: Toward a Theory of Canon Law between Nature and Culture. Cambridge, 2019.

Безще́лепні (Agnatha) — парафілетична група водних тварин підтипу *хребетних* типу *хордових*. Раніше Б. розглядали в різних класифікаційн. системах як таксономічну одиницю рангу надкласу або *інфратипу*. Із сучас. хордових цю позатаксоном. групу тварин складають представники *круглоротих*: *міногові* й *міксини* — найпримітивніші з хребетних. Також до Б. належать групи викопних орг-мів, здебільшого примітив. морські й прісновод. *риби*, зокрема галеаспіди [Galeaspida; існували в силурі (див. *Силурійський період, сілур, силурійська система*) й ранн. девоні (див. *Девонський період*), 439—400 млн років тому], пітуриаспіди (Pituriaspida; відомі з девону), остеостраки (Osteostraci; існували з сер. силуру до пізн. девону) з непарноніздряних (Cephalaspidomorphi), а з парноніздряних (Pteraspidomorphi) — телодонти (Thelodonti) й анаспіди (Anaspida), примітив. хребетні, що жили бл. 470–370 млн р. тому). Розквіт викопних Б. припадав на пізн. силур і ранн. девон. *Хорда* зберігається упродовж всього життя. *Тіло* веретеноподібне, завдовжки від кількох сантиметрів до 1 м. Справжні *щелепи* й парні *кінцівки* відсутні. У сучас. представників групи внутр. *скелет* хрящовий, у викоп. тварин був зовн. кістковий скелет. *Зябра* у вигляді мішків з пелюстками ентодерм. (див. *Ентодерма*) походження. Зябровий скелет у вигляді решітки, без типов. для риб зябр. дуг, розташований під *шкірою*. Ніздряний отвір у більшості видів непарний. Рот смоктал. типу. Пристосовані до пасив. живлення за допомогою всмоктування пожив. речовин, або підхоплення дрібн. часточок їжі разом з водою. Міноги здатні паразитувати (див. *Паразитизм*) на ін. видах риб, до яких присмоктуються і випивають *кров*. Мешканці прісн. і солонуват. водойм, прибереж. зони морів в обох півкулях *Землі*. Донні тварини. Міксини завдають незнач. шкоди промисл. харчовому *рибальству* на Пн. *Атлантичного океану*. Міноги — серйозні шкідники харч. рибальства у *Великих озерах* (у *Північній Америці* вони спричинили зменшення кількості *форелі струмкової* та ін. видів риб). Економічне значення несуттєве. Деякі види міксин споживають у їжу на *Далекому Сході*, проте пром. значення вони не мають. Б. є цінним наук. об'єктом для еволюц. (див. *Еволюція*) досліджень.

Літ.: Takezaki N., Figueroa F., Zaleska-Rutczynska Z. et al. Molecular Phylogeny of Early Vertebrates: Monophyly of the Agnathans as Revealed by Sequences of 35 Genes // Molecular Biology and Evolution. 2003. № 20 (2); Царик Й. В., Ха-

Електронна версія надрукованого видання //vue.gov.ua

мар І. С., Дикий І. В. та ін. Зоологія хордових. Львів, 2013; Collin H., Ratcliffe J., Collin S. The Functional Anatomy of the Cornea of the Shorthead lamprey, Mordacia mordax (Mordaciidae, Agnatha): a Comparison between Downstream and Upstream Migrants // Journal of Morphology. 2023. № 284 (2).

Безщитко́ві черепа́хи (Dermochelyidae) — родина *плазунів* підряду *схованошийних черепах*. У складі родини 1 сучас. рід і 1 вид — найбільша за розмірами серед черепах Б. ч. шкіряста (*Dermochelys coriacea*). Ще 9 родів вимерли й відомі переважно за викоп. рештками. Панцир обтічної серцеподіб. форми, видовжений (заг. довжиною 2,4 м), утв. щільно з'єднаними між собою остеодермами (невел. багатокутними кістк. пластинками). Роговий панцир відсутній. На

Безщиткові черепахи. Шкіряста черепаха

панцирі є 7 повздовж. ліній або кілів. Вага дорасл. особин Б. ч. подекуди становить 800 кг. Найбільша з відомих особин виду завдовжки 2,6 м мала розмах перед. ластів 2,5 м і вагу 916 кг. Шкіра гладка, у молод. особин вкрита числ. окремими рогов. щиточками. Забарвлення шкіри *голови*, шиї, *кінцівок*, панцира бурого або коричнев. кольору з різн. відтінками. Голова велика, не здатна до повн. втягування всередину панцира. Четвертий шийн. *хребець* двоопуклий. Кінцівки потужні, ластоподібні, дозволяють тваринам долати відстані в десятки тис. кілометрів. Б. ч. шкіряста має фізіол. пристосування, які запобігають втраті тепла тіла й дозволяють значно наближатися до полюсів, що неможливо для ін. мор. черепах. Про заг. або репродукт. поведінку виду, крім особливостей гніздування, відомо мало. Парування відб. у воді. Цикл *розмноження* становить 3–4 роки, але самиці можуть відкладати яйця до 6 разів упродовж 1 сезону. Типова кладка містить 50–170 яєць. Інкубаційний період — бл. 70 днів. У багатьох країнах є міжнар. й локал. програми зі збереження таких пляжів, охорони місць гніздувань від хижаків і браконьєрів. Усі відомі пляжі гніздування Б. ч. знаходяться в тропіках, гол. місця розмноження — на тихоокеан. узбережжі *Мексики*, де щорічно гніздяться до 30 тис. самиць. Інші вел. скупчення відмічені у *Французькій Гвіані* (4,5–6,5 тис. самиць щорічно) і в зх. *Малайзії* (1–2 тис. самиць). Значні пост. місця гніздувань відомі на деяких о-вах *Індонезії* та Вел. бар'єрному рифі в *Австралії*. Б. ч. мають дуже шир. *ареал* і трапляються в океанах по всьому світу (*Тихий океан*, *Індійський океан*, *Атлантичний океан*). На 2001 заг. чисельність тварин становила бл. 75 тис. Б. ч. є *пелагічними організмами* і харчуються майже виключно медузами, *ракоподібними* й *водоростями*. Природні хижаки, які б загрожували дорослим Б. ч., невідомі (деякої шкоди їм завдають акули, *косатки*, *ягуари*). Часто потерпають від хижаків (*птахів*, *риб*, *ссавців*, *головоногих* та ін.) яйця та молодняк. Б. ч. загрожує зникнення через *браконьєрство*, забруднення *Світового океану* пластиком, *клімату зміни*, втрату гніздов. пляжів і зменшення корм. бази. У США цей вид захищений законом про зникомі види на федерал. рівні. Важливо охороняти піщ. пляжі, де гніздяться Б. ч. Простежують тенденцію до заг. зниження чисельності *популяції*.

Літ.: Chen I., Yang W., Meyers M. Leatherback Sea Turtle Shell: a Tough and Flexible Biological Design // Acta Biomaterialia. 2015. Vol. 28; McClain C. R., Balk M. A., Benfield M. C. et al. Sizing Ocean Giants: Patterns of Intraspecific Size Variation in Marine Megafauna // PeerJ. 2015. № 3; Evers S. W., Barrett P. M., Benson R. B. 2019. Anatomy of Rhinochelys pulchriceps (Protostegidae) and Marine Adaptation During the Early Evolution of Chelonioids // PeerJ. 2019. № 7; Blais N., Wells P. The Leatherback Turtle (*Dermochelys coriacea*) and Plastics in the Northwest Atlantic Ocean: A Hazard Assessment // Heliyon. 2022. Vol. 8. № 12; Dunn M., Finucci B., Pikerton M. et al. Increased Captures of the Critically Endangered Leatherback Turtle (Dermochelys coriacea) Around New Zealand: the Contribution of Warming Seas and Fisher Behavior // Frontiers in Marine Science. 2023. Vol. 10.

О. Ю. Марущак, О. Д. Некрасова

Безщи́тникові (Athyriaceae) — родина *папоротеподібних* рослин. У складі родини бл. 10–20 родів і понад 500 видів, в Україні — 1 рід і 2 види: безщитник жіночий, безщитник розставленолистий. Багаторічні (див. *Багаторічники*) трав'яні рослини з розвин. *кореневищами*. *Ваї* гомоморфні, м'які, ніжні, незимівні, двічі-тричі перисто-розсічені. *Черешки* без зчленування, з двома судин. пучками при основі, які зливаються вище. *Соруси* довгасті або округлі. *Індузій* різн. форми, прикріплений збоку під сорусом або редукований. *Спори* білатеральні, бобоподібні. Типовий рід родини безщитник (*Athyrium*) налічує 150–200 видів. Представлений трав'ян. багаторічниками, 25–130 см заввишки. Кореневище висхідне, міцне, коротке, вкрите лусками. Ваї зібрані в пучок на верхівці кореневища, незимівні трав'яні, мезофільні. Черешок

Безщитникові. Безщитник жіночий

міцн., без зчленувань. Платівка двічі-тричі перисто-розсічена. Соруси довгасті або лінійні, зігнуті, зрідка круглясті. Індузій бічний, прикріплений до основи соруса збоку краю сегмента, відповідає формі соруса, з бахромчастим вільн.

краєм. Поширені по всій *Землі*; види роду безщитник — переважно в тропіч. гірських районах. В Україні безщитник жіночий є звич. видом у лісов. та лісостеп. районах, у Степу і Криму трапляється зрідка. Безщитник розставленолистий поширений у Карпатах, Прикарпатті і Зх. Лісостепу дуже зрідка. В Україні цей вид перебуває на пд.-сх. межі свого *ареалу*. Лікарські й декорат. рослини, види роду безщитник отруйні для *великої рогатої худоби* та ін. тварин.

Літ.: Мосякін С. Л., Тищенко О. В. Прагматична філогенетична класифікація спорових судинних рослин флори України // Укр. бот. журн. 2010. Т. 67. № 6; Wei R., Ebihara A., Zhu Ya.-M. et al. A Total-evidence Phylogeny of the Lady Fern Genus Athyrium Roth (*Athyriaceae*) with a New Infrageneric Classification // Molecular Phylogenetics and Evolution. 2018. № 119; Fischer E., Lobin W. Synoptic Revision of Diplazium (Athyriaceae) in Rwanda with description of Diplazium cyamudongoense sp. nov. // Phytotaxa. 2023. № 600 (3).

Л. В. Зав'ялова

Безщили́нні напівпровідники́ — див. у ст. *Напівпровідники вузькощілинні.*

Без'я́дерна зо́на — територія, вільна від *ядерної зброї*, зокрема її виробництва, розміщення, зберігання, випробування і транзиту. Правовий статус Б. з. регулюють міжнар. договором. Встановлення Б. з. — одна з форм підтримання міжнар. *миру* й *безпеки*, відповідно до принципів статуту ООН. Б. з. можуть утворювати регіони, окр. д-ви, частини д-в (окр. адмін.-тер. одиниці). Базові характеристики Б. з.: демонтаж існуючої яд. зброї; заборона на володіння або ввезення яд. зброї до визнач. зони; заборона на використання або погрози використання яд. зброї; заборона володіння яд. зброєю для «мирних цілей»; запровадження стандартів для моніторингу яд. об'єктів та перевірок дотримання зобов'язань учасниками Б. з. Утворення Б. з. передбачено *Договором про нерозповсюдження ядерної зброї 1968* (схвалений *Генеральною Асамблеєю ООН* 12.06.1968, відкритий для підписання 01.07.1968 у містах *Москві*, *Вашингтоні* та *Лондоні*, набув чинності 05.03.1970). Процес створення Б. з. започатковано Вашингтон. договором 1959, який урегулював відповід. правовий режим *Антарктики* (заборонено будь-які *ядерні вибухи*, скидання яд. запасів і матеріалів у цьому регіоні). 1965 декларація Ген. Асамблеї ООН оголосила *Африку* Б. з. 1967 країни *Латинської Америки* та Карибського бас. ухвалили Договір про заборону яд. зброї у Лат. Америці (Договір Тлателолко). Договором 1967 щодо *космосу* Б. з. проголошені *тіла небесні*. До Б. з. належать дно і надра *Світового океану*: за Договором 1971 д-ви зобов'язалися не встановлювати і не розміщувати тут ядерну та ін. види *зброї масового ураження*. 1985 *Австралія*, *Нова Зеландія* та острівні д-ви регіону уклали Договір про Б. з. у пд. частині *Тихого океану* (Договір Раротонга). 1995 члени АСЕАН уклали Договір про встановлення Б. з. у Пд.-Сх. *Азії* (*Бангкокський договір 1995*). У м. *Каїрі* (*Єгипет*) 1996 країни Африки підписали Договір Пеліндаба, в якому проголосили континент зоною, вільною від яд. зброї. У вересні 1997 на міжнар. конференції в м. *Ташкенті* у спільн. заяві міністрів закордон. справ *Казахстану*, *Киргизстану*, *Таджикистану* та Узбекистану Центр. Азію оголошено зоною, вільною від яд. зброї. Україна після розпаду СРСР отримала у спадок третій за величиною яд. *арсенал* у світі. Прагнення здобути без'ядер. статус в Україні проголошено 1990 в *Декларації про державний суверенітет України*, у заяві ВР Ради України «Про без'ядерний статус України» (1991). Україна разом з Білоруссю та Казахстаном 23.05.1992 започаткували процес яд. роззброєння підписанням *Лісабонського протоколу*. 16.11.1994 Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження яд. зброї, ухваливши відповід. закон.

Дж.: Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року: Закон України № 248/94-ВР від 16 листопада 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 47. Ст. 421.

Літ.: Перепелиця Г. М. Без'ядерний статус і національна безпека України. Київ, 1998; Галака С. П. Проблема нерозповсюдження ядерної зброї у міжнародних відносинах. Київ, 2002; Галака С. П. Зона, вільна від ядерної зброї // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / Гол. ред. Л. В. Губерський. Київ, 2004. Т. 1; Cserveny V. Building a Weapons of Mass Destruction Free Zone in the Middle East: Global Non-Proliferation Regimes and Regional Experiences. Geneva, 2004; Галака С. П. ООН та нерозповсюдження ядерної зброї // Актуальні пробл. міжнар. відносин. 2011. Вип. 96. Ч. 1; Вишньов В. М. Перепони на шляху до створення близькосхідної без'ядерної зони // Міжнар. відносини. Політ. науки. 2014. № 4; Ядерна безпека: міжнародний та національний вимір / За заг. ред. В. І. Розвадовського. Київ, 2017.

Без'ядерна зона. Лого

Бей — див. *Бай.*

Бейделі́т (від англ. Beidell — Бейделл, назва рудника у штаті Колорадо, США) — глинистий *мінерал* з групи *монтморилоніту*. Відкритий 1925. Трапляється в *корі вивітрювання* осн. та ультраосн. *гірських породах* і в зоні *окиснення* руд. *родовищ*, у *лесах* і ґрунтах, що утворилися з лесу. Хімічна формула:

$$(K_2, H_3O)Al_2[(OH)_2|AlSi_3O_{10}]\cdot nH_2O;$$

за даними *Міжнародної мінералогічної асоціації* — $(Na,Ca)_{0,3}Al_2(Si,Al)_4O_{10}(OH)_2\cdot nH_2O$. *Сингонія* моноклінна. *Густина* — 2,6 г/см³. *Твердість* за *Мооса шкалою твердості мінералів* — 1,5. *Колір* білий з жовтув., буруватим, червонуватим відтінком. *Блиск* у щільн. масах слабкий восковий. Має здатність до катіон. обміну, у воді набухає. Різновиди: Б. залізний (містить до 19 % Fe_2O_3); Б. магнійстий (до 3 % MgO); Б. хромистий (до 2 % Cr_2O_3). Родовища Б. є в шт. Колорадо, США. В Україні — на *Закарпатті* біля міст *Хуста* та *Берегового*, у Черкас. обл. в р-ні м. Багачевого. Родовища утворилися з тонкого вулкан. попелу в озер. умовах. Застосовують у *нафтовій промисловості* для очищення продуктів перегонки, у вир-ві бурових розчинів, у *текстильній промисловості*, у гум. вир-ві як наповнювач, а також у косметич., харч., мед., папер. та керамічний галузях пром-сті.

Бейделіт

Літ.: Лазаренко Є. К., Винар О. М. Бейделіт // Мінералогічний словник. Київ, 1975; Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Бейделіт // Мінералого-петрографічний словник : в 2 т. / Уклад.: В. С. Білецький, В. Г. Суярко, Л. В. Іщенко. Харків; Київ, 2018. Т. 1: Мінералогічний словник.

В. С. Білецький

Бе́йкер, А́лан (англ. Baker, Alan; 19.08.1939, м. Лондон, Велика Британія — 04.02.2018, м. Кембридж, Велика Британія) — математик,

фахівець з теорії чисел, член *Лондонського королівського товариства* (з 1973), Європейської академії (з 1998), іноземний член Національної АН Індії (з 1993), почесний член Угорської АН (з 2001). Ступінь *бакалавра* здобув в Університет. коледжі м. Лондона, ступінь *магістра* і доктора філософії — у Триніті-коледжі в Кембриджі. Працював 1964–1968 наук. співробітником. 1968–1974 — директор з математики; 1974–2006 — професор чистої математики *Кембриджського університету*; з 2006 — засл. професор. 1970–1971 Б. був запрошеним членом Ін-ту перспект. досліджень у м. Принстоні (шт. Нью-Джерсі, США), 1974 — *Стенфордського університету*. Серед його інтересів — *чисел теорія*, логарифм. форми, діофант. геометрія та *діофантові рівняння*. Головні роботи стосуються *алгебри*. Знайшов *алгоритм* для визначення всіх внутр. точок довільної алгебраїч. *кривої* першого роду. 1966 отримав важл. результати в теорії лін. форм у *логарифмах* алгебраїч. чисел, в основі якої — вирішена Б. 7-ма проблема *Гільберта*. Ці результати використовували в різн. сферах *математики*, зокрема в деяких задачах теорії чисел. Досліджував також деякі аспекти діофант. теорії — експоненціал. функції, класифікацію трансцендент. чисел. Нагороджений медаллю Філдса за працю з діофант. рівнянь (1970). Лауреат премії Адамса (1972). Почесний доктор *Страсбурзького університету* (з 1998), член Амер. матем. т-ва (з 2012).

Пр.: Baker, Alan. Transcendental Number Theory. Cambridge, 1990; Logarithmic Forms and Diophantine Geometry. Cambridge, 2008 (у співавт.).

Літ.: Боголюбов А. Н. Математики. Механики. Киев, 1983; Бейкер Алан // Математический энциклопедический словарь. Москва, 1988; Masser D. Alan Baker 1939–2018 // Notices of the American Mathematical Society. 2019. № 66 (1).

Бейкер Алан

Бейкер Еллен Луїза Шулман

Бейкер Жозефіна

Бе́йкер, Е́ллен Луї́за [англ. Baker, Ellen Louise; уроджена Шульман (Shulman); 27.04.1953, м. Фетвілл, шт. Північна Кароліна, США] — лікарка, 223-й космонавт світу, 134-й астронавт США. Здійснила 3 косміч. польоти. Нар. в сім'ї лікарів. Зростала і навчалася у м. *Нью-Йорку*. 1974 закінчила Ун-т штату Нью-Йорк у м. Баффало, бакалаврат з геології. Продовжила навчання у *Корнелльському університеті*, здобула ступінь доктора медицини (1978). У 1978–1981 проходила стажування у Наук. центрі охорони здоров'я Ун-ту штату Техас (м. Сан-Антоніо). 1981 закінчила курс аерокосм. медицини, з цього ж року почала працювати лікарем у Клініці льот. медицини *Космічного центру імені Ліндона Джонсона*. 1994 здобула ступінь *магістра* з охорони здоров'я від Шк. громад. здоров'я Ун-ту штату Техас. З травня 1984 — канд. в астронавти, з червня 1985 — увійшла до загону астронавтів НАСА. 11-та жінка в світі, що здійснила орбітал. косм. політ. Узяла участь у трьох косм. польотах за програмою НАСА «*Спейс шаттл*» як спеціаліст місій: а) Атлантіс STS-34, 18–23.10.1989; б) Колумбія STS-50, 25.06–09.07.1992; в) Атлантіс STS-71, 27.06–07.07.1995. Загальний час польоту: 28 днів 14 год. 31 хв. У складі *екіпажу* місій провела серію мед. і біол. *експериментів*. У грудні 2011 вийшла у відставку. Станом на 2020 очолювала навч.-мед. відділення Корпусу астронавтів НАСА. Відео польоту Атлантіс STS-34 за участю Б. використано у наук.-фантаст. фільмі «Далека синя височінь» («Wild Blue Yonder», 2005, реж. В. *Герцог*, США).

Літ.: Woodmansee L. S. Women Astronauts. Burlington, 2002.

Бе́йкер, Жозефі́на [франц. Baker, Joséphine; справж. ім'я — Мак-Дональд, Фреда Жозефіна (McDonald, Freda Josephine); 03.06.1906, м. Сент-Луїс, шт. Міссурі, США — 12.04.1975, м. Париж, Франція] — співачка, танцівниця, актриса, діячка французького *Руху Опору*. Нар. у сім'ї пралі. Змушена була кинути школу 1914, остаточно 1918 та працювати, щоб допомагати сім'ї. У 15 р. була вже профес. танцівницею. Незабаром переїхала до м. Нью-Йорка, виступала в одному з клубів. Дебютувала в муз. комедії на *Бродвеї*, а згодом у м. Філадельфії. Вирушила в турне до Франції, виступала у виставі «Негритянське ревю» в париз. Театрі на Єлисейських полях. Виконувала новий на той час танець *чарльстон*. Зачарувала публіку фантазійн. костюмами, запальним темпераментом. Стала відомою в м. Парижі як зірка *мюзик-холу*. Танцювала у різн. *ревю*. Наприкінці 1926 відкрила влас. нічний клуб «У Жозефіни». З 1927 почала співати. Згодом вирушила у світове турне (1928–1930). Її голос *сопрано*, амер. акцент і екзотич. шарм вирізняли співачку поміж ін. актрис. Стала улюбленою виконавицею композитора В. Скотто (1876–1952; Франція), виконувала його пісні «La Petite Tonkinoise» («Маленька тонкінуанка», сл. А. Крістіна), «Dis moi Joséphine» («Скажи мені, Жозефіно»; 1935, сл. Л. Лельєвра); спеціально для неї він написав пісню «J'ai deux amours» («У мене два кохання»; 1930, сл. Ж. Кожера й А. Варна), яка стала дуже популярною. Через расові переслідування в США Б. залишилася у Франції, отримала франц. громадянство (1937). Завдяки Б. амер. джазові музиканти приїздили в м. Париж, з-поміж них С. Беше (1897; США — 1959; Франція), з яким вона співпрацювала. Знімалася також у кіно. Серед фільмів: «Жінки Фолі-Бержер» (1927, реж. Ж. Франсіс), «Зузу» (1934, реж. М. Аллегре), «Принцеса Там Там» (1935, реж. Е. Т. Гревілль), «Мулен Руж» (1940, реж. І. Міранд, А. Югон). У роки *Другої світової війни* Б. служила у Червоному хресті. У вересні 1939 поступила на службу в друге бюро армії «Вільної Франції» та стала агентом військ. розвідки. З 1942 служила як молодш. лейтенант у військ. авіації «Вільної Франції». Після війни Б. та її чоловік диригент Ж. Буйон (1906–1984; Франція) захопилися ідеєю довести світові, що діти різн. *національностей* та *віросповідань* можуть жити разом у мирі, усиновили 12 дітей з різн. країн (Алжиру, Венесуели, Колумбії, Марокко, Фінляндії, Франції, Японії тощо). Попри розлучення з чоловіком 1961, Б. опікувалася цими дітьми. З 1950-х Б. приєдналася до руху за права афроамериканців, писала статті та виступала публічно, викривала *расизм* і расову *сегрегацію* в США. Була єдиною жінкою, яка брала участь у марші на м. Вашингтон 28.08.1963 — акції протесту, зорганізованої М. Л. *Кінг*ом проти расової дискримінації. Брала участь у заходах Міжнар. ліги проти антисемітизму. Продовжувала виступати, зокрема 1968 у концерт. залі «Олімпія» (м. Париж), 1973 у залі «Карнегі-хол» (м. Нью-Йорк), 1974 у залі «Палладіум» (м. Лондон), 1975 у театрі «Бобіно» (м. Париж) тощо. Нагороджена медаллю Франц.

Опору (1946), Військ. хрестом 1939–1945 (1961). Кавалер ордена Почес. легіону (1961). На честь Б. названі кратер на Венері (1994), площа у м. Парижі (2000) тощо. 30.11.2021 Б. була умовно перепохована у Пантеоні (м. Париж).

Літ.: Rose Ph. Joséphine Baker: une americaine à Paris. Paris, 1990; Pessis J. Joséphine Baker. Paris, 2007; Bonal J. Joséphine Baker: Du music holl aux Panthéon. Paris, 2021. Bouillon Baker B. Joséphine Baker: universelle. Paris, 2021; Solal E. Joséphine Baker: «non aux stéréotypes». Arles, 2021.

С. В. Глухова

Бе́йкер, Майкл А́ллен (англ. Baker, Michael Allen; 27.10.1953, м. Мемфіс, шт. Теннесі, США) — 257-й космонавт світу, 162-й астронавт США, капітан флоту 1-го класу. Здійснив 4 косміч. польоти. Закінчив Ун-т штату Техас, 1975 здобув ступінь *бакалавра* з аерокосм. інженерії. Під час навчання опанував програму підготовки офіцерів запасу ВМС США. 1977 завершив льотну підготовку на військ.-мор. базі «Чейз Філд» (англ. «Chase Field»; м. Бівілл, шт. Техас). 1978 призначений у 56-ту штурм. *ескадрилью*. Служив на *авіаносці* «Мідвей» (англ. «Midway»), пілотував штурмовики А7-Е «Корсар» II (англ. A7-E Corsair II). 1981 пройшов підготовку у Школі пілотів-випробувачів ВМС США. Призначений у Від-ня оцінки придатності авіаносців Управління випробувань штурм. літаків. 1983 повернувся до Школи інструктором. Увійшов до міжнар. програми обміну інструкторами ВМС. Викладав у Королів. школі льотчиків-випробувачів на полігоні «Боскомб-Даун» (Велика Британія). Сукупно налітав понад 5400 год. на бл. 50 різн. типах літаків, здійснив понад 300 посадок на палубу авіаносців. У червні 1985 зарахов. до загону астронавтів НАСА. 1986 здобув кваліфікацію пілота шатла. Після катастрофи шатла «*Челленджер*» (28.01.1986) увійшов до складу команди, яка займалася модифікацією та вдосконаленням систем посадки і гальмування шатлів (січень 1986 — грудень 1987). Диспетчер польотів у *Космічному центрі імені Ліндона Джонсона* (1989–1991). Брав участь у тестуванні *програмного забезпечення* та апарат. *інтерфейсів* комп'ютерів шатла для місії повернення в політ STS-26. Керівник групи персоналу підтримки астронавтів у *Космічному центрі імені Кеннеді* для місій STS-44 (1991), STS-42 і STS-45 (обидві — 1992). Узяв участь у косміч. польотах за програмою НАСА «Спейсшатл» (заг. час польоту — 40 днів 04 год 58 хв): «Атлантіс STS-43», 02–11.08.1991 (пілот); «Колумбія STS-52», 22.10–01.11.1992 (пілот); «Індевор STS-68», 30.09–11.10.1994 (командир місії); «Атлантіс STS-81», 12.01–22.01.1997 (командир місії на орбітал. станцію «*Мир*»). У березні — жовтні 1995 був координатором НАСА в *Центрі підготовки космонавтів імені Ю. О. Гагаріна*. У жовтні 1997 — серпні 2001 — пом. директора Косміч. центру імені Л. Джонсона, відповідав за впровадження і виконання в Росії програми НАСА з пілотов. косміч. польотів. Багаторазово відвідував Росію і *Казахстан*. Від 1988 присутній на косміч. запусках ракети-носія «*Союз*», важк. ракети-носія «*Протон*»; займався питаннями взаємодії між НАСА і рос. косміч. центрами та корпораціями. Вийшов у відставку в січні 2017. Нагороджений орденом «Легіон пошани», Хрестом льот. заслуг, медалями та відзнаками НАСА, ВМС США, Мін-ва оборони США.

Бе́йкер-Е́дді, Ме́рі — див. у ст. *Християнська наука*.

Бе́йлі, Се́мюел (англ. Bailey, Samuel; 05.07.1791, м. Шеффілд, графство Південний. Йоркшир, Велика Британія — 18.01.1870, там само) — економіст, філософ, логік. Походив із родини комерсанта. Батько був одним із перших англ. підприємців, які вирушили до США для встановлення торг. зв'язків. З 15 р. працював у сімейн. фірмі, яку з часом успадкував. Успішно продовжив батьків. бізнес. Відійшов від справ, набувши знач. статків. Узяв участь у політ. компанії, що мала наслідком реформу парламент. представництва 1832. Двічі був кандидатом на виборах до *Палати громад*. Залишив рід. місту понад 80 тис. фунтів стерлінгів на громад. потреби. Автор праць з політ. економії, теорії політики, психології, етики, логіки, а також літ. критики. Анонімно видана його перша розвідка «Нариси формування та публікації думок» (англ. «Essays on the Formation and Publication of Opinions»;1821) стала подією. Її продовження — «Нариси пошуку істини» (англ. «Essays on the Pursuit of Truth»; 1829). Головні праці: «Питання політичної економії, політики, моралі тощо» (англ. «Questionsin Political Economy, Politics, Morals, etc.»; 1823); «Критична дисертація про природу, вимірювання та причину цінності» (англ. «Critical Dissertation on the Nature, Measure, and Causes of Value»; 1825), спрямована проти ідей Д. *Рікардо* та його школи; «Гроші та їхні перипетії» (англ. «Money and its Vicissitudes»; 1837). Опублікував низку *брошур* з екон. та політ. тем. Послідовна і дошкульна критика міркувань Д. Рікардо, заперечення поняття абс. *вартості* й труд. теорії вартості, а також власні погляди Б. на теорію *прибутку* та концепція земел. *ренти* викликали гостру полеміку. Від 1840-х писав філос. праці. «Лист до філософа» (англ. «Letter to a Philosopher»; 1843) став відповіддю на критику його «Огляду Берклівської теорії зору» (англ. «Review of Berkeley's Theory of Vision»; 1842). Розвідку «Теорія міркування» (англ. «Theory of Reasoning»; 1851) присвячено обговоренню природи *умовиводу*, функцій і значення *силогізму*. Узагальнив свої філос. погляди у трьох серіях кн. «Листи з філософії людського розуму» (англ. «Letters on the Philosophy of the Human Mind»; 1855, 1858; 1863). У «Листах» порушив чимало принцип. питань психології та етики, зокрема щодо засад психології, інтроспекції, чуттєв. сприйняття, розумов. здібностей, формування відчуттів обов'язку й права, природи моралі; подав критику різних філос. теорій. Філософські погляди Б. відносять до традиції *емпіризму*, етичні — до *утилітаризму*. Автор поеми в 4 піснях «Маро» (англ. «Maro»; 1845).

Бейкер Майкл Аллен

Бейлі Семюел

Пр.: Theory of Reasoning. London, 1851; Essays on the Formation and Publication of Opinions, The Pursuit of Truth, and on Other Subjects. Boston, 1864.

Літ.: Mixter C. W. Samuel Baileyon Appreciation // The Quarterly Journal of Economics. 1898. Vol. 12. № 3; Rauner M. R. Samuel Bailey and the Classical Theory of Value. Cambridge, 1961; Blaug M. Great Economists before Keynes: An Introduction to the Lives and Works of One Hundred Great Economists of the Past. Cheltenham, 1997; Backhouse E. R. The Penguin History of Economics. London, 2002; Шевченко О. О. Історія економіки та економічної думки. Київ, 2019.

Бе́йлі, Фре́нсіс (англ. Baily, Francis; 28.04.1774, м. Ньюбері, графство Беркшир, тепер Велика Британія — 30.08.1844, м. Лондон, Велика Британія) — астроном, член *Лондонського королівського товариства* (з 1821), член-кореспондент Паризької АН (з 1836), іноземний почесний член Американської академії мистецтв і наук (з 1832), ін. академій. Нар. у сім'ї банкіра. З 14 р. навчався і працював у Лондон. торгов. домі. Покинув навчання, у пошуку пригод 1795 відбув у *Новий світ*. 1796–1797 мандрував неколонізованими тер. Пн. Америки. 1798 повернувся до Англії. Планував працювати в Афр. асоціації (засн. 1788) для участі в дослідженнях Зх. Африки, склав план розвідок р. *Нігеру*. Експедицію не завершено через брак коштів. З 1799 як бірж. маклер діяв на Лондон. фондовій біржі. Виявив комерц. хист і доброчесність, зажив високої репутації. Опублікував праці з економіки: «Вчення про відсотки та ануїтети» (1808), «Вчення про довічні ренти та гарантії» (1810) та ін. Непересічні матем. здібності стали у нагоді в астр. розрахунках. Зацікавився астрономією, географією, картографією, історіографією. 1811 виклав першу лекцію у Лондон. королів. т-ві, присвячену *сонячному затемненню*, яке передбачив *Фалес із Мілета*. Працював над складанням нових карт і хронол. таблиць всесвіт. історії (видані 1812–1813). Співзасновник (1920) Лондон. астр. т-ва (з 1831 — Королів. астр. т-во) та важл. постать його ранн. історії. Виконував обов'язки секретаря (1820–1823), опікувався орг., фін., майновими справами. Чотири рази (1825–1827, 1833–1835, 1837–1839, 1843–1845) обирався президентом т-ва, сукупно головував 8 р. (що є рекорд. показником). Співзасновник Лондон. геогр. т-ва (тепер Королів. геогр. т-во), тривалий час виконував обов'язки його віцепрезидента і скарбника. 1825 відійшов від бізнесу, цілковито присвятив себе науці. Більшість наук. праць Б. є рез-том досліджень у галузі сферич. (позиційної) астрономії. Опрацював десятки відомих на той час *каталогів зоряних*, перевидав каталоги *Птолемея*, Т. *Маєра*, Н. *Лакайля*, Ж. де *Лаланда*, Й. *Галле*, Т. *Браге* та ін. На замовлення Лондон. астр. т-ва склав узагальн. зоряний каталог — «Генеральний каталог основних зір» (1826), за який отримав золоту медаль т-ва. Розрахував серед. положення 2 881 зорі для 01.01.1830. Розробляв методи визначення широти і часу за зорями, записаними у *навігації*. На замовлення Брит. асоціації сприяння розвитку науки продовжив роботу над зорян. каталогом, урахував доробок 32 найкращих, на його думку, світ. каталогів. «Каталог Британської асоціації сприяння розвитку науки» (1845) містив записи для 8 377 зір із позиціями, розрахов. на 01.0.1850 та 88 *сузір'їв*. Не встиг власноруч дописати кінцеві примітки для близько 650 зір. Друк каталогу завершено після смерті Б. Праця служила провід. астроном. довідником до поч. 20 ст. (до видання Гарвард. каталогу 1908). Уперше описав оптич. ефект появи низки яскр. точок на краю диска *Місяця* на початку та в кінці макс. фази повн. соняч. затемнення (яке спостерігав 15.05.1836 у графстві Роксбургшир, Шотландія). Ефект згодом названо «вервечки Бейлі» (виникає внаслідок проходження соняч. світла між горами на краю місяч. диска). 1843 провів трудомісткі розрахунки і бл. 20 тис. експериментів для визначення серед. густини Землі, отримав величину, близьку до сучасно встановленої, — 5,66 г/см^3. Завершив експерименти Г. Фостера (1797–1831; Велика Британія) з *маятником*, на підставі яких виправив показник еліптичності Землі. Публікація Бейлі рукописів Дж. Флемстида (1646–1719), першого королів. астронома, які містили закиди в бік І. *Ньютона*, спричинила дискусію у тогочас. науковому і громад. середовищах щодо етики вченого. Нагороджений золотими медалями Королів. астр. т-ва (1827; 1843). На честь Б. названо астероїд 3115 та поч. шк. у м. Ньюбері.

Бейлі Френсіс

Бейліс Вольф Мендельович

Літ.: Herschel J. Memoir of Francis Baily. London, 1845; Clerke A. M. Baily, Francis // Dictionary of National Biography : in 63 vol. New York, 1885. Vol. 2; Колчинский И. Г., Корсунь А. А., Родригес М. Г. Астрономы: Биографический справочник. 2-е изд., перераб. и доп. Киев, 1986; Higgitt R. Astronomers against Newton // Endeavour. 2004. Vol. 28 (1); Hockey T. The Biographical Encyclopedia of Astronomers. New York, 2007; Dreyer J. L., Turner H. H. History of the Royal Astronomical Society : in 2 vol. Cambridge, 2014. Vol. 2; Ridpath I. Star Tales. Cambridge, 2018.

А. В. Арістова

Бе́йліс, Во́льф Ме́ндельович (24.03.1923, м. Васильків, тепер Київська обл., Україна — 15.02.2001, м. Луганськ, Україна) — історик-сходознавець, арабіст. Нар. у сім'ї бухгалтера та фельдшерки. У семиріч. віці разом із родиною переїхав до м. *Києва*, де здобув середню освіту. 1940–1941 і 1946–1950 навчався в Київ. держ. ун-ті ім. Т. Шевченка (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Брав участь у *Другій світовій війні*: 1941–1942 — навчався в Томському артилер. училищі (тепер не існує); 1942–1946 — служив у дійс. армії (у лютому 1943 через поранення опинився в *оточенні*, залишився на окупов. тер. поблизу м. *Павлограда*, переховувався до приходу рад. військ у серпні 1943, після чого повернувся до лав армії). Закінчив ун-т із відзнакою, однак направлення до *аспірантури* не отримав. Імовірними причинами став початок антисеміт. (див. *Антисемітизм*) кампаній 1949–1953 і наявність у його особовій справі запису про перебування на окупов. території. 1950–1964 викладав у серед. школі (м. *Чорнобиль*, тепер *зона відчуження*), в останні роки роботи у школі — директор. У 1950-х познайомився з істориком-арабістом і літературознавцем-україністом А. *Ковалівським*. Інтенсивне листування з ним вплинуло на вибір теми кандидат. дисертації. 1955–1959 заочно навчався в аспірантурі Ін-ту історії АН СРСР у м. Москві (1968 розділено на Ін-т історії СРСР та Ін-т заг. історії; тепер Ін-т рос. історії та Ін-т заг. історії *Російської академії наук*). Науковий керівник — історик-сходознавець Б. Заходер (1898–1960; Росія). 1963 захистив кандидат. дис. «Твори Ал-Мас'уді як джерело з історії Східної Європи X століття» (рос. «Произведения Ал-Мас'уди как источник из истории Восточной Европы X ст.»; Ін-т народів Азії АН СРСР, тепер Ін-т сходознавства РАН). 1975 захистив доктор. дис. «Твори Масу'уда ібн Намдара як джерело з історії Арану і Ширвану початку 12 ст. і пам'ятка середньовічної арабської літератури» (рос. «Произведения Массу'уда ибн Намдара как источник истории Аррана и Ширвана начала 12 в. и памятка средневековой арабской литературы»; Від-ня сусп. наук АН Азерб. РСР, тепер Від-ня сусп. наук НАН Азербайджану, м. Баку). 1964–2001 викладав у *Луганському національному університ-*

теті імені Тараса Шевченка. Зацікавився *арабістикою* під час навчання в ун-ті. Вивчав *арабську мову* в гуртку Т. *Кезми* (багаторіч. співробітника А. *Кримського*). Після створення Гол. редакції «*Української радянської енциклопедії*» Б. налагодив співпрацю з установою, підготувавши для неї численні статті з арабістики й *іраністики*. Написав також низку статей сходозн. тематики для «Радянської енциклопедії історії України» та «Радянської історичної енциклопедії» (рос. «Советская историческая энциклопедия»). З 1960-х праці дослідника друкували у журналах і збірниках міст Києва, Москви, Баку, Ленінграда (тепер Санкт-Петербург). Більшість розвідок присвячено араб. джерелознавству, зокрема інформації з історії *Східної Європи* й *Кавказу* в араб. середньовіч. істориків.

Пр.: Про назву Києва в арабських географів X ст. та спроби й тлумачення в історичній літературі // Укр. іст. журн. 1960. № 1; Нові відомості про слов'ян у Північній Африці в X ст. // Укр. іст. журн. 1962. № 5; П'ять видань книги Ібн-Фадлана // Укр. іст. журн. 1965. № 3; Ал-Идриси (XII в.) о восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР. 1982 год. Москва, 1984; Країна ал-Куманія у «Географічному творі» ал-Ідрісі та половецька земля Іпатіївського літопису // Mappa Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996; Сообщение Халифы ибн Хаййата ал-'Усфури об арабо-хазарских войнах в VII — первой половине VIII в. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Москва, 2000.

Літ.: Бур'ян М. С., Саїдов З. А. Видатний український сходознавець Вольф Менделевич Бейліс // Вісник Луган. нац. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка. 2007. № 23; Проблемы историографии, источниковедения и истории Востока / Ред.: М. С. Бурьян, В. В. Савенков, З. А. Саидов. Луганск, 2008; Гаухман М. Вольф Бейліс (1923–2001): історик на межі забуття // Україна модерна. 2013. Вип. 20; Сбродов О. О. Перспективи дослідження архіву В. М. Бейліса // Сх. світ. 2013. № 2–3.

Бе́йліс, Мена́хем-Ме́ндель (івр. і їдиш מענדל ביילים מנחם; 1874, за ін. даними 1862, імовірно м. Київ, тепер Україна — 07.07.1934, м. Саратога-Спрінгс, шт. Нью-Йорк, США; похований у м. Нью-Йорку) — киянин, *обвинувачений* у сфальсифікованому судовому процесі про так зване ритуальне *вбивство*, відомому як *Бейліса справа* (Див. також *Кривавий наклеп*). Народився в реліг. сім'ї, отримав традиц. освіту. 1896, після завершення обов'язкової *військової служби*, одружився. 1896–1911 працював на цегл. з-ді Зайцева (м. Київ), станом на 1911 був прикажчиком. Затриманий у ніч 03–04.08.1911 за підозрою в ритуал. вбивстві хлопчика А. Ющинського (1898–1911; тепер Україна). Через брак доказів і вартих довіри свідчень затримання відбулося без *ордера* на *арешт*. Дозвіл на це отримано від місц. керівництва охорон. від-ня (політ. поліції). Обвинувачення проти Б. ґрунтувалося на сфальсифікованих (див. *Фальсифікація*) слідством свідченнях без реч. доказів. За результатами оприлюдненого в пресі незалеж. розслідування до вбивства були причетні скупниця краденого В. Чеберяк (дата нар. невідома — 1919; тепер Україна), її чоловік і відвідувачі її притону. Згідно з результатами попереднього слідства, яке тривало до заміни слідчих з ініціативи наглядача за процесом розслідування Г. Чаплинського (1865; тепер Україна — дата смерті невідома; тепер Росія), вбивство здійснили відвідувачі притону В. Чеберяк, прагнучи позбутися свідка їхньої злочин. діяльності. Слідство й суд над Б. супроводжувала активна антисеміт. (див. *Антисемітизм*) пропаганд. кампанія в консервативній монарх. пресі й одночас. кампанія на його захист у ліберал. пресі та за кордоном. Суд розпочався 08.10.1913, а 10.11.1913 журі присяжних виправдало обвинуваченого. 1914 Б. із родиною (дружина і п'ятеро дітей) переїхав до м. *Тель-Авіва*, а звідти — до м. *Хайфи* (на той час — у складі *Османської імперії*, тепер *Ізраїль*). 1922 виїхав із *Палестини* (мандат Великої Британії) до США й оселився в м. *Нью-Йорку*. На новому місці відкрив друкарню, згодом працював страховим агентом, однак успіху в бізнесі не мав. 1926 опубл. спогади «Історія моїх страждань» (одночас. *англійською мовою* та *їдиш*). 1913 образ Б. виведено в ігровій стрічці реж. Й. Сойфера (1882; тепер Україна — 1981; Франція) «Таємниці Києва, або Процес Бейліса» (кіностудія «Світлотінь», м. Київ). Фільм не зберігся, ім'я актора, який грав роль обвинуваченого, невідоме. Письменник Б. *Маламуд* зобразив Б. під вигаданим іменем Якова Бока в *романі* «Майстровий» («The Fixer»; 1966; *Пулітцерівська премія* 1967 в номінації «Художня література»). 1968 реж. Дж. Франкенгеймер (1930–2002; США) екранізував роман. В однойм. фільмі роль обвинуваченого зіграв сер А. А. Бейтс (1934–2003; Велика Британія). Близькість *сюжету* роману Б. Маламуда до спогадів Б. спричинили обвинувачення в *плагіаті* з боку нащадків останнього. Образ Б. виведено в низці *документальних фільмів* про його справу.

Тв.: Blood Libel: The Life and Memory of Mendel Beilis / Ed. by J. Beilis, J. Garber, M. Stein. Chicago, 2011.

Літ.: Гаухман М. «Справа Бейліса» (1911–1913 рр.): версії сучасників і причини фабрикації (до сторіччя судового процесу) // Укр. іст. журн. 2013. № 6; Weinberg R. Blood Libel in Late Imperial Russia: The Ritual Murder Trial of Mendel Beilis. Bloomington, 2014; Справа Бейліса: київський вимір / Упоряд. І. Берлянд. Київ, 2023.

Бейліс Менахем-Мендель

Бе́йліса спра́ва — слідчі дії й судовий процес 1911–1913 за сфальсифікованим обвинуваченням співробітника цегляного заводу в м. Києві М.-М. *Бейліса* в ритуальному *вбивстві* підлітка А. Ющинського (1898–1911; тепер Україна). У невеликій печері на Лук'янівці (на той час — околиця м. Києва) 02.04.1911 діти знайшли тіло хлопчика зі слідами насильн. смерті. Поліція ідентифікувала *труп* за наявними особист. речами. Ним виявився учень Києво-Софійс. дух. уч-ща А. Ющинський, який зник 25.03.1911. Експертиза засвідчила помітну втрату крові, проте

Бейліса справа. М-М. Бейліс під арештом

жодна з осн. артерій не була уражена, числ. колоті рани зафіксовано поблизу серця й у скроню. Після публікації повідомлень про знахідку тіла в пресі до поліції й окруж. прокурора почали надходити анонім. повідомлення з обвинуваченням *євреїв* у ритуал. вбивстві хлопчика з метою отримання крові для виготовлення *маци*. Уже в сер. квітня С.-Петерб. монарх. видання (див. *Черносотенство*) опубл. статті з обвинуваченнями на адресу євреїв у споживанні крові християн. Активісти київ. осередку наймасовішої чорносотен. орг-ції *Союз російського народу* (СРН) випустили й поширили листівку з аналог. звинуваченнями. Спершу слідство висунуло версію про майнові причини вбивства. Про підозру повідомлено матері, вітчиму, батьку вітчима й дядьку вбитого. Упродовж першого місяця слідства версії про ритуал. характер у показаннях свідків не було. Активізація агітац. кампанії з обвинувачення євреїв у ритуал. вбивстві відб. в середині квітня. 30.04.1911 СРН організував *панахиду* на могилі А. Ющинського. 01.05.1911 монархічно налаштовані депутати *Державної думи Російської імперії* ухвалили рішення зробити запит профільним мін-вам (Мін-ву юстиції й Мін-ву внутр. справ). Проєкт запиту за підписами 39 депутатів Державна дума Російської імперії не підтримала (голосування відбулося 12.05.1911). Проте ще 01.05.1911 Мін-во юстиції доручило прокурору Київ. суд. палати Г. Чаплинському (1865; тепер Україна — дата смерті невідома; тепер Росія) здійснювати нагляд над слідством. Г. Чаплинський був відомий у політ. колах як антисеміт (див. *Антисемітизм*), його вважали одним із осн. організаторів *фальсифікації* результатів слідства. Він діяв у пост. контакті з міністром юстиції І. Щегловітовим (1861; тепер Україна — 1918; тепер Росія). Невдовзі від справи усунули слідчих, які дійшли висновку про суто кримін. характер убивства: керівника Київ. розшук. відділу Є. Міщука (1864 — дата й місце смерті невідомі) і слідчого з особливо важл. справ Київ. окружного суду В. Фененка (1875–1931; тепер Україна). Показання свідків дали

Бейліса справа. У суді. Мал. В. Кадуліна

привід підозрювати в орг-ції вбивства В. Чеберяк (дата нар. невідома — 1919; тепер Україна) — удову дрібн. чиновника, яка керувала притоном злодіїв і скуповувала крадене. А. Ющинський дружив із її сином Євгеном і був у домі В. Чеберяк у день убивства. Під час сварки з її сином погрожував повідомити поліції, що його мати скуповує крадені речі. Імовірно, це стало приводом для вбивства. В. Чеберяк заарештували 22.06.1911 і звільнили 26.07.1911 на вимогу Г. Чаплинського, потім заарештували і звільнили повторно (04.08.1911 і 20.08.1911). Ключовим свідком проти В. Чеберяк був її син Євген. На момент звільнення В. Чеберяк він був смертельно хворий (дизентерія) й перебував у лікарні. 20.08.1911 мати забрала хлопця додому, незважаючи на його стан і заперечення лікарів. 21.08.1911 він помер. В остаточ. списку підозрюваних були В. Чеберяк і відвідувачі її притону. У травні 1911 студент юрид. ф-ту Імператор. ун-ту Св. Володимира (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), голова чорносотен. студент. орг-ції «Двоголовий орел» В. Голубєв (1891; тепер Україна — 1914; тепер Польща) — син церк. історика С. *Голубєва*, висунув версію про причетність до вбивства М.-М. Бейліса. Приводом для обвинувачення стало те, що тіло знайшли поблизу з цегл. заводом, на якому працював прикажчиком обвинувачений. Через відсутність реч. доказів і переконливих свідчень ордер на арешт М.-М. Бейліса не видавали. Проте його затримали в ніч 03–04.08.1911 на вимогу Г. Чаплинського та з дозволу місц. керівництва охорон. від-ня (політ. поліції). Арешт М.-М. Бейліса і прийняття слідством версії про ритуал. вбивство як офіційної спричинили хвилю антисеміт. публікацій у рос. монарх. пресі в багатьох містах Рос. імперії. Винятком була газ. «Киянин» («Кіевлянинъ»), яка категорично заперечувала ритуал. характер убивства А. Ющинського і провину М.-М. Бейліса. Після арешту М.-М. Бейліса зібрані проти В. Чеберяк матеріали, які складали окрему справу, зникли. Їхній зміст відомий лише частково за показаннями слідчих, які займалися справою, і дописів журналістів, котрі висвітлювали процес. У листопаді 1911 в одну камеру з М.-М. Бейлісом посадили інформатора поліції І. Козаченка (дати й місця нар. та смерті невідомі), через якого обвинувачений передав записку дружині. М.-М. Бейліс просив її видати І. Козаченку гроші та повідомити, хто саме дає на нього неправдиві свідчення. Інформатор передав записку наглядачу в'язниці, додавши особисту заяву про доручення з боку М.-М. Бейліса отруїти свідків. Прохання передати гроші він пояснив готовністю євреїв оплатити цю послугу. Під час допиту слідчим Київ. жандарм. управління П. Івановим (1872; тепер Україна — 1960; Бельгія) І. Козаченко відмовився від своїх слів, однак це зізнання не долучили до матеріалів справи. Останнім свідченням обвинувачення стало показання чоловіка В. Чеберяк, який у грудні 1911 «згадав», що на поч. березня, перед убивством А. Ющинського, бачив М.-М. Бейліса на цегл. заводі разом із двома євреями «у дивних костюмах». Під час фабрикації матеріалів про нібито ритуал. характер убивства й причетність М.-М. Бейліса до нього ігнорувався факт повної відірваності обвинуваченого від реліг. життя: він жив у неєвр. середовищі, не дотримувався реліг. традицій, зокрема працював у суботу. Упродовж 1911–1913 СРН та ін. чорносотен. орг-ції провадили масштаб. інформ. кампанію на підтримку обвинувачення. Вони опубл. числ. дописи про нібито вживання євреями крові християн та інші антисеміт. матеріали у формі популярних брошур і статей у монарх. пресі. З 1911 розпочалося паралельне до офіційного слідство. Ним займався комітет захисту М.-М. Бейліса, створений з ініціативи адвокатів Г. Сліозберга (1863; тепер Білорусь —

1937; Франція) і А. *Марголіна*. Основну роль у незалеж. розслідуванні відіграв журналіст лібер. газ. «Київська думка» («Киевская мысль») С. Бразуль-Брушковський (1879; тепер Україна — 1925, за ін. даними 1937; місце смерті невідоме). Незалежне розслідування відбувалося за підтримки слідчих, яких усунули від справи через незгоду фальсифікувати докази. Учасники комітету допитали свідків, які лишилися поза увагою офіц. слідства, а також отримали зізнання одного з учасників убивства — М. Сингаївського (дата нар. невідома — 1919; тепер Україна) — брата В. Чеберяк. Зізнання містило числ. подробиці вбивства, проте було отримане в приват. розмові з підставною людиною й не могло бути використане на суді. Матеріали незалеж. розслідування опубл. в газетах м. Києва та ін. міст Рос. імперії. Після арешту М.-М. Бейліса справа привернула увагу лібер. рос. й зх. преси. Наводили паралелі між нею і резонанс. Мултанською справою — сфальсифікованим 1892 обвинуваченням селян-удмуртів у с. Старий Мултан (тепер Кізнерського р-ну, Удмуртія, Росія) у людському *жертвопринесенні*. У Рос. імперії центр. роль у кампанії відіграли зусилля В. *Короленка*. Він підготував відкр. лист «До російського суспільства (з приводу кривавого наклепу на євреїв)», який підписали 82 сусп. діячі, літератори, митці, науковці тощо. Аналогічні протести опубл. брит., нім. і франц. преса. Серед осіб, які в різн. країнах висловлювалися проти сфальсифіков. обвинувачення, були Г. *Веллс*, Дж. Дж. *Фрейзер*, А. *Франс*, Т. *Манн* та ін. Активно виступила на захист М.-М. Бейліса газ. «*Рада*», яка висміювала сторону обвинувачення як у ред. статтях, так в автор. текстах (зокрема в матеріалах С. *Єфремова*). Журі *присяжних* (на відміну від більшості судів за кримін. справами) складалося переважно з малоосвічених осіб (10 із 12 присяжних мали поч. освіту, семеро з них були селянами). Це різко контрастувало з суд. практикою того часу, коли склад присяжних формувався переважно з осіб із вищ. або повн. серед. освітою. Преса сприйняла такий склад журі як *маніпулювання* з метою забезпечити потрібне обвинуваченню рішення. Присяжних ізолювали від зовн. світу, вони не знали про оприлюднені в пресі матеріали незалеж. розслідування. Захисниками М.-М. Бейліса були відомі адвокати Рос. імперії того часу: один із лідерів *Конституційно-демократичної партії* В. Маклаков (1869; тепер Росія — 1957; Швейцарія), М. Карабчевський (1851; тепер Україна — 1925; Італія), О. Зарудний (1863–1934; тепер Росія) і О. Грузенберг (1866; тепер Україна — 1940; Франція). Державним *обвинувачем* був О. Ю. Віппер (1871–1919, за ін. даними 1920; тепер Росія), який на час процесу працював заступником прокурора С.-Петерб. суд. палати. Перебіг процесу широко висвітлювала як преса Рос. імперії (найдокладніше — лібер. вид. та євр. газ.), так і європ. й амер. часописи. Під час процесу, крім свідків, опитано також експертів як від сторони захисту, так і від сторони обвинувачення. Найбільший скандал у пресі й профес. психіатр. середовищі спричинив виступ на боці обвинувачення професора психіатрії Імператор. ун-ту Св. Володимира І. *Сікорського* (батька авіаконструктора І. *Сікорського*). Його експертиза була побудована як переказ поширених в антисеміт. л-рі оповідань про ритуал. вбивства. Вона викликала офіц. протести з боку XII Всерос. Пирогов. з'їзду лікарів, Міжнар. мед. конгресу в м. Лондоні та ін. мед. форумів. У відповідь на критику І. Сікорський звернувся до поліції. Унаслідок цього розпущено кілька мед. т-в, які офіційно засудили експертизу І. Сікорського як антинаук., зокрема Харків. мед. т-во. Більшість експертів-богословів, зокрема біблієзнавець О. *Глаголєв*, сходознавець П. *Коковцов*, бібліеїст і богослов, проф. С.-Петерб. духовн. академії І. Троїцький (1858–1929; тепер Росія) та ін., заперечили існування звичаю вживання крові в євреїв і, відповідно, ритуал. характер убивства. Єдиним, хто підтримав цю думку, був католиц. священник Ю. Пранайтіс (1861; тепер Литва — 1917; тепер Росія), відомий антисеміт. публікаціями, зокрема кн. «Християнин у Талмуді єврейському або Таємниці єврейського вчення про християн» (1892; видана спершу латиною, перекладена нім. 1894 й рос. 1911). Під час перехрес. допиту виявилося,

Бейліса справа. Присяжні. Мал. В. Кадуліна

що він не орієнтується в євр. реліг. традиції та не знайомий із оригін. текстом *Талмуду*, який нібито цитував. Під час процесу ключ. показання свідків обвинувачення спростовано. Голова суду запропонував журі присяжних два запитання: а) про факт, місце і спосіб убивства; б) про провину М.-М. Бейліса у злочині. На перше запитання журі відповіло позитивно, на друге — негативно. У такий спосіб М.-М. Бейліса виправдали. Одним із перш. відгуків у худ. л-рі на справу був роман *Шолом-Алейхема* «Кривавий жарт» (1913). Цього самого року реж. Й. Сойфер (1882; тепер Україна — 1981; Франція) зняв ігрову стрічку «Таємниці Києва, або Процес Бейліса» (кіностудія «Світлотінь», м. Київ), який мав успіх у прокаті в США і Зх. Європі (фільм не зберігся, ім'я актора, який грав роль обвинуваченого, невідоме). Письменник Б. *Маламуд* зобразив М.-М. Бейліса під вигаданим іменем Якова Бока в романі «Майстровий» («The Fixer»; 1966; *Пулітцерівська премія* 1967 в номінації «Художня література»). 1968 реж. Дж. Франкенгеймер (1930–2002; США) екранізував роман. У однойм. фільмі роль обвинуваченого зіграв сер А. А. Бейтс (1934–2003; Велика Британія). Цій справі присвячено також кілька док. фільмів.

Дж.: Дело Бейлиса. Стенографический отчет : в 3 т. Киев, 1913; Дело Менделя Бейлиса: материалы Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства о судебном процессе 1913 г. по обвинению в ритуальном убийстве / Сост.: Р. Ш. Ганелин, В. Е. Кельнер, И. В. Лукоянов. Санкт-Петербург, 1999.

Літ.: Rogger H. The Beilis Case: Anti-Semitism and Politics in the Reign of Nicholas II // Slavic Review. 1966. Vol. 25.

Онлайн-версії порталі
http://vue.gov.ua

№ 4; Murav H. The Beilis Ritual Murder Trial and the Culture of Apocalypse // Law and Literature. 2000. Vol. 12. № 2; Koznarsky T. The Beilis Case and the Novelistic Imagination // Harvard Ukrainian Studies. 2011–2014. Vol. 32–33; Гаухман М. «Справа Бейліса» (1911–1913 рр.): версії сучасників і причини фабрикації (до сторіччя судового процесу) // Укр. іст. журн. 2013. № 6; Weinberg R. Blood Libel in Late Imperial Russia: The Ritual Murder Trial of Mendel Beilis. Bloomington, 2014; Справа Бейліса: київський вимір / Упоряд. І. Берлянд. Київ, 2023.

Бейль, П'єр (франц. Bayle, Pierre; 18.11.1647, с. Карла-ле-Конт, тепер Карла-Бейль, регіон Окситанія, Франція — 28.12.1706, м. Роттердам, Нідерланди) — філософ, публіцист, представник раннього *Просвітництва*. Нар. у сім'ї кальвініст. *священника*. Навчався в єзуїт. колежі в м. Тулузі (Франція). 1669 навернувся у *католицизм*, але через 1,5 р. повернувся до *протестантизму*. Навчався у кальвініст. семінарії у м. Женеві, згодом — у *Женевському університеті*, де вивчав *філософію*. Після закінчення ун-ту (1674) працював як репетитор у містах Парижі та Руані. Викладав філософію (1675–1681) у протестант. академії м. Седана (Франція). Після закриття академії (1681) переїхав до м. Роттердама, де мешкав до кін. життя. Викладав філософію та історію в Академ. гімназії Роттердама (1681–1693). Заснував щомісячник «Новини республіки вчених» («Nouvelles de la république des lettres») — перший франц. журнал, що виходив за кордоном, і був його гол. редактором (1684–1687). Філософський *світогляд* мислителя формувався під впливом антич. *скептицизму*, природничо-наукових відкриттів 17 ст. та провід. ідей його сучасників: М. *Монтеня*, Б. *Паскаля*, Б. *Спінози*, Р. *Декарта*, Г. *Ляйбніца*. Послідовно поширював принцип скептицизму, піддав критичній *рефлексії* як доробок *схоластики*, так і новочас. філософії. Прагнув вивести все накопичене знання на «природне світло» розуму; виявляв непослідовності й суперечності у тогочас. філос. системах, міркував про міру вірогідності тверджень та можливість беззаперечної *істини*. У праці «Різні думки про комету» (1682) Б. виклав свої роздуми про комету 1680, висміював астрол. забобони про комети як передвісники катастроф. У трактаті «Загальна критика "Історії кальвінізму" Мамбура» (1682) Б., з опертям на іст. метод, спростовував характеристику *гугенотів* як бунтівників, заступався за протестант. релігію. Обидві праці були заборонені *цензурою* у Франції. Б. одним із перших філософів висунув принцип *свободи совісті*. У праці «Філософський коментар до слів Ісуса Христа "примусьте їх увійти"» (1686–1687) звернувся до джерел *нетерпимості релігійної*. Вважав право дотримуватися влас. поглядів невід'ємним, тому допускав діяльність як христ. місіонерів, так і проповідників *ісламу* та *язичництва* у христ. країнах. Свободу совісті розумів, зокрема, і як право не сповідувати жодної релігії. З позицій скептицизму критикував реліг. *догмати*. Стверджував несумісність релігії та науки, позараціон. віри й раціон. знання, філософії. Вважав, що питання *моралі* не залежать від релігії (атеїсти можуть бути настільки ж моральні, як і християни). Б. вважають попередником філософів-*енциклопедистів* доби Просвітництва. Основна праця — «Історичний і критичний словник» (1696), у якому Б. намагався підсумувати розвиток різних філос. і реліг. концепцій. Критична історія релігії посідає осн. місце в цьому виданні. Сама ідея створення такого словника була новацією для того часу. Словник складається не лише зі статей, а й з вел. кількості довідок, нотаток і цитат. Великі статті присвячено реліг. меншинам (прихильникам *манихейства*, павликіанам тощо). Б. порушував засадниче етич. питання походження зла, аналізував різні підходи до пізнання *Бога*. Виступав за метод «історичної акрибії», тобто точності викладення фактів. «Словник» Бейля відіграв значущу роль у поширенні європ. *вільнодумства*. Погляди мислителя вплинули на когорту француз. просвітників, а також Л. *Фейєрбаха*. На честь Б. його рід. село з 1879 має назву Карла-Бейль. Ім'ям Б. названо ліцей у м. Седані, вулицю у м. Роттердамі. З 1956 премія імені Б. присуджується критикам, культурологам і мистецтвознавцям.

Бейль П'єр

Тв.: Œuvres diverses : en 4 t. La Haye, 1727–1731.

Літ.: Labrousse E. Pierre Bayle : en 2 t. La Haye, 1963–1964; Bost H. Pierre Bayle et la religion. Paris, 1994; Bost H. Bayle, calviniste libertin. Paris, 2021.

С. В. Глухова

Бейрут. Герб міста

Бейру́т (араб. بيروت) — місто, столиця *Лівану*. Розташоване в сх. частині країни, на узбережжі *Середземного моря*. Тер. — бл. 20 км², за ін. даними — 67 км². Адміністративно поділене на 12 кварталів. Відоме з 18 ст. до н. е. (за ін. даними — з 15 ст. д н. е.) як місто і порт у *Фінікії*. Давня назва (в аккад. клинопис. табличках — Бірута, Барут) походить від фінік. «беріт» — колодязі. За *античності*, у 3 ст. до н. е. — 4 ст. н. е. — торг.-реміс. і культ. центр *Середземномор'я*, з 1 ст. до н. е. — рим. *колонія* Берутос (офіц. назва: Colonia Iulia Augusta Felix Berytus). У місті діяла одна з провід. правничих шкіл Рим., а згодом *Візантійської імперії*, де укладено знач. частину *Кодексу Юстиніана*. У 6 ст. місто постраждало від серії потуж. *землетрусів* і пожеж. З 635 — у складі *Арабського халіфату*. 759 засн. князівство Сін-ель-Філ. Упродовж 8–11 ст. Б. неодноразово ставав об'єктом *експансії* сусід. д-в, тимчасово переходив під владу правителів Візантії, *Єгипту*, халіфату *Фатімідів*, турків-*сельджуків*. У 12–13 ст. — під владою *хрестоносців Єрусалимського королівства*, у 14–15 ст. — єгипет. мамлюків. 1516 Б. захопили турки, відтоді — у складі *Османської імперії*. На сер. 18 ст. нетривалий час Б. перебрав на себе роль гол. центру мор. торгівлі в регіоні. Після періоду занепаду в 19 ст. місто знову стало важл. мор. портом і торг. центром, активно розвивало торгівлю з європ.

Бейрут. Панорама

д-вами (особливо *Францією*). З 1888 — столиця однойм. вілаєту. 1918 окуповано військами *Антанти*. З 1920 — столиця Д-ви Вел. Лівану (підмандат. Франції), з 1926 — столиця Ліван. Республіки (до 1943 — підмандат. Франції тер.), з 1943 — незалеж. Лівану. Під час громадян. революції в Лівані (1975–1990) місто стало ареною запеклих боїв, зазнало знач. руйнувань; більшу частину війни було розділене між мусульм. зх. частиною і христ. східною. Центр Б. залишався незайнятим жодною зі сторін протиборства (т. з. зел. лінія). Сильних руйнацій також зазнало за *Ліванської війни 1982*. Від 1990 місто поступово відбудовували. Новий етап руйнувань пов'яз. із ізраїл.-ліван. конфліктом 2006. Неодноразово потерпало від терорист. атак. 04.08.2020 сталися потуж. вибухи аміач. селітри в порту Б., унаслідок чого загинуло понад 220 осіб, зруйновано припорт. *інфраструктуру* та прилеглі квартали тощо. Заг. кількість нас. (2022, оцінка) — від 1,8 млн до 2 млн осіб; точ. даних немає: перепис не проводили з 1932. За реліг. складом (2009, оцінка): суніти (45 %), християни (39 %), шиїти (14 %) та ін. Клімат середземномор., із м'якою волог. зимою та спекотним посушл. літом. Середня т-ра січня — +13 °С, липня — +27 °С. Середньорічна кількість опадів — бл. 800 мм, найбільше у грудні — січні. Промисловість натепер слабко розвинута (до війни в Б. було зосереджено бл. 60 % пром. підприємств країни). Основні галузі пром-сті: вир-во *будівельних матеріалів*, харч., легка (текстильна, трикотаж., шкір.). З традиц. ремесел — виготовлення ювелір. виробів. У структурі економіки домінує сфера послуг: фін., банк., комерц. послуги, торгівля, туризм. Як фін. центр (тут зосереджені провід. банки та фін. установи Лівану) має високий рейтинг в араб. світі. Більшість підприємств — невел., напівкустар. типу. Відновив діяльність міжнар. аеропорт ім. Рафіка Харірі, розташ. у пд. передмісті, за 9 км від Б.; серед. річ. пасажиропотік — 6–8 млн осіб. Вузол залізн. шляхів. Б. — гол. мор. порт країни; має поромне сполучення з *Кіпром*. Розвинуте автобус. сполучення, зокрема міжміське; міжнар. сполучення — з м. *Дамаском* та ін. містами *Сирії*. Діють ЗВО: Амер. ун-т Б. (найстаріший англомов. ун-т країни, засн. 1866), Ун-т Сан-Жозеф (найстаріший франкомов. заклад, засн. 1875), Ліван. ун-т — єдиний держ. ЗВО (засн. 1951) тощо. З приват. колежів і ліцеїв більшість — французькі. Культура Б. розвивалася під впливом різн. народів і *цивілізацій*. Головний іст. та археол. музей Лівану — *Бейрута національний музей*. Значущі іст. пам'ятки зберігають одні з найстаріших на Бл. Сході археол. музеї Амер. ун-ту Б. (засн. 1868), Ліван. музеї передісторії (засн. 2000). Зібрання археол. *артефактів* та *антикваріату* зберігають у Приват. музеї Р. Муавада (засн. 2006). З-поміж музеїв, що експонують твори мист-ва: приват. музей Сурсока (засн. 1961), де презентовано ісламський, сучас. мист-во, япон. *гравюри*. Діє Природ. музей — музей мінералів (засн. 2013). Великий театр (засн. 1929) обслуговував франкомов. громади Лівану, з 1960-х працював як кінотеатр, під час громадян. війни був пошкоджений і поступово закинутий. Твори сучас. мистецтва представлено в Бейрут. центрі мист-ва (засн. 2009). У Бейрут. міжнар. виставк. центрі та центрі дозвілля (засн. 2001) проводять виставки, конференції, концерти тощо. Серед традиц. заходів — Ліван. міжнар. кінофестиваль культ. опору, Міжнар. муз. фестиваль «Бейрут і за його межами» (обидва — з 2013), Бейрут. міжнар. жін. кінофестиваль (з 2017). Проголошено всесвіт. столицею книги ЮНЕСКО 2009. Збережено окр. архіт.-археол. *пам'ятки* доби *Риму Стародавнього* (залишки *терм* і *форуму*). Історична *забудова* переважно 19–20 ст. у своєрід. сх. *стилістиці історизму*, що поєднує різном. мист. впливи Зх. і Сх.: тур. *казарми* (1853; тепер резиденція уряду), старий корпус Амер. ун-ту Б. (поч. 20 ст.; *неоготика*), будівля міськ. ради (1924; *мавританський стиль*), Нац. музей у неоєгипет. *стилі* (1930–1937), будівля парламенту в *неороманському стилі* (1932–1935). Найрозмаїтішою є стилістика сакрал. *споруд* числ. етноконфес. громад: мароніт. собор Св. Георгія (1884–1894; *неокласицизм*); правосл. кафедрал. собор Св. Георгія (1772–1783, 1910; неороман. стиль); катол. *костел* Св. Людовика (1864–1868; романо-гот. *стилізація*); євангеліст. церква (поч. 20 ст.; неоготика), кафедрал. собор Святих Іллі та Григорія Просвітителя Вірм. катол. церкви (1928; неороман. стиль з елементами традиц. вірм. архітектури); *синагога* Маген Авраам (1925; мавритан. стиль з елементами романо-гот. стилізації). Головною в *історичному центрі міста* є пл. Зірки з репрезентатив. *ансамблем* забудови й годинник. *вежею*, яка стала архіт. *домінантою* та *символом* Б. Постійні військ. конфлікти 1975–2008 зумовили хаотичність розпланування й забудови міста, без дотримання містобуд. та архіт. нормативів і правил. Новітню архітектуру в стилістиці необруталізму (див. у ст. *Бруталізм*) з урахуванням араб. традицій презентує ансамбль кампуса Ун-ту Сан-Жозеф (2011) та корпус Ін-ту міжнар. відносин Амер. ун-ту Б. (2014). У стилістиці *хай-тек* збудовано Близькосх. регіон. офіс ООН (1997). Зразком сучас. ісламської архітектури є купол. *мечеть* Мухаммада аль-Аміна (2002–2008). Культивують спорт. боротьбу, важку й легку атлетику, баскетбол, гандбол, футбол та ін. «Камиль Шамун Спортс Сіті» — мультиспорт. стадіон (1957; 49,5 тис. осіб), 2020 пошкоджений вибухом. Тут проходили різні міжнар. спорт. змагання: Панараб. ігри (1957, 1997), Середземномор. ігри (1959), Кубок чемпіонів Азії ФІБА (1999, 2000, 2012), Кубок Азії з футболу (2000), Чемпіонат Азії з баскетболу (2017) тощо. 2003 започатковано Бейрут. міжнар. *марафон*.

Бейрут. Маронітський собор Святого Георгія та мечеть Мухаммеда аль-Аміна

Відомості про екон. та соц. життя Б. кін. 19 ст., місц. звичаї містяться в листах А. *Кримського*, його творах «Бейрутські оповідання» та «Пальмове гілля» (обидві зб. перекладено араб. та видано відповідно 2017 і 2019). Діє Укр. школа ім. А. Кримського в Лівані (засн. 2021). Відкрито Укр. парк (2017). З нагоди відзначення річниці з уродин Т. *Шевченка* 09.03.2020 відкрито елемент скульпт. композиції — кам'яну брилу із «Заповітом» араб. мовою [пер. М. Нуайме (1889–1988; Ліван)]. Тут нар. мистецтвознавиця Л. *Сак*, акторка Д. Сейріг (1932–1990), кінопродюсер М. Кассар (нар. 1951), журналіст і письменник А. Вазен (нар. 1957) та ін. З Б. пов'язані життя та діяльність інж.-конструктора І. Рубинського (1890; тепер Україна — 1967; Ліван), опер. співачки Л. Липковської (1884; тепер Україна — 1955; Ліван).

Літ.: Baramki D. The Archaeological Museum of the American University of Beirut. Beirut, 1967; Gavin A., Maluf R. Beirut Reborn: The Restoration and Development of the Central District. London, 1996; Schmid H. Der Wiederaufbau des Beiruter Stadtzentrums. Ein Beitrag zur handlungsorientierten politisch-geographischen Konfliktforschung. Heidelberg, 2002; Kassir S. Histoire de Beyrouth. Paris, 2003; Saliba R. Beirut City Center Recovery: The Foch-Allenby and Etoile Conservation Area. Göttingen, 2004; March A. F. To Beirut and Back. An American in the Middle East. Baltimore, 2006; Hall L. J. Roman Berytus: Beirut in Late Antiquity. Oxford, 2008; Karageorghis V., Badre L. Cypriote Antiquities in the Archaeological Museum of the American University of Beirut. Nicosia, 2009; Kassir S. Beirut / Trans. from fr. Berkeley, 2010; Кримський А. Ю. Бейрутські оповідання // Вирівки з мемуарів одного старого гріховоди. Київ, 2017; Sigrist St., Firth P., Achermann S. et al. Brave New Sport. Empowering 21st Century Society. Zürich, 2021.

Бейру́та націона́льний музе́й (араб. متحف بيروت الوطنيّ) — головний історичний та археологічний *музей Лівану*, зберігає одну з найбільших колекцій старожитностей на *Близькому Сході*. Основою музею була *колекція* офіцера Р. Вейля (1874–1950; Франція), 1919 виставлена в будівлі Кайзерсвертських дияконес на вул. Жоржа Піко в м. *Бейруті*. 27.05.1942 відбулось офіц. відкриття музею, побудованого в стилі «єгипетського відродження». Завдяки археол. розкопкам, що проводив Ген. директорат старожитностей Лівану, музейну колекцію постійно поповнювали.

Бейрута національний музей. Експозиція

1975–1991 через *громадянську війну* музей припинив свою діяльність. Частину *артефактів* заховали в підвалі; *мозаїку* покрили шаром бетону; статуї та *саркофаги* захистили мішками з піском, великі *артефакти* — деревом та бетоном. Попри всі запобіжні заходи, музей зазнав великих втрат. Пожежі знищили карти, фотографії, записи, 45 ящиків з археол. пам'ятками тощо. Чимало артефактів було викрадено та вивезено за кордон. 08.10.1999 відкрито відновлений музей. Загальна пл. музею — бл. 5 500 м², виставкова пл. — 6 000 м². Експозиція нараховує 1 300 *експонатів*. У всіх колекціях бл. 100 000 предметів (2021, оцінка). Кожен відділ музею презентує певн. період історії Лівану. У відділі «Передісторія»

Бейрута національний музей. Фасад

представлені доіст. артефакти ранніх сусп-в мисливців-збирачів: наконечники списів, кремені, гачки, архаїчна *кераміка*, а також поховання в спец. глин. посудинах. Колекція *бронзового віку* (3200–1200 до н. е.): бл. 2 000 статуеток фінік. *божества* війни та чуми Решефа; вапняк. *обеліск*, саркофаг, речі з поховання (позолочена *зброя* та прикраси) бібл. *царя* Абішему I (правив між 1820–1795 до н. е.), частково позолочена ваза з *обсидіану* з ім'ям єгип. *фараона* Аменемхета III (правив бл. 1853–1806 до н. е.); саркофаг царя Іпшемуабі I (правив між 1795–1780 до н. е.) та речі з поховання — золотий вінець, позолоч. зброя, сріб. посудина, дзеркала, золота прикраса з коштов. камінням та *картушем* з ім'ям Іпшемуабі I, оздоблена золотом скринька з обсидіану з ім'ям фараона Аменемхета IV (правив бл. 1807–1798 до н. е.). Колекція артефактів *залізного віку* (1200–333 до н. е.) включає: кам'ян. саркофаг фінікійськ. царя Ахірама (бл. 1000 до н. е.), у якому зберігається найдавн. текст, написаний *фінікійським письмом*; 31 антропоморф. (див. *Антропоморфність*) саркофаг (бл. 500 до н. е.); *капітелі* перс. типу з протомою (зображенням перед. частини тіла) биків, виявлені в м. Сидоні; статуетки дітей з сидон. храму богалікаря Ешмуна. Період *еллінізму* (333–64 до н. е.) ілюструють артефакти: *вівтар* Ешмуна (4 ст. до н. е.) з біл. *мармуру*, що містить зображення 18 грец. божеств; мармур. статуя *Афродіти*; теракотові фігурки грец. богів (м. Хараеб). Римський період (64 до н. е. — 395 н. е.) представлений мармур. саркофагами 2 ст. «Ахіллес» та «П'яні *купідони*», мармур. бюстом *Діоніса* 3 ст. (всі — м. *Тір*); *мозаїками* «Викрадення Європи» (3 ст., м. Бібл), «Калліопа та сім мудреців» (3 ст., м. Баальбек); рим. гіпогеєм (підзем. гробниця, прикрашена *фресками*) з м. Тіри. Візантійський період демонструє колекція монет та прикрас,

елементи церк. *вівтаря*, мозаїка «Ревнощі» тощо. Арабські завоювання та мамлюцький період представлені: монетами, зол. прикрасами та глазурованими (див. *Глазур*) теракот. чашами. У спец. приміщенні виставлено муміфік. природ. чином тіла трьох людей (жінки і 2 дітей, померли 1283), яких було знайдено високо в горах на Пн. Лівану. Померлі були християнами-*маронітами*, що ховалися від переслідувань мамлюц. султанів Бейбарса (1260–1277) та Калауна (1279–1290). Унікальні колекції музею є цін. джерелом іст. інформації для дослідників, гр-н країни та туристів.

Літ.: Galling K. Byblos. Mit einer Doppeltafel // Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft. 1925. № 43; Albright W. F. The Phoenician Inscriptions of the Tenth Century B. C. from Byblus // Journal of the American Oriental Society. 1947. Vol. 67. № 3; Albright W. F. Dunand's New Byblos Volume: A Lycian at the Byblian Court // Bulletin of the American Schools of Oriental Research. 1959. № 155; Negbi O., Moskowitz S. The «Foundation Deposits» or «Offering Deposits» of Byblos // Bulletin of the American Schools of Oriental Research. 1966. № 184; Seeden H. Group V–IX: The Figurines from Byblos // The Standing Armed Figurines in the Levant. Munich, 1980; Miniaci G. Deposit f (Nos. 15121–15567) in the Obelisk Temple at Byblos: Artefact Mobility in the Middle Bronze Age I–II (1850–1650 BC) // Egypt and the Levant. 2018. № 28; Kilani M. Byblos in the Late Bronze Age: Interactions Between the Levantine and Egyptian Worlds. Leiden; Boston, 2019.

А. О. Сошніков

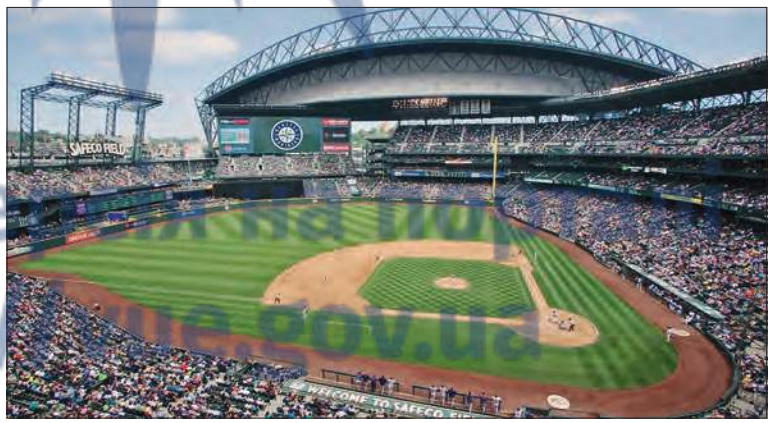
Бейрута національний музей. Саркофаг із зображенням міфу про Ахілла

Бейсбо́л (англ. baseball, від base — база, місце старту чи фінішу, безпечне місце і ball — м'яч) — *вид спорту*, командна гра з *м'ячем* і *битою*, в якій сторони почергово виконують визначені правилами атакувальні та захисні дії. Б. розвинувся з нар. ігор з м'ячем і битою, які в *середньовіччя* існували в Англії, Ірландії, Франції, Німеччині та мали різні назви. Перша друк. згадка про гру під назвою Б. міститься у дитячій «Маленькій гарній кишеньковій книжечці» («A Little Pretty Pocket-Book»; 1744, Англія). Перша зареєстрована гра в Б. відбулась 1749 в графстві Суррей (грали принц Вельський і граф Міддлсекс). Однак англ. Б. 18–19 ст. відрізнявся від сучас. гри. Іммігранти привезли гру до Пн. Америки, де була розроблена її сучас. версія. Ранні згадки про гру в Б. у США включають гру в таборі армії Дж. *Вашингтона* Веллі-Фордж (1778). Згідно з бейсбол. легендою, гравець-любитель із м. Нью-Йорка А. Дж. Картрайт (1820–1892; тепер США) 1845 організував нью-йорк. Нікербокерський бейсбол. клуб (Knickerbocker Base Ball Club), який сформулював набір правил Б. (частково збережено досі). До *Громадянської війни в США 1861–1865* дві версії гри наз. массачусет. грою (з використанням м'якого м'яча) і нью-йорк. грою (жорстк. м'яча). Після війни домінувала остання. Наприкінці 19 ст. Б. став нац. видом спорту в США. Набув поширення в Лат. Америці, деяких регіонах Центр. Америки та Азії, особливо Японії. Першу федерацію Б. в Європі засн. 1912 в Нідерландах. У грі беруть участь 2 команди з 9 осіб кожна, які грають почергово в *захисті* та *атаці*. Перебуваючи біля бази, гравці відбивають битою направл. до них м'яч, а під час його польоту перебігають від однієї бази до ін. Команда, яка грає в захисті, намагається впіймати м'яч і влучити ним у гравця, що здійснює перебіжку. Команди змагаються за право подачі м'яча й перебіжки, щоб, перемістившись на одну базу, здобути очко. Мета гри — набрати більше очок (пробіжок), ніж команда суперника, здійснити якомога більше оббігань (ранів — англ. run), кожне з яких починається в кутку сектора і проходить через 4 бази, розташ. в кутах квадрата (20×20 ярдів, або в метрич. одиницях 18,3×18,3 м). Очко зараховується в момент пробігання гравцем атаки всіх баз. Початкова база в кутку сектора наз. домом (англ. home). За кожну перебіжку, що починається з дому і закінчується на ньому, команда отримує одне очко. *Екіпірування* спортсменів: спайки (спец. взуття з метал. або пластик. шипами), бриджі (штани, елемент форми), джерсі (спорт. футболки, показують належність до команди), бита (використовують у грі в атаці, відбивають нею м'ячі), шолом (інвентар для захисту голови), пастка (використовують під час гри в захисті для ловлі м'ячів), кепка-бейсболка (головний убір). Міжнародну федерацію Б. утв. 1938, перейменовано 1943 на Міжнар. любител. федерацію Б. 2013 внаслідок злиття з Міжнар. федерацією софтболу утв. Всесвіт. конфедерацію Б. і софтболу. Європейська конфедерація Б. засн. 1953. Україна є членом орг-ції з 1992. Б. кілька разів фігурував у програмі *Олімпійських ігор* як показовий вид спорту. Показові матчі пройшли на *Літніх Олімпійських іграх 1904* у м. Сент-Луїсі, *Літніх Олімпійських іграх 1912* у м. Стокгольмі,

Бейсбол. Перша національна бейсбольна команда України у міжнародному відбірковому турнірі 1994 до Чемпіонату Європи (м. Любляна, Словенія)

Літніх Олімпійських іграх 1936 у м. Берліні та *Літніх Олімпійських іграх 1988* у м. Сеулі. Б. включили до розіграшу медалей на *Літніх Олімпійських іграх* 1992 у м. Барселоні. Тоді у змаганнях взяло участь 8 команд, профес. гравці допускались до гри з 2000. Б. входив до програми Олімп. ігор 1992–2008. На 117-й сесії МОК в Сінгапурі (2005) Б. виключено зі списку олімп. видів спорту через недостат. популярність

Бейсбол. T-Mobile Park — бейсбольний стадіон в м. Сіетл, штат Вашингтон, США

Бейсбол. Бейсбольний м'яч

у більшості країн-членів. В олімп. програмі після *Літніх Олімпійських ігор 2008* у м. Пекіні був відсутній. Оскільки Б. і *софтбол* надзвичайно популярні в Японії, орг. к-т *Літніх Олімпійських ігор 2020* у м. Токіо використав свій статус країни-господарки, щоб знову включити обидва види спорту до програми. 2016 МОК ухвалив рішення повернути чол. Б. до списку олімп. видів спорту і включити до програми Літніх Олімп. ігор 2020 у м. Токіо. Чемпіонати світу з Б. серед чоловіків проводилися 1938–2011. Міжнародні змагання «Світова класика бейсболу» проходять з 2006, після 2011 турнір має статус чемпіонату світу. З 2015 відб. міжнар. змагання «Прем'єр-12» (турнір проходить раз в 4 р. за участі 12 найкращих бейсбол. збірних за рейтингом Всесвіт. конфедерації бейсболу і софтболу). З 1954 розпочали проводити чемпіонати Європи. Чемпіонати світу з Б. серед жінок проходять з 2004. Чемпіонат України з Б. проводять з 1988. Від 1989 укр. бейсбол. команди брали участь в чемпіонаті СРСР з Б. 1992 створено Федерацію Б. та софтболу України. Збірна України з Б. створена 1991. Уперше взяла участь у міжнар. відбірк. турнірі 1994. Відтоді бере участь у чемпіонатах Європи. Найвище досягнення — 9-те місце на чемпіонатах Європи 1995 і 2007. Українські молодіж. та юнац. збірні двічі виборювали 2-ге місце на чемпіонатах Європи: 2008 — збірна до 12 р., 2012 — збірна до 21 р. 2022 у парку «Муромець» у м. Києві відкрито найбільше в Україні бейсбол. поле зі штуч. покриттям (пл. 219,4 га).

Літ.: Булатова М. М. Енциклопедія олімпійського спорту в запитаннях і відповідях. Київ, 2009; Chetwynd J. Baseball in Europe: A Country by Country History. Jefferson, 2019.

М. В. Чорна

Бе́йсик (англ. BASIC, абревіатура від Beginner's All-purpose Symbolic Instruction Code — універсальний код символьних інструкцій для початківців) — сімейство *алгоритмічних мов* програмування, призначених для вирішення широкого кола завдань. На поч. 1960-х постала задача створення *мови програмування*, простішої у вивченні та використанні за широко вживані на

```
list
10 A=1: B=1: C=-110
20 D = B * B - 4 * A * C
30 IF D < 0 THEN GOTO 100
40 X1 = (-B + SQR(D)) / (A + A)
50 PRINT "X1: "; X1
60 IF D = 0 THEN GOTO 100
70 X2 = (-B - SQR(D)) / (A + A)
80 PRINT "X2: "; X2
100 END
Ok

run
X1:  10
X2: -11
Ok
```

Бейсик. Алгоритм вирішення квадратного рівняння

той час *Фортран* і *Алгол*. Перша версія мови Б. була розроблена 1964 Дж. Дж. Кемені (1926; Угоршина — 1992; США) та Т. Ю. Курцом (нар. 1928; США) у Дартмут. коледжі (м. Ганновер, шт. Нью-Гемпшир, США). Робота зі створення мови провадилася в рамках програми, що мала за мету: а) забезпечити широк. доступ нов. користувачів (студентів і викладачів коледжу) до комп'ютера; б) уможливити швидке оволодіння навичками програмування носіями різн. (зокрема, нетехнічних) спеціальностей. Упроваджена в коледжі система з поділом часу відома як Дартмут. система (англ. Dartmouth Time Sharing System), доступ до неї здійснювався з підключених 20 *терміналів*. Для введення *інструкцій* та *даних* безпосередньо з терміналу розробили систему керування, яка сприймала рядки, що починалися з числа, як рядки програм. коду, а інші — як команди, що дозволяли зберегти програм. код, завантажити раніше збережену програму, почати її виконання тощо. Попри те, що система не була складником мови Б., аналогічну *концепцію* використовували і в наступ. реалізаціях мови. Пізніше у реалізацію мови додано можливість введення даних безпосередньо під час виконання програми. Було створено першу інтеракт. систему, що разом із простотою мови забезпечило її шир. розповсюдження. Складники алфавіту Б.: літери латиниці; цифри (0–9); символи матем. операцій та відношення; розділові знаки та спец. символи. У першій версії мови було реалізовано лише осн. матем. операції. У наступ. версіях, розробл. у Дартмут. коледжі, було додано операції з *матрицями*, рядками та *файлами*. Однак Б., як і раніше, був орієнтованим на непрофес. програмістів, які створюють невел. програми для вирішення різном. завдань. Одночасно з Дартмут. коледжем, роботи з розвитку мови Б. вели в корпорації «Дженерал Електрік» («General Electric»; США), комп'ютер GE-225 якої використовувався як центральний у Дартмут. системі з поділу часу. За діалектом, що розроблявся в Дартмут. коледжі, закріпилася назва Dartmouth BASIC, а корпорацією Дженерал Електрік — Mark I BASIC. Від початку 1970-х влас. діалекти мови надавали також ін. виробники комп'ют. систем. Для забезпечення сумісності між різн. діалектами в 1978 Європ. асоціацією виробників комп'ютерів (European Computer Manufacturers Association) та Амер. ін-том нац. стандартів (American National Standards Institute) схвалено стандарти, що описують осн. вимоги до діалектів Б. Перші діалекти мови були реалізовані як *компілятори*. *Інтерпретатори* мови розробляли переважно виробники міні-комп'ютерів. Найбільшої популярності Б. набув із поширенням мікрокомп'ютерів. Перша версія мови для таких систем була написана 1975 Б. *Гейтсом*, П. Алленом (1953–2018) за участю М. Давідоффа (нар. 956; усі — США) для мікрокомп'ютера Altair 8800 компанії MITC (MITS; Micro Instrumentation and Telemetry Systems). Від сер. 1980-х через розвиток ринку *програмного забезпечення* популярність мови Б. почала спадати. Користувачі надавали перевагу готов. програм. забезпеченню, створеному профес. програмістами. Останні ж тяжіли до ін. мов програмування, вільних від багатьох недоліків та обмежень Б. (*СІ*, *Паскаль*). Інтерес до мови Б. знову зріс у 1-й пол. 1990-х, коли корпорація «Майкрософт» випустила на ринок свій продукт Visual Basic, який, окрім значно розширеної та доповн. реалізації мови, надавав також набір готових компонентів для доступу до *баз даних*, орг-ції взаємодії між процесами тощо. Visual Basic включав також інтегроване середовище розробки, яке дозволяло швидко створювати *інтерфейс* користувача і пов'яз. із ним програм. код із використанням візуал. елементів — як наданих *операційною системою* Майкрософт *Віндовз*, так і тих, що поставляли разом із Visual

Basic (т. з. концепція візуал. програмування). Завдяки нов. можливостям Б. стали широко застосовувати у сфері профес. програмування. При цьому мова залишалася досить простою для вивчення та використання непрофесіоналами, що дозволяло невел. підприємствам самостійно розробляти необх. програм. забезпечення. 1991–1998 випущено 6 версій Visual Basic. 2002 розроблено Visual Basic.NET, реаліз. на *платформі* .NET Framework; його розвиток триває дотепер. Корпорація «Майкрософт» також розробила мову Visual Basic for Applications (VBA) — діалект Visual Basic для використання як скриптової (сценарної) мови у продуктах, що входять до складу пакету Microsoft Office. VBA та сумісні з ним діалекти уведено до складу програм. забезпечення ін. розробників (системи автоматизованого проєктування AutoCAD, пакету офіс. програм StarOffice тощо). Б. залишається зруч. засобом для навчання програмуванню та вирішення різном. спеціаліз. завдань. Освоєння мех-му програмування мовою Б. уможливлює використання отрим. знань і навичок при роботі з ін. програмами, зокрема й підвищ. складності.

Літ.: Kurtz T. E. BASIC // History of Programming Languages / Ed. by R. L. Wexelblat. New York, 1981; Lien D. A. The BASIC Handbook: Encyclopedia of the BASIC Computer Language. 3rd ed. San Diego, 1986; McGrath M. Visual Basic in Easy Steps. 3rd ed. Royal Leamington Spa, 2019.

О. В. Аристов

Бейт-дін (івр. בֵּית-דִּין — будинок мудрості, дім судових рішень) — див. *Бет-дін*.

Бейт-мідра́ш (івр. בֵּית מִדְרָשׁ — дім вчення) — див. *Бет-мідраш*.

Бейтс, Ке́ті [англ. Bates, Kathy; справжнє ім'я — Кетлін Дойл (англ. Kathleen Doyle); 28.06.1948, м. Мемфіс, шт. Теннессі, США] — актриса, лауреат премій *«Оскар»*, *«Золотий глобус»*. Нар. у сім'ї інж.-механіка та домогосподарки. З дитинства мріяла стати актрисою. Закінчила 1969 Пд. методист. ун-т в м. Далласі (шт. Техас, США). Переїхала 1970 до м. Нью-Йорка. Від 1973 виконувала другоряд. ролі на сцені театрів. У 1980-х брала участь у бродвейськ. постановках, знімалася на телебаченні, грала в кіно ролі другого плану. Знялася у ролі Енні Вілкс у фільмі жахів за мотивами роману С. *Кінга* «Мізері» (1990, реж. Р. Райнер). Зіграла самотню психопатку, в оселі якої випадково опинився автор популяр. книжок. За цю роль Б. нагороджена «Оскаром» (1991). За роль домогосподарки Евелін Коуч у комедійній драмі (1991, реж. Дж. Евнет) номінована на премію Брит. академії кіно і телевізійн. мист-в і «Золотий глобус». Зіграла іст. особу — мільйонерку Моллі Браун у фільмі «Титанік» (1997, реж. Дж. Камерон). Її персонажі варіюються від вільних і життєствердних до відверто жалюгідних. Знялася у понад сотні фільмів і серіалів, серед яких: «Літня спека» (1987, реж. М. Глісон), «Знаки життя» (1989, реж. Дж. Д. Коулз), «Чоловіки не йдуть» (1990, реж. П. Брікман), «Друге дихання» (1992, реж. Б. Кідрон), «Долорес Клейборн» (1995, реж. Т. Е Гекфорд), «Віднесений морем» (1997, реж. Б. Кідрон), «Бруно» (2000, реж. Ш. Маклейн), «Американські герої» (2001, реж. Л. Мейфілд), «Бабка» (2002, реж. Т. П. Шедьяк), «Маленька чорна книжка» (реж. Н. Гарран), «Міст короля Людовика Святого» (реж. М. Макгакіан; обидва — 2004), «Кохання та інші неприємності» (2006, реж. Т. Дей), «P. S. Я кохаю тебе» (2007, реж. Р. Лагравенезе), «Особисте» (2008, реж. Д. Голландер), «Невидима сторона» (2009), «Розбійники з великої дороги» (2018; обидва — реж. Дж. Лі Генкок), «День Святого Валентина» (2010, реж. Г. Маршалл), «Опівночі в Парижі» (2011, реж. В. *Аллен*), «За статевою ознакою» (2018, реж. М. Ледер). З 1990-х почала займатися реж. роботою (телесеріал «Деш і Лілі», 1999). Лауреат премії «Оскар» та «Золотий глобус» (обидві — 1991) за найкращу жін. роль у фільмі «Мізері», премії «Золотий глобус» (1997) за найкращу жін. роль 2-го плану в телесеріалі «Північна зміна», премії Гільдії кіноакторів США. Номінована на премію «Оскар» за найкращу жін. роль 2-го плану у фільмах «Основні кольори» (1998, реж. М. Ніколс), «Про Шмідта» (2002, реж. А. Пейн), «Річард Джуелл» (2019, реж. К. *Іствуд*). Лауреат премії «*Еммі*» у категорії «найкраща запрошена акторка» в комедійн. серіалі «Два з половиною чоловіки» (2012) та в категорії «найкраща жіноча роль другого плану» в мінісеріалі «Американська історія жаху: Шабаш» (2014), премії Гільдії кіноакторів США у категорії «найкраща жіноча роль другого плану» у фільмі «Основні кольори» (1999). За актор. кар'єру номінована у 12 номінаціях премії «Еммі», у 8 — на премію «Золотий глобус». 20.09.2016 удостоєна імен. зірки на Голлівуд. алеї слави (м. Лос-Анджелес, шт. Каліфорнія).

Бейтс Кеті

Літ.: 501 Movie Stars: A Comprehensive Guide to the Greatest Screen Actors / Ed. by St. Schneider. Hauppauge, 2007; Tapert St. Best Actress: The History of Oscar-Winning Women. New Brunswick, 2020.

Бейша́нь, Бей Шань (кит. 北山, Běi Shān — пн. гори) — гори на Пн. *Китаю*, простягаються між улоговиною оз. Лобнор на Зх. до р. Жошуй (Едзін-Гол) на сході. Довжина — бл. 700 км, шир. — прибл. 250 км, загальна пл. — бл. 175 тис. км². Найвища точка — г. Мацзуншань (2 583 м над рів. м.). Складені сильно ерудованими давніми кристаліч. породами. Невисокі глибові масиви та хребти розділені *западинами*, що заповнені кайнозойськ. (див. *Кайнозой*) відкладами. Клімат різко континентальний, сухий, річна кільк. опадів — бл. 40–80 мм, середньорічна т-ра — 7 °С. Характерні часті *бурі пилові*. Поверхневі води практично відсутні. Переважають *ландшафти* гірськ. кам'янистих *пустель*, є *солончаки*. На схилах гір трапляються тугайні зарості.

Бейшань

Бек Ульріх

Літ.: Park G. Mountains: the Origins of the Earth's Mountain Systems. Edinburgh, 2018.

Бек, Ульріх (Beck, Ulrich; 15.05.1944, м. Штольп, тепер м. Слупськ, Поморське воєводство, Польща — 01.01.2015, м. Мюнхен, Німеччина) — соціолог та політичний філософ, автор концепцій «рефлексивної модернізації» і «суспільства ризику». Нар. у сім'ї мор. офіцера. Згодом родина переїхала на Зх. Німеччини, до м. Ганновера. Навчався 1961–1962 за обміном у м. Спрингфілді (шт. Міннесота, США), де здобув серед. освіту. Після служби у ВМФ 1966 вивчав право у м. Фрайбурзі (Німеччина) упродовж семестру. З 1966 студіював соціологію, філософію, психологію та політологію в *Мюнхенському університеті Людвіга та Максиміліана*. 1972 здобув ступінь доктора філософії. Працював асистентом в дослідн. підрозділі Мюнхен. ун-ту (1973–1979). У 1979 здобув кваліфікацію викладача ун-ту з дисертац. *габілітацією*. 1979–1981 — професор каф. соціології Вестфал. ун-ту імені Вільгельма (м. Мюнстер), 1981–1992 — Ун-ту ім. О. Фрідріха (м. Брамберг; обидва — Німеччина). Водночас з 1980 був редактором журн. «Созьялевельт» («SozialeWelt»; «Соціальний світ»). 1989–1990 — співробітник Ін-ту культурології в м. Ессені. З 1992 до кін. життя Б. був професором соціології та директором Ін-ту соціології Мюнхен. ун-ту. Викладав як запрош. професор у *Лондонській школі економіки й політичних наук* (1997). Був членом Виконав. ради Нім. т-ва соціології (1992–2015), опікун. ради Євр. центру в Мюнхені та нім. ПЕН-клубу; речником н.-д. Центру спільн. досліджень рефлексив. модернізації 536 — міждисциплінар. консорціуму з 4 ун-тів у р-ні м. Мюнхена, що фінансується та контролюється Нім. дослідниц. фондом (1999–2009). Автор числен. книг і понад 150 статей. За життя став одним із найцитованіших соціологів у світі. Особливої популярності зажили праці з періодизації модерної епохи та комплекс. дослідження сучас. *глобалізації*. Найвідоміші роботи: «Суспільство ризику. На шляху до другого модерну» (1992), «Рефлексивна модернізація. Політика, традиція та естетика в сучасному суспільному порядку» (1994), «Реінвенція Росії. Політика. Сучасність. Переосмислення сучасності у глобальному суспільному порядку» (1997), «Що таке глобалізація?» (1997), «Демократія без ворогів» (1998). Вивчав *модернізацію*, екол. питання, індивідуалізацію, глобалізаційні процеси. Досліджував зміни в умовах праці у глоб. капіталіст. відносинах, зменшення впливу *профспілок* та гнучкість труд. процесу, створив нову теорію, що вкорінена в концепції *космополітизму*. Запропонував низку нов. термінів для нім. та англомов. соціології — «суспільство ризику», «другий модерн», «рефлексивна модернізація» та «бразилянізація» тощо. На його думку, все сучасне політ. мислення походить від методол. націоналізму політ. думки й соц. наук. У кн. «Що таке глобалізація?» (1997) досліджував найважл. тенденції розвитку глобалізації. З позицій соціології показав, що перед сучас. сусп-вом постали проблеми, які вимагають створення нових концепцій д-ви і сусп-ва. На переконання Б. глоб. капіталізм підриває основи дем. свобод, внаслідок радикалізації *соціальної нерівності* та підриву принципів соц. справедливості та безпеки. Як громад. діяч, інтелектуал брав участь у дебатах про *Європейський Союз*, *клімату зміни* та яд. енергетику. Очолив міжнар. дослідн. групу, що працювала над проєктом «Методологічний космополітизм — в лабораторії змін клімату». Проєкт сприяв міжнар. наук. співпраці з різн. дослідн. центрами в Сх. Азії. Відзначений почес. нагородою за заслуги в галузі культури м. Мюнхена (1996), нагородою Нім.-брит. форуму (1997). Лауреат премій Нім. т-ва соціології (2004), Шадара (2005), Отто фон дер Габленца (2014) та ін. Почесний професор Ун-ту Ювескюля (з 1996), Мадрид. ун-ту (з 2007), Ун-ту Лозанни (з 2011), Буенос-Айреса (з 2013) та ін.

Пр.: Risikogesellschaft. Auf dem Weg in Eine Andere Moderne. Frankfurt am Main, 1986; Gegengifte: Die Organisierte Unverantwortlichkeit. Frankfurt am Main, 1988; Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order. Cambridge, 1994; Was ist Globalisierung? Irrtümer des Globalismus — Antworten auf Globalisierung. Frankfurt am Main, 1997; Schöne Neue Arbeitswelt. Vision: Weltbürgergesellschaft. Frankfurt am Main, 1999; Das Deutsche Europa. Berlin, 2012; Англ. перекл. — Democracy Without Enemies. Cambridge, 1998; Укр. перекл. — Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / Пер. з нім. О. Юдіна. 2-ге вид. Київ, 2015.

Літ.: Hondrich K. Die Dialektik von Kollektivisierung und Individualisierung — am Beispiel der Paarbeziehungen // Aus Politik und Zeitgeschichte. 1998. № 53; Kron T. Individualisierung und soziologische Theorie. Wiesbaden, 2000; Ulrich Becks kosmopolitisches Projekt: auf dem Weg in eine andere Soziologie / Hrsg. von A. Poferl, N. Sznaider. Baden-Baden, 2004; Пасісниченко В. Л., Пасісниченко І. М. Ульріх Бек: від «суспільства ризику» до «соціології космополітизації» // Сучас. сусп-во. 2013. Вип. 1; Черних Г. А. Особливості застосування З. Бауманом та У. Беком соціологічних метафор «індивідуалізоване суспільство» та «суспільство ризику» при дослідженні індивідуалізації соціальних практик // Актуальні пробл. соціол., психол., пед. 2014. Вип. 3; Кононов І. Ф. Ідеї Ульріха Бека в контексті сучасних методологічних пошуків у світовій соціології // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Соціол. дослідж. сучас. сусп-ва: методологія, теорія, методи. 2019. Вип. 42.

Г. А. Черних

Бек, Юзеф (польськ. Beck, Józef; 04.10.1894, м. Варшава, тепер Польща — 05.06.1944, с. Стенешть, жудець Джурджу, Румунія; похов. 1944 у м. Бухаресті, Румунія; 1991 перепохов. у м. Варшаві) — військовий і політичний діяч, дипломат, міністр закордонних справ *Польщі* (1932–1939). Нар. у сім'ї діяча польськ. незалежниц. соціаліст. руху, мати походила з греко-катол. родини в м. *Холмі*. У зв'язку з переслідуваннями в *Російській імперії* родина після народження сина виїхала до *Галичини* (тоді — у складі *Австро-Угорщини*). Б. навчався у реал. школі, гімназії в м. *Кракові*. 1912 вступив до Львів. політехніки (тепер *Національний університет «Львівська політехніка»*). Через рік перейшов на навчання до Академії закордон. торгівлі у м. *Відні* (тепер Віден. екон. ун-т). Водночас Б. долучився до польськ. патріот. стрілец. руху. Після поч. *Першої світової війни* вступив до Польськ. легіонів в австро-угор. армії, які формував Ю. К. *Пілсудський*. Служив в *артилерії*. Дослужився до офіцер. звання, брав участь у боях із рос. армією, був поранений. 1917 перебував серед офіцерів легіонів, які разом з Ю. К. Пілсудським відмовилися складати *присягу* на вірність нім. *імперато-*

Онлайн-енциклопедія
history.org.ua

ру. Відправлений до тилових частин австр. армії, а потім — артилер. школи у м. Пресбурзі (тепер м. *Братислава*). 1918 звільнився з армії, прибув до м. *Львова*, де вступив до Польськ. військ. орг-ції. За її дорученням зайнявся *мобілізацією військовою* поляків до польськ. війська на теренах України й Росії. У листопаді 1918 в м. *Любліні* приєднався до створюваного війська відновленої Польськ. Республіки. Узяв участь у бойових діях проти укр. військ на *Волині*. На поч. 1919 молодий офіцер став довіреною особою (*ад'ютантом*) Пілсудського. За його розпорядженням був учасником дипломат. місії до *Румунії*. 1920 — один із керівників II (розвідувал.) відділу Ген. штабу Війська Польського, експерт на міжнар. переговорах із *Угорщиною* й *Литвою*. 1922–1923 працював на посаді військ. *аташе* посольства Польщі у *Франції* та *Бельгії*. Після тимчас. відходу Пілсудського з політики і створення коаліц. уряду В. *Вітоса* звільнений із посади. Працював бухгалтером *банку* в м. Вільно (тепер м. *Вільнюс*). Восени 1924 повернувся до військ. служби. Після річного навчання у Вищій військ. школі (припинила роботу 1939, остаточно розформована 1946) здобув звання *підполковника*. Призначений на керів. посаду в Бюро Вузької військ. ради Ген. штабу Війська Польського. Учасник *перевороту державного* (травень, 1926) як один із найближ. прибічників Пілсудського. Після встановлення режиму «Санації» у 1926–1930 тривалий час був керівником кабінету міністра військ. справ, очолюваного Пілсудським. Під час політ. кризи 1930 Б. став віцепрем'єр-міністром, наприкін. року — віцеміністром закордон. справ під керівництвом Пілсудського. Одночасно йому присуджено звання дипломов. полковника. У листопаді 1932 посів посаду міністра закордон. справ, на якій перебував до поч. *Другої світової війни*. Послідовно реалізовував зовн. політику Пілсудського (полягала у збереженні рівн. віддаленості від *Німеччини* і СРСР за одночас. заграванння з *Італією* й Румунією). З цією метою спричинив укладенню 1932 Договору про ненапад із СРСР, 1934 — Декларації про незастосування сили або погрози силою у відносинах із гітлерів. Німеччиною. Під час назрівання *конфлікту збройного* в *Європі* через агресив. дії Італії та Німеччини польська зовн. політика залишалася на застарілих позиціях, недооцінювала загрози *фашизму* й *нацизму* з одного боку та СРСР — із іншого. Б. протидіяв зусиллям Франції створити т. з. Сх. пакт (1934) для запобігання *агресії* на континенті, загострював стосунки з Чехословаччиною. Після смерті Пілсудського (12.05.1935) у зовн. політиці Б. з'явилися риси великодержавності, заграванння з А. *Гітлером* і Б. *Муссоліні* (зняття 1936 санкцій, накладених *Лігою Націй* на Італію після нападу на *Ефіопію* 1935), протидії створенню Францією і *Великою Британією* блоку держав для стримування гітлерів. Німеччини (відмова приєднатися до т. з. Малої Антанти у складі Чехословаччини, Румунії та Югославії), позиція *нейтралітету* під час *Громадянської війни в Іспанії 1936–1939*. Плекав плани створення союзу держав «Міжмор'я» («третьої Європи») у складі Польщі, Румунії й Угорщини, але без Чехословаччини, вважаючи її «нежиттєздатною» країною. 1938 Б. не засудив *аншлюсу Австрії* А. Гітлером, спричинив кризу в стосунках із Литвою, висунувши їй *ультиматум* щодо врегулювання дипломат. відносин. Під час Мюнхен. конференції 29–30.09.1938 Польща виступила з ультиматумом до Чехословаччини передати їй тер. т. з. Заользя і, не чекаючи на відповідь, ввела війська на ці терени, а Б. відзначений найвищою нагородою Польщі — *орденом Білого Орла*. Водночас Б. підтримав зазіхання Угорщини на частину тер. Чехословаччини, зокрема на Підкарпат. Русь (див. *Закарпаття*). Наприкінці жовтня 1938 Німеччина висунула вимоги до Польщі погодитися на повернення Німеччині Вільного міста Данциг (тепер м. *Гданськ*, Польща), побудови екстериторр. автостради й залізниці через т. з. Гдан. коридор. Ці вимоги обмежували *суверенітет* країни. Згодом Німеччина висунула Польщі пропозицію передати Словаччину і вступити до *Антикомінтернівського пакту* Німеччини та Італії. 15.03.1939 Німеччина ліквідувала Чехословаччину і дозволила Угорщині окупувати Закарпаття, де того ж дня проголошено незалежну *Карпатську Україну*. Польща сприяла Угорщині у знищенні Карпат. України. Окупація м. Клайпеди нім. військами в березні 1939 і наполягання Німеччини на прийнятті Польщею вимог А. Гітлера спричинили зміну в зовн. політиці Польщі в бік орієнтації на Велику Британію та Францію. 06.04.1939 в м. *Лондоні* підписано польсько-брит. договір про гарантії взаєм. допомоги на випадок агресії проти однієї з країн із боку Німеччини. Через тиждень до нього приєдналася Франція. Проте Б. не погодився на створення багатосторон. *Антигітлерівської коаліції* за участі СРСР і Румунії, яку пропонувала Велика Британія. Під час англо-франко-рад. переговорів улітку 1939 він відмовився допустити рад. війська на тер. Польщі, вбачаючи в цьому небезпеку для *незалежності* країни. Після нападу Німеччини на Польщу й поч. Другої світ. війни Б. разом із польськ. урядом виїхав до Румунії, де був інтернований. Намагався виїхати до *Туреччини*, але був заарештований і потрапив під нагляд румун. спецслужб. У цей час новий польськ. уряд на *еміграції* на чолі з генералом В. *Сікорським* відмежувався від політики попередників. Під наглядом у Румунії Б. почав писати спогади «Останній рапорт» (польськ. «Ostatni *raport*»; 1951). Нагороджений золотим хрестом заслуг (1929), хрестом Незалежності (з мечами, 1931), орденом Білого Орла (1938; усі — Польща); Великими хрестами орденів: Почес. легіону (Франція, 1928), Корони Югославії (Югославія), Христа (Португалія; обидва — 1931), Фенікса (Греція, 1932), Поляр. зірки (1932) та Ваза (1938; обидва — Швеція), Св. Олафа (Норвегія), Корони Румунії (Румунія; обидва — 1933), Пд. хреста (Бразилія), Трьох зірок (Латвія; обидва — 1934); Великою стрічкою Естон. Червоного хреста (Естонія, 1932) та ін. Почес. доктор Львів. і Варшав. ун-тів. Похов. на православ. цвинтарі в м. Бухаресті. 1991 його прах перенесено на Військ. цвинтар Повонзкі у м. Варшаві. Навколо політики та особи Б. тривали *дискусії* в *історіографії* та політ. колах. Його критикували за недооцінку загроз із боку Німеччини й Італії, ставлення до Чехословаччини, спроби надати зовн. політиці великодерж. рис. Дослідники також наголошували на залежності його поглядів від позиції Ю. К. Пілсудського.

Бек Юзеф

Дж.: Beck Józef. Ostatni raport. Warszawa, 1987.

Літ.: Wrzos K. Pułkownik Józef Beck. Warszawa, 1939; Terlecki O. Pułkownik Beck. Kraków, 1985; Zacharias M. Józef Beck i «polityka równowagi» // Dzieje Najnowsze.

1988. T. 20. Z. 2; Dubicki T. Internowanie płk. Józefa Becka w Rumunii (IX 1939 —VI 1944). Opole, 1997; Samuś P. Minister Józef Beck. Dom rodzinny i lata młodzieńczy. Łódź, 2015; Kornat M., Wołos M. Józef Beck. Biografia. Kraków, 2021.

Л. О. Зашкільняк

Бека́р (франц. bécarre, від італ. b quadrato, букв. — бе квадратне) — знак *альтерації*, що скасовує дію попередніх знаків — *бемоля*, дієза та їхніх подвоєнь незалежно від того, де вони знаходяться: біля *ключа* або в межах *такту*. Вимовляють після назви *ноти*, перед якою він стоїть (напр., фа-Б.). У минулому використовували також знак дубль-Б. 𝄫, що скасовував подвійну альтерацію (дубль-бемоль, дубль-дієз). У сучас. нот. записі використовують тільки звичайний Б. У квадрат. нотації існувало два знаки, які позначали високий та низький варіанти ноти «сі» (b): а) b rotundum (кругле b) чи b molle (м'яке b) на позначення низького варіанту; б) b quadratum (квадратне b) чи b durum (тверде b) — високого варіанту. Із 1-го позначення утворився сучас. знак бемоля, із 2-го — Б.

Літ.: Юцевич Ю. Музика: словник-довідник. Тернопіль, 2009; Мороз М. О. Елементарна теорія музики. 2-ге вид., перероб. та допов. Одеса, 2019.

М. О. Мороз

Бекар

Бека́с — див. *Баранець*.

Бека́сові — див. *Баранцеві* (*Scolopacidae*).

Бекгра́ундер (англ. backgrounder, від background — тло, фон, задній план, з англ. back — позаду і ground, давньоангл. grund — дно, основа, земля) — *документ* з інформацією поточного, фонового характеру про *організацію*, її історію, діяльність, основні досягнення, опис *продуктів*, *послуг*, статистичні дані, *біографію* керівників тощо, яку регулярно надсилають у *засоби масової інформації*. На відміну від *пресреліза*, Б. не містить у собі першоряд. чи сенсац. повідомлень. Це поточна, фонова інформація, що є можливим доповненням до пресреліза. Б. дає змогу усунути непорозуміння або неправ. тлумачення, що виникають у зв'язку з інформацією, яку передають. Як інструмент *комунікації* Б. використовують для підвищення *довіри* до орг-ції, зміцнення стосунків із ЗМІ, *клієнтами*, *інвесторами* та ін. цільовими групами. Б. повинен бути чітким, логічно структурованим, лаконіч., без використання склад. термінів, *жаргону*, містити актуал. та перевірену інформацію відповідно до *потреб*, *інтересів*, рівня знань цільової *аудиторії*. Б. може бути присвячений усій орг-ції або окр. її продукту, послузі чи події, але завжди одній темі. Структура Б. може варіювати залежно від конкр. орг-ції, ситуації або потреб комунікації. Елементи Б.: *заголовок*, вступ. частина, історія орг-ції, продукти або послуги, які надає орг-ція, ключові факти, біографії керівників, додатк. інформація. Заголовок повинен макс. чітко та інформативно розкривати тему матеріалу. Вступна частина містить стислий опис орг-ції, цілі та сфери її діяльності. Історія орг-ції інформує про ключові етапи розвитку, досягнення, важл. події, що допомагає створити контекст для розуміння поточ. ситуації та діяльності орг-ції. Інформація про продукти або послуги, які надає орг-ція, розкриває їхнє призначення, особливості, переваги та інновац. рішення. Ключові факти, *статистика* — нові дані, рез-ти досліджень, що стосуються орг-ції, її *ринку* або галузі (обсяги продажів, кількість клієнтів, ринк. позиція, *рейтинг* тощо). Біографії керівників — короткі біогр. відомості про досвід, досягнення, *освіту*, профес. шлях керівників орг-ції. Додаткова інформація — матеріали або посилання, які можуть бути корисними для отримання докладнішої інформації про орг-цію (посилання на *вебсайт*, *соціальні мережі*, *статті*, *дослідження*, контакт. відомості).

Літ.: Примак Т. О. PR для менеджерів та маркетологів. Київ, 2013; Курбан О. В., Курбан С. О. Нейромаркетинг: реклама, PR, Digital-marketing, брендинг. Київ, 2019.

М. Н. Єнін

Бекенбауер Франц Антон

Бекенба́уер, Франц Анто́н (нім. Beckenbauer, Franz Anton; 11.11.1945, м. Мюнхен, Німеччина) — спортсмен, футболіст (півзахисник, захисник), тренер. Нар. у сім'ї працівників пошти. З 1954 грав за команду «Мюнхен-66» на позиції центрфорварда. Виступав за клуб «*Баварія*» (1964–1977; 427 матчів, 66 голів), грав на лівому краї поля. За збірну ФРН зіграв 103 матчі, забив 14 м'ячів. Уперше став відомим на Чемпіонаті світу 1966 в Англії, грав у півзахисті, забив 4 м'ячі (2 — у ворота збірної Швеції, 1 — Уругваю та 1 — СРСР); збірна вийшла у фінал. На Чемпіонаті світу 1970 у Мексиці разом зі збірною ФРН виборов 3-тє місце, на домаш. Чемпіонаті світу 1974 у Німеччині став *чемпіоном*. Виграв також Чемпіонат Європи 1972 у Бельгії, був фіналістом Чемпіонату Європи 1976 в Югославії. Наприкінці кар'єри гравця виступав у США за клуб «Космос» з м. Нью-Йорку (1977–1980, зіграв 105 матчів, забив 19 м'ячів; 1983, 27 матчів, 2 м'ячі). На 2 р. (1980–1982) повернувся до Німеччині та грав за клуб «Гамбург»; зіграв 28 матчів. З клубами став володарем Кубка чемпіонів (тричі; 1974–1976), Кубка УЄФА (1967), Міжконтинент. кубка (1976), чемпіоном ФРН (5 разів; 1969, 1972–1974, 1982), володарем Кубка ФРН (4 рази; 1966, 1967, 1969, 1971), чемпіоном США (тричі; 1977, 1978, 1980). Був найкращим футболістом ФРН 1966, 1968, 1974, 1976. Б. вважають родоначальником *амплуа* ліберо (вільного захисника). До нього захисник лише «підчищав» помилки ін. футболістів команди та заважав противникам атакувати. Ліберо у виконанні Б. підключався до *атаки* і сам забивав м'ячі. Працював тренером збірної ФРН (1985–1990), клубів «Олімпік» (Марсель; вересень — грудень 1990), «Баварія» (1993–1994, 1996). Очоливши збірну як тренер, виводив її у фінал Чемпіонату світу 1986 і став чемпіоном світу 1990 [крім нього, чемпіонами світу і як гравець, і як тренер, ставали лише М. Загалло (нар. 1931; Бразилія) та Д. *Дешам*]. З «Баварією» виграв Чемпіонат Німеччини (1994), Кубок УЄФА (1996). З 1994 — президент «Баварії», з 2002 — голова її спостережної ради. Зміг переконати керівників світового футболу у виборі кандидатури Німеччини, очолив і організував кампанію з проведення у Німеччині Чемпіонату світу 2006. Був членом виконав. ради ФІФА (2007–2011). Отримав «Золотий м'яч» найкращого футболіста світу журналу «Франс футбол» (1972, 1976). Нагороджений орденом ФІФА «За заслуги» (1984), орденом Століття заслуг перед Всесвіт. футбольною асоціацією ФІФА (2004), Хрестом за заслуги ордена

Онлайн-версія на сайті
http://vue.gov.ua

«За заслуги перед Федеративною Республікою Німеччина» (1976), Хрестом за заслуги I ступ. ордена «За заслуги перед Федеративною Республікою Німеччина» (1986), Вел. хрестом ордена «За заслуги перед Федеративною Республікою Німеччина» (2006), Вел. орденом «За заслуги» зі стрічкою Південноамер. конфедерації футболу (2006), Баварським орденом «За заслуги» (1982) та ін. відзнаками.

Літ.: Франков А. В. Футбол. Харків, 2009; Талиновский Б. Х., Франков А. В. Все чемпионаты мира по футболу : в 9 т. Киев, 2010; Таліновський Б., Франков А., Фришко О. Зірки світового футболу. Харків, 2011; The Cambridge Companion to Football / Ed. by R. Steen, J. Novick, H. Richards et al. Cambridge, 2013; Franz Beckenbauer zum 70. Geburtstag eine Hommage an den größten Spieler. Nürnberg, 2015.

Бе́кер, Бори́с Франц (нім. Becker, Boris Franz; 22.11.1967, м. Ляймен, тепер земля Баден — Вюртемберг, Німеччина) — *спортсмен*, тенісист, олімпійський чемпіон, 6-разовий переможець *Великого шлему турнірів*, колишня перша ракетка світу в одиночному розряді. Нар. в сім'ї архітектора. Батько заснував теніс. центр у м. Ляймені, де Б. навчився грати в *теніс*. Середню освіту здобув у гімназії ім. Гельмгольца в м. Гайдельберзі. Пройшов підготовку в держ. навч. центрі теніс. клубу «Бла-Вайс Ляймен» («Blau-Weiß Leimen 1964»), 1975–1984 його тренував Б. Бресквар (1942–2012; тепер Словенія). Був прийнятий до молодіж. складу Баденської теніс. асоціації (1977) і виграв нім. юніор. теніс. турнір. 1978 зарахований до молодіж. команди Нім. федерації тенісу, 1981 — до дорослої чол. команди. Здобув свій перший чемпіон. титул на Міжнар. чемпіонаті Баварії (1984) у м. Мюнхені в парному розряді на ґрунт. *корті* разом із В. Фібаком (нар. 1952; Польща). 1985 виграв один із найстаріших турнірів на трав'ян. корті — Чемпіонат «Квінс Клаб» («Queen's Club Championships»). 07.07.1985 у віці 17 р. став першим німцем і наймолодшим гравцем, який будь-коли вигравав чол. фінал *Вімблдонського турніру*. На той час був наймолодшим спортсменом, який переміг на турнірі Вел. шлема в чоловіч. одиноч. розряді. Згодом виграв ще 2 титули на Вімблдоні (1986 та 1989). Установив також рекорд Відкритої ери за кількістю виходів у фінал в одиноч. розряді на Вімблдоні: 7 разів упродовж 10 р. (1985–1995). Згодом це досягнення повторили П. *Сампрас* та Р. *Федерер*. Виступав за збірну ФРН і тривалий час був лідером команди. На *Кубку Девіса* 1987 Б. зіграв проти Дж. Макінроя (нар. 1959; США) один з найдовших матчів в історії тенісу (тривав 6 год. і 21 хв.). Б. переміг з рахунком (4–6, 15–13, 8–10, 6–2, 6–2). Завдяки Б. ФРН здобула першу перемогу на Кубку Девіса (1988). У фіналі в одиноч. розряді він переміг С. Едберга (нар. 1966; Швеція). Допоміг зберегти Кубок 1989. Переміг у півфіналі А. Агассі (нар. 1970, США), у фіналі — М. Віландера (нар. 1964; Швеція) та С. Едберга. Переможець в одиноч. розряді: Відкритого чемпіонату США (1989); Відкр. чемпіонату Австралії (1991, 1996), Підсумк. турніру (фіналу) Асоціації тенісистів-професіоналів (1988, 1992, 1995), турніру «Париж Мастерс» (1986, 1989, 1992), Кубку Вел. шлему (1996) та низки ін. змагань. Усього за кар'єру виграв 49 титулів в одиноч. та 15 у парному розрядах. 28.01.1991 посів перше місце у світ. *рейтингу* тенісистів, тримався на ньому протягом 12 тижнів. Узяв участь у *Літніх Олімпійських іграх 1992* у м. Барселоні та здобув золоту олімп. медаль у парному розряді, спільно з М. Штіхом (нар. 1968, Німеччина). Як тенісист виступав у турнірах до 1999. Гра базувалась на сильній та точній подачі, через що отримав прізвища «Бум-Бум» («Boom-Boom») і «Бомбардувальник» («Der Bomber»). Стиль гри гостроатакувальний, зі швидкими підбіганнями до *сітки*. *Атаки* часто закінчував ефект. ударами в *стрибку*, які стали його візитівкою. Б. часом наз. піонером силового тенісу з його блискавич. подачею та вибух. грою на всьому корті. Найуспішнішими його виступами були змагання на трав'ян. кортах і критих *аренах* зі штуч. покриттям. На ґрунт. корті виступи в одиноч. розряді були менш вдалими, але олімп. медаль у парн. розряді виборов саме на ґрунті. Після завершення ігрової кар'єри став теніс. коментатором і медійником, співпрацював із каналами «Бі-Бі-Сі Спорт» («BBC Sport»), «Скай Спортс» («Sky Sports»), «Євроспорт» («Eurosport»). Бл. 10 р. був членом екон. консультатив. ради футбол. клубу «*Баварія*». Брав участь у профес. турнірах з покера та в різн. бізнес-проєктах. Тренував команду Німеччини на Кубку Девіса (1997–1999). Був гол. тренером Н. *Джоковича* (2013–2016), який за цей час виграв 6 турнірів Вел. шлему. Німецька асоціація тенісу призначила Б. очільником чол. тенісу (2017–2020). Посів 18-те місце у списку «40 найвизначніших гравців тенісної ери» (1965–2005) і 13-те — у списку «50 найвизначніших гравців Відкритої ери в тенісі» (1968–2018) журн. «Теніс» («Tennis»). Лауреат премій «Спортсмен року в Німеччині» (1985, 1986, 1989, 1990), «Спортсмен року в Європі» (1986, 1989), нім. міжнар. медіа-премії «Бембі» (1985), Нім. телевіз. премії (1999, разом із Ш. *Граф*; 2018, за краще спорт. шоу як коментатор разом із М. Стахом), премії «Штайгер» (2006). Здобув вищу спорт. нагороду Німеччини — «Срібний лавровий лист» (1985, 1992). Уведений до Міжнар. зали теніс. слави в м. Ньюпорті (шт. Род-Айленд, США, 2003) та Зали слави нім. спорту (2015).

Бекер Борис Франц

Пр.: The Player. London, 2011.

Літ.: Fein P. Tennis Confidential: Today's Greatest Players, Matches, and Controversies. Washington, 2002; Thakur Pr. Tennis: All Time Career Money Leaders. Ludhiana, 2010; Dannhäuser U. Ein Tribut an Boris Becker: Die Biografie einer gefallenen Legende. München, 2022.

М. В. Чорна

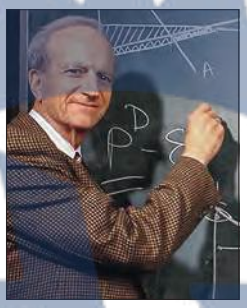
Бе́кер, Ге́рі Сте́нлі (англ. Becker, Gary Stanley; 02.12.1930, м. Поттсвілл, шт. Пенсильванія, США — 03.05.2014, м. Чикаго, шт. Іллінойс, США) — економіст, соціолог, професор (з 1960), член Американської академії мистецтв і наук (з 1972), лауреат *Нобелівської премії* з економіки (1992). 1951 закінчив *Принстонський університет*, здобув ступінь *магістра* з соц. наук. Захистив 1953 у *Чиказькому університеті* доктор. дис. із проблем екон. аналізу соц. *дискримінації*. Працював 1957–1968 у *Колумбійському університеті*, з 1960 — професор. Член Амер. статист. асоціації (з 1965). Від 1970 — професор економіки та соціології Чиказ. ун-ту. Співпрацював з Інтом Гувера при *Стенфордському університеті*. Віце-президент (з 1974), президент (з 1987) Амер. екон. асоціації. 1985–2004 як екон. оглядач вів влас. колонку у тижневику «Бізнес вік» (англ. «Business Week»). З ім'ям Б. пов'язують істотне

розсування звич. меж екон. досліджень: увів до теорії економіки проблеми (соц., демогр., правові, кримінал., моральні), які традиційно входили до предмет. поля ін. наук. Розглядав різном. соц. явища як потенц. галузі для застосування екон. аналізу. Розумів люд. поведінку як рац. і цілеспрямовану; застосував до різн. аспектів люд. життя і взаємодії поняття *ціни*, *інвестицій*, *товару*, *доходу*, альтернат. витрат тощо. Автор понад 10 монографій, більшість із яких перевидано й перекладено ін. мовами. Першим здійснив аналіз впливу соц. дискримінації (передусім расової) на ринок праці. Проведене дослідження лягло в основу доктор. дис. «Економіка дискримінації» (1957). Вивів низку коефіцієнтів дискримінації (стосовно наймача / найманих працівників / споживачів, що відображали відповідно готовність наймати темношкірих працівників / співпрацювати з ними / купувати вироблене ними. Обґрунтував екон. невигідність вищої оплати праці білим працівникам у масштабі сусп-ва, ін. соц. втрати сусп-ва внаслідок дискримінац. політики. Праця Б. привернула увагу дослідників до кола специф. проблем, пов'яз. із расовою нерівністю в США. Був серед піонерів розробки концепцій *капіталу соціального* та *людського фактора* з позицій мікроекон. аналізу. Монографію «Людський капітал: теоретичний та емпіричний аналіз» (1964) визнано найсуттєвішим внеском Б. в екон. науку. Розвинув свої ідеї в праці «Людський капітал і особистий розподіл доходу» (1967). Обґрунтував екон. доцільність крупних приват. і держ. інвестицій у люд. фактор (на освіту й спец. підготовку фахівців, мед. обслуговування, соц. програми); провів розрізнення люд. капіталу назагал і специфіч. люд. капіталу фірми; застосував теорію люд. капіталу до проблеми нерівності доходів. Від 1960-х зацікавився вивченням проблем екон. аналізу *злочинності* та покарання. Основи новатор. підходу окреслені у ст. «Злочин і покарання: економічний підхід» (1968), розвинуті у «Нарисах з економіки злочину і покарання» (1974). Розробник нової економіки родини, що спонукала до приклад. екон. досліджень шлюбу, розлучення, політики дітонародження, питань первин. розподілу праці та ресурсів всередині сім'ї, інвестицій у здоров'я, виховання та освіту дітей, витрат часу. Втілив підхід до аналізу сімейн. економіки як «малого підприємства», заснованого на альтруїст. засадах. Ідеї щодо нов. теорії споживання та економіки сім'ї розвивав у працях: «Розподіл часу і товарів упродовж життєвого циклу» (1975), «Економічний підхід до поведінки людини» (1976), «Трактат про сім'ю» (1981). Нобелівську премію присуджено «за поширення сфери мікроекономічного аналізу на численні аспекти людської поведінки і взаємодії, зокрема й позаринкову поведінку». Нагороджений медаллю Дж. Б. Кларка (1967), Нац. наук. медаллю США (2000), Президент. медаллю Свободи (2007). Лауреат премій за профес. досягнення Чиказ. ун-ту (1968), Ф. Сейдмана (1985), Дж. Коммонса (1987), А. Сміта (1991), Папської АН (1997).

Пр.: Human Capital and the Personal Distribution of Income: An Analytical Approach. Ann Arbor, 1967; Economic Theory. New York, 1971; The Economics of Discrimination. Chicago, 1971; Essays in the Economics of Crime and Punishment. New York, 1974; The Allocation of Time and Goods Over the Life Cycle. New York, 1975. (у співавт.); The Economic Approach to Human Behavior. Chicago, 1976; A Treatise on the Family. Cambridge, 1981; Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. 3rd ed. Chicago, 1993.

Літ.: Shackleton J. R. Gary S. Becker: The Economist as Empire-Builder // Twelve Contemporary Economists. London, 1981; Rosen S. Risks and Rewards: Gary Becker's Contributions to Economics // Scandinavian Journal of Economics. 1993. Vol. 95. № 1; Sandmo A. Gary Becker's Contribution to Economics // Scandinavian Journal of Economics. 1993. Vol. 95. № 1; Т. 2; Фонарьова Т. А. Розвиток теорії людського капіталу у працях нобелівських лауреатів з економіки // Екон. простір. 2011. № 49; Siow A. Gary Becker and the Art of Economics // Journal of Demographic Economics. 2015. Vol. 81. № 1.

А. В. Арістова

Бекер Гері Стенлі

Бекер Говард Сол

Бе́кер, Го́вард Сол (англ. Becker, Howard Saul; 18.04.1928, м. Чикаго, шт. Іллінойс, США — 16.08.2023, м. Сан-Франциско, шт. Каліфорнія, США) — соціолог і кримінолог, член Американської академії мистецтв і наук (з 1993), представник *Чиказької соціологічної школи*, один із основоположників наукової теорії соціальної стигматизації. Здобув ступінь *бакалавра* соціології в *Чиказькому університеті* (1946), пізніше — магістра і доктора соціології (1951). Вивчав споживання *марихуани* в рамках спільн. проєкту Ін-ту дослідження неповнолітніх та Чиказ. зональн. проєкту (1951–1953). Упродовж 1953–1955 працював над дослідженнями професій в Іллінойс. ун-ті. 1955–1962 брав участь у проєкті вивчення роботи Мед. школи Канзаського ун-ту. Працював наук. співробітником в Ін-ті вивчення проблем людини (1962–1965) та Центрі передових досліджень у галузі поведінк. наук (1969–1970) у *Стенфордському університеті*. Викладав у Чиказьк., *Північно-Західному університеті*, Манчестер., *Вашингтонському університеті*. 1999 вийшов на пенсію. Належав до 2-го покоління Чиказ. соціол. школи. Наприкінці 1960-х досліджував проблему культури *наркотиків*. Розвивав соціол. теорію *девіації* — стигматизації («наклеювання ярликів»), відповідно до якої соц. відхилення визначається як результат символ. інтерпретації, використання ін. індивідами або групами правил і *санкцій* щодо тих, хто вважався порушником (а не через фактичне порушення *норми соціальної*, особистісні риси індивіда та якість його дій). Процес стигматизації породжує та посилює девіантність. Девіація — це відповідь індивіда на стигматизацію, що призводить до вторинн. відхилення, формування девіант. *ідентичності* та кар'єри. Першим дослідженням Б. про девіацію є кн. «Сторонні люди» (1963). У кн. «Світи мистецтва» (1982) розглядав *мистецтво* як *професію* та колектив. дію. Лауреат премій Ч. Х. Кулі Т-ва з вивчення символ. взаємодії (1980), Співдружності націй (1981). Нагороджений за видатні наук. досягнення Амер. соціол. асоціацією (1998). Почесний доктор Гренобльського ун-ту (з 1999), Роттердамського ун-ту (з 2004), Ун-ту Парі-Ест — Марн-ла-Валле (з 2004), *Единбурзького університету* та Нац. консерваторії мист-в і ремесел у м. Парижі (обох — з 2014).

Пр.: The Other Side: Perspectiveson Deviance. New York, 1964; Sociological Work: Method and Substance. London, 1976; Moral Entrepreneurs: The Creation and Enforcement of Deviant Categories // Deviant Behavior: A Text-Reader in the Sociology of Deviance. New York, 2002; Telling About Socie-

Онлайн-версія на https://vue.gov.ua

ty. Chicago, 2007; Do You Know…? The Jazz Repertoire in Action. Chicago, 2009. (у співавт.); What About Mozart? What About Murder? Chicago, 2013; Evidence. Chicago, 2017; Sociology and Music in the Chicago School. New York, 2018; Writing for Social Scientists. How to Start and Finish Your Thesis, Book, or Article. Chicago, 2020.

Літ.: Plummer K. Continuity and Change in Howard S. Becker's Work: An Interview with Howard S. Becker // Sociological Perspectives. 2003. Vol. 46. № 1; Fifty Key Sociologists: The Contemporary Theorists / Ed. by J. Scott. London, 2007; Peneff J. Howard S. Becker: Sociologue et musicien dans l'école de Chicago. Paris, 2014; Vold G. B. Theoretical Criminology. 7th ed. NewYork, 2015.

М. Н. Єнін

Бекере́ль (від прізвища Беккерель; Бк, Bq) — одиниця активності *А радіонукліда* в джерелі *випромінення* у системі одиниць СІ. Б. — відношення числа *dn* спонтан. ядрових перетворень у цьому джерелі за проміжок часу *dt* ($A = dn/dt$). Названо на честь А. А. *Беккереля*, який 1896 відкрив природну *радіоактивність*. 1 Бк дорівнює одному ядровому перетворенню за 1 с, або $2{,}703.10^{-11}$ кюрі. *Кюрі* (Ki) — позасистемна одиниця, що відповідає $3{,}7.10^{10}$ розпадів ядер за секунду.

Літ.: Бурдун Г. Д., Базакуца В. А. Единицы физических величин. Харьков, 1984; Gupta S. V. Units of Measurement. History, Fundamentals and Redefining the SI Base Units. Cham, 2020.

Л. І. Даценко

Бекето́в, Мико́ла Микола́йович (рос. Бекетов, Николай Николаевич; 13.01.1827, с. Алфер'євка, тепер с. Бекетівка Колишлейського р-ну Пензенської обл., Росія — 13.12.1911, м. Санкт-Петербург, тепер Росія) — хімік, один із засновників *хімії фізичної*, фундатор харківської фізико-хімічної наукової школи та фізико-хімічного відділення при Харківському університеті (з 1864, тепер *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*), академік Петербурзької АН (з 1886, тепер Російська АН). Батько О. *Бекетова*. Нар. у сім'ї мор. *офіцера*. Походив з дворян. роду. Навчався на від-ні природничих наук філос. ф-ту Імператор. С.-Петерб. ун-ту (1844–1846; тепер С.-Петерб. держ. ун-т). Закінчив Казанський ун-т (1849; тепер Казан. федерал. ун-т). Працював у Мед.-хірург. академії у м. Санкт-Петербурзі (1849–1853) у лаб. хіміка, акад. М. Зініна (1812–1889; тепер Росія). Захистив магістер. дис. (1853). Був асистентом каф. хімії й технології С.-Петерб. ун-ту (1854–1855). Від 1855 — у Харків. ун-ті: екстраординар. професор (1855–1865), ординар. професор (1865–1886). З 1860 викладав в ун-ті курс «Взаємовідносини фізичних і хімічних явищ», а з 1865 — «Фізична хімія». Перебував у наук. відрядженні за кордоном (травень 1858 — липень 1859): Велика Британія, Франція, Німеччина. У листопаді 1858 надіслав Паризькому хім. т-ву (тепер Франц. хім. т-во) резюме своїх досліджень про дію фосфорист. *Гідрогену* на хлорист. бензоїл та 14.12.1858 був прийнятий до т-ва. Брав участь у Міжнар. хім. конгресі в м. Карлсруе (03.–05.09.1860; тепер Німеччина). Очолював комісію з дослідження виявлених неподалік м. Харкова березівських *вод мінеральних* (1862). Заснував фізико-хім. від-ня при Харків. ун-ті (проіснувало 1864–1884, остан. випуск — 1887). З 1865 уперше як самост. наук. дисципліну читав на цьому від-ні курс фіз. хімії. У лекціях розглядав властивості *газів*, *рідин* і *тіл твердих*, зв'язок між фіз. *властивостями* та хім. складом, спектри простих тіл і сполук, *термодинаміку* і термохімію, електрохімію й фотохімію. Крім лекцій, налагодив практ. заняття з визначення *щільності* парів і молекуляр. маси речовин та вивчення спектрів. Праці Б. та його учнів започаткували харків. фізико-хім. школу. Захистив доктор. дис. «Дослідження явищ витіснення одних металів іншими» (1865). Рада Новорос. ун-ту (тепер *Одеський національний університет імені І. І. Мечникова*) запропонувала Б. з 1868 обійняти посаду ординар. професора, але на прохання колег з Харків. ун-ту вчений відмовився. З 1877 — чл.-кор. Імператор. С.-Петерб. АН. Голова Харків. від-ня Рос. тех. т-ва (з 1880). За ініціативою Б. було створено Т-во для допомоги нужден. студентам Харків. ун-ту. Очолював ініціатив. групу зі створення Харків. т-ва поширення грамотності в народі. Був першим головою Харків. від-ня рос. тех. т-ва, засновником Харків. фармацевт. т-ва, ініціатором відкриття Харків. публ. б-ки (тепер *Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка*). З 1886 працював у Хім. лаб. С.-Петерб. АН. Водночас викладав хімію на Вищих жін. курсах у м. Санкт-Петербурзі (з 1886), а також спадкоємцю престолу, майб. імператору *Миколі II* (1887–1889). Читав лекції у Моск. ун-ті (1890; тепер Моск. держ. ун-т імені М. В. Ломоносова). Обраний почес. членом Ради Харків. ун-ту (з 1887). Був президентом Рос. фізико-хім. т-ва (1889–1890, 1896–1897, 1900, 1902, 1903, 1911), засновником і головою Менделєєв. з'їзду (1907). Похований на Смолен. кладовищі в м. Санкт-Петербурзі. Більша частина наук. праць Б. стосується питання хім. *спорідненості*. Істотно прояснив уявлення щодо хім. *рівноваги* й показав, що зворотність є фундамент. властивістю хім. процесу. Метою Б. був пошук найзагальн. *закономірностей* перебігу реакцій, з'ясування причин більшої або меншої хім. спорідненості у тих чи тих хім. процесах. Розробив теорію витіснення одних *металів* ін., вивчав і доповнив ряд активності металів. Обґрунтував включення водню до «відновлювального» («витиснювального») ряду металів і визначив його місце у цьому ряду. Уперше отримав безводні *оксиди* лужних металів та описав їхні фізико-хім. властивості. У явищах витіснення Б. простежував як спорідненість, так і вплив зовн. умов (*температура*, тиск, концентрація). Встановив свій ряд металів на підставі даних про реакції, які відб. як у вод. розчинах за кімнат. т-ри, так і між тверд. речовинами за високих т-р, а також між газом (напр., парою цинку) і твердим тілом. Статтю про дію водню за різних тисків на розчини солей металів написав як рез-т досліджень, виконаних у лаб. Ж.-Б.-А. *Дюма* в *Паризькому університеті*, і подав у лютому 1859 до Париз. АН. Дав формулювання (дуже близьке до сучас.) закону діючих мас (див. *Гульдберга і Вааге закон*), відкрив і описав метод відновлення металів (див. *Алюмінотермія*). Провадив термохім. дослідження, метою яких було встановлення природи сил хім. спорідненості, визначення *теплот* утворення оксидів лужних металів і вивчення динаміки хім. явищ. Від *питомої ваги* до кількості частинок в одиниці об'єму і далі — до відстані між частинками (*атомами*), Б. фактично зв'язав відновлювальну здатність металів з йон-

Бекетов Микола Миколайович

ними та *атомними радіусами* і міжатом. відстанями у сполуках. Під час пояснення ролі домішок води в процесі окислення оксиду *вуглецю* під дією електр. іскри Б. висловив ідею ланцюг. механізму *горіння* та *вибуху*. «Бекетовським» хім. методом до 1890 було отримано понад чверть всього світ. *алюмінію* (58 т). Лауреат Ломоносів. премії (1880). Почесний член Рос. фізико-хім. т-ва при С.-Петерб. ун-ті (з 1903). На честь 50-річчя наук. діяльності Б. у м. Харкові було видано кн. «У пам'ять 50-річчя вченої діяльності М. М. Бекетова» (1904). У м. Катеринославі (тепер м. Дніпро) міське наук. т-во присвятило цій події заг. збори (13.03.1904) і видало окр. випуском його доповіді. Іменем Б. названо *кратер* на Місяці (1976). На честь вченого і його брата ботаніка А. Бекетова в м. Санкт-Петербурзі назвали вулицю на Васильєв. о-ві (2017). На держ. рівні в Україні відзначали ювілей — 190 р. від дня народження Б. (2017).

Пр.: Избранные произведения по физической химии. Харьков, 1955; «Физико-химия»: Лекции Н. Н. Бекетова. Харьков, 1886.

Літ.: Турченко Я. И. Николай Николаевич Бекетов. Москва, 1954; Мчедлов-Петросян Н. О. Пионер физической химии (К 100-летию со дня смерти Николая Николаевича Бекетова) // Вісник Харків. нац. ун-ту. Хімія. 2011. № 976. Вип. 20 (43); Бекетов Микола Миколайович // Почесні члени Харківського університету / Гол. ред. В. С. Бакіров. Харків, 2015.

М. О. Мчедлов-Петросян

Бе́кетов, Олекси́й Микола́йович (03.11.1862, м. Харків, тепер Україна — 23.11.1941, там само) — архітектор і педагог, член *Академії мистецтв імператорської* (з 1894), Академії архітектури СРСР (з 1939), заслужени діяч мистецтв УРСР (з 1941). Нар. у дворян. сім'ї. Син М. *Бекетова*. Закінчив Імператор. академію мист-в (1888). З 1890 викладав історію архітектури та буд. мист-во у Харків. практ. технол. ін-ті (тепер *Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»*). Водночас до 1917 працював у влас. проєкт. бюро. Брав участь у з'їздах рос. зодчих (1911, 1913) та діяльності т-в, зокрема «Товариства поширення в народі письменності у Харкові» (розробляв проєкти

Бекетов Олексій Миколайович

Бекетов Олексій Миколайович. Будинок жіночого єпархіального училища в м. Лубнах, Полтавська обл., 1907

перших нар. шкіл). Співробітничав із журн. «Зодчий», «Щорічник» («Ежегодник») та ін. Після 1917 працював у Проєкт. управлінні Всесоюз. шахтобуд. тресту «Шахтобуд». Від 1930 викладав у Харків. інж.-буд. ін-ті (тепер *Харківський національний університет будівництва та архітектури*), 1935–1941 — у Харків. ін-ті комунал. госп-ва (тепер *Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова*). Для творчості Б., що розвивалася в руслі поширених на той час стилів *неоренесансу* і *неокласицизму*, *модерну*, *неоросійського стилю* й *конструктивізму*, властиві висока культура розроблення планів, деталей *фасадів* та *інтер'єрів*, *синтез мистецтв*. Споруди у стилі неоренесансу: комерц. уч-ще (1888–1891, тепер *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*); Земел. банк (1896–1898, тепер від-ня *Національного банку України*); суд. установи (1897–1903); Торг. банк (1899, тепер адм. будівля); особняк Бекетових (1897, тепер Будинок учених), особняк (1914, тепер *Харківський художній музей*; усі — у м. *Харкові*); театр у м. *Сімферополі* (тепер Крим. академ. рос. драм. театр ім. М. Горького); суд. установи в м. Новочеркаську (тепер Ростовської обл., Росія) та ін. У стилі модерн: гол. корпус гірн. ін-ту (1900, тепер *Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»*); управління Катеринин. з-ці (1905–1911, тепер гол. офіс регіон. філії «Придніпров. залізниця»; обидва — у м. *Дніпрі*); будівля Волзько-Камського банку (1907, реконструкція в 1970-х; тепер Харків. держ. академ. театр ляльок ім. В. Афанасьєва), постамент пам'ятника В. *Каразіну* (усі — у м. Харкові). У стилі неокласицизму: будинок Мед. т-ва (1911, тепер *Інститут мікробіології і імунології імені І. І. Мечникова НАМН України*); будівлі, в яких розміщено навч. корпуси *Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*, — колишні Вищі жін. курси (1914) та Комерц. ін-т (1914–1916; усі — у м. Харкові). Однією з кращих споруд Б. є будинок жін. Єпарх. уч-ща 1907 у м. *Лубнах* (тепер філія *Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова*), створений під впливом укр. *романтизму*. У неорос. стилістиці збудовано 1913 Вознесен. церкву в м. *Тростянці*. Після 1917 за його проєктами створено робітн. будинки та клуби в селищах *Донбасу*, будинок електротех. ін-ту в м. Харкові (1921–1929, тепер корпус електротех. ф-ту), житл. будинок працівників ЦК КП(б)У в м. Києві (1936) та ін. Брав участь у конкурс. проєктах Держпрому, забудови вул. Сумської в м. Харкові та ін. Одним із перших у пед. практиці запровадив системне вивчення архіт. форм і стилів. Серед його учнів — О. *Касьянов*, В. Г. *Кричевський*, О. О. Таційй (1903–1967; Україна), О. М. Душкін (1904; Україна — 1977; Росія). Б. працював і як акваре́ліст (пейзажі Криму, архіт. мотиви). Малюнки зберігаються в Харків. худ. музеї та приват. збірках. Виставки графіч. творів відб. у м. Харкові 1939, 1946, 1969, 1987. У м. Харкові встановлено пам'ятники Б. побл. гол. корпусу ун-ту буд-ва та архітектури (2007) та ун-ту міського госп-ва, якому присвоєно ім'я архітектора (2016). На його честь названо вулицю та станцію *метрополітену* в м. Харкові, площу в м. Лубнах. У м. *Алушті* 1987 відкрито Будинок-музей Б.

Літ.: Ясиевич В. Е. Архитектура Украины на рубеже 19–20 веков. Киев, 1988; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. Київ, 1999; Бабаєв В. М., Рищенко Т. Д., Єлісєєва Т. П. та ін. Академік архітектури Олексій Миколайович Бекетов. Харків, 2012; Денисенко О. Й. Живопис архітектора О. Бекетова // Пам'ятки України. 2014. № 12.

В. В. Вечерський

Ліцензія на використання
https://vue.gov.ua

Бе́кетт, Се́мюел Ба́рклі (Беккет; англ. Beckett, Samuel Barclay; 13.04.1906, Фоксрок, передмістя м. Дубліна, Ірландія — 22.12.1989, м. Париж, Франція) — поет, прозаїк, драматург, почесний член Американської академії мистецтв і наук (з 1968), лауреат *Нобелівської премії* з літератури (1969). Писав англ. та франц. мовами. Нар. у сім'ї інженера. Родина ірланд. протестантів походила від франц. *гугенотів*, які знайшли притулок в Ірландії. Навчався у приват. початк. школі, Ерлсфорд. школі-інтернаті (з 1915), Королів. школі Портора (1920–1923) у Пн. Ірландії. Закінчив 1927 Триніті-коледж у м. Дубліні, здобув ступінь бакалавра мист-в. Відтоді викладав англ. мову в м. *Белфасті*, а згодом (1928–1930) — у Вищ. норм. школі в м. *Парижі*, де познайомився з Дж. *Джойсом*. Наприкінці 1930 повернувся у Триніті-коледж, 1931 здобув там ступінь магістра мист-в і упродовж року викладав франц. мову. 1933 жив у м. *Лондоні*, наступ. року повернувся у м. Париж. Від 1937 остаточно облаштувався у Франції. Під час *Другої світової війни* брав участь у *Русі Опору*. 1942 переховувався від *гестапо* на Пд. Франції, наймитував. Після війни працював перекладачем у госпіталі ірланд. Черв. Хреста у м. Сен-Ло (тепер регіон Нормандія), згодом повернувся у м. Париж і зайнявся творчістю. Відтоді присвятив себе *театру*, постановкам, роботі для радіо й телебачення, писав також і *прозу*. Автор книг-есе про М. *Пруста* (1931), Дж. *Джойса* (1936), збірок оповідань «Більше уколів, аніж стусанів» («More Pricks than Kicks»; 1934), віршів «Кастаньєти відлуння» («Les Os d'Écho»; 1936) тощо. Романи «Мерфі» («Murphy»; 1938), «Моллой» («Molloy»), «Мелон вмирає» («Malone meurt»), обидва — 1951, «Неназваний» («Innommable»), «Вотт» («Watt»; обидва — 1953) — близькі до *абсурду літератури*. Трилогія («Моллой», «Мелон вмирає», «Неназваний») показує розпад поняття романного персонажа та романної форми. Розпадається не лише люд. життя, криза абсурду торкнулася й *мови* та *мовлення*. Б. вважають провід. драматургом театру абсурду. П'єси «Чекаючи на Годо» («En attendant Godot»; 1952), «Кінець гри» («Fin de partie»; 1957), «Щасливі дні» («Oh les beaux jours»; 1963), «Огайо — експромт» («Ohio Impromptu»; 1981) та ін. — тип. вияв філософії й поетики *модернізму*. Б. написав також сценарій до німої чор.-біл. кінострічки «Фільм» (1964, реж. А. Шнейдер), в якій персонаж (у ролі актор Б. *Кітон*) намагається сховатися від усіх живих істот, що можуть за ним спостерігати. Більшість творів Б. пройнята *песимізмом*, відображає дух. кризу в сусп-ві. Постійною темою його творів є *деградація* людства. У своїх романах і п'єсах автор зображує самот., спустошених персонажів, безладна доля яких ставить під сумнів сенс люд. існування. Якщо Ж.-П. *Сартр* і А. *Камю* виступали за політ. дії або бунт, то Б. вагався між *скептицизмом* і *нігілізмом*. Філософію Б. з елементами *гротеску* і трагіч. *фарсу* літературознавці називають негативізмом, але водночас вбачають у ньому джерело внутр. очищення та житт. сили. Б. руйнував канон. форми л-ри, кордони між *жанрами*. Від кін. 1960-х кільк. публікацій Б. зменшувалася, а стиль ставав мінімалістичним. Нобелівська премії з л-ри присуджена за сукупність новатор. творів у прозі та драматургії, «в яких трагізм поневірянь сучасної людини стає її тріумфом». Лауреат Міжнар. літ. премії «Формент

Бекетт Семюел Барклі

Бекеші Д'єрдь

ментор» (1961, разом із Х. Л. *Борхесом*). Володар ірланд. почес. звання «сі» (ірланд. Saoi — майстер, мудрець; 1984). За антифашист. діяльність нагороджений франц. Військ. хрестом і медаллю Опору (обидві нагороди — 1945). Почесний доктор Триніті-коледжу в м. Дубліні (з 1959). На честь Б. названо алею в м. Парижі, міст у м. Дубліні. На основі текстів Б. створили музич. твори композитори Л. *Беріо*, Д. *Куртаг*, Ф. *Гласс* та ін.

Тв.: Malone meurt. Paris, 1951; En Attendant Godot. Paris, 1952; Molloy. Paris, 1989; Poèmes. Paris, 1992; Eleutheria. Paris, 1995; У к р. п е р е к л. — Чекаючи на Ґодо. Остання стрічка Краппа / Пер. з англ.: Б. Бойчук, Ю. Тарнавський. Мюнхен, 1972; Остання стрічка Креча: п'єса / Пер. з англ. В. Діброва // Всесвіт. 1988. № 1; Ендшпіль / Пер. з фр. В. Діброва // Французька п'єса XX століття. Театральний авангард. Київ, 1993; Чекаючи на Годо / Пер. з фр. В. Діброва // Французька п'єса XX століття. Театральний авангард. Київ, 1993; Молой / Пер. з фр. П. Таращук. Київ, 2006; Малон умирає. Несказанний / Пер. з фр. П. Таращук. Київ, 2009; Мерсьє та Кам'є / Пер. з англ. І. Кричфалушій. Брустури, 2015; Уот / Пер. з англ. В. Діброва. Київ, 2016.

Літ.: Якимович Т. К. Драматургия и театр современной Франции. Киев, 1968; Лібман З. Я. Агонія сміху. Київ, 1969; Якимович Т. К. Монодрами пізнього Беккета // Всесвіт. 1978. № 10; Якимович Т. К. З художнього світу Франції. Київ, 1981; Simon A. Beckett. Paris, 1983; Бенуа Е. Семюель Беккет // Алхімія слова живого. Французький роман 1945–2000 рр. Київ, 2005; Маю Ж.-Ж. «Молой»: літературна подія, видатний твір // Бекет С. Молой / Пер. з фр. П. Таращук. Київ, 2006; The Letters of Samuel Beckett : in 4 vol. Cambridge, 2009–2016; Gontarski S. E. Revisioning Beckett: Samuel Beckett's Decadent Turn. New York, 2018.

Бе́ке́ші, Д'єрдь (Джордж фон; угор. Békésy, György; англ. Békésy, Georg von; 03.06.1899, м. Будапешт, тепер Угорщина — 13.06.1972, м. Гонолулу, шт. Гаваї, США) — біофізик, фізіолог, член Американської академії мистецтв і наук (з 1954), Національної академії наук США (з 1956), Німецької національної академії наук *Леопольдина* (з 1962), лауреат *Нобелівської премії* з фізіології або медицини (1961). Нар. у сім'ї дипломата. 1917 вивчав хімію у *Бернському університеті* (Швейцарія), зацікавився *теоретичною фізикою* та *математикою*. Одразу після закінчення *Першої світової війни* повернувся в Угорщину, деякий час служив у лавах армії. 1923 закінчив Будапешт. ун-т, цього ж року здобув ступінь доктора філософії з фізики (захистив дис. з проблем *гідродинаміки*). Упродовж 1923–1946 працював в Угорській н.-д. лаб. телефонних систем, де розпочав дослідження, які заклали підвалини його фундам. наук. відкриттів. Одночасно у 1932–1946 викладав експеримент. фізику в Будапешт. ун-ті (з 1939 — професор). 1946 виїхав до Швеції, де продовжив дослідження у Королів. технол. ін-ті (м. Стокгольм). 1947 переїхав у США, до 1966 працював у психоакуст. лаб. *Гарвардського університету*. Саме до цього періоду відносять найважл. наук.-експеримент. відкриття вченого. У 1966–1972 — професор Гавайського ун-ту в м. Гонолулу. Наукові роботи присвячені *акустиці* та теорії *слуху*. У межах програми з вивчення якості міжміськ. телефон. зв'язку зацікавився фіз. процесами трансформації *звуку* на електр. сигнали, що відбуваються в *мембрані* телефон. апарату. Вивчав *частоту резонансну* телефон. мембрани пор. з відповід. показниками *барабанної перетинки* в орг-мі людини. Наступ-

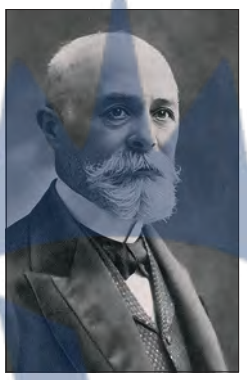
Електронна версія на сайті
http://vue.gov.ua

ним кроком став перехід від фізики до *біофізики* й *анатомії*, ґрунтовне вивчення суголос. процесів трансформації мех. коливань на *імпульси нервові* у *вушній раковині*. Ретельно досліджував анатом. будову та особливості функціонування люд. *вуха*. Винайшов спец. хірург. інструменти та лаб. технології для препарування і вивчення *завитки* та мех. властивостей вуш. тканин. Експериментально підтвердив правильність нової на той час акуст. теорії, згідно з якою звук у люд. вусі викликають біжучі мембраною хвилі. Довів, що хвилі різн. частоти досягають піку в різн. ділянках мембрани (чим нижчий звук — тим далі від входу у внутр. вухо). Виявив, що розташування і кількість задіяних *рецепторів* є найважл. чинниками у визначенні висоти й гучності звуку. Розробив нов. тип високочутл. *аудіометра* (відомий як аудіометр Б.; 1946). Прилад знайшов застосування у різн. царинах експеримент. науки. У Гарварді провів серію фіз. *експериментів*, зокрема з моделювання поширення звуків у мембрані завитки. Сконструював динам. моделі внутр. вуха та його *іннервації*, які дозволили зрозуміти мех. параметри слух. процесу, диференціювати деякі форми *глухоти* й точніше підібрати відповід. лікування. Підсумки дослідження мали вагомий практ. результат. Точне розуміння *біомеханіки* слуху дозволило медикам просунути отохірургію (операт. лікування захворювань внутр. вуха), створювати та імплантувати протези барабан. перетинки. Автор книг «Експерименти зі слухом» (1960) і «Сенсорне гальмування» (1967). Нобелівську премію присуджено «за відкриття фізичних механізмів збудження всередині завитки (cochlea)». Заповів Нобелів. комітету зібрану колекцію творів мистецтва. Нагороджений медалями Ляйбніца Берлін. АН (1937), Говарда Кросбі Воррена Т-ва експеримент. психологів (1955), золотими медалями Амер. отологічного т-ва (1957) й Акустичного т-ва Америки (1961). Лауреат премій Денкера з *отології* (1931), Гюйо з мови та отології (Гронінгенського ун-ту; 1939), «Оскар» Будапешт. АН (1946), Шамбо з отології (1950). Почесний доктор медицини Мюнстер. (з 1955) і Берн. (з 1959) ун-тів. 1979 на честь Б. був названий місяч. *кратер*.

Пр.: Experiments in Hearing. New York, 1960; Sensory Inhibition. Princeton, 1967.

Літ.: Tonndorf J. Georg von Békésy and his Work // Hearing Research. 1986. Vol. 22. № 1–3; Evans R. B. Georg von Békésy: Visualization of Hearing // The American Psychologist. 2003. Vol. 58. № 9; Czeizel A. E. Famous Hungarian Physicians // Lancet. 2004. Vol. 364. № 9434; Vincze J. A Nobel-díjas biofizikus nemes Békésy György életútja. Budapest, 2021.

Бе́ккерель, Антуа́н Анрі́ (франц. Becquerel, Antoine Henri; 15.12.1852, м. Париж, Франція — 25.08.1908, м. Ле Круазік, тепер регіон Пеї-де-ла-Луар, Франція) — фізик, член Паризької АН (з 1889), лауреат *Нобелівської премії* з фізики (1903). Походив із родини науковців-фізиків. Навчався 1872–1874 у Політех. школі в м. Парижі, закінчив Вищу школу мостів і доріг (1877). З 1876 — лектор Політех. школи. Від 1877 працював також у Нац. управлінні мостів і доріг. 1878 став асистентом професора в Музеї натур. історії. Після захисту дис. з проблем *поглинання світла* в кристалах (1888) та присудження доктор. ступеня був секретарем фіз. від-ня Паризької АН. З 1892 очолив каф. фізики в Консерваторії мист-в і ремесел, професор Музею натур. історії. З 1894 — гол. інженер в Нац. управлінні мостів і доріг. З 1895 — професор Політех. школи. Розвідки Б. присвячені *оптиці* (магнітооптика, фосфоресценція, інфрачерв. спектри), електромагнетизму, фото- і електрохімії, метеорології та *радіоактивності*. Вивчав дію різном. люмінесцент. речовин на фотопластинку (зокрема, солей урану), 1896 відкрив невідоме *випромінювання*, властиве самій уран. солі (не мало нічого спільного з люмінесцент. випромінюванням). Це явище спонтан. випромінювання солями урану променів особл. природи було названо радіоактивністю. Пропускаючи бета-промені через схрещені електр. і магніт. поля, першим виміряв відношення заряду до маси бета-частинок. Встановив, що воно такого самого порядку, як і для частинок катод. променів (1900). Виявив 1901 (незалежно від П. *Кюрі*) фізіол. дію радіоакт. випромінювання, а також його здатність йонізувати газ. Нобелівську премію разом з П. *Кюрі* та М. *Склодовською-Кюрі* присуджено за відкриття мимовіл. радіоактивності. Нагороджений орденом Почес. легіону: кавалер (1882), офіцер (1900); медалями Румфорда від *Лондонського королівського товариства* (1900), Гельмгольца від Берлін. королів. АН (1901), Бернарда від НАН США (1905). Іменем Б. названо одиницю активності випромінювання в системі одиниць СІ — *бекерель* (Бк, Bq). Ім'я вченого присвоєно *кратерам* на Місяці й Марсі та *астероїду* гол. поясу 6914 Беккерель (03.04.1992).

Беккерель Антуан Анрі

Беклін Арнольд. Автопортрет, 1872

Літ.: Храмов Ю. А. История физики. Киев, 2006; Nobel: A Century of Prize Winners / Ed. by M. Worek. 2nd ed. Richmond Hill, 2010.

Бе́клін, Арнольд (нім. Böcklin, Arnold; 16.10.1827, м. Базель, кантон Базель-Штадт, Швейцарія — 16.01.1901, м. Ф'езоле, область Тоскана, Італія) — живописець, скульптор, представник *символізму*. Нар. у сім'ї купців. 1845–1847 навчався в Академії мист-в у м. *Дюссельдорфі*: майстерня *пейзажу* Й. В. Ширмера (1807–1863; тепер Німеччина), іст. живопису Ф. Т. Гільдебрандта (1804; тепер Польща — 1872; Німеччина); паралельно навчався пейзажу (1847) в А. Калама (1810; Швейцарія —1864; Франція). Часто переїжджав: працював у містах Парижі, Базелі, Мюнхені, Цюриху, Римі тощо. Входив до творч. об'єднання художників-неокласицистів (див. *Неокласицизм*) «Римське коло». Уперше зажив відомості після створення картини «Пан в очереті»

Беклін Арнольд. «Острів мертвих», 1886, Музей образотворчих мистецтв (м. Лейпциг, Німеччина)

(1858), яку придбав король *Баварії*. 1860–1862 — професор Саксон. школи мист-в (існувала до 1910) у м. Веймарі (Німеччина). Повернувся 1866 до м. Базеля. Історик Я. *Буркгардт* доручив йому оздобити садов. будинок для політика К. Ф. Саразіна (1815–1886; Швейцарія) *фресками* «Відпочинок на шляху до Єгипту», «Цар Давид з арфою», «Подорож до Емауса» (зберігаються в *Базельському художньому музеї*, БХМ). 1871 створив 6 масок (гримас) для садов. фасаду Зали мист-в у м. Базелі. 1874–1885 жив у м. *Флоренції*. Працював у майстерні В. фон Свєрчкова (бл. 1821; тепер Фінляндія — 1888; Італія). Тут створив найвідоміші полотна, серед них — 5 варіантів картини «Острів мертвих». 1885–1892 переїхав до м. Геттінгена (Німеччина). Після *інсульту* повернувся до м. Флоренції, де придбав віллу Белладжо. Похований на протестант. Євангел. цвинтарі. Займався *живописом* та *скульптурою*. Спочатку писав переважно міську архітектуру та пейзажі (з 16 р.), на яких зображував людей. Найвідоміші роботи митця належать до худ. напряму символізму. Перша велика замовлена робота — «Полювання на Діану» (1862). Створював портрети («Автопортрет зі Смертю, що грає на скрипці», 1872, *Державні музеї Берліна*; «Дочка Клара», 1873). На тлі пейзажу зображував іст.-міфічні *ремінісценції*, алегор. образи, антич. (див. *Античність*) богів («Одіссей і Каліпсо», 1882; «Гра наяд», 1886; обидві — БХМ), наділяючи їх стихійно-гріз. філософією. Найвідоміша картина — «Острів мертвих» (1880–1886; варіанти — в музеях міст Базеля, Лейпцига, Берліна, Нью-Йорка) — зображує середземномор. пейзаж, що перетворився на ворота до підзем. царства. У пізніх роботах простежують персоніфіков. *алегорії* («Війна», 1896–1897, варіанти — в музеях міст Дрездена і Цюриха; «Чума», 1898, БХМ). 1897 роботи Б. виставлено у БХМ (до 70-річчя та після смерті 1927). Творчість Б. вплинула на художників-сюрреалістів М. *Ернста*, С. *Далі*, засновника *живопису метафізичного* Дж. де *Кіріко*. На честь Б. названо шрифт «Арнольд Беклін», розроблений 1904 на ф-ці «Ливарне виробництво О. Вейсерта» (нім. «Schriftgiesserei Otto Weisert»). Картина «Острів мертвих» надихнула С. *Рахманінова* на створення однойм. симф. поеми (1909). Творчість Б. вплинула на метафіз. живопис і формування символізму та стилю *модерн* у Німеччині.

Літ.: Куровский В. Арнольдъ Беклинъ // Наши вечера. 1903. Вып. 1; Hütt W. Die Düsseldorfer Malerschule 1819–1869. Leipzig, 1995; Andree R., Berner A. Arnold Böcklin: die Gemälde. 2 aufl. Basel, 1998; Федотова Е. А. Бёклин. Москва, 2001; Runkel F. Memorie di Böcklin: pagine dal diario della moglie Angela. Forte dei Marmi, 2016.

Бе́кон, Ро́джер — див. *Роджер Бекон*.

Бе́кон, Фре́нсіс (англ. Bacon, Francis; 22.01.1561, м. Лондон, тепер Велика Британія — 09.04.1626, с. Гайгейт, тепер передмістя Лондона, Велика Британія) — філософ, юрист, учений, державний діяч, провідний мислитель у царині *філософії природи* та *методології науки* раннього *Нового часу*. Походив з аристократ. родини. Батько обіймав посаду лорда-хранителя Вел. Королів. печатки. У 1573–1576 навчався у Триніті-коледжі *Кембриджського університету*. 1577–1578 перебував у почті англ. посла в м. Парижі. Після смерті батька (1579) повернувся до Англії. 1579–1582 продовжив навчання в юрид. корпорації «Грейз-Інн» («Gray's Inn»), вів успіш. юрид. практику в м. Лондоні. 1581 уперше увійшов до Палати громад як депутат від Корнволла. Член *Палати лордів*, радник королеви *Єлизавети I* (1584–1617). Швидке політ. піднесення до вищ. держ. посад пов'язують зі сходженням на престол *Якова I Стюарта* (правив у 1603–1625). У 1603 Б. здобув лицар. достоїнство. З 1604 — штат. королів. адвокат, від 1607 — ген. *солісітор*, із 1613 — ген. *аторней*, з 1617 — лорд-хранитель Вел. королів. печатки, з 1618 — лорд-канцлер Англії. Барон Веруламський і *пер* Англії (1618), віконт Сент-Олбанський (1620). У 1621 на вимогу *парламенту* Б. обвинувачено у *корупції* та ін. зловживаннях, засуджено до стягнення 40 тис. фунтів стерлінгів та ув'язнення, накладено заборону обіймати будь-які держ. посади. Через три дні Б. звільнено з *Тауера Лондонського*, за кілька років монарх дарував йому повне прощення. Останні роки життя присвятив наук. та літ. діяльності. Помер від *пневмонії*, проводячи досліди із заморожування м'яса. Залишив праці з питань права, державознавства, релігії, політики, *натурфілософії*, етики, педагогіки тощо. За політ. поглядами був прихильником *абсолютної монархії* англ. взірця, ідеалу військ. й політ. могутності Англії. Запропонував систему екон. і законодав. *реформ*, спрямов. на пожвавлення торгівлі, розвиток *мануфактур* і пром-сті, зменшення мита і податків. Наполягав на *кодифікації* англ. права. Основу *міжнародного права* вбачав у силі, водночас визнавав війну гранич. засобом розв'язання міжнар. проблем. Пов'язував майбутнє людства з поступом люд. *пізнання*, прогресом наук і винахідництва, плекав програму «великого реформування» всієї інтелект. діяльності. Вбачав у науці *ресурс* влади людини над природою як умову ефект. і досконалої орг-ції сусп. життя. Справив знач. вплив на відродження авторитету наук та розробку їх методол. засад. Б. вважають засновником традиції *емпіризму* та експерименталіму в англ. філософії, фундатором методол. програми приклад. наук. Був рішуч. опонентом середньовіч. *схоластики* і *богослов'я*, сліпої віри в авторитети, розуміння філософії як абстракт. розмірковувань, рівним чином як і ренесанс. *алхімії*, *магії* та *астрології*. Догматичній *дедукції* схоластів Б. протиставив метод *індукції* як засіб наук. пізнання об'єкт. світу. За Б., набуття істин. знань про природу можливе лише через поєднання емпір. досвіду, *експерименту* й рац. мислення. Водночас залишався на компроміс. позиціях *двоїстої істини теорії*. Головна праця — «Велике відновлення наук» (1600-ті; написав 3 із запланов. 6 частин). Перша частина містить енциклопед. огляд і класифікацію наук. Другу частину склав «Новий Органон, або Вказівки на правдиве тлумачення природи» (1620), названий на противагу «Органону» *Аристотеля*. Б. критикував схоласт. логіку, де формал. правильність *силогізмів* ігнорувала їхню відповідність реальності, міркував про логіку наук. відкриття. Виклав типологію хиб («примар», «ідолів») люд. розуму, що спотворюють його пізнав. зусилля і викривляють об'єкт. картину світу (хиби «роду», «печери», «ринку», «театру»). Третя частина охоплює цикл праць з природознавства. Науковому поступу Б. присвятив незавершену пов. «Нова Атлантида» (англ. «New Atlantis», 1626; опубл. 1627), де зо-

Бекон Френсіс

бражено утопіч. д-ву, керівним органом якої є наук.-тех. центр та орден учених. Передбачив чимало тех. досягнень сучасності (від літал. апаратів і підвод. човнів до засобів створення штуч. клімату). Свободу людини розумів не тільки як актив. використання законів природи для влас. цілей, але й шлях, торований завдяки вдосконаленню інтелекту й моральності, на засадах *альтруїзму*, *патріотизму* та сусп. *блага*. Автор зб. «Досліди, або Настанови громадянські й моральнісні» (1597; 1612; 1625), праць «Вступ до тлумачення природи» (1603), «Про мудрість древніх» (1609) та ін. Праці Б. започаткували матеріаліст. тенденцію й лінію емпіризму у філософії Нов. часу, розвідки у царині методології й *філософії науки*. Ідеї Б. вплинули на погляди Дж. *Лока*, Т. *Гоббса*, Р. *Декарта*, Б. *Спінози*, Я. *Коменського*, Ж.-Ж. *Руссо*, К. *Гельвеція*, Д. *Дідро*, Дж. *Мілля* та ін. Збірник есе «Досліди, або Настанови» набув надзвич. популярності за життя автора, витримав багато видань, перекладений різн. мовами. До поглядів Б. зверталися у своїх публікаціях та курсах з логіки, історії філософії професори *Києво-Могилянської академії*, від 19 ст. — Харків. та Київ. ун-тів (тепер *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Заклик Б. до експеримент. вивчення природи став стимулом для розвитку природознавства 16 ст. Запропоновану ним класифікацію знань узяли за основу франц. *енциклопедисти*. Вироблену методологію індукції визнано точкою відліку для розробки *логіки індуктивної*. Висловлені ідеї науки та організ. спільноти учених як *соціального інституту* стали прообразом створення 1660 *Лондонського королівського товариства*. Автор низки *афоризмів*: «Знання — це сила», «Істина — донька часу, а не авторитету», «Заздрість не знає свят» тощо.

Пр.: The Works : in 14 vol. London, 1857–1874; The Oxford Francis Bacon : in 15 vol. Oxford, 1996–2000; The New Organon. Cambridge, 2000.

Літ.: Anderson F. H. Francis Bacon. His Career and His Thought. Los Angeles, 1962; Farrington B. The Philosophy of Francis Bacon. Liverpool, 1964; Pérez-Ramos A. Francis Bacon's Idea of Science and the Maker's Knowledge Tradition. Oxford, 1988; Martin J. Francis Bacon, the State, and the Reform of Natural Philosophy. Cambridge, 1992; Gaukroger S. Francis Bacon and the Transformation of Early-Modern Philosophy. Cambridge, 2001; Henry J. Knowledge is Power. Francis Bacon and the Method of Science. Cambridge, 2002; Matthews S. Theology and Science in the Thought of Francis Bacon. Aldershot, 2008; Funari A. Francis Bacon and the Seventeenth-Century Intellectual Discourse. New York, 2011; Пилипишин П. Індивідуалістична концепція у філософії права Френсіса Бекона // Теорія держави і права. 2021. № 3.

Бе́крукс (від грец. β — позначення зорі за Баєра системою та лат. Crux — назва сузір'я Південний Хрест) — *зоря*, друга за *блиском* у сузір'ї *Південний Хрест* та дев'ятнадцята за блиском на земному небі. Назву зорі затверджено 2016 *Робочою групою з найменування зір* Міжнар. астр. союзу. Найкращі умови для спостережень: березень — травень. Ніколи не сходить на геогр. широтах на Пн. від 30°, тому Б. не сходить над обрієм України. Спектрально подвійна зоряна система, більш масив. компонент якої відомий як Б. А, другий — Б. В. Супутник центр. зорі має спектр. клас B2 і обертається навколо Б. А на відстані від 5,4 до 12 а. о. (від 810 млн км до 1,8 млрд км) із періодом ≈ 1828 діб. Б. В — зоря масою бл. 10 сонячних. Подвійна зоряна система Б. є доволі масивною із заг. масою майже 26 сонячних. Дослідження, проведені в останні 5–7 р., показують, що зоряна система Б. має вік не більш як 12 млн р. Б. А — змішана зоря типу β Цефея. Видима *зоряна величина* (V) 1,25^{m} (змінюється у межах 1,23^{m}–1,31^{m}). *Паралакс* (11,71 ± 0,98) мілісекунд дуги, отже, відстань до зорі (280 ± 20) св. р. або (85 ± 7) пк. *Абсолютна зоряна величина* (–3,92^{m}); спектр. клас B0,5 III/ B2V. *Радіус* Б. А (8,4 ± 0,6) радіусів *Сонця* з *ефективною температурою* (27000 ± 1000) К та болометр. (див. *Болометр*) світністю 34 тис. світностей Сонця. У пульсаціях Б. А виділяють 3 осн. гармоніки, що не відповідають радіал. пульсаціям зорі. Періоди гармонік — у діапазоні від 4,03 до 4,59 год. Завдяки методам *астрополяриметрії* вдалося встановити, що Б. А генерує зорян. вітер зі швидкістю 2 000 км/с і втрачає бл. 10^{-8} $M_{\odot}$ на рік, що еквівалентно втраті маси, яка дорівнює масі Сонця кожні 100 млн р. Припускають, що система Б. є потрійною. Завдяки *прецесії* Б. 3500 р. т. мав схилення (–50°). Його можна було спостерігати з тер. *Греції Давньої*. Проте сузір'я Пд. Хрест не було повністю доступним для давн. астрономів. Вони включали Б. до зір сузір'я Кентавра. Б. представлено на держ. прапорах *Австралії*, *Нової Зеландії*, *Самоа*, *Папуа — Нової Гвінеї* та *Бразилії* як одна із зір сузір'я Пд. Хреста.

Літ.: Heintz W. D. The Radial Velocity Variation of Beta Crucis // The Observatory. 1957. № 77; Aerts C., Cat P. De, Cuypers J. et al. Evidence for Binarity and Multiperiodicity in the βCephei star βCrucis // Astronomy and Astrophysics. 1998. № 329 (1); Cohen D., Kuhn M., Gagné M. et al. Chandra Spectroscopy of the Hot Star βCrucis and the Discovery of a Pre-Main-Sequence Companion // Monthly Notices of the Royal Astronomical Society. 2008. № 386 (4); Cotton D., Buzasi D., Aerts C. et al. Polarimetric Detection of Non-Radial Oscillation Modes in the β Cephei Star β Crucis // Nature Astronomy. 2022. № 6.

О. Г. Шевчук

Бе́кстейдж (англ. backstage — закулісся, від back — задній та stage — сцена) — 1) приміщення за *кулісами*, а також дії, процеси у шоу- та модельному *бізнесі*, *театрі*, кінематографі, які відбуваються за лаштунками, *сценою*, *кадром*, тобто такі, що невидимі для *публіки* та глядачів. 2) У кінематографі Б. — закадр. *зйомка*, що може фіксувати усі аспекти вир-ва *фільму*, зокрема підготовчі моменти [спілкування режисера з артистами, ін. членами знімал. групи; гримування (див. *Грим*) артистів, оформлення локацій для зйомок; установку *декорацій*] та безпосередньо процес кінозйомки. Головне завдання Б. — зафіксувати, зберегти, передати атмосферу створення фільму; показати те, що глядачі зазвичай не бачать. Для глядача такі матеріали — утаємничення у закритий від непосвячених процес *творчості*. Матеріали закадр. зйомки можуть монтувати як короткометраж. докум. фільм, використовувати за реклам. (див. *Реклама*) просування худ. фільму та / або як *бонуси* для глядачів при випуску фільму на дисках DVD та Blu-ray (англ., букв. — блакит. промінь; оптич. диски з використанням фіолет. лазера). Іноді матеріали закадр. зйомки становлять підґрунтя для повнометраж. докум. кінострічки про створення худ. фільму, зокрема: «Серце темряви: Апокаліпсис кінематографіста» (1991; реж. Ф. Бар і Дж. Гікен-

Онлайн-версія видання
http://vue.gov.ua

лупер) про фільм Ф. Ф. *Копполи* «Апокаліпсис сьогодні»; «Загублений у Ла-Манчі» (2002; реж. К. Фултон і Л. Пепе) про «виробниче пекло» фільму Т. Гілліама (нар. 1940; США) «Чоловік, який убив Дон Кіхота» (2018). Б. закадр. зйомки іноді створюють як жарт.

Літ.: Parkes P. Kalasha Rites of Spring: Backstage of a «Disappearing World» Film // Anthropology Today. 1990. Т. 6. № 5; McDonald P. The Routledge Companion to Media Industries. Abingdon; New York, 2021.

Л. Л. Корнєєва

Бекташі́я (Бекташі; турец. Bektaşi, від Насı Bektâş Velî — Хаджі Бекташ Валі — ім'я засновника ордену) — суфійський *тарикат*, заснований у 13 ст. Хаджі Бекташем Валі (1209 — бл. 1271) у Малій Азії (Анатолії), поширений у *Туреччині* та на *Балканах*. Хаджі Бекташ походив з хорасан. м. Нішапуру (тепер остан Хорасан-Резаві, Іран). Згідно з легендар. життєписом «Вілаят наме» (кін. 15 — поч. 16 ст.), він був нащадком 7-го шиїт. *імама* Муси аль-Казима (пом. 799). Згодом перебрався до Конійського Султанату в Анатолії, де проповідував серед переселенців з Центр. Азії. Вважається *мюридом* Баба Ільяса Хорасані (дата народження невідома — 1240) — ідеолога повстання туркмен. племен проти влади *сельджуків* у 1239–1240. Після придушення повстання і страти його лідерів, серед яких був його брат Метеш, Хаджі Бекташ оселився у с. Карагуюк (тепер м. Хаджібекташ, пров. Невшехір, Туреччина), де провів решту життя. Утвердження тарикату, *кодифікацію* та систематизацію його практик пов'язують з постаттю Баліма Султана (дата народження невідома — бл. 1516), відомого як «Другий старець» («Пір-есані»). 1501 османський султан Баязид II (правив у 1481–1512) призначив його головою центр. обителі (*текіє*) Б. Балім Султан здійснив низку реформ, зокрема запровадив *безшлюбність* для вищ. категорій тарикату. Після його смерті Б. розколовся на дві гілки: софіян-челебі та бабаган. До першої входили нащадки Хаджі Бекташа, які контролювали центр. обитель і більшість осередків Б. в *Османській імперії*, друга набула поширення на Балканах. За часів Баліма Султана Б. налагодив тіс. зв'язки із корпусом *яничарів*, а Хаджі Бекташ став їхнім святим покровителем. Після невдал. повстання і розпуску корпусу яничарів 1826 султаном Махмудом II (правив у 1785–1839) під заборону попав і тарикат Б., усе його майно було конфісковане, а обителі передані тарикату *накшбандія*. Центр діяльності Б. перемістився на Балкани. За правління султана *Абдул-Меджида I* Б. частково відродився і відновив свою діяльність. Після нац. революції 1908 балкан. осередки Б. перервали зв'язки із тур. громадами. У республікан. Туреччині з 1925 діяльність Б. та ін. суфійс. тарикатів було заборонено; трив. час вони діяли нелегально в містах Стамбулі, Анкарі та Ізмірі. У 1-й пол. 20 ст. центром діяльності Б. стала *Албанія*. Після комуніст. перевороту 1944, шейх албан. гілки Б. Баба Реджебі з учнями оселився у м. Каїрі (*Єгипет*), згодом перебрався до США. Після падіння комуніст. і соціаліст. режиму в Албанії та колиш. *Югославії* у 1990-ті Б. розгорнули актив. діяльність в Албанії, *Косово* та *Північній Македонії*. Деякі спільноти у цих країнах налагодили контакти з осередками у Туреччині. Члени Б. поділялися на кілька категорій: ашик — той, хто не пройшов посвяту (айн-і-джем); мухіп — посвячений; дарвіш-мухіп — має право носити *тадж* та ін. *атрибути* тарикату; баба — шейх місц. спільноти; дарвіш-і-муджаррад — той, хто узяв обітницю безшлюбності; каліфа — регіонал. намісник верхов. шейха; деде-баба — верхов. шейх. Посвячені члени спільноти проживають в обителях. Відмітною ознакою вбрання є конусоподіб. голов. убір — тадж (корона), зазвичай біл. кольору, зшитий з 4 клинів, або з 12 клинів у верх. частині тулії й 4 — у нижній, які символізували 12 шиїт. *імамів* і 4 «брами» (або щаблі) суфійс. шляху: *шаріат*, тарикат, *марифат* і *хакікат*. Б. практикує голосний *зикр*, який включає співи та гру на муз. інструментах (сема). Особливе місце в *релігійних практиках* Б. посідає культ шиїт. імамів, насамперед *Алі ібн Абу Таліба*, *Хусейна ібн Алі* й Джафара ас-Садика, траур у місяць мухаррам. Члени Б. практикують щорічну сповідь у керівника спільноти (баба). Загалом, вчення і практики Б. містять елементи суніт. і шиїт. традицій. Б. набув знач. популярності в Анатолії та на Балканах, вагомо вплинув на реліг. культуру, муз. та поет. традиції у цих регіонах. З середовища Б. вийшло чимало знаних поетів, найвідомішим з яких був Юнус Емре (дата народження невідома — 1320; тепер Туреччина). З Б. був пов'язаний містич. рух хуруфітів Фазлуллаха Астерабаді (дата народження невідома — 1394/1398), учнем якого був знаний поет *Насімі*. Тарикат дав початок етнореліг. спільноті алевітів (алеві-бекташі), поширеній у Туреччині й на Балканах (за різн. оцінками, становлять 10–15 % нас. Туреччини). У м. Хаджібекташ (Туреччина), де розташовані центр. текіє та мавзолей (піреві) Хаджі Бекташа, 16–18 серпня відбуваються пам'ятні заходи на його честь, які збирають тисячі шанувальників.

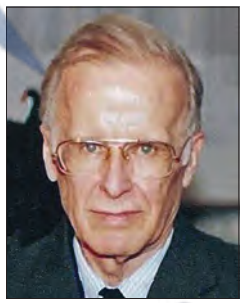
Літ.: Birge J. K. The Bektashi Order of Dervishes. London, 1937; Knysh A. Islamic Mysticism: A Short History, Themes in Islamic Studies. Leiden, 2000; Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. Москва, 2007; Аверьянов Ю. А. Хаджи Бекташ Вели и суфийское братство бекташийа. Москва, 2011; Sulejmani A. Haji Bektash Veli and the Bektash Path in Albania and Macedonia // Occasional Papers on Religion in Eastern Europe. 2014. Vol. 34. Is. 1; Rexheb B. Islamic Mysticism and the Bektashi Path / Trans. from albanian by H. Abiva. Chicago, 2017.

О. А. Ярош

Бекташія. Дзеркальна каліграфія бекташія

Бе́кус, Джон Во́рнер (англ. Backus, John Warner; 03.12.1924, м. Філадельфія, шт. Пенсильванія, США — 17.03.2007, м. Ешленд, шт. Орегон, США) — вчений у галузі комп'ютерних наук, винахідник, член Національної академії наук США (з 1974), Академії наук і мистецтв США (з 1985). Походив із сім'ї бірж. маклера. Дитинство провів у м. Вілмінгтоні (шт. Делавер). Навчався у престиж. шк. Хілл-скул у м. Поттстауні (шт. Делавер). За наполяганням батька (хіміка) почав вивчати *хімію* в Ун-ті Вірджинії (1942). Цікавився теор. основами науки, але нехтував лаб. практикою, через що був відрахований з ун-ту наприкін. 2-го семестру. 1943 призваний до армії, служив капралом у військах ППО. За результатами тестування військ. здібностей у межах програми з підготовки інженерів був направлений до Ун-ту Піттсбурга (шт. Пенсильванія). Згодом перевівся на долікар. програму в Гаверфорд. коледж (шт. Пенсильванія), працював у від-ні нейрохірургії в лікарні м. Атлантик-Сіті (шт. Нью-

Бекус Джон Ворнер

Джерсі). У цей період у Б. було виявлено пухлину кістки черепа, яку видалили й замінили частину кістки метал. пластиною. У березні 1945 вступив до мед. школи, через 9 міс. припинив навчання. 1946 після операції із заміни кістк. *імпланта* (нову пластину розробив самостійно) був звільнений з армії за станом здоров'я. На подальші пошуки фаху вплинув інтерес до музики. Низька якість звучання тогочасних *радіоприймачів* спонукала Б. створити такий прилад самостійно. Займався у школі *радіотехніки*, за пропозицією викладача взявся до розрахунків з проєктування підсилювачів звуку. Зацікавився математикою, вступив до *Колумбійського університету* в м. Нью-Йорку. 1949 здобув ступінь бакалавра, 1950 — магістра. 1949–1991 — програміст, керівник проєктів у корпорації «Ай-Бі-Ем» («IBM»; США). Працював у проєкті зі створення електромех. *комп'ютера* «Selective Sequence Electronic Calculator» (SSEC). Одним із гол. його застосувань був розрахунок таблиць *ефемерид*. Методику таких розрахунків, розроблену Б. та його колегами, використали в НАСА в 1960-х для реалізації т. з. місяч. програми. До 1953 розробив систему Speedcoding (англ., букв. — швидке кодування), що стала першою реалізацією мови програмування вис. рівня для комп'ютерів корпорації «Ай-Бі-Ем». Застосована для матем. розрахунків на комп'ютерах IBM 701. Наприкінці 1953 запропонував розробити нову мову програмування для наступ. комп'ютера корпорації — IBM 704. Керував розробкою мови програмування *Фортран*. Доєднався до міжнар. комітету з розробки мови програмування Алгол-58 (див. *Алгол*), згодом — Алгол-60. Визнаним доробком стала система визначень, що формально описує *синтаксис* мов програмування, яка відома як нормальна форма Б. (також форма Б. — Наура). Далі працював над розробками в галузі функціон. програмування. З 2004 мешкав у м. Ешленді. Почесний співробітник «Ай-Бі-Ем» (з 1963). Нагороджений Нац. наук. медаллю США (1975); преміями Тюрінга (1977), Чарлза Старка Дрейпера (1993) від Нац. інж. академії США за розробку мови Фортран. На честь ученого наз. астероїд.

Літ.: Hudak P. Conception, Evolution, and Application of Functional Programming Languages // ACM Computing Surveys. 1989. Vol. 21. № 3; Shasha D. E., Lazere C. A. John Backus. A restless inventor // Out of Their Minds: The Lives and Discoveries of 15 Great Computer Scientists. New York, 1998; A Dictionary of Scientists. Oxford, 1999; Lindfors St. A history of the Computer Industry: From Relay Computers to the IBM PC. North Charleston, 2016.

О. В. Арістов

Бел (Б, B) — одиниця логарифмічної величини (*логарифм* безрозмірного відношення однойменних величин фізичних). Названо на честь винахідника А. Г. Белла (1847; Велика Британія — 1922; Канада). 1 Б = lg (P_1/P_2), якщо $P_1 = 10P_2$. Тут P_1, P_2 — однойм. енергет. величини *потужності*, *енергії* та її *густини* тощо. 1 бел = 2lg (F_1/F_2), якщо $F_1 = \sqrt{10}F_2$. Тут F_1, F_2 — однойм. «силові» величини (*напруга*, сила *струму електричного*, *тиску*, *напруженість поля* тощо). Використовується, зокрема, для вираження рівня певної величини (якщо одне із значень є опорним), напр., інтенсивності звуку або електричної потужності. Частіше використовують десяту частину бела — децибел (дБ, *dB*), 1 дБ = 0,1 Б.

Бела I

Літ.: Чорний Є. П., Шадріна О. Є. Фізичні величини та їх одиниці: Основні поняття, співвідношення. Київ, 1997; Базакуца В. А., Сук О. П. Фізичні величини та одиниці. Харків, 1998; Mitschke F. Fiber Optics: Physics and Technology. 2nd ed. Berlin, 2016.

Бе́ла I (угор. I. Béla; між 1015 і 1020, поселення Девін, тепер у межах м. Братислави, Словаччина — 11.09.1063, с. Демеш, тепер медьє Комаром-Естергом, Угорщина, або околиці поселення Девін, Словаччина; похов. у монастирі Сексард, тепер медьє Тольна, Угорщина) — державний діяч, король *Угорщини* (1060–1063) з династії *Арпадів*. Позашлюбний син князя Вазула (бл. 976 — бл. 1037; тепер Угорщина) чи його брата Ласло Лисого (дата народження невідома — 1029; тепер Угорщина). Б. I є першим відомим носієм імені «Бела». Імовірні версії походження імені — запозичення зі слов'ян. мов (від «білий») або з давньотюрк. «bujla» — «благородний». Після осліплення 1031 князя Вазула, який був претендентом на угор. престол, малоліт. Б. із братами втік із країни. У вигнанні вступив на службу до польськ. князя Мешка II (990–1034; тепер Польща). Відзначившись у боях, він одружився на одній із доньок князя Мешка (Ріксою або Аделаїдою, повідомлення джерел не збігаються). Щодо місця перебування 1034–1038 джерела подають суперечливі свідчення. 1038–1048 мешкав у м. *Києві* при дворі *Ярослава Мудрого*. Повернувся до Угорщини на запрошення свого брата *Андраша I*, який на той час не мав спадкоємців. Отримав від нього в уділ третину угор. королівства на правах окр. герцогства. Кінець 1040-х — 1-ша пол. 1050-х став періодом фактич. співправління короля Андраша I з Б I. Стосунки між ними почали гіршати після народження сина Андраша I Шоломона (1053) та оголошення його спадкоємцем престолу (1057–1058). У 1060, формально відмовившись від претензій на престол, Б. I виїхав у Польщу до короля *Болеслава II Сміливого* (брата дружини Б. I). Того ж року повернувся до Угорщини з отриманим від Болеслава II військом. Після корот. протистояння він розгромив війська Андраша I, який невдовзі помер від поранень. Б. I коронов. 06.12.1060 у королів. резиденції в м. Секешфегерварі. Племінника Б. I Шоломона вивезли його прихильники до Німеччини. Він дістав притулок при дворі малоліт. імператора *Генриха IV* (1055–1061 регенткою була його мати Агнесса де Пуатьє; бл. 1025–1077). Здобувши владу, Б. I уник поглиблення протистояння між групами угор. *аристократії*, забезпечивши недоторканість майна й родичів прихильників Шоломона. Б. I провів успішну фін. реформу і сформував консультат. орган із представників усіх вільн. станів Угорщини. 1063 монархи нім. держав, які входили до *Священної Римської імперії*, запланували вторгнення до Угорщини з метою передачі престолу принцу Шоломону. Б. I скликав представників вільн. станів до своєї резиденції в с. Демеші для обговорення подальших дій. Згідно з повідомленням пізнішого хроніста [«Ілюстрована хроніка, або Хроніка актів угорців Марка де Кальта» (лат. «Chronicon Pictum, or Marci de Kalt Chronica de Gestis Hungarorum»; 1358)], Б. I зазнав смертел. поранень унаслідок нещас. випадку — під ним розколовся трон, і король Б. I впав на підлогу. За однією версією, був вивезений із резиденції й помер поблизу по-

селення Девін. За ін. — помер у тій самій резиденції, де став жертвою нещас. випадку. Б. І встановлено пам'ятники в м. Сексарді та Нац. іст. парку в с. Опустасері (медьє Чонград, Угорщина).

Дж.: The Hungarian illuminated chronicle: Chronica de gestis Hungarorum / Ed. by D. Dercsenyi. New York, 1970; Gesta Hungarorum. Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини / Пер. з лат. і угор. К. Найпавер. Ужгород, 2005.

Літ.: Kristó G. Die Arpaden-Dynastie: die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301. Budapest, 1993; Engel P. Realm of St. Stephen: AHistory of Medieval Hungary. London, 2001; Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ, 2014.

Бе́ла II [угор. II. Béla; прізвисько — Сліпий (Vak); бл. 1109, тепер медьє Тольна, Угорщина — 13.02.1141, м. Секешфегервар, тепер Угорщина] — угорський король із династії *Арпадів*, правив у 1131–1141. Син угор. принца Альмоша (бл. 1070–1127) та руськ. князівни Предслави (1090 — 1-ша пол. 12 ст.) — доньки Вел. кн. Київського *Святополка II Ізяславича*. У дитинстві був осліплений разом із батьком (бл. 1115) за наказом дядька *Коломана I* (правив у 1095–1116), який прагнув усунути претендентів на королів. трон. Ріс у Демеському монастирі (неподалік м. Вишеград, тепер Угорщина), куди ув'язнили Альмоша. У сер. 1120-х обом організували втечу. Батько дістався до *Візантійської імперії*, де й помер. Бл. 1128 Б. переховувався в бенедикт. монастирі (м. Печварад, тепер Угорщина), де його знайшов король *Стефан II* (був бездітним, не мав наступника). Він наділив Б. зем. володіннями, висватав за нього Ілону Сербську (бл. 1109 — бл. 1146) — доньку правителя (вел. жупана) Сербії Уроша I (до 1083–1145). 28.04.1131 коронований, унаслідок чого королів. влада перейшла до молодшої гілки династії Арпадів. Заміна влад. еліти та жага помсти за каліцтво й гоніння спричинили криваву подію — масове вбивство дворян, запідозрених у співучасті в осліпленні (т. з. Арад. різанина) на коронац. сеймі 1131 в м. Араді (тепер Румунія). У джерелах подано дані про 68 убитих аристократів і згадано про вириш. роль королеви Ілони в акті розправи. Боровся за корону з Борисом Коломановичем (1114 — бл. 1153/1154), сином Коломана I від князівни Євфимії (дата нар. невідома — 1139) — доньки *Володимира Мономаха*, який претендував на престол Угорщини. У червні 1132 угор. та австр. війська розгромили армію Бориса та його союзника польськ. короля *Болеслава III Кривоустого*. Зовнішню політику короля характеризують як ефективну та успішну. Встановив союзн. відносини з маркграфством Австрії та *Богемії*; підтримував взаємини з галицьк. кн. *Володимирком Володаровичем*, київ. княжим престолом. Повернув під владу Угор. королівства центр. частину *Далмації* (1136), захопив пн.-сх. тер. Боснії (1137). Під час його правління 30-тис. угор. військо в міжусоб. війні руськ. кн. виступило на боці кн. *Ярополка II Володимировича* (1139): узяло в облогу м. *Чернігів* (це змусило чернігів. кн. *Всеволода Ольговича* просити миру). Підтримка Папи Римського *Інокентія II* в боротьбі з *антипапою* надала королю прерогативи в церк. питанні, зокрема вирішувати реліг. справи без пап. втручання. Взаємодія з угор. дух. *ієрархією*, значні пожертви на користь церкви сприяли внутрішньополіт. консолідації в державі. Сліпота спонукала Б. ініціювати шир. залучення до держ. управління дорадчих органів (королів. ради), започаткувати ін-т Королів. *канцелярії* тощо. Згідно з відомостями хроністів, в останні роки життя поступився реальною владою дружині Ілоні Сербській.

Король **Бела II**, мініатюра з «Люстрованої хроніки», 14 ст.

Бела III. Королівська печатка

Літ.: Werthner M. Az Árpádok családi tőrténete. Nagybecskereken, 1892; Kristó Gy., Mákk F. Az Árpád-házi uralkodok. Budapest, 1988; Лукач Б. І. Українсько-угорські відносини наприкінці IX — середині XIII ст. // Наук. вісник Дип. акад. України. 1998. Вип. 1; Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ, 2014.

Бе́ла III [угор. III. Béla; прізвисько — Великий (Nagy); бл. 1148, м. Естергом, тепер Угорщина — 23.04.1196, м. Секешфегервар, тепер Угорщина; перепохов. у м. Будапешті, Угорщина] — державний діяч, король Угорщини (1172–1196) з династії *Арпадів*. Другий син короля *Гези II Угорського* та руськ. князівни Єфросинії Мстиславівни (бл. 1130 — після 1186) — доньки вел. князя київ. *Мстислава I Володимировича Великого*. Молодший брат короля *Стефана III*. Підлітком отримав від батька в управління *Далмацію* та *Хорватію*, титул герцога (1161). За домовленістю між Стефаном III та імп. *Візантійської імперії Мануїлом I Комніном* прибув заручником у м. *Константинополь* (1163 або 1164). Здобув належ. освіту й виховання при візант. дворі. Опанував грец., франц. й лат. мови, військ. науки, політику й етику, прийняв правосл. *хрещення*. Унаслідок війни за угор. спадщину від 1167 Далмація та Хорватія перейшли під владу Візантії. За найпоширенішими версіями, Мануїл I Комнін проголосив Б. спадкоємцем візант. престолу (1165, під іменем Алексій), присвоїв йому титул деспота (другий за рангом після імператора), заручив зі своєю донькою Марією (1152–1182). Після народження в імператора влас. сина (1169) Б. позбавили права спадкування, надані йому титули скасували, заручини розірвали. Мануїл I Комнін одружив Б. зі зведеною сестрою своєї дружини Агнесою Антіохійською (бл. 1154 — бл. 1184), яка в угор. документах фігурувала як Анна. Дата весілля невідома. Після смерті брата повернувся на батьківщину як наступник угор. трону. Зіштовхнувся з опором королеви-матері, частини угор. знаті та *духовенства*, які прагнули коронувати принца Гезу. Зійшов на престол за підтримки Мануїла I Комніна в обмін на обітницю не порушувати мир із Візантією до смерті імператора. Коронований 13.01.1173. Відіслав королеву-матір у *Палестину*. За династ. конфлікту уклав альянс із богем. кн. Собіславом II (бл. 1128–1180) змусив австр. герцога Леопольда V Австрійського (1157–1194) видати брата-бунтівника й ув'язнив його (до 1189). Упродовж 24 р. правив Угор. королівством (правління вважають вершиною епохи Арпадів). Угорщина стала однією з провід. д-в Центр. та Сх. Європи. У першому шлюбі з Агнесою (Анною) Антіохійською мав 7 або 8 дітей, двоє його синів (*Імре I* та *Андраш II Єрусалимський*) успадкували угор. трон. Другий шлюб (з 1186) із Маргаритою Французькою (1158–1197), донькою *Людовика VII* та сестрою короля *Філіппа II Августа*, був бездітним. За заповітом

Онлайн-версія на http://vue.gov.ua

похов. у королів. базиліці в м. Секешфегерварі разом із першою дружиною. 1898 відбулося уроч. перепоховання подружжя в соборі Св. Стефана в м. Будапешті. Період правління відзначився поширенням у сусп-ві візант. культури, знань, а також придвор. традицій і звичаїв. Король був поборником просвітництва й писемності. Значно зросла кількість угорців, які виїжджали на навчання в Європу (насамперед Францію, Італію та Англію). Водночас збільшився приплив у країну ремісників і митців, освічених *кліриків*. Після смерті імп. Мануїла I Комніна король повернув до Угорщини Срем, Хорватію та Далмацію (1180). Добровільно підкорилися владі короля міста Трогір, Спліт, Шибеник (усі — тепер Хорватія) та деякі ін. міста узбережжя, що перебували під владою Венец. республіки. 1181 засн. при дворі Королів. *канцелярію*, чим започаткував переведення держ. управління та адміністрування у площину письм. культури. За королів. наказом хроніст *Аноним Нотаріус* уклав 1-шу латиномов. держ. хроніку — «Діяння угрів» (1196–1203). У 1182 коронував старшого сина Імре як наступника трону. Провів фін. реформу. У зовн. політиці збалансовано просував свої інтереси як на Сх., так і на Зх. Відповідно до ослаблення Візантії поширював вплив на Балканах, прагнув піднести Угорщину до нового політ. статусу — спадкоємця Сх. Рим. імперії. Вів пропапську політику, упродовж усього правління спирався на підтримку *Святого престолу*. Після вбивства *Алексія II Комніна* (1183) відібрав у Візантії серб. та болг. землі (зайняв міста *Белград*, Ніш, *Софію* та ін.). Згодом знову повернувся до засобів мирн. *дипломатії*, 1185 видав за імп. Ісаака II Ангела (1155–1204) доньку Марію-Маргариту (1175–1223), був посередником між Візантією та *хрестоносцями*. В австр.-чес. конфліктах виступав на боці Чехії. Одружив доньку Констанцію (бл. 1180–1240) із королем Богемії Пржемислом I Оттокаром (1155–1230). Важливим вектором політики були відносини з *Францією*. Після одруження з Маргаритою Французькою (1158–1197) в Угорщині поширили діяльність монахи-*цистерціанці*, були засн. монастирі в містах Піліші, Сентготтарді тощо. Надав *абатствам* широкі привілеї. Коштом короля зведено палац і катол. собор у м. Естергомі — перший готич. собор у Центр. Європі. Використовував спорідненість по матері з руськ. кн. для втручання в суперечки навколо Галиц. землі та просування угор. інтересів. Скористався конфліктом між галиц. кн. *Володимиром Ярославичем* і боярством, захопив 1188 м. *Галич*, проголосив себе королем Галичини. Залишив намісником свого сина Андраша та військ. гарнізон для його охорони (вигнані 1189). Завдяки підтримці хрестоносців завоював прихильність імп. *Фрідріха I Барбаросси*. У травні — липні 1189 через Угорщину пройшли нім. війська, які вирушили в Третій *хрестовий похід*. Урочисто приймав імператора в новому королів. палаці в м. Естергомі, забезпечив війська житлом і провіантом. Звільнив з ув'язнення принца Гезу та поставив його на чолі 2-тис. загону, що приєднався до походу. Бл. 1190 засн. катол. церк. центр у м. Сібіу (тепер Румунія), якому були підпорядковані трансільв. німці-переселенці. З ім'ям короля пов'язують початок використання символу *хреста* з двома паралельними раменами на герб. щиті, що став одним із нац. *символів* Угорщини. Курс внутр. й зовн. політики сприяв розквіту економіки й культури Угор. королівства, внутр. централізації та посиленню міжнар. впливу.

Дж.: Літопис руський за Іпатським списком / Пер.з давньорус. Є. Махновця. Київ, 1989.

Літ.: Werthner M. Az Árpádok családi története. Nagybecskereken, 1892; András K. Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén // Levéltári Közlemények. 1975. № 46; Makk F. III. Béla emlékezete. Budapest, 1981; Kristó G., Makk F. Az Árpád-házi uralkodok. Budapest, 1988; Kristó G. Die Arpaden-Dynastie: die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301. Budapest, 1993; Лукач Б. І. Українсько-угорські відносини наприкінці IX — середині XIII ст. // Наук. вісник Дип. акад. України. 1998. Вип. 1; Makk F. Ungarische Aussenpolitik (896–1196). Herne, 1999; Engel P. Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary. London, 2001; Острогорський Г. Історія Візантії / Пер. з нім. А. Онишко. 3-тє вид., допов. Львів, 2002; Kristó G., Makk F. Az Árpádok. Fejedelmek és királyok. Szeged, 2003; Головко О. Війна за «галицьку спадщину» (1187–1189) // Княжа доба: іст. і культ. 2010. Вип. 3; Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ, 2014; Halász J. III. Béla «írásbeliséget elrendelő» 1181-es oklevelének historiográfiája és egyes tartalmi kérdései // Turul. 2022. № 95 (3).

Бе́ла IV (угор. IV. Béla; 1206, точне місце народження невідомо, іст. обл. Трансільванія, тепер Румунія — 03.05.1270, Заячий острів, тепер о. Магріт у межах м. Будапешта, Угорщина) — державний діяч, король *Угорщини* (1235–1270) з династії *Арпадів*. Старший син *Андраша II Єрусалимського*, онук *Бели III*. Коронований за життя батька 1214 як «молодший король» з ініціативи впливового *дворянства*. 1220 у віці 14 р. одружився з донькою засновника і першого правителя *Нікейської імперії* Феодора I Ласкариса (бл. 1175–1221). Того ж року вперше признач. герцогом Славонії (тепер частина *Хорватії*). Після короткочас. конфлікту з батьком, який вирішив розірвати шлюб Бели, разом із дружиною втік із Угорщини (1222). Після примирення подружжя 1223 повернулося до королівства, Б. IV

Бела IV

знову отримав в управління Славонію й *Далмацію*. 1226–1235 — герцог *Трансільванії*. Підтримував домінікан. місії (див. *Домініканці*) серед куманів (*половців*). Деякі з половец. вождів після *хрещення* визнали його *сюзеренітет*. Від кін. 1220-х — до поч. 1230-х продовжував політику батька та співправителя, спрямов. проти намагань *Данила Галицького* об'єднати *Галицьке князівство* й *Волинське князівство*. 1230 зробив невдалу спробу повернути княж. престол у м. *Галичі* своєму молодш. брату Андрашу (також

відомий як Андрій Адрійович; дата народження невідома — 1233, князь галицький 1227–1229 і 1232–1233). Після смерті батька (21.09.1235) коронований (14.10.1235, королів. резиденція в м. Секешфегерварі, тепер Угорщина). Прагнув зміцнити ослабл. авторитет королів. влади. Зменшив вплив найзначн. аристократ. родин Угорщини, зокрема наближених у минулому до Андраша II. Аби захистити сх. кордони королівства, дозволив куманам, які тікали від монголів, розселитися на окраїн. землях Угорщини (1238 половец. орда хана Котяна Сутойовича з бл. 40 тис. осіб прийняла угор. підданство, охрестилася й оселилася в Угорщині). Проте задум не вдався і призвів до конфлікту між половцями й окр. представниками угор. аристократії. Уже в березні 1241 монгол. війська увійшли на тер. королівства. Того ж місяця угор. аристократи влаштували змову з метою вбивства хана Котяна (за деякими джерелами, Котян наклав на себе руки, за ін. — убитий змовниками). Орда хана за винятком незнач. кількості половців залишила Угорщину й відкочувала на тер. сучас. *Болгарії*. 11.04.1241 військо Б. IV розгромлене в битві на р. Шайо. Спроби Б. IV отримати військ. підтримку *Австрії* ціною територ. поступок або підтримку *Священної Римської імперії германської нації* ціною визнання сюзеренітету імператора над собою були безрезультатними. Монгольські війська спустошили тер. королівства, зокрема зруйнували міста Буду, Пешт, Загреб. Після відступу монгол. військ із Угорщини Б. IV зайнявся відновленням країни, завдяки чому отримав в історіографії неформал. прізвисько «другий засновник Угорщини». Відновив територ. цілісність королівства, змусивши австр. герцога Фридриха II (бл. 1210–1246; тепер Австрія) повернути Угорщині землі, втрачені 1241 під час спроби здобути підтримку проти монголів. Б. IV також домігся розширення свого впливу на Балканах. 1249 зробив останню спробу допомогти в боротьбі за галиц. престол своєму зятеві князю Ростиславу Михайловичу (1227; тепер Україна — 1262; тепер Сербія), після чого уклав мирн. договір із Данилом Галицьким. При цьому вже 1248 призначив Ростислава Михайловича баном Махов. банату (землі частково накладаються на тер. сучас. Мачванського округу Сербії), яким князь Ростислав правив до кінця життя. Спроби приєднати до Угорщини частину земель Австрії й Богемії у 1250-х виявилися невдалими. З кінця 1250-х був утягнутий у збройн. конфлікт із сином Іштваном V, який ще з 1246 був коронов. як «молодший король», але не мав реал. влади. Упродовж кількох років боротьба тривала зі змін. успіхом. Зазнавши остаточ. поразки 1264, Б. IV вимушено погодився на розподіл влади, передавши синові землі на Сх. від р. *Дунаю*. При цьому половец. племена, які лишалися на тер. Угор. королівства, визнавали Іштвана V своїм *сюзереном*. Перед смертю заповів угор. трон доньці Анні Угорській (1226–1285; тепер Угорщина) та її зятю королю Богемії Отокару II (1233; тепер Чехія — 1278; тепер Австрія). Заповіт не було втілено. Анна Угорська втекла до Богемії, дістався притулок у зятя. Новим королем став Іштван V. Пам'ятник Б. IV встановлено на Площі Героїв у м. Будапешті (скульптор Д. Зала), кінний пам'ятник — у м. Сегеді (скульптори Б. і Д. Тот), погруддя — у Нац. іст. парку в с. Опустасері (медьє Чонград; усі — Угорщина), пам'ятник — у м. Банській Бистриці (Словаччина). Його іменем названо вулиці в м. Будапешті й ін. містах Угорщини, а також парк у м. Загребі (Хорватія). Образ Б. IV змальовано у літ. творах «Золота орда» (угор. «Arany horda» Й. Гунядя; 1972), «Король Бела» (угор. «Béla király» М. Сабо; 1984) та опері «Маргарита: самопожертва заради країни» Ш. Соколая (1995).

Літ.: Werthner M. Az Árpádok családi tőrténete. Nagybecskereken, 1892; Kristó Gy., Mákk F. Az Árpád-házi uralkodok. Budapest, 1988; Kristó G. Die Arpaden-Dynastie: die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301. Budapest, 1993; Engel P. Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary. London, 2001; Berend N., Urbańczyk P., Wiszewski P. Central Europe in the High Middle Ages: Bohemia, Hungary and Poland, c. 900 — c. 1300. Cambridge, 2013; Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ, 2014.

Беладо́нна звича́йна (*Atropa belladonna*) — вид рослин родини *пасльонових*. Уперше згадана у працях ботаніка П. А. Г. Маттіолі (1501–1577; Італія) як herba bella donna (лат. herba — трава та італ. bella donna, букв. — прекрасна дама). Назву пояснюють тим, що жінки робили з її соку очні каплі (атропова кислота, що міститься в рослині, має властивість розширювати зіниці). Б. з. — трав'яний *багаторічник*. *Стебла* прямі, гіллясті, соковиті, заввишки до 1,5 м, зел. або темно-фіол., у верх. частині густо опушених залозист. волосками. *Листки* черешкові (нижні черг.; верхні попарні, майже супротивні), завдовжки до

Беладонна звичайна

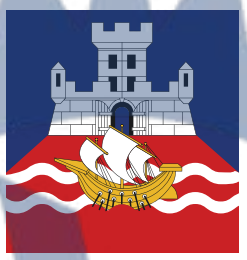
20 см, завширшки до 10 см, темно-зелені. *Листкова пластинка* еліпт., яйцеподібна або довгасто-яйцеподібна, загострена на верхівці, цілокрая, до основи звужена в корот. *черешок*. *Квітки* поодинокі або парні, правильні, невел., поникли, виходять з пазух верх. листків на корот. квітконіжках, опушених залозистими волосками. *Оцвітина* 5-членна, подвійна. *Чашечка*, що залишається при плодах, складається з 5 надріз., яйцеподіб., видовжено загострених чашолистиків. *Віночок* дзвоникоподіб., 5-пелюстк., 20–

30 мм завдовжки, брудно-фіолет. (іноді жовтого) кольору, біля основи жовто-бурий, з буро-фіолет. жилками. *Тичинок* 5; *маточка* з верх. *зав'яззю*, фіолет. стовпчиком (дорівнює віночку або трохи довший за нього), ниркоподіб. приймочкою. Квітує з травня до глибок. осені. *Плід* — двогнізда блискуча фіол.-чорна (іноді жовта) ягода з безліччю насінин в синьо-фіол. соку; нагадує дрібні вишні, солодкув. на смак. *Насіння* ниркоподіб., буре, з комірчастою поверхнею, 1,5–2 мм завдовжки. Вага 1 тис. насінин становить 0,6–1,36 г. Поширена у пн. *Африці* (*Алжир*, *Марокко*), у *Європі*, на *Кавказі*, у Малій Азії (*Туреччина*, *Сирія*). В Україні зростає в *Криму*, *Карпатах*, зх. *Лісостепу*, Розточчі, *Опіллі*. Із Б. з. виготовляють лік. рослинну сировину (сухий екстракт, настоянку, а також лік. препарати). Використовують листя, траву, корені. У надзем. частині рослини містяться *флавоноїди*, оксикумарини. Усі частини рослини отруйні, містять *алкалоїди* групи *атропіну*, гіосціамін, гіосцин (скополамін), апоатропін (атропамін), беладонін. У коренях виявлено кускгігрин, у листках і коренях — скополетин. Максимальний вміст алкалоїдів виявлено в листках Б. з. у фазах бутонізації та квітування, загалом у рослині — на початку утв. насіння, у коренях — наприкін. вегетац. періоду.

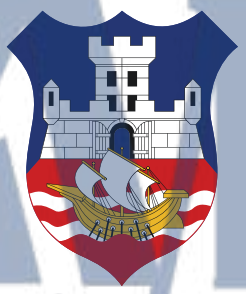
Літ.: Prusakov P. A. Belladonna Alkaloids // Encyclopedia of Toxicology / Ed. by Ph. Wexler. 3rd ed. London, 2014; Світельський М. М., Іщук О. В., Федючка М. І. та ін. Еколого-біологічні особливості беладони звичайної в умовах Полісся України // Вісник Нац. ун-ту водного госп-ва та природокористув. 2016. № 3 (75); Passos I., Mironidou-Tzouveleki M. Hallucinogenic Plants in the Mediterranean Countries // Neuropathology of Drug Addictions and Substance Misuse. Amsterdam, 2016; Мінарченко В. М., Бутко А. Ю. Дослідження вітчизняного ринку лікарських засобів рослинного походження // Фарм. журн. 2017. № 1; Huff M., Fikse D., Surmaitis R. et al. Acute Angle Closure Glaucoma Precipitated by Homeopathic Eyedrops Containing Atropa belladonna // The American Journal of Emergency Medicine. 2022. Vol. 54.

Р. П. Мельник

Белгра́д (серб. Београд, Beograd; букв. — Біле місто) — місто, столиця *Сербії*. Розташовано в центр. частині країни, поблизу злиття річок *Сави* й *Дунаю*. Тер. — 359,9 км². Має статус окр. тер. одиниці — округ (тер. — 3,2 тис. км²), поділений на 17 міськ. общин (громад). Засноване в 3 ст. до н. е. *кельтами* як фортеця Сінгідун (Сінгідунум). У 1 ст. до н. е. — центр рим. провінції Мезія, місце дислокації легіонерів 395 увійшло до Сх. Рим. імперії. У 5 ст. потерпало від завойовників — *гунів*, *сарматів*, *остготів* тощо. Від 510 — під контролем *Візантійської імперії*. За *Юстиніана I Великого* відбудовано фортеч.

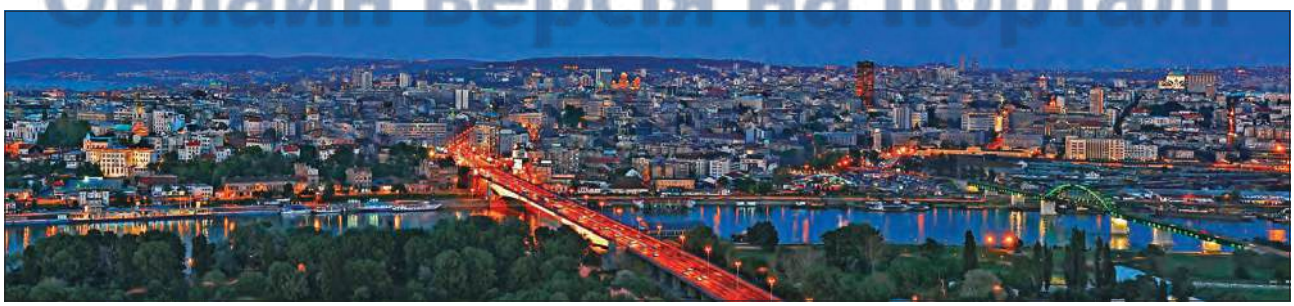

Белград. Прапор

Белград. Герб

мури, місто знову стало важл. стратег. пунктом у долині р. Дунаю. З кін. 6 ст. зазнало нападів *аварів* і слов'ян. племен. Назву Б., ймовірно, отримало від зх.-слов'ян. мораванів (за кольором кам'ян. мурів). У *середньовіччі* перебувало під владою візантійців, *болгар* (9 ст.), мадярів (12 ст.; названо Земун). У 13 ст. завойовано *сербами*, з 15 ст. набуло статусу столиці Серб. деспотовини. З 1521 — у складі *Османської імперії*. На поч. 19 ст. визволено серб. повстанцями, стало столицею Серб. князівства. З 1918 — столиця Королівства сербів, хорватів і словенців, від 1929 — Королівства Югославії. У роки *Другої світової війни* окуповано, звільнено 1944. З 1945 — столиця Федеративної Народної Республіки Югославія. Після *розпаду Югославії* стало столицею Держ. союзу Сербії та Чорногорії (з 2003), потім — Сербії (з 2006). Загальна кільк. нас. (2022, перепис) — 1,66 млн осіб, густота — бл. 4 670 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами: серби (86 %), роми (1,3 %), чорногорці (0,3 %), хорвати й македонці (по 0,2 %) та ін. За реліг. групами: християни (85,2 %), нерелігійні (2,1 %), мусульмани (1,6 %) та ін. За віков. групами: до 14 р. — 15,1 % осіб, 15–64 р. — 64,6 %, 65 р. і старше — 20,3 %. За статевими групами: чоловіки (47,2 %), жінки (52,8 %). Серб. мову вважали рідною 89,1 % осіб тощо. Нас. зростає, 2011 становило 1,65 млн осіб. Клімат помірно континентальний із рисами субтропіч., із м'якою зимою й теплим літом. Середня т-ра січня — +2 °С, липня — +23 °С. Середньорічна кільк. опадів — бл. 700 мм, найбільше у травні — липні. Б. — головний пром. і комерц. центр Сербії. Основний сектор пром. вир-ва (бл. 35 %) — *енергетика*. Розвинено маш.-буд. (двигуни, автобуси, трактори, верстати), електрон. (побут. та ін. техніка), хім. (фарби, полімер. покриття, побут. хімія) та харчову (напої, продукти дит. харчування, рослин. олії, консерви) галузі пром-сті. Тут розташ. офіси найб. нац. компаній, грошово-кредит. установи, представництва іноз. компаній. Розвинено банків. справу, торгівлю, готельне й ресторан. госп-во. З 2015 діє *вільна економічна зона*; найб. кількість резидентів утв. сектор інформ. технологій, фарм. компанії тощо. Зростає роль *туризму*, 2020 Б. відвідали бл. 330 тис. осіб (18 % усіх туристів у країні). Є міжнар. аеропорт «Нікола Тесла Белград», розташ. за 18 км від міста; серед. річ. пасажиропотік — бл. 5 млн осіб. Великий залізн. вузол міжміськ. і міжнар. сполучення. Розвинена мережа автом. доріг, Б. належить до системи пан'європ. трансп. коридору. На р. Дунаї — вантаж. річк. порт; пасажир. термінали розташ. на р. Саві. Громадський транспорт представлено автобусами (зокрема, діють міжнар. лінії), тролейбусами, трамваями. Наявні 3 держ. ЗВО: найб. і найдавн. у країні — Белград. ун-т (засн. 1808) з

Белград. Панорама

Онлайн-версія не повтор

понад 30 ф-тами, ун-ти мистецтв (засн. 1957) та оборони (засн. 2011), а також низка приват. ЗВО. Відомий культ. центр Сербії, тут діють Серб. АН і мист-в (з 1841), 12 театрів, 6 культ. центрів, 4 б-ки, музеї та галереї (усе — понад 30). З-поміж іст. музеїв — військ. (засн. 1878), етнограф. (засн. 1901), єврейський іст. (засн. 1948), іст. (засн. 1963) та ін.; худ. — Нац. музей Сербії (засн. 1844), приклад. (засн. 1950) і сучас. (засн. 1965) мист-ва тощо. Музей міста Б. (1903) не має окр. приміщення, станом на 2021 відповідає за 20 об'єктів, з яких — 11 музеїв із меморіал. колекціями, зокрема І. *Андрича* (засн. 1967). Природничий музей (засн. 1895) — спеціаліз. заклад, мета якого — дослідження та презентація природи країни. Музей афр. мист-ва (засн. 1977) — єдиний у регіоні, присвяч. культурам і мист-вам *Африки*. Науковий музей Н. *Тесли* (засн. 1952) — єдиний у світі заклад, що зберігає оригін. документи (160 тис.) та особисті речі винахідника. Найвідоміші театри: Нац. театр у Б. (засн. 1868), Белград. драм. театр (засн. 1947). Є Белград. філармонія (засн. 1923). Серед традиц. заходів — Жовтн. салон сучас. візуал. мистецтва, Белград. фестиваль докум. та короткометраж. кіно (обидва — з 1960), Белград. муз. фестиваль «Бемус» (з 1969), МКФ «Фест» (з 1971) тощо. 2008 тут проходив пісен. конкурс «*Євробачення*». Є залишки старовин. укріплень на висок. березі, у стратегічно важл. пункті, де р. Сава впадає в р. Дунай. Так, на тер. Белгр. фортеці (Калемегдан) були фортифікації *кельтів* (Сінгідунум; до 1 ст. до н. е.), *Риму Стародавнього* (однойм. каструм; до 4 ст.), Візант. імперії

Белград. Кафедральний собор Святого Савви

(6–8 ст.), *Болгарського царства* (9–10 ст.), сербів (після 11 ст.), Угорщини (з 1427), Осман. імперії (1521–1806). Реставровані та музеєфіковані мурівані оборон. споруди (мури, башти, брами, *бастіони*) датують 16–17 ст. Відомо багато пам'яток сакрал. архітектури, зокрема правосл. храми Св. Миколая (1745–1752), Пресв. Богородиці (1783), Собор. церква (1840). З осман. доби збережено характер. для *ісламу* окр. сакрал. і громад. споруди: *мечеть* Байраклі-Джамія (1690), *медресе*, *мавзолей* Тюрбе Дамада Алі-Паші (1716). Східні риси притаманні житл. будинкам і палацам (палаци княгині Любиці 1836, князя Мілоша 1834). Пам'ятками серб. історії є *монастирі* кін. 15 ст. За ген. планом Б. 1867, знесено міські фортеч. мури й створено новий центр із репрезентатив. забудовою. Її стилістика історизму або *еклектики* з домінуванням *неоренесансу* й *необароко* характерна для Центр. Європи та орієнтована на парад. забудову м. *Відня* (див. *Рінгштрасе стиль*). У такій анахроніч. стилістиці вирішено наприкін. 19 — у 1-й третині 20 ст. будівлі нац. театру (1869), банку (1890), музею (1902), парламенту (1907–1936), АН і мист-в (1924), а також освіт. закладів (Третя белград. гімназія, 1906), уряду (1928), Старий (1882–1884) і Новий (1911–1922) королів. палаци. *Сецесію* представлено будинком страх. т-ва «Росія» (1908). Взірцем відродження серб. нац. стилісти-

Белград. Будівля парламенту

ки на візант. основі є церква Св. Марка (1931–1940), неовізант. стилю — собор Св. Сави (запроєктовано 1894, завершено 2018). *Архітектура сучасна* з'явилася тут перед Другою світ. війною (хмарочос «Палата Албанія», 1938–1940). Після 1945 стилістика забудови еволюціонувала від рад. ретроспективізму (забудова пл. Маркса і Енгельса 1953, тепер пл. Ніколи Пашича) до *модернізму*. Маловиразну мас. забудову 2-ї пол. 20 ст. (Новий Б.) зосереджено за межами іст. центру на лівобережжі р. Сави. Сучасні стилістичні течії *бруталізму* й *хай-тек* презентують Конгрес-центр «Сава» (1976–1979), готель «Інтерконтиненталь» (1979), парний хмарочос «Вежа Генекс» у Новому Б. (1977–1981) та спорткомплекс «Белградська арена» (2004). З 1920-х відомі белград. філії орг-цій укр. політ. еміграції (Укр. громада в Б.). 08.10.1933 тут відбувся 1-й з'їзд Союзу укр. орг-цій. Діяв к-т допомоги біженцям із *Карпатської України* (1939). Укр. громада проводила числен. літ. й муз. вечори, концерти (зокрема, на честь М. *Кропивницького*, І. *Котляревського*, П. *Куліша*, М. *Лисенка*, *Лесі Українки* та ін.), театр. вистави, Шевченків. дні. Війська *Третього Українського фронту* й частина *Другого Українського фронту* брали участь у *Белградській операції 1944*. На 2022 у Б. мешкає нечисленна громада українців (3,9 тис. осіб) і русинів (11,4 тис. осіб). Є від-ня україністики каф. славістики філол. ф-ту Белгр. ун-ту. Культивують: *футбол*, *баскетбол*, *волейбол*, *регбі*, *бейсбол*, *теніс*. З об'єктів спорт. інфраструктури — стадіони «Партизана» (1949; понад 32 тис. осіб) та ім. Р. Митича (1963; вміщує понад 55 тис. осіб). Тут проходили різні міжнар. спорт. змагання, зокрема чемпіонати Європи з футзалу (2016) та веслування на байдарках і каное (2018) та ін. Щороку проходить Белград. марафон (з 1988). Тут нар. мовознавець і славіст А. *Белич*, перформерка М. *Абрамович*, держ. і політ. діяч А. *Вучич* та ін. З Б. пов'язано життя і діяльність письменника й лауреата *Нобелівської премії* з л-ри І. Андрича, громад. і держ. діяча Ф. *Лизогуба* тощо.

Дж.: Статистички годишњак Републике Србије. Београд, 2020.

Літ.: Відкриття Української Громади в Білгороді (Лист з Югославії) // Тризуб. 1928. № 50; Козлитин В. Д. Українські громадські організації в Югославії (20–30-ті рр. XX ст.) // Українці Хорватії. Матеріали і документи : в 5 кн. Загреб, 2002. Кн. 1; Norris D. A. Belgrade: A Cultural History. Oxford, 2009; Власенко В. Українська громада у Белграді у міжвоєнний період (за матеріалами паризького «Тризуба») // Київська старовина. 2011. № 1; Светска баштина Србија. World Heritage Serbia. Belgrade, 2015.

Белгра́дська опера́ція 1944 — стратегічна наступальна *операція*, здійснена під час *Другої світової війни* військами *Третього Українського фронту* і частиною сил *Другого Українського фронту* спільно зі з'єднанням Народно-визвольної армії *Югославії* (НВАЮ) та військ Вітчизняного фронту *Болгарії*. Проведена 28.09–20.10.1944 для розгрому угруповань нім. військ в Югославії та звільнення її столиці м. *Белграда*. До операції залучили війська 3-го Укр. фронту [командувач — *маршал* Рад. Союзу Ф. Толбухін (1894–1949; тепер Росія)], Дунайську військ. флотилію (віцеадмірал С. *Горшков*) і частину сил 2-го Укр. фронту (командувач — маршал Рад. Союзу Р. *Малиновський*). Їм протистояло нім. угруповання груп армій «Ф» [генерал-фельдмаршал М. фон Вейхс (1881–1954; тепер Німеччина)] та «Е» [генерал-полковник А. Лер (1885; тепер Румунія — 1947; тепер Сербія)], військ. формування їхніх союзників (серб., хорват. та ін.), які налічували 20 *дивізій* і 7 *бригад*. Наприкінці вересня 1944 війська 3-го Укр. фронту вийшли на болгар.-югослав. кордон у р-ні м. Видина (Болгарія); на Пд. від них, від м. Пирота (Сербія) до стику кордонів Болгарії, Югославії та *Греції*, розгорнулися 1-ша, 2-га і 4-та болгар. армії. Наступ розпочали 28.09.1944 ударом 57-ї армії, яка за підтримки авіації прорвала оборону противника, 08.10.1944 форсувала р. *Моравy* й забезпечила введення в битву 4-го гвард. механіз. корпусу для розвитку наступу на м. Белград із Півдня. Дунайська військ. флотилія та авіація 17-ї повітр. армії забезпечили успішне форсування р. *Дунаю*, створили умови для наступу на м. Белград із Пн. Заходу. Далі війська 3-го Укр. фронту перетнули осн. комунікації противника в долині р. Морави, з'єдналися з частинами НВАЮ, оточили і знищили 20-тис. угруповання противника на Пд. Сх. від м. Белграда та 20.10.1944 увійшли до столиці Югославії. Радянські, югослав. та болгар. війська захопили важл. вузли доріг і опор. пунктів противника, перетнувши осн. комунікацію *Салоніки* — Белград, якою нім. командування здійснювало відведення військ із Пд. *Балканського півострова*. Операція мала важл. політ. і воєнне значення: розгромлено армійську групу «Сербія»; завдано поразки ін. з'єднанням нім. групи армій «Ф»; фронт просунувся на понад 200 км. Група армій «Е» була змушена відступати з півострова важкодоступ. гір. дорогами під пост. ударами НВАЮ та *партизанів*. Були створені сприятл. умови для наступу на будапешт. напрямку.

Літ.: Oslobodilacki rat naroda Jugoslavije 1941–1945 : u 2 sv. Beograd, 1963–1965; Beogradska operacija 20 oktobar 1944. Beograd, 1964; Majstorović V. The Red Army in Yugoslavia, 1944–1945 // Slavic Review. 2016. Vol. 75. Is. 2.

І. С. Печенюк

Белемні́ти (*Belemnitida*) — ряд викопних м'якунів класу *головоногих*. Відомі з карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*) до палеогену (див. *Палеогенова система, палеоген*), розквіт припадав з юрського періоду (див. *Юрський період і юрська система*) до *крейдового періоду*. Вимерли в еоцені (див. *Еоценова епоха і еоценовий відділ*). Загалом до складу ряду входило близько 70 родів молюсків, ймовірно зовні подібних до *кальмарів*. Мали внутр. мушлю, що складалася з камери (фрагмокону), редуков. частини камери тіла пластинчаст. форми (пострaкуму) й ланцетоподіб. ростральної частини (роструму) завдовжки до 40 см. У відкладах найчастіше виявляють саме роструми, відомі під назвою «чортові пальці». Б. мешкали в морях у межах шельфів, активно плавали, вели хижац. спосіб життя (див. *Хижацтво*).

Літ.: Лещух Р. Нові дані до малакологічного обґрунтування стратифікації та кореляції нижньокрейдового розрізу, розкритого свердловиною Деревненська-1 в центральній частині рівнинного Криму // Палеонтол. збірник. 2015. № 47; Hoffmann R., Stevens K. The Palaeobiology of Belemnites — Foundation for the Interpretation of Rostrum Geochemistry // Biological Reviwes. 2020. № 95 (1).

Беле́н (порт. Belém) — місто, адміністративний центр штату Пара *Бразилії*, див. у ст. *Пара*.

Бе́ле́нус, Белінус, Белемнос, Беленос, Бель (лат. Belenus, від кельт. Balanos — світлий, блискучий, сяючий) — у *кельтській міфології* — бог світла, вогню, зцілення. Одне з найпошир. і найдавніших загальнокельт. *божеств*. Переважають два погляди щодо функцій Б.: а) соляр. бог (див. *Солярний культ*); б) бог світла, благодат. вогню,

Беленус

покровитель худоби і скотарства (водночас заперечують його роль як бога сонця). У рим. період був ототожнений з *Аполлоном*. Вважався богом-цілителем, покровителем термал. джерел. За припущенням, саме з культом Б. було спочатку пов'язане свято *Белтейн*. Цього дня *друїди* розпалювали багаття, поміж якими проганяли худобу, що символізувало її *очищення* і захист перед вигоном на літ. пасовища. Відомо чимало присвят Б., що свідчить про популярність культу. Серед місць поклоніння — колодязі з термал. водою в Сент-Сабіні (тепер у Бургундії — Франш-Конте, Франція), що були присвячені Аполлону Б., написи й зображення в містах Аквілеї, Римі, Ріміні (усі — Італія), Німі (тепер в Окситанії, Франція) тощо. Дійшло кілька галл. написів, зокрема в містах Сен-Шамасі, Марселі,

Сен-Ремі-де-Провансі (усі — Франція). Це підтверджує, що Б. шанували на теренах Пн. Італії, Пд. Франції, Австрії, Іспанії тощо. Згаданий не тільки в рим., а й у христ. джерелах, зокрема *Тертулліана*. Припускають, що від імені божества походять числен. геогр. назви, *антропоніми*.

Літ.: Maier B. Dictionary of Celtic Religion and Culture. Suffolk, 2000; Celtic Culture: A Historical Encyclopedia : in 5 vol. / Ed. by J. T. Koch. Santa Barbara; Oxford, 2005. Vol. 1; О гОгейн Д. Історія кельтів / Пер. з англ. Т. Бойко. Київ, 2011.

Беленю́к, Жан Венса́нович (24.01.1991, м. Київ, тепер Україна) — спортсмен, борець (*греко-римська боротьба*), олімпійський чемпіон, заслужений майстер спорту України, політичний діяч. Виховувався матір'ю, яка працювала офіціанткою, швачкою, та бабусею. Закінчив школу в м. Києві, у дит. роки займався *футболом*, *баскетболом*, *карате*, укр. нар. *танцями*. З 2000 почав займатись *боротьбою*. Першим наставником був В. Киселиця (нар. 1976; тепер Україна), згодом до тренувань долучився О. І. Добровольський. Закінчив *Національний університет фізичного виховання і спорту України* (здобув ступінь магістра *психології спорту*) та Міжрегіон. академію управління персоналом, здобув там диплом за спеціальністю «менеджмент організацій і адміністрування» (2016) та кваліфікацію «магістр з економіки та управління бізнесом» (2018). Працював спортсменом-інструктором ЦСКА ЗСУ, старш. лейтенант ЗСУ (з 2021). У липні 2019 обраний нар. депутатом *Верховної Ради України* 9-го скликання від партії «Слуга народу» (№ 10 у списку; безпартійний). 29.08.2019 склав присягу. Перший заступник голови Комітету ВР України з питань молоді і спорту (з 2019). У складі укр. делегації (як депутат) 14.10.2022 перебував на 145 Асамблеї Міжпарламент. союзу в м. Кігалі (Руанда). На цьому засіданні ухвалено *резолюцію* із засудженням вторгнення Росії в Україну. У жовтні 2022 балотувався на посаду президента *Національного олімпійського комітету України*, зрештою увійшов до к-ту, який залишив 21.11.2022. Чемпіон Європи з греко-рим. боротьби серед юніорів (2011), сріб. призер Чемпіонату світу 2010 і бронз. призер Чемпіонату світу 2011 серед юніорів, усі — у категорії до 84 кг. Бронзовий призер Всесвіт. літньої універсіади 2013 у м. Казані (Татарстан, Росія); Чемпіонату Європи з боротьби 2012 у м. Белграді (Сербія) у категорії до 84 кг та Чемпіонату Європи 2021 у м. Варшаві (Польща) у категорії до 87 кг. Переможець Чемпіонату Європи 2014 у м. Вантаа (Фінляндія), Чемпіонату Європи 2016 у м. Ризі (Латвія) у категорії до 85 кг та Чемпіонату Європи 2019 у м. Бухаресті (Румунія) у категорії до 87 кг. На Європ. іграх 2015 у м. Баку (Азербайджан) здобув сріб. медаль у ваг. категорії до 85 кг, на Європ. іграх 2019 у м. Мінську (Білорусь) — золоту нагороду у ваг. категорії до 87 кг. Бронз. призер Чемпіонату світу з боротьби 2014 у м. Ташкенті (Узбекистан), сріб. призер Чемпіонату світу 2018 у м. Будапешті (Угорщина) у ваг. категорії до 87 кг. У вересні 2015 на Чемпіонаті світу з боротьби в м. Лас-Вегасі (США) переміг у фіналі чемпіона Азії Р. Ассакалова (Узбекистан) з рахунком 6:0 і став чемпіоном світу у ваг. категорії до 85 кг. У вересні 2019 переміг на Чемпіонаті світу в м. Нур-Султані (тепер м. Астана, Казахстан) у ваг. категорії до 87 кг. Брав участь у двох *Олімпійських іграх*. 15.08.2016 став сріб. призером *Літніх Олімпійських ігор 2016* в м. Ріо-де-Жанейро у ваг. категорії до 85 кг, поступившись у фіналі Д. Чакветадзе (Росія) з рахунком 2:9. За три тижні до *Літніх Олімпійських ігор 2020* у м. Токіо Б. отримав важку травму, але попри це взяв участь у змаганнях. У фінал. сутичці у ваг. категорії до 87 кг зустрівся з В. Лерінцом (Угорщина), переміг з рахунком 5:1 і здобув золоту медаль, яка стала єдиною для України на цій Олімпіаді. З 2018 тренером Б. є тренер збірної України В. Шацьких (нар. 1981; тепер Україна). Після обрання депутатом спортсмен продовжив тренуватися, виступав на міжнар. та укр. змаганнях і здобував нагороди. У листопаді 2022 став чемпіоном України. У жовтні 2022 відкрив благодійний мас. «Забіг за мир» на підтримку України, який відбувся в ПАР. Нагороджений орденом «За заслуги» III ступ. (2016), II ступ. (2019), I ступ. (2021), медаллю «За працю і звитягу» (2013) — за досягнення високих спорт. результатів, самовідданість, волю до перемоги, піднесення міжнар. авторитету України. Найкращий борець року у світі серед борців класич. стилю за версією Міжнар. федерації об'єд. стилів боротьби (2015). Асоціація спорт. журналістів України визнала Б. найкращим укр. спортсменом року (2021). Увійшов до Нац. реєстру рекордів України як перший депутат, який став олімп. чемпіоном, уже перебуваючи у ВР України (2021). У м. Києві на Площі зірок відкрито зірку Б. (2021). У Міжрегіон. академії управління персоналом 30.10.2021 відкрито спорт. залу боротьби імені олімп. чемпіона Б.

Беленюк Жан Венсанович

Літ.: Гросмейстер борцівського килима // Олімпійська арена. 2015. № 4; Садовник О. На землі тисячі пагорбів // Олімпійська арена. 2017. № 10; Беленюк Жан Венсанович // Олімпійська слава України: (до 30-річчя Незалежності України): довідник / Уклад.: С. Карасєвич, М. Карасєвич. Умань, 2022.

Белетри́стика (франц. belles-lettres — красне письменство, від belles — гарні, множина жіночого роду від beau — гарний, з лат. bellus — гарний, красивий і lettres — літери, з лат. littera — літера) — у широкому розумінні — твори *художньої літератури* взагалі, у вужчому — художня *проза* (на відміну від *поезії* та *драматургії*). У західноєвроп. письменстві термін «Б.» вжив історик і педагог Ш. Роллен (1661–1741; Франція) у праці «Про спосіб викладання та вивчення

художньої літератури відповідно до розуму і серця…» (франц. «De la manière d'enseigner et d'étudier les belles-lettres par rapport à l'esprit et au cœur...»; 1726–1728), відомій під короткою назвою «Трактат про дослідження» («Traité des études»). Згодом термін застосував філософ Ш. Батте (1713–1780; Франція) у працях «Курс красного письменства, розподілений за вправами» («Cours de belles-lettres distribué par exercices»; 1747–1748) та «Курс красного письменства, або Принципи літератури» («Cours des belles-lettres, ou principes de la littérature»; 1747–1750). Термін поширився в епоху *Просвітництва*, якій була притаманна тенденція поступ. зближення *мистецтва* і *науки*. Б. іноді називають прозу (*романи*, *повісті*, *новели*, *нариси*), для якої характерні трансформація *фабули* у гострий *сюжет*, *інтрига*, несподівані перипетії, що викликають жвавий читац. інтерес. Такі твори репрезентовані романами А. *Дюма* (батька), А. К. *Дойла*, Р. *Бредбері*, С. *Лема* та ін. Часто в сучас. *літературознавстві* термін «Б.» вживають на означення легкої, розважал., доступ. розповіді про якусь подію, проблему чи постать з метою її *популяризації*. Б. розрахована на широку читац. *аудиторію*, зорієнтована на легке читання. Її вважають різновидом *літератури масової*. Жанрами Б. є *детектив*, *роман авантюрний* чи пригодницький, *фентезі* тощо. Б. набула особливо сприятл. ґрунт у просторі *постмодернізму*. До неї належать твори С. *Беккета*, В. *Набокова*, авторів франц. *нового роману*, майстрів корот. прози Ф. *О'Коннор*, Р. *Карвера* та Д. *Бартельма*. В амер. письменстві, де поняття «Б.» зазнало глибокого перегляду, йдеться про експеримент. романістику — напр., роман «Подвійне, або Ніщо» («Double or Nothing»; 1971) Р. Федермана (1928; Франція — 2009; США) тощо. В Україні розголосу набули романи «Самосуд» (1999) А. *Дімарова*, «Брухт» (2002) П. *Загребельного*, «Ключ» (1999), «Елементал» (2001), «Кров кажана» (2003) В. Шкляра (нар. 1951; Україна), «Імітація» (2001), «Зрада» (2002), «Ностальгія» (2013) Є. *Кононенко*, «Бульварний роман» (2003) М. *Матіос*, повість «Діви ночі» (1991) Ю. *Винничука*, романи «Смерть чужого» («Смерть постороннего»; 1996), «Ігри по-дорослому» («Игры по-взрослому»; 2003) А. Куркова (нар.1961; тепер Росія) та ін. Іноді Б. іменують також кон'юнктур., тривіальну л-ру, яка намагається привабити читача напруж. сюжет. *колізіями* за очевидної бідності експресивно-естетич. прийомів.

Літ.: Романенко О. Феномен української масової літератури XX століття: проблеми генези та поетики // Сучас. пробл. мовознав. та літературознав. 2011. Вип. 16; Філоненко С. О. Масова література в Україні: дискурс / ґендер / жанр. Донецьк, 2011; Downs J. Novels, Rhetoric, and Criticism: A Brief History of Belles Lettres and British Literary Culture, 1680–1900. Wilmington, 2022.

Белз. Прапор

Белз. Герб

Белз — місто, адміністративний центр Белзької територіальної громади *Червоноградського району Львівської області* України. Розташовано в зх. частині області, за 3 км від держ. кордону з *Польщею*, на березі р. Солокії (ліва прит. р. *Західного Бугу*). Відстань до м. *Львова* — бл. 70 км. Тер. — 5,85 км². Уперше згадано в літописі «*Повість минулих літ*» під 1030, у зв'язку з військ. походом *Ярослава I Мудрого* проти польськ. короля. Є версії про давньорус. та кельт. походження назви. З 12 ст. — столиця *Белзького князівства*. Приєднано до *Галицько-Волинського князівства*, у 2-й пол. 13 ст. Б. належав *Леву Даниловичу*. 1377 місто перейшло під владу Опольського князівства, тоді ж отримало *магдебурзьке право* (повторно — 1509). З кін. 14 ст. у місті діяла євр. громада, тут зародився белз. напрям *хасидизму*. Від 1462 — центр *Белзького воєводства* у складі *Речі Посполитої*. 1590 тут відбувся 1-й з'їзд руськ. *єпископів*, резолюція якого лягла в основу *Берестейської церковної унії 1596*. Після 1-го поділу Польщі (1772; див. *Поділи Польщі*) перейшло під владу *Габсбургів* (з 1867 — частина *Австро-Угорщина*), втратило адм. функції. На сер. 19 ст. зі збільшенням єврейського нас. — *штетл*, один із центрів хасидизму з осідком *рабинів*. У *Першу світову війну* місто практично зруйнували. 01.11.1918–27.01.1919 — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*, потім під владою Польщі. У роки *Другої світової війни* окуповано, звільнено 1944. Тоді ж знову відійшло до Польщі. Після укладення 15.02.1951 договору між СРСР і Польщею включено до складу УРСР. З 1951 — адм. ц. Забуз. р-ну, з 1963 — у складі Сокал. р-ну (тепер ліквідовано). Занесено до списку іст. населених місць 2001. Згідно з адм.-тер. реформою від 2020 Б. входить до Червоноград. р-ну. Того ж року затверджено адм. ц. Белз. тер. громади. Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 2 229 осіб, густота — 381 особа/км². Склад нас. за етніч. групами (2001, перепис): українці (97,5 %) та ін. За статевими групами: чоловіки (49,5 %), жінки (50,5 %). Укр. мову вважали рідною бл. 98,8 % осіб. Нас. зменшується, 2001 становило 2,4 тис. осіб. Клімат помірно континентальний, з м'якою зимою та теплим літом. Серед. т-ра січня — –3 °С, липня — +20 °С. Середньорічна кільк. опадів — до 650 мм, найбільше влітку. В околицях Б. залягає потуж. родовище *вугілля кам'яного*, осн. галузь пром-сті — добувна.

Белз. Панорама міста

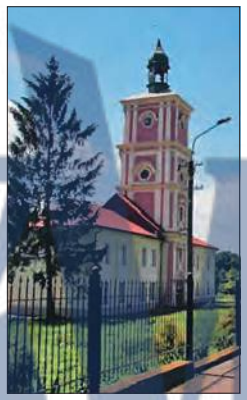

Белз на карті України

Повна версія на порталі
https://vue.gov.ua

Зареєстровано буд. компанії, заклади торгівлі. Є однойм. залізн. станція. Налагоджено автобус. сполучення з містами Львовом, *Червоноградом*. Працювали 2 заклади дошкільної й заг. серед. освіти, філія агр.-буд. ліцею, мист. школа й будинок дит. та юнацької творчості. Серед закладів культури — публ. б-ка, Белз. центр культури й дозвілля. Наявний іст.-краєзнав. музей (засн. 2008), що налічує понад 100 експонатів. У приміщенні вежі-каплиці організовано виставк. зал. Звідси походить Белз. ікона Богородиці, відома як Ченстоховська Божа Матір, яку вважають чудотворною. Розвивають туризм, розроблено краєзнав. маршрути, 2008–2009 створено міжнар. транскордон. маршрут «Белз — Белжець» (Україна й Польща). Проводять Міжнар. фольклор. фестиваль «Белзька брама» (з 2010). За рішенням *Кабінету Міністрів України* 2001 створено *Державний історико-культурний заповідник у місті Белзі*, на тер. якого розташ. пам'ятка археології нац. значення — *городище* літопис. Б. (10–13 ст.). З пам'яток архітектури — вежа-каплиця (1606), ансамбль *монастиря* сестер-домініканок (костел Св. Миколая та монастир. приміщення; 17–18 ст.), комплекс церкви Св. Параскеви (церква і *дзвінниця*; 18–19 ст.) та ін. Збережено оригін. галиц. дерев. забудову. Тут нар. акторка і співачка М. Жарська (1891–1972), біохімік Л. Сологуб (1931–2008). З Б. пов'язано життя *рабина* й засновника династії хасид. *цадиків* Соломона Роках (1779–1855).

Літ.: Чачковський Л. Княжий Белз. Львів, 1936; Коструба Т. Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року. Нью-Йорк; Торонто, 1989; Бевз М. Студії архітектурно-містобудівельного розвитку міста Белза 11–20 ст. // Вісник ін-ту «Укрзахідпроектреставрація». 2002. Ч. 12; Карпинець І. Белз і Белжчина під Австрією (1772–1918). Львів, 2003; Войтович Л. Белзькі князі // Белз і Белзьке земля. 2004. Вип. 1; Косів М. Місто Белз. Львів, 2005; Бойко О., Слободян В. Розвиток та формування урбаністичної структури Белза. На основі іконографічних та архівних досліджень // Белз і Белзька земля. 2006. Вип. 2; Бойко О., Слободян В. Королівське місто Белз. Державний історико-культурний заповідник. Чернівці, 2008; Калиш О. Белз — місто князівської слави і безцінних пам'яток // Наша спадщина. 2015. № 2 (4).

Белз. Міська ратуша

Бе́лзьке воєво́дство (польськ. Województwo bełskie, лат. Palatinatus Belzensis) — *адміністративно-територіальна одиниця Королівства Польського* (з 1569 — у складі *Речі Посполитої*) в історичній області *Червона Русь*. Разом з ін. укр. *воєводствами* королівства і трьома (Сандомир., Краків. та Люблінським) воєводствами на тер. *Польщі* входило до складу Малопольськ. провінції. Межувало з *Люблінським воєводством*, *Волинським воєводством*, *Руським воєводством*. Було представлене в *Сенаті* 4 сенаторами — 2 більші сенатори (воєвода й каштелян белзькі) і 2 менші сенатори (каштеляни любачувський і буський). *Адміністративний центр* — м. *Белз*. Складалося з 5 *повітів* — Белз. (центр — м. Белз), Буського (центр — м. *Буськ*), Городельськ. (центр — м. Городло, тепер с. Городло Грубешувського пов. Люблін. воєводства), Грабовец. (центр — м. Грабовець, тепер с. Грабовець Замостського пов. Люблін. воєводства, Польща) і Любачувського (центр — м. Любачув, тепер центр повіту в *Підкарпатському воєводстві*; Польща). Одне з найменших за площею воєводств Речі Посполитої. Станом на 17 ст. до його складу входили 33 міста й містечка і 483 села, площа становила бл. 8900 км². У 2-й пол. 16 ст. чисельність нас. складала понад 57 тис. Згідно зі статист. даними, укладеними після проведення *люстрації* димів і подання людності Королівства Польського 1789–1790, чисельність населення залишків тер. воєводства (після приєднання осн. його частини до *Австрійської імперії*) — 5 934 особи. Утворилося зі складу Белз. землі (колишнє *Белзьке князівство*). Поступова *полонізація* тут розпочалася наприкін. 14 ст., після приєднання Белз. землі до Мазовецького князівства (перебувало у васал. залежності від Королівства Польського) та початку надання земел. наділів *шляхті* з цього князівства. Белзьку землю приєднано до Королівства Польського 1462 після смерті князя плоцького Владислава II разом із рештою його володінь (князі Плоцькі — одна з гілок князів Мазовецьких, князь Владислав II помер, не лишивши нащадків). Невдовзі після приєднання до Королівства Польського Б. в. стало одним із центрів торгівлі с.-г. продукцією (передусім зерном) та вир-ва зерна. Цьому сприяло його розташування на р. *Західному Бузі* (притока р. *Нарева*, що є притокою р. *Вісли*). Під час повстання під проводом Б.-З. *Хмельницького* Б. в. (окрім укріплень самого м. Белза) на корот. час зайняло козац. військо (жовтень — грудень 1648). Більшість тер. Б. в. вилучено зі складу Речі Посполитої під час Першого поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі*) і приєднано до Округу (циркулю) Замостя (згодом реорганізов. у Белз. округ) у складі *Галичини і Лодомерії Королівства*. У складі Речі Посполитої залишилися м. Дубенка (тепер с. Дибенка Хелмського пов. Люблін. воєводства), м-ко Коритниця (тепер село *Володимирського району Волинської області*) та кілька сіл. Адміністративно Б. в. продовжувало існувати до Другого поділу Польщі (1793) і поділу залишків його тер. між новоутвореними Хелм. і Володимир. воєводствами. Фактичним його центром 1772–1793 було м. Дубенка.

Літ.: Коструба Т. Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року. Нью-Йорк; Торонто, 1989; Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. Warszawa, 1993; Косів М. Місто Белз: Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 2005; Яремчук А. Еволюція державно-правових відносин на території Русі у XV–XVI ст. (на прикладі Руського та Белзького воєводств) // Релігія та соціум. 2014. № 3–4.

Бе́лзьке князі́вство — *адміністративно-територіальна одиниця*, *удільне князівство* зі *столицею* в м. *Белзі* (тепер *Червоноградського району Львівської області*, Україна) у 12–15 ст. Виокремилося 1170 після успадкування м. Белза і прилеглих земель князем Всеволодом Мстиславичем (дата й місце народження невідомі — 1194 або 1195, м. Володимир; тепер Волин. обл., Україна), сином Великого кн. Київського *Мстислава II Ізяславича*. Найвищий ступінь самостійності Б. к. мало під час правління Олександра Всеволодовича (дата й місце народження невідомі — після 1234; місце невідоме; княжив у м. Белзі 1195–1233 з перервами у 1208–1215 і 1230 — поч. 1233). Унаслідок усобиць між Олександром Всеволодовичем і *Данилом Галицьким* Б. к. кількаразово розорено, а м. Белз зруйновано (зокрема 1215 і 1225). Від 1233 до 1349 — у складі *Галицько-Волинського князівства* (адміні-

Електронна версія на сторінці https://vue.gov.ua

стративно не виокремлювали). 1349–1352 було об'єктом протистояння *Великого князівства Литовського* і *Королівства Польського*. 1352 передано в уділ князю Юрію II Наримунтовичу (дата й місце народження невідомі — після 1398; місце невідоме). Відтоді й до *анексії* Королівством Польським 1462 — удільне князівство у складі Великого князівства Литовського. 1388–1462 Б. к. перебувало під потуж. польським культ. і політ. впливом, який набрав сили після надання його в уділ князям Плоцьким (гілка князів Мазовецьких із *династії Пястів*). Після смерті малоліт. князя Владислава II Плоцького (1448–1662; тепер Україна), який не мав нащадків, і згасання династії князів Плоцьких Б. к. разом з ін. володіннями династії анексувало Королівство Польське.

Літ.: Коструба Т. Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року. Нью-Йорк; Торонто, 1989; Котляр М. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998; Косів М. Місто Белз: Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 2005; Войтович Л. В. Лев Данилович князь галицько-волинський (бл. 1225 — бл. 1301). Львів, 2014.

Бе́лзький запові́дник — див. *Державний історико-культурний заповідник у місті Белзі.*

Бе́лич, Алекса́ндр (серб. Белић Александар; 15.08.1876, м. Белград, Сербія — 26.02.1960, там само) — мовознавець, славіст, дійсний член Сербської королівської академії (з 1908, тепер — Сербська академія наук і мистецтв), член-кореспондент Санкт-Петербурзької АН (з 1910, тепер — Російська АН), дійсний член Югославської (існувала до 1990), Словацької, Чеської, Польської, Болгарської АН, а також Баварської АН та Данської Королів. академії наук і літератури, дійсний член НТШ (з 1924). Навчався у Першій держ. гімназії м. *Белграда*. 1894 вступив на іст.-філол. відділ Белградського ун-ту. 1895–1899 навчався в містах *Одесі*, Москві та *Лейпцигу*. З 1899 працював у Белград. ун-ті (доцент, згодом ад'юнкт-професор). Від 1906 — професор каф. *сербсько-хорватської мови*, слов'ян. філології та лінгвістики. 1900 стажувався в *Лейпцизькому університеті*, де захистив докт. дис. про демінутивні та ампліфікативні *суфікси* у слов'ян. мовах. Учень П. *Фортунатова*, Ф. К. *Бругманна*, А. *Лескіна*. Був тісно пов'язаний із Серб. королів. академією (з 1947 — Сербська АН): з 1905 — член-кореспондент, з 1908 — дійсний член, у 1913–1924 — секретар відділу філос. наук. 1933–1934 — ректор Белград. ун-ту. Від 1937 до 1960 (із перервою) був президентом Сербської АН. Засновник і довголіт. редактор наук. вид. «Сербський діалектологічний збірник» («Српски дијалектолошки зборник»; 1905). У 1913 заснував і редагував журн. «Південнослов'янський філолог» («Јужнословенски филолог»), часопис «Наша мова» («Наш језик»). Ініціатор видання і голов. ред. перших томів «Словника сербсько-хорватської літературної та народної мови» («Речника српско-хрватског књижевног и народног језика»), академ. словника літ. сербсько-хорватської мови. Засновник белград. лінгвіст. школи, представник «молодограматистів» (див. *Молодограматизм*). Основні наук. зацікавлення — походження праслов'ян. дієслівної системи, *діалектологія* й окр. питання *морфології*, експресив. словотвір імен та *акцентологія* у слов'ян. мовах, розвиток *давньоруської мови*, *граматика порівняльно-історична* слов'ян. мов, історія сучас. *сербсько-хорватської мови*. Автор праць «Діалекти Східної та Південної Сербії» («Дијалекти Источне и Јужне Србије»; 1905), «Діалектологічна карта сербської мови» («Дијалектолошка карта српског језика»; 1905), «Про сербські та хорватські діалекти» («О српским или хрватским дијалектима»; 1909), «Про сучасний стан сербсько-хорватської діалектології» («Zum heutigen Stand der serbo-kroatischen Dialektologie»; 1910), «Про вживання часу в сербсько-хорватській мові» («О употреби времена у српскохрватском језику»; 1926–1927), «Боротьба за нашу літературну і народну мову» («Борба за наш књижевни и народни језик»; 1948). Автор граматики і порівнял. мовознавства слов'ян. мов «Про природу та розвиток мови: лінгвістичні студії» («О језичкој природи и језичком развитку: лингвистичка испитивања»; 1941, т. 1; 1959, т. 2); першої фундамент. праці з історії сербсько-хорват. мови («Историја српскохрватског језика»; 1949, т. 1–3) тощо. Автор правопису серб. мови (1-ше вид. 1923, пізніше — 1952). Повне зібрання тв. Б. у 14 томах опубл. 1998–2000 у м. Белграді. Почесний професор Моск., Празького, Глазґівського (Велика Британія) та ін. ун-тів. У фонді НТШ у *Центральному державному історичному архіві України в м. Львові* зберігається *автобіографія* та облікова картка Б. Праці вченого використовував Я. *Рудницький* та ін. укр. мовознавці.

Белич Александр

Пр.: Dijalekti istočne i južne Srbije. Beograd, 1905; Akcentske studije. Beogradu, 1914; O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku : u 2 t. Beograd, 1941–1958; Savremeni srpskohrvatski književni jezik : u 2 t. Beograd, 1948–1949; Izabrana dela Aleksandra Belića : u 14 t. Beograd, 1998.

Літ.: Александар Белић, српски лингвиста века : у 3 књ. Београд, 2016–2018; Михајловић М. Александар Белић — 110 година од појаве Српског дијалектолошког зборника // Зборник радова Филозофски факултет. 2018. № 1.

Беліз. Прапор

Беліз. Герб

Беліз (англ. Belize, креол. Bileez) — держава в Центральній *Америці*. Походження назви точно не з'ясоване. За однією з версій, пов'язане із назвою р. Белізу, що в мові *мая* означає «каламутна вода»; за ін. — із фразою «шлях до Іци» (bel Itza); за третьою, походить від видозмін. прізвища пірата П. Воллеса (дати народження і смерті невідомі), який 1638 заснував тут перше поселення.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташовано на Пд. Сх. п-ва *Юкатан*. Межує на Пн. та Пн. Зх. з *Мексикою* (276 км; за ін. даними — 250 км), на Зх. та Пд. — з *Гватемалою* (266 км). Омивається на сході *Карибським морем*. Тер.: заг. — 22 966 км², суходіл — 22 806 км², вода — 160 км²; довж. сухопут. кордону — 542 км, берег. лінії — 386 км. *Води територіальні* — 12 мор. миль.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ. Столиця — м. *Бельмопан*. Країну поділено на 6 округів: Беліз, Кайо, Коросаль, Орандж-Волк, Станн-Крік, Толедо.

ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ. Державний гімн — «Земля вільних» (англ. «Land of the Free»), затв. 1981. Автор слів — С. А. Гейнс, перекладу креол. мовою — Л. Вернон, музики — С. В. Янг.

Державний прапор. На синьому полотнищі з вузьк. червоними смугами зверху і знизу зображено деож. герб. Кольори символізують дві осн. партії країни: синій — Об'єднану нар.

партію (ОНП); черв. — Об'єднану дем. партію (ОДП). Пропорція — 3:5. Затверджений 1981.

Державний герб — білий диск, обрамлений зеленим вінком із 25 листків. У центрі розташ. щит, поділений на три частини: на білому тлі схрещені весло й булава, на темно-жовт. — дворучн. пилка й сокира, на синьому — корабель, що пливе над хвилями. Щитотримачі — лісоруби метис і креол, які тримають сокиру й весло. На зад. тлі — *махагонієве дерево* і трав. поле. У ниж. частині — темно-жовта стрічка з девізом «Процвітаю в тіні» (лат. «Sub umbra floreo»). Герб уособлює пром. історію країни. Затверджений 1981.

Державна мова — *англійська мова*.

Грошова одиниця — *долар белізький*.

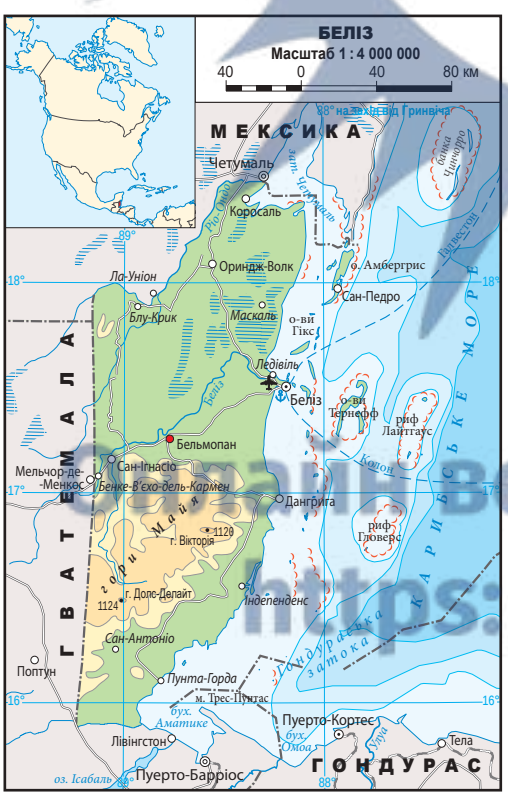
Національні свята — День битви при о. Сент-Джордж-Кей (10 вересня), День незалежності (21 вересня).

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД. Згідно з Конституцією (ухвалено 1981), Б. — суверенна дем. центральноамер. д-ва Кариб. регіону. Член *Співдружності Націй*. Форма правління — конституц. парламент. *монархія*. Главою д-ви є король *Великої Британії*, представлений *генерал-губернатором*. Його призначає король за рекомендацією *уряду* країни. Національні збори — двопалат. *парламент* з 5-річ. терміном повноважень, складається з верх. палати (*Сенату*) та ниж. — Палати представників. У Сенаті засідають 13 сенаторів, яких призначає ген.-губ., 6 — за рекомендацією *прем'єр-міністра*, 3 — лідера опозиції, решта — за результатом розшир. консультацій. Палата представників — 31 депутат, яких обирають на основі заг. виборч. права простою більшістю голосів. Право законодавчої ініціативи, крім *депутатів*, мають також *міністри* уряду. Генерал-губернатор призначає прем'єр-міністра, яким стає лідер партії більшості в парламенті. Лідера другої за чисельністю партії ген.-губ. призначає офіц. лідером опозиції. Склад уряду (заст. прем'єр-міністра та міністрів) ген.-губ. призначає після узгодження з прем'єр-міністром. КМ несе колектив. відповідальність перед парламентом країни. Судова влада представлена Верхов. (також контролює проведення виборів до Нац. зборів) та Апеляц. судами. Вищу апеляц. силу має Кариб. суд (суд. установа *Карибського співтовариства*). Правова система належить до *англосаксонської правової системи*.

УЧАСТЬ У МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ. Б. — член *Організації Об'єднаних Націй* (з 1981) та ін.

Загальнополітичні організації	Організація Об'єднаних Націй; Неприєднання рух; Група 33; Група 77; Співдружність Націй
Військово-політичні та правоохоронні організації	Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол); Організація із заборони хімічної зброї; Карибська група з протидії легалізації доходів; Міжнародний суд ООН; Суд кримінальний міжнародний; Карибський суд; ОПАНАЛ
Міжнародні економічні об'єднання	Світова організація торгівлі; Продовольча та сільськогосподарська організація ООН; Всесвітня митна організація; Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку; Міжнародна організація праці; Міжнародна конфедерація вільних профспілок; Всесвітня конфедерація праці; Конференція ООН з торгівлі та розвитку; Агентство з багатостороннього гарантування інвестицій; Латиноамериканська економічна система; Малі острівні держави, що розвиваються; Зона вільної торгівлі Північної та Південної Америки
Регіональні організації	Асоціація Карибських держав, Організація Східно-Карибських держав; Саміт Америк; Країни Африки, Карибського басейну і Тихоокеанського регіону; Організація американських держав; Альянс Малих острівних держав; Система центральноамериканської інтеграції; Економічна комісія ООН для Латинської Америки та Карибського басейну; Співдружність країн Латинської Америки і Карибського басейну; Латиноамериканська та Карибська економічна система; Карибська співдружність; Система центральноамериканської інтеграції
Валютно-фінансові організації	Міжнародна фінансова корпорація; Міжнародний валютний фонд; Міжнародна асоціація розвитку; Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку; Міжнародний банк реконструкції та розвитку; Карибський банк розвитку; Міжамериканський банк розвитку
Гуманітарні організації	Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО); Міжнародна федерація товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця; Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця; Всесвітня організація охорони здоров'я; Міжнародна організація з міграції
Інші міжнародні організації	Міжнародна організація цивільної авіації; Міжнародний союз електрозв'язку; Міжнародна морська організація; Міжнародний олімпійський комітет; Всесвітній поштовий союз; Карибська туристична організація; Всесвітня організація інтелектуальної власності; Всесвітня метеорологічна організація; Міжнародна організація супутникового зв'язку

Беліз. Участь у міжнародних організаціях

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. У доколумбові часи на тер. сучас. Б. проживали племена *мая*. Цивілізація *мая* поширилася В період 1500 до н. е. — 200 н. е. та розвивалася до 9–10 ст., що засвідчує чимала кількість збережених пам'яток. На поч. 16 ст. землі почали колонізувати іспан. конкістадори. З того часу п-в Юкатан формально належав до володінь *Іспанії*, проте від поч. 17 ст. землі активно заселяли англ. колоністи. Тривала актив. *колонізація* земель, позначена як витісненням місц. нас., так і боротьбою за тер. між англійцями та іспанцями. Англійські поселенці займалися заготівлею деревини, зокрема *кампечевого дерева* та махагоні, а також с. г., використовували для роботи на плантаціях рабів-африканців. Відповідно до *Паризького мирного договору 1763* підтверджено право Іспанії на володіння цими тер., англ. колоністам дозволено заготівлю та *експорт* деревини та с.-г. продукції,

Безкоштовні електронні версії енциклопедичних порталів доступні на сайті https://

однак заборонено будь-яку політ. чи військ. діяльність. Упродовж кількох десятиліть, попри домовленості та угоди, сутички між англійцями та іспанцями не припинялися. Англійські поселенці запровадили щоріч. вибори, власні закони та сформували незалеж. уряд. 1784 до Б. прибув перш. офіц. представник Брит. імперії. Після поразки в битві біля о. Сент-Джордж-Кей (1789) іспанці остаточно втратили контроль над Б. 1838 було скасовано *рабство*. 1840 країна отримала назву «Британський Гондурас», 1862 її проголошено брит. колонією на чолі з віцегубернатором. 1930–1940 — період посилення руху за незалежність країни. Від 1954 колонія домоглася права на *самоврядування*. 1973 д-ву перейменували на Б. 21.09.1981 відбулося проголошення незалежності в межах Співдружності Націй.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ. Фактично діє двопарт. система. Домінують такі політ. партії: ОНП (утв. 1950; формувала більшість 1981–1984, 1989–1993, 1998–2008 та з 2020) та ОДП (утв. 1974; керівна 1984–1989, 1993–1998, 2008–2020).

ПРИРОДА. Рельєф і корисні копалини. Рельєф переважно рівнинний, пн. частина низовин., пласка й подекуди заболочена. На Пд. простягаються гори Мая, що круто обриваються до прибереж. рівнини, а також прилег. до них височини. Є карстові (див. *Карст*) форми рельєфу. Найвища точка — г. Дойлз-Делайт (1 124 м). Біля узбережжя розташ. *Белізький бар'єрний риф* (пам'ятка *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* з 1996). Серед корис. копалин — *нафта*, *вапняк*. Є незнач. запаси *доломіту*, *бариту*, *бокситів*.

Клімат. Тропічний пасатний, із посушл. і вологим сезонами. Середня т-ра січня — +23 °С, липня — +27 °С. Середньорічна кільк. опадів — 1200–4000 мм (збільшуються з Пн. на Пд.), найбільше в червні — листопаді. Характерні *урагани*.

Внутрішні води. Головна річка — Беліз (290 км), води якої зрошують понад 25 % тер. Серед ін. — Нью-Рівер (132 км), Ріо-Ондо (150 км), Макал (320 км). Є низка *озер* і *лагун*, зокрема в прибереж. смузі, *водоспади*. Найбільша прісновод. лагуна — Нью-Рівер (13,5 км², довж. понад 20 км).

Ґрунти. Ґрунтовий покрив строкатий. Представлені червоно-жовті фералітні, *алювіальні ґрунти* та *ґрунти болотні*.

Рослинний світ. Більшість тер. Б. вкрито ліс. *рослинністю*, у складі якої переважають широколистяні *ліси*. Різні типи лісів (заплав., троп. дощові ліси, *соснові ліси*, *мангрові ліси* та ін.) становлять 60,6 % пл., оброблювані землі та населені пункти — 20 %, решта — *савана*, чагарник. рослинність, водно-болотні угіддя. *Флора* багата й різном., налічує 4 тис. видів (2,5 тис. *дводольних* і 1,5 тис. *однодольних*), з яких — понад 250 видів орхідей із род. *зозулинцевих*. Так, один із видів цієї родини (*Prosthechea cochleata*) є нац. символом, відомий як чорна орхідея. Значну частку флорист. різноманіття Б. становлять дерева (загалом понад 700 видів), серед них є цінні породи, такі як махагонієве дерево (низка видів роду світенія, напр., *Swietenia macrophylla* і *Swietenia mahagoni*), види родів дальбергія (див. *Палісандр*), *сейба* (зокрема, *бавовняне дерево*), драцена (як-от *драконове дерево*, драцена американська), кампечеве дерево, різні види *сосни* [займають 12–15 % тер. країни, економічно важливими є сосна карибська (*Pinus caribaea*)], *пальмові* (зокрема, *Gaussia maya*). Для охорони та збереження ліс. та ін. типів рослинності створено низку природ. заповідників і нац. парків, з яких найб. є Чікбул (засн. 1956 як заповідник; пл. — 107 тис. га).

Тваринний світ. Особливості розташування Б. зумовлюють розмаїття місц. *фауни*. Оголошення бл. 40 % тер. заповід. зонами сприяє збереженню та поширенню знач. кількості видів тварин, *птахів*, *риб* тощо, які зникли або перебувають під загрозою зникнення в ін. країнах. Зафіксовано бл. 150 видів *ссавців*, серед яких — *ягуар*, *пума*, *ягуарунді*, *оцелот*, тапір [зокрема, один із трьох видів роду тапір центральноамер., або тапір Бейрда (*Tapirus bairdii*) — рідкіс. вид, занесений до Черв. списку *Міжнародного союзу охорони природи* в категорії «Загрожений»], *носуха*, мурахоїд, *броненосець*, *мавпи* [зокрема, *ревун* чорний (*Alouatta caraya*)], *олені* та ін. *Орнітофауна* нараховує бл. 620 видів осілих і перелітних птахів, зокрема види родин папугові, *лелекові*, *туканові*, *олушеві*, *пеліканові*, *фрегатові*, *скопові*, *чаплеві*, *совові*, *соколові* та ін. У межах Беліз. бар'єр. рифу мешкають понад 500 видів риб, 350 видів *молюсків*, 65 видів *мадрепорових коралів*, а також *губки*, *ракоподібні* тощо.

НАСЕЛЕННЯ. Загальна кількість нас. (2010, перепис) — 324 528 осіб, густота — бл. 14,2 особи/км². За етніч. групами: метиси (48,8 %), креоли (21,1 %), мая (9,8 %) та ін. За реліг. групами: римо-католики (40,1 %), протестанти (31,5 %), нереліг. (15,5 %) тощо. За вік. групами: до 14 р. — 35,5 % осіб, від 15 до 24 р. — 20,2 %, від 25 до 54 р. — 35,5 %, від 55 до 64 р. — 4,6 %, від 65 р. — 4,2 %. Середній вік нас. — 23,9 р. (2020, оцінка). За статевими групами (2010, перепис): чоловіки (50 %), жінки (50 %). Рівень урбанізації — 45,2 %. Найбільше місто — Беліз-Сіті (понад 57 тис. осіб). Коефіцієнт народжуваності — 21,6 ‰, смертності — 3,9 ‰ (2021, оцінка). Міграц. приріст — –0,9 на 1 000 осіб. Нас. зростає, 2021 становило понад 405 тис. осіб.

ГОСПОДАРСТВО. Економіка спирається на *туризм*, що є також осн. джерелом іноз. доходів, і *сільське господарство*. За класифікацією *Світового банку*, д-ва з рівнем доходу вище за середній. Реал. *валовий внутрішній продукт* за паритетом купів. спроможності становив бл. 3,5 млрд дол. США (2021, оцінка). ВВП на душу нас. — 8,8 тис. дол. США. Рівень зростання ВВП — 15,2 %, інфляції — 3,2 %. Структура ВВП

Беліз. Панорама м. Беліз-Сіті — найбільшого міста в країні

за секторами (2017, оцінка): пром-сть — 21,6 %, с. г. — 10,4 %, послуги — 68 %. Більшість нас. працює у сфері послуг. Рівень безробіття (2021, оцінка) — 8,2 %.

Промисловість. Провідні галузі пром-сті: добувна, буд., харч., легка. Відомі нафт. родовища Спеніш-Лукаут (видобуток становить 900 барелів на добу) і Невер-Делей (25 барелів на добу).

Беліз. Парламент Белізу (м. Бельмопан)

Видобувають також глину, вапняк і *пісок* для буд. пром-сті. У 2-й пол. 20 ст. відкрито з-ди з вир-ва добрив і комбікормів, дротяно-цвях., лісопил. підприємства, які обслуговували буд. й мебл. галузі пром-сті. Вир-во харч. продуктів забезпечує до 5 % ВВП. Центральне місце в харч. пром-ті займає цукр. з-д у м. Тавер-Гіллі. *Цукор* становить бл. 2/3 заг. експорту. Є з-ди з перероблення *цитрусових*, м'яса, налаштовано вир-во риб. консервів. Виробляють також алкогольні та безалкогольні напої. Наявні швейні ф-ки, орієнтовані на експорт. ринок. *Енергетика* орієнтована на імпорт. паливо, частину електроенергії виробляють всередині країни, зокрема на основі *альтернативного палива*: біомаси, відходів деревини, побіч. продукту обробки *цукрової тростини*. Діють 3 *гідроелектричні станції* заг. потужністю 51,2 МВт.

Сільське господарство. Основою економіки країни трив. час була лісозаготівля (див. у ст. *Лісівництво*). З 2-ї пол. 20 ст. переважало вирощування нетрадиц. для Б. видів с.-г. продукції: цукр. тростини, цитрусових, *банановых*, *папаї*, *перцю*, від поч. 21 ст. — також *кукурудзи*, *квасолі* та *овочів*. Розводять ВРХ, свиней, курей. Розвинена *аквакультура*. Експортують морепродукти.

Сфера послуг. Від 2000-х панів. екон. діяльністю Б. стали послуги, зокрема *туризм*. Так, 2018 операції з нерухомим майном і бізнес-послуги забезпечили 7,5 % ВВП, фін. діяльність — 8,8 %, торгівля і ремонт — 20,9 % тощо. Органом грош.-кред. регулювання є Центр. банк Б. (засн. 1982). Кількість відвідувачів зросла в 5 разів з кін. 1990-х до сер. 2000-х, натепер становить до 1 млн осіб щороку. Розвинена мережа закладів громад. харчування і закладів розміщення, зокрема налічують понад 800 готелів.

Транспорт. Країна має розвинену трансп. інфраструктуру. Протяжність *автомобільних доріг* становить 3,2 тис. км, з них 601 км із твердим покриттям (2021, оцінка). На 2011 Б. мав 825 км судноплав. *водних шляхів*. Серед гол. мор. *портів* — Б. (обслуговує круїз. лайнери), Бігкрік (обидва обробляють комерц. імпорт та експорт, *контейнери*). Розвинене пором. сполучення між островами та материк. частиною країни. Загалом 6 *аеропортів* із твердим покриттям злітно-посадк. смуг. Беліз. міжнар. аеропорт ім. Ф. Голдсона розташ. за 15 км від м. Беліз-Сіті, пасажиропотік — бл. 1 млн осіб на рік, має сполучення із США, Мексикою тощо.

Торгівля. Характерний дефіцит. *баланс торговельний*. Обсяги *експорту* становили 1 млрд дол. США, *імпорту* — 1,2 млрд дол. США (2021, оцінка). Найб. торг. партнером є США. Основні товари експорту: цукор, банани, морепродукти. Країни-експортери: США й Велика Британія (по 16 %), Гватемала (7 %) та ін. Основні товари імпорту: природ. газ, судноплав. засоби. Країни-імпортери: США (29 %), Китай (14 %), Сейшельські Острови (13 %) та ін.

Зв'язок. На 2021 кількість моб. телефонів — 260 тис. (66 одиниць на 100 осіб), інтернет-користувачів — 248 тис. осіб (62 %).

ОСВІТА ТА НАУКА. Освіта обов'язкова для всіх дітей віком від 5 до 14 р., ґрунтується на брит. освіт. моделі. Так, виділяють дошкільний (тривалістю 2 р.), поч. (8 р.), серед. (4 р.) і вищий (2–4 р.) рівні освіти. Усього станом на 2020 нараховували 215 закладів дошкільної освіти, 308 — поч., 62 — серед., 13 — вищої. Провідний нац. ЗВО — Беліз. ун-т (засн. 2000; м. Бельмопан, бл. 4 тис. студентів). Окрім того, діють Центральноамер. ун-т мед. наук (засн. 1996; м. Беліз-Сіті), Галена ун-т (засн. 2004; поблизу м. Сан-Ігнасіо), коледжі, з яких найдавн. і найвідом. є Св. Іоанна (засн. 1887; м. Беліз-Сіті). Рівень грамотності нас. віком від 15 р. (2010, оцінка) — 79,7 %. Серед наук. установ — Ламанайський центр польових досліджень (засн. 1992), Центр троп. досліджень та освіти (засн. 1994), Беліз. фонд досліджень та екол. освіти (засн. 1995), Нац. культ.-іст. ін-т (засн. 2003), н.-д., польові станції та ін.

КУЛЬТУРА. Культура країни є синтезом традицій різн. етніч. груп: креолів, мая, гаринагу (гарифуна), метисів, європейців. Більшість музеїв зосереджено в м. Беліз-Сіті, зокрема Беліз. музей (засн. 2002), експонати якого презентують історію мая та ін. етніч. груп, період колоніал. життя, а також мор. (засн. 1996). Діє Беліз. нац. бібліотечна служба (засн. 1825, далі розвинулася з Ювілейної б-ки 1935), що об'єднує Нац. б-ку і Службу публ. б-к. Фіксує та зберігає матер. та нематер. культ. спадщину країни гол. культ. заклад Б. — Нац. ін-т культури та історії (засн. 2003), якому підпорядковані ін-ти археології, творчих мист-в, соц. і культ. досліджень і Беліз. музей. Станом на 2022 Б. має одне найменування в списку об'єктів *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*: Беліз. бар'єр. риф (див. *Белізького бар'єрного рифу заповідна система*).

РЕЛІГІЯ. Конституція декларує свободу *віросповідання*, *толерантність* до реліг. меншин і захист *релігійної свободи*, забороняє дискримінацію за реліг. ознакою. Рада церков, до складу якої входять представники кількох гол. христ. *деномінацій*, та Беліз. асоціація євангел. церков спільно висувають 1 особу до Сенату за згодою ген.-губ. Релігійні установи можуть отримувати фін. допомогу від уряду, співпрацювати з д-вою з питань управління школами, лікарнями, благодійними орг-ціями. Християнські церкви керують більшістю держ. поч. і серед. шкіл, їхня навч. програма передбачає щотижневі позаконфес.

Українська версія на сайті https://vue.gov.ua/

уроки «духовності». Конституція забороняє освіт. закладам зобов'язувати дитину відвідувати будь-які реліг. церемонії чи обряди. За даними перепису 2010, римо-католики становили 40,1 %, протестанти — 31,5 % (з них *п'ятидесятники* — 8,4 %; адвентисти сьомого дня — 5,4 %; англікани — 4,7 %; *меноніти* — 3,7 %; баптисти — 3,6 %; *методисти* — 2,9 %; *назаряни* — 2,8 %), *свідки Єгови* — 1,7 % тощо. 15,5 % декларували себе нереліг. або релігійно неафілійованими.

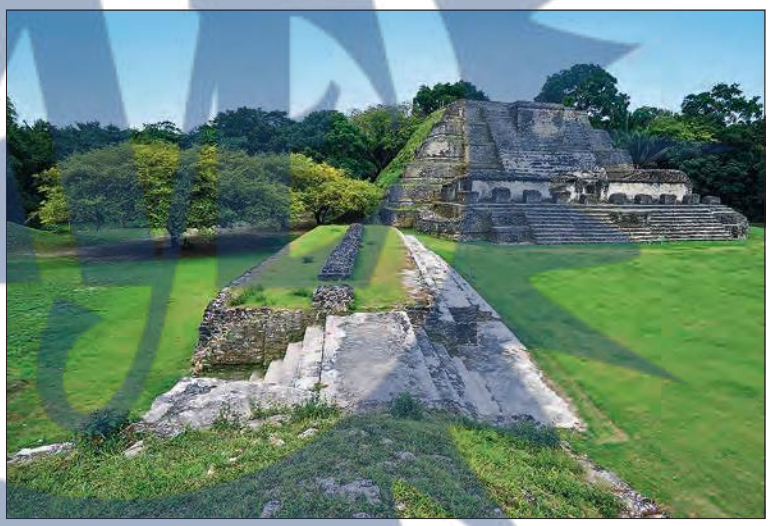
ПРЕСА, РАДІО, ТЕЛЕБАЧЕННЯ. Преса. Газета «Зе Гондурас Газетт енд Коммерциал Едвертайзер» (засн. 1826; «The Honduras Gazette and Commercial Advertiser») — перш. уряд. вісник колоніал. Б, що виходив до 1830-х. Найдовше публікувався тижневик «Зе Белайз Таймс» (засн. 1956; «The Belize Times») — офіц. вид. ОНП. Газета «Зе репортер» (засн. 1967; «The Reporter») спочатку була інформ. бюлетенем Торг. палати Б., згодом стала незалеж. щотижневиком. Її гол. конкурент — таблоїд «Амандала» (засн. 1969; «Amandala»), виходить двічі на тиждень. Тижневик «Зе Гардіен» (засн. 1998; «The Guardian») — офіц. вид. ОДП. Найпопулярніша місц. газета «Зе Сан-Педро Сан» (засн. 1991; «The San Pedro Sun») публікує новини про м. Сан-Педро, має право на мас. розсилку за кордон.

Радіо. Радіомовлення почалося в 1930-х. У 1950-х засн. Брит. мовну корпорацію Гондурасу, яка транслювала переважно розважал. контент і охоплювала всю країну, згодом приватизовано та змінено назву на Беліз. радіо. Станом на 2022 нараховують понад 30 радіостанцій, з яких найпопулярніші — «Крем радіо» (засн. 1989; «Krem Radio»), «Лав ФМ» (засн. 1993; «Love FM»), «Позитив вайбс ФМ» (засн. 1994; «Positive Vibes FM»), «Вейв радіо» (засн. 1998; «Wave Radio»).

Телебачення запроваджено в 1980-х, тоді ж розпочала діяльність компанія з вир-ва відеоконтенту «Грейт Беліз Продакш» («Great Belize Productions»), яка 1991 отримала ліцензію і стала першою в Б. телестанцією з влас. готовим вирвом, тоді почав мовлення канал «Ченнел 5» («Channel 5»), який транслює амер., кариб. та місц. програми. Компанія «Тропікал Віжн Лімітед» («Tropical Vision Limited») 1981 запустила канал «Ченнел 7» («Channel 7»), що транслює амер. та беліз. програми. Телеканали «Лав ТВ» («Love TV»), «Крем ТВ» («Krem TV») і «Вейв ТВ» («Wave TV») працюють від поч. 2000-х.

ЛІТЕРАТУРА. Суміш корін. мешканців (нащадки мая, креоли, гаринагу, китайці, сх. індійці та ін.) сприяла поєднанню в літ. творах складників різн. культ. Розмаїттю жанрів беліз. л-ри — оповіданням, романам, п'есам і поезії — властиве різнонац. тло, зумовлене автент. та давно засвоєними культ. традиціями іммігрантів. Перший роман, що здобув міжнар. визнання, — дебют. твір Зі Еджелл (1940; тепер Б. — 2020; США) «Бека Лемб» («Beka Lamb»; 1982); серед гол. тем роману — соц. незахищеність, расові упередження та правління консерват. церкви в маленькому м-ку. Інші романи письменниці — «Фестиваль Сан-Хоакіна» («The Festival of San Joaquin»; 1997), «Час і ріка» («Time and the River»; 2007) тощо — описують боротьбу народу Б. за свої права. Авторами проз. творів про історію, культуру, звичаї країни, права жінок у сучас. сусп-ві були Л. Бредлі (1926–2001), Ф. Ернандес (1932–2018), З. Елліс-Браун (нар. 1957) та ін. Обдарованим митцем вважають Дж. С. Гебба (1928–2007) — драматурга, поета, філософа, живописця і скульптора, який обстоював ідею видання творів беліз. креол. мовою. Прозаїк, поет і драматург Дж. А. Вотлер (1938; тепер Б. — 2015; США) пропагував збереження місц. креол. культури, невід'єм. частиною його творів був місц. фольклор та історія. Автор оповідань, зокрема зб. «Гірко-солодка помста» («Bitter Sweet Revenge»; 1995); романів «Плач серед дощових хмар» («Cry Among Rainclouds»; 2001), «Морське лото» («Sea Lotto»; 2004) і «Бос Данґріга («Boss of Dangriga»; 2007); іст. епіч. поеми «Історія міста Беліза» («The Story of Belize City»; 1980) тощо. З 1995 вид-во «Кибола Продакшнс» («Cubola Productions») публікує серію найкращих творів беліз. письменників.

АРХІТЕКТУРА. Територія Б. входить в ареал поширення доколумб. цивілізації мая, тут розташ. малодосліджені архіт. комплекси міст

Беліз. Піраміди мая в Алтун-Ха

Алтун-Ха, Караколь, Кахаль-Печ, Куельйо, Ламанай, Лубаантун, Шунантунич від 2000 до н. е. до 1000 н. е. Збереглися східчасті *піраміди*, *храми*, *стадіони* для гри в м'яч, будинки різн. призначення та ін. монумент. кам'яні споруди, прикрашені *рельєфами* й *живописом*. Зразки брит. колоніал. архітектури 18–19 ст. у *стилістиці* історизму збережено в м. Беліз-Сіті: колоніал. в'язниця (18 ст.; тепер Беліз. музей), ратуша (19 ст.), англікан. собор Св. Йоанна (1812–1820), адм. будівля (1814) тощо. Сучасна архітектура представлена забудовою столиці м. Бельмопана (будівлі парламенту, музею, ун-ту, банків тощо).

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО. Роботи місц. майстрів живопису й ремесел експонують у худ. галереї «Белізька мелодія» (засн. 2008; м. Сан-Педро), студії-галереї ім. П. Каєтано (засн. 2009; м. Данґріга) та ін. З провід. художників — Я. Муса (нар. 1970), роботи якого відомі в Мексиці, США, Коста-Риці та ін.

МУЗИКА. Характерний вплив креол., метис. та європ. муз. традицій. Європейці поширили *польки*, *вальси*, *кадрилі*, африканці — числен. муз. інструменти, зокрема *маримбу*. Ямайці популяризували менто — нар. муз. стиль, що поєднує афр. ритм. елементи з європ., з використанням

акуст. інструментів: *гітари*, *банджо*, ручних *барабанів* та *марімбули*. Брукдаун — жанр беліз. музики, яку виконують на банджо, гітарах, барабанах, *акордеонах*, дзвіночках. Піонером вважають В. Пітерса (1931–2010), якого 1997 нагородила королева *Єлизавета II*. У сучас. Б. відбулося відродження музики гарифуна, яку популяризував музикант Е. Паласіо (1960–2008). Так, 2008 мову, танець і музику гарифуна було включено до Репрезентатив. списку нематер. культ. спадщини людства. Африканські та індіан. традиції збереглися в музиці, зокрема танц. жанрі пунта, театраліз. танці чарикаві. Поширені стилі: реггетон, соці, пунта-рокреггі, рок, хіп-хоп, метал.

ТЕАТР. Центр викон. мист-в «Блісс» (засн. у 1950-х, реорганізовано й оновлено 2004; м. Беліз-Сіті) — гол. театр. майданчик країни, а також місце проведення ключ. культ. заходів і фестивалів.

КІНО. З 2003 проходить Беліз. МКФ, мета якого — забезпечити демонстрацію фільмів Б. та сусід. регіонів Кариб. бас., Центр. Америки і Пд. Мексики.

СПОРТ. Популярні види спорту: футбол, баскетбол, волейбол і велоспорт. Поширені також велосипедний спорт, легка атлетика, софтбол, крикет, теніс, регбі та нетбол. НОК (Беліз. асоціація Олімп. ігор та Ігор Співдружності) було засн. й визнано *Міжнародним олімпійським комітетом* 1968, за ін. даними — 1967. Б. бере участь у *Літніх Олімпійських іграх* від 1968 як Брит. Гондурас, від 1984 — як незалеж. країна. Станом на 2020 медалей не має. У *Зимових Олімпійських іграх участі* не бере.

УКРАЇНА ТА Б. Країни визнали незалежність одне одної та встановили дипломатичні відносини 01.10.1999. Товарообіг між Україною та Б. 2021 становив бл. 1 млн дол. США. Україна має негатив. сальдо торг. балансу. Експортують переважно вироби з чорних металів, мінер. паливо. Імпортують рибу й морепродукти. Б. підтримав резолюцію «Агресія проти України» (2022) *Генеральної Асамблеї ООН* тощо.

Літ.: Cayetano S. Garifuna History, Language & Culture of Belize, Central America, & the Caribbean. Belize, 1993; The People's Garifuna Dictionary / Ed. by E. R. Cayetano. Dangriga, 1993; Peedle I. Belize in Focus: A Guide to the People, Politics, and Culture. London, 1999; Maya: Gottkönige im Regenwald / Hrsg. von N. Grube. Köln, 2000; Thomas Ch. R. Digression and Insertion in a Belizean Folktale // The Journal of American Folklore. 2000. Vol. 113. Is. 448; Palacio J. O. The Garifuna a Nation Across Borders: Essays in Social Anthropology. 2nd ed. Benque Viejo del Carmen, 2006; Ellis L. Dimensions and Boundaries of Garifunduáü. Belmopan, 2010; Palacio J., Tuttle C., Lumb J. Garifuna Continuity in Land: Barranco Settlement and Land Use 1862 to 2000. Producciones de la Hamaca. Caye Caulker, 2011; Harding P., Bartlett R., Harrell A. Belize. 8th ed. Carlton, 2022.

Белі́зького бар'є́рного ри́фу запові́дна систе́ма (англ. Belize Barrier Reef Reserve System) — комплекс природно-заповідних територій (96 300 га); об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1996). Розташована у прибереж. зоні *Белізу* в *Атлантичному океані*, простягається від кордону з *Мексикою* на Пн. і до кордону з *Гватемалою* на Півдні. Відстань від узбережжя змінюється від 25 км на Пн. до 50 км на Півдні. Уперше наук. описав риф 1842 зробив Ч. Р. *Дарвін*. 1972 риф досліджував Ж. І. *Кусто* (він спустився на дно «Блакитної діри» в одноміс. *батискафі* та описав це унікал. природне утворення). Першу заповід. тер. (частина сучас. пам'ятки природи «Затока Мон Че») створено 1928 для охорони місць гніздування 2-х видів *орнітофауни*. Інші заповід. об'єкти оголошено 1981–1996. У 2009–2018 систему заповідників включено до переліку об'єктів всесвіт. спадщини, які перебували під загрозою зникнення. Моніторингова місія *Міжнародного союзу охорони природи* (МСОП) та ЮНЕСКО у березні 2009 виявила вирубки *мангрових лісів*, продаж мангр. островів, надмір. розвиток *туризму*. Природоохоронна система, представлена найб. бар'єр. рифом Пн. півкулі (другим після *Великого Бар'єрного рифу* біля *Австралії*), шельф. *атолами*, кількома сотнями піщаних о-вів, мангр. заростями, *лагунами* й річк. *естуаріями*. Власне риф. комплекс складається з трьох атолів, бл. 450 піщаних і мангр. рифів. Протяжність — бл. 280 км. До складу системи належать природоохорон. тер.: Нац. парк і мор. заповідник «Бакалар-Чіко» (Bacalar Chico National Park and Marine Reserve); пам'ятка природи «Блакитна діра» (Blue Hole Natural Monument); пам'ятка природи «Затока Мон Че» (Half Moon Caye); мор. заповідник «Наметовий чай» (Cyt South Water Caye); мор. заповідник «Риф Гловера» (Glover's Reef Marine Reserve); Нац. парк «Птах Кей, що сміється» (Laughing Bird Caye); мор. заповідник «Саподилла Кейс» (Sapodilla Cays). Найвідомішим об'єктом серед них є пам'ятка природи «Блакитна діра», внесена до переліку 7 підвод. чудес світу. Це провалля в системі колиш. карст. печер у центрі Лайтхаус-Рифа, яке утв. упродовж остан. *льодовикового періоду*. Її глиб. — 124 м, діаметр — 305 м. Зазначені природоохорон. тер. охоплюють 12 % пл. всього риф. комплексу, демонструють еволюцію розвитку рифів і є важл. середовищем існування видів, які перебувають під загрозою зникнення. У межах риф. комплексу описано 178 видів *судинних рослин* і 247 *таксонів* мор. *флори*. Більшість риф. атолів вкриті мангр. заростями, окр. піщані острови — чагарник. *рослинністю* з *кокосовими пальмами*. У межах риф. комплексу виявлено понад 500 видів риб, 65 видів *мадрепорових коралів*, 45 видів *гідроїдних* і 350 видів *молюсків*, знач. різноманіття губок, мор. червів і *ракоподібних*. Важливе середовище для існування низки мор. видів, які

Белізького бар'єрного рифу
заповідна система

перебувають під загрозою зникнення: ламантина амер. (*Trichechus manatus*; тут знаходиться одна з найб. *популяцій* виду у світі, що складається з 300–700 особин), зел. черепахи (*Chelonia mydas*), *бісси*, довгоголов. морської черепахи (*Caretta caretta*), а також крокодила гострорилого (*Crocodylus acutus*). До важл. охоронюваних видів належать ендеміч. (див. *Ендеміки*) й переліт. птахи, які розмножуються в прибереж. лісах рифів, атолів та на узбережжі. Основні колонії птахів включають сулу червононогу (*Sula sula*), сулу білочереву (*Sula leucogaster*) та крячка бурого (*Anous stolidus*). Поширені тут також пелікан бурий (*Pelecanus occidentalis*) і фрегат карибський (*Fregata magnificens*).

Літ.: Coastal World Heritage Sites. Dordrecht, 2019.

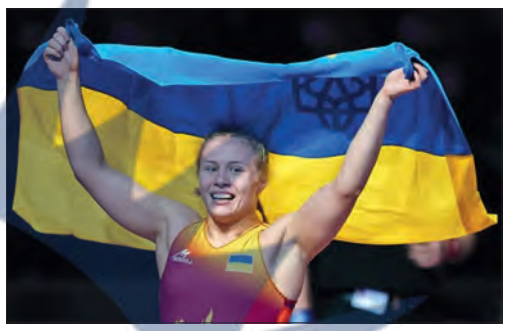
В. П. Брусак, Д. А. Кричевська

Белі́нда — супутник *Урана*. Тимчасове позначення S/1986 U5. Названа за іменем героїні поеми А. *Поупа* «Викрадення кучеря» («The Rape of the Lock»; 1712). Відома також як Уран XIV. Виявив С. П. Сіннотт (нар. 1946; США) на знімках, зроблених 13.01.1986 косміч. апаратом «Вояджер-2». Б. належить до групи внутр. супутників Урана (підгрупа Порції). Деталі поверхні Б. не розрізнюють за допомогою назем. і косміч. *телескопів*. Космічні апарати підходили до Б. лише з прольот. траєкторій. Серед. *радіус орбіти* Б. (75255,613 ± 0,057) км, *ексцентриситет* (0,00007 ± 0,000073), орбітал. сидерич. період (0,623527470 ± 0,000000017) доби (14 год 57 хв 52,77 сек). Нахил орбіти до площини *екватора* Урана (0,03063 ± 0,028)°. Габаритні розміри супутника (128 × 64 × 64) км. У Б. синодич. добовий період обертання синхронний з орбітал. періодом. Середнє *альбедо* поверхні (0,08 ± 0,01), що на відстані 19,23 а. о. (2,88 млрд км) від *Сонця* дає оціночне серед. значення т-ри поверхні ≈ 64 К.

Літ.: Jacobson R. A. The Orbits of the Inner Uranian Satellites From Hubble Space Telescope and Voyager 2 Observations // The Astronomical Journal. 1998. № 115 (3); Karkoschka E. Comprehensive Photometry of the Rings and 16 Satellites of Uranus with the Hubble Space Telescope // Icarus. 2001. № 151 (1); Karkoschka E. Voyager's Eleventh Discovery of a Satellite of Uranus and Photometry and the First Size Measurements of Nine Satellites // Icarus. 2001. № 151 (1).

О. Г. Шевчук

Белі́нська, А́лла Бори́сівна (08.10.1995, с. Вільховець, тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., Україна) — спортсменка, борчиня (*вільна боротьба*), чемпіонка Європи. Почала займатися спортом з 12 р. у борців. клубі «Прометей» — Вільховецькій філії Новоушицької ДЮСШ. Перший *тренер* — А. Власов (нар. 1948; тепер Україна). Закінчила Херсон. вище уч-ще фіз. культури Херсон. обл. ради (2015) і ф-т фіз. виховання та спорту *Херсонського держаного університету* (2019). Виступала за Центр. спорт. клуб Збройних сил України (м. Херсон): спортсменка-інструктор 8-го спорт. клубу *Міністерства оборони України*, спортсменка комунал. закладу «Херсонська школа вищої спортивної майстерності». З початком повномасштаб. вторгнення Росії переїхала до м. Львова, є представницею Львів. обл. школи вищої спорт. майстерності. Тренери: О. Кубішина, В. Іздебський, Р. Павлов, В. *Лушников*. Бронзова призерка Чемпіонату України 2014. Чемпіонка України серед юніорів та молоді до 23 р. (2015), бронз. призерка Чемпіонату Європи 2015 серед молоді до 23 р. у команд. заліку у м. Стамбулі (Туреччина), бронз. призерка Чемпіонату світу 2015 серед юніорів у м. Сальвадорі (Бразилія) у ваг. категорії до 67 кг. Переможниця Відкрит. Міжнар. турніру з вільн. боротьби серед

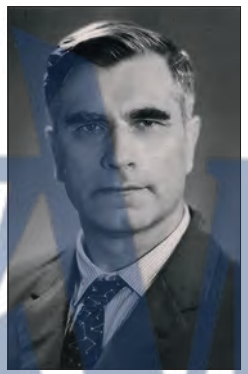

Белінська Алла Борисівна

жінок «Меморіал заслуженого тренера України В. С. Стадніка» за участі спортсменок з України, Азербайджану, Польщі та Румунії у м. Хмельницькому (2016). Здобула золоту медаль на Чемпіонаті світу з вільної боротьби серед військовослужбовців 2017 у м. Клайпеді (Литва) у ваг. категорії до 69 кг, бронз. медаль VII Всесвіт. ігор серед військовослужбовців 2019 у м. Ухані (Китай) у ваг. категорії до 76 кг. Чемпіонка України з вільн. боротьби серед жінок у ваг. категорії до 52 кг (2018) та у ваг. категорії до 76 кг (2021). Переможниця турніру з вільн. боротьби «Ясар Догу» (2018) у м. Стамбулі (Туреччина) у ваг. категорії до 68 кг. Володарка Кубку України з вільн. боротьби 2019. Учасниця *Літніх Олімпійських ігор 2020* у м. Токіо. Переможниця XXIV Київ. міжнар. турніру з боротьби 2021 серед жінок у ваг. категорії до 72 кг. Чемпіонка Європи 2021 у ваг. категорії до 72 кг (м. Варшава). Переможниця рейтинг. турніру «Маттео Пелліконе» (2022) у м. Римі (Італія) у ваг. категорії до 68 кг. У складі збірної України виграла Кубок світу 2022 у м. Коралвіллі (США). На Чемпіонаті Європи з боротьби 2022 у м. Будапешті (Угорщина) здобула бронз. медаль, на Чемпіонаті Європи 2023 у м. Загребі (Хорватія) — срібну, обидві — у змаганні серед жінок у ваг. категорії до 68 кг. Чемпіонка рейтинг. турніру (2024) у м. Загребі (Хорватія) у ваг. категорії до 65 кг. Нагороджена почес. відзнакою на урочистій церемонії «Спортивне сузір'я Херсонщини» за третє місце у номінації «Найкраща спортсменка року» (2018), а також за друге місце у номінації «Найкраща спортсменка року» (2019). Найкраща спортсменка Львівщини (за підсумками квітня 2023).

Бе́ліцер, Володи́мир Олекса́ндрович (Бе́ліцер; 30.09.1906, м. Рязань, тепер Росія — 04.03.1988, м. Київ, тепер Україна) — біохімік, академік АН УРСР (з 1957; тепер *Національна академія наук України*;), директор Інституту біохімії АН УРСР (1969–1972), лауреат Державної премії УРСР (1987) у галузі науки і техніки. Уперше описав *фосфорилювання окисне*. Нар. у сім'ї ветеринар. лікаря й викладачки. Закінчив 1930 біологічне від-ня фіз.-матем. ф-ту Моск. держ. ун-ту (тепер Моск. держ. ун-т ім. М. Ломоносова) за спеціальністю «фізико-хімічна біологія». Першу наук. роботу з *хімії колоїдної* виконав ще студентом. Вивчав вплив нейтр. *солей* на колоїд. стан *білків*

у лаб. С. М. Скадовського (1886; тепер Україна — 1962; тепер Росія) Ін-ту експеримент. біології, який очолював М. К. Кольцов (1872–1940; тепер Росія). 1930–1934 працював асистентом на каф. заг. *біології* у Всесоюз. ін-ті експеримент. медицини ім. О. М. Горького (м. Москва). Експериментальні дослідження проводив в Ін-ті біохімії ім. А. М. Баха (м. Москва), де працював за сумісництвом, вивчав взаємозв'язок між дихальними та анаероб. процесами в *клітинах* тварин. 1935 здобув ступінь кандидата біол. наук без захисту *дисертації* за роботи в галузі тканин. обміну, 1936 — звання професора. Під час *Другої світової війни* працював у м. *Томську* в *евакуації*. 1943 після повернення в м. Москву працював у лаб. фізіол. хімії АН СРСР на посаді старш. наук. співробітника під керівництвом Я. *Парнаса*. На запрошення акад. О. *Палладіна* очолити лаб. ферментів в Ін-ті біохімії АН УРСР (див. *Біохімії інститут імені О. В. Палладіна НАН України*) 1944 переїхав у м. *Київ*. Відтоді в цьому ін-ті: зав. лаб. ферментів (1944–1962), зав. лаб. білків крові (1962–1963), зав. відділу структури і функції білка (1963–1987), провід. наук. співробітник-консультант цього відділу (з 1987), заст. директора (1964–1969), директор (1969–1972). Водночас за сумісництвом працював 1948–1955 зав. кафедри біохімії Київ. стоматол. ін-ту (тепер *Національний медичний університет імені О. О. Богомольця*); 1955–1960 — професором каф. біохімії Київ. держ. ун-ту ім. Т. Шевченка (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Читав для студентів біохіміків спец. курс «Ферменти» і курс «Радіобіологія», розроблений спільно з Д. *Фердманом*. Член редколегії міжнар. журн. «Дослідження тромбозів» («Thrombosis Research»; 1965–1988), журналів: «Успіхи сучасної біології» («Успехи современной биологии»; 1970–1988), «Доповіді АН УРСР» (1966–1988), «Український біохімічний журнал» (1950–1988), «Питання медичної хімії» («Вопросы медицинской химии»). Член ради Всесоюз., *Українського біохімічного товариства*. З 1986 внаслідок перелому шийки стегна не вставав з ліжка. Помер у м. Києві, похов. на *Байковому кладовищі*. Б. уперше описав окис. фосфорилювання. Здійснив одне з фундамент. відкриттів у біохімії: відкрив взаємозв'язок між *клітинним диханням* і синтезом багатих на енергію фосфорильованих сполук — фосфорилювання окисне (осн. шлях використання енергії при киснев. диханні). Учений визначив, що під час окислювал. фосфорилювання синтезуються три *молекули* АТФ (Аденозинтрифосфорна кислота), показав взаємозв'язок між процесами перенесення *електронів* у ланцюгу окисновідноов. реакцій і синтезом *макроергічних сполук*, кількісно оцінив зв'язок між диханням і фосфорилюванням, увів поняття коефіцієнта фосфорилювання — відношення зв'язаного *фосфату* до поглиненого кисню. Досліджував механізм *зсідання крові*: перетворення *фібриногену* на *фібрин* під дією *тромбіну*, утв. комплексів фібриногену з фібрином і тривимір. сітки фібрину — каркасу *тромбу*. Поділив процес перетворення фібриногену на нерозчин. форму (фібрин) на ферментатив. та полімеризац. фази. Виявив нові закономірності самоскладання та упорядкування структури волокон фібрину (вивчення системи фібриноген-фібрин пов'язане з проблемою *тромбозів*); самоскладання надмолекуляр. біол. структур і принципів їхнього утв.; запропонував модель, що пояснює перехід фібриногену у фібрин, обґрунтував кінет. теорію цієї реакції. Вивчав *денатурації білків*. Показав, що білки мають дискрет. фаз. стани — біологічно актив. і денатурований. Довів стрибкоподібність процесу денатурації білків. Займався проблемами консервування *крові* та створення білков. замінників крові. Разом із К. Котковою (1901–1968; тепер Україна) створили білков. кровозамінник із бичачої *плазми крові* (БК-8). Здійснили денатурацію бичачої крові (зменшувала видоспецифічність й антиген. реакцію відторгнення під час *переливанні крові*). На цю роботу 1955 видано *свідоцтво авторське*; у вид-ві АН УРСР вийшла збірка робіт «Білковий кровозамінник № 8» (1957) і книга Б. «Про білковий кровозамінник» (1957). Автор бл. 200 наук. праць і 6 *патентів*, *монографії* «Хімічні перетворення у м'язі» (1940); підготував 27 кандидатів і 4 докторів біол. наук. Лауреат Премії АН УРСР ім. О. В. Палладіна (1982) за цикл робіт із проблем молекуляр. механізмів збирання волокон фібрину. Державну премію УРСР у галузі н. і т. отримав спільно з біохіміками Т. *Варецькою* і К. *Веремеєнко* за цикл робіт під заг. назвою «Розробка теоретичних основ медичної ензимології та впровадження її методів у практику». Нагороджений орденами Леніна (1976), Жовтн. Революції (1982), Трудов. Черв. Прапора (1971), Дружби народів (1986) та медалями.

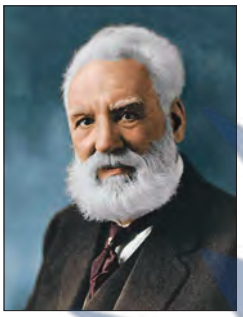
Беліцер Володимир Олександрович

Пр.: Химические превращения в мышце. Москва; Ленинград, 1940; У с п і в а в т. — О механизме фосфорилирования, сопряженного с дыханием // Биохимия. 1939. Т. 4. Вып. 5; Phosphate Acceptors in «Respiratory Phosphorylation» in Muscle Tissue // Science. 1940. Vol. 92. Is. 2397; On the Model for the Fibrinogen Molecule. Consecutive Stages of Fibrin Polymerization // Thrombosis Research. 1973. Vol. 2. № 6; Фибриноген и фибрин: строение молекул, самосборка волокон // Успехи современной биологии. 1975. Т. 80. Вып. 1; Molecular Mechanisms of Fibrin Polymerization and Anticoagulant Action of Fibrinogen and Fibrin Degradation Products // Thrombosis and Thrombolysis. Boston, 1986; Свойства двух форм пономерного фибрина, различающихся по степени активации тромбином. Характеристика последовательно образующихся активних центров // Биохимия. 1987. № 43. Вып. 6.

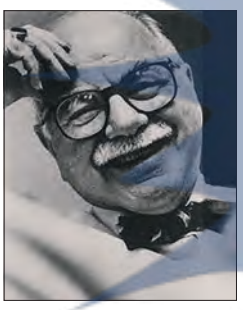
Літ.: Vladimir Alexandrowich Belitser, 30 September 1906 — 4 March 1988 // Thrombosis Research. 1989. Vol. 55. № 1; Бєліцер Володимир Олександрович // Київський Національний Університет імені Тараса Шевченка. Незабутні постаті / Авт.-упоряд.: О. Матвійчук, Н. Струк. Київ, 2005; Варецька Т. В. Школа академіка НАНУ В. О. Бєліцера // Інститут біохімії ім. О. В. Палладіна НАН України (1925–2005). Київ, 2005; Виноградова Р. П. До 100-річчя від дня народження Володимира Олександровича Бєліцера // Укр. біохім. журн. 2006. Т. 78. № 3; Данилова В. М. Фундатори та провідні вчені Інституту // Укр. біохім. журн. 2010. Т. 82. № 5; Виноградова Р. П., Данилова В. М. Лауреати премії НАН України імені Олександра Володимировича Палладіна 1981–1982 рр. // Укр. біохім. журн. 2012. Т. 84. № 6.

Белл, Алекса́ндер Грейам (Грем; англ. Bell, Alexander Graham; 03.03.1847, м. Единбург, Шотландія — 02.08.1922, маєток Бенн Вріе біля с. Баддек, пров. Нова Шотландія, Канада) — учений, інженер, один із винахідників *телефону*, член Національної АН США (з 1883). Закінчив *Единбурзький університет* і *Лондонський університет*. Був асистентом у свого батька — профе-

Онлайн-версія видання
http://vue.gov.ua

Белл Александер Грейам

Белл Деніел

сора риторики й фонетики *Лондонського університету*. Навчав глухонімих осіб *мовлення* та *артикуляції*, що визначило зацікавленість Б. у конструюванні засобів передачі звуку для людей із вадами слуху. 1870 переїхав у Канаду. З 1871 викладав у Бостон. шк. для глухонімих, з 1873 — професор фізіології органів мови Бостон. ун-ту (США). Дослідження присвячені *акустиці*, фізиці мови, телефонії, запису й відтворенню звуку. 1875 подав патент. заявку на акуст. *телеграф*, сконструював перший телефон (разом із Т. О. Ватсоном; 1854–1934, США). 1876 одержав *патент* на винайдений ним телефон, 1877 — додатк. патент на *мембрану* й арматуру. 14.01.1878 продемонстрував винахід королеві *Вікторії*, здійснив перші публ. телефон. дзвінки на вел. відстані (у міста Коуз, Саутгемптон і Лондон, усі — Велика Британія). 1880 вперше спостерігав фотоакуст. ефект, який запропонував використати для оптич. бездрот. телефону, *фотофону*. Винайшов *аудіометр* для перевірки гостроти слуху. Б. опублікував у співавт. (1884–1886) кілька праць і одержав патенти на винаходи в галузі записування й відтворювання звуку. Наприкін. 1879 компанія «Вестерн Юніон» («Western Union») уклала угоду з компаньйонами Б., створено об'єднану фірму «Белл Телефон Компані» («Bell Telephone Company»), осн. частина акцій якої належала Б. На отримані від фірми доходи Б. заснував у м. *Вашингтоні* Ін-т ім. А. Вольта. Тут винахідники працювали над подальшим вдосконаленням телефону, *фонографа* та електр. зв'язку. Долучився також до розробки *металошукача*, *гідроплана* та ін. літаків, багатьох проєктів у галузі *авіації* та *гідродинаміки*; займався розведенням овець. 1880 за сприяння Б. засн. журн. «Саєнс» («Science»). Співзасновник Амер. телефонної та телеграф. компанії (American Telephone and Telegraph Company; 1885) — на той час найб. корпорації у світі. Один із засновників Нац. геогр. т-ва (1888) та його 2-й президент. 1915 здійснив перший трансконтинент. телефон. дзвінок (між містами Нью-Йорком і Сан-Франциско, США). Загалом отримав 18 особистих патентів на винаходи і 12 — у співавт. (14 — для телефону й телеграфу, 4 — для фотофона, 1 — для фонографа, 5 — для літал. апаратів тощо). Лауреат премії Е. Вольта (1880). Нагороджений медалями Альберта (1902), Дж. Фріца (1907), Е. Крессона (1912), Едісона (1914) тощо. Мав почесні доктор. ступені від коледжів та ун-тів, зокрема *Гайдельберзького університету* (1886), *Гарвардського університету* (1896), а також Единбурзького *й Оксфордського університетів* (обидва — 1906) тощо. Патентне відомство США 1936 оголосило Б. першим у списку найб. винахідників країни. 1956 у с-щі Баддеку відкрито Музей Б. 150-річчя від дня народження Б. (1997) відзначено спец. випуском пам'ят. *банкнот* номіналом 1 фунт стерлінгів від Королів. банку Шотландії. Зображений на пошт. марці США (1940). У 1976 *Інститутом інженерів електротехніки і електроніки* засн. Зол. медаль ім. Б. за видат. фундамент. дослідження і приклад. розробки в галузі *комунікацій*. 1970 на честь Б. наз. *кратер* на Місяці; 2013 — три перших наносупутники, виготовл. за програмою НАСА «NASA PhoneSat». Грем-Б. — острів в архіпелазі *Земля Франца-Йосифа*. На честь Б. наз. логариф. одиницю вимірювання *бел*.

Пр.: On the Production and Reproduction of Sound by Light // American Journal of Sciences. 1880. Vol. 20. № 118; The Question of Sign-Language and the Utility of Signs in the Instruction of the Deaf: Two Papers by Alexander Graham Bell // Journal of Deaf Studies and Deaf Education. 1898. Vol. 10 (2).

Літ.: Winzer M. A. The History of Special Education: From Isolation to Integration. Washington, 1993; Grosvenor E., Wesson M. Alexander Graham Bell. Newbury, 2016; Groundwater J. Alexander Graham Bell: The Spirit of Innovation. Halifax, 2018; Virr P., Potter W. The 50 Greatest Engineers: The People Whose Innovations Have Shaped Our World. London, 2021.

Белл, Де́ніел [англ. Bell, Daniel; прізвище від народження — Болотскі (англ. Bolotsky); 10.05.1919, м. Нью-Йорк, шт. Нью-Йорк, США — 25.01.2011, м. Кембридж, шт. Массачусетс, США] — соціолог і публіцист, доктор філософії (з 1960), професор *Гарвардського університету*, засновник *постіндустріального суспільства теорії*, член Американської академії мистецтв і наук (з 1964). Нар. у сім'ї польсько-євр. іммігрантів, вихідців зі *Східної Європи*, які працювали у швейн. промсті. Батько помер, коли йому було 8 міс. 1932 родина змінила прізвище на Белл. 1938–1939 отримав диплом *бакалавра* в Міськ. коледжі м. Нью-Йорка, за рік закінчив *аспірантуру* в *Колумбійському університеті*. 1940–1941 викладав соц. науки в коледжі *Чиказького університету*. 1941–1945 — гол. ред. журн. «Новий лідер» («The New Leader»). 1948–1958 — ред. журн. «Фортуна» («Fortune»). 1965–1973 — співред. журн. «Публічні інтереси» («The Public Interest»). 1959–1969 викладав *соціологію* в Колумб. ун-ті. 1961 отримав тут доктор. ступінь після захисту дис. на основі його зб. есе «Кінець ідеології: про вичерпання політичних ідей у п'ятдесяті роки» (1960). Викладав 1970–1990 соціологію в Гарвард. ун-ті. Розробник концепцій постіндустр. сусп-ва та «кінця ідеологій». У праці «Кінець ідеології…» припустив, що впливові гуманіст. *ідеології*, які зародилися в 19 ст. — на поч. 20 ст., себе вичерпали, тому незабаром з'являться нові, локальніші ідеології. Передбачав виникнення в багатих д-вах добробуту революц. рухів, що матимуть на меті повалити лібер. *демократію*. У праці «Наступ постіндустріального суспільства» (1973) окреслив новий тип сусп-ва — постіндустр., для якого характерні верховенство *інформації*, знання, наявність інтелект. технологій тощо. Увиразнив компоненти постіндустр. сусп-ва: перехід від вир-ва до сфери послуг; провід. роль нових наук. галузей; піднесення нових тех. еліт і поява нов. принципу *стратифікації*. Концептуально розрізняв 3 аспекти функціонування знань (інформації) в постіндустр. сусп-ві: дані або інформація, що описують емпірич. світ; інформація або орг-ція цих даних у значущі системи та моделі, як-от статист. аналіз; використання інформації для ухвалення рішень. У кн. «Культурні суперечності капіталізму» (1976) сформулював *методологію* «трьох сфер», яка поділяє сучас. сусп-во на культ., екон. та політ. сфери. Почесні ступені Гарвард., Чиказ. та 14 ін. ун-тів США, Единбур. ун-ту ім. Нейпіра, Ун-ту Кейо в Японії. Лауреат премій Амер. соціол. асоціації (1992) за жит. досягнення; Т. Парсонса із соц. наук від Амер. академії мист-в і наук (1993), А. де Токвілля за гуманізм (1995).

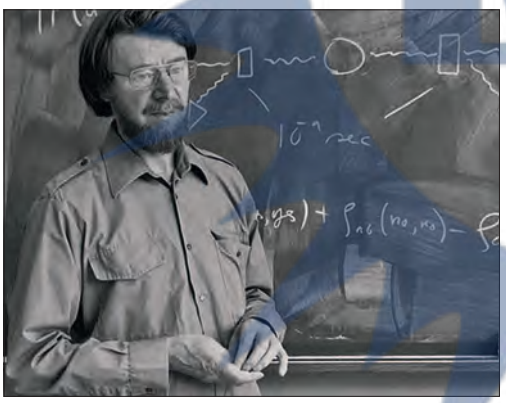
Пр.: Work and Its Discontents: The Cult of Efficiency in America. Boston, 1956; The End of Ideology: On the Exhaus-

tion of Political Ideas in the Fifties. New York, 1960; The Reforming of General Education. New York, 1966; The Coming of Post-Industrial Society: A Venturein Social Forecasting. New York, 1973; The Cultural Contradictions of Capitalism. New York, 1976; The Winding Passage: Essays and Sociological Journeys, 1960–1980. Cambridge, 1980; The Social Sciences Since the Second World War. New Brunswick, 1982; І с п. п е р е к л. — Las contradicciones culturales del capitalismo. Madrid, 1977; У к р. п е р е к л. — Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія / Упоряд. В. Лях. Київ, 1996; Китайська модель. Політична меритократія та межі демократії. Київ, 2017.

Літ.: Пукіш Ю. Порівняльний аналіз концепцій постіндустріального та інформаційного суспільства (Деніел Белл, Валерій Хмелько) // Наук. записки Києво-Могилянської акад. 2003. Т. 21: Соціол. науки; Шелухін В. Суспільство у просторі трансформацій, культура у просторі суперечностей: відкриті питання Деніела Бела // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Соціол. 2010. № 1–2; Богуславська К. Белл (Bell) Даніел // Політична енциклопедія / Гол. ред. Ю. Левенець. Київ, 2011; Defining the Age. Daniel Bell, His Time and Ours / Ed. by P. Starr, J. Zelizer. New York, 2022.

Г. А. Черних

Белл, Джон Стю́арт (англ. Bell, John Stewart; 28.06.1928, м. Белфаст, Північна Ірландія, Велика Британія — 01.10.1990, м. Женева, Швейцарія) — фізик-теоретик, дослідник у сфері фізики *елементарних частинок* і *механіки квантової*.

Белл Джон Стюарт

Запропонував *Белла нерівності*. Нар. у сім'ї робітників. 1944 закінчив Тех. шк. у м. *Белфасті*. Після навчання рік працював мол. тех. асистентом каф. фізики Королів. ун-ту в Белфасті. 1945–1949 навчався в цьому ун-ті: 1948 отримав диплом *бакалавра* з експерим. фізики, 1949 — диплом бакалавра з *фізики математичної*. Серед його вчителів був і П. *Евальд*. 1949 працював у Н.-д. центрі атом. енергії (с. Гарвелл, графство Оксфордшир), проте згодом перейшов у групу розробки прискорювачів у м. Малверні (графство Вустершир). Навчався в докторантурі *Бірмінгемського університету* під кер-вом фізика-теоретика Р. Паєрлса (1907; тепер Німеччина — 1995; Велика Британія). 1956 захистив дис., присвячену аналізу CPT-інваріантності. З 1960 переїхав до Швейцарії та працював у *Європейській організації з ядерних досліджень* (ЦЕРН). Сфера наук. інтересів — *ядерна фізика*, теорія елемент. частинок, *поля теорія*. Незалежно від фізиків-теоретиків Г. Людерса (1920–1995; Німеччина) та В. *Паулі* запропонував свій варіант CPT-теореми.

Белл Ендрю

Разом із фізиком Р. В. *Яцківим і* незалежно від фізика-теоретика С. Адлера (нар. 1939; США) пояснив *аномалію* за розпаду нейтрального *пі-мезона*. Тепер відома як аномалія Адлера — Б. — Яцківа в *електродинаміці квантовій*. 1963–1964 сформулював нерівності Б., які актуальні для теорії з прихов. параметрами, проте порушуються у квант. механіці. Ці нерівності створили теор. підґрунтя для експерим. дослідження парадокса Айнштайна — Подольського — Розена та дали змогу перевірити теорію з прихов. параметрами. Лауреат премії Д. Гайнемана з матем. фізики (1989). Нагороджений медаллю та премією Дірака (1988), медаллю Г'юза Лондон. королів. т-ва (1989). На честь Б. наз. вулиці в містах Белфасті (2015) та *Женеві*, лекц. залу в Королів. ун-ті в м. Белфасті. Центр квант. інформації та квант. контролю при Ун-ті м. Торонто (Канада) заснував премію Б. (2008).

Пр.: On the Einstein Podolsky Rosen Paradox // Physics Physique Fizika. 1964. Vol. 1. № 3; On the Problem of Hidden Variables in Quantum Mechanics // Reviews of Modern Physics. 1966. Vol. 38. № 3; A PCAC Puzzle: $\pi^0 \to \gamma\gamma$ in the σ-model // Nuovo Cimento A. 1969. Vol. 60. № 1. (у співавт.); John S. Bell on the Foundations of Quantum Mechanics / Ed. by M. Bell, K. Gottfried, M. Veltman. New Jersey, 2001; Speakable and Unspeakable in Quantum Mechanics. 2nd ed. Cambridge, 2004.

Літ.: Shimony A., Telegdi V., Veltman M. John S. Bell // PhysicsToday. 1991. Vol. 44. № 8; Quantum (Un)speakables: From Bell to Quantum Information / Ed. by R. Bertlmann, A. Zeilinger. Berlin, 2002; Whitaker A. John Stuart Bell and Twentieth-Century Physics. Oxford, 2016.

Х. П. Гнатенко

Белл, Е́ндрю (англ. Bell, Andrew; 27.03.1753, м. Сент-Ендрюс, Шотландія, Велика Британія — 27.01.1832, м. Челтнем, графство Глостершир, Англія, Велика Британія; похований у Вестмінстер. абатстві) — педагог, організатор освіти, *священник*-місіонер, письменник, автор методу взаємного навчання в закладах народної освіти. 1774 закінчив *Сент-Ендрюський університет*. Тоді ж відбув до англ. колоній у шт. *Вірджинії*, де працював приват. викладачем-*тьютором*. 1781 повернувся до м. Сент-Ендрюса, учителював. Бл. 1785 висвячений на священника Англікан. церкви. Від 1787 — військ. *капелан* у брит. колоніал. м. Мадрасі (тепер *Індія*). 1789 призначений наглядачем притулку для хлопчиків-сиріт (дітей офіцерів). В умовах нестачі вчителів і засобів навчання запровадив експерим. навч. підхід, за якого кращі учні (т. з. монітори) навчали під наглядом учителя менш здібних або молодших за віком. Був категорич. противником тілес. покарань, використовував систему винагород за навч. досягнення. Після повернення до Англії (1797) описав набутий досвід у брошурі «Експеримент з освіти, проведений у чоловічому притулку в Мадрасі» (1797). Початково ідеї Б. щодо т. з. мадрас. системи освіти (взаєм. навчання, моніторового навчання) не зацікавили уряд. Набули популярності на поч. 19 ст., після удосконалення та впровадження у шкіл. освіту Дж. *Ланкастером* у м. Лондоні та Р. *Овеном* у с. Нью-Ланарку (Шотландія). Переваги нов. системи навчання, передусім у поч. шк. для бідних, стимулювали її шир. застосування. У брошурі «Нарис національної установи» (1808) Б., тоді священник Вестмінстер. абатства, закликав *Церкву Англії* використовувати його методи

у всій країні. Від 1811 призначав головою Нац. т-ва сприяння освіті нужденних (здійснювало нагляд за нонконформіст. протестант. школами, які ширилися країною, створювало мережу питомо англікан. шкіл; станом на поч. 1830-х заснувало 12 тис. шкіл.). Був стипендіатом Королів. азійс. т-ва Великої Британії та Ірландії. 1829 вийшов у відставку. Директор Шерборн. лікарні (графство Дорсет), канонік Герефорд. собору (з 1818), пребенд (отримувач *бенефіцій*) Вестмінстера (з 1819). За заповітом Б. залишив знач. кошти для освіт. проєктів у Шотландії, зокрема для буд-ва Мадрас. коледжу в м. Сент-Ендрюсі, створення каф. педагогіки в Единбур. та Сент-Ендрюс. ун-тах, підтримки шкіл. освіти в містах Единбурзі, Глазго, Абердині тощо. На честь Б. і Дж. Ланкастера наз. *Белл-Ланкастерську систему навчання*. Метод взаєм. навчання не отримав визнання як осн. форма навч. роботи, проте до сер. 19 ст. його використовували у Вел. Британії та її колоніях, США, Канаді, Франції, ін. країнах для навчання нас. грамоти в поч. школах.

Літ.: Blackie J. Bell, Andrew // Oxford Dictionary of National Biography : in 63 vol. New York, 1885. Vol. 4; Rayman R. Joseph Lancaster's Monitorial System of Instruction and American Indian Education, 1815–1838 // History of Education Quarterly. 1981. № 21 (4); Зайченко І. В. Історія педагогіки : у 2 кн. Київ, 2010. Кн. 1: Історія зарубіжної педагогіки; Historia wychowania : w 2 t. 2-e wyd. Warszawa, 2010. T. 1.

Белл Ерік Темпл

Белл Чарльз

Белл, Е́рік Темпл [англ. Bell, Eric Temple; літ. псевдонім — Джон Тейн (англ. John Taine); 07.02.1883, м. Пітергед, Шотландія, Велика Британія — 21.12.1960, м. Вотсонвілл, шт. Каліфорнія, США] — математик, історик математики, член Національної АН США (з 1927), письменник-фантаст. Писав англ. мовою. Закінчив 1902 школу в м. Бедфорді (Англія), де зацікавився математикою. Цього ж року переїхав до США. Навчався в *Стенфордському університеті* (1902–1904), *Вашингтонському університеті* (1907–1908), *Колумбійському університеті* (1911–1912). Учителював (1909–1911). Здобув 1912 доктор. ступінь від Колумб. ун-ту. 1912–1926 — викладач, професор математики у Вашингтон. ун-ті. Став відомий як математик, отримував пропозиції щодо професор. посади від Мічиган., Колумб., Чиказького ун-тів. Читав лекції в різн. ЗВО, зокрема *Гарвардському університеті*. 1926–1959 — професор математики Каліфорн. технол. ін-ту. Член Ради (з 1924) та віцепрезидент (1926) Амер. матем. т-ва. Президент Матем. асоціації Америки (1931–1933), член редколегій матем. журналів. 1959 вийшов на пенсію. Останній рік життя провів у лікарні Вотсонвілла. Автор понад 250 праць у галузях аналіт. *чисел теорії*, алгебр. арифметики, *діофантових рівнянь*, *комбінаторики*. Розвинув теорію експоненціал. формату чисел та експоненціал. поліномів (1934). Уславився іст.-біогр. працею «Постаті математики» («Men of mathematics»; 1937). Книга стала класикою наук.-попул. л-ри, багаторазово перевидана й перекладена різн. мовами. Історико-матем. серію продовжили «Розвиток математики» («The Development of Mathematics»; 1940), «Магія чисел» («The Magic of Numbers»; 1946) та «Остання проблема» («The Last Problem»; 1961). Набула популярності книга «Математика, королева і слуга науки» («Mathematics: Queen and Servant of Science»; 1951). Видав 2 збірки поезій. У 1920–1940-х написав 16 наук.-фантаст. романів, серед яких — «Пурпурний сапфір» («The Purple Sapphire»; 1924), «Золотий зуб» («The Gold Tooth»; 1927), «Зелений вогонь» («Green Fire»; 1928), «Найбільша пригода» («The Greatest Adventure»), «Залізна зірка» («The Iron Star»; обидві — 1930), «Завтра» («Tomorrow»; 1939) та ін. Лауреат премії ім. М. Бохера (1924; спільно з С. Лефшецем) за праці в галузі аналіт. теорії чисел. На честь вченого наз. матем. поняття «число Б.», «поліноми Б.», «трикутник Б.».

Пр.: The Cyclotomic Quinary Quintic. Lancaster, 1912; An Arithmetical Theory of Certain Numerical Functions. Seattle, 1915; Algebraic Arithmetic. New York, 1927; The Queen of the Sciences. Baltimore, 1931; Men of Mathematics. New York, 1937; The Development of Mathematics. New York, 1940; Mathematics: Queen and Servant of Science. Washington, 1951.

Тв.: The Purple Sapphire. New York, 1924; The Gold Tooth. New York, 1927; Green Fire. New York, 1928.

Літ.: Бородін О. І., Бугай А. С. Біографічний словник діячів у галузі математики. Київ, 1973; Reid C. The Search for E. T. Bell, Also Known as John Taine. Washington, 1993; Hodgkin L. A History of Mathematics: From Mesopotamia to Modernity. Oxford, 2005; Goodstein J. R., Babbitt D. E. Bell and Mathematics at Caltech between the Wars // Notices of the American Mathematical Society. 2013. Vol. 60. № 6.

Белл, Чарльз (англ. Bell, Charles; 12.11.1774, м. Единбург, Шотландія, Велика Британія — 28.04.1842, м. Вустер, графство Вустершир, Англія, Велика Британія; похов. у с. Геллоу побл. м. Вустера) — анатом, фізіолог, хірург, невролог, член Единбурзького королівського товариства (з 1807), *Лондонського королівського товариства* (з 1826), іноземний член Королівської академії наук Швеції (з 1831). Походив з родини священника Єпископал. церкви Шотландії; рано втратив батька. У дитинстві виявив худ. здібності, брав уроки малювання в худ. Д. Аллена (1744–1796; Велика Британія). Обрав мед. кар'єру за прикладом старш. брата, анатома і хірурга Джона Белла (1763–1820). Навчався 1792–1798 в *Единбурзькому університеті*, допомагав брату в мед. практиці як учень-хірург. Крім занять *анатомією*, цікавився *філософією*, *теологією*, вдосконалював худ. майстерність. Після закінчення ун-ту прийнятий до Единбурз. королів. коледжу хірургів, де викладав анатомію; оперував у Единбурз. королів. лікарні. З 1806 остаточно переселився в м. Лондон, вів курси з анатомії та *хірургії* для студентів (майб. лікарів і художників). 1812–1825 — перший професор анатомії та провід. лектор відомої в м. Лондоні приват. Грейт-Віндмілл. школи анатомії. Водночас працював у Міддлсекському шпиталі (1818–1836). У 1814 опублікував дис. про вогнепальні поранення із влас. ілюстраціями. 1824 став першим професором анатомії та хірургії Королів. колегії хірургів Англії. 1829 запрошений на посаду професора *фізіології* Королів. коледжу Лондона. Вийшов у відставку через конфлікти з академ. персоналом. 1836–1842 — професор кафедри хірургії в Единбурз. ун-ті. Цікаві випадки з мед. практики фіксував у вигляді воскових моделей, з яких створив вел. колекцію (понад 3 тис. од.) для приват. музею анатомії. 1803 опублікував 3 серії своїх гравюр: «Гравюри артерій», «Гравюри мозку» і «Гравюри нервів», що складалися з детал. анатом. діаграм зі стисл. описом функцій анатом.

складників люд. тіла. Гравюри стали цінним навч. матеріалом для студентів-медиків. Добровільно надавав мед. допомогу хворим і пораненим у *наполеонівських війнах* солдатам, зацікавився військ. хірургією, вивчав неврол. травми. Уперше поєднав дослідження нейроанатомії з клініч. практикою. Серед найважл. наук. відкриттів — вивчення та доведення зв'язку *периферійної нервової системи* з певн. ділянками мозку. 1811 на основі спостережень висунув теорію про функціон. розподіл *нервових волокон спинного мозку*. 1822 теорію підтвердив фізіолог Ф. Мажанді (1783–1855; Франція), тепер відома як *Белла — Мажанді закон*. 1821 описав траєкторію лицьов. нерва та одну з форм нейропатії — однобіч. *параліч* лицьов. нерва (т. з. параліч Б.). На посаді професора фізіології Королів. коледжу доклався до створення мед. школи майбутнього *Лондонського університету*. Першу працю «Система розтинів» опублікував 1799. Допоміг братові Дж. Беллу завершити працю «Анатомія людського тіла» (т. 1–4): повністю написав і проілюстрував тт. 3 і 4 (1803). Б. був автором першого трактату, признач. для художників та ілюстраторів, — «Нариси анатомії емоцій у живописі» (1806). Книгу «Ідея нової анатомії мозку» (1811) історики медицини оцінюють як засновок клініч. неврології. Цікаві з мед. погляду випадки, що траплялися в Міддлсекс. шпиталі, зібрав у праці «Хірургічні спостереження» (т. 1–2; 1816–1817). Найвідоміше відкриття Б. щодо функцій лицьов. нерва викладено у статті «Про нерви» (1821). Європейське визнання принесла праця «Виклад природної системи нервів людського тіла» (1824), згодом перероблена й видана під назвою «Нервова система людського тіла» (1830, 1844). Важливим внеском у порівн. анатомію став трактат «Про руку», багато проілюстрований кінцівками різн. тварин і людини. Нагороджений зол. медаллю Лондон. королів. т-ва за числен. наук. відкриття (1829). 1831 посвячений у лицарі Гвельфського ордену Ганновера. На честь діяча наз. закон Б. — Мажанді; уведено низку мед. термінів: нерв Б., параліч Б., феномен Б., спазм Б.

Пр.: An Idea of a New Anatomy of the Brain. London, 1811; The Nervous System of the Human Body. London, 1830; The Hand: Its Mechanism and Vital Endowments as Evincing Design. 2nd ed. Cambridge, 2009.

Літ.: Pichot A. The Life and Labours of Sir Charles Bell. London, 1860; Kazi R., Rhys-Evans P. Sir Charles Bell: The Artist Who Went to the Roots! // Journal of Postgraduate Medicine. 2004. № 50 (2); Crumplin M., Starling P. A Surgical Artist at War: the Paintings and Sketches of Sir Charles Bell 1809–1815. Edinburgh, 2005; Grzybowski A., Kaufman M. Sir Charles Bell (1774–1842): Contributions to Neuro-Ophthalmology // Acta Ophthalmologica Scandinavica. 2007. № 85 (8); Berkowitz C. Charles Bell and the Anatomy of Reform. Chicago, 2015; Aminoff M. Sir Charles Bell: His Life, Art, Neurological Concepts, and Controversial Legacy. New York, 2017.

Белл Бе́рнелл, С'юзен Джо́селін (англ. Bell Burnell, Susan Jocelyn; уроджена Белл; 15.07.1943, м. Белфаст, Північна Ірландія, Велика Британія) — астроном, астрофізик, першовідкривач нового класу *астрономічних об'єктів — пульсарів*, організаторка й популяризаторка науки, член *Лондонського королівського товариства* (з 2003), Единбурзького королівського товариства (з 2004), іноземний член Національної АН США (з 2005). Походила з реліг. родини протестантів (*квакерів*). Навчалася в школі-пансіоні для дівчат із квакер. родин у м. Йорку (Велика Британія). З дитинства зацікавилася *астрономією* та *фізикою*. Закінчила *Глазго університет* зі ступенем бакалавра натурфілософії (фізики) з відзнакою (1965), аспірантуру *Кембриджського університету* зі ступенем доктора філософії

Белл Бернелл
С'юзен Джоселін

(1969). Під час навчання в аспірантурі працювала (з 1967) у складі дослідниц. команди *радіотелескопа* «Ай-Пі-Ес Арей» [англ. «IPS Array», абревіатура від Interplanetary Scintillation Array — Міжпланет. сцинтиляційна матриця; відомий також як матриця пульсарів (англ. Pulsar Array)], створеного для вивчення *квазарів*. Збираючи матеріал для дисертації, у серпні 1967 виявила й розрізнила сигнали від невідом. класу астр. об'єктів із різн. ділянок неба, переконала наук. керівника Е. *Г'юїша* продовжити дослідження. Перші повідомлення про відкриття *нейтронних зір*, що обертаються та є джерелом пульсівного електромагніт. *випромінювання*, опублік. у лютому 1968. У підсумку це відкриття стало підставою для вручення Е. Г'юїшу *Нобелівської премії* з фізики (1974) із формулюванням «за визначальну роль у відкритті пульсарів». Відсутність прізвища Б. Б. серед лауреатів премії викликала негатив. реакцію наук. спільноти. Провадила пед. і наук. діяльність у Саутгемптон. ун-ті (1968–1973), Університет. коледжі Лондона (1974–1982), Королів. обсерваторії в Единбурзі (1982–1991). Одночасно працювала викладачем і консультантом (1973–1987), професором фізики (1991–2001) у громад. Відкритому ун-ті. Декан Ун-ту Батау 2001–2004. Запрошений професор *Принстонського університету* (США), *Оксфордського університету*. Президент Королів. астр. т-ва (2002–2004), Ін-ту фізики (2008–2010), Королів. т-ва Единбурга (2014–2018). Віцеканцлер Триніті-коледжу в м. Дубліні, з 2018 і до виходу на пенсію — канцлер (ректор) Ун-ту Данді (Шотландія). У публ. лекціях і публікаціях порушує тему співвідношення наук. поглядів і реліг. переконань ученого. Нагороджена медалями А. Майкельсона (1973), Гершеля (1989), Королів. медаллю (2015), золотою медаллю Вищої ради з наук. досліджень (2015), Гранд-медаллю Франц. АН (2018), Коплі, зол. медаллю Королів. астр. т-ва (обидві — 2021). Командор Ордена Брит. імперії (1999) за заслуги в астрономії, піднесена до рангу Дами-командора Ордена Брит. імперії (2007). Премії та медалі Р. Оппенгеймера (1978), Ж. Жанссена (2022). Лауреат премій Б. М. Тінслі (1986), М. Фарадея (2010) за прорив у фундамент. фізиці (2018; грош. нагороду в 3 млн дол. США спрямувала на створення фонду для допомоги фізикам-початківцям). Іноземний член Амер. філос. т-ва (2016), Амер. астроном. т-ва (2020). 2016 Ін-т фізики перейменував свою нагороду для жінок-фізиків на медаль і премію Б. Б.

Пр.: Observation of a Rapidly Pulsating Radio Source // Nature. 1968. № 217 (5130). (у співавт.); So Few Pulsars, So Few Females // Science. 2004. № 304 (5670); Pulsars 40 Yearson // Science. 2007. № 318 (5850); A Quaker Astronomer Reflects: Can a Scientistalsobe Religious? Kenmore, 2013.

Літ.: McGrayne Sh. B. Nobel Prize Women in Science: Their Lives, Struggles, and Momentous Discoveries. 2nd ed. New York, 1998; Yount L. A to Z of Women in Science and Math. New York, 2007; Coroniti F. V., Williams G. A. Jocelyn Bell Burnell // Out of the Shadows: Contributions of Twentieth-Century Women to Physics. Cambridge, 2010; Croucher J. S. Women of Science: 100 Inspirational Lives. Stroud, 2019.

Белла Іван

Бе́лла, Іва́н (словац. Bella, Ivan; 21.05.1964, с. Долна Легота, передмістя Брезно, тепер Словаччина) — пілот, 388-й космонавт світу, 1-й космонавт Словацької Республіки, бригадний генерал (з 2021). Закінчив 1983 військ. гімназію в м. Банській Бистриці (тепер Словаччина), 1987 — Вищу військ. льот. школу в м. Кошиці (тепер Військ. льотна академія ім. ген. М. Р. Штефаника). 1987–1993 служив льотчиком, ст. льотчиком у ВПС Чехослов. нар. армії. 1993–1998 — штурман 33-й ескадрильї винищувально-бомбардув. авіації ВПС Словаччини на базі в Малацкі (Братислав. край, Словаччина), літав на винищувачах МіГ-21 і Су-17. У березні 1998 кандидатуру Б. погоджено обома д-вами для підготовки спільн. рос.-словац. польоту. Від 23.03.1998 проходив підготовку в *Центрі підготовки космонавтів імені Ю. О. Гагаріна*, 27.08–02.02.1999 — безпосередньо в складі *екіпажу*. Здійснив косм. політ на кораблі «Союз ТМ-29» 20–28.02.1999 (космонавт-дослідник, заг. час польоту — 7 діб 21 год 56 хв). Брав участь у спільн. експериментах Рос. АН та Словац. АН (зокрема, в галузі експеримент. *ендокринології*). Після повернення отримав звання підполковника ВПС Словаччини, 2003 — полковника. 2004–2007 — військ. *аташе* при Посольстві Словац. Республіки в Росії. 2008 служив у Братислав. авіабригаді. Загальний наліт становить 820 год на літаках «Злін» З-142 (чес. Zlín Z-142), «Злін» З-143 (чес. Zlin Z-143), Аеро Л-29 «Дельфін» (чес. Aero L-29 Dolphin), Аеро Л-39 «Альбатрос» (Aero L-39 Albatros), Міг-21Ф, Міг-21МФ та Су-22. Вийшов у відставку в грудні 2009. У 2010 відновився на військ. службі. 2013–2017 — аташе з питань оборони Посольства Словацької Республіки в Україні. 2014 брав участь у передаванні гуманіт. вантажу від Словаччини підрозділам *Державної прикордонної служби України* та *Міністерства оборони України*, що перебували в зоні АТО. Займався проблемами двосторон. співроб-ва в галузі озброєнь і роззброєння між Словаччиною та Україною. Член комісії з проблем дослідження і використання космосу. 2019 увійшов до списку кандидатів у члени *Європейського парламенту* на виборах від словац. партії «Ми — родина». 2021 отримав звання бригад. генерала. Нагороджений орденами Мужності (1999), Людовита Штура I ступ. (1999), медаллю «За заслуги в освоєнні космосу» (2011), має ін. пам'ят. медалі та нагороди. На його честь наз. астероїд (2001).

Літ.: Шамсутдинов С. Биографии членов экипажей «Союза ТМ-29» // Новости космонавтики. 1999. № 4; Истомин В. Словацкая научная программа // Новости космонавтики. 1999. № 4.

Бе́лла — Мажа́нді зако́н — закономірність розподілу рухових і чутливих волокон у корінцях спинномозкових нервів хребетних тварин. Назва походить від прізвищ учених Ч. *Белла* і Ф. *Мажанді*. Закон встановлено 1822 фізіологом Ф. Мажанді на основі спостережень анатома Ч. Белла (опубл. 1811). За законом аферентні волокна (див. *Аферентація*) вступають у *спинний мозок* у складі задніх корінців, еферентні (див. *Еферентація*) — виходять зі спин. мозку у складі перед. корінців. Такий розподіл *нервових волокон* між корінцями не є абсолютним, зокрема на ран. етапах *еволюції* зад. корінці є змішаними, що, напр., властиво *круглоротим* і *ланцетнику*. Відомі винятки із цього закону й щодо перед. корінців, через які виходять також аферент. нерв. волокна, що іннервують *м'язи гладенькі*, *судини* й *залози*. Отже, є позиція, що закон має віднос. значення, оскільки перед. корінці спин. мозку містять домішки доцентр. волокон, зад. — відцентрових. Загалом описано перехід нерв. *збудження* по аферентних нерв. волокнах через спин. мозок на еферентні нерв. волокна. Пояснення іннервації за допомогою встановлених анатом. особливостей передувало формуванню понять про *рефлекс* як закономір. рухову відповідь на подразнення сенсор. нейронів і *рефлекторну дугу* як основу уявлень про складні мех-зми цикл. функції *нервової системи*. 1826 Ч. Белл побудував першу модель рефлектор. дуги, яку він наз. «нервове кільце».

Літ.: Jørgensen C. B. Aspects of the History of the Nerves: Bell's Theory, the Bell-Magendie Law and Controversy, and Two Forgotten Works by P. W. Lund and D. F. Eschricht // Journal of the History of the Neurosciences. 2003. № 12 (3); Tomey M., Komotar R., Mocco J. Herophilus, Erasistratus, Aretaeus, and Galen: Ancient Roots of the Bell-Magendie Law // Neurosurg Focus. 2007. № 23 (1); Годун Н. І., Миздренко О. М. Становлення наукових знань у галузі фізіології вищої нервової діяльності // Наук. записки з укр. іст. 2019. № 45; Маруненко І. М., Неведомська Є. О., Волковська Г. І. Анатомія, фізіологія, еволюція нервової системи. Київ, 2019.

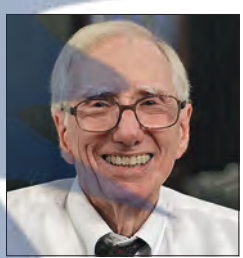
Бе́лла нері́вності — нерівності, отримані Дж. С. *Беллом*, які виконуються у теорії з прихованими параметрами та порушуються у квантовій (див. *Квант*) теорії. 1935 А. *Айнштайн*, Б. *Подольський* та Н. Розен (1909; США — 1995; Ізраїль) сформулювали квант. парадокс (ЕПР-парадокс) та дійшли висновку про неповноту квантово-мех. опису стану системи, існування додатк. прихов. параметрів. 1964 Дж. С. Белл отримав нерівність, що заперечує теорії з прихов. параметрами. Учений розглянув пари частинок у синглетич. станах і дослідив корелятори проєкцій *спінів* цих частинок. В основу міркувань покладено принципи локальності та причиновості. Відповідно до першого, результат виміру проєкції спіну на заданий напрям залежить тільки від локал. характеристик приладу, яким проводять вимірювання. Принцип причиновості стверджує, що результат виміру проєкції спіна 1-ї частинки на заданий напрям не впливає на результат виміру проєкції спіна 2-ї частинки, якщо відстань між частинками є достатньо вел. та інформація про вимірювання над 1-ю частинкою не надійшла до 2-ї. У теорії з прихов. параметрами корелятори проєкцій спінів частинок мають вигляд

$P(a, b) = \int d\lambda \rho(\lambda) A(a, \lambda) B(b, \lambda)$, де λ позначає набір змінних, які є прихов. параметрами, $A(a, \lambda)$, $B(b, \lambda)$ — результати виміру проєкцій спінів частинок на напрями *a* та *b*, відповідно, ρ(λ) — деяка функція розподілу, для якої виконується рівність $\int d\lambda \rho(\lambda) = 1$. У *механіці квантовій* кореляторі проєкцій двох спінів на напрямки *a* та *b* визначаються як $P(a, b) = \langle (s_1, a)(s_2, b) \rangle$, де s_1, s_2 — спінові оператори 1-ї та 2-ї частинок, дужки $\langle \ldots \rangle$ позначають квантово-мех. середнє. Дж. С. Белл 1964 отримав нерівність, яка виконується у теорії з прихов. параметрами, проте порушується для квант. кореляторів проєкцій спінів. Нерівність має вигляд $1 + P(b, c) \geq |P(a, b) - P(a, c)|$, де *a*, *b*, *c*, — довіл. вектори, та відома як Б. н. 1969 Дж. Ф. Клаузер (нар. 1942; США), М. Горн (1943–2019; США), А. Е. Шімоні (1928–2015; США) та Р. Голт (1941; США — 2019; Канада) запропонували узагальнення Б. н. Нерівність $|P(a, b) + P(a, b') + P(a', b) - P(a, b')| \leq 2$, де *a*, *a'*, *b*, *b'* — довіл. вектори, має назву нерівності Белла — Клаузера — Горна — Шімоні — Голта. Максимальне порушення цієї нерівності досягається у двох випадках: а) вектор *a* паралельний *b* + *b'*, вектор *a'* паралельний *b* – *b'* та вектори *b*, *b'* перпендикулярні; б) вектор *a* антипаралельний *b* + *b'*, вектор *a'* антипаралельний *b* – *b'* та вектори *b*, *b'* перпендикулярні. При *a'* = *b'* та *P*(*a'*, *b'*) = –1 ця нерівність перейде в історично першу Б. н., запропонов. 1964. Перший експеримент, який виявив порушення Б. н., здійснено 1972 С. Т. Фрідманом (1934; США — 2019; Канада) та Дж. Ф. Клаузером на основі вимірювань кореляцій лінійн. поляризацій для пар *фотонів*. 1982 представлено результати експерим. перевірки нерівності Белла — Клаузера — Горна — Шімоні — Голта. На основі вимірювань кореляцій лінійн. поляризацій для пар фотонів показано, що експерим. результати добре узгоджуються з квант. теорією та порушують нерівності, які мають виконуватися в теорії з прихов. параметрами, у межах 5 стандарт. відхилень.

Літ.: Einstein A., Podolsky B., Rosen N. Can Quantum Mechanical Description of Physical Reality be Considered Complete? // Physical Review. 1935. Vol. 47. № 10; Bell J. S. On the Einstein Podolsky Rosen Paradox // Physics Physique Fizika. 1964. Vol. 1. № 3; Clauser J., Horne M., Shimony A. et al. Proposed Experiment to Test Local Hidden-Variable Theories // Physical Review Letters. 1969. Vol. 23. № 15; Freedman S. J., Clauser J. F. Experimental Test of Local Hidden-Variable Theories // Physical Review Letters. 1972. Vol. 28; Aspect A., Dalibard J., Roger G. Experimentaltest of Bell's Inequalities Using Time-Varying Analyzers // Physical Review Letters. 1982. Vol. 49. № 25; Ткачук В. М. Фундаментальні проблеми квантової механіки. Львів, 2011; Wharton K., Argaman N. Colloquium: Bell's Theore mand Locally Mediatedre Formulations of Quantum Mechanics // Reviews of Modern Physics. 2020. Vol. 92. № 2.

Х. П. Гнатенко

Бе́лла, Ро́берт Ні́ллі (англ. Bellah, Robert Neelly; 23.02.1927, м. Алтус, шт. Оклахома, США — 30.07.2013, м. Окленд, шт. Каліфорнія, США) — соціолог, релігієзнавець, автор концепції *громадянської релігії*, член Американської академії мистецтв і наук (з 1967). Закінчив 1950 *Гарвардський університет* за спеціальністю соц. антропологія. 1955 здобув доктор. ступінь із соціології та далекосх. мов (дис. присвячена релігії в добу Токугава). Вів дослідження в галузі *сходознавства*, *ісламознавства*, історії та *соціології релігії*, володів кількома мовами (яп., кит., франц., араб., німецькою). З 1957 викладав у Гарвард. унті, від 1967 і до кін. життя — професор соціології в *Каліфорнійському університеті в Берклі*. Упродовж 1967–1997 також професор соціології в Школі публ. політики ім. Дж. Р. Форда. Автор резонанс. статті «Громадянська релігія в Америці» (1967), що принесла Б. міжнар. відомість. Увів у шир. наук. обіг термін «громадянська релігія», осмислював її як надконфесійн. феномен, особл. «релігійний напрям» із системою влас. *цінностей*, вірувань, *ритуалів*, *символів*, свящ. писань і місць тощо. Доводив, що більшість нас. сприймають їх як загальнозначущі, наділені сакрал. значенням. Висвітлив роль громадян. релігії в *легітимації* держ. влади, функціонуванні публ. сфери, формуванні патріот. почуттів, консолідації амер. нації. З опертям на ідеї та методологію Т. *Парсонса*, розробив оригін. схему *еволюції* релігії, у якій виділив 5 етапів: а) примітив. релігії (вірування тубільців); б) архаїчні (вірування Стародав. Єгипту, Месопотамії тощо); в) історичні (*юдаїзм*, *конфуціанство*, *християнство*, *іслам*, *буддизм*); г) ранньомодерні (*протестантизм*); ґ) модерні (сучас.) релігії. Серед характер. рис сучас. етапу вказав на *плюралізм релігійний* та реліг. індивідуалізм. Досліджував процеси «приватизації» релігії («Звички серця. Індивідуалізм та приналежність в американському житті»; 1985, у співавт.), увів термін «*шейлаїзм*». Його праці істотно вплинули на міждисципл. розвідки форм постмодер. релігійності. Основні праці: «Релігія в добу Токугава» (1957), «Релігійна еволюція» (1964), «Релігія і прогрес у сучасній Азії» (1965), «За межами віри. Есе з релігії у посттрадиційному світі» (1970), «Нова релігійна свідомість» (1976), «Різновиди громадянської релігії» (1980) та ін. Остання фундам. праця — «Релігія в людській еволюції: від палеоліту до Осьового часу» (2011). У 2000 отримав Нац. гуманіт. медаль США з рук президента Б. *Клінтона* на визнання його зусиль з висвітлення важливості спільнотності в амер. сусп-ві. Нагороджений премією Амер. академії релігії (2007).

Белла Роберт Ніллі

Пр.: Civil Religion in America // Religion in America. 1967. Vol. 96 (1); Beyond Belief: Essays on Religion in a Post-Traditional World. Berkeley, 1991; Imagining Japan: The Japanese Tradition and its Modern Interpretation. Berkeley, 2003; Religion in Human Evolution: From the Paleolithic to the Axial Age. Cambridge; London, 2017.

Літ.: Cristi M. From Civil to Political Religion: The Intersection of Culture, Religion and Politics. Waterloo, 2001; Bortolini M., Cossu A. Two Men, Two Books, Many Disciplines: Robert N. Bellah, Glifford Geertz, and the Making of Iconic Cultural Objects // Sociological Amnesia: Cross-Currents in Disciplinary History. Abingdon, 2015; Religion and the Social Sciences: Conversations with Robert Bellah and Christian Smith / Ed. by R. Reno, B. McClay. Eugene, 2015; Кондратик Л. Концепція громадянської релігії Роберта Белла: pro et contra // Соціологічні студії. 2018. Вип. 2 (13).

А. В. Арістова

Беллармі́но, Робе́рто Франче́ско Ро́моло (лат. Bellarminus, Robertus Franciscus Romulus; італ. Bellarmino, Roberto Francesco Romolo; 04.10.1542, м. Монтепульчано, область (регіон) Тоскана, Італія — 17.09.1621, м. Рим, Італія) — релігійний діяч, провідний католицький теолог та історик доби *Контрреформації*, *Учитель*

Онлайн версія на порталі
https://vue.gov.ua

церкви. Походив зі збідніл. дворян. родини. 1560 проти волі батька вступив до ордену *єзуїтів*. 1560–1563 Б. навчався у Рим. єзуїт. колегії. У наступ. роки викладав *риторику* та вільні мист-ва. Вивчав теологію та філософію в ун-тах Флоренції (з 1563), Падуї та Левена (1567–1570). 1569 висвячений на *священника*. Професор Левен. (1570–1576) і Рим. (1576–1588) єзуїт. колегій, викладав полем. *богослов'я*, уславився лекціями і проповідями. У цей період написав найвідомішу з полем. праць «Міркування щодо спірних питань християнської віри, проти єретиків нашого часу» (1586; тт. 1–3). Відзначився послідов. і систем. критикою ідей *протестантизму*. Переконливість богосл. аргументації Б. примусила протестантів призначати спец. теологів для боротьби з його впливом. 1595–1599 — провінціал ордена єзуїтів у м. Неаполі. 1599 піднесений у кардинал. сан. З 1602 — *архієпископ* Капуї. 1605 повернувся у м. Рим, працював у *Римській курії*, виконував адм. обов'язки в кількох *конгрегаціях* (зокрема, у конгрегації *Святого престолу* у справах *інквізиції*, з 1602 — її голова). Був особистим радником папи *Клемента VIII*. Двічі Б. висували кандидатом на пап. престол (1605). Керував слідством та суд. процесом над *Джордано Бруно* (з 1599). Брав участь у першому інквізиц. процесі над Г. *Галілеєм* (1613–1616); виявив, як вважають, толерант. ставлення до вченого, виніс йому м'який вирок (напоумлення та заборона пропагувати геліоцентр. теорію). Був ініціатором заборони книги М. *Коперника*. Кількаразово брав участь у трив. процесі над Т. *Кампанеллою* (від 1600). Автор Великого і Малого *катехизисів*, морал.-аскет. послань і *проповідей*, член комісії з нов. редакції *Вульгати* (1592; чинна до сер. 20 ст.). Його праці, зокрема «Про перехід Римської імперії від Візантії до франків» (1584), «Про церковних істориків» (1613) та ін. відіграли вагому роль у формуванні офіц. історіогр. доктрини *Католицької церкви*. Обґрунтовував поняття Божеств. права на владу, особл. роль *Папи Римського* у здійсненні світської влади за умов склад. політ. ситуацій (напр., у трактаті «Про владу папи у світських справах»; 1610). Залишив праці з різн. аспектів філології («Будова давньоєврейської мови»; 1578), теології, настанови *духовенству*, системи дух. вправ *Ігнатія де Лойоли* тощо. Похований у церкві Сант-Іньяціо-ді-Лойола в Римі. Процес *беатифікації* почався ще 1627, але через внутр.-церк. опозицію з боку янсеністів (див. *Янсенізм*) і галліканістів (див. *Галліканізм*) розтягся на три століття. Канонізований за папи *Пія XI* 1930, зарахов. до Вчителів церкви 1931. День вшанування пам'яті — 17 вересня. На честь Б. наз. титуляр. церкву Сан-Роберто-Беллармінo в м. Римі (побудована 1933, освяч. 1959) у віданні ордену єзуїтів. З єзуїт. колегіуму до фонду Бучац. центр. район. б-ки (м. Бучач, Тернопіл. обл.) потрапив примірник прижиттєв. видання полем. твору Б. «Міркування щодо спірних питань християнської віри, проти єретиків нашого часу» (1619).

Пр.: Opera omnia : in 12 vol. Paris, 1870–1874; Англ. перекл. — Spiritual Writings / Trans. from it., ed. by J. P. Donnelly, R. J. Teske. New York, 1989; On the Roman Pontiff : in 5 books / Trans. from it. by R. Grant. Post Falls, 2016.

Літ.: Brodrick J. Robert Bellarmine, Saint and Scholar. London, 1961; Blackwell R. J. Galileo, Bellarmine, and the Bible. Notre Dame, 1991; Godman P. The Saint as Censor: Robert Bellarmine Between Inquisition and Index. Leiden; Boston; Cologne, 2000; Дмитриев И. С. Увещание Галилея. Санкт-Петербург, 2006; Tutino S. Empire of Souls: Robert Bellarmine and the Christian Commonwealth. Oxford, 2010; Jesuit Thinkers of the Renaissance / Ed. by G. Smith. Milwaukee, 2011.

А. В. Арістова

Беллармінo Роберто Франческо Ромоло

Белліні Вінченцо. Портрет. Худ. П. Луччіні, до 1835

Белла́трікс [лат. Bellātrix — жінка-воїн, войовниця, переклад араб. назви зорі النجيد (Al Najid) — завойовниця], γ Оріона, γ Ori — *зоря*, третя за величиною видимого *блиску* в *Оріона сузір'ї*. Одна з 57 навігац. (див. *Навігація космічна*) зір. Назву затв. 2016 *Робочою групою з найменування зір*. Раніше за всі найяскравіші зорі сузір'я Оріона сходить на ранк. небі після періоду невидимості (кін. травня — сер. липня). *Араби* вважали, що Б. знаменує свій схід «левовим риком» [ін. назва зорі араб. المرزم النجيد (Al Murzim al Nâjed) — лев, що рикає, лев-воїн)] і передвіщає схід найяскравішої зорі сузір'я Оріона — Рігеля. Біло-блакит. гігант спектрал. класу B2III. Прецизійні вимірювання тригонометр. *паралакса* зорі місією «Гіппаркос» (англ. «Hipparcos»; 1991) довели, що Б. не належить *асоціації зоряній* Orion OB1, до складу якої входить більшість яскрав. зір у сузір'ї Оріона. *Світність* не постійна. Б. — змінна еруптивна зоря. Блиск зорі коливається в межах від $1{,}59^{m}$ до $1{,}64^{m}$. Причиною еруптивності є інтенс. нерівномірна сильно сферичносиметр. емісія з екватора Б. потоків *плазми* (зоряний вітер). Швидкість витікання становить бл. 1600 км/с. Молода зоря, вік якої не перевищує 26 млн р. Через свою масу (7,7 $M_{\odot}$) швидко еволюціонує, наближається до завершення життєв. циклу. Паралакс зорі (12,92 ± 0,52) мсек дуги, отже, відстань до Б. (250 ± 10) св. р. або (77 ± 3) пк. *Абсолютна зоряна величина* Б. ($-2{,}78^{m}$), маса зорі 7,7 $M_{\odot}$, радіус (5,75 ± 0,3) $R_{\odot}$, *ефективна температура* — 21 800 К. Найкращі умови для спостережень у грудні — лютому.

Літ.: Krisciunas K. Further Photometry of Alpha Ori and Gamma Ori // Information Bulletin on Variable Stars. 1994. № 4028; Lefever K., Puls J., Morel T. et al. Spectroscopic Determination of the Fundamental Parameters of 66 B-type Stars in the Field-Of-View of the CoRoT Satellite // Astronomy and Astrophysics. 2010. № 515.

О. Г. Шевчук

Белліні, Вінче́нцо (італ. Bellini, Vincenzo; 03.11.1801, м. Катанія, область (регіон) Сицилія, Італія — 23.09.1835, м. Пюто, Франція) — композитор. Походив із муз. династії: дід В. Т. Белліні та батько Р. Белліні були органістами, композиторами і вчителями музики в м. Катанії. Композицію почав вивчати з дідом. 1808 написав перші твори. 1819–1827 навчався в Неаполітан. консерваторії (тепер Консерваторія Сан-П'єтро Мажелла). Навчання грунтувалося на моделях класицизму Дж. *Палестріни (П'ерлуїджі)*, неаполітан. опер. школи [Дж. *Перголезі* та Дж. Паїзіелло (1740–1816; Італія)], Ф. Й. *Гайдна* та В. А. *Моцарта*. Спочатку писав *музику духовну*, *симфонії*, *арії* (зокрема «Dolente immagine»; тепер існує у пізніш. переробках для голосу й *піанофорте*). Перша *опера* Б. «Адельсон і Сальвіні» (1825) виконана на сцені консерваторії. Опера «Б'янка і Фернандо» (1826), написана через рік на замовлення для оперн. театру Сан-Карло в м. *Неаполі*, принесла композитору успіх і зробила відомим. У квітні 1827 переїхав у м. *Мілан*. У жовтні 1827

відбулася прем'єра опери «Пірат», написаної для *Ла Скала*, з якою до Б. прийшло визнання. Лібретистом композитора був поет Ф. Романі (1788–1865; Італія). Найважл. твори цього періоду: «Капулетті і Монтеккі» (1830) на основі трагедії «Ромео і Джульєтта» В. *Шекспіра*, «Сомнамбула» (1831), «Норма» (1831). 1827–1833 жив у м. Мілані. З квітня до серпня 1833 перебував у м. *Лондоні*. У Королівському театрі з успіхом пройшли постановки опер «Пірати», «Капулетті і Монтеккі», «Сомнамбула» за участю провід. оперн. співаків М. *Малібран*, Г. Мерік-Лаланди (1798–1867; Франція), Д. Донцеллі (1790–1873), Дж. Пасти (1797–1867; обидва — Італія); фурор справила опера «Норма» у гол. ролі з М. Малібран. У серпні 1833 переїхав у м. *Париж*. Створив числен. камер. *романси*, що викликали вел. інтерес, деякі з них франц. мовою. За сприяння композитора Дж. А. *Россіні* отримав замовлення опери для Італ. театру м. Парижа. В ост. масштаб. творі — опері «Пуритани» (1835) — представлені естет. та громадян. погляди композитора. В основі *лібрето* опери вільна театр. версія роману В. *Скотта* «Пуритани». Життя обірвалося у віці 33 р. унаслідок гострого виразк. коліту, ускладненого абсцесом печінки. Відповідальність за церемонію поховання на цвинтарі *Пер-Лашез* взяв на себе Дж. А. Россіні. 23.10.1876 Б. перепоховано у кафедр. соборі Св. Агати м. Катанії. Автор 11 опер. Писав також симф. музику, камерні вок. композиції, арії, *кантати*, *концерти*, *сонати*, фортепіанну та орган. музику. Симфонії — короткі твори (зазвичай до 10 хв) в італ. увертюрній, а не нім. традиції (Л. ван *Бетховен*). З концертів Б. зберігся лише один — для *гобоя* мі-бемоль мажор (1823), важл. твір в інструмент. доробку композитора. Музика Б. — своєрідне поєднання *класицизму* й *романтизму*. У творах прагнув ясності, елегантності форми і мелодії, гармон. поєднання слів і музики. Твори вирізняє індивід. шарм та елегантність яскр. вокальних мелодій, на яких вдосконалювали своє мист-во видатні італ. співаки. Творчість Б. відповідала «перехідному» характеру ранньоромантичної муз. драми 1-ї пол. 19 ст. У творах «Капулетті та Монтеккі», «Сомнамбула», «Норма», «Беатріче ді Тенда» (1833), «Пуритани» відмовився від роботи над *оперою-буффа*, прагнув створити ліричн. муз. драми, пройняті гуманізмом, простотою, невимушені за змістом і засобами виразності. Основу його музики становить яскрава пласт. вокальна мелодика, яка вирізняється безперервністю розвитку. Уважав вокальну мелодику осн. засобом утілення худ. задуму (випередив майб. творчі відкриття Дж. *Верді*). Майстер *бельканто*. Композитор продовжив кращі традиції італ. опер. мист-ва, зокрема *опери-серіа* та її виконав. традиції, сприяв розвитку *вокального мистецтва*. Водночас став провісником нов. творчого методу, пов'язаного з формуванням муз. драми 2-ї пол. 19 ст. Зокрема, вплив творчості Б. помітний у ран. творах Р. *Вагнера*, інструмент. музиці Ф. *Шопена*, Ф. *Ліста*, а іст.-реліг. конфлікт опери «Пуритани» передбачив типол. ознаки «великої» франц. опери Дж. *Меєрбера* та Ж. Ф. Галеві (1799–1862; Франція). В умовах зростання нац.-визв. руху в Італії *театральні постановки* опер Б. часто супроводжувалися патріот. демонстраціями. У м. Катанії його ім'ям наз. площу й театр (відкрито 1890), консерваторію, аеропорт, гол. муніципальну віллу, діє Музей Б. (засн. 1930). У м. Неаполі на честь Б. наз. театр, площу (з пам'ятником композитору в центрі), аудиторію в консерваторії, де він навчався. У 1980–1990-х роках Банк Італії випускав банкноти номіналом 5000 *лір італійських* (до переходу на *євро*) із зображенням Б. (лиц. сторона) і сцени з опери «Норма» (на звороті). Мемор. дошка на пам'ять про перебування Б. у Мольтразіо, на оз. *Комо*.

Тв.: Epistolario; a cura di Luisa Cambi. Milano, 1943.

Літ.: Glauco C. Il Teatro di Bellini. Guida critica a tutte le opera. Bologna, 1980; Драч И. С. Художественная выразительность итальянского бельканто как системы музыкального интонирования // Из истории национальных оперных школ. Киев, 1988; Rosselli J. The Life of Bellini. Cambridge, 1996; Kimbell D. Vincenzo Bellini, Norma. Cambridge, 1998; Сабадаш Ю. С. Мистецтво як засіб формування національної свідомості (на прикладі італійської культури кінця XVIII–XIX століть) // Укр. культ.: минуле, сучас., шляхи розвитку. 2014. Вип. 20 (2); Willier St. Vincenzo Bellini. A Guide to Research. 2nd ed. London, 2015; Fisher B. D. Bellini I Puritani. Study Guide with Libretto. Boca Raton, 2018; Maguire S. Vincenzo Bellini and the Aesthetics of Early Nineteenth-Century Italian Opera. London, 2020; Джулай Г. А. «Пуритани» В. Белліні в річищі жанровостильового синтезу романтичної музичної драми // Укр. культ.: минуле, сучас., шляхи розвитку. 2023. Вип. 44/2023.

Беллінсгаузен Фадей Фадейович

Беллінсга́узен, Фаде́й Фаде́йович [рос. Беллинсгаузен, Фаддей Фаддеевич; ім'я при народженні — Беллінсгаузен, Фабіан Готтліб Беньямін фон (нім. Bellingshausen, Fabian Gottlieb Benjamin von); 20.09.1778, миза Лахетагузе, о. Езель, тепер о. Сааремаа, Естонія — 25.01.1852, фортеця Кронштадт, тепер внутрішньоміська тер. м. Санкт-Петербурга, Росія] — мореплавець, військово-морський офіцер, адмірал флоту (з 1843), картограф, один із першовідкривачів *Антарктиди*. Походив з остзейс. дворян. роду; вихований у лютеран. віросповіданні. 1789–1797 навчався у Мор. кадет. корпусі в Кронштадті. 1795 отримав чин гардемарина, 1797 — офіцерське звання *мічмана*. 1797–1803 служив у Ревельській ескадрі, брав участь у кількох походах. Учасник першого рос. навколосвіт. плавання 1803–1806: служив на кораблі «Надія» («Надежда», під командуванням І. *Крузенштерна*), що вирушив до п-ва *Камчатка* та *Японії*. Після завершення походу здобув звання капітан-лейтенанта. Опублікував колекцію карт новодосліджених районів і островів *Тихого океану*. У рос.-швед. війні 1808–1809 командував корветом «Мельпомена». 1812 переведений на Чорномор. флот: 1812–1816 командував *фрегатом* «Мінерва», 1817–1819 — фрегатом «Флора». 1819–1821 — очільник першої мор. експедиції *Російської імперії* до *Південного полюса*. По поверненні 1821 отримав чин капітана 1-го рангу, за 2 міс. — капітана-командора. 1822–1825 — командував 15-м флот. екіпажем, генерал-цейхмейстер мор. артилерії. З 1826 — контрадмірал. Брав участь у російсько-турецькій війні 1828–1829 (зокрема, у завоюванні фортеці Варна, див. *Російсько-турецькі війни*). 1830 піднесений до чину віцеадмірала, призначений командувачем 2-ї флот. дивізії Балт. флоту. Від 1839 і до кін. життя — гол. командир Кронштадт. порту і военний ген.-губ. Кронштадта. З 1843 — адмірал. Похований на Кронштадт. лютеран. кладовищі, могила не збереглася, встановлено *кенотаф*. Метою навколосвіт. подорожі 1819–1821 було

дослідження приполяр. вод *Південного океану*. В експедицію вирушили 2 судна: військ. шлюпи «Восток» під командуванням керівника експедиції Б. і «Мирний» («Мирный») під командуванням М. *Лазарєва*. 16.07.1819 експедиція у складі бл. 190 осіб відплила з Кронштадта. Із Росії шлюпи прямували в бік Вел. Британії, далі через *Атлантичний океан* — до берегів *Бразилії* (02.11.1819 прибули в м. *Ріо-де-Жанейро*), звідки взяли курс на Пд. Наприкін. 1819 підійшли до о. Пд. Джорджія. 28.01.1820 шлюпи, ймовірно, наблизилися на візуал. відстань до *льодовиків шельфових* Антарктиди (із записів Б. не випливає пряме урозуміння, що побачена земля є саме *материком*, а не островом). У лютому — березні шлюпи вирушили в *Австралію*. Після ремонту в м. *Сіднеї* експедиція досліджувала троп. райони Тихого ок. В листопаді 1820 знову повернулася в південнополяр. моря. Від *Південних Шетландських островів* кораблі рушили у зворот. шлях, 05.08.1821 повернулися до Кронштадта. Виявлено й найменовано безлюд. острови в антаркт. частині Тихого ок. та пд. частині Атлант. ок., зокрема Петра I, Завадовського, Лєскова, Високий (усі — 1819), картографовано частину *Антарктичного півострова* (1820), відкрито о. Земля Олександра I (1821) та ін. Загалом на карту було нанесено 29 островів і проведено знач. океаногр. роботи, шлюпи 4 рази перетинали Пд. поляр. коло, досягли 69° пд. ш. Зібрано унік. природн.-наук. колекцію. За результатами експедиції Б. опублік. 2-томну працю «Двократні розвідки в Південному Льодовитому океані та плавання навколо світу впродовж 1819, 1820 і 1821, здійснені на шлюпах "Восток" і "Мирний"…» та «Атлас до подорожі капітана Беллінсгаузена» (обидві — 1831). Дійсний член Рос. геогр. т-ва (з 1845). Нагороджений орденами Св. Володимира III (1821), II (1825), I (1846) ступенів; Св. Георгія IV ступ. (1821), Св. Анни I ступ. (1829), Біл. орла (1834), Св. Олександра Невського (1840) з алмаз. відзнаками до нього (1842). У 1847 удостоєний звання генерала при Особі Його Величності. 1879 діячу поставлено пам'ятник у Кронштадті. На честь Б. наз. *Беллінсгаузена море*, мис на о. Сахалін, острів архіпелагу Туамоту, шельфовий льодовик, *кратер* на Місяці та *астероїд* (відкрито 1969) гол. поясу. Його ім'ям наз. рад. наук. поляр. станція в Антарктиці. Пам'ятники мореплавцю відкрито біля Музею суднобудування і флоту в містах Миколаєві, Ріо-де-Жанейро, Монтевідео тощо. Питання про першість Б. з-поміж відкривачів Антарктиди є дискусійним (попри однознач. твердження рад. джерел). Ще до експедиції Б. до берегів материка наближалися експедиції Дж. Кука (1774), В. Сміта (1819); у 1820 на візуал. відстань до Антарктиди або її льодовик. шельфу підходили кораблі Е. Брансфілда та Н. Палмера (1799–1877; США; мисливець на тюленів). Відомо, що О. *Довженко* у 1950-х працював над кіноповістю «Антарктида» і кіносценарієм «Відкриття Антарктиди». За його словами, у сценарії немає вигаданих персонажів, усі імена із записок Б. Персоніфікував 37 учасників експедиції. Проєкти не були реалізовані, кіносценарій втрачено. Проте в листопаді 2005 в програмі кінофестивалю незалеж. кіно в м. Санкт-Петербурзі була заявлена кінострічка «"Антарктида" — невідомий фільм за сценарієм О. Довженка (1935–2005)». Про експедицію Б. згадував С. *Рудницький* у праці «Дещо про Антарктиду» (1904; м. Львів).

Пр.: Двукратные изыскания в Южном Ледовитом океане и плавание вокруг света в продолжение 1819, 20 и 21 годов, совершённые на шлюпах «Восток» и «Мирный» под начальством капитана Беллинсгаузена, командира шлюпа «Восток» : в 2 т. Санкт-Петербург, 1831.

Літ.: Armstrong T. Bellingshausen and the discovery of Antarctica // Polar Record. 1971. № 15 (99); Gurney A. Below the Convergence: Voyages Toward Antarctica, 1699–1839. New York, 2007; Day D. Antarctica: A Biography. Oxford, 2013; Bulkeley R. Bellingshausen and the Russian Antarctic Expedition, 1819–21. Basingstoke, 2014; Daum A. W. German Naturalists in the Pacific around 1800: Entanglement, Autonomy, and a Transnational Culture of Expertise // Explorations and Entanglements: Germans in Pacific Worlds from the Early Modern Period to World War I / Ed. by H. Berghoff. New York, 2019.

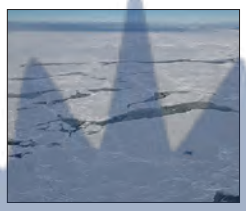
Беллінсга́узена мо́ре — окраїнне море *Південного океану*. Розташоване в Тихоокеан. секторі Пд. ок. біля узбережжя Західної *Антарктиди* — на Зх. від о. Олександра I, на Сх. від мису Флаїнг-Фіш на о. Терстон і на Пд. від о. Петра I. Межує з *Амундсена морем*. Пл. — 487 тис. км², об'єм — 614 тис. км³. Середня глиб. — 1 261 м, найб. — 4 470 м. Названо на честь мореплавця Ф. *Беллінсгаузена*, який дослідив цей регіон 1821. Упродовж 1897–1899 проходила Бельг. антаркт. експедиція під орудою А. де Жерлаша (1866–1934; Бельгія), що зазнала дрейфу судна в Б. м. У цей період здійснено річ. цикл астр., метеорол. і магнітних спостережень в Антарктиді. У 1960-х через море вперше пройшов *криголам* ВМС США. 1981 тут виявили місце падіння *астероїда* Елтанін, що сталося на межі *пліоцену* і *плейстоцену*. *Шельф* значно розчленований, особливо поблизу *берега*, у центр. частині — рівніший. На Пн. розташ. вел. замкнена *улоговина* понад 500 м завглибшки. *Схил материковий* досить крутий, на глиб. від 2 500 м набуває брилов. форми. Ложе займає порівняно невел. частину дна моря. Рельєф більш вирівняний, характерне збільшення глибини в пн. напрямку. Б. м. неглибоко вдається в *сушу*, повністю відкрите на Пн., що зумовлює вільн. водообмін із *Тихим океаном*. Із Зх. і Пд. обмежене слабко порізаним узбережжям у р-ні Землі Елсворта, зі Сх. — сильно порізаним узбережжям із числ. *затоками*. Тут розташ. найб. острів Антарктики — Олександра I. Особливості гідрол. режиму Б. м. зумовлено його розташуванням, наявністю льодов. берегів і *льодовиків шельфових* на Пд., сполученням із водами Тихого ок. на Пн., дією стійких вітрів. Переважають поверхневі антаркт. води

Беллінсгаузена море

Онлайн версія на сайті
https://vue.gov.ua

(до глиб. 200–400 м), т-ра яких — від –1 °С до +1,9 °С, солоність — 33,8–34,5 ‰. Наявні також глибин., придон. водні маси. Узимку т-ра води на поверхні становить від –1,7 °С до –1,9 °С, улітку — бл. –1,5 °С (на Пн. сягає до +1 °С). Характерне незнач. коливання солоності. Панівні сх. вітри спрямовують потік поверх. вод на Зх., утворюючи вздовж узбережжя *материка* смугу Прибереж. антаркт. течії. Біля берегів на поверх. течії також впливає конфігурація *берегової лінії*. Припливи півдобові. Трапляються невел. *айсберги*. Упродовж року Б. м. здебільшого вкрите кригою. Улітку в пн. частині *акваторії* відбувається короткочас. танення льоду. Море розташ. в *антарктичному поясі*, де впродовж року домінують *маси повітряні* з материка. Характерна

Беллінсгаузена море. Поблизу узбережжя Антарктиди

Беллінсгаузена море. Стокові вітри на шельфовому льодовику

актив. циклонічна (див. *Циклон*) діяльність, мінлива погода, часті *шторми*. Узимку переважають зх., сх. та пн.-сх. вітри. Температура повітря знижується з –12 °С (поблизу о. Петра I) до –20 °С (біля узбережжя), мін. значення сягають від –30 °С (на Пн.) до –42 °С (на Пд.). Улітку виникають *вітри стокові*. Повітря над морем дещо прогрівається, серед. т-ра становить бл. +2 °С. Можлива суха ясна погода за пд. вітрів, що дмуть із материка. *Флора* дуже збіднена. У пн. частині о. Петра I трапляються *лишайники* й *мохи*. *Рослинність* моря представлено *фітопланктоном* і кількома видами *ціанобактерій*. Тваринний світ багатший. Серед *ссавців* — *морський леопард*, тюлень Ведделла, тюлень-крабоїд та ін. Є *губки*, деякі види *голкошкірих*. У складі іхтіофауни відома, зокрема, *нототенія*. У відкритій частині моря — *криль*. З *птахів* переважають *пінгвіни*, буревісник антарктичний, поморник антарктичний. Улітку на островах гніздяться буревісник кочівний, крячок полярний. Значення Б. м. розглядають у контексті Пд. ок., до якого воно належить.

Літ.: Limits of Oceans and Seas. 4th ed. Monaco, 1986; Gersonde R., Kyte F., Frederichs T. et al. The Late Pliocene Impact of the Eltanin Asteroid into the Southern Ocean — Documentation and Environmental Consequences // Geophysical Research Abstracts. 2005. Vol. 7; Read J. F. Bellingshausen Sea // Encyclopedia of the Antarctic / Ed. by B. Riffenburgh. New York, 2007; Хільчевський В. К., Дубняк С. С. Основи океанології. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ, 2008; Герасимюк В. П. Мікроскопічні кріофільні водорості морів Ведделла і Беллінсгаузена (Антарктика) // Гідробіол. журн. 2022. № 58 (3).

В. К. Хільчевський

Беллінцо́ни три за́мки, оборо́нна стіна́ та вали́ ри́нкового мі́ста (англ. Three Castles, Defensive Wall and Ramparts of the Market-Town of Bellinzona, франц. Trois châteaux, muraille et remparts du bourg de Bellinzone) — укріплений ансамбль навколо м. Беллінцони, *пам'ятка всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 2000) у м. Беллінцоні кантону *Тічино Швейцарії*. Перші укріплення збудовано в долині р. Тічино за часів правління рим. імп. *Октавіана Августа* для захисту від герм. та галльських (див. *Галли*) племен, які переходили через *Альпи*. У цьому регіоні розташ. гір. перевал, що відкривав шлях до Пн. Італії. 1 ст. до н. е. побудовано *фортецю*, яку постійно розширювали. Після правління *Римської імперії* фортеця змінювала своїх власників, серед них були — остготи, *лангобарди*, візантійці. З кін. 8 ст. фортецею з містом володіли *франки*, які розширили мури. Наприкін. 11 — на поч. 12 ст. під час конфлікту між *Папою Римським* та імператором *Священної римської імперії германської нації* Беллінцона змінювала своїх власників. Близько 13 ст. збудували замок на місці рим. фортеці, про його оновлення постійно дбали. З 2-ї пол. 13 ст. Беллінцона стала об'єктом зазіхань мілан. герцогів з роду Вісконті, обороняли його сімейство Руска з Комо (Італія). Вісконті захопили місто 1340. За мілан. герцогів оновлено укріплення. Замок Монтебелло був оточений глиб. ровами. У 1-й. пол. 15 ст. герцоги Вісконті наказали збудувати зубчасту стіну Мурата, яка тяглась від Кастельгранде на Зх. до берегів р. Тічино. Дж. Г. М. Сфорца (1469–1494; тепер Італія) укріпив замки та розпочав буд-во замку Сассо-Корбаро. 1499 всі три замки здали без бою після захоплення м. Мілана армією франц. короля *Людовика XII*. 1500 мешканці міста попросили захисту Швейцар. союзу, замки отримали нові імена на честь кантонів: Кастельгранде на честь кантону Урі; Монтебелло — Швіц; Сассо-Корбаро — Унтервальден. Під час *наполеонівських війн* форт. споруди м. Беллінцони виявилися застарілими та втратили

Беллінцони три замки. Кастельгранде

своє оборон. значення. Після встановлення незалежності Швейцарії замки знову було перейменовано: Замок Св. Михайла (Кастельгранде), Замок Св. Мартина (Монтебелло) і Замок Св. Варвари (Сассо-Корбаро). Три замки й буфер. зону охороняють як пам'ятки кантон. та нац. інтересу (від 1926, змінено 1962). Їх відреставрували в 2-й пол. 20 ст. З листопада 2000 замки з прилеглими тер. є частиною всесвіт. спадщини ЮНЕСКО. Ансамбль складається з трьох замків і системи укріплень із вежами та оборон. спорудами, валами. Замок Кастельгранде має природ. скелястий захист. Зубчасті стіни поді-

Копія сторінки на порталі https://vue.gov.ua

лено на 3 сектори. На протилеж. боці — стіна Мурата. Укріплений родиною *Сфорца* між 1486 та 1489 мостом через річку та вежею проти гори. Дотепер збереглися Біла (вис. — 27 м) та Чорна

Беллінцони три замки. Монтебелло

(вис. — 28 м) вежі. У 14 ст. замок уперше отримав назву «Каструм Магнум, Кастель Гранде». Під час панування Швейцарії його наз. замком Урі, або Альтдорфом (1630), 1818 — замком Сан Мікеле (Св. Михайла). До 1880-х у Кастельгранде розташували в'язницю. Замок відреставровано 1984–1991 під керівництвом арх. А. Гальфетті

Беллінцони три замки. Сассо-Корбаро

(нар. 1936; Швейцарія). У замку діє археол. музей. Замок Монтебелло розташ. на пагорбі Монтебелло (вис. — до 90 м над рів. м.). Від замку відгалужуються стіни, які оточували поселення. Дотепер збереглися 2 ряди оборон. мурів. Внутрішнє ядро замку, датоване 13–14 ст., було побудоване родиною купців Руска з Комо (Італія). Зовнішні двори з вежами й *равеліном* зведено на межі 14–15 ст. Інші назви: Кастелло Пікколо (з італ. букв. — Малий замок; 1457–1472) або Замок Монтебелло, за часів швейцар. панування — Замок Швіц, після 1818 — Св. Мартина. Наприкін. 19 ст. був у приват. власності, його викупив кантон та відновив (у 1902–1910-х). Від 1974 у вежі замку та житл. кварталах діє музей. Замок Сассо-Корбаро побудований у пд.-сх. частині Беллінцони на підвищенні. Це квадратна вежа (25 × 25 м) з масив. стінами (завтовшки 1–1,8 м), яка не була з'єднана з *історичним містом*. Спорудив 1479 арх. род. Сфорца, щоб завершити оборон. бар'єр. У мир. час використовували як в'язницю. У 16–17 ст. в замок неодноразово влучали блискавки і він руйнувався від пожеж. Після 1506 наз. замком Унтервальден, після 1818 — Св. Варвари. 1870 його продали, після чого здавали в оренду (під готель). 1919 міська влада взяла замок під захист для запобігання знищенню його іст. вигляду. 2004–2006 проведено реставрац. роботи (арх. П. Піффаретті). Комплекс — унік. приклад пізньосередньовіч. оборон. архітектури, одне з найб. укріплень 15 ст.

Літ.: Chiesi G., Pini V. Bellinzona nella storia e nell'arte. Bellinzona, 1991; Schelbert L. Historical Dictionary of Switzerland. 2nd ed. Lanham, 2014.

Н. А. Гаврилишина

Белл-Ланка́стерська систе́ма навча́ння (англ. Bell-Lancasterian system of mutual education, monitorial education) — система взаємного навчання, започаткована в кін. 18 ст. у Великій Британії та британських колоніях в Індії. Названа за іменами педагогів-розробників — Е. *Белла* та Дж. *Ланкастера*. Сутність системи полягала в тому, що старші та освіченіші школярі — монітори навчають учнів молодш. віку. Місія вчителя полягала в навчанні моніторів, які на доступ. рівні пояснювали навч. матеріал молодшим (або менш здібним) учням. Передбачала доклад. вказівки, інструкції для педагогів і учнів. Така система мала свої переваги й недоліки. Так, позитив. моментом було заохочення моніторів до навчання. Головні недоліки: відсутність у них пед. знань та умінь; нехтування поділом молодш. школярів на групи за віком і рівнем підготовки (що вело до зниження мотивації навчання); обмеження контактів молодш. школярів зі вчителем тощо. Система навчання була запитана при орг-ції мас. освіти, особливо у школах для бідних та в умовах нестачі вчителів (бо дозволяла навчати кілька сотень учнів одночасно), а також як допоміж. форма навчання. Системою послуговувалися в США, Великій Британії та її колоніях, Франції, Канаді, країнах Лат. Америки для навчання грамоти в поч. школах у 19 ст. Натепер застосування вбачають у корпоратив. навчанні, під яким розуміють підвищення кваліфікації та отримання нов. навичок співробітниками компанії.

Літ.: Rayman R. Joseph Lancaster's Monitorial System of Instruction and American Indian Education, 1815–1838 // History of Education Quarterly. 1981. № 21 (4); Зайченко І. В. Історія педагогіки : у 2 кн. Київ, 2010. Кн. 1: Історія зарубіжної педагогіки; Dockterman D. Insights from 200+ years of personalized learning // Science of Learning. 2018. № 3 (15); Racine K. Monitors and Moralists: The Lancasterian System of Mutual Education and the Vision of a New Moral Order in Spanish America, 1818–1832 // History of Education. 2020. № 49 (2).

О. В. Кожедуб

Беллман Річард Ернест

Бе́ллман, Рі́чард Е́рнест (англ. Bellman, Richard Ernest; 26.08.1920, м. Нью-Йорк, США — 19.03.1984, м. Лос-Анджелес, шт. Каліфорнія, США) — математик, один із засновників динамічного програмування, член Американської академії мистецтв і наук (з 1975), Національної інженерної академії США (з 1977), Національної академії наук США (з 1983). Походив із род. євр. емігрантів із Росії та Польщі. 1941 закінчив Бруклін. коледж (бакалавр математики), 1943 отримав диплом магістра з математики від *Вісконсинського університету в Медісоні*. В ост. роки *Другої світової війни* працював у групі відділу з *теоретичної фізики* в окрузі Лос-Аламос. 1946 достроково закінчив аспірантуру *Принстонського університету* (що в повоєнні роки був центром оборон. дослідн. діяльності), здобув доктор. ступінь за дис. «Теорія стійкості диференціальних рівнянь» (1946) під керівництвом

С. *Лефшеця*. Праця, опубл. як монографія 1953, стала класич. в цій галузі. 1946–1948 викладав як асистент професора математики у Принстон. ун-ті, з 1948 — доцент математики в *Стенфордському університеті*, працював над аналіт. *чисел теорією*. Паралельно з 1949 долучився до наук. роботи в новоствор. корпорації «Ренд» («Rand», абревіатура від «Research and development» — «Дослідження та розробка»), де зацікавився теорією багатоступ. процесів ухвалення рішень. Від 1952 — наук. співробітник цієї корпорації (м. Санта-Моніка, шт. Каліфорнія). З 1965 і до кін. життя обіймав зведену посаду професора математики, електротехніки й медицини Пд.-Каліфорн. ун-ту. 1967 став ред.-засновником журн. «Математичні біонауки» («Mathematical Biosciences»; дотепер є провід. наук. виданням в галузі матем. біології). Б. відносять до винахідників та чільн. представників динам. програмування (з 1953), яке стало проривом у матем. теорії з розв'язання багатокрокових задач оптим. управління. Його дослідження заклали основу для шир. застосування методів функціон. рівнянь у найрізноман. галузях, стали віховими для використання комп.-орієнтов. методів для аналізу та оптимізації склад. систем. Зробив внесок у теор. та приклад. математику, зокрема залишив праці з інваріант. вкладення, методів квазілінеаризації та їх застосування до ідентифікації нелінійн. систем. Досліджував можливості використання матем. моделей у медицині та біол. науках, проблеми *штучного інтелекту* та ін. Автор понад 600 опубл. наук. статей і бл. 40 книг, зокрема 7 монографій. Перед смертю встиг завершити *автобіографію* «Око урагану» («The Eye of the Hurricane»; 1984). Праці Б. перекладені багатьма мовами (зокрема, у СРСР видано бл. 10 його книг). Лауреат першої премії Норберта Вінера з приклад. математики (1970), першої премії Діксона (1970), премії Дж. фон Неймана (1976). Нагороджений почес. медаллю *Інституту інженерів з електротехніки та електроніки* «За внесок у процеси прийняття рішень та теорію систем управління, зокрема створення та застосування динамічного програмування» (1979). На честь дослідника наз. рівняння Б., алгоритм Б. — Форда, рівняння Гамільтона — Якобі — Б. 1984 засн. премію ім. Б.

Пр.: Introduction to the Mathematical Theory of Control Processes. New York, 1967; Adaptive Control Processes: A Guided Tour. Princeton, 1972; Dynamic Programming and Partial Differential Equations. New York, 1972; Mathematical Methods in Medicine. Singapore, 1983; Introduction to Matrix Analysis. Philadelphia, 1997; Stability Theory of Differential Equations. Mineola, 2008.

Літ.: Математики. Механики. Биографический справочник / Сост. А. Н. Боголюбов. Киев, 1983; Dreyfus S. Richard Bellman on the Birth of Dynamic Programming // Operations Research. 2002. Vol. 50. № 1; Dreyfus S. Richard Ernest Bellman // International Transactions in Operational Research. 2003. Vol. 10. № 5.

Белло́, Ремі́ (франц. Belleau, Rémy; 1528, м. Ножан-ле-Ротру, тепер регіон Сентр — Валь де Луар, Франція — 06.03.1577, м. Париж, Франція) — поет, чільний представник групи «*Плеяда*». Писав франц. мовою. Нар. у дворян. сім'ї. Навчався у монахів *абатства* Сен-Дені у м. Ножан-ле-Ротру, згодом з 1553 — у колежах Бонкур і Кокере (обидва — у м. Парижі), а також у філософа П. де ла *Раме*. У складі кавалерії брав участь у війні в Італії (1556–1557), зокрема в поході герцога де Гіза до Неаполя. Був вихователем і наставником сина маркіза д'Ельбефа Карла Лотарингського в замку Жуанвілль в Шампані (1563–1566). Першими творами Б. були переклади з грец. — «Оди» *Анакреонта* (1556), а також влас. вірші з циклу «Маленькі вигадки» («Petites inventions»): «Метелик» («Le Papillon»; 1554), «Корал» («Le Coral»), «Тінь» («L'Ombre»; обидва — 1556) та ін. Найвагоміші твори увійшли до збірок «Пасторалі» (*«Bergerie»*; кн. 1, 1565, кн. 2, 1572) і «Кохання та нові перевтілення коштовного каміння» («Amours et nouveaux eschanges des pierres précieuses»; 1576). Б. вважають вишуканим живописцем природи. Вважався майстром *сонетів*. Був також автором *комедії* «Упізнана» («La Reconnue»; 1563) з реального тогочас. париз. життя. Написав коментарі до збірки П. де Ронсара «Любовні вірші» (1560). Українською мовою окр. вірші Б. переклали М. Терещенко, В. Ткаченко. Астероїд, відкритий 18.10.2003, наз. на честь поета. У м. Ножан-ле-Ротру іменем Б. наз. ліцей.

Белло Ремі

Беллона. Голова Беллони (бронза). Скульптор О. Роден, 1879

Тв.: Œuvres complètes : in 3 vol. Paris, 1867; У к р. п е р е к л. — Збирання винограду // Всесвіт. 1961. № 3; [твори] // Сузір'я французької поезії. Київ, 1971; Тендітний твій пупок… // Сад божественних поезій: тисячоліття французькомовної любовної лірики : в 2 т. Київ, 2011. Т. 1.

Літ.: Chamard H. Histoire de la Pléiade : in 4 vol. Paris, 1961–1963; Fontain M. Belleau Rémy // Beaumarchais J.-P., Couty D., Rey A. Dictionnaire des écrivains de langue français : in 2 vol. Paris, 2001; Chayes E., Smith P. Structures changeantes des Pierres précieuses (1576) de Remy Belleau // La Revue d'histoire littéraire de la France. 2004. Vol. 104. № 1; Braybrook J. Remy Belleau et l'art de guérir. Berlin, 2016.

Белло́на (лат. Bellona, від bellum — війна, боротьба, бій) — у *давньоримській міфології* — богиня війни й підземного світу, дружина (за ін. версіями — сестра, дочка або мати) *Марса*. *Персоніфікація* несамовитості, люті, військ. запалу. Давнє божество сабін. коріння. Запровадження культу Б. у м. *Римі* пов'язують із родом Клавдіїв: консул Аппій Клавдій Цек 296 до н. е. спорудив *храм* (або почав буд-во) на честь Б. після перемоги над *етрусками* та самнітами. Святиня була розташ. поза межами міста, на краю Марсова поля. Біля храму зведено т. з. Колону війни (лат. Columna Bellica), де відбувалися свящ. *церемонії* оголошення воєн: звідти голова колегії жерців-феціалів кидав спис (гасту) на символ. землі ворога. Храм згадано в джерелах аж до поч. 3 ст.; руїни віднайдено в 2-й пол. 20 ст. поблизу театру Марцелла. Відомо, що храм Б. виконував важл. представницькі функції: тут здійснювали прийом іноз. послів, а також звитяж. полководців, які претендували на вищу нагороду переможців — церемонію *тріумфу*. З 1 ст. до н. е. Б. ототожнювали з каппадок. богинею Ма, її культ набув виразно оргіастич. характеру (див. *Оргіастичні культи*). Разом із рим. легіонерами культ Б. поширився на ін. землі імперії, святилища богині діяли на теренах Франції, Німеччини, Великої Британії, Пн. Африки. Жерці Б. — *беллонарії*. Відповідником Б. у *давньогрецькій міфології* є Еніо — богиня лютої війни й супутниця *Ареса*. Давньоримських зображень богині практично не збереглося. В європ. мистецтві, особливо доби *Відродження*, її зазвичай зображували як гріз. жінку в шоломі, озброєну мечем або списком (нерідко зі смолоскипом або

Оновлена версія на сайті
http://vue.gov.ua

батогом у руці, сурмою, що кличе на битву), часом на колісниці, у розпалі битви, серед почту Марса. У поезії ім'я Б. використовують як синонім війни, метафору кривавої, запекл. битви; «діти Б.» — воїни, солдати. До її образу зверталися художники Б. Шпрангер (1546; тепер Бельгія — 1611; тепер Чехія), П. П. *Рубенс*, *Рембрандт*, Л.-Ж.-Ф. Лагрене (1725–1805; Франція), скульптори П. Баратта (1668–1729; тепер Італія), Й. Б. Штрауб (1704–1784; тепер Німеччина), О. *Роден* та ін. Статуї богині часто трапляються серед парк. скульптури, у меморіалах загиблим воїнам чи тріумф. спорудах.

Літ.: North J. A. Roman Religion. Cambridge, 2008; Platner S. B. A Topographical Dictionary of Ancient Rome. Cambridge, 2015; Історія європейської цивілізації. Рим / За ред. У. Еко; пер. з іт. Харків, 2017.

Беллона́рії (лат. bellonarius, від лат. Bellona) — у *Римі Стародавньому* — жерці богині війни та підземного світу *Беллони*. Служителів набирали з іноземців (для рим. гр-н участь у *жрецтві* була певн. час під забороною). Б. носили чор. вбрання, їхніми *атрибутами* були подвійні сокири. Під час реліг. *містерій* на честь богині (у період весн. рівнодення) доводили себе до екстат. стану, гостр. ножами або сокирами наносили собі та один одному поранення рук і ніг, окроплювали кров'ю *вівтар* Беллони (звідси назва фесту «День крові»). За *Лактанцієм*: «Матері богів, а також Беллоні головні жерці не чужою кров'ю, а своєю жертвоприношення здійснюють». Зафіксовано, що жерців Беллони й *Кібели* в антич. світі наз. фанатиками (лат. fanaticі — несамовиті). Їх також наділяли здатністю пророкувати, передбачувати майбутнє.

Літ.: Meyer M. W. The Ancient Mysteries: A Sourcebook of Sacred Texts. Philadelphia, 1999; Tiesler C. De Bellonae cultu et sacris. London, 2019.

Беллоу Сол

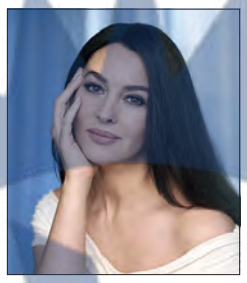
Бе́ллоу, Сол [англ. Bellow, Saul; справж. прізвище та ім'я — Беллоуз, Соломон (англ. Bellows, Solomon); 10.06.1915, м. Лашин, передмістя м. Монреаля, провінція Квебек, Канада — 05.06.2005, м. Бруклайн, шт. Массачусеттс, США] — письменник, філософ, *Нобелівська премія* з літератури (1976). Писав англ. мовою. Нар. у сім'ї емігрантів з Росії. Батько змінив багато професій. З 1924 родина жила у м. Чикаго (шт. Іллінойс, США). Навчався 1933–1935 у *Чиказькому університеті*, 1935–1937 — у *Північно-Західному університеті*, де здобув ступінь бакалавра із соціології та антропології, 1937 — в аспірантурі *Вісконсинського університету в Медісоні*. Працював у м. Чикаго клерком у Федер. робітн. комісії (1938), викладачем антропології та англ. мови у Пед. коледжі Песталоцці — Фробла (з 1939), редактором енциклопедії «*Британіка*» (з 1942). Під час *Другої світової війни* служив на флоті. Викладав англ. мову в *Міннесотському університеті* (1946–1948), згодом у 1950-х — у *Принстонському університеті*, коледжах м. Нью-Йорка та *Нью-Йоркському університеті*. Заснував літ. журн. «Нобл Севідж» («The Noble Savage»; 1960–1962). У 1962 повернувся до м. Чикаго, працював у Чиказькому ун-ті (до 1993). 1967 як кореспондент газ. «Ньюсдей» («Newsday») висвітлював події *арабо-ізраїльського конфлікту*. З 1993 до кін. життя викладав у *Бостонському університеті*. Заснував у м. Бостоні літ. журн. «Ньюс фром зе Репаблік оф Леттес» («News from the Republic of Letters»; 1997–2008). Член Амер. філос. т-ва (з 1998). Перший роман Б. «Людина між небом і землею» («Dangling Man»; 1944) написаний у формі *щоденника*, розповідає про молоду генерацію, яка виросла за часів *Великої депресії* та Другої світ. війни. У повісті «Жертва» («The Victim»; 1947) йдеться про негаразди нью-йорк. журналіста. За цей твір Б. здобув стипендію Гуггенгайма, завдяки якій працював над наступ. романом у містах Парижі та Римі. Перший вел. успіх приніс роман «Пригоди Огі Марча» («The Adventures of Augie March»; 1953) — за цей твір про життя чиказ. авантюриста Б. отримав Нац. премію з л-ри, роман був визнаний найкращ. книгою року. Стиль вирізняється живою мовою, дотепністю та емоційністю оповіді. Герой роману «Герцог» («Herzog»; 1964) — професор, який намагається подолати відчуження, знайти зв'язок між дух. цінностями та байдужістю, яка панує в світі. Серед творів Б. — зб. «Вхопи момент» («Seize the Day»; 1956; три новели, п'єса і однойм. повість), романи «Гендерсон, повелитель дощу» («Henderson the Rain King»; 1959), «Планета містера Саммера» («Mr. Sammler's planet»; 1970), «Дар Гумбольдта» («Humboldt's Gift»; 1975), «Грудень декана» («The Deans December»; 1982), п'єса «Останній аналіз» («The Last Analisis»; 1964), зб. новел «Спогади Мосбі» («Mosby's Memoirs»; 1968), оповідання, подорож. щоденник «До Єрусалима та назад: особисті враження» («To Yerusalem and Back: A Personal Accaunt»; 1976) тощо. Б. вважають найкращ. стилістом серед сучас. амер. письменників, новатором амер. роману. Твори вирізняє поєднання реалістичності та фантазії, гострота сюжету та філос. діалогу з читачем. З-поміж тем творів — внутр. боротьба людини із собою, морал. проблеми, суперечності між *особистістю* та *суспільством*. Одна з гол. тем усієї творчості Б — самоствердження євреїв-емігрантів як амер. громадян. Пережив еволюцію *світогляду*: від юнац. захоплення *марксизмом* до лібер. поглядів. Водночас відкидав стилістику політкоректності, за що часом зазнавав гонінь в амер. пресі. Вважав СРСР «символом деспотизму в його найпохмурішій формі». Вкрай негативно поставився до подій придушення рад. військами *угорського повстання 1956*, надавав допомогу *біженцям* з Угорщини. Реалістично змальовував нужденне, упосліджене становище румун. *інтелігенції* за режиму Н. *Чаушеску*. Після смерті Б. вийшло зібрання його листів «Сол Беллоу. Листи» («Saul Bellow: Letters»; 2010). Українською мовою окр. твори Б. переклали В. Шовкун, Д. Костенко, В. Чайковський, І. Карівець. Нобелівську премію присуджено «за гуманізм і тонкий аналіз сучасної культури». Лауреат Міжнар. літ. премії (1965), Нац. книжкової премії (1954, 1965, 1971), Пулітцер. премії (1976) та ін. премій. Командор ордена Почес. легіону (1983), ордена Мист-в і Л-ри (1985; обидва — Франція). Бібліотека в монреал. передмісті Лашин з 1984 має назву Муніцип. б-ка ім. Б. Уведений до Чиказ. літ. зали слави (2010).

Тв.: Last Analysis. New York, 1966; Mosby's Memoirs and Other Stories. New York, 1968; More Die of Heartbreak. New York, 1988; Укр. перекл. — Мемуари Мосбі. Оповідання. Переклав Д. Костенко // Всесвіт. 1993. № 7/8; Гендерсон, повелитель дощу. Київ, 2016; Герцог. Харків, 2016; Дар Гумбольдта. Львів, 2017.

Літ.: Tanner T. Saul Bellow. New York, 1965; Rovit E. Saul Bellow. Minneapolis, 1967; Мендельсон М. Роман США сегодня. Москва, 1977; Галчин В. Два стільці Сола Беллоу // Всесвіт. 1983. № 5; Беллоу Сол // Лауреаты Нобелевской премии : в 2 кн. Москва, 1992. Кн. 1; Беллоу Сол // Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник : в 2 т. Тернопіль, 2005. Т. 1; Bradbury M. Saul Bellow. London, 2010; Leader Z. The life of Saul Bellow: Love and Strife, 1965–2005. London, 2019.

С. В. Глухова

Беллу́ччі, Мо́ніка (італ. Bellucci, Monica Anna Maria; 30.09.1963, м. Читта-ді-Кастелло, область (регіон) Умбрія, Італія) — акторка, модель, постійний член Академії кінематографічних мистецтв та наук (з 2016). Нар. у родині власника автотрансп. компанії та художниці-аматорки. З дитинства захоплювалась *кіно*, фільмами реж. В. *де Сіки*, Ф. *Фелліні*, Р. *Росселліні*, Л. *Вісконті*, Ж-Л. *Годара*. З 1978 навчалася в лінгвіст. ліцеї. Почала працювати моделлю в 13 р., професійно — з 18 р. Навчалася на юрид. ф-ті ун-ту Перуджі. 1988 покинула навчання, переїхала до м. Мілана, де підписала контракт з «Еліт Модел Манеджмент» («Elite Model Management»). Уже до 1989 стала відомою як фотомодель у м. Парижі та м. Нью-Йорку. Співпрацювала з відомими брендами «Лореаль» («L'Oréal»), «Картьє» («Cartier»), «Дольче енд Габбана» («Dolce & Gabbana»), «Діор» («Dior»), журн. «Ель» («Elle»). Тоді ж почала відвідувати курси актор. майстерності. 2012 стала обличчям компанії «Дольче енд Габбана». Двічі одружена: 1990–1994 із К. К. Бассо (нар. 1959; Франція), 1999–2013 — із В. Касселем (нар. 1966; Франція). 1990 дебютувала в італ. телефільмі Д. *Різі* «Життя з дітьми». Перша повноцінна роль Б. у кіно — 1991 у фільмі «Розіграш» (реж. Ф. Лаудадіо). 1992 отримала роль нареченої Дракули у фільмі «Дракула Брема Стокера» (реж. Ф. Ф. *Коппола*), після цього вирішила стати професійною акторкою. 1995 переїхала до м. Парижа. 1997 була номінована на премію «*Сезар*» як найперспективніша акторка за роль Лізи у фільмі «Квартира» (1996; реж. Ж. Мімуні). Ця стрічка принесла Б. визнання у Франції. 2000 першою англомов. гол. роллю акторки стала Шанталь Герст у фільмі «Під підозрою» (реж. С. Гопкінс), у якому взяла участь разом із М. *Фріменом* та Дж. *Гекменом*. 2000 знялася в романт. драмі «Малена» (реж. Дж. Торнаторе) у ролі сицил. вдови Малени Скордіа (спершу написана для С. *Лорен*, однак та відмовилася). Це перший міжнар. кіноуспіх Б., що закріпив її серед найпопуляр. жінок планети. Зіграла в низці різножанр. касових фільмів, зокрема комед. фільмі «Астерікс і Обелікс: Місія Клеопатра» (2002; реж. А. Шаба) у ролі Клеопатри. 2002 разом із В. Касселем узяла участь у «насильницькому» артгаузн. (див. *Артгаус*) *трилері* «Незворотність» (реж. Г. Ное; визнано одним із найскандальн. фільмів усіх часів через тривалу сцену ґвалтування, викликав обурення на прем'єрі під час *Каннського кінофестивалю* 2002). У 2003 зіграла у пригодн. *бойовику* «Сльози сонця» (реж. А. Фукуа), «Матриця: Перезавантаження» та «Матриця: Революція» (обидва — *Вачовські, брати / сестри*), пригодн. фільмі «Брати Грімм» (2005; реж. Т. Ґіллі-ам), кінокомедії «Скільки ти коштуєш» (2005; реж. Б. *Бліє*), бойовику «Пристрель їх» (2007; реж. М. Девіс), романт. кінокомедії «Приватне життя Піппи Лі» (2009; реж. Р. Міллер). Знялася

Беллуччі Моніка

Белль Генріх Теодор

у фільмі про останні дні *Ісуса Христа* «Страсті Христові» (2004; реж. М. *Гібсон*) у ролі *Марії Магдалини*. 2010 зіграла Лауру Левіані в біограф. драм. трилері «Стукачка» (реж. Л. Кондрацька). Знялася у фільмах «Любов: Інструкція з використання» (2011; реж. Дж. Веронезі), драм. кінофільмі «Вілль-Марі» (2015; реж. Г. Едуан), фільмі жахів «Некромант» (2018; реж. К. Роуч-Тернер), романт. фільмі «Найкращі роки життя» (2019; реж. К. *Лелуш*). Зіграла наречену в романт. фільмі «Чумацьким шляхом» (2016; реж. Е. *Кустурица*). Для кращої інтерпретації персонажа вивчила всі діалоги серб. мовою. Зіграла у *франшизі* фільмів про Джеймса Бонда (роль Люсії Скіарри у фільмі «Спектр», 2015). Серед партнерів-акторів — Б. *Вілліс*, К. Рівз (нар. 1964; Ліван), Л. Фішборн (нар. 1961; США), Ж. *Депардьє*, М. *Гібсон*, Г. *Леджер*, К. *Овен*, П. *Джаматті*, В. *Райдер*, Р. *Де Ніро*, Н. *Кейдж* та ін. 2019 відбувся театр. дебют Б., що започаткував тривалу серію виступів із моновиставою-оповіддю «Листи та спогади Марії Каллас», у якій акторка декламувала листи М. *Каллас*. Із 2003 брала участь у Канн. кінофестивалі як ведуча та член *журі*. Нагородж. кінопремією «Срібна стрічка» за найкращу жін. роль другого плану в романт. драмі «Пам'ятай мене» [2003; реж. Г. Муччино), «*Золотий глобус*» за найкращу гол. жін. роль в італ. комед. драмі «Остання новорічна ніч» (1998; реж. М. Різі); 2005 — за внесок у кіно на 45-й церемонії вручення цієї премії в м. Римі; 2016 — приз Дублін. т-ва кінокритиків за найкращу жін. роль (Бернар у фільмі «Вілль-Марі») на Дублін. міжнар. кінофестивалі; 2017 — почесна премія «Доностія» на *Сан-Себастьянському міжнародному кінофестивалі*; 2020 — почес. премія «Магрітт» (Бельгія); 2021 — нагорода Стелла Делла Моле Еворд за худ. інновацію та житт. досягнення на 39-му Турин. кінофестивалі; спец. нагорода «Давид ді Донателло» за кар'єр. досягнення. Кавалер *ордена Почесного легіону*, ордена Мис-в та Л-ри (2006). У 2019 відкрито зірку акторки на Алеї слави в бельг. м. Остенде.

Літ.: Frini R. Monica Bellucci. Rome, 2006; Smith E. The Monica Bellucci Handbook — Everything You Need to Know about Monica Bellucci. Dayboro, 2011; Moliterno G. Historical Dictionary of Italian Cinema. 2nd ed. Lanham, 2021; Curtis D. Monica Bellucci. A Life in Cinema — From Italian Starlet to International Icon. [W. p.], 2023.

М. В. Чорна

Белль, Ге́нріх Теодо́р (нім. Böll, Heinrich Theodor; 21.12.1917, м. Кельн, тепер земля Північний Рейн — Вестфалія, Німеччина — 16.07.1985, там само) — письменник, член Баварської академії образотворчих мистецтв (з 1960), Американської академії мистецтв і наук (з 1984), лауреат *Нобелівської премії* (1972). Писав нім. мовою. Нар. в сім'ї червонодеревника. Родина походила з Англії, предки-католики були змушені тікати від гонінь у 16 ст. Закінчив сер. шк. в м. Кельні. З 1939 навчався в Кельн. ун-ті. Був призваний до лав армії під час *Другої світової війни*, служив капралом у *вермахті* (1939–1945), перебував у полоні в таборі військовополонених у Франції (1945). Після війни повернувся до м. Кельна; продовжив навчання в ун-ті. Згодом працював у майстерні батька, міськ. бюро демогр. статистики. Водночас писав твори, які зажили відомості не лише у Зх. та Сх. Німеччині, а й в ін. країнах світу. Був членом літ. «Групи-47» (з 1950). Пре-

зидент Міжнар. письменн. орг-ції ПЕН-клубу (1971–1973). Доробок Б. (романи, оповідання, п'єси, нариси) становить бл. 40 т. Враження часів війни та життя повоєн. Зх. Німеччини стали осн. матеріалом для творів. Перший роман «Солдатська спадщина» («Das Vermächtnis»; 1947, опубл. 1985) розповідає про криваві події війни. Засудження *фашизму* та війни, крит. осмислення розвитку зх.-нім. сусп-ва поєднано в них з абстрактно-гуманіст. ідеями, суперечл. оцінками сусп. життя у сучас. світі. З вел. худ. силою і психол. глибиною Б. розкрив тему трагіч. вини нім. народу за злочини *нацизму* в повістях «Поїзд приходить вчасно» («Der Zug war pünktlidh»; 1949); «Де ти був, Адаме?» («Wo warst du, Adam?»; 1951); збірці оповідань «Мандрівнику, коли ти прийдеш у Спа...?» («Wanderer, kommst du nach Spa…?»; 1950) та ін. Проблему неподоланого нацист. минулого порушив у романах «Більярд о пів на десяту» («Billiard um halbzehn»; 1959), «Очима клоуна» («Ansichten eines Clowns»; 1963) та ін. У романах «І не сказав жодного слова» («Und sagte kein einziges Wort»; 1953), «Дім без господаря» («Haus ohne Hüter»; 1954), «Груповий портрет з дамою» («Gruppenbild mit Dame»; 1971), «Що станеться з хлопчиком...» («Was soll aus dem Jungen bloß werden?»; 1981), «Жінки на тлі річкового пейзажу» («Frauen vor Flusslandschaft»; 1984), повістях «Хліб ранніх років» («Das Brot der frühen Jahre»; 1955) та ін. творах відобразив соц. та морал. конфлікти сучасності. Темою повістей «Самовільна відлучка» («Entfernung von der Truppe»; 1964) та «Кінець одного відрядження» («Das Ende einer Dienstfahrt»; 1966) стала протидія офіц. владі. Роман «Під конвоєм турботи» («Fürsorgliche Belagerung»; 1979) змальовує руйнівні соц. наслідки, що виникають через необхідність посилювати заходи безпеки під час мас. насилля. У повісті «Втрачена честь Катарини Блюм» («Die verlorene Ehre der Katharina Blum»; 1974) виступив з критикою продаж. журналістики. У публіцист. тв. «Лист до синів» (1985) закликав не забувати трагіч. уроків минулого. Перекладав також німецькою твори письменників Б. *Маламуда* та Дж. *Селінджера*. Українською мовою окр. твори Б. переклали Є. Попович, М. Дятленко, Є. Горева та ін. Нобелівська премія з літ-ри присуджена «за творчість, у якій широке охоплення дійсності поєднано з високим мистецтвом створення характерів». Лауреат премії Г. Бюхнера (1967). У м. Кельні створено Фонд Б. (1987). На честь письменника наз. *астероїд* (відкрито 1991).

Тв.: Werke : in 10 bd. Köln, 1977–1978; Укр. перекл. — Очима клоуна. Київ, 1965; Дім без господаря. Київ, 1968; Біла ворона та інші новели. Київ, 1969; Груповий портрет з дамою // Всесвіт. 1972. № 5–7; Твори : в 2 т. Київ, 1989.

Літ.: Фрадкин И. Литература новой Германии. Москва, 1959; Бажан М. Слово з-над Рейну // Белль Г. Очима клоуна. Київ, 1965; Рожновский С. Генрих Бёлль. Москва, 1965; Бёлль Генрих // Лауреаты Нобелевской премии : в 2 кн. Москва, 1992. Кн. 1; Schnell R. Heinrich Böll und die Deutschen. Köln, 2017.

Белоні́я геркулі́нська — див. *Гіалекта геркулінська*.

Белте́йн, Белтін, Бельтайн (ірланд. Bealtaine, шотланд. Bealltainn, гельс. bealltainn, букв. — палаючий вогонь, можливо, від гельс. кореня bhel… — блищати, горіти і давньоірланд. ten — вогонь, з лат. tepidus — теплий) — стародавнє традиційне свято *кельтів*, приурочене до зустрічі літа; відзначалося в ніч проти 1 травня. Було поширене на теренах сучас. *Ірландії* та *Шотландії*, щонайменше з доби ранн. *середньовіччя*. Б. разом із *Самайном* належали до найважл. свят

Белтейн. Фестиваль вогню у графстві Вестміт 2017. Ірландія

язичниц. (див. *Язичництво*) календаря. Припадав прибл. на середин. період між відзначенням веснян. рівнодення і літн. *сонцестояння*. Б. знаменував кінець зими та поч. літа, коли худобу виганяли на гір. пасовища. Назву найчастіше наділяють семантикою сяйва, вогню, полум'я, вона споріднена з іменами кельт. *богів*, насамперед *Белену́са*. Термін у шотл., ірл. мовах дотепер позначає травень. За давн. традиціями, на заході сонця розпалювали вел. багаття. Пробігали між двома ватрами, або стрибали через них, що символізувало *очищення*, переганяли між ними і стада худоби. Вогонь від ватри приносили у свої оселі, запалювали домаш. вогнища. Святкування супроводжували бенкетом і танцями. Здійснювали обряди на пробудження землі та природи, закликання плодючості та родючості, родин. достатку, відлякування злих духів, хвороб і лих. З поширенням *християнства* язичн. святкування забороняли й переслідували, або ж церква намагалася наживити його нов. реліг. змістом (напр., день св. Вальпургії; див. *Вальпургієва ніч*). Свято активно відроджують громади неоязичників (зокрема віккани; див. *Вікка*) у різн. країнах Європи. Фестиваль Б., що сполучає реконструйовані традиції та новостворені ритуал. практики, натепер став однією з турист. *атракцій*.

Літ.: Lewis J. R. Witchcraft Today: an Encyclopedia of Wiccan and Neopagan Traditions. Santa Barbara, 1999; Chadwick N. K. The Celts. 3rd ed. London, 2001; Danaher K. The Year in Ireland. Dublin, 2001; Contemporary Consumption Rituals: A Research Anthology / Ed. by C. C. Otnes, T. M. Lowrey. New York, 2008; О гОґейн Д. Історія кельтів / Пер. з англ. Т. Бойко. Київ, 2011.

Белу Карлуш Філіпе Шименеш

Бе́лу, Ка́рлуш Філіпе Шиме́неш (порт. Belo, Carlos Filipe Ximenes; 03.02.1948, с. Вайлакама, побл. м. Вемассе, тепер р-н Баукау, Сх. Тимор) — релігійний діяч, єпископ *Католицької церкви*, лауреат *Нобелівської премії миру* (1996, спільно з Ж. *Рамушем-Ортою*). Нар. у багатодіт. сім'ї шкільн. вчителя. У дворіч. віці втратив батька. 1968 закінчив малу катол. *семінарію*. Упродовж 1969–1981 з перервами перебував у Португалії та Італії, вивчав теологію й філософію. 1980 висвячений у сан *священника*. Вступив у чернечу конгрегацію *салезіанців*. З 1981 — учитель, а згодом директор салезіан. коледжу у Фатумаці

(Сх. Тимор). З 1983 — Апостол. адміністратор *діоцезу* Ділі Катол. церкви Сх. Тимору, пап. *нунцій* у м. *Джакарті*. З 1988 — титуляр. єпископ (єпархії Лоріум). Став одним із визнаних дух. лідерів катол. населення Сх. Тимору. Виступав проти гонінь і *репресій* з боку уряд. влади, учинених під час перебування Тимору під контролем Індонезії (1975–1999). На життя Б. скоєно щонайменше два замахи (1989, 1991). Агітував за реформи, ненасильн. опір, шукав мир. засобів для врегулювання конфліктів у країні. У лютому 1989 надіслав письм. звернення до президента Португалії Ж. Сампаю, папи *Івана Павла II* і Ген. секретаря ООН Х. *Переса де Куельяра* з проханнями скликати *референдум* з питання майб. статусу Сх. Тимору та надати міжнар. допомогу його народові. У відкр. листі (липень 1994) виклав стурбованість за життя співвітчизників, запропонував уряду Індонезії скоротити військ. присутність, розширити громадян. права й надати дозвіл на проведення референдуму щодо самовизначення (відбувся 1999; 78,5 % нас. висловилися за держ. незалежність Сх. Тимору, яка офіційно проголошена 2002). У листопаді 2002 подав у відставку з посади Апостол. адміністратора за станом здоров'я, був направл. на лікування до Португалії. 2004 відхилив заклики громадськості балотуватися на пост президента Сх. Тимору. Від 2004 розпочав служіння місіонером у Мозамбіку (єпархія Мапуту). Нобелівську премію миру отримав за «зусилля зі справедливого й мирного розв'язання конфлікту у Східному Тиморі». Лауреат премії ім. Джона Хамфрі за свободу від канад. правозахис. групи «Права і демократія» («Rights & Democracy», 1995). Почесний доктор Єльського ун-ту (з 1997), Університетів Ріо-де-Жанейро, Порту (обох — з 2000), Ун-ту кардинала Еррери в м. Валенсії (з 2004) та ін. Нагороджений відзнакою «Люсофонська особистість року» від Лісабон. АН (2011), мав ін. нагороди.

Пр.: The Nobel Lecture given by The Nobel Peace Prize Laureate 1996 // Indonesia. 1997. Vol. 64.

Літ.: Kohen A. From the Place of the Dead: the Epic Struggles of Bishop Belo of East Timor. New York, 1999; The East Timor Question: The Struggle for Independence from Indonesia. London; New York, 2000; Nicol B. Timor. A Nation Reborn. Jakarta, 2002; Marker J. East Timor: a Memoir of the Negotiations of Independence. Jefferson, 2003; Smith M. G. Peacekeeping in East Timor, The Path to Independence. Boulder, 2003; Taylor J. G. East Timor The Price of Freedom. New York, 2009.

Белу-Оризонті. Прапор

Белу-Оризонті. Герб

Бе́лу-Ориз́онті (португ. Belo Horizonte) — місто, адміністративний центр штату *Мінас-Жерайс* Бразилії. Розташовано на Пд. Сх. країни. Відстань до м. *Бразиліа* — 740 км. Тер. — 331,4 км². Адміністративно поділяється на 9 р-нів: Баррейро, Венда-Нова, Лесті, Нордесті, Нороесті, Норті, Оесті, Пампулья, Сентро-Сул. Перші поселенці в регіоні з'явилися на поч. 1700-х. У сучас. плануванні місто постало в 1890-х, вибране й розбудоване як нова політ. та адм. столиця. 12.12.1897 вважають формал. датою заснування Б.-О., оскільки тоді сюди перебрався уряд штату. Сучас. назва — з 1901, походить від португ. «красивий обрій». Заг. кількість нас. (2022, перепис) — 2 млн 315 тис. осіб, густота — бл. 6 988 осіб/км². Склад нас. за рас. складом: білі (43,6 %), парду (мулати, метиси, самбо та ін. — 42,6 %), афроамериканці (13,5 %) та ін. За реліг. складом (2010, оцінка): католики (бл. 60 %), протестанти (25 %), нерелігійні (8 %) тощо. За віковими групами (2022, перепис): до 15 р. — 15,5 % осіб, 15–64 р. — 70,4 %, 65 р. і більше — 14,1 %. За статевими групами: чоловіки (46,5 %), жінки (53,5 %). Нас. спадає, 2010 становило 2 млн 375 тис. осіб. Клімат троп., із тепл. сухою зимою та вологим літом. Середня т-ра січня — +24°С, липня — +19 С. Середньорічна кількість опадів — бл. 1 500 мм, найбільше у грудні — січні. Переробний центр вел. гірничопром. р-ну країни (видобування заліз. та марганц. руд, золота, коштовн. каміння). Основні галузі пром-сті: чорна металургія, полігр., цемент., хім., фарм., текстильна, шкіряно-взуттєва, харчова, вир-во автом. запчастин та споживчих товарів. Промислова зона розташ. на Зх. мегаполісу: у передмісті Бетим — автоз-д компанії «Фіат» («Fiat»; Італія) та нафтопереробн. з-д; у передмісті Контагем — електрогенерувальні потужності та з-ди з вир-ва й обробки чавуну і сталі, зокрема найб. у Бразилії сталеплавильний з-д концерну «Маннесманн» («Mannesmann»). Тут базується металург. компанія «Узимінас» («Usiminas») — один із найб. комплексів у Латин. Америці, що об'єднує декілька підприємств. Регіон. центр банків., комерц. та адм. послуг, що становлять основу економіки Б.-О. (бл. 80 %). Розвинено діловий та розваж. туризм, торгівлю, ресторанне й готельне госп-во. Діють 2 вел. *аеропорти*. Міжнар. аеропорт ім. Т. Невіса — гол. у шт. Мінас-Жерайс, розташ. прибл. за 30 км від центру Б.-О.; серед. річ. пасажиропотік — понад 10 млн осіб. Аеропорт ім. К. Друммонда де Андраде, що обслуговує місц. авіалінії, розташ. за 8 км від центру міста, серед. річ. пасажиропотік — прибл. 600 тис.

Белу-Оризонті. Панорама

осіб. Є пряме залізн. сполучення зі столицею м. Бразиліа й ін. вел. містами країни. Розгалужена мережа автом. шляхів, Б.-О. проходять три федер. автомагістралі. Розвинене міжміське автобус. сполучення. Громад. транспорт представлено швидкіс. автобусами; з 1986 працює лінія метрополітену, налічує 19 станцій. Діють Федер. ун-т Мінас-Жерайс (засн. 1927) — один із 5 найб. ун-тів країни; Федер. центр технол. освіти Мінас-Жерайс (засн. 1909), Держ. ун-т Мінас-Жерайс (засн. 1989), Пап. катол. ун-т Мінас-Жерайс (засн. 1958), який підтримує катол. архієпархія Б.-О. Відома Держ. публ. б-ка ім. Л. де Бесса (засн. 1954), де розташ. також театр і худ. галерея. З музеїв — іст. ім. А. Баррето (засн. 1943), худ. Пампульї (засн. 1957), гірн. (засн. 1982), долини Мінас-Жерайс, гірництва й металу (обидва засн. 2010), моди (засн. 2016) та ін. Природни-

Ознайомлювальна версія
https://vue.gov.ua

чий музей та бот. сад Федер. ун-ту Мінас-Жерайс (засн. 1912 як експеримент. с.-г. станція, 1969 як музей) — екол. простір, що включає *оранжереї*, амфітеатр, інтеракт. кімнату для виставок, зону мист-ва тощо. Діють театр. майданчики, симф. (засн. 1976) та філармон. (засн. 2008) оркестри. Відомі центри нар. мист-ва (засн. 2012)

Белу-Оризонті. Церква Святого Франциска Асизького, р-н Пампулья.

та культури Банку Бразилії (засн. 2013). Палац мист-в (засн. 1971; арх. О. *Німеєр*) включає 3 театри, 3 худ. галереї, кінотеатр, виставк. простір, центри мист-в Фонду К. Сальгадо та ремесл Мінас-Жерайс (представлено *кераміку*, *різьблення* по дереву, *скульптуру*, *ткацтво*, ювелір. вироби руч. роботи). Простір знань (засн. 2010) об'єднує планетарій та *обсерваторію*. З традиц. заходів — МКФ короткометраж фільмів, Міжнар. фестиваль сцен. і вул. театру (обидва — з 1994), фестивалі чорн. мист-ва (з 1995), «Пабна їжа» (з 1999), цирк. мист-ва (з 2001), л-ри (з 2015), а також «Культурний поворот» (з 2012) з безперерв. 24-годин. мист. і культ. програмою тощо. 2002 утв. довідк. центр архітектури, урбанізму й *дизайну* — «Будинок-куля». На тер. резиденції мера Ж. Кубічека (1902–1976; Бразилія) діє його будинок-музей (1940–1945; арх. О. Німеєр), оточений садом, займає тер. бл. 3 тис. м² (ландшафт. арх. Р. Бурле-Маркс). *Модерністський ансамбль Пампулья* (проєкт О. Німеєра) — об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* з 2016. Місто планомірно розбудовували впродовж 1894–1930 відповідно до заздалегідь розробл. *генерального плану* 1895. Первісно архітектура була еклектичною (див. *Еклектика*) і включала напрями *історизму:* неоготичний (собор Діви Марії; 1913–1932), неороманський (будівля Пап. катол. ун-ту; 1920-ті) і неокласицистичний (залізн. вокзал, тепер музей; 1922), характерні для Пд. Америки, але застарілі для Європи. У 1920-х з'явилися споруди в стилі *ар-деко* і перші будівлі із *залізобетону* (*віадук* Санта Тереза; 1929). З 1935 центр. вулиці активно забудовували репрезентат. спорудами. Тоді тут працювали архітектори й будівельники з Франції та Італії, зокрема Р. Берті (1900; Італія —1972; Бразилія), який мав найб. вплив на місц. архітектуру. 1940 мер міста й майб. президент Бразилії Ж. Кубічек запросив молодих архітекторів, які сповідували принципи *архітектури сучасної*, для створення міста-саду й дозвіл. комплексу на околиці міста в Пампулі на березі штучн. озера. За проєктом О. Німеєра 1954–1960 на пл. Свободи збудовано висот. житл. комплекс пластич. обрисів. 1959–1965 споруджено один із найб. у Бразилії футб. стадіон Мінейран. Центр міста щільно забудований *хмарочосами* помір. висоти. Футуристичну архітектуру 21 ст. представляє гол. архіт. домінанта міста — торг. центр 1998–2005 зі сталевою П'ємонт. вежею (вис. — 100 м) з експозиц. залом. Найпопулярнішим видом спорту є футбол, культивують також волейбол, баскетбол. З найдав. футб. клубів — «Атлетіку Мінейру» (1908), «Америка Мінейру» (1912), «Крузейро» (1921). Стадіон Мінейран приймав Чемпіонат світу з футболу 2014. У р-ні Пампулья розташ. база підготовки олімп. збірної Бразилії. Тут нар. худ. Л. Кларк (1920–1988), політ. діячка й перша в історії президентка Бразилії Д. Русеф (нар. 1947), спортсменка й олімп. чемпіонка В. Олівейра (1979–2023), спортсмен-тенісист М. Марсело (засн. 1983) та ін.

Літ.: Chappell M. Beginning to End Hunger: Food and the Environment in Belo Horizonte, Brazil, and Beyond. Oakland, 2018; Avila Cr. Belo Horizonte: ontem e hoje. Belo Horizonte, 2021.

Белфаст. Прапор

Белфаст. Герб

Бе́лфаст — місто, столиця *Північної Ірландії* Великої Британії. Розташоване в пн.-сх. частині о. *Ірландія*, у гирлі р. Лагану. Відстань до м. *Лондона* — бл. 760 км. Тер. — 114,9 км². Місцевість була заселена з дав. часів: збереглася мегаліт. пам'ятка 3 тис. до н. е. «Кільце гіганта»; на схилах є залишки городищ залізного віку. За панів. припущенням, назва походить від гельськ. «б'єль ф'єрште» (Béal Feirste, букв. — гирло піщаної коси, брід через річку). Бл. 1177 лицар Джон де Курсі (1150/1160–1219), учасник англо-норман. завоювання Ірландії, побудував тут замок. Фактичну історію Б. ведуть від поч. 17 ст., коли король *Яків I* реалізовував план *колонізації* острова англ. і шотланд. поселенцями. Територію отримав у володіння барон Артур Чічестер (1563–1625) і звів новий замок, навколо якого утв. м-ко. 1613 Б. отримав статус боро. Тут знайшли прихисток біженці-*гугеноти* з Франції. Поселення зростало від кін. 17 ст., мірою набуття екон. значення, розвитком мор. торгівлі з колоніями у Пн. Америці та Індією. Центр лляної пром-сті (метафор. назва «Льонополіс»), особливо після *механізації* прядіння і ткацтва. Наприкін. 18 ст. Б. став провід. центром суднобудування. Від 1801 — у складі Сполуч. Королівства. 1839 тут з'явилося залізн. сполучення. 1888 королів. грамотою Б. надано статус міста. Від 1920 — резиденція *уряду* і столиця Пн. Ірландії. Під час *Другої світової війни* сильно постраждало від авіац. атак. Упродовж століть було центром тяглого *релігійного конфлікту* між католиками і протестантами. У 20 ст. *ескалація* протистояння припала на 1960–1990-ті, Б. став ареною екстреміст. дій, у збройних вул. боях постраждали цив. мешканці, поліцейські, солдати брит. військ. Формальне політ. врегулювання конфлікту завершила *Белфастська угода 1998*, що передбачала створення авт. органів влади. *Міжконфесійні відносини* напружені дотепер, тер. демаркація районів католиків і протестантів є прикмет. рисою міськ. середовища. Від 1973 згідно з актами парламенту Пн. Ірландії отримало статус самовряд. району, новий адм. поділ уведено 2015. Друге за величиною місто в Ірландії після м. *Дубліна*. Заг. кількість нас. (2021, перепис) — 345,4 тис. осіб, густота — понад 3 тис. осіб/км²; в агломерації — 671,5 тис. осіб. Склад нас. за нац. ідентичністю: ірл. (39,4 %), брит. (37 %), пн.-ірл. (27,5 %). За реліг. групами (2011, перепис): католики (48,8 %), протестанти (42,5 %), ін. За віковими групами: до 15 р. — 18 % осіб,

15–64 р. — 67 %, 65 р. і більше — 15 %. За статевими групами: чоловіки (49 %), жінки (51 %). Англ. мову вважали рідною 93 % осіб. Нас. зростає, 2011 становило 280 тис. осіб. Клімат помір. мор., пом'якшений впливом *Гольфстріму*. Серед. т-ра січня — +5 °С, липня — +15 °С. Середньорічна кількість опадів — 970 мм, найбільше в жовтні — січні. Осн. галузі пром-сті: машинобудування, харчова. Від 1940-х більшість традиц. галузей госп-ва, передусім лляна пром-сть, занепадають. Одне з ключ. маш.-буд. підприємств, яке представляє оборон. та аерокосм. сектори, — «Талес» («Thales»). З 1861 відома верф «Гарленд і Вольф» («Harland & Wolff»). Чільне місце в економіці посідає сфера послуг, Б. — центр торгівлі, банків. справи й соц. послуг. Інтенсивно розвивається *туризм*, щороку Б. відвідують понад 9 млн осіб. Важливий трансп. вузол. Є однойм. міжнар. аеропорт, розташ. прибл. за 20 км від Б.; середньоріч. пасажиропотік — понад 5 млн осіб. Аеропорт ім. Джорджа Беста поряд із мор. портом обслуговує внутр. авіалінії; річ. пасажирообіг — бл. 2 млн осіб. Є кілька залізн. вокзалів: найб. — Ланьйон-Плейс, річ. пасажирообіг становив бл. 2,7 млн осіб (2017, оцінка); найстаріший (з 1839) — Грейт Вікторіа Стріт. Б. — гол. вантажно-пасажир. мор. порт Пн. Ірландії, на 2023 діють 3 пором. переправи між Б. та о. Мен і містами *Англії* та *Шотландії*. Громадський транспорт представлено міськ. та приміськ. автобусами. Провідним ЗВО Пн. Ірландії є Королів. ун-т Белфаста (засн. 1845 як Королів. коледж). Діють кампус Ольстерського ун-ту (1968; сучас. структуру набув після об'єднання з Ольстер. політехнікою 1984), Університет. коледж Св. Марії (1900), Белфаст. столич. коледж (2007; найб. за кількістю студентів у Великій Британії, витоки простежують від поч. 20 ст.), приват. Університет. коледж Странмілліса (1922) тощо. Національні музеї Пн. Ірландії — об'єднання (з 1998) 4 гол. культ. закладів країни, що зберігають 1,4 млн експонатів нац. колекції. Ольстерський музей (засн. 1929) містить колекції образотв. та приклад. мист-ва, *археології*, *етнографії* тощо (на тер. бот. саду; 1828; пл. — 11 га). Народний музей Ольстера (засн. 1964) відтворює просто неба традиц. для регіону сільс. житла, ремесла, побут, фольклор тощо. Музей транспорту Ольстера (засн. 1967) презентує одну з найповніших колекцій транспорту в Європі, розвиток залізн. транспорту, а також історію створення корабля «Титанік» (побудов. на верфі «Гарленд і Вольф» 1909). Музейний комплекс Ольстер. амер. фольклор. парку включає Центр дослідження міграції (1998) та б-ку. Створено нові заклади: Ірланд. респ. іст. музей Ейлін Хікі (засн. 2007); «Титанік-Белфаст» (засн. 2012) — інтеракт. музей, відкрито до 100-річчя рейсу «Титанік»; Музей оранжист. спадщини (засн. 2015) знайомить зі створенням і діяльністю протестант. Помаранчев. ордену («оранжистів»; див. у ст. *Вільгельм III Оранський*). Працюють Галерея Нотон (з 2001) у Королів. ун-ті Б.; культ. центр. МАС (з 2012), орієнтов. на сучас. мист-во. Поширене вул. мист-во — *мурали* та *графіті*; більшість малюнків присвячена політ. і збройн. протистоянню реліг. громад міста (бл. 300 розписів; 2014, оцінка). З 1962 відбувається щорічний Міжнар. фестиваль мист-в у Б., що охоплює музику, театр, танець, кіно, образотв. мист-во, дискусії. З 1895 діє Гранд Опера. Щорічна *пантоміма* театру є найпопуляр. шоу від моменту його відкриття. Королівський кінотеатр (засн. 1968) при Королів. ун-ті в Б. відіграє важл. роль у культ. житті міста, зорієнтований переважно на *артгаус* і шедеври світ. кіно, є центром проведення різн. заходів, зокрема кінофестивалю (з 1995), фестивалю «Сінемаджік» (з 1988). Ольстерський оркестр — найвідоміший симф. оркестр у Пн. Ірландії, діє з 1966. Знаною є андеграундна (див. *Андеграунд*) клуб. сцена (засн. 1980). У 2021 Б. включено до мережі креатив. міст ЮНЕСКО в галузі музики. *Архітектурна спадщина* переважно представлена *спорудами* 19–20 ст. у *стилях історизму й модернізму*. Найдавнішими є біржа (1769) та притулок

Белфаст. Центальнна частина міста.

для бідних Кліфтон-хауз (1771–1774) у стилі *класицизму*. Новаторські пошуки в архітектурі 1-ї пол. 19 ст. демонструє каркас. *оранжерея* (1839–1840) з металу й скла (Палм-хауз) у місц. бот. саду. Історизм представлено *неоготикою* (будівля Королів. ун-ту Белфаста; 1849), романо-готич. *стилізаціями* (Белфаст. замок; 1870), *неоренесансом* (концерт. зал Ольстер-хол; 1859–1862), *необароко* (ратуша; 1898–1906), *неокласицизмом* (будівлі Технол. коледжу, 1853; місц. парламенту, 1922–1932; Ольстер. музею, 1929).

Белфаст. Ратуша

Англіканський собор Св. Анни (1899–1904) вирішено у формах неороман. напряму історизму; зазнав добудов 1922–1927, знищення від бомбардування 1941, відбудови 1955–1981. У стилі *ар-деко* вирішено Будинок радіо 1938–1941. Запізнілий модернізм (*архітектура сучасна*) ост. чв. 20 ст. представлено висот. спорудами міськ. шпиталю (1986), готелю «Гілтон» (1998), житл. і офіс. будівель (офіс. центр Віндзор-хауз; 1974); стиль *хай-тек* — найвищим у Пн. Ірландії *хмарочосом* — багатоквартир. будинком Обелтауер (2006–2011); постмодернізм — спорудою музею «Титанік-Белфаст» 2012 на місці суднобудів. верфі, де було збудовано лайнер. З 2014 три-

ває реконструкція і забудова міськ. набережних. Культивують: футбол, амер. футбол, плавання, бокс, шахи, хокей, регбі, велосипед. спорт, крикет та ін. Провідні футб. клуби: «Гленторан» (1882), «Лінфілд» (1886), «Кліфтонвілл» (1879),

Белфаст. Музей «Титаніка»

«Крузейдерс» (1898). Серед об'єктів спорт. інфраструктури — футб. стадіон «Віндзор Парк» (1905; бл. 25 тис. осіб), стадіон для регбі «Ревенхілл» (1923; 18 тис. осіб). Тут проходив чемпіонат світу з кросу 1999. Від 1982 щороку проводять міжнар. Белфаст. марафон, у якому беруть участь 15–18 тис. осіб. Тут нар. футболіст, володар «*Золотого м'яча*» Дж. Бест (1946–2005); фізик-теоретик Дж. С. *Белл*; фізик В. Томсон (1824–1907); актор і лауреат Венец. МКФ К. *Брана*; сценарист, співзасновник Академії кінематогр. мист-в і наук (Кіноакадемії) і лауреат двох премій «Оскар» Б. *Глейзер*; музикант Г. *Мур* та ін.

Літ.: Walker B., Dixon H. No Mean City: Belfast 1880–1914, in the Photographs of Robert French. Belfast, 1983; Munck R. Class and Religion in Belfast — A Historical Perspective // Journal of Contemporary History. 1985. Vol. 20. № 2; Beesley S., Wilde J. Urban Flora of Belfast. Belfast, 1997; Kaufmann E. P. The Orange Order. A Contemporary Northern Irish History. Oxford, 2007; Іляш Я., Рог В. Нація, яка не капітулює. Київ, 2011; McMahon S. A Brief History of Belfast. Belfast, 2011; Connolly S. J. Belfast 400 People Places and History. Liverpool, 2012; Rapp M. Murals in Ulster: Symbol kultureller Revolution im nordirischen Bürgerkrieg // Kultur Revolution. 2012. № 61/62; Kerr R. The Belfast Mural Guide. 2nd ed. Belfast, 2015; Нестор В. Р. Самоврядування у містах України та Сполученого Королівства Великобританії і Північної Ірландії: конституційно-порівняльний аналіз. Запоріжжя, 2020.

Бе́лфастська уго́да 1998 (англ. Belfast Agreement, ірл. Comhaontú Bhéal Féirste), Угода Страсної п'ятниці (англ. Good Friday Agreement, ірл. Comhaontú Aoine an Chéasta) — *договір* про мирне врегулювання *конфлікту* щодо статусу *Північної Ірландії*, укладений 10.04.1998 між *Ірландією*, *Великою Британією* та провідними політичними силами Північної Ірландії. Етнополітичний конфлікт у Пн. Ірландії зі змін. інтенсивністю тривав від закінчення Війни за незалежність Ірландії (1919–1921) та поділу о. Ірландія на 2 частини — Ірланд. Вільну Д-ву (на правах *домініону*) і Пн. Ірландію у складі Об'єднаного Королівства Великої Британії та Пн. Ірландії. Найбільшої інтенсивності протистояння набуло з 1960-х. Упродовж наступ. десятиліть відбулися числен. сутички між ірланд. націоналістич. й протестант. (юніоніст.) парамілітар. формуваннями. Обидві сторони протистояння вдавалися як до індивід. *терору* (*вбивства* діячів із протилеж. табору), так і до *актів терористичних* (*вибухи* в люд. місцях). Дії ірланд. націоналістів-католиків навіть у формі мир. протестів, зазвичай суворо придушували *поліція* й війська. Натомість дії юніоніст. парамілітар. груп часто не мали серйоз. покарань. З метою зупинити протистояння уряд Великої Британії кількаразово домовлявся з ірланд. націоналістами про припинення вогню (передусім з *Ірландською республіканською армією*, ІРА). Під час останнього за часом припинення вогню сторони провадили інтенс. переговор. процес. Результатом став текст угоди про мирне розв'язання конфлікту, підготовлений авторитет. діячами обох реліг. груп регіону: католиком Дж. Г'юмом (1937–2020; Велика Британія) і протестантом Д. *Трімблом*. Дж. Г'юм представляв Соціал-дем. й лейборист. партію Пн. Ірландії [афілійована з *Лейбористською партією (Велика Британія)*], Д. Трімбл — Юніоніст. партію Ольстера (у блоці з *Консервативною партією* Великої Британії). Згідно з Б. у. Пн. Ірландія зберігала статус частини Великої Британії, питання про її майб. належність мало бути узгоджено на *референдумі*. Ірландія зі свого боку офіційно відмовлялася від закріплених у її *Конституції* претензій на Пн. Ірландію. Автономні права Пн. Ірландії розширено. Утворювався новий *парламент* регіону — Асамблея Пн. Ірландії. Формувалися спец. міжуряд. структури з представників урядів Ірландії та Великої Британії, а також частин Великої Британії та володінь брит. корони, покликані займатися розвитком *Британських островів* загалом. Як націоналіст., так і юніоніст. парамілітарні групи остаточно відмовлялися від насильниц. боротьби й роззброювалися. За цієї умови пов'язані з ними партії могли брати участь у *виборах*. Учасників цих орг-цій звільняли з ув'язнення. Одночасно з цим мала відбутися реформа поліції. Б. у. затверджено шляхом референдуму в Пн. Ірландії та Ірландії. *Голосування* відбулося 22.05.1998, причому всім мешканцям надано можливість прочитати текст угоди. За затвердження Б. у. висловилися 94,4 % громадян Ірландії й 71,1 % мешканців Пн. Ірландії. З метою реалізації Б. у. Парламент Великої Британії 19.10.1998 ухвалив Акт про Пн. Ірландію 1998. Актом визнання значення Б. у. стало присудження авторам її тексту Дж. Г'юму і Д. Трімблу *Нобелівської премії миру* за 1998 з формулюванням «За зусилля в пошуку мирного розв'язання конфлікту в Північній Ірландії». Незважаючи на збереження конфліктоген. чинників у Пн. Ірландії та окр. випадки силових дій після укладання Б. у., її підписання стало поворот. моментом в історії конфлікту. З часу її укладення випадків мас. *насильства* в регіоні не фіксували. Влада Великої Британії кількаразово обмежувала авт. права Пн. Ірландії у відповідь на невиконання ІРА умов про роззброєння, участь окр. членів партії Шинн-Фейн у *шпигунстві*, у зв'язку з уряд. кризою тощо. Роботу Асамблеї Пн. Ірландії призупиняли 2000 (3,5 міс.), 2001 (двічі на одну добу), 2002–2007 (зі створенням 2006 Тимчас. Асамблеї з обмеж. повноваженнями з-поміж депутатів, обраних 2003) і 2017–2020. Станом на 2024 одним зі склад. питань дотримання положень Б. у. є ймовірне поновлення *прикордонного контролю* на кордоні між Пн. Ірландією й Ірландією внаслідок виходу

Белфастська угода 1998. Плакат із закликом прийняти участь у референдумі 1998

Великої Британії з *Європейського Союзу*. При цьому *митний контроль* на кордоні не здійснюють з 1993, паспорт. контроль тимчасово запроваджували лише під час *Другої світової війни*, а кордон на більшості ділянок не позначений на місцевості. Тепер ані Велика Британія, ані Ірландія не оголошують про плани відновлення прикордон. чи мит. контролю. Поряд із тим Пн. Ірландія як виняток входить до *внутрішнього ринку* ЄС, хоча не є його частиною.

Літ.: McSweeney B. Interests and Identity in the Construction of the Belfast Agreement // Security Dialogue. 1998. Vol. 29. № 3; O'Flynn I. The Problem of Recognising Individual and National Identities: A Liberal Critique of the Belfast Agreement // Critical Review of International Social and Political Philosophy. 2003. Vol. 6. № 3; Gormley-Heenan C. Political Leadership and the Northern Ireland Peace Process. Role, Capacity and Effect. Basingstoke; New York, 2007; The Northern Ireland Question: The Peace Process and the Belfast Agreement / Ed. by B. Barton, P. H. Roche. Basingstoke; New York, 2009; The Changing Constitution / Ed. by J. Jowell, D. Oliver. 9th ed. Oxford, 2019.

Бельведер вілли Медичі в м. Римі

Бельбе́к (тюрк. Бäлбаґ — пояс, від бäл — горб, ущелина, вузький прохід у горі та баґ — вершина) — річка в *Бахчисарайському районі* Автономної Республіки Крим та м. *Севастополі*

Бельбек

України. У верхів'ї відома як р. Кабарта. Довжина — 63 км, пл. басейну — 505 км². Утворюється внаслідок злиття річок Біюк-Узенбашу (лів. витік) і Манаготри (правий) на пн.-зх. схилах *Головного пасма* Крим. гір, поблизу с. Щасливого. У пн. частині м. Севастополя, прибл. за 5 км від Севастоп. *бухти*, впадає в *Чорне море*. Тече в пн., пн.-зх. (переважно) і зх. напрямках. У верхів'ї річка бурхлива, зі швидким плином (потоком), вузьким річищем та V-подібною *річковою долиною*. Далі за течією, коли Б. перетинає *Внутрішнє пасмо Кримських гір*, утв. Бельбецький *каньйон*. У ниж. течії долина ящикоподіб.; шир. *заплави* становить — 450–600 м, річища — 25–30 м. Похил річки у верхів'ї — 125 м/км, у пониззі — 2,6 м/км. Живлення снігове й дощове. Характерні *паводки*, підвищення рівня води до 4–6 м узимку й навесні, літ. і осін. *межень*. Льодостав нестійкий. Одна з найбільш повновод. річок *Кримського півострова*. Пересіч. витрата води — 3 м³/с, макс. — 218 м³/с. Осн. *притоки*: ліві — Коккозка (найбільша), Аджи-Су, Йол, Суаткан; права — Аїргуль. У верхів'ї Б. створено 3 *водосховища*, що забезпечують водопостачання *Південного берегу Криму*. Зокрема, вода надходила до м. *Ялти* тунелем, прокладеним через Гол. пасмо Крим. гір. На берегах річки розташ. с-ще Албат і низка сіл. У гирл. частині, на узбережжі Чорного м., побудовано комплекси відпочинку.

Дж.: Каталог річок України. Київ, 1957.

Літ.: Словник гідронімів України / Уклад.: І. М. Желєзняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко та ін. Київ, 1979; Поверхностные водные объекты Крыма. Управление и использование водных ресурсов / Сост.: А. А. Лисовский, В. А. Новик, З. В. Тимченко та ін. Симферополь, 2011.

А. С. Івченко

Бельведе́р (франц. belvédère, італ. belvedere, букв. — гарний краєвид, від італ. bello — гарний та vedére — бачити) — 1) Надбудова над *будинком* у формі огородженої *тераси*, *ротонди*, однієї або кількох *веж*, звідки відкриваються гарні панорами *довкілля* (Б. *вілли* Медічі в м. Римі, Італія).

2) *Альтанка*, *колонада* або тераса для огляду краєвидів на підвищ. частині рельєфу, на березі акваторії (моря, річки, озера, ставу), у саду або парку (Б. *Воронцовського палацу в Одесі*).

3) *Палац* або *павільйон* у складі палацово-парк. *ансамблю*, розташ. на підвищенні в мальовнич. ландшафті: *Бельведер у Ватикані*, *Бельведер у Празі*, *Верхній Бельведер у Відні*, палац Б. у м. Варшаві.

Літ.: Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Тимофієнко В. Архітектура і монументальне мистецтво: терміни і поняття. Київ, 2002; Клименюк Т., Проскуряков В., Ковальчук Х. Ілюстрований словник архітектурних термінів. 3-тє вид., допов. і перероб. Львів, 2019.

В. В. Вечерський

Бельведе́р у Ватика́ні (італ. Cortile del Belvedere in Vaticano) — північна частина Апостольського (Ватиканського) палацу, офіційної резиденції *Папи Римського у Ватикані*; складник пам'ятки *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО — Ватикан, місто*. Розташовано на Пн. від *собору Святого Петра в Римі*, на схилі Ватикан. пагорба. Назва походить від старої пап. вілли Б., відомої на Ватикан. пагорбі з 1-ї пол. 15 ст., звідки відкривався краєвид на стару *базиліку* Св. Петра. 1503 папа *Юлій II* за рекомендацією *Рафаеля Санті* доручив арх. Д. *Браманте* в рамках заг. проєкту *реконструкції* собору Св. Петра й пап. резиденції упорядкувати цю місцевість, перетворивши її на регуляр. сад для експонування пап. зібрання антич. скульптури. Д. Браманте запропонував обмежити по периметру корпусами *галерей* прямокут. внутр. двір розміром 300 × 100 м, розташ. на трьох рівнях. Буд-во розпочато 1504, призупинено 1514 після смерті замовника й архітектора. 1531 зруйнувалася сх. галерея, відновлена арх. Б. *Перуцці*. Від 1541 комплекс добудовував арх. А. да *Сангалло*, завершив 1565 арх. П. Лігоріо (1513–1583; Італія). Бельведер змінив первісне музейно-рекреац. призначення на парад. простір для урочистостей пап. знаті, тріумфал. маніфестацій і театр. вистав, що підкреслило авторитет пап. влади. Горішній двір Саду Пінії (сосн. шишки) був театром просто неба, призначеним для театр. і цирк. вистав, перегонів та *пантомім*. 1578–1580 над пн. галереєю надбудували Григоріан. (Вітряну) *вежу*, де розмістили пап. *обсерваторію*. 1585–1590 за проєктом арх. Д. Фонтана (1543–1607; Італія) первісно циліс. внутр. простір трьох дворів був розділений посередині попереч. кор-

пусом б-ки папи *Сікста V* (тепер Апостол. б-ка), зведеним на місці колиш. парад. сходів. 1817–1822 паралельно до бібліотеч. збудували Нов. корпус музейн. призначення. Утворилося 3 відокремлені внутр. двори. Бельведерський двір

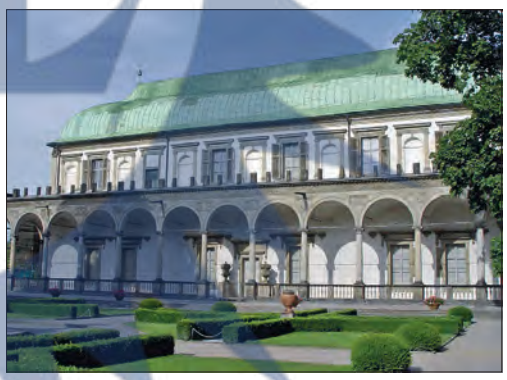
Бельведер у Ватикані. Двір Саду Пінії з екседрою

використовують як автостоянку. Тепер тут містяться *Ватиканські музеї*. Б. є видовженою (300 м) лінійн. простор. композицією 3-х закр. дворів, послідовно розташ. на *терасах*, що понижуються з Пн. на Пд. у бік собору Св. Петра: Саду Пінії, Бібліотеч., Бельведерського. Двори обмежені монумент. корпусами від 2 до 5 поверхів заввишки. Це повністю закрита, розрахов. на внутр. (інтер'єрне) сприйняття строго регулярна прямокут.-прямолін. композиція, поздовжня вісь якої підкреслена 2 *екседрами* (з пн. й пд. боків) та (первісно) 2 парад. сходами по центру (тепер на їхньому місці Нов. корпус та Апостол. б-ка). Попри пізніші перебудови, композиції як архіт. витвору Вис. *ренесансу* притаманна монолітність і простота архіт. пластики на основі використання *ордера архітектурного* з мотивом ордер. *аркади*. Враження величності досягнуто силою та виразністю осн. архіт. мас, а не декор. елементами. Сучасною архіт. домінантою ансамблю є пн. екседра у дворі Саду Пінії зі встановленою на терасі по центру бронз. скульптур. композицією у вигляді вел. шишки пінії з павичами обабіч. Найвище архіт. досягненням Д. Браманте, яке вплинуло на пізнішу палац. архітектуру стилю *бароко*. Його композицію відтворено у *Віллі Джулія в Римі* арх. Дж. *Віньйоли*.

Літ.: Gallico S. Vatican. Roma, 1999; Вечерський В. В. Курс історії архітектури. Київ, 2006; Бартенев И. А. Зодчие итальянского Ренессанса. Москва, 2007.

В. В. Вечерський

Бельведе́р у Пра́зі (чес. Pražský Belvedér), Літній палац королеви Анни, Королівський літній палац, Математичний будинок — *палац* у Королівському саду *Празького града*, архітектурна пам'ятка у м. *Празі*. Стоїть на височині над долиною р. *Влтави* на Пн. від Праз. града. Принципові стиліст. зміни в архітектурі Чехії пов'язані з правлінням першого короля з династії *Габсбургів — Фердинанда I Габсбурга*, який запросив вел. групу архітекторів і художників з *Італії*. У м. Празі на Пн. від Града за Оленяч. валом Дж. Спаціо 1534 влаштував новий регуляр. Королів. сад, вирішений у стилістиці *ренесансу*. На вис. природ. терасі 1538–1565 за проєктом арх. П. делла Стелла (1500; Італія — 1552; Чехія) збудували *бельведер* — літній палац короля Фердинанда I Габсбурга. Пожежа 1541 зупинила буд-во, його продовжили 1552 арх. Г. Тіроль (1505–1575; Німеччина), Б. Вольмут (1510; Німеччина — 1579; Чехія). 1558 тут відбулося триденне святкування з нагоди обрання Фердинанда I Габсбурга *імператором Священної Римської імперії германської нації*. 1558–1565 за проєктом Б. Вольмута надбудовано 2-й поверх, покритий вис. дахом криволінійн. обрисів. Тут на 2-му поверсі 1575–1612 містилася астр. *обсерваторія*, у якій працювали Й. *Кеплер* і Т. *Браге*. Тут же мешкав імп. *Рудольф II Габсбург* — науковець і колекціонер, тому в палаці була збірка творів мист-ва династії Габсбургів (стала основою *Віденського художньо-історичного музею*). З 1782 тут містилися артилер. лаб. і вир-во пороху. 1841–1855 палац реставровано і влаштовано в ньому картин. галерею. 1850–1866 інтер'єр залу 2-го поверху розмальовано сценами з чес. історії. Реставрація відбулася у 1950-х, 1980-х та 2004–2008. Станом на 2020 — виставк. зал. Споруда вільно розташ. посеред саду. Прямокутна у плані, спершу мала один поверх, оточений по периметру відкритою *аркадою* на колонах *ордера іонічного*. Тепер — двоповерхова, з *галереєю*

Бельведер у Празі

по периметру 1-го й відкритою *терасою* по периметру 2-го поверхів та з високим дахом пласт. обрисів. Така архіт. концепція рекреац. споруди була в 16 ст. новатор. навіть для Італії. Звідси відкриваються краєвиди на м. Прагу і Праз. град, що зумовило найменування пам'ятки. Архітектурне вирішення — у стилістиці зрілого італ. ренесансу із шир. застосуванням *ордера архітектурного*. Перед зх. *фасадом* розташ. Співочий фонтан 1568 у стилі ренесанс (назва походить від звуків падіння води на елементи, виготовлені з бронзи для відливання дзвонів). Цей палац вважають найдосконалішою ренесанс. пам'яткою на Пн. від Альп. У складі *Праги історичного центру* внесено до Списку *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (1992).

Літ.: Porter T. Prague: Art & History. Prague, 1995; Вечерський В. Курс історії архітектури країн Східної Європи. Київ, 2007.

В. В. Вечерський

Бе́льгард, Олекса́ндр Люція́нович (04.10.1902, с. Ландварово, тепер с. Лентварис Тракайського р-ну, Литва — 22.08.1992, м. Дніпропетровськ,

Онлайн версія на сайті http://vue.gov.ua

тепер Дніпро, Україна) — учений, біолог, фахівець із *геоботаніки*, *екології*, *біогеоценології*, степового лісознавства й лісорозведення, доктор біологічних наук (з 1948), професор (з 1948), автор учення про ліси степової зони, співзасновник степового лісознавства. Початкову (с. Ландварово) й серед. [у гімназії в м. Вільно та м. Катеринославі (тепер м. Дніпро), куди сім'я переїхала 1915] освіту здобув 1910–1920. Навчався в Катеринослав. гірн. ін-ті (тепер *Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»*), паралельно 1921 закінчив курси з підготовки ліс. техніків. Працював у лісовпорядкувал. партіях у плавнях р. *Дніпра* та байрач. лісах Сх. України, брав участь у реєстрації та впорядкуванні ліс. фонду. Переведений до Дніпроп. ін-ту нар. освіти (тепер *Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*), де 1927 закінчив агробіол. відділ. В аспірантурі Укр. ін-ту приклад. ботаніки під керівництвом акад. Г. *Висоцького* спеціалізувався на ліс. геоботаніці. Одночасно 1927–1930 викладав біол. дисципліни у вечір. профес.-тех. школі при з-ді ім. Петровського (тепер ПАТ «Дніпровський металургійний завод»). З 1931 — асистент в Ін-ті соц. виховання, доцент в Ін-ті профес. освіти; одночасно викладав ботаніку в Дніпроп. вищій с.-г. школі. 1933 — зав. каф. геоботаніки і вищих рослин Дніпроп. держ. ун-ту, 1934 отримав звання доц., 1935–1936 і 1947–1949 виконував обов'язки декана біол. ф-ту. Від серпня 1941 до квітня 1944 — на евакуації в станиці Іллінській Краснодар. краю (тепер Росія), де викладав біологію у школі. Після повернення — зав. каф. геоботаніки ун-ту, за сумісн. з осені 1944 — у Дніпроп. бот. саду (див. *Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара ботанічний сад*). 1932 у Самар. лісі (с. Андріївка Самарівськ. р-ну Дніпроп. обл.) організував біол. станцію (тепер Наук.-навч. центр «Присамарський біосферний біогеоценологічний стаціонар ім. О. Л. Бельгарда»), де започаткував стаціонар. дослідження лісів Присамар'я. Заснував (1933) і очолював (до 1972) каф. геоботаніки і вищих рослин (потім каф. геоботаніки, ґрунтознавства та екології) Дніпроп. держ. ун-ту. 1937 захистив канд. дис. «Геоботанічний нарис Новомосковського бору»; у грудні 1947 — доктор. дис. «Лісова рослинність південного сходу України». Серед результатів наук. досліджень — розроблені Б. система *екоморф* судин. рослин, вчення про амфіценози (росл. угруповання з нечітк. структурою), типологія лісів степ. зони України, уведення поняття «екологічна структура лісового угруповання». 1949 організував пост. Комплекс. експедицію Дніпроп. держ. ун-ту з дослідження природ. і штуч. лісів степ. зони від Приазов'я до Молдови. 1950–1970 очолив кілька наук. експедицій на тер. степ. Придніпров'я, Приазов'я, Молдови. На основі досліджень 1971 започаткував наук. напрям «Степове лісознавство» й розробив навч. дисципліну, включену до навч. програм багатьох ЗВО СРСР. 1978 під керівництвом Б. проведено Другу респ. і Першу Всесоюз. наради з біогеоценології. Автор і співавтор понад 150 наук. праць з геоботаніки, екології рослин, біогеоценології, степ. лісознавства й лісорозведення. Його праці покладено в основу створення та відновлення лісів у степ. зоні. Підготував науковців у галузі геоботаніки, екології, ґрунтознавства, лісознавства й лісорозведення, серед яких А. *Травлєєв*, ректор Дніпроп. держ. аграр. ун-ту М. Масюк (1936–2000; Україна), акад. АН СРСР Г. Галазій (1922; тепер Україна — 2000; Росія), академік АН Молдав. РСР М. Ярошенко (1900; тепер Україна — 1985; Молдова). Б. є одним із перших колекторів Гербарію Дніпров. нац. ун-ту ім. О. Гончара, який вважають одним із найстаріших на Лівобережжі України (після Гербарію *Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*). Нагороджений орденом Труд. Червоного Прапора (1962), медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945» (1985), Почес. грамотами ВР УРСР (1968; 1970). Почесний член Укр. бот. т-ва (1970) та Всесоюз. бот. т-ва (1973).

Пр.: Геоботанічний нарис Новомосковського бору // Збірник робіт біол. фак. Дніпроп. держ. ун-ту. 1938. Т. 1. Вип. 2; До рослинності байрачних лісів Мілеровського району // Збірник робіт біол. фак. Дніпроп. держ. ун-ту. 1938. Т. 1. Вип. 1; Надсамарські байрачні ліси // Збірник робіт біол. фак. Дніпроп. держ. ун-ту. 1938. Т. 9. Вип. 2; Про місцезнаходження граба (Carpinus betulus L.) на Дніпропетровщині // Збірник робіт біол. фак. Дніпроп. держ. ун-ту. 1938. Т. 9. Вип. 2; Рослинність Покровських плавнів // Збірник робіт біол. фак. Дніпроп. держ. ун-ту. 1938. Т. 1. Вип. 1; Про знахідку Equisetum maximum Gars. на Дніпропетровщині // Бот. журн. АН УРСР. 1946. Т. 3. № 3–4; Основные закономерности растительного покрова юго-востока УССР // Растительность и животный мир юго-востока УССР : в 2 ч. Днепропетровск, 1947. Ч. 1; Об амфиценозах // Збірник робіт біол. фак. Дніпроп. держ. ун-ту. 1948. Т. 30; Осиновый колок в долине реки Самары-Днепровской // Сборник работ биол. фак. Днепроп. гос. ун-та. 1948. Т. 23. Вып. 3; Лесная растительность юго-востока УССР. Киев, 1950; Лесорастительные условия и типологическая характеристика Старо-Бердянской, Алтагирской и Родионовской лесных дач // Сборник работ биол. фак. Днепроп. гос. ун-та. 1953. Т. 38; Основные принципы типологии искусственных лесов степной зоны // Велико-Анадольский лес. Харьков, 1955; Типологические особенности Велико-Анадольского леса // Велико-Анадольский лес. Харьков, 1955; Введение в типологию искусственных лесов степной зоны // Искусственные леса степной зоны Украины Харьков, 1960; К вопросу об экологическом анализе и структуре лесных фитоценозов в степи // Вопросы биологической диагностики лесных биогеоценозов Присамарья. Днепропетровск, 1980.

Літ.: Альбіцька М. О., Сідельник М. А. Професор О. Л. Бельгард (До 60-річчя з дня народження) // Укр. бот. журн. 1962. Т. 19. № 6; Мыцык Л. П. Учение А. Л. Бельгарда в приложении к фитомелиоративной функции травянистых сообществ // Питання степового лісознавств. та лісової рекультивації земель. 1999. Вип. 3; Травлеев А. П., Белова Н. А. Типология естественных лесов в степи (К 100-летию со дня рождения А. Л. Бельгарда) // Питання степового лісознав. та лісової рекультивації земель. 2003. Вип. 7 (32); Чернышенко В. С. О математическом моделировании экоморф проф. А. Л. Бельгарда // Екол. та ноосферол. 2005. Т. 16. № 1–2; Матвеев Н. М. Основы степного лесоведения профессора А. Л. Бельгарда и их современная интерпретация. Самара, 2011; Чегорка П. Він був поетом лісу: до 110-ї річниці з дня народження професора О. Л. Бельгарда // Лісовий і мисливський журн. 2012. № 4.

Б. О. Барановський

Бельгард Олександр Люціанович

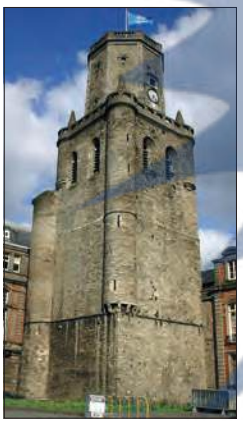
Бе́льгії та Фра́нції міські́ дзвини́ці (англ. Belfries of Belgium and France, франц. Beffrois de Belgique et de France, нідерланд. Belforten in België en Frankrijk) — пам'ятка *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1999, розширено 2005). Розташовані

Бельгії та Франції міські дзвіниці. Собор Антверпенської Богоматері

Бельгії та Франції міські дзвіниці. Бефруа в Брюгге

Бельгії та Франції міські дзвіниці. Булонь-сюр-Мер

в *Бельгії* (33 *дзвіниці*) та *Франції* (23 дзвіниці). Побудовано в 11–17 ст. Належать до *романського стилю*, *готики*, *Відродження* та *бароко*. Пов'язані з історією розвитку міськ. *комун*, засвідчували їхню незалежність і сприяли отриманню *хартій*. Інша назва міськ. вежі — бефруа (франц. beffroi — дозорна башта, вежа, дзвіниця, від давньоверхньонім. bergfrid, букв. — той, що охороняє мир, з berg — охороняти та frid — мир), яка могла бути церк. дзвіницею, сторож. *баштою* зі дзвонами. У *середньовіччя* навколо такої вежі зосереджувалося життя міста. Часто в сер. дзвіниці розміщували осн. органи міськ. управління, інколи суд, *архів*, де зберігали міську казну, папери, печатки тощо. Коли в сер. дзвіниці бракувало місця, поруч добудовували спец. будинок, названий згодом міськ. *ратушою*. Різновиди дзвіниць: замкова — символізувала владу сеньйора, феод. власника (див. *Феодалізм*); міська — уособлювала вплив і силу міськ. влади; церк. — відображала владу *церкви*. Дзвіниці ознаменували розквіт міст і владу *громадянина*, який перестав залежати від феодала й церкви. Комплекс дзвіниць складається з 56 пам'яток. При внесенні цих дзвіниць до *Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* враховано дотич. елементи (дзвони, куранти, підземелля, тощо): 32 дзвіниці Бельгії залучено до переліку як «Дзвіниці Фландрії та Валлонії» (англ. The Belfries of Flanders and Wallonia; 1999); 23 дзвіниці на Пн. Франції та дзвіниця Гемблу в Бельгії додані 2005. У Бельгії дзвіниці розташовані на тер. Фландрії та Валлонії (провінції Антверпен, Ено, Зх. Фландрія, Лімбург, Намюр, Сх. Фландрія, Фламандс. Брабант). Дзвіниці Фландрії: собор Антверпен. Богоматері (нідерл. Onze-Lieve-Vrouwekathedraal; м. Антверпен), собор Св. Румбольдса (нідерл. Sint-Romboutskathedraal; м. Мехелен), бефруа (м. *Брюгге*), палата сукнарів і міська в'язниця (м. Гент), церква Св. Петра з бефруа (м. Лювен). Дзвіниці Валлонії: бефруа (Намюр; Монс; Тюен; Турне; Гемблу), ратуші з бефруа (Бінш; Шарлеруа). У Франції дзвіниці розташ. в регіоні О-де-Франс (Нор, Па-де-Кале, Сомма), а також бефруа ратуші (міста Армантьєр; Баєль), церква Св. Елігія (м. Дюнкерк), бефруа (міста Аббевіль; Ам'єн; Берг; Бетюн; Булонь-сюр-Мер, Дуллан, Камбре). Типи, місця розташування, період буд-ва, архіт. стилі та використані буд. матеріали зумовлюють різноманітність споруд. У міськ. середовищі дзвіниці могли бути ізольованими або сполученими з ратушею. Під час збройн. конфліктів сторож. вежі зазнавали пост. руйнацій, але регуляр. відбудова свідчила про їх роль упродовж багатьох століть. Дзвіниці стали символом свободи міст. Як унік. пам'ятки підкреслюють архіт. особливості Фландрії, Валлонії та Пн. Франції.

«Бельгійське сповідання». Протестанти-реформати. Гравюра, 17 ст.

Літ.: Партина А. Беффруа // Архитектурные термины. Иллюстрированный словарь. Москва, 1994; Грицак Е. Эльзас и Страсбург. Москва, 2007.

В. О. Пількевич

«Бельгійське сповіда́ння» (франц. «La Confession de la Foi Belge», нідерланд. «Nederlandse Geloofsbelijdenis», лат. «Confessio Belgica») — віроповчальний документ реформатських церков (див. *Реформатство*), укладений 1561. Від 1540-х в Іспанських Нідерландах поширювався *кальвінізм*. *Філіп II*, що змінив *Карла V Габсбурга* на іспанських престолі (1555), як ревний католик вбачав свою місію посилити *репресії* проти протестантів. «Б. с.», копія якого була спрямована королю 1562, мало на меті убезпечити протестантів від гонінь і засвідчити, що реформати: а) визнають королів. владу й готові бути законослухн. підданими; б) дистанціюються від радикал. груп *анабаптистів* та ін.; в) відрізняються влас. розумінням христ. доктрини, яка ґрунтована на *Святому Письмі*. Документ супроводжувало письм. звернення, де прохачі стверджували, що готові вкоритися владі, але радше зазнають *мучеництва*, аніж зрадять Христа. Відповіді від короля не було отримано, репресії в країні посилилися. Масові повстання (1565 у Фландрії, 1566 в Голландії) призвели до ще жорстокіших гонінь. На чолі *опозиції* проти іспанської тиранії став *Вільгельм III Оранський*. «Б. с.» було складене в м. Турне (тепер Бельгія), франц. мовою, зусиллями пастора Г. де Бре (бл. 1522; тепер Бельгія — 1567; Франція) та за допомоги професора теології А. де Саравіа (1532; тепер Франція — 1612; Велика Британія) й *капелана* Вільгельма III Оранського Г. Модетія (Модетуса). Початково документ містив 60 статей (артикулів), кількість яких під час узгодження була скорочена до 37. Г. де Бре орієнтувався на «Галліканське сповідання» (1559) франц. кальвіністів, звідси схожість структури документів. «Б. с.» містить виклад вчення про: *Бога*, Його *атрибути* та шляхи *богопізнання* (ст. 1–2); *одкровення*, авторитет Св. Письма, розбіжність канон. і апокриф. книг (ст. 3–7); Трієдність бога (ст. 8–11, див. *Трійця*); творення світу й людини, Боже провидіння, *первородний гріх* та спасіння (ст. 12–17); Боговтілення, двоприродність, спокутну жертву *Ісуса Христа* (ст. 18–21); *виправдання вірою*, заступництво Христа (ст. 22–26); христ. Церкву та обов'язки вірян, церк. управління, служіння, дисципліну (ст. 27–32); *таїнства* (ст. 33–35); боговстановлений характер світ. влади (ст. 36); *Друге пришестя* Христа та *Страшний суд* (ст. 37). Уперше надруковано ймовірно 1562 або 1566, тоді ж перекладено нідерланд, нім. і лат. мовами. Публічно схвалено на *синодах* в Антверпені (1566, з поправками у ст. 36), Везалі (1568), Емдені (1571) тощо, загальнонац. Дортських синодах (1574, 1619). Поряд із «*Гайдельберзьким катехизисом*» та «Канонами Дортського синоду» (див. *Дортський синод 1618–1619*) стало офіційно визнаним *Символом віри* реформат. церков у Нідерландах і Бельгії, низки реформат. церков Америки, Австралії, а також Пд. Африки.

Літ.: Dooren J. P. van. Dordrechter Synode // Theologische Realenzyklopädie : in 36 bd. Berlin, 1982. Bd. 9; Лещинский А. Н., Лещинский Л. А. Бельгийское исповедание // Энциклопедия религий / Под ред. А. П. Забияко, А. Н. Красникова, Е. С. Элбакян. Москва, 2008; Hyde D. R. With Heart and Mouth: An Exposition of the Belgic Confes-

sion. Grandville, 2008; Brès G. de. Confession de foi des Pays-Bas. Aix-en-Provence, 2021.

А. В. Арістова

Бе́льгія (нід. België, нім. Belgien, франц. Belgique), Королівство Бельгія (нід. Koninkrijk België, нім. Königreich Belgien, франц. Royaume de Belgique) — держава в *Західній Європі*.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташовано на Пн. Зх. *Європи*. Межує на Пн. з *Нідерландами* (бл. 450 км, за ін. даними — 478 км), на Пд. та Пд. Зх. — з *Францією* (620 км), на Сх. — з *Німеччиною* (167 км, за ін. даними — 204 км), на Пд. Сх. — з *Люксембургом* (148 км). Омивається на Пн. Зх. водами *Північного моря*. Тер.: заг. — 30 528 км² (за ін. даними — бл. 30 688 км²), суходіл — 30 278 км², вода — 250 км². Довж. сухопут. кордону — 1 385 км, *берегової лінії* — 66,5 км. *Води територіальні* — 12 мор. миль.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ. Конституція визначає подвійну систему адм.-тер. поділу. Так, Б. складається з трьох регіонів (Брюссел. столич., Валлон. і Фламанд.) і трьох спільнот (Фламанд., Франц. та Німецькомов.). Валлонський та Фламанд. регіони включають також по 5 провінцій. Столиця — м. *Брюссель*.

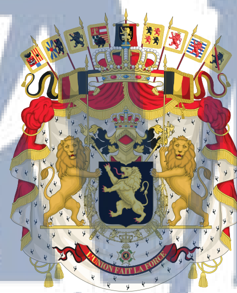
ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ. Державний гімн — «Брабансон», або «Пісня про Брабант» (франц. «La Brabançonne»), офіційно перекладено також нідерланд. та нім., затв. 1860, зі змінами — 1921. Автор слів — Л. О. Деше, музики — Ф. ван Кампенгаут.

Державний прапор. Полотнище складається з трьох рівних вертик. смуг: чорної, жовтої та червоної. Уособлюють кольори бельг. нації згідно з Конституцією, а також відповідають кольорам герба Брабант. герцогства (на чорному тлі було зображено золотого лева із черв. язиком і кігтями). Пропорція — 13:15. Затв. 1831.

Державний герб. Малий, середній та вел. герби складаються з декількох елементів, основою композиції є бельг. лев (здиблений, золотий, із черв. кігтями та язиком) на чорному щиті. Увінчано золотим лицар. шоломом і короною, у ниж. частині розташ. черв. стрічку з девізом «Єдність дає силу» (франц. «L'union fait la force»). Навколо щита — золотий ланцюг зі знаком ордена Леопольда, позаду — перехрещені золоті жезли (скіпетри; ліворуч — з т. з. рукою правосуддя, праворуч — з левом). На вел. й серед. гербах зображені щитотримачі на постаменті — золоті леви, які тримають спис із держ. прапором. Усе розміщено на черв. мантії із золотими китицями й бахромою та білим горностаєвим хутром, над нею — вел. золота корона. На вел. гербі вгорі також розташ. 9 прапорів із гербами іст. провінцій. Затв. 1837.

Бельгія. Прапор

Бельгія. Герб

Державні мови — *нідерландська мова*, *французька мова*, *німецька мова*.

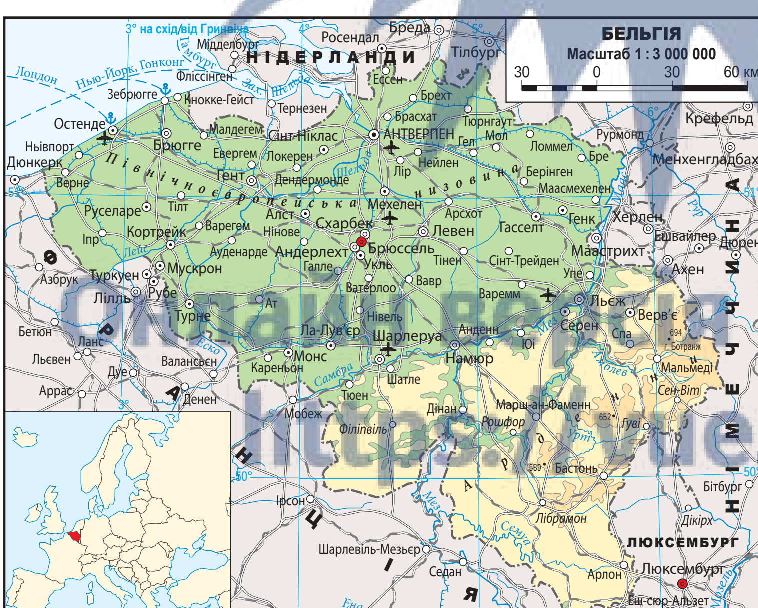
Грошова одиниця — *євро*.

Національне свято — Нац. день Б. (21 липня).

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД. За Конституцією (ухвалено 1831, чинна ред. від 2021), Б. — федеративна (див. *Федерація*) д-ва, що складається з громад і регіонів. Форма правління — *монархія конституційна* з парламент. системою. Король — глава д-ви й головнокомандувач Збройних сил Б., якому також належить федеральна виконавча влада. До складу федерального *уряду* входять 15 міністрів з урахуванням *прем'єр-міністра*, які формують Раду міністрів, і держ. секретарі. Усі королів. акти чинні після міністер. контрасигнації. Федеральну законодавчу владу здійснюють спільно король і *парламент* — Палата представників (150 осіб, обраних шляхом прямих виборів терміном на 5 р.) і Сенат (60 осіб, з яких 50 призначають парламенти громад і регіонів, 10 — обрані сенатори шляхом *кооптації*). Король ухвалює та проголошує закони, видає необхідні для їх виконання укази й розпорядження. Судову владу представлено Конституц., Касац. та ін. судами. Належить до *романо-германської правової системи*.

УЧАСТЬ У МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ. Б. — член *Організації Об'єднаних Націй* (з 1945) та ін.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Найдавніші знахідки кам. знарядь на тер. сучас. Б. датують ниж. *палеолітом*; їх виявлено поблизу м. Льєжа в шарах 800 тис. до н. е. У 43–41 тис. до н. е. відбулася міграція в регіон *кроманьйонців* (найдав. належали до *оріньякської культури*). У *неоліті* поширилася *лінійно-стрічкової кераміки культура*, за *бронзового віку* — культура полів поховань (2-га пол. 2 тис. до н. е.) тощо. У 5 ст. до н. е. відома латен. культура (давні *кельти*). У 50-х до н. е. тер. сучас. Б., захоплену рим. військами Юлія *Цезаря*, включено до складу *Галлії*. У 22 ст. до н. е. утв. пров. Галлія Бельгіка. У 5 ст. н. е. землі відійшли *франкам*, до 9 ст. входили до *Франкської держави*. Після її розпаду з'явилася низка феод. д-в: графство Фландрія (9–18 ст.), Брабант. герцогство (12–18 ст.), Льєзьке князівство-єпископство (10–18 ст.), графства Ено (10–18 ст.) і Люксембург (із сер. 10 ст., пізніше — герцогство, згодом — вел. герцогство, існує дотепер). За династ. шлюбів 14–15 ст. Брабант і Фландрія стали володіннями *Бургундії*, далі — *Священної Римської імперії германської нації*. Після поділу останньої на ісп. й австр. частини в сер. 16 ст. Фландрія та прилеглі землі стали володіннями Іспанії. За *Утрехтським миром 1713–1715* тер. увійшла до Австрії. 1789 унаслідок впливу *Французької революції 1789–1799* на деякий час ви-

Загальнополітичні організації	Організація Об'єднаних Націй; Міжпарламентський союз
Військово-політичні та правоохоронні організації	Організація Північноатлантичного договору (НАТО); Рада Євроатлантичного партнерства; Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол); Міжнародний кримінальний суд; Постійна палата третейського суду; Організація із заборони хімічної зброї
Міжнародні економічні об'єднання	Світова організація торгівлі; Продовольча та сільськогосподарська організація ООН; Всесвітня митна організація; Міжнародна торгова палата; Міжнародна асоціація розвитку; Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку; Міжнародна організація праці; Міжнародна конфедерація профспілок; Всесвітня федерація профспілок; Всесвітня конфедерація праці; Конференція ООН з торгівлі та розвитку
Регіональні організації	Рада Європи; Організація з безпеки та співробітництва в Європі; Бенілюкс
Валютно-фінансові організації	Світовий банк; Міжнародний валютний фонд; Міжнародний банк реконструкції та розвитку; Європейський банк реконструкції та розвитку; Європейський інвестиційний банк; Міжнародна фінансова корпорація; Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій; Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів; Міжамериканський банк розвитку; Банк міжнародних розрахунків
Гуманітарні організації	Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО); Міжнародна федерація товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця; Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця; Всесвітня організація охорони здоров'я; Міжнародна організація з міграції; Міжнародна організація франкофонії
Інші міжнародні організації	Міжнародне агентство з атомної енергії; Європейське космічне агентство; Європейська організація ядерних досліджень (ЦЕРН); Міжнародне енергетичне агентство; Група ядерних постачальників; Міжнародна організація цивільної авіації; Міжнародна гідрографічна організація; Міжнародний союз електрозв'язку; Міжнародна морська організація; Міжнародний олімпійський комітет; Всесвітній поштовий союз; Всесвітня організація інтелектуальної власності; Всесвітня метеорологічна організація; Міжнародна організація зі стандартизації; Австралійська група

Бельгія. Участь у міжнародних організаціях

йшла з-під її влади. 1790 проголошено конфедеративну (див. *Конфедерація*) д-ву — Бельг. Сполуч. Штати. Далі контроль Австрії відновлено. 1792 тер. Б. захопили франц. війська, 1795 Франція офіційно її анексувала. Після поразки *Наполеона I Бонапарта* (див. також *Наполеонівські війни*; *Битва при Ватерлоо*) 1815 землі включено до складу Нідерландів. Б. фактично відокремилася від них унаслідок Бельг. революції, приводом до якої стала *Липнева революція 1830* у Франції. 22.11.1830 Нац. конгрес Б. підтримав рішення про утворення конституц. монархії, 07.02.1831 ухвалив Конституцію. Король *Леопольд I* склав присягу 21.07.1831. У 19 ст. провадили інтенс. політику поширення франц. мови. Б. стала однією з провід. європ. індустр. країн; 1835 тут прокладено першу в континент. Європі залізницю (лінія Мехелен — Брюссель). 1885 Б. колонізувала Бельг. Конго (тепер Дем. Республіка Конго), що мало статус володіння короля до 1908, після чого стала власністю королівства. Усупереч проголошеному *нейтралітету*, під час *Першої світової війни* більшість тер. включно з м. Брюсселем окупувала Німеччина, вільною залишалася незнач. ділянка біля кордону з Францією. Під час боїв у Б. війська Німеччини 1915 вперше використали *хімічну зброю*. Країна проводила бойові дії проти Німеччини в *Африці* (захоплено Руанду й Бурунді, які раніше були нім.) і на Сх. фронті (Бельг. експедиц. корпус у Рос. імперії). Після поразки Німеччини до Б. відійшли два прикордонні округи й колиш. нім.-бельг.-нідерланд. *кондомініум* Мореснет. Країна також отримала *мандат* на Руанду-Урунді. 1936 поновлено нейтралітет. У період *Другої світової війни* окуповано з 1940, звільнено 1944. Б. стала одним із центрів атлант. та *європейської інтеграції*. З 1958 у м. Брюсселі розташ. керів. органи *Європейської економічної спільноти* (потім *Європейського Союзу*), з 1967 — штаб-квартиру *Організації Північноатлантичного договору*. 1960 було надано незалежність Бельг. Конго, 1962 — Руанду-Урунді (з утворенням окр. д-в — Руанди й Бурунді). За правління *Бодуена I* змінилася мов. політика в бік офіц. двомовності. З 1970-х відбувалася федеративна трансформація. Процес держ. перебудови завершено внесенням змін до Конституції 1994, згідно з якими Б. стала федеративною д-вою, що складається з громад і регіонів.

Бельгія. Ратуша на площі Ла-Гранд-Плас у м. Брюсселі.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ. Політична система багатопартійна, розподілена за регіон. й мов. ознаками. Переважають фламанд. та валлон. партії, є також заг. (двомов.) та німецькомов. партії. Провідні фламанд. партії за найб. кількістю місць (зі 150, відповідно до реформи 1993) у Палаті представників станом на 2019: Відкриті фламанд. ліберали й демократи, фактично утв. 1846 як Ліберальну партію, максимально отримали 25 місць (2003); Христ. демократи й фламандці, утв. 1968, максимум 29 місць (1995); Новий фламанд. альянс, утв. 2001, максимум 33 місця (2014); Фламанд. інтерес, утв. 2004, максимум 18 місць (2019). Провідні валлон. партії за найб. кількістю місць (зі 150) у Палаті представників станом на 2019: Соціаліст. партія, утв. 1978, максимум 26 місць (2010); Еколо, утв. 1980, максимум 13 місць (2019); Реформатор. рух, утв. 2002, максимум 24 місця (2003). Провідна заг., або двомов., партія — Бельг. робітн. партія, утв. 1979, максимум 12 місць у Палаті представників (2019). Провідні німецькомов. партії: Христ.-дем. партія, утв. 1971; ПроДГ («За німецькомовну спільноту»), утв. 2008.

ПРИРОДА. Рельєф і корисні копалини. Виділяють три геогр. райони: Ниж. Б. (до 100 м над рів. м.), Центр. Б. (100–200 м над рів. м.), Верх. Б. (від 200 до понад 500 м над рів. м.). Рельєф переважно рівнин., підвищується від прибереж. *низовини* на Пн. Зх. та розташ. далі глинистих *плато* до масиву *Арденн* на Пд. Сх. *Узбережжя* моря пласке й пологе, з піщаними *пляжами* й *дюнами*, а також смугою *польдерів*. Наявні карстові (див. *Карст*) форми рельєфу, зокрема *печери*. Найвища точка — г. Ботранж (Синьяль-де-Ботранж; вис. — 694 м). Є поклади *вугілля кам'яного*, природ. *будівельних матеріалів* (*мармур*, *вапняк* та інше), джерела

вод мінеральних. Розробку низки родовищ зупинено.

Клімат помірно мор., вологий, з м'якою зимою та теплим літом. Серед. т-ра січня — від −1 °С у горах до +3 °С на узбережжі, липня — +14–19 °С. Середньоріч. кількість опадів — 750–800 мм, в Арденнах — до 1 500 мм.

Внутрішні води. Розвинена річк. мережа, найб. річки: *Маас*, *Шельда* та їхні *притоки*. Густа мережа судноплавних каналів, зокрема відомий *канал морський* Брюссель — Шельда (28 км). Переважають штуч. озера.

Ґрунти. Ґрунтовий покрив строкатий. Домінують *ґрунти бурі лісові*, *ґрунти піщані*, *ґрунти підзолисті*.

Рослинний світ. Рослинний світ багатий і різном., зокрема в його складі щонайменше 2 500 *адвентивних видів* рослин, 1 300 (1 500) *аборигенних видів судинних рослин* (з них понад 400 — звич., поширені по всій тер. країни), бл. 300 видів *водоростей*, понад 5 000 видів *грибів* і *лишайників*, бл. 700 видів *печіночників* та ін. *мохів*. Основні типи *рослинності*: лісова (*листяні ліси*, *хвойні ліси*), лучна, болотна (торфовища, водно-болотні угіддя), прибережно-водна й водна (*екосистеми* моря). Представлені неоднаково в різних регіонах, зокрема на Пн. відомі напівприрод. *луки*, заболочені угіддя й верес. *пустища*, на Пд. — бл. 80 % лісистих тер. За винятком Арденн, Б. розташ. в зоні західноєвроп. широколист. лісів, у яких домінують *дуб*, *бук*, *береза* й *в'яз*. У передгір'ях ростуть листяні ліси, утв. дубом і буком, або *ліси мішані*, зі збільшенням висоти гір — хвойні ліси. Окрім того, тут є багато торф'яних *боліт*.

Тваринний світ. З Арденнами пов'язане основне фауніст. різноманіття країни: тут водяться *свиня дика*, *кіт лісовий*, *фазан* та ін. На Пн. від гір є знач. популяції *ондатри* й *хом'яка звичайного*. У лісах збереглися *олень благородний*, *сарна європейська*, *куниця лісова*, *заєць сірий*. З *гризунів* відомі *бурозубка*, соня (див. *Вовчкові*), *полівки*. У межах низовини поширені *кулики*, *слукви*, *баранець* і *жайворонок*. Для охорони *біорізноманіття* створено різні природ. парки, зокрема першим статус нац. отримав парк Хоге Кемпен (засн. 2006; пл. — бл. 12 тис. га).

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. (2023, оцінка) — 11 697 557 осіб, густота — бл. 383 особи/км². За етніч. групами нас.: власне бельгійці (65,5 %), бельгійці іноз. походження (21 %), ін. (13,5 %, зокрема французи — 1,5 %, нідерландці — 1,3 %, німці — 0,3 %). За реліг. групами (2019, оцінка): римо-католики (54 %), нереліг. (31 %) та ін. За віковими групами (2023, оцінка): до 14 р. — 16,5 % осіб, від 15 до 24 р. — 11,5 %, від 25 до 54 р. — 39 %, від 55 до 64 р. — 13,3 %, від 65 р. — 19,7 %. Серед. вік нас. — 41,9 р. За статевими групами: чоловіки (49,3 %), жінки (50,7 %). Рівень урбанізації — 98,2 %. Найб. місто — Антверпен (понад 530 тис. осіб). Коефіцієнт народжуваності — 10,9 ‰, смертності — 9,6 ‰. Міграц. приріст — 4,2 на 1 000 осіб. Нас. зростає, 2011 становило бл. 11 млн осіб.

ГОСПОДАРСТВО. Економіка диверсифікована (див. *Диверсифікація*), орієнтована на *експорт* продукції, спирається переважно на сферу послуг. Високорозвинена індустр. країна, де розташ. низку штаб-квартир транснац. корпорацій. За класифікацією *Світового банку*, д-ва з високим рівнем доходу. Реальний *валовий внутрішній продукт* за паритетом купів. спроможності становив бл. 665,3 млрд дол. США (2021, оцінка). ВВП на душу нас. — 57,5 тис. дол. США. Рівень зростання ВВП — бл. 6 %, інфляції — 2,4 %. Структура ВВП за секторами: пром-сть — 22,1 %, с. г. — 0,7 %, послуги — 77,2 %. Більшість населення працює у сфері послуг. Рівень безробіття — 6,3 %.

Промисловість. Провідні галузі пром-сті: металургійна, маш.-буд., хім. й нафтохім., фарм., харч., легка. Виробництво зосереджено між містами Брюсселем та Антверпеном, у провінціях Сх. Фландрія, Лімбург, Ено. Один із ключ. світ. переробників кобальту, радію, міді, цинку та свинцю. У районі м. Антверпена діють вел. пром.

Бельгія. Архітектура. Історичний центр м. Брюгге

Бельгія. Площі Ла-Гранд-Плас у м. Брюсселі.

Бельгія. Архітектура. Кафедральний собор Нотр-Дам у м. Турне.

підприємства компанії «ЕксонМобіл» («ExxonMobil»; США): нафтопереробний комплекс, інтегрований із з-дом напівфабрикатів, та 2 полімер. з-ди. Окрім того, поблизу м. Брюсселя відкрито регіон. штаб-квартиру «ЕксонМобіл» для Європи, Африки та Бл. Сходу. Металургійні підприємства працюють у передмістях Антверпена й Льєжа, а також уздовж судноплав. шляхів між ними. З гол. виробників сталі — «АрселорМіттал» («ArcelorMittal»; Люксембург) із 4 з-ми, зокрема в містах Генті та Льєжі. З відомих автозаводів — «Ауді Брюссельс» («Audi Brussels»; м. Форе), «Вольво Тракс» («Volvo Trucks»; м. Гент); Бельг. маш.-буд. компанія «Ван Гол» («Van Hool»; м. Лір) спеціалізується на вир-ві автобусів та ін. транспорту. Виробляють також верстати, залізн. вагони, помпи та ін. Окрім того, є підприємства

електротех. пром-сті. Відома Антверпен. верф, орієнтована на обслуговування та ремонт суден, одна з найб. у регіоні. Б. — знач. європ. виробник та експортер хім. продукції. У м. Брюсселі розташ. штаб-квартири транснац. хім. компанії «Сольвей» («Solvay»), хім. та металург. компанії «Юмікор» («Umicore»). «БАСФ Антверпен» («BASF Antwerpen») — 2-й за значенням виробн. центр нім. хім. концерну. Один зі світ. лідерів фарм. пром-сті, відповід. продукція традиційно

Бельгія. Палац юстиції в м. Брюсселі

становить бл. 10 % експорту. Компанія «Пфайзер» («Pfizer»; США) відкрила в м. Брюсселі 1-й європ. офіс. У містах Брюсселі, Антверпені, Дігемі представлено АТ «Баєр АГ» («Bayer AG»; Німеччина). У м. Брюсселі базується транснац. фарм. компанія «Ю-Сі-Бі» («UCB»), у м. Берсе — «Янссен Фармасьютика» («Janssen Pharmaceutica») тощо. Чільні напрями харч. пром-сті: перероблення с.-г. продукції, вир-во цукру й солодощів, пивоваріння, *виноробство* тощо. З місц. підприємств — виробники молоч. продукції «Соларек» («Solarec»; м. Лібрамон-Шевіньї), «Міна Міна» («Mina Mina»; м. Антверпен), кондитер. компанія «Нойгаус» («Neuhaus»; м. Брюссель), пивовар. корпорація «АБ ІнБев» («AB InBev»; м. Левен) та ін. Окрім того, представлено такі транснац. компанії: у містах Андерлехті та Генті — «Кока-Кола» («Coca-Cola»; США), у містах Брюсселі та Арлоні — «Ферреро» («Ferrero»; Італія), у м. Брюсселі — «Нестле» («Nestlé»; Швейцарія) тощо. Розвинена текстильна промсть, підприємства зосереджено переважно у Фландрії. Головні вироби: бавовняні, шовк., вовн. та лляні тканини, вовн. та синтет. килими. Традиційним є вир-во мережива. Один із гол. світ. центрів ювелір. пром-сті — м. Антверпен (т. з. діамант. столиця; бл. 60 % усього вир-ва), де здійснюють огранування *алмазів*. Головна галузь *енергетики* — атомна, що забезпечує прибл. 1/3 всієї електроенергії. Діють *атомні електростанції* Дул (в експлуатації 3 реактори) і Тіанж (2 реактори; заг. потужність усіх — 1,9 тис. МВт). Розвивають *відновлювальну енергетику*.

Сільське господарство. Характерне скорочення агр. сектору, загалом с. г. займаються до 2 % нас. Бл. 90 % с.-г. продукції виробляють спеціаліз. госп-ва й ферми. Постійно зростає роль *органічного сільського господарства*. Землі с.-г. призначення займають 44,1 % тер.; *рілля* — 27,2 %; пост. зернові культури — 0,8 %; пост. пасовища — 16,1 % (2018, оцінка). Переважають технічні, *кормові культури* та *зернові культури*. Розвинено *овочівництво*, *садівництво декоративне*. Станом на 2019 вирощували *льон* (94 тис. т), озимий *ячмінь* (380 тис. т), *кукурудзу* (529 тис. т), озиму *пшеницю* (1,7 млн т), *картоплю* (4 млн т), *цукровий буряк* (5 млн т), фрукти та ін. *Тваринництво* — провід. галузь, традиц. є *скотарство* і *свинарство*. Поголів'я ВРХ становило 2,3 млн голів, свиней — 6 млн голів. Розвинено *птахівництво й рибальство*.

Сфера послуг. Третинний сектор економіки зріс у 2-й пол. 20 ст. завдяки професійно-діловому *туризму*, натепер є ключ. в економіці країни. Усього до сфери послуг залучено понад 50 % *населення економічно активного*. Провідні види діяльності: торгівля, банків. справа, страхування, туризм та ін. Зокрема, 2021 фін.-страх. діяльність забезпечила 5,7 % ВВП, операції з нерухомим майном — 8,2 %, торгівля, готельне й ресторан. госп-во — 16,4 %. Станом на 2020 нараховували понад 80 банків, зокрема філії міжнар.; центр. інституцією є Нац. банк Б. (засн. 1850), член *Європейської системи центральних банків*. Діє Бельг. фонд. біржа, або Євронекст Брюссель (засн. 1801). Відома міжнар. фін. компанія й центр. депозитарій *цінних паперів* «Євроклір» («Euroclear»; м. Брюссель). Розвинено туризм, зокрема зростає зовн., та рекреац. (див. *Рекреація*) послуги. Щороку Б. відвідують від 15 млн осіб. Налічували більш як 1 тис. сертифік. готелів.

Транспорт. Країна має розвинену трансп. інфраструктуру. Протяжність автом. доріг становить бл. 153,4 тис. км, з них понад 118 тис. км із твердим покриттям, 1 760 км — автомагістралі (2020, оцінка). Характерна розгалужена залізн. мережа, довж. шляхів — бл. 3,6 тис. км. Діють більш як 500 станцій. Є сполучення з ін. країнами. Б. має понад 2 тис. км судноплав. вод. шляхів, для регуляр. *судноплавства* використовують понад 1,5 тис. км. Серед осн. мор. портів — Антверпен (2-й за значенням у Європі), Остенде,

Бельгія. Міські особняки архітектора В. Орта в м. Брюсселі: Особняк Тасселя

Гент, Зебрюгге, річк. — Льєж (найб. у Б., 3-й у Європі), Брюссель. Є нац. авіакомпанія «Брюсселс Ейрлайнс» («Brussels Airlines»; фактично засн. 2006). Усього понад 40 аеропортів і аеродромів, зокрема міжнар. «Брюссель» (розташ. прибл. за 12 км від м. Брюсселя; мав найб. пасажиропотік на 2019 — понад 26 млн осіб), «Брюссель-Шарлеруа» (м. Шарлеруа), «Льєж» (за 9 км від м. Льєжа), «Антверпен» (за 5 км від м. Ант-

верпена), «Остенде-Брюгге» (за 5 км від м. Остенде).

Т о р г і в л я. Характерний профіцит. *баланс торговельний*. Обсяги експорту становили 515,6 млрд дол. США, *імпорту* — 509 млрд дол. США (2021, оцінка). Найбільшими торг. партнерами є Німеччина, Франція та Нідерланди. Осн. товари експорту: продукція фарм., хім., нафтохім. пром-сті, мінерали й метали тощо. Країни-експортери (2019, оцінка): Німеччина (17 %), Франція (14 %), Нідерланди (13 %), Велика Британія (8 %). Осн. товари імпорту: маш.-буд. продукція, сировина, трансп., енерг. та ін. обладнання тощо. Країни-імпортери: Нідерланди (16 %), Німеччина (13 %), Франція (10 %), США (8 %).

З в ' я з о к. На 2021 кількість моб. телефонів — 11,7 млн (101 одиниця на 100 осіб), інтернет-користувачів — 10,9 млн осіб (91 %).

ОСВІТА ТА НАУКА. Початкова та серед. освіта є обов'язковою для всіх дітей віком від 5 до 18 р.; заг. тривалість навчання — 12 р., кожен рівень триває 6 р. Для осіб віком від 15,5–16 р. також передбачена можливість заоч. навчання. Дошкільна освіта не є обов'язковою, доступна для дітей віком від 2,5 р. Кожна громада має влас. шкільну систему, з деякими відмінностями. Рівень грамотності нас. віком від 15 р. (2018, оцінка) — 99 %. Левенський катол. ун-т (засн. 1425) — один із найдав. у Європі, у 1970-х відбувся офіц. його поділ на фламанд. (м. Левен) та валлон. (м-ко Лувен-ла-Нев) заклади. Окрім того, 1970 відповідно розділено Брюссел. вільний ун-т (засн. 1834). Серед провід. ЗВО у Фламанд. регіоні — Гент. ун-т (засн. 1817), Антверпен. ун-т (засн. 2003 після об'єднання з ін. закладами); у Валлон. регіоні — Льєзький ун-т (засн. 1817), Намюр. ун-т (засн. 1831). Відома Королів. військ. академія (засн. 1834; м. Брюссель) з федеральним статусом, а також міжнар. заклади освіти та їхні філії. Серед гол. наук. установ країни — Королів. академія мист-в і наук Б. (засн. 2001), яка є фактич. координатором Королів. фламанд. академії наук і мист-в Б. та франц. Королів. академії наук, письменства й витонч. мист-в Б. (обидві засн. 1772); Королів. обсерваторія Б. (засн. 1826); Королів. академія медицини Б. (засн. 1841); Королів. академія археології Б. (засн. 1842); *Міжнародного права інститут*; Королів. академія нідерланд. мови й л-ри (засн. 1886); Королів. метеорол. ін-т Б. (засн. 1913); Королів. академія франц. мови й л-ри Б. (засн. 1920) та ін. Загалом діють понад 100 наук. і н.-д. установ.

КУЛЬТУРА. Найвідоміші музеї: у м. Брюсселі — Королів. музеї витонч. мист-в Б. (засн. 1801; включає 6 музеїв), Королів. музеї мист-ва та історії (засн. 1835; включає 3 музеї), Бельг. музей природн. наук (засн. 1846), Брюссел. міськ. музей (засн. 1887), Королів. музей армії (засн. 1923); у м. Генті — Музей витонч. мист-в (засн. 1798), Гент. музей дизайну (засн. 1903); у м. Антверпені — Королів. музей витонч. мист-в (засн. 1810), *Музей Плантена-Моретуса* (засн. 1876–1877), Будинок-музей П. П. *Рубенса* (засн. 1946), Музей скульптур просто неба Мідделгейм (засн. 1950–1951), Музей сучас. мист-ва (засн. 1985); у м. Турне — Музей витонч. мист-в (засн. 1928); у м. Тервюрені — Королів. музей Центр. Африки (засн. 1897, відкрито 1910) тощо. Королів. б-ка Б. (засн. 1837; м. Брюссель) — відповід. нац. заклад країни, фонд налічує понад 5 млн одиниць зберігання. Окрім того, там само відома парламент. б-ка (засн. 1831), одна з найдав. у країні. У м. Антверпені діє один із найстаріших у світі зоопарків (засн. 1843). Станом на 2023 Б. має 16 найменувань у списку об'єктів *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*: *Архітектурні твори Ле Корбюзьє, визначний внесок у модернізм*; *Бельгії та Франції міські дзвіниці*; *Брюгге, історичний центр*; *Валлонії вугледобувні комплекси*; *Великі курортні міста Європи*; *Дю-Сандра суднопіднімачі, Ла-Лув'єр і Ле-Ро*; Колонії доброзичливості; *Ла-Гранд-Плас*; Неолітичні кременеві копальні в районі Сп'єнн (Монс); *Орта Віктора особняки*; Плантен-Моретюс; Поховання та місця пам'яті Першої світової війни (Західний фронт); Собор Нотр-Дам у Турне; *Стародавні й первісні букові ліси Карпат й інших регіонів Європи*; *Стокле дім*; Фламандські *бегинажі*.

Бельгія. Палац Стокле в м. Брюсселі

Бельгія. Одна з вулиць у історичному центрі м. Брюгге

РЕЛІГІЯ. За Конституцією, церква відокремлена від д-ви, однак низка *конфесій* мають особл., визнаний урядом статус, що дозволяє отримати держ. фінансування. На 2021 визнано 6 конфесій: *католицизм*, *протестантизм*, *англіканство, православ'я, іслам, юдаїзм*. Станом на 2019 панів. релігією в Б. є *християнство* (бл. 60 %), нереліг. себе визнали 31 % осіб (10 % — атеїсти, 21 % — агностики), мусульмани становили бл. 5 % тощо. Католицька церква має 1 архідієцезію та 7 дієцезій. Найб. протестант. деномінацією є Об'єд. протестант. церква в Б. (засн. 1978, бл. 140 церков). Діють 13 англікан. церков, які є частиною *Церкви Англії*. Представлено кілька правосл. юрисдикцій: митрополія *Вселенського патріархату*, єпархії Серб., Болгар., Румун. та ін. церков, *Вірменської апостольської церкви*. Найб. юдейські громади — у містах Брюсселі та Антверпені, є понад 45 *синагог*. У країні налічують понад 300 *мечетей*. У містах Брюсселі, Антверпені, Льєжі та ін. діють парафії *Української греко-католицької церкви*.

ПРЕСА, РАДІО, ТЕЛЕБАЧЕННЯ. П р е с а. Б. — одна з перших країн, що оголосила свободу преси й заборону *цензури* в Конституції 1831. У 20 ст. спостерігали домінування франкомов. *преси*, яка тепер становить бл. 27 % усього тиражу. Відбулося скорочення накладів газет із 2,5 млн прим. у 1960-х до 1,2 млн у 2010-х. У Фламанд. регіоні до 2013 ринок було поділено між медіакомпаніями «Де Персгруп» («De Persgroep»), «Кореліо» («Corelio») і «Консентра» («Concentra»). За об'єднання останніх двох 2014 утв. орг-цію «Медіахойс» («Mediahuis»), яка має понад 30 новин. видань у Б., Нідерландах, Люксембурзі та *Ірландії* з пост. щоден. аудиторією бл. 10 млн осіб (2021, оцінка). Їй належать щоден. газети «Гет Беланг ван Лімбург» (засн. 1879;

«Het Belang van Limburg»), «Де Стандаард» (засн. 1918; «De Standaard»), «Гет Ньївсблад» (засн. 1929; «Het Nieuwsblad») та ін. За об'єднання медіакомпаній «Де Персгруп» та «Медіалаан» («Medialaan») 2019 утв. орг-цію «ДПГ Медіа» («DPG Media»), яка представлена також у Нідерландах і Данії, її заг. аудиторія становить 15 млн осіб, видає щоден. газету «Де Морген» (засн. 1978; «De Morgen») і лідера ринку «Гет Лаатсте Ньївс» (засн. 1888; «Het Laatste Nieuws»). У Валлон. регіоні ринок поділено між медіагрупами «Груп Россель» («Groupe Rossel») та «ІПМ» («IPM»). Серед гол. щоден. газет першої компанії — «Ле Суар» (засн. 1887; «Le Soir»), а також «Ла Мьоз» (засн. 1856; «La Meuse») і «Ла Нувель Газетт» (засн. 1878; «La Nouvelle Gazette»), які випускає під брендом «Сюдінфо» («Sudinfo») — лідера франкомов. преси з аудиторією бл. 1 млн читачів. Медіагрупа «ІПМ» видає такі щоден. газети, як-от «Ла Лібре» (засн. 1884, фактично 1915; «La Libre»), «Л'Авенір» (засн. 1918; «L'Avenir».) «Гренц-Ехо» (засн. 1927; «Grenz-Echo») — найвідоміша щоден. газета, що видається нім. мовою.

Р а д і о. Експериментальне радіомовлення почалося 1914. Першу офіц. франц. радіостанцію «Радіо-Брюссель» («Radio-Bruxelles») засн. 1923. У 1930–1960 діяв Нац. ін-т радіомовлення з нідерланд. і франц. підрозділами. Фламандська орг-ція радіо й телемовлення (фактично засн. 1960) є лідером ринку (сягає 63 %) з 5 радіостанціями, найб. з яких — «Радіо2» (засн. бл. 1979; «Radio2») і «Студіо Брюссель» (засн. 1983; «Studio Brussel») тощо. Водночас до провід. комерц. станцій відносять «Кьюмюзік» (засн. 2001; «Qmusic») і «Джо» (засн. 2009; «Joe»), що належать медіагрупі «ДПГ Медіа». У Валлонії переважають комерц. радіостанції. Лідером ринку із часткою 16 % є «Радіо Контакт» (засн. 1980; «Radio Contact»). Бельгійське радіо й телебачення Франц. спільноти (засн. 1977 на основі Бельг. радіо й телебачення від 1960) — держ. орг-ція, яка об'єднує 9 станцій: «ВівaСіте» («VivaCité») і «Классік 21» (обидві засн. 2004; «Classic 21») та ін.

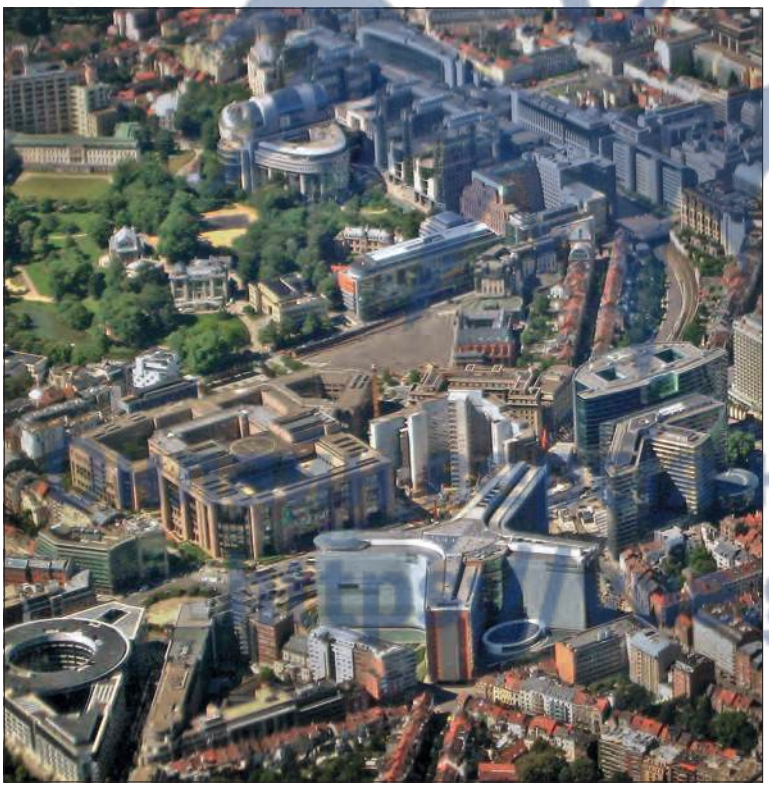
Т е л е б а ч е н н я запроваджено 1953. Здійснювалася трансляція нідерланд., нім. і франц. передач. Телекомпанія «ВТМ» (засн. 1989; «VTM») — найб. фламанд. комерц. мовник, що входить до медіагрупи «ДПГ Медіа», частка ринку становить до 40 %. Відомі телеканали «ВРТ 1» (фактично засн. 1960, сучас. назва з 2023; «VRT 1») та «Канвас» (засн. 1997; «Canvas»), які належать Фламанд. орг-ції радіо й телемовлення. Бельгійське радіо й телебачення Франц. спільноти має кілька сусп. каналів. Зокрема, провід. вважають «Ла Ун» (фактично засн. 1960, сучас. назва з 1997; «La Une») і «Тіпік» (засн. 1977; «Tipik»), заг. частка яких становить бл. 20 %. Лідером ринку є комерц. телеканал «РТЛ ТВІ» (засн. 1987; «RTL TVI») із часткою 20 %.

І н ф о р м а ц і й н і а г е н т с т в а т а м е д і а к о м п а н і ї. Інформаційне агентство Бельга (Belga) засн. 1920, гол. клієнтами є друк. (38 %) та аудіовізуал. ЗМІ (23 %), компанії (16,5 %) та уряди різних країн (16 %).

ЛІТЕРАТУРА. Література розвивається франц. та нідерланд. (фламанд.) мовами, пов'язана з культурою сусід. країн. Становлення нац. л-ри зумовлено революц. процесами і здобуттям незалежності.

Л і т е р а т у р а ф р а н ц у з ь к о ю м о в о ю. Перші епіч. *сказання* та пісні, іст. *хроніки* відносять до 13–14 ст. Тоді ж виникла *література куртуазна*. З 15 ст. набув популярності жанр *новели*. Від поч. 19 ст. відбулося утвердження *романтизму*. Основоположником бельг. іст. роману вважають А. Мока (1803–1862). Знаковим твором, т. з. біблією Б., називають іст. роман «Легенда про героїчні, веселі та славетні пригоди Уленшпігеля і Ламме Гудзака у Фландрії та інших країнах» («La Légende et les Aventures héroïques, joyeuses et glorieuses d'Ulenspiegel et de Lamme Goedzak au pays de Flandres et ailleurs»; 1867) Ш. де *Костера*. Розвитку нової л-ри водночас сприяло об'єднання «*Молода Бельгія*». Представником *натуралізму* був К. *Лемоньє*. Відомий поет Е. *Верхарна*, якого вважають одним із лідерів європ. *символізму*. Популярність здобув письменник і лауреат *Нобелівської премії* з л-ри М. *Метерлінк*, зокрема знаною є п'єса «Сліпі» («Les Aveugles»; 1890). Ж. *Сіменон* — третій із найб. перекладених у світі франкомов. авторів. Після Першої світ. війни осн. напрямом став *реалізм*. У 1950–1960-х утвердився т. з. бельг. *роман новий*. Серед сучас. письменників — А. Нотомб (нар. 1966), твори якої перекладено укр. мовою.

Л і т е р а т у р а н і д е р л а н д с ь к о ю м о в о ю. До 17 ст. розвивалася в річищі *нідерландської літератури*. Від поч. 19 ст. спостерігають відродження нац. культури, зокрема на чолі руху стояв поет Я. *Віллемс*, автор патріот. вірша «До бельгійців» («Aen de Belgen»; 1818). Зачинателем реаліст. напряму вважають Г. Консіанса (1812–1883), який написав іст. роман «Лев Фландрії, або битва золотих шпор» («De Leeuw van Vlaenderen, of de Slag der Gulden Sporen»; 1838). Відомою є *лірика* поета Г. Гезелле (1830–1899). З 1880-х у л-рі простежують, зокрема, риси *натуралізму*, *імпресіонізму*, символізму тощо. Піс-

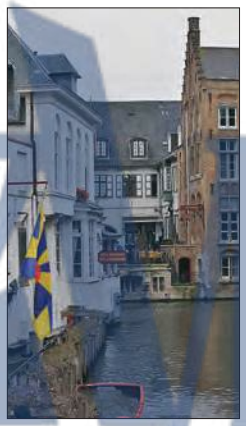

Бельгія. Європейський квартал у м. Брюсселі

ля Другої світ. війни визнання здобула творчість письменника й журналіста Л. *Боона*. Серед сучас. письменників — Д. Вергюлст (нар. 1972), роман якого опубліковано укр. мовою.

АРХІТЕКТУРА. Пов'язана з архітектурою Нідерландів, пройшла ті ж хронол. та стильові етапи, що й в ін. країнах Зх. Європи (*романський стиль*, *готика*, *ренесанс*, *бароко*, *класицизм*, *історизм*, *модерн*, *ар-деко*, *модернізм*, *постмодернізм, хай-тек*). З доби *середньовіччя* збереглися роман. церкви й *собори* 11–12 ст. у містах Турне, Нівелі та Льєжі, готич. собори 13–15 ст. у містах Брюгге, Брюсселі, Антверпені, Генті. Характерним типом *споруд* 13–14 ст. є «бефруа» — міські *вежі* з функціями *дзвіниць*, що символізували самоврядування. Збережено середньовіч. центр м. Брюгге, який є пам'яткою всесвіт. спадщини ЮНЕСКО. Зразками брабант. готики є *ратуші* 15 ст. у містах Брюсселі та Левені. Розвинена також фортифікац. архітектура (див. *Оборонні споруди*), представлена міськ. мурами і *брамами* в містах Брюсселі, Брюгге й Левені, *замком* Гравенстен (1180) у м. Генті. Зразками цив. забудови є Шпиталь Св. Івана 12 ст. у м. Брюгге і т. з. сукон. палати в містах Брюгге, Генті, Дендермонді. Вплив ренесан. стилістики простежують від поч. 16 ст., що засвідчує *палац* Маргарити Австрійської (1507–1527; м. Мехелен). Антверпенська ратуша (1561–1565) — пам'ятка *Відродження Північного*. Із відповід. стилістики в 17 ст. постало фламанд. бароко, серед перших представників якого був худ. П. Рубенс (будинок П. Рубенса в м. Антверпені; 1610-ті). У цьому стилі зводили як громад. будівлі, напр. будинок гільдій (1696; м. Брюссель), так і катол. тринавні *базиліки* з декор. гол. *фасадами* та *інтер'єрами*, зокрема церкви Івана Хрестителя (1657–1676; м. Брюссель) і Св. Михаїла (1601–1690; м. Левен). Звичайна міська архітектура зберігала структуру, вироблену в період середньовіччя, до 19 ст. Вулиці забудовували поставленими впритул високими кількаповерх. будинками з вузькими фасадами на 3–5 вікон, з двосхилими дахами й *щипцями* на гол. фасадах. Від сер. 18 ст. панів. стилем став класицизм, із пам'яток — палац юстиції (1836–1846; арх. Л. Руландт) у м. Генті. У сер. 19 ст. переважав історизм (*еклектика*), що уможливило роботу архітекторів у різн. іст. стилях, найпопулярнішими були неокласицизм (біржа 1868–1873, палац юстиції 1866–1883; усе — у м. Брюсселі) і неоготика (Нотр-Дам-де-Лакен, 1854–1909; м. Брюссель). У 1890-х м. Брюссель став центром розвитку модерну, відомий у Б. та Франції як *арнуво*. Зачинателями і провід. архітекторами були В. *Орта* та А. *Ван де Вельде*. Перша світ. війна призвела до знач. руйнувань *архітектурної спадщини*, зокрема знищення іст. центру м. Левена 1914. Подальша відбудова здійснювалася переважно в стилі історизму. Прикладом стилістики ар-деко є базиліка Сакре-Кер (1919–1969; м. Брюссель). Від 1930-х архітектура розвивалася в напрямі, наближеному до сучас. стилістики (функціоналізм, модернізм). У повоєн. добу *реконструкція* та забудова старих міст, особливо м. Брюсселя, виконувалися з дисгармонійним вторгненням модерніст. споруд в історично сформоване архіт. середовище, що призвело до містобудів. хаосу (т. з. брюсселізації).

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО. Упродовж 11–12 ст. поступово розвивалися ювелір. справа й лиття з бронзи, від 13–14 ст. — *живопис станковий*, декор. стінопис і *скульптура*. У 15–16 ст. образотв. мист-во було тісно пов'язане з нідерланд., зародилося плетіння мережива. Основоположник нідерланд. живопису епохи Відродження — Я. ван *Ейк*, відомий також творець Гент. вівтаря 15 ст. 3-поміж ін. тогочас. живописців — Р. ван дер *Вайден*, Г. ван дер *Гус*, Г. *Мемлінг* та ін. У 16 ст. поширені алегор. та міф. картини, *натюрморт*, *пейзаж*, побут. живопис. Тоді ж під впливом італ. Відродження зародився романізм, спостерігали протистояння між мист-вом романістів і нац. реаліст. напрямом. Відомий майстер жанр. сцен і пейзажу — П. *Брейгель* (старший). Після Нідерланд. революції відбувся поділ єдиної худ. школи на нідерланд. та фламанд.; представниками фламанд. живопису 17 ст. є П. Рубенс, А. *Ван Дейк*, Я. *Йорданс* та ін. У 18 ст. образотв. мист-во зазнало франц. впливу. Згодом у 19 ст. сформувалося власне бельг. мист-во. У цей період працювали Ж.-Б. Маду (1796–1877), один із засновників бельг. школи живопису Г. Вапперс (1803–1874), Л. Галле (1810–1887), Г. Лейс (1815–1869), К. Меньє (1831–1905) тощо. З кін. 19 ст. поширився модерн. Для мист-ва 20 ст. характерні формально-стиліст. пошуки. Тоді розвивалися імпресіонізм і *експресіонізм*, зокрема відомі роботи Д. *Енсора*, К. Пермеке (1886–1952) та Г. де Смета (1877–1943). Серед представників символізму — Л. Спілліарт (1881–1946), *сюрреалізму* — П. Дельво (1897–1994) і Р. *Магрітт*.

Бельгія. Канал у м. Брюгге

Бельгія. Будинок П. П. Рубенса в м. Антверпені

МУЗИКА. В епоху Відродження музика Б. відіграла знач. роль у формуванні європ. школи поліфон. мист-ва (див. *Поліфонія*). Відомий композитор Й. *Окегем* — представник *франко-фламандської школи*. У 18 ст. характерна еклектичність. Композитори наслідували франц., італ. та нім. зразки. У 19 ст. виникли фламанд. (антверпен.) та валлон. напрями, відповідно пов'язані з нім. і франц. муз. традиціями. Засновником фламанд. нац. школи музики вважають П. Л. *Бенуа*. Представником валлон. композитор. школи є Ж. Йонген (1873–1953) та ін. Світове визнання здобула бельг. скрипк. школа. Так, на цей період припадає творчість скрипалів Ш. де Беріо (1802–1870) та А. В'єтана (1820–1881). Окрім того, відома віолончельна школа з композитором А.-Ф. Серве (1807–1866). Серед класич. композиторів — винахідник муз. інструментів, зокрема *саксофона*, А. *Сакс*. У 20 ст. на музиці позначились імпресіонізм та різні авангард. течії.

Електронна версія на порталі
http://vue.gov.ua

З популяр. виконавців 20–21 ст. — Ж. *Брель*, С. *Адамо*, Лара Фабіан (нар. 1970), переможниця «*Євробачення*» Сандра Кім (нар. 1972) та ін. Королів. театр «Ла Монне» (фактично засн. 1700; м. Брюссель) — провід. культ. центр країни. Окрім того, у м. Льєжі діє Королів. опера Валлонії (засн. 1820). У м. Брюсселі базується Бельг. нац. оркестр (засн. 1931 як симф.), у м. Антверпені — Антверпен. симф. оркестр (засн. 1955), відомий як Королів. філармон. оркестр Фландрії, у м. Монсі — Валлон. королів. камер. оркестр (засн. 1958), у м. Льєжі — Льєзький королів. філармон. оркестр (засн. 1960). Є Брюссел. філармонія (засн. 1935). Тут відбувся міжнар. пісен. конкурс «Євробачення» (1987). З дав. традиц. заходів — муз.-театр. фестиваль «Гентські свята» (з 1843), Гент. фестиваль Фландрії (з 1958) тощо.

ТЕАТР. Театральна культура зародилася за середньовіччя. Так, у 13–15 ст. ставили літург. *драми*, *мораліте*, *містерії*. Потім до 16 ст. діяли т. з. камери риторів — об'єднання, що складали й виконували *п'єси*. 1700 у м. Брюсселі відкрито театр «Ла Монне», репертуар якого включав переважно франц. опери й балети. 1782 там само збудовано Королів. парк. театр («Дю Парк»), який спочатку показував цирк., з 19 ст. — драм. вистави. Наприкін. 19 — на поч. 20 ст. на розвиток театру вплив мала творчість письменників і драматургів М. Метерлінка, Ж. *Роденбаха*, Ш. *Ван Лерберга* та ін. З 20 ст. окремо розвивалися фламанд. та франкомов. театри. Станом на 2022 у м. Брюсселі також діють Королів. театр ляльок «Тун» (засн. 1830), Королів. театр галерей (засн. 1847), Королів. фламанд. театр (засн. 1887), Нац. театр Валлонія — Брюссель (засн. 1945); у м. Антверпені — Театр ім. П. Бурла (засн. 1834); у м. Брюгге — Королів. міськ. театр (засн. 1869) тощо.

КІНО. Перший публ. кінопоказ відбувся 01.03.1896 у м. Брюсселі. Згодом у 1900-х створено кіностудію. Після Першої світ. війни знімали худ., з кін. 1920-х — етногр., видові, анімац. фільми. Організовано спільне кіновир-во з Францією, Німеччиною, Нідерландами, Італією тощо. З 1940–1950-х активно розвивалася *анімація*. У 1960-х започатковано виділення держ. субсидій на кіно, створення кіношкіл. Серед визнач. фільмів — «Банкет шахраїв», відомий також як «Банкет контрабандистів» (1952; реж. А. Сторк), «Чайки вмирають у гавані» (1955; реж. Р. Кейперс, І. Міхілс, Р. Вергаверт), «Потяг ходить щогодини» (1961; реж. А. Каванс), «Старт» (1967; Золотий ведмідь *Берлінського міжнародного кінофестивалю*; реж. Є. Сколімовський), «Мир на полях» (1970; реж. Ж. Буажело), «Жанна Дільман, набережна Комерції 23, Брюссель 1080» (1975; реж. Ш. Акерман), «Гарпія» (1979; Золота пальмова гілка *Каннського кінофестивалю*; режисер Р. Серве), «Божевільне кохання» (1987; реж. Д. Деруддере), «Характер» (1997; премія «*Оскар*» за найкращий фільм іноз. мовою; режисер — М. ван *Дім*), «Розетта» (1999; Золота пальмова гілка), «Син» (2002) і «Дитина» (2005; Золота пальмова гілка; реж. всіх — *Дарденн, брати*) та ін. Діє Спілка кінематогр. преси Б. (засн. 1925) — профес. асоціація кінокритиків і журналістів. Є Королів. бельг. кіноархів (Сінематек; засн. 1938), що базується в м. Брюсселі. Академія А. Дельво (засн. 2010) — профес. кінематогр. орг-ція країни, з 2011 вручає премію Магрітт за досягнення в галузі, аналог «*Сезар*» і «Оскар». У Б. організовують Гент. МКФ (з 1974), Брюссел. МКФ фантаст. фільмів (з 1983), Намюр. МКФ франкомов. кіно (з 1986) тощо.

Бельгія. Плакат до літніх Олімпійських ігор 1920 у м. Антверпені

СПОРТ. Культивують футбол, велосипед. спорт, теніс, плавання, баскетбол, дзюдо та ін. НОК засн. та визнано *Міжнародним олімпійським комітетом* 1906. Б. бере участь в *Літніх Олімпійських іграх* від 1900 (окрім 1904) та *Зимових Олімпійських іграх* від 1924 (окрім 1960, 1968). Приймала також *Літні Олімпійські ігри 1920*. На 2022 загалом виборола 46 (за ін. даними — 45) золотих, 58 (за ін. даними — 56) сріб. та 61 (за ін. даними — 62) бронз. медалі. Тут проходили різні міжнар. спорт. змагання, зокрема чемпіонати світу з академ. греблі (1980, 1985), корфболу (1984, 1991, 2015); чемпіонати Європи з футболу (1972, 2000 спільно з Нідерландами), баскетболу (Євробаскет; 1977), дзюдо (1954, 1969, 1977, 1979, 1984, 1997), карате (1972, 1975) та ін. Від 1892 у Б. проходять велоперегони «Льєж — Бастонь — Льєж», від 1913 — «Тур Фландрії», від 1925 — Гран-прі Б. (тепер етап *Формули-1*), від 1977 — змагання з легкої атлетики «Меморіал Ван Дамме» тощо.

УКРАЇНА ТА Б. 31.12.1991 Б. визнала незалежність України; дипломат. відносини було встановлено 10.03.1992. Товарообіг між країнами 2021 становив бл. 1,4 млрд дол. США. Україна має негатив. *сальдо* торг. балансу. Експортують зернові культури, деревину й вироби з деревини, чорні метали тощо. Імпортують пластмаси, полімер. матеріали, фарм. продукцію. Діє Укр.-бельг. мішана комісія з торг.-екон. та фін. співробітництва. На 2016 в Україні було зареєстровано понад 100 підприємств з *інвестиціями* Б. Активно розвивається політ. діалог між країнами, співпраця в галузі науки, освіти й культури. Діють Посольство України в Королівстві Б., а також Посольство Королівства Б. в Україні. Проводять низку культ. заходів, зокрема тиждень укр. мист-ва (з 2019; м. Брюгге), покази фільмів, виступи творчих колективів та ін. Тут встановлено пам'ятники та пам'ят. знаки, пов'язані з Україною, зокрема жертвам *Голодомору 1932–1933* (2003; м. Генк) тощо. Б. виступає за *суверенітет*, *цілісність територіальну* й *незалежність* України, шлях до *європейської інтеграції України*. Підтримала резолюції «Територіальна цілісність України» (2014), «Агресія проти України» (2022) *Генеральної Асамблеї ООН* та ін. Долучилася до *санкцій* проти РФ через *російсько-українську війну*, надає військ., фін. й гуманіт. допомогу

Бельгія. Будівлі Європейського парламенту в м. Брюсселі

Електронна версія енциклопедії
https://vue.gov.ua/

Україні тощо. На 2023 в Б. проживають понад 65 тис. українців.

Дж.: Journalistiek Jaarverslag 2021. [W. p.], 2021.

Літ.: Revelard M. Le Carnaval de Binche: une ville, des hommes, des traditions. Tournai, 2002; Norwich J. Great Architecture of the World. New York, 2003; Сухий О. М. Історія Бельгії. Львів, 2005; Encyclopedia of Television : in 4 vol. / Ed. by H. Newcomb. 2nd ed. New York, 2005; Вечерський В. Курс історії архітектури. Київ, 2006; Belgien. Geschichte — Politik — Kultur — Wirtschaft / Hrsg. von J. Koll. Münster, 2007; Ювілейний альманах. 1945–2005: в 60-ліття Українського Допомогового Комітету й організованого українського громадського життя в Бельгії. Львів; Київ; Брюсель, 2009; Бершеда Є. Українсько-бельгійські відносини: не підбиваючи підсумки... // Зовнішні справи. 2010. № 11; Arblaster P. A History of the Low Countries. 2nd ed. New York, 2012; Попенко Я. В. Діяльність дипломатичного представництва Директорії УНР у Бельгії та Нідерландах у 1919–1921 роках // Наук. праці іст. фак. Запоріз. держ. ун-ту. 2021. № 1 (19); Mediahuis. Jaarmagazine 2020–2021. [W. p.], 2021.

Бельета́ж (франц. bel étage, від bel — гарний étage — поверх) — 1) Другий (над цокольним) *поверх* репрезентативного *будинку* (*палацу*, *вілли*, *особняка*), у якому розміщували парадні приміщення, куди вели парадні *сходи*. Цей поверх вищий за ін., з вишуканим оздобленням *інтер'єрів*, виділений на *фасаді* вел. особливо декор. *вікнами*, *балконами*, *терасами*, а також концентрацією архіт. *декору* у вигляді *напівколон*, *пілястр*, *фільонок*, *картушів* тощо. Поширений в архітектурі *ренесансу*, *бароко*, *класицизму*, *історизму*.

2) У театр. *залі* — перший *ярус лож* для глядачів, розміщений над *партером* і *бенуаром*.

Літ.: Мардер А. П., Євреїнов Ю. М., Пламеницька О. А. та ін. Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Тимофієнко В. Архітектура і монументальне мистецтво: терміни і поняття. Київ, 2002; Клименюк Т., Проскуряков В., Ковальчук Х. Ілюстрований словник архітектурних термінів. 3-тє вид., допов. і перероб. Львів, 2019.

В. В. Вечерський

Белька́нто (італ. bel canto, букв. — прекрасний спів) — стиль вокального виконання, поширений в італійському оперному мистецтві 17–19 ст. Його виникнення пов'язують з *оперою* — синтет. жанром муз.-драм. мист-ва, який сформувався в Італії на поч. 17 ст. Витоками італ. опери й опер. театру були *містерії* та *літургії*, які виконували безпосередньо в *церквах*. Класичний вокал. стиль Б. остаточно сформувався у 18 ст. Був пов'яз. із виконав. діяльністю насамперед співаків-*кастратів*: Порпоріно (справж. ім'я — А. Уберті; 1719; тепер Італія — 1783; тепер Німеччина), А. М. Бернаккі (1685, за ін. даними 1690 — 1756), К. Фарінеллі (справж. ім'я — К. Броскі; 1705–1782), Ф. Сенезіно (1680, за ін. даними 1685 — 1758), Дж. Крешентіні (1762–1846), Дж. Веллутті (1780, за ін. даними 1781 — 1861), Кафареллі (справж. ім'я — Г. Майорано; 1703, за ін. даними 1710 — 1783), Г. Пак'яротті (1744–1821), Л. Маркезі (1754, за ін. даними 1755 — 1820, за ін. даними 1829; усі — тепер Італія). Вони співали найскладніші вокал. партії в *операх-серіа*, які не могли виконати навіть найобдарованіші вокально-технічно співачки. Наприкін. 19 — у 1-й пол. 20 ст. творчість *композиторів* Г. *Доніцетті*, Дж. А. *Россіні* та В. *Белліні* (для опер яких характер. стиль Б.) втратила популярність. З появою опер Р. *Вагнера*, Дж. *Верді*, Дж. *Пуччині* розуміння Б. звузилося, ним позначали віртуоз. володіння *діапазоном*, звучністю голосу, *кантиленою*. У 1950-х почали вживати поняття «відродження Б.», що було спричинене зацікавленням операми Г. Доніцетті, Дж. А. Россіні та ін. Одним з ост. відомих співаків-кастратів 20 ст. був соліст *Сикстинської капели* А. Морескі (1858–1922; тепер Італія). У 2-й пол. 20 ст. техніку Б. пов'язують з іменами таких *диригентів* і співаків: М. *Кабальє*, М. *Каллас*, Д. Е. *Сазерленд*, М. Горн (1934; США), П. *Домінго*, Х. *Каррерас*, Л. *Паваротті*, А. Моффо (1932–2006; США), Ф. *Шаляпін*, М. Гяуров (1929; тепер Болгарія — 2004; Італія), А. *Неждановa*, Б. *Руденко*, Є. *Мірошниченко* та ін. На поч. 21 ст. найпопулярніші та найчастіше виконувані опери епохи Б. — «Севільський цирульник» Дж. А. Россіні та «Лючія ді Ламмермур» Г. Доніцетті. Основні риси Б.: розбір. формулювання муз. фраз, що ґрунтується на чіткому пауз. членуванні (зокрема поєднанні грамат. і ритор. *пауз*); узгодження *регістру* й *тональності* голосу з емоц. змістом фраз (тембр. рівність діапазону); використання прийомів *легато* та *стакато*; вільне застосування більш як одного типу портаменто; часта й невимушена зміна *темпу* за допомогою ритм. рубато, пришвидшення та уповільнення заг. часу звучання; чергування *арій* і *речитативів*; доповнення голос. передачі *жестами*; увага до *вібрато*, що зумовлює характер сприйняття окр. слів і увиразнює звучання довгих *нот*. Стиль Б. вимагає від співака доверш. техніки володіння голосом, досконалої кантилени, філігран. *колоратури*, бездоган. філірування звуку, тривал. дихання, витонченості голосоутворення, емоц.-експрес. тональності співу. Попри розвиток і трансформації опери, Б. залишається взірцем висок. рівня співац. майстерності.

Літ.: Юцевич Ю. Є. Музика. Словник-довідник. Тернопіль, 2003; Бойко А. Вокальний стиль belcanto як провідний метод сучасної освіти // Наук. записки Кіровогр. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. Сер.: Пед. науки. 2015. Вип. 139.

М. О. Мороз

Бельма́к-Моги́ла, Могила-Бельмак (від тур. bellemek — та, що помічена знаком) — пагорб, найвища точка *Приазовської височини*; геологічна *пам'ятка природи*. Розташована у верхів'ях

Бельмак-Могила

р. Більманки (ліва притока р. *Берди*) у *Пологівському районі* Запоріз. обл. України. Висота — 324 м над рів. м. Є виступом докембр. кристал. порід Українського щита. На схилах зростає різнотравно-типчаково-ковилова степ. *рослинність*. *Вододіл* між річками басейну *Дніпра* та *Азовського моря*. Поблизу пагорба налічують бл. 30 *курганів*. Біля підніжжя досліджено *святилище* пізн. *бронзового віку*, виявлено кіммер. (див. *Кіммерійці*) поховання тощо. Б.-М. оточує граніт. *кар'єр*, що становить загрозу для цілісності пам'ятки й курганів.

Літ.: Географічна енциклопедія України : в 3 т. Київ, 1989. Т. 1; Шевчук С. П. Край кам'яних могил. Київ, 1999; Папанова В. А., Голик А. А., Калініченко К. О. Нариси з історії та археології Бердянського краю. Бердянськ, 2016.

Бе́льман, Карл Мікае́ль (швед. Bellman, Carl Michael; 04.02.1740, м. Стокгольм, Швеція — 11.02.1795, там само) — поет, музикант, член Музичної академії Швеції (з 1793). Писав швед. мовою. Нар. у сім'ї чиновника королів. канцелярії. Прадід походив із м. Бремена (Німеччина), бл. 1660 приїхав до м. Стокгольма. Б. навчався в церк. шк. імені св. Марії у м. Стокгольмі. З 1754 був учнем педагога К. Л. Еннеса (1727–1791; Швеція), який вчив його *поезії*. З дитинства грав на струн. муз. інструментах — цитринхені та *лютні*. Навчався в *Уппсальському університеті* (1757–1758). Працював службовцем Держ. банку (1759–1763), мануфактур. контори (1764–1766), Ген. дирекції митниці (1767–1772), секретарем Номерної лотереї (1776–1795). У 1776 отримав від короля Швеції *Густава III* титул придвор. секретаря. Автор понад 1800 *віршів* і *пісень*: привітань королів. родині, поховальних *плачів*, весільних пісень, віршів реліг. змісту, оспівувань військ. перемог тощо. Першими опубл. творами Б. були переклади: «Євангельські думки про смерть» Д. фон Швейдниця (1600–1667; Німеччина) і «Напучення батька синові, що збирається в дорогу» Ф. С. Дюфура (1622–1687; Франція), обидва — 1757. Серед власних опубл. творів Б. — соц. *сатира* «Місяць» («Månan»; 1760), зб. реліг. віршів «Роздуми про різні євангельські тексти» («Betraktelser över åtskillige evangeliske texter»; 1780) і віршована *пародія* на антич. *вакханалії* «Храм Бахуса, відкритий у зв'язку зі смертю героя» («Bacchi tempel öppnat vid en hjältes död»; 1783). У 1760-х Б. почав створювати застільні пісні, які сам виконував. Вони були популярні у публіки по всій Скандинавії, згодом увійшли до збірок «Послання Фредмана» («Fredmans epistlar»; 1790) і «Пісні Фредмана» («Fredmans sånger»; 1791). Справжній Ж. Фредман, від імені якого нібито написані ці твори, був королів. годинникарем і винолюбом. «Послання» Фредмана» задумані як пародія на послання *апостола Павла*. Якщо *християнство* повчає про вічність, Фредман уславлює мить, яку не можна проґавити; триєдності Отця, Сина і Святого Духа (див. *Трійця*) у вченні Фредмана відповідає трійця з бога вина *Бахуса* (Вакха), богині кохання *Венери* (у Скандинавії — *Фрея*) та перевізника мертвих *Харона*. Постійне відчуття наближення смерті є спонукою до насолоди життям, як проповідує Фредман. Постійною для послань є тема прощання. Пародіював і висміював застарілу мову тогочас. перекладу *Біблії*. Світ антич. богів у його творах часом змішаний зі світом людей. У парод. віршах він зобразив галерею реал. персонажів-бражників. Не осуджував людей, але писав про них із розумінням і гумором. Вірші Б. вирізняє ретел. проробка деталей, багатство *рими*. Крім вакхічних, Б. писав також вірші реліг. змісту. Автор зб. «Торжество Сіону» («Zions Högtig»; 1787), що містить вірші та коментарі до текстів, які читають між першим *адвентом* і *вербною неділею*. Працював над обробкою *псалмів*, писав драм. твори, *оперу* (не завершив). Автор корот. *мемуарів* «Життєпис» («Lefvernesbeskrifning»; 1794), написаних живою мовою, але невірогід. як джерело інформації. Твори Б. перекладені багатьма мовами світу. Українською окр. вірші Б. переклав І. *Лучук*. Нагороджений премією Швед. академії (1790) та медаллю за «заслуги у створенні щасливих і багатих картин, влучні дотепи, своєрідні рими, чудове поєднання з музикою, володіння мовою». З 1920 Швед. академія присуджує премію ім. Б. «направду видатному шведському поетові». У м. Стокгольмі 26.07.1829 встановлено бюст Б., цей день відзначають як день Б. 1919 створено Бельманів. т-во.

Бельман Карл Мікаель. Портрет, худ. Пер Крафт (старший), 1779

Тв.: Fredmans sånger: Fredmans epistler. Stockholm, 1978; Укр. переклад. — Пісні Фредмана. Пісня № 35 // Лучук І. В. Історія світової поезії. Тернопіль, 2011.

Літ.: Nyström M. Myt och sanning om Carl Michael Bellman. Stockholm, 1994; Hulden L. Carl Michael Bellman. Stockholm, 1995; Лучук І. В. Історія світової поезії. Тернопіль, 2011; Landen L. Carl Michael Bellman: en biografi. Stockholm, 2014.

С. В. Глухова

Бельмондо́, Жан Поль [франц. Belmondo, Jean Paul; повне ім'я — Жан Поль Шарль (франц. Jean Paul Charles); 09.04.1933, м. Неї-сюр-Сен, регіон Іль-де-Франс, Франція — 06.09.2021, м. Париж, Франція] — актор театру і кіно, зірка європейського кінематографа. Нар. у сім'ї скульптора і художниці. Навчався у різн. школах і ліцеях м. Парижа. У дитинстві захоплювався футболом, пізніше — боксом. Тренувався в Авіаклубі (м. Париж), де познайомився з чемпіоном Франції з боксу М. Озелем (1932–1995; Франція). Попри успіхи в спорті, вирішив стати актором. З 1950 відвідував підготовчі курси актора Р. Жирара (1901–1989; Франція), який відкрив у Б. покликання коміка. На Б. вплинули також актори Ж. Беррі (1883–1951; Франція) і М. *Сімон*. Першу роль зіграв 1950 в аматор. театрі (роль Принца у спектаклі «Спляча красуня» за казкою Ш. *Перро*). Закінчив 1956 Вищу нац. консерваторію драм. мист-ва (м. Париж), викладач П. Дюкс (1908 –1990; Франція). На випуск. конкурс. іспиті грав сцену зі спектаклю «Любов і піаніно» Ж. Фейдо. Гра Б. була прихильно зустрінута глядачами, але журі (переважно з акторів театру «Комеді-Франсез») не присудило йому першої премії, що не дозволило стати актором цього театру. Першу роль у кіно Б. зіграв 1956 у фільмі «Недільні приятелі» (реж. А. Езнер). Фільм спонукав реж. М. Карне (1906–1996; Франція) запросити Б. на невел. роль у фільмі «Дурисвіти» (1958), що був карикатурою на «золоту молодь». Актор знявся також у другоряд. ролях у фільмах «Пішки, верхи й в авто» (реж. М. Дельбез; 1957), «Будь красивою і мовчи» (реж. М. Аллегре, 1958; разом з А. *Делоном*), в одній з гол. ролей у детективі «Зваж усі ризики» (реж. К. Соте, 1960). Водночас Б. грав у театрі, зокрема виконав роль Крістіана Мартена у комедії П. Маньє «Оскар»,

Бельмондо Жан Поль

прем'єра якої відб. 1958 у Театрі Атене (тепер Театр Атене Луї Жуве, м. Париж). 1958–1960 був мобілізований, служив у Алжирі. З 1960 знову знімався в кіно та грав у театрі. Був головою профспілки акторів (1963–1966). Заснував продюсер. фірму «Серіто фільм» («Cérito Films»; 1972). У 1990 продав її телеканалу «Канал плюс» («Canal Plus») і створив компанію «Аннабель Продюксьйон» («Annabel Production»). Був власником Театру Вар'єте у м. Парижі (1994–2004). Б. зіграв у кіно понад 80 ролей. Здобув популярність завдяки трьом різн. жанрам: *комедії*, *детективу* та пригодниц. кіно. Першим його вел. успіхом і відправ. пунктом кар'єри була роль в *авторському кіно*. Б. зіграв гол. роль Мішеля Пуаккара у стрічці Ж. Л. *Годара* «На останньому диханні» (1960) — фільмі, що заклав підвалини франц. «*Нової хвилі*». Проте Б. не став провід. актором «Нової хвилі», знявшись у Годара ще лише у двох повнометраж. фільмах «Жінка є жінкою» (1960) та «Божевільний П'єро» (1965), а також у короткометражці «Шарлотта та її Жюль» (1960). Грав у фільмах Ф. *Трюффо* («Сирена з "Місісіпі"», 1969), К. *Шаброля* («Доктор Пополь», 1972), А. *Рене* («Ставіскі», 1974), змінював жанри та актор. стиль. Режисери, з якими найбільше співпрацював Б., — А. Верней (1920; Туреччина — 2002; Франція) та Ф. де Брока (1933–2004; Франція), перший тяжів до жанру детективу, другий — комедії. Б. виконав гол. ролі в низці фільмів А. Вернея: «Мавпа взимку» (1962), «Сто тисяч доларів на Сонці», «Вікенд у Зюйдкоті» (обидва — 1964), «Зломники» (1971), «Авантюристи» (1984). У фільмах Ф. де Брока («Людина з Ріо», 1964; «Надзвичайний», 1973; «Невиправний», 1975 та ін.) Б. зіграв ролі, з якими глядачі пов'язують його образ і які вважають типов. ролями актора. Серед ін. важливих для кар'єри Б. режисерів — Ж. Лотнер («Професіонал», 1981; «Весела Пасха», 1984; «Незнайомець у домі», 1992), Ж. Дере («Борсаліно», 1970; «Одинак», 1987), К. *Лелюш* («Чоловік, який мені подобається», 1969; «Улюбленець долі», 1980; «Знедолені», 1995), Ж.-П. Мельвілль («Леон Морен, священник», 1961; «Стукач», 1962). Співпрацював з автором сценаріїв і діалогів М. Одіаром (14 фільмів). Партнерами на знімал. майданчику були актори Ж. *Габен* («Мавпа взимку»), *Бурвіль* («Дивна неділя», 1958; «Мозок», 1969), А. Делон («Борсаліно», 1970; «Один шанс на двох», 1998), Ш. *Ванель* («Старший Фершо», 1963) та ін. Стилю гри Б. притаманна природна невимушеність, іроніч. та розкута манера виконання. Належав до нов. типу актора із зовнішністю «міцного хлопця», відмінного від красенів-коханців, яких втілювали, зокрема, Ж. *Маре* і Ж. *Філіп*. Б. водночас і грав спокусника, і викликав сміх глядачів, що не було характерно для ін. акторів франц. кіно. Грав також у театрі (понад 30 ролей), переважно у творах класич. репертуару. Зокрема, виконав гол. ролі у п'єсах «Кін» Ж.-П. *Сартра*, адаптації п'єси А. *Дюма (сина)* (1986), «Сірано де Бержерак» Е. *Ростана* (1989; обидві — у постановці реж. Р. *Оссейна*, Театр «Маріньї», м. Париж), у п'єсах Ж. Фейдо та ін. Грав і в прем'єрах нових п'єс сучас. драматургів, зокрема 1998 п'єси Е.-Е. *Шмітта* «Фредерік, або Бульвар Злочину» (поставлена в «Маріньї», м. Париж, реж. Б. Мюра). Автор мемуарів «30 років, 25 фільмів» (1963), «Тисяча життів варті більше, ніж одна», «Бельмондо про Бельмондо» (обидві — 2016). Лауреат премії «Сезар» найкращому актору (1989; відмовився). Почесна Золота пальмова гілка Канн. МКФ за всю кар'єру (2011). Почесний Золотий лев Венец. МКФ (2016) за всю кар'єру. Нагороджений орденом Почес. легіону: кавалер (з 1980), офіцер (з 1991), командор (з 2007), вел. офіцер (з 2019). Командор ордена Мистецтв і Літератури (з 2006). Вел. офіцер Нац. ордена Заслуг (з 2017). Кавалер ордена Леопольда (2012; Бельгія).

Тв.: Mille vies valent mieux qu'une. Paris, 2016; Belmondo par Belmondo. Paris, 2016.

Літ.: Perron T. «Les copains du dimanche» ou l'âge d'or des métallos // Vingtième Siècle. Revue d'histoire. 1995. № 46; Durant Ph. Belmondo. Paris, 2011; Jean-Paul Belmondo: en mots et en image. Paris, 2012; Bourdon L. Définitivement Belmondo. Paris, 2017.

С. В. Глухова

Бельмопа́н (англ. Belmopan) — місто, столиця *Белізу*; див. у ст. *Беліз*.

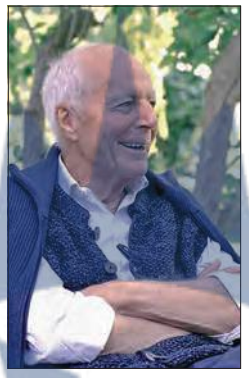
Бем, Геóрг (нім. Böhm, Georg; 02.09.1661, м. Гоенкірхен, тепер земля Тюрингія, Німеччина — 18.05.1733, м. Люнебург, тепер земля Нижня Саксонія, Німеччина) — композитор, музикант, органіст і клавесиніст, представник північнонімецької органної школи. Нар. у сім'ї органіста, викладача. Батько став його першим учителем. Брав також уроки музики в органіста Й. Гільдебранда (1614–1684; тепер Німеччина), а згодом у музикантів із родини Бахів. Навчався у лат. школі в с. Гольбаху. Закінчив гімназію у м. Готі (1684) та Єнський ун-т (1690; тепер *Єнський університет Фрідріха Шиллера*). З 1693 жив у м. Гамбурзі. У місті кипіло муз. життя навколо Гамбурз. опер. театру та переважно звучала італ. музика, що вплинуло на розвиток муз. мислення Б. Продовжував навчання в органіста Й. А. Рейнкена (1643; тепер Нідерланди — 1722; Німеччина), а також бував у м. Любеку заради занять із Д. *Букстегуде*. Від 1698 до кін. життя працював органістом церкви Св. Йоанна в м. Люнебурзі. Тут розгорталася його діяльність як композитора, клавесиніста й органіста. Найбільшим внеском Б. у розвиток північнонім. клавір. та орган. музики стали хорал. партити. Цей жанр виник раніше, але партити були лише обробками мелодії церков. *хоралу* і складалися переважно з п'яти *варіацій*. Б. був засновником нов. підходу до цієї муз. форми. Він узагальнив досягнення попередників і сучасників — Я. П. Свелінка (1562–1621; тепер Нідерланди), С. Шейдта (1587–1654), С. Преторіуса (1571–1621), Й. Пахельбеля (1653–1706; усі — тепер Німеччина), Д. Букстегуде. Вніс ефект імпровізаційності, дозволив собі змінювати кількість варіацій, розвинув їхню образну та жанр. палітру, збагатив інтонац. природу голосів навколо хоралу та засоби *поліфонії*. Використовував великі сольні епізоди аріозного типу (див. *Аріозо*), фрагменти *гомофонії*, писав у різн. *тональностях*, що надавало творам нової *колористики*. У період діяльності в м. Люнебурзі його творчість більше, ніж раніше, зазнала впливу франц. музики, це відчутно в клавесин. творах. Серед творів — *кантати*, мотети, «Пристрасті за Лукою», *сюїти*, хорал. прелюдії для органа, *прелюдії* та *фуги*, *увертюри*, різдвяні пісні та *гімни*, танц. п'єси для клавесина, хорал. партити для клавесина або органа. Автор книг з муз. виконавства.

Бем Георг

Літ.: Spitta Ph. Böhm, Georg // Allgemeine Deutsche Biographie : in 56 bd. Leipzig, 1876. Bd. 3; Wolff Chr. Johann Sebastian Bach: The Learned Musician. Oxford, 2002; Green J. D. A Conductor's Guide to Selected Baroque Choral-Orchestral Works. Lanham, 2013.

Н. М. Кушка

Бем Готтфрід

Бем, Го́ттфрід (нім. Böhm, Gottfried; 23.01.1920, м. Оффенбах-ам-Майн, тепер земля Гессен, Німеччина — 09.06.2021, м. Кельн, тепер земля Північний Рейн — Вестфалія, Німеччина) — архітектор, педагог, перший лауреат *Прітцкерівської премії з архітектури* з Німеччини (1986). Дід, батько, дружина і троє синів Б. були архітекторами. Батько Д. Бем (1880–1955; Німеччина) проєктував *церкви* в стилістиці *експресіонізму*. 1938 Б. закінчив катол. школу в м. *Кельні*. 1939–1942 служив у *вермахті*, воював на Сх. фронті. Демобілізований унаслідок поранення. У 1942–1946 навчався архітектури в Мюнх. тех. ун-ті, одночасно скульптурі — у Мюнхен. академії мист-в. 1947 повернувся до м. Кельна і

Бем Готтфрід. Театр Ганса Отто в м. Потсдамі (земля Бранденбург, Німеччина)

там створив свою першу *споруду* — *каплицю* «Мадонна на руїнах» на місці зруйнованої війною середньовіч. церкви. До 1950 займався відбудовою зруйнованого м. Кельна. 1951 пів року провів у США, де познайомився з В. *Гропіусом* і Л. *Міс ван дер Рое*, що вплинуло на його ранню

Бем Готтфрід. Ратуша в м. Бенсберзі (земля Північний Рейн — Вестфалія, Німеччина)

творчість у стилістиці *модернізму*. 1955 по смерті батька успадкував його архіт. бюро. Багато працював у сфері сакрал. архітектури, запроєктувавши і збудувавши 39 церков тільки за 1959. Наприкінці 1960-х потреба в нових церквах ослабла, і Б. почав проєктувати громад. та комерц. будівлі. З 1982 працював разом із синами Стефаном, Петером і Паулем. 1963–1985 — професор Рейн.-Вестф. тех. ун-ту в м. Аахені (земля Пн. Рейн — Вестфалія). Після 1985 викладав у *Массачусетському технологічному інституті*, Ун-ті Пенсильванії в м. Філадельфії, Ун-ті Вашингтона в м. Сент-Луїсі, шт. Міссурі (усі — США), у Міжнар. академії архітектури (м. Софія, Болгарія). Створив багато будівель у ФРН: церкви, *музеї*, *театри*, культ. центри, *офіси* і житл. будинки. У 1960-х його вважали, як і батька, архітектором-експресіоністом, згодом — послідовником *архітектури сучасної (функціоналізму*, модернізму), що тяжів до *бруталізму*. Сам Б. стверджував, що створює зв'язок між минулим і сучасністю, між світом ідей і фіз. світом, між будівлею та її міськ. оточенням. Це втілено у виборі пластично виразної, скульпт. форми, матеріалів і кольору *конструкцій*. Багато творів виконано в *бетоні*, але з огляду на технол. розвиток, використовував і нові матеріали — скло і сталь. Вважав архітектуру насамперед мист-вом, тому зосереджував творчі зусилля на якості та інтенсивності мист. висловлювання, яке мало би бути макс. образним і чітким. Серед найвідоміших архіт. творів: каплиця «Мадонна на руїнах» (1947–1950); церква Воскресіння Христового (1963–1970); центр. *мечеть* (2006–2018; усі — у м. Кельні); церква Св. Альберта в м. Саарбрюкені (земля Саар, 1951–1968); паломниц. церква Діви Марії в Невігесі (тепер у межах м. Фельберта; 1961–1973); ратуша в м. Бенсберзі (1962–1976); Статист. бюро в м. Дюссельдорфі (1969–1979; усі — земля Пн. Рейн — Вестфалія); реконструкція замку в м. Саарбрюкені (1981–1989); театр Ганса Отто в м. Потсдамі (земля Бранденбург; 1995–2006); міськ. б-ка в м. Ульмі (земля Баден-Вюртемберг, 1998–2004). Почесний член Амер. ін-ту архітекторів (з 1983), Королів. ін-ту брит. архітекторів (з 1991). Почесний доктор Мюнхен. тех. ун-ту (з 1985).

Літ.: Иконников А. В. Искусство, среда, время. Эстетическая организация городской среды. Москва, 1985; Böhm G. Vorträge, Bauten, Projekte. Stuttgart, 1988; Стародубцева Л. В. Архітектура постмодернізму. Історія. Теорія. Практика. Київ, 1998; Lieb S., Junker H. Sakralbauten der Architektenfamilie Böhm. Regensburg, 2019.

В. В. Вечерський

Бем, Карл А́вгуст Леопо́льд (нім. Böhm, Karl August Leopold; 28.08.1894, м. Грац, Австрія — 14.08.1981, м. Зальцбург, Австрія; похов. у м. Граці) — диригент, представник класичної австронімецької школи *диригування*. Нар. в сім'ї юриста. Здобув юрид. освіту в Ун-ті м. Граца, 1919 захистив там доктор. дисертацію. З юності захоплювався *музикою*, займався нею приватно спочатку в м. Граці, а потім у м. Відні. Його вчителями були Г. *Адлер*, К. Мук (1859–1940; Німеччина) та Є. *Мандичевський*. Служив у армії (1914–1916). Диригентський дебют Б. відбувся 1917 у Міськ. театрі м. Граца. Згодом працював у різних опер. театрах Німеччини: Баварській держ. опері у м. Мюнхені (1921–1927; запрошений Б. *Вальтером*), Держ. театрі Дармштадта (1927–1931), Гамбурзькому опер. театрі (1931–1934). Яскравий період роботи Б. — діяльність на посаді гол. диригента та муз. директора Дрезден. держ. опери (1934–1942). Тут відбулося важл. особисте знайомство з Р. *Штраусом*. Композитор довірив Б. право провести прем'єри його опер «Мовчазна жінка» (1935) та «Дафна» (1938). Диригент узяв участь у *Зальцбурзькому фестивалі* (1938). Обіймав посаду директора *Віденської державної опери* (1943–1945 і 1954–1956; усунутий 1945–1954 за зв'язки з нацист. режи-

Онлайн-версія на http://vue.gov.ua

мом). Паралельно працював з *оркестрами симфонічними* різних міст, але переважно з *Віденським філармонічним оркестром*. У 1950–1960-х багаторазово вирушав на *гастролі* (Італія, Франція, Аргентина, Японія, СРСР тощо). Був учасником *Байройтського фестивалю* (1962–1970). Через часту відсутність у м. Відні звільнився з пост. роботи в театрі, але до кінця творч. життя нерідко отримував запрошення до Віден. держ. опери та керував окр. *спектаклями*. Гастролював у Японії з Віден. держ. оперою (1980), диригував там оперою Р. Штрауса «Аріадна на Наксосі». Диригентська діяльність Б. пов'яз. насамперед із постановками опер В. А. *Моцарта*, Р. *Вагнера*, Р. *Штрауса*. Диригував *симфоніями* й симф. поемами композиторів-класиків і романтиків (Л. ван *Бетховена*, Р. А. *Шумана*, Ф. *Ліста*, Г. *Малера*, А. *Брукнера* та ін.). Уславився як один з найкращих диригентів опери А. *Берга* «Воццек». Диригування вирізнялося чистотою *стилю*, дисципліною муз. мислення, що особливо проявлялося у ритміч. орг-ції муз. тканини. Був уважним до деталей муз. мови, характер. для композиторів різн. епох. Надавав перевагу австр. та нім. музиці. Слухачі відзначали *ерудицію* маестро, оригін. трактування та *інтерпретацію* творів. Записував музику на платівки з Віден. філарм. оркестром. 1974 здійснив запис усіх симфоній В. А. Моцарта. Наприкінці життя написав спогади про зустрічі з Р. Штраусом та мемуари «Я добре пам'ятаю все» (1980). Остання творча робота — участь у запису фільму-опери Р. Штрауса «Електра» (1981, реж. Г. Фрідріх). Нагороджений орденами та відзнаками: хрестом «За військові заслуги» (1943), сріб. хрестом «За заслуги перед Австрійською Республікою» (1959), «За заслуги перед Федеративною Республікою Німеччини» (1960), почес. хрестом Австрії «За науку і мистецтво» (1970), командор ордена Почес. легіону (1976) тощо. Удостоєний нагород окр. міст — Відня, Берліна, Байройта: лауреат Вел. мистец. премії м. Берліна (1967), почес. гр-нин м. Відня (з 1978) та ін. Почесний член Ун-ту м. Граца (з 1965). Двічі лауреат премії «*Греммі*»: за найкращий опер. запис (1965; опера А. Берга «Воццек»), найкращий запис для дітей (1976; С. Прокоф'єв «Петя і вовк», К. Сен-Санс «Карнавал тварин»). Уведений до Зали слави журн. «Грамофон» («Gramophone»; 2012). На честь Б. в Австрії випущено монету з портретом диригента (1991), до 100-річчя з дня народження — пошт. марку.

Бем Карл Август Леопольд

Бем Теобальд Фрідріх

Пр.: Begegnung mit Richard Strauss. Wien; München, 1964; Ich erinnere mich ganz genan. Zurich, 1968.

Літ.: Blaukopf K. Grosse Dirigenten. Teufen, 1955; Dostal F. E. Biografische Notizen über K. Böhm // Witeschnik A. Dirigenten. Wien; Hannover; Bern, 1965; Endler Fr. Karl Böhm: ein Dirigentenleben. Hamburg, 1981; Кияновська Л. Євсевій Мандичевський у музичній україніці // Укр. музика. 2012. № 1 (3).

Н. М. Кушка

Бем, Теоба́льд Фрі́дріх [нім. Böhm (Boehm), Theobald Friedrich; 09.04.1794, м. Мюнхен, тепер земля Баварія, Німеччина — 25.11.1881, там само] — майстер з виготовлення музичних *інструментів*, флейтист-віртуоз, *композитор*, винахідник, ювелір, інженер-металург. Створив сучас. концерт. тип хромат. *флейти* з універс. системою *клапанів*. Нар. у сім'ї ювеліра та доньки придвор. майстра *галантереї*. Першим муз. інструментом Б. був *флажолет* (старовин. флейта). З 14 р. працював у ювелір. майстерні батька. Уже в 16 р. спробував удосконалити флажолет, додавши 4 клапани. Приватно навчався гри на флейті (1810–1812) у Й. Н. Капеллера (1776–1843; тепер Німеччина) — флейтиста Мюнхен. придвор. королів. оркестру. З 1812 — перший флейтист Мюнхен. королів. театру «Ізартор». Працював у Мюнхен. придвор. королів. оркестрі: музикант (1818–1830), перший флейтист (1830–1848). Водночас від 1818 навчався композиції у П. фон Вінтера (1754–1825) і Й. Греца (1760–1826; обидва — тепер Німеччина). Від 1821 разом з оркестром багато гастролював: Швейцарія, Франція, Німеччина, Австрія, Чехія. Познайомився зі скрипалем Н. *Паганіні* та співачкою А. Каталані (1780; Італія — 1849; Франція), виступав разом з ними в концертах. Відкрив влас. майстерню у м. Мюнхені (1828) разом із музикантом Р. Греве. Втілював нові ідеї з вдосконалення флейти: збільшив кількість клапанів, що дозволило отримувати точ. звук. 1831 перебував у м. Лондоні. Працював у майстерні муз. інструментів, продовжував пошуки шляхів удосконалення *духових музичних інструментів* та *фортепіано*. 1832 завершив удосконалення системи клапанів та важелів, завдяки чому флейта стала придатною для виконання трелей та пасажів півтонами й тонами, а також творів у всіх *тональностях*. Найважливішими нововведеннями 1832 були правил. розташування тональн. отворів і винахід нов. системи клавіш, яка дозволяла відкривати й закривати всі 14 тональн. отворів одночасно дев'ятьма доступ. пальцями. 1834–1847 працював над другою моделлю флейти. Замінив коніч. канал флейти циліндричним, остаточно вирішив виготовляти інструмент з металев. матеріалу з додаванням срібла. Важливими нововведеннями були ще точніше розташування тональн. отворів і також клапани кришки. На Всесвіт. виставці 1851 у м. Лондоні флейта Б. привернула увагу представників багатьох фірм. Бем продав їм свої *ліцензії*. Його тип флейти почали виробляти в усьому світі. На Всесвіт. виставці 1855 у м. Парижі майстер отримав за свою розробку золоту медаль. У 1860–1870-х Б. розробляв альтову модель флейти та флейти-*пікколо*. Завдяки нововведенням звучання цих видів флейт стало чистішим і соковитішим, вони посіли належ. місце в *оркестрі симфонічному*. Автор низки винаходів: мех-му для вставки штифтів до валиків муз. шкатулок (бл. 1816), кількох удосконалень у структурі ф-но (патент 1835), новатор. пропозиції у галузі металургії (патенти 1835, 1840), щодо передавання енергії в ротац. машинах (1835), оптич. приладу для виявлення пожеж (патент 1841), методу убезпечування від іскор локомотив. труб (патент 1841) тощо. Почав писати музику з 1818. Повний композитор. доробок включає 37 творів з номерами опусів і ще 54 ненумеров. твори, з них 26 обробок для флейти-альта. Твори були добре сприйняті слухачами за життя Б., отримали числ. позитивні *рецензії* та опубл. в понад 300 виданнях і перевиданнях. Концертино для флейти з оркестром (1820, опубл. 1822; опус 1) Б. присвятив своєму кумирові — флейтисту, композитору, автору книг з методики гри на флейті А. Б. Фюрстенау (1792–1852; тепер Німеччина). Серед муз. творів: Варіації на теми Дж. Паїзіелло (1823), К. М. фон *Вебера* (1827), вальсу Ф. П. *Шуберта* (1838), нім.

мелодій (1838), «Великий полонез» (1831), фантазії на теми шотланд. нар. мелодій (1851), 24 *каприси* для флейти (1851), 24 *етюди* для флейти (1858) тощо. Викладав гру на флейті (бл. 100 учнів). Написав кілька методич. посібників з питань виконавства та структури флейти. Кавалер ордена за заслуги за впровадження нового процесу на металург. заводах Баварії (1839). Нагороджений медалями виставок у містах Мюнхені (1834, 1835, 1854), Лейпцигу (1850), Лондоні (1851) та Парижі (1855). Відзначений срібн. нагородою Лондон. т-ва мист-в (1835). У м. Мюнхені були організовані фестивал. концерти, присвячені Б. (1981, 1994). Міжнародний конкурс ім. Б. для флейти та альт. флейти започатковано 2006. Конкурси відбулися 2006, 2011, 2016, 2019, 2022. Засновано Архів Б. (1980), Т-во Б. (1990), Фонд Б. (2014).

Тв.: Über den Flötenbau und die neuesten Verbesserungen desselben. Mainz, 1847; Die Flöte und das Flötenspiel. München, 1871.

Літ.: Ventzke K. Theobald Boehm 1794–1881: Hofmusiker, Flötenbauer, Eisenhüttentechniker in München. Frankfurt am Main, 1982; Scheck G. Die Flöte und ihre Musik. Mainz, 1984; Качмарчик В. П. Реформа Т. Бёма и перспективы развития современной флейты // Укр. музикознав. 2004. Вип. 33; Качмарчик В. П. Реформа Т. Бёма (к проблеме исследования механико-акустической системы флейты) // Муз. мист. 2004. Вип. 4.

Н. М. Кушка

Бе́мба, бабемба, авемба — велика *етнічна група*, яка проживає здебільшого на території північно-східного плато *Замбії* та сусідніх районах *Конго* (*Демократичної Республіки Конго)*, а також у *Танзанії*. Кількість Б. становить прибл. 3,6 млн осіб (2001). Б. поділяють на *племена*: Б., біса (авіса), лала (буканда), каонде, уші (бауші), амбо, сенга та ін., а також на 40 матрилінійних, екзогам. кланів. У Замбії словом «Б.» наз. усіх людей, які розмовляють мовою Б., що належить до підгрупи *банту* (див. *Нігеро-конголезькі мови*). Більшість Б. зберігає місц. традиц. вірування, частина — християни (див. *Християнство*). Місцева група — село, складається переважно з родичів старости. Воно містить бл. 30 хатин і переїжджає кожні 4–5 р., коли ґрунт виснажується. Практикують *полігінію*, кожна дружина займає влас. дім, хоча перша дружина має особл. статус. Основне заняття — підсічно-вогневе *землеробство*. Вирощують *просо*, *сорго*, *маніок* тощо. Значна частина працює на гірничопром. підприємствах.

Літ.: Roberts A. Chronology of the Bemba // Journal of African History. 1970. № 11 (2); Roberts A. D. A History of the Bemba: Political Growth and Change in North-eastern Zambia Before 1900. London, 1973; Mushindo P. A Short History of the Bemba: As narrated by a Bemba. Lusaka, 1977; Gondola D. The History of Congo: The Greenwood Histories of the Modern Nations. London, 2002; Reid R. A History of Modern Africa: 1800 to the Present. 3rd ed. Hoboken, 2020.

В. В. Пилипенко

Бем-Баверк Ойген фон

Бем-Ба́верк, О́йген фон (нім. Böhm-Bawerk, Eugen von; 12.02.1851, м. Брно, тепер Чехія — 27.08.1914, м. Крамзах, земля Тіроль, Австрія; похов. у м. Відні; Австрія) — економіст, доктор права (з 1875), один із фундаторів *Австрійської школи* в *політекономії*, державний діяч, член Австрійської АН (з 1907), Шведської Королівської АН (з 1910). Походив із дворян. родини, батько був держ. службовцем, обіймав посаду віцегубернатора *Моравії*. Зі шкіл. років товаришував з Ф. фон *Візером* (один із чільн. представників Австр. школи політекономії). Закінчив юрид. ф-т *Віденського університету* (1872). Вивчав політ. економію в *Лейпцизькому університеті*, *Єнському університеті Фрідріха Шиллера*, *Гайдельберзькому університеті* (до 1879). Приват-доцент політекономії у Віден. ун-ті (з 1880), захистив дис. «Права й відносини з погляду вчення про народногосподарські блага» (1881). У 1881–1889 викладав в *Інсбруцькому університеті Леопольда і Франца* (з 1884 — професор). Значний період життя присвятив службі у вищих держ. органах: з 1889 — член верх. палати парламенту *Австро-Угорщини*, радник міністра фінансів; тричі був міністром фінансів Цислейтанії (1895, 1897–1898, 1900–1904), головою Верхов. Апеляц. суду. 1905–1911 повернувся до академ. діяльності, працював професором Віден. ун-ту. Віцепрезидент (1907), президент (1911–1914) Австр. АН. З перебуванням Б. на держ. посадах пов'язують досягнення Австро-Угорщиною порівняної фін. стабільності до поч. *Першої світової війни*. Доклав знач. внесок у перехід *грошової системи* д-ви на *золотий стандарт*, реформу *податкової системи*, вихід *економіки* на пор. високі темпи зростання, досягнення позитив. *сальдо* торг. балансу, приплив інозем. *капіталів*. Усе це заклало підвалини для прискореної *модернізації* країни. Наукові погляди Б. формувалися під переваж. впливом ідей К. *Менгера*. У річищі Австр. шк. маржиналізму розвивав ідеї суб'єктивно-ціннісн. засад лібер. екон. теорії та політики, ринкової самоорг-ції. Розроблював проблеми теорії цінностей, *ціноутворення*, капіталу, доходу (процента) тощо. З метою осягти сутність екон. явищ заперечував методол. *монізм*, прагнув застосувати різні методол. підходи, вказував на недостатність самих лише методів *історії* та *статистики* для екон. *пізнання* (звертався до емпір. методів, *інтроспекції*, аналізу індивід. преференцій тощо). Міркував про суб'єкт.-психол. механізми встановлення ринк. цін; розробник концепції суб'єкт. цінності благ. Обґрунтував концепцію ціноутв., за якою верхня (макс.) межа зміни ринк. ціни будь-якого товару залежить від суб'єкт. оцінки його корисності покупцем, нижня (мін.) — відповід. суб'єкт. оцінки продавцем. Для пояснення мех-му вимірювання й порівняння таких оцінок сперся на поняття гранич. корисності благ. Значну увагу приділив сутніс. ознакам та формам функціонування капіталу. Висунув оригін. теорію капіталу і процент. платежів (т. з. позитив. теорія капіталу) з урахуванням чинника часу (уґрунтована на ідеї про те, що для рац. суб'єкта певне благо має більшу гранич. корисність тепер, ніж у майбутньому). Розумів капітал як суму вартостей проміж. продуктів, що з'являються на окр. стадіях непрямого процесу вир-ва. Дослідив, як формується відсоток на капітал і як він впливає на ін. категорії доходів. Розвинув ідеї Ж.-Б. *Сея* щодо продуктивності факторів вир-ва. Міркування Б. розглядають як підмурок теорії дисконтування та сучас. фін. теорії. Був серед перших критиків екон. теорії К. *Маркса*. Головні аргументи висував проти труд. *вартості теорії* та теорії *експлуатації*, методично спростовував їхнє філос.-методол. підґрунтя. Критикував засадн. принцип маркс. системи — еквівалентність обміну. Більшість аргументів Б.

у бік крит. аналізу екон. доктрини К. Маркса зберегли актуальність дотепер. Автор праць «Капітал і прибуток» (1884), «Основи теорії цінності господарських благ» (1886), «Позитивна теорія капіталу» (1889), «Теорія Карла Маркса та її критика» (1896) «До завершення марксистської системи» (1890) та ін. Портрет Б. вміщено на австр. банкноті в 100 шилінгів 1985. Ідеї Б. та його теор. дискусії вплинули на погляди плеяди економістів і політ. діячів: О. *Бауера*, Р. *Гільфердінга*, Л. *фон Мізеса*, Й. *Шумпетера* та ін.

Пр.: Gesammelte Schriften : in 2 bd. Wien; Leipzig, 1924–1926; Англ. перекл. — Karl Marx and the Close of His System. New York, 1949; Capital and Interest : in 3 vol. South Holland, 1959.

Літ.: Kuenne R. E. Eugen von Böhm-Bawerk. New York, 1971; Garrison R. W. Austrian Capital Theory: the Early Controversies // Carl Menger and His Legacy in Economics / Ed. by B. Caldwell. Durham, 1990; Schumpeter J. A. Ten Great Economists. London, 1997; Hennings K. H. The Austrian Theory of Value and Capital: Studies in the Life and work of Eugen von Böhm-Bawerk. Cheltenham, 1997; Романів І. І. Теоретико-методологічні засади розвитку теорії структури капіталу // Вісник Нац. ун-ту «Львів. політех.». Сер.: Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і пробл. розвитку. 2008. № 635; Мацелюх Н. П., Максименко І. А. Історія економіки та економічної думки. Політична економія. Мікроекономіка. Макроекономіка. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ, 2014; Holcombe R. 15 wielkich austriackiej szkoły ekonomii / Przekład z angielskiego K. Jopek. Wrocław, 2019.

Бе́ме, Я́коб [Бьоме; нім. Böhme (Boehme), Jakob; 1575, м-ко Альт-Зейденберг, тепер с. Старий Завідув Зґожелецького пов. Нижньосілезького воєводства, Польща — 17.11.1624, м. Герліц, земля Саксонія, Німеччина] — теософ, містик-мислитель, *візіонер*, основоположник ранньомодерної містичної традиції. Нар. у статеч. селян. родині. Отримав поч. освіту. Опанував ремесло шевця. Від 1599 — гр-нин м. Герліца, член цеху шевців. 1619 змінив швац. ремесло на торгівлю пряжею. Зачитувався *Біблією*, зазнав упливу *Парацельса*, можливо, В. Вайґеля (1533–1588); назагал — автодидакт. Зламним у житті стало видіння 1600. Свідчив про міст. зустрічі з «Дівою Софією» (Бож. Премудрістю), став родоначальником новоєвроп. *софіології*. Першим твором Б., що розійшовся у копіях, був, за остат. назвою, «Аврора, або Вранішня зоря, що сходить...» («Aurora oder Mörgenröte im Ausgang»; 1612). Старший *пастор* і магістрат відреагували на книгу забороною писати. Знову взявся за перо тільки в 1618 або 1619. Десятки нових праць викликали жвавий інтерес і сприяли розширенню кола шанувальників. Один із них видрукував збірку текстів Б. під назвою «Шлях до Христа» («Weg zu Christo»; 1624). Збірка стала приводом для черг. кампанії цькування, яку не зупинила навіть смерть Б. Всупереч панівній у *середньовіччі* ієрархічно-статич. картині світобудови Б. висунув динамічну. Головним рушієм теогонічно-вселенського процесу в ній є принцип полярності, дії та протидії, виникнення всього із взаємодії «Так» і «Ні». Теософ був предтечею *діалектики* та її «золотого віку» в Німеччині. Вчення Б. розгортає як самоодкровення Божественного в процесі його *трансформації* з пра-стану непроявленості — Безодні Безосновності (нім. Ungrund), «вагітної» хаотично-вільною волею, до повноти реалізації — у проявленість власне *Богом*. Бог, своєю чергою, розкривається як *Трійця* (Отець, Син, Святий Дух), з одного боку, як вічна природа та людина — з іншого. При цьому *трансцендентність* Бога суміщається з *іманентністю* Своєму творінню. Б. у своїх міркуваннях постає радше панентеїстом (див. *Панентеїзм*), а не теїстом чи беззастереж. пантеїстом (див. *Теїзм*; *Пантеїзм*). Став одним із основоположників традиції *волюнтаризму* в нім. філософії. Бог теософа, на відміну від ортодокс.-християн., уособлює повноту полярностей, є не лише світлом, а й темрявою, не лише любов'ю, а й гнівом тощо. *Тринітаризм* Б. тлумачать як у дусі християн. *догматики* (покликаючись на «Аврору...»), так і всупереч їй (на пізніший твір «Велике таїнство...»; 1623). Погляди теософа різняться і від церковно-християн. *креаціонізму*: світ твориться / народжується Богом радше із Самого Себе, а не ex nihilo, причому вічно, а не разово. Вчив про існування трьох світів: а) темн. (вогняного першостану віч. природи); б) Божеств., або ангельського і в) матеріального. Два перших вважав «внутрішніми», третій, як їх оприявнення, «зовнішнім». Ті заховані в ньому, як *душа* в тілі. В *антропософії* переконував, що відома нам людина — це геть не вся людина. Натомість уся є «малим Богом», оскільки Бог обдарував її максимально, щоб мати можливість споглядати в ній Самого Себе. Порівнював Бога з деревом, а люд. душу — з гілкою. Пов'язував «ницість» людини з падінням, а її відродження з «народженням у Христі». Основні тв.: «Аврора, або вранішня зоря, що сходить»; «Опис трьох принципів Божественної сутності» (1619), «Про трояке життя людини» (1620), «Істинна психологія, або Сорок питань про душу» (1620), Про влюднення Ісуса Христа (1620), «Про народження і позначення всіх сутностей» (1622), «Велике таїнство, або Роз'яснення першої книги Мойсея», «Теософські послання» (1618–1624) тощо. Традицію бемізму підтримували в Німеччині: заснований Й. Ґ. Ґіхтелем (1638–1710) рух «ангельських братів», п'єтисти [Ф. К. Етінґер (1702–1782), Й. Х. Юнґ-Штіллінґ (1740–1817), див. *П'єтизм*], в Англії — Дж. Пордедж (1607–1681), у Франції — Л. К. де *Сен-Мартен* та мартиністи. Шанувальниками Б. були філософи Ґ. В. Ф. *Гегель*, Ф. *Шеллінґ*, Ф. фон *Баадер*, А. *Шопенгауер*, В. *Соловйов*, М. *Бердяєв*, а також нім. романтики (Л. *Тік*, *Новаліс*), художник Ф. О. *Рунге*, композитор А. *Брукнер* та ін. Б. визнано завершителем нім. пізньосередньовіч. міст. традиції й фундатором ранньомодерної; його погляди вплинули на новочас. оновлення образів Бога, світу і людини. Започаткував укладання філос. творів нім. мовою. Творчість Б. відносять до вис. *класики* теософії. Мислителя називають «уособленням духу *Реформації*»; шанобливо іменований сучасниками «philosophus teutonicus» (лат. — тевтон. філософ). Гегель називав його «першим німецьким філософом». Знали й шанували Б. і в Україні. За повідомленням архієп. Чернігівського *Філарета (Гумілевського)* селянин В. Каразіна приніс йому «три фоліанти» творів теософа, перекладених у 18 ст. Його вплив відчутний у творчості Г. *Сковороди*. Усі чи майже всі твори Б. переклав рос. мовою полтавчанин-*масон*, вихованець *Києво-Могилянської академії* С. *Гамалія*.

Пр.: Sämtliche Schriften Faksimile-Neudruck der Ausgabe von 1730 : in 11 bd. Stuttgart, 1955–1961; Die Urschriften : in 2 bd. Stuttgart, 1963–1966.

Беме Якоб, портрет. Худ. Г. Гліманн, 1-ша пол. 18 ст.

Літ.: Grunsky H. Jacob Boehme. Stuttgart, 1956; Koyre A. La philosophie de J. Boehme. 3rd ed. Paris, 1979; Вер Г. Якоб Бёме сам свидетельствующий о себе и о своей жизни / Пер. с нем. К. Мамаева. Челябинск, 1998; Піч Р. Божественна Премудрість як цвіт світла з Божого серця. Огляд загальних рис софіології Якоба Бьоме // Sententia. 2019. Вип. 38/2.

В. Д. Білодід

Бемо́ль (франц. bémol, давньофранц. bemoulz, від італ. b molle, букв. — бе м'яке) — знак *альтерації*, який означає зниження ступеня *звукоряду* на півтону. Вимовляють після назви *ноти*, перед якою він стоїть (напр., сі-бемоль). Позначають знаком — ♭. Щоб понизити ноту на цілий *тон*, застосовують дубль-Б. (складається з двох знаків Б. — 𝄫). Історія виникнення Б. бере початок із 6 ст. Його пов'язують зі звуком, який тепер позначають як сі-Б. Це другий звук, що описали відповідно до акуст. характеристик муз. звуків. Першим був звук ля, який графічно передавали першою літерою лат. алфавіту — a. У квадратній *нотації* в Зх. Європі у 12 ст. було два знаки, що відтворювали висок. і низький варіанти ноти «сі» (b). Перший — b rotundum (кругле b) або b molle (м'яке b), позначав низький варіант. Другий — b quadratum (квадратне b) або b durum (тверде b) — високий варіант. Із першого утв. сучас. знак Б., із другого — *бекара*. У минулому використовували також знак бекар-Б. (♮) для половинної відміни дії дубль-Б. У сучас. нотації для цього послуговуються звичайним Б. При літерному позначенні Б. замінюють складом es (ес), який додають до відповід. літерної назви ноти. Напр.: фа — f (еф), фа-бемоль — fes (фес). Проте в такому записі є винятки: сі-Б. відтворюють літерою B, b (бе), мі-Б. — Es, es (ес). В авангард. музиці 2-ї пол. 20 ст. використовували також «пів бемоль» (записували як віддзеркалення Б.), що знижував ноту на ¼ чи ¾ тону.

Літ.: Юцевич Ю. Є. Музика. Словник-довідник. Тернопіль, 2003; Мороз М. О. Елементарна теорія музики. 2-ге вид., перероб. та допов. Одеса, 2019.

М. О. Мороз

Бемоль

Бен, Алекса́ндр (англ. Bain, Alexander, 11.06.1818, м. Абердин, Шотландія, Велика Британія — 18.09.1903, там само) — психолог, філософ, педагог, громадський і освітній діяч. Походив з родини ткача, юнаком наслідував ремесло батька. Від 1836 вивчав *математику*, *фізику*, *натурфілософію* в Маришальському коледжі (м. Абердин). Здобув диплом магістра з найвищ. відзнакою (1841), лишився в коледжі викладачем філософії та фізики. 1845 посів каф. фізики й натурфілософії в Ун-ті Стратклайда (м. Глазго, Шотландія). Переїхавши 1848 до м. Лондона, займався публіцистикою, брав участь у розробці *соціальної реформи*. 1857–1869 (крім 1862–1864) був екзаменатором *Лондонського університету*. Від 1860 — професор-регіус (призначений з волі монарха) на каф. логіки та каф. морал. філософії в *Абердинському університеті*, також професор *англійської літератури*. 1881–1887 був ректором закладу, сприяв розвитку студент. самоврядування. За роки викладац. роботи уклав серію підручників із різн. дисциплін: *астрономії*, *метеорології*, фізики (1847–1848), англ. *граматики* (1863), *риторики* (1866). Мав широке коло наук. і освіт. зацікавлень. Набув відомості передусім дослідженнями в галузі *психології* та *логіки*, свої погляди виклав у книгах «Почуття та інтелект» (1855), «Емоція та воля» (1859), «Компендіум психології та етики» (1968). Представник емпір. психології, збагатив традицію *психології асоціативної*. У розвідках спирався на дані природн. наук, *фізіології*; втілював *парадигму* позитив. науки (О. *Конт*) — прагнув звільнити психологію від *метафізики*, запровадити наук. методи класифікації психол. явищ. Під впливом поглядів Дж. С. *Мілля* (з яким зберігав друж. відносини все життя) вивчав взаємозв'язок між психіч. явищами й фізіол. процесами, що відображено в пр. «Свідомість і тіло» (м. Лондон, 1873; м. Київ, 1880, 1884). Відійшов від ідеї прямої причинової залежності психіч. фактів від фізіол., міркував про складніший характер взаємодії «духу» й «тіла» (методи кореляції, кореспонденції, супут. змін). Цікавився *методологією* та *логікою науки*, розпрацьовував ідею спец. наук. методів, зокрема в пр. «Логіка індуктивна та дедуктивна» (1871). Залишив розвідки з проблем вивчення *характеру*, морал. філософії, *лінгвістики*, *етики*, *педагогіки*. У праці «Наука про освіту» (1879), «Практичні есеї» (1884) розмірковував про педагогіку як наук. галузь, теор.-практ. засади виховання і викладання. Брав участь у тогочас. політ. і громад. рухах. Сприяв проведенню освіт. реформ у Шотландії, був пост. членом шкіл. ради м. Абердина. Уклав біографію Дж. С. Міля [«Джеймс Мілль, біографія» («James Mill, a biography»)], залишив спогади про особистість і життя його сина Дж. С. Мілля [«Джон Стюарт Мілль, критика з особистими спогадами» («John Stuart Mill; a criticism with personal recollections»); обидві праці — 1882]. Почесний доктор *Единбурзького університету* (з 1871). Мармурове погруддя діяча встановлене в Абердин. публ. б-ці. Філософський ф-т Аберд. ун-ту заснував медаль Б. (1883), яку присуджують щорічно найкращ. студенту в галузі *філософії свідомості*.

Бен Александр

Пр.: Mental and Moral Science. A Compendium of Psychology and Ethics. London, 1868; The Senses and the Intellect. 3rd ed. New York, 1868; Education as a Science. D. New York, 1897; The Emotions and the Will. Memphis, 2012.

Літ.: The Scottish Idealists: Selected Writings / Ed. by D. Boucher. Exeter; Charlottesville, 2004; The Oxford Handbook of British Philosophy in the Nineteeth Century / Ed. by W. J. Mander. Oxford, 2014; Cowley S. Rational Piety and Social Reform in Glasgow: The Life, Philosophy and Political Economy of James Mylne. Eugene, 2015; Scottish Philosophy in the 19th and 20th Centuries / Ed. by G. Graham. Oxford, 2015; Hergenhahn B. R., Henley T. B. An Introduction to the History of Psychology. 8th ed. Boston, 2019.

Бен Бадіс

Бен Бади́с, Абд аль-Гами́д [Абдель Гамід; араб. عبد الحميد بن باديس; франц. Ben Badis, Abdelhamid; повне ім'я — Абд-аль-Гамід бен Мустафа бен Маккі бен Бадіс (араб. عبد الحميد بن مصطفى بن المكي بن باديس); 04. (за ін. даними — 05.)12.1889, м. Константіна, тепер вілает Константіна, Алжир — 16.04.1940, там само] — релігійний і політичний діяч, богослов, поет, публіцист, педагог, лідер ісламського реформаторського та національно-культурного руху в *Алжирі* та країнах *Магрибу*. Походив із замож. та освіченої бербер. родини. Ще підлітком вивчив напам'ять *Коран*. 1908–1912 навчався на богосл. ф-ті ун-ту Аз-Зайтуна в Тунісі, по закінченні викладав упродовж року. Бл. 1912–1913 здійснив *хадж* до *Мекки* та *Медини*, відвідав Єгипет і Сирію. Зустрічався з мусульм. діячами, *улемами*, *шейхами*, захопився

ідеями «очищення» *ісламу*, повернення до *традиціоналізму*, *салафізму*, зазнав упливів *ваггабізму*. 1913 повернувся на батьківщину, від поч. 1914 вчителював у Зел. *мечеті* м. Константіни, викладав араб. мову, реліг. дисципліни, історію, географію, проповідував. Увійшов до кола інтелектуалів — прибічників реформ алжир. ісламу на засадах повернення до традиції та поміркованого *модернізму*. Під його керівництвом 1919 у Сіді Бумазі відкрито першу в Алжирі школу для дівчат. У липні — жовтні 1925 видавав тижневик «Аль-Мунтакід» («Критик»; вийшло 17 номерів), невдовзі заборонений колоніал. владою, 1925–1939 — реліг. і політ. тижневик (згодом щомісяч. журнал) «Аш-Шихаб» («Метеор»), де критикував колоніал. політику Франції в Алжирі та співробітництво місц. еліти, чиновництва з франц. владою. Заохочував, організовував та спонсорував поширення в країні культ. центрів, музич. т-в, театр. і спорт. колективів, молодіж. орг-цій. Виступав за консолідацію всіх антиколоніал. сил країни. У травні 1931 заснував і очолив Асоціацію алжир. мусульм. улемів, що об'єднала мусульм. богословів, учених (початково й шейхів реліг. братств), прихильників різн. поглядів і напрямів з метою розвитку ісламу, поширення араб. культури, збереження алжир. культ. цінностей та протидії франц. впливу (станом на 1930-ті Асоціація об'єднувала бл. 1,5 тис. членів та бл. 100 закладів, зокрема *мечетей* і *медресе*). Колоніальна влада кількаразово забороняла діяльність Асоціації (уперше 1933). Б. Б. відіграв непересіч. роль в орг-ції та діяльності Алжир. мусульм. конгресу (1936), який об'єднав гол. політ. рухи в країні та виступав за ліквідацію колоніал. режиму в Алжирі. До кін. життя мешкав у рід. місті. Діяльність Б. Б. на посаді президента Асоціації алжир. мусульм. улемів відносять до ключ. чинників збереження в умовах колоніалізму етноконфес. й цивілізац. *ідентичності* алжир. народу. За внесок у культ. просвітництво й боротьбу за *незалежність* країни наз. «батьком алжирського відродження». Реформаторські зусилля Б. Б. стали складником потуж. салафіт. руху у Пн. Африці. На вшанування пам'яті діяча 16 квітня (день його смерті) офіційно оголошено в Алжирі Днем науки. У м. Орані (вілает Оран, Алжир) 2015 завершено спорудження Вел. мечеті, наз. на честь Б. Б.

Літ.: Merad A. Réformisme musulman en Algérie de 1925 à 1940: Essai d'histoire religieuse et sociale. Paris, 1967; Merad A. Ibn Badis, commentateur du Koran. Paris, 1971; Religious Internationals in the Modern World: Globalization and Faith Communities since 1750 / Ed. by A. Green, V. Viaene. Basingstoke, 2012; Esposito J. Islam: The Straight Path. 5th ed. New York, 2016.

А. В. Арістова

Бенаве́нте-і-Марті́нес, Хасі́нто (ісп. Benavente y Martínez, Jacinto; 12.08.1866, м. Мадрид, Іспанія — 14.07.1954, там сам) — письменник, драматург, член Іспанської королівської академії (з 1912), лауреат *Нобелівської премії* з літератури (1922). Нар. в сім'ї лікаря-педіатра. Після закінчення Колегії Сан-Хосе (м. Мадрид) навчався на юрид. ф-ті *Мадридського університету Комплутенсе* (1882–1885). Захопився *театром* і залишив навчання, отримавши спадщину після смерті батька. Був *антрепренером* у *цирку*, актором, співпрацював з низкою газет і літ. журналів, займався літ. творчістю. Перша опубл. книга «Фантастичний театр» («Teatro fantástico»; 1892) була складена з коротких драм. діалогів, згодом вийшла поет. збірка «Вірші» («Versos») і книга прози «Листи від жінки» («Cartas de mujeres»; обидві — 1893). Перша поставлена в театрі п'єса «Чуже гніздо» («El nido ajeno»; 1894) не мала успіху у глядачів, але друга «Відомі люди» («Gente conocida»; 1896) принесла йому популярність. Був гол. редактором журн. «Комічний Мадрид» («Madrid Cómico»; 1898). У 1899 заснував у м. Мадриді Худ. театр (взірцем був «Вільний театр» А. *Антуана*). 1899–1900 був ред. журн. «Літературне життя» («Vida literaria»), пов'яз. із групою письменників «Покоління 1898». На поч. 20 ст. став популяр. драматургом. 1906 їздив у турне Лат. Америкою разом із Компанією Манабуерро. Працював у мадрид. газ. «Безпристрасний» («Imparcial»), де вів критич. рубрику (1908–1912). Під час *Першої світової війни* оголосив себе германофілом, що викликало певну критику. Обирався депутатом Конгресу депутатів Ген. кортесів (1918–1919) від консерват. партії. З 1920 був гол. реж. Іспанського театру (м. Мадрид). 1922 і 1945 здійснив театр. турне Пд. Америкою як арт. директор компанії, створеної актрисою Л. Мембрівес (1885–1969; Аргентина). У 1920–1930-х побував також на Кубі, в Єгипті, країнах Бл. Сходу, СРСР. Був одним із фундаторів Асоціації друзів СРСР (1933). Під час громадян. війни підтримував уряд Нар. фронту, був призначений головою Театр. комісії. Згодом режим Ф. *Франко* дозволив ставити його п'єси лише без прізвища автора [заборону знято після декларування прихильності до нов. режиму та участі у профранкіст. демонстрації (1946)]. Був президентом Асоціації іспанських письменників і митців (1948–1954). До кін. життя продовжував писати твори для театру. У доробку Б. понад 200 творів, зокрема 172 п'єси. Творчість охоплює різном. жанри: *трагедію*, *комедію*, *драму*, *фарс*, *водевіль*, *лібрето*, п'єси для дітей тощо. Створив галерею люд. типів з усіх середовищ: селян і містян, аристократів і простолюдинів. На відміну від мелодрам. творів Х. *Ечегарая-і-Ейсагіре* в основі його п'єс — іронія, сатира, психологія характерів, природність і правдоподібність. Вони ґрунтуються на реалістичності ситуації, точності обстановки, тонких та іроніч. діалогах, близьких до творів О. *Вальда* і Б. *Шоу*. Серед ранніх п'єс — «Губернаторша» («La gobernadora»; 1901), «Суботній вечір» («La noche del Sábado»; 1903), «Вогнений дракон» («El dragón de fuego»; 1904), «Принцеса Бебе» («La Princesa Bebé»; 1906) тощо. У манері італ. *комедії дель арте* та з використанням її *персонажів* написана п'єса «Корисливі інтереси» («Los intereses creados»; 1907). П'єса «Страстотерпиця» («La malquerida»; 1913) належить до жанру сільськ. драми, мала успіх за кордоном, зокрема в США. 1928 п'єсу «До неба та вівтарів» («Para el cielo y los altares»; 1928), що пророкує падіння іспанської монархії, було заборонено урядом. У період 1936–1944 його п'єси йшли у всіх театрах Іспанії. Кілька п'єс екранізовано. Писав також поезію, оповідання, публіцист. та критич. статті. Нобелівську премію отримав «за успішне продовження славетних традицій іспанської драми». Нагороджений Вел. хрестом Альфонса X Мудрого (1944), Золотою медаллю «За трудові заслуги» (1950). Почесний гр-нин міст Нью-Йорка (1923), Мадрида (1924). Пам'ятник Б. встановлено в м. Мадриді (1962; скуль-

Бенавенте-і-Мартінес Хасінто

птор В. Мачо). На його честь наз. площу в м. Мадриді, вулицю в м. Толедо.

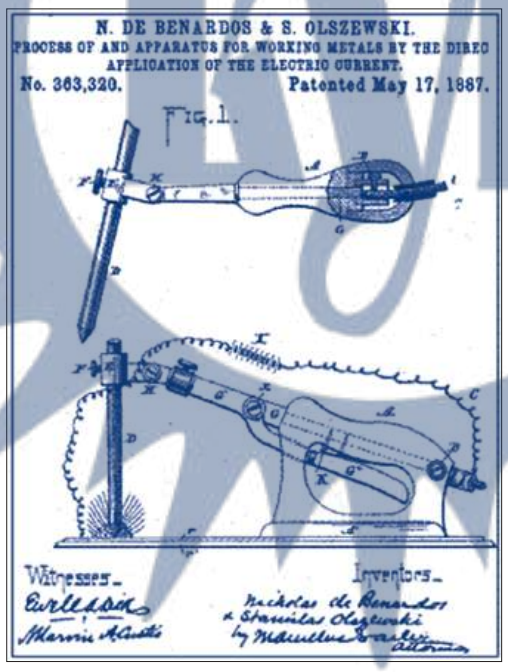
Тв.: Obras completes : in 11 vol. Madrid, 1951–1956; Comedias y dramas : in 3 vol. Madrid, 2007–2015.

Літ.: Lázaro Á. Vida y obra de Jacinto Benavente. Madrid, 1964; Montero A. J. Jacinto Benavente, su vida y su teatro. Madrid, 1967; Peñuelas M. Jacinto Benavente. New York, 1968; César O. Teatro español del siglo XX. Madrid, 2002; Назарець В. Бенавенте-і-Мартінес Хасінто // Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник : у 2 т. / За ред. Н. Михальської, Б. Щавурського. Тернопіль, 2005.

Бенардос Микола Миколайович

Бенардо́с, Мико́ла Миколайович (07.08.1842, с. Бенардосівка, тепер с. Мостове Вознесен. р-ну Миколаїв. обл., Україна — 21.09.1905, м. Фастів, тепер Київ. обл., Україна) — науковець, винахідник, першовідкривач електричного дугового *зварювання* металів. 1866 закінчив мед. ф-т Київ. Імператор. ун-ту Св. Володимира (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), 1869 — відділ с.-г. наук Моск. Петров. землероб. та ліс. академії (тепер Рос. держ. аграр. ун-т — Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тимірязєва). 1867 відвідав Всесвіт. виставку в м. *Парижі*, що спонукало до профес. винахідниц. діяльності. 1868 оселився в с. Луху (тепер однойм.

Бенардос Микола Миколайович. Креслення до патенту «Спосіб з'єднання та роз'єднання металів безпосередньою дією електричного струму», 1887

смт Іванов. обл., Росія). На успадков. землях збудував садибу «Привільне» та комплекс майстерень (стали базою для опрацювання і випробування винаходів). 1879 переїхав до м. Санкт-Петербурга. Влаштувався на з-д т-ва «Яблочков-винахідник і К°». 1881–1884 працював у м. Парижі (лаб. «Електрисьєн») та м. *Барселоні*, де змонтував акумулятор. *батарею* влас. конструкції для міськ. електростанції. 1885 завершив створення технології зварювання заліза (наз. електрогефестом на честь давньогрец. бога вогню та ковальства *Гефеста*) й відповід. апаратури, підготував необхідні *патенти* (перший отримано 10.10.1885 у м. Парижі). Того ж року у співпраці за фін. підтримки інж., підприємця С. Ольшевського (1852; Польща — 1898; Німеччина) організував зварювал. вир-во на новоствор. з-ді «Електрогефест» (м. Санкт-Петербург). До кін. 1880-х спосіб *електрозварювання* Б. отримав всесвіт. визнання і мас. застосування в пром-сті, буд-ві, на транспорті. 1889 патент. правом на винаходи Б. у галузі зварювання заволоділа група ділків. Винахідник втратив можливість продовжувати роботу над «електрогефестом». Для тех. втілення своїх ідей залучав переважно власні кошти, через що, зрештою, продав садибу та успадков. землі. З 1898 мешкав і продовжував винахідниц. діяльність у м. *Фастові*. Автор понад 190 винаходів та проєктів, що охоплювали с. г., транспорт, військ. справу, побут. техніку, але здебільшого стосувалися практ. застосування електрики. Суспільний резонанс мав винахід пароплава-всюдихода, а також проєкт забезпечення м. Санкт-Петербурга *струмом електричним* для освітлення та руху транспорту. У 1870-х здійснив винаходи в галузі електротехніки: створив нові *акумулятори*, баластні *реостати*, комутатори струму знач. сили. 1881 винайшов спосіб дугового зварювання («електрогефест»), який уперше застосував для підготовки експозиції Міжнар. електр. виставки в м. Парижі. Розробив способи точкового та шовного контакт. зварювання. 1885–1887 отримав патенти на «спосіб з'єднання та роз'єднання металів безпосередньою дією електричного струму» в провід. країнах Європи та США (із С. Ольшевським), а також у *Російській імперії* (привілей № 11 982). 1892 уперше продемонстрував трубу, зварену спірал. швом. Розробив технол. процес і створив відповід. обладнання для здійснення електрозварювання, принципи роботи якого залишаються незмінними дотепер: зварювал. трансформатор, електрод у спец. держаку, затискач заземлення, кабелі. Першим почав застосовувати різні *флюси*, а також був засновником механізації зварювал. процесу. Частина винахідниц. ідей Б. випередила свій час: корабель-всюдихід, гребний гвинт із поворот. лопатями, електр. паяльник оловом, електр. гармата, електровідливання й електронашарування металів, турбіни ГЕС, бетонні залізн. шпали, залізобетонні буд. конструкції зі зварним каркасом, вирощування рослин в електр. полі, проєкт забезпечення м. Санкт-Петербурга електр. струмом. Нагороджений золотою медаллю Імператор. рос. тех. т-ва (1892). Почес. інженер-електрик С.-Петерб. електротех. ін-ту (1899). Пам'ятники Б. встановлено в м. Фастові та смт Луху. У складі *Переяслава, національного історико-культурного заповідника* діє його музей. За рішенням ЮНЕСКО 1981 відзначали 100-річчя з дня винаходу електрозварювання.

Літ.: Матійко М. М. Розвиток дугового електрозварювання на Україні. Київ, 1960; Патон Б. Е. Изобретение века // Наука и жизнь. 1981. № 10; Бенардос Микола Миколайович (1842–1905) // Видатні конструктори України : в 8 т. / За ред. Б. Є. Патона, М. З. Згуровського. Київ, 2008. Т. 1; Шитюк М. М., Горбуров Є. Г., Горбуров К. Є. Слава і гордість Миколаївщини. Миколаїв, 2012.

Г. І. Гайко

Бенаре́с — див. *Варанасі*.

Бена́рі, Франц Фердина́нд [нім. Benary, Franz Ferdinand; повне ім'я — Франц Симон Фердинанд (нім. Franz Simon Ferdinand); 22.03.1805, м. Кассель, тепер земля Гессен, Німеччина —

07.02.1880, м. Берлін, Німеччина] — сходознавець, філолог, екзегет. Походив з євр. родини. Батько — банкір, узяв прізвище Б. 1808. З 1824 вивчав богослов'я, філософію, сх. мови в Бонн., Галле-Віттенберз. (1824–1827) та Берлін. ун-тах. Біографи Б. зауважують особл. вплив на нього гебраїста, екзегета, філолога В. Гезеніуса (1786–1842, Німеччина). Слухав лекції Г. В. Ф. *Гегеля*, Ф. *Шлеєрмахера*, богослова й церк. історика А. Неандера (1789–1850; Німеччина), Ф. *Боппа*. Близько 1829 навернувся у *християнство*. 1829–1831 — приват-доцент зі сх. мов Берлін. ун-ту. Захопився санскритологією (див. *Санскрит*), серед визнаних на той час досягнень — переклад і видання давньоінд. поеми «Налодая» («Nalodaya»; 1830). Здобув доктор. ступінь від Ун-ту Галле (1835) за працю «Про левірат у євреїв». Відтоді погодився на посаду професора *екзегетики Старого Завіту* в Берлін. ун-ті, на цій посаді працював до кін. життя. Викладав бібл. літру, екзегетику, *семітські мови* та семіт. епіграфіку, *палеографію*. Публікував свої розвідки переважно у «Щорічнику наукової критики» («Jahrbücher für Wissenschaftliche Kritik»). Висунув резонанс. гіпотезу, що загадане в *Об'явленні Івана Богослова* т. з. число звіра — 666 [«Хто має розум, нехай порахує число звірини, бо воно число людське. А число її шістсот шістдесят шість» (Об. 13:18)] — це сума цифр. значень літер давньоєвр. алфавіту, що відповідають латиномов. словосполученню «Нерон кесар». Ототожнив «п'ять царів», про яких йшлося в Об'явленні [«І сім царів, — п'ять їх упало, один є, другий іще не прийшов» (Об. 17:9–10)], з постатями рим. імператорів *Октавіана Августа*, *Тиберія*, Калігули (правив у 37–41), *Клавдія* і Нерона. Відтак датував текст 68 н. е. (на противагу датуванню *Іринея Ліонського* сер. 90-х).

Літ.: Baentsch B. Benary, Franz Ferdinand // Allgemeine Deutsche Biographie : in 56 vol. Leipzig, 1902. Vol. 46.

Бена́серраф, Ба́рух (англ. Benacerraf, Baruj; 29.10.1920, м. Каракас, Венесуела — 02.08.2011, м. Бостон, шт. Массачусетс, США) — лікар-імунолог, учений, член Американської академії мистецтв і наук (з 1972), лауреат *Нобелівської премії* з фізіології або медицини (1980). Походив із євр. (сефард.) родини; батько емігрував до *Венесуели* з *Марокко*, став успіш. підприємцем. Від 1925 разом із сім'єю мешкав у м. Парижі, навчався в ліцеї Жансон-де-Саї. Не зміг здобути ступінь бакалавра у Франції — перед загрозою *Другої світової війни* (1939) сім'я виїхала до Венесуели. 1940 навчався у Франц. ліцеї м. Нью-Йорка, де склав екзамен на ступінь бакалавра, а 1942 закінчив бакалаврат також у Школі заг. досліджень Колумб. ун-ту. 1943 отримав амер. громадянство. Навчався в Медич. коледжі Вірджинії, інтернатурі Квінз. гол. госпіталю (тепер Квінз. госпітал. центр). Був мобіліз. до армії, 1946–1948 служив арм. лікарем у військ. частині в м. Нансі (Франція). Після демобілізації, 1948–1949 вів дослідження у галузі імунохімії та *імунології* в лаб. при Коледжі лікарів і хірургів Колумб. ун-ту. Через хворобу батька тимчасово переїхав до м. Парижа, 1949–1955 працював у госпіталі Бруссе. Складнощі з академ. кар'єрою у Франції спонукали повернутися до США. Від 1956 — на посаді доцента, з 1958 — доцент, з 1960 — професор каф. патології в Шк. медицини *Нью-Йоркського університету*. Від 1968 завідував лаб. імунології в Нац. ін-ті алергії та інфекц. хвороб у Бетесді (передмістя м. Вашингтона, США). Упродовж 1970–1991 — зав. новоствореної каф. порівн. патології Шк. медицини *Гарвардського університету*. Одночасно призначений президентом і гол. викон. директором Ін-ту раку Дана-Фарбер. 1991 вийшов на пенсію. Досліджувати *алергії* та *імунну систему* Б. спонукала влас. недуга на *астму бронхіальну*. Вивчав кількіс. показники імунопатол. (див. *Імунопатологія*) р-цій, включно з анафілактич. (див. *Анафілаксія*) і феноменом Артюса (див. у ст. Н. *Артюс*). Застосував методи ретельн. кількіс. аналізу до дослідження т. з. ретикулоендотеліальної системи (застар. термін, тепер — система мононуклеар. фагоцитів). Вивчав мех-м *гіперчутливості*, клітин. і гуморальну гіперчутливість, *імунні відповіді* орг-му на чужорід. білок. Ці дослідження, проведені спільно з Ж. *Доссе* та Дж. *Снеллом* у 1950–1960-х, лягли в основу відкриття обл. *геному*, що тепер відома як гол. комплекс гістосумісності. Б. довів, що поліморфні гени імун. відповіді не лише визначають унік. конституцію *антигенів* людини, але й регулюють взаємодію між різн. клітинами імунол. системи. Був одним із 42 членів-засновників АН країн третього світу (1983; тепер Всесвіт. АН). 1992 підписав *маніфест* учених «Попередження науковців світу людству», покликаний спонукати до невідклад. змін у глоб. *природокористуванні*, взаємодії людства й природи. Виховав плеяду імунологів. Крім наук. праць, уклав *автобіографію* «Від Каракаса до Стокгольма: життя в медичній науці» («From Caracas to Stockholm: A Life in Medical Science»; 1998). Нобелівську премію з фізіології або медицини отримав за відкриття гол. комплексу гістосумісності, групи генів, що відповідають за розпізнавання чужорід. речовин і розвиток імун. відповіді (розділив її з Ж. Доссе й Дж. Снеллом). Нагороджений Нац. наук. медаллю США (1990). Почесний доктор низки ун-тів: Нью-Йорк. (з 1981), Колумб. (з 1985), Ін-ту Вейцмана (з 1989), Гарвард. (з 1992), Бордо (з 1993), Віден. (з 1995) тощо. Почесний член Скандинав. т-ва імунології (1972).

Бенасерраф Барух

Пр.: У с п і в а в т. — Properties of Antibodies Cytophilic for Macrophages // Journal of Experimental Medicine. 1966. № 123 (1); Carrier Function in Anti-Hapten Immune Responses. I. Enhancement of Primary and Secondary Anti-Hapten Antibody Responses by Carrier Preimmunization // Journal of Experimental Medicine. 1970. № 132 (2); Cell Interactions Between Histoincompatible T and B Lymphocytes. II. Failure of Physiologic Cooperative Interactions Between T and B Lymphocytes From Allogeneic Donor Strains in Humoral Response to Hapten-Protein Conjugates // Journal of Experimental Medicine. 1973. № 137 (6); Functional Specificity of Thymus- Dependent Lymphocytes // Science. 1977. № 195 (4284); The Role of MHC Gene Products in Immune Regulation and its Relevance to Alloreactivity // Nobel Lectures, Physiology or Medicine 1971–1980. Singapore, 1992; From Caracas to Stockholm: A Life in Medical Science. Amherst, 1998.

Літ.: Notable Scientists: From 1900 to the Present : in 5 vol. Farmington Hills, 2001; Lerner K., Lerner B. World of Anatomy and Physiology : in 2 vol. Detroit, 2002.

Бенгалу́ру, Бангалор (каннада ಬೆಂಗಳೂರು) — місто, адм. ц. шт. *Карнатака* Індії. Розташовано в пд.-сх. частині штату. Відстань до м. *Делі* —

2,1 тис. км. Тер. — 741 км². Місто засн. 1537 правителем індуїст. Віджаянагар. імперії Кемпе Гауда I (1510–1569; тепер Індія). 1638 захоплене Біджапур. султанатом, 1687 — військами *Аурангзеба*, який передав Б. керів. династії князівства Майсур — Вадіярам. З 1799 перебував під протекторатом *Британської імперії* (формально — під *монархією* Вадіярів). Від 19 ст. (з перервами) — столиця інд. д-ви Майсур та штаб-квартира брит. адміністрації. З 1947 — адм. ц. шт. Майсур, з 1973 — адм. ц. шт. Карнатака. Заг. кількість нас. (2011, перепис) — бл. 8,5 млн осіб, густота — бл. 11,4 тис. осіб/км². Склад нас. за реліг. склад: індуїсти (78,9 %), мусульмани (13,9 %), християни (5,6 %) та ін. За статевими групами: чоловіки (52,2 %), жінки (47,8 %). Мову каннада вважали рідною 42 % осіб тощо. Нас. зростає, 2001 становило 5 млн осіб. Клімат троп., із теплою сухою зимою та вологим літом. Серед.

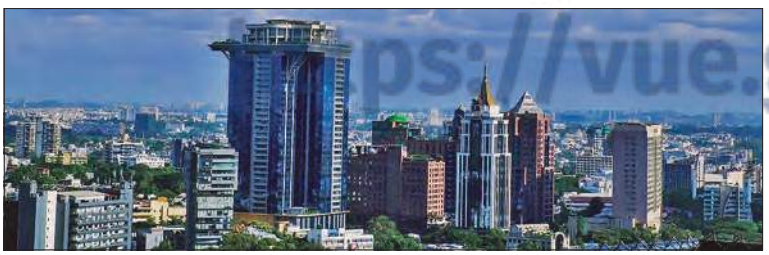

Бенгалуру. Храм 9 ст.

Бенгалуру. Будівля місцевого парламенту (1952–1956)

т-ра січня — +21 °С, липня — +23 °С. Середньоріч. кількість опадів — бл. 1 000 мм, найбільше в серпні — жовтні, характерні *мусони*. Більшість пром. підприємств зосереджені в індустр. зоні у пн.-зх. частині міста. Серед осн. галузей — авіац. та ракето-косм., маш.-буд., електротех., фарм., легка та ін. Діють авіабуд. компанія «Гіндустан Аеронавтік» («Hindustan Aeronautics»); аерокосм. підприємства «Нейшнл Аероспейс Лабораторіз» («National Aerospace Laboratories»), «Бгарат Електронікс» («Bharat Electronics»); маш.-буд. підприємства «ГМТ» («HMT»), «Бгарат Фріц Вернер» («Bharat Fritz Werner»), «БЕМЛ» («BEML»), «Рейл Віл Фекторі» («Rail Wheel Factory»); фарм. компанія «Біокон» («Biocon»). Є з-ди іноз. автом. компаній: «Вольво Констракшн Екві́пмент» («Volvo Construction Equipment»; Швеція), «Тойота Кірлоскар Мотор» («Toyota Kirloskar Motor»; Японія) тощо. Міжнародний аеропорт Кемпеговда розташ. прибл. за 30 км від Б., серед. річ. пасажиропотік — понад 15 млн осіб. Великий вузол автом. і залізн.

Бенгалуру. Панорама

шляхів. Метрополітен працює з 2011, налічують 65 станцій, буд-во триває. У сфері послуг переважає ІТ-сектор. Є технопарк, центр *інформаційних технологій* «Електронне місто» з бл. 200 відповід. кампусами. Розвинені фін., трансп.-логіст., аутсорсинг. послуги, торгівля. Діють Інд. наук. ін-т (засн. 1909), Інд. орг-ція косм. досліджень (фактично засн. 1969), Центр перспектив.

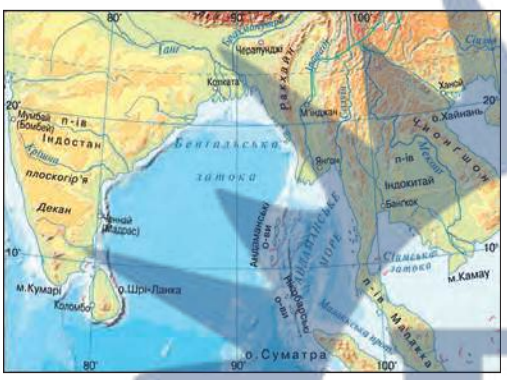
наук. досліджень (засн. 1989) та ін. До найб. ЗВО відносять Бенгалур. ун-т (засн. 1964), Ун-т мед. наук ім. Р. Ганді (засн. 1996) тощо. Є низка коледжів. Відомі уряд. (засн. 1865); пром. та технол. (засн. 1962) та ін. музеї. Діє Нац. галерея сучас. мист-ва (засн. 2009) — один із найб. культ. центрів країни тощо. Тут проходять мист. заходи й фестивалі. Об'єктами туризму є *храми* Шрі Сомешвара Свімі (9–16 ст.), Басавана Гуді (Нанді; 1537). Від укріплень міста 16 ст. збережено тільки Делійську *браму*. Британські колоніал. споруди представлені в європ. *історизмі* з домінуванням *неокласицизму* й *неоготики*, з елементами *мавританського стилю*. Бенгалур. палац (2-га пол. 19 ст.) побудовано в неогот. (тюдорів. готика), будівлю Інд. наук. ін-ту (поч. 20 ст.) — у неоренесанс., будівлі Верхов. суд штату (1864–1868) та місц. парламенту (1952–1956) — у неокласицист. стилістиці. Сучасна стилістика *хайтек* представлена 32-поверховим *хмарочосом* Всесвіт. торг. центру (2010) та аеропортом (2008). Культивують крикет, футбол, баскетбол, плавання, теніс, регбі тощо. З об'єктів спорт. інфраструктури — крикет. стадіон (1969; понад 30 тис. осіб), вод. центр (1986) та ін. Тут нар. реж. Гуру Датт (1925–1964), актор Раджинікант (нар. 1950) тощо.

Літ.: Singh S. India. 15th ed. Melbourne, 2013; Nagendra H. Nature in the City: Bengaluru in the Past, Present, and Future. New Delhi, 2016; Raju K., Ravin A., Manasi S. et al. Urban Environmental Governance in India: Browsing Bengaluru. Cham, 2018.

Бенга́льська зато́ка — частина *Індійського океану* в північно-східній частині. Найбільша затока *Світового океану*. За гідрол., гідрохім. та гідрометеорол. параметрами належить до *морів*. Пл. — бл. 2 172 тис. км². Шир. — 1 610 км. Серед. глиб. — 2 600 м, макс. — 4 694 м. На Зх. обмежена п-вом *Індостан*. Східна межа, що проходить від мису Негрейс у *М'янмі* через найб. *Андаманські острови*, проведена до точки, розташ. на о. Малий Андаман, далі — уздовж пд.-зх. кордону *Андаманського моря*. Південна межа пролягає по лінії між Сангаман-Канда (крайня сх. точка на о. *Шрі-Ланка*) і найпівнічнішою точкою о. *Сума-*

Ознайомча версія на порталі https://vue.gov.ua

тра. Фундаментом Б. з. затоки є Індостан. плита, яка є частиною вел. Індо-Австрал. плити, що має пев. рух на Пн., занурюючись під Бірман. мікроплиту з утворенням Яван. жолоба. Тертя двох плит збільшує тиск і т-ру в *надрах Землі*, що призводить до утв. *вулканів* і *землетрусів*. 2004 викид накопиченої в цій зоні напруги зумовив потуж. підвод. землетрус і утв. *цунамі*, що, за

Бенгальська затока

різн. оцінками, забрало життя від 225 до 300 тис. осіб. Переважна частина *акваторії* Б. з. розташ. у субекватор. клімат. поясі. Належить до зони мусон. (див. *Мусон*) циркуляції повітря. Мусони, що виникають в області низьк. тиску (утв. улітку в Пн. півкулі над *Перською затокою*), дмуть із Пд. Зх. (океаніч. мусон). Мусони, що виникають в області вис. тиску (утв. узимку над *Тибетським нагір'ям*), дмуть із Пн. Сх. (континентал. мусон). Проходження океан. мусону над *Гімалаями* викликає найб. кількість опадів у світі. На цей регіон припадає лише 7 % троп. *циклонів* у світі. Сезонні зміни напрямку вітру в Б. з. викликають різну циркуляцію *вод поверхневих*. Навесні спостерігають антициклон. циркуляцію поверх. вод, які на Пд. зливаються з Пн. пасат. течією, що рухається в сх. напрямку. Восени напрямок циркуляції поверхн. вод змінюється на зворот. — утв. кругова течія проти годинник. стрілки з меншою швидкістю в центр. та сх. частинах затоки. Рясні осінні дощі збільшують материк. *стік річковий*, що впадають у Б. з.: *Ганг*, *Брахмапутра* та Мегхна, *Крішна*, *Годаварі*, Кавері, Маханаді, *Іраваді*. Це спричиняє розпріснення мор. води: восени на Зх. затоки солоність води в поверх. шарі знижується на паралелі 17° пн. ш. від 33–34 ‰ до 18 ‰ (переважно біля берегів). У посушливий період спостерігають підйом до поверхні солоніших глибин. вод — 34 ‰. Т-ра води на поверхні: узимку — +25–27 °С, улітку — до +28 °С. Б. з. є однією з 64 найб. мор. *екосистем* світу. Тут є багато вразливих видів. Біологічне різноманіття представлено *кораловими рифами*, мангр. лісами, місцями нересту й нагулу риби, *естуаріями* річок. Іхтіофауна: вітрильникові риби, баракуда, тунець (смугастий, жовтоперий), індо-тихоок. горбатий дельфін, смугач Брайда та ін. види мор. тварин. Серед гол. екол. проблем: втрата й деградація місць поширення мангр. заростей; деградація корал. рифів; загибель та пошкодження мор. водоростей. Основні транскордон. проблеми — забруднення води *патогенами* та орган. речовинами, що надходять зі *стічними водами* прибереж. тер.; *нафтопродуктами*; важк. металами, твердими відходами. У мор. заповіднику «Гахірматха» (засн. 1997; пл. — 143,5 тис. га) біля берегів *Індії* забезпечено захист місць кладки яєць оливкової мор. *черепахи*. Діють біосфер. заповідник «Великий Нікобар» (засн. 1989; пл. — 103 тис. га), нац. парк «Сундарбан» (засн. 1984; пл. — 133 тис. га) — найб. мангр. ліс і природ. місце проживання бенгальс. *тигра*. Уздовж затоки розташ. один із найдовших мор. пляжів у світі — Кокс-Базар. Б. з. розташ. у центрі двох вел. екон. блоків — *Асоціації регіонального співробітництва Південної Азії* та *Асоціації держав Південно-Східної Азії*. Впливає на функціонування вел. портів на узбережжі Індії (*Колката*, *Ченнаї*, *Вішакхапатнам*), *Бангладеш* (*Читтагонг*, Монгла) та розвиток пд. регіону *Китаю*, що не має виходу до моря. Китай, Індія та Бангладеш уклали угоди про військ.-мор. співпрацю з *Малайзією*, *Таїландом* та *Індонезією* для розширення співпраці в боротьбі з *тероризмом* у відкр. морі. Продукція рибальства в Б. з. сягає 6 млн т на рік (понад 7 % світ. вилову). На *шельфі* виявлено знач. поклади *нафти й газу природного*.

Літ.: Limits of Oceans and Seas. Special Publication № 23. 3rd ed. Monte-Carlo, 1953; Curray J. R., Moore D. G. Growth of the Bengal Deep-Sea Fan and Denudation in the Himalayas // Geological Society of America Bulletin. 1971. Vol. 82 (3); Хільчевський В. К., Дубняк С. С. Основи океанології. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ, 2008.

В. К. Хільчевський

Бенгальська затока. Національний парк «Сундарбан» на узбережжі — найбільший у світі мангровий ліс

Бенгальська затока. Вішакхапатнам — великий порт

Бе́нгель, Йо́ганн А́льбрехт (нім. Bengel, Johann Albrecht; лат. Bengelius; 24.07.1687, м. Віннендeн, тепер земля Баден-Вюртемберг, Німеччина — 02.11.1752, м. Штутгарт, там само) — лютеранський теолог, біблеїст, герменевт, основоположник *текстології* та *палеографії Нового Завіту*. Рано втратив батька (1693). У 1703–1706 навчався у *Тюбінгенському університеті*, студіював вільні мист-ва, богослов'я. Зацікавився історією філософії, глибоко знався на метафізиці *Спіноза*. Поділяв погляди нім. *піетизму*. 1707 став *пастором* у м. Метцингені (тепер Німеччина). 1708 відкликаний для зайняття посади вчителя богослов'я в м. Тюбінгені, де працював до 1713. У 1713–1741 — директор семінарії в м. Денкендорфі. Перед вступом на посаду здійснив подорож нім. землями, ознайомився з освіт. системами катол. і протестант. семінарій. Упродовж 1741–1749 був Ген. суперінтендантом у м. Гер-

бертінгені. З 1749 — радник *консисторії* і прелат в м. Альпірсбаху (з резиденцією в м. Штутгарті). 1751 отримав ступінь доктора богослов'я в Тюбінген. ун-ті. Мав у шлюбі 12 дітей, 6 із яких не дожили до повноліття. Б. започаткував методологію текстол. дослідження Нов. Завіту. Вважається першим, хто розвинув теорію «родин» (типів) рукописів. Йому належить перша спроба згрупувати новозавіт. *манускрипти*: виділив «азійську» групу (пізніші за часом створення рукописи, що походили з м. *Константинополя* та сх. регіону) та древнішу «африканську» з двома підгрупами (Александрійс. кодекс і давньолат. текст). Ретельно вивчав числ. видання, переклади й манускрипти *Біблії*, особливо розбіжності в тексті *Об'явлення Івана Богослова*. Дійшов висновку про необхідність вивірити текст з урахуванням усіх різночитань і варіантів перекладу. Керувався принципом «Proclivi scriptioni praestat ardua» (лат. — «складніше читання має перевагу над простішим»). Застосував метод пояснення *Святого Письма* через саме Письмо, що започаткувало біблійне богослов'я як самост. дисципліну. Основні праці: «Пророцтва Об'явлення Івана» (1740), «60 повчальних промов про Об'явлення» (1747), «Підтвердження свідчення істини» (1748) та ін. Особливо поціновані наступниками нове видання грец. Нов. Завіту з повним крит. додатком (1734) та екзегет. коментар до нього (1742). У тексті видання до кож. сторінки Б. вказав різночитання за ступенем важливості: літерою α позначив прочитання, яке вважав початковим (хоча не включеним до осн. тексту); β — те, яке вважав кращим за наведене в тексті; γ — рівноцінне йому; δ — гірше за наведене. У критич. додатках подав аналіз різночитань, навівши аргументи за і проти на самост. розсуд читачів. При екзегезі книги Об'явлення вдавався до пророц. тлумачення історії та намагався визначити точну дату *кінця світу*, з якої почнеться Тисячолітнє царство (18.06.1836). Автор і редактор праць з класич. філології, *патристики*, *еклезіології*. Вів 18-річ. полеміку з Н. Л. фон Цинцендорфом (1700–1760; Німеччина), лідером т. з. морав. братів, що призвело до розриву між ними і шваб. пієтистами. Дослідження Б. продовжено його наступниками в 2-й пол. 18 ст. і 19 ст. Будинок Б. у м. Тюбінгені тепер використовують як навч. корпус для студентів ун-ту, що спеціалізуються з богослов'я. У рід. місті на честь Б. наз. площа (Бенгельплац) і кав'ярня. У монастирі в м. Денкендорфі, у колиш. кабінеті Б. діяв невел. меморіал. Євангельська церква в Німеччині вшановує Б. днем пам'яті 2 листопада.

Пр.: Bengelius's Introduction to His Exposition of the Apocalypse. Sligo, 2013.

Літ.: Rössle J. Von Bengel bis Blumhardt Gestalten aus der Geschichted esschwäbischen Pietismus. Metzingen, 1962; Mälzer G. Bengel und Zinzendorf: Zur Biographie und Theologie Johann Albrecht Bengels. Witten, 1968; Hermann K. Johann Albrecht Bengel. Der Klosterpräzeptor von Denkendorf. Stuttgart, 1987; Geschichte des Pietismus : in 4 bd. Göttingen, 1993–2004; Olson R. E., Winn C. T. Reclaiming Pietism: Retrieving an Evangelical Tradition. Grand Rapid, 2015.

Бенге́льська те́чія — див. у ст. *Течія Західних вітрів*.

Бенгель Йоган Альбрехт

Бенгкулу. Прапор

Бенгкулу. Герб

Бенгку́лу, Бенкулу — провінція *Індонезії*.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташовано в пд.-зх. частині о. *Суматра*. Займає також декілька островів, найб. серед яких — Енгано. Межує на Пн. з пров. *Західна Суматра*, на Пд. — з пров. *Лампунг*, на Сх. — з пров. *Джамбі* та *Південна Суматра*. Омивається на Зх. *Індійським океаном*.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. Включає 9 регентств (округів; Каур, Кепагіанг, Лебонг, Мукомуко, Пд. Б., Пн. Б., Реджанг-Лебонг, Селума, Центр. Б.), 1 місто. Тер. — 19 919,33 км², за ін. даними — 20 130,21 км². Адм. ц. — м. Бенгкулу.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. У 8 ст. Б. належав будд. (див. *Буддизм*) королівству Шривіджая. Входив до низки держ. утворень, зокрема в 14–16 ст. перебував під впливом індуїст. імперії Маджапагіт, у 16 ст. — у васальній залежності від султанату Бантен, у 17 ст. — частково під владою султанату Індерапура. Перші контакти місц. населення з європейцями відбулися в 16 ст. 1685 Брит. Ост-Інд. компанія заснувала тут поселення та факторію Бенгкулен. Відтоді регіон був одним із гол. осередків торгівлі *прянощами*, насамперед *перцем*. У цей період формально підпорядковувався Бенгал. президенству *Британської імперії*. За умовами англо-голланд. договору 1824 відійшов до *Нідерландів*. Так Б. став резиденцією *Голландської Ост-Індської компанії*. У роки *Другої світової війни* окуповано Японією 1942–1945. Наприкін. 1940-х включено до складу пров. Пд. Суматра. 1967 виділено як окр. провінцію. Офіційно засн. 1968.

ПРИРОДА. Територію з Пн. на Пд. перетинають гори Барисан із низкою *вулканів*. На Сх. рельєф горбистий, переважають *височини*. Уздовж *узбережжя* океану простягається вузька *низовина*. Найвища точка — г. Патах (2,8 тис. м). Зона сейсм. діяльності, трапляються *землетруси*. Характерна протяжна *берегова лінія* (525 км). Серед корис. копалин — вугілля, залізні руди, граніт, вапняк тощо. Ґрунтовий покрив строкатий, зокрема поширені червоні та червоно-жовті ґрунти з високим умістом заліза й алюмінію, алюв. ґрунти тощо. Загалом характерна густа мережа коротких повновод. річок. До найб. відносять р. Мусі, заг. довж. якої — бл. 750 км. Клімат троп., вологий. Середня т-ра січня та липня — +27 °С. Середньорічна кільк. опадів — від 3 500 мм, рясні протягом року, максимум у листопаді та грудні. Майже 50 % тер. провінції (0,9 млн га) вкрито *лісами*. Лісова *рослинність* представлена *манграми*, заболоченими й заплав. лісами. Значне таксоном. різноманіття, багато *ендеміків*. Серед *судинних рослин* — числен. *зозулинцеві*, зокрема найб. за розмірами вид у род. — тигрова орхідея, або грамматофіллум прекрасний, епіфітна (див. *Епіфіти*) орхідея папіліонанте Гукера. Представлені також рафлезія Арнольда й мангрова пальма, види родів аморфофаллус, шорея, *фікус*, *коричник*, діптерокарпус род. *діптерокарпових* та ін. Тваринний світ таксономічно різном., у його складі десятки рідкіс. тварин: *комах*, *земноводних*, *плазунів*, *птахів* і *ссавців*. Відомі ропуха індонезійська, летюча

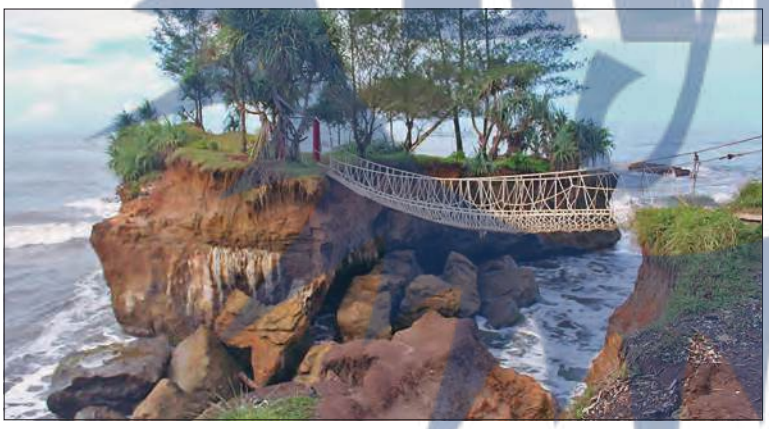
Бенгкулу на карті Індонезії

Онлайн версія на https://vue.gov.ua

жаба крапчастобока, орангутан суматранський та ін. ендеміки. Поширені підвиди слона азійського (слон суматранський) і *тигра* (тигр суматранський); обидва занесені до Черв. списку *Міжнародного союзу охорони природи* як такі, що перебувають на межі зникнення. У фауні Б. також представлені тапір чепрачний, *сіаманг*, чорний суматранський лангур, ведмідь малайський, суматранський доле, калао довгохвостий та ін. Тут частково розташ. нац. парки «Букіт Барисан Селатан» (засн. 1935 як заповідник; пл. — 355 тис. га) і «Керинчі Себлат» (засн. 1999; пл. — 1,3 млн га; найб. на о. Суматра), які входять до складу об'єкта *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО — Суматри вологих тропічних пралісів*.

НАСЕЛЕННЯ. Загальна кількість нас. (2020, перепис) — 2 млн осіб, густота — 103,4 особи/км^2. Склад нас. за етніч. групами (2010, перепис): суматранці (55 %; зокрема реджанги — бл. 20 %), яванці (22,6 %) та ін. За реліг. групами: мусульмани (97,3%), християни (1,7 %) та ін. За вікових. групами (2020, перепис): до 15 р. — 25,3 % осіб, 15–65 р. — 68,8 %, 65 р. і більше — 5,9 %. За статев. групами: чоловіки (51,2 %), жінки (48,8 %). Переважають індонез., австронез. мова реджанг. Нас. зростає, 2010 становило 1,7 млн осіб. Рівень урбанізації — 33,3 %. Найб. місто — Бенгкулу (понад 370 тис. осіб).

ГОСПОДАРСТВО. Номінальний *валовий внутрішній продукт* провінції 2021 становив 79 трлн індонез. рупій. Попри стратегічно вигідне для розвитку госп-ва розташування, Б. має

Бенгкулу. Краєвид

один із найнижч. рівнів екон. зростання в Індонезії. Основні галузі пром-сті: гірнича й харчова. Середньорічний видобуток вугілля — понад 3 млн т. Так, гірнича пром-сть забезпечує до 6 % ВВП, харч. — бл. 5 %. Усього понад 60 підприємств, з найб. — судноверф «Бенгкулу Самудера Технік» («Bengkulu Samudera Tehnik»; м. Бенгкулу). Низка компаній виробляє гум., пластмас. продукцію. Основою економіки є с. г., внесок у ВВП якого становить бл. 30 %. Площа рис. полів — 91,6 тис. га, загалом землі с.-г. призначення — 1,6 млн га (2015, оцінка). Ключові галузі сектора: *рослинництво*, *тваринництво* й *рибальство*. Переважають плантац. (див. *Плантація*) культури. На 2019 вир-во *олійної пальми* становило 776 тис. т, *каучуконосів* — 99 тис. т тощо. Вирощують також *кокосову пальму* (для виготовлення *копри*), *кавове дерево* й *какао*, з-поміж *овочів* — насамперед перець чилі, *моркву*, *капусту* й *баклажан*. Розвивається *птахівництво*, найбільше нараховують *бройлерів* (8,6 млн голів). Значне поголів'я ВРХ (понад 151 тис. голів) та овець (майже 204 тис. голів). Сфера послуг слабко розвинена. Переважають торгівля, фін. і страх. діяльність, які сукупно забезпечують бл. 10 % ВВП. Менше значення мають готельне й ресторан. госп-во, на 2021 тут загалом працюють 17 класифік. готелів і понад 400 закладів громад. харчування. Популярний екотуризм, Б. відвідують понад 300 тис. осіб щороку. Аеропорт ім. Фатмваті в м. Бенгкулу — найб. у провінції, забезпечує сполучення з м. *Джакартою*; до 2019 серед. пасажиропотік становив бл. 1 млн осіб. Діє залізн. станція Паданг; налагоджено зв'язок із пров. Пд. Суматра. Характерна розвинена мережа автошляхів; заг. протяжність автом. доріг — понад 9 тис. км (2019, оцінка). Порт Пулау Баай забезпечує пасажир. (від 15 тис. осіб) та вантаж. перевезення. Громадський транспорт представлено автобусами, мікроавтобусами.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. Наявні окр. дослідн. центри при ЗВО, зокрема Ін-т досліджень і громад. діяльності (засн. 2013; м. Бенгкулу). Станом на 2020 у Б. працювало понад 1 000 закладів дошкіл. освіти, 1 391 — поч. освіти, 430 непов. серед. шкіл, 140 старших серед. шкіл, 105 профес. серед. шкіл та понад 50 *медресе*. Усього нараховували 26 світ. і дух. ЗВО, один із найдав. і найвідом. — Ун-т Б. (засн. 1982; м. Бенгкулу). На розвитку культури провінції позначилися традиції, вірування реджангів. Популярне муз. мист-во (рингіт, самбей), місц. танці (гандай, кеджей). Населення займається ремеслами, зокрема відомий бесурек — різновид *батику* з мотивами араб. каліграфії. Державний музей Б. (засн. 1980; м. Бенгкулу) має археол., етногр., нумізматичну, іст. та ін. колекції, що репрезентують усі етніч. групи провінції; фонд становить понад 6 тис. од. зберігання. Діє один із центрів збереження культ. спадщини країни (засн. 2022). Культурний парк м. Бенгкулу — місце проведення різн. заходів, зокрема театральних. Є сучас. кінотеатр. Найдавнішою *архітектурною пам'яткою* є мур. з каменю брит. *фортеця* Мальборо (1713–1719). Характерним зразком традиц. житл. будівлі є будинок А. *Сукарно* (1920-ті). Сакральну архітектуру колоніал. *стилю* (з використанням *стилістики* європ. *історизму*) представляє вел. мечеть Акбар Ат-Таква (1988–1989; усі — у м. Бенгкулу). З-поміж традиц. заходів — щоріч. фестиваль «Табот» (з 1685), який має іст. й реліг. значення.

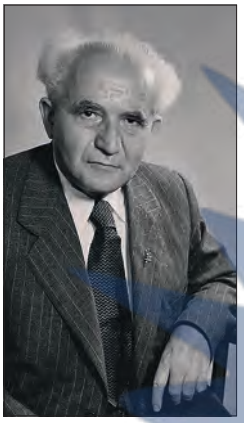
СПОРТ. Популярний *футбол*. Серед об'єктів спорт. інфраструктури — стадіон Семарак у м. Бенгкулу (1970, модернізовано 2019; 15 тис. місць).

ПЕРСОНАЛІЇ. Тут нар. спортсмен і призер *Літніх Олімпійських ігор 1908* Ф. де Бройн Копс (1886; тепер Індонезія — 1979; Нідерланди), нац. героїня Індонезії Фатмаваті (1923; тепер Індонезія — 1980; Малайзія) та ін. З Б. пов'язано життя політ. діяча, президента Індонезії А. Сукарно.

Дж.: Kewarganegaraan Suku Bangsa Agama dan Bahasa Sehari-hari Penduduk Indonesia. Jakarta, 2010.

Літ.: Wiryono R., Taranton M. Flora of Danau Dusun Besar Conservation Forest in Bengkulu Province, Indonesia // Biodiversitas. 2020. Vol. 21. № 12; Dwiarsyah T., Lizar A., Yefriza Y. Effect of Human Capital on Economic Growth in the Province Bengkulu // Technium Sustainability. 2022. Vol. 2. № 3.

Онлайн-версія на сайті
http://vue.gov.ua

Бен-Гуріо́н Давид

Бен-Гуріо́н, Дави́д (івр. דוד בן-גוריון; прізвище та ім'я при народженні — Грін, Давид Йосиф бен Авігдор; 16.10.1886, м. Плонськ, тепер Мазовецьке воєводство, Польща — 01.12.1973, м. Тель-Авів, Ізраїль) — державний діяч, перший *прем'єр-міністр* (1948–1953) і перший міністр оборони (1948–1954) *Ізраїлю*, прем'єр-міністр і міністр оборони (1955–1963), міністр транспорту (1952). Депутат *Кнесету* 1949–1970 (I–VII скликання). 14.05.1948 зачитав Декларацію незалежності Ізраїлю. Нар. у реліг. євр. сім'ї (прізвище Грін змінене на Б.-Г. 1910 після здійснення *алії*). Батько (писар у суді) належав до палестинофільс. руху Ховевей-Ціон, очолював місц. осередок цієї орг-ції у м. Плонську. Він вплинув на формування політ. поглядів сина, який у дит. віці сприйняв ідеї *сіонізму*. Релігійну освіту здобув у *хедері* (у 5–13 р. відвідував 5 хедерів, два з них — із викладанням *івритом*). Паралельно здобув поч. світську освіту. 1900 із друзями створив молодіж. орг-цію «Ёзра», яка мала на меті навчати дітей із бід. родин івриту і пропагувати ідею виїзду до *Палестини* (діяла до 1904). Переїхав 1904 до м. *Варшави*, планував отримати тех. освіту. Через відсутність документів про світ. освіту не міг записатися на навчання, продовжив викладати іврит. У м. Варшаві долучився до *Єврейської соціал-демократичної робітничої партії* (*Поалей-Ціон*). Брав участь у *Революції 1905–1907*. Двічі був заарештов., звільнений завдяки втручанню батька, після чого повернувся до м. Плонська. Здійснив алію, у Палестині долучився до місц. осередків Поалей-Ціон. Працював у євр. с.-г. поселеннях, інтенсивно займався самоосвітою, брав участь у партійн. діяльності. З 1910 був співробітником друк. органу осередку «Поалей-Ціон» у Палестині — газ. «Га-Ахдут» (івр. «האחדות», укр. «Єдність»). Під час роботи в газеті обрав псевдо «Б.-Г.», яке почав використовувати як прізвище. 1911–1912 мешкав у м. *Салоніках*, де вивчав *турецьку мову* й готувався до вступу на юрид. ф-т *Стамбульського університету*, де навчався 1912–1914 (з перервою). У вересні 1914 повернувся до Палестини, опинився під наглядом поліції через поч. *Першої світової війни*. 1915 висланий із Палестини за сіоніст. діяльність, після чого жив і працював у м. *Нью-Йорку*. Пропагував ідеї Поалей-Ціон серед місц. євреїв. 1918 вступив до євр. легіону у складі армії *Великої Британії*. У складі легіону виїхав до *Єгипту*, звідти — до Палестини. На поч. 1919 отримав відпустку, з якої до частини не повернувся. У лютому 1919 зробив невдалу спробу об'єднати палестин. осередки двох лівих сіоніст. партій («Поалей-Ціон» і «Га-Поель га-Цаїр» [івр. «הפועל הצעיר», укр. «Молодий робітник»]). Зазнавши поразки, ініціював створення нової лівої партії — «Ахдут га-Авода» (івр. «אחדות העבודה», укр. «Єдність праці»). До неї увійшла частина колиш. активістів «Поалей-Ціон» і «Га-Шомер га-Цаїр». Б.-Г. очолив цю партію разом із Б. Кацнельсоном (1887–1944; тепер Ізраїль). 1920 спробував налагодити співпрацю з *Лейбористською партією Великої Британії*, для чого здійснив тривалу поїздку до м. *Лондона*. Після повернення до Палестини (1921) став членом секретаріату створеного 1920 лівого профспілк. об'єднання «Гістадрут» (івр. «הסתדרות» — «Федерація», скорочена назва від «ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל» — «Загальна федерація робітників Землі Ізраїлю»). У наступ. роки активно займався орг. профспілк. роботою і розвивав мережу партії «Ахдут га-Авода». 1930 був одним з ініціаторів злиття партій «Ахдут га-Авода» і «Га-Шомер га-Цаїр» у партію «МАПАЙ» (скорочення від «Партія робітників землі Ізраїлю») та її перший голова. Новоутворена політ. сила стала лівим крилом Сіоніст. орг-ції (тепер Всесвіт. сіоніст. орг-ція). «МАПАЙ» афілійована з профспілк. об'єднанням «Гістадрут» (членство у профспілці було обов'язк. умовою прийому в партію). З 1933 — член виконкому, 1935–1940 — голова Євр. агентства (тепер Євр. агентство для Ізраїлю — Сохнут). Під час *Другої світової війни*, попри конфлікт із брит. адміністрацією (щодо обмежень на в'їзд євреїв до Палестини), підтримав мас. вступ євреїв до брит. армії для боротьби проти нацист. Німеччини. Засуджував діяльність парамілітар. сіоніст. груп проти британців. Виступив проти організов. «Іргун» під керівництвом М. *Бегіна актів терористичних*, жертвами яких були як представники брит. адміністрації, так і мирне араб. і євр. населення. Після 1945 керував відділом безпеки Євр. агентства (відповідник мін-ва оборони). Займався закупівлею зброї для майб. Війни за незалежність і налагодженням контактів з євр. парамілітар. групами. Б.-Г. брав участь у підготов. нарадах Вааду Леумі (івр. «הוועד הלאומי» — «Національна рада», представниц. орган у системі самоуправління євреїв Палестини періоду брит. мандата), на яких готувалося проголошення незалежності. На остан. нараді за його участі дату проголошення призначено на 14.05.1948 (за 8 год до завершення терміну дії мандата Великої Британії на Палестину). Здійснив остаточ. редакцію написаного М. Шаретом (1894; Україна — 1965; Ізраїль) тексту Декларації незалежності Ізраїлю. 14.05.1948 виголосив документ у будівлі Тель-Авів. музею образотв. мист-в (тепер Зала Незалежності). Б. Г. як голова уряду й міністр оборони новопроголош. д-ви керував обороною Ізраїлю після вторгнення сусід. араб. д-в у перший день існування Ізраїлю. Організував стримування просування супротивника упродовж першого тижня бойових дій, *логістику* постачання озброєнь після прибуття перших кораблів із допомогою з *Європи*, інтеграцію колиш. парамілітар. груп в Армію оборони Ізраїлю, згодом — успішні наступал. операції на кількох фронтах. Вони завершилися припиненням вогню 07.01.1949 і укладенням *перемир'я* з більшістю араб. країн у наступні місяці. Після завершення Війни за незалежність був одним з ініціаторів перенесення столиці до м. *Єрусалима* (не визнано більшістю країн-членів ООН) і перемовин із *Німеччиною* про компенсац. виплати за розграбоване нацистами євр. майно в Європі. 07.12.1953 подав у відставку через емоц. виснаження. Разом із родиною оселився в окр. будинку в кібуці Сде-Бокер (засн. 1952, пустеля Негев, неподалік від м. Беер-Шеви). 1955 повернувся до політ. життя, погодившись обійняти посади міністра оборони (21.02.1955), прем'єр-міністра (02.11.1955). Організував 1955–1956 кілька операцій у відповідь на агресивні дії егип. військ у *Газі Секторі* (на той час зайнятий єгипет. військами, але не анексов. Єгиптом), водночас уникаючи масштаб. протистояння. 1956 уклав домовленості з Великою Британією і *Францією* про спіл. дії проти Єгипту у відповідь на *націоналізацію* останнім *Суецького каналу*. 29.10.1956 роз-

почалася військ. операція Армії оборони Ізраїлю проти Єгипту (див. *Арабо-ізраїльський конфлікт*). Упродовж тижня ізраїл. війська повністю зайняли *Синайський півострів*. Зваживши на вимуш. відмову Франції й Великої Британії від спіл. бойових дій і міжнар. тиск, Б.-Г. погодився припинити бойові дії й вивести війська з п-ова, згодом і з Сектору Гази. У подальші роки Б.-Г. досяг дипломат. зближення з *Туреччиною*, *Іраном* (дружні відносини зберігалися до *Ісламської революції* 1979) і *Ефіопією*, зміцнив співпрацю з Францією, Великою Британією й Німеччиною. 1963 подав у *відставку* з уряд. постів через конфлікт з ін. лідерами партії «МАПАЙ», зберігши за собою мандат депутата Кнесету. 1965 створив влас. партію лів. напряму — Робітн. список Ізраїлю (івр. רשימת פועלי ישראל), яка мала обмеж. успіх на виборах і залишилася в *опозиції*. Після смерті дружини 1968 Б.-Г. майже не брав участі в політ. житті. 1970 склав мандат депутата Кнесету. 1949 став першим лауреатом Премії Соломона Бубліка в галузі громад. служби (*Єврейський університет у Єрусалимі*). Відзначений Літ. премією ім. Бяліка (1951 і 1971). На його честь названо ун-т у Негев (м. Беер-Шева), *Міжнародний аеропорт імені Бен-Гуріона*, освіт. і дослідн. центр (мідрешет) побл. кібуцу Сде-Бокер, Нац. центр дослідження соняч. енергії; вулиці в містах Єрусалимі, Тель-Авіві, Бат-Ямі, Раанані й ін. містах і поселеннях Ізраїлю, а також у містах *Берліні*, Ель-Пасо (шт. Техас, США), *Сан-Паулу*, перехрестя в м. Нью-Йорку і площі в Ріо-де-Жанейро й Порту-Алегре (Бразилія), парк у м. Пачука-де-Сото (Мексика). Його ім'я присвоєно серед. і поч. школам у містах Єрусалимі, Хайфі, Рехоботі та ін. містах Ізраїлю й у м. Вальпараїсо в Чилі. У м. Парижі частину набережної Бранлі (7-й округ) наз. «Еспланада Д. Бен-Гуріона». У м. Плонську його іменем наз. сквер і встановлено пам'ят. знак. У м. Лондоні на будинку, де зупинявся Б.-Г., встановлено мемор. дошку. У м. Тель-Авіві та кібуці Сде-Бокер діють його будинки-музеї. Пам'ятник встановлено в кібуці Сде-Бокер, погруддя — у терміналі Міжнар. аеропорту ім. Б.-Г.

Тв.: Англ. перекл. — Rebirth and Destiny of Israel. New York, 1954; Israel: Years of Challenge. Tel Aviv, 1963; Memoirs. Cleveland, 1970; My Talks with Arab Leaders. Jerusalem, 1972.

Літ.: Teveth Sh. Ben-Gurion and the Palestinian Arabs: From Peace to War. Oxford; New York, 1985; Weitz Y. The Founding Father and the General: David Ben-Gurion and Moshe Dayan // Middle Eastern Studies. 2011. Vol. 47. № 6; Aronson Sh. David Ben-Gurion and the Jewish Renaissance / Trans. From Hebrew. Cambridge, 2014; David Ben-Gurion: Politics and Leadership in Israel / Ed. By R. W. Zweig. London, 2015; Ханін В., Романюк А., Чернін В. Держава Ізраїль: політика і суспільство. Львів, 2017; Reynold N. The War of the Zionist Giants: David Ben-Gurion and Chaim Weizmann. Lanham, 2018.

С. І. Гірік

Бендéри (рум. Bender) — колишня назва м. *Тягині*. Назву «Б.» використовували з 1538 (рік захоплення молдав. м. Тягині *Османською імперією*) до 1918 (*анексія* колиш. *Бессарабської губернії Румунією*), 1940–1992 (від часу приєднання *Молдови* до СРСР і утворення Молдав. РСР до перейменування міста після проголошення *незалежності* Молдови). Від 1992 Б. перебуває на тер., яку контролює невизнана д-ва «Придністровська Молдавська Республіка» (див. *Невизнані держави*; *Придністров'я*), влада останньої продовжує використовувати назву «Б.» замість відновл. іст. назви м. Тягиня.

Бенеди́кт Аніа́нський [лат. Benedictus Anianensis; франц. Benoît d'Aniane; справжнє ім'я та прізвище — Вітіца де Магелон (франц. Witiza de Maguelone); бл. 750, ймовірно побл. м-ка Магелона, тепер регіон Окситанія, Франція — 12.02.821, Корнелімюнстерське абатство, м. Аахен, тепер земля Північний Рейн — Вестфалія, Німеччина] — релігійний діяч *каролінгського відродження*, подвижник, реформатор *чернецтва* (ордену *бенедиктинців*); канонізований церквою. Головним джерелом відомостей про Б. А. є життепис, укладений монахом Корнелімюнстер. абатства Ардоном Смарагдом. Вітіца походив із вестгот. дворян. родини, виховувався при дворі *Піпіна III Короткого*. Перебував на військ. службі в *Карла I Великого*. 773–774 брав участь у військ. поході в Італію. Ледь не загинув поблизу м. Павії, рятуючи свого брата від смерті при переправі через р. Тічино. Після цього випадку склав *обітницю* зректися світу і стати *ченцем*. Того ж року прийняв *постриг* в абатстві Сен-Сен побл. м. Діжона (тепер регіон Бургундія — Франш-Конте, Франція). Узяв ім'я Б. А., вів суворий аскет. спосіб життя. 779 після смерті настоятеля відмовився стати абатом цієї *обителі*, залишив монастир з наміром створити нову чернечу общину. Того ж року заснував Аніанський монастир в одному з родин. маєтків, де запровадив статут, уґрунтований на традиціях сх. *аскетизму*. Ця спроба зазнала невдачі, суворі норми відлякнули монахів. За другої спроби орг-ції обителі дещо пом'якшив вимоги, взяв за основу статут *Бенедикта Нурсійського*. У 780-х Аніан. абатство отримало покровительство Карла I Великого, 792 набуло статусу королівського. Спільно з *Алкуїном* брав участь у полеміці з *адопціоністами*. 794 був на Франкфурт. соборі, що засудив христол. вчення єп. Фелікса Урхельського. 799, за дорученням Карла I Великого, вирушив в Іспанію для протидії єретич. ученням. Б. А. став наставником і найближч. радником *Людовика I Благочестивого*. Ідеолог і провід. організатор монастир. реформи в Аквітанії та за її межами, активно сприяв упровадженню нов. статуту та уніфікації монастир. життя. За час правління Людовика I Благочестивого реформу-

Бенедикт Нурсійський зі статутом і **Бенедикт Аніанський** з макетом Аніанської обителі, фрагмент барельєфа 17 ст.

Онлайн версія на сайті https://vue.gov.ua

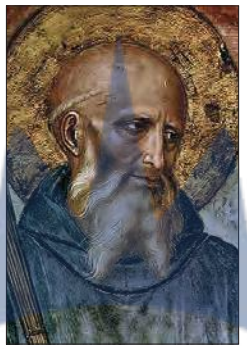
вав понад 20 монастирів Аквітанії, до поч. 9 ст. статут Б. А. утвердився у Франції, Італії, Англії, Німеччині, Іспанії. 814 або 817 очолив спеціально засн. для нього Інденське (тепер Корнелімюнстерське) абатство побл. м. Аахена. Сам монастир став еталон., його правила і порядки запроваджували повсюдно, Б. А. отримав посаду абата-примаса як управитель усіх монастирів д-ви. Доклав зусиль до культур. піднесення чернецтва, перетворення монастирів на осередки освіти, книжності, мист-ва, розвитку філос.-богосл. думки. Сприяв поширенню *каролінгського мінускула*. Брав участь в орг-ції Аахен. соборів 816, 817, 818–819. Відіграв непересіч. роль у підготовці собор. ухвал, зокрема «Аахенського правила» (816), «Чернечого капітулярія» (817), правил обрання *абатів*. Домігся від імператора звільнення реформов. монастирів від податків. Твори Б. А. традиційно поділяють на догмат., що присвячені полеміці з адопціанами, та аскет. — щодо правил чернеч. життя. До останніх відносять «Книгу статутів», «Узгодження статутів», а також компіляцію сх. і зх. статутів із творів *Отців церкви*. Дійшли й ін. праці: збірки висловів із творів Святих отців, етич. трактат «Про чесноти», залишив знач. епістоляр. спадщину. За піднесення значення бенедиктин. ордену в Європі отримав прізвисько «другий Бенедикт» (після Бенедикта Нурсійського). Церква вшановує пам'ять Б. А. 12 лютого, орден бенедиктинців — 11 лютого.

Пр.: Opera omnia // Patrologia Latina : in 221 vol. Turnholti, 1964. Vol. 103; Concordia Regularum : in 2 vol. Turnhout, 1999.

Літ.: Etaix R. Un florilège ascétique attribué indument à St. Benoît d'Aniane // Revue bénédictine. 1978. Vol. 88; Lourdaux W., Verhelst D. Benedictine Culture 750–1050. Leuven, 1983; Mckitterick R. Carolingian Culture. Emulation and Innovation. New York, 1993; Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.). Львів, 2002; Памятники средневековой латинской литературы. VIII–IX века / Отв. ред. М. Гаспаров. Москва, 2006; Ziegler G. Benedikt von Aniane: Mönch und Reformer. Münsterschwarzach, 2016.

А. В. Арістова

Бенеди́кт Нурсі́йський, Бенедикт із Нурсії, Венедикт Нурсійський (лат. Benedictus Nursiensis; італ. Benedetto da Norcia; бл. 480, побл. м. Нурсії, тепер Норчія, область Умбрія, Італія — 21.03.547, монастир Монте-Кассіно, тепер на тер. області Лаціо, Італія) — релігійний діяч, законодавець і реформатор західнохристиянського *чернецтва*, засновник ордену *бенедиктинців*. Походив із родини патриціїв, мав сестру Схоластику. Підлітком був направлений для отримання освіти до м. Рима. Залишив навчання, обрав побожне і подвижниц. життя. Місцями його подвигу були печери й гроти поблизу міст Енфіде (тепер м. Аффіле), Сублак (тепер м. Суб'яко), Вікус Варроніс (тепер м. Віковаро; усі — область Лаціо). Бл. 529 разом з учнями заснував у місцевості Кассіно монастир (*кіновію*) і став його настоятелем. Устрій чернеч. життя в Монте-Кассіно відображено у «Статуті Бенедикта» («Regula Benedicti», відомий також як «Regula Sancti Benedicti»). Це єдиний твір Б. Н., який дійшов до нашого часу. Залишався в монастирі до кінця життя. Похований у побудованому ним храмі на честь *Івана Хрестителя*, разом із сестрою. Статут Б. Н. є підсумком аскет. досвіду

Бенедикт Нурсійський. Фрагмент фрески, худ. Фра Анжеліко, 1441, собор Сан-Марко у Флоренції (Італія)

Бенедикт I

Бенедикт II

зх. і сх. чернецтва, зазнав упливу морально-аскет. творів Пахомія Великого, *Василія Великого*, *Іоанна Кассіана Римлянина*, *Августина Аврелія*, а також анонім. чернеч. статуту «Regula magistri». Найбільший вплив здійснив, вірогідно, Іоанн Кассіан Римлянин — статут містить бл. 112 *алюзій* на його твори. Текст складається зі вступу і 73 глав; частина твору (пролог, гл. 1, 4–7) присвячена дух. міркуванням, решта — містить практ. приписи улаштування внутр. життя монастиря. Прикметна риса — стисліть і методичність зібраних правил. Серед осн. принципів — настанова ченцям присвятити себе *молитві*, фіз. праці та читанню дух. літ-ри. Вислів «Молись і працюй» (лат. «Ora et labora») став девізом ордену бенедиктинців (уважається найдавнішим в історії Зх. церкви). Статут містив вимоги про *новіціат*, *обітниці* цноти, бідності й послуху, чернечу дисципліну, повчання жити влас. працею. Зростання монастирів, подіб. до Монте-Кассіно, сприяло поширенню статуту Б. Н. у всій Зх. Європі. Канонізований 1220, *Католицька церква* вшановує пам'ять святого 11 липня. Вважається св. покровителем *Європи*.

Пр.: S. Benedicti Regula. Firenze, 1970; Р о с. п е р е к л. — Устав преподобного Венедикта // Древние иноческие уставы / Сост. еп. Феофан Затворник. Рига, 1995.

Літ.: Вогюе А. де. Святой Бенедикт. Человек Божий / Пер. с фр. В. Бетаки, А. Стерпен. Париж, 1995; Stagi P. Benedetto da Norcia. L'esperienza di Dio. Roma, 2014; Galdi A. Benedetto. Bologna, 2016; Голосова О. Преподобный Венедикт Нурсийский: Свет Темных веков. Москва, 2018; Carletti G. Life of St. Benedict. Sydney, 2019.

В. Е. Туренко

Бенеди́кт I, Венедикт I (лат. Benedictus I; точна дата народження невідома, м. Рим, тепер Італія — 30.07.579, там само) — церковний діяч, *Папа Римський* упродовж 02.06.575 — 30.07.579. Про життя Б. I та його *понтифікат* відомостей обмаль. Наступник папи *Івана III*. Через напади *лангобардів* зв'язок з імп. Юстином II був утруднений тому Б. I бл. 11 міс. чекав затвердження на Апостол. престол. Понтифікат припав на важкі часи варвар. погромів, голоду й занепаду. Одна з рідкіс. згадок засвідчує факт надання папою маєтку на тер. Мінтурно (тепер однойм. місто, Італія) *абату* Стефану. Висвятив щонайменше 15 *священників*, 3 *дияконів* і 21 *єпископа*. Поширив пап. вплив на м. *Равенну*. Ймовірно, помер від голоду під час облоги м. Рима. Похований у старій (Костянтиновій) базиліці Св. Петра.

Літ.: Attwater D., John C. The Penguin Dictionary of Saints. 3d ed. London, 1995; McBrien R. P. Lives of the Popes: The Pontiffs from St. Peter to John Paul II. San Francisco, 2000; Norwich J. Absolute Monarchs: a History of the Papacy. New York, 2012; Отрош М. І. Церковно-політична історія римських пап : у 3 т. Одеса, 2019. Т. 1.

Бенеди́кт II, Венедикт II (лат. Benedictus II; точна дата народження невідома, м. Рим, тепер Італія — 08.05.685, там само) — церковний діяч, *Папа Римський* упродовж 26.06.684 — 08.05.685, канонізований церквою. З юнац. років був *клириком* Рим. церкви, навчався у школі *канторів*. Після обрання майже рік очікував затвердження від візант. імператора. Згідно з «Книгою пап» («Liber Pontificalis»), отримав від імп. *Костянтина IV* указ, що надав право *екзарху Равенни* висвячувати єпископа Рима одразу після обрання (без санкції м. *Константинополя*). За нака-

зом папи провели реставрац. роботи в рим. храмах, зокрема і базиліці Св. Петра (де похований). Сприяв боротьбі з *монофелітством*. Західна церква вшановує його пам'ять 8 травня.

Літ.: Liber Pontificalis : in 2 vol. / Ed. by L. Duchesne. Paris, 1886. Vol. 1; McBrien R. P. Lives of the Popes: The Pontiffs from St. Peter to John Paul II. San Francisco, 2000; Mann H. K. The Lives of the Popes in the Early Middle Ages : in 18 vol. London, 2018. Vol. 1. Pt. 1: The Popes Under the Lombard Rule: St. Gregory I (the Great) to Leo III, 590–795.

Бенеди́кт III, Венедикт III (лат. Benedictus III; точна дата народження невідома, м. Рим, тепер Італія — 08.05.685, там само) — церковний діяч, *Папа Римський* упродовж 29.09.855 — 17.04.858. До обрання був кардиналом-пресвітером. Мав репутацію освіч. людини, зажив поваги римлян. Був обраний ще в липні 855. Проте обрання супроводжувала боротьба різн. реліг.-політ. кланів: його підтримала рим. громада, нас. і більшість *духовенства*; опонента — Анастасія Бібліотекара — проімператор. партія. Анастасій за сприяння італ. короля Людовика II тимчасово посів престол, але змушений був поступитися, бо мас. підтримка римлян була на боці Б. III. Ці події розглядають як чинник послаблення влади імператорів над папами. Б. III прагнув посилити вплив папства в церкві. Боровся з морал. занепадом знаті та вищ. духовенства. Папа підтримував добрі відносини з візант. імп. *Михаїлом III*. Втрутився у конфлікт між синами Лотара I (795–855) після його смерті; опікувався справами франк. церкви. За його наказом відреставровано багато рим. церков (зруйнованих нападом арабів у 846), зокрема гробницю апостола *Павла*.

Літ.: Liber Pontificalis : in 2 vol. / Ed. by L. Duchesne. Paris, 1886. Vol. 1; McBrien R. P. Lives of the Popes: The Pontiffs from St. Peter to John Paul II. San Francisco, 2000; Mann H. K. The Lives of the Popes in the Early Middle Ages : in 18 vol. London, 2018. Vol. 2.

Бенеди́кт IV, Венедикт IV (лат. Benedictus IV; дата народження невідома, м. Рим, тепер Італія — липень 903, там само) — церковний діяч, *Папа Римський* упродовж 900–903. Походив зі шляхет. родини. Висвячений на *священника* папою *Формозом*, належав до його партії. Після обрання (1-ша пол. 900) відновлював чинність указів і висвячень папи (були скасовані *Стефаном VI*). *Понтифікат* припав на часи внутр. політ. боротьби та зовн. агресії на італ. землі. 901 коронував у м. Римі Людовика III Прованського як *імператора* Заходу. Не зміг протистояти загрозі узурпації влади родиною графів Тускулумських (з правлінням яких пов'язують період т. з. порнократії в історії папства). Відлучив від церкви графа Фландрії Балдуїна II за звинуваченням у причетності до вбивства Рейм. архієпископа. Збереглося 2 послання папи в Галлію, а також документ про надання привілею Фульд. абатству *бенедиктинців* у землі Гессен (тепер Німеччина).

Літ.: Liber Pontificalis : in 2 vol. / Ed. by L. Duchesne. Paris, 1886–1892; McBrien R. P. Lives of the Popes: The Pontiffs from St. Peter to John Paul II. San Francisco, 2000; Mann H. K. The Lives of the Popes in the Early Middle Ages : in 18 vol. London, 2018. Vol. 2.

Бенеди́кт V, Венедикт V (лат. Benedictus V; прізвисько — Граматик; дата народження невідома, м. Рим, тепер Італія — 04.07.966, м. Гамбург, тепер Німеччина) — церковний діяч, *Папа Римський* упродовж 22.05–23.06.964. Відомостей про життєпис до обрання на престол небагато. Ще в сані кардинала-диякона уславився своєю вченістю, за що отримав прізвисько Бенедикт Граматик. Був обраний римлянами після смерті папи *Івана XII*. Проте синод, скликаний імператором Свящ. Рим. імперії *Оттоном I Великим*, обрав на Рим. кафедру *Лева VIII*. Про Б. V як кандидатуру римлян Оттон I дізнався від *легатів*, коли вже йшов з військом на м. Рим, відмовився її погоджувати. Попри те, рим. аристократія підтримала *інтронізацію* Б. V. Після нетривал. облоги міста римляни капітулювали. Імператор скликав собор 23.06.964, який позбавив Б. V влади і сану. Покаяння перед Оттоном I Великим зберегло йому життя. *Святий престол* посів Лев VIII, а Б. V. (у сані *диякона*) був засланий до м. Гамбурга під нагляд *архієпископа*, де невдовзі помер. Похований у Гамбурз. соборі, пізніше його рештки були доправлені в м. Рим, місце перепоховання невідоме. Короткий понтифікат Б. V характеризують як приклад склад. становища папства в умовах протистоянь імпер. влади і угруповань рим. аристократії.

Бенедикт III

Бенедикт IV

Бенедикт V

Бенедикт VI

Літ.: Liber Pontificalis : in 2 vol. / Ed. by L. Duchesne. Paris, 1886; Zimmermann H. Die Deposition der Päpste Johannes XII., Leo VIII und Benedikt V // Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. 1960. Vol. 68; Mann H. K. The Lives of the Popes in the Early Middle Ages : in 18 vol. London, 2018.

Бенеди́кт VI, Венедикт VI (лат. Benedictus VI; дата народження невідома, м. Рим, тепер Італія — серпень 974, там само) — церковний діяч, *Папа Римський* упродовж 19.01.973 — червня 974. Походив із родини римлянина нім. родоводу Гільдебранда. До обрання був кардинал-дияконом титулярної церкви Сан-Теодоро. Обраний у вересні 972 після смерті *Івана XIII*, кілька місяців чекав схвалення від імп. *Оттона I Великого*. Короткий понтифікат Б. VI припав на період гостр. боротьби за політ. вплив, з одного боку, між кланами рим. аристократії, з іншого — між Римом та імпер. владою. Підтвердив привілеї низки церков і *монастирів*, заснував Празьке архієпископство. Після смерті Оттона I Великого (973) тимчасово втратив покровительство з боку імпер. кіл, що мало для нього фатальні наслідки. Був заарештований Кресцентієм Старшим та ув'язнений у *замку Святого Ангела у Римі*, де невдовзі задушений. Замість нього пап. престол посів ставленик Кресцентія Боніфацій VII (визнаний *антипапою*). Справжність ліченых *булл* Б. VI оскаржується.

Літ.: Liber Pontificalis : in 2 vol. / Ed. by L. Duchesne. Paris, 1886; Mann H. K. The Lives of the Popes in the Early Middle Ages : in 18 vol. London, 2018.

Бенеди́кт VII, Венедикт VII (лат. Benedictus VII; дата народження невідома, м. Рим, тепер Італія — 10.07.983, там само) — церковний діяч, *Папа Римський* упродовж жовтня 974 — 10.07.983. Походив зі знат. сім'ї, належав до роду графів Тускулумських. До обрання був єпископом Сутрійським (тепер область Лаціо, Італія). Обраний папою за сприяння Сікко де Сполето — посла імп. *Оттона II Рудого*. Постать Б. вважають компромісною, що дозволила усунути *антипапу* Боніфація VII (посів престол після вбивства *Бе-*

недикта VI). Понтифікат розпочав зі скликання *помісного собору* (974), на якому відлучив Боніфація VII від церкви. Антипапа втік до м. Константинополя; спроба заколоту проти Б. VII зазнала поразки. Папа надавав підтримку *монастирям* і чернецтву. Рішуче виступив проти *симонії*, що пронизувала дух. ієрархію середньовіч. церкви. У березні 981 провів синод, який заборонив купівлю і продаж дух. посад і *санів*. У вересні цього ж року скликав Латеран. синод.

Літ.: Liber Pontificalis : in 2 vol. / Ed. by L. Duchesne. Paris, 1886; Mann H. K. The Lives of the Popes in the Early Middle Ages : in 18 vol. London, 2018.

Бенеди́кт VIII, Венедикт VIII [лат. Benedictus VIII; світське ім'я — Теофілакт II граф Тускулумський (італ. Teofilatto dei Conti di Tuscolo); дата народження невідома, м. Рим, тепер Італія — 09.04.1024, там само] — церковний діяч, *Папа Римський* упродовж 18.05.1012–09.04.1024. Походив з аристократ. родини, молодший брат *Івана XIX* (став наступ. понтифіком). Не мав священниц. сану до сходження на *Святий престол*. Набуття статусу понтифіка пов'язане з тривал. боротьбою за владу двох могут. патриціан. родів — Кресцентіїв та Тускулумських. Після смерті попер. папи (*Сергія IV*) Кресцентії висунули на престол рим. *священника* Григорія (відомий як *антипапа* Григорій VI). Теофілакт II був вимушений втекти з м. Рима. Уже за кілька днів, по смерті патріарха роду Кресцентіїв, повернувся до столиці за сприяння нім. короля *Генріха II Святого*. Був висвячений і обраний папою. Проявив себе ефект. церк. адміністратором і дипломатом. З постаттю Б. VIII пов'язують започаткування традиції зміни імені понтифіка при обранні на престол. 14.02.1014 коронував Генріха II Святого на імператора *Священної Римської імперії германської нації*. Завдяки його політиці (підкорення род. Кресцентіїв, перемога над сарацинами, укладання перемир'я з *норманами*, придушення візант. повстання у Пд. Італії) домігся віднос. миру в *Папській області*. Здійснив подорож до Німеччини (1020), де освятив кафедр. собор Св. Стефана в м. Бамберзі. Отримав від імператора урочисте підтвердження «Привілеїв» *Оттона I Великого*, визнання усіх дарів (земель, фортець, селищ, укріплень, патримоній, цензів тощо), наданих верхов. понтифіку *Піпіном III Коротким* і *Карлом I Великим*. За його понтифікату в тексті *Символу віри* під час чину *меси* Зх. церкви було остаточно закріплено догмат про *філіокве* (1014), що стало одним із приводів розділення Вселен. церкви (див. *Великий розкол 1054*). Провів собори в м. Павії (1018, 1022), на яких було засуджено практику *симонії*, запроваджено санкції проти дух. осіб за порушення *целібату*, підтримано *клюнійську реформу*. Намагався скликати за підтримки Генріха II Вселенський собор (див. *Вселенські собори Католицької церкви*), але ці плани зазнали невдачі через майже одночасну смерть папи та імператора.

Літ.: Liber Pontificalis : in 2 vol. / Ed. by L. Duchesne. Paris, 1886; Mann H. K. The Lives of the Popes in the Early Middle Ages : in 18 vol. London, 2018; Отрош М. І. Церковно-політична історія римських пап : у 3 т. Одеса, 2019. Т. 1.

Бенеди́кт IX, Венедикт IX [лат. Benedictus IX; світське ім'я — Теофілакт III граф Тускулумський (італ. Teofilatt III dei conti di Tuscolo); точна дата народження невідома, не раніше 1007, м. Рим, тепер Італія — бл. 1055–1056, м. Гроттаферрата, тепер область Лаціо, Італія] — церковний діяч, *Папа Римський*, тричі посідав папський престол у 21.10.1032 — вересні 1044, 10.03.1045–01.05.1045 та 08.11.1047–17.07.1048. Походив з аристократ. родини графів Тускулумських, з лав якого вийшла низка *понтифіків*, племінник пап *Бенедикта VIII* та *Івана XIX*. Зійшов на престол у молод. віці (за різн. джерелами, у 12, 18, 20, 25 р.) завдяки могутності свого родин. клану в м. Римі. За першого понтифікату скликав два собори, підтримував імпер. політику в Пн. Італії. Вів розпус. спосіб життя, зневажаючи церк. і морал. норми. Був вимушений втекти зі столиці після нар. повстання (за однією версією, вигнаний обуреними римлянами, за ін. — рятувався від тимчас. перемоги клану Кресцентіїв). Після корот. правління папи *Сильвестра III* (з партії Кресцентіїв) удруге поновлений на престолі (березень 1045). Невдовзі, з огляду на вороже ставлення *духовенства* й римлян, продав *тіару* і пап. повноваження протопресв. Джованні Граціано, який став папою під іменем *Григорія VI*. У підсумку в 1046 діяли три папи: Б. IX, Григорій VI та Сильвестр III. Пізніше знову спробував заволодіти Апостол. престолом, але край його зазіханням поклав імператор Свящ. Рим. імперії Генріх III Чорний. Був обвинувачений у числ. злочинах, зокрема у *симонії*, двічі відлучений від церкви (*Дамасієм II* і *Левом IX*). Наприкінці життя прийняв чернецтво, останні роки життя провів у монастирі Санта-Марія-де-Гроттаферрата. У церк. історіографії залишив по собі славу одного з найгірш. пап, «ганьби для Церкви».

Літ.: Rendina C. I Papi. Storia e segreti. Roma, 1983; Enciclopedia dei Papi : in 3 vol. Roma, 2000; Mann H. K. The Lives of the Popes in the Early Middle Ages : in 18 vol. London, 2018.

Бенеди́кт X, Венедикт X [лат. Benedictus X; світське ім'я — Джованні Мінчо (італ. Giovanni Mincio, лат. Johannes Mincius); точна дата народження невідома, м. Рим, тепер Італія — після 1073, там само] — церковний діяч, *антипапа*, опонент *Миколая II*. Посідав пап. престол фактично від 05.04.1058 до січня 1059. Онук Альберіка III графа Тускулумського. Перед обранням — *кардинал*, єпископ Веллетрійський. Став папою завдяки впливу родини (панів. на той час аристократ. клану в регіоні) на процес виборів. Пізніше частина кардиналів заявили про тиск і підкупи та були змушені тікати з м. Рима. Обраний та інтронізований 05.04.1058 всупереч прямому указу попередника — *Стефана IX* не обирати нов. папу до повернення легата Гільдебранда з Німеччини. Був зміщений з престолу зусиллями Гільдебранда (майб. папа *Григорій VII*) за підтримки герцога Готфріда Лотарингського та імп. Агнеси де Пуатьє, знач. частини рим. населення. 24.12.1058 у м. Сієні (Італія) опозиційні Б. X кардинали (без участі представників світ. влади) обрали нов. папу — єпископа Флоренції Жерара де Шеврона (узяв ім'я Миколай II). У січні 1059 на соборі в м. Сутрі Б. X відлучено від церкви. Невдовзі прибічники Миколая II зайняли м. Рим, Б. X втік до фортеці Галерії. Кількамісячне військ. протистояння завершилося його поразкою: Галерію було захоплено, експапа узятий у полон. Після зречення престолу деякий

Бенедикт VII

Бенедикт VIII

Бенедикт IX

Бенедикт X

https://vue.gov.ua

час жив у родов. маєтку. У квітні 1060 відбувся публ. суд, який понизив його в *сані*, скасував усі висвячення та засудив до ув'язнення. Помер у неволі в монастирі Сант-Аньезе-фуорі-ле-мура (м. Рим), проте був похов. з пап. почестями. Протистояння Б. X і Миколая II спонукало Зх. церкву до проведення виборч. реформи з метою унезалежнити вибір нов. папи від втручання світ. можновладців. Латеранський собор 1059 санкціонував нов. регламент виборів — декрет «В ім'я Бога» («In nomine Domini»), який надав винятк. повноваження *колегії кардиналів*, згадку про обов'язк. імператор. схвалення претендента було вилучено. Церква вступила у період протистояння з нім. імпер. владою і *Григоріанських реформ*, спрямованих на зміцнення авторитету папства. Б. X вважали закон. папою аж до часів *Гонорія III*, до поч. 20 ст. *легітимність* його понтифікату досі лишалася предметом полеміки. «Книга пап» («Liber Pontificalis») визначає термін його правління з 05.04 до 24.12.1058. Особиста роль Б. X у подіях також набула неоднознач. оцінок.

Літ.: Liber Pontificalis : in 2 vol. / Ed. by L. Duchesne. Paris, 1886; Норвич Дж. Нормандцы в Сицилии. Второе нормандское завоевание. 1016–1130 / Пер. с англ. Л. Игоревского. Москва, 2005; Norwich J. Absolute Monarchs: a History of the Papacy. New York, 2012; Отрош М. І. Церковно-політична історія римських пап : у 3 т. Одеса, 2019. Т. 2: Римські папи від розділення Східної і Західної церков у 1054 році до Вестфальського миру 1648 року.

А. В. Арістова

Бенеди́кт XI, Венедикт XI [лат. Benedictus XI; світське ім'я — Нікколо ді Боккасіо (італ. Niccolò di Boccassio); 1240, м. Тревізо, регіон Венеція, тепер Італія — 07.07.1304, м. Перуджа, регіон Умбрія, тепер Італія] — церковний діяч, *Папа Римський* упродовж 22.10.1303–07.07.1304, беатифікований *Католицькою церквою*. Походив із незамож. родини нотаріуса. Здобув освіту завдяки матеріал. підтримці дядька — *священника* в м. Тревізо. У 14 р. вступив до ордену *домініканців*. Вивчав богослов'я та філософію у містах Венеції та Мілані. З 1268 викладав у домінікан. шк. міст Тревізо, Венеції, Генуї. Дійшли його твори, написані під час викладац. діяльності (зокрема, коментарі до Євангелія від Матвія, Псалмів, Книги Йова тощо), а також збірник проповідей. 1286 призначений *провінціалом* Ломбардії, 1296 став ген. магістром ордена домініканців. Того ж року видав укази, що забороняли домініканцям публ. обговорення законності обрання папи *Боніфація VIII*. 1298 висвячений на кардинала-пресвітера, 1300 — на кардинала-єпископа Остії. Як папський *легат* виконував місії у Фландрії, Польщі, Угорщині, Хорватії, Сербії тощо. Виявив мужність і відданість папі Боніфацію VIII під час нападу франц. загону Гійома Ногаре та італ. війська під проводом Ск'ярро Колонни на резиденцію в м. Ананьї. Понтифікат почався у склад. політ. обставинах через запеклий конфлікт попередника і короля *Філіппа IV Вродливого*. Після обрання папою Б. XI скасував *анафему* Філіппу IV Вродливого і визначився з профранц. орієнтацією зовн. політики. Не пробачив учасникам трагіч. для Боніфація VIII подій в м. Ананьї, 07.06.1304 відлучив від церкви Гійома Ногаре та Ск'ярро Колонну. Налаштування римлян проти Б. XI, підбурюване рим. кланами, змусило папу перенести резиденцію до м. Перуджі. Намагався примирити супротивні партії *гвельфів* і *гібелінів*; підтримував чернечі ордени, особливо домініканців. За його наказом розпочато буд-во церкви Сан-Ніколо в м. Тревізо. Помер після 8-міс. понтифікату. Попри відсутність прямих доказів, стійкою є версія про отруєння папи. Похований у соборі Сан-Доменіко в м. Перуджі. Наступник (папа *Климент V*) переніс резиденцію до м. Авіньйона, чим започаткував період т. з. *авіньйонського полонення пап*. Б. XI зарахований до чину *блаженних Климентом XII* у 1736. Пам'ять вшановують 7 липня.

Бенедикт XI

Бенедикт XII

Літ.: Rendina C. I Papi. Storia e segreti. Roma, 1983; Enciclopedia dei Papi : in 3 vol. Roma, 2000; Mann H. K. The Lives of the Popes in the Early Middle Ages : in 18 vol. London, 2018.

Бенеди́кт XII, Венедикт XII [лат. Benedictus XII; світське ім'я — Жак Фурньє (франц. Jacques Fournier); бл. 1280–1285, с. Канте, біля м. Саверден, тепер регіон Окситанія, Франція — 25.04.1342, м Авіньйон, тепер регіон Прованс — Альпи — Лазуровий Берег, Франція] — церковний діяч, *Папа Римський* упродовж 20.12.1334–25.04.1342, беатифікований *Католицькою церквою*. Походив з незамож. родини. Ще юнаком долучився до ордену *цистерціанців* завдяки впливу дядька — *абата* цистерціан. монастиря Сент-Марі-де-Фонфруад. Навчався в колежі Сан-Бернар у м. Парижі, вивчав богослов'я в *Паризькому університеті*. Отримав ступінь доктора богослов'я. 1311–1317 замінив дядька на посту настоятеля *абатства*. 1317 піднесений до сану єпископа Пам'є, з 1326 — єпископ Мірпуа. Активно переслідував *катарів*, був долучений домініканцями до керування трибуналами *інквізиції*. Особисто вів допити сотень *єретиків* (проте вкрай рідко вдавався до тортур і смерт. вироків). Дійшов «Звіт Фурньє» — збірка стенограм допитів і записів інквізиції, складена між 1318 і 1325 (зберігається в *Ватиканській апостольській бібліотеці*). 1327 за ревність піднесений у сан *кардинала*. Став третім т. з. авіньйон. папою. Обраний *конклавом* унаслідок випадк. збігу обставин (завдяки поширеній практиці при першому голосуванні віддавати голос за найменш ймовірн. кандидата). Вибрав ім'я Б. XII на честь покровителя ордену цистерціанців. Провів реформу реліг. орденів задля посилення дисципліни й дотримання принципів *чернецтва* (бідності, послуху, фіз. праці тощо). Видав кілька *булл*, адресованих цистерціанцям, *бенедиктинцям*, *францисканцям* тощо, якими зобов'язував створювати при монастирях школи та відправляти їхніх випускників на навчання до унтів. Проголосив офіц. доктрину щодо святих і блаженних душ — конституція «Благословенний Бог» (лат. «Benedictus Deus»; 1336). Вів профранц. міжнар. політику. Його непримиренність щодо герман. імп. Людовика IV Баварського мала наслідком рішення нім. князів про те, що монарх, обраний курфюрстами на престол, вважається імператором без погодження і затвердження папою (1338). За наказом Б. XII від 1335 (у переддень *Столітньої війни*) було розпочато буд-во укріпл. фортеці — пап. резиденції в м. Авіньйоні. Подбав про відновлення базиліки Св. Петра в м. Римі. Листувався з Ф. *Петраркою*. Похований у кафедр. соборі м. Авіньйона. Від 15 ст. вшанований як *блаженний*.

Літ.: Paladilhe D. Les Papes en Avignon ou l'exil de Babylone. Paris, 1974; Guillemain B. Les Papes d'Avignon. 1309–1376. Paris, 1998; Enciclopedia dei Papi : in 3 vol. Roma, 2000; Trottmann C., Dumouch A. Benoît XII, la vision béatifique. Avignon, 2009; Phillips Ch. The Illustrated History of the Popes: an Authoritative Guide to the Lives and Works of the Popes of the Catholic Church, with 450 images. London, 2018.

Бенедикт XIII

Бенеди́кт XIII, Венедикт XIII [лат. Benedictus XIII; світське ім'я — П'єтро Франческо Орсіні де Ґравіна (італ. Pietro Francesco Orsini de Gravina), чернече ім'я — Вінченцо Марія (Vincenzo Maria); 02.02.1649, м. Ґравіна-ін-Пулья, тепер область Апулія, Італія — 21.02.1730, м. Рим, Італія] — церковний діяч, *Папа Римський* упродовж 29.05.1724–21.02.1730, беатифікований *Католицькою церквою*. Походив з давн. аристократ. роду Орсіні (3-й член цієї родини, який став понтифіком). Проти волі батьків в юнац. віці відмовився від спадщини, 1668 вступив до домінікан. ордену (див. *Домініканці*). 1671 був висвячений на *священника*, 1672 призначений кардиналом-священником. 1675 піднесений у сан *єпископа* і призначений єпископом Манфредонським (1675–1680). Уславився внеском у розбудову *єпархії*: відновлював церкви, засновував лікарні для бідних тощо. З 1680 — єпископ Чезени, з 1686 до обрання — архієпископ та Апостол. адміністратор Беневенто, управляв архієпархією до кін. життя. 1715–1724 — віцедекан *Колегії кардиналів*. Початково узяв ім'я Б. XIV (на честь папи-домініканця *Бенедикта XI*). Після оголошення Б. XIII (Педро Мартінес де Луна, бл. 1342–1423) *антипапою* змінив порядок. номер імені. Вів скром., аскет. спосіб життя. Переважну увагу приділяв чернечим і пастир. обов'язкам, прагнув зміцнити церк. дисципліну, протидіяти розкошествам церк. еліти. Водночас схарактеризований як слабкий політик і державець. Необачність і довірливість папи сприяли зловживанням серед його ближн. оточення. Реальне керування церк. і фін. справами перебрав на себе кардинал-секретар Нікколо Кошіа (його дії завдали тяжк. репутац. втрат понтифікату Б. XIII та стали на заваді його *канонізації*). Сприяв розвитку дух. освіти: *буллою* 1725 зобов'язав єпископів засновувати *семінарії* у єпархіях, утворив Конгрегацію семінарій (тепер Конгрегація катол. освіти), надав право всім гол. домінікан. освіт. закладам (зокрема Рим. колегії Св. Томи, тепер *Папський університет святого Томи Аквінського*) присвоювати наук. ступені з теології студентам поза орденом. 1727 реформував на ун-т освіт. заклад у Камерино (тепер Університет Камерино). *Апостольська конституція* «Найбільша пильність» (лат. «Maxima vigilantia»; 1727) встановлювала обов'язок для кож. єпископа і монастиря в Італії створити *архів*. У зовн. політиці намагався залагодити стосунки з Королівством Обох Сицилій, надавши церкві широку автономію у дух. справах; конфліктував з королем *Жуаном V Великодушним* із питань призначення кардиналів, боровся з *янсенізмом* у Франції. Висвятив бл. 140 єпископів для кафедр у Німеччині, Франції, Англії та *Нового світу*. Канонізував багатьох святих (зокрема Бориса Київського, 1724). Втручання Б. XIII вирішило суперечку щодо мощів св. *Аврелія Августина*, яка спалахнула в м. Павії (Італія). Фундаментальна праця «Богослужбові твори» («Opera liturgica»; 1726) присвячена оновленню літург. церемоніалу. Похований у домінікан. базиліці Санта-Марія-сопра-Мінерва в м. Римі. Процес *беатифікації* та *канонізації* кількаразово відкривали (1755, 1931, 2004) та двічі відкладали. Після офіц. процесу 2012–2017 Б. XIII надано титул Слуги Божого. У містах Ґравіна-ін-Пулья та Беневенто встановлено статуї папи на площах, названих на його честь.

Літ.: Rendina C. I Papi. Storia e segreti. Roma, 1983; Enciclopedia dei Papi : in 3 vol. Roma, 2000; Phillips Ch. The Illustrated History of the Popes: an Authoritative Guide to the Lives and Works of the Popes of the Catholic Church, with 450 images. London, 2018.

Бенедикт XIV, портрет. Худ. П'єр Сюблейра, 1746, Метрополітен-музей (США)

Бенеди́кт XIV, Венедикт XIV [лат. Benedictus XIV; світське ім'я — Ламбертіні, Просперо Лоренцо (італ. Lambertini, Prospero Lorenzo); 31.03.1675, м. Болонья, тепер обл. Емілія-Романья, Італія — 03.05.1758, м. Рим, Італія] — церковний і політичний діяч, *Папа Римський* у 21.08.1740 — 03.05.1758. Походив зі знат., але збіднілої родини. Вивчав теологію, *канонічне право* та *цивільне право* у Колегії Св. Климента в Римі. Від 1701 — адвокат консисторії, з 1708 — керівник відділу віровчення Конгрегації обрядів, з 1712 — канонік *собору Святого Петра в Римі*, з 1718 — секретар Конгрегації соборів. Від 1722 — ректор *Римського університету Сап'єнца*. 1727 призначений архієпископом Анкони. 1728 папа *Бенедикт XIII* підніс Ламбертіні у сан *кардинала*. З 1731 — архієпископ Болоньї. Обраний *конклавом* після тривалих (6-міс.) засідань 17.08.1740, інтронізований 21.08.1740. Заслугою *понтифікату* вважають визнання папою ситуації розділення церкви внаслідок *Реформації*, терпимість щодо новочасних політ. (формування нац. д-в) і світогляд. процесів, гнучку політику *компромісів* та *діалогу*. Відмовився від низки традиц. політ. і фін. прерогатив *Ватикану*, завдяки чому врегулював спірні питання церк. *юрисдикції* з Неаполітан. і Сардин. королівствами (1741), Іспанією (1753), уклав вигідні для Пап. д-ви (див. *Папська область*) *конкордати* (з Сардинією, Іспанією, Португалією та ін.). Визнав *Фрідріха II Великого* пруськ. королем. Перешкоджав практиці *непотизму*. Опікувався церк. дисципліною, зобов'язав *єпископів* постійно мешкати в своїх *єпархіях*, регулярно відвідувати *парафії*, сприяти навчанню *священників*. Вів ощадливу фін. політику: знизив витрати на утримання пап. почту, скоротив військ. бюджет, провів низку екон. реформ у Пап. державі. Засуджував діяльність *єзуїтів*. Був рішучим противником таєм. т-в, найперше масонів: 1751 офіційно засудив *масонство* та заборонив католикам вступати до його лав під загрозою *відлучення від церкви*. Особливу увагу приділяв місіонер. роботі. *Булла* «Immensa Pastorum Principis» (1741) була спрямована проти упослідження *корінних народів* (зокрема, Америки). Виказав терпиме ставлення до сх. катол. обрядів — грец., вірмен., сир., коптського в *енцикліці* «Вони прийшли» (лат. «Allatae sunt»; 1755), завдяки чому вдалося нормалізувати внутр. відносини в багатьох уніат. церквах. Енцикліка у кількох пунктах згадувала про *Замойський синод 1720*, що заборонив греко-католикам *Речі Посполитої* дотримуватися деяких сх. обрядів. Регламентувала умови переходу вірян зі сх. у лат. обряд, одночасно засуджувала практику утисків католиків

Онлайн-версія
http://...

сх. обряду з боку лат. *духовенства* і світ. влади; стверджувала, що «найбільше бажання» Церкви — «збереження різних народів, які практикують східні обряди», а не їх ліквідація, «щоб усі… були католиками, а не щоб усі були латинянами». Буллою «Шлюби, які» («Matrimonia, que»; 1746) Б. XIV визнав законним змішані *шлюби* католиків і протестантів, укладені на тер. діаспори без урахування т. з. тридент. формули. Підтримував розвиток науки й мист-ва, виключив з *Індексу заборонених книг* праці М. *Коперника* та Г. *Галілея*. Створив асоціацію вчених з рим. *археології* (заклала підвалини майб. Папської Рим. археол. академії), відкрив у Рим. ун-ті ф-ти хімії, фізики й математики, в *Болонському університеті* — кафедру хірургії, анатом. музей тощо. Був фундатором різн. культ. т-в, зібрав багату колекцію *ікон*, створив музей христ. *античного мистецтва* у Ватикан. палаці. Листувався з відомими діячами *Просвітництва*. Автор низки богосл. праць, фундамент. книги з *агіографії* «Про беатифікацію слуг Божих і канонізацію блаженних» (лат. «De servorum Dei beatificatione et beatorum canonizatione»; т. 1–4, 1734–1738), 15 енциклік, 4 булл. Похований у соборі Св. Петра в Римі. Ш. *Монтеск'є* назвав Б. XIV «папою вчених». *Вольтер* присвятив йому трагедію «Магомет, або Фанатизм» (франц. «Mahomet ou le Fanatisme»; 1741).

Літ.: Montanari F. Il cardinale Lambertini (Benedetto XIV) fra la leggenda e la storia. Torino, 1943; Haynes R. Philosopher King: The Humanist Pope Benedict XIV. London, 1970; Enciclopedia dei Papi : in 3 vol. Roma, 2000; Messbarger R., Johns Chr., Gavitt Ph. Benedict XIV and the Enlightenment: Art, Science, and Spirituality. Toronto, 2016; Отрош М. І. Церковно-політична історія римських пап : у 3 т. Одеса, 2020. Т. 3: Римські папи від Вестфальського миру 1648 року і до наших днів.

Бенеди́кт XV, Венедикт XV [лат. Benedictus XV; світське ім'я — К'єза, Джакомо Паоло Джованні Баттіста делла (італ. Chiesa, Giacomo Paolo Giovanni Battista della); 21.11.1854, м. Пелі, тепер район у межах м. Генуї, обл. Лігурія, Італія — 22.01.1922, м. Рим, Італія] — церковний, дипломатичний і політичний діяч, *Папа Римський* у 06.09.1914 — 22.01.1922. У 1875 закінчив юрид. ф-т *Генуезького університету* зі ступенем д-ра права. 1878 висвячений на *священника*. 1879 по закінченні рим. Колегії Капраніка здобув ступінь д-ра теології. У 1878–1883 навчався у Пап. академії церк. знаті в м. Римі (тепер Пап. церк. академія), вступив на диплом. службу *Ватикану*. Працював 4 р. в Апостол. *нунціатурі* в м. *Мадриді*. З 1887 — у департаменті Держ. секретаріату *Апостольської столиці*, від 1901 — заступник держ. секретаря. 1890 захистив доктор. дис. з *канонічного права* у Пап. Григоріан. ун-ті. 1907 набув сан *єпископа* та посів кафедру Болоньї (формальне пониження у церк. кар'єрі). 1914 піднесений у гідність *кардинала*. Обраний на *конклаві* 03.09.1914 (55 голосів із 60), узяв ім'я на честь *Бенедикта XIV*, інтронізований 06.09.1914. *Понтифікат* припав на складні іст. умови розпалу *Першої світової війни* та рев. рухів у Європі. Б. XV намагався (безуспішно) відвернути *ескалацію* військ. дій. У *енцикліці* «До блаженних апостолів» (лат. «Ad beatissimi Apostolorum»; 1914) декларував цілковитий *нейтралітет* Ватикану та звернувся до держав — учасниць військ. дій із закликом укласти мир. договір (енцикліка сусп. резонансу не набула, пропозиції диплом. медіаторства Ватикану були відкинуті). У наступ. роки більшість миротворч. ініціатив папи не мали успіху. 1917 знову звернувся до д-в, що воювали, з *нотою* про укладання заг. миру з урахуванням інтересів балкан. і вірмен. народів. Основні зусилля зосередив на виконанні гуманітар. місії: 1914 створив Бюро опіки над *військовополоненими*, Довідк. центр інформації про полонених і загиблих; організовував обмін військовополоненими, сан. і продовольчу допомогу цив. населенню. 24.11.1919 видав енцикліку із закликом до порятунку дітей від голоду, незалежно від національності та віросповідання їхніх батьків. Після війни налагоджував диплом. відносини з багатьма д-вами, що стало платформою для майб. *конкордатів*. 1917 оприлюднив новий *Кодекс канонічного права*, робота над яким провадилася за *Пія X* (т. з. кодекс Пія — Бенедикта), що діяв до 1983. Б. XV започаткував нов. етап місійної діяльності *Католицької церкви* на Сході. 1917 створив *Конгрегацію Східних церков*, призначену регулювати відносини з церквами візант., сирійськ., вірмен., халдейськ. та коптського обрядів. Цього ж року заснував Пап. ін-т Сходу в Римі. Енцикліка «Найважливіше» («Maximum illud»; 1919) присвячена новій стратегії *місіонерства*, що угрунтована на принципах поваги до нац. культур і місц. традицій. 1918 докладав зусиль до порятунку заарештованої *більшовиками* імператор. родини *Романових*. Сприяв розвитку диплом. відносин та відродженню катол. структур у країнах Балтії та Польщі після їх вивільнення з-під контролю *Росії*. Автор низки праць, 12 енциклік, апостол. послань. Канонізував і беатифікував бл. 50 осіб, зокрема *Ж. д'Арк*. Оголосив *Єфрема Сирина* доктором Церкви (1920). Похований у *Ватиканських гротах*.

Бенедикт XV

Підтримував зв'язок із *Андреєм Шептицьким, митрополитом*. 1918 відродив в Україні ліквідовану 1866 Кам'янецьку римо-катол. єпархію. Прихильно ставився до відродження укр. *державності*: з 1918 велися перемовини *Римської курії* з урядом *Центральної Ради*, а згодом *Української Держави*, зокрема щодо відкриття нунціатури Св. Престолу в м. *Києві*. 25.05.1919 папа прийняв надзвичайну диплом. місію *Української Народної Республіки* на чолі з М. *Тишкевичем* (після візиту уряд Директорії УНР був фактично визнаний курією). Надавав гуманітар. допомогу нас. і катол. *духовенству* України. У лютому 1920 призначив апостол. візитатором в Україні Дж. Дженоккі (1860–1926, через несприятливу воєнно-політ. ситуацію не зміг прибути до м. Києва).

Літ.: Peters W. H. The Life of Benedict XV. Milwaukee, 1959; Хома І. Апостольський престіл і Україна: 1919–1922 рр. Рим, 1987; Pollard J. F. The Unknown Pope: Benedict XV (1914–1922) and the Pursuit of Peace. London, 1999; Рубльова Н. С. Бенедикт XV // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник : в 6 вип. / Відп. ред. М. М. Варварцев. Київ, 2014. Вип. 5; Ernesti J. Benedikt XV. Papst zwischen den Fronten. Freiburg, 2016; Отрош М. І. Церковно-політична історія римських пап : у 3 т. Одеса, 2020. Т. 3: Римські папи від Вестфальського миру 1648 року і до наших днів.

Бенеди́кт XVI, Венедикт XVI [лат. Benedictus XVI; світське ім'я — Рацінгер (Ратцінґер), Йозеф Алоїс (нім. Ratzinger, Joseph Aloisius);

Бенедикт XVI

16.04.1927, м. Марктл-ам-Інн, тепер федеральна земля Баварія, Німеччина — 31.12.2022, Ватикан] — релігійний, політичний, дипломатичний діяч, філософ, богослов, *Папа Римський* у 19.04.2005 — 28.02.2013, член Європейської академії наук і мистецтв (з 1991). Нар. у сім'ї офіцера поліції. Навчався у катол. передсемінарії (з 1939), семінарії в м. Траунштайні (тепер земля Баварія, з 1941). У 1943–1944 служив у молодіж. частинах протиповітр. оборони Райху, проходив *військову службу* в м. Мюнхені. У квітні 1945 дезертирував і повернувся до м. Траунштайна. Після приходу амер. військ був інтернований до табору для *військовополонених* в м. Ульмі (тепер земля Баден-Вюртемберг), звільнений у червні 1945. Упродовж 1946–1951 навчався у Вищ. шк. філософії й богослов'я в м. Фрайзінгу (тепер земля Баварія), колегіумі Георгіанум при *Мюнхенському університеті*. 29.06.1951 висвячений у *священники* (разом зі старш. братом Георгом). 1953 захистив дис. «Народ і Дім Божий у вченні святого Августина про Церкву», здобув ступінь д-ра богослов'я, викладав у Вищ. шк. філософії й богослов'я у м. Фрайзінгу. 1957 захистив другу дис. «Богослов'я історії в св. Бонавентури». З 1959 — професор фундамент. теології *Бонського університету*. У 1962–1965 як експерт-богослов і радник *кардинала* Й. Фрінгсе (1887–1978; тепер Німеччина) узяв участь у *Другому Ватиканському соборі*. Став відомим за радикал. критику окр. церк. реформ (найперше літургійної), секуляр. тенденцій у повоєнній *Католицькій церкві*, а також промарксист. (див. *Марксизм*) настроїв у молодіж. катол. громадах. Обіймав посади професора богослов'я, зав. кафедри догматич. богослов'я Мюнстер. (з 1963), Тюбінген. (з 1966), Регенсбурзького (з 1969) ун-тів. 1972 спільно з Г. У. фон *Бальтазаром*, А.-М. де *Любаком*, В. Каспером (нар. 1933; тепер Німеччина) заснував богосл. журн. «Причастя» (лат. «Communio»). У березні 1977 папа *Павло VI* призначив діяча архієпископом Мюнхен. і Фрайзінгським, 27.06.1977 підніс у сан кардинала. Учасник *конклаву* 14–16.10.1978, який обрав папою *Івана Павла II*. Був призначений префектом Конгрегації доктрини віри (1981), керівником Пап. бібл. комісії, Міжнар. богосл. комісії (обіймав ці посади до свого обрання на *Святий престол*, 2005). У 1986–1992 очолив комісію з підготовки нов. *Катехизису* Катол. церкви. Набув прізвисько «залізний кардинал» за безкомпроміс. позицію в захисті катол. *доктрини*, примату папи, засудженні богосл. *плюралізму*, *секуляризації*, *релятивізму етичного*, *абортів*, розлучень, одностатев. шлюбів, клонування тощо. З 09.11.1998 — віце-декан, а з 30.11.2002 — декан *колегії кардиналів*. Обраний папою на конклаві 18–19.04.2005. За час понтифікату Б. XVI здійснив 24 зарубіж. поїздки, 33 апостол. подорожі Італією. Патронував щорічні катол. фестивалі Всесвіт. дня молоді. Підніс у сан кардинала 28 осіб. Проголосив 44 імені нов. *святих* та 289 імен *блаженних*, зокрема 13.05.2005 розпочав беатифікац. процес Івана Павла II. Першу енцикліку «*Бог є Любов*» (2005) присвятив філос.-богосл. аналізу христ. любові. Другу — «Спасенні надією» («Spe salvi»; 2007) — змістов. аспектам христ. надії та віри. Третю — «*Любов у Правді*» (2009) — проблемам соц.-екон. розвитку сучас. *цивілізації* співвідносно вимог христ. моралі, любові та істини. Наприкінці понтифікату розпочав роботу над 4-ю енцикліокою про *віру релігійну* [завершена папою *Франциском*, опубл. 29.06.2013 під назвою «Світло віри» («Lumen Fidei»)]. Опублікував 4 постсинодальні апостол. звернення, низку ін. документів (зокрема motu proprio) з питань віровчення, церк. устрою, каноніч. дисципліни. Принципи екуменіч. діалогу (див. *Екуменізм*) виклав у кн. «Багатоманітність релігій та Єдиний Завіт» (2005). Фокусував увагу на міжкультурному, а не міжреліг. діалозі. Б. XVI був виразником ідей кризи європ. христ. самосвідомості й актуальності рехристиянізації Європи, відкидав компроміси в питаннях захисту влас. віри. Публічні виступи папи часом викликали протестні реакції мусульм. світу, що стало вразливим боком його понтифікату. Підсумком зустрічі папи з Вселен. патріархом *Варфоломієм I* (30.11.2006) стало підписання спільн. декларації. Б. XVI став в авангарді боротьби за морал. чистоту в лавах катол. *духовенства*. Папське Послання до католиків Ірландії (19.03.2010) з оприлюдненням випадків *педофілії* священників отримало знач. резонанс в Європі та світі. Активізував богосл. дослідження значення христ. віри для сучас. світу, заснував з цією метою дикастерію *Римської курії* — Папську раду зі сприяння нов. *євангелізації* (2010). Оголосив про започаткування «Року віри» від 11.10.2012, що передбачав реалізацію ідей «нової євангелізації» — пастир. стратегії, покликаної наживити й поширити реліг. віру в умовах секуляр. культури і девальвації христ. *цінностей*. Рішення про добровільну відставку з пап. престолу (з 28.02.2013) оголосив на *консисторії* 11.02.2013. Від травня 2013 до кінця життя мешкав у *монастирі* Матері-Церкви у *Ватикані*. З моменту відставки Б. XVI отримав дозвіл на збереження пап. імені, набув титул «Римський понтифік на пенсії» (папа-емерит, лат. Pontifex Romanus Emeritus), а також право носити біле облачення. Автор числ. богосл. праць, зокрема «Бог Ісуса Христа: розмисли про Триєдність Бога» (1977), «Есхатологія: смерть і вічне життя» (1977), «Принципи католицької теології» (1982), «Церква, екуменізм і політика» (1987), «Сіль Землі» (1996), «Багато релігій, один Завіт: Ізраїль, Церква і світ» (1997), «Бог і світ» (2000), «Дух літургії» (2000), «Християнство і криза культури» (2005) тощо. Праці заторкували шир. коло проблем: богослов'я історії, *об'явлення* та *Бого-*

Бенедикт XVI. Монастир Матері-Церкви у Ватикані, де провів останні роки життя папа-емерит

явлення, ґенеза катол. богослов'я, *еклезіологія*, *гомілетика*, реформа *літургії*, *есхатологія*, *христологія*, діалог з ін. релігіями та конфесіями, перспективи *Католицької церкви* у третьому тисячолітті. Похований у *Ватиканських гротах*. Почесний доктор Папського катол. ун-ту в м. Лімі (з 1986), Люблін. катол. ун-ту (з 1988), Наварр. ун-ту (з 1998), Вроцлав. ун-ту (з 2000), Папського ун-ту Івана Павла II (з 2015) тощо. Удостоєний орденів і нагород різн. країн, зокрема Німеччини, Італії. Рельєфи, бюсти чи статуї Б. XVI встановлені у кафедрал. соборі Мюнхен. Богоматері (2006), Регенсбур. ун-ті (2006), муніципалітеті Кастриньяно-дель-Капо (Італія, 2008), Фрайбур. соборі (2011), Пап. академії наук (2014) тощо. У різн. містах світу відкрито пам'ят. дошки з датою його візиту. На честь Б. XVI названий *астероїд* 8661 Рацінгер.

Пр.: Укр. перекл. — Цінності в часи перемін: Долання майбутніх викликів / Пер. з нім. О. Конкевича. Львів, 2006; Сіль землі: Християнство й Католицька Церква в XXI столітті: Розмова Петера Зевальда з Йосифом Рацінґером / Пер. з нім. О. Конкевича. Львів, 2007; Вступ до християнства: Лекції про Апостольський символ віри з новим вступним есеєм / Пер. з нім. О. Конкевича. Львів, 2008; Бог і світ: Таїнства християнської віри / Пер. з нім. Н. Лозинської. Жовква, 2009; Ісус з Назарету : в 2 ч. / Пер. з нім. О. Конкевича. 2-ге вид. Жовква, 2009–2011; Нова пісня Господеві: Віра в Христа та Літургія у наш час / Пер. з нім. Н. Голованової-Романів. Жовква, 2011; Світло світу: Папа, Церква і знаки часу. Львів, 2015.

Літ.: Kissler A. Papst im Widerspruch: Benedikt XVI. und seine Kirche 2005–2013. München, 2013; Шепетяк О. М. Німецькомовна католицька думка другої половини XX століття. Київ, 2014; Guerriero E. Papst Franziskus. Benedikt XVI. Die Biografie / Übers. aus dem it. Freiburg, 2018; Отрош М. І. Церковно-політична історія римських пап : у 3 т. Одеса, 2019. Т. 3; Seewald P. Von. Benedikt XVI. Ein Leben. München, 2020.

С. І. Присухін

Бенедикт Моріц, портрет. Худ Г. Кенон, 1876

Бенеди́кт, Мо́ріц (нім. Benedikt, Moriz; 04.07.1835, м. Айзенштадт, тепер земля Бургенланд, Австрія — 14.04.1920, м. Відень, Австрія) — лікар-невропатолог, учений, член-кореспондент Паризької (з 1897) та Римської медичних академій. Закінчив 1859 мед. ф-т *Віденського університету*, здобув ступінь доктора медицини та хірургії. Добровільно вступив на службу в австр. армію (військ. лікарем) під час австро-італо-французької війни (1859), згодом — під час австро-прус. війни (1866). Після закінчення першої військ. кампанії був призначений на посаду приват-доцента з нервових хвороб Віден. ун-ту (з 1861); у 1868–1907 — екстраординар., ординар (з 1899) професор невропатології та електротерапії. Паралельно очолював від-ня неврології в Заг. поліклініці (1875–1920). Поділяв послідовно дем. погляди, брав участь у реорг-ції Дем. партії в Цислейтанії. Підтримував ідеї *емансипації* жінок, вів громад. діяльність, був першим чоловіком-президентом Асоціації жін. освіти (Verein für Erweiterte Frauenbildung). Захоплювався дослідженнями впливу гальван. струму на орг-м. Автор багатьох наук. праць, переважно в галузі *патологічної анатомії* нервової системи, що за життя сформували йому репутацію провід. фахівця. Опублікував лекц. курси з дисциплін «Електротерапія» (1868), «Невропатологія та електротерапія» (1874–1875), які набули широк. відомості. Серед знаних праць: «Краніотомія та краніоскопія» (1888), «Гіпноз і навіювання» (1894). Багато уваги приділяв питанням фізіології та патології *кровообігу*, психології (пр. «Наука про людську душу»; 1895), кримін. антропології. Проте його розвідки з анатом. досліджень мозку злочинців стали об'єктом гострої критики. Низка досліджень з різн. питань *офтальмології* (зокрема щодо окорухового нерву, *дальтонізму*) визнана класичними в цій галузі. Високо поціновані були також його статті з фізики, біомеханіки, які він публікував у наук. періодиці. Мав надзвичайно широке коло дослідн. інтересів, цікавився філос., політ., соц., худ.-естетичними («Дослідження про австрійських драматичних поетів»; 1854) проблемами. Залишив *автобіографію* «З мого життя: спогади та дискусії» («Aus meinem Leben: Erinnerungen und Erörterungen»; 1906). Праці Б. були перекладені англ., франц., італ., рос., польською мовами. Член багатьох мед. наук. т-в у країнах Європи та США. Почесний доктор низки ун-тів. Ім'ям вченого названо синдром Б. — захворювання, зумовлене ураженням червоного ядра і *пірамідної системи* нервових структур.

Пр.: Die psychologischen Funktionen des Gehirnes in gesundem und kranker Zustand. Wien, 1875; Zur Lehre von der Localisation der Gehirnfunctionen. Vienna, 1875; Ueber Elektricität in der Medicin. Vienna, 1884; Grundformeln des neuropathologischen Denkens. Vienna, 1885; Hypnotismus und Suggestion. Leipzig, 1894; Seelenkunde des Menschen als reine Erfahrungswissenschaft. Leipzig, 1895; Krystallisation und Morphogenesis. Vienna, 1904; Biomechanik und Biogenesis. Jena, 1912.

Літ.: Kreuter A. Deutschsprachige Neurologen und Psychiater: Ein biographisch–bibliographisches Lexikon von den Vorläufern bis zur Mitte des 20.Jahrhunderts. München; New Providence; London; Paris, 1996.

Бенедикт Рут Фултон

Бенеди́кт, Рут Фу́лтон (англ. Benedict, Ruth Fulton; 05.06.1887, м. Нью-Йорк, шт. Нью-Йорк, США — 17.09.1948, там само) — антрополог та етнолог, представниця етнопсихологічного (див. *Етнопсихологія*) напряму в американській *антропології*, член Американської академії мистецтв і наук (з 1947). Закінчила жін. коледж Вассара (США; 1905–1909). Здобула ступінь *бакалавра* гуманітар. наук, спеціалізувалася в галузі *англійської літератури*. З 1919 навчалася в Новій школі соц. досліджень (з 2005 — Нова школа), де відвідувала лекції Е. К. Парсонс (1875–1941; США) та О. *Гольденвейзера*. Під його впливом зацікавилася антропологією. 1921 вступила до *Колумбійського університету* (наук. керівник — Ф. *Боас*). 1923 набула ступінь д-ра філософії, захистивши *дисертацію* «Концепція духів-оберегів у Північній Америці» (англ. «The Concept of the Guardian Spirit in North America»). З 1930 — доцент, 1936 — виконав. директор від-ня антропології, 1946 — професор Колумбійськ. ун-ту. Член-засновник Ін-ту інтеркультур. досліджень (1941). Була послідовницею проф. Ф. Боаса. Їхні концепції визначили специфіку амер. антропології: *релятивізм культурний* та іст. *партикуляризм*. Б. брала участь у *польових дослідженнях* із вивчення пн.-амер. племен *серрано* (1922), зуньї (1924), кочіті (1925), піма (1926). Унаслідок порівнянь народів пуебло та рівнин. *індіанців* Б. відкрила *ізоморфізм* культури та особистості. Цю ідею покладено в основу її праць. У кн. «Моделі культури» (англ. «Patterns

of Culture»; 1934; книга перекл. 14 мовами, є класич. працею з *антропології культурної*) розвинула нову теор. схему вивчення культур. Підхід Б. засн. на тезі про властиву кожній культурі унік. конфігурацію внутр.-культ. елементів, поєднаних «*етосом* культури». Етос культури визначає співвідношення елементів (*релігія*, сімейне життя, *економіка*, політ. інституції) усередині культури та їхній зміст. Б. заклала конфігураціоніст. підхід — уявлення про тісну кореляцію між поняттями «*культура*» та «*особистість*», який панував у психол. антропології до 1960-х. Це передбачало вивчення впливу окремо взятої культури на особистість членів цієї культури. Концепція Б. засн. на ідеях пластичності люд. природи: соц. та культурне оточення «ліпить» з особистості все, що завгодно; особистість стає частиною культури. 1944 Служба військ. інформації США доручила Б. провести аналіз яп. *культури*, за підсумком якого написано кн. «Хризантема і меч» (англ. «The Chrysanthemum and the Sword»; 1946). Б. прагнула виявити етос яп. культури, яку вивчала дистанційно через неможливість поїхати в *Японію* під час *Другої світової війни*. Книга здобула популярність, проте використаний авторкою метод зустрів критику. Одна з проблем пов'яз. із постулатом про дискретні та відокремлені одна від одної культури. Усередині групи існувала знач. кількість особистостей і *субкультур*. Складно виділити базову культ. одиницю, немає пояснень, про що йдеться — *плем'я*, *етнічну групу* або *націю*. Поряд із тим всебіч. вивчення понять честі, обов'язку, а також моделі виховання дітей, здійснене Б. у книзі, вважають класичним. Президент Амер. антропол. асоціації (з 1947). Від 1986 Асоціація присуджує премію імені Б. за досягнення в наук. книзі, укладеній з антропол. погляду на тему *ЛГБТ-спільнот*. На честь Б. випущено пошт. марку із серії «Великі американці» (1995). Її ім'я занесено до Нац. зали жін. слави (2005).

Пр.: Race: Science and Politics. New York, 1940; The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture. Boston, 1946; Patterns of Culture. Preface by Margaret Mead. Boston, 1959.

Літ.: Maslow A., Honigmann J., Mead M. Synergy: Some Notes of Ruth Benedict // American Anthropologist. 1970. № 72 (2); Mead M. An Anthropologist at Work: Writings of Ruth Benedict. Westport, *1977;* Caffrey M. M. Ruth Benedict: Stranger in this Land. Austin, 1989; Marcus G., Fisher M. Anthropology as Cultural Critique. 2nd ed. Chicago, 1996; Young V. Ruth Benedict: Beyond Relativity, Beyond Pattern. (Critical Studies in the History of Anthropology). Lincoln, 2005; Eriksen T. H. What is Antropology? 2nd ed. London, 2017; Barnard A. History and Theory in Anthropology. 2nd ed. Cambridge, 2021.

О. С. Петриківська

Бенедикти́нці, бенедикти́нки (бенедиктини; від лат. Benedictus — Бенедикт, ім'я засновника ордена *Бенедикта Нурсійського*) — послідовники *Бенедикта святого ордену*, а також члени *конгрегацій* ченців, братів-мирян і черниць, які дотримуються статуту св. Бенедикта. Сучасні Б. є дух. нащадками традиц. *чернецтва* доби ранн. *середньовіччя* в Італії та Галлії. Термін «Б.» з'явився на поч. 8 ст. в Англії.

Бенеди́кта свято́го о́рден (лат. Ordo Sancti Benedicti) — найдавніший серед *чернечих орденів*, заснований в 6 ст. *Бенедиктом Нурсійським* в Італії. Історичним осередком ордену був монастир на г. *Монте-Кассіно*, засн. Бенедиктом Нурсійським у 529. Статут ордену, укладений бл. 535–540, вимагав сувор. чернеч. дисципліни,

Бенедикта святого орден. Св. Бенедикт передає Статут монахам, мініатюра 12 ст. Абатство Сен-Жиль, м. Нім (Франція)

дотримання *обітниць* пост. перебування в *обителі*, послуху, цнотливості та обов'язк. праці. Девіз ордену: «Молися і працюй» (лат. «Ora et labora»). Поширенню ідей і статуту св. Бенедикта у Центр. і Зх. Європі сприяли підтримка папи *Григорія I Великого*, місія *Августина Кентерберійського* з християнізації Англії та влада *Каролінгів*. Від 7 ст. виникли жін. громади, покровителькою яких вважали сестру св. Бенедикта — св. Схоластику. На порубіжжі 7–8 ст. бенедиктинці християнізували частину нім. земель, де було засн. бл. 60 монастирів. Невдовзі дух. осередки діяли не тільки в Англії, Франк. королівстві, Італії, Німеччині, а й на тер. Іспанії, сучас. Нідерландів, Бельгії, Австрії, Швейцарії тощо.

Бенедикта святого орден. Абатство Монте-Кассіно, сучасний вигляд

Орден поступово охопив більшість зх. чернецтва. Монастирі стали важл. центрами госп.-екон. розвитку, політ. адміністрування, кращої тогочас. освіти, культури, літургійн. життя. Чільні сфери діяльності бенедиктинців у ранн. *середньовіччі*: освіта й просвітництво, орг-ція шкіл, бібліотек, скрипторіїв, худ. майстерень, місіонерство (зокрема, в 11–13 ст. — на слов'ян. і прибалт. землях). У 10–11 ст. було ініційовано проведення *Клюнійської реформи* (ідейн. і керів. центром якої стало *Клюнійське абатство*). Завдяки діяльності подвижників утв. ін. чернечі ордени — *цистерціанців*, картузіанців, камаль-

Онлайн-версія на порталі https://vue.gov.ua/

дулів (усі — 11 ст.), сестер-сакраменток (17 ст.) тощо. До 12 ст. Б. с. о. відомий як один із найчисельн. і найбагатших катол. орденів, опора *папства*. Проте наступні три століття стали періо-

Бенедикта святого орден. Бенедиктинське абатство Непорочного Зачаття Божої Матері, м. Житомир

дом занепаду, що пов'язують із успішністю нов. згромаджень — *домініканців* і *францисканців*, подіями *Реформації*, секуляр. тенденціями. До 1560-х бенедиктин. монастирі майже повністю зникли у Пн. Європі. Упродовж 2-ї пол. 18 ст. понад 95 % монастирів у Європі були офіційно розпущені урядами або знищені в ході революцій і воєн. Від сер. 19 ст. в європ. країнах спостерігали поміт. пожвавлення чернеч. життя, відродження діяльності старих *абатств*, поширення літургійн. руху. Конгрегації були засн. в обох Америках, нові монастирі виникали на теренах Сх. Азії, Африки, Австралії. За трив. час існування ордену зазнав змін орг. устрій. До 11 ст. бенедиктин. монастирі зберігали свою *автономію*, згодом, після низки реформ, утв. конгрегації монастирів, кожна з яких обирала свого *абата*. Важливих повноважень набули щорічні заг. *капітули*. Від 1893, за ініціативи папи *Лева XIII*, більшість конгрегацій та окр. незалеж. монастирів були об'єднані у Бенедиктин. конфедерацію (лат. Confœderatio Benedictina Ordinis Sancti Benedicti), однак єдина для всіх осередків адм.-каноніч. структура відсутня дотепер. Окремі жін. монастирі, федерації таких монастирів і жін. реліг. конгрегації бенедиктин. традиції також можуть бути пов'язані з Конфедерацією. Очолює Бенедиктин. конфедерацію абат-примас, обраний синодом абатів на 8-річ. термін. Він представляє її перед *Святим престолом*. Конгрегації ордену діють у країнах Зх. Європи, а також у США, Австралії та Новій Зеландії, Індії, країнах Пд. Африки (Нігерії, Танзанії тощо). Принципом діяльності монастирів є самоутримання. Станом на 2018 Бенедиктин. конфедерація включала 19 конгрегацій (із регіон. відмінностями, влас. традиціями) та лічені незалеж. монастирі з правами екстраординар. членства. Загальна к-сть монастирів — бл. 400, монахів — бл. 7,5 тис., з них майже 4 тис. — *священники*. Близько 13 тис. черниць і сестер також асоційовані з Конфедерацією і разом утв. Міжнар. спільноту Б. (лат. Communio Internationalis Benedictinarum). Згромадження бенедиктинців з'явилися в Сх. Європі (Польща, Литва) прибл. з кін. 10 ст. Упродовж 11–13 ст. провадили актив. місіонер. діяльність. На теренах України перші бенедиктин. монастирі в Галичині та на Поділлі діяли з кін. 14 ст. — у містах Львові, Кам'янці (тепер м. Кам'янець-Подільський), Язловці (тепер село Чортків. р-ну Терноп. обл.). Заснована при жін. монастирі у м. Львові школа стала першим освіт. закладом для жінок на цих землях. На тер. *Речі Посполитої* всі бенедиктин. монастирі були зруйновані під час швед. вторгнення 1654. На землях України у складі *Російської імперії* — ліквідовані цар. урядом 1864. За сприяння *Андрея Шептицького, митрополита* було організовано згромадження бенедиктинців сх. обряду. Діяльність жінок-бенедиктинок відроджено з 1988 у м. Житомирі, куди кілька монахинь прибули з Вільнюс. обителі. Буд-во нов. монастиря з *каплицею* для парафіян розпочали 1995. Від 2004 громада сестер перебралася до нов. монастир. споруди, 24.09.2006 її освятили під назвою Непороч. Зачаття Божої Матері. З 2014 монастир отримав статус абатства, станом на 2021 — афілійоване до конгрегації Благовіщення Пресв. Богородиці (Congregatio ab Annuntiatione, засн. 1920). У 2016 ініційовано спорудження нов. монастиря сестер-бенедиктинок у м. Львові. 19.03.2021 освячено споруди новозбудованого монастир. храму Святих Бенедикта і Схоластики та монастиря Св. Йосипа. Капеланські й душпастир. функції покладено на отців-Б. з Польщі, які прибули в Україну на запрошення митрополита Львівського Мечислава Мокшицького (нар. 1961, з 2008 очолює Католицьку церкву в Україні). Озвучено наміри щодо фундації чол. монастиря.

Літ.: Trajdos T. Kościół Katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława Jagiełły (1386–1434). Wrocław, 1983; Penco G. Storia del monachesimo in Italia. Dalle origini alla fine del Medioevo. 3 ed. Milano, 2002; Зайбт Ф. Блиск і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем / Пер. з нім. Львів, 2009; Dell'Omo M. Storia del monachesimo occidentale dal medioevo all'età contemporanea. Il carisma di san Benedetto tra VI e XX secolo. Milano, 2011; Історія європейської цивілізації. Середньовіччя : у 3 т. / Пер. з іт.; за ред. У. Еко. Харків, 2018.

А. В. Арістова

Бе́неке, Фрі́дріх Едуа́рд (нім. Beneke, Friedrich Eduard; 17.02.1798, м. Берлін, тепер Німеччина — бл. 01.03.1854, м. Берлін, тепер Німеччина) — психолог, філософ, педагог, провідний представник радикального *психологізму*. Нар. у сім'ї юриста. Під час *Наполеонівських воєн* брав участь як єгер-доброволець у кампанії 1815. Навчався в ун-тах міст Берліна й Галле, де студіював *теологію* під керівництвом Ф. *Шлеєрмахера* та В. М. Л. де *Ветте*. Згодом зацікавився *філософією*. Особливу увагу приділяв вивченню праць А. *Шопенгауера*, Ф. *Якобі*. 1820–1822 — приват-доцент Берлін. ун-ту (тепер *Гумбольдтський університет Берліна*). Антигегелівська позиція Б. спричинила труднощі в кар'єрі. Праця «Фізика моралі» (1822) викликала неприязнь філософів-ідеалістів. Б. обвинувачували в *епікуреїзмі*. Був позбавлений права на академ. діяльність у Берлін. ун-ті. Пропозиція посади в Єнському ун-ті (тепер *Єнський університет імені Фрідріха Шиллера*) була відхилена владою. Працював приват-доцентом у *Геттінгенському університеті імені Георга Августа* (1822–1827).

Бенеке Фрідріх Едуард

Повернувся до м. Берліна 1827 (отримав дозвіл читати *лекції* в ун-ті). Після смерті Г. В. Ф. *Гегеля* 1832 був призначений екстраординар. професором філософії Берлін. ун-ту. 01.03.1854 учений пропав безвісти. Ймовірно, покінчив життя самогубством у нападі *депресії*. 03.06.1956 його тіло було знайдено в суднов. каналі (р-н Берліна Шарлоттенбург). У перших наук. працях «Теорія пізнання відповідно до свідомості чистого розуму» та «Експериментальна теорія душі як основи всіх знань» (обидві — 1820) Б. полемізував з панівною на поч. 19 ст. нім. ідеаліст. філософією (зокрема з Гегелем). Був прихильником ідей англ. *психології асоціативної* та вчення шотланд. школи *здорового глузду філософії*. Подальше дослідження *теорії пізнання* Б. пов'язував із розпрцювнням методу антропол. *досвіду*. У праці «Кант і філософське завдання нашої епохи» (1832) вчений розглядав розвиток філософії після І. *Канта* як перехід. етап у пошуках нов. підходу до філософії. Основою наук. пізнання світу Б. вважав «філософію досвіду» (нім. Erfahrungsphilosophie), а основою філософії та поступу — емпірич. *психологію*. Розглядав психологію як емпірич. та індуктив. науку, прагнув вибудувати психологію відповідно до моделі природничих наук. З опертям на ідеї І. Канта і Дж. *Лока* Б. обстоював тезу про те, що індуктив. психологія може стати основою не тільки теорії пізнання, а й *етики*, *естетики*, *логіки*, *метафізики*, філософії *релігії* тощо. Слідом за Й. Ф. *Гербартом* критикував теорію абстракт. душев. здібностей та вважав, що психологія має досліджувати душев. явища у взаємозв'язку, виявляючи осн. *закономірності* їхнього виникнення (утворення). Психічне життя Б. трактував як набір нематеріал. сил чи імпульсів, які активуються зовн. *подразниками*. Ця дія зовн. подразників на псих. життя є фундам. процесом у генезисі *розуму*. Психологія Б. є сумішшю метафіз. і емпірич. положень. Для пояснення розвитку душев. життя використав 4 осн. процеси виникнення *уявлень* за допомогою подразника, набуття нових *здібностей*, відтворення та *асоціації*. Запропонував поняття несвідом. образів — «слідів» (стосовно до минулих причин) і «схильностей» (стосовно до майб. актів). Усі здібності розуму вважав лише розвитком цих слідів попер. *психічних процесів*. Частково схожі уявлення чи відчуття взаємно притягуються або мають тенденцію утворювати тісніші комбінації. У кінцев. підсумку вони виробляють відносно узгодж. набір псих. явищ в людині. Психологія Б. поєднала асоціанізм (один із осн. напрямів світ. психол. думки, який пояснює динаміку психіч. процесів комбінацією елементар. асоціацій — уявлень, відчуттів, найпростіших почуттів) і теорію здібностей, натхненну ідеями І. Канта і Дж. Лока. При цьому піддавав критиці теорію вродж. здібностей. Образ *реальності* розглядав як безперерв. ряд «здатностей репрезентації» — певної кількості асоціацій вражень і числ. відчуттів. Серед осн. праць з психології: «Психологічні нариси» (1825–1827), «Підручник психології як природничої науки (1833), «Нова психологія» (1845), «Прагматична психологія, або теорія душі у застосуванні до життя» (1850). *Педагогіку* Б. розглядав лише як прикладну психологію. Цілі та завдання виховання і навчання вбачав у правильн. розвитку психіч. процесів. Основна пед. праця Б. — «Керівництво до виховання та навчання» (1835–1836). Висловив ідеї про можливості *духовного життя* дорасл. людини пор. з її дит. проявами, про рівність чи однаковість вродж. здібностей дітей, а також відповід. можливість розвитку та збагачення цих первин. здібностей. Вважав, що «талант», «геніальність», «обдарованість» є виявом набутого завдяки впливу зовн. подразників на первин. здібності. Учнями Б. були педагог і психолог Й. Г. Дресслер (1799–1867; тепер Німеччина), педагог Ф. Діттес (1829; тепер Німеччина — 1896; тепер Австрія) та ін. У рос. пед. науці на судження Б. спирався К. *Ушинський* у своїй гол. праці «Людина як предмет виховання» (т. 1–2; 1868–1869).

Пр.: Erkenntnislehre nach dem Bewusstsein der reinen Vernunft in ihren Grundzuegen. Jena, 1820; Erfahrungsseelenlehre als Grundlage alles Wissens in ihren Hauptzügen. Berlin, 1820; Neue Grundlegung zur Metaphysik. Berlin, 1822; Psychologische Skizzen : in 2 bd. Göttingen, 1825–1827; Kant und die Philosophische Aufgabe unserer Zeit. Eine Jubeldenkschrift auf die Kritik der reinen Vernunft. Berlin, 1832; Die Psychologie in ihrem Verhaltnis zur Erfahrung, zur Spekulation und zum Leben dargestellt. Berlin, 1833; Lehrbuch der Psychologie als Naturwissenschaft. Berlin, 1833; Grundlinien des natiirlichen Systems der praktischen Philosophie : in 4 bd. Berlin, 1837–1840; System der Logik als Kunstlehre des Denkens : in 2 bd. Berlin, 1842; Pragmatische Psychologie : in 2 bd. Berlin, 1850.

Літ.: Freuler L. Psychologie empirique et sciences de l'esprit // La Crise philosophique au XIXe siècle. Paris, 1997; Dewalque A., Gyemant M. Première phase (1807–1859): Fries et Beneke // Psychologie et psychologisme. Paris, 2015; Die Philosophie des 19. Jahrhunderts : in 2 bd. / Hrsg. von G. Hartung. Basel, 2023.

А. М. Киридон

Бенети́тові (Bennettitales) — порядок викопних деревоподібних голонасінних рослин, морфологічно схожих на сучасні *саговниковоподібні*. Б. — виключно викопні рослини, що існували в *мезозої*: з тріасу (див. *Тріасовий період і тріасова система*) до *крейдового періоду*. Масового поширення набули зі сер. мезозою: в юрському періоді (див. *Юрський період і юрська система*) й на початку крейди. До кінця крейди (70–66 млн р. тому) Б. вимерли. Водночас є припущення щодо існування залишків цієї групи на о. *Тасманія* в *Австралії* аж до олігоцену (див. *Олігоценова епоха і олігоценовий відділ*). Таксон включає 2 родини (*вільямсонієві* і бенетитові) та загалом бл. 20 родів. *Стебла* в більшості Б. були прості або слабкорозгалужені; у деяких видів приземисті, товсті, бульбоподібні (напр., рід *Cycadeoidea*), або високі, тонкі, дихазійно-розгалужені (рід *Williamsonia*). За анатом. будовою стебла Б. були подібні до саговників і *папоротей насінних*. У центрі стебла була добре розвин. серцевина, часто зі смолян. каналами, оточеними пор. вузьк. кільцем *провідних тканин* і товст. *корою*. *Листки* Б. подібні до листків саговників: перисті, рідше прості, шкірясті, жорсткі, ксероморф. будови. *Стробіли* більшості Б. двостатеві, рідше роздільностатеві, переважно пазушні. Від основи стробіла відростали спірально розміщені покривні листочки, часто густо опушені. Вони виконували захис. функцію, подібно до *чашолистків* квітк. рослин. Спосіб запилення Б. — *ентомофілія* (*пилок* переносили *комахи*). На одному стробілі утворювалось до кількох сотень дрібн. *насінин*. У більшості Б. насіння повністю дозрівало на материн. рослині. Зародок заповнював майже всю насінину. Характерна особливість

зародка — наявність 2 вел. м'ясистих *сім'ядоль*. Нетипова для *голонасінних* будова насінини, обумовила думку про подібність Б. із *покритонасінними*. Тому раніше Б. вважали предками квітк. рослин. Б. були розповсюджені на майже всіх *континентах*, здебільшого в областях зі спекот. кліматом, а також у помірно тепл. зонах. Скам'янілі рештки Б. знайдені в *Північній Америці*, Зх. *Європі*, *Монголії*, *Індії*, *Японії*.

Літ.: Артюшенко А. Т. Растительность Лесостепи и Степи Украины в четвертичном периоде (по данным спорово-пыльцевого анализа). Киев, 1970; Кучерява Л. Ф., Войтюк Ю. О., Нечитайло В. А. Систематика вищих рослин. Київ, 1997; Гриценко В. П. Палеонтологія. Київ, 2004; Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини. 2-ге вид., випр. і допов. Київ, 2005; McLoughlin S., Pott C., Sobbe I. The Diversity of Australian Mesozoic Bennettitopsid Reproductive Organs // Palaeobiodiversity and Palaeoenvironments. 2018. № 98; Steinthorsdottir M., Elliott-Kingston C., Coiro M. et al. Searching for a Nearest Living Equivalent for Bennettitales: A Promising Extinct Plant Group for Stomatal Proxy Reconstructions of Mesozoic pCO_2 // GFF. 2021. Vol. 143. № 2–3.

Р. П. Мельник

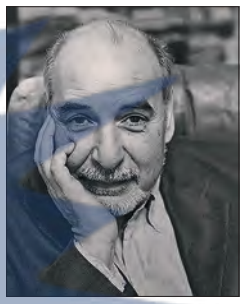
Бенетна́ш — див. *Алькайд*.

Бенефі́цій (лат. beneficium — благодіяння, люб'язність, послуга, пільга) — 1) У *римському праві* — привілеї, податкові *пільги*, які надають окремій особі, певній групі або категорії осіб за особливі заслуги чи з ін. вагомих мотивів. Б. користувалися навіть окр. провінції.
2) У період раннього *середньовіччя* у Зх. Європі (8–12 ст.) — земельне володіння, яке *король* (або ін. вел. *феодал*) надавав у пожиттєве користування за умови несення землекористувачем військ. або адм. служби.

Бенефі́цій церко́вний (від лат. beneficium — благодіяння, люб'язність, послуга, пільга) — у канонічному праві *Католицької церкви* (до 1983) — право на отримання доходів від церковної посади, а також поняття власне церковної посади (зазвичай наданої за заслуги перед Церквою), з якою пов'язане отримання доходів. Термін запозичений з *римського права*. Попередній щодо чинного *Кодекс канонічного права* (Codex juris canonici; 1917–1983) виділяв кілька видів Б. ц.: консисторські й неконсисторські; резиденційні й нерезиденційні, світські й чернечо-орденські; тимчас. і пожиттєві тощо. *Другий Ватиканський собор* визнав систему Б. ц. *анахронізмом*, було схвалено рішення її реформувати або усунути. Новий Кодекс канон. права, введений в дію з 1984, не передбачає систему Б. ц. Згадку про неї містять лише 2 *канони*. Так, канон 1272 санкціонує, що конференції єпископів у тих регіонах, де дотепер існують Б. ц., мусять у такий спосіб управляти ними (за погодженням з Апостол. престолом), щоби доходи від них і самі ці Б. ц. поступово переходили до спец. закладів. Канон 1274 § 1 закріплює, що в кожній *дієцезії* має існувати особл. заклад, який збиратиме майно і пожертвування на утримання *кліриків* цієї дієцезії. Попри офіц. скасування системи Б. ц., в окр. країнах за рішенням конференції єпископів і за згоди *Ватикану* вона продовжує діяти (напр., в Австрії).

Літ.: New Commentary on the Code of Canon Law / Ed. by J. B. Peal, J. A. Coriden, Th. J. Green et al. New York, 2000.

Бенжеллу́н, Таха́р (Бен Желлун, Бенджеллун; франц. Ben Jelloun, Tahar; 01.12.1944, за ін. даними — 1947, м. Фес, Марокко) — письменник, член Академії Гонкурів (з 2008). Пише франц. мовою. Закінчив 1968 Ун-т м. Рабата, де студіював філософію та л-ру. Вивчав соціологію в *Паризькому університеті* (м. Нантер, 1971–1972), соц. психологію — в Школі вищих студій (м. Париж, 1972–1975), де 1975 захистив доктор. дисертацію. Живе у м. Парижі. Член вищої ради франц. мови (з 1989), посол доброї волі ООН. Б. — спадкоємець двох культур — араб. та французької. Перші вірші написав 1965 під враженням придушення нар. маніфестації у м. Касабланці. Творчість Б. позначена впливом поезії Ш. *Бодлера*, П. *Верлена*, А. *Рембо*, В. *Маяковського*, Н. *Хікмета*, філософії Ф. *Ніцше* і творів кінематографістів Л. *Бунюеля*, Ф. *Фелліні*. У 1966–1970 Б. був одним із засновників авангард. літ. руху, що сформувався навколо літ. журн. «Суффль» («Souffles»; «Віяння»). Автор збірок віршів і поет. прози «Люди під саваном мовчання» («Hommes sous linceul de silence»; 1971), «Шрами сонця» («Les Cicatrices du soleil»; 1972), «Мигдальні дерева померли від ран» («Les amandiers sont morts de leurs blessures»; 1976), «Без відома пам'яті» («À l'insu du souvenir»; 1980), «Підняття праху» («La Remontée des cendres»; 1991), в яких нагадує про рани людини, відірваної від рід. землі, тріщини пам'яті тощо. Серед творів Б. — нарис «Найглибша самотність» («La Plus Haute des solitudes»; 1977), автобіогр. *романи* «Харруда» («Harrouda»; 1973) і «Публічний письменник» («L'Écrivain public»; 1983), роман-поема відчаю «Одиночне ув'язнення» («La Réclusion solitaire»; 1976). Роман «Моха — безумець, Моха — мудрець» («Moha le fou, Moha le sage»; 1978) зображує несправедливість мароккан. сусп-ва (злидні трущоб, корумпованість посадовців тощо). Роман «Молитва відсутнього» («La Prière de l'absent»; 1981) змальовує уявну мандрівку країною. У романі «Французька гостинність» («Hospitalité française»; 1984) Б. викриває *расизм*. У романах «Дитя пісків» («L'Enfant de sable»; 1985) і «Священна ніч» («La Nuit sacrée»; 1987) звертається до пошуків *ідентичності*, відтворює прекрас. і трагіч. образ мусульм. жінки. Написав також романи «Розшматована людина» («L'Homme rompu»; 1994), «Перше кохання завжди останнє» («Le premier amour est toujours le dernier»), «Рашид, дитя телебачення» («*Rachid*, l'enfant de la *télé*»), обидва — 1995, «Ніч помилок» («La nuit de l'erreur»; 1997), «Ця сліпуча відсутність світла» («Cette aveuglante absence de lumière»; 2001), «Безсоння» («L'Insomnie»; 2019). Автор книжок пед. характеру для дітей та юнацтва: «Расизм, розтлумачений моїй доньці» («Le Racisme expliqué à ma fille»; 1998), «Іслам, розтлумачений дітям» («L'Islam expliqué aux enfants»; 2002) і «Тероризм, розтлумачений нашим дітям» («Le Terrorisme expliqué à nos enfants»; 2016) та ін. Дослідники називають твори Б. «прозою на межі поезії», яка вбирає в себе риси «вічності та повсякденності». Франкомовний письменник, якого найбільше перекладають у світі (романи «Дитя пісків» і «Священна ніч» перекл. 43 мовами); укр. мовою окр. твори Б. переклала Є. Кононенко. Лауреат *Гонкурівської премії* (1987), Вел. літ. премії Магрибу і літ. премії «Медітерране» (обидві — 1994), Дублін. літ. премії (2004), премії

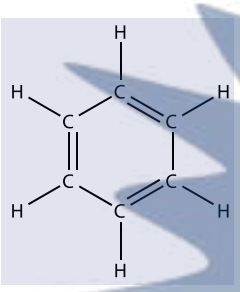

Бенжеллун Тахар

Улліс (2005), міжнар. літ. премії Аргана (2010), премії миру Е. М. Ремарка (2011). Нагороджений *орденом Почесного легіону*: кавалер (1988), офіцер (2007). Командор Ордена л-ри і мист-в (1995), ордена Заслуг (2012), обидва — Франція. На честь Б. 1997 названо астероїд. Почесний доктор Лувен. ун-ту (з 1993), Монреал. ун-ту (з 2008).

Тв.: Poesie complète. 1966–1995. Paris, 1995; La Nuit sacrée. Paris, 1987; Укр. пер. кл. — Спалах. Заворушення в арабських країнах. Київ, 2012.

Літ.: Гонкурівська премія–87 // Всесвіт. 1988. № 7; Gontard M. Le moi étrange. Litterature marocaine de langue française. Paris, 1993; Ренар П. Франкомовний роман Магрибу // Алхімія слова живого. Французький роман 1945–2000. Київ, 2005.

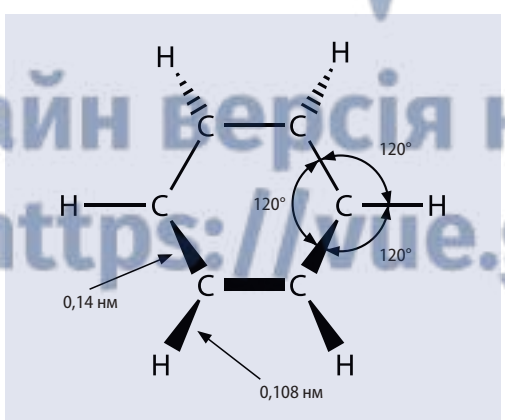

Бензен (бензол). Формула Кекуле

Бензо́л — див. *Бензен*.

Бензе́н, бензо́л — органічна сполука, перший представник гомологічного ряду *вуглеводнів ароматичних*, молекулярна формула C_6H_6. Сучасна назва рекомендована до використання *Міжнародною спілкою теоретичної та прикладної хімії*. Назву «бензол» запропонував Ю. фон *Лібіх*. *Молярна маса* — 78,11 г/моль. Уперше Б. виділив 1825 М. *Фарадей* шляхом *дистиляції* та *кристалізації* світильного *газу* (продукту *піролізу* китов. жиру). Е. *Мітчерліх* 1834 добув Б. *декарбоксилюванням* бензойної к-ти *вапном* і встановив його емпірич. формулу (C_6H_6). А. В. фон *Гофман* 1845 виявив Б. у кам'яновугільній смолі. 1865 А. *Кекуле* запропонував структур. формулу Б. у вигляді замкненого шестичл. циклу з атомів *Карбону* з почергов. простим С–С і подвійн. С=С зв'язками (див. *Хімічний зв'язок*), яку найчастіше використовують дотепер.

Тривалий час вчені досліджували структуру речовини, пропонували до формули Кекуле альтернатив. варіанти опису її складу й властивостей. Л. К. *Полінг*, з огляду на квантово-мех. уявлення, зауважив, що в *молекулі* Б. відсутні окремі π-зв'язки, а всі їхні *електрони* об'єднані у суцільну π-хмару. 1931 Е. *Гюккель* на основі методу молекуляр. орбіталей узагальнив поняття ароматичності та запропонував спосіб оцінки наявності аромат. властивостей орган. сполук (правило Гюккеля), який згодом став параметром визначення ароматичності. Будову молекули Б. встановлено згідно з даними рентгеноструктур. аналізу, *рефрактометрії*, визначення *дипольних моментів*, *спектроскопії* [ультрафіол. (УФ), інфрачерв. і *резонансу ядерного магнітного*], спектрів *розсіювання світла комбінаційного*, *електронографії* тощо. Молекула Б. — плоский правил. шестикутник з кутом 120°, в якому всі атоми Карбону й *Гідрогену* розміщені в одній *площині*. Довжина всіх С–С-зв'язків (0,14 нм) і Н–С-зв'язків (0,108 нм) однакова.

Бензен. Структура молекули

Атоми Карбону в Б. знаходяться в другому валент. (див. *Валентність*) стані (sp^2). Шість делокаліз. р-електронів, що перебувають на гантелеподіб. орбіталях, осі яких перпендикулярні площині бензол. кільця, утв. єдину стійку замкнену електр. систему. Молекула Б. симетрична. Ядра атомів і валент. електрони в молекулі розподілені симетрично. Б. — неполярна сполука з дипол. моментом, який дорівнює нулю ($\mu = 0$). Енергія утворення молекули, розрахована теоретично, становить 1278 ккал/моль, реальна *теплота* дорівнює 1314 ккал/моль. Різниця між значеннями (36 ккал/моль) — це енергія спряження або енергія резонансу бензол. ядра. Для Б. характерна *сприйнятливість магнітна*; діамагніт. *анізотропія* молекули та наявність в ній π-електрон. системи (гол. ознаки ароматичності); здатність π-електрон. орбіталі до деформації під впливом замісників (електрон. густина в бензол. ядрі може збільшуватись або зменшуватись) і поляр. реагентів. Для Б. та його гомологів (див. *Гомологія*) характерні реакції електрофіл. заміщення (*галогенування*, *нітрування*, *сульфування*, *алкілювання*, *ацилювання* тощо), за яких зберігається аромат. ядро. Б. не знебарвлює вод. розчин перманганату калію ($KMnO_4$) та бромну воду, не приєднує розчинений у тетрахлорометані (CCl_4) *бром*. Бензольне ядро в молекулах Б. і його гомологів стійке до дії окислювачів. Атоми і групи атомів, сполучені з бензол. ядром, набувають особл. властивостей. Так, *гідроксильна група фенолів* набуває кислот. властивостей, *аміногрупа* ($-NH_2$) аромат. *амінів* знижує свої основні властивості тощо. Утворення аромат. ядер відб. досить легко і часто супроводжується виділенням теплоти (напр., перетворення циклогексадієну-1,3 на Б.). Б. — термостійка сполука, яка витримує нагрівання до 900 °С без розриву циклу. Теорія будови передбачає існування лише однієї сполуки з формулою Б. C_6H_6, а також лише одного найближч. гомолога з формулою C_7H_8 (толуен або толуол). Б. — безбарв. рідина з характер. запахом, нерозчинна у *воді*. Густина — 0,88 г/см³, т-ра *кипіння* — 80,1 °С, замерзання — 5,5 °С (замерзає в білу кристал. масу). Утворює подвійні та потрійні азеотроп. (див. *Азеотропія*) суміші з багатьма сполуками, зокрема з *водою* (91,17 мас%, із точкою кипіння 69,25 °С). Із більшістю неполяр. *розчинників* змішується в будь-яких співвідношеннях. Розчиняє орган. речовини (*жири*, *каучук*, смоли й ін. неполярні орган. сполуки), а також неорганічні — *сірку*, *фосфор*, *йод*. Погано розчиняється в *метаноли*, нерозчинний в етиленгліколі, *гліцерині*. Б. може вступати в *реакції хімічні* приєднання, заміщення, фотохім. ізомеризації тощо (включно з тими, що супроводжуються розривом бензол. ядра). У реакції приєднання Б. вступає за певн. умов: за наявності *каталізатора* і нагрівання (*гідрогенізації*, каталізатор — *платина*, кінцев. продуктом є циклогексан), за наявності УФ-опромінення (приєднання деяких *галогенів*, зокрема Хлору — *хлорування*, з утворенням гексахлорциклогексану) тощо. За нітрування Б. утв.

Онлайн версія на https://vue.gov.ua

нітробензен (попередник синтезу *аніліну*), як осушувач під час реакції використовують нітрув. суміш із концентр. *кислоти азотної* і *кислоти сульфатної*. За УФ-опромінення Б. приєднує 2 моль малеїн. ангідриду (див. *Ангідриди кислот*) і утв. кристал. *аддукт* (реакція Дільса — Альдера). Під час окислення відбувається розрив бензол. ядра. Б. приєднує *озон* з утворенням триозоніду, надзвичайно нестійкої сполуки, яка під дією води розкладається на гліоксаль і пероксид гідрогену. На повітрі Б. горить кіптяв. полум'ям. За достат. кількості кисню (кисн. дуття) згоряє до оксиду карбону (IV) і води. Якщо суміш парів Б. із киснем пропустити над нагрітим каталізатором — оксидом ванадію (V_2O_5), відб. часткове окислення Б. до малеїн. ангідриду. До 1950 Б. майже повністю отримували з кам'яновуг. смоли, згодом із *нафти*. Способи вирва Б.: *коксування вугілля кам'яного* (використовували до *Другої світової війни*; отриманий Б. містить знач. кількість тіофену, що робить його непридатним для низки технол. процесів); каталіт. *риформінг* бензин. фракцій нафти — осн. спосіб отримання Б. у США, а в *Західній Європі*, Росії та *Японії* його частка становить 40–60 % (крім Б., утв. толуол і ксилоли; надлишок толуолу частково переробляють на Б.); піроліз бензин. і важчих нафт. фракцій (складає до 50 % видобутку; одночасно з Б. утворюються толуол і ксилоли, які деалкілюванням перетворюють на бензол); тримеризація *ацетилену* (реакція М. Д. *Зелінського*) — ацетилен пропускають над активов. вугіллям за т-ри 600 °С, у результаті утв. Б. та ін. аромат. вуглеводні. Б. є проміж. продуктом синтезу ін. хім. речовин: етилбензолу (попередник стиролу, з якого виготовляють *полімери* і *пластичні маси*), кумолу (застосовують для вир-ва *фенолу* й *ацетону*), циклогексану (необх. для виготовлення нейлон. волокон). Б. використовують як компонент *пального* для *двигунів* з метою підвищення *октанового числа*; для одержання аніліну (для *барвників*), додецилбензолу (для мийн. засобів), рідше — для виготовлення деяких типів каучуку, *мастил*, *лікарських засобів*, *вибухових речовин* і *пестицидів*; як розчинник і екстрагув. засіб у вир-ві *лаків*, *фарб* тощо. Джерелом забруднення *довкілля* Б. є підприємства осн. орган. синтезу, нафтохім. та фармацевт. пром-сть, транспорт. галузь, а також стічні води мебл. фабрик, коксохім. заводів тощо. Основний спосіб потрапляння Б. в орг-м — надходження з повітрям, серед ін. розповсюджених джерел — тютюн. дим. *Легені* абсорбують (див. *Абсорція*) близько 50 % Б., що потрапляє в орг-м людини з повітря. Високоактивний фізіологічно: подразнює *шкіру*, *очі*, *дихання органи*. Токсичний *канцероген*, здатний викликати *лейкемію*. Високі концентрації парів впливають на *центральну нервову систему*, спричинюють втрату *координації*, погіршення *пам'яті* тощо. Хронічний вплив парів викликає ураження *кісткового мозку* й патол. зміни складу *крові*. Хронічне отруєння парами Б. може спричинити смерть. Робота з Б. потребує дотримання вимог *техніки безпеки*.

Літ.: Arnold D., Plank C., Erickson E. et al. Solubility of Benzene in Water // Industrial & Engineering Chemistry Chemical & Engineering Data Series. 1958. № 3 (2); Noe Chr., Bader A. Facts are Better Than Dreams // Chemistry in Britain. 1998. № 29; Nagendrappa G. Benzene and Its Isomers. How Many Structures Can we Draw for C_6H_6? // Resonance. 2001. Vol. 6. № 5; Watson M., Fechtenkötter A., Müllen K. Big is Beautiful–«Aromaticity» Revisited from the Viewpoint of Macromolecular and Supramolecular Benzene Chemistry // Chemical Reviews. 2001. № 101 (5); Brush St., Segal A. Making 20th Century Science: How Theories Became Knowledge. Oxford, 2015; Pattison G. Assessing the Rigidity of Cubanes and Bicyclo (1.1.1) pentanes as Benzene Bioisosteres // Bioorganic & Medicinal Chemistry. 2024. Vol. 120.

Л. В. Кобріна

Бе́ні (від мови мовіма ben'i — луки або мови такана beni — вітер) — річка в *Болівії*, ліва притока р. *Мадейри*. Довж. — бл. 1 600 км (зокрема, з урахуванням верхів'я, відомого як р. Альто-Б.), за ін. даними — бл. 1 500 км. Пл. басейну — 850 тис. км², за ін. даними — до 300 тис. км². Бере початок на схилах гір. хр. Коридильєра-Реаль (див. у ст. *Анди*) в пн. частині країни. З'єднується з р. *Маморе* та разом із нею утв. р. Мадейру. Тече

Бені

переважно в пн.-сх. напрямку вздовж зх. кордону однойм. департаменту. Русло звивисте. У верх. течії перетинає гір. хребет, тече в глибоких *ущелинах* із *порогами*, у пониззі в межах низовини утв. *меандри*. Живлення дощове. Характерне літнє *водопілля*. Спостерігають пост. *паводки*, які здебільшого трапляються в грудні — лютому. Найбільші притоки: ліві — *Мадре-де-Дьйос*, Мадіді; праві — Біата, Генешуая та ін. У річк. долині відомі *розсипи* золота. Частково судноплавна (див. *Судноплавство*). На берегах річки розташ. міста Рурренабаке, Риберальта та ін.

Літ.: Plotzki A., May J.-H., Veit H. Review of Past and Recent Fluvial Dynamics in the Beni Lowlands, NE Bolivia // Geographica Helvetica. 2011. № 66 (3); Molina-Carpio J., Espinoza J., Vauchel P. et al. Hydroclimatology of the Upper Madeira River Basin: Spatio-Temporal Variability and Trends // Hydrological Sciences Journal. 2017. № 62 (6).

Бенілю́кс (нідерланд., франц. Benelux), Союз Бенілюкс (нідерланд. Benelux Unie; франц. Union Benelux) — субрегіональний міжурядовий економіко-політичний союз *Бельгії*, *Нідерландів* і *Люксембургу*. Названий за початк. складами об'єднаних у ньому держав. Назву також використовують для позначення культ.-геогр. регіону трьох країн. Штаб-квартира розташована в м. *Брюсселі*. Передумовою орг-ції був екон. союз Бельгії та Люксембургу 1921. Формування Б. розпочато з укладення тристорон. валют. угоди 1943, митної конвенції 1944 (ратифікованої 1947) і було завершене в Гааз. договорі від 03.02.1958 (укладений на 50 р. із можливістю продовження на 10 р.). З 01.01.1948 Б. функціо-

Бенілюкс. Прапор

Бенілюкс. Логотип

нував як *митний союз*. Серія угод, підписаних між трьома країнами впродовж 1953–1956, встановлювала спільне регулювання *заробітної плати*, лібералізацію *товарообігу* та *робочої сили*, уніфікацію торг. угод із третіми країнами та розпрацювання єдиної с.-г. політики. Після підписання Гааз. договору, з 01.11.1960 Б. почав діяти як Економічний союз Б. (нідерланд. Benelux Economische Unie; франц. Union Économique Benelux) на основі попереднього митного союзу. Б. передбачає формування єдиного *ринку*, вільне переміщення громадян, товарів, послуг і капіталу між країнами-учасницями, координацію їхньої екон., фін. та соц. політики тощо. Він відповідав планам заснування *Європейського економічного співтовариства* і став практ. моделлю для реалізації ідеї ЄС. На основі *Маастрихтського договору 1992* (ратифіков. 01.11.1993) Бельгія, Нідерланди та Люксембург стали членами ЄС. Від 01.01.1999 вони разом ще з 8 країнами ЄС ухвалили й розпочали реалізацію рішення про введення спільн. валюти *євро*. У низці торг.-екон. і митних аспектів співроб-ва Б. продовжує діяти як менше екон. угрупування в межах більшого. 17.06.2008, через 50 р. після попереднього угоди, між трьома країнами було ухвалено нову угоду про перегляд Договору про заснування Екон. союзу Б. Нова угода не має встановл. терміну дії. Назву Екон. союз Б. змінено на Союз Б., щоб відобразити широку сферу діяльності орг-ції. Населення об'єднання Б. — понад 29,9 млн осіб (2021; оцінка), які проживають на тер. пл. приблизно 75 тис. км². Густота нас. — майже 400 осіб/км² при серед. густоті нас. *Європейського Союзу* — 110 осіб/км². Адм. владу в об'єднанні здійснює Ген. секретаріат, виконавчу — Комітет міністрів, роботою галуз. спец. комісій керує Рада екон. союзу, суперечл. питання вирішує Арбітражна комісія. Б. об'єднує групу передових в екон. плані постіндустріал. країн Європи, у ВВП яких припадає прибл. 30 % на *промисловість*, 67 % на *сферу послуг* і 3 % на *сільське господарство*. Б. забезпечує понад 3 % світ. *експорту* товарів і послуг. У всіх трьох д-вах добре розвинена сфера фін. операцій, *страхування*, торгівля нерухомістю, *туризм*. З-поміж країн Б. панів. положення посідають Нідерланди, частка яких у світ. економіці становить бл. 7 %. інтеграції. Відповідно до рейтингу глоб. конкурентоспроможності Нідерланди посідають 2-ге місце в ЄС, Люксембург і Бельгія — 9-те та 10-те місця відповідно. Країни-учасниці Б. є одними з найуспішн. д-в сучасності за всіма осн. показниками в *Індексі людського розвитку* ООН (доповідь 2020): Нідерланди — 8-ме місце, Бельгія — 14-те, Люксембург — 23-тє. Сучасна співпраця країн Б. зосереджена на трьох сферах: екон. партнерство, стабільність правосуддя та поліц. безпека. 2018 до 60-ліття об'єднання було створено Молодіж. парламент Б. Об'єднання співпрацює з європ. регіонами та регіон. об'єднаннями (*Північна рада*, Балт. асамблея, Вишеград. група). З 2008 Б. співпрацює з нім. землею *Північний Рейн — Вестфалія*, з 2018 провадить транскордонну співпрацю з *Францією*. Б. особливо активний у сфері *інтелектуальної власності*. 2005 три країни уклали угоду про заснування Офісу інтелект. власності Б., що є офіц. органом для реєстрації торг. марок і зразків у Б. Спільна політ. декларація в липні 2020 закликала *Європейську комісію* зробити *велосипед* пріоритетним у європ. клімат. політиці, співфінансувати буд-во велосипед. інфраструктури та стимулювання велосипед. політики. На тер. країн Б. розташовані гол. орг-ції ЄС та ін. міжнар. установи. У м. Брюсселі розміщені *Європейський парламент*, *Рада Європи*, штаб-квартира *Європейської комісії*, офіс *Організації Північноатлантичного договору* (НАТО), секретаріат країн Б. У м. *Гаазі — Міжнародний суд ООН*, *Суд кримінальний міжнародний*, Міжнар. арбітражний суд. У м. Люксембурзі — Ген. секретаріат Європарламенту, Суд ЄС, Рада ЄС, *Європейський інвестиційний банк*.

Літ.: Миронова М. Л. Бенілюкс // Українська дипломатична енциклопедія : в 2 т. / Редкол.: Л. В. Губерський, В. А. Вергун, В. І. Головченко та ін. Київ, 2004. Т. 1; Бенілюкс // Митна енциклопедія : у 2 т. / Відп. ред. І. Г. Бережнюк. Хмельницький, 2013. Т. 1; Манаєнко І. М. Динамізм розвитку країн Бенілюксу в умовах європейських трансформацій // Наук. вісник Ужгор. нац. ун-ту. Сер.: Міжнар. екон. відносини та світове госп-во. 2016. Вип. 8. Ч. 2; Манаєнко І. М., Гук О. В. Країни Бенілюкс: єдність економічного розвитку та місце у європейській спільноті // Екон. вісник Нац. тех. ун-ту України «Київ. політех. ін-т». 2019. № 16.

С. С. Троян

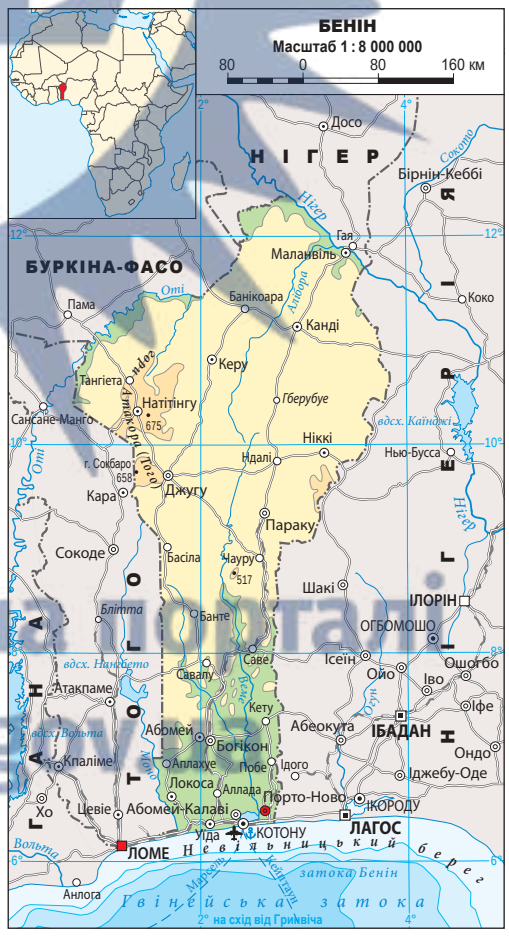

Бенін. Прапор

Бенін. Герб

Бені́н, Республіка Бенін (франц. Bénin, République du Bénin) — держава в Західній *Африці*. Назва країни походить від назви західноафр. народу біні (едо), пов'язаної з араб. بنى — сини. За ін. версією має зв'язок із назвою однойм. затоки.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Б. розташ. на Зх. Африки. Межує на Пн. з *Буркіна-Фасо* (386 км) і *Нігером* (277 км), на Зх. — з *Того* (651 км), на Сх. — з *Нігерією* (809 км). Омивається на Пд. водами Бенін. затоки, що є частиною *Гвінейської затоки*. Територія: заг. — 112 622 км² (за ін. даними — 114 763 км²), суходіл — 110 622 км², вода — 2 000 км². Довжина сухопут. кордону — 2 123 км, *берегової лінії* — 121 км.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ. Б. складається з 12 департаментів: Аліборі, Атакора, Атлантік, Боргу, Коллін, Куффо, Донга, Літораль, Моно, Уеме, Плато і Зу. Столиця — м. *Порто-Ново*.

ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ. Державний гімн — «Світанок нового дня» (франц. «L'Aube nouvelle»). Затверджений 1960, після здобуття Б. *незалежності*. Автор слів і музики — *абат* Ж. Ж. Даньйон (1926–2012; Бенін).

Державний прапор. Полотнище складається з 2 рівновеликих горизонт. смуг жовтого (вгорі) і червоного (внизу) кольорів і однієї вертик. зеленої (ліворуч від горизонтальних). Не містить емблем. Жовтий колір символізує багатство країни, наділеної сприятл. кліматом і цінн. *мінералами*, а також панафрикан. рух корін. жителів, завдяки якому країна здобула незалежність. Червоний — мужність предків і кров, пролита в боротьбі за *Дагомею*. Зелений — надія на нову *демократію*. Жовтий і зелений також є образн. втіленням *савани* на Пн. і пальм. гаїв на Пд. країни. Співвідношення довж. й шир. прапора — 2:3. Офіційно затверджений 1959, перезатверджений 1990.

Державний герб. На гербі зображені 2 леопарди-щитотримачі. Щит розділений на 4 квадрати: у верх. лівому — замок (втілення історії д-ви), у верх. правому — Зірка Беніну (найвища нагорода), у ниж. правому — корабель, що символізує прибуття європейців, у ниж. лівому — пальма. Над щитом 2 роги достатку, наповнені зерном і піском. Під щитом — стрічка з девізом Б.: «Братство, справедливість, праця» (франц. «Fraternité, justice, travail»). Герб Б. уперше представили 1964, у 1975 його замінили, перезатвердили 1990.

Державна мова — *французька мова*.

Грошова одиниця — зх.-афр. франк.

Національне свято — День незалежності (1 серпня).

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД. Конституція Б. ухвалена всенарод. *референдумом* 02.12.1990. Законом від 07.11.2019 до Конституції були внесені зміни та доповнення. Б. — президент. республіка з багатопартійним дем. правлінням. Виконавчу владу здійснює президент, який одночасно є главою д-ви й уряду. Президента обирають всенар. голосуванням, абс. більшістю голосів у 2 тури на 5 р. Уряд (Кабінет — Рада міністрів) призначає президент. Законодавча влада — однопалатні Нац. збори у складі 109 депутатів, 24 місця зарезервовані для жінок. Депутатів обирають прямим голосуванням безпосередньо в багатомандат. *виборчих округах* за пропорц. системою на 5-річ. термін, вони можуть бути переобраними двічі. Судова влада — Конституц. суд, складається з 7 членів, включно з головою; Вищий суд(и): Верхов. суд — з голови суду й 3 голів палат (адм. відділ, судова та рахункова палати); Високий суд правосуддя — з членів Конституц. суду (6 осіб), призначених Нац. зборами, і голови Верхов. суду. Нижчі суди: апеляційний суд, районні суди, сільські суди, суди присяжних.

Загальнополітичні організації	Спільнота Демократій; Міжпарламентський союз; Група 77
Військово-політичні та правоохоронні організації	Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол); Постійна палата третейського суду; Організація із заборони хімічної зброї
Міжнародні економічні об'єднання	Світова організація торгівлі; Країни Африки, Карибського та Тихоокеанського басейнів; Міжнародна організація зі стандартизації; Міжнародна конфедерація профспілок; Всесвітня митна організація; Всесвітня федерація профспілок; Продовольча та сільськогосподарська організація ООН; Міжнародна організація праці; Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку
Регіональні організації	Африканський Союз; Економічне співтовариство країн Західної Африки; Рада Антанти; Організація американських держав; Західноафриканський економічний і валютний союз
Валютно-фінансові організації	Африканського банку розвитку група; Зона франка; Ісламський банк розвитку; Міжнародний банк реконструкції та розвитку; Міжнародний центр із врегулювання інвестиційних спорів; Міжнародна асоціація розвитку; Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку; Міжнародна фінансова корпорація; Міжнародний валютний фонд; Багатостороння агенція з гарантування інвестицій; Група Світового банку
Гуманітарні організації	Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця; Міжнародна Федерація Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця; Міжнародна організація з міграції; Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО); Всесвітня організація охорони здоров'я
Інші міжнародні організації	Міжнародний олімпійський комітет; Міжнародна телекомунікаційна супутникова організація; Організація ісламського співробітництва; Франкофонія; Комісія Організації Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань; Міжнародне агентство з атомної енергії; Міжнародна організація цивільної авіації; Міжнародна морська організація; Міжнародна спілка електрозв'язку; Всесвітня туристична організація; Всесвітній поштовий союз; Всесвітня організація інтелектуальної власності; Всесвітня метеорологічна організація; Міжнародна рада з чистого транспорту

Бенін. Участь у міжнародних організаціях

УЧАСТЬ У МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ. Б. — член *Організації Об'єднаних Націй* (з 1960) та ін. орг-цій.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Найдавніші сліди перебування людей на тер. сучас. Б. датують часом верх. *палеоліту*. У період поч. 1 тис. до н. е. — 2 ст. н. е. тут існували місц. археол. культури, що сформувалися під впливом культури Нок (Нігерія). Імовірно були носіями мов родини ква (споріднена з мовою *йоруба* на рівні *макросім'ї*). Представники сім'ї ква мігрували на тер. Б. не раніше межі 2–1 тис. до н. е. У 1-й пол. 1 тис. до н. е. поширюються заліз. знаряддя, виготовлені на тер. сучас. Нігерії (слідів виплавки заліза безпосередньо в Б. в цю епоху не знайдено). Найдавніші знахідки заліз. виробів культури Іфе, виготовлених на тер. сучас. Б., датують прибл. 6 ст. Поширення заліза вплинуло на розвиток землеробства і змінило структуру госп-ва місц. племен. На межі 12–13 ст. на тер. Б. та у прикордон. регіонах Нігерії існувала д-ва Іфе, провідну роль у якій відігравали представники народу йоруба. З 12 ст. була включена в систему транссахарських торг. шляхів Проіснувала до 1-ї пол. 15 ст. Відзначена вис. рівнем розвитку дух. культури, про що свідчить її мист-во (мідні й бронз. скульптури). Культ засновника д-ви Іфе Одудуа (Одудува) увійшов у традиц. вірування йоруба. З 14 ст. до Іфе через тер. Аллади потрапили ісп. та португ. мореплавці. На межі 12–13 ст. у прибереж. районах сучас. Б. сформувалася ще одна племінна д-ва — Аллада, з однойм. столицею. Основне нас. — народність аджа (мова аджа, належить до мов сім'ї ква). У 17 ст.

порти Аллади стали важл. центрами работоргівлі в Зх. Африці. Після утв. Дагомеї (поч. 17 ст.), а згодом її відокремлення від Аллади, шляхи постачання рабів з Пн. земель до аллад. портів були перерізані (кін. 17 ст.), економіка Аллади занепала. У 1720-х Дагомея поглинула країну, проте збережено традиц. систему управління і королів. династію (існує дотепер, чинний король Кподегбе Джігла править з 1992). Інші племінні д-ви також увійшли до складу Дагомеї, зберігши за собою частину *суверенітету*. Крім Аллади, дотепер зберігають авт. статус і включені в сис-

Бенін. Столиця — м. Порто-Ново

тему держ. управління ще 18 племін. королівств. Більшість їхніх династій тяглі з пізн. *середньовіччя* або ранн. *Нового часу*. Королі цих утворень об'єднані у Високу раду королів Б. Від сер. 18 ст. Дагомея стала одним з осн. каналів вивезення рабів з Африки, дагомейські війська регулярно нападали на сусід. землі в глибині материка й захоплювали полонених для продажу. Масову работоргівлю припинили наприкін. 1840-х. Від сер. 19 ст. Дагомея поступово потрапила у залежність від Франції; 1889 почалося пряме вторгнення франц. військ. 1889–1890 Франція офіційно оголосила узбережжя своїми володіннями, а Дагомею з 1892 — протекторатом Франції, а 1894 — колонією. Діяли традиц. форми племінн. самоуправління, збереглися місц. королів. династії. Дагомея як окр. колонія зі столицею в м. Порто-Ново від 1904 стала частиною Франц. Зх. Африки. Остаточні кордони колонії делімітовано 1906; у 1934 до неї приєднано частину колиш. нім. колонії *Того*, окупов. Францією під час *Першої світової війни*. За колоніал. доби у Дагомеї створено систему освіти й охорони здоров'я за франц. взірцем, побудовано важл. інфраструктурні об'єкти, зокрема *залізницю* й автом. шляхи. Під час *Другої світової війни* підтримувала *«Вільну Францію»* Ш. *де Голля*. 1946 отримала обмежені авт. права як заморська тер. Франції. Було сформовано *парламент* із консультатив. повноваженнями (Ген. рада представників Дагомеї). Одночасно стала членом новоутв. Франц. Союзу (з 1958 — Франц. співт-во, остаточно ліквідоване 1995). У 1952 консультатив. парламент реорганізовано в парламент із законодавч. повноваженнями — Тер. асамблею Дагомеї. 1958 Дагомею оголосили республікою, держ. зв'язок із Францією зберігався через Франц. Союз. 1960 Франція надала країні незалежність. Упродовж 1960-х — поч. 1970-х Дагомея була однією з найнестабільніших країн Зх. Африки, тут відбулася низка *військ. переворотів*. Після чергового з них (1972) президентом д-ви став М. Кереку (1933–2015). Обіймав цей пост у 1972–1991 та 1996–2006. У 1974 перейменував Дагомею на Нар. республіку Б. Попри запровадження диктатури, був популярним серед нас., зміг утримати владу під час спроб держ. перевороту 1977 і двічі в 1988. У 1974 М. Кереку заявив про перехід на позиції *марксизму-ленінізму*, при цьому прагнув провадити незалеж. зовн. політику, уникав прямого геополіт. впливу СРСР чи *Китаю*. Націоналізував ключові галузі пром-сті, банки, запровадив однопартійну систему (керівна — Партія нар. революції Б.). Утримувався від антиреліг. політики. 1989–1990 здійснив перехід Б. від командно-адм. до ринкової економіки, від диктатури до багатопартійності та *демократії*, налагодив взаємини з опозицією. 1990 — назву д-ви змінено на Республіка Б. Припинив переслідування заколотників та ініціював вільні вибори. Після обрання нового складу парламенту і нового президента Н. Дьєдонн-Согло (нар. 1934; тепер Бенін) М. Кереку залишив посаду. Упродовж наступ. десятиліть Б. був однією з небагатьох країн регіону зі стабільною дем. системою, альтернатив. виборами. Після обрання 2016 П. Талона (нар. 1958; тепер Бенін) стабільність дем. інститутів опинилася під загрозою. Представникам опозиції було відмовлено в участі у парламент. (2019) і президент. (2021) виборах.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ. Основні політ. партії: Альянс за тріумфальний Б., Відродження Б., Партія дем. оновлення, Соціал-дем. партія, Афр. рух за розвиток і прогрес, Сила Коурі для Б., що розвивається, Мітинг нової свідомості, Союз створює націю, Об'єднані дем. сили, а також бл. 20 невел. партій.

ПРИРОДА. Рельєф. Тер. Б. переважно рівнинна. На Пд. простягається прибережна *низовина*, обмежена *лагунами*, з маршами. Берегова лінія — слабко розчленована. Є піщані пляжі. У центр. регіоні розташ. *плато* до 500 м заввишки. Уздовж річкових долин тягнуться рівнини. На Пн-Зх. — гірський масив *Атакора*. Найвища точка — г. Монт-Сокбаро (641 м; за ін. даними — 658 м). Серед *корисних копалин* — заліз. та *фосфатні руди*, вапняк, *мармур*, самородне золото, незначні шельфові родовища нафти та ін.

Клімат перехідний від субекватор. на Пн. до екваторіального на Пд. Спекотний, із двома сезонами: вологим (період *дощів* у травні — липні, вересні — жовтні) та сухим (можливі *засухи* з листопада до поч. квітня; для Пд. також характерний пор. посушливий серпень). Середня т-ра січня — +24–27 °С, липня — +25–28 °С. Середньорічна кількість опадів — бл. 1000–1300 мм.

Внутрішні води. У Б. густа річкова мережа.

Річки належать до бас. Гвінейської зат. *Атлантичного океану*. З-поміж найб. — Веме (заг. довж. — бл. 510 км, за ін. даними — 608 км; суднoплавна в нижній течії), *Нігер* (600 км, тече вздовж держ. кордону з Нігером) та його притоки Мекру (410 км, за ін. даними — 480 км) і Аліборі (388 км, за ін. даними — 427 км), *Оті* (Пенджарі) тощо. На Пд. є озера (найб. — Нокуе, пл. понад 130 км²) й лагуни.

Ґрунти. Переважають червоні та червоножовті фералітні ґрунти. У пониззі р. Нігер — *алювіальні ґрунти*, на крайньому півдні — чорні тропічні.

Рослинний світ. Біологічне різноманіття Б. багате за видовим складом. Проте у порівнянні за кількіс. показниками із сусід. країнами, *флора* і *фауна* Б. бідніші. Рослинний світ загалом налічує 2 800–3 000 видів, з яких майже 15 % місцеве нас. також вирощує в садах. Основою *рослинного покриву* є вологі тропіч. ліси й різні типи *саван*, якими вкрито 72,2 % тер., вологі напівлистяні та прибережні ліси займають ще 3,42 %. Близько 11 % пл. становлять природоохор. території. Вологі тропіч. ліси, здебільшого представлені на Пд. Б., значно фрагментовані. Основні масиви їх вирубані й замінені на насадження *пальмових*, зокрема *олійної пальми* афр., *пальмірової пальми*, *кокосової пальми*, а також с.-г. культур. Серед найпошир. видів рослин такі деревні породи, як-от іроко або афр. тік (*Milicia excelsa*); обече, або триплохітон твердосмолий (*Triplochiton scleroxylon*), сапеле, або ентандрофрагма циліндрична (*Entandrophragma cylindricum*), каучукове дерево афр. (*Funtumia elastica*), *бавовняне дерево* тощо. Північ Б. переважно вкрита саванами з незнач. площами ліс. масивів і лук. Тут ростуть дерева *баобаба*, різні види *акацій*, вітелярія дивовижна, або ші (*Vitellaria paradoxa*) тощо. Уздовж узбережжя — *мангрові ліси*, в яких трапляються види, що витримують засолення та заболочення, як-от черв. мангр (*Rhizophora mangle*), або ін. види роду ризофора, чорний мангр (*Pseudocercospora avicennіicola*) та білі мангри з роду авіценнія (*Avicennia*). *Ендеміками* флори Б. є іпомея бенінська (*Ipomoea beninensis*), драцена спексі (*Dracaena specksii*), *дум-пальма* великонасінна (*Hyphaene macrosperma*), афр. види родин *осокові* (зокрема, *Kyllinga beninensis, Kyllinga carinalaevis*), *бобові* (*Eriosema gironcourtianum*), *маренові* (*Fadogia rostrata*), *акантові* (*Lepidagathis dahomensis*), *імбирні* (*Aframomum sceleratum*). Серед грибів ендемічними є 3 види: *Phylloporia beninensis, Inosperma flavobrunneum, Cantharellus guineensis*.

Тваринний світ Б. представлений всіма гол. таксоном. групами. Зокрема *комахами*, *рибами*, *земноводними* й *плазунами* (крокодили, ящірки, черепахи, змії), *птахами* й *ссавцями* (*слонові*, *буйволи*, *бегемоти*, *антилопи*, *леви*, *примати*, дрібні *хижі* тварини, *гризуни*, *кажани*), водними ссавцями (*китоподібні*). Ентомофауна — маловивчена, ідентифіковано бл. 3 500 видів комах, що становить бл. 14 % від заг. кількості таксонів. Відомо щонайменше 15 ендем. видів комах: *Pododula guielodorum, Brachelytrium beninense, Paraholotrichia rainoni Microplidus rainoni* та ін. Прісноводних і мор. риб у складі іхтіофауни Б. відомо 221 вид. Найчисельніше представлені *карпові*; також є ендем. види: нанохаракс сігніфер (*Nannocharax signifer*), ентероміус параблабес (*Enteromius parablabes*), карликовий барбус (*Barboides britzi*), мікралестес коменсіс (*Micralestes comoensis*). Серед унікал. для Б. рептилій відомі 2 види роду гекон напівпалий (*Hemidactylus beninensis* і *Hemidactylus lamaensis*) і довгохвоста ящірка Зібенрока (*Latastia siebenrocki*). *Популяції* вел. ссавців здебільшого збереглися лише на тер. заповід. об'єктів, розташ. переважно в пн. частині Б. Загрозу планетар. масштабу становить вирубування і фрагментація дощових троп. лісів, знищення природ. оселищ абориген. біоти, зокрема *африканських слонів*. Значну небезпеку для самої країни становить також *урбанізація* і неощадливе землекористування.

НАСЕЛЕННЯ. Загальна кількість нас. — понад 14,697 050 млн осіб (2024, оцінка, сайт ЦРУ), густота — 96,5 особи/км². Склад нас. за етніч. групами: фон — 39,2 %, аджа — 15,2 %, йоруба — 12,3 %, баріба — 9,2 %, фульбе — 7 %, оттамарі — 6,1 %, яо-локпа — 4 %, денді — 2,5 %, ін. — 4,5 % нас. (2002, оцінка). За реліг. групами: (2013, перепис): *християни* (48,5 %), зокрема — католики (25,5 %), протестанти (13,5 %), ін. (9,5 %); *мусульмани* (27,7 %); *вуду* (11,6 %); ін. традиц. віруванння (2,6 %.), нерелігійні (5,8 %). За віковими групами (2024, оцінка): до 14 р. — 45,3 %, 15–64 р. — 52,2 %, 65 р. і більше — 2,5 %. За статевими групами (2024, оцінка): чоловіки (49 %), жінки (51 %). Рівень урбанізації — 3,74 % (2024, оцінка). Найбільші міста (2022): Абомей-Калаві (1 253 тис. осіб), Котону (722 тис. осіб), Порто Ново (285 тис. осіб). Населення зростає. Приріст нас. становив 3,29 % (2024). Середній вік нас. — 17,2 р. (2024, оцінка). Коеф. народжуваності — 40,3 ‰, смертності — 7,6 ‰.

ГОСПОДАРСТВО. Б. — аграрна держава. Економіка стабільно зростає. Бідність поширена, але зменшується. ВВП — 45,869 млрд дол. США (2022, оцінка). ВВП на одну особу — 3 400 дол. США (2022). Структура ВВП за секторами (2017): с. г. — 26,1 %, пром-сть — 22,8 %, сфера послуг — 51,1%. Частка держ. сектору — 6,45 %, держ. борг — 54,6 % ВВП (2017). Рівень безробіття — 1,48 %, рівень інфляції — 1, 35 % (2022, оцінка).

Бенін. Поселення на палях Ганв'є на оз. Нокуе

Промисловість. Провідні галузі промсті — текстильна, харчова, будівельна. Діють текстил. ф-ки, бавовноочисні з-ди, підприємства з виготовлення пальм. олії тощо. Внутрішнє вир-во *електроенергії* забезпечує бл. 10 % від потреб країни. Енергоносії повністю імпортують (переважно з *Гани* та Нігерії). Головними

пром. і адм. центрами є міста Порто-Ново, Параку, Котону. Розвинене кустарне вир-во (предмети *релігійного культу*, вироби з цінн. деревних порід, текстилю, гончар. витвори тощо).

Сільське господарство. У с. г. зайнято бл. 55 % працездат. населення. Серед харч. продуктів: пальмові, какао-боби, кукурудза (зерно), бобові, рис, сорго, арахіс, горіхи кеш'ю, ананаси, банани, манго, маніок, ямс та ін. культури (вирощують переважно для місц. споживання). Розводять кіз і овець, на Пд. існує незначний риболов. промисел та вилов креветок.

Сфера обслуговування. Найбільші фін. установи — відділення Центр. банку д-в Зх. Африки (м. Котону) та Міжнар. банк Б. (м. Порто-Ново). У м. Котону діє найб. у Зх. Африці ринок Дантокпа (пл. — бл. 20 га; понад 5 000 торг. закладів). На узбережжі Гвінейс. затоки та у вел. містах (Абомеї, Джугу тощо) розвинена мережа готелів.

Транспорт. Протяжність залізн. колій — 580 км. Б. не має залізнич. сполучення із сусід. країнами через незбіжність ширини колій. Країною пролягають 2 транскордонні автомагістралі. Переважна більшість внутр. автом. доріг не мають тверд. покриття. Міжнародний аеропорт ім. Бернардена Гантена розташ. у передмісті Котону, середньоріч. пасажирообіг — понад 500 тис. осіб. Є 2 мор. порти (Котону, Порто-Ново), важливі у ланці транзит. торгівлі Б. та сусід. країн — *Буркіна-Фасо*, Нігеру, Нігерії, *Чаду*. Найбільший порт — у м. Котону (щоріч. вантажообіг — бл. 10 млн т). Торговельний флот відсутній.

Торгівля. Головні статті *експорту* — бавовна, горіхи кеш'ю, олія дерева ші, текстиль, пальм. продукти, морепродукти; *імпорту* — продукти харчування, засоби вир-ва, нафтопродукти, техніка, устаткування.

Зв'язок. У Б. *інтернет* з'явився наприкін. 1990-х. До 2016 лише 12 % жителів мали доступ до мережі. На січень 2021 в Б. було зареєстровано 1,60 млн користувачів соц. мереж. Станом на 2022 бл. 34 % жителів країни мають доступ до інтернету. Рівень проникнення мобіл. зв'язку становить 83,6 % (2021).

Бенін. Королівський палац у м. Абомеї

МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ. На охорону здоров'я припадає 2,6 % ВВП (2020, оцінка), 0,07 лікарів на 1 000 осіб нас., 0,5 лікарн. ліжка на 1 000 осіб нас. (2019, оцінка). Інфекційні захворювання залишаються осн. причиною смертності. Серед небезп. хвороб: бактеріальна та протозойна діарея, гепатит А та черев. тиф, лихоманка денге, малярія, гепати В. За даними ЮНІСЕФ, кожна третя бенін. дитина все ще страждає від недоїдання. Дітей віком до 5 р. з недостат. масою тіла — 16,8 %. ЮНІСЕФ і Об'єднана продовольча і с-г. орг-ція ООН (ФАО) надали Б. фін. підтримку в розмірі понад 2,5 млн дол. США для боротьби з хроніч. недоїданням у селах на Пн. країни (найбільше постраждалих та найбільш вразливих щодо харчування у Б., із рівнем недоїдання вдвічі більше середнього по країні).

ОСВІТА ТА НАУКА. Ключовою подією у розвитку освітньо-наук. сфери стала Нац. конференція з питань освіти (1990), яка ухвалила нац. політику і визначила страт. орієнтири. Уже у сер. 2000-х доступ до початк. та серед. освіти отримали 96 % дітей. Кількість писемного нас. (віком від 15 р.) у 2018 становила 42,4 % (зокрема, чоловіків — 54 %, жінок — 31,1 %). 2019 видатки на освіту склали 3 % від ВВП. Шкільна освіта триває 13 р. Навчання є обов'язковим для дітей 6–11 р. Мовою навчання зазвичай є французька. Першим держ. ЗВО став Ун-т Абомей-Калаві (засн. 1970 як Ун-т Дагомеї, від 1975 — Нац. університет Б., з 2001 — сучас. назва). Зберігає провідні позиції в системі *вищої освіти*. Від кін. 1990-х в умовах технол. розвитку країни виникають перші приватні ЗВО. Більшість — невел. заклади , частина пов'язана з іноз. навч. центрами (переважно у Франції). Станом на 2008 було акредитовано 94 держ. та приват. ЗВО. Знаною є Афр. школа економіки (засн. 2014; м. Абомей-Калаві), випускники якої користуються вис. попитом у зх.-афр. регіоні.

КУЛЬТУРА. Діють Нац. музей Б. (1973, м. Котону), Іст. музей (1943, м. Абомей). Національна б-ка Б. засн. 28.11.1975 у м. Порто-Ново. Вона забезпечує бібліогр. контроль, розвиває та розповсюджує нац. бібліографію, збирає та каталогізує бенін. та іноземн. колекції друк. продукції, рукописів, зразків банкнот, монет і медалей, гравюр, фотографій, листівок, карт і планів, муз. і кінематогр. творів, звукозаписів, аудіовіз. матеріалів та електрон. документів. Розвинуті худ. ремесла: кераміка, худ. литво (бронза, срібло), різьблення по дереву та слон. кістці, вишивка, аплікація тощо. На 2023 Б. має 3 найменування у списку об'єктів *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* — 2 культурні та один природний: *Королівські палаци Абомея* (з 1985), *Дубль Ве — Арлі — Пенджарі комплекс* (з 1996), *Кутаммаку, край народності батаммаріба* (з 2004). Важливим реліг. святом і культ. традицією є День вуду (10 січня) із ритуал. церемоніями, обрядов. піснями й танцями, *жертвоприношенням* курки. Кінофестиваль «Квінтесенція» — щорічна подія, яка відб. на поч. січня в м. Уїда. Фестиваль Геледе проходить під час сух. сезону (між березнем і травнем). Дійство супроводжується танцями, співами та музикою.

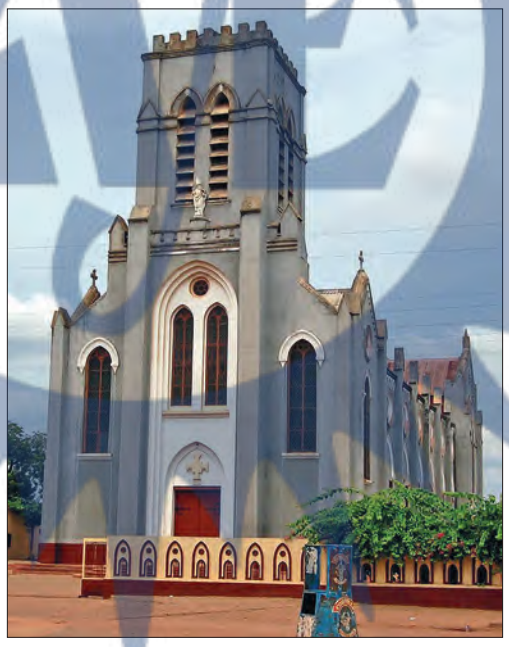
Онлайн версія https://vue.gov.ua

РЕЛІГІЯ. Б. є світською державою, конституція країни проголошує свободу віросповідання, уряд захищає права реліг. меншин. У держ. школах навчання релігії заборонено. Вимоги до реєстрації *релігійних громад* однакові для всіх *конфесій*; громади звільнені від оподаткування, можуть засновувати приват. заклади освіти. Вільно діють іноозем. місії. З-поміж найб. *деномінацій*: римо-католики, методисти, баптисти, лютерани, англікани, п'ятидесятники, віряни Церкви Ісуса Христа святих останніх днів (мормони), мусульмани-суніти, вудуїсти, носії ін. традиц. аніміст. вірувань. Б. — прабатьківщина та один із сучас. осередків релігії вуду, гол. свящ. центром є м. Уїда. Посиленню позицій вуду сприяло зняття заборони на традиц. реліг. культи (1996), а також впровадження офіц. свята вуду (10 січня). Щороку в м. Уїда збираються на святкування сповідники вуду з різн. країн світу. Релігійний ландшафт Б. неоднорідний: католики та носії традиц. вірувань переважають на Пд. країні, мусульмани найширше представлені на Пн. та у пд-сх. регіонах (становлять більшість у 3 із 12 департаментів).

ПРЕСА, РАДІО, ТЕЛЕБАЧЕННЯ. Преса. На відміну від ін. колоній у Зх. Африці, преса в Б. з'явилася дещо пізніше. Видання газет повністю контролювала колоніал. адміністрація. Зокрема й першої «Еко дю Даомей» (франц. «L'Echo du Dahomey», «Відлуння Дагомеї»; засн. 1905). Упродовж 1930–1940-х засн. кілька незалеж. видань, які згодом заборонили через антиколоніал. діяльність. Після *Другої світової війни* ситуація змінилась: у 1946–1960 з'явилися майже 50 нов. період. видань. З-поміж них: тижневик *Католицької церкви* «Круа о Даомей» («La Croix au Dahomey», «Дагомейський хрест»; засн. 1946), тепер «Круа дю Бенін» («La Croix du Bénin», «Бенінський хрест»); двотижневик адміністрації «Франс — Даомей» («France — Dahomey», «Франція — Дагомея»; засн. 1960). Інтереси вільного від колоніалістів Б. просувала щоденна «Дао Експресс» («Daho Express», «Дагомейський експрес»; засн. 1967), з 1990 — «Насьйон» («La Nation», «Нація»). Після військ. перевороту пресу контролював рев. уряд. Від 1985 тиск на медіа спав. Перші приват. газети: «Газетт дю Гольф» («La Gazette du Golfe»; 1987), «Там-там Експресс» («Tam-Tam Express»; 1988) та «Рекад» («La Récade»; 1989). Після схвалення нової конституції та проведення багатопарт. виборів ринок преси став вільнішим і ширшим. Станом на 2014 в країні було зареєстровано 78 щоденних видань, 16 тижневиків, 4 двотижневики, 6 видань, що виходять раз на місяць і 4 — двічі на місяць.

Р а д і о. Радіомовлення розпочалося з існування першої колоніал. радіостанції «Радіо Котону» («Radio Cotonou»; 1953), у наступні десятиліття було під контролем влади. 1997 новий закон про ЗМІ закріпив лібералізацію медіа та уможливив створення незалеж. радіо- та телестанцій. Станом на 2014 в країні нараховували 80 незалеж. радіостанцій, більшість — у містах Котону та Параку. Телебачення. Телевізійне мовлення в Б. з'явилося наприкін. 1970-х. Перший незалеж. канал розпочав мовлення 27.03.1997. Станом на 2014 в країні доступні 5 вел. телеканалів (Golfe TV, Canal 3, LC2 та 2 держ.), а також деякі регіональні.

ЛІТЕРАТУРА. Народності, які населяють Б., мають багатий і різном. *фольклор*. Поширені *казки*, *прислів'я*, *приказки* і особливо *легенди*, в яких відображено історію країни від 2-ї пол. 17 ст. Оскільки мови народів Б. — безписемні, сучас. л-ра створюється франц. мовою. Становлення її почалося в 1930-х. Перший *роман* — «Раб» («L'Esclave»; 1929) Ф. Кушоро (1900; тепер Бенін — 1968; Того). Перший *нарис* — «Договір, скріплений кров'ю в Дагомеї» («Le Pacte de sang au Dahomey»; 1937), праці з історії та етнології, а також перший іст. роман «Догісіми» («Doguicimi»; 1938) належать П. Хазуме (1890–1980; тепер Бенін). Перша поетична збірка — «Розповідає негр» («Un nègre raconte»; 1954) П. Жоакіна (1931; тепер Бенін — 2012; Франція). Романтичні тенденції властиві романам О. Белі-Кенума (нар. 1928; тепер Бенін) «Вічна пастка» («Un piège sans fin»; 1960) і «Спів озера» («Le Chant du lac»; 1965). Після проголошення незалежності країни розвиваються поезія — збірки П. Жоакіна, Р. Хазуме, Р. Догбе (1932–2003; тепер Бенін), драматургія — іст. драма Ж. Плія (1931; тепер Бенін — 2015; Кот д'Івуар) «Кондо-Акула» («Kondo le requin»; 1967) тощо. Серед поетів чільне місце посідає Е. Прюденсіо (1922–2001; тепер Бенін), автор збірок «Вітер з озера» («Vents du lac»; 1967), «Тіні й сонце» («Ombres et soleil»; 1968) та ін. Переважають патріот., антивоєнні теми. Серед прозових творів — роман «Утаємничений» («L'Initié»»; 1979) О. Белі-Кенума, «Плетільники мотузок» («Les Tresseurs de cordes»; 1987) Ж. Плія. У 1980-х стали відомими бенін. комікси. Письменники Ф. Куао-Зотті (нар. 1964; Бенін) та Б. Лаліно Гбадо (нар. 1962; Бенін) — лауреати кількох літ. премій за твори для дітей та юнацтва. Вірші Е. Прюденсіо та М. Суману, що ввійшли до зб. «Поезія Африки» (Київ, 1983), укр. мовою переклав В. *Ткаченко*.

Бенін. Базиліка Непорочного Зачаття Діви Марії в м. Уїда

АРХІТЕКТУРА. У місцевій нар. архітектурі використовували дерево, солому, очерет і глину. Народні житла глинобитні, прямокутні або заокруглені в плані, укриті солом'ян. чи очеретян. *дахом*, який має широкий звис над стінами для ефектив. відведення опадів. *Храми* релігії вуду —

круглі в плані, з вис. конічними дахами. Розпланування поселень безсистемне, іноді — ландшафт. типу. У центрі озера Нокуе міститься відоме з 16 ст. найбільше в Африці (20 тис. мешканців) пос. Ганв'є з дерев'яних *будинків* на палях, що стоять на воді. У традиц. архітектурі *палаци* й храми подібні до звичайн. житла, вирізняються лише більшими розмірами. Королівські палаци (1625–1900) в іст. столиці м. Абомеї є вел. комплексом з 12 будівель, розташ. поруч на тер., оточеній муром. Кожен новий правитель будував свій палац поруч зі спорудою попередника за єдиним планом, як комплекс споруд традиц. архітектури довкола вел. відкритого двору. Архітектура колоніал. доби представлена залишками португ. мурованих фортець на узбережжі Гвінейськ. зат., римо-катол. *соборами* часів франц. правління (Кафедрал. собор у м. Котону, Базиліка Непорочного Зачаття Діви Марії в м. Уїда), а також *мечетями*, серед яких найвідоміша — Вел. мечеть у м. Порто-Ново (1912–1925). Усі вони створені в стилістиці *історизму*. У 20 ст. у стилістиці *ар-деко* зведено будівлю Мін-ва закордон. справ у м. Котону. Сучасну архітектуру (*модернізм*) представляють споруди *аеропорту*, палацу конгресів, найб. в країні готелю «Марина», ін. громад. будівлі (усі — у м. Котону). Резиденція президента Б. — Палац Марина (1950) збудований у стилі неокласицизму. Чотири об'єкти — старі квартали й королів. палац у м. Порто-Ново, визначні місця Шляху рабів у Беніні (дороги, що поєднували колишні ринки рабів із портом, місця работоргівлі, оборонні об'єкти), пос. на палях Ганв'є на оз. Нокуе, підземне пос. Агонгоїнто-Зунгудо — внесені до Попер. списку всесвіт. спадщини.

Бенін. Маска зі слонової кістки, 16 ст., Музей мистецтва Метрополітен, м. Нью-Йорк (США)

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО. Здавна в Б. висок розвитку набули худ. ремесла: кераміка, литво, різьблення на дереві й слоновій кістці, вишивання та аплікація. Мистецтво Б. зазнало піднесення в 15 ст. Створювали ремісничі *артілі*, які забезпечували вимоги королів. палацу. Найбільшого поширення набуло виготовлення латунних табличок, вел. бронз. голів царів (у техніці «втраченого воску»). Розвивалася *скульптура*, також виготовляли маски зі слон. кістки. У кін. 19 ст. стався занепад мист-ва, що пов'язано із брит. карал. експедицією. Під час франко-дагомейс. війни (1892–1892) королівство Дагомея було пограбоване. Африканські твори мист-ва потрапили до різн. музеїв світу. За пропозицією *Д'Орсе музею* і мін-ва культури Франції, 2018 на батьківщину повернули 26 об'єктів мист-ва. Серед сучас. митців: скульптори й художники С. Токудогба (1939–2012), Ш. д'Алмейда (нар. 1968), Д. Зенкпе (нар. 1969), художник, автор інсталяцій Р. Хазуме (нар. 1962; усі — тепер Бенін), фотограф і мультимедійний художник І. Акпо (нар. 1983; Кот д'Івуар), фотограф М. Акпові (нар. 1979; Бенін) та ін. Виставка «Бенінський погляд» («Regard Benin»; 2010), присвячена 50-річчю здобуття незалежності, від 2012 була переформатована у два міжнар. мистецькі фестивалі (бієнале) «Бієнале в Беніні» та бієнале «Бенінський погляд». У передмісті м. Котону створений Центр мист-в і культури (2014), де відбуваються худ. виставки.

МУЗИКА. Витоки профес. музики Б. — у традиціях ритуал. музики. На музику Б. впливала араб. музика. Після здобуття незалежності нар. музику почали поєднувати з франц. кабаре, конголез. *румбою*, амер. роком, фанком і соулом. Б. має етномузикол. традиції. Музичний гурт оркестр «Полі-Ритмо» з м. Котону (утворений 1968) у своїй творчості використовує змішані стилі: фанк, афробіт, психоделія, *джаз* і вплив місц. вуду. Серед уродженців Б. — багаторазова лауреатка премії «Греммі» співачка і композитор Анжеліка Кіджо (нар. 1960), композитор Г. Г. Вікей (1944–2013), співак, композитор Гноннас Педро (1943–2004), співак, композитор (1955–2019), музикант С. Даньйолу (нар. 1951), співак Р. Кампос (нар. 1971). Сучасні стилі хіп-хоп і реп розвиваються з 1990-х переважно франц. мовою, але також і мовами *йоруба*, бариба та ін. Наприкінці 20 ст. з'явився стиль *реґі*, завезений з Ямайки. Розвивається також реліг. музика, зокрема *госпел*. Утворено багато *хорів*, які виконують катол. *хорали* та євангеліч. музику.

ТЕАТР. Витоки театру Б. — у театрі масок, маріонеток, панегіриках тощо. Однак театрал. діяльність розвинулася завдяки реліг. місіонерам (катол. і протестантським). У 1930-х студенти Вищої норм. шк. Вільяма Понті на о. Горе під керівництвом Ш. Беара (1895–1964; Франція) збирали традиц. казки, фольклор та легенди. На основі цих матеріалів створювали спектаклі, які показували під час урочист. закриття навч. року. Серед них, зокрема, «Весілля в Дагомеї» («Un mariage au Dahomey»; 1934) та ін. Після здобуття незалежності було створено багато театрал. труп: «Чорні мізки» («Les Cerveaux noirs»; 1965), «Музи Беніну» («Les Muses des Bénin»; 1967), трупа Ін-ту приклад. досліджень (1968). Серед труп того часу «Замаара» («Zamahara», «Голос народу»), «Товакону» («Towakonou»), створена гумористом Баба Ябо (1925–1985; тепер Бенін) та ін. П'єси драматурга Ж. Плія мали міжнар. успіх. З-поміж театрал. п'єс: «Африканська революція» («Révolution africaine»; 1975) режисера і драматурга С. Акандо (1952–2007), «Чорношкірі актори» («Acteurs noirs»; 1965) етнографа і письменника Ж. Алапіні (1906–1970), «Безсоромний авантюрист» («L'aventurier sans scrupules»; 1982) письменника А. Ессу (нар. 1958), усі — тепер Бенін. Історія і давні звичаї Дагомеї стали джерелом п'єси «Весілля не відбудеться» («Le mariage n'aura pas lieu»; 1981) С. Акандо та ін. Бенінський нац. балет був створений 1995. Бенінський міжнар. фестиваль театру проводять з 1991, збирає бл. 100 театр. труп у вел. містах країни (Порто-Ново, Уїда, Котону тощо). *Пантоміми*, народні танці, релігійні *ритуали* присутні у місц. виставах.

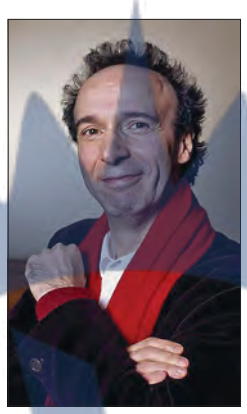
КІНО. Перші кінозали відкрилися у містах Б. у 1920-х. Одним із піонерів бенін. кінематографа був П. Абіканлу (1936–2009) — кінорежисер, режисер і продюсер, його називають «батьком бенінського кіно». У 1960-х він зняв низку *документальних фільмів*, а у 1974 — перший *повнометражний фільм* «Під знаком вуду». Р. де Медейрос (нар. 1940; Бенін) зняв другий бенін. повнометраж. худ. фільм «Новачок» (1976), присвяч. проблемі корупції, та створив кіноклуб. Сценарист, режисер і продюсер Ф. Суру Окіо (нар. 1950; Бенін) зняв повнометражні драми «Діти..» (1983) та «Ірону» (1985). Серед режисерів: Ж. Одутан (нар. 1965), І. Мора-Кпе (нар. 1967), С. Амуссу (нар. 1964), усі — Бенін. Одним з керівників кінематографії, директором Ін-ту аудіовізуал. професій був С. Акандо. У країні періодично відб. кінофестивалі — Між-

нар. кінофестиваль у м. Уїда (з 2003), Міжнар. фестиваль у Порто-Ново (з 2017) та ін.

СПОРТ. Б. дебютував на *Літніх Олімпійських іграх 1972* у Мюнхені. Відтоді брав участь у всіх олімпіадах, окрім *Літніх Олімпійських ігор 1976*. Культивують: *футбол*, *баскетбол*, *гандбол*, бокс, гольф, велоспорт, *бейсбол*, софтбол, *легку атлетику*, теніс і регбі. Найпопулярніший вид спорту — футбол. Федерація футболу Б. утв. 1962, член ФІФА і Афр. конфедерації. У 21 ст. поширився *бейсбол*. Крім цих видів спорту, завезених колонізаторами, культивується традиційна боротьба шарро, протистояння з використанням довгих палиць.

БЕНІН І УКРАЇНА. 09.01.1992 Б. визнав Україну як незалеж. державу. 10.04.1992 країни встановили дипломат. відносини. У 2021 обсяг торгівлі товарами й послугами між країнами становив 50,9 млн дол. США. Експорт товарів із України склав 80,89 млн дол. США, імпорт — 15 тис. дол. США. Основні статті укр. експорту: чорні метали (74,8 %); добрива (17,3 %); м'ясо та харч. продукти (3,7 %); жири та олії тварин. або рослин. походження (2,3 %); овочі (0,8 %). Основні статті імпорту із Б.: живі тварини (99,8 %). Республіку Б. віднесено до зони відповідальності Посольства України у Федеративній Республіці Нігерія.

Літ.: Teferra D., Altbach Ph. African Higher Education: An International Reference Handbook. Bloomington, 2003; Vidjinnagni Adjovi E. Liberty of the Press and «Media-Business» in Benin // Politique africaine. 2003. № 4 (92); Атлас світу / Гол. ред. І. С. Руденко. Київ, 2005; Houngnikpo M., Decalo S. Historical Dictionary of Benin. 4th ed. Lanham, 2013; Grätz T. Media Development, Censorship and Working Conditions of Journalists in the Republic of Benin (West Africa) // Bussotti L., Barros M. de, Grätz T. Media Freedom and Right to Information in Africa. Lisboa, 2015; Djossou G., Kane G., Novignon J. Is Growth Pro-Poor in Benin? Evidence Using a Multidimensional Measure of Poverty // Poverty & Public Policy. 2017. № 9 (4); Gbedomon R. C., Salako V. K., Adomou A. C. et al. Plants in Traditional Home Gardens: Richness, Composition, Conservation and Implications for Native Biodiversity in Benin // Biodiversity and Conservation. 2017. № 14; Hounsou-Dindin G., Idohou R., Akakpo A. et al. Assessment of Wild Oil Plants Diversity and Prioritization for Valorization in Benin (West Africa): A Multivariate Approach // Trees, Forests and People. 2022. Vol. 7.

Беніньї Роберто

Беніньї Роберто. Афіша кінофільму «Життя прекрасне», 1997

Бенíньї, Робе́рто Реми́джо (італ. Roberto Remigio Benigni; 27.10.1952, с. Мізерикордіа, пров. Ареццо, обл. Тоскана, Італія) — актор, режисер і сценарист кіно та театру, лауреат премії «*Оскар*» (1999). Нар. в сім'ї селян. Дитинство провів у *Тоскані*, зокрема в її центрі — м. *Флоренції*. 1964 підробляв у *цирку* помічником ілюзіоніста. За наполяганням батька в 13 р. почав виступати перед публікою, імпровізував і читав вірші. Після закінчення серед. шк. (1966) продовжив навчання в єзуїт. колегії в м. Флоренції. Закінчив Тех. комерц. ін-т Датіні в м. Прато, здобув кваліфікацію секретаря. 1968 переїхав у м. *Мілан*. Захоплювався творчістю А. *Челентано*, намагався доєднатися до студії «Клану Челентано». 1972 переїхав до м. *Рима*, увійшов у середовище авангард. театру. Оволодів майстерністю *імпровізації*. Дебютував у кіно в ролі люмпена у фільмі «Берлінгуер, я тебе люблю» (1977, реж. Дж. Бертолуччі). У 1970-х грав невеликі ролі у стрічках режисерів Б. *Бертолуччі*, М. Ферреррі (1928; Італія — 1997; Франція), Коста-Гавраса (1933; Греція) та ін. Брав участь у телешоу: «Вільна стихія» (італ. «Onda Libera»; 1976–1977), «Життя Чіоні» (італ. «Vita da Cioni»; 1978), «Інша неділя» (італ. «L'altra domenica»; 1978–1979). Здобув популярність завдяки виконанню кумед. монологів. Набув визнання як спадкоємець традицій коміка Тото (1898–1967; Італія). За кордоном став відомий завдяки роботам в артхаус. (див. *Артхаус*) проєктах — фільмах «Поза законом» (1986), «Ніч на землі» (1991), обидва — реж. Дж Джармуш (нар. 1953; США). Зіграв у стрічках: «Оспівані дні» (1979, реж. П. Пьетранджелі); «Прошу притулку» (1979, реж. М. Ферреррі), «Дикі ліжка» (1979, реж. Л. *Дзампа*), «Місяць» (1979, реж. Б. Бертолуччі), «Мінестроне» (1981, реж. С. Чітті); «Сінематон» (1984, реж. Ж. Куранта); «Голоси місяця» (1990) реж. Ф. *Фелліні*; «Син Рожевої пантери» (1993,); «Астерікс і Обелікс проти Цезаря» (1999, реж. К. Зіді); «Римські пригоди» (2012, реж. В. *Аллен*), «Піноккіо» (2019, реж. М. Гарроне). Серед режисер. робіт: «Монстр» (1994), «Життя прекрасне» (1997), «Піноккіо» (2002), «Тигр і сніг» (2005). 2006 започаткував проєкт «Увесь Данте», в якому декламував «Божественну комедію» *Данте Аліг'єрі*. Зажив світ. визнання завдяки *трагікомедії* «Життя прекрасне» (1997), де був режисером, сценаристом і актором. Фільм розповідає про трагедію *Голокосту*. Стрічка здобула 3 нагороди «Оскар» у номінаціях «найкращий актор» — Б., «найкращий фільм іноземною мовою», «найкраща музика до фільму» — композитор Н. Пйовані (нар. 1946; Італія). Лауреат премій BAFTA, «Давид ді Донателло», Європ. кінопремії (усі — 1998), «Оскар» (1999), усі — за найкращу чол. роль у фільмі «Життя прекрасне». Нагороджений Почес. Золотим левом 78-го *Венеційського міжнародного кінофестивалю* 2021 за внесок у *кінематограф*. На честь актора назвали астероїд. Б. присвятили Золоту зірку на Алеї зірок Палм-Спрінгс, шт. Каліфорнія, США (1999). 2018 підтримав незаконно ув'язненого Росією О. *Сенцова*.

Літ.: Borsatti Cr. Roberto Benigni. Milano, 2001; Celli C. The Divine Comic: The Cinema of Roberto Benigni. Lanham, 2001; Mininni Fr., Bellandi A. Roberto Benigni: da Berlinguer ti voglio bene alla Divina commedia: il percorso di un comico che si interroga su Dio. Firenze, 2011.

М. В. Чорна

Бенíтес, Рафае́ль [ісп. Benitez, Rafael; повне прізвище — Бенітес Маудес (ісп. Benitez Maudez); 16.04.1960, м. Мадрид, Іспанія] — *спортсмен* (футболіст, півзахисник), *тренер*, почесний доктор Університету імені М. Ернандеса у м. Ельче (з 2008). Нар. в сім'ї менеджера готелю. У дитинстві грав у *футбол* за різні шкільні команди. У віці 12 р. приєднався до дит. команди клубу «*Реал*» (Мадрид), згодом був запрошений до молодіж. команди «Реала» — «Кастільї». У складі університет. команди Іспанії 1979 брав участь у X Універсіаді у м. Мехіко (Мексика). Під час турніру отримав важку травму коліна (рік не міг грати в футбол і втратив перспективи грати на вищ. рівні). 1981 на правах оренди перейшов до клубу 4-го дивізіону «Парла», де грав 4 сезони. Згодом підписав із цим клубом контракт і допоміг йому 1983 вийти у 3-й дивізіон («Секунду Б»). Закінчив спорт. ф-т Мадрид. політех. ун-ту (1982) за спеціальністю «Фізичне виховання». Здобув також диплом Школи бізнес-досліджень

Ун-ту Сабадель (пров. Барселона). Перейшов до клубу 3-го дивізіону «Лінарес» (1985), через низку травм вимушено завершив кар'єру гравця у 26 р. і повернувся у «Реал» (Мадрид) як тренер юнац. команд молодіж. академії. Команду «Кастільї» двічі виводив на перше місце. Тренував команду гравців, молодших 19 р. (1990), команду «Б» (1994). На кілька матчів сезону 1993–1994 був призначений помічником гол. тренера «Реала». Бажання самостійно тренувати вел. клуби змусило його залишити «Реал» (Мадрид), однак перші спроби були невдалими. Змінив кілька клубів: «Реал» (Вальядолід) (1995–1996), «Атлетико Осасуна» (1996–1997), «Екстремадура» (1997–1999), «Депортиво Тенеріфе» (2000–2001). Перші успіхи як тренер мав у клубі «Валенсія» (2001–2004), що став чемпіоном Іспанії 2002 і 2004, виграв Кубок УЄФА 2004. Наступним клубом в кар'єрі Б. був «*Ліверпуль*» (2004–2010). Уже в перший рік роботи привів клуб до перемоги в *Лізі Чемпіонів УЄФА*. Фінальний матч 25.05.2005 у м. Стамбулі увійшов в історію футболу як один з успіш. камбеків (повернення). Наприкінці 1-го тайму клуб «Мілан» вигравав у «Ліверпуля» (3:0). Завдяки вдалим замінам, зробленим Б., і правильно обраній *тактиці*, «Ліверпулю» вдалося зрівняти рахунок у 2-му таймі та виграти післяматч. серію *пенальті*. Виграв із клубом також Суперкубок УЄФА (2005), Кубок Англії та Суперкубок Англії (обидва — 2006). У Прем'єр-лізі найвищим досягненням у період тренерства Б. було друге місце (2009) з відставанням від клубу «Манчестер Юнайтед» на 4 очки. 10.06.2010 Б. очолив клуб «*Інтернаціонале*» (Мілан), змінивши на цьому посту Ж. *Моуріньйо*, який перейшов до клубу «Реал» (Мадрид). 21.08.2010 він виграв із клубом Суперкубок Італії, а 17.12.2010 — Чемпіонат світу для клубів. Однак через розбіжності з керівництвом клубу (зокрема, щодо трансферів гравців) 23.12.2010 пішов у відставку. Працював деякий час консультантом телеканалу «Євроспорт». До тренер. роботи повернувся 21.11.2012, обійнявши посаду гол. тренера клубу «*Челсі*». 16.12.2012 у фіналі Чемпіонату світу серед клубів команда поступилася бразил. «Корінтіасу». Зміг вивести клуб на третє місце у Прем'єр-лізі (що означало пряму кваліфікацію до наступ. Ліги чемпіонів) і виграти Лігу Європи, перегравши «Бенфіку» (Лісабон) з рахунком 2:1. Призначений гол. тренером клубу «Наполі» у червні 2013. З цим клубом йому вдалося 03.05.2014 виграти Кубок Італії, перемігши у фіналі «Фіорентину» (3:1), а також 22.12.2014 вибороти Суперкубок Італії. Але в наступ. сезоні «Наполі» програв у півфіналі Кубка Італії та Лізі Європи, після чого Б. пішов у відставку. Повернення до клубу «Реал» (Мадрид) було невдалим. Після поразки команди в «Ель-класіко» від «*Барселони*» (0:4) та виключення з розіграшу Кубка Іспанії керівництво клубу вирішило 04.01.2016 розірвати контракт з Б. і запросити на цю посаду З. *Зідана*. 11.03.2016 Б. очолив англ. клуб «Ньюкастл Юнайтед», підписавши трирічну угоду. Основним завданням було вберегти клуб від вибуття з Прем'єр-ліги до нижчого дивізіону — Чемпіоншипу. Клуб покращив свої результати, але йому не вистачило очок, щоб зберегти місце в Прем'єр-лізі. Б. залишився на своїй посаді. У травні 2017 «Ньюкастл Юнайтед» виграв Чемпіоншип і повернувся у Прем'єр-лігу. Протягом наступ. двох років клуб закріпився у середині турнір. таблиці, зайняв відповідно 10 і 13 місце. Після закінчення контракту Б. залишив клуб. У липні 2019 — січні 2021 Б. очолював клуб кит. Суперліги «Далянь Іфан». Не мав здобутків з клубом, залишив його через *пандемію коронавірусної інфекції*. У червні 2021 — січні 2022 був тренером клубу «Евертон», у червні 2023 — березні 2024 — клубу «Сельта» (висок. результатів досягти не вдалося). Б. вважають майстром тактики, здатним вносити зміни у хід матчу завдяки зміні схеми та замінам важлив. гравців. Він здебільшого застосовує схему 4–2–3–1. Часто використовує ключових гравців на незвич. позиціях. У тренуваннях застосовує наук. методології фіз. активності. Лауреат премії «Дон Балон» (2002). Найкращий тренер Ла Ліги (2002), найкращий тренер року УЄФА (2004, 2005). Європ. тренер року, лауреат премії А. Ремзі (2005). Нагороджений срібною медаллю Королів. ордена спорт. заслуг (2011), медаллю А. де Бетанкура від Політех. ун-ту Мадрида (2010), золотою медаллю Університет. філос. т-ва Трініті-коледжу м. Дубліна (2012). За рейтингом Міжнар. федерації футбол. історії та статистики (2012) увійшов до десятки найкращих тренерів світу 21 ст.

Бенітес Рафаель

Бенкендорф Олександр Христофорович, портрет, худ. Дж. Доу, 1822, Ермітаж, м. Санкт-Петербург (Росія)

Літ.: Balague G. A Season on the Brink: Rafael Benitez, Liverpool and the Path to European Glory. London, 2006; Del Bosque, Emery, Benitez & Luis Enrique — Practices and Training Sessions. [W. p.], 2019; Rippon A. Liverpool: The Story of a Football Club in 101 Lives. Barnsley, 2020.

Бенкендо́рф, Олекса́ндр Христофо́рович (рос. Бенкендорф, Александр Христофорович; 04.07.1781, за ін. даними 1783, м. Ревель, тепер м. Таллінн, Естонія — 11.09.1844, поблизу о. Даго, тепер Естонія) — державний і військовий діяч, *граф*. Походив із дворян. роду балтійськ. німців. З 1796 навчався в с.-петерб. привілейованому пансіоні абата-єзуїта К. Є. Ніколя. Військову службу розпочав прапорщиком в лейб-гвардії Семенів. полку, був флігель-ад'ютантом імп. *Павла I*. При *Олександрі I* як член таємної *експедиції* об'їхав з військ.-стратег. метою Європ. й Азійську частини *Російської імперії*. У складі експедиції 1804 відвідав укр. землі. Брав участь у підкоренні горців Кавказу 1803–1804, у рос.-тур. війні 1806–1812 (див. *Російсько-турецькі війни*), зокрема в боях під Браїловим (тепер м. Браїла, Румунія). 1811 за направленням переїхав до м. *Нікополя*, командував Старопінгерманландським полком. Учасник багатьох боїв рос.-франц. війни 1812 (див. *Вітчизняна війна 1812*), закорд. кампанії 1813–1814. У 1816 керував драгун. (див. *Драгуни*) дивізією під м. *Полтавою*. 1816 одружився з Є. Бібіковою (уроджена Донець-Захаржевська; 1788; місце нар. невід. — 1858; тепер Естонія), яка мешкала в маєтку в с. Водолаги в *Харківській губернії*, там проводив вільний від служби час. 1821 подав *Олександру I* записку про таємну політ. орг-цію декабристів «Союз благоденства», котра вплинула на заборону подіб. т-в у Рос. імперії. Під час *декабристів повстання* на Сенат. площі 14(26).12.1825 приєднався до нового імператора. Був членом особл. комітету, який з'ясовував діяльність таєм. товариств. Як член слідчої комісії брав участь у розслідуванні справи декабристів, їхніх допитах, був присутній при виконанні *смертної кари* п'ятьом повстанцям. Зрозумів страх імп. Миколи I перед втратою самодерж.

влади (див. *Самодержавство*). Дійшов висновку про необхідність створення таємн. служби для охорони безпеки імперії. Його доповідна записка ініціювала заснування 1826 таємної політ. поліції, діяльність якої зосереджено в III від-ні Власної його імператор. величності канцелярії. Став шефом жандармів і командувачем Імператор. гол. квартири. Завдання інституції, яку він очолив, полягали в політ. й морал. нагляді за людністю імперії, таєм. розшукові неблагонадійних, контролі за л-рою, її спрямуванні на формування вірнопідданства. Взяв під особисту опіку письменників, зокрема О. *Пушкіна*, М. *Гоголя*, А. Івановського (1791–1848), М. Греча (1787–1867; обидва — тепер Росія), Ф. Булгаріна (1789; тепер Білорусь — 1859; тепер Естонія). Інші літератори співпрацювали з III від-ням, що було запорукою видання власних творів. Допоміг О. Пушкіну заснувати журн. «Сучасник» («Современник»). Чиновники від-ня через оргцію доносів і за підтримки дислокованого в губерніях Окр. корпусу жандармів виявляли й викорінювали опозиц. думки та інформували імператора про опозиц. настрої в сусп-ві. За сприяння Б. засновано спец. закорд. *агентуру*, запроваджено *перлюстрацію* листування, закрито опозиц. період. літ. видання. 1832–1837 супроводжував Миколу I в поїздках по імперії та за кордон. Впливав на рішення імператора в питаннях *внутрішньої політики* та *зовнішньої політики*, сприяв зміцненню самодерж. влади. Був членом уряд. комітетів: Сибір., Закавказ., Таємного з унійних справ, з переоблаштування побуту євреїв. Портрет Б. пензля Дж. Доу (1781–1829; Велика Британія) поміщено у Воєн. галереї *Зимового палацу в Санкт-Петербурзі*. Нагороджений багатьма орденами Рос. імперії та іноз. д-в.

Дж.: Россия под надзором. Отчеты III отделения. 1827–1869 / Сост. М. В. Сидорова, Е. И. Щербакова. Москва, 2006; Воспоминания. 1802–1837 / Пер. с фр. О. В. Маринина. Москва, 2012.

Літ.: Бибиков Г. Н. Александр Христофорович Бенкендорф (1781–1844): исторический портрет // Вестник Моск. ун-та. Сер. 8. Ист. 2007. № 1; Елисеева О. Т. Бенкендорф. Правда и мифы о грозном властителе III отделения. Москва, 2014.

В. С. Шандра

Бе́нкрофт, Енн [англ. Bancroft, Anne; уроджена Італьяно, Анна Марія Луїза (англ. Italiano, Anna Maria Louisa); 17.09.1931, м. Нью-Йорк, США — 06.06.2005, м. Нью-Йорк, США] — актриса театру, кіно, телебачення, продюсер, кінорежисер, лауреатка провідних кінопремій. Нар. у сім'ї італ. емігрантів. Батько був кравцем, мати — телефон. оператором. Вихована в катол. дусі. Закінчила серед. школу Х. Колумба. Навчалась у Амер. академії драм. мист-ва (1948–1950). Профес. актор. дебют під псевдонімом Анна Марно відбувся в драм. телесеріалі «Вестінгауз Студія 1» (1948–1958). Згодом знялась у телесеріалі «Голдберги» (1949–1956). Від 1952 після підписання *контракту* з кінокомпанією «20 століття Фокс» («20th Century Fox») стала зніматися під сценіч. ім'ям Енн Бенкрофт. У 1950-х виконувала ролі другого плану. Дебютувала в кіно у ролі Лін Леслі у фільмі «Не треба стукати» (1952, реж. Р. В. Бейкер), гол. роль в якому виконувала М. *Монро*. Була розчарована своїми ролями у фільмах «Деметрій і гладіатори» (1954, реж. Д. Дейвс), «Горила на волі» (1954, реж. Г. К. Джонс), «Дівчина в чорних панчохах» (1957, реж. Г. В. Кох) і повернулась до м. Нью-Йорка. Стала членом Актор. студії («Actors Studio») Лі *Страсберга*. Дебютувала на *Бродвеї* у ролі Моски в п'єсі В. Гібсона «Двоє на гойдалці» (прем'єра 16.01.1958; реж. А. Пенн). Усього було показано 750 вистав у 1958–1959. П'єса принесла Б. її першу премію «Тоні» за найкращу жін. роль у виставі. Відтоді поєднувала театр. і кінематограф. діяльність. Зіграла на Бродвеї роль вчительки Енні Салліван у п'єсі В. Гібсона «Чудотворця» (1959, реж. А. Пенн). П'єса витримала 719 вистав. Невдовзі реж. А. Пенн зняв однойменну кіноверсію (1962), за роль Енні Салліван у кінострічці акторка була удостоєна премії «*Оскар*» за найкращу жін. роль (1963). Успішно виступила на Бродвеї в постановці «Матінка Кураж та її діти» (прем'єра 28.03.1963; реж. Дж. Роббінс) за п'єсою Б. *Брехта*. Знялась у драм. фільмі «Гарбузоїд» (1964, реж. Дж. *Клейтон*) у ролі багатодіт. жінки Джо Армітідж. Здобула числ. нагороди за найкращу жін. роль — премію *Каннського кінофестивалю* (1964), «Золотий глобус» (1965), премію Брит. академії кіно і телевізійних мист-в (1965). Виконала гол. роль лікарки Картрайт у стрічці «7 жінок» (1966, реж. Дж. *Форд*). Знана за роль заміж. літ. жінки місіс Робінсон у драмі «Випускник» (1967, реж. М. *Ніколс*). Партнером Б. у ролі студента став Д. *Гоффман*. У 1960-х фільм став одним із найкасовіших, приніс акторці премію «Золотий глобус» (1968), а також номінації на «Оскар» (1968) і на премію Брит. академії кіно і телевізійних мист-в (1969). Виконала роль матері В. *Черчилля* в біогр. фільмі «Молодий Вінстон» (1972, реж. Р. *Аттенборо*). Дебютувала як сценарист і кінорежисер у комедійн. драмі «Товстун» (1980). Зіграла у фільмі роль Антуанетти, сестри гол. героя Домініка, роль якого виконав Д. Делуїз (1933–2009; США). Грала у фільмах свого чоловіка — режисера і продюсера М. *Брукса*. Серед них ролі у стрічках, продюсером яких він був: «Людина-слон» (1980, реж. Д. *Лінч*), «Черінг Кросс Роуд, 84» (1987, реж. Д. Г. Джонс), «Бути чи не бути» (1983, реж. А. Джонсон) тощо, а також невел. ролі у комедіях, де він був режисером: «Німе кіно» (1976), «Дракула, мертвий і задоволений цим» (1995). У 1990-х — на поч. 2000-х виконувала ролі (переважно другого плану) у фільмах: «Медовий місяць в Лас-Вегасі» (1992, реж. Е. Бергман), романтич. комедії «Любовний напій № 9» (1992, реж. Д. Лаунер), «Точка неповернення» (1993, реж. Дж. Бедем), мелодрамі «Містер Джонс» (1993, реж. М. Фіггіс), «Солдат Джейн» (1997, реж. Р. *Скотт*), «Великі сподівання» (1998, реж. А. Куарон), «Зберігаючи віру» (2000, реж. Е. Нортон), «Серцеїдки» (2001, реж. Д. Міркін) тощо. Останньою роботою став дубляж мультфільму «Дельго» (2008, реж. Дж. Морер, М. Одлер), який вийшов посмертно та був присвячений Б. Померла від *раку*. Похована на цвинтарі в с. Валгалла в шт. Нью-Йорк поруч із батьком. Б. називали однією з найшанованіших актрис свого покоління за актор. майстерність і багатогранність. Однаково вільно почувалась і на сцені, й у кіно. Серед партнерів на майданчику: М. Монро, В. *Гіллер*, В. *Аллен*, Е. *Гопкінс*, М. *Мазуркі*, Р. Гір (нар. 1941; США), Д. Мур (нар. 1962; США), С. *Буллок*, Дж. *Гекмен*, Ш. Стоун (нар. 1958; США), Дж. Лопес (нар. 1969, США), С. *Сталлоне*. Лауреатка премій «Тоні» (1958, 1959), «Оскар»

Бенкрофт Енн

за найкращу жін. роль (1963), премії Брит. академії кіно і телевізійних мист-в (1963, 1965, 1988), премії «Золотий глобус» за найкращу жін. роль (1965, 1968), премії «Еммі» (1970, 1999). Одна з небагатьох актрис, які отримали провід. нагороди за ролі в кіно («Оскар» і «Золотий глобус»), театрі («Тоні») й телебаченні («Еммі»). Здобула приз «Срібна мушля» найкращій акторці Міжнар. кінофестивалю у м. Сан-Себастьяні за роль у фільмі «Чудотворицяˮ (1963). Лауреатка премії Канн. МКФ за найкращу жін. роль (1964) у фільмі «Товстун». Удостоєна зірки на Голлівудській алеї слави (1960).

Літ.: Holtzman W. Seesaw, a Dual Biography of Anne Bancroft and Mel Brooks. Garden City, 1979; Стайн Джон: Сучасна драматургія в теорії та театральній практиці : в 3 кн. / Пер. з англ. Львів, 2003. Кн. 1; Battle R. Anne Bancroft 154 Success Facts — Everything You Need to Know about Anne Bancroft. [W. p.], 2014; Daniel D. K. Anne Bancroft: A Life. Lexington, 2017; Italian Americans: The History and Culture of a People / Ed. by E. Martone. Santa Barbara, 2017; Shelley P. Anne Bancroft: The Life and Work. Jefferson, 2017; Smukler M. M. Liberating Hollywood. Women Directors and the Feminist Reform of 1970s American Cinema. New Brunswick, 2019; Matheson S. The John Ford Encyclopedia. Lanham, 2020; Tapert St. Best Actress. The History of Oscar-Winning Women. New Brunswick, 2020.

Бе́нксі (англ. Banksy; справж. прізвище, ім'я, місце народження станом на 2024 невідомі) — псевдонім андеграундного (див. *Андеграунд*) художника *графіті*, політичного активіста, кінорежисера. Існує припущення, що під цим псевд. працює група художників. 2008 лондон. газета «Дейлі мейл» (англ. «Daily Mail») ідентифікувала Б. як людину на ім'я Робін Ганнінгем (англ. Robin Gunningham). За припущеннями, походить з *Великої Британії*, нар. у м. *Бристолі*. Тут у 1990-х розгорнув актив. діяльність, малював на

Бенксі. «Дівчина з повітряною кулею», м. Лондон, 2002

місц. мостах та стінах будинків (ручне графіті). Від 2000-х розпочав використовувати *трафарети*. Його роботи з'являлися в різн. країнах: на Ізраїл. роз'єднувальному мурі (2005), у м. Торонто (2010, Канада), на околицях табору для біженців поблизу м. Кале (2015, Франція), у США, м. Мельбурні (Австралія), Київ. обл. (2022, Україна) та ін. Авторство своїх робіт підтверджує через офіц. сторінку в соц. мережі «Інстаграм». Незначну кількість малюнків Б. офіційно (проте непублічно) продають через створене ним агентство «Пест Контрол» (англ. «Pest Control» — «Боротьба зі шкідниками»; веб-сайт/офіс, який автентифікує твори художника). Працює в жанрі *стріт-арту*, який розраховано на широку аудиторію. Поєднує у роботах *концептуалізм* та *поп-арт*. Твори Б. стосуються політ. тем — антивоєн., антикапіталіст., антиспоживац., антифашист., антиавторитар., анархічних тощо. Своїми

Бенксі. «Балерина», м. Ірпінь, 2022

малюнками викриває й критикує жадібність, бідність, лицемірство, нудьгу, відчай, *абсурд* і відчуженість. Часто зображення поєднано з *епіграмами*, т. з. чорним гумором. Помітну частину створених ним зображень класифікують як тимчас. мист-во. Частину робіт знищено навмисно (напр., *мурал* «Одна нація під відеоспостереженням», англ. «One Nation Under CCTV» у м. Лондоні, Велика Британія; 2007–2008) чи випадково («Горила в рожевій масці», англ. «Gorilla in a Pink Mask»; 2002). Б. часто зображує щурів, горил, поліцейських, солдатів, дітей та людей літ. віку. Деколи його твори продають разом зі шматком стіни, на якій вони намальовані. Персон. виставки: «Екзистенцилізм» у галереї «33 1⁄3» (англ. «Existencilism» 2002, м. Лос-Анджелес, США); «Торфова війна» (англ. «Turf War», 2003, м. Лондон); «Бенксі проти Бристольського музею» (англ. «Banksy vs Bristol Museum show», 2009), на якому представлено понад 100 творів мист-ва, зокрема аніматроніка та *інсталяції* (78 нових робіт). Узяв участь в артпроєкті «Дісмаленд» (2015) та ін. Роботи Б. наявні в Брит. галереї Тейт (м. Лондон), Музеї сучас. мист-ва, *Метрополітен-музеї* (обидва — м. Нью-Йорк, США) тощо. Кілька робіт Б. продано через аукціон *Сотбі*: «Бомбардування Середньої Англії» (англ. «Bombing Middle England»), «Балерина зі спорядженням бойовика» (англ. «Ballerina with Action Man Parts»), «Слава» (англ. «Glory»). Серед резонанс. творів — «Дівчина з повітряною кулею» (англ. «Girl with Balloon»), яка вперше з'явилася на стіні в р-ні Саут-Банк у м. Лондоні (2002). Авторську копію твору 2018 виставлено на аукціон Сотбі. Під час аукціону, одразу після продажу за понад 1 млн доларів, більша частина картини самознищилася (за допомогою мех. подрібнювача паперу, схованого в рамці). Згодом перейменована автором на «Любов у смітнику» (англ. «Love is in the Bin»), її ринк. вартість зросла в

16 разів. Б. опублікував кілька книг зі світлинами його робіт у супроводі його влас. творів: «Битися головою об цегляну стіну» (англ. «Banging Your Head Against a Brick Wall»; 2001), «Екзистенцилізм», «Вирізати це» (англ. «Cut It Out»; 2004), «Картинки стін» (англ. «Pictures of Walls»; 2005), «Стіна і шматок» (англ. «Wall and Piece»; 2007). Узяв участь 2010 у *Берлінському міжнародному кінофестивалі* з докум. фільмом «Вихід через сувенірний магазин» (англ. «Exit Through the Gift Shop», зібрав у прокаті понад 5 млн доларів). У березні 2022 репродукцію антивоєн. роботи Б. «Солдати ЦНД» (англ. «CND Soldiers»; уперше зображено в м. Лондоні, 2003) продано на благодійн. аукціоні; кошти передано для Нац. дит. спеціалізов. лікарні Мін-ва охорони здоров'я України «Охматдит» (м. Київ), де лікують дітей, які постраждали від *російсько-української війни*. У листопаді 2022 Б. підтвердив, що є автором 7 малюнків, нанесених у с. Горенці, с-щі Бородянці (обидва — Бучан. р-ну Київ. обл.), містах *Гостомелі*, *Ірпені*, *Києві*. Номінований на премію «*Оскар*» (2011) за найкращий повнометраж. докум. фільм. 2014 отримав звання «Людина року» на премії «Веббі 2014».

Літ.: Banksy. London, 2006; Wright S. Banksy's Bristol: Home Sweet Home. Bristol, 2007; Mattanza A. Banksy. Munich, 2021.

Бен-Не́віс (від шотланд. гельськ. Beinn Nibheis — отруйна гора або beinn nèamh-bhathais, букв. — гора з головою в хмарах) — гора, найвища точка *Британських островів*. Розташована

Бен-Невіс

на зх. краю Грампіан. гір у *Шотландії*. Вис. — 1 345 м. Має вулкан. (див. *Вулкан*) походження, у *льодовиковий період* зазнав *ерозії*. Складена *магматичними гірськими породами* девону (див. *Девонський період*) і метаморф. *сланцями*. Вершина платоподібна, сформована андезито-базальт. *лавами* (див. також *Андезит*; *Базальт*). *Схили*, зокрема пн.-сх., переважно круті. Сніговий покрив подекуди тримається впродовж року, можливе сходження *лавини*. Належить до т. з. нац. мальовничої зони Шотландії. Розвинено *скелелазіння*, *альпінізм* (уперше підкорено 1771) і гір. *біг* (перегони проводять від 1937). Прокладено декілька турист. маршрутів.

Літ.: Ben Nevis and Glencoe: A Landscape Fashioned by Geology. Perth, 2007; Muir R. J., Vaughan A. P. Ben Nevis-Remnant of a Lost Volcanic Landscape // Geology Today. 2018. Vol. 34. Is. 4.

Бе́нну — див. *Бену*.

Бе́нсі (яп. 弁士 — оповідач, скорочення від 活動写真弁士 — оповідач про рухоме зображення), кацудо-бенсі (яп. 活動弁), кацубен (яп. 活弁) — коментатор, декламатор, оповідач, який здійснював словесний супровід *кіно німого* для глядачів в Японії. Перші стрічки німого кіно були короткими, кіносеанс зазвичай складався з кількох фільмів. Через необхідність перезарядки *кіноплівок* у кінопроєкторі під час сеансу виникали паузи. З 1897 яп. кінопрокатники почали заповнювати ці паузи виступами спец. підготовлених лекторів, які розповідали глядачам про історію та технології кіно, будову й принцип роботи кіноапаратури, фільми, що демонструвалися. Окремих пояснень потребували інозем. фільми (через відмінності яп. та європ. культур). З часом Б. стали супроводжувати *коментарем* і самий фільм, озвучувати *персонажів* і роз'яснювати *сюжет*. Спочатку під час демонстрації фільму Б. стояли на *сцені* збоку від *екрану*. Згодом для них почали встановлювати особл. невисоку платформу. Деякі Б. спеціально підбирали своє вбрання для кож. фільму, відповідно до його тематики. Поступово складались і власні традиції мист-ва кінокоментаря. Б. почали виразно інтонувати голосом різн. героїв, фактично виступали в ролі акторів-декламаторів. Оскільки в Японії (як і в зх. країнах) демонстрація німого фільму велась під муз. супровід (втім, яп. тапери грали на нац. муз. інструментах), Б. мав узгоджувати свій коментар з *музикою*. Інколи показ популяр. фільму супроводжували кілька Б., створюючи своєрід. багатоголос. *дубляж*. З 1910 в Японії до прокат. копії кож. кінострічки почали додавати письм. текст, своєрідне *лібрето* фільму для озвучування його Б. Однак найталановитіші Б. імпровізували, удосконалюючи свою майстерність з кож. сеансом, і здебільшого не дотримувались рекомендов. тексту. Вони могли навіть суттєво змінити закладені авторами фільму ідеї та інтерпретувати його на свій розсуд і смак. Б. почали істотно впливати на касовий успіх фільму. Іноді вони ставали популярнішими за акторів. Рекламний *плакат* кінострічки часто містив фотографію Б., який анонсував фільм. У Японії на 1927 налічувалося бл. 7 тис. Б., серед яких 180 жінок. Німі фільми в супроводі Б. доволі широко демонструвалися в Японії до поч. 1940-х. На думку деяких науковців, популярність мист-ва Б. пригальмовувала розвиток *кіно звукового* в країні. Мист-во Б стало своєрід. розвитком і варіацією мист-ва декламації, популяр. в яп. традиц. театрі (*кабукі*, *но*, бунраку). Ще більше спільного коментар Б. мав з дуже давн. традицією етокі (яп. 絵解き — розшифровка, пояснення зображень) — практики будд. ілюстров. *проповіді*, поширеної в Японії. Монах-проповідник розповідав про реліг. принципи, *архатів і бодгісаттв*, іст. події тощо з використанням зображень (*малюнків*, картин, *рисунків*).

Бенсі. Афіша (2021) про виступ бенсі з показом німих фільмів 1920-х.

Онлайн-версія
https://vue.gov.ua

З 11 ст. такі «ілюстровані оповіді» почали нерідко супроводжувати музикою. Тож коментар Б. до «рухомих картинок» німого кіно став радше своєрід. розвитком добре знайомих яп. глядачеві традиц. практик, аніж чимось принципово новим для яп. культури. У 21 ст. в Японії зайшла мова про необхідність відновлення та збереження мист-ва Б. як явища нац. культури. Вагомим був внесок у відродження та збереження цього фрагменту яп. культури Мацуди Сюнсуя (1925–1987; Японія). У 1930-х він ще дитиною виступав як Б., а потім усе життя присвятив пошуку та збереженню німих кінострічок, до яких колись давали свої коментарі Б. З 1970-х практикою Б. займалася Савато Мідорі (учениця Мацуди Сюнсуя). На 2023 мист-вом Б. в Японії володіють бл. 10 професіоналів, серед яких найвідомішою є Ванілла Ямазакі (нар. 1978; Японія). Під час ретроспект. показів німого яп. кіно у зарубіж. країнах демонстрація фільмів часто відб. у супроводі Б. Мистецтво коментаря-оповідання для супроводу німого кіно було відомо й у деяких ін. країнах (зокрема, внаслідок впливу яп. культури, у Кореї та на Тайвані), хоча не набуло там знач. поширення.

Літ.: Dym J. A. Benshi, Poets of the Dark: Japanese Silent Film Narrators and their Forgotten Narrative Art of Setsumei. 1896–1939. Ann Arbor, 1998; Dym J. A. Benshi and the Introduction of Motion Pictures to Japan // Monumenta Nipponica. 2000. Vol. 55. № 4; Fujiki H. Benshi as Stars: The Irony of the Popularity and Respectability of voice Performers in Japanese Cinema // Cinema Journal. 2006. Vol. 45. № 2.

Л. Л. Корнєєва

Бента́ль (від грец. βένθος — глиб, глибина) — донна зона *водойми* й прилеглі до неї шари води. Цей *біотоп* представлений переважно дон. ґрунтами різн. *дисперсності*, рихл. *осадами* просякнутими водою. Б. населяє екол. угруповання *гідробіонтів — бентос*. У *лімнології* Б. поділяють на 3 осн. зони: *літораль*, *субліторaль* і профундаль. Літораль — прибережна мілковод. зона від урізу води до межі поширення вищ. водних рослин. За ін. визначенням межі літоралі — зона, в якій соняч. світло досягає дна водойми. Характеризується різном. *флорою* і *фауною*. Зону субліторaль характеризує відсутність хвилювання води, що обумовлює накопичення груб. *детриту*, відносно стабільний терміч. режим. Профундаль — глибинна зона, для якої характерне накопичення дрібнодиспер. детриту, відносно стабільна т-ра, низьк. вміст кисню. Дно профундалі здебільшого вкрите мулом, дон. рослинність відсутня, натомість розвинена флора *бактерій* і *грибів* (унаслідок цього в мулі накопичуються гази — *метан*, *водень*, сірководень). Залежно від типу ґрунту в межах кож. зони виділяють різні типи біотопів і відповід. їм *біоценозів*. У океанології Б. поділяють на *супралітораль* (зона заплеску і шторм. викидів), літораль (припл.-відпливна зона), субліторaль (зона материк. мілини, або *шельфу*), *батіаль* (зона континент. схилу), *абісаль* (зона океан. ложа), *ультраабісаль* або *хадальна зона* (зона глибоковод. океан. жолобів).

Літ.: Протасов А. А. Жизнь в гидросфере. Очерки по общей гидробиологии. Киев, 2011; Лановенко О. Г., Остапішина О. О. Словник-довідник з екології. Херсон, 2013; Gooday A., Lejzerowicz F., Goineau A. et al. The Biodiversity and Distribution of Abyssal Benthic Foraminifera and Their Possible Ecological Roles: A Synthesis Across the Clarion-Clipperton Zone // Frontiers in Marine Science. 2021. № 8; Working Group on Marine Benthal and Renewable Energy Developments (WGMBRED). Copenhagen, 2021.

О. В. Бурова

Бе́нтам, Дже́ремі (Єремія; англ. Bentham, Jeremy; 15.02.1748; м. Лондон, Велика Британія — 06.06.1832, там само) — філософ, соціолог, юрист, ідеолог *лібералізму*, соціальний реформатор, основоположник теорії *утилітаризму*. Нар. у сім'ї адвоката. Навчався у Вестмінстер. школі. Закінчив 1763 королів. коледж *Оксфордського університету*, здобув ступінь бакалавра мист-в. Згодом вивчав юриспруденцію в Лінкольнз-Інні (м. Лондон). Нетривалий час працював *адвокатом* (1769). Багато подорожував Європою (Франція, Італія, Німеччина, Польща). Здійснив мандрівку до *Російської імперії* (1786–1787). У січні 1786 приїхав до м. *Кременчука*. Підтримував *Велику французьку революцію*. Законодавчі збори Франції 26.08.1792 надали Б. франц. громадянство за його «праці та справи, що служили свободі й людності». Співзасновник журн. «Вестмінстерський огляд» («Westminster Review»; видавався 1823–1914), офіц. органу філос. радикалів — групи його учнів. Сприяв утворенню 1826 Лондон. ун-ту (тепер Університет. коледж Лондона). Б. — засновник теорії утилітаризму, яка ввібрала в себе соц.-філос. ідеї Т. *Гоббса*, Дж. *Лока*, Д. *Юма*, К.-А. *Гельвеція* та П.-А. *Гольбаха*; один із родоначальників *позитивізму* в юрид. науці. Критикував теорію *природного права* та іст. підхід до права. Визнавав реальним правом лише те, яке встановлене *державою*. Вважав право виявом волі *суверена*: це веління й заборони, установлені д-вою та забезпечені *санкцією*. Поза веліннями суверена немає жод. прав особистості. *Інтерес* особистості називав єдино реальним, а необх. умовами його реалізації вважав наділення індивідів правами особистої *безпеки*, *власності* тощо. На думку Б., д-ва має забезпечувати засоби існування людей, для цього пропонував увести податок на користь нужденних. Був прихильником екон. *конкуренції* та вільної торгівлі. Не поділяв ідеї Ж.-Ж. *Руссо* про *суспільний договір*. Доводив, що право створено законом (воно не може передувати правлінню), тому теорія сусп. угоди, що ґрунтується на ідеях відчуження прав індивідів, не відповідає іст. реаліям. Б. є одним із фундаторів європ. лібералізму. Надавав перевагу не свободі окр. людини, а інтересам і безпеці особи, яка сама має визначати, у чому полягає її інтерес та користь. Суспільні інтереси вважав сукупністю індивідуальних. Правопорядок має ґрунтуватися на розумінні того, що *законослухняність* ліпша, ніж порушення законів. Б. — один із засновників реститутивного кримін. правосуддя (тобто такого, що спрямоване здебільшого на встановлення соц. кооперації та відновлення справедливості, а не покарання). Віддавав перевагу *кодифікації*, а не традиц. для Великої Британії системі *права прецедентного*. Ідеї в галузі права намагався втілити в життя. З 1780-х розробляв проєкт *паноптикуму* — ідеал. тюрми, де один наглядач міг спостерігати за всіма в'язнями, які його не бачили. У такий спосіб у в'язнів формувалась ілюзія тотал. нагляду. Понад 16 р. безуспішно намагався впровадити свій винахід і реформувати *пенітенціарну систему* Великої Британії. Після смерті Б. за цим принципом збудовано низку тюрм у різн. країнах. Засуджував

Бентам Джеремі

монархію та спадкову *аристократію*, виказував симпатії до респ. ладу з принципом *поділу влад*. У праці «Катехизис парламентської реформи» (опубл. 1817) пропонував здійснення *законодавчої влади* однопалат. *парламентом*, який обирають щорічно на основі заг., рівного й таєм. голосування. Вважав, що *виконавчу владу* мають реалізовувати посадові особи, підлеглі законодавч. палаті, відповідальні перед нею й періодично змінювані. Б. розробляв «Конституційний кодекс» (1830) — проєкт дем. *конституції* Великої Британії. У ньому, зокрема, пропонував демократизувати суд. процедури, замінити офіц. суд. процедуру неформ. розглядом справи перед *третейським судом*. Був прихильником розширення прав і свобод, зокрема рівн. прав для чоловіків і жінок, пропонував надати жінкам *виборче право*. Обстоював *свободу слова*, друку, виступав за відкритість дій адміністрації, право асоціацій, зібрань (назвав його «найголовнішим, основою всіх інших»). Автор праць: «Фрагмент про правління» (1776), «Вступ до принципів моральності й законодавства» (1780; опубл. 1789), «Начерк нового плану організації судових установ у Франції» (1790), «Нарис з політичної тактики» (1791), «Теорія цивільного і кримінального законодавства» (1802), «Хрестоматія» (1816), «Книга про софізми» (1824), «Обґрунтування судових доказів» (т. 1–5; 1827) та ін. Етичне вчення Б. викладено в праці «Деонтологія, або Наука про мораль» (1834), де сформульовано ідеал *моральності* як найб. щастя найб. кількості людей, а критерієм *моралі* визначено досягнення корисності, вигоди, задоволення, добра й щастя. Вважав природним для людини прагнути задоволення й уникати страждань. Приділяв увагу вдосконаленню системи шкіл. освіти («Хрестоматія»). Праці Б. вплинули на проведення реформ у Великій Британії в 1-й пол. 19 ст., зокрема на запровадження системи держ. служби, реформування сфери охорони здоров'я, системи судочинства. Його проєкти щодо подолання бідності були використані для розробки закону про бідних 1834 у Великій Британії.

Пр.: Constitutional Code. Oxford, 1983; An Introduction to the Principles of Morals and Legislation. Oxford, 1996; Укр. перекл. — Про принцип корисності // Лібералізм / Упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2002.

Літ.: Покровский П. А. Бентам и его время. Петроград, 1916; Пилинкевич Н. И. История философии права // Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира : у 2 кн. Київ, 2011. Кн. 1; Куц Г. Бентам Джеремі // Денисенко В. М., Угрин Л. Я., Шипунов Г. В. та ін. Історія політичної думки. Львів, 2015; Головко О. М. Історико-правові погляди Джеремі Бентама // Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Сер.: Право. 2017. Вип. 23; Rosen F. Jeremy Bentham. London, 2017.

Б. Л. Дем'яненко

Бентлі Артур Фішер

Бе́нтлі, А́ртур Фі́шер (англ. Bentley, Arthur Fisher; 16.10.1870, м. Фріпорт, штат Іллінойс, США — 21.05.1957, м. Паолі, штат Індіана, США) — політолог, соціолог, філософ, розробник поведінкової методології *політичної науки*. Відомий також своїми працями з *логіки*, *лінгвістики*, *епістемології*. Нар. у сім'ї банкіра. Здобув ступені *бакалавра* (1892) та д-ра філософії (1895) в Ун-ті Дж. Гопкінса (м. Балтимор, шт. Меріленд). 1896 вів семінари з *соціології* в *Чиказькому університеті*. Займався *журналістикою* (1897–1910): працював репортером і редактором у газ. «Чикаго Таймс-Геральд» (англ. «Chicago Times-Herald») і «Чикаго Рекорд-Геральд» («Chicago Record-Herald»). Переїхав 1910 до м. Паолі, де мешкав до кінця життя, вів приватні політ. студії. У роки *Першої світової війни* брав участь у роботі орг-ції Червоного Хреста (див. *Міжнародний Рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця*). Під час президент. виборів у США 1924 був керівником передвиборчої кампанії сенатора шт. Індіана Р. М. Ла Фоллетта (1865–1925; США) від Прогрес. партії. Найбільший внесок у розвиток політ. науки доклав працею «Процес управління», повна назва — «Процес здійснення урядової влади: вивчення суспільних тисків» («The Process of Government: A Study of Social Pressures»; 1908). Її вважають першим наук. політол. дослідженням реальних *політичних процесів* у США. У цій праці сформульовані основи теорії *груп інтересів* на ґрунті застосування поведінкової методології політ. досліджень. Новацією автора стало використання біхевіорист. підходу (див. *Біхевіоризм політичний*) до вивчення політ. процесів. Головна увага приділена не конституц. *нормам* і формальним *інститутам політичним*, а діяльності людей, що спрямована їхніми інтересами. У дослідженні політ. діяльності вчений акцентує саме групову, а не індивід. поведінкуі. Аргументував це тим, що люди в боротьбі за свої інтереси діють насамперед за допомогою груп, згуртованих на основі спільн. інтересів. Політичне життя сусп-ва відтак є зіткненням і боротьбою різн. груп, що обстоюють власні інтереси. Дослідження взаємодій груп інтересів Б. вважав можливим здійснювати за допомогою *аналізу* низки *факторів*: чисельності, ступеня концентрації інтересів, техніки здійснення тиску (*підкуп*, залякування, переконання та ін.) та орг-ції. У процесі вивчення держ. управління Б. займався також соц. природою мови. Зокрема, ін. його праці були присвячені відносності у людині та сусп-ві («Relativity in Man and Society; 1926), лінгвіст. аналізу *математики*, проблемам знань і соц. теорії. Розглядав *особистість* як центр. пункт соц. *буття* і політики. Написав низку статей з *епістемології*, об'єднаних у зб. «Пізнання і пізнане» («Knowing and the Known»; у співавт. з Дж. *Дьюї*). Ці праці вченого вплинули на формування сучас. теорії *комунікації*. Здобув нагороду «Гуманіст року» (1954) від Амер. гуманістич. асоціації.

Бентон Роберт Дугласс

Дж.: Relativity in Man and Society. New York; London, 1926; The Process of Government; A Study of Social Pressures. Bloomington, 1949.

Літ.: Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Пер. з нім.; за ред Є. Причепій. Київ, 2002; Політологія: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / За наук. ред. В. С. Бліхара. Львів, 2018.

С. С. Троян

Бе́нтон, Ро́берт Ду́гласс (англ. Benton, Robert Douglass; 29.09.1932, м. Воксегачі, штат Техас, США) — кінорежисер, сценарист, *продюсер*, лауреат провідних кінопремій. Нар. в сім'ї співробітника телефон. компанії. У дитинстві страждав на дислексію (розлад читання). Закінчив Техас. ун-т у м. Остіні та здобув ступінь *бакалавра* (1953). Служив в армії США (1954–1956), у цей час малював *діорами*. Звільнений у запас у званні капрала. Вступив до *Колумбійського університету* (вивчав історію мист-ва), але після завершення 1-го семестру покинув навчання. Розпо-

Онлайн версія на порталі
www.vue.gov.ua

чав кар'єру як позаштат. письменник. З 1958 став артдиректором журн. «Есквайр» (англ. «Esquire»), 1964 перейшов на посаду редактора-кореспондента. У цей період потоваришував з письменником Д. Ньюманом (1937–2003; США), обидва захоплювались *кінематографом*, пропагували *французьку нову хвилю*. Разом вони опублікували працю «Екстремізм. Некнига» («Extremism: A Non-Book»; 1959») та написали *лібрето* для бродвейс. *мюзиклу* «Це птах… Це літак… Це супермен» («It's a Bird…It's a Plane…It's Superman»; 1966). У співавт. із Д. Ньюманом Б. працював над *сценарієм* для фільму «Бонні та Клайд» (1967, реж. А. Пенн). Кримінальна драма була визнана новаторською, а Б. і Д. Ньюман номіновані на премію «*Оскар*» за сценарій. Дебютував як режисер у *вестерні* «Погана компанія» (1972). Актори Дж. *Бріджес* і Б. Браун

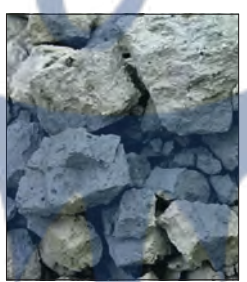

Бентон Роберт Дугласс. Премія «Оскар» за найкращий фільм «Крамер проти Крамера», 1980

(1951–1978; США) зіграли ухилянтів від призову до армії за часів *Громадянської війни в США 1861–1865*. Після успіху фільму Б. залишив роботу в журналі та повністю присвятив себе кіновиробництву. Детективний фільм «Пізнє шоу» (1977) Б. зняв як режисер за влас. сценарієм. Стрічка розповідає про старого приват. детектива. Наступним проєктом Б. було написання сценарію до фільму «Супермен» (1978, у співавт.), реж. якого був Р. Доннер (1930–2021; США). *Бойовик* отримав позитив. оцінку критиків і став *блокбастером*. Б. повернувся до режисури та зняв драму «Крамер проти Крамера» (1979). Це *зекранізація* (за сценарієм Б.) роману Е. Кормена (нар. 1935; США) про батька (роль виконав Д. *Гоффман*), який жертвує своєю кар'єрою заради виховання сина. Роль дружини зіграла М. *Стріп*. Фільм став культ. маніфестом змін у традиц. поглядах на родину та виховання. Стрічка була касовим хітом, отримала 5 премій «Оскар». Б. здобув «Оскар» за найкращу режисуру та найкращий адаптов. сценарій (1980). Після цього він став затребуваним режисером і сценаристом. 1982 Б. зняв психол. *трилер* у стилі *неонуар* «Нічна тиша». Головні ролі виконали: Р. Шайдер (1932–2008; США), М. Стріп, Дж. Гріфасі (нар. 1944; США) та Дж. *Тенді*. Сценарій фільму підготував у співавт. з Д. Ньюманом у стилі А. *Гічкока*. Написав сценарій та був режисером напівбіогр. фільму «Місця в серці» (1984). Дія драми розгортається в його рідному м. Вокзегачі (шт. Техас) під час *Великої депресії*. Головна героїня — вдова, що бореться за існування (роль виконала С. *Філд*), мусить забезпечувати своїх дітей та обробляти бавовн. поле. Ролі також виконували: Дж. Малкович (нар. 1953), Л. Краус (нар. 1948), Е. М. Медіган (нар. 1950) та Е. Гарріс (нар. 1950), усі — США. За сценарій до цього фільму Б. утретє здобув премію «Оскар». Як режисер зняв кримін. драму «Біллі Батгейт» (1991) — екранізацію роману Е. Л. *Доктороу*. Попри сильний актор. склад, картина не мала успіху. Невдовзі написав сценарій та зняв комедійно-драм. фільм «Без дурнів» (1994). Серед виконавців гол. ролей: П. Л. *Ньюман*, Дж. Тенді, Б. *Вілліс*, М. Гріффіт (нар. 1957; США). З-поміж режисер. робіт також: «Надін» (1987), «Сутінки» (1998), «Заплямована репутація» (2003), «Свято кохання» (2007) та ін. Лауреат премій «Оскар» (1980, за найкращий сценарій та найкращу режисуру; 1984), «Золотий глобус» за найкращий сценарій (1980), премії Гільдії режисерів США (1980), Нац. т-ва кінокритиків США як найкращий режисер (1980), Гільдії сценаристів США (1980), премії «Едгар» за найкращий сценарій (1978), Премії за сценарні досягнення (2007) тощо.

Літ.: Ray R. B. A Certain Tendency of the Hollywood Cinema, 1930–1980. Princeton, 1985; Niemi R. History in the Media. Film and Television. Santa Barbara, 2006; Hunter L. Naked Screenwriting. Twenty-two Oscar-Winning Screenwriters Bare Their Secrets to Writing. Lanham, 2021.

Бентоні́т — природний глинистий *мінерал*, різновид вибілюючих *глин*. Назва походить від назви м. Форт Бентон (шт. *Монтана*, США), де було відкрито одне з перших родовищ. Б. — пластич. глини висок. якості. За складом це гідроалюмосилікат, що складається переважно з мінералів групи монтморилоніту $(Al_2[Si_4O_{10}](OH)_2 \times nH_2O)$ або бейделіту $(Al_2[AlSi_3O_9 \times (OH)](OH)_2 \times nH_2O)$. До складу Б. входять також гідрослюди, *каолініт*, палигорськіт, *цеоліти* тощо. Колір Б. від білого до ясно-зеленого і ясно-синього, іноді — кремовий, жовт., червоний або коричневий. Розбухає при *гідратації* у 14–16 разів. У обмеж. просторі при вільн. розбуханні у присутності *води* утв. щільний *гель*, що перешкоджає подальшому проникненню *вологи*. Цю властивість, а також нетоксичність і хім. *стійкість* використовують у пром. вир-ві, *будівництві*. За складом обмін. *катіонів* серед бентоніт. глин виділяють: лужні — переважно з обмін. Катіоном Na; лужноземел. — переважно з катіоном Ca. Природні Б. зазвичай мають *водневий показник* (pH) 6–9,5 (для 5 % вод. *суспензії* після її відстоювання протягом 1 год.) і містять менше 2 % карбонату натрію; заг. уміст взаємозамін. *натрію* та *кальцію* не перевищує 80 ме/100 г. Родовища бентоніт. глин у мор. і прісновод. басейнах утв. за рахунок перевідкладання та діагенет. перетворення (див. *Діагенез*) продуктів *вивітрювання* виверженых, вулканоген. і вулканогенно-осад. порід, а також перемиву бентоніт. глин із родовищ ін. генезису. Виділяють 3 пром.-генет. типи родовищ Б.: гідротермально-метасоматичний — результат гідротерм. *метасоматозу*; вулканогенно-осадовий — результат підвод. перетворення вулканіч. попелу, *туфів* та ін. вулканоген. *вулканогенно-осадових порід*; теригенно-осадовий — перевідкладення та діагенез. зміни продуктів розмиву *кір вивітрювання* і розкристалізації колоїдно-дисперс. продуктів. Родовища Б. відомі в *Росії*, США, *Канаді*, *Великій Британії*, *Молдові* (у Придністров'ї) та ін. країнах. Найбільшими виробниками і гол. експортерами Б. є Росія, США, *Греція*, *Японія*, *Італія*, *Аргентина*, *Іспанія*. На тер. *України* виявлено бл. 110 *родовищ* і проявів бентоніт. глин усіх генет.

Бентоніт

Версія на сайті https://vue.gov.ua

типів. Переважають Б. вулканогенно-осадового, поствулканіч., осадового й елювіал. (див. *Елювій*) походження. В Україні родовища лужноземел. Б. розробляють у *Черкаській області* (Дашуківське) та *Закарпатській області* (Горбське). Відомі також родовища у *Донбасі*, *Хмельницькій області* (Пижевське і Жабинське), *Криму* (Курцівське). У природ. чи активов. (після хім. обробки кислотами) вигляді Б. мають високі адсорбц. властивості. Їх використовують як природ. адсорбент (див. *Сорбент*) для очищення продуктів *нафтопереробної промисловості*, *коксохімічної промисловості* та *харчової промисловості*, в ливар. вир-ві для виготовлення формувал. суміші, у *чорній металургії*, *керамічному виробництві*, *медицині* й *фармакології*, *сільському господарстві*, гірничодобув. пром-сті (для приготування бурових розчинів), як наповнювач під час виготовлення *паперу*, *гуми* та багатьох предметів широк. вжитку. Каталітична активність бентоніт. глин обумовила їхнє використання як *каталізаторів* у низці хім. вир-в, синтезі *каучуку*, *крекінгу* нафти. Бентонітні глини Черкас. родовища успішно використовували для *дезактивації* зовн. та внутр. поверхонь будинків і споруд, що зазнали *радіоактивного забруднення* в результаті *Чорнобильської ядерної катастрофи 1986*.

Літ.: Grim R., Güven N. Bentonites — Geology, Mineralogy and Uses. Amsterdam, 1978; Decher A., Friedrich G. Bentonite der Cabo de Gata // Die Geowissenschaften. 1991. Vol. 9–10; Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Mishra A. K. Bentonite: Characteristics, Uses, and Implications for the Environment. New York, 2015.

В. С. Білецький

Бе́нтос (грец. βένθος — глиб, глибина) — сукупність організмів, що живуть на дні й у ґрунті *водойм* (*бенталі*). Поняття і термін запропонував 1890 Е. *Геккель*. Бентосні види існують у прикріпл. або неприкріпленому стані. Орг-ми Б. знах. у придон. шарі води, закріплюються на або всередині ґрунту, переміщуються в ньому та його поверхнею за допомогою різн. пристосувань, створюють притулки. Товщина шару ґрунту, де мешкають орг-ми, зазвичай не перевищує кількох сантиметрів (максимум — кількадесят сантиметрів). Над дном орг-ми Б. переважно піднімаються не вище, ніж на кількадесят сантиметрів, хоча окремі макрофіти височіють на метри й навіть десятки метрів. Горизонтально однорідні бентичні угруповання займають десятки й сотні кілометрів. Найприкметнішими особливостями мікроводоростей Б. є здатність до опорн. руху за допомогою слиз. утворень та гетерополярність клітин і колоній: апікальні (верх.) і базальні (ниж.) частини клітин/колоній відрізняються за будовою та функціями. Б. поділяють на *фітобентос* (*водорості*, рідше вищі рослини), *зообентос* (*найпростіші*, *губки*, *кишковопорожнинні*, поліхети, *ракоподібні*, *голкошкірі*, *молюски*) та бактеріобентос. За розмірами поділяють на макробентос (напр., більшість *бурих водоростей* і *червоних водоростей*, морські трави, двостулові молюски, *корали*, губки), мейобентос (*нематоди*, *форамініфери*) та мікробентос (*бактерії*, *діатомові водорості*, *інфузорії*). Таксономічний склад Б. різноманітний. До осн. груп зообентосу в континен. водах належать *олігохети*, *личинки двокрилих*, молюски, ракоподібні, в мор. басейнах — поліхети, молюски, голкошкірі, ракоподібні. У мікрофітобентосі морів *Світового океану* домінують *діатомові водорості*. Макрофітобентос морів представлений бурими, черв. і *зеленими водоростями*. Видове багатство зообентосу в континент. водах нараховує десятки й сотні видів, у морях — тисячі. Мікрофітобентос водоростей налічує сотні видів. Різноманіття й чисельність Б. змінюється з глибиною, що особл. помітно в масштабах океану. За певн. умов середовища (напр., у поляр. морях) Б. може нараховувати лише кілька видів, представлених великими *популяціями*. Також склад Б. залежить від характеру субстратів, проточності, солоності, т-ри води й ін. чинників. Організми зообентосу переважно не є облігатними (див. *Облігатність*) у виборі харч. об'єктів. За різн. класифікаціями, заснованими на способах добування їжі та її характері, в Б. виділяють 4–12 троф. груп. Зокрема, хижаки, фільтратори (активні — напр., молюски; пасивні — личинки *волохокрильців*), ґрунтоїди (деякі олігохети), збирачі (личинки *хірономід*, деякі поліхети). Бентичні угруповання (бактеріобентос, зообентос) важливі для *регенерації біогенної речовини*, що необхідно для підтримання *кругообігу речовин* у вод. *екосистемах*. Для Б. характерна вис. чутливість до змін абіотич. і біотич. умов середовища існування. Він реагує на різні антропогенні впливи: забруднення, зміну морфометр. параметрів вод. об'єктів, характеру дон. ґрунтів, гідрол. режиму внаслідок гідротех. перетворень тощо. Реакції Б. на зміни в *довкіллі* використовують для моніторинг. досліджень та оцінки якості води у вод. екосистемах. Багато представників Б. (*ламінарія*, філофора, *краби*, устриці) цінні для *харчової промисловості*, медичної та ін. галузей промисловості.

Літ.: Калугина-Гутник А. А. Фитобентос Черного моря. Киев, 1975; Оксиюк О. П., Давыдов О. А., Карпезо Ю. И. Микрофитобентос как биоиндикатор состояния водных экосистем // Гидробиол. журн. 2010. Т. 46. № 5; Протасов А. А. Жизнь в гидросфере. Очерки по общей гидробиологии. Киев, 2011; Лановенко О. Г., Остапішина О. О. Словник-довідник з екології. Херсон, 2013; Рябушко Л. И. Микрофитобентос Черного моря. Севастополь, 2013; Баринова С. С., Белоус Е. П., Царенко П. М. Альгоиндикация водных объектов Украины: методы и перспективы. Хайфа; Киев, 2019; Уваєва О. І., Коцюба І. Г., Єльнікова Т. О. Гідробіологія. Житомир, 2020; Armonies W. Analysing Long-Term Change in Small Benthos: Geomorphological Dynamics Affects Method Selection // Helgoland Marine Research. 2020. Vol. 74. № 1; Sandulli R., Ingels J., Zeppilli D. et al. Editorial: Extreme Benthic Communities in the Age of Global Change // Frontiers in Marine Science. 2021. № 7.

О. В. Бурова

Бе́ну, Бенну — у давньоєгипетській релігії *божество*-первісний птах, одна з форм бога Сонця Атума. Етимологія не з'ясована. Пов'язаний з творінням, відродженням, воскресінням, оновленням, циклами часу. Вважався душею-*ба* бога *Ра*, згодом *Осіріса*, також провідником богів до загроб. світу (*Дуату*). Найдавніші згадки про Б. містять *Тексти пірамід*. Виникнення Б. пояснювали самопородженням («той, що виник сам», «той, що створив себе сам»). Культ Б. діяв у м. *Геліополі*, де було споруджено *храм* на його честь. Дійшли зображення Б. у вигляді чаплі з двома довг. пір'їнами на голові, у подобі людини

Бену. Зображення на давньоєгипетському папірусі

з головою чаплі тощо. За панів. припущеннями, образ Б. кореспондує з переказами про *фенікса* у *давньогрецькій міфології*.

Літ.: Hart G. The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses. 2nd ed. New York, 2005; Animals in Greek and Roman Religion and Myth / Ed. by P. Johnston, A. Mastrocinque, S. Papaioannou. Cambridge, 2016; Lecocq F. L'oiseau bénou-phénix et son tertre sur la tunique historiée de Saqqâra. Une interprétation nouvelle // Égypte nilotique et méditerranéenne. 2019. Vol. 12.

Бенуа́, Олекса́ндр Микола́йович (рос. Бенуа, Александр Николаевич, франц. Benois, Alexandre Nikolaïevitch; 03.05.1870, м. Санкт-Петербург, Росія — 09.02.1960, м. Париж, Франція) — *художник*, декоратор, мистецтвознавець, сценограф, теоретик та історик *мистецтва*, музейний

Бенуа Олександр Миколайович, портрет, худ. Л. Бакст, 1898

діяч, один із засновників об'єднання «Світ мистецтва». Дядько З. *Серебрякової*. Нар. в сім'ї *архітектора* франц. походження. Був вільним слухачем *Академії мистецтв імператорської* (1887–1888), копіював картини в Ермітажі (тепер *Державний Ермітаж*). Закінчив юрид. ф-т С.-Петерб. імператор. ун-ту (1894; тепер С.-Петерб. держ. університет). У сер. 1890-х — хранитель зібрання малюнків кн. М. Тенішевої (1858; Росія — 1928; Франція). Написав розділ про історію рос. *мистецтва образотворчого* до праці Р. Мутера (1860–1909; Німеччина) «Історія живопису XIX століття» (1894), що започаткувало кар'єру теоретика та історика мистецтва. Часто подорожував, відвідав Італію, Німеччину, Францію (1890–1914), зокрема працював у Франції (1896–1899 і 1905–1907). Під час другої поїздки до Франції організував «Російську художню виставку» (1906). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. став однією з ключ. постатей «Срібної доби»: організатор рос. секції мюнхен. сецесіону (1896), один із організаторів та гол. теоретик мист. об'єднання «Світ мистецтва» («Мир искусства»; 1898), брав участь у виданні однойм. журналу та журн. «Художні скарби Росії» («Художественные сокровища России»; 1901–1903). Член «Спілки російських художників» (1903–1910), довіч. член «Осіннього салону» в м. Парижі. Від 1900 до кінця життя працював у театрах. Один із організаторів і декораторів «Російських сезонів» і «Російського балету» С. *Дягілєва* (1908–1923). У 1912–1915 — зав. худ. частини та режисер Моск. худ. театру (тепер Моск. худ. академ. театр), з 1918 — художник і режисер *Маріїнського театру*, 1922–1926 — Вел. драм. театру (тепер Вел. драм. театр імені Г. О. Товстоногова) у м. Петрограді (тепер м. Санкт-Петербург). Співпрацював із К. *Станіславським*, згодом з М. *Горьким*. 1917 був одним із організаторів Комісії зі справ мист-в, 1918–1926 — зав. картин. галереї Держ. Ермітажу, член Комісії з охорони пам'яток мист-ва та старовини. Від 1926 емігрував із СРСР до м. Парижа. Похований на кладовищі Батіньйоль. У творчості утверджував нову *естетику*, вбачав гол. правду в красі, а не в *реалізмі*. Творив у різноманіт. техніках (*акварелі*, *гуаші*, *пастелі*) та жанрах (*пейзажі*, *портрети*, іст. картини). Головні теми худ. творів — Росія та Франція 18 — поч. 19 ст. На творчість Б. вплинули художники *Барбізонської школи* та *прерафаеліти*. Створив різновид іст. жанру; захоплювався добою *Людовика XIV*, історією м. Санкт-Петербурга тощо. Після першої поїздки до Франції (1896–1898) написав серію акварелей «Останні прогулянки Людовика XIV» (1897), три картини з якої були куплені П. *Третьяковим*. Автор серії графіч. творів: «Версальська» (1905–1906), «Парад за часів Павла I» (1907), пейзажів м. Санкт-Петербурга та околиць, Франції тощо. Виконав *ілюстрації* до творів О. *Пушкіна*: «Мідний вершник» (рос. «Медный всадник»; видання 1903, 1922), «Пікова дама» (рос. «Пиковая дама»; видання 1899, 1911, 1917). Створив «Азбуку в картинках» (1904). Серед творів Б. — портрети діячів культури Б. *Анісфельда*, С. Дягілєва, С. *Прокоф'єва*, І. *Стравінського* та ін. Брав участь у міжнар. виставках (Міжнар. виставка сучас. декор. і пром. мист-в, 1925, м. Париж, тощо). Від поч. 20 ст. створював театр. *декорації*. У творчості пов'язав художність і театральність. Виступав за *синтез мистецтв*. Найкращі роботи Б.: оформлення *балетів* «Сильфіди» Ф. Шопена («Шопеніана», 1909, *балетмейстер* М. Фокін), «Петрушка» І. Стравінського (1911, балетмейстер М. Фокін; Б. був також співавтором *лібрето*). Останній поставлений та оформлений у СРСР спектакль — комедія «Весілля Фігаро» П. де *Бомарше* (1926) у Вел. драм. театрі. Оформлював вистави в театрах «*Ла Скала*», «*Гранд-Опера*», «*Комеді Франсез*», «*Ковент-Гарден*» та ін. Створив декорації для іст. фільму «Наполеон» (1927, реж. А. *Ганс*). Опублікував понад 700 худ.-критич. статей. Виявив глибоке знання культури та побуту різн. епох. Писав для газет «Слово»,

Бенуа Олександр Миколайович. «Прогулянка короля», 1906

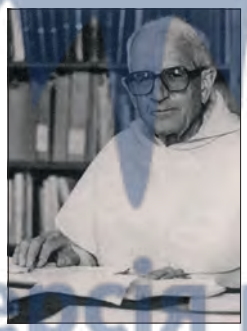
«Московський тижневик» (рос. «Московский еженедельник»), журналів «Художні скарби Росії», «Золоте руно» (рос. «Золотое руно»), «Світ мистецтва» (рос. «Мир искусства») та ін. Останні роки життя працював над мемуарами «Мої спогади» (1955). У дослідженнях з історії образотвор. мист-ва звертався до творчості художників з України: Д. *Бурлюка*, В. *Орловського*, С. *Світославського* та ін. Підтримував творчі стосунки із В. *Замирайлом*, Г. *Нарбутом*, С. *Яремичем*. Опублікував у київ. журн. «Мистецтво і друкарство» («Искусство и печатное дело»; 1910, № 2–3) статтю «Завдання графіки». Окремі твори Б. зберігаються в *Національному художньому музеї України* та ін. За інформацією Центру національного спротиву, під час *російсько-української війни* окупанти вивезли (2023) роботи Б., І. Айвазовського та ін. митців із Бердянського худ. музею імені Ісаака Бродського. У м. Петродворці (тепер *Петергоф*) відкрито Музей родини Б. (1988). На честь Б. засновано міжнар. балет. фестиваль «Бенуа танцю» (франц. «Benois de la Danse»; 1992).

Пр.: История живописи в 19 веке. Русская живопись : в 2 вып. Санкт-Петербург, 1901–1902; Задание графики // Иск-во и печатное дело. 1910. № 2–3; История живописи : в 4 т. Санкт-Петербург, 1912–1917; Возникновение «Мира искусства». Ленинград, 1928; Мои воспоминания : в 2 т. Москва, 1990; Художественные письма, 1908–1917, газета «Речь» : в 3 т. Санкт-Петербург, 2006. Т. 1: 1908–1910.

Літ.: Эрнст С. Александр Бенуа. Санкт-Петербург, 1921; Эткинд М. Александр Николаевич Бенуа. Ленинград; Москва, 1965; Осьмакова Н. И. Бенуа Александр Николаевич // Русские писатели 1800–1917 : в 7 т. Москва, 1989; Кулаков В. А. Бенуа Александр Николаевич // Русский балет. Москва, 1997; Chuchvaha H. Art Periodical Culture in Late Imperial Russia (1898–1917): Print Modernism in Transition. Leiden, 2016; Aronson A. Fifty Key Theatre Designers. London, 2023.

Бенуа Петер

Бенуа П'єр

Бенуа́, Пе́тер Леона́рд Леопо́льд (нідерл. Benoit, Petrus Leonardus Leopoldus або Benoit, Peter-Léonard-Léopold; 17.07.1834, м. Гарелбеке, пров. Західна Фландрія, Бельгія — 08.03.1901, м. Антверпен, Бельгія) — *композитор*, *диригент*, педагог, історик *музики*, член Королівської академії наук, літератури та красних мистецтв Бельгії (з 1882), засновник фламандської національної школи музики. Нар. у сім'ї ремісника. Батько був музикантом-аматором, мати — актрисою. Навчався музики спочатку у батька, згодом приватно в органіста та піаніста П. Карльє (1847–1851), а потім у Брюссел. консерваторії (1851–1854), клас гармонії Ш. Боссле (1812–1873; Франція), *фортепіано* — Ж.-Б. Е. Мішло (1796; Франція — 1852; Бельгія), *контрапункту* та композиції — Ф. Ж. Фетіса (1784–1871), *оркестровки* — у Ш.-Л. Ганссенса (1802–1871; обидва — Бельгія). Після закінчення навчання у червні 1854 залишився в м. Брюсселі для підготовки до держ. конкурсу з композиції на здобуття Рим. премії (муз. відзнаки в галузі мистецтва). Під час навчання в м. Брюсселі створив *симфонію*, реліг. музику, *романси*, а також фламанд. лірич. драми для «Театру народної культури». Здобув премію з гармонії та контрапункту (1855). Грав на удар. інструментах (*трикутнику*) в *оркестрі*. Від 1856 — диригент Королів. парк. театру (м. Брюссель). Того ж року поставлені його опери «Бельгійська нація» та «Село в горах» на *лібрето* нідерл. мовою, що на той час було рідкіс. явищем. 1857 здобув Рим. премію за *кантату* «Вбивство Авеля». Б. було надано *стипендію* (гроші використав для навч. подорожі Німеччиною та Богемією). Згодом оселився в м. Парижі (1859–1863), де 1862–1863 був диригентом Театру «Буфф-Парізьєн», засновником і директором якого був Ж. *Оффенбах*. Через рік повернувся до м. Брюсселя, потрапив під вплив романіста Г. Консьянса (1812–1883; Бельгія), присвятив себе композитор. діяльності. Став палким прихильником фламанд. нац. руху в музиці, публікував числ. статті та брошури, які пропагували фламанд. музику. У цей час досяг успіху з «Релігійною тетралогією» (1859–1863) для хору й оркестру та з *ораторією* «Люцифер» (1866). Захопився фламанд. муз. культурою, відтоді вона посіла центр. місце в його творчості. Композитор зосередився майже виключно на вокал. та *хоровій музиці* з текстами нідерл. мовою. Від 1867 жив у м. Антверпені, заснував там Фламанд. муз. школу. Під його керівництвом з 1898 школу перетворено на Королів. фламанд. муз. консерваторію (перший *заклад вищої освіти* у Бельгії з нідерл. мовою викладання). Іншим важл. чинником, окрім мови, вважав *пісні народні*. Б. провів реформу муз. освіти, підніс консерваторію до закладу міжнар. рівня завдяки продуманому пед. підходу. Увів концепцію зміш. класів. Керував консерваторією до кінця життя. Похований на антверпен. цвинтарі Схонселгоф. Як композитор працював у різном. *жанрах*. У творчості застосував ідеї, що ґрунтувалися на нац. стиліст. відмінностях. Музикант-просвітник, прагнув створювати музику для якнайширшої *аудиторії*. Писав кантати на іст. теми, розрахов. на виконання просто неба. Цей вибір визначив структуру твору, яка вимагала числ. виконавців, з барвистою оркестровкою, простими, але приваблив. *мелодіями* та драм. ефектами. Глибокі почуття й водночас простота вираз. засобів утілені в ораторіях «Шельда» (1869), «Війна» (1873), кантаті «Рубенс» (або «Мистецька слава Фландрії»; 1877). Крім композитор. та пед. діяльності, проявив себе як диригент і муз. керівник. Автор книг з історії бельг. музики та статей про сучас. йому муз. життя Бельгії. У рідному місті відкрито музей Б., муз. школу названо іменем композитора. У м. Антверпені засн. фонд імені Б. (1901), на площі перед опер. театром відкрито пам'ятник Б. (1934, арх. А. ван де Велде). Б. зображений на бельг. пошт. марці (1934).

Тв.: De vlaamsche muziekschool van Antwerpen. Antwerpen, 1873; Verhandeling over de nationale toonkonde : in 2 vol. Antwerpen, 1875–1877; Geschriften. Antwerpen, 1942.

Літ.: The Peter Benoit Fete at Antwerp. // The Musical Herald and Tonic Sol-fa Reporter. 1897. № 586; Bois L. Du. Centenaire de Peter Benoit // Bulletins de l'Académie Royale de Belgique. 1934. № 16; Douliez P. Peter Benoit. Haarlem, 1958; The Harvard Concise Dictionary of Music and Musicians / Ed. by D. M. Randel. 4th ed. Cambridge, 2003.

Бенуа́, П'єр [франц. Benoit, Pierre; ім'я при народженні — Моріс (франц. Maurice); 03.08.1906, м. Нансі, тепер регіон Гранд-Ест, Франція — 23.04.1987, м Єрусалим, Ізраїль] — біблеїст, перекладач, археолог, екзегет. У 18 р. вступив до ордена *домініканців*. Навчався у домінікан. теол. колежі в м. Кені (Бельгія). 1930 висвячений на *священника*. 1932 на запрошення М.-Дж. *Лагранжа* вивчав *Новий Завіт* у Єрусалим. біблій-

ній та археол. франц. школі. Здобув ліценціат зі *Святого Письма* (1933). Працював тут професором (1934–1984), директором закладу (1964–1972). Керував виданням журн. «Ревю біблік» (франц. «Revue biblique») упродовж 1953–1968. Зажив міжнар. визнання як експерт з *археології* й бібл. *топографії* м. Єрусалима, катол. *екзегетики* текстів Нового Завіту. Член-засновник і перший катол. президент (1962–1963) Т-ва вивчення Нового Завіту (Studiorum Novi Testamenti Societas). У 1963–1965 був експертом *Другого Ватиканського собору*, брав участь в укладанні собор. документів про церкву, свободу релігії, нехристиян. релігії та ін. Член Папського Бібл. ін-ту, Пап. Бібл. комісії (1972–1983). Від 1971 очолив роботу міжнар. комісії з перекл. та видання *Кумранських рукописів*. Відіграв ключ. роль у роботі над «Єрусалимською Біблією» («La Bible de Jérusalem», 1956) — першого сучас. перекладу катол. *Біблії* з мови оригіналу. Переклав з *койне* та відкоментував Євангеліє від Матвія, частину Послань ап. Павла. Уклав «Синопсис чотирьох Євангелій» («Synopse des Quatre Evangiles en français»; т. 1–3, 1965–1972, у співавт.), де поряд із паралельно розміщеними текстами *Євангелій* наведено цитати з ранньохрист. джерел та розлогі коментарі. Статті з бібл. тематики, богослов'я, *герменевтики* видані у зб. «Екзегеза і богослов'я» («Exégèse et théologie»; т. 1–4, 1961–1982). Почесний довіч. член Т-ва бібл. л-ри (1963), Катол. бібл. асоціації Америки (1964). Нагороджений орденом Почесного легіону: кавалер (з 1959), офіцер (з 1974). Почесний доктор Мюнхен. (з 1972) і Даремського (з 1977) ун-тів.

Пр.: Exégèse et théologie : in 4 vol. Paris, 1961–1982; Un siècle d'archéologie à l'École biblique de Jérusalem 1890–1990. Jérusalem, 1988; Synopse des quatre évangiles en français : en 2 t. Paris, 1990; La Bible de Jérusalem: la sainte Bible traduite en français sous la direction de l'École biblique de Jérusalem. Paris, 1998.

Літ.: Murphy-O'Connor J. In Memoriam: Pierre Benoit, O. P. // Bulletin of the American Schools of Oriental Research. 1987. № 268; García Morales J. J. La inspiración bíblica a la luz del principio católico de la tradición: convergencias entre la «Dei Verbum» y la teología de P. Benoit, O.P. Roma, 2012.

Бенуа́, П'єр [франц. Benoit, Pierre; повне ім'я — Фердинанд Марі П'єр (франц. Ferdinand Marie Pierre); 16.07.1886, м. Альбі, тепер регіон Окситанія, Франція — 03.03.1962, м. Сібур, тепер регіон Нова Аквітанія, Франція] — письменник, журналіст, сценарист, член Франц. академії (з 1931). Писав франц. мовою. Нар. у сім'ї офіцера. У дитинстві жив на Зх. Франції; від 1891 — у Пн. Африці — Тунісі та Алжирі, де служив його батько. З 1900 навчався у франц. ліцеї в Тунісі. Закінчив Вел. ліцей м. Алжира, служив в армії (у полку зуавів) в Алжирі. 1907 вирушив до Франції, навчався в Ун-ті м. Монпельє, здобув ступінь *ліценціата* л-ри. Готувався до конкурсу на звання *агреже* з історії, однак не склав іспитів. Працював у Мін-ві освіти, спочатку агентом у секретаріаті з мист-в, згодом — бібліотекаром (1910–1922). Під час *Першої світової війни* був мобілізований (1914), але тяжко захворів. Після демобілізації став пацифістом. Розпочав літ. творчість як поет-неоромантик, написав збірки «Діадумен» («Diadumène»; 1914), «Благальниці» («Les Suppliantes»; 1920). З 1923 працював репортером газет «Журналь» («Le Journal»), «Франс-суар» («France-Soir»), «Ентрансіжан» («L'Intransigeant») та ін., як журналіст відвідав різні країни: Туреччину, Сирію, Іран, Австралію, Аргентину, Бразилію тощо. Брав *інтерв'ю* у політ. діячів (зокрема Б. *Муссоліні*, Г.-В. *Герінга* та ін.). Опублікував сотні статей. Водночас писав *романи*, події більшості з них відбуваються у країнах, в яких він побував як репортер. Очолював Т-во літераторів (1929–1930). Б. був германофілом, події *Другої світової війни* стали для нього потрясінням. Належав до Групи колабораціоністів, однак 1941 під час окупації відмовився від посад голови Франц. академії, директора театру «*Комеді Франсез*». Попри це, у вересні 1944 був заарештований за *колабораціонізм* і до квітня 1945 перебував у в'язниці. 2 р. йому було заборонено друкуватися. За посередництва Л. *Арагона* Б. було вилучено з чорн. списку. Б. вважають майстром розважального пригодниц. роману (написав 43 романи). Писав регулярно (один роман майже щороку): «Кенігсмарк» («Kœnigsmark»; 1918), «Атлантида» («L'Atlantide»; 1919), «За дона Карлоса» («Pour don Carlos»; 1920), «Солоне озеро» («Le Lac salé»; 1921), «Шлях велетнів» («La Chaussée des géants»; 1923), «Мадемуазель де ла Ферте» («Mademoiselle de La Ferté»; 1923), «Альберта» («Alberte»; 1926), «Акселль» («Axelle»; 1928), «Радості мандрівки» («Les Plaisirs du voyage»; 1950), «Загублене місто» («Ville perdue»; 1954), «Командор» («Le Commandeur»; 1960) та ін. Романи вирізняються несподіваними поворотами *сюжету*, таємницями, загадками, іноді неправдоподіб. ситуаціями, в яких опиняються герої, *містицизмом* і *еротикою*, в них поєднуються героїзм і убогість, трагічне й бурлескне, і навіть іронічне. Теми творів — війни та релігії, історія та *міфи*, фатальні, неприступні жінки тощо. Один із найпопулярніших письменників Франції 20 ст. Романи Б. були *бестселерами* (ще за життя Б. на 1957 продано 5 млн книг). Найуспішніший роман «Атлантида» (на поч. 21 ст. продано 1 722 тис. примірників) здобув Вел. премію франц. роману Франц. академії. Твори Б. екранізували багаторазово у різн. країнах (переважно у 1920–1950-ті), за ними ставили спектаклі в театрах. Завдяки *екранізаціям* у 1930-х Б. зацікавився *кінематографією*, написав низку *сценаріїв* і *діалогів* до фільмів. Був автором сценарію франц. фільму «Тарас Бульба» (1936; реж. А. Грановський) за повістю М. *Гоголя*. Романи Б. перекл. іноозем. мовами (понад 15). Українською мовою окр. твори Б. переклали М. Ковальський, І. Овруцька. Б. — командор *ордена Почесного легіону*. 1977 засновано Премію Б. Франц. академії, яку щорічно присуджують авторам, що досліджують життя і творчість Б. На честь 50-ї річниці з дня смерті письменника (2012) вид-во «Альбен Мішель» («Albin Michel») заснувало Премію Б. для авторів пригодниц. романів, а Париз. салон книги присвятив виставку його творчості. У м. Сен-Поль-ле-Дакс (регіон Нова Аквітанія) функціонує музей Б.

Бенуа П'єр (Фердинанд Марі П'єр)

Тв.: Axelle. Paris, 2012; Kœnigsmark. Paris, 2012; La Châtelaine du Liban. Paris, 2012; L'Atlantide. Paris, 2012; Mademoiselle de La Ferté. Paris, 2012; Укр. перекл. — Шлях велетнів / Пер. з фр. М. Ковальський. Львів, 1923; Атлантида / Пер. з фр. І. М. Овруцька. Київ, 1991.

Літ.: Valette B. Benoit Pierre // Beaumarchais J.-P., Couty D., Rey A. Dictionnaire des écrivains de langue française : en 2 t. Paris, 2001. T. 1; Cortanze P. Pierre Benoit, le romancier paradoxal. Paris, 2012; Pierre Benoit, maître du roman d'aventures. Paris, 2015; Maltère S. La Grande Guerre de

Pierre Benoit. Chamalières, 2016; Gaillet H. Pierre Benoit, autrement. [W. p.], 2020; Maltère S. Dictionnaire de L'Atlantide de Pierre Benoit. Chamalières, 2021.

С. В. Глухова

Бенуа́р (франц. baignoire, букв. — ванна, від baigner — купатися) — *ложі* у театральній *залі*, розміщені з обох боків *партеру* на рівні *сцени* під *бельетажем*, огороджені суцільним *парапетом*. Виникли у 18 ст. як наслідок станового поділу публіки з метою забезпечити особл. умови для представників *еліти*. Первісно закривалися спец. ґратами, сітками, шторами так, щоб публіка в Б. могла добре бачити й чути все, що відбувається на сцені. У 2-й пол. 18 — на поч. 20 ст. Б. стали неодмін. частиною великих театр. зал (див. *Міського театру будівля в Києві, Львівського національного академічного театру опери і балету будівля*).

Літ.: Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Тимофієнко В. Архітектура і монументальне мистецтво: терміни і поняття. Київ, 2002.

В. В. Вечерський

Бенуар у залі Одеського національного академічного театру опери та балету, м. Одеса

Бе́нуе (від мовою бата Binuwe — матір вод) — річка в *Камеруні* та *Нігерії*, ліва притока р. *Нігеру*. Довж. — 1 400 км, за ін. даними — 1 083 км. Пл. бас. — 319 тис. км². Бере початок на плато

Бенуе поблизу м. Джимети (Нігерія)

Адамава в пн. частині Камеруну. Впадає в р. Нігер поблизу м. Локоджі (Нігерія). Тече на Пн., потім переважно в зх. напрямку. Рівнинна річка, що протікає шир. *долиною*, у *саванах*. Живлення

Бенуе. Водосховище Лагдо (Нігерія)

здебільшого дощове. У *гирлі* перевищує за об'ємом р. Нігер. До 1960 серед. витрата води Б. становила 3 477 м³/с, р. Нігеру — 2 877 м³/с. Спостерігають зменшення *стоку річкового* через забір води на *зрошення*. Характерне літ. та осін. *водопілля*, фіксують також катастроф. *паводки* (2012, 2017, 2022). Найбільші притоки: ліві — Фаро, Донга, Тарамба, Кацина-Ала; праві — Гонгола, Паї, Шеманкар, Анкве, Мада, Оква. На Б. розташ. водосховище Лагдо, призначене для забезпечення роботи ГЕС та зрошення посівів нижче за течією. Судноплавна на відстані до 900 км від гирла. Основна трансп. артерія Камеруну й Нігерії; перевозять нафту, бавовну й арахіс. У Камеруні створено однойм. нац. парк (засн. 1968; пл. — 180 тис. га), тер. якого протікає Б. На берегах річки розташ. міста Ґаруа (Камерун), Джимета, Макурді, Локоджа (усі — Нігерія) та ін.

Літ.: Adebola A. O., Ibrahim A. H., Wigeti W. H. et al. Drainage Basin Morphology and Terrain Analysis of the Lower Benue River Basin, Nigeria // Science World Journal. 2018. № 13 (1); Olayinka-Dosunmu D. N., Adzandeh A. E., Hamid-Mosaku I. A. et al. Assessing River Benue Flow Data for Flood Mitigation and Management in Adamawa Catchment, Niger // Scientific African. 2022. Vol. 16; Joshua M. M., Oruonye E. D., Zemba A. A. et al. Dynamics of Groundwater Resources of Upper Benue River Basin, Nigeria // Global Research in Environment and Sustainability. 2023. № 1 (2).

В. К. Хільчевський

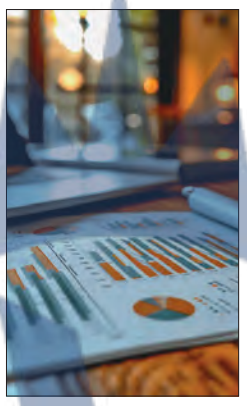
Бе́нуе-конголе́зькі мо́ви — див. *Нігеро-конголезькі мови*.

Бенуле́ско-Бодо́ні, Григо́рій Григо́рович — див. *Гавриїл (Бенулеско-Бодоні)*.

Бенчма́ркінг (англ. benchmarking, bench-marking, букв. — калібрування, еталонне порівняння, від benchmark, bench-mark — відмітка рівня, з англ. bench, давньоангл. benc — лава, верстак, схил і англ. mark, давньоангл. merc — межа, знак, орієнтир) — метод поліпшення *ефективності* роботи *підприємства* за допомогою систематичного *аналізу порівняльного* показників (*якість*, *час*, *вартість* тощо) і дослідження *технологій*, технологічних процесів і методів організації *виробництва* та збуту *продукції товарної* на найуспішніших підприємствах. Концепція Б. уперше розроблена 1972 у США. Дослідницька та консалтинг. орг-ція ПІМС (англ. PIMS, від «Profit Impact of Market Strategy» — «Вплив ринкової стратегії на прибуток») виявила, що для віднайдення конкурентоспромож. ефектив. рішення необхідно вивчити найкращий *досвід* ін. *компаній*, які досягли успіху в аналог. умовах. Б. як метод порівн. аналізу запроваджений 1979 компанією «Ксерокс корпорейшн» (англ. «Xerox Corporation»). З огляду на інформацію, що яп. конкуренти продавали копіювал. машини за ціною, значно нижчою за *собівартість продукції* компанії «Ксерокс корпорейшн», *фірма* здійснила конкурентний Б. Було вивчено й проаналізовано витрати на вир-во, *дизайн* та ін. характеристики всіх доступ. на *ринку* копіювал. машин. Успіх порівн. аналізу уможливив застосування методу досліджень для всіх сфер *бізнесу*. Б. також успішно впровадила амер. авіакомпанія «Південно-західні авіалінії» («Southwest Airlines»), якій вдалося підвищити *конкурентоспроможність* завдяки порівн. *тестуванню* операцій з виконання замовлень, транспортування *багажу*, орг-ції бізнесу і *фінансів*. Наприкінці 1980-х Б. набув широк. застосування у США. Цьому сприяли заснування 1987 «Національної нагороди якості Малкольма Болдріджа» (з 1991 використання Б. стало обов'язк. умовою для претендентів на нагороду); публікації менеджера компанії «Ксерокс корпорейшн» Р. Кемпа (нар. 1935; США), зокрема *книги* «Бенчмаркінг — пошук найкращих галузевих практик, які ведуть до високої продуктивності» (1989). Процес розробки нових теорій та *систематизації* практики найу-

Онлайн версія на сайті
http://vue.gov.ua

спішн. підприємств триває і в 21 ст. Основна мета Б. — виявлення негатив. відхилень у значенні порівнюв. показників, встановлення причин таких відхилень і розробка пропозицій щодо їхнього усунення. Від маркетинг. досліджень (див. *Маркетинг*) Б. відрізняє безперервна реалізація комплексу заходів з удосконалення *управління*. Результати заходів в умовах зворотн. зв'язку порівнюють і коригують. Вибір виду Б. залежить від *об'єкта* і *предмета* порівняння. Фірма може мати *еталон* чи шукати його, знаючи, що саме необхідно поліпшити у своїй діяльності. Порівняння дає змогу створювати конкурент. переваги, підвищувати конкурентоспроможність, забезпечувати розвиток і прибутковість. Порівняння з ін. підприємствами відбувається за такими напрямами: а) оцінка рівня ефективності; б) *ідентифікація* розриву у рівні ефективності за осн. аналізов. процесами чи продуктами; в) аналіз причин розриву в ефективності діяльності; г) пошук шляхів і розробка *рекомендацій* щодо усунення розриву в рівні ефективності. На етапі визначення показників оцінювання досліджують підприємства-конкуренти, порівнюють оцінки визначених чинників з оцінками найсильн. конкурентів (показники абс. конкурент. сили розраховують як алгебраїч. суму різниць між оцінками досліджених підприємств і найвищими оцінками серед конкурентів). На етапі *контролю* та оцінювання результатів осн. метою є *моніторинг* результатів плану реалізації змін та їхнього впливу на осн. процеси госп. діяльності підприємства шляхом обчислення відповід. показників ефективності. Згодом виявляють ін. проблеми та повторюють процес Б., утворюючи *цикл*. У світ. практиці господарювання застосовують різні види Б. За порівнюваним об'єктом Б. поділяють на: а) конкурентний (порівняння якості роботи підприємства з його конкурентами на ринку; поширеною практикою є створення бенчмаркінг. *альянсів* 2–3 підприємств); б) внутр. (порівняння характеру та якості роботи суміж. підрозділів у межах одного підприємства); в) зовн. (пошук еталонів за межами підприємства, вивчення галузевих *лідерів* — підприємств із гол. конкурент. перевагами); г) галузевий (порівняння підприємств однієї галузі, що не вважаються прямими конкурентами); ґ) міжгалузевий (порівняння підприємств різн. галузей); д) міжнар. (виявлення і аналіз еталон. практик по всьому світу через наявність всередині країни лише кількох бенчмаркінг. партнерів). Залежно від предмета порівняння виділяють такі види Б.: а) функціонал. (порівняння характеристик певних *функцій*, що виконуються в різн. підприємствах аналог. профілю); б) процесний (вивчення практики побудови бізнес-процесів в орг-ціях, що не є прямими конкурентами підприємства, але мають подіб. осн. бізнес-процеси); в) результатів діяльності (порівнюють результати, здебільшого виражені кількіс. показниками); г) стратегічний (процес систем. порівняння, спрямов. на оцінювання *альтернатив*, реалізацію стратегій і вдосконалення характеристик продуктивності на основі вивчення успіш. стратегій підприємств-партнерів). В Україні Б. є новим напрямом ведення бізнесу. Основна перешкода впровадження — недоступність відкр. *інформації* про підприємства (від обсягів продажів до управління внутр. процесами). Обмін досвідом відб. насамперед через особисті зв'язки та спілкування між співробітниками окр. компаній на *виставках*, *конференціях* чи *семінарах*, у рамках роботи галузевих або ін. спеціаліз. *асоціацій*, неформ. об'єднань керівників компаній. Попри це, метод почали використовувати, були й спроби створити спеціаліз. інфраструктуру Б. Національна асоціація цукровиків України «Укрцукор» 2016 уперше провела Б. процесу вирощування *цукрових буряків* і проаналізувала, чому в межах одного району урожайність цієї *культури сільськогосподарської* кардинально різниться. За умови дотримання вимог систематичності та відповідності чітк. *плану* Б. є ефектив. інструментом досягнення позитив. змін. Великі транснац. корпорації здебільшого приділяють увагу як Б. у глоб. масштабі (ринки, конкуренти, процеси), так і забезпеченню внутр. цільов. показників продуктивності (цільов. обсягів продажів, *інновацій* і навчання). Лідери можуть використовувати порівн. аналіз для ухвалення стратегіч. рішень висок. рівня (вихід на нові ринки або впровадження щоден. операц. змін). Керівники невел. компаній завдяки Б. можуть оцінити ефективність їхнього бізнесу пор. з конкурентами, висвітлити переваги та області для вдосконалення. За допомогою Б. підприємство отримує схему витрат, відомості щодо продуктивності працівників і *доходів*, яких може досягти орг-ція чи бізнес. Найважливішою перевагою підприємства, що запровадило Б., є перехід до систем. безперерв. вдосконалення та завдяки цьому підтримання висок. рівня конкурентоспроможності на ринку.

Бенчмаркінг

Беньковський Пйотр Ігнацій

Літ.: Drew S. A. From Knowledge to Action: the Impact of Benchmarking on Organizational Performance // Long Range Planning. 1997. № 30 (3); Global Cases in Benchmarking: Best Practices from Organizations Around the World / Ed. by R. C. Camp. Milwaukee, 1998; Camp R. C. Benchmarking: The Search for Industry Best Practices that Lead to Superior Performance. New York, 2006; Гончарук А. Бенчмаркінг як метод управління ефективністю підприємства // Екон.: реалії часу. 2007. № 1 (27); Zairi M., Leonard P. Practical Benchmarking: The Complete Guide. Dordrecht, 2012; Кирич Н., Шведа Н. Дослідження моделей бенчмаркінгу // Соц.-екон. пробл. і держава. 2013. № 1 (8); Alnoor A., Chew X., Khaw K. et al. Benchmarking of Circular Economy Behaviors for Iraqi Energy Companies Based on Engagement Modes with Green Technology and Environmental, Social, and Governance Rating // Environmental Science and Pollution Research International. 2024. № 31 (4).

Бенько́вський, Пйотр Ігна́цій [польськ. Bieńkowski, Piotr Ignacy; повне прізвище — Беньковський-Лада (польськ. Bieńkowski-Łada); 28.04.1865, с. Романівка, тепер Шептицького району Львівської обл., Україна — 10.08.1925, с. Хилін, тепер гміни Владиславув Турецького пов., Великопольське воєводство, Польща) — археолог, фахівець із *археології* країн *Середземномор'я*, один із засновників польської археологічної школи 20 ст., член-кореспондент (з 1909) і дійсний член (з 1917) Польської академії знань. Походив зі шляхет. родини. 1882 закінчив гімназію ім. Франца-Йозефа в м. Львові; 1886 — гуманітарне від-ня філос. ф-ту Йосифін. ун-ту (тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*). 1886–1892 (з перервами) як вільнослухач здобував освіту в *Гумбольдтському університеті Берліна*, *Віденському університеті*, *Римському університеті Сап'єнца* й Афін. ун-ті.

Остаточно зосередився на класич. археології. 1888 захистив докт. дис. в Йосифін. ун-ті в м. Львові. Після студій у зх.-європ. ун-тах здобув *габілітацію* (1893) і почав викладати в *Ягеллонському університеті* (м. Краків). У наступні роки поєднував викладац. діяльність із трив. наук. відрядженнями до середземномор. країн для участі в *розкопках археологічних*. Від 1897 до кінця життя керував новоутв. каф. класич. археології Ягеллон. ун-ту. Екстраординарний (з 1897), *ординарний професор* ун-ту (з 1905). Започаткував *семінар* із класич. археології при своїй кафедрі (1905). Керував Кабінетом об'єднаних колекцій мист-ва й археології Ягеллон. ун-ту (1909–1921). Після проголошення *незалежності* Польщі (1918) першим висунув ідею створення Польськ. археол. ін-ту в м. Афінах (утілено в життя 2019). У 1922 відмовився від пропозиції створити каф. класич. археології у *Варшавському університеті* (засн. 1930). Сфера наук. інтересів охоплювала насамперед історію *мистецтва Давньої Греції* та *мистецтва Стародавнього Риму*, зокрема *скульптури*. Досліджував *хронологію* рим. *бюстів*, аналізував антич. *пам'ятки* в польськ. археол. *колекціях*, впливи варвар. культур на давньогрец. й давньорим. мист-во тощо. Навчав представників польськ. археол. школи, зокрема В. *Антоневича*, Е. Я. *Буланду*, Р. Гостковського (1885–1966), першої жінки — професора класич. археології в Польщі М. Руксерувни (1891–1957; обоє — тепер Польща). Член Австр. археол. ін-ту (з 1899), Львів. наук. т-ва (з 1921), Краків. нумізмат. т-ва (з 1907), Т-ва сприяння елліністич. дослідженням (м. Лондон), Філол.-археол. т-ва «Еранос» (м. Відень) та ін.

Пр.: Historya kształtów biustu starożytnego. Kraków, 1895; Impressyonizm w sztuce rzymskiej i starochrześcijańskiej. 2 wyd. Kraków, 1896; O hellenistycznych naczyniach w zbiorach krakowskich. Kraków, 1922.

Літ.: Śliwa J. Profesor Piotr Bieńkowski (1865–1925) jako opiekun uniwersyteckiej kolekcji archeologicznej // Egipt, Grecja, Italia... Zabytki starożytne z dawnej kolekcji Gabinetu Archeologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków, 2007; Sliwa J. Archeologia śródziemnomorska w Uniwersytecie Jagiellońskim (1897–1998) // Meander. 2017. Vol. 72.

Бе́ньямін, Ва́льтер Бе́ндикс Ше́нфліс (нім. Benjamin, Walter Bendix Schönflies; 15. 07. 1892, м. Берлін, Німеччина — 27. 09. 1940, м. Портбоу, тепер пров. Жирона, Іспанія) — філософ культури, естетик, літературний критик. Нар. у сім'ї торговця *антикваріатом* і творами мист-ва. Навчався в ун-тах Фрайбурга, Берліна, Мюнхена і Берна. Від 1915 дружив із *Г. Шолемом*. 1919 захистив у *Бернському університеті* промоційну дис. «Поняття критики мистецтва у німецькому романтизмі». 1923 познайомився із *Т. Адорно*, почав співпрацю із Ін-том соц. досліджень (м. Франкфурт-на-Майні, Німеччина). 1925 в Ун-ті Франкфурту-на-Майні було відхилено його габілітаційну дис. про походження нім. барокової трагіч. драми. 1926–1927 перебував у м. Москві, написав «Московський щоденник» («Maskauer Tadebuch»). 1927 дебютував на нім. радіо, де згодом вів цикли освіт. і наук.-популяр. програм. Потоваришував із Б. *Брехтом*. 1933 емігрував до м. Парижа. Від 1934 співпрацював із «Журналом соціальних досліджень» («Zeitschrift für Sozialforschung»), товаришував із Г. *Арендт*. 1935 — співробітник Ін-ту соц. досліджень, написав проспект праці про париз. пасажі («Das Passagen-Werk»). Після вступу нім. військ у м. Париж вирішив емігрувати до США, влітку втік із міста і зупинився на кордоні з Іспанією у м. Портбоу, де в ніч проти 27.09.1940 вчинив самогубство в місц. готелі. У *філософії культури*, *естетиці* й критиці Б. помітні впливи *марксизму*, єврейськ. *містицизму*, нім. *романтизму* та *психоаналізу*. Філософування Б. близьке до авангард. мист-ва (див. *Авангардизм*), сповнене автор. концептів. У тексті «Про мову взагалі й людську мову зокрема» («Über Sprache überhaupt und über die Sprache des Menschen»; 1916) сформулював гол. завдання філософії як осягнення сутності мови і того, як вона сповіщає дух. сутність. У пр. «Щодо критики насильства» («Zur Kritik der Gewalt»; 1921) порушив питання про можливості існування *насильства*. У тексті, присвяченому париз. пасажам, випробовував можливості авангард. літ. монтажу, випередивши експерименти постмодер. л-ри (див. *Постмодернізм*). У «Завданні перекладача» («Die Aufgabe des Übersetzers»; 1923) трактував переклад як вираз передвіч. взаємовідносин між мовами. Запропонував автор. трактування естетичного, мови, мист-ва, сприйняття, *мімезису*, історії. У пр. «Походження німецької барокової трагічної драми» («Ursprung des deutschen Trauerspiels»; 1928) представив мозаїч. техніку дослідження, уподібнив філос. письмо мозаїч. зображенням та переосмислив значення цитування, розглядаючи мист-во бароко, категорій *краси*, *алегорії*, *трагічного*. 1938 опубл. «Мистецький твір у добу його технічної відтворюваності» («Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit»), у якому продовжив розпрацювання ключов. для його творчості поняття *аури*, репрезентоване також у «Короткій історії фотографії» («Kleine Geschichte der Photographie»; 1931), есе про *Ш. Бодлера* і праці про париз. пасажі. 1939 працював над тезами «Про поняття історії» («Über den Begriff der Geschichte»). У зб. нарисів і нотаток «Вулиця з однобічним рухом» («Einbahnstraße»; 1928) і «Берлінському дитинстві на зламі 19 століття» («Berliner Kindheit um neunzehnhundert»; 1950) проявив себе як автор малої прози. Переклав нім. тв. Ш. Бодлера, *М. Пруста*. У крит. есе про *Ф. Гельдерліна*, *Й. Гете*, Ш. Бодлера, М. Пруста, *Ф. Кафку* вдався до авангард. підходів до аналізу л-ри. Популярність ідей Б. почала зростати у 2-й пол. 20 ст. завдяки зусиллям Г. Шолема і Т. Адорно. Належав до кола філософів *Франкфуртської школи*, хоча його ідеї виходили за рамки їхніх спрямувань.

Беньямін Вальтер Бендикс Шенфліс

Пр.: Einbahnstraße. Frankfurt am Main, 1962; Gesammelter Schriften : in 7 bd. Frankfurt am Main, 1972–1991; Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit. Frankfurt am Main, 2007; Ursprung des deutschen Trauerspiels. Frankfurt am Main, 2018; Укр. перекл. — Вибране. Львів, 2002; Щодо критики насильства: статті та есеї. Київ, 2012; Вальтер Беньямін. Паризький сплін. Есе. Київ, 2017. (у співавт.)

Літ.: Єрмоленко В. Оповідач і філософ Вальтер Беньямін та його час. Київ, 2011; Слюсар В. М. Вальтер Беньямін про насилля як соціальний феномен // Актуальні пробл. філос. та соціол. 2015. Вип. 3; Травников С. К. Литературный монтаж в «Пассажах» Вальтера Беньямина // Культ. и иск-во. 2016. № 5 (35); Arendt H. Walter Benjamin: 1892–1940. Paris, 2016; Eiland H., Jennings M. Walter Benjamin: A Critical Life. Cambridge, 2016; Wizisla E. Benja-

min und Brecht: die Geschichte einer Freundschaft. 2 aufl. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2019.

Ю. Д. Доброносова

Бе́ньян, Джон (Баньян, Бонян, Буньян; англ. Bunyan, John; 28.11.1628, с. Елстоу, тепер графство Бедфордшир, Англія, Велика Британія — 31.08.1688, м. Лондон, Велика Британія) — релігійний діяч, проповідник, письменник, основоположник релігійної *белетристики*. Писав англ. мовою. Нар. у бідній селян. сім'ї. Систематичної освіти не набув, швидко покинув навчання в сільс. шк., займався батьковим ремеслом мандрів. лудильника. 1644 вступив до лав парламент. армії (див. *Громадянська війна в Англії 1642–1652*). Служив у гарнізоні (1644–1647). У 1647 повернувся в рід. село, 1649 одружився. Як посаг за дружиною отримав 2 книги реліг.-богослов. змісту, що значуще вплинуло на його *світогляд* та життєв. шлях. Зацікавився *релігією*, став членом вільн. христ. церкви м. Бедфорда, поділяв нонконформіст. (див. *Нонконформізм*) погляди пуритан. спрямування (див. *Пуритани*). Не мав спец. освіти та дух. *сану*. З 1653 став мандрів. проповідником, набув поміт. популярності. Відповідно до закону, який карав відступників від Англікан. церкви (див. *Церква Англії*), отримав письм. припис із забороною проповідувати. За звинуваченням у відвідуванні реліг. зібрань нонконформістів та відмову припинити проповідницьку діяльність був заарештований. 1660–1672 відбував ув'язнення. Звільнений 1672, коли король *Карл II Англійський* видав т. з. Декларацію про індульгенції. 1676–1677 знову був засуджений до 6-міс. ув'язнення. Після виходу із тюрми присвятив своє життя проповідн. служінню. Останні роки життя провів як письменник, пастор Бедфорд. громади. Подорожував Бедфордширом, відвідував м. *Лондон*. Помер дорогою до м. Лондона. Похований на іст. лондон. цвинтарі нонконформістів Банхілл Філдс. Написав понад 60 тв. реліг. змісту. Б. вважають основоположником жанру притчі-*алегорії* в модер. літературі. В історію л-ри ввійшов насамперед як автор тв. «Подорож пілігрима від цього світу до Прийдешнього» («The Pilgrim's Progress from This World, to That Which Is to Come»; 1678) — христ. повч. *притчі*, що за стилем та алегоріями апелює до *Біблії*. Твір продовжує літ. традицію описів подорожі в потойбіч. світ (*антична література*, *Данте Аліг'єрі*). Змальовує життя як *паломництво*, шлях до *Бога* й Небес. граду, піднесення на вершини духу й чеснот. Яскраву образність створено завдяки використанню англ. *фольклору* (передусім *казок* і *легенд*). Особливу роль відіграв образ ярмарку марнославства — життєвої марноти, всепродажності, що вплинув на подальш. розвиток англ. л-ри (зокрема, творчість В. М. *Теккерея*). Книга одразу набула винятк. популярності, витримала багатораз. перевидання. Друга частина твору, опубл. 1684, не мала такого успіху. Серед ін. відомих тв. — пов. «Життя і смерть містера Бедмена» («The Life and Death of Mr. Badman»; 1680), написана у формі *сократичної бесіди*, та алегор. *роман* «Священна війна» («The Holy War»; 1682). Українською мовою роман переклав І. К. Ефімович (1945). Автор звертав увагу читачів на гострі соц. проблеми тогочас. Англії, викривав сусп. недоліки, просував гуманістичні *ідеали*. «Подорож пілігрима» після *Біблії* була найпоуляр. книгою в Англії 17 ст. До кін. 20 ст. налічують прибл. 1950 перевидань тільки англ. мовою. Перекладено 200 мовами, перші перекл. з'явилися ще за життя Б. Українською мовою цей тв. під назвою «Подорож Пілігрима в Небесну Країну» видала Христ. місія «Живе слово» (2003, пер. О. Тарасюк). Б. канонізований, його пам'ять у англіканстві вшановують 30 серпня; а також 31 серпня у деяких церквах *Англіканської співдружності*. Місце нар. Б. символічно позначене мемор. дошкою. 1874 у м. Бедфорді встановлено бронз. статую діяча (скульптор Дж. Е. Бем). 1862 на могилі Б. споруджено мемор. надгробок (відновлено 1922). У м. Бедфорді діє мемор. музей письменника. Вивченню життя й творчості Б. присвячений щорічний рецензов. журн. «Беньянівські студії: Журнал Реформації та нонконформістської культури» (англ. «Bunyan Studies: A Journal of Reformation and Nonconformist Culture»; з 1988). Від 1992 в Ун-ті Альберти працює Міжнар. т-во Б (International John Bunyan Society), що досліджує життя й творчість письменника та його епоху.

Беньян Джон, портрет. Худ. Т. Сендлер, 1684

Бенюк Богдан Михайлович

Пр.: Life and Death of Mr. Badman. London, 1680; The Whole Works of John Bunyan : in 3 vol. London, 1862–1865; Укр. перекл. — Свята Війна: Духовна алєгорія, написана Джаном Боняном в Англії / Пер. з англ. Др. Іван Кмета Ефімович. Вінніпег, 1945; Подорож пілігрима в Небесну країну. Рівне, 2016.

Літ.: Furlong M. Puritan's Progress: A Study of John Bunyan. London, 1975; Forrest J. F., Greaves R. L. John Bunyan: A Reference Guide. Boston, 1982; Демидова Т. Беньян Джон // Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник : у 2 т. / За ред. Н. Михальської, Б. Щавурського. Тернопіль, 2005. Т. 1; The Cambridge Companion to Bunyan / Ed. by A. Dunan-Page. Cambridge, 2010; Morden P. John Bunyan: The People's Pilgrim. Farnham, 2013; The Oxford Handbook to John Bunyan / Ed. by M. Davies, W. Owens. Oxford, 2022.

Бенюк, Богда́н Миха́йлович (26.05.1957, смт Битків, тепер селище Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл., Україна) — актор театру та кіно, народний артист України (з 1996), лауреат *Національної премії України імені Тараса Шевченка* (2008). Брат П. *Бенюка*. Закінчив Київ. держ. ін-т театр. мист-ва ім. І. Карпенка-Карого (1978, тепер *Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*). Відтоді працював у Київ. театрі юного глядача (тепер *Київський академічний театр юного глядача на Липках*). З 1980 — актор *Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка*. Одночасно з 1989 працював у Київ. держ. ін-ті театр. мист-ва ім. І. Карпенка-Карого: старш. викладач (1989–1994), доцент (з 1996), зав. каф. актор. мист-ва та режисури драми (з 2018). Співзасновник театральної компанії «Бенюк і Хостікоєв» (1999). 2012–2014 — депутат *Верховної Ради України* VII скликання (політ. партія ВО «Свобода»). З 2022 — худ. керівник *Київського академічного драматичного театру на Подолі*. Один із учасників Нац. туру «Кіно заради Перемоги!» (з 2023). У театрі виконує різнопланові *ролі* — комедійні, фарсові, характерні, трагікомедійні тощо. Найвідоміші: Пила зі «Сна літньої ночі» В. *Шекспіра*; Комсорг із «Прощання в червні» О. *Вампілова*; Славко зі «Зливи» О. *Коломійця*; Евріал, Охрім із «Енеїди» І. *Котляревського*; Кіт Бегемот із «Майстера і Маргарити» М. *Булгакова*; Плаксій із «Царя Плаксія і Лоскотона» В. *Симоненка*; Горо-

бець із «Вія» М. *Гоголя*; Калитка зі «Ста тисяч» І. *Карпенка-Карого*; Той, що греблі рве з «Лісової пісні» *Лесі Українки*; Юркович із «Талану» М. *Старицького*; Швейк з однойм. п'єси Я. *Гашека*; Яго з «Отелло» В. Шекспіра; Санчо Панса з «Останнього Дон Кіхота» М. *Дяченко* і С. *Дяченка*; Війт із «Украденого щастя» І. *Франка*; Джо Келлер зі «Всіх моїх синів» А. *Міллера* та ін. Першу роль у кіно отримав 1975, коли навчався на 2-му курсі ін-ту. Згодом зіграв рядового Кринкіна у військ. драмі «Ати-бати, йшли солдати…» (1976, реж. Л. *Биков*). Фільмографія налічує понад 50 стрічок. Серед ролей: шахтар Очеретін у «Щасті Никифора Бубнова» (1983, реж. Р. *Сергієнко*); Кудиль у «Камінній душі» (1988, реж. С. *Клименко*); Горілий у «Фучжоу» (1994, реж. М. *Іллєнко*); Михайло Черевань із «Чорної ради» (2000, реж. М. *Засєєв-Руденко*); М. Грушевський у «Таємному щоденнику Симона Петлюри» (2018, реж. О. *Янчук*); дідусь Алексіс у «Небі-парасольці» (2021, реж. З. Буадзе, 1962; тепер Грузія) та ін. У фільмі «Москаль-чарівник» (1995, реж. М. Засєєв-Руденко) зіграв гол. роль. Знявся в ролі Федора у військ. драмі «Мати Апостолів» (2020, реж. З. Буадзе). Стрічка отримала бл. 80 нагород і відзнак на *фестивалях* по всьому світу. В основі фільму — реал. події, які відб. 2014–2015 на Сх. України. Як актор *дубляжу* озвучив персонажів мультфільмів (див. *Анімація*): Вовченя в 1-й серії «Капітошки» (1980) реж. Б. *Храневича*; Мудрика в «Білосніжці і сімох гномах» (1937, реж. Д. Генда); Філа в «Геркулесі» (1997, реж. Дж. Маскер, Р. Клементс) та Джона Сільвера в «Планеті скарбів» (2002, реж. Дж. Маскер, Р. Клементс); Шрека в «Шрекові» (2001, реж. Е. Адамсон, В. Дженсон) та ін.; а також героїв *художніх фільмів*: Боббі в «Реальних кабанах» (2007 реж. В. Беккер); Ел Руссо в «Одного разу в Римі» (2010, реж. М. С. Джонсон) та ін. Засл. артист УРСР (з 1988). Лауреат Держ. премії ім. О. Довженка (1999) за фільм «Москаль-чарівник». Кавалер орденів Св. Михаїла (2002); «За заслуги» I (2017), II (2010) і III (2007) ступеня. Лауреат премій: «Золотий лев» (1988; м. Львів) — «Момент»; Единбурз. фестивалю (1994; Велика Британія) — «Сон у літню ніч»; «Театральні конфронтації–97» (1997; м. Люблін, Польща) — «Швейк»; «Мітл-фест» (1999; Чівідале дель Фріулі, Італія) — визнаний найкращ. актором; 7-го Міжнар. театр. фестивалю в м. Пекіні (2017; Китай) — за найкращу чол. роль. Премії «Київської пекторалі» за ролі у виставах «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого (1995) і «Пігмаліон» Б. *Шоу* (2000). 2005 спектакль «Про мишей та людей» театр. компанії «Бенюк і Хостікоєв» отримав нагороду «Київська пекторалі» у номінації «Найкращий арт-проєкт 2004 року». Переможець конкурсу заг. нац. програми «Людина року 2002» у номінації «Актор року».

Тв.: Вареники з зірками або Кухня щасливого сім'янина. Київ, 2002; Богдан Бенюк: Не кажу, що я — метр, але півметра талану є // Високий Замок. 2011. 14–20 лип.; Богдан Бенюк: «Я земний чоловік…» // Фарватер. 2016. № 4.

Літ.: Корнієнко Н. Український театр у переддень третього тисячоліття. Пошук: картини світу, ціннісні орієнтації, мова, прогноз. Київ, 2000; Українські обличчя кіно й театру / Упоряд. Л. Брюховецька. Київ, 2012; Захаревич М. Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка: динаміка соціокультурних перетворень 1920–2001 років. Київ, 2016.

Бенюк, Петро́ Миха́йлович (04.03.1946, смт Битків, тепер селище Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл., Україна — 09.04.2019, м. Львів, Україна) — актор театру та кіно, народний артист України (з 1996). Брат Б. *Бенюка*. Закінчив Київ. держ. ін-т театр. мист-ва ім. І. Карпенка-Карого (1971, тепер *Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*). Викладачі: О. *Смолярова*, Б. Ставицький (1927–2003), Ю. Олененко (1934–2010; обидва — Україна). Працював у *Національному академічному українському драматичному театрі імені Марії Заньковецької.* (1971–2018). У театрі зіграв понад 70 ролей: Калитка зі «Ста тисяч» І. *Карпенка-Карого*; Швейк із «Пригод бравого вояка Швейка» К. *Чапека*; Зачепа, запорожець, козаки з «Невольника» Т. *Шевченка*; Дмитро з «Останнього гречкосія» О. Огородника (нар. 1973; тепер Україна); Едек із «Танго» С. *Мрожека*; Оргон із «Тартюфа» Ж.-Б. *Мольєра*; Сироєдов із «Трибунала» А. *Макайонка* та ін. Грі актора була притаманна імпровізація, невимушеність, різноплан. перевтілення. У кіно зіграв понад 50 ролей. Зокрема, вартового в «Туфлях із золотими пряжками» (1976, реж. Г. *Юнгвальд-Хількевич*); Степана в «Таємниці святого Юра» (1982, реж. В. Підпалий); отця Василія в «Камінній душі» (1989, реж. С. *Клименко*); Товстуна в «Гори димлять» (1989, реж. Б. Небієридзе); Місюру у «Відьмі» (1990, реж. Г. Шигаєва); Шиклятова в «Голоді 33» (1991, реж. О. *Янчук*); Яр-Хмару в «Тримайся, козаче» (1991, реж. В. Семанів); Диякона в «Тарасі Шевченку. Заповіт» (1992, реж. С. Клименко); Петра Бублика в «Кому вгору, кому вниз» (1992, реж. С. Клименко); Яна Яйка в «Злочині з багатьма невідомими» (1993, реж. О. *Бійма*); генерала СБУ у «Вперед, за скарбами гетьмана» (1993, реж. В. Кастеллі); Квятковського в «Judenkreis, або Вічне колесо» (1996, реж. В. Домбровський); Кизляр-агу в телефільмі «Роксолана» (1997, реж. Б. Небієридзе); Рассапончика в «Заграві» (2011, реж. В. Рожко); Папу Римського *Інокентія IV* в «Королі Данилі» (2019, реж. Т. Химич) та ін. Похований на *Личаківському цвинтарі.* Засл. артист УРСР (1987). Нагороджений орденом «За заслуги» III (2012) та II (2016) ступеня. Дипломант кінофестивалю «Молодість-73» за найкращу чол. роль у фільмі «Катруся» (м. Київ, 1973); III Всесоюз. фестивалю чеської драматургії в СРСР (1983) за роль Швейка у виставі «Пригоди бравого вояка Швейка». Золотий приз журі Міжнар. кінофестивалю в м. Дамаску (Сирія, 2009) за роль у фільмі «Сашко-реформатор, або Довженко починається». Лауреат Респ. конкурсу читців у галузі гумору та сатири (1987), 1-го Всеукр. конкурсу гумору та сатири (1992).

Бенюк Петро Михайлович

Літ.: Бенюк Петро Михайлович // Ігнатюк М. М., Сулятицький М. І. На кону вічності. 2-ге вид., перероб. й допов. Івано-Франківськ, 2005; Бенюк П. Петро Бенюк: «Висока влада оцінює мене так, як треба, — відповідно до моїх заслуг» // Високий Замок. 2012. 24 січ.

«Беову́льф» (давньоангл. «Beowulf») — англосаксонська (давньоанглійська) поема 7–9 ст. (між 675 та 850). Анонімний рукопис. твір; не містив заголовка. Названий на честь гол. героя під час першої публікації 1815. Єдина цілісно збережена поема такого обсягу давньоангл. мовою. Її збереженість — унік. явище для ранньосередньовіч. герман. світу, оскільки від конти-

Україна в Європейському порталі
https://ue.gov.ua

нент. *епосів* каролінг. (див. *Каролінги*) доби збереглися лише уривки (напр., «*Пісні про Гільдебранда*», а «*Пісню про Нібелунгів*», «*Кудруну*», «*Старшу Едду*» зафіксовано лише в 13 ст.). Рукопис зберігався в колекції антиквара Р. Коттона (1571–1631; Велика Британія), 1700 його передали у Брит. музей (тепер *Британська бібліотека*). Походження *епосу* не острівне британське, його героїв та *фабулу* запозичено. Поема про напівказков. героя Беовульфа написаний традиц. герм. алітераційним віршем (див. *Алітерація*). Мова «Б.» — англосаксонська, як і мова ін. поет. текстів до 11 ст., не містить рис спільногерм. *койне*. В основі оповіді — типово фольклорні три подвиги героя. Немає спільн. думки щодо його походження, яке пов'язують і з племенем гаутів, і з ютами. Беовульф здійснив перші два подвиги в палатах дан. *конунга* Хігелака, третій — на батьківщині. Припускають, що його батьківщиною є або о. *Готланд*, або умовно «готські» області (див. *Готи*). Герой переміг у ніч. двобої людиноподіб. монстра Гренделя (фольклор. мотив людожерства) та його розлючену матір, на батьківщині — поборов дракона, що тероризував місц. нас., але в нерів. двобої загинув. У поемі не згадано язичниц. богів, христ. мотиви доволі поверхові, зі спільного давньогерм. *світогляду* запозичено культ долі й мотив *помсти кровної*. Позаяк *аріанство* завжди імпонувало войовн. германцям, у поемі зафіксовано дві бібл. згадки (одну з іпостасей *Трійці* — Бога-Отця; Гренделя пор. із *Каїном*). Такий світогляд. синтез закономірний з огляду на неоднорідне походження твору. Поему перекл. європ. мовами. Українською мовою поему переклала О. О'Лір (нар. 1976; Україна). За мотивами «Б.» Дж. Ч. *Гарднер* написав роман «Грендель». 1982 брит. рок-група «Меріллі он» («Marillion») записала композицію «Грендель». Існує низка різножанр. екранізацій «Б.»: мультиплікац. фільм (1998), фантаст. (1999), телесеріал (2016). У 2007 Р. *Земекіс* екранізував його в жанрі героїчної *саги*. За мотивами твору знято фільми «Беовульф і Грендель» (реж. С. Гуннарссон, 2005), «Грендель» (реж. Н. Лайон, 2007), «Вікінги» (реж. Г. Маккейн, 2008).

Беовульф. Битва Беовульфа з драконом, ілюстрація Дж. Р. Скелтона, 1908

Дж.: Beowulf / Trans. from anglo-saxon by B. Raffel. New York, 1963; Беовульф / Пер. із англосакс. О. О'Лір. Львів, 2014.

Літ.: Berndt R. History of the English Language. Leipzig, 1982; Собуцький М. А. Мовно-культурний простір західноєвропейського середньовіччя. Київ, 1997; Слухай А. С. Етнічний міф в образних парадигмах давньоанглійських епіко-міфологічниї текстів. Київ, 2012; Карлова В. О. Еволюційні періоди у розробці теорії «Беовульфознавства» // Сучас. дослідж. з іноземної філол. 2017. Вип. 15.

М. А. Собуцький

Бер (скорочення від біологічний еквівалент *рентгена*) — позасистемна одиниця еквівалентної дози йонізованого *випромінювання*. Міжнародне позначення *rem*. 1 бер відповідає *опроміненню організму* цим видом випромінювання, коли спостерігають такий самий біол. ефект, як і при експозиц. дозі *гамма-випромінювання* в 1 Р. 1 бер = 0,01 Дж/кг. Через еквівалент. дозу визначають рівень радіац. (див. *Радіація*) *небезпеки* за неперерв. опромінювання в малих дозах. Еквівалентну дозу H у певн. точці тканини визначають рівнянням H = ДК№, де Д — поглинута доза, К — коефіцієнт якості, № — множник, яким враховують вплив різн. модифікув. чинників. Одиниця виміру еквівалент. дози в СІ — Зіверт (Зв). 1 Зв = $1 \cdot 10^2$ бер, 1 бер = $1 \cdot 10^{-2}$ Зв. Поняття «коефіцієнт якості» введено в зв'язку з тим, що під час *поглинання* однаков. кількості *енергії* в живій м'як. тканині різні види радіоактив. випромінювання викликають різні біол. ефекти (див. *Біологічна дія йонізуючих випромінювань*). Сильно йонізувальні частинки (β-частинки, важ. *йони*, *протони*, протони, вибиті *нейтронами* з водневміс. середовищ) утв. у живих тканинах більше фізіол. порушень, ніж слабкойонізувальні. Біологічні ефекти, викликані йонізув. випромінюваннями, порівнюють із дією рентген. і γ-випромінювання. Коефіцієнт якості для рентгенів. і γ-випромінення дорівнює одиниці. Для решти йонізув. випромінювань *К* визначають на підставі радіобіол. даних (залежить від характеру розподілу дози по об'єму опромінюв. об'єкта). Множник № допомагає враховувати вплив зовн. чинників (*температуру*, наявність пожив. середовища, речовин-протекторів).

Літ.: Гродзинський Д. М. Парадигми сучасної радіобіології // Проблеми безпеки атомних електростанцій і Чорнобиля. 2005. Вип. 3. Ч. 2; Matsumoto H., Hamada N., Takahashi A. et al. Vanguards of Paradigm Shift in Radiation Biology: Radiation-Induced Adaptive and Bystander Responses // Journal of Radiation Research. 2007. № 48 (2); Attix F. H. Introduction to Radiological Physics and Radiation Dosimetry. New York, 2008; Гудков І. М. Радіобіологія. Херсон, 2016; Романчук Л. Д., Мартенюк Г. М., Герасимчук Л. О. та ін. Радіобіологія та радіоекологія. Житомир, 2021; Ординська К. В., Приступа Б. В., Богату С. І. та ін. Медичний захист населення та військових у разі загрози радіаційного забруднення // Одес. мед. журн. 2023. № 3.

Бер, Карл Ернст фон [нім. Baer, Karl Ernst von; повні прізвище та ім'я — Ріттер фон Бер Едлер фон Гуторн, Карл Ернст (нім. Ritter von Baer Edler von Huthorn, Karl Ernst); рос. Бэр, Карл

Максимович; 28.02.1792, маєток Пієп, тепер с. Піібе Вяйке-Маар'яської волості пов. Ляяне-Вірумаа, Естонія — 28.11.1876, м. Дерпт, тепер м. Тарту, Естонія) — учений, природознавець, біолог, геолог, ембріолог, географ, засновник *ембріології*, іноземний почесний член Американської академії мистецтв і наук (з 1849), іноземний член Шведської королівської АН (з 1850), Нідерландської королівської академії мистецтв і наук (з 1875). Нар. у дворян. родині. Лицар за правом народження. Предки за батьків. лінією походили з Німеччини (земля *Північний Рейн — Вестфалія* та м. Оснабрюк у *Нижній Саксонії*). Раннє дитинство провів у маєтку Ласіла, тепер Естонія. Освіту здобув у Лицар.-кафедр. шк. у м. Ревелі (тепер м. *Таллінн*) та Імператор. Дерпт. ун-ті (тепер *Тартуський університет*), де вивчав медицину. Продовжував освіту в містах Берліні, Відні та Вюрцбурзі. У Вюрцбурз. ун-ті (див. *Вюрцбурзький університет Юліуса та Максиміліана*) І. Деллінгер (1770–1841; Німеччина) познайомив його з дослідженнями в новіт. галузі біології — *біології розвитку*. 1814 захистив дис. «Про ендемічні хвороби в Естляндії» й здобув ступінь д-ра медицини. Професор *Кенігсберзького університету* (з 1817), повний професор зоології (з 1821) та анатомії (з 1826). У 1829 недовго викладав у м. Санкт-Петербурзі, згодом повернувся до м. Кенігсберга (тепер м. Калінінград; Росія), де зосередився на ембріол. дослідженнях, 1834 знову приїхав до м. Санкт-Петербурга. Приєднався до Імператор. С.-Петерб. АН (тепер *Російська академія наук*): спочатку працював на ф-ті зоології (1834–1846), потім — на ф-ті порівн. анатомії та фізіології (1846–1862). Сферою його наук. інтересів були анатомія, *іхтіологія*, *етнографія*, *антропологія*, географія. Останні роки життя (1867–1876) провів у м. Дерпті (тепер м. Тарту), став гол. критиком Ч. *Дарвіна*; відкидав теорію *добору природного*. Вивчав ембріон. розвиток тварин, відкрив стадію *бластули* й *хорду*. 1826 відкрив *яйцеклітину ссавців*, 1827 уперше спостерігав яйцеклітину людини. Разом із Г. Х. Пандером (1794–1865; тепер Росія) на основі розвідок К. Ф. Вольфа (1733; Німеччина — 1794; тепер Росія) описав теорію розвитку *зародкового листка* (*ектодерми*, *мезодерми* й *ентодерми*) у пр. «З історії еволюції тварин: спостереження і роздуми» (1828). Заклав основу порівн. *ембріології*. Сформулював *ембріологічний закон*, відомий також як закон Бера. Дослідив і описав розвиток усіх гол. органів хребет. тварин: *головного мозку* й *спинного мозку*, *очей*, *серця*, *видільної системи*, *легенів*, *травної системи* тощо. На основі ембріол. досліджень запропонував свою модель філогенет. відносин (див. *Філогенетичне дерево*) в *еволюції* тварин. Був одним із засновників Рос. геогр. т-ва. Цікавився географією пн. частин Росії, 1837 досліджував *Нову Землю*. Здійснив подорожі до субаркт. регіонів мису *Нордкап* і Лапландії, *Каспійського моря*. В аркт. середовищах вивчав морфол. особливості *перигляціальних відкладів*, збирав біол. зразки, започаткував у Росії наук. дослідження *мерзлоти вічної*. Зафіксував важливість дослідження віч. мерзлоти ще до 1837: докладно спостерігав за *градієнтом геотермічним* у стовбурі 116,7 м завглибшки у м. Якутську. Наприкінці 1830-х рекомендував спорядити експедицію для дослідження віч. мерзлоти Сибіру та запропонував її керівником О. *Міддендорфа*. Із 1838 опублікував більшість статей про віч. мерзлоту. Узагальнив влас. знання в рукописі «Матеріали для пізнання багаторічного ґрунтового льоду в Сибіру» (1842–1843). Машинопис цієї праці понад 150 р. зберігався в архіві б-ки Гіссенського ун-ту ім. Юстуса Лібіха; його віднайдення й публікація 2001 стали наук. сенсацією. Цю працю вважають першим у світі підручником із віч. мерзлоти. Морфологічні описи перигляціал. відкладів, здійснені Б., досі вважають здебільшого правильними. Дослідник розрізняв «континентальну» й «острівну» віч. мерзлоту, бачив тимчас. існування віч. мерзлоти, а її утворення й подальший розвиток уважав результатом складних фіз.-геогр., геол. і флорист. умов місцевості. Класифікація віч. мерзлоти, запропонована Б., заклала основу сучас. термінології Міжнар. асоціації віч. мерзлоти. 1857 сформулював положення про закономірності розвитку *ерозії* річк. берегів у Пн. і Пд. півкулях, відомий також як *Бера закон*. Президент Естон. т-ва природодослідників (1869–1876), співзасновник і перший президент Рос. ентомол. т-ва. Пам'ятники Б. встановлено на пагорбі Тооме в м. Тарту, в садибі Ласіла в Естонії та в Зоол. музеї в м. Санкт-Петербурзі. У м. Тарту діє Будинок-музей Б.; портрет дослідника було зображено на банкноті в 2 крони (до переходу Естонії на євро). На його честь названо птаха *чернь* зеленоголову (*Aythya baeri*) з родини *качкових*. За важл. внесок у дослідження аркт. *метеорології* в 1830–1840 ім'я вченого присвоєне острову в *Карському морі*.

Бер Карл Ернст фон

Пр.: On the Ground Ice or Frozen Soil of Siberia // The Journal of the Royal Geographical Society of London. 1838. № 8; Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angränzenden Länder Asiens : in 26 bd. St. Petersburg, 1839–1871; Welche Auffassung der lebenden Natur ist die richtige? und Wie ist diese Auffassung auf die Entomologie anzuwenden? Berlin, 1862.

Літ.: Lorenz K. Materialien zur Kenntniss des unvergänglichen Boden-Eises in Sibirien, compiled by Baer in 1843 // Berichte und Arbeiten aus der Universitätsbibliothek und dem Universitätsarchiv Giessen. 2001. № 51; Riha O., Schmuck Th. «Das allgemeinste Gesetz»: Karl Ernst von Baer (1792–1876) und die grossen Diskurse des 19. Jahrhunderts. Aachen, 2011; Stieda L. Karl Ernst von Baer: eine biographische skizze. London, 2022.

Бе́ра зако́н — 1) Положення, яке пояснює причину підмиву *берегів річок*, що течуть у напрямку *меридіанів*: у Північній півкулі — правих, у Південній — лівих. Використовують для встановлення *закономірностей* формування рельєфу річк. долин та утворення алювіал. *відкладів*. Географ К. *Бер* 1857 пояснив це явище обертанням *Землі*. Математично закон обґрунтований фізиком Ж. Бабіне (1794–1872; Франція). Тіло, що рухається поступально у системі відліку, яка обертається, зазнає дії *Коріоліса сили*. У частков. випадку руху водяного і повітр. потоків зі швидкістю υ на поверхні Землі на *широті* φ це Коріоліс. пришвидшення, спричинене дією Коріоліс. сили, має величину $2\omega\upsilon \sin\varphi$, де ω — кутова швидкість обертання Землі, і напрямлене праворуч відносно швидкості руху в Пн. півкулі, ліворуч — у Південній. На *екваторі* Коріоліс. пришвидшення дорівнює нулю, найб. значення — біля *полюсів*. Б. з. сильніше проявляється в серед. та високих широтах. Відносно повітр. потоків у вільній *атмосфері*, тобто *вітрів*, дію цього чинника добре вивчено, як і відносно мор. течій.

Складнішим є питання у випадку руслового потоку, відхилення якого проявляється в розмиванні відповід. берега. Проте механізм розмиву часто приховують осн. нахил *місцевості*, геол. будова *долини*, ін. чинники. Вважають, що сили Коріоліса не відіграють відчут. ролі в розмиванні берегів річок.

2) Закон зародкової подібності — див. *Ембріологічний закон*.

Літ.: Pohls Einführung in die Physik : in 2 bd. / Hrsg. von Kl. Lüders, R. Pohl. 21 aufl. Berlin, 2017.

Бера́т (осман. тур. برات — указ, документ) — 1) Жалувана грамота, яку надавали османські султани і перські шахи предстоятелям Східних церков (*патріархам*, *католікосам*), главам *єпархій*, а також юдейським громадам. Б. належали

Берат на призначення митрополита Іларіона (Станева), єпископа Болгарської православної церкви (випускник Одеської духовної семінарії, 1884) на Неврокопську єпархію, 1894

до корпусу важл. офіц. документів. Ними тур. султан затверджував обраного першоієрарха та визначав його права, привілеї й гол. обов'язки щодо держ. влади і *пастви* (як підданих імперії). Після завоювання османами *Візантійської імперії* під владою осман. султанів перебували 4 древніх Сх. патріархати (Константиноп., Александр., Антіох., Єрусалимський), Кіпр., Болгар. і Сербська правосл. церкви, *Вірменська апостольська церква* тощо. Традиція видачі Б. в *Османській імперії* сягає правління султана *Мехмеда II*. Уґрунтована на принципі управління іншовірними, згідно з яким дух. *ієрархія* несла відповідальність за своїх *вірян* і водночас була наділена суд., податк. і наглядово-контрол. функціями. Ґрамоти містили перелік прав і обов'язків патріарха (зокрема, щодо носіння символів дух. влади, призначення єпископів, судочинства у справах релігії, піднесення до *сану*, збирання податків, порядкування церк. майном та ін.), а також синоду, «співтовариства митрополитів» (з 1763); надані владою привілеї; приписи держ. чиновникам не порушувати прав кафедри. Б. видавали конкр. ієрарху, який заступав на кафедрі попередника; отримання документу передбачало і певний грош. внесок — пішкеш. Вірменський католікос, що мав єпархії як на тер. Османської, так і Перс. імперій, мусив запитувати Б. і в шаха, і в султана. *Митрополити* та єпископи отримували Б. із підтвердженням їх влад. повноважень за клопотанням глав Церков. Порівняння змісту Б. свідчить про еволюцію становища правосл. *мирян* та *духовенства* в імперії у 15–18 ст., поступ. перетворення *Православних автокефальних церков* на ін-т осман. сусп-ва, взаємну адаптацію *канонічного права* та ісламського правової системи, *шаріату*. У Б., жалуваних Константиноп. патріархам Симеону (1483) та Єремії I (1525), з-поміж областей під їхнім управлінням згадана «Рус» («Rus»). У Б. 1716 й 1720, виданих Константиноп. патріарху Єремії III, у переліку тер., що перебувають під дух. владою патріарха, згадано вілаєти з назвами «Urus» і «Moskov». Основна частина Б. (або їхніх копій), що дійшли до нашого часу, належать до 18 ст. Більшість з них зберігаються у зібраннях Осман. архівів (тур. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri) в м. *Стамбулі*, деякі документи виявлені в колекції б-ки Турец. іст. т-ва (тур. Türk Tarih Kurumu), архівах правосл. *монастирів*.

2) У 18 — на поч. 20 ст. — в Осман. імперії документ про перехід в іноземне підданство, який отримували мешканці місц. христ. громад, прийняті на службу (реально або фіктивно) дипломат. представниками європ. держав. Б. виводив адресата з *юрисдикції* осман. влади. Практику клопотання про Б. розглядають як складник інституту консул. протекції на Бл. Сході.

3) Місто в *Албанії*. Історичний центр міста з 2005 занесений до *Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*. Див. у ст. *Берата і Гірокастри історичні центри*.

Літ.: Інальджик Г. Османська імперія: Класична доба (1300–1600) / Пер. з англ. О. Галенко. Київ, 1998; Çolak H., Bayraktar-Tellan E. The Orthodox Church as an Ottoman Institution. A Study of Early Modern Patriarchal Berats. Istanbul, 2019; Ченцова В. Г. Православная Церковь в османском обществе: новое издание султанских бератов // Вестник церк. ист. 2020. Вып. 1/2 (57/58).

А. В. Арістова

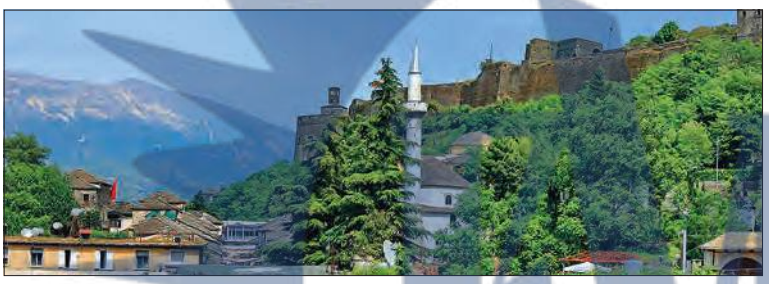
Бера́та і Гірока́стри істори́чні це́нтри (англ. Historic Centres of Berat and Gjirokastra; албан. Qendrat historike të Beratit dhe Gjirokastrës) — архітектурні *ансамблі* міст періоду *Османської імперії*; пам'ятка *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*

Берата і Гірокастри історичні центри. Панорама м. Берата (Албанія)

(з 2005 та 2008), Албанія. Обидва *міста* розташ. на Балканському півострові на Пд. Албанії, на відстані 100 км один від одного, у гір. місцевості, в *річкових долинах*: Б. на р. Осумі біля підніжжя *хребта гірського* Томори; Г. — на р. Дріносі під

горою Г'єре. Були постійно заселені з найдавн. часів і дотепер. Над обома містами домінують вис. пагорби, на яких містяться муров. *фортеці* (*цитаделі*). У Б. міське поселення відоме з 4 ст. до н. е. Від 2 ст. до н. е. — у складі *Римської імперії*, згодом — *Візантійської імперії* під назвою Пульхеріополіс. Наприкінці 9 ст. місто завоював болгар. князь (з 913 — цар) Симеон I Великий (864–927; тепер Болгарія) і назвав його Белиградом, від чого походить сучас. назва міста. З 1220-х — у складі Епірського деспотату, з сер. 13 ст. — Візант. імперії. 1335–1444 — столиця незалеж. князівства Б. (ін. назви — Музакі, Аріаніті, за іменами правителів). З 1345 у складі Сербського королівства. 1450–1912 — у складі *Османської імперії*. У 17–18 ст. — центр правосл. Белградської *митрополії*. Муровані укріплення

Берата і Гірокастри історичні центри. Гірокастра: фортеця, мечеть із мінаретом, житлові будинки

на пагорбі міськ. фортеці (Кала або цитадель) походять з 4 ст. до н. е., але осн. частину їх зведено у 13 ст. У районі цитаделі є багато візант. *церков*, головно з 13 ст., а також кілька *мечетей*, побудов. за осман. доби. У Г. міське поселення відоме з 1 ст. до н. е., а тепер. місто під назвою Аргіріополіс (Аргірокастрон — Срібний замок) виникло в 12 ст. і входило до пров. Епір Візант. імперії. Наприкінці 14 — на поч. 15 ст. — центр володінь албан. князя Гіона Зенебісі. 1417–1913 — у складі Осман. імперії. З кін. 19 ст. — один із центрів боротьби за *незалежність* Албанії. З 1970-х це місто-музей, оскільки тут народився Е. *Ходжа*. Цитадель 12–13 ст. панує над містом, яке зберегло знач. кількість характер. двоповерх. *будинків* 17 ст., базар, мечеть і дві церкви 18 ст. Містобудівний устрій та житл. *забудова* Г. є характерним прикладом міста-цитаделі, побудов. вел. землевласниками, чиї інтереси були безпосередньо пов'язані з інтересами центр. влади. Б. є свідченням більш незалеж. *стилю життя*, пов'язаного з ремісн. і торговими функціями міст. Охоронювана тер. пам'ятки — 58,9 га; заг. площа *буферних зон* 136,2 га. Ці два укріплені *історичні центри міст* добре збереглися, особливо їхні традиц. *будівлі*. Свідчать про багатство та різноманітність міськ. *архітектурної спадщини* регіону. Балканська Б. є характер. прикладом укріпл. міста, яке було відкритим для *контактів соціальних*. Його міськ. центр відображає нар. житл. *традицію* Балкан, приклади якої датують переважно кін. 18 і 19 ст. Ця традиція, первісно селянська, була адаптована до міськ. стилю життя, з багаторівнев. будинками на схилах, які мають переважно горизонт. композицію. Г. розвинулася навколо стародав. цитаделі. У місті є будинки башт. типу (тур. куле), характерні для Балкан. регіону. Датовані 17 ст. Збережено й значно розвиненіші типи будинків, датовані поч. 19 ст. Пам'ятка — свідчення різноманітності міськ. громад на Балканах і традиц. *способу життя*, різном. типів нар. міського *житла* в класич. осман. період, спадкоємності різн. середньовіч. культур, мирного співіснування ісламу. сусп-ва з чисельною христ. меншістю.

Літ.: Kiel M. Ottoman Architecture in Albania, 1385–1912. Istanbul, 1990; Zindel C., Lippert A. Lahi B. Et al. Albanien: Ein Archäologie- und Kunstführer von der Steinzeit bis ins 19 Jahrhundert. Wien, 2018.

В. В. Вечерський

Бербе́ри (араб. بربر, від грец. βάρβαρος — іноземний) — група народів, що населяють переважно країни Пн. Африки (*Мавританію*, *Марокко*, *Алжир*, *Туніс*, *Лівію*, *Єгипет*), а також *Нігер*, *Малі*, Буркіна-Фасо. Говорять *діалектами* берберської мови (див. *Берберо-лівійські мови*); більшість володіє й араб. мовою. Основні групи племен Б.: тамазигт, рифи, шлех, туареги, набіли та ін. Б. — найдавніше населення Пн. Африки. Після підкорення їх арабами в 7–8 ст. знач. частина Б. змішалася з ними й перейняла мову, *культуру*, звичаї та *релігію* завойовників (*іслам*). Основні заняття — землеробство, садівництво, напівкочове скотарство; частина Б. працює в пром-сті.

Берберидо́псисові (Berberidopsidaceae) — родина квіткових рослин порядку берберидопсисоцвітих. На останніх *кладограмах* дводольних, побудов. за результатами аналізу ДНК (див. *Дезоксирибонуклеїнова кислота*), Б. разом із родиною *екстоксиконові* утв. кладу берберидопсисоцвітих (Berberidopsidales), ізольовану від базал. груп (див. *Базальна група у філогенетиці*) до розид і астерид. Ця клада, за даними *Групи з філогенії покритонасінних рослин* (APG IV), належить до суперастерид. Донедавна роди, які тепер визнані самост. род. Б., розглядали у складі род. флакуртієві (Flacourtiaceae) порядку фіалкоцвітих (Violales). Родина Б. включає 2 роди (*Berberidopsis* і *Streptothamnus*) й 3 види. Вічнозелені кущі неправ. форми (здерев'янілі ліани). *Листкорозміщення* спіральне. Листки по краю колючі, зубчасті. *Квітки* двостатеві, рожеві, багряно-черв., мають 6 і більше *тичинок*. *Чашолистки* й *пелюстки* бувають різні, або чашолистки пелюсткоподібні. Плід — *ягода*, що містить насіння з дрібними зародками. Ростуть у *Чилі* та на Сх. *Австралії*. У Чилі іноді культивують *Berberidopsis corallina* як декор. рослини за привабливі яскраво-черв. квітки. Після пошкодження рослини Б. виділяють отруйну речовину ціанід.

Літ.: Chase M. W., Christenhusz M. J., Fay M. F. Et al. An Update of the Angiosperm Phylogeny Group Classification for the Orders and Families of Flowering Plants: APG IV // Botanical Journal of the Linnean Society. 2016. № 181 (1); Ronse De Craene L. P. Floral Development of Berberidopsis beckleri — can an Additional Species of the Berberidopsidaceae add Evidence to Floral Evolution in the Core Eudicots? // Annals of Botany. 2017. № 119 (4); Lobos-Catalán P., Jiménez-Castillo M. The Functional Mechanism Behind the Latitudinal Pattern of Liana Diversity: Freeze–Thaw Embolism Reduces the Ecological Performance of Liana Species // Ecology and Evolution. 2023. № 13 (9).

Л. В. Зав'ялова

Берберо-лівійські мо́ви (берберські мо́ви) — підсім'я берберо-давньоканарської *сім'ї мов*, до якої входять мови *берберів* — корінного населення Північної Африки. Б.-л. м. близькоспоріднені

з давньоканар. мовами — мовами корінного нас. *Канарських островів*. Ці мови зникли в 16–18 ст., вони відомі за незнач. кількістю речень із перекл., зафіксованими ісп. місіонерами. Ці записи дозволяють простежити грамат. близькість давньоканар. мов із Б.-л. м. Давні епіграф. пам'ятки Канар. о-вів не дешифровані, оскільки на час приходу ісп. колонізаторів (15 ст.) носії давньоканар. мов уже втратили писемність. Давньоканарські написи візуально подібні до бербер. писемності (див. *Тифінаг*). Б.-л. м. гіпотетично входять до складу афразійськ. макросім'ї мов (див. *Афразійські мови*; *Макросім'я мов*). Сучасні Б.-л. м. поділяють на чотири (за ін. класифікацією — на п'ять) надгруп або гілок мов — пн.-берберські, зх.-берберські, пд.-берберські (туарезькі) та сх.-берберські мови. Східнобербер. мови, на думку проф. М. Косманна (нар. 1966; Нідерланди), насправді є двома окр. надгрупами або гілками: 1) мови гадамес і авджила; 2) мови нафусі, сокна й сиві. Східнобербер. мови гадамес і авджила мають низку архаїч. елементів, зокрема є єдиними сучас. бербер. мовами, у яких давньобербер. звук [*β] зберігся у своїй первіс. формі. До Б.-л. м.. також належать давньолівійські мови, які зникли в 1 тис. н. е. (їх традиційно виокремлюють в осібну гілку). Берберські мови зазнали знач. впливу *арабської мови* на рівні *лексики* (числ. запозичення) і на рівні *фонетики* (поширення фаринг. приголосних). Винятком є туарезькі (пд.-бербер.) мови. У пн.-берберських мовах також є числ. запозичення з грец., лат. і європ. мов. У туарезьких мовах — із мов сусідніх афр. народів. При цьому осн. частина лексики є питомою. Для Б.-л. м. характерні категорії роду (чол. і жін.) й числа (однина і множина). Форми множини утв. додаванням суфікса, при цьому можливі чергування голосних у корені слова. Типовий порядок слів у реченні: предикат — суб'єкт — об'єкт (також поширений порядок: суб'єкт — предикат — об'єкт). Більшість носіїв Б.-л. м. за незнач. винятками є араб.-бербер. білінгвами (див. *Білінгвізм*). Серед кабілів в *Алжирі* чимало кабіло-араб.-франц. трилінгвів. Берберські *євреї* в *Ізраїлі* (вихідці з *Марокко*) зазвичай є берберо-араб.-іврит. трилінгвами. Найбільш стабільною є ситуація з пн.-бербер. мовами (за різн. оцінками, заг. кількість носіїв — від 10 до 15 млн осіб). Серед них найбільшими за кількістю носіїв є поширені в Марокко мови атласької групи пн.-берберської гілки — ташельхіт (бл. 3,9 млн носіїв) і тамазигт (понад 2,3 млн носіїв), а також *кабільська мова* (понад 5,5 млн носіїв в Алжирі та до 1,5 млн носіїв в ін. країнах). Порівняно стабільною є ситуація з мовами туарезької (пд.-бербер. групи), поширеними серед туарегів Алжиру, *Лівії*, *Нігеру*, *Малі* та *Буркіна-Фасо*. Більшість ін. Б.-л. м. є нечисл. й безписемними. Деякі з них перебувають на межі зникнення (кількість носіїв від 200 до 4 тис.). Це стосується обох зх.-бербер. і більшості сх.-бербер. мов. Офіційний статус мають мови: тамазигт (Марокко) — з 2011 має статус другої держ. мови разом із арабською; кабільська мова (Алжир; належить до кабільської гілки пн.-берберських мов) — упродовж 2002–2016 мала статус нац. мови (згадана в Конституції Алжиру, але не мала статусу офіц. мови й конституц. гарантій розвитку), від 2016 — друга офіц. мова поряд із арабською; тамашек [Малі та Нігер; належить до пд.-бербер. (туарезької) гілки] — від 2023 набула статусу офіц. мови в Малі разом із 12 ін. мовами корінного нас. країни (при цьому єдиною держ. мовою Малі є французька); з 2001 має статус нац. мови в Нігері поряд із 9 ін. мовами корінного нас. (при цьому єдиною офіц. мовою країни є французька). В античну добу давньолівійські мови використовували давньолів. консонант. писемність. У Лівії виявлено поодинокі антич. написи цими мовами, зроблені лат. письмом. Традиція використання давньолів. писемності в модифік. вигляді безперервно зберігалася в частини пд.-бербер. племен (туарегів) для побут. записів та ігор (у Малі й Нігері її витіснила лат. графіка, у частини туарегів ін. країн — *арабська писемність*). Північнобербер. мови з *середньовіччя* послуговувалися араб. писемністю, а бербери-юдеї в Марокко й епізодично в Ізраїлі — *єврейським письмом*. Західно- і сх.-бербер. мови здебільшого залишалися безписемними. У 20 ст. були спроби поширити використання тифінагу або його модифік. форми (неотифінагу) серед носіїв пн.-бербер. мов. 2003 неотифінаг офіційно затверджено осн. графікою для літ. варіантів мов тамазигт і ташельхіт замість араб. писемності в Марокко. Питання правопис. норм для цих мов регулює Королів. ін-т бербер. культури в м. Рабаті (Марокко), його найважливіші постанови затверджує король Марокко. Для кабіл. мови в Алжирі офіційно використовують лат. алфавіт. У лінгвіст. дослідженнях для запису Б.-л. м. застосовують лат. алфавіт і тифінаг.

Літ.: Applegate J. R. The Berber Languages // Afroasiatic / Ed. by C. T. Hodge. The Hague, 1971; Galand L. Langue et littérature berbères: vingt cinq ans d'études. Paris, 1979; Galand G. Regards sur le berbère. Milano, 2010; Kossmann M. The Arabic Influence on Northern Berber. Leiden, 2013; Servier J. Les Berbères. 6e ed. Paris, 2017.

С. І. Гірік

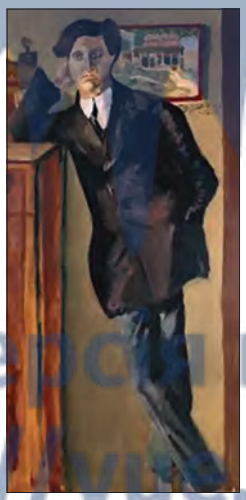
Берг Альбан Марія Йоганнес

Берг, Альба́н Марі́я Йога́ннес (нім. Berg, Alban Maria Johannes; 09.02.1885, м. Відень, тепер Австрія — 24.12.1935, там само) — композитор, музичний критик, представник австро-німецького *експресіонізму* в музиці та нововіденської школи, член Берлінської академії мистецтв (з 1930). Нар. у сім'ї комерсанта. Здобув базову домаш. освіту. В юнацтві пробував самостійно складати музику в традиціях вокал. *лірики* композиторів-романтиків (Ф. *Шуберта*, Р. *Шумана*, Й. *Брамса* та ін.). Першу пісню створив у віці 15 р. Музиці навчався приватно 1904–1910 у А. *Шенберга*. Під наглядом учителя склав кілька творів: Сонату для ф-но (1907–1908), Чотири пісні (на вірші К. Ф. *Геббеля* і А. Момберта; 1909–1910) і Струн. квартет (1910). Ранні твори Б. мали експерим. характер і визначали вектор його творч. пошуків: Б. випробовував сили в різн. жанрах і уникав чітк. тонал. системи, намагався віднайти свій стиль у системі вільної *атональності*. Працював коректором у вид-ві «Універсаль Едіціон» («Universal Edition»; 1911–1915). Переломним у творч. житті був 1913. У м. Відні 31.03.1913 відб. прем'єра першого стилістично індивід. автор. твору Б. («П'ять пісень для сопрано з оркестром на поетичні тексти до поштових листівок Петера Альтенберга»). Концерт, у якому прозвучали 2 його пісні з цього циклу і твори Г. *Малера*, А. фон Цемлинського (1871; тепер Австрія — 1942; США), А. Шенберга та А. *Веберна*, увійшов в історію як один із найгучніших худ. скандалів. Служив в армії, у

військ. канцелярії (1915–1918). Працював муз. менеджером концерт. орг-ції «Товариство закритих музичних виступів» («Verein für musikalische Privataufführungen»), засн. А. Шенбергом для виконання сучас. музики (1918–1921). Відповідав за концерт. *репертуар*, репетиц. та концерт. діяльність. З 1919 Б. — співробітник віден. журн. «Музикблеттер дес Анбрух» («Musikblätter des Anbruch»). Відтоді розпочав кар'єру в галузі *журналістики*: писав *рецензії* та *статті* про музику композиторів-сучасників. Займався також викладац. діяльністю (серед учнів — філософ, композитор Т. *Адорно*). Похований на Гітцинському цвинтарі у м. Відні. Б. — автор приблизно 12 опусів. За стилем автор. мислення — композитор лірич. плану зі схильністю до камер. типу самовираження й душев. настрою. Його камерність — у поет. манері емоц. самовираження, успадкованій від композиторів-романтиків. Попри тех. складність і витонченість його авангард. муз. мови, лірич. душевність є гол. образною суттю його музики. Усі зрілі твори Б. структурував за жорстк. конструктив. законами. Закладав як основу композиц. форм певні багатознач. структур. елементи, будував музику на основі числ. кодів, літер. шифрів, *моноґрам* імен, *цитат* тощо. Твори Б. базуються на рівновазі та гармон. балансі раціон.-конструктивного та емоц.-психологічного. У циклі «П'ять пісень для сопрано з оркестром» (1913) ще відчутно вплив музики Г. Малера, К. *Дебюссі* та А. Шенберга. У творах присутня *додекафонія* та апробовано елементи муз. мови, що яскраво виявлять себе у зрілих творах. Світове визнання мала опера Б. «Воццек». Задум виник у травні 1914 (після відвідин віден. прем'єри незакінч. драми «Войцек» Г. *Бюхнера*). Впритул за написання опери Б. узявся 1918–1921. Твір вважають кульмінацією муз. експресіонізму в опер. жанрі. Через похмуро-фатал. історію приват. життя солдата, змученого *галюцинаціями* та апокаліптич. видіннями, через його стосунки із зовн. світом Б. утілює своє ставлення до життя та осмислення реальності. Уперше Б. вивів на велику опер. сцену типажі звич. людей бюргер. світу, відобразив рутин. життя, сконцентрував увагу на трагедії неприміт. людини — солдата-цирульника. У цьому новаторство сюжет. *фабули* опери; новаторською є також її жанр. структура. Оперне дійство скомпоновано на синтезі різн. жанрів — *трагедії*, *мелодрами*, побутово-гротеск. абсурдист. драми тощо. Новизною вирізняються муз. мова та композиц. структура опери. *Партитура* організована за структур. законами *музики інструментальної*. Перший акт — *експозиція*, знайомство з *персонажами* опер. драми. Він представлений у вигляді серії жанр. п'єс. Другий акт — актив. розвиток драми, вирішений Б. як *симфонія* в 5 частинах. Третій акт — розв'язка драми, виписаний у вигляді 6 *інвенцій*. Як зв'язок між сценами Б. використовує інструм. *інтермедії* з автор. коментарями. Інструментальна жанр. композиц. структура опери є основою для накладання вокал. співу, в усьому розмаїтті новатор.-експеримент. прийомів вокалізації: від речитації, декламації словес. тексту, його співу в різній манері (т. з. мовний спів або напівспів) до традиц. для опери вокал. манери виконання — *аріозо*, пісня тощо. Б. вдається навіть до манери співу *фальцетом*, пронизл. крику, співу із закрит. ротом тощо. Б. використовує різні вокал. прийоми у контексті певної сюжет. ситуації. Розмаїття вокалізації Б. досягає артикуляц. *ремарками*. Музична мова опери також новаторська, зіткана з поєднання різних тех. прийомів звук. орг-ції — традиційно тонал., політонал., мультитональної (виникає в результаті одночас. нашарування різн. сюжет. епізодів, прописаних в різн. системах звук. орг-ції), а також атональної та додекафонної. Прем'єра опери відб. 14.12.1925 у м. Берліні під керуванням диригента Е. Клайбера (1880; тепер Австрія — 1956; Швейцарія). Твір Б. присвятив вдові Г. Малера — А. Малер (1879; тепер Австрія — 1964; США). «Воццека» ставили на різн. опер. сценах Європи (у містах Відні, Празі, Амстердамі, Цюріху) та Америки (1931 у м. Філадельфії). 13.06.1927 у присутності Б. відб. прем'єра в Держ. академ. театрі опери та балету імені С. М. Кірова (тепер *Маріїнський театр*, м. Санкт-Петербург, Росія) під керуванням диригента В. *Дранишникова*. З 2-ї пол. 1920-х до кінця життя Б. написав небагато: Камер. концерт для ф-но, скрипки та 13 духових (1924–1925), «Ліричну сюїту» для струн. квартету (1926), концерт. *арію* «Вино» для сопрано і оркестру на слова Ш. *Бодлера* в перекл. С. *Георге* (1929), Скрипк. концерт «Пам'яті янгола» (1935). У цих творах послідовніше проводиться адаптація додекафон. методу. Додекафонію Б. трактував досить вільно, включав у свої твори *алюзії* на тонал. музику та поєднував додекафонію з атональністю і *тональністю*. Іноді вдавався до цитування тематизму творів ін. авторів, але завжди чужі цитати використовував задля смисл. суті *сюжету* влас. композицій. Твори пізн. періоду Б. структурував за допомогою позамуз. елементів, що служили архітектон. скріпами. Камерний концерт для ф-но, скрипки та 13 духових (1925) він створював до 50-річ. ювілею А. Шенберга. Його структур. мова на всіх рівнях муз. виразності та заг. композиц. форма скріплені *семантикою* числа «3». Це виражало тріумвірат, триєдність нововіденців (Шенберга, Веберна та Б.). У «Ліричній сюїті» (1926) для струн. квартету Б. уперше використав серійн. спосіб орг-ції муз. тканини. Цей твір має автор. програму — сюжет. фабулу твору Б. вибудував як таєм. освідчення в заборон. коханні до Г. Фукс-Робеттін (1896; тепер Чехія — 1964; США), у твір увів кілька цитат із творів ін. композиторів («Ліричної симфонії у семи піснях» А. фон Цемлинського та опери «Трістан та Ізольда» Р. *Вагнера*). Світова прем'єра відбулася 08.01.1927 у виконанні «Квартету Коліша» («Kolisch Quartet»). Скрипковий концерт «Пам'яті янгола» (1935) із 2 частин, виписаний у додекафон. техніці, Б. присвятив доньці А. Малер — М. Гропіус (1916–1935; тепер Австрія), яка померла в юнацтві від *поліомієліту*. Це один із найрепертуарніших скрипк. концертів у світ. виконавчій практиці. Твір замовлений Б. скрипалем Л. Краснером (1903; тепер Україна — 1995; США) у лютому 1935. У концерті зашифровані символи: Б. увів у муз. текст твору власну монограму — ініціали імені та прізвища (А. Б., що відповідало звукам ля і сі-бемоль); використав каринтійську нар. пісню, яка асоціювалася з юністю та його першою закоханістю (у Каринтії сім'я Б. мала заміськ. будинок), а також цитату похорон. хоралу І. С. Баха «Es ist genug» («Це — кінець»). Б. фактично прописав у тв. свою історію життя та відхід (помер від зараження крові через 4 міс. після завершення концерту). Вико-

Берг Альбан Марія Йоганнес. Афіша до опери «Воццек»

Берг Альбан Марія Йоганнес. Худ. Арнольд Шенберг, 1910

нання твору на міжнар. фестивалі Нової музики (квітень, 1936; м. Барселона) під керуванням диригента Г. Шерхена (1891; Німеччина — 1966; Італія) сприйняли як своєрід. *реквієм*, написаний Б. самому собі. Над оперою «Лулу» на тексти експресіоніст. п'єс Ф. *Ведекінда* («Дух землі» та «Скринька Пандори») Б. працював з 1929 до кінця життя. Твір залишився незавершеним (композитор написав і повністю оркестрував 2 акти та чверть 3-го). 1937 у м. Цюріху відб. прем'єра (без 3-го акту). За автор. ескізами оперу завершив композитор Ф. *Церха*. 24.02.1979 у м. Парижі відб. прем'єра заверш. опери під керуванням П. *Булеза*. Опера виписана в стилістиці додекафон. типу мислення. В її основі — сюжет про фатальну красуню, її сходження до вершин буржуаз. сусп-ва та морал. падіння. Б. побудував драму за законами паліндрому (дзеркал. *симетрії*). Тематична та композиц. форми теж підпорядковані логіці дзеркал. симетрії — тематизм опери структурований за принципом розгалуж. системи лейтмотивів, *ремінісценцій*, алюзій, інтонац. повторів. Музика Б. вплинула на розвиток мист-ва 20 ст., творчість авангардистів і композиторів ін. стильов. орієнтирів і напрямів. Іменем Б. 1990 названо астероїд. Перед Віден. держ. оперою відкрито пам'ятник Б. (2016, арх. В. Д. Прікс).

Літ.: Лобанов А. «Воццек» А. Берга (Спроба критичного аналізу). Київ, 1977; Floros C. Alban Berg: Musik als Autobiographie. Wiesbaden, 1994; Alban Berg and His World / Ed. by Chr. Hailey. Princeton, 2010; Meier B. Alban Berg: Biographie. Würzburg, 2018; Simms B., Erwin Ch. Berg. New York, 2021.

А. Є. Луніна

Берг, Пол Наїм (англ. Berg, Paul Naim; 30.06.1926, м. Нью-Йорк, США — 15.02.2023, м. Стенфорд, шт. Каліфорнія, США) — біохімік, засновник *інженерії генної*, лауреат *Нобелівської премії* з хімії (1980), член Національної академії наук США (з 1966), Американської академії мистецтв і наук (з 1966), Паризької АН (з 1981), *Лондонського королівського товариства* (з 1992), *Папської академії наук* (з 1996), ін. академій і товариств. Нар. в сім'ї текстильника та домогосподарки. Закінчив серед. шк. А. Лінкольна у р-ні Бруклін м. Нью-Йорку (1943). Під час *Другої світової війни* у червні 1943 мобілізований до ВМФ. Служив на *човні підводному*, 1946 демобілізувався. Закінчив біохім. ф-т Пенсильван. ун-ту (1948) зі ступенем *бакалавра*. 1952 захистив дисертацію та здобув ступінь д-ра філософії з *біохімії* в Ун-ті Кейс Вестерн Резерв у м. Клівленді. Працював як постдокторант 1952–1954 в Ін-ті цитофізіології *Копенгагенського університету*. З 1954 — асистент-професор каф. *мікробіології* Мед. школи Вашингтона ун-ту у Сент-Луїсі, займався дослідженнями під керівництвом А. *Корнберга*. З 1959 — у *Стенфордському університеті*: професор біохімії (1959–1967), зав. каф. біохімії (1969–1974). У 1967 узяв у Стенфорді відпустку на рік і працював у Ін-ті біол. досліджень Солка (м. Сан-Дієго, шт. Каліфорнія) разом із Р. *Дульбекко*. Був співробітником Ін-ту Солка (1973–1983). Президент Амер. т-ва біохіміків (з 1975). У 1980-х разом з А. Корнбергом і Ч. Янофськи (1925–2018; США) заснував Наук.-дослід. ін-т молекуляр. та клітин. біології ДНК (м. Пало Альто, шт. Каліфорнія). Б. став одним із засновників міждисциплінар. Центру молекуляр. та генетич. медицини Бекмана при Стенфорд. ун-ті (1985): допоміг зібрати понад 50 млн дол. США для будва цього центру, працював у ньому директором (1989–2000). Член Ради наук. консультантів Мемор. фонду мед. досліджень Джейн Коффін Чайлдс (1970–1980). Член консультатив. рад Нац. ін-ту охорони здоров'я США, Амер. онкол. т-ва, Нац. наук. фонду, *Массачусетського технологічного інституту* та *Гарвардського університету*; ради Нац. АН США. Член і голова Міжнар. консультатив. ради Базел. ін-ту імунології, голова наук.-консультатив. к-ту Ін-ту Вайтгеда (1984–1990), Нац. консультатив. к-ту проєкту «Геном людини» (1990). Редактор наук. журн. «Біохімічні та біофізичні дослідження» (англ. «Biochemical and Biophysical Research Communications»; 1959–1968), член консультатив. ред. ради журн. «Молекулярна медицина сьогодні» («Molecular Medicine Today»). Попечитель Рокфеллерів. ун-ту (1990–1992). З 2000 — у відставці. Відтоді почес. директор Центру молекуляр. та генетич. медицини Бекмана. Б. проводив дослідження в галузі хімії нуклеїн. кислот, передусім *рибонуклеїнових кислот* (РНК) та їхньої ролі в амінокислот. синтезі білка. Дисертаційну роботу присвятив дослідженню перетворення *кислоти мурашиної*, формальдегіду і *метанолу* в повністю відновлену метильну групу *метіоніну*. Першим показав роль *фолієвої кислоти* і *вітаміну* B_{12} у синтезі метіоніну. Займався дослідженням синтезу білків з амінокислот. Встановив, як транспорт. РНК переносять амінокислоти на місце синтезу білка; зауважив, що у кожної амінокислоти є своя транспортна РНК. Б. вдалося виявити РНК-*полімеразу* в *кишковій паличці*. Головною метою Б. було проведення досліджень з культурами *клітин*, проте його зацікавив ДНК-вірус (див. *Дезоксирибонуклеїнова кислота*). Досліджував поліомавіруси, зокрема поліомавірус *мавпи* (SV40). Зрозумів, що SV40 можна використовувати як вектор для введення ін. *інформації генетичної* у звич. клітину. 1972 провів серію успіш. експериментів і відкрив молекуляр. *гібрид*, з'єднавши ДНК двох *вірусів* за допомогою хім. реакції. Узяв вірус (SV40) і *бактеріофаг λ* (фаг лямбда) та зумів розірвати їхній генетич. матеріал у спец. місцях під дією *біологічно активних речовин*. Отримав рекомбінант. ДНК (р-ДНК), яка складалась з частин різн. *організмів*. Цей тип молекули став відомим як *гібридна ДНК* або р-ДНК. Метод Б. відкрив шлях до створення *бактерій*, які виробляють *речовини*, що використовують у ліках. Однак 26.07.1974 опублікував звернення в наук. журн. «Нейче» («Nature», «Природа»), «Саєнс» («Science», «Наука») та ін. щодо річного *мораторія* на експерименти з р-ДНК («лист Б.») і зайнявся підготовкою конференції для обговорення їх потенц. небезпеки. За ініціативи Б. 27.02.1975 відбулася Асиломар. конференція (конференц-центр Асиломар, шт. Каліфорнія, США), на якій 100 вчених із 16 країн виробили рекомендації та розробили правила дослідження *генома*. У червні 1976 рекомендації були оприлюднені Нац. ін-том охорони здоров'я США, згодом ухвалені подіб. органами в ін. країнах. 1968–1970 вчений займався дослідженням вірусу-40 (SV40). Провів експеримент, який по суті став початком усієї ген. інженерії: використав *ферменти*, щоб розрізати ДНК вірусу (SV40) і бактеріофага лямбда кишкової палички, а потім зібрав зі шматочків р-ДНК.

Берг Пол Наїм

У 1980–2000 Б. поглибив свої дослідження р-ДНК (вивчав механізм рекомбінант. відновлення деструктурованої ДНК). Закликав пов'язати дослідження у галузі *молекулярної біології* з клініч. дослідженнями. Одним із перших практич. результатів рекомбінант. технології було створення *штаму* бактерій, що містить ген для вир-ва гормону *інсуліну* ссавців. Нобелівську премію з хімії отримав разом із В. *Гілбертом* і Ф. *Сенгером* «за фундаментальні дослідження біохімії *кислот нуклеїнових*, зокрема рекомбінантної ДНК». Лауреат премій: Елі Ліллі з біохімії (1959), Нац. АН США (1966), Фонду Гайрднера (1980), Альберта Ласкера за фундамент. мед. дослідження (1980), Нью-Йорк. АН (1980), Амер. асоціації сприяння наук. свободі та відповідальності (1982). Нагороджений Нац. медаллю науки США за внесок у розвиток науки (1983), медаллю Нац. мед. б-ки (1986). Каліфорнійський вчений року (1963). Здобув нагороду Г. Дж. Кайзера за досягнення у викладанні в мед. школі Стенфорд. ун-ту (1969, 1972), мед. нагороди Сарасоти за досягнення та досконаліть (1979). Почесний професор Стенфорд. ун-ту (з 2000), почес. доктор *Єльського університету* (з 1978), *Вашингтона університету у Сент-Луїсі* (з 1986), Ун-ту штату Орегон (з 1989), *Пенсильванського університету* (з 1995).

Пр.: У співавт. — Biochemical Method for Inserting New Genetic Information Into DNA of Simian Virus 40: Circular SV40 DNA Molecules Containing Lambda Phage Genes and the Galactose Operon of Escherichia Coli // Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. 1972. № 69 (10); Construction of Hybrid Viruses Containing SV40 and Lambda Phage DNA Segments and Their Propagation in Cultured Monkey Cells // Cell. 1976. № 9; Physical and Genetic Characterization of Deletion Mutants of Simian Virus 40 Constructed in Vitro // Journal of Virology. 1977. № 24 (1); Synthesis of Rabbit Beta-Globin in Cultured Monkey Kidney Cells Following Infection with a SV40 Beta-Globin Recombinant Genome // Nature. 1979. № 277; Expression of a Bacterial Gene in Mammalian Cells // Science. 1980. № 209. P. 1422–1427.

Літ.: Friedberg E. A Biography of Paul Berg: The Recombinant DNA Controversy Revisited. Hackensack, 2014.

Л. В. Кобріна

Бе́ргер, Пі́тер Лю́двіг (англ. Berger, Peter Ludwig; 17.03.1929, м. Вена, Австрія — 27.06.2017, м. Бруклайн, США) — соціолог, теолог, організатор науки, член Американської академії мистецтв і наук (з 1982). Працював у галузі соціології знань, *соціології релігії* та соц. конструктивізму. Після *аншлюсу* Австрії в 1938 родина Б. емігрувала до *Палестини*, яка тоді перебувала під владою Великої Британії. Відвідував брит. серед. школу. Після вторгнення фашист. військ у м. Хайфу його евакуювали на гору *Кармель*. 1946 разом із сім'єю переїхав до США, а в 1952 став натуралізованим гр-нином (див. *Натуралізація*). 1946–1949 навчався в Коледжі Вагнера (м. Нью-Йорк, США), де 1949 здобув ступінь бакалавра мистецтв. 1949–1954 продовжив навчання в Новій школі соц. досліджень (м. Нью-Йорк, США), де 1952 здобув ступінь магістра гуманітар. наук, а 1954 — д-ра філософії. 1955–1956 працював у Академії Євангеліє в Бад-Боллі, Зх. Німеччина. 1956–1958 був доцентом Ун-ту Пн. Каролiни в Грінсборо, США. 1958–1963 працював асоційованим професором Гартфорд. теол. семінарії (шт. Коннектикут, США). 1960–1970 викладав у Новій школі соц. досліджень, у Рутгер. ун-ті (шт. Нью-Джерсі, США) та Бостон. коледжі (шт. Массачусетс, США). 1981–2009 працював професором соціології й теології в Бостон. ун-ті. 1985 заснував Ін-т вивчення екон. культури при Бостон. ун-ті (тепер Шк. глобал. досліджень Фредеріка С. Парді), яким керував до 2010. Був учнем засновника феноменол. напряму в соц. науках А. *Шюца*, також зазнав знач. впливу праць К. *Маркса*, Е. *Дюркгейма*, М. *Вебера* і Дж. Г. *Міда*. У межах феноменол. соціології розпрацьовував проблеми соціології знання й соціології релігії. 1966 опубл. кн. «Соціальне конструювання реальності. Трактат із соціології знання» («The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge»; співавт. Т. *Лукман*), де запропонував феноменол. варіант соціології знання і розкритикував її традиц. концепції (М. *Шелер*, К. Мангейм, Р. К. *Мертон* та ін.). Вбачав їхній гол. недолік у надмір. увазі до проблеми соц. зумовленості теор. знання, а також до епістемол. і методол. питань соц. аналізу. Автор праць, присвяч. взаєминам *релігійного досвіду* і процесів раціоналізації, індивідуалізації та *секуляризації* в сучас. сусп-ві. Його книги із соціології релігії «Священна завіса. Елементи соціологічної теорії релігії» («The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theorie of Religion»; 1967), «Чутки про ангелів: сучасне суспільство і перевідкриття надприродного» («A Rumor of Angels: Modern Society and the Rediscovery of the Supernatural»; 1970), «Єретичний імператив» («The Heretical Imperative»; 1979) та ін. викликали інтерес далеко за межами академ. кіл США. Релігія, за Б., пов'язує «хиткі конструкції» емпір. сусп-в із вищою реальністю, розмістивши їх у «священному космосі», який рятує людину від *хаосу*. Вона виконує регулятив. функцію упорядкування досвіду, узаконює соц. ін-ти, вводячи їх в «космічну структуру відносин». Б. відтак визначав релігію як свящ. космізацію соц. порядку. Окремі крос-культ. дослідження Б., присвячені проблемам політ. та екон. модернізації, співвідношенню *капіталізму* та *демократії*, ринк. економіки й індивідуалізму, надали підстави вважати його теоретиком амер. *неоконсерватизму*. Зокрема, у кн. «Капіталістична революція» («The Capitalist Revolution»; 1986) Б. обґрунтував поняття екон. культури та висунув тезу про те, що капіталіст. сусп-во є найефективнішим серед ін. відомих *соціальних систем*, оскільки має здатність забезпечити матер. процвітання, а також індивід. й сусп. свободу. Почесний доктор Коледжу Вагнера, Коледжу Святого Хреста (м. Вустер, США), Ун-ту Лойоли (м. Чикаго, США), Ун-ту Нотр-Дам (шт. Індіана, США), *Женевського університету* та *Мюнхенського університету Людвіга та Максиміліана*, почес. член багатьох наук. асоціацій. *Тюбінгенський університет* відзначив Б. премією доктора Леопольда Лукаса (2010).

Бергер Пітер Людвіг

Пр.: The Noise of Solemn Assemblies: Christian Commitment and the Religious Establishment in America. Garden City, 1961; Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective. Garden City, 1963; The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. Garden City, 1966. (у співавт.); The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion. Garden City, 1967; A Rumor of Angels: Modern Society and the Rediscovery of the Supernatural. Garden City, 1970; Movement and Revolution. Garden City, 1970. (співавт.); Sociology: A Biographical Approach. New

York, 1974 (у співавт.); A Far Glory: The Quest for Faith in an Age of Credulity. New York, 1992; The Many Altars of Modernity. Towards a Paradigm for Religion in a Pluralist Age. Berlin, 2014; Укр. перекл. — Капіталістична революція: п'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи / Пер. з англ. С. О. Макеєв, І. П. Дзюб, І. О. Кресіна. Київ, 1995; 500 років протестантизму / Пер. з англ. А. Дейнеки // СВОЄ. 2015. № 2–3.

Літ.: Руткевич Е. Д. Феноменологическая социология П. Бергера // Социол. исслед. 1990. № 7; Руткевич Е. Д. Питер Бергер — полвека творческого пути // Социол. исслед. 2011. № 1; Allan K. Contemporary Social and Sociological Theory: Visualizing Social Worlds. Los Angeles, 2012; Шульга А. Почему «феноменологическая социология» невозможна // Социол.: теория, методы, маркетинг. 2013. № 1; Прокопек О. Я. Трансформація розуміння суспільної реальності на прикладі праць П. Бергера, Т. Лукмана і Н. Лумана // Мультиверсум. Філос. альманах. 2015. Вип. 1–2.

Г. А. Черних

Бе́ргіус, Фрі́дріх Карл Рудо́льф (нім. Bergius, Friedrich Karl Rudolf; 11.10.1884, м. Бреслау, тепер м. Вроцлав, Польща — 31.03.1949, м. Буенос-Айрес, Аргентина) — хімік-технолог, член Гейдельберзької академії наук (з 1941), лауреат *Нобелівської премії* з *хімії* (1931). Належав до давн. родини, з якої вийшли знані богослови, юристи, економісти та ін. Батько був власником хім. *фабрики* з вир-ва *глинозему* в Гольдшмідені (тепер р-н Злотники у м. Вроцлаві). Початкову та серед. (реальна гімназія) освіту здобув у м. Бреслау. Після закінчення серед. школи пройшов 6-міс. практику на одному з вел. металург. *заводів* Рура (тепер земля Північний Рейн — Вестфалія, Німеччина) для вивчення пром. вир-ва. З 1903 в Ун-ті Бреслау (тепер Вроцлав. ун-т ім. Болеслава Берута) вивчав хімію у А. Ладенбурга (1842; тепер Німеччина — 1911; тепер Польща), Р. В. Г. *Абеґґа* і Г. Л. *Герца*. У 1904 перебував на військ. службі, а потім вступив до *Лейпцизького університету*, де під керівництвом А. Р. *Ганча* готував доктор. дис. «Про абсолютну сульфатну кислоту як розчинник». 1907 здобув доктор. ступінь в Ун-ті Бреслау. Зацікавився пром. хімією. Упродовж двох років працював асистентом у В. Г. *Нернста* в Берлін. ун-ті (тепер *Гумбольдтський університет Берліна*). Потім у м. Карлсруе (Німеччина) упродовж семестру під керівництвом Ф. *Габера* вивчав хім. рівноваги газ. реакцій (зокрема при синтезі *амоніаку*). 1909 у м. *Ганновері* розпочав влас. дослідження *дисоціації* пероксиду *кальцію* (CaO_2) і розробив практ. метод для лаб. робіт за умов *тиску* до 300 атмосфер. 1910 за сприяння батька заснував власну приватну хім. лаб. у Вищій тех. шк. м. Ганновера (тепер Ганновер. ун-т ім. Ляйбніца), яку згодом розширив. 1911 упродовж семестру Б. читав лекції з *технології* газ. реакцій, теорії рівноваги і металург. процесів у Ін-ті фіз. хімії (при Вищій тех. шк. Ганновера), директором якого тоді був М. Е. А. *Боденштейн*. 1912–1913 розробив спосіб терміч. гідрогенізації *вугілля* (процес, який перетворює різні види вугілля на синт. нафту, змушуючи вугілля реагувати з газоподіб. воднем під високими тиском і т-рою) та важких *мастил* за умов висок. тиску (процес Б.). У цей період працював над кн. «Використання високого тиску в хімічних діях» (1913). Цього ж року Б. отримав *патент* на процес гідрогенізації вугілля. З початком *Першої світової війни* полишив викладац. діяльність, занурився в роботу над проблемою *зрідження вугілля*. 1914–1921 жив у м. *Берліні*. 1914 прийняв пропозицію хіміка К. Гольдшмідта (1857–1926; тепер Німеччина), співвласника Акціонер. т-ва Т. Гольдшмідта (нім. Th. Goldschmidt Aktiengesellschaft), і передав свою лаб. заводу т-ва у м. *Ессені*, тепер «Евонік Індустріс» (нім. «Evonik Industries»). Очолив дослідження у новій, спеціально побудов. лаб., а 1916 став заст. члена правління Акціонер. т-ва Т. Гольдшмідта. 1915 Б. власним коштом і за фін. підтримки двох компаній побудував у Райнау (район у м. Мангеймі, Німеччина) з-д з гідрогенізації вугілля. 1925 Б. продав свої патенти *компанії* «Баденська анілінова та содова фабрика» (БАСФ; нім. Badische Anilin- und Sodafabrik, BASF). Член правління БАСФ К. *Бош* продовжив роботи з гідрогенізації вугілля, усунув недоліки процесу Б. 1928 в м. Лойна (Німеччина) було збудовано з-д з вир-ва мастил із вугілля. Б. і Бош спільно здобули Нобелів. премію з хімії «за заслуги з упровадження та розвитку методів високого тиску в хімії». Був членом *Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини*. Під час *Другої світової війни* за методом Б. Німеччина виробляла знач. кількість синт. бензину, налагодила *промисловість* з вир-ва синт. нафти. У повоєнний час через колиш. зв'язки із компаніями, близькими до нацист. режиму, Б. переїхав ненадовго в *Австрію*, потім — в *Іспанію*, де заснував хім. компанію. 1947 на запрошення уряду переїхав до *Аргентини*, де працював наук. консультантом у мін-ві промисловості. Брав участь у розробці «Першого п'ятирічного плану Перона» для мін-ва промисловості (гідрування вугілля було закладено як основа для енергопостачання країни). Був обраний до ради директорів багатьох асоціацій і компаній з вир-ва вугілля і нафти. Похований на нім. цвинтарі м. Буенос-Айреса. Дослідження Б. вплинули на розробку методу гідрування, необх. для перетворення вугільн. пилу та *водню* безпосередньо в мастила і *бензин* без виділення проміж. продуктів. Близько 15 р. вивчав процес *гідролізу целюлози* під впливом *кислоти хлоридної* (*соляної*). Намагався раціоналізувати процес і забезпечити повне відновлення к-ти хлоридної. Внаслідок цього процесу утворюються *цукри*, які перетворюють або на *спирт*, або на корм. *дріжджі*. Дослідження Б. сприяли розвиткові вир-ва: 1935 в Райнау побудовано завод з вир-ва спирту з *деревини*. Нагороджений *медаллю Лібіха* (1928), *медаллю Вільгельма Екснера* (1937). Почесний доктор Ганновер., *Гейдельберзького університету*, Гарвард. ун-ту (з 1936).

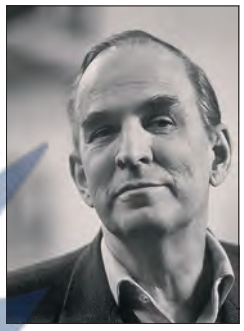
Бергіус Фрідріх Карл Рудольф

Літ.: Oesper R. E. Friedrich Bergius (1884–1949) // Journal of Chemical Education. 1949. № 26 (10); Stranges A. N. 1984. Friedrich Bergius and the Rise of the German Synthetic Fuel Industry // Isis. 1984. № 75 (4); Stoltzenberg D. Fritz Haber, Carl Bosch und Friedrich Bergius — Protanonisten der Hochdrucksynthese // Chemie in unserer Zeit. 1999. № 33 (6).

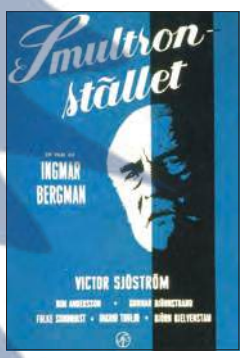
Бе́ргман, Ернст І́нгмар (швед. Bergman, Ernst Ingmar; 14.07.1918, м. Уппсала, Швеція — 30.07.2007, о. Форе, Готланд, Швеція) — режисер театру та кіно, сценарист, продюсер, драматург і прозаїк, представник *авторського кіно*. Народився у сім'ї лютеран. *пастора* та медсестри. Наприкінці 1918 родина переїхала до м. Стокгольма. Серед. освіту Б. здобув у стокгольм.

Онлайн-версія на сайті
http://vue.gov.ua

Пальмгренській школі. Негативні враження від шк. і навчання пізніше відтворив у своєму першому кіносценарії до фільму А. *Шеберга* «Цькування» (1944). Улітку 1934 за програмою обміну 6 тижнів провів у Німеччині в родині одноліт-ка — члена «*Гітлерюгенда*». На нацист. мітинзі в м. Веймарі чув виступ А. *Гітлера*. Після цієї по-їздки кілька років (можливо, навіть до завер-шення *Другої світової війни*) перебував під впливом нацист. пропаганди (див. *Нацизм*) і симпатизував фюреру. 1937–1940 вивчав літ. та історію мист-в у Стокгольм. ун-ті. Однак на-вчанням цікавився мало, більшість часу приді-ляв театру, яким захоплювався з дитинства. З 1937 почав керувати різн. міськ. аматор. (зо-крема студент.) театр. колективами. Романтичне захоплення призвело до конфлікту з батьком, унаслідок чого пішов із дому та на багато років перервав будь-яке спілкування з родиною. 1940 залишив ун-т заради роботи реквізитором та освітлювачем у постановці *п'єси* Ю. *Стрінберга* «Батько». Після невдалого театр. турне працю-вав пом. режисера в Королів. опері в Стокгольмі, влаштувався пом. сценариста. Почав писати п'єси. 1942 уперше поставив свою п'єсу «Смерть Каспара» в Стокгольм. студент. театрі. Позитив-ні відгуки на спектакль допомогли йому отрима-ти роботу сценариста та сценар. ред. на кіносту-дії «Шведська кіноіндустрія» (швед. «Svensk Filmindustri»). Під час *Другої світової війни* був звільнений від військ. служби (мав *виразкову хворобу* шлунка, від якої страждав усе подальше життя). За 65 р. творч. діяльності у сфері кіно, театру, опери, л-ри, телебачення та радіо ство-рив бл. 140 різножанр. літ. творів та публікацій. Як театр. режисер поставив бл. 170 п'єс у муні-цип. театрах Гельсінгборга, Гетеборга, Мальме, Королів. драм. театрі в Стокгольмі, Королів. опері в Стокгольмі (усі — Швеція), Нац. театрі в Мюнхені (Німеччина). Керував Королів. драм. театром у Стокгольмі (1963–1966). Вважав театр своєю гол. справою. Як кінорежисер зняв бл. 60 худ. і докум. фільмів для телебачення та кіно-прокату, переважно за влас. *сценаріями*. У бага-тьох кінокартинах співпрацював із володарем 2 премій «*Оскар*» кінооператором С. В. Нюквіс-том (1922–2006; Швеція). У фільмах Б. знімали-ся: Г. Андерссон (нар. 1932), Гуннар Б'ернстранд (1909–1986), Бібі Андерссон (1935–2019), Е. Юзефсон (1923–2012), І. Тулін (1926–2004), Г. Ліндблум (1931–2021; усі — Швеція), Макс фон Сюдов (1929; Швеція — 2020; Франція), Л. Ульман (нар. 1938; Японія). 1946 зняв першу стрічку «Криза» (у прокаті фільм зазнав прова-лу), драму «Дощ над нашим коханням» (отрима-ла схвальні відгуки). Стрічку «Корабель іде в Індію» (1947) було представлено в конкурс. про-грамі 2-го міжнар. *Каннського кінофестивалю*. Фільм не мав успіху. Із тех. причин невдалим був і прем'єр. показ у Швеції. Вплив неореалізму, зо-крема Р. *Росселліні*, помітний у стрічці «Портове місто» (1948). Окремі епізоди фільму, що містять док. сцени повсякден. праці порт. робітників, знімали в порту м. Гетеборга. У кінокартині «Тюрма» (1949), який Б. уперше зняв за своїм оригін. сценарієм, помітна експресіоніст. стиліс-тика. Фільм «Літня інтерлюдія» (1951) знаменує перехід від ранн. до зрілої творчості Б. Режисер вважав стрічку однією з найголовн., оскільки в ній уперше зміг виявити свій автор. режисер. стиль. У фільмі зринають мотиви, образи та ідеї, які згодом Б. використає та розвине в пізн. кар-тинах («Сьома печатка», 1956; «Сунична галяви-на», 1957; «Мовчання», 1963 та ін.). У широкий амер. прокат стрічка не потрапила через *Кодекс Хейса*, який не допускав жод. демонстрації *еро-тики*. Проте фільмом зацікавилися дистриб'ю-тори з прокату *експлуатаційного кіно* в мален. кінотеатрах та автокінотеатрах (де віталися ерот. сцени). 1953 зняв *мелодраму* «Літо з Мо-нікою» у близькій до неореалізму стилістиці. Голо-вну роль виконала актриса Г. Андерссон. Ж.-Л. *Годар* порівнював значення цього фільму для історії кінематографу з «Народженням нації» Д. *Гріффіта*. Стрічка стала однією з тих, що сприяли створенню іміджу Швеції як сексуаль-но розкріпач. країни. У фільмі про мандрів. ак-торів «Вечір блазнів» (1953) уперше в знім. групі з'явився оператор С. В. Нюквіст, який надалі за-фільмує 20 кінокартин Б. 1954–1955 вийшли в прокат «Урок кохання», «Жіночі мрії», «Усмішки літньої ночі». Критики характеризують їх як до-волі «легкі» стрічки про «війну статей», зняті в манері комед. мелодрами. Класикою кінемато-графу та одним зі значущих фільмів усіх часів вважають філос. *притчу* «Сьома печатка» (1956). Сценарій ґрунтувався на п'єсі Б., яку він написав для випуск. екзамену студентів театр. школи, де викладав. Після стрічки Б. набув світ. визнання як режисер і сценарист. Фільм «Сунична галяви-на» (1957), разом із «Сьомою печаткою», є визна-чальним у класич. періоді творчості Б. Назва стрічки — *ідіома*, яка у швед. мові має значення улюбл. місця, заповіт. закутка, пов'язаного з по-зитив. емоціями та спогадами. У картині поруше-но філос. питання сенсу люд. життя, використа-но прийоми самоаналізу. Важливим сценар. прийомом була *ретроспекція* (*флешбек*). Фільм отримав низку кінонагород (зокрема, «Золотий ведмідь» 8-го *Берлінського міжнародного кіно-фестивалю*) та увійшов до числ. рейтингів най-кращ. фільмів усіх часів. Один із небагатьох іст. локалізованих фільмів — «Дівоче джерело» (1960). Б. написав сценарій на основі швед. нар. балади «Дочки Тере з Венге» та мотивів швед. нар. пісні «Йшла дівчина до джерела». У центрі проблематики — конфлікт *християнства* та *язичництва*, дилема реліг. моралі й помсти, по-чуття провини. За цю стрічку здобув кілька кі-нонагород, зокрема свій перший «Оскар». Упро-довж 1961–1963 зняв т. з. трилогію віри, яка складалася з психол. драм «Крізь тьмяне скло» (за цей фільм отримав другий «Оскар»), «При-частя» та «Мовчання» (стрічка вирізнялася авангард. кіномовою, містила сміливі для свого часу відверті сцени, через які митця навіть зви-нувачували в порушенні *моралі суспільної*). Пер-ша кольор. стрічка Б. «Про всіх цих жінок» (1964) була комедійн. пародією на фільм Ф. *Фел-ліні* «Вісім з половиною». Одним із найважл. у своїй творчості Б. вважав драму «Персона» (1966). Під час роботи відмовився від попер. підготовки доклад. сценарію. Стрічку характе-ризують як одну з найскладніших для *інтерпре-тації*. 1968 вийшла в прокат чорно-біла антиво-єн. драма «Сором», яка отримала, зокрема, «Золотий глобус». Б. та оператор С. В. Нюквіст активно використовували мініатюр. об'єкти-«обманки» замість вел. декорацій. Перший ан-гломов. фільм Б. — романт. драма «Дотик» (1971) про роман заміж. жінки з іноземцем-ар-хеологом. Критики вбачають у фільмі бібл. *сим-*

Бергман Ернст Інгмар

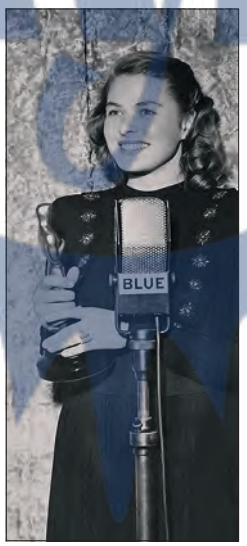
Бергман Ернст Інгмар. Афіша до фільму «Сунична галявина», 1957

воліку та автобіогр. мотиви. Психологічна драма про відносини трьох сестер «Шепіт і крик» (1972) — один із найтитулованіших фільмів режисера (серед багатьох нагород — «Оскар» за операт. роботу С. В. Нюквісту). У фільмі багато символіки та різн. роду *алюзій*. Музичний фільм «Чарівна флейта» (1975) є кіноверсією однойм. опери В. А. *Моцарта*. Телепрем'єра картини мала надзвич. успіх. Першим закордон. фільмом Б., який він зняв 1977 в Німеччині за участі голлівуд. кіностудії «Парамаут пікчерз» (англ. «Paramount Pictures»), стала стрічка «Змїне яйце». Найтитулованішим фільмом митця, що отримав багато кінонагород (зокрема — 4 «Оскари»), став «Фанні і Александр» (1982). Стрічка має дві версії: телевіз. мінісеріал та кінопрокатна. Сценарій ґрунтувався на автобіогр. мотивах дитинства Б. Прообраз хлопчика Александра — сам Б., Фанні — його сестра Маргарет. Кінокартина, оператором якої був С. В. Нюквіст, красива візуально та колористично. Б. планував, що стрічка стане його ост. роботою. Документальний короткометр. фільм «Обличчя Карін» (1983) — *колаж* із фотографій із сімейн. альбому Б. Режисер присвятив стрічку своїй матері, чиї фотографії складають більшість кадрів. Останній фільм Б. — «Сарабанда» (2003). *Сюжет* стрічки є фактич. продовженням «Сцен із подружнього життя» (1973). У кінокартині задіяні ті самі герої у виконанні тих самих акторів (Л. Ульман та Е. Юзефсон), які зустрілися через багато років. Назву фільму (єдиного, знятого у 21 ст.) Б. коментував із наголосом на парності та еротичності танцю *сарабанда*. Втім, цей спочатку жвавий та палкий нар. танок у виконанні під гітару з часом перетворився на повільний, сувор. і похмурий мінор. танець-процесію, який виконували на похоронах. У більшості опитувань та рейтингів Б. зазвичай посідає одну з найвищ. позицій серед найвидатн. режисерів усіх часів. Фільми Б. переважно позбавлені дієвого, енергійн. розвитку сюжету. Вирішальні активні трансформації відб. у свідомості, психіці, почуттях кіногероїв та в їхніх взаємовідносинах. Події зовн. світу — лише поштовх для внутр. психол. та дух. активності й перетворень персонажів. Б. поєднував у своїх кінокартинах *протиріччя*: зокрема, міг зображувати неприкрашене повсякдення із нудними, дріб'язков., часом навіть бридк. деталями, та піднесений і спраглий до істини й правди (хоч нерідко примхливий, непередбачуваний у своїх рухах) внутр. світ багатьох кіногероїв. Почуття людини також наповнені протиріччями та внутрішньо конфліктні: одночасні любов і ненависть, байдужість і потреба, турбота й жорстокість. Фільми Б. мають філос. характер, нагадують притчі, спонукають до рефлексій. Трапляються й виконані в стилістиці *сюрреалізму* фрагменти та епізоди, які розрах. на безпосереднє емоц.-чуттєве сприйняття глядача. Чимало фільмів митця стали класикою європ. *артхаусу*. Особливістю стилю Б. є також гармонійність поєднання серйозності, філософічності змісту й гумору, коротк. дотеп. жартів. Попри всю важкість (часом гнітючість) атмосфери фільми Б. залишають надію на краще, на майбутнє, завершуються чимось на зразок *катарсису*. У фільмах ранн. та класич. періоду кадри часто мінімалістичні, ясні, не переобтяжені надмірністю дріб. деталей. Із появою у стрічках кольору, кінокадри стають насиченішими та ускладненими. Авторською стильов. ознакою багатьох кольор. фільмів Б. є активне вживання в кольор. палітрі різн. відтінків червоного (від окр. кадрів-перебивок між сценами до інтер'єр. сцен). Б. нерідко оздоблював свої фільми особл., нестандарт. прийомами, як-от: звуки підготовки знімал. групи до роботи на тлі вступ. титрів у «Часі вовка», звернення героя до глядача на поч. «Осінньої сонати», суціл. черв. кадри між сценами в «Шепоті і крику», або такі самі чорні в ін. фільмах. Б. — лауреат премій: «Оскар» (1961, 1962, 1971, 1984), Брит. академії телебачення та кіномист-ва (1976), *«Сезар»* (1984), Міжнар. федерації кінопреси, ФІПРЕСІ (1958, 1983), «Золотий ведмідь» (1958), «Золота пальмова гілка» (1997), Гете (1976), Леоні Соннінг (1989) та ін. З 1978 до 2007 швед. кіномитцям присуджували «Премію Інгмара Бергмана» (заснував особисто Б., як доповнення до офіц. нац. кінонагороди Швеції «Золотий жук»). Після смерті митця замість неї на Гетеборг. кінофестивалі з 2008 присуджують Міжнар. премію Інгмара Бергмана. 2015 у Швеції випустили банкноту із зображенням Б. та кадром із фільму «Сьома печатка».

Пр.: Bergman om Bergman. Stockholm, 1970; Ingmar Bergman: Interviews. Jackson, 2007; Laterna magica. Stockholm, 2018; Ук р. п е р е к л. — Довірливі розмови. Львів, 2018; Недільне дитя. Львів, 2018; Laterna Magica. Львів, 2018.

Літ.: Sjöberg Th. Ingmar Bergman: en berättelse om kärlek, sex och svek. Stockholm, 2015; Holmberg J. Författaren Ingmar Bergman. Stockholm, 2018; Ingmar Bergman: An Enduring Legacy. Lund, 2021.

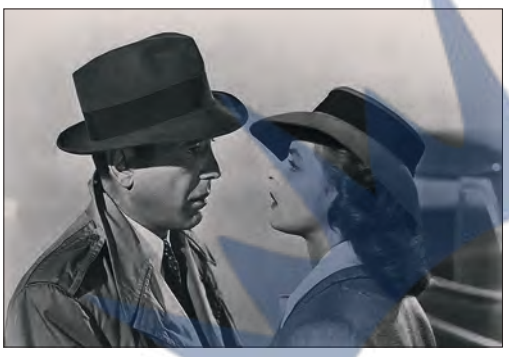
Л. Л. Корнєєва

Бергман Інгрід отримує премію Оскар (1945)

Бе́ргман, Інгрід (Берґман, Інґрід; швед. Bergman, Ingrid; 29.08.1915, м. Стокгольм, Швеція — 29.08.1982, м. Лондон, Велика Британія; похована у м. Стокгольмі) — акторка, багаторазова лауреатка премій «*Оскар*» (1945, 1957, 1975). Нар. у сім'ї власника і менеджера магазину фотоапаратів, а також художника-*аматора*. Мати померла, коли Б. було 2,5 р. З дитинства мріяла стати актрисою. За наполяганням батька відвідувала уроки вокалу. 1922–1933 навчалася в ліцеї для дівчат у м. Стокгольмі. Після смерті батька (1929) жила в сім'ях родичів. 1933 вступила до школи при Королів. драм. театрі у м. Стокгольмі. Під час літ. канікул її запросили на Швед. кіностудію. Залишила навчання задля роботи в кіно. Дебютувала в епізодич. ролі дівчини в черзі у драмат. фільмі «Міжнародний матч» (1932, реж. Г. Скоглунд). Першою великою роллю була роль Ельзи Едлунд, племінниці хазяйки готелю, в комед. фільмі «Граф із Старого міста» (1935, реж. С. Валлен та Г. Е. Адольфсон). Після цього зіграла складні ролі у стрічках реж. Г. Муландера (1888; тепер Фінляндія — 1973; Швеція): вчительку *фортепіано* у мелодрамі «Інтермецо» (1936) і шантажистку зі спотвореним обличчям у драмі «Обличчя жінки» (1938). Першою роллю у *Голлівуді* стала гол. роль роль піаністки Аніти Гоффман у голлівуд. версії фільму «Інтермецо» (ін. назва «Інтермецо: історія кохання», реж. Г. Ратофф). Партнером на знімальному майданчику був актор Л. *Говард*. Стрічка стала касовим *хітом*. Після поч. *Другої світової війни* на запрошення голлівуд. продюсера Д. О. *Сельцника* приїхала в США. Швидко здобула визнання й популярність у Голлівуді. Стала втіленням «ідеалу американської жінки» та претенденткою на

звання найкращ. актриси Голлівуду. Її наз. «королевою Бродвею». Упродовж ранн. періоду кар'єри виконала роль буфетниці Айви Пірсон у драмі «Доктор Джекіл і містер Хайд» (1941, реж. В. *Флемінг*) та колишньої коханої гол. героя Ільзи Лунд у романт. драмі «Касабланка» (1942,

Бергман Інгрід. Кадр із фільму «Касабланка», 1942

реж. М. *Кертіс*). Останню стрічку вважають однією з найзнаковіших в історії кіно. У фільмі зіграла роль разом із Г. *Богартом* і П. Генрейдом (1908; тепер Італія — 1992; США). Дія розгортається під час Другої світ. війни в м. Касабланці (перебувало під контролем вішист. Франції). Сюжет зосереджений на внутр. конфлікті людини, якій доводиться обирати між коханням і обов'язком. Знялася у фільмі «По кому подзвін» (1943, реж. С. Вуд) за романом Е. *Гемінгвея*. За роль Марії вперше номінована на премію «Оскар». За виконання гол. ролі Поли Олквіст у *трилері* «Газове світло» (1944, реж. Дж. *К'юкор*) Б. нагородили премією «Оскар» за найкращу жін. роль (1944), а також «Золотим глобусом» (1945). Гра Б. привернула увагу реж. А. *Гічкока*. Знялася в його фільмах: психол. трилері «Заворожений» (1945), шпигун. детективі «Лиха слава», іст. драмі «Під знаком Козерога» (1949). За роль черниці у стрічці «Дзвони Святої Марії» (1945, реж. Л. *Мак-Кері*) ще раз номінована на «Оскар», а також стала володаркою премії «Золотий глобус» (1946). Журнал «Лайф» (англ. «Life», «Життя») вийшов із фотографією акторки на обкладинці та проголосив 1945 роком Б. Завоювала визнання завдяки ролям у трилерах реж. А. Гічкока. Новим виявом її багатогран. таланту стала заголовна роль у епіч. фільмі «Жанна д'Арк» (1948, реж. В. Флемінг), за яку отримала чергову номінацію на премію «Оскар». 1950 через скандал, спричинений романом із реж. Р. *Росселліні*, змушена була повернутися до Європи. Знялася в італ. і франц. фільмах режисера: неореаліст. драмі «Європа 51» (1952), кіноальманасі «Ми, жінки» (1953), «Італійська подорож» (1954) та ін. 1954 Р. Росселліні поставив для Б. у театрі Сан-Карло в м. Неаполі драмат. *ораторію* А. Онеггера (1892–1955; Франція) на слова П. *Клоделя* «Жанна д'Арк на вогнищі» в італійському перекладі. З цією виставою (незабаром екранізованою) вони об'їхали всю Європу. Під час турне поглибилися творчі розбіжності митців. Зіграла гол. роль у драмі «Єлена і чоловіки» (1956, реж. Ж. *Ренуар*). Тріумфально повернулася в Голлівуд, знявшись у заголовній ролі у мелодрамі «Анастасія» (1956, реж. А. *Літвак*). За цю роль отримала другу премію «Оскар» як найкраща актриса (1957) і «Золотий глобус» (1957). Грала в голлівуд. постановках, зокрема в драмі «Готель шостого ступеня щастя» (1958, реж. М. Робсон), а також в європ. фільмах, серед яких брит. романт. стрічка «Роздратований» (1958, реж. С. *Донен*), франц.-амер. мелодрама «Чи любите ви Брамса?» (1961, реж. А. Літвак) та ін. Отримала третій «Оскар» за найкращу жін. роль другого плану в детект. фільмі «Вбивство в Східному експресі» (1974, реж. С. *Люмет*). Вершиною пізн. періоду творчості стала роль піаністки в драмі «Осіння соната» (1978, реж. І. Бергман), за яку всьоме й востаннє була номінована на премію «Оскар». Серед партнерів Б. по зйомках були голлівуд. актори Г. Богарт, К. *Грант*, Б. *Кросбі*, Г. *Пек*. У різн. час співпрацювала з Ж. *Маре*, Ю. *Бріннером*, Л. *Ульман*, Дж. *Мазіною*, Ч. *Лоутоном*, С. Гереєм (1904; тепер Україна — 1973; США) та ін. Крім роботи в кіно, також грала на сцені. Дебютувала на Бродвеї в головній ролі у п'єсі Ф. Молнара (1878; Угорщина — 1952; США) «Ліліом» (1940). Пізніше з'явилася у гол. ролях у визнаних критиками п'єсах: «Гедда Габлер» Г. *Ібсена* (Театр Монпарнас, м. Париж, 1962), «Місяць на селі» І. *Тургенєва* (Театр Івонн Арно, Кембридж. театр, Велика Британія, 1965) і «Навернення капітана Брассбаунда Б. *Шоу* (Кембриджський театр, 1971). Отримала премію «Тоні» за виконання ролей Жанни д'Арк та актриси Мері Грей у п'єсі Дж. М. Андерсона (1888–1959; США) «Жанна Лотарингська» (1946–1947). Востаннє з'явилася на Бродвеї 1975 у ролі Констанс Міддлтон у п'єсі В. С. *Моема* «Постійна дружина». Знялася також у телефільмах «Поворот гвинта» за однойм. повістю Г. Джеймса (1959, реж. Дж. Франкенгаймер) і «Гедда Габлер» (1963, реж. А. Сігал). Актриса майстерно відтворювала тривоги та страхи своїх героїнь. Через це її часто асоціювали з вразливими, але сильн. кіноперсонажами. Одним із найб. талантів Б., на думку критиків, була здатність миттєво змінювати емоції. Остання робота актриси — втілення образу Г. *Меїр*, прем'єр-міністра Ізраїлю, у телефільмі «Жінка на ім'я Голда» (1981, реж. А. Гібсон). За цю роль отримала премію «Еммі» (1982) та «Золотий глобус» за найкращу жін. роль (1983; обидві — посмертно). На честь актриси названо сорт троянд. На Алеї слави в Голлівуді встановлено зірку Б. Посідає 4 місце в списку найкращих кіноакторок усіх часів за версією Амер. ін-ту кіномистецтва (1999). Режисер С. Бйоркман (1938; Швеція) зняв докум. фільм «Інгрід Бергман: своїми словами» (2015). У стрічці за допомогою унік. архів. кадрів, листів, щоденників, інтерв'ю відтворено портрет актриси. Стала офіц. обличчям *Каннського кінофестивалю* 2015 (до сторіччя з дня народження).

Пр.: Ingrid Bergman. My story. New York, 1980.

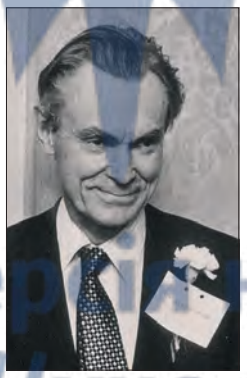
Літ.: Bergman's Year // Life. 1945. Vol. 19. № 20; Chandler Ch. Ingrid: Ingrid Bergman a Personal Biography. New York, 2008; Smit D. Ingrid Bergman: The Life, Career and Public Image. Jefferson, 2012; Ziolkowska-Boehm A. Ingrid Bergman and Her American Relatives. Lanham, 2013; Ingrid Bergman: A Life in Pictures / Ed. by I. Rossellini, L. Schirmer. San Francisco, 2015; Isenberg N. We'll Always Have Casablanca: The Legend and Afterlife of Hollywood's Most Beloved Movie. New York; London, 2018; Bauer L. Hollywood Heroines: The Most Influential Women in Film History. Santa Barbara, 2019.

Бе́ргманна пра́вило — *закономірність* зміни розмірів тіла теплокровних тварин унаслідок змін температурного чинника. Правило сфор-

мульоване 1847 біологом К. Бергманном (1814; Німеччина — 1865; Швейцарія), згодом названо на честь вченого. Спочатку описувало цю закономірність для різн. видів тварин у межах роду. Відповідно до Б. п. розміри тіла тварин одного виду або близьких видів у межах більшого таксону чи клади залежать від *широти*: в холод. частинах *ареалу* вони більші, у тепл. — менші. Розміри тіла зростають зі збільшенням широти. Загальна *теплопродукція* у тварин залежить від об'єму тіла, а швидкість тепловіддачі — від пл. поверхні. Зі збільшенням розмірів орг-мів об'єм тіла зростає швидше, ніж його поверхня, тому *ссавці* в холод. регіонах мають переважно вел. розміри тіла, у теплих — навпаки. Хоча у приполяр. областях мешкають дрібні ссавці, а в пустел. і напівпустел. регіонах — велети, що в обох випадках мають додатк. пристосування для *терморегуляції*. Б. п. найчастіше застосовують до ссавців і *птахів*, які є гомойотермними тваринами (здатні підтримувати сталу т-ру тіла), але деякі дослідники також підтвердили справедливість цієї закономірності для *пойкілотермних тварин*, як-от мурахи (напр., *Leptothorax acervorum*). Здебільшого для пойкілотерм. тварин ця закономірність зворотна. Складні й багатоманітні взаємозв'язки між розмірами тіла, особливостями живлення, рух. активністю і енергетикою *обміну речовин* обумовлюють числ. винятки з Б. п. Так, для дрібн. рийних ссавців ця закономірність не характерна, оскільки вирішал. чинником для розмірів їхнього тіла, ймовірно, є кількість доступ. харчів узимку. Б. п. відображає заг. особливості *адаптації* тварин до підтримання пост. т-ри тіла в різн. клімат. умовах. Закономірність спостерігають також за зміни висоти місцевості. Б. п. є заг. закономірністю не лише в просторі, а й у часі. Так, в іст. розвитку в процесі *еволюції* під впливом різн. теплових режимів відмічено тимчас. зворотне зменшення розмірів тіла ссавців під час двох відносно коротк. зростань т-ри протягом палеогену (див. *Палеогенова система, палеоген*): палеоцен-еоцен. термального й еоценового термал. максимумів.

Літ.: Meiri S., Dayan T. On the Validity of Bergmann's Rule // Journal of Biogeography. 2003. № 30 (3); Meiri S. Bergmann's Rule–what's in a Name? // Global Ecology and Biogeography. 2011. № 20 (1); Загальна екологія / Уклад.: О. П. Житова, Л. Д. Романчук. Житомир, 2019.

Бергстре́м, Карл Су́не Де́тлоф (швед. Bergström, Karl Sune Detlof; 10.01.1916, м. Стокгольм, Швеція — 15.08.2004, там само) — вчений у галузі *біохімії*, лауреат *Нобелівської премії* з фізіології або медицини (1982), член Шведської королівської академії наук, Шведської королівської академії інженерних наук, Американської академії мистецтв і наук (усіх — з 1965), Національної академії наук США (з 1973), Академії наук СРСР (з 1976), Німецької академії природодослідників (з 1977), Королівського товариства м. Единбурга (з 1980), *Папської академії наук* (з 1985). Батько біолога С. *Паабе*. Нар. у сім'ї гідрографа. З 1934 працював у *Каролінському інституті* асистентом біохіміка Й. Е. Йорпеса (1894; Фінляндія — 1973; Швеція), який тоді вивчав клініч. застосування *гепарину*. Під керівництвом Й. Е. Йорпеса досліджував біохімію *жирів* і *стероїдів*. 1938 здобув стипендію для стажування упродовж року в *Лондонському університеті*, де вивчав біохімію *жовчних кислот*. 1939 одержав стипендію від Брит. ради для продовження досліджень в *Единбурзькому університеті*, однак її скасували у зв'язку з поч. *Другої світової війни*. 1940 здобув дворіч. швед.-амер. *грант* для стажування в Ін-ті мед. досліджень Е. Р. Сквібба (м. Нью-Брансвік, шт. Нью-Джерсі, США), де досліджував перетворення холестеролу. Після повернення 1942 у Каролін. ін-т продовжив вивчення процесу самоокиснення холестеролу. Закінчив ун-т (1944), здобув ступінь д-ра *медицини* й біохімії. Відтоді працював асистентом відділу біохімії Нобелів. мед. ін-ту (при Каролінському ін-ті), де почав вивчати самоокиснення лінолевої кислоти. Разом із колегами 1945 розробив метод очищення ліпоксигенази (див. *Ферменти*). У. С. фон *Ойлер*, який займався *простагландинами*, запропонував Б. очистити і встановити їхню хім. структуру (надав витяжки *передміхурової залози*). Від 1947 Б. — професор фізіол. хімії Лундського ун-ту (Швеція). 1957 у співпраці з Б. І. *Самуельсоном* отримали кілька міліграмів очищених до кристал. стану простагландинів [простагландин F (PGF) і простагландин E_1 (PGE_1)] та встановили їхню хім. структуру. 1958 разом із дослідн. командою перейшов у Каролін. ін-т, де 1963–1966 працював деканом мед. ф-ту, 1969–1977 — ректором. За ці роки здійснив дослідження біол. функцій простагландинів, започаткував їхній біосинтез, розпочав співпрацю з фармацевт. компаніями з метою мас. вир-ва лікар. препаратів на основі простагландинів. 1981 відійшов від викладання, продовжував дослідження. Був головою Ради директорів Фонду Нобеля (1975–1987) і головою мед. досліджень у *Всесвітній організації охорони здоров'я* (1977–1982). Президент Швед. королів. академії наук (з 1983). Проводив дослідження гепарину, утворення і метаболізму *жовчних кислот* і *холестерину*. Досліджував перетворення холестеролу, зокрема, *реакцію* його хім. поєднання з *оксигеном* за кімнат. т-ри (самоокиснення холестеролу). Довів, що реакцію самоокиснення лінолевої кислоти каталізує фермент ліпоксигеназа, що міститься в бобах *сої*. У 1950-х одержав простагландини PGE_1 і PGF, визначив їхню хім. структуру, показав, що вони є похідними ненасич. *кислот жирних*. Досліджував біол. функції простагландинів. Встановив, що простагландини контролюють *кров'яний тиск* і т-ру тіла, захищають тканини від дії *шлункового соку* та утворення *виразок*, відіграють важл. роль у *запаленні* та *народжуваності*. Завдяки одерж. результатам почалося широке застосування простагландинів як *лікарських засобів* у мед. практиці для контролювання *зсідання крові*, больов. *синдромів*, процесу *пологів*. Нобелівську премію з фізіології або медицини отримав «за відкриття, що стосуються простагландинів і близьких до них біологічно активних речовин» (разом з Б. І. Самуельсоном і Д. Р. *Вейном*). Лауреат премій Андерса Яре з медицини Ун-ту Осло (1972), Гайрднера Ун-ту Торонто (1972), Л. Гросс Горвіц Колумбійського ун-ту (1975), Ф. Еморі Амер. академії мист-в і наук (1975), А. Ласкера за фундамент. мед. дослідження (1977; США), Р. А. Велча з хімії (1980) тощо. Нагороджений орденом Полярної зірки (1974).

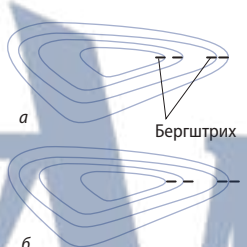
Бергстрем Карл Суне Детлоф

Пр.: Autoxidation of Linoleic Acid // Nature. 1945. № 156 (3972); The Prostaglandins: From the Laboratory to the Clinic (Nobel lecture) // Angewandte Chemie International Edition. 1983. № 22 (11); У співавт. — Total Conjuga-

tion of Linoleic Acid in Oxidation with Lipoxidase // Nature. 1948. № 161 (4080); Cardiovascular and Metabolic Response to Infusions of Prostaglandin E1 and to Simultaneous Infusions of Noradrenaline and Prostaglandin E1 in Man Prostaglandin and Related Factors 35 // Acta Physiologica Scandinavica. 1965. № 64 (4); The Prostaglandins: A Family of Biologically Active Lipids // Pharmacological reviews. 1968. № 20 (1); Peripheral Catecholamine Neurons // European Journal of Pharmacology. 1973. № 21 (3).

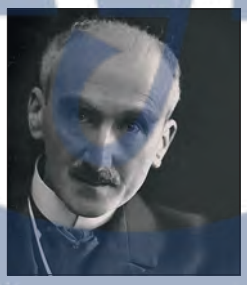
Літ.: Матишевська О. П., Данилова В. М., Комісаренко С. В. Внесок нобелівських лауреатів у дослідження метаболізму ліпідів і його регуляції. Ф. Лінен, К. Блох, С. Бергстрем, Б. Самуельсон, Д. Вейн, М. Браун, Д. Голдстайн // The Ukrainian Biochemical Journal. 2019. Т. 91. № 6; Комісаренко С. В., Данилова В. М., Виноградова Р. П. та ін. Лідери наукового прогресу: під знаком Нобеля. 2-ге вид., допов. Київ, 2023.

Бергштри́х (нім. Bergstriche, від Berg — гора і Strich — штрих, смуга) — спеціальний умовний знак, короткий штрих на горизонталях *карти топографічної*, що вказує напрямок зниження *схилу*. Відповідний принцип позначень наприкін. 18 ст. запропонував картограф Й. Леманн (1765–1811; Німеччина). Риску проводять перпендикулярно до *ізогіпси* або ін. *ізолінії*. Довжина й розташування штриха варіюють відповідно до нахилу поверхні, певної форми *рельєфу*. Зокрема, спрямовані до центру Б. позначають негатив. форми (увігнуті; напр., *улоговину*), назовні — позитив. (опуклі; напр., *гору*).

Бергштрих. Позначення на топографічній карті
а — низовини;
б — височини

Берґсо́н, Анрі́ Луї (франц. Bergson, Henri Louis; 18.10.1859, м. Париж, Франція — 04.01.1941, там само) — філософ, член Академії моральних і політичних наук (з 1901), член Французької академії (з 1914), лауреат *Нобелівської премії* з літератури (1927). Нар. у сім'ї музиканта. Закінчив 1878 ліцей Кондорсе, 1881 — Вищу норм. школу (обидва заклади — у м. Парижі), отримав ступінь *агреже* філософії. Відтоді викладав л-ру в ліцеї та Вищ. шк. для дівчат у м. Анже (тепер регіон Пеї-де-ла-Луар, Франція). З 1883 викладав у ліцеї, а з 1884 — в ун-ті м. Клермон-Феррана (тепер регіон Овернь — Рона — Альпи, Франція). За пр. «Есе про безпосередні дані свідомості» (1889) здобув ступінь д-ра філософії. З 1891 викладав у ліцеї Генріха IV (м. Париж), з 1898 — у Вищій норм. школі. 1900–1904 очолював каф. грец. та лат. філософії, 1904–1921 — сучас. філософії в *Колеж де Франс*. Читав лекції в ун-тах Нью-Йорка (1913) і Единбурга (1914). Їздив за дорученням міністра закордон. справ з місією до США (січень 1917, червень 1918). Брав участь у роботі *Ліги Націй*, був головою Комісії з інтелект. співроб-ва (з 1922), попередниці ЮНЕСКО. Автор філос. праць «Матерія і пам'ять» (1896), «Сміх» (1900), «Вступ до метафізики» (1903), «Творча еволюція» (1907), збірки есе і лекцій «Духовна енергія» (1919) та ін. Представник *інтуїтивізму* та *філософії життя*. Першоосновою сущого вважав нематеріал. «чисту тривалість», а *матерію*, *час* і *рух* — лише формами її прояву. Полемізував з *раціоналізмом*, механіст. *матеріалізмом*, обстоював значення безпосеред. особистіс. досвіду, внутр. відчуття в осягненні дійсності. У пр. «Вступ до метафізики» писав, що філософія осягає суть речей за допомогою *інтуїції*. У розвідці «Матерія і пам'ять» описував процес *пізнання* як складну взаємодію *сприйняття* та *пам'яті*. У кн. «Два джерела моралі та релігії» (1932) виклав своє бачення ґенези, форм і функцій *моралі* та *релігії*, уявлення про «динамічну мораль» як умову розкриття творч. потенціалу *особистості* й соц. поступу. Розвинув влас. концепцію *еволюції* як творч. «плину життя», первинним імпульсом якого є «життєве поривання» (франц. élan vital), здатне долати опір матерії. За Б., *творчість* — косміч. об'єкт. процес, через людину проходить шлях «життєвого поривання». Здатність до творчості пов'язана з природ. інтуїцією, яка властива лише обраним (елітар. концепція творчості). У пр. «Сміх» Б. досліджував природу *смішного*, писав про *комедію*, що сприяє прогресу особистості й сусп-ва. Б. вважав, що матеріал для праці філософа — це *аналіз* і *мова*. Порівнював філос. аналіз із створенням *каламбурів*, широко застосовував *метафори*. Твори Б. захоплювали читачів ясністю викладу та красою стилю. Дух філос. поезії та інтелект. багатство надихали М. *Пруста*, П. *Валері*, А. *Моруа*, Ш. *Пегі* та ін. Вплив філософії Б. втілився у т. з. «літературний берґсонізм» 1-ї пол. 20 ст. Берґсонівські уявлення про час і свідомість фігурують у *романах* М. Пруста і В. *Вулф*, романі Т. *Манна* «Чарівна гора»; його «інтуїція» втілилася у принцип «плину свідомості», незалежності особистого, «внутрішнього» часу від законів об'єкт. дійсності (у тв. М. Пруста, Дж. *Джойса* та ін.). Символісти шукали в *естетиці* Б. обґрунтування містич. таємниць *поезії*, інтуїтивізм вплинув на екзистенціаліст. роман (Н. *Саррот* та ін.). Вплив філос. ідей Б. простежують у працях П. *Теяра де Шардена*, Е. *Ле Руа*, А. *Тойнбі*, Дж. *Міда* та ін. Твори Б. перекл. багатьма мовами. Українською окр. твори переклали Є. Яворовський, Є. Єременко, К. Сігов. Нобелівську премію з л-ри отримав за «яскраві та життєствердні ідеї, а також за винятkову майстерність, з якою ці ідеї були втілені». Нагороджений Великим хрестом *ордена Почесного легіону* (1930). Почесний доктор *Оксфордського університету* (з 1911).

Берґсон Анрі Луї

Тв.: L'Evolution creatrice. Paris, 2007; Essais sur les données immédiates de la conscience. Paris, 2013; Le Rire. Paris, 2013; У к р. п е р е к л. — Вступ до метафізики / Пер. з фр. Є. Яворовський. Коломия, 1913; Сміх: нарис про значення комічного / Пер. з фр. Є. Єременко. Київ, 1994; Французька філософія / Пер. з фр. Т. Голіченко // Могилянські історико-філософські студії. Київ, 2008; Творча еволюція / Пер. з фр. Р. Осадчука. Київ, 2010.

Літ.: Arbour R. Henri Bergson et les lettres français. Paris, 1955; Сігов К. Між духом і літерою: життя і сміх // Берґсон А. Сміх: нарис про значення комічного / Пер. з фр. Є. Єременко. Київ, 1994; Lagarde A., Michard L. XX siècle. Les grands auteurs français. Paris, 1999; Rabouin D. L'Année Bergson // Magazine litteraire. 2007. № 468; Vieillard-Baron J.-L. Bergson. Paris, 2018; Kessler E. Bergson, notre contemporain. Paris, 2022.

С. В. Глухова

Берґсоні́зм (від прізвища філософа А. *Берґсона*) — 1) концептуальні філософські ідеї А. Берґсона.

2) Філософська, літературна, естетично-художня течія 20 ст., інспірована ідеями А. Берґсона. Берґсон, представник *філософії життя*, «еволюціоністичного спіритуалізму» та ін*туїтивізму*, зажив міжнар. слави ще за життя, віднесений до когорти найвпливовіших європ. філософів кін. 19 — поч. 20 ст. Після *Другої світової війни* інтерес до праць філософа помітно спав, хоча

Електронна версія на порталі http://vue.gov.ua

вплив його ідей на свою творчість визнавали М. *Мерло-Понті*, Ж.-П. *Сартр*, Е. *Левінас* та ін. Новій хвилі інтересу до ідей Берґсона сприяла книга Ж. *Делеза* «Берґсонізм» («Le Bergsonisme»; 1966). Берґсон відродив традиції класич. *метафізики*, став одним із фундаторів гуманітарно-антропол. напряму філософування. Згідно з поглядами мислителя, світ є процесом творч. *еволюції*, де виникнення нового є принципово значущим для поступу. *Реальність* розглядав як чисту тривалість, вільн. *рух*, що є оприявненням творч. сили, життєв. імпульсу. Отже, справж. уявлення про неї досягають не аналіт. процедурами й засобами точ. наук, але *інтуїцією*, яка тільки й здатна осягнути цілісність. Тим інтуїція у розумінні Берґсона перетворюється з інтелект. споглядання істини (Р. *Декарт*) на альтернативний *розуму* містич. акт безпосеред. холістичного *пізнання*, основополож. філос. *метод* і умову *творчості*. Її найпрост. формами мислитель вважав *інстинкти*, вищим проявом — худ. творчість, вільну від утилітар. цілей. Б., як і вся філософія життя, апелює до життя як первин. реальності, деякої косміч. вітальної сили, «життєвого поривання», сутність якого полягає у безперерв. самовідтворенні, генеруванні нов. форм. До внесків А. Берґсона у філос. мислення відносять концепцію часу й тривалості, безперервності й множинності тощо. Б. постав альтернативою до панівної феноменол. думки (див. *Феноменологія*), зокрема М. *Гайдеґґера*. Творами Берґсона надихалися М. *Пруст*, П. *Валері*, А. *Моруа*, Дж. *Джойс* та ін.; вплив його філос. ідей простежують у працях П. *Теяра де Шардена*, Е. *Ле Руа*, А. *Тойнбі*, Дж. *Міда* та ін.

Літ.: G. Le Bergsonisme. Paris, 1966; Салански Ж.-М. Берґсон и пути современной французской философии // Логос. 2009. № 3 (71); Bergson and Phenomenology / Ed. by M. Kelly. London, 2010; Pearson A. K. The New Century. Bergsonism, Phenomenology and Responses to Modern Science. London, 2013; Beyond Bergson: Examining Race, Gender, and Colonialism through the Writings of Henri Bergson / Ed. by A. Pitts, M. Westmoreland, L. Lawlor. Albany, 2019; Sinclair M. Bergson. London, 2019.

Бе́рда (від бердо — обрив, горб, скеля) — гора, найвища точка рівнинної частини *України*. Розташована на *Хотинській височині* в межах Прут-Дністров. межиріччя в *Чернівецькій області*.

Гора **Берда**

Вис. — 515 м над рів. м. За геол. будовою — піднятий блок *Волино-Подільської плити*. Поверхня вирівняна. *Схили* асиметр.: пд. та зх. — круті, пн. та сх. — пологі. Вкрита дубово-граб., бук. й дубовими *лісами*, подекуди *підліском* із *ліщини*, явора, *черешні*. Є однойменне заповід. урочище (засн. 1979; пл. — 15 га), що входить до Чернівец. регіон. ландшафт. парку. Умовно відносять до зони заміськ. рекреації турист. району м. *Чернівців*.

Дж.: Екологічний паспорт: Чернівецька область. Чернівці, 2022.

Літ.: Король О. Регіональний аналіз розвитку туризму в Чернівецькій області // Наук. записки Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер.: Геогр. 2017. № 1; Чорней І. І., Коржик В. П., Скільський І. В та ін. Заповідні перлини Буковини. Чернівці, 2017.

С. М. Мойсей

Бе́рда (від бердо — обрив, горб, скеля) — річка в *Пологівському районі* та *Бердянському районі Запорізької області* України. Довж. — 125 км, за ін. даними — 120 км. Пл. басейну — бл. 1 750 км². Бере початок неподалік с. Вершини Другої Пологів. р-ну, на схилах *Приазовської височини*. Впадає в *Азовське море* поблизу пн.-сх. околиці м. *Бердянська*. Тече в сх. (верхів'я), пд.-сх. і пд.-

Річка **Берда**

зх. (серед. течія; на межі з *Донецькою областю*) і пд. (пониззя) напрямках. У верх. та серед. течіях *річкова долина* переважно трапецієподібна (до 3 км завширшки), з односторон. *заплавою* (до 200 м). У пониззі заплава двостор. (до 500 м), заболочена. Річище звивисте (6–10 м), з поодинокими розливами (до 15–25 м). Похил річки — 2,1 м/км. Живлення мішане (ґрунтове, снігове). Характерне весн. *водопілля*. Льодостав нестійкий, триває від грудня до поч. березня. Основні *притоки*: права — Берестова; ліві — Більманка, Грузька, Каратюк, Каратиш (найбільша). На Б. розташ. Бердян. *водосховище* і *стави*, що регулюють *стік річковий* та використовуються для *зрошування* і *водопостачання*. У річк. долині відомі поклади *корисних копалин*, зокрема графіту. Окремі ділянки входять до ландшафт. заказника загальнодерж. значення «Заплава річки Берди» (засн. 1994; пл. — бл. 1 417 га). Місце *гніздування* птахів. Є *нерестовища*. На берегах річки розташ. низка сіл. У гирл. частині побудовано комплекси відпочинку.

Дж.: Каталог річок України. Київ, 1957.

Літ.: Гребінь В. В., Хільчевський В. К., Сташук В. А. та ін. Водний фонд України: Штучні водойми — водосховища і ставки. Київ, 2014.

А. С. Івченко

Бе́рдекін — річка в *Австралії*, належить до басейну *Коралового моря*. Названа на честь підприємця Т. Бердекіна (1801–1844; Австралія), який фінансово підтримував дослідницьку експедицію, що відкрила річку (1845). Довж. — 710 км, за ін. даними — 732 км. Пл. басейну — 129,7 тис. км², за ін. даними — 133,6 тис. км².

Електронна версія на порталі
https://vue.gov.ua

Бере початок на зх. схилі гір. хребта Сів'ю, який є частиною *Великого Водороздільного хребта*, поблизу м. Інгема. Впадає в *бухту* Апстарт Корал. моря. Тече тер. шт. *Квінсленд*, спочатку переважно в пд.-сх. напрямку, далі повертає на Пн. і Пн. Сх. Протікає шир. *долиною*, у ниж. течії

Річка **Бердекін** поблизу м-ка Чартерс-Таверс (шт. Квінсленд, Австралія)

перетинає гір. хребет. Живлення дощове. Б. вважають 4-ю річкою Австралії за об'ємом *стоку*, попри його мінливість через коливання кількості *атмосферних опадів*. Макс. *витрата води в річці* сягала рівня р. *Янцзи* — до 40 тис. м³/с (1958). Зафіксовано катастроф. *паводки*, які здебільшого трапляються в грудні — березні (1875, 1917, 1927, 1973–1974). Водночас можливе *пересихання річки* під час *посухи*. Найбільші притоки: ліва — Кірк; праві — Кларк, Саттор, Бовен та ін. Має госп. значення. На річці розташ. *водосховище* Далримпл, утв. греблею Бердекін-Фолс (1987). У ниж. частині *водозбору* розвинено зрошуване (див. *Зрошування*) *землеробство*. Вирощують цукр. тростину, бавовник. Основа екон. діяльності у бас. Б. — *тваринництво*. На берегах річки розташ. містечка Гоум-Гілл, Далбег, Клер, Міллару, Чартерс-Таверс та ін.

Літ.: Freshwater Fishes of North-Eastern Australia / Ed. by B. Pusey, M. Kennard, A. Arthington. Collingwood, 2004; Fereidoun C., White I. Inter-Basin Water Transfer: Case Studies from Australia, United States, Canada, China and India. Cambridge, 2012.

В. К. Хільчевський

Бе́рджес, Е́нтоні [англ. Burgess, Anthony; справжні повні прізвище та ім'я — Берджес Вілсон, Джон Ентоні (англ. Burgess Wilson, John Anthony); ін. псевдонім — Джозеф Келл (англ. Joseph Kell); 25.02.1917, м. Манчестер, Велика Британія — 22.11.1993, м. Лондон, Велика Британія; похований у м. Монако, Монако] — письменник, критик і літератор, композитор. Писав *англійською мовою*. Батько митця професійно грав на ф-но, але осн. дохід сім'я отримувала від роботи в тютюн. крамниці (де пізніше деякий час працював і юний Б.). Після смерті матері хлопчика (до 5 р.) виховувала тітка з материн. боку, в м. Крампсоллі. 1922 батько одружився вдруге; мачуха Б. пізніше стала прототипом для одного з персонажів *роману* «Містер Ендербі: погляд зсередини» («Inside Mr. Enderby»; 1963). Навчався в Ксаверіанському коледжі (м. Манчестер). Шкільні спогади описав у романі «Трепет намірів» («Tremor of Intent»; 1966). Значущий вплив на формування Б. мала *Католицька церква* та музика. Під враженням від прелюдії К. *Дебюссі* вирішив стати композитором. У 14 р. опанував гру на ф-но. Не зміг вступити 1937 на омріяний муз. ф-т Манчестер. ун-ту Вікторії, тому вирішив вивчати англ. мову та літературу. Мав хист до мов (знав понад 6 іноз. мов). Захистив *дисертацію* в Манчестер. ун-ті, присвячену трагедії К. *Марло* «Трагічна історія життя і смерті Доктора Фауста», отримав ступінь *бакалавра* мистецтв. 1940–1946 служив у брит. армії, з якої звільнився у званні сержант-майора. Враження від перебування в *Гібралтарі* описав у першому романі «Краєвид з фортечного муру» («A Vision of Battlements»; 1949, опубл. 1965). Викладав на заоч. від-ні *Бірмінгемського університету* (1946–1950), працював у мін-ві освіти (1948–1950), викладав англ. мову в грамат. шк. Банбері (1950–1954). Служив офіцером освіти (1954–1959) у брит. колоніях, зокрема на о. Борнео (Малайзія). У цей період почав писати, щодня виділяв 2 год. на літ. творчість. 1959 Б. звільнили з посади в Колоніал. відомстві (підозра на ракову *пухлину* мозку; діагноз виявився хибним); повернувся до Англії. Окрім письменниц. та композитор. діяльності, 1969–1973 викладав як запрош. професор у *Колумбійському університеті*, *Прінстонському університеті*, *Північної Кароліни університеті в Чапел-Хілл* та Нью-Йорк. міськ. коледжі. 1975–1993 — у князівстві *Монако*, де займався творчістю, брав участь у культ. житті. Був одним із засновників Ірландської б-ки принцеси Грейс. Помер від *раку легенів* у лондон. лікарні. Автор понад 50 літ. та 250 муз. творів. Під час служби офіцером освіти працював над «Малайською трилогією» («The Malayan trilogy»; 1956–1959), яка складається із частин «Час тигра» («Time for a Tiger»; 1956), «Ворог у ковдрі» («The Enemy in the Blanket»; 1958) та «Ліжка на Сході» («Beds in the East»; 1959). Трилогію присвятив зображенню расового конфлікту, напруження між колонізаторами-британцями та незалеж. туземцями. Опублікував романи під псевд. Б. (поєднав своє друге ім'я з дівочим прізвищем матері). Підозра на смерт. хворобу спонукали Б. до плідної праці у 1960-х. Автор романів: «Лікар хворий» («The Doctor is Sick»; 1960), «Черв'як і кільце» («The Worm and the Ring»; 1961), «Бажане сім'я» («The Wanting Seed»; 1962), «Однорукий аплодисмент» («One Hand Clapping»; 1961) і «Містер Ендербі: погляд зсередини» («Inside Mr. Enderby»; 1963); останні два вийшли під псевд. Джозеф Келл. На поч. 1970-х творч. доробок письменника поповнили ще 8 романів, 7 крит. робіт, біограф. кн. про В. *Шекспіра*, 2 телеп'єси, кілька сценаріїв, *анотації* до книг і статей для англ. та амер. журналів. Найвідоміші романи: «Сім'я бажання» («The Wanting Seed») та «Механічний апельсин» («A Clockwork orange»), обидва — 1962, у яких зображене суспільство майбутнього. Популярності додала екранізація роману «Механічний апельсин» (1971, реж. С. *Кубрик*). Упродовж 1970–1990-х опублікував понад 30 романів, серед яких: «M/F» («M/F»; 1971), «Симфонія Наполеона» («Napoleon Symphony: A Novel in Four Movements»; 1974), «Земні сили» («Earthly Powers»; 1980), «Королівство нечестивих» («The Kingdom of the Wicked»; 1995) та ін. Кожен твір Б. ґрунтується на життєв. досвіді та враженнях, набутих від подорожей до Малайзії, Мальти, Монако, м. Рима, м. Ленінграда (тепер м. Санкт-Петербург, РФ), вирізняється мовною оригінальністю, елементами соц. *сати-*

Берджес Ентоні

ри. Укр. мовою роман «Механічний апельсин» переклав О. Буценко (нар. 1954; тепер Україна). Як композитор Б. трив. час не отримував визнання. З 1960-х писав музику для кіно, ТБ і театру, зокрема створив муз. версію біографії Шекспіра, музику для телесеріалу про *Мойсея*. Перша публ. презентація оркестров. тв. Б. «Симфонія № 3 До» («Symphony No. 3 in C»; 1974–1975) з симф. оркестром Ун-ту Айови спонукала митця до актив. творчості. До 1980 створив низку муз. композицій, серед яких фортеп. та скрипк. концерти, камер. п'єси, балетна *сюїта* для оркестру. 1982 до сторіччя Дж. *Джойса* завершив роботу над *мюзиклом* «Блумс із Дубліна» за мотивами тв. «Улісс». 1986 представив двоактну муз. п'єсу на основі роману «Механічний апельсин». Музика Б. вирізняється багатожанровістю та розмаїттям стилів. У його творч. доробку симфонії, концерти, опери та мюзикли, камер. музика, числ. тв. для ф-но соло, балетна *сюїта*, музика до фільмів, епізодичні п'єси, пісні тощо. 2003 у м. Манчестері засновано Міжнар. фонд ім. Б. — незалежну благодійну орг-цію, метою якої є заохочення досліджень життя та творчості митця. У б-ці фонду збережено рукописи, партитури, неопубл. п'єси, сценарії фільмів Б., а також сімейні світлини. На сайті фонду розміщені записи муз. тв. композитора. 2012 газета «Обсервер» *(англ. «Observer», «Оглядач»)* на честь трив. співпраці з митцем як літ. критиком започаткувало щоріч. премію ім. Б. — провід. нагороду в Сполученому Королівстві за крит. огляд творів мист-ва. 2017 до сторіччя Б. у князівстві Монако випустили пам'ятну марку із зображенням Б. на тлі Ірланд. б-ки принцеси Грейс (дизайн марки Л. Бенкс).

Тв.: The Doctor is Sick. New York, 1960; A Clockwork Orange. New York, 1962; The Wanting Seed. London, 1962; Inside Mr. Enderby. London, 1963; Nothing Like the Sun: A Story of Shakespeare's Love Life. New York, 1964; Enderby Outside. London, 1968; The Clockwork Testament, or Enderby's End. London, 1974; Earthly Powers. New York, 1980; The Kingdom of the Wicked. New York, 1985; A Dead Man in Deptford. London, 1993; The Malayan Trilogy. London, 2000; Укр. перекл. — Механічний апельсин. Львів, 2003.

Пр.: Here Comes Everybody: An Introduction to James Joyce for the Ordinary Reader. London, 1965; English Literature: A Survey for Students. London, 1974; Little Wilson and Big God: Being the First Part of the Confessions of Anthony Burgess. London, 1987; You've Had Your Time: Being the Second Part of the Confessions of Anthony Burgess. London, 1990.

Літ.: Dix C. M. Anthony Burgess. Harlow, 1971; Leclair T. Essential Opposition: The Novels of Anthony Burgess // Critique. 1971. Vol. 12. Is. 3; Morris R. K. The Consolations of Ambiguity: An Essay on the Novels of Anthony Burgess. Columbia, 1971; Aggeler G. Anthony Burgess: The Artist as Novelist. Tuscaloosa, 1979; Буценко О. Симфонія Берджесса // Всесвіт. 1990. № 5; Keen S. Ironies and Inversions: The Art of Anthony Burgess // Commonweal. 1994. Vol. 121. Is. 3; Biswell A. The Real Life of Anthony Burgess. London, 2006; Phillips P. A Clockwork Counterpoint: The Music and Literature of Anthony Burgess. Manchester, 2010; Rossiter T. How to Write Like a Bestselling Author // Secrets of Success from 50 of the World's Greatest Writers. Chichester, 2017; Pradeeban R., Suriya Prakash Narayanan R. Identity Crisis: A Study of the Selected Novels of Anthony Burgess // Journal of the Oriental Institute. 2022. Vol. 71. Is. 1 (12).

Ю. В. Шуб

Берджесс Ернест Вотсон

Бе́рджесс, Ерне́ст Во́тсон (англ. Burgess, Ernest Watson; 16.05.1886, с. Тілбері, тепер м. Четем-Кент, пров. Онтаріо, Канада — 27.12.1966, м. Чикаго, шт. Іллінойс, США) — соціолог, співзасновник *Чиказької соціологічної школи*. Нар. у сім'ї англікан. *священника*, шкільн. учителя. Закінчив 1908 Кінгфішер-Коледж (шт. Оклахома) та 1913 ф-т соціології *Чиказького університету*. Викладав в ун-тах штатів Іллінойс, Канзас, Огайо. Захистивши докт. дис. «Функція соціалізації в соціальній еволюції» (1916), повернуся до Чиказ. ун-ту, де працював до кін. життя. Співпрацював з Р. *Парком*, разом із ним та В. Томасом значуще доклався до розвитку соціол. досліджень і студій в ун-ті, формуванню знаної наук. школи. Упродовж 1920–1940-х Б. був секретарем Амер. соціол. асоціації, а в 1934 — її президентом. 1936–1940 працював гол. ред. «Американського журналу соціології» (англ. «American Journal of Sociology»). В останні роки життя часто хворів. На думку Б., завдання соціології — вивчати найзлободенніші соц. проблеми та сприяти їх розв'язанню шляхом доведення до суб'єктів політики об'єкт. наук. інформації. Соціальні проблеми *міста* Б. досліджував у двох осн. аспектах: а) визначення просторов. образу р-ну, його *ландшафту*, *топографії*, розміщення місц. спільноти та створених людиною структур; б) вивчення культ. життя р-ну (*способу життя*, *звичаїв*, *стереотипів*). Розробив теорію «концентричних зон», що пояснює механізм формування соц.-неоднорідних районів у процесі зростання міст, розподіл міськ. нас. за ареалами проживання і родом занять та утворення локал. спільнот. Представив просторову орг-цію м. Чикаго як взаємозв'язок концентр. зон ділового, прицентрового (перехід., змішаного), роб. і приміського районів. Дослідження Б. міськ. середовища знач. мірою були спрямовані на вивчення соц. та особистої *дезорганізації* (у контексті взаємодії та адаптації індивідів). Одним із її проявів Б. вважав зростання *злочинності* серед молоді та мігрантів, уклав соц. карти розподілу молодіж. злочинності в м. Чикаго. Віддавав перевагу якіс. методам соціол. дослідження, зокрема монографічному, аналізу особист. документів, вивченню біографій, проведенню глибин. інтерв'ю *респондентів*. Значну увагу Б. приділяв також проблемам сім'ї та сімейн. відносинам. Сім'ю розглядав як єдність особистостей, що взаємодіють, та середовище *соціалізації*; чинник як соц. орг-ції, так і дезорганізації сусп-ва в цілому. Головні причини психол. конфлікту (особистіс. дезорганізації) вбачав у тому, що набуті в сім'ї зразки поведінки не знаходять застосування за її межами. Це розглядав як одну з причин поширення девіант. поведінки (див. *Девіація*) у суспві. Одним із перших з-поміж соціологів застосував *психоаналіз* для дослідження сімейн. відносин. Доклав визнаний внесок у розвиток соціології в США, зокрема *соціології міста*, *соціології сім'ї*, *соціології девіантної поведінки*. Усі свої заощадження і майно Б. заповів Чиказ. ун-ту з метою створення благодійн. фонду свого імені, призначеного для допомоги студентам і проведення соціол. досліджень.

Пр.: Factors Determining Success or Failure on Parole // The Workings of the Indeterminate-Sentence Law and the Parole System in Illinois: A Report to the Honorable Hinton G. Clabaugh, Chairman, Parole Board of Illinois. Chicago, 1928; У співавт. — Introduction to the Science of Sociology. Chicago, 1921; The City. Chicago, 1925.

Літ.: Ernest W. Burgess // Remembering the University of Chicago. Teachers, Scientists and Scholars / Ed. by E. Shils.

Chicago, 1991; Chapoulie J.-M. Chicago Sociology / Trans. from fr. New York, 2020.

М. Н. Єнін

Бердичів — місто, адміністративний центр Бердичівської територіальної громади та *Бердичівського району Житомирської області* України. Розташоване в пд. частині області, на березі р. Гнилоп'яті (права притока р. *Тетерева*). Відстань до м. *Житомира* — бл. 44 км. Тер. — 36,07 км². Існують різні версії походження назви: від антропоніма Бердич, в основі якого польськ. й укр. іст. бердич — алебарда, або від прізвища Берда чи Берди з основою тюрк. berdi — богом даний. Заселено здавна. Тут виявлено поселення *бронзового віку* й залишки поселень *черняхівської культури*. Перші відомості відносять до 1320. Перша документ. згадка в акті розмежування земель між *Великим князівством Литовським* і *Королівством Польським* датована 1546. Після укладення *Люблінської унії 1569* Б. увійшов до *Речі Посполитої*. Від 1627 мав статус містечка. У період *Хмельниччини* Б. звільнили загони на чолі з М. *Кривоносом*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* у складі *Брацлавського воєводства* відійшов до Речі Посполитої. Мешканці Б. брали участь у козац.-селян. повстаннях, зокрема під проводом С. *Палія*. Після 2-го поділу Польщі (1793) — у складі *Російської імперії*. Спочатку входив до *Волинської губернії*, від 1844 — до *Київської губернії*. 1845 Б. отримав статус міста. З 1846 — повіт. центр. Згодом розвинувся як пром., торг. та культ. центр. У 18–19 ст. Б. відомий як «Єрусалим Волині» (через одну з найб. у Сх. Європі євр. громад). У цей період також утвердився як один із гол. центрів

Бердичів. Прапор

Бердичів. Герб

Бердичів. Панорама міста

хасидизму. 1917–1920 влада неодноразово змінювалася, за місто точилися бої. *Радянську владу* остаточно встановлено 1920. Від 1923 — адм. ц. *Бердичівської округи* й Бердичів. р-ну (1925–1930 — нового однойм. р-ну). Пізніше було підпорядковано безпосередньо центру, з 1932 — *Вінницькій області*. 1937 Б. увійшов до складу Житом. обл. Від 1939 — адм. ц. Бердичів. р-ну. У роки *Другої світової війни* окуповано, звільнено 1944 за *Житомирсько-Бердичівської наступальної операції 1943–1944*. Занесено до списку іст. населених місць 2001. Протягом 1991–2020 — адм. ц. Бердичів. р-ну (тепер ліквідований) Житом. обл. України. 2020 затверджено адм. ц. новоутв. Бердичів. р-ну (згідно з адм.-тер. реформою) та однойм. тер. громади. Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — 73,9 тис. осіб, густота — бл. 2 052 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами (2001, перепис): українці (84,8 %), росіяни (8,7 %), поляки (4,7 %), євреї (0,5 %), білоруси (0,4 %) та ін. За віков. групами (2020, оцінка): до 15 р. — 16,5 % осіб, 15–64 р. — 66,2 %, 65 р. і більше — 17,3 %. За статевими групами: чоловіки (46 %), жінки (54 %). Укр. мову вважали рідною бл. 89 % осіб (2001, перепис). Нас. зменшується, 2001 становило понад 87 тис. осіб. Клімат помірно континент., з м'якою зимою та теплим літом. Серед. т-ра січня — –3 °С, липня — +21 °С. Середньорічна кількість опадів — до 630 мм, найбільше в травні — липні. Провід. галузі промсті — машинобудування, перероб., харч., легка. Серед найб. підприємств — Бердичів. маш.-буд. з-д «Прогрес», ПрАТ «Дніпровуд» (вир-во дерев. буд. конструкцій), Бердичів. хлібоз-д, Бердичів. пивоварний з-д, ТОВ «М'ясовита» (вир-во м'ясних продуктів), з-д ТОВ «Три ведмеді» (вир-во морозива й заморож. продуктів), Бердичів. ф-ка одягу тощо. Розвинені торгівля (зокрема, є торг. центри), ресторан. госп-во й побут. обслуговування населення. Наявні провід. *банки* України й пошт. від-ня. Працюють готелі. Однойменна залізн. станція — знач. залізн. вузол. Виконуються перевезення в приміськ., далекому (міста *Запоріжжя*, *Київ*, *Одеса*, *Харків* та ін.), міжнар. (міста *Перемишль*, *Холм*) сполученні. Містом пролягають автом. дороги регіон. й тер. значень, околицею — міжнар. значення. Діють автовокзал і автостанція. Налагоджено сполучення з нас. пунктами Житом. обл., м. *Вінницею* та ін. Громад. транспорт представлено автобусами й маршрут. таксі. Станом на 2023 налічують 13 закладів дошкіл. (ясла-садки) та 16 закладів заг. серед. освіти (початк. шк., ліцеї, гімназії, ліцей-інтернат). Є спец. шк., інклюзивно-ресурс. центр, ДЮСШ, муз. і худ. школи, центр позашкіл. освіти. Діють профес. буд. ліцей, профес.-тех. уч-ще, а також фах. коледжі (мед.; пед.; пром-сті, економіки та права). Наявні публ. б-ка й 7 філій, зокрема одна для дітей. Працює міськ. палац культури ім. О. Шабельника з понад 30 клуб. формуваннями. З-поміж нар. колективів — аматор. ансамбль пісні й танцю, хор ветеранів, оркестр духових інструментів, театр, цирк. студія та ін.; зразкових — аматор. ансамблі танцю, бального й сучас. танців тощо. Відбувається відродження муз.-драм. театру (засн. 1911; ліквідовано 1959; відкрито 2018 після реконструкції). Є кінотеатр. Відомі музей історії Б. з понад 10 тис. одиницями зберігання (засн. 1926 як соц.-іст.; 1984 відновлений як краєзнавчий; нове приміщення має з 2003), єврейства міста,

Бердичів на карті України

ерсія на порталі
//vue.gov.ua

Дж. Конрада-Коженьовського (обидва засн. 2015), 26-ї артилер. бригади ім. генерал-хорунжого Р. Дашкевича (засн. 2020). У 1-й пол. 20 ст. також діяв *Бердичівський державний історико-культурний заповідник*. Серед відомих пам'яток архітектури — *монастир Босих кармелітів у Бердичеві*, костел Св. Варвари (1826), Свято-Троїцька церква (1836), хоральна *синагога* (1850), будівля центру позашк. освіти (1902), Свято-Миколаїв. собор і будівля театру (усе — 1908) тощо.

Бердичів. Центральна частина міста

Культивують футбол, футзал, важку й легку атлетику та ін. Є 2 стадіони, басейн, низка спорт. майданчиків і залів для занять волейболом, футболом тощо. Тут нар. письменник Дж. *Конрад*, актор і нар. артист УРСР П. *Міхневич*, письменники В. *Гроссман*, Вс. *Нестайко*, співак

Бердичів. Педагогічний коледж

О. Дарчук (1911–1999), політ. діяч О. *Разумков*, спортсмен і чемпіон світу з легкої атлетики Ю. *Кримаренко* та ін. У Б. деякий час мешкав письменник М. *Мойхер-Сфорим*. Тут відбулося *вінчання* О. де *Бальзака* з Е. Ганською (1801; тепер Україна — 1882; Франція). Місто неодноразово відвідував *Шолом-Алейхем*.16.03.2022 Росія нанесла ракетний удар по місту, внаслідок чого фактично зруйновано інфраструктуру військ. уч. центру, значні втрати серед особового складу військ. частини. В рез-ті авіанальотів зруйновано будинки у житлових масивах міста, постраждало цивільне населення. Від початку війни місто організовувало евакуаційні потяги з територій активних бойових дій (переважно з Донеччини). Створено волонтерські та благодійні організації. 2023 у місті відкрито центр реабілітації ветеранів російсько-української війни «Palai-Хаб».

Дж.: Гендерний паспорт: м. Бердичів. [Б. м.], 2020; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2021 року. Київ, 2021; Про встановлення меж міста Бердичева Бердичівського району Житомирської області: Постанова Верховної Ради України № 2014-IX від 26 січня 2022 р. // Офіційний вісник України. 2022. № 12. Ст. 615.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1973. Т. 22: Житомирська область; Івченко А. Міста України: 30 років незалежності. Київ, 2022; Інвестиційний паспорт. Бердичівська міська територіальна громада. Житомирська область. Україна. 2023. Бердичів, 2023.

Ю. В. Богорадова

Бердичівська округа — адміністративно-територіальна одиниця *Української Соціалістичної Радянської Республіки*, що існувала 1923–1930 (від 1923 до 1925 — у складі *Київської губернії*, 1925–1930 — як одиниця першого рівня). Центр — м. *Бердичів*. На момент створення Б. о. до її складу входили 13 *районів*. 5 із них ліквідовано 1925 (Білилів., Білопільс., Дзюнків., Самгород., Ходорківський; їхню тер. розподілено між ін. районами). Одночасно до Б. о. приєднано Андрушів., Любар. і Янушпольський р-ни *Житомирської округи* колиш. *Волинської губернії*. Загальна кількість *населення* (1926, перепис) — 732 тис. осіб. Склад нас. за етніч. групами: *українці* (81,8 %), *євреї* (9,5 %), *поляки* (6,6 %), ін. (2,1 %). Район був слабко урбанізований (див. *Урбанізація*). В округ. центрі — м. Бердичеві — більшість нас. становили євреї (55,5 %). У місцевостях р-ну, де більшість нас. становили поляки, у рамках політики *коренізації* створено 14 польськ. сільрад. Етнічні поляки Б. о. здебільшого мешкали в сільс. місцевості і були мовно асимільовані серед укр. нас., але відрізнялись від більшості нас. за *віросповіданням*. Зокрема, у Махнів. р-ні поляками себе назвали 15,1 %, а *польську мову* рідною — 5,5 %. При цьому українцями себе ідентифікували 78 %, *українську мову* вважали рідною 85,1 %. Після розформування Б. о. в рамках *адміністративної реформи* 1930 її р-ни перейшли у безпосереднє підпорядкування респ. центру. 1932 землі колиш. Б. о. увійшли до складу новоутв. *Київської області* (крім Погребищен. р-ну, який став частиною *Вінницької області*), 1937 — до виокремленої з її складу *Житомирської області*. 1937 Плисків. р-н колиш. Б. о. передано із Київ. до Вінниц. області. Зараз тер. колиш. Б. о. поділено між Житомир. й Вінниц. областями.

Літ.: Матеріяли до опису округ УСРР. Бердичівська округа. Харків, 1926; Список населених пунктів Бердичівської округи (Попередні дані Всесоюзного перепису населення 17.XII 1926 р.). Бердичів, 1927; Собчук В. Історична Волинь: Північний Захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець, 2017.

Бердичівський державний історико-культурний заповідник — музейний комплекс, що існував від 1928 до середини 1930-х (м. *Бердичів*, тепер *Житомирської області*, Україна). 1925 Бердичів. округ. виконком ухвалив рішення про створення музею в м. Бердичеві. На посаду завідувача Бердичів. іст. музею було призначено Т. Мовчанівського (1899–1938; тепер Україна). Він очолив орг. роботи щодо створення Бердичів. окруж. *архіву* та краєзн. музею. 14.11.1926 відкрито Бердичів. соц.-іст. музей ім. Ф. Е. Дзержинського. Т. Мовчанівський (працював у музеї до 1933) запропонував використати будівлі колиш. *монастиря Босих кармелітів у Бердичеві* для розміщення в них музею. Від 08.03.1928 Постановою Ради нар. комісарів УСРР тер. монастиря Босих кармелітів та всі зосереджені в його межах наук.-музейні установи оголошено Б. д. і.-к. з. Сектор науки Наркомосу 1931 надав йому всеукр. статус. Під час *Другої світової війни* завдано вел. збитків. 1954 Бердичів. іст. музей припинив існування. Експонати передали до Житомир. обл. краєзн. музею. Державним іст.-культ. заповідником оголошено комплекс будівель катол. монастиря Босих кармелітів. Кількість експонатів музею станом на 01.04.1926 становила

Онлайн версія на порталі //vue.gov.ua

1 200, 01.10.1928 збільшилася до 8 280 експонатів. Значною була музейна б-ка, в якій для роботи було упорядковано 460 книг. Невпорядкований фонд нараховував 6300 прим. З 1928 по 1930 працювала експозиція з історії монастиря та історії *католицизму* в Україні (антирелігі. музей). На поч. 1930-х під експозицію відведено 18 кімнат. Музейні заклади займали 42 кімнати. Відділи музею-заповідника: археол. та нумізмат. (2 600 опрацьованих експонатів); етногр. (понад 700); єврейський (засн. 1928); худ. галерея (понад 400 тв. мист-ва); музей революції. Серед унік. експонатів: 120 тканин, 20 килимів і мережив, 12 ікон, 45 рукописів, документів і фотографій. 1931–1932 експозицію музею переформатовано відповідно до ідеол. кампанії в СРСР. Упродовж 2-ї пол. 1920-х — на поч. 1930-х музей-заповідник був центром наук. досліджень регіону.

Дж.: Про оголошення колишнього монастиря «Босих кармелітів» у м. Бердичеві державним історико-культурним заповідником: Постанова РНК УСРР від 8 березня 1928 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селян. Уряду України. 1928. № 4.

Літ.: Мовчанівський Т. М. Бердичівський державний історико-культурний заповідник. Харків, 1931; Законодавство про пам'ятки історії та культури: Збірник нормативних актів / Ред. О. Н. Якименко. Київ, 1970; Ярмошик І. І. Бердичівський соціально-історичний музей в контексті історичного краєзнавства східної Волині 20-тих рр. XX ст. // Велика Волинь. 2005. Т. 32; Павленко Л. В., Павленко С. В. Бердичівський державний історико-культурний заповідник у другій половині 20-х — на початку 30-х рр. XX ст.: археологічний аспект діяльності // Археол. і давня іст. України. 2017. Вип. 4 (25).

Берди́чівський райо́н — *адміністративно-територіальна одиниця* в складі *Житомирської області* України.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташований у пд. частині області. Межує на Пн., Зх. та Сх. із *Житомирським районом* (Житомир. обл.), на Пд. — з *Хмільницьким районом* і *Вінницьким районом* (усе — *Вінницька область*), на Пд. Сх. — з *Білоцерківським районом* (*Київська область*).

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ. Включає 10 тер. громад: 2 міські (Бердичів., Андрушів.), 3 селищ. (Гришковецька, Ружин., Червоненська) та 5 сільських (Вчорайшен., Краснопільс., Райгород., Семенів., Швайківська). Тер. — бл. 3 014 км². Адм. ц. — м. *Бердичів*.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Територія району заселена з 2 тис. до н. е. Виявлено залишки поселень і знаряддя праці *бронзового віку*, *черняхівської культури* тощо. Зокрема, відоме *Ягнятинське поселення*, городище *Райковецьке*. Після укладення *Люблінської унії 1569* — у складі *Речі Посполитої*. За 2-го поділу Польщі (1793; див. *Поділи Польщі*) тер. відійшла до *Російської імперії*. 1846 утв. Бердичів. пов. у складі *Київської губернії*. З 1917 влада в регіоні неодноразово змінювалася. *Радянську владу* остаточно встановлено 1920. Б. р. у складі *Бердичівської округи* утв. 1923, пізніше 1925 перейменовано на Махнівський. 1925–1930 існував новий Б. р. 1932–1933 тер. було охоплено *Голодомором*. Повторно район затв. (відновлено) 1939. У роки *Другої світової війни* окуповано, звільнено 1944 за *Житомирсько-Бердичівської наступальної операції 1943–1944*. Новий Б. р. засн. 2020 відповідно до Постанови ВР України «Про утворення та ліквідацію районів» (2020). Після початку повномасштаб. вторгнення РФ в Україну 24.02.2022 (див. *Російсько-українська війна*) відб. обстріли тер., що призвели до *жертв* і руйнувань *інфраструктури*.

Бердичівський район. Прапор

Бердичівський район. Герб

ПРИРОДА. Розташований у межах *Придніпровської височини*. Поверхня полого-хвиляста, розчленована *ярами* й *балками*, *річковими долинами*. Серед осн. *корисних копалин* — граніт, каолін, пісок, глина, торф. Переважають *чорноземи*, а також трапляються *ґрунти сірі лісові*, дерново-підзолисті. З найб. річок — *Гуйва*, *Гнилоп'ять*, *Тетерів* та їхні *притоки* тощо. Є багато *стумків*. Клімат помірно континент., з м'якою зимою та теплим літом. Серед. т-ра січня — –4 °С, липня — +20 °С. Середньоріч. кількість опадів — до 600 мм, найбільше в теплу пору року. Розташ. в межах *лісостепової зони*. Ростуть *дуб*, *граб*, *сосна*, *ялина*, *береза*, *вільха*. Багато багаторіч. (див. *Багаторічники*) трав. рослин. У *лісах* водяться *ссавці*: козуля, білка, заєць, лисиця тощо. Відомо кілька видів *земноводних* і *плазунів*. З *птахів* — жайворонок, перепілка, куріпка сіра, дятел звичайний та ін.; трапляються окр. рідкіс. види. Є низка заказників і парків-пам'яток сад.-парк. мист-ва місц. значення, серед загальнодерж. — *Верхівнянський парк*.

НАСЕЛЕННЯ. Загальна кількість нас. (2021, оцінка) — понад 159 160 осіб, густота — бл. 52,8 особи/км². За віков. групами: до 15 р. — 16 % осіб, 15–64 р. — 65,3 %, 65 р. і більше — 18,7 %. За статевими групами: чоловіки (46 %), жінки (54 %). Рівень *урбанізації* — 60,8 %. Найбільші міста: Бердичів (76,9 тис. осіб), *Андрушівка* (8,4 тис. осіб).

ГОСПОДАРСТВО. Розвинено машинобудування, ліс., деревооброб., харч. та легку галузі промисті. Серед підприємств у м. Бердичеві — Бердичів. маш.-буд. з-д «Прогрес», Бердичів. хлібоз-д, Бердичів. ковбас. ф-ка, ТОВ «М'ясовита» (вирво м'ясних продуктів), ТОВ «Ревега» (консерви, пресерви тощо), Бердичів. пивоварний з-д, Бердичів. ф-ка одягу; у м. Андрушівці — Андрушів. маслосирз-д, ф-ка «Восход» (одяг); у с-щі Ружині — ДП «Ружин-молоко» та ін. Діє Бердичів. ліс. госп-во як філія ДП «Ліси України». Переважає вирощування тех. і *зернових культур*, зокрема *цукрового буряка* і *пшениці* тощо. Чільною галуззю є хмелярство. Район також спеціалізується на *тваринництві*, зокрема м'ясо-молоч. *скотарстві*. Окрім того, розводять свиней, свійську птицю. Розвинена торгівля, побут. обслуговування нас., у вел. містах — також ресторан. і готельне госп-во. Наявні провід. *банки* України й пошт. від-ня. Зростає роль *туризму*, створено *туристичні маршрути*. Характерна густа мережа залізн. шляхів. До гол. вузлів відносять Бердичів, через який проходять пасажир. поїзди приміськ. й далекого сполучення; виконуються перевезення в міжнар. сполученні (до *Польщі*). Через район пролягають автом. дороги міжнар. (до кордону з *Молдовою*), регіон. й тер. значень. Налагоджено регуляр. автобус. сполучення.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. Налічують понад 20 закладів дошкіл. освіти й більш як 25 — заг. серед. освіти. У м. Бердичеві також є заклади професс. освіти, фах. коледжі (мед.; пед.; пром-сті, економіки та права), у с. Верхівні — філія Житомир. агротех. коледжу. З ін. закладів — інклюзив.-ресурс. центри, будинки дит. творчості, центри позашкіл. освіти, а також худ. та муз. школи, ДЮСШ. Наявні б-ки, клуб. установи, центри

Бердичівський район. Село Старий Солотвин. Краєвид

культури й дозвілля. Відомі *Бальзака Оноре де літературно-меморіальний музей*, музеї історії м. Бердичева (засн. 1926 як соц.-іст.; 1984 відновлено як краєзн.; з 2003 має нове приміщення) та Дж. Конрада-Коженьовського (засн. 2015) та ін. Серед гол. пам'яток архітектури в м. Бердичеві — монастир Босих кармелітів, *Варвари Святої костел*, Свято-Троїцька церква (1836), хоральна *синагога* (1850), Свято-Миколаїв. собор (1908); у м. Андрушівці — палац Бержинських-Терещенків (2-га пол. 19 ст.); у с-щі Червоному — палац Грохольських-Терещенків (1851) тощо.

СПОРТ. Культивують футбол, легку й важку атлетику, бокс, плавання, баскетбол, футзал та ін. З об'єктів спорт. інфраструктури — стадіони, спорт. майданчики й зали.

ПЕРСОНАЛІЇ. Тут нар. письменники Дж. *Конрад* і Вс. *Нестайко*, учений та академік НАН України А. *Підгорний*, політ. діяч О. *Разумков* та ін. З районом пов'язано життя письменника О. де *Бальзака* тощо.

Літ: Мокрицький Г. Цікава Житомирщина : у 4 т. 2-ге вид. Житомир, 2012. Т. 1; Бердичівський район // Чисельність наявного населення України на 1 січня 2020. Київ, 2020; Бердичівський район // Чисельність наявного населення України на 1 січня 2022. Київ, 2022.

Бердиш (польськ. berdysz, bardysz, від пізньолат. barducium — спис, сокира, з угор. bard — сокира, колун) — вид *холодної зброї*; бойова *сокира* з дуже широким лезом (40–100 см) у формі півмісяця, різної кривизни, на довгому древку (ратовищі, до 2 м). Тупу частину *клинка*, який поміщали на древко, як і в сокирі, наз. обухом; край, протилеж. лезу, — тупів'ям; відтягнутий донизу кінець — косицею. Древко кріпили до заліза за допомогою обуха, косиці, цвяхів-заклепок і ремінців. Древко просували в обух та фіксували цвяхами-заклепками через отвори в обухові. Таких отворів зазвичай було від 3 до 7. Косицю кріпили до древка 2–3 цвяхами й обмотували в кілька шарів тонким ремінцем або мотузкою. Іноді кож. оборот ремінця прибивали цвяхами.

Бердиш

Бердник Олесь Павлович

На ниж. кінець древка кріпили заліз. наконечник (підток) для підпори Б. у землю, як для стрільби з *рушниць* (пищалей), так і для парад. шикування. Зброя подіб. конструкції почала набувати поширення в *Європі* від сер. 13 ст. У Московії Б. з'явилися у 1-й пол. 15 ст. та перебували на озброєнні лише піших воїнів — «бердишників». У 15–17 ст. ця зброя стала характерною для *військ стрілецьких* та міськ. сторожі. У стрілец. війську Б. слугували не лише додатк. холод. зброєю, а й підпорою для стрільби з важких ґнот. рушниць. Практичним аналогом Б. була зх.-європ. *алебарда*. Б. кінних стрільців і *драгунів* були менших розмірів, пор. з тими, які були у *піхоти*, і мали по 2 заліз. кільця на древку для погон. ременя. Існували й церемоніал. Б. завдовжки до 170 см та вагою бл. 3 кг (вага стрілец. Б. — бл. 1,5 кг). Від кін. 15 ст. Б. використовували у *Швеції*, *Польщі* та ін. країнах. На поч. 18 ст. вийшли з ужитку.

Літ.: Висковатов А. В. Историческое описание одежды и вооружения российских войск : в 19 ч. 2-е изд. Санкт-Петербург, 1899–1902; Kwasniewicza W. 1000 słów o broni białej i uzbrojniu ochronnym. Warzawa, 1981; Бехайм В. Энциклопедия оружия / Пер. с нем. Санкт-Петербург, 1995; Попенко В. Н. Холодное оружие. Москва, 1996; Ефимов С. В., Рымша С. С. Оружие Западной Европы XV–XVII вв. : в 2 т. Санкт-Петербург, 2009. Т. 1; Власов Д. А. К вопросу о происхождении и бытовании бердышей в России XVII века // Ист. воен. дела: исслед. и источ. 2012. Т. 2; Oakeshott E. European Weapons and Armour: From the Renaissance to the Industrial Revolution. Woodbridge, 2018.

І. С. Печенюк

Бе́рдник, Оле́сь Па́влович (справжнє ім'я — Олександр; 27.11.1926, с. Вавилове, тепер Миколаївського р-ну Миколаївської обл., Україна — 18.03.2003, с. Гребені, тепер Обухівського р-ну Київської обл., Україна) — письменник-фантаст, футуролог, громадський діяч, дисидент, правозахисник, член-засновник *Української Гельсінської групи*. Писав укр. мовою. Походив із сільс. родини. Батько, як дід і прадід, був ковалем. 1930 сім'я переїхала до м. Києва. 1944 вступив до лав *Червоної армії*, був поранений, демобілізований 1946. Навчався 1946–1949 у Київ. театр. студії при Театрі ім. І. Франка (тепер *Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка*). Працював у театрі та позаштат. журналістом у київ. газетах. Відкрито виступив проти рад. політики в галузі культури і мист-ва, за що 1949 був заарештов. та обвинувачений у «зраді Батьківщини». 1950 засуджений до 10 р. позбавлення волі. Відбував покарання у таборах на Пн. СРСР та Казахстані; двічі намагався втекти. 1955 помилуваний завдяки т. з. покаянню. По поверненні в Україну розпочав літ. діяльність. З 1958 — член *Національної спілки письменників України*. Разом із М. *Руденком*, О. *Мешко* та ін. активно працював у Гельсін. спілці. Після виходу кн. «Зоряний корсар» (1971), що стала культовим україномов. твором у вільнодумч. колах, зазнав гострої офіц. критики в «косміч. націоналізмі», *містицизмі*, «православному гуманізмі» тощо. Б. виключили зі Спілки письменників України, книгу вилучили з бібліотек. У березні 1979 вдруге заарештовано за звинуваченням у проведенні «антирадянської агітації й пропаганди». Засуджений до 6 р. ув'язнення та 5 р. заслання. У засланні в Пермській обл. (тепер Перм. край, Росія) перебував до 1984. Після відновлення *незалежності* України вів актив. громад. ді-

яльність. Здійснив поїздки до США й Канади, брав участь у Конгресах українців. 1987 Б. заснував ГО «Ноосферний фронт "Зоряний ключ"», метою якої визначив: «збереження духовних цінностей народів і племен, набутих у віках тяжкої космоісторії, які безповоротно втрачаються і девальвуються в круговерті псевдоцивілізації». 1989 проголосив створення об'єднання Укр. Духов. Республіка (УДР), яку метафорично визначав як «збір людських сердець для загального дійового сплеску»; був її ідеологом та очільником. Організаційним виявом УДР став Перший Всесвіт. собор Св. України, що відб. 07.07.1990 у м. *Коломиї*. Під проводом Б. проведено 7 соборів, 2 — без нього. Виступав із публ. лекціями, писав статті з *футурології*. З 1997 через хворобу припинив громад. діяльність та літ. творчість. Автор понад 20 романів і повістей. Перша зб. фантаст. повістей та оповідань — «Поза часом і простором» (1957). У творчості Б. розглядав людину переважно як «космічну істоту», гр-нина не тільки людства, а й *Всесвіту*. Майбутнє людства вбачав у єднанні на рівн. засадах усіх *націй* та *етносів*. Водночас космополіт. ідеї у творчості Б. сполучені з *україноцентризмом* та києвоцентризмом, набули глокалізац. (див. *Глокалізація*) рис. Неодмінним персонажем постає герой-бунтівник, герой-мрійник, який бореться з гнітом засобами дух. розвитку й самовдосконалення; ідею внутр. свободи людини протиставляв несвободі зовнішній. Образи Вайвасвати зі зб. «Подвиг Вайвасвати» (1967), Космократорів із роману «Зоряний корсар» (1971), Горіора з роману «Камертон Даждьбога» (1996) яскраво ілюструють світогляд. *ідеали* автора. Твори Б. — розмова про «космоісторичну естафету» віків, де переплітаються *сюжети* минулого, сучас. й прийдешнього. У незаверш. романі «Вічне начало. Психоаналітична феєрія» описав своє бачення майбуття цивілізації, вважав «головною тезою 21 віку» самодостатність. Останню розумів як цілковиту індивідуалізацію, завершеність, «Плід Еволюції», за якого взаємодія людей і світу засн. на принципі віддавання, а не споживання. Серед тв.: «Діти Безмежжя» (1963), «Чаша Амріти» (1968), «Покривало Ізіди» (1969), «Альтернативна Еволюція», «Вогнесміх» (обидва — 1987), казки та легенди «Серце Матіоли» (1991). Найвідоміший роман — «Зоряний корсар» перекладено 26 мовами. Орден «За мужність» I ступ. (2006, посмертно). На честь діяча названо вулиці у містах Києві, Борисполі, Миколаєві. Серія «Всесвіт Олеся Бердника» у 8 т. (найповніше зібрання творів філософа) видана 2004–2010.

Тв.: Серце Всесвіту. Київ, 2004; Чаша Амріти. Київ, 2004; Вогнесміх. Київ, 2006; Серце Матіоли. Київ, 2007; Всесвіт Олеся Бердника : у 8 т. Київ, 2004–2010. Покривало Ізіди. Київ, 2010; Вічне начало. Психоаналітична феєрія. Київ, 2011; Зоряний корсар. Київ, 2019.

Літ.: Гречаник І. П. Бердник Олесь Павлович // Історія української літератури XX століття / За ред. Т. С. Пінчук. Луганськ, 2011; Мороз Р. В. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня. 2-ге вид., змін. і допов. Харків, 2012; Ліхтенштейн Є. В. Вчення Олеся Бердника // Петрик В. М., Бедь В. В., Базик Д. В. та ін. Новітні та нетрадиційні релігії і містичні рухи України / За заг. ред. В. В. Бедь, В. М. Петрика. Київ, 2016; Гриценко Н. Научная фантастика, коммунизм и постчеловечество. Историко-литературный обзор // Млечный Путь, XXI век. 2021. № 1.

Д. В. Базик

Бе́рдслі, О́брі Ві́нсент (Бердслей; англ. Beardsley, Aubrey Vincent; 21.08.1872, м. Брайтон, графство Східний Сассекс, Велика Британія — 16.03.1898, м. Ментона, тепер регіон Прованс — Альпи — Лазуровий берег, Франція) — художник-графік, поет, представник стилю *модерн*. Нар. у сім'ї службовця і вчительки музики та франц. мови (батьки походили із замож. родин, але втратили своє становище у сусп-ві). Від 1874 родина оселилась у м. Лондоні. 1879 Б. захворів на *туберкульоз*, через що батьки відправили його до приват. шк.-інтернату в с. Герстпірпойнті (у графстві Сассекс). Тут зацікавився малюванням. З 1884 тимчасово жив у тітки в м. Брайтоні, де навчався в місц. гімназії (1885–1888). Працював службовцем в офісі окруж. землеміра лондон. р-нів Кларкенвелла та Ісліngтона (1888), згодом — у «Компанії "Гардіан" зі страхування життя та від пожежі». Водночас продовжував малювати. Художник Е. *Берн-Джонс* порадив Б. навчатися та займатися мист-вом професійно. З 1891 відвідував вечір. уроки у Вестмінстер. худ. школі, клас Ф. Брауна (1851–1941; Велика Британія). Е. Берн-Джонс познайомив Бердслі з О. *Вайльдом*. Професійну діяльність розпочав із виконання серії з 360 ілюстрацій до роману Т. *Мелорі* «Смерть Артура» («Le Morte Darthur»; 1893–1894) на замовлення видавця Дж. М. Дента (1849–1926; Велика Британія). З 1894 був худ. редактором щоквартальн. журн. «Єллоу Бук» («The Yellow Book»; «Жовта книга»). Тут публікував свої *малюнки*, *есе*, вірші. У квітні 1895 звільнений з редакції у зв'язку зі скандалом, пов'язаним з процесом О. Вальда (останній, обвинувачений у гомосекс. стосунках, начебто мав при собі під час арешту

Бердслі Обрі Вінсент.

Бердслі Обрі Вінсент. «Спідниця павича». Ілюстрація до п'єси О. Вайльда «Соломея», 1894

примірник журналу «Єллоу Бук», пізніше інформацію спростовано). Був худ. редактором та ілюстратором журн. «Савой» («The Savoy»; 1896). 31.03.1897 навернений у *католицизм*. Змінював місце проживання через погіршення стану здоров'я. 09.04.1897 у супроводі лікарів виїхав

до Франції. Похований на кладовищі Трабюке у м. Ментоні. Для творчості Б. характерні *ексцентричність*, *гротеск* і свобода самовираження. У його роботах присутні *еротика*, фантаст. *ремінісценції* на класич. теми. Захоплювався *античністю*; оформленням середньовіч. книги (див. *Прерафаеліти*), мист-вом *Японії*. Виконував ілюстрації до віршів, п'єс і прози; *обкладинки*, *бордюри*, *заставки*, *екслібриси*. Від 1892 почав малювати в лінійн. стилі. Нові прийоми в *друкарстві* дозволили фотографічно переносити зображення, не ламаючи ліній. Використовував лише біл. та чорний кольори. Майстерно поєднував декор. рамки із укладеними в них сценами, акцентував увагу на деталях. Ілюстрації до п'єси «Саломея» О. Вайльда (1894), виконані тушшю (найвідоміша — «Нагорода танцівниці»), принесли Б. популярність. У них присутні елементи прерафаелітів, японізму та початків *модерну*. Водночас наразився на критику малюнків як таких, що містять елементи хворобл. еротики, домінують над текстом і часом мало стосуються п'єси. Серед тв. Б.: малюнки до «Падіння дому Ашерів» Е. А. *По* (1894–1896), цикл ілюстрацій до *комедії* «Вольпоне, або Лис» Б. *Джонсона* (1897–1898), оформлення книг «Лісістрата» *Аристофана* (1896), «Викрадення локону» А. *Поупа* (1896), «Мадемуазель де Мопен» Т. *Готьє* (1898). Ілюстрації Б. не пропагують непристойності, але досліджують прихов. та небезпеч. бажання. Стиль Б. вплинув на формування модерну та *авангарду*, розвиток європ. мист-ва *плакату*, *реклами* та модних журналів. Твори Б. зберігаються в Прінстон. та Гарвардському ун-тах (США), *Вікторії і Альберта Музеї*. Виставки робіт Б. відб. після його смерті у містах Будапешті (1907), Чикаго та Баффало (1911–1912), Лондоні (1923, 1966). Б. звертався також до різних літ. жанрів: *балада*, філософська *лірика*, есе, *афоризми*, *роман*, *стаття* тощо. Він є автором незаверш. ерот. роману «Історія Венери і Тангейзера. Під пагорбом» («The Story of Venus and Tannhäuser: Under The Hill»; 1892–1895), на який його надихнула опера Р. *Вагнера*. Митець створює нереал. світ, навіяний ерот. мріями. Серед літ. тв. Б.: поеми «Три музиканти» («The Three Musicians»; 1896–1897), «Балада про перукаря» («The Ballad of a Barber»; 1896), невеликі прозаїчні тв. «Небесне кохання» («The Celestial Love»; 1897), «Ліси Оффрея» («The woods of Auffrey»; опубл. 1904), перекл. *Катулла*, статті, кілька незаверш. творів. В есе «Мистецтво рекламного щита» («The Art of Hoarding»; 1894) висловив думку про необхідність поширення *реклами*, підтримав появу нового мист-ва — плакату та прагнення художників-плакатистів до краси ліній та кольору. Статтю «Проспект для "Вольпоне"» («Prospectus for "Volpone"»; 1897, опубл. 1898) присвятив мист-ву театру, комедії Б. Джонсона «Вольпоне».

Бердслі Обрі Вінсент. Ілюстрація до роману Т. Мелорі «Смерть Артура», 1893–1894

Бердяєв Микола Олександрович

Пр.: The Art of Hoarding // The New Review. 1894. № 11 (62); Best Works of Aubrey Beardsley. New York, 1990.

Літ.: Brophy B. Black and White: A Portrait of Aubrey Beardsley. London, 2014; Desmarais J. H. The Beardsley Industry: The Critical Reception in England and France 1893–1914. London, 2019.

Бердя́єв, Мико́ла Олекса́ндрович (рос. Бердяев, Николай Александрович; 18.03.1874, маєток Обухово, тепер м. Обухів, Україна — 24.03.1948, м. Кламар, тепер регіон Іль-де-Франс, Франція) — філософ, літератор, публіцист, видавець, громадський діяч, один із засновників релігійного *екзистенціалізму* та *персоналізму*, доктор богослов'я (з 1947). Молодший брат С. *Бердяєва*. Походив зі шляхет. дворян. родини. Батько — нащадок київ. і харків. поміщиків та військ. аристократії, київ. повітовий маршалок, голова правління Київ. земел. банку; мати пов'язана за генеалогією з давн. франц. родом Шуазель-Гуф'є. 1894 вступив до Імператор. ун-ту Св. Володимира (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), 1895 перевівся з природнич. ф-ту на юридичний. Відрахований 1898 у зв'язку з арештом за участь у підпіл. рев. діяльності. Після 3-річ. заслання мешкав у м. Санкт-Петербурзі. Пережив світогляд. еволюцію від *марксизму* до христ. персоналізму. 1904–1905 редагував реліг.-філос. журнали «Новий шлях» (рос. «Новый путь») і «Питання життя» (рос. «Вопросы жизни»). 1907 переїхав до м. Москви, де прилучився до *Російської православної церкви*. 1914 вдруге засуджений за критику *Священного Синоду*. Початок *Першої світової війни* зруйнував надії на *апеляцію*. Після *Жовтневого перевороту 1917* отримав короткочас. можливість вільно працювати. Виступав зі публ. лекціями, вів громад. діяльність. Співзасновник Всерос. спілки письменників; 1918 заснував і очолив (до 1922) Вільну академію дух. культури. 1920 обраний професором іст.-філол. ф-ту Моск. ун-ту (тепер Моск. держ. ун-т імені М. В. Ломоносова). Не прийняв ідеології *більшовизму*, ідей рев. *насильства*. Двічі був заарештований (1920, 1922); під час першого арешту допит Б. здійснював особисто Ф. *Дзержинський*. 1922 у складі групи *інтелігенції* депортований у Німеччину (т. з. філос. пароплав). До 1924 жив у м. Берліні, потім вимушено переїхав до Франції, де провів решту життя. 1925–1940 — редактор часопису «Шлях» (рос. «Путь»), в якому гостро критикував марксизм, *радянську владу* і політику, керував видавництвом «ІМКА-Пресс» (англ. «YMCA-Press», від Young Men's Christian Association — Асоціація молодих християн). 1947 отримав ступінь д-ра богослов'я від *Кембриджського університету*. Філософські погляди Б. формувалися під впливом ідей І. *Канта*, Ф. *Ніцше*, Я. *Беме*, А. *Шопенгауера*, В. *Соловйова*. Працював над проблемами *етики*, *метафізики*, *історіософії*, христ. *містицизму*, філос. антропології, мистецтвознавства, *філософії техніки*. Розвинув оригін. концепцію філософії свободи. Доводив, що стратег. завданням людини є збереження влас. *індивідуальності* й *суверенітету* всупереч деструкт. впливу з боку сусп-ва, держави. Істинне люд. існування визначав через *духовні цінності* правдив. волевиявлення, свободи і творчості заради *Бога*. Самопожертву *Ісуса Христа* подавав як приклад вільн. і творчо наповненого життя всупереч панівним формам *гріха*. Життя кож. людини розглядав як поле боротьби й захисту своєї богоподіб. сутності, гідності, потреби в свободі й творч. волевиявленні. Розмірковував про «душу Росії» та «правдо-шукання» рос. народу, генезу та долю рос. інтелігенції. Шляхом крит. *рефлексії* христ. віровчення прагнув виокремити таку систему морал. цінностей, що здатні зміцнити дух. підвалини європ. *цивілізації*. Гостро критикував автократизм і консерватизм *католицизму*, пасивність *Католицької церкви* у захисті христ. цінностей. Досвід спілку-

вання Б. з європ. інтелектуалами втілився в серію «Бердяєвських колоквіумів» (1926–1932), відомих у Франції та за її межами. У зустрічах брали участь Ж. *Марітен*, Е. *Жільсон*, Г. О. *Марсель*, С. *Булгаков* та ін. Виступав на міжконфес. зібраннях з екуменіч. діалогу, обстоював позицію христ. лібералів усупереч консерватив. доктрині рос. *православ'я*; міркував про творення нов. цілісного *християнства*. Автор бл. 40 книг і понад 450 статей різн. європ. мовами. Головні праці: «Духовна криза інтелігенції» (1910), «Філософія свободи» (1911), «Сенс творчості (Досвід виправдання людини)» (1916), «Філософія нерівності. Листи до недругів з соціальної філософії» (1923), «Нове Середньовіччя. Роздуми про долю Росії» (1924), «Про призначення людини (Досвід парадоксальної етики)» (1931), «Я і світ об'єктів (Досвід філософії самотності та спілкування)» (1934), «Про рабство і свободу людини (Досвід персоналістичної філософії)» (1939), «Російська ідея (Основні проблеми російської думки 19 і початку 20 століття)» (1946) та ін. Заклав підґрунтя європ. реліг. екзистенціалізму. Ідеї Б. вплинули на становлення ідеології «нових лівих» у Франції та *соціалізму християнського* в Європі. В СРСР праці Б. стали доступними тільки в сер. 1980-х.

Пр.: Духовный кризис интеллигенции. Санкт-Петербург, 1910; Философия свободы. Москва, 1911; Смысл творчества: Опыт оправдания человека. Москва, 1916; Философия неравенства: письма к недругам по социальной философии. Берлин, 1923; Новое средневековье: Размышление о судьбе России и Европы. Берлин, 1924; О назначении человека: Опыт парадоксальной этики. Париж, 1931; О рабстве и свободе человека. Москва; Ульяновск, 2006; Дух и реальность: основы богочеловеческой духовности; Англ. перекл. — Freedom and the Spirit. New York, 1935; Slavery and Freedom. New York, 1944; Нім. перекл. — Die Philosophie des Freien Geistes: Problematik und Apologie des Christentums. Tübingen, 1930; Рум. перекл. — Spirit şi libertate: incercare de filosofie creştină. Bucureşti, 1994; Франц. перекл. — Le Nouveau Moyen Age. Paris, 1985.

Літ.: Бердяева Л. Профессия: жена философа. Москва, 2002; Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва у сучасному дискурсі // Укр. часопис рос. філос. 2003. Вип. 1; Волкогонова О. Д. Бердяев. Москва, 2010; От Николая Кузанского к Николаю Бердяеву. Санкт-Петербург, 2010; Тімченко О. Соціальний зміст екзистенційної антропології М. Бердяєва. Львів, 2010; Горбань Р. Ознаки української етнопсихології екзистенціалізму Миколи Бердяєва та його релігійно-філософської концепцій серця як духов центру особистості // Наук. вісн. чернів. ун-ту. Сер.: Філос. 2014. Вип. 706–707.

С. І. Присухін

Бердянськ. Прапор

Бердянськ. Герб

Бердя́нськ (від назви річки *Берда*) — місто, адміністративний центр Бердянської територіальної громади та *Бердянського району Запорізької області* України. Розташоване в пд. частині області, на узбережжі *Азовського моря*. Відстань до м. *Запоріжжя* — 200 км. Тер. — бл. 83 км². Місцевість заселена із давн. часів, на околицях Б. виявлено пам'ятки часів *неоліту* й ранн. *бронзового віку*. На поч. 19 ст. уже було відоме поселення Берди. Роком заснування Б. вважають 1827, коли на березі *Бердянської затоки* розпочали спорудження пристані. Від 1841 офіційно має статус міста й сучас. назву. Відповідно було перейменовано й порт. З 1842 — повіт. центр *Таврійської губернії*. Тут розвивалися пром-сть і торгівля. Деякий час Б. був центром Таврійс. округи *Української Держави*. 1920–1922 — центр Бердян. пов. *Запорізької губернії*, 1923–1925 — Бердян. округи *Катеринославської губернії* УСРР. Потім визначений район. центром. 1939–1958 місто відоме як Осипенко, назване на честь льотчиці П. Осипенко (1907–1939). У роки *Другої світової війни* Б. було окуповано нім. загарбниками, звільнено 1943. Мав статус курорту всесоюз. значення з 1970. Постановою *Кабінету Міністрів України* 2001 Б. занесено до списку іст. населених місць. 2005 його природ. тер. оголошено курортом держ. значення. 2020 затверджено адм. ц. Бердян. тер. громади (відповідно до розпорядження КМ України). Після широкомасштаб. вторгнення Росії в Україну 24.02.2022 (див. *Російсько-українська війна*) почалися обстріли міста. Від 28.02.2022 Б. тимчасово окуповано. Здійснювався терор рос. окупац. військ проти *цивільного населення*, встановлено окупац. владу. Були захоплені також мор. судна, завантажені зерном. Спостерігаються проблеми зі зв'язком, дефіцит товарів. Від 12.03.2022 організовано *гуманітарні коридори* до м. *Запоріжжя*. *Евакуацію* нас. часто блокували рос. війська. 24.03.2022 Військово-морські сили *Збройних сил України* неподалік від

Бердянськ. Панорама міста

порту знищили рос. вел. десантний корабель і пошкодили кілька інших. Від травня 2022 Бердян. мор. порт офіційно закрито до моменту деокупації. До рос.-укр. війни заг. кількість нас. (2021, оцінка) становила бл. 108 тис. осіб, густота — бл. 1 300 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами (2001, перепис): українці (56 %), росіяни (37 %), болгари (3 %) та ін. За віков. групами (2021, оцінка): до 18 р. — 16 % осіб, 18–64 р. — 63 %, 65 р. і старше — 21 %. За статевими групами: чоловіки (44 %), жінки (56 %). Укр. мову вважали рідною 24 % осіб (2001, перепис). Нас. зменшувалося, 2001 становило 121 тис. осіб. Природне скорочення — –1 423 особи (2020, оцінка). Клімат помірно континентальний. Серед. т-ра січня — –1 °С, липня — +25 °С. Середньорічна кількість опадів — бл. 470 мм. До оку-

Бердянськ на карті України

Повна версія на порталі
http://vue.gov.ua

пації Росією Б. був знач. пром. центром, тут діяло понад 20 знаних підприємств. Щорічний обсяг реаліз. продукції становив бл. 4 млрд грн. Серед осн. галузей — вир-во продуктів нафтоперероблення, машинобудування, хім. і нафтохім., харч., легка. Провідні підприємства: Азов. машинобудівний з-д, Бердян. кабельний з-д, «Українсько-британське спільне підприємство Азмол-Брітіш Петрокемікалс», Бердян. хлібокомбінат, «Бердянські ковбаси» та ін. Була розвинена торгівля: низка вел. магазинів, ринки й торг. ряди. Діяли заклади громад. харчування, побут. обслуговування, банків. і поштові від-ня. Чільний напрям екон. розвитку міста — туристичний. Кількість туристів становила понад 1 млн осіб (2019, оцінка). Працювали готельні, санатор.-курорт. та оздоровчі заклади, об'єкти розваж. інфраструктури. Наявна однойм. залізн. станція, сполучення — приміське й далеке. У пн.-сх. частині Бердян. зат. діяв один із двох мор. торг. портів на Азов. м., що здійснював міжнар. вантаж. перевезення. Через Б. пролягали нац. і тер. автом. дороги. Діяв автовокзал; було організовано міжміські та міжобласні автобус. маршрути. Була розвинена мережа міськ. транспорту. Працювали ясла-садки, приват. поч. школа, санаторна шк.-інтернат, інклюзивно-ресурс. центр, низка загальноосв. шкіл, спеціаліз. школа з поглибленим вивченням іноз. мов, муніцип. ліцей, гімназії. Освітню діяльність вели машинобуд. профес. ліцей, центр проф.-тех. освіти, навч. центр, а також фах. коледжі: мед., машинобудівний *Національного університету «Запорізька політехніка»* і Таврійського держ. агротехнол. ун-ту ім. Д. Моторного. Діяли будинок, центр і клуб дит. та юнацької творчості, муз. дит. школа, ДЮСШ, клуб юних моряків із флотилією. Серед ЗВО — Бердян. держ. пед. ун-т (засн. 1953; при ньому — економіко-гуманітар. коледж), Бердян. ун-т менеджменту і бізнесу (засн. 1992; є також економіко-правничий фах. коледж). Працювали центр. б-ка й філії; міськ. палац культури з різн. колективами (зокрема, народно-драм. театром, ансамблем танцю, студією образотв. мист-ва та ін.), будинки культури, клуби, а також центри культури і мист-в, культури й дозвілля тощо, кінотеатри. З-поміж музеїв — краєзнавчий (засн. 1929; має філії: музей історії міста й «Подвиг», мемор. будинок-музей П. *Шмідта*), худ. ім. І. Бродського (засн. 1930). Щороку проводили культ.-мас. заходи. Традиційні фестивалі: всеукр. дит. творчості «Топ-Топ», для юнацтва та молоді «Зірки Азову», регіон. нар. пісні «Душа народу», ковалів «Сталева хвиля» та ін. Серед пам'яток міста — будинок чол. гімназії (1876–1880; занесено до *Державного реєстру нерухомих пам'яток України*), *каплиця* (1899), караїмська *кенаса* (1899), лютеран. *кірха* з уч-щем і сторожкою (1901–1903; усе — у переліку об'єктів культ. спадщини Запоріз. обл.) тощо. Відомими також є бердян. *маяки*: нижній побудовано 1838, верх. — 1877–1878. У місті діяли спорт. зали й майданчики, стадіони, палац спорту. Культивували, зокрема, футбол, волейбол, бокс, шахи й шашки. Від початку вторгнення Росії в Україну мешканці міста зорганізовують масові акції мир. опору *окупації*. Для придушення спротиву розгорнуто підрозділи рос. військ. формувань. У Б. нар. живописець О. *Сластіон*, письменник Т. *Зіньківський*, діалектолог В. *Кравченко*, балерина Л. *Чернишова*, фізик О. *Галкін*, історик М. *Восленський*, учений-металург В. *Перелома* та ін. Тут певн. час мешкали хоров. диригент П. *Ніщинський*, бактеріолог В. *Хавкін*, лейтенант Чорномор. флоту П. Шмідт тощо.

Бердянськ. Порт

Дж.: Про оголошення природних територій міста Бердянська Запорізької області курортом державного значення: Закон України № 2305-IV від 11 січня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. 2005. № 9. Ст. 174; Інвестиційний паспорт міста Бердянська. Бердянськ, 2020.

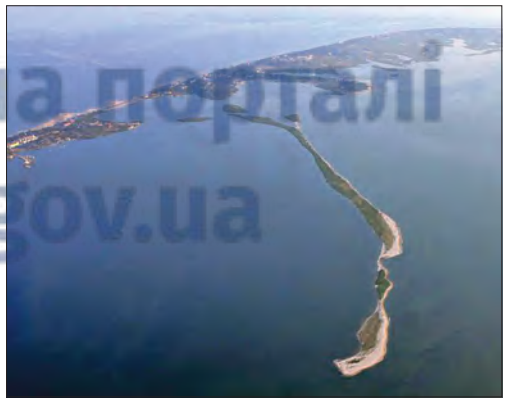
Літ.: Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1970. Т. 8: Запорізька область; Божкова Ю., Хмурова В. Конкурентоспроможність м. Бердянська як курорту України: економічний аспект // Вісник Київ. ін-ту бізнесу та технол. 2014. № 1; Ноздріна Л., Воробйова Я., Дуленко С. та ін. Бердянську — 190: до 190-річчя заснування міста Бердянська. 3-тє вид., допов. Мелітополь, 2017.

Бердя́нська зато́ка — затока в північній частині *Азовського моря*. Розташована між *Бердянською косою* та *Обитічною косою*. Шир. біля входу становить бл. 50 км, за ін. даними — до 60 км. Глибини коливаються від 4 до 8 м. На Сх. характерне рівномір. зростання глибин, дно вкрите *мулом* і *черепашником*. У зх. частині — числен. *банки* й обмілини, дно вкрите здебільшого *піском* і черепашкою. Т-ра води взимку — від –0,3 до +4 °С, улітку — +22–30 °С. Солоність води становить 12–13,5 ‰. Узимку замерзає, утв. льод. покрив до 1 м завтовшки. Поверхневі течії залежать від напрямку вітру. Можливі *шторми*. *Береги* глиняні, переважно урвисті (до 40 м заввишки), розчленовані *ярами* й *балками*. Характерні зсуви, унаслідок яких змінюється *берегова лінія*. У затоку впадає р. Куца Бердянка. Розвинене рибальство. Узбережжя Б. з. — відома рекреац. зона з курорт. інфраструктурою. Серед насел. пунктів — міста *Бердянськ* і *Приморськ*. У пн.-сх. частині затоки розташ. мор. торг. *порт* Азов. м.

Літ.: Бердянский залив // Словарь географических названий Украинской ССР : в 4 т. Москва, 1976. Т. 1; М'ягченко О. П. Екологія Північного Приазов'я. Бердянськ, 1999.

А. С. Івченко

Бердя́нська коса́ — півострів, намивна смуга *суходолу* на північному узбережжі *Азовського моря*. Починається від гирла р. *Берди* на сх. околиці м. *Бердянська*. Простягається в море з Пн. Сх. на Пд. Зх. Довж. — 23 км, шир. — від 60 м до 2 км. Пл. — бл. 7 км². Утворення коси пов'язано, зокрема, з твердим стоком р. Берди. Складена переважно *піском* і *черепашником*. По-

Бердянська коса

Версія на порталі https://vue.gov.ua

верхня — слабкохвиляста *рівнина* з пологими піщан. горбами до 2 м заввишки та окр. *дюнами*. Сх. узбережжя — піщана пляж. зона. Зх. *береги* поросли *очеретом*, порізані невел. *бухтами*. Б. к. умовно поділяють на 3 частини: Ближ. косу (між гирлом р. Берди та оз. Червоне) — основу півострова бл. 10 км завдовжки й до 2 км завширшки, де розташ. озера лиман. (див. *Лиман*) походження; Серед. косу (між оз. Червоне й о. Малий Дзендзик у *Бердянській затоці*) — ділянку до 4,3 км завдовжки й до 100 м завширшки, з облаштованими *пляжами* й базами відпочинку; Дальню косу (від о. Малий Дзендзик до ландшафт. заказника «Оголовок Бердянської коси») — ділянку бл. 6 км завдовжки й до 2 км завширшки, зайняту базами відпочинку і приват. забудовою. Характерна галофіт. (див. *Галофіти*) рослинність. Тут представлено понад 200 видів рослин, з них 20 — *ендеміки*, деякі занесені до *Червоної книги України*. Б. к. є курортно-рекреац. центром Пн. Приазов'я, де розташ. понад 70 оздоров. установ. Озера Ближ. коси є джерелами лікув. грязей. Працює Ниж. Бердян. маяк (1838; висота — 23 м). Наявний ландшафт. заказник місц. значення «Оголовок Бердянської коси» (засн. 1998; пл. — 221 га). Прилеглу тер. включено до складу *Приазовського національного природного парку*. Є водно-болот. угіддя міжнар. значення «Гирло р. Берди, коса Бердянська та затока Бердянська» (пл. — бл. 8 420 га). Місце *гніздування* птахів.

Літ.: Портянко В. Ф., Попивщая В. В. Бердянская коса — жемчужина города-курорта // Природы доброе лицо: краеведческие очерки. Днепропетровск, 1986; М'ягченко О. П. Екологія Північного Приазов'я. Бердянськ, 1999.

А. С. Івченко

Бердя́нський райо́н — *адміністративно-територіальна одиниця* в складі *Запорізької області* України.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташований у пд.-сх. частині області. Межує на Пн. та Пн. Зх. з *Пологівським районом*, на Зх. — з *Мелітопольським районом* (усе — Запоріз. обл.), на Сх. — з *Маріупольським районом* (*Донецька область*). Омивається на Пд. *Азовським морем*.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ. Включає 8 тер. громад: 2 міські (Бердян., Примор.), 2 селищ. (Андріїв., Чернігів.) та 4 сільські (Андрів., Берестів., Осипенків., Софіївська). Тер. — 4 469,5 км², за ін. даними — 4 461,5 км². Адм. ц. — м. *Бердянськ*.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Заселений здавна, тут виявлено пам'ятки часів *неоліту* і *бронзового віку*. Зокрема, поблизу сіл Берестового і Кримок виявлено курганні (див. *Курган*) могильники. 1842 утв. Бердян. пов. у складі *Таврійської губернії*. 1918 тер. входила до Тавр. округи *Української Держави*. 1920–1922 Бердян. пов. належав до *Запорізької губернії*. 1923 засн. Бердян. округу *Катеринославської губернії*, у складі якої виділено Новоспасівський та ін. р-ни. Після ліквідації округи 1925 її тер. віднесено до *Мелітопольської округи* та *Маріупольської округи*; Новоспасів. р-н перейменовано на Б. р. 1932 включено до *Дніпропетровської області*. З 1939 у складі Запоріз. обл., відтоді також відомий як Осипенків. р-н. У роки *Другої світової війни* окуповано нім. загарбниками, звільнено 1943. Отримав сучас. назву 1958. Новий Б. р. засн. 2020 відповідно до Постанови ВР України «Про утворення та ліквідацію районів» (2020). Після поч. повномасштаб. вторгнення Росії в Україну 24.02.2022 (див. *Російсько-українська війна*) відбулися обстріли та захоплення тер. Станом на 2024 входить до переліку тер., на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Росією.

Бердянський район. Прапор

Бердянський район. Герб

ПРИРОДА. Б. р. розташований на Сх. *Причорноморської низовини* та пн. відрогах *Приазовської височини*. Поверхня хвиляста, подекуди горбиста, розчленована *річковими долинами*, *ярами*, *балками* та *останцями*. Зокрема, відома *Токмак-Могила*, 2-га за висотою точка Запоріз. обл. На Пд. простягаються *Бердянська коса* та *Обитічна коса*. На *узбережжі* — піщані *пляжі*. Серед осн. корис. копалин — граніт, глина. Наявні лікув. грязі, *води мінеральні*. Переважають малогумус. *чорноземи*, а також представлені *ґрунти піщані*, *солончаки*. Річки належать до бас. Азов. м., серед найб. — *Берда*, *Обитічна* та їхні притоки. Клімат помірно континентальний, зі спекот. і сухим літом та м'якою зимою. Серед. т-ра січня — –2 °С, липня — +25 °С. Середньоріч. кількість опадів — бл. 450 мм, найбільше в теплу пору року. Б. р. повністю розташ. у степ. зоні й осн. типом *рослинності* є степ. (див. *Степ*). Тут пролягає межа між типчаково-ковиловими й різнотравно-типчаково-ковиловими степами. Також представлені лучно-степові (див. *Степ лучний*), чагарник., водні, болот., солончак. й рудеральні *рослинні угруповання*. Поширені штучні дерев. насадження з різн. породами дерев і видами кущів у складі. *Флора* і *фауна* Б. р. багаті та різном., у їхньому складі чимало рідкіс. видів рослин і тварин, занесених до *Червоної книги України*. Наприклад, різні види *ковили* (ковила волосиста, ковила дніпр., ковила Лессінга, ковила укр.), *сону*, також *птахів* (лунь степовий, орлан-білохвіст, сапсан, чапля жовта, косар, коровайка та ін.). На тер. є низка об'єктів *природно-заповідного фонду України* загальнодерж. й місц. значення, зокрема частково розташов. тут *Приазовський національний природний парк*, ландшафт. заказник загальнодерж. значення «Заплава річки Берда», Приморський гідрол. заказник, геол. *пам'ятка природи* загальнодерж. значення «Гранітні скелі», ботан. і ентомол. заказники, запов. урочища та ін. Ландшафтний заказник «Заплава річки Берда» розташ. у межах водно-болот. угідь міжнар. значення «Гирло р. Берди, коса Бердянська та затока Бердянська». Об'єкт має особл. режим охорони, відтворення та використання *природних ресурсів*.

НАСЕЛЕННЯ. Загальна кількість нас. (2021, оцінка) — бл. 179 120 осіб, густота — 40 осіб/км². За віковими групами: до 15 р. — 14,2 % осіб, 15–64 р. — 65,7 %, 65 р. і більше — 18,7 %. За статевими групами: чоловіки (45,4 %), жінки (20,1 %). Рівень урбанізації — 71,3 %. Найб. міста: Бердянськ (бл. 108 тис. осіб), *Приморськ* (11 тис. осіб).

ГОСПОДАРСТВО. Основні галузі пром-сті: маш.-буд., нафтопереробна, харч. та легка. У м. Бердянську діяла низка відповід. з-дів; 2019 введено в експлуатацію Примор. вітрову електростанцію — одну з найб. в Україні. Спеціалізація с. г. — вирощування тех. і *зернових культур*, зокрема соняшнику, кукурудзи і пшениці тощо, м'ясо-молоч. *скотарство*, популярне *рибальство* тощо. Розвинено торгівлю, побут. обслуговування нас., ресторан. госп-во. Працювали провід.

банки України й пошт. від-ня. Одним із ключ. чинників екон. розвитку був *туризм*, створено *туристичні маршрути*; діяли готельні, санаторно-курорт. та оздоров. заклади. Аеропорт станом на 2021 не працює. Бердянськ — гол. залізн. станція регіону, виконували перевезення в приміськ. й далекому сполучення. У пн.-сх. частині *Бердянської затоки* розташ. один із двох мор. торг. портів Азов. м. Через район пролягають автом. дороги нац., регіон., тер. значень. Було налагоджено автобус. сполучення.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. Відома мор. гідрометеостанція. Налічували понад 40 закладів дошкіл. освіти й більш як 50 — заг. серед. освіти. У містах Бердянську та Приморську також були заклади профес. освіти, фах. коледжі. Діяли Бердян. держ. пед. ун-т (засн. 1953), Бердян. ун-т менеджменту і бізнесу (засн. 1992). З ін. закладів — будинки й центри дит. та юнацької творчості, мист. школи, ДЮСШ. Були наявні б-ки, клуби, центри мист-в, культури й дозвілля, музеї. З-поміж гол. пам'яток архітектури в м. Бердянську — будинок чол. гімназії (1876–1880), Верх. Бердян. маяк (1878), караїм. кенаса (1899; усе занесено до *Державного реєстру нерухомих пам'яток України*), каплиця (1899), лютеран. кірха з уч-щем і сторожкою (1901–1903; усе — у переліку об'єктів культ. спадщини Запоріз. обл.) тощо.

СПОРТ. Культивують футбол, волейбол, бокс, плавання та ін. З об'єктів спорт. інфраструктури — стадіони, спорт. майданчики й зали.

Від 28.02.2022 Б. р. тимчасово окуповано. Університети та ін. заклади евакуйовано, переважно тепер діють у м. Запоріжжі. Деякі заклади, зокрема освітні, відновили роботу і працюють після проведення акредитації окупац. владою.

ПЕРСОНАЛІЇ. Тут нар. Герой України, військовослужбовець В. *Чибінєєв*, живописець О. *Сластіон*, письменник Т. *Зіньківський*, правозахисник П. *Григоренко*, композитор Т. *Ляшенко* та ін.

Літ.: Демченко Н. А. Динаміка іхтіофауни річок Північно-Західного Приазов'я в XX ст. // Вісник Львів. ун-ту. Сер.: Біол. 2009. Вип. 50; Папанова В. А., Голик А. А., Калініченко К. О. Нариси з історії та археології Бердянського краю. Бердянськ, 2016; Барабоха Н. М., Ярова Т. А., Антоновський О. Г. Та ін. Результати дослідження біорізноманіття Приазовського національного природного парку за період 2011–2017 роки // Заповідна справа у Степовій зоні України. 2018. № 33; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2021 року. Київ, 2021.

Бе́рег (можливо, пов'яз. з давньоверхньонім. berg — гора) — вузька смуга *суходолу* в зоні сполучення водної поверхні *водойми* або *водотоку* з прилеглими *схилами* земної поверхні, що перебуває під безперервним і безпосереднім впливом *води*. Формується внаслідок склад. взаємодії багатьох чинників, серед яких актив. — течії, хвильова діяльність, приплив.-відплив. явища, рухи *кори земної* тощо; пасив. — літол. склад *гірських порід*, їхня *геологічна структура*, ступінь вертик. розчленування та ін. Окремо виділяють мор. Б. Так, Б., що зазнає розмиву, наз. абразійним (див. *Абразія*), з-поміж характер. елементів — *кліф* або *уступ*, що утв. прибереж. смугу суходолу. Ознакою акумулятив. Б., який наростає завдяки нагромадженню *наносів*, є *пляж*. Залежно від планов. контурів, умов формування, геол. будови тощо, виділяють низку типів мор. Б.: лиманний (див. *Лиман*) — виникає через затоплення *гирл* рівнин. *річок*, пов'язаних із морем (*Чорне море*, *Азовське море*); лагунний — утв. вздовж піщаних *кіс* та відокремлює *лагуни* (Венец. лагуна, пд. частина *Балтійського моря*); фіордовий — формується вздовж вузьких *фіордів*, що глибоко врізаються в *сушу* (у *Норвегії*, *Гренландії*); ріасовий — виникає при затопленні міжгір. *западин*, зазвичай уздовж довгих звивистих *заток* із числ. *мисами* (в *Іспанії*, *Китаї*); шхерний (див. *Шхери*) — утв. уздовж скеляст. *островів*, що є залишками затопленого *льодовикового рельєфу* (у *Канаді*, на *Аландських островах*, *Скандинавському півострові*); далматинський — формується вздовж широких поздовж. і вузьких попереч. заток і *проток* у ґратково-розчленованих горах (на Сх. *Адріатичного моря*). Окрім того, виділяють ерозійний (розмивається вод. потоком; див. у ст. *Ерозія*) та акумулятив. (складений наносами), затоплювані (заплавні) та незатоплювані (див. *Берег корінний*) Б. *річки*. Лівий та правий річк. Б. розрізняють залежно від розташування за течією щодо серед. лінії *русла* водотоку. Б. здавна використовують як місця розселення людей. Тут розташ. низку насел. пунктів, напр., міста *Київ*, *Дніпро*, *Запоріжжя*, *Херсон* — на берегах р. *Дніпра*. Мають також рекреац. значення.

Літ.: Шуйський Ю. Д. Типи берегів Світового океану. Одесса, 2000; Карпенко Н. І. Рельєф морських берегів.

Берег. Характерний елемент акумулятивного берега — пляж. Затока Джервіс-Бей, Австралія

Берег. Характерний елемент абразійного берега — кліф Могер. Узбережжя Атлантичного океану, Ірландія

Берег. Лимани Північно-Західного Причорномор'я, Україна

Берег заплавний. Паводок на р. Вігорі (Вяр; притока р. Сяну, басейн р. Вісли), Польща

Офіційне джерело на порталі https://vue.gov.ua

Львів, 2009; Шуйський Ю. Д., Вихованець Г. В., Панкратенкова Д. О. Основні риси антропогенного впливу в береговій зоні Чорного та Азовського морів у межах України // Український географічний журнал. 2019. № 1 (105); Хільчевський В. К., Гребінь В. В., Манукало В. О. Гідрологічний словник. Київ, 2022.

В. К. Хільчевський

Берег корінний

Бе́рег корінни́й — берег, складений *гірськими породами*; підвищена частина вододільного простору, прилегла до *річкової долини*. У геол. будові не беруть участі річк. *наноси*. Напр., р. *Дніпро* на відтинку від м. *Дніпра* до м. *Запоріжжя* має пор. вузьку долину через те, що з обох боків близько підступають високі Б. к.

Літ.: Шуйський Ю. Д. Типи берегів Світового океану. Одесса, 2000; Карпенко Н. І. Рельєф морських берегів. Львів, 2009; Хільчевський В. К., Гребінь В. В., Манукало В. О. Гідрологічний словник. Київ, 2022.

В. К. Хільчевський

Берегиня́ — 1) У язичницьких віруваннях *східних слов'ян* — міфічна істота, нижчий *дух*. Походження терміна достеменно невідоме: різні автори виводять назву від слів берег (пов'язують із повір'ями про *русалок*), прегиня — пагорб, порослий лісом, брег і гора (з духами лісів чи гір відповідно). У лічених фрагментар. згадках про Б. термін вжито у множині; їхній вигляд, риси і функції з джерел невідомі. Так, Б. *Рибаков* припускав семант. спорідненість між словами Б., берег і оберігати, тому співвідносив їх з добр. духами й русалками, проте його концепція пізніше піддана критиці. У середньовіч. христ. джерелах 12–15 ст. («Слово святого Григорія»; «Слово св. Івана Золотоустого») вірування у Б. згадані з негатив. *конотаціями*. В етнограф. і фольклор. розвідках 19 — поч. 20 ст., зібраних на теренах України, згадки про Б. відсутні.

2) Неоміфологічний конструкт образу «давньоукраїнської язичницької богині», відірваний від іст., етногр. та археол. джерел. Вірування у «богиню Б.» подають як історично вкорінене, автентичне, праукраїнське світоглядно-культ. явище. Б. презентують як богиню родючості, що дає і плекає життя, покровительку врожаїв; божество Добра, захисту, що оберігає від лиха (Берегиня-Мати); охоронницю дівоч. цноти та подруж. вірності, ладу в сім'ї; «хатню» богиню, захисницю дітей від зла і хвороб. Символізує Мати-природу, Жінку-мати, Дерево життя. Назагал витлумачують як езотерич. (див. *Езотеризм*) жін. образ, *архетип* природ. і люд. захисних сил. Традиційними зображеннями Б. (на *вишивках*, рушниках, *писанках*) вважають стилізовану жін. фігуру з піднесеними догори руками. З цим пов'язують, зокрема, образ *Оранти* у *Софійському соборі в Києві*. Всі подіб. інтерпретації є предметом полеміки. Більшість академ. дослідників вважають образ «давньоукраїнської богині Берегині» псевдонаук. конструкцією, продуктом літ. романт. творчості (В. Рубан, В. *Скуратівський*, С. *Плачинда*, В. Войтович), аматор. краєзнавства. На хвилі нац. відродження і пошуків етніч. *ідентичності* це призвело до формування метанаративу «української міфології». Як наслідок, образ Б. поширився у публ. просторі; став одним із базових у *неоязичництві*, рідновірстві; набув історично невластивого сакрал. значення.

3) На думку окр. дослідників, те саме, що й Перегеня — персонаж календар. обрядів *обжинків* (ряджена дівчина, яку молодь водила селом; обрядодійство відоме з етногр. розвідок на Полтавщині та Черкащині). В академ. колах подібне припущення заперечують.

4) Переносно — хранителька домаш. вогнища, сімейн. затишку, злагоди в родині, жінка-мати; ширше — *Батьківщина*-Україна.

Літ.: Християнство на теренах України I–XI ст. Україна на сторінках Святого Письма та витяги з першоджерел, що засвідчують процес поширення християнства на теренах України від апостола Андрія до князя Володимира. Київ, 2000; Орлова Т. В. Міфологема «Берегині» в світлі критики українських суспільствознавців // Сторінки іст. 2010. Вип. 31; Покуль О. Еволюція образу жінки-берегині у вимірі української постмодерної культури // Вісник Львів. нац. акад. мист. 2016. Вип. 29.

Берегиня. Зображення Берегині на поштовій марці України (до 20-річчя спорудження Монумента Незалежності в м. Києві), 2021

Берегівський район. Прапор

Берегівський район. Герб

Бе́регівський райо́н — *адміністративно-територіальна одиниця* в складі *Закарпатської області* України.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Межує на Пн. з *Ужгородським районом* і *Мукачівським районом*, на Пн. Зх. й Зх. — з *Хустським районом* (усі — Закарп. обл.), на Пд. — з *Румунією* та на Пд. Зх. — з *Угорщиною*.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ. Включає 10 тер. громад: 2 міські (Берегів., Виноградів.), 3 селищні (Батів., Вилоцька, Королівська) та 5 сільських (Великоберезька, Великобийган., Кам'ян., Косоньська, Пийтерфолвівська). Населених пунктів —105. Тер. (станом на 2024) — 1,46 тис. км². Адм. ц. — м. *Берегове*.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. На тер. району було виявлено залишки старослов'ян. городища 9–11 ст. (с. Вари). Знайдено також побут. речі доби ранн. бронзи (поч. 2 тис. до н. е.; с. Оросієве), поселення епохи *неоліту* (4–3 тис. до н. е.), залишки стоянки пізн. *палеоліту* (понад 12 тис. р. тому), поселення слов'ян 10–11 ст. (м. Берегове). Від кін. 10 ст. тер. володіли угор. *феодали*. 1241 ці землі розорили орди хана *Батия*. Угорський король переселив сюди нових поселенців. Тут існувала Березька жупа з адм. ц. у м. Береговому (з 1271). У 13–14 ст. тут відбувалися вел. ярмарки. Наприкін. 17 ст. Угорщину, зокрема й Б. р., захопила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). Кріпосне право скасовано 1848–1849. За *Сен-Жерменським мирним договором 1919* тер. увійшла до складу Чехословаччини. У 1938 загарбана Угорщиною. У жовтні 1944 війська 4-го Укр. фронту звільнили Б. р. від нацист. окупації, тер. опинилася під рад. контролем. Від 30.10.1945 — у складі УРСР. 22.01.1946 утв. Берегів. округ з центром у м. Береговому, з 1953 — Б. р. у складі

Берегівський район. Вознесенський костел у м. Виноградові, пам'ятка архітектури національного значення. Збудований (за різними оцінками) у 13–15 ст., неодноразово перебудований, сучасний вигляд — від поч. 20 ст.

Закарпат. обл. УРСР. Ліквідований у липні 2020, у зв'язку з проведенням адм.-тер. реформи, та включений до складу новоутв. укрупн. Б. р., до якого також увійшли колиш. Виноградівський та частини Іршавського району.

ПРИРОДА. Територія розташ. у межах *Закарпатської низовини*, на акумулятив. рівнині з поступ. підвищенням у сх. напрямку (рівнин. рельєф на Сх. переходить в масиви Карпат. гір). Корисні копалини: *каолін*, *поліметалічні руди*, *барит*, *алуніт*, *перліти*, *вугілля*. Є термальні та мінер. води. Найпоширеніші дернові опідзолені та дернові глейові ґрунти. Річки району — *Тиса* (права прит. *Дунаю*, бас. *Чорного моря*), *Боржава* (прит. Тиси), Роман (прит. Чорної Води), Керепець (прит. Латориці), Салва (прит. Боржави), Чорна Вода (прит. Керепця). Клімат — помірно континент., з тривалим та спекот. літом (до 135 днів, травень — вересень) та м'якою зимою. Середня т-ра в липні — до +21,0 °С, у січні — –3,1 °С. Кількість опадів становить 640 мм/рік, сніг. покрив нестійкий з част. відлигами. Б. р. розташ. у зоні широколистяних лісів. У *рослинному покриві* тер. представлені здебільшого лісова, лучна, болотна, прибережно-водна, водна й рудеральна *рослинність*. У складі *флори* Б. р. відомі звичайні рослини (напр., *дуб* звич., *ясен* звич., *граб* звич.), серед яких чимало рідкісних (види роду *коручка* родини *зозулинцевих* тощо), а також чужорідні рослини, серед яких інвазійні (*борщівник* Сосновського, *амброзія* полинолиста, *клен* ясенолистий тощо). У складі *фауни* представлені *ссавці* (*сарна європейська*, кіт ліс., *свиня дика*, *вивірка* звич., норка європ., *борсук звичайний*, *ондатра*); *птахи* — *куріпка сіра*, чапля сіра, *фазан звичайний*, глушець, *дятлові*, *дрізд*, орябок; *плазуни* — черепаха степова, *вуж звичайний*, *гадюка звичайна*, *мідянка звичайна*. На тер. району розташ. об'єкти *природно-заповідного фонду України* загальнодерж. й місц. значення. Зокрема ботан. *пам'ятка природи* загальнодерж. значення «Урочище Атак» (входить до складу *регіонального ландшафтного парку*

Берегівський район. Краєвид на сел. Королево

«Притисянський»), ботан. заказники «Ардов», «Косоньська гора», «Сілаш», гідролог. заказники «Дідівська Міц», «Став», запов. урочище «Берегівське горбогір'я» та ін. заповідні об'єкти місц. значення.

НАСЕЛЕННЯ. Загальна кількість нас. — бл. 206 700 осіб (2022, оцінка). Склад нас. за етніч. групами (2001, перепис): угорці (76,1 %), українці (18,8 %), росіяни (0,7 %), цигани (4,1 %), словаки, євреї, білоруси та ін. Міське нас. — бл. 65 350, сільськ. — бл. 142 360. Найб. міста — Берегове, *Виноградів*. У період 2001–2019 спостерігалася тенденція поступового спаду кількості населення.

ГОСПОДАРСТВО. Основні галузі пром-сті: харчова, легка та деревообробна. Станом на 2022 працювали ТОВ «Нумінатор» (вир-во фанери, дерев. плит і панелей тощо), ЗАТ «Берегів. радіозавод», ЗАТ «Укрпроджест — Берегівська швейна фабрика», «Берегівський м'ясокомбінат». Розвивається *тваринництво*, зокрема *птахівництво*, *свинарство*, розведення *великої рогатої худоби*. Фермерські госп-ва займаються також прісновод. *рибництвом*. Вирощують *зернові культури* (кукурудзу, пшеницю, овес, жито), *баштанні культури* й овоч. культури, плод. дерева, поширені *виноградарство* й *садівництво*. Розвинена роздріб. торгівля. Є від-ня пошти та банків, заклади громад. харчування, мед. установи, готелі тощо. Зростає роль «зеленого» туризму, наявні турбази. Через район проходять два міжнар. автошляхи — М 24, М 23. Є залізн. станція Берегове. Курсують автобуси, таксі.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. Станом на 2024 працюють 40 закладів заг. середньої освіти, 33 дошк., музичні школи, ДЮСШ та школи мистецтв. Діє Закарп. Угор. інститут ім. Ференца Ракоці II (з 1996). Є б-ки, клубні установи. Діють Берегівський Нар. укр. театр ім. Ярослави Бандурович, музей Берегівщини (м. Берегове), музей ткацтва (с. Великі Береги). Головні пам'ятки архітектури: палац Береги (с. Великі Береги; 1905), Берегів. костел Воздвиження Святого Хреста (відбудовано у 17 ст.), церква Успіння Пресвятої Богородиці (с. Новоселиця; 1669).

СПОРТ. Є спорт. майданчики, стадіони. Найпопулярніший вид спорту — *футбол*. Також культивуються *легка атлетика*, баскетбол, *теніс*, велоспорт, греко-римська боротьба, *шахи* тощо.

ПЕРСОНАЛІЇ. У районі народилися політ. діяч М. М. Бращайко (1883–1969); учасник рос.-укр. війни В. В. Бричак (1977–2017); його портрет (поряд із портретами ін. полеглих земляків) розміщ. на меморіальній стіні в м. Береговому [скульптор Г. А. Горват (1924–2005)].

Літ.: Берегівський район // Чисельність наявного населення України на 1 січня 2020. Київ, 2020; Берегівський район // Чисельність наявного населення України на 1 січня 2022. Київ, 2022.

Берегова́ ла́стівка — див. у ст. *Ластівкові*.

Берегова́ лі́нія — межа між *суходолом* та водною поверхнею *водотоку* або *водойми*. Через припливи й відпливи положення Б. л. за добу може значно змінюватися. Тому поняття є умов., застосовується переважно в *картографії*. Лінію контакту вод. поверхні із суходолом наз. урізом *річки* або водойми (спрощено — уріз води).

Літ.: Стецюк В. В., Ковальчук І. П. Основи геоморфології. Київ, 2005; Берегова лінія // Словник-довідник з екології / Уклад. О. Г. Лановенко, О. О. Остапішина. Херсон, 2013; Хільчевський В. К., Гребінь В. В., Манукало В. О. Гідрологічний словник. Київ, 2022.

В. К. Хільчевський

Бе́регове — місто, адміністративний центр Берегівської територіальної громади та *Берегівського району Закарпатської області* України. Розташоване в пд.-зх. частині області, на берегах

р. *Вирки*. Відстань до м. *Ужгорода* — 70 км. Тер. — бл. 19 км². Назва походить від береговий — розміщений на прибережних ділянках. Заселено з давн. часів, найдавніші археол. знахідки датують добою пізн. *палеоліту*. Засновано в 11 ст. Входило до Угор. королівства (див. у ст. *Угорщина*). Спочатку було відоме як Лампертаза (Лампертгаза) і Лампертсас, від поч. 16 ст. фігурує назва «Берегсас». З 2-ї пол. 13 ст. — центр Березької *жупи*. 1342 Б. надано статус королів. міста. Було значним осередком торгівлі та ремісництва. Наприкінці 17 ст. потрапило під владу *Австрії* (потім — *Австро-Угорщина*). 1869 віднесено до категорії міст з упорядков. управлінням. За *Сен-Жерменським мирним договором 1919* відійшло до *Чехословаччини*. Приєднано до Угорщини 1938. Відповідно до угоди між СРСР і Чехословаччиною, від 1945 — у складі УРСР. 1946 Б. затверджено містом і центром Берегів. округи Закарп. області. З 1953 — район. центр. Від 2001 — місто обл. значення. Постановою *Кабінету Міністрів України* 2001 Б. занесено до списку іст. населених місць. 2020 затверджено адм. ц. Берегів. тер. громади (відповідно до розпорядження КМ України). Загальна кількість нас. (2021, оцінка) — 23 485 осіб, густота — 1 236 осіб/км². Склад нас. міської ради за етніч. групами (2001, перепис): українці (38 %), угорці (48 %), цигани (6 %), росіяни (5 %) та ін. За віков. групами: до 18 р. — 24 % осіб, 18–64 р. — 64 % осіб, 65 р. і більше — 11 % осіб. За статевими групами: чоловіки (47 %), жінки (53 %). *Українську мову* вважали рідною 37 % осіб, угорську — 55 %, російську — 6,38 %, словацьку — 0,07 %, вірменську — 0,05 %, єврейську — 0,05 % тощо. Нас. зменшується, 2001 становило понад 26 тис. осіб. Це пов'язано переважно з міграцією. Клімат помірно континентальний. Серед. т-ра січня — –2 °С, липня — +20 °С. Середньорічна кількість опадів — бл. 650 мм, найбільше в теплу пору року. Розвинені деревообробна, харч. і легка галузі пром-сті, а також машинобудування, ремонт і монтаж устаткування. Серед підприємств — ТОВ «Нумінатор» (вир-во фанери тощо), ТОВ «Берег-Кабель ГМБХ» (устаткування), «Виноробна компанія Шато Чизай», Берегів. швейна ф-ка та ін. Невиробнича сфера є провідною. У місті розташ. низка закладів побут. обслуговування, харчування й торгівлі, від-ня пошти й банків тощо. Стимулюються лікув.-оздоровчий (є термал. води), винний (проводять екскурсії, дегустації) види туризму. Працюють готелі, спец. комплекси. Є однойм. залізн. станція. Містом пролягають 2 міжнар. автом. дороги. Наявна автостанція. Б. має автобус. сполучення з містами Ужгородом, *Мукачевом* та ін. Є метеорол. станція. Низка закладів дошкільної та заг. серед. (гімназії, ліцеї) освіти, інклюзивно-ресурс. центр. Діють Закарп. угорський ін-т ім. Ференца Ракоці II (засн. 1996) та фах. коледж при закладі, профес. ліцей сфери послуг, мед. фах. коледж, центр позашкільної освіти, школа мист-в, ДЮСШ. У місті розташ. б-ка, центр культури й дозвілля. Є нар. укр. театр імені Я. Бандурович (утв. 1956, оновлено 1992), Закарп. обл. угорський драм. театр (засн. 1993), амфітеатр «Арена Берегова». Працюють краєзн. музей Берегівщини (засн. 2002), музей виноградарства і виноробства Закарпаття (засн. 2019). Серед відомих пам'яток архітектури — *костели* (13–15 ст. і 13–19 ст.), ансамбль споруд «Графський двір» (17 ст.) тощо. Є басейни, стадіон, спорт. база та ін. Популярні, зокрема, футбол, гандбол, волейбол. У Б. нар. акторка і співачка Шарі Федак (1879–1955; Угорщина); скульпторка Г. Горват (1924–2005; Україна); учений, лауреат Держ. премії України в галузі н. і т. А. Імре (нар. 1938); письменник і журналіст Г. *Почепцов*; реж., засл. діяч мист-в України А. Віднянський (нар. 1964) та ін.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1969. Т. 7: Закарпатська область; Смирнов С. В. Пізньопалеолітична стоянка Берегове I на Закарпатті // Археологія. 1974. Вип. 13; Міськов І. О. Проблема походження назви та символів міста Берегова // Карпатика. 2006. Вип. 34.

Берегове. Прапор

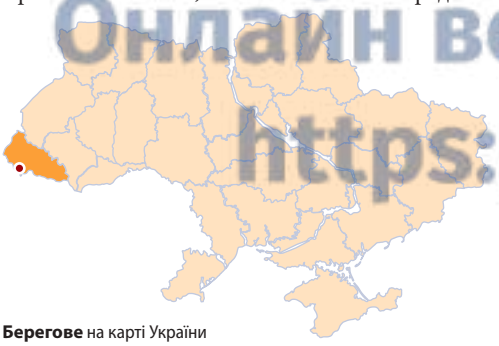
Берегове. Герб

Берегове. Центральна частина міста

Береговий Георгій Тимофійович

Берегове на карті України

Бере́говий, Геóргій Тимофі́йович (15.04.1921, с. Федорівка, тепер Полтавського р-ну Полтавської обл., Україна — 30.07.1995, м. Москва, Росія) — *льотчик-космонавт СРСР*, заслужений льотчик-випробувач (з 1961), заслужений *майстер спорту* СРСР (з 1968), генерал-лейтенант *авіації* (з 1977), двічі *Герой Радянського Союзу* (1944, 1968), 12-й *космонавт* СРСР, 32-й *астронавт* світу. Нар. в сім'ї службовця *залізниці*. На поч. 1920-х родина переїхала у м. *Єнакієве*, де пройшло дитинство хлопця. Був членом місц. аероклубу, у 1937 здійснив перш. політ на *літаку* У-2. Від 1938 — курсант Ворошиловград. військ. авіац. шк. (остаточно розформована 1960, тепер м. *Луганськ*). На поч. червня 1941 отримав свідоцтво про льот. освіту (льотчик бомбардув. авіації) та військ. звання *сержанта*. Під час *Другої світової війни* — льотчик, командир ланки, командир *ескадрильї* 90 гвардійс. штурм. авіаполку. Здійснив 186 бойових вильотів. 1945 закінчив Липецьку вищу офіцер. льотно-тактичну школу (м. Липецьк, тепер Росія), 1948 — курси льотчиків-випробувачів. 1947–

Онлайн версія енциклопедії
https://vue.gov.ua

1948 навчався у Військ.-повітр. академії (скасована 2011) у м. Моніно (Моск. обл., Росія); перевівся на заочне від-ня, яке закінчив 1956. У 1948–1964 — льотчик-випробувач; освоїв понад 60 типів літаків. Від 1964 — у загоні космонавтів. 26–29.10.1968 здійснив косм. політ на *кораблі космічному* «Союз-3» (див. «*Союз*»): 64 оберти навколо *Землі*, бл. 95 годин польоту. Було виконано завдання зі зближення з безпілот. косм. кораблем «Союз-2» (спроба стиковки) із використанням системи руч. управління, проведено випробування методів зміни орієнтації корабля та ін. маневрування на косм. орбіті. Від 1969 — заст. нач., у 1972–1987 — нач. *Центру підготовки космонавтів імені Ю. О. Гагаріна.* З 1987 — у *відставці*. 1975 захистив кандидат. *дисертацію* у Державному ін-ті фіз. культури ім. П. Ф. Лесгафта (тепер Нац. держ. ун-т фіз. культури, спорту і здоров'я ім. П. Ф. Лесгафта, м. Санкт-Петербург, Росія), отримав ступінь кандидата психол. наук. Проводив наук. дослідження в галузі *космонавтики* та *психології інженерної*; співавтор наук. відкриттів у галузі фізики верх. атмосфери. Один із засновників т-ва укр. культури «Славутич» у м. Москві (1988). Депутат *Верховної Ради СРСР* 8–10 скликань (1974–1989). Похований на Новодівичому цвинтарі у м. Москві. Нагороджений орденами: Леніна із врученням медалі «Золота зірка (1944, 1968); Червоного Прапора (1942, 1943); Олександра Невського (1943); Богдана Хмельницького (СРСР) III ступ. (1944); Вітчизн. війни I ступ. (1945, 1985); Червоної Зірки (1954, 1955), За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР III ступеня (1975). Медалі: За бойові заслуги (1949); За взяття Будапешта, За взяття Відня, За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 (усі — 1945). Інші відзнаки: Золота медаль ім. К. Е. Ціолковського АН СРСР (1968), Золота медаль ім. Ю. О. Гагаріна (1969), Золота космічна медаль Міжнар. авіац. орг-ції (1977). Нагороджений орденами і медалями Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщини. Лауреат Держ. премії СРСР за розробку і реалізацію програм комплекс. підготовки екіпажів і виконання тривалих косм. польотів (1981). На честь Б.: встановлено бронз. погруддя на алеї Воїнської Слави у парку Вічної Слави м. *Києва* (2013); бронз. бюст і пам'ятна стела в м. Єнакієвому; названо астероїд № 6319; *Національний банк України* випустив пам'ятну сріб. монету номіналом 5 грн (2011).

Тв.: Угол атаки. Москва, 1971; Небо начинается на Земле. Москва, 1976; О времени и о себе. Москва, 1982; Космос — землянам. Москва, 1983; Три высоты. Москва, 1986.

Літ.: Хойнацька Л. М. Береговий Георгій Тимофійович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Гол. ред. В. А. Смолій. Київ, 2003. Т. 1; Каденюк Л. Місія — космос. Київ, 2009; Чебаненко С. Георгий Береговой. Харьков, 2012; Зацерковний В. І., Каревіна Н. П. Аерокосмічні дослідження Землі: історія становлення : в 2 т. Київ, 2015. Т. 2.

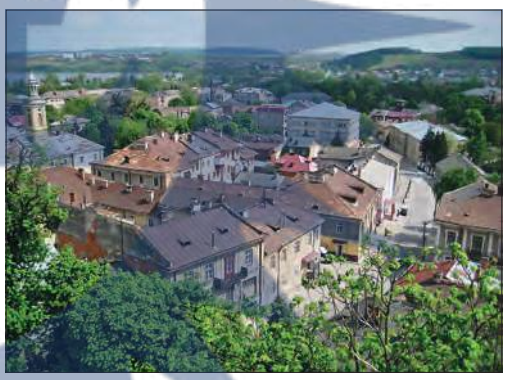
І. І. Гайко

Бережани. Прапор

Бережани. Герб

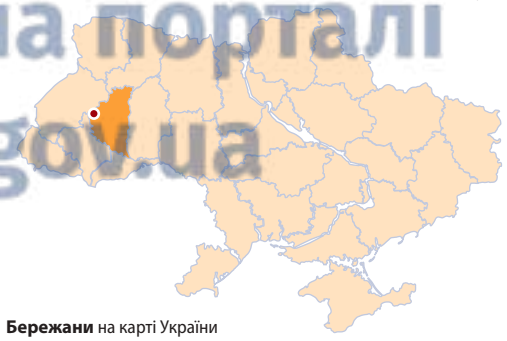

Бережани. Панорама міста

Бережани. Агротехнічний інститут

Бережа́ни — місто, адміністративний центр Бережанської територіальної громади *Тернопільського району Тернопільської області* України. Розташ. у долині р. *Золотої Липи* на Зх. області. Відстань до м. *Тернополя* — 54 км. Тер. — бл. 5,8 км². Назва походить від назви людей бережани — ті, що живуть на березі річки або вихідці з поселення Берег чи Береги. Заселено здавна, зокрема на околицях виявлено залишки стоянок доби пізн. *палеоліту*. Першу письм. згадку датують 1375. У 14–18 ст. — під владою *Королівства Польського*, згодом *Речі Посполитої*. Від 1530 — статус міста. У період *Хмельниччини* за підтримки місц. нас. *козаки* 1648 здобули *Бережанський замок*. Після 1-го поділу Польщі (1772) — у складі монархії *Габсбургів* (див. також *Австрія*; *Австро-Угорщина*). Від 1782 — адм. ц. Бережан. округу, від 1867 — однойм. повіту. У період *Першої світової війни* в боях за г. Лисоня (1916), що поблизу Б., легіон *Українських січових стрільців* стримав натиск рос. армії. У листопаді 1918 місто увійшло до *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919–1939 — під владою *Другої Речі Посполитої* з коротким перебуванням у складі *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки* в липні — вересні 1920. У цей період Б. були повіт. центром. 1939 включено до *Української Радянської Соціалістичної Республіки*. Від 1940 — адм. ц. Бережан. р-ну. У роки *Другої світової війни* окуповано нім. військами, звільнено 1944. Занесено до списку іст. населених місць 2001. Віднесено до категорії міст обл. значення 2015. Протягом 1991–2020 — адм. ц. Бережан. р-ну (тепер ліквідований) Терноп. обл. України. Згідно з адм.-тер. реформою від 2020 входить до Терноп. р-ну. Того ж року затверджено адм. ц. Бережан. тер. громади. Заг. кількість нас. (2021, оцінка) — бл. 17 320 осіб, густота — бл. 2 990 осіб/км². За статевими групами (2001, перепис): чоловіки (47,2 %), жінки (52,8 %). *Українську мову* вважали рідною 98,5 % осіб тощо. Нас. зменшується, 2001 становило 17,6 тис. осіб. Клімат помірно континент., із м'якою зимою та тепл. літом. Серед. т-ра січня — –4 °С, липня — +19 °С. Середньорічна кількість опадів — 650–700 мм, найбільше в червні — липні. Провідні галузі

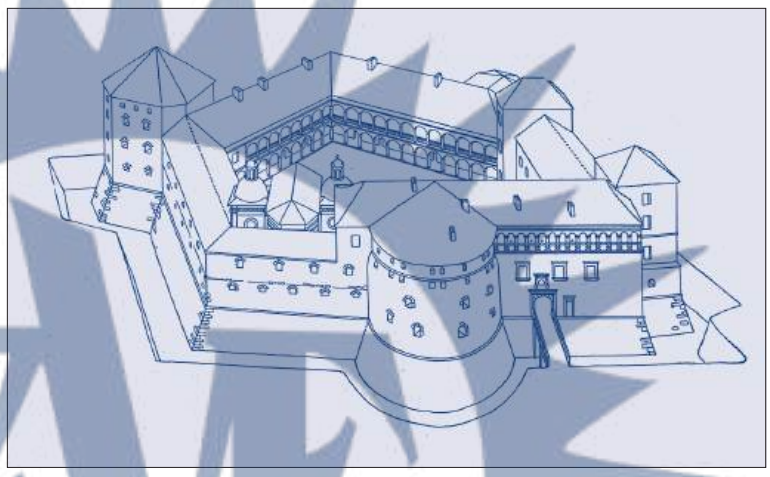
Бережани на карті України

Електронна версія на порталі
https://vue.gov.ua

пром-сті — переробна й харчова. Серед підприємств — Бережан. цегельний з-д «Керамік», ТОВ «Кеннер-Україна» (вир-во буд. виробів із пластмас), ТОВ «Христина» (вир-во гофрован. паперу й картону), ТОВ «Ліс Центр» і ТОВ «Успіх» (обидва — лісопильне та стругальне вир-во), ПП «Флюк» (вир-во хліба та хлібобулоч. виробів) тощо. Розвинені торгівля, ресторан. госп-во й побут. обслуговування населення. Наявні від-ня банків, пошти. Працюють готелі. Є однойм. залізн. станція, пасажир. перевезення не виконуються. Містом пролягають автом. дороги міжнар. і тер. значень. Діє автостанція. Налагоджено сполучення між нас. пунктами тер. громади, з містами Тернополем, *Бучачем*, *Львовом*, *Івано-Франківськом* та ін. Найпоширенішим є автотранспорт. Відомі н.-д. та культ.-просвіт. центр *Державний історико-культурний заповідник у місті Бережани*, метеорол. станція Терноп. обл. центру з гідрометеорології. Серед закладів дошкіл. та заг. серед. освіти — 4 ясла-садочки й 5 ліцеїв відповідно. Працюють Бережан. агротех. ін-т, фах. коледж *Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Наявні інклюзивно-ресурс. центр, міжшкіл. навч.-вироб. комбінат, центр дит. та юнацької творчості, школи мист-в і худ, ДЮСШ. Є публ. б-ка ім. Т. Шевченка, будинок культури. Діють краєзн. музей (засн. 1980; понад 19 тис. об'єктів), міськ. музей книги (засн. 1984; понад 12 тис. об'єктів), обл. комун. музей Б. Лепкого (засн. 1995; понад 2 тис. об'єктів), музей сакрал. мистецтва та історії церкви (засн. 2007; понад 1,8 тис. об'єктів). З-поміж традиц. культ.-мас. заходів — фестиваль стрілецької, повстан. та сучас. військ.-патріот. пісні «Дзвони Лисоні» (з 2006), фестиваль Бережан. замку (з 2009) тощо. Відомою пам'яткою архітектури нац. значення є Бережан. замок. Серед ін. споруд — костел Св. Апостолів Петра й Павла (1620), церква Св. Миколая (1691), комплекс монастиря бернардинців (17–18 ст.), ратуша (1811), церква Св. Трійці (1768, перебудовано 1893–1903) тощо. До *Державного реєстру нерухомої спадщини України* також включено пам'ятки архітектури місц. значення: комплекс споруд Вірмен. церкви (1764), магістрат, адм. будинок (обидва — 19 ст.). Культивують футбол, футзал, веслування на байдарках і каное тощо. Є стадіон, спорт. зали й майданчики. У місті нар. співак В. *Їжак*, художниця О. *Кульчицька*, військ. та політ. діяч Е. *Ридз-Смігли*, математик М. *Чайковський*, композитор Н. *Нижанківський*, фізик-теоретик І. *Стасюк*, письменниця О. *Сенатович*, військовослужбовець і Герой України В. *Скакун* та ін. З Б. пов'язано життя і діяльність мовознавця О. *Огоновського*, скульптора Л. *Марконі*, політ. діяча О. *Барвінського*, письменника А. *Чайковського*, опер. та камер. співачки С. *Крушельницької*, поетів Б. *Лепкого* й Л. *Лепкого*, громад. діяча й письменника А. *Лотоцького*, літературознавця П. *Лушпинського*, математика М. *Зарицького*, історика М. *Лабуньки* тощо.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1973. Т. 20: Тернопільська область; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2021 року. Київ, 2021; Івченко А. Міста України: 30 років незалежності. Київ, 2022.

Бережа́нський за́мок — *пам'ятка архітектури* та *містобудування* національного значення (м. *Бережани*, Тернопільська обл., Україна). Б. з. як свою гол. *резиденцію* заснував після 1530 коронний стражник і майб. вел. коронний гетьман М. Сенявський (1489; тепер Україна — 1569; Польща). Буд-во відб. у кілька *етапів* за участі італ. майстрів. Основний буд. період — 1534–1554. У 1570 у пн. частині замкової тер. збудовано дерев'яні будинок і башту. У 1-й пол. 17 ст.

Бережанський замок. Графічна реконструкція Г. Логвина

Б. з. укріплено *бастеями*, в одній з яких містився *арсенал*. Двір забудовано муров. будинками. До 1675 Б. з. отримав зовн. укріплення за староголланд. системою: 4 земляні *бастіони* з *ескарпами*, *равеліном*, *валами* та ровами. Б. з. витримував облоги татар і турків, а також *козаків* під час воєн 17 ст. Останній етап буд-ва — злам 17–18 ст. Після смерті остан. представника роду за чол. лінією великого корон. гетьмана А. М. Сенявського (1666–1726; тепер Україна) Б. з. почав занепадати. 1728 удова власника Е. Г. Сенявська з Любомирських (1669–1729; тепер Польща) віддала Б. з. разом із замковим *костелом* римо-катол. *чернечому ордену*. Після приєднання Зх. Поділля до імперії *Габсбургів* 1772 Б. з. втратив оборонне й репрезентат. значення. 1784 австр. влада вигнала ченців і конфіскувала цінності із замков. костелу, Б. з. перейшов до князів Любомирських, нові власники перевезли усе найцінніше з Б. з. в ін. свої резиденції. З 1816 — у власності *Потоцьких*. Відтоді Б. з. почав руйнуватися. 1829 розібрано 2 горішні *яруси* бастей, згодом знесено земляні бастіон. укріплення. Упродовж 19 ст. тут містилася пивоварня, військ. залога, склади. 1861 виконано ремонт, 1876 — реставрац. роботи. Під час *Першої світової війни* 1916–1917 Б. з. обстріляно з артилерії. Після 1918 власник Я. К. Потоцький (1863–1934; тепер Польща) подарував Б. з. Війську Польському, коштом якого виконували реставрац. роботи до 1939. У 2-й пол. 20 ст. Б. з. перетворено на руїну. З 2002 Б. з. є об'єктом Держ. іст.-архіт. заповідника в м. Бережанах. Б. з. має в плані форму неправил. п'ятикутника. У його розпланування тричі використано прийом фланкування наріж. кута мурів великими бастеями, що створюють умови для поєднання фронтал. і фланг. обстрілу оборонцями прилегл. території. Полігональні бастеї тепер двоярусні, без *склепінь*. Пд.-сх. напівкругла бастія — чотириярусна. Усі бастеї забезпечені системою бійниць, зокрема зі схрещ. ходами. Периметральна забудова замків. двору

Бережанський замок. Напівкругла бастея

https://vue.gov.ua

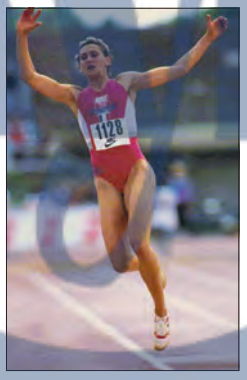
представлена чотирма двоповерх. *корпусами* і триповерх. гол. палацом, що прилягає до напівкругл. бастеї. На зовн. мурах були бійниці, на внутр. — великі вікна. Уздовж дворових *фасадів* влаштовано двоярусні аркадні (див. *Аркада*) *галереї* в стилі *ренесансу*. Палац єдиний з усіх споруд зберіг оборон. *аттик*, декоров. глухою аркадою з бійницями в простінках між *пілястрами*. Головна брама у вигляді наскріз. аркового отвору влаштована в 1-му ярусі палацу. Її прикрашає ренесанс. різьблений білокам'яний *портал*. На замков. дворі міститься Троїц. *костел*-усипальня, побудов. М. Сенявським одночасно з замком 1554. Спочатку костел був зального типу, однонавовим, із гранчастим *пресбітерієм* і квадрат. у плані *притвором*. 1619–1624 до *нави* прибудовано пд.-зх. *каплицю*, декоровану 1627–1628. Пн.-сх. каплицю прибудовано на зламі 16–17 ст. Композиція костелу аналогічна італ. купол. каплицям-усипальням 16–17 ст. Наву перекрито хрестовим склепінням, притвор і пресбітерій — циліндричними, з *розпалубками*. Фасади нави й пн.-сх. каплиці об'єднані заг. архіт. декором у стилі *бароко*, що містить *пілястри коринфського ордера* і розкріпований (див. *Розкріповка*) *антаблемент*. Головний фасад нави поєднує стилістику ренесансу і бароко: ренесанс. портал виділений розірваним сегмент. *сандриком*, ренесансну композицію вікон доповнено барок. овал. *нішами*. Пд.-зх. каплиця не має архіт. декору. *Куполи* каплиць освітлені завдяки широким циліндрич. світл. *ліхтарям*, що сприяють перспектив. розкриттю висотного внутр. простору. В інтер'єрі купол пд.-зх. каплиці покрито скульптур. *декором*, виконаним Й. Пфістером. Б. з. родини Сенявських разом із костелом є одним із найвизначніших творів оборон. та сакрал. архітектури України доби *Відродження*.

Літ.: Нельговский Ю. Некоторые особенности замков Подольских земель Украины XVI — начала XVII вв. // Архит. наследство. 1979. Вып. 27; Нельговський Ю. Ренесанс в архітектурі України XVI — першої половини XVII ст. // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. Дожовтневий період. Київ, 1983; Лонкевич Д., Бойко О. Замки Тернопільської області (з архіву інституту «Укрзахідпроектреставрація») // Вісник ін-ту «Укрзахідпроектреставрація». 2000. № 11; Оконченко І. Бережанські фортифікації XVI–XVII ст. // Гал. брама. 2002. № 7–9 (91–93); Параций В. Бережанський замок // Гал. брама. 2002. № 7–9 (91–93); Вечерський В. Фортеці й замки України. Київ, 2011; Вечерський В. Замки та фортеці України. Київ, 2015.

В. В. Вечерський

Бережанський замок. Ренесансний декор фасаду замкового палацу

Бережна Лариса Віталіївна

Бережний Василь Павлович

Бережна́, Лари́са Вита́ліївна (28.02.1961, м. Київ, тепер Україна) — спортсменка, легкоатлетка (*стрибки* у довжину), заслужений майстер спорту СРСР, майстер спорту міжнародного класу (з 1986), чемпіонка світу та Європи. Виступала за спорт. клуб Мін-ва оборони (Київська обл.). Здобула звання майстра спорту (з 1979). Закінчила 1984 Київський держ. ін-т фіз. культури (тепер *Національний університет фізичного виховання і спорту України*). Уперше на дорослому рівні брала участь у міжнар. змаганнях з *атлетики легкої* у складі збірної СРСР на Іграх доброї волі 1986 і посіла сьоме місце у стрибках у довжину. На Чемпіонаті СРСР з легкої атлетики 1989 у м. Горькому (тепер м. Нижній Новгород, РФ) та на Чемпіонаті СРСР з легкої атлетики у приміщенні 1989 у м. Гомелі (тепер Білорусь) здобула золоту медаль (результати відповідно — 6,95 м і 7,20 м), а на Чемпіонаті СРСР з легкої атлетики у приміщенні 1990 у м. Челябінську (тепер РФ) — бронз. медаль (6,95 м). Дебютувала у вел. міжнар. змаганнях на Чемпіонаті світу в приміщенні 1989 в м. Будапешті (Угорщина), де виборола бронз. медаль (6,82 м). На Чемпіонаті світу з легкої атлетики 1991 у м. Токіо (Японія) здобула також бронз. медаль (7,11 м), а на Чемпіонаті світу з легкої атлетики у приміщенні 1991 у м. Севільї (Іспанія) посіла перше місце (6,84 м). Виступала у складі об'єднаної команди країн *Співдружності Незалежних Держав* на Чемпіонаті Європи з легкої атлетики у приміщенні 1992 у м. Генуї (Італія) і стала чемпіонкою (7,00 м). Учасниця *Літніх Олімпійських ігор 1992* у м. Барселоні (Іспанія), через *травму* зробила лише одну спробу стрибка і змушена була завершити виступи. На Чемпіонаті України з легкої атлетики 1993 стала чемпіонкою України (6,93 м). На Чемпіонаті світу з легкої атлетики 1993 у м. Штутгарті (Німеччина) у складі збірної України виборола срібну нагороду (6,98 м), а на Чемпіонаті світу в приміщенні 1993 посіла п'яте місце (6,74). Рекордсменка України зі стрибків у довжину. Найкращі особисті результати: 7,24 м (на стадіоні), 7,20 м (у приміщенні). Тренери: А. *Голубцов*, В. *Підлужний*, М. Кушнір (нар. 1958; Україна), Л. Алфєєва (1946; тепер Україна — 2022; Росія) та ін. Пробувала виступати у змаганнях з потрійного стрибка. Найкращий результат: 13,22 м. Після Чемпіонату світу з легкої атлетики 1993 завершила спорт. кар'єру. У сер. 1990-х деякий час жила і тренувалася у м. Мальме (Швеція). Після завершення спорт. кар'єри працює тренером Спеціаліз. дитячо-юнац. школи олімп. резерву № 6 з легкої атлетики (м. Київ).

Літ.: Маценко Г. Книга рекордів України. Культура і мистецтво. Спорт і розваги. Тернопіль, 2002.

М. В. Чорна

Бережни́й, Васи́ль Па́влович (26.06.1918, м. Бахмач, тепер Ніжинського р-ну Чернігівської обл., Україна — 19.03.1988, м. Київ, тепер Україна) — письменник-фантаст, журналіст, перекладач. Член Спілки письменників України. Навчався в Укр. комуніст. технікумі журналістики в м. *Харкові* (проіснував до 1941). Працював у ред. газ. у м. *Бахмачі* та м. *Чернігові*. Під час навчання у м. Харкові відвідав *обсерваторію астрономічну*, вперше подивився на зоряне небо в *телескоп*. Під впливом побаченого написав перше наук.-фантаст. оповідання «Планета житиме» (опубл. 1938). Під час *Другої світової війни* служив у танкових військах. Брав участь у боях під м. Гродном і м. Барановичами (обидва — тепер Білорусь). Мав бойові нагороди. Після демобілізації повернувся до журналіст. роботи, працював у ред. газ. «Молодь України», часописів «*Дніпро*», «*Вітчизна*», «Україна». 1952 закінчив філол. ф-т Київського ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Писав *рецензії, статті, нариси, оповідання й повісті*. Опублікував першу зб. документ. нарисів «За кермом» (1948), згодом — низку зб., зокрема «Сторінки життя» (1952), «Кораблі сходять зі стапелів» (1959), повісті «Зелене море» (1955) та «Колюче терня» (1966). Однак справжнє визнання письменнику принесли наук.-фантаст. твори. Учасник Першого Всесвітн. симпозіуму письменників-фантастів у Японії (1970), а також Третього Європ.

конгресу фантастів у Польщі (1976). Член Спілки письменників України. Автор понад 200 наук.-фантаст. повістей та більш як 50 оповідань, виданих мас. накладами. Твори письменника перевидавали укр. мовою у 2-й пол. 20 ст., перекладені англ., іспан., латис., польськ., словац., угор., франц. мовами. Перша наук.-фантаст. повість — «У зоряні світи» (1956). Автор статті «Апологія фантастики», у якій виклав розуміння особливостей цього жанру. Проза Б. — пригодницька й водночас філософська. Кожен твір — це аналіз риси характеру, яка утверджує героя як *аутсайдера* або як переможця. Характерними рисами цієї фантастики є психологізм, інтерес до героїв як до неповтор. особистостей. У повісті «Космічний Гольфстрим» закцентовано на вірі людини у свою мету, величність мрії. У цій косм. *сазі* по-новому осмислено ідею довіри крізь призму подорожі через час і простір. У повісті «Археоскрипт» (1970) висвітлено низку проблем: утрати *духовності*, викриття недоліків чинних держ. систем, устроїв, віднайдення дух.-інтелект. скарбів зниклої *цивілізації*, утвердження верховенства любові, доброти, гуманіст. цінностей і засудження людської ницості, жадібності, користливості й пихи. Автор використав прийом «заміщення» персонажа. У тв. показовим є типовий образ *сержанта* — гвинтика тоталітар. системи (див. *Тоталітаризм*), який постійно підозрює всіх. Письменник розвінчав абсурдність політ. системи, держ. машини, яка нав'язує зручні для себе *стереотипи*, залякує, ув'язнює, прагне вплинути на підсвідомість. У повісті метафорично осмислено легенду про *Вавилонську вежу*. Повість «Археоскрипт» засвідчила обізнаність автора з утопіч. та антиутопіч. теоріями (див. *Утопія та антиутопія*), які вплетено в канву тексту. У творі наголошено на необхідності реформування сусп-ва, земних д-в, перегляді *моралі* й ставлення до природи. Оригінальна повість-антиутопія «Сакура» (1971) належить до соц.-наук. фантастики. Її створено під впливом вражень від Першого Всесвіт. симпозіуму письменників-фантастів. Перед читачем постав образ сусп-ва майбутнього, яке опинилося під владою розум. машин. Автор створив символ. образ тоталітар. д-ви, де люди, замкнені в рамках суворих законів, норм і правил, позбавлені права на вільне життя. У *фабулі* повісті наголошено на ілюзорності соц. *міфів*, деспотизмі (див. *Деспотія*) влад. еліти, яка здатна створити потужний міф. Крізь призму свого фантаст. тв. і вигадані події письменник зазирнув у майбутнє України, пророкував крах комуніст. ідеї (див. *Комунізм*). У творчості Б. носіями нової свідомості часто є діти, здатні мислити по-новому. В оповіданні «Повітряна лінза» (1975) автор протиставив *світогляд* двох поколінь: матері й сина, якому вдається пройти через невидимий для ін. часовий тунель («повітряну лінзу») і потрапити до майбутнього. У цьому творі висловлено ідею дух. розвитку сусп-ва в майбутньому, вдосконалення людської особистості. Крізь призму жанру наук. фантастики Б. окреслив різні грані характерів своїх сучасників, закцентував на міщанстві, жадібності, егоїзмі тощо. Письменник протиставив психологію багатьох людей 20 ст. і світобачення людини майбутнього. У повісті «Лабіринт» (1984) через подорож у майбутнє осмислено кар'єризм. Мандрівником у часі є вчений-фізик Кук-Сомерс, який не здатен із захопленням, цікавістю дивитися у майбутнє. Назва твору символічна: це лабіринт душі героя, який заплутався у влас. бажаннях, емоціях і почуттях, лабіринт часу і долі. У фантаст. творах Б. висвітлено проблему морал. вибору людини в різн. життєвих ситуаціях. Письменник намагався утвердити у своїх читачах ідею гуманності, дух. вдосконалення, засуджував *прагматизм* та честолюбство. Прозу Б. досліджували О. *Гончар*, В. Положій (1949–2004; Україна), К. Волинський (1922–2007; Україна) В. Карацупа (нар. 1966; Україна) й О. Левченко (нар. 1960; Україна). 07.12.2015 іменем письменника названо вулицю в м. Бахмачі.

Тв.: В зоряні світи. Київ, 1956; В небі — Земля. Київ, 1962; Істина поруч. Київ, 1965; У промінні двох сонць. Фантастичні повісті та оповідання. Київ, 1970; Під крижаним щитом. Київ, 1971; Феномен ноосфери. Сакура // Еліксир життя. Київ, 1972; Повітряна лінза. Київ, 1975; Космічний Гольфстрім. Київ, 1980; Лабіринт. Київ, 1986; Вибрані твори. Київ, 1988.

Літ.: Історії української літератури : в 8 т. Київ, 1971. Т. 8; Положій В. Погляд із минулого: Спроба короткого нарису з історії української та радянської фантастики // У світі пригод і фантастики: Історія і поетика жанрів. Київ, 1986; Волинський К. Фантаст Василь Бережний // Бережний В. Вибрані твори. Київ, 1988; Чорна Н. І. Бережний Василь Павлович // Українська Літературна Енциклопедія : в 5 т. Київ, 1988. Т. 1; Карацупа В., Левченко О. Минуле української фантастики // Укр. фантаст. оглядач. 2008. № 2; Тиховська О. Проблематика повісті В. Бережного «Археоскрипт» // Сучас. пробл. мовознав. та літературознав. 2012. Вип. 17; Тиховська О. Морально-етична проблематика прози В. Бережного крізь призму мотиву подорожі у часі («Сакура», «Повітряна лінза», «Лабіринт») // Науковий вісник Ужгор. ун-ту. Сер.: Філол. Соц. комунікації. 2013. Вип. 1 (29).

О. М. Тиховська.

Бережні́всько-ма́ївська зру́бна культу́ра — див. у ст. *Зрубна культурно-історична спільність*.

Бережню́к, Максим Па́влович (30.09.1986, м. Рівне, тепер Україна) — музикант-віртуоз, виконавець на традиційних *духових музичних інструментах*, співак, фольклорист, лауреат *Національної премії України імені Тараса Шевченка* (2023). Нар. у робітничій сім'ї. Мати працювала санітаркою, батько — механіком. З дитинства захоплювався музикою. Від 7 р. займався в гуртку місц. Палацу дітей та молоді, де навчався гри на *сопілці*. Закінчив кілька освіт. закладів: 2001 — Рівненську дитячу муз. школу № 2; 2005 — Рівненське муз. уч-ще (тепер Рівнен. муз. фаховий коледж Рівнен. держ. гуманітарного ун-ту; клас сопілки та *флейти Пана* викл. І. Федорова); 2010 — ф-т муз. мист-ва *Київського національного університету культури і мистецтв* [спеціальність «Музичний фольклор»: традиц. укр. нар. духові інструменти — клас проф. Р. Гусак (1944–2017; Україна); традиц. спів — клас проф. І. Синельникова (нар. 1960; тепер Україна)]. Під час навчання в ун-ті був учасником студент. фольклор. ансамблю «Кралиця». Тоді ж співпрацював з рок-гуртом «Merva». У студент. роки також розпочав діяльність як соліст-інструменталіст Київ. академ. ансамблю укр. музики «Дніпро» (з 2006). Був учасником фольклор. колективу «Кросна», заснованого випускниками Київ-

Бережнюк Максим Павлович

ського нац. ун-ту культури і мист-в (з 2007), електрон. інді-проєкту «SkyTrix» (з 2009), фолк-бенду «Веселі вуйки». Виступав із етно-рок гуртом «Камо грядеши», разом із його учасниками став одним із співзасновників фолк-рок гурту «The Doox» (з 2014). Виступав на сцені Майдану Незалежності у м. Києві під час *Революції гідності*, а також у зоні *антитерористичної операції на Сході України*, на підтримку укр. військових. Співзасновник гуртів «Kyiv Ethno trio» (з 2016), «Баламути», фолк-бенду «Веселі вуйки». На запрошення Т. *Компаніченка* приєднався до гурту стародав. музики «*Хорея Козацька*». Працює асистентом каф. муз. мист-ва Київського нац. ун-ту культури і мист-в, викладач *освітньо-професійної програми* «Музичний фольклор» (з 2020). Опанував понад 50 видів духових інструментів України та ін. країн світу, серед яких: сімейство сопілок (піколо, сопрано, альт, тенор, бас), *телинка*, кавал, поліськ. інструмент — дудка-викрутка, *дримба*, флейта Пана, *дуда*, *сурма*, *окарина* (зозулька), *флояра*, *флейта*, *кларнет*, *денцівка*, *дводенцівка*, *трембіта*, *ріжок*, *варган*, бансура, цинк, вірменський *дудук*, тур. ней тощо. Для його виконання музики характерні віртуозність, імпровізаційність, артистизм, висока муз. культура. Бере участь у дослідженні, реконструкції, популяризації нар. старовин. укр. музики. У фольклор. експедиціях записував старовинні, унік. пісні (Пн. Рівненщини, Карпат, Закарпаття, Житомирщини). Деякі з цих пісень виконує на сучас. лад. Перетранспонував для карпат. інструментів мелодії брит. рок-гурту «Coldplay» та ірланд. рок-гурту «U2». Співпрацював із панк-рок-гуртом «Ляпіс Трубєцкой» (Білорусь), рок-гуртами «*Танок на Майдані Конго*», «*Воплі Відоплясова*», музичним колективом «Ле Гранд Оркестр» О. *Скрипки*, С. *Вакарчуком*, І. *Білик*, бандуристом Я. Джусєм (нар. 1988; тепер Україна), реп-виконавцем О. Ярмаком (нар. 1991; Україна), співачками Ілларією (нар. 1986; тепер Україна). Гастролював багатьма країнами світу, серед яких: Болгарія, Греція, Естонія Канада, Литва, Молдова, Нідерланди, Німеччина, Польща, Франція, Швеція, Чехія, Узбекистан тощо. Нац. премію України імені Тараса Шевченка отримав за аудіоальбом «Пісні Української революції». Лауреат всеукр. і міжнар. конкурсів та фестивалів.

Береза

Бере́за (*Betula*) — рід квіткових рослин родини *березові*. Об'єднує від 60 до 120 видів. Б. еволюційно споріднені з *вільхами*. В Україні ростуть такі види роду: Б. низька, Б. повисла, Б. пухнаста, Б. дніпровська і Б. Клокова, а за деякими відомостями — ще й Б. Литвинова, Б. ойцовська. З-поміж ін. поширених в Україні видів донедавна була також і Б. темна, занесена до *Червоної книги України*. Згідно з нов. даними, під цією назвою помилково об'єднували темнокорі форми Б. повислої та Б. пухнастої. Листопадні *дерева*, *кущі* або кущики. В Україні — переважно з глад. білою *корою*, при основі стовбура кора чорно-сіра, глибоко-тріщинувата. Багато видів Б. світов. флори мають жовтув., червонув. буре, сіре або темне, майже чорне, забарвлення кори. *Листки* прості, цілісні, чергові. *Жилкування* перисто-сітчасте. *Квітки* одностатеві, зібрані в тичинк. і маточк. *суцвіття* тирсоїдного типу. Рослини однодомні (див. *Домність*). *Плід* — однонасін. горішок. Білого кольору стовбурам і товст. гілкам Б. надає пігмент бетулін. *Бруньки* містять *ефірні олії*, *сапонін*, *глюкозу*, *смолу*, бетулоретинову к-ту, а листки — *антоціани*, *кумарини*, флаваноли (див. *Флавоноїди*), сапоніни, ефір. олії, смолу, *каротин*, вітамін С (див. *Кислота аскорбінова*). Б. вітрозапильні (див. *Анемофілія*), розповсюдження плодів відбувається завдяки вітрові (див. *Анемохорія*). Види роду Б. поширені здебільшого в *Євразії* та *Північній Америці*, один вид (Б. повисла) росте в Пн. *Африці*. Культивуються у багатьох регіонах. Серед беріз є як дуже поширені види (Б. повисла, Б. пухнаста), так і рідкісні. В Україні рідкісними є Б. низька, Б. Клокова, Б. дніпровська — всі включені до 4-го вид. Черв. книги України. Найчастіше Б. ростуть в лісах, деякі види — на болотах або по берегах річок. Більшість видів Б. мають ажурну *крону*, яка пропускає знач. кількість світла, тому під ними росте багато ін. видів рослин. Часто Б. є піонер. рослинами (першими заселяють вирубки, незаліснені галявини тощо), які відіграють важл. роль у *сукцесіях* і створюють сприятл. умови для *підросту дуба*, *бука* тощо.

Б. часто утв. *мікоризи*, а на стовбурах і гілках цих дерев паразитують багато видів *грибів*. У *Європі*, Пн. Америці, Малій Азії й на Кавказі на Б. можна побачити рослину-напівпаразита (див. *Паразитизм*) *омелу білу*. Листками й ін. частинами дерев харчується багато видів *комах* і *ссавців*. Б. широко застосовують в озелененні, зокрема виведено багато декор. форм. Деревину використовують у *будівельній галузі*, мебл. пром-сті та йде на дрова. З кори виготовляють деякі муз. інструменти, різ. декор. і побут. вироби (кошики, хлібниці). З берез. лубу одержують *дьоготь*, з кори — *дубильні речовини*, з деревини — метил. спирт, *ацетон*, ацетатну кислоту. Березову кору, листки, бруньки використовують як сировину в *медицині*, *ветеринарії*, *харчовій промисловості*. Березовий сік, який містить цукри, мікро- та макроелементи, *вітаміни*, яблучну кислоту, дубил. речовини, вжив. у харчуванні.

Літ.: Заверуха Б. В. Нові та рідкісні види берез української флори // Укр. бот. журн. 1964. Т. 21. № 5; Li J., Shoup S., Chen Z. Phylogenetics of Betula (Betulaceae) Inferred from Sequences of Nuclear Ribosomal DNA // Rhodora. 2005. № 107 (929); Червона книга України. Рослинний світ / За ред. Я. П. Дідуха. Київ, 2009; Пархоменко В. І. Інтродукція і культура берез (Betula L.) в Україні. Київ, 2011; Ashburner K., McAllister H. The Genus Betula: a Taxonomic Revision of Birches. Kew, 2013; Olshanskyi I. G., Shyian N. M., Tarieiev A. S. Types of Betula (Betulaceae) Names Described from Ukraine, kept in the National Herbarium of Ukraine (KW) // Ukrainian Botanical Journal. 2016. № 73 (4); Wang N., McAllister H., Bartlett P. et al. Molecular Phylogeny

Онлайн-версія на сайті https://vue.gov.ua

Andgenome Size Evolution of the Genus Betula (Betulaceae) // Annals of Botany. 2016. № 117 (6); Tarieiev A., Olshanskyi I., Gailing O. et al. Taxonomy of Dark- and White-barked Birches Related to Betula pendula and B. pubescens (Betulaceae) in Ukraine Based on Both Morphological Traits and DNA Markers // Botanical Journal of the Linnean Society. 2019. № 191 (1); Wang N., Kelly L., McAllister H. et al. Resolving Phylogeny and Polyploid Parentage Using Genus-wide Genome-wide Sequence Data from Birch Trees // Molecular Phylogenetics and Evolution. 2021. Vol. 160.

І. Г. Ольшанський, А. С. Тарєєв

Бере́за, Васи́ль Костянти́нович (02.04.1958, м. Львів, тепер Україна) — спортсмен (*веслування на байдарках і каное*), заслужений майстер спорту СРСР (з 1984), чемпіон світу. Почав займатися веслуванням з ранн. дитинства. Навчався в ДЮСШ олімп. резерву «Веслярик» у с. Наварії (тепер Львів. р-ну Львів. обл.). Закінчив 1989 Львів. ін-т фіз. культури (тепер *Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського*). Виступав за спорт. т-во «*Спартак*» (Львів), збірну команду СРСР (1981–1985). Тренери — М. Герцик (1935–2024; Україна), О. Колибельников (нар. 1949; Україна). Срібний призер у складі каное-двійки разом з Е. Мурадасіловим (нар. 1960; Узбекистан) у змаганні на дистанції 10 000 м (час — 43:47,97) і бронз. призер в одиночці на дистанції 1 000 м Чемпіонату світу з веслування на байдарках і каное 1982 у м. Белграді (Сербія; час — 4:28,84). Переможець Чемпіонату світу з веслування на байдарках і каное 1983 у м. Тампере (Фінляндія) у змаганнях у каное-одиночці на дистанції 1 000 м (час — 4:45,75). На всесоюз. чемпіонаті 1984 Б. виборов перше місце в гонці на каное-двійці на дистанції 500 м. Як один із лідерів збірної мав брати участь у *Літніх Олімпійських іграх 1984* у м. Лос-Анджелесі (США), однак країни соц. табору бойкотували *Олімпіаду*. Виступив на альтернатив. турнірі «Дружба-84», *регата* відб. у Сх. Берліні. Здобув золоту медаль у змаганнях на дистанції 500 м у каное-двійці разом зі С. *Постєхіним* (час — 1:51,09). Був дев'ятираз. чемпіоном СРСР, багатораз. чемпіоном УРСР (1978–1985). Брав участь у Чемпіонаті світу з веслування на байдарках і каное 1985 у м. Мехелені (Бельгія) у двійці зі С. Чернишовим (нар. 1962; тепер Україна), але не виборов призового місця. Після завершення спорт. кар'єри працював інструктором Палацу спорту «Динамо» (м. Львів). Мешкає у США. Нагороджений орденом «Знак Пошани» (1983).

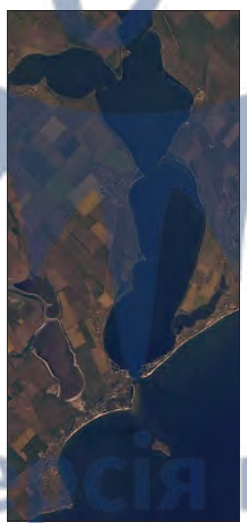

Береза Василь Костянтинович

Березане́ський лима́н — мілководна *затока* у північно-західній частині *Чорного моря*. Розташований у *Миколаївському районі Миколаївської області* в 46 км на Зх. від м. *Очакова*, на Сх. від *Одеської затоки*. Довжина — 20–26 км, серед. ширина — 2–3 км, серед. глибина — 3,3 м, макс. глибина — бл. 15 м. Пл. вод. дзеркала — 60 км², об'єм води — 0,2 км³. Близько половини пл. припадає на мілководдя. Вхід у Б. л. завширшки 400 м розташ. на відстані 2,4 км від о-ва *Березань* біля краю низької Чорномор. (Табірної) коси, яка відходить від сх. *берега* лиману. Від моря відокремлений *баром*. Ширина на Пд. — 4 км, *гирло* звужується до 640 м. *Долина* асиметрична. Зх. береги круті, стрімчасті, наявні зсуви. Складаються головно із вапняк., глин. та глин.-піщаних *відкладів*, є *коси*. В ін. частинах береги переважно пологі, розчленовані *ярами*. У Б. л. є дві затоки — Березанська та Сасицька, в які відповідно впадають річки Березань і Сасик. Близько біля входу в сх. берег врізається невел. мілководний Бейкуський лиман, в який впадає р. Ковакин. На *водний баланс* знач. вплив має водообмін з Чор. морем. За добу у водообміні може брати участь бл. 4 % заг. об'єму води. У разі нагінних явищ з моря в Б. л. надходять лише поверх. водні маси, оскільки наявність бару обмежує проникнення глибинних морськ. вод. Взимку замерзає. Влітку через високе *випаровування* рівень води знижується. Солоність води: у пн. частині вода прісна (0,3 ‰); у пд. — солона (15 ‰); серед. солоність — 10 ‰. Тваринний світ: до 30 видів *риб*, 5 — *земноводних*, 7 — *плазунів* та ін. Популярною рибою є *бичкові*, представлені кількома видами, у пд. частині лиману із солонішою водою трапляються *судак*, *щука*, *кефаль* та камбала (див. *Камбалові*); у пн. частині — *короп*, *карась*, *окунь*. Промислова рибопродуктивність невисока. *Орнітофауна* налічує бл. 200 видів. Через Б. л. здійснюється обмін прісн. вод *суходолу* з солоними вод. масами Чор. м., а також *фітопланктону* та *фауни*. Це покращує госп. та рекреаційні властивості лиману.

Березанський лиман. На передньому плані Сасицька затока зі граєю пеліканів, на задньому — Березанська затока

Березанський лиман. Супутниковий знімок

Літ.: Ткаченко Ф. П. Макрофіти Березанського лиману Чорного моря // Вісник Одес. нац. ун-ту. Сер.: Біол. 2001. Т. 6. Вип. 1; Наконечна Ю. О. Сучасні морфологічні та гідроекологічні характеристики р. Березань // Агроекол. журн. 2022. № 4; Тучковенко Ю. С., Хохлов В. М., Лобода Н. С. Вплив змін клімату на водний баланс квазізакритих лиманів північно-західного Причорномор'я // Укр. гідрометеорол. журн. 2022. № 29; Хільчевський В. К., Гребінь В. В. Водні об'єкти України та рекреаційне оцінювання якості води. Київ, 2022; Скоробогатов В. М., Сплодитель А. О., Мойсієнко І. І. та ін. Поствоєнний розвиток природно-заповідного фонду Миколаївщини. Миколаїв; Київ; Чернівці, 2023.

В. К. Хільчевський

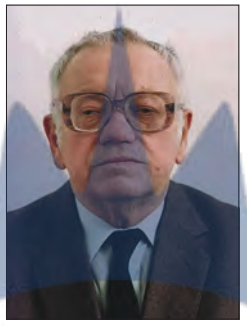
Березáнський, Юрій Макáрович (08.05.1925, м. Київ — 08.06.2019, там само) — математик, доктор фізико-математичних наук (з 1956), професор (з 1961), академік *Національної академії наук України* (з 1988), член *Наукового товариства імені Шевченка* (1993), заслужений діяч науки і техніки України (з 2005). Нар. у сім'ї *інтелігенції*. Батько працював агрономом-науковцем, мати — бібліотекарем у Київ. гідромеліор. ін-ті (тепер *Національний університет водного господарства та природокористування*). 1944 навчався на фіз.-мат. ф-ті Київського держ. ун-ту ім. Т. Шевченка (тепер *Київський національ-*

ний університет імені Тараса Шевченка). Математичні здібності Б. привернули увагу математика С. Крейна (1917; тепер Україна — 1999; Росія), під впливом якого формувалися перші наук. інтереси. 1948 після закінчення ун-ту вступив до *аспірантури* при від-ні алгебри і функціон. аналізу Ін-ту математики АН УРСР (тепер Ін-т математики НАН України); наук. керівник — М. *Крейн*. Захистив дисертації: кандидат. «Гіперкомплексні системи з компактним і дискретним базисом» (1951), докторську «Деякі питання спектральної теорії рівнянь з частинними різницями і частинними похідними» (1955). Працював у цьому Ін-ті: зав. відділів матем. аналізу (1960–1986) та функціон. аналізу (1986–2001). З 1964 — член-кореспондент НАН України. Наукові дослідження Б. стосуються *аналізу функціонального*, *диференціальних рівнянь* та *фізики математичної*. Головне місце відведено побудові теорії розкладів за влас. функціями довільної, зокрема нескінч. системи комутуючих самоспряж. операторів, інтеграл. зображенням додатно визначених ядер, побудові теорії узагальн. функцій нескінч. кількості змінних, спектрал. теорії диференц. рівнянь із частин. похідними та частин. різницями, побудові і розвитку гармоніч. аналізу в гіперкомплекс. системах із неперерв. базисом. Уперше розглянув обернену задачу спектрал. аналізу для диферент. рівнянь із частин. похідними. Довів теорему єдиності розв'язку оберн. задачі спектрал. аналізу для *Шредінгера рівняння*. Автор 6 монографій (усі видано за кордоном у перекл. англ. мовою), понад 200 наук. статей у провід. матем. журналах. У працях Б. вирішено багато вузл. проблем, які трив. час не були розв'язані. Під його керівництвом створено наук. школу, до здобутків якої з повагою ставляться у світі. Лауреат Держ. премії України в галузі науки і техніки (1998); премій НАН України ім. М. Крилова (1980), ім. М. Боголюбова (1997), ім. М. Остроградського (2006).

Пр.: Успівавт. — Разложение по собственным функциям самосопряженных операторов. Киев, 1965; Функціональний аналіз. Львів, 2014; Якобієві матриці і проблема моментів. Київ, 2019.

Літ.: 80-річчя академіка НАН України Ю.М. Березанського // Вісник Нац. акад. наук України. 2005. № 5; Юрій Макарович Березанський (до 90-річчя від дня народження) // Укр. матем. журн. 2015. Т. 67. № 5; Національна академія наук України. Видатні досягнення. 1918–2018. Київ, 2018.

О. Б. Чернобай

Березанський Юрій Макарович

Березань. Прапор

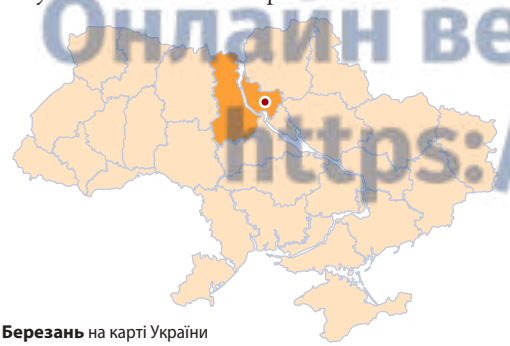

Березань. Герб

Березань. Міська рада

Березáнь — місто, *адміністративний центр* Березанської міської громади *Броварського району Київської області* України. Розташоване на рівн. берегах пригирлов. частини р. *Недра* (ліва прит. р. *Трубіж*, бас. р. *Дніпра*) у сх. частині *Придніпровської низовини*. Відстань до м. *Києва* — 65 км з-цею, 82 км автошляхами. Тер — 32,9 км². Назва походить від слова береза, можливо через те, що в цій місцевості росли берез. гаї. Заснували на поч. 17 ст. переселенці з *Правобережної України*. Уперше згадане в документах (1616) як власність кн. Я. Острозького (1554; тепер Україна — 1620; тепер Польща) та м-ко Переяслав. староства *Київського воєводства Речі Посполитої*. Заплава річки була багата на *селітру*, із суміші якої з порошком берез. вугілля (див. *Вугілля деревне*) та *сірки* одержували *порох*. Мало статус сотенного м-ка (від 1665), волосного м-ка Переяслав. пов. *Полтавської губернії* (з 1802), проміжної залізн. ст. (від 1901) на лінії Дарниця — *Полтава*, адм. центру Березан. р-ну (1925–1930, 1934–1962), смт (з 1957), міста район. значення (з 1981) та міста обл. підпорядкування (з 1994). У роки *Другої світової війни* у вересні 1941 підрозділи 38-ї та 6-ї армій Пд.-Зх. фронту за допомогою партизанів двічі вибивали німців з Б. Під час окупації діяли партизан. загони. Упродовж окупації нацистами було закатовано 205 осіб, вивезено до Німеччини 365 осіб, спалено 96 будинків. 21.09.1943 Б. звільнено військами Воронез. фронту. На війні воювало бл. 1 тис. березанців, 850 нагороджено орденами і медалями. На початку *російсько-української війни* тут пролягав рубіж оборони м. Києва. Згідно з адм.-тер. реформою від 2020 у складі Бровар. р-ну Київ. обл. Загальна кількість нас. — бл. 16 050 осіб (2022, оцінка), густота — 498 осіб / км². Українську мову вважали рідною 92,12 % тощо. Населення зменшується, 2001 становило 17 516 осіб. Висота міста 105 м над рів. м., перевищення віднос. висот до 10 м. Клімат помірно континент., із тепл. тривалим літом і помір., часом нестійкою зимою, з невеликим сніг. покривом і частими відлигами. Середня т-ра липня — +19,5°С, січня — – 6,3°С. Середня кількість опадів — 530 мм/рік. Діють з-ди з виготовлення залізобетон. виробів, буд. сумішей, газоблоків, комбікормів, меблів, мінерал. води «Березанська» тощо. Розвинені торгівля, рестор. госп-во й побут. обслуговування нас. Працюють провідні банки України й пошт. від-ня. Місто розташ. на Пд. Сх. від обл. центру на найдовш. європ. автом. маршруті Е 40 та автом. шляху міжнар. значення М 03 (Київ — Харків). Працює однойм. залізн. ст. Пд.-Зх. залізниці (лінія Київ — Полтава). Діють 3 загальноосв. шк., навч.-вих. комплекс, 4 дитсадки, центр дит. та юнац. творчості, ДЮСШ, інклюз.-ресурс. центр, міськ. будинок культури, центр дозвілля, б-ка, краєзн. музей

Березань на карті України

Онлайн версія на сайті
https://vue.gov.ua

тощо. Функціонують реліг. громади *Православної церкви України*, *євангельських християн-баптистів*, п'ятдесятників (див. *П'ятдесятництво*) та ін. 1753 місто відвідав Г. *Сковорода*. 1843 у Б. на запрошення П. *Лукашевича* гостював Т. *Шевченко*. 09.10.1843 написав вірш «Розрита могила».

Літ.: Бачинська М. С. Березань, місто // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Гол. ред. В. А. Смолій. Київ, 2003. Т. 1; Івченко А. Міста України: 30 років незалежності. Київ, 2022; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2022. Київ, 2022.

А. С. Івченко

Березáнь [інші назви: Борисфен, Борисфеніда (античні), Дольний, Буян (давньоруські), Барберезе (італійська 14–15 ст.); сучасна народна — острів Шмідта] — острів у північній частині *Чорного моря*, проти *Дніпровського лиману*, на

Березань (острів)

заході від м. *Очакова*. Підпорядкований *Миколаївському району Миколаївської області*. Розташ. на прибереж. відмілині, яка простягається від мису Аджияськ і зх. берега *Березанського лиману*, за 1,8 км на Пд. від узбережжя, за 9 км на Зх. від *гирла Дніпровсько-Бузького лиману*. Витягнутий у субмеридіон. напрямку; довж. — до 900 м, шир. — 210–385 м, вис — від 5 м (Пн.) до 20 м (Пд.) над рів. моря. Площа — 0,236 км². Назва виникла в 2 — на поч. 1 тис. До н. е. за ознакою ґрунту, *піску* — білий, світлий, від основи, що зводиться до індоєвроп. *bhreg — блищати, світлий. В антич. істориків (*Птолемея*) Б. названо Борисфен (грец. Βορυσφενις), а в давньорус. пам'ятках про повернення кн. Святослава «изъ грекъ» — Бѣлобережье. У 2-й пол. 7 ст. до н. е. на Б. виникло давньогрец. поселення, що існувало до пізньоелліністич. часу (на поч. нашої ери відродилося на частині тер.). Під час *розкопок археологічних* (провадяться з поч. 20 ст.) відкрито житла-напівземлянки і залишки назем. будинків. Жителі займалися *землеробством*, ремеслами, *рибальством* і *торгівлею*. На початку нашої ери Б. — місце, де греки вшановували міфіч. героя *Троянської війни Ахілла*. За часів *Давньоруської держави* на Б., що була на «шляху з варяг у греки», існувало слов'ян. поселення. Б. використовували як опорний пункт запорожці в своїх мор. походах на тур. порти. Турки намагалися перетворити Б. на свою *фортецю*. 1788 Б. здобули рос. війська. 19.03.1906 на Б. було розстріляно учасників Севастопол. збройн. повстання 1905 лейтенанта П. Шмідта і матросів С. Частника, О. Гладкова і М. Антоненка. На честь повстанців 1917 збудовано *склеп*, 1968 встановлено пам'ятну стелу-обеліск (заввишки 15 м). Острів — залишок суходолу, зруйнов. *абразією*. Натепер незаселений. Поверхня — переважно пласка, із сухими степ. ландшафтами та крутими, подекуди стрімк. берегами. Входить до складу Нац. історико-арх. заповідника «*Ольвія*» НАН України (з 1995). Відомий турист. об'єкт.

Літ.: Кузьміщев О. Г. Е. Р. фон Штерн — дослідник античної археології Північного Причорномор'я (кін. XIX — поч. XX ст.) // Археол. і давня іст. України. 2015. Вип. 1 (14); Ходосовцев О. Є., Дармостук В. В., Мойсієнко І. І. та ін. Лишайники та ліхенофільні гриби острова Березань з нотатками щодо його флористичного та ландшафтного різноманіття // Чорноморський ботанічний журнал. 2018. Т. 14. № 3; Ласінська М. Ю. Археологічні дослідження Нижнього Побужжя у XIX–XX столітті. Миколаїв, 2019.

А. С. Івченко

Березівка. Герб

Березівка. Панорама міста

Березівка. Міська рада

Бере́зівка — місто, адміністративний центр *Березівського району* та Березівської міської громади *Одеської області*, Україна. Розташоване на Сх. області, на лів. березі р. Тилігул (бас. *Чорного моря*) у гирлі її лів. притоки р. Тартакай, у центр. частині *Причорноморської низовини*. Площа — 34,5 км². Висота — 20 м над рів. м., перевищення віднос. висот до 15 м. Відстань до м. *Одеси* — бл. 90 км. Територія була заселена ще в 1 тис. до н. е. Засноване 1802 селянами-втікачами з пн. губерній *Російської імперії*. Спочатку перебувало у складі Ананьївського, пізніше (з 1834) Єлисаветградського повітів *Херсонської губернії*. У 2-й пол. 19 ст. Б. стала значним торг.-пром. центром (великі базари відбувалися двічі на місяць), другим за значенням (після м. *Каховки*) ринком найму с.-г. працівників. За легендою, назва Б. походить саме з цих часів. Наймити спали на землі, поруч були таблички з написом: «Бери і зови». Тому місто спочатку отримало назву Березовка, що згодом змінилося на Б. 1914 відкрито однойм. залізн. станцію на лінії Одеса — Бах-

мач. У 1918 під час нім. окупації в районі Б. діяв партизанський загін. Упродовж 1918–1920 містечко було опор. пунктом укр. повстан. загонів. У роки *Другої світової війни* під час тимчасової нім.-рум. окупації (10.08.1941–31.03.1944) в Б.

Березівка на карті України

Електронна версія на порталі
history.gov.ua

діяла підпільна молодіж. орг-ція. У березні 1943 нім. окупантами були розстріляні 43 підпільники. З 1962 — місто. 29.10.2017 міська рада об'єдналася з громадами сіл Вікторівської сільськ. ради у Березівську міську тер. громаду з центром у Б. Загальна кількість нас. — понад 9,4 тис. осіб (2022, оцінка). Склад нас. за етніч. групами (2001, перепис): українці (91,33 %,) росіяни (4,62 %), болгари (0,31 %), молдовани (0,48 %), білоруси (0,29 %), вірмени (0,50 %). Українську мову вважали рідною 92,72 % жителів. Середня т-ра січня — –4,2°С, липня — + 22,1°С. Середньоріч. кількість опадів — 410 мм. У пром-сті Б. та Березів. громади найбільша частка належить підприємствам харч. пром-сті та перероблення с.-г. продуктів. У галузевій структурі с. г. переважає *рослинництво*. Аграрний сектор громади спеціалізується на вирощуванні зернових та тех. культур. На 2021 на тер. громади функціонувало 254 заклади торгівлі, 7 автозаправ. станцій, 4 станції тех. обслуговування, 7 аптек та 15 закладів громад. харчування. Послуги перевезення вантажів здійснює «Нова пошта». Функціонує центр. район. лікарня. У місті є автостанція «Березівка» та залізнич. вокзал. До 27.12.2014 через Б. курсували поїзди далекого сполучення до м. *Сімферополя*. До 25.10.2020 станція мала пряме залізн. сполучення з містами *Києвом*, *Запоріжжям*, *Миколаєвом*, *Херсоном*. Здійснюються пасажир. перевезення автобус. маршрутами приміськ. маршрут. мережі. На тер. міста є 3 загальноосв. школи I–III ступ. та 3 дит. садки, центр дит. творчості. До 2020 в місті діяло Вище проф. уч-ще *Одеського національного політехнічного університету*, до 2024 — Березівський проф. агр. ліцей. На тер. Березів. громади 28 закладів культури: 12 б-к, 15 будинків культури та клубів, 1 муз. школа. Встановлено пам'ятники воїнам, які загинули під час Другої світ. війни, Т. *Шевченкові*. Біля школи — скульптура вчительки. Функціонують 6 закладів фіз. культури — дитячо-юнац. спорт. школа; СК «Колос» з тренажерами, теніс. корт, мініфутбол. поле, ролердром, клуб єдиноборств. Неподалік Б. з 2013 відкрито гірськолиж. комплекс «Action City» з 2 трасами, підйомниками тощо. Проводять чемпіонати тер. громади з *футболу*, з міні та малого футболу; з *волейболу* серед чол. та жін. команд, відкриті особисті першості з настільн. тенісу серед чоловіків та жінок; бліц-турніри з *шахів* та шашок. Жителі міста захищають Україну у складі *Збройних сил України*, *Національної гвардії України*, підрозділах *територіальної оборони* та ін., беруть участь у *волонтерській діяльності*. У місті народилися арх. Є. Лопушинська (1920–1996), Герой України (2022) В. *Веснін* (нар. 1993).

Літ.: Березівка // Чисельність наявного населення України на 1 січня 2022. Київ, 2022; Івченко А. Міста України: 30 років незалежності. Київ, 2022.

А. С. Івченко

Бере́зівка — річка в *Кропивницькому районі Кіровоградської області* України, ліва притока р. *Інгулу*. Назва походить від назви дерева *береза*. Довж. — 74 км. Пл. басейну — 665 км². Бере початок поблизу с. Суходільського. Впадає до р. Інгулу на кордоні з *Миколаївською областю*. Тече в пд.-зх. і пд. напрямках. *Річкова долина* трапецієподібна (завширшки до 2 км). Ширина річища становить 10 м. Похил — 1,4 м/км. Живлення снігове й дощове. Улітку у верхів'ях пересихає (див. *Пересихання річок*). Замерзає наприкін. листопада — на поч. грудня, скресає в березні. Основні *притоки*: ліві — Балка Широка, Балка Водяна, Балка Каунова, Криничувата (найб.); праві — Балка Чабанка, Балка Сидорівка. На Б. є *стави* й *водосховища*. Характерний *стік зарегульований*. Воду використовують для тех. і с.-г. потреб. Здійснюють розведення риби. На берегах річки розташ. селища *Молодіжне* й *Устинівка*, низка сіл.

Дж.: Каталог річок України. Київ, 1957.

Літ.: Словник гідронімів України / Уклад.: І. М. Желєзняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко та ін. Київ, 1979.

А. С. Івченко

Березівський район. Прапор

Березівський район. Герб

Бере́зівський райо́н — адміністративно-територіальна одиниця *Одеської області* України.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташований у сх. частині області. Межує з Одеським (на Пд.), Роздільнянським (на Зх.), Подільським (на Пн.) районами Одеської обл., Вознесенським (на Пн. Сх.) і Миколаївським (на Пд. Сх.) районами *Миколаївської області*. Тер. — 5,55 тис. км². Адм. центр — місто *Березівка*.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ. У складі Б. р. 16 тер. громад: 1 міська (Березівська), 4 селищні (Іванівська, Миколаївська, Раухівська, Ширяївська) та 11 сільських (Андріє-во-Іванівська, Великобуялицька, Знам'янська, Коноплянська, Курісовська, Новокальчевська, Петровірівська, Розквітівська, Старомаяківська, Стрюківська, Чогодарівська).

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. На берегах р. Тилігула з сер. 1 тис. до н. е. до 6 ст. н. е. були давньогрец. і скіф. поселення. З 1520 тер. належала *Кримському ханату*, від 1779 — *Османській імперії*. За *Ясським мирним договором 1791* приєднана до *Російської імперії*, належала до *Херсонської губернії*. У 18 ст. на місці сучас. м. Березівки була стоянка *чумаків*, які їздили по сіль на Перекоп. озера. Місто було заселене селянами з України та центр. губерній Росії, які шукали притулку від *кріпацтва*. У 1860–1880-х тер. стала одним із центрів *штундизму* в Рос. імперії. Березівка була також одним із торговел. центрів Херсонщини. Після *Лютневої революції 1917* тер. спочатку входила до складу Російської Республіки (тимчас. уряд у межах колиш. Рос. імперії). У листопаді 1917 приєдналася до *Української Народної Республіки*. На поч. 1918 землі району були включені до складу Одеської Радянської Республіки. У березні 1918 м. Березівку захопили австро-німецькі загарбники. З грудня 1918 на тер. р-ну діяли партизан. групи, які згодом об'єдналися в Тилігуло-Березанський партизан. полк на чолі з М. Панченком. Полк вів активні бойові дії проти інтервентів на тер. сусід. р-нів, а також у Миколаїв. області. Від березня 1920 — тер. у складі *Української Радянської Соціалістичної Республіки*. Район засн. 1923. У радгоспі ім. Т. Шевченка Б. р. 1928 створено першу в СРСР машинно-тракторну станцію. З 1932 — у складі Одес. області. Під час *Другої світової війни* Б. р. окуповано нім. загарбниками (серпень 1941 — квітень 1944). У р-ні діяла підпільна орг-ція (бл. 100 осіб). Під час війни 1590 мешканців р-ну пішли на фронт, 781 з них загинув, 803 учасники війни нагороджені орденами й медалями. За роки війни зруйновані пром. підприємства, школи, клуб, вивезено майно 87 підприємств і установ р-ну. Після

війни відбудовані старі підприємства, виникли й нові, зокрема після 1946 організовано харчокомбінат. З 1948 почалося масове буд-во житлових будинків. Господарство 1949–1950 досягло довоєнного рівня розвитку. У 1959 до Б. р. приєднано частину ліквідов. Жовтневого р-ну. У 1970-х в районі діяли 15 колгоспів, 4 радгоспи, районне об'єднання «Сільгосптехніка», 49 заг.-освітніх і музична школи, 2 профес.-тех. уч-ща, зоотех. технікум, 38 лік. закладів, зокрема 5 лікарень, 13 будинків культури, 39 клубів, 3 кінотеатри, 55 кіноустановок, 37 бібліотек. Внаслідок адм.-тер. реформи (17.07.2020) Б. р. укрупнено. Під час *російсько-української війни* жителів мобілізовано до *Збройних сил України*, *Національної гвардії України*, підрозділів тер. оборони тощо.

ПРИРОДА. Район розташований на *Причорноморській низовині*. Підвищена хвиляста рівнина з абс. висотами 100–150 м, розчленована широкими долинами, ярами й балками. Основні *корисні копалини*: вапняки, глини, суглинки, піски. Поширені *чорноземи* пд. та звичайні, середньо та мало гумусні, рідше — солонцюваті ґрунти. Є також чорноземно-лугові солончакуваті та солончаки. Головна річка — Тилігул (впадає в *Тилігульський лиман*). Через район протікають Середній Куяльник (впадає в *Куяльницький лиман*), Малий Куяльник (впадає в *Хаджибейський лиман*), *Великий Куяльник*, *Чичиклія*, Журавка, Царега, Суха Журівка, Балай тощо. Річища подекуди пересихають в теплу пору року, значно розвинуті ерозійні процеси, а їхні береги рясно порізані балками та ярами. Для місц. потреб споруджено понад сотню ставків. Клімат — помірно континентальний, посушливий (дуже тепла агроклімат. зона). Середня т-ра січня — –4,1°С, липня — +22,2°С, період з т-рою понад +10°С — 178 днів. Середня норма атм. опадів становить 410 мм/рік, максимум припадає на тепл. період року. Сніговий покрив нестійкий. Б. р. розташ. у степовій зоні України. У *рослинному покриві* тут здебільшого домінує природ. степова *рослинність*, зокрема представлені кам'янисті степи та байрач. ліси, серед ін. — водні *рослинні угруповання*, трав'яні *болота*, засол. *луки*, солончаки й солонці, деревно-чагарникові та рудеральні фітоценози. Чимало також штуч. лісових насаджень. Фіторізноманіття Б. р. складають види деревн. порід включно з а*двентивними видами* (напр., *гледичія* колюча, робінія звич., *клен* ясенолистий, *горіхи* та ін.) і *аборигенними видами* (*ясени*, *дуби*, *в'язи*, *сосна* звич. тощо). Основою *флори* є природ. види, як-от клен гостролистий, ряст ущільнений, таволга звіробоєлиста, півники карлик., мигдаль степ., *проліски* тощо. Серед рідкіс. видів, занесених до *Червоної книги України*, представлені *шафран сітчастий*, *горицвіт весняний*, *ковила українська* тощо. На тер. району водяться: *птахи — чапля жовта*, *кулик-сорока*, крячок річк., лебідь-шипун, *галагаз євразійський*, чапля сіра; ссавці — *сарна європейська*, лисиця звич., *борсук звичайний*, *кріль європейський* та ін. Багато видів тварин, зокрема птахів, занесено до Черв. книги України: *баклан малий*, *кулик-довгоніг*, *крячок малий*, *чоботар*, *косар* тощо. Серед об'єктів *Природно-заповідного фонду України* — орнітол. заказник «Коса Стрілка», Петрівський загальнозоол. заказник (обидва — загальнодерж. значення), Тилігульський регіон. ландшафт. парк (частково розташований) і низка об'єктів місц. значення — здебільшого ландшафт. заказники (Заводівський, Каїрівський, Осинівський, «Верхній ліс» тощо).

НАСЕЛЕННЯ. Загальна кількість нас. — бл. 104 970 осіб, густота — 19,2 осіб/км² (2022, оцінка). Склад нас. за етніч. групами (2001, перепис): українці (87,0 %), росіяни (7,3 %), молдавани (1,5 %), цигани (0,7 %), білоруси (0,6 %), чехи (0,5 %), болгари (0,4 %), вірмени (0,4 %), німці (0,4 %), гагаузи (0,3 %). Українську мову вважали рідною 88,03 % жителів (2001, перепис). Діють реліг. громади: православних, євангельських християн-баптистів, свідків Єгови, адвентистів сьомого дня, християн віри євангельської тощо. Міське нас. — бл. 29 250 осіб, сільське — бл. 75 720 осіб (2022, оцінка). Найбільші населені пункти (2022, оцінка): м. Березівка (9 428 осіб), селища Ширяєве (6 326 осіб), Петрівка (4 435 осіб), Раухівка (2 626 осіб) тощо.

ГОСПОДАРСТВО. Основні галузі пром-сті: буд., харчова. Серед підприємств: Березів. з-д натур. продуктів, Березів. молоч. з-д, Раухівський консерв. з-д «М'ясний дворик», Березів. харчокомбінат, приват. підприємство «Хлібопродукт» (с-ще Раухівка), Березів. друкарня, з-д «Промінь» (вир-во меблів) тощо. У Б. р. поширене

Березівський район. Краєвид

виноградарство, *садівництво*, вирощування зернових та овочевих культур. Розводять овець, свиней, свійс. птицю, *велику рогату худобу*. Працюють фермер. та приват. с.-г. підприємства. Поширена роздріб. торгівля, товарообіг — 81 052,7 тис. грн (січень — вересень 2019). Функціонують заклади громад. харчування, відділення пошти, банків, мед. заклади, аптеки, готелі тощо. Через район пролягають автом. шляхи тер. значення. Є залізничні станції — Березівка, Буялик, Новознам'янка, Раухівка, Сербка. Південно-сх. частину р-ну перетинає з-ця Одеса — Колосівка (збудована 1914, електрифікована 1971). Територією Б. р. проходить з-ця Мигаєве — Раухівка (збудована 1969, частково демонтована). У 1960-х — 2002 на тер. р-ну діяли під'їзні колії від станції Затишшя.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. На 2024 працюють 28 закладів серед. освіти, 27 дошк., 3 заклади професійної (проф.-тех.) освіти. Діє відокремлений структур. підрозділ «Березівське вище професійне училище Національного університету “Одеська політехніка”». Працюють Березів. міська дит. муз. школа, Петрів. школа мист-в, Радіснен. школа мист-в, Ширяївська школа мист-в. Березівський міськ. центр дит. та юнац. творчості створений 1996 в зв’язку з реорг-цією позашкільн. закладів. У закладі — три відділи — натуралістичний, тех. та худ.-естетичний. Діють Центр. район. б-ка, Березівська міська громад. б-ка, Дитяча б-ка, сільські б-ки тощо; будинки культури у м. Березівці, селах Вікторівка, Гуляївка, Демидове, Златоустове, Михайло-Олександрівка, Степанівка, Яснопілля, сільс. клуби. При Будинку культури м. Березівки було організовано іст.-краєзн. музей, в якому зібраний іст. матеріал про місто і район. Працює Ширяївський нар. район. іст.-краєзн. музей (засн. 1967). У с. Левадівці функціонує Меморіальний музей С. Олійника (засн. 1983; з 1999 — філія Одес. літ. музею), біля музею відкрито пам’ятник письменнику (2002, скульптор О. Копйов). Два художні колективи р-ну були удостоєні звання народних: сільс. ансамбль укр. пісні «Чорногірочка» (с. Чорногірка) та оркестр нар. інструментів при район. Будинку культури. У Б. р. — археол. пам’ятки, кургани (від поч. 2-го тис. до н. е.). Споруджено пам’ятники Т. Шевченку (м. Березівка, с. Шевченкове), двічі Герою Соціаліст. праці М. Посмітному (с. Розквіт; 1959, скульптор І. Шаповал, арх. П. Косирка); пам’ятник-трактор «Універсал» (с. Розквіт, 1973), двічі Герою Соціаліст. праці П. Ведуті (с. Ставкове; 1960), чорнобильцям, першій вчительці (обидва — м. Березівка). У багатьох селах є братські могили та пам’ятники воїнам, які загинули під час Другої світ. війни. Серед пам’яток архітектури: Палац-садиба родини Курісів (с. Курісове; 1810–1892, арх. М. Толвінський) — поєднання середньовіч. елементів готики та мавритан. стилю; садиба Юковського (с. Михайлопіль; 1903), Кам’яний вітряк (с. Адамівка; кін. 19 — поч. 20 ст.), Свято-Іоанно Богословська церква (с. Северинівка; 1800).

СПОРТ. Культивуються *футбол*, баскетбол, *легка атлетика* тощо. Діють спорт. т-во «Колос» та Березівська дитячо-юнац. спорт. школа (утв. 2018). У м. Березівці функціонує стадіон «Колос». У Б. р. відб. юнацькі змагання район. етапу Президент. спорт. проєкту «Пліч-о-пліч. Всеукраїнські шкільні ліги».

ПЕРСОНАЛІЇ. У Б. р. народились: архітектор Є. Лопушинська (1920–1996; м. Березівка), журналіст і письменник Б. Дубров (1930–2023; м. Березівка), актор Б. *Савченко* (1939; с. Анатолівка), військовий, Герой Радянського Союзу П. Дроздов (1923–1945; с. Заводівка), льотчик, Герой Радянського Союзу П. Гнидо (1919–2006; с. Донська Балка). У с. Виноградному мешкав співак, нар. артист України А. Дуда (1946–2020; тепер Україна). У с. Левадівці проживав письменник-сатирик С. *Олійник*.

Літ.: Ніточко І. І. Березівський район: історія, люди, події. Одеса, 2006; Ніточко І. І. Команда. Спогади і роздуми районного керівника: Березівський район. Одеса, 2010; Березівський район // Чисельність наявного населення України на 1 січня 2020. Київ, 2020; Березівський район // Чисельність наявного населення України на 1 січня 2022. Київ, 2022.

«Березі́ль» — літературно-художній та громадсько-політичний журнал» *Національної спілки письменників України*. Заснований 1956 на базі альм. «Харків». Спочатку виходив під назвою «Прапор»; у січні 1991 вид-ня перейм. на «Б.». *Часопис* видавали в м. *Харкові*, укр. мовою з січня 1956 щомісячно (пізніше раз на два місяці, з 2015 і станом на 2024 — щокварталу). Від 2019 журн. публікують у м. Києві. Головними ред. журн. були: 1956–1960 — Ю. *Шовкопляс*, 1960–1961 — Ю. *Барабаш*, 1961–1973 — Ю. Махненко (1932–1989; тепер Україна), 1973–1981 — Н. Черченко (1931; тепер Росія), 1981–1990 — І. Маслов (1939–2015; Україна), 1990–1999 — Ю. Стадниченко (1929–2009; Україна), з 2000 і станом на 2024 — В. Науменко (нар. 1954; Україна). Початкова мета вид. — популяризація зразків словесності літераторів і журналістів України, зокрема *Слобожанщини*. Постійні рубрики: «Проза», «Поезія», «Есеїстика», «Публіцистика», «Критика», «Спадщина» тощо. В окремих номерах є рубрики: «Березіль — молодий», «Епістолярій», «Про пережите», «Не до сміху», «Сторінки майбутньої книги», «Зворотній зв’язок», «Мовознавство», «Драматургія», «Березоленятко», «Насамкінець» тощо. На шпальтах часопису друкували поет., проз., драм. твори сучас. укр. письменників, перекл. заруб. л-ри (з білорус., польськ. тощо), літ.-крит., іст., публіцистичні, сатир. та гуморист. матеріали, тв. фантастики, популяризували культ.-мист. надбання Слобожанщини. У журн. були надруковані поет. тв. М. *Рильського*, В. *Сосюри*, В. *Мисика*, І. *Муратова*, М. Гірника (1923–1981; Україна), Л. *Костенко*, Д. *Павличка*; прозові — І. Муратова, Є. *Гуцала*, П. *Загребельного*, В. *Шевчука*, І. *Сенченка*, Р. *Іваничука*, В. *Дрозда*, Б. Харчука (1931–1988; Україна), В. *Яворівського* та ін. Із започаткуванням літ. премії в першому номері часопису вміщено інформацію про переможців та нагородження. Щорічно в ост. номері подають зміст журн. за рік. До 2-ї пол. 1980-х публікації в часописі (як і в ін. період. літ. вид. УРСР) зазнавали ідеол. контролю. Однак навіть тоді на сторінках вид. з’являлися тв. сучас. укр. л-ри, важливі дослідження, зокрема «Російсько-український словник сталих виразів» І. *Виргана* та М. Пилинської (1898–1976; Україна). У часописі друкували іст. та краєзн. матеріали. Опубліковано «Історію України» Д. *Дорошенка*, «Історію Слобідської України» Д. *Багалія*. Упродовж 1950-х — 1960-х із літ.-крит. оглядами виступали В. Іванисенко (1927–1997; Україна), І. *Дзюба*, І. *Світличний*, Г. *Сивокінь* та ін. Від 2-ї пол. 1980-х журн. під керівництвом гол. ред. Ю. Стадниченка став учасником процесів нац. відродження. З кін. 1980-х часопис знайомить читачів із літ. спадщиною 20 ст.: на його ст. опубліковано заборонені або замовчані тв. (зокрема роман «Записки кирпатого Мефістофеля» В. *Винниченка*, драму «Народний Малахій» М. *Куліша* тощо), тв. репрес. письменників *української діаспори*. У січні 1991 журн. змінив назву, що було результатом свідомої настанови редакції на відродження літ. та худ.-мист. традицій м. Харкова — столиці УРСР доби *Розстріляного відродження* — часу, коли в місті діяв однойм. театр на чолі з Л. *Курбасом*. На часописі позначилася криза років *незалежності*: зменшилася кількість передплатників (від понад 10 000 до бл. 1 000), у зв’язку з чим ред. перейшла від формату місячника до двомі-

Журнал **«Березіль»**

сячника. Від 2-ї пол. 1990-х журн. розпочав книговидання. 2001 спільно з вид-вом М. Коця (1922–2011; Україна) видано два томи спогадів «Я — мене — мені (і довкруги)» філолога, харків'янина, члена редколегії журн. Ю. *Шевельова* (Ю. Шереха). 2003 часопис змінив формат та обкладинку, яка відповідала порам року. У «Б.» продовжували друкувати проз., поет., публіцист. твори укр. та заруб. письменників. На сторінках часопису поєднано *архаїку* та нові тенденції, опубл. тексти Ю. *Андруховича*, О. *Забужко*, С. *Майданської*, С. *Жадана*, Л. Таран (нар. 1954; Україна).

Літ.: Старченко Н. П. «БЕРЕЗІЛЬ», журнал // Енциклопедія історії України : в 10 т. / Гол. редкол. В. А. Смолій. Київ, 2003. Т. 1.

Г. С. Левченко

«Березі́ль» — експериментальний театр-студія *Леся Курбаса*, що найповніше втілив його світоглядні, режисерські та етичні ідеї. Засновано 1922 в м. *Києві*. 1926–1933 працював у м. *Харкові*. Лесь Курбас у березні 1922 започаткував роботу мист. об'єднання «Б.» (МОБ), назву якого пов'язав із календар. місяцем створення. Творчий колектив об'єднував 250 осіб. МОБ складалося з системи майстерень: перша — эксперим., четверта — власне театр «Б.». Театральні майстерні-філії діяли в містах *Білій Церкві*, *Борисполі*, *Умані*, *Одесі*. Очолювала МОБ режисер. колегія з трьома секціями: лаб., шкільною і постановною. Діяла Літ. студія (70 учасників). Планували відкрити Театр. музей. У театрі видавалися журн. «Барикади театру» та газ. «Березілець». Художнім оформленням опікувався В. *Меллер*, муз. частиною — музикознавець, композитор А. Буцький (1892–1965; тепер Росія), хореогр. — Н. Шуварська (дати й місця нар. і смерті невідомі). 1922–1926 «Б». діяв у м. Києві як політ. театр. Функціонувала Літ. студія. Трупа працювала в приміщенні театру «Пел-Мел». Зокрема, саме там було відкрито Театр. музей (1923). Гуртожиток МОБу знах. на вул. Левашовській (тепер Шовковична). Від 1924 і до переїзду в м. Харків МОБ працювало у приміщенні театру «Соловцов» (Миколаївська пл., 3). Сцену у стилі *конструктивізму* перебудував В. Меллер. Період позначений зсувом акцентів з політ., рев. моменту до психол., соціального, різн. форм «відчуження». Етап 1926–1933 розпочався з переведенням «Б.» як найкращ. театру республіки (УСРР) в столицю м. Харків. Трупа працювала в будівлі сучас. *Харківського державного академічного українського драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка*. У цей час було закладено всі напрями театр. діяльності: драм. театр, опера, оперета, кабаре, ревю, театр для дітей, сільськ. театр, польськ., нім. театри та ін. Запроваджено наук. супровід: соціол. опитування й аналіз, психол. досліди тощо. Безпосередньо театр. досвід з усіма його новатор. імплікаціями втілювали у виставі і розпрацювання теорії образ. «перетворення», розпочатої ще в часи *Молодого театру* (1916–1919). У «Б.» працювали актори А. *Бучма*, М. *Крушельницький*, Й. *Гірняк*, *Лесь Сердюк*, В. *Чистякова*, Н. *Ужвій*, режисери Ф. *Лопатинський*, В. *Василько*, Б. Тягно (1904–1964), Я. Бортник (1897–1938; обидва — тепер Україна) та ін. П'єса «Газ» Г. *Кайзера* (1923) — класика театр. *експресіонізму*; етичну основу вистави активно трансформовано до руссоїст. ідей, проти підступності машин. цивілізації, за «природні» засади сусп-ва. Критика звинуватила виставу в *толстовстві*. П'єса «Джиммі Ґіггінс» за Е. Б. *Сінклером* (1923) стала лаб. нової мови: уперше в театрі поліфункціонально використовували не так фактуру екрану (що переважало у виставах цього періоду С. М. *Ейзенштейна* і В. Е. *Мейєрхольда*), як поетику *кінематографа* і його монтаж. принцип. Лесь Курбас синтезував «диктатуру факту» (за Д. *Вертовим*) і елементи *ігрового кіно*. Зняли спец. фільм із гол. персонажем (Джиммі зіграв А. Бучма), який входив у тканину вистави, надаючи їй можливості «великих планів», нової експресії, оригін. варіацій кінотеатр. простору. Новацією стала й одна з перших у театрі спроб знайти адекватну сцен. мову для межових станів свідомості (уперше на сцені внутр. світ персонажа матеріалізувався через *потік свідомості*). Логіка худ. аналізу Леся Курбаса відтворювала *феноменологію* спасіння душі. Театральний феномен синхронізував з авангард. європ. прозою «потоку свідомості» («Улісс» Дж. *Джойса*, 1922). Новації Леся Курбаса надали можливість укр. театру й культурі динамічно вписатися в контекст Європи, її худ. смисли та *картини світу*. Художньою кульмінацією укр. модерн. театру, його філос. версією, стали вистави, які створив творчий тріумвірат: реж. Лесь

«Березіль». Актори театру, другий унизу ліворуч — Лесь Курбас, 1922

Курбас — драматург М. *Куліш* — сценарист В. Меллер: «Народний Малахій» (1928), «Мина Мазайло» (1929), «Маклена Граса» (1933). Реконструкція за виставами курбас. теорії «образного перетворення» (яку він не завершив) засвідчила домінування нелінійн. ігров. ресурсу на базі худ. тропів — *метафори*, *символу*, *асоціації*, *парадоксу*, зрушення смислів. Еволюція перетворення відб. від точков. перетворення (окрема метафора мізансцени, жесту, ролі) — до перетворення, яким могла стати вистава загалом, згенерувавши подеколи смисли політ.-соц. контекстів. Малахій із «Народного Малахія» — *Дон Кіхот* і «Гамлет з вулиці Міщанської», «народний пророк», який запропонував замість «червоної» або «білої» «голубу реформу» людства і який пройшов через пекло й божевільню. Його історія стала худ. діагнозом сусп-ву, що розлюднювалося, втрачало людину і стрімко прямувало до *тоталітаризму*. Під машкарою філос. *іронії* Лесь Курбас недвозначно змоделював універсум нар. трагедії. За міжнар. оцінками «Народний Малахій» входить до ста найкращ. вистав 20 ст. Кі-

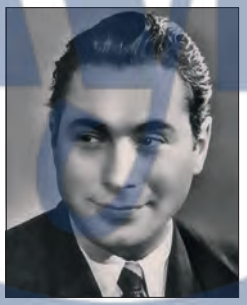
Повна версія на сайті http://vue.gov.ua

нець 1920-х відзначився в Україні спалахом *національної самосвідомості* та пошуком нац. ідентифікації. Ексцентрична «драма маргінесу» комедія «Мина Мазайло» з Й. Гірняком в ролі Мини запропонувала актуал. трансформи нац.

«Березіль». Афіші

ідеї. Вистава «Диктатура» за І. *Микитенком* (1930) — приклад рішуч., послідов. *деструкції* як основи режисер. драматургії. Перетворення *драми* на вокал.-речитативне дійство (оперу, 400 с. *партитури*) як на інструмент відчуження смислів — зрушило експрес. смисли вистави, надавши мотивам дій персонажів право на «інакомислення» та «інакомовлення». Принцип деструкцій і диспропорцій діяв по всьому естет. спектру: від *звукоряду* вистави, її предмет. середовища — до її *підтекстів*; здобував принципово нові значення подій, непередбачені першоджерелом. Цей новатор. експеримент — унік. явище в укр. театрі. Останній шедевр «Б.» — п'єса «Маклена Граса» у жанрі своєрід. фантаст. реалізму. Вистава про деформацію логіки розвитку світу, в якому вторин. цінності — гроші та кастові («партійні», кланові) інтереси вбивають люд. індивідуальність, її свободу та відчужують дух. Вигнання мист-ва на смітник, на маргінеси історії — музикант і філософ Падур із протесту до диктатури живе в собачій буді на краю *ойкумени*, — стало знаком, передвісником *апокаліпсису*. Сутність *авангардизму* 20 ст. промовляла через Падура свої найважл. формули. Уперше прозвучала тема *голодомору 1932–1933*. Спектакль тяжів до жанру філос. трагікомедії і був генетично пов'яз. із «іронічною трагедією» «Народний Малахій». Лесь Курбас досяг довершеності режисер. письма, продемонструвавши вибуховий потік худ.-естет. новацій. Тут була й дияволіада всесвіт. дефілею жебраків і калік у стилі «химерної» естетики *бароко українського* та моторош. видінь *Гої*, і класич. філос. новели Т. Падури (1801–1871; тепер Україна) — А. *Крушельницького*. Спостерігаємо перетворення жебрацтва на «жанр мист-ва», і похмурий гільйотиновий «театр у театрі», де режисером був Зброжек, що репетирував власне — реал., не вигадане — вбивство; і «розпад свідомості» Маклени, співмірний із розпадом Всесвіту. Фантастичний реалізм Леся Курбаса перегукувався з основами гоголів. (див. М. *Гоголь*) поетики й елементами барок. химеричного укр. роману. «Б.» послідовно моделював кризу сусп. свідомості. Наприкінці 1933 Леся Курбаса звільнили з посади худ. керівника театру, згодом арештували й репресували; розстріляний у листопаді 1937. Після Леся Курбаса театр очолив його учень і послідовник Мар'ян Крушельницький. Від 1935 «Березіль» було перейменовано на державний театр ім. Т. Г. Шевченка,

Березін Юхим Йосипович

Дж.: Лесь Курбас. Спогади сучасників. Київ, 1969; Гірняк Й. Спомини. Нью-Йорк, 1982; Ревуцький В. Нескорені березільці. Нью-Йорк, 1985; Курбас Л. Березіль. Із творчої спадщини / Упоряд. М. Лабінський. Київ, 1988; Лесь Курбас: Статьи и воспоминания о Лесе Курбасе. Литературное наследие / Сост. М. Лабинский, Л. Танюк. Москва, 1988; Курбас Л. Молодий театр / Упоряд. М. Лабінський. Київ, 1991; Курбас Л. Філософія театру / Упоряд. М. Лабінський. Київ, 2001; Гірняк Й. Спомини. Харків, 2022.

Літ.: Волицька І. Театральна юність Леся Курбаса. Львів, 1995; Ukraine, Theatre: 1920–1990 // The World Encyclopedia of Contemporary Theatre : in 6 vol. London; New York, 2001. Vol. 1; Корниенко Н. Н. Режиссерское искусство Леся Курбаса. Реконструкция (1887–1937). Киев, 2005; Корнієнко Н. Лесь Курбас: репетиція майбутнього. Київ, 2007; Курбасівські читання. № 2: (до 120-річчя з дня народження Леся Курбаса). Київ, 2007; Танюк Л. Мар'ян Крушельницький, або Школа образного перетворення, заповідана від Леся Курбаса. Київ, 2007; Танюк Л. Талан і талант Леся Курбаса. Київ, 2007; Kornienko N. Les Kurbas and the Spiritual Foundations of the Ukrainian Avant-garde // Modernism in Kyiv. Jubilant Experimentation. Toronto; Buffalo; London, 2010; Курбасівські читання № 7. Київ, 2012; Єрмакова Н. Березільська культура: Історія, досвід. Київ, 2012; Корнієнко Н. Нелінійне театро(мистецтво)знавство: постнекласичний ландшафт. Від Фауста до Протея. Київ, 2013; Osterreichische und Ukrainische Literatur und Kunst. Kontakte und Kontexte in Moderne und Avantgarde. Frankfurt am Main, 2016.

Н. М. Корнієнко

Бере́зін, Юхи́м Йо́сипович (сценічний псевдонім — Штепсель; 11.11.1919, м. Одеса, тепер Україна — 29.05.2004, м. Тель-Авів, Ізраїль; похований у м. Петах-Тікве, Ізраїль) — актор, артист розмовного жанру, народний артист УРСР (з 1960). Нар. у сім'ї працівника *цирку*. У шкільні роки освоїв цирк. номери, виступав у самодіяльності. Закінчив режисер. ф-т Київ. ін-ту театр. мист-ва (1941; тепер *Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*), курс Г. Полежаєва (1900–1986; тепер РФ). Навчався разом з Ю. *Тимошенком*. Відтоді виступав на сцені. З 1940 — на Укр. естраді (з 1959 — Укрконцерт; 1947–1948 — гол. режисер). Під час *Другої світової війни* з 1941 виступав як артист-гуморист-сатирик у складі Ансамблю пісні й танцю Пд.-Зх., згодом 1-го Білорус. фронту перед воїнами на передовій. Створив образ кухаря Галкіна. Його партнером був Ю. Тимошенко в образі банщика Мочалкина. Виконував разом з партнером *інтермедії*, сатир. куплети й *частівки*. Образи вирізнялися сценічною завершеністю, гостротою *сатири*, піднімали бойовий дух. Брали участь в обороні міст Сталінграда і Києва, звільненні Варшави та Праги. Артисти виступали 1944 на тер. звільнених міст Польщі польськ. мовою. Після демобілізації (1945) Б. продовжив виступи на естраді. З 1946 разом з Ю. Тимошенком утворили гумористично-сатир. дует — Штепсель і Тарапунька. Псевдонім Штепсель виник тому, що артист тоді виходив на сцену в образі електромонтера. У цих образах актори успішно виступили на Всесоюз. конкурсі артистів естради (1946). У період невел. перерви у виступах дуету (1946–1948) працював режисером Київ. рос. драм. театру ім. Л. Україн-

Сучасна версія на порталі
http://vue.gov.ua

ки (тепер *Національний академічний драматичний театр імені Лесі Українки*). Згодом дует возз'єднався та упродовж понад 35 р. був найпопулярнішим на теренах не лише України, а й усього СРСР. За рік давали бл. 1 тис. концертів. Використовували у виступах укр. і рос. мову, що допомагало створювати коміч. ефект. Народний гумор, дотепність поєднували з природ. шляхетністю. Створювали естрадні спектаклі. Першим був «Везли естраду на Декаду», показаний влітку 1960 під час Декади укр. мист-ва в м. Москві. Згодом разом із Ю. Тимошенком Б. виступав у виставах: «Двадцять з гаком» (1961), «Хвилюйтесь, будь ласка» (1978–1979), «Моя хата з краю» (1986) тощо. Знявся у ролі Штепселя у фільмах «Тарапунька і Штепсель під хмарами» (1954), «Штепсель одружує Тарапуньку» (1957), «Їхали ми, їхали» (1962), «Сміханічні пригоди Штепселя і Тарапуньки» (1971), «Від і до» (1977; у всіх — співавтор сценарію та режисер; всі — Київська кіностудії імені О. П. Довженка), «Веселі зірки» (1954, реж. В. Строєва, кіностудія «Мосфільм»), «Легке життя» (1964, реж. В. Дорман, кіностудія імені М. Горького). У складі дуету виконував інтермедії та *мініатюри* К. Бахнова (1924; тепер Україна — 1994; РФ), О. Каневського (нар. 1933, Україна), М. Костюковського (1921; тепер Україна — 2011; РФ), Р. Віккерса (1931–2000; Україна), М. Бєленького (1950; тепер Україна — 2022; Ізраїль), П. *Глазового*, Ю. Тимошенка, власні твори. Після смерті Ю. Тимошенка (1986) виступав із програмами його пам'яті «Штепсель про Тарапуньку». На поч. 1990-х виїхав до Ізраїлю. Після *інсульту* за станом здоров'я не міг повернутися в Україну. Нагороджений орденами Вітчизняної війни II ступ. (1985), Червоної Зірки (1943, 1944), «Знак пошани», медалями «За трудову відзнаку», «За оборону Сталінграда», «За оборону Києва», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні», «За взяття Кенігсберга», «За взяття Берліна», «За звільнення Варшави», «За звільнення Праги». На будинку в м. Одесі, де нар. і жив Б., встановлено мемор. дошку (2018).

Літ.: Виступають Тарапунька й Штепсель. Київ, 1960; Слободенко О. А. Дарований людям сміх. Київ, 1979; Мистецтво України: Біографічний довідник / Упоряд.: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський; за ред. А. В. Кудрицького. Київ, 1997; Каневский А. Жизнь и приключения Тарапуньки и Штепселя. Київ, 2021.

Бере́зкові (Convolvulaceae) — родина квіткових рослин порядку *пасльоноцвіті*. У складі родини 52 (56) родів і 1 857 (1 879) видів. У флорі України Б. представлені видами з 4 родів: *іпомея* або кручені паничі (4), плетуха (4), березка (9), *повитиця* (14). Здебільшого одноріч. й багаторіч. (див. *Однорічники*, *Багаторічники*) трав. рослини з витк. *стеблами*, які закручуються переважно праворуч, не мають вусиків або ін. засобів для лазіння. Також є кущі або поодинокі дерева, напр., гумбертія (*Humbertia*), деякі види еріцибе (*Erycibe*) або іпомеї (*Ipomoea*) Нов. Світу заввишки до 35 м і вище. Є серед Б. й паразити (див. *Паразитизм*) — види роду повитиця (*Cuscuta*). *Листкорозміщення* почергове або спіральне. У трав. витких рослин основа *листків* зазвичай серцеподіб., у здерев'янілих — клиноподібна, а листки часто шкірясті, прості, іноді складені пальчаст. або перист. сегментами (види родів *Ipomoea* та *Merremia*), цілокраї, слабко або глибоко лопатеві (колючі у *Hyaloscystis*). У повитиці листки відсутні. *Квітки* правильні. *Чашечка* п'ятироздільна або п'ятилиста, рідше чотироздільна або чотирилиста. *Віночок* дзвоникоподіб., або лійкоподіб., п'ятилопатевий, рідше чотирилопатевий, складчастий у брунькозложенні. *Тичинок* 5, прикріплені нитками до трубочки віночка, з лопатями якого вони чергуються. *Маточка* одна, при її основі є кільцеподіб. диск; *зав'язь* верхня, повністю або не повністю 2–4-гнізда з 1–2 *насіннєвими зачатками* в кож. гнізді. Квітки поодинокі, в пазухах листків або зібрані в суцвіття. *Плід — коробочка*; насінина з *ендоспермом* і зігнутим зародком. Поширені у тропіч. і помір. регіонах по всій Землі, здебільшого на о. *Мадагаскар*, сході *Африки*, *Канарських островах*, у *Австралії*. У помірних районах і дещо сухіших тропіках Б. часто низькорослі трави або чагарники в трав. або скелястих *біотопах*, іноді на піщан. дюнах (види родів *Calystegia* та *Ipomoea*), солончаках (*Cressa*, *Wilsonia*), у напівпустелях (особливо *Convolvulus*) або обвивають ін. рослини. Іпомея водна росте у стояч. воді. У волог. тропіках Б. найчастіше трав'яні в'юнки у заростях або на узліссях, також деревні ліани, що досягають пологу лісу на 35 м або вище. Серед Б. є їстівні культури (*батат*), декор. (*Ipomoea*, *Convolvulus*, *Evolvulus*, *Poranopsis* і *Turbina*) й лік. рослини (*Ipomoea*), деякі — злісні бур'яни (березка, повитиця). Зокрема березка польова — відомий бур'ян у посівах с.-г. культур на полях і городах, узбіччях доріг і засміч. місцях.

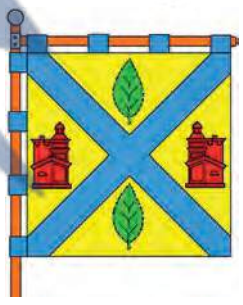

Березкові. Березка польова

Літ.: Stefanović S., Austin D., Olmstead R. Classification of Convolvulaceae: A Phylogenetic Approach // Systematic Botany. 2003. № 28 (4); Зуза В. С. Гербологія. Харків, 2022; Belo D., Buril M., Dos Santos E. et al. Leaf and Stem Micromorphology of Jacquemontia evolvuloides (Moric.) Meisn. (Convolvulaceae) Populations: New Insights for Taxonomic Classification Using Light and Scanning Electron Microscopy // Microscopy Research and Technique. 2023. № 86 (9).

Л. В. Зав'ялова

Бере́зне — місто районного значення *Рівненського району Рівненської області*, Україна. Розташоване на лів. березі р. *Случ* на Пд. *Поліської низовини*, за 66 км від м. *Рівне*. Територія — бл. 3,5 км². На тер. міста знайшли поселення доби пізн. бронзи (див. *Бронзовий вік*). На околиці виявили залишки давньорус. городища. Найдавніші згадки датовані 1445. Перша писем. згадка про пос. Андріїву (під такою назвою місто існувало до 1700) у складі Луцького пов. пов'язана з наданням 1584 *Магдебурзького права*. Письмові джерела свідчать про збройні виступи мешканців проти польськ. *феодалів* (зо-

Березне. Прапор

Березне. Герб

крема 1584). Після 2-го поділу *Польщі* (1793) Б. увійшло до складу *Російської імперії*, де стало волосним центром Ровенського пов. *Волинської губернії* (1797). На поч. 19 ст. у місті була суконна *мануфактура*. Географічне розташ. на річк. артерії сприяло функціонуванню Б. як торг. центру місц. значення. Від 1843 відб. одноденні ярмарки, де частину місц. продукції вивозили по р. Случ на суднах і плотах. Водний шлях став неактуальним після побудови 1885 Поліської з-ці Рівне — Лунінці. Віддаленість Б. від з-ці призвела до екон. занепаду. З 1920 — у складі Польщі як центр Березнів. гміни Костопільського пов. *Волинського воєводства*. Приєднане 1939 до Рівнен обл. УРСР, де отримало статус центру Березнів. р-ну (1940) і смт (1957). Упродовж 1940–2020 — адм. ц. Березнів. району. Загальна кількість нас. (2022, оцінка) — понад 13 120 осіб,

Березне. Надслучанський інститут Національного університету водного господарства та природокористування

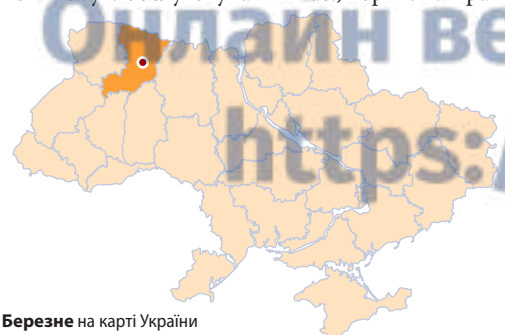

Березне. Дендропарк

густота — бл. 3 825 осіб/км². Українську мову вважають рідною (2001, перепис) — 98,84 % тощо. *Клімат* волог. континент., пересічна т-ра січня — –5,5 °С, липня — +18,7 °С. Середньорічна кількість опадів — 630 мм, найбільше припадає на червень — до 90 мм. Провідні галузі пром-сті — деревообробна, харчова, лісохім. та легка. Основні підприємства (станом на 2024): ТОВ «Бімол» (вир-во молоч. продукції), єдина в країні сірникова ф-ка, швейна ф-ка «Укленко» (вир-во верх. одягу), хлібокомбінат та ін. Розвинені побут. обслуговування нас., торгівля. Працюють від-ня пошти та банків; ресторан, кафе та готель. Містом пролягають автом. дороги тер. значення. Діє автостанція «Березне». Автобусне сполучення з містами Рівне, *Костопіль*, *Сарни* та ін. Станом на 2024 у місті функціонувало 6 закладів заг. серед. освіти (початк. шк., ліцеї, ліцей-інтернат спорт. профілю), дошкіл. — 4; будинок дит. та юнац. творчості, спорт. школа. Діють Надслучан. ін-т *Національного університету водного господарства та природокористування* (з 2004), Березнів. лісотех. фах. коледж, Березнів. вище проф. уч-ще. У Б. — 2 б-ки, міськ. будинок культури; краєзн. музей (засн. 1981; осн. фонд — 5 тис. експонатів, допоміж. — 5 тис.). Є *дендропарк*. Пам'яткою архітектури є мурована Свято-Миколаїв. церква з *дзвіницею* (1845). Приміщення краєзн. музею є пам'яткою історії та архітектури поч. 20 ст. місц. значення. Популярні *греко-римська боротьба*, *футбол*, *веслування на байдарках і каное* та ін. У місті є басейн, стадіон «Колос», футб. поле та спорт. майданчики. Тут нар. журналіст, редактор, письменник П. Т. Рачок (нар. 1945), футболіст Ю. І. Лелюк (нар. 1963).

Літ.: Березне // Чисельність наявного населення України на 1 січня 2022. Київ, 2022; Івченко А. Міста України: 30 років незалежності. Київ, 2022.

А. С. Івченко

Березне на карті України

Березне́ві статті́ 1654, Переяславський договір, Договір Богдана Хмельницького — комплекс *документів*, якими юридично оформлено українсько-московський договір 1654. *Переяславська рада 1654* ухвалила рішення прийняти номінал. *протекторат* моск. *царя*. Уряд Б.-З. *Хмельницького* розробив проєкт майб. договору з Московією — «Прохання» («Просительні статті») з 23 пунктів (статей). 27.02.1654 посольство, очолюване ген. суддею С. Богдановичем-Зарудним (дати й місця нар. та смерті невідомі) та переяслав. полк. П. *Тетерею*, виїхало з м. *Чигирина* до м. *Москви*, куди прибуло 22.03. Українська сторона подала свої умови у формі прохань-чолобитних до царя. Переговори тривали з 23.03 до 05.04 у гострих дискусіях. 31.03 укр. посли подали нову ред. проєкту договору з 11 статей (не було внесено 7 статей перш. варіанта, а ін. об'єднані в 5 пунктів), що дістала назву «Статті Богдана Хмельницького». Московська сторона затвердила договір із деякими поправками, за винятком статті про утримання залог у фортеці *Кодак* і на *Запорозькій Січі*. Статті перш. варіанта угоди («Прохання» з 23 статей), які не увійшли до проєкту з 11 статей, з деякими поправками підтверджено цар. грамотами. Акти моск. уряду мали форму «пожалувань» з боку царя. 06.04 укр. посольству вручили ухвалені моск. царем *Олексієм Михайловичем* «Статті Богдана Хмельницького» (від 02.04), «Жалувану грамоту» Б.-З. Хмельницькому та *Війську Запорозькому*, «Жалувану грамоту» *шляхті* (обидві — від 06.04) та ін. документи. Оригінали не збереглися, відомі тільки їхні *копії* та *чернетки*. За Б. с. 1654 передбачено визнання й збереження майже всієї повноти внутр. політ. *суверенітету* України. Ішлося про встановл. формат *політичної системи*, форм урядування, *державного устрою*, *адміністративно-територіального устрою*, *кордони державні*, наявні *норми правові*, суд. та фін. системи, а також *соціальну структуру* сусп-ва, форми власності на землю й модель соц.-екон.

Онлайн версія на сайті
https://vue.gov.ua

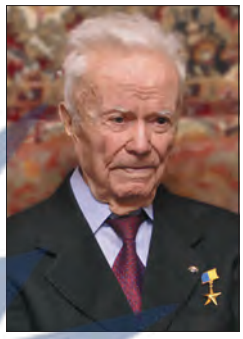
відносин, що склалися внаслідок *Національної революції 1648–1676*. До певної міри обмеження торкнулися лише фіскал. сфери. Підтверджено всі права й привілеї *козацтва*, шляхти, правосл. *духовенства*, *міщан* і покозаченого поспільства. Зафіксовано повну самостійність укр. уряду в проведенні *внутрішньої політики*. У м. *Києві* мав бути городовий моск. *воєвода* з кількатис. *гарнізоном* із метою надання укр. стороні допомоги в боротьбі проти зовн. ворога (позбавлений прав виконання функцій адм. управління). Чисельність козац. *реєстру* встановлено в 60 тис. осіб, визначено розміри платні козакам і *старшині козацькій*. Московія зобов'язувалася вступити у війну проти *Речі Посполитої* й надати Україні допомогу при відбитті нападу *Кримського ханату*. Зі свого боку, укр. уряд визнав *протекцію* царя, погодився виплачувати кож. року певну суму податків (трибуту) до цар. скарбниці, втратив право на самост. дипломат. відносини з Річчю Посполитою та *Османською імперією*. Повинен був також інформувати моск. уряд про зміст переговорів із посольствами ін. д-в, які прибували б до м. Чигирина. Москва не дотрималася взятих на себе зобов'язань. Самодержавний режим (див. *Самодержавство*) майже відразу вдався до реалізації імпер. намірів щодо нівелювання нац. самобутності українців та десуверенізації їхнього держ. утворення. Обраний для цього шлях підпорядкування *Київської митрополії* зверхності моск. *патріарха* мав зруйнувати систему *духовних цінностей* укр. спільноти як одного з осн. маркерів її *ідентичності*. Українсько-моск. договір проіснував 4,5 р. Його розірвав гетьман *Іван Виговський* у зв'язку з укладанням *Гадяцької угоди* з Річчю Посполитою. Проте провал реалізації угоди призвів до укладення в жовтні 1659 *Переяславських статей 1659*, які започаткували масштаб. наступ Москви на всі сфери життєзабезпечення укр. держави. Правова невизначеність у Б. с. 1654 відносин між Укр. та Моск. д-вами спричинила різні оцінки договору з боку дослідників. Одні вбачали в ньому *унію*, другі — *союз військово-політичний*, треті — протекторат, четверті — *васалітет*, п'яті — приєднання України до Росії, ін. (прибічники рос. імперської ідеології) — «возз'єднання України з Росією». Найвірогідніше, договір (за формал. правовими ознаками) передбачав встановлення відносин номінал. протекторства (ймовірно, у формі *патронату*).

Дж.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России : в 15 т. Санкт-Петербург, 1878. Т. 10; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934.

Літ.: Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітю. 2-ге вид. Нью-Йорк, 1954; Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Торонто, 1972; Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ, 1991; Мицик Ю. Полин-корінь (Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року?) // Старожитності. 1991. № 1; Цибульський В. Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії. Рівне, 1993; Апанович О. М. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. Київ, 1994; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. 2-ге вид., допов., перероб. Київ, 1995; Смолій В., Степанков В. Ідея протекторства в геополітичній доктрині Богдана Хмельницького та переяславський проєкт 1654 року. Київ, 2023.

В. С. Степанков

Березня́к, Євге́н Степа́нович (Євгеній Степанович; 25.02.1914, м. Катеринослав, тепер м. Дніпро, Україна — 23.11.2013, м. Київ, Україна) — *педагог*, освітній діяч, заслужений учитель УРСР (з 1965), кандидат педагогічних наук (з 1968), *Герой України* (з 2001), почесний академік *Національної академії педагогічних наук України* (з 2004), військовий розвідник, генерал-майор. Нар. у робітн. сім'ї. Закінчив 1928 пед. технікум у м. Зінов'євську (тепер м. Кропивницький). Навчався у Дніпроп. гірн. ін-ті (1928–1930; тепер *Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»*). Працював учителем *математики* у с. Веселому (тепер Синельників. р-ну Дніпроп. обл.). Закінчив заочно Учител. ін-т у м. Бердянську (1933; тепер Бердян. держ. пед. ун-т). 1933–1939 працював учителем, *директором* школи, зав. райвідділом нар. освіти у Межівському і Петропавлів. р-нах (тепер обидва — у складі Синельників. р-ну Дніпроп. обл.). Восени 1939 після приєднання *Західної України* до СРСР Б. направили до м. Львова для здійснення т. з. радянізації освіти регіону. Протягом жовтня 1939 — червня 1941 очолював Львів. міськ. відділ нар. освіти. З 1940 — депутат Львів. міськ. ради нар. депутатів. У червні 1941 з поч. нацист. *окупації* України евакуйований у м. Дніпропетровськ (тепер м. *Дніпро*). У серпні направлений секретарем Петропавлів. підпільн. район. к-ту *Комуністичної партії України* для орг-ції партизан. руху на окупов. ворогом території. Понад 2 р. перебував у підпіллі, проводив диверсійно-розвідув. роботу. Після визволення у жовтні 1943 м. Дніпропетровська від нацист. загарбників працював зав. сектору інформації Дніпроп. обл. к-ту КП(б)У (грудень 1943 — січень 1944). Навчався у м. Москві у розвідув. школі Гол. розвідув. управління Ген. штабу *Червоної армії* (січень — липень 1944). Після закінчення очолив десант. розвідув. групу особлив. призначення «Голос» при розвідув. відділі штабу *Першого Українського фронту*. Керована ним група десантувалася на тер. Польщі та діяла у ворож. тилу 156 днів. Їй вдалося передати у штаб 1-го Укр. фронту понад 140 важл. *радіограм*, повністю розвідати Краків. укріпл. район, роздобути план мінування м. *Кракова* і тим урятувати десятки тисяч мешканців і саме старовин. місто від повн. руйнування. Однак факт коротк. перебування Б. у полоні в *гестапо* та втеча звідти стали для НКВС підставою відправити розвідника до перевір.-фільтрац. табору № 174 у м. Подольську Моск. області. Численні перевірки підтвердили невинуватість Б. За клопотанням Гол. розвідув. управління Ген. штабу Збройн. сил СРСР був звільнений та демобілізований. У серпні 1945 зміг повернутися до пед. роботи, але остаточно усі підозри знято лише 1964 (після отримання нагороди «Віртуті мілітарі» від Польщі). 1945–1952 перебував на посаді зав. Львів. міськ. відділу нар. освіти, 1952–1954 — нач. відділу навч. закладів Львів. залізниці. Закінчив Львів. пед. ін-т (1947; тепер *Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка*) зі спеціальності «Історія». У березні 1968 в Київ. держ. ун-ті ім. Т. Г. Шевченка (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) захистив канд. дис. «Педагогічні й організаційні передумови переходу до загальної середньої освіти (на матеріалах Української РСР)». 1954–1994 працював інспектором, заст.

Березняк Євген Степанович

нач. і нач. Гол. управління шкіл. 1994–1998 був старшим наук. співробітником *Інституту педагогіки НАПН України*. У квітні 1998 вийшов на пенсію. Б. обирали членом Президії Центр. к-ту профспілки вчителів, заст. голови Респ. ради миру. Понад 20 р. був членом редколегії журн. «Народна освіта» («Народное образование»). *Другу світову війну* закінчив у званні капітана *Червоної армії*, 1997 отримав звання майора, 2001 — підполковника, до 2004 — полковника, 2005 — генерал-майора. Похований на Центр. алеї *Байкового кладовища*. Автор понад 100 наук. праць з питань управління освітою, навчання і виховання. Вагомі розвідки присвячені реалізації в Україні заг. всевобучу, удосконаленню системи освіти, інспектуванню, оцінці роботи школи та вчителя, *плануванню* та керівництву роботою школи, питанням *самоосвіти* вчителя, *педагогічного досвіду* тощо. Автор *монографій*: «Шляхи розвитку освіти на Україні» (1964), «Питання інспектування роботи школи» (1967), «Керівництво роботою школи» (1970), «Важлива ланка управління школою» (1981), «Керівництво сучасною школою» (1983). Дослідження опубліковані у вид-вах України, Росії, Білорусії, Монголії. Видав книгу спогадів «Я — "Голос"» (1971) про події воєн. часів, що була перекл. багатьма мовами під різн. назвами («Пароль "Dum spiro…"», «Операция "Голос"»). Нагороджений орденами та відзнаками: СРСР — Жовтн. революції (1976), Вітчизн. війни I (1965) і II (1985) ступ., Труд. Черв. Прапора (1966), «Знак Пошани» (1971), медаллю «За перемогу у Великій Вітчизняній війні» (1945); УРСР — Почес. грамота ВР УРСР (1974), Грамота ВР УРСР (1984); України — Почес. відзнака Президента України (1994), орден «За заслуги» III ступ. (1994), I ступ. (2009), повн. кавалер *Хмельницького Богдана ордена* (2005, 2004, 1999); Польщі — відзнака «Зразковий воїн» I ступ. (1961), орден Військ. звитяги «Віртуті мілітарі» (1964), золота відзнака «За заслуги перед Краківською землею» (1970), «Партизанський хрест» (1986); Росії — «За заслуги перед Вітчизною» IV ступ. (2007), орден Дружби (2004) тощо. Почесний солдат Ін-ту військ.-диплом. служби Академії Збройних сил України (тепер *Національний університет оборони України*; з 1998). Почесний гр-нин міст Кракова, Києва, Дніпропетровська та Новомосковська. Став прототипом гол. героя повісті Ю. Семенова «Майор Вихор» (1967). Оповіді про героїч. дії Б. та очолюв. ним групи лягли в основу низки книг. Про подвиг Б. створені трисерійн. телефільм «Майор Вихор» (1967, автор сценарію Ю. Семенов, реж. Є. Ташков, «Мосфільм»), польськ. фільм «Зберегти місто» (1974–1975, реж. Я. Ломницький), док. фільми «Тепер їх можна назвати» (1970, реж. Т. Лаврова, Центр. студія док. фільмів), «Майор Вихор. Правдива історія» (2008, автор сценарію А. Цаплієнко, реж. О. Карнасюк, телеканал «Інтер»). Ім'я Б. присвоєно ліцею № 1 Помічнянської міськ. ради Кіровоград. обл., Воєн. академії ім. Б. (засн. 26.04.2022). *Національний банк України* випустив ювілейну монету номіналом 2 грн, присвячену 100-річчю від дня нар. Б. (25.02.2014). У м. Києві на будинку, де жив Б., відкрито мемор. дошку (25.02.2016). Проїзд у м. Кропивницькому названо ім'ям Б. (з 2016).

Пр.: Питання інспектування роботи школи і вчителя. Київ, 1964. (у співавт.); Пути развития всеобщего образования на Украине. Киев, 1964; Керівництво роботою школи. Київ, 1970. (у співавт.); Руководство современной школой: некоторые вопросы и проблемы. Киев, 1977; Реалізація принципу демократизації в управлінській діяльності директора школи. Київ, 2003; Вибрані педагогічні праці : у 3 т. Київ, 2005.

Літ.: Удод О. А. Науково-педагогічна спадщина Євгена Березняка і сучасні проблеми української педагогіки та освіти // Освіта України. 2004. 24 лютого; Сай О. А. Березняк Євген Степанович // Герої — освітяни і науковці України. Київ, 2005; Ярмаченко М. Д., Чижевський Б. Г. Передмова // Березняк Є. С. Вибрані педагогічні праці : у 3 т. Київ, 2005. Т. 1; Львова І. «Ми слухали трансляцію про Парад Перемоги і відчували такий розпач!»: Легендарний «майор Вихор» напередодні ювілею — 100-річчя(!) вперше розповів невідомі факти своєї біографії // Експрес. 2013. № 49; Чижевський Б. Г. Народний учитель — Герой України. До100-річчя від дня народження Є. С. Березняка // Рідна школа. 2014. № 1–2; Березняк Євген Степанович // Григорук М. Герої України. Вінниця, 2015.

О. А. Удод

Бере́зовий п'ядун — див. *П'ядуни*.

Бере́зові (Betulaceae) — родина квіткових рослин порядку *букоцвіті*. У родині 2 підродини, 6 родів (*береза*, *вільха*, *ліщина*, *граб*, *хмелеграб*, хмелеграбник) і близько 150–180 видів. Філогенетично Б. споріднені з родинами тікодендрові (Ticodendraceae) й казуаринові (Casuarinaceae). Б. ймовірно виникли в *крейдовому періоді мезозою*. Центром походження і ранн. *еволюції* родини вважають центр. *Китай*, *клімат* якого був подіб. до сучас. середземноморського з тепл., волог. весною і спекот., сухим літом. В Україні зростають види з 4 родів: береза, вільха, ліщина, граб. Однодомні, рідше дводомні (див. *Домність*) листопадні *дерева*, *кущі* й кущики. *Листки* прості, чергові, з прилистками, які рано опадають. *Суцвіття* — сережкоподіб. тирс. Тичинкові *квітки* в довгих циліндр. сережках, що звисають під час квітування. Маточкові квітки з однією *маточкою* з двох *плодолистків*, зібрані в сережки, рідше поодинокі. *Зав'язь* нижня, двогнізда. *Запилення* відб. завдяки вітру (*анемофілія*). *Плід* — горіх (у ліщин) або горішок (у ін. родів), оточений при основі плюскою або міститься в пазусі луски, утворений зростанням *оцвітини* з покрив. листком. Спосіб розповсюдження плодів більшості представників Б. — *анемохорія*, у видів роду ліщина — *зоохорія*. Види родини Б. поширені переважно в помір. і хол. зонах *Євразії* та *Північної Америки*, деякі види — у Пд. Азії та Пд. Америці (здебільшого в горах), 2 види (вільха клейка, береза повисла) — у Пн. Африці. Б. мають важл. значення у формуванні лісів. Деревину Б. використовують у *хімічній промисловості*, *будівельній галузі* і меблевій промисловості. Листки, *бруньки*, молоді пагони Б. є сировиною для виготовлення лік. препаратів. З берез. лубу одержують *дьоготь*. Плоди ліщин використовують у *харчовій промисловості* для виготовлення кондитер. виробів.

Літ.: Лоначевський О. О., Гринь Ф. О. Родина Березові — Betulaceae // Флора УРСР : у 12 т. Київ, 1952. Т. 4; Walters S. M. Betulaceae L. // Flora Europaea : in 5 vol. 2nd ed. Cambridge, 1993. Vol. 1: Psilotaceae to Platanaceae; Chen Z. D., Manchester S. R., Sun H. Y. Phylogeny and Evolution of the Betulaceae as Inferred from DNA Sequences, Morphology, and Paleobotany // American Journal of Botany. 1999. № 86 (8); Mosyakin S. L., Fedoronchuk M. M. Vascular Plants of Ukraine: A Nomenclatural Checklist. Kyiv, 1999;

Березові. Береза

Березові. Вільха

Березові. Граб

Березові. Ліщина

Червона книга України. Рослинний світ / За ред. Я. П. Дідуха. Київ, 2009.

І. Г. Ольшанський, А. С. Тарєєв

Березо́вський, Макси́м Созо́нтович (16.10.1745, м. Глухів, тепер Сумська обл., Україна — 22.03.1777, м. Санкт-Петербург, тепер Росія) — композитор, оперний співак, музикант-інструменталіст (віолончеліст, контрабасист), академік *Болонської філармонічної академії* (з 1771). Початкову муз. освіту здобув у м. *Глухові*, де співав у церк. хорі. У грудні 1757 разом із музикантами капели гетьмана К. *Розумовського* приїхав до м. Санкт-Петербурга, розпочав заняття опер. співом. 1758–1763 служив на посаді співака італ. опери при Малому і Великому рос. імператор. дворі. 1759–1761 співав провідні сольні партії в операх «Олександр в Індії» та «Селевк» Ф. Д. *Араї*, «Впізнана Семіраміда» В. Манфредіні (1737; тепер Італія — 1799; тепер Росія). 1762–1765 — соліст Придвор. співац. капели в м. Санкт-Петербурзі. Від 1766 — музикант-інструменталіст бального та камер. оркестрів із титулом камер-музиканта. 1769–1773 перебував у Зх. Європі. 1770–1771 вивчав контрапункт у Дж. Б. Мартіні (1706–1784; тепер Італія) в м. Болоньї (Італія). 15.05.1771 здав іспит на звання академіка Болон. філармоніч. академії із присвоєнням статусу капельмейстера (італ. «Maestro di cappella»). Після повернення до м. Санкт-Петербурга зарахов. у бальний оркестр на посаду музиканта-інструменталіста. Невдовзі переведений на посаду 2-го капельмейстера (композитора) італ. опери. Один із перших представників класич. напряму в укр. дух. музиці та творців цикліч. хор. концерту. 1758–1777 — опер. співак, музикант-інструменталіст і театр. композитор в імператор. придвор. театрі. Від 1766 писав дух. твори для хору Придвор. співац. капели (м. Санкт-Петербург). Найвідоміший твір — концерт «Не отвержи мене во время старости» для мішаного хору (написаний до 1769; тричі виданий у 19 ст.). Створив: дух. концерти для мішаного та подвійн. хорів; *літургію* для мішан. хору; причасні вірші для мішан. хору; сонату для скрипки і чембало (1772); оперу «Демофонт» (1773); симфонію (ймовірно, є увертюрою до опери «Демофонт»). Помер від гарячки. 1995 уперше на держ. рівні відзначено 250-річ. ювілей та встановлено бронз. пам'ятник композитору в м. Глухові [скульптор І. Коломієць (1921; тепер Росія — 2005; Україна)]. На його честь названо Глухів. школу мист-в, а також вулиці у містах *Рівному* та *Чернігові*. 2005 на фасаді будівлі Болон. філармонічної академії встановлено мемор. дошку Б.

Літ.: Штелин Я. Музыка и балет в России XVIII века / Пер. с нем. Б. И. Загурского. Ленинград, 1935; Келдыш Ю. Итальянская опера М. Березовского // Очерки и исследования по истории русской музыки. Москва, 1978; Юрченко М. Максим Березовський в Італії // Українська музична спадщина: Статті. Матеріяли. Документи. Київ, 1989; Витвицький В. Максим Березовський. Життя і творчість. Львів, 1995; Івченко Л. В. Справа № 907 // Музика. 2001. № 4–5; 6; Шуміліна О. А. Стильова динаміка української духовної музики XVII–XVIII століть (за матеріалами рукописних колекцій). Донецьк, 2012; Рыцарева М. Максим Березовский: жизнь и творчество композитора. 2-е изд. Санкт-Петербург, 2013; Шумилина О. А. О двух версиях концерта «Не отвержи мене во время старости» Максима Березовского // Музыкальная академия. 2015. № 4; Шуміліна О. А. Причасні вірші Максима Березовського: оригінал чи пізніша підробка? // Часопис Нац. муз. академії України імені П. І. Чайковського. 2016. Вип. 4 (33); Шуміліна О. А. Постать Максима Березовського: відоме і невідоме // КАЛОФОНІА. 2020. Ч. 10.

О. А. Шуміліна

Березовський Максим Созонтович. Пам'ятник композитору в м. Глухові

Берендюга Віктор Федорович

Березоцві́ти — див. *Букоцвіти*.

Бере́ка — річка в *Лозівському районі* та *Ізюмському районі Харківської області* України, права притока р. *Сіверського Дінця*. Назва річки походить від назви рослини берека — різновид горобини, яку виводять з індоєвроп. кореня *bher- — прокислий. Довж. — бл. 100 км, за ін. даними — 82 км. Пл. басейну — 2 680 км², за ін. даними — 897 км². Бере початок біля пн.-зх. околиці с. Береки Лозів. р-ну. На Сх. від с. Петрівського Ізюм. р-ну впадає до р. Сіверського Дінця. Тече переважно в пд.-сх. напрямку та сх. у пониззі. *Річкова долина* здебільшого трапецієподібна, *схили* ускладнені *ярами* й *балками*. Річище помірно звивисте, серед. шир. — 5–8 м, глиб. — до 1 м. *Заплава* заболочена. *Береги* низькі. Дно мулисте (див. *Мул*). Похил річки — 0,78 м/км. Живлення снігове й дощове. Характерний *стік зарегульований*. Улітку подекуди пересихає (див. *Пересихання річок*). Замерзає в грудні, скресає на поч. березня. Основні *притоки*: ліві — Кисіль, Лозовенька; праві — *Бритай*, Вел. Комишуваха та ін. Частина траси *каналу* Дніпро — Донбас. Споруджено Берецьке та ін. *водосховища*, осн. призначення яких — *зрошування* та розведення риби, а також низку *ставів*. У верхів'ї відомий Берецький бот. заказник (засн. 1998; пл. — 74,7 га) місц. значення. На берегах річки розташ. кілька сіл.

Дж.: Каталог річок України. Київ, 1957.

Літ.: Васенко О. Г., Гриценко А. В., Карабаш Г. О. та ін. Сіверський Донець. Харків, 2006.

А. С. Івченко

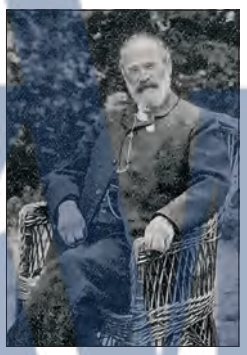
Берендю́га, Ві́ктор Фе́дорович (27.01.1962, м. Львів, тепер Україна) — *спортсмен*, ватерполіст (захисник), майстер спорту міжнародного класу (з 1988), бронзовий олімпійський призер, *тренер*. З дитинства займався спортом. Навчався та тренувався у школі-інтернаті спорт. профілю в м. Львові (тепер Львівський фах. коледж спорту). Здобув спорт. розряд кандидата в майстри спорту з *плавання*; вирішив змінити спорт. спеціалізацію — перейшов у *водне поло*. Тренери — Ю. *Скловський*, В. Звєрєв, О. Бойко (нар. 1942; тепер Росія), Г. *Пінський*. 1985 закінчив Львів. ін-т фіз. культури (тепер *Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського*). Виступав за спорт. клуб «*Динамо*» (Львів, 1979–1989, 1992–1997). Першого серйоз. результату на юнац. рівні досягнув 1978 у складі юнац. збірної України — виборов разом із командою золоту медаль Всесоюз. спартакіади школярів у м. Ташкенті (Узбекистан). Після цього тренери почали залучати Б. до осн. складу дорослої команди «Динамо» (Львів). Переломним у ігровій кар'єрі став 1983: у складі студент. збірної СРСР спортсмен узяв участь у XII Літній Універсіаді в м. Едмонтоні (Канада) і завоював золоту медаль. Упродовж наступних п'яти сезонів (1984–1988) стабільно виступав у складі збірної СРСР і здобув із нею низку титулів. Став переможцем Літньої Універсіади 1985 у м. Кобе (Японія) та Ігор доброї волі 1986 у м. Москві,

Ознайомча версія на
http://vue.gov.ua

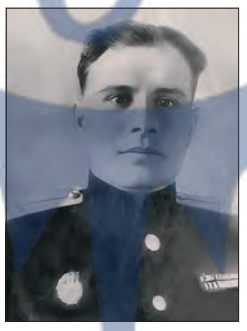
Чемпіонату Європи 1985 у м. Софії (Болгарія) і Чемпіонату Європи 1987 у м. Страсбурзі (Франція), сріб. призером Кубка світу 1987 у м. Салоніках (Греція), бронз. призером Чемпіонату світу з вод. видів спорту 1986 у м. Мадриді (Іспанія). На *Літніх Олімпійських іграх 1988* у м. Сеулі (Республіка Корея) разом із командою виборов бронз. медаль. Зіграв у 7 матчах збірної СРСР, закинув один м'яч у грі з французами. На клуб. рівні долучився до найб. успіхів львів. «Динамо». Разом із партнерами по команді під орудою Г. Пінського та його помічника Ю. Гайдаєнка (1949–2018; тепер Україна) уперше в історії клубу 1989 виборов бронз. нагороду Чемпіонату СРСР. На поч. 1990-х отримав запрошення з-за кордону, виступав за клуби Болгарії та Мальти. Грав на позиції захисника; корисним був також у нападі — під час позиц. *атак* міг виконати сильний і влуч. кидок з будь-якої відстані. Після завершення кар'єри професс. гравця перейшов на тренер. роботу. Наприкінці 1990-х запросили працювати асистентом тренера нац. збірної Польщі. Відтоді живе у Польщі, тренує юнаків у Студент. спорт. клубі «Нептун» з м. Лодзя, працює також у школі. Клуб під його керівництвом регулярно виборює призові місця у Чемпіонаті Польщі серед юніорів.

Літ.: Михайлов В. Шлях до визнання // Вільна Україна. 1986. 24 серп.; Динамо. Энциклопедия / Сост.: Г. Л. Чернявич, Е. А. Школьников. Москва, 2002.

Беренштам, Вільям Людвігович (22.11.1839, м. Київ, тепер Україна — 23.11.1904, там само) — педагог, організатор освіти, громадський діяч. Батько займався торг.-фін. діяльністю, був *почесним громадянином міста* Києва. Навчався в еліт. київ. приват. пансіоні П. Гедуена, де хлопчиків готували до гімназії, а далі — у 1-й Київ. гімназії. 1857 вступив на фіз.-мат. ф-т Імператор. ун-ту Св. Володимира (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). У січні 1858 перейшов на іст.-філол. ф-т, який закінчив 1862. Брав участь в орг-ції *недільних шкіл* для дорослих. 1862–1864 студіював історію та географію на пед. курсах ун-ту. Працював у м. Кам'янці-Подільську (тепер м. Кам'янець-Подільський) учителем історії (1865–1868). Викладав географію в Київ. військ. гімназії (1868–1879). Активний член *Старої громади*. Восени 1880 переїхав до м. Санкт-Петербурга (тепер Росія), де викладав у Першій військ. гімназії та С.-Петерб. учител. ін-ті. Співзасновник «Відділу для сприяння самоосвіті» при Пед. музеї військ.-навч. закладів та «Благодійного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книжок» (обидва — м. Санкт-Петербург). Зібрав колекцію рукописів Т. *Шевченка* («Щоденник» та ін. твори). Завдяки наполегливим клопотам отримав дозвіл *цензури* на видання найповнішого в межах *Російської імперії* тексту *«Кобзаря»* (1883–1884). Брав участь у археол. дослідженнях. 1878 за дорученням Моск. антропол. тов-ва вперше провів розкопки шести *курганів* на о. *Хортиці*. 1889 очолив археол. експедицію до Остер. пов. *Чернігівської губернії*, яку організувала Імператор. археол. комісія (м. Санкт-Петербург). 1898 за станом здоров'я вийшов у відставку, повернувся до м. Києва. Член словник. комісії Старої громади. Разом із педагогом, громадським діячем Є. Трегубовим (1849–1920; тепер Україна) та Є. *Чикаленком* 14.02.1902 засвідчив угоду між часописом *«Київська старовина»* та Б. *Грінченком* щодо завершення роботи над словником укр. мови. Публікував статті в київ. періодиці: журн. «Київська старовина», газ. *«Київський телеграф»* та ін. Похований на *Байковому кладовищі*. Могила не збереглася.

Беренштам Вільям Людвігович

Берест Олексій Прокопович

Пр.: Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // Киев. старина. 1885. Т. 12. № 6; Из школьных лет А. С. Лашкевича // Киев. старина. 1899. Т. 67. № 11; Т. Г. Шевченко и простолюдины, его знакомцы (Из встреч и воспоминаний) // Киев. старина. 1900. Т. 68. Кн. 2.

Літ.: Тимчик Н. П. Беренштам В. Л. (До 100-річчя зі дня смерті) // Вісник Київ. нац. ун-ту. Іст. 2005. Вип. 80–81; Іваницька С. «Український шістдесятник» Вільям Беренштам — дослідник місцевих старожитностей // Краєзнавство. 2012. № 1; Чеботарьов О. Український вибір Вільяма Беренштама? // Acta studiosa historica. 2015. Ч. 5.

О. П. Міхно

Бе́рест, Олексій Прокопович (09.03.1921, с. Горяйстівка, тепер Охтирського р-ну Сумської обл., Україна — 04.11.1970, м. Ростов-на-Дону, тепер Росія) — військовослужбовець, учасник *Другої світової війни*, командир групи, яка встановила Прапор Перемоги на даху будівлі німецького *Рейхстагу*, *Герой України* (2005). Батьки були селянами. Внаслідок *Голодомору 1932–1933* залишився кругл. сиротою у віці 11 р., деякий час перебував у дит. будинку (див. *Будинок дитини*). Навчався в семиріч. школі. Від 1937 працював трактористом, постачальником-експедитором на заводі № 183 в м. *Харкові*. У жовтні 1939 пішов добровольцем у *Червону армію*, у складі 2-го полку зв'язку Ленінградського округу брав участь у *радянсько-фінській війні 1940*. З поч. *німецько-радянської війни 1941–1945* продовжив службу зв'язківцем, від 1942 — командир від-ня. Упродовж грудня 1943 — вересня 1944 навчався в Ленінград. військ.-політ. учщі, отримав звання *лейтенанта* та був призначений заст. з політчастини командира *батальйону* 756-го стріл. полку 150-ї стріл. дивізії. Брав участь у *боях* за визволення *Польщі*, а також у *Вісло-Одерській наступальній операції 1945* та *Берлінській наступальній операції 1945*. У квітні 1945 війська Перш. Білорус. фронту штурмували м. Берлін і впритул підійшли до уряд. кварталу. Встановлення «Прапору Перемоги» на будівлі Рейхстагу розглядали як символіч. акт перемоги над нацист. Німеччиною. 30.04.1945 лейтенант Б. отримав відповід. наказ капітана 1-го стріл. батальйону С. Неустроєва (1922; тепер Росія — 1998; Україна). Близько 4-ї год. ранку 01.05.1945 Б., сержант М. Єгоров (1923–1975; тепер Росія) та мол. сержант М. Кантарія (1920; тепер Грузія — 1993; Росія), за підтримки автоматників роти старш. сержанта І. Сьянова (1905; тепер Казахстан — 1988; тепер Росія), закріпили стяг 756-го полку на бронз. скульптурі кінного лицаря-герольда над сх. *фасадом* Рейхстагу. Наступного дня прапор перенесено на купол будівлі. Уночі 02.05.1945 за наказом командування Б., перевдягнутий у форму полковника *Радянської армії*, проводив перемовини із залишками *гарнізону* Рейхстагу про їхню *капітуляцію*. 1946 командування представило офіцерів і сержантів, які піднімали Прапор Перемоги над Рейхстагом, до звання *Героя Радянського Союзу*. Б. викреслили з нагород. списку, надалі офіц. рад. *пропаганда* не згадувала про його участь у цій акції. Після закінчення Другої світ. війни був парт. організа-

Електронна версія на сайті
http://vue.gov.ua

тором, секретарем парт. бюро, заст. нач. з політчастини в підрозділах Рад. армії. 1948 звільнився зі служби, працював за різн. цивіл. спеціальностями в м. Ростові-на-Дону. 1953 завідував райвідділом кінофікації. Був звинувачений у збитках на 5,5 тис. крб. та засуджений до 10 р. позбавлення волі й засланий до концтабору (по амністії термін був скорочений вдвічі). 1955 амністовано й реабілітовано. Після повернення з таборів працював робітником у сталеливар. цеху на заводі «Ростсільмаш» (виготовлення с.-г. техніки). 03.11.1970 врятував життя незнайомій п'ятиріч. дівчинці, витягнувши її з-під коліс швидк. поїзда на залізн. роз'їзді в м. Ростові-на-Дону. Сам при цьому отримав травми, несумісні з життям. Помер наступ. дня в лікарні. Похований у м. Ростові-на-Дону. Кавалер орденів: Черв. Зірки (1945), Вітчизн. війни I ступ. (1945), Черв. Прапора (1946). 06.05.2005 Указом *Президента України* В. *Ющенка* присвоєно звання Герой України (посмертно). Іменем Б. названо площі та вулиці в містах Ростові-на-Дону, *Вінниці, Києві, Кременчуці, Кривому Розі, Овручі, Сумах*, а також у с. Покровському (Ростов. обл., Росія). Скульптури та погруддя героя встановлено в містах *Охтирці* (2005), Ростові-на-Дону (2016), Москві (2015). Образ героя відтворено в 5-й серії кіноепопеї «Звільнення» (1968–1972). Знято докум. фільм «Олексій Берест» (1971).

Літ.: Білінський В. «Полковник» Олексій Берест // Україна-Русь : у 3 кн. Тернопіль, 2017. Кн. 3: Українська звитяга; Пономаренко А. П. Прапор Перемоги. Ігри для дорослих. Київ, 2019.

Берестейська фортеця — див. *Брестська фортеця*.

Берестейська церковна унія 1596 (лат. unio — спілка, союз) — вихід частини *єпископату* та вірян *Київської митрополії* з канонічної підлеглості *Константинопольському патріархату* та об'єднання з *Католицькою церквою*, проголошене на церковному соборі в м. Бересті, *Річ Посполита* (тепер — м. Брест, Білорусь). Від сер. 13 ст. правосл. церква на етніч. укр. землях існувала в умовах лит.-польськ. *державності*; була чинником збереження етнореліг. традицій, культури та нац. *ідентичності*. Водночас наростання криз. процесів і конфліктів у церкві (як між *братствами церковними* та єпископатом, так і в середовищі *духовенства*) зумовило визрівання ідеї *унії церковної* серед *ієрархії* Київ. митрополії. Однією з найб. церк. проблем у 16 ст. був світський патронат польськ. і лит. феодалів; роздавання королями «столиць духовних і хлібів духовних», тобто призначення на ієрарх. посади (єпископ., архимандрит., митрополичі, зокрема й на Київ. митрополичу каф.) світських осіб, які прислужилися д-ві й королю, а не церкві. Тим порушували засадн. принципи виборності, *соборності* й соборноправності; церк. посади розглядали найперше як джерело матер. статків. Деморалізація та розлад ширилися й на нижчі щаблі церк. життя. Опір таким тенденціям і спроби подолати зловживання церковнопосадовців збурювали правосл. середовище. Частина архієреїв вбачала умовою подолання криз. процесів та оздоровлення церк. життя укладання унії з *Апостольською столицею*. Ідея унії знайшла підтримку серед укр. світської та церк. еліти, передусім як засіб зрівняння в правах із польськ. шляхтою та єпископатом. Найдіяльнішими провідниками унії стали єпископ Луцький і Острозький *Кирило Терлецький* та єпископ Володимирський і Берестейський *Іпатій Потій*. Король Польщі, ревний католик *Сигізмунд III Ваза*, перебрав на себе функцію політ. гаранта підготовки та укладання унії. Ідею унії всіляко

Берестейська церковна унія 1596. Берестейська грамота. Фото з Центрального державного архіву України у Львові

підтримували польські *єзуїти*. Митрополит Київ., Галиц. і всієї Русі *Михайло Рогоза* (1589–1599) трив. час не міг визначитися з позицією щодо унії, але в підсумку підтримав цю ідею і відіграв вагому роль у підготовці собору в м. Бересті. Князь *Костянтин-Василь Острозький*, прихильник ідеї об'єднання церков, мав власне бачення унії, через яке пристав до опозиції. Генеза унійн. ідеї та її реалізація на перших етапах відб. у закритому, кулуар. форматі, що зумовило поширення *стереотипів* про її змовниц. характер. Проєкт документа про умови унії Київ. митрополії з Римо-катол. церквою містив 33 Артикули (статті), які характеризували Київ. митрополичу церкву як самост., незалеж. і самодостатню в здійсненні еклезіальних (див. *Еклезіологія*), сотеріологічних (див. *Сотеріологія*) функцій. Після схвалення Артикулів польськ. королем і папським *нунцієм* у м. *Варшаві* черг. щоріч. собор єпископів у м. Бересті 01.06.1595 ухвалив декрет про унію. Наприкінці листопада 1595 єп. Кирило Терлецький та єп. Іпатій Потій вирушили делегатами до м. Рима, де 17.11.1595 їх прийняв *Папа Римський Климент VIII*; передали на остат. затвердження документи — Артикули унії та Собор. грамоту. З боку Катол. церкви розуміння унії виявилося принципово інакшим — об'єднання з Київ. митропол. церквою як із рівноправ. Церквою-сестрою на той момент уважали неприйнятним. Християни візант. традиції після *Великого розколу 1054* р. оголошені такими, що перебували «поза правдивою Божою церквою» як схизматики (див. *Схизма*). Згідно з катол. еклезіологією, розвинутою після *Тридентського Собору* (1545–1563), правосл. християни Київ. митрополії могли бути прийняті в лоно Катол. церкви тільки за максимою «Extra

Онлайн версія на сайті
https://vue.gov.ua

Ecclesiam nulla salus» — «Поза Церквою спасіння немає». За дорученням папи Артикули вивчила спец. комісія теологів і кардиналів. Висновок був категоричним: єдність із Катол. церквою не підлягає жод. зустріч. умовам, бо поза нею ніхто не буде спасенним. Папська конституція «Господь

Берестейська церковна унія 1596. «Руїни церкви Св. Миколая у 1840» (місце проголошення Берестейської унії), худ. М. Залеський

Великий» («Magnus Dominus»; 1595), що урочисто проголосила унію, зобов'язувала руськ. єпископів визнати, що вони, як і довірена їм *паства*, «не були членами тіла Христового», а тепер «повинні повернутися, як заблукані, до Римської Церкви, очолюваної наступником Христа на землі». Унія передбачала скасування канон. підпорядкування Київ. митрополії Константиноп. патріархату, перехід у підлеглість до Папи Римського, визнання катол. *догматики*, але збереження візант. *літургійної* традиції, церковнослов'ян. мови та правосл. обрядовості. Церковний собор 09.10.1596, скликаний у церкві Св. Миколая в м. Бересті, мав офіційно проголосити унію. Проте собор одразу розколовся на два окремих — проунійний і антиунійний (або дизунітський — термін уживали на тер. Речі Посполитої на позначення правосл. духовенства й вірян, які не прийняли умови Б. у. 1596). Проунійний єпископат убачав зміну церк. *юрисдикції* та перехід у канон. підлеглість *Святому престолу* в м. Римі єдиним засобом виведення правосл. церкви з кризового стану. При цьому вирішення церк. справ уважали винятковою прерогативою духовенства й влади. Противники унії наполягали на тому, що єпископат не може самочинно пристати до неї без згоди на те сх. патріархів і скликання *Вселенського собору*, а також підтримки мирян; підтвердили свою вірність правосл. віросповіданню і Константиноп. патріархату. Затвердження королем Сигізмундом III Вазою рішень проунійного Собору означало невизнання чинності альтернат. собору та перетворення *православ'я* на дискримінов. і гнану *конфесію* в державі. Унію, проголошену 15.12.1596, вважали обов'язковою для правосл. вірян на теренах Речі Посполитої. «Берестейські події» відтак розкололи церкву та сусп-во. Частина правосл. духовенства й пастви не визнала унію. 1620 після висвяти Єрусалим. патріархом Теофаном правосл. ієрархії утворилися фактично дві парал. Київ. митрополії — правосл. й унійна (греко-католицька). Питання про наслідки й значення Б. у. 1596 залишається одним із найдискусійн., з огляду на комплекс породжених унією церк.-реліг., нац., політ. проблем. Укладання унії спричинило один із найб. реліг.-політ. конфліктів Сх. Європи, істотно вплинуло на подальш. розвиток Речі Посполитої та державотворчі процеси на укр. землях. Сприятливі умови для розвитку унійн. церкви склалися в Галичині від кін. 18 ст.: вона поступово інтегрувалася в галицьке сусп-во й постала як нац. укр. церква (див. *Українська греко-католицька церква*). У 20 ст. унія стала важливим чинником нац.-реліг. *відродження* українців і білорусів, сприяла етніч. консолідації українства. Дискурс правосл.-унійної полеміки кін. 16–17 ст. вплинув на проблематику і зміст вітчизн. філос., богосл., правової думки. Дослідник *Ватиканської апостольської бібліотеки* В. Пері підтвердив, що до 20 ст. *Римська курія* не розглядала Б. у. 1596 саме як об'єднання двох церков — Римської і Київ. митрополичої, і вказав на зміни, що сталися після *Другого Ватиканського Собору* (1962–1965). Собор і новий *Кодекс канонів Східних церков* підтвердили принцип «Ecclesia syi juris» («Церква свого права») для Сх. церков. Українську греко-катол. церкву (УГКЦ) у сучас. *канонічному праві* Катол. церкви більше не вважають лише «сукупністю окремих вірних і єпископів, прийнятих до Римської Церкви», а визнають *Східною католицькою церквою* «свого права» у єдності з Римом. Стратегія буття УГКЦ, на думку В. Пері, визначена *Баламандською декларацією 1993*, що окреслила шлях розвитку для всіх Сх. катол. церков як «відновлення єдності та спільності» з усіма церквами, близькими за культурою, історією та церк. христ. традицією.

Дж.: Берестя, року 1590, червня 24. Декларація чотирьох єпископів Київської митрополії (Луцько-Острозького Кирила Терлецького, Пінсько-Турівського Леонтія Пелчицького, Львівського Гедеона Балабана та Холмського Діонісія Збіруйського) про готовність прийняти унію з Римом // Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1596 р. Дрогобич, 2004.

Літ.: Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. Київ, 1994. Кн. 3: Кінець XVI — середина XIX століття; Історичний контекст укладання Берестейської унії і перше поунійне покоління // Матеріали «Перших Берестейських читань» у Львові, Івано-Франківську, Києві / Ред.: Б. Гудзяк, О. Турій. Львів, 1995; Історія релігії в Україні : у 10 т. / Гол. редкол. А. Колодний. Київ, 1997–2001. Т. 2: Українське православ'я; Т. 3: Католицизм; Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1596 р. Дрогобич, 2004; Тимошенко Л. В. Інтриги і конфлікти в історії укладення Берестейської унії у світлі документальних джерел та полемічної літератури // Соціум. Альманах соц. історії. 2015. Вип. 11–12; Українське релігієзнавство. 2016. № 81–82: Берестейський собор 1596 року в історичній долі українства.

П. Л. Яроцький

Берестéйський мир — див. *Брест-Литовський мирний договір 1918*.

Берестéйщина, Берестейська земля (білорус. Берасцейшчына, Берасцейская зямля) — історико-етнографічний регіон на українсько-білоруському прикордонні, що охоплює територію довкола м. *Бреста*, зі змішаним українсько-білоруським *населенням*. Тепер у межах *Білорусі*. Назва походить від іст. укр. найменування м. Бреста — Берестя. У часи пізн. *античності* на тер. сучас. Б. набула поширення *зарубинецька культура*, носії якої ймовірно були предками деяких

Електронна версія на порталі http://vue.gov.ua

слов'ян. і балт. племен. Є *гіпотези* про поширення в регіоні *ятвягів* (балт. племінна група), яких згодом витіснили племена *слов'ян східних*, а також про раннє заселення регіону слов'ян. племенами *дулібів* або *волинян*. Наприкінці 10 ст. Б. потрапила під владу великих князів київ. (див. *Давня Русь*), увійшовши до Турів. (Турово-Пінськ.) князівства з центром у м. Турові (тепер Білорусь). Від сер. 12 ст. у межах *Волинського князівства* (пізніше — *Галицько-Волинського князівства*, див. також *Волинь*; *Галичина*). У цей період у *джерелах історичних* Б. фігурує і як окр. регіон, і як частина Волині. На поч. 14 ст. внаслідок послаблення Галицько-Волин. князівства Б. захопило *Велике князівство Литовське* (у складі Троцького й Кобрин. уділ. князівств, згодом — Троцького воєводства, від 1520 — Підляс. воєводства). Від 1566 — окр. Берест. воєводство з центром у м. Брест-Литовському (тепер м. Брест). Унаслідок *Люблінської унії 1569* Підляс. воєводство без його колиш. сх. частини увійшло до *Королівства Польського*. Утворене 1566 Берест. воєводство лишилося складником Великого князівства Литовського. Межі Б. як іст.-етногр. регіону приблизно збігаються з кордонами цієї *адміністративно-територіальної одиниці*. 1795 Б. опинилася у складі *Російської імперії* внаслідок 3-го поділу Польщі (див. *Поділи Польщі*). 1795–1796 її тер. охоплювала Брест. і Кобрин. повіти. Вони мали увійти до Слонімської губернії. Проте в серпні 1796 замість запроєктованої Слонім. губ. сформовано Слонім. намісництво в тих самих кордонах. У грудні 1796 разом із рештою тер. Слонім. намісництва Б. увійшла до новоутв. Литов. губ. з центром у м. Вільні (тепер м. Вільнюс, Литва). 1801 обидва повіти Б. стали частиною новоствореної Гродненської губ. й залишалися в її складі до розпаду Рос. імперії. За даними заг. рос. *перепису населення* 1897 більшість мешканців обох повітів спілкувалася *українською мовою* (у перепис. листах вживали форму «малоруське наріччя» поряд із «великоруським» і «білоруським»; при цьому питання «національність» у питальнику не було). Зокрема, у Брест. пов. укр. спілкувалися 64,4 %, їдишем — 20,8 %, рос. — 8,1 %, польськ. — 3,9 %, білорус. — 1,8 %. У Кобрин. пов. укр. спілкувалися 79,6 %, їдишем — 13,7 %, рос. — 3,1 %, польськ. — 2,2 %. Таке співвідношення подібне до тогочас. мовного поділу нас. сусід. повітів Волині. Під час *Першої світової війни* з 1915 до 1918 Б. займали нім. війська. У грудні 1917 — березні 1918 в її іст. центрі — м. Брест-Литовському відб. мирні перемовини між делегаціями країн *Четверного союзу*, *Української Народної Республіки* й *Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки*, за результатами яких укладено *Брест-Литовський мирний договір 1918*. Згідно з договором Б. входила до складу УНР / *Української Держави*. Відповідно до адм.-тер. поділу Української Держави регіон входив до утвореної 15.11.1918 *Холмської губернії*, хоч питання належності м. Холма і *Холмщини* залишалося відкритим. У містах Б. цивільна укр. адміністрація розпочала роботу вже влітку 1918. З цієї причини губерн. центром стало м. Брест-Литовський. У лютому 1919 Б. зайняли польські воєнізов. формування Литов. кресової самооборони. *Анексію* цієї тер. Польщею офіційно оформлено 1920 після відмови УНР від прав на регіон (див. *Варшавський договір 1920*). У лютому 1921 Б. увійшла до новоутв. Поліс. воєводства з центром у м. Пінську (з серпня 1921 центр воєводства — м. Брест-Литовський, яке цього самого року перейменовано на м. Брест-над-Бугом). У 1920-х —1930-х нац. політику Польщі на Б. спрямовано на протидію діяльності укр. і білорус. нац. партій і культивування окр. поліс. або «тутейшої» *ідентичності національної*. Наслідки цих дій унаочнюють результати Заг. перепису нас. 1931 у Польщі, за яким абс. більшість нас. Поліс. воєводства, зокрема й Б., характеризувала рідну мову як «тутейшу» (питання «національність» у перепис. листах не було): з 1 млн 132 тис. осіб 707 тис. назвали рідною мовою «тутейшу», 164 тис. — польську, 96,5 тис. — їдиш, 75 тис. — білорус., 54 тис. — укр., по 16 тис. — рос. та іврит (ін. — 3,5 тис.). 1939 Радянський Союз анексував Б. та приєднав до Білорус. РСР. Більшість регіону увійшла до новоутв. *Брестської області*. Історичний центр регіону перейменовано на м. Брест. Під час *Другої світової війни* Б. стала частиною *Рейхскомісаріату Україна*. Із її земель сформовано гебіти Брест-Литовськ (нім. Kreisgebiet Brest Litowsk) і Кобрин (нім. Kreisgebiet Kobryn) у складі ген. округи Волинь і Поділля (нім. Generalbezirk Wolhynien und Podolien). Після 1944 — у межах відновленої Брест. обл. БРСР. Межі останньої встановлено Рад.-польськ. договором про кордон 16.08.1945, який остаточно санкціонував входження регіону до СРСР. Після розпаду

Берестейщина. Схема розселення етнічних українців

СРСР Б. є частиною Республіки Білорусь. З 1982 до сер. 1990-х на Б. діяв рух за визнання сх. слов'ян. етносу «*поліщуків*» або «ятвягів» і спроби кодифікації його мови як окр. від укр. та білоруської. У мовознавчій л-рі її наз. «західнополіською мікромовою» («захыднёполіська мова»). Її норми містять елементи як укр., так і білорус. мов. Активісти цього руху об'єдналися в Громад.-культ. об'єднання «Полісся». 1989–1995 видавали газ. «Збудінне» («Пробудження»), 1990 створили політ. силу — Ятвязьку нац. партію. Засновник і найактивніший діяч руху — М. Шелягович (1956; тепер Білорусь). Із кін. 1980-х розпочався процес відродження укр. орг-цій Б., лідером якого був М. Козловський (1925–1999;

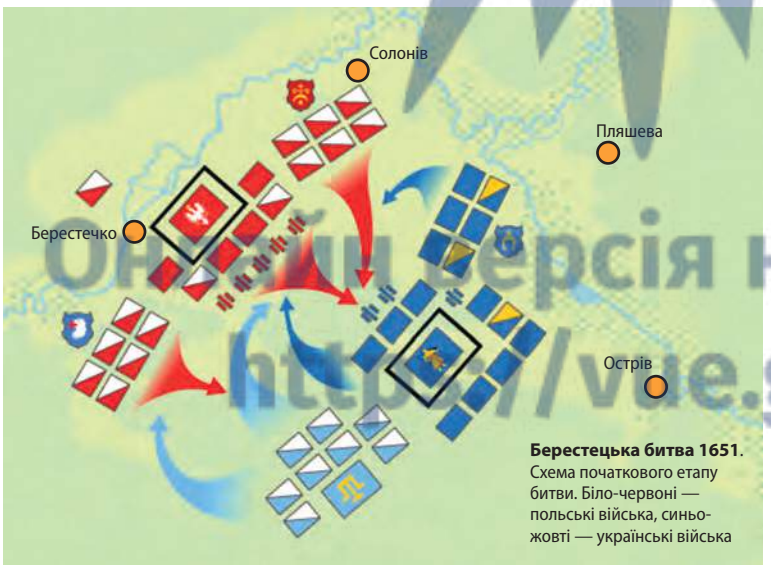
Білорусь). 1990 створено Укр. громад.-культ. об'єднання Брест. обл. (ліквідоване 1999 внаслідок відмови в перереєстрації). 1991–1996 орг-ція видавала газ. «Голос Берестейщини». У 1990-х в окр. школах запроваджено викладання укр. мови й л-ри. 1996 в Брест. держ. ун-ті (БДУ; тепер Брест. держ. ун-т імені О. С. Пушкіна) засновано кабінет *україністики*. Як зх. поліс., так і укр. рух на Б. занепали після приходу до влади О. *Лукашенка* та згортання дем. процесів у Білорусі. У 2000-х припинено практику викладання укр. мови й л-ри в школах Б. 2008 ліквідовано кабінет україністики БДУ. Частина *говорів* Б. є перехідними від укр. до *білоруської мови*. У мовленні нас. немає типових рис білорус. мови: акання — вимови ненаголош. [о] як [а], дзекання — африкатизації м'яких зубних вибух. приголосних [dʲ] і [tʲ] тощо; водночас засвідчено риси, притаманні укр. мові: твердість приголосних перед [е], [и]; перехід /ê/ > [і] у наголош. позиції, [і] на місці давніх /о/ та /е/ у закр. складі під наголосом та ін. (див. *Західнополіський говір*). Українську основу говірок підтверджують, зокрема, відомості «*Атласу української мови*».

Літ.: Леонюк В. Словник Берестейщини : у 2 т. Львів, 1996–2010; Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини в першій половині XX століття. Київ, 1997; Вабішчэвіч А. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.). Брэст, 2008; Аркушин Г. Українська більшість Берестейщини як сучасна меншість // Волинь-Житомирщина. 2015. № 26; Этнокультурные процессы Западного Полесья (Брестчины) в прошлом и настоящем / Науч. ред. А. В. Гурко. Минск, 2020.

Берестéцька би́тва 1651 — *бойові дії* часів *Національної революції 1648–1676*, у яких *Військо Запорозьке* під командуванням *гетьмана* Б.-З. *Хмельницького* разом із союзними військами кримського хана *Іслама III Ґерая* протистояло армії *Речі Посполитої*, очолюваної королем *Яном II Казимиром*. Тривала 28.06–10.07.1651 побл. м. *Берестечка*. В умовах, коли *Зборівський договір 1649* не задовольнив ані Річ Посполиту, ні *Українську козацьку державу*, обидві сторони готувалися до продовження воєн. дій. У лютому 1651 12-тис. військо польного гетьмана коронного М. Калиновського (бл. 1605 — 1652; тепер Україна) розпочало *наступ* на *Брацлавщину*. У боях із козац. силами польське військо зазнало знач. втрат. Однак уже на поч. літа король Ян II Казимир зібрав армію та рушив у глиб України. Натомість Б.-З. Хмельницький через затримку крим. *хана* не міг проводити актив. наступальних дій. Лише по прибутті військ. сил Іслама III Ґерая, гетьман у сер. червня вирушив у похід. Місцем ген. битви стало межиріччя *Стиру* й *Пляшівки* неподалік від м. Берестечка. Уночі проти 28.06 *авангард* укр.-татар. кінноти (див. *Кавалерія*) переправився через р. Пляшівку побл. с. Козина (тепер *Дубенського району Рівненської області*). Ранком татар. підрозділи зав'язали сутички з польськ. силами, що стало поч. битви. Етапи бойових дій: бої 28–29.06; бої 30.06; бої 01–10.07. У 2-й пол. дня 28.06 прибл. 5–7 тис. татар і козаків атакували праве крило польськ. війська, а згодом — ліве. Близько 17-ї год. польська кіннота перейшла в *контрнаступ* і завдала їм поразки. Вночі підійшли осн. сили укр.-татар. кінноти. Ранком 29.06 польськ. король вивів у поле лише кінноту. Близько 12-ї год. укр.-татар. *підрозділи* (козаків і татар було порівну) атакували ліве крило поляків, а пізніше завдали поразки жовнірам прав. крила. Уночі, подолавши шлях від с. Козина до с. Острова (тепер Дубен. р-ну Рівнен. обл.), прибув укр. *табір* із *піхотою* та *артилерією*. Тим часом Іслам III Ґерай розпочав таєм. переговори з польськ. королем. Хан не був зацікавлений у розгромі Речі Посполитої та здобутті Україною *незалежності*. На світанку 30.06 гетьман Б.-З. Хмельницький вишикував військо до бою. У центрі розташував 4 табори: осн., захищений десятьма рядами возів, і три менші: ліворуч від осн. — один, праворуч — два. На прав. крилі розмістив укр. кінноту, ліве зайняли татар. вершники. *Фронту лінія* укр.-татар. війська простягалася на 9 км. Ян II Казимир наказав знищити мости через р. Стир. Польсько-шляхет. військо вишикували за «головним зразком», кінноту посилили підрозділами піхоти. Наперед, у центр, висунуто артилерію, трохи позаду розташувалася піхота, а за ними — підрозділи кінноти, *драгунів* і рейтарів. Командував центром особисто польськ. король. На прав. *фланзі*, яким командував великий корон. гетьман М. Потоцький (див. у ст. *Потоцькі*), розмістилися *полки* кінноти й майже пол. посполит. рушення (див. *Посполите рушення у Речі Посполитій*). Лівий фланг (полки кінноти та решта посполит. рушення) перебував під орудою польн. гетьмана корон. М. Калиновського. Лінія фронту польськ. армії простягалася на 9,5 км. З 10-ї год. ранку, коли почав розсіюватися густий туман, укр.-татар. відділи вдалися до перших *атак*. О 12-й годині Іслам III Ґерай імітував наступ на праве крило поляків. Через годину польська артилерія відкрила вогонь по укр.-татар. позиціях, і хан відвів більшість свого війська за пагорб. Близько 16-ї год. руський воєвода кн. Я. *Вишневецький* атакував кіннотою ліве крило польськ. армії. Козаки та окр. підрозділи татар змусили жовнірів відступити. Щоб врятувати їх від розгрому, король перекинув сюди нім. піхоту та кінні полки. У цей крит. момент долю битви могла вирішити атака татар. Проте хан не мав наміру наступати. Скориставшись цим, Ян II Казимир повів у наступ підрозділи центру польськ. армії.

Берестецька битва 1651. Пам'ятник козакам і селянам-повстанцям, скульптор А. Кущ

Берестецька битва 1651. Схема початкового етапу битви. Біло-червоні — польські війська, синьо-жовті — українські війська

По ставці Іслама III Ґерая вистрілили з *гармати*, і хан разом зі своїм військом почав відступ у напрямку м-ка Лешнів (тепер село *Золочівського району Львівської області*). У результаті Ян II Казимир кинув усі сили проти українців. Гетьман Б.-З. Хмельницький організував відступ свого війська в долину р. Пляшівки. Після цього кинувся навздогін за ханом, сподіваючись повернути його на поле бою. Проте Іслам III Ґерай продовжив відхід на Пд. України, насильно затримавши при собі й козац. очільника. Уночі проти 01.07 король наказав стратити всіх полонених українців, переважна більшість яких була тяжкопоранена. Розпочалася *облога* укр. табору, центр якого перебував над р. Плісня (рукав р. Пляшівки, тепер це суха долинка в центрі с. Острова). 02–09.07 наказними гетьманами обрано Ф. Джалалія (Джеджалія; дати нар. та смерті невідомі; тепер Україна), М. Гладкого (1610–1652; тепер Україна) та І. *Богуна*. За відсутності Б.-З. Хмельницького старшина не спромоглася встановити тверду дисципліну і розробити чітк. план оборон. дій. Водночас у боях 02–04.07 українці засвідчили мужність, здійснювали сміл. вилазки проти ворога. Вони категорично відхилили вимогу короля про *капітуляцію*. Серед обложених розпочався розбрат. На бік ворога перейшов полк М. Криси (дата й місце нар. невідомі — після 1663). Від 08.07 під керівництвом І. Богуна розпочали підготовку трьох переправ через р. Пляшівку з метою виходу з *оточення*. Внаслідок поганої орг-ції відступ 10.07 перетворився на втечу, під час якої загинуло бл. 4–8 тис. козаків. Основним силам укр. війська вдалося вирватися з оточення. Збережено також більшість гармат. Поразка під Берестечком перекреслила наміри Б.-З. Хмельницького довести до перемож. кінця війну з Річчю Посполитою, засвідчила ненадійність військ.-політ. союзу з *Кримським ханатом* та значно погіршила становище Укр. козац. д-ви. Водночас збереження ядра укр. повстан. армії та швидкі мобілізац. заходи, які провів гетьман, дали змогу зупинити подальше просування польсько-литов. сил. Наслідком битви стало укладення невигідного для України *Білоцерківського договору 1651*. У пам'ять про полеглих козаків зведено церкву-меморіал Св. Георгія Переможця (1914; с. Пляшева, тепер Дубен. р-ну Рівнен. обл.), створено Нац. іст.-мемор. заповідник *Поле Берестецької битви* (1966), поруч відкрито пам'ятник козакам і селянам-повстанцям (1991; скульптор А. *Кущ*). Вулиця Героїв Берестечка є в містах Костополі, Рівному, Сарнах, Стрию. Щороку 18.06 на Рівненщині вшановують пам'ять загиблих під час битви козаків.

Літ.: Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий : в 3 т. 4-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург, 1884. Т. 2; Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem. Warszawa, 1909; Каманин И. М. Битва казаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г. (с 2-мя планами и 4-мя снимками). Киев, 1910; Widacki J. Kniaź Jarema. Katowice, 1984; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич, 2-ге вид., випр. і допов. Львів, 1990; Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Львів, 1994; Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. Київ, 1996. Т. 9. Ч. 1; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття : в 2 кн. Дніпропетровськ, 1996. Кн. 1; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська Національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 2009; Закоморний Я. О. Битва під Берестечком: переломний момент Національно-визвольної війни (1648–1657 роки) // Молодий вчений. 2016. № 3.

В. С. Степанков

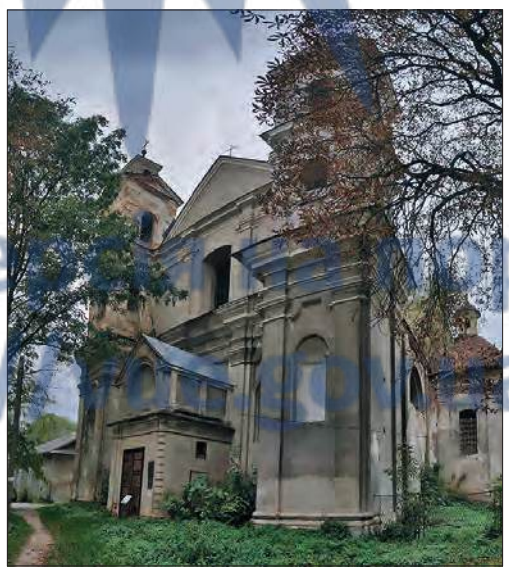
Берестéчко — місто *Луцького району Волинської області* України. Розташоване на Пд. області, на лівому березі верхів'їв р. *Стир* (права притока р. *Прип'ять*, басейн р. *Дніпра*), у центр. частині *Волинської височини*. Відстань до м. *Києва* — 385 км, до обл. центру м. *Луцька* — 46 км. Тер. — 2,0 км² (одне з найменших міст країни). Історично було передмістям колиш. центру удільн. князівства Перемиля. Після зруйнування Перемиля татаро-монголами (1241) Б. стало самост. поселенням. Уперше згадано (1445) як с. Берестки Перемил. волості у грамоті вел. кн. Литовського *Казимира IV Ягеллончика*. Назва походить від слова берест (навколо міста росли берестяні ліси). З 1546 було власністю кн. С. Пронського (рік нар. невідомий — 1555; тепер Литва). Від короля Польщі *Сигізмунда II Августа* Б. отримало (1547) *магдебурзьке право*. За документами 16 ст. знач. частина нас. займалася с. г. Згідно з податк. відомостями за 1629, налічували 389 госп-в, кількість нас. перевищувала 2 300 осіб. Наприкінці 17 ст. тут оселився онук одного з послідовників учення Ф. *Социна* — А. Вишоватий (1608–1678), Б. стало головним центром *аріанства* на Волині. Південніше міста (на прав. березі р. Стиру) відб. *Берестецька битва 1651* (червень — липень 1651) між *Військом запорізьким* під проводом Б.-З. *Хмельницького* і польськ. військом на чолі з *Яном II Казимиром*. Битва завершилася поразкою *козаків*. У ході каральн. операцій польська *шляхта* знищувала нас. міста. Уже 1649 лишились тільки 150 містян, а 1650 — не виявлено «жодного диму, жодного хлопа». *Кримські татари* під час своїх нападів на Волинь також залишали після себе руїни та згарища; нас. знищували або забирали в полон. Рятуючись від загарбників, жителі Б. йшли в «козаччину». 1711–1733 роках на місці старого дерев'яного *костелу* св. Андрія Апостола (сер. 17 ст.) коштом Томаша Карчевського (бл. 1630–1691), який наприкінці 17 ст. володів Б., було споруджено пізньобароковий мурований храм Пресвятої Трійці та монастир. Бл. 1765 то-

Берестечко. Прапор

Берестечко. Герб

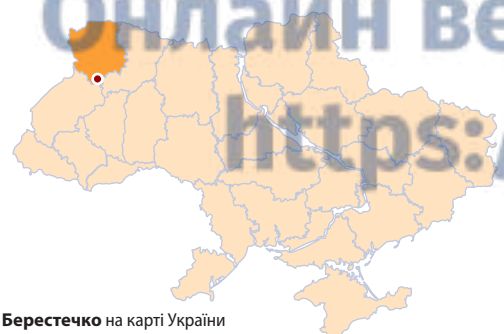
Берестечко. Троїцький костел

діш. власник Б. Ян Замойський (люблінський староста) завершив будівництво й оздоблення костелу. Водночас споруджували замок. Після 3-го поділу Польщі (1795) Б. у складі Зх. Волині приєднане до *Російської імперії*. Включено до складу Дубнівського повіту *Волинської губернії*, стало центром Берестечків. волості. Наприкінці 18 ст. майже всі мешканці міста загинули від *чуми*. У 19 ст. значно змінився соц. склад міста: кількість нас., що працювало в с. г., різко зменшилась, а ремісників і найм. робітників — зросла. На поч. 1890-х у Б. діяли лісопил., сукновал., цегел., винокур., пивовар., смоляний і вапняний заводи. На поч. 20 ст. графиня А. Граббе заснувала тут кінний завод на 36 конематок. У місті 5 разів на рік збиралися *ярмарки*, де вели торгівлю худобою, взуттям, одягом, посудом тощо. У Б. відкрилися мануфактур. магазин, кредит. каса, *аптека*. З 1898 при пошт. від-ні почав діяти *телеграф*. Однокласне нар. уч-ще (1875) було перетворене на поч. 20 ст. на двокласне (у 1913 навчався 291 учень). У роки *Першої світової війни* Б. кілька разів переходило з рук у руки. За *Різьким мирним договором 1921*, як і вся Волинь, було включено до складу Польщі. За переписом 1923 у Б. налічували 5 633 мешканці (3270 українців, 349 поляків, 1969 євреїв та ін.). Більшість

Берестечко. Береги річки Стир

нас. за часів панування Польщі були зайняті в торгівлі та ремісництві. Відбувався процес полонізації. Від 19.09.1939 Б. — у складі новоствор. Волин. обл. УРСР. Отримало статус міста район. значення (1940), стало адм. ц. Берестечків. р-ну (1940–1959). Створено райхарчокомбінат (якому були підпорядковані водян. млин з олійницею, маслоз-д, хлібопекарня, вир-во безалкогол. напоїв, заготівля овочів і фруктів) та райпромкомбінат (цегел., вапнян. з-ди, шевські, кравецькі майстерні). Відкрито лікарню, поліклініку, працювала аптека. Утворено район. Будинок культури. У роки *Другої світової війни* з 23.06.1941 місто було окуповано нацист. Німеччиною. У жовтні 1941 тут створено *гетто* для євр. нас., 3 тис. його мешканців були розстріляні побл. Б. У 1943 Б. було місцем притулку для польськ. біженців від *Волинської різанини*. 03.04.1944 війська *Першого Українського фронту* визволили Б. від нім. окупантів. Під час війни загинуло бл. 4 тис. містян, у липні 1947 нас. Б. становило бл. 1 180 осіб. Після війни відновили роботу підприємства з вир-ва товарів широкого вжитку і продуктів харчування. Працювали культ.-освіт. заклади: школа, районна б-ка з читал. залою та клуб (з 1948 — Будинок культури). Після ліквідації Берестечків. р-ну (1959) Б. увійшло до складу Горохів. р-ну. Функціонували філіали горохів. з-дів: буд. матеріалів, плодоконсерв., сирзаводу, первин. переробки вина, хлібокомбінату. Продукція цих підприємств, зокрема консерви й *сир*, йшла також і на *експорт*. Діяли зоотех. технікум (1956–1978), 3 лікув. заклади, іст.-краєзн. музей. Після розпаду СРСР місто було у складі Горохів. р-ну Волин. обл. України. Увійшло до Списку іст. нас. місць України (2001). У результаті адм.-тер. реформи 2020 — у складі *Луцького району* (17.07.2020). Утворено Берестечків. тер. громаду (25.10.2020), до якої входить 21 нас. пункт. Загальна кількість нас. Б. — бл. 1 630 осіб (2022, оцінка), густота — 901 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами (2001, перепис): українці (97,3%), росіяни (1,9 %), інші (0,8 %). Укр. мову вважали рідною 98,77 % мешканців. Клімат вологий континент., серед. т-ра січня — –4,9°С, липня — +18,4°С. Щорічна серед. кількість опадів — бл. 640 мм. Розвинута харч. промисловість. Берестечків. плодоовоч. з-д (засн. 1959) виготовляє 37 видів продукції — варення, повидло, джеми, компоти, томат. пасту, згущ. молоко, салати, соки, штуч. мед тощо (серед. потужність підприємства — 250 т готової продукції). Діє Берестечків. хлібопекарня (засн. 1998), компанія «Апетит» (засн. 2001, виробляє м'ясні продукти, ковбаси). Низка підприємств зайняті у сфері роздріб. торгівлі: Берестечків. спожив. т-во (засн. 1992), спожив. т-во «Берест» (засн. 2018) тощо. Працюють приват. магазини та кафе, ринок. Функціонують *пошта*, від-ня *банків*, пожеж. частина, поліц. відділок, лікарня тощо. Рішенням Берестечків. міськ. ради від 08.12.2020 створено Центр надання соц. послуг. Берестечків. психоневрол. інтернат (засн. 1959, тер. — 2,84 га) є стаціонар. інтернат. закладом для тимчас. або постійн. проживання осіб зі стійкими інтелект. та/або псих. порушеннями. За 25 км від міста розташ. залізн. станція Горохів Львів. залізниці. Є автостанція, міжміське автобус. сполучення. У місті функціонує Берестечків. профес.-тех. уч-ще № 27 (засн. 1978), діє будинок дит. та юнац. творчості, муз. школа. Берестечківський іст. музей (з 1963), станом на 2024 зберігає 950 експонатів осн. фонду. У місті 22.11.2017 відкрито Центр нац. пам'яті, історії та культури. На місці Берестец. битви споруджено храм-пам'ятник «Козацькі могили» (1910–1914; арх. О. Щусев, худ. І. Їжакевич), тепер Нац. іст.-мемор. заповідник «*Поле Берестецької битви*» — осн. мемор. комплекс козац. слави України. Є пам'ятки архітектури. До комплексу Монасти-

Берестечко на карті України

Онлайн версія на сайті
https://vue.gov.ua

ря тринітаріїв і костела Св. Трійці (18 ст.) входять: костел (1711), його *дзвіниця* (1765), *келії* (1711). Споруда зведена у стилі пізн. *бароко*. Палац Плятерів (1802) збудов. у стилі *класицизму* (тепер тут розміщений психоневрол. інтернат). Православний собор Св. Трійці (1910) вважають одним із найб. в Україні (висота гол. купола храму — понад 50 м). Каплицю Св. Теклі (1698), за переказами, спорудили у пам'ять про замучених укр. дівчат та польськ. черниць. Масивна споруда у вигляді зрізаної *піраміди* — пам'ят. знак на могилі кн. О. Пронського (16 ст.). Церква Св. Великого Георгія Переможця (1854–1869) зведена на кошти парафіян у передмісті Піски. Пам'ятники: Т. *Шевченкові* (1964, скульптор В. Рижук); на місці розстрілу євреїв Б. (1990) та ін. Меморіальний комплекс Слави (1980, автор О. К. Савчук) споруджено на честь воїнів, загиблих у війнах, що відб. на тер. Б. у різні часи. 12.07.2023 освячено стели полеглих героїв *російсько-української війни*. На тер. міста розташ. Берестечків. парк імені О. Ошуркевича (засн. у 19 ст.), який має статус пам'ятки садово-паркового мист-ва місц. значення (з 1994). Площа парку — 4,5 га, росте бл. 60 порід дерев і чагарників. У місті функціонує футб. клуб «Стир». Команда є багатораз. чемпіоном і володарем Кубка Горохів. р-ну, володарем Кубка Волин. обл. (2006), бронз. призером чемпіонату Волин. обл. (2006). Грає і тренується на стадіоні «Стир». При клубі створено академію футболу для дітей. У Б. працюють секції *боксу* та *футболу*. У червні 2023 в місті відкрили мультифункц. спорт. майданчик зі штуч. покриттям, у листопаді 2023 — тренажер. залу. Діє Берестечків. міськ. центр фіз. здоров'я нас. «Спорт для всіх». На вшанування уродженця Б. А. Барабасевича (1957–2020), президента футб. клубу «Волинь» (1987–1992 та 1996–2000), започатковано проведення футб. турніру на Кубок його пам'яті серед команд громади. Восени 1846 у Б., ймовірно, побував Т. Шевченко на доручення Тимчас. комісії для розгляду давн. актів. Свої роздуми про Берестец. битву поет відтворив у вірші «Ой чого ти почорніло» (1848), та в містерії «Великий льох» (1845). У Б. народилися етнограф, фольклорист О. Ошуркевич (1933–2010; Україна), хірург М. Павловський (1930–2013; Україна), художник Ж. Прессман (1904; тепер Україна — 1967; Франція).

Літ.: Гайдай І. Берестечко // Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. редкол. П. Т. Тронько. Київ, 1970. Т. 10: Волинська область; Чучман Л. П. Берестечко. Луцьк, 1997; Берестечко // Чисельність наявного населення України на 1 січня 2022. Київ, 2022; Івченко А. Міста України: 30 років незалежності. Київ, 2022.

Берестова́ — річка в *Чугуївському районі* та Берестинському районі *Харківської області* України, права притока р. *Орелі*. Назва походить від слова берест — березова кора. Довж. — бл. 97 км. Пл. басейну — 1 810 км², за ін. даними — 1 830 км². Бере початок зі *струмків* поблизу с. Таранівки та неподалік сіл Роздольного (обидва — Чугуїв. р-ну) й Охочого Берестин. р-ну. Впадає в р. Оріль біля с. Скалонівки Берестин. р-ну на межі з *Дніпропетровською областю*. Тече переважно в пд.-зх. напрямку. *Річкова долина* звивиста, трапецієподібна, асиметр., до 3 км завширшки. *Заплава* двостороння, здебільшого суха. Річище подекуди звивисте, розгалужене, з низкою рукавів і *стариць*. У пониззі розташ. невел. *острови*. Похил річки — 0,63 м/км. Живлення снігове й дощове. Можливе *водопілля*. Льодостав триває від поч. грудня до кінця березня. Основні *притоки*: ліва — *Вошива* (Вшива); права — *Берестовенька* та ін. На Б. споруджено невел. *водосховище* та декілька *ставів* для риборозведення. Поблизу *витоку* є гідрол. заказник «Берестовий» (засн. 1998; пл. — 87,5 га), у заплаві — орнітол. заказники «Мартинівський» (пл. — 160 га) та «Чаплі» (обидва засн. 1993; пл. — 142,2 га; усе — місц. значення). На берегах річки розташ. м. *Берестин*, сел. Зачепилівка й низка сіл.

Дж.: Каталог річок України. Київ, 1957.

Літ.: Словник гідронімів України / Уклад.: І. М. Желєзняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко та ін. Київ, 1979.

А. С. Івченко

Берестова́ — річка в *Синельниківському районі Дніпропетровської області* України, права притока р. *Кам'янки*. Довж. — 28 км, за ін. даними — 17 км. Пл. басейну — 113 км². Бере початок неподалік від с. Маломихайлівки. Впадає до р. Кам'янки поблизу сіл Гаврилівки й Підгаврилівки. Тече здебільшого в сх. напрямку. *Річкова долина* трапецієподібна, до 2,5 км завширшки й до 20 м завглибшки. Річище слабко звивисте, заболочене й замулене (див. *Мул*), переважно 5–7 м завширшки. Похил річки — 4,4 м/км. Живлення снігове й дощове. Улітку часто пересихає. Льодостав триває від поч. грудня до березня. *Стік зарегульований* декількома *ставами*. Воду використовують для с.-г. потреб. На берегах річки розташ. кілька сіл.

Дж.: Каталог річок України. Київ, 1957.

Літ.: Словник гідронімів України / Уклад.: І. М. Желєзняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко та ін. Київ, 1979.

А. С. Івченко

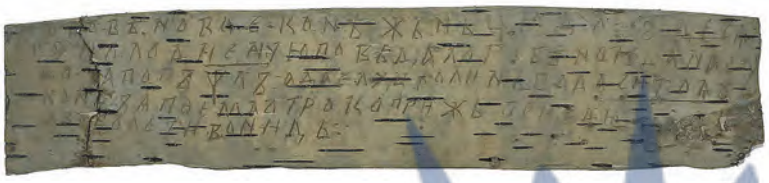
Берестове́нька — річка в Берестинському районі *Харківської області* України, права притока р. *Берестової*. Довж. — 32 км. Пл. басейну — 302 км². Бере початок поблизу с. Старовірівки. Впадає в р. Берестову неподалік від с. Іванівського. Тече спочатку на Зх., потім здебільшого на Пд. Зх. *Річкова долина* трапецієподібна, бл. 2,5 км завширшки. Річище до 5 км завширшки. *Заплава* подекуди заболочена. Похил річки — 1,3 м/км. Живлення снігове й дощове. Улітку часто пересихає. Льодостав триває з кінця листопада до березня. Великих приток немає. Споруджено Старовірівське *водосховище*, осн. призначення якого — *зрошування* і розведення риби, а також *стави*. Уздовж берегів є *водоохоронні зони*. На берегах річки розташ. кілька сіл.

Дж.: Каталог річок України. Київ, 1957.

Берестовенька

Копія версія на порталі
litopys.org.ua

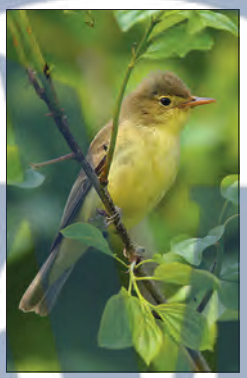

Берестяні грамоти. Грамота, знайдена 1988 побл. с. Звенигорода (Львівського р-ну Львівської обл.), 1-ша чверть 12 ст.

Берестяні́ гра́моти (від давньорус. берести, укр. берест, діал. березто, рос. береста — кора, луб берези) — пам'ятки давньої східнослов'янської писемності (11–15 ст.), написані на доступному дешевому матеріалі — бересті (березовій корі). Ймовірно, берестяна *писемність* існувала повсюдно на Русі, але не скрізь місц. ґрунт сприяв консервації берести. Про поширеність Б. г. свідчать числ. знахідки писал у різн. містах, зокрема в м. Києві. Уперше Б. г. знайдено влітку 1951 під час *розкопок археологічних* у м. Новгороді (тепер м. *Великий Новгород*; звідси їх переважна більшість, на 1988 — бл. 690). Чимало Б. г. виявлено згодом у містах Старій Руссі (на 1988 — 23), *Пскові*, Твері, *Смоленську*, *Вітебську*, Мстиславі (на 1988 разом — бл. 20), Торжку, Москві. На тер. сучас. України пам'ятки берест. писемності (3 фрагменти Б. г. та одну цілу) знайдено 1988 під час археол. розкопок у передмісті давн. м. Звенигорода (тепер с. Звенигород Львів. р-ну Львів. обл.) — у культ. шарі, який датують 1110–1137. Дату Б. г. установлюють за культ. шарами, за допомогою *дендрохронології*, на основі особливостей мови. Унаслідок багатовік. перебування в землі чимало текстів дійшло до нас ушкодженими, у фрагментах (хоч останнє може бути зумовлене й тим, що після прочитання адресати нищили, викидали їх). Текст Б. г. продряпували, видавлювали писалом — загостреним металев. або кістян. стрижнем, на протилеж. кінці якого (нерідко оздобленому) було вушко для підвішування його до поясу. Завдяки такому способу нанесення текст зберігався і в ґрунті. За змістом Б. г. — насамперед ділове і приват. листування (доручення, розпорядження, боргові зобов'язання, чолобитні, духовні та охорон. грамоти, купчі, учнів. вправи тощо). У низці грамот викладено перелік феод. повинностей, протести селян, політ. новини, а також грошові *заповіти* і *документи*. Їх писали люди різн. соц. груп, що свідчить про пор. високий рівень грамотності в *Давній Русі*. Автори дотримувалися норм літ. мови, але багато неофіц. текстів близькі до тогочас. *розмовної мови*. У цьому полягає цінність Б. г. для вивчення історії давніх східнослов'ян. *говорів* та сусп. відносин, економіки тощо.

Літ.: Арциховский А. В., Тихомиров М. Н. Новгород, грамота на бересте. (Из раскопок 1951 г.). Москва, 1953; Янин В. Л. Я послал тебе бересту... Москва, 1965; Свешников І. К. Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін. 1990. № 6 (548); Німчук В. В. Берестяні грамоти на Україні // Мовознавство. 1992. № 6; Дзендзелюк Л. С., Льода Л. М. Розкриття берестяних сувоїв X і XII століть, знайдених на Львівщині // Вісник ін-ту археол. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. 2009. Вип. 4; Мельник Р. І. Берестяні грамоти XII століття // Архіви України. 2011. № 5; Луцик І. Звенигородська берестяна грамота № 2: відкриття, прочитання, інтерпретації // Матеріали і дослідж. з археол. Прикарпаття і Волині. 2020. Вип. 24.

Берестя́нка (*Hippolais*) — рід птахів родини очеретянкові (Acrocephalidae) ряду *горобцеподібні*.

Берестянка

Берет. «Портрет чоловіка у беретi», худ. Лукас Кранах Старший, 1521

Назва птаха пов'яз. зі словом берест — березова кора і зумовлена тим, що своє гніздо на дереві він маскує берез. корою. Рід включає 4 види: Б. звичайна (*Hippolais icterina*), Б. оливкова (*H. olivetorum*), Б. пустельна (*H. languida*), Б. багатоголоса (*H. polyglotta*). Раніше рід розглядали в родині кропив'янкові (*Sylviidae*), а в його складі низку видів, які тепер увійшли до роду ідуна (*Iduna*), зокрема Б. малу (*Iduna caligata*) й Б. бліду (*Iduna pallida*), проте укр. назви цих видів поки не змінилися. Дрібні перелітні співочі горобцеподіб. птахи, 12–13 см завдовжки. Забарвлення оперення спини й крил зазвичай однотонне, з домінуванням сірого та коричнев. кольорів, низ білув., брудно-білий або жовтуватий. Гніздяться в *Африці* й на *Близькому Сході*. Гнізда будують на деревах або кущах, у кладці 3–6 яєць. Живляться *безхребетними*, здебільшого *комахами*, а також ягодами і фруктами. Лісові птахи (їхні оселища пов'язані із заростями дерев або кущів), поширені на тер. Європи, Африки, Зх. Азії.

Літ.: Фесенко Г. В., Бокотей А. А. Анотований список українських наукових назв птахів фауни України (з характеристикою статусу видів). 3-те вид., допов. Київ; Львів, 2007; Бокотей А. А., Дзюбенко Н. В., Горбань І. М. та ін. Гніздова орнітофауна басейну Верхнього Дністра. Львів, 2010; Riegert J., Jůzlová Z. Vocal Mimicry in the Song of Icterine Warblers (Hippolais icterina): Possible Functions and Sources of Variability // Ethology Ecology & Evolution. 2018. № 30 (5); Le Clercq L., Bazzi G., Cecere J. et al. Time Trees and Clock Genes: a Systematic Review and Comparative Analysis of Contemporary Avian Migration Genetics // Biological Reviews. 2023. № 98 (4).

Бере́т (франц. béret, з беарнського діалекту berret — кругла вовняна шапка, від пізньолат. birrum — різновид пальто з капюшоном) — 1) Жіночий або чоловічий головний убір із м'якої тканини (або в'язаний) без крисів і козирка. Прообразом сучас. Б. був, імовірно, кельт. (див. *Кельти*) голов. убір. Від *середніх віків* набув поширення серед *цивільного населення*. Б. (круглої, квадрат. форми) носили *священнослужителі*, монарші особи (*Генріх VIII*). Їх виготовляли із *шовку*, *атласу*, прикрашали коштов. камінням, пір'ям тощо. У Б. зобразили себе на автопортретах *Леонардо да Вінчі*, *Рафаель Санті*, *Рембрандт*. В епоху *романтизму* мода на Б. серед художників зросла. З-поміж тих, хто часто писав персонажів у Б., Я. *Вермеєр* («Майстерня художника», 1666–1667), К. Д. *Фрідріх* («На парусник», 1818–1820) та ін. Звичай носити Б. був характерний для жителів *Басків Країни*, звідки в 19 ст. поширився на більшу частину *Іспанії*. Колір Б. відрізнявся залежно від регіону (частіше чорний і синій, рідше — черв. і білий). В Європі Б. стали популяризувати як типовий баскс. голов. убір, що вплинуло на назви (франц. béret basque; нім. Baskenmütze; італ. basco та ін.). У *Шотландії* є кілька варіантів Б.: блу боннет (англ. blue bonnet) — синій капелюх з вовни; тем-о-шентер, таммі (англ. tam o'shanter, ToS, tammie) — традиц. чол. голов. убір з помпоном (назва походить від імені *персонажа* з поеми Р. *Бернса* «Тем О'Шентер»); балморал (англ. Balmoral bonnet) — традиц. капелюх, що є частиною шотланд. нац. одягу, м'яка вовн. шапка з пласким верхом (назва походить від замку Балморал — резиденції англ. королів у Шотландії). Комерційне вир-во Б. почалося в 17 ст. на Пд. Зх. Франції в у м. Олорон-Сент-Марі (тепер у регіо-

Берети Збройних сил України

ні Нова Аквітанія), від 19 ст. набуло пром. масштабів. Дотепер на Пд. Зх. Франції Б. залишаються елементом *самоідентичності*. У сер. 20 ст. відбувся сплеск інтересу до Б. у жін. *моді* в США та Великій Британії.

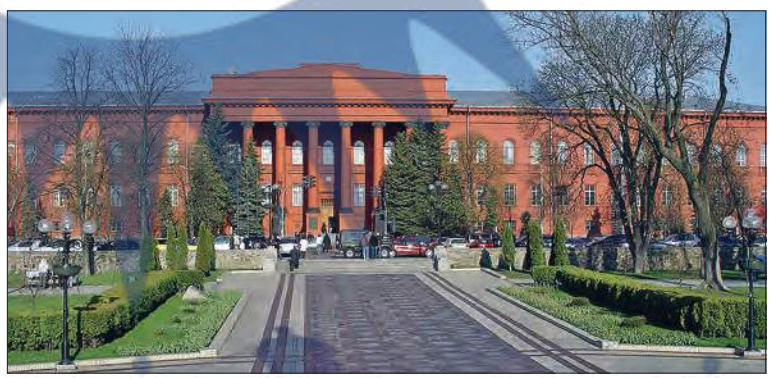
2) Військовий головний убір. Франц. альпійські стрільці (франц. chasseurs alpins) стали першим регуляр. підрозділом, що носив військ. Б. як стандарт. голов. убір (з кін. 1880-х). Б. мав низку переваг: дешевий та легкий у виготовленні, компактно складався до кишені чи під *погони військові* без пошкоджень тощо. Від 1924 чорний Б. набув поширення як елемент уніформи створеного 1917 Королів. танк. полку (англ. Royal Tank Regiment) Великої Британії та був визнаний практичним для *екіпажів* бронетехніки. Військові Б. мають смужку (шкір., шовк., бавовняну тощо), яка захищає від поту, часто мають зав'язку та *кокарду*. Елітні військ. підрозділи запозичили традицію носити Б. характер. кольорів у брит. парашут.-десант. полку, якому 1942 затвердили темно-бордовий (марун) колір голов. убору. Від 1967 запроваджено Б. у СРСР для повітр.-десант. військ, з 1968 — блакит. кольору. Десантно-штурм. війська України 2017 отримали темно-бордовий Б. (марун) на зміну рад. блакитним. Відбулися зміни в уніформі ін. родів військ України: загальновійськовим визнано світло-оливк. Б. (степ); для *Повітряних сил* — сіро-синій (грозове небо), для ВМС — темно-синій (ескадра), для Сил спец. операцій — світло-сірий (сталь).

Літ.: Beret // Encyclopedia of Clothing and Fashion : in 3 vol. Farmington Hills, 2005 Vol. 1; Яценко Н. О. Формування назв військового одягу в українській мові. Київ, 2009; Слободянюк М. В., Фешовець О. В. Історія Десантно-штурмових військ Збройних сил України. Львів, 2019.

Бере́тті, Вікéнтій Іва́нович [справжні повні прізвище та ім'я — Беретті, Вінченцо Савеліо Джузеппе Антоніо (італ. Beretti, Vincenzo Savelio Giuseppe Antonio); 14. 06.1781, м. Дамазо-де-Урбе, тепер у складі м. Рима, Італія — 30.08.1842, м. Київ, тепер Україна] — архітектор, представник пізнього класицизму, професор архітектури (з 1831), академік Імператорської Академії мистецтв (з 1809). Батько арх. О. *Беретті*. Закінчив 1804 Імператор. академію мист-в у м. Санкт-Петербурзі (тепер *Санкт-Петербурзький державний інститут живопису, скульптури і архітектури імені І. Ю Рєпіна*). Навчався в арх. А. Д. Захарова (1761–1811; Росія). Уже з 1802 працював у м. Санкт-Петербурзі разом із арх. Ж.-Ф. *Тома де Томоном* на буд-ві *Біржі будівлі у Санкт-Петербурзі* та Великого театру (не збережено), з 1810 — у Комітеті будівель та гідравлічн. споруд. Займався *благоустроєм* і буд-вом мостів, проєктуванням житл. будинків і *культових споруд*. 1809 — академік Імператор. Академії мист-в. 1831 — отримав звання професора архітектури. 1834 за завданням Імператор. АН разом із арх. А. І. Мельниковим (1784–1854), О. П. Брюлловим (1798–1877; обидва — тепер Росія), К. *Тоном* узяв участь у конкурсі на проєкт будинку Імператор. ун-ту Св. Володимира (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Вигравши конкурс, 1835 переїхав у м. Київ для керівництва спорудженням будівлі. Від 1837 — гол. арх. будинку Імператор. ун-ту Св. Володимира; з 1840 — працював викладачем цього ун-ту. Серед його учнів арх. П. *Спарро*. Діяльність Б. вплинула на розвиток архітектури м. Києва 1830–1840-х. У 1836–1838 відкрив для огляду й законсервував (див. *Консервація пам'яток архітектури*), прибудувавши *аркбутани*, залишки *Золотих воріт у Києві*. Це був перший у *Російській імперії* успішний приклад наук. консервації та *музеєфікації* архіт.-археол. пам'ятки, який є бездоганним навіть із позицій сучас. методики *реставрації*. Розробив ген. план м. Києва, затверджений 1837. Його реалізація дозволила об'єднати три раніше розрізнені частини міста — Верхнє місто, Поділ і Печерськ. Розпланував вул. Володимирську з прилеглими кварталами та університет. бот. сад (тепер *Ботанічний сад імені академіка Олександра Фоміна*). За проєктами Б. було споруджено Ін-т шляхет. дівчат (1838–1843, тепер Міжнар. центр культури і мист-в у Києві); обсерваторію (1841–1848, тепер *Астрономічна обсерваторія Київського національного університету імені Тараса Шевченка*).

Беретті Вікентій Іванович

Беретті Вікентій Іванович. Будинок Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1837–1843).

Кавалер орденів Св. Анни III ступ., Св. Володимира IV ступ. та Св. Станіслава III ступеня. У м. Києві іменем Б. названо вул. у Деснянському р-ні. На студії «Укртелефільм» знято фільм «Беретті. Батько і син» (1994, реж. В. Соколовський).

Літ.: Бутник-Сіверський Б. С. Архітектор В. І. Беретті в Києві. Київ; Львів, 1947; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. Київ, 1999; Ерофалов-Пилипчак Б. Л. Викентий Беретти: Университет // Архитектура имперского Киева. Киев, 2000; Павленко Ю. В. Беретті Вікентій Іванович // Кияни / Гол. ред. Ю. О. Храмов. Київ, 2004; Беретті: Вікентій Іванович та Олександр

Онлайн версія на порталі //vue.gov.ua

Вікентійович // Попельницька О. О. Сто великих діячів культури України. Київ, 2010.

В. В. Вечерський

Бере́тті, Олекса́ндр Вике́нтійович (27. 04. 1816, м. Санкт-Петербург, тепер Росія — 18. 06. 1895, м. Київ, тепер Україна) — архітектор, академік Імператорської академії мистецтв (з 1840). Син арх. В. *Беретті*. Навчався в Імператор. академії мист-в (1827–1837; тепер *Санкт-Петербурзький державний інститут живопису, скульптури і архітектури імені І. Ю. Рєпіна*). Після смерті батька (1842) був призначений гол. арх. буд. комітету при Імператор. ун-ті Св. Володимира (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), із 1843 — викладач історії архітектури в цьому ун-ті, з 1855 — професор. Із 1860 — керівник реставрац. робіт в інтер'єрі *Кирилівської церкви в Києві*. Під керівництвом Б. завершено розпочате В. Беретті буд-во Ін-ту шляхет. дівчат (тепер Міжнар. центр культури і мист-в у Києві) та обсерваторії (тепер *Астрономічна обсерваторія Київського національного університету імені Тараса Шевченка*). Автор проєктів громад. і житлових споруд м. Києва, будинків уч-щ для багатьох міст України. 1868 завершив проєкт (1-й варіант — арх. І. *Штрома* і П. *Спарро*) *Володимирського собору у Києві*, був гол. будівничим і членом буд. комітету собору. Одним із перших почав використовувати в архітектурі цив. споруд худ. литво (чавунна огорожа 1-ї Київської гімназії). Для творчості характерне використання форм і прийомів пізн. *класицизму*, історизму і тогочас. досягнень буд. техніки. Серед споруд: метеорол. станція (1847, вул. Гетьмана П. Скоропадського, 14); влас. будинок Б. (1848, вул. Володимирська, 35); готель «Європейський» на вул. Хрещатик (1850, не збережено); будинки 1–ї (1850–1852, тепер гуманітар. корпус Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, бульв. Т. Шевченка, 14) та 2–ї (1856, тепер офіс ПАТ «Укртелеком», бульв. Т. Шевченка, 18) гімназій; пансіон Лєвашової (1850–ті, тепер будинок Президії НАН України, вул. Володимирська, 54); Анатомічний театр (1851–1853, тепер Музей медицини України, вул. Б. Хмельницького, 37); реальне уч-ще (1878, тепер Дипломат. академія України, вул. Вел. Житомирська, 2), усі — в м. Києві. Кавалер орденів Св. Анни III ступ. та Св. Станіслава II ступеня. 1994 на студії Укртелефільм знято фільм «Беретті. Батько і син» (реж. В. Соколовський).

Беретті Олександр Вікентійович

Беретті Олександр Вікентійович. Реальне училище (1878, тепер Дипломатична академія України)

Береш Олександр Михайлович

Пр.: О строящемся соборе во имя св. Владимира в Киеве. Киев, 1884.

Літ.: Альошин П. Ф. Батько і син Беретті (з архітектурної спадщини) // Архіт. Рад. України. 1938. № 3; Скибицька Т. В. Беретті Олександр Вікентійович // Мистецтво України : в 5 т. Київ, 1995. Т. 1; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. Київ, 1999; Беретті: Вікентій Іванович та Олександр Вікентійович // Попельницька О. О. Сто великих діячів культури України. Київ, 2010.

В. В. Вечерський

Бе́реш, Олекса́ндр Миха́йлович (12.10.1977, м. Первомайськ, тепер Сокологірськ Луган. обл., Україна — 29.02.2004, м. Київ, Україна; похов. у м. Херсоні, Україна) — *спортсмен*, гімнаст (*спортивна гімнастика*), майстер спорту міжнародного класу (з 1998), заслужений майстер спорту України (з 2000), олімпійський призер. Спортивною гімнастикою почав займатися з 6 р. у первомайській спеціаліз. Дитячо-юнац. спорт. школі олімп. резерву облради фізкульт.-спорт. т-ва «*Динамо*» під керівництвом тренера Н. Колесникової. З 1988 навчався і тренувався в інтернаті спорт. профілю при Вищому уч-щі фіз. культури у м. Херсоні. Відтоді виступав за фізкульт.-спорт. т-во «Динамо» (Херсон). З 1989 — у резерві нац. збірної України, з 1995 включений до її складу. Тренери: 1983–1988 — Л. Гуров (нар. 1952; тепер Україна), 1986–1997 — І. Писаренко (1939; тепер РФ — 2020; Україна), з 1997 — І. *Коробчинський*. Закінчив ф-т фіз. виховання і спорту Херсон. пед. ун-ту (тепер *Херсонський державний університет*), здобув ступінь магістра (2001). Багаторазовий чемпіон і володар Кубка України у вправах на *коні*, *перекладині гімнастичній*, *брусах*, у вільн. вправах та *багатоборстві* (1995–2002). Бронзовий призер Чемпіонату світу 1997 у вправах на перекладині. Переможець, сріб. призер Всеукр. літ. спорт. ігор (1999), *абсолютний чемпіон* України (2000). Переможець та призер трьох Кубків світу 1999 у вправах на перекладині (1-ше і два 3-тіх місця), кільцях, брусах і коні (усі —2-ге місце) та у багатоборстві (3-тє місце). Переможець Всесвіт. універсіади у багатоборстві (1999). На Чемпіонаті Європи 2000 став абс. чемпіоном в особист. заліку (багатоборство), чемпіоном у вправах на перекладині та бронз. призером у команд. заліку. На *Літніх Олімпійських іграх 2000* у Сіднеї (Австралія) завоював 2-ге місце у команд. та 3-тє місце в особист. (багатоборство) заліках. Срібний призер Чемпіонату світу 2001 у вправах на перекладині, бронз. призер у вправах на коні та в команд. заліку. Володар Кубка світу 2003 у вправах на перекладині. Був капітаном чол. гімнаст. збірної команди України та кандидатом на участь у *Літніх Олімпійських іграх 2004* в Афінах (Греція). Трагічно загинув у автокатастрофі. Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2000). Лауреат Премії Кабінету Міністрів України за внесок молоді у розбудову держави (2003). У м. Києві 2004 створено Благодійн. фонд медико-соц. реабілітації спортсменів імені Б. 2005 засн. Херсон. обл. благодійний фонд імені Б., метою якого є акумуляція коштів для проведення міжнар. турніру його пам'яті та на підтримку молодих талантів у спорт. гімнастиці. З 2005 в Україні започатковано Відкритий турнір зі спорт. гімнастики пам'яті Б. До широкомасштаб. вторгнення Росії проводили двічі на рік: у день уродин спортсме-

на (12 жовтня) — у м. Первомайську та в день загибелі — у м. Херсоні. 28.06.2017 у м. Херсоні відкрито Сквер імені Б. У мемор. комплексі Херсон. держ. ун-ту в листопаді 2021 відкрито мемор. дошку, присвячену Б.

Літ.: Афанасьев Д. Александр Береш : Не люблю проигрывать // Новый фаворит. 2003. № 1; Деревич М. «Я просто хочу, чтобы о нем помнили…! // Херсон. вісник. 2011. 6 жовт.; Олімпійська гордість Херсонщини / Уклад. Н. О. Попова. Херсон, 2013; Олімпійська слава України: (до 30-річчя Незалежності України): Довідник / Уклад.: С. Карасєвич, М. Карасєвич. Умань, 2022.

Бери́л (грец. βήρυλλος, можливо від Belur — Белур, місто в Індії) — *мінерал* класу *силікатів*, найпоширеніший мінерал *берилію*. Видобуток *смарагду* сорту Б. відомий з 13 ст. до н. е.: його знали у *Стародавньому Єгипті*. Цей *дорогоцінний камінь* широко відомий і в доколумбовій *Південній Америці*. В укр. наук. л-рі вперше описаний в лекції «Про камені та геми» *Феофана* (*Прокоповича*), яку він читав у *Києво-Могилянській академії* (1705–1709). Хімічна *формула*: $Al_2Be_3[Si_6O_{18}]$. Домішки: Na, Cs, Rb, Li, Fe^{2+}, Fe^{3+}, Mn, Mg, H_2O, He; *алюмінію* і берилію метасилікат кільцевої будови. Містить (у %): Al_2O_3 — 19; BeO — 14; SiO_2 — 67. Т-ра плавлення: 1 650 °С. Нечутливий до різн. *кислот*, і дуже слабо розчин. лише у флуорист. *водні* (HF). Водночас чутливий до лужн. *розчинів*: розчиняється у розчинах натрію гідроксиду (NaOH) та калію гідроксиду (KOH). Належить до гексагон. кристал. системи; зазвичай утворює гексагон. колони, але може зустрічатися також і в ін. формах. Трапляється у граніт. *пегматитах*, *грейзенах* і гідротермально-пневматолітових *жилах*, зв'язаний з кисл. виверженими *гірськ. породами*. Б. із пегматитів представлений головно натрієв., натрієволітієв., літієво-цезієв. різновидами. Найменша кількість домішок характерна для Б. з кварцових жил, кварц- і флюорит-мусковіт. грейзенів. До супут. мінералів Б. належать: *альбіт*, *мікроклін*, *біотит*, *мусковіт*, *лепідоліт*, *кварц*, флуорит, *топаз*, різні *турмаліни*, а також рудні мінерали, як-от: *сподумен*, амблігоніт, *каситерит*, *танталіт*-(Mn), танталіт-(Fe), *колумбіт*-(Mn) і колумбіт-(Fe). За хім. складом виділяють такі відміни Б.: літієвий — містить понад 1 % Li_2O; натрієвий — містить понад 1 % Na_2O; лужний — містить до 5 % (Na_2O, K_2O); цезієвий (вороб'євіт) — містить до 3 % Cs_2O; смарагд — Б., який містить до 3 % Cr_2O_3; Б. скандієвий — бацит. За кольором та ювелір. особливостями: Б. Барбари — Б. з пров. Трансвааль (місцевість Барбара, ПАР); благородний — дорогоцін. Б. без включень і дефектів; блакит. — *аквамарин*; золот. — *геліодор*; рожевий — різновид Б. рожево-черв. кольору; вороб'євіт (або ростерит) — безбарвн. або блідо-рожевий Б., представлений короткостовпчаст. або таблитчастими кристалами, які містять *натрій* та *літій* або *цезій*. Деякі різновиди Б. — *дорогоцінні камені*. Поклади Б. присутні в багатьох *країнах світу*. Найбільші *родовища* знаходяться в *Бразилії* та *Аргентин*і, а також в *Африці*, *Індії*, *Казахстані*, *Росії* (Республіка Бурятія, *Сибір*) та ін. На них станом на початок 21 ст. припадає приблизно 40 % світ. видобутку Б. Розвідані *запаси* становлять приблизно 400 тис. т. Найбільші пегматит. родовища Б.: Бернік-Лейк (*Канада*), *Блек-Гіллс* (США), *Мінас-Жерайс*, Боа-Вісту (Бразилія). Крім того, відомі родовища: Коскезуз і Музо (*Колумбія*); Анцірабе (о. *Мадагаскар*), Шпіцкоппе (*Намібії*), Івеланд (*Норвегія*), Хабахтал (*Австрія*), Гілгіт (*Пакистан*), Малишево і Мурзінка (*Урал*, Росія), Адун-Хілон (Сибір, Росія), а також Кейнстоун (шт. *Південна Дакота*) та Пала (шт. *Каліфорнія*, обидва — США). В Україні Б. зустрічається у граніт. пегматитах на Пн. Зх. Укр. кристал. щита та у Приазов'ї. Найбільші знайдені кристали: у шт. *Мен* (США) — 6 м завдовжки; вагою до 177 т — в родовищі Альто-Лігонья (пров. Замбезія, *Мозамбік*). Дрібно- і тонковкраплені руди Б. збагачуються *флотацією* за кислот. або лужн. схемою. Найбільше розповсюдження отримали лужні схеми: подрібн. і знешламл. руда обробляється лугом, контрактується при підігріві до 80 °С з жирнокислот. збирачем із наступною флотацією Б. З Б. виготовляють дріб. вироби, печатки, різьбл. прикраси, а непрозорі камені («звичайний Б.») є руд. мінералом і слугують джерелом для отримання оксиду берилію.

Берил

Літ.: Лазаренко Є. К., Винар О. М. Берил // Мінералогічний словник. Київ, 1975; Korbel P., Novák M., Horwath W. Mineralien Enzyklopädie. Eggolsheim, 2002; Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Мінералого-петрографічний словник : в 2 т. / Уклад.: В. С. Білецький, В. Г. Суярко, Л. В. Іщенко. Харків; Київ, 2018. Т. 1.

В. С. Білецький

Бери́лієві ру́ди — природні мінеральні утворення, що містять *берилій*. У рудах він міститься насамперед у вигляді влас. *мінералів* — *берилу* (14,1 % BeO), *фенакіту* (42–45 %), бертрандиту (40–42 %), гельбертрандиту (32–35 %), *хризоберилу* (18–20 %), гельвін-гентгельвін-даналіту (10–12 %), *евклазу* (16–17 %) і лейкофану (10–12 %). У вигляді ізоморф. домішки берил може розсіюватися у складі *везувіану* (до 1–4 % BeO) *і маргариту* (до 3 %). Рудні тіла різняться за морфологією: рудні *штоки*, пошарові пласти, стовпи, трубоподіб. поклади, пологі та круті жили. Родовища Б. р. зосереджені в США, *Бразилії*, *Аргентині*, *Мексиці*, ПАР, *Намібії*, *Мозамбіку*, *Зімбабве*, *Уганді*, *Мадагаскарі*, *Індії*, *Португалії* та ін. країнах. 61 % світових запасів належить Америці (з них 42 % Бразилії, по 8 % США і Аргентині), близько 20 % — Азії, 16 % — Африці,

Онлайн-версія на сайті
https://vue.gov.ua

3 % — Австралії. Зх. Європа практично позбавлена запасів Б. р. За обсягами підтверджених запасів оксиду берилію в світі провідну позицію посідають США (21% світ. запасів), а друге і третє місця ділять Бразилія і Китай (по 18%). Станом на 2016 пром. видобуванням берилію займаються лише у США, Китаї та *Казахстані*. В Україні пром. запаси Б. р. приурочені до Укр. кристаліч. щита, що в Сущано-Пержанській тектоніч. зоні. *Зруденіння* представлене польовошпатовими, кварц-польовошпатовими та польовошпат-сидеритовими метасоматитами. У межах Укр. щита поклади хризоберилу виявлені в пегматитах Петроостровсько-Полохівського рудного поля. Скупчення Б. р. знайдені також у Приазов'ї — в Шевченків. родовищі літієвих пегматитів, родовищі «Балка Крута», Єлисеїв. пегматитовому полі, рудопрояві «Кам'яні Могили». Із Б. р. вилучають *вольфрам, молібден, олово, тантал, літій, цезій, рубідій* та ін., а хвости збагачення (побіч. продукти, отримані в результаті переробки) Б. р. є сировиною для *керамічної промисловості* та *будівельної галузі*.

Літ.: Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Гурський Д. С. Неметалічні корисні копалини // Гурський Д. С., Єсипчук К. Ю., Калінін В. І. та ін. Металічні і неметалічні корисні копалини : в 2 т. Київ, 2006. Т. 2; Emsley J. Nature's Building Blocks: An A–Z Guide to the Elements. 2nd ed. Oxford, 2011; Сивий М., Паранько І. Географія мінеральних ресурсів України. Львів, 2015.

В. С. Білецький

Бе́ринг, Ві́тус Йона́ссен (дан. Bering, Vitus Jonassen; рос. Беринг, Иван Иванович; 05.08.1681, м. Горсенс, тепер Данія — 19.12.1741, тепер о. Беринга, Командорські острови, у складі Алеутського р-ну Камчатського краю, Росія) — мореплавець, капітан-командор (з 1730), картограф, дослідник *Камчатки*, Тихоокеанського узбережжя *Росії* та західних берегів *Північної Америки*. Нар. в сім'ї чиновника *митниці*. З 14 р. служив юнгою у мор. флоті *Нідерландів*. Після закінчення мор. *кадетського корпусу* в м. *Амстердамі* (1703) перебував на службі *Російській імперії*. Після подорожі до Ост-Індії служив на Балт. флоті, брав участь у *Північній війні 1700–1721*. У 1710 переведений на Азов. флот, учасник війни з Туреччиною (див. *Російсько-турецькі війни*). З 1712 — знову на Балт. флоті, був командиром кораблів «Перл», «Селафаїл», «Мальбург» та ін. Начальник Першої (1725–1730) та Другої (1733–1741) Камчат. експедицій. Метою Першої Камчат. експедиції було виявити перешийок або *протоку* між *Азією* та *Америкою*. Б. очолив експедицію 1725, помічники — капітан-командор О. Чириков (1703–1748; тепер Росія) і капітан-лейтенант М. Шпанберг (1696; Данія — 1761; Росія). Улітку 1728 на судні «Святий Гавриїл» експедиція обійшла п-ів *Камчатку* й береги *Чукотського півострова*, далі вирушила протокою (згодом названа *Берингово́ю протоко́ю*). Цим фактично було підтверджене водне розділення *континентів*. Б. була проведена картогр. зйомка понад 600 км пн. частини сх. берега п-ва Камчатки, виявлені Карагінська та Анадир. затоки. Поблизу пд. берега Чукот. п-ова експедиція досягла зат. Хреста та відкрила о. Святого Лаврентія. Установила, що на Пн. берег повертає на Зх., досягнувши 67°18′. Експедиція перезимувала в м. Нижньокамчатську. Улітку 1729 вона здійснила другу спробу досягти амер. берега, пройшла від Камчатки на Сх. бл. 200 км, але негода змусила повернутися. Б. обійшов Камчатку з Пд., виявив Камчат. й Авачинську затоки. Загалом за 2 р. була здійснена картогр. зйомка понад 3 500 км зх. *берегової лінії* моря, яке пізніше назвуть *Беринговим морем*. 1730 Б. повернувся до м. *Санкт-Петербурга*, звітував про відкриття та подальші плани досліджень пн.-сх. узбережжя Азії, розвідки мор. шляхів до Америки та *Японії*. Метою Другої Камчат. експедиції було досягти Пн. Америки та дослідити її пн.-зх. узбережжя (В. Беринг, О. Чириков), а також провести картографування Курильських о-вів і віднайти мор. шлях до Японії (М. Шпанберг). Б. очолив експедицію 1733. Для її підготовки на поч. 1734 виїхав до м. *Якутська*. Восени 1740 два невеликі двощоглові вітрил. судна «Святий Петро» (під командою Б.) і «Святий Павло» (під командою Чирикова) вийшли з м. Охотська до сх. узбережжя Камчатки. Зимували в *бухті* в р-ні Авачинської затоки, де заклали поселення (майбутнє м. *Петропавловськ-Камчатський*). 04.06.1741 кораблі вирушили до берегів Америки. 20.06.1741 в умовах *шторму* й *туману* судна загубили одне одного та далі трималися самостійно. 17.07.1741 Б. досяг пд. узбережжя *Аляски* (в р-ні гір Св. Іллі). Після висадки на о. Каяк корабель пішов на Зх. уздовж пд. берега Аляски й Алеутської гряди, прямуючи до берегів Камчатки. Хвороба (цинга) капітана Б. та членів екіпажу «Святого Петра» змусила зупинитися на зимівлю біля одного з відкритих експедицією островів. Б. помер і похов. на острові, який згодом названо його іменем. Екіпаж перебудував зруйнов. корабель «Святий Петро» і 26.08.1742 дістався м. Петропавловська-Камчатського. У зв'язку з 250-річчям від смерті Б. (1991) було організовано експедицію на о. Беринга. Групі дан. і рос. археологів вдалося знайти там могили мореплавця та шести ін. членів екіпажу. На честь Б. названі Берингова протока, Берингове море, *Командорські острови*, о. Беринга, Берингів льодовик і озеро Вітус. Ім'я Б. носять Камчат. держ. ун-т (з 2006), а також вулиці в містах Санкт-Петербурзі, Мурманську, Нижньому Новгороді, Якутську, Петропавловську-Камчатському, площа і парк у м. Горсенсі та ін. У м. Петропавловську-Камчатському на честь його засновника відкрито пам'ятник (1827). У с. Никольському (о. Беринга) встановлено 3 пам'ятники Б.; з нагоди 330-річчя від дня народження Б. 17–18.09.2011 було відкрито меморіал «Гармати пакетбота "Святий Петро"».

Беринг Вітус Йонассен

Пр.: Камчатские экспедиции. Москва, 2012.

Літ.: Ваксель С. Вторая Камчатская экспедиция Витуса Беринга / Пер. с нем. Москва, 1940; Яников Г. В. Великая Северная экспедиция. Москва, 1949; Чуковский Н. К. Беринг. Москва, 1961; Кушнарев Е. Г. В поисках пролива. Первая Камчатская экспедиция 1725–1730 гг. Ленинград, 1976; Пасецкий В. Витус Беринг (1681–1741). Москва, 1982; Сопоцко А. А. История плавания В. Беринга на боте Св. Гавриил в Северный Ледовитый океан. Москва, 1983; Стеллер Г. В. Дневник плавания с Берингом к берегам Америки 1741–1742. Москва, 1995; Frost O. Bering: The Russian Discovery of America. New Haven; London, 2003; Великі та унікальні географічні відкриття / Уклад.: М. В. Зінкевич, Л. В. Петринка. Тернопіль, 2020.

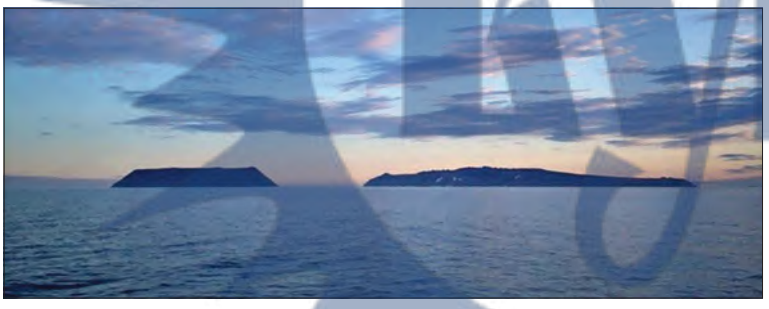
Г. І. Гайко

Бе́рингова прото́ка — водний простір між материками *Євразія* та *Північна Америка*, що

Берингова протока на фізико-географічній карті — між материками Євразія та Північна Америка

з'єднує *Чукотське море* Північного Льодовитого океану з *Беринговим морем* Тихого океану. Протока названа на честь В. *Беринга*, який пройшов нею 1728. Б. п. має найвужче місце (86 км) між мисом Дежньова Чукотського п-ова (Росія; найсхідніша точка азійс. континенту) і мисом Принца Вельського п-ова Сьюард у шт. *Аляска* (США;

Берингова протока. Між двома островами Діоміда пролягає державний кордон між США та Росією

найзахідніша точка північноамер. континенту). Між о-вами Діоміда, що знах. посередині протоки на відстані 3,75 км один від одного, пролягає держ. кордон між Росією та США (сх. о. Малий Діомід, США; зх. — Великий Діомід, або Ратманова, Росія) та Міжнар. лінія зміни дат. Більшість учених вважає, що в останню льодовикову епоху (бл. 110–10 тис. р. т.) через низький рів. м. протока слугувала сухопут. мостом (названо Берингія) та об'єднувала *Азію* та Північну Америку. Геологічна служба США 2019 виконала реконструкцію цієї тер., якою вона була 18 тис. р. т. Науковці створили палеодренажну карту Берингії, яка підтверджує гіпотезу про *міграцію*. Відкриття Б. п. у 1648 належить мореплавцю С. Дежньову (1605–1673; тепер Росія). До цього з 2-ї пол. 16 ст. європ. картографи вважали, що між Пн. Америкою та Азією існує напівміфічна протока Аніан. Океанологи США в результаті експедиц. досліджень (1922–1973) виділили у протоці три водні маси — анадирську, беринговоморську шельфову та аляскинську прибережну. Довжина — 96 км, шир. — 86–198 км. Середня глибина на фарватері — 36 м, макс. — 91 м. Острови Діоміда ділять протоку на два проходи (русла). Води сх. русла (біля берегів Пн. Америки) загалом тепліші й прісніші, ніж зх., яке несе води р. *Анадир*. Через прибережну сх. зону протоки у Пн. Льодовитий ок. надходять відносно теплі поверхн. води Берингового м., а на Пд., у Тихий ок., через прибережну зх. зону — холодні води Пн. Льодовитого. Висота припливів не перевищує 0,5 м. Підходять прикордонні течії: на Сх. — тепла Аляскинська, на Зх. — холодна Східносибірська. Температура води коливається від –1,8 °С до +2,3 °С (досягає максимуму в жовтні), солоність — 31,9–33 ‰. Б. п. — ворота в *Арктику*. Щовесни через цю тер. до вод Арктики відб. одна з найб. на Землі міграцій дикої природи. Для судноплавства — це мор. шлях до Пн. Льодовитого ок. і навпаки. З кін. 19 ст. і до поч. 21 ст. на рівні експертів (іноді навіть урядів США та Росії) періодично обговорювали доцільність та можливість буд-ва тунелю або моста через Б. п. для сполучення Аляски та Чукотки (натепер розробки не ведуть через екон., тех. та політ. причини).

Літ.: Morison S. E. The European Discovery of America. New York, 1971; Oliver J. A. The Bering Strait Crossing: A 21st Century Frontier Between East and West. 2nd ed. Exmouth, 2006; Хільчевський В. К., Дубняк С. С. Основи океанології. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ, 2008; Governing Arctic Seas: Regional Lessons from the Bering Strait and Barents Sea / Ed. by O. R. Young, P. A. Berkman, A. N. Vylegzhanin. Cham, 2021.

В. К. Хільчевський

Бе́рингове мо́ре — окраїнне море *Тихого океану*. Розташоване в пн. частині океану, від якого відокремлене *Алеутськими островами* й *Командорськими островами*, між *Євразією* та *Північною Америкою*. Згідно з визначенням *Міжнародної гідрографічної організації*, на Пн. межі проходять лінією Поляр. кола, на Пд. — лінією від *мису* Кабуч на п-ові *Аляска*, через Алеут. о-ви до пд. краю Командор. о-вів і далі до мису Камчатський на п-ові *Камчатка*. На Пн. через *Беринґову протоку* сполучається із *Чукотським морем* і *Північним Льодовитим океаном*. Омиває береги *Росії* та *Сполучених Штатів Америки*. Пл. — 2 315 тис. км^2, об'єм — 3 796 тис. км^3. Середня глиб. — бл. 1 600 м, найб. — 4 151 м, за ін. даними — 4 420 м. Названо на честь мореплавця В. *Беринга*, під орудою якого було досліджено регіон під час *експедицій* у 1-й пол. 18 ст. До 19 ст. відомо як Анадир., Боброве, Камчат. море.

Берингове море. Узбережжя взимку

Після продажу Аляски й Алеут. о-вів 1867 відб. розмежування зон рос. та амер. *юрисдикції*, виокремлення міжнар. вод у центр. частині моря. Виділяють мілковод. і глибоковод. ділянки Б. м. Його пн. і пд.-сх. частини лежать на *шельфі* (46 % заг. пл.), з глиб. до 200 м. Вузький *схил материковий*, прорізаний *підводними каньйонами* й *долинами*, сягає до 3 тис. м завглибшки та крутими уступами переходить у глибоковод. ложе. У центр. та пд.-зх. частинах моря — *абісаль* із

глиб. понад 3 тис. м, у прибереж. зоні облямована вузьк. смугою шельфу. Підводні хребти Ширшова й Баверса ділять глибоковод. частину на Алеут., або Центр. (найб.), Баверс і Командор. *улоговини*, глиб. яких варіює від 3,7 до 4 тис. м. *Берегова лінія* розчленована, з низкою *островів*, *бухт*, мисів і *заток*, з-поміж яких найб. — Анадир., Карагін., Корфа, Олюторська (усі — Росія), Бристольська й Нортон-Саунд (обидві — США). Острови переважно розташ. на окраїнах Б. м.: до Росії належать Командор. о-ви, Карагін., Ратманова (Великий Діомід); до США — Алеут. о-ви,

Берингове море. Острів Кінг (США)

Кінг, Малий Діомід, Нунівак, Прибилова, Св. Лаврентія, Св. Матвія. *Береги* здебільшого високі, скелясті. Характерний обмеж. зв'язок із Пн. Льодовитим ок. і вільн. водообмін із Тихим ок. через числен. *протоки*. Загальний середньоріч. *стік річковий* становить бл. 400 км³, зокрема *Юкону* — 176 км³, *Анадиру* — 50 км³, *Кускоквіму* — 41 км³. Понад 85 % стоку надходить до моря навесні та влітку. Тоді на Пн. спостерігають опріснення поверхнев. шару води. У глибоковод. частині виділяють поверх., проміж. підповерх. (холодні) та тихоокеан. (теплі), глибин. водні маси. Поверхневі течії утв. кругообіг проти годинник. стрілки. Характерні припл.-відплив. явища; серед. вис. припливів — 1,5–2 м. Температура води на поверхні в лютому становить від −1,5 °С на Пн. до +3 °С на Пд., у серпні відповідно коливається від +4–8 °С до +9–11 °С. Солоність узимку — від 32 ‰ на Пн. до 33,5 ‰ на Пд., улітку в прибереж. районах сягає до 28 ‰, у відкритій частині моря — від 31 ‰ на Пн. до 33 ‰ на Пд. Льодовий покрив утв. у пн. та пн.-сх. частинах моря. У Беринг. протоці крига з'явл. у вересні, на Пн. Зх. — у жовтні, далі поступово поширюються на Пд. Танення льоду відб. у травні — червні, що спричиняє опріснення поверхн. шару води. Море здебільшого розташ. в субаркт. клімат. поясі, частина його *акваторії* на Пн. від 64° пн. ш. — в аркт., на Пд. від 55° пн. ш. — у помірному. Улітку переважають помір. *маси повітряні*, узимку — полярні. Унаслідок впливу *Алеутського мінімуму* взимку панують пн. вітри, що зумовлює надходження *арктичного повітря*. На Зх. домінують шторм. вітри. Серед. т-ра повітря варіює від −4 °С на Пд. до −23 °С на Пн., поблизу п-ова Аляска — до −48 °С. Улітку під впливом Гавайського антициклону формуються пд. вітри, можливі *тайфуни* і *шторми*. Серед. т-ра змінюється від +4 °С на Пн. до +13 °С на Пд. Середньорічна кількість опадів — від 450 мм на Пн. Сх. до 1 000 мм на Пд. Зх.

Виявлено *бурі водорості* (понад 20 видів), зокрема *фукус* і *морську капусту*. Налічують до 400 видів риб. Промислове значення, зокрема, мають *навага*, *мойва*, *палтус*, оселедець тихоок., *тріскові*, *камбалові* та *лососеві* (переважають *кета*, *нерка*). Поширені *креветки* й *камчатські краби*. З-поміж *ссавців* неподалік узбережжя трапляються *ластоногі* (нерпа кільчаста, *смугастий тюлень*, морж тихоок., *лев морський*, *лахтак бородатий*), у відкр. морі — *китоподібні* (кит гренланд., *горбач*, *смугач фінвал*, *смугач сейвал*, *кашалот*, *косатка*). На скелястих берегах багато *пташиних базарів*. Б. м. розташ. на перехресті мор. торг. шляхів *Далекого Сходу*. Має також трансп. значення як частина судноплав. маршруту з Пн. Льодовитого океану. На шельфі здійснюють розвідув. *буріння* на *нафту* й *газ природний*. Один із найбагатших регіонів промислу вод. біоресурсів у *Світовому океані*, відповідно розвинено *рибальство*. Серед гол. портів — Ном і Накнек (обидва — США), Анадир і Провидіння (обидва — Росія) тощо.

Літ.: Alexander V., Niebauer H. Oceanography at the Eastern Bering Sea Ice Edge Zone in Spring // Limnology and Oceanography. 1981. № 26 (6); Limits of Oceans and Seas. 4th ed. Monaco, 1986; Hunt G. L., Stabeno P. J. Climate Change and the Control of Energy Flow in the Southeastern Bering Sea // Progress in Oceanography. 2002. № 55 (1–2); Decline of the Steller Sea Lion in Alaskan Waters. Washington, 2003; Хільчевський В. К., Дубняк С. С. Основи океанології. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ, 2008; Demuth B. Floating Coast an Environmental History of the Bering Strait. New York, 2020.

В. К. Хільчевський

Онлайн версія на порталі
https://vue.gov.ua

Перелік основних скорочень у текстах

а. о. — автономна область (з назвою)
а. окр. — автономний округ (з назвою)
абс. — абсолютний
абстр. — абстрактний
авіац. — авіаційний
авт. — автономний
автобіогр. — автобіографія
автом. — автомобільний
агр. — аграрний
адм. — адміністративний
адм. — адмірал (з прізвищем)
адм. ц. — адміністративний центр
адм.-госп. — адміністративно-господарський
адм.-тер. — адміністративно-територіальний
АДФ — аденозиндифосфорна кислота
АЕС — атомна електростанція
акад. — академік (з прізвищем)
акц. — акціонерний
алгебр. — алгебраїчний
алф. — алфавітний
альб. — альбом
альм. — альманах
алюм. — алюмінієвий
амер. — американський
АМФ — аденозинмонофосфорна кислота
АН — Академія наук
англ. — англійський
антол. — антологія
антроп. — антропологічний
АП — Адміністрація президента
АПК — агропромисловий комплекс
АПК — Арбітражний процесуальний кодекс
АР — автономна республіка
араб. — арабський
арк. — аркуш
артилер. — артилерійський
арх. — архіпелаг (з назвою)
арх. — архітектор (з прізвищем)
археол. — археологічний
архів. — архівний
архім. — архімандрит (з ім'ям)
архіт. — архітектурний
астр. — астрономічний
АСУ — автоматична система управління
АТ — акціонерне товариство
АТ — артеріальний тиск
ат. — атол (з назвою)
ат. м. — атомна маса
ат. н. — атомний номер
атм. — атмосферний
АТО — Антитерористична операція на сході України
АТФ — аденозинтрифосфорна кислота
афр. — африканський
БАД — біологічно активна добавка
бакт. — бактеріальний
балт. — балтійський
БАР — біологічно активна речовина
БАС — біологічно активна сполука
бас. — басейн
бельг. — бельгійський
бібл. — біблійний
біол. — біологічний
біохім. — біохімічний
б-ка — бібліотека
бл. — близько
Бл. Схід — Близький Схід
бл.-сх. — близькосхідний
болг. — болгарський
бот. — ботанічний
брит. — британський
буд. — будівельний
буд-во — будівництво
будд. — буддійський
букв. — буквально
бурж. — буржуазний
бух. — бухгалтерський
бюдж. — бюджетний
в. о. — виконувач(ка) обов'язків
важл. — важливий
ВВП — валовий внутрішній продукт
вел. — великий
верх. — верхній
верш. — вершина (з назвою)
вет. — ветеринарний
вет.-сан. — ветеринарно-санітарний
вжив. — вживається
взут. — взуттєвий
вид. — виданий, видання, видавець (з прізвищем)
вид-во — видавництво
визв. — визвольний
вип. — випуск (з цифрою)
вир-во — виробництво
ВІА — вокально-інструментальний ансамбль
від-ня — відділення
відб. — відбувається, відбувся
відп. — відповідальний
військ. — військовий
ВІЛ — вірус імунодефіциту людини
вінниц. — вінницький
вірм. — вірменський
вітчизн. — вітчизняний
ВК — Водний кодекс
вкл. — включно
власт. — властивий
ВМС — військово-морські сили
ВМФ — військово-морський флот
вмц — великомучениця (з ім'ям)
вмч — великомученик (з ім'ям)
ВНД — вища нервова діяльність
ВНП — валовий національний продукт
внутр. — внутрішній
ВО — виробниче об'єднання
воєнком — воєнний комісар
волин. — волинський
ВООЗ — Всесвітня організація охорони здоров'я
ВПС — військово-повітряні сили
ВР — Верховна Рада
ВРХ — велика рогата худоба
ВС — Верховний суд
вул. — вулиця
ВФП — Всесвітня федерація профспілок
в/ч — військова частина
г. — гора (з назвою)
га — гектар
ГА ООН — Генеральна Асамблея ООН
газ. — газета (з назвою)
ген. — генерал (з прізвищем), генеральний
ген.-губ. — генерал-губернатор
генет. — генетичний
геом. — геометричний
геофіз. — геофізичний
ГЕС — гідроелектростанція
гіст. — гістологічний
глиб. — глибина
ГМО — генетично модифіковані організми
ГО — громадське об'єднання
гол. — головний
госп. — господарський
госп-во — господарство
грец. — грецький
грн — гривня
гр-нин — громадянин
громад. — громадський
громадян. — громадянський
губ. — губернія (з назвою)
густ. — густина
Дал. Схід — Далекий Схід
д-ва — держава
дем. — демократичний
деп. — департамент
держ. — державний
Дж. — джерело (у бібліографії)
д-зія — дивізія
див. — дивіться
дис. — дисертація
дит. — дитячий
діагр. — діаграма
діам. — діаметр
дніпров. — дніпровський
дніпроп. — дніпропетровський
ДНК — дезоксирибонуклеїнова кислота
довж. — довжина
додатк. — додатковий
докум. — документальний
дол. — долар
дол. — долина (з назвою)
донец. — донецький
дослід. — дослідний
дослідн. — дослідницький
доц. — доцент (з прізвищем)
д-р — доктор (у назві наукового ступеня)
друк. — друкарський, друкований, друкарня
ДСТУ — Державний стандарт України
ДТП — дорожньо-транспортна пригода
ДЮСШ — дитячо-юнацька спортивна школа
екон. — економічний
експерим. — експериментальний
електр. — електричний
електрон. — електронний
електротех. — електротехнічний
енерг. — енергетичний

Онлайн версія на порталі https://kmue.gov.ua

ЕОМ — електронна обчислювальна машина
ЕРС — електрорушійна сила
естр. — естрадний
євр. — єврейський
європ. — європейський
єгипет. — єгипетський
ЄЕС — Європейське Економічне Співтовариство
єп. — єпископ (з ім'ям)
ЄС — Європейський Союз
жарг. — жаргонний
житл. — житловий
житом. — житомирський
жін. — жіночий
ЖК — Житловий кодекс
журн. — журнал (з назвою)
зав. — завідувач(ка)
заг. — загальний
закарп. — закарпатський
зак-во — законодавство
закл. — заклад
закорд. — закордонний
запоріз. — запорізький
запороз. — запорозький
заруб. — зарубіжний
засл. — заслужений
засл. діяч н. і т. — заслужений діяч науки і техніки
засн. — заснований, засновано
заст. — застарілий
заст. — заступник
зат. — затока
зб. — збірник, збірка, збірний (про назву)
ЗВО — заклад вищої освіти
з-д — завод
зібр. — зібрання
ЗК — Земельний кодекс
ЗМІ — засоби масової інформації
зовн. — зовнішній
ЗСУ — Збройні сили України
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
Зх. — захід
зх. — західний
зх. д. — західна довгота
з-ця — залізниця
івано-франків. — івано-франківський
іл. — ілюстрація
ім. — імені
імп. — імператор (з ім'ям)
ін. — інший, інша, інше
інвест. — інвестиційний
індивід. — індивідуальний
інж. — інженер (з прізвищем), інженерний
іноз. — іноземний
інструм. — інструментальний
ін-т — інститут
Інтерпол — Міжнародна організація кримінальної поліції
інформ. — інформаційний
іРНК — інформаційна рибонуклеїнова кислота
ісп. — іспанський
іст. — історичний
італ. — італійський
іхт. — іхтіологічний
ІЮПАК — Міжнародний союз теоретичної та прикладної хімії
кам.-вуг. — кам'яновугільний
канд. — кандидат (у назві наукового ступеня)
катол. — католицький
каф. — кафедра
КВК — Кримінально-виконавчий кодекс
КЗпП — Кодекс законів про працю
київ. — київський
кільк. — кількісний
кін. — кінець (з цифрою)
кіровоград. — кіровоградський
КК — Кримінальний кодекс
ККД — коефіцієнт корисної дії
клімат. — кліматичний
КМ — Кабінет Міністрів
кн. — книга
кн. — князь, княгиня (з ім'ям)
КНДР — Корейська Народно-Демократична Республіка
КНР — Китайська Народна Республіка
коеф. — коефіцієнт
кож. — кожний
колиш. — колишній
команд. — командувач
комп. — комп'ютерний
кооп. — кооперативний
коп. — копійка
косм. — космічний
КПК — Кримінально-процесуальний кодекс
крб — карбованець
крим. — кримський
к-т — комітет
к-та — кислота
культ. — культурний
лаб. — лабораторія, лабораторний
лаг. — лагуна (з назвою)
лат. — латинський
лим. — лиман (з назвою)
лік. — лікарський
Літ. — література (у бібліографії)
літ. — літературний
ЛК — Лісовий кодекс
лондон. — лондонський
л-ра — література
луган. — луганський
львів. — львівський
м. — місто (з назвою)
м. — море (Балтійське м., але море Лаптєвих)
МАГАТЕ — Міжнародне агентство з атомної енергії
майб. — майбутній
макс. — максимальний
мал. — малюнок
матем. — математичний
маш.-буд. — машинобудівний
МБРР — Міжнародний банк реконструкції та розвитку
МВС України — Міністерство внутрішніх справ України
МВФ — Міжнародний валютний фонд
мед. — медичний
метеорол. — метеорологічний
мех. — механічний
МЗС України — Міністерство закордонних справ України
миколаїв. — миколаївський
мист. — мистецький
мист-во — мистецтво
митр. — митрополит (з ім'ям)
міжнар. — міжнародний
мін. — мінімальний
мін-во — міністерство
Міноборони України — Міністерство оборони України
міськ. — міський
МК — Митний кодекс
м-ко — містечко
МКФ — Міжнародний кінофестиваль
млн — мільйон
млрд — мільярд
МО — міжнародна одиниця
МОЗ України — Міністерство охорони здоров'я України
МОК — Міжнародний олімпійський комітет
МОН України — Міністерство освіти і науки України
моногр. — монографія
МОП — Міжнародна організація праці
мор. — морський
моск. — московський
мотомех. — мотомеханізований
мРНК — матрична рибонуклеїнова кислота
муз. — музичний
мусульм. — мусульманський
м'ясо-мол. — м'ясо-молочний
н. е. — нашої ери
н.-д. — науково-дослідний
НАД — нікотинамідаденіндинуклеотид
НАДФ — нікотинамідаденіндинуклеотидфосфат
наз. — називається
найб. — найбільший
найпошир. — найпоширеніший
НАМН — Національна академія медичних наук
НАН України — Національна академія наук України
НАПН — Національна академія педагогічних наук
напр. — наприклад
наприкін. — наприкінці
нар. — народився, народження
нар. — народний
нар. арт. — народний артист
нас. — населення
НАСА — Національне управління з аеронавтики та дослідження космічного простору (США)
НАТО — Організація Північноатлантичного договору
наук. — науковий
наук.-популяр. — науково-популярний
наук.-тех. — науково-технічний
нац. — національний
нач. — начальник
НБУ — Національний банк України
НДІ — науково-дослідний інститут
НДПІ — науково-дослідний і проєктний інститут
невід. — невідомо, невідомий
нім. — німецький
НОК — Національний олімпійський комітет
норм. — нормальний
НТШ — Наукове товариство імені Шевченка
о., о-ви — острів, острови (з назвою)

Онлайн версія на сайті https://mae.gov.ua

ОАЕ — Об'єднані Арабські Емірати
обл. — область (з назвою), обласний
образотв. — образотворчий
ОБСЄ — Організація з безпеки та співробітництва в Європі
од. — одиниця
одес. — одеський
однойм. — однойменний
оз. — озеро (з назвою)
ок. — океан (з назвою)
окр. — окремий
окр. — округ (з назвою)
ООН — Організація Об'єднаних Націй
оптич. — оптичний
опубл. — опублікований, опубліковано
орг. — організаційний
орг-м — організм
орг-ція — організація
осн. — основний
особл. — особливий
ост. — останній
ОУН — Організація українських націоналістів
офіц. — офіційний
ПАР — Південно-Африканська Республіка
ПАРЄ — Парламентська Асамблея Ради Європи
париз. — паризький
пд. — південний
Пд. — південь
Пд. Зх. — південний захід
Пд. Сх. — південний схід
пд. ш. — південна широта
пд.-зх. — південно-західний
пд.-сх. — південно-східний
пед. — педагогічний
перекл. — переклад, перекладений
перен. — переносне значення
п-ів — півострів (з назвою)
ПК — Повітряний кодекс
пл. — площа
Пн. — північ
пн. — північний
Пн. Зх. — північний захід
Пн. Сх. — північний схід
пн. ш. — північна широта
пн.-зх. — північно-західний
пн.-сх. — північно-східний
пов. — повіт
повітр. — повітряний
пов'яз. — пов'язаний
подат. — податковий
пол. — половина
політ. — політичний
полк. — полковник (з прізвищем)
полтав. — полтавський
польськ. — польський
пом. — помічник
пор. — порівняйте, порівняно
португ. — португальський
пос. — поселення (з назвою)
пост. — постанова (з назвою)
пост. — постійний
поч. — початок, початковий
ППО — протиповітряна оборона
Пр. — праці (у бібліографії)
правосл. — православний
преп. — преподобний (з ім'ям)
преф. — префектура (з назвою)
прибл. — приблизний, приблизно
прим. — примірник
прит. — притока
прізв. — прізвище
пров. — провінція (з назвою)
прод. — продовольчий
пром. — промисловий
пром-сть — промисловість
проф. — професор (з прізвищем)
профес. — професійний
псевд. — псевдонім
р. — рік
р. — річка (з назвою)
р. т. — років тому
РА — реакція аглютинації
рад. — радянський
РАН — Російська академія наук
РБ ООН — Рада Безпеки ООН
ред. — редакція, редактор
реж. — режисер (з прізвищем)
рез-т — результат
реліг. — релігійний
респ. — республіканський
РЄ — Рада Європи
рис. — рисунок
рів. м. — рівень моря
рівнен. — рівненський
різн. — різний
різном. — різноманітний
р-н — район (з назвою)
РНБО — Рада національної безпеки і оборони України
РНК — рибонуклеїнова кислота
род. — родина (у біології)
розм. — розмовний
розташ. — розташований, розташовано
рос. — російський
росл. — рослинний
рРНК — рибосомальна рибонуклеїнова кислота
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСФРР — Російська Соціалістична Радянська Федеративна Республіка
РФ — Російська Федерація
с. — село (з назвою)
с. — сторінка
с. г. — сільське господарство
с.-г. — сільськогосподарський
с.-петерб. — санкт-петербурзький
самост. — самостійний
санат.-кур. — санаторно-курортний
санскр. — санскрит
св. — святий (з ім'ям)
свящ. — священник (з ім'ям)
секр. — секретний
сер. — середина
серед. — середній
симф. — симфонічний, симфонія
синт. — синтетичний
СБУ — Служба безпеки України
СКУ — Сімейний кодекс України
скульпт. — скульптурний
смт — селище міського типу
СНД — Співдружність Незалежних Держав
СНІД — синдром набутого імунодефіциту
СОТ — Світова організація торгівлі
соц. — соціальний, соціально-
соц.-дем. — соціал-демократичний
спец. — спеціальний
специф. — специфічний
спеціаліз. — спеціалізований
співавт. — співавтор, співавторство
спорт. — спортивний
справж. — справжнє
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
ст. — стаття
ст. — століття (з числом)
ст. — станція (з назвою)
стан. — станиця (з назвою)
ступ. — ступінь
сум. — сумський
сусп. — суспільний
сусп.-політ. — суспільно-політичний
сусп-во — суспільство
сучас. — сучасний
Сх. — схід
сх. — східний
сх. д. — східна довгота
США — Сполучені Штати Америки
с-ще — селище
t, т-ра — температура в °С
$t_{кип.}$ — температура кипіння в °С
$t_{пл.}$ — температура плавлення в °С
т. — том, томи (з цифрою)
т. з. — так званий
та ін. — та інше, та інші
табл. — таблиця
ТБ — телебачення
тв. — твір, твори
т-во — товариство
теор. — теоретичний
тер. — територія, територіальний
терноп. — тернопільський
ТЕС — теплова електростанція
тех. — технічний
ТЕЦ — теплоелектроцентраль
тис. — тисяча, тисячоліття (з числом)
ТОВ — товариство з обмеженою відповідальністю
торг. — торговельний
трансп. — транспортний
трлн — трильйон (з числом)
тРНК — транспортна рибонуклеїнова кислота
ТрО — Територіальна оборона
троп. — тропічний
ТЮГ — театр юного глядача
укр. — український
ум. — умовний
УНР — Українська Народна Республіка
ун-т — університет
УПА — Українська повстанська армія
упоряд. — упорядник
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка
утв. — утворено, утворюють
УФ — ультрафіолетовий
УЦР — Українська Центральна Рада
уч-ще — училище
фарм. — фармацевтичний
ферм. — фермерський
фіз. — фізичний
фіз.-мат. — фізико-математичний
фіз.-хім. — фізико-хімічний
філос. — філософський
фін. — фінансовий

Онлайн версія на http://ime.go

ф-ка — фабрика
ф-но — фортепіано
фортеп. — фортепіанний
франц. — французький
ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
ф-т — факультет
фундам. — фундаментальний
х. — хутір (з назвою)
харків. — харківський
херсон. — херсонський
хім. — хімічний
хмельниц. — хмельницький
хореогр. — хореографія
хр. — хребет (з назвою)
христ. — християнський
худ. — художній, художник
цАМФ — циклічна аденозинмонофосфорна кислота
ЦАР — Центральноафриканська Республіка
цем. — цементний
центр. — центральний
церк. — церковний
цив. — цивільний цит. — цитологічний
ЦК — центральний комітет
ЦК — Цивільний кодекс
ЦНС — центральна нервова система
ЦПК — Цивільний процесуальний кодекс
ч. — частина (з цифрою)
черкас. — черкаський
чернівец. — чернівецький
чернігів. — чернігівський
ЧКУ — Червона книга України
чл.-кор. — член-кореспондент (з прізвищем)
чол. — чоловік, чоловічий
ЧСС — частота серцевих скорочень
шир. — ширина
шк. — школа
ШКТ — шлунково-кишковий тракт
шт. — штат (адміністративно-територіальна одиниця, з назвою)
шт. — штука
ЮНЕСКО — Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
яд. — ядерний
яп. — японський

Перелік основних скорочень у бібліографічному описі

КИРИЛИЦЯ

Авіаційний — авіац.
Автор-укладач — авт.-уклад.
Автор-упорядник — авт.-упоряд.
Аграрний — аграр.
Академія, академік — акад.
Альманах — альм.
Аналітичний — аналіт.
Античний — ант.
Антропологія — антроп.
Арабський — ар.
Археографічний — археогр.
Археологія, Археологічний — археол.
Архів, архівний — арх.
Архітектура, архітектурний, архітектор — архіт.
Асоціація — асоц.
Астрономія, астрономічний — астр.
Бердянський — бердян.
Бібліотека — б-ка
Біологія, біологічний — біол.
Богослов'я, богословський — богосл.
Ботаніка, ботанічний — бот.
Будівельний — буд.
Будівництво — буд-во
Бухгалтерський — бух.
Ветеринарний — вет.
Видання — вид.
Використання — використ.
Виправлення — випр.
Випуск. — вип.
Виробництво — вир-во
Вищий — вищ.
Відповідальний — відп.
Військовий — військ.
Вінницький — вінниц.
Вісник — вісн.
Вітчизняний — вітчизн.
Волинський — волин.
Всесвітній — всесв.
Внутрішній — внутр.
Галицький — гал.
Генетичний — генет.
Географія, географічний — геогр.
Геологорозвідувальний — геологорозв.
Геологія, геологічний — геол.
Головний — гол.
Господарство — госп-во
Грецький — грец.
Гірський — гір.
Гуманітарний — гуманіт.
Давньогрецька мова — давньогрец.
Давньоруська мова — давньорус.
Данська мова — дан.
Держава — д-ва
Дипломатичний — дип.
Дитячий — дит.
Дніпропетровський — дніпроп.
Доопрацьований — доопрац.
Донецький — донец.
Доповнений — допов.
Дослідження — дослідж.
Дослідний — дослід.
Духовний — духовн.
Екологія, екологічний — екол.
Економіка — ек.
Економічний — екон.
Експериментальний — експерим.
Електроніка — електрон.
Етнографічний — етногр.
Етнографія — етн.
Єврейська мова — євр.
Європейський — європ.
Житомирський — Житом.
Жіночий — жін.
Загальний — заг.
Закарпатський — закарп.
Запорізький — запоріз.
Застосування — застосув.
Зоологічний — зоол.
Інвестиції — інвест.
Інноваційний — інновац.
Інститут — ін-т
Іноз. — іноземний
Інформаційний — інформ.
Ісландська мова — ісл.
Історія — іст.
Історіографія — історіогр.
Італійська мова — іт.
Кардіологія — кардіол.
Київський — київ.
Кіровоградський — кіровогр.
Клінічний — клініч.
Краєзнавство — краєзнав.
Кримінальний — кримін.
Кримський — крим.
Кримсько-татарський — крим.-тат.
Культура, культурний — культ.
Культурологія — культурол.
Латинська мова — лат.
Лікарський — лікар.
Лінгвістика, лінгвістичний — лінгв.
Література, літературний — літ.
Літературознавство — літературознав.
Луганський — луган.
Львівський — львів.
Математика, математичний — матем.
Медичний — мед.
Менеджмент — менедж.
Метеорологічний — метеоролог.
Методичний — метод.
Методологічний — методол.
Механічний — мех.
Миколаївський — микол.
Мистецтво — мист.
Міжнародний — міжнар.
Місцевий — місц.

Онлайн версія на порталі
https://nive.gov.ua

Мовознавство — мовознав.
Молодий, молодший — мол.
Московський — моск.
Музичний — муз.
Народний — нар.
Науковий — наук.
Нафтовий — нафт.
Національний — нац.
Нідерландська мова — нідерл.
Німецька мова — нім.
Новий — нов.
Образотворчий — образотв.
Общество — об-во
Одеський — одес.
Оновлений — оновл.
Освітній — осв.
Офіційний — офіц.
Пам'яткознавство — пам'яткознав.
Патологія, патологічний — пат.
Педагогічний, педагогіка — пед.
Перероблений — перероб.
Переклад — пер.
Переяславський — Переяслав.
Персидський, перська мова — перс.
Пожежний — пож.
Поліграфічний, поліграфія — полігр.
Політичний, політика — політ.
Політологія — політол.
Полтавський — полтав.
Польський — пол.
Православний — правосл.
Природний — прир.
Природничий — природн.
Природокористування — природокорист.
Проблема(и) — пробл.
Промисловість — пром-сть
Професор — проф.
Психологічний, психологія — психол.
Радянський — рад.
Редакція — ред.
Реферат — реф.
Розвиток — розв.
Російська мова — рос.
Рукописний — рукоп.
Серія — сер.
Сільський — сільс.
Сільськогосподарський — с.-г.
Слов'янський — слов'ян.
Соціальний — соц.
Соціологія, соціологічний — соціол.
Спеціальний — спец.
Старослов'янський — старослов.
Сумський — сум.
Суспільство — сусп-во
Сучасний — сучас.
Східний — сх.
Та інші — та ін.
Творчий — творч.
Теоретичний — теор.
Тернопільський — терноп.
Технічний — тех.
Технологічний, технолог — технол.
Товариство — тов-во
Токсикологічний — токсикол.
Том. — т.
Торговельний — торг.
Транспорт, транспортний — трансп.
Турецкий — тур.
Угорська мова — угор.
Ужгородський — ужгор.
Український — укр.
Університет — ун-т
Університетський — унів.
Упорядник — упоряд.
Управління — упр.
Фармакологія — фармакол.
Фармацевтика, фармацевтичний — фарм.
Фізика, фізичний — фіз.
Фізіологічний, фізіологія — фізіол.
Філологічний — філол.
Філософія — філос.
Французька мова — фр.
Фундаментальний — фундам.
Харківський — харків.
Харчовий — харч.
Херсонський — херсон.
Хімічний, хімія — хім.
Хмельницький — хмельн.
Християнський — христ.
Художній — худ.
Церковнослов'янська мова — церковнослов.
Цивільний — цив.
Частина — ч.
Черкаський — черкас.
Чернігівський — черніг.
Чорноморський — чорномор.
Школа — шк.
Юридичний — юрид.

ЛАТИНИЦЯ

Aufl. — auflage
Bd. — band
Cz. — część
Ed. — edition
Ed. by — edited by
Et al. — et alia — and others
Hrsg. von — herausgeben von
Is. — issue
Pod. red. — pod redakcją
Pt. — part
Réd. par — rédigé par
T. — tome
Tłum. — tłumaczenie
Trad. par — traduit par
Trans. by — translated by
Vol. — volume
Wyd. — wydanie

Допускається скорочення прикметників та дієприкметників, які закінчуються на

-авський, -адський, -жний, -азький, -айський, -альний, -альський, -аний, -анський, -арський, -ативний, -атичний, -атський, -ацький, -евий, -ейський, -ельний, -ельський, -ений, -енний, -енський, -ентальний, -енький, -ерський, -еський, -ецький, -зький, -ивний, -инський, -ирський, -истий, -иський, -ицький, -ичий, -ичний, -іальний, -івний, -івський, -ійний, -ійський, -ільний, -ільський, -інський, -ірський, -істий, -ічий, -ічний, -кий, -ний, -ній, -ований, -овий, -овський, -одський, -ольський, -орський, -ський, -уальний, -чий, -яний, -янський

шляхом відсікання цієї частини слова, а прикметників, що закінчуються на **-графічний, -логічний, -номічний, -навчий** відсіканням частин **-афічний, -огічний, -омічний, -авчий.**

Наявність слова у списку скорочень не виключає можливості вживання його повної форми у певних випадках.

https://vue.gov.ua

КООРДИНАТОРИ ПРОЄКТУ:

Киридон А. М., д-р іст. наук (*керівник проєкту*); Арістова А. В., д-р філос. наук; Білецький В. С., д-р тех. наук; Вечерський В. В., канд. архітектури; Гаврилишина Н. А., канд. іст. наук; Гайко Г. І., д-р тех. наук; Гірік С. І., канд. іст. наук; Єнін М. Н., канд. соціол. наук; Зав'ялова Л. В., канд. біол. наук; Іваненко А. О., канд. іст. наук; Кобріна Л. В., канд. хім. наук; Купрієнко С. А., канд. іст. наук; Петруха Н. М., канд. екон. наук; Подолець К. В.; Тимочко М. Д., канд. фіз.-мат. наук; Торопчинова К. Л.; Чорна М. В., канд. іст. наук.

Наукові редактори:
Киридон А. М. д-р істор. наук; Березюк Т. І.; Вербич Н. С., канд. філол. наук; Глухова С. В.; Задорожня І. В., канд. філол. наук; Колєснік Л. Я., канд. філол. наук; Сьомка О. П,

Літературні редактори:
Арістова А. В., д-р філос. наук
Киридон А. М. д-р істор. наук

Бібліограф: Панчук Д. М.

Художнє оформлення та макет:
Гутман М. Б., Гутман О. Е.

Карти до «Великої української енциклопедії» укладено ДНВП «Картографія». *Укладачі карт:* Гречаний В. О., Ісаєв Д. В.

Ілюстративний матеріал до статей енциклопедії підготовлений на основі фондів архіву Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»; наданих авторами та співробітниками установи матеріалів; творів, які вільно поширюються за умовами ліцензій Creative Commons разом із творами, що перейшли в суспільне надбання.

ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

т. 4
Б–Бер

Онлайн версія на порталі
https://vue.gov.ua/

Підписано до друку 28.02.2024.
Формат 84 × 108 1/16.
Ум.-друк. арк. 88,2.
ДНУ «Енциклопедичне видавництво»
01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 51-а,
тел. (044) 235-61-62

Велика українська енциклопедія, т. 4 / Упорядник
В27 д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. 840 с.

ISBN 978-617-7238-39-2

«Велика українська енциклопедія» — перше за доби незалежності універсальне багатотомне енциклопедичне видання з усіх галузей знань.

У стислій і доступній формі представлено найвидатніші події та постаті світової історії, науки, культури; інтерпретовано найважливіші відкриття людського розуму і витвори людських рук, суспільні інституції та господарські структури, що вплинули на долю народів; відображено рух політичних і культурних ідей та динаміку наукових уявлень. Україна постає не лише органічним складником багатоманітного світу, а й суб'єктом його інтерпретації.

Видання призначене науковцям, студентам, школярам, а також усім, хто цікавиться енциклопедистикою.

УДК 030 (477)